

Osmanlı

3

İKTİSAT

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

T Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

REŞİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZİEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BAKANK CİLTEVİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-06-4 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrusu: Mustafa Düzgünman

Osmanlı

YAYIN KURULU BAŞKANI
PROF. DR. HALİL İNALCIK
CHICAGO ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

YAYIN KURULU
PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU (TTK) BAŞKANI

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU
İSLÂM KÜLTÜR, SANAT VE TARİH ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (IRCICA) BAŞKANI

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. JACOB M. LANDAU
HEBREW ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. STANFORD SHAW
CALIFORNIA ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

MÜŞAVİRLER

PROF. DR. MURAT ÇİZAKÇA

PROF. DR. BURHAN ERDEM / DR. KATE FLEET
MEHMET GENÇ / ASSOC. PROF. DR. KAORI KOMATSU

PROF. DR. HALİL ŞAHİLLİOĞLU

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

PROF. DR. ZAFER TOPRAK

SANAT VE YAYIN MÜŞAVİRİ

AHMET KOT

YURT DIŞI KOORDİNASYON

CEM OĞUZ / CEMRE GÜZEL

TERCÜME

KOORDİNATÖR

CEM OĞUZ

REDAKTÖRLER

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK / DR. JUDY UPTON-WARD

ERTAN AYDIN / YILMAZ ÇOLAK

MÜTERCİMLER

DOÇ. DR. KENAN İNAN / DOÇ. DR. MUSA ŞAŞMAZ

YRD. DOÇ. DR. BERDAL ARAL / DR. BİRSEN KARACA

MİTAD ÇELİKPALA / MEHMET YILMAZ

ŞAHİN YAMAN / ESRA ALTUN / GÜL ATMACA

EVREN DEVRİMÇELİK / ÜMİT ÇELİK

ÖNSÖZ

İKTİSAT

Tarih disiplininde olayların ve yapıların değerlendirilmesi ve yorumu üzerine tartışmalı bir konu ve yaklaşım bulunmaktadır. Bu tartışmanın çıkış noktası, bir iktisadî, sosyal ya da siyasî teşekkülün evrimi esnasında etki altında kaldığı farklı kültürler ve coğrafyalardır. Osmanlı tarihi mercek altına yatırıldığında, Türk tarihçiliğinin söz konusu tartışmayla ilgili açmazı daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Bu durum iki farklı sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi, Türk tarihçileri arasında Batı'da ilk olarak Hegel ve Schelling tarafından ortaya atılan "tarihsel süreklilik" mefhumu konusunda yaşanan anlaşmazlıktır. İkincisi, Osmanlı'nın sosyal, iktisadî ve siyasî alanda ortaya koyduğu kendine özgü şartlardır. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada ve bütün ticaret yollarının merkezinde yer almaktaydı; hem ipek yolunun hem de baharat yolunun Avrupa bağlantısı uzun yüzyıllar boyunca kontrolü altında idi. Bu ise Osmanlı iktisadî yapısını ve elbette düşüncesini yabancı kültür ve coğrafyaların etki alanına sokuyordu. Dolayısıyla Osmanlı iktisadî yapısını kendi içine kapanık, nevi şahsına münhasır bir kültür olarak düşünmek yanlıştır. Tam tersine Osmanlı iktisadı dışa açıktı. Yabancı ülkelerden ihraç malları serbestçe iç pazarlarda satılabiliyor; bugün bile pek çok ülkede mümkün olmamasına karşılık, yabancı paralar piyasada serbestçe değiştirilebiliyordu. Nitekim son zamanlarda yapılan çalışmalar, Osmanlı iktisadî yapısı, düşüncesi ve hayatının Akdeniz medeniyetini hatta daha geniş bir coğrafyayı da içine alacak şekilde düşünülmesi ve değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı iktisat düşüncesi konusunda son elli yılda ortaya çıkan bir gerçek de şudur: Osmanlı maliye bürokrasisi zannedildiğinin aksine tek işi vergi toplama olan bir teşkilat değildir. Piyasalara ve ticarî hayata gerektiğinde sınırlı şekilde müdahale etmekte, alt yapıyı hazırlamakta ve korumakta, daha da önemlisi vergi artııcı tedbirler

almak konusunda hassas davranmaktadır. Yine düşündüğümüzden daha fazla ve Avrupa'da merkantilizmin gelişmesinden çok önce, siyasî iradesini esnaf ve tüccarın hizmetine sunabilmektedir. Bu siyaseti pek çok örnekle açıklamak mümkün ise de biz,

XVI. asırda Osmanlıların ipek ve baharat yollarının kontrolü için Akdeniz, Hind Okyanusu ve hatta Atlas Okyanusu'nda izledikleri siyaseti ve verdikleri mücadeleleri hatırlatmakla iktifa edeceğiz. Aynı düşüncelerle İran ve Memlûklarla mücadelelerin, Hind seferlerinin, Süveyş ve Don-Volga arasında kanal açma projelerinin arka planının siyasî sebeplere indirgenmesinin doğru olmadığını düşünmekteyiz.

İşte İktisat Cildi'nin tasnifini bu fikirlerimiz doğrultusunda yaptık ve önce klasik dönemde Osmanlı iktisat düşüncesini vermeye çalıştık. Burada yer verilen yazıların yukarıda seslendirdiğimiz görüşleri somut olaylarla dillendirdiği görülecektir. Yine maliye politikalarının ve fiyat hareketlerinin iktisadî yapı ve düşünce üzerinde yol açtığı dönüşüm ve Batı'da yaşanan gelişmelerin Osmanlı ekonomisi ve sanayii üzerindeki etkileri iki ayrı bölümde ele alınacaktır. Bunların ilkinde, Batı'da yaşanan iktisadî ve sosyal değişimin Osmanlı sisteminin belirleyici unsurlarından biri olarak kabul edebileceğimiz toprak ve vergi düzeni üzerindeki etkileri vurgulanmıştır. İkincisinde ise, sanayi devrimi ile önemli avantajlar sağlayan batı karşında, Osmanlı sanayiinin durumu ve sanayileşme hamleleri değerlendirilecektir. Ahidnâmelerden kapitülasyonlara geçiş ya da Osmanlı ekonomisinin ipotek altına girme süreci, bunun malî ve hukukî sonuçları da önemine binaen ayrı bir başlıkta ele alınmıştır.

Son bölüm, Osmanlı'nın XVIII. yüzyıl başlarından itibaren izlediği batıya dönük siyaseti neticesinde ortaya çıkan iktisadî alandaki arayışlarını yansıtmaktadır. Millî İktisat Arayışları başlığı altında değerlendirdiğimiz yazılar topyekûn incelendiğinde, Cumhuriyetimizin ilk yıllarındaki iktisat politikaları daha kolay anlaşılacaktır.

Bu eserin Osmanlı iktisat düşüncesi ve hayatının yeniden değerlendirilmesi için bir sonuç değil, başlangıç olmasını ve yeni araştırmalara ışık tutmasını temenni ediyoruz.

Yeni Türkiye

İÇİNDEKİLER

cilt

3

BİRİNCİ BÖLÜM

Klâsik Dönemde Osmanlı İktisadı

iktisadî zihniyet ve yapı

OSMANLI İKTİSADÎ YAPISININ ANA HATLARI / PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU / 17 ■ YÜKSELME DEVRİNDE
OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ DURUMU / PROF. DR. SABAHATTİN ZAİM / 32 ■ OSMANLILAR VE DÜNYA
TİCARETİ "OSMANLILARIN TARİHSEL ZENGİNLİKLERİNE DÖNÜŞ PROJELERİ" /
YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU / 45

toprak ve tarım

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ -MİRÎ REJİM- / YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH MESUT KÜÇÜKKALAY / 53 ■ OSMANLI
TOPRAK YÖNETİMİ / YRD. DOÇ. DR. YILMAZ KURT / 59 ■ OSMANLI KLÂSİK DÖNEMİNDE TARIM /
DOÇ. DR. MEHMET ÖZ / 66

ticaret ve loncalar

XV. YÜZYIL SONUNDA HİNDİSTAN'DA OSMANLI TÂCİRLERİ / PROF. DR. HALİL SAHİLLİOĞLU / 77 ■
OSMANLI TOPRAKLARINDA LATİN TİCARETİ (XIV-XV. YÜZYILLAR) / DR. KATE FLEET / 81
■ XV-XVII. YÜZYILDA TÜRKİYE'DE İPEKLİ KUMAŞ DOKUMACILIĞI / PROF. DR. DAVID GUDIAŠVİLİ / 86 ■
OSMANLI LONCA TEKŞİLÂTİ ÜZERİNDE İSLÂMÎ ETKİLER / PROF. DR. TİMUR KURAN / 97
■ OSMANLILARDA İHTİSÂB / PROF. DR. ZİYA KAZICI / 113

maliye politikaları ve para

OSMANLI MALÎ YAPISININ ANA HATLARI / PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU / 125 ■ MALÎ BELGELER VE
OSMANLI TARİHİ: YENİ BİN YIL İÇİN BAZI HEDEFLER / ASSOC. PROF. DR. LINDA T. DARLING / 136 ■ MACAR
KARALLIĞI'NDA OSMANLI VERGİLENDİRMESİ / PROF. DR. KLÀRA HEGYI / 142 ■ RUM EYALETİNE AİT
H. 1043-44/M. 1634-35 TARİHLİ "BÜTÇE" NİN TAHLİLİ / DR. EROL ÖZVAR / 150 ■
1042-1045/1632-1635 YILLARINA AİT BOSNA EYALETİ BÜTÇESİ / DOÇ. DR. SAİT ÖZTÜRK / 158 ■ OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA PARA / DOÇ. DR. OĞUZ TEKİN / 169 ■ XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI
DEVLETİ'NDE KALPAZANLIK FAALİYETLERİ / DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ / 180

İKİNCİ BÖLÜM

İktisadî Dönüşüm ve Buhran

merkantilist batı karşısında osmanlı ekonomisi

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FİYAT DEVRİMİNE YENİDEN BAKIŞ /
PROF. DR. ŞEVKET PAMUK / 193 ■ OSMANLI İMPARATORLUĞU, AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYA EKONOMİSİ
(1560-1800) / PROF. DR. IMMANUEL WALLERSTEIN - FARUK TABAK / 202 ■ XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA
HOLLANDALI TÜCCARLARIN OSMANLI BÖLGELERİNDEKİ FAALİYETLERİ / MEHMET BULUT / 210

malî dönüşüm ve iltizam sistemi

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İÇ BORÇLANMANIN EVRİMİ (XV. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILA) /
PROF. DR. MURAT ÇİZAKÇA / 223 ■ İMPARATORLUĞU ÖZELLEŞTİRMEK: OSMANLI XVIII. YÜZYILINDA
PAŞALAR VE ÂYANLAR / ASST. PROF. DR. ARIEL SALZMAN / 227 ■ OSMANLI EKONOMİSİNDE KURUMSAL
GELİŞMELER / PROF. DR. ASLAN EREN / 236 ■ İLTİZAM SİSTEMİNİN XVIII. YÜZYILDAKİ BOYUTLARI /
YRD. DOÇ. DR. EFTAL ŞÜKRÜ BATMAZ / 250

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sanayii Devrimi ve Osmanlı Ekonomisi

osmanlı sanayileşme hamleleri

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİİNDE GELİŞMELER VE DEVLETİN ROLÜ / MEHMET GENÇ / 263 ■
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İMALAT SANAYİİ /
PROF. DR. ÇAĞLAR KEYDER / 269 ■ OSMANLI SANAYİLEŞME ÇABALARI (XIX. YÜZYIL) /
DOÇ. DR. ABDULLAH MARTAL / 279 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞMENİN İLK YILLARINDA ÖZEL
FABRİKALAR / DOÇ. DR. AHMET KAL'A / 286

tarım ve madencilik

TARIM POLİTİKASI (1839-1913) / *PROF. DR. TEVFİK GÜRAN* / 305 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENCİLİK / *PROF. DR. FAHRETTİN TIZLAK* / 312 ■ LİMNİ ADASINDA ÇIKARILAN TIYN-I MAHTUM MADENİ HAKKINDA / *DOÇ. DR. YASEMİN DEMİRCAN* / 322

ahidnâmeler, kapitülasyonlar ve sonuçları

AHİDNÂMELER VE TİCARET MUAHEDELERİ / *PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU* / 329 ■ OSMANLI-LEH AHİDNÂMELERİNDE TİCARET VE TÜCCARLAR (1489-1699) / *PROF. DR. VIOREL PANAITE* / 342 ■ 1838 TİCARET ANTLAŞMASI / *DR. BÜLENT ÖZDEMİR* / 351 ■ TANZİMAT VE ISLAHAT FERMANLARININ MALİ BOYUTLARI / *DR. COŞKUN ÇAKIR* / 363 ■ XIX. YÜZYIL OSMANLI-İNGİLİZ DENİZ TİCARETİ MÜNASEBETLERİNDE "KABOTAJ" MESELESİ / *ASSOC. PROF. DR. KAORI KOMATSU* / 371

uluslararası sermaye ve dış borçlar

XIX. YÜZYILDA KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU / *DR. RECEP BOZTEMUR* / 383 ■ OSMANLI DIŞ BORÇLARI / *DOÇ. DR. SEYFETTİN GÜRSEL* / 389 ■ MUHARREM KARARNAMESİ VE DÜYÜN-U UMÛMİYE İDARESİ / *PROF. DR. RİFAT ÖNSOY* / 400 ■ SONUÇLARI AÇISINDAN OSMANLI DIŞ BORÇLARI / *YRD. DOÇ. DR. FARUK YILMAZ* / 415

osmanlı ekonomisinde şirketleşme

OSMANLI ŞİRKETLERİ / *DOÇ. DR. FETHİ GEDİKLİ* / 433 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİRKETLEŞME, İLK ANONİM ŞİRKET VE BORSANIN KURULUŞU / *DR. MURAT KORALTÜRK* / 443 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE TİCARET VE SANAYİ ODALARININ KURULUŞU VE GELİŞİMİ / *DR. MURAT KORALTÜRK* / 449 ■ TÜTÜN REJİ ŞİRKETİ-MEMÂLİKİ ŞÂHÂNE DUHANLARI MÜŞTEREK-UL MENFAA REJİ İDARESİ, REJİ ŞİRKETİNİN KURULUŞUNDAN ÖNCEKİ GELİŞMELER / *DOÇ. DR. TİĞİNÇE ÖZKİPER OKTAR* / 459 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKER-SARRAF FAALİYETLERİ YAHUT BİR GERİLEME SEBEBİ OLARAK BANKACILIKTAKİ GECİKME / *LATİF DAŞDEMİR* / 465

osmanlı şehirlerinde ticarî faaliyetler

OSMANLI ŞEHİRLERİNİN TİCARİ POTANSİYELLERİ / *YRD. DOÇ. DR. MUHİTTİN TUŞ* / 481 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE PANAYIR ORGANİZASYONLARI VE GÖNEN HACI İSA PANAYIRI'NIN TARİHİNE DAİR / *ÖZER KÜPELİ* / 490 ■ UNUTULMUŞ BİR OSMANLI-BALKAN ELİTİ: MISIR'DAKİ MÜSLÜMAN TÜCCARLAR / *DR. EYAL GINIO* / 498 ■ XIX. YÜZYIL OSMANLI ŞEHİR EKONOMİSİ (SİVAS ÖRNEĞİ) / *YRD. DOÇ. DR. ÖMER DEMİREL* / 504 ■ XIX. YÜZYIL SONU-XX. YÜZYIL BAŞI BATI ANADOLU TİCARİ HALICILIĞI / *YRD. DOÇ. DR. ELVAN ANMAÇ* / 522 ■ İZMİR TİCARETİNDE AFYONUN YERİ VE ÖNEMİ / *FİLİZ ÇOLAK* / 528 ■ XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA BALKANLARIN ORTA KISMINDA ZANAAT VE ZANAATKÂRLAR / *DR. SVETLA IANEVA* / 533

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Reformlar Dönemi ve Millî İktisat Arayışları

millî iktisat arayışları

- OSMANLI'DAN CUMHURİYETE TÜRK MÜSLÜMAN BURJUVAZİ OLUŞTURMA ÇABALARI /
PROF. DR. ALİ İHSAN BAĞIŞ / 543 ■ TANZİMAT VE MEŞRUTİYET'TE İKTİSADÎ VE MALÎ POLİTİKALAR /
DOÇ. DR. ABDÜLLATİF ŞENER / 548 ■ OSMANLI MALİYESİNDE BÜTÇE UYGULAMASI /
DR. ŞEVKET KAMİL AKAR / 565 ■ II. MEŞRUTİYET'TE TOPLUMSAL PROJE: TESANÜT, MESLEK VE MİLLÎ
İKTİSAT / PROF. DR. ZAFER TOPRAK / 571 ■ MÜSTEHLİK DEĞİL MÜSTAHSİL: OSMANLI MÜSLÜMAN KADINI
VE MİLLÎ İKTİSAT / ASST. PROF. DR. NICOLE VAN OS / 587 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILDA ÇALIŞMA
YAŞAMI VE GİRİŞİMCİLİKTE KADIN / DOÇ. DR. MEHMET ALİ GÜROL / 693 ■ II. MEŞRUTİYET SONRASI MİLLÎ
İKTİSAT'IN OLUŞUM SÜRECİNE LİMAN KENT (İZMİR/EGE) PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ /
YRD. DOÇ. DR. SABRİ YETKİN / 600 ■ II. MEŞRUTİYET MECLİSİNCE REJİ'NİN SORGULANMASI /
MEHMET AKPINAR / 608

bayındırlık hamleleri:

haberleşme, ulaşım ve demiryolları

- TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HABERLEŞME KURUMU / PROF. DR. NESİMİ YAZICI / 619 ■ OSMANLI ULAK-
MENZİLHANE SİSTEMİ VE XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ANTEP MENZİLLERİ /
HÜSEYİN ÇINAR / 627 ■ 1823'TE İSTANBUL İLE OSMANLI EYALETLERİ ARASINDA DENİZ YOLU İLE İLİŞKİLER
DOÇ. DR. SERAP YILMAZ / 638 ■ OSMANLI YOL DÜZENLEMELERİ (1839-1908) /
YRD. DOÇ. DR. SELAHATTİN TOZLU / 644 ■ ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARI /
PROF. DR. MURAT ÖZYÜKSEL / 663 ■ GERÇEKLEŞEN BİR RÜYA: HİCAZ DEMİRYOLU /
DOÇ. DR. UFUK GÜLSOY / 678 ■ YEMEN DEMİRYOLU PROJESİ / DOÇ. DR. UFUK GÜLSOY / 685 ■ RUMELİ
DEMİRYOLLARI / DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN / 692 ■ GALATA TUNELİ / DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN / 699

KLASİK
DÖNEMDE
OSMANLI
İKTİSADI

İKTİSADÎ ZİHNİYET VE YAPI
TOPRAK VE TARIM
TİCARET VE LONCALAR
MALİYE POLİTİKALARI VE PARA

İKTİSADÎ ZİHNİYET VE YAPI

OSMANLI İKTİSADÎ YAPISININ
ANA HATLARI

17

YÜKSELME DEVRİNDE
OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ DURUMU

32

OSMANLILAR VE DÜNYA TİCARETİ:
"OSMANLILARIN TARİHSEL ZENGİNLİKLERİNE
DÖNÜŞ PROJELERİ"

45

OSMANLI İKTİSADÎ YAPISININ ANA HATLARI

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADÎ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı iktisat sistemi üç ana kaynaktan beslenmiştir. Bunlar Eski Anadolu uygarlıkları, Türkistan tecrübesi ve İslâm ekonomisidir.

Anadolu yarımadası Asya'yı Avrupa'ya bağlayan, tabîî kaynakları zengin, iklimleri az çok farklı bölgelerden oluşan bir transit ticaret bölgesidir. Anadolu, ırmak havzalarında ve sulama imkanları doğduğunda kurak yerlerinde ziraat yapılan verimli topraklara sahip olmasına rağmen çağlar boyunca değişmeyen bu temel özelliğe sahip olmuştur.

Orta Asya'nın en büyük bölümünü teşkil eden bozkırlar, çöller ve dağlarda 'göçebe hayvancılık' bütün çağlarda en önemli üretim tarzı olarak devam etmiştir. İşte bu göçebe hayvancılık Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra yaygın bir ekonomik faaliyet türü olmuştur.

Bu ortamda yeni müslüman olan ülkelerin İslâm ilkelerine ters düşmeyen iktisadî malî, hukukî, siyasî birikimleri İslâm'dan sayılmıştır. Böylece her ırk, renk ve dilden insanın kalp, kafa ve kol güçleriyle müşterek İslâm medeniyeti oluşturulmuştur.

İslâm iktisadiyatının, Bizans dünyasıyla birlikte XII. yüzyılın sonuna hatta XIII. yüzyılın ortalarına kadar Batı üzerinde gerçek bir üstünlüğe sahip olduğu savunulur. Bunun son yüzyılı ise Selçukluların hakimiyeti altındadır. İslâm'ın doğuşundan Selçukluların İslâm medeniyetine mirasçı oldukları döneme kadar geçen dört yüzyıllık sürede İslâm'ın iktisadî ve kültürel üstünlüğü ilkelerinden ve bu ilkelerin geleneksel oluşundan kaynaklanıyordu. Yine İslâm eski kültür ve medeniyetlerin mirasını korumuş ve geliştirmişti. Ayrıca İslâm bunların olumsuz yönlerini ortadan kaldıracabilecek kudrete sahipti. İşte Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar bu kudrete varis olmuşlardır.

Osmanlı toplumu oluşurken çok yönlü ve karmaşık bir etkileşim sistemi içerisindeydi. Bu oluşumu açıklayabilmek için yapılması gereken ilk şey Osmanlı toplumunun, tarihî-kültürel ve coğrafi-iktisadî olarak yerine oturtulmasıdır. Bu yapılmadan Osmanlı toplumu üzerinde mantıkî olarak doğru olsa bile "realite"ye uygun düşmeyen nazariyelere saplanmak kaçınılmaz olabilir.

Osmanlı iktisat sisteminin oluşmasında, ilkeler ve kurumlar açısından İslâm ekonomisinin ve İslâm devletlerinin büyük bir önemi vardır. Osmanlı Devleti'nin bu devletlerin mirasçısı olduğu inkar edilemez. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Eyyûbîler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İktâ-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisap gibi kurumların İslâm devletlerinden tevarüs edildiğini biliyoruz. Bu devamlılığa dikkat etmezsek Osmanlı'nın Anadolu'yu ihmal ettiği ve daha çok Balkanlara yatırım yaptığı gibi yanıltıcı yargılara saplanmamız kaçınılmazdır. Zira Anadolu'daki, kervansaray, medrese, hastane gibi sosyal yatırımları Selçuklular ve İlhanlılar yapmışlar, Osmanlılara fazla bir alan bırakmamışlardır.

A. ÜRETİM YAPISI

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir. Fiyat istikrarını sağlamanın en önemli unsuru da budur. Sistem küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Bu yolla ekonomi kendine yeterli hatta dış piyasaya yönelik bir sanayi ve tarım sistemine sahipti. Yine siyasî nüfûza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine mani olunması ilkesi kişinin işleyeceği toprakta hak sahibi olması gereğinin (tasarruf hakkı) toprak ve tarım siyasetinin esası olmasına yol açmıştır.

Üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altında tutulmuştur. Fiyat denetimi ile birlikte narh sisteminin bir yönünü teşkil eden bu uygulama üretici ve tüketicuyu korumaya yöneliktir.

Küçük üreticiliğin birinci yönü küçük önce ikta sonra tımar sistemine dayanan küçük tarımsal üreticiliktir.

Osmanlı sisteminde küçük ve müstakil işletme tipi esastır. Her biri bir bütün olan bu işletmelerin alım satımları, mirasçılara taksimi, parçalanması ve kiraya verilmesi, optimum büyüklüğün değişmemesi için hukuk dışı bırakılmıştı.

Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi küçük ziraî işletmecilikti. 1840 larda yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların %80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir. Bu sonuç özellikle Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise çiftlik denen büyük tarım işletmeleri daha yaygındır. Yine Osmanlı tarımında geçimlik bir üretim tarzı hakimdi. Bunda ulaştırma imkansızlıkları da rol oynar.

Tanzimat tımar sisteminin hukukî varlığını ortadan kaldırmıştı. Özellikle artan yabancı baskısı ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmişti. 1858 Arazi Kanunnâmesi'yle ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mîrî toprakların el değiştirmesi hızlanarak yaklaşık %70'i özel mülkiyete geçmiş ve 1926 İsviçre Medenî Kanunu'na giden süreç başlamıştır.

Küçük üreticiliğin ikinci yönü küçük sanayidir. Sanayi sisteminin temelini oluşturan küçük sanayi esnaf teşkilatının elindeydi. XVII. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 1.100 esnaf birliğine bağlı 25.000 işyeri vardı. Bu işyerlerinde usta, kalfa ve çırak olarak toplam 80.000 kişi, ortalama 3-4 kişi, yine İstanbul'daki 29 devlet işletmesinde toplam 10.000'den fazla kişi, ortalama 300 kişi çalışmaktaydı. Bu da büyük sanayi işletmelerinin doğrudan devlet tarafından kurulup işletildiğini gösterir.¹

Eldeki dış ticaret verilerini inceleyerek, Anadolu'da küçük sınaî üretimin son zamanlarda bile kötü durumda olmadığını görebiliriz. XIX. yüzyılın başlarına kadar

olan dönemde, mamul mallarda ülke kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılıyordu. Bu durumda zenaatlerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir yıkım ve çöküş içinde olmadıkları görülmektedir.² Pek çok dalda yerli sınaî üreticiler yeni şartlara uyum sağlayarak direnebilmişlerdir. Bunların başında ithal malı iplik kullanarak, düşük ücret ve kârlarla çalışarak, emek yoğun bir şekilde üretimi sürdürmek ve pazarı korumak gelmektedir.³

Osmanlı ekonomisi ülkede mal bolluğunu esas aldığı için ticaret serbestisini geleneksel bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında bütün ticarî faaliyetlerde tekeli eğilimleri önlemek ve tüketicuyu korumak için denetim mekanizması kurulmuştur.

Üretim, Devlet'in değil kişilerin yani özel teşebbüsün faaliyet alanı olarak görülmüştür. Devlete düşen ise denetim, adalet ve güvenliğin sağlanmasıdır. Klasik dönemde Osmanlı Devleti küçük fakat güçlü, otoriter ve her şeyin farkında olan bir devlettir. Devletin ekonomiye büyük ölçüde üretici olarak girmesi ve bu anlamda ekonomideki payının artması ve her alana el atıp hantallaşması, özellikle Tanzimat'tan sonradır.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır. Tanzimat görünüşte bir iç düzenleme olmakla birlikte fiilen Batı'nın Osmanlı sistemini manipüle etme ve dolayısıyla etkileyip kendi çıkarları açısından zararsız hale getirme hareketidir. Batılılar, Osmanlı Devleti'nin kendi gücü ve araçları ile yenileşme ve ıslahatı başaramadıkları gerekçesiyle, 1856 Islahat Fermanı ile, işi doğrudan üzerlerine alıp müdahalelerini yoğunlaştırmışlardır.

Üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altında tutulmuştur. Fiyat denetimi ile birlikte narh sisteminin bir yönünü teşkil eden bu uygulama üretici ve tüketicuyu korumaya yöneliktir.

B. ULAŞIM VE TİCARÎ YAPI

Osmanlı Devleti Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan ipek ve baharat yollarının Akdeniz'e ulaş-

tığı bölgede bulunuyordu. Bu konumun gereği olarak Selçuklulardan beri dış ticaret ve transit ticaret teşvik edilmiştir. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağlıyordu. Bunun için ticaretin denetimi ve yol güvenliğinin sağlanması Devleti'n sorumluluğu altındaydı. Güvenli bir piyasa ortamının oluşmasını devlet bir görev olarak telakki etmiştir. Dış ticarete devlet denetimi dışarıya altın ve gümüş çıkışının yasaklanması ve bunun için yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesinin sağlanması, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların belli alanlara tahsis edilmesi şeklinde gözükiyordu.

1. Ulaştırma ve Haberleşme

Sınırların en geniş olduğu dönemlerde Karadeniz, Marmara, Kızıldeniz birer iç deniz idiler. Akdeniz, Hind Denizi ve Basra Körfezi'nde önemli ölçüde hakimiyet sağlanmıştı. Akdeniz, Hind Denizi ve Basra Körfezi'nde önemli ölçüde hakimiyet sağlanmıştı. Akdeniz ile Kızıldeniz ve Karadeniz ile Hazar Denizi birleştirilmek istendi. Yabancı tüccarlar, özellikle İtalyan gemiciler, Osmanlı bandrası altında güvenli ve yoğun bir ticarî faaliyet sürdürmeye başlamışlardı. Bu arada sahipleri Türk ve müslüman olan gemilerin diğerlerinin 4-5 katı olduğunu belirtelim. Karadeniz'de Sinop, Akdeniz'de Antalya ve Alanya limanlarını, daha çok ticarî gerekçelerle ele geçiren Selçuklular bir deniz devleti olmak için gerekli zamanı elde edememişlerdi. Ancak Aydınogulları ve Menteşeoğulları gibi beyliklerin denizciliğine varis olan Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda, bir deniz devleti haline gelmişti.⁴

Osmanlı Devleti genişledikçe su ve deniz yollarını da ele geçiriyordu. Mesela I. Bayezit (1389-1402) Antalya ve Alanya'yı alarak (1391) şeker, baharat, kimyevî madde ve kumaş ticaretinin önemli limanlarını zaptetmişti.

Aslında Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olması deniz ulaşımını gerekli kılıyordu. Daha Selçuklulardan beri Kırım, Avrupa, Mısır ve Suriye limanlarıyla Kuzey ve Güney Anadolu limanları arasında yoğun mal hareketi vardı.

Daha Çelebi Mehmet zamanında (1416) Osmanlı donanmasında bir canlılık başlamış ve Venediklilerle

mücadele dönemi açılmıştı. Fatih Sultan Mehmed (1451-1482) Anadolu'da birliği sağladıktan sonra Osmanlı Devleti büyüme dönemine girmiştir. Osmanlı donanmasının Karadeniz ve Akdeniz'de etkin hale gelmesi Fatih'le birlikte olmuştur.⁵ Bu dönemde Karadeniz bir Türk gölü haline gelmiştir. VII. ve XI. yüzyıllar arasında müslümanların hakimiyeti altında olan Akdeniz, beş yüzyıl sonra, özellikle Barbarosların çabalarıyla Selim ve Kanunî Süleyman zamanlarında, XVI. yüzyılda tekrar bu özelliği kazanmıştı.

Osmanlılar XVI. yüzyılın ortalarında Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticarete, hem de dış ticarete önemli bir güvenlik unsuru oluşturmuşlar, Osmanlı barışını (Pax Ottomana) kurmuşlardır.

İstanbul'un fethinden sonra denizciliğe daha çok önem verilmesine rağmen siyâsî birlikte görülen problemler etkenliği sınırladı. Venediklilerin yenilgiye uğratılması, Ege adalarının fethi, İtalya'da Otranto'ya çıkılması, Kırım'ın fethi, Karadeniz'in bir Türk gölü haline getirilmesi güçlü bir donanma ile mümkün olabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti henüz Batı Akdeniz'e kadar etkisini uzatacak bir deniz gücüne sahip değildi. Hem bu sebepten hem de Cem Sultan meselesinden dolayı, XV. yüzyıl sonlarında Endülüs müslümanlarına gerekli yardım yapılamamıştı. Daha sonraları, 1505'te, Kemal Reis kumandasında bir filo gönderilerek bir kısım müslüman ve yahudi kurtarılarak Türkiye'ye getirildi.⁶ I. Süleyman (1520-1566) zamanında ise donanma Kuzey Afrika'yı fethedecek ve Akdeniz'de hakimiyet kuracak bir güce erişti.

XIX. yüzyılda deniz ulaştırma teknolojisinde değişiklikler oldu. Buhar gücü gemilerde kullanılmaya başlandı. İlk başarılı buharlı gemi 1807'de yapıldı ise de uzun yıllar ancak kısa mesafelerde kullanılabilirdi. XIX. yüzyılın ortalarına doğru buharlı gemiler, yelkenli gemilerin yerini aldı ve yüzyılın sonlarında yelkenli gemiler tamamen tasfiye edildi.⁷

Kara ulaştırması deniz ulaştırması ile bütünleşmişti. Ulaşım teknolojisinde bir değişiklik yapılmamış, sadece yollar üzerindeki kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. Yol güvenliğinin sağlanması için de derbent teşkilatı oluşturulmuştur.

İstanbul, İzmir, Antalya, Alanya, Sinop ve Trabzon gibi limanlar aynı zamanda kara yollarının nihayetinde bulunuyorlardı. Herhangi bir ulaştırma sektöründeki kriz diğerinde de bir krize yol açıyordu. Selçuklulardan devralınan kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. İstanbul'u Uzak Doğu'ya bağlayan yollar Anadolu'da başlıca iki hattı takibederek çeşitli şehirlerin gelişmesine yol açmıştı. Yine İstanbul ve Edirne, Arnavutluk limanları, Tuna ve Dubrovnik'le irtibatlandırılarak Batı'ya (özellikle Venedik'e), Mısır ve Suriye'ye yönelik bir serbest ticaret bölgesi halinde teşkilatlandırılmıştır.⁸

XIX. yüzyılda deniz ulaştırma teknolojisindeki gelişmeler, gecikmeyle de olsa izlendi ve aynı yüzyılın ortalarında toplu taşımacılığa başlandı.

XIX. yüzyılda demiryolları hizmete girdi. Şehirlerde de kitle taşımacılığına başlandı. Klasik dönemde haberleşme menzil teşkilatının göreviydi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de posta teşkilatı kurulmaya başlandı.

Osmanlıların Bizans ve Selçuklulardan devraldıkları İpek yolu üzerindeki yolların bir kısmı tekerlekli araçların geçmesine elverişli düz yollardır. Büyük bir kısmı ise kervan ulaşımına imkan tanımaktadır. İç ulaşım da, deve ve tekerlekli araçlar kullanılmaktadır. Taşıma maliyetleri ise oldukça yüksektir.⁹

Osmanlılar devraldıkları ulaşım teknolojisinde bir değişiklik yapmamışlardır. Sadece yol üzerindeki kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. Bu durum daha çok Selçuklulardan miras kalan Anadolu için geçerlidir. Yeni fethedilen Rumeli'de bu amaca dönük olarak bir çok kervansaray, han, köprü, imâret, misafirhâne yaptırılmış ve bunlar da zengin vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir.

Haberleşme klasik dönemde menzil teşkilatı için deydi. Bunun yerini posta teşkilatının alışı ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının devreye girişi XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

2. İç Ticaret

Osmanlı ekonomisi kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilme-

ye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve ihtikar gibi tekellerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem görülmüştür. Yine bu amaçla üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda, planlanmıştır.

Fiyat ve kalite denetimi narh sistemi olarak yaşamıştır. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekellerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Devlet veya tekeller güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticaret hacmini daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Özellikle ithal mallarına yapılacak böyle bir müdahale mal gelişini engeller. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikar ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir. Fiyat denetimi gibi narh sistemi içinde yer alan kalite denetimi ve standardizasyon da aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

İç ticarete de mal bolluğu esas alınmıştır. Fiyat denetiminin en esaslı yolu budur. Narh sistemi içinde fiyat denetimi gibi kalite denetimi ve standardizasyon da önemlidir. Bunun için tekelliliklerin önlenerek, araçların ortadan kaldırılması ve malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikal etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Burada da tahsis siyaseti önemli idi. Tıpkı üretimde olduğu gibi iç ticarete de esnaf ve narh sistemi ön plandaydı. Mal arzında miktar kadar malların kaliteli olmaları ve standartlara uygunluğu da önemliydi.

3. Dış ve Transit Ticaret

Osmanlı Devleti Anadolu'nun ötedenberi varolan transit bölgesi olma vasfını koruyup güçlendirilmek istemiştir. Yine kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz çevresinde yoğunlaşmıştı. Devlet bu durumu da, gümrük ve kapitülasyon politikalarıyla korumak istemiş, savaş durumunun bile ticareti engellemesini istemiştir. Anadolu'nun transit ticaret bölgesi olmasına büyük önem verildiği için gümrük vergileri %3-5 gibi düşük oranlarda tutulmuştu. Ticaret güvenliğini tehlikeye düşüren ve gümrük gelirlerinde düşmeye yol açan, başka devletler arasındaki savaşlar için de arabuluculuk teşebbüslerinden geri kalınıyordu.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz ve çevresinde yoğunlaş-

Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi sürdürmüş, Akdeniz ticaretini canlı tutmak için kapitülasyon gibi çeşitli politikalar uygulamıştır.

Yine bunun için ticaretin Akdeniz çevresinden okyanuslara kaymaması amacıyla kapitülasyon politikası izlenmiş,¹⁷ ticarî denetim ve yol güvenliği sağlanmak istenmiştir. Böylece Amerika'nın keşfiyle sonuçlanan coğrafi keşiflerin Osmanlı sistemi üzerindeki yıkıcı etkileri en aza indirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile malî, iktisadî ve siyasî amaçlar güdüyorlardı. Malî amaçlar transit ve dış ticaretten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadî amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasî amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı.¹⁸

Osmanlılar, XVIII. yüzyılda da kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettirirlerse de sistem giderek kendi aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Batılılar, Devlet zayıflayınca kapitülasyonların karakterini değiştirerek Osmanlı Ülkesi'nin hammadde alım ve mamul madde sürüm sahası olmasını sağlayıcı politikalar izlemeyi yoğunlaştırmışlardır. Devlet ise malî endişelerle buna karşı ciddi bir tepki duymamıştır. III. Selim'in (1789-1807) kapitülasyonların gerçek anlamıyla uygulanması yolunda mücadele etmesi sonuç vermemiştir. Bu yüzden yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarete önemli yere sahip gayr-i müslim Osmanlı tebası yabancı devletlerin himayesine girerek müslüman tüccarlara karşı tekeli özellikler kazanmışlardır.¹⁹

XVIII. yüzyıl sonlarında Batı ülkelerinin üretim ve dolayısıyla dış ticaret hacmi daralan Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti önceleri kapitülasyon gibi ticaret siyaseti araçlarını kendi çıkarları doğrultusunda bir silah olarak kullanabilirken artık Batılılar aynı imkandan azami ölçüde faydalanmaya başlamışlardır.²⁰

Batı'da mal fiyatlarının yüksekliği Osmanlı ülkesinden Batı'ya doğru mal kaçakçılığı oluşturmuştu. Türkiye'ye yerleşen yabancı tâcirler sadece toptancılık yapabiliyorlardı. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu onlara azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu. Bunun yanında yabancı tüccarın yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tâcirlerle iş yapma eğilimi içerisinde oldukları da bir gerçektir.²¹ Toptancı yabancı tâcirlerin perakendeci Osmanlı gayr-i müslimlerini tercih etmeleri müslümanların iktisadi alanlarını daraltmıştır. Böylece Türk nüfus ticaret yollarının değişmesiyle önce dış, sonra da iç ticarete müessiriyetini kaybediyor, üstelik ticarete azınlıklar söz sahibi olmaya başlıyorlardı.

Yine Doğu ve Güney sınırlarından yapılan kıymetli maden ve para kaçakçılığının yanında, sonunda yine Avrupalılara ulaşmak üzere, at, silah, elbise gibi ihracı yasak olan malların kaçakçılığı yapılabiliyordu. Bu tür kaçak mallar genellikle Osmanlıların savaş halinde olduğu Portekizlilerin eline geçiyordu.

Kürekli kadırgalardan yelkenli kalyonlara geçiş sürecinde Osmanlıların Akdeniz hakimiyetleri sarsıntı geçirmişse de 1682'den itibaren kadırgalar yerine büyük ölçüde kalyonların kullanılmaya başlanmasıyla ve XVIII. yüzyıl başlarında yönetimde Mezomorto Hüseyin Paşa gibi dirayetli amirallerin bulunmasıyla Osmanlı donanması tekrar Akdeniz'de söz sahibi olmuştu.²²

Dış ticarete dört tür malın ihracı genellikle yasaktı. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi. Ülkeye mal getiren yabancı tüccarın ülkelerine yine mal ile dönmeleri isteniyordu.

Ancak Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya intikal eden gümüşlerin para arzını çoğaltması sebebiyle Batı'daki fiyatlar genel seviyesi Osmanlı Ülkesi'nden yüksekti. Bu farklılık ihracı yasak olan maddelerin Batı'ya kaçma eğilimine girmesine yol açmıştı. Bu yüzden Devlet, ülke için büyük bir önem taşıyan buğday, zeytinyağı gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu. Fakat Batılılar yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duydukları emtiayı kaçak olarak Osmanlı Ülkesi'nden edinmeye çalışıyorlardı.

Piyasalardaki mal bolluğunu temin için ithalat teşvik edilmiştir. Buna rağmen ihracat ithalattan fazladır. Bunun sebeplerinden bir tanesi terbiyevî ithalattır. Yani ithal edilen mallar, ithal ikamesinin başarılı bir örneği olarak, tekrar ihraç edilebilecek kaliteli mal üretimine örnek teşkil etmiştir. Yine ülkeye mal getiren yabancı tüccarın, para ile değil, mal ile dönmesi gereği ilkeleştirilmiştir. Bu da üretimi, dolayısıyla ihracatı arttıran bir faktördü.

Yenileşme döneminde, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkelerinin Türkiye'deki elçilik ve konsoloslukları, kendi ülkelerinin sanayi mallarını pazarlama faaliyetlerine de girişmekteydiler. Bu konuda Osmanlı azınlıkları ile işbirliği halindeydiler. Bu azınlık tüccarı Avrupa tebası olan tüccarın imtiyazlarından yararlanabilmek için o devletlerin elçiliklerinde tercüman oldular ve berat alarak teba değiştirdiler. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki azınlıklar üzerinde haklar elde edince, bu himaye yaygınlaştı. Zimmî tüccarların büyük bir kısmı beratlı konuma geçtiler.

Osmanlı Ülkeleri yabancı tüccarlar için cazip olmakla birlikte, Osmanlı tüccarları da dış pazarlarda ticaretle uğraşıyorlardı.²³ Öte yandan içerde bazı malların kıtlığı çekildiğinde veya devlet tarafından bazı mallara ihtiyaç duyulduğunda, Rusya, Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere 'hassa tâcirleri' denen satınalma heyetleri gönderilmekteydi.²⁴

Ticarî faaliyetlerdeki gerilemeye rağmen XVIII. yüzyılın ilk yarısında Türkiye'nin toplam ihracat tutarı ithalatından fazla idi. Avrupalılar aradaki farkı nakit olarak ödüyorlardı. Bu dönemde ülkenin her tarafında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Ancak Avrupa'nın hammadde satın alıp mamul madde ihraç etme eğilimi devam etmektedir.²⁵ Yine de iç ve dış güvensizlik şartlarından dolayı Osmanlı dış ticarî ilişkileri Devlet'in güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.²⁶

Ancak yüzyılın ikinci yarısında iktisadî daralma söz konusudur. Başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine ihraç yasağı konmak zorunda kalınmıştır. Bu yasağın, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun,

işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamul maddelere de uygulanmaya başlanmıştır. Bu olgu çok ciddi bir üretim yetersizliğinin göstergesidir.²⁷

Osmanlı Devleti yabancı tüccara tanıdığı hakları 1802'de henüz kendi tebasında olan azınlıklara da tanıyarak 'Avrupa tüccarlığı' müessesesini kurdu. Böylece Devlet dış ticaretin kendi denetiminde kalacağını hem de cizye gelirinin azalmasının önleneyeğini umuyordu. Bu gelişme karşısında müslüman tüccar da Avrupa tüccarına tanınan bu hakların kendilerine de tanınmasını istediler. Böylece II. Mahmud (1808-1839) tarafından kendilerine aynı imtiyazlar fazlasıyla verilerek 'Hayriye tüccarlığı' kuruldu (Temmuz 1829). Hayriye tüccarına fazla olarak verilenler Hindistan ve İran ticareti yapma imtiyazlarıydı. Böylece Avrupa tüccarı karşısında, genellikle, avantajlı bir duruma geçiyorlardı. Yine bunların avantajları arasında berat almak için daha az harç ödemeleri ve gemi edinebilmeleri de vardır. Devlet'in dürüst ve dindar olmalarını şart koştuğu Hayriye tüccarının sayısı İstanbul için 40, Şam, Haleb, Kıbrıs, İzmir vs. bölgeler için 10 ile sınırlandırılmıştı. Bu daha sonra 60 ve 30 a çıkarılmış ise de 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması ile Hayriye tüccarına daha önce verilmiş avantajların bir kıymeti kalmamıştır.²⁸

Ancak Tanzimat yerli tüccarın avantajlarını bertaraf etme tarzındaki eğilimi güçlendirmiştir. Sözgelimi 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'yle yed-i vahid denen imtiyazlar kaldırılarak yerli esnaf ve tüccar savunmasız bırakılmıştır.²⁹

Yukarda belirttiğimiz gibi Osmanlı dış ticareti uzun süre fazla vermişti. Yerli ürünler yabancı mallara karşı uzun süre başarıyla rekabet etmiştir. Dışardan ithal edilen emtia, yünl kumaş, maden, kağıt gibi bir kaç kalemde toplanıyordu. Osmanlı sanayi ve ticaret sisteminin gerçek anlamda gerilemesi, Batı'nın sanayi devriminden sonra ve XIX. yüzyıl ortalarına doğrudur.³⁰ Bu yüzden sanayi devrimi öncesindeki dönemi incelerken Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatler üzerindeki etkilerini fazla büyütmemek gerekir.

Sanayi devriminin Osmanlılar açısından en önemli sonucu, Osmanlı Ülkesi'nin sanayi ülkelerine hammadde ihraç eden ve bunlardan mamul madde ithal eden ülke olma sürecinin başlamasıdır. Bu dönemde Osmanlı dış

ticareti açık vermesine ve dış borç yüküne rağmen Osmanlı lirasının prim yaptığı, iç fiyatların istikrarını koruduğu, altın stokunun çoğaldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, bu tersine durum resmi rakamların aksini göstermesine rağmen Osmanlı dış ticaretinin gerçekte açık vermemesinden kaynaklanmaktadır.³¹

Osmanlı Devleti, herşeye rağmen, XVII. yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giyirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadî birim idi. Osmanlı ülkesinin hammadde ihrac eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi sanayi devriminden sonradır. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi ülkenin toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarına yoğun bir şekilde girişi, ancak XIX. yüzyılda, Sanayi devriminden sonra gerçekleşmiştir.³²

C. PARA VE FİNANSMAN YAPISI

Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisi de madeni para sistemine dayanıyordu. Bu sistemin esası madeni paranın (altın ve gümüşün) eşya olarak, kullanım amacıyla değil, mübadele amacıyla talep edilmesidir. Bunun da amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiştir. Sonuçta 1326 ile 1760 arasındaki 414 yılda Osmanlı hesap parası olan akçenin toplam değer kaybının geometrik ortalaması %0,2 olmuştur. Bu ise enflasyonsuz bir ekonomi demektir.

Osmanlılar, Selçuklular'dan devraldıkları uygulamayı sürdürerek, ülkeye kıymetli maden girişini teşvik etmişler, çıkışını ise yasaklamışlardır. Bu uygulama ile para arzının kaynağının daha da daralmaması amaçlanıyordu. Yine Osmanlılar, sarayda ve şahısların ellerinde bulunan altın ve gümüş eşyayı zaman zaman darphaneye gönderip para kestirirlerdi.³³ Böylece altın ve gümüş eşyanın yaygın bir şekilde kullanımı yasaklanarak bunların para halinde tedavülü istenirdi.³⁴

Osmanlı para sistemi uluslararası para ve maden hareketlerinin olumsuz etkisi altında kalmıştır. Özellikle XVI. yüzyıl sonlarında Avrupa'ya getirelen Amerikan gümüşleri bu kıtada talebi ve fiyatları yükseltmiş, bu da Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya mal kaçışına ve içerde pa-

ranın değerinin düşme ve fiyatların yükselme eğilimi içersine girmesine yol açmıştır.

Osmanlı para sistemi 'kötü para iyi parayı kovar' kuralının ve dış fiyatlardaki farklılığın baskısı altındaydı. Bu yüzden, içindeki bakır miktarı nisbeten fazla olan Mısır altınları ile yüksek değerli İstanbul altınları arasında sürekli bir mücadele vardı. Bu mücadele sonunda İstanbul altınları piyasadan kayboluyor ve Mısır altınları tedavül ediyordu.³⁵ Yine Doğuda kıymetli maden fiyatlarının yüksek oluşu Osmanlı Ülkesi'nden bu bölgelere yani İran ve Hindistan'a doğru bir altın ve gümüş kaçakçılığı oluşturmuştu.³⁶ Devlet bu kaçakçılıkla sürekli olarak mücadele ediyor, piyasada yeterli para bulunmasına özen gösteriyordu.

Para basımının yapıldığı işyerleri darphanelerdi. Darphaneler mukataa olarak işletiliyorlardı. Para basılması için gerekli olan sikke kalıpları, Mısır dışındaki diğer darphanelere İstanbul'dan gönderilirdi. Mahallî bazı darphaneler sadece belli cinste para basardı. Darphaneye getirilen madenler ve yabancı paralar tartıyla alınır, karşılığında bunlardan yeni basılan Osmanlı parası verilir.

Madenî paralar altın, gümüş veya bakırdan olabilir. Bunların ağırlıklarına itina gösterilirdi. Altın ve gümüş sikkelere bunları sertleştirmek için katılan bakıra ayar denirdi. Sikkelerin değeri onların rayici olarak ifade edilirdi.

Osmanlı iktisat sistemi klasik dönemde madenî para rejimini kullanmıştır. 1326-1757 arasında akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan gürüş almıştır. Özellikle Tanzimat döneminde ise, temsili para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.³⁷

1. Para Sistemi

Osmanlı para sistemi başlıca altı döneme ayrılabilir:

A. KURULUŞ DÖNEMİ: MONOMETALİZM (1326-1479)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde iktisadî durgunluk olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu ortamda fiyatlar düşük, sürüm imkanları kısıtlı ve talep yeter-

sizdi. Bu dönem Anadolu'sunun ufak gümüş paraları dar ticaret hacminin ve durgunluğun simgesidir. Devlet'in ilk yıllarında Orhan Bey (1326-1360), akçe ile birlikte bunun iki ve beş katı ağırlığında Moğol taklidi gümüş paralar basmıştı. Ancak İlhanlıların dağılması üzerine bağımsız olarak ilk Osmanlı akçesini teklik olarak bastırmakla yetindi (1326).³⁸ Bu 1326 yılının, sultanın kendi adına para basmasının bağımsızlık ilanı anlamına geldiğini hatırlarsak Devlet'in gerçek kuruluş yılı olduğu iddia edilebilir

Ancak Fatih (1451-1481) Dönemi'nde ticarî faaliyetlerin gelişmesiyle büyük akçeler ve nihayet 1479'da ilk Osmanlı altın parasını basmıştır.

B. TİCARİ GELİŞME VE BİMETALİZM (1479-1565)

Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olma vasfı, zaman zaman kesintiye uğramışsa da istikrar dönemlerinde tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra geçirilen zor günleri müteakip birliğin sağlanması ve Doğu Akdeniz'le Karadeniz'de güvenliğin gerçekleştirilmesi sonunda ticarî faaliyetler büyük bir canlılık göstermiş ve mübadele hacmi büyümüştü. Fatih ilk Osmanlı altın parasını (sultanî) böyle bir ortamda basmıştır (1479). Böylece ikili (altın ve gümüş) madene dayanan (bimetalist) sistem dönemi açılmıştı.

Akçe değeri 1492-1565 arasında sabit kaldı. Nisbî bir altın bolluğunun hüküm sürdüğü bu dönemde Osmanlı ülkelerinde Batı Avrupa (Efrenç), Orta Avrupa (Macar), Afrika (Eşrefî) altınları Osmanlı altınları ile birlikte tedavül ediyordu. Zira Yavuz Selim'in fethettiği Mısır, Şam, Haleb ve Diyarbekir eyaletleri gelir fazlalarını altın olarak merkeze gönderiyorlardı. Mamafih Kanunî Süleyman'dan (1520-1566) itibaren Osmanlı parası olan sultanî önem kazanmıştır.

Fetihlerin bir sonucu olarak ülke içinde çeşitli para tedavül bölgeleri ortaya çıkmıştı. Bu bölgelerde eskiden kalan paraların ağırlık, ayar ve hatta isimlerine bile dokunulmuyordu. Mısır pâre (kır'a), Doğu Anadolu şâhî, Macaristan penz bölgesiydi. Hepsi de gümüş para olan bu paraların akçeye göre ayarlanmalarında ortaya çıkan dengesizlikler, çoğunlukla akçeyi iyi para durumuna getirdiğinden söz konusu paranın piyasadan kaybolmasına yol açabiliyordu. XVI. yüzyılda bütün Akdeniz ülkele-

rinde olduğu gibi, Osmanlı Ülkesi'nde de nüfusun iki katına çıkması ek bir talep artışı ortaya çıkarmış ve altın parayı birinci plana çıkarmıştır.

C. FİYAT ARTIŞLARI DÖNEMİ (1565-1600)

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupalıların elde ettikleri kıymetli madenler XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gurus (gros) denen 30 gr. ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde Osmanlı Ülkesi'nde görülmeye başlandı. Gümüş paranın bollaşması içerde mal fiyatlarında yukarı doğru bir harekete sebep oldu. Ancak Avrupa'da gümüşün nisbî olarak fazlalığı, fiyat artışlarının da Osmanlı ülkelerinden daha fazla oluşuna ve buralara doğru kaçak mal akımına yol açmıştı. Devlet içerde fiyatları yükseltme eğilimlerine kaçakçılık pahasına karşı çıkmış ve buna da bazı belgelere yansıdığı gibi sosyal refahı gerekçe göstermiştir.³⁹

Güney'de ve Doğu'da ise, kıymetli maden fiyatlarının yüksekliği buralara doğru kıymetli maden ve para akımı ortaya çıkarmıştı. Devlet ülkedeki para arzını daraltan bu akımı da engellemek zorundaydı. Bunun için tâcirlerin Doğu'ya kıymetli maden ve para götürmeleri yasaktı. Mal getiren tâcir ülkesine yine mal ile dönmek zorundaydı. Ancak bu yasakların da aşılmaya çalışıldığını biliyoruz.⁴⁰ Doğu ve Güney'e doğru yapılan bu kıymetli maden kaçakçılığının yanında ülkenin uzak bölgelerinden Avrupa'ya doğru mal kaçakçılığı yapıldığını tekrarlayabiliriz.

Bu dönemde gümüşün altına nazaran bollaşması mal fiyatlarını yükseltmeye, gelirleri ise nisbî olarak düşürmeye başlamıştı. Bu durum özellikle 1566'dan (II. Selim'in tahta çıkışı) başlayarak iki yüzyıl devam edecekti. Bu ortamda ve İran savaşları sırasında (1578-1590) ilk büyük devalüasyon yapıldı (1586).

Yabancı para bolluğu maden ocaklarının ve darphanelerin çalışmasını iktisadî olmaktan çıkardığı için bunlar birer birer kapandı. Ülkede bir yabancı para hakimiyeti başladı.

D. ŞİKKE TASHİHLERİ DÖNEMİ (1600-1685)

Bu dönemde yukarıda belirtilen sebeplere ek olarak savaşların getirdiği büyük harcamalar sebebiyle de akçe bir kaç defa devalüe edilmişti. Bu devalüasyonlar Avusturya savaşları (1592-1606) sırasında 1606'da ve İran sa-

vaşları (1603-1639) sırasında 1618, 1659 ve 1666'da yapılmıştır.

Dönem içinde madenler ve darphaneler kapalıdır. Tedavül ihtiyacını yabancı paralar karşılamaktadır. Özellikle savaşların getirdiği büyük harcamalar ülke ekonomisini büyük ölçüde tahrip etmiş ve malî darlığı arttırmış, bu da devalüasyonların ek sebebi olmuştur. Bu sebepler, Osmanlı Devleti'nin kapitalizm karşısındaki enerjisini azaltmıştı. Buna rağmen Devlet, Batı karşısında tarihinin en büyük ordusunu çıkarabildi. Üstelik Viyana yenilgisi (1683) ardından uğradığı seri yenilgiler onu derlenip toparlanmaya ve para politikasına çeki düzen vermeye itti.

E. OSMANLI PARALARINA DÖNÜŞ (1685-1750)

Osmanlı Devleti, II. Viyana buhranının şiddetlendirdiği para darlığı ortamında darphaneleri, ardından da madenleri açarak basılan yerli paralarla yeni finansman imkanları ortaya çıkarmaya çalıştı.

Fakat bu dönemde de ülke ekonomisi Batı-Doğu maden ve para akımları arasında kalmış ve para sistemi bu olgudan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Gresham kanunu yani 'kötü para iyi parayı kovar' ilkesi bu dönemde de etkisini hissettirmiş, Batı'ya mal ve Doğu'ya para ve maden kaçaklıkları devam etmiştir. Altın ve gümüş, Osmanlı ülkesi içinde Mısır'a, dışında da İran ve Hindistan'a kaçma eğilimi içinde olmuştur.

Devlet bu tikanıklıkları aşmak için XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tekrar para hacmini genişletmeye başladı. İlk iş olarak âtıl kalmış olan darphaneler, 1683-1688 arasında tekrar faaliyete geçirildiler. Fakat darbedilen paralar, özellikle askerî harcamaların finansmanında yetersiz kalınca mankur darbına gidilmiş ve bakır para (mankur) basılarak üç senelik (1688-1691) bir trimetalizm tecrübesi geçirilmiştir. Fakat mankura yüklenen olağan üstü değer ve sonsuz ibra hakkı kalpazanlık hareketlerini kamçılamış ve piyasa altüst olmuş, tüccar mankur kabul etmez hale gelmişti. Özellikle İstanbul çevresinde meydana getirdiği bunalım ve enflasyonist eğilim sebebiyle mankur 16 Ekim 1691'de tedavülden kaldırılmıştır.⁴¹

1691 Kasımında mankurun talihsiz bir müdahale ile ortaya çıkardığı içtimaî-iktisadî huzursuzluk ve fiyat

istikrarsızlığı sebebiyle tedavülden alınmasından sonra Devlet yeniden altın ve gümüş paralar darbederek yerli paraya verdiği önemi sürdürmüştür. Aynı yıldan itibaren zolota denen ve aslen Polonya parası olan yeni Osmanlı kuruluşları darbedilmeye başlanmıştır.⁴²

Yine Osmanlı maliyesi yeni sikke darbını, tecdîd-i sikke siyasetini ve sikkelerin ayarını değiştirmeyi bir finansman aracı olarak kullandığı gibi, geçici süreler için sikkelerin hazineye giriş ve çıkış kurlarını farklılaştırarak ek gelir elde etmiştir.

F. GEÇİŞ DÖNEMİ (1750-1840)

Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yüzyıl ortalarında bütçe vs. rakamları için pâre, XIX. yüzyılda gürüş ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esas kabul edilmiştir.

1768'den itibaren girilen ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, Osmanlı para ve fiyat sistemini etkilemiştir. Rusya, Avusturya ve Fransa ile girilen bu savaşlar sırasında merkezî devletin içteki gücü azalırken malî bunalım ağırlaşmış, para değerindeki düşmeler 1830'lara kadar sürecek bir fiyat artışları dönemi başlatmıştır.

1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan eshâm uygulamasını kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Çünkü eshâmın yani pay veya gelir ortaklığı senetlerinin kişiler arasındaki tedavülü vergiye tâbi olarak serbestti.

G. TEMSİLÎ PARAYA GEÇİŞ (1840-1923)

Osmanlı ekonomisinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kağıt para süreci başlamıştır. Böylece klasik dönemin reel para ve iktisat sistemi değişmeye başlamıştır. Önce 1775'te yürürlüğe konan esham sistemini kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Çünkü eshamın yani ilk pay veya gelir ortaklığı senetlerinin tedavülü vergiye tabi olarak, serbestti. Tanzimat'tan sonra ise, 1840 yılında, tedavül ve ödeme aracı olan kağıt paralar çıkarılmaya başlandı. Bunların denetim ihtiyacı bankacılık tecrübesini de başlatmıştır.

Abdülmecid (1839-1861) Devri'nde, 1840 yılında tedavüle çıkarılan ve eskisinden bir adım daha ileri gidecek tamamen 'nakd' hükmünde olan yeni eshâm aynen para gibi halk arasında tedavül edebilecek ve ödeme aracı olarak kullanılabilecekti. Bazan 'kâime' bazan 'evrâk-ı

nakdiyye' denen eshâm aslında devlet tahvili idi. Karşılıksız olarak çıkarılan bu kâimelerin taklitlerini yapmak zor değildi. Karşılıksız olmalarından dolayı da kâimeleri temsili para olarak değil, tamamen kağıt para olarak kabul etmek gerekir.

Kağıt para ihracı ve ticarî faaliyetler, banka ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Özellikle yabancılar kendi dış ticaretlerini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak ilk bankanın kuruluşu 1844'te yapılan para reformuyla ve para değerinin istikrarlı hale getirilmesiyle ilgiliydi. Bu nedenle ilk banka kabul edilen Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası, Bank de Constantinople) Devlet'in yetki verdiği iki Galata bankerı tarafından kuruldu.⁴³ Burada Osmanlı Bankası'ndan bahsetmek gerekmektedir. 1863'te İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından kurulan bu banka Osmanlı Devleti'nin merkez bankası gibi çalışmıştır. Bunun yanında Düyûn-ı umûmiye idaresiyle birlikte maliye ve ekonomi üzerinde yabancı sermaye denetimini sağlamıştır. Para basma yetkisinin yanında Devlet'in borç ihtiyaçları Galata bankerlerinin çapını aştığından Devlet'e kısa vadeli borçlar verme işlevini de yükledi.⁴⁴

23 senelik tecrübeden sonra kâimelerin tedavülünden kaldırılması sevinçle karşılanmıştır (1862). Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında bu ilk kâimelerin tedavülünden kaldırılmasından sonra Sultan Abdülhamid (1876-1909) Devri'ne kadar bir daha kâime bastırılmadı.

Özellikle 1877-8 Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansman gereklerinden dolayı Osmanlı Bankası'nın kontrolü altında ikinci defa kâime adı altında ve fakat yine karşılıksız olarak piyasaya sürülmüştür (1876-7). İki buçuk seneden fazla tedavülde kalan bu kâimelerin kaldırılmasından sonra V. Mehmed (1909-1918) zamanında üçüncü defa kâime çıkarıldı (1915). Bu kâimeler tam anlamıyla temsili para idiler, çünkü karşılıkları vardı. Bu kâimelerin altın karşılığı oldukları belirtildiği gibi ne zaman tedavülden kaldırılacakları da belliydi. Osmanlı Bankası'nın izlediği sıkı para politikası çerçevesinde yedi tertip olarak çıkarılan bu kâimeler Cumhuriyet devrine kadar devam etti. Osmanlı lirası Birinci Dünya Savaşı'na kadar sağlam bir paraydı ve kısıtsız ithalata rağmen

altın stoku artmaktaydı. Fiyatlar istikrarlı ve paranın alım gücü yüksekti.⁴⁵

2. Finans ve Kredi

Ticaretin teşvik edilmesi, kredi kullanımının da varlığını akla getirir. Nitekim özellikle sosyal dayanışma amacıyla kurulan para vakıfları yüksek bir kredi arzına sahipti. Bu kurumlar örtülü de olsa faizli kredi işlemlerinin sosyal güvenlik amacıyla yapıldığını gösterir.

Vakıflar ve ellerinde atıl para bulunduranlar bu paraları mudaraba denen emek-sermaye ortaklığı içerisinde veya kredi olarak tüccarlara vererek işletmekteydiler.⁴⁶ Özellikle para vakıflarının ne kadar önemli olduğunu gördük. Bunlar arasında iş adamları ve esnafın kredi ihtiyaçlarını karşılayan kişi ve vakıflar da vardır. Bu kredi sistemi içinde dış ticarete söz sahibi olan tüccarlar, üçüncü şahısları kendileri adına para tahsil ve tediye ettirerek bir banka gibi çalışanlar da söz konusudur.⁴⁷

Bazı kredi işlemlerinde açık veya örtülü faiz uygulanmakta idi. Resmî faiz hadleri %15'i geçmemekle birlikte tefeciler %20-50 arasında faiz uygulamaktaydılar. Vakıf paralar ise, resmî had üzerinden işletilebilirdi. Bu vakfedilen paralardan elde edilen gelirler çeşitli dinî ve sosyal amaçlarla kullanılmaktaydı.⁴⁸

Vakıf statüsünde olan sosyal güvenlik kurumlarının kredi arzını sağlayan en önemli unsurları meydana getirdiklerini vurgulamakta fayda vardır. Yeniçeri orta ve esnaf sandıklarındaki paralar hep bu şekilde işletilirdi.⁴⁹

Para vakıflarının vakıf bankalar olarak adlandırılacak kadar etkili olduklarını daha önce belirtmiştik. Mesela İstanbul'da 1456-1551 yılları arasında çeşitli amaçlar için kurulmuş 1161 para vakfı veya vakıf bankalar bulunmaktadır ve bu bankalar %10-20 faizle kredi vermekteydiler.⁵⁰

Tefecilik ve resmî haddin üzerinde ikrazda bulunma yasaklanmıştır. Resmî haddin üzerinde yapılan ödemelerin asıl borçtan düşürülmesi istenmektedir.⁵¹ Bundan da öte hükümet resmî faiz haddinin üzerinde tefecilik yapanları şiddetle cezalandırma eğilimindeydi.⁵²

XIX. yüzyıl Osmanlı para ve maliye sistemi, Galata bankerleri denen grubun güçlenmesine tanık olmuştur. Önceleri yeniçeri ilerigelenlerinin himayesinde bulunan bankerler Devlet'in sürekli denetimi altındaydılar.

Bunlar Galata bankerleri Tanzimat'la birlikte etkilerini arttırmışlardır. Yine Galata bankerleri Galata borsasını kurmuşlardır (1862). Bu borsa bu gün şahit olduğumuz işlemlerin ve oyunların gerçekleştirildiği ortamı teşkil etmiş ve hatta 1875'lerde Avrupa borsacıların faaliyet gösterdikleri bir alan olmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

Öte yandan 1849'dan itibaren anonim ve limited şirketler kurulmaya başlanır. İlk Osmanlı anonim şirketi Boğaziçi vapur işletmeciliği ile ilgili olarak padişah fermanıyla kurulan Şirket-i Hayriye'dir. Şirketin imtiyaz hakkı 1953 yılında sona ermiş ve bütün mal varlığı Denizcilik Bankası'na geçmiştir. 1849-1910 arasında 94 anonim şirket kurulmuştur. Bunların 28'i ulaştırma, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 17'si bankacılık, 12'si ticaret işletmesidir. 6'sı çeşitli işlerle meşgul oluyordu. Bu şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ve bunun çıkarları önde geliyordu.⁵³

D. ESNAF BİRLİKLERİ VE NARH SİSTEMİ

Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi devrimiyle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

Devlet, esnaf düzenini dayandığı fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı haliyle korumak isterdi. Esnafın bu yolla kendi iç denetimini sağlaması Devlet'in işini kolaylaştırıyordu.

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyon ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla Devlet'in uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Haçlı seferlerinden sonra, İslâm esnaf birliklerinin Batı esnaf birliklerinin, yani korporasyonların yeniden kuruluşunda etkili olduklarını biliyoruz. Biraz da bunun tesiriyle arada, zihniyet ve teşkilat açısından benzerlikler

bulunmaktadır. Fakat kapitalizm adım adım bu sistemi ortadan kaldırmıştır. Osmanlılarda ise kapitalizme geçme söz konusu olmadan sistem ömrünü tamamlamıştır.

Esnaf birlikleri özerk ve 'demokratik' kuruluşlardı. Yani iç işlerinde büyük bir serbestliğe sahip idiler. Zenaat ve ticareti düzenlemeden anlaşmazlıkların giderilmesine kadar öncelik birliklere aitti. Özellikle fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyonun sağlanması demek olan narh sistemini bu teşkilat denetlerdi. Bir şehirdeki esnaf teşekkülleri birbirleriyle temasta bulundukları gibi, ülkedeki bütün teşekküller Kırşehir'deki Ahi Evren zaviyesine bağlı idiler.

Osmanlı küçük işletmecilik uygulamasının önemli bölümleri olan iç ticaret ve sanayi esnaf sistemine dayandığı gibi Selçuklu-Osmanlı devamlılığını da büyük ölçüde bu sistem ve bunun temeli olan ahilik sağlamıştı. Yine Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu sağlayan en önemli unsurun ve Osmanlı zihni yapısının esasının ahilik olduğunu söylemek çok yanlış değildir.

E. ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMLERİ

Osmanlı Anadolu'sunda nüfus az ve XVI. yüzyıldaki nüfus artışı hariç durgun olduğu için ücretler yüksekti. Bu yüzden işsizlik olayı değil, işgücü eksikliği vardı ve işçi devri yüksekti. Yine bu yüzden Osmanlı ekonomisini bir artan verim ekonomisi olarak görmek ve ilave her emeğin verimi yükselttiğini söylemek mümkündür.⁵⁴

Osmanlı ekonomisinde emek faktörünü hür ve köle emeği olarak ikiye ayırabiliriz. Hür emek esnaf veya esnaf dışı olabilir. Birinciler gibi ikinciler de sıkı bir iş disiplinine tabiydi. Emek piyasası devlet denetimi altındadır. Ücretlerin yüksek seviyesini koruması hür emek yerine köle istihdamının daha elverişli olmasına yol açmıştır. Bu şekilde köleler, genellikle, çalışma süresinin sonunda hürriyetlerine kavuşuyorlardı. Mesela XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da azatlı kölelerin şehir nüfuslarına oranları yaklaşık üçte biri buluyordu. Bunların taşınmaz mülk yatırımları ise hürlerin beşte ikisi civarındaydı.

Osmanlılar kalifiye işgücüne büyük önem vermişlerdi. İspanya'dan yahudilerin getirilmesi Osmanlı eko-

nomisine büyük katkılar sağlarken İspanyol ekonomisinin çöküşünün en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştu. Bu arada ülkeye yeni teknoloji girişi için de yabancı kalifiye işçi istihdamından çekinilmediği gibi devşirme usulünü ve köleliğin kullanılmasını idarî olduğu kadar iktisadî alanda da meritokrat uygulamanın araçları olarak görmek mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi sanayi devrimi döneminde de işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Ödemelerdeki gecikmelere rağmen ücretlerin yüksekliği sanayi devriminin söz konusu olmamasının sebeplerindendir. Tanzimat'tan sonra görülmeye başlayan işçi hareketlerinin sebepleri arasında teknolojik işsizlik korkusu ile ücret ödemelerindeki gecikmeler vardır.

Klasik dönemde sosyal güvenlik işlevini vakıflar görmektedir. Tanzimat'tan sonra ise merkezileştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak bürokrasi sosyal güvenliğe hakim olmuştur. Klasik dönemde mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır.

Tımar sahipleri köylülere gereğinde çift hayvanı, iyi cins tohumluk gibi girdileri sağlayabiliyordu. Fakat bu denge özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmuştur. Küçük tarım üreticisi kötü hava şartları, kıtlıklar, hayvan ölümleri gibi nedenlerle borçlanmak zorunda kalmıştır. Resmî kredi mekanizmasını işletecek tımar kesimi de kalmadığı için tefeci piyasasına başvurulmak zorunda kalınıyordu. Bunun yanında ürünü tarlada iken satmak demek olan selem usulüyle üretici acil nakit ihtiyacını gidermeyi umuyordu. Üstelik kredisi geri ödenemeyen topraklara el konup çiftlik haline getiriliyor, küçük çiftçiler de topraksız işçi veya ortakçı durumuna düşüyorlardı.

Tarım kesimindeki sosyal güvenlik, tımar sisteminin gerilemesiyle zayıflamış ve küçük çiftçi, XIX. yüzyıldaki bankacılık teşebbüslerine rağmen tefecilere bağımlı olmaya devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra vakıf sandıklar devlet denetimine alınmış ve günümüz sosyal güvenlik kurumları oluşturulmaya başlanmıştır.

İlmiye görevlileri genellikle vakıf sistemi içindeydiler. Yeniçerilerin orta sandığı denen vakıf statüsünde

yardımlaşma sandıkları vardır. Esnafın sosyal güvenliğini yine vakıf statüsündeki esnaf sandığı sağlar. Avarız vakıfları köy ve şehir halklarının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Bu tür vakıf paralar, %15'i geçmeyen resmî faiz hadleri üzerinden işletilebilirdi. Bu vakfedilen paralardan elde edilen gelirler çeşitli dinî ve sosyal amaçlarla kullanılmaktaydı. Vakıf statüsünde olan sosyal güvenlik kurumlarının kredi arzını sağlayan en önemli unsurları meydana getirdiklerini belirtmiştik. Yeniçeri orta ve esnaf sandıklarındaki paralar hep bu şekilde işletilirdi.⁵⁵

SONUÇ

Türkiye'de bin yıllık tarih içerisinde nevi şahsına münhasır (sui generis) bir iktisadî sistem oluşmuştur. Ortaasya ve Ortadoğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerin mahallî gelenekleri asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Asırlar süren bir vetire içinde öncelikle merkezî bir devlet oluşmuştur. Ancak bu merkezîlik idarî ve iktisadî anlamda değil 'ideolojik' ve siyasî anlamdadır. XVI. yüzyıl başlarından itibaren ticarî kapitalizm safhasına giren Avrupa, ihtiyaç duyduğu merkezî devletin somut örneğini karşısında bulmuştu. Bu yüzden birçok Batılı gözlemci Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti.

Tarım kesiminde köylülerin toprakları kendi toprakları gibi işlemeleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin 'kendi hallerinde' ve güven içinde çalışmaları sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleştirilmesi yerine 'ibadullahın terfih-i ahvalleri' yani sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle emeğiyle geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal zümre oluşturmamıştır.

Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada Devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi sürdürmüştür.

Sermaye birikimi herşeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihtir bir olaydır. Yani Batı'da iç ve dış sömürü olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan sa-

nayı devrimi de görülmeyecekti. Oysa Osmanlılar geleneksel olarak sermayenin belli ellerde toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere silahını kullanarak böyle bir iç oluşuma imkan tanımak istememişlerdir. Üstelik Osmanlı ekonomisi bir 'işçi sınıfı' oluşturmadığı gibi emeğiyle geçinenlerin durumu iyi olmuş ve ücretler yüksek seviyede bulunmuştur. Bu da Osmanlı toplumunda sanayi devriminin oluşmama sebeplerinden biridir.

Dış sömürü de geleneksel İslâmî zihniyete yabancıydı. Bu sistemde belki daru'l-İslâm ve daru'l-harp gibi ayrımlar vardır ama sömürge-anavatan ayrımı yoktur.

Tarım kesiminde köylülerin toprakları kendi toprakları gibi işlemeleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin 'kendi hallerinde' ve güven içinde çalışmaları sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleştirilmesi yerine 'İbadullahın terfih-i ahvalleri' yani sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle emeğiyle geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal zümre oluşturmamıştır.

Uygulanagelen madenî para sistemi içinde emisyonu bir enflasyon aracı olarak kullanma imkanları çok dar-
dır. Üstelik ekonominin para kaynakları piyasanın genişleyen talebine cevap vermekte yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple öteden beri ülkeye kıymetli maden girişi teşvik edilmiş, ihracı ise yasaklanmıştır. Fakat dış talep şartlarının baskısı bu uygulamayı zorlaştırmıştır. XVI. yüzyıl sonlarında Avrupa'ya intikal eden Amerikan gümüşleri bu kıtada talebi ve fiyatları yükseltmiş, bu da Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya doğru gıda maddesi, sanayi ham ve yarı mamul madde kaçakçılığına sebep olmuştur. Mısır,

İran ve özellikle Hindistan'daki kıymetli maden talebinin yüksekliği de, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Güney ve Doğu taraflarına doğru kıymetli maden kaçakçılığına yol açmış, bu da ekonominin para kaynaklarını azaltmıştır. Bu yüzden para arzını sürekli olarak arttırma bir politika olarak benimsenmiştir.

Ahlakî ve ruhî derinleşme, kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuka düzenleyici ve denetleyici bir işlev yüklemiştir. Bunun sonucunda, Devlet bir çok alanı kişilere bırakmıştır. Devlet sadece kişilerin başarmayacakları veya kişilere bırakılmasında toplumun zararı olabilecek alanlarda etkili olmuştur. Mesela vergileme gibi, Batılı anlamda, Devlet'in en esaslı bir görevi, kişilerin inisiyatifine bırakılabilmiştir. Böylece bazı vergilerin tahsilinde Devlet aradan çekilerek, mükellefle harcamaları karşı karşıya getirilmiştir.

Osmanlı ekonomisinin bu özellikleri zamanla esnekliklerini kaybetmiş ve yerini XIX. yüzyıl boyunca Batılılaşmaya dayanan yeni bir zihniyet ve yapıya bırakmıştır. Bu yeni süreç içerisinde referans kaynağı Batı olmuştur. Bu yüzden sosyal refah kavramının yerini kalkınma; güçlü bir orta sınıf fikri yerini büyümenin motoru olacak bir avuç burjuvazinin oluşturulması; adil gelir dağılımının yerini servet temerküzü almıştır. Bununla beraber kültür farklılığı bu yeni zihniyet ve yapının da Batılı anlamda, oluşmasına imkan vermemiştir. Temel ekonomik göstergeleri incelediğimizde Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde bulunup bugün bağımsız olan devletler arasındaki yeri, her ne kadar henüz istikrarsızlık söz konusu olsa da, bunu ispatlamaktadır.

- 1 Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev.: M. Ali Kılıçbay-E. Özcan), Ank. 1990, II, 3-25.
- 2 Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 1500-1914, İst. 1988, 177.
- 3 Pamuk, 1988, 227.
- 4 Werner, Ernst, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, İst. 1986, I, 139.
- 5 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ank.1984, 392
- 6 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ank. 1975, II,199-201.
- 7 Slade'in, dünyanın en mükemmel ve en büyük tonajlı savaş gemisi olarak kabul ettiği Mahmudiye kalyonu 1829 yılında İstanbul tersanesinde inşa edilmişti. Bkz.: Slade. Adolphus, Kapdan Paşa (çev.: Osman Öndes), İst. 1973, 62. Bundan başka Türk bahriyesinde buharlı vapura varıncaya kadar her sınıftan savaş gemisi vardı. Bkz.: s. 85.
- 8 İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, 135-6.

- 9 Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî Tarihi*, İst. 1974, II, 427; Güçer, 1964.
- 10 Kütükoğlu, Mübahat, "XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, S. 12, s. 57-71.
- 11 Sahillioğlu, Halil, "Bursa Kadı sicillerinde iç ve dış ödemeler aracı olarak 'Kitabu'l-kadı' ve 'Süftece'ler", *TİTS içinde*, Ank. 1975, 104.
- 12 İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belle-ten*, XXIV/93 (Ocak), 1960, belge. 37.
- 13 Akdağ, II, 185-6.
- 14 Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (Trans. S. Reynolds, 2nd imp.), Fontana/Collins, 1976, I, 298, 312, 606 vd.
- 15 B. Lewis'i zikreden Yalçın, Aydın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ank. 1979, 296-7.
- 16 Naima Mustafa, *Tarih*, İst. 1283, IV, 293.

- 17 Dış ticarette kapitülasyon sistemi Osmanlılardan önce oluşmuştur. Birçok ilk, orta ve yeniçağ devleti ticareti geliştirmek için bu yöntemi kullanmıştır. Anadolu Selçukluları Beylikler, Memlükler, Bizans, İngiltere, vs. hep dış ticaret serbestisini sağlamak için bu yöntemi izlemişlerdir. Orhan Gazi'den (1326-1360) itibaren Osmanlı Beyliği de bu sistemi benimsemiştir. II. Mehmed (1451-1481) İstanbul'un fethinde yakınlık gösteren Cenevizlilere ahidname verdi. II. Bayezid ve I. Selim bu ahidnameyi yenilediler. Yine II. Mehmed'in Venedik'lilere verdiği imtiyaz önemlidir. Daha sonra, evvelce Memlükler tarafından Fransa'ya verilen imtiyazı I. Selim (1512-1520) 1516'da, I. Süleyman (1520-1566) 1528'de onaylamışlardır. Fransa'ya verilen bu imtiyaz Osmanlı sultanları II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595), I. Ahmed (1603-1617), IV. Murad (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) zamanlarında yenilenmiş, IV. Mehmed (1648-1687) zamanında, 1669'da genişletilmiştir. Benzer ahidnameler zamanla Dubrovnik (Ragusa), İngiltere, Danimarka, Prusya ve Belçika'ya da verilmiştir. Bu konuda bkz.: İnalçık, Halil, 1973, 137 vd.; aynı yazar "İmtiyazat", *El*, New Ed. III. 1179-89.
- 18 İnalçık, 1179-89.
- 19 Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ank. 1983, 15-16.
- 20 Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan kurtulmak için Paris Konferansı (1856) sırasında yaptığı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. İttihat ve Terakki yönetimi de Birinci dünya savaşı'na girerken (1914) aynı yönde ikinci bir adım attı. Savaşın yenilgi ile sonuçlanması bu teşebbüsün de başarısız olmasına yol açtı. Kapitülasyonlar Lozan antlaşması (1923) ile kaldırılacaktır.
- 21 Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları", *BTTD*, S. 11, Temmuz 1968, 61-2.
- 22 Uzunçarşılı, 1984, 393, 498
- 23 Harita İtalya'nın bazı şehirlerinde ticaret ve esnaflıkla uğraşan Türk kolonilerine rastlanmıştır. Bkz.: Turan, Şerafettin, "Venedik'te Türk ticaret merkezi", *Belleten*, XXXII, s.247.
- 24 Uzunçarşılı, II, 683.
- 25 Marsigli, Graf, Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkiinden inhiyatı zamanına kadar askerî vaziyeti, (çev.: M. Nazmi), Ank. 1934, 59.
- 26 Sahillioğlu, 1968, s. 62.
- 27 Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" *Yapıt*, S. 49, Nisan-Mayıs 1984, 54-6.
- 28 Hayriye tüccarı konusunda bkz.: Yılmaz, Durali, "19. Asır Osmanlı Ticareti ve Hayriye Tüccarı" Basılmamış yüksek lisans tezi, İst. 1986; Kütükoğlu, Mübahat, Osmanlı-İngiliz iktisadî münasebetleri, I, (1580-1838), Ank. 1974; Bağış, 1983; ayrıca bkz.: Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 1500-1914, İst. 1988, 180.
- 29 Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. bs., Ank. 1987, 79.
- 30 İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy* (Toplu Eserler I), London 1978, 218. Yine dış ticaretin lehle olmasının en önemli sebebi Osmanlı ekonomisinin savunma araçları, gıda ve giyim maddeleri ve barınma gibi temel ihtiyaçlarda dışarıya bağımlı olmasıdır. Bkz.: Mustafa Nuri Paşa, *Nerâ-yicü'l-vukû'ât*, 2. bs., İst. 1327/1909, I, 179.
- 31 Biliotti ve Schaefer'i zikreden Eldem, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tedkik, 2. bs. Ank. 1994, 116.
- 32 Braudel'i zikreden, Pamuk, 1988, 182.
- 33 Bu amaçla iç hazineden altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilmesi hakkında bkz.: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübdetü'l-vekâyi*, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. no: 2382, v. 145b; A. Refik, 1935, 12 2 1204/1789 tarihli belge, Belin, F., Türkiye iktisadî tarihi hakkında tedkikler (çev.: M. Ziya), İst. 1931, 122.
- 34 Koçi Bey Risalesi, (Yay. A. Kemali Aksüt), İst. 1939, 145-6; A. Refik, *Hicri onikinci asırda İstanbul hayatı* (1100-1200), İst. 1930, 54.
- 35 BOA, Kepeci, 3539 (Cizye, s.1):1108/1697; Mühimme, 110, s. 94: 1108/1697: MM. 285: 1136/1724.
- 36 BOA, Mühimme, 127, s. 278, 306, 307, 317, 337: 1131/1718-9.
- 37 Klasik dönemde para siyasetinin dönemleri için bkz.: Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978. Osmanlı para sistemi hakkında ayrıca bkz.: Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İst. 1999.
- 38 M. Nuri, I, 20. Gerçi daha önce Osman Bey akçe basmış ise de bu İlhanelilerin Anadolu valisi adına olduğundan bağımsızlık göstergesi olan ilk Osmanlı akçesi sayılmaz. Bu sikke hakkında bkz.: Artuk, İbrahim, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-1920), Ank. 1980, s. 27.
- 39 BOA, Cevdet, Belediye, 5147: 17 3 1147/1734.
- 40 BOA, Mühimme, 3, s. 377/1117: 967/1560; s. 448/1341: 967/1560.
- 41 Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Tarih*, 2. cilt, İst. 1928, II, 604.
- 42 Sahillioğlu, Halil, Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740 (Basılmamış doçentlik tezi), İst. 1965, 91.
- 43 Daha önce 1836'dan itibaren İngilizlerin Osmanlı topraklarında banka kurma girişimlerine tanık oluyoruz. Yine 1842 yılında İzmir'de kurularak faaliyete geçen İzmir Bankası (Smyrna Bank) izinsiz açıldığı gerekçesiyle hükümetçe kapatılmıştır. Bkz.: Issawi, C., *The Economic history of Turkey*, Chicago, 1980, 340; Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Ank. 1982, 135.
- 44 Pamuk, 1988, 210-2.
- 45 Biliotti'yi Zikreden Eldem, 1994, VII ve 131-154.
- 46 İnalçık, 1973, 319; Akdağ, II, 259.
- 47 Sahillioğlu, 1975, 137.
- 48 Akdağ, II, 250-8.
- 49 BOA, Mühimme, 96, s.13: 1060/1650; (Ergin), O. Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Dersaadet., 1921, I, 704-5.
- 50 Barkan, Ö. L.-Ayverdi, E. H., İstanbul vakıfları tahrir defteri (H. 953/M. 1546), İst. 1970. Para vakıfları hakkında tamamlayıcı bilgi için bkz.: Kurt, İsmail, Para vakıfları, İst. 1996; Özcan, Tahsin, "Kanunî Dönemi (1520-1566) Üsküdar Para Vakıfları", Basılmamış doktora tezi, İst., 1997
- 51 Mühimme, 12, s. 595/1137: 979/1572.
- 52 Mühimme, 7, s. 728/1994: 976/1568; 12, s. 193/410: 978/1571.
- 53 Kazgan, Haydar, "Cumhuriyet'ten önce şirketler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, 1985b, 782-5.
- 54 Dünya ölçüsündeki işgücü hareketliliğinin başladığı XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türkiye'de yabancı işçi çalışmaya başladığını biliyoruz. Bunda Osmanlı işçisinin, büyük ölçüde nüfus azlığından kaynaklanan, ücret ve refah seviyesinin yüksekliği rol oynamış olabilir.
- 55 Osmanlılarda para vakıfları, vakıf bankalar olarak görülebilir. Bunlar, bugünkü özel finans kurumlarına benzer bir biçimde örtülü faizle işletilirdi. Yani bu tarz belki fıkhen faiz değildir ama iktisaden faizdir. Günümüzde bu tür faiz uygulamaları ticarî amaca yönelik iken, Osmanlılarda bu faaliyet tamamen sosyal güvenliğin finansmanına yönelik idi.

YÜKSELME DEVRİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ DURUMU

PROF. DR. ŞABAHADDİN ZAIM
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

Yükselme devri olan 15. ve 16. asırlarda Osmanlı Devleti'nin durumunu barış içinde siyasi ve iktisadi istikrar ile ifade etmek mümkündür.

Hakikaten bu dönemde, bir buçuk asır boyunca paranın değeri değişmemiş, vergi miktarları ve fiyatlar sabit kalmıştır. Bugünkü şartlara bakarak inanılması güç bir durum. Bunun nasıl gerçekleştirildiğini anlamak için o devirlerin her yönüyle iyi incelenmesi lazımdır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, o devrin yapısını ve mentalitesini iyi anlamak için İslam'ı iyi bilmek gerekir.

Her yükselen devlet gibi, Osmanlı Devleti'nin de mükemmel bir organizasyonu, sağlam kurumları ve İslami temellere dayalı adil bir yargı sistemi mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin yapısı ve organizasyonu bir cümle ile şöyle ifade edilebilir: Devlet, siyasette ve askeriyede merkezîyetçi olup, iktisatta ve idarede adem-i merkezîyetçi idi. İktisadi hayatta, hukuki düzen itibarıyla liberal ve ferdiyetçi bir tutum hakim olduğu halde, kurumlaşmış toplum düzeni dini ve içtimai muhtevalı gönüllü teşekküllerden kurulu üçüncü sektör itibarıyla düzenleyici ve müdahaleci idi.

Türk tarihinin bu muhteşem devrinde çok gelişmiş bir kültürel, sosyal ve iktisadi çevre içinde seçkin bir kadro yaşamıştır. Sultan Yavuz Selim ve Muhteşem Kanunî Süleyman'ın sadrazamları Sokollu Mehmet Paşa, İbrahim Paşa, Rüstem Paşa; Şeyhülislamı Zembilli Ali Efendi (Molla Cemali) ve Ebussuut Efendi; Amiralî Barbaros Hayrettin Paşa, Hızır Reis, Turgut Reis, Pîrî Reis; şairî Bakî; velileri Yahya Efendi'dir.

16. asrın diğer meşhur simaları içinde İskender Çelebi, Kara Mehmet Paşa, İbn-i Kemal, Celalzade, Ramazan-

zade; velilerden Yahya Efendi; mimarlardan Mimar Sinan, Mehmet Ağa, Ahmet Ağa, Süleyman Ağa, Mustafa Ağa, Davut Ağa, Hayrettin Ağa, Muslihiddin Ağa, Kara Şaban Ağa, Hüseyin Çavuş, Acem Alisi (Sultan Selim Camii'nin mimarı), hattat Şeyh Hamdullah, Doğu Türklerinden Timur'un torunu hattat Baysungur Mirza, hattat Karahisarî Ahmet Şemseddin Efendi (1468-1566) (Süleymaniye'nin yazılarını yazdı), Nakkaş Sarhoş İbrahim (Süleymaniye'nin renkli camlarını yaptı) sayılabilir. Minyatürde Bihzad (1455-1537), Türkistan'da, İran'da çalıştı; Tarihçi Hoca Saadettin Efendi (Tacüt-Tevarih), Taşlıcalı Yahya Bey, Nevâî, Vakkî, Ruhi-i Bağdadî, Sinan Paşa, İdris-i Bitlisî, Marakî, Kırım Hanı II. Gazi Giray Han (musikide), Matrakçı zikredilebilir. Mimar Sinan'ın meşhur eserlerinden olan Süleymaniye, Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, Topkapı'da Ahmet Paşa, Eyüp'te Zal Mahmut Paşa, Beşiktaş'ta Sinan Paşa camileri ile Sokollu ve Edirne Selimiye Camii bu devirde yapılmıştır. 16. asrın sonunda devletin yüzölçümü 20 milyon km²'yi bulmuştu. Dünyanın en büyük devleti idi. Üç kıtaya yayılmış olan Türk devletine Kuzey Sumatra (Açe), Doğu Türkistan (Kaşgar), Orta Afrika, Doğu Afrika (Mozambik), Habeşistan, Lehistan, Litvanya, Fas, Moritanya ve Volga boyları sınır olmuştu.

Nüfusu 35 milyon civarında idi. Dünya nüfusu 548 milyon olup, Hindistan (150), Çin (80)'den sonra 3. ülke idi. O dönemde İspanya (33), Almanya (18), Fransa (15), Japonya (14), Rusya (7), İngiltere (6), Venedik (6) milyondur. 1592'de Londra 550 bin, Paris 450 bin, Napoli 270 bin nüfusa sahipti.

16. asırda devlet gelişirken şehirleşme hareketleri de hızlanmış, şehirler hızla büyümüştür. İstanbul'un nüfusu asrın başı ile sonu arasında 400 binden¹ 1.2 milyona

na çıkmıştır. Saraybosna'nın nüfusu 8 bin'den 80 bine ulaşmış, 92 mahalleli bir şehir olmuş ve Viyana ile boy ölçüşür hale gelmiştir. Sadece 1571-1580 arasında 13 büyük şehrin nüfusu %50 oranında artmıştır.

16. asır Osmanlı Devleti ile birlikte bütün Türk dünyasının gelişmiş, ilerlemiş olduğu bir çağdı. Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Doğu Avrupa ile İdil-Volga boyunca Altınorda Devleti 13-16. yüzyıllar arasında devam etmiş bir Türk-Moğol devleti idi.

Hindistan'da Babür'ün kurduğu Türk Devleti Babür İmparatorluğu da 16. asırda en büyük yükseliş devrini yaşamış, 1494'de 11 yaşında Fergana tahtına çıkan Babür 1526'da Delhi'yi almış, 1528'den itibaren Hindistan'a hakim olmuştur. 1858 tarihine kadar bu devlet hüküm sürmüştür.

5. Padişah Şah Cihan'ın Agra'da yaptırdığı meşhur Taş Mahal'i Mimar Sinan'ın öğrencilerinden olan İstanbullu Mehmet İsa Efendi yapmıştı (1636-1658 arasında 22 yılda yapılmıştı).

Bu sebeple Kanunî, Don-Volga-İdil nehirlerinin birbirine 50 km. yaklaştığı yerde bir kanal açarak Karadenizle Hazar Denizini birleştirmek istemişti. Böylece Karadeniz'de, Azak Denizi'nden Don nehrine girecek olan Osmanlı gemileri, Volga-İdil nehri yoluyla Hazar Denizi'ne inebilecekti. Kanal tamamlanınca 950 km. tutan Azak-Astırhan nehir yolu açılacaktı. Bu kanalla Türkiye-Türkistan, İstanbul ile Bakü su yoluyla birbirine bağlanmış olacaktı. Siyasi ve askeri bakımdan olduğu kadar iktisadi bakımdan da çok önemli bir proje idi. Kanunî sağlığında iken bu siyasetini gerçekleştiremedi. Fakat yerine geçen II. Selim projeyi benimsedi ve Kanunî'nin ölümünden 3 yıl sonra teşebbüse girişti. 1569'da donanma Kasım Paşa yönetiminde sefere çıktı, fakat başarılı olunamadı ve proje kaldı (Ruslar bu projeyi ancak 1952 yılında gerçekleştirebildiler).

Bütün diğer Türk devletleri gibi Osmanlı Devleti de teşkilat ve fonksiyon olarak en mükemmel devrini yaşıyordu. Organizasyon fevkalade gelişmişti. Esasen organizasyonda başarılı olamayan bir devletin cihan devleti olması mümkün değildir. Bilhassa I. Süleyman'a Kanunî adını verdiren düzenlemeler toplumun bütün hukuki, sosyal, kültürel ve iktisadi veçhelerini ihtiva ediyordu. Mesela Kanunî, devlet dairelerinin bütün sınıflarında ça-

lışanların ayrı bir elbise ve sarık giymelerini temin etti. İktisadi ve sosyal tabakalar, giyim ve kuşamlarıyla birbirinden tefrik edilir hale geldi. Müslim ve gayri müslimler, devlet teşkilat kademeleri gibi, halk arasında da çeşitli sarık tipleri ile bir düzenleme yapıldı.² Yani toplumun her safhası organize edilmiş durumdaydı. Bu koca devleti yöneten üst kademe bürokrasisi bin kişi civarındaydı. Adem-i merkezîyet ile tevsii mezuniyet sistemi, hukukta, yani şer'î sistemde, kadırlara bırakılan 4 temel kaynak üzerinde geniş karar verme yetkisi, mali sahada düzenli bir serbestiyet, ahenkli bir yapı oluşturuyordu. Kalem denen devlet dairesinde uzun rahlelerde şilteler üzerinde bağdaş kurarak oturan memurlar, bir okul disiplini içinde çalışırlardı. İşlem gören evrak torbalarda tutulur, kayıt defterleri sandıklarda saklanırdı. Toplumdaki kudret dengeleri ulema, asker, tüccar ve reaya arasında ahenkli idi.

Tarihçi Naima'nın İbn-i Haldun'dan esinlenerek belirttiği tablo şöyledir: Ulema vücuttaki kana benzer, ilmi topluma yayar. Tüccar safraya, reaya sevda'ya, asker balgam'a (lenf, serum) benzer. Reaya sağladığı gelirle hazineyi doldurur. Tüccar mübadele yoluyla ihtiyaç maddelerini tedarik eder. Asker de düzeni sağlar. Bunların güçleri denge halinde olmalıdır. Birisi kemiyet ve keyfiyetçe fenalaşıp fasit olur veya diğerlerine galip olursa, denge bozulur. 16. asır Osmanlı Devleti'nde ise durum dengeli idi.

Cemiyetteki sınıfların hal ve tavrı bir insanın hal ve tavrına benzer. Her insanın *gelişme, kemal ve gerileme* yaşları olduğu gibi her cemiyetin ve devletin de üç türlü hali vardır: Cemiyetlerde kemal devresinden sonra fertler zinet ve sefahata düşer, şan ve şöhretini arttırmaya çalışır hale gelir. Orta sınıf mesken ve giyim kuşamda vezirlere, hatta padişahlara benzemeğe çalışır. Fert ve toplumun masrafı artar. Zevk ve istirahat örf ve adet haline gelir.

Her devletin yaşamasının şartı siyasettir. Siyaset de ya akli olur, yahut şer'i. Akli olan, hükümdarların devleti kanunlarla yönetmesidir. Şer'i olanı ise, Allah'ın kitabı ve peygamberlerin sünnetinde olan ilahi ahkamdır. Küffar hükümdarlarının devletlerinin bekası da siyaseti aklîyeye itibar ile mümkündür. Nitekim "dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır." denmesinin sebebi budur.³ Her devlette vuku bulması tabii olan beş muteber hal vardır:

1. Devleti kurma, devleti başkalarının elinden koruma, şeref ve nimetine ulaşma safhası,

2. Devlete sahip olduktan sonra, milletin, kurucuların, arkadaş ve yardımcılarının işe müdahalesini önleyip müstakilen devleti yönetme safhası,

3. Rahat, sükun ve emniyet safhası,

4. Kanaat ve barışıklık safhası,

5. İsrâf, kaybetme ve telef etme safhasıdır.

İşte 16. asırdaki Osmanlı Devleti bu benzetmeye göre 3. safhada bulunuyordu.

Kanunî'den sonra ise yavaş yavaş 4. safhaya doğru meyletmeye başladı.⁴

1- İDARİ TEŞKİLAT

Osmanlı Devleti idari teşkilat olarak eyaletlere bölünmüştü. Eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da dirliklere (zeamet ve tımarlara) ayrılırdı. Eyaletlerin başında beylerbeyi, sancakların başında sancak beyi, kazalarda kadı naipleri bulunurdu.

Eyaletler mali açıdan *has* ve *salyane* ile idare edilenler olmak üzere ikiye ayrılırdı. Has ile idare edilen eyaletler dirlik sistemi içinde yönetilir, iktisadi ve mali yapı tımar sistemine göre işlerdi. Eyalet gelir ve giderleri ilke olarak kendi bünyeleri içerisinde yönetilir, mali açıdan belli bir muhtariyete (özerkliğe) sahip olurlardı. Sadece avarız ve bedeli nüzul gelirleri toplandıktan sonra merkeze gönderilirdi.

Salyane ile idare edilen eyaletlerde dirlik sistemi olmadığınan, yöneticiler eyalet hazinesinden yıllık ücret (salyane) alırlardı.

Osmanlı ülkesinin bütünü mîrî arazi olmadığından Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden daha bağımsız olan Mısır, Bağdat, Basra, Cezayir gibi eyaletlerde tımar sistemi uygulanmamıştı.

Doğu Anadolu'da ise hükümet sistemi uygulanmıştı. Gelirlerin tümü irsen kabile beyine aitti. Onun sorumluluğu savaşta asker vermektir. Bu eyaletlerin vergi gelirlerinin fazlaları doğrudan devlete giderdi. Eyalet defterdarlarının topladığı vergiden, beylerbeyi, sancakbeyi ve salyane ve kul taifesine ulufe ayrıldıktan sonra kalan irsaliye adı altında merkeze gönderilirdi.

Bu eyaletlerin dışında Kırım Hanlığı, (salyaneli eyalete benzer), Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Erdel Krallığı, Dubrovnik Cumhuriyeti (bedeli cizye öderdi), Kafkasya'da bulunan Meliklikler⁵ ve diğer bazı devletler (devlete vergi verirlerdi) (mesela Almanya 1568 Edirne muahedesi ile yılda 40 bin düka altın vergi vermeyi kabul etmişti) ayrı statülere sahiptiler. Osmanlı Devleti'nde genel nüfus artışı, kentsel büyüme ve pazar sistemi karşılıklı tesirlerle birlikte gelişmişti.

Osmanlı Devleti'nin yönetiminde en büyük özelliği taşıyan müessese şüphesiz *tımar (dirlik) sistemi* idi. Zira cemiyetin hukuki, iktisadi, sosyal ve siyasi yapısını demokratik bir temel üzerinde geliştiren ve gelişmede isticrarı ve dengeyi temine yarayan iki önemli müesseseden biri *toprak düzeni ile ilgili olan tımar sistemi*, diğeri de *vakıf müessesesi* olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde toplum yapısını, sosyal siyaset açısından incelediğimizde sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin, dengeli gelir ve servet dağılımının temini yönünden yine iki müessesenin önemli payı olduğunu görürüz. Bunlar da zekat ve vakıf müesseseleri idi.⁶ Osmanlı Devleti'nde topraklar *öşrî*, (arz-ı öşrî), *haracî* (arz-ı haracî) ve *mîrî* (arz-ı memleket) olarak üçe ayrılmıştı. *Öşrî topraklar*, Arabistan yarımadası, sakinleri isteyerek müslüman olan yerler ve zorla fethedilip gaziler arasında paylaştırılan topraklardı. Bunların sahipleri elde ettikleri ürünlerinin zekatını 1/10 oranında (öşür) adı altında devlete verirlerdi.

Haracî topraklar, gayr-i müslimlere ait olan topraklar olup sahipleri 1/10 ila 1/50 arasında *Haraç Vergisi* öderlerdi.⁷ *Mîrî topraklar* ise silah ile fethedilip devlet mülkiyeti altına alınan ve yönetim hakkı dirlik sahibine devredilen ve tarımda kullanılan topraklardı. Fethedilen yerlerden şehirler içinde olan yelere "*mülk*" denilirdi. Sahibi bey'e hibeye ve vakfa kadirdi. Sahibi ölünce mülk'ü vereseyle intikal ederdi. Bu topraklar evvelce derebeylerin (feodalın) ise devlete geçerdi. Ancak karyalar etrafında ziraat yapılan yerler "*mîrî arazi*" olurdu. Sahipleri kulluğunu çekip bekresini verirler, fakat bey'e; hibeye ve vakfa kadir değillerdi. Öldükleri zaman, varsa oğulları tasaruf ederler ve illa sipahisi tapuya verirler."⁸ Yeni fethedilen mîrî topraklardaki reaya, ister yerli gayri müslim, is-

ter, buraya göç etmiş olan müslüman olsun, bu topraklarda kiracı durumuna geçer, devlet de mal sahibi olurdu. Mülkiyet açısından topraklar yine 1. Mülk topraklar, 2. Vakıf topraklar, 3. Mîrî topraklar diye üçe ayrılırdı.

II- TIMAR SİSTEMİ

Selçukluların uyguladığı ikta sistemi, Osmanlı Devleti'nde Türkçe dirlik veya tımar sistemi olarak ifade edilmişti. Sistemin esası devlet mülkiyetindeki toprakların, devletçe tayin edilen sipahilerin gözetiminde toprağın (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından kullanılması idi. Bu toprakların rakabesi devlete, tasarruf (intifa) hakkı reaya aitti. Reaya'nın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerinin tahsili, dirlik sahibi *sipahilere* bırakılmıştı. Bu yetkinin denetlenmesi görevi de *kadılara* aitti. Bir ülke fethedilince, il yazıcıları tarafından toprakların tahriri (yazımı) yapılarak tımarlara taksim edilmesi, fethin son ve kesin safhasını teşkil ederdi. Tahrir işini tahrir emini veya il yazıcısı üstlenir, o bölgeye giderek, toprak ve insan kaynaklarını, eski sahiplerini, son üç yılın ortalaması alınarak ürün miktarını, eski vergi usullerini, üreticinin işletmekte olduğu toprak miktarını kaydederd. Bazen emin insan olarak kadılar da bu işte görev alırdı. Bazen halkın durumu (göçebe-yürük, şehirli-köylü gibi) da belirtilirdi. Vilayetlerle ilgili olarak yayınlanan kanunnamelerde bütün hak ve mükellefiyetler, vergiler en teferruatlı biçimde yazılırdı. Dirlik sisteminde toprakları işleyen ve fiilen üzerinde oturan halka raiyyet denirdi. Bunlar hukuken kiracı hükmünde idi. Bu topraklardan alınan para öşür veya haraç değil kira sayılırdı.

Mîrî topraklar *has*, *zeamet*, *tımar* olarak, bir hizmet karşılığında *vezir*, *kumandan* ve çeşitli *tımar* sahiplerine tahsis edilirdi. Toprak devletin olduğu için tımar sahibi her zaman değiştirilebilirdi. Zira tımar sahibi de, köylü de toprakta mülkiyet hakkı ileri süremezdi. Dirlikler, gelirlerine göre üçe ayrılırdı. Yıllık geliri 20 bin akçeden az olan topraklara tımar, 20 ila 100 bin akçe olanlara *zeamet*, 100 binden yukarısına *has* denilirdi. Vezirlik Has'ları şahıslara değil makama bağlıydı; görevle değişirdi. Bu Has'ları vezir adına voyvoda veya kethüda denen görevliler yönetirdi.

Tımarlar mahiyet itibariyle de bir tasnife tabi tutulurdu:

- a) Eşkinci (süvari) tımarı (mülk tımarı)
- b) Mustahfız tımarı (kale muhafızlarına verilen tımar)
- c) Mensuhat tımarı (müsellem ve yürük askeri gibi hizmetleri lağvedilen sınıflardan boş kalan tımarlar. Bunlar yedek deniz askeri yetiştirmek için leventlere tahsis edilmiştir.

Bunlardan en önemlisi ve asli olanı eşkinci tımarları idi. Bu tımar sahipleri, kanunlarda belirtilen oranlarda üretilen mahsülden pay (kira) alır, ayrıca devletten maaş almazdı; karşılığında hem üretimi denetler, hem de devlete cebelu denen asker yetiştirerek onlarla birlikte orduya katılır veya vergisini verirdi..

Tımarlar hizmet kriterine göre de askeri ve sivil tımarlar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Gelir kökenine göre şehir, köy ve karma tımarlar diye 3'lü bir tasnife tabi tutulan tımarlar gelir cinsine göre divanî, bütün ve diğer tımarlar olmak üzere 3 grupta toplanırlardı.

Burada tımar sisteminin teferruatına girilmeyerek sadece önemli olan hususları belirtilecektir.

1. Tımar sistemi, ortaçağda Avrupa'da hakim olan derebeyliğe karşı anti-feodal bir yapıda oluşturulan kurumdur.

2. Tımar sistemi ile, fethedilen Balkan ülkelerindeki derebeyler (feodalite) ortadan kaldırılmıştı. Hristiyan serfler toptan azad edilerek, devletin hür zımnî köylüleri statüsüne yükseltilmiş, feodal beylikler sona ermişti.⁹

3. Dirlik sisteminde sipahi de, çiftçi de toprağın sahibi değildi. Fakat toprağı işlediği ve görevini yaptığı sürece, toprak, raiyyetinin elinden alınmazdı. Sipahi askeriyle birlikte sefere katılmazsa devlete bedelini öderdi. Zeametler irsi olarak babadan oğula geçebilirdi. Reaya çiftini terkederek başka bir yere göçmek isterse sipahiye *gıft-bozan resmi* öderdi.

4. Tımarlar mümkün olduğu nispette mahalli elemanlara verilmezdi.

5. Sipahi hakkı veya dirlik sahibi (tımar sahibi veya zaim) hem sahibi arz hem de sahibi raiyyet durumunda olan, devlete bağlı bir yönetici idi.

6. Yargı hakkı ile birlikte sipahilerin denetimi de kadıya aitti.

7. Selçuklu İktâ sisteminden Tımar sistemine geçilirken, mülk haline döndürülmüş olan birçok toprak dirlik haline çevrilmişti. Anadolu'daki bazı sipahiler Rumeli'ye, Rumeli'ndekiler de Anadolu'ya verilmişti.

8. Kanunî devrinde toprakların %87'si tımar sistemine dahildi.

Tımarların sayısı 1528'de 38 bin civarında idi (37.521). Bunlardan 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu'da, 419'u Şam ve Halep'te idi. Tımarlardan 27.868'i eşkinci tımarı, 9.653'ü de kale muhafızı tımarı durumundaydı. Eşkinci tımarlarının beraberinde götürmek zorunda olduğu cebeli tımarlı sipahi ordusu 70-80 bin civarında idi. Kapıkulu (yeniçeri) sayısı ise 27 bindi.

9. Dirlik sisteminde yönetim açısından önemli bir husus, *serbest ve serbest olmayan tımar* ayırımıdır. Has ve zeametlerin tamamı ile tımarların bir kısmı serbestti. Kanunî'nin son kanunnamesi olan 1566 tarihli *Zigetvar Livası Kanunnamesi*'nde "ve padişah-ı alem penah hazretleri ve beylerbeyi ve bey hasların ve zuama ve çavuş ve dizdar tımarların serbest olması kanundur" denilmektedir. Serbest tımarlarda, sipahi, kanunnamelerin şumulü içinde kalan bütün *rusum-ı örfiyye* ve *tekalifi şer'iyyesine* sahipti. Yani bu gelirleri dirlik sahibi toplardı. Ayrıca *rusum-u serbesti* denen cürüm ve cinayet bedeli (diyet), resmi arus vs. resimler serbest tımar sahibi tarafından toplandığı için asayiş vazifesi de ona aitti. Yalnız *şer'i şerifin mümessili olan kadı* serbest toprakları dahi kontrol ve kaza selahiyetine sahipti. Bu serbesti durumunu devlet daima değiştirebilirdi.

10. Kanunî devrinde, mahallî müstahsiller, o yörelerdeki derebeyleri ile mütegalibelerin, eşrafin ve güçlü kimselerin zulmünden ve ezilmekten korunmuştu. Bu sebeple Rumeli halkı ve sipahi ordusu Osmanlı Devleti'nin en sadık tebası olmuştu.

11. Kanunî devrinde 1530'da tezkiresiz tımar uygulaması kaldırılmıştır.

Dirlik sahipleri tarafından (gelirlerinin azalması, mesela çiftçilerin ve halkın topraklarını terketmesi gibi sebepler ileri sürülerek) resim'lerin artırılması yolunda ki teklifler, merkez tarafından genellikle reddedilirdi.¹²

12. Arazi tahrirleri sırasında tahrir memurları ile halk arasında ihtilaf çıktığı zaman merkez daima halkı

korurdu. İhtilaflarda kadılar ve müftüler fetva verirlerdi. Tımar sistemine kul bürokrasisi, denetimine ise *dini bürokrasi* hakimdi. *Dini güçler askeri ve sivil güçleri dengelerdi.*

13. Kanunî'nin son zamanlarında, çiftbozan reayanın artması ile birlikte hararetli bir arazi alım-satımı doğmuştu. Mevcut kanunnameye göre erkek evlat bırakmadan ölenlerin toprakları tapu resmini vermek şartıyla kız evlada veya diğer akrabalara kalabilirdi. Bu sıralarda ise arazilerin pahalılaşması tapu resimlerini çok yükseltmişti. Reaya, tapu resmi müzayede yoluyla arttırıldığından bu toprakları alamaz olmuşlardı. Çiftbozan reayanın çoğalması ile, toprakların çiftlik haline gelmesi (bir elde toplanması) hadisesi arasındaki münasebeti anlayan Kanunî Süleyman, halkın topraklarının ellerinden gitmemesi için *tapu resimlerinin arttırma ile tayin usulünü kaldırarak* onun yerine 300 dönümlük (ala) yerden 300 akçe, evsat (orta) yerden 200 akçe ve edna (düşük kaliteli) yerden 100 akçe tapu resmi alınması esasını kabul ederek, reayayı korumuştur.¹³

Tımarların listesi tablolarda sunulmuştur.

	Tımar Bulunan Eyalet Zeamet		Tımar	Tutarı Kılıç
Avrupa	13	3306	37389	40.695
Asya	20	1571	41286	42.857
Yekûn	33	4877	78675	83.552

Evliya Çelebi'den nakil s. 810. Bunların içinde eşkinci tımar sahibi hıristiyan beyler de vardır, s. 822.

III- MALÎ DURUM VE VERGİ SİYASETİ

Osmanlı Devleti mali siyasetinde esnek ve fakat istikrarlı bir yapıya sahipti. Fethedilen yerlerdeki mahalli gelenekler ve yapı artıkları da hesaba katılarak mali bütünleşme sağlanmıştı. Devletin gelirleri merkezi hazine ile tımar kesimi ve vakıflar arasında dağılırdı. Devletin gelir yapısı her padişah devrinde yapılan sayımlarla tespit edilirdi. Bu sayımlarda sadece *faal nüfus* tespit edilir ve onların kazanç durumları belirtilirdi. Amaç belli bir andaki nüfus vs. durumunu yakalamak olmadığı için sayımlar uzun sürer, bazen yedi yılı bulurdu. İlk safhada hazırlanan deftere mufassal, ikincisine icmal (özet) denirdi. Bu defterlere *tapu defterleri* de denirdi. Böylece sayım sonunda devletin toplam vergi geliri ve bunun dağılımı

16. ASRIN SONLARINDA TIMARLARIN DURUMU

SIRA NO	EYALET	LİVA ADETİ	ZEAMET	TIMAR	TUTARI KILIÇ	CEBELÜ'LERİYLE BERABER ASKER SAYISI
1	Rumeli	24	914	8360	9274	33000
2	Anadolu	14	195	7116	7311	17000
3	Cezayiri Bahri Sefid	10	126	1492	1618	4509
4	Karaman	7	116	1504	1620	4600
5	Rum (Sivas)	7	109	3021	3130	9000
6	Maras (Zülkadriye)	5	29	2140	2169	5500
7	Haleb	6(8)	104	799	903	2500
8	Şam	8(11)	128	868	996	2600
9	Kıbrıs	5(8)	40	1627	1667	4500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1400
11	Rahha-Ruha	5(7)	37	616	653	1400
12	Trabzon	2	56	498	554	1750
13	Diyarbakır	11(19)	42	688	730	1800
14	Erzurum	11	120	5159	5279	7800
15	Çıldır	14	97	559	656	1700
16	Van	15(20)	199	916	1115	1300
17	Yekun	149(172)	2375	35934	38259	100359
18	Kefe	-	-	-	554	
19	Musul	6	-	-	274	
20	Kars	6	-		1206	
21	Bosna	8			389	3000
22	Budin	20			2722	
23	Tamışvar	6				2000
24	Şehrizar	19(20)				

yapısı belli olurdu. Bu bilgilerin ışığında Osmanlı Devleti yıllık gider ve gelirlerini gösteren bütçeler yapardı. Bunlara *İcmal* denirdi. 16. asra ait bütçelerden 4 tanesi yayınlanmıştır. 1527-1528 yılı bütçesine göre Osmanlı Devlet geliri 538 milyon akçe veya 16 milyon altın (flori) tutarındadır. Bunun bugünkü satın alma gücümüzle çok kaba ve tahmini bir hesapla 1,5 trilyon U.S.Doları diye düşünmek de mümkündür.¹⁴ Bu bütçe aşağıda gösterilmiştir.

Devletin merkez gelirleri üç grupta toplanırdı. Bunlar:

A- Mukataa Gelirleri

Bunlar devlet işletmelerinden sağlanan gelirler ile devlete ait gelir paylarından oluşurdu. Umumiyetle kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler, tuzla ve şaphaneler gibi zirai, ticari ve sınai işletmeler, iltizama verilerek, özel teşebbüs eliyle toplatılırdı. Mukataalar il-

tizama verilmezse emaneten de işletilirdi. Ağnam gelirleri (hayvanlardan alınan vergiler) hariç, bunların bütçe içindeki payı %27 ila %37 arasında değişirdi.

B- Cizye Gelirleri

Âlâ, evsat ve ednâ olarak 3 grupta toplanmış olup, Zimmi statüsündeki gayrimüslim faal erkek nüfustan alınan himaye ve emniyet vergisidir. İslam devletinin himayesine girmiş gayrimüslimlere *Zimmi* denirdi. Cizye, İslam şeriatında, Zimmiler üzerine tarhedilen himaye ve emniyet vergisine denirdi. Cizyenin dini dayanağı Kur'an ve sünnettir. Cizyenin mükellefi gayrimüslim tebanın erkekleri idi. Kadınlar, çocuklar, sakatlar, ihtiyarlar ve ruhban bu vergiden muaftı. Cizye ödeyen gayrimüslimler, buna karşılık askerlik yapmaz ve zekat vermezlerdi. Cizyelerin toplanması tımar-zeamet sahiplerine bırakılmış, cizyedar, kolcu vs. özel memurlar vasıtasıyla hazinece tahsil olunmuştu. Cizye Müslümanlardan alınan öşürün

1527-1528 MALİ YILI BÜTÇESİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN VERGİ GELİRİNİN DAĞILIMI

Eyaletlerin Adları	Eyaletlerin Vergi Geliri Toplamı (Milyon)	Padişah Hasları %	Evkaf ve Emlak	Ümera Zeamet %	Hasları ve Tımar Adet
1) Rumeli	198,2	48	6	46	17.288
2) Anadolu, Karaman Zülkadiriye, Rum	130	26	17	56	16.468
3) Diyarbekir	23	31	6	63	1.071
4) Halep, Şam	52	48	14	38	2.694
Yekun	402	40	10	50	37.521
5) Mısır	135	86	14		
Umumi Yekun	538	51	12	37	37.521

Kaynak: Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Esaslar", I, İstanbul 1980, s. 807.

karşılığı durumunda idi. Bütçedeki payı %23-48 arasında değişirdi. Cizye gelirleri Rumeli'nde daha fazla idi.

C- Avârız Gelirleri

Bunlara Tekâlifî Dîvaniye veya Avârız Dîvaniye de denirdi. Umumiyetle harp, sefer masraflarını karşılamak için toplanan gayrimuayyen gelirlerdi. Zira Kanunname-lerde miktarı belirtilmeyip her sene fermanlarla tespit edilirdi. Bu gelirler şahıslara tahsis olunamayacağı gibi iltizama da verilemezdi. Avarız gelirlerini devlet şehir ve köy farkı yapmadan bizzat toplardı. Bu gelirler:

- a) Nuzul zahiresi bedeli,
- b) Sür-sat ve iştirâ

adları ile ifade edilir, ya aynı olarak veya avârız akçesi adı altında nakdî olarak toplanırdı. Toplam bütçe gelirlerine oranı %10-20 arasında değişirdi. İkinci grup vergiler devletin eyaletlere bıraktığı tımar gelirleri idi.

Bunlara Tekâlifî Şer'iye ve Rüsum-u Örfiyye denir ve her sancağa ait Kanunnamede akçe ve mahsulün öşrü olarak inceden inceye tarif ve tayin olunurdu. Bu yönden vilayet kanunnameleri o vilayetin vergi kanunları gibi idi. Tarım kesimindeki halkı ilgilendiren esas vergilerde, şehir halkından toplanan vergiler de, pazar ve ticari faaliyetle ilgili olan ihzariyye, damga, boyahane vs. resimleri (baç) de bu kanunlarda belirtilirdi.

Hukuki tasnife göre, Tekâlifî Şer'iyye ile Rüsum-u Örfiyye şöyle ayrılırdı: Tekâlifî Şer'iyye, içine giren vergiler şunlardı;

- a) Müslümanlardan alınan *Öşür*,
- b) Çiftçiden alınan *Çift Resmi*,
- c) Hayvan vergisi olarak alınan *Resm-i Agnam*,
- d) Şehirde ticarettten alınan *Baç*,

Rüsum-u Örfiyye ise devletin halka verdiği hizmet karşılığında aldığı vergilerdir.

Reayanın dirlik sahibine ödediği ve tımar gelirlerini teşkil eden vergiler de 3 grupta toplanırdı:

A- Toprak üzerinden alınan vergiler olarak, Muvaz-zaf Resmi

a) Toprak kirası olarak ve maktu olarak hesaplanan *Çift Resmi*,

b) Toprağını terkeden çiftçiden alınan vergi, *Çift Bozan Resmi*,

c) *Zemin Resmi* ve *Dönüm Resmi* (çiftlik statüsü dışındaki toprakların kirası)

d) *Tapu Resmi* (mîrî arazideki binalar için ödenen resim)

e) *Asiyab Resmi* (maktu değirmen vergisi).

B) Şahıslardan alınan vergiler de şunlardı:

a) *İspenç Resmi* (Rumelinde umumiyetle gayrimüslimlerden çift-resmi yerine alınan vergi) Bu vergi köylü, şehirli, bütün gayrimüslim reayanın riyyetlik rüsumu olup yılda 25 akçe idi. Gayrimüslim reaya ayrıca (bive-resmi diye) bir resim daha öderdi.

b) *Bennak Resmi* ve *Mücerret Resmi*, Tımarla kayıtlı olduğu halde toprağı olmadığı için çift resmi veremeyenler-

den alınan vergi olup evlilerden alınana bennak, bekarlardan alınana mücerred denirdi.

c) *Arus Resmi*, evlenen kız ve kadınlar için ödenen vergi (gerdek vergisi).

d) *Bad-ı beva*, bir kimsenin mal, mülk ve davarına zarar verenlerden alınan ceza.

e) *Cüriim ve Cınayet Resmi (diyet öşr-i) (cerime)* işlenen suçlara karşı alınan diyet cezası.

f) *Yave (kaçkın) resmi*, kaybolmuş hayvan ve kölenin bulunması halinde sahibinden alınan resimdir.

C) Mukaseme Resmi Hristiyanlardan alınan (üründen alınan vergiler) şunlardı:

a) *Zirai mahsul vergileri*: Müslüman reayadan, ürettikleri mahsulden aynı olarak alınan ve öşür denen zekat; Ancak zekat 8 sarf mahallinde kullanılabilir ve devletçe affedilemezdi.

b) *Hayvan vergileri*: Otlak resmi (*şanulmer'a*) harıçten dirliğe otlatmak için getirilen hayvanlardan, (konargöçerlerin hayvanlarından) alınan vergi, -yaylak ve kışlak resmi (harıçten veyahut karye dışından gelip bir karye sınırında kışlayan veya hayvanlarını otlatıp yayılan her koyun sürüsünden yılda bir kere alınan vergi).

Resm-i ağnam: Koyun, keçi vergisi. Bazı ağnam gelirleri mukataa yoluyla merkez hazinesine bağlanmıştı. Haslarda koyun başına 1 akçe, tımarlarda 2 koyuna 1 akçedir.

Ağıl Resmi: Ağnam vergisine ilave olarak her 300 koyun başına 5 akçe olarak alınan vergi idi.

Osmanlı Devleti'nde mali siyaset ve vergi politikası yönünden üzerinde durulması gereken başka özellikler şunlardır:

Vergi siyasetinde istikrar vardır. Devlet vergileri kat'iyen arttırmamıştır. Bilhassa tımar vergileri, yani tarımda çalışan insanların ve halkın ödedikleri vergiler sabit tutulmuştu. 1431 ila 1595 yılları arasındaki 1,5 asrı aşan bir dönemde, yani kuruluş ve büyüme devresinde veya bir başka ifadeyle 16. asrın tamamında vergiler sabit tutulmuştu. Mesela, Bennak Resmi 6 akçe ve Ağnam Resmi olarak alınan 2 koyuna bir akçe bu sürede hiç değişmemişti.

1- Osmanlı Devleti'nde 16. asırda para değeri de sabit tutulmakla beraber, akçenin gümüş değeri düşse de

vergiler arttırılmamış, bu husus bir devlet politikası olarak benimsenmişti. Meselâ 1596'da, kuruluşundan bu yana Osmanlı Devleti'nde hayvandan alınan Ağnam Resmi ilk defa arttırıldığı zaman bir kanun mecmuasının sahibi olaya karşı şiddetli tepkisini şöyle dile getirmişti: "Bu bid'ati seyyieyi Sinan Paşa etmiştir. Cevabını ahirette vere."15

2- Hayvanlardan alınan vergi nısbî olarak hafif tutulmuş ve bu yolla hayvancılık teşvik edilmişti.

3- Vergi ferde değil, aileye göre tertip edildiğinden büyük aileler teşvik edilmişti.

4- Tımar vergilerinde hububatın payı yüksekti. Mesela Rumeli'nde Sirem Sancağı'ndaki vergi yapısı şöyle bir durum arz ediyordu:16

a) Hububattan alınan vergi tutarının oranı %32,2.

b) Diğer nakdi vergilerin payı %20,2.

c) Nehir limanlarından alınan resimle dahili gümrük vergisi (İstanbul -Budapeşte yolu buradan geçiyordu) %16,5.

d) Üzümden alınan vergi tutarının oranı %15,9.

e) Koyunlardan " " " %5,5

f) Mezraalardan " " " %5

g) Çarşı, pazardan " " " %2,2

h) Domuzlardan " " " %1,6

Toplam %100

6) Bazı topluluklar, devlete olan hizmetlerinden dolayı vergiden muaf tutulmuşlardı.

7) Vergilerin sabit tutulması, bazı dirlik sahiplerinin gelirini zaman içinde azaltmıştı. Mesela Fatih devrinde yıllık tahsisatı bir milyon akçe olan bir beylerbeyinin akçe geliri sabit kaldığı halde altın cinsinden geliri (1 altın=40 akçeden 25 bin flori iken, II. Murat döneminde 8500 floriye) düşmüştü.

Öşür'den alınan mahsul, bu zararı kısmen telafi etmekte idi. Fakat zirai üretim azaldığı zaman, gelir mutlak olarak düşerdi. Böylece devlet halkın refah seviyesini yüksek tutabilmek için tımar sahiplerinin refahında düşmeyi göze alabiliyordu.

8) Vergi yapısı, gelir durumu ve iktisadi ve sosyal hayatı düzenleyen kanunlar standart olmayıp her eyaletin özelliklerine göre ayrı ayrı tanzim ediliyordu. Zira

üç kıt'a üzerine yayılan geniş topraklar, taşıdıkları çeşitli hususiyetleri ile farklılık gösteren ülkeleri ihtiva ediyordu.

Böylece mali politika ve vergi yapısı açısından vilayetler arasında farklılıklar mevcuttu. Fakat aynı vilayetteki mali politika ve vergi yapısı zaman içinde istikrarlı olup zaman içinde pek az değiştiriliyordu. Eyaletler içinde de her bakımdan aynı şartları haiz mıntıklar, liva olarak sınırlandırılıp tespit edilirken, her liva için ayrıca tanzim edilen iktisadi hükümler, merkezin daimi ve sıkı murakebesi altında yürütülmekte idi. Lüzumu halinde tekrar yapılan nüfus ve arazi tahrirleri ile bu livalarda yaşayan reayanın, iktisadi ve sosyal durumu yeniden gözden geçirilerek görülen aksaklıklar ve yapılan şikayetler için tedbirler alınırken, icabında livanın kanunnamelelerinde de değişiklikler yapıldı. Mesala Aynî Ali Efendi'nin risalesinde Osmanlı Devleti'nde 24 eyalet ve 257 liva tespit edilmişti.

9) Fevkalade bir hal olmadığı takdirde bir nesil değişme müddeti olan 30 senede bir tahrirlerin tekrarlanması düşünülmüştü.¹⁷

10) 1530-1540 yılları arasında yapılan arazi tahrirlerine göre Batı Anadolu sancaklarını ihtiva eden Anadolu eyaletlerinin genel varidat yekünü 79.8 milyon akçe idi. Bunun 13.6 milyonu, yani %17'si vakıfların elinde bulunuyordu. 1527-28 yılı bütçesine göre de Osmanlı Devleti'nin toplam bütçe gelirlerinin %12'si vakıflara aitti.¹⁸

IV- PARA POLİTİKASI VE FİYATLAR

1- Osmanlı Devleti'nde çağın gereği çift metal sistemi, yani altın ve gümüş para sistemi uygulanırdı. Fakat resmi ölçü olarak kullanılan esas para birimi gümüş akçe idi. Bu sebeple bu iki madenin mümkün mertebe eşya yerine mübadele aracı olarak kullanılmasına dikkat edilmiştir. Altın ve gümüş yanında ufak para olarak bakırdan yapılma pul (füls) kullanılırdı.

2- Altın ve gümüşün ülkeye girişi teşvik edilmiş, çıkışı engellenmeğe çalışılmıştı.

3- Altın, gümüş ve bakır paralar darphanelerde belli ayar, ağırlık ve şekilde bastırılırdı. Birinci derecede işlek darphaneler: İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ ve Serez'de idi.

4- Darphaneler üçer yıllık dönemler itibarıyla iltizam sistemiyle işletilirdi.

5- En yaygın para birimi gümüş akçe idi.

6- Altın ve gümüş sikkelere katılan bakır oranına ayar denirdi. Sikkelerin değeri, rayici olarak anılırdı. Bir sikkenin kesilmesi için maden önce çubuk, sonra tel haline getirilirdi, teller dövülüp kare halinde kesilir ve akçe ağırlığını buluncaya kadar kenarından kırılırdı. Nihayet yuvarlak damgalı kalıplarda dövülerek sikke haline getirilirdi.

7- Altın para birimine flori, sultani, eşrefi, efrenci, engürüsü denirdi. Osmanlı Devleti'nde hariçten gelen altın paralar da tedavülde kullanılırdı. 1547-48 yılında tedavüldeki paranın cins olarak dağılımı şöyle idi:

	%	
Akçe	42	Osmanlı gümüş parası
Sultaniye	43	Osmanlı altını
Efrensiye	13	Duka, flori denen batı Avrupa altınları
		Eşrefiyye, Engürüsüye vs.
Müteferrik	2	Engürüsüye (Macar), eşrefiyye
		(Kuzey Afrika altını)
	100	

8- Bir altın flori 60 gümüş akçeye muadildi. 16. asrın başından Kanunî Devri sonuna kadar bu durumda kalmıştır. Osmanlı gümüş para birimi olan akçe yanında (İran parası olan) Pare ve Şahi de kullanılırdı.

9- En önemli olan husus Osmanlı Devleti'nde 16. asırda para değerinin şahit tutulup istikrarının sağlanmasıydı. 1477 ile 1577 yılları arasında, yani Mimar Sinan'ın doğumundan Kanunî Süleyman'ın vefatına kadar para değer ve özellikle en çok kullanılan akçe değeri sabit kalmıştı. 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 1477 ve 1577'de 280 adet olup, vezni ve sayısı sabit kalmış, para değeri istikrarını muhafaza etmişti.¹⁹

10- 16. asırda nisbi bir altın, gümüş bolluğu yaşanmıştı. Rumeli'de birçok altın ve gümüş madeni çalıştırılmıştı. Amerika'nın keşfi ile Avrupa'ya bol miktarda altın-gümüş gelmişti.

11- Osmanlı Devleti'nde paradan bir finansman aracı olarak üç şekilde faydalanılmıştı.

a) Kıymetli madenlerden ve eski sikkelerden yeni sikkeler kesilmesi,

b) Tahta yeni çıkan sultanın kendi sikkelerini kesmesi ve eski sikkelerin tedavülünü yasaklaması,

c) Sikkelerin ayarının değiştirilmesi, (Kanunî devri sonuna kadar bu yola gidilmemiştir).

Yeni akçe kesildiği zaman, herkes elindeki akçe ile avani dışındaki gümüşleri getirip darphanedeki yeni akçeye çevirtirdi. Her bölgede darphane eminleri vardı. Kalp para basanın kolu kesilir veya idam edilirdi (Paramüsader edilir, yarısı hazineye, yarısı darphane amiline verilirdi).

12- Osmanlı Devleti'nde 1431 ila 1548 arasında para değeri sabit tutulduğu için fiyatlar da sabit kalmıştı. 15. asrın ortasından 16. asrın 2. çeyreğine yani Kanunî devri sonuna kadar kilesi 2-3 akçe, koyunun fiyatı 20-25 akçe, sade yağın okkası 3-4 akçe, yine okka itibarıyla fiyatlarda sabun 3 akçe, bal 2 akçe, işçi yevmiyesi günde 2 akçe, mahkemece tesbit edilen nafakalar günde 1 akçe olarak devam etmişti. Ancak Anadolu'da Celali isyanlarının şiddetlenmesi, siyasî, askerî ve sosyal yapı ile birlikte iktisadi durumu da sarsmış ve 1596 ila 1603 yılları arasında fiyatlarda yükselişe yol açmıştı.²⁰

Pamuk ipliği 1467 ve 1511'de Bursa ve Kayseri'de aynı fiyattan (10) akçeye satılıyordu. Arşın olarak pamuk bezinin fiyatı 2 akçe, keten bezinin fiyatı 3 akçe idi. 1 balta 3 akçe idi.

V- TİCARET SİYASETİ VE SANAYİ

Osmanlı Devleti doğu ile batı arasındaki ipek ve baharatla ilgili ticaret yolları üzerinde bulunduğu için, ticaret siyaseti serbesti içinde iç ve dış ticaretin teşvik edilmesi esasına dayanıyordu. Devlet doğu-batı arasındaki transit ticaretinden büyük gelir sağlıyordu. Ticarete üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak temellerin önlenmesi için kuvvetli bir denetim mekanizmasına ve yollar da güvenliğin sağlanmasına dikkat edilirdi.

Dışarıya altın ve gümüşün çıkarılmaması, yabancı tüccarın yine mal alarak ülkesine dönmesi, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların mekan olarak belli yerlere tahsis edilmesi, benimsenen temel prensiplerdi.

Hindistan'dan gelen doğulu tüccarlar kumaş, baharat getirip, doğuda çok pahalı ve kıt olan altın ve gümüş

şü götürmek isterlerdi. Batılı tüccarlar ise Amerikan altınları ile zenginleştiklerinden altın ve gümüş getirip, rayıçten yüksek fiyatlar vererek hammadde, malzeme ve mamul almak isterlerdi. Gemilerle Osmanlı limanlarından hammadde, hayvanat (koyun), hububat yükleyip götürürlerdi. Kendileri pek mal getirmezlerdi. Asrın sonunda Londra çuhası görülmeye başlamıştı.

Bursa ipekleri, kadifeleri, Lehistan, Avusturya ve Venedik'te revaçta idi. Ankara'nın tiftikten yapılan sof kumaşları Avrupa'da çok meşhurdur. Balkanlar üzerinden kervanlarla orta Avrupa ve İtalya'ya sof giderdi. İran'lı tüccarlar ise madeni eşya, mal ve bakır götürürlerdi. Osmanlı Devleti'nin maden ocaklarında ürettiği demir ve bakır ülke ihtiyacından fazla olduğu için demir ve bakır kervanlarla İran'a yollanırdı.

16. asırda iç ve dış ticarete denge sağlanmıştı. Fakat asrın sonunda 1590 sıralarında dengenin bozulması için bazı maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Bunlar; Hububat, barut, silah, kurşun, at, pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, donyağı, gön, meşin, koyun derisi ve zift idi.²³ Bu mallar, harpte kullanılan maddeler ile yerli esnafın hammadde ihtiyacını karşılayan mallar ve halkın ihtiyacını karşılayan gıda maddeleri idi. Yani bu yasaklamanın amacı, orduyu, esnafı ve tüketiciyi korumaktı.²¹

İç ticaret düzeninde açık ve kapalı pazar yerleri ile ticari hayat düzene sokulmuştu. İç ticaret kapalı olarak hanlarda teşkilatlanmıştı. Bunlara kapan denirdi. Un kapanı, yağ kapanı, sebze kapanı, pamuk hanı, piring hanı, ipek hanı gibi. Her emtia belli bir handa alınıp satılırdı. Burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticari emtia başka yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılamazdı. Buna yed-i vahid sistemi denirdi. Bu kapan hanları iltizam yoluyla kiraya verilerek işletilirdi. Hanların kiralaları oldukça yüksekti. Mesela Bursa'da 15. asrın sonunda 900 bin akçeye malolan bir hanın yıllık kirası 90 bin akçe idi. Böyle bir kapalı han yapılamaz ve malın satışı organize edilemezse, açık pazarlarda alınıp satılırdı. Bu durumda, zahireciler muhtekir denen kişilerin kendi özel evlerine veya ambarlarına yığdıkları zahireleri onlardan yüksek bedelle alırlardı.

Selçuk Türkiyesi'nin iktisadi hayatında kervansarayların sahip olduğu yeri Osmanlı Türkiyesi'nde kapan

hanları almıştır.²² Malları dışarıdan veya ülke içinden getirip satan toptancılara hacedan (tüccar) denirdi.

Ticarette poliçeye benzeyen ve süflece ve kitabü'l-kadı denilen belgeler kullanılırdı. Sanayi sahasında esnaf teşkilatı iyi organize olmuştu. Ahilik teşkilatı yoluyla, dini ve ahlaki yapıyla ticari bünye arasında ahenkli bir uyum işbirliği sağlanmıştı. 1. Sultan Murat'ın ahilik ile yakın alakası vardı. İhtisab Teşkilatı ve onu yürüten muhtesipler ticari hayatı denetlerdi.

Kadı ise bulunduğu yerin kazai, mülki ve belediye başkanı ve esnaf birliklerinin en üst makamı idi. Taşra teşkilatında yönetim kadrosunda kadı'nın yanında subaşı, gece bekçisi (asesbaşı), muhtesip, dellal, simsar ve sarraf bulunurdu. Esnaf birliklerinin yöneticileri ise şeyh, nakib, kethüda, yiğitbaşı olarak sıralanırdı. Bunlardan nakib, şeyh ile esnaf arasında vasıta olurdu. Bazı esnaf grubunda kahya kethüdanın yerini alırdı. Yiğitbaşı kethüdanın yardımcısı idi. Ehli-vukuf grubu da fiat tesbitinde ve kontrollerde görev alırdı.

Esnaf teşkilatı kalite kontrol ve standardizasyonu ile de meşgul olur, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir politika takip ederdi. Esnaf teşkilatının üyelerini meslekten tart etme yetkisi de vardı. Böyle bir işleme kunduracı esnaf teşkilatında "pabucu dama atılmak" denirdi.²³

Osmanlı Devleti'nde üretim sahasında bilhassa giyecek ve yiyecek maddeleri tüketim malları imal eden sanat kollarına ve bu arada ordu için lüzumlu harp aletlerinin imaline önem verilmişti. Bir sanayi kuruluş yeri itibarıyla iklim ve nüfus şartlarına uygun muhitlerde tesisine çalışılmıştı. Sanayide ihtisaslaşmaya büyük değer verilmişti. Dokuma sanayii iki mühim sebeple çok gelişmişti.

Dış sebep: Doğuda gelişmiş olan dokuma sanayii mamulleri Avrupa'ya muazzam meblağlar mukabilinde satılıyordu. Bu sanayi Hindistan'dan İran'a ve Anadolu'ya yayılmıştı. Osmanlı Devleti Yavuz Selim zamanında doğu-batı transit ticaretini teşvik için bazı ipekli tüccarlarını (1500 kadar tüccarı) Mısır ve İran'dan İstanbul'a getirtmiş ve yerleştirmişti. Bu sanayi için zengin ve geniş iç ve dış pazar mevcuttu.

İç sebep: Osmanlı Devleti'nin geniş sınırları içinde iç pazar çok genişti. Nüfusun artışı ve hayat seviyesinin yükselişi ile halkın tüketim gücü artmıştı. Sanat sahasın-

da servetle birlikte zevkü selimin yükselişi yüksek sanat, ve işçilik isteyen kumaşlara rağbeti çoğaltmıştı. Şamadanizade'nin dediği gibi, "her bir gazi damen damen simü zer ve deste deste kumaş" sahibi oldukça iç pazarlarda artan talep, dokuma sanayiini geliştirmişti. Yukarıda belirtilen esnaf teşkilatlarıncı alınan şu tedbirler de gelişmeyi sağlamıştı:

1- Sanat itibarıyla Selçuklu'dan mensucat tekniği ve desenleri tevarüs edilmişti.

2- Kumaş boyalarının miktarı ile atkı ve tellerin sayısı bir kanunname ile tayin edilmişti.

3- Narh Sistemi uygulanırdı ve devletin daimi murakabesi vardı.

4- Kumaşlarda kullanılan altın ve gümüş tellerin avarı kontrol edilmekte, kumaşlar satılmazdan önce muayene edilip her top mühürlenmekte ve tespit edilen evsafı olmayan kumaşlar hükümet tarafından müsadere olunmakta idi.

5- Cezai müeyyideler kuvvetliydi, hile ve desise yapanlar şiddetle tecziye ediliyordu.

6- Esnaf teşkilatı çok kuvvetli olup işçilerin yetiştirilmesine talim ve terbiyesine ve ehliyetine çok önem veriliyordu.²⁴ Pamuklu sanayi Denizli'de, ipekli sanayii Musul, Bursa, Bilecik ve İstanbul'da Üsküdar'da; yünlü dokuma sanayii Erzurum ve Erzincan'da; deri işleri İstanbul, Edirne, Bursa, Tokat ve Doğu Anadolu'da; Kâliçe, Karaman'da; Halı, kilim Demirci, Gördes ve Kula'da; çuha Antalya'da çok gelişmişti. Keten, kendir sanayii Karadeniz sahillerinde inkişaf etmişti.

7- Dokuma boyacılığı çok ileri seviyede idi. Edirnekari pamuk boyama işi içte ve dışta büyük şöhrat yaptığından kök boyalarla yapılan boyacılık sanatının bozulmamasına çok dikkat edilirdi.²⁵

Demir ocakları Bilecik'te, bakır ocakları Kastamonu'da Küre'de işletiliyordu. Osmanlı Devleti'nde, madenler, taş ocakları, bir kısım ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları ve boyahaneler, mumhaneler, simkeşhaneler gibi bir kısım sinai faaliyetler ve darphaneler ve en verimli tuzlalar ve bu tuzlalardaki buharlaşma havuzları, isale kanalları, arklar, tuz ambarları, işletme kanalları devlete aitti. Küçük tuzlalarla önemsiz tuz madenleri özel şahıs mülkiyetine bırakılırdı. Devlete ait olan bu işletmeler mukataaya

verilir, ihale yoluyla ve arttırma suretiyle 3, 6 veya 9 yıllık sürelerle mültezime ihale edilirdi. Bu mukataayı alan mültezim biraz peşin verir ve kefil gösterirdi. Mültezim nefsi ve bütün varlığı ile sorumlu idi. Nakden sorumlu olduğu gibi şahsen de sorumlu olup zindana atılabilirdi. Bir mukataaya talip çıkmazsa emanet ile idare edilirdi.²⁶ Osmanlı Devleti'nde harp sanayii çok gelişmişti. Deniz sınırları 16. asırda Süveyş'ten Tuna'ya, Karadeniz'den Cezayir'e kadar yayıldığı için bu geniş sahada 140 adet tersane, 500 parça üstün vasıflı harp gemisi ve 4.000 parçalık irili ufaklı donanması vardı. Yavuz Selim devrinde yerli topların dökümüne başlanmış, toplara 360 derecelik çevreyi dönme imkanı sağlanmıştı ve 820 cm.'lik dev toplar yapılmıştı. 16. asrın 2. döneminde balyemez denen 17 ton ağırlığında ve 281 kg.'lık güllerle atabilen toplar imal edilmişti. Yurdun çeşitli yerlerinde tophane, kumbarahane, fişekhane, baruthane vs. işletmeler kurulmuştu. Sofya'nın güneyinde 17 demir ocağı işletiliyordu. Ordunun silahları birkaç yılda bir yenilenir ve daha mükemmelleriyle değiştirilirdi.²⁷

VI- SONUÇ

Sonuç olarak 15. ve 16. asır Türk Devleti'nin her yönüyle olduğu gibi iktisadi açıdan da en düzenli ve en müreffeh dönemidir. Başta belirtildiği gibi bu dönem devletlerin hayatındaki beş safhadan kemal noktasını ifade eden rahat, sükun ve emniyet dönemine tekabül etmektedir. Kanunî'den sonra Osmanlı Devleti yavaş yavaş 4. safha olan kanaat ve barışıklık devrine girmeye başla-

mıştı. 3. Murat devrinde bunun alametleri belirmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nde 1,5 asır gibi uzun bir zamandan beri devam edegelen para istikrarı yavaş yavaş bozulmaya yüz tutmuştu. Fiyatlarda artış temayülü, para rayicinde düşme ve vergilerde yükselme emareleri baş göstermişti.

Esasen dünyanın değişen siyasi ve iktisadi çehresi güç odaklarını Asya ve Orta Doğu'dan batıya ve kuzeye doğru kaydırma yoluna gidiyordu. Amerika'nın keşfi, güney Afrika'dan Asya'ya gidiş, şimal denizi ülkeleriyle Portekizlilerin uzak denizlere açılması, doğu-batı arasındaki ipek ve baharat yollarının Akdeniz'den kuzey ve güneye kayması, Venedik, Ceneviz, İspanya ve diğer Akdeniz ülkelerinin önemini azaltmaya başlamıştı. Türk ve İslam dünyasında bir yandan kuzeyde Altınordu, Diğer yandan batıda Endülüs Devleti (1492) tarihe karışmıştı. Asya ve Hindistan'daki Türk-İslam devletleri de parçalanıyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti, çevresi ve bulunduğu yöreler itibarıyla iktisadi, sosyal ve siyasi yönden çöken ve gerileyen bir muhit ile çevrilmiş oluyordu. Aynı menfi çevre faktörlerinin tesirlerini Osmanlı Devleti kuvvetli organizasyonu ve *ila-yi kelimetullah* ruhuyla daha birkaç asır devam ettirebilmiş ve neticede Türk milleti yeni bir silkinişle yeni bir devlet kurarak tarih-i tekerrire yönelmiştir.

Bu dönemde yetişen büyük insanlar dehalarıyla çevrelerini zenginleştirirken maddi ve manevi çevreleri de onlardaki cevheri geliştirmişti.

- 1 400 bin nüfustan 250 bini müslüman, 150 bini gayri müslim idi.
- 2 M de M D, Ohsson, "18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve adetler", s. 83-84.
- 3 "Naima Tarihi", Zuhuri, Danişman, İstanbul 1967 1. cilt, s. 43.
- 4 "Naima Tarihi", a.g.e., s. 44-51.
- 5 Ahmet Tabakoğlu, "Türk İktisat Tarihi": Dergah Yayınları, 122/11 tarih dizisi, İstanbul 1986, s. 261.
- 6 Bkz.: Sabahaddin Zaim Vakıfların millî ekonomiye etkileri "V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri", Vakıflar Genel Müdürlüğü, ISBN 175-19-0087-5, s. 209-214.
- 7 Mesela Sirem (Voyvodina) sancağında, 1550-1560 arasında haraç vergisi aile başına yılda 70 akçedir. Bunun dışında salariye (öşüre ilave olarak buğday mahsulüne tarhedilen munzam vergi), resm-i kap (Macar muntakasında uygulanırdı.) güney sancaklarında ödenen ispence vergisi, (mahalli eski vergi olan sefer filorisi) ödenirdi. "Sirem Sancağı Mufassal Tabir Defteri", Bruce W. Mc. Gowan Türk Tarih Kurumu, XIV. dizi, s. 2, Ankara 1983, s. XXVII.
- 8 "Şeyhülislam Ebusuut Efendi Fetvaları", M. Ertuğrul Düzdağ, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972, s. 167.
- 9 Nemeç elçilik katibi, Osmanlı ülkesinin her tarafının yıkık şatolarla dolu

- olduğunu söyler. Sırp asıllı bir yenicileri şöyle demiştir: "Köylünün bir tavuğunu almak, yahut atını buğday tarlasına salıvermek hayatına mal olur." Mehmet Kılıçbay, "Feodalite ve Klasik Dönem Üretim Tarzı", Teori Yayını, Ankara 1985, s. 359.
- 10 M. Kılıçbay, a.g.e., s. 380.
- 11 Tımar beratını merkez verirse tezkireli, eyaletin beylerbeyi verirse tezkiresiz tımar denirdi.
- 12 Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 53.
- 13 M. Akdağ, a.g.e., s. 65, c. 2.
- 14 Kanunî devrinde gündelik işçi ücreti 2 akçe, mahkemece kesilen nafaka bedeli günde 1 akçe idi. Gündelik 2 akçeyi esas alırsak, bugün ülkemizde gündelik işçi yevmiesini de dikkate alarak 1,5 trilyon U.S. Doları eder. Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümünde bıraktığı servetin miktarının 18 milyon altın olduğunu dikkate alırsak bize bir ölçü de olabilir. Bkz.: "Hayat Ansiklopedisi" 1960 yayını, c. 6, s. 2926.
- 15 Mustafa Akdağ, a.g.e., c. II, s. 48
- 16 Yapılan vergi hesaplarında Osmanlı Devleti'ndeki aile büyüklüğü beş kişi olarak hesaplanmıştır. Rumeli'de Sırp'ların yaşadığı Sirem (Voyvodina) Sancağı'nda aile büyüklüğü 6 kişi olarak hesaplanmıştır.

- 17 Hüseyin Özdeğer, "16. Yüzyıl Tabir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, no. 3, İstanbul 1982.
- 18 Bu gelirlerle Anadolu eyaletinde: 45 imaret, 342 camii, 1055 mescit, 2 darül hüffaz, 110 medrese, 626 zaviye ve hankah, 154 muallimhane, 1 kalendarhane işletilir, 121 müderris, 3.756 imam hatib ve müezzin ile 3.299 şeyh, kayyum talebe veya mütevellîye maaşı verilirdi. Gelirin mühim kısmı, şehirlerdeki han, hamam, dükkân vb.bina ve tesislerden gelmekle beraber, vakıflara ait köylerin sayısı da fazla idi. Mesela, sadece Hüdavendigar livasındaki 1.966 köyden 477'si vakıflara tahsis edilmişti. Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 252.
- 19 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 1450'de 375 adettir. 1462'de 300, 1470'de 337, 1477'de 280, 1577'de 280 adettir. 1 dirhem bakırdan 1 veya 3 pul yapılır ve buna göre 1 akçe 8 veya 24 pul ederdi.
- 20 Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 44.
- 21 Mustafa Akdağ, "Türk Halkının Dirlik-Düzenlik Kavga, Celali İsyanları", Bilgi Yayınevi, Özel Dizi: 15, İstanbul 1975, s. 35.
- 22 Sadece Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde Selçuklulardan kalan 112 kervansaray ile Osmanlı döneminden kalan 221 kervansaray, han ve kapan vardır. Bkz.: 2.12.1988 tarihli T. Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan *Vakıf Medeniyeti* belgesel dizisinden.
- 23 Dilimizdeki pabucu dama atılma tabiri buradan gelmektedir. 13. yüzyılda ahilik teşkilatı Ahi Evran tarafından kuruldu. Hacı Bektaş Veli ahilikle dayanışmaya girdi. 15. asrın sonunda Balım Sultan Bektaşiliği tarikat haline getirildi. Yeniçeriler Bektaşilikle özdeşleşti. Mimar Sinan da yeniçeri iken Bektaşî oldu.
- 24 Sabahattin Zaim, "İstanbul Mensucat Sanayisinin Bünyesi ve Ücretler", İ.Ü. İktisat Fakültesi yayın no. 655-83, İstanbul 1956, s. 14.
- 25 Sabahattin Zaim, *a.g.e.*, s. 16, Fatih Kazlıçeşme'de 33 salhane ile 360 dedbağhane yaptırmıştı.
- 26 15 ve 17. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme nizamı, Lütfi Güçer, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, no.1-2, s. 98.
- 27 Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*.

netim ve güvenliğini üzerlerine almaya hevesli oldular. Muntazam teşkilâta mâlik ve ticaret yollarının kendi memleketinden geçmesinin sağlayacağı maddi faydalara tamamiyle vakıf olan Osmanlı Devleti, 15.-16. yüzyıllarda oldukça iyi bir ticarî siyaset takip etmiştir.³ Bu siyaset sayesinde ki; Uzak Doğu ve Hindistan'la Avrupa arasında Yakın Doğu'dan geçen uluslararası ticaret yolu, Güney Afrika yolunun bulunmasından sonra da bir yüz yıl kadar canlılığını korumuş, yeni deniz yoluyla rekabet ve mücadele hâlinde bulunmuştur.

XV. yüzyılın son yıllarında, Portekizlerin Afrika'nın güneyinden Hindistan'a giden deniz yolunu bulmaları, Mısır Memlûk Sultanlığı ile Levant ticaretini ellerinde tutan Venedik ve Ceneviz cumhuriyetleri için büyük bir darbe oldu. Hind ticareti, o zamana kadar, Kızıldeniz veya Basra Körfezi yoluyla yapılıyor ve kervanlar vasıtasıyla yine Memlûklere ait olan Suriye limanlarına yahut İskenderiyye'ye getirilerek, oradan Venedik gemileriyle Avrupa'ya taşınıyordu. Bu transit ticaret, Suriye ve Mısır'ın malî ve iktisadî refahı üzerinde her zaman büyük etkiye sahip olmuştur. Üstelik, Hindistan ticaretinde en kısa yol olan Basra, Safevî ve Portekiz işbirliği ile kapatılmıştı. Durumun vehâmetini iyi anlamış olan Osmanlılar, Portekiz'in Kızıldeniz ve Hind Denizi'ndeki hâkimiyetinin kırılması için Memlûklere yardım etmekte çok istekli oldular.⁴ Hatta Venedikliler de el altından Portekizlilere karşı Memlûklere destekliyordu. Ancak bu çabalar, Portekizlileri durdurmaya yetmeyecek, Memlûkler acz içinde olduğundan bu kez Osmanlılar, sorumluluğu doğrudan üzerlerine alma gereği duyacaklardır. Babası Sultan II. Bayezid'in bu konudaki siyasetini daha ileri götürme azminde olan Sultan I. Selim, Mısır ve Suriye'yi işgal etmeden bu meselenin önünün alınamayacağını anlamıştı.

Mısır ve Suriye'yi Memlûklerden alan kuvvetli Osmanlı Devleti, Akdeniz'de ve hiç olmazsa onun doğu kısmında egemenlik kurduğu gibi, Kızıldeniz'i de Portekiz tehdidinden kurtarmayı başardı. Osmanlılar, Portekizlilerin bütün karşı koymalarına rağmen, 16. yüzyılın ortalarında Aden (1551) ve Maskat (1552)'i ele geçirerek yüzyılın sonuna kadar Yemen sularına Portekizlileri sokmadılar. Basra Körfezi'ne de hâkim olan Osmanlıların, Pîrî Reis, ile Murad Reis'in talihsiz seferlerinden sonra

Seydî Ali Reis kumandasında bir donanma tertip ederek Hind Deniz yolunu Portekizlilere kapama girişimleri, okyanus şartlarına uygun Portekiz yelkenlilerinin Osmanlı kadirgalarına üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Bu başarısızlıklara rağmen bu dönemde Osmanlıların ilgisi, Açe diye adlandırdıkları Sumatra ve Malaka'ya kadar uzanmaktaydı.

Osmanlıların Portekizlilere karşı yürüttükleri mücadelede bir diğer önemli girişim, Süveyş Kanalı projesidir. Hz. Ömer zamanında düşünülmüş olan ve daha sonra Abbasî halifesi Harunreşid zamanında tekrar ele alınan bu proje, 1568 yılında ciddi bir şekilde Osmanlıların gündemine gelmiştir.⁵ Hatta, daha önce Sultan II. Selim, donanmalarını Hindistan kıyılarına ulaştırabilmek için bir kanal açma düşüncesini taşımaktaydı.⁶ Dinî ve siyasî gerekçeler yanısıra Hindistan ve Akdeniz ticaretine tehlike oluşturan Portekizlilere karşı Akdeniz'le Kızıldeniz arasında bir kanal açmak suretiyle Osmanlı donanmasını, Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'na geçirme girişimi, teknolojik yetersizlik ve aynı anda gündeme gelmiş olan Don-Volga projesinin daha öncelik kazanması gibi sebeplerle sonuçsuz kalmıştır.

Portekizlilerin Hind ve Malaka kıyılarını elde etmeleriyle Hind baharatı ve Çin mallarının Afrika'yı dolayarak doğrudan doğruya Avrupa'ya gitmekte olduğunu ve bunun doğuracağı tehlikelere karşı önlemlerin alınması gerektiğine dair dönemin uzmanlarınca yapılan uyarılar, sultana ve vezirlere zaman zaman iletilmekteydi. Bunlardan biri, Sultan II. Selim'in Portekizlilere karşı Memlûklere yardım için gönderdiği Selman Reis'dir. Selman Reis, Mısır'ın fethinden sonra, 1524'de Mısır'ı ziyaret eden Sadrazam İbrahim Paşa'ya verdiği raporunda söz konusu tehlikenin özellikle Mısır ticareti için ne derece vahim olacağını ve alınması gereken önlemleri ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁷ Bir diğer isim de Emir Mehmed b. Emir Hasan el-Su'ûdî'dir. O, 1583'de Amerika'nın keşfine dair Sultan III. Murad'a sunduğu Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev adlı eserinde aynı tehlikelere ve önlemlere işaret eder.⁸ Altmış yıl sonra, aynı kitabın kekarlarına kendi düşüncelerini ve gözlemlerini yazmış olan Ömer Talib, giderek durumun kötüleşmekte olduğunu şöyle anlatır:

"Şimdi Avrupalı Portekiz ve İngilizler yeryüzünün her tarafını öğrenip bütün dünyada gemileri işliyor. Dünyanın bütün mühim iskele, derbend ve limanlarını işgal ediyorlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin malları Süveyş'e ve oradan Mısır'a gelir ve bütün dünyaya oradan yayılırdı. Şimdi o mallar, Portekiz, İngiliz ve Flemenk gemileriyle Avrupa'ya gidiyor ve oradan dünyaya yayılıyor. Kendilerine lazım olmayan malları İstanbul'a ve sair İslâm devletlerine getirip beş misli fiyatla satıyorlar. Bu yüzden mâl-i Karun'a mâlik oluyorlar. İslâm memleketlerinde altın ve gümüş bu yüzden azalmıştır. Osmanlı Devleti Yemen ve tarafları sevahilini ve oradan geçen ticareti ele geçirmeli. Yoksa daha az bir zaman muattal kalırsak kişfar-ı Fireng, İslâm vilâyetlerini alıp zabtecektir."⁹

16. yüzyılın ilk yarısında gösterdikleri üstün gayretleri sonucunda Osmanlılar, söz konusu eski ticaret yolunun hepten kesilmesi tehlikesini önlemişlerdir. İnalcık'ın belirttiğine göre, 16. yüzyıl boyunca Akdeniz'den yapılan baharat ticareti eski canlılığını korumuştur. Meselâ, 1560-1564 yılları arasında yıllık 12 bin kental olan baharat alışverişi, V. de Gama'nın Hint yolunu keşfinden önceki miktar kadardı. 1564'de İskenderiyye'ye 30 bin kental baharat geldiği, Portekiz hükümetine rapor edilmişti. Yine Osmanlıların Portekiz'le giriştiği mücadeleden seyrine göre, Lizbon baharat pazarı zaman zaman ciddi sıkıntıya düşmekteydi.¹⁰

Yüzyılın sonuna doğru, kardeşi ile Halep üzerinden Kudüs'e gitmiş olan İngiliz seyyahı Fynes Moryson, Akdeniz üzerinden yürütülen Doğu-Batı ticaretinde Halep ve Kahire'nin 1598'de bile hâlâ önemli merkezler olma hüviyetini koruduğunu kaydeder. Ancak o, Portekizlilerin Hind yolunu bulmalarıyla ortaya çıkan yeni durumu tasvir etmekten de geri durmaz. Onun gözlemleri yukarıda naklettiğimiz Ömer Talib'in gözlemleriyle büyük benzerlik göstermektedir:

"Bu şehirde büyük faaliyet var... Bütün Asya ve Şark adalarının mahsulleri buraya, yahut Kahire'ye getiriliyor. Portekizliler Hindistan yolunu bulmazdan evvel bütün bu mallar bu iki şehirden tedarik edilirdi. Eskiden bu ticaret Venedik ile diğer birkaç İtalyan şehrinin inhisarındaydı. Fakat bir zaman sonra Portekizliler Hindistan ile ticarete girerek bu malları ve türlü türlü mahsulleri, istedikleri fiata Avrupa'ya sevk başladılar. Böylece İtalyanların elinden ticaretlerinin çoğunu aldılar. Daba sonra Fransa kralı padişahla anlaşınca

Marsilya'da bu ticarete ortak oldu. Zamanımızda, kraliçe Elizabeth'in idaresinde, Venedikli ve Fransız tacirlerin çok direnmesine rağmen, İngilizler de aynı imtiyazı elde ettiler. Londra'daki Türkiye Kumpanyası bir ara bütün kumpanyaların eskisiydi. Sessiz sedasız, bu ticaretin getirdiği emniyet ve kazanım zevkini çıkarıyordu."¹¹

Hac ve ticaret yolları için Portekizlilerle amansız deniz savaşlarına giren Osmanlılara karşı, 16. yüzyılın ikinci yarısında bu kez karada Portekizin yarattığına benzer bir başka tehdit daha yükselmeye başlamıştı ki bu, 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astarhan'ı alarak en uçtaki Osmanlı kalesi Azak'a sınır olan Rusya'dan başkası değildi. Bu tarihlerden çok daha önce Moskova Rusları, özellikle İngiliz desteği ile, Mangıt-Nogay, Astarhan ve Kazan taraflarını kendi ticarî nüfuz alanına almışlardı. Hindistan ticareti Portekizlerin tekelinde iken İngilizler ve Hollandalılar, Çin ve Hindistan'a kuzeyden yol bulmak amacıyla Sibirya ve Türkistan'ın içlerine seferler yapmaktaydılar. Rus tüccar ailesi Stroganovlar İngilizlerle işbirliği hâlinde Sibirya'da ticaret kolonileri oluşturmuşlardı.¹² Aynı şekilde Jenkinson, 1557 yılında "Londra-Moskova Ticaret Birliği" (Merchants of the London of the Muscovie Company) adlı bir heyetle Moskova'ya gitmiş, burada Çar Korkunç İvan'ın güvenini kazanarak onun İran şahı ile ilgili gizli bir görevini de üstlenerek Harezm'e kadar gitmiştir.¹³ Bütün bu çabalar sonucunda Moskova'nın doğusunda ve Kazan'ın kuzeybatısında yer alan Nijni-Novgorod ile Kuzey Buz Denizi'ne açılan salim ve doğal bir limana sahip olan Arhangelks hattında açılan kuzey deniz yolu, Osmanlı ülkesinden akan zenginlik kaynaklarından birinin daha yatağının değişmesi demektir. Bu arada, Batı'da Portekizlerin ardından sırasıyla İspanyollar, Hollandalılar ve İngilizler de dünya ticaretindeki rekabete katılmaya başlamışlardı. Üstüne üstlük, her alanda Osmanlılarla mücadele halindeki İran'ın Portekiz, İngiliz, İspanyol ve Ruslarla Osmanlılara karşı yakın işbirliğinde oluşu, Bâbîâli için 16. yüzyılın ilk yarısında yürütülen çabalardan daha fazlasını gerektirmekteydi. Bu kez durum daha karmaşık ve çetindi. Osmanlıların üstesinden gelmesi gereken çok sayıda siyasî rakibin yanı sıra, İran platosu ve Kafkaslar gibi, aşması gereken doğal engeller vardı. Ancak Osmanlılar, bütün bunların üstesinden gelmek için tarihin akışını

değiştirecek büyük projelere ve bu projeleri gerçekleştirecek güce sahip görünüyorlardı.

Birbiri ardınca gündeme gelen bu projelerden birisi yukarıda sözünü ettiğimiz Süveyş Kanalı projesiydi. Bir diğeri ise Ten (Don)-İtil (Volga) Kanalı projesidir. 1569 yılındaki meşhur Ejderhan (Astarhan) Seferi ile eş zamanlı olarak düşünülen bu projeyle Osmanlılar, hakimiyetlerinde olan Azak Denizi'ne dökülen Ten'den Hazar Denizi'ne dökülen İtil'e bir kanal açmak suretiyle donanmalarını Hazar Denizi'ne ulaştırabileceklerdi. Böylece Rusların büyük oranda kuzey deniz yoluna döndürmeyi başardıkları Türkistan üzerinden geçen uluslararası büyük ticareti, Osmanlılar, kendi hesaplarına eski Astarhan-Kırım güzergâhına çekebileceklerdi. II. Sultan Selim'in bu hususta Hâzerm Hükümdarı Hacim Han'a gönderdiği namesinde Astarhan yolunun açılmasında doğacak ticarî menfaatleri açıkça belirtir.¹⁴ İtil boyunun diğer önemli merkezi Kazan da bu harekâtın kapsamı içindeydi. Ayrıca bu projenin, Azerbeycan ve İran'a yapılacak seferler için bir basamak teşkil edeceği öngörülmektedir. İtil ve Ten ırmaklarının birbirlerine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gemilerle erzak ve mühimmat sevk olunarak Gürcistan itaat altına alınacak, Azerbaycan ele geçirilerek İran'ın içlerine ve hatta Türkistan'a kadar sarkılabaktı. Bunun sonucunda uluslararası ticaretin güzergâhı Osmanlı ülkesi olacaktı. Dönemin Avusturya elçisi, Astarhan'ı zabdetmek ve böylece doğunun ve kuzeyin ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için padişahın İtil ve Ten ırmakları arasında geçişe uygun bir kanal açmak istediğini rapor etmekteydi.¹⁵

Büyük masraf ve çabalarla girilen ve Osmanlı Devleti'ni belki de cihanşümül bir üstünlük için Hind Okyanusu'nda, Hazar'ın kuzeyinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarını Osmanlı denetimine almaya yarayacak olan Astarhan Seferi ve kanal projesi, devletin tepesindeki güç mücadeleleri, kendi egemenlik alanında Osmanlıların doğrudan yönetim kurmasından çekinen Kırım hanının isteksiz davranışı, işin Kefe Beylerbeyi Kasım Paşa gibi ikinci sınıf devlet adamlarına ihale edilmesi, olumsuz coğrafi şartlar ve hava muhalefeti gibi sebeplerle başarısız olmuştur.¹⁶

Osmanlılar, Akdeniz'de yarım kalmış işlerini tamamlayıp bir an evvel tekrar Doğu'ya, zenginliklerinin

tarihsel kökenlerine dönmek istiyorlardı. Bu düşünce, dünya ticaretinin Akdeniz dışına kayması sebebiyle Osmanlılarla aynı olumsuz sonuçları yaşayan, Venedik ile iyi ilişkiler içinde olmayı savunan Sokullu'nun başında bulunduğu partinin görüşüydü. Sultan II. Selim, Kıbrıs'ın fethi dışında Sokullu'nun hemen hemen hiçbir teklifini geri çevirmemişti. Akdeniz'de yarım kalan işler de zaten Osmanlıların dünya ticaretiyle ilgili genel amaçlarının bir parçası idi. Doğu-Akdeniz'de güvenliğin sağlanması için Kıbrıs'ın alınması gerekiyordu ve öyle oldu. Bu fetih aynı yıl Lepanto-İnebahtı yenilgisiyle gölgelenmişse de 1573'te kendileriyle ticarî çıkarları olan Venedik'le barış yapılarak Osmanlılara karşı oluşturulan Kutsal liga parçalanmış, Osmanlıların doğuya yönelecekleri 1578 yılına kadar Yemen'de istikrar sağlanmış, Osmanlı egemenliği, Tunus ve Fas'ı içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu tarihte Osmanlılar, Fas üzerinde Portekizlerle giriştikleri deniz savaşından üstün çıkarken hem Portekiz Kralı Sebastian'ı öldürmüşler hem de yüzyıl boyunca en amansız ticarî rakipleri "Portakal bed-fiil" in denizlerdeki üstünlüğüne büyük darbe vurmuşlardır. Bu, diğer deniz devletleri İspanya, Hollanda ve İngiltere'nin yükselmesine katkı yapmıştır.

Kılıç Ali Reis'in başı çektiği, Akdeniz'de savaşa devam etmek isteyen gruplara rağmen, 1578'de İspanyollarla önce ateşkes sonra da barış yapılmıştır. Zira, 1574'ten beri Osmanlı tahtında, doğuya yönelmeyi tercih eden Sultan III. Murad bulunuyordu. Ayrıca o, Özdemiroğlu Osman Paşa gibi bu projeyi yürütecek istek ve yetenekte bürokratlara sahipti. Osmanlıların Akdeniz'deki ezeli rakipleri Habsburglarla barış yaparak, 1578-1590 yılları arasında fasılalarla yürüttükleri İran seferleri ilk defa F. Braudel tarafından Osmanlıların Asya'daki zenginliklerinin kaynağına bir yöneliş olarak yorumlanmıştır. Aynı zamanda Akdeniz'e tam bir sırt dönme olarak nitelendirdiği bu seferlerle o, İspanyolların Atlantik'e açılmalarıyla kıyaslamaktadır.¹⁷ Zenginliklerin kaynağı ise her şeye rağmen İpek Yolu demek olan Türkistan'dı. Şimdi İran siyasî kriz içindeydi, Türkistan'da ise Osmanlılarla her türlü ittifaka hazır II. Abdullah Han hüküm sürüyordu.

Osmanlılar, 1578-1590 yıllarında yürüttükleri İran seferlerini, Astarhan Seferi, İdil Nehri boyundaki faaliyetleri ve Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi'nde egemenlik kurma girişimleriyle bir bütün olarak düşünmüşlerdir. Nitekim, on yıl gecikmeyle Sultan III. Murad'ın cülusu-

nu tebrik için apar topar İstanbul'a gelmiş olan Rus elçisi Boris Blagov, Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1584'te İran yerine Astarhan'a yönelik bir sefer hazırlığında olduğuna dair istihbarat geçmekteydi.¹⁸ Zaten, İran harpleri devam ederken Astarhan seferinin ikinci defa gündeme gelişi de bunu göstermektedir. Özdemiroğlu Osman Paşa, Derbend'de bulunduğu sıralarda, Astarhan'ın da Osmanlı sefer planına dahil edilmesini sağlamış olmalıdır. Onun hemen ölümünden sonra kararlaştırılan ve 1587 hazırlıklarına girilen sefere, onun yakın adamı Piyâle Paşa'nın serdar tayin edilmesi buna işaret eder.

Braudel tarafından ortaya atılan ve Osmanlıların bilhassa III. Murad çağındaki Hazar Denizi kıyıları ve Tebriz'e yönelik seferlerinin, Asya içlerinden gelen önemli ticaret yollarının mahrem ve transit noktalarını ele geçirmek amacını taşıdığı yolundaki söz konusu görüşü bütün durumu açıklamaktadır.¹⁹ Böylece Osmanlılar, Hazar Denizi'ne bir donanma ile hâkim olarak Türkistan'dan gelen ticaret ve Hac yollarını denetim altında tutacaklardı. Hatta Osmanlıların Hazar Denizi'nde bir donanmaya ek olarak "Bahr-i Kolzum Kapudanlığı" kurmaları bu amaca yönelikti.²⁰ Açık bir ifadeyle, Osmanlıların Süveyş Kanalı ve Don-Volga Kanalı projeleri yanında Ejderhan ve İran seferlerini, zenginliklerinin kaynağı olan Doğu-Batı ticaretinin güzergâhının giderek uzak denizlere ve Osmanlı denetimi dışına kayması karşısında eski yolları verimli ve ekonomik hâle getirmeye yönelik ortak bir amaçla da açıklamak mümkündür.

Astarhan canibini, yani İdil boyunu da Şirvan vilâyeti gibi, Osmanlı egemenliğine sokmayı amaçlayan İkinci Ejderhan Seferi'nden, İran harbinin bütün güçle-

rin bu tarafa yoğunlaştırılmasını gerektirmesi üzerine vazgeçildi. 1590 yılında İran harbi, Osmanlıların lehine bir barışla sonuçlandı. Ancak bu barış, Osmanlıların büyük çabalarla kurdukları ve Nogay ordularını da içine alan Özbeklerle ittifaktan vazgeçmek pahasına yapılmıştı. Bu aynı zamanda Osmanlıların büyük projelerinden de vazgeçmeleri anlamına geliyordu.

Osmanlılar, İran Harbi ve Ejderhan Seferi gibi tam büyük hedeflerine yöneldikleri 1585 yılında, pek alışkın olmadıkları bir bunalımla karşılaştılar. Akçe, üç yüz yıl boyunca yaşadığı %40-50 kadar küçülmeyi bu kısa sürede yaşamıştı.²¹ Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin malî ve iktisadî şartları hızla bozulmuş, istikrar ve genişlemenin yerini durgunluk ve bunalım almıştır. Bu bunalım, 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Amerika'dan kıta Avrupası'na akan bol ve ucuz gümüşün neden olduğu, İspanya'dan başlayarak Osmanlı Devleti ve İran üzerinden ta Çin'e kadar uzanan devalüasyon ve fiyat artışlarının sonucuydu. Tağış denenen akçenin gümüş içeriğinin düşürülmesi yoluyla yapılan devalüasyon ve buna bağlı olarak fiyat artışlarının Osmanlı ülkesindeki etkisi anî ve yıkıcı oldu. Türk ham maddeleri Avrupalı tacirler için çok ucuz hâle gelmesi üzerine yerli sanayi çöküntüye girdi. 17. yüzyılın başlarında, Flemenk ve İngiliz ticaret kumpanyalarının Asya'da denetimi ellerine geçirmelerinden ve Amerika ile ticaretin gelişmesinden sonra dünya ticaret yolları açık okyanuslara kaydı. Osmanlı dış ticaret girdileri geriledi.²² Böylece, Avrupalıların Afrika'nın güney ucunu ilk kez dolaşmayı başarmalarından ancak yüz yıl sonra, yeni denizasırlı yollar, Osmanlıların müdafaasını yaptıkları transit yollara karşı üstünlük sağlayabildiler.²³

1 Z. V. Togan, *Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I (1947), s.113 vd.; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev.: Alaeddin Şenel, İstanbul, 1985, s. 265 vd.

2 T. J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge, 1992, s. 8-9.

3 M. F. Köprülü, *İzahlar* (Barthold'dan çevirdiği İslâm Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1940, s. 227-228).

4 Togan, a.g.e., s. 127-129; Yalnızca, Sultanı II. Beyazıd, Süveyş'te Osmanlı teknisyenlerinin gözetiminde, otuz galer yapılması için gereken malzeme ile birlikte 300 demir top, 150 direk, 3.000 kürek, yeteri kadar yelken ve diğer malzeme yanında sekiz de gemi yollanmıştı. Bunları götürmeye meşhur Kemal Reis görevlendirilmişti. Köprülü, a.g.e., s. 227;

5 Togan, a.g.e., s. 127-129; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara, 1983, s. 31-33.

6 *Netâyiçü'l-vukû'at*, s. 90.

7 Togan, s. 127.

8 (7b) "...fakir-i pür-taksir eydür. Fî zaman Cenûb-ı Garbın bâli katı mekşûf ve ol kaatî bi't-temâm babrî ihâta idüğü meşhûr ve ma'rûfudur. Ol sebepten ki evâ-il-i mâ'e aşireden beru Portakal bed fitlin sefâyn neket mekâmını canib-i sebt'den (8a) babr-i okyanusa dahil ve sevâhil-i Ma'reb'de seyr idüb cibet-i cenub-da vâğet olurlar ve andan cenûb-ı şarka müteveccih olub menâbi-i Nil olan cibâl-i Kamer'in verâesinden geçerler ve mesmû olan üzre mevzi-i mezburda külli havf ve hatâr çekerler badehu Babr-i Kolzum hayâlinden mürûr ve ekser sevâhil Sind ve Hind'e ubur ederler ve hüsn-i ittifâk ile lütf-i tedbîr ile ekser benâdir-i Sind ve Hind'i teshîr imişlerdir. Ve ol nevâhide vâkı bilâd-ı İslâmiyye'den nicesine taz-yik ve enbâi sebilden tüccâr-ı müslimîne kat'-ı tarîk iderler. Eğer bir zaman da-bi bunlara irbâi inân ola Babr-i Kolzum'a yol bulurlar ve sevâhil-i Hicâz'a hü-câm idüb mücâvirân-ı harem-i muhteremi rencide kıtlurlar. Emr- acib ve kâr-ı gar-râdır ki bir bölük râife-i pür negbet bu vehile kavîi himmet idüb Garbdan Şarka gideler ve jedâyid-i rüzgâr ve beliyât-ı buhuva tahammül ideler ve diyâr-

- Rûm ve Merzebiüm? anlara nisbet nısf-ı tarîkde vâkı' iken ol diyârıu fethine kâsd olunmaya ve nevâbi-i mezburanın Selâtin-i Osmaniyeden taleb bulunmaya ma'zâlik ol tarafa seyr ü güzâr menâf-i bî şumârı müstemil olub erbâb-ı rağbet ve mu-cibât kâsd u azîmet dâire-i add u haddeden birün ve meritebe-i şerh u beyândan ef-zündür. Eğer diyâr-ı Mısrıyye'de Süveyş namıyla ma'rif olan makamdan tertîb-i sefâin ve 'umayır? ve tenfir-i ciyûş ve asâkir kılınsa ve anlara bir emir-i sâhib-tedbir ve re'is-i bohrâm-intikâm zamm olunsâ ve kemâl-i sıyanet firt-ı? şecâ'at ile mevâsûf olub (8b) ayine-i kalbi gull-i tama'dan hâli ve hane-i derîni gayet-i İslâm ve tahsil-i nâm ile mâli ola az müddet de zabt-ı ma'âkil ve teshir-i bilâd ve kişfâr-ı bâkârı ol kutrâdan tard ve ib'âd idirdi...*", Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadis-i Nev, Tarih Araştırmaları ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı (TTT), tıbbıbasım yayını.
- 9 Tarih-i Hind-i Garbî'deki bu iki kayıt, Osmanlıların Afrika'yı dolaşan ve Amerika'ya ulaşan denizciliğin doğuracağı büyük sonuçlara ilgisiz kalmadıklarının delili olarak ilk defa Z. V. Togan tarafından zikredilmiştir. M. F. Köprülü, İzahlar (Barthold'dan çevirdiği İslâm Medeniyet Tarihi, İstanbul, 1940, s. 230; B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev.: Metin Kıratlı, Ankara, 1984, s. 27; O. Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara, 1987, s. 61.) gibi araştırmacılar, onun "Bu da Süveyş Kanalı'nın kazılmasını terğib ediyordu" yorumunu söz konusu kayıtlarda Süveyş Kanalı'nın kazılmasıyla ilgili doğrudan bir ifadenin olduğu şeklinde nakledilmiştir.
- 10 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tεκdik Münasebetiyle", *Bellelen*, XV, (1951), s. 663.
- 11 O. Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyehatnamesi", *Bellelen*, XV (1951), s. 241. Bu devirde Moryson Haleb'in İskenderun'dan başka lîma-
- nı olmadığını buranın da havasının sıhate uygun olmayan bataklık bir köy olduğunu zikreder.
- 12 Togan, *a.g.e.*, s. 113-116.
- 13 A. Jekinson, *Early Voyages and Travels To Russia and Persia a by Anthony Jenkinson*, Edited by D. Morgan, C. H. Coote, (Works Issued By The Daklunt Society), N. LXXII, London, 1886.
- 14 "...Ve ticâret-i menfaat-nitâc için Ejderhan caniblerinden yol açılmak hususu...", *Mühimme* 7, s. 985, No. 2723. Ayrıca Astarhan Rusların o devirde günlük bin altın gümrük resmi olan bir yerdî. A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 95.
- 15 H. İnalcık, "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Projesi", s. 372-373.
- 16 Etraflı bilgi için bkz.: A. N. Kurat, *a.g.e.* ve H. İnalcık, *a.g.m.*
- 17 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, çev.: M. Ali Kılıçbay, İstanbul, 1990, s. 346.
- 18 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 161.
- 19 F. Braudel, *a.g.e.*, s. 347.
- 20 M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1993, s. 272.
- 21 H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", s. 680.
- 22 Basra Limanı'na Hindistan ve Hüzmüz'den gelen mallar üzerinden alınan gümrük gelirleri, 1551'de 23.246 altın iken bu 1575'te 19.193 altına gerilemişti. H. İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, II, *Gelişme Dergisi*, (1979-1980), s. 58.
- 23 B. Levis, *a.g.e.*, s. 28-29, Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 143 vd.

TOPRAK VE TARIM

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ
-MİRİ REJİM-

53

OSMANLI TOPRAK YÖNETİMİ

59

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE TARIM

66

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ -MİRÎ REJİM-

YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH MESUD KÜÇÜKKALAY
OSMAN GAZİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

ÖZET

Osmanlı Devleti, kuruluşundan önce de pek çok devlet tarafından farklı isimlerde ve küçük farklılıklarla uygulanmış olan mîrî toprak rejimini devletin temel ekonomik, siyasal ve mali amaçları doğrultusunda başarıyla uygulamıştır. Özellikle yükselme dönemi için tarihçilerin çoğunluğu bu rejimi sistemin temel unsuru olarak değerlendirmişlerdir. Bu rejim, zamana ve bölgelere göre farklılıklar gösterdiği ve hem hukuki hem de uygulama boyutlarını içinde barındırdığı için kapsamlı çalışmaların yapılabilmesi için uygun bir alan oluşturmaktadır. Bu çalışmada ise Osmanlı toprak rejiminin ana hatları çizilerek okuyucuya temel bir şablon oluşturulmuş, konu ile ilgili temel literatür sunulmuş ve kuruluşunun 700. yıldönümü dolayısıyla Osmanlı'ya bir yeniden vurgu yapılmıştır.

Osmanlı Devleti, 1299'da bir devlet olarak tarih sahnesine çıktıktan sonra, sürekli olarak toprakları üzerinde mîrî arazi rejimini uygulamıştır. Uygulamada ve zaman içinde söz konusu olabilecek değişiklikler bu uygulama üzerinde fazlaca belirleyici olmamıştır. 1858 (1274) tarihli Arazi Kanunname-i Humayunu yürürlüğe girmeden önce dahi, bu rejimin hukuki yapısını içeren bir kanun metni olmasa bile, Barkan ve Tabakoğlu gibi araştırmacılar Osmanlı'da hakim toprak rejiminin mîrî olduğunu, ve bunun da dönemin fıkıh kitaplarında ifade edildiğini belirtmektedirler.¹ Mîrî kavramı idari bir kavram olarak Osmanlı'da hükümete ait olan tüm menkul ve gayri menkuller için kullanılan bir kavramdır. Farsça bir kelime olan *mir* kavramı *bey* anlamı ifade ederken Osmanlı toplumunda bu anlamda kullanılmamıştır. Mir-alay,

mir-i liva gibi terkiplerle kullanılmıştır ki bu terkipler Farsça'da bulunmamaktadır ve Osmanlı Türkçesi'ne özeldir. *Beylik* demek olan *mîrî* ise Osmanlı'da, mîrî at, mîrî arazi gibi bir şeyin hazineye ait ve devlet malı olduğunu göstermek için kullanılmıştır.² Tarih boyunca ve özellikle Sanayi Devrimi öncesinde her toplum egemen üretim şekli olan tarımsal alanda bir siyasa belirlemiş ve kendi devletin iktisadi anlayışı gereğince bu siyasaı uygulamıştır. Osmanlı da tarihten kopup gelen ve farklı toplumlarda değişik şekillerde uygulama alanı bulan mîrî toprak rejimini benimsemiştir.

Mîrî toprak rejiminin Osmanlı Devleti'ne hangi devletten geçtiği tartışmalı bir konu olmakla birlikte Osmanlı'daki şer'i hukukun (uzun bir dönem örfi hukukla birlikte) egemenliği dikkate alındığında,³ bu rejimin kökeninin Hz. Muhammed zamanında uygulanan *ikta* sistemine bağlanması gerekmektedir. Nitekim Köprülü, Barkan, Cin, Tabakoğlu gibi yazarlar da tarihte Hindistan'da, Eski Çin'de, Japonya'da ve hatta Ön Asya'nın çeşitli milletlerinde uygulanmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'ndeki mîrî arazi rejiminin kökenini büyük oranda İslam dini çerçevesinde Hz. Muhammed zamanında ve Selçuklu Devleti zamanında uygulanan *ikta* sistemine bağlamışlardır. Ancak bu konuda farklı görüşlerin olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Taner Timur'a göre; Osmanlılar hiçbir zaman kendilerine has bir sistem kurmamışlardır. Aksine Bizans merkezi devletin acze düşmesi karşısında Osmanlı bu boşluğu doldurmuştur ve feodal bir yapıya dönüşen Bizans sistemini, tımar sistemi ile daha kontrollü olarak uygulamıştır.⁴ İkta devlete ait bir arazinin mülkiyeti ile birlikte bir şahsa bağışlanması veya mülkiyeti devlet-

te kalmak şartıyla faydalanma ve kullanım hakkının verilmesidir. Gerek Hz. Peygamber ve gerekse ilk halifeler, müslümanlara gerekli gördüklerinde iktalar vermişler ve bu İslam tarihi boyunca uygulana gelen bir adet olmuştur.⁵ Zira İslam bilginlerinin iktâ konusundaki görüşleri de ayrılık göstermemekte olup Osmanlı hukukunda bu görüşlerin izlerine rastlanmaktadır. İktâ konusunda Şeyh Tusi'nin Mebsur'ta, İbn-i Kudame'nin Muğni'de ve Maverdi'nin Ahkam-ı Sultaniyye'de ve Allame Hilli'nin eserlerinde yaptıkları tanımın özü aynıdır. İbn-i Kudame: *İmam (devlet başkanı) ülîi araziden bir yeri, bir kimseye iktâ eyleser, o kimse oraya malik olmaz ve fakat orayı kullanma hakkına sahip olur (yani kullanma konusunda öncelik hakkına sahip olur). Tıpkı ihya kasdıyle araziye çevrelemede olduğu gibi demektir. Benzer konuda Maverdi ise: İmam ülîi araziye birine iktâ edince, o kimse o arazi üzerinde mülkiyet kazanamaz demektir. Şeyh et-Tusi ise iktâyı Mebsur adlı eserinde şöyle tanımlamıştır: İktâ, devlet başkanının tabii servetlerden birisi üzerinde çalışma hakkını bireylerden herhangi birisine vermesidir. Bu çalışma, söz konusu kaynakları mülkiyet altına almak veya bu kaynaklar üzerinde bazı özel haklar elde etmek için bir neden olarak kabul edilmektedir.*⁶ Selçuklularda ise ordunun toprağa bağlanması iktisadî ve siyasî düzenin önemli bir vakasıydı. Bu şekilde İslam'ın ilk yüzyılından beri mevcut olan iktâ sistemi geçirdiği çeşitli aşamalardan sonra Selçuklular tarafından geliştirilecekti. Ancak Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nden farklı olarak büyük iktalara izin vermişlerdi. Kendilerine geniş vilayetler verilen ve çoğu köle asıllı olan emirler iktaları içinde çok defa bin süvariye geçen kuvvetleriyle küçük bir hükümdar gibiydiler. Halbuki, Türkiye'de böyle büyük ve feodal eğilimler gösteren iktalara müsaade edilmemişti. Oysa Büyük Selçuklulardaki bu büyük iktalar zamanla taht kavgalarına sebep olarak siyasî bunalımın ve parçalanmanın nedeni oldular. Anadolu Selçuklularında Melikşah zamanında vezir Nizamülmülk iktâ sistemini yeniden düzenlemiş Abbasî ve Bizans Devletleri'nin feodal etkisi altındaki topraklarında yeniden iktâ sistemini uygulamıştır. Zira iktâ müessesesi Hz. Muhammed döneminde uygulanmış olmakla birlikte İslam hukukundaki mülkiyet anlayışına ve İslam olmadan önceki Türk geleneğine göre de mirî toprak rejimi uygulama alanı bulmuştur. İslam'da göklerdeki ve yerdeki her şeyin

mülkü Allah'ındır. Bu inanç mülkiyet hakkının kutsal ve ihlal edilemezliği sonucunu doğurmuştur. Türk geleneğinde ise toprağın mülkiyeti hükümdarın olmak durumundadır.⁷

Osmanlı Devleti de mevcut toprakları üzerinde köle emeği istihdam etmek veya söz konusu topraklarda feodal temayülleri destekleyerek bir toprak organizasyonu kurmak yerine topraklarını mirî olarak değerlendirmiş ve bu toprakları bir veya bir kaç köyden oluşan (veya daha fazla) bölgelere ayırmış ve çıplak mülkiyeti (rakabe) kendinde kalmak ve gerekli görevleri yerine getirmek koşulu ile bir sipahiye (veya devlet büyüğü, askeri komutan vb.) tevcih etmiştir. Bu sipahi ise verimlilik durumuna göre 50-150 dönüm (1 dönüm enine ve boyuna 60 adım)⁸ arasında pay ederek, bir çift öküzle işlenebilecek olan bu araziye denetimi merkez adına kendinde olmak üzere çiftçi ailelerine kiraya vermiştir. Osmanlı Devleti'nde toprakların yaklaşık %87'si mirî bir nitelik taşıırken⁹ bunun yanında başka toprak çeşitlerini de görmek mümkün olmuştur.

Tımar sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, örneğin bu toprakların fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kaydederdi. Yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre *dirlik* adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılırlardı.¹⁰ Ancak Osmanlı tımarının yüzyıllar boyunca aynı şekilde işlediğini/işletildiğini söylemek son derece güçtür. Nitekim II. Mehmet (Fatih) dönemine kadar Anadolu Selçuklularından ve beyliklerden tevarüs eden, merkezî hükümet karşısında güçlenerek büyüyen ve maddî nüfuzu eline geçirme yolunda ilerleyen bir seçkinler sınıfının mülk tımarlara sahip olduğu, bunun yanında yine *malikâne-divanî* sistemi adı verilen bir tımar sisteminin uygulandığı görülmektedir.¹¹ Fatih döneminde girilen ve ellerinden topraklarını almak, kendilerine yeni askerî görevler verilmek yolundaki (merkezî hükümeti güçlendirerek feodal eğilimleri yok etmek için) yenilik, ilgili grupların ve çıkar sahiplerinin işbirliği ile hükümsüz bırakıldı. Fatih sonrasında çıkan karışıklıklar sonucunda ise II. Beyazıt özel şahısların elinden alınmış olan arazi, vakıf ve mülkleri, gelirin eski halleriyle sahiplerine iade

edildiğini kabul ve ilan etmek zorunda kaldı. Ancak zamanla yeni katılan sipahiler yanında eskilerinin de klasik tımar sistemine intibak ettikleri görüldü.¹² Toprakların mülkiyetinin mirîye maledilmiş olmasının sakıncaları hissedilmeyecek bir boyutta idi. Bu konuda Ö. L. Barkan şöyle demektedir: *Ancak Osmanlı Devleti'nde toprakların yüksek mülkiyet ve murakabe (rakabe) hakkının genellikle devletin elinde alıkonularak, bugün kullanılan bir deyimle nasyonalize edilmiş, yani millete ve mirîye maledilmiş olmaları, doğurduğu sonuçları bakımından toprak mülkiyeti hukuku ve ziraat politikası ilimlerini şiddetle uğraştıran bir sorun oluşturmaktadır. Gerçekte, toprağın böyle bir hukukî statüye tabi tutulması, onu işleyenler için, tasarruf şeklini sınırlayan birtakım kayıtların meydana çıkmasına ve bu topraklar üzerindeki tasarrufun ilke olarak sürekli ve ırsî bir kiracılık sözleşmesi şeklini almasına neden olmaktadır. Fakat bu sınırlar ve kayıtlar uygulamada, serbest ve mutlak toprak mülkiyeti taraftarlarını iürkütecek bir şekil almakta ve herşey, sanki köylü toprağın gerçek sahibiymiş gibi işlemektedir. Kiranın, her yerde toprağın verim kabiliyetine göre iüründen bir hisse şeklinde alınmakta olması ve genellikle bir vergi şeklini almış bulunması ve toprağın babadan oğula geçmesi, kiracılığın sakıncalarını hissedilmez bir hale sokmaktadır.*¹³

Tanzimat'a kadar Osmanlı'da toprağa ilişkin olarak modern anlamda bir kanun metni bulmak olanaklı değildir. Ancak sistemli olmamakla birlikte arazi hakkındaki mevzuat bazı eyaletler için çıkarılan kanunnamelerin baş kısmına bir mukaddime şeklinde konuyordu. Sultan Orhan Gazi zamanında Çandarlı Kara Halil ve Alaaddin Efendi marifetiyle ortaya konan birtakım kanun ve nizamlarda arazi yapısına ilişkin hükümler bulmak mümkündür. Bu konudaki en önemli kanun ise Kanuni Sultan Süleyman zamanında Ebussuud Efendi tarafından Budin'in fethinden sonra Budin defterinin başına konulan mukaddimedir. Bu mukaddimedede mirî arazinin hukuki rejimi ortaya konmakla birlikte denilebilir ki; bu mukaddime daha önceki uygulamaların sistemli bir şekilde bir araya toplanmış halinden oluşmaktadır.¹⁴

Tanzimat'ın ilanı (1839) ile birlikte 1840, 1847, 1849 ve 1858 tarihli bazı değişiklikler yapılmakla birlikte 7 Ramazan 1274 (1858) tarihli, bir mukaddime, üç bab ve bir son sözden ve 132 maddeden oluşan Arazi Ka-

nunname-i Hümayun'u çıkarılmış ve o güne değin uygulanan Osmanlı toprak sisteminin ana hatları, değişiklikler olmakla birlikte ortaya konulmuştur.¹⁵ Buna göre; Osmanlı'da topraklar *mülk arazi*, *vakıf arazi*, *metruk arazi*, *mevat arazi* ve *mirî arazi* olarak sınıflandırılmıştır.¹⁶ Bu arazi çeşitleri içinde ağırlığı oluşturan mirî arazi ise fethe-dilen toprakların Beytülmal'de alıkonulması, fetih esnasında ne sebeple alınıp verildiği bilinmeyen arazi, mülk arazi sahibinin mirasçısız ve vasiyetsiz olarak ölmesi, maliki meçhul olan arazinin zaman aşımına uğraması ve soyut mülkiyeti devlete ait olmak üzere ihya edilen arazilerden oluşmaktaydı. Zaten tımar olarak anılan işletim sistemi de esas olarak mirî araziler üzerinde uygulama alanı bulmaktaydı. Bu kiracılık sisteminde tevcih edilen mirî topraklar mülkiyet açısından; *mülk olan* ve *mülk olmayan*, getirdikleri gelir açısından; *has*, *zeamet* ve *tımar*, sahiplerinin işi açısından; *eşkinici*, *mustahfiz*, *hizmet*, *mensubat* ve *sepet*, veriliş şekli bakımından; *tezkiireli* ve *tezkiresiz*, malî bakımından ise; *serbest olan* ve *serbest olmayan* şeklinde bölümlere ayrılmaktaydı.¹⁷ Bunlar içinde ise ezici çoğunluğu sisteme adını veren tımarlar oluşturmaktaydı. Kendisine merkezden bir tımar tevcih edilen (ya da tımara çıkan) sipahi bir tapu resmi karşılığında çiftçi ailelerine bir çift öküzle işlenmesi mümkün olan ve büyüklüğü arazinin verimine göre değişen bir toprak parçasını vererek bu toprakları dağıtır (reaya çiftliği) ve kendisi de kendi ihtiyaçları için üzerinde çalışacağı ve ziraat üretim yapacağı bir parçayı (hassa çiftlik) kendisine ayırırdı.¹⁸ Bunun karşılığında üretimde bulunan çiftçi aileler özel mülkiyete çok yaklaşan ve kendilerini bu nedenle rahatsız etmeyen bu üretimde sipahiye, Tabakoğlu'nun belirttiğine göre toplam gelirinin %15'ini geçmeyen vergiler ödemektedirler.¹⁹ Bu vergiler anahatlarıyla sabit miktarlı toprak vergileri olan resm-i çift ve bunun uzantısı olan resm-i zemin; sabit oranlı bir ürün vergisi olan ve 1/5 ile 1/10 arasında değişen öşür; sabit miktarlı ürün vergisi olan adet-i ağnam, resm-i otlak, resm-i zebiha, resm-i ağıl ve resm-i canavar; sabit miktarlı ama sürekli olmayan resm-i asiyab (değirmen resmi), resm-i tapu, resm-i arus, resm-i mücerred ve resm-i çiftbozan olarak belirtilebilir.²⁰ Kanunnamelerle belirtilen bu vergileri saptanan miktarları üzerinde toplamak ve reaya üzerinde angarya uygulamak kesinlikle yasaklanmış ve reaya-sipahi-merkez ilişkisi hukuk çerçe-

vesinde cereyan etmiştir. Bu anlamda merkezî hükümet reayanın koruyuculuğunu üstlenmiş ve hukuk dışına çıkan sipahileri çok ağır cezalarla cezalandırmıştır.²¹ Zaman zaman merkezden atanan gezgin kadıların bu konuda çalışma yaptıkları bilinmektedir. Topladığı vergiler karşılığında sipahiler belirli sayıda *cebeli* adı verilen askerî kuvvetleri finanse etmek ve gerektiği zaman merkezî hükümetin kendisine vereceği görevleri yerine getirmek zorundaydı. Bu anlamda tımarlı sipahi ordusunun sayısı zaman zaman iki yüz binleri bulmuş ve Osmanlı ordusunda önemli görevleri yerine getirmiştir. Tımar sahibi sipahi, bugünün bir memuru niteliğinde, maaşını topladığı vergilerden almakta ve merkeze karşı ise görevini yerine getirmektedir. Sipahi, yalnızca devletin otoritesini temsil eden bir memur niteliğindedir.²²

Para ekonomisinin yeteri derecede gelişmemiş olduğu dönemlerde büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağılması ve dağıtılacak maaşlarla görev sahiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında veya askerî-siyasî diğer sebeplerle doğuda ve batıda muhtelif çağlarda türlü şekillerde uygulanmış olan benzeri usuller, Osmanlı'da da tımarlı sipahi denilen bir süvari ordusunun teşkilatlandırılmasında yüzyıllar boyu başarıyla uygulanmıştır.²³ Zira Osmanlı ekonomisinin temeli ziraî bir ekonomidir. Tımar sistemi ise ziraî ekonominin, dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Bu sistem, tarım teknolojisinde bir gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki yüksek ziraî üretim için gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle güvenlik ve ürüne sahip olma faktörleri, yüksek üretim için gerekli şartları hazırlamıştır.²⁴ Nitekim uygulanan rejim bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda insan ve toprak yönünden tam istihdamın sağlanması için gerekli tüm önlemlerin alındığı görülmektedir. Ayrıca toplanan vergilerin yerinde tüketilmesi ise maksimum etkinliği sağlayarak merkezin söz konusu bölgelere nüfuz ederek oraları düzenlemek noktasındaki pek çok sakıncayı da ortadan kaldırmıştır.

600 yıl gibi uzun bir süre, yaklaşık 20 milyon km² lik bir alan üzerinde hüküm süren Osmanlı Devleti'nin yıkılma süreci içine girmesi ile birlikte, dörtbir yandan etkinliğini yitiren devlet unsurları yanında toprak üzerin-

de uygulanan ve devletin askerî-malî-ziraî ve siyasî nüfuz kavşağı olan mirî toprak rejimi de bozulmaya başlamış ve zamanla etkinsizleşmeye doğru yol almıştır. Bu yol alış, tüm tarihçilerin hemfikir oldukları gibi uzun bir süreci içermektedir. XV. yüzyılla birlikte dünyanın merkezine oturan ve ticaret yolları bağlamında yerleşen Osmanlı ilkin Avrupa'daki değişiklikler sonucu bu konumunu kaybetmeye başlamış, coğrafi keşifler ile birlikte yeni dünya Amerika'nın altın ve gümüşü Avrupa'ya akmış (1500-1550 arasında Avrupa'nın altın stokundaki artış 57 kat tır), bu artış ile birlikte Osmanlı hammaddelerine iç pazardan daha fazla para ödeyen bir Avrupalı tüccarlar grubu türerken, Hindistan deniz yolunun keşfi ile artık Akdeniz, dünya ticaretinin merkezî olma özelliğini yitirmeye başlamıştır. Sonuç olarak Osmanlı ülkesi ilerleyen yıllarda çok hızlı bir fiyat artışına, kaçakçılığa, zanaatların duraklamasına, yiyecek sıkıntısına, transit ticaret gelirlerinin azalmasına, mamül madde noktasında ise rekabette dezavantaja neden olmuştur. Bozulan merkezî ve yerel yönetimi, insan yetiştirme ve yerleştirme aksaklıklarını ve padişahlardaki, öncekilere oranla, ortaya çıkan yetersizliği de bunlara eklemek gerekir.²⁵

Bu malî buhranın büyümesi uzantılarından birini zamanla toprak sistemi üzerinde göstermiştir. Zira İ. Cem, Osmanlı'nın geri kalma sürecinin başlamasını toprak düzenindeki bozulmayla eş-zamanlı olarak değerlendirmektedir. 1500'lü yıllarda başlayan malî buhran devleti çok önemli sorunlarla karşı karşıya bırakmış ortaya çıkan duruma göre esneyemeyen yapı, akçedeki değer kaybını dolayısıyla enflasyonu ve devlet bütçesini zorlamıştır. Söz konusu bunalım sonucu Osmanlı Devleti en kolay yola başvurmuştur: Toprak gelirlerini satmak.²⁶

Devşirme Rüstem Paşa zamanında ilk kez olmak üzere başlayan, çeşitli nedenlerle toprak üzerindeki hakkını kaybedenlerin yerine yenisinin atanmaması ve o gelirlerin mültezimlere ihale edilmesi usulü zamanla daha da sertleşerek sipahilerin ellerinden tımarlarının alınmasına kadar gitmişti. Şüphesiz bu durum tımarlı sipahilerinin de sonu anlamına geliyordu. Tefecilik ve ticaretten biriken servet, hızla bu yola kaydı. Merkezden atanan taharri (sayım) memurları tımarlarda, defterlerde yazılandan daha fazla gelir elde edilmediğini (ama daha çok edildiğini) kontrol için görevlendirildiler. Bu baskılara eklenen

kuraklıklar ve üretim düşüşleri eski Osmanlı tımar (köy) düzenini bozmuş ve köylü yoksullaşmaya başlamıştır. İltizam dönüşme yolunda hızla ilerleyen mirî toprak rejimi amacından uzaklaşmış, mültezimlerin baskıcı uygulaması köylüyü evini, bağını, bahçesini karşılık göstermek suretiyle tefecinin kucağına itmişti. Artık tarımsal üretim bir dönüşüm içine giriyor, toprak mülkiyetinde bir amaç ve biçim değişimi söz konusu oluyordu. Artık sistemli bir üretimin unsuru olan tımarlı sipahiler yavaş yavaş tasfiye oluyor ve topraklar yeni gelişen iktisadî güçlerin eline teşkilatsız ve savunmasız olarak terk ediliyordu. Artık mirî toprakların sahibi başkaları idi.²⁷

İyi işlediği sürece devletin temel unsurlarından birini oluşturan mirî rejim, çöküş döneminde yüzlerce derebeyinin oluşmasına neden olmuş ve ülkenin iktisadî hayatını felce uğratmıştır. Tımar sistemi ilk defa 1703 tarihinde Girit Adası'nda ortadan kaldırılmış ve burada maaşlı memurluk düzenine geçilmiştir. Diğer bölgelerdeki tımarlar ise 1812 tarihinde verilmeye başlanmış ve yaygın görüşe göre Gülhane Hattı Hümayunu ile tamamen ortadan kaldırılmıştır. 1858 tarihli Arazi Kanunu'nun ise Cumhuriyet döneminde mülga olup olmadığı konusu hukukçular arasında başka bir araştırmayı gerektiren doktrinal anlamda uzun tartışmalara konu olmuştur.

- 1 Ö. Lütfi BARKAN, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul:1980, s. 130; Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, kendisi ile 10 Mayıs 1999'da yapılan görüşmede ve Marmara Üniversitesi'ndeki doktora programı derslerinde bu durumu net olarak ifade etmiştir.
- 2 Yılmaz Öztuna, *Büyük Tarih Ansiklopedisi*, Bateş Yayınları, II. Cilt, Ankara, s. 477; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, II. Cilt, İstanbul:1993, s. 542.
- 3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Halil İnalçık, "Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ SBF Dergisi*, c. 8, S. 2, (Haziran-1958).
- 4 Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara:1994, s. 223.
- 5 Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul: 1980, s. 47; nitekim bu konuda yapılmış tartışmalar sonucunda Köprülü, Cin, Barkan (Köprülü'yi destekleyerek) ve Tabakoğlu tımarın kökeninin iktidar olduğu ve Bizans'tan etkileşim olmakla birlikte bir taklidin söz konusu olmadığına birleşmektedirler. Bkz.: Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, (yay.: M. S. EREN), İstanbul: 1996, s. 25; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, II. baskı, İstanbul: 1994, s. 189; Fuad Köprülü, "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. 1, (1931), s. 221-222.
- 6 M. Bakır Es-Sadr, *İslam Ekonomi Sistemi*, (çev.: Mehmet Keskin-Sadettin Ergün), II. cilt, Rehber Yayınları, Ankara: 1993, s. 124.
- 7 Tabakoğlu, s. 90-94.
- 8 Bu ölçüler 1487 Hüdavendigâr (Bursa) Lıvası Kanunnamesi'nde şöyle belirtilmiştir ki aynı zamanda bu ölçüler bir (1) çift olmaktadır: "Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassır-ul hal yerden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur".
- 9 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire-The Classical Age 1300-1600*, Weidenfeld And Nicolson, Londra:1973, s. 110. Dirlik veya tımar şöyle tanımlanabilir: Mirî araziden muayyen bir kısmının gelirinin tamamının veya bir kısmının, geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, soyut mülkiyeti devlette kalan toprak (genellikle) kaynaklardır.
- 10 Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 4. baskı, İstanbul, 1997, s. 19-22.
- 11 Ö. Lütfi Barkan, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, s. 819-821; Ayrıca bkz.: Ö. Lütfi Barkan, "Malikane Divanı Sistemi I", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 151-208.
- 12 Barkan, "Tımar", s. 822. Osmanlı'da II. Mehmet'e (Fatih) olan dönemde merkezin gücünün, yerel güçlerin baskısı, haclı seferleri ve II. Murad'ın Timur'un oğlu Şahruh tarafından sürekli tehdit edilmesinden ve benzeri nedenlerden dolayı tam olarak tesis edilmediği, bunun II. Mehmet döneminde yeniden ele alındığı konusunda ayrıca bkz.: Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu", (çev.: Vahdettin Engin), *Türk Diniyati Araştırmaları Dergisi*, S. 93, (Aralık-1994), s. 149.
- 13 Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", s. 127-128.
- 14 Ebussuud Efendi'nin bu mukaddimesinin orijinal metni için bkz.: Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", s. 129.
- 15 Bu kanun ve kanun çıkmadan önce yapılan değişiklikler konusunda ayrıca bkz.: Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul:1980, s. 319-332.
- 16 Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşmesi*, Selçuk Univ. Yayınları, Yay. no: 27, Konya,1987, s. 16-19; Arazi çeşitleri hakkında ayrıca bkz.: Yusuf Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 79-80.
- 17 Bkz.: Cin, s. 20 ve sonrası. Mülk umarlar, mülk olarak verilmiş ve sayıca az olan tımarlardır. Sefer anında sahib-i arz sefere, askerlerinin başında gitmek zorunda değildir. Ancak bu görevini yerine getirmeyi takdirde tımarının bir yıllık geliri müsadere edilir ancak tımarı elinden alınmazdı. Tımar, sipahinin ölümü halinde önce oğluna, oğlu yoksa diğer mirasçısına geçerdi. Has senelik hasılatı 100.000 akçeden fazla olan dirlikler, zemet 20.000-99.999 akçe olan, tımar ise 19.999 akçeye kadar gelir getiren dirliklerdi. Eşkinici tımarı, askerleri ile savaşta katılma zorunluluğu olan tımarlar olup çoğunlukla yer alırken; mustahfiz, belirli kaleleri korumakla görevli olanlara verilen, hizmet tımarı ise saraya ve dini kurumlara belirli hizmetleri yapmak zorunda olanlara tevcih edilirdi. Tezkireli tımarlar direk merkezden verilir, tezkiresiz tımarlar ise merkezi gerek olmadan direk beylerbeyi tarafından verilmesi mümkün olan tımarlardı. Serbest umarlar, sahibinin badiheva denilen ve miktarı önceden belli olmayan vergileri alma hakkına sahip olduğu, serbest olmayan tımarlar ise sahibinin bu hakka sahip olmadığı tımarlardır.
- 18 Reaya çiftliği ve hassa çiftlik konularında çok geniş bilgi için bkz.: Ö. Lütfi Barkan, "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul:1980, s. 792.
- 19 Tabakoğlu, s. 195.
- 20 Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, Ankara:1985, s. 393-400.

- 21 Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Hamle Yay., 5. Baskı, İstanbul, s. 76.
- 22 Hassa çiftliklerinde kendilerine angarya yüklenen ortakçı kulları adıyla anılan ve savaşlarda esir düşmüş bir grup söz konusuydu. Ancak Barkan'a göre bunlar da 16. yüzyıldan sonra yokolmaya yüz tutmuşlardır. Bkz.: Ö. Lütfi Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 575 ve sonrası. Kendisine devlet görevlisi sipahi tarafından kanunlar çerçevesinde ziraat yapması için toprak verilen çiftçi ile sipahinin, sipahi ile de merkezi hükümetin görev ve sorumlulukları belli ve ilişkiler hukuk çerçevesinde işlemiştir. Feodalizmde olduğu üzere sipahinin köylü üzerinde, hukukun kaynağı olarak, topraklar üzerinde ve üretilen ürünün büyük bölümü üzerinde bir rolü bulunmamaktaydı. Kanunlar dışında, köylüye angarya yüklenmesi ve eziyet edilmesi de kesinlikle yasaklanmıştır. Köylü, yalnızca yılda bir gün ödemesi gereken öşürü, sipahinin gösterdiği yere taşımakla, ayrıca sipahinin evinin değil ama ahırının (ya da anbar) yapımıyla görevlendirilirdi.
- 23 Ö. Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 874.
- 24 Tabakoğlu, s. 189.
- 25 Bu bozulma konusunda geniş bilgi için bkz.: İsmail Cem, *Türkiye'nin Geri Kalmışlığının Tarihi*, Cem Yayınevi, 12. Baskı, İstanbul, 1995, s. 164-168; Sevinç, s. 334-338; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I-II, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 272 ve sonrası.
- 26 Cem, s. 169.
- 27 Sevinç, s. 347.

KAYNAKLAR

- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cilt: I-II, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AKSOY, Suat, *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1971.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Kitabevi, İstanbul 1979.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Malikane Divani Sistemi I", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BAYRAKÇI, Halil, *Osmanlılarda Toprak Sistemi ve Miri Hukuk*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.
- CEM, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 1995.
- CİN, Halil, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşmesi*, Selçuk Üniv. Yayınları, Yay. no:27, Konya 1987.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Arya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli 1981.
- ES-SADR, M. Bakır, *İslam Ekonomi Sistemi*, (çev.: Mehmet KESKİN-Sadettin ERGÜN), c. I-II-III, Rehber Yayınları, Ankara 1993.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- İNALCIK, Halil, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, (Yay: M. S. EREN), İstanbul 1996.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu", (çev.: Vahdettin ENGİN), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 93, (Aralık 1994).
- İNALCIK, Halil, "Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ. SBF. Dergisi*, c. 8, S. 2, (Haziran-1958).
- İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire-The Classical Age 1300-1600*, Weidenfeld And Nicolson, Londra 1973.
- KILIÇBAY, M. Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. 1, (1931).
- LAJOS, Feteke, "Macaristan'da Türkler'in Mülk Sistemi", *Tarih Dergisi*, XII-16.
- MAKSUDOĞLU, Mehmet, "Osmanlı'ya İmparatorluk İftirası", *İzlenim Dergisi*, İz Yayıncılık, (Eylül 1996).
- MİROĞLU, İsmet, "Osmanlı Yönetiminde İnsana ve Hukuka Saygı", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Y. 5, S. 58, (Ocak-1999).
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Tarih Ansiklopedisi*, Bateş Yayınları, c. I-II, Ankara.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, c. I-II-III, İstanbul 1993.
- PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1997.
- SELİK, Mehmet, *100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.
- SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Hamle Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994.
- TİMUR, Taner, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 1994.
- YENİÇERİ, Celal, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.

OSMANLI TOPRAK YÖNETİMİ

YRD. DOÇ. DR. YILMAZ KURT

ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Osmanlı toprak sistemi kaynağını İslâm hukukundan almakla birlikte, Selçuklu ıkrâ' sisteminden de etkilenmiştir. Bizans toprak yönetiminin (Practika) en azından belirli bölgelerde Osmanlı toprak yönetimini etkilediğini, bunun yanında Bizans practikasının da XIV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı toprak sisteminden etkilendiğini¹ kabul etmek gerekir. Aslında üç ayrı kıtada bulunan geniş Osmanlı topraklarında tek tip bir uygulamanın 620 yıl sürdüğünü düşünmek de imkânsızdır. Osmanlı'nın genel egemenlik politikası çerçevesi içerisinde ele geçirdiği topraklarda çok farklı uygulamalar gerçekleştiği bilinmektedir. Öyleyse biz burada öncelikle İslâm fıkhiında toprakla ilgili hükümleri kısaca gözden geçirmeli ve Emevî ve Abbasî yönetimlerinde bunun ne şekilde uygulandığını araştırmalıyız.

İlk İslâm fetihlerinin başlangıcında elde edilen topraklar askerlerin mülkü kabul edilmişti. Bu durum askerleri askerlikten uzaklaştırmış ve devletin gelir kaynaklarını azaltmıştı. Bunun için Hz. Ömer zamanında fethedilen arazi eski sahiplerinin elinde bırakılarak bunlardan alınan vergiler hazineye aktarıldı ve askerlerin maaşları buradan verilmeye başlandı.² Bu arada fetih sırasında sahihsiz kalan toprakların tasarrufu bu topraklara ait vergileri devlete vermek şartıyla kişilere havale edildi ve böylece İslâm'da ilk "İktâ" uygulaması Hz. Ömer zamanında başlamış oldu. İslâmın ilk zamanlarındaki bu "İktâ", bir tür "Temlik" hüviyetinde idi. İmam Ebu Yusuf'un verdiği bilgilere bakılacak olursa devlet, kendisine bir toprak "İktâ" olunan kişinin elinden veya çocuklarından bu toprakları geri alamıyordu.³

Abbasîler zamanında orduya çok sayıda ücretli Türk askeri girdi. Türklerin orduda ve devlet yönetiminde güçleri artınca ordu ihtiyaçları hazineden karşılanmak

yerine doğrudan doğruya arazi gelirlerinden tahsis edilmeye başlandı. Böylece birçok yerlerde toprağın kiracısı ve vergi toplayıcısı hükmüne giren kumandanlar askerlerinin ve kendilerinin masraflarını bu toprak gelirlerinden ödemeye başladılar. "İktâ" uygulaması bazı küçük değişikliklerle Selçuklularda da aynen uygulandı.

İslâm orduları tarafından ele geçirilen topraklar, toprağın menşesine göre iki grupta incelenmektedir.

1. ÖŞRÎ TOPRAKLAR

İslâm fethi sırasında sahipleri Müslüman olan veya fetih sırasında İslâm dinini kabul eden kişilere ait topraklara öşrî topraklar denilmektedir. Bu tür toprak sahipleri ellerinde bulunan topraklar için bir toprak vergisi ödememekte sadece ürettikleri üründen belirli bir miktarı "öşür" olarak devlete veya devlet adına görevli olan kişi veya kuruma ödemekteydiler.

"Öşür" (Arapçada oşr veya öşr) kelime anlamı bakımından 1/10, yani "onda bir" anlamında olmasına rağmen İslâm fakihlerinin fetvaları ile toprağın verim durumuna (İnbât) göre 1/8, daha verimli yerlerde 1/5 oranında alınmıştır.⁴

2. HARACÎ TOPRAKLAR

İslâm fethi sırasında gayrimüslim reaya elinde bulunan, fetihten sonra sahibi yine eski dininde kalan ve kendisine harac uygulanan kişilere ait topraklara "Haracî topraklar" denilmekteydi. Bu tür topraklara sahip olan kişiler, miktarı genellikle 1 altın olarak düşünülen harac veya cizye (Harac-ı ru'us) ödedikten sonra ekip biçtikleri topraklarının da öşrünü ödemek zorundaydılar. Osmanlı uygulamasında "Devletin gelirinin azalmaması" temel ilke olarak kabul edildiğinden gayrimüslimlere ait bağ ve

bahçeyi satın alan Müslüman kişi, kendisi Müslüman olmasına rağmen o mülke tayin olunan haracı vermek zorundaydı. “Ben Müslümanım, harac vermem.” demesi kanunname hükümleri karşısında hiçbir fayda vermiyordu.

İslâm hukukunda bu iki tür arazi için yapılan sınıflandırma dışında devlete ait toprakları kast etmek üzere *mirî arazi*; kişilere ait mülkleri anlatmak üzere *mülk arazi*; deniz, göl veya nehir kıyısında sonradan oluşan arazileri anlatmak üzere de *mevat arazi*, geliri belli bir vakfa tahsis olunmuş topraklara *vakıf arazi* gibi deyimler kullanılmıştır.

Selçuklularda uygulanan “İktâ” sistemi ülkeyi hanedan üyelerinin ortak malı sayan Türk hakimiyet anlayışının İslâm toprak hukuku ile kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştı. Ülkeyi hanedan üyeleri arasında doğu-batı, güney-kuzey diye bölen anlayış büyük arazi parçalarını hanedan üyelerine ve büyük komutanlara, hizmetlerine ve emirleri altındaki asker ile memurlarının ücretlerine karşılık olarak vermektedir. İşte Selçuklu “İktâ” sistemini klâsik Osmanlı “tımar” sisteminden ayıran en önemli şey de bu kıyas kabul etmez büyüklük olmuştur. Selçuklular, komutanlarına emirleri altındaki askerlerin ücretlerini de hesaba katarak büyük toprak parçalarını “İktâ” olarak tahsis ettikleri halde, Osmanlılar büyük nüfuz sahibi beyleri kendi saltanatlarına rakip olarak görmüşler ve ayrıcalıksız Osmanlı tımarlı sipahisini yaratmaya ve yaygınlaştırmaya gayret etmişlerdi.⁵

Osmanlı Toprak Tahsisleri:

Haslar, Zeâmetler, Tımarlar, Vakıf ve Mülkler

Osmanlı fethettiği topraklarda tahrir-i memleket denilen nüfus ve arazi sayımı yaptırdı. Devlete ait mîrî topraklar tesbit edilerek ehl-i seyf denilen askerî sınıfa tımar, zeâmet veya has olarak tahsis edilirdi. Devlet için bu iş çok önemli olduğundan bu işin başına vezir veya sancakbeyi rütbesinde *il yazıcısı* veya *tahrir emini* denilen kişiler tayin olunurdu. İl yazıcısı yanına yeteri kadar kâtip alır, gerektiğinde o beldenin kadısı aracılığıyla yazımda askerî kuvvet bulundururdu. Bir yerin tam olarak fethi tahrir yapılarak kesinleşmiş olurdu. Tahrir sonucunda hazırlanan mufassal tahrir defterlerinde köy köy, mezra’a mezra’a bütün belde deftere geçirilirdi. Bu sayımda o köyde yaşayan vergi nüfusu baba adlarıyla bir-

likte deftere yazılır, herhangi bir sebeple muaf olanların isimlerinin üzerine muafiyet sebepleri, *imam*, *müezzin*, *ma'lûl*, *pir-i fânî* şeklinde gösterilirdi. Daha sonra o köyden veya mezra’adan elde edilen öşür ve vergiler ayrı ayrı yazılır, toplam gelir miktarı belirtilirdi. Bazı mufassallarda köy veya mezraaların isimlerinden sonra kimin dirliği olduğu da yazılırdı. Bu gelir kaynaklarının tesbitinden sonra bunların kimlere ve ne şekilde taksim ve tevzi edileceğini gösteren “İcmal Defterleri” hazırlanırdı. İcmal defterlerinde padişah haslarından başlanarak, beylerbeyi ve sancakbeyi hasları ve bunların hangi nahiyelerden ve hangi köylerden tahsis edildikleri tek tek gösterilir, sonra toplam gelirleri belirtilirdi. Daha sonra zeâmetler ve tımarlara geçilir ve her zeâmet veya tımarın nereleden ve ne miktarda verildiği açıklanırdı.⁶

Son yıllarda yurdumuzda Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerine dayalı olarak yapılan -özellikle doktora çalışması seviyesindeki- araştırmaların ortaya koyduğu bilgilere göre, devlete ait gelir kaynaklarından büyük gelir kalemleri padişah veya beylerbeylerine has olarak verilmekteydi. Padişah ait has gelirlerinden eski olanları “Hâss-ı atîk”; yeni tayin olanları “Hâss-ı cedîd” olarak icmal defterlerinin ilk sayfalarında yer almaktaydı. Bunlara ait hiçbir kayıt ve kısıtlama söz konusu olmadığından bizim üzerinde duracağımız haslar beylerbeyi ve sancakbeyi hasları olacaktır.

Haslar, genel bir ifade ile geliri 100.000 akçadan yüksek olan dirlikler olarak tarif edilmesine karşılık geliri 100.000 akçadan düşük olan hasların var olduğunu da bilmekteyiz. Erzurum ve Diyarbekir gibi sınır eyaletlerinde beylerbeyi hasları 1.200.000 akça civarında olmasına rağmen genelde beylerbeyi hasları 650.000 ile 1.000.000 akça arasında değişmekteydi.⁷ Sancakbeyi hasları ise genelde 200.000 ile 400.000 akça arasında idi. Rumeli Beylerbeyiliği’ne bağlı 21 sancak içerisinde en büyük has geliri 507.760 akça ile Mora sancakbeyinin, en düşük has geliri ise 157.032 akça ile Delvine sancakbeyinin hassıdır. Anadolu eyaletinde ise en yüksek has geliri 618.000 akça ile Hüdavendigâr (Bursa) sancakbeyinin, en düşük has geliri ise 240.200 akça ile Karahisar sancakbeyinindir. Bu arada yurtluk ve ocaklık uygulaması görülen Adana sancağının ayrı bir statüsü olduğundan Adana sancakbeyinin has geliri 1.000.000 akça idi.⁸ Bu-

na karşılık yıllık geliri 200.000 akçadan düşük bazı sancakbeyi hasları da vardı. Kars eyâleti Harcivan sancağı hassı 153.500 akça, Van eyaleti Kesani sancağı 162.000 akça bu tür küçük sancaklardı.

Beylerbeyliklerde hazine defterdarlarına da haslar tahsis edilmekteydi. Bunlar genellikle 100.000 akça civarında oluyordu. Şam defterdar hassı 140.000 akça, Bağdad hazine defterdarının hassı 110.000 akça, Karaman hazine defterdarı hassı 65.000 akça idi.

Görev karşılığı verilen bu haslar dışında ilmiye sınıfından bazı kişilere verilen arpalık türü haslar ile padişahın kızkardeşi veya annesi gibi saray kadınlarına verilen ve genellikle *paşmaklık* diye adlandırılan haslar da bulunmaktaydı. Bunların belli bir ölçüsü ve kuralı olmayıp zaman ve kişiye göre değişmekteydi.

Bir de çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülen ve Yavuz Sultan Selim zamanında ortaya çıkmış olan yurtluk ve ocaklık uygulaması bulunmaktaydı. Bu uygulama Osmanlı fethinden önce Müslüman yerli beylerin elinde bulunan bölgelerde görülmektedir. Bu beyler Osmanlı hakimiyetini kendi istekleri ile kabul ettikleri için yönetmekte oldukları topraklar bir tür *eşkinçilii* mülk olarak kendilerine bırakılmıştı. Bunlar herhangi bir nedenle görevden alındıklarında veya öldürüldüklerinde dirlikleri bir başkasına değil oğluna veya kardeşine veriliyordu. Adana, Van, Diyarbekir gibi bölgelerde ve bir kısım Rumeli toprağında bu uygulama Tanzimat'a kadar devam etmişti.⁹

Genel bir sınıflandırma ile yıllık geliri 20.000 akça ile 100.000 akça arasında olan dirliklere *zeâmet*, bunlara sahip olan kişilere ise *zaim* denilmekteydi. Yukarıda değindiğimiz gibi yıllık geliri 20.000 akçadan büyük olduğu halde tımar olarak kayıtlı dirlikler bulunduğu gibi yıllık geliri 100.000 akçadan fazla olduğu halde *zeâmet* diye kayıtlı dirlikler de görülebilmektedir.

İcmal defterlerinde bir sancağın has tahsislerinden sonra *zeâmet* tahsisleri yer alır. “Zeâmet-i Âli, kethüda-i tımar”, şeklinde bir başlıktan sonra *zeâmet* gelirinin hangi köy veya mezra'alardan ne kadar akça verildiği yazılır ve en alta da *zeâmetin* toplam geliri belirtilirdi. *Zeâmet* geliri birkaç ayrı nahiye den verilmişse defter sıralamasında bu nahiye düzenine dikkat edilirdi. Bir yerin

gelirinin bir kısmı bu zaim verilmişse bu gelir kaynağının başına “An karye-i Karacaviran” şeklinde kayıt düşülür ve hissesinin ne kadar olduğu gösterilirdi.

Eyaletlerde bulunan defter kethüdalarına ve eyalet defterdarlarına genellikle şehir merkezindeki belli gelirlerden oluşan *zeâmet* tahsis edilirdi. Rumeli defter kethüdasının *zeâmeti* 81.416 akça, tımar defterdarının *zeâmeti* ise 50.000 akça idi. Bosna defterdarı 46.000 akça, Cezayir defter kethüdası 88.300 akça *zeâmete* sahiptiler. Osmanlı Devleti'ndeki *zeâmetlerin* büyük bölümünü sefere eşmek karşılığında askerî sınıftan olanlara verilmiş olan *zeâmetler* oluşturmaktaydı. *Zeâmet* tasarruf eden zaimler ya saray görevlilerinden veya o bölgenin ileri gelen kişilerinden idiler. Bunlar savaşa giderken, *zeâmet* gelirlerinin her 5.000 veya 6.000 akçası için bir cebelü asker ve çadır v.s. gibi diğer levazımatı kusursuz olarak götürmek zorundaydılar. Rumeli eyaletinde zaimler 5.000 akça için bir cebelü götürürken tımar sahipleri her 3.000 akça için bir cebelü götürmek zorundaydılar.¹⁰

Zeâmetlerin kılıç diye adlandırılan çekirdek kısmı 20.000 akça olursa bu tür *zeâmetler* başka birisine vermek gerektiğinde parçalanmadan yine 20.000 akça olarak verilmek zorundadır. Bu yüzden bu tür *zeâmetlere* *kılıç zeâmet* veya *icmallü kılıç zeâmet* denilmekteydi. Bir kimsenin tasarrufunda 5.000 veya 10.000 akçalık bir tımarı yapılan terakkilerle 20.000 akçaya çıksa buna da *zeâmet* denilirdi. Ancak bu tür *zeâmetler* boşaldığında parçalanarak farklı kişilere dağıtılması mümkündü. Aynı şey *zeâmetlerde* kılıç diye tanımlanan 20.000 akçadan yukarısı için mümkün olmakta idi. Örnek olarak 50.000 akçalık bir tımar boşaldığında (mahlûl) bunun 20.000 akçası birisine *zeâmet* olarak verilir artan 30.000 akçası farklı kişilere terakkî olarak dağıtılabildi.

Zeâmetler de tıpkı tımarlar gibi erbâb-ı seyf denilen askerî sınıfa, hizmetlerine karşılık tayin olunmuş bir geçim kaynağıdır. Has, *zeâmet* ve tımarların hepsine birden ortak bir deyim olarak *dirlik* denilmektedir. *Zeâmetlerin* sayısına gelince Rumeli eyaletinde Paşa sancağında 337, Mora sancağında 100 olmak üzere toplam 914 *zeâmet* bulunuyordu. Anadolu eyaletinde 195 *zeâmet*, Cezayir eyaletinde 126 *zeâmet* bulunmaktaydı.

XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı eyaletlerindeki zeâmet ve tımar sayısını bir tablo halinde vermek faydalı olacaktır.

Yukarıdaki tabloda Bosna, Tameşvar, Şam, Musul, Şehrizul gibi eyaletlerin olmadığı görülmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin askerî yapısında tımar sisteminin ne kadar etkili olduğunu göstermek için yukarıda verilen rakamlar yeterlidir. 38.054 dirlik sahibinin 101.550 cebelü ile sefere katıldığını düşünecek olursak her dirlik sahibinin yaklaşık 2 asker götürmekte olduğunu söyleyebiliriz.¹² Aşağıdaki tabloda açıkça görüldüğü gibi askerî dirliklerin büyük bölümünü (%93) tımarlar oluşturmaktadır.

Osmanlı ekonomisinin ve askerî yapısının temelini *tımar* sistemi teşkil etmekteydi. Tımar sisteminin tam olarak işlediği ve Osmanlı klâsik dönemi olarak adlandırılan dönem devletin en parlak yılları oldu. *Tımar* kelimesinin etimolojisini Grekçe veya Arapça kelimelerle açıklama çabaları yeterince ilgi görmemiş ve kelimenin Farsça kökenli olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.¹³

Tımar en yaygın tanımı ile, geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve he-

saplarına tahsili selâhiyetiyle birlikte tahsis edilmiş olan, senelik gelirleri 20.000 akçaya kadar olan dirliklerdir.¹⁴

Tımar sahibi kişiye *ehl-i tımar* veya *tımarlı sipahi* denilmektedir. Devletin ulûfeli askeri olan sipahi askeri, tıpkı yaya askeri olan yeniçeriler gibi, üç ayda bir ulûfe denilen maaş almakta iken *tımarlı sipahi* maaşa karşılık belli bir köyün veya mezraanın gelirini almaktadır. Tımarlı sipahi aslında o köyün veya mezraanın sahibi değil, hizmet karşılığı kiracısı durumundadır.

Tımar veriliş şekline göre *tezkiireli tımar* ve *tezkiiresiz tımar* olarak ikiye ayrılır. Geliri düşük olup beylerbeyi beratıyla verilen tımarlara tezkiiresiz tımar, geliri yüksek olup tayini beylerbeyi tezkiresi ile divan-ı hümayunca gerçekleştirilen tımarlara tezkiireli tımar denilir. Her sancağın geliri farklı olduğundan tezkiireli veya tezkiiresiz tımarlar için belirlenmiş rakam da birbirinden farklıdır. Meselâ Rumeli, Budin, Bosna, Tameşvar gibi eyaletlerde tezkiireli tımarlar 6.000 akça ve daha fazla geliri olan tımarlardır. 5.999 akça geliri olan tımar tezkiiresiz tımar sayılır. Anadolu beylerbeyiliğinde ise tezkiireli tımar 5.000 akça ve daha fazla geliri olan tımadır.

Zeâmetler gibi tımarların da bölünme kabul etmeyen *kılıç tımar* diye adlandırılan çekirdek kısmı vardır.

TABLO I: AYNÎ ALÎ EFENDİ'YE GÖRE
ZEÂMET VE TİMÂR SAYILARI (1560-1584)¹¹

Eyalet	Zeâmet Sayısı	Tımâr Sayısı	Toplam Kılıç	Toplam Cebelü
Rumeli	1079	8161	9240	30000
Anadolu	195	7115	7310	17000
Cezayir	126	1492	1618	4500
Karaman	106	1514	1620	4600
Sivas	109	3021	3130	9000
Maraş	29	2140	2169	5500
Haleb	104	799	903	2500
Şam	128	868	996	2600
Kıbrıs	40	1627	1667	4500
Trablus Şam	63	577	614	1400
Rakka	38	616	653	1400
Trabzon	56	398	454	750
Diyarbakir	42	688	730	1800
Erzurum	122	5157	5279	10800
Çıldır	97	459	556	1700
Van	199	916	1115	3500
Toplam (15 Eyalet)	2533	35548	38054	101550

Bir garip yiğit savaşta yararlık gösterse kendisine tımar verilecek olsa ibtida tımarı denilen kılıç tımarla ödüllendirilir. Bundan sonra yararlık gösterdikçe bu tımarına terakki diye adlandırılan yeni gelir kaynakları ilâve edilir. Bu kişi öldüğünde tercihan en büyük oğluna tımarı tevcih edilir. Ancak verilen tımar babasının sahip olduğu tımarın bütün geliri olmayıp *kılıç tımar* denilen akçalık çekirdek kısmıdır. İbtidâdan tımar verilmesinin kanunu 10-20.000 akça arası bir tımar tasarruf eden kişi şehid olsa iki nefer yarar oğullarından birine 4.000 ve diğerine 3.000 akçalık tımar verilmesi şeklindedir.¹⁵ Bunu emekli olan 1. derece bir memurun yerine 9. derece yeni bir memurun alınmasına benzetebiliriz. Ölen tımarlı sipahinin oğlu çocuk yaşta ise, veya oğlu yoksa karısı o tımarla ilgili mükellefiyetleri yerine getirmek şartıyla kocasının tımarını alabilirdi. Bunun örneklerini daha çok Rumeli'deki topraklarda görmekteyiz.

Osmanlı tımarlarının büyük çoğunluğunu sahibinin bizzat sefere katılmak ve tımarı başında bulunmakla yükümlü olduğu *sıradan Osmanlı tımarları* teşkil ediyordu. Devletin makbul gördüğü ve yaygınlaştırmaya çalıştığı tımarlar işte bu çeşit tımarlardı. Kendisine "sâhib-i arz" denilen tımarlı sipahi öşürünü toplamak selâhiyetine sahip olduğu bu toprakların gerçek anlamda sahibi değil bir tür kiracısı durumundaydı. Tımarlı sipahi bu toprakları doğrudan ekip biçmek yerine reayaya bu toprakları resm-i tapu karşılığı kiralar ve elde edilen ürünün öşür gelirini toplardı. Öşürün alınmasında reayaya angarya teklif edilmesi hoş görülmezdi. Tımarlı sipahi tımarında yaşayan insanları kendi nam ve hesabına ücretsiz çalıştıran, gerektiğinde onları yargılayan bir derebeyi değildi.¹⁶ Reayanın sorumluluğu sipahiye ait öşür karşılığı ürünü ambara iletmek veya en yakın pazara götürmek olarak belirlenmişti. Sipahi bir günlük yoldan daha uzağa ürününü taşımaları için reayaya baskı yapamazdı.¹⁷ Hatta sipahinin toprakları farklı köy ve mezraalardan verilerek belirli topraklar üzerinde bir toprak aristokrasisi yaratılmasının önüne geçilmeye çalışılırdı. Ancak tımarlı sipahi belirli toprakların öşür gelirini toplamakla geçindiği için bu gelirin düşmemesine özen gösterir, uzun süre toprağını ekip biçmeyen kişiden çift bozan adı altında bir vergi alırdı. Sefere katılmayan sipahinin dirliğinin elinden alınarak bir başka hak sahibine verilmesi kanundu.¹⁸

Sıradan Osmanlı tımarının yanında sefere bizzat katılmayıp yerine asker (cebelü) göndermek karşılığında verilmiş *mülk tımar* veya *eşkincili mülk tımar* denilen tımarlar da vardı. Bunlar daha çok Karamanoğulları ve diğer Anadolu beyliklerinden devir alınmış topraklarda görülen az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan tımarlardır. Hatta Rumeli'de de bazı Hristiyan beylerin ellerinde bırakılan tımarların böyle aile mülkü eşkincülü tımarlar olduğu görülmektedir.¹⁹ Bunun yanında derviş, şeyh gibi dinî nitelik taşıyan kişilere de bu şekilde eşkincili mülk tımarlar verildiğine dair tahrir defterlerinde birçok örnek bulmak mümkündür.

Bir başka tımar ise kalelerdeki askerlere verilen *mustahfiz tımarları* idi. Bu tür tımarların gelirlerinin bizzat sefere katılan askerlerin tımarlarına nazaran daha az geliri olduğu (çoğu 1.000-2.000 akça) görülmektedir.

Tımar sisteminin bozulmaya başladığı tarih ile büyük nüfus ve arazi sayımlarının yapılmasının terk edilmesi tarihinin örtüşmesi herhalde bir tasadüf değildir. I. Ahmed zamanında (1603-1617) Sadrazam Murad Paşa, tımar ve zeâmet sahiplerinin sayısının tesbiti amacıyla Defter Emîni Ayn Ali Efendi'ye bir risale kaleme aldırmak ihtiyacını duymuştu. Koçi Bey 1630'de IV. Murad'a takdim ettiği risalesinde tımar sisteminin nasıl bozulduğunu uzun uzun anlatır: Hakk-ı mukâtele olan ve İcmâl defterlerinde kılıç kayd olunan zeâmet ve tımarlar *paşmaklık* ve *arpalık* yoluyla kılıç ehlinin elinden alınmış, cücelere, dilsizlere ve büyük kişilerin kölelerine verilmişti. Hizmetkâr ve köleler üzerinde görünen tımar ve zeâmetlerin gelirlerini ise yine efendileri topluyordu. Bunu önlemek için yapılması gereken tek şey ise "Sefer sırasında bizzat yoklama yaptırıp sefere katılmayanların dirliklerini ellerinden almak" olarak gösterilmekteydi.²⁰ Kanunî'nin veziri Rüstem Paşa zamanında başlayan tımarların iltizama verilmesinin yaygınlaşması ve özellikle III. Murad Dönemi'nde yabancılara 300 akça karşılığı tımar verilmesi, III. Mehmed zamanında (1595-1603) tımar sistemindeki bozukluğu su yüzüne çıkarmıştı. IV. Mehmed zamanında (1648-1687) artan malî sıkıntıyı giderebilmek amacıyla tımar gelirlerinin %50'si müsadere edilmişti.²¹ Eskiden olduğu gibi mufassal ve icmal defterleri tutulmadığı için dirlik değişiklikleri *rûznâme* denilen defterlere işlenmekle yetiniliyor ve tımar gelirleri

sürekli olarak hazineye alınarak hass-ı hümayuna yazılıyor veya mukata'alara ilhak ediliyordu. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde tımar gelirleri azalmış olduğundan eskiden büyük gelire sahip olan tımarlar, "Baykuş ve karga" yuvası olmuş, tımarlı sipahi değil sefere cebelü eş-dirmek, kendi karnını bile doyurmaktan aciz kalmıştı.²² Bu durumun ortaya çıkmasında III. Murad'dan sonra savaşların ard arda kaybedilmeye başlanması, Anadolu'yu kasıp kavuran *Celâli Ayaklanmalarının* yarattığı sosyal ve ekonomik anarşi gibi pek çok sebebin etkin olduğunu kabul etmek gerekir. Tımar sisteminin tam olarak ortadan kaldırılışı olarak genellikle 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânı tarihi kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra bütün askerlerin aylığı hazine-i hümayundan verilmeye başlanarak tımar uygulaması ortadan kalkmıştır.

İslâm hukûkuna göre sultanın belli şartlar altında bir kısım araziye mülk olarak verme (temlik) hakkı bulunmaktaydı.²³ Bu uygulama daha çok Rumeli'de Evrenosoğlu, Malkoçoğlu, Mihaloğlu gibi büyük akıncı beylerine hizmetlerine karşılık uc eyaletlerden önemli toprak parçalarını mülk olarak vermek şeklinde uygulanmıştı. Sultan I. İbrahim zamanında Cinci Hoca gibilere verilen mülk topraklar, bu hakkın kötüye kullanımı olmuştur. Bunun dışında babadan, dededen, ırs yoluyla devr alınan mülkler de bulunmaktaydı. Bunlar daha çok şehir mer-

kezlerinde ev, dükkân, değirmen gibi mülklerdi. XVI. yüzyıl boyunca mülk edinmenin en açık işlediği yol "Kendi baltasıyla açmak" veya çelti nehirleri ve değirmenler için "Arak-ı cebîniyle ihdâs" etmek yolu idi. Bu bakımdan Osmanlıda mülk olmadığı yolundaki genellemeler tarihî realitelere uygunluk göstermez.

Gerek ırs yoluyla gerekse temlik yoluyla bir gelir kaynağına sahip olan kişiler genellikle bir süre sonra bu mülklerini vakfa dönüştürmüşlerdi. Bu vakfa dönüştürmenin sadece "Müsâdere" korkusuyla yapıldığını söylemek de geçmişte önemli hayır eserleri meydana getirmiş bu insanlarımıza karşı bir haksızlıktır. Yapılan vakıf eserlerine baktığımızda bunların aşevi, cami, medrese gibi kamu yararı güden eserler olduğunu görürüz. Aksi halde bu şekilde kamu yararına çalışan vakıflar değil, geliri aileye yönelik "Evlâtlık vakıflar" kurulurdu. Burada temlik yapan sultanla padişah arasında yapılmış sözlü bir mukâvelenin varlığı düşünülebilir. Sultan bu temlik yaparken o vezirin, bu toprakların gelirini hayır işinde kamu yararına kullanacağını bilmekte ve temlik bu amaçla yapmaktaydı.²⁴ XVI. yüzyılda zeâmet veya tımar olarak verilmiş bir kısım dirliklerin daha sonra vakfa dönüştürüldüğünü ve bunlara "Tahsîsat" türünden vakıflar dendiğini bilmekteyiz. 1527-1528 yılı bütçesinde evkâf ve emlâk (mülkler) giderleri %12 civarında idi.²⁵

- 1 Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s.153, 220; Kemal Çiçek, "Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler, OTAM, 6 (1995), s. 86.
- 2 Osman Turan, "İktâ", *İA*, c. 5/II, İstanbul 1968, s. 950.
- 3 O. Turan, "İktâ", s. 950.
- 4 Alınan öşür miktarı sancaktan sancağa değiştiği gibi bazen bir sancağın nahiyyelerinde bile farklı uygulamalar görülmekteydi. Bir örnek vermek gerekirse, bugün Kaditli, Göksun, Andırın ve çevresini kapsayan Kars-ı Maraş sancağında Çökak, Mağara, Göksun gibi ova nahiyyelerinde 1/5; Haruniyye, Bayındır gibi dağlık nahiyyelerde 1/8 oranında öşür alınmaktaydı. Bkz.: TD.168 (1563), *Kars-ı Maraş Mufasssal Tahrir Defteri*, Kanun-nâme. Adana sancağında ise 1/10 oranında alınıyordu. Ayrıca bkz.: Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâ'id-i (Osmanlı Vergi Sistemi)*, haz.: F. Hakan Özkan, Ankara 1999, Maliye Bakanlığı Yay., s. 16-17; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhül-İslâm Ebussûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 170.
- 5 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 133.
- 6 Tahrir defterlerinin hazırlanışına ait Halil İnalıcık tarafından 1954 yılında verilmiş olan bilgiler aradan 25 yıl geçmesine rağmen bugün de en derli toplu araştırmadır. Bkz.: *Hicrî 835 Tarihli Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı*

- Arvanid*, Ankara 1954 (ikinci baskı Ankara 1986), Giriş Kısmı, s. I-XXXV.
- 7 Burada verilen rakamlar 1564-1584 yılları arasına ait olup 1609 yılında kaleme alınmış olan Defter Emîni Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Al-i Osman fî Mezâmin-i Defter-i Divân* isimli eserinden alınmıştır. Bkz.: TKGM, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Vakf-ı Cedîd Tasnifi, no: 14, s. 2. (Bu eser *Kavânîn* kısaltmasıyla gösterilecektir).
- 8 *Kavânîn*, s. 8. Bu miktar 1572 tarihli *Adana İcmâl Defteri*'nde (İD. 278, v. 29a) 875.000 akça olarak gösterilmiş olup toplam sancak gelirinin %18'ine tekâbülmektedir. Bkz.; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Ankara 1992, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, s. 177.
- 9 *Kavânîn*, s. 3; İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *İÜEF Tarih Dergisi*, 32 (1975), s. 923; Nejat Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *XI. Türk Tarih Kongresi Tebliğler*, Ankara 1994, s. 873-877, Y. Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 30-31.
- 10 *Kavânîn*, s. 13.
- 11 *Kavânîn*, s. 13-18.
- 12 Tımarlı sipahinin savaşta götürmek zorunda olduğu, "bürtüme, cebelü, bağırdağ, gulâm, nöker, geçim" gibi erimler hakkında bkz.: Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 87-98.

- 13 Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *Toplu Eserler*, s. 805-806.
- 14 Barkan, "Tımar", s. 806.
- 15 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. IV, İstanbul 1992. Buradaki kanun, 1530 yılında Rumeli Beylerbeyi Behram Paşa'ya verilen ve tımarların nasıl tevcih edilmesi gerektiğini açıklayan bir fermandan alınmıştır. Aynı fermana göre 50.000 ile 100.000 akçalık bir dirliğe sahip olan subaşı seferde ölse, yazar üç oğlundan her birine sırasıyla 8.000, 7.000 ve 6.000 akçalık başlangıç tımarları verilir. Subaşı veya tımarlı sipahi evinde ölecek olsa uygulama değişirdi. Aynı konuda ayrıca bkz.: Douglas A. Howard, "Ottoman Administration and The Tımar System: Süret-i Kânûnnâme-i Osmânî Berây-ı Tımar Dâden", *Journal of Turkish Studies (Türkîlik Bilgisi Araştırmaları)*, Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı, II, c. 20 (1996), s. 93, Douglas burada tımar verilmesinin kanunlarını 14 ayrı el yazmasını inceleyerek yayınlamıştır (s. 57).
- 16 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de 'Servaj' Var mıydı?", *Türkiyede Toprak Meselesi*, s. 720.
- 17 TKGMA, TD.155, *Diyanbekir Mufasssal Defteri*, Kanunnâme.
- 18 N. Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, s. 67.
- 19 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkıncülü Mülkler'i veya 'Mülk Tımarlar'ı Hakkında Notlar", *Türkiyede Toprak Meselesi*, s. 901.
- 20 Göriceleli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi (Eski ve yeni harflerle)*, Yayına hazırlayan Yılmaz Kurt, 2. Bs., Ankara 1998, s. 93-94, Akçağ Yay.
- 21 Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978, s. 109-111.
- 22 ID. 281 (1573), Sis İcmal Defteri, v.11b-12a arasında bulunan 1732 M. tarihli tashih emri. Belgenin tamamı için bkz.: Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufasssal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı", *OTAM*, 2 (1991), s. 192-193.
- 23 Ömer Lütfi Barkan, Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 231-247.
- 24 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-I kadîme Arşivi Vakf-ı Cedîd Tasnifi'nde bulunan birçok vakfiyenin başında sultanın mührünü hâvî temliknâmelerin birlikte ciltlenmiş olduğunu görmekteyiz.
- 25 Barkan, "Tımar", s. 807. İncelediğimiz Adana sancağında ise 1572 yılında toplam gelirin %41'i padişah haslarına ayrılırken vakıf ve mülk giderlerinin payı %2,7 civarında idi. Bkz.: Y. Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 199.

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE TARIM

DOÇ. DR. MEHMET ÖZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

On dördüncü yüzyıl başlarında bir uç beyliği olarak adını duyurmaya başlayan Osmanlılar, zamanla önemli bir siyasî güç haline geldiler. Osmanlıların başlangıç dönemlerinde beyliğin kabilevî nitelikte bir toplumsal yapıya mı dayandığı, yoksa Osmanlıların daha ilk yıllardan itibaren yerleşik bir toplum düzenine mi sahip bulunduğu tartışması bir yana, beyliğin kurulup yayıldığı bölge itibarıyla konar-göçer bir hayat tarzının-kısmen varlığını sürdürse de- hâkim hayat biçimi olarak devam etmesinin zor olduğu bir gerçektir. Her halükârda, Orhan Gazi zamanından başlayarak, yerleşik bir toplum düzeni ve gittikçe gelişen bir idarî ve askerî düzen üzerine oturmaya başlayan Osmanlılarda, tarım ağırlıklı bir iktisadî düzenin hâkim olduğu teslim edilmelidir. Sanayi-öncesi bir tarım toplumunun bütün özelliklerini, Osmanlılarda görmemiz mümkündür. Bu çerçevede, diğer sanayi-öncesi tarım toplumlarında olduğu gibi, milletlerarası, bölgeler arası ve bölge-içi ticaret, kentsel ekonomik faaliyetler, hayvancılık vb. de ekonomide önemli rollere sahipti. Bu toplumlara tarımsal sıfatının uygun görülmesini meşrûlaştıran unsur, ekonomik hayatta, üretim ilişkilerinde ve maliyede en önemli yeri tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin tutması ve toplumun büyük bir kesiminin -yaklaşık olarak yüzde 80-90'ının- tarımsal faaliyetle iştigâl etmesidir. Osmanlı toplumuna baktığımızda, 1520-30'lu yıllara ait tahrir defterlerinden elde edilen veriler bu hususu açıkça gösterir. On dokuzuncu yüzyıla ait nüfus istatistikleri de benzer bir tabloya işaret eder.

TEMEL ÜRETİM BİRİMİ: ÇİFT-HANE

Bu dönemdeki tarımsal ekonominin temel üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sapandı; kuru tarım ile buğday, arpa ekimi yapılan iklim kuşaklarında, sabanın

odun veya demirden yapılmasının yol açtığı değişiklikler dışında makineleşme dönemine kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik görülmez. Bu geleneksel tarımın temel emek birimi ise aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesidir.¹ Kökleri eski İran ve Geç Roma İmparatorluğu dönemine uzanan ve çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan Osmanlı mirî-tapulu arazi sistemini Halil İnalcık çift-hane sistemi olarak adlandırmaktadır ki, bu sistemde aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi hep birlikte bir üretim birimi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır.² İşte Osmanlı Devleti'nde, özellikle klasik dönemde, tarım faaliyeti büyük ölçüde bu sistem çerçevesinde cereyan etmekteydi. Köylüler, tasarruflarındaki arazinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm-çift*, *bennâk*, *caba*, *müccerred* gibi kategorilere ayrılmakta ve buna göre de, bölgelere göre değişen miktarlarda çift resmi vb. vergileri ödemekteydiler.³

Barkan'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nda, mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak, memleket arazisinin büyük bir kısmı, müstakil köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin husûsiyetine göre ayrıca hesap edilerek, reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki Slavlar arasında baştıneler) halinde, birtakım parçalar bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, dâimî ve ırsî bir nevi kiracılık mukâvelesiyle, bütün olarak terk edilirdi. Çiftliklerin ölçümünde çeşitli usuller kullanılmaktaydı. Bazı yerlerde "nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte olan" ziraî işletme bütününe çiftlik, bunun yarısına da öküzlük denilirdi. Keza reaya çiftliğinin "muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası" olarak

tarif edildiği de vâkidir. Resmî tarife göre ise, bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, âlâ yerden 60-80, evsat ya da orta halli yerden 80-100 ve ednâ yahut kıraç yerden 100-150 dönüm (eni ve boyu 40'ar adım olan bir yüzölçümü) olarak belirlenmektedir. "Çift resmi, arza bağlanmış, öküzle değil" kâidesine dikkati çeken Barkan, defterlerdeki işaretlerden ve çiftlik değil "çift resmi" ibâresinin kullanılmasından hareketle halkın anlayışındaki çiftlikle (bir çift öküzle işlenebilen büyüklükte yer) dönümlerle ölçülen gerçek çiftlik arasında bir münasebet vardır, ama meseleye daha yakından bakınca, çift resminin sadece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim olmadığı, çeşitli yükümlülüklerden oluşan bir vergi olduğu anlaşılır diyor.⁴

Osmanlıların üretim ve geçimlik ekonomi için en uygun birim kabul ettikleri raiyyet çiftliklerinin bölünmeden devam etmesine büyük önem atfettikleri bilinmektedir. Ne var ki, uygulama her zaman teori ile uyumlu görünmüyor. Tahrir defterleri verilerine dayalı araştırmalar, özellikle 16. yüzyılda, muhtemelen nüfus baskısının ve/veya devletin, kanunnâmelerdeki çift resmi miktarının akçe değerindeki düşüşe paralel olarak değer kaybetmesine karşılık bu "zarar"ı telafi etmek için geliştirdiği politikaların sonucunda çiftliklerin parçalanmaya başladığını gösteren işaretler vardır.⁵ Yine tahrir defterlerinin yakından tetkiki, bir kişinin ismine yazılı bir toprak parçasının bazı durumlarda birden fazla aile (genellikle kardeşler) tarafından işlendiğini göstermektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanan sistemde tarım topraklarının çıplak mülkiyeti mirîye yani devlete ait olup köylüler bu toprakları, Barkan'ın ifadesiyle, adeta irsî ve daimî kiracılık statüsü ile kullanıyorlar, resim ve öşürlerini ise dirlik sahiplerine ödüyorlardı (kimi yerlerde vakıf ve mülk sahipleri). Toprağını üst üste üç yıl boz bırakanlardan *çiftbozan* akçesi adıyla bir tazminat alınmaktaydı. Toprağın ne kadarının her yıl ekildiği çok açık olmamakla beraber en az ne kadarının ekilmesi gerektiğine dair bazı kanunnâme kayıtları vardır.⁶

"...Ve bir raiyyerin elinde çiftliği olsa Bursa müddü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Hiç ekmediği yılda elli akçe, ekmediği için alına ve alâhâzâ amma dört tohum, tamam ekdikden sonra dayrı san'at işler ise dahi taarruz olunmaya."

"Bir çiftlik yer tasarruf eden raiyyete Bursa müddü ile yılda dört müd tohum ekmek lazımdır. Ekmediği yılda elli akçe vere. Amma Karaman müddü ile bir müd ekse yirmi beş akçe vere ve alâhâzâ vesair umuruna dahlolunmaz ve eğer bir raiyyete âfet yetişib bîmecâl olub çiftin bıraksa sipahisi olyeri ahara verüb andan resm-i bennak alına resm-i çift taleb olunmaya."⁷

Bu kanunnâme ifâdeleri bize bir raiyyet çiftliğinin, Bursa müddü ile 12 müd, Karaman müddü ile ise 6 müd tohum ekilen yer olduğunu açıkça gösteriyor. 1455 yılına ait Canik yöresi defterinde ise bir çiftlik (iki öküzlük) yer, on müdlük yer olarak tarif edilir ki, burada 10 müd tohum ekilen yer kastedilmektedir.⁸ Yine bir çiftliğin en az üçte birinin ziraat edilmesi mecburî tutulmaktadır; çiftlik hiç ekilmezse 50 akçe, altıda biri ekilirse 25 akçe tazminat olarak alınmaktadır. Buradan şöyle bir sonuç çıkabilir mi? Altıda bir çiftlikten yani iyi kalite toprakta 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınmaktadır. Tam çiftlik Karaman müddü ile 6 müd tohum ekilen yer; 1 müd ise 20 kileden oluşmakta; Karaman'da 1 müd (20 kile) tohum ekilen (ekilmeyen) 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınıyor. Aynı dönemde (1518'de) Karaman'da bir kile buğdayın tahrir kıymeti 6, arpanınki 4 akçe idi.⁹ 20 kile tohumdan takriben 80 kile ürün alındığı varsayılrsa bunun takriben 5 kilesi tazminat olarak alınmış olur ki, bu, aynı yeri ekilmiş olması halinde 1/5 ilâ 1/10 arasında (yani 16, 10 veya 8 kile) ödenecek öşrün en az yarısına tekâbül eder. Bu tür tedbirler, malî gelirlerinin büyük kısmını tarım üretiminden sağlayan bir sanyî-öncesi imparatorluk için son derecede olağandır.

TARIMSAL VERİMLİLİK MESELESİ

O halde, bu tür verilere dayanarak tarımsal verimlilik hesaplanabilir mi? Bir çiftlik yerin Rum eyaletinde 10 müd tohum ekilen yer olduğundan hareketle sınırlı bir deneme yapan M. A. Cook yaklaşık olarak 1'e 3 oranında bir sonuca varıyor ki, bunun ortaçağ şartlarında nispeten düşük olduğunu belirtiyor.¹⁰ Anadolu'daki muhtelif sancaklar hakkındaki verilerin genel bir mukâyessesine dayalı olarak yapılan bir hesaplamada ise toplam ekilebilir arazinin 5/8'nin hububât vb. tarımına ayrıldığı kalan kısmının nadasa ve bazı diğer ürünlerin ekimine ayrıldığı varsayımından hareketle bir tahmin yapılmaya çalışılmıştır. Bu veriler ortaçağ şartlarında olağan

sayılabilecek verimlilik ve dönüm başına ürün miktarlarıyla mukâyese edilmiş ve sonuç ayrıca o şartlarda bir kişinin asgarî geçim seviyesine tekâbül ekonomik buğday muâdili ile karşılaştırılmıştır. Çıkan sonuç bazı bakımlardan cesaret kırıcı olup bunun temel nedeni ölçü birimlerinde düğümlenmektedir. Burada ya bir çift yere ekilen tohum için eden bazı kanunnâme veya defterlerde verilen rakamlarda bir hata vardır; veya İstanbul kilesinin kullanıldığı söylenen bazı yerlerde gerçekte çok farklı bir ölçü birimi kullanılmaktaydı".¹¹

Özetlersek, bazı sancaklarda ortalama 1'e 3-4 verimlilik oranı çıkmaktadır ki, bazı araştırmacılar bunun ortaçağ şartları bakımından normal olduğunu düşünmektedir.¹² Bir çiftlik yere ortalama 10 müd tohum ekildiği varsayılan Canik ve Tokat yörelerinde düşük oranlara rastlanması bize burada yine ölçü birimlerinin doğru tahmin edilmediği ihtimalini düşündürüyor.¹³

Öte yandan köylüler toplam üretimlerinin takriben yüzde 20-30 kadarını öşür ve diğer vergileri için ayırmak zorundaydı. Tohum payı da çıktıktan sonra, köylünün elinde -bulunduğu sancaktaki vergi oranı, çift resmi miktarı, toprağın kalitesi vb. faktörlerin yol açtığı değişiklikler göz önünde tutulmak kaydıyla- toplam üretimin yüzde 50 ila 65 kadarı kalmaktaydı.¹⁴ Bu bağlamda, şu hususu bilhassa vurgulamakta fayda var: Özellikle klasik dönem Osmanlı tarım tarihi konusunda epeyce araştırma yapılmış olmakla birlikte, verilerimizdeki şüpheli noktalar yüzünden sağlıklı sonuçlara ulaş-

makta birtakım güçlükler olduğu gibi, bu tür verilerin tutarlı bir metodoloji çerçevesinde değerlendirilmesi keyfiyetinden de henüz uzaktayız.¹⁵

XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA YETİŞTİRİLEN TARIM ÜRÜNLERİ

Klasik dönemde tarım faaliyetinin ağırlığını tahıl ürünlerinin teşkil ettiğini kolaylıkla tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, genel üretim içinde, özellikle konar-göçer hayat tarzının hâkim olduğu yörelerde hayvan ürünlerinin payı dikkat çekici oranlara ulaşabilir; yine pamuk, çeltik, kendir, bağcılık vb. bakımından ihtisaslaşmış ya da öne çıkmış bölgelerde de üretimde belirgin bir çeşitlilik ve bazı durumlarda dengeli bir yapı ortaya çıkmış olabilirdi. Aşağıda, Osmanlı topraklarındaki tarım faaliyetine konu olan ürünlerin toplam tarım üretimi içindeki yerini daha yakından göstermeye teşebbüs edeceğiz. Bunun için, önce 1979'da S. Faroqhi-H. İslamoğlu (İnan)'nın bir araştırmasını ele alacak, sonra da bazı sancaklar hakkındaki araştırmalardan hareketle daha genel bir değerlendirmeye gideceğiz. Burada seçtiğimiz sancakların Anadolu'nun değişik yörelerinden olmasına dikkat etmeye çalıştık.

Faroqhi-İslamoğlu ikilisinin 16. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretim eğilimleri üzerinde yaptıkları bir araştırmada, Türkiye'deki farklı ziraî bölgeleri temsil eden nahiyeleri seçerek tarım ürünlerinin toplam üretim içindeki yerlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Araştırmanın temel kaynağı durumundaki tahrir defterlerindeki

TABLO I: TOPLAM ÜRETİM İÇİNDE ÇEŞİTLİ ÜRÜNLERİN PAYI (16. YY.'IN İLK YARISI)¹⁶

Nahiye	Tarih	Buğday	Arpa K.	Tahıl	M&S	Pamuk	K&K	Susam	Haşhaş	Pirinç
Çorum	Kanunî	66	30.5	3.0/3.5	-	-	-	-		
Koçhisar	Kanunî	52	36		12					
Melegübü	Kanunî	56	42.5		1					
Mındaval	1547-8		67.5	30.5	0.2	1/1.3	0.3	-	-	
Kâfirni	1553-4	53	37 2.5	6/6.5	1.5/2					
Uluborlu	1522-3	54.5	20		23.5				2	
Bigadiç	Kanunî	21	18.5	13	16	3		1.5		27.5
Adana	1536-7	55	20.5			24		1		
Tire	1528-9	24	26.5	9	13	12	3.5	0.05	-	10.5
İznik	Kanunî	50.5	11.5	12	20					6

Not: Çorum ve İznik için I. Süleyman, diğerleri için I. Süleyman'ın ilk yılları tarihi verilmiş. Koçhisar nahiyesi Karaman'da, Melegübü Niğde'de, Mındaval Şarkî (Şebin) Karahisar'da, Kâfirni Tokar'ta, Uluborlu Hamid'de, Bigadiç Karesi'de ve Tire de Aydın'da idi.

TABLO II: TOPLAM ÜRETİM İÇİNDE ÇEŞİTLİ ÜRÜNLERİN PAYI (16. YY.'IN İKİNCİ YARISI)¹⁷

Nahiye	Tarih	Buğday	Arpa K.	Tahıl	M&S	Pamuk	K&K	Susam	Haşhaş	Pirinç
Çorum	1576/77	58	33	0.8	7		0.3			
Koçhisar	1584	56.5	39		4					
Melegübü	1584	53	40		7					
Kasaba	1559-60	56	18	3	13.5	9.5				
Mindaval	1569070	63.5	33	0.16	2.5	1.2	-	-		
Kâfirni	1576-77	59	33	1	5.5	1.5				
Uluborlu	1566 civ.	54	26.5		11	-	-	9	-	-
Güre	1570-1	60	19	12	9	-	-	-	-	-
Bigadiç	1573-4	26.5	15.5	25	9	2.5		5		17
Ünye	1576-7	35.7	26	8.5	14.7	-	13.7	-	-	0.8
Göl	1582	51	35.5	-	11	-	2.5			
Adana	1572-3	27.5	30.5	1.5	2	36	-	2.5	-	-
Zeytun	1563-4	54	15	1.5	29	1				
Tire	1575-6	26	26	12.5	11.5	15.5	3.5	0.05	-	3*
İznik	I. Ahmed	33.5	16.5	24	21	1	-	-	-	5

* Σ % 0.05 zeytin de var.

Göl Kastamonu sancağına, Kasaba Malatya'ya, Ünye Canik'e, Zeytun Maraş'a ve Güre Kütahya'ya bağlıydı

TABLO III: BAZI SANCAKLARDA TARIM ÜRÜNLERİ YÜZDELERİ*

Sancağ/Kaza	Tarih	Buğday	Arpa	Darı	Diğer T.	M&Bağ	Keten.k	Pirinç	Pamuk	Susam	Diğer
Bolu ¹⁸	1519	50.28	18.57	-	20.93	7.65	1.73				0.81
	1568	38.81	23.75	-	23.86	9.93	1.45				2.18
Canik ¹⁹	1485	48	28	-	-	3	6	15	-	-	0.2
	1567	46	30	6	-	4	8	4	-	-	3 ²⁰
Harput ²¹	1518	56	18	5.73	0.1	9.79			9.1		1.17
	1566	55	22.6	0.22	0.22	6.87			13.86		0.05
Karahisar-ı Şarkî ²²	1485	59.1	24.1	-	-	5.67	0.27	-	0.42		
	1569	59.35	34.34	0.26	-	4.16	0.7	-	1.3	-	-
Manisa ²³	1531	52.2	26.35		27.18	7.91	0.42	9.25	*		1.06
	1575	54.09	27.49		4.44	4.74	0.31	6.97			1.92
Tokat ²⁴	1485	62.3	25.8	-	-	11.32	0.21		0.27		
	1574	53.5	29.68	0.1		12.9	0.75		1.35		1.1

verilerin böyle bir işlem açısından barındırdığı güçlükler bir yana bırakılırsa, şu sonuçlar dikkat çekicidir. Anadolu platosunda bulunan nahiyelerde toplam üretimin %90 veya daha fazlasını teşkil eden hububatın adeta bir monokültür halinde bulunduğu ve bunun muhtemelen hayvancılıkla tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ünye yöresinde kendirin fazla görünmesi burasının tersanenin kendiri ihtiyacını karşılayan bir yöre olması hasebiyle bu işte uz-

manlaşmasından kaynaklanmıştır. Yine Bigadiç pirinç, Adana pamuk, Tire pirinç ve pamuk, Uluborlu yöresi de haşhaş üretimiyle farklılık arz eder. Kasaba, Uluborlu, Güre, Bigadiç, Ünye, Göl, Tire ve bilhassa da Zeytun ile İznik meyve-bağ üretimi açısından ön plana çıkmaktadır. Tire, Bigadiç ve belli ölçüde Ünye, İznik, Zeytun ve Uluborlu'da tarımsal üretimde belirli bir çeşitlilik var. Bunu en bâriz olarak Tire ve Bigadiç'te görmekteyiz.

Aşağıdaki tablolar açıkça göstermektedir ki, 16. yüzyılda Anadolu'da -hayvancılık ve konar-göçer hayat tarzının hüküm sürdüğü bazı bölgelerde hayvan üretiminin ekonomideki ağırlıklı yerini hatırdan tutmak kaydıyla- pek çok sancakta buğday üretimi toplam tarım üretiminin yarısını ve hatta daha fazlasını oluşturmaktaydı. Pirinç ekimi, pamuk üretimi, bağcılık gibi bazı alanlarda ihtisaslaşan bölgelerde bu oran yüzde 25-30'lara düşer. Mamafih, arpa ve darı gibi diğer tahıllarla birlikte buğdayın tarımsal faaliyetin en önemli kalemi olduğu yine de görülmektedir. Anadolu'ya baktığımızda özellikle Tosya-Boyabat yöreleri başta olmak üzere pirinç,²⁵ Adana, Manisa, Harput vb. yerlerde pamuk, Ünye-Terme civarında kendir ve pek çok yörede bağcılık faaliyetinin mahallî ekonomilerde hayatî ehemmiyeti hâiz bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Buğday ve diğer tahıllar hem insanların temel yiyecek maddelerini hem de dönemin ulaşım ve askerî şartları gereği büyük önemi hâiz bulunan hayvanların yiyeceklerini (arpa, saman vs.) sağlamaktaydılar. Osmanlı döneminde hububât üretiminin tarım faaliyetine damgasını vurduğu açık; öte yandan, nüfus artışı veya hububât ihtiyacının yeterince karşılanamamasına yol açan birtakım gelişmeler sonucunda buğdayın yerine kalitesi daha düşük olmakla birlikte dönüm başına daha fazla verim alınan darı vb. tahılların ekimi ağırlık kazanıyordu.²⁷

NÜFUS ARTIŞI KARŞISINDA TARIM ÜRETİMİ

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında pek çok sancakta gözlemlenen ve genelde Akdeniz dünyasında yaşandığı kabul edilen nüfus artışı karşısında Osmanlı köylüsü ekonomik sıkıntıya mı girmişti, yoksa nüfus artışı karşısında tarım üretimini arttırmaya yarayacak bilinen ama gerek duyulmadığı için uygulanmayan emek-yoğun üretim, marjinal toprakların tarıma açılması, nadas süresinin kısaltılması vb. tedbirleri mi gündeme getirmişti? Bu sorulara cevap vermeden önce, verilerimizin kesin rakamlar değil tahminî değerler olduğunu hatırlatarak, nüfus, ekilebilir toprak ve üretimdeki değişimler konusunda bazı sancak araştırmalarından kır nüfusunu esas alarak yaptığımız bir tabloyu değerlendirelim.

Tablonun incelenmesi verileri 1520'lerle 1570'ler civarına ait Urfa hariç bütün bölgelerde ekilebilir toprak miktarı ile üretimdeki artışların nüfus artışının epeyce - bazı yerlerde çok fazla- gerisinde kaldığını gösterir. Urfa'nın durumu ise kısmen 1518 rakamlarının fethin hemen akabinde yapılan tahrir dayandırmasından kısmen de yöredeki konar-göçer yapıdaki bazı değişikliklerden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Turan'ın her tahrirde bulunan köylere ait rakamları verdiği tablolardaki artışlar son derece düşük ve dolayısıyla makuldür.⁴² Osmanlı hakimiyetine 16. yüzyıldan önce giren veya verileri Osmanlı fethinden makul bir süre sonrasına ait bulunan Antep, Bo-

TABLO IV: 16. YÜZYILDA MUHTELİF SANCAKLARDA NÜFUS, TOPRAK VE ÜRETİM ARTIŞ ORANLARI²⁸

Sancak/Kaza	Nüfus artışı	Ekilebilir Toprak artışı	Tarım üretimi artışı
Adana ²⁹ 1530-1572	+55	-	+167
Antep ³⁰ 1543-1574	+ 22	+3	-21 %
Bolu ³¹ 1519-1568	+93	+10	artış veya azalma yok
Canik ³² 1485-1576	+65	+5.8	-9.7
Çankırı ³³ 1521-1579	+82	+48	+50
Hamid ³⁴ 1522-1568	+ 81	+22	veri yok
Harput ³⁵ 1518-1566	+ 307	-	+143
Karahisar-ı Sahib ³⁶ 1528-1572	+95	+24	+81
Manisa ³⁷ 1531-1575	+ 53.99	+9	+29
Ordu ³⁸ 1547-1613	+23	+16	+32
Tokat ³⁹ 1520-1574	+95[+78][+7.6] ⁴⁰		+30
Urfa ⁴¹ 1518-1566	+300	+321	+750(takriben)

lu, Canik, Çankırı, Afyonkarahisar, Manisa ve Tokat gibi yöreler daha tipik örnekler olarak ele alınabilir. Bütün bu yörelerin verileri üretim artışının şu veya bu oranda nüfus artışının gerisinde kaldığını açıkça ortaya koymaktadır. Tabloda değerlendirmedeğimiz Şarkî Karahisar sancağında ise tarım üretimi ile vergiler hakkında kesin rakamlar bulunmamakla beraber sancaktaki toplam üretime ait bir değerlendirmeden üretimin 1485-1569 arasında çok yüksek bir artış gösterdiği anlaşılr.⁴³

İstisnâî örneklerde dahi nüfus-üretim veya nüfus-toprak-üretim faktörleri arasındaki ilişkinin incelenen dönemler boyunca nispeten inandırıcı bir seyir arz ettiğini söyleyebiliriz. Bunun makul bir yansıması da kişi başına düşen tarım üretiminin 1520'lere göre 1570'lerde belli bir düşüş göstermesidir.⁴⁴ Kır nüfusunun 16. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştığı zorlukların bir yansıması olarak da değerlendirilebilecek bu husus ayrı bir tartışmayı hak etmektedir.⁴⁵ Gerçekten de 16. yüzyılın ikinci yarısındaki artış ile ulaşılan nüfus seviyesinin sürdürülebilir bir mâhiyet taşımadığı, Celalî isyanları sonrası dönemde Anadolu nüfusunda büyük oranda bir düşüş olduğu izlenimini verecek veriler ışığında ileri sürülebilir.⁴⁶

Öte yandan, 16. yüzyılda Anadolu'da tarım ekonomisindeki değişimleri değerlendiren İslamoğlu-İnan,⁴⁷ köy ekonomisindeki değişimleri bu ekonominin içerdiği iktisadî değişkenlerle açıklayan Malthusçu ve Chayanovcu yaklaşımları eleştirerek, Malthusçu yaklaşımın nüfus, Chayanovcu yaklaşımın ise köylü aile biriminin büyüklüğü ve emek verimlilik oranları gibi iktisadî değişkenleri üretim düzeyinin belirleyicisi olarak tanımladığını ve dolayısıyla bu yaklaşımların iktisadî değişkenleri tarımsal bölgedeki toplumsal ve siyasal ilişkilerden soyutlayıp bu değişkenlerin ekonomik bir mantık doğrultusunda, toplumsal ve siyasal ilişkileri nasıl etkilediklerini açıklamaya çalıştıklarını vurgular. İnan'ın temel tezi ise, "nüfus artışı ve ticarî büyüme gibi iktisadî öğelerin köy ekonomisindeki ilişkileri ve gelişmeyi ne yönde ve nasıl etkilediğini o topluma egemen üretim ve bölüşüm ilişkileri belirlediği"dir.

İslamoğlu-İnan'a göre, "kırsal ekonomideki gelişme, yani verimlilik artışları büyük ölçüde piyasa talebi tarafından değil devletin vergi talepleri tarafından uya-

rılmıştır. Osmanlı sisteminde üretim sürecinin örgütlenmesi ve denetimi toprak üzerinde tasarruf (kullanım) hakkına sahip olan köylü üreticinin elindeydi. (...) Köylülere değişen piyasa talebi karşısında verimi arttırabilmeleri için çok sınırlı bir alan tanınmaktaydı." Dolayısıyla, İslamoğlu-İnan, "endüstri-öncesi ekonomilerin durağanlığını "ekonomik" alana ekonomi-dışı unsurların (yani devletin siyasal-yasal uygulamalarının) müdahalesine bağlayan yaklaşımları reddetmekte", tam tersine, "Osmanlı ekonomisinin, dinamizmini büyük ölçüde devletin ekonomiye vergi talepleri biçimindeki müdahalesine borçlu olduğu"nu savunmakta ve "Osmanlı toplumundaki ekonomik gelişmenin "ekonomi-dışı" ya da siyasal mantığını vurgulamaktadır."⁴⁸

Bu değerlendirme Osmanlı döneminde devletin ekonomik faaliyetleri yönlendirmedeki baskın rolünü haklı bir biçimde tebâruz ettirmekle birlikte tarım teknolojisinde önemli değişikliklerin olmadığını bildiğimiz bir dönemde nüfus baskısı faktörünün gerek geçimini topraktan sağlayan köylüler ve gerekse malî gelirleri bakımdan tarıma büyük ölçüde bağlı bulunan devlet için birtakım zorlukları beraberinde getirdiğini de gözardı etmemeliyiz.

On yedinci yüzyıl hakkında epeyce sınırlı kaynağa dayalı bazı araştırmalar, diğer faktörlerle birlikte tarımsal üretimdeki artışın büyüyen nüfusun ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığı ve dolayısıyla 17. yüzyılın Malthusçu döngüyü doğrular bir biçimde bir nüfus düşüşüne tanık olduğu izlenimini vermektedir.⁴⁹

SONUÇ

Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretimin rolünü sadece vergiler bağlamında düşünmek meseleyi bir bütünlük içinde görmemizi engeller. Başta İstanbul olmak üzere şehirlerin iâşesi, ordunun her türlü ihtiyacının (gerek insan unsurunun gerekse savaşlarda hayatî rol oynayan hayvanların ihtiyaçlarının) karşılanmasında tarım üretimi merkezî bir rol oynamaktaydı.

Ülke düzeninin sağlanmasını reâyânın huzur ve adâlet ortamı içinde hayatını ve o arada üretim faaliyetini sürdürmesinde gören ve ancak bu yolla hazinenin dolacağına, ordunun ihtiyacının karşılanacağına ve mülkün ayakta duracağına (dâire-i adâlet) inanan Osmanlı hükümdar ve yö-

neticileri, tarım üretiminin kanunlarda belirtilen çerçevede yürütülmesine büyük önem atfediyordu.

Osmanlı döneminde köylüler üretimlerinin önemli bir kısmını vergi olarak devlete ve/veya temsilcilerine teslim etmekle birlikte bu oranın köylünün gücünü zorlayacak boyutlara ulaşmamasına çalışılıyordu. Tarım üre-

timinin büyük kısmı tahıllardan oluşmakla birlikte bazı yörelerde pirinç, pamuk, baklagiller, meyvecilik, bağcılık vb. ürün dağılımında belirli bir dengeyi sağlayabiliyordu. Üretim ilişkilerinde âyanlık döneminin meydana getirdiği bazı değişikliklere rağmen, köylü ailesinin temel olduğu üretim biçiminin büyük ölçüde devam ettiği anlaşılmaktadır.

- 1 Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 2.
- 2 A.g.m., ss. 2-3.
- 3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, c. 23 (1959), ss. 575-610 (Aynı makale 1. dipnottaki eserde yeniden yayınlanmıştır (ss. 31-65). Tam çift'in yarısı (nîm-çift) büyüklüğünde toprağı olanlar çift resminin yarısını, yarım çiftten az toprağı olanlar (ekinli) bennak resmini öderlerdi. Caba genelde evli-topraksız hane reisi anlamına gelirken Karaman ve İç-il gibi bazı yerlerde kendi geçimini sağlamaya muktedir bekâr erkek anlamını taşırdı. Bekâr (müctred) yazılanlar ise kimi yerlerde resim öderken bazı sancaklarda ödemezlerdi. Gayrimüslim reâyâ resm-i çift yerine ispence adlı standart bir vergi öderlerdi. Ancak Anadolu'daki bazı eyaletlerde önceden gayrimüslimler de müslümanlar gibi çift resmine tâbi idi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısında bunlar da sair yerlerdeki gibi ispenceye kaydolunmuştur. Bu konuda bkz.: B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985, s. 155.
- 4 Barkan, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, III, ss. 392-397, İstanbul, 1945; *Türkiye'de Toprak Meselesi*, ss. 789-797.
- 5 M. A. Cook'un Aydın, Hamid ve Rum (Tokat ve civarı) hakkındaki araştırmasının (*Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972, ss. 37-38) bu yöndeki bulguları daha sonraki araştırmalarda genelde teyit edilmiştir. Bkz.: Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 70; Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, 1989, s. 231; M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara, 1989, s. 93; Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara, 1999, ss. 48-52.
- 6 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü*, c. IX-X (1937); *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, ss. 725-788, bkz.: özellikle ss. 751-2.
- 7 Krş.: Yunus Koç, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği", *Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslararası Kongresi*, Konya, 7-9 Nisan 1999.
- 8 Krş.: Cook, s. 68.
- 9 Alaaddin Aköz, XVI. Asırda Karaman Kazası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, S.B.E., Tarih Anabilim Dalı, Konya, 1992, s. 166.
- 10 A.g.e., s. 15 not 1.
- 11 Bu konuya dikkat çeken Y. Koç yukarıdaki tebliğinde Bursa müddünün değerini tespit etmeye çalışmıştır. Yunus Koç'un tahmini, ortaçağ şartlarında bir dönüm toprağı atılabilecek tohum ve buradan alınabilecek asgarî ve azamî ürün miktarına dayanmaktadır ve bu bakımdan ikna edicidir. Bununla birlikte bazı yerlerde birim başına ekilen tohumun artırılmış ve dolayısıyla alınan ürünün de artmış olması ihtimali vardır. H. İslamoğlu-Inan'ın çalışmasında dayandığı en önemli teorisyenlerden E. Boserup, nüfus artışına karşı geliştirilen çarelerden birisinin, geleneksel hububat üretiminde bir yoğunlaşma olduğunu öne sürmüştü: *The Conditions of Agricultural Growth*, Londra, 1965. Yine de bunun bir sınırı olduğunu aklımızda tutmalıyız.
- 12 Bkz.: B. McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568-1579", *Archivum Ottomanicum*, I, 1969, 167; ancak yeniçağların başlarında Doğu Avrupa'da 1:4 oranının hakim olmasına karşılık İngiltere ve Hollanda gibi yerlerde 1:7 oranında ortalama verimlilikten söz edilmektedir. Bkz.: P. Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists-Europe and the World Economy, 1500-1800*, İng. çev.: V. R. Berghahan, Oxford, 1990, s. 22.
- 13 M. Öz, "XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarımsal Verimlilik Meselesi", XIII. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğ, Ankara, 4-8 Ekim 1999.
- 14 M. Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüklü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVII, 1997, s. 86.
- 15 Tefik Güran'ın 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar (Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998) adlı çalışmasında 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında tarım politikaları, tarımsal faaliyetin şartları, tarımsal verimlilik vb. konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Aynı araştırmaya göre, Anadolu'daki ekili arazinin yaklaşık %85'inin tahıllara, %2,7'sinin baklagillere, %5'inin sınaî bitkilere, %7,6'sının da bağlara ayrıldığı belirtiliyor (s. 77). Toplam üretim içinde tahıllar %60, bağ-bahçe ürünleri %10, hayvan ürünleri ise %23'lük bir paya sahipti (s. 78). Tohum birimi başına hasıla 1907-9 yıllarında Rumeli'de buğdayda 4,8, Anadolu'da 5,5 iken darıda bu %18 civarındaydı (s. 99).
- 16 H. İslamoğlu-S. Faruqi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review*, II/3 (Kış 1979), ss. 401-36. Buradaki tablo için bkz.: s. 417.
- 17 H. İslamoğlu-S. Faruqi, "Crop Patterns", ss. 418-419'daki tablo.
- 18 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, 1993, ss. 142-42. Diğer kategorisi bakliyattır.
- 19 Öz, *Canik*, ss. 94-95.
- 20 Büyük ölçüde lazoz (mısır?) ve sebze ile baklagiller. Yörede çok az miktarda pamuk ve zeytin de üretiliyordu.
- 21 Ünal, *Harput*, 164-166. Diğer, bakliyat.
- 22 F. Acun, *Ottoman Administration in the Sanjak of Karabısar-ı Şarkî (1485-1569): An Analysis based on Tahrir Defters*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Birmingham, Birmingham 1993, s. 117.
- 23 Emecen, *Manisa*, ss. 242-261 arasındaki tablolar. Diğer, bakliyat ve soğan. Önemli miktarda pamuk ve bir miktar da susam üretimi var ama akçe değerleri ve tahrir kıymetleri verilmediğinden diğerleri gibi bunlar için verilen değerleri akçeye dönüştüremedik. Dolayısıyla toplam ürün içindeki yerleri belirsiz kaldı. Özellikle pamuğun önemi dikkate alınacak olursa diğer ürünlerin yüzdelinde önemli düşüşler olması beklenir.
- 24 A. Şimşirgil, *Osmanlı Tarıma Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1990, ss. 301-309. Diğer kategorisi piyaz.
- 25 Osmanlı İmparatorluğu'nda çeltik üretiminin şartları ve organizasyonu için bkz.: H. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltikçi Reaya System in the Ottoman Empire", *Turica*, 14 (1982), ss. 69-141.
- 26 Bu konuda Y. Kurt'un Adana, Emecen'in Manisa ve Ünal'ın Harput ile ilgili araştırmalarına bkz.

- 27 Bazı yörelerde önceden tahrir defterlerinde çok az geçen darının 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarlarda üretildiği anlaşılmaktadır. Örnek olarak bkz.: Öz, *Canik*, 94-95, 121. Güran'ın yukarıda zikredilen araştırmasının da açıkça gösterdiği üzere (s. 99) birim-tohum başına üretim bakımından darı buğdayın en az üç katı bir ürün vermekteydi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus tazyikinin yarattığı şartlar içinde darı üretimine ayrılan toprakların artması bu bakımdan da makul görünüyör.
- 28 M. Öz, "15-16. Yüzyıllarda Anadolu'nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme", *Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslar Arası Kongresi*, Konya, 7-9 Nisan, 1999.
- 29 Yılmaz Kurt, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1992, ss. 106, 213. Adana'da ve diğer bazı sancaklarda nüfus ya bütün tahrirlerde ya da bazılarında hane-mücerred ayırımına dayalı olarak yazıldığı ve toprak miktarı ile ilgili veriler bulamadığımız için bu sütun boş kalmıştır.
- 30 H. Özdeğer ("XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 16, ss. 5-116, 1982)'in tablolarından hane ve mücerred rakamları toplanarak genel sancak nüfusu esas alındı. Toprak miktarı çiftlik bazında azalmış görünüyor; ancak Özdeğer bennâk yazılan reayanın topraklarını hesaba katmamış; biz bir bennâkin ortalama 25 dönüme (dörtte bir çiftliğe) muvazaffer olduğunu farzederek yukarıdaki artış oranını bulduk.
- 31 Taş, a.g.t., ss. 106, 130-131, 142-145. Normal çiftliklerde azalma hariç reaya çiftliklerinde artış var.
- 32 Öz, *Canik*, ss. 73-76, 116-121, 190-191.
- 33 Ahmet Kankal, *Tapu tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı 1993, 136, 139-142, 159. İlk tahrirde yazılmayan yerler için bazı tahmini ilaveler yapılmıştır (Kankal 1993: 142).
- 34 Cook, s. 90, 95. Nüfus için hane rakamları esas alındı.
- 35 Harput'a ait 1523 verileri mufassal deftere dayanmadığından tarım üretimi için (hububat ve diğerleri) 1518 defterini esas aldık, ancak bu defterin sıhhatli bir fikir veremeyeceği açıktır. Yine de nüfus ve üretim artışları arasında belli bir korelasyon olması muhtemeldir.
- 36 Üçler Bulduk, XVI. Asırda Karahisar-ı Sabih Sancağı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, 1993, ss. 227, 239, 253.
- 37 Manisa'da genel nüfus artışı %39 civarında olmakla beraber biz üretim açısından çiftçi-köylü nüfus rakamını (Emecen, *Manisa*, 1989, s. 156) kullandık; Manisa'daki ekilebilir toprak miktarı tahmini için bkz.: Emecen, a.g.e., s. 226. Üretim içim ise hububat ve bakliyat ile ilgili tablo ve en ağırlıklı iki ürün olan arpa ve buğdaydaki artış oranı esas alındı (s. 242).
- 38 Yedi yıldız, a.g.e., s. 70, 119.
- 39 Nüfus (Şimşirgil, a.g.t., s. 162), buğday ve arpa üretimi (s. 302) ortalama artışı.
- 40 Köşeli parantez içindeki rakamlar Cook (ss. 98, 102)'a dayanıyor. Şimşirgil ve Cook'un çalışmaları, Tokat merkezi hariç aynı nahiyeleri kapsar.
- 41 Turan, *Rüba*, ss. 45, 88-89, 102 vd. Kır nüfusu esas alındı. 1518 rakamları fetih sonrası tahririne ait olduğundan sağlıklı sayılamaz.
- 42 Turan, a.g.t., ss. 259-260.
- 43 F. Acun, a.g.t., s. 88 ve 131.
- 44 H. İslamoğlu-Inan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991; Öz, *Canik*, s. 88.
- 45 Bkz. Oktay Özel, "16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi: Yeni Bulgular Işığında Bir Değerlendirme", VIII. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (Bursa, 18-21 Haziran 1998)'ne sunulan tebliğ.
- 46 O. Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Manchester, 1993.
- 47 *Devlet ve Köylü*, s. 46 vd.
- 48 A.g.e., s. 239.
- 49 Bu konudaki araştırmaların genel bir değerlendirmesi için bkz.: Özel, "...Anadolu'nun Demografi Tarihi..." başlıklı bildiri.

TİCARET VE LONCALAR

XV. YÜZYIL SONUNDA HİNDİSTAN'DA
OSMANLI TÂCİRLERİ

77

OSMANLI TOPRAKLARINDA LATİN TİCARETİ
(XIV. VE XV. YÜZYILLAR)

81

XV.- XVII. YÜZYILLARDA
TÜRKİYE'DE İPEKLİ KUMAŞ DOKUMACILIĞI

86

OSMANLI LONCA TEŞKİLÂTI ÜZERİNDE
İSLÂMÎ ETKİLER

97

OSMANLILARDA İHTİSÂB

113

XV. YÜZYIL SONUNDA HİNDİSTAN'DA OSMANLI TÂCİRLERİ

PROF. DR. HALİL SAHİLLİOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ, EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Roma'nın yıkılışıyla Ortaçağ başlarken Batı dünya ticaretinden koptu. Tarımsal vassallı, süzerenli, derebeylik yönetimi içinde tarımsal bir ekonomi örgütlenmesini yaşadıkdan sonra Haçlılarla birlikte yeniden dünyaya açıldı.

Yakın Doğu Batı'ya, Orta ve Uzakdoğu uygarlıklarını gözlerinin önüne serdi. XIII. yy.'da Batılı seyyahlar Çin'den Kırım'a ve Anadolu'ya kadar uzanan bir Moğol İmparatorluğu'nun sağladığı barış dünyasında Çin'e kadar ulaşabiliyorlardı. Ama Haçlılar püskürtüldükten sonra ve 1335'te Moğol İmparatorluğu'nun Batı'daki ucu olan İlhanlı Devleti yıkılınca Moğol barışının sağladığı güvenli hareket kolaylığı, küçük ve birbirine üstünlük savaşında beyliklerin yolları kapatması, papalığın da, Memlûk Sultanlığı'nda ticareti Haçlılar, Suriye'den kovvan Memlûklar'ı güçlendiriyor diye yasaklama politikası gibi aynı yönde yönelmeye hizmet eden politikalar sonucunda dünya ticaretine bir duraklama aşaması yaşattı. Bu aşamadan ancak Yeniçağlar başında çıkılabilmıştır. Çağlar başında dünya ticareti canlanma aşamasına girdi. Anadolu'da daha geniş bir alan üzerinde siyasî birlik sağlandı ki, bu da ticareti canlandıran bir özendirici etki yaptı. Büyük bir şans eseri Bursa şer'îye sicillerinin XV. yüzyıl sonuna ait bir kısmının zamanımıza intikalini sağlaması bu iktisâdî canlanmayı izleme olanağı verdi. Özellikle Fatih devrine ait siciller buna tanıklık etmektedir. Mahkeme kayıtları bize doğulu kafilelerin şehre varışlarını hissettirmektedir. Doğudan gelen insanlar alım satım akitlerini, borç mukavelelerini tescil ettirmek üzere mahkemelere koşuyordu. Kâfile şehirde kaldığı müddetçe bu doğulu tacirlerin isimleri dâvalı veya davacı, borçlu veya alacaklı veya en azından bu mukavelelerin

tanıkları arasında yer alıyordu. Doğal olarak bu kafilelerin varışı, bunların getirdiği emtialara ilgi duyan Batılı'yı Bursa'ya çektiğinden bu sefer doğulularla birlikte sicillerde Cenovalı, Venedikli veya Floransalı Batılı tacirlerin isimlerinin de kayıtlara geçmesine sebep oldu.

Uluslararası ticaretle uğraşan bu yerli ve yabancı tacirler sicillerde *hâce* diye tanıtılıyor ve bunların bir kısmının ayrıca seferî tacir anlamında olmak üzere *tâciren*, *seffâren* (Belge No: 9) sıfatını da ekliyor. Bir örnek olmak üzere bir belgenin muhtevâsını verelim;

14 Eylül 1479'da 500 lüdre (ipek için lüdre 120 dirhem, dirhem 3,072 gramdır) Esterâbâdî, düğümsüz ve karışık dolaşık olmayan ibrişim satışı partisinde satıcı *Hâce Celâliiddîn bin Hacı Ahî Karaca*'dır. İranlıdır, çünkü Tebriz'den geliyordu. Müşterisi ise Hâlepli *Hâce Hasan bin Hâce Abdullah*'tır. Memlûk tab'asıdır. İpeğin bedeli 27.500 Osmanlı akçasıdır. (Belge, akça için dirhem tâbiri kullanıyor, zîra şer'î örfte bütün gümüş paralar dirhem diye anılır. Yalnız, bazen kimin tarafından basıldığı belirtilerek karışıklığa meydan verilmez.) Buna göre ibrişimin lüdrresi 55 akçadır. Borç 14 ay vadeli. Huccet bono şeklinde düzenlenmiştir, zîrâ bir borç ikrârı şeklinde kaleme alınmıştır. Dava Bursa mahkemesinde görürken üç tanık ismi gösterilmiştir. Biri mahkeme kâtibi olan Hibetullah diğeri Hacı Emir bin Abdulmuhsin üçüncüsü ise bir Hâcedir, Hâce Can bin Hâce Seferşah Ettebrîzî ki bu da İranlıdır.

Bu doğulu tacirlerin varlığına bir diğer örnek verelim (Belge No: 8);

24 Şubat 1469 tarihli hüccette, "*İsfahanlı Şemsüddîn Ahmed bin Şücâ*" ikrâr edip dedi ki; belge hâmilî

Komlu Yâralı bin Şâh Mahmud bin Ali Şâh'ın zimmetinde satın alınıp kabzolunmuş ve recep ayı başından itibaren iki ay vâde sonunda ödenmek üzere kumaş parasından 29 Eşrefî (Memlûk altın sikkesi) borcum vardır. Dâvanın görüldüğüne tanık olanlar *Iraklı* Tâcüddîn bin İvaz Şâh bin Mahmud ve Ali Şâh bin Mehmed bin Şemsüddîn *Şîrâzî*'dir.

Hüccette adları geçen alıcı, satıcı ve tanıklardan biri İranlı olup ikinci tanık Iraklıdır. Ödeme aracı da bir başka yabancı ülke (Mısır) sikkesidir.

Bu yabancılar bir müddet sicillerde isimlerini bıraktıktan sonra aradan boş geçen birkaç gün akabinde yeni kafiyelelerle birlikte yenilerinin isimleri sicillere akse-der. Bursalı da şehre gelen yabancılar kadar da hareketlidir. O da Rumeli veya Anadolu'ya mal ulaştırmak için çırpınır. İşler bunların bir kısmını Rumeli'de yurt edinecek ve ticarethâne açmak isteyecek duruma getirecektir. Edirne, Sofya ve daha başka yerlerde yerleşenler Bursa'dan mal götürüp veya getirip ticarete devam ederlerdi. İşlerin açılması ayrıca İslâm diyarının şurasından, burasından gelip Bursa'yı mesken edinen ve ticarethane açanlarla dolu idi. Fatih devrinde bunlardan Halepli Hâce Sürûr bin Meserret ve Şamlı Hâce Sadruddîn bin Abdurrahman bunların en başta gelenleri idi. Osmanlının gezi tutkunluğunu abartılı bir hüccetten aktaralım:

Ankaralı Kaya Mehmed bin Hamza mahkemede şart olsun diye başlayan bir hüccette, "Karım Kemhacı Ali'nin azatlısı olan Gülşah binti Abdullah olan karımdan izinsiz Halep, Ankara veya Şam'a veya başka bir yere gidersem mezkûr karım mehri ve iddet nafakası üzerine bir kere boş olsun" ikrârında bulundu (Belge No: 7).

Erkekler kadar olmasa da kadınlar da dış ticarete adlarını yazdırdıkları olmuştur. Nitekim ticaret amaçlı olmasa da Fatih'in veziri Zağanos Paşa'nın kızı Hatice Hâtûn mücevher, inci ve altınlarını Arap illerinde satmak üzere vekili Abdussemed oğlu Abdullah Bey tarafından Hâce Ali bin Abdullah Çelebi'ye teslim etmişti, o da bunların bir kısmını satıp parasını ve satamadıklarını iade etmişti (Belge No: 10).

Bir diğer örneği de "*Hürmüz*'de vefat eden Hâce Süleyman'ın zevcesi aslen Halepli olup Bursa'da yerleşen Hâce (kadın hacı) Selâmet binti Hâce Ömer mahrûsa Halep'te Mankusa Mahallesi'nde Hacı Mehmed nezdin-

de emânet bıraktığı iki kilimli ve mühürlü sanduk dolusu ipek ile iki bohça dolusu giysi ve 11 Halep işi bardak ile bir cam eşyayı alıp kendisine getirmek üzere *Tokatlı* Yâkub bin Yûsuf'u vekil etti. Halep hâkiminin (kadısının) bilgisine sunulur. Kanıtlar İshak bin Mahmud, Hâce Hasan bin Hâce Mehmed *Tokatlı* (Belge No: 6).

HİNDİSTAN'DA OSMANLILAR

Bursalı veya Osmanlı olup da Hindistan'a gidenler için Bursa Kadı Sicilleri'nde 6 belgemiz vardır. Ne yazık ki bu belgelerde turist olmadıkları muhakkak olan bu Hindistan'a gidenlerin ticaretleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Belgelerin çoğu ölüm veya nafaka haberleri mahiyetini taşımaktadır. İlk belgede Hindistan'da ölen Hacı Mûsa bin Durahacı bin Hüseyin'in *Hindistan vilayetinde* yolda öldüğü ve tek varisinin Mahmud olduğuna dair bir nakli şehadettir. Bu şehadette bulunanlar Hacı Hüseyin bin İvaz ve Hâce Yakub bin İvaz'dır (Belge No: 1). Şehadette bulunanlarla Hindistan'da ölen Hacı Musa'nın orada bulundukları anlaşılıyor.

İkinci belgede yine bir ölüm haberi üzerinedir. "Bağdatlı Hâce Satılmış bin Ali ve Halepli Hâce İvaz bin Bekir, *Karamanlı* Hacı Mehmed bin Hâce Hacı Yakub'un eceli ile *Bengal'in Çapgevan* şehrinde öldüğüne şehadet edip cenazesinde bulunduk" dediler. Tanıkları Mevlânâ Muhiddin el-Fakih, İbrahim bin Edhem ve İlyas bin Yusuf ve Mehmed bin Hâce Şemsüddin ve Azadlı Yûsuf bin Abdullah.

Bu belgede miras hukuku için olsa gerek beraberinde bulundukları tanıklarla birlikte Hindistan'da bulunan *Karamanlı* Yakub'un ölüm il mühaberini Bursa'dan memleketine iletmek üzere bir şehadet naklidir (Belge No: 2).

Üçüncü belgede ise bir nafaka davasıdır. Hindistan'da bulunan Ataullah zevcesine 29 eşrefî altını nafaka olarak gönderdiğine dairdir. Nafakayı kadına Hacı Süleyman bin Abdullah ulaştırmıştır. Kendisi bunun için vekil eden Hâce Mehmed bin Süleyman (Efe Zâde) nâmına parayı ulaştırmıştır. Paranın yerine vardığını müteveffanın oğlu olan Mehmed, annesi Mahdume binti Hasan'a vekaleten ikrâr etmektedir. Vekaletine Ahmed bin Süleyman ve Mahmud bin Mehmed tanıklık etmişlerdir. Davanın mahkemede görüldüğüne tanık olanlar ise Hâce

Mahmud bin Mehmed ve Hacı Mahmud bin Hacı Mes-tan ve Hacı Sinan bin Abdullah ve Artar Sinan bin Ab-dullah'dır.

Bu belgeye göre Hindistan'da Ataullah'la birlikte parayı ödemeye vekili olan Efe Zâde Hindistan'a gitmiş olmalıdır. Ataullah karısına oldukça yüklü bir meblağ olan 29 eşrefî altın nafaka göndermiştir. Eşrefî 45 akça-dan 1305 akça eder ki, en ufak nafaka takdiri olan 1 ak-çadan üç buçuk senelik nafakadır. Fakat herhalde kadının sosyal mevkii gereği belki de 3 buçuk akça hesab edil-mişse en azından kocasının daha bir sene yollarda kalaca-ğı anlaşılır (Belge No: 3).

Hindistan'a gidenlere dair bir diğer belge de ema-net bırakılan bir mezra konusuna dairedir. Davacı Hindis-tan'a gidip gelen bir kişidir. Adı Mehmed Çelebi'dir. Ba-bası Mısır Şah Oğlu diye tanınan Hâce Tahir'dir. Davalı ise Veysülkarânî diye bilinen Halil Baba'dır.

Mehmed Çelebi Hindistan'a giderken mezrasını da-valıya emanet diye bırakmıştır. Davalı bunu inkâr edi-yor. Davacıdan beyyine (kanıt) istendiğinde mahkemeye Hâce Zâde Muslihuddin Mustafa ve Mevlâna Bedrüddîn bin Mehmed'i tanık olarak getirip bunlar da davalının ikrarı şer'an geçerli olduğu belli iken mezranın Mehmed Çelebi'nin olduğuna ikrarda bulunduğu şahadet et-mişlerdir (Belge No: 4).

Hindistan'da bulunduğu dair belge olan bir diğer kişi de İstanbul sürgünü olan Hâce Gıyasuddîn'dir. İs-tanbul'a Fatih zamanında ikâmet için sürgün edilen bâzı insanların emlâklarının satılıp bedellerinin hazineye ödenmesi emredilmiştir. Bu sürgünlerden biri de bu Hâ-ce Gıyasuddîn'dir. Bursa'daki evleri hicrî 882 (1477/78)

yılında Bursa Kadısı Mevlânâ Musluhuddîn zamanında 18.000 akçeye satılarak parası hazineye gönderilmiştir. Hâce Gıyasuddîn Hindistan dönüşünde tahta yeni geçen Sultan Bâyezîr'ten evlerinin parasını iade için ricada bu-lunup ricası kabul edildiğinden Bursa Kadısı'na bir fer-man ile 18.000 akçasını Bursa ipek kantarı mültezimi Kemal'dan alıp kendisine teslim edilerek tazmin edil-miştir (Belge No: 11).

Hindistan'da bulunanlara ait en ilginç belge bu so-nuncu belgedir: Dekan yarımadasında Behmeni devleti (1347-1525) vezirlerinden Hâce-i Cihan Mahmud Gâ-vân kölelerine ticâret izni vererek yakın doğuya gelüb Halep, İstanbul, Bursa'ya gönderiyordu. Tabiatıyla Hin-distan'da da Yakın Doğulu tacirlerle de karşılaşılıyorlardı.

Ankaralı Hâce Ali bin Zekeriya bin Yahya Bursa'da mahkemeye gelüp ve tanık olarak Kayseriyeli Hâce Mah-mud bin Yusuf bin Mehmed ve Horasanlı Mahmud bin Ahmed'i getirerek bunlar da şu tanıklıkta bulundular:

"Davacı Hâce Mehmed'in satmak üzere *Halepli Sef-fâr tacir Hâce Kemal* tarafından verilen biri boz renkli bir diğeri şarap kırmızısı renkli olup da siyah yeleli (kü-meyt) olan ve daha başka renkli iki atı ki cemaan dört kısıraktır, bunları kendisinden *Hindistan'a bağlı Gül-bîr'da* zorla (cebir yolu ile) Kişvarhan bin Abdullah tara-fından alındı. Bu zat vezir Hâce-i Cihan'ın gulamiydi. Kısıraklar için kendisi 400 *nukre* ödedi ki, 6.000 Osman-lı akçası eder. Buna göre davacı tanıkları ve atları gaspe-dilirken beraber olanlar Osmanlı tebasıdır. Atlar için ödenen 400 *nukre* Hindistan'da geçen bir para olsa gerek-tir. *Nukre* kelimesi Farsça olup gümüş anlamına gelir. Hesapça *bir nukre 15 Osmanlı akçası* eder."

BELGELEK

شهد للفقير الحاج حسين بن عوض والخوافة يعقوب بن عوض بن حسن المذكور بأن المتوفى في القرب بن دود ميدان (٢) من ولاية قلمستان المدعو الحاج موسى بن ضرورة حاجي بن حسين وأن حامل الكتاب محمود بن الحاج موسى المذكور لا ورث له سواء ولا مستحق لتركته إلا هو.

Bursa sicilleri 199A, vr. 135 A; 870-7/71466. II.23

شهد الخوافة صائمتش بن علي البغدادي وخوافة عوض بن بكر الحلي بأن المدعو الحاج محمد بن الخوافة الحاج يعقوب القرماني قد مات وقضى نحبته بمدينة چاپ كوان من بنگالة وانهما شهدا موته وحضر دفنه، شهادة صحيحة شرعية، حور في أوائل ربيع الآخر ٨٨٢.

شهد الحلي . مولانا محي الدين القليلد وابراهيم بن ادهم وابراهيم بن يوسف ومحمد بن الخوافة خمس الذين يوسف بن عبد الله المتوفى.

3 A, Bursa sicilleri vr. 5b ; 883. 3.A.2-9.VI.1478

أقر المدعو محمد بن الخوافة حسين الشايف وكتبه بالقرار بالتقيض عن قبل أمه لمدعوة مخدومة بك حسين التي هي زوجة المدعو عطاء الله بن (-) الكائن الآن في ولاية الهند بشهادة أحمد بن سليمان ومحمود بن محمد.

بأن موكلته المذكورة قد أخذت وقبضت من المدعو الخوافة محمد بن سليمان المعروف بألف زاده الوكيل عن قبل ، عطاء الله المذكور مبلغ تسعة وعشرين شريفاً ذهباً الذي أرسله إليها ألفاً لها اقراءً ممدوحاً مصداقاً من قبل الحاج سليمان بن عبد الله الوكيل عن قبل المتوفى منه الخوافة محمد المذكور تصديقاً شرعياً وجاهلاً.

شهد الحال الحاج محمود بن عبد الله والحاج محمود بن الحاج مستن والحاج سنن بن عبد الله وسنان بن عبد الله المعطر .

Bursa sicilleri 4A, vr.449b ; 2911.890/7XII.1485.

حضر في مجلس الشرع محمد جليبي بن المرحوم الخوافة طاهر المعروف بابن مصر شاه وأخضر معه المدعو خليل بابا المعروف بابن ويس القراني ودعى عليه بأن المزعة المكتبة في ظاهر يروسا بقراب من عين الجردان (٢) الحاضرة على بيت واحد واسطيل المندود (-) بجملة المدعوى. كان قد أودعها عنده حين ذهب إلى سفر الهند فلما استنقذ المدعي عليه المزبور فكر فلما طوبى المدعي المزبور بالبيعة أجاب وقال: إن المدعي عليه المزبور قد أقر وأعترف حال

صحة أقاريه شرعاً بأن المزعة ملك المدعي المذكور. فلما طوبى منه البينة للتوبير دعواه أورد لأشهاده مولانا مصباح الملة والدين مصباحي المعروف بخوافة زاده ومولانا بشر الدين بن محمد وبالي بن عبد الله الكاتب.

Bursa sicilleri 4A, vr 410A; 890.10.12/1485 X.22

شهد الخوافة محمد بن يوسف بن محمد القوسري ومحمود بن أحمد بن يحيى القراساني عقيب الاشهاد القرعي والدعوى المبصرة عن حامل هذا الكتاب الخوافة جلي بن زكريا بن يحيى الانقري.

بأن انقري الأرمية الطون أهدا بلون بقل له يوم الثلاثاء بكميت وثلاث سارس جك (٢) التي كان دهمها الخوافة كمال بن (-) للتاجر المغامر العنفي الآن الشرواني في الأصل إلى المدعي ووكله ببيها ويسال ثمنها أنه قد أخذها المدعو كشمور خان بن عبد الله وهو غلام خوافة جهان في كلهر تابع هندوستان بطريق الجور ثم دفع إليه في مقابلتها أربعمائة نفقة يكون بالنهرم العثماني ٦٠٠٠ درهم شهادة صحيحة شرعية.

Bursa sicilleri 5A, vr 68A; 891.4.17/1486 IV.22

وكتبت المدعوة الحاجة سلامة بنت الخوافة عمر الطلية في الأصل النروسية الآن زوجة المرحوم الخوافة سليمان المتوفى في هرمز المحروسة.

حامل هذا الكتاب يعقوب بن يوسف القوقلي بقضى ما أودعته عند المدعو الحاج محمد بن (-) الحرير الكائن في حلب المحروسة بجملة متفوسه وهو سندركان مقلان مختلفان وبوغستان معنون بالأسرة واحد عشر قطعة من القوس الطلية وجام واحد وباصفائها وهو قبل الوكالة المزبورة فاقى إلى حاكم حلب المحروسة ..

شهد الحال اسحاق بن محمود الخوافة حسن بن الخوافة محمد القوقلي...

Bursa sicilleri 5A, vr. 467b ; 892.12.29/1487XII.15

شرط الرجل المدعو قيا محمد بن حمزة الانقري وقال: أن أخرج من بلاد يروسية وأذهب إلى حلب وأفقره وأقام وغيره من الألبان بغور إن أمرأتى المدعوة كلفاء بنت عبد الله عتيقة علي الكسحالي فهي معلقة مني بطلقة واحدة عن مهرها ونفقة عتدتها.

Bursa sicilleri 4A, vr. 265b; 890. 1.3/1485 I.20

أقر شمس الدين أحمد بن شجاع الاصغري بأن عليه وفي ذمته لحامل الكتاب يسار علي بن شاه محمود بن علي شاه القوي مبلغ ٢٦ شريفاً من ثمن القماش المشري المتبوض مؤجلاً من غرة رجب إلى شهرين.

شهد الحال تاج الدين بن عوض شاه بن محمود العراقي وعلي شاه بن محمد بن شمس الدين القسري.

Bursa sicilleri 199A, 3. formâ (712 Hüccet); 8.7.870/24.II. 1466.

هذا ذكر ما أقر الخوافة حسن بن خوافة عبد الله الحلي بأن عليه وفي ذمته لخوافة جلال الدين بن الحاج اخي قرعة القسري مبلغ مئتي درهم وخمسمائة درهم من ثمن خمسمائة كنة من الأبرسيم الاسترابادي نقياً من الشرق والرباط مؤجلاً من تاريخ الكتاب إلى أربعة عشر شهراً اقراءً صحيحة شرعياً مصداقاً من قبضه تصديقاً شرعياً وجاهلاً.

شهد الحال الحاج أمير بن عبد المحسن، والخوافة جان بن الخوافة سفر شاه القسري ومحرر الحروف هبة الله القليلد.

Bursa sicilleri 3A, vr. 152a; 25.6.884/14IX.1479

10

Sebeb-i tahrir odur ki

Zaganos Paşa kızı Hadice Hatun'un vekili Abdussamad oğlu Abdullah Bey meclis-i şer' de şöyle ikrâr edüb ayıtdı ki:

Mezbur müvekkilem Hadice Hâtûn hamil-i mektup Hâce Ali bin Mahmud Çelebi'ye satmak için bazı cevâhir ve altun ve incu virüb teslim eyledi ki varub diyâr-ı Arabistan'da satup nakid edüb akçasını mezkur Hadice Hatun'a teslim ede. Mezkûr Mahmud Çelebi dahi ol zikrolunan cevâhir ve eşyanın ba'zın satub nakid idüb akçasını bana teslim eyledi. Ve satılmayanları da aynıyle bana teslim eyledi. Fi'l-cümle ba'de'l-yevm mezkûr Hadice Hâtûn'un mezkur Mahmud Çelebi'nin katında ve zimmetinde bi-vechin mine'l-vücûh hakkı kalmadı.

Bursa Sicilleri 3A, Vr. 326a; 885.5.13

11

Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki

Dergâh-ı mu'allâdan hükm-i hümayûn varid olub mazmûn-ı şerifinde ("mâlûm ola ki bundan evvel babam zamanında İstanbul'a sürgün olanların emlakı satulub hîzâne-i âmir'e'ye teslim oluna deyu emrolundukta İstanbul sürgünlerinden Hâce Gıyâsuddin Hindistan seferine gidüb kul varub mezkûrun evlerini sâbık Bursa kadısı olan Mevlânâ Muslihuddin ma'rifeti ile on sekiz bin akçeye Hacı Mehmed oğlu Hüseyin'e sene isney ve semânîn ve semâne mie (882) Zilkâde'sinin birinci gününden satulub akçası gelüb hîzâne-i âmir'e'ye teslim olunmuş imiş. Şimdiki halde müşârûn ileyh Hâce Gıyâs gelüb evlerini tevakku' eyledüğü sebebdan in'âm idüb buyurdum ki on sekiz bin akçe ki mezbûr Hüseyin'den alınıp hîzâne-i âmir'e'ye vâsıl olmuştur. Meblâğ-ı mezbûru Bursa mîzânın dutan Kemal'den alıvürüb mezkûr Hüseyin'e teslim eyliyesin."

Bursa Sicilleri 4A, Vr. 202a; 11.9.889/2.X.1484

OSMANLI TOPRAKLARINDA LATİN TİCARETİ (XIV-XV. YÜZYILLAR)

DR. KATE FLEET

UNIVERSITY OF CAMBRIDGE, THE SKILLITER CENTRE FOR OTTOMAN STUDIES,
NEWMHAM COLLEGE / İNGİLTERE

14. yüzyılın başlangıcındaki yükselişinden itibaren Osmanlı Devleti, Akdeniz ekonomik havzasının ayrılmaz bir parçasını oluşturmuş ve yoğun Latin ticarî faaliyetinin alanı haline gelmişti. Osmanlı coğrafyası Latin tüccarlar için azımsanmayacak bir ekonomik imkan sunmakla beraber onlara Latin ekonomisi açısından büyük önem taşıyan muhtelif mallar redarık ediyordu. Bu mallar arasında, Avrupa giyim sanayiinde kumaş boyalarını sabitleyici olarak kullanılan şap, iş gücü desteği sağlayan köleler, yalnızca Levanten kolonilerindeki Latin nüfus için değil aynı zamanda Cenovalı ve Venedik gibi büyük şehirlerin gıda ihtiyacı için gerekli olan tahıl gibi unsurlar yer almaktaydı. Bunların yanında Osmanlı coğrafyası, hazır giyim gibi Avrupa mallarına kârlı bir ithalat pazarı imkânı sunuyordu. Osmanlı dikkatî nazarından, Latin ticareti hatırı sayılır finansal girdi sağlıyordu ve Osmanlı yöneticileri kendi çıkarları doğrultusunda Latin parasını ve Latin bilgisini kullanarak bu ticaretten istifade etmeye ve mümkünse onu kontrol etmeye çalışıyordu.

Şu ana kadar bu ilişkinin çok az çalışılmış bir boyutu da erken Osmanlı ekonomisinin gelişimine olan Latin katkısıdır. Acaba Osmanlı sınırları dahilindeki Latin aktivitesi bu gelişmenin ilk aşamalarına ne derece katkı yapmış ve onu etkisi altına almıştır? Dahası, Latin tüccarlar bu ilişkide hiç önemli rol oynamadılar mı?

İthalat ve ihracattan sağlanan gümrük vergileri ve pazar ödenekleri bağlamındaki gelirlerin belirgin katkısının yanısıra, Latin tüccarların hem mültezimler (tax farmer) ve hem de buna ilişkin nüfuzlu kartellerin sahipleri olarak Osmanlı ekonomisinde bir rol oynadıkları söylenebilir.

Sabun, tekstil ve şarap gibi ithal mallar ve şap, deri ve bal mumu gibi ihraç mallar içeren belli emtiyalardan sorumlu iltizam (tax farming) sistemi Menteşe ve Aydın beyliklerinde XIV. yüzyılın başlarında kısmen uygulanmıştı.¹ Osmanlılar da ilk zamanlarından beri mültezimleri istihdam etti. Osmanlı vakanüvisi Âşıkpaşazâde, II. Murad saltanatının başlangıcında Gelibolu'da faaliyette bulunan bir mültezimden (amaldar) bahsetmektedir.² Yine Âşıkpaşazâde, aynı bölgede, her beş rehineden birisini köle almak anlamına gelen *pençik* vergisini³ uygulaması ve her köle başına 25 *akçe*'lik bir vergi⁴ koyması için I. Murad'ı ikna eden bir vergi toplayıcısı Kara Rüstem'e işaret etmektedir.

Müslüman topraklarındaki mültezimler bazen Latin kökenliler oluyordu. XIII. yüzyılda Katalanlar, gümrük vergilerinin genel toplayıcısı (fermier général) oldukları Tunus'daki *gabella*'nın faal idarecileriydiler.⁵ Aynı şekilde, Cenovalılar da Cezayir'deki *gabella*'yı üstlenmişlerdi.⁶ XV. yüzyılın ikinci yarısında Latinler ve Grekler Osmanlı Devleti için vergi topladılar.⁷ Örneğin, Francesco Draperio, II. Murad zamanında Osmanlı topraklarındaki şap madenlerinin *appalto*'sunu üstlenmişti⁸ ki, o bu görevi Murad'ın halefi olan II. Mehmed yönetimindeyken yeniden üstlenmeye çalışmıştır.⁹ 1476'da isminden anlaşıldığına göre Cenovalı olduğunu tahmin ettiğimiz Galatalı Petr Uri (veya Petrauri), buğday, arpa, yulaf ve un için İstanbul'un gümrüğünü satın almış olan, içlerinde muhtemelen bir Rum'un da bulunduğu, üç ortak birisiydi.¹⁰ 1476'da İstanbul, Galata ve Gelibolu'nun¹¹ ve 1482'de Samsun ve Sinop'un¹² gümrüklerinin toplama işini satın alan Rumlar mültezimler olarak çok etkindiler.

Osmanlı sınırları dahilindeki Latin mültezimlerin varlığının, XIV. yüzyıla ve büyük ihtimalle de I. Murad'ın saltanatı zamanına kadar geri götürülebileceğini söylemek mümkündür. 1390 yılına ait bir Venedik belgesinden hareketle, I. Bayezid ve muhtemelen de babası zamanında Latinlerin Osmanlı limanlarındaki gümrük vergilerini toplamış oldukları iddia edilebilir. Venedik'in, elçisi Francesco Quirini'ye verdiği direktifler, Venedikli tüccarların öteden beri Venedikli tebaayı aldatan Frenk görevlilerle uğraşmak zorunda kalmamalarını garanti etmesi hususunda I. Bayezid'den mektuplar alınmasını içeren emirleri kapsıyordu. Öyle görünüyor ki buradaki temel sorun, öteden beri Venedik çıkarlarına düşman olan Latinlerin Osmanlı sultanının limanlarında onun adına hareket eden tutumuydu. Aslında, Türkler de benzer bir tutuma sahiptiler. Dahası, teorik olarak Venedikliler de aynı rolü oynayabilirdi, çünkü Quirini mümkünse sözü edilen görevlilerin Venedikli olmalarını garantiye alma uğraşısı içindeydi.¹³ Böylece Latinlerin, Venedik karşıtı bir noktadan bakıldığında muhtemelen Cenevizli olduğu ve Osmanlı sultanının limanlarında sultan adına görevli oldukları görülüyor. Belgede onların işlevleri tam olarak belirtilmesi de, büyük oranda XIII. yüzyılda Müslüman ve XV. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki vergi toplama faaliyetlerinin varlığından hareketle onların bu limanlarda mültezimler olarak bulundukları düşünülebilir.

Saltanatının başlarında Murad'ın Düzme Mustafa ile yaptığı savaş sırasında, boğazlar üzerinden Ceneviz taşımacılığı için Gelibolu'daki bir mültezimin sultanla görüşmede bulunması oldukça ilginç bir hadisedir.¹⁴ Aşıkpaşazâde, Sultanı Cenovalılarla iyi ilişkilere sahip birisi olarak tanımlamasından hareketle, bu mültezimin bir Latin olabileceği belki iddia edilebilir.

Bir iltizamın konulması, bir tekelin oluşmasından çok farklıdır. Bundan dolayı, II. Mehmed tarafından İstanbul ve Galata'nın *has* köylerinin *amillerine* verilen bir *berat* altında tekel (monopolya) elde edilmiş oldu.¹⁵ Bununla birlikte, II. Beyazid döneminde verilen Piriştine yakınındaki Yarkufçe madeni iltizamı¹⁶ örneğinde olduğu gibi, bir tekel, iltizamın parçasını oluşturabiliyordu. Daha sonra, bunu izleyen yüzyılda, şarapla ilgili vergi toplayıcısına, sadece iki ay on günlük belirli bir zaman

süresince şarap satma hakkını sağlayan *monopolya* ayrıcalığı tanındı.¹⁷ Bir tekel aynı zamanda bir mültezime bahşedilebiliyordu. Böylece, XVI. yüzyılda sabun yapımında olduğu gibi muhtelif malların ve faaliyetlerin mültezimlerine, örneğin üretimin üstünde, bir tekel bahşediliyordu.¹⁸ Bir diğer faktör de şuydu: Etkin vergi toplama, her halükârda fiilen üretim, satışlar veya ihracat/ithalatta bir tekel oluşmasına yol açıyordu.

Latin tüccarların erken Osmanlı Devleti'nde mültezimler olarak faaliyet gösterdiğini kabul ediyorsak, bu faaliyet potansiyel olarak Osmanlı coğrafyası dahilinde temel üretim ve ihracat/ithalat üzerinde bu tüccarlara azımsanmayacak hareket alanı ve bundan dolayı ekonomik gelişmeleri kontrol eden veya en azından ona tesir eden bir pozisyon sağlıyordu. Bu bilhassa ilk zamanlardan beri Cenovalıların hakimiyetindeki şap ticaretinde çok açıktır.

Esasında 1255'te, daha Osmanlılar hakimiyeti eline almadan önce Rubrucklu William'ın Konya'da Nicolao de Santo-Siro adında Cenovalı bir tüccarla karşılaştığı zaman bölgede Cenovalılar çok faaldiler. Selçuklu sultanları sadece Nicolao ve bir Venedikli tüccar olan Benefatio de Molendino'ya şap satıyorlardı. Molendino, böylece, William Rubruck'a göre pazardakinden yaklaşık yüzde 22 daha fazla bir fiyatla sonuçlanan şap ticaretinin tekeline elinde bulunduruyordu.¹⁹ 1275 yıllarında²⁰ Phokaea (bugünkü Foça)'ya Cenovalılar yerleşti; o tarihten 1314'e kadar Zaccaria ailesi şap madenini kontrol etti. Bu tarihte Nicolino'nun ölümüyle kontrol başka bir Cenovalı aile olan Cattaneo della Volta'ya geçti. Phokaea 1336²¹ ve 1346 yılları arasında çok kısa bir süre için Bizans hakimiyeti altına girdi. Bu tarihte Sakız Adası'nda hüküm süren bir grup Cenovalı tüccar Maona Phokeae'yı da hakimiyeti altına aldı ve kontrol 1445'e kadar Cenovalıların elinde kaldı. Midilli de Cenovalıların elindeydi, çünkü Gattilusio Ailesi 1354'de oraya yerleşmiş ve Midilli ve Kuzey Ege'deki diğer adalarda şap üretimini idare etmişlerdi. Batıya olan Osmanlı şap ihracatı, Sakızlı Maona'nın yanısıra büyük oranda Lomellini, Doria, Paterio, Adorno, Salvagio ve Pallavicini gibi Cenovalı ailelerin ellerindeydi.²² Buna karşın, Francesco Draperio adlı Cenovalı bir tüccar yaklaşık XV. yüzyılın ortalarında bu ticarete özellikle etkili olmuştur.

XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren yıllık şap üretim seviyesi hakkında bazı bilgiler mevcuttur: Phokeae'den yıllık 14.000 *kantar*, Karadeniz'in yakınında Giresun'un hemen güneyindeki Karahisar (bugünkü Şebinkarahisar)'dan 14.000 *kantar*, Batı Anadolu'da Kütahya'dan 12.000 ve Marmara Denizi civarında Bursa'nın batısındaki Ulubad'dan 10.000 *kantar*.²³ Dolayısıyla, bu verilerden hareketle toplam yıllık üretim 50.000 *kantar*dır. (Bu veriler Gelibolu'nun hemen güneyinde yer alan Kamalı'daki veya Marmara Denizi sahilinde ve Bursa'nın batısındaki Kapıdağ'daki üretimi içermiyor). Diğer yandan, farklı üretim oranlarını aktaran Floransalı tüccar Pegolotti'nin risalesinin bu iki yerin verilerini içermemesi, bize buraların üretim seviyesinin çok yüksek olmadığı gerçeğini gösterebilir. 1452'de Phokeae'nin yıllık üretimi yaklaşık 15.800 *kantardır*.²⁴ Bundan dolayı, görünüşe göre, XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı'nın en önemli madenleri olan Phokeae'deki madenlerde üretimde çok ciddi artışlar yoktur. Bu nedenle, diğer madenlerde de çok fazla değişim olmadığı iddia edilebilir. Böylece XIV. yüzyılda ve XV. yüzyılın ilk yarısında yıllık üretim seviyesinin yaklaşık 50.000 *kantar* olduğu savı üzerinde tahmini olarak durulabilir.

Bu üretim seviyelerinin gelir olarak neyi gösterdiğinin değerini biçmek çok zordur. Fakat kabaca 1330'larda 5,5 *kantar* şap bir *ducat* karşılığında satılıyordu. Fiyatların yükseldiği yüzyılın sonuna doğru bu fiyatın oldukça durağan kaldığı görülebilir. Yüzyılın sonunda oran, bir *ducat*ın 0,5'i bir *kantara* eşitti.²⁵ Bundan dolayı yıllık üretim düzeyi 50.000 *kantar* olduğu düşünülürse satışlarda elde edilen para miktarı 9.000 *ducat* civarındadır. Yüzyılın sonu ile birlikte, yıllık üretim ortalama 25.000 *ducat*tır. Öyle görünüyorki, yüzyılın sonundaki bu artış aşama kaydeden bir büyümeden ziyade muhtemelen Osmanlı ilerlemesi ve bunu takip eden Osmanlı politikasının bir birleşimine atfedilebilir.²⁶

XV. yüzyılın başındaki şap fiyatları cüzi bir artış gösterdi: 1405'te *kantar* başına 0,75 *ducat*, 1408'de kaya şapı 0,66 ve toz şap 0,33 *ducat* ve 1412'de 0,7. 1430'lu yılların sonunda fiyatlar tekrar hafif bir yükseliş gösterdi. Konstantinapol'de *kantar* başına şap alışı yaklaşık 1,25 veya 1,7 *ducat*tı. Bununla birlikte, kısa bir süre son-

ra, fiyatlar bir önceki yüzyılın seviyesine geriledi: 1448'de bir *kantar* şap bir *ducat*ın 0,375'i kadardı ve 1449 ile 1450'de bu rakam 0,5'ten fazla idi.

Böylece, yıllık 50.000 *kantar*lık üretim seviyesi noktasından hareketle XV. yüzyılın başlarındaki satıştan elde edilen para miktarı bir önceki yüzyılın sonlarındaki 25.000 *ducat*lık orandan fazla olmaması gerekiyor. 1430'larla birlikte satışlardan gelen para, her *kantar* için 1,5 *ducat*lık avaraj bir fiyattan gidersek, 75.000 *ducat*a yükselmiş olması gerekiyor. Ne var ki, bu yıllık fiyat düzeyi korunamadı ve yüzyılın ortasına doğru yaklaşık olarak 25.000 *ducat* seviyelerine kadar düştü.²⁷

Domenico Doria'nın, Osmanlı topraklarından yıllık 8.000 *kantar* şap ticareti için küçük bir ortaklık kurmasıyla birlikte²⁸, 1416²⁹, 1437³⁰ veya 1448'de olduğu gibi şap üretimini ve ihracatını kontrol altına almak için Latin tüccarlar ortaklıklar oluşturdu. 1449'da altı yıllığına 500.000 *kantar*ı kontrol etmek için devasa bir ortaklık kuruldu.³¹ Bu anlaşmayla, Francesco Draperio adına çalışan II. Murad ile imzaladığı anlaşma sonucu *Grecia ve Turchie* (yani boğazların doğu ve batısındaki Osmanlı hakimiyetindeki topraklar)'nin şap madenlerinin mültezimi olan Cristoforo Giustiniano, bir büyük Cenovalı tüccar grubuyla ortaklık oluşturdu. Bu ortaklık, %50'si Francesco'da ve kalan %50'si de diğer ortaklar arasında paylaşılmak suretiyle ikiye bölünmüş oldu. Hiçbir ortağın bireysel olarak hareket etmesine izin verilmeden, sadece ortaklık adına alım ve nakliye yapmak suretiyle şapın üretiminde ve satışında tam kontrol olmalıydı. Gideceği yerler, fiyatlar, kira, anlaşmalar ve miktarlar üzerine talimatların hepsi, üyeler arasından seçilen dokuz tüccarlık bir grubun kontrolü altındaki ortaklık tarafından belirlenmekteydi. Bu grupta herkesin belirli bir oyu vardı; bu oyların en yüksekini Francesco adına çalışan Cristoforo (dört oyla) elinde tutuyordu. 12 oydan, bir karar almak için yedi tanesi gerekmekteydi. Ortaklık, Mitilen'deki şapın işletilmesi üzerine verilen bir moratoryuma karşılık bir yılda Sakız'ın 5.000 altın *ducat*ı oranında Midilli Lord'una tazminat ödemek için anlaştılar.³²

Bu ortaklık, böylece, çok büyük bir miktarda şapı kontrol eder duruma geldi. Altı yılın sonunda, ortaklık, satış terimleriyle yaklaşık 41.500 *ducat* eden takriben 83.000 *kantar*lık bir yıllık üretim seviyesini temsil eder.

Bu ortaklığın amacı, açıkça, Midilli Lord'una üretimi durdurmak için ödeme yapmaya kadar ileri giderek Osmanlı şap pazarının tamamına sahip olmaktır.

Yanıtsız kalan sorulardan biri, 1440'larda şap fiyatlarının neden büyük bir inişe geçtiğidir. 1449'daki bu ortaklığın fazla üretim ve düşen fiyatlar meselesini halledilebilmek çabası içerisinde olduğu ileri sürülmüştür.³³ Bununla birlikte, aynı yıla ait bir belge, Cristoforo'nun 40.000 *kantarlık* şap tedarik etme sorumluluğunu yerine getirmede başarısız kaldığını ve onun sadece 37.000 *kantarlık* biraz üstünde bir miktarı karşılayabildiğini anlatmaktadır.³⁴ Halbuki bu belge fazla üretim olduğunu pek göstermiyor. Fakat, bu tarz büyük bir ortaklığın oluşturulmuş olması gerçeği, Latin tüccarlar açısından pazarda bir hakimiyet kurma ve fiyat seviyelerinde ki düşüşe bir dur demek arzusunu içerdiği söylenebilir.

Dahası bu gerçek, böyle bir hakimiyet olasılığını göstermekle beraber aynı zamanda Osmanlı coğrafyasında bu minval üzere faaliyet gösteren Latin tüccarlar kartelinin istek ve kabiliyetini açığa vurduğu ileri sürülebilir.

Şap büyük bir Osmanlı ihracat maddesi olduğundan, Osmanlı ekonomisinin bu önemli sektöründeki bir Cenova kartelinin böylesine etkin olması dikkate değer. Böylece, Osmanlı pazarına olan Latin müdahalesi ve tesirinin potansiyel düzeyi daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuçta, Latin tüccarlar Osmanlı ekonomisinin ilk zamanlarındaki gelişimine katkıda bulunmuşlar ve onu etkilemişlerdir. Bunu, gerek vergi ödemeleri ve iltizam gelirleri yoluyla para sağlayarak, gerekse de mültezimler olarak hizmet ederek ve en azından pazar üzerinde hatırı sayılır bir güç uygulayabilecekleri bir konumda bulunarak gerçekleştirmişlerdir.

- Zachariadou, Elizabeth A., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteşe and Aydın* (Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, No.11) (Venice, 1983), ss. 135, 154, 155. Bu tartışma, mültezim anlamında Venedik Anlaşmalarında kullanılan *apalto* ve *gabella* gibi Latin kelimelerinin kabul edilmesine dayandırıldı, bkz.: Fleet, Kate, 'Apalto and Gabella: Farmed Tax or Monopoly?' forthcoming.
- Aşıkpaşazade, *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, Friedrich Giese (ed.) (Leipzig, 1929, tekrar basımı Osnabrück, 1972), bab 87, s. 88.
- Bkz.: Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State* (University of California Press, 1995), *peççikin* tanıtımı için s. 112-13.
- Aşıkpaşazade (Giese), bab 46, s. 50.
- Ch. Dufourcq, *L'Espagne Catalan et le Maghrib Aux XIIIe et XIVe Siècles* (Paris, 1966), s. 273, ve 5 ve 6. notlar, 274, 282, 292, 298, 523, 549; Tafel, G. L. Fr, ve G. M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedik mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, vom Neunten bis zum Ausgang des Fünfzehnten Jahrhunderts* (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta. XIV Band), vols. I-III (Vienna, 1857), vol. III, no. 391, ss. 392-3, 395-6.
- Dufourcq, *L'Espagne Catalan*, ss. 368, not 3, 452.
- Beldiceanu, Nicor, *Les Actes des Premiers Sultans Conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris I*, vols. I-II (Écoles Pratique des Hautes Études, VIe section) (Paris-The Hague, 1960-1964), vol. II, ss. 142-3.
- 1449.iv.1= Archivio di Stato di Genova (ASG), Notai Antichi (Tommaso de Recco, old no. sc. 77, filza 1), f. LI.
- 1452.x.28= ASG, Not. Bernardo de Ferrari in Argenti, Philip R., *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566* vol. I-III (CUP, 1958), vol. III, no. 222, s. 659.
- 1476.i.14= Anhegger, Robert ve Halil İnalçık, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i 'Orf-i Osmani'* II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XI. seri No.5) (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956), no. 33, s. 44; Beldiceanu, *Actes*, vol. I, no. 33, ss. 108-9.
- 1476.i.28/ii.6= Anhegger and İnalçık, *Kanunname*, no. 53, ss. 73-4; Beldiceanu, *Actes*, vol. I, no. 54, s. 146.
- 1482.i.20= Anhegger and İnalçık, *Kanunname*, no. 56, s. 80; Beldiceanu, *Actes*, vol. I, no. 57, s. 108.
- 1390.iii.6= Chrysostomides, J., *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, (Camberely, 1995), no. 68, s. 138; Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State* (Cambridge, 1999), ss. 134-8.
- Aşıkpaşazade (Giese), bab 87, s. 88; Dukas, *Historia Byzantina*, I. Bekker (ed.) (CSHB) (Bonn, 1843), ss. 163-5, 178-9; Dukas, *Ducas Historia Turcobyzantina (1341-1462)* B. Grecu (ed.) (Bucharest, 1958), ss. 209-11, 225-7; Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, H. J. Magoulas (Detroit, 1975), ss. 150-1, 158-60.
- Post 1454.iv.18 or end 1458= Anhegger and İnalçık, *Kanunname*, no. 37, s. 51; Beldiceanu, *Actes*, vol. I, no. 38, clause 4, p. 120; Post 1454.iv.18 or end 1458= Anhegger and İnalçık, *Kanunname*, no. 38, s. 52; Beldiceanu, *Actes*, I, no. 39, clause 3, s. 121.
- 1494.iv.25= Beldiceanu, *Actes* II, document f. 270r, s. 356, no. 22, clauses 8, 9, ss. 244-5.
- Bkz.: Faroqi, Suraiya, 'Rural Society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century, I' in *Turcica* 9/1 (1977), s. 174.
- Faroqi, 'Rural Society', s. 187.
- William of Rubruck, *The Mission of Friar William of Rubruck. His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*, Peter Jackson (trans.), Introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan (The Hakluyt Society, 1990), s. 273; Corpus Christi College, Cambridge MS 66A, ff. 109r col.1 -109r col.1; Corpus Christi College, Cambridge MS 181, f. 396.
- Balard, 'The Genoese in the Aegean (1204-1566)' in *Mediterranean Historical Review* 4 (June, 1989) 161; Balard, Michel, *La Romanie Génoise (XIIIe - début du XVIe siècle)* vols. I-II (ASLSP, n.s., v.XVIII (XCII) fasc.I; Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome 235) (Genoa-Paris, 1978), vol. II, Heers, Marie-Louise, 'Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age' in *Revue d'Histoire Economique et Sociale* 32 (1954), s. 31; Pachymeres, George Pachymeres, *De Michaelis et Andronico Palaeologis libri XI-II*, I. Bekker (ed.), vols. I-II (CSHB) (Bonn, 1835), vol. I, s. 419, 10; Liagre, Léone, 'Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen Age' in *Le Moyen*

- Age 61 (1955), s. 179. Ayrıca bkz.: Dukas, (Bonn), p. 161, 12-15; (Bucharest), s. 205, 24-26; Dukas (Magoulias), p. 148; Pachymeres, I, s. 420, 5-6.
- 21 Balard, *Romanie Génoise*, II, s. 778; Heers, 'Commerce de l'alun', s. 31, tarihi 1340 olarak aktarıyor.
- 22 Heers, 'Commerce de l'alun', ss. 34, 38-9.
- 23 Pegolotti, *Fr Balducci Pegolotti, La Pratica della Mercature*, A. Evans (ed.) (The Medieval Academy of America 24) (Cambridge, Mass., 1936), ss. 369, 43. Bir *kantar* yaklaşık olarak 47 kg.'dır, Heers, 'Commerce d'alun', s. 35, n. 11.
- 24 1452.x.14= Heers, 'Commerce de l'alun', pp. 36-7. Balard, *Romanie Génoise*, II, ss. 773, 775, Pegolotti'nin üretim oranlarının doğruluğunu, onun Karahisar içinde tam olarak aynı oranı aktardığını belirterek sorgulamıştır. Bu bağlamda, Bernardo de Ferrari'nin verdiği rakamların Pegolotti'ye çok yakın olması özellikle ilginçtir. Fakat Heers, 'Commerce de l'alun', s. 37 note 20, bunun minimum oran olduğunu ifade etmektedir. Draperio %6'lık bir hileye değinerek, bu oranın yıllık 17.300 *kantar* olması gerektiğini belirtiyor.
- 25 Balard, *Romanie Génoise*, II, pp. 780-1; Liagre-de Sturler, Léone, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales génoises (1320-1400)*, vol. I-II (Brussels-Rome, 1969), s. cxl.
- 26 Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 169; Balard, *Romanie Génoise*, II, s. 718; Fleet, *European and Islamic Trade*, pp. 92-4.
- 27 Şap fiyatları tablosu için bkz.: Fleet, *European and Islamic Trade*, ss. 150-2.
- 28 Heyd, 'Commerce d'alun', s. 37.
- 29 Heers, 'Commerce de l'alun', s. 34.
- 30 Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*, vols. I-II (Amsterdam, 1967), vol. II, s. 40.
- 31 1449.iv.1= ASG, Notai Antichi 487 (Tomasso de Recco), f. L1.
- 32 Bu veri 1449 yılı belgesinde verilmemiştir. iv.1. Bkz. Heers, 'Commerce de l'alun', ss. 31-2, 39-42. Mitilen Anlaşması'na göre ilk ödeme, 1450.x.1= Argenti, *Chios*, vol. III, doc. 128, ss. 598-9.
- 33 Heers, 'Commerce d'alun', s. 39.
- 34 1449.vi.17 = ASG, Notai Antichi 487 (Tomasso de Recco), f.XIir-v.

XV-XVII. YÜZYILLARDA TÜRKİYE'DE İPEKLİ KUMAŞ DOKUMACILIĞI

PROF. DR. DAVID GUDIAHVILI
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES / GÜRCİSTAN

Anadolu eski çağlardan itibaren ipek böcekçiliği ve ipekçiliğiyle ünlenmiştir. Ortaçağın ilk dönemlerinde ipek en değerli tekstil hammaddesi olarak kabul edilirdi. Olağanüstü ince ve hafif ipek ipliği çok sağlam oluyordu ve farklı renklerdeki kökboyalarla kolay boyanıyordu. İpekböcekçiliği ve ipekçilik, iklim koşullarının dut yetiştiriciliğine olanak veren Doğu ve Akdeniz ülkelerinde çok yaygındı.

Anadolu toprakları üzerinde yaşadığımız devrin ilk yüzyıllarında artık ithal ham ipekten kumaşlar hazırlanıyordu. Bilindiği gibi, İran'da ipek imalatı II. Şapur'un (309-379) şahıslığı döneminde, esir alınarak İran'a yerleştirilen Yunanlı ipek ustalarının yardımıyla başlamıştır.¹

Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'te Zevksipp'in sarayında, imparatorluk sarayının gereksinimleri için değerli ipek kumaşlar üreten tekstil ve boyama atölyeleri vardı.²

Justinianus'un İmparatorluğu sırasında iki keşiş imparatorun görevlendirmesiyle, iki kez doğu ülkelerini ziyaret etmişler ve gizlice elde ettikleri ipekböceği yu-murtalarını Anadolu'ya getirmişlerdi.³ Keşişlerin ilk gezisi 550, ikinci gezileri ise 552 yılında gerçekleştirilmiştir. Keşişlerin Anadolu'ya dönüş tarihlerini 553 veya 554 yılları olarak belirlemek mümkündür.⁴ VI. yüzyılın ortalarında ipekböcekçiliği tüm Anadolu'da yaygınlaşmıştı.

VIII.-XII. yüzyıllarda Bizans'ta ipekböcekçiliği mükemmellik düzeyine erişmişti. VII.-IX. yüzyıllarda Bizans'ın ipek üretimi Konstantinopolis'te odaklanmıştı; ayrıca X. yüzyıldan itibaren taşrada, özellikle Yunan şehirlerinde de geniş çapta yayılmıştı.⁵ Konstantinopolis, o dönemin en büyük tekstil merkezi ve Doğu Avrupa tica-

retinin dünya ipek pazarıydı. Burada, imparatorluğun atölyelerinde (*gynaikeionlarda*) yalnızca toplumun üst düzey kesiminde yaygın olarak kullanılan değerli cins kumaşlar üretiliyordu. Bu kumaşlar, imparatorluk ve saray törenlerinde giyilen kıyafetler ve yüksek ruhban kesimin kıyafetleri için kullanılıyordu ve saray ve kiliselerin süslemelerinde önemli bir yere sahipti. Bizans ipekleri her şeyden önce imparatorluk sarayı ve Bizans'ın asil-zâdeleri için kullanılıyordu.⁶

Ortaçağdaki kumaş ustacılığının en büyük erbâblarından birisi olan O. Falke, X.-XII. yüzyıllarda çizgili renklerle yer değiştiren Bizans'ın VIII.-IX. yüzyıllardaki ipek kumaş üretiminin düşüş yaşadığı görüşündedir.⁷ Aslan motiflerinin resmedildiği kabartmalı kumaş grubu özellikle bu döneme aittir: Zigburg'dan gelen kumaş Roman (Lakapin) ve Kristofor'un yönetiminde yapıldığına dair kayıt taşır.⁸ Dusseldorf'tan gelen kumaş II. Vasil ve Konstantin'in adlarıyla kayıtlıdır, yani X. yüzyılın sonuyla XI. yüzyılın başına denk gelir.⁹

Diğer kumaşlar fil şekilleri olan kabartmalıdır. Bunlardan bir tanesi Alman İmparatoru III. Otton tarafından 1000'li yıllarda manastıra hediye edilmiştir;¹⁰ ikincisinin üzerinde ise Primikiry, Kitonit ve İdik Mihail ve Arhont Zevksipp Petro'nun adları okunuyor.¹¹ Bu notlarda görevli kişilerin adlarının bulunması, sarayları ve kiliseleri süsleyen bu muhteşem kumaşların imparatorluğun ipek kumaş atölyelerinde üretildiğini düşündürüyor.

*Gynaikeion*ların ürünleri, bitki ve geometri şekillerinden oluşan süslemelerle; sıra sıra dizilmiş oval damgalar içerisindeki kutsal kişilerin resimlerinin bulunduğu kuşaklarla; daire, yıldız, haç şeklindeki nakışlarla çevrili

yuvarlaklar içerisinde yerleştirilmiş kuş ve hayvan armalarının resmedildiği kalın, ağır ve aynı zamanda elastik ipekten yapılıyordu.¹²

Bizans kumaşlarının üzerindeki resimler çoklukla çok büyük ebatlarda oluyordu. Örneğin: Filli kumaşın (X.-XII. yy.) üzerinde 156 cm. genişliğindeki iki kabartmadan oluşan rapportun (resmin tekrar eden bölümlerinin) yüksekliği 78-80 cm.'yi bulur. XI. yüzyılın başlarına âit olan erguvan rengi kumaş üzerindeki anka kuşu işlemesi (imparatorluk sarayının salonunda sıkça kullanılan motif) 75 cm.'dir. Vatikan Müzesi'nde saklanmakta olan IX.-X. yüzyıllara ait ipek kumaş üzerindeki yaşam ağacının iki yanında bulunan aslan çifti de aynı şekilde büyük ölçülerdedir.

Bu çok renkli kumaşlar renklerin birleşiminin oluşturduğu âhenkle dikkat çeker. Bunların pek çoğunun üzerinde sarı tonların hâkim olduğu bezekler koyu yeşil bir fon üzerine yerleştirilmiştir; sarı-beyaz ve mavi-siyah tonların karışımından oluşan resimler ise erguvan rengi zemin üzerine dokunmuştur. Erguvan rengiyle boyanmış ipek elbiseler uzun süre imparatorun ayrıcalığı olarak kabul edilmiştir.¹³

Bu zarif kumaşların üretimi devletin tekelindeydi ve VIII.-X. yüzyıllarda bunların yabancı tüccarlara satışı yasaktı. XI.-XII. yüzyıllarda, devletin ipek tekeli şiddetli bir kriz geçirdiği zaman, benzer kumaşların ihrâcâtı büyük çapta sınırlandırılmıştı.

Eski çağların tekstil ürünlerini inceleyen Batı Avrupalı çağdaş araştırmacılar Bizans'ın çok renkli işlemeli kumaşlarını tanımlamak için "samit" (lat. "samita", "samitum", "exsamitum")¹⁴ terimini kullanıyorlar. "Samit" tipi ipek dendiğinde farklı renklerdeki argaçlardan oluşan nakışlarla süslü karışık çift erişli serj dokunma akla gelir; o zamanlarda genel olarak yalnızca kumaşın yapısını gösteriyor, işe yaramayan argaçları gizliyorlardı. Kumaşın dayanıklılığı argaçlarla sağlanırdı, 1cm'de 60'tan 120'ye kadar varan argaçın olması gerekiyordu ve yalnızca 26-45'i ana argaçtı. Sık atılan argaçların sayısal çokluğu, kumaşa kaygan ve parlak bir yüzey kazandırılıyordu. Eriş için ince, sıkı eğrilmiş ipin, argaç içinse çok daha kalın ve kıvrılmamış ipin kullanılması Bizans kumaşının karakteristik özelliğiydi.

Vurgulanması gereken önemli bir nokta, dokuma içerisinde metal iplerin bulunduğu simli kumaşlar Bizans İmparatorluğu'nda yapılmıyordu. Gümüş yaldızlı ipleri yalnızca dar süsleme şeritlerinin özellikle de nakışların yapımında kullanıyorlardı. Sonuncusunun, Vatikan'daki Papa III. Lev'in kıyafetinde olduğu gibi, dekor etkisini çoğaltmak için münferit desenli kumaş parçaları ilave ediyorlardı. Çoğu zaman altın işleme kumaşın tüm yüzeyini kaplıyordu.

Zarif ve çok renkli Bizans kumaşları yüksek kalitesi ve maharetle çizilmiş resimleri sayesinde kumaş ustalığının şahikasını oluşturur. Bunların bazı örnekleri yurt dışındaki müzelerde ve Katolik kiliselerinin sarkistilerinde saklanmaktadır. Bu kumaşlar Batı Avrupa'ya, muhtemelen, Bizans yöneticisinin hediyesi olarak verilmiştir. Frank Devleti'nin Kralı (840-877) Karl Lısiy (Kel Karl-B. K.), Bizans imparatorlarının altın işlemeli ipek elbiselerini seve seve giyinirdi. 1081 yılında Aleksey Kommin tarafından Alman İmparatoru IV. Henri'ye gönderilen hediyeler arasında 100 adet erguvan rengi ipek kumaş parçası bulunuyordu. Halbertşant ve Bamberg kiliselerinin sarkistilerinde Bizans üretimi (XII. yy.) harikulâde ipekler saklanmaktadır. "Samit" tipi ipek kumaş Doğu Avrupa'ya da yayılmıştır. Büyük ebatlı nakışları olan çok renkli kumaşlar Yaroslav Mudrıy'ın ailesinin resmedildiği Kiyevskaya Sofya'nın fresklerinde, knyaz ailesinin grup halindeki portresinin çizildiği "İzbornik Svyatoslava" (1073) adlı minyatürde, altın yaldızlı şerit geçirilmiş ağır ipekten kaftan giymiş Novgorod knyazı Yaroslav Vladimiroviç'in resmedildiği Spas Nere-ditsa (1199) kilisesinin freskinde canlandırılmıştır. Dönderli daireler halinde gruplandırılmış farklı genişlikteki kaygan çizgiler şeklinde işlemeli, çok renkli kumaş, Klyazma'daki Vladimir'de büyük knyazın mezarında bulunmuştur. Değerli işlemeleri bulunan ipek parçalarına Güney Rus steplerinin göçebe asilzâdelerinin mezarlarında da rastlanmıştır.

Bizans'ın ipek ihrâcâtı temel olarak, iki renkli basit işlemeleri olan kumaşların işlendiği Konstantinopolis ve Tessalonika'nın ipek atölyelerinde üretilen ürünlerdi, ama *Gynaikionlarda* üretilen kumaştan daha zayıf, ketenden, serjden ve iki erişli serj materyallerden tek renkli, kaygan kumaşlar hazırlanıyordu özellikle. Bunlar arasında, kızıl

kök boyası ve taç yapraklı saflor (safior, karışık renkli ot ailesinden) kökleriyle -kan kırmızısından vişne çürüğü kırmızıya ve kahverengiye çalan kırmızı tonuna kadar- kırmızının farklı tonlarıyla, ayrıca çivit rengi kök boyalarla maviye boyanmış kumaşlar başta geliyordu. Bu kumaşlar bir miktar bozulmuş çok renkli ipek görüntüsündeydi ve çok renkli ipekten çok çok ucuzdu, çünkü tek renkli argaçlarla çalışmak farklı renklerdeki argaçlarla çalışmaktan çok daha basittir. Bu kumaşlar imparatorluğun dış pazarlarında çok yaygındı. Örneğin, nakışsız Bizans ipekli kumaşlarının geniş alıcı kitleleri vardı. Sıklıkla kaygan kumaşı altın işlemelerle süslüyorlardı. Stavropolskiy bölgesindeki Verhnaya Teberda köyü yakınında bulunan mabedin zemini altındaki XII. yüzyıla ait kadın mezarlarında kartal başlı anka çiftinin, kocaman kabarık kuyruğuyla arka ayakları üzerine kalkmış tilkinin ve su kuşunun altın ipekle işlendiği Bizans ipeği parçaları bulunmuştur. XI.-XII. yüzyıllarda erguvan rengi ipek kumaşlarıyla ün salmış olan Fivı, tüm Peloponnes'de ürünlerine yüksek değerler verilen Korint ve Isparta ipek kumaş üretiminin büyük merkezleriydi.¹⁵ Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun gücünü yitirmeye başlamasıyla birlikte Bizans'ın ipek kumaş üretimi de zayıflamaya başladı.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans İmparatorluğu'nun gücünün çok zayıfladığı gözlemlenir. XI. yüzyılın başlarında Anadolu'ya Selçukluların soyundan gelen bir liderin yönetiminde Oğuzlar girmeye başlıyor. Malazgirt'te kazanılan zaferden (1071) sonra Selçuklular Anadolu'nun büyük bir bölümünde kendi idarelerini sağladılar ve Rum (Konya) Sultanlığı'nı kurdular.¹⁶ Sağlam bir devlet idaresine sahip olan Selçukluların yönetimi sırasında ülkenin genel ekonomik yaşam düzeyi yükseldi, el sanatları ve ticaret gelişti. Anadolu'nun kentlerinde yüksek kaliteli tekstil ürünleri işleniyordu. 1271-1272 yıllarında Anadolu'yu ziyaret eden ve Anadolu'nun kentlerinden Konya'yı, Sivas'ı ve Kayseri'yi gören Venedikli seyyah Marco Polo şunları söyler: "Biliniz ki, burada dünyanın en ince ve güzel halılarını üretiyorlar, ayrıca kırmızı ve diğer renklerde emsalsiz zenginlikte kumaşlar dokunuyor ve başka pek çok ürünler yapılıyor."¹⁷ XIV. yüzyılın 30'lu yıllarında Doğu'da seyahat etmiş olan Batuta, Ladik şehrinde üretilen simli "ladik" kumaşa özel olarak dikkat çekiyor.¹⁸ Aynı kişi Erzincan'da çok

güzel kumaşlar dokunduğuna işaret eder.¹⁹ Abul Fida da Türkmen halılarını över ve bu halıların, ayrıca kırmızı ve diğer renklerdeki muhteşem kumaşların Batı'da çok değerli olduğunu bildirir.²⁰

Selçuklu Devleti'nde dokunan ipek kumaşların Avrupa ve Amerika'nın eski eser müzelerinde saklanıyor olması durumu Selçuklu Devleti'ndeki yüksek kaliteli ve üstün sanat ürünü ipek kumaş üretiminin varlığını gösterir. Üzerinde 1218/19 yıllarına ait olduğu ibaresi bulunan simli Selçuklu kumaşı Lyon Tarihi Kumaşlar Müzesi'nde saklanmaktadır. Kumaşın altın zemini üzerinde içinde birbirine sırtı dönük stilize edilmiş bir çift aslan figürünün resmedildiği büyük daireler işlenmiştir. Kumaş çok sayıda stilize edilmiş çiçek ve ağaç resimleriyle süslenmiştir.²¹ Ayrıca, Batı Berlin İslam Müzesi Bölümü'nde korunmakta olan Selçuklulara ait altın kumaşın I. Alaaddin Keykubad (1219-1235) dönemine ait olması muhtemeldir. Kumaşın altın zemini üzerinde içinde stilize edilmiş iki başlı kartalın resmedildiği kalp şeklinde kabartma işlenmiştir.²² Amerikan Yale Üniversitesi'ne ait olan Selçuklu kumaşı son derece ilginçtir. Kumaş üzerindeki oval kabartmanın ortasında her iki yanında yelpaze gibi açılmış kuyruklarıyla tavus kuşlarının tasvir edildiği bir ağaç işlenmiştir.²³ Londra Viktorya ve Albert Müzesi'nde saklanmakta olan Selçuklu ipek kumaşı Selçuklu süsleme sanatı için çok karakteristiktir. Kumaşın üzerinde içlerinde her iki yanına çiftler çiftler anka ve tavus kuşlarının yerleştirildiği ağaç tasvirleri bulunan büyük daireler işlenmiştir.²⁴

Bilindiği gibi, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu toprakları üzerinde Müslüman ve yerli Anadolu kültürünün sentezi yoluyla Selçuklu Sultanlığı'nın harikulâde Selçuklu sanatı yaratılmıştı. Zenginleşen feodallerin desteği sayesinde gelişen Selçuklu kumaş kültürü, XIII. yüzyılın ortalarında aniden görülmemiş bir yüksekliğe erişir: Selçuklu kültürü kaba zanaatçılıktan ince bir zerafete doğru adım atmıştır; mâbetler, kurum binaları, sanat gerektiren zanaatlar (halı dokumacılığı, ipek dokumacılığı, metal işlemeciliği), küçük el işi ürünleri (takı yapımı ve oymacılık) vb. -bunların hepsi Selçuklu sanatını karakterize eden izler taşır. Selçuklu sanatının yaratıcıları, canlı varlıkların -kuşların (kartal), hayvanların (aslan)- resimlerini kumaş, taş ve ağaç üzerine işlerken İslamiyet'in ri-

gorizminden korkusuzca ayrılmışlardır. Hem Doğu hem de Batı'dan bol miktarda alıntılar yapmış olmalarına rağmen Selçuklular sanat eserlerinde gerçek Türk ruhunu saklamayı başarmışlardır.

Selçuklu Sultanlığı'nın dağılma ve Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarındaki doğu vilayetlerinin Türkler tarafından fethedilme sürecinde bir dizi bağımsız beylik kurulmuştur. Bu beyliklerden bir tanesi Osmanlı Beyliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüvesi olmuştur. Bu dönemin politik dengesizliğine rağmen, Anadolu'daki bu tarihi parçalanma içerisinde ipek üretimi ve ipek dokumacılığı devam etmiştir. Karesi Emirliği'nden Konstantinopolis'e ipek götürülüyordu. Burada bu ipeklerden ipek kumaş ve tafta dokunuyordu.²⁵ "Türk kadifesini" Fokeya'dan çıkartıyorlardı.²⁶

XV. yüzyılda Anadolu beylikleri yavaş yavaş bağımsızlıklarını kaybediyor ve Osmanlı yönetimine dâhil oluyorlar. XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu idaresi üç kıtaya -Asya, Avrupa ve Afrika- yayılmıştı.

XVI. yüzyılın ortalarında Anadolu'daki diğer uygulamalı sanat türleri yanında ipek dokumacılığı da gelişiminin en üst noktasına ulaşmıştı. İran'la savaşa Türkiye'nin zaferiyle son veren 1514 yılındaki ünlü Çaldıran Savaşı'ndan sonra I. Sultan Selim, Hişt-Bihişt'in Tebriz'deki sarayından elde ettiği değerli ganimetlerin içerisinde İstanbul'a doksan bir tane Bursa ipeğinden ve simli kumaştan dikilmiş gösterişli elbise götürmelerini emretmişti.²⁷ Bu, önemsiz gibi görünen olay son derece dikkate değerdir. Bu, Türk kumaş sanatına, ipek dokumacılığının çok üst düzeyde olduğu İran'da bile değer verilmesini gösterir.

Yavaş yavaş ipek dokumacılığının küçük merkezleri Bursa ve İstanbul'a kayıyor. XV.-XVII. yüzyıllarda Anadolu'nun ipek üreticiliği ve ipek dokumacılığının en büyük merkezi Bursa olacaktır. İpek üreticiliği ve ipek dokumacılığı Bursa'da eski zamanlardan beri gelişmiş durumdaydı. XV. yüzyılın başında İ. Şiltberger şöyle anlatır: "Suriye'de, Kûfe'de ve Müslümanların başkenti Bursa'da ipekten güzel kumaşlar dokuyorlar. İpeği Venedik'e ve Lukka'ya da ihraç ediyorlar, oralarda güzel kadife dokuyorlar."²⁸ Yaklaşık olarak bu zamanlarda R. G.'de Klaviho, Bursa'nın, ipek ticaretinin ve ipek kumaşı üretiminin dünya merkezlerinden birisi olduğunu söylüyor.

Tanınmış Türk araştırmacı H. İnalcık'ın yapmış olduğu hesaplamalara göre XVI. yüzyılın başlarında Bursa'da kayıtlı yaklaşık bin ipek dokuma tezgahı vardır.²⁹ 1501 yılında Florentin tüccarları temsilcisi, Bursa ipek dokumacılığının günlük 310 kg. civarında ipek talebi olduğunu söyler.³⁰

Ünlü Türk Seyyah Evliya Çelebi Bursa'nın ipek üreticiliği ve ipek dokumacılığıyla ilgili olarak şöyle der: "Bursa'nın yedi cins olan dut ağaçları tüm dünyada bilinir. Bursa'da Filedar Vadisi'ni süsleyen dut bahçeleri vardır. Bilindiği üzere Bursa'nın en büyük mal varlığı ipektir. Benzer kalitede ipek, İran'ın Nahçıvan ve Şirvan kentlerinde dahi üretilmiyor.

Bursa'daki zanaatlar her türlü övgüye değer: Burada Avrupa'da, Genova'da dokunan kadifelerden çok daha güzel yakut rengi değişik kadifeler üretiyorlar. Rengârenk bir ipek kumaşı olan serenki ve Bursa'nın alacasını, koyu yeşil basmayı ve mavi basmayı, resimli havluları, Bursa ipeğinden para keselerini, ipek örtüleri, ipek işlemeli yastık örtülerini ve daha pek çok şeyi hazırlıyorlar burada."³¹ Evliya Çelebi ilave ediyor: "Nüfusun büyük bir çoğunluğu ipek üretimiyle uğraşiyor. Burada Bursa kadifesini, ipek kumaş serenki, yastık yüzü için ipek çalmayı dokuyorlar."³²

"Kanunnâme-i İhtisâb-i Bursa"nın verilerine göre, 1502 yılında Bursa'da aşağıda sıralanan ipek kumaş cinslerinin dokunduğu ipek tezgahı sayısı bine çıkartılmıştır: "müzehheb kadife", "kemha dolabı", "yekrenk kemha", "gülistan-ı kemha", "muğrak vale", "vale-i musannef", "çifte tafta", "dühezari tafta", "yekta tafta", "atlas-ı şehri", "sultanî kırmızı", "meton" ve "bürümcük."³³

XVII. yüzyılın pazar fiyatlarının tutulduğu defterde Bursa'da dokunan şu kumaş türleri sayılır: "Bursa harası", "Bursa kadifesi", "Bursa'nın gümüşme serâseri", "Bursa'nın zibunluk serâseri", Bursa taftası."³⁴

XV.-XVII. yüzyıllarda Bursa'da dokunan ipek kumaşların çok daha geniş sayımı Türk bilim adamı F. Dalsar'ın çalışmasında sunulmaktadır. Dalsar'ın verilerine göre, XV.-XVII. yüzyıllarda Bursa'da 28 tür ipek kumaş dokunuyordu. Sayılan türlerin adları aşağıdaki şekildedir: XV. yüzyıl "Bursa kemhası", XV. yüzyıl "gifteri Bursa kemhası", 1550 yılı "Bursa işi frengi kemha", 1550 yı-

lı “Bursa işi bahar kemha”, 1550 yılı “Bursa işi bahar kemha (yedi renk)”, 1600 yılı “Bursa işi ağır kemha (yedi renk)”, 1600 yılı “Bursa işi ağır kemha (kırmızı)”, 1600 yılı “Bursa işi kemha (sakız hesabında)”, 1580 yılı “Bursa işi zerbaft”, 1700 “turuncu Bursa dibası”, “şehri atlas (Bursa işi)”, 1620 yılı “Bursa’da işlenen frendon atlası”, “Bursa serenki”, “şehri kutnu (Bursa işi)”, XV. yüzyıl “Bursa çatması”, “Münakkaş Bursa kadifesi”, “Hacı Ali kadifesi”, “Bursa kadifesi (sade, nakışlı, altın)”, XV.yüzyıl “Bursa taftası” XVII. yüzyıl “Bursa taftası”, “Bursa valesi (al kaftanlık)”, XV. yüzyıl “Bursa beneği”, XVII. yüzyıl “kırmızı atlas şehri (Bursa işi)”, XVII. yüzyıl “Bursa valesi (alaca kaftanlık)”, “Bursa valesi (güvez al tafta)”, “Bursa taftası (sarı, yeşil, mavi)”, “Bursa’da sakız hesabında işlenen kemha (heft renk).”³⁵

Bursa’nın ipek kumaşı yüksek kalitesiyle dikkat çeker. F. Dalasar’ın araştırmasında bulunan arşiv belgeleri, Polonya Kralı ve İran Şahı (özellikle de Şah Tahmasb)’nın Bursa’dan ipek kumaş satın aldıkları gerçeğini doğruluyor.³⁶

Türk bilim adamı M. Çızakça Bursa kumaşının kalitesindeki yüksekliği, Bursa’nın ipek dokumacılığı yapan esnafının tezgah işçilerinin çıkardıkları işlerin kalitesi üzerinde sıkı kontrol kurmasına bağlıyor.³⁷

Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul, Bursa’nın yanında Anadolu’nun en büyük ipek dokuma merkezi olarak kabul edilirdi. Türk sultanlarının sarayında harem için değerli ipek kumaşlar dokuyan dokumacılar çalışırdı. Dönemin resmî belgeleri İstanbul saray ustalarının sayılarıyla ilgili bazı veriler sunuyor: 1545 yılında 105, 1557 yılında ise 146 usta vardır sarayda.³⁸

Bunlara kumaş için resim yapmakla görevli ressamlar da dâhildi. Türk arşivlerinde saray atölyelerinden birisinin planı saklanmaktadır. Yaklaşık olarak binanın üçte birini kumaş tezgahları bulunan iki çalışma alanı dolduruyordu. Bu alanlar binanın geri kalan bölümünden geniş bir koridorla ayrılıyordu. Sol tarafta iki büyük depo, sağ tarafta ise dokumacıların kaldıkları odalar bulunuyordu.³⁹

Ünlü Türk Seyyah Evliya Çelebi’nin eserinde İstanbul ipek dokumacılığı hakkında oldukça ilginç bilgiler vardır. “Seyahatnâme” (“*Kniga puteşestveya*” -yazarın notu- B. K.)’nin birinci cildi tamamen Osmanlı Devleti’nin

başkenti İstanbul’un anlatımına ayrılmıştır. Bu ciltte Evliya Çelebi büyük bir bilgi birikimiyle İstanbul esnafının 1638 yılında Bağdat’a yapılan seferin başlangıcıyla ilgili olarak yaptıkları tören yürüyüşlerini anlatıyor.

Evliya Çelebi, tezgahlardaki yaşamı, zanaatları ve İstanbul’un ticaretini iyi bilerek derleyip toplamıştır. O günlerde henüz genç olan Evliya Çelebi temel olarak İstanbul halkının üretime yönelik faaliyetlerini etraflıca öğrenmişti. İstanbul’daki zanaatlarla ilgili münferit bilgileri kendi ailesinden de almıştı (Evliya Çelebi’nin babası uzun bir süre saray takıcılığının başı görevinde bulunmuştur). Kendi ifadesine göre, Evliya Çelebi İstanbul’un ve Sultan IV. Murat için hazırlanan İstanbul esnafının geniş tasvirlerinden de yararlanmıştı.

Evliya Çelebi İstanbul esnafının anlatımı sırasında şu veya bu zanaatın farklılıklarını net olarak ayırt ediyor; atölyelerin ve dükkanların ve buralarda çalışan usta ve tüccarların sayısını gösteriyor; zanaatın hâmîlerinin -pirlerinin- adlarını anıyor; atölyelerde işlenen ürünleri sayıyor vs. İstanbul esnafını ilgilendiren kumaşın bolluğu ve ayırımı açısından Evliya Çelebi’nin anlatımı emsalsizdir ve Ortaçağ’a ait diğer esnaf kaynaklarından yararlı bir şekilde ayrılır.

“Seyahatnâme”nin birinci cildinde Evliya Çelebi diğer zanaatların yanı sıra temel olarak İstanbul’daki ipek dokumacılığını anlatır. Evliya Çelebi, İstanbul’daki devlet kurumlarının sayımı sırasında “İpek Mizanı Emaneti” -ipek hammaddesinin kaydı, tartısı ve alış-verişiyle ilgili özel bir kurum- ve “Simkeşhane Emaneti” -ipin altın ve gümüş suyuna batırılmasıyla ilgili özel bir kurumdur- kurumlarının adlarını anar.⁴⁰

İstanbul’da “İpek Mizanı Emaneti” ve “Simkeşhane Emaneti”nin bulunması, İstanbul’a önemli miktarda ham ipek girişinin yapıldığına ve resimli kumaş hazırlamak için gerekli altın ve gümüş ipliklerin üretildiğine delâlet eder. Evliya Çelebi’nin verilerine göre, ham ipeğin işlenmesi ve ipek ipliğin hazırlanmasıyla iki esnaf iş-tigâl ediyordu; ibrişimciler esnafı ve kazazlar esnafı. İbrişimcilerin 100 atölyesi ve 200 ibrişimcisi vardı, dükkanları ise bedestenin yanındaydı. Evliya Çelebi kazaz esnafın üye sayısını vermiyor, ama Bursa’daki Gelincik Pazarı’nın büyüklüğüyle kıyaslayarak bu sınıf esnafın çokluğunu ve büyüklüğünü özellikle vurguluyor.⁴¹

İstanbul'un yeni ve eski bedesten esnafının resmi yürüyüşünü anlatırken, Evliya Çelebi ipekli ve desenli kumaş üreten esnafa gerekli ilgiyi gösteriyor. Kadife yapımıyla 70 atölyesi ve 100 dokumacısı olan esnaf uğraşıyordu; "Kadife dokumacıları, yetmiş dükkan ve yüz atölye sahibidir. Bu dokumacılar kadifeyi kendi dükkanlarında dokuyorlar. Zanaatlarını ve ürünlerini göstererek geçtiler."⁴² Daraî, puladî, şamî ipek kumaşları yüz atölyede işleniyordu; bu ipek kumaş çeşitlerinin yapımında 500 dokumacı çalışıyordu; "daraî kumaşının esnafı yüz dükkan ve beşyüz dokumacıdır. Onlar da aynı şekilde kendi dükkanlarında boyadıkları daraî, puladî, şamî ipek kumaşlarını dokuyarak geçtiler."⁴³

Mukaddem ipeği kumaşından kuşak yapımıyla 17 atölyede çalışan 40 usta meşgul oluyordu; "kuşak hazırlayan esnaf, on yedi dükkan ve kırk ustadır. Bunlar mukaddemden güzel ve renkli kuşaklar yapıyorlar. Tezgahlarını kendi yaptıkları ürünlerle süsleyip törene katıldılar."⁴⁴ Suriye ve pamuklu alaca kumaşıyla meşgul olan esnaf 100 dokumacıdan oluşuyordu ve bunlar 70 atölyede çalışıyorlardı; "Suriye ve pamuklu alaca kumaşı üreten esnaf yüz dokumacı ve yetmiş dükkandır. Bu dokumacılar, Şişhane üzerindeki atölyelerinde Suriye ve Hint alacalarını dokuyorlar. Ustalıklarını göstererek geçtiler."⁴⁵ Kemhacı esnafı 17 tezgaha ayrılan 119 esnaf üyesiyle biraraya gelmişti; "Kemhacı esnafı on dokuz kişiler ve on yedi tezgaha ayrılmışlar."⁴⁶

Evliya Çelebi'nin Kırkçeşme'nin yanıbaşındaki büyük atölyenin -400 dokumacının çalıştığı kârhane- varlığıyla ilgili verdiği bilgi özellikle dikkat çekiyor. Bu dokumacılar, çoğunluğu ipek olan kırk çeşit havlu yapıyorlardı; "peştemalci esnaf bir kârhane ve dört yüz atölyedir. Kırkçeşme yanındaki büyük bir kârhane çalışıyorlar. Tezgahlarını kırk çeşit peştemalle süslemiş olarak geçit yaptılar."⁴⁷ Saygınlık gösteren cübbelere hazırlanan kuşaklar için öngörülen ipek kumaşları 105 dokumacı 5 atölyede dokuyordu; "Cübbe ipeği kumaşı dokuyan esnaf beş atölye ve yüz beş dokumacıdır. Bu esnaf, daha önce de söylendiği gibi, padişah cübbelerinin kuşakları için yedi çeşit kumaş dokuyorlar. Ustalıklarını sergileyen örneklerle süslenmiş olarak geçtiler."⁴⁸

İpek kumaşlar İstanbul'un dikiş atölyelerinde de çok kullanılırdı. Evliya Çelebi'nin verilerine göre, sarık-

çı ve takkeci esnafı, çuhanın yanı sıra çok miktarda ipekli kumaş dibayı kullanırlardı. Sarıkçılar 105 atölyede 400, takkeçiler 55 atölyede 300 kişiydiler. İpek ve desenli kumaşlar yorgan ve yastık yapımında da kullanılıyordu. Ayrı bir esnaf atlastan -diba ve serenik- yorgan yapıyordu, yastıkları ise 100 atölyede çalışan 400 usta kadife ve serenikten dikiyordu.⁴⁹

İpek kumaşı ve ipekten yapılan ürünler çoğu durumlarda aynı esnaf tarafından hazırlanıyor ve satılıyordu. Aynı zamanda farklı ipek kumaş türlerinin ticareti özel olarak ayrılmış bir grup esnafın elindeydi. Örneğin, atlas kumaşının ticaretiyle uğraşan esnafı 105 dükkanda ve 300 tüccar olarak sayılır; "atlas kumaşının ticaretini yapan esnaf yüz beş dükkan, üç yüz tüccardır. Bu esnafın piri Mansur Andaluzî'dir. Bu şahıs Selman'ın yolunda gidenlerdendir. Bu şahsın gömüldüğü yeri ben bilmiyorum. Bu esnafın büyük bir bölümü Yahudî'dir. Tahterevalli üzerine kurdukları tezgahları üzerinde çok güzel ve çeşit çeşit kumaşlarını ölçerek yaptılar geçitlerini."⁵⁰ Diba ipeği kumaşını 16 tezgah ve 20 tüccardan oluşan ayrı bir esnaf satardı; "Diba tüccarı esnaf on altı tezgah ve yirmi tüccardan ibarettir- dibacıların kullandığı aletler altın yaldızlı şib ve serenikle süslenmiş olarak tahterevalli üzerinde geçti."⁵¹

Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, İstanbul'da hem eski hem de yeni bedestende her çeşit ipek ürünü satışı yapıldı. İstanbul'un kumaşının, özellikle de ipekli kumaşın üretimi için özel olarak ayrılmış esnaf kumaş tezgahları yapardı. Bu alanda 20 usta vardı.⁵²

XVII. yüzyılın hesap defterinde İstanbul'da hazırlanan ipek ve ipek ürünleriyle ilgili ilginç bilgiler vardır. Bilindiği üzere, o zamanlarda İstanbul'da iki tür ipek işleniyordu; "İstanbul ibrişimi" ve "İstanbul'un celep ibrişimi."⁵³

"Esar defteri"nin verilerine göre İstanbul'da aşağıda sıralanan ipek kumaşları dokuyorlardı: "İstanbul dibası", "İstanbul kadifesi", "İstanbul kemhası", İstanbul sereniki", "İstanbul serâseri" ve "İstanbul zerbafı."⁵⁴

İstanbul'daki ipek kumaş üretimiyle ilgili olarak yine "Kanunnâme-i ihtibas İstanbul-el-mahrusa"nın adı geçer. "Kanunnâme"nin verilerine göre, İstanbul'da kemha, vale, kadife, tafta ve bürümcük dokunuyordu.⁵⁵

Dalsar'ın çalışmasında İstanbul'da üretilen aşağıdaki ipek kumaşların adı geçer: 1550 yılı "İstanbul kemhası", 1700 yılı "petek işi İstanbul dibası", 1580 yılı "mertebol atlası", 1725 yılı "İstanbul atlası", "Üsküdar çatması."⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda ipek dokuyan esnaflar da dahil zanaat üretimi üzerinde, kural olarak, devlet kontrolü vardı. Merkezî idare kadı ve muhtesab aracılığıyla dokumacılara ulaşan hammaddenin kalitesini ve miktarını kontrol ediyordu ve işlenen ipek kumaş ürünlerinin niteliği ve niceliğini takibe alıyordu, ipek dokumacılığı esnafındaki tezgahların sayısını düzene koyuyordu vs.

Bu bağlamda Hicri 1022 tarihli sultan fermanı oldukça ilginçtir. Bu fermanla mesele İstanbul kadısının verdiği şu bilgiye kadar dayandırılıyordu: Halihazırdaki sultanın dedesinin yönetimi zamanında serâser üreten tezgahların sayısı çok fazla artmış ve tezgah sayısı 268'e ulaşmıştı, bu da başkentte altın ve gümüş sıkıntısına neden olmuştu. Yönetimin emriyle serâser üretiminde kullanılan faaliyet halindeki tezgahların sayısı yüze kadar indirilmiş, açıkta kalan dokumacılara değerli metallerle işleme yapmayı gerektirmeyen kemha ve serenik ipek kumaşları hazırlamaları emredilmişti. Ancak zamanla tezgahların sayısı yeniden yükselmiş ve sayıları üç yüzlere kadar ulaşmıştı, bu yüzden başkentte yeniden değerli metallerin sıkıntısı sorunu doğmuştu. İstanbul kadısının serâser işleyen tezgahların sayısını yüze kadar düşürmek için önlem alması gerekmişti.⁵⁷

İpek kumaşlar Anadolu'nun pek çok kentinde üretiliyordu. Edirne'de ipek kumaş dokunuyordu; "Edirne kemhası"⁵⁸ Tokat'ta "zerbaft-i Tokat" dokunuyordu.⁵⁹ Yine Tokat'ta ipek kumaş-tafta dokunuyordu.⁶⁰ Amasya, "Amasya kemhası"⁶¹ ve "Amasya serenik"⁶² diye bilinen ipek kumaşlarıyla ünlüydü.

XVII. yüzyılın ortalarında Manisa'da aşağıdaki ipek kumaşlar üretiliyordu: "Manisa alacası", "Manisa isperék taftası" ve "Manisa nar taftası."⁶³ İpek kumaşları Erzurum'da da dokuyorlardı.⁶⁴ Farklı türlerde kadife kumaşları, altın simli "zerbaft"ı da dâhil Bilecik'te dokuyorlardı.⁶⁵ Evliya Çelebi'nin verilerine göre, kadife kumaşı Urfa'da da üretiliyorlardı.⁶⁶ Maraş atlas kumaşlarıyla ün yapmıştı.⁶⁷ Alaşehir'de "Alaşehir atlası" ve "Alaşehir papazısı" dokunuyordu.⁶⁸ H. Göğünç'ün "XVI. yüzyılda Mardin Sancağı" adlı araştırmasının verilerine göre, Mar-

din'de ve Mardin'in çevresinde ipek ve "vale" ipek kumaşı üretiliyordu.⁶⁹ Mardin'de ayrıca "Mardin bürümcüğü" de dokuyorlardı.⁷⁰ Soma ve Bergama'da kutna, alaca ve kirpas dokuyorlardı.⁷¹

XV.-XVII. yüzyıllarda Türk ipek kumaşları dış görünüşleri itibariyle son derece gösterişli ve farklıdır. Türk tekstil süslemeciliğinin temelini, tüm Türk tatbikî sanatlarında olduğu gibi, çeşitli türlerdeki bitki şekilleri oluşturuyordu. Bitki şekillerine belirli bir ölçüde geometrik şekillerden süsleme öğeleri ve Uzak Doğu süslemeciliğinden figürler eklenirdi. Flora elemanlarının bu tür yorumları, ilk dönem Türk mimarî ürünlerinin çiniyle resimlenmesi gibi -Bursa'da Murat Camii, Yeşil Camii ve Yeşil Türbe- ilk dönem sanat çalışmaları için karakteristik olmuştur. K. Otto-Dorn, Bursa'daki Yeşil Türbe'nin mihrabındaki resmi karakterize ederken, özellikle bu resimlerin "Osmanlı'nın geliştiği dönemde yapılan bitki şekilleriyle naturalist tarzda yapılan süslere atılan ilk adım"⁷² olarak incelemek gerektiği şeklindeki görüşünü ifade etmiştir.

Türk araştırmacı İsmail Hakkı Oygur bu konuda düşüncesini son derece isabetli ve içerikli olarak ifade etmiştir: "L'art céramique turc, dégage de toutes les influences de l'art des Seldjoukides et de ses voisins, se développe avec des motifs libres comme des tulipes, des roses, des jacinthes et des cerisiers fleuris qui deviennent la principale source de l'inspiration des artistes turcs qui provoquent l'impressionisme dans les arts turcs."⁷³ Türk seramiğiyle ilgili olarak dile getirilen bu tanımlama, XV.-XVII. yüzyıllardaki Türk tatbikî sanatlarının hepsi için de geçerlidir.

Bizans ve Selçuklu ipek kumaş süslemeciliğinden hemen hiçbir alıntı yapmadan, hatta o dönem İran ipek kumaş sanatlarıyla ilgili geleneklerden genel olarak kaçınarak, Ortaçağ Türk ipek kumaş bezemeciliğinde orijinal, yalnızca Türk ipek kumaşlarına özgü, ipek kumaş boyama stili oluşmuştur.

Ortaçağ Türk ipek kumaş süslemelerinde lâle, karanfil, gül, gül guncası, sümbül, zambak, şakayık, su nilüferi, yasemin, nilüfer, zülfariza, çadırçiçeği, nar çiçeği ve seftali çiçeği, çeşitli yapraklar, ayrıca dal görüntüsünde resimlerin oluşturduğu belirli takımlar çoğunluk oluşturur.⁷⁴

Türk ipek kumaş boyamacılığında resme bitkilerin çeşitli öğelerinin aktarımında belirli bir gelenek oluşmuştu. Orta Çağ'da lâle yaprakları dalgali olarak kıvrık çizilirdi, gül goncası ipek kumaş üzerine hemen her zaman açılmak üzereymiş gibi resmedilirdi v.s.

Hemen her bitki motifi için özel bir yorum karakteristiktir. Karanfil genellikle küçük bir vazodan çıkan taç yaprakların yelpazesinin oluşturduğu görüntüyü alırdı. Lâle sivrilmiş iki ya da üç taç yapraklı, küçük küçük noktalı, ton olarak farklı bir bardakla çizilirdi vs. Bu çiçeklere ve sümbüle, şekillerini daha belirgin yapan çit görüntüsü verilirdi. Bu dönemde gül sanki yukarıdan ve yandan görünüyormuş gibi, birbiri üzerine hafifçe yıklan taç yapraklarla canlandırılırdı.

Süslemecilikte en çok kullanılan motifler: Uzun, eğri, diş diş yapraklar, lâle, seramiğe yakın bir stille yorumlanan karanfil ve gül. Kompozisyonlar tüm bu öğelerin sonsuz varyantı üzerine kurulurdu. Ressamların ve kumaş dokuyucusu dekoratörlerin fantazileri bitip tükenmezdi ve varolan bu varyantları gün gelip sayabilme başarısına erişmek şüphelidir. Bunların arasında özellikle yaygın olanları da vardı ama. Küçük bitki resimlerinin doldurduğu sivrilmiş ovalerin oluşturduğu set görüntüsündeki bu tür şekillerden birisi çini pano resimlerini anımsatır. Diğer şekilde çiçek ve yapraklarıyla sapının üst kısmından kıvrılan eşit sayıda dağıtılmış motif özel bir yere sahiptir. Ve, son olarak da, yalnızca ipek kumaşlarda uygulanan koyu, sıklıkla da kırmızı bir fon üzerinde net olarak çizilen büyük, açık renk karanfillerin oluşturduğu (bazan "yelpaze" olarak adlandırılan) bir kompozisyon vardı.⁷⁵

Bitki motiflerinin dışında ipekli kumaşlar dalgali çift şeritlerle ve sekiz köşeli yıldız ve daire şeklinde üçlü yuvarlaklarla da bezenirdi.⁷⁶

Türk ipekli kumaş süslemeciliğinde gök cisimlerinin tasvirleri de uygulanırdı: güneş, ay, yarım ay, yıldızlar. Belirli bir oranda da Batı'dan alınan taç ve süsleme tasvirleri kullanılırdı.

Türk ipekli kumaş süslemeciliğinde geyik, tavus kuşu ve papağan tasvirlerinin oluşturduğu dekoratif kompozisyonlar da uygulanırdı. Bu tür süslemeli ipekli kumaşlar ender üretilirdi, ama günümüze kadar korunan benzer fragmentler vardır.⁷⁷

İyi kaliteli kumaşları ve oldukça etkileyici, parlak, resimli düzenlemeleri sayesinde Ortaçağ Türk kumaşları Avrupa ve Yakın Doğu ülkelerinde büyük talep alıyordu.

Yüksek yapım kalitesi, büyüleyici bir bütün olarak gerçek ve fantastik öğeleri birleştiren özgün süsleme, saf ve karışık bovalarıyla gözalıcı renk, altın ve gümüşün parlaklığı Türk ipeğinin, kadifesinin ve simli kumaşının Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında büyük sürüm bulmasına yardım ediyordu. O dönemin Avrupa belgelelerinde Türk ipekli ürünlerinin anıldığını sıkça görürüz. Avrupa, özellikle İtalyan resim sanatında bunlar kopye ediliyordu, çünkü ipek kumaş ticaretinde özel talebiyle ve aracı oluşuyla İtalya önde geliyordu.

Bir yandan Türk kumaş süslemesindeki bazı değişiklikler, diğer yandan İtalya'da taklit edilmesiyle Türk ipekli kumaşının uyandırdığı istek hiç şaşırtıcı değildi. Bu talep gözönünde bulundurularak Bursa'da ve diğer Anadolu şehirlerinde kompozisyona geleneksel Türk motifi ovalle "ağ" şeklinde birleşen taç resimleri dâhil edilmeye başlandı. Amalfi, Piza, Lukka, Genova ve Venedik kadifeleri ise belirli bir oranda süsleme motiflerini ve özellikle Türk ipekli kumaşlarının renk âhengini kopye ediyordu.⁷⁸

Bu döneme yakın tarihlerde Türk ipekli kumaşları Rusya'da da ünlenir, bununla birlikte bu kumaşlardan bazılarının adları değişmeden Rusçaya girer -atlas, diba, kamka ve diğerleri. XVI.-XVII. yüzyıl Rus kaynaklarında, Anadolu'dan ithâl edilen ürünlerin sayımı sırasında sıklıkla "turskiye" (yani Türk -yazarın notu) ipeği ve kadifesi anılır. Bu tür belgelerden birisinde şöyle denir : "Bursa kamkası, İpek böceği yumurtası ürünü ve altınlı çimen yeşili renkte ve yaprak kadar ince ve nakışlıdır."⁷⁹

İthal Türk simli kumaşları ve kadifelerine Rusya'da çok değer verilirdi. Bu kumaşlardan yüksek aristokrasi ve ruhban sınıfı için tören kıyafetleri dikerlerdi. Rusya'da manastıra özel ve değerli bir hediye gönderme âdeti vardır, böylece adı geçen gereksinimlerin, kilise kıyafetleri de dâhil, hazırlanmasında Türk kumaşları çok kullanılırdı. Daha önceki yüzyılların tekstil ürünleri araştırmacısı V. Keyn Türk ipekli kumaşlarının Rusya'ya ithâlini şöyle karakterize ediyor: "Rusya'ya ithâl edilen ve toplantılarımızda giydığımız Türk kadifelerinin miktarı çok büyüktür."⁸⁰

Daha önce de söylendiği gibi, Ortaçağ Türk ipekli kumaşları büyük miktarlarda Avrupa ve Yakındoğu ülkelerinin pek çoğuna ihrâç ediliyordu. Pek çok farklı ülkenin müzesinde Ortaçağ Türk kumaşından çok sayıda örnekler sergilenmektedir. Atina Benaki Müzesi'nde Ortaçağ Türk kumaşı örneklerinden oluşan bir koleksiyon vardır.⁸¹ Londra Viktoriya ve Albert Müzesinde de Türk ipekli kumaşlarının zengin bir koleksiyonu vardır.⁸²

Berlin İslam Müzesi'nde Türk ipekli kumaşından dikilmiş kıyafet örnekleri sergilenmektedir.⁸³

Rusya'daki eski eser müzelerinde Ortaçağ Türk ipekli kumaş örnekleri doludur özellikle. Türk kadifesi ve simli kumaşları Devlet Ermitaj Müzesi'nde geniş yer tutar.⁸⁴ Devlet Doğu Halkları Sanat Müzesi koleksiyonu içerisinde bulunan Türk ipekli kumaşlarıyla ilgili olarak O. V. Rummyantseva şunları söyler: "Müzede sergilenen eşyalar arasındaki Türkiye'nin XVII.-XVIII. yüzyıllardaki muhteşem simli kumaş ve kadifeleri üzerinde çok sevilen bitki motifleriyle yeniden karşılaşırız. Bu kumaşlara çok eskilerden beri hem Avrupa'da hem de Doğu'da çok değer verilirdi. Kocaman etkileyici resimleriyle Türk kumaşı diğer herhangi bir doğu kumaşından ayrılabilir. Esnek lâlâ fidanları kumaşın parlak atlas zemininde uçuşuyor. Burada seramikte hissedilen "kırılan

dalların şiiri" yok, çiçeğin sapı ritmik bir şekilde resim kompozisyonuna uyuyor. Sıkça kırmızı ve ahududu renge, bazan da mavi ya da yeşille çerçevelemiş fon üzerinde altın bir bezek vardır. Tonuna uygun olarak mavi fon emsalsiz resmin muhteşemliğini belirginleştirir ve kumaşa özel bir güzellik verir."⁸⁵

Moskovskaya Orujenaya Polata'da Türk kadife ve çeşitli ipekli kumaşlardan dikilen sosyetenin ve kilisenin ileri gelenlerinin kıyafetlerinin, etekliklerin, kızak döşemelerinin çok sayıda örneklerin bulunduğu koleksiyon vardır.⁸⁶

O. Aslanapa'nın verilerine göre, Türk ipekli kumaşlarından dikilmiş gösterişli kilise giysileri günümüzde Bükreş Müzesi'ne aktarılan Romanya'daki manastırlarda saklanmıştır.⁸⁷

Tutulan kayıtların ve arşiv belgelerinin verilerine dayanarak ve dünyanın pek çok eski eser müzesindeki eşyayı dikkate alarak tam bir güvenle, XVI.-XVII. yüzyıllarda Türkiye'nin ipek kumaş imalatı, gelişiminin doruk noktasındaydı, Türk ipekli kumaşı ise İtalya ve İran gibi ipek dokumacılığıyla ünlü dünya ülkelerinin ipekli ürünlerinin bulunduğu dünya pazarını başarıyla kontrol altına almıştı şeklinde bir sonuca varabiliriz.

- 1 J. Stzygowsky, "Seidenstoffe aus Aegypten", *Jahrbuch der K. Preussischen Kunstsammlungen*, Bd. 24, Berlin 1903, c. 153.
- 2 Lopez, Silk Industry in The Byzantine Empire, *Speculum*, XX, I, 1945, c.11.
- 3 Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, c. 52-53.
- 4 Henning, Die Einführung der Seidenzupenzucht im Bizantinerreich, *Bizantinische Zeitschrift*, B. 33, 1933, c. 309-310.
- 5 E. Pariset, *Histoire de la Soie*, vol. II, Paris, 1865, c. 31; K. Broglio d'Ajano, *Die Venezianische Seidenindustrie*, Stuttgart 1893, c. 6.
- 6 Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага, 1929, c. 223.
- 7 O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, 3. Aufl, Berlin 1936, c. 25.
- 8 O. von Falke, a.g.e., Abb. 182.
- 9 O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, fig. 374.
- 10 O. von Falke, a.g.e., Abb. 185.
- 11 L. Brehier, *La Sculpture et les Mineurs Byzantins*, Paris 1936, c. 54. pl. LXXXIX.
- 12 O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Zweiter Band, Berlin, 1936, Abb. 255., 258.
- 13 Н. М. Беляев, Украшения поздне-античной и Ранне-византийской одежды, *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov. Archeologie, Histoire d'art, Etudes Byzantines*, Prague 1926, c. 227.

- 14 В. Клейн, Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIIIв. и их терминология, Москва, 1925, c. 14-15.
- 15 Schmitter-Picard, *Sericarii*, "Melanges Ch. Picard", vol. II, Paris 1949, c. 953.
- 16 В. А. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, т. 1, Москва, 1960, м. 48-49.
- 17 Книга Марко Поло, Москва, 1955, c. 56.
- 18 *The Travels of Ibn Battuta*, vol. II, Cambridge, 1962, c. 425.
- 19 A.g.e., s. 437.
- 20 P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul 1934, c. 2.
- 21 T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, c. 270, pl. 77.
- 22 A.g.e., c. 271, pl. 78.
- 23 T. Öz, Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşları, *V. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1960, s. 448-449.
- 24 A.g.e., s. 449.
- 25 Al-Umari, "Mesalik al-absar fi al-amsar". (*Voyages des yeux dans les royaumes des différents contrées*). trad. par M. Quatremère. -*Notice et Extraits des Manuscrits de la Bibl. du Roi*, t. XIII, Paris 1838, c. 366.
- 26 Bautier R. H., "Points de vue sur les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen-Age.- Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien." *Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime* (Beurouth, 5-10 septembre 1966) présentés par M. Mollat., Paris 1970, c. 317.
- 27 T. Öz, Türk Kumaş Tarihi Üzerine Araştırmalar, *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, c. 560.

- 28 J. Schiltberger, *Travels and Boudage*, London, 1879, c. 34.
- 29 H. İnalçık, Bursa, I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, *Belleten*, c. XXIV, S. 93 (Ocak 1960)'dan ayrı basım, Ankara, 1960, c.53.
- 30 G. R. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, 1932, c. 122.
- 31 "Книга путешествия" Эвлии Челеби, 2 том, перевёл с турецкого, исследованием и комментариями снабдил Г. В. Путуридзе, вып. 1, грузинский перевод, Тбилиси, 1971, с. 39.
- 32 A.g.e., c. 38.
- 33 "XV. asrın sonununda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve tefişi hususlarını tanzim eden kanunlar, II, Kanunname-i İhtisab-ı Bursa" (1502), *Tarih Vesikaları*, c. II, s. 7-12, Haziran 1942-Mayıs 1943, c. 29-31.
- 34 1640 *Tarihli Esar Defteri*, Ankara 1982, c. 25, 27, 29, 46, 49.
- 35 F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, c. 32, 34, 40, 45.
- 36 F. Dalsar, a.g.e., c. 156, 190-192.
- 37 M. Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of Orient*. vol. XXIII, part I and II, April 1980, Leiden, c. 145.
- 38 T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, c. I, İstanbul, 1946, c. 44.
- 39 F. Dalsar, a.g.e., c. 60.
- 40 Д. А. Гудиашвили, "Сеяхат-наме" Эвлии Челеби как источник по историю шелкоткацкого производства Стамбула XVIIв., Бартольдские чтения, 1990, Москва, с. 23
- 41 Д. А. Гудиашвили, Сведения Эвлии Челеби о бедестанах Стамбула, Очерки по истории городов Ближнего Востока, II, Тбилиси, 1970, с. 351. (на груз. языке, перевод описания эснафов старого и нового бедестана Стамбула выполнен с издания Неджиб Асима 1897 г. -Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, Der-i Saadet, İkdâm Matbaası, 1314.
- 42 A.g.e., c. 352.
- 43 A.g.e., c. 352.
- 44 A.g.e., c. 352.
- 45 A.g.e., c. 352.
- 46 A.g.e., c. 352.
- 47 A.g.e., c. 352.
- 48 A.g.e., c. 352.
- 49 Д. А. Гудиашвили, "Сеяхат-наме" Эвлии Челеби как источник по истории шелкоткацкого производства Стамбула XVIIв., с. 2 4.
- 50 Д. А. Гудиашвили, Сведения Эвлии Челеби о бедестанах Стамбула, с. 351.
- 51 A.g.e., c. 351.
- 52 А. А. Аджян, М. К. Зулалян, Земесленное производство в Стамбуле в первой половине XVII века, страны и народы Ближнего и Среднего Востока, X, Турция, Ереван, 1979, с. 174.
- 53 1640 tarihli esnaf defteri, s. 51, 58.
- 54 A.g.e., s. 25, 26, 28, 49, 50, 63.
- 55 XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve tefişi hususlarını tanzim eden kanunlar, I, Kanunname-i İhtisab-ı Bul-el-Mahrusa, *tarih vesikaları*, Birinci cilt, 1-6 S., Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 337.
- 56 F. Dalsar, a.g.e., s. 34, 40, 53.
- 57 Ahmet Refik, *Hicri onbirinci asırda İstanbul hayatı (1000-1100)*, 1931 İstanbul, s. 47-48.
- 58 F. Dalsar, a.g.e., s. 34.
- 59 A.e., s. 38.
- 60 М. В. Йехнер, Торговля русского государства со странами востока в XVI веке, Москва, 1952, с. 84.
- 61 М. В. Йехнер, a.g.e., s. 83; F. Dalsar, a.g.e., s. 34.
- 62 F. Dalsar, a.g.e., s. 41.
- 63 1640 tarihli esar defteri, c. 192.
- 64 "Книга путешествия" Эвлии Челеби, с. 200.
- 65 Suraiya Faroqhi, Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650, Cambridge, 1984, c. 144.
- 66 "Книга путешествия" Эвлии Челеби, с. 32.
- 67 F. Dalsar, a.g.e., s. 40.
- 68 Aynı eserde, s. 40, 80.
- 69 N. Göğüş, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 137.
- 70 F. Dalsar, a.g.e., s. 79.
- 71 O. Aslanapa, Turkish Art and Architecture, 1971 London, s. 304.
- 72 K. Otto-Dorn, Türkisch Keramik, "Schriften des Kunsthistorische Instituts der Universität Ankara", no: 1, 1955, s. 58.
- 73 İsmail Hakkı Oygur, Motifs Libreset Impressionisme Dans les Arts Ceramiques Turcs a l'epoque Ottomane, Acti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Napoli 1965, s. 196.
- 74 T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, c. II, İstanbul 1951, s. 147.
- 75 В. Клейн, Путеводитель по выставке тканей XVII-XIX веков, Собрание музея, Москва 1926, с. 17.
- 76 T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, c. II, İstanbul 1951, s. 84-89.
- 77 T. Öz, *Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşları*, s. 448-449.
- 78 O. Aslanapa, a.g.e., s. 307.
- 79 М.В.Фехнер, a.g.e., s. 84.
- 80 В. Клейн, Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII в. и их терминологии, с. 39.
- 81 F. Dalsar, a.g.e., s. 74-76.
- 82 A.e., s. 73-74.
- 83 Staatliche Museen Zu Berlin, Führer durch das Islamische Museum, Abb. 2.
- 84 В. С. Шандровская, Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа, Культура и искусство Ближнего и Среднего Востока, IV тысячелетие до н.э., Ленинград 1960, с. 181-182.
- 85 О. В. Румянцев, Государственный Музей Искусства Народов Востока, Краткий обзор коллекций, Москва 1960, с. 12-14.
- 86 Оружейная палата, Москва, Путеводитель по выставке иранского и турецкого искусства XVI-XVII вв., Москва 1960, 12-14.
- 87 O. Aslanapa, a.g.e., s. 307.

- 1 J. Szygowsky, "Seidenstoffe aus Aegypten", *Jahrbuch der K. Preussischen Kunstsammlungen*, Bd. 24, Berlin 1903, c. 153.
- 2 Lopez, Silk Industry in The Byzantine Empire, *Speculum*, XX, I, 1945, c. 11.
- 3 Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, c. 52-53.
- 4 Henning, Die Einführung der Seidenzaupenzucht im Bizantinerreich, *Bizantinische Zeitschrift*, B. 33, 1933, c. 309-310.
- 5 E. Pariset, *Histoire de la Soie*, vol. II, Paris, 1865, c. 31; K. Broglio d'Ajano, *Die Venezianische Seidenindustrie*, Stuttgart 1893, c. 6.
- 6 Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага, 1929, c. 223.
- 7 O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, 3. Aufl., Berlin 1936, c. 25.
- 8 O. von Falke, *a.g.e.*, Abb. 182.
- 9 O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, fig. 374.
- 10 O. von Falke, *a.g.e.*, Abb. 185.
- 11 L. Brehier, *La Sculpture et les Mineurs Byzantins*, Paris 1936, c. 54. pl. LXXXIX.
- 12 O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Zweiter Band, Berlin, 1936, Abb. 255., 258.
- 13 Н. М. Беляев, Украшения поздне-античной и Ранне-византийской одежды, *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov*, *Archéologie, Histoire d'art, Etudes Byzantines*, Prague 1926, c. 227.
- 14 В. Клейн, Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIIIв. и их терминология, Москва, 1925, c. 14-15.
- 15 Schmitter-Picard, *Sericarii*, "*Melanges Ch. Picard*", vol. II, Paris 1949, c. 953.
- 16 В. А. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, т. I, Москва, 1960, м. 48-49.
- 17 Книга Марко Поло, Москва, 1955, c. 56.
- 18 *The Travels of Ibn Battuta*, vol. II, Cambridge, 1962, c. 425.
- 19 *A.g.e.*, s. 437.
- 20 P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul 1934, c. 2.
- 21 T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, c. 270, pl. 77.
- 22 *A.g.e.*, c. 271, pl. 78.
- 23 T. Öz, Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşları, *V. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1960, s. 448-449.
- 24 *A.g.e.*, s. 449.
- 25 Al-Umari, "Mesalik al-absar fi al-amsar". (*Voyages des yeux dans les royaumes des différents contrées*), trad. par M. Quatremère. - *Notice et Extraits des Manuscrits de la Bibl. du Roi*, t. XIII, Paris 1838, c. 366.
- 26 Bautier R. H., "Points de vue sur les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen-Age.- Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien." *Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime* (Beurouth, 5-10 septembre 1966) présentés par M. Mollat., Paris 1970, c. 317.
- 27 T. Öz, Türk Kumaş Tarihi Üzerine Araştırmalar, *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, c. 560.
- 28 J. Schiltberger, *Travels and Bondage*. London, 1879, c. 34.
- 29 H. İnalçık, Bursa, I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, *Belleten*, c. XXIV, S. 93 (Ocak 1960)'dan ayrı basım, Ankara, 1960, c. 53.
- 30 G. R. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, 1932, c. 122.
- 31 "Книга путешествия" Эвлии Челеби, 2 том, перевел с турецкого, исследованием и комментариями снабдил Г. В. Путиридзе, вып. I, грузинский перевод, Тбилиси, 1971, c. 39.
- 32 *A.g.e.*, c. 38.
- 33 "XV. asrın sonununda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar, II, Kanunname-i İhtisab-ı Bursa" (1502), *Tarih Vesikaları*, c. II, s. 7-12, Haziran 1942-Mayıs 1943, c. 29-31.
- 34 *1640 Tarihli Esar Defteri*, Ankara 1982, c. 25, 27, 29, 46, 49.
- 35 F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, c. 32, 34, 40, 45.
- 36 F. Dalaslar, *a.g.e.*, c. 156, 190-192.
- 37 M. Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, vol. XXIII, part I and II, April 1980, Leiden, c. 145.
- 38 T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, c. I, İstanbul, 1946, c. 44.
- 39 F. Dalsar, *a.g.e.*, c. 60.
- 40 Д. А. Гудиашвили, "Сеяхат-наме" Эвлии Челеби как источник по историю шелкоткацкого производства Стамбула XVIIв., Бартольдские чтения, 1990, Москва, c. 23
- 41 Д. А. Гудиашвили, Сведения Эвлии Челеби о бедестанах Стамбула, Очерки по истории городов Ближнего Востока, II,

OSMANLI LONCA TEŞKİLATI ÜZERİNDE İSLÂMÎ ETKİLER

PROF. DR. TİMUR KURAN

UNIVERSITY OF SOUTHERN CALIFORNIA, DEPARTMENT OF ECONOMICS / A.B.D.

Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın her büyük şehri, en azından geleneksel el sanatlarının üretildiği ve satıldığı renkli tarihi şehirlerin izlerini sergiler. İstanbul'daki Kapalı Çarşı ve Kahire'deki Khan al-Khalili bu pazarlar arasında en ünlüleridir.¹ Her yıl milyonlarca turist, bu görkemli yapıları görmek ve endüstrileşmemiş bu yapılarda gezinmenin heyecanını yaşamak için bu mekânlara akın ederler.

Bu yapılara verilen değer sadece tarihî önemlerinden değildir şüphesiz, asıl önemli olan hissedilen büyüleridir. Günümüzde Akdeniz Bölgesi boyunca rastladığımız modern çok katlı alışveriş merkezlerinin aksine, eski çarşılarındaki bu dükkânlar buraları ziyaret edenleri küçük, ilginç ve ender rastlanan uzmanlaşma şekilleri dolayısıyla etkilerler. Envanterlerini düzenleme şekilleri kendilerine özgüdür. Bugün bu çarşıların kendilerini bakır, mücevherat ve el örgüsü gibi geleneksel ürünlerin satışıyla sınırlamalarına rağmen, bu çarşılar hâlâ bir çok turist için yoğun ilgiyi çekmeye devam etmektedir. Gerçekten de yabancı para ile alışveriş yapılan yerler, özellikle de tişört standları yükselen bir ilgiyle karşı karşıyadır. Fakat bazı turistler bile karışık duygular içindedir. Birçok kişi bu yeni tarzın, tarihin kendine has görüntüsünü zenginleştirmeyi sağlayacak ama çok da estetik olmayan eklentiler olduğu fikrindedir.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar, bu büyük çarşılar, çeşitli konularda uzmanlaşmış zanaatkar (esnaf) loncalarına dönüştü. Örneğin, ciltçiler, ayakkabıcılar ve diğerleri tiplik ve ayrı loncalarda toplandılar. Batı Avrupa ve diğer yerlerdeki benzerleri gibi bazı loncalar ekonomik, sosyal ve politik fonksiyonları açısından seçilmiş ve görevlendirilmiş kişileriyle artık profesyonel loncalar görünümün-

deydi. Lonca üyeliğine giriş sınırlıydı, ürünlerin niceliği konusunda bir zorlama vardı. Üyeler arasında karşılıklı yardımlaşma teşvik ediliyordu. Vergilerin devlet lehine toplanması ve bazı durumlarda devletin arz hedeflerini sağlamak için yarı resmî kuruluşlar gibi görev yapıyorlardı.

Aynı zamanda, İslâm alemindeki loncalar ortaya çıktıkları ve geliştikleri farklı kültürlerin özelliklerini göstererek birbirlerinden ayrılıyorlardı. Neredeyse varlıklarının son dönemlerine kadar, lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları düzenleyen Şeriat Mahkemeleri, Avrupa hukukunda daha endüstriyelleşme başlamadan yüzyıllar önce belirgin bir özellik olarak ortaya çıkan bir noktayı, şirketeleşmeyi tanımamıştır; ayrıca, Batı'daki loncaların tersine İslâm alemindekiler modern bankalara geçişi sağlayamamışlardır. Bu karşıtlıklar günümüze kadar ayakta kalan çarşıların fiziksel altyapılarında göze çarpar. Eğer böyle bir çarşı bugün turist akınına uğruyorsa, mimarilerinin, daha ziyade Avrupa inisiyatifi ile oluşturulmuş kurumlara dayalı modern alışveriş merkezlerinin aksine, farklı üretim ve satış tarzlarını anımsatmasındandır.

Bu makalenin amacı İslâm dünyasındaki loncaların ortak özelliklerini, özellikle de Osmanlı loncalarını, dinle bağlantılı özelliklerini vurgulayarak tanımlamaya yöneliktir. İslâmîyet bu loncaların evrimini nasıl etkilemiştir? Acaba normları veya üyelikleri üzerinde bir etki göstermiş midir? Eğer varsa, loncaların hangi tarz ayrıcalık veya yükümlülüklerini düzenlemiştir? Ve hangi yolları izleyerek modernleşme sürecini yaşamaya başlamışlardır? Bu soruların hepsi de Osmanlı'nın ekonomik tarihinde-

ki değişiklikler yoluyla anlaşılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstrileşmesinin neden bu kadar geç başladığını ve ekonomik modernizasyonunun Batı sermayesi tarafından neden finanse edilmek zorunda kaldığını anlamak için İslâmî kurumların Osmanlı'nın elindeki fırsatları nasıl kısıtladığının derinine inilmelidir. Bu gözlem tabii ki İslâmî kuruluşların ortaya çıktıkları Ortaçağ'da işlevsel olmadığı, zaman içerisinde hiçbir değişiklik geçirmediği ya da hiçbir yararlı etkileri olmadığı anlamına gelmez. Ancak, gene de Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâmî mirasının ekonomik modernleşmesini engellediği olasılığını akla getirir.

Yukarıdaki fikre bir giriş sağlamak amacıyla, eğer lonca üyeliğinin sadece Müslümanlara açık olduğu ve loncaların İslâmî kurallar çerçevesinde yönetildiği varsayımından hareket edecek olursak, Osmanlı loncalarının İslâmî loncalar olmadığını söylemem gerekir. Bunlar İslâm alemindeki loncalara göre daha iyi karakterize olmuştu, çünkü birçok gayrimüslim üyeye sahipti ve benzer bir öneme sahip bir şekilde, evrensel ekonomik ve politik güçlere tepki olarak ortaya çıkmışlardı. Loncaların anti rekabetçi niteliklerini meşru kılmaya yardımcı olmak bir yana, İslâmîyet'in en belirgin özelliği modern endüstri formlarına dönüşümü kolaylaştıracak dış gelişmelerin önünü tıkadığıdır. Söz konusu engeller sadece loncaların gelişmesini ve modern firmalara dönüşmesini engellemekle kalmamış, aynı zamanda ortadan kalkışını sisteminin son kuşakları için daha da acılı bir hale getirmiştir. Başka bir deyişle İslâmîyet, öncelikle loncaların işlediği sosyal, yasal ve ekonomik çevreyi etkilemesi dolayısıyla birincil bir faktördür ve öncelikli etkiye sahiptir. Özellikle Batı'da endüstrileşmeden önce dahi profesyonelleşmeye ve büyük çaplı iktisadî ilişkilere daha elverişli bir çevrede faaliyet gösteren Batılı tüccarların ve üreticilerin önlerindeki fırsatları İslâm aleminde bastırmıştır.¹

KÖKENLERİ

Kur'an, loncalara atıfta bulunmaz. Bilindiği kadarıyla, ilk İslâmî loncanın ortaya çıkması İslâmîyet'in doğuşundan en azından beşyüzyıl sonrasına rastlar. Kahire'de bir sinagogda bulunan XI. yüzyıl kaynaklarında aynı işi yapan dağınık zanaatkar gruplarından bahsedilir; bu ise, bazı profesyonel örgütlenme türlerinin başladığı-

nın bir işaretidir.² XIV. yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden Faslı gezgin İbn Batuta da ihtiyaç halindeki kardeşleriyle dayanışma gösteren lonca tipi örgütlerin varlığından bahseder. Fakat bu tarihte bölgedeki zanaatkarların çoğu organize olamamıştı ve ancak küçük bir kısmı meslekî uzmanlaşma yoluyla gruplaşmıştı.⁴ İslâm aleminde (esnaf, hırfa veya ta'ifa)⁵ bilinen ilk loncalara ait kayıtlar loncaların Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihten itibaren yayılmaya başladığı XV. yüzyıldan kalmadır. Bu tarihi örnek Avrupa'dakilerle benzerlik gösterir. Az sayıda loncanın XIII. yüzyıldan önce kurulmasına rağmen, Avrupa'da loncaların yaygınlaşması için daha bir yüzyılın geçmesi gerekcekti.⁶

XVII. yüzyıldan itibaren, loncalar, İslâm dünyasının her büyük şehrinde çalışan nüfusun neredeyse tamamını kapsayarak bütünsel bir sistem tarzını almıştı.⁷ Ünlü gezgin Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda İstanbul'da aşçılar onaltı özel lonca oluşturuyordu. Balıkçılar ağlarının türüne göre onbir değişik loncaya ayrılmıştı. Soytarı ve meddahlar ise oyun tarzlarına göre on iki loncada toplanmıştı. Bazı gruplar binlerce üyeye sahipti. Bahçıvan loncaları, tellak loncaları bu gruplara örnektir. Haritacılar ya da fırın yapım ustaları üye sayıları yirmiden az olan loncalarda toplanıyordu.⁸ Evliya Çelebi, Kahire'de, bürokrasi, askeriye ve ulema dışında, bütün meslek gruplarını ihtiva eden 300 loncanın bulunduğunu yazar. Dilenciler, yankesiciler, fahişeler bile lonca kurarak örgütlenmişlerdir.⁹ Yakın dönemdeki verilere göre, Şam'da ve Halep'te 160 ile 180 loncanın olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰

LONCALARDA DİNÎ YAŞAM

Müslüman dünyasındaki çoğu loncaya giriş ve terfi etme dinî törenler eşliğinde yapılır, topluca dualar edilir ve namazlar kılınırdı. Buna ilâve olarak üyelerin dürüst ve dindar olmaları beklenirdi. Bu kuralların nedeni bilinmemektedir. Fakat VIII. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da yayılmaya başlayan uhuvvet ve dayanışma olguları çerçevesinde, âhi teşkilâtlarını da kapsayan örgütlenmelerde geliştikleri düşünülmektedir. Fütüvvet teşkilâtı olarak bilinen bu kurumlar hastalara ve düşkünlere yardımı ortak bir amaç olarak görüyordu. Manevî ve ahlakî misyonları da üstlenmişlerdi. Çoğu teşkilât, üyelerinin İslâmîyet'in yayılması davasına kat-

kıda bulunmasını bekliyordu. Ancak, daha sonra ortaya çıkacak olan loncaların aksine, fütüvvet teşkilâtları meslekî profesyonelleşme ilkesi üzerinde kurulmamışlardı. Örneğin bir fütüvvet teşkilâtında tabakhaneciler, kuyumcular ve duvar ustaları aynı anda bulunabiliyordu.¹¹ XIV. yüzyılda İbn Baruta Anadolu'da uhuvvet mefhumu üzerine kurulmuş zanaatkâr lonca teşkilâtlarından bahseder ki bunlar muhtemelen fütüvvet teşkilâtlarıydı ve ilerleyen zamanlarda gelişerek resmî loncalara dönüşeceklerdi.

Zaman içerisinde, belirli bazı fütüvvet kurumları siyasî muhalefet merkezlerine dönüşmüş, bazıları da hırsızlık ve yağmacılığa başlamıştır. Bu gibi durumlarda merkezi otorite bu tip kurumları dağıtma ya da en azından denetim altına alma arayışına girmiştir. Devletin inatlaşmaları ve dikbaşı olmaları bu kurumların profesyonel meslek grupları haline getirilmelerini geciktirmiş olmalıdır. Müslüman dünyadaki ilk loncalar resmen tanınmamışlar, hatta bazıları bir süre gizlice faaliyet yürütmüşlerdir. Sonuç olarak, dünyanın diğer taraflarında olduğu gibi¹², hakim kadrolar bu meslekî profesyonelleşme eğilimine direnmeyi bırakacaklar; kurulu loncalara, hukukî olarak resmen olmasa da, belirli bir meşruiyet tanıyarak, çabalarını siyasî ve ekonomik faaliyetlerini kontrol etmeye yönelteceklerdir.

İslâm dünyasında kurulan loncaların yoğun İslâmî işlev ve sembolizmine rağmen, çok az lonca farklı dinden olan kişileri üyeliğe almamıştır. Özellikle şehirlerde bir çok lonca dinleri farklı üyelerden oluşuyordu. Bernard Lewis loncaların karma yapısını İslâm alemindeki loncaların önemli bir farklılığı olarak tanımlar: "Avrupa'daki loncalar bazı Hristiyan gruplara bile kapalı iken, (İslâm dünyasındakiler) Müslümanların yanı sıra Yahudi ve Hristiyanlara bile açıktır... hatta bazılarında gayrimüslimler hakimdir."¹³ XVII. yüzyılda Bursa'da özellikle üç loncanın tamamına yakını gayrimüslim kontrolündeydi. Kefen imalatçıları gibi tamamen dinî hizmet veren lonca bile karışık dinlere mensup kişilerden kurulmuştu.¹⁴ Şam'daki hattat, soytarı, kuyumcu, bakırcı, halıcı ve ayakkabıcı loncaları karışık loncalardı. Ayakkabıcılar loncası ilginç bir biçimde iş bölümü yapıyordu. Bazı tip ayakkabılar sadece Müslümanlar, bazıları da sadece Hristiyanlar ya da Musevîler tarafından üretiliyordu.¹⁵

Hristiyan ve Yahudiler loncaların dinî yaşamına büyük zorluklarla karşılaşmadan uyum sağlayabiliyorlardı. Müslüman ustaların yanında çıraklığa başlayanlar kendi dinlerinin gereklerini yerine getirebiliyordu. Loncaya giriş törenlerinde Hristiyan adaylar İncil'den dua okuyor, Müslüman adaylar İslâmî yemin ediyor, Yahudi adaylar ise On Emir'i okuyorlardı.¹⁶ XVII. yüzyılın sonlarına doğru bazı loncalar az ya da çok dinî yapıdan sıyrılıyordu. Bunun başlıca nedeni loncaların gayrimüslim üyelerinin sayılarının artmasıdır. Anadolu'daki kurumlarda dinî yapıyı geri plâna atmanın bir işareti de XVII. yüzyılın sonlarına doğru "lonca" kelimesinin bu kurumların ortak adı olarak telâffuz edilmesidir. Bu isim ya İtalyanca Loggia (kiralık yer) ya da İspanyolca Lonja (takas ya da satış yeri) kelimelerinden gelmektedir. Muhtemelen İspanya'dan gelen Yahudi mülteciler tarafından kullanılmıştır.¹⁷

Öte yandan bazı loncalar etnik ya da dinî bir homojenliğe de sahiptirler. Örneğin İstanbul'da balık aşçıları'nın tümü Hristiyan Rum, su kemeri kazıcıları ise Müslüman Arnavutlardı.¹⁸ Şam'da duvarcı ve yontma ustaları sadece Hristiyanlardı. İstanbul, Halep, Kahire gibi şehirlerde mezbahacılar ve eczacılar sadece belli dinî gruplara açıktı.¹⁹

Bu örnekler loncaların daha ziyade milletlerin uzmanlaştıkları alanlarda kurulduğunu yansıtır. Tıpkı diğer devletler gibi, Osmanlı Devleti de kendisine hizmet eden bu homojen kuruluşlara hoşgörülü yaklaşmış, hatta teşvik etmiş ve de korumuştur. Selânik'te yünlü giyisilerin üretimi tamamen Yahudilerin elindeydi. Osmanlı yetkilileri bu tekeli korumuş ve diğerlerinin -hatta Müslüman Türkler'in dahi- Yahudiler kendilerine gerekli olan miktarı çekmeden bölgeden yün almalarını yasaklamıştı. Devlet bu ayrıcalığın karşılığı olarak Yahudi elbise imalatçıları'nın ürünlerini başkente göndermelerini bekliyordu.²⁰ Osmanlı Devleti heterojen loncaların karşısına da dikilmemiştir. İstanbul'daki su taşıyıcıları loncası İmparatorluğun son dönemlerine kadar baskın olarak Türkler ve Ermenilerden oluşuyordu. Kürekçiler loncasında ise Türk ve Rum ağırlığı vardı.²¹

Bu bilgilerin ışığında, İslâm alemindeki loncaların ne ekonomik başarılarını İslâm dinî ile doğrudan bir ilişkilendirmek ne de birazdan tartışmaya başlanacak olan

ekonomik yetersizlikleri sebebiyle İslâmîyet'i sorumlu tutmak için bir sebep vardır. Din, loncalarının faaliyetlerinde çoğunlukla törenlerde ön plâna çıkar; fakat Müslüman ustalar ile gayrimüslim meslektaşları arasında ayrırcı bir unsur olarak yer almaz.

Prensip, İslâmîyet loncalardaki ustaların meslekî tutumlarını, yani üretici, tüketici ya da satıcı olarak faaliyetlerini şekillendirmiş olabilir. 1940'larda ortaya çıkan "İslâmî İktisadiyat" adlı düşünce okulu mensupları, ekonomide farklı bir davranış tarzı bulunduğunu ve bunun, tatbik edildiği müddetçe, Müslümanların ekonomik başarılarının nedeni olduğunu öne sürmüşlerdir.²² Ancak eldeki bulgular değişik dinlerde davranış farklılıklarına -en azından loncaların endüstrileşme çağında yok olmaya başlamalarına kadar- işaret etmemektedir. En azından "İslâmî davranış tarzı" tarafından yönlendirilen Müslüman loncalar Batı Avrupa'daki loncalarda da gözlenen aynı tekeli eğilimlere yönelmiştir. Müslüman zanaatkarlar mesleklerine dinî sınırlar koymamışlardır. Fiyatları, üretim standartlarını ya da müşterileri İslâmî çerçevede çizilen sınırlar içerisinde belirlemiyorlardı.

Eğer İslâmîyet Osmanlı lonca sisteminin kuruluşu ve gelişmesinde bir rol oynamışsa, bu, herşeyden önce loncaların imtiyazlar, sorumluluklar ve kısıtlamalar vasıtasıyla meşrulaşması sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak eşit derecede önemi haiz bir başka nokta ise Osmanlıların yapmadıklarıdır. Loncaları kuran ve şer'i hükümler uyarınca davranışları için zorlamamışlardır. Müslüman zanaatkarlara meslekî davranışlarında başka dinlerin mensuplarından ayrılmalrı konusunda şart koşmamışlardır. Piyasa yönetiminde inanç ayrılıklarının fazla üzerinde durmayan insanlar olarak, loncaları sadece kendilerine sadık teşkilâtlar olarak düşünmüşlerdir. Denetleme mekanizmasına dinî motifler uyarlandığı vakit, bunun sebebi, belirleyici olmaktan ziyade, destekçi olmuştur.

DEVLETİN LONCALARI İDARESİ

Osmanlı yönetici sınıfına göre loncalar yararlı ama aynı zamanda tehlikeliydi de. Organize kuruluşlar oldukları için fiyatların kontrol edilmesine yardımcı oluyor, kıtlıkları engelliyor, dürüstlük ilkesini üyelerine aşıyor ve vergi geliri sağlıyorlardı. Fakat bu örgütlülük aynı zamanda devlete karşı çıkabilir ve siyasî istikrarsızlık yara-

tabilirdi. Dağınık ve organize olmamış üreticilerden farklı olarak, bir coğrafi bölgede aynı mesleklerden kişilerin oluşturduğu loncalar tekelleşme yaratabilir, bu durum da bölgedeki diğer üreticilerin ve tüketicilerin zararına olabilirdi; halkın siyasî statükodan memnuniyetsizliği bir yan faktör olarak ortaya çıkabilirdi. Bu varsayımlardan hareketle, Osmanlı idaresi loncalara bir takas teklif etmiştir: tekel kurmalarının resmen tanınmasına karşılık, loncalardan devlet denetimi altında olmayı kabul etmeleri ve korunan diğer grupların ekonomik çıkarlarının zararına neden olabilecek hareketlerden kaçınmaları isteniyordu. Devlet görevlileri, loncaların birbirlerinin ekonomik bölgelerine girmelerini engelliyordu; loncalar da kendi aralarında pazar paylaşma düzenlemelerine saygı gösteriyorlardı.

Bu pazarlığın en fazla ortada olduğu örnek devletin yiyecek satıcılarıyla ilişkileriydi. Mısır'ı 1517'ye kadar yöneten Memlûklular gibi Osmanlılar da rutin bir şekilde tahıl depolarını kıtlık bölgelerine yiyecek göndermeye zorlamışlardır. Ayrıca, yiyecek sıkıntısı olan yerlerde fiyatları yüksek kâr sağlamak için arttıranları cezalandırmışlardır. Öte yandan ilgi çekici bir başka nokta da değişik bölgelerden tahıl tüccarlarının ve fırıncıların karteller oluşturmasına izin vermeleridir.²³ Denetim süreci hiçbir zaman mükemmel olmamıştır ve kartellerin etkileri zaman ve mekana göre değişiklikler göstermiştir. Ancak, herşeye rağmen olağanüstü hallerde uyulması gereken bir dağıtım yönetmeliği oluşturmuşlardır.

Osmanlılar en azından kamu önünde rekabet karşıtı politikalarını adillik standartlarına uygun göstererek ve Müslümanların ihtiyaçlarına hizmet ettiğini iddia ederek meşru kılmışlardır. Bu politikaların tebaanın çıkarına mı yoksa kendi uzun vadeli çıkarlarına mı hizmet ettiği tartışma konusudur. Kıtlık konusunda yakın döneme ait bir araştırma vurgunculuğa karşı önlemlerin üretimi düşürdüğünü ve kıtlığı kontrol altına almaktansa daha da arttırdığını ortaya koymuştur.²⁴ Ancak Osmanlı toplumunda rekabet konusundaki her türlü kısıtlamadan kârlı çıkanların kimler olduğunu bulmak son derece basittir. Eğer bir kıtlık sözkonusuysa, yiyecek fiyatlarının tavana vurmasının engellenmesi açlık çeken insanlara arzın denge noktasında sunulmasıyla bir rahatlık getirmektedir. İşte tamamen bu muhakemeden hareketle Os-

manlı tebaası sorunlu bölgelerdeki insanlara tavan fiyatların yararlı olduğu fikrine varmıştır. Günümüzde orta dereceli bir ekonomi bilgisine sahip bir insanın anlayacağı serbest piyasa ekonomisindeki yokluk kaynaklı fiyat fırlamalarının kendinden kontrollü olduğu olgusu o dönemde bırakın insanlar tarafından savunulmayı, telâffuz dahi edilmiyordu.

Fiyatların devlet kontrolünde olması İslâm aleminde loncaların ortaya çıkmasından çok daha önce de vardı. VIII. yüzyılda Arap yöneticiler pazarları, özellikle de hammadde satılanları düzenlemek için resmi muhtasib atamışlardır. Kuran'da bu tip düzenlemelerden bahsedilmemiştir, ancak biliyoruz ki İslâmîyet'in yayılmasından çok daha önce Bizans'ta da benzer işlevi yerine getiren görevliler bulunmaktaydı. Dolayısıyla, ilk dönem Müslümanlarının, bu kurumu, kültürlerarası temaslar vasıtasıyla etkilenerek, kendilerine uyguladıkları ihtimal dahilindedir. Ancak bu denetçilerin görevleri zamanla değiştirilmiştir. İslâmî kurallar ışığında bu kişilerin görev ve sorumluluklarına genel ahlak kurallarına uygunluğu denetlemek de eklenmiştir. Böylece muhtesibler, asıl işlerinin yanı sıra, Cuma namazına gidenleri ya da halka açık alanlarda erkekler ve kadınlar arasındaki konuşma ve davranışları da izlemeye başlamışlardır. Pazarları, müşteri ve satıcıları korumak amacıyla, bir düzene sokmak için, tartı ve ölçüm aletlerini ya da altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış para ve mücevheratın hileli olup olmadığını kontrol edip, doğru olmayan herhangi bir şey yakaladıklarında bunu kamuya ifşa etmişlerdir.²⁵

Fiyatlara gelince, muhtesibin genellikle kâr marjlarını belirlediği ve uyguladığı görülür. XV. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki denetçiler çoğu ürün için kâr marjını %10 olarak belirlemişlerdi. Üretimi zor olan mallarda ise bu marj %20'lere kadar çıkabiliyordu. Ayrıca en azından faiz yasağına riayet edilmeyen yerlerde kredilerde faiz oranı %20'yi bulabiliyordu. Bütün mallarda narh uygulanması sebebiyle, en azından prensip olarak, fiyatların sabit kalması ümit edilirdi.²⁶ Piyasa koşulları değiştiği zaman fiyatları koruyabilmek için muhtesibler kimi zaman mahkemelerden ya da yöneticilerden de yardım alarak statükoyu korumaya çalışıyorlardı. 1605 yılında Sofya'daki tabakhanelerden, dışarıdan gelen tüccar-

ların, bölgedeki derileri narhın üzerinde fiyat vererek aldıklarına dair şikâyetler gelmişti. Buna karşı merkez, dericilerin kendi bölgelerindeki tabakhanelerin ihtiyaçları tam olarak karşılanmadan dışarıya deri satmalarını yasakladı. Ayrıca dışarıdan gelen kişilere yüksek fiyatla satışlar yapılması da engellendi.²⁷

...

Fiyatları ideal hale getirmek için yapılan bu kontroller geçmişte İslâm dünyasında uygulanan arz talep dengesine göre fiyatların kendiliğinden belirlenmesi uygulaması ile geliyordu. Fiyat kontrollerinin İslâmîyet adına yapıldığı savı kimi zaman İslâmîyet'in kendisi ile bile çelişiyor ve eleştiriliyordu. Öte yandan rekabetin canlanmasına bir ölçüde izin vererek dînî gelenekleri de gözardı etmiyorlardı. Çiftçiler şehre mahsül getirdiklerinde kadı adına hareket eden muhtesib ürünleri tarttırıp, kalitesini inceliyor ve ürünün kalitesi hakkında olası tartışmaları engelliyordu. Muhtesib, potansiyel alıcılardan ulaşması için getirilen malı üç gün süreyle depoda muhafaza ediyor..., ve potansiyel müşteriler²⁸ ihtiyacın net olarak bilinmesine, fiyatların belirlenmesine yardımcı oluyor, modern terminolojide tam rekabet dengesi ile tanımlanan olay gerçekleşiyordu. Tüm müşterilere haber verilmeden gelen malların satışının yasaklanması eski bir İslâmî gelenektir. Hz. Muhammed'in bir hadisinde kervan yola çıkmadan önce varacağı yere kervanın geleceği haber verilmesi istenir.²⁹

Pazar denetçisinin yaptığı en önemli ve aynı zamanda İslâmî açıdan kuşkulu iş loncalara girişi zorlaştırmaktı. Herhangi bir loncanın bulunduğu bölgenin dışından gelen bir kişi ne kadar usta ve kalifiye olursa olsun, loncaya girişi engelleniyordu. Şam'da keten ya da ipek kumaş boyayıcıları kumaşlara sadece kendi motiflerini işleyebiliyorlardı.³⁰ 1706'da Plodiv bölgesinde elbise imalatçıları loncasının izni olmadan elbise yapmanın cezası 200 kuruştı. O zamanlar bu para ile Plodiv'de üç ev satın alınabilirdi.³¹

Pazar denetçisinin önemi zamana ve yere göre değişmiştir. Bazı bölgelerde kuralların uygulanması doğrudan İslâmî mahkemeler tarafından yapılırken bazılarında denetçiler kuralları uygulayan tek otoriteydi. Loncaların zaman içinde sayıca artıp güç kazanmalarıyla birlikte, lonca yöneticileri Pazar denetçilerinin yaptıkları işleri

yapmaya başladılar.³² Böylece loncaları kendileri denetlediler, mahkemelerle ilgilendiler ve böylece denetçiler işlevini yitirdi. Ancak otoritenin el değiştirmesi, üretici ve tüketicilerin Pazar kurallarına göre davranması gerekliliğini ortadan kaldırmadı. Fiyatların sabitlenmesi, üreticilerin güvenliğinin sağlanması, tüketici haklarının korunması için bu kuralların gerekli olduğu düşünüldü.

İÇ İDARE

Başından itibaren muhtesipler uzman yardımcılarla birlikte çalıştılar. Bu yardımcılar loncalar belirginleşip meşruiyet kazanınca, ünvanları bölgeden bölgeye değişen lonca liderleri haline dönüşmeye başladılar: Arap Ortadoğu'da *şeyh*, Kuzeybatı Afrika'da *emin* ve Türkiye'de ve Balkanlar'da *kethüda* veya *kabya* olarak adlandırılıyorlardı.³³ Bu kişilerin görevleri arasında resmî emirlerin uygulanması, lonca üyelerinin eşit fırsatlara sahip olması ve devlet ve loncalar arasında köprü vazifesi görmesi bulunuyordu. Kimi zaman devlet adına vergileri de onlar topluyordu. Genellikle loncalara çırak olarak girebilmek için bu *kethüdaların* onay vermesi gerekiyordu. Devlet genelde bunları dindarlık ve dürüstlükleriyle tanınan insanlar arasından seçerdi. Seçim sürecinin Müslümanları kayırmasına rağmen, gayrimüslimler de karışık ya da tamamen gayrimüslim yoğunluktaki loncalarda lider seçilebiliyorlardı.

Lonca üyelerinin hareketlerinden sorumlu insanlar olarak, loncada düzen sağlayabilmeleri için, liderlerin baskı yapmalarına ve bedensel cezalar uygulamalarına izin veriliyordu. Adi suçlar ya da kötü imalât ve haksız rekabet gibi ekonomik suçlar için ağır cezalar uygulayabiliyorlardı.³⁴ Lonca lideri kuralları ihlal eden bir üyeyi cezalandırırken, diğer üyelerin de desteğini arkasına almış farzedilirdi. Lonca üyeleri kuralları ihlal edenlerle ilişkilerinde, soyutlanmalarına izin verilmeyecek bir şekilde mesafeli davranıyorlardı.

Lonca kuralını ihlal eden bir üye loncasının gücünü de azaltmış, böylelikle de kuralların üyelerin ortak çıkarlarına hizmet ettiğini anlamış olurdu. 60 ustadan oluşan bir kürkçü loncasını ele alırsak; üyelerden birisi birgün daha fazla kürk satmak için meslek kaideleri ile bağdaşmayan yüksek indirimler yapmaya başlar. Fazladan sattı-

ğı birkaç kürkün kârını hânesine geçirecek,³⁵ diğer üyelere vereceği zarar bireysel olarak çok ufak da kalsa, bu kazanç diğer lonca üyelerinin kârı pahasına gerçekleşecekti. Ancak birinin kâr etmesi diğer arkadaşlarının zararına olacaktır, adeta ettiği kâr diğer lonca üyeleri üzerinden kazanılmış gibidir. Belki birkaç kürk fazla satmak diğerlerini çok fazla etkilemeyecektir.³⁶ Ancak lonca üyelerinin tamamının aynı tarzda hareket etmesi halinde sonuç ne olacaktır? Tepki ve karşı tepkiler beher kürk başına yaşanacak bir fiyat düşüşünü marjinal maliyet seviyesine indirerek tüm lonca için öngörülen kârın ortadan kalkmasına sebebiyet verecektir. İşte bu noktada lonca liderinin fiyat disiplini sağlamanın üyeleri neden bu derece mutlu ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Bir fiyat savaşının tüm loncaı iflâsa sürükleyeceğinin bilincinde olarak, üyeler potansiyel kâra lonca disiplini tercih etmişlerdir.

Benzer şekilde hileli mal satan (örneğin hileli ölçüm yapan) bir üye kendisini istenmeyenler listesine girmiş sayabilir. Diğer lonca üyelerinin bunu yapmayarak dürüst kaldıklarını varsayarsak, sözkonusu lonca itibarını kurtarabilir. Ancak, lonca üyelerinin tümü müşterilerini aldatmaya başlarsa, işte o an loncanın tüm itibarı ortadan kaybolacaktır. Müşteriler kandırılacakları endişesiyle, ihtiyaçlarını başka ürünlerle ikame edip, başka bir şehirdeki loncadan alış veriş yapmaya başlayabilir. Hoşnutsuzluğun devam etmesi durumunda lonca politik müdahalelerle karşılaşabilir ve hatta kapatılabilir.³⁷ Bu yüzden dürüst tanınmak ve güvenilebilir olmak tüm loncanın ortak çıkarıdır.

Lonca üyelerine kısıtlamalar uygulamayı dinî bazı nedenlerle bağdaştırmak da çok kolaydı. Diğer dinler gibi İslâmîyet de, insanların ticarette dürüst olmasını emreder. Bu yüzden asıl amaç loncanın kârlılığını korumak olsa bile hilelere karşı konulan kurallar dinî bir kıfta kamufle edilebilir. Benzer şekilde fiyat kırmaya karşı konulan kurallar, profesyonel işbirliği yapan lonca üyelerinin loncanın toplam gelirinden aldıkları payı diğerleri pahasına arttırmalarını önler. Bazılarının İslâmî bazılarının da lâik eğilimlere sahip popüler kitapların yazarları eski çarşılar hususunda yazdıkları eserlerde tüm bu kuralların arkasında dinî motivasyon olduğunu vurgulamaya çalışırlar. Çoğu bu kuralların rekelleşmenin devamına

yönelik olduğunu gözden kaçırmıştır.³⁸ Tek taraflı olarak yaptıkları yorumlarda, Sabri Ülgener'in de dikkat çektiği üzere, herşeyi eski teamüller üzerine oturtmaya çalışmışlardır. Başlangıcından beri loncaların “yaşa ve yaşat” düsturu dinî gelenekler arasına saklanılmış ve tekelleşme çabaları gözardı edilmiştir.³⁹

Güne siftahla başlamış bir kundura dükkanının sahibinin gelen müşteriye henüz satış yapmamış komşusuna göndermesi gibi bu işbirliği ve yardımlaşma düsturunun uygulanması loncalardaki ortak bir nokta olarak ifade edilmektedir.⁴⁰ Aslında; bu işbirliğinin özünde, dinî sembolizmin dışında, hiçbir İslâmî öge yoktur. Benzeri davranışlar diğer medeniyetlerdeki loncalarda da gözlenir. Bu, İslâmî davranış kaidelerinin teşvik edildiği loncaların kapılarının neden gayrimüslim üyelere de açık olduğunun başlıca sebeplerinden birisidir. Örneğin bir Rum kürkçünün kazancı loncadaki işbirliği sayesinde Müslüman bir Türk kürkçünün seviyesine ulaşabilmekteydi.

Bölgesel zorunluluklar dinî gerekçeler ile haklı çıkarılabilen rekabet karşıtı uygulamaların bir başka örneğidir. Çarşıda her loncaya belli bir bölge tahsis etmek İslâmîyet'in ilk günlerine kadar dayanır. Birçok hadiste Peygamberin Medine pazarının bölünmesini istemediği ifade edilir.⁴¹ Ancak, bugüne intikal etmiş hadislerin gerçekleri yansıttığı varsayımından hareketle, Hz. Peygamber'in hayatındaki çabalarının sözkonusu çarşının bölümlere ayrılmasına yönelik olduğu söylenebilir. Yer kısıtlamaları tüccar ve zanaatkarların işine geliyordu, çünkü rekabetin bertaraf edilmesine yardım ediyorlardı. Bu uygulama loncaların doğuşunun ardından da devam ettirildi. Lonca üyelerinin kontrolü sağlaması müşterilerin de malların bir karşılaştırmasını yapabilmeleri açısından, loncaların faaliyetlerine göre topografik yoğunlaşmaları bireysel lonca üyelerinin fiyat ve kalite konusundaki teamülleri bozmamasına da bir vesile teşkil ediyordu.

Yer kısıtlamaları çoğunlukla loncaların kendi istekleri doğrultusunda yapıyordu. Tunus'ta loncaların lobi faaliyetlerinin başarılı bir neticesi olarak, yünlü kumaş satanların pamuklu ve ipekli dokumaları satmaları ya da bir loncanın hemen bitişiğindeki diğer loncanın tezgâhına sarkması yasaklanmıştı.⁴² Halep'te bazı ayakkabı imalatçıların mallarını kahvelerde satmalarına diğer imalatçıların itiraz etmesi üzerine, herkesin kendi çarşısının

dışında satış yapmasının yasal olmadığına karar verildi.⁴³ Günümüze kadar kalabilmiş olan büyük çarşılarda bu kısıtlamalar cadde, sokak ya da meydanların isimlerinden anlaşılabilir. “İtriyaçılar çarşısı” ve “eyerciler sokağı” gibi isimler bir zamanlar buralarda bulunan loncalardan geriye kalan izlerdir.⁴⁴

Endüstrileşme öncesi özenilerek üretilen el yapımı malların fiyatları doğal olarak yüksekti. Bunun nedenlerinden birisi bu ürünlerin hiçbirinin diğerine benzemesidir. Ancak ürün standartındaki bu heterojenlik, özünde, bu malları üreten loncalar için bir meydan okuma özelliği barındırmaktadır. Modern oligopoli teorilerinin de ortaya koyduğu gibi, ürünlerin heterojen olması rekabetin boyutlarını arttırarak danışıklı dövüşü engeller.⁴⁵ Böylelikle, satıcı ve müşteriler arasında, hatta bazen satıcıların kendi aralarında anlaşmazlıklar çıkması olasılığını arttırır. Bu yüzden aynı alanda faaliyet gösteren loncalar, hammadde, üretim tekniği ve ürünler üzerinde aynı standartları uygulayarak aşağı yukarı benzer kalitede ürün vermeye gayret etmişlerdir. Örneğin ipek dokumacıları, iplik kalınlığına ve kumaşların boyanmasından önceki ve sonraki ağırlıklarına uyulması konusunda kesin kurallar koymuşlardır.⁴⁶

Herşeye rağmen ortadan kaldırılamayan bir kısım farklılıklar yüzünden, fiyatlar değişkenlik gösterebiliyordu. Bu, aynı malı üreten loncalar arasında rekabete sebebiyet veriyordu. Dolayısıyla, gerçekte loncaların fiyat kontrolleriyle elde ettikleri fiyatların sadece kabul edilebilir sınırlar içerisinde tutulmasıydı. Malların açık arttırma ile herkesin gözü önünde satılması bu süreci kolaylaştırıcı bir erkendi. Ancak, nihai ürünlerde görüldüğü gibi karşılıklı pazarlık söz konusu olunca daha fazla meziyet gerekiyordu. Çarşıların farklı lonca üyelerinin birbirlerini izlemesine izin veren fizikî özellikleri sözkonusu durumu kolaylaştıran bir etkendi. Loncada sömürüldüklerini düşünen müşterilerin itirazlarının herkes tarafından duyulabilmesi de bir başka faktördü. Bu gibi durumlarda, çoğunlukla, *kethüda* sorunlu dükkana gelir ve zaman zaman da müşterinin lehine karar verirdi. Tüketicilere katkısı ne olursa olsun, bu hakemlik müessesesi önce *kethudalara*, onlar vasıtasıyla da devlete üretim ve fiyat eğilimleri konusunda kıymetli bilgiler sağlıyordu.

Fütüvvet teşkilâtlarında da olduğu gibi, loncalar üyelerinin yoksulluğa düşmelerini önlemeye çalışırlardı. Bir üye sıkıntı içindeyken ona yardım edilmesi ve iş aktarılması olağan bir durumdur. Ancak, loncalar, hiçbir şart altında, eşitlikçi kuruluşlar olarak kabul edilemez. En azından üyelerinin çıkarlarının müşterilerden ve diğer loncalardan önce gelmesi önemi haiz bir noktadır. Üstelik, kendi içinde hiyerarşik bir düzen vardır; önce ustalar, onların altında da kalfalar ve çıraklar yer alır. Bir çırak dahi bazı imtiyazlardan yararlanmaktadır; sebat ederek çalışmayı sürdürdüklerinde bir gün kendilerinin de usta olacaklarının bilincindedirler. Bunu sağlama alabilmek için, bazı loncalar üyelik sayılarını sınırlı tutmuşlardır.

Farklı üyelik kategorileri arasında eşitsizlikler olabiliyordu. Örneğin gelir kotaları ya da çırak sayıları ustadan ustaya değişebiliyordu. Fakat her lonca bu tip eşitsizlikleri önlemeye çalışıyordu. Loncanın işlerinden daha fazla pay almaya çalışan yüksek kotalı ustalar direnişle karşılaşılıyordu. Bu direniş genellikle topoğrafik yoğunluğun kontrolü kolaylaştırdığı ve sosyal baskıların tesirini hissettirdiği esnaf loncalarında daha başarılı oluyordu. Tüccarlar için durum daha farklıydı, izlenmeleri ve kontrol edilebilmeleri zordu ve lonca üyeleri birbirlerinden uzak yerlerde iş yapıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tahrir kayıtlarında bu durum açıkça görülmektedir. Bu kaynaklarda, zanaatkarların varlıkları arasında çok az bir fark bulunduğu ve zanaatkarların genellikle yerel tüccarlardan çok daha fakir oldukları görülür.⁴⁷

KISIR BIRAKILMIŞ ÖZERKLİK

Loncaların kurumsal ve teknolojik yaratıcılığı teşvik edip etmedikleriyle ilgili olduğu için, Osmanlı loncalarının özerklik dereceleri güçlü uyumsuzluklara konu olmuştur. Loncalar devletin parçası olduklarından dolayı, devletin koşulları değiştirme konusundaki yavaşlığına etki etme olasılıkları çok düşüktü. Lonca sisteminin bekası için gerekli olan hayatî önemi haiz adımları anlayamayan ve her kasaba ya da şehirdeki farklı loncaların ne tür ekonomik fırsatlarla karşı karşıya olduklarını takip edemeyen yönetici sınıfların izni olmadan, loncalar, üretim tekniklerini, ürün çeşitliliğini veya karar alma mekanizmalarını değiştirmede büyük zorluklarla karşı kar-

şıya kalmışlardır. Bırakın çok milletli bir imparatorluğu yöneten merkezî bir hükümeti, hiçbir siyasî iktidar, XX. yüzyıldaki komünist merkezî plânlama tartışmalarının da kanıtladığı gibi, bütün bir ekonomiyi tek başına yönetecek yeterliliğe sahip değildir. Bir başka deyişle, siyasî aktörler salt ekonomik yeterlilik konusunda kaygı duymazlar. Daha ziyade hedeflerini, özellikle de zarurî olanları dengeleyerek sosyal harmoniyi sürdürme arayışındadırlar. Dolayısıyla, üreticilerini mikro düzeyde yönetmeye çalışan bir devletin ekonomik gelişmesini dizginlemesi daha muhtemeldir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki loncaların özerkliği hususunda karşımıza iki karşıt görüş çıkmaktadır. İçlerinde S. M. Stern ve Gabriel Baer'in de bulunduğu geniş bir topluluk tarafından kabul gören ilk görüşe göre, Osmanlı'dakilerin de dahil olduğu İslâm ülkelerinin loncaları ekonomide merkezî kontrol yanlısı olan yönetici tabakaların piyonları olmuşlardır.⁴⁸ Söz konusu yoruma göre, bu loncalar Batı'daki loncalar ile taban tabana zıt bir konumdadırlar. Stern-Baer teorisi, Batı Avrupa'daki loncaların daha XIV. yüzyılda kendi kendini yönetme hakkını elde ettiklerini ve özerk siyasî birimler olarak tanınmaya başladıklarını; oysa Ortadoğu'yu da içine alan Müslüman ülkelerdeki loncaların hiçbir zaman hukukî bir kimlik sahibi olamadıklarını iddia etmektedir.⁴⁹ Toby Huff, Stern Baer teorisini desteklemiş ve sonradan kurulan Ortadoğu loncalarının dinamik bir endüstriyel ekonomiye hiç uymayan İslâmî buyrukların etkisi altında kaldığı sonucuna ulaşmıştır.⁵⁰

Gerçekten de İslâm alemindeki loncalar tüzel bir statüye ulaşamamışlardır. Üstelik bu faktör loncaların modernizasyonlarını da engellemiştir. Ancak yasal özerklik eksikliği loncaların, kolektif hareket edebilme serbestiyetlerinin olmadığı anlamına da gelmemektedir. İdarecilerin hepsi loncaları katı kontrolleri altında tutmayı isteseler bile, hiç biri bunu yapacak güce sahip değildi; dolayısıyla, kaçınılmaz bir biçimde, loncaların kararlarının çoğunu kendi kendilerine almalarına izin vermek zorunda kaldılar. Kendi iktidarlarının bekası için, yönetici sınıflar denetleme yetkilerini ekmek üretimi gibi siyaseten hassas ekonomik sektörler için kullandılar. Diğer yanıltıcı bir iddia da yöneticilerin zanaat ve ticareti İslâmî davranış kaidelerine tabi kılmak istedikleridir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı yetkilileri loncalarına İslâmî bir renk vermek için sadece yüzeysel bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır; ayrıca, farklı inançlardan insanları, hatta salt gayrimüslimleri şehir ekonomisine dahil etmişlerdir. Üretim, dağıtım ve alışveriş konularında dayatılan çok az sayıda İslâmî usul bulunmaktaydı; belirli bir çerçevede kitlelerce kabul gören dürüstlük ve doğruluk gibi dinî idealler birbiriyle çekişen çok sayıda ki yorumu desteklemekteydi.

Yukarıdakine karşıt görüş Osmanlı loncalarının en az Avrupa'dakiler kadar özerkliğe sahip olduğu iddia etmektedir. Bu bakış açısını geliştirirken, Haim Gerber, Osmanlı loncaları resmen tanınmasa da ve kendi damgalarını vuramasalar da, kendi kendilerine inisiyatif aldıklarını ve devletin ekonomi politikalarına şekil verdiklerini söylemektedir. Loncalar istekleri siyasî ağırlık taşıyan kuruluşlar olarak faaliyet göstermişlerdir. Gerber, loncaların yapısını incelerken Osmanlı şehirlerindeki loncaların bölgedeki yöneticinin gücü ve önemine göre değişiklikler gösterdiklerini belirtir. Yazara göre, bu farklılıklar sözkonusu loncaların uyum sağlamayı tercih ettikleri yöresel şartların değişiminden kaynaklanmaktadır. Eğer devletin pasif bir organı olsalardı, farklılıkları çok daha az bir düzeyde seyredecekti.⁵¹

Yerel bölgesel farklılıkların varlığı şüphe götürmez. Gerber'e göre yıllık gelirleri 30.000 \$ olan vergi mükellefleri kendi vergi oranlarını kendileri belirleyebilmelidir. Modern devletlerin vergi oranlarını her farklı gelir grubunda değişik siyasî ve ekonomik nedenlerle belirledikleri gibi, Osmanlı Devleti de loncalar üzerindeki kontrolünü yerel farklılıklara göre değiştirebilirdi. Dolayısıyla, lonca çeşitliliği kendi mantığı içinde lonca özerkliği konusunda hiçbir şey ifade etmemektedir.

Gerber tezini savunurken, Osmanlı loncalarının hukuken özerk olmasalar da uygulamada durumun tam tersine olduğunu söyler. Şam, Antep, Bursa, İstanbul gibi şehirlerde yöneticiler lonca kurallarını merkezî idarenin belirlediği yasalar ve kanunnameler yerine, teamül ve adetlere dayandırarak belirlemişlerdir. Ayrıca, üretim standartları üzerine yaşanan gerginliklerin çözümü için öneriler genellikle hükümetten değil ama loncalardan geliyordu. Devletin lonca idarecilerinin adaylığının belirlenmesinde söz hakkı olmasına rağmen, atamalarda

oybirliğine sahip kişiler tercih ediliyordu. Son olarak loncalara ait dokümanlar arasından çıkan "antlaşma" metinleri loncaların kendi kurallarını belirleyebildiklerini gösterir.⁵²

Mısır loncaları üzerine yapılan çalışmada benzer şeyler görülür. Bir Mısır loncasının temsilcisi mahkemeye bir lonca üyesi hakkında şikayette bulunabilir ya da üyeler idarecilerinin görevden alınmasına karar verebilirlerdi. Kadı, bu talebi, çoğunluğun görüşlerini gözönüne alarak değerlendirirdi.⁵³

Osmanlı loncaları üzerine yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular, loncaların merkezî idarenin basit bir gelir aracı olduğu iddialarını da çürütmektedir; ancak bu, loncaların hakiki bir özerkliğe sahip oldukları anlamına da gelmemektedir. Yetersiz bir lonca liderini değiştirmek için resmî onay gerekmesi üyelerin, devletle arası iyi olan liderlerle tartışmaya girmesini engellemiştir. Devletin veto hakkının olması, loncaların menfi karar çıkma olasılığı bulunan isteklerini sınırlamalarına neden olmuştur. Bu yüzden kabul edilmeyecek kurallar koymaktan ya da veto edilecek üretim standartlarını değiştirmekten kaçınmışlardır.

Loncaların bağımsızlığı üzerindeki bu tür kısıtlamalar, muhtemelen, Osmanlı'nın ekonomik gelişimini engellemiştir. En azından, İmparatorluğun üretken sektörleri üzerindeki kararları yavaşlatmış olmaları gerekir. Devlete danışmaksızın karar alabilen Batı Avrupa'daki benzerlerine kıyasla, Osmanlı loncaları idarecilerini ya da lonca usullerini değiştirmede biraz hantal kalmış olmalıdırlar. İkincisi, kurumsal ve teknolojik değişiklikleri takip etmede daha az yatkınlık göstermiş olmalıdırlar. Avrupa'daki loncalar "toplumsal denetim sistemi" gibi mekanizmalara geçiş yaparak yasal özerkliklerini tecrübe ve çabaları sonucu elde etmişlerken,⁵⁴ Osmanlı İmparatorluğu'ndakilere çok az bir esneklik sağlanmıştı. Göreceli bir birlik ve merkezden dayatılan hukuk sistemine dayandırılarak, değişen ekonomik şartlara ve fırsatlara yanıt verecek kadar yaratıcı olamadılar.

Burada devletin bazı rekabetçi olmayan etkinliklerden fayda sağladığını görmekteyiz. Loncalar dükkân sayılarını sınırladığında veya girdilerin dağılımını düzenlediğinde devlet bu durumdan, alışlageldiği gibi memnun kalmaktadır. Çünkü bu aynı zamanda devletin ken-

di refahını koruması ve devam ettirmesi anlamına gelmektedir ve loncalar statükoda yerlerini alarak siyasî istikrarın devamlılığına katkıda bulunmaktadır. Buradan hareketle, yönetici kadrolar loncalara ekonomik özgürlük vermenin kendi çıkarına olduğunun farkına varmışlardır. Loncalar için önemli olan ise, bir yandan kendi kararlarını alabilmeleri iken, diğer yandan da hukuken tanınmış özgürlük hakkına sahip olabilmeleriydi. Herhangi bir dış güç isteği doğrultusunda loncanın kullandığı özgürlüklerden birini geri çektiği sürece, loncalar hakiki bir özerkliğe sahip olamayacaklardı. Osmanlı loncalarının özerk olmayışlarının bir başka göstergesi de aldıkları önemli kararları mutlaka bir mahkemeye onaylatıyor olmalarıydı. Üstelik, Batı Avrupa'daki uygulamanın aksine, üyeler arasındaki anlaşmazlıklarda sorun lonca içinde değil de devlete danışılarak çözülüyordu. Sonuçta, XVIII. yüzyıla gelindiğinde devlet iltizam sisteminde başvurduğu her bölgede loncaların faaliyetleri üzerindeki kısıntıları biraz olsun gevşetti; o zamana kadar vergi toplama loncanın görevlerinden biri olduğu içindir ki devlet loncalara artık hissettirmeye başladığı bir özgürlüğü asla tanınamıştır.⁵⁵

Kaynaklarda devlet ve loncalar arasındaki anlaşmazlıkların örneklerine rastlamak mümkünse de, genel özellik bir harmoni ve uyum olduğudur. XVI ve XVIII. yüzyıllardaki raporlar -ki bu zaman dilimi bir çok esnaf loncasının Avrupa'daki rekabete boyun eğdiği zamana denk gelir- dönemin sendikalarının verdiği mücadeleye benzer bir çaba içinde olmadıklarını gösterir. Fakat yine de bu göreceli uyum bir özerklik belirtisi değildir. Durgunluk itaatın bir göstergesi olabileceken, karşıtı muhalif ve devlet karşıtı ajitasyon da yükselen özerkliğe işaret ediyor olabilir. Şu örneği bir düşünelim. 1960'lı yıllarda otoriter Doğu Almanya'da Demokratik Batı Almanya'da olduğundan çok daha az muhalif vardı. Bunun sebebi Doğu Almanyalıların daha mutlu olması değildi. Daha ziyade, orada yaşayanların kendilerini "Demir Perde" karşısında siyasî değişim için destek ifadelerini açığa vuracak kadar özgür hissetmemeleriydi.

Eğer Osmanlı loncaları gerçek bir özerklik kazanmadıysa bunun sebebi sadece devletin loncalarla alâkalı işleri düzenleme peşinde olması değildir. Aynı derecede önemi haiz bir başka nokta da insanların geniş ölçüde

desteklemiş olduğu babadan kalma eski tip ekonomidir. Başından sonuna kadar endüstri öncesi İslâm dünyasında insanların temel beklentisi malların, özellikle de temel ihtiyaç mallarının fiyatının, arzdaki dalgalanmalara rağmen, sabit kalmasıdır. Bir başka beklenti idarecilerin malların üretimi ve dağıtımını da düzenlemesiydi. Bu tür tutumlar İslâmîyet'in rekabet yanlısı geleneğiyle bağdaşmıyordu. Yine de diğer İslâmî gelenekler satıcıların stoklama ve vurgun gibi genel refaha zararlı olabilecek eylemlerden kaçınmasını gerektiriyordu.⁵⁶ Dolayısıyla, devlet tarafından loncaların denetlenmesi ve onlara özerklik vermekten kaçınılması popüler Müslüman anlayışıyla örtüşün bir olguydu.⁵⁷

HUKUKÎ BİREYSELLİĞİN MAHKUMLARI

İslâm hukukundaki hiçbir şey mahkemelerin loncaları yönetsel amaçlar için kurulmuş organizasyonlar olarak görmesine engel değildi. Ancak, yukarıda da gördüğümüz gibi, mahkemeler, loncaları genel refahı etkileyecek herhangi bir uyum (*adaptation*) hakkından yoksun bırakmıştır. İdarenin mani olduğu uyumlardan biri de loncaların küresel kapitalist ekonomide rekabetlerini sağlayacak olan şirketlere dönüşümleridir. Buradaki anahtar faktör, İslâm hukukunun ortak oluşumları değil, bireysel aktörleri onaylamasıdır. Bu bireysellik, loncaların kendilerini yeniden keşfetmesini sağlarken, ticari ve ortaklaşa oluşumların büyümesini de engellemiştir.⁵⁸ Benzer bir şekilde, yerli güçler aracılığıyla modern firmalara dönüşümü sağlayacak çeşitli yolları da kapamıştır.

Kadı mahkemeleri bir loncanın bu şikayetlerini dinleyebilir ve müdafinin geleneksel usulleri çiğnediğini doğrulayabilirdi. Fakat aynı lonca, üretimi geleneksel olarak diğer bir loncaya ait bir işi üzerine alırsa veya kendi üyelerini günümüzün modern fabrikalarında rastlanan bir iş bölümüne teşvik ederse, sonuçta ortaya çıkacak bu toplumsal gerginlik mahkemeleri bu hareketi engellemeye yöneltecekti. Dolayısıyla, gerek lonca üyeleri ortak üretimdeki paylarını arttırma, gerekse loncanın kendisi faaliyetlerini üyelik kararı vasıtasıyla yayma hususunda özgür hareket edemiyordu. Bir diğer önemli sorun, lonca sisteminin ortaya çıkmakta olan ekonomik fırsatlardan yararlanabilme yetkinliğinin önemli ölçüde kısıtlanmış olmasıydı. Batı endüstriyellesmesinin tüketici zevki-

ni değiştirmeye ve gittikçe güçlenen üretim teknolojilerini kullanmaya başlamasıyla, bu katı tutum ciddi bir sorun haline geldi. Dikiş ve kesim makinalarının sahneye çıkmasıyla birlikte, ayakkabı üreticileri bu değişimle rekabet edebilecek çabukluğu gösteremediler. Genel olarak, talep çeşitliliğini karşılayacak üretim hatlarını genişletmeyi gerektiği şekilde başaramadılar.

Ortaçağ Hristiyan aleminin lonca teşkilâtları üzerine yaptığı yorumlarda Robert Lopez Avrupalı bir lonca üyesinin kapalı bir dairenin mahkumu olduğunu vurgulamıştır. Çok az üretiyordu, çünkü aletleri çok basit aletlerdi ve aletleri basit olduğu için de sermaye biriktirecek ve mekanikleşmeye yatırımında bulunacak kadar hızlı üretmiyordu. Bu kısır döngü söz konusu lonca üyesinin ufkunu daraltıyordu. İşlerini genişletme ve büyütme konusundaki yetersizliklerinin farkında olduğundan, genelde kendi bölgesinin dışındaki tüketicilerin ihtiyaçlarını araştırma yoluna gitmedi.⁵⁹ Benzer bir gözlem Osmanlı loncaları için de geçerli olabilir. Çünkü onların da dükkanları küçük ve modern endüstri koşullarına göre yetersizdi; sermayeleri ise en alt düzeydeydi. Grubun tüm üyeleri aşağı yukarı aynı usulle imalât yaptığı için yeni bir teknolojiye geçilmesi, kadı mahkemelerinin hükümleri bir yana, ancak lonca teşkilâtının tüm üyelerinin rızası ile uygulanıyordu. Ortaya çıkan sonuç modern kurumsal araştırmaların emeğin örgütlülüğü hususundaki bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. Bağımsız karar sahiplerinden oluşan ve eşitlikçi davranış ve hedefleri bulunan bir gruba, hiyerarşik açıdan organize olmuş özerk bir işletme kadrosuna dönüştürmek genelde son derece zordur.⁶⁰

Küresel ekonominin değişmesi ve loncaların dinamiklerindeki eksilme varlıklarını tehdit etmedi. Bir haritacı loncasında, yeni coğrafi keşiflerin haritaya eklenmesi için birkaç kuşak beklenmesi gerekse de, ürettikleri mallara olan talep sürdüğü müddetçe, meslekleri geçerliliğini yitirmeyecek ve geçimleri tehlikeye düşmeyecektir. Ancak lonca sisteminin genel yapısı, "Endüstri Devrimi"nin doğurduğu büyük boyutlardaki değişimlere ayak uydurmaya yeterince elverişli değildi. Batı Avrupanın loncaları gibi, İslâm aleminin lonca teşkilâtları da mekanize olmuş imalât firmalarının rekabeti karşısında pazar

paylarını koruyabilmek için üretim metodlarını yeterince hızlı geliştirmeyi ve kârlı kalabilmeyi başaramamışlardır.

Ancak, bütün bu ortak noktalarına rağmen, lonca sistemi dışındaki fırsatların muazzam farklılıkları sebebiyle iki sistem önemli ölçüde birbirinden ayrılmaktadırlar. Batı Avrupa'da geçim kaynaklarını kaybetmiş lonca üyeleri, büyümekte olan endüstriyel iş gücüne yönelmeye başlamışlardır. Fakat İslâm aleminde, lonca sistemindeki çöküş, işsiz kalan lonca üyelerine istihdam sağlayacak modern endüstrinin yükselmesine eşlik edememiş ve gittikçe artan oranda zanaatkâr fakirliğe mahkum olmuştur. Bu olaya Osmanlı İmparatorluğu açısından baktığımızda, Ömer Celal Sarç'ın şu güçlü betimlemesiyle karşılaşıyoruz: "Avrupa'da eskiyen teknolojiyi gelişmişle değiştirmek mümkünken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu mümkün olamamış ve köhne üretim metodları hemen hemen tüm endüstriyel faaliyetlerin durmasına ve ekonominin en önemli kollarının kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır."⁶¹

Büyük Osmanlı ekonomisinin değişmemesinin en önemli sebebi, İslâm hukukunun bireyseliğinde aranmalıdır. İslâm'ın miras hukuku ile birlikte düşünüldüğünde, büyük servetlerin parçalanmadan kuşaklara aktarılması imkânsızlaşmış, bu da büyük kapitalin belirli elde toplanmasına ve modern endüstrinin doğuşuna izin vermemiştir. Böylece ilkel metodlarla ve narha göre üretim yapmak zorunda kalan İslâm dünyasındaki loncalar gerilemeye mahkum olmuşlardır. Gerçekten de çok kuralcı ilkelere bağlı olan lonca üyesi zincirlerini koparıp, teşebbüs için inisiyatif alamamıştır. Halbuki Paris lonca üyeleri loncanın kontrol alanı dışında kurulan işletmelerde çalışmayı kabul etmekle loncanın kuralları ve sınırlamalarından kurtulma şansını elde etmişlerdir, bu fırsatı Kahireli üyeler yapamamışlardır. Ne gariptir ki, İslâm hukuku asla resmiyet kazanmamış organizasyonların yaşamasına katkıda bulunmamıştır.

Elbette modern ekonominin yükselişinin Osmanlı ve diğer İslâm loncalarını, Batı Avrupalı loncalardan daha fazla etkilenmesinin başka sebeplere de vardır. Kapitülasyonlar yerel müteşebbislerin modern fabrikalar kurmasını engellemiş veya zayıflatmıştır. 1838'den yani Osmanlı üzerindeki kapitülasyonların en güçlü şekle bü-

rünmesinden sonra, yabancı tacirler %5 vergi öderken Osmanlı tebaası Avrupa koruması içinde olmaksızın kazancının %12'lik bir kısmını ithalat vergisi olarak vermeye devam etmiştir.⁶² Bu ekstra maliyetler en azından bazı Müslüman yatırımcıların daha geniş coğrafyalara hizmet vermesinde cesaret kırıcı etkenlerden birisi olmuştur. Diğer bir sebebi de daha az güvenli olan mülkiyet haklarıdır. Bütün bu faktörler İslâm hukukunun yan ürünüdür. Eğer İslâm hukuku şirketlerin evrimine olanak vermiş olsaydı, kapitülasyonlar belki de hiç başlamamış ve mülkiyet haklarının genişletilmesi için yasalar şekillenmiş olurdu.⁶³

OSMANLI LONCA SİSTEMİNİN SONU

Her ne kadar Müslüman Osmanlı girişimcilerin önüne çıkan engeller büyük ve önemliydiyse, birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk dönem modern imalat işletmelerinin kurulmasında Avrupalılara önemli bir rol vermişlerdi. XIX. yüzyılın ilk yarısında İslâm dünyasında özellikle modern fabrikaların sahipleri yabancı yatırımcılardı. Kapitülasyonlar, devletin, bu işletmelerin ürünlerini vergilendirmek için farklı muameleye tabi tutmasını engellemesine rağmen, Avrupalı yatırımcılar hammadde bolluğu, potansiyel pazarın genişliği ve ucuz işgücü sebebiyle yatırımı cazip bulmaktaydılar. Bazı bölgesel fabrikaların sahipleri de genellikle Avrupa korumasındaki gayrimüslimlerdi.⁶⁴ 1915 yılındaki Osmanlı endüstri sayımına göre Osmanlı tebaasındaki özel girişimcilerin sayısı 214'e ulaşmış ve bunların yaklaşık 172'si gayrimüslimlerden oluşmuştur.⁶⁵

Avrupa sanayi devrimi bazı lonca üyelerinin faaliyetlerini genişletmeleri için yeni fırsatlar yaratmıştı. Kendi mallarına olan talebin artmasından kazanç sağlayan bazı üreticiler, kaynaklarını emlak ve tefeciliğe yönlendirmişlerdi. Balkanlarda buna örnek teşkil edebilecek iki aile vardı: Gümüşgerdan ve Madzarov aileleri. Her ikisi de Plovdiv'deki aba üreticileri loncasını temsil ediyordu. Her iki aile de tekstil işlerini geliştirmek için yünleri eğirmeleri ve aba ruloları haline getirmeleri için köylülere yollama yolunu seçmişlerdi. Tahmin edilebileceği gibi bu iki aile büyümelerine ve aba üretimine hakim olan normları zenginleştirmeleri sayesinde diğer esnafların tepkisiyle karşılaştılar. En azından Gümüşger-

dan ailesi örneğinde bu engeller ailenin resmi bağlantıları sebebiyle sonuçsuz kaldı. Gümüşgerdan ailesinin ürünleri ordunun aba ihtiyacını karşılamak için kullanılıyordu,⁶⁶ bu da anlaşılan diğer aba üreticilerine karşı olan, devletin muhalefetine azaltıcı etkiler yapıyordu.

Avrupa kapitalizmi Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı tehdit ederken, Gümüşgerdan ve Madzarov aileleri dışında kalan diğer lonca üyeleri geleneksel üretim metodlarına sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmişlerdir. 1893 yılının sonunda Tunus'a giden bir gezgin belli bazı loncaların üretim süreçlerinin Fenikelilerin tarzıyla benzerlik gösterdiğini gözlemiştir. Buna dair yazdıklarında sepicilerin çok eski teknikler kullandıklarını ve modern kimyadan bilhaber olduklarını dile getirmiştir.⁶⁷ XIX. yüzyılın başlarında teknolojik olarak çok ilkel bazı esnaflar girdilerinde çok keskin düşüşler yaşamışlardır. İşlerin yavaş yavaş kesilmesiyle birlikte bazı esnaflar çıracılarını işten çıkartmak zorunda kalmışlardır. Diğerleri ise Avrupa malları ile rekabete dayanamayıp yeni işleri kabul etmişlerdir.⁶⁸

Endüstri devrimiyle ortaya çıkan kriz, bazı loncaları diğerlerinden önce etkilemiştir. Büyük şehir ya da liman bölgelerinde bulunan ve kapalı ekonomisi olan bölgelerdeki loncalara göre daha çabuk etkilenmişlerdir. Örneğin, Osmanlı idaresindeki Balkanlarda bulunan loncalar varlıklarını XIX. yüzyılda da sürdürmüşler, hatta kimi yerlerde iş potansiyellerini arttırmışlar buna karşın İstanbul ve diğer büyük şehirlerde bulunan loncaların güçleri azalmıştır.⁶⁹ Bir diğer etken de batı tipi yaşam tarzı ve tatların benimsenmeye başlanmasıdır. Avrupa stili ve ürünleri yaygınlaştıkça, geleneksel elbise, mobilya ve ilaç imalatçıları bundan zarar gördü. Bazı istisnalar dışında kötü eğitilmiş olan ve ilkel metodlarla imalat yapanlar, eğitilmiş ve zengin olanlara göre daha çabuk etkilendiler. Mücevher ve halı imalatçıları hâlâ kârlı işler yapıyorlardı, hatta artan talep yüzünden kârlarını arttırdılar.⁷⁰

Mısır'daki dokumacılar loncası gibi bazı loncalar pazardaki paylarını, ithalat yaparak korumayı başardılar. Ancak bu istisnaî bir durumdur. Endüstri devriminin etkileri doğu ve güney Akdeniz kıyılarına ulaşınca, bu durumdan etkilenen loncalar destek için yalvarmaya başladılar. Artık eski güçleri olmamasına rağmen, devlet eski dengeleri korumak için onlara destek vermiştir. 1759'da Osmanlı Dev-

leti yerel dokumacılığa olan talebi arttırmak için, yüksek rütbeli memurlar dışında, ithal kumaşların yapılmış giysiler giymeyi yasaklamıştı.⁷¹ Mahkemeler ve yöneticiler de aynı doğrultuda kararlar almışlardır. Örneğin, 1807'de İstanbullu ayakkabıcıların son moda ayakkabıları imâl etmekten kaçınması için kararlar alınmıştı. 1834 yılında Makedonya'da bir lonca hariç tüm loncaların kendi bölgeleri dışında çalışması ve satış yapması yasaklandı.⁷²

Krizle karşı alınan resmî önlemler kesin bir kanun haline getirilmedi. Bazı Osmanlı yöneticileri halkın ithal tekstil ürünlerini kullanmasını engellerken, bazıları yerel imalatçıları yabancı tekstil ürünlerine benzer üretime geçmeleri konusunda teşvik ettiler.⁷³ Bazı üreticiler loncaları disipline etmeye devam ettiler. 1870'lerde Tunuslu devlet adamı Hayreddin loncaların imalat ve iç düzen kurallarını günün ihtiyaçlarına uygun hale getirmesini engelledi.⁷⁴ Hayreddin krizle başa çıkabilmek için yapılması gerekenleri; gelenekleri, rekabet gücü sınırlı imalat prosedür ve metodlarını değiştirmeyi İslâmî kanunlara uygun olmadığını düşündüğü için engelledi.

Ancak bazı yöneticiler, loncaların imalat yöntemlerini değiştirip işlerinin ölçeğini büyütmedikleri takdirde yok olacaklarının farkındaydılar. Osmanlı İmparatorluğu bu gerçeğin farkına XIX. yüzyılın ortalarında vardı. Yapılan reformlar açılan endüstri okulları, zanaatkârların yeni organizasyonlar içine dahil edilmesi bu tarihlerde başlar. Ancak artık eski loncaları koruyabilmek mümkün görünmüyordu, çünkü çok geç kalınmıştı. Loncaların makinanalaşmaya harcayacak çok paraları vardı. Modern firmalarla yarışacak teknolojileri ve bilgi birikimleri yoktu.⁷⁵

ENDÜSTRİLEŞMEDE DİNSEL ENGELLEMELER

Osmanlı'da loncaların gidişatı, Osmanlı'nın ekonomik gidişatıyla tamamen örtüşmektedir yani yaratıcılık ve güçlülük süreci yerini, sonunda güçsüzlük ve zayıflığa terk etmiştir. Bu loncalar, zevklerin ve teknolojinin yavaş yavaş değişmesini sağladıkları gibi, büyük sayıda dükkân sahibi esnaflar da sağlam ve kabul edilebilir bir yaşam standardı sağladılar. Politik istikrar ve sosyal uyumu öngören sisteme olan adaptasyonu baskı altına almak için kurulan sistem, zamanın gerisinde kalan rakiplerini yok etmeye hazır firmalarla dolu olan yüksek rekabetçi global ekonomi içerisinde başarısız olmuştur.

İslâm dünyasının, modern Avrupa endüstrisi ile rekabet edemeyeceğinin ve onun altında ezileceğinin hemen herkes farkındaydı. H. Vanbery 1873'de "Avrupa fabrikaları sadece Avrupa'nın iklimsel ve sosyal ilişkileri temeli üzerinde var olabilirler." diye yazmıştır. Ayrıca Avrupa'daki fabrikalarda bulunan ağır çalışma temposu ve üretim ateşinin Asyalı Müslümanlarca asla makul karşılanmayacağını belirtmiştir.⁷⁶ 1883'ten 1907'ye kadar Mısır'da görev yapan İngiliz valisi Lord Cromer de aynı şekilde, çalışma hayatında yapılacak reformları Müslümanların çok azının benimseneceğini yazar. Avrupalılaştırmış olanlar dahil tüm Mısırlıların "Ülkenin çok uzak olan Avrupa'dan yönetilmediği takdirde, yapılan tüm yeniliklerin asla yürümeyeceğini" anlamıştır.⁷⁷ Müslümanların İslâmî alışkanlıkları ve kuralları, modern ekonominin dinamiğine uygun görülüyordu.

İslâm dünyasının ekonomik tarihî perspektifinden olaya bakıldığında Avrupalıların eleştirilerinin çok yanlış olduğu görülür eğer İslâmîyet endüstriye ve üretkenliğe bu kadar ters ise Müslüman zanaatkârlar yüzyıllar boyu diğer zanaatkârların karşısında hem içeride hem de dışarıda varlıklarını nasıl sürdürebilmişlerdir? Rekabete karşı çeşitli korumalardan faydalandıkları doğrudur, fakat aynı destekten Yahudiler ve Hristiyanlar da yararlanmışlardır. Yapılan eleştirilerin doğru olduğu düşünülse bile, bu loncaların tamamının Müslüman loncaları olduğuna dair bir kanıt yoktur. Loncalar, İslâmîyet'in doğuşundan yaklaşık sekiz asır sonra ortaya çıkmış üyelerinin bazıları gayrimüslim olan ve batıdaki örneklerine benzer şekilde çalışmış kurumlardır.

Fakat bu çekinceler, dinin, loncaların gözlemlenen düşüşünün ve modern endüstriler tarafından yerlerinden edilmesinin yavaşlığının birbiriyle bağdaşmaz olduğunu göstermez. Gerek Osmanlı'daki gerekse, genel anlamda, İslâm aleminde loncaların özünde dînî örgütler olmamalarına rağmen, İslâmî etkiler bazı özellikleri üzerinde belirleyici olmuşlardır. İslâm hukukunun bireyselliğinin bir yan ürünü olarak kısıtlı özerklikleri loncaların modern firmalara dönüşümünü sağlayacak tecrübe ve reformları engellemiştir. Kısmen örgütsel özerklik üzerindeki aynı hukukî kısıtlamalar sebebiyle içinde işlev gördükleri yapının ortaçağ özelliklerini muhafaza ederek varlıklarını bir süre daha devam ettirmişlerdir.

Bu iddialara yüzyıllar boyunca İslâmî yapının endüstriyel kapitalizme uyum için zayıf bir unsura sahip ekonomik düzeni desteklemesi eklenebilir. İslâm hukuku reforme etme vazifelerini geçiştirerek ve İslâm mirasının rekabet yanlısı unsurlarına sırtlarını çevirerek İslâm alimlerinin ve yöneticilerinin bir çok kuşağı loncaların kardeşlik ilişkilerini ve rekabet karşıtı prensiplerini zahiri İslâmî öğretiyle uyumlu saymışlardır. Ayrıca bazen batı kaynaklı reformları İslâm karşıtı göstermeye çalışarak Avrupa'nın ekonomik meydan okumasına karşı korumacı tepkileri desteklemişlerdir.⁷⁸ Sonuçta lonca sisteminin yetersizlikleri su yüzüne çıktığı zaman yerel ekonomiyi canlandırmak için çarpıcı fikirler üretmişlerdir. Hemen hemen bütün büyük ekonomik reformların arkasında fikirlerinin İslâmî dünya görüşünün dışında filizlendiği gruplar vardır. İslâm dünyası ve endüstri öncesi dönem arasındaki karşılaşma üstüne yakınlardan biri ekonomik ve siyasî bağımlılığın arttığıysa bir diğeri de yerel kültürlerle darbe vurduğudur.⁷⁹ İlkinin

tipik bir biçimde bazı Marxist bakış açılarını ve ikincisinin de İslâmcılığı ve milliyetçiliği çağrıştırdığı her iki şikâyet de bünyesinde yeniden bir düzenlenmeyi ve aynı zamanda alt üst olmayı barındırmaktadır.

Şimdiye kadar dönüşüm ve taşımacılığın yüksek maliyetini endüstrileşmenin getireceği avantajlarla karşılanacağı vurgulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Avrupa'nın ekonomik canlanması koruyucu bir kılık değiştirmedi.⁸⁰ Gerçekten de can çekişen Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere, İslâm dünyasını, ortaçağ kökenli imalât metodlarını bir kenara bırakmaya hayatiyetle endüstrileşmeyi başlatmaya zorlamıştır. Eğer bu karşılaşma olmasaydı, büyük ihtimalle eski sistem devam edecek ve büyük pazar yerleri şehir ekonomisinin can damarları olarak varlıklarını sürdüreceklerdi. İçinde lonca kurallarını belirleyen İslâmî hukuk sistemi endüstrileşme ile ve bugün modernleşme olarak tanımladığımız devrimci bazı sosyal dönüşümlerle baş edecek iç dinamikleri barındırmayacaktı.

- 1 Walter M. Weiss, *The Bazaar: Markets and Merchants of the Islamic World*, çev.: Lorna Dale (Londra: Thames and Hudson, 1998; orijinal Almanca baskısı, 1994).
- 2 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: I. Economic Foundations* (Berkeley: University of California Press, 1967), ss. 84-85.
- 3 *The Travellers of Ibn Battuta (A.D. 1325-1354)*, 2. c., ed.: H. A. R. Gibb (Cambridge: Hakluyt Society, 1958), ss. 418-421.
- 4 Claude Cahen, *The Islamic City'de "Y-a-t-il Eu des Corporations Professionnelles dans le Monde Musulman Classique"*, ed.: A.H. Hourani ve S. M. Stern (Oxford: Bruno Cassier, 1970), ss. 50-63; ve S. M. Stern, *The Islamic City'de "The Constitution of the Islamic City"*, ss. 36-47.
- 5 Osmanlılarda loncalar esnaf olarak biliniyordu ve aynı terim üyeliği olan zanaatkarlar için de kullanılıyordu. Arap ülkelerinde bu terim *birfa* veya yaygın şekliyle *ra'ifa* olarak kullanılmıştır.
- 6 Sylvia L. Thrupp, *The Cambridge Economic History of Europe'ta "The Gilds"* c. 3, ed.: M. M. Postan, E. E. Rich, ve Edward Miller (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), ss. 230-232.
- 7 Gabriel Baer, *Studies in the Economic History of the Middle East'te "Guilds in Middle eastern History"*, ed.: M. A. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970), ss. 11-30.
- 8 Evliya Çelebi, Derviş Muhammed Zilli, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, ed. Orhan Şaik Gökyay, 1. c. (İstanbul: Yapı-Kredi Yayınları, 1996; orijinal basım 1640'lı yıllar) ss. 220-317; bahsi geçen bilgi, ss. 248-253, 254-255, 307-309, 264, 290, 236, 300. Evliya Çelebi konuları abartmaya meyilliydi, bu yüzden onun anlatıcılarına karşı ihtiyatlı olmak gerekiyordu. İngilizce'de basılmış seçilmiş hikâyeleri için bkz.: *Narratives of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, c. 1, bölüm 2, Ritter Joseph von Hammer'in çevirisi (Londra: Oriental Translation Fund, 1846), ss. 104-251, bahsi geçen bilgi için bkz.: ss. 151-156,

158-160, 240-241, 119, 216, 131, 231. Daha fazla örnek ve zengin bir açıklama için bkz.: Gabriel Baer, "Administrative, Economic, and Social Functions of the Turkish Guilds" *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970): 30-32.

- 9 Evliya Çelebi, *Seyahatname: Mısır, Sudan, Habeş*, c. 10, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938; orijinal baskısı 1676 yıllarında) ss. 358-386. Bu konudaki ek bilgiler için bkz.: Baer, "Guilds in Middle Eastern History" ss. 19-20. Evliya Çelebi'nin abarttığının bilinmesine rağmen modern yaklaşımlar da bu tariflere yakındır. Bkz.: André Raymond, "Sinf", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, c. 9, (1997), s. 644.
- 10 Abdul-Karim Rafeq, "Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria", *Journal of the American Oriental Society*, 111 (1991): 497-498.
- 11 Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 11 (1949-1950): 88-102; Franz Taeschner, "Futurwa, Post-Mongol Period" *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, c. 2, (1965), ss. 966-969; ve Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", *Economic History Review*, 8 (1937): 20-31.
- 12 Batı Avrupa'daki benzer örnekler için, bkz.: Earl A. Thompson, "A New Theory of Guilds and European Economic Development," *Explorations in Economic History*, 28 (1991), ss.143-145.
- 13 Lewis, "Islamic Guilds": 37.
- 14 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: Hebrew University, 1988), s. 58.
- 15 Hamilton Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, c. 1, 1. bölüm (Londra: Oxford University Press, 1950), s. 294, n. 2.

- 16 *Ibid.*, s. 294; Rafeq, "Craft Organization": 509.
- 17 *Ibid.*, s. 285.
- 18 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. c., ss. 255, 301.
- 19 *Ibid.*, ss. 242, 288-289; Gabriel Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times* (Kudüs: Israel Oriental Society, 1964), ss. 27-33; ve Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, c. 1, s. 294, n. 2.
- 20 Nicolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seattle: University of Washington Press, 1983), ss. 123-124, 192.
- 21 Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic And Social History of the Orient*, 13 (1970): 159.
- 22 Bkz.: Muhammed Nejatullah Siddiqi, *The Economic Enterprise in Islam* (Lahore: Islamic Publications, 1972) ve M. Umar Chapra, "The Economic System of Islam: A Discussion of Its Goals and Nature", *Islamic Quarterly*, 14 (1970): 3-18, 91-96, 143-156, 237-253. Bu literatürün eleştirisi için bkz.: Timur Kuran, "Behavioral Norms in the Islamic Doctrine of Economics: A Critique", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 4 (1983): 353-379; "Islamic Economics and the Subeconomy", *Journal of Economic Perspectives*, 9 (1995): 155-173. İslamî ekonominin temelleri için, bkz.: "The Genesis of Islamic Economics: A Chapter in the Politics of Muslim Identity", *Social Research*, 64 (1997): 301-338.
- 23 Rhoades Murphey, "Provisioning İstanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 2 (1988), ss. 217-263; Boaz Shoshan, "Grain Riots and the Moral Economy: Cairo, 1350-1517", *Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1980), ss. 459-478.
- 24 Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Clarendon Press, 1981.
- 25 Claude Cahen ve Mohamed Talbi, "Hisba", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, c. 3, (1971), ss. 485-489; ve Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespiti Hususlarının Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1 (1942): 326-340.
- 26 Barkan, "XV. Asır", 339-340. Bkz.: Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16 (1973): 168-216.
- 27 Todorov, *Balkan City*, s. 117.
- 28 Barkan, "XV. Asır", s. 339. Halep'teki kassarlara yapılan benzer kısıtlamalar için bkz.: Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York: New York University Press, 1988), s. 203.
- 29 W. Heffing, "Tidjara", *Encyclopaedia of Islam*, 1. baskı, c. 8, s. 748.
- 30 Rafeq, "Craft Organization": 505.
- 31 Todorov, *Balkan City*, s. 117.
- 32 Rafeq, "Craft Organization": 497.
- 33 Shlomo D. Goitein, "The Working People of the Mediterranean Area During the High Middle Ages" (orijinal Fransızca baskısı, 1964), *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: E. J. Brill, 1968), ss. 267-270.
- 34 Lonca liderlerinin seçimi ve görevleri için bkz.: Baer, *Egyptian Guilds*, özellikle 4. Bölüm; Baer, "Guilds in Middle Eastern History" ss. 19-21; Todorov, *Balkan City*, s. 115-116; Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, 2. Baskı (New York: Cambridge University Press, 1984), ss. 95-105; Masters, *Origins*, ss. 202-203; ve Timur Kuran, "The craft Guilds of Tunis and Their Amins: A Study in Institutional Atrophy", *The New Institutional Economics and Development: Theory and Applications to Tunisia*, ed.: Mustapha K. Nabli ve Jeffrey B. Nugent (Amsterdam: Kuzey Hollanda, 1989), ss. 236-264.
- 35 Yeni yardımcı elemanlar işe alınmadığı için, fiyat kısıcılar yeni taleplerle karşılaşamadı.
- 36 Daha küçük olan loncalarda bu etki daha önemlidir.
- 37 George Akerlof, "The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism", *Quarterly Journal of Economics*, 84 (1970): 488-500.
- 38 Bu hayalci açıklamaların dünyevi uyumsuzlukları için bkz.: Çelik Gülersoy, *Kapalı Çarşı'nın Romanı* (İstanbul: Turing ve Otomobil Kurumu, 1979), özellikle, ss. 45-50. Sezai Karakoç tarafından verilen İslamî bakış açısı için bkz.: Sezai Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Struktürü* (İstanbul: Dürüş Yayınları, 1967), 4-6. Bölümler. Diğer mutual birlikler, Siddiqi, *Economic Enterprise*, ss. 35-52.
- 39 Sabri Ülgener, *İktisadi Çözümlemenin Ahlak ve Zibniyet Dünyası* (İstanbul: Der Yayınları, 1981), ss. 78-97.
- 40 Gülersoy, *Kapalı Çarşı*, ss. 45-46; ve Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, c. 1, s. 292.
- 41 Pedro Chalmers, "Markets" in *The Islamic City*, ed.: R. B. Serjeant (Paris: United Nations, 1980), s. 109.
- 42 Arthur Arget, *Les Corporations Tunisiennes* (Paris: Arthur Rousseau, 1909), ss. 100-104.
- 43 Rafeq, "Craft Organization": 505.
- 44 Bazı yerlerde branşlara göre gruplaşma daha titiz bir şekilde işlemektedir. Bkz.: Goitein, "Working People", s. 258-260.
- 45 F. M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2. Baskı, (Boston: Houghton Mifflin, 1980), ss. 200-205.
- 46 Rafeq, "Craft Organization": 505.
- 47 Rafeq, "Craft Organization": 504; ve Todorov, *Balkan City*, s. 395 ve tablo 95, s. 437.
- 48 Stern, "Constitution"; ve Baer, "Guilds in Middle Eastern History", özellikle s. 29.
- 49 Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (New York: Harcourt Brace, 1936; orijinal Fransızca baskısı, 1993) ss. 182-183.
- 50 Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West* (New York: Cambridge University Press, 1993), özellikle ss. 174-176.
- 51 Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany: State University of New York Press, 1994), ss. 114-116.
- 52 *Ibid.*, ss. 113-126.
- 53 Pascale Ghazaleh, "The Guilds: Between Tradition and Modernity", *The State and Its Servants: Administration of Egypt from Ottoman Times to the Present* ed.: Nelly Hanna (Kahire: American University Press, 1995), ss. 65-66.
- 54 Avner Greif, "Impersonal Exchange and the Origin of Markets: From the Community Responsibility System to Individual Legal Responsibility in Pre-modern Europe" *Communities and Markets* ed.: M. Aoki ve Y. Hayami (baskıda).
- 55 Masters, *Origins*, ss. 208-209. Batı Avrupa'da da devlet vergi toplamak için loncaları kullanmıştır. Loncaların yok olmasıyla emlak vergisinin do-

- ğuğu az ya da çok aynı zamanlara rastlar. Bkz.: Hickson ve Thompson, "New Theory of Guilds": 153-161.
- 56 Bkz.: Yassine Essid, *A Critique of the origins of Islamic Economic Thought* (Leiden: E. J. Brill, 1995). Kimi kısıtlamadan bahseden çok güçlü yazarlar vardı. İbn Taymiyya, *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisba*, çev.: Muhtar Holland (Leicester: Islamic Foundation, 1982; orijinal Arapça baskısı 1320'li yıllarda); ve Abu Hamid al-Ghazali, *Revival of the Religious Sciences*, c. 4, çev.: Fazul-ul-Karim (Lahore: Sind Sagar Academy, 1978; orijinal Arapça baskısı 1100'lü yıllarda).
- 57 Sabri F. Ülgener, *Darlık Bubranları ve İslam İktisat Siyaseti* (Ankara: Mayaş Yayınları, 1984), ss. 117-159; ve Shoshan, "Grain Riots", ss. 473-475.
- 58 Sonraki nokta Timur Kuran tarafından geliştirilmiştir, "The Muslim Commercial Retreat: Causes, Consequences, Responses" yayınlanmamış makale, University of Southern California, 1999.
- 59 Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, (New York: Cambridge University Press, 1976; orijinal baskısı, 1971), s. 123.
- 60 Oliver E. Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting* (New York: Free Press, 1985), bölüm 9.
- 61 Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz" *Tanzimat* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), s. 434. İngilizce çev.: Charles Issawi, ed.: *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings* (Chicago: University Press, 1966), ss. 48-59.
- 62 Issawi, *Economic History: Readings*, s. 46. İran, Mısır ve Fas'taki benzer gelişmeler için bkz.: Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982), ss. 17-23.
- 63 Sonraki nokta Timur Kuran tarafından geliştirilmiştir, "The Muslim Commercial Retreat."
- 64 Sarç, "Tanzimat", ss. 437-438. Bkz.: Leila arazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983), s. 65.
- 65 Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5. cilt (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 1356. Özel imalat yapan yatırımcılar XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında modern üretim teknikleri kullanan devlet fabrikalarının kurulmasına tanık oldular. Sarç, "Tanzimat", s. 435, devletin sahip olduğu sekiz fabrika ürünlerini 1856 Paris fuarında sergilemişlerdir. Bazıları çalışmayı durdursa da bunların çoğu etkisizdir. Bkz.: Todorov, *İktisat-Millî Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995).
- 66 Todorov, *Balkan City*, bölüm 13, özellikle ss. 242-249, 264-269, 460-461.
- 67 Charles Lallemand, *Tunis et Ses Environs* (Algiers: Gervais Courtellemont, 1893), ss. 111, 116.
- 68 Tunus loncalarının vurgulandığı, parçalanmanın analizi için bkz.: Kuran, "Craft Guilds", bölümler, 4-6. Müslüman alemindeki diğer loncaların sona ermesine dair bkz.: Baer, "Guilds in Middle Eastern History", ss. 22-27; idem., *Egyptian Guilds*, bölüm 5; ve Sarç, "Tanzimat", ss. 423-430.
- 69 Sarç, "Tanzimat", ss. 423-430; Todorov, *Balkan City*, bölüm 12, özellikle s. 218; ve Masters, *Origins*, ss. 209-212.
- 70 Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954* (Princeton: University Press, 1987), ss. 32-35; Sarç, "Tanzimat", ss. 429-430; ve Rafeq, "Craft Organization": 509-510.
- 71 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, bölüm 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), bölüm 32.
- 72 Baer, "Monopolies and Restrictive Practices", ss. 151-152, 154.
- 73 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, kısım 2, bölüm 32.
- 74 Pierre Pennec, *Les Transformations des Corps de Métiers de Tunis*, miemo., Institut des Sciences Economiques Appliquées - Afrique du Nord (Tunis), 1964, ss. 55-59; ve Atger *Corporations Tunisiennes*, ss. 100-104.
- 75 Sarç, "Tanzimat", ss. 430-432.
- 76 Kurt Grunwald'dan alıntı, "Industrializing the Middle East", *New Outlook*, 4 (Ocak 1961): 26.
- 77 Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, c. 2 (New York: Macmillan, 1909), s. 229.
- 78 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964); Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History* (Princeton: Princeton University Press, 1957); ve Bassam Tibi, *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*, çev.: Clare Krojzl (Boulder: Westview Press, 1990; orijinal Almanca baskısı, 1985).
- 79 Bağımlılık tezinin güçlü bir ifadesi için bkz.: Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968). Bir başka görüş için bkz.: Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840* (Austin: University of Texas Press, 1979). Kültürel darbe tezi konusunda etkili bir görüş için bkz.: Sayyid Abu'l-A'la Mawdudi, *The Economic Problem of Man and Its Islamic Solution*, (Lahore: Islamic Publications; orijinal Urduca baskı, 1941), Mawdudi'nin eserlerinin bir eleştirisi için bkz.: Timur Kuran, "Genesis of Islamic Economics."
- 80 Toprak'tan alıntı, "II. Meşrutiyet", s. 1344.

OSMANLILARDA İHTİSÂB

PROF. DR. ZİYA KAZICI
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

İslâm dünyasında, Hz. Peygamber devrinden itibaren varlığı bilinen hisbe (itisâb işi),¹ Hz. Ömer'in halifeliği zamanında tam teşkilâtlı bir müessese haline geldi. İyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek (emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker) gayesiyle kurulan bu müessesenin² başında bulunan ve "Muhtesib", "İhtisâb emini", "İhtisâb Ağası" gibi isimlerle anılan görevli, dinin hoş karşılamayıp çirkin gördüğü her türlü kötülüğü (münker) ortadan kaldırmaya çalışırdı. Gerçi İslâm'da iyiliklerin emredilmesi ve kötülüklerden sakınılmasına nezâret etme, bütün Müslümanların yerine getirmesi gereken müşterek bir vazifedir.³ Ancak diğer bazı emirlerde olduğu gibi bunun da bir grup Müslüman tarafından ifa edilmesi, diğerlerini de sorumluluktan kurtarır. İşte bu sebeple, İslâm müesseseleri arasından, bu sorumluluğu yüklenen yeni bir müessese doğdu ki bu da "İhtisâb"tan başka bir şey değildi.

Hisbe kelimesi, ha-se-be kökünden gelen bir isimdir. Daha yaygın bir ifade olan "İhtisâb" da aynı köktendir. Bu madde, Arap gramerine göre birinci baktan geldiği zaman "saymak", dört ve altıncı bablardan geldiği zaman "zannetmek", beşinci baktan da "haseb sahibi olmak" manalarını ifade eder.

Hisbe kelimesi, ecir ve sevab talep etmek gibi manalara geldiği gibi "Bir fiilin ecrini sadece Allah'tan talep etmek" veya "Bir fiili sırf Allah rızası için yapmaktır." gibi manalara da gelir. Bununla beraber kelimenin farklı harf-i cerlerle kullanılması, manasının da farklı olmasına sebep olur.⁴

Günümüzde, vazife ve selâhiyetlerini yalnız bir müessesede toplayamayacağımız hisbenin prensiplerinden bir kısmı fikhî, bir kısmı da halifenin re'iyinden doğan

(idarî) hususlardır. Bu bakımdan muhtesib, toplum huzur ve güvenliğinin sağlanmasında önemli derecede rol oynayan bir görevli idi diyebiliriz. Kaynaklarda,⁵ muhtesibin, vazifesini yaparken takib edeceği metod ve baş vuracağı çareler üzerinde de durulmuştur. Bu bakımdan onun bulunduğu mevki ile ta'ziri, işlenen fiile göre hafiften şiddetliye doğru bir sıra takip etmekte idi. Bunlar:

Bilmek: Haberdar olmak. Bundan maksad, münkerin. (Kötülüğün) işlendiği sırada ona muttali olmasıdır. Ama bu, meşru yollarla yapılmalıdır. Tecessüs yasaktır.

Bildirmek: Kötülüğün işlenmesinin sebebi, bilgisizlik olabilir. Binaenaleyh, bilmediği için emir ve yasakları çiğneyen ve dinî talimata aykırı hareket eden kimselere, bilmedikleri konular uygun ve münasib bir şekilde anlatılır.

Öğüt vermek: Doğru yolu göstermek ve Allah korkusunu hatırlatmak suretiyle münkerin (kötü ve haram olan) işlenmesini önlemeye çalışmak.

Tekdir etmek: Kötülüğü işleyen, iyi ve tatlı sözden anlamaz, öğüt ile alay etmeye kalkışırsa bu yola baş vurulur.

El ile müdabele edip düzeltmek: Kötülüğe sebep olan maddeleri ortadan kaldırmak, içkiyi dökmek ve gasb edilmiş araziden çekip çıkarmak. Muhtesib bütün bu işleri yaparken herhangi bir izne muhtaç değildir.

Sopa ile tehdit: Dövmek veya başka türlü cezalandırmakla tehdit etmek. Takib edilen metodun bu safhasında dayak atmak yoktur.

Sopa atmak: Yukarıda belirtilen usûl ve başvuru çareleri, kötülüğün (münkerin) ortadan kalkması için kâfi gelmiyor ve sopa atmak bir mecburiyet halini alırsa bu da tatbik edilir.

Silah kullanmak: Bu, son çaredir. Nâdiren baş vurulur. Daha çok karşı tarafın silah kullanması buna sebep olur.⁶

Osmanlı Devleti'ne, Müslüman Arap dünyasının bir mirası olarak intikal eden ihtisâb, her zaman önemini koruyan ehemmiyetli müesseselerden biri olarak devam etmiştir. Bu bakımdan, teşkilâtın başına geçip idare edecek olanların, farklı bazı özelliklerinin bulunması gerekiyordu. Binaenaleyh, muhtesiblerin akıllı, zeki, bilgili, uğurlu ve yüzü nurlu kimselerden seçilmesi icab ediyordu. Bu sâyede, muhtesibi görmek bile bazı kimselerin münkeri terk etmesine sebep olmalıydı.⁷

Gerçekten muhtesiblik ulu bir mansıptır. Bu vazifeyi alan kişi, mechûlu'l-hal olmamalıdır. Başka bir ifade ile muhtesib olacak olan kimse, bilgili, ahlâklı, tanınan ve herkesin kendisine saygı gösterdiği bir kimse olmalıdır. Binaenaleyh, doğruluk ile tanınmamış olan kimse muhtesiblik gibi önemli bir vazifenin başına getirilmemelidir. Bu sebeptendir ki kaynaklarda, "*O, hüsn-i hal ve istikamet ile mavsûf bir kimesne olmalıdır.*"⁸ denilmektedir. Çünkü insan, zaman ve gelişmeler tek yönlü ve tek tip değildir. Bu sebeple, her dönemin mevcut şartlara göre kendine has bir idaresi olmalıdır. Bunun, normal şartlar altında yürütülmesi, zor işlerden birinin başarılması demektir. Demek oluyor ki, toplumun sosyal hayatında fevkalade ehemmiyeti bulunan muhtesiblerin çok dikkatli ve titizlikle seçilmesi icab eder. Zira, bunların kendilerini ilgilendiren her konudaki mevzuatı çok iyi bilmeleri gerekir. Çünkü muhtesibler, bazan "Kanun ve mevsuk vâkıaların bulunmadığı yerlerde de an'aneleri itina ile tatbik edebilmelidirler."⁹ Kanaatimizce örf, an'ane ve gelenekleri en çok uygulamaya muhtaç görünen yetkililerden biri de muhtesibtir.

İslâm'ın zuhurundan bu yana kurulmuş bulunan bütün Müslüman devletlerde çok geniş yetkilere sahip olan muhtesibin bu yetkilerini, günümüzde yalnız bir müessesede toplamak mümkün değildir. Ağırılık, ölçü, atölye ve pazarların denetlenmesi, mamul madde ile gıda maddelerinin kalite kontrolü, şarap istimali ve talih oyunlarının yasaklanması, umumî yolların düzen ve serbestçe hareket edilmeye müsait halde bulundurulması, normal hayatın akışını bozmaması gereken inşaatların kontrolü ile ahlâk ve âdâbın denetlenmesi gibi hususlar, bunlara ait vazifeler cümlesindendir.¹⁰

Osmanlı devlet teşkilâtının geniş kadrosu içinde yer alan ve hemen hemen bütün Müslüman devletlerde "mutesib" diye isimlendirilen bu görevliyi Osmanlılar da genellikle aynı şekilde isimlendirmişlerdir. Bununla beraber bu devlette, bazan "İhtisâb Emîni", bazan da "İhtisâb Ağası" diye isimlendirildiği olmuştur. 1242 (1826) senesinde İhtisâb Nezâreti'nin kurulmasından sonra da "İhtisâb Nâzırı" unvanının kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, ihtisâb vazifesini yerine getirmekle görevli bir yetkilinin resmen bu vazifeye ne zaman getirildiği kesin olarak tesbit edilememektedir.¹¹ Bununla beraber, Osman Gazi (1281 - 1324) zamanına ait bir rivayet, bu vazifenin Osmanlılar'daki başlangıcı hakkında bazı ip uçları vermektedir.¹² Evliya Çelebi'deki bir kayda göre, Fâtih'in İstanbul'u fethinden sonra şehrin ticarî, iktisadî ve buna paralel olarak sosyal düzenini sağlamak ve diğer hizmetleri görmek için tayin edilen hakimlerden (idareci) sekizincisinin muhtesib olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıtta, muhtesibin yerine getirmekle görevli olduğu vazifelerine de şöyle temas edilmektedir: "*Bütün san'at ehline hükm edip ta'zir ve cezalandırma, alışverişlerinde hile edenleri tekdîr ve tevbihe me'mur.*"¹³ Bu ifadeden anlaşıldığına göre daha o dönemlerde bile ihtisâb işine büyük bir önem veriliyordu. Fâtih Sultan Mehmed Han zamanında, görev ve yetkileri kanunnâmelerle belirlenmiş olan muhtesibin bu durumu, ileride neşr edilecek olan "İhtisâb Kanunnâmeleri"ne de ışık tutacaktı. Gerçekten, 1502 tarihli Bursa İhtisâb Kanunu'ndaki bazı kayıtlardan, Fâtih zamanında da böyle bir kanunun yapıldığı tesbit edilebilmektedir.

Bütün Müslüman devletlerde olduğu gibi, Osmanlılar'da da bilhassa dinî emir ve yasaklara nezâret ile ahlâk ve an'anelerin nesilden nesile bozulmadan intikalini sağlama konusunda her zaman titizlik gösterilmiştir. Zira, çirkin ve gayr-i ahlâkî hareketler karşısında sükût edilemeyeceği prensibi, Osmanlı toplumunda da aktif sosyal bir kontrolü sağlıyordu. Bununla beraber ihtisâb işi, Osmanlılarda daha ziyade günlük hayatın içinde görülmektedir. Bu itibarla muhtesib, daha tesirli ve pratik olarak, özellikle ticarî faaliyet ile bununla ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını kontrol ederdi.

Osmanlı toplumunun şehir hayatında muhtesiblik, vazgeçilmez bir unsur gibi görünmektedir. Zira Osmanlı

cemiyet hayatında şehir yaşayışını sağlam temellere oturtmak ve kurulu sosyal düzeni korumak en önemli meselelerden biri idi. Bunun yanında, zarurî günlük ihtiyaç maddelerinin halkın eline uygun ve ucuz bir şekilde geçmesini sağlamak da gerekiyordu. Bunun için esnaf ve diğer ticaret erbabının kontrol altında tutulması icab ediyordu. Arşivlerdeki pek çok belge ile kanunnâmelerde değişik şehirlerin ihtisâb işi ve muhtesibinden bahsedilmektedir. Hatta, Osman Nuri'nin ifadesine göre kadısı bulunan her kaza merkezinin bir de muhtesibi bulunmaktaydı.¹⁴ Bu arada, sadece İstanbul'da, Galata, Üsküdar ve E-yüb gibi büyükçe yerleşim merkezlerinin de müstakil birer muhtesibi bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

Bilindiği üzere Osmanlı devlet teşkilâtında köklü değişiklikler, Sultan II. Mahmud Han (1808 - 1839) zamanında yapıldı. 1242 (1826) yılında Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından (lağv edilmesi) sonra şehir idaresinde, daha geniş selâhiyetlerle, kontrolü sağlayacak yeni bir idarî sistemin kurulması gerektiğinden, başlangıçta muhtesib, ihtisâb ağası veya ihtisâb emini unvanı ile ihtisâb işine bakan kimse 1242 tarihli nizamnâme ile "İhtisâb Nâzırı" ünvanını almış oluyordu. Belirtilen nizamnâme ile ilk olarak İstanbul'da kurulan müessesemiz, sadriazamlığa bağlanmıştı.

Osmanlılarda, vüzerâ, ricâl, ümeray-ı askeriye, kapıcıbaşı ve hâceganlık gibi çeşitli mansıpların tevcih veya ibkâsı her sene Ramazan bayramından sonra, yani Şevval ayında yapılmaktaydı. İhtisâb Nâzırları da bir senelik vazifeden sonra ya yerinde bırakılır (sözleşmesi uzatılır) veya vazife başkasına verilir.¹⁵

1261'de Polis ve 1262'de de Zaptiye Müşiriyeti kurulduklarından, İhtisâb Nezâreti'nin bir kısım vazife ve selâhiyetleri, yeni kurulan bu müesseselere devredildi. Nezâret ise sadece narh ve esnaf işine bakar oldu. Nezâretin yetki ve selâhiyetlerinin tahdid edilerek başka müesseselere devredilmesi ve memleketin içinde bulunduğu durum, birçok aksaklığın meydana gelmesine sebep oluyordu. Tabiatıyla Bâb-ı Âli bu duruma bîgâne kalamazdı. Bunun için gerekli teşebbüslere geçildi. Nihayet 2 Zilhicce 1271 (16 Ağustos 1855) tarihinde yayınlanan bir resmî tebliğ ile İstanbul Şehremâneti idaresi kurulur. Bu tebliğde İstanbul ve bağlı semtlerde Şehremâneti adı ile yeni bir memuriyetin kurulduğu, buna ilâveten bir de şe-

hir meclisinin kurulduğu Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta kararlaştırıldığı, buna karşılık İhtisâb Nezâreti'nin lağv edildiği bildiriliyordu.¹⁶

Osmanlı şehirciliğinin, beledi mevzuatını uygulayan bir görevli olarak muhtesib, ya doğrudan doğruya veya bi'l-vasıta otorite ve yetkisini kadıdan alırdı. Muhtesib, şehrin adlî organizasyonunun başı olan kadı'nın önemli yardımcılarının biri olmakla birlikte, vazifesi ile ilgili konularda şahid, delil ve isbat aramaksızın hüküm verebildiği için, bazı konularda kadıdan daha üstün ve daha geniş bir yetkiye sahiptir denebilir.

Osmanlılarda, Fâtih Sultan Mehmed zamanından itibaren, vazife ve buna bağlı olarak yetkileri de artan muhtesibin, bilhassa XVI. asırda idarî fonksiyonunu yerine getirmede, daha önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Vazifeye tayini, hükümdar emri ile gerçekleşen muhtesib, umumiyetle bu vazifeyi iltizam suretiyle alıyordu. Bununla beraber, bazı bölgelerde çok nadir de olsa, devlet hizmetinde yararlılıklar gösteren bazı kimsele-re bir mansıb (memuriyet) olarak verildiği de oluyordu.

Gerek Osmanlılarda, gerekse daha önceki Müslüman devletlerde muhtesib, yetkili bulunduğu sahalarda ve bu yetkinin alanına giren konularda devamlı olarak insanları kontrol altında bulundurmak zorundadır. Böyle ağır bir vazifeyi yüklendiğinden dolayı kendisini diğer insanlardan ayıran bazı özelliklerinin bulunması gerekir. Bunlar, eskiden beri pek çok müellifin dikkatini çektikleri için eserlerine konu teşkil etmişlerdir. Biz, ufak tefek bazı farklılıklar hariç hemen hemen bütün müelliflerin üzerinde birleştiği bu sıfatları tafsilatına girmeden sadece isim olarak vermek istiyoruz. Bunlar: Müslümanlık, mükellefiyet, erkek olmak, adâlet, izin, kudret, ilim, ilmiyle âmil olma, Allah rızası, vera' ve takva ile iyi ahlâk sahibi olmaktır.

Osmanlı idarî teşkilâtında, pek çok memuriyet ve hizmette olduğu gibi ihtisâbta da vazife süresi prensip olarak bir sene idi. İltizâm usûlü ve bir sene müddetle ihâlâ olunan bu vazife karşılığında, tâlib olandan "*Bedel-i mukataa*" adıyla bir meblâğ alınarak eline vazife ve selâhiyetini gösteren beratı verilir.¹⁸

İslâm âleminde geniş yetkilere sahip bulunan muhtesib, ileride bahsedeceğimiz bütün görevlerini tek başına yerine getiremezdi. Onun için eskiden beri muhtesibler,

kendilerine bağı olarak çalışan bazı yardımcıları kullanmışlardır. Değişik mesleklere mensub kimseler arasından seçilen bu yardımcıları, “ârif”, “emin”, “avn”, “gulâm” ve “haberci” gibi isimler veriliyordu. Bunların (yardımcıların) seçimi de bizzat muhtesib tarafından yapılıyordu. Yardımcıların, vazifelerini yaparken titizlik göstermeleri, hareket ve davranışlarında ölçüyü kaçırmamaları icab ediyordu. Aksi takdirde bizzat muhtesib tarafından vazifelerinden alınurlardı. Bu bakımdan onlar, devamlı surette muhtesibin kontrol ve gözetimi altında bulunurlardı.

Şehirler büyüyüp ticarî ve iktisadî hayat geliştikçe buna paralel olarak muhtesibin yardımcı sayısında da artışlar meydana geliyordu. Bundan dolayı daha önce bir veya birkaç kişi olan yardımcı sayısı, Osmanlılar döneminde gittikçe kabarıyordu. Zira Osmanlı dönemi, kendinden önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek bir gelişme ve büyüme içinde olmuştur. Bu bakımdan, ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesiyle ilgisi bulunan ve yeni yeni ortaya çıkan bazı san'at ve meslekler, ihtisâba bağıli zümrenin sayısında da artışlara sebep oluyordu.¹⁹

Osmanlı Devleti'nde, muhtesibin en önemli yardımcıları, onun adına “*Yevmiye-i dekâkin*”i toplayan ve hangi tarihte ortaya çıktıklarını henüz kesin olarak tesbit edemediğimiz (İstanbul'un fethinden sonra olmalı) koloğlanlarıdır. Babadan oğula intikal eden bu mesleğe, ihtisâb edebilmek için ahlâklı, dürüst ve her yönü ile güvenilebilir olmak gerekiyordu. Bir yerde mânevî haslet diyebileceğimiz bu özelliklerin yanında bir de maddî bir müeyyide, bunların, hareket ve davranışlarında daha dikkatli olmalarını sağlayacaktı. Bunun için, uzun müddet 15 kişilik bir kadrodan meydana gelen bu görevli zümresinin, birbirlerine “*Kefil bi'l-mal*” ettirilerek, malî yönünden birbirlerine kefil olmaları sağlanıyordu. Böylece, vazife icabı esnafla çokça münasebette bulunmak zorunda olan bu kimselerin, sıkı bir kontrol altında bulundurulması gerektiği düşünülmüş olmalıdır. Uzun tarihî seyri içinde koloğlanlarının sayısı 56'ya kadar yükselir. Fakat 1242'de İhtisâb Nezâreti kurulunca bunların yerine askerler görev yapmaya başladılar. Muhtesibin yardımcılarından bir kısmı da “Terazicibaşı” denilen ve 1093 (1682) senesi İstanbul'una aid bir defterde isimleri de verilen 18 kişi, berât-ı hümayûnla vazifeye getirilmişlerdi. Vazifeleri hakkında henüz kesin bir bilgiye sahip olmadığımız

ve XVII. asrın sonlarına aid birkaç belgede ismi zikredilen bir yardımcı grubu da “Taşoğlanları”dır.

İhtisâb Nezâreti kurulduktan sonra, her bakımdan inzibatı sağlamak gâyesiyle başka bir grup ta yardımcı kabul edilmişti. “*İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi*”nde belirtildiğine göre bunlar: Bostancıbaşı, Mimarbaşı, Hamam ve Hamallar yazıcısı gibi vazifelilerle, mahallelerin nüfus kayıt ve yoklamasını yapan mahalle mukayyidleri ile mahalle imamlarıdır.²⁰

İslâm'ın zuhurundan kısa bir müddet sonra ortaya çıktığını gördüğümüz ihtisâb vazifesi, zamanla bütün İslâm ülkelerinde önemli bir müessese haline geldi. Başlangıçta, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vaz geçirmek suretiyle sosyal huzuru sağlayan dinî bir müessese olarak ortaya çıkmıştı. Bu müessesenin, kuruluşundan itibaren farklı ve çok yönlü vazifeleri yürütmüş olduğunu biliyoruz.

Osmanlılarda, kadî'nın yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin, yukarıda işaret edilen bazı yetkilerine ilâveten XV. ve XVI. asır “İhtisâb Kanunnâmeleri”nde bunlarla ilgili daha geniş bilgiler bulunmaktadır. Hatta bu kanunnâmelerden biri “İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi”nde “*fi'l-cümle bu zikrolunandan gayrı her ne kim Allah'ü Teâlâ yaratmıştır mecmûnı muhtesib görüp gözetse gerektir.*” denilerek muhtesibin ne kadar geniş bir yetkiye sahip olduğuna işaret edilmektedir. Bu ve benzeri kanunnâmeler ile 14 Aralık 1479 tarihli Edirne şehrine İhtisâb Ağası tayini ile ilgili bir hükümden²¹ anlaşıldığına göre, muhtesibin vazifelerini üç ana grupta toplamak mümkün olmakla birlikte biz, kanunnâme maddesinde ifadesini bulan “Allah'ın yarattığı her konuda yetki sahibi “olan bu görevlinin vazifelerine kısaca temas etmek istiyoruz. Bir makalenin imkânları ölçüsünde kendisinden söz edeceğimiz bu vazifeleri şöyle maddelendirebiliriz:

I. Dinî Hayatla İlgili Olanlar

II. Adlî Hayatla İlgili Olanlar

III. İktisadî ve İctimaî Hayatla İlgili Olanlar.

I. MUHTESİBİN DİNÎ HAYATLA İLGİLİ VAZİFELERİ

Osmanlılarda vazifesi, büyük ölçüde iktisadî hayatla ilgili bulunmasına rağmen muhtesib, aynı zamanda dinî

ve adlî vazifeleri de bulunan bir yetkilidir. Bu bakımdan o, meşru' olmayan, dinin hoş karşılamayıp kötü ve çirkin kabul ettiği her türlü hareket ve davranışta derhal harekete geçmek zorunda idi. Nitekim ilk ihtisâb kanunnâmelerinde, muhtesibin bu vazife ve selâhiyetlerine açıklık getirmek için "ve Ramazan ayında oruç dutmayanun gerektir ki hakkından gelüp teşhir edeler. Ve namaz kılmayana kıl deye. Namaz kılmayanı mahalle imamından tef-tiş edip hakkından geline."²² denilmektedir.

Görüldüğü gibi muhtesib, Ramazan ayında oruç tutmayıp, oruçlu olan kimselerle alay edencesine alenen yiyen kimseler ile namaz kılmayanları araştırmakla görevlendirilmişti. Keza o, ahlâkın bozulmasına engel olmak, umumî yerlerde din ve geleneklere uygun olmayan davranışlara meydan vermemek gibi vazifelerle de mükellef tutulmuştu.²³ Gerek dinî, gerekse adlî vazifelerini yerine getirmesi, onların başlangıç ve bitiş sınırlarını tes-bit edebilmesi için muhtesibin, belirtilen konularda bilgi sahibi olması gerekir. Bu yüzden, Osmanlı dönemi muhtesibinden bahsederken Bernard Lewis, onun ilmiye sınıfına mensub bir kimse olduğuna dikkati çeker. Demek oluyor ki muhtesib, dinî ve ahlâkî bakımdan neyin yapıp neyin yapılmaması gerektiğini çok iyi bilmek zorunda olan bir kimsedir. Bunun için mümkün mertebe muhtesiblerin, medreselerin eski talebeleri arasından seçilmelerine dikkat edilirdi. Zira şer'î hukukun bilinip tatbik edilebilmesi, bunların vazifelerinin temelini teşkil ediyordu.²⁴ Gerçekten, İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi'nde de belirtildiğine göre, namazın şartlarını yerine getiremeyen imamların vazifeden alınmasına delâlet eden muhtesibin, imamlık ve şartları hakkında bilgi sahibi olması icab eder.

Her ne kadar muhtesib, kadı'nın emrinde ve onun yardımcısı gibi görünmekte ise de, âmirinin kesif adlî meseleler yüzünden ilgilenemediği dinî ve ahlâkî konularda selâhiyet sahibi sayılıyordu. Bu yüzden, içki içip sarhoş olanlar, talih oyunları ile uğraşanlar, mezarların üstüne oturanlar, Müslümanları rencide edecek şekilde din ve emirleri ile alay edenler, fuhşiyatla iştigal edenler vs. gibi umumî âdâb ve ahlâkı bozanlar, muhtesib tarafından sorgulanırlardı.²⁵ Bu konuda pek çok arşiv belgesinin olduğuna da burada işaret etmemiz gerekir.

İslâmiyet'in en eski dönemine kadar giden ve köklü bir maziye dayandığını bildiğimiz bu müessesenin,

dinî vazife ve karakteri üzerinde hicrî 1242 (M. 1826) tarihli "İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi"nde de durulmaktadır. Bundan öğrendiğimize göre "emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker" meselesi, üzerinde ehemmiyetle durulması icab eden ve toplum düzeni için, vaz geçilmesimümkün olmayan önemli bir meseledir. Binaenaleyh, ihtisâba me-mur olanların bu konu üzerinde ehemmiyetle durmaları gerekmektedir. Nitekim adı geçen nizamnâmede şöyle denilmektedir:

"Emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker hususu, salâh-ı âlem ve âlemiyânın sebab-ı akvası olduğuna binaen, hizmet-i ihtisâba me'mur olanlar cümleden evvel bî-namaz olanları ve Ramazan-ı Şerifte oruç dutmayanları eimme-i mahallattan (mahalle imamları) tahkik ile edâ-yı fariza-ı salât ve sıyâm (oruç) tenbih ve takrir edip dinemeyenleri ve eimme-i mahallattan dahi şurû-i imâmeti (imamlık yapabilme şartları) bilmeyeneri ve sair hilâf-ı şer'-i şerif menahi ve münkeratta (yasaklanmış bulunan şeyler ile kötülükler) bulunanları bi't-tahkik (araştırmak) cânib-i şeriat-ı garraya (mahkemeye) ihbar ve ihzar ederek gerek bunların ve gerek hilâf yere şebâdet edip (yalancı şahıdlik yapmak) şâhid-i zûr (yalancı şahid) oldukları inde's-şer'i'l-enver tebeyyün edenlerin (ortaya çıkanların) lâzım gelen te'dibat-ı şer'iyeleri ihtisâb ağası ma'rifetiyle icra kılma..."²⁶ Benzer bir durum, Sofya ihtisâbına nezâret eden ve aynı zamanda Sofya Mollası (kadı) olan zata gönderilen 9 Ağustos 1831 tarihli hükümde de açıkça ifade edilmektedir.²⁷

Osmanlı Devleti'nde muhtesibin dinî vazife ve selâhiyetleri o kadar geniştir ki, toplum hayatının her safhasında bunu görmek mümkündür. Nitekim, Osmanlı literatüründe "Dilsiz canavar" (Konuşamayan, hakkını arayamayan hayvan), diye isimlendirilen hayvanına taşıyamayacağı kadar fazla ve ağır yük vuranlar ile esir pazarlarında köle satanlar, onlara insan haysiyet ve şerefine yakışmayacak şekilde hakaret edenler hep ona hesap vermek zorunda idiler. Çarşı, pazar ile hamamlarda giyilen kıyafetlere varıncaya kadar her şey onun kontrolü altında idi.

B. MUHTESİBİN ADLÎ HAYATLA İLGİLİ VAZİFELERİ

Osmanlı muhtesibinin meşgul olduğu ikinci bir vazife de adlî konularla ilgili idi. Muhtesib, Osmanlı adâlet mekanizmasının çalışmasında kadı'nın yetkisi dâhi-

linde iş gören bir görevlidir. O, ihtisâb kanunlarının kendisine verdiği selâhiyet yanında, geleneklere de dayanarak gerektiğinde, bilhassa çarşı ve pazar kontrolü esnasında suçu sâbit olan esnafı, yanında bulundurduğu memurları vasıtasıyla falakaya yatırarak herkesin gözü önünde dövdürtürdü.²⁸ Böyle bir cezanın, hem anında uygulanmış olması, hem de bütün insanların gözü önünde cereyan etmiş olması, muhtesibin adlî iktidarını artırıyordu. Bu uygulama, diğer esnaf üzerinde de büyük bir tesir meydana getirerek onların alışverişlerinde daha dikkatli olmalarına vesile oluyordu.

İslâm ülkelerinde kadınlar, mahkemelerde cezaî, ticarî ve hühukî davaların tamamına bakma yetkisine sahiptirler. Ancak kaza fonksiyonunun fiilen işletilişi kadınların inhisarında değildir. Bunun için muhtesib de bazan bu fonksiyonu icra edebiliyordu.²⁹

Osmanlı adliye sisteminde kadıya yardım eden iki önemli sınıf bulunmakta idi. Bunlardan biri, mahkemede doğrudan doğruya ona yardım edenlerdir ki, mahkeme kâtipleri, muhızır (mübaşir) ve tercüman gibi kimselerden teşekkül eder. Diğeri de muhtesib gibi bir kısım görevlilerdir. Muhtesib, kadı'nın adaleti yerine getirmesinde yardımcı olduğu gibi, aynı zamanda sınırlı da olsa bir yargı yetkisine sahip bulunuyordu. Nitekim 3 Safer 1181 (1 Temmuz 1767) tarihli bir arıza, Siroz ihtisâbına mutasarrıf olan kimsenin reâyâyı (vatandaşı) "ahz, haps, himâye ve sıyânet (koruma)" ettiğini³⁰ göstermektedir.

1242 (1826) tarihli "İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi"ne göre Osmanlı muhtesibinin adlî vazifeleri üç kategoride mütalaa edilmektedir. Bunlar:

1. Falaka ve değnek ile ta'zir ve tekdir,
2. Değnek ve falakadan ziyade te'dibe müstahak olanları İhtisâb Ağası hapishanesine göndermek,
3. Sürgün ve kalelerde hapsi gerekenleri de Bâb-ı Âlî'ye bildirmektir.

Aynı şekilde, Evahir-i Safer 1247 (9-18 Ağustos 1831) senesinde Sofya İhtisâb Nâzırı'na gönderilen hükmünde, yapılması gereken şeylerden bahs edilirken bu konuya da şöyle temas edilmektedir: "Kola çıkıp her ne kadar terazu ve kantar ve mikyal ve arşun ve endâze ile ahz u itâ (alıp satan) ider esnaf olur ise cümlesinin vezn ve keyl ve arşun ve endâzelerine ihale-i enzâr dikkat ide-

rek noksan zuhûr edenlerin iktizası vechiyle değnek dar-bı ile ta'zir ve tekdir ve bundan ziyadece te'dibe müstahak olanlar ihtisâb mahbesine (hapishanesine) ilka ve kal'aya müstahak olanları ma'rifetin ve hâkimu's-şer' ma'rifetiyle kal'aya vaz'..."³¹

Osmanlılarda, kapalı veya açık bütün pazarlar, devamlı olarak ihtisâbca kontrol edilirdi. Bu esnada, ihtisâb nizamına aykırı hareketi görülenler, kusurları derecesinde cezalara çarptırılırlardı. Bu cezalar, falakadan başlayıp sürgüne kadar vardığı gibi bazan da bizzat muhtesib tarafından halk arasında teşhir edilmek suretiyle tatbik edilirdi.³² Muhtesib, suç işleyenleri cezalandırırken, kadı gibi şahid ve delil istemez. Çünkü o, bunları gerektirmeyen açık ve alenî suçlara bakar. Muhtesib, ceza verme konusundaki yetkisini kullanırken örf ve geleneklere de dayanır. Bu yüzden o, kadıya nazaran problemleri çözüme kavuşturma bakımından daha geniş bir hareket serbestisine sahiptir.

Görüldüğü gibi muhtesibler, bir kısım iktisadî suçların faillerini cezalandırabildikleri gibi yalan şahidlik yapanları da cezalandırıyorlardı. Aynı şekilde borçlarını zamanında ödemeyenlerden, icra yolu ile bunun tahsili, muhtesiblerce uygulanırdı.

C. MUHTESİBİN İKTİSADÎ VE İCTİMAÎ HAYATLA İLGİLİ VAZİFELERİ

Osmanlı dönemi muhtesibinin önemli vazifelerinden biri de iktisadî ve ictimâî hayatla ilgili olanıdır. Osmanlı Devleti'nde, Divân ve kadı'nın emirlerini yerine getiren İhtisâb Ağası'nın, ekonomik ve sosyal hayatın tanziminde büyük bir rolü vardır. O, günlük hayatın akışı içinde, halk ile esnaf (tüketici-üretici) arasındaki münasebetleri düzenleme ve esnafa ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmekle de görevlendirilmişti. Görüldüğü gibi muhtesib, şehirde hüküm süren ekonomik hayatın önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta onun sahip olduğu yetkiler kendisini, devletin belli başlı şahsiyetlerinden biri hâline getiriyordu. Çünkü devlet, muhtesib vâsıtasıyla hem işçi tabakasını kontrol altında tutuyor, hem de onların haklarını koruyup, loncaların gaye ve standartlarını devam ettirmek amacıyla esnaf loncalarını mümkün mertebe yakından denetliyordu. Keza yine bu vâsıta ile yerli mallarla rekabet

edebilecek ithal eşyasından “İhtisâbiye” (ihtisâbla ilgili bir vergi) almak suretiyle³³ işsizliği önlemeye çalışıyordu. O, kiralari kontrol ediyor ve yalnız ihtiyaç hâsil olduğu zaman yeni dükkân ve atölyelerin açılmasına izin veriyordu.

Şehirlerin güvenliğini sağlamak ve gıda ile ilgili problemlerini halletmek gibi önemli vazifeleri de bulunan muhtesib, bunlara da dikkat etmek zorunda idi. Zira Osmanlılar dönemindeki iktisadî şartlar, şehirlerin, bu arada pâyitaht (başkent) olan İstanbul’un, nüfus bakımından fazla büyümesine pek müsait değildi. Burada, dışarıdan gelecek bir nüfus akını, güvenliğin yanında toplumsal düzenin bozulmasına da sebep olurdu. Çünkü büyük tüketim merkezlerinde iâşe sıkıntısını meydana getiren sebeplerin başında, “Nüfus tehâcümü” (yığılması) gelmektedir.³⁴ Kaldı ki devlet, İstanbul gibi, arazisi fazla verimli olmayan bir yerin iâşesi için daima dışarıdan zahire temin etmek ihtiyacını duyuyordu.

Hem âsaişin sağlanması, hem de zarurî ihtiyaç maddelerinde sıkıntı meydana gelmemesi için, İstanbul nüfusunun fazla artmamasına dikkat edilirdi. Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinden itibaren Anadolu ve Rumeli’den pek çok kimse, esas meslekleri olan ziraatı bırakıyor ve “nakl-ı hâne” ederek İstanbul’a geliyordu. Bu da, şehirde gecekondular ve düzensiz bir yapılaşma ile nüfus yığılmasına sebep oluyordu. Bu yığılmayı ortadan kaldırmak ve yeni gelecek olanlara mani olabilmek için, mahallelerde arada sırada nüfus yoklaması yapılırdı. Sonradan gelip yerleşmiş olanlar, geldikleri yere gönderilirlerdi.³⁵ İstanbul’da, işsiz-güçsüz, ve başı-boş kimselerin toplanarak sosyal bir karışıklığa meydan verilmesi için, halk, muntazam bir sayıma tabi tutulup tahrir defterlerine kaydolunurdu.³⁶ Dışarıdan buraya gelecek olanlar için de kefil istenirdi.

İhtisâb Nezâreti kurulduktan sonra, “İhtisâb Nâzırı”nın vazifeleri, günün şart ve gelişmelerine göre daha bir açıklık kazanmış görünmektedir. Bir makalenin sınırlı sayfaları içinde bütün bu vazifelerden söz etmek elbette ki mümkün değildir. Bununla beraber yukarıda ifade edilen konu ile ilgisinden dolayı dışarıdan İstanbul’a gelenlerin nerede ve nasıl yoklanması gerektiğine kısaca değinmek istiyoruz. 1242 tarihli “İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi”nde belirtildiğine göre, Rumeli’den gelenlerin tezkirelerine (Bir çeşit kimlik cüzdanı) bakmak

üzere Küçük Çekmece, Anadolu’dan gelenlerin tezkirelerine bakmak üzere Bostancıbaşı Köprüsü’nde birkaç nefer (asker) ile İhtisâb Ağası’nın güvenilir birer adamı, buralardan gelip geçenleri kontrol etmek üzere vazifelen-dirilirdi. Bu görevli, gelip geçenlerin ellerindeki tezkireye bakıp kontrol ettikten sonra “İhtisâba” diye işaret koyarak onları ihtisâba gönderirdi. Arşivlerimizde bu şekilde tutulan ve gelip gidenleri kaydeden pek çok liste bulunmaktadır.³⁷

Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve sosyal hayatında geniş yetkilere sahip bulunan muhtesibin görevlerini, aşağıdaki şekilde bir sıraya tabi tutmak mümkündür:

1- Esnafın kontrolü, 2- İş yeri açma ruhsatı, 3- Vergi toplama, 4- İhtisâb gelirlerinin dağıtımı, 5- Mürûr tezkirelerinin verilmesi, 6- Kıyafetler, 7- Diğer vazifeler.

1. Esnafın Kontrolü

Osmanlı şehir hayatında önemli sayılabilecek bir mevkide bulunan muhtesib, esnafa halk arasındaki münasebetleri kanun ve yönetmelikler çerçevesinde düzenleyen bir görevlidir. O, esnaf teşkilâtlarını kontrol ettiği gibi mahallî pazarların organizasyonu ile de meşgul olur. Keza o, temel gıda maddeleri ile diğer ham maddeyi esnaf arasında taksim eder. Bu sebeple onun en önemli vazifesi, ekonomik ve sosyal hayatı sistemli bir şekilde düzene sokmaktır diyebiliriz.

Muhtesib, esnafın nizam ve kanunlara uygun çalışıp çalışmadığını hem kendisi, hem de memurları vâsıtasıyla kontrol ederek hileli satışlara engel olmaya çalışırdı. Şayet muhtesib bu vazifesini gereği gibi yerine getirmez ve esnafın hileli satışlarına göz yumarsa o zaman kendisi de kadı tarafından sorgulanıp cezalandırılırdı. Nitekim kanunnâmeye: “*Ve eğer muhtesib ehl-i bazar ile biriküb eksik satanı gözlemmezse kadı muhkem hakkından gelip ve eksik satanı te’dir eyleye.*”³⁸ denilmektedir. Binaenaleyh, istifçi ve karaborsacıları takip, esnafın kullandığı ölçü aletlerini kontrol ve uygunsuz davrananları cezalandırmak, onun en önemli vazifelerinden sayılıyordu.

Muhtesibin, farklı esnaf birliklerine mensub kimseler üzerindeki etkinliğini sağlayan bazı âmiller vardır. Biz, bir makalenin mahdud sayfaları sebebiyle sadece isim olarak bunları zikretmekle yetineceğiz. Bunlar: a) Kola çıkması, b) Fiyat tesbit ve kontrolü (narh), c) Esna-

fin, fiyat ve diğer konularda nizamlara uygun hareket edip etmediğini kontrol, d) İstanbul'un iâşe meselesi.³⁹

2. İş Yeri Açma Ruhsatı

Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal hayatında, uzun müddet varlığını devam ettirmiş bir sistem olan, aynı mesleği icra edenlerin bir arada bulunma ve önceden tesbit edilmiş bulunan sayıyı geçmeme mecburiyeti, öteden beri pekçok devlet tarafından ticizlikle uygulanıyordu. Devlet, şehirlerdeki esnafı, devamlı olarak kontrol altında bulundurmak, tüketici durumundaki halkın işini kolaylaştırmak ve bilhassa vergi memurunu gereksiz yere dolaştırmaktan kurtarmak için, aynı işi yapan veya aynı malı satan esnafı mümkün mertebe bir çarşıda toplama ihtiyacını hissetmişti. Örnek olması bakımından Şam ihtisâbile ilgili bir defterin verdiği malûmata bakmamızda fayda vardır. Buna göre, Şam'daki dükkânların sattıkları emtiaya (mal) göre kaç kısma ayrıldıklarını, bu dükkânların kaçar tane oduklarını ve durumlarına göre her birinden ne kadar vergi alındığını⁴⁰ öğrenme imkânına kavuşuyoruz. Bu ve benzeri defterler sâyesinde Osmanlı toplumunun ticarî, ekonomik ve sosyal yapısını öğrenebiliyoruz. Bu sistemin, Osmanlı idaresindeki bütün şehirlerde uygulandığını belirtmemiz gerekir. Hatta yine bu uygulamanın bir sonucu olarak İstanbul 15 bölgeye ayrılmış ve tamamı sadece bir muhtesibe bağlı olmakla birlikte her bölgenin ayrı birer kontrolcusu bulunmakta idi. Bundan başka devlet, her şehirde ne kadar dükkân, ne kadar han, ne kadar hamam vs. gibi toplumun ekonomik ve sosyal yapısının gerektirdiği tesis varsa bunların tamamının sayılarını bilmekte, ona göre kanun yapmakta ve ona göre sayılarında azaltma veya gerekiyorsa çoğaltma yapmakta idi. Bütün bunlar da muhtesib vâsıta ve yetkisiyle yapılmakta idi.⁴¹

3. Vergi Toplama (İhtisâbiye)

Tarihî bir vakıa olan vergi, Osmanlı iktisadî hayatında önemli bir yer tutmakta idi. İslâm vergi sisteminde olduğu⁴² gibi, Osmanlılarda da vergiler, birdenbire ve topyekûn vaz'edilip tatbik edilmemişlerdir. Denebilir ki Osmanlı vergi sistemi, devletin gelişmesine paralel olarak, uzun asırlar sonunda tatbikî bir rekâmül göstererek müesseseleşmiştir. Bu devlette, cins ve miktarları kanun-nâmelerle tesbit ve tayin edilmiş bulunan vergilerden bir kısmı da "İhtisâb Rûsûmu" denilen vergilerdir.

Muhtesib, iktisadî vazifesinin en önemli kısmını, teşkil eden vergi toplama işini, emrindeki memurları (kol oğlanları) vâsıtasıyla yerine getiriyordu. Bu vergilerden bir kısmı, sanatkâr ve tüccarın şahsı üzerine, bir kısmı da mallar üzerine salınmakta idi ki, bunlar, sadece içeride istihlâk edilene (tüketilen) değil, aynı zamanda ihrac edilene de tatbik ediliyordu. Bu vergilerin tamamını burada tafsiatlı bir şekilde anlatmamız mümkün olmadığı için sadece isim olarak vermek istiyoruz. Buna göre ihtisâbiye (ihtisâb vergisi) aşağıdaki şekilde bir sıralamaya tabi tutulabilir:

a) Yevmiye-i dekâkin, b) Damga resmi, c) Bâc-ı bâzar, d) Gemi ihtisâbiyesi, e) Resm-i bitirme, f) Diğer vergiler.⁴³

4. İhtisâb Gelirlerinin Sarf Yerleri

Daha önce de belirtildiği üzere muhtesib, değişik isimlerle çeşitli vergileri de toplayan bir görevli idi. O, toplanan bu vergilerin büyük bir kısmını, hazine adına hak sahibi olan kimselere bir nevi' emekli maaşı olarak veriyor, bir kısmını da, emrinde çalışanlar ile diğer masraflara harcıyordu.

İleride, dedikoduya sebep olmaması ve elinde sağlam belgeler bulunması için muhtesibler, ferman mucibince para verdikleri kimselerin ellerinden, parayı aldıklarına dair imzalı bir belge alıyorlardı. Tezkire adı verilen ve arşivlerimizde bolca bulunan bu tezkire örneklerinin bir kısmı tarafımızdan yayınlanmıştır.

İhtisâb Nezâreti kurumadan önce, toplanan vergilerin sarf yerleri çok farklı idi. 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı'nın lağv edilmesinden sonra o devre göre modern bir askerî teşkilât olan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" kurulmuştu. Ancak böyle bir ordunun maaş ve ihtiyaç duyacağı diğer masrafları karşılamak üzere yeni gelir kaynakları bulunmalıydı. Bunun için "Mansûre Hazinesi" adı verilen yeni bir hazine kurulmuştu. Bundan sonra, Asakir-i Mansure'nin pek çok ihtiyacı ihtisâbca karşılanır oldu.⁴⁴

5. Mürûr Tezkirelerinin Kontrolü

XIX. asrın ilk çeyreğine kadar Osmanlılarda kullanılmayan mürûr tezkiresi (bir çeşit kimlik belgesi) sistemi, 1237 (1821) senesinde ortaya çıktı. Mora isyanı ile birlikte, şurada - burada Müslüman Türk kılığında bazı ca-

susların yakalanması buna sebep olmuştu. Artık bundan böyle İstanbul'a karadan veya denizden gelip gidenleri kontrol etmek üzere mürûr tezkireleri ihdas edildi.⁴⁵ Tezkirelerin kontrol edilmesi ve tezkiresiz kimselerin ya cezalandırılması veya geldikleri yerlere tekrar gönderilmesi işi ile muhtesib meşgul olmak zorunda idi. Nezâretin kurulmasından sonra daha sıkı kontrol edilmesi "İhtisâb Ağalığı Nizamnâmesi"nde açıkça belirtilmektedir.⁴⁶

6. Kıyafetler

Osmanlı Devleti'nde, toplumun sosyal sınıflarını tesbite ve onları tanımaya yarayan bir kıyafetler kanunu vardı. Bu uygulama sayesinde, toplumda hem disiplin sağlanıyor,⁴⁷ hem de ilgisi yokmuş gibi görünmekle beraber fiyatların başı boş bir şekilde yükselmesi önleniyordu. Nitekim 27 Safer 976 (22 Haziran 1568) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, İstanbul'daki Yahudi ve Hristiyanlar, Müslümanlara tahsis edilen kıyafetlerden bazılarını giydikleri için tülbent, çuka, kumaş ve ayak-kabı fiyatlarında artışlar görülmüştü.⁴⁸ Üretim ve ulaşım teknolojisi bakımından imkânsızlıklar içinde bulunan o asırların dünyasında arz talep kanununa göre böyle bir durumda fiyatların yükselmesi normaldi. Halbuki bu durum, halkın zararına olacaktı. Bu yüzden, her sınıf ve grup, kendi sınıfları için tahsis edilip belirlenen kıyafetlerden başkasını giyemezdi. Çünkü "be devlet-i ebed müddette ez-kadîm bu âdet-i hasene mu'teber ve makbul ve her sınıfa birer türlü kisvet ve libas ihtisasiyle yek - diğerlerinden fark-ı küllî husûl bulmuş idi."⁴⁹ denilerek din ve sınıfa göre kıyafetlerin farklılığı meselesinin eskiden beri uygulana gelen güzel bir âdet olduğu belirtilmektedir. Bu uygulama, öyle köklü bir hal almıştı ki, toplumun sosyal yapısını meydana getiren sınıfların meslekî durumu ile mes'uliyetlerini de kıyafetlerden tesbit etmek mümkündü. Kendisinin de özel bir kıyafeti bulunan muhtesib bütün bu uygulamaların denetleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰

7. Muhtesibin Diğer Vazifeleri

Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatının tanziminde önemli derecede rol oynayan muhtesibin, bir kısım vazifesine kısaca işaret ettikten sonra şimdi de tali ve bazan da belli bölgeler ile belli seneler içinde uygulama alanı bulan bazı vazifelerine işaret edilecektir. Bununla bera-

ber muhtesibin vazifelerini ve yetkilerini sadece sayıp işaret ettiklerimiz olarak kabul etmek de yanlış olur. Zira kanunnâmede "Her ne kim Allah u Teâla yaratmıştır mecmûnı muhtesib görüp gözetse gerektir." deniliyor. Bunun içindir ki muhtesib, hemen her olaya müdahalede bulunma yetkisine sahipti. Onun bu yetkilerinden bir kaçına kısaca işaret etmekle yetineceğiz.

Osmanlı Devleti'nde, zarurî bir kısım ihtiyaç maddeleri ile stratejik önemi haiz bazı malların ihracı yasaklanmıştı. Muhtesib, ihracı yasak olan bu malların şu veya bu şekilde yurt dışına çıkmasına mani olmaya çalışır ve böyle bir teşebbüste bulunanları cezalandırırdı.

Yerli veya yabancı tüccarın, özellikle zirâf mahsul elde eden çiftçiye aldatmamasını sağlamak ve yeni kurulmuş bulunan "Asakir-i Mansûre-i Muhammediye" masraflarını da karşılayabilmek için bazı kimselerin ticaretini engellemeye çalışıyordu. Bu uygulamanın sağlam bir şekilde işlenmesini temin maksadıyla ruhsat tezkirelerinin verilmesi gerekiyordu. Ancak bu sayede, hem ihtisâbiye denilen verginin toplanması kolaylaşıyor, hem de çiftçi sınıfı zarara sokulmamış oluyordu.

Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansûre ordusuna kaydolmak için memleketin değişik bölgelerinden insanlar İstanbul'a geliyordu. Bunlar içinde çocuk denebilecek derecede yaşı müsait olmayanlar da vardı. İşte bu çocukların, durumlarına göre bazı esnafın yanına verilip çırak olmalarının sağlanması ve bunların durumlarının devamlı kontrol altında tutulması yine muhtesibin vazifelerinden idi. Böylece bu çocuklar, topluma faydalı birer eleman olarak yetiştiriliyorlardı. Arşiv belgelerinde, hangi çocukların hangi esnafın yanına verildiğine dair bilgilere sahip bulunmaktayız.

Muhtesibin yüklendiği vazifelerden biri de ihtiyaç içinde bulunan bazı bölge, müessese ve ailelere zahire göndermekti.

Özellikle İhtisâb Nezâreti'nin kurulmasından sonra bazı bölgelerin posta işi bu nezârete havale edilmişti. İzmir Postası'nın, İrade-i Seniyye ile İzmir İhtisâbı'na bağlandığı ve bu uygulamanın güzel bir şekilde sonuç verdiği belgelerden anlaşılmaktadır.

İhtisâb kanunnâmelerinde belirtildiğine göre muhtesibler, bazı hekim ve hastaların durumları ile de yakından ilgilenmek zorunda idiler. Bu bakımdan onlar, hekim (doktor) olmadıkları halde, bu mesleği icra edenlere

mani olmak ve onlara gereken cezayı vermek zorunda idiler. Ayrıca, zaman zaman tabiplerin (doktorların) kontrol ve imtihanları ile de meşgul olmak, bunların vazifeleri arasında idi.

Bilhassa, Nezâret'in kurulmasından sonra şehir içi yolların yapım ve onarımı 1828 yılından itibaren İhtisâb Nezâreti'nin faaliyet alanının içine alındı. Böylece, hem yol inşaatının merkezi hale getirilmesi, hem de yolların daha sağlam yapılması sağlanacaktı. Bundan böyle İhtisâb Nâzırı, ihtiyaç hissedilen yerlerde yol ve kaldırımların yapılmasına nezâret edecekti. Bunlardan başka muhtesibin, resm-i ruhsatiye gibi belli kesimlere ait vergiyi toplaması

ve devlete ait binaların kiralalarını alması gibi konular ile de görevlendirildiğine işaret etmemiz gerekir.⁵¹

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, kanunnâmenin, "Her ne kim Allah u Teâla yaratmıştır mecmûnı muhtesib görüp gözetse gerektir." maddesi ile toplumun dinî, ahlâkî, adlî, ekonomik ve sosyal hayatının tanziminde faal rol oynayan hisbe teşkilâtı, daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılarda da ehemmiyetli bir müessese idi. Osman Gazi ile başlayan ihtisâb, zamanla bir nezâret haline gelmiş ve nihayet 2 Zilhicce 1271 (16 Ağustos 1855)'de yerini "Şehremâneti"ne terk ederek tarihe mal olmuştur.

- 1 Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Envâl*, Mısır 1968, s. 711; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, Kahire 1358, III, 192.
- 2 R. Levy, "Muhtesib" *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), VIII, 532.
- 3 *Kur'an*, Âl-i İmrân 110 - 114; Tevbe 71.
- 4 Kelimenin diğer manaları ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1998, s. 15.
- 5 Geniş bilgi için bkz.: el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Mısır 173, s. 241; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975, s. 65 - 135; Corc-i Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, trc.: Zeki Megamiz, İstanbul 1328, I, 225.
- 6 Bu maddelerin daha geniş açıklamaları için bkz.: Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saâde ve Misbahü's-Siyâde (Mevzuâtü'l-Ulûm)*, trc.: Kemaladdin Mehmed Efendi, İstanbul 1313, II, 570; Haydarîzâde İbrahim, "Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker" Sebülürreşad (1336), XV / 370, 109.
- 7 *Kitâbu Mesâlibi'l-Müslimîn ve Muâfi'il-Mü'minîn*, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1980, s. 94.
- 8 İstanbul Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet, B. 2, vr. 18 b.
- 9 Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, trc.: Râşip Hulusi, İstanbul 1928, s. 8.
- 10 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, II, 576 - 577; Maurice Gaudet Demombynes, *Les Institutions Musulmanes*, Paris 1953, s. 158.
- 11 Belgelerde görebildiğimiz kadarı ile ilk defa Sultan I. Murad'ın hicrî 787 tarihli vakfesinde hem idareci, hem de şahid olarak bir muhtesibin isminden bahsedilmektedir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vakfiyeler Tasnifi*, no: 162 / 5.
- 12 Geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, s. 102 - 103.
- 13 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, 120.
- 14 Osman Nuri (Ergin), *Macelle-i Umur-i Belediye (MUB.)*, İstanbul 1922, I, 327.
- 15 Geniş bilgi ve kaynaklar için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 27.
- 16 2 Zilhicce 1271 tarih ve 529 sayılı *Takvim-i Vekayi*; Ayrıca bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler*, Ankara 1974, s. 116.
- 17 Robert Mantran, *İstanbul Dans la Seconde Moitié du XVII e Siecle*, Paris 1962, s. 310.
- 18 Bilgi ve kaynaklar için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 34 - 40.
- 19 Konu ile ilgili rakamları ortaya koyan arşiv belgeleri için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 32 - 33.
- 20 Daha geniş bilgi ve kaynaklar hakkında bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 33 - 34.
- 21 Eşref Eşrefoğlu, "Osmanlılarda İhtisâb ve İhtisâb Ağalığı" *Hayat Tarîh Mecmuası* (1976), I / 7, 44.
- 22 Ömer Lütfi Barkan, "İhtisâb Kanunları" *Tarih Vesikaları* (1942), I / 5, 340.
- 23 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc.: Metin Kırıatlı, Ankara 1970, s. 390.
- 24 Mantran, *a.g.e.*, s. 145.
- 25 Maurice Gaudet Demombynes, *Les Institutions Musulmanes*, s. 158.
- 26 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.) E. 1399.
- 27 BOA, *İhtisâb Defteri*, no: 31, s. 21; ayrıca bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 123.
- 28 TSMA. E. 1399; Mantran, *a.g.e.*, s. 328.
- 29 Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979, s. 23.
- 30 BOA, Cevdet, *Mâlîye*, no: 1222.
- 31 BOA, *İhtisâb Defteri*, no: 31, s. 22.
- 32 BOA, *Mühimme Defteri*, no: 51, s. 96.
- 33 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münazebetleri*, Ankara 1974, I, 119; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 84 - 90.
- 34 Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buluntuları ve İktisadî Müvazenesizlik Meselesi*, İstanbul 1951, s. 57.
- 35 BOA, Cevdet, *Za'riye*, no: 941.
- 36 Bilgi ve kaynaklar için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 48.
- 37 Bu listelerin örneği ve aylık dökümü için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 49.
- 38 *Kanunnâme*, Süleymaniye Ktb. Âşir Efendi, no: 1004, vr. 76 b.
- 39 Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 50-80.
- 40 BOA, Maliyeden Müdevver 19450 numaralı defterdeki liste ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ziya Kazıcı, "Bir Osmanlı İhtisâb Defterine Göre Şam'daki Dükkanlar" *MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* (1985), III, 243-255.
- 41 Geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, s. 80-84.
- 42 Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 42.
- 43 Bu vergiler hakkında geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, s. 84-108.
- 44 Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 108-III.
- 45 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, 13-14.
- 46 Geniş bilgi için bkz.: *Nizamnâme*; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 111-113.
- 47 Bilgi için bkz.: Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakaikü'l-Ahbâr*, nşr. Mücteba İgiürel, İstanbul 1978, s. 119; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 147.
- 48 BOA, MD. no: 7, s. 716.
- 49 Ahmed Vâsif Efendi, *a.g.e.*, s. 118.
- 50 Daha geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 114 - 116.
- 51 Bütün bu konular hakkında geniş bilgi için bkz.: Kazıcı, *a.g.e.*, s. 116-122.

MALİYE POLİTİKALARI VE PARA

OSMANLI MALİ YAPISININ ANA HATLARI

125

MALİ BELGELER VE OSMANLI TARİHİ:
YENİ BİNYIL İÇİN BAZI HEDEFLER

136

MACAR KRALLIĞI'NDA OSMANLI VERGİLENDİRMESİ

142

RUM EYALETİNE AİT

H. 1043-44/M. 1634-35 TARİHLİ "BÜTÇE" NİN TAHLİLİ

150

1042-1045/1632-1635 YILLARINA AİT BOSNA EYALETİ BÜTÇESİ

158

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARA

169

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİNDE
KALPAZANLIK FAALİYETLERİ

180

OSMANLI MALÎ YAPISININ ANA HATLARI

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı sistemi siyasî ve ideolojik anlamlarda merkezî; idarî, iktisadî ve malî anlamlarda da mahallî özellikler taşımaktadır. Devlet malî yapısını kurmak için öncelikle sayımlarla ülkenin gelir kaynaklarını tesbit eder. Bu aynı zamanda kayıtlı ekonomi demektir. Bu sayımlar öncelikle devletin tımar kesimini teşkilatlandırır. Sonra nakdî kesimi oluşturan merkez maliyesi ve nihayet vakıflar kayda geçer. Bu üç kesim Osmanlı malî sistemini oluşturmaktadır.¹

Osmanlı maliyesi çok geniş topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet yapısı içersinde esnek bir özellik arz etmektedir. Fethedilen yerlerdeki mahallî gelenekler değerlendirilerek malî bütünleşme sağlanmıştır. Malî ve idarî bakımlardan özerk ve yarı özerk birimler kuvvetli bir merkezîyetçilik çerçevesinde yerlerini almışlardır.

Kamu maliyesi devletin görevlerini yerine getirmesi amacıyla gelir elde etmesini ve bu gelirleri harcamasını konu olarak alır. Bir başka deyişle maliye, devletin kamu hizmetlerini görebilmek için geliştirdiği malî araçların, yine onun tarafından kullanılmasından doğan iktisadî olayların incelenmesidir. Demek ki maliyenin temel konusu devletin gelir ve giderleridir.

Osmanlı Devleti İslamî uygulamalardan devraldığı malî sistemi geliştirmiştir. Bu yüzden öncelikle bunu incelemek gerekir. İslam iktisadı insan şahsiyetini esas almakla birlikte çıkarlar konusunda topluma öncelik verir. Bu da devletin ve kamu maliyesinin önemini belirler. Bu çerçeve içersinde sosyal ve iktisadî adaletin sağlanması öncelikli hedeftir. İslam devletinin bu yoldaki başlıca araçları adil gelir bölüşümü ve fiyat istikrarının sağlanmasıdır. İşte devletin gelir ve giderleri, bu araçlarla bu amacı gerçekleştirme çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu araçlar, Batı iktisat tarihinde büyük ölçüde sınıf mücade-

lelerinin belirlediği verîre içinde ve deneme-yanılma yoluyla bugünkü yapılarına kavuşmuş iken, İslam'da ilkel ve bunların oluşturduğu sistem önemlidir. Yine bugün Batı'da malî araçlar iktisadî ve sosyal politikaların araçları olarak ta kullanılmaktadırlar. Yine Batı'da bütçe uygulaması, sınıflı bir toplum yapısının ürünüdür ve halkın devlete ne kadar vergi vereceğini bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Aristokrasinin gelişmekte olan burjuvazi ile bir pazarlık belgesi olan 1215 Magna Chartası, Batı bütçe uygulamalarına bir başlangıç olarak verilebilir. İslam dünyasında ise, daha ilk dönemlerden itibaren devletin tek taraflı irade beyanlarıyla bütçeler hazırlanmıştır.

XVI. yüzyıl başlarından itibaren feodaliteden ticarî kapitalizme geçmekte olan Avrupa, kuvvetli bir merkezî ve üniter devlet yönetimine ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı Devleti, üniter yapısı, mutlak yönetimi, sosyal eşitliği ve mükemmel teşkilat yapısı ile böyle bir devletin müşahhas örneğini veriyordu. Bu yüzden Batılılar Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenme ihtiyacını duymuşlardır.² Bu maksatla yükselme döneminde bir çok Batılı gözlemci, Osmanlı nizamının özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti. Bu gelişme, gerileme dönemine girerken de sürdü.³

Osmanlı Devleti'nin malî teşkilatı, merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımda ele alınabilir. Bir başka açıdan, ülkenin "gayr-i safî millî hasıla"sının önemli bir kısmı, bu üç kesim tarafından oluşturulmuştur. XVI. yüzyıl başlarında merkezî hazine gelirleri, toplam kamu gelirleri içinde %51, tımar sisteminde oluşan gelirler %37, vakıf gelirleri (bazı emlak dahil) %12 civarında bir paya sahiptir.⁴

Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde, yargı ve maliyenin özerklikleri vardı. Eyalet kadıları gibi, defterdarlar da beylerbeylerine bağlı değillerdi. Ülkenin en geniş zamanında, devlete bağlı kırktan fazla eyalet, tâbi devlet ve özerk yönetim vardı. Osmanlı teşkilat geleneğinde eyaletler, haslı ve salyaneli olarak ikiye ayrılmaktaydı. Haslı eyaletler tımar sistemi içersindedir.

Bunların beylerbeylerine ve sancakbeylerine, tıpkı merkez teşkilatındaki vezirlere ve bazı hanım sultanlara verildiği gibi has şeklinde dirlikler verilirdi. Bunlar haslarını mültezim veya eminler eliyle yönetir, gelirlerini onlar eliyle tahsil ederlerdi. Eyalet gelir ve giderlerinin, ilke olarak, kendi bünyeleri içersinde yönetilmeleri söz konusuydu. Dolayısıyla malî açıdan belli bir muhtariyette (özerkliğe) sahip idiler.

İkinci tür eyaletler salyaneli eyaletlerdir. Bu eyaletlerin beylerbeylerine eyalet hazinesinden yıllık maaş (salyane) tahsis edilirdi. Bu statüdeki bölgeler, tımar sisteminin dışındaydılar ve bütün gelirleri doğrudan devlete aitti. Gelirleri eyalet defterdarları tarafından toplanıp, bu meblağdan beylerbeyine, sancakbeylerine salyane ve kul taifesi için ulufe ayrılırdı. Bunlardan artakalan gelir fazlalarıyla, ihtiyacı olan diğer eyaletlere katkıda bulunulurdu. Genellikle Basra, Bağdat, Habeş, Yemen gibi eyalet bütçeleri, askerî harcamalardan dolayı açık veriyor ve bu yüzden bu eyaletler, yakın eyaletlerin gelirleriyle destekleniyorlardı. Artan eyalet gelirleri ise, irsâliye veya hazine adı altında, merkez hazinesine gönderilirdi.⁵ Bunlardan Mısır ve XVII. yüzyıl sonlarına kadar Bağdat ve Basra eyaletleri önemlidir.

Bundan başka bütün eyaletler, merkez hazinesine, mukataalar ve avârız haneleri yoluyla bağlıydılar. Bu hanelere göre toplanan avârız ve bedeli nüüzül gelirlerinin artanını, padişah hasları ile sahihsiz kalan zeamet ve tımarların gelirleri, defterdarlar tarafından toplanıp hazineye gönderilirdi.⁶ Bütün bunların hesapları bir "bütçe" halinde, bazan da günlük döküm defterleri (ruzname) halinde merkeze gönderilirdi. Söz konusu eyalet bütçeleri, fazla vermeleri halinde, bu gelir fazlaları merkezî bütçelerde ayrı fasıllarda gösteriliyordu.

Her eyalette, merkezî hazineye gönderilecek gelirlerle ilgili bir defterdar ile, tımar gelirlerini denetleyen

bir tımar defterdarı bulunurdu. Bunların dışında Eflak, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik gibi tâbi devletler, Osmanlı Devletine bedel-i cizye öderlerdi. Kafkasya'da bulunan meliklikler de Devlet'e vergi verirlerdi. Kırım Hanlığı ise salyaneli eyalete benzemekteydi.⁷

A. MALÎ YAPININ TESBİTİ: SAYIMLAR

Her devlet harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadır. Bunun için Osmanlı Devleti de, kaynaklarını bilme amacıyla sayımlar yapıyordu. Aslında devlet, sayım (tahrir) geleneğinin olduğu ülkelerde yayılmıştı. Sasanî, Roma, Bizans, Emevî, Abbasî, Selçuklu ve Memlûk Devletleri, nüfus ve vergi sayımları yapıyorlar, böylelikle ülkelerinin maddi imkanlarını tesbit ediyorlardı.

Osmanlılar, öncelikle tımar kesimini teşkilatlandırmak için yaptıkları ve tapu tahrirleri de denen bu sayımları, gelir kaynaklarındaki değişiklikleri izleyebilmek için, genellikle otuz yılda bir tekrarlarlardı. Osmanlı devletinin kuruluş döneminde sayımların yapıldığına dair kayıtlar varsa da, elimizde bugün en erken, ancak XVI. yüzyıla ait üç sayım serisi vardır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, bütün ülkenin sayılmasına gerek görülmeyerek, ancak yeni fethedilen veya elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır. Bu sayımlar, bugün özellikle, köy toprak ihtilaflarının çözümünde işe yaramaktadır.

Tapu sayımları genellikle iki safhalıydı. İlkinde faal nüfus, malî imkanlar ve bundan devlete düşen pay belirleniyordu. Bugünkü sanayi sayımlarına benzeyen bu safha, uzun zaman alabiliyordu. İkinci safhada devletin payına düşen gelirin hazine ile tımar kesimi arasında bölüştürülmesi yapıldı. İlk safhada hazırlanan deftere mufassal (ayrıntılı defter), ikincisine icmal (özet) denirdi.

Bazan mufassal defterin devamı olarak vakıf defteri de tutulurdu. Bu defter sayım bölgesindeki vakıf ve mülk topraklarla sair vakıfları verir. İstanbul, Bursa, Edirne ve Şam'ın böyle ayrı vakıf defterleri vardır.⁸

B. MERKEZ MALİYESİ VE HAZİNE YÖNETİMİ

Merkez maliyesini, gelir ve giderleri merkezî bütçeye yansıyan ve Bab-ı defterî denen maliye teşkilatı oluştur-

maktadır. Bu kesimin en üst makamı Başdefterdarlıktır. Başdefterdar bugünkü yaklaşımla Maliye ve Gümrük Bakanlığı'na benzer. Tımar sistemi için ise defterdar ayırdır.

Başdefterdarın zaman içinde değişen sayıda yardımcıları vardı.⁹ Başdefterdar olan Rumeli birinci defterdarı, sadrazama karşı sorumluydu.¹⁰ Başdefterdar, malî yargının ve hazine işlemlerinin en üst makamıydı.¹¹ Yönetiminde hazinenin çeşitli gelir ve gider hesaplarının tutulduğu ve koordinasyonun sağlandığı bürolar vardı. Rumeli ve Anadolu eyaletlerinin dışında kalan diğer eyaletlerde Başdefterdara bağlı taşra defterdarlıkları kurulmuştu.

Merkez maliyesi çeşitli kalemlerden oluşmuştur. Bunların yönettikleri gelir ve giderler, Ruznamçe Kalemi denen Dış Hazine kaleminin koordinasyonu altındadır. XVI. yüzyılda yapılan bir oranlamaya göre, devlet gelirlerin %51'ini denetleyen merkez maliyesinin yıllık rakamlarını "bütçe"lerinden izlemek mümkündür. Bu oran zaman içerisinde yükselmiş olmalıdır.

Osmanlılarda hazine, iç ve dış hazineler olmak üzere iki türlüydü. İç hazine bir yönüyle padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgiliydi. Bir yönüyle de dış hazine için bir destek hazinesi, bazan da bir kredi kurumu vasıfları taşımıştır. Dış hazine, maliye dairelerinden Ruznamçe Kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan devlet hazinesidir. Bu hazinenin gelir ve giderleri bütçelere yansımaktadır. Dış hazinenin bütün gelir ve gider işlemlerinin yapıldığı büro Ruznamçe Kalemidir. Ruznamçe Kalemide tutulan günlük hazine kayıtları "sağlama, mizan" özelliği taşımaktadır. Bu yüzden defterdarlık kalemlerinin kayıtlarında bir hata varsa bu, ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılarak bulunurdu.¹²

C. MERKEZİ HAZİNE HESAPLARI: BÜTÇELER

Osmanlı bütçeleri, merkezî hazinenin yıllık gelir ve giderlerini yansıtmaktadır. Bunlar genellikle yıl sonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir. Ancak çağdaş bütçe kavramına benzeyen bir şekilde yıllık gelir ve harcama tahmini olan bütçeler de vardır. Osmanlı bütçeleri gelir önceliklidir. Çağdaş bütçeler ise gider önceliklidir.

İslam devletlerinde bütçe uygulaması, daha ilk devirlerde başlamıştır. Osmanlılarda da her yıl bütçe dü-

zenlenmesi bir kural olarak benimsenmiştir. Bugün elimizde otuz kadar bütçe vardır. XV. ve daha önceki yüzyıla ait Osmanlı bütçeleri zamanımıza ulaşmamıştır. XVI. yüzyıl ortalarına kadar olan maliye belgeleri sınırlıdır ve bütçeler ile ruznamçe tipi belgeler yoktur. XVI. yüzyılın bütünü için, dördü yayımlanmış, ancak beş bütçemiz vardır. Bunların dördünde rakamlar bir önceki yılın rakamlarıyla karşılaştırmalı olarak verildiklerinden, elimizde bu şekilde dokuz bütçe bulunmuş olmaktadır.¹³

İslam ve Batı dünyalarında bütçe kavram ve uygulamaları farklıdır. Batı'da bütçe uygulaması, sınıfsal bir yapının ürünüdür ve halkın devlete ne kadar vergi vereceğini bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. 1215 Magna Charta'sı bu konuda bir başlangıç olarak verilebilir. İslam dünyasında ise bütçeler, devletin tek taraflı irade beyanlarıyla hazırlanmıştır.

XVI. yüzyıla ait bütçeler, birbirini izleyen iki Nevruz (21 Mart) arasındaki bir güneş yılı için düzenlenmekteydi. Yine bu bütçeler, gelir bölümlerinde, eyaletlere göre, eklektik ve coğrafi bir tasnif verir.

XVII ve XVIII. yüzyıl bütçeleri ise ay yılı bütçeleridir. Yine bunlar (1079/1669-70 bütçesinden itibaren) eyaletlere göre değil, merkezî-fonksiyonel ve sentetik bir tasnif göstermeye başlarlar. Zira artık eyaletlerin gelir ve gider hesapları, maliye teşkilatının bürolarına dağıtılmış bulunuyordu. İşte bu bütçeler, genellikle bürolardan gelen bilgilerin Baş Muhasebede değerlendirilmesiyle hazırlanırdı. Bunun yanında ruznamçe defterlerinden faydalanılarak hazırlanan bütçeler de vardı.

Giderler kısmında ise genellikle gider türlerine göre bir tasnif vardır. Bazan maliye bürolarına göre tasniflere rastlanır. Öte yandan gelir ve giderlerin düzenlenmesinde, iki yanlı muhasebe tekniği değil, çıkarma mantığı hakimdir. Buna göre önce gelirler kaydedilir, sonra giderler gelirlerden çıkartılarak "fazla" belirtilir.

Bütçe gelir ve gider rakamları, XVI. yüzyıldan itibaren sürekli bir artış göstermiştir. Bütçe rakamları XVI. yüzyılda 100-200 bin akçe iken, XVII. yüzyılın başlarında, devletin sürekli olarak artan askerî harcamalarının baskısı altında, nominal olarak yarım milyar akçeye, XVIII. yüzyılın başlarında milyara, ortalarına doğru ise 2 milyar akçeye yaklaşmıştır. 1523-1784 arasında-

ki 261 yılda, bütçe gelirlerindeki nominal artış %1532, giderlerindeki nominal artış %1898 olmuştur. Para birimi olan akçedeki değer kayıplarını hesaba katarsak, reel gelir ve gider artışları ise %352 ve %436 olmuştur.¹⁴

D. BÜTÇE GELİRLERİ VE GELİR KAYNAKLARI

1. Mukataa Gelirleri

Bütçelerde yer alan gelir kaynakları, çoğunlukla mukataa, cizye ve avâız gelirleridir. Mukataalar, doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait bir gelir payının tahsili işi, inhisar (satış tekeli, monopol) haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli (monopson) oluşturma gibi özellikler taşıyabilirler. Mukataaları günümüz yaklaşımıyla, (genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen) Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak görmek mümkündür. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnek olarak verilebilir. Mukataa gelirleri, çoğunlukla devlete ait olmakla birlikte, vakıflara tahsis edilen, ulûfe karşılığı veya ocaklık olarak verilebilen ya da has olarak tahsis edilebilen mukataalar da vardı. Devlet, uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınaî işletmeyi mukataa haline getirebilir ve bunlardan payına düşeni çoğunlukla özel teşebbüs eliyle toplatabilirdi.

Mukataa gelirlerinin, ağnam gelirleri hariç, bütçe içersindeki oranları %24 ile %37 arasında değişmiştir. Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizam, emanet ve XVII. yüzyılın sonlarından itibaren malikânedir.

İltizam, mukataaların bir bedel karşılığında, genellikle özel teşebbüs tarafından işletilmesidir. Mukataalar, iltizama, çoğunlukla üçer yıllık süreler için, açık arttırma ile verilirlerdi. Ancak bu üç yıllık süre dolmadan, mukataa gelirlerinde olağan dışı bir artış olması, bir rant oluşması durumunda, mukataa daha yüksek bir bedel teklif eden, öncelik hakkı ilk sahibinin olmak üzere, bir başkasına verilebilirdi. İltizam usulü Fatih zamanında sistemleştirilmişti. İstanbul'a faal nüfus getirilmesi için taşınmaz mülkler, önceleri isteyenlere parasız verilmiş, sonra ise mukataaya bağlanmıştı. Bunun bedeli olan 100 milyon akçe, neredeyse 1524-5 yılı bütçe gelirlerine eşitti. İmar gerekleri yanında, Akkoyunlu seferi gibi artan savaş harcamaları, böyle bir finansman kaynağını gerekli

kılıyordu. Tımar sisteminin bozulma süreci içinde, tımar toprakları da iltizama işletilmeye başlanmıştı.

Mukataaların işletilmesinde ikinci temel yöntem emanettir. Emanet, mukataaların emin denememurlar tarafından işletilmesidir. Gelir düşüklüğü gibi sebeplerle mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar, emanetin konusunu teşkil ediyordu.

Üçüncü temel yöntem malikânedir. Malikâne ömür boyu verilen iltizamlara verilen isimdir. XVII. yüzyılın sonlarından (1695) itibaren, özellikle maliyenin artan nakit ihtiyacının baskısı altında, iltizamla işletilen mukataalar malikâne haline getirilmeye başlanmıştı.

Anadolu, Suriye ve Irak'taki mukataalar Rumeli'ndeki mukataalardan çok fazladır. Yine büyük meblağlarla iltizama verilen mukataaların çoğu, Baş Muhasebede toplanmıştır.

2. Cizye Gelirleri

İslam devletlerinde zimmi statüsündeki müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan cizye, Osmanlı Devleti'nin de en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Rahipler, ergin olmayanlar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaftılar. Bundan başka Rumeli'ndeki Eflak, Boğdan Voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Cumhuriyeti, bedel-i cizye denememaktu cizye öderlerdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerin maktu cizyeleri de irsâliyeri içinde yer alırdı. Bu gelirlerin toplam bütçe içindeki payı %23-48 arasındadır.

Belli bir yerde ikamet etmeyen ve belli bir iş olmayan gayr-i müslimlere yava ve bunlardan alınan cizyeye de yava cizyesi denirdi. Yabancı tüccarlar yava sayılmaz, dolayısıyla onlardan cizye alınmazdı.

Cizye gelirlerinde Rumeli bölgesinin önemi belirgindir. Bu durum nüfusun din dağılımından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Rumeli'nde cizye mükellefi olan gayr-i müslim nüfus çoğunlukta idi.¹⁵

3. Avâız Gelirleri

Üçüncü önemli gelir kaynağı "tekâlif-i örfiye", "avâız-ı divaniye" veya kısaca "avâız" denemolağandışı vergilerdir. Bunlar başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmişti.

Avâriz yükümlülükleri nüzûl, sürsat ve işтира olarak aynî ve avâriz gibi nakdî vergilerdir. Fakat aynî yükümlülükler de, nüzûl, sürsat ve işтира bedeli olarak zamanla nakdîye dönüşmüştür. Bu gelirleri Mevkufat Kalemi denetlemekteydi.

Avâriz vergileri, avâriz hanesi denen birimler üzerine tarhedilip, yükümlülükleri toplu bir şekilde sorumlu tutardı. Bir avâriz hanesi, 3-10 gerçek hane arasında değişmektedir. Avâriz hanesini oluşturan nüfus, ödeme yerinde bir mülkü kullanan faal nüfustur. Askerî, dinî, malî hizmetlerde bulunan bazı zümreler ve çalışamayacak durumda olanlar, avâriz yükümlülüğünden muaf idiler. Ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlayan derbent teşkilatına giren köyler; köprülerin ve su yollarının korunma ve onarım hizmetini görenler; posta teşkilatına, menzillere, tuzlalara ve maden ocaklarına işçi ve çeşitli girdi sağlamakla yükümlü olanlar da toplu olarak avârizden muaf idiler.¹⁶ Avâriz gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranı %10-20 arasındadır. Tanzimat döneminde avâriz ortadan kaldırılmıştır.

E. BÜTÇE GİDERLERİ

Osmanlı muhasebe sistemi, çift yanlı usûle değil çıkarma usûlüne dayanır. Buna göre önce gelirler tesbit edilir. Sonra bu gelirlerden giderler çıkartılarak olumlu veya olumsuz fazlaya ulaşılır. Burada denklikten çok, gelir fazlası elde etme ve umulmadık harcamaları bununla finanse edebilme düşüncesiyle, gereksiz harcamalardan mümkün olduğu kadar kaçınma anlayışı vardır.

Osmanlı gider siyasetinin bir başka esası da tahsis ilkesidir. Tıpkı belirli malların belirli bölgelere (öncelikle üretildikleri bölgelere) ve belirli hammaddelerin belirli esnafa tahsis edilmesi şeklinde görülen umumî iktisadî yaklaşıma uygun olarak, belli gelirler de belli harcamaların finansmanına tahsis edilir. Bu ilke devletin harcama politikasının esası olduğu için, mahsuplar bütçelerde büyük yer tutmaktadır. Yaklaşık bir oranlamayla, XVII. yüzyıla ait bir bütçenin nakit gelir, nakit gider ve mahsup rakamlarının her biri, toplam bütçe rakamının üçte biri civarındadır. Oysa çağdaş iktisadî-malî uygulama bunun tersidir; yani tahsisin yokluğu ilkesi vardır.

Bütçeler, devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamaları kaydeder. Bunların en önemlisi

bazan umumî giderlerin %70'ine kadar yükselen asker maaş ve tazminatlarıdır.

Osmanlı bütçeleri, XVII. yüzyılda yapılan bir tahmine göre, GSMH olarak yorumlanabilecek toplam ülke gelirlerinin %24'ünü denetlemektedir. (Günümüz Türkiye'sinde de aynı orana yakın bir oran söz konusudur)

Modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almaz. Çünkü, bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs. yatırımları hazine para çıkışı ile değil, vakıflar, ocaklık gibi bazı mahsuplar ve vergi muafiyetleri ile yapılmıyordu.

Gelirlerin giderlere yetmemesi, iç ve dış borçlanmayı gündeme getirebilir. Bu yüzden Osmanlı ekonomisi XVII. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana Buhranı yıllarında iç, 1856 Kırım Savaşı yıllarında da dış borçlanmaya başlamıştır. Bu olgular, bir İslam ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı ekonomisinin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığını göstermektedir. Bu yeni malî yapı, yabancı sermayenin önem kazanmasına ve Galata Bankerlerinin etkili hale gelmesine yol açmıştır. 1862'de Galata Borsası ve 1863'te Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu süreç, yirmibeş yılda dış borçlarda moratoryum ilanına (1875) ve Düyûn-ı Umumiye'nin kurulmasına (1881) yol açmıştır.

Osmanlı bütçeleri, devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamaları kaydeder. Bunların bir kısmı mahsup işlemiyle yapılırken bir kısmı da hazine tarafından yapılan nakit çıkışlarıdır. Mahsuplar, hazineye girmeden belli bir harcama alanına ayrılan gelirlerdir. Tahsis ilkesi devletin harcama politikasının esası olduğu için, mahsuplar bütçelerde önemli bir yer tutmaktadır.¹⁷ Yine giderlerin, senesi gelirlerinden karşılanması amaçlanmaktadır. Beklenmedik giderler için, gelecek yılların gelirlerinden kaynak ayrılmasından ziyade, yeni bir kaynak oluşturularak ödeme imkanları araştırılırdı.¹⁸

Bütçelerde yer alan en önemli gider kalemini mevacip harcamaları teşkil etmektedir. Ulûfe de denen bu ödemeler, merkezî ordu ve devlet görevlilerine üç ayda bir yapılan maaş harcamalarıdır. Bunlara ek olarak yeni padişahların tahta çıkışlarında, askere bir yıllık mevacip tutarında cülus bahşişleri dağıtılırdı. Bunlardaki gecikmeler çok kere buhran sebebiydi. Kapıkulları denen merkezdeki veya sınır boylarında görevlendirilen asker-

lerin ödenekleri gibi, tamir ve mühimmat harcamaları, tazminatlar da bu bölüme dahildir.

Mevacip harcamalarının umumî bütçe giderleri içindeki payı %70'lere kadar çıkmaktadır. Özellikle savaşlar, hem asker sayısındaki hem de bu orandaki artışın en önemli sebebidir. Bu ödeneklerin, tahsis ilkesine uygun olarak belli gelirlerle finanse edilmesi esastır. Mukataa, özellikle malikâne peşinleri ile cizye peşinleri, bu harcamalara tahsis edilmişti.¹⁹

Bütçelerin ikinci önemli gider kalemi teslimattır. Bunlar sarayın ve ordunun çeşitli mühimmat harcamalarıdır. Bunların toplam harcamalar içindeki payları XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar %30'lardan %15'lere düşen bir seyir izlemiştir.

Üçüncü gider kalemi olan Has ve Salyane harcamaları, aynı yüzyıllarda %5-15 arasında bir orana sahip olmuştur. Haslardan maksat vezir, beylerbeyi, hanım sultan gibilere, haslarına karşılık ayrılan ödeneklerdir. Salyane ise deniz kumandanlarına, Kırım hanlarına ve kalgaylara (prensler), çerkes beylerine vs. tahsis edilen yıllık gelirlerdir. Hazineden yapılan ve %5-15'lik bir paya sahip olan küçük cari harcamalara da ihracat denir.²⁰

Görüldüğü gibi, modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almıyor. Sadece bazı bakım ve onarım masrafları görülüyor. Çünkü bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs. yatırımları hazineden para çıkışı ile değil vakıflar, ocaklıklar ve bazı vergi muafiyetleri ile yürütülüyordu.

F. TIMAR VE VAKIF SİSTEMLERİ

1. Tımar Sistemi

Bu sistemde devletin tarımdan elde edeceği gelirin büyük bir kısmı, tımar kesimi içerisinde belli gider alanlarına tahsis edilmektedir. Buna göre devlet, ziraatten alacağı vergiyi, kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kısmı asker olan tımar sahiplerine bırakıyordu.²¹

Tımar, Selçuklu ikta sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların, yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, "geçimlerini sağlamak

veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına"²² verilmiş isimdir. XVI. yüzyılda bunun malî sistem içerisindeki payı %37 idi. Bu oran zaman içerisinde, ekonominin nakdîleşmesine paralel olarak azalmıştır. Bununla beraber Osmanlılar, Doğu ve Güneydoğuda tımar sistemini kuracak zaman ve enerjiyi bulamamış olmalıydılar.

Osmanlı ekonomisi, temelde ziraî bir ekonomidir. Tımar sistemi ise, ziraî ekonominin, dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Bu sistem, tarım teknolojisinde bir gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki yüksek ziraî üretim için gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle güvenlik ve ürüne sahip olma faktörleri, yüksek üretim için gerekli şartları hazırlamıştır.

Tımar sisteminin gerilemesiyle iç güvensizliğin artması etkileşim halindeydi. Hem sipahilerin hem de köylülerin topraklarını bırakıp özellikle şehirlere göç etmeye başladıkları görülüyordu. Çeşitli sebeplerle boş bırakılan tımar toprakları, zamanla özel mülkleşiyor, devlet başlangıçta bu gelişime karşı çıkmakla birlikte, fiilî durumları onaylamak zorunda kalıyordu.

Ziraî topraklarda, devlet mülkiyeti (mîrî mülkiyet) esas kabul edilerek, tesbit edilen optimum toprak büyüklüklerinin bozulmamasına itina gösterilmiştir. O kadar ki, özel mülkiyet altındaki bahçelerde sabanla ziraat yapılacak olursa, bu toprakların otomatikman mîrî hale geleceği kanunlaştırılmıştır.²³

Tımar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reayanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili, sahib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadırlara aitti. Böylece özellikle çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya (köylü) üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesinde idi.

Nazarî yaklaşımlara göre, fiilî durumlara bakarak Ege adalarıyla birlikte Rumeli'nin haracı, Anadolu'nun ise çoğunlukla öşrî topraklar olması gerektiği ileri sürülmüştür. Fakat Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin (1490-1573) fetvalarından sonra, bütün Osmanlı topraklarının mîrî statüsünde olduğu kabul edilmiştir. Yalnız bu tımar

topraklarından sipahinin, dolayısıyla devletin payına düşen gelirleri kira değil, öşür denilegelmiştir.

Tapu sayımları ile her köyün geliri, nüfusu, otlakları, ormanlar; kısaca malî yapı tesbit edilirdi. Böylece (haslı) eyaletler oluşturulur, bunlar da sancaklara ayrılır, sancaklar da tımar, vakıf ve ocaklık olarak hak sahiplerine tahsis edilirdi.

Tımarlar genellikle, sipahi denilen eyalet askerlerine tahsis edilirdi. Sipahi tımarının bu hizmeti yapanlara verilen çekirdek kısmına “kılıç” denirdi. Bu toprak parçası zamanla, sipahinin gösterdiği yararlılıklara paralel olarak, “terakki” olarak büyüyebilirdi. Bu, sipahinin maaşına yapılan zam demektir.

Osmanlı tımar sistemi oluşurken, Anadolu Selçuklularından intikal eden iktâ toprakları da bir çok sipahi ile birlikte bu sisteme dahil oluyordu. Aynı zamanda merkezî denetim yeniden sağlanıyor ve büyük toprak mülkiyetlerini engelleyen uygulamalar yapıyordu. Bu konuda, padişah değişimlerinde, tımar beratlarının yenilenme zorunluluğunu ve sayımlardaki sıkı teftişleri hatırlatabiliriz. Yine merkez için tehlike teşkil eden bir kısım beyler, ellerinden mülk köyleri alınarak Rumeli’ne sürülmüşlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin son zamanlarında, iktâ sisteminde bozulma görülmüş ve tımar topraklarından bir kısmı özel mülk ve vakıf haline dönüşmüştü. Özellikle II. Mehmet (1451-1481), Anadolu ve Trakya’da bir çok mülk ve vakıf toprağını tekrar asli durumlarına çevirmişti. II. Bayezid (1481-1512)’in bu uygulamada bazı düzeltmeler yaptığı bilinmektedir.²⁴

Tımar sisteminin en büyük kısmı olan sipahi veya eşkinî tımarlarında, hizmet ile tımar arasında bir orantı vardır. Hizmetler büyüdükçe dirlikler de büyürdü. Yine bu dirlik sahipleri, topraklarıyla orantılı miktarda asker (cebelü) ve “kapı halkı” beslemek zorundaydılar. Hatta bütün ülkeyi bir dirlik olarak düşünürsek, padişah da bir numaralı sipahi sıfatıyla kapı halkı (kapıkulu) beslerdi.

Tımar topraklarının devlet mülkü olmasından dolayı, mirasa tabi olması, satılması, vakfedilmesi ve bağışlanması söz konusu değildi. Bu hem sipahi hem de köylü için geçerlidir. Ancak toprak sipahinin ve köylünün elinden keyfi olarak alınamazdı. Eğer sipahi sefere katılmazsa, devlet o senenin gelirini ondan alırdı.

Sistem içerisinde, sipahilerin merkezî otoritenin aleyhine olarak toprak ve mevki kazanmamaları ve ayrı bir toprak aristokrasisi oluşturmamaları için bütün tedbirler alınmıştır. Sipahinin geçimini sağlayacak genişlikte olan tımar toprağı, ancak terfi ile büyüyebilir. Fakat alabildiğine genişlemesi mümkün değildir. Üstelik bu terfilerle elde edilen “terakki”lerin babadan oğula geçmesi imkansızdır. Tımar sahibinin oğlu, babası öldükten sonra, bu tımarın işletilmesinde sadece öncelikli hakka sahiptir. Tımar erlerinin bizzat kendilerinin işlettikleri toprak, çoğunlukla bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte bir “çift” yeridir. Bu “hassa çiftlik” vazifeye bağlı bir toprak halinde dirlikte bulunur ve sipahilerle ailelerinin toprakla meşguliyetlerini sağlar. Bu çiftlik büyütülemez, vakıf ve hibe edilemezdi. Köylülerin buralarda angarya ile çalıştırılmaları yasaktı.

Padişah değişikliklerinde berat yenilenmesi zorunluluğunun bir sebebi de, sipahilerin merkeze bağlı devlet memuru olduklarını hatırlatmadır. Yine sipahilere zam vasfındaki toprak ilaveleri, başka bölgelerden yapılmış, toprakların büyümesine izin verilmemiştir. Çok kere de terfiler ile aldıkları terakki dolayısıyla aynı yerde kalamıyorlar, daha yüksek geliri olan yerlere tayin ediliyorlardı. Sayımlarda da sıkı teftişler söz konusu idi. Nihayet bir kısım beyler, ellerinden mülk köyler alınarak Anadolu’dan Rumeli’ne sürülmüşlerdi. Böylece sipahilerin mahallî bir soylular zümresi oluşturmaları engelleniyordu.

Klasik tımar sisteminde, her köylü ailesinin işlettiği toprak parçası, bir veya yarım çiftlik olarak, köylünün ödemekle yükümlü olduğu çift resminin matrahını teşkil ediyordu. Çiftliğin alanı, verimine göre 70-150 dönüm (1 dönüm 40 adım kare veya yaklaşık 1 dekadır) arasında değişiyordu.²⁵

Toprağını bırakıp başka bir iş tutan köylünün, sipahiye, çiftbozan resmi adı altında, bir senelik mahsulün karşılığını ödemesi gerekmektedir. Yine bu tür köylülerin, aradan on yıl geçmemişse, topraklarının başına getirilmeleri veya bulundukları yerlerde avârız hanesine kaydedilmeleri gerekiyordu. Yine toprağını üç yıl üstüste boş bırakan köylünün elinden bu toprak, mahkeme kararıyla alınır ve bir başkasına verilir. Yine köylü toprağını bir başkasına devretmek isterse, sipahi, devletin temsilcisi olarak yeni durumu onaylar ve toprağın yeni sahibine tapusunu verir.

Her tımar biriminin yani dirliğin, sipahiye ödenecek aynî verginin muhafaza edileceği bir anbarı bulunmalıydı. Bu da bir defa inşa edilir ve sipahinin değişmesiyle, tamir hariç, yeniden yapılamazdı. Yine köylünün sipahiye ödenen aynî vergiyi en yakın pazara götürüp satma mükellefiyeti vardı. Mahsul burada, bir gün içinde satılamazsa ikinci gün bir başka pazara götürmeye zorlanamazdı.

Kanunnameler, sipahi ile köylülerin hak ve vazifelerini tesbit etmiş ve aralarındaki ilişkiler sık sık yapılan teftişlerle denetim altında tutulmuştur. Köylünün sipahiden gelebilecek bir haksız muamele karşısında direnme, hatta kuvvetle karşı koyma hakkı meşru addedilmiştir. Yine sipahiyle anlaşmazlık halinde köylünün mahkemeyi reddetme hakkı vardı. Reayanın toprağında güvenlik içersinde çalışması esastır.²⁶

Tımar sistemi, fetihler vasıtasıyla, Bizans ve Balkanlar feodalitesini ortadan kaldırmıştır. Böylece hristiyan serfler toptan azat edilerek, Osmanlı devletinin hür zimmi köylüleri statüsüne yükselmişlerdir. Osmanlıların Balkanlarda süratle yayılmalarının en önemli sebebi budur.

XVI. yüzyıl başlarına doğru ziraî toprakların önemli bir kısmı, tımar sistemine dahildi. Bu oran Kanuni Süleyman (1520-1566) döneminde % 87 idi. Bütün parçalanmış topraklar gibi, küçük ve verimsiz vakıf toprakları da tasfiye edilmektedir. Nüfus/toprak oranının büyümesi, köyden şehire göçün ilk sebeplerinden biri olmalıdır.²⁷

Reayanın, yararlık göstermesi halinde, askerî zümreye katılmasında bir engel olmamakla birlikte, bu yolun alabildiğine açık tutulmasıyla, reayanın azalıp, üretimin ve umumî hasılatın düşeceği düşünülürdü. Bununla birlikte, devletin esasını reaya oluşturduğu için, onu himaye etmek gerekliydi.²⁸

Tımar sistemi, ülkenin ziraî iktisadiyatı ile askerî yapısının temeli olarak, klasik dönemde kendisini önemle göstermiştir. Elde bulunan ilk bütçelerden 1527-8 bütçesine göre, 537.929.006 akçe olan devlet gelirlerinin %37'si irili ufaklı 37.521 kılıçtaki tımar sahibinin tasarrufunda idi. Bunların 9.653'ü kale mustahfizları tımarı, geri kalan 27.868'i ise eşkinci tımarı idi. Eşkincilerin beraberlerinde harbe götürmek zorunda oldukları "cebelü" denen silahlı ve zırhlı askerlerle 70-80 bin kişilik bir eyalet ordusu teşkil ettikleri tahmin ediliyor. Ay-

nı dönemde merkezî orduyu oluşturan kapıkulu ocaklarının mevcudu ise, 27 bin civarında idi.²⁹

XVI. yüzyıl sonlarında, sipahilerin sayısı 200 bine ulaşmıştı.³⁰ XVII. yüzyılda bu miktar düşmüş olmalıdır. Çünkü bu yüzyılda, Aynî Ali Efendi'nin kaydettiği ve Hezarfen'in de bazan yanlış olarak tekrarladığı rakamlara göre, toplam kılıç miktarı 40 bini, cebelülerle birlikte eyalet askerleri de 100 bini aşmaktadır. Evliya Çelebi aynı yüzyıl ortaları için 70-80 binlik bir kılıç miktarı veriyor. 1654'te yazdığı risalede Sofyalı Ali Çavuş, tımar sisteminin uygulandığı 23 eyalette, 56.089 tımar ve zemet sahibinin, cebelülerle birlikte, 200 binlik bir askerî kuvvet teşkil ettiğini yazmıştır.³¹

Tımarlı sipahiler iyi bir gelire sahiptiler. Mesela XVI. yüzyıl başında Bursa'da faaliyet gösteren en zengin tüccar veya sarrafın ortalama geliri 4 bin düka altın kadarken, aynı dönemde bir sancakbeyinin ortalama geliri 12 bin düka altın kadardı.³²

Devlet, tımar sistemi sayesinde, her an elinin altında büyük bir kuvvet bulundurabilmiştir. Tımar sahipleri üst bir sosyal sınıf oluşturmamakla birlikte, ziraî denetimi ve köylülerden oluşan askerlerin eğitimini sağlayacak iktidar ve nüfuza sahip idiler. Sipahiler üretimin, dolayısıyla gelirden kendilerine düşen payın yükselmesi için, gereğinde köylüye tohumluk veya yemeklik zahire ya da nakit yardımında bulunarak, ekilmemiş toprak kalmamasına dikkat ederlerdi. Yine tımarlıların iyi cins hayvan yetiştirmeyi bir görev olarak kabul ettikleri biliniyor. Sipahi çocukları da çevre şartlarından dolayı askerliğe yatkın idiler.³³

Mîrî yani devlet mülkiyetine dayalı bir sistem olarak, tımar kesiminden alınan vergilerin, bir çeşit kira olarak kabul edilebileceğini daha önce belirtmiştik. Bununla birlikte, harac ve öşür denen toprak vergileri, Osmanlı uygulamasında bu kira türüne isim olmuşlardır. Toprağını işleyen ve üretiminin sahibi olan köylü, toprak kirasını veya vergisini öşür (onda bir) adı altında sipahiye ödemekteydi. Bazı küçük tazminat ve vergilerle birlikte, toplam mükellefiyet %15'ten fazla olmamaktaydı. Reayanın dirlik sahibine olan bu yükümlülükleri yanında dirlik sahiplerinin de merkeze karşı bazı yükümlülükleri vardı.

Bir de dirlik sahiplerinin merkeze olan malî mükellefiyetleri vardı. Sipahiler sefere gelmedikleri zaman dev-

lete tazminat öderlerdi. Bundan başka sefere getirmeleri gereken her bir cebelü için -eğer getirmezlerse- de cebelü bedeliyesi ismiyle devlete tazminat öderlerdi. Buna çocuk (sıbyan) ve emekli (mütekaid) lerin tımarları da dahildi. Bundan başka dirliklerinde bulunmayan sipahi ve zaimlerden alınan bedel-i tımar, XVII. yüzyıl sonlarında kapsamlı olarak uygulamaya konan olağanüstü bir vergiydi.³⁴

Amerika'nın keşfiyle dünya ekonomisi içersinde para arzı büyük bir artış göstermişti. Piyasaya sürülen gümüşler, satın alma gücünü destekleyerek, talebi yükseltiyor ve böylece fiyatlarda bir kıpırdanmaya yol açıyordu. Nakit sağlamada önemli darboğazlarla karşılaşan ve fiyat yapılarındaki farklılıktan dolayı, piyasasındaki altın ve gümüşü Mısır'a ve Doğu'ya kaptıran Osmanlı ülkesinde, daha şiddetli bir para darlığı ortaya çıkmıştı. Bu darlık, XVII. yüzyılın başlarından itibaren malî baskıların şiddetlenmesiyle, ekonomideki nakdîleşmeye doğru olan eğilimi güçlendirmiştir.

1527-8 bütçesine göre, tımar kesiminin devlet malıyesi içindeki payı %37 idi.³⁵ Bu oran zamanla azalmıştır. Ancak XVII. yüzyıl sonlarında devletin nakdî gelirleri 600 milyondan fazlaydı. Dolayısıyla, Marsigli'nin verdiği rakamlara göre 450 milyon olan tımar gelirleri, toplam gelirlerin %40'ını aşılıyordu. Tımar toprakları mukataa sistemine alınmaya başlanmış ve bunun sonucunda bir kısmı vakıf haline gelmiştir. Yine XVII. yüzyılda, belki abartılı bir tahminle, 200.000 kişiye ulaşan sipahi ordusu da gerileyerek önemini kaybetmiştir.

Tanzimat, tımar sisteminin hukukî varlığını ortadan kaldırmıştı. Özellikle artan yabancı baskısı, ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için, liberal bir toprak sistemi getirmişti. 1858 Arazi Kanunnamesiyle, ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mîrî toprakların el değıştirmesi hızlanarak, yaklaşık %70'i özel mülkiyete geçmiş ve 1926 İsviçre Medeni Kanunu'na giden süreç başlamıştır.

2. Vakıf Sistemi

Vakıf sistemi, sosyal güvenlikle alakalı olduğu kadar, ülkedeki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak, malî sistemin üçüncü alt ögesidir ve sosyal güvenliğin temel kurumudur. İslam'ın sosyal ve iktisadî sistemi, vakıfların gösterdiği gelişmenin

temel sebebidir. Lüks ve israf yasakları ve infak zihniyeti, harcanabilir gelirleri, vakıflar yoluyla, toplum refahının artmasına yöneltmiştir.

Vakfın esası, bir malı insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmaktır. Mallar ise taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf, akar da denen, taşınmaz malların vakfıdır. Han, hamam, çarşı, ziraî topraklar gibi bu tür taşınmazların gelirleriyle hayır kurumları finanse edilirdi.³⁶ Görüldüğü gibi vakıflarda, finanse eden gelir kaynakları (asl-ı vakf denen, bina, arazi, nakit para vs.) ile finanse edilen kurumlar (müessesat-ı hayriye denen eğitim, din, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım kurumları) söz konusudur.³⁷

Toprak vakıflarından elde edilen gelirlerin oranı, XVI. yüzyılda %12 idi. Tımar kesiminin gerileme süreci içinde bu oranın XVII. yüzyılda %20'ye, XVIII. yüzyılda %25'e çıktığı tahmin edilebilir.

Tanzimat, tımar gibi, vakıf sistemini de bertaraf etmeye çalışmıştır. Aslında vakıfların kötü durumları ve ıslahat teşebbüslerine direnmeleri, aleyhlerindeki telakkilerin yerleşmesine imkan ve fırsat veriyordu. Bu telakkilerin başında, bu kurumun sosyal güvenlik fonksiyonlarından dolayı teşebbüs şevkini zayıflatıldığı ve kapitalist oluşumu engellediği görüşleri gelmektedir. Oysa bugün çağdaş bütçelerin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan eğitim, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım gibi yatırım harcamalarının çoğunun, vakıflar tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Eğer bu sistem İslam toplumu için zararlı olsaydı, İslam ve Osmanlı medeniyetinin en ileri devirlerinde gelişme göstermesi imkansız olurdu.

Vakıflar aleyhine ileri sürülen görüşlerin liberalist doktrinle yakın ilgisi vardır. Zira bu doktrinin tam ve mutlak mülkiyet telakkisi, vakıfları bir engel olarak görüyordu. Vakıfların bu dönemde içinde bulunduğu kötü durum da, onların yeni düzen arayışlarına gerekçe teşkil ediyordu. Özellikle İkinci meşrutiyet döneminden itibaren Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun kapitalizme geçemeyişi, "ilerileyemeyişi", "geri kalışı", Akçuraoglu Yusuf gibi düşünürler tarafından, Osmanlı sisteminde burjuva sınıfının olmayışına bağlanıyordu. Prens Sabahattin aynı şeyi infiradî toplum ve şahsî teşebbüsün yokluğu şeklinde

ifade etmişti. Nihayet Ziya Gökalp'in vakıf sistemini şiddetle eleştirmesi aynı gerekçeyle dayanmaktaydı.

Taşınmaz mal vakıflarının en önemli kısmını oluşturan toprak vakıfları, iki kısımda ele alınabilir. Birincisi, özel mülkiyet altındayken vakfedilen topraklardır. Bunlar özellikle tımar sisteminin bozulmasından sonra çoğalmıştır. İkincisi, devletin mülkiyetini (rakabesini) elinde tutarak vakfettiği topraklardır. Bu ikincilere irsadî vakıf denir ve bunların gelirlerinden hazineye alacaklı olanlar faydalanırlar.

XVI. yüzyıl başlarında, Osmanlı ekonomisinde toprakların %20'si vakıf sistemi içersindeydi. Bu dönemde (1527-8 bütçesine göre) vakıfların toplam kamu gelirleri içindeki %12'lik payı, sadece bazı emlakla birlikte bu toprak gelirlerinin oranıdır.³⁸ Binalardan, para-vakıflarından ve diğer vakıflardan elde edilen gelirler buna dahil değildir. Bu oranlar, toprakların bir kısmı özel mülk haline geldiğinden, zaman içersinde yükselmiş olmalıdır.³⁹

İltizam ve özel mülkleşme eğilimlerinin güçlendiği XVII. yüzyıldan itibaren, vakıflarda da bir genişleme olduğu tahmin edilebilir.

Taşınmaz mal vakıflarının ikinci türünü, gelir getiren çeşitli yapılar oluşturur ki, bunların başında çarşılar ve ticaret merkezleri gelir.⁴⁰

Taşınır servetin, yani özellikle nakit paraların vakfı tartışmalıdır. Genellikle kabul edilen görüşe göre, bu tür servetin vakfı (ribâ tehlikesinden dolayı) caiz değildir. Ancak taşınmaz servetin uzantısı olan nakit paraların vakfı, caiz görülmüştür. Nihayet böyle bir durum olsun olmasın, özellikle İmam Züfer'in ictihadıyla, para vakıfları örf haline geldiğinden, caiz görülmüştür.⁴¹ Osmanlılar bu görüşü uygulamışlardır ve para vakıflarını önemli kredi ve finansman kurumları olarak yaratmışlardır.

Para vakıflarının ilk bilineni, II. Mehmet (1451-1481) tarafından kurulmuştur. Fatih, geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin subvansiyonunda kullanılmak üzere 24.000 altın vakfetmiştir.⁴² İstanbul'da Fatih'ten beri, 1456-1551 arasında kurulmuş 1161 para vakfı vardı.⁴³ Yine İstanbul'un et ihtiyacı için I. Süleyman (1520-1566), kendinden önce bu iş için tesis edilen vakıfları bir araya

getirerek 698 bin akçelik bir vakıf yapmıştı. Bunun gelirleri İstanbul kasaplarına sermaye olarak veriliyordu.⁴⁴ Para vakıfları o kadar gelişmiş idi ki bunları vakıf-bankalar olarak adlandırmak mümkündür.

Vakıflar bazı mütekaid ve duacıların vazife denen maaşlarını ödemekle yükümlüydüler. Vakıf reayası da bazı avârız vergilerine tâbidir. Bu gibi işlemler, merkezî hazinenin yükünü biraz hafifletiyordu.

SONUÇ

XV. ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı maliyesi, kaynağını İslam'ın malî ilke ve geleneklerinde bulur. İslam kendinden önceki bütün geleneklere karşı benimseyici bir tutum içinde olmuş, fakat bunları kendi ilkelerine göre değerlendirmiştir. Bunların başında adalet ilkesi gelir. Adil olmayan uygulamalar varlığını sürdürmez.

Malî sistem, İslam devletlerinin tecrübelerinden hareketle, Selçuklu ve nihayet Osmanlı malî sistemine dönüşmüştür. Bunların temelinde de âdil bölüşüm ile iktisadî istikrar vardır.

Osmanlı kamu maliyesi, öncelikle sayımlara dayanır. Sayımlar, bir yönüyle İslam iktisat anlayışının bilinmezlik ve belirsizliklerin giderilmesi ilkesinin sonucudur; bir yönüyle de kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir. İslam toplumlarında kamu maliyesinin üç yönü vardır. Bunlardan birincisi, rakamları bütçelere yansıyan merkez maliyesi, ikincisi askerî zümreye maaşlarına karşılık toprak gelirlerinin bağlanması ifade eden ikta (ve tımar) ve üçüncüsü de genellikle yatırım harcamalarını yapan vakıf sistemidir. İktisadî ve sosyal refahı sağlayan en önemli unsur bu yatırımlardır. Osmanlı devletinin malî teşkilatı da bu şekilde, merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımda ele alınabilir.

Osmanlı bütçeleri coğrafi uygulamadan fonksiyonel uygulamaya ancak XVII. yüzyılda ulaşmıştır. Malî sistem de XV. ve XVI. yüzyıllarda henüz gelişimini tamamlamamıştır. Malî oluşumun tamamlanması XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Genel olarak Osmanlı iktisat ve maliyesi için zirvenin, XVII. ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı olduğunu söylemek yanlış değildir.

- 1 Osmanlı ekonomisinde ganimetlerin arızı bir rolü vardır. Sistemin esas düzenli gelir ve giderlerdir.
- 2 Avusturyalı tarihçi Vöcelka'ya göre, Osmanlı Devleti bir bütün teşkil eden yapısı, mutlak yönetimi, teba arasında görülen eşitlik ve müesseselerinin mükemmelliği ile böyle bir devletin müşahhas bir örneğini veriyordu. Yine Vöcelka Osmanlı teşkilat ve müesseselerinin Batılı çağdaşlarından iki yüzyıl ilerde olduğunu savunur. Bu vakıa Batı'nın dikkatini çekmede gecikmemiş, Doğu'daki bu merkezi devletin büyük ve sürekli başarılarının sırrını çözmeye isteği uyanmıştı. Bkz.: Vöcelka, K., "Avusturya-Osmanlı Çekişmelerinin Dahili Etkileri", *Tarih Dergisi*, S. XXXI, İst. 1978, 22-23.
- 3 Mesela 1680'lerde Polonya'lı bilgin Marsigli "hristiyan hükümetlerde böylesi yoktur" diyerek Osmanlı sisteminin, bu arada iktisadî-malî teşkilatının Avrupa'ya olan kesin üstünlüğüne tanıklık ediyordu. Bkz.: Marsigli, 1934, 21-22. Öte yandan, yine bu dönemde bile, Batılılar Osmanlı bandıralı bir geminin açık denizde bir limandaki kadar güvenliğe sahip olduğu izlenimini yaşıyorlar ve Osmanlı Devletiyle barış ve ittifak içerisinde olmaya önem veriyorlardı. Bkz. Kantemir, III, 18.
- 4 Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılma Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİF M*, c. XV, nu. 1-4, İst., 1955.
- 5 M. Nuri, I, 131.
- 6 Mühimme, 111, s. 514:1112/1701.
- 7 Malî teşkilat hakkında bkz.: Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İst., 1985, 31-69.
- 8 Sayımlar hakkında bkz.: Sahillioğlu, 1989, 25-42; Özdeğer, Hüseyin, XVI. Yüzyıl Tabir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu, İst., 1982, 17-21; Barkan, 1940-1.
- 9 M. Nuri, I, 136.
- 10 Topkapı Sarayı Arşivi, D. 3208.
- 11 Abdurrahman Paşa, 1331, 517; Uzunçarşılı, 1984, 332; BOA, Cevdet, Maliye, 7546:5 2 1129/19 1 1717.
- 12 BOA, Cevdet, Maliye, 7045:1152/1740.
- 13 Sahillioğlu, 1989, 43.
- 14 Bkz.: Tabakoğlu, 1985, 2.
- 15 Cizye gelirleri için bkz.: Tabakoğlu, 1985, 136-152.
- 16 Avarız gelirleri için bkz.: Tabakoğlu, 1985, 153-164.
- 17 Ocaklık kurumu tahsis ilkesinin en önemli uygulamalarından biridir. Bkz.: M. Nuri, I, 148.
- 18 M. Nuri, II, 75.
- 19 BOA, MM, 9909, s. 64:1136/1724; Cevdet, Maliye, 21 347; MM, 8497, s. 32:1149/1736.
- 20 Giderler için bkz.: Tabakoğlu, 1985, 177-197.
- 21 Geniş bilgi için bkz.: Südt Süleyman, *Defter-i Müktesid*, 3 C. Dersaadet, 1306, I, 45-49.
- 22 Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, s. 286.
- 23 "...Mülk bağçesine saban koyub ziraat eyleyen kimesneden sahib-i arz örs almak kanundur... saban giren arz mirîdir, tapu ile virilir..." *Kanunname-i Cedid*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Kit. nu. 953, v. IIa.
- 24 Dursun Bey tarihinde 20 binden fazla vakıf ve mülk toprak parçasının tımar sistemine sokulduğu belirtilmektedir. İşte II. Bayezid bunlardan bazı mülkleri sahiplerine iade etmiştir. Ancak Fatih'in kul sisteminin üstünlüğüne dayanan merkezîyetçi idaresi daha sonraki dönemlerde, bölünme eğilimleri karşı hakimiyetini sürdürmüştür. Bkz.: Dursun Bey, Tarih-i Ebu'l-Feth, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 1330, 26-38.
- 25 Kanunname, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Kit. No. 854, v. 51b-52a.
- 26 Defterdar, 1969, 75.
- 27 İnalçık, 1973, 111.
- 28 Defterdar, 1969, 75-7; Galib, M., 1328, s. 148.
- 29 Barkan, "Tımar", s. 287.
- 30 Braudel bu miktara ulaşan geniş bir askeri zümrenin, hakim bir sınıf oluşturamayacak kadar fazla olduğuna işaret eder. Bkz.: 1976, II, 721.
- 31 Bu farklılık, Evliya Çelebi'de mevcut olan bazı eyaletlerin ve muhtemelen bazı sınır ve idare değişikliklerinin Ali Çavuş risalesinde kaydedilmemesinden kaynaklanabilir: Barkan, "Tımar", s. 289-293.
- 32 İnalçık, 1973, 115.
- 33 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İst., 1329, 247-8.
- 34 Mühimme, 98, s. 20/54:1 1100/XI 1688; s. 101/331:4 1100/II, 1689.
- 35 Aynı bütçede özerk ve mahalli olan vakıfların %12'lik bir paya sahip olduğunun kaydedildiğini hatırlarsak, mahalli gelirler %49, padişah hasları ve mukataa sistemi yoluyla merkeze intikal eden gelirlerin %51 olduğunu görürüz. Demek ki bu dönemde merkezi ve mahalli gelirler hemen hemen eşittir.
- 36 Berki, A. H. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tabirler*, Ank., 1966, 54.
- 37 Yediylıdız, 1982, 156.
- 38 Barkan, 1955.
- 39 Yine aynı yüzyıl başlarında toprakların %60'ı tımar sistemi içersindedir (Bu oran tımar topraklarının mukataa sistemine dahil edilmesinden ve bir kısmının da özel mülk haline gelmesinden dolayı zamanla azalmıştır), %20'si merkezi hazineye aittir (Bu oran da zamanla artmış olmalıdır). Bkz.: Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdari-Malî Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Mecmuası*, I, Ank., 1944, I, 15.
- 40 Mesela İstanbul Kapalıçarşısının ve Mahmutpaşa'daki dükkanların Aya-sofya imareti gibi çeşitli kurumların finansmanı için vakıf olarak kurulduğunu biliyoruz. Bkz.: İnalçık, 1973, 141-4.
- 41 Berki, 1966, 45; İslam fıkhnın ilk tedvini sırasında vakfedilen şeyin, geliri devamlılık taşıyan taşınmaz mülk olması gerekiyordu. Ancak bu kural zamanla yumuşatılmıştır. Mesela Ebu Hanife taşınır eşyanın vakfını kabul etmediği halde Ebu Yusuf taşınmazın zorunlu tamamlayıcıları veya sadece onun için faydalı unsurlar oldukları takdirde taşınır servetin de vakfına müsaade etmiştir. Böylece vakfedilen taşınmaza bağlı kölelerin ve tarım aletlerinin de vakfı caiz görülmüştür. İmam Züfer de taşınmaza bağlı olsun veya olmasın, taşınırın vakfını ve hatta tükenebilir şeylerin vakfını da kabul etmiştir. Nihayet İmam Muhammed mahalli adetler elverdiği takdirde, taşınırın vakfını caiz saymış ve bu görüşte Hanefi ve Maliki mezhepleri birleşmiştir. Bk. Yediylıdız, "Vakıf", *İA*, XIII, 1986, 154.
- 42 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ank., 1943, I, 254.
- 43 Barkan, Ö. L.-Ayverdi, E. H., *İstanbul Vakıfları Tabir Defteri (H.953/m.1546)*, İst., 1970.
- 44 İstanbul'un et ihtiyacı, piyasa fiyatının altındaki fiyatlarla karşılandığı için, sübvansiyon gerekiyordu. Buna rağmen bu işle görevlendirilen kasaplar, çoğu zaman iflastan kurtulamıyorlardı. A. Refik (Altınay) (1935), *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İst., 1935, 87: 973/1566; Mühimme, 7, s. 499/1440: 975/1568.

MALÎ BELGELER VE OSMANLI TARİHİ: YENİ BİNYIL İÇİN BAZI HEDEFLER

ASSOC. PROF. DR. LINDA T. DARLING
ARIZONA UNIVERSITY DEPARTMENT OF HISTORY / A.B.D.

Aşağılayıcı bir şekilde 'defteroloji' olarak isimlendirilen Osmanlı malî kayıtları üzerindeki çalışmalar, XX. yüzyılın sonuna geldiğimizde, saygınlığını kısmen yitirmiş bulunmaktadır.¹ Kuramsal olarak hassas olan hususlarda dengeli davranmaya çalışan tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya sistemi içine (ya da dışına) yerleştirmeye sınıf mücadelesinin değişen parametrelerini teşhis etmeye, ya da cinsiyet ve siyasal meşruiyete ilişkin söylemleri inceleme konusu yapmaya çalışmaktadır. Kuşkusuz bu tür faaliyetler hem ilginç hem de önemlidir, ancak bu tür çalışmalar, Osmanlı toplumu hakkında, belki de, elimizde mevcut olmayan temel bilgiler üzerinde varsayıma dayanmaktadır. Şayet temel sağlam değilse, onun üzerine bina edilen iskelet daha sağlam olabilir mi?

Osmanlı malî belgelerine ve *defter*lerine ilişkin yapılan çalışmalar, imparatorluğun klasik dönemdeki sosyo-ekonomik yapısına ilişkin bilgilerimizi geliştirmek için bir temel teşkil etmiştir. Bu konuda, Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı nüfusu ve enflasyon oranları konusundaki makaleleri ve toprak tahsisini ve vergilendirmeyi düzenleyen yasa olarak *kanun*lara ilişkin çalışmaları son derece etkili olmuştur.² Barkan'ın yapmış olduğu çalışmalar pek çok uzmanın *tahrir* kayıtlarını yayınlaması, tercüme etmesi ve incelemesi için ilham kaynağı olmuştur. Ne var ki, Barkan'dan beri hiçbir araştırmacı, O'nun yaptığı gibi bir çalışma ekibi kuramamıştır. O yüzden *defter*lere ilişkin araştırmalar bireysel çabaların ürünü olup yavaş ve zahmetli bir biçimde ilerlemiş ve genellikle belli bir topluluk ya da bölgenin sicilinden ya da kısa sicil serilerinden elde edilen bilgilerle sınırlı kalmıştır. Daha geniş ve teorik bakış açısına sahip araştırmacılar,

bu tür çalışmaları sıkıcı ve yararsız bulmakta ve bu yaklaşımı benimseyenleri, bu sicilleri, bunları kayda geçiren insanların ilgi alanlarını veya bu bilgilerin değerlendirilme imkânlarını görmezlikten gelerek yüzeysel olarak ele aldıkları için eleştirmektedirler. Bunlar kuşkusuz haklı eleştirilerdir, ama *defter*lere ilişkin çalışmaların terk edilmesini gerektirmemektedir. Aksine, bu durum, bu alana daha fazla yoğunlaşılması, daha geniş zamanlı olarak daha fazla sayıdaki *defter* türlerini kapsamak üzere daha geniş bir alanın inceleme konusu yapılması ve bunların muhtevâsını anlamamızı sağlayacak donanım araçlarımıza yeni unsurlar ekleyeceği için bir gerekçe oluşturmaktadır.

Bugüne kadar bu alanda yapılan onca çalışmaya rağmen, bugün hâlâ *defter*lere ilişkin yanıtlanmayan pek çok soru mevcuttur. Colin Heywood'un dikkat çektiği gibi, bu soruların başta gelenleri, terminolojiyle, anlamla ve *defter*lerde mevcut olan bilgilerin imparatorluk toprakları ve halklarına ilişkin gerçeklerle olan bağlantısıyla ilgilidir. Bunlarla bağlantılı olan sorular ise, sicil memurlarının nasıl ve kim tarafından istihdâm edildiği, bu kayıtların kamu yönetiminde ve günlük hayatta nasıl kullanıldığıdır. Belli bir mekâna ilişkin detaylı çalışmaların ötesinde, imparatorluk içindeki daha geniş bölgelere ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar, incelenmeyi beklemektedir: Anadolu ve Arap bölgeleri ile birlikte Balkanlar, büyük nehirlerle birlikte deniz sahilleri, ovalarla birlikte dağlar. Bugüne dek, tek tek kayıtlara ilişkin yapılan çalışmaların, Osmanlı iktisadî ve toplumsal koşullarını ve bunların zaman içindeki değişmelerini de içeren daha genel bir çerçeve içine yerleştirilmesi gerekmektedir.

Bir başka önemli husus ise, Barkan'ın, imparatorlukta düzenli *tahrir*lerin (kayıt tutma) tutulmasına son verildiği XVI. yüzyılın sonlarından itibaren nüfus ve üretim düzeyleriyle ilgili çalışmalarının genişletilmesi için yollar bulma gereğidir. Böyle bir incelemenin ardında daha iddialı iki amaç vardır. Birincisi, bu yüzyıldaki maddî değişimlerle entellektüel ya da manevî değişimler arasındaki ilişkiyi incelemeyi mümkün kılan, Avrupa'nın Amerika kıtasını sömürgeleştirmesi ve Atlantik ekonomisinin yükselişi (ya da dünya ekonomik sisteminin doğuşu) sonrasındaki küresel dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki maddî etkisine ilişkin belli tahminlerde bulunmaktır. İkincisi, Osmanlı nüfusunun ve üretiminin XVI. yüzyılda büyümesine karşın, XVIII. yüzyılda düşme eğilimine girmesi muvacehesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yükselişe geçen Avrupa'ya kıyasla jeopolitik olarak zayıflarken, içsel olarak güç kaybına uğrayıp uğramadığı, uğradıysa bunun nasıl ve ne ölçüde olduğu sorularına ışık tutarak, bu değişikliklerin ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini keşfetmemiz mümkün olacaktır.

Barkan'ın ve başkalarının onca emek sarfederek inceledikleri *tahrir* kayıtları, XVII. ve XVIII. yüzyıllar için mevcut olmadığından, nüfus ve üretim rakamlarına ilişkin diğer kaynakların yerinin belirlenmesi ve bunların geliştirilmesi gerekir. XVII. yüzyıl için, bu tür bilgi, bu yüzyıldaki başlıca vergi kategorilerine (*cizye*, *avarız*, ve *mukataa/iltizam*) ilişkin kayıtlarda ve muhtemelen imparatorluk *evkaf* sicilinde bulunabilir.³ XVIII. yüzyıl bu konuda daha fazla sorun çıkarmaktadır, çünkü *cizye*, nüfus ve hatta pazarlık sonucu belirlenmiş vergi esasına göre değil, tebaa arasında paylaştırılan sabit sayıdaki listeye dayalı olarak toplanmaya başlamış, *avarız*, gelir sisteminin bütünü içindeki önemini yitirmiş, ve *iltizamlar* giderek sabit bir bedelden süresiz olarak (hayat boyu) yapılan sözleşmelere dönüşmüştür. Bununla birlikte, bu kayıtlardan, XVIII. yüzyıla ilgili olarak, kesin rakamlar değilse de, en azından bu vergilere ilişkin bazı tahminler ve bunların önem sırası konusunda bir fikir edinilebilir.

XVII. yüzyılda imparatorluk ölçüsünde *tahrir*lerin veya gelir tetkiklerinin yapılmamış olması, nüfus ve gelir sayımının yapılmadığını ve kaydının tutulmadığını göstermez. *Cizye* ve *avarızın* toplanması ve *iltizam* için

uygun bir fiyatın tespiti, bu gelir kaynaklarının potansiyel getirisini tahminî olarak ortaya koyan *tahrir*lere dayalı olarak belirlenmiştir. *Cizye* ve *avarız* ödeyenlerin sayısı ve imparatorlukta *has* topraklarının ve kentsel bölgelerin tetkik sonuçları, bunlara bağlı olarak yapılan tahsîlatlar ve fiyat teklifleriyle birlikte, Başbakanlık Arşivi'ndeki maliye bölümü sicil defterinde bulunmaktadır. Burada, ayrıca, giden emir-nâmeler ve *tahrir* ve vergi tahsili, ayrıca uygulama sürecindeki sorunlar ve aksaklıklara ilişkin dilekçelere verilen cevapları içeren binlerce sicil kaydı muhafaza edilmektedir. Bütün bunlar, bu sicilleri tasnif eden ve kullanan memurların amaçlarına ve icraatlarına ilişkin sürece dair teferruatlı bilgiler vermekte ve bu sürece ışık tutmaktadır. O halde, *tahrir*lerin sona ermesi, XVII. yüzyılda Osmanlı nüfus ve üretim düzeyini tahmin etmemizi imkansızlaştırmamaktadır. Bununla birlikte, belge türlerinin çeşitliliği ve bunların pratikte mevcut olan verilerle daha dolaylı olan ilişkisi, bir bakıma görevimizi zorlaştırmaktadır.

İlk adım olarak, bu belgelerin niteliğini ve bunların birbirleriyle olan ilişkisini, bunların kaynaklarını ve Osmanlı yönetimine ait belge zinciri içindeki yerlerini tespit etmek yararlı olacaktır. Bundan sonraki adım, belgelerle veriler arasındaki ilişkinin, verilerin kayda geçmeden önce ne tür manipülasyonlara maruz kalmış olabileceğinin ve bu verilerin güvenilirliğinin tespit edilmesidir. Sonunda, elde mevcut olan kayıtların detaylı olarak incelenmesi sonucu, zamansal ve mekânsal değişikliklere ilişkin göstergelerle birlikte, toplam nüfus ve üretim rakamlarının tespiti mümkün olacaktır. Modern çağ öncesinde, Batı Avrupa'da bile, (bu hususlarda) genel bir tahminin, büyüklük sırasının ötesinde bir şey beklenmemekteydi; o nedenle, elde edilen verilerin tam anlamıyla kesin olmaması tabiidir. Bu rakamlar, kesinlik taşımasa da, yine de, tarihçilerin ve bu hususta kanaat bildiren yazarların, XVII. yüzyıldaki koşullara ilişkin mevcut bakış açımızı şekillendiren maksatlı suçlamaları ve meşum uyarıları yerine, bu dönemdeki toplumsal ve siyasal değişiklikleri daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Bu sürecin ilk kısmıyla ilgili belge türlerinin analizi ve bunların Osmanlı idaresi içindeki rolü konusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu belgeler, örneğin, imparatorluğun büyük genel *tahrir*lerinin sona ermesinden son-

ra, pek çok yerel *tahrir*lerin *cizye* ve *avarız* (vergi) mükelleflerince oluşturulduğu ve pek çok *tahrir* sicilinin yeni rakamlar kaydetmek için yazıldığını açıkça göstermektedir. Bu siciller her bir köy, aşiret ya da (şehirde bulunan) mahalledeki vergi mükelleflerini kaydetmiş olup, bunların, nüfus miktarındaki değişimleri ve değişimin yönünü göstermesi için, XVI. yüzyıla ait rakamlarla kıyaslanması gerekir. Bu siciller, XVII. yüzyıldaki nüfus artışı ve azalışını saptama hususunda elimizdeki en önemli malzemelerdir, ama bu sicillerden henüz bu amaçla yararlanılmış değildir.

Bu tür kıyaslamalarda karşılaşılan önemli bir güçlük, sicillerdeki rakamların bazan doğrudan nüfus sayımı sonucunda değil ve fakat vergi mükellefi ile müfettişler arasındaki pazarlık sonucu tespit edilmiş olmasıdır. Bu, sicil kayıtlarında tutulan notlardan (*derkenar*) ve giden emir-nâmelerin (*ahkâm*) kopyelerinden anlaşılmaktadır. Buna rağmen, böyle bir çalışmayı terketmekten iki nedenle sakınmalıyız. Birincisi, bu tür pazarlıklar, temsil ettikleri insan sayısı açısından, rakamların kesinliğini azaltmakla birlikte, rakamların, nüfusun o bölümünün gelir kapasitesini yansıtmaya gücünü arttırabilir. İkincisi ise, siciller ve *ahkâm* kayıtları pazarlık sürecine ilişkin ipuçları verir ve genellikle en başta belirlenmiş olan rakama dâir bazı işaretler içerir. Pek çok durumda, sicillerdeki rakamların tespitine ilişkin sürecin yeniden kurgulanması mümkün olabilmektedir. Böylece, yalnızca iktisadî koşullara değil, yerel güç ilişkilerine de belli bir ışık tutmamız mümkün olacaktır.

İktisadî ve siyasî güç arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması, vergi tahsilâtı süreciyle ilgili detaylı çalışmalar sayesinde mümkün olabilir. Tahsilât kayıtları ve vergi tahsildâr listesi incelendiğinde, Osmanlı yönetiminin, kasıtlı olarak, vergi tahsilâtı toplama görevini (ve değerlendirmesini), bu kaynakların sağladığı imkânların âdil dağılımın, sağlamak için, devlet hizmetinde çalışan farklı gruplar arasında belli aralıklarla paylaştırdığı görülmektedir. Örneğin, XVII. yüzyılın başlarında, gelirlerini, maaşlarını yükselterek hazineye külfet yüklemeksizin arttırmak için, bu görevler artan ölçüde saray sipahilerine tahsis edilmiştir. Ancak, yüzyılın ortalarına doğru ise, geri alınmışlardır. Bu sırada kimlere ve neden verilmesini öğrenmek herhalde ilginç olurdu. Siyasî gücün

gelirin dağıtımındaki etkisinin gözlenebildiği bir başka alan ise, toplanmış olan gelirin nihâî kullanım yeriyle ilgili rekabettir. XVII. yüzyılda, toplanmış gelirler, çoğu zaman imparatorluk hazinesine değil, doğrudan gidecekleri son yere gönderilmiştir (askerî seferler, inşaat projeleri veya başkent dışındaki personelin maaşları gibi). Belli meblağların paylaşım mücadelesine ilişkin kayıtlar, dikkatimizi, devletin farklı organları ya da farklı siyasî gruplar arasındaki iktidar mücadelesine yöneltmelidir.

İltizama ilişkin kayıtların, yerel iktisadî koşulları detaylı bir şekilde gün yüzüne çıkarması beklenebilir. Dilekçe biçiminde sunulan veya *iltizam* sicillerinde kaydı tutulan fiyat teklifleri, elde edilmesi beklenen geliri yansıttığı ve *mültezimler* herhangi bir açığı kendi ceplerinden kapatmak durumunda oldukları için, çeşitli gelir kaynaklarının potansiyel değeri konusundaki hassas göstergeler niteliğindedir. Bu fiyat teklifleri, yalnızca toprakların değil, aynı zamanda ticaretin, kentsel pazarların refah düzeyinin ve madencilik ve tuz sektörünün verimliliğinin azaldığı gerçeğini de ortaya çıkaracaktır. *İltizam*ların genellikle birden çok gelir kaynağı ihtivâ etmiş olması, değerdeki bu değişimlerin anlaşılmasına yönelik süreci zorlaştırmaktadır, çünkü azalmakta olan gelir kaynakları, toplam *iltizam* miktarının azalmasını önlemek için, genellikle, daha kazançlı kaynaklara başvurulması neticesinde telâfi edilmiştir. Bununla birlikte, *mültezimlerin* muhâsebe kayıtlarıyla birlikte fiyat teklifleri de incelenirse, muhâsebe kayıtlarında her bir gelir kaynağı ayrı olarak listelendiği için, gerçek zenginliğin farklı dönemlerde nereden geldiği anlaşılacaktır.

Kısa *iltizam* kayıtları, imparatorluğun bütün vilayetlerine veya eyaletlerine ilişkin kapsamlı çalışmaları kolaylaştırmaktadır. Ancak bu tür çalışmaların zamanla belli bir yerle ilgili uzun dönemli çalışmalarla dengelenmesi gerekmektedir. Bu tür uzun dönemli çalışmalar, *iltizam* kayıtları çoğu zaman yer ya da mültezim adı yerine tarih esâsına göre tutulduğundan, hiç şüphe yok ki, belgeler arasında yoğun bir araştırma gerektirmektedir; bütün bunlar iktisadî tarihe muazzam bir katkı sağlayacaktır. Vergilendirme politikaları yatırım üzerinde belli bir etkide bulunduğundan, hangi şirketlerin vergilendirilmediğini ya da çok düşük düzeyde vergilendirildiğini

bilmek de (bu hususta) önemli bir katkı sağlayacaktır. Biz ancak yeni yeni, enflasyon ve ekonomik dalgalanma dönemlerinde, vergi oranlarının cârî değerden nasıl değiştiğini tespit etmiş bulunmaktayız. XVII. yüzyılda, önceki *ımar* arazileri *iltizam* arazilerine dönüşmeye başlamıştır; o nedenle, bu döneme ait *iltizam* kayıtları, iklim değişiklikleri döneminde tarımsal üretimdeki iniş ve çıkışların bir çizelgesini çıkarmamıza da yardımcı olacaktır.

Daha da ötesi, *iltizam* sistemi yalnızca devlet görevlilerini ilgilendiren bir konu olmadığından, *iltizam* kayıtlarının incelenmesi imparatorluğun toplumsal tarihine de ışık tutacaktır. *Mültezimler* üzerinde yapılacak çalışmalar, imparatorluk içindeki önde gelen tebaa hakkında bir fikir edinmemizi sağlayacak, bunların isimlerini, mesleklerini ve yatırım düzeylerini gösterecektir. Toplam *iltizam* ücretini gösteren belgede atıfta bulunulan *kefiller* ve garantörlere ilişkin bilgiler de, imparatorluğun malî yapısına ilişkin önemli bilgiler sunacaktır; XVII. yüzyılda bu garantörlerin pek çoğu, resmî tasdike mazhar olan tefecilerle değil de *mültezimlerle* şahsen tanışan o bölgeye mensup zengin kişilerdi. Bu *mültezimlerin* oluşturduğu birlikteliklerin yakinen incelenmesi, yerel ittifak biçimlerini ortaya çıkarırken, *iltizam* personel listesi, zengin memurlar, tüccarlar ya da sermayedârlarla daha düşük düzeydeki askerler, memurlar ve hizmetliler arasındaki himâyeci bağlantıları ortaya koyabilir. Bu tür himâyeci bağlantılara yönelen uzun soluklu çalışmalar, post-klasik dönemdeki toplumsal hareketliliğe ya da bunun yokluğuna ilişkin bize bir fikir verebilir. Yerel tarihçilerin, geniş bir zaman aralığında, tek tek mültezimlerin kariyerlerini izlemesi de bu arada mümkün olabilir.

Sosyoekonomik değişimin çok önemli bir başka göstergesi, toplanan gelirlerin nihâi olarak gittiği yer ve devlete ait malî kaynakları toplama ve aktarma yetkisine sahip insanların kimliğidir. Sicillerden açıkça anlaşılmaktadır ki, XVII. yüzyılda, Osmanlı gelirlerinin daha önce hiç olmadığı kadar küçük bir kısmı merkezî hazineye aktarılmıştır. Gelir harcamalarının ve, muhtemelen, malî konularda karar verme mekanizmasının da adem-i merkezileştirilmesi, imparatorluk nüfusu içinde daha geniş bir kesimin imparatorluğun malî sistemine müdâhil

olmasına yol açmıştır. Vergi kayıtlarından, bu insanların kimler olduğunu, iktisadî ve siyasî nüfuzlarının ne olduğunu ve bunların etkisinin bölgeden bölgeye veya dönemden döneme ne gibi değişiklikler gösterdiğini keşfetmemiz mümkündür. Kayıtlar, aynı zamanda, vergi tahsilâtı yapacak personeli tayin hakkına ilişkin sayısız mücâdele olduğunu göstermektedir; bu mücâdelelerle ilgili sistematik bir çalışma, para hâkimiyetine dair güç değişikliklerini ve ayrıca himâyeye biçimlerini aydınlatılabilecektir.

Bunun yanı sıra, bu adem-i merkezîyetçiliğin ne oranda merkezî hazineden taşradaki memurlara meşru bir biçimde sorumluluk devrini içerdiğini, ve merkezî hükümet dışındaki güçlü kimselerin ne oranda yasa dışı yollarla malî kaynakları ya da yargı gücünü ele geçirdiğini belirlemek önem taşımaktadır. Merkezdeki memurlar, taşraya aktarılan bu kaynakların akışını dolaylı olarak belirleyebilmekte miydi, yoksa yetkilerinden buradaki kişiler lehine ferâgat etmek zorunda mı kalıyorlardı? Muhtelif kaynaklar, bu yüzyılın başlarında, merkezînin, denetiminin pek kolay olmasa da, sürdüğünü göstermektedir. Merkezî hazinede tutulmayan meblağlar üzerinde muhâsebe denetimini devam ettirmek için, karmaşık bir belge (*temessük*) ve sicil sistemi oluşturulmuş ve her ödeme yapıldığında hazineden özel bir makbuz getirilmesi istenmiştir. Şikayet dilekçelerine verilen yanıtlar, verginin toplanması ve vergi gelirinin zimmete geçirilmesi ile ilgili olarak zaman zaman usulsüzlük iddialarında bulunulduğunu göstermektedir; bu tür sûistimâllerin oranında zaman içinde değişiklik olup olmadığını bilmek de herhalde faydalı olurdu. Daha da ilginç bir konu ise, yönetim içindeki iktidar mücâdelesine veya verginin tahsilini gözetmekle yükümlü olan kimselerin usulsüzlüğüne işaret edebilecek olan, gelirin, ulaşması gerekenden başka bir kişiye aktarılması hususudur. İşin içinde düzenbaz bir kadı ya da müfettiş olduğunda, vergi tahsilâtına ya da gelirlerin aktarılmasına ilişkin olarak idârenin denetiminden kaçmak mümkündü. Modern bir bürokratik hükümetin yokluğunda, usulsüzlüğe ve zimmete para geçirmeye karşı, kadılar ve müfettişler devletin son savunma hattını oluşturmaktaydı; suç oluşturan ya da baskı oluşturmaya amaçlayan faaliyetlere, yargının ne ölçüde karşıtına dâir gelişik raporlar vardır.

Hükümet, vergi tahsilâtını da denetim altında tutma teşebbüsünde bulunmuştur. Vergi tahsildârlarının muhâsebe kayıtlarını sunmaları ve bunların incelenmesi imparatorluğun 'gerekli ve önemli' işleri arasında sayıldı. Muhasebe kayıt sisteminin maliyeye girişi, vergi tahsil sisteminin başarılı olduğunun bir göstergesi olup, bunların kesinliği muhâsebe büroları tarafından dikkatle incelenmekteydi. Aynı prosedür, muhâsebe kayıtları, önceki tetkiklere ve fiyat teklifine aykırı olan *miiltezimler* için de uygulanmıştır. Olağanüstü şartlardan kaynaklanan çıkartmalar (eksiltildikten sonra) takdir edilen miktar başka yerler için yapılan harcamalar ve tahsildarların maaşı düşüldükten sonra hazineye aktarılan miktar ile eşit olmak durumundaydı. Bütün bu istisnâları içeren belgelerin de muhâsebe kayıtlarına teslimi gereklenmekteydi. Verilmeyen veya usulüne uygun olarak belgelenmeyen meblağlar, vergi tahsildarının şahsî borcu olarak telakki ediliyor ve kendisi bu parayı ödeyinceye kadar hapsediliyordu. Bu tür denetimlerin ne kadar süreye sürdürüldüğü veya bu tür denetimlerden ne sıklıkta kaçılabilirdi bilinmemektedir. Osmanlı belgelerinde süstimâllere ilişkin anlatılanlar, aslında, ortaya çıkarılan süstimâller ve maskeleri indirilen suçlular olarak da okunabilir. Bu tür faaliyetin oranı ve şiddetine ilişkin değişiklikleri saptamak için, sicillerin dikkatle incelenmesi gerekmektedir.

Vergilendirmenin miktarındaki ve niteliğindeki değişimleri gözlemek daha kolaydır. Öncelikle, elimizde, bize gelir ve harcama toplamalarını ve gelir kategorilerinin kabaca nasıl bölümlendiğini gösteren belli sayıda (genellikle 'bütçe' adı verilen) mâliye bilançoları mevcuttur. Bu bilançoların pek azı bugüne ulaşmıştır; 1520'den 1670'e kadarki yüzelli yıllık dönemden, elimizde yirmi yılın kısa bir bilançosu bulunmakta, tam bilanço olarak ise sadece onbir yılınki bulunmaktadır. Bu rakamlarla ilgili yıllık toplamalar, ayrıca, sayıca çok daha fazla olup, bunlar günlük gelir ve gider kayıtlarından müteşekkil *ruznamçeler* incelenerek de bulunabilir. Aynı kayıtlardan, ya da, daha da kolayı, her bir muhâsebe bürosunun *tabvil* kayıtlarından, gelir kalemi ya da türündeki bölümlmeyi belirlemek mümkündür. Bu tür veriler, farklı gelir ve harcama türlerinin zaman içindeki yükse-

liş ve düşüşlerinin, -halihazırda farklı bilançolarda kullanılan kategorilerin birbiriyle uyumsuz olması nedeniyle mümkün olmayan- kıyaslanmasına imkân verecektir.

Elimizdeki mevcut bilgiler, Osmanlı devlet maliyesine ilişkin daha detaylı araştırmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Değişik vergilendirme kalemleri, bu dönemde, farklı oranlarda yükselmiş veya düşmüştür. Özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında, bilançolarda bildirilen *cizye* ve *avarız* miktarları enflasyondan daha hızlı artarken, böyle bir durum *iltizam*dan elde edilen gelir için söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte, aynı dönemde taşranın bütçesinin muazzam bir artış kaydettiği dikkate alınırsa, *iltizam*dan elde edilen gelirin daha ziyâde taşra hazinesine aktarıldığı anlaşılabılır. Bu gelir, imparatorluğun iktisadî koşullarına ilişkin incelemelerde kasıtlı olarak yok sayılmaktadır; imparatorluğun gerçek büyüklüğünün ve refah düzeyinin tatmin edici bir fotoğrafına sahip olmak istiyorsak, taşranın hem gelirini hem de giderini hesaplamamızın içine dâhil etmemiz gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi dönemi içindeki diğer devletlerle kıyaslamak için, yalnızca gelirlerinin nereden geldiğini değil ve fakat bunların nasıl harcılandığını da bilmemiz gerekir. Osmanlı harcama sistemi, bunların belgelenmesi ve bunlara ilişkin verilen yetki ile harcama kalemleri ve değişim oranları, henüz derinliğine araştırılmış değildir. Belgelere üstünkörü bir bakış, harcamaların gelirlere kıyasla çok daha az sistematik olarak düzenlendiğine ve giderlerle ilgili kararlara ilişkin prosedürü ve mantıksal çerçeveyi saptamanın daha zor olacağına işaret etmektedir. XVII. yüzyıldaki bütün imparatorluklar için en önemli harcama kalemi büyük bir olasılıkla askerî harcamalar idi: silahlar, levâzım ve askerlerin ücreti. Bir başka önemli alan ise, hükümdarların lükse ve gösterişe düşkünlüğünden kaynaklanan harcamalarının düzeyiydi. Devleti yönetenlerin bu iki alandaki varsayılan aşırı tüketimine duyulan nefretin, bu dönemde, Fransa, İspanya ve İtalya'daki pek çok halk ayaklanmasının ana nedeni olduğu ileri sürülmektedir; bu durum, Osmanlı hanedanına karşı da kuşku duyulmasına yol açmış mıdır? Bir bütün olarak denebilir ki, harcamalar, gelirlerden daha hızlı artarak, bu yüzyılın başlarında ve yüzyıl boyunca devam eden bütçe sorunları sıra-

sında, çok yüksek bütçe açıklarına yol açmıştır. Gelir ve harcama arasındaki bu açık, bir yandan iç hazineden aktarılarak bir yandan da tefecilerden ödünç alınarak kapatılmıştır. Borçların ve bunların geri ödemesinin de daha doyurucu bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Bu sorular dikkate alındığı takdirde, 'defteroloji'nin sıkıcı ya da yararsız olmadığı söylenebilir; aksine,

defteroloji, yalnızca görevden alınmış bürokratların veya hoşnutsuz vergi mükelleflerinin şikayetleri için değil, imparatorluğun içinde bulunduğu şartlara ilişkin gerçekçi bir tahmine dayalı daha geniş kapsamlı yanıtlar için zorunlu bir aşama sayılmalıdır. Osmanlı tarihine bu hususta yapılacak katkının artık sonuna gelmiş olmamız ise asla söz konusu değildir.

- 1 Bakınız, örneğin Colin Heywood, "Between Historical Myth and 'Mytho-history': The Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988): 322-28.
- 2 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1940-41), 20-59, 214-47; aynı yazar, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), 9-36; aynı yazar, "The Price Revolution in

the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), 3-28; aynı yazar, XV. ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukuku ve mâlî Esasları, I: Kanunlar (İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1943).

- 3 Onyedinci yüzyıla ait malî belgelere ilişkin referanslar ve detaylı bir çalışma için bkz.: Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden, E. J. Brill, 1996).

MACAR KRALLIĞI'NDA OSMANLI VERGİLENDİRMESİ

PROF. DR. KLÁRA HEGYI
MAGYAR TUDOMANYOS AKADEMIA / MACARİSTAN

Macaristan, XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları arasında yapılan savaşlar için bir alan haline gelmiş ve bu XVII. yüzyılın sonuna dek böyle sürüp gitmiştir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Macaristan savunmada kalmasına rağmen, Osmanlı güçleri, yaz döneminde yapılan savaşlarda bile orduları konuşlandırmanın en azından iki ay sürdüğü İstanbul'a böylesine uzak topraklarda kesin bir zafer elde edebilmek için yeterli değildiler. Otuz yıl sürekli olarak devam eden savaşlar sonunda, iki büyük güç Macaristan topraklarını aralarında paylaştılar. Ülkenin batı kısmında kalan bugünkü Hırvatistan'dan Slovakya'nın doğu kısmına uzanan ince arazi şeridi Macar Krallığı olarak kaldı. Krallık, Macaristan kralları olan Avusturya Habsburglarının hakimiyeti altındaydı. Üçgen biçimindeki ülkenin orta kısmı doğrudan Türk idaresi altındaydı. Transilvanya Prenslığı'ne dönüşen ülkenin doğudaki parçası ise sultanların boyunduruğu altında ayrı bir devlet oldu. Habsburg ve Osmanlılar'ın her ikisi de Macaristan'dan elde ettikleri topraklar üzerinde daha değerli olan iç kesimleri savaştan korumak adına karşılıklı olarak kendi savunma sistemlerini kurdular.

Macar Krallığı ile Transilvanya Prenslığı arasında çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıktıysa da, asıl husumet yaratan savaşlar büyük hatta, Macar Krallığı ile Türk topraklarını belirleyen sınırdan meydana geldi. Macar tarih yazıcılığı, 1568 Barış Anlaşmasının imzalanmasına kadar olan dönemi 'kale savaşları dönemi' olarak adlandırmaktadır. Bunun sebebi resmi ateşkes dönemlerinde bile hiç bir yılın askeri hareket olmadan geçmemesidir. Vurgu kalelerin fethedilmesi ve savunulması yapılmasına rağmen, her iki taraf da kale ve sınır inşasına girişmiş

durumdaydılar. Gerçek askeri hareketleri izleyerek, savaş yıllarında daha düzenli manada inşaat işleri yürütülmüştür. 1568'i izleyen 25 yıllık barış döneminde gelişmiş planlama konseptine uygun olarak sınır savunma organizasyonları da devam etmiştir. Her iki taraf da ülkenin kendilerine ait bölümünü savunmak için tüm alanı kaplayacak çok-tabakalı kaleler zinciri inşa etme ile doğal savunma hatları olan nehir, dağ ve bataklıkları daha da güçlendirmek için nehir yataklarına engeller yerleştirme ve buraları istihkamlarla tıka basa doldurma çabası içerisindediler.

1580'lerin sonlarında tamamlanan bu sınır savunma sisteminin düşmanın sınırı geçmesini engelleyeceği düşünülmekteydi. Böyle bir amaç için Çin Seddi oluşturmak gerekmekteydi. 1568'den sonra kaleler çok az sıklıkla el değiştirdi ya da saldırıya uğradı. Bu, savunma sisteminin değil, savaşı yasaklayan bir madde içeren barış anlaşmasının bir sonucuydu. Fakat, asker çetelerinin düşman toprakları içerisine girmesini engellemek ya da durdurmak imkansızdı. Resmi barış yıllarındaki taktik suydı: Bir kaleden on ila yüz arasında sayıdaki asker atılı olarak komşu kaleye gidiyorlar, muhtemelen aynı şeyi yapan düşman askerleri ile ufak çatışmalardan sonra düşman kalesinin eteklerinde otlayan atları alarak, köylere saldırarak insanları kaçırp, hayvanları ve diğer değerli malları çalıyorlardı. Daha sonra ganimet ve esirlerle birlikte evlerine dönüyorlardı.

Devam edip giden bu uygulamalar çeşitli amaçlara hizmet etmiştir. Esir ve ganimet elde etme niyeti, üzerinde fazla değerlendirme yapmaya gerek olmayacak kadar açıktır. Bazı askerlerin farkında bile olmadığı daha genel bir çaba, düşman topraklarını sürekli olarak korku, huzursuzluk, belirsizlik, işkence ve yıkım altında tut-

maktı. Bu Macarlar için özel bir önem taşımaktaydı. Macarlar askeri bir yenilgiyle karşılaşarak ülkelerinin orta kesimlerini kaybetmişlerdi ama yine de orada bulunmak istiyorlardı. Onlar ise, buraların kendilerinin olduğunu ve bunun da haklı bir iddia olduğunu net bir şekilde kabul ettirmek istiyorlardı. Acımasız saldırılarla, hem Osmanlılar hem de Macarlar daha çok sayıda kasaba ve köyü vergi ödemeye zorlamaya gayret ediyorlardı.

Macarlar ülkenin diğer kesimlerini vergilendirmeye Osmanlılar'dan daha önce başlamışlardı; aslında hiç bir zaman durmamışlardı.¹ Ülkenin kalelerle çevrili olan Türk bölgesi, 1552'den sonra oluşmuştu. Bundan sonra Macarlar, Türkler tarafından işgal edilmiş kaleler arasında bulunan yerleşim birimlerini sürekli olarak ve fazla rahatsız edilmeden vergilendirilmişlerdir. Macar Kralı ve Parlamentosu 1547 Barış Anlaşması'nı, bu bölgedeki Macar vergilendirmesinin devamının Sultanca onaylanması olarak yorumlamışlardı. Doğal olarak keyfi olan bu yorum, askeri kuvvetler tarafından devam ettirilen faaliyetler için bir mazeretten öteye gitmiyordu.

Vergilerin toplanması faaliyeti, vergi toplayıcılarının savaş bölgesinde ya da orduların ilerledikleri yollarda çalışamamaları nedeniyle, Macar kalelerinde yerleşik bulunan askerlerce yürütülmekteydi. Kısa bir süre içerisinde vergi toplama sistematizi Zigetvar, Eğri ve G'ula (Szigetvár, Eger, Gyula) kalelerine dayalı olarak oluşturuldu. Diğer küçük, komşu kalelerde bulunan askerler ise Macar Devleti, kilise ve arazi sahipleri için bulundukları bölgelerde toplayabildikleri kadar vergi toplamaktaydılar.

Bu faaliyetin tam olarak hızını aldığı sırada Osmanlılar, 1566'da Zigetvar'ı ve 1596'da da Eğri'yi ele geçirdiler. Acımasız yöntemler sebebiyle Türklerin işgal ettiği bölgede yaşayan insanlara, yeni hakimlerinin dışında eskilerinin de hala hüküm sürdüğünü anlamaları sağlandı ve Buda ile İstanbul da bu oldu bittiyi kabullendiler. Askerleri takiben, Macar toprak sahipleri de sinsice işin içine girdiler ve yüzyılın sonunda bölgedeki esas vergi toplayıcıları oldular. Askeri baskıların rolü, XVII. yüzyılın ikinci yarısında da elbette ki devam etmekteydi. Türklerce işgal edilmiş olan toprakların güney kesimlerinde bulunan bir yerleşim biriminin Türklerce elde tutulan komşu kalelerde bulunan Türk kuvvetlerine güvenerek Macarlar'dan gelen baskılara karşı koyup vergi ver-

meyi reddettiği ve fakat bir süre sonra Macarlarca ele geçirilerek, önceden öngörülen miktarın alındığı sıklıkla görülmekteydi.

Macar Krallığı sınırlarında yer alan köyler hem Buda hem de Türklerin kontrolündeki kalelerde bulunan askerler tarafından rahat bırakılmıyorlardı. İlk *tabir defterleri* 1546'da Çandarlızade Halil bey idaresinde tutuldular. Örnek olarak Hatvan² Sancağı'nın ödeme kayıtlarını alabiliriz. *Sancağ* toprakları kuzeydeki iki kale ve Eğri'nin ötesini kapsamaktaydı. Vergi kayıtlarına, bir tanesi oldukça güneyde kalmasına rağmen Macar Krallığı'nda yer alan 25 köy de titizlikle geçirilmişti. Kraliyet topraklarına doğru olan bu küçük çıkıntının dışında, *sancağ* nehir ve tepelerle çevrilmiş ve gerçek anlamda Türk hakimiyeti altında olan tek topraktı.

1559'da derlenen *Tımar Defteri*,³ Hatvan Sancağı'nın orijinal boyutlarından, kuzeybatıya doğru yayılarak yaklaşık olarak 1,5 kat daha büyük hale geldiğini göstermektedir. 1546'dan sonra 185 yeni yerleşim alanı büyük toprak sahipleri arasında bölünmüştü. Bu ek yerleşimlerden 76 tanesi *defter'e* göre belli bir meblağ ödemek zorundaydılar. Bu yerleşim yerleri *defter'e* girilen isimleriyle, hasat dökümleriyle ve ödeyecekleri vergi miktarlarıyla değiştirilemez bir biçimde Türk vergi mükellefleri haline gelmişlerdi. Bunların tamamı Macar işgali altında olan kalelerin civarındaydılar. Hazine, bu 76 yerleşimden 3.617 altın Macar forint'ine eş değerde⁴ 271.289 akçe gelir beklemekteydi. Bundan başka 109 ayrı yerleşim birimi vergilendirme açısından ayrı bir kategoriye tabiydiler. Bunlar Macar kalelerinin ötesinde, daha kuzeydeki bölgede yer almaktaydılar. Ödeme kayıtlarında bunların ayrıntılı tanımları açıkça yer almamaktadır. Bunlar tarafından ödenen vergiler sadece tahmin edilmektedir (*ber vech-i tahmin*). Miktar genel olarak 1.000 akçenin altında tutulmaktaydı ve çoğu zaman, şüpheyle yaklaşmak kaydıyla yuvarlak olarak 200-500 akçe gibi bir rakamdı. Sonraki rakamlar gerçeklikten oldukça uzaktır. 109 Köy tarafından ödenen paranın nominal toplamı Hazine tarafından 129.284 akçe (1.724 altın forint) olarak tahmin edilmekteydi.

Çeşitli toprakların terkibi halihazırda belirlenmişti, dolayısıyla toprak sahiplerinin (landowners) gelirleri Türklerin hakimiyetindeki bölümlerde olan yerleşim alan-

larından ve çiftliklerde bulunan evlerden sağlanabiliyordu ve bu gelirin çok ufak bir miktarı ülkenin tanımlanmamış kraliyet topraklarından elde edilmekteydi. Hatvan Sancakbeyi Hasan da benzer terkipteki bir araziye sahipti. 291.135 akçelik toplam gelirinin 268.628 akçesi sancağın iç kesimlerinde yer alan güvenli bölgelerde bulunan yerleşimlerden, iki şehir ve 24 köyden gelmekteydi. Kendisine kraliyet topraklarından, vergilendirmesi tek tek değil toptan yapılan ve toplamı 22.407 akçe olarak tahmin edilen 10 adet köy de verilmişti.⁵ 1584'de de sancakbeyinin çeşitli gelirleri benzer bir dağılım göstermekteydi. 289.664 akçenin 268.660 akçesi iç kesimlerden elde edilmekteydi, 21.004 akçesi devlete ait yerleşimlerden gelmekteydi.⁶ *Tımar* sahiplerinin çoğunun gelirleri de benzer bir biçimde planlanmıştı. Örneğin 1584'de bile *Zaim* Salih bin Mustafa Hatvan civarında zengin bir köy edinmişti. Bu köy, çevresindeki araziyle birlikte ona yıllık olarak yaklaşık 29.626 akçe gelir sağlamaktaydı. Buna ek olarak adı geçen şahsa Macar Krallığı'nın iç kesimlerinde nominal toplamı 95 ile 270 akçe olan ve toplam olarak 3055 akçe gelir getiren 18 adet uzak köy de tahsis edilmişti.⁷ Küçük arazi sahipleri içinse kesin ve kesin olmayan gelirler arasındaki oran bu şekilde avantajlı olmayabiliyordu. Bazıları tamamen devlet topraklarında yer alan yerleşimlere sahip olabiliyorlardı.

1570 civarında yeni bir kavram olarak 'meskun olmayan' anlamındaki *hali ez raiyyet, ber vech-i tehmin*'in yani 'tahmin edilen' kavramının yerini alır biçimde defterlerde belirmeye ve geniş oranda kullanılmaya başlanmıştır. Birkaç yüz akçelik yıllık gelire sahip yüzlerce askerden oluşan garnizonların bulunduğu değerli kaleler ve önemli ekonomik merkezler olarak kabul edilen kasabalar, 'meskun olmayan' yerler olarak Türk *sipahileri*'nin mülkü haline gelmişlerdi. Kraliyet arazisinde yer alan ve meskun olmayan şeklinde sınıflandırılan bu köyler, aynı zamanda Türklere vergi ödememekteydiler. 1570'li yıllarda tutulan *defterler* bu bölgelerde hiç kimsenin yaşamadığı izlenimini vermektedir. *Hali ez raiyyet* terimi Türk hakimiyeti altındaki topraklarda orijinal anlamında kullanılmıştır, fakat burada başka bir anlam taşımaktadır. Bu yerleşimler vergilendirme açısından Türklerin ulaşabileceğinin ötesindeki yerler olarak kabul edilmekteydiler fakat gözönünde tutulup değerlendirmeye alını-

yorlardı. Bunlardan sipahilere dağıtılmak yoluyla vergi alınması işlemi askeri toprak sahiplerinin görevi haline geliyor ve buralarda oturanlardan onların silahlarının yardımıyla vergi alınıyordu. Doğal olarak, zayıf köyler birer birer askeri bir gücün kurbanı oluyorlardı. Kraliyete ait kaleler ve kasabalar hiç bir zaman vergi ödememekle birlikte Türk yayılmacılığının yönünü dikkate alan bir bakış açısıyla kayıt ediliyorlardı. 'Meskun olmayan' yerler *tabir defterleri*'nde, *tımar defterleri*'nin ve *ruznamce*'lerin tersine *nahiyeler*'e bölünmekteydiler. Tımar defterleri ve ruznamçeler köyleri daha büyük yerleşim merkezlerine bağlamaktaydılar. Benzer bir biçimde bu defterler birer kılavuz olarak her kalenin civarında yer alan köyleri belirlemekteydiler ve böylece arazi sahipleri rahatlıkla bunların *tabi-i* ya da *der semt-i Eğri, Onod, Putnik, Tokay, Sarpatak, Kasa* ya da benzeri olduğunu ayırt edebiliyorlardı (Eğri, Onod, Putnik, Tokay, Sarpatak, Kasa Macar Krallığı'nın kuzeydoğu bölümünde yer alan askeri, ekonomik ve kültürel merkezlerdi).

Zaman geçtikçe 'meskun olmayan' mahaller olarak adlandırılan arazi şeridi daha kuzeye doğru kaydı.⁸ Sipahilerin bölgeye nüfuzu ve Türk vergilendirmesinin yayılması doğal çizgisinde ilerledi. Bunlar özellikle Tisza Nehri boyunca yer alan vadiler ve Sajo, Hernad ve Bodrog nehirleri boyunca nüfuz ettiler. Nehir boylarında yer alan köyler 1580'lerde vergiye tabi hale geldiler ve bunlar 'meskun' kabul edilerek vergileri arttırıldı. Bundan sonraki basamak nehirler arasında kalan bölgeler oldu.

Aynı süreç, Hatvan Sancağı örneğinde olduğu gibi Türk ve Krallık topraklarının buluştuğu diğer sınır sancaklarında da yaşandı. Bu genel görüntü sınır boyunca doğal özelliklerine ve Macar kalelerinin durumuna göre gelişen Türk ilerlemesine bağlı olarak bazı sancaklarda değişiklikler de göstermekteydi. Güneybatıda Drava Nehri'nin yakınlarından başlayarak ilerlediğimizde Zigetvar, Istolni Begrad (Macarcası Fehervar), Estergon (Esztergom), Filek (Füleke) ve Hatvan Sancakları birbirlerini izlemekteydiler. Bunların en büyüğü olan Istolni, Begrad Sancağının toprakları Macar Krallığı'nın zararına genişlemişti. Bölge, İstanbul için iki yüz yıl boyunca, çeşitli sebeplerin yanı sıra ganimet peşinde, büyük rakip Viyana'ya gidişte ön planda yer alması nedeniyle büyük öneme haizdi. Sancağın, gerçek anlamda sadece Balaton Gö-

l  ile Tuna Nehri arasında kalan ufak bir parçası Türk i -gali altındaydı. Batı bölümünde ise sipahiler vergi toplayıcılar olarak Türk nüfuzunu azimle yaymaktaydılar. Nüfuz, bu boyutlara sadece sipahilerin çabasıyla değil aynı zamanda Hazine'nin Kraliyet'e bağlı köylerden *cizye* alması ile de ulaştı. Bu köylerden vergi ödeyen birkaç tanesinin adları da kayıtlıdır.⁹ *Sanca * 11 *nahiye*'den oluşmaktaydı ve merkezlerden sadece Istolni Beograd Türklerin hakimiyeti altındaydı. Geriye kalan on merkezin tamamı Macarlar'ın elindeydi. Son nahiye merkezi Tuna ve Raba nehirlerinin kaynağında yer alan Yanık (Gy r) idi. Burası Viyana'yı güvenlik altına alan bölgenin hemen öncesinde yer alan önemli ve adamakıllı teçhizatlı bir kaleydi. *Defter* tutan görevliler, Osmanlı  ncesi Macar toprak sisteminin ve kilise arazilerinin olduğu döneme benzer bir biçimde Yanık'a yedi küçük nahiye'yi de eklemi lerdi.¹⁰ Raba Nehri'nin doğu kıyısında yer alan Istolni Beograd Sancağı'nın batı sınırında yer alan Macar Krallığı'na bağlı köyler Türklere vergi vermek zorundaydılar. Türkler kuzeyde Raba Nehri'nin üst kısımlarında yer alan bu güçlendirilmiş doğal hattı geçmeye muvaffak olamayınca nehir boyunca güneye doğru yayıldılar. 1586'ya kadar Balaton Gölü'nün batısına doğru Istolni Beograd Sancağı'na bağlı altı yeni nahiye daha oluşturuldu. 1580-1590 yılları arasında tutulan *defter*¹¹ ve *ruznameler*'de,¹² vergi ödemek zorundaki köylerin kayıtları, ya nominal 'tahmin edilen' değeri göstermektedir ya da bunlar 'meskun olmayan' yer olarak kaydedilmi lerdir. Doğal olarak, Türk vergi sisteminin Balatan Gölü ile Tuna Nehri arasında yer alan geniş arazide yer alan her köye nüfuz ettiği söylenemez. G l n kuzeyinde yer alan ve Bakony olarak adlandırılan dağlık bölüm üzerinde askeri hakimiyet dahi kurulamamı tı. Hakimiyet, mesafe uzadıkça Yanık ve Tuna'nın güneyinde yer alan düz araziye doğru küçük parçalar üzerinde, yavaş yavaş tesis edilmişti.

Giriş bölümünde ortaya koyulduğu şekilde, 1568'den sonra inşa edilen ve askerlerin diğer tarafa geçiş yollarını tıkamak için tasarlanan savunma sisteminin vergilendirmeyi ne düzeyde engellediği ya da en azından yava lattığı sorusu, üzerinde kısaca durulmaya değer. Yeni inşa edilen Türk kaleleri, temelde vergi toplayan Macar asker ve asillerine, Türkler tarafından işgal edilen köy

ve kasabalarda oturanlar  ifte vergilendirmeye karşı karşıya oldukları için önemli bir engel  ıkarmamı lardır. Bunlar dayanılmaz baskılar nedeniyle vergilerini kendiliklerinden toplayarak Macar Krallığı'nda yaşayan toprak sahibine 'gönüllü' olarak ödemekteydiler. Bu çerçevede, onların bu 'gönüllü hali'ni devam ettirebilmeleri askerlerin acımasız varlıkları sayesinde olmaktaydı. Uyarıcı ve karşılık olarak yapılan hareketler de Türk kalelerinden durdurulamamaktaydı. Kızılhisar Kalesi,¹³ Buda'nın batısında kalan tepelerden geçen ve Buda'yı Esterгон'a bağlayan yolu kesmek için 1570'lerin başlarında inşa edilmiştir. On yıl sonra Ipoly Nehri'nin ağzında, Buda'ya giden yolu kontrol altında tutan bir noktada Derbent Kalesi¹⁴ inşa edildi. Böylece Buda'ya giden yolun güvenliği sağlanmış oluyordu. Fakat, Buda pa alarının mektuplarından, Buda civarındaki Macar saldırılarının kesintisiz sürdüğünü anlamaktayız.¹⁵

Krallık'ta yaşayanların tabi oldukları, 'gönüllü' olmaktan çok uzak ve sadece askeri baskılar karşısında itaat edilen Türk Vergi Sistemi ise gittikçe rahatsız edici bir hal almaktaydı. Bu  artlarda, Krallığın sınırında yer alan kaleler pratik bir rol y klenmekteydiler. Bunlar 1580'lerde, Türk vergilendirmesinin ilerlemesini tamamen durduramasalar bile bazı bölgelerde yava latmaya muvaffak olmuşlardır. En güçlü kaleler komşu köylerdeki mukavemeti g  lendirebilmi lerdir. Hatvan Sancağı'nın başlangıçta durdurulamaz diye d   n len genişlemesi, 1570'li yılların sonunda Viyana'da bulunan Savaş Konseyi'nce karara bağlanarak tamamlanan sınır boyu çalışmaları sayesinde 1580'li yıllarda yava lamı tı. Savunma görevleri birkaç diğer küçük kaleyle birlikte Semendire Kalesi'nce (Macarca Szendr ) yürütülmekteydi. Savaş Konseyi'nin planlarına uygun olarak Yanık ve Kanije (Kanizsa) civarında, batı sınırında da benzer savunma bölgeleri kuruldu.¹⁶ 1570'lerin ortalarında yine Savaş Konseyi'nin planlarına uygun olarak kuzeydoğu sınırında Kallo Kalesi inşa edildi. 1579 Yazında Viyana'ya yazdığı mektupta Buda Pa ası Kara Üveys, bu kale kurulduktan sonra Kale Komutanı Kallo'nun yasaklaması nedeniyle bölgedeki 67 köyün Türklere vergi ödemeyi reddettiğini şikayet ediyordu.¹⁷

Kraliyet topraklarında bazı zamanlar sipahiler bazı zamanlar ise köyler Türk vergi sisteminin kurbanları

oluyorlardı. Hazine sipahilere tamamen ya da kısmen ulaşamayacakları tımarları tahsis ettiğinde, sipahiler aç kalıyorlardı. Eğer sipahiler kraliyete ait köylere ulaşmayı başarırlarsa ve bunlara vergi ödettirirlerse, köyleri kaybediyorlardı. Bu oyunun tek kazananı vardı: Hazine.

Yazar şimdilik bu konudaki çalışmasını tamamlamanın çok ötesindedir. Dolayısıyla sınır bölgesinde yer alan dokuz sancağa ait *tımar defterleri* ve *ruznamelerde* kayıtlı olan her türlü bilgi burada özetlenmektedir. Bu yüzden Hazine'nin gelirinin ya da tasarrufunun ne kadar olduğunu söylemeye imkan bulunmamaktadır. Hatvan Sancağı örneği olguyu bir dereceye kadar örneklemektedir.

1593'de *Sancağ'ta Zaim* Mustafa bin Mehmed'e 25.150 akçe tutarında geliri olan bir arazi tahsis edilmişti. *Sancağ'ın* orta bölümünde yer alan üç zengin köy de ona verilmişti. Bunların hepsi toplam olarak 23.800 akçe vergi ödemektedirler. Bu miktar Kuzeydoğu Macaristan'ın askeri ve ruhani merkezi olan Sarospatak'ın da içinden bulunduğu dört 'meskun olmayan' kraliyet yerleşiminden alınan gelirle tamamlanmaktaydı. Bu dört yerleşimin sağlayacağı gelir Hazine'ce 1.350 akçe olarak tahmin edilmekteydi. Bu Hazine'nin gelirlerinin ilk unsuruysa çünkü bu yerleşimlerden elde edilen gelir buralardan gelmemektedir. *Zaim* kendisine 30.500 akçe değerinde bir arazi tahsis edilmiş olmasına rağmen 23.800 akçe gelirli başka bir benzerini kabullenmekteydi. Bu uygulama iki büyük imparatorluğun sınırında bulunan sancaklarda hüküm süren alışıldık bir uygulamaydı. Birçok talep sahibi boş bir arazi için yıllarca bekliyordu, dolayısıyla bunların çoğu daha azla yetiniyorlardı. Ayrıca, Osmanlı Devleti ve Hazinesi kraliyete ait yerleşimleri tahsis etmekle bunlara düşman topraklarında yağma yapma yetkisi de vermiş oluyordu. Dolayısıyla tahsis edilen miktar ile gerçekte elde edilen gelir arasındaki fark Hazine'nin tasarrufu olmaktadır. Örnek olarak Mustafa bin Mehmed'in *zeamet'*inden Hazine 5.350 akçe tasarrufta bulunmuştu. İki ayrı yerden elde edilen 6.700 akçe değerindeki tasarruf Hazine'ce belirlenen tasarrufun yüzde 22'sine ulaşmaktaydı.¹⁸

Yukarıdaki örneğin alındığı yılda Hatvan Sancağı'nda ruznamelere, toplam gelirleri 1.356.797 akçeye ulaşan 93 arazi transferi kaydedilmiştir. Macar Krallığı'na ait olan ve kendisinden gelir temin edilen 202 kasaba ve köy

bulunmaktadır. 85.072 akçe olarak tahmin edilen vergi miktarı Hazine'nin tasarruflarının ilk unsurudur. Bunların yaklaşık olarak yarısında, yani 40 tanesinde sipahiler kendilerine tahsis edilen topraklardan daha azıyla tatmin olmuşlardı. Bu açıdan 165.825 akçeye ulaşan toplam fark, tasarrufların ikinci unsuru olmaktadır. Bunların ikisinin toplamı 250.897 akçeye ulaşmaktaydı ki bu da Hazine'nin ödenmesini zorunlu kıldığı miktarın yüzde 18,5'ine tekabül etmekteydi.¹⁹

Hazine'nin, sancağın sınır boyu ile iç kesimlerinde yer alan bölümleri arasında arazi tahsisi ile ilgili olarak birbirinden farklı işlemler yapması da tesadüfi değildir. Bölgenin korunaklı iç kesimlerinde *cizye* dışındaki gelirler Sultan'ın *has'ları* olarak Hazine'de kalmıştır. Sınırdaki yer alan arazilerin tamamı ise *sipahiler'e* ve diğer askerlere dağıtılmıştır. 1580'de Buda Sancağı'nın 11.676.204 akçelik toplam gelirinin yüzde 78'i Sultan'ın *has'larına* aitti, yüzde 5'i *beylerbeyi* ve iki *sancakbeyi*'ne giderken, geriye kalan yüzde 17'lik bölüm *zaimler*, *tımar sahipleri* ve *garnizonlar*da yer alan askerlerce paylaşılmaktaydı.²⁰ 1560'da, en güneyde yer alan Szeged Sancağı'nın vergi gelirlerinin yüzde 60'ı Hazine'ye giderken, sancakbeyi yüzde 15'ini almakta ve geri kalan bölüm de askerler arasında dağılmaktaydı.²¹ 1590'da Szolnok sancağının toplam vergi gelirlerinin yüzde 40'ı Sultan'ın *has'ına* aitken, yüzde 11'i Buda beylerbeyi ve Szolnok sancakbeyine gitmekteydi.²²

Sınır bölgelerinde ise tam tersi bir durum hakimdi. 1579'da Hazine Novigrad (Nograd) Sancağı'nın 1.139.622 akçeye ulaşan vergi gelirlerinin sadece yüzde 3'ünü almıştı.²³ 1570'de Istolni Begrad sancağından elde edilen gelirden Sultan'ın *has'ına* para tahsisi bulunmamaktadır.²⁴ Aynı yıl Zigetvar Sancağı'nın vergi gelirlerinin sadece yüzde 4'ü Hazine'de kalmıştır.²⁵

Yüzyılın başındaki Osmanlı-Habsburg Savaşı (1593-1606) Macaristan'daki Türk idaresinde, tasarruf ve vergi sisteminde birçok değişikliğe sebep olmuştur. Yeni yüzyılın beraberinde getirdiği en büyük değişiklik, var olan uygulamanın tersine Hazine'nin Sultan'a ait has toprakları ve diğer gelir elde etme yollarından vazgeçerek bunları askerlere *ocaklık* şeklinde vermesidir.²⁶ Artık sadece sınır boylarında değil, her yerde askeri güç hüküm sürmektedir.

Savaş boyunca sınırdaki yer alan kaleler birçok kereler el değiştirmişlerdir. Bu aynı zamanda kraliyet vergi sis-

temini de bozmuştu. Sonuç olarak, 1606 Zitvatorok Barış Anlaşması sırasında Buda ve Estergon'un kuzeyinde yer alan sınırın çeşitli noktalarında peşpeşe yeniliklerle vergi sistemi düzene konuldu. Fakat diplomatik anlaşmalar sadece teorik olarak bir çerçeve çizmekteydi uygulamayı belirleyen ise askerlerdi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Macaristan'daki Osmanlı idaresinin yazılı kaynak miktarında ciddi bir düşüş vardır. Önceki dönemde yoğun bir biçimde kullanılan *tabir* ve *timar defterleri*'nin bolca bulunan ciltleri birdenbire kesilir. Zamanla *ruznameler*'in sayısı da azalmaktadır ve bunlarda bulunan kayıtlar da sadece alışlagelen tekrarlardır. Bereket versin ki Latin ve Macar kaynakları Osmanlı kaynaklarının yerini almıştır. Bunların XVI. yüzyıl boyunca da tutulmuş, fakat sonradan kaybolmuş olmaları muhtemeldir. Türkler tarafından işgal edilen ve Osmanlı kurumlarının bulunmadığı orta kesimlerde yer alan topraklarda bulunan kasabalarda, mali meseleler ve adalet gibi iç meseleler bağımsız bir biçimde seçilmiş bir takım görevlilerce yürütülmekteydi. Bu tür kasaba konseylerinin toplantılarına ait bir çok kayıt ve muhtıra XVII. yüzyıldaki Macar kaynaklarının ilk bölümünü oluşturmaktadır. Diğer bir grubu ise Macar yönetiminin toprağa bağlı birimleri olan taşra merkezlerince (*comitatus*) tutulan Latince ve Macarca belgeler oluşturmaktadır. Belirtilen protokol (*protocollum*) ve tahkikler (*inquisitio*) bu makale açısından büyük öneme sahiptirler. Taşra yöneticileri protokollerde hangi köylerin Türklerle vergi ödemekle yükümlü olduklarının kaydını tutuyorlardı. Tahkiklerin çoğunluğu ise vergi ve vergideki değişiklikler çerçevesinde, bu tür yerleşim yerlerinin liderleri ile Osmanlı idaresi ve vergi toplayıcısı askerler arasındaki ilişkiler üzerineydi. Türklerin kontrolü altındaki arazinin iç kesimlerindeki durum ile ilgili birkaç tane önemsiz protokol de bulunmaktadır.

1620'lerden yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde Kraliyet toprakları üzerindeki Türk vergilendirmesi, özellikle kuzey sınırı boyunca takip edilebilir. 1595'ten 1605'e kadar Estergon Macarlar'ın ellerindeydi ve Estergon'un kuzeyinde ve Tuna'da bulunan yerleşim yerleri Türklerle vergi ödemiyorlardı. Bazıları kalelerin Türklerce yeniden fethini, bazıları Zitvatorok Barış Anlaşması'nı, bazıları da 1618'de imzalanan ve Bars Anlaşması

olarak adlandırılan anlaşmayı takiben Türklerle yeniden vergi ödemeye başladılar. Birçok köy, askerlerden gelen baskılara dayanamayarak takib eden yıllarda birer birer Osmanlı vergi ödeyicisi haline geldiler. Taşrada 1624 ve 1634'de yürütülen iki tahkik, bölgede oturanların, götürü usulde ne tür bir maktu vergi konulacağı ve buna bağlı olarak ne boyutta bir vergi ödeneceği ile ilgili, Türk toprak sahipleriyle anlaşma yaptıklarını göstermektedir. Sabit miktarda verginin (*ber vech-i maktu*) ödendiği götürü usulde vergi²⁷ 1570'lerde bölgede oldukça yaygındı ve 50 yıl sonra bile birçok köy bunu hatırlamaktaydı. Yenilenen bu götürü usulde vergi devlete ve sipahilere yapılan ödemeler ile buğday, arpa, saman, yağ, bal ve koyun gibi bazı tarımsal ürünlerin zorunlu sunumundan oluşmaktaydı. Bu sayılan ürünleri teslim edebilen köylerin sayısının çok az olduğu da bu noktada belirtilmelidir.²⁸

Hesaplanabilir ve ifa edilebilir vergilerin alanı hem sayı hem de oran olarak otuz yıl içerisinde artmıştır. Garam Nehri kıyısında Estergon'un kuzeyinde yer alan kraliyete ait Nagykovacs köyü, bu süreçte iyi bir örnektir. Sayımlar daha 1570'lerde vergilendirmeye tabi olduğunu göstermektedir. Buranın yıllık götürü usuldeki maktu vergisi 5.000 akçe olarak hesaplanmıştı.²⁹ Köy 1618'de Türkler'e yeniden vergi vermeye başlamıştır. Bu tarihte Hazine'ye 28.5 forint *cizye* (Macarcası 'İmparator Vergisi') öderken sipahiye de 100 forint ödemekteydiler. 1624'de sipahinin aldığı miktar 200 forinte çıkmıştır. Buna ek olarak saman ve odun taşımacılığını geri elde etmek için 31 forint ödemişlerdi. Aynı ödeme olarak da 1.050 litre buğday ve yulaf, 100 litre mercimek, 9 litre tereyağı ve bir koyun ödenmekteydi.³⁰ 1634'de muhtemelen sipahi tarafından toplanan ve devlete ödenen verginin maddi ve aynı payları değişti: Maddi olarak ödenen 11 forint dışında 1.000 litre buğday, 500 litre yulaf ile 40 litre tereyağı teslim edilmekteydi. Sipahiye 230 forint ödemenin yanında 60 yük arabası dolusu saman ve odun, 1.320'şer litre buğday ve yulaf, 66'şar litre mercimek, bakliyat ve kuru erik ile 54 litre sirke teslim edilmekteydi.³¹ Bu bağlamda götürü usuldeki vergi sistemi bol miktarda servis sunumu şeklinde nitelenebilecek yeni bir hale dönüştü.

Yüzyılın birinci yarısında Yanık civarındaki köylerin vergilendirilmesi üzerine yapılan araştırma da benzer değişikliğin yaşandığını göstermektedir.³² 1627'de 19

köy vergi ödemelerini değişik servis sunumları şeklinde yapmaktaydılar. 17 çeşidine raslanılan bu hizmetler, ortaya çıkış sıraları dikkate alındığında şunlardı: Para olarak devlete ve sipahiye vergi ödenmesi, yağ, saman, odun, kereste, buğday, sığır, yulaf, arpa, bal, meyva, baklagil, mercimek, peynir, un, şarap ve sipahi için zorunlu çalışma. 1641'de 26 köy vergilerini hep birlikte 16 ayrı çeşit hizmet sunumu ile ödemektedirler. 1627'de teslim edilen ürünlerden un, bal, peynir, baklagil ve mercimek dışarıda bırakılmış, yerlerini keçe ve darı almıştır. Ayrıca kaçaklar için fidyeye de ödenmekteydi. 1649'da 32 köyün hep birlikte 31 çeşit hizmet borcu vardı. Genelde sunulan hizmet miktarı artmakla birlikte deri, kürk gibi hayvansal ürünler ve keçe, bıçaklar ve yük taşıyıcı araçlar da teslim edilir olmuştur.

Sipahiler ve kaleleri savunan askerler evlerinin bütün ihtiyaçlarını karşılamak istedikleri için daha fazla ürün talep ediyorlardı. Vergi yükümlülükleri için ise zorunlu çalışma diğer yükümlülüklerinden daha ağır, külfetli bir işti. XVII. yüzyıl boyunca Kraliyet Macaristanı'nın asilleri kendi arazilerini oluşturdular. Bu arazilerde yaşayan köylülerden sağlanan ücretsiz işgücü sayesinde de tarımsal ürünle-

rini piyasaya sundular. Bu örnek, Türk toprak sahiplerince yalnız sınır bölgelerinde değil aynı zamanda hakimiyeti altındaki toprakların iç kesimlerinde de iyi bir zamanlamayla izlendi. Köylülerin yüzyılın ortasında ve sonrasındaki şikayetleri üzerine yapılacak bir araştırma hem Osmanlı Devleti'nin hem de sipahilerin zorunlu iş gücü talebinde bulundukları sonucuna varacaktır. Devlet, bu serbest iş gücünü kale, köprü ve kamu binalarının muhafazasında kullanırken sipahiler köylüleri toprak sürme, ekme, biçme ve asma yetiştirme gibi tarımsal işlere zorluyorlardı.³³

XVII. yüzyılın son on yılında ise hem Türk hem de Macar kaynakları neredeyse tamamen yok olurlar. Yalnız şu kesindir ki kaleleri savunan askerler ve sipahiler Hazine, vergi tahakkuk memuru, vergi toplayıcısı gibi despotizmi yumuşatacak tüm araçları yok ederek, Türk işgali altındaki topraklarda ve Macar Krallığı'nda bulunan kasaba ve köylerin tüm imkanlarından yararlanmak suretiyle yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Macar soyluları ve ordusu da Türk işgali altında bulunan topraklarda yaşayan nüfusa vergi yüklemişlerdi. Bu ağır çifte vergilendirme yüzyılın son onbeş yılındaki tahrip edici savaşlar nedeniyle gittikçe kötüleşmişti.

- 1 Konunun XVI. ve XVII. yüzyıllardaki daha ayrıntılı bir çalışması için, bkz.: Ferenc Szakály, Magyar adózatás a török hódoltságban (Macaristan'ın Türk İşgalindeki Bölümünde Macar Vergi Sistemi) Budapeşte, 1981, s. 485.
- 2 Lajos Fekete tarafından yayınlanmıştır. A. Hatvani szandzsák 1550. Évi adóösszeírása (1550 Hatvan sancağı vergi salnamesi), Jászbereny, 1968, p. 89. Bu yayından sonra tarihi belirli olmayan vergi salnamesinin 1546'da toplandığı kesin olarak anlaşılmıştır.
- 3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu 318, ss. 2-42.
- 4 1550'lerin sonunda Buda Hazinesi, 1 Macar altın forintinin değerini 75 akçe olarak hesaplamaktaydı. L. Fekete, Káldy-Nagy, Gy., Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580, Budapest, 1962, ss. 383-699.
- 5 BOA, Tapu 318, ss. 4-5.
- 6 BOA, Kepeci 325, s. 434.
- 7 Ibid., s. 437.
- 8 Süreç Hatvan Sancağı örneğinde, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ruznamelerin yardımıyla rahatlıkla takip edilebilir. Bunlar, üzerlerine sadece yeni arazi tahsisleri kaydediliyor olmakla birlikte araştırma ve çalışma için iyi birer taban teşkil etmektedirler. Çünkü arazi sahipleri birinden diğerine kolaylıkla geçebilmektedirler ve arazi grupları da zaman zaman belirtilmektedir.
- 9 Josef Maruz, Die Steuerekonskription des Sanchaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565, Berlin, 1986, s. 395.
- 10 A.g.e., ss. 11-30.

- 11 *Tımar defteri*'nin ilk sayfası L. Fekete tarafından Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I., Budapeşte, 1955, ss. 442-473'de yayınlanmıştır.
- 12 BOA, Ruznamçe 78, 93, 107, 131, 159, MM 15957; Kepeci 344.
- 13 Buna ilk defa 1573 tarihli *mevacib defteri*'nde rastlanmaktadır. Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB), Türkische Handschriften Mxt 626, ss. 92-96.
- 14 Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfü Gyula, A budai basák magyar nyelvével levezése. I. 1553-1589 (Buda Paşalarının Yazışmaları, 1553-1589, Bölüm I), Budapeşte, 1915, s. 223. Muhafızlara ilk defa 1588-1589'da değinilmektedir. ÖNB Mxt 615, ss. 85-86.
- 15 Takáts, Eckhart, Szekfü, a.g.e., (passim).
- 16 Pálffy Géza, A Magyarországi és délvideki végvárendszer 1576. és 1582. évi jegyzéke (...), Hadtörténelmi Közlemények, 1995: 1, ss. 114-185., G. Pálffy, A magyarországi török és királyi végvárendszer fenntartásának kérdésehez (...), Keletkutató, 1995 tavasz, ss. 61-86.
- 17 Takáts, Eckhart, Szekfü adı geçen eserler, ss. 176-178.
- 18 BOA, MM 15957, s. 884.
- 19 Hatvan Sancağı kayıtları, a.g.e., ss. 875-934.
- 20 BOA, Tapu 590.
- 21 BOA, Tapu 332.
- 22 BOA, Tapu 503.
- 23 Gustav Bayerle, Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad, The Hague-Paris, 1973, ss. 95-110.
- 24 BOA, Tapu 497.

- 25 BOA, Tapu 503.
- 26 Hazine'nin XVII. yüzyıldaki Buda kayıtları, ÖNB Mxt 612, ss. 3-6, BOA. MM 5193., Bab-i Defteri, Budun hazinesi 16727, 16728, 16729.
- 27 Lajos Fekete, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása (1570'de Esztergon Sancağı'nda Türk Vergi Takdirleri), Budapeşte, 1943, s. 197.
- 28 Szerémi, Emlékek Barsvármegye hajdanából. Ötödik közlemény (Bars Kasabasından Hatırlar), Történelmi Tár, 1892, ss. 520-537.
- 29 Fekete, Az esztergomi szandzsák, *a.g.e.*, s. 96.
- 30 Verilen miktarlar Macar metrekiüp değerindedir. *Szapu-* 33 litre, *pint-* 0,49 litre, *ako-* 54 litre.
- 31 Szerémi, *a.g.e.*, ss. 522-523., Lajos Merényi, Adatok a hódoltság adózása történetéhez (...) (Türk ısgalı altındaki Macaristan'ın tarihi ile ilgili malumat), Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903, s. 27.
- 32 Károly Ráth, A Gyövrármegyei hódoltságról (...) (Türk ısgalı altındaki Yanık taşrası üzerine), Magyar történelmi Tár, 1860, ss. 3-91; K. Ráth, Gyövrármegyenek 1641. évben összeirt sérelmi jegyzökönyve a török ellen (...), Magyar Történelmi Tár, 1860, ss. 92-123.
- 33 István Purjesz, A török hódoltság Pest megyében a XVII. Század második felében. Pest megye vizsgálati jegyzökönyve a török ellen (...) (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk ısgalı Altındaki Pest Taşrası), Levéltári Közlemények, 1958, ss. 173-200.

RÜM EYALETİNE AİT H. 1043-44/M. 1634-35 TARİHLİ "BÜTÇE" NİN TAHLİLİ

DR. EROL ÖZVAR
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

I- GİRİŞ

16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı maliyesi esasen merkezî ve taşra maliyesi olmak üzere iki çerçeve içinde incelenebilecek ölçüde gelişme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti'nde merkez maliyesini defterdarlık teşkil eder ki bu kurumun başında bulunan kimseye Başdefterdar adı verilirdi. "Başdefterdar" aynı zamanda Rumeli defterdarı olarak da anılırdı. Başdefterdarın altında Anadolu defterdarı ve Şikk-i sani defterdarı bulunurdu. Divan-ı hümayûnda emrindeki muhtelif bürolar ile başdefterdar, her ne kadar devletin tüm malî hesaplarından sorumluydu da merkez maliyesine teşkil eden diğer defterdarlarla birlikte fiilen Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin malî işlerine nezâret ederdi.

XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu ve Rumeli eyalet sınırları dışında kalan ve fetihler sonucu kurulan eyaletlerde müstakil defterdarlıklar ya da taşra hazineleri oluşturulmaya başlanmıştı. XVI. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nde maliye idaresinin yeniden organizasyonunda yeni bir aşama olarak görülen¹ taşra hazinelerinin ya da bu hazinelerin idaresini temsil eden defterdarlıklarının teşekkülü, Osmanlı'nın malî organizasyonunda bir tür *decentralization* süreci olarak değerlendirilebilir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki burada *decentralization* terimi devletin ücrâ bölgelerde merkezî hazineye ait gelir kaynaklarını yerli güç unsurlarına terk etmesi ya da taşrada devletin malî denetimini kaybetmesi olarak anlaşılmamalıdır. Bunun yerine ülke topraklarının genişlemesiyle birlikte merkezdeki maliye teşkilât ve bürokrasisinin altından kalkamayacağı yükün hafifletilmesi, taşradaki merkezî ha-

zineye ait gelir kaynaklarının etkin denetimi, geniş sahalara yayılan eyaletlerin malî hesaplarının -merkezde- içinden çıkılmaz ayrıntılarının bir taşra maliye bürokrasisi yoluyla kontrol altına alınması vb. olarak anlaşılmalıdır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde iç ve dış hazine olmak üzere iki tür hazine vardı. Bu ayrımın hangi dönemde kesin olarak şekillendiği bilinmese de iç hazine sultanların özel gelirini temsil ederdi ki Hazine-i Enderûn ya da Hazine-i Hassa olarak adlandırılırdı. İç hazine sarayın iç bölümlerinden birinde saklanırdı. Diğer, dış hazine ise, idarî sorumluluğu sadrazam ve defterdarın üzerinde olup devlet hazinesi mesabesindeydi. Literatürde Hazine-i Amire, Hazine-i Bîrun, Mirî hazine olarak isimlendirilen bu hazinenin gelir ve giderleri devletin gelir ve giderleri ya da devlet bütçesinin gelir ve giderleriydi. Öte yandan taşradaki hazineler, merkezdeki devlet hazinesinin şubeleri konumundaydı, diğer bir tabirle Hazine-i Amire'nin mümessili sayılırlardı. Belgelerde Hazine-i Halep, Hazine-i Rum şeklinde geçen taşra hazineleri, bizatihi devletin taşradaki geliri (mirî gelir, havass-ı hümayûn) anlamına gelebildiği gibi, bu gelirlerin toplandığı ya da kaydının tutulduğu yer yani, defterdarlık anlamına da gelirdi.

Haslı eyaletlerde tımar, zeâmet ve has olarak üçe ayrılan topraklardan ya da bu toprakların mahsulâtından merkezî hazineye kalan kısmı, diğer bir ifade ile hass-ı padişahî'ye ait olan kısmı eyaletlerdeki hazine defterdarlıklarının sorumluluk alanlarını belirliyordu. Yani eyaletlerde beylerbeyine karşı otonom bir malî organizasyo-

na sahip olan taşra ya da hazine defterdarlıklarının temel işlevi örgütlendikleri eyaletlerde havass-ı hümayûna ait gelir kaynaklarının gereği gibi işletilmesine nezâret etmektir.² Hazine defterdarlıkları havass-ı hümayûnun dışında kalan tımar ve zeâmet işlerinden mesul değildi. Eyaletlerdeki tımar işlerine hazine defterdarının değil beylerbeyinin mâiyetinde bulunan tımar defterdârı, zeâmet işlerine ise defter kethudası nezâret ederdi.

Eyaletlerde teşkilâtlanan hazine defterdarlıkları baş defterdarın idaresi altında idiler. Fakat merkez maliyesi teşekkülünü tamamlamış taşra hazinelerinin başında bulunan defterdarların kendi idaresi altındaki hazine hesaplarının bütün ayrıntılarıyla uğraşmazdı. Bununla birlikte taşra defterdarlıklarının, merkez maliyesince yıllık gelir ve giderleri bilinmekteydi. Zira eyaletlerin sayımlar yoluyla ne kadar mahsulatının olduğu merkez maliyesince tespit ediliyordu.

Eyaletlerde hazine defterdarları, üzerlerine düşen vazifeleri, ki bunları genel olarak tahsilât, sarfîyât, irsalât ve muhasebât olarak tasnif edebiliriz, hakkıyla ifâ edebilmeleri için maiyetlerinde bir kalem heyetine ihtiyaçları vardı. Taşradaki hazineye müteallik malî işler ancak yeterli sayıda eleman istihdâm eden teşkilâtlarca görülebilirdi. Zira taşrada toplanacak onlarca rûsûm ve mükellefiyetler ancak bu teşkilâtlar sayesinde ki takip ve kaydedilir, devlet taşradaki gelirlerini ve giderlerini bu büro ya da kalem heyetleriyle öğrenilebilirdi.

II- EYALET "BÜTÇE"LERİ

Modern iktisat disiplininde bütçe kavramı bir hükümetin müstakbel bütçe dönemi içinde (gelecek bir sene içinde) gerçekleştirmeyi hedeflediği giderleri önceden tahmin ve bu giderleri karşılamak üzere gelir kaynaklarını tespit ve tayin eden, nihayet öngörülen bu giderlerin gerçekleştirilmesi ve bunları karşılayacak gelirlerin tahsil edilmesi için yasama organının onayı ve izni gereken bir tablo olarak anlaşılır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde yukarıda zikredilen anlamda bir bütçe mefhumu yoktur. Bununla birlikte kâdim geleneklerin son vârisi olarak Osmanlılar elbette devletin senelik gelir ve giderlerine ilişkin ayrıntılı hesap cetvelleri hem merkez, hem de taşra ölçeğinde hazırlarlardı. Günümüz araştırmacıları tarafından "Osmanlı Bütçeleri" diye tesmiye olunan vesâik

işte bu türden hesap cetvelleridir. Bir kalem heyeti ile birlikte defterdarlık tarafından hazırlanan ve "İcmâl-i muhâsebe-i varidât ve mesârif-i huzâne-i âmire..." başlığını taşıyan bu cetveller, sözü edilen başlığın delâlet ettiği gibi birer "icmâl"den ibarettir. Modern iktisat tarihçilerince adına "bütçe" denilen bu icmaller, modern bütçelerden farklı olarak istikbâle değil, maziye matuftur.³ Diğer bir deyişle bu icmaller varidatın ya da masrafların müstakbel rakamları değil, gerçekleşen nakdî rakamları ihtivâ ederler. Deyim yerindeyse bunlar *ex-post* bütçelerdir. Öte yandan bu icmaller gider öncelikli modern bütçelerden farklı olarak gelir öncelikli tablolardır. Her ne kadar modern bütçe sayılmasa da bu icmaller devletin belirli bir zaman kesiti içerisinde gelir ve giderlerini göstermesinden dolayı Türk iktisat tarihi araştırmalarında -farklılıklar göz ardı edilmeden- bütçe olarak anıla gelmiştir.

Merkezde maliye teşkilâtı baş defterdarın idaresi altında devletin senelik umumî gelir ve gider hesap özetleri (bütçe) nasıl hazırlıyor idiyse aynı ilkeler çerçevesinde nispeten malî bir otonomiye sahip ve merkezi hazinenin mümessili ve prototipi sayılan taşradaki hazine defterdârlıkları da görevli oldukları eyaletlerin gelir ve gider hesap özetlerini çıkarıyorlardı ki, bu hesap özetleri devletin umumî "bütçe"sinin XVI. yüzyılda temelini teşkil ediyordu.

Eyalet bütçeleri ya da muhâsebe icmalleri eyalette görevli olan "hazine", "mal" ya da "kenar" adı verilen eyalet defterdârı tarafından ruznamçe kayıtlarına dayanılarak hazırlanırdı. Ruznamçe, eyalet ya da taşra hazinesinin giriş çıkış kayıtlarının tutulduğu defterdir. Ruznamçe kayıtlarına dayanılarak hazırlanan eyalet bütçelerinin kapsadığı zaman zarfı bir seneden az söz gelişi üç, altı ya da sekiz ay olabildiği gibi, bir seneden fazla da olabilirdi.⁴

Osmanlı Devleti'nde devletin çeşitli politikalarına binaen genel bütçelerinde daimî bir istikrar beklenmesi de eyalet bütçelerinde durum bunun tersineydi. Yani eyalet bütçelerinde nisbî bir istikrârı muhâfaza etme zâretti hakimdi. Şöyle ki eyalet hazinelerinin gelir kaynakları sayımlarla tespit edildiğinden gelir kalemlerinin sınırları uzun bir süre bu sayımlarla tespit edilen düzeyde muhafaza olunurdu. Eyalet hazinelerinin harcamaları da gelirleri gibiydi. Bir kere tayin edildikten sonra izinsiz hiç bir değişikliğe konu teşkil edemezdi. Taşradaki

hazine defterdarları önceden tespit edilmiş eyalet geliri-
ni normalden fazla tahsil eder veya giderlerini belirlenen
sınırın üstünde yaparsa bu durumlardan sorumlu tutu-
lurlardı. İzinsiz yaptıkları bir harcamayı tazmin etmek
zorunda oldukları gibi gelirden olağan dışı bir artışı da
merkez maliyeye izah etmek durumundaydılar. İlk ba-
kışta hazineye mutad olarak irsal edilen gelirden bir artış
sağlanması olumlu görünse de irsaliye miktarının fazla
oluşunun nedenleri arasında gereği olmadığı halde keyfi
bir verginin varlığı (reayaya zulüm edilmesi) ya da zaru-
rî masrafların yapılmamasından doğan gelir fazlalığı
gibi suiistimaller bulunması mümkün olduğundan def-
terdarlardan bu konuya açıklık getirmesi beklenirdi.⁵

III- H. 1043-44/M. 1634-35 TARİHLİ RUM EYALETİ BÜTÇESİ

Çalışmamıza esas teşkil eden Rum hazinesinin H.
1043-44 yılı bütçesi ruznamçe kayıtlarıyla birlikte Baş-
bakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler
tasnifinde 5887 numaralı defterde bulunmaktadır. Ekte
yer alan Rum eyaletine ait bütçe, diğer eyalet ya da mer-
kez bütçeleri gibi "icmâl-i muhasebe-i..." tabiriyle başlar
ki bu bütçenin sunuluşunu ifade eder. Sunuşun ortaların-
da bütçenin hangi defterdar tarafından hazırlandığı ve
sonunda ise bütçenin hangi döneme ait olduğu gösteril-
mektedir. Buna göre elimizdeki Rum eyaletine ait bu
bütçe Rum hazine defterdârı olan Zeynelabidin Efendi
tarafından hazırlanmış olup bütçe dönemi H. 29 Zilhic-
ce 1043'ten 7 Şaban 1044'e kadar geçen 6 ay 6 günlük-
tür. Miladî tarih olarak bu dönem Haziran 1634-Ocak
1635 tarihleri arasını kapsar ki bu dönem IV. Murad'ın
saltanat yılları içinde yer alır. Bu tarihte Rum hazinesi⁶
defterdarı olan Zeynelabidin Efendi, Rum hazinesi def-
terdarlığından sonra Halep defterdârlığını deruhde etmiş
bilahare 1644 tarihinde tekrar Tokat hazinesine defterdar
olarak tayin edilmiştir.⁷ Bütçenin sunuş yazısını müte-
akip hazinenin gelir faslı gelmektedir ki bu, belgelerde
ve bizim bütçemizde "asl-ı mal" olarak geçmektedir. Os-
manlı Devleti'nde bütçeler, bir çıkarma işlemi olarak ta-
sarlandıklarından hazırlanan bütçelerde, içinden bir ta-
kım masraflar yapılacak olan gelirler "Asl-ı mal" başlığı
altında yer alırdı. Bütçeden anlaşıldığına göre, Rum eya-
letinin altı aylık hazine gelirleri 2.157.646 akçeye balığ

idi. Rum hazinesinin gelirleri yakından incelendiğinde
gelir kaynaklarının çoğunluğunun mukâtaa, pek azının
ise maktu' biçiminde işletildiği görülmektedir. Yine ilti-
zam yoluyla işletilen mukâtaaların tevziinde genel olarak
kazaların idarî taksimâtı esas alındığı anlaşılmaktadır.

İltizama ya da emanete konu olan bu mukâtaa ge-
lirlerinin bir kısmının has, bir kısmının niyâbet olduğu
yazılıdır. Mukataa biçiminde verilen gelir kaynaklarının
has olması, o yöredeki (örneğin, Amasya ve Zeytun'daki
iltizama konu olan köylerin) arazi ve riayyetten toplanan
rüsûmun havass-ı hümayûna dâhil olduğu, diğer bir de-
yişle o yöredeki toplanan *bütün* vergilerin devlet hazine-
sine ait olduğu anlamına gelir. Mukataanın *niyâbet* olma-
sı ise, tımar sistemi içinde kalan bir yöreden ya da o yö-
redeki köylerden toplanan niyâbet hasılatının devlet ha-
zinesi adına toplandığı anlamına gelir. Rum eyaletinde
mukâtaa biçiminde toplanan niyâbet gelirleri içinde çift,
nim-çift, bennak, caba resimleri ile bad-ı heva ve bad-ı
heva türündeki diğer resimler ve aded-i ağnam yer alı-
yordu.⁸ XVI. yüzyılın başlarında tımar topraklarının ek-
seriyetini meydana getiren serbest olmayan tımarlarda
dirlik sahibinin sancakbeyleriyle ya da beylerbeyleriyle
paylaştığı niyâbet gelirlerinin zaman içerisinde devlet
hazinesine geçmesini göstermesi açısından Rum hazine-
sindeki niyâbet mukâtaalarının önemli örnekler teşkil
ettiğinin altını çizmeliyiz.

Araştırmamıza esas teşkil eden Rum hazinesi bütçe-
sinin ruznamçe kayıtları yakından incelendiğinde hazine
gelirlerini meydana getiren mukâtaaların bir kısmının
kimlerin uhdesinde olduğu ve senelik hâsılat miktarının
ne olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Aşağıda buna iliş-
kin bir tablo sunulmaktadır:⁹

Aşağıda Rum hazinesine tabi mukâtaalara ilişkin de-
ğerlendirmeleri bir adım daha ileriye götürerek bu mukâ-
taaların vergi içerikleri hakkında biraz daha ayrıntılı bir
tahlil yapmak Rum eyaletindeki hazineye ait gelir kalemlerinin
tanınmasına vesile olacaktır. Şöyle ki klâsik iktisat
ekolünde nasıl ki para gerçek ekonomik ilişkilerin üstünü
örtten bir peçe ise, Osmanlı maliyesinde mukâtaalar da Os-
manlı'nın sosyo-ekonomik hayatının üzerindeki bir örtü
gibidir. Bundan dolayı belgelerde muhtevâsına ilişkin ma-
lumâta daima tesâdüf etmenin güç olduğu mukâtaaları, ge-

risinde barınan üretim, tüketim, vergi vb. sahalar açısından deşmeye çalışmak (ya da tabiri caizse mukâtaaların anatomisini çıkarmak) Osmanlı'nın en azından sosyo-ekonomik tarihine matuf mütevazı ipuçları verebilecektir. Bu amaçla çalışmamıza esas aldığımız bütçenin gelir kalemlerini meydana getiren bir kısım mukâtaaların muhtevasını ya da vergi içeriklerini, H.1105/M.1693-94 tarihli Tokat voyvodalığına ait bir sayım defterinden¹⁰ faydalanmak suretiyle -aradaki zaman farkını göz ardı etmeden- örnek olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Mukataa-i Niyabet-i Kazabad: Bu mukâtaa sözü edilen sayım defterine göre, Kazabad kazasındaki nefs-i kasaba-i Ezinepazarı ve Komanat nahiyesine bağlı 30'un üzerindeki köyden tahsil edilen niyâbet gelirleriyle nefs-i kasaba-i Ezinepazarına bağlı dört mahallenin has gelirlerinden oluşmaktadır. Mahalle sakinlerinin ödediği resimler arasında bâc-ı pazar, öküzlük, bennak, asiyab, hınta, şair, arusane, bağ ve bağçe resimleri yer alıyordu. Ayrıca sözü edilen kasabada bir boyâhane de mevcuttu. Öte yandan Niyabet-i Kazabad mukâtaası içinde yer alan Ka-

zabad'a bağlı köylerin ödemekle yükümlü olduğu vergiler arasında bennak, caba, aded-i ağnam, öküzlük, kovan, badiheva, asiyab ve ispençe resimleri vardı. Bu köylerin niyâbet gelirleri mukâtaaya verildiğinden diğer bir ifade ile hazineye sadece niyâbet gelirleri girdiğinden bu resimlerin dışında kalan hınta, şair vb. toprak mahsullerinin öşrü niyâbet mukâtaası gelirleri içinde yer almazdı.

Mukataa-i Olukmanlı: Bu mukâtaa, Şarkipare kazasında kayıtlı ve 14 kışlakta meskun Olukmanlı konar göçerlerinin vergi hasılâtını temsil ediyordu. H. 1105 tarihinde 14 kışlağının 9'unun hâlî (yani meskun hanenin bulunmadığı, dolayısıyla bir vergi gelirinin doğmadığı) olduğu Olukmanlı kabilesinin ödediği resimler iki başlık altında toplanmaktaydı: Resm-i Hane ve Aded-i Ağnam. Anılan tarihlerde *baş resmi* de denen hane resmi konar göçerler tarafından hane başına 5 guruş olarak veriliyordu.

Mukataa-i Mizan-ı Harir: Rum hazinesi gelirlerinin en önemli kalemlerinden birini mizan-ı harir mukâtaası oluşturuyordu. Mizan-ı harir mukâtaası sadece harir (ipek) tartı gelirlerinden değil aynı zamanda (bazen müs-

<i>Mukataa adı</i>	<i>Deruhde eden</i>	<i>Senelik hasılat (akçe)</i>
Memlaha-i Hargün	Hüseyin Abdullah, silahdâr, 51 bölük, 11 akçe	
Hasha-i Niksar	Hasan, sipah, 65 bölük, 25 akçe	
Hasha-i Sonisa	Mehmed Ali, sipah, 54 bölük, 30 akçe	
Niyabet-i Kazabad		102550
Havass-ı Müteferrika		141000
Niyabet-i Gedegere	Ahmed, silahdâr, 49 bölük, 30 akçe	
Hasha-i Amasya		166650
Hasha-i İskilip	Mehmed, sipahi, 97 bölük, tabbah, 8 akçe	
Mizan-ı Harir	Mehmed Ahmed, silahdâr, 24 bölük, 8 akçe	
Biskeni		102550
Osmancık		166650
Gümüş		87150
Zile-Turhal	Osman Abdullah, silahdâr, arabâî, 143 bölük, 25 akçe	
İспенçe-i Tokat		84600
Olukmanlı-i Zile	Mehmed, Dizdar (sene 1043), Hasan İbrahim yeniçeri, 123 bölük, 17 akçe	
Tozanlı	Hasan, silahdâr, 63 bölük, 35 akçe	
Çorum	Osman, Dizdâr, sipah, 85 bölük, 12 akçe	
Artukabad	Mehmed, sipah, bölük 18, 21 akçe	
İnalı	İsa, sipah, 196 bölük, 17 akçe	
Kırşehir		51250
Cizye-i Gebran-ı Artukabad		51250
Akdağ ve Budaközü		256400

takil olarak iltizama konu olabilen bazen ise birlikte bir bütün olarak iltizama verilen) boyahâne, damga-i surh-ı kirpas, bac-ı humur, bac-ı hıml-ı engür, resm-i arusane, cürm-i cinayet ve badiheva, mahsulât-ı gılal ve hadriyyat-ı bağat ve bağçeha, tapuy-ı zemin ve kapan-ı dakik gelirlerinden meydana geliyordu. Bu mukâtaanın senelik hasılât tutarı XVIII. yüzyılın başlarında 2 milyon akçenin üzerindeydi.

Mukataa-i Memlaha-i Hargün: Bu mukâtaa kendisine bağlı olan üç tuzla gelirleriyle Sivas kazasına bağlı üç köy ve Hargün nahiyesine bağlı 19 köyün resimlerinden oluşuyordu. Bu köylerde dikkat çekici bir husus gayrimüslim nüfusun çokluğudur. Tuzlalarından elde edilen gelirlerin dışında köylerden tahsil edilen resimler arasında bennak, caba, arusane, ispençe, öküzlük, aded-i ağnam, hinta ve şair yer alıyordu.

Rum hazinesine ait bütçenin gelirler kısmını bu şekilde ortaya koyduktan sonra bütçenin giderler kısmının ele alınması gerekir. Muhasebe tekniği açısından Osmanlı'daki bütçeler bir çıkarma işlemi olarak tasarlanırdı. Gelir kalemleri yukarıda da değinildiği gibi (Bizim bütçemizde bunlar mukâtaalardan oluşmaktadır.) bütçede "asl-ı mâl" altında toplanırdı. Yapılan masraf ise *bundan* anlamına gelen "vuz'a zâlîke" veya "vuzi'a min zâlîke" başlığı altında yer alırdı. Taşra hazinesine ait gelir fazlası ki merkezî hazineye irsaliye adı altında gönderildi, *artık* ya da *geride kalan* anlamına gelen "el-bâki" diye kaydedilirdi. Ancak irsaliyeyi teşkil eden bâki'nin teferuatı olmayacağı tabiidir.

Bununla birlikte bu bakiyenin bir kısmı merkeze gönderilir ya da mirî için satın alım yapmak üzere birlerinde zimmet olarak durabilir, bir kısmı da hazineye kalabilirdi. Bu takdirde bakiyenin bir tür nedeni olarak ya da geçici bakiyeyi kaldırmak üzere ikinci bir çıkarma işlemi yapılır, "min zâlîke'l-bâki" diye tali bir başlık açılırdı. Üzerinde durduğumuz bütçede el bâki'yi müteakip *kabz el bâki* başlığı gelmektedir. Defterdar Zeynelabidin Efendi bununla 99.280 akçe kalan bakiyenin 72.000 akçesinin mirî için satın alımlar gerçekleştirecek kişiler üzerinde olduğunu göstermektedir. Daha sonra ise geriye kalan bakiye *sahbu'l-bâki* olarak nitelendirilmektedir ki bu artık hazinenin tabiri caizse net bakiyesi ya da gelir fazlası olmaktadır. Bu bakiye 99.280 akçelik *brüt* ba-

kiyeden şahısların zimmetinde olan 72.000 akçenin çıkarılmasıyla elde edilmektedir.

Elimizdeki bütçede giderler üç kısımda yer almaktadır: Et-teslimât, el-mevâcibât ve el-ihracât. *Et-teslimât*, Rum hazinesi bütçesi açısından bir gider olarak değerlendirilebilirse de merkezî hazine açısından bu, Rum hazinesinden elde edilen geliri temsil etmektedir. Anılan bütçe dönemi içerisinde Rum hazinesinden merkeze teslim edilen ya da gönderilen meblağ 1.409.891 akçedir. Bunun 14.740 akçesi İstanbul'a gönderilmiş, kalan kısım ise, Erivan seferi dolayısıyla Ordu-yu Hümâyûn hazinesine teslim edilmiştir. Bütçe dönemi içinde merkezî hazineye ayrılan kısım Rum hazinesi açısından toplam giderlerin yüzde 68,5'ini teşkil ettiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde askerî zümre mensuplarına dirlik tahsis edilmediği ya da tımar/zeâmet tevcih edilmediği takdirde ulufe ya da mevâcib adı altında senede 4 kez (üç ayda bir) ve ilke olarak her üçüncü ayın sonunda bir ücret verilirdi. Elimizdeki bütçenin gider kalemlerinden olan el-mevâcibât kısmında işte bu türden olmak üzere mukâtaa emniyeti ve katipliği yapan sipah ve silahdarlar ile sipah ve silahdar emeklilerinin mevâcibleri yer almaktadır. Bunlara ilâveten anılan bütçede dua-guyan ve Rum hazine işlerinin tedvirinde hazine defterdarının altında çalışan kalemiye erbâbıyla hizmetlilerinin de mevâcibleri ya da maaşları bulunmaktadır. Bu açıdan el-mevâcibât, askerî personelin maaş harcamalarından teşekkül etmektedir. El mevâcibât, toplam bütçe giderlerinin yaklaşık yüzde 6,5'ini oluşturmaktadır. Anılan bütçe dönemine ilişkin ruznamçe kayıtları yakından incelendiğinde maaşları el-mevâcibât içerisinde yer alan Rum hazine teşkilâtı hakkında bir fikir edinebilmek mümkün görünür.¹¹ Ruznamçe kayıtlarından anlaşıldığına göre Rum hazine teşkilâtı Tezkire, Ruznamçe, Hazinesdar, Mukataa, Muhasebe ve Varidat büro ya da kalemlerinden meydana gelmektedir. Rum hazine teşkilâtındaki bürolarda vazifeli personelin maaşları yine Rum hazinesinden karşılanmaktadır ve bu personelin maaşlarının toplam giderler içerisindeki payı anılan bütçe dönemi içinde yüzde 3,25'tir.

Osmanlı Devleti'nde taşra hazinelerinin işlevleri hakkında en önemli ipuçları veren uygulamalardan biri de bütçelerde de geçen ihracât uygulamasıdır. İhracât bir

gider kalemi olup merkezî hazinenin mahallî hazine teşkilâtlarından -bizzat hazine defterdârının eliyle ya da merkezin görevlendirdiği üçüncü bir şahıs eliyle- gerçekleştirilmesini emrettiği dolaysız satın alımları temsil eder. Şüphesiz ihracât başlığı altında bütçelerde sadece bunlar yoktur, bunların yanında defterdarın yıllık maaşı (salyanesi) ve diğer birtakım harcamalarda bulunur. Sözü edilen satın alımlarda defterdâr merkezin istediği miktar ve ürün fiyatlarını dikkate alır ve buna göre satın alımları gerçekleştirirdi. Sene sonunda ya da muhâsebe icmalî çıkarıldığında taşra hazinesinden yapılan ödemeler o hazinenin borcuna mahsup edilirdi. Söz gelişi bütçemizde emr-i şerif mücibince Ordu-yu Hümâyûn mühimmâtı için gerekli çubuku gürgen satın alımı için Murad Bey mübaşir tayin edilmiş ve kendisine o malın satın alımı için 10.000 akçe verilmiştir. Rum hazinesine ait bütçenin ihracât kısmı, defterdarın salyanesi bir kenara konulursa ordunun Erivan seferinde ihtiyaç duyduğu mühimmâtın satın alımlarından oluştuğu göze çarpmaktadır. Sözü edilen bütçe döneminde bir gider kalemi olarak ihracâtın toplam giderlerin içindeki payının yaklaşık yüzde 25 olduğu görülmektedir.

Bütçeden de görüleceği gibi Rum hazinesinin 6 ay 6 günlük geliri 2.157.646 akçe idi. Bu gelirlerden yapılan harcamalar ise 2.058.266 akçe olup geriye 99.280 akçe bakiye kalmıştır. Yani bütçe fazlalık vermektedir. Bu fazlalığı daha önce değinildiği gibi defterdar merkeze açıklamak zorundaydı. Bütçeye ilişkin defterdarın merkeze yaptığı arzdan 99.280 akçenin 72.000 akçesinin bütçede *kabz el bâki* adı altında geçen kimselerin yine mühimmât için satın alımlar gerçekleştirmek üzere üzerlerinde zimmetli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kimseler bulundukları kazalardaki kadılardan merkezin emri ile hüccet almışlar ve aldıkları bu hüccetler ile bargir iştirası için defterdardan kaynak sağlamışlardı. Ancak bütçenin hazırlandığı tarihlerde vazifelerini henüz tekml etmediklerinden dolayı bunlara verilen meblâğ defterdar tarafından bakiye içinde gösterilmiş diğer bir ifade ile 99.280 akçelik bakiyenin 72.000 akçelik kısmının gerekçesi kılınmıştır. Anılan şahısların üzerlerindeki zimmet tutarı düşüldüğünde bakiye, diğer bir deyişle gelir fazlalığı 27280 akçeye düşmüş, bilâhare bütçenin hazırlandığı tarihten 2 sene sonra defterdar tarafından bu gelir fazlalığı Ordu-yu Hümâyûn hazinesine teslim edilmiştir. Ve bütçe işlemi nihayete ermiştir.

EK: H. 1043-44/M. 1634-35 TARİHLİ RUM EYALETİ BÜTÇESİ

İcmâl-i muhâsebe-i vâridât ve mesârif-i huzâne-i âmire-i vilâyet-i Rum der zaman-ı Zeynelabidin efendi defterdar-ı hazine-i mezburin ber mucbe-i ruznamçe-i muşarunileyh el vaki fi 29 Zilhicce sene 1043 ilâ 7 Şaban sene 1044 (akçe)

<i>Asl-ı mal fî sitte eşhur ve sitte yevmen</i>	2.157.646
An mal-ı mukâtaa-i Memlaha-i Hargün der vacib-i mezburin	108.418
vacib sene 1043: 19.186 akçe	
vacib sene 1044: 89.232 akçe	
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Niksar:	92.364
vacib sene: 92.364 akçe	
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Sonisa:	57.494
vacib sene: 7.580 akçe	
vacib sene: 49.914 akçe	
An mal-ı mukâtaa-i Niyabet-i Kazabad	31.125
vacib sene 1044: 31.125 akçe	
An mal-ı mukâtaa-i Havass-ı Müteferrika der vacib-i mezburin:	42.716
vacib sene: 5.932 akçe	
vacib sene: 36.784 akçe	
An mal-ı mukâtaa-i Niyabet-i Gedeğere vacib sene: 1044:	8.000
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Amasya ve Zeyrun vacib sene: 1044:	50.984
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i İskilib ve Katar vacib sene 1044:	287.303
An mal-ı mukâtaa-i Mizan-ı Harir-i Tokat vacib sene 1044:	588.130
An mal-ı mukâtaa-i Karye-i Biskeni vacib sene 1044:	38.128
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Osmañcık vacib sene 1044:	102.609
An mal-ı mukâtaa-i Damga-i Merfizon vacib sene 1044	21.892

An mal-ı mukâtaa-i Gümüş vacib sene 1044:	68.963
An mal-ı mukâtaa-i Zile ve Turhal vacib sene 1044:	20.208
An mal-ı mukâtaa-i İspençe-i kefere-i Tokat ve Sivas ve İspençe-i yahudîfyan vacib sene 1044:	69.458
An mal-ı mukâtaa-i Duhanîye-i Biruniyân nefsi-i Tokat vacib sene 1044:	7.000
An mal-ı mukâtaa-i Olukmanlu-i Zile der vacib sene 1044:	17.621
An mal-ı mukâtaa-i Tozanlı vacib sene 1044:	15.838
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Çorum vacib sene 1044:	101.540
An mal-ı mukâtaa-i Artukabad vacib sene 1044:	21.265
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i İnallu ve Ballu vacib sene 1044:	27.783
An mal-ı mukâtaa-i Boyahane-i Surh vacib sene 1044:	1.187
An mal-ı mukâtaa-i Hasha-i Kırşehir vacib sene 1049 der sene 1044:	19.010
An mal-ı Cizye-i Gebran-ı Artukabad vacib sene 1047 der sene 1044:	45.630
An mal-ı Cizye-i Biruniyân-ı kefere-i nefsi-i Tokat vacib sene 1044:	16.248
An mal-ı mukâtaa-i Akdağ ve Budaközü vacib sene 1047 der sene 1044:	184.242
An mal-ı maktu'ı karye-i Sinanoba Ve behâ-i arazi:	3.828
An mal-ı behâ-i gılmanan-ı Ve Bargirân-ı ve behâ-i muhalledâr-ı bazı kesân (Beytülmâl):	127.140
<i>Vuzia' min zâlik:</i>	2.058.266
<i>Et teslimât</i> be hazine-i asitane-i saadet ve ordu-yu hümayûn berây-ı peşin-i mukâtaat ber muceb-i berat-ı şerife ve mevâcibât-ı bazı sipahiyân hükm-i sebeb-i tahrir biddefeat:	1.409.891
teslim be hazine-i asitane-i saadet ber muceb-i hükm-i sebeb-i tahrir fi 19 ra sene 1043: 14.740 akçe	
teslim be hazine-i ordu-yu hümayûn beray-ı peşin-i mukâtaat ber muceb-i beray-ı şerif ve mevâcibât-ı sipahiyân ber muceb-i hükm-i sebeb-i tahrir biddefeat 1.395.151 akçe	
<i>El mevâcibât</i>	131.160
Mevâcibât-ı küttâb ve hüddâm-ı saire-i hazine-i rum ber muceb-i ruznamçe-i müşarunileyh der vacib:	67.050
Mevâcibât-ı mütakâidîn-i sipahiyân ve silahdârân ber muceb-i suret-i berât-ı şerif ve huccet-i zahriye:	13.470
Mevâcibât-ı bazı sipahiyân ve silahdârân ki emin ve katib-i mukâtaat:	42.870
Vazife-i bazı duaguyan ber muceb-i suret-i berât-ı şerif ve huccet-i zahriye:	7.770
<i>El ihrâcât</i>	517.315
Teslim be Abdüsselâm dizdâr-ı kal'a-i Birecik be cihet-i behâ-i kürk ber muceb-i emr-i şerif ve ba tezkire-i hod el müverrah fi gur-re-i ca sene 1.044 Kürk 9.705 aded fiyat 3 akçe:	29.115
Teslim be Murad bey mübaşir-i çubuk-ı gürgen berây-ı mühimmât-ı ordu-yu hümayûn ber muceb-i emr-i şerif ve ba tezkire-i hod el müverrah fi gur-re-i ca sene 1.044 çubuk 2.000 aded:	10.000
Teslim be Hüseyin efendi emin-i cev be cihet-i behâ-i bargir berây-ı gılmanân-ı enderun ber muceb-i tezkire-i hod el müverrah an gur-re-i ca sene 1045 Bargir 16 re's fiyat 2.000 akçe:	32.000
Teslim be Ali Paşa mirimirân-ı Rum be cihet-i behâ-i camushâ-i mirî ber muceb-i emr-i şerif el müverrah:	196.000
Teslim be imam-ı hazret-i Hüdâvendigâr ber muceb-i tezkire bargir re's 3 fiyatı 1.500 akçe:	4.500
Teslim be Mustafa ağa emin-i sergi-i hümayûn tezkire-i hod el müverrah fi 18 c sene 1046 bargir re's 6 fiyat 1.500 akçe:	9.000
Teslim be Abdi ağa emin-i sergi-i hümayûn ber muceb-i tezkire-i hod el müverrah 25 c sene 1044 bargir re's 35 fiyat 1.500 akçe:	52.500
Be cihet-i salyâne-i Zeynelabidin efendi defterdac-ı hazine-i Rum an 18 ze sene 1043 ilâ gâye-i Receb sene 1044:	126.000
Be cihet-i Kiraya-yı Kürk an Tokat ilâ Birecik nakl kerde ber muceb-i ruznamçe-i müşarunileyh ve bâ fermân-ı şerif mahsub şode:	31.500
Be cihet-i Kiraya-yı çubuk-ı gürgen an Tokat ilâ Ordu-yu hümayûn nakl kerde ber muceb-i ruznamçe-i müşarunileyh ve bâ fermân-ı şerif mahsub şode:	9.700
Be cihet-i ücret-i sayisân-ı bargirân-ı mirî ber muceb-i ruznamçe-i müşarunileyh bâ fermân-ı şerif mahsub şode:	17.000
<i>El Bâkî:</i>	99.280
<i>Kabz el-Bâkî:</i>	72.000
Der zimmet-i Osman ve Mirsad? Kethuda sakın-i Arabkir be cihet-i behâ-i bargirân iştirâ an canib-i Tokat ber muceb-i huccet-i şeriye an yed-i İsa bey el müverrah el müverrah fi gur-re-i c sene 1044 bargir re's 4 fiyat 1500 akçe:	6.000
Der zimmet-i Maksud bin Ahmed ve Fazlı? Bin Kemal? ve gayruhu an karye-i ... berây-ı iştirâ-i bargirân an yed-i ... ve Bektaş an zaman-ı Zeynelabidin efendi ber muceb-i huccet-i kadî-i Geldigelan fi evâhir-i c sene 1044 Bargir re's 2 fiyat 1.500 akçe:	3000
Der zimmet-i Hacı Hüseyin ve Hacı Hamza an sakınân-ı nefsi-i Ladik berây-ı iştirâ-i bargirân an yed-i ... ve Bektaş an zaman-ı Zeynelabidin efendi el müverrah fi 7 c sene 1044 bargir re's 2 fiyat 1500 akçe	3.000

Der zimmet-i Kocasınan sakın-i karye-i ... tabi'i kaza-i Merzifonabad berây-ı ıstıra-i bargirân-ı mirî ber muceb-i huccet-i şeriye-i kadı-i Merzifon el müverrah fi evâhir-i ca sene 1044 bargir re's 1 fiyat 1.500	1.500
Der zimmet-i Ömer Halife bin Bayram halife sakın-i karye-i İsmail hacı ve gayruhu be cihet-i behâ-i ıstıra-i bargirân-ı mirî an canib-i Zeynelabidin efendi an yed-i Mehmed ağa ber muceb-i huccet-i kadı-i Sorkun ca sene 1044 bargir re's 2 fiyat 1500 akçe:	3.000
Der zimmet-i Musa bin Hasan kethuda-i şehir-i Divriği be cihet-i behâ-i bargirân an enhâ-i? Tokat ber muceb-i huccet-i kadı-i Divriği el müverrah fi evâsıt-ı ca sene 1044 bargir re's 6 fiyat 1500 akçe:	9.000
Der zimmet-i Kocasınan sakın-i karye-i ... tabi'i kaza-i Merzifonabad berây-ı ıstıra-i bargir ber muceb-i huccet-i kadı-i Merzifon el müverrah fi şehir-i c sene 1044 bargir re's 1 fiyat 1500 akçe:	1.500
Der zimmet-i Mehmed ağa kâyn-ı İbrahim Paşa defterdar-ı sabık be cihet-i behâ-i bargirân-ı miri ber muceb-i huccet-i şeriye-i Mevlâna Mehmed efendi kadı-i Tokat el müverrah fi gurre-i Şaban sene 1044:	45.000
<i>Sabhu'l-Bâkî:</i>	27.280
Teslim be hazine-i Ordu-yu hümâyûn fi 15 Receb sene 1046 an cânib-i Zeynelabidin Efendi be cihet-i kusur	

EK 2: BÜTÇEDE KISALTILMIŞ KAMERÎ AYLARIN AÇILIMLARI

M: Muharrem, S: Safer, RA: Rebiülevvel, R: Rebiülahir, CA: Cemaziyevvel, C: Cemaziyelahir, B: Receb, Ş: Şaban, N: Ramazan, ZA: Zilkade, Zilhicce

- 1 Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, Leiden: E. J. Brill, 1996, s. 54.
- 2 Halil İnalcık, *The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600, An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* içinde, eds.: Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 84.
- 3 Halil Sahillioğlu, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk yılı Bütçesi*, Belgeler, c. IV, S. 7/8, 1967, s. 1.
- 4 Örnek olarak yine Rum eyaletine ait olan H. 1068-69/M. 1658-59 tarihli bütçe, 15 aylık bir bütçedir. BOA MAD 2035, s. 3-4.
- 5 Sahillioğlu, s. 5.
- 6 Belgelerde *hazine-i Rum* tabiri dışında yine aynı hazine, *hazine-i Tokat* ya da *hazine-i Sivas* olarak adlandırılmaktadır ki bunların hepsi aynı hazine-nin farklı isimleridir.
- 7 MAD 2475, s. 145.
- 8 Ömer L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, c. I, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 57. Ayrıca bkz.: MAD 9481, muhtelif sayfalar.
- 9 MAD 5887, s. 41-44.
- 10 MAD 9481, muhtelif sayfalar.
- 11 MAD 5887, s. 44.

1042-1045/1632-1635 YILLARINA AİT BOSNA EYALETİ BÜTÇESİ

DOÇ. DR. SAİD ÖZTÜRK
OSMANLI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TAKDİM

Osmanlı Devleti'nin, teşkilat ve müesseseleri açısından birçok hususta İslam devletlerinin, özellikle mali konularda İlhanlıların tesirinde kaldığı bilinmektedir. Klasik dönemde yapılan arazi tahrirlerinin ve vilayetler için kanun konulmasının "*intizâm-ı memleket beyan-ı âdet ve tahrir-i vilayetle olmak selef-i sâlatin-den câri ve sâdır*" olduğundan hareketle Osmanlıların bu adetleri doğrudan doğruya Selçuklular ve İlhanlılardan aldıkları kabul edilmektedir.¹ Bu tür bir etkileşim batılı düşünürler tarafından da ifade edilmektedir. Klasik ekolün Fransa'daki ilk ve büyük temsilcisi Jean Baptiste Say, "*Birçok cihetlerde komşu hükümetlerde abkâmı mer'î olan müessesâtdan istifade etmiş addedilebilen Türkiye'nin kendisinden evvel en mükemmel teşkilâta mâlik olan hükümetlerden idare prensiplerini de ıktibas eylemiş...*" cümleleriyle Osmanlıların teşkilâtlarını kurarken daha önceki devletlerin tecrübe birikimlerinden faydalandıklarına değinmektedir.²

Ancak, Osmanlılar bu tarihî miras ve geleneğe kendi tecrübelerini ekleyerek dönemin hâkim anlayışı içerisinde emsallerine kıyasla mükemmel denebilecek bir muhasebe sistemini kurduklarını belirtmek gerekir. Zira yüzyıllar boyunca Ortadoğu'dan Balkanlar'a, Kırım'dan Kuzey Afrika kıyılarına kadar uzanan geniş coğrafyada hükmeden Osmanlı'nın devlet gelir ve giderlerinin en ayrıntılı dökümlerini bulmak mümkündür. Osmanlı'nın kurduğu malî sistem üzerinde inceleme yapan batılı ilim, kültür ve siyaset adamları da sistemin mükemmelliği hakkında beyanlarda bulunmuşlardır. Osmanlı Askerî Teşkilatı adlı eserin yazarı Marsigli şöyle diyor; "*Türkiye gerek muamelât gerek kuyut hakkında olsun mâli umurun idare*

resi için tatbik edilen usûl o kadar güzel o kadar muntazam bir surette tesis edilmiştir ki, herhangi bir hristiyan devleti kendi daire-i hükümetinde göze çarpması muhtemel olmayan bir çok suistimallerin men'ini temin edebilecek müfid malumatı bu muntazam usûlî tetkik etmek suretiyle elde edebilir."³

1572 yılında İstanbul'da Venedik balyozu olan Garzoni de, maliye dairesinin bu tarihlerde muntazam hesap tuttuğu ve her malî yılın sonunda gelir ve giderleri gösteren bir blançonun düzenlendiğini belirtmektedir. Yine Garzoni'nin çağdaşı olan Vigenere adlı bir başka gözlemci de aynı bilgileri doğrulamıştır.⁴

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gerçek, Osmanlı Devlet yöneticilerinin, geçmiş tecrübe birikimlerinden istifade etmekle birlikte bulunduğu dönem içerisinde kendi tecrübelerini de katarak sistemi mükemmel denebilecek bir düzeye getirdikleridir.

OSMANLI BÜTÇELERİNİN ÖZELLİKLERİ

İşte bu malî sistem içerisinde devlet gelir ve giderlerinin yönetimi ve denetimi titizlikle sürdürülüyor ve devletin yıllık gelir gider hesaplarını ihtiva eden bütçeler düzenleniyordu. Zaten, Osmanlılar kural olarak her yıl bütçe düzenlenmesini benimsemişlerdir. Fatih Kanunnâmesi'nde "*Yılda bir kerre rikab-ı humayunuma defterdarlarım irad ve masrafımı okuyalar*" denmektedir. Ancak bu kuralın uygulandığını doğrulamak bu konuda daha fazla yapılacak araştırmalara bağlıdır. Tespit edilen bütçelerin pek azı yayımlanmıştır. Ö. L. Barkan, H. Sahilli-oğlu ve A. Tabakoğlu'nun çalışmaları dışında bütçeler üzerine eğilinmemiştir. Düzenlenen bu bütçeler çağdaş bütçe anlayışından uzak olmakla birlikte millî ekonominin ve kamu hesaplarının sayısal büyüklükleri hakkında

ve o dönemin genel iktisadî yapısı hakkında etraflı bilgiler vermektedir. Bunlar genellikle yıl sonu icmalî niteliğini taşımaktadır. Bir hesap hülâsası ve bir özetir. Çağdaş bütçe kavramına benzeyen yıllık gelir gider tahmini olan bütçeler de bulunmaktadır.

Çağdaş bütçe tekniği açısından tenkit edilen Osmanlı bütçelerini salt yıl ve dönem içindeki faaliyetleri yansıtan icmallere niteliğinde görmemek gerekir. Çünkü, herhangi bir Osmanlı eyaletinin hatta devletin yaklaşık olarak gelir ve giderlerinin sayımlarla belirlendiği, merkezin eyalet giderlerini dondurmuş olduğu, merkezden gelen bir emir olmadan kanunî harcamalar dışına çıkılamayacağı açıktır. Eyaletlerin eğer bir tabîî afet vb. olağanüstü bir durum söz konusu değilse sayımlar sonucu ne kadar hasılatı olduğu belirleniyor, kadrolar da merkezce bilindiğinden bunların dışına çıkılamıyordu. Ne eyalet valisi ne de defterdar merkez tarafından emirle istenenler dışında hiç bir harcama yapamayacaklarından giderler de belirli idi. Mahallinde yapılan harcamalardan arta kalan miktar merkeze gönderiliyor, eksik ve fazladan taşra defterdarı sorumlu tutuluyordu. Dolayısıyla merkezî bürokrasi gerek devletin gerekse her hangi bir eyaletin gelir ve giderleri konusunda tahmin yapacak bilgiye sahip idi. Söz konusu bilançolar bürokratik mekanizmaya gelirin ve giderin denetimini sağlayacak veriler durumunda idi. Yine, aynı belgeler başta padişah ve sadrazam olmak üzere devletin yüksek otorite sahibi kişilerine ve karar mercilerine genel malî imkanlar ve ihtimaller hakkında bilgi veren ve ona göre çizecekleri rotanın tayininde yardımcı olacak şekilde hazırlanan belgeler niteliğinde idi. Bu özellikleri taşıyan ve bu imkânları sunan söz konusu muhasebeler çağdaş anlamda bütçe olmasa da *bütçe karakteri* taşıyordu.⁵

Osmanlı bütçelerinin diğer bir özelliği şudur; Osmanlı bütçelerinin düzenlenişinde yüzyıllara göre bazı farklılıklar görüyoruz. XV. ve XVI. yüzyıl bütçeleri güneş yılına göre ve gelir bölümleri eyaletlere göre düzenlenirken, XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçeleri ay yılına göre ve maliye daireleri ve gelir türlerine göre düzenlenmiştir.⁶ XVI. yüzyıl bütçeleri merkez ve taşra eyaletlerinin gelir ve giderlerini derleyen bir özellik taşıırken, XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçeleri merkezi bir özelliğe sahip idi. Zira, taşra eyaletlerinin gelir ve gider hesapları merkez maliye

teşkilâtının kalemlerine dağıtılmış bulunuyordu. Yine de mukataa, cizye, avarız gelirleri şeklinde tasniflere de rastlanmaktadır. Bütçelerin gider fasılları ise fonksiyonel bir tasnif göstermektedir. Mevacib, teslimat, ihracat gibi gider kalemlerine göre tasnife tabi tutulmuştur. Bu fasılda maliye bürolarına göre yapılan tasnifler azdır.⁷

Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı 933-4/1527-28 bütçesi istisna tutulursa ne bugüne kadar yayınlanan ve ne de tesbit edilen hiçbir bütçe tımar dirlikleri yani has, zeamet ve tımar gelirlerini kapsamıyor. Padişah hassı gelirleri ise bütçe içinde yer alıyordu.

Bütün bütçelerin başlıklarında yer alan "Muhasebe-i vâridat ve masârifat-ı huzane-i amire..." ifadesinden bütçenin hazineye giren veya girdiği varsayılan ya da mahallinde tahsil edilen ve harcanan meblâğı kapsadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı muhasebe tekniğinde çıkarma mantığı esas alındığından bütçelerin düzenleniş tarzında da bu mantığı görmek mümkündür. Asl-ı mal başlığı altında gelirler kaydedilmekte, 'minhâ', 'vuzî'a min zâlike', 'vuz'a zâlike' yani 'bundan', 'ondan aşağı varılan', 'çıkarılan' başlığı altında da giderler tâdât edilmektedir. Bütçe fazla vermiş ise 'el-bâkî', açık vermiş ise 'ez-ziyade-i masraf anî'l-irad', 'ez-ziyâde anî'l-asl' deyimini kullanılırdı.⁸

XVI. yüzyılda Osmanlı maliye teşkilâtı merkez ve taşra defterdarlıkları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İmparatorluğun çekirdeği sayılan Rumeli ve Anadolu eyaletlerinin hesapları merkez teşkilâtı tarafından yürütülmekte iken, bu iki eyalet dışında kalan diğer eyaletler müstakil defterdarlıklarla idare edilmekteydi. Taşra defterdarlıkları yine baş defterdara bağlı idiler. Bunların yıllık gelir ve giderleri merkezce bilinmekteydi. Yukarıda belirttiğimiz gibi gelirler sayımlar sonucu bilinirken, tespit edilen harcamalar dışında ne eyalet valisi ne de defterdar herhangi bir harcama yapamayacağından giderler de belli idi. Yerinde yapılan harcamalardan sonra gelir fazlası var ise bu *irsaliye* veya *hazine* adı altında merkeze gönderilmekteydi. Bu gelir fazlasıyla birlikte muhasebe kayıtları da merkeze ulaşıyordu.⁹ Merkeze ulaşan bu muhasebe kayıtları bugün üzerinde çalıştığımız bütçeleri oluşturmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise taşra defterdarlıkları bazı vilayetlerde aynen devam ederken bir kısmında voyvodalık haline dönüşmüştür.¹⁰

BÜTÇELERİN HAZIRLANIŞI

XVII. yüzyılın sonlarına ait bir kayıta bütçe hazırlanış vetiresi açıklanmaktadır. Bu kayda göre; padişah devletin yıllık gelir ve giderlerini öğrenmek istediği için Şikk-ı evvel defterdarına bir ferman yazılıyor, bütün kalemlerin hoca ve halifelerine divan tezkeresi gönderiliyor, kalemlerde cizye, mukataa, voyvodalık, avarız, nüzul vs. mukarrer gelirlerle mevacic ve çeşitli masrafların yıllık toplamalarının yazılması isteniyor, bunun için yukarıda belirtilen gelir ve gider defterlerini toplayıp bunları ihtiva eden bir defter yani bütçe düzenlenmesi için baş muhasebe kaleminin üçüncü halifesi görevlendiriliyordu.¹¹

Eyalet bütçeleri bu eyaletlerin ruznamçelerine dayanılarak hazırlanıyordu. Çünkü, vali veya defterdar tahsil edilen vergilerden ve yapılan harcamalardan sorumlu olduklarından görevden ayrıldıkları zaman ruznamçeyi kapatıyor ve döküm yaparak bir icmal yani bütçe hazırlıyordu. Neşredeceğimiz metin de ruznamçeye dayanılarak hazırlanan dönem sonu bir hesap hülâsasıdır. Şu var ki bütçelerin hazırlanışında devamlı geçerli bir yöntem uygulandığı da söylenemez.¹²

KAYNAK HAKKINDA

Yayınladığımız bütçe bu türden bir eyalet bütçesi olup, ay yılına göre ve gelir türlerine göre düzenlenmiştir. Bosna defterdarı olan Mahmud Efendi zamanında 26 Safer 1042-Gâye-i Zilhicce 1045 tarihleri arasında eyaletin üç sene on ay beş günlük gelir ve gider icmali verilmiştir. Bütçenin düzenlenmesinde Defterdar Mahmud Efendi'nin ruznamçesinden faydalanılmıştır.

Kaynağımız Osmanlı Arşivi D. BŞM/ BNH tasnifinde bulunan 16768/2 no'lu defterdir. Defterde sadece Bosna eyalet bütçesi yer almaktadır. Yazı türü bilindiği gibi siyakattır. Defterin içerisinde sülüs hattı ile bir özet verilmiştir. 4. ve 5. sahifelerde eyaletin kalemlere göre gelirleri, mevacic ödemeleri, hazineye teslim olan miktar ve yerinde yapılan diğer harcamaların dökümü ve gelir fazlası yer almaktadır. 5. sahifenin akabinde sahife numarası konmamış sahifede Bosna kal'asında görevli neferatın mevaciclerinin dökümü verilmiştir. 6. ve 7. sahifede Bosna Defterdarı Mahmud Efendi'nin hazineye ödemeyi taahhüt ettiği senelik miktar ile üç sene on ay beş günde toplam ödeme yükümlülüğü olan miktar, hazineye tes-

lim ettiği miktarların ayrıntılı dökümü, Bosna hazine-sinde istihdam olunan görevlilerin mevacicleri, yapılan diğer harcamalar yer almaktadır.

Mahmud Efendi'nin taahhüt ettiği ödemeye ilişkin her hangi bir açıklamaya rastlanılmamıştır. Ancak, açık veren bütçe rakamlarından anlaşıldığı üzere merkezî hükümet Mahmud Efendi'den ek bir ödeme isteyerek bu açığı kapatmak istediği söylenebilir. Zaten bütçe açığı ile Mahmud Efendi'nin taahhüt ettiği miktar birbirine oldukça yakındır. 8. sahifede yine bir gider kalemi olan Budin kalası mühimmatına yapılan harcamaların dökümü verilmektedir.¹³

BÜTÇENİN TAHLİLİ

I) Gelir Kaynakları

Defterdar Mahmud Efendi'nin defterdarlığı zamanında 26 Safer 1042 tarihinden Gurre-i Zilhicce 1045 tarihine kadar geçen üç sene on ay beş günlük süre içerisinde eyaletin bütün bütçe gelirleri toplamı 65.050.009 akçeye baliğ olmuştur.

Kaynakların dağılımı şöyledir;

1- Gayrimüslimlerin faal erkek nüfusundan yılda bir kez tahsil edilen cizye gelirleri 7.109.126 akçe. Toplam bütçe gelirleri içerisinde payı %10,93'dür. Cizye gelirleri Bosna eyaletinde düşük görünüyor. Çünkü 1527-8 tarihli bütçede Rumeli'de toplam gelirler içerisinde cizye gelirlerinin oranı %44,62'dir. Cizye gelirlerinin Bosna eyaletinde düşük olması Bosna ve çevresinin Rumeli'nin diğer bölgelerine nispetle Müslüman nüfusun daha yoğun olması sebebiyledir. Dolayısıyla cizye mükellefi sayısı az ve toplam gelir içerisinde cizye geliri düşüktür.

2- Eflak filoricilerinin yıllık vergileri 27.718.115 akçe. Toplam bütçe gelirleri içerisinde payı %42,61'dir.

Karadağ mıntıkasıyla Romanya'ya kadar olan serhad boylarında oturan ve Eflakân diye anılan kesimden devlet, şer'î ve örfî vergileri almayarak mükelleflerden yani her hane ve aileden yılda birer filori alırdı. Buna *resm-i filori* denirdi. Buna karşılık ise seferde ordunun geri hizmetlerinde istihdam olurlardı. Ayrıca meselâ Hersek vilayetinde sefer zamanında her on evden silahıyla bir eşkinci yani asker çıkarılıyordu. Diğer zamanlarda kale

TABLO: BOSNA EYALETİ KAMU GELİR VE GİDERLERİ

<i>Gelir</i>	<i>Miktar (akçe)</i>	<i>%</i>
Cizye	7.109.126	10.93
Eflâk filorici rüsumu	27.718.115	42.61
Mukataa gelirleri	26.292.683	40.42
Avârız gelirleri	1.915.200	2.94
Havass-ı humâyunda bâd-ı hevâ ve resm-i tapu gelirleri	482.981	0.74
Adet-i ağnam	23.032	0.035
Muhallefât	71.540	0.11
Zeamet ve tımar sahiplerinin tezkere rüsumları	138.701	0.21
Tefavüt-i hasene ve gurus	1.298.631	2
<i>Toplam</i>	65.050.009	100
<i>Gider</i>	<i>Miktar (akçe)</i>	<i>%</i>
Mevacib Ödemeleri	63.457.157	94.47
Et-Teslimât	524.651	0.78
El-İhracât	3.191.908	4.75
<i>Toplam</i>	67.173.716	100
<i>Bütçe açığı</i>	2.123.707	

lam 524.651 akçedir. Toplam giderler içinde payı %0,78'dir.

3- İhracat başlığı altındaki ödemeler ise, müteferrik harcamaları içine almaktadır. Toplam 3.191.908 akçedir. Toplam giderler içinde payı %4,75'dir.

İhracat kalemleri içinde sefer-i hümayun mühimmatı için muhtelif fiyatlarla satın alınan 583 adet bargire ödenen miktar 1.874.000 akçedir. Satın alınan bu bargirlerin ihtiyacı olan nal, mih vs. ile nalband ücreti için 35.621 akçe, bazı Dergah-ı âli kapukullarının harcırahı ve bazı inamatlar için 76.671 akçe, yuvarlak, bedeloşka, kolonborna, şahi ve meyane için 1.025.395 akçe, top yuvarlağı dökümünde ihtiyaç hasıl olan çivi, kürek, çapa, külünk, köseği vs. için 14.307 akçe, top yuvarlağı dökümünde istihdam olunan neferatın nafakasına ve bargirlerin yem bahası için 122.453 akçe, Bosna mirimiranının Banyaluka'daki evinin tamiri, top yuvarlağı için gerekli sandık bahası için 43.461 akçe harcanmıştır.

Bu üç kalemde yapılan harcama ve ödentiler bütçe gelir toplamını 2.123.707 akçe geçmiştir.

DEFTERDAR MAHMUD EFENDİ TAAHHÜDÜ

İcmal-i muhasebe-i mal-ı ta'ahhud-i Mahmud Efendi defterdar-ı hazine-i amire-i vilayet-i bosna berây-i mukabele-i aklâm-ı hazine-i mezbure el-vâkı 4 an-26 S sene 1042 ilâ gaye-i Z sene 1045

Asıl-ı Mal

fı sene

600.000

fı selase sinin ve 10 eşhür ve 15 eyyâm

2.358.330

Vuz'a min zâlik gayr-ı ez-tefavüt

2.455.117

Et-Teslimat

1.812.690

Teslim-i seriyye-i amire-i asitane-i sa'âdet

Gayr-ı ez-tefavüt

1.801.445

Def'a fı 8 C sene 1043 an-yed-i Ali Çavuş 15.087

Def'a fı 29 Z sene 1043 an-yed-i Ali Çavuş topçıyân 18.058

Def'a fı 3 Muharrem sene 1043 an-yed-i Mehmed Çavuş 1357

Def'a fı 13 Ca sene 1044 an-yed-i Mehmed Çavuş 2.180

Def'a fı 15 Ca sene 1044 an-yed-i Mehmed Çavuş 44.589

Def'a fı 19 Ca sene 1044 an-yed-i İbrahim 4.450

Def'a fı 24 Z sene 1044 an-yed-i Mehmed Çavuş 15.194

Def'a fı 18 Şa'ban sene 1042 an-yed-i Süleyman 2.531

BÜTÇE METNİ

İcmâl ————— i

muhasabe-i vâridât ve mevâcibat ve mesârifât-ı hıznâ-i âmir-i vilâyet-i Bosna der-zemân-ı Mahmud Efendi defterdar-ı hazine-i âmir-i vilâyet-i mezbure el-vâki' 26 Safer sene 1042 ilâ gaye-i Z sene 1045 ber-muceb-i ruznâme-i müşârun-ileyh

Asl ————— i

mal fi selâse sinîn ve 10 eşhur ve 5 eyyâm

65.050.009

An-akçe ————— i

cizye-i gebrân-ı eyâlet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

7.109.126

An-akçe ————— i

rüsûm-ı filoricîyân-ı Eflâkân-ı eyalet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

27.718.115

An-akçe ————— i

mukatât-ı eyâlet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

26.292.683

An-akçe ————— i

avârız-ı eyâlet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

1.915.200

An-akçe ————— i

bâd-ı hevâ-ı havass-ı humâyun-ı eyalet-i Bosna ma'a resm-i tapu-ı zeminhâ gayr-ı ez-tefâvüt

482.981

An-akçe ————— i

âdet-i ağnam-ı eyâlet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

23.032

An-akçe ————— i

bahâ-ı ba'zı muhalledât gayr-ı ez-tefâvüt

71.540

An-akçe ————— i

rüsûm-ı tezâkir-i züemâ ve erbâb-ı timarhâ-ı eyalet-i Bosna gayr-ı ez-tefâvüt

138.701

An-akçe ————— i

tefâvüt-i hasenât ve gurus

1.298.631

Vuzi'a min zalik —————

67.173.716

El-mevâcibât —————

63.457.157

Mevacib _____ i

mustahfizân ve topçuyân ve azabân ve çavuşân ve martolosân-ı kılâ'-ı eyalet-i Bosna

53.258.171

Becihet _____ i

'yevmiyehâ ve yardımhâ ve yoklamahâ ve mu'avenethâ ma'a vezzâniye an- mevâcibât-ı neferat-ı eyâlet-i Bosna

3.582.192

Mevacib _____ i

eimme ve hutebâ ve mütekâidin ve du'âgüyân der- hazine-i amire-i Bosna

4.570.303

Mevacib _____ i

ba'zı topçuyân-ı dergâh-ı âlî der-hızmet-i rihlen-i yuvarlakhâ-ı top ber-muceb-i emr-i şerif

53.322

Mevacib _____ i

ba'zı sipâhiyân ve silahdarân ve müteferrigân ve çavuşân ve bevabân-ı dergah-ı âlî ki der-istihdam-ı hazine-i Bosna ber-muceb-i hükm-i şerif

125.169

İrsâliye _____ i

neferat-ı kılâ'-ı Lipova berây-ı mevacib-i îşân

1.868.000

Et-Teslimât _____

524.651

Def'a _____

fî 7 Z sene 1042 an-yed ber-muceb-i suret-i ruznamçe

37.336

Def'a _____

fî 7 Z sene 1042 ber-muceb-i suret-i ruznamçe an-yed

16.160

Def'a _____

fî 10 Ca sene 1043 ber-muceb-i suret-i ruznamçe

15.100

Def'a _____

fî 13 C sene 1044 ber-muceb-i sebab-i tahrir an-yed-i Mehmed Çavuş

2210

Def'a _____

fî 15 Ca sene 1044 ber-muceb-i sebab-i tahrir an-yed-i Mehmed Çavuş topçuyân

45.222

Def'a _____

fî 21 Z sene 1042 ber-muceb-i suret-i ruznamçe bedest-i Ali Çavuş

375.000

Def'a _____

fî 24 R sene 1044 ber-muceb-i suret-i ruznamçe bedest-i Ali Çavuş

15.390

Def'a _____

fî 27 Receb sene 1043 ber-muceb-i sebeb-i tahrir an-yed-i Ali Çavuş

12.034

Def'a _____

fî 15 L sene 1045 ber-muceb-i suret-i ruznamçe an-yed

6.199

El-İhracât _____

3.191.908

Becihet _____ i
bahâ-ı bargirân der-eyalet-i Bosna berây-ı mühimmât-ı
sefer-i humayun iştira şude fermude

Re's biesmân-ı muhtelifi

583

Kıymet

1.874.000

Becihet _____ i
bahâ-ı na'l ve mih ve ensar-ı kendir ve kefe ve torba ve
dihn ve gebre berây-ı mühimmât-ı bargirân iştira ma'a
ücret-i na'lband-girân

35.621

Becihet _____ i
harcırah-ı ba'zı bevvabân-ı dergah-ı âli ve ser-bevvâbin-i
dergah-ı âli ma'a in'amat-ı ba'zı kesân der-hıdmet-i mi-
rî an-asitane-i sa'adet amed

76.671

Becihet _____ i
bahâ-ı yuvarlakhâ-ı badaloşka ve kolonborna ve şahî ve
meyâne

Aded

53.447

Bihısab-ı kıyye

41.0158

Beher kıyye

fî 2.5 akçe

Kıymet

1.025.395

Becihet _____ i
bahâ-ı ahen-i ham ve tokmak ve çivi ve kürek ve çapa ve
kösegi ve külünk berây-ı mühimmât-ı kârhâne-i yuvar-
lakhâ-ı top ma'a bahâ-ı gön ve meşin ve tuz ve şem' ve
berây-ı mühimmât-ı yuvarlakhâ-ı top

14307

Becihet _____ i
nafaka-ı bargirân iştira der-nefs-i Saray ve nafaka-ı topçı-
yân-ı dergah-ı âli der-hıdmet-i rıhten-i top yuvarlak
ma'a nafaka-ı hademe-i kârhâne-i mezbure

122.453

Becihet _____ i
ihracât-ı sandıkhâ berây-ı nihaden-i yuvarlakhâ-ı top ma'a ta'mir ve termîm kerde hânehâ-
ı mirimiran-ı Bosna der-mahmiye-i Banyaluka ve edâ-ı akçe-i ziyâde-i muhâsebe-i Arslan
Ağa emin-i rûsum-ı Bırçuka vacib sene 1044 ve bahâ-ı kağıd berây-ı hazine-i Bosna

43.461

Ez-Ziyâde _____

Berîn-i takdîr

2.123.707

Def'a fi 21 Receb sene 1043 an-yed-i Ömer Çavuş 11.866
Def'a fi 13 Z sene 1042 an-yed-i Abdi Efendi emin-i matbah an-akçe-i imdâd 195.228
Def'a fi 17 Z sene 1042 an-yed-i Mehmed Beg ser-oda-ı bostaniyât 292.842
Def'a fi 13 Muharrem sene 1043 an-yed 1.376
Def'a fi 29 Za sene 1043 an-yed 18.062
Def'a fi 10 Ca sene 1043 an-yed 14.790
Def'a fi 8 C sene 1043 an-yed 15.097
Def'a fi 13 L sene 1043 an-yed 6.284
Def'a fi 22 Z sene 1043 an-yed 369.800
Def'a fi 24 Z sene 1044 an-yed 15.194
Def'a fi 10 Ca sene 1043 an-yed-i Ali Çavuş 14.800
Def'a fi 28 Z sene 1044 an-yed-i Ali Çavuş 2.677
Def'a fi 29 Muharrem sene 1045 an-yed-i Mehmed Çavuş 2.027
Def'a fi 19 Z sene 1045 an-yed-i Safer 97.714
Def'a fi 26 Z sene 1044 an-yed-i Ali Çavuş 4015
Def'a fi 28 N sene 1044 an-yed-i Mehmed Çavuş 2.327
Def'a fi 27 Receb sene 1043 an-yed-i Ali Çavuş 11.866
Def'a fi 20 Z sene 1045 an-yed-i Hasan Çelebi 416.092
Def'a fi 14 L sene 1044 an-yed-i Hasan Beg 199.720
Def'a fi 25 Muharrem sene 1045 an-yed-i Mustafa Çavuş 6.222

Testim-i seriyye-i ordıy-ı humayun
Gayr-ı ez-tefavüt 11.247

Def'a fi 13 L sene 1043 an-yed-i Hasan Bosna teberdar-ı sipahi 6.185
Def'a fi 10 Ca sene 1044 an-yed-i Süleyman Beg sipahi 5.062

El-Mevâcibât-ı
mezburîn der-istihdâm-ı hazine-i Bosna 85.537

An-akçe-i mezburîn 83.827 An-tefavüt 1.710

Süleyman Novesin bevvab bölük 31
Vacib an-gurre-i Muharrem sene 1040 ila gaye-i Z sene 1044 an-erba'a sinin 11.825
Süleyman silahdar
Vacib reşen sene 1042; 2.500
Ahmed Şükri müteferrika 72
Vacib an-gurre-i Ramazan sene 1041 ila gaye-i Ramazan sene 1041 ila gaye-i Z sene-i minhu 27.269
Diger ismail 45 silahdar K 18
Vacib reşen sene 1043; 4.320
İbrahim sipahi 42 Begbazarı bağçe-i bassa 14
Vacib lezez sene 1044 an-masar sene 45, 2.478
Osman Hasan sipahi 67 belvacryan-ı saray-ı atik 20
Vacib lezez sene 1044 ve masar sene 45, 3.540
İbrahim sipahi 34 belvacryan-ı saray-ı atik 25
Vacib lezez sene 1044 ve masar sene 45, 4.420
İshak sipahi 5 ser huddam-ı saray-ı Edirne 31
ser-gulam-ı baki-i hazine-i Bosna
Vacib recet reşen sene 1044, 5.486
Halil silahdar 46 Bosna 33
ruzmançeci-i hazine-i Bosna
Vacib recet reşen sene 1044, 5.840
İsmail silahdar K 27 Kavraf 25
Vacib reşen lezez sene 1043, 4.420
Hüseyin silahdar K 27 Bosna ...sarrac
Vacib reşen lezez sene 1043, 2.645
İsmail silahdar K 28 Bosna saray-ı Galata 39
Vacib reşen lezez sene 1043, 6.092
Süleyman silahdar K 1 Davud 11
Vacib reşen lezez sene 1043, 1.946
Mustafa silahdar K1 Davud 11
Vacib reşen lezez sene 1043, 1.946

El-ibracât

570.000

An tefavüt 11400

An akçe-i mezburin 558600

Becihet-i mühimmât-ı yuvarlakhâ-ı top ber-muceb-i emr-i şerif ve memhur bihısab-ı Aydın paşa 100.000

Becihet-i ücret-i mekkâriyân-ı sefine berây-ı irsal kerde yuvarlakhâ an-kıla'-ı Gradoşka ilâ Belgrad 12.000

Teslim be İbrahim Ağa ser-bevvâbin-i Hazret-i kâimmakam berhay-ı mühimmât-ı top hâ-ı hassa an-vacib sene 1044 ber-muceb-i hükm-i şerif ve bâ hatt-ı humâyûn sa'adet makrun 100.000

Becihet-i

Bahâ-ı mezburîn berây-ı mühimmât-ı serhadd-i kıla'-ı Bidun ma'a harcırah ber-muceb-i hükm-i şerif ve hüccet-i zahriye 358.800

Bahâ-ı çapa-ı âhen aded 3.000 fi 18 kıymet 54.000

Bahâ-ı kürek-i âhen aded 3.000 fi 18 kıymet 54.000

Bahâ-ı küsegi-i âhen aded bihısab-ı kıyye fi 16 kıymet 19.200

Bahâ-ı külünk -i âhen-i ferhâdî aded bihısab-ı kıyye 1.250 fi 16 kıymet 20.000

Bahâ-ı âhen-i ham kantar aded 300 fi 352 kıymet 105.600

Bahâ-ı çivi-i âhen aded 16.500 kıymet 8.000

Becihet-i harcırah ve ba'zı ihracât ve mühimmât-ı mezburîn bedest-i Mehmed Ağa cebeciyân an-cânib-i Budin amed ve bâferman-ı Musa Paşa hâfız-ı Budin 26.000

Ez-Ziyâde

Berîn-i takdir 96787

BOSNA KAL'ASINDA GÖREVLİ ASKERİN MEVACİBİ

Mevâcib-i

Cema'ât-ı neferât-ı kıla' der eyalet-i Bosna bermuceb-i defter-i Karakaş Mehmed Paşa el-vâki' fi sene 1021

Neferen 10.320 kadim

fi yevm 64.357 yevmiye-i kadim

fi sene-i kamile 15.576.114

Minbâ

Ez-ziyâde ani'l-asl bâ evrâk ve bâ fermân-ı humâyûn

Neferen 1.153

fi yevm 7.550

Tarih-i mezburdan Osman Efendi tahririne gelince sonradan evraklı konulmuşdur bâ fermân-ı şerif

Cem'ân

Mevâcibât-ı neferât-ı vilayet-i Bosna ma'a izdiyâd bâ evrak der-defter-i Karakaş Paşa

Neferen 11.473

fi yevm 71.907

fi sene-i kâmile 18.158.414

Karakaş defter-i mucibince ziyade ile cümle bir yıllık mevacibleri bu denlü akçe eder.

Mevacib-i

Cema'ât-ı neferât-ı kıla'-ı eyalet-i Bosna ber-muceb-i defter-i Osman Efendi

Neferen 11.066

fi yevm 72.803

fi sene-i kâmile 1.843.555

Ez-Ziyâde

An-defter-i Karakaş Paşa gayr-ı ez-ma'âdin-i cedid fi yevm 900

Ba'dehu berây-ı ma'âdin-i cedid ta'yinşude fermude

neferen 869

fi yevm 6.298

el-mukarrer fi selase eşhür 542.627

fi sene-i kâmile 2.170.508

BÜTÇENİN ÖZET METNİ

Mahallinde Hıfz Olunub Sureti Verile

Sâbika Bosna defterdarı olan Mahmud kullarının muhasebesidir bin kırk iki saferinin yirmi altıncı gününden bin kırk beş zilhiccesinin gayetine gelince üç yıl ve on ay ve beş günlük hazine-i amireye verdiği muhasebesinde harac ve avâriz ve mukatât ve rüsum-ı filoriciyân ve bâd-ı heva ve âdet-i ağnâm ve ba'zı muhalledatdan ve eyalet-i mezburede olan zeamet ve timar rüsumundan ve tefavüt akçesinden altı yüz elli yük el-

li bin dokuz akçe makbuzı olub meblağ-ı mezburdan altı yüz otuz dört yük elli yedi bin yüz elli yedi akçe Bosna eyaletinde olan mustahfızan ve topçıyan ve azebân ve farisân ve martolosân ve eimme ve hutebâ ve kütekâidin ve du'agüyân mevaciblerine ve Lipo kal'ası neferatınlarını mevacibleri irsalıyyesine verüb ve yuvarlak hizmetinde olan topçılardan mevaciblerine ve Bosna hazinesinde istihdam olunan ba'zı sipahiyân ve silahdarân ve müteferrikân ve çavuşân ve bevâbân-ı dergâh-ı ali mevaciblerine verüb ve beş yük yirmi dört bin altı yüz elli akçe tevarih-i muhtelif ile sebeb-i tahrir ve suret-i ruznamçe mucibince hazine-i amireye teslim edüb ve otuz bir yük doksan bir bin dokuz yüz sekiz akçe sefer-i humâyûn mühimmâtıçün beş yüz seksen üç re's bargir ve elli üçbin dörtyüz kırk yedi aded top yuvarlağı bahalarına ve yuvarlak karhanesi mühimmâtıçün ba'zı eşyalar ve gayrın bahalarına ve ıstıra olunan bargirlerin na'l ve mih bahalarına ve nafakaları vesair ihracatlarına ve ba'zı kesianın harcırahlarına verüb ki cem'an mevacibât ve teslimat ve ihracat altı yüz yetmiş bir yük yetmiş üç bin yedi yüz on altı akçe eder bu takdirce müşârunileh makbuzundan yirmi bir yük yirmi üç bin yedi yüz yedi akçe ziyade harc ve sarf etmiş olur muma ileyh kulları sebk olunan hizmeti mukabelesinde inayet rica eder ve müşârunileh kulları defterdarlık mukabalesinde ta'ahhud eylediği senede altı yük akçe ki üç yıl ve on ayda yirmi üç yük elli sekiz bin üç yüz otuz akçe olur meblağ-ı mezburdan on sekiz yük on iki bin altı yüz doksan akçe sebeb-i tahrir ve suret-i ruznamçe mucibince tevarih-i muhtelif ile Asitâne-i Sa'âdet ve ordu-yı humayun hazinesine teslim edüb ve seksen beş bin beş yüz otuz yedi akçe Bosna hazinesinde istihdamda olan sipahiyân ve silahdarân ve müteferrika ve bevâbân-ı dergâh-ı âli mevaciblerine verüb ve beş yük yetmiş bin akçe Budin kal'ası için ba'zı mühimmât bahâlarına ve top yuvarlağına ve sair ihracata verüb ki cem'an teslimat ve mevacibat ve ihracat yirmi dört yük elli beş bin yüz on yedi akçe olur bu takdirce doksan altı bin yediyüz seksen yedi akçe ziyade icab eder.

- 1 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK yay., 3. baskı, Ankara 1984, s. 95; Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları-Kanunlar, İÜ Ed. Fak. Yay., İstanbul 1943, Giriş LXXI, LXXII.; Nejat Göğünç, "İmâd es-Serâvi ve Eseri", *İÜ Ed. Fak. Tarih Dergisi*, c. XV, S. 20, İstanbul 1965, s. 73,
- 2 Ziya Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK yay., 2. baskı Ankara 1989, s. 116.
- 3 M. Belen, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, çev.: M. Ziya, İstanbul 1931, s. 48.
- 4 Belen, a.g.e., s. 49, 50.
- 5 Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi" *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*'ndan ayrı basım, Ankara 1985, s. 287, 289; Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, s. 94.
- 6 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1994, s. 174,175; Aynı yazar, "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçesi", *İÜİF Mecmuası, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 1985, s. 393; Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, s. 93.
- 7 Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçesi", s. 393, 404.
- 8 Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜİF Mecmuası, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 1985, s. 416- 419; Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", s. 290.
- 9 Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi" s. 287.
- 10 Tabakoğlu, *Osmanlı Bütçeleri*, s. 393.
- 11 Üsküdarî, *Vakıât-ı Sultan Süleyman-ı Sâni*, c. 2, varak 112 a-b. (TSR, no: 1224)'den aktaran Ahmet Tabakoğlu, XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçesi, s. 392.
- 12 Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Hazine Gelir ve Gideri", VIII. *Türk Tarih Kongresi II*. Cilt'ten ayırabım, Ankara 1981, s. 1396.
- 13 Osmanlı Arşivi D.BŞM/ BNH tasnifinde 16767/1 no'lu diğer bir defter yine Bosna Eyaleti'nin bu döneme ait bütçesinin ayrıntılı dökümünü ihtiva etmektedir. Defter bir Ruznamçe defteri olup, Bosna Eyalet hazinesinin günlük fiili giriş ve çıkışlarını bütün ayrıntılarıyla vermektedir. Neşredebğimiz metin ile bu metnin rakamları arasında bazı farklılıklara rastlanılmaktadır. Örnek olarak, neşrettiğimiz metinde toplam gelir 65.050.009, toplam masraf 67.173.717 akçe iken, ruznamçede sırasıyla 65.018.682 ve 70.695.799 akçedir. Biz Bosna Eyaleti'nin bu ayrıntılı bütçesinin yayınlanmasını ileri bir tarihe tâlik ederek özet niteliğindeki metin üzerinde duracağız.
- 14 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986, s. 95; Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", 425.
- 15 Halil İnalcık, "Filori", DİA, c. 13, s. 106-107; Kanun maddeleri ve diğer ayrıntılar için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tablilleri I-IX*, İstanbul 1990-1996, c. 1, s. 494-495, c. 2, s. 406-409, c. 4, s. 97.
- 16 Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*, İstanbul 1988, s. 89.
- 17 Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Hazine Gelir ve Gideri", s. 1401.
- 18 Aydın Yalçın, a.g.e., s. 108.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARA

DOÇ. DR. OĞUZ TEKİN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

OSMANLI ÖNCESİ İSLÂM DÜNYASINDA SİKKE

İslâmiyet'in ilk yıllarında sikke basılmamış; ancak, o sırada tedavülde bulunan Bizans ve Sasani sikkeleri kullanılmıştır. Üzerinde tarih bulunan ilk İslâmî sikkeler Sasani hükümdarı III. Yezdicerd'in gümüş sikkelerinin taklitleridir (Broome 1985, s. 4). İlk İslâm sikkeleri Emeviler döneminde (661-750) Muaviye'nin halifelik zamanına (661-680) aittir. Muaviye halife olduktan sonra Emevi hanedanını kurmuştur. Muaviye'nin gümüş sikkeleri, Arap-Sasani sikkelerinin benzeri olup, üzerinde Muaviye'nin adı ve unvanı yazılıdır. Bu sikkelerdeki yazı Pehlevi dilinde olmasına karşılık, "Bismillah" yazısı Arap harfleriyle yazılıdır. Emevi hükümdarı Abdülmelik (685-705), Bizans İmparatoru Heraclius'u iki oğluyla birlikte tasvir eden altın solidusları örnek alarak, benzer sikkeler bastırmıştır. Abdülmelik'in 695/96'da yaptığı sikke reformuyla, basılan sikkelerin ön yüzleri Sasani sikkelerine benzemesine karşın, arka yüzleri İslâmî tarzdaydı (Broome 1985, s. 8-9). Emevilerin altın sikkeleri *dinar*, gümüş sikkeleri *dirhem*, bakır sikkeleri de *fels* adını taşımaktadır. Emevi dinarı 19-20 mm. çapında ve 4,25 gr. ağırlığında; Emevi dirhemi ise 25-28 mm. çapında ve yaklaşık 2,97 gr.'dır. Bakır sikkelerin gerek çap gerekse ağırlık olarak belli bir standart ölçüye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Dinar ve dirhemlerde, sikkenin her bir yüzünde bir satır yazı sikke yuvarlağı boyunca dairesel olarak yazılmış, üç ya da dört satır da yatay olarak yazılmıştır. Arap harflerinin kullanıldığı Emevi sikkelerinde, "Allah'tan başka tanrı yoktur", "Allah tektir, ebedidir" ve "Muhammed, Al-

lah'ın elçisidir" yazılarını içeren Kelime-i Tevhid bulunmaktadır. Gümüş sikkelerde (dirhem) darp yeri ve yılı yazılmasına karşın, altın sikkelerde (dinar) darp yeri yoktur. İlk Emevi bakır sikkeleri tarihsiz olup, üzerlerindeki tasvirler itibarıyla Bizans ya da Sasani sikkelerine benzerler. Bu sikkelerin İslâmî tarzda basılmaları altın ve gümüş sikkelerdeki reformla birlikte başlamıştır. Emevi sikkeleri altmıştan fazla darphanede basılmıştır; fakat en önemli iki darphane Dimaşk (Şam) ve Vâsıt'taydı (Broome 1985, s. 10).

İslâm dünyasının aydınlanma çağı ya da rönesansı olarak da bilinen Abbasi İmparatorluğu dönemi (750-1258) aynı zamanda devlet yönetiminde Türk kökenli kişilerin önemli rol aldığı bir dönemdir. Halifeliliğin Emevilerden Abbasilere geçmesiyle, bu yeni İslâm devletinde başkent de Şam'dan Bağdat'a taşınmıştır. Halife El-Mansûr'un 762-766 yılları arasında inşa ettirdiği ve "Medînetü's Selâm" adını taşıyan bu yeni kent kısa sürede gelişip zenginleşerek döneminin en ünlü kültür, sanat ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bağdat halifelerinin en büyüklerinden biri olarak kabul edilen Harun el-Reşid'in altın ve gümüş Abbasi sikkelerinde, "Muhammedün Resûlullâh/Muhammed, Allah'ın elçisidir" yazıları yer almaktadır. Emevilerdeki üç metalden (dinar, dirhem ve fels) sikke basımı Abbasi sikkelerinde de sürdürülmüştür (Broome 1985, s. 21). Abbasi dirhemi de -Emevi dirhemi gibi- 2,97 gr. ağırlığında ve 25-28 mm. çapındadır. El-Mansûr döneminde bir dirhem ile bir koyun ya da 10 kilo buğday alınabiliyordu. El-Mehdî döneminde sikkelere, halifenin adının yanı sıra sikke basımından sorumlu memurun adı da konulmaya

başlandı (Broome 1985, s. 22). Harun el-Reşid döneminde 1 dinar, 20 ya da 22 dirheme eşitti. Daha sonraları dirhem dinara olan değeri artmıştır. El-Mutemed döneminde onbeş darphanede altın sikke basılıyordu. Altın sikke, metal değerinden daha fazla değer taşıyordu. Her ne kadar Halife Mutazid döneminde gümüş sikke basan darphanelerin sayısı artsa da, toprak kaybıyla birlikte darphanelerin toplam sayısında bir azalma söz konusudur. Öyleki Halife el-Muttekî zamanında düzenli altın sikke basımı yalnızca Medinetü's Selâm'da yapılıyordu. 9. yüzyıldan itibaren Abbasi otoritesi çözülmeye başlamış; 11. yüzyıla gelindiğinde ise siyasî otorite Türklere geçmiştir. Abbasi Devleti, Moğolların 1258'de Bağdat'ı işgali sonrasında tarih sahnesinden silinmiştir.

Osmanlı öncesi sikke geleneğinde önemli bir aşama da Selçuklu sikkelerinde izlenmektedir. Orta Asya'da, Sir-Derya (Seyhun) Irmağı'nın ağzına yakın bir yerde yerleşmiş bulunan Oğuz Türklerinin Kınık boyu, 10. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Selçuk Bey'in liderliğinde Aral Gölü'nün doğusuna (Cend) göç etti. Selçuk Bey'in 11. yüzyılın hemen başındaki ölümünden sonra, devletin idaresi, torunları Tuğrul ve Çağrı Beylerin eline geçti. Selçuklular önce Harezm'e, oradan da Horasan'a göç ettiler; Merv ve Nişabur'u ele geçirdiler. 1040 yılında Dandanakan Savaşı ile Gaznelileri yenilgiye uğratan Selçuklular, bağımsız Selçuklu Devleti'ni kurdular. Tuğrul Bey'in sikkelerinde Selçukluların kökeni Kınık boyunun simgeleri olan ok ve yay betimleri yer almaktadır. Tuğrul Bey'in ilk sikkelerinde "el-Emir el-Seyfîd" ve "El-Emîr el-Ecell" unvanları yer alırken, daha sonra "Es-Sultan el-Muazzam Şâhanşâh el-Ecell" unvanı yer alır; çok geçmeden bu unvana "Rûkn'üd-Din" (=Dinin direği) eklenmiştir (Broome 1985, s. 84). Tuğrul Bey'den sonra Selçuklular'ın başına geçen yeğeni Alp Arslan (1063-1072) dönemi Selçukluların büyüme devridir. 1071'de Malazgirt Savaşı ile Bizanslıları yenilgiye uğratan Alp Arslan, Anadolu'nun kapılarını Türklere açmıştır. Alp Arslan'ın sikkelerinde "el-Sultan el-Muazzam Şâhanşâh Melik el-İslâm" unvanı görülmektedir. Selçuklu sikkelerinin basıldığı darphanelerin en önemlileri Nişabur, Medinetü's Selâm, Rey ve İsfahan'daydı. Alp Arslan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Melikşah (1072-1092) geçti. Devletin sınırlarının en geniş olduğu dönem Melikşah

dönemidir; ancak elimizde bu dönemde basılmış sikke yoktur. Melikşah'ın 1092'deki ölümünden sonra başa geçen Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer dönemleri, devletin gerileme devridir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu yerini Irak'ta, Suriye'de, Kirman'da (Güneybatı İran), Horasan'da ve Anadolu'da kurulan Selçuklu devletlerine bıraktı. Ancak çok geçmeden bu devletler de birer birer yıkılmış, Anadolu Selçukluları ise 14. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah ve Kılıç Arslan dönemlerine ait elimizde sikke yoktur. Anadolu Selçukluların ilk sultanları zamanında Anadolu'da Bizans ve diğer İslâm devletlerinin sikkeleri kullanılmıştır. Daha sonra ise Selçuklu tarzı insan ve hayvan tasvirli bakır, gümüş ve altın sikkeler basılmaya başlanmıştır.

Büyük Selçuklular'ın 1071 yılında Malazgirt Savaşı ile Bizanslıları yenilgiye uğratmalarından sonra Anadolu kapıları Türklere açılmıştı. Bu savaş sonrasında Bizans otoritesinin zayıflaması sonucunda Doğu Anadolu'da birtakım Türk beylikleri kuruldu. Bunlar, Danişmendogulları, Mengücekoğulları, Artukoğulları ve Saltukoğullarıdır. Anadolu Selçuklularının 1243'deki Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilgisinden sonra Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğu sırasında ve sonrasında (13-14. yüzyıllar) ise şu beylikler kurulmuştur: Karasioğulları, Saruhanogulları, Aydınogulları, Germiyanogulları, İnanoğulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Eşrefogulları, Alaiye Beyliği, Eratnaogulları, Kadı Burhaneddin Hükümeti, İsfendiyoğulları, Karamanoğulları. Bu beyliklerin basmış olduğu sikkeler Osmanlı öncesi Anadolu nümismatiğinin önemli aşamalarından birini işaret etmektedir. Özellikle Artukoğulları'nın, İslâmî sikke geleneği ile bağdaşmayan insan figürlü sikkeleri kayda değerdir (Artuk İ.- C. 1993).

13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da başlayan Moğol İlhanlı egemenliği aynı yüzyılın sonlarında Anadolu'da kurulan beylikler nedeniyle zayıflamıştı. 13. yüzyılın ikinci yarısında ve 14. yüzyılın başlarında İlhanlı hükümdarları adına Anadolu'da çok sayıda darphane de sikke basılıyordu (Aykut 1992). Osmanlı sikkeleri ile İlhanlı sikkeleri arasındaki benzerlik, Osmanlıların İlhanlı sikkelerinden etkilendiğinin göstergesidir.

OSMANLI SİKKELERİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce ve kurulduktan bir süre sonrasında kadar Selçuklu ve İlhanlı sikkeleri tedavül ediyordu. Osmanlı öncesindeki beylikler döneminde, Bizans sikkelerinin üzerine kontrmark vurulmak sureti ile geçerli kılındıklarını, İslâmî kontrmarklı Bizans sikkelerinin varlığı ile biliyoruz (Tekin 1996). Osman Bey'den Fatih Sultan Mehmed'e kadar Osmanlılar yalnızca iki metalden (gümüş akçe ve bakır mangır) sikke bastırmışlardır. *Mangır* daha ziyade bozuk para yerine kullanılmakta olup, esas ödeme aracı *akçe*'dir. Önceleri 1,15-1,20 gr. civarında olan ve 90 ayar gümüşten basılan akçenin ağırlığı giderek düşürülmüştür. 17. yüzyılın ikinci yarısında akçe piyasadan kaybolur; yalnızca hesaplamalarda kullanılır, ödemeler ise tedavüldeki sikkeler ile yapılır. Böylece III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak *para* almıştır (1 para= 3 akçe, 1 kuruş= 40 para). Bu arada Amerika'nın keşfinden bir süre sonra, 16. yüzyılda Amerika'dan getirilen gümüş neticesinde çok miktarda büyük gümüş sikke basıldığını görüyoruz (Pamuk 1999, s. 9; Akyıldız 1996, s. 23).

Osmanlılar akçe dışında *Mangır* adı verilen bakır sikkeleri de kullanmışlardır; bunların ilk basıldığı tarih ve ayarı konusunda fazla bilgiye sahip değiliz. *Mangır*, halk dilinde "pul" olarak biliniyordu. İstanbul ve Rumeli'nin ihtiyacı olduğu mangırlar, İstanbul'da basılırken, daha uzak yerlerde mahalli darphaneler tarafından basılıyordu. Akçenin mangıra olan değeri zaman zaman değişiklik göstermesine rağmen, 15. ve 16. yüzyılda 8 mangır= 1 akçe olduğuna ilişkin bilgiler mevcuttur. 17. yüzyılın başından itibaren tanzimata kadar olan zaman diliminde bakır para basımında (en azından Kostantiniye'de) kaydadeğer bir düşüş söz konusudur. H. 1255'teki (1839) "tashihi sikke" kararından sonra 40, 20, 10, 5 ve 1 paralık bakır sikkeler basılmıştır. Bakır paranın yöresel tedavül için kullanıldığına en güzel örnek, Abdülaziz döneminin bakır paralarında görülen "Dersaadete mahsus" yazılı sikkelerdir (Ölçer 1975).

Osmanlılarda ilk altın sikke Fatih Sultan Mehmed zamanında basılmıştır (1477). Ancak daha önce altın sikke ihtiyacı Venedik dukası gibi yabancı altın sikkelerle

karşılanıyordu. Nitekim Fatih Sultan Mehmed döneminde basılan ilk altınların ayarı ve çapında Venedik dukaları esas alınmıştır (Artuk 1965, s. 632). Ekonomik nedenlerle altın sikkelerin ayarında zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Altın sikkeler çeşitli dönemlerde değişik adlar da taşımışlardır (Örneğin; sultanî, eşrefî, zincirli, zer-i mahbûb, fındıkî).

Osmanlılar'da ilk sikke, devletin kurucusu Osman Bey (1299-1324) zamanında basılmıştır (Artuk 1980). Bu sikkelerden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan bir gümüş akçenin her iki yüzünde de "Osman bin Ertuğrul" (Ertuğrul oğlu Osman) yazılı olup darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır.¹ Osman Gazi'den sonra Osmanlı tahtına geçen Orhan Gazi'nin akçelerinin bazı emisyonlarında, ön yüzde, uçları birbirine bitişik hilâllerden oluşan motifin, Osman Gazi akçesinin arka yüzündeki motifin benzeri olması dikkate değerdir. Ayrıca Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde (s. 566), Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in sikkесinin olduğunu söylemektedir.

Osman Bey'in ölümü üzerine tahta geçen Orhan Gazi (1324-1362) tarafından bastırılan gümüş sikkelerin (akçe) bir yüzünde "Lâ-ilâhe illa'llâh Muhammedün Resûlu'llâh" (Allah tektir, Muhammed onun elçisidir) yazısı ile (bazen) dört halifenin adları yer alırken, öteki yüzde Orhan'ın adı (ve bazen darp yeri olarak Bursa adı) bulunmaktadır. Orhan'dan sonra tahta geçen I. Murad'ın (1362-1389) sikkelerinde darp yeri bulunmaz. Aynı durum Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) sikkeleri için de söz konusudur. Fakat Bayezid'ten itibaren sikkelere tarih konulmaya başlanmıştır. Bu padişahın akçelerinin bir yüzünde "Bayezid bin Murad", öteki yüzünde "hullide mülkühu" (mülkü daim olsun) yazısı vardır.

Yıldırım Bayezid'in Ankara civarındaki savaşta Timur'a yenilmesinin ardından başlayan Fetret Devri (1402-1413), padişahın oğulları arasındaki iktidar mücadelesiyle geçmiştir.² Bayezid'in büyük oğlu Emir Süleyman'ın (1402-1411) ilk sikkeleri H. 806 (1403) tarihini taşımaktadır. Sikkelerinin bir yüzünde "Emir Süleyman bin Bayezid" yazılı bir tuğra, öteki yüzünde "hullide mülkühu" yazısı ile dört halifenin adları bulunmaktadır. Emir Süleyman'ın bazı akçelerinde darp yeri olarak Edirne görülmektedir. Osmanlı sikkelerinde tuğra ilk kez Emir Süleyman'ın sikkelerinde karşımıza çıkmakta-

dır. Emir Süleyman'ın bakır sikkeleri de yazı açısından akçelerine benzemektedir.

Bayezid'in bir diğer oğlu Musa Çelebi (1410-1413) Edirne'ye gelip tahtı ele geçirince burada ilk gümüş sikkesini bastırmıştır. Musa Çelebi'nin akçelerinin tümü H. 813 (1410) tarihini taşır. Sikkelerin bir yüzündeki tuğrada "Musa bin Bayezid", öteki yüzde "hullide mülkühu" ve darp tarihi (ve bazen yeri de) yazılıdır. Musa Çelebi'nin bakır parası ele geçmemiştir.

Bayezid'in beşinci oğlu Mustafa Çelebi (1419-1422) adına yalnızca Serez ve Edirne'de sikke basılmıştır. Serez'de basılmış olanlarda tarih yoktur; Edirne'de basılmış olanlarda 822 ve 824 tarihleri yer almaktadır. Ancak bazı nümismatlar 822 tarihine kuşku ile bakmaktadırlar.³ Mustafa Çelebi'nin de, Musa Çelebi gibi, yalnızca gümüş akçeleri mevcut olup, bir yüzlerinde "hullide mülkühu", öteki yüzlerinde "Mustafa bin Bayezid" yazılıdır.

Fetret devrinin önemli bir siması da Bayezid'in üçüncü oğlu I. Mehmed Çelebi'dir (1403-1413, tek başına: 1413-1421). Kardeşleriyle yaptığı iktidar mücadelesinden zaferle çıkmış ve Osmanlı tahtına geçmiştir. Bu padişah zamanında Amasya, Ayasluk, Balad, Bursa, Edirne, Engüriye (Ankara), Karahisar, Serez ve Siroz'da sikke basılmıştır. Sikkelerde "azze nasrühu" ve "hullide mülkühu" yazıları görülür; darp yerleri ve tarihleri de gösterilmiştir.

II. Murad'ın (I. cülusu: 1421-1444; II. cülusu: 1445-1451) akçe ve mangırlarında da ön ve arka yüz yazıları öncekilere benzemektedir. Yine ön yüzde padişahın adı, arka yüzde "hullide mülkühu" yazısıyla birlikte darp yeri ve tarihi yer almaktadır. I. Mehmed Çelebi dönemindeki darp yerlerine Bolu, Engüriye, Karahisar, Novar, Tire ve Üsküp eklenmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in birinci cülusunda (1444), padişah henüz on iki yaşındayken, akçenin içindeki gümüş miktarı ilk kez önemli ölçüde azaltılınca Edirne'deki yeniçeriler bir tepeye çıkarak ayaklanmıştır (İnalcık 1954, s. 93; Aykut 1987, s. 275). Bunun üzerine yeniçerilerin yevmiyeleri yarım akçe artırılarak 3 akçeden 3,5 akçeye çıkartılmıştır. İsyan, bu "buçuk" zamdan ve yapıldığı yerden dolayı tarihe "Buçuktepe Vakası" olarak geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminin periyodik taşgışların yapıldığı bir dönem olduğu bilinmektedir (Pamuk 1999, s. 62).

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlılarda ilk altın sikke, sikkelerdeki unvanıyla "İki karanın sultanı ve iki denizin hakani sultan oğlu sultan" II. Mehmed (Fatih) zamanında basılmıştır (1477). "Sultan" adını taşıyan bu ilk altın sikkelerin bir yüzünde "Sultan Mehmed bin Murad Han azze nasrühu Kostantaniye duribe fi 882" (Murad Han oğlu Sultan Mehmed, zaferi aziz olsun, 882'de Kostantaniye'da darbedildi), öteki yüzünde ise "Dâribü'n-nadri sahibü'l-izzi ve'n-nasri fi'l-berri ve'l-bahri" (altını basan, denizde ve karada Allah'ın yardımına mazhar, izzet sahibi) yazılıdır. Bu sikkelerin darp yerinden anlaşılacağı üzere, Fatih'in Bizans başkentini ele geçirmesiyle, Osmanlı sikkelerinin darp yerlerine Kostantiniye de eklenmiştir.

Bu döneme kadar değerli metal olarak yalnızca gümüş kullanıldığından, bazı bilim adamları buraya kadar olan dönemi *monometalist* (tek metal) dönem olarak adlandırmaktadırlar; altın sikke ile beraber *bimetalist* (çift metal) dönem başlamıştır (Aykut 1987, s. 257-258). Bu zamana kadar yabancı ülkelerin altın paraları kullanılıyordu. Fatih'in bastırdığı altınlarda Venedik altın dukası esas alınmıştır. Ele geçen dukalar üzerinde "Sahl" (sahih: doğru, kusursuz) kontrmarkının bulunması, bu sikkelerin ayar ve ağırlıklarının kontrol edilmiş olduğunun bir göstergesidir (Wilski 1984, s. 4). *Düka* dışında dönemin revaçta sikkeleri arasında İspanyolların sekiz riyallik sikkesi ile Hollandalıların *thalerini* gösterebiliriz. Üzerindeki aslan tasvirinden dolayı "Leeuwendaalder" ya da "Aslanlı Dolar" olarak bilinen Hollanda thalerleri 16. yüzyılın sonlarından ya da 17. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz ticareti için önce olduğundan çok daha fazla basılmıştır (Hasluck 1921 ve Tekin 1998). Bu sikkeler Osmanlı İmparatorluğu'nda "aslanlı gurus" veya "Esedî gurus" (Abu kelt) olarak biliniyordu. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Osmanlı sikkelerinin yanı sıra yabancı sikkelerin de kullanılmış olması Osmanlı ekonomik sisteminin bir esnekliği olarak yorumlanmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed'in ani ölümüyle tahta büyük oğlu II. Bayezid (1481-1512) geçmiştir. Fatih'in altınları yalnızca Kostantaniye'de basılmışken, II. Bayezid zamanında Serez'de de basılmıştır. Gerek altın gerek gümüş sikkeler Fatih'in sikkelerini andırmaktadır. Ancak

gümüş akçelerin ayarı ve ağırlığı, Fatih'in akçelerine göre biraz daha düşüktür. "Sultan Bayezid bin Mehmet Han" zamanında sikke basılan darphaneler şunlardır: Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kastamonu, Konya, Kostantaniye, Kratova, Novar, Serez, Tire, Trabzon, Üsküp.

Yukarıda söylediğimiz gibi Fatih Sultan Mehmed öldüğünde tahta II. Bayezid çıkmıştı. Ancak bu sırada Fatih'in küçük oğlu Cem Sultan da tahtta hak iddiasında bulunmuştur. Bursa'ya gelen ve bir aydan az bir süre Osmanlı tahtında kalan Cem Sultan burada kendi adına hutbe okuturak sikke bastırmıştır. H. 886 (1481) tarihli ve Bursa darphane akçelerinin bir yüzünde "Cem Sultan bin Mehmed Han", öteki yüzünde "Azze nasrühu duribe Bursa sene 886" yazılıdır.

II. Bayezid'den sonra Osmanlı tahtına geçen Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) sikkelerinde görülen H. 918 (1512) tarihi, padişahın cülus yılını işaret etmektedir. Döneminde 1 altın sikke, 60 gümüş sikkeye (akçe) eşitti. Selim adına Kostantaniye, Kastamonu, Konya, Kratova, Larende, Mardin, Mısır, Musul, Müküs, Novabrdo, Novar, Ruha (Urfa), Serez, Siird, Tire, Üsküp ve Zebid'te sikke basılmıştır. Bu darphanelerin bir kısmında gümüşün yanısıra altın sikke de basılmıştır. Mısır'da basılan altınlara "Sultânî" ya da "Eşrefî" deniyordu. Bundan böyle genel olarak Osmanlı altınları da "Eşrefî" olarak anılmaya başlanmıştır. Yavuz Sultan Selim'in bakır paraları da (mangır) mevcuttur.

Sikkelerin de adı "Sultan Süleyman Şah bin Sultan Selim Han" olarak yazılan Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), 46 yıllık saltanatıyla Osmanlı tahtında en uzun süre kalan padişaktır. Babası Yavuz Sultan Selim zamanında olduğu gibi, onun zamanında da 1 altın sikke 60 akçeye eşitti. Kanunî dönemi, faaliyet gösteren darphanelerin sayısı açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir yere sahiptir (Artuk 1972). Ellinin üstünde darphanede sikke basılmıştır. Bunlar: Amasya, Amid, Ankara, Ardanuç, Bağdad, Balya, Belgrad, Bitlis, Bursa, Canca, Cerbe, Cezayir, Cezire, Çayniçe, Derbend, Dimaşk, Edirne, Haleb, Harbirt, Hıskeyfa, Hille, Kastamonu, Kayseriye, Kığı, Koçaniye, Konya, Kostantaniye, Kratova, Larende, Maraş, Mardin, Mısır, Modava,

Musul, Müküs, Novabrdo, Novar, Ruha, San'a, Srebreniçe, Serez, Sidrekapsi, Sigetvar, Siroz, Tebriz, Tire, Trablus, Trabzon, Üsküp, Van ve Zebid'tir (Artuk 1972, s. ix ve Erüreten 1985, s. 15).

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra tahta geçen II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde basılan sikkeler, yazı, motif ve ağırlık olarak Kanunî adına basılan sikkelere benzerlik gösterir. Ancak darphane sayısı, Kanunî dönemindeki kadar fazla değildir (krş. Erüreten 1985, s. 15). III. Mehmed döneminde altın sikkenin gümüş sikkeye (akçe) oranında şiddetli dalgalanmalar meydana gelmiştir; akçe, altın karşısında değer kaybetmiştir (1 altın=120 akçe).

I. Ahmed (1603-1617) döneminde Cezayir, Tunus ve Bağdad darphanelerinde basılan altın sikkelerin kalitesi ve ağırlığı nispeten düşüktür. Bu dönemde Amid, Bağdad, Belen, Belgrad, Bursa, Canca, Çayniçe, Dimaşk, Edirne, Erzurum, Filibe, Gelibolu, Güzelhisar, Haleb, Kıbrıs, Konya, Kostantaniye, Mısır, Novabrdo, Novar, Sakız, Sidrekapsi, Siroz, Tokat, Trabzon, Tunus, Üsküp ve Van'da sikkeler basılmıştır. I. Ahmed döneminde Tunus'ta, sikke geleneğindeki yuvarlak formun dışına çıkılarak kare formunda basılmış gümüş sikkeler mevcuttur.

I. Mustafa (I. cülus: 1617-1618; II. cülus: 1622-1623) döneminde hazinenin sıkıntı içinde bulunması nedeniyle, gümüş eşyaların eritilerek sikke metali olarak kullanıldığı bilinmektedir (Artuk 1974, s. 579). Bu padişah zamanında Amid, Belgrad, Bursa, Canca, Dimaşk, Edirne, Erzurum, Haleb, Kostantaniye, Mısır, Novabrdo, Sofya, Tokat, Yenişehir'de sikke basılmıştır. İlk saltanatı kısa süren I. Mustafa'nın bu dönemde Konstantaniye dışında basılmış altın sikkesi bilinmemektedir. Altın ve onluk gümüş sikkelerinin bir yüzünde "Sultanî'l berreyne ve hakanü'l bahreyne es-sultan b. es-sultan" (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı sultan oğlu sultan); öteki yüzünde "Sultan Mustafa bin Mehmed Han azze nasrühu" yazısı ile basım yeri ve tarihi bulunmaktadır. Aynı yazılar II. Osman'ın (1618-1622) sikkelerinde de görülür. II. Osman zamanında basılan on akçelik "Onluk Osmanî" sikkeleri halk arasında "Bekir Efendi Akçesi"

olarak anılmaktaydı (Artuk 1974, s. 578: Bu şekilde anılması, Darphane Nâzırlığı'na Bekir Efendi'nin tayin olması nedeniyledir).

IV. Murad (1613-1640) zamanında akçenin altına olan değeri önceleri 1/150 ise de, yavaş yavaş akçe daha da değer kaybetmiş ve bu oran 1/250 olmuştur. Ancak İbrahim (1640-1648) zamanında değer kazanarak 1 altın, 160 akçeye eşitlenmiştir. Bu padişah zamanından başlayarak akçe darbedilen yerlerin sayısında önemli bir düşüş gözlenmektedir (Krş. Erüreten 1985, s. 19-20).

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra en uzun tahtta kalan ikinci padişah olan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında Amid, Bağdad, Belgrad, Bursa, Cezayir, Di-maşk, Haleb, Konstantiniye, Mısır, Novabrdo, San'a, Trablus, Tunus, Van'da Yenişehir'de sikke basılmıştır. Bu zamana kadar sikkeler üzerinde darp yeri olarak yazılı bulunan "Kostantaniye", IV. Mehmed'den itibaren "Konstantiniye" olarak yazılmaya başlanmıştır.

II. Süleyman (1687-1691) zamanında Konstantiniye'de basılmış 40 mm. çapında ve yaklaşık 20 gr. ağırlığında "kuruş" olarak adlandırılan büyük gümüş sikkeler tedavüle çıkartılmıştır. II. Süleyman, sikkelerin ayarlarını ve kalitesini düzeltmek için bir dizi yenilikler yapmak zorunda kalmıştır (Artuk 1965, s. 635). Gerek bu padişahın gerekse ondan sonra tahta geçen kardeşi II. Ahmed'in (1691-1695) bakır paralarının ön yüzünde tuğra vardır. II. Mustafa'dan (1695-1703) itibaren altın sikkelere de tuğra konulmaya başlanmıştır. Bu padişahın gümüş akçesi bilinmemektedir.

III. Ahmed (1703-1730) zamanında ilk kez, Konstantiniye isminin yanısıra İslâmbol ismi de kullanılmıştır. Bir bölümünde "Lâle Devri"nin yaşandığı III. Ahmed döneminin sikkelerinde, döneme adını veren lâle motifinin de kullanıldığını görüyoruz (Pere 1968, s. 191). Sikkelerin kalitesi artmıştır. III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak *pâre* (=para) almıştır. Yeni düzenlemede 1 para= 3 akçe, 1 kuruş= 40 para idi.

I. Mahmud'un (1730-1754) sikkeleri de III. Ahmed'in sikkeleri tarzındadır. I. Mahmud döneminde "fındık" olarak da bilinen "Cedîd İstanbulî" ile "Zer-i mabûb" adı verilen iki cins altın sikke tedavüle çıkarılmıştır. Bu dönemde de Konstantiniye isminin yanısıra

İslâmbol ismi kullanılmaya devam edilmiştir. III. Osman'ın (1754- 1757) sikkeleri de I. Mahmud'un sikkelerine benzemekte ve İslâmbol adı kullanılmaya devam edilmektedir.

III. Mustafa'dan (1757-1774) başlayarak sikkelerin üzerine tahta geçiş yılının (cülus) yanısıra, sikkenin basıldığı sırada sultanın kaçınıcı iktidar yılında olduğu da yazılmaya başlandı. Bundan böyle Osmanlı sikkelerinin kesin basım tarihlerini bilebiliyoruz.

I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde darp yeri olarak Konstantiniye, İslâmbol, Darü's-Saltanatî'li aliyye, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus ve Van yazılı sikkeler basılmıştır. Görüldüğü üzere Konstantiniye'nin yanısıra İslâmbol adı halen kullanılmaktadır. Ancak I. Abdülhamid'ten sonra tahta geçen III. Selim'in (1789-1807) sikkelerinde artık yalnızca İslâmbol adı tercih edilmiştir.

Osmanlı tahtında kısa süre kalan IV. Mustafa'nın (1807-1808) sikkeleri nispeten düşük ayarda ve ağırlıktadır. Bu padişahattan itibaren İslâmbol adı tamamen kaldırılmış ve eskiden olduğu gibi Konstantiniye adı kullanılmaya başlanmıştır. Gümüş akçeleri yalnızca Mısır'da basılmıştır.

II. Mahmud (1808-1839) döneminde basılan altın sikkelerde bir çeşitlilik söz konusudur. Bunlar arasında tam, yarım ve çeyrek birimde basılan Zer-i Mahbûbları gösterebiliriz. İstanbul'da basılan Zer-i Mahbûbların bir yüzünde "Sultanü'l berreyni ve hakanü'l bahreyni es-sultan b. Sultan" yazısı, öteki yüzde tuğra, lale motifi, "duribe fi Kostantaniye" yazısı ile cülus yılı görülmektedir. Mahmud'un 9. cülus yılından itibaren (1231) Atik Rumî ve Cedid Rumî (Yazılı Mahmudiye) adlı yeni altın sikkelerin tedavüle çıkartıldığını görüyoruz. 1237 ve 1238'de Sürre altını ya da Kâbe altını denen altın sikkeler basılmıştır. 1243'te ise Hayriye altını (Sandıklı veya Gazi altını), 1248'de Cedid Mahmudiye'nin basıldığını görüyoruz. Mahmud'un altın sikkeleri Konstantiniye, Edirne, Cezayir, Bağdad, Mısır ve Trablus'ta basılmıştır (Ölçer 1970).

II. Mahmud'un Konstantiniye'de basılan gümüş sikkeleri de çeşitlidir. 1225 yılında Cihadiye denen sikkeler basıldı. 1236'da ise 2 dirhemlik kuruluşluklar ile 4 dirhemlik cedid ikilikler basılmıştır. Gümüş sikke darpha-

neleri, Kostantiniye dışında, Bağdat, Mısır, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tır.

Abdülmecid (1839-1861) dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sikke basımında bir dönüm noktasıdır. II. Mahmud'un büyük oğlu ve 31. Osmanlı Sultanı Abdülmecid'in ilk sikkeleri kendisinden önce tahtta olan II. Mahmud'un sikkelerine benzemektedir. Ancak H. 1256'da (M. 1840) "tashih-i ayar" (veya tashih-i sikke) kararı yayımlandıktan sonra önemli değişiklikler yapılmıştır (Artuk 1974, s. 706 vd.). Londra'dan yeni makineler ve uzmanlar getirilerek sikke basımı modern teknikle yapılmaya başlanmıştır (Sahillioğlu 1992; Dölen 1996, s. 84). İlk meci diye 22 Nisan 1260 (22 Nisan 1844)'da, bunun yarım ve çeyreği de hemen akabinde basılmıştır. Yeni basılan yüzlük altınlar Abdülmecid'e izafeten meci diye altını denmiştir. Gümüşlere de gümüş meci diye denmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde 100'lük altınlar Osmanlı Lirası adını almıştır. Abdülmecid döneminde kuruşu esas alan yeni bir para sistemi oluşturulmuştur. Bundan böyle 100 kuruş, 1 liraya, 40 para da 1 kuruşa eşitlendi.

Tashih- i Ayar'dan sonra basılmış Abdülmecid dönemi sikkeleri şunlardır (Ölçer 1978, s. 22):

Altın:

Beşbiryerde	500 kuruş
İki buçuk lira	250 kuruş
Lirayı Osmanî	100 kuruş
Yarım lira	50 kuruş
Çeyrek lira	25 kuruş

Gümüş:

Mecidiye	20 kuruş
Yarım meci diye	10 kuruş
Çeyrek meci diye	5 kuruş
İkilik	2 kuruş
Kuruşluk	1 kuruş
Yirmi paralık	1/1 kuruş

Bakır:

40 para	1 kuruş
20 para	1/2 kuruş
10 para	1/4 kuruş
5 para	1/8 kuruş
1 para	1/40 kuruş

Kostantiniye'de basılan ve en büyüğünün çapının 35 mm. olduğu altın sikkelerin bir yüzünde; ortada sultanın tuğrası (Abdülmecid Han b. Mahmud el-Muzafferru dâimâ) ve tuğranın iki yanında birer defne dalı, yuka-

rıda ise yedi adet yıldız yer almaktadır. Defne dallarının kesiştiği en alt noktada ise paraların değerini gösteren rakam bulunmaktadır. Böylece ilk kez Osmanlı sikkelerine değeri gösteren rakam konmuş oluyordu. Altın sikkelerin öteki yüzünde "Azze nasrühü duribe fi Kostantaniye 1255" yazısı vardır ve yine iki yanda birer defne dalı mevcuttur. Tuğranın olduğu yüzde yukarıda 7 olan yıldız sayısı bu yüzde tektir. Gümüş meci diyelerde altınlardaki ile aynı olan ön ve arka yüzde yer alan tuğra ve yazı, defne dalı ve yıldızların yerini uçları birbirine bitişik 12 ay-yıldız motifinden bir bordürle çevrelenmiştir. İki ve bir kuruşlarda ön yüzdeki tuğra ile arka yüzdeki yazı, on iki yıldızla çevrelenmiştir. 20 paranın ön yüzündeki tuğra ile arka yüzdeki yazı iki defne dalı arasında yer alır. Değeri gösteren rakam (20) sikkenin yukarısında yer almaktadır. Kostantiniye'de basılan bakır paraların bir yüzlerinde sultanın tuğrası bulunmaktadır. Öteki yüzde ise ortada paranın değerini gösteren rakam ve çevrede "azze nasrühü duribe fi Kostantaniye sene 1255" yazısı yer almaktadır. Abdülmecid'in sikke tashihinden sonra basılan paralarında tuğranın altında kaçınıcı cülus yılını da basıldığını gösteren rakam yer almaktadır. Abdülmecid'in paralarında gözlenen ilginç bir motif de çiçektir. Sultan Abdülmecid'in Kostantiniye dışında, Mısır ve Tunus'ta basılmış paraları da vardır.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemi Osmanlı nümismatiği için kayda değer bir dönemdir. Bu dönemde üç metalden ve çeşitli birimlerde basılan sikkeler şunlardır (Ölçer, 1979, s. 34-42):

Altın: 500 kuruş, 250 kuruş, 100 kuruş, 50 kuruş ve 25 kuruş.

Gümüş: 20 kuruş, 10 kuruş, 5 kuruş, 2 kuruş, 1 kuruş ve 20 para.

Bakır: 40 para, 20 para, 10 para ve 5 para.

Abdülaziz'in her üç metalden paralarının bir kısmı Paris devlet darphanesinde basılmıştır. Diğer darphaneler ise Kostantiniye, Bursa, Mısır ve Tunus'taydı.

Çin sınırları içinde bulunan ve Osmanlı egemenlik alanının dışında yer alan Kaşgar'da Sultan Yakub Bey tarafından 1290-1294 yılları arasında bastırılan altın, gümüş ve bakır paralarda Abdülaziz'in adı yer almaktadır (Ölçer 1979, s. 99-101). Bunun nedeni, İslâm halifesi ve

Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanı Abdülaziz'in, Kaşgar hükümdarı Yakub'un hükümdarlığını onaylamasına bir jesttir.

V. Murad'ın (1876) çok kısa saltanatı sırasında 100, 50 ve 25 kuruşluk altın sikkeler ile 20, 5 ve 1 kuruşluk gümüş sikkeler basılmıştır. Sikkeler esas olarak Kostantiniye'de basılmıştır, ancak Mısır'da basılan nadir sikkeler de mevcuttur.

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde nikelin de sikke metali olarak kullanıldığını görüyoruz. Nikel para daha önce Sultan Abdülaziz döneminde Mısır'da basılmıştı. Bu sikkenin bir yüzünde tuğra, öteki yüzünde "duribe 10 fi Mısır 1277" yazısı vardır. "10", saltanatının 10. yılını işaret etmektedir. Fakat bu istisna bir örnektir. Nikelin asıl ve yoğun kullanımı V. Mehmed Reşad (1909-1918) ile olmuştur. Nikel sikkelerin bir yüzünde tuğra ile birlikte "Hürriyet, Müsavat, Adalet" sözcükleri yazılıdır. Öteki yüzde ise değeri gösteren rakam, "Devlet-i Osmaniye" yazısı, cülus yılı ve darp yeri yazılıdır.

Osmanlı hanedanının son padişahı VI. Mehmed Vahdeddin (1918-1922) zamanında 500, 250, 50 ve 25 kuruş değerinde altın; 20, 10, 5 ve 2 kuruşluk gümüş; 40 paralık nikel sikkeler basılmıştır. Sikkelerin hepsinin ön yüzünde padişahın tuğrası, arka yüzünde "azze nasrühu" yazısı ile darp yeri ve cülus tarihi (H. 1336) yazılıdır. Vahdeddin zamanında yalnızca Kostantiniye'de sikke basılmıştır.

Buraya kadar Osmanlı padişahları ve dönemlerinde basılan sikkeler anahatlarıyla verilmeye çalışıldı. Bundan sonra biraz da Osmanlı Devleti'ndeki sikke taşıyıcıları, darp teknikleri, darphaneler ve kalpazanlık meselelerine değinilecektir.

Tağış, sikkenin içindeki değerli metal miktarında, devlet lehine, bir azaltma yapılması demektir. Yukarıda ilk önemli taşıyıcıların II. Mehmed döneminde yapıldığını söylemiştik (Aykut 1987, s. 274-280). 19. yüzyılın ilk yarısında, 1808-1830 yılları arasında, altın sikke 35, gümüş ise 37 kez taşıyıcı uğramıştır. Bu dönem Osmanlı tahtında II. Mahmud'un olduğu dönemdir. O zamana kadar yapılan taşıyıcılarda yeniçerilerin muhalefeti ile karşılaşılıyordu. II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kapattıktan sonra taşıyıcıların karşısındaki muhalefet de bir ölçüde kırılmış oluyordu (Pamuk 1999, s. 215 vd.). Os-

manlı padişahları her yeni akçe bastırdıklarında "gümüş yasakları" çıkararak eski akçelerin kullanılmasını yasaklamışlardır (Aykut 1987, s. 260). Tedavüldeki eski sikkelerin darphanelerde toplanıp, bunların yerine yenilerinin tedavüle çıkarılmasına "sikke tecdidı" (sikkelerin yenilenmesi) denmekteydi (Aykut 1987; Pamuk 1999, s. 39, 54). Zaman içerisinde akçenin gerek ayar ve ağırlığının düşürülmesi ve gerekse altın sikke karşısında değer kaybetmesi, devleti sikke tashihleri yapmaya zorlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1589, 1600, 1618, 1624, 1640 ve 1844 yıllarında sikke tashihlerinin yapıldığını biliyoruz (Aykut 1991, s. 350; Pamuk 1999, s. 150, 208).

Sikke basımında ilk darp makinesi günümüzden ancak üçyüz yıl önce (17. yüzyıl) Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihe kadar sikke basımı elle yapılmıyordu: Alt kalıp üstüne konulan sikke pulunun üstüne üst kalıp yerleştirilir ve üzerine çekiçe vurularak darp işlemi gerçekleştirilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda da sikke basımı bu şekilde yapılmaktaydı. "Kefçe" adı verilen bölümde eritilen maden, kalıplara dökülerek sikke pulu elde edilirdi. "Sikkegen" adını taşıyan ustalar sikke kalıplarını hakkerlerdi. "Sikkezen" ise sikke pulunu kalıplar arasına yerleştirerek darp işini gerçekleştiren usta idi. Sikke basıldıktan sonra "ağartmacı", "rugâlcı", "cilâcı" ya da "perdahçı" adını taşıyan görevliler parlatma işini yapıyordu (Dölen 1996, s. 80).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Abdülmecid döneminde balansiye (1842) ve pres (1853) yöntemi ile sikke basılmaya başlanılmış; V. Mehmed Reşad döneminde yurt dışından yeni pres makineleri getirilmiştir (1911). Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi darphanesi olan Darphane-i Âmire'de (Devlet Darphanesi) sikkegen, sikkezen, sayıcı, sebikeci, vezneci, cilâcı, yassılayıcı, perdahçı gibi doğrudan sikke basımıyla uğraşan ustalar çalışıyordu. Ayrıca darphane yönetiminden sorumlu kâtip, sikkezenbaşı ve sahib-i ayar olarak adlandırılan memurlar da görev yapıyorlardı (Dölen 1994, s. 551-552; Sakaoğlu 1996, s. 69).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, imparatorluk sınırları dahilinde yüzden fazla darphane faaliyet gösteriyordu (Erüreten 1985). İstanbul'un fethinden önce Anadolu'daki önemli darphaneler arasında Bursa, Edirne,

Ankara, Amasya, Karahisar, Trabzon, Konya, Diyarbekir ve Kars'ı sayabiliriz. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u (Konstantinopolis) ele geçirmesinden sonra Osmanlı sikkeleri burada da basılmaya başlanmıştır. Fatih'in ilk altın sikkesi de 1477'de (H. 882) İstanbul'da basılmıştır. Osmanlı sikkelerinde genel olarak İstanbul yerine Kostantaniye/Kostantiniye adı kullanılmış ve son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahdettin'in (1918-1922) bastırıldığı sikkelere kadar devam etmiştir. "İslâmbol" yazısı ise ilk kez III. Ahmed (1703-1730) ile görülmeye başlamış ve I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında da (yaklaşık 100 yıllık bir süre) kullanılmıştır. Ancak bu süre zarfında Kostantiniye adı da kullanılmaya devam edilmiştir. Yalnızca İslâmbol adının kullanıldığı dönem, III. Selim dönemidir. Sonra IV. Mustafa ile birlikte tekrar Kostantiniye tercih edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru darphaneler birer birer kapanmış, sikke basımı esas olarak İstanbul'daki Darphane-i Âmire'de (Devlet Darphanesi) sürdürülmüştür. Altın sikke yalnızca Darphane-i Âmire'de basılmıştır. Topkapı Sarayı'nın avlusunda, Aya İrini Kilisesi bitişiğinde bulunan bu tesis 1967 yılına kadar madeni para darphanesi ve damga matbaası olarak kullanılmıştır (Geniş bilgi için bkz.: Sakaoglu 1996 ve Dölen 1994 ve 1996). Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde (s. 565) darphanede kalpazanlık yapanların ellerinin kesildiğini, sikke basanların binaya giriş ve çıkışta kontrol edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde kalpazanların ya idam edildiklerine ya ellerinin kesildiğine ya da kürek cezası verildiğine ilişkin hükümler vardır (Ender 1996). 16. yüzyıla ilişkin el kesilmesi hükümlerinden birinde "Alâ-ıye kazasından mazûl Aliyüddin nam kadının, teftişi sırasında eşyası muayene olunurken kırk sekiz haneli bir para kalıbı ve bazı gümüş sikkeler bulunduğu bildirilmekle" ve "merkumun elinin kesilmesi" emredilmektedir. Bir başka hükümde ise "Kefe'de yeni akçe kesmeye başlandıkta birçok kalpazan zuhur ettiği ve birtakım derdest edildiği bildirilmekle toprak kadıları marifeti ile teftiş edip cürmü sabit olanların birer ellerinin kesilmesi" emredilmektedir. 19. yüzyıla ilişkin ölüm ve kürek cezasına ilişkin hükümlerden bazıları arasında "Borçlu olduğu Margarit'e yaldızlı beşliği bilerek altın diye veren

Yani'nin sahte beşlikler boynuna takılarak Parmakka-prı'da asılması ve yaldızlayanların küreğe konulmaları..." hükmü ve "Fener'de Katerina'nın hanesinde bulunan kalb rubiye, yüzlük altınlar ile demir el aleti nedeniyle Kalpazan Sarıgezli Tanaş ile Anadoluhisarı'nda bakkal Konstantin'in idam ve arkadaşlarının küreğe konulmaları..." hükmü vardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk madeni paraları 1924 yılının Ağustos ayında basılmaya başlanmıştır. Bu paralar üzerinde halen eski yazı ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi vardır. Yeni harflerle ilk madeni paraların basımı ise 1934 yılına rastlar.

Buraya kadar sikke olarak adlandırılan madeni paraların Osmanlı öncesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyri göz önüne serilmeye çalışıldı. Konuyu bitirmeden önce günümüz para sisteminde itibari değere haiz ödeme araçları arasında (çek, senet ve kredi kartları dışında) önemli bir yere sahip olan kağıt para konusuna değinmek yararlı olacaktır. Bugün bildiğimiz ve kullandığımız anlamda (yani resmi olarak tedavül amacıyla basılmış ve geçerlilik tarihi taşımayan) ilk kağıt para ise Çinliler tarafından kullanılmış olup, ilk Çin kağıt parası, 1189'da Jin tarafından bastırılmıştır (Williams, ed., 1997, s. 149). Bu yüzden kağıt paranın icadını Çinlilere atfetmek yanlış olmayacaktır. 13. yüzyılda yaşayan Venedikli tüccar Marco Polo, uzun süre tedavülde kalan ve bu nedenle eskiyen ya da yırtılan Çin kağıt paralarının darphaneye götürüldüğünde %3 ekşiğine yenisiyle değiştirildiğini anlatmaktadır (Williams, ed., 1997, s. 149). Avrupa'da ise kağıt paranın kullanımı 17. yüzyıldan önce değildir. Avrupa'daki ilk kağıt para İsveç'teki Stokholm Bankası'nca 1661'de basılmıştır (Anderson 1980, s. 243). Kağıt paranın 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki kullanımının ardından, 19. yüzyıl ortasına yakın bir tarihte de Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanmıştır.

Çinlilerden hemen sonra Moğollar da, Yuan hanedanı (1206-1367) döneminde kağıt para kullanmışlardır (Aykut 1992, s. 25). Moğol hanı Kubilay Han 13. yüzyılın ikinci yarısında iki kere kağıt para emisyonuna başvurmuştur. Bunların üzerinde görevlilerin isimleri ve damgaları bulunurdu. Miladi 1330'da Çin'i ziyaret eden seyyah İbn Batuta bu ülkede alış-verişin dinar ve dirhem ile değil kağıt parçaları aracılığıyla olduğunu; ...bir kim-

senin kağıt paraları yırtıldığı vakit bunları darphaneye benzer bir yere götürüp yenisiyle değiştirildiğini söylemektedir. Uygurlar ise XI. yüzyılda kumaş parçalarının üstüne mühür basarak para yerine kullanıyorlardı (Akyıldız 1996, 18-19).

Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt paranın kullanılmaya başlaması ancak 19. yüzyılın ortalarına doğrudur. Piyasadaki değerli metalden basılmış sikkeleri temsilen basılan kağıt paraya Osmanlılar *kaime* demişlerdir. Kaimenin, her ne kadar hazinedeki altın ve gümüş sikkelerin miktarına göre ve onların karşılığında piyasaya sürülmesi düşünülmüşse de, asıl işlevi iç borçlanmanın ve genel olarak malî sorunların aşılmasına yönelik olmuştur; doğrudan tedavül işlevi olmadığı gibi, -birinci ve ikinci kaime uygulamalarında- hazinede karşılığı da mevcut değildi. Kaime'nin çıkartılmasında en önemli faktör devletin ekonomik ve siyasal açıdan içinde bulunduğu krizdir. Osmanlı Devleti'nde üç defa kaime uygulaması olmuştur (Akyıldız 1996). 1840'daki ilk uygulamada, kaimeden, Tanzimat reformları ve Kırım Savaşı'nın finansmanında yararlanılmıştır. Devlet kaimeye ilginin olması için, onları %12,5 faizle piyasaya sürmüştür. Diğer bir deyişle, kaimeyi elinde bulunduran kişi değeri-

nin üstünde bir gelir elde edebilecekti. Ancak yine de halk, kaimeyi benimsememiştir. Fakat daha sonra çıkarılan kaimelerde faiz yoktur. Tedavül güçlüğü ve kalpazanlık olaylarının sık vuku bulması üzerine kaimelerin tedavülü giderek yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmış ve 13 Temmuz 1862 tarihinden başlayarak iki aylık bir süre içinde de piyasadan toplanmıştır. Bundan böyle alışverişte yegane ödeme aracı metal sikkeler olmuştur. İkinci kaime uygulaması 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansmanı için devreye sokulmuştur. Bu kez kaimelere seri numarası da vurulmuştur; herhangi bir faiz de söz konusu değildir. İkinci uygulamada basılan kaimeler, savaşın bitiminden sonraki beş yıl içinde piyasadan çekilmiştir. Üçüncü ve son kaime uygulamasının nedeni Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı ile ilgilidir. Üçüncü uygulamanın ilk ikisinden en önemli farkı, karşılığı olmasıydı. Ancak, bu son kaimeler, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı günlerde bir türlü piyasadan çekilememiş ve bu iş, Osmanlı mirasını devralan Türkiye Cumhuriyeti'nce yapılmıştır. Kaimeler ancak, Cumhuriyet'in ilanından beş yıl sonra, 4 Eylül 1928'de tamamen tedavülden kaldırılmıştır (Akyıldız 1996, s. 248).*

* Metnin tamamını gözden geçiren sayın Prof. Dr. Nezih Aykut ve sayın Günay Paksoy'a teşekkür ederim.

1 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Env. no. DN. 1081. Ayrıca bkz.: Yapı

Kredi, 1995, no: 1.

2 Dönemin sikkeleri için bkz.: Ölger 1968.

3 Tartışma için bkz.: Ölger 1968, s. 51-52 ve Artuk 1965, s. 631.

KAYNAKLAR

- Akyıldız 1996: A. Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para*, İstanbul 1996.
- Anderson 1980: V. Anderson, "Paper Money", *Coins. An Illustrated Survey 650 BC to the Present Day* (Ed. M. J. Price), Hamlyn, London, New York, Sydney, Toronto 1980, s. 243-249.
- Artuk 1965 : İ. Artuk "Sikke", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul 1965), s. 621-640.
- Artuk 1972 : İ. Artuk, *Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler*, Ankara 1972.
- Artuk 1980 : İ. Artuk, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Temmuz 1977*, Ankara 1980, s. 27-33.
- Artuk, İ. C., 1974: İ. Artuk-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşbirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c. II, İstanbul 1974.
- Artuk, İ. C., 1993: İ. Artuk - C. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Kitabevi, İstanbul 1993.
- Ayut 1987: N. Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 13 (1987), s. 257-297.

- Ayut 1991: N. Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991, s. 343-360.
- Ayut 1992: T. Aykut, *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- Broome 1985: M. Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, Seaby, Londra 1985.
- Dölen 1994 : E. Dölen, "Darphane", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul 1994), s. 551-552.
- Dölen 1996 : E. Dölen, "Darphane-i Âmiri", *Dünya Kenti İstanbul* (Ed. A. Batur), Habitat II, Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 78-86.
- Ender 1996 : C. Ender, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'ndeki Nümismatik İle İlgili Belgeler Kataloğu*, Türk Nümismatik Derneği, İstanbul 1996.
- Erişiren 1985: M. Erişiren, "Osmanlı Akçeleri Darphane Yerleri", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni* 17 (1985), s. 12-21.
- Evliya Çelebi: *Seyahatname*, c. 1, İstanbul, H. 1324 (=M. 1906).
- Hasluck 1921: F.W. Hasluck, "The Levantine Coinage", *NC* (1921), s. 49-52.
- İnalçık 1954: H. İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954.
- Ölger 1968: C. Ölger, *Yıldırım Bayezid'in Oğullarına Ait Akçe ve Mangırlar*, İstanbul 1968.
- Ölger 1970: C. Ölger, *Sultan Mahmud II. Zamanında Darphane Edilen Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1970.
- Ölger 1975: C. Ölger, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, İstanbul 1975.

- Ölçer 1978: C. Ölçer, *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1978.
- Ölçer 1979: C. Ölçer, *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1979.
- Pamuk 1999: Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Pere 1968: N. Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968.
- Sahillioğlu 1992: H. Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mine", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (Ed. E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1992, s. 261-281.
- Tekin 1996: O. Tekin, "Aşağı Anzaf (Van) Kazısından İslami Kontmarklı Bir Bizans Sikkesi" *Toplumsal Tarih* 36 (Aralık 1996), s. 48-50.
- Tekin 1998: O. Tekin, "Mersin Müzesi'ndeki Bir Grup Leeuwendaalder", *Adalya II* (1998), s. 267-268.
- Williams, ed., 1997: J. Williams, (ed.), *Money. A History*, British Museum Press, Londra 1997.
- Wilski 1984: H. Wilski, "Venedik Dükka Altınlarına Osmanlılar Tarafından Vurulan 'Sah' Damgası", *Türk Numismatik Derneği Bülteni* Bülten 13 (1984), s. 4-18.
- Yapı Kredi 1995: *Saltanatın İki Yüzü: Yazı ve Tığra*, Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 4 (Ed. Ş. Şentürk-B. Johnson), İstanbul 1995.

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİNDE KALPAZANLIK FAALİYETLERİ

DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

İnsanların toplu olarak yaşadığı her yerde, toplum hayatının ve insanların yaratılışlarından kaynaklanan bazı özellikler sebebiyle bir takım olumlu veya olumsuz olaylar yaşanmıştır. İnsanlar, yaratılışlarında kendilerine verilen maddî ve manevî özellikleri sebebiyle bazı ferdî davranışlar ortaya koyabilmektedirler. Bu davranışlar; yemek-içmek, uyumak, gülmek, ağlamak, sevmek, sevilme, korunmak, beğenilmek, kin, nefret, merak, öğrenmek, hırs, vs. gibi fitrî duygulardır. Bu duygulardan çoğu toplumu derinden etkileyecek tesirler bırakmaz. Ancak karnını doyurmak, emniyetini sağlamak, neslini devam ettirmek, hırs, kin, nefret gibi duygular önemli tarihî olayların meydana gelmesine sebep teşkil edebilirler.¹ İnsanların kendilerine yaratılıştan verilen bu duyguları sebebiyle bazen devletin suç olarak kabul ettiği ve toplum tarafından kabul görmeyen davranışlar gösterdikleri sosyolojik bir gerçektir. Bu olumsuz davranışlar; cinayet, cürüm, sahtekârlık, hırsızlık, yolsuzluk, iftira ve benzeri şekillerde kendini göstermektedir. Sahte para basımı veya kesimini de bu kabil olaylar şeklinde değerlendirebiliriz.

Mübadele aracı olan paranın kesiminin devlet tarafından yapılması iktisadî bir zorunluluktur. Ancak bütün toplumlarda zaman zaman bazı kişiler tarafından *kalp para* olarak adlandırılan paraların piyasaya sürüldüğü de bir gerçektir.

Konunun detaylarına girmeden önce terminoloji üzerinde kısaca durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kalpazan: Kalp para yapan kişi hakkında kullanılan bir tabirdir. Yalancı ve güvenilmez anlamı da vardır.²

Kallâb, Kalpzen, Sikkezen, Zebânzedî: Osmanlı vesikalarında; taklit akçe veya diğer madenî paraları yapanlar hakkında kullanılan tabirlerdir.

Kalp Akçe: Akçenin taklidi olarak yapılan para hakkında kullanılır bir tabirdir. Daha sonradan madenî paraların her çeşidinin kalpına bu isim verilmiştir.³ İçinde bulunması gereken madenden başka madenler bulunan akçeye *kızıl* veya *mağışlı akçe* de deniliyordu.

Araştırmanın kaynakları büyük ölçüde *mühimme defterleridir*. İnceleme dönemimizle ilgili 75 mühimme defteri taranmış ve kalpazanlık faaliyetleri ile ilgili bulunan 40 defterdeki 159 hükümden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra dönemin önemli klasik kaynaklarından olan *Tarih-i Selânikî* den de yer yer istifade edilmiştir.

Mühimme defterleri, Divân-ı Hümâyûn'da alınan ve Reisi'l-küttâb tarafından önemli addedilen kararların kaydedildiği defterlerdir. Bu sebeple, incelediğimiz döneme ait bütün kalpazanlık faaliyetlerini tam olarak yansıtmayabilirler. Ancak kalp akçe kesiminin iktisadî hayatta yarattığı olumsuz tesirler devletin bu konuya hassasiyetle yaklaşmasını gerektirdiği için olayların büyük oranda Divân-ı Hümâyûn'a intikal ettiği de muhakkaktır. Bu meyanda 140'ın üzerinde olay tespit edilmiştir. Bu sayı yaklaşık 40 yıllık bir dönem hakkında değerlendirme yapmak için yeterlidir diye düşünüyoruz.

I- XVI. YÜZYILDA KALPAZANLIK OLAYLARININ GÖRÜLDÜĞÜ YERLER

Mühimme defterleri ve klâsik kaynaklardan tespit ettiğimiz kalpazanlık olaylarının sayısı 143'dür. Bu olaylar devletin çeşitli bölgelerinde görülmekle beraber yo-

ğun olarak darphâne ve madenlerin bulunduğu yerlerde olmuştur.

Kalpazanlık faaliyetlerinin meydana geldiği bölgeler şunlardır:

Edirne, İzvornik, Tire, Vidin, Üsküp, Sofya, Bursa, Tokat, Srebreniçe, Çankırı, Novaberde, Hezargrad, Alacahisar, Şumnu, Semendire, Rusçuk, Köstendil, Niğbolu, Selanik, İstanbul, Siroz, Ankara, Tatarbazarı, Belgrad, Rodnik, Sirem, Öziçe, Kavala, Yenişehir, Niş, Vulçitrin, Manastır, Canik, Pirlepe, Samakov, Galata, Gelibolu, Karı pazarı, Balyabadra, Artukabâd, Satılmış, Ayasluğ, Kastamonu, Milas, Erzurum (Canica), Kula, Burdur, Saruhan, Tırhala, Havza, Manisa, Keçiborlu, Sart, Bergama, Tosya, Kavak, Prizren, İzlâdi, Saray, Sönbeke, Erim, Geyve, Balıkesir, İskilip, Kemer, Gönan, Kratova, Çubuk, Tımişvar, Borlu, Yaviçe, Radoscuk, Karahisar, Beyşehir, Yalvaç, Ohri, Avşar, Uluborlu, Sivas, Amasya, Hüseyinabâd, Merzifon, Zile, Turgud, Mecidözü, Bağdad, Sorgun, Görice, Blasnice, Haleb, Silindi, Hamid, Misvili, Ruscuk, Kıbrıs, Narde, Dobrovnik, Çirmen, İznik, Zağra, Yalakabâd, Küre, İznikmit, Diyarbekir, Çorum, Nevrekop, Vize.

Görüldüğü üzere, kalpazanlık olayları Orta ve Batı Anadolu ile Rumeli'de yoğunlaşmıştır. 143 olay bu 108 yerde meydana gelmiştir.⁴ Darphâne bulunan yerlerden Üsküp'te 13, Edirne'de 10, Novaberde'de 7 ve Bursa'da 6 kalpazanlık olayı tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Selânik, Erzurum, Alacahisar ve Kratova da olayların sıkça görüldüğü yerler olarak göze çarpmaktadırlar.

II- KALP PARA KESİMİ

XVI. yüzyıl dünyasında madenî para rejimi uygulandığı için, kalpazanlık faaliyetleri madenî para rejimine göre şekillenmiştir. Zira uygulanan para rejimine göre kalpazanlık faaliyetleri de farklılık göstermektedir.

Osmanlı para sisteminin esasını teşkil eden akçe gümüşten imal ediliyordu. 1 akçenin ağırlığı ise devletin aldığı kararlara göre tespit ediliyordu. Akçenin ağırlığının tespitinde daima 100 dirhem (1 dirhem= 3.25gr.) esas alınıyordu.

Kalpazanlar, kalp para kesiminde çeşitli usuller uyguluyorlardı. Bunlardan birincisi ayarı düşük ve içinde bulunması gereken miktar kadar gümüşün bulunmadığı

paralar imal etmektir. Bu tür kesilen akçelerin içerisinde bakır oranı fazla olduğu için *kızıl akçe* olarak anılıyordu.⁵ Aynı şekilde altın paraların içerisine gümüş katılarak *gümüş altın* denilen kalp altınlar da kalpazanlar tarafından yapılıyordu. Bunlara *haric altın* da deniliyordu.⁶

Bakırla karışık *akçe* veya gümüş karışık *altın* paraların, belli bir kimyasal bilgi ve teknoloji gerektirdiği için büyük ölçüde devlete ait darphânelerde görevini suistimâl eden darphâne görevlileri tarafından kesildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı darphânelere sıkça baskınlar yapılarak kesilen paralar inceleniyordu. Ayarı bozuk akçeler keselere konulup mühürlenerek merkeze gönderilir veya aynı darphânede düzgün bir şekilde yeniden kesilirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Novaberde, Üsküb, Kratova ve Edirne darphânelerinde ayarı bozuk akçe kesimine sıkça rastlanmıştır. Bunlardan Novaberde Darphânesi'nin oldukça kötü bir şöhrete sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁷ 1582 yılında bu darphânenin merkeze getirilmek için Hüseyin Çavuş tarafından teslim alınan akçelerin incelenmesi sonucu bir kısmının %50, bir kısmının ise %100 oranında bakır ihtiva ettiği anlaşılmıştır.⁸

Ayarı bozuk, yani içinde gümüşten başka madenlerin bulunduğu akçeler bu işi sanat veya meslek edinmiş kalpazanlar tarafından da yapılabilirdi. XVI. yüzyılın sonunda oldukça yaygın bir hal alan bu faaliyetlere ulûfe sahibi devlet görevlileri de alet oluyorlardı. 1599 yılında Selânik'te mevâcib alan görevliler ellerindeki *sağ akçeyi* hemen kalpazanlara satıyor ve yerine ayarı düşük kalp akçe alıyorlardı. Kalpazanlar topladıkları akçeleri eriterek 1 dirhem gümüşten içine bakır ve kalay karıştırarak 17-16 akçe kesiyorlardı. Topladıkları akçeler ise 1 dirhem gümüşten, 8 akçe olarak kesiliyordu. Bu yolla piyasa ortamına sürülen akçeler %100 oranında düşük ayarlı idi.⁹ Bazı kalpazanlar kestikleri kalp paralarındaki yabancı maddelerin belli olmaması için az miktarda katıyorlardı. Mesela 1574 yılında Üsküb'de yakalanan kalpazan Kula: "*ben on guruşa yirmi dirhem miktarı bakır katarım asla belli değildir*" diyerek itirafta bulunmuştur.¹⁰

Kalp akçe veya para kesiminde en çok başvurulan metot ise *kırkık akçe* veya eksik ağırlıklı para kesimi şeklinde oluyordu.

Kalpazanlar, ellerine geçirdikleri akçelerin etrafını kırarak elde ettikleri gümüşten eksik ayarlı yeni paralar keserek piyasaya sürüyorlardı. Etrafı kırkık akçeler ise piya-

sa ortamında büyük bir kargaşa ortamının doğmasına sebep oluyordu.¹¹

1579 yılında akçenin vezni 100 dirhem gümüşten 450 akçedir. Ancak Edirne'de mevâcib ödemeleri için nâzır-ı emvâl tarafından verilen akçelerin 1100 tanesinin 100 dirhem geldiği tespit edilmiş ve bu akçeler toplatılarak iyi akçe kesimi için darphâneye teslim edilerek aradaki fark nâzır-ı emvâl olan Mehmet'ten tahsil edilmiştir.¹²

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, gerek kırpık gerekse taklit akçeler piyasa ortamına fazlası ile girmiş ve III. Murad döneminden itibaren devlet de *mağsûş* (zuyûf) akçe çıkarmaya başlamıştır. Bu durum esas mübadele sikkesi olan akçenin kıymetini büsbütün karasız bir hale getirmiştir.¹³

III- KALP PARANIN ÇEŞİTLERİ

Kalpazanlar tarafından takliti yapılan paralar piyasa ortamında kullanılan paralardır.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde resmî mübadele sikkesi akçedir. Ancak akçeden büyük olan ve yine gümüşten yapılan *para*, *şâhî* ve *guruş* ile *altın* veya *flori* de mübadele aracı olarak piyasada kullanılmaktadır.

Mevcut kaynaklarımıza göre, kalp para kesimi veya taşışından en çok akçe etkilenmiş ve kalpazanlık faaliyetleri bu para üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak para, guruş, şâhî (Mısır Şâhîsi)¹⁴ ve altının da kalp olanları piyasaya sürülmüştür.

IV- KALP PARALARININ KESİLDİĞİ YERLER

Kalp paralar; darphânelerde, köy, mahalle veya çiftlik evlerinde, dükkânlarda, ormanlarda, sarp dağlardaki mağaralarda ve madenlerde kesiliyordu.

Darphâne görevlileri kalp para kesimini darphânelerde veya evlerinde yapıyorlardı. Meselâ, Novaberde Darphânesi'nde çalışan Süleyman ve Recep adlı görevliler kalpazanlık işini darphâne ve evlerinde yapmışlardır.¹⁵

Bir kısım kalpazanlar ise madenlerin etrafındaki ormanları ve sarp dağları kullanıyorlardı. 1572 yılında Srebrenice ve Sas madenlerinin etrafında bir hayli kalpazan türediği kaynaklara sirayet etmiştir.¹⁶ 1581 yılında Dobrovnik ve çevresinde faaliyet gösteren Osman ve Behram adlı kalpazanların ise dağlardaki mağaraları seçtiği görülmektedir.¹⁷

Kalpazanlık faaliyetinin gizlilik arz etmesi sebebiyle en çok tercih edilen yerler köy evleri veya köylerin yakınındaki çiftlik evleri olmuştur. Mesela, 1560 yılında Vize ve çevresinde kalpazanlığı meşhur olan Şeyh Nime-tullah'a sahte alıcı kılığına girilerek flori kesmesi teklif edildiğinde, ilk şart olarak bir çiftlik evi satın alınmasını talep etmiştir.¹⁸

V- KALPAZANLIK FAALİYETİNİ KİMLER YAPIYORDU?

Kalp para kesimi özel bir bilgi, eğitim ve yetenek gerektirdiği için isteyen herkes tarafından yapılamıyordu. Bu konuda en maharetli olanlar Yahudi sarraflar, darphâne görevlileri, gayri müslim kuyumcular, madenciler ve çingenelerdi. Bunların yanı sıra resmî niteliği olan dizdâr, kadı, şehir emini, tımarlı sipahi, zaim, bazarbaşı ve nâzır gibi görevliler ile kadın-erkek sivil insanların da bu faaliyetin içine girdiği görülmektedir.

Bir fikir vermesi açısından ele aldığımız 143 kalpazanlık olayının 57'sinin çoğunluğu zımmî olan sivil halk, 14'ünün darphâne görevlileri (sahib-i ayâr ve hizmetkârlar), 24'ünün Yahudi ve diğer zımmî sarraflar, 2'sinin kadı, 12'sinin demirci, çilingir ve kuyumculuk işine vâkıf çingeneler, 4'ünün eşkiyalar, 2'sinin madenciler diğer 28 olayın ise resmî görevliler ve esnaftan (ekmekçi v.s.) bazı kişiler tarafından yapıldığını belirtelim.¹⁹

Yahudi sarraflar, sağlam akçeleri piyasadan çeşitli yollarla toplayarak yeniden vezni ve ayarı düşük olarak piyasaya sürüyorlardı. Örneğin İstanbul'daki Yahudi sarraflar 1565 yılında piyasadan topladıkları ve kendilerinin imal ettikleri kalp akçeyi Ankara'da piyasaya sürmüşlerdi. Bu tür faaliyetlerin Edirne ve Selanik'te de yoğun olarak yapıldığı tespit edilmektedir.²⁰

Darphâneye gelen gümüş ve eski akçeleri eriterek 100 dirhem gümüşten *çeşni* tutturup bundan devletin tespit ettiği miktarda akçe kestiren *sahib-i ayâr* ve bu işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini denetleyen darphâne emirleri²¹ ile üstâd ve hizmetkârlar da kalp para kesimi hususunda önemli bir yer tutuyorlardı. Öyle ki, darphânelerde çalışan kalpazanlara verilen kürek, idam ve el kesilmesi cezalarından korkan Üsküb Darphânesi işçileri işlerini terk ederek kaçmış ve bu sebeple 10 Kasım 1582 tarihinde Üs-

küb Beyi'ne ve Kadısı'na yazılan bir hükümle, kendi hallerinde olanlara iyi muamele edilmesi istenmiştir.²²

Osmanlı Devleti'nde bulunan çingeneler de demircilik ve maden işleme konusunda ehil oldukları için özellikle Rumeli Eyaleti sınırları dahilinde bir çok kalpazanlık faaliyetinde bulunmuşlardır. Bu özelliklerinden dolayı bölgede meydana gelen ve faili tespit edilemeyen olaylarda potansiyel suçlu olarak addedilmişlerdir. Mesela 1575 yılında Selânik Kadısı'na yazılan bir hükümle, Selânik ve çevresinde meydana gelen kalpazanlık faaliyetlerinin faileri olarak çingeneler üzerinde tahkikat yapması istenmiştir.²³

Kadı, dizdâr, tımârlı sipahi vb. devlet görevlilerinin kalpazanlık işine bulaşması ise münferit olaydan öteye gitmemektedir.

VI- KALP PARA KESİMİNDE KULLANILAN MALZEME VE ALETLER

Kalpazanların yakalanmaları sırasında ele geçen malzemeler, para kesiminde kullandıkları aletler ve yapılmış malzemesi hakkında da bilgi vermektedir. Bu alet ve malzemeler tabii olarak darphâne ve kuyumcu aletleri ile kesilecek paranın madeni ve içerisine katılacak diğer madenlerdir.

Kalpazanların evlerinde veya kesim işini yaptıkları diğer mahallerde ele geçen alet ve malzemeden tespit edebildiklerimiz şunlardır:²⁴

Kuyumcu körüğü, Örs, Çekiç, Demir tava, Pota, Berende, Per-gâr, Per-gârlı kalp çubuklar, Çaşnı (Paraların kesimine hazırlanan maden), Akçe, altın veya gürüş kalıpları, Çeşitli madenler (gümüş, bakır, kurşun, kalay, altın), Makas, Kuyumcu toprağı.

VII- KALP PARANIN PİYASAYA SÜRÜLMESİ

Kalpazanlar tarafından imal edilen veya kırılan akçeler çeşitli yollarla piyasaya sürülüyordu.

Yahudi ve diğer zımmî kuyumcular piyasadaki saf gümüş akçeleri toplayıp yerine zayıf akçeleri piyasaya sürüyorlardı. İstanbul ve Edirne'de oturan Yahudilerden bir kısmı 1565 yılında Rumeli tarafından haraç toplayıp gelen mültezim ve mübaşirlerle anlaşarak, bu görevliler şehre girmeden karşılayıp mühürlü akçe yüklerini çözdürek bir miktar fazlası ile satın alıp düşük ayarlı altın, gürüş ve

hatta kalp akçe veriyorlardı. Yahudiler aldıkları bu iyi paraları kırarak çıkan parçaları kendilerine kâr olarak saklıyor, kırkık akçeleri ise Bursa ve Ankara gibi geniş mübadele muhitlerine göndererek piyasaya sürüyorlardı.²⁵

Kalpazanlar kestikleri kalp paraları bizzat kendileri piyasaya sürmeyi mahzurlu bulup, bu işi *harcidiciler* olarak adlandırılan ve genellikle Yahudi veya diğer zımmî esnaf ve kuyumcular vasıtasıyla gerçekleştiriyorlardı. Meselâ, 1565 yılında Selânik'te yakalanan Manol, Laskari, Hristol ve Todoro adlı zımmîler akçeyi kendilerinin kestiğini bir kısım Yahudilerin ise bunları piyasaya sürdüklerini ifade etmişlerdir.²⁶

Herhangi bir suretle eline kalp akçe geçen halk da bu paraları vergi ödemeleri sırasında görevlilere vererek piyasaya ve hazineye girmesine vesile oluyorlardı. 1565 yılında Rodnik ve Öziçe kazalarının adet-i ağnam vergisinin toplanması sırasında kalp olduğundan şüphelendiği için bazı akçeleri kabul etmeyen İbrahim adlı mübaşirin odası reaya tarafından basılarak tehdit edilmiş ve bu işi soruşturan Rodnik Kadısı'na da zorla akçelerinin saf olduğuna dair kağıt imzalatmışlardır. Bu işten son derece rahatsız olan Rodnik Kadısı merkeze arz yazarak bundan sonra bu vilâyette kadılık yapmasının imkânsız olduğunu belirterek başka bir kadılığa tebdilini rica etmiştir.²⁷

Aynı şekilde 1582 yılında İzvornik Sancağı'ndaavarız ve harâc toplanması sırasında yine kalp akçelerin görevlilere teslim edilmeye çalışıldığı görülmüştür.²⁸

Darphâne görevlileri tarafından kesilen kalp akçeler ise Hazine-i Amire'ye gönderiliyor, eksik akçeden kalan gümüş ise kendilerine kâr olarak kalıyordu. Bu durum özellikle mevâcib ödemeleri ve merkezde yapılan tahkikat sırasında anlaşılıyordu. Erzurum'a bağlı Canice Kasabası Darphânesi'nde kesilen akçelerin küçük olması ve bu darphânenin teftişinin güç olması sebebiyle, 1574 yılında Canice Darphânesi'nin Erzurum şehrine nakli kararlaştırılmıştır.²⁹

Kalp paranın piyasaya sürülmesi zaman zaman bizzat mevâcib alan resmî görevlilerin aracılığı ile de gerçekleşiyordu. Meselâ, 1599 yılında Selânik'te mevâcib olan görevliler aldıkları saf akçeleri hemen kalpazanlara götürerek satmışlar, kalpazanlar da 1 dirhemi 8 akçe vezninde olan bu akçeleri eriterek içine bakır ve kalay karıştırıp dirhemi 16-17 akçe vezninde keserek piyasaya sürmüşlerdir.³⁰

Kalp para harcidicileri ellerindeki paraları çarşı-pazar esnafına vererek bilinen en basit yolu da kullanıyorlardı. 1566 yılında Vulçitrin'de görülen kalp akçenin nereden geldiği hususunda yapılan araştırmada, esnafa, pirinç pazarında sattıkları mallarına karşılık olarak verildiği tespit edilmiştir.³¹

Kalpazanlar tarafından yapılan ayarı düşük akçeler, halk tarafından rağbet görmüyor da değildi. 1573 yılında Karaman'da kalp akçe kesen Kütahya Çeribaşısı'nın hizmetkârı Yahya, 2000 iyi akçeye 5000 kalp akçe veriyor ve bu gayri meşru alış-veriş büyük itibar gösteriliyordu. Durumun iyice yaygınlaşması üzerine merkezden gönderilen İsa Çavuş vasıtasıyla tahkikat yapılması ihtiyacı hissedilmişti.³²

VIII- KALPAZANLIK FAALİYETLERİNİN İKTİSADÎ HAYATA OLUMSUZ TESİRLERİ

Mübadele aracı olan paranın devletin tespit ettiği evsafıta kesilmemesi, madenî paranın gerçek değerinin esas alındığı dönemlerde, iktisadî hayatta birçok olumsuz durumun doğmasına sebep oluyordu. Devletin akçeye, diğer altın ve gümüş sikkeler karşısında takdir ettiği değer, resmî rayiç idi. Bu değer; reaya-devlet ilişkilerinde vergi ödeme ve devlete mecburî mal satımlarında geçerliydi. Ticarî hayatta ise akçe hep değerinin altında muamele görüyordu. Bunun en önemli sebebi, piyasada fazla oranda resmî değerinin altında olan kalp paranın bulunması idi.³³

Devlet vergi tahsilatı sırasında zarara uğramamak için reayadan mutlaka iyi akçe toplamak zorunda idi. Reaya ise ellerindeki kalp akçeleri vergi toplayanlara kabul ettirmenin çabası içindeydi. Bu durum tabii olarak reayanın müşkülâta düşmesine sebep oluyordu. 1574 yılında kalpazanların Erzurum tarafında kalp akçe tebdil etmeleri sebebiyle cizye, avarız ve diğer vergilerin tahsili sırasında reaya *sahib akçe* bulmakta büyük bir sıkıntı içerisinde düşmüştür.³⁴

Reaya sadece vergi tahsili sırasında da bu işten zarar görmüyordu. Çünkü kalpazanlık faaliyeti görülen yerlerde eski akçe hemen yasaklanıyor ve gümüş arayıcıları (yasakçıları) tarafından kontrol edilen gümüş yasağı bu madenin ticaret eşyası olarak kullanılmasını imkansız kılıyordu. Bu sebeple herkes elindeki eski akçelerini darphâneye getirip yeni akçeye çeviriyordu. Yeni akçe kesimi sı-

rasında kendi arzuları ile eskisini yenisi ile değiştirdiklerinde vezin değişikliği ve yeni damgalama sebebiyle %10-14 kayba uğruyorlar, akçeleri ellerinden yakalanmak suretiyle alınırsa bu kayıp %40-55'i buluyordu.³⁵

Kalp akçenin hazineye herhangi bir yolla girmesi ise devleti büyük zarara sokuyordu.

Kalp paranın piyasaya sürülmesi, devlet ana parasının değerinde özellikle altın ve eşya fiyatları itibarıyla, büyük bir karışıklık ortamının doğmasına sebep oluyordu. 1577 yılında Saruhan ve Aydın taraflarında tedavüle yarar akçe bulunmaması, bu bölgede altının 70, guruşun ise 50 akçe üzerinden değer görmesine sebep olmuştur. Bu durumun yaygınlaşması darphâne müfettişi ile Saruhan ve Aydın sancaklarında olan kadılarına yazılan 1 Ekim 1579 tarihli hüküm ile düzeltilmeye çalışılmış ve kırkık akçenin tedavülden men edilip yeni akçe kestirilmesi istenerek altın ve guruşun gerçek değerleri olan 60 ve 40 akçe üzerinden işlem görmesini sağlamaları emredilmiştir.³⁶

Kalp akçenin piyasada yaygın olarak bulunması eşya ve pazar mallarının fiyatının tespitinde de bir kargaşaya yol açıyordu. Bu duruma örnek olarak 1586 yılında Çirmen Sancağı'ndaki *Uzuncaova* ve *Hasköy* kazalarında kalp para nedeniyle yaşanan fiyat kargaşasını göstermek mümkündür.³⁷

IX- KALPAZANLIK FAALİYETLERİNİ ÖNLEME TEDBİRLERİ

Osmanlı iktisadî hayatını olumsuz yönde etkileyen kalpazanlık faaliyetlerini önleme konusunda devletin birtakım tedbirler alması gerekmiştir. Alınan bu tedbirleri şöyle sıralamak mümkündür:

1-Kalpazanlık Faaliyeti Gösterenlere Ağır Cezalar Verilmesi

Yapılan tahkikat ve mahkeme sonunda suçu sabit olan kalpazanlara idam, küreğe gönderme veya el kesilmesi cezası veriliyordu. Bu cezaların yanı sıra, böylelerinin malları da müsadere ediliyor yarısı hazineye yarısı darphâne amiline kalıyordu.³⁸

Darphâne eminleri sorumluluk bölgelerinin her tarafına, özellikle işlek ticaret yolları ve merkezlerine yasakçılar (gümüş arayıcılar) yollayıp, gerektiğinde yükleri, tüccar odalarını, dükkânları denetlettiriyor ve hatta şüphelendikleri evlere anî baskınlar yaparak kalp akçe,

eski akçe veya yasak gümüş yakalatıyorlardı.³⁹ Bu işe ilgili yerin sancak beyi ve kadısı da yardım ediyordu.

Herhangi bir şekilde kalp para kesimi yaptığı anlaşılan kişi ve kişiler mahkeme ediliyor ve suçları sabit olursa zikredilen cezalardan birine mahkûm ediliyorlardı. Tahkikat aşamasında merkezden gönderilen bir *çavuş* da bu işe nezaret ediyor ve suçluları suç aletleri ile birlikte maiyetine verilen yardımcı kuvvetlerle merkeze götürüyorlardı.⁴⁰ Kalp para kesiminde kullanılan aletlerin mutlaka merkeze irsâli adet idi. Suçluların kalpazanlık aletleri ve kestikleri kalp akçelerle merkeze irsâli işini gümüş arayıcılarının adamları da gerçekleştirebiliyordu.

Kalpazanlığı sabit olanlar kadın-erkek, sivil veya resmî her kim olursa olsun mutlaka hak ettiği cezaya çarptırılıyordu.

1592 yılında İstanbul'da kalpazanlık yaptıkları tespit edilen bazı kadın ve erkekler ile bu paraları piyasaya süren bir câmi imamı idam edilmiştir.⁴¹ Aynı şekilde Tırhala ve Yenişehir kazâlarında suçları sabit olan bir kalpazanlık şebekesi içinde bulunan kadınların elleri kesilmiş, bir kısmı küreğe gönderilmiş bir kişi ise idam edilmiştir.⁴²

1578 yılında Tımsıvar'da kalpazanlık yapan zımmîler ile yine aynı yıl Bursa'da akçe kırkan bir ekmekçi şâkirdinin birer elleri kesilerek cezalandırılmışlardır.⁴³ 1579 yılında Üsküp Darphânesi sahib-i ayârı, kalpazanlık işine bulaştığı için idam edilmekten kurtulamamıştır.⁴⁴

Kalpazanlık işine bulaşan, ancak idam veya el kesme cezası ile cezalandırılmaları gerekmeyenler Kıbrıs veya Mısır'a gönderilerek *kiirek* cezasına çarptırılıyordu. Mısır ve Kıbrıs'da bekletilen bu suçlular bir sefer esnasında tercih edilen ilk zümre oluyordu. Meselâ, Hindistan tarafından gelen tüccar gemilerine yönelik saldırıların önlenmesi için Mısır'dan Aden taraflarına on parça gemiden müteşekkil bir donanma gönderilmesi kararlaştırıldığında; bu gemilere öncelikle idam cezasına müstahak olmayan kalpazanlar yerleştirilmiştir.⁴⁵

2-Yeni Akçe Kesimi

Kalp paranın piyasada fazlalaşması durumunda yeni akçe kesilmesi için fermân çıkıyordu. Ancak bu işe fazla miktarda bir gümüş stoku ile girilmiyor, darphâne amiline 100.000 akçe veya biraz fazla sermaye vermekle yetiniliyordu. Yeni tespit edilen vezinde akçe kesimine

başlandıktan sonra yukarıda da dikkat çektiğimiz üzere özel kişiler ellerindeki eski akçeleri darphâneye getirerek yenisi ile değiştiriyorlardı.

Bu değişim ile devlet iki yönlü bir fayda temin ediyordu. Bir yandan siyâsî hakimiyet sembolü olan sikkeleme yani damgalama hakkını kullanarak para kesimi işini darphânelerinde yaptırıp piyasada dolaşan paraların sabit bir ağırlıkta olmasını sağlamakta; diğer yandan ise yeni akçe kesimi sırasında bir çeşit vergi almak yoluyla kazançlı çıkmaktaydı. III. Murad devrinden itibaren devletin de *mağşûş akçe* kesmeye başlaması akçe denilen esas mübadele sikkesinin piyasadaki değerinin büsbütün kararsız bir hale getirmiştir.⁴⁶

Amerika'dan gelmiş gümüşün, *guruş* diye İspanya'da ya da Orta Avrupa'da basılmış kaba paralar halinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne yoğun bir şekilde sokulması ve *mağşûş akçe* kesilerek, bolluğuyla zaten değerinden yitirmiş gümüşün paralardaki ağırlığının azaltılması, iktisadî hayatın düzeltilmesine bir katkı sağlamamıştır.⁴⁷

3-Kalpazan Takibatının Hassasiyetle Yapılması

Devlet kalp akçe kesiminin hazineye verdiği zarar ve piyasa ortamında kargaşaya yol açması sebebiyle gerek kalp paraların tespit edilip yakalanmasında gerekse bu işi yapanların cezalandırılmasında oldukça hassastı.

1593 yılında Kıbrıs'dan gönderilen 30 yük irsâliye, Defterdâr Hacı İbrahim Paşa tarafından kontrol edilmiş ve hurda oldukları anlaşılmış *kanîn-ı kadîm* üzere tamamı imha edilerek kabul edilmemiştir. Avarız, bedel-i kürekciyân ve nüzûl diye hizmete giden çavuşların getirdiği *müşevveş* ve *fâsîd* altın ve akçeler yine kendilerine iade edilerek bu meblağ üzerlerine zimmet çıkarılmıştır. Bu durum, tabii olarak vergi toplayan tahsildarların çok daha dikkatli olmasına sebep olmuş, ellerindeki kalp akçeleri vergi tahsilatı sırasında kabul ettiremeyen reayanın da yine bu akçelere fazla rağbet göstermemesi sonucunu doğurmuştur.⁴⁸

Selânikî Mustafa Efendi, 1598 yılı Haziran ayı sonlarında vezirlerin divândan kalkarak tamamının saraydaki darphânede kesilen akçeleri tetkik ettiklerini; bundan kasıtlarının ise sahilü'l-ayar ve halis akçe kesilmesi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

SONUÇ

İncelediğimiz dönemdeki kalpazanlık faaliyetleri Osmanlı iktisadî hayatına olumsuz tesirler yapmış, bu olumsuz tesirlerin en önemlisi de resmî tedavül aracı olan akçe'nin değerinin yitirmesi ve piyasa ortamında güvenirliliğini kaybetmesi olmuştur. Kalpazanlık faaliyetleri çoğunlukla gayrimüslim unsurlar ve özellikle de Yahudiler tarafından yapılmıştır. Bu konuda ehil bir diğer zümre ise çingeneler olmuştur. Kalpazanlık işine karışan Müslüman unsurlar ise daha ziyâde darphâne görevlileridir. Bu zümrelerin kalpazanlık işinde önemli bir yer tutmasını tabii karşılamak icap eder. Zira kalpazanlık özel bir teknik ve beceri istiyordu. Yahudi sarraflar, demirci ve çilingir çingeneler ile darphâne görevlileri bu konuda ehil idi. Çok yoğun olmamakla birlikte, bir kısım resmî görevliler ve Müslüman halk da kalpazanlık faaliyeti göstermişlerdir. Bu faaliyetler gizli bir mekânda ve çoğunlukla aile ortamında yapıldığı için kalpazan eşlerinin de zaman zaman kalp akçe kesimi içinde oldukları ve bu konuda maharet kazandıkları anlaşılmaktadır.

Üsküb, Bursa, Novaberde, Kratoval ve Erzurum ya-

kınındaki Canica darphânelerinin incelediğimiz dönemde birçok kez kalp akçe kesimine alet edildiği görülmüştür. Kuyumcu dükkânları, evler, çiftlik evleri, sarp dağlardaki mağaralar ve ormanlar ise faaliyetlerin yapıldığı diğer mekânlardır.

Kalpazanlar tedavülde olan her tür madenî sikkeyi kesmişlerdir. Ancak esas mübadele aracı olan akçe en çok tercih edileni olmuştur. Devletin bu tür faaliyetleri önleme konusunda oldukça hassas olduğu ve yapılan tahkikat sonucu suçlu oldukları sabit olanlara verilen cezaları titizlikle uyguladığı görülmektedir. En sık uygulanan tedbir ise eski akçeleri tedavülden kaldırarak yeni akçe kesmek olmuştur. Ancak bu tedbirin istenilen sonucu vermediği III. Murad zamanında bizzat devletin de *mağşuş akçe* kesimine karar vermesinden anlaşılmaktadır.

Kalpazanlık faaliyetlerinden en çok zararı gören ise devlete vergi veren halk olmuştur. Reaya hem vergi tahsildarlarına sahil akçe verme gayreti içerisinde düşerek huzursuz olmuş, hem de çok sık yaşanan yeni akçe kesimi sırasında ellerindeki akçelerin %10-15 oranında değer kaybetmesi sebebiyle zarara uğramışlardır.

- 1 Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999, s. 59.
- 2 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1983, s. 153.
- 3 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, s. 153.
- 4 Kalpazanlık olaylarının meydana geldiği bölgelerle ilgili belgelerin referansları metnin sonundaki EK'de toplu olarak verilmiştir.
- 5 Karasi Sancağı'nda ticarete kullanılan akçenin çoğunun kırkık ve kızıl olduğu hakkında Hüdavendigâr, Karasi ve Biga Sancaklarında bulunan kadılara hüküm: BA, Mühimme Def. Nr. 35,46/104 (= Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Mühimme Defteri Nr. 35, sayfa 46/hüküm 104).
- 6 Darphânelerde kalp akçe ve haric altın kesilmemesi hakkında Edirne, Kratoval ve Novaberde kadılarına hüküm: BA, Mühimme Def. Nr.35, 275/693.
- 7 Ayarı bozuk akçe kesen darphânelere yapılan baskınlar hakkında bkz.: BA, Mühimme Def. Nr.36, 12/35; Nr. 39, 138/317; Nr. 48, 85/235; Nr. 35, 275/693; Nr. 33, 6/11.
- 8 BA, Mühimme Def. Nr.48, 48/235.
- 9 Selânikî Mustafa Efendi, *Târihi-i Selânikî*, (haz.: Mehmet İpşirli), c. II, İstanbul 1989, s. 821.
- 10 BA, Mühimme Def. Nr. 24, 320/870.
- 11 Kırkık akçe ve eksik ağırlıklı akçeler hakkında bkz. BA., Mühimme Def. Nr.6, 522/1135; 23, 52/108; Nr. 22, 170/329; Nr. 27, 41/11; Nr. 29, 71/170; Nr. 30, 113/273; Nr.33,6/11; Nr. 35,46/104; Nr. 34, 128/277, 130/281; Nr. 35, 275/693; Nr. 36, 12/35; Nr. 41, 34/70; Nr. 39, 138/317; Nr. 48, 85/235, 15/38.
- 12 BA, Mühimme Def. Nr. 41, 34/70.
- 13 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyânları"*, Ankara 1975, s. 39.
- 14 Geyve kazâsına bağlı Tekfur Pınarı köyünden Mehmed adlı kalpazanın elinde ve cebinde 25 kalp Mısırlı şâhî bulunmuştur. Bkz.: 29 Nisan 1582 tarihinde Geyve kadısına yazılan hüküm: BA., Mühimme Def. Nr. 47, 256/617.
- 15 BA, Mühimme Def. Nr. 39, 138/317.
- 16 BA, Mühimme Def. Nr. 21, 279/66.
- 17 BA, Mühimme Def. Nr. 42, 66/291
- 18 BA, Mühimme Def. Nr. 3, 851.
- 19 Bu bilgilerin elde edildiği hükümler metnin sonundaki EK' te toplu olarak verilmiştir.
- 20 BA, Mühimme Def. Nr. 6, hüküm no: 996, 1133, 1135.
- 21 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, c. 2, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 233.
- 22 BA, Mühimme Def. Nr. 48, 188/524.
- 23 BA, Mühimme Def. Nr. 28, 16/34.
- 24 BA, Mühimme Def. Nr. 3,1150; Nr. 5,89/208; Nr.34, 143/301.
- 25 BA, Mühimme Def. Nr. 6, 996,1134; Ayrıca bkz.: M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 41; Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 270.
- 26 BA, Mühimme Def. Nr. 6, 522/1135.
- 27 BA, Mühimme Def. Nr. 6, 1341.
- 28 BA, Mühimme Def. Nr. 47, 260/632.
- 29 BA, Mühimme Def. Nr. 22, 170/329; Nr. 26, 199/549.
- 30 Selânikî II, s. 821.
- 31 BA, Mühimme Def. Nr. 5, 1308
- 32 BA, Mühimme Def. Nr. 23, 52/108.
- 33 M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 39; Y. Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 270.
- 34 BA, Mühimme Def. Nr. 26, 199/549.

- 35 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İğîmât Tarihi*, c. 2, s. 231, 235. Gümüş yasakçıları veya arayıcılarının tahkikatları ve eski akçelerin yenisi ile değiştirilmeleri için bkz.: BA., Mühimme Def. Nr. 6, 438/940; Nr. 36, 286/754; Nr. 39, 15/43; Nr. 48, 12/31, 15/38; Nr. 70, 73/146.
- 36 BA., Mühimme Def. Nr. 31, 237/525; Nr. 41, 16/32.
- 37 BA., Mühimme Def. Nr. 60, 271/626.
- 38 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İğîmât Tarihi*, c. 2, s. 234. 1573 yılında kalpazanlık işine karışan Kula mütezimi Mustafa'nın malları müsadere edilmiştir. BA., Mühimme Def. Nr. 23, 41/83.
- 39 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İğîmât Tarihi*, c. 2, s. 233-234. 1565 yılında Bursa'daki gümüş arayıcısı bazı kalpazanları yakalamıştır. Bkz.: BA., Mühimme 6, 438/940. 1579 yılında Üsküb'de yaşanan benzer bir örnek için bkz.: BA., Mühimme Def. Nr. 39, 15/43.
- 40 Mesela, 1582 yılında Üsküb'de yakalanan kalpazanlar merkezden gönderilen Hüseyin Çavuş'a teslim edilmişlerdir. BA., Mühimme Def. Nr. 48, 169/471.
- 41 Selânikî II, s. 273.
- 42 BA., Mühimme Def. Nr. 22, 169/326.
- 43 BA., Mühimme Def. Nr. 34, 128/277, 130/281; Nr. 36, 2/7.
- 44 BA., Mühimme Def. Nr. 36, 12/35.
- 45 BA., Mühimme Def. Nr. 6, 256. Kalpazanlara verilen kürek cezaları için ayrıca bkz.: Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, İstanbul 1992.
- 46 M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası*, s. 39; M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İğîmât Tarihi*, c. 2, s. 236.
- 47 Gilles Veinstein, "Büyükülüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, çev.: Server Tanilli), İstanbul 1995, s. 274.
- 48 Selânikî II, s. 588.
- 49 Selânikî II, s. 753.

EK:
Kalpazanlık Faaliyetleri ile İlgili Hükümler (BA., Mühimme Defterleri)

Defter Nr.	Hüküm sıra nr.	Defter Nr.	Hüküm sıra nr.
3	: 851, 1150.	34	: 273, 277, 281, 300, 301.
6	: 136, 140, 167, 238, 256, 288, 386, 508, 545, 553, 559, 596, 609, 907, 924, 940, 986, 993, 996, 1133, 1135, 1196, 1247, 1341.	35	: 104, 187, 417, 558, 693, 698, 912.
5	: 88, 89, 208, 214, 313, 359, 406, 473, 715, 1308, 1438, 1444, 1622, 1783.	36	: 7, 35, 754, 776.
7	: 52, 216.	39	: 43, 210, 317.
10	: 533.	40	: 396, 531.
12	: 641, 953.	41	: 28, 32, 70.
19	: 557.	42	: 291, 312, 555.
21	: 661.	46	: 186, 632, 845.
22	: 14, 326, 329.	47	: 446, 617, 632.
23	: 83, 108, 683, 718.	48	: 31, 38, 235, 244, 301, 451, 471, 524, 796, 819, 841, 955, 1032, 1075.
24	: 627, 684, 870.	52	: 18, 40, 266, 560.
25	: 2447.	53	: 781.
26	: 549.	55	: 107.
27	: 111, 148, 174, 227, 695.	58	: 4, 110, 120, 463.
28	: 34, 750.	60	: 90, 508, 626.
29	: 69, 153, 170.	61	: 90, 525.
30	: 273.	67	: 241, 314, 345.
31	: 123, 525.	69	: 445, 558.
33	: 11, 149, 171, 177, 394, 608, 642, 670.	70	: 75, 146, 223, 388.
		71	: 159, 326, 331, 336, 361.
		73	: 449, 1069.

İKTİSADÎ DÖNÜŞÜM VE BUHRAN

MERKANTİLİST BATI KARŞISINDA OSMANLI EKONOMİSİ
MALÎ DÖNÜŞÜM VE İLTİZAM SİSTEMİ

MERKANTİLİST BATI KARŞISINDA OSMANLI EKONOMİSİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
FİYAT DEVRİMİNE YENİDEN BAKIŞ

193

OSMANLI İMPARATORLUĞU,
AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYA EKONOMİSİ (1560-1800)

202

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA HOLLANDA'LI TÜCCARLARIN
OSMANLI BÖLGELERİNDEKİ FAALİYETLERİ

210

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FİYAT DEVRİMİ'NE YENİDEN BAKIŞ

PROF. DR. ŞEVKET PAMUK

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK ENSTİTÜSÜ VE EKONOMİ BÖLÜMÜ

16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi, önceleri Avrupa tarihçiliğinde son zamanlarda da dünya ekonomisinin tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, en canlı ve dayanıklı tartışmalara konu olmuştur. Avrupa'da gram gümüş cinsinde ifade edilen fiyatların 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar yüzde 100'den, hatta kimi ülkelerde yüzde 200'den fazla arttığı ayrıntılı olarak belgelendirilmiştir ve bu yaygın olarak kabul gören bir olgudur. Ayrıca, bu dönemde para birimleri taşışşe uğrayan ülkelerde, toplam fiyat artışlarının yüzde 600'e ulaştığını, hatta aştığını biliyoruz. Tüm fiyatların aynı hızda artmadığını, tarımsal fiyatların mamül mallarinkinden daha hızlı yükseldiğini de söyleyebiliyoruz.¹

Bu fiyat artışları 20. yüzyılınkilerle karşılaştırıldığında çok da yüksek gözükmediği için, kimi tartışmacılar "Fiyat Devrimi" deyimini sorgulamışlardır.² Ancak, fiyat artışlarının dönemin toplumlarının, ekonomilerinin ve kurumlarının uyum sağlama olanaklarına kıyasla önemli olmadıklarını söylemek mümkün değildir. 16. yüzyıldaki fiyat artışlarının o döneme kadar hiç görülmemiş boyutlarda olduğuna, o dönemde yaşayanlara aşırı ve acımasız gözüktüğüne hiç şüphe yoktur. Aslında bu gözlem ve tartışmalar sadece Avrupa için geçerlidir. Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde, özellikle de büyük nüfuslu Hindistan ve Çin'deki fiyat hareketleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.³

Bu yazıda uluslararası yazında Fiyat Devrimi üzerine yapılan son tartışmaları gözden geçirdikten sonra, arşivlerden sağladığımız yeni kanıtların ışığında, Fiyat Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansımaları ve sonuçlarını tekrar gündeme getireceğiz.

FARKLI AÇIKLAMALAR

Fiyat Devrimi araştırmalarında, fiyat artışlarının boyutları üzerinde görüş birliği vardır. Tartışma, fiyat artışlarının nedenleri ve sonuçları üzerinedir. Fiyat artışlarının nedenleriyle başlayacak olursak, 1568 yılında Bodin'den, hatta daha öncelerden başlayarak, tartışmanın bir kanadı fiyat artışlarının Yeni Dünya'dan İspanya'ya gelen ve para arzını arttıran değerli madenlerden kaynaklandığını öne sürmektedir.⁴ Bu sav 20. yüzyılda Earl J. Hamilton tarafından geliştirildikten sonra, Annales Okulu tarafından benimsenmiş ve nihayet paranın miktar kuramını izleyen iktisat tarihçileri tarafından, son yıllardaki kuramsal gelişmelerin ışığında yeniden tanımlanmıştır.⁵

Hamilton'un İspanya'da, Seville kentindeki arşivlerde yaptığı araştırmalar, değerli maden akımı ile fiyat artışları arasındaki nedensel bağlantıyı destekleyen yeni kanıtlar sağlamıştı. Para talebi fonksiyonunun ya da paranın dolaşım hızının sabit olduğu varsayımı altında, Hamilton para arzındaki artışların önce İspanya'daki fiyatları arttırdığını, daha sonra da İspanya'nın dış ticareti ve ödemeler dengesindeki açıklar yoluyla, fiyat artışlarının diğer Avrupa ülkelerine, Orta Doğu'ya ve Asya'ya yayıldığını savunmaktaydı.⁶ Fernand Braudel de, Akdeniz üzerine yazdığı kitabın ilk baskısında bu görüşü benimsemişti: "Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşün etkileri konusunda hiçbir şüphe olamaz. Amerika'dan akan değerli maden akımlarını gösteren eğri ile fiyatların eğrisi 16. yüzyıl boyunca o denli açık bir biçimde çakışmaktadır ki, ikisi arasında neredeyse fiziksel, mekanik bir ilişki vardır. Herşey değerli maden stokundaki artış tarafından yönetilmektedir."⁷

Miktar kuramı açıklaması, 1970'li yıllarda ödemeler dengesine parasal yaklaşım olarak bilinen kuramsal çerçeveyi kullanan Dennis Flynn tarafından yeniden ifade edildi. Uluslararası ticarete konu olan her malın tek fiyatı olması gerektiği noktasından hareket eden Flynn, ödemeler dengesi etkileri sayesinde, İspanya'da fiyat artışlarına neden olan değerli maden akımlarının, İspanya'dan dışarıya değerli maden akımı olmasa bile diğer ülkelerde fiyatları ve paraya olan talebi arttıracaklarını savundu. Bir başka deyişle, Flynn İspanya'ya gelen değerli madenler yer değiştirmese bile, enflasyonun başka ülkelere aktarılabilirliğini söylemekteydi. Bu durumda, İspanya'dan diğer ülkelere yönelen değerli maden akımlarının hacmini veya zamanlamasını izlemeye ve bu akımları diğer ülkelerdeki enflasyonun zamanlamasıyla ilişkilendirmeye gerek kalmıyordu.⁸ Flynn aynı savı kullanarak Eski Dünya'daki pek çok devletin sikkelerinde niçin Güney Amerika'daki Potosi madenlerinden gelen gümüşe az miktarlarda rastlandığını da açıklamaktaydı.

Ancak, paranın miktar kuramına dayanan bu görüş, son yıllarda önemli bir eleştiriyi karşılaşmıştır. Amerika'dan Avrupa'ya gemiyle ulaşan değerli maden akımlarının miktarları hakkında Hollanda ve Belçika'daki gazete kayıtlarını inceleyen Michel Morineau, Yeni Dünya'dan gelen değerli maden akımlarının fiyatların düşmeye başladığı 17. yüzyılda daha da artarak sürdüğünü göstermiştir. Morineau'nun ayrıntılı çalışması, Avrupa'ya ulaşan gümüş miktarının 17. yüzyılın ilk yarısında yılda 200 tondan 250 tona, yüzyılın ikinci yarısında ise yılda 300 tona çıktığını göstermektedir. Bu veriler, incelediği resmi kayıtlardan Avrupa'ya kaçak olarak giren gümüşün boyutlarını izleyemeyen Hamilton'un hesaplarının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. 17. yüzyılda Avrupa'da fiyatların düştüğünü anımsarsak, Morineau'nun bulguları miktar kuramından yola çıkan parasal açıklamaya ciddi bir darbe vurmuş olmaktadır. Bu bulgular, en azından, aynı kuramsal çerçevenin 17. yüzyıla uygulanamayacağını göstermektedir.¹⁰

Son yıllarda yaptıkları çalışmalarda, Dennis Flynn ile Arturo Giraldez ve Richard Von Glahn, Fiyat Devrimi'ne parasal yaklaşımlara yeni ve daha küresel bir boyut getiriyorlar. Avrupa'dan Asya'ya değerli maden akımlarının Avrupa-merkezci tarihçiler tarafından, Avrupa'nın

dış ticaret açıklarından kaynaklandığı biçiminde yorumlandığına dikkati çekiyorlar. Nitekim bu çerçevede Avrupa'nın Asya mallarına olan talebi dinamik ve canlı, Asya'nın Avrupa ürünleri için talebi ise zayıf ve edilgen olarak görülmektedir. Oysa, diyorlar bu tarihçiler, düzenli olarak Eski Dünya'ya akan tüm değerli madenler değil, sadece gümüştü. Ayrıca, gümüş sadece Avrupa üzerinden değil, aynı zamanda Pasifik Okyanus'u üzerinden ve Japonya'dan, tüm Asya'ya değil, özellikle Çin'e akıyordu. Altın ise aynı dönemde tam ters yönde akmaktaydı. Büyük miktarlarda gümüşün Çin'e akmasının nedeni, en yüksek gümüş fiyatlarının bu ülkede olmasıydı. Çünkü, 16. yüzyılda dünyanın bu en kalabalık ülkesinde para ve vergi düzeni gümüşe bağlanmıştı ve vergiler artık gümüş olarak toplanıyordu.¹¹

Fiyat Devrimi'nin nedenleri tartışmasının diğer kanadında ise, fiyat artışlarını reel değişkenlerle, özellikle de nüfus artışı ve kentleşme ile açıklamaya çalışanlar vardır. Tartışmanın en erken aşamalarından itibaren, açıklayıcı bir etken olarak nüfus artışlarının üzerinde durulmasının nedeni, 16. yüzyılda tarımsal malların fiyatlarının mamul mallar fiyatlarından daha hızlı artmasıdır. Bu açıklamayı savunanlar, tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kaldığı için, gıda mallarının fiyatlarının bu denli arttığını vurgulamışlardır.¹²

Ancak bu yaklaşımda önemli bir hata vardı. Daha sonraları Donald McCloskey'nin işaret ettiği gibi, diğer değişkenler sabit kaldığı takdirde, nüfus artışı ekonomideki işlem ve faaliyet hacmini arttıracaktır. Irving Fisher tarafından geliştirilen ve $MxV = PxT$ olarak ifade edilen temel özdeşlikten izlenebileceği gibi, eğer paranın dolaşım hızında bir değişiklik olmazsa, faaliyet hacminin artmasıyla birlikte fiyatların artması değil, azalması gerekecektir (Bu özdeşlikte M para arzını, V paranın dolaşım hızını, P genel fiyat düzeyini, T de işlem hacmini göstermektedir). Bir başka deyişle, bu özdeşlik, göreceli fiyatlar tarımda arz esnekliğinin sınırlı kalması nedeniyle tarımın lehine kaysa bile, nüfus artışıyla birlikte işlem hacmi artarken, genel fiyat düzeyinin düşmesi gerektiğini göstermektedir. Ancak McCloskey, bir yandan bu temel hataya işaret ederken, öte yandan da nüfus artışını artan fiyatlarla ilişkilendirebilecek daha farklı bir mantık zincirinin bulunabileceğini de eklemiştir.¹³

Özetleyecek olursak, bu tartışmalarda iki kanat da Amerika'dan gelen gümüşün fiya artışlarını desteklediğini kabul etmekte, ancak fiyat artışlarına hangi değişkenin neden olduğu konusunda anlaşamamaktadırlar. Para tarihi ve para kuramı açısından bakıldığında, paranın fiyat artışlarına neden olduğu veya sadece bu artışları desteklediği eksenî çevresinde gelişer tartışma son derece önemlidir.

Uluslararası literatürdeki Fiyat Devrimi tartışmaları, son yıllarda para arzındaki artışlarda, para talebindeki değişikliklere ve paranın tedavül hızındaki artışa kaymıştır. Bu konudaki en önemli kâğıtlardan biri, nüfus artışı ile enflasyon arasında dolaylı bir ilişki olup olmadığını soran Harry Miskimin'den geli. Miskimin nüfus artışıyla birlikte giderek artan sayıda insanın birbirleriyle dolaysız ilişki kurmaya başlayacağı, mübadele ve ticaret fırsatlarının artacağı ve bunları sonucunda paranın tedavül hızının yükseleceğini savunuyordu.¹⁴

Jack Goldstone da bu düşünceyi izleyerek kentleşmeyle birlikte giderek yoğunlaşan mübadele (değişim) ağları sayesinde, aynı miktarda gümüş sikke ile giderek artan miktarlarda işlem yapılabilceğini gösteren basit bir model geliştirdi. Bu model artan nüfus yoğunluğu ve hanelerin uzmanlaşmasıyla birlikte büyüyen işlem hacminin, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına yol açacağını, böylece insanların nakit tutma talebinin düşeceğini, bir başka deyişle, paranın tedavül hızının artacağını gösteriyordu. Devletler de artan fiyatlar karşısında, azalmakta olan gelirlerini telafi etmek amacıyla, darphane üretimini ve taşıışları hızlandırmak zorunda kalmışlardı. Böylece Goldstone'un modelinden, artan para arzının yükselen fiyatların nedeni olmadığı, tam tersine birincisinin ikincisini izlediği sonucu çıkmaktadır. İthalat yoluyla ülkeye giren değerli madenler bu sarmalı desteklemekte, ancak onu başlatan neden olmamaktadır. Nüfus artışı ve kentleşmenin durmasıyla birlikte, paranın tedavül hızının düşmesi beklenmelidir. Nitekim, 17. yüzyılda egemen olan eğilim de budur.¹⁵

Miskimin'in açtığı yolu izleyen bir diğer iktisat tarihçisi de Peter Lindert'tir. Lindert İngiltere'de paranın tedavül hızının miktar kuramının varsaydığı gibi sabit kalmadığına, tersine 1500 ile 1700 yılları arasında önemli dalgalanmalar gösterdiğine işaret eden kanıtlar

sunmuştur.¹⁶ Son yıllarda yayımlanan bir makalede ise N. J. Mayhew, 1700 öncesinde İngiltere'de paranın tedavül hızının uzun dönemli dalgalanmalar gösterdiğini ve 16. yüzyılda arttığını belirtmekte, ancak bu artışın kentleşme ve artan parasallaşma ile ilgili olmadığını savunmaktadır.¹⁷

Böylece son yıllardaki araştırmalar, tartışmaların odak noktasını para arzından paraya olan talebe ve paranın tedavül hızına kaydırmıştır. Daha önceki tartışmalarda miktar kuramı yanlıları paranın tedavül hızının sabit ya da istikrarlı olduğunu varsayarlarken, son dönemdeki tartışmalarda para talebinin daha geniş bir çerçeve içinde incelenmesi gerektiği görüşü ağır basıyor. Bu yeni çerçevenin, sadece ticarileşme ve para kullanımının artması gibi bilinen değişkenleri değil, onların yanısıra demografik değişiklikleri ve daha da genel olarak toplumsal ve kültürel unsurları da içermesi gerektiği ortaya çıkıyor. Bu gelişmelerin ışığında, paraya olan talebin sabit ya da istikrarlı kaldığı konusunda ısrar etmek artık çok basit kaçacaktır. Söz konusu değişkenlerin pek çoğu hem zaman içinde, hem de bir toplumdan diğerine önemli değişiklikler gösterdiğine göre, paraya olan talebin zaman içinde ve ülkeler arasında önemli farklılıklar göstermesi doğal karşılanmalıdır.¹⁸ Bu sayede, para talebine katkıları olan etkenler konusunda şimdiye kadar kabul edilen Avrupa-merkezci yaklaşımlar terkedilerek, oluşturulacak yeni çerçeveye Batı Avrupa'dan Hindistan ve Çin'e kadar Eski Dünya'nın değişik alanlarının farklı deneyimlerini de dahil etmek mümkün olacaktır.

Fiyat Devrimi tartışmalarının bir boyutu da uzun vadeli sonuçları üzerinedir. Hamilton, bundan yetmiş yıl kadar önce, fiyat artışlarının eski yapıları zayıflatarak ve servetlerin yeni bir düzen kurmak isteyen kesimlerin elinde birikmesine olanak sağlayarak, Avrupa'nın kapitalizme geçişi sürecine önemli katkılarda bulunduğunu, bu nedenle de etkilerinin devrimci olduğunu savunmuştu.¹⁹ Oysa, o tarihten bu yana sürdürülen tartışmalar, Fiyat Devrimi sırasında tarımsal fiyatların ve toprak kiralarının mamül malların fiyatlarından ve ücretlerden daha hızlı arttığını gösteriyor. Fiyat hareketlerinden en fazla yararlananların toprak sahipleri olduğu ortaya çıkıyor. Mamül mallar üretenlerin bu fiyat hareketlerinden yarar-

lanmadıkları açıktır. Fiyat hareketlerinden en fazla zarar görenler ise kentlerdeki çalışanlardı. Bu tablo karşısında, Fiyat Devrimi'nin eski düzenin yıkılışını ve sanayi kapitalizmine geçişi hızlandırıldığını savunmak mümkün değildir. Daha genel olarak da, bir hatta iki önceki kuşağın Fiyat Devrimi'nin sonuçlarına ilişkin olarak sunduğu büyük iddialara kıyasla, bugünün tarihçilerinin Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçlarını fazla önemsemek istemediklerini söyleyebiliriz.²⁰

YENİ KANITLAR VE ESKİLERİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

İlk kez 1970 yılında Türkçe olarak yayımlanan, daha sonra da kimi değişikliklerle birlikte İngilizceye çevrilen ve yurtdışında bir hayli yankı uyandıran makalesinde, merhum Ömer Lütfi Barkan 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerini Osmanlı bağlamında incelemekteydi.²¹ Gıda mallarında ve hammadde fiyatlarında gerçekten önemli artışlar olduğunu ortaya koyan Barkan, bu fiyat hareketlerinin Akdeniz üzerinden yürütülen ticaret yoluyla Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine girdiğini savunmaktaydı.

"Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzeninin gerilemesi, tümüyle Osmanlı Devleti'nin etki alanı dışında kalan gelişmelerin, özellikle de Batı Avrupa'da müthiş güçlü bir Atlantik ekonomisinin kurulması sonucunda başladı... Bu enflasyonist akım daha içsel diğer nedenlerle birlikte imparatorluğun toplumsal ve iktisadi düzenini bozdu ve sonunda geri dönüşü olmayan süreçlere yol açtı... 16. yüzyıl sona ererken, Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde çok önemli bir dönüm noktası oluşturan ciddi bir iktisadi ve toplumsal bunalımın içine sürüklenmekteydi."²²

Barkan'ın makalesi ve tezleri yaygın olarak okunmalarına ve bir hayli etkili olmalarına karşın, fazla tartışılmamıştır.²³ Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi, Avrupa ve dünyadaki Fiyat Devrimi'nin nedenleri ve sonuçları üzerine yapılan tartışmalar son yirmibeş yılda çok yeni ve farklı boyutlar kazandılar. Şimdi bu yeni tartışmaların ışığında, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerine geri dönerek, Barkan'ın vardığı sonuçları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Makalesinin ampirik bölümünde Barkan,²⁴ İstanbul'da önde gelen birkaç imaretin 1489-90 ile 1655-56 yılları arasında tutulan hesap defterlerini kullanarak veri

bulabildiği 24 yıl için 16 gıda maddesiyle odunu kapsayan ağırlıklı fiyat endeksleri hesaplamıştı. Son altı yılda ben de İstanbul ve imparatorluğun önde gelen diğer kentlerinde, 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar fiyat ve ücretler üzerine yaptığım oldukça geniş bir çalışmada daha çeşitli kaynakları kullanarak fırsatı buldum. Çalışmanın İstanbul fiyatlarına ilişkin bölümünde, a) saray mutfağının hesap defterleri ve b) narh fiyatlarından elde edilen fiyat verileriyle iki ayrı fiyat endeksi hesapladım. Bu iki kaynaktan elde edilen verilerin resmi ya da yerel yönetim tarafından denetlenen fiyatları yansıtabileceği düşüncesiyle, bunlara ek olarak c) büyüklü küçüklü vakıfların hesap defterlerini kullanarak bir üçüncü endeks oluşturdum.²⁵

Bu ayrıntılı endeksler sayesinde, Barkan'ın sonuçlarını yine arşiv kaynaklarından elde edilen çok daha geniş bir veri kümesiyle karşılaştırmak mümkün oldu. 1469 ile 1700 arasındaki dönem için hesapladığım üç fiyat endeksi, Barkan tarafından 1489-1655 aralığı için hesaplanan endeksiyle uzun vadede önemli benzerlikler göstermektedir. Toplu olarak bakıldığında bu dört endeks, İstanbul'da fiyatların 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yüzde 500 arttığına işaret etmektedir.

Fiyat Devrimi'ni inceleyen iktisat tarihçileri bir ülkenin para birimi cinsinden ifade edilen (nominal) fiyat artışları ile gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları arasında bir ayırımı yapmayı yararlı bulmuşlardır. Gram gümüş cinsinden endeks, akçe cinsinden ifade edilen nominal fiyat endeksini her yıl için akçenin gramla ifade edilen gümüş içeriğiyle çarparak elde edilmektedir. Böylece fiyatlardaki toplam artışları iki unsuruna ayırarak izlemek mümkün olmaktadır. Gram gümüşle ifade edilen endeksin, kabaca, taşgışların yokluğundaki fiyat düzeyini yansıttığını düşünebiliriz. Akçe cinsinden ifade edilen endekse gram gümüş cinsinden ifade edilen endeksin arasındaki fark ise bize taşgışlardan kaynaklanan enflasyonun oranını verecektir.

Barkan'ın endeksi ile bizim yine İstanbul için hesapladığımız endekslerdeki toplam fiyat artışlarını iki temel unsur arasında paylaştırmaya gelince, bizim hazırladığımız endeksler hem daha geniş ve çeşitli bir veri tabanını yansıttığı için hem de 1585 öncesindeki değerler daha sağlıklı olarak hesaplandığı için, Barkan'inkinden farklı sonuçlar vermektedir. Oluşturduğumuz yeni en-

deksler 1585 öncesindeki toplam enflasyon içinde gümüş cinsinden enflasyonun daha sınırlı kaldığına, buna karşılık tağışların payının Barkan'ın hesaplamalarında gösterilenden daha büyük olduğuna işaret etmektedir. Bu düzeltmeden sonra, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı mali güçlükleri Fiyat Devrimi'ne ya da Barkan'ın iradesiyle ithal edilen enflasyona bağlamak bir hayli güçleşmektedir.²⁶

Öte yandan İstanbul dışında Edirne, Bursa ve Marmara havzasının diğer kentlerindeki imaretlerin hesap defterlerinden elde edilen veriler de, 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar fiyatların İstanbul'dakine çok yakın oranlarda arttığını göstermektedir.²⁷ İmparatorluğun diğer bölgelerinden elde edilen fiyat dizileri henüz ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Ancak, Marmara bölgesine ilişkin fiyatların yanı sıra Be-rov'un Balkanlar için derlediği akçe cinsinden fiyatlar da benzeri oranlarda artışlara işaret etmektedir.²⁸ Akçenin temel para birimi olduğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki fiyatların da İstanbul ve Marmara bölgesindekilere benzer artışlar gösterdiğini tahmin edebiliriz. Buna karşılık, yerel gümüş para biriminin akçe kadar büyük oranlarda tağışe uğramadığı Mısır'da fiyatlardaki toplam artışın daha sınırlı kaldığını, ancak gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının İstanbul ve Marmara havzasındakilere yakın olduğunu ileri sürebiliriz. 16. yüzyılda hem Akdeniz'in doğusu ile batısı arasındaki, hem de Doğu Akdeniz'deki limanlar arasındaki ulaşım ve ticaret ağının bir hayli gelişmiş olması, bize kıyı bölgelerindeki fiyatların birbirleriyle yakın ilişki halinde hareket ettiklerini düşündürüyor.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FİYATLAR NİÇİN YÜKSELDİ?

İlk kez Türkçe olarak *Belleten*'de yayımlanan makalesinde Barkan, Avrupa'daki Fiyat Devrimi'ni Amerika'dan gelen değerli madenlere bağlamıştı. Bu ilk yazısında Barkan, Herbert Heton'un yazdığı bir metinden aldığı ve Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerle Avrupa'daki fiyat artışları arasındaki ilişkiyi gösterdiği öne sürülen bir grafiği sunmakta, daha sonra da Earl Hamilton'un hesaplamalarına göre İspanya'ya ithal edilen değerli maden miktarıyla bu ülkedeki fiyat düzeyi arasında tam bir paralellik olduğunu öne sürmekteydi.²⁹

Ancak, aynı yazının "Fiyat Artışlarının Diğer Nedenleri" başlıklı bir bölümünde Barkan, Fiyat Devrimi'nin nedenleri konusundaki tartışmaları izlediğini de göstermektedir. Bu bölümde paranın miktar teorisine bağlı kalarak fiyat artışlarını sadece Amerika ve Afrika'dan gelen altın ve gümüşe bağlayanın doğru olmaya-çağını belirten Barkan, fiyat artışlarına neden olabilecek diğer etkenler olarak tağışlar, nüfus artışı, paranın tedavül hızındaki değişiklikler ile kredi mektupları ve poliçeler gibi para türlerinin ortaya çıkışını da içeren uzun bir liste sunmaktadır. Ancak, çok farklı kuramsal çerçevelerden kaynaklanan bu nedenlerin veya açıklama biçimlerinin eleştirel bir değerlendirmesini de yapmamaktaydı.³⁰

Buna karşılık, beş yıl sonra İngilizce olarak yayınlanan makalesinde Barkan, daha dikkatli davranarak Avrupa'daki fiyat artışlarının nedenlerini tartışmaktan kaçınmıştır. İngilizce makalesinde Barkan, Osmanlıların kendi kendine yeterli ve sıkı sıkıya denetlenen bir iktisadî düzen kurmayı hedeflediklerini ancak "Atlantik ekonomisiyle ilişkinin bir ürünü olan enflasyonun" Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edildiğini belirtmekteydi:

"Avrupa'daki enflasyon, Osmanlı hammaddelerini yavaş yavaş dışarıya doğru emen bir süreç başlattı. Böylece buğday, bakır, yün gibi Osmanlı iktisadî stratejisinin temellerini oluşturan malların arzı azalmaya, fiyatları da hızla artmaya başladı, ...kapalı Osmanlı iktisadî düzeninin dengeleri ve güvenliği tehlikeye girdi."³¹

Şimdi, son yıllardaki tartışmaların ışığında Osmanlı örneğine geri dönerek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının nedenlerini yeniden değerlendirmeye çalışalım. Son yıllardaki tartışmalar, belki herşeyden önemli olarak, paranın miktar kuramı dışındaki açıklama türlerine daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu noktada, Miskimin, Lindert ve Goldstone tarafından geliştirilen ve para talebiyle paranın tedavül hızındaki uzun vadeli değişiklikleri öne çıkaran açıklamalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarını açıklamak için de oldukça yararlı görünmektedir. 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda da nüfus artışlarının ve kentleşmenin hızlandığı, kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların, pazarlar için üretimin, para kullanımının yaygınlaştığı bir dönemdi.³² Bu dönemde Balkanlar ve

Anadolu'da yerel ve bölgesel pazarların yaygınlaşması, para ekonomisinin güç kazanmasının en önemli kanıtını oluşturmaktadır. Hem değerli madenlerin bolluşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların güçlenmesi sayesinde, kırsal nüfusun büyük bir kısmı küçük değerli bakır ve gümüş sikkeleri kullanmaya başlamıştır. Ayrıca, kentlerin ve kasabaların içinde ve çevresinde küçük ölçekli ancak son derece yoğun kredi ağları gelişmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları da, bu gelişmeler sonucunda paranın tedavül hızının artmasına bağlanabilir. Bu çerçevede, değerli madenlerin bolluşması, fiyat artışlarının nedeni olarak değil, fiyat artışlarını destekleyen ve sürmelerini sağlayan etken olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca, paranın tedavül hızındaki artışlar, gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının yerel bir gelişme olarak görüldüğü anlamına da gelmez. Tersine bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus artışı, kentleşme ve pazarlar için üretim gibi uzun dönemli süreçlerin 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Asya'daki daha genel gelişmelerin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, paranın tedavül hızının değişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının ticaret yoluyla Avrupa'dan ithal edildiği olasılığını da ortadan kaldırmaz. Barkan'ın da belirttiği gibi, Avrupa'daki fiyat artışları ve batı ile yapılan ticaret, Osmanlı tarımsal malları için güçlü bir talep yaratmış olabilir. Böylece, Osmanlı'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları hem Avrupa ticareti yoluyla hem de paranın tedavül hızının artması nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

FIYAT DEVRİMİ'NİN UZUN VADELİ SONUÇLARI

Son dönemde Fiyat Devrimi üzerine yapılan uluslararası tartışmalar, fiyat artışlarının nedenleri üzerine odaklaştı. Oysa, Barkan'ın makalelerinden bu yana, Osmanlı tarihçileri için Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçları çok daha fazla önem kazanmıştır. Bunun nedeni Barkan'ın fiyat artışlarının Osmanlı tarihinde olumsuz bir dönüm noktası oluşturduğu ve Osmanlı gerilemesinin en önemli nedenlerinden biri olduğu tezidir. Burada Fiyat Devri-

mi'ni Osmanlı bağlamında yeniden incelediğimize göre, bu tezi de yeniden değerlendirmekte yarar vardır.

Ömer Lütfi Barkan, Fiyat Devrimi'nin olumsuz etkilerinin üç alanda yoğunlaştığını söylemişti; devlet maliyesi, toprak rejimi ve sanayi. Fiyat Devrimi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki etkilerine ilişkin olarak Barkan, merkezi devletin gelirlerinin hem fiyat artışlarının hem de bütçe harcamalarının gerisinde kaldığını göstermiştir. Böylece, 16. yüzyılın başlarında bütçelerde görülen fazlalar, yüzyılın sonlarına açığa dönüşmüştü.³³ Barkan bu olumsuz gelişmeyi, bir ölçüde, devletin akçe üzerinden belirlenen vergi gelirlerinin enflasyona karşın sabit kalmasına bağlamakta, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin devletin mali sorunlarını ağırlaştırdığını vurgulamaktaydı. Yukarıda sunduğumuz yeni fiyat endeksleri, 1585-86 tağşışı öncesindeki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarının Barkan'ın hesapladığının bir hayli altında kaldığını bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin maliye üzerindeki etkisinin Barkan'ın tahmin ettiğinden daha sınırlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Osmanlıların mali sorunlarının ardında çok daha önemli nedenler vardı. Bütçe açıkları ve daha sonraki tağşışlar, her şeyden önce, savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle, merkezde daha büyük ordular kurmak ve bunları sürekli olarak eğitmek gereğinden kaynaklanıyordu. Daha sonra batıda ve doğuda girilen uzun ve tüketici savaşlar mali sorunları ağırlaştırmıştı. Aslında bu mali baskılar Osmanlılara özgü değildir. 16. yüzyılda değişen savaş teknikleri nedeniyle, Avrupa ve Asya'da pek çok devlet aynı mali baskılarla karşı karşıya kalmışlardır.³⁴

Toprak rejimi konusunda ise Barkan, Fiyat Devrimi ve 1585-86 tarihli tağşışın tımar düzeninin çözülüşünde çok önemli bir rol oynadığını belirtmekteydi.³⁵ Tımar düzeninin temel amacı tarımsal üreticilerden alınan vergilerle savaş zamanlarında orduya katılacak atlı ve yaya askerlerin eğitim ve donanımını sağlamaktı. Sipahi tarafından köylü hanelerinden aynî olarak toplanan öşür dışındaki vergilerin çoğunluğu akçe cinsinden belirlenmekteydi. Bu ikinci kümedeki vergilerin miktarı fiyat artışlarının çok gerisinde kaldığı için, 1585-86 tağşışından sonra sipahiler orduya katılmamaya ve hatta tımarlarını terketmeye başladılar.³⁶

Enflasyon karşısında, akçe üzerinden toplanan bu vergilerin düzeyinin yükseltilmesi gerekiyordu. Oysa

merkezi devlet, sipahilerin topladığı vergilerden vazgeçerek, onların yerine kırsal nüfustan avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye olarak anılan olağanüstü vergileri toplamaya karar verdi.³⁷ Bu tercih, sipahilere ve onların öncülük ettiği taşra ordusuna büyük bir darbe vurdu. Kısa bir süre sonra da devlet tımar düzeninden vazgeçerek kırsal vergileri iltizam düzeni yoluyla tahsil etmeye başladı. Böylece kırsal nüfustan alınan vergiler sipahiler yerine doğrudan merkezde toplanmaya başladı. Bu tercihin ardında yine 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş tekniklerinin değişmesi ve merkezde büyük ve daimi ordular oluşturma bir zorunluluk haline gelmesi yatmaktaydı. Merkezde daha büyük ordular oluşturmak için kırlardan toplanan vergileri doğrudan merkeze aktarmak gerekiyordu. Öyleyse, tımar düzeninin çözülüşünü, Fiyat Devrimi yerine savaş teknolojisindeki değişikliklere bağlamak daha doğru olacaktır.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fiyat Devrimi'nin şimdiye kadar tartışılmayan bir boyutu da gelir dağılımı üzerindeki sonuçlarıyla ilgilidir. Tarımsal malların fiyatları diğer fiyatlardan daha hızlı arttığı için, kırsal nüfusun pazarlara daha fazla yönelmiş olan kesimlerinin, sayıları az da olsa, orta ve büyük miktarlarda toprağı denetleyenlerin Fiyat Devrimi'nden yararlanmış olmalarını beklemeliyiz. Buna karşılık, fiyat artışlarından en fazla ve en olumsuz etkilenenler, lonca çalışanları ve kentli tüketiciler olmuştur. Çünkü son yıllarda Osmanlı arşivlerinden topladığımız ayrıntılı veriler, kentlerde gıda fiyatları artarken, ücretlerdeki artışların, Avrupa'da olduğu gibi, fiyatların bir hayli gerisinde kaldığını göstermektedir.³⁹

Fiyat Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin olarak Barkan, Akdeniz'in batısı ile doğusu arasında oluşan fiyat farkları nedeniyle, Osmanlı hammaddelerinin büyük bir bölümünün ihraç edilmeye başlandığını, bu eğilimin de loncalar için büyük sorunlar yarattığını vurgulamaktaydı. Barkan'a göre hammadde darlıkları Avrupa sanayinin artan rekabet gücüyle birleşince, Osmanlı sanayii dönüşü olmayan bir gerileme süreci içine girdi. Böylece Barkan, loncalara dayalı Osmanlı sanayisinin çöküşünün ya da çözülüşünün 16. yüzyılda başladığı sonucuna varmaktaydı.⁴⁰

Gerçekten de Osmanlı sanayii 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerinden olumsuz etkilenmiştir. Özellikle kıyı

bölgelerindeki loncalar, hammaddelerin ihracından doğan kısıtlıklar nedeniyle önemli bir darbe almışlar, üretimlerine ara vermek zorunda kalmışlardır. Bursa ipekli dokuma sanayisini inceleyen Murat Çizakça da hammadde fiyatlarının çok hızlı artması nedeniyle, ücretlerin fiyat artışlarının bir hayli gerisinde kalmasına karşın, ihracat için de üretim yapan bu önemli sektörde kâr marjlarının kaybolduğunu vurgulamaktadır.⁴¹ Ancak, hammadde darlıkları ya da hammadde fiyatlarının artışının kendi başlarına Osmanlı sanayiinde çöküşe yol açtığını söylemek zordur, çünkü aynı dönemde Avrupa sanayii de benzeri fiyat hareketlerinin etkisi altında kalmıştır. Avrupalılar bu fiyat hareketlerine uyum sağlayabilirken, Osmanlı üreticileri aynı başarıyı gösterememişlerdir. O halde, eğer 17. yüzyıl Osmanlı loncaları için bir durgunluk dönemi ise, bunun nedenini Fiyat Devrimi'nde değil, iç yapılarda veya iç etkenlerde aramak daha doğru olacaktır.

Kaldı ki, hammadde kısıtlıklarının bir süre sonra kaybolduğuna ve loncaların toparlandığına ilişkin elimizde bir hayli kanıt vardır.⁴² Osmanlı sanayii 19. yüzyıla kadar Avrupa'dan ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ile ticaret sınırlı kalmış, ithalatın büyük bir bölümünü de yerli üretimle rekabet etmeyen lüks mallar oluşturmuştur. Böylece Osmanlı loncaları, 19. yüzyıl başlarına kadar üretim düzeylerini büyük ölçüde korumuşlardır.

Avrupa'daki Fiyat Devrimi'nin tarihçiler arasında bu kadar yoğun ilgi görmesinin bir nedeni de, Hamilton ve onu izleyen yazarların Fiyat Devrimi'nin Avrupa'da gelir dağılımını yatırımcı yeni kesimlerin lehine bozarak kapitalizmin yükselişine olanak sağladığı yolundaki bir hayli aceleci savlarıydı. Ömer Lütfi Barkan'ın da aynı biçimde, Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak benimsemesi, kapitalizmin olmasa da Osmanlı gerilemesinin önde gelen nedeni olarak yorumlaması ilginçtir. Ancak bugün dönüp baktığımızda, hem Hamilton'un hem de Barkan'ın Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak görme çabalarının bir hayli abartılı olduğu anlaşılıyor. Osmanlı düzeninin 16. yüzyılın sonlarında çok ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldığı doğrudur. Ancak, bu güçlüklerin ardında dar anlamıyla fiyat hareketleri veya gümüş enflasyonu değil, daha temel malî, iktisadî ve teknolojik nedenler vardı.

- 1 Örneğin bkz.: P. H. Ramsey (ed.) *The Price Revolution in Sixteenth Century England*, (London: Methuen and Co. Ltd., 1971), Editor's Introduction; F. Braudel and F. Spooner, "Prices in Europe from 1450 to 1750", in E. E. Rich and C. H. Wilson (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe*, IV (1967), s. 374-486; P. Vilar, *A History of Gold and Money, 1450-1920*, (London, New Left Books, 1976), Chapters 16-21.
- 2 C. Cipolla, "La pretendue revolution des prix", *Annales, Economies, Societes, Civilisations* 10 (1955), 513-16.
- 3 Hindistan için bkz.: I. Habib, "Monetary System and Prices", I. Habib and T. Raychaudhuri (eds.), *The Cambridge Economic History of India*, vol. I, (1982) içinde, s. 360-381; S. Moosvi, "The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue Extraction in Mughal India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30 (1987), 47-94; S. Subrahmanyam, "Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500-1750: Some Comparative and Conjunctural Aspects", *Studies in History* 7 (1991), 79-105; Çin için, W. S. Atwell, "International Bullion Flows and the Chinese Economy Circa 1530-1650", *Past and Present* 95 (1982), 68-90.
- 4 M. de Malestroict'in *Paradoxes Sur le Faict des Monnoyes*'una yazdığı *Response* sayesinde Bodin, paranın miktar teorisinin "mucidi" olarak kabul edilmektedir; bkz.: J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, (Oxford University Press, 1954), s. 311-12.
- 5 E. J. Hamilton, "American Treasure and the Rise of Capitalism (1500-1700)", *Economica* 9 (1929), 338-57; ve E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1934). Bu konuda parasalci (monetarist) yaklaşımın en son ifadesi için bkz.: D. O. Fisher, "The Price Revolution: A Monetary Interpretation", *The Journal of Economic History* 49 (1989), 883-902.
- 6 Hamilton, "American Treasure", 338-57; ve Hamilton, *Price Revolution in Spain*.
- 7 Fernand Braudel, *La Mediterranee et le Monde Meditteranee a L'Epoque de Philippe II*, Paris, 1949.
- 8 D. O. Flynn, "A New Perspective in the Spanish Price Revolution: The Monetary Approach to the Balance of Payments", *Explorations in Economic History* 15 (1978), 388-406.
- 9 D. O. Flynn, "Use and Misuse", 401. Adon Gordus ve arkadaşları, nötron analizlerine dayanarak, Amerika'nın Potosi madenlerinde elde edilen gümüşün İspanyol sikkelerinde kullanıldığını, buna karşılık Fransa, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi Eski Dünya'daki diğer devletlerin sikkelerinde kullanılmadığını iddia etmişlerdi. A. A. Gordus, J. P. Gordus, E. Le Roy Ladurie and D. Richet, "Le Potosi et la Physique Nucleaire", *Annales, E.S.C.* 27 (1972), 1-35. Ancak son araştırmalar, bu bulguların yeniden yorumlanması gerektiğini göstermektedir.
- 10 M. Morineau, *Incroyables Gazettes et Fabuleux Metaux: Les retours des Tresors Americains d'apres les Gazettes Hollandaises (XVIe-XVIIIe siecles)*, (New York and Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1985), s. 564; Arthur Attman ve Ward Barrett'in kıtalararası değerli maden akımları üzerine son çalışmaları da Morineau'nun tezini doğrulamaktadır. A. Attman, *American Bullion in the European World Trade, 1600-1800*, (Goteborg: 1986); ve W. Barrett, "World Bullion Flows, 1450-1800", James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires*, (Cambridge University Press, 1990) içinde, s. 224-254.
- 11 D. Flynn and A. Giraldez, "Born With a 'Silver Spoon': The Origin of World Trade in 1571", *Journal of World History* 6 (1995), 201-21; D. Flynn and A. Giraldez, "Arbitrage, China an world trade in the early modern period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (1995), 429-48; ve R. von Glahn, *Fountain of Fortune, Money and Monetary Policy in China, 1000-1700*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996), Bölümler 1, 4 ve 7.
- 12 Y. S. Brenner, "The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England", *Economic History Review* 14 (1962), 225-39, ve "The Inflation of Prices in England, 1551-1650", *Economic History Review* 15 (1963), 266-84.
- 13 Donald McCloskey'un P. Ramsey (ed.), *The Price Revolution in Sixteenth Century England* başlıklı kitap üzerine yazdığı tanıtma yazısı, *Journal of Political Economy* 80 (1972), 1333.
- 14 H. A. Miskimin, "Population Growth and the Price Revolution in England", *The Journal of European Economic History* 4 (1975), 179-86.
- 15 J. A. Goldstone, "Urbanization and Inflation: Lessons From the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *American Journal Of Sociology* 89 (1984), 1122-60.
- 16 P. H. Lindert, "English Population, Wages and Prices, 1541-1913", *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1985), 609-34.
- 17 N. J. Mayhew, "Population, Money Supply and the Velocity of Circulation in England, 1300-1700", *The Economic History Review* 48 (1995), 238-57.
- 18 F. Perlin, "Money-use in Late Pre-colonial India and the International Trade in Currency Media", J. F. Richards (ed.), *Imperial Monetary Systems in Early Modern India*, (Delhi: Oxford University Press, 1987) içinde, s. 232-373; ve Subrahmanyam, "Precious Metal Flows", 79-105.
- 19 Hamilton, "American Treasure", 355-56; I. Wallerstein, *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, (New York: Academic Press, 1984), s. 70-85.
- 20 Bkz.: Ramsey (ed.), *The Price Revolution*'daki giriş makalesi.
- 21 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bulleten* 34 (1970), 557-607 ve Ö. L. Barkan "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East" (çev.: Justin McCarthy), *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), 3-28.
- 22 Barkan, "The Price Revolution", 5-7. Bu çalışma Barkan'ın 1950'ler ve 1960'larda Fernand Braudel ile karşılıklı olarak geliştirdiği diyalogun ürünüdür. Nitekim, Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz dünyası üzerine yazdığı iki ciltlik yapıtın ikinci baskısı, Barkan'ın Osmanlı kentlerindeki fiyatlar üzerine yaptığı araştırmaların sonuçlarını da içermektedir. Braudel, *Mediterranean World*, vol. I, s. 517-19. Barkan'ın az gelişmiş ülkelerde dış etkenlerin önemini öne çıkaran ve o yıllarda Türkiye'de çok daha yaygın olarak kabul gören Bağımlılık Okulu'nun tezlerinden etkilendiğini de söyleyebiliriz.
- 23 Bu konuda önemli bir istisna için, bkz.: H. Sundhaussen, "Die 'Preisrevolution' im Osmanischen Reich Während der Zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen* 42 (1983), 169-81. Ayrıca, L. Berov, 16.-19. Yüzyıllarda Balkanlar'da Fiyatlar ve Avrupa Fiyat Devrimi (Bulgarca), (Sofya: Bulgaristan Bilimler Akademisi Yayınları, 1976) ayrıntılı fiyat verileri sunmaktadır; İngilizce bir özet için bkz.: L. Berov, "Changes in Price Conditions in Trade between Turkey and Europe in the 16th-19th Century", *Etudes Balkaniques* 3 (1974), 168-178; M. Çizakça, "Osmanlı ekonomisinde akçe taşışının sebepleri üzerinde kısa bir inceleme", *Boğaziçi University Journal, Administrative Sciences and Economics* 4-5 (1976-77), 21-27; ve M. Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History* 40 (1980), 533-49. Bu son çalışma, Osmanlı ipek sanayisinin, mamül malların fiyatlarının hammadde fiyatlarının gerisinde kalması nedeniyle gerilediğini savunmaktadır. C. Kafadar "Les troubles monetaires de la fin du XVIe siecle et la prise de conscience Ottomane du declin", *Annales, Economies, Societes, Civilisations* 2 (1991), 381-400 aynı konuya fikirlerin ve zihniyetlerin tarihi açısından yaklaşmaktadır. Subrahmanyam ("Precious Metal Flows", 79-105) ise Güney Asya ile Yakın Doğu veya Batı Asya arasında karşılaştırmalı bir çerçevede geliştirmeye çalışmaktadır, ancak Yakın Doğu'ya ilişkin bilgileri oldukça sığdır.
- 24 Barkan, "The Price Revolution", 8-17.
- 25 Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 129-37. Ş. Pamuk (haz.), *İstanbul'da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Tarihi İstatistikleri Dizisi, c. 7, DiE, Ankara.
- 26 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 129-37.
- 27 Barkan, "The Price Revolution", s. 16; Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih*

- Kurumu, Belgeler* 2, 1964, s. 235-377. Kendi araştırmalarının sonuçları da, diğer Osmanlı kentlerindeki fiyatlarda benzeri artışlar olduğunu gösteriyor; bkz.: Pamuk (haz.): *İstanbul'da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*.
- 28 Bu dönemde Balkanlar'daki fiyat artışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Berov, *Prices in the Balkans*.
- 29 1550'den sonra ham ve mamul ipek fiyatları için bkz.: Çizakça, "Price History", 533-49.
- 30 Barkan, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", 581-84.
- 31 Barkan, "The Price Revolution", 3-6 (kendi çevirimiz).
- 32 16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun artışı ve kentleşme için bkz.: Ö. L. Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVI siecles, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957), 9-36; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, (London, 1972); L. Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire From the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* 9 (1975), 284-301; L. Erder and S. Faroqi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies* 15 (1979), 322-45; ve R. C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies* 7 (1976), 21-57.
- 33 Barkan, "The Price Revolution", 17-27.
- 34 Savaşların maliye üzerinde yarattığı yük için ayrıca bkz.: Sundhaussen, "Die Preisrevolution", 179.
- 35 Barkan, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", 23-24.
- 36 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337.
- 37 İnalcık, 'Military and Fiscal Transformation'.
- 38 İnalcık, 'Military and Fiscal Transformation'.
- 39 Oluşturduğumuz ücret dizileri İstanbul ile sınırlıdır. Ancak sadece Marmara havzasında değil, Balkanlar ve Anadolu'da da benzeri eğilimlerin geçerli olduğunu düşünebiliriz. 16. yüzyılda Marmara havzasındaki ücretler üzerine yayımlanmış veriler için, bkz.: Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı, 1550-1557*, c. I-II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972-1979), çeşitli yerler.
- 40 "Avrupa ile yeni ticaretin zanaatlara dayalı Osmanlı sanayisinde durgunluğa yol açtığı açıkça görülmektedir... Sürekli olarak gelişen Avrupa sanayii karşısında, Osmanlı sanayii dünya ekonomisinin yeni koşullarına uyum gösterebilmek için gerekli dinamizmi bulamadı. Osmanlı ile Avrupa sanayileri arasındaki fark giderek açılırken, Osmanlı düzeni çürümeye mahkum oldu... Yeni Avrupa ticareti 16. yüzyıldaki Osmanlı iktisadî durgunluğunun en önde gelen nedenleri arasında sayılmalıdır." Barkan, "The price revolution", 7-8 (kendi çevirimiz).
- 41 Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry", 533-49.
- 42 S. Faroqi, "Crisis and Change, 1590-1699", İnalcık ve Quataert (eds.), *The Ottoman Empire: Its Economy and Society: 1300-1914* içinde, s. 433-473.

OSMANLI İMPARATORLUĞU, AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYA EKONOMİSİ (1560-1800)

PROF. DR. IMMANUEL WALLERSTEIN - FARUK TABAK
BINGHAMTON UNIVERSITY / A.B.D.

Osmanlı dünyasının Akdeniz dünyasıyla aynı gelişim temposunu paylaştığı önermesi imparatorluğun tarihî seyrinin Avrupa dünya-ekonomisine referansla formüle edilmesine imkân tanıdı. Şüphesiz, Akdeniz havzasının tarihî kaderi, uzun XVI. yüzyıl boyunca ortak ve birdi. Bu tarih, nüfusun büyüme temposundan, Yeni Dünya'dan gelen gümüşün sebep olduğu fiyat dalgalanmalarına kadar, genel temayülleri haiz bir tarih idi. Bu aynı zamanda ortak sorunlara gebe bir tarih idi: nüfus artışının kırsal kesimde yarattığı sorunlardan, Ömer Lütfi Barkan'ın tabiri ile, "bu yüzyılın iktisadî hastalığı olan" enflasyonun devletlerin bütçe ve yapısı üzerine uyguladığı imparatorlukları "bitap düşüren" tazyiğe kadar.

Akdeniz'in bu denli başat bir rol oynaması şüphesiz tesadüfî değildi; XVI. yüzyılın büyük bir kısmında önemli tarihî gelişmelerin ana-sahnesi olmuştu. Bu rolünü yitirmesi de, tarih sahnesindeki konumunun önem ve şumûlüne uygun olarak uzunca bir zaman dilimi içinde oldu. Bu sürecin zaman almasının nedenlerinden biri, 1550'li yıllarda başlayan Ceneviz'in altın çağıının XVII. yüzyılın ortalarına, hatta sonlarına kadar sürmesiydi.¹ Cenevizlilerin Avrupa'nın zenginliğini denetimleri altına almalarıyla birlikte, baharat ticareti de 1530'lardan itibaren Akdeniz sularına dönüş yaptı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'i yeniden kendisine mekan edindi. Akdeniz sahil-kentleri, Seville ve Ceneviz'den Halep ve İskenderiye'ye, Amerikan gümüşünün akış rotası üzerinde durak noktaları görevini yüklendiler. Baharat ticareti ise gümüşün bol olduğu bu mahallere yöneldi. Ancak, gümüş-baharat akışının Akdeniz havzasında yarattığı hareketliliğe rağmen, XVII. yüzyılın ortaları Akdeniz'in değil *pax nederlandica*'nın hü-

kümranlığını sürdürdüğü dönem idi. Dünya-sisteminin ağırlık merkezindeki bu kuzeye kayış XVI. yüzyıl boyunca sürdü. Ancak Levant baharat ticaretindeki canlanma, dikkatleri Akdeniz üzerinde toplayarak, bu dönüşümü ve bu dönüşümün beraberinde getirdiği yeni işbölümünü ve Akdeniz dünya-ekonomisinden Avrupa dünya-ekonomisine geçişi arka-plana itmekreydi. Bunlar, Baltık Denizi'ndeki fener tüm haşmeti ile parlarken, Akdeniz'in karmakta olan ışıkları altında denize açılmaya çalışmanın getirdiği güçlükler tabii.

Levant ticareti, haklı olarak altının çizildiği gibi, sadece baharat ticaretinden mürekkep değildi: hububat, tuz, şeker, yün, pamuk ve kumaşlar da bu ticarete önemli bir rol oynadı.² Bu nedenledir ki XVII. yüzyılda Levant ticareti durgunluk dönemine girdiği zaman, bunun önde gelen nedeni Akdeniz'den geçen baharat ticaretinin hacminin daralması değildi. Tersine, bu ticarî durgunluk, Amsterdam'ın merkezî konuma yükselmesiyle birlikte, Akdeniz-merkezli dünya-ekonomisinin Osmanlıları da içine alan iktisadî iş bölümünün Hollandalı tüccarların denetimi altındaki yeni sahaları bünyesi içine alacak biçimde yeniden yapılanması sonucunda tâlî bir role itilmesinden dolayı idi. Dünya-ekonomisinin iş bölümündeki bu yeni-yapılanmanın Venedik ve Ceneviz kolonyal imparatorluklarının inşa ettiği düzenin, dolayısıyla da Akdeniz'in aleyhinde olması şaşırtıcı değil. Baltık Denizi havalisini ön plana çıkaran bu iş bölümü, sonuçta Akdeniz havzasındaki üreticileri, tahıl ya da şeker-kamış istihali ile iştigal edenlerden tuz sanayinde istihdam edilenlere kadar geniş bir kitleyi, XVII. yüzyılın başından çok daha önce rekabet çemberinin içine almıştı.

Ancak Akdeniz, yine de, baharat ticaretinin canlanması ve Cenevizlilerin Yeni Dünya gümüşünü havzanın doğu kıyılarına yönlendirmedeki başarıları sayesinde, bu yeniden-yapılanmanın etkilerinden bir süre mü'af kalmayı başardı. Yani, Amsterdam'ın Kuzey ve Baltık Denizi havhalisindeki yöreyi kendi ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmesi ve Elbe'nin doğusunu tahıl anbarı haline getirmesinin içerdiği dönüşümleri tam anlamıyla hissetmedi. Gümüş para bolluğu ve bunun yol açtığı enflasyonist ortam, var olan üretim ilişkilerinin -Kuzey'in artan iktisadî gücüne rağmen- değişmeden kalmasına müsaade etmekle kalmadı, XVI. yüzyıldaki demografik büyüme üretimin var olan ilişkiler çerçevesinde artmasına olanak bile sağladı. XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz'in kıyıları arasında mübadele edilen mallar yüzyılın başındakilerden çok farklıydı; malların kompozisyonu açısından daha zengin, ticaretin hacmi açısından ise daha kapsamlı idi. Devasa iç pazarı ve Avrupa'nın tekstiline ve doğunun baharatına artan talebi ile Osmanlı dünyası da Akdeniz'in canlı iktisadî hayatının ayrılmaz bir parçasıydı.

Değerli madenlerin bolluğu Akdeniz'deki ticaretin canlanmasını sağlayan tek neden değildi. XVI. yüzyılın başlarında baharat ticaretinin Portekizlilerin liderliğinde rota değiştirmesi sonucu bu ticaretten elde edilen gelirin azalması sebebiyle, Venedik, kendi yünlülük ve ipekli kumaş sanayilerini ve Almanya'nın güneyinde *fustian* üretimini teşvik ve organize etme yoluna gitti, çünkü sınaî üretimin getireceği kâr diğer sahalardaki -özellikle ticaretteki- daralmayı dengeleyecekti. Sınaî üretimdeki bu artış Osmanlı hammaddelerine (yün, ipek ve pamuk) olan talebi artırıp Levant ticaretini canlandırdı. Öte yandan, baharat ticaretindeki azalma, Venedik'i, Ceneviz ve Portekizlileri müteakiben, doğuya olan değerli para kaybını önlemek amacıyla doğunun ürünlerini (şeker kamışı ve pamuk) kendi denetimi altındaki topraklarda yetiştirilmesini sağlamaya itti. Ancak bu ürünlerin istihsalının Akdeniz havzasının doğusundan batısına kayması, beraberinde Akdeniz ticaretinde bir azalma getirmedi, çünkü XVI. yüzyılın hızlı iktisadî büyüme temposu en azından 1590'lı yıllara kadar ticarete, mutlak bir büyümeye sebebiyet verdi.

Örneğin, şeker üretimi, Akdeniz'in doğu yakasından Girit, Kıbrıs, Sicilya ve Endülüs'e yayıldı, ancak Madeira şekerinin Avrupa pazarlarında ilk defa boy göstermesinden

neredeyse bir asır sonra bile bu mahallerde hâlâ üretime devam ediliyordu. Kuzey Afrika'da pamuk üretiminin başlaması Levant'in pamuk üretim ve ticareti üzerinde önemli bir etkide bulunmadı. XVI. yüzyılın bu tür üretim artışlarını rahatça bünyesinde barındırabilmesi sadece doğunun mahsulleriyle mahdud değildi. Sözelimi üzüm üretimi, Akdeniz sahillerindeki ideal ekolojik sahasının dışına çıkıp kuzey enlemlerine doğru yayıldı, ancak bu artışa rağmen Rodos, Kıbrıs, Girit, İber ve Yunan yarımada- larındaki üzüm üretimi bir azalma göstermeden devam etti. Kalabriya ve Granada'da kozacılık ve ipek üretimi başladı, ancak ana üretim mahalleri bundan etkilenmedi. Daha da önemlisi, 1460'lardan itibaren Tolfa'da, İtalyan şehir-devletlerinin adeta arka-bahçesinde şap üretimine başlanmasına rağmen, Osmanlı topraklarından ithal edilen şapa olan talep ortadan kalkmadı.³

Bu iktisadî büyüme ortamı içinde tahıl üretiminin yerini de pazara-dönük ve kârlı ziraî ürünler aldı. Ancak bunun sonucunda tahıl üretimine ayrılan topraklardaki azalma, Akdeniz yöresini kıtlık ihtimali karşısında acîz bir durumda bıraktı. Bunun en bâriz göstergesi ise, yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz havzasını batıdan doğuya sarsan üretimdeki düşüşten kaynaklanan kıtlıklar serisidir. Bunlar önce havzanın iktisadî merkezinde -1540 ve 1550'lerde Venedik'te, 1560'larda İspanya'da- daha sonra da dış çeperlerinde -1560'lerden 1590'lara kadar Osmanlı'da- kendini gösterdi. İtalyan ve İber yarımada- larında 1570'lerden sonra görülen nüfus artışındaki yavaşlama toprak sahiplerini üzüm ve zeytin üretimini arttırmaya yöneltti; tahıl üretimine ayrılan toprakların hayvancılık için kullanılmasını mümkün kıldı. Osmanlı topraklarında da, Akdeniz havzasında görülen nüfus ve sınaî üretim artışına paralel olarak, gerek ürün kompozisyonu çeşitlendi, gerekse de pazara olan bağımlılık arttı. Genelde, tahıl üretimindeki artış diğer ürünlerde görülenin altında kaldı; çoğunlukla nüfus artış hızını bile yakalayamadı, ya da üretim göreceli ve mutlak olarak azaldı.⁴ XVI. yüzyıldaki iktisadî büyüme ortamı tahılın emperyalist stratejilerine müsait bir zemin oluşturmamıştı. Bu yüzden ki tahıl üretiminin, nüfus artışı devam ederken, daha kârlı ürünler karşısında gerilemesinin fatürası yüksek oldu. Bu durum Castile'de olduğu kadar Şam'da da ortaya çıkan kıtlıklara sebebiyet verdi.

Osmanlı tahıl ihracatında 1540'lardan 1560'ın ortalarına kadar süren büyük artış bile Avrupa'nın kuzeyinde XVI. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren enflasyonist baskılar sonucunda gerçekleşti. Alman gümüş madenlerindeki üretimin Fugger'lerin denetiminde artmasıyla birlikte, fiyatlar, ama özellikle de tahıl fiyatları 1530 ila 1550 arasında çok büyük bir artış gösterdi. Osmanlı tahılını çekici kılan da bu fiyat farkı oldu. XVI. yüzyılda uzun-mesafeli ticaret çerçevesinde mübadeleye giren 100.000 ila 200.000 ton buğdayın, yaklaşık 50.000 tonu Osmanlı topraklarının mahsulü idi: bu mahsulün çoğunluğu eski Venedik ve Ceneviz kolonyal imparatorlukları içinde yer alan mahallerden gelmekteydi.⁵ Yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'de de yaşanmaya başlanan enflasyon, Baltık ve Akdeniz hububat fiyatları arasındaki farkı kapatıp dengeyi Baltık lehine çevirdi.

Dolayısıyla, dünya-ekonomisinin merkezinin Akdeniz'in kuzeyine kaymasının nedeni Atlantik ticaretinin getireceği tahmin edilen kâr beklentisi değil, sistemin iş bölümünün yeniden şekillenmesinden dolayı idi. XVI. yüzyılın ortalarında, Danzig üzerinden ihraç edilen tahıl miktarı, kıtanın kuzey sahilleriyle sınırlı kalsa bile, 1490-92 yıllarındaki ihracatın 6 ila 10 katı daha fazla idi; ve bu ticaretin hacmi 1670'lere kadar artmaya devam etti. Akdeniz, sonbaharının nemâlarını toplarken, kuzeyde üretim ilişkileri ikinci esaret dalgası üzerinde yeniden inşa ediliyordu. Dolayısıyla, Cenevizliler döneminin sağladığı dinamik kısa-vadede Akdeniz'e sonbaharını adeta rehavet içinde yaşama olanağı sağladı. Gümüşün doğuya akışı ya kuzeyden tahıl ithalatı ya da II. Philip'in Hollanda seferlerini finanse etmek için kuzeye yöneltmesi sebebiyle zaman zaman sekteye uğrasa bile.

XVI. yüzyılda şekillenen iş bölümü eski üretim mahallerinin alışageldikleri rollerini sürdürmelerine ne kadar olanak sağladı ise de, XVII. yüzyıl krizi bu duruma müsamaha göstermedi. Nüfus artış hızının azalması ve dünya pazarlarının daralmaya başlaması yeni işbölümünün hükümranlığını tam anlamıyla kurmasına olanak sağladı. Talebin düşmesiyle birlikte, önceki yüzyılın ticarî ürünlerindeki çeşitlilik nihayete ererken üretim mahallerinin sayısı da talepteki azalmaya bağlı olarak en aza indirgendi. Şeker kamışı bu yüzyıldan itibaren geldiği yörelere tekrar geri dönmek üzere -neredeyse tümüyle- Atlantik kıyılarının

malı oldu. Üzüm üretimi ve bağcılığın kuzeye doğru uzanışı nihayete ermekle kalmayıp, XVIII. yüzyılda yeniden Akdeniz sahillerindeki ekolojik mekanına geri döndü.

Osmanlı tahıl ihracatı 1620'lere kadar devam etti ise de, Baltık tahıl ticaretinin gölgesinde kalmaya mahkum oldu. Baltık Denizi'ndeki tahıl taşımacılığı ve ticaretinin, Hollanda-merkezli ticarî şebekenin ana taşlarından birini oluşturması vesilesiyle, Akdeniz'deki tahıl ticaretinin geleceğini büyük ölçüde etkiledi. Bu, Akdeniz tahıl ticaretinin XVI. yüzyıl sonrasında gösterdiği grafikte de açıkça bellidir. Suriye kıyılarında XVI. yüzyılın son yarısında husule gelen kıtlıklar 1580'lerde vahim boyutlara vardı ve Akdeniz'in doğu kıyılarından deniz yolu ile yapılan tahıl ticareti Napolyon'un Mısır seferine kadar önemsiz denilebilecek bir düzeye düştü. O tarihlerde yeniden canlandığı zaman ise, Napoleon'a karşı harekete geçmiş olan İngiliz savaş gemilerine iase sağlamaktan öteye geçemedi. XVIII. yüzyılda zaman zaman tahıl ihraç eden Tunus ise, yine Napolyon savaşları dönemi haricinde, bu konumunu yitirdi. Tahıl ihracı açısından önemli bir kaynak olan Kıbrıs'ın bu ticaretteki rolü ise, XVII. yüzyılın ilk yarısından sonra asgarîye indi. Önceki dönemin tahıl üretimin önde gelen mahallerinden yalnızca Karadeniz'in kuzey ve batı kıyılarına açılan ovalarda tahıl üretimi önemli ölçüde devam etti, İstanbul'un devasa nüfusunu beslemek için gerekli olan yıllık 200.000 tonluk hububat buralardan sağlandı. Tahıl üretiminin Akdeniz kıyılarından Karadeniz cihetine kayması, bir anlamda, Avrupa'da Baltık kıyılarına kayışıyla bir paralellik arz ediyor.⁶

Ancak yukarıda çizdiğimiz senaryo tahıl üretiminin kriz döneminde XVI. yüzyıldaki seviyesinin çok altına düştüğü anlamına gelmemeli. Her şeyden önce, pazara yönelik üretimin kriz nedeni ile azalması tahıl dışındaki ürünlere kayışı yavaşlatarak tahıl üretiminin az da olsa genişlemesine imkan tanıdı. Ayrıca nüfusun düşüyor olması da, üretimde mutlak artış yaşanmamasına rağmen, kişi başına düşen tahıl miktarının artmasına yol açtı. Tahıl fiyatlarında 1590 ile 1620 arasında husule gelen büyük sıçrama, yatırımları, Venedik'in *terraferma*'sından Lombardy'nin kırsal kesimine kadar, tarım sektörüne yöneltti. Paranın tekrar tarıma dönüşünü Braudel burjuvazinin toprak sahipliğine iltica etmesi olarak niteler. Os-

manlı topraklarında da bu dönem tarımsal artı-ürün üzerindeki iddiaların ve çekişmelerin arttığı dönemdir.⁷ Tarımdaki bu canlanmaya rağmen, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ve bazı yerlerde daha geç tarihlere kadar, tahıl üretimi, uzunca bir süre, daha önce eriştiği seviyelere ulaşamadı.⁸ Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, nüfus artışıdaki yavaşlama ya da düşüş, 1620'lerden sonra kıtlık konusundaki şikayetlerin azalması sonucunu getirdi.

Tahıl ürünleri dışında ve pazara-yönelik üretimin gerilemesine karşın, tahıl üretiminin eski seviyesine ulaşamamasının ana nedenlerinden birisi hayvan yetiştiriciliğinin kazandığı önem idi. XVII. yüzyıl krizi bunda büyük rol oynadı, çünkü kriz tarım ürünleri fiyatlarının, özellikle de tahıl ürünleri fiyatlarının, genel fiyatların çok altına düşmesine sebebiyet verdi; hayvan ve tahıl ürünleri dışındaki ürünlerdeki fiyat düşüşü ise göreceli olarak daha az idi.⁹ Bu ortam, hayvancılığın, otlak ve meraların rahatça yayılmasına olanak sağladı. Fiyat düşüşünden, hayvan yetiştiriciliği, nasibini en az aldığı için, bu gelişmelerle birlikte tarım ve ziraat artı-ürün üzerindeki tazyik hafifledi. Hayvancılık ürünleri, (yün, deri) lehine olan iç ticaret haddinin ötesinde, Osmanlı sınırları dışındaki fiyatlara kıyasla daha düşük fiyatla pazarlandıkları için XVII.ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ihracatı içinde önemli bir konuma sahip duruma geldiler.¹⁰

Dolayısıyla, bu yüzyıllar sırasında *dominium eminens* ya da *mîrî* arazi ümera ya da ayanın eline geçtiği zaman, hububat üretiminden çok hayvancılık amacıyla kullanıldı. Rüstem Paşa'nın 1550'lerde tahıl ticaretinde payını arttırmak için oynadığı oyunlar XVII. yüzyılda geçerli akçe olmaktan çıktı, aradan geçen süre içinde de ümera ve ayanın mülkiyetindeki hayvan sayısı hızla arttı. Çiftliklerle ilgili literatürün açıkça ortaya koyduğu gibi, pek çok büyük işletme topraklarının önemli bir kısmını hayvan yetiştiriciliğine ayırıyordu. Osmanlı topraklarında emek-toprak oranının çok düşük olmasının yanı sıra, hayvancılık için kullanılan sahanın ekili topraklardan ya da reayanın elinden alınmamış olması hayvancılığın rahatça gelişmesini kolaylaştırdı. Aslına bakılırsa, tarıma elverişli olmayan -genellikle bataklık haline dönüşmüş- ovalardaki nebatatın hayvan sürülerinin beslenmesindeki rolü nedeniyle, ekili ve reayanın tasarrufunda olmayan bu toprakların hayvan yetiştiriciliğinde kullanılması pek çok açıdan isabetli oldu. Bu tür toprakla-

rın ihya edilip şenlendirilmesi gerek sermaye gerekse de bu işlemi gerçekleştirecek emek gücünün cebir ya da para karşılığı ise koşulmasını gerekli kıldığı için çekici bir alternatif değildi. Durum bu açıdan İspanya'daki gelişmeleri andırıyor; XVII. yüzyıl boyunca toprak sahipleri ve ruhban sınıf mülkiyetini ellerine geçirdikleri ovaları sonuçta hayvancılığın gelişmesi için kullandılar.¹¹

Bu döneme ait şikayetler hayvancılığın oynadığı rolün önemini iyi yansıtır. Şikayetler, hayvancılık için kullanılan sahanın ekili sahaya tecavüzünden kaynaklanmıyor; tersine, hayvancılığa ayrılmış sahaların kullanım hakları üzerinde odaklanıyor. Hayvancılığın gelişmesi ile birlikte daha önce sadece reaya tarafından kullanılan köy meraları üzerindeki haklar, dışarıdan yapılan müdahale ve taarruza tabi kaldığı için, eski dönemlerden beri buraları kullanagelen reaya ile ya kentli zenginler ya da yörük cemaatlar arasında tartışma konusu oluyordu. Bu, yine, İber yarımadasındaki durumu çağrıştıran bir senaryo, çünkü orada da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yerel hayvan sürüsü sahipleri ile büyük sürülerin başında bulunan *Mesta* arasındaki sürtüşmeler gündemin en önemli maddeleriydi. Kısacası; İber yarımadasından Balkan ve Anadolu yarımadasına uzanan sahada XVII. yüzyıl krizi esnasında hayvancılık mühim bir iktisadî faaliyet haline geldi. Büyük Osmanlı kentlerinin çeperinde hayvan ticaretini ve hayvancılıkla ilintili sanayileri barındıracak mekanların eklenmiş olması ve günlük yiyecekler içinde süt ve süt-mamullerinin ağırlık kazanması bu yöndeki değişimlerin iyi birer göstergesidirler.¹²

Ekili alandaki daralma ve tahıl fiyatlarının düşüklüğü nedeniyle, hububat üretiminin devam ettiği yerlerde tahıl ürünleri, XVI. yüzyılda olduğu gibi yeni ürünler tarafından tasfiye edilmek yerine, yeni ürünlerle takviye edildi. Bu dönemde Avrupa'da patates, esmer buğday ve ilkbahar döneminde ekilen ürünlerin popülerlik kazanması; Balkanlarda mısır, Anadolu'da baklagiller ailesinden ürünlerin yaygın biçimde ekiliyor olması, pirinç ekiminin Akdeniz havzasının her yanında artması; tahıllara olan bağımlılığı azaltarak üreticilere, küçük üretici olsun çiftliklerde çalışanlar olsun, bir emniyet kemeri sağladı. Tahıl üretiminin zaten fazla pazarlanacak bir pay bırakmadığı Akdeniz kıyılarında zeytinlikler, bağlar, dut ağaçları ve tütün, XVI. yüzyıldaki temayüllerin tersine, pey-

zajın ayrılmaz bir parçası haline geldi.¹³ XVIII. yüzyılda vakıfların gelirleri arasında zeytinlik, bahçelik, dutluk gibi sahalardan elde edilen gelir toplam gelirin %52'sini oluştuyordu, tahıl üretiminden gelen gelir ise ancak %26 idi ki, vakıflar XV. ve XVI. yüzyıllarda ihya ve şenlendirme işlerinin başını çeken kurumlardı. Tahıl üretimi ancak XIX. yüzyılda tekrar eski canlılığını kazandı, ancak bu kez buğday, arpa, çavdar ve yulaf gibi diğer tahıl ürünlerinin aleyhine gelişti.

Sınâî ürünlerin fiyatları tahıl ürünlerinden daha yüksek seyrettiğinden, sonuçta pamuk, ipek, keten üretimi için ayrılan arazi de arttı. Akdeniz havzasının doğu ve batı yakalarındaki sınâî üretim 1550 ile 1650 yılları arasında birbirine zıt, ancak birbirini tamamlayan yörüngeler izlediyse de -Selanik, Bursa ve Safed sınâî üretim merkezi statüsünü kaybedip Venedik sınâî bir hüviyet kazanırken- XVII. yüzyıl krizinin yarattığı deflasyonist ortam içinde tüm bu merkezler kendilerini tekstil üretiminde Kuzeylelilerin giderek artan varlık ve rekabeti karşısında buldular kendilerini.¹⁴ XVII. yüzyıl krizi sırasında sınâî hammadde ürün fiyatlarının diğer fiyatlara kıyasla daha az düşmüş olması, sınâî merkezlerin durumunu daha da zora soktu. Bu merkezler XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca büyük kentlerin bünyesinde büyümüş ve yeşermişti.

Ancak kırsal kesimdeki üreticilerin düşen fiyatlar karşısında üretim faaliyetlerini mümkün olduğunca çeşitlendirmeye ve yan gelirlerini arttırmaya çalışmaları sonucunda, sınâî faaliyetlerin mekanı sadece kentler olmaktan çıktı, tersine, bu mahallerden uzaklaşmaya başladı. Ek gelir için her işi yapmaya hazır bir emek gücü ve artan hammadde ve sınâî madde üretimi kırsal kesimde götürü usulü sınâî üretim faaliyetlerini arttırırken, tüccarlara da lonca ve merkezi otoritenin denetim sahasının dışına kaçma olanağı sağladı. Bu Akdeniz'in tümüne şâmil bir temayül idi ki adeta, Braudel Akdeniz'in sonbaharını kıyılarındaki sahaların sanayileşmesi ile özdeşler.¹⁵

Sınâî faaliyetlerin yaygınlaşması gayet tabii sınâî hammadde üretimini canlandırdı. Sonuçta, büyükçe ve orta-boy taşra kasabaları bir önceki dönemin kentlerinin yerini alıp pazarın ihtiyaçlarını karşılamaya başladı. Üretimin bir kısmı da bu sahaların uzak ya da yakınındaki kırsal kesimde yapılıyordu. XVIII. yüzyılın sonunda Se-

lanik yöresindeki yünlülük tekstil üretimi XVI. yüzyıldaki seviyesine erişti. Ancak bu kez üretimin büyük bir kısmı Selanik civarındaki köylerde yapılıyordu, daha önceden olduğu gibi Selanik kentinde değil. Aynı gözlem Ankara'daki tiftik üretimi için de geçerli: XVII. yüzyılda Ankara yöresindeki kasaba ve köylerin pek çoğu tiftik üretim şebekesinin içinde yer almaktaydı. Balkanlarda XVI. yüzyıl sonrasında ırak dağlık yörelerin iktisadî altyapıları bu bölgelerin gelişmiş sınâî faaliyetleri tarafından desteklenmekteydi.¹⁶ Üretimin kırsal kesime yayılması ve sınâî hammadde üretimindeki artış Akdeniz'in sonbaharının ayrılmaz birer parçasıydı. Bu kırsallaşma dalgası 1760'larda duruldu ve o tarihten sonra kent merkezleri sınâî üretim açısından tekrar çekici mekanlar haline gelmeye başladı.¹⁷

Sınâî üretimin kırsal kesime yayılması belki iktisadî bir gereklilik idi, ancak bu mekan değiştirmeyi kolaylaştıranlar, daha ziyade XVII. yüzyılın şartlarına bir tepki olarak götürü sistemini kurmayı örgütsel istidatlarıyla başaran tâcirler oldu. İktisadî krizin ve dünya-ekonomisinin merkezinin kuzeye kaymasının Akdeniz kıyılarına getirdiği zorlu dönem, Venedikli (ve Floransalı) tâcirlerin artık giderek kuzeye yönelen mal ve kredi akışı karşısında, faaliyetlerini Orta ve Doğu Avrupa ve Güney Almanya taraflarına kaydırmaya zorladı. Sözelimi, Suriye'den ithal edilen ham pamuğun *fustian* üretimi için Alplerin kuzeyine yollanması, hammaddenin ne kadar uzak mesafeden olursa olsun bulunup üretim mahallerine temin edilmesini, dolayısıyla gerektiğinde Suriye'den Styria'ya kadar uzanan, Ulm, Nurnberg, Leipzig ve Augsburg'da şubeleri bulunan bir ticarî şebeke gerektiriyordu. Sonuçta, Akdeniz'de daralan ticaret ile birlikte Venedik tacirleri Şarkî ve merkezî Avrupa'daki şehirlere yerleşip fuarlara katılarak ve İtalya üzerinden gelip giden malların denetimini ellerine geçirerek Viyana ya da Krakow'da kesişen ya da sonlanan ticaret hatları üzerinde denetimlerini kurdular.¹⁸

Amsterdam'ın canlı bir ticaret merkezi haline gelmesi sadece deniz değil, kara ticaret şebekesinin de önemini arttırdı. Yüzyılın başında aynen Antwerp'in yaptığı gibi, Amsterdam da deniz ve kara ticaret şebekelerinin birbirlerini tamamlayacak bir biçimde şekillenmesini sağladı. Döneminin en gelişkin ticaret merkezi ve büyük

hacimli ticarî mal depolama olanaklarına sahip olan Amsterdam'ın, kurulan bu şebekeler sayesinde güney ve doğusundaki bölgelerle ve de Osmanlılarla olan ticaret ilişkilerini kara yolu ile canlandırdığı bu saha üzerinde Venedik tacirleri hakimiyet kurdular. Venedik'in önemli ticarî ayaklarından biri olan Spalato, Balkan yarımadası kara yollarına nâzır olması dolayısıyla iktisadî konumunu güçlendirdi. Oysa Dubrovnik, daha önce yerel olsun uzun-mesafeli olsun, ticarî faaliyetlerin merkezinde yer aldığı halde, deniz ticaretindeki azalma ve Balkanlardan gelen yün ve derilerin kuzeye akışının deniz yolu yerine Novi-Bazar üzerinden kara yolu ile sağlanması nedeniyle, Adriyatik sahillerine geri çekilmek zorunda kaldı. Başka bir deyişle, XVIII. yüzyılda Dubrovnik'in çöküşünün nedeni deniz ticaretinde *caravanair* sisteminin gösterdiği rekabet değil, kara ticaretinde Balkan Ortodoks tâcirin rekabette gösterdiği başarıydı. Kuşkusuz, Otuz Yıl Savaşları Güney Almanya'yı savaş mahalline çevirip, kara (ve Venedik) ticaret şebekesini sekteye uğrattı. Ancak, bu yeni ticarî şebeke yine de bu tür olaylardan fazla etkilenmedi; belki şebekayı oluşturan ticaret yolları zaman zaman rotalarını değiştirdi, ama bu, ticarî sahanın varlık koşullarını değiştirmede. Habsburg İmparatorluğu ile 1666'da imzalanan ahidnameden sonra ve bu ticaretin canlanmasıyla, Sırp, Yunan ve Ermeni Osmanlı tebaası Buda, Viyana, Pressburg ve Leipzig gibi merkezlerle yerleşmeye başladı.

Venedik'in Akdeniz'in ticarî hayatında oynadığı rolün ve Akdeniz ticaretinin azalması, ticaretin kara şebekesine yönelmesi, tabiidir ki, Osmanlı topraklarında iktisadî faaliyetlerin coğrafi dağılımını etkiledi: Akdeniz kıyılarındaki sahil kentleri göreceli olarak önemlerini yitirdi, onların yerini daha kuzeyde bulunan ve Ege ve Karadeniz sahillerindeki -Osmanlı Avrupası'ndaki- kentler aldı. Bu eyaletler bu yeni coğrafi yapı içinde, gerek deniz, gerek kara trafiğinin ana-noktaları rolünü yüklendiler. Sonuçta, Halep kentinin kuzeyindeki kentler canlandı, İstanbul Kahire'yi gölgede bıraktı. Ege Denizi kıyılarındaki sahil kentleri de aynı gelişme mantığı içinde büyüyüp palazlandılar. Bu kentler arasında İzmir kara ticaret yollarının büyüyen önemini en iyi yansıtan kent idi.

Özetle, Akdeniz'in sonbaharını İtalyan şehir-devletlerinin bu havza üzerindeki hakimiyetlerinin zayıflaması

süreci renklendirdi. Giderek yiten ticarî varlıklarına ve daha önce kurdukları ticarî şebekeye rağmen (ya da bu nedenle), bu İtalyan şehir devletleri üretimin kentlerden kırsal yörelere yayılması sürecinin başını çekip, Baltık Denizi'nde odaklanan kara ticareti üzerindeki denetimlerini arttırdılar. Sadece Krakow ve Danzig/Gdansk üzerinden tahıl ithalatı ile sınırlı kalmayıp, Baltık bölgesine yönelik ticaretin önemli bir bölümünü ellerine geçirdiler. Bu perspektiften bakıldığında zaman, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Akdeniz havzası tahılın hükümranlılığından kurtulmuş, heterodoks bir ürün kompozisyonuna sahip ve kırsal kesimlerindeki sınaî üretimi artmış olan bir bölge olarak çıkar karşımıza.¹⁹ Bu manzara çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıl ihracatında neden hiç bir kalemin %12'nin üzerine çıkamadığı daha kolay anlaşılır.

Dolayısıyla, Osmanlı sınırları içinde yer alan dönüşümler, Akdeniz ve onun ötesindeki değişimlere endeksli bir karakter alır. Osmanlı'nın ve Akdeniz havzasının kaderi yalnızca XVI. yüzyıldaki altın çağda ortak değildir. İç denizin kıyılarının benzer dönüşümlere gebe olduğu onu müteakkip yüzyıllarda da ortak bir kader paylaşmaya devam ettiler. Başka bir deyişle, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki değişimleri anlamak için, Akdeniz, anlamlı bir referans noktası teşkil etmektedir.

Çiftlikler üzerine yapılan tartışmalar bu olgu için iyi bir saha çalışması teşkil eder. Bu çalışmalar, Doğu Avrupa'daki büyük toprak işletmelerinin tersine, Osmanlı topraklarındaki çiftliklerin sayıda az ve ölçek olarak küçük olduğunu göstermektedir. Doğu Avrupa'daki büyük işletmelerin tahıl üretiminde uzmanlaşmış olmasına karşın, Osmanlı çiftlikleri hayvancılık ağırlıklı işletmeler idiler. Ayrıca, yine bu literatürde vurgulandığı gibi, reayayı topraklarından ederek inşa edilmiş birimler değildiler; tersine, birçoğu genellikle *mevat* topraklar üzerinde kurulmuştu. Doğu Avrupa'dakilerle Osmanlı çiftlikleri karşılaştırıldığı zaman, Osmanlı çiftliklerinin farklı ya da kendine özgü özelliklere sahip oldukları kolayca anlaşılır, ancak buradan yola çıkarak Osmanlı'daki gelişmeleri salt "içsel" gelişmelerin bir parçası ya da dünya-ekonomisinden soyutlanmış olarak görmek de mümkün değildir.

Kuşkusuz, bu iki asır büyük toprak sahiplerinin lehine gelişmelere şahit oldu, çünkü mahsul fiyatlarındaki

düşüşe ellerinin altındaki toprakların büyüklüğü nedeniyle daha mukavim idiler. Dahası, fiyatlardaki düşüşten kaynaklanan riski gerek ortakçılık, gerekse malikane sahipliği ile uzun döneme yayma imkânına sahiptiler. Daha önceki dönemlere kıyasla, XVII.-XVIII. yüzyıllarda yaşanan çalkantılı iklim koşullarının yarattığı belirsizliğe karşı da daha iyi bir konumda idiler, çünkü toprakları geniş bir satıl üzerine yayılmış olduğu ve farklı özellikler arz ettiği için, iklimin sebep olduğu tahribatı asgarîye indirmek mümkündü. Üreticilerin durumlarında da değişiklikler oldu; XVI. yüzyıldaki konumlarını yitirdiler. Ya toprak sahipliğinden ortakçılığa ya da küçük üreticilikten çiftlik işçiliğine düştüler. Tımar sisteminin getirdiği oturmuş düzen yerine iltizam sisteminin getirdiği belirsizlikle yaşamak zorunda kaldılar. Bunlar Akdeniz'in doğusundan batısına, tüm ziraat üreticilerin yaşadıkları dönüşümlerdi. Ancak çiftlikler bu bağlamda "ikinci esaret" in kötü bir kopyası olarak düşünülmemelidir. Tersine, Akdeniz tarımındaki dönüşümleri en iyi yansıtan birimler olarak görülmeli. Bu asırlarda hayvan yetiştiriciliği ön plana çıkmış, tahıl üretimi ise eski konumunu yitirmişti. Çiftlikler bu yeni kurulan dengeleri, yani dönemin normlarını, en iyi temsil eden ziraat işletmeler oldu. Tahıl ve hayvancılık dışında kalan faaliyetlerin geçirdiği değişimleri çiftlikler vasıtası ile değil, vakıf işletmeleri ya da temlik sistemi çerçevesinde takip ve analiz etmek daha anlamlıdır.²⁰

Yine bu asırlar boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın tersine dünya-ekonomisinin dışında kaldığı önermesini doğrulamak, için kullanılan iç ticaretin "Batı" ile olan ticaretten daha hacimli olması argümanı da bu çerçeve içinde inandırıcılığını yitirir. XVIII. yüzyılda Osmanlı sahil kentleri arasında yürütülen ticaretin hacmi "batı" ile olanın neredeyse iki katına

yakındı. Ancak, imparatorluğun can merkezini oluşturan Osmanlı Avrupasının imparatorluğun ihtiyaçlarından ziyade, kara ticaretinin canlanmasıyla oluşan, dünya-ekonomisinin yeni merkezlerinin ihtiyaçlarına cevap verdiği düşünüldürse, İstanbul'un Akdeniz'deki sahil kentlerine artan bağlılığı bu dönüşümün tezahürü olarak görülebilir. Akdeniz ticaretinde bunu müteakiben ortaya çıkan canlanma, imparatorluğun dış gelişmelerden bağımsız olduğunun değil; tersine, dünya ekonomisinin ritmine daha yakinen bağlanmakta olduğunun bir göstergesidir.

Şüphe yok ki, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı -ya da, Akdeniz- ticareti XVI. yüzyıldaki ivmesini kaybetti. Bu ticarî sistemin altyapısını oluşturan işbölümü ortadan kalktı. Tahıl istihsalinin yerel olarak canlanması tahıl ticaretinin hacminde bir düşüşe yol açtı. Öte yandan, giderek yaygınlaşan (kırsal) sınaî üretim yine ticaretin hızını ve hacmini azalttı. Bu yeni düzen içinde Osmanlı topraklarından çıkış yapan mallar çoğunlukla kara yolu üzerinden kıtaya ulaşırken, ihracat çoğunlukla deniz yolu ile gerçekleşmekte idi.²¹ Deniz ticareti tüm bu faktörlere rağmen, senede yaklaşık 50 ton gümüşün Akdeniz sularından geçişini sekteye uğratmadı. Bu, XVII. yüzyılda batıdan doğuya akan değerli maden hacminin %50'sine, XVIII. yüzyılda ise %25'ine tekabül etmektedir.

Yani, Osmanlı dünyası Akdeniz'le hemahenk olan dinamiğini kaybetmedi; bu bağlamda, Osmanlı'nın kendine has "iaşe, fiskalizm" politikaları izlerken, Batı dünyası ile ilişkilerinde "merkantilist" ilkelerle hareket ettiğini, dolayısıyla Batı dünyası başarılı bir kapitalizme kayarken Osmanlıların kendilerinin Batı'ya boyun eğmelerini kolaylaştıracak yolu izlediklerini iddia etmek²² doğru değildir. Hata çizgisi doğu-batı değil, kuzey-güney eksenine uzanmaktadır.

- 1 Fernand Braudel, "Le Siècle des Genoïs S'achève-t-il En 1627?" yazarın *Autour de la Méditerranée* (Paris, 1996) adlı yapıtının içinde.
- 2 Jacques Heers, *Gènes Au XVIe Siècle. Activité Économique Et Problèmes Sociaux* (Paris, 1961); Michel Balard, *La Romanie Génoise (XIIIe-début du XVIe siècle)*, 2. c., (Rome, 1978); ve Ruggerio Romano, "A Propos Du Commerce Du Blé Dans La Méditerranée Des XIVe et XVe Siècles", *Éventail de L'histoire Vivante. Hommage à Lucien Febvre* (Paris, 1953) içinde.
- 3 J. H. Galloway, *The Sugar Cane Industry: An Historical Geography From Its Origins to 1914* (New York, 1989); M. F. Mazzaoui, *The Italian Cotton In-*

dustry In The Later Middle Ages, 1100-1600 (New York, 1981); J. Delumeau, *L'alun de Rome, XVe-XIXe siècle* (Paris, 1962).

- 4 Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqi, "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth-century Anatolia", *Review*, II, 3 (1979); Feridun Emecen, XVI. *Asırdaki Manisa Kazısı* (Ankara, 1989), ss. 242-46.
- 5 Stanislas Hoszowski, "L'Europe centrale devant la révolution des prix XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, 16, 3 (1961); Henryk Samsonowicz, "Relations commerciales entre la Baltique et la Méditerranée", *Histoire Économique Du Monde Méditerranéen 1450-1650* (Toulouse, 1973) için-

- de; and Bruno Simon, "Le blé et les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle", der.: J.-L. Bacqué-Grammont and Paul Dumont, *Contributions à L'histoire Économique Et Sociale De L'Empire Ottoman* (Louvain, 1983) içinde.
- 6 Antoine Abdel Nour, *Introduction à l'histoire Urbaine De La Syrie Ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)* (Beyrut, 1981); Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe* (New York, 1981).
 - 7 Leila Erder and Suraiya Faruqi. "Population rise and fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, XV, 3 (1979); and Jean-Pierre Pascual, "The janissaries and the Damascus countryside at the beginning of the seventeenth century", der.: Tarif Khalidi, *Land Tenure And Social Transformation In The Middle East* (Beyrut, 1984).
 - 8 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Tithe And Agrarian History From The Fourteenth To The Nineteenth Centuries* (New York, 1982).
 - 9 Ljuben Berov, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey And Europe In the 16th-19th Century", *Etudes balkaniques*, X, 2-3 (1974), pp. 175-76; Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System II* (New York, 1980), Bölüm 1.
 - 10 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe* (New York, 1981).
 - 11 Wolf Hutteroth, "The Role of The Ottoman Empire in the Early Modern World-system", der.: Hans-Jürgen Nitz, *The Early-Modern World-System in Geographical Perspective* (Stuttgart, 1993) içinde; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İktisatı Tarihi* (Ankara, 1971); Michael R. Weiss, "The Agrarian Depression in Seventeenth-Century Spain", *Journal of Economic History*, 42, 1 (1982).
 - 12 Carla Rahn Phillips and William D. Phillips, Jr., *Spain's Golden Fleece* (Baltimore, 1999); Haim Gerber, *The Social Origins of The Modern Middle East* (Boulder, Co., 1987); and André Raymond, *Grandes Villes Arabes à L'époque Ottomane* (Paris, 1985).
 - 13 Pierre Ponsot, "En Andalousie Occidentale. Les Fluctuations De La Production Du Blé Sous L'Ancien Régime", *Études Rurales*, 34 (1969); Pierre Goubert, "Sociétés Rurales Françaises Du XVIIIe Siècle", *Conjoncture Économique Structures Sociales* (Paris, 1974) içinde; Andrew B. Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740", *Journal of Economic History*, 39, 4 (1979); Bahaeddin Yediyıldız, *Institution Du Waqf Au XVIIIe Siècle En Turquie* (Paris, 1975).
 - 14 Murat Çizakça, "Incorporation of The Middle East Into The European World-Economy", *Review*, VIII, 3 (1985).
 - 15 Fernand Braudel, "Remarques Sur La Méditerranée au XVIIIe Siècle", *Cahiers de Tunisie*, 4 (1956).
 - 16 Kostas Kostis, "Salonique et le commerce de la laine au XVIIe siècle", der.: L. Bergeron, *La Croissance Régionale Dans L'Europe Méditerranéenne XVIIIe-XXe Siècle* (Paris, 1992) içinde; Gary Leiser, "Travellers' accounts of mohair production in Ankara from the fifteenth through the nineteenth century", *The Textile Museum Journal* (1993-94), p. 14, and Michael Palaret, *The Balkan Economies c. 1800-1914* (New York, 1997), pp. 38-39.
 - 17 Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapı*, 4/5 (1984); Immanuel Wallerstein, *The Modern World-system III* (New York, 1989), pp. 28-29.
 - 18 Fernand Braudel, *Out of Italy, 1450-1650* (Paris, 1991).
 - 19 Maurice Aymard, "From Feudalism to Capitalism in Italy", *Review*, VI, 2 (1982), ss. 150-55.
 - 20 Suraiya Faruqi, *Towns and Townspeople of Ottoman Anatolia* (New York, 1984).
 - 21 Marco Dogo, "Merchants Between Two Empires: The Ottoman Colonies of Trieste in the XVIIIth Century", *Études Balkaniques*, XXXIII, 3-4 (1997).
 - 22 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1600* (New York, 1994), ss. 48-52; Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750* (New York, 1988).

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA HOLLANDALI TÜCCARLARIN OSMANLI BÖLGELERİNDEKİ FAALİYETLERİ

MEHMET BULUT

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

1- GİRİŞ

*S*on yıllarda Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Batılı tüccarların faaliyetleri konusunda ki çalışmalarda kayda değer düzeyde bir artış olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte hâlâ, Batılıların Doğu Akdeniz'deki ticarî faaliyetleri konusunda bir çok konu batıdan ve doğudan yeni araştırmacıları beklemektedir. Bu makale, iktisat tarihçileri tarafından merkantilist dönem olarak kabul edilen 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde faaliyet gösteren Hollandalıların ticarî ilişkilerini konu almaktadır.

Osmanlı Devleti kuruluş, kurumsallaşma ve genişleme dönemlerinden sonra 16. yüzyılda zirve dönemine ulaşmıştır. Aynı dönemde Osmanlılar dünya ekonomisi açısından da en etkin bir konuma yükseldiler. Bu dönemle ilgili olarak Braudel (1972) Osmanlı Devleti'ni bir dünya ekonomisi (world economy) olarak tanımlarken, Wallerstein (1974, 1979) bir dünya imparatorluğu (world empire) tasvirini daha uygun bulmaktadır. Osmanlıların konumunu değerlendirdiği analizinde Wallerstein, devletin ekonomideki rolünü ön plana çıkarma eğilimindeyken, Braudel Osmanlı Devleti'ndeki yerli-yabancı, Müslüman-gayrimüslim ve Osmanlılı-Batılı ayırımı yapmadan tüccarların ekonomideki rolünü vurgulamaktadır. İşte bu çalışma bir anlamda Braudelyen perspektif açısından Hollandalıların Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerine ışık tutmaktadır.

Osmanlı ekonomik ve sosyal durumu üzerine yapılan araştırmalar arttıkça yaygın kanaatin aksine, Osmanlıların sadece tarımsal alanda değil, ekonominin diğer alanlarında da etkili oldukları anlaşılmaktadır.¹ Şüphesiz bulun-

dukları coğrafik ve jeopolitik konumun önemini gereği gibi anlamış olmaları yanında, askerî ve siyâsî organizasyonlardaki başarıları, bulundukları bölgeyi uluslararası ticaret açısından 'güvenilir bir bölge haline getirme' yolundaki çabalarına ek olarak, özellikle uluslararası ticarete etkili olan toplumların tüccarlarına karşı uyguladıkları politikalarının da dünya ölçeğinde dikkate değer bir konuma yükselmelerinde önemli etkisi olmuştur.

Osmanlıların altın çağları olarak kabul edilen dönemlerindeki (15-16. yy.) gücü sadece fetihlerden ve tarımsal toprak alanları ile üretimlerinin genişlemesinden değil aynı zamanda uluslararası ticaret bölgelerini kontrol etmeleri ve bu bölgelerdeki mal akışından topladıkları vergilerin de önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar uzanan ticaret bölgelerinin önemi Osmanlılar tarafından iyi anlaşılmış olduğundan, bu bölgelerdeki ticareti kontrolleri altında tutabilmek için deniz güçlerini de geliştirmeye özellikle önem vermişlerdir. 16. yüzyıl boyunca ilgili ticaret hinterlandını kontrol edebilmek için Osmanlılarla Güney Avrupalılar (Venedik, Ceneviz ve Portekizliler) arasında büyük rekabet, hatta zaman zaman savaşlar bile olmuştur.²

Osmanlılar, Doğu-Batı ticaretini kontrol edebilmek için özellikle üç ticaret bölgesine önem vermişlerdir. Bu bölgelerin ikisi deniz, diğeri ise kara ticareti ile ilgilidir. Deniz ticaret bölgelerinin ilki ülkenin batı bölgelerinde kalan Ege ve Adriyatik kıyıları boyunca uzanan ve Avrupa tarafına açılan deniz ticaret bölgesidir (Goodrich 1982, 270). Bu bölgede Braudel'in analizinde özellikle önem verdiği buğday (bulky commodity) tica-

reti önemli yer tutmaktadır. İkinci ticaret bölgesi ise Doğu Akdeniz ile Hint Okyanusu tarafındaki deniz ticaretini kapsamaktadır. Bu ticaret alanı İstanbul'dan başlayıp Kuzey Afrika'daki limanlardan Cidde'ye, oradan da Hindistan kıyılarına ve Malaka'ya kadar uzanan ticaret hattıdır (Chaudhuri 1985, 186-91). Bu bölgede ise daha çok yükte hafif, pahada ağır (luxury commodity) olan tekstil ve baharatla birlikte, değerli bazı madenler, ticaretin konusudur. Üçüncü bölge ise devletin hem siyasal ve hem de ekonomik merkezi konumundaki İstanbul'dan başlayarak Orta ve Doğu Anadolu'ya, oradan Suriye (Halep) ve İran'a kadar uzanan, aynı zamanda Doğu-Batı karavan yolu olarak adlandırılan ticaret hattıdır (İnalçık 1985, 1994). Bu bölgede de daha çok yükte hafif ve pahada ağır olan (luxury commodity) tekstil malları (özellikle ipek) ve doğudan gelen biber ve baharat ticareti ağırlıklı olarak ön plânda olmakla birlikte o dönemlerde ticarete konu olan çeşitli mallar bu hat üzerindeki ticaretin kapsamı içindedir.

Adam Smith (1993, 363)'in insanlık tarihi açısından en önemli iki olay olarak değerlendirdiği, Avrupalıların Asya ve Amerika'ya 15. yüzyılın sonlarında açılmaları gerçeğine rağmen, Osmanlıların 16. yüzyılın sonlarına kadar yukarıda anılan ve doğu-batı ticaretinde kullanılan üç ticaret hattındaki önemi devam etmiştir. Daha doğru bir ifadeyle Güney Avrupalıların (İspanya, Portekiz ve İtalyanlar), doğu-batı ticaretini hegemonyalarına alma girişimlerine rağmen, Osmanlıların 16. yüzyılın sonlarına kadar geliştirdikleri deniz gücü ve donanma alanındaki teknikleri ile baş edebildikleri söylenebilir.³ Böylece Batılıların dünya ticaretine açılma dönemleri olarak kabul ettikleri 16. yüzyıl boyunca, Osmanlıların uyguladıkları ticaret politikaları ve stratejileri sayesinde, bu alandaki başarılarını devam ettirdikleri ve dolayısıyla da bu ticarettten gelen gelirin dönem boyunca devam ettiği sonucuna ulaşılabilir.

Osmanlıların uyguladığı ticaret politikasında provizyonizm ve fiskalizm önemli bir yer tutmaktadır (Genç 1989, 22-24). Provizyonizm, piyasada mümkün olduğu kadar bol malın bulunması, dolayısıyla mal bolluğu sayesinde toplumun iâşe sorununun en kolay biçimde çözülmesi anlamına gelmektedir. Fiskalizm ise devletin gelirlerinin mümkün olduğu kadar arttırılmasıdır. Bu anlayış-

ta, devletin gelir sağlaması, toplumun geneline adalet sağlamanın ön koşuludur. Devlet gelirle (vergi ile) finanse edilir ve gelir adaletle toplanır. Böylece devletin (mülkün) temeli adalettir sonucuna ulaşılır. Osmanlı zihniyetindeki bu adalet anlayışı bizi ekomideki sosyal refah ilkesine götürür (Tabakoğlu 1994). Dolayısıyla Osmanlılar açısından ekonomide temel amaç toplumun sosyal refahını sağlamaktır.

Osmanlılar, ekonomide başta bu temel amaçları olmak üzere bir takım politik amaçları⁴ da dikkate aldılar. Böylece 17. yüzyılda İngiliz ve Fransız tüccarlarla birlikte Hollandalı tüccarların da Osmanlı bölgelerinde etkin bir konuma gelmelerini teşvik etmişlerdir. Osmanlıların bu yaklaşımıyla 16. yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle de 17. yüzyılda Osmanlı ticaret politikalarına da bağlı olarak Avrupalı tüccarlar (Güneyliler-Kuzeyliler) arasında Doğu Akdeniz ticareti üzerinde yoğun bir rekabet ortamı doğmuştur.

16. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz ve Hollandalı tüccar ve gemicilerin Akdeniz'e, daha sonra da Asya ticaretine açılmaları ile Güney Avrupalı tüccarlarla Kuzeyliler arasında dünya ticaret bölgelerinin birçoğunda şiddetli bir rekabet baş göstermiştir. Bu rekabette Kuzeyliler daha avantajlı konum elde ettiler. Bu süreçteki gelişmeler, Avrupa'daki ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e kaymasına yol açtı. Ortaya çıkan bu gelişmelerde şüphesiz, Avrupa'nın kendi iç dinamiklerinin belirleyiciliği açıktır. Ancak bu süreçte Osmanlıların ekonomik yaklaşımları ve özellikle yeni yıldızı parlayan Kuzeybatı Avrupalı (Hollandalılar ve İngilizler, Fransızlar da dahil edilebilir) tüccar topluluklarına karşı uyguladıkları "açık kapı" politikası ve verdikleri teşviklerin de etkisi gözardı edilemez. Bu çalışmada ilgili dönemlerde dünya ticaretinde Batı'nın en etkin gücü olarak ortaya çıkan Hollandalıların, Osmanlı bölgelerine yönelmeleri ve Osmanlıların kontrolü altında olan Doğu Akdeniz'deki ticarî faaliyetleri incelenmektedir.

II- HOLLANDALILARIN OSMANLI BÖLGELERİNDE TİCARİ FAALİYETLERE BAŞLAMASI

16. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da, ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e kayması ve bu yeni

merkezdeki ülke tüccarlarının, Akdeniz’le birlikte dünya ticaretinde Güney Avrupalı tüccarlardan daha etkin konuma yükselmeleri, Osmanlıların İngiliz ve Hollandalı tüccarlarla, dahası onların ülkeleriyle daha yakından ilgilenmeleri sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı-Hollanda diplomatik ilişkilerinin başlaması 17. yüzyılın başlarına rastlarken ticarî ilişkilerin çok daha öncelere dayandığı ve tüccarlarla seyyahların bu konuda öncülük ettiği görülmektedir. Esasen başlangıçta ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi aşamasında Hollanda açısından ekonomik kaygılar ve tüccarların merkantilist anlayış çerçevesinde ticaret alanlarını genişletme düşüncesi hakim iken, Osmanlılar açısından ekonomik kaygılardan çok politik kaygıların öncelik taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla 17. yüzyılın ilk yarısında Hollandalı tüccarların Osmanlı bölgelerindeki ticarî faaliyetleri değerlendirilirken, bu tüccar topluluğunun dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı bölgelerinde de merkantilist hedeflerini gerçekleştirme amacı öncelik taşıırken, Osmanlı Devleti açısından yukarıda belirtilen provizyonist ve fiskalist anlayış çerçevesindeki ekonomik amaçlar yanında, devletin Avrupa’daki dengeleri de dikkate alması ve bu Kuzeyli tüccarların Papa’nın ambargosuna rağmen Avrupa’dan silah ve savaş hammadresi getirebilme imkânı bulunmasına bağlı olarak stratejik; Osmanlıların Avrupa ülkeleri arasında yeni müttefikler kazanma anlayışı çerçevesinde de politik bazı öncelik ve tercihlerin önem taşıdığı anlaşılmaktadır.⁵

İlk dönemlerden itibaren Venedikliler, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Fransızlar ve sonraları İngilizler Doğu Akdeniz ticaretine katıldılar. Hollandalıların bu bölgede yüzyılın sonlarında göründüler ve takip eden yıllarda hızlı bir biçimde ticaret alanlarını genişlettiler. Aslında bunun anlamı Kuzey Avrupalıların Osmanlılarla ticarî ilişkileri gelişirken, aynı dönemlerde Güney Avrupalıların ilişkilerinde nisbî bir azalıştır.

Hollanda/Amsterdam Belediye Arşivi’nde bulunan noter kayıtlarındaki gemi ile yük taşıma sözleşmelerine (freight contracts) göre ticaret amacıyla gelen ilk Hollanda gemisinin 1589 yılında Osmanlı limanına geldiği şeklinde bir kayıt vardır (GA/NA 2/187v). Ancak Hollanda ticaret tarihi araştırmaları açısından en önemli kaynaklar olarak kabul edilen RGP’lerden biri olan He-

eringa’nın araştırmalarına göre, ilk Hollanda gemisi 1587’de Kuzey Afrika kıyılarına ulaşmıştır (Heeringa 1910, 5). Oysa bu tarihten önce Antwerp’ten gelen Felemenk tüccarlarından biri olan Van der Meulen Halep’te Osmanlı tüccarları ile alışveriş etmiştir (RGP 196, LVII).

Hollanda’daki arşiv kaynaklarında Jacques de la Fille’nin ismi Van der Meulen ile birlikte ilk ticaret gemisini Doğu Akdeniz’e ulaştıran tüccar olarak anılmaktadır. Amsterdam’daki yük taşıma sözleşmeleri kayıtlarına göre yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı bölgelerindeki Hollandalı tüccar ve gemi sayısında dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Dolayısıyla Hollandalıların daha on altıncı yüzyılda, kendilerine kapitülasyon⁶ verilmeden çok önceleri Osmanlı bölgelerinde ticarete başladıkları ve gemilerini de Osmanlıların kontrolündeki denizlerde yüzdürdükleri anlaşılmaktadır.

Braudel, Akdeniz ticaretinin 16. yüzyılın sonlarında büyük miktarda arttığına işaret etmektedir (Braudel 1974, 43-44). Bu ticarete Batılı ve Osmanlı tüccarlarının Anadolu’dan getirdikleri mallarla Halep, Kıbrıs, İskenderiye ve Kahire gibi ticaret merkezlerindeki alışverişleri önemli bir yekün teşkil etmektedir. Bu ticarete katılan batılı tüccarlar arasında özellikle Hollandalı tüccarların önemi de ayrıca belirtilmek durumundadır (Jennings 1993, 334). Aynı dönemde Hollandalı tüccarlar Anadolu’dan İran’a uzanan karavan ticaretinde de aktif bir rol oynamışlardır (Wood 1935, 29).

Osmanlı Devleti’nde bu dönemde Hint baharatı ve İran ipeğinin ticareti açısından önemli bir merkez konumundaki Suriye’nin Halep şehri, Hollandalı tüccarların en yoğun olduğu bölgelerden biri oldu. Jonathan Israel (1985, 63) ve Benjamin Arbel (1995), Hollandalı tüccarların ilgili dönemde bu bölgelerdeki ekonomik başarılarında 15. yüzyılın sonlarında İspanya’dan kaçan ve Osmanlı Devleti’ndeki tolerans ortamına sığınan Yahudi tüccarlarının önemli bir pay sahibi olduklarına işaret etmektedirler.

III- OSMANLI BÖLGELERİNDEKİ HOLLANDALI TÜCCARLARIN YÜKSELİŞİ

Braudel, Hollandalıların Akdeniz’deki ticarî etkinliklerinin temelinde kuzeyden (Baltık bölgesi) güneye (Akdeniz) taşınan buğdayın temel rol oynadığına inan-

maktadır. Ona göre Hollandalıların Akdeniz'deki faaliyetlerinde Baltık buğdayı anahtar rol oynamış ve bu malla olan ihtiyaç yüzyılın ortalarında azaldığı için Kuzeybatılı tüccarların etkinliği de Akdeniz ticaretinde azalmıştır (Braudel 1972, 572-74).

Amsterdam Belediye Arşivi'nde bulunan noter kayıtlarındaki yük taşıma sözleşmeleri, Braudel'in buğday ticareti konusundaki yargısını doğrulamaktadır. Buradaki belgelerden de Braudel'in vurguladığı buğday ticaretinde Hollanda gemilerinin aktif olduğu anlaşılmaktadır. Hatta belgelerin ışığında denilebilir ki Hollandalılar bu ticarete Braudel'in hesapladığından çok daha aktif konumdaydılar. Baltık Denizi'nden yola çıkan bu gemiler Avrupa'nın birçok limanından geçerek Akdeniz'e ulaşmaktaydılar. Ve kuzeyden getirdikleri buğday, çavdar, arpa, pirinç, tuz, balık, odun, kalay gibi malları⁷ Hollandalı tüccarlar öncelikle Batı Akdeniz'de Fransa, İtalya ve İspanya limanlarında satmaktaydılar. Oradan da sattıkları mallardan elde ettikleri gümüşlerle Doğu Akdeniz'e geçmekte ve orada yükte hafif pahada ağır olan malları satın almaktaydılar (AGA/NA 89, 144, 201, 220, 381, 878, 899, 1500). İşte Braudel'in analiz dışı tuttuğu ya da göz ardı ettiği nokta burasıdır. Daha doğru bir ifadeyle, Braudel Hollandalıların Osmanlı ile olan ticarî ilişkileri konusunda yoğunlaşmadığı için Hollandalılar açısından daha kârlı olan Doğu Akdeniz ticaretini göz ardı etmiştir ki bu Hollandalıların Doğu Akdeniz'deki ticarî faaliyetlerini ve Osmanlılarla olan ilişkilerini konu almaktadır.

Amsterdam arşivinde yaptığımız araştırmalara göre Hollandalı tüccarların kuzeyden Akdeniz'e getirdikleri tüm malların Osmanlı bölgelerine ulaşıp ulaşmadığı konusunda kesin bir şey söylemek güçtür. Ancak şu nokta açıktır ki, Hollanda gemileri Batı Akdeniz'de yüklerini boşalttıktan sonra bu gemiler Doğu Akdeniz limanlarına geçmekte ve başta Kıbrıs'taki limanlar olmak üzere Osmanlıların kontrolü altındaki bölgelere ulaşmakta ve yeni yüklerle Avrupa ve Hollanda'ya dönmektedirler. Osmanlı bölgelerinden öncelikle pamuk, yün, yapağı ve ipek gibi tekstil malları ve tabii zaman zaman kaçak da olsa buğday⁸ yüklemekteydiler. Ama Hollandalılar açısından Doğu Akdeniz ticaretindeki ağırlıkta, Braudel'in Batı Akdeniz için tasvir ettiği farklı olarak yükte

hafif pahada ağır mallar öncelik taşımakta ve bu ticaret onlar açısından Batı Akdeniz'deki ticarettten daha kârlı görünmektedir.⁹

III-A. Osmanlı Limanlarındaki Hollanda Gemileri ve Gemiciler

17. yüzyılın başlarından itibaren Güney Afrika kıyılarından Hint Okyanusu'na ve Atlantik Okyanusu'ndan Amerika'ya giden Hollanda gemilerinde hızlı bir artış ortaya çıkmasına rağmen, hem Asya'dan ve hem de İran'dan Osmanlı ticaret bölgelerine mal akışı devam etmekteydi.

Diğer bir deyişle, yeni dünya ticaret yolları Avrupalılar tarafından yüzyıl önce keşfedilmesine rağmen eski ticaret yolu üzerindeki Halep, Kahire, Kıbrıs, İstanbul ve İzmir şehirlerinin özellikle dünya ticaretinde yıldızları yeni parlayan Atlantik bölgesindeki Avrupalı tüccarlar açısından önemi devam etmekteydi (Ashtor 1983, 97-115). Hollandalıların kuzeyden güneye, batıdan doğuya gerçekleştirdikleri ticarete en önemli rolü şüphesiz denizcilik alanında gerçekleştirdikleri teknikler sayesinde yaptıkları yeni gemiler oynamıştır.

Baltık Denizi'nden yola çıkan Hollanda gemileri önce Batı Akdeniz'e, sonra da Osmanlı bölgesindeki limanlara ulaşıyorlardı. Buğday, çavdar, arpa, tuz yüklü gemiler Danzig ya da Amsterdam'dan hareket edip Cennova, Kandia, Marsilya gibi limanlarda yüklerini boşalttıktan sonra Osmanlı limanlarına pamuk, yün, yapağı ve ipek gibi malları yükleyerek Doğu Akdeniz'den Atlantik'e taşıyorlardı (AGA, NA 87/185). Sadece tekstil malları değil, bir taraftan çeşitli gıda maddeleri, gümüş, baharat gibi mallar, diğer taraftan Kuzey Afrika'daki limanlardan buğday ve balmumu gibi ürünleri yükleyerek Avrupa'ya ulaştırmışlardır.

Hollandalılar 17. yüzyılda gemicilik tekniği açısından dünyanın öncü ülkelerinden biriydi. Hollandalı tarihçiler De Vries ve Van der Woude'ye göre Hollandalıların Akdeniz'e gönderdikleri gemilerin büyüklükleri Kuzey Denizi'ne giden gemilerden daha geniş, daha büyük ve daha çok mürettebat bulundurmaktadırlar (De Vries & Van der Woude 1997, 382). Şüphesiz bu durumu belirleyen temel olgu risk şartları ve mesafenin uzunluğudur.

TABLO 1. AMSTERDAM LİMANINDAN OSMANLI LİMANLARINA GELEN HOLLANDA GEMİLERİNİN TONAJLARI (TON)

	0-99	100-199	200-299	300-399	400-449	450-499
1600-1650	1	6	85	76	18	1

Kaynak: AGA Amsterdam Noter Arşivi 'Levant' Bölümü İndeksi

Yaptığımız arşiv çalışmalarına göre, Osmanlı Devleti bölgelerine gelen Hollanda gemilerinin büyüklüklerine bakıldığında genelde orta büyüklükte gemilerin geldiği, çok küçük ve çok büyük gemilerin sayısının çok olmadığı görülmektedir. Tablo 1'de Hollandalıların Osmanlı bölgelerine gönderdikleri gemilerin büyüklükleri görülmektedir. Genelde 200 ile 400 ton yük taşıyan gemilerin Osmanlı limanlarına yanaştığı anlaşılmaktadır. 200 tondan aşağıda gemilerle birlikte 400 tonun üzerinde yük taşıyabilen gemilerin de geldiği ancak bunların orta büyüklüğü ifade eden 200-400 tonluk gemilere göre az olduğu anlaşılmaktadır. Bu gemi büyüklüğü rantabilite ve risk şartları birlikte değerlendirildiğinde ideal bir büyüklük olduğu söylenebilir. Osmanlı limanlarına kadar ki ticaret mesafenin uzunluğu ve korsan faaliyetlerinden ortaya çıkan risk birlikte değerlendirildiğinde, bu

büyüklüklerin ilgili dönem açısından anlamı daha iyi anlaşılabilir.

Doğu Akdeniz'e gelen Hollanda gemilerindeki mürettebat sayısı ve silah donanımındaki temel etkenin Amsterdam'dan Kıbrıs ya da Halep'e olan mesafenin uzunluğu ve seyir esnasında karşılaşılan güçlükler olduğu anlaşılmaktadır. Büyük gemilerde en azından 40-50 mürettebatla birlikte 25-30 top (cannon) ve silah bulunurken, normal büyüklükteki gemilerde 25-30 mürettebatın yanında 14-15 top ve silahla donatılmıştır (AGA, NA 89/225, 116, 155). Bu rakamlar aynı zamanda Doğu Akdeniz ticaretinde ilgili dönemde tüccarlar ve ülkeler arasındaki (Özellikle Batıların kendi aralarında) rekabetin şiddetini, korsan faaliyetlerinin etkisini ve deniz savaşlarının gerçeğini ortaya koymaktadır. Doğu Akdeniz ticaretindeki bu durum Hollandalıları 25 Haziran

TABLO 2. 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI LİMANLARINA YÜK TAŞIYAN BAZI GEMİCİLERİN ADLARI VE MEMLEKETLERİ

Ackersloot, Pouwels, Jacob Pouwelsen, Willem Amsterdam, Backer, Claes Arentsen Crul, Dirck Gerritsen Cornelissen, Hendrick Cornellissen, Pieter Floris, Agge Harmens, Jan Mertsen, Tonis Pool, Tomes	Segers, Frederick Vogelaer, Herman Janss Zeeuw, Cornelis Lievensen Hamburg, Oudekens, C. Cornelissen Hem, Lucassen, Cornellis Hoorn, Haen, Dick Pieters Jasperen, Cornelis Gisp, Ploeger, Cornelis Jacobs Ilpendam, Claessen, Marten Landsmeer, Swert, Dirck Cornelis Medemblick, Janss, Frans Pietersz, Meirner Schellinger, Tonis Willemsen, Cornelis Purmerend, Claes, Hillebrant Randsdorp, Holloch, Jan Classen Roosendal, Tonnis, Cornelis Rotterdam, Classen, Cornelis Lievensen, Frans de	Schagen, Saskersen, Gerrit Schellingwouw, Pietersz, Rem Stavoren, Heeres, Floris Lubes, Albert Mertens, Scholte Sijbrantss, Evert Reijners, Gerrit Warns, Abbes, Sijbout Rinckes, Sijbout Zaandam, Cornelissen, Reijer Pieters, David Memleketi Bilinemeyenler Jansen, Wendel Kortsen, Arent Reyniers, Agge Schram, Cornelis Janss Sievertsen, Sijmen Venne, Cornelis van der
--	---	--

Kaynak: AGA Amsterdam Noter Arşivi 'Levant' Bölümü İndeksi

1625 tarihinde Amsterdam'da bu ticaretin organizasyonu için bir Ticaret Direktörlüğü (Directeuren van den Levantschen handel en navigatie in de Middellandsche Zee) kurmalarına neden olmuştur (Heeringa 1910, 968-972). Bu merkez Akdeniz ticaretini ve bu bölgede etkinlik gösteren gemiler ve gemicilerle ilgili kontrol ve düzenlemeler yapacaktı.¹⁰ Temel fonksiyonlarından biri de ticareti geliştirmek ve tüccarların faaliyetlerini kolaylaştırmak üzere Osmanlı Devleti sınırları içinde faaliyet gösteren Hollandalı konsolos ve elçilerle işbirliği yapmak ve gerektiğinde Osmanlı yönetimiyle de görüşmeler yapmaktı. Bu organizasyon ilk olarak Doğu Akdeniz'e katılan gemilerin asgarî silah ve mürettebat donanımı konusundaki düzenlemeyi hayata geçirmiştir. Bu düzenlemeye göre 200 tonluk bir gemide asgarî 12 top ve silah, 260 tonluk bir gemide ise 24 top ve silah bulundurma zorunluluğuydu (ARA, LH 5028, 533).

Hollandalıların Osmanlı bölgelerindeki ticarete pazar paylarını arttırmak için ne kadar önem verdikleri bu düzenlemelerden kolaylıkla anlaşılabilir. En önemli rakipleri olan diğer Batılı tüccarlarla hem denizde ve hem de karada rekabet edebilmek için sadece Osmanlı yöneticileriyle geliştirdikleri diplomatik ilişkilerden en üst düzeyde yararlanmakla kalmamışlar, aynı zamanda kendi içlerinde de en iyi bir biçimde organize olarak Doğu Akdeniz'de kısa zamanda diğer Batılı tüccarların en önemli rakipleri konumuna yükselmişlerdir.

III-B. Osmanlı Bölgelerindeki Hollandalı Tüccarlar ve Faaliyetleri

Osmanlıların Hollandalı tüccarlara ve faaliyetlerine yönelik olumlu yaklaşımları sayesinde bu Kuzey Avrupalı tüccar toplumunun ticarî etkinliği 17. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir şekilde arttı. Hollandalıların fa-

Tablo 3. 17. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Limanlarına Gemi Gönderen Hollandalı Tüccarlar¹²

Baerle, Jan van (SN)	Lingne, Abraham de (SN)	Schuyt, Albert Gijsbertsz (NN)
Bas, Pieter (NN)	Meulen, Andries van der (SN)	Schuyt, Albert's widow (NN)
Beck, Cornelisz	Michielsen, Lucas	Sohier, Nicolaes (SN)
Becker, Eduart (SN)	Montalbert, Pierre de	Solt, Hans van (SN)
Bernart, Jacques (SN)	Munter, Jan (NN)	Steenwinkel, Gulliaume van
Blaeuw, Michiel Cornelisz	Nicquet, Jacques (SN)	Straet, Aernoult
Bronckhost, Hendrick van (NN)	Otter, Hillebrant den (NN)	Surck, Anthoni van (SN)
Bronckhorst, Vincent van (NN)	Overlander, Volckerd (NN)	Surck, Emanuel van (SN)
Caerle de jonge, Jan Jansz (SN)	Panhuijsen, Gilles (SN)	Sweerts, Lenardt
Calandrini, Philippo (SN)	Panhuijsen, Pieter (SN)	Tholinx, Gisberto (SN)
Ceulen, Gasper van (NN)	Papenbroeck, Marten van (SN)	Timmerman, Paulus (D)
Corver, Jan Jansen (NN)	Peenen, Samuel van (SN)	Trip, Elias (NN)
Dirksen, Geurt	Pels, Marcus (SN)	Velaer, Abraham de (SN)
Geel de jonge, Hans (Jan) van (SN)	Pels, Pieter (SN)	Verbeeck, Jacques (SN)
Geel de jonge, Daniel (SN)	Poppen, Jacob (D)	Voerknecht, Salomon (NN)
Godin, Samuel (SN)	Quaetgebuij, Cornelis (SN)	Vogelaer, Marcus de (NN)
Harmansz, Jan (NN)	Quaetgebuij, Hans (SN)	Wilde, Coenraad de
Hellinx, Jan (SN)	Quingetti, Jaspas (SN)	Willem, Paulo de (SN)
Hinde, Willen (E)	Rael, Laurenzs Jansen (NN)	Winter, Jan
Hooft, Jan Gerritss (NN)	Reynst, Gerrit (NN)	Witsen, Jonas (NN)
Hudde, Gerrit (NN)	Roch, Jacob Jacobs (SN)	Wouwer, Jan Frans van de
Kerckringh, Goddert (NN)	Rombouts, Hans (SN)	
Latfeur, Charles de (SN)	Schenck, Wessel (NN)	

Kaynak: GA Amsterdam Noter Arşivi 'Levant' Bölümü İndeksi

SN = Güney Hollanda; NN = Kuzey Hollanda; D = Almanya; E = İngiltere.

aliyetleri sadece ticaretle sınırlı kalmadı aynı zamanda borç ve kredi gibi finansal alanlarda da yaygınlaştı. Bu alanlarda özellikle Galata, Halep, Selânik, Kahire ve İzmir'e yerleşen Hollandalı tüccarların faaliyetleri yaygındı. Bu tüccarlar sonradan gelen hemşehrilerine bu alanlarda önemli kolaylıklar sağlamışlardır.¹¹

Atlantik'le Doğu Akdeniz arasındaki ticarî ilişkilerinde yeni tekniklerle yapılmış gemiler yanında Amsterdam'daki tüccarların elitleri olan Jan Corver, Jan Munter, Gerard Reynst ve Pieter Bas gibi dünyanın diğer bir çok bölgesinde etkili olan tüccarlar da önemli rol oynamışlardır (AGA, NA 89/225). Bu tüccarlardan başka bir çok Hollandalı tüccar bu ticarete iştirak etmiştir. Yine Hollandalıların Doğu ve Batı Hint Kumpanyalarında (VOC ve WIC) etkili ve yetkili olan tüccarların bir kısmı da Osmanlı bölgelerindeki ticarete önemli rol oynamışlardır. Tablo 3, Osmanlı bölgelerinde aktif olan Hollandalı tüccarların adları ve memleketleri konusunda bize ışık tutmaktadır.

Steensgaard'a göre, 17. yüzyılın başlarında Hollandalı tüccarların faaliyetleri özellikle Halep, Kıbrıs, Kahire ve İskenderiye'de yoğunlaşmıştır (Steensgaard 1967, 13-55). Halep yüzyılın ilk çeyreğinde Hollandalıların en önemli ticaret merkezi oldu. Buradaki ticaret daha çok ipek, pamuk ve çeşitli baharatlarla ilgiliydi. İstanbul'daki İngiliz elçisi Henry Lello'nun raporuna göre, yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz limanlarına yanaşan Hollanda gemilerinde ciddi düzeyde bir artış söz konusudur (Heeringa 1910, 167). Elçinin bu raporundan kısa bir süre önce Hollandalılara ait bir gemi 100.000 duka gümüşle birlikte Suriye'deki Halep limanına (İskenderun) ipek, baharat ve pamuk satın alıp yüklemek için yanaşmış ve bu durum Osmanlı Devleti'ndeki İtalyan, Fransız ve İngiliz temsilciliklerinde çok etkisi yaratmıştır (Israel 1989, 140).

Tablo 4, Hollandalıların yüzyılın başlarında ne kadar kısa sürede diğer Batılı tüccarlar karşısında başarı el-

de ettiklerini göstermektedir. Bu rakamlara göre Halep'teki ticarete Hollandalılar, özellikle Venedik ve İngilizler tüccarları dikkate alındığında pazar paylarında dikkate değer bir artış söz konusudur. Tabii olarak ipek ve baharat bu ticarete en önemli iki kalem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki mal da Doğu ve Batı'ya uzanan karavan ticaretindeki en önemli iki ticaret malıdır. Aynı dönemlerde Osmanlıların ticaretten önemli gelir akışı söz konusudur. Heeringa'nın hesaplarına göre o dönemlerde Hollandalı tüccarlar Osmanlılara sadece bu ipek ve baharat ticaretinden yıllık 160.000 gulden vergi ödüyorlardı (Heeringa 1910, 429-30).

Osmanlıların ipek ve baharat ticaret yollarına verdikleri önem uzun yıllar devam etmiştir. Bu ticarete önemi artan Hollandalı ve İngiliz tüccarlarına verilen teşviklerde (kapitülasyonlar)¹³ Osmanlıların başarılı olduğu söylenebilir.

Doğudan gelen baharat ve İran bağlantılı olarak gerçekleşen Halep'teki ipek ticareti, 16. yüzyıl boyunca devam etti. Kuzeybatı Avrupalı (İngiliz, Fransız ve Hollandalı) tüccarların bu ticarete katılımıyla Halep'te 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında ciddi bir canlılık ortaya çıktı. Bu canlılığın 17. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni gelen Kuzeybatı Avrupalı tüccarların faaliyetlerindeki artışa bağlı olarak yükseldiği anlaşılmaktadır. Ancak 1625'lerden itibaren bu ticarete çok aktif olan iki Hollandalı tüccar Paulo de Willem ve Abraham de Ligne'nin ipek ticaretinde, güzargâhlarını değiştirerek, ipeği Halep'e uğramadan İran ve Moskova üzerinden Avrupa'ya taşımaya başladılar (AGA, NA 144/48, 225-226v).

Bu dönemlerden itibaren ipeğin Osmanlı bölgelerine uğramadan Avrupa'ya taşınmaya başlanmasının değişik nedenleri olduğu söylenebilir. Öncelikle İran'la Osmanlı Devleti arasındaki problemler bu gelişmede önemli bir rol oynamıştır. 1622-23'lü yıllardaki İran-Osmanlı çekişmesi yanında, İranlıların Hollandalı tüccarla-

Tablo 4. 1604 ve 1613 Yılında Batılı Tüccarların Halep'teki Alış Veriş Hacimleri (Venedik Dukası)

Tüccar Topluluğu	1604 (Teixeira)	1613 (Morosini)
Venedik	1.250.000	850.000
Fransa	800.000	1.750.000
İngiltere	300.000	250.000
Hollanda	150.000	500.000
Kaynak: Israel (1989, 99)		

ra ipeği Osmanlı bölgelerine uğramadan Avrupa'ya taşımalarını teşvik etmek üzere kapitülasyon vermesinin de etkisi açıktır. Bu arada Suriye'deki Ali Canbulatoğlu'ndan kaynaklanan istikrarsızlık ve karışıklıkların da ticaret yolunun değişmesinde önemli etkisi olmuştur. İpeğin taşınma maliyeti de gözardı edilmeyecek bir diğer noktadır. Kuşkusuz Hollandalıların Halep'ten aldıkları ipeği kendi gemilerine yükleyene kadar Osmanlılara ödedikleri 'geçiş vergileri' taşıma maliyetlerini yükseltmekteydi. Tüm bu etkenlerin birleşmesi sonucu yüzyılın üçüncü on yılında Hollandalıların Halep'teki ipek ticareti faaliyetlerinde ciddi bir düşüş gözlenmektedir. İstanbul'daki Hollanda elçisi Cornelis Haga'nın 1626'daki raporunda, ülkesinden gelen tüccarların İran ipeğini Halep'ten ziyade, büyük ölçüde Moskova üzerinden Avrupa'ya taşımaya başladıklarını bildirmektedir (Heeringa 1917, 528).

Halep'in öneminin kaybolmaya başladığı 1630'lardan itibaren Hollandalılar Osmanlı Devleti'nde yıldızı parlayan yeni bir ticaret merkezi ve uluslararası limanı keşfettiler: İzmir. Burası artık Hollandalılar için sadece İran'dan gelen ipeğin değil, aynı zamanda Bursa gibi Osmanlı Devleti'nin bazı şehirlerinde üretilen ve işlenen ipeğin de alım-satım merkezi oldu. Hollandalılar için İzmir sadece ipeğin değil, Ankara'da üretilimi gerçekleştirilen sof (tiftik yünü), Selânik'te üretilen pamuk ve Batı Anadolu'da üretilen bir çok meyvenin de ihracat merkezi oldu.

Osmanlı Devleti'ndeki pamuk ticareti konusunda Hollandalı tüccarların baştan beri önem taşıyan merkezlerden biri de Kıbrıs'tı. Amsterdam belediye arşivindeki noter kayıtlarına göre, daha ilk gelen Hollanda gemilerinden başlamak üzere, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca Batı Akdeniz'de yüklerini boşaltan gemiler, Kıbrıs'tan önemli miktarda pamukla Avrupa'ya dönüyorlardı (AGA, NA 95/50v, 89/225). Kıbrıs'ta pamuktan başka diğer tekstil maddeleriyle birlikte şeker ticaretinde de Hollandalılar etkin konumdaydılar.

Hollandalılar sadece tekstil ürünlerinde değil, başta savaş malzemeleri yapımında kullanılan demir, çelik, kalay, güherçile ve barut olmak üzere buğday, kahve, şeker, gümüş, mercan, biber ve baharat gibi neredeyse uluslararası ticarete konu olan tüm mallarda faaliyet göstermekteydiler. Ancak savaşlarda kullanılan silahların

yapımında kullanılan ve dışarıdan getirilen hammadde-lerde Avrupa'daki Papa'nın ambargosuna rağmen Osmanlı Devleti'ne önemli miktarda savaş hammaddesi temin ettikleri söylenebilir. Zaten kendilerine Osmanlıların kapitülasyon vermesinde, bu noktanın ayrıca önemli olduğunun belirtilmesi bile gereksizdir.

Yemen'deki Mokha limanı üzerinden yaptıkları kahve ticareti de belirtilmeye değer niteliktedir. Kahve ile birlikte Mokha limanındaki biber ve baharat ticaretinde de yüzyılın ilk yarısında önemli rol oynamışlardır. Bu ticarete Hollanda Doğu Hint Kumpanyası (VOC)'nın faaliyetleri ön plâna çıkmaktadır (Meilink-Roelofz 1962, 173-86). Halep'teki Hollandalı konsolos Cornelis Pauw'un Hollanda yetkililerine verdiği bilgiye göre, bu bölgedeki Hollandalı tüccarların biber ve baharat ticareti faaliyetlerinde de yüzyılın üçüncü yarısında bir durgunluk söz konusudur. Bu ticaretin de aynı dönemde ipek ticaretinin rotasındaki değişikliğe benzer nedenlerle Osmanlı bölgelerine uğramadan İran körfezinden direkt olarak Avrupa'ya yöneldiği anlaşılmaktadır. Sonuçta Osmanlı bölgeleri üzerinden Avrupa'ya yapılan baharat ticareti de canlılığını 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yitirmiştir. Ancak yüzyılın ortalarına doğru Hollandalı tüccarlar Osmanlı bölgesinde yeni bir ürünü keşfetmişler ve faaliyetlerinin önemli bir bölümünü bu tarafa yöneltmişlerdir. Bu yeni ürün, Ankara'nın tiftik yünü (sof) dür.

IV- 17. YÜZYILIN ORTALARINA DOĞRU OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ HOLLANDALI TÜCCARLARIN TEMEL FAALİYET ALANLARI

17. asrın ilk otuz yılında Osmanlı bölgelerindeki Hollandalı tüccarlar hem gümüş, ipek, baharat, kahve, pamuk ve yün gibi yükte hafif, pahada ağır (luxury commodities) mallarda ve hem de buğday gibi pahada ağır, yükte hafif mallarda aktif olarak rol oynadılar. Ancak 1630-35'li yıllardan itibaren tüm bu mallardan farklı yeni bir ürünü keşfetmekle ticarî faaliyetlerini genişlettiler. Bu yeni ürün Hollanda'da yeni gelişmekte olan Leiden şehrindeki tekstil sanayinin temel hammaddesi olan Ankara'daki tiftik yünü sof (mohair)'tur. İngiliz tüccarlar gelişen tekstil sektörleri için daha çok Osmanlı bölgele-

rindeki ipek ticaretinde yoğunlaşırken, Hollandalılar sof ticaretine ağırlık vermişlerdir.

Hollanda'da yüzyılın ortalarına doğru tekstil endüstrisi alanında önemli gelişmeler ortaya çıktı. Bu endüstrinin gelişmesinde İspanya'dan ithal edilen yün (wool) ve Ankara'dan ithal edilen sof (mohair)'un iki temel girdi malı olarak kullanıldığı görülmektedir (Posthumus 1939 vol. 3, 272, Israel 1989). Yüzyılın ortalarına doğru Hollandalılar Avrupa'nın en önemli tekstil üreticilerinden biri oldular. Bu gelişmeler Batı Avrupa'daki bu küçük ama etkili tüccar topluluğunun bir tekstil ihracatçısı konumuna da ulaşmasına ve Osmanlı Devleti'ne de tekstil ürünleri ihraç etmeye başlamasına neden oldu (ARA, LH 98, 124, 125). Böylece Osmanlı Devleti ile Hollanda arasındaki tekstil ticaretinde önemli bir dönem başlamaktaydı.

Braudel, yukarıda da belirtildiği gibi, Hollandalıların Akdeniz'deki ticaret üstünlüğünü Kuzey Avrupa kıyıları ve Baltık Bölgesinden Akdeniz'e getirdikleri buğdaya bağlı olduğuna inanmaktadır (Braudel 1972). Yine Braudel'e göre, Akdeniz'deki buğday ticaretinin azalmasına bağlı olarak, Hollandalıların Akdeniz ticaretindeki önemi 17. yüzyılın ortalarına doğru azalmıştır. Ancak Hollanda/Den Haag Kraliyet Arşivinde (Algemeen Rijksarchief), Doğu Akdeniz ticaretiyle ilgili belgelere göre Braudel'in bu tezi tartışma konusudur. Özellikle yüzyılın ortalarından itibaren Hollandalıların Akdeniz buğday ticaretindeki (bulky commodity) önemi azalırken buna karşılık aynı bölgedeki tekstil ürünleri ticaretindeki (luxury commodity) önemi giderek artmaya başlamıştır.¹⁴

Tablo 5'ten de anlaşılıyor ki yüzyılın ortalarına doğru Hollandalıların Doğu Akdeniz'e yaptıkları değerli maden ihracatında yüzyılın başlarına göre önemli bir

artış söz konusudur. Bu da yüzyılın ortalarından itibaren Hollandalı tüccarların Osmanlı bölgelerindeki faaliyetlerinin azalışından ziyade, Braudel'in tezine aykırı olarak, belli bir artışına işaret etmektedir.

Yukarıdaki tablodan çıkarılabilecek diğer önemli bir sonuç da, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca Hollandalıların, Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki Doğu Akdeniz ticaret bölgesine olan altın maden ihracatının, dünya ticaretinde o dönemde Batı'da en etkili ticaret organizasyonlarından biri olan Doğu Hint Kumpanyası'nın (VOC) faaliyet alanı olan Doğu Asya ticaret bölgesinden daha fazla olmasıdır. Bu da, Batı Avrupa açısından Doğu Akdeniz ticaretinin 17. yüzyıl ortalarında hâlâ önemini koruduğunun açık ifadesidir. Bunun diğer bir anlamı da dünya ticaretindeki yeni alternatif yolların Batılılar tarafından keşfedilip kullanılmaya başlanmasından uzun bir dönem (150 yıl) geçmesine rağmen, Osmanlıların Doğu-Batı ticaretinde yıldızı yeni parlayan Batı Avrupa tüccarlarına karşı uyguladıkları politikalar sayesinde, bu tüccarların Osmanlı bölgelerinde aktif olarak ticarî faaliyetlerine devam etmekte olduklarıdır.

V- SONUÇ

17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin Hollandalı tüccarlara yönelik uyguladığı 'açık kapı' ticaret politikası sonucunda, Amsterdam tüccar topluluğu ve gemicileri Doğu Akdeniz'de, Batılı diğer ülke tüccarları karşısında önemli ve güçlü bir rakip konumuna yükseldiler. Böylece İngiliz tüccarlarla birlikte Hollandalı tüccarlar, Kuzey Avrupalılar olarak, Osmanlılar açısından Doğu Akdeniz'de (Levant) Güney Avrupalı İspanyol, Venedik ve Portekizli tüccarlardan daha önemli bir konuma yükseldiler.

Hollanda gemilerinin Kıbrıs, İskenderun, İskenderiye, Kahire ve İstanbul gibi Osmanlı limanlarına, kendilerine kapitülasyon verilmeden çok önce ulaştıkları görülmektedir. 1612'ye kadar Osmanlı bölgelerinde İngiliz ya da Fransız bayrağı altında ticarete katıldıkları da bu çalışmadan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tüccar ve gemiciler sayesinde Osmanlılarla Hollandalılar arasındaki ticarî ilişkilerin diplomatik ilişkilerden çok önce başladığı anlaşılmaktadır.

Hollandalı tüccarlar Braudel'in iddia ettiği gibi Akdeniz'de sadece buğday gibi yükte ağır pahada hafif (bulky commodity) mallarda değil, aynı zamanda kahve, ipek, ba-

Tablo 5. Hollandalıların külçe altın ve gümüş ihracı
1600-1650
(yıllık milyon rix-dolar olarak)¹⁵

Ticaret Bölgesi	1600'li yıllar	1650'li yıllar
Baltık	2	2,5
Doğu Akdeniz	0,6	0,8
Doğu Asya	0,3	0,4
Toplam	2,9	3,7
Kaynak: Attman (1983, 103).		

harat, yün ve gümüş gibi yükte hafif, pahada ağır (luxury commodity) malların ticaretinde de önemli bir rol oynamışlardır. Yünlüler, ipek, pamuk, kumaş, çarşaf, sof, gibi tekstil ürünlerinden, biber, baharat, kahve, şeker gibi tüketim mallarına; demir, çelik, barut, güherçile gibi savaş malzemelerinden başta Braudel olmak üzere dönem üzerinde araştırma yapan tarihçilerin dikkat çektiği beslenme ihtiyacının karşılanmasındaki en temel ürün olan buğday ve çavdara kadar geniş mal gruplarının ticaretine katılmışlardır. Ancak Braudel'in gözardı ettiği tekstil malları ticaretinin Doğu Akdeniz'de Hollandalı tüccarlar açısından en az Batı Akdeniz'deki buğday ticareti kadar önem taşı-

dığı anlaşılmaktadır. Braudel'in bu noktayı gözardı etmesinin temel nedeni Hollandalı tüccarların Batı Akdeniz'deki yüklerini boşalttıktan sonra geçtikleri Osmanlıların kontrolündeki Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerine gerekli ağırlığı vermemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Son olarak Batıların daha 15. yüzyılda gerçekleştirdiği coğrafi keşifler ve Doğu-Batı ticareti açısından buldukları yeni alternatif ticaret yollarına rağmen Osmanlı Devleti'ndeki ticaretin hâlâ cazibesini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunda Osmanlıların, Batılı tüccarlar, bu bölgelere çekmek için uyguladıkları ticaret politikaları ve stratejilerinin ayrı bir önemi vardır.

- 1 Son yıllardaki araştırmalara göre Osmanlı Devleti sadece tarım ekonomisine dayanan askerî bir güç değil, aynı zamanda Asya, Avrupa hatta Afrika ticaret yollarını kontrol eden, dahası endüstriyel üretim alanında da gözardı edilemeyecek (dönemine göre) başarıya ulaşan bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle endüstriyel üretim konusunda daha geniş bilgi için bkz.: (Gerber 1988 ve Quarter 1994).
- 2 İlgili dönemde Osmanlıların Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki gücü ve stratejisi konusunda geniş bilgi için bkz.: (Anderson 1952, Hess 1970, Orhonlu, 1967, 1974, Özbaran 1972, 1990 ve Guilmartin 1974).
- 3 Batılı tarihçiler genelde Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki hakimiyetlerini 1570'lerdeki İnebahtı Deniz Savaşı ile birlikte tartışma konusu yapmaktadırlar (Anderson 1952, Lewis 1962, Hess 1972, Braudel 1972, Mantran 1987). Bu tarihçiler genel olarak Osmanlıların bu savaşta yenilmeleri ile deniz güçlerindeki zaafiyetin Batılı güçler tarafından farkedildiği kanaatinde idirler. Bu yargıdan o döneme kadar Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki etkin konumlarının devam ettiği sonucuna kolaylıkla ulaşılabilir. Nitekim Mantran'a göre Bizans İmparatorluğu'nun 7. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki kontrol ve hakimiyetini kaybetmesinden sonra ilk kez aynı bölgede Osmanlılar 16. yüzyılın ortalarında bu düzeyde kesin bir hakimiyet sağlayabildiler (Mantran 1995, 111).
- 4 Bu konuda daha geniş bilgi için öümüzdeki Şubat 2000 döneminde bu satırların yazarının Hollanda Utrecht Üniversitesince basılacak olan '1570-1699 Dönemi Osmanlı-Hollanda Ekonomik İlişkileri' (Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1570-1699) konulu doktora tezine başvurulabilir.
- 5 Bu noktada Osmanlıların Hollandalılara politik alanda verdikleri desteğin Hollandalıların genelde Protestan mezhebine dahil olmalarının önemi etkisi olmuştur. Papanın Katolik dünyasındaki etkisi dikkate alındığında Osmanlı'nın karşısında duran tek ve birlik içinde bulunan Avrupa blokunun zayıflatılması ve Habsburg İmparatorluğu'nun zayıflatılması stratejisi gözardı edilemeyecek bir durumdur. Dolayısıyla Osmanlıların başta Hollandalılar olmak üzere Avrupa'daki diğer protestan toplulukları desteklediği konusunda neydeyse şüphe bulunmamaktadır. Bu konuda başta Feridun Bey'in Münşeatı (1275) olmak üzere günümüz ikinci el kaynaklarda da rastlanan bir gerçektir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: (Mosse 1970, 176, Inalcık 1994, 367-372). Shwarz bu konuda 'Wittenberg'te yaşayan Martin Luther'in yeni Hristiyan din öğretisi 'Protestanlık' ayakta kalışını ve yayılmasını bilindiği gibi önemli ölçüde Türklerin Roma-Alman İmparatorluğu'na saldırılarına borçludur' demek ve Avrupa'daki protestanların 16. yüzyıl boyunca tek umudunun Türkler olduğunu iddia etmektedir. Geniş bilgi için bak (Schwarz 1988).
- 6 Osmanlılar ilk kez 1612'de Hollandalılara kapitülasyon vermişlerdir. Bunun anlamı Hollandalılar kendi kapitülasyonlarına kavuşuncaya kadar kapitülasyon sahibi başka Avrupa ülkelerinin bayrakları altında Osmanlı bölgelerine gelebilmişlerdir. Özellikle Fransız ve İngiliz bayrağı kullandıkları Hollanda arşiv belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır (AGA/NA 89, 201). Aynı durumu Heeringa (1910, 169) da İngiliz Sir Robert Cecil'in ifadeleriyle belirtmektedir. Braudel' de aynı yüzyılın sonlarına doğru Hollanda gemilerinin Fransız bayrağı altında Osmanlı bölgelerine geldiklerine işaret etmektedir (Braudel 1972, 625-28). Bilindiği gibi Fransızlar 1569, İngilizler ise 1580 yılında kendi kapitülasyonlarına kavuşmuşlardı. Hollandalıların 1612'den önce İngiliz ya da Fransız bayrağı altında ticaret yapabileme izni de yine Osmanlı'nın ticaret politikaları ile yakından ilgilidir. Çünkü Osmanlıların bu ülkelere verdikleri kapitülasyonlarda bu durumlar da hükme bağlanmıştır.
- 7 Aynı belgelerden Hollandalı tüccarların Akdeniz'e şeker, peynir ve domuz et gibi malları da getirdikleri anlaşılmaktadır (AGA/NA 226/941-951, 679, 759).
- 8 16 ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki buğday ihracatı konusundaki düzenlemeler konusunda geniş bilgi için bkz.: (Güçer 1967, 1987).
- 9 17. yüzyılın başlarında Osmanlı bölgelerinde ticaret yapan Hollandalı tüccarlar (özellikle Halep'tekiler) Doğu Akdeniz'deki ticaretin çok kârlı olduğunu, bunun için Osmanlı yönetimiyle direkt ilişki kurulmasının önemini Hollanda hükümetine bildirmişlerdir (Heeringa 1910, 132).
- 10 Bu organizasyonun kurucuları Osmanlı bölgelerindeki ticarete etkin olan Hollandalı elit tüccarlar grubunda yer alan Elias Trip, Gerrit Hudde, Marcus de Vogelaer, Philippo Calandrini, Hillebrant den Otter, Albert Schuyt ve Jan Bicker idi.
- 11 Bu tüccarlardan biri olan Jan Jacobs başlangıçta Hollandalıların tüm bu alanlardaki faaliyetlerinde etkili bir rol oynamıştır (AGA, NA 300/301).
- 12 Hollanda Utrecht Üniversitesindeki meslektaşım, Oscar Gelderblom'a bu tablodaki bazı tüccarların memleketleri konusunda bana verdiği bilgilerden dolayı teşekkür etmek isterim.
- 13 Bilindiği gibi İngilizler'e 1580'de Hollandalılara da 1612'de kapitülasyon verilmiştir.
- 14 Bu çalışma sadece yüzyılın ilk yarısındaki gelişmelerle ilgili olduğu için yüzyılın ortalarından itibaren gelişen tekstil ticaretinde yoğunlaşmak, bu kısa makalenin sınırlarını zorlayacaktır. Bu konuda geniş bilgi için yine bu satırların yazarına ait doktora tezine bakılabilir.
- 15 Attman'a göre para değerleri (Attman 1983, 8): 1 rix-dolar= 25.98 gram gümüş, 1 rix-dolar= 2,5 Hollanda guldeni (1606'dan sonra)

KAYNAKLAR

1. Birinci El Kaynaklar

The Hague (Lahey), Hollanda Kraliyet Arşivi, Algemeen Rijksarchief (ARA).
Staten Generaal, numaralar: 12593/ 34, 35, 38, 57, 61, 63, 64, 72, 76.
Directie van de Levantse Handel (LH), numaralar: 73,74,97,98,99, 100, 101, 102, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 161, 5028.
Lias Barbarije, numaralar: 6889, 6898, 6900, 6901.
Amsterdam, Belediye Arşivi, Gemeentelijke Archief (AGA).
Notarieel Archief (NA), numaralar: 2, 89, 95, 144, 201, 225, 226, 381, 633, 759, 878, 899, 1088, 1112, 1500, 2219, 2755, 3688, 3794, 5494, 5529, 5884.

2. İkinci El Kaynaklar

- Anderson, R. C., (1952), *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool.
(1989), *An English Consul in Turkey*, Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678, Oxford.
Arbel, B., (1995), *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Brill, Leiden.
Ashtor, E., (1983), "The Economic Decline of the Middle East During the Late Middle Ages: An Outline", *Asian and African Studies* 15, s. 93-115.
(1985), "Recent Research on Levantine Trade", *Journal of European Economic History*, c. 14, s. 361-385.
Attman, A., (1983), *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade, 1550-1800*, Göteborg.
Braudel, F., (1972), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 2, çev.: S. Reynolds, New York.
(1974), "The Mediterranean Economy in the Sixteenth Century", *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Ed: P Earle, Oxford, s. 21-44.
De Vries, J. and Van der Woude, A., (1997), *The First Modern Economy, Success, Failure, and Preseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge.
Chaudhuri, K. N., (1985), *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge Univ. Press.
Feridun, A., (1275), *Münşeat el-Salatin*, c. 2, İstanbul.
Genç, M., (1989), "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *Beşinci Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK, Ankara, s. 13-25.
Gerber, H., (1988), *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs.
Goodrich, T., (1982), "The Ottoman Americana: The Search for the Sources of the sixteenth Century Tarih-i Hind-i Garbi", *Bulletin of Research in the Humanities* 85, s. 269-94.
Güçer, L., (1964), *XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hıbrat Meselesi*, İstanbul.
(1987), "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı I*, İstanbul, s. 1-128.
Hess, A., C., (1972), "The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History" *Past and Present*, s. 53-73.
İnalçık, H., (1985), (Ed.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London.
(1994), *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge.
Jennings, R., (1993) *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York.
Heeringa, K., (ed), (1910-17), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel, (1590-1726)*, 3 cilt, RGP: 9-10, 34 The Hague.
Israel, J. I., (1985), *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1700*, Oxford.
(1986), "The Dutch Merchant Colonies in the Mediterranean during the Seventeenth Century", *Renaissance and Modern Studies* 30, s. 87-108. (1989, 1992) *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*, Oxford.
Mantran, R., (1987), "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", çev.: Z. Arikian, *Belleten*, TTKY, Ankara, s. 1429-43.
(1988), "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Koruması ve Gemiler Kafileleri", *Belleten*, TTKY, Ankara, s. 690-707.
(1995), *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: M.A. Kılıçbay, Ankara.
Mosse, G.L., (1970), "Changes in Religious Thought", *The New Cambridge. Modern History*, vol: 4; *The Decline of Spain and Thirty Years War, 1609-59*, Ed: J. P. Copper, Cambridge, s. 169-201.
Özbaran, S., (1972), "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf 1534-1581", *Journal of Asian History* VI, s. 45-87.
(1990), "Yayılan Avrupa, Genişleyen Osmanlı: 16. Yüzyıl Başlarında Memlükler, Osmanlılar ve Portekizliler" *Tarih ve Toplum* 13, s. 118-120.
Orhonlu, C., (1967), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul.
(1974), *Tarih Kaynaklarında Hollanda'ya Ait Bilgiler* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, s. 9-22.
Quarter, D., (1994) (Ed.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, New York.
Meilink-Roelofs, M.A., (1962), *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, The Hague.
Schwarz, K., (1988), "16. Yüzyılın Ortalarında Protestanların Umudu: Türkler" *Tarih ve Toplum*, s. 265-269.
Smith, A., (1993), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Edited with an Introduction and Commentary by K.Sutherland, Oxford.
Posthumus, N.W., (1939), *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, c. 3, Gravenhage-Martinus Nijhoff.
Tabakoğlu, A., (1994), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul.
Steensgaard, N., (1967), "Consuls and Nations in the Levant from 1570-1650", *Scandinavian Economic History of Review* XV, s. 13-55.
(1973-74), *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago.
Wallerstein, I. (1974-78-80), *The Modern World System*, (c. 3), New York. (1979), "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review* II, 3, s. 389-98.
Wood, A.C., (1935, 1964), *A History of the Levant Company*, London.

MALÎ DÖNÜŞÜM VE İLTİZAM SİSTEMİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
İÇ BORÇLANMANIN EVRİMİ (XV. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILA)

223

İMPARATORLUĞU ÖZELLEŞTİRMEK:
OSMANLI XVIII. YÜZYILINDA PAŞALAR VE ÂYANLAR

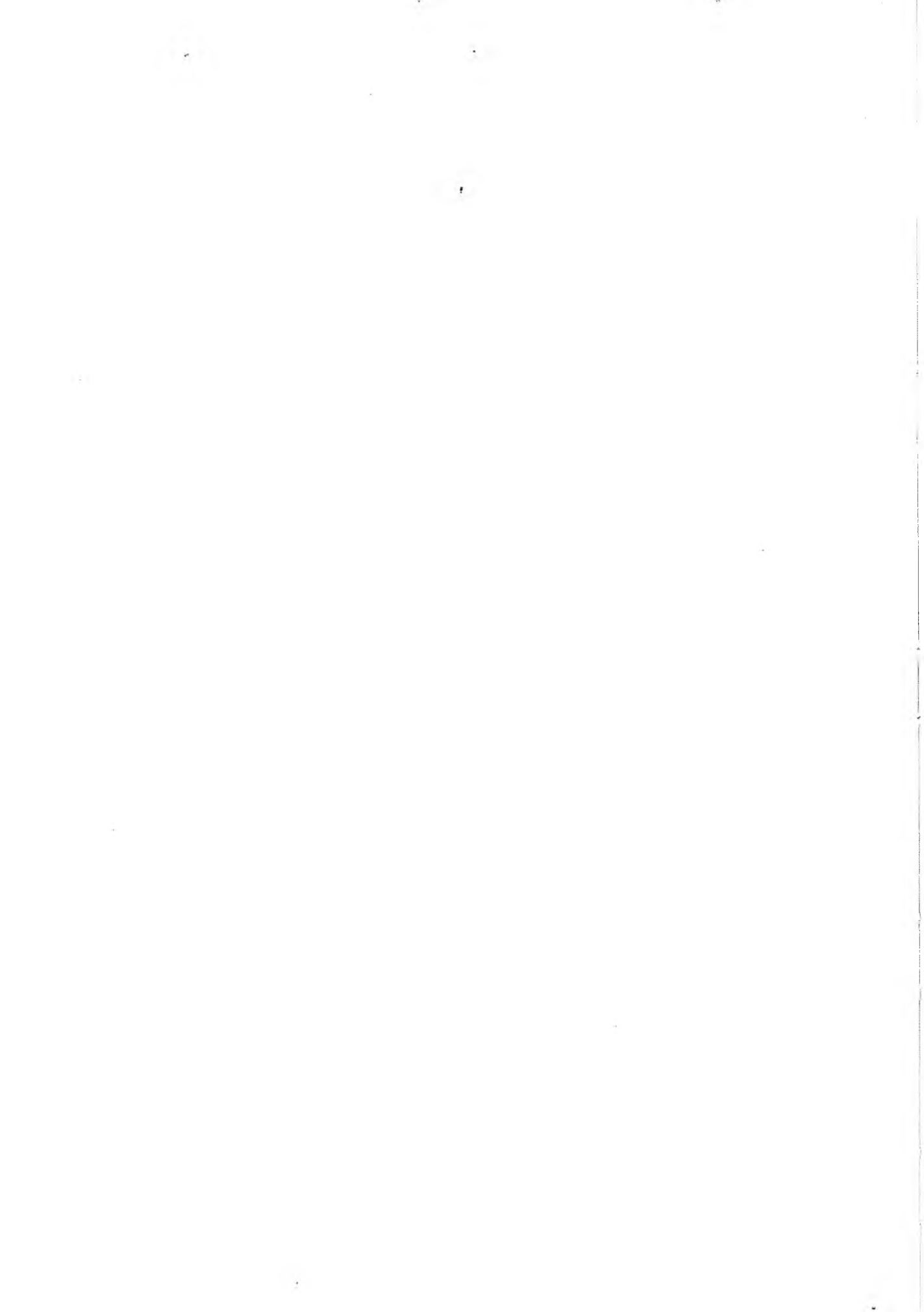
227

OSMANLI EKONOMİSİNDE KURUMSAL GELİŞMELER

236

İLTİZAM SİSTEMİNİN XVIII. YÜZYILDAKİ BOYUTLARI

250

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İÇ BORÇLANMANIN EVRİMİ (XV. YÜZYILDAN, XIX. YÜZYILA)

PROF. DR. MURAT ÇİZAKÇA
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

1. GİRİŞ

Osmanlı finans tarihinin en ilginç yönlerinden biri, dış borçlanmanın oldukça geç başlamış olmasıdır. Nitekim, tarihçilerin geleneksel olarak, gerileme dönemini 1699 Karlofça Anlaşması ile başlatmalarına karşın, dış borçlanma, Kırım savaşı döneminde, yâni, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında başlar. Osmanlı İmparatorluğu, eğer, tarihinin en zor yüz elli yılında dışardan borç alma mecburiyetinde kalmamışsa, bu kanımızca, başarılı bir şekilde içerden borçlanabilmesi sayesinde. Bu makalenin amacı, bu iç borçlanma sürecinin nasıl gerçekleştiğini ve zaman içerisinde nasıl bir evrime tâbi olduğunu incelemektir.

Sir John Hicks'e göre (1969, 1987), iç borçlanma, genellikle, finansal açıdan dar boğazda olan bir devletin vatandaşlarından borç para istemesiyle ortaya çıkar. Ancak orta çağlarda bazı devletlerin aldıkları borçları zamanında veya hiç geri ödemedikleri de görülmüştür. Borcuna sadık olmayan bir devletin, tekrar sıkıştığında, vatandaşından borç para temin etmesi tabii ki mümkün olamıyordu. Devlet bu konuda ısrarcı olduğunda da, vatandaşların verecekleri borç karşılığında bir rehin istemeleri çok doğaldı. Kısacası bu erken dönemlerde devletin borçlanma şartlarının, normal bir vatandaşın borçlanmasından pek de farkı yoktu.

Bu şartlar altında, acil bir durumda kalan devletin bu istenilen rehini temin etmesi kaçınılmazdır. Nitekim devletler bu rehinleri sağlamışlardır. Genellikle rehin, alınan borç karşılığında bir vergi kaynağının geçici olarak borç verene terki şeklinde ortaya çıkıyordu. Eğer devlet borcunu ödeyemiyorsa, borç veren de bu vergi kaynağından vergi toplamaya devam ediyordu.

Zamanla, böylesine sağlam bir rehin elde eden sermaye sahibi vatandaşlar, devlete borç vermek için yarışmaya başladılar. Bu sefer de devlet seçme şansına sahip oldu ve herhangi bir vergi kaynağını bu kaynaktan vergi toplamak hakkı karşılığında en fazla peşin para ödemeye razı olan kişiye vermeye başladı. Batı'da *tax-farming* bizde ise iltizam veya bazı başka terimlerle bilinen ve vergi kaynaklarının açık arttırma yöntemleriyle geçici olarak vatandaşa terk edilmesini öngören sistem bu şekilde doğmuş oldu.

Konuya mülkiyet hakları açısından bakarsak, terk edilen vergi kaynağının asıl sahibi devletti. Yani devletin bu kaynak üzerindeki mülkiyet hakkı kaybolmuyordu. Vatandaşa geçici olarak terk edilen şey, sadece bu vergi kaynağından vergi toplama yetkisiydi.

Böylelikle, iç borçlanma, kötü bir şöhrete sahip olan devletin vatandaştan borç alabilmesi için ortaya bir rehin koyması ile başladı ve daha sonra da devlete ait vergi kaynaklarının açık arttırma ile geçici olarak devredilmesine dönüştü. Nitekim, rehin vermek işlemi giderek yerini vergi kaynaklarının ihaleye çıkartılmasına terk etti. Bu açık arttırmalar sonucunda seçilen kişi ve ortakları devlete belli bir miktar peşin para ödemeyi taahhüt ediyor, bunun karşılığında da bu vergi kaynağından belli bir müddet vergi toplama yetkisini elde etmiş oluyorlardı.

Kısacası, bu açık arttırmaya giren kişi aslında bir girişimciydi, kendisi gelecekte bu vergi kaynağından ne kadar vergi toplayabileceğini tahmin ediyor ve devlete de belli bir meblağı peşin olarak ödemeye razı oluyordu. Eğer peşin ödediği miktar sonradan toplayabildiği miktardan az ise, kâr yapıyor, aksi halde zararına çalışmış

oluyordu. Bu tabii ki riskli bir işti ve arşivler iflas eden girişimcilere ait dokümanlarla doludur. Ancak, ekonomik konjonktür müsait ise, devlete ödenen miktarların çok üzerinde vergiler toplamak ve hatırı sayılır miktarlarda kârlar yapmak da mümkündü.

2. OSMANLI'DA İLTİZAM SİSTEMİ

Yukarıda Sir John Hicks'in *A Theory of Economic History* adlı eserinden esinlenerek geliştirdiğimiz model, Osmanlı'ya ne kadar uyar? Bir kere, en eski Osmanlı kayıtlarında dahi devletin girişimciye rehin verdiği görülmez. Osmanlı finans tarihinde görülen, doğrudan doğruya, iltizam'dır. Bir başka deyişle, Osmanlı iktisat tarihinde iç borçlanmanın doğrudan doğruya iltizam sistemiyle başlamış olduğunu ileri sürebiliriz.¹ Bu sistemde açık arttırmaya çıkartılan vergi kaynağına *mukataa*, girişimciye de *mültezim* denirdi.

Ömer Lütfi Barkan'ın bütçe çalışmalarından 1527-28 yılında Rumeli vilayetinden toplanmış olan toplam vergi gelirinin %23'ünün, Anadolu vilayetinden toplanmış olan vergi gelirininse %19,75'inin iltizam sistemi kanalıyla toplanmış bulunduğunu öğreniyoruz. Sistemin Mısır'da çok daha yaygın olarak uygulandığını, aynı oranın bu vilayette %80'e ulaşmasıyla anlıyoruz (Barkan, 1953).

Her ne kadar, genellikle, bir *mukataa*'nın üç yıllığına *mültezim*'e verildiği düşünülürse de, arşiv kaynakları bunun doğru olmadığını ortaya koymuşlardır. Nitekim, devlet olumlu ekonomik şartlardan azamî faydalanmak amacıyla, bir vergi kaynağını ihalede gerçekleşen miktardan daha yüksek bir meblağa almak isteyen bir girişimciye devretmekte sakınca görmemiştir. Kısacası, bir *mültezim*'in vergi kaynağını ne kadarlık bir süre boyunca kontrolü altında tutabileceği Osmanlı iltizam sisteminde belirgin değildir. Böylelikle, *mültezim*'in ilk plânlamış olduğu süre ile gerçekleşmiş süre arasında bir farklılık doğmaktadır. Bazı araştırmacılar bu farklılıktan hareketle, açık arttırma sisteminin ne denli rekabete açık olduğu hakkında fikir yürütebilmişlerdir (Çizakça, 1996: 141-146).

İltizam sisteminin bir takım sakıncaları bulunmaktaydı. Bunlar arasında aşağıdaki faktörleri sıralayabiliriz. Önce *mültezim*'in vergi kaynağını ne kadar müddetle kontrolü altında tutabileceğini bilmemesi, *mukataa*'nın

aşırı ölçüde sömürülmesine yol açıyordu. Zira, bu belirsizlik karşısında *mültezim*, en kısa zamanda yatırımının karşılığını vergi kaynağından çıkartmaya çalışıyordu. İkinci sakınca, sistemin hem devlet hem de girişimci açısından risklerle dolu olmasıydı. Devlet riskten kaçır bir tutum içersinde ise, bu riskleri girişimciye plase etme yoluna gitmiştir. Bu işlem pratikte şöyle gerçekleşiyordu; *mukataa*'dan vergi toplama yetkisini ihaleye çıkartıldığında, devlet, girişimciden kendisine daha önceden saptanmış bir miktarın ödenmesini istiyor, bunun karşılığında da *mültezim*'i, toplayacağı vergi konusunda serbest bırakıyordu. Ve nihayet, sistem gelir toplama konusunda oldukça yavaştı. Oysa, 1683'te İkinci Viyana Muharası hezimetleriyle başlamış olan uzun savaş dolayısıyla devletin acil olarak büyük miktarlarda gelire ihtiyacı vardı.

3. MALİKÂNE SİSTEMİ²

Malikâne sistemi, iltizam sisteminin yukarıda belirtilmiş olan sakıncalarına çare bulmak amacıyla geliştirildi ve 1695 yılında bir ferman ile yürürlüğe konuldu. İki sistem arasındaki en belirgin fark, girişimcinin vergi kaynağını kontrol süresinde ortaya çıkıyordu. Nitekim, iltizam sisteminde bu süre belirsiz iken, malikâne'de girişimcinin yaşam süresi boyunca uzatılmıştı. Sürenin böylesine uzatılması karşılığında da girişimcinin devlete iki ayrı ödeme yapması gerekiyordu: *muaccele* ve *mal*. Bunlardan birincisi bir kereye mahsus olarak yapılan ve oldukça yüksek meblağlara varabilen bir ödemeydi. İkincisi ise, daha mütevazı bir meblağ olup, her yıl yapılmaktaydı. Böylelikle sistem hem devletin acil para ihtiyacını, hem de yıllık olağan giderlerini finanse etmek amacını güdüyordu. *Muaccele* meblağları, gene daha önceki iltizam'da olduğu gibi, açık arttırmalarda oluşuyor, *mal* meblağları ise devlet tarafından saptanıyordu.

Konuya mülkiyet hakları açısından bakarsak, girişimci öldüğünde, *malikâne* mirasçılara devredilemiyordu. Bu durumda devlet malikâne'yi yeniden, gene açık arttırma yöntemiyle satıyordu. Ancak malikâne'cinin malikâne'sini hayatta iken üçüncü şahıslara satmak hakkı vardı. Bu satış işleminden devlet, orijinal *muaccele* miktarının %10'unu vergi olarak almaktaydı.

Yürürlüğe konulmuş olduğu 1695'ten hemen hemen 80 sene sonra, malikâne Osmanlı finans sistemine

hakim olmuş ve bu zaman zarfında sağlamış olduğu toplam gelirler de yüzde bindörtüyüz oranında artmıştı (Genç, 1975).

Sağlanan gelirlerdeki bu büyük artış, tabii ki mali-kâne olarak satılan vergi kaynaklarının çok popüler birer yatırım aracı olmalarından kaynaklanıyordu. Bu yatırım aracının böylesine tutulmasını gene mülkiyet haklarına bağlamak mümkündür. Zira, bu sisteme en çok yatırım yapanlar devletin ileri gelenleri, elit zümresiydi. Askerî sınıf olarak bilinen bu zümrenin ise mülkiyet hakları çok sınırlıydı. Böylelikle, ekonomik durumu çok iyi, ancak mülkiyet edinme hakkı oldukça sınırlı olan bu sınıfa, kişinin yaşam süresiyle sınırlı olsa da, rahatça mülkiyet edinme fırsatı doğmuş oluyordu. Gerçekten de, *malikâne* sistemi özel mülkiyete doğru giden uzun ve meşakkatli yolda önemli bir ilk adım olarak nitelendirilebilir.

Malikâne sisteminde *muaccele* miktarlarının giderek artması ile birlikte, girişimcilerin açık arttırmalara artık ortaklıklar oluşturarak girmeye başladıkları görülmektedir. Sistemin yeni olduğu yıllarda bu ortaklıklar küçük ortaklıklardı ve sadece bir kaç ortaktan oluşuyorlardı. Ancak zaman geçtikçe, *malikâne* başına düşen hissedar sayısı artmış, hatta ikiye katlanmıştı. Aynı zamanda hissedar başına düşen ödenmiş *muaccele* miktarında da ikiye katlanma görülmüştür. Ancak, bu *muaccele*'ler tam bir portföy oluşturmak üzere bir çok malikâne'ye dağıtılmıştır. Nitekim, 1/256 oranında küçük hisselerin mevcudiyeti dahi saptanmıştır.

4. ESHAM SİSTEMİ

Askerî hezimetlerin Osmanlı maliye sisteminde belirleyici rol oynamış olduklarına yukarıda değinmiştik. Nitekim, 1774 Kaynarca hezimetinden sonra karşılaşılan malî sorunların boyutu malî sistemde bir kez daha yeniliğe yol açmıştır. Bu yeni esham sisteminin bir önceki malikâne'den farkı, malikâne sisteminde vergi kaynağının yarattığı gelirin tümünü ömür boyu toplama yetkisi malikâneci'ye açık arttırma ile satılırken, esham'da, *mukataa*'nın sadece yıllık kârı, gene, ömür boyu şartıyla satılıyordu. Burada yapılan, yıllık kârın hisselerle ayrılması ve sonra her hissenin *ber vechi malikâne*, yâni, malikâne gibi satılmasıydı. Burada "malikâne gibi satış"tan anladığımız, ömür boyu satıştır. Sisteme esham denilmesinin

nedeni de esham kelimesinin Arapça hisse manasına gelen *sehm* kelimesinin çoğulu olmasındandır.

Yeni sistemin nasıl çalıştığı Yavuz Cezar tarafından gayet güzel açıklandığı için biz burada tekrar ayrıntılara girmeyeceğiz (1986: 79-80). Ancak, yeni sistem ile devletin savaş sonucu ortaya çıkan acil nakit para ihtiyacını bu yolla karşılayabilmiş olduğunu belirtmeliyiz. Konuya işleyiş açısından bakarsak, yeni sistemde ortaya çıkan bir diğer önemli fark, *mukataa*'nın artık malikâne sisteminde olduğu gibi girişimci tarafından değil, devlet tarafından işletilmesi idi. Bir başka deyişle, esham, malî sistemde bir devletleştirme olarak ta ele alınabilir. Kısaca belirtmek gerekirse, devlet bu yeni sistemde *mukataa*'yı *malikâneci*'den devralıyor, işletmesini kendisi yaptırıyor, elde ettiği yıllık kârı da hisselerle ayırıp peşin paraya, ancak ömür boyu müddetle, girişimcilere satıyordu.

Konuya tasarruf sahibi açısından bakarsak, bu kişi bir hisse karşılığı devlete ödediği miktar karşılığında ömür boyu o hisse oranında yıllık kârdan payını almış oluyordu. Tasarruf sahibi bir kaç sene içerisinde toplamış olduğu yıllık kâr paylarıyla devlete ödemiş olduğu peşin parayı geri alabilirdi. O halde burada söz konusu olan, tasarruf sahibinin kaç senede bu parayı çıkartabileceği ve bu kadar yaşayıp yaşayamayacağı idi. Bu belirsizliğin İslâm Hukuku açısından özel bir önemi olduğunu da burada belirtmekte fayda vardır. Tasarrufçunun her yıl belirli miktarda alacağı paranın faiz olarak nitelendirilmesini engelleyen, bu belirsizliktir. Kısacası, bu belirsizlik sayesinde, esham ulema tarafından faiz olarak nitelendirilmemiş olmalıdır.

Ancak, sistemin bir takım sakıncaları da beraberinde getirmiş olduğu kısa zamanda anlaşıldı. Bunlardan en önemlisi, bir hissenin üçüncü şahıslara satılabilmesiydi. Genellikle, bu satışların daha genç kimselere yapıldığını düşünebiliriz. Bu durumun hem hukuksal, hem de ekonomik sonuçları olmuştur. Yukarıdaki faiz konusuna tekrar dönersek, eğer bir baba hissesini, diyelim ki oğluna satarsa, hisse hem ailede kalıyor, hem de tasarruf sahibinin ömrü ile ilgili belirsizlik ortadan kalkmış oluyordu. Kısacası, hukuksal açıdan esham, giderek bugünkü manada bir devlet tahvili niteliğine dönüşüyor, karşılığında sağlanan yıllık gelir de faiz niteliğine bürünüyordu.

Ekonomik açıdan ise, devlet artık tasarruf sahibinin ölümüyle, eskiden olduğu gibi, hisseyi eline geçirip tek-

rar satamıyor, tam tersine yıllık kâr paylarını ödemeye devam etmek mecburiyetinde kalıyordu. Bu durumun farkına varan devlet, sehm satışlarına vergi koymakta gecikmedi. Ancak, sehmlerin giderek *nama muharrer* (kişiyeye özel) olmaktan çıkıp *hamiline muharrer* senetler haline dönüşmeleriyle, bu konulan vergilerin amacına ulaştıkları, yâni üçüncü şahıslara satışları önleyebildikleri sonucuna varılamaz.³

Tüm bu sakıncalarına rağmen, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren *esham* sisteminin giderek yaygınlaştığı, malikâne sisteminin ise yavaş yavaş ortadan kalktığını görmektediriz. Bu durumun nedenlerini malikâne sahiplerinin ödemiş oldukları yıllık *mal* ödemelerinin malikâne'nin gerçek kârlılığının yanında önemsiz kalmasında aramak gerekir. Devlet bu durumda tabii ki malikâne'yi ele geçirerek kendisi işletmek ve yıllık kâr paylarını da satmayı, yâni eshamlaştırmayı tercih ediyordu. Bu ele geçirmek de, malikâne sahiplerinin ödemiş ol-

dukları *muaccele* miktarlarının kendilerine geri ödenmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Bu amaçla uygulanan bir diğer yöntem de malikâne sahipleri öldüklerinde, malikânele-
rinin yeniden satılması yerine esham sistemine dahil edilerek devlet tarafından işletilmeleri idi.

Vergi kaynaklarının işletilmesi açısından bu gelişmelere baktığımızda, malikâne'den esham sistemine geçişi bir devletleştirme uygulaması olarak nitelendirebiliriz. Zira, yukarıda da belirtildiği gibi, *esham* sistemine dahil edildiğinde *mukataalar* artık bir girişimci tarafından değil, devlet tarafından yönetiliyorlardı.

Esham sisteminin evrimi bugünkü anlamda devlet tahvillerinin ortaya çıkması ile son aşamasına gelmiştir. Zira, devlet tarafından işletilen spesifik bir *mukataa*'nın yıllık kârının paylaşılmasını içeren *hamiline muharrer* senetleri satmakla, gene kesin bir yıllık getiri getiren ancak herhangi bir spesifik devlet işletmesine bağlı olmayan senetleri satmak arasında sadece küçük bir aşama vardır.

- 1 Osmanlı finans tarihi ile ilgili arşiv verileri genelde 15. yüzyıl'dan itibaren başlar. Rehin verme işleminin 14. yüzyılda uygulanmış olması mümkündür.
- 2 Bu makalenin bundan sonraki bölümlerinde yazar, Mehmet Genç'in henüz yayınlanmamış çalışmalarından faydalanmıştır. Bu çalışmalarını ken-

disine gösterdiği için yazar, sayın Genç'e teşekkür borçludur.

- 3 Bu dönüşümün ardındaki nedenler ve devletin nasıl olup da bu dönüşümü önleyememesi konusundaki ayrıntılar için bkz.: Murat Çizakça, *İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 75, 1999), s. 165.

KAYNAKLAR

- Barkan, Ömer L., "M. 1527-1528 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, no. 1-4, 1953.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986).
- Çizakça, Murat, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, Islamic World and the West, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, (Leiden: E. J. Brill,

1996)

- Çizakça, Murat, *İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 75, 1999).
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", O. Okyar (Ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (Ankara: Hacettepe University Press, 1975), pp. 231-292.
- Hicks, John, *A Theory of Economic History* (Oxford: Clarendon Press, 1969), ch. 6.

İMPARATORLUĞU ÖZELLEŞTİRMEK: OSMANLI XVIII. YÜZYILINDA PAŞALAR VE ÂYÂNLAR

ASST. PROF. DR. ARIEL SALZMANN
NEW YORK UNIVERSITY DEPARTMENT OF MIDDLE EAST STUDIES / A.B.D.

Yirmi yıldır, 'özelleştirme', iktisatçıların ve mali analistlerin sihirli sözcüğü olmuştur: Güçlü sanayileşmiş ülkelerin olmazsa olmazı saydığı ve gelişmekte olan ülkelere ve post-komünist dünyaya önerilen bir reçete. Uluslararası örgütler, bankalar ve dış borç veren ülkeler, özelleştirmeyi, iktisadi sorunların büyük çoğunluğu ve az sayıda olmayan siyasi marazlar için çözüm yolu olarak görmektedir. Bu görüşün en harareti destekçilerine göre, özelleştirme, piyasayı ulus-devletten bağımsızlaştıracak, hantal bürokrasiyi adam ederek yerel şirketleri güçlendirecek, ve bürokrasinin 'çenesini açarak' yabancı yatırımlara ve çok-uluslu şirketlere yer açılmasını sağlayacaktır.¹ İngiltere'deki Thatcherizm'den Şili'deki Pinoşe-sonrası 'mucize'ye kadar, her türden hükümet, özelleştirme furyasına katılmıştır: eğitime verilen desteğin azaltılması, işçilerin içinde bulunduğu şartların görmezlikten gelinmesi, devlete ait sanayi kuruluşlarının güç kaybetmesine seyirci kalınması ve otomobillerin kaydedilmesinden mahkûmların cezaevinde barındırılmasına kadar geleneksel olarak devletin yükümlendiği işlerin başkalarına bırakılması. Siyasetçiler devleti küçültür ve toplumun kaderini piyasaya şartlarına terkederken, vatandaşlar, adem-i merkezileştirmenin kendilerine daha iyi hizmet ve yönetime daha fazla katılım sağlayacağına ilişkin vaadlerin gerçekleşmesini beklemektedir.

Bir tarihçi, Türkiye'nin (Turgut Özal'dan bu yana) daha az bürokrasi (diregulasyon) yönündeki kararlı adımlarını metheden siyasi konsensusun, artık ömrünü doldurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun adem-i merkezileşmesinin, bu devletin çöküşünün baş sorumlusu

su olduğu hususunda uzmanlarca paylaşılan geleneksel görüşten keskin bir şekilde ayrılması karşısında hayrete düşebilir.² Gerçekten de bugün özelleştirmeyi önerenlerin pek azı bunun geçmişteki daha az parlak örnekleriyle büyük bir benzerlik gösterdiğinin farkında görünmektedir.³ Roma İmparatorluğu gelirlerin toplanması işini başkalarına aktardı; Stuart İngiltere'sinin kendi iltizam sistemi vardı ve devrim bu sistemi ve monarşiyi ortadan kaldırıncaya dek, Aydınlanma Fransası'nın da genelleştirilmiş tarım (*ferme general*) sistemi vardı. Gerçekten de, kanaatimce, ne eski rejim altındaki iltizam sistemi ne de yirminci yüzyılın sonlarındaki özelleştirme, birbirinden bağımsız tarihsel olaylar olarak anlaşılabilir.⁴ Aksine, bütün bunlar, sanayinin, jeopolitiğin ve dünya mali sisteminin değişen talepleri muvacehesinde, devlet kurumlarında dönüşüme ve yeni sosyo-politik anlayışlara yolaçan yeniden dağıtımçı politikaların tekrar gündeme geldiğini teyid etmektedir.

Eski bir olguya yeni bir isim vermek, anakronizm ya da aşırı iyimserlikten başka bir şey değildir. Bu süreçleri eski ve egzotik dönemlerden ayırdıkları için, günümüzdeki uygulamalar, Osmanlı araştırmacılarını, özellikle tedrici merkezileştirmenin modernleşmekte olan devletler için normal bir model ya da kurumsal gelişmenin rehber ilkesi olduğu yanılsamasından kurtarmaktadır. Aşağıda inceleyeceğim gibi, Osmanlı mali adem-i merkezileşmesi, çoğu zaman gücün ve yetkenin gerçek anlamda yerleşmesine yol açmaksızın, devlet-toplum ilişkilerini önemli şekillerde etkilemiştir. Tam da bu konunun güncellik kazanması nedeniyle, bu tartışma salt tarihsel merakı celbetmenin ötesinde anlamlar taşımak-

tadır. Bu süreçleri geçmişin nispeten güvenli atmosferinde keşfe çalışmaktan kaçınılmasıyla, onsekizinci yüzyıldaki emperyal politikanın başarıları ve başarısızlıklarının incelenmesi, bugünkü özelleştirmenin uzun dönemli etkilerini daha yakından tahlil etme imkânı verebilir.

ÖZELLEŞTİRME DEN ÖNCE ÖZELLEŞTİRME: OSMANLI'NIN ONSEKİZİNCİ YÜZYILI

Çok yakın zamanlara dek, onsekizinci yüzyıl, büyük imparatorluk destanının hiç de parlak olmayan sayfalarından birisini ihtiva etmekteydi.⁵ 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğrayarak geri çekilen ve 1798'de İskenderiye'de Napolyon'un askerleri karşısında dağılan Osmanlı orduları, kendilerine olan güvenlerini ve disiplinlerini yitirmişlerdi. Tebaayı ve egemeni kuşatan 'adaleet çemberi' artık kırılmış bulunmaktaydı. Saray sakinleri Altın Boynuz'daki (Haliç) saraylarında zevk ü sefa sürmekte, sayısı az olan bürokratlar etkin olmaktan uzak bulunmaktaydı; memurlar ise bu görevlerini rüşvet ve iltimasla ele geçirmektedir. Gayrimüslim tacirler ve tefeciler, zenginlerin sefahatlerinden beslenmekte ve imparatorluk kaynaklarını denizaşırı ülkelere taşıymaktaydı. Bütün bunlardan da öte, âyân ya da derebeyi olarak bilinen taşradaki türedi zenginler, devlete ait toprakları gaspetmek ve padişahın reayasını sefaletle düşürmek üzere, yönetimin gevşekliğini suistimal etmişlerdi. Üç yıl üzerinden yapılan açık arttırmalardan, 1695'ten sonra hayat boyu verilen aşar vergisi ve ticari vergi (mâlikâne mukataa) toplama hakkına kadar pek çok vergiyi içeren iltizam sistemine geçiş, imparatorluğun iç çöküşünün semptomu ve temel meselesi niteliğindedir. Niyazi Berkes'in ifadesiyle, bu, "devlet ve reaya aleyhine sömürü idi...(merkezileşen Batı'nın tersine)...eski üretim biçimlerini değiştirmek yerine, daha da bozuk ve güçsüz biçimleriyle tutmaya yol açmıştır".⁶

Belki de bu yüzyılın (onsekizinci yüzyıl) başlıca özelliklerinin yeniden değerlendirilmemesinde, onaltıncı yüzyıldan sonraki sosyo-örgütsel değişimin niteliği konusundaki genel belirsizlik kadar, bu uygulamalara (ve uygulayıcılara) daha sonra duyulan antipati de rol oynamıştır.⁷ Osmanlı Ülkesi'nde uzun süredir uygulanmakta olan iltizam, geleneksel düzenin çöküşüne yolaçmamış-

tır. Başlangıçta ticari vergileri ve padişaha ait arazilerden toplanan aşar vergisini toplamak için uygulamaya konan bir mali metod olarak, iltizamın uygulama alanının onyedinci yüzyıldan sonra genişlemesi, ülke içi ekonominin daha fazla ticarileşmesinin ve savaş usullerinin değişmeye başlamasının bir sonucuydu. Özellikle Avrupa'da yapılan savaşlarda, piyadenin, baruta sahip ordularda öncelikli hale geldiği dikkate alınırsa, Osmanlı yönetiminin, reayanın köyden kaçması ve eşkiyalığın artması nedeniyle, ekilen arazi azaldığı zaman, bu toprakları yeniden tımarlı sipahilerin sorumluluğuna bırakma konusunda artan bir isteksizlik duyması şaşırtıcı olmasa gerekir. Yeni işlenebilir arazi bulmak yerine, bürokratlar, kimi zaman, işlenen toprakları doğrudan doğruya hazine tarafından yollanan bir temsilci veya mültezim tarafından toplanan, ya da geliri bazı taburların bakımına ayrılan ve daha esnek bir gelir kaynağı teşkil eden mukataalara tahsis etmiştir. Mehmet Genç,⁸ 'ihtiyatlılığın' yalnızca savaş mahallinde ya da savaşa giderken, kaynaklara olduğu gibi el konmasını değil (minimum miktarda bir ödeme için) ve fakat maaşları ödemek için bölgesel hazinelerde geniş miktarda nakit stoğu bulundurulmasını gerektirdiğini vurgulamaktadır.⁹ Erken onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, merkezi devlet, yeni tarife istasyonları ve kısa vadede gelir sağlayan çiftliklerin yanı sıra, yıllık ödemeye dönüştürülen 'ev ahalisi' vergisi, miktarı arttırılan kelle vergisi, tütün, kahve ve şaraba konan tüketim vergisi de dahil olmak üzere çeşitli nakit vergilerle bütçesini denkleştirmiştir.¹⁰

Bu yeni mali uygulamaların pek çoğunda, Osmanlı rejimi, komşularından pek farklı davranmamıştır. Avrupa ve Batı Asya'nın hanedan devletleri, onyedinci ve erken onsekizinci yüzyıldaki dönüşümün siyasi, teknolojik ve ekonomik gereklerini yerine getirmek için hazırlıklı değildi.¹¹ Eski rejim'in kendine özgü kurumlarının teşkiline yol açan işte bu çok-yönlü, devletler-arası krizdir. İltizamın kaldırılması ve Hollanda sermayesine giderek artan bağımlılık, restorasyon sonrası İngiltere'sini kurallın istisnalarından biri haline getirdiği halde, kıta Avrupası devletlerinin büyük çoğunluğu, onsekizinci yüzyıla kadar ve hatta bu yüzyıl da içinde olmak üzere, değişik gelir sözleşmelerini, daha doğrudan vergilendirme biçimleri ile birlikte uygulayarak mali bir sıçrama yapmış-

tır. Bunlar, madeni para kullanmaya başlamış (1690'ların hüsrarla sonuçlanan gümüşleri) ve bankacılık sektörüne ve sömürgelerle bağlantılı projelere bulaşarak pek de akılcı olmayan yatırımlar yapmışlardır. Yalnızca Osmanlılar değil, ve fakat Moğol Hindistan'ı, Fransa, Prusya ve Habsburg İspanyası, memuriyetlerin satın alınmasını, kentsel ayrıcalıkları, tarımsal üretimden vergi toplanmasını ve iç ticareti, mali kaynak temininin daha güvenilir bir yolu olarak görmüşlerdir. Böylece, Bakan Colbert'in göz kamaştırıcı öncü planından hareketle, Fransız monarşisi 'genelleştirilmiş tarım'a geçişin esaslarını düzenlerken, Osmanlı sadrazamı, insafsız kısa vadeli mültezimlere karşı, mâlikâne gelirleri üzerinden süresiz (hayat boyu) sözleşmeler yapılacağını ilan etmiştir.

Üç yüzyıl öteden, özelleştirmenin, pek çok erken-modern uygulama alanı dikkate alındığında, hep siyasi bir süreç olduğu gerçeğini farketmek, belki de daha kolay olacaktır.¹² İltizam sistemi, ayrıcalıkları ve kaynakları nispeten yaşlı seçkinlere tahsis etmek için vesile olurken, memuriyet görevlerinin satışı, bu göreve ilk kez talip olanları pasifize etmiştir. Habsburglar ve Osmanlılar, maaş ve ücretleri dağıtmak ve bireyleri ve grupları ödüllendirmek için birikmiş kurumsal stokları eritme temayülünde olmuşlardır. Prusya ve Burbon Fransası, soylulardan yetki aktarımı sağlayarak devletin gücüne güç katmak için, memuriyet görevlerini ve gelir tahsilatını özelleştirmiştir. Sonuçta, özelleştirme, hanedana bağlılığın artmasına yardımcı olmuş, kriz içinde olan rejimin güçlenmesini sağlamış ve değişimin orta yerinde yeni bir toplumsal düzenin tesis edilmesini sağlamıştır. Bu hususta Rıfat Ebu El-Hac'ın bulguları, burada tekrara uygun görünmektedir: Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi seçkinleri ile onların dengi olan Avrupalı doğuştan-soylular arasındaki sosyo-politik fark önemli ölçüde kapanmış bulunmaktaydı. Daha önceki dışı açık siyasi hiyerarşiler, ayrıcalık ve bağımsızlıklarını giderek mal sahipliği yönünden değerlendiren, nispeten kapalı olan ve hukuksal olarak tanımlanan düzenlere dönüşmeye başlamıştı.¹³ Mâlikâne sözleşmesi çerçevesinde sunulan ve sahip olunan hissenin miras olarak bırakılmasına dahi imkân sağlayan daha olumlu şartlar, askeriye'nin, bürokrasinin, yargı görevlilerinin değişen yüzünün ve devletin, memurların hayat düzeyini ve hizmetlilerden oluşan büyük ailele-

ri sübvans etme gereğini kabul ettiğinin bir başka delilidir.

Paşalar ve hanım sultanlar, bu yeni sistemi imparatorluğun pek de kayda alınmayan bölgelerine ve ekonominin hesapta olmayan sektörlerine de taşımışlardır. 1695 tarihli bir belge, yalnızca 'vilayet-i saire', başka bir deyişle, Orta Doğu'daki Şam, Halep, Diyarbakir, Mardin, Adana, Malatya, Antep, ve Tokat'taki köy ve araziler için aşar vergisinden söz etmekle birlikte, 1703 yılına gelindiğinde, yalnızca Balkanlarda yapılan yatırımlar 322.000 guruşa (hisseler için en başta yatırılan güvenlik depozitosuna bakılarak hesaplandığı üzre) ulaşmış olup, bu, Batı Anadolu'dakinden çok daha yüksek bir meblağ (213.592 guruş) ve Orta Doğu'dan biraz daha düşük bir meblağdır. (362.000 guruş) III. Ahmet'in hükümdarlığının ikinci döneminde (1718-1730), güvendiği veziri olan (kendisi de Anadolu'lu bir vergi kâhyasının oğlu olan) Nevşehirli İbrahim Paşa'nın öncülüğünde, eski rejim, bu mali ortaklık temelinde şekillenmiştir.¹⁴ Bu yüzyıl süresince, Girit'te ve Bosna ve Selanik'deki köylerdeki padişah arazileri, mâlikâne olarak kiraya verilmiş; özelleştirme yapan paşalar, sürülerden ve aşiretlerden toplanan vergilerden, limanlar ve boyahanelerden toplanan gelirlerle ve özel kâhyalar tarafından idare edilen büyük iltizam birliklerine kadar, geniş bir coğrafyada, paraya kolayca çevrilen gelirler elde etmişlerdir.

Bütün bunlar, devletin mevcut gelirlerinin küçük bir kısmını oluşturduğu halde, süresiz (hayat boyu) sözleşmelerin ve hisselerin tahsisi, eski rejimin sosyo-mali yapısının iyi bir özetini sunmaktadır. Bu yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'daki yatırımcıların yalnızca beşte birinin 10.000 guruşun üzerindeki hisselerine sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, sayıları pek de az olmayan küçük hisse sahiplerinin, mevcut ya da geçmişteki büyük ve güçlü yatırımcı-paşalarla bağlantısı olduğu aşîkârdır.¹⁵ İş teorisi ışığında, paşa ailesini (kapı), yalnızca aile bağlarına değil, aynı zamanda, imparatorluğun her yanına dağılmış bulunan ve himaye altında olanlar, köleler, müdürler, mali mümessiller ve taşeronlardan oluşan geniş bir ağa dayanan bir firma olarak düşünebiliriz.¹⁶ Hediye, ücret, memuriyet ve maaşın yanı sıra, başsimsar, payının küçük bir kısmını, himayesi altında olan kişilere aktarmakta ya da yakın bölgelerden toplanacak vergi-

lerin tahsili için yapılacak sözleşmelerden pay almalarına yardımcı olmaya çalışmaktaydılar. Paşanın kendisi İstanbul'da otururken ya da taşrada üst düzeyde askeri ve idari görevlerde bulunurken, aktif bir ortak, iş ilişkisi içinde olduğu bir kimse, taşeron ya da şahsi mümessil üretimin mahallinde gelirleri toplamaktaydı. İstanbul'da üslenen müdürler ve mali mümessiller hesapları tutmakta, fonları ilgili yerlere ulaştırmakta, devlete gitmesi gereken taksitleri toplamakta ve kendi hisseleri üzerinden özel bir vergi ödemekteydi.

Mâlikâne sistemi içinde, yeni hukuk sistemi, firmalara ve onların Osmanlı hazinesi ile olan ilişkilerine, dini bir boyut getirmiştir. Geçmişte vergi sözleşmeleri yapan gayrimüslimlere, bundan böyle, süresiz (hayat boyu) kira toplama hakkı için açık arttırmaya girme yolu kapatılmış ve bunlar çok nadir olarak mâlikâne hissesi sahipleri arasında yer almıştır.¹⁷ Ne var ki, Ermeni, Yunan ve Yahudi bankerlerin çok sayıdaki 'para' vakıflardan ödünç alarak, daha yüksek faizden memurlara ve askerlere verdiği borçlar sistemin devamı için yine de kaçınılmazdı.¹⁸ Hazine, açık arttırmaya katılacak şahısların kredibilitesini garanti edecek, açık arttırma sırasındaki ilk ödemeleri yapmak, ve çoğu zaman taşeronların hazineye ödemesi gereken taksitlerin ödenmesini temin için, devletçe onaylanmış bir grup bankacıya bel bağlamaktaydı.

Hiç kuşku yok ki, İstanbul'un önde gelen sermayedarları büyük bir servete kavuşmuştur. Edhem Eldem'in imparatorluk içinde onsekizinci yüzyıldaki Fransız ticareti üzerine yaptığı açık ve duru çalışmasında gösterdiği gibi, Osmanlı kaynaklarında yalnızca 'sarraf' olarak adı geçen gruplar üzerinde durulması, bu dönemin daha genel iktisadi portresini çarpıtmaktadır.¹⁹ Yüksek düzeydeki siyasi görevlere gelmek için göze alınması gereken mali risklerin önemli bir bölümünü (bu dönemde) Osmanlı bankerleri üstlenmiştir. Gayrimüslim bankerlerin, ne para vakıf ve ne de gerçek bir banka ya da borsa şirketi olarak sistemin içine alınması önlendiğinden, gayrimüslim bankerler ne mal varlıklarını devlete karşı koruyabilmekte ve ne de daha fazla risk alabilmekteydiler; bunların akibeti (ve hayatları), hizmetinde bulundukları memurlara ya da Osmanlı darphanesinin faaliyetlerine bağlı olarak yükseliş ve iniş göstermekteydi. Bu yüzyılda, ülkedeki sermayedarlar, denizasırlı şirketlerden elde

edilen madeni para, altın ve döviz cinsinden ticaret yapan yabancı tacirlerin sıkı rekabetine maruz kalmıştır. Akdeniz'in liman şehirlerinde üslenmiş olan bu tacirler, bu kredi araçlarını yerel otoritelerin kullanımına sunmuştur. Bu yüzyılda, dövizin (Osmanlı ve Avrupa menşeli), yalnızca ticaret açıklarını kapatmak ya da ticari sermaye çekmek için değil ve fakat taşra ile hazine ve paşa ile banker arasındaki resmi ödemeleri kolaylaştırmak için her yerde kullanılmaya başlaması, kendileri de Osmanlı hazinesinin özelleştirme politikasının ürünü olan paşa firmalarının, Akdeniz'deki sermaye akımının bir noktada buluşmasında önemli bir rol oynaması ve bunun sonucu olarak, devletin kendisinin sermaye piyasalarındaki dalgalanmalara karşı savunmasız olması anlamına gelmekteydi.²⁰

TAŞRANIN ÖZELLEŞTİRİLMESİ

Taşradaki iltizam sistemine bugüne dek genellikle merkez-çevre sosyolojik modelinin prizmasından bakılmıştır.²¹ Bugünkü özelleştirme yanlısı teorilerden farksız olarak, bu modeller çoğu zaman siyasi ve mali adem-i merkezileştirmeyi anlamlı bir şekilde tahlil edememiştir. O nedenle, bunlar için, reayanın vergilendirilmesi çevresinde oluşmuş olan kurumsal düzenin aşınmasını ve merkeze meydan okuyan taşra simsarlarının yükselişini, özellikle tarımdaki iltizama bağlamak tabii olacaktı. Eski rejimin kurumsal yapısının kuşatıcı etkisini ve bu yapı içindeki sosyo-mali güç dengesini gözetmeyen bu modeller, sistem içinde mündemiç bulunan sınırlamaları teşhis edememiştir. Hiçbir erken-modern dönem (Osmanlı) devlet adamı, devletin en hayati fonksiyonlarını devretmeyi veya gelir kaynaklarını başkalarına kiralamayı aklından geçirmiş değildir. Daha da ötesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, valilik, yargıçlık ve bürokrasideki memuriyetlerin büyük çoğunluğu, hiçbir zaman, bütünüyle parayla satın alınan görevler olmamıştır. Payitahtın siyasi avantajlarından ve mali yetki aktarımından en fazla fayda temin eden İstanbul-merkezli seçkinler, iltizam piyasasının en güvenilir ve kazançlı kısmına hakim olmuştur. Bunların, emperyal mâlikâne sözleşmelerine yapılan tüm yatırımların yüzdesi olarak hesaplanan hissesi, hiçbir zaman %65'in (1734'de) altına düşmemiş ve hatta 1787'de %86'ya yükselmiştir.²²

Taşrada yaşayanlara imparatorluğun sözleşmelerinden çok düşük bir pay verildiği halde, İstanbul'un, açık arttırmaları taşradaki ayanlara (*ayan-ı vilayet*) açacağına dair verdiği sözü tutmuş olması hususu bile, kendi başına, geçmişten farklı bir yönelime işaret etmektedir.²³ Mâlikâne sistemi, Osmanlı idare hukukuna ve taşradaki ilişkiler düzenine yeni bir sözleşme tipini getirmiştir. *Taht-ı iltizam* olarak adlandırılan küçük çaplı tarımsal gelirler, taşradaki şehirlerde yapılan açık arttırmalarla 'halk'a sunulmaktaydı. (*beyn en-nas*) Bu tür iltizamlar için verdikleri fiyat teklifi uygun olanlar, devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmenin yanı sıra, reayaya kredi ve tohum temin etmekle mükellefi. Taşradaki mâlikâne simsarlarına taşra idarecilerince özel bir muafiyet verilmekte ve simsarın ölümünden sonra, bu topraklara ilişkin yeni bir teklif verilene dek, mirasçıları, onun sahip olduğu haklara kavuşabilmekteydi.²⁴ Bu yüzyıl boyunca, yeni bir toplumsal grubu güçlendirmemek, payitaht dışında bulunan yeniçerilerin mali yatırımlarını denetim altında tutmak ve taşra hazinesinden sorumlu devlet görevlilerinin suistimallerini önlemek için, İstanbul, birçok yerel piyasada, açık arttırmaya konu olan gelirleri sınırlandırmıştır. İmparatorluğun her yanında, Müslüman seçkinler -zengin kentliler, ulema ve yanı sıra taşrada görev yapan alt düzeydeki asker ve memurlar-, zaman zaman ya da acil durumlarda kendilerine verilen görevleri, merkezi devletle olan uzun vadeli ilişkilere dönüştürerek, yeni bir ayrıcalığa sahip olmuşlardır.²⁵

Bu taşra seçkinlerinin kökenleri ve özellikleri, yıllardır toplumsal ve siyasal tarihçiler arasında tartışma konusu olmaktadır. Osmanlı tarihçiliği, ayanları, genellikle, dalavereci kodamanlar veya reayayı sömüren ve devlet otoritesinin altını oyan şer güçler olarak algılamak, Orta Doğu'lu ulusçular, zaman zaman, bu kişilerin kahramanlıklarını ve saraya başkaldırılarını, modern bağımsızlık mücadelelerinin ön habercisi olarak yüceltmişlerdir.²⁶ Bu hususta orta yolu seçen Albert Hourani, meşru bir Müslüman hanedana karşı, Orta Doğu'nun kentli 'ayanlarının' uysallıklarını ve hürmetkar tavırlarını vurgulamıştır; O'na göre, ('seküler' ve 'dini' olan arasındaki) statü bölünmesi, bu sosyoekonomik tabakanın kültürel ve siyasal dayanışma sergilemesini engellemiştir.²⁷ Pekçok uzman, Hourani'nin bu ara formülünü bir şekilde be-

nimsemekle birlikte, bu tabakanın adeta fonksiyonel bir kategoriye indirgenmesi -'hizmetli seçkinler'-, bunların, içinde yaşadıkları toplumla olan bağlarını adeta yok saymakta ve oluşmakta olan bir siyasal kimliğin tartışılmasını engellemektedir.²⁸ Modernite-öncesi pek çok bağlamda, statü farklılaşması taşra seçkinlerini birbirinden ayırmıştır. Bununla birlikte, bu kentli seçkinlerin onsekizinci yüzyıldaki değişen siyasal ağırlıklarının önemli bir göstergesi, tam da, bunların, süresiz (hayat boyu) kira hakkı ve daha fazla mali ve askeri sorumluluk gerektiren taşra memuriyetleri de dahil olmak üzere, devletten yeni haklar elde etme yeteneğine sahip oluşlarıdır.

Bu anlamda, Halil İnalcık'ın saptamaları kesinlikle doğrudur: Onsekizinci yüzyılda, taşrada, mâlikâneye ilişkin açık arttırmanın başlaması, 'ayan sorununu' siyaset sahnesine çıkarmıştır.²⁹ Bununla birlikte, bu kişilerin kira sözleşmelerinin nispeten küçük bir kısmına sahip olduklarını akıldan çıkarmamak kaydıyla, en fazla siyasallaştırılmış gelir toplama sözleşmesi türünün, nasıl, heterojen bir toplumsal tabakanın üyeleri arasında yeni ortak özelliklerin oluşumuna yardımcı olduğu hususunu incelemek önem taşımaktadır. Pratik olarak, özelleştirmenin, nasıl, imparatorluk düzeyinde bir 'ayanlaşma' sürecine katkıda bulunduğu sorusunu sormalıyız. Şehirli Müslüman seçkinlerin uzun süredir yerel liderlik iddiasında bulunduğu ve Osmanlı Devleti'nden bu konumlarına saygı duymasını istediği Orta Doğu'da, bu süreçleri gözlemek daha kolay olabilir. Açıktır ki, ayanlar açık arttırmalara farklı kanallardan gelmiştir. Bazı yerel simsarlar, Karl Barbir'in 'paşalıktan efendiliğe' (merkezi devletin emekliliğini taşrada geçiren siyasal seçkinleri) diye tabir ettiği tipolojiye uygun düşebilir.³⁰ Diğerleri, özellikle de şehirlerde iltizam sahibi olanlar, kesine daha yakın bir ifadeyle, 'önce ağa, sonra ayan' (doğduğu şehirlerde yatırım yapmayı ya da yaşamak için buraya dönmeyi tercih eden orta düzeydeki subaylar) olarak tanımlanmaktadır. Buna rağmen, en fazla özelleştirmenin yapıldığı iki bölge olan Halep ve Diyarbekir'deki yeni kira sözleşmecilerinin çok büyük çoğunluğu, bölgenin yerli ahalisi olup, içlerinde seçkin kentli ailelerin üyeleri de bulunmaktaydı.

Kentli ayanları İstanbul'daki benzerlerinden ayıran tek unsur, ikamet meselesi değildi. Bir başka ayırıcı un-

sur, ayanların iltizamla ilgili faaliyetlerin kapsamı ve yapısı idi. Anadolu'daki ve Suriye'deki şehirlerde yapılan mâlikâne sözleşmelerine ilişkin daha ilk açık arttırmalardan itibaren, özelleştirme, hazineyi, arazi ve köylerdeki pekçok küçük ve değeri düşük gelir kaynağından mahrum bırakmıştır. Daha çok aile ilişkilerine dayalı olarak örgütlenmiş olan âyân firmaları, bu sözleşmelerin öngördüğü ödemeleri, ya şahsi servetlerinden ya da yerel düzeyde borçlanarak ödemişlerdir. Gelir kaynaklarına olan yakınlık, verginin tahsil edilmesini ve idaresini kolaylaştırmıştır. Ailenin fertleri, bu tür iltizamlara ilişkin hisseleri kendi aralarında devrediyor, dağıtıyor ve birleştiriyordu. Bunların kârları, kayıtlı vergi oranları ile üretimden elde edilen para arasındaki farktan ve vergisini denkleştiremeyen veya tohum ve alet gibi emtiyaya ihtiyaç duyan reayaya ödünç olarak verilen paraların getirdiği faiz gelirlerinden oluşmaktaydı.³¹ Hem Halep'te hem de Diyarbakir'de ele geçirilen ortaklık ve hisse devri örnekleri, özellikle küçük gelir kaynaklarında, hisselerin tek bir ailenin elinde tutulduğuna işaret etmektedir.³² Orta düzeydeki yatırımcıların pek çoğu, yarı-tüzel olarak bölünmeyi (yeniçeriler, ulema, v.s.) benimsediği halde, küçük ayanlar, en düşük sınıftan olan yatırımcılar, hususiyetle zaman içinde görüleceği üzere, hayret verici bir toplumsal çeşitlilik sergilemekteydi.³³ Bu çevrelerdeki özelleştirmeler kaçınılmaz olarak, ne bir tür köle sınıf ve ne de asi bir sınıf doğurmuştur. Buralarda, özelleştirme, devletin yerel topluluklarla olan bağlarını derinleştirmesine yolaçarken, aynı zamanda, kırsal bölgelerde mali menfaatlerin etrafında odaklaşan dayanışma ve rekabet için yeni unsurlar ihdas eden bir süreç olarak ifade edebileceğim ayanlaşmanın çok önemli bir unsuru idi.

Özelleştirme, nispeten zengin ailelerin haddinden fazla büyük kırsal topraklarda hak sahibi olmalarına imkân sağlamasının yanı sıra, sosyo-politik hareketliliğe de yolaçmıştır.³⁴ Bu olgu bir yana, kentli ayanları ve hatta pekçok kır kâhyasını, yaşadığı bölgede önemli bir otorite sahibi oluşu ve elinde yeterli bir askeri gücü olması nedeniyle, sarayın, kendilerine ve mirasçılarına taşrada en üst düzeyde memuriyet verdiği taşra kodamanlarından ayırmak hâlâ önemlidir. Engin Akarlı'nın ifade ettiği gibi, tipik bir biçimde, yüzyılın ilk yarısındaki kodamanların, hâkim olmaya başladıkları şehirlerde kökleri

yoktu.³⁵ Kariyerlerine kırsal mültezimlikle başlayan Şam'ın Azm'ları ve onyedinci yüzyılın sonlarında Diyarbakir'den göçen Hristiyan tüccarlar olan Musul'un Celi'li'leri gibi, bu kişiler de, asayişini temin etme yeteneğine sahip olduklarından ve muhtemelen bölgede kökleşmiş olan toplumsal ve kültürel seçkinlerle birleşme olasılıkları bulunmadığından, devlet tarafından kendilerine hoşgörü gösterilen, nispeten uzak şehirlerdeki güç simsarıydı. Bu yüzyılın son çeyreğinde, Basra kanalıyla ve Karadeniz içinde yapılan uzun mesafeli ticari seferler arttı. Çoğu, bazı âyân aileleri, özel servetlerini, devletle yapılan kira sözleşmelerini ve yerel konumlarını icracı memuriyetlerin tahsisini etkilemek için kullanmışlardır. Ne var ki, bu, bir gecede gerçekleşen bir dönüşüm değildi. Hemen hemen parayla satın alınabilen görevler haline gelen vali yardımcılığı, emniyet müdürlüğü (voyvoda), *nakibî'l-eşraf* gibi yalnızca ayanlara özgü makamlar, çok-partili âyân siyasetinin oluşumuna yardımcı olmuş ve Halep'in Tahazade'leri ve Diyarbakir'in Şeyhzade'leri gibi ailelerin, bu yüzyılın sonlarına doğru bir tür kodaman haline gelmelerinde basamak olmuştur.³⁶

ÖZELLEŞTİRME: BİR İSİMDEN NE ÇIKAR?

Günümüzdeki kullanımı itibarıyla, 'özelleştirme'nin' anlamı ne kadar muğlak olursa olsun, bu kavram, Osmanlı onsekizinci yüzyılını ve Osmanlı'nın değişen toplumsal ve siyasal yapısını uzun zamandır kuşatmakta olan yabancı örtünün kaldırılmasında bize yardımcı olmaktadır. Eski rejimin burada yapılan genel değerlendirmesinde iddia edildiği gibi, özelleştirme, merkez ile çevre arasındaki ilişkileri dönüşüme uğratmıştır, ama çoğu zaman beklenmedik şekilde. Merkezi devlet seçkinlerinin büyük mâlikâne firmaları, devlet gücünün mikro-ekonomisi niteliğinde olup, imparatorluğun belli bölgelerinde ya da her yanında, özgün sosyo-politik hiyerarşiler ve karşılıklı mali bağımlılık zincirleri oluşturmuştur. İstanbul piyasasındaki belli dalgalanmalar, siyasi hayatın belirsizliğinin ve risk sermayesinin yüksek bedelinin kaçınılmaz bir sonucuydu. Bu yüzden ki, firmaların hisselerinin paşadan paşaya devredilmesi ve bu firmalara dayanarak sağlayan geniş kapsamlı toplumsal ve mali ağlar da bundan sonra ortaya çıkan sarsıntının, mahalli idare-

ler için olumsuz tesiri olmuş ve zaman zaman birincil madde üreticilerinin sömürüye maruz kalmasına neden olmuştur.³⁷ Ne var ki, bütün firmalar eşit değildi. Tek bir ailenin onyıllarca ve bazılarının bütün bir yüzyıl boyunca belli bir arazi üzerinde kira sözleşmesine sürekli sahibiyeti nedeniyle, girişimci ayanlar birçok bölgede istikrar sağlayıcı bir güç olma eğilimindeydi. Özellikle mâlikâne sisteminin, nispeten düşük tarımsal gelirler için yoğun olarak uygulandığı bölgelerde, yapılan sözleşmeler, imparatorluğun dışındaki mali piyasalardan bağımsız olarak, yerel ailelerin imparatorluğun merkeziyle resmi bağlar geliştirmesine imkân sağlarken, onların kırsal bölgelere şahsen nüfuz etmelerini de mümkün kılmaktaydı.

Mutlakiyetçi kralların ve padişahların halkın desteğini sağlamak için piyasanın sağlayacağı faydalara metkiye düzmeleri gerekmediği halde, Osmanlılarda olduğu gibi, bunlar, özelleştirmenin yeni biçimlerini, hem devlete hem de tebaaya fayda sağlayan bir araç olarak lanse etmişlerdir. Kolbert'in reformlarından sonra özel maliyenin avantajlarını ve risklerini belli ellerde toplayan Bourbon monarşisinden farklı olarak, Osmanlı mâlikâne sistemi, kira sözleşmesi yapma ayrıcalığını imparatorluğun her yanında yaşayan halka yaymıştır. Bu ise monarşiyi (Osmanlı) geniş bir toplumsal ve ek olarak, mali ve siyasi bir tabana eklemlemiştir. Bununla birlikte, onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde mali koşullar kötüleşmeye başlayınca, eski rejimin dayanağını teşkil eden devletlerarası mali ağ ve para akımı da, savaşın ve Fransız Devrimi'nin uzun süreli ekonomik sonuçlarının müşterek etkileri nedeniyle, çözülmeye başlamıştır.³⁸ Daha büyük olan firmalar böylece sıkıntıya düşmüştür. Mesafe, farklı katmanlarda görev yapan idari personel ve güvenilir olmaktan uzak olan taşeronlar, ticari işlemlerin maliyetini yükseltmiş ve bunlar sömürüye yol açan uygulamalara karşı direnişin temel nedeni olmuştur.³⁹ Buna rağmen, âyân firmaları, yüzyılın sonundaki bu krizi daha az güçlükle savuşturmuştur. Kaynaklara ve piyasalara yakınlık, iş maliyetini düşük tutmaktaydı. Bu tür mültezimler, birincil mal üreticilerinden daha fazla kaynak temin etme ya da şehirdeki tüketicilere giden tarım ürünlerinin fiyatını arttırma imkânına sahipti.⁴⁰ Paşalarla âyân firmaları arasında, kodaman-simsarlar en avantajlı konum-

da olanlardı. Ne var ki, onların da varlığını idame ettirme ve manevra kabiliyeti, ciddi olarak, yalnızca özelleştirilen mali işlemlerin hacmine değil, aynı zamanda, daha genel kapsamlı jeopolitik olaylara, 'korumakta oldukları' ayanların makûl derecedeki hoşgörüsüne ve İstanbul'un siyasal ve mali bağlamından bağımsızlık derecelerine kritik bir biçimde bağlı bulunmaktaydı.⁴¹

'Özelleştirilmiş bir dünyanın' kâhinleri, serbest piyasayı kucaklayan ülkeler ve halklar için parlak bir gelecek vaad etmektedir: Herkes için refah, eşitlik ve akılcılık.⁴² Onsekizinci yüzyılın sonlarındaki olayların belli tarihsel şartların bir ürünü olduğunu kabul etmemizle birlikte, bütün bunlar, modern özelleştirmenin toplumsal ve ekonomik vaadlerini sorgusuz sualsiz kabul edeceğimiz anlamına gelmemelidir. Eski rejimin sona eriş biçiminin bize anımsattığı üzere, uzun vadeli iktisadi adem-i merkezileştirmenin fiili siyasal sonucu, daha iyimser beklentilerden çok farklı olabilir. Gerçek şu ki, özelleştirme, Aydınlanma Fransa'sında başarısızlığa uğramıştır: Eski rejimi alaşağı eden devrim, hemencecik, monarşinin büyük iltizamlarını kaldırarak, yerine aşırı merkezileştirilmiş bir mali mekanizma ve temsili bir yönetim sistemi getirmiştir. Muhtemelen dağıttıkları mali ayrıcalıkların tabana yayılması nedeniyle, Osmanlı hanedanı, müttefiği olan Bourbonlardan daha uzun süre yaşamakla birlikte, imparatorluk, önceki başarısının kurbanı olmuştur. Sultan III. Selim (yönettiği dönem: 1789-1807) ve O'nun halefi olan II. Mahmud (yönettiği dönem: 1808-1838), Osmanlı ordularının yeniden yapılandırılması ve mali sistemin güçlendirilmesi zarureti kavramıştı. Ne var ki, bir yüzyıllık mali adem-i merkezileştirme, özel çıkarları için direnen siyasal seçkinler nedeniyle istenen düzeltimlerin yapılmasına mâni olmaktaydı. *Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen), paşalara ait firmalara yumuşakça müdahale ederken, alacak hakkını ve tazminat taleplerini, yatırımlar açısından ya da taşra kodamanlarının jeopolitik tehdidi yönünden değerlendirmiştir. Hisseleri yeniden ele geçiren III. Selim tarafı, temsil hakkını tanımayı ya da sosyo-mali eşitsizlikleri telafi etmeyi reddetmiştir. Kodamanlarla (bunun bir uzantısı olarak, ayanların pek çoğu) imzalanan ve 1807 tarihli askeri darbe sonrası, hanedanı yeniden başa getiren Sened-i İttifak

bile, yeni bir siyasal birliğin anayasal temeli olmaktan ziyade, geçici bir taviz olarak kalmıştır.⁴³ 1812'den sonra bu anlaşmaya sırtını dönen II. Mahmud, üniter bir devletin peşine düşmüştür. Onyıllarca süren iç savaşa ve kentsel ve kırsal ayaklanmaların kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, yeni rejim henüz bütün ayanları orta-

dan kaldıramamıştı. Ve ne de ayanlara yönetime katılma hakkı tanımayı kabul etmişti. İmparatorluğun büyük bir sarsıntı geçirdiği 1838-39 yıllarından sonradır ki, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânıyla birlikte, bir yüzyıllık özelleştirme neticesinde doruğa çıkan siyasi bilmece- nin çözümü yolunda adım atılmaya başlanmıştır.⁴⁴

- 1 Bu konudaki son derece zengin literatürün sadece bir kısmı için, Dieter Bos, *Privatization, A Theoretical Treatment*, (Oxford, Clarendon Press) 1991; T. Thiemeyer, "Privatization, On the Many Senses in which this Word is Used in an International Discussion on Economic Theory", T. Thiemeyer & G. Quaden, der: *The Privatization of Public Enterprises, A European Debate*, (Liege, CIRIEC, 1986); William P. Glade, "Sources and Forms of Privatization", aynı kişi der: *State Shrinking, A Comparative Inquiry into Privatization* (Austin, University of Texas Press, Institute of Latin American Studies, 1986); ayrıca eleştirel bir inceleme olarak James Mitchell, "Britain, Privatisation as Myth?" J. J. Richardson, der: *Privatisation and Deregulation in Canada and Britain*, (Hants, UK, Dartmouth Publishing Co Ltd.) 1990, 14-37; George Yarrow ve Piotr Jasinski, der: *Privatization, Critical Perspectives on the World Economy* (New York, London, Routledge, 1996).
- 2 Modern devletin oluşumunun incelendiği çalışmalardan birisi için, bkz.: Jean Baechler, John A. Hall ve Michael Mann, der: *Europe and the Rise of Capitalism*, (Oxford, Oxford University Press, 1988). kıyaslayınız Frank Perlin, "Concepts of Order and Comparison, with a Diversion on Counter Ideologies and Corporate Institutions in Late Pre-Colonial India", T. J. Byres ve Harbans Mukhia, der: *Feudalism and non-European Societies* (London 1985), 87-165.
- 3 Bkz.: Aaron B. Wildavsky ve Carolyn Webber, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World* (New York, Simon and Schuster, 1986); kıyaslayınız John Butcher and Howard Dick, der: *The Rise and Fall of Revenue Farming, Business Elites and the Emergence of the Modern State in Southeast Asia*, New York, St. Martin's Press, 1993.
- 4 Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited, Privatization and Political Economy in the 18th century Ottoman Empire", *Politics & Society* 21, 4, 393-423; Ariel Salzmann, "Measures of State, Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807", Ph.D., Dissertation, Department of History, Columbia University, 1995.
- 5 Bruce McGowan, "The Age of the Ayan", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914*, ed.: Halil İnalcık, Donald Quataert'la birlikte, Cambridge University Press, 1994, 637-743, bu dönemi geleneksel renkler içinde inceleme konusu yapmaktadır.
- 6 *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978, 102. Cumhuriyetin bir tahlili için, kitabın girişi de dahil olmak üzere, Bernard Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1961; Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, Huri İslamoğlu-İnan, der: "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", *The Ottoman Empire in the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987) 88-97. Kıyaslayınız Roger Owen, "The Middle East in the Eighteenth Century, A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West", *Review of Middle East Studies* 1, 1975, 101-12; Reinhard Schulze, "Was Ist Die Islamische Aufklärung?" *Die Welt Des Islams*, 36/3, 1996, 277-325.
- 7 Mali değişikliği ilişkin mükemmel ve detaylı bir panoramik çalışma olarak, bkz.: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.
- 8 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri." *Sosyoloji Dergisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 3. (Ser. 1) (1989), 176-185. Değişen ticaret şartları için, *New Perspectives on Turkey* 5-6 (Fall 1991)'nin 'Osmanlı Ticareti'ne ilişkin özel sayısındaki makalelere bakınız.
- 9 Osmanlı (tımarlı) sipahi sisteminin tarihi içindeki bu geçiş dönemi için, bkz.: Douglas Howard, "The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656", Ph.D. diss., University of Indiana, 1987; Akdeniz'deki değişimler için, bkz.: Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Oxford, Basil Blackwell 1990.
- 10 Bkz.: Linda T. Darling, *Revenue-Raising & Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* Leiden, E. J. Brill, 1996 ve onyedinci yüzyılın sonları ve onsekizinci yüzyılın başları için Ahmed Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giderken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985.
- 11 Jack A. Goldstone onyedinci yüzyıl İngiltere'sini, Çin'i ve Osmanlı İmparatorluğu'nu daha ziyade enflasyon açısından incelemektedir, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* Berkeley, University of California, 1991, 4-12. Giovanni Arrighi, nin (*The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of Our Times*, London, Verso, 1994, ix devletler-arası bir çerçeveye oturan yüksek maliyenin ehemmiyetini yeni bir bakış açısıyla değerlendirmesi isabetli olmuştur. Buna karşılık, onsekizinci yüzyılda Avrupa'daki mali duruma ilişkin daha iyi bir çalışma için, bkz.: Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism, International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge, Cambridge University, Press, 1990.
- 12 Fransa için, bkz.: Gabriel Ardant, "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations" in Charles Tilly, der: *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1975, 164-242.
- 13 Bkz.: Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* Albany, State University of New York Press, 1991.
- 14 Bu konudaki, benim kendi çalışmamın da temel altyapısını oluşturan öncü bir çalışma için bkz.: Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi." Osman Okyar and Ünal Nalbantoğlu, der: *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, Hacettepe University Publishers, 1975, 231-296; Salzmann, "Measures of State", 177-187.
- 15 Salzmann, "Measures of State", 195-198.
- 16 R. H. Coase, *The Firm, the Market and the Law*, Chicago, University of Chicago Press, 1988, 33-56; Rifa'at Abou-el-Haj, "The Ottoman Vezir and Pasha Households, 1683-1703, A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society* 94, no: 4 (1972), 438-47; ayrıca bkz.: Tülay Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule, *Toplum ve Ekonomi* 4, 1993, 53-94.
- 17 Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", 239, n. 16.
- 18 Bkz.: İsmail Kurt, *Para Vakıflar, Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1996; bkz.: Onik Jamgocyan, "Les finances de l'empire ottoman et les financiers de Constantinople, 1732-1853.", Ph.D. diss., University of Paris I (Sorbonne), 1988; ve Hagop Levon Barsoumian, "The Armenian Amira Class of Istanbul." Ph.D. diss., Columbia University, 1980.

- 19 Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden, Brill, 1999.
- 20 *Ibid.*, 173.
- 21 Bkz.: S. N. Eisenstadt, *The Political System of Empires*, New York, The Free Press, 1969.
- 22 Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", 282.
- 23 Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden, E. J. Brill, (1996), 171. 1745'te, merkez ile çevre arasındaki yatırımlardaki farklılık, malikâne sözleşmesi başına ödenen ortalama teminatın İstanbul'da Tokat'takinin on katı olduğu gerçeği akıldaki tutularak değerlendirilmelidir.
- 24 Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", 285.
- 25 Bugüne dek Osmanlı ayanının kökenlerine ilişkin yapılan en iyi tartışmalardan birisi olarak, bkz.: Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' üzerine Bazı Bilgiler", *Journal of Ottoman Studies* 3, 1982, 105-118; sonraki değişikliklerin genel bir değerlendirmesi için, bkz.: Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6, 1980, 283-337.
- 26 Khaled Fahmy'nin, *All the Pasha's Men, Mehmed Ali, his army and the making of Modern Egypt* (Cambridge, 1997) başlıklı çalışmasının önsözünde yaptığı değerlendirmelere bakınız.
- 27 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", William Polk ve Richard L. Chambers, der: *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, University of Chicago Press, 1969, 41-68.
- 28 C. A. Bayly'nin bu kavramı kullanımı *Rulers, Townsmen and Bazaars, North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 6-7 onsekizinci yüzyılda, Moğollara mı yoksa İngilizlere mi 'hizmet ettiklerine' bakılmaksızın, bu grupların işlevsel olarak eşitliğine işaret etmektedir.
- 29 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", 329.
- 30 Karl Barbir, "From Pasha to Efendi, the Assimilation of Ottomans into Damascene Society, 1516-1783", *International Journal of Turkish Studies* 1,1 (1979-80), 68-83; ve Salzmann, "Measures of State", 377-386.
- 31 Ödünç para, mültezimler için bir nevi sigorta gibi işlev görmekteydi (bkz.: Margaret Meriwether, ("Urban Notables and Rural Resources in Aleppo, 1770-1830" *International Journal of Turkish Studies*, 4 (1987), 55-73 esp. 69-72) çünkü İslam hukuku, bunların sözleşmesinin yalnızca bir kuşakla sınırlı olmasını öngörmekteydi; böylece, mültezimin süresi dolduğunda, reaya, borçlu olduğundan ötürü, günlükçi olarak çalışmaya mahkûm ediliyordu.
- 32 Salzmann, "Measures of State", 287-309; kıyaslayınız Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, 190 -192.
- 33 Salzmann, "Measures of State", 377-386.
- 34 Halep'de toprak kaynaklarının malikâne sözleşmelerine dönüştürülmesi öğreticidir. 1717'den 1787'ye dek, malikâne kaynaklarından oluşan havuzun toplam miktarı, nominal olarak, 161,326 guruşdan 196,683 guruşa yükselerek yalnızca %22 artmış olmaktadır (Bkz.: Salzmann, "Measures of State", 190), Jean-Pierre Thieck'in yaptığı bir hesaba göre ("Décentralisation Ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIème siècle" Mona Zakaria, et. al. Der. *Mouvement communautaires et espaces urbains au Machreq*. (Beirut, Centre d'études et de recherches sur le Moyen-Orient Contemporain, 1985), 116-178, özellikle s. 129) 1777'ye geldiğinde, malikâne sözleşmeleri bu bölgedeki toprak kiralama biçimleri içinde en yaygın olanıydı (%47); (aynı dönemde) evkâflar %41'e yükselmiş, tımar arazileri ise %12'ye düşmüştür.
- 35 Engin Deniz Akarlı, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840", Abdeljelil Temimi, der: *La vie sociale dans les provinces arabes a l'époque ottomane*. (Tunis, Publications du Centre d'Études et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Informations, 1988) c. 3, 1-56.
- 36 'Hemen hemen parayla satın alınabilir' ifadesi, voyvoda gibi, maaşı ve diğer gelirleri, kısa vadeli iltizam ve malikâne olarak, müştereken ya da teker teker tutulan memuriyetlere tekabül etmektedir. Bkz.: Ariel Salzmann, "Privatization and Public Office, The Voyvodalık of Diyarbekir in the 18th Century" (Paper delivered at the First Skilliter Conference on Ottoman History, "The Ottoman Empire in the Eighteenth Century", Skilliter Library, Newnham College Cambridge, April 9-11 1992).
- 37 Halep gibi merkezi devletin olağandışı yatırımlarına tanıklık eden bir yerde, merkezi devlet adına yatırım yapanlar tarafından yönetilen büyük çaplı gelir-arazileri, fiyattaki ve cirodaki önemli ve sürekli oynamalarla kendini diğerlerinden ayırmaktaydı. Buna karşılık, ayanların yönetimindeki topraklara ait hisselerin fiyatı sabit kalmış ya da çok yavaş olarak artmıştır. Salzmann, "Measures of State", 287-309; kıyaslayınız Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, 190-192.
- 38 Eldem, *French Trade in Istanbul*, 190-191, 197.
- 39 Coase, "The Nature of the Firm", 39.
- 40 Onsekizinci yüzyılın sonlarında, Halep'de yaşayan ve mültezimlik yapan yeniçeriler 'güç birliği yaparak' şehirdeki tüketicileri, tahıl için daha yüksek bir fiyat ödemeye zorlamıştı.
- 41 Bir Orta Anadolu kodamanının kariyeri için bkz.: Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara, Yurt Yayınları, 1984.
- 42 Özelleştirmenin ilk kâhınlarından olan Oliver Lerwin'in, *Privatizing the World*, London, Cassell, 1988, harareti vaatlerine dikkat ediniz.
- 43 Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908." *International Journal Middle East Studies* 3 (1972), 252-254, *Sened-i Ittifak*'ı 'yeni oluşmakta olan "modern" bürokrasiyi temsil eden Başvezir ile ayanlar arasında yapılan müzakereler sonucu kabul edilen bir anlaşma... (bu anlaşma) ...değişen iktisadi ve toplumsal şartlardan kaynaklanan tamamen yeni bir fikir' olarak tanımlamaktadır.
- 44 Tanzimat'ın alternatif bir değerlendirmesi için, bkz.: Ariel Salzmann, "Citizens in Search of a State, The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire, in Michael Hanagan and Charles Tilly, eds. "Extending Citizenship, Reconfiguring States", Lanham&Boulder, Rowman and Littlefield Publishers, 1999, 37-66.

OSMANLI EKONOMİSİNDE KURUMSAL GELİŞMELER

PROF. DR. ASLAN EREN
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Bilindiği gibi, Türkiye’de orta öğretim kurumlarındaki tarih derslerinde Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve gelişme dönemlerine geniş yer verildiği halde, duraklama döneminden sonraki gelişmelere fazla değinilmez. Hatta Kanunî’den sonraki padişahların genelde beceriksiz veya zevk düşkünlü olmalarından dolayı siyâsî, askerî ve ekonomik gerilemenin yaşandığı kanısı uyandırılır.

Osmanlı Devleti’nin 1580’li yıllarda parlak dönemini geride bırakması, daha çok Avrupa ülkelerindeki toparlanmanın bir sonucudur. Üstelik bu toparlanmayı çeşitli buluşlarla desteklemiştir. Osmanlı Devleti ise parlak dönemlerinde geliştirdiği ve genel politikasına uyduğu için kurumsallaşan ekonomi düzenini sürdürmeye devam etmiştir. Oysa Batıdaki gelişmelere bağlı olarak ekonomik yapılanmasında ve devlet bütçesi gelirlerinde yeni bir yapılanmaya gitmesi gerekirdi. Bunu başaramadığı veya göremediği için önce maliyesinde, sonra askerî alanda ve nihayet toplumsal yapıda birçok sorun yaşamıştır.

Bu araştırmada Osmanlı Ekonomisinde 16. yüzyıl sonlarına kadar kurumsallaşan ekonomik yapılanma, bu yapılanmada zaman içinde görülen çözümler ve bu çözümlerin ekonomik nedenleri üzerinde durulacaktır.

A. ONALTINCI YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİNİN YAPISI

13. yüzyıldan itibaren başlayan ekonomik yapılanma, en somut biçimine 16. yüzyılda ulaştığı için, bu yüzyıldaki Osmanlı Ekonomisini tarım, tarım-dışı ve ticaret sektörleri açısından ayrı ayrı irdelemekte yarar bulunmaktadır.

1. Tarım Sektöründeki Ekonomik ve Malî Düzen

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu toprakları üzerinde genişleyip büyüdükçe Anadolu’da ele geçirdiği top-

raklar genelde Selçuklu Beylikleri’ne ve Türkmen ailelerine aitti. Rumeli’de ise feodal yapıda bulunan beylere ait özel mülkiyete dayanan topraklar ele geçirilmekteydi. Bu nedenle Rumeli’de tarım arazilerinde “Dirlik Sistemi”ne hemen geçtiği halde, Anadolu’da özel mülkiyetin devamına izin verilmiştir. Ancak çeşitli nedenlerle 16. yüzyıl ortalarına kadar, Anadolu’daki toprakların çoğunluğu da “Dirlik Sistemi”ne tabi olmuştur. 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarının yaklaşık %85’inde “Dirlik Sistemi” uygulanır hale gelmiştir. Bu yüzyılda nüfusun %90’ı tarımla uğraşmakta ve kırsal alanda ikamet etmekte oldukları için Dirlik sistemi Osmanlı tebaasının büyük bir çoğunluğunu ilgilendiriyordu. Anadolu toprakları üzerinde daha çok kuru tarım egemendi.

“Dirlik Sistemi”, İslâm toplumlarında Emevî döneminde uygulanmaya başlanan “Ziraî Mukataa” sistemi ile Selçuklu Devletinde uygulanan “ikta” sisteminin bir sentezi niteliğindedir. Bu sistemlerin ortak özelliği toprağın devlete (tanrıya) ait olmasıdır. Mirî arazi denilen bu topraklar işlenmek üzere çiftçiye çeşitli yöntemlerle tahsis edilmektedir.

Dirlikler gelir büyüklüğüne göre; *has*, *zeamet* ve *tımar* birimlerine ayrılmıştı. Sistemin %90’ından fazlasını tımar düzeni oluşturmaktaydı. Gelirine göre en küçük dirlik birimi olan tımar, mirî olarak adlandırılan topraklarda kurulan köy veya köylerden oluşurdu. Her birinin başında bir sipahi bulunan tımarların sayısı zamanla 40.000’i aşmıştır.

Tımar sisteminin iki temel özelliği bulunmaktaydı. Bunlar:

1. *Toprağın mülkiyeti devlete aitti.* Sipahinin toprağı da dahil bütün topraklar işlenmek üzere tahsis edilmiş durumda idi. Üç yıl ekilmeyen veya amacı dışında kulla-

nılan topraklar geri alınırdı. Topraklar her halükârda geçici olarak tahsis edilmiş olmaktadır. Yani sipahi veya reaya öldüğünde toprağı işleme veya değerlendirme hakkı babadan oğula geçmezdi.

2. Sipahi de dahil reayaların belirli bir *mal varlığını aşması mümkün değildi*. Sipahiler reayaları ne kadar istismar ederse etsin topraklarını genişletmek şansına sahip değildi. Sipahinin sadece daha fazla geliri olan tımara geçme şansı vardı. Sipahilik babadan oğula geçse bile, oğul, babasının ilk konumundaki durumdan sipahiliğe başlardı.

Tımar toprakları sipahiye ufak bir hassa çiftliği bıraktıktan sonra çiftçi aileleri arasında bölünürdü. Her birine en fazla bir çift öküzün sürebileceği kadar toprak verilen bu köylü ailelerine *reaya* denilmekteydi. Reaya kendisine tahsis edilen arazi parçasında tarımsal üretim faaliyetinde bulunmakta, elde ettiği ürünlerin bir kısmını toprağın kirası ve bir kısmını da vergi olarak vermekte idi. Geri kalan ürününü en yakın kasabaya veya kente götüren reaya, tarım dışı ürün ihtiyacını bu yolla karşılamaktaydı. Reaya hiçbir şekilde çiftliğini terk edemezdi.¹ Merkezî Otorite sonuna kadar bunun önüne geçmeye çaba harcamıştır. Ancak daha sonraları *çift bozma resmi* adı altında bir ödentiyi² ödeyebilen reaya çiftliğini terk edebiliyordu.³

Reayalar, tanrı adına devlete ait olan toprakları işledikleri için bağlı bulundukları sipahilere üç türlü ödemede bulunmaktaydılar. Öncelikle her dönemin başında *çift resmi* altında adeta kira gibi peşin bir vergi ödemekte idiler. Ayrıca reayalar elde ettikleri tarımsal ürünün belirli bir kısmını *aşar* (vergi) ve *koyun vergisi* olarak sipahiye vermekteydi. Topraksız köylüden Pennak vergisi (Müslüman olanlardan) ve İspence (Müslüman olmayanlardan) adı altında aşara benzer vergi alınırdı. Sipahinin reaya uyguladığı angarya diye adlandırılan hizmet niteliğinde bir vergi daha bulunmaktaydı. Bu vergilerin hepsi sipahi tarafından tahsil edilmekteydi ve hiçbir merkeze gönderilmek durumunda değildi. Sipahi bu gelirlerine karşılık kendini savaşa hazırlar, haber geldiği zaman Osmanlı ordusuna katılırdı. Sipahi, ayrıca gelirine göre çiftliğinde belirli miktarda asker besler ve savaşlara onlarla birlikte katılırdı.

Ayrıca 16. yüzyıla kadar reayadan Merkezî Otoritenin doğrudan (kendi görevlileri aracılığı ile) aldığı *Cizye*

ve *ağnam* (koyun) vergileri söz konusu idi. Yavuz Sultan Selim zamanından başlayarak, savaş harcamalarını finanse etmek üzere, önceleri “İmdadiye” daha sonra “*Avarız-ı Divaniyye*” ve “*Tekâlif-i Örfiye*” adı altında olağanüstü bir vergi daha alınmaya başlandı. Bir kısmı aynî (nüüz, sürsat, iştirâ) ve diğer kısmı nakdî (*avarız*) olarak alınan bu vergilerin tamamı, zamanla nakdi hale dönüştürülmüş ve sürekli alınır olduğu için XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergi durumuna gelmiştir.

Bu vergiler reayadan teker teker toplanmamakta; bir köyün tümüne belirli bir miktar olarak salınmakta idi. Köylüler de istenilen miktar oluşuncaya kadar verginin karşılığı olan ürünü köy meydanına yığarlardı. Askerî, dinî ve malî hizmetlerde bulunanlar ile ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlamak amacıyla derbent teşkilâtına giren köylüler avarız vergisinden muaf idi. Cizye koyun resmi ve avarız gibi vergileri, devlet kendi tahsildarları⁴ aracılığı ile tahsil etmiştir.

Bu özellikleri ile tımar, Avrupa’da ortaçağda gelişen derebeyliklerin sergilediği *feodal düzenden* ve Asya’da sık görülen ve toprağın kiraya verilme esasını getiren “*Asya Tipi Üretim Tarzı*” yapıdan farklı idi. İki ayrı uygulamada toprağı kiralayanların büyük istismarı söz konusu olabildiği halde tımar sisteminde gelir paylaşımı daha adil bir yapı sergilemekteydi. Kırsal kesimde kazanılan gelirin büyük çoğunluğu aynı kesimde harcanmaktaydı. Toprağın yarattığı gelirden, birilerinin elinde kümelenen ve sermaye birikimine yol açabilecek bir artık değer bulunmamaktaydı. Ancak reayanın büyük ölçüde istismar edilmediği bu düzen, ancak 16. yüzyıl ortalarına kadar korunabilmiştir. Böylece 16. yüzyılın ortalarına kadar köy hayatı istikrar içindeydi.⁵

2. Tarım Dışı Sektörde Ekonomik ve Malî Düzen

Türkler daha Anadolu’ya gelmeden önce sinai tecrübeye sahiptiler. Türkistan’da pamuklu, yünl, ve ipekli dokuma sanayii oldukça gelişmişti.⁶ Bu nedenle el emeğine dayanan ve zamanla sinai üretime dönüşen bütün ürünlerin özellikle İstanbul, Bursa, İzmir ve Selânik gibi büyük kentlerde yoğun biçimde üretildiğini görmekteyiz.

Kentlerdeki tarım dışı üretim faaliyetleri lonca sistemi ile sağlanıyordu. Selçuklu Döneminde başlayıp

Anadolu'da yayılan Fütüvvet (güzellik, hoşgörü, revazu ve özveri gibi erdemlere sahip olma) ve Ahilik felsefesinde olgunlaşan loncalar, esnaf birlikleri niteliğindeydi ve hiyerarşik bir yapıya sahipti.

Loncalar *İhtisab* adı verilen kurallar dizisine tabi idi. Bu kurallar dizisini kadılar, muhtesibler, kethüdalar ve halk temsilcileri birlikte kararlaştırıyordu. Bir kentte aynı meslek mensuplarının oluşturduğu irili ufaklı çok sayıda lonca bulunabiliyordu. Her loncanın, üyelerinin kendi aralarından seçtikleri bir kethüdası bulunmaktaydı. Bütün lonca kethüdalarının üstünde şehir kethüdası yer almıştı. Kethüdaların yardımcısı olan yiğitbaşılar özellikle lonca üyeleri arasında hammadde dağıtımını düzenlemekle görevliydi. Çünkü temin edilen hammaddelerin lonca üyeleri arasında adilâne dağıtılmasına özen gösterilmekteydi. Bu nedenle bir ahinin üretim ve servet yönünden diğer üyelerden çok farklı bir konuma gelmesi şansı yoktu. Yiğitbaşılardan ayrı olarak, lonca içi denetimleri sağlamak üzere gedikler vardı.

Merkezî Otorite, loncaların büyük kentlerin ve ordunun ihtiyaçlarının önemli kısmını karşılaması ve vergi kaynağı olması nedeniyle, yapılanmalarına ve denetimlerine oldukça önem vermektedir. Lonca üyelerinin lonca içi ve dışı haksız rekabete karşı korunmasına özen gösterilmiş ve Lonca esnafının hammadde bulması ve be-destende yer tutması açılarından da devletin himayesi söz konusu olmuştur. Bu nedenle devletin loncalara sağladığı destek sonucu, tarım dışı üretim loncalar dışında güçlü biçimde örgütlenememiştir. Tersine loncalar büyük kentlerde çoğalarak tarım-dışı üretim kesimlerinin tümüne yayılmışlardır. Örneğin, Evliya Çelebinin anlatımına göre 17. yüzyılda İstanbul'da çeşitli mesleklerde sayıları 1100'ü aşan lonca ve bu loncaların 260 bine varan üyeleri bulunmaktaydı.

Timar sisteminde olduğu gibi, devlet loncalardaki esnafın büyümesine engel olacak bir sistem uygulamaktaydı. Loncaların tüketiciyi fiyat yönünden istismar etmemesi için *narh uygulamaları* vardı. Lonca üyeleri verilen *hammaddeler ve üretim değerleri hakkında sıkı kayıtlar* düzenlenmekte ve *ihtisaba* uygun olmayan uygulamalar, *muhtesib ve kadılar* tarafından, şiddetle cezalandırılmaktaydı. Muhtesibler aynı zamanda devlet adına loncalar-

dan vergi toplardı. Üretilen ürünlerin fiyatı kadar kalitesi ile de ilgilenilmekte ve böylece tüketiciler de korunmaya çalışılmakta idi. Örneğin pabuç esnafından birisinin kaliteyi bozması durumunda, kethüda tarafından o esnafın ürettiği bir pabuç, damına atılarak loncayı terk etmesi cezası verilebiliyordu. Çırakların ahi (lonca) üyesi olması için, ustasından el alması ve peştamal bağlaması gelenekleri vardı.

Kısaca belirtmek gerekirse, uygulamasına 19. yüzyıl ortalarına kadar devam edilen lonca sisteminde tarım dışı faaliyetler kotarılrken sermaye birikimini sağlayacak bir yapılanma ortaya çıkmamıştır. Ancak maddî bağların yanında manevî bağların da etkili olduğu bir koordinasyon sistemi oluşmuştur. Lonca üyesi ahiler için kazancı kadar içinde bulunduğu toplum tarafından benimsenmesi, hatta sevilip sayılması ön plâna çıkmıştır. Esnaf kesiminde böyle bir örgütlenme biçimi, o çağlarda İtalya'da varolan *Collegia* diye adlandırılan kooperasyondan, özellikle manevi örgütlenme biçimi ile ayrılmakta idi.

3. Ticarî Faaliyetlerin Seyri ve Ekonomik Düzen

Timar sisteminin egemen olduğu düzende, üretilen tarımsal ürünlerin çoğunluğu kendi bölgesinde tüketilmekte idi. Ayrıca büyük kentlerin ihtiyacı olan ürünleri karşılamaya yönelik küçük çaplı ticarî akım bulunmaktaydı. Uluslararası ticaret alanında 16. yüzyılda daha çok olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. İstanbul'un fethi ile boğazların uluslararası ticarete kapatılması (Karadeniz ile Boğazlarda Türk tekeli kurulması) yanında, Amerika'nın keşfi ve Ümit Burnu'nu dolaşarak deniz yoluyla Hindistan ve Çin'e ulaşma nedenleriyle, Avrupa ülkeleri bu yüzyılda deniz ticaretine önem vermiştir. Bu nedenle "*İpek Yolu*" gibi önemli bir ticaret ağı önemini yitirmiştir. 16. yüzyılın ortalarında Akdeniz'in Osmanlı gölü haline gelmesine karşılık, deniz taşımacılığında Venedik ve diğer İtalyan Kolonilerinin üstünlüğü vardı. Ancak Boğazlar kapalı olduğu için, Venedik tacirleri kısıtlı bir ticaret olanağına sahiptiler. Osmanlı donanmalarının Venedik gemileri ile mücadelesinde, Venedik tacirlerinin bıraktığı boşluğu zamanla daha çok Fransa'ya ait denizciler doldurmuştur.⁷ Bursa-Tebriz, Anadolu-Suriye-Mısır ve Karadeniz-Kırım-Rusya güzergâhlarında gelişen ticaret zamanla Rumların eline geçmiştir. Bursa-Tebriz tica-

ret hattı, İran savaşları nedeniyle sekteye uğradığı için, özellikle İstanbul ve İzmir'in ihtiyacı olan tarımsal ürünler Eflâk, Boğdan ve Ege Bölgesindeki topraklardan sağlanmaktaydı. Ancak 16. yüzyılda tarımsal ürünlerin dış ticareti sınırlı da olsa uç bölgelere doğru artmıştı.

Devlet tarım ve tarım dışı üretim faaliyetlerini sıkı kurallara bağlarken, ticareti teşvik ediyordu. Bunun iki önemli nedeni bulunmaktaydı.

* Merkezî Otoritenin beslediği ordunun iâşesinde aksaklık olmaması için düzenli bir ticari hareketliliğe ihtiyaç vardı.

* Büyük kentlerdeki halkın tüketim ve hammadde ihtiyacının karşılanabilmesi için bu ticarî hareketliliğin belirli bir tempoda olması gerekiyordu.

Ticareti desteklemek amacıyla Merkezî Otorite, kentlerde lonca içlerinde bedesten, kentler arasında ticarî yollar ve bu yollar üzerinde kervansaraylara benzer derbentler yaptırmaya özen göstermiştir. Derbentlerin bakımı için sipahiliğe benzer *derbentçi* adı verilen ve birçok vergiden muaf tutulan örgütler kurulmuştu.

Bütün bunlara rağmen özellikle Anadolu'daki yerleşim yerleri ile ulaşım olanaklarının zayıflığı nedeniyle, ticaret büyük merkezlerden çok dış ülkelere yakın uç bölgelerde gelişmiştir. Büyük kentlerde konulan narhlar ticareti olumsuz yönde etkileyen diğer faktör olmuştur.

16. yüzyılda *sermaye birikimine* gelince; servet, lonca ve tımar sistemleri dışında sarraf olarak adlandırılan tefecilerin ve yüksek rütbeli memur ve askerlerin elinde toplanmaktaydı. Ticaret ve tefecilik, sarraflardan sonra devlet memurları için de cazip duruma gelmişti. Ancak devlet, bu faaliyetleri *denetleyerek* ve cezalandırarak belirli sınırlarda tutmaya özen gösterdiği için, sonuçta sadece sarraflar servet sahibi konumunda kalmaktaydılar.

Osmanlı ekonomisinde özellikle tarımsal alanda servet birikiminin önlenmesi için yaratılan mekanizma *Vakıf Kurma* yöntemiyle kırılmaya çalışılmıştır.⁸ Özel mülkiyete izin verilmediği halde, 14. yüzyılda hızla yayılan vakıflara karşı, 15. yüzyılda II. Mehmet dönemiyle birlikte engeller konulmaya başlanmıştır. Bu vakıflar genelde yüksek rütbeli memur ve askerler tarafından geleceklerini garanti altına almak amacıyla kurulmaktaydı. Görevde iken servet sahibi olan üst düzey görevliler, gö-

revden ayrıldıklarında veya alındıklarında, sahip oldukları servetleri müsadere edilirse, kendilerinin ve ailelerinin yaşantısını garantiye almak için vakıf kurmuşlardır. Böylece kurulan vakıflara tahsis edilen değerlerden nesiller boyu yararlanma şansı olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı toplumunda vakıflar, 15. yüzyıl sonlarına kadar hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle 16. yüzyılda merkezî devletin güçlenmesiyle birlikte kırsal alanlardaki binlerce yerleşim merkezinde vakıflara dönüştürülen tarımsal topraklara el konulmuş ve bu topraklarda devlet mülkiyeti tesis edilmiştir.

Kısaca belirtmek gerekirse Osmanlı ekonomisi ve maliyesinde 14. yüzyılda başlayan gelişme, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. 16. yüzyılda yılda ortalama %10 dolayında enflasyon yaşayan Avrupa'ya karşılık, %1,5'luk enflasyon çizgisinde kendine yeterli bir toplum olmaya devam etmiştir. Ancak 16. yüzyılın son çeyreğine girilirken, Osmanlı maliyesinde açıklar artmış, reaya ve loncalar üzerinde denetim azalmaya başlamıştır.

B. ONYEDİNCİ YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİ

17. yüzyılda Avrupa'da feodal sistem meta (sınai) üretimine kayarak gücünü kaybetmeye başlamış ve feodal sistemin ekonomik güçlerinin kentlere kayması sonucu zamanla burjuvazi oluşmuştur. Bu yüzyılda yılda ortalama %10'a varan enflasyonun (*Fiyat devriminin*) bunda etkisi büyük olmuştur. Enflasyona bağlı olarak halkın yoksullaşmasına rağmen, giderek kentlerde birikmeye başlayan derebeylerinin, ekonomik varlıklarının hızla büyümesine karşılık topraktan kopmaya ve yeni bir sınıf oluşturmaya başladığını görüyoruz.

Bu yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî üstünlüğünün sona erdiği, yayılmacı politikada başarısızlığa uğramaya başladığı, ekonomik gerileme ve devlet maliyesinde giderek artan bir bunalım yaşanmaya başlandığı görülmektedir. Malî bunalımın nedenleri esas olarak şunlardır:

1. Askerî ve teknolojik gelişmeler düzenli bir ordu ve donanma beslemeyi, teçhizatlandırmayı zorunlu kılmıştır.

2. Düzenli ordunun önem kazanması sürekli silah altında bulundurulması gereken asker sayısını da artır-

mıştır. Bu nedenle 16. yüzyılın ikinci yarısında yeniçeri sayısı 13.000'den 38.000'e çıkarılmıştır.⁹ Bunların işe-leri ve maaşları bir hayli artmıştır.

3. Bunlara karşılık artık savaşlarda yeni yerlerin zapt edilmesi, zapt edilen yerlerdeki maddî varlıkların devlet maliyesine transferi imkânı kalmamıştır.

4. Cizye ve avarız gibi sabit bir değerde alınan vergiler, enflasyona paralel olarak artırılmadığı için, bunların bütçedeki önemi giderek azalmıştır.

Bu olumsuz malî koşullara bağlı olarak devlet, *avarızı divaniyye, tekâlifî örfiye* gibi olağanüstü durumlarda topladığı vergileri sık sık talep etmeye başlamıştır. Diğer olumsuz gelişmelerle birlikte, tarım topraklarındaki tımar sistemi giderek çökmüştür. Bu olumsuz gelişmeleri ise şöyle özetleyebiliriz:

Merkezî Otoritenin gücü azaldıkça, özellikle 17. yüzyıldan itibaren *âyân* denilen yeni bir sosyal tabaka belirmiştir. Aslında reaya statüsünde resmî âyânlar toplumda zaten vardı. Resmî âyânlardan başka kentlerde iç güvensizliğin artmasına bağlı olarak şehir âyânları türemiştir. Ancak âyânlar zayıflayan Merkezî Otoritenin boşlunu doldurmakla kalmayıp, mirî topraklara el koymaya ve geniş çiftlikler kurmaya başlamıştır. Bir kısım reaya bu çiftliklere sığınmış, bir kısmı da asker olmak amacıyla sancak beyliklerine göçmüşlerdir. Ayrıca batıda Avusturya ve Venedik ile, doğuda İran'la girilen savaşlar nedeniyle, Merkezî Otorite reayadan paralı asker temin etmeye başlamıştır. Bu paralı askerler İstanbul'da ağırlığı giderek artan bir güç oluşturmaya başlamışlardır. İstanbul'a göçün artması üzerine 1567 yılında İstanbul'a göç edip yerleşme yasağı konmuştur.¹⁰ Ancak bu yasak kâğıt üstünde kalmıştır.

Devlet özellikle Rumeli'deki âyânları muhatap kabul etmemeye özen göstermişse de görevlendirilen sancak beyleri âyânlarla işbirliği yapmak durumunda kalmıştır. Çünkü âyânlar önce mütesellimlikleri ele geçirmeye başlamışlar, daha sonra bu güç ile sancak beylerini etkileri altına almışlardır. Bu nedenle ister istemez âyânların gücü kabul edilmiş ve 1726 yılından sonra Âyân Meclisleri resmen devlet teşkilâtına dahil edilmiştir.¹¹

Mütesellimlerin merkeze vergi toplamadaki yetersizlikleri üzerine, tımar düzeni dışında üretilen ve *muka-*

taa denilen vergi kaynaklarının, *iltizam usulü* ile 3 yıllığına mültezim adı verilen özel kişilere devredilmesi işine hız verilmiştir.¹² Böylece sermaye sahibi olanlara yeni bir yatırım alanı doğmuştur. Çünkü mültezimler devlet adına vergi toplama işine kâr amacıyla girmekte idiler. Yüzyıl boyunca giderek yaygınlaşan mültezimlik haklarını sarraf diye adlandırılan tefeciler, yüksek rütbeli devlet memurları, ulema ve büyük tüccarlar ele geçirmişler ve vergi toplama yetkilerini, genelde mukataanın ait olduğu yöredeki ayanlara taşeron olarak devretmişlerdir. Böylece bir mültezim hiyerarşisi ortaya çıkmıştır.

Beklenenin tersine iltizam düzeni, gerek Merkezî Otoritenin, gerekse reayanın aleyhine ortam yaratmıştır. Mukataalar ihale yöntemiyle mültezimlere devredilmekle birlikte, bunları satın alacak az sayıda sermaye sahibinin bulunması, çoğu zaman aralarında anlaşma ile sonuçlanmaktaydı. Bu nedenle Merkezî Otorite, beklediği iltizam gelirlerine ulaşamamakta idi.

Mültezimler, 3 yıllığına aldıkları yetkiyi iyi değerlendirmek için reaya üzerinde çoğu zaman baskı kurmakta idiler. Gelir ve serveti yerinde olan kişilerle iyi geçinmek için, onlardan düşük düzeyde vergi geliri sağlayan mültezimler, reayayı alabildiğine sıkıştırıyorlardı. Ayrıca sancak beylerine sığınan ve sekban bölüklerinde asker konumuna gelen reaya, savaş olmayan dönemlerde, (çoğu zaman sancak beyi ve ayanlarla işbirliği yaparak) köyleri basmaya başlamışlardı. Bu nedenle 16. yüzyılın sonlarına doğru gelişen iktisadî, malî ve sosyal bunalımlar sonucu gelişen Celalî ayaklanmalarına zemin hazırlandığı bilinmektedir. Anadolu'nun tümünü etkisi altına alan *Celalî İsyanları* zaman zaman şiddetlenerek bütün yüzyıl sürmüştür. Bu baskınların sonucu iyice daralan reaya, *büyük kaşgun* denilen harekete başvurarak tarım arazilerini büyük ölçüde terk etmişlerdir. Bu arada malî baskıya dayanamayan köylülerin bir kısmı, topraklarını terk etmek yerine geçimini temin için borçlanmakta idiler. Ancak borçlarını ödeyemeyince sonunda borçlarına karşılık ellerindeki arazileri mültezimlere devretmekteydiler. Böylece mültezimlerin "*çiftlik*" deyimi verilen binlerce dönümden oluşan arazileri oluşmaya başladı. Bu olumsuzlukların yanında bulaşıcı hastalıkların da yaygınlaşması sonucu, Anadolu nüfusunun bu yüzyılda %20 oranında azaldığı tahmin edilmektedir.

Timar sistemi yerine, onun dışında oluşturulan *iltizam düzeni* tarımsal kesime yayılmakla birlikte tarımsal üretimin biçiminde bir değişme yaratılamamıştır. Avrupa'da yaygınlaşan meta üretimine karşılık, Osmanlı topraklarında ilkel tarım teknikleri uygulanmaya devam etmiştir. Mültezimler de sipahiler gibi vergi toplamaktaydılar. Toprağın verimini veya üretimini artırıcı önlem ve yatırımlar konusunda bir katkıları bulunmamaktaydı.

Bununla birlikte, sipahiler tarımsal üretimi iç tüke-time yönelttikleri halde, mültezimler ürünün önemli bir bölümünü reyalardan vergi olarak ele geçirip pazara getirmektedirler. Bu ürünler *narhlar* nedeniyle ihracat yasaklarına rağmen Avrupalı tüccarlara satılıyordu. *Böylece 17. yüzyılda uluslararası ticaretin yönü değişmiştir. Müstemin* denilen yabancı tüccarlarla *zımmi tüccar* denilen gayrimüslim yerli tüccarların işbirliği ile Anadolu'da üretilen birçok tarım ürünü, maden ve hammadde, yurt dışına ihraç edilmeye başlanmıştır. Ancak bu ticaretin boyutları sınırlı kalmıştır. Çünkü tarımsal üretim gerileyince iç ticaret hadleri tarım ürünleri lehine gelişmiştir. Üstelik hızlanan enflasyon nedeniyle fiyatlar genel düzeyi de yükselmiş ve buna bağlı olarak kalite bozulmuştur. Ayrıca Avrupa'da ise durgunluk egemen olmuştur.

Bu asırda *ticarette en güçlü ülke Hollanda* idi. Ne var ki Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî faaliyetleri gelişme göstermedi. Katı ihracat yasakları nedeniyle 17. yüzyılda Balkanlardaki çiftlikler üretimlerini daha çok imparatorluk içindeki pazarlara göndermişlerdir.

17. yüzyılda lonca sisteminin de büyük ölçüde bozulduğunu ve özellikle manevî gücünü yitirdiğini görmekteyiz. 1585 yılından sonra hızlanan enflasyon *narh* uygulamasını ön plâna çıkarmıştır. *Narhların* sık sık değiştirilmesi ve uygulamada farklılık göstermesi, esnaf ve tüketiciyi yormaya ve sıkıntıya sokmaya başlamıştır. Ayrıca kalite de olumsuz etkilenmiştir. 1585 yılında başlayan büyük taşışlar nedeniyle maaşları reel anlamda gerileyen yeniçeriler, 17. yüzyılda savaşların da azalmasına bağlı olarak lonca üyelikleri edinmeye başlamışlardır. Loncalara ait mukataalar da iltizam yoluyla devredilmeye başlamıştır. Bunların muhtesib ve gediklilerle olan yakınlıkları yüzünden lonca düzenindeki disiplin önemini yitirmiştir. Üstelik İstanbul'a akın eden nüfusun belirli kısmı, el sanatları ile loncalar dışında uğraştıkları

için, lonca dışı üretim artmış ve bütün bu üretimi denetlemek olanaksız duruma gelmiştir.

C. ONSEKİZİNCİ YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİ

Tarım alanında açık artırmayla en çok üç yıllığına devredilen vergi toplama yetkisi, Bütçe açıklarını kapamada yetersiz kalınca, daha fazla gelir elde etmek amacıyla mukataalar *kaydı hayat şartına* bağlanarak devredilmeye başlanmış ve adına da "*malikâne*" denilmiştir. Mültezimlik zamanla malikâne sahipliğine dönüşmekle kalmamış, aynı zamanda kentlerde oturan malikâne sahiplerinin etkinlikleri ve servetleri de iyice artmıştır. Malikâne sahipleri ve mültezimler, sipahilerin ve reyalaların terk ettiği topraklara el koymaya devam etmişler. Merkezî Otoritenin devlet gelirlerini artırmak amacıyla *mevat* (boş, ölü) *arazi* olarak adlandırılan boş veya terk edilen arazilerin tarıma kazandırılmasını teşvik etme düşüncesinden de yararlanarak, oldukça geniş toprak sahibi konumuna gelmişlerdir. Öte yandan mültezimlerin kendi aralarındaki iş birliği yüzünden açık artırmaların amacına ulaşamaması sonucu malikâne sistemi yeterince yaygınlaşmamıştır ve 19. yüzyılın başlarında uygulamadan kaldırılmıştır.

Devlet bütçesindeki açıklar 17. yüzyılın dördüncü çeyreğinden itibaren 100 yıl boyunca sadece taşış olayı ile kapatılmaya çalışılırken, 1775 yılında Osmanlı malîyesi ilk kez *esham* adı verilen bir iç borçlanma sürecini başlatmıştır. Aslında bu borçlanma, malikâne sistemine çok benzemekte idi. 600 kuruşluk *esham* alanlara yaşamları boyunca yılda 100 kuruş gelir garanti edilmekteydi.

18. yüzyılda İngiltere sanayi devrimini tamamlayıp önemli bir yol alırken, Osmanlı Sanayii, lonca sistemi ve ticaret rejimi yüzünden gelişme göstereceği yerde daha da gerilemiştir. Ancak kırsal kesimde ucuz emek nedeniyle parça üretimin geliştiğini, kentlerde ise bazı irili ufaklı ipek ve dokuma fabrikalarının (Filibe, Hereke) geliştiğini görüyoruz. Dokuma sanayii İstanbul ve Bursa'da pamuk ve ipekli kumaşta, Ankara tiftik ve yünlü kumaşta, Şam ipeklide örgütlenmişti. Fakat loncaların işleyişi oldukça gevşemişti. Özellikle İstanbul'daki loncalarda üyelikler ve imalathaneler alınıp satılır duruma gelirken, *narhlar* uygulanamaz hale gelmişti. Kısacası loncalar da, tefeciler için gelir kaynağı olmuştu.

17. yüzyıldaki Avrupa ekonomisinde fiyatların durgunluğundan ve merkantilizmin kapalı ekonomi düzeninden sonra 18. yüzyılın ortalarından başlayarak artan hammadde talebi, tahıl fiyatlarındaki yükselme ve ekonomik gücün artmasına bağlı olarak Osmanlı tüccarlarının ticareti Avrupa'ya doğru kaymıştır. Anadolu'nun dış ticareti daha sınırlı kalırken, imparatorluğun Balkan vilâyetlerinin Batı Avrupa ile ticareti sürekli gelişmişti. Bu yüzyılın ikinci yarısında kaçak ticarete ek olarak ticari amaçlarla üretilen pamuk, üzüm tütün, mısır ve canlı hayvan üretimi ve ihracatı büyük ölçüde artmıştır.¹³

Osmanlı ticaretinin artmasının asıl nedenleri, 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'yı saran sanayi devrimi ve savaş dalgası olmuştur. Ayrıca 1774 yılında Rusya ile imzalanan *Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in ve Tuna Nehri'nin ticarete açılmasının* katkısı da önemlidir. Bu anlaşma ile Boğazlardan serbest geçiş izni alan Rusya'nın ticaret filoları olmadığı için, Boğazlardan ticarî amaçla yararlanırlar daha çok Rumlar olmuştur. Özellikle Napolyon'un yenilgisinden sonra Fransa'nın Doğu-Akdeniz'den çekilmesi sonucu Rum denizcileri boşluğu doldurmuştur. Rum patriğinin desteği ve koordinasyonu ile Rumlar zamanla Rumeli topraklarında da ticarete söz sahibi olmuşlardır. Bu asırdan başlayarak 19. yüzyıl boyunca artan ticarî faaliyetler, kaçakçılık ve spekülasyon sayesinde ticaretle uğraşan grubun gelirini hızla artırmıştır. Hızla geliri artan ve müstemillerle işbirliği içinde olan zımî tüccarlar sermaye birikiminde ön plâna çıkmışlardır.

D. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ

Osmanlı ekonomisinde 1800'lü yılların başlarında bir yandan milliyetçilik hareketleri nedeniyle çıkan isyanlar, diğer yandan girişilen bazı savaşlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi daha büyük sıkıntı içine girmiştir. Bu nedenle II. Mahmut'un padişah olması (1808) ile birlikte, başta tarımda olmak üzere devlet gelirlerini artırmak ve ayanların nüfuzunu azaltmak amacıyla çaba harcanmıştır. Bu çabaların en somut olanı Tanzimat Fermanı kapsamında gösterilmiştir. Ayrıca 1856 ve 1877 yıllarında da köklü değişiklikler yapılmak istenmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte Merkezî Otorite, bir yandan maliyeyi güçlendirmek, diğer yandan taşradaki

unsurların iktisadî temellerini zayıflatmak çabasını gütmüştür. Aslında düşünülen ve plânlanan hususlar son derece yerinde idi. Maliyeyi güçlendirmek için vergi sisteminde birliğin sağlanması ve gelirlerin merkezde toplanması esasî benimsenmişti. Tanzimat Fermanı ile vergi sisteminde yapılmak istenen köklü değişiklikler şöyle özetlenebilir:

* Tanzimat Fermanı, *angaryayı yasaklamakta*, merkezî devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve ağnam (koyun) vergisinin toplanmasında *iltizam sistemini kaldırmakta*, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getirmekteydi. Fakat uygulamada başarı sağlanamayınca 4 yıl sonra iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmak zorunda kalınmıştır.

* Tanzimat Dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan *narh ve gedik uygulamalarına son* verilmiştir. Kente göçün artması, devletin malî istikrar sağlayamaması ve iç pazarların daralması nedeniyle loncalığın etkinliği azalmıştır. Merkezî devletin loncalara desteği sayesinde loncalık sistemi gerilemesine ve yozlaşmasına rağmen, 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

* 19. yüzyılda yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek şekilde iç gümrüklerin kaldırıldığını görüyoruz. İç gümrükler, imparatorluk içindeki ticarete uygulanıyor ve kent kapılarında ve limanlarda toplanıyordu. *İç gümrükler* malî kaynak sıkıntısı nedeniyle 1830 yılına kadar oran olarak artırıldığı halde, daha sonra azaltılarak 1874 tarihinde tümüyle kaldırılmıştır.

Reform hareketi aslında Avrupalıların sağladıkları askerî, siyasî ve malî güç sayesinde sağlanabilmiştir. Bu destek nedeniyle Avrupalılar Osmanlı'nın daha fazla dış açılmasını talep ettiler. Özellikle sanayi devrimini gerçekleştiren ve uluslar arası ticarete büyük bir üstünlük ele geçiren İngiltere'nin bu konudaki baskıları giderek artmakta idi. Bu baskılar nedeniyle yabancı ülkelere tanınan kapitülasyonlarla Osmanlı ekonomisi dışa açıldıkça Avrupa sermayesinin imparatorluk içindeki gücü artmış ve zamanla Osmanlı toprakları çeşitli Avrupa ülkeleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Böylece merkezî devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalması ile sonuçlanmıştır.

Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nde, ticareti kolaylaştırmak için 14. yüzyıldan itibaren (Venediklilere) verilmeye başlanmıştır. 1535 yılında ilk kez bir Avrupa devleti olan Fransa'ya adeta bir lütuf olarak verilmiştir. Daha sonra 20. yüzyıla kadar bu hakların zaman zaman genişletilerek diğer ülkelere de verildiği görülmektedir. Ülkenin ekonomik bağımlılığını artıran ve malî kaynaklarının azalmasına yol açan bu kapitülasyonların çoğu zaman bir zorlama olmaksızın bir hediye, bir minnet borcunun ifadesi şeklinde verilmiş olması düşündürücüdür.

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ve 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması ile Rusya'ya verilen imtiyazlar, baskı sonucu olmuştur. Ancak bunların dışındaki imtiyazlar, tamamen zorda kalan ülkemize yardımda bulunan bir ülkeye adeta minnet borcunu öder şekilde verilmiştir. Bunların başlıcaları, 1739 Belgrat Antlaşması sırasında destek veren Fransa'ya, 1799 Napolyon orduları ile savaşta yardımcı dokunan Rusya ve İngiltere'ye ve 1838 Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanında destek veren İngiltere'ye verilen imtiyazlardır. Özellikle 1838 yılında *Balta Limanı Anlaşması* diye anılan ve İngilizlere birçok imtiyaz sağlayan anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış ticaret politikası uygulama şansını ortadan kaldıracak derecede ağır kapitülasyonlar içeriyordu.

1838 *Balta Limanı Ticaret Antlaşması* ile dış ticaretteki devletin tekel (yed-i vahit) düzeni kaldırılmış ve devletin dış ticarete olağanüstü vergi veya sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçilmiştir. İthalat vergisi %5, ihracat vergisi ise %12 olarak belirlenmiştir. İngilizlerin yerli tüccarlarla aynı haklara sahip olması ve tezkere ile iç-gümrüklerden muaf tutulması benimsenmiştir. Ayrıca İngiliz mallarının Boğazlardan geçişi ve transit ticaret serbest bırakılmıştır.

Anlaşmanın en can alıcı maddesi sonuncusudur. Bu maddeye göre anlaşma hükümleri Osmanlı ülkesinde herkes hakkında uygulanacak, başka devletler de ticaretlerini bu koşullara uydurmak isterlerse, Osmanlı Devleti buna izin verecekti.¹⁴ Bu anlaşma ile ithalattan alınan vergiler azaltılmış, tersine ihracattan alınan vergiler artırılmıştır.

Böylece Balta limanı anlaşması ile 1838 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir dış ticaret politikası uygulama şansı ortadan kalkmıştır. Çünkü diğer

ülkeler de bu anlaşmanın ayrıcalıklarından yararlanabilmek için, izleyen yıllarda Osmanlı Devleti ile yeni anlaşmalar imzalanmış¹⁵ ve *Balta Limanı Anlaşması evrensellik kazanmıştır*. Birçok yazar bu anlaşmanın Osmanlı Sanayiinin çökmesine yol açtığını, kapitalist sanayiye geçişi engellediğini iddia etmektedirler. Türk sanayiinin gelişmesine olumsuz katkısı olduğu kuşkusuzdur. Ancak olumsuz ekonomik gelişmelerde bu anlaşma dışında ekonomik yapılanmanın da etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir.

1861 yılında *Fransa ile imzalanan Ticaret Anlaşması* ise yeni imtiyazlar sağlıyordu. Bu anlaşma ile iç ve dış ticaret tamamen serbest bırakılmakta, ihracat ve transit vergileri %1'e indirilirken, ithalatta vergi %8 olarak belirlenmekteydi. Böylece devletin dış ticarete müdahale etme şansı tamamen ortadan kalkmıştı.

Bu antlaşmalardan sonra I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ticaretinin 10 kattan fazla arttığını, İngiltere'nin genişlemeci politikasına bağlı olarak, 1880'lere kadar özellikle İngiltere ile dış ticaretin artan yoğunlukta geliştiğini görüyoruz.

Tarımsal yapıdaki gelişmeye gelince, iltizam düzenini kaldırmaya çalışan Merkezî Otorite, 1838 girişiminde başarılı olamamakla birlikte, 1846 yılında dirlik sistemini (tımar, has ve zeamet) kaldırmıştı.¹⁶ 1858 yılında çıkarıldığı *Arazi Kanunnamesi* ile Osmanlı arazisi 5 ana türe ayrılıyor ve "arazi memluke" deyimi ile toprakta özel mülkiyet tanınıyor ve toprağın alım satımı serbest bırakılıyordu. Ayrıca 18.8.1867 tarihinde yayınlanan bir Fermanla, yabancılara da mülk edinmelerine izin verilmiştir.

Bu gelişmelerin ışığında Osmanlı tarımında çok önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Ayanın ve sermaye sahiplerinin toprak sahibi olmaları dışında, Avrupa'nın hammadde ihtiyacının karşılanabilmesi için ticaret yaygınlaşmıştır. Anadolu'da toprak işleme yöntemi değişmeksizin, meta üretiminin ve ürün çeşitliliğinin yaygınlaştığını görmekteyiz. Anadolu'da hem ihraç edilecek ürünleri toplayan, hem de ithal ürünlerin pazarlama kanallarını organize eden zımmi tüccarlar müstemîn tüccarlar, mültezimler ve ayanlarla işbirlikleri sayesinde alabildiğine zenginleşmekte idiler. Bu şekilde elde ettikleri zenginliği iki yolla değerlendirmekte idiler. Birinci yol Galata sarrafları kanalıyla paraya gelir kaynağı sağlamaktı. İkinci yol ise milliyetçi akımları desteklemekte.

Zımmi tüccarlar gayrimüslim oldukları için, 18. yüzyılın sonlarında başlayan ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde gelişen milliyetçilik akımlarına geniş maddî destek sağlamakta idiler. Sırp isyanının baş aktörü Kara Yorgi, Yunanlıların Filiki Eterya Cemiyetinin sponsorları hep zımmi tüccarlardı. Bunlar sadece ülkede biriken sermayeyi ele geçirmekle kalmamışlar, bu gelir kaynakları ile ülkenin aleyhine faaliyette bulunmuşlardır.

Aslında ticaretin Osmanlı topraklarında hızla yayılmasının ve zımmi tüccarların giderek ön plâna çıkmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bir kere Avrupa'da yeni gelişen sanayilerin uç bölgelerden artan hammadde ve tarımsal ürün gereksinimi karşılamak için özellikle İngiltere'nin yoğun çabası vardı. İngiltere'nin dünya ekonomisi üzerindeki egemenliğini kurma ve sürdürme düşüncesinde, Yakın Doğu'nun ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrı bir önemi vardı.

Osmanlı tarımında ticaretin yaygınlaşarak artmasının diğer bir nedeni, tarımsal üretimin artmasıdır. Meta üretimin ve özel mülkiyetin yaygınlaşması, ülke nüfusunun hızla artması ve Anadolu'ya Çerkez, Kırım ve Balkan göçmenleriyle gelen 1,2 milyon dolayındaki yeni nüfusun daha çok tarımsal faaliyette bulunması, üretimi büyük ölçüde etkilemiştir.

Zımmi tüccarların faaliyetlerini ve mal ticaretini kolaylaştıran bir önemli gelişme daha görmekteyiz. Yüzyılın başlarında Avrupa'da yayılmaya başlayan demiryolu yapımı, 1860 yılında İzmir-Aydın hattı ile Türkiye'ye de uygulanmıştır. Daha sonra Almanların İstanbul'la birleştirilen Eskişehir-Ankara ve Konya demiryolları, özellikle ihraç ürünlerinin kolaylıkla İzmir limanına getirilmesini sağlamıştır. Bu gelişme üzerine mülk edinme hakkını elde eden yabancılar, Batı Anadolu köylülerini sadece yetiştirecekleri ürünleri lanse etmekle kalmayıp, kendileri toprak sahibi olarak ve köylüleri ırgat olarak çalıştırıp üretimde bulunmuşlardır. Ancak köylülerin pasif direnişi nedeniyle bu amaçlarını geniş kapsamlı olarak gerçekleştirememişler ve mülk edinme girişiminden sonraki yıllarda vazgeçmişlerdir.

Osmanlı topraklarında I. Dünya Savaşı'na kadar üretilen 8.200 km.'lik demiryolu için 30 milyon lira harcandığı tahmin edilmektedir. Bu demiryollarını inşa eden firmalara, 1915 yılına kadar 21 milyon lira garanti

teminatı ödenmiştir. Buna rağmen, Türkiye Cumhuriyeti döneminde Türk topraklarında kalan 4.300 km.'lik demiryolu, 182 milyon liralık ödeme yapıldıktan sonra devleteleştirilebilmiştir.

I. Dünya Savaşı'na kadar demiryollarının Osmanlı insanlarına önemli bir katkısı olduğu söylenemez. Çünkü insan taşıma ücretleri çok yüksek tutulmakta, yabancıların taşıma ücretinde ise önemli bir indirim sağlanmakta idi. Kısaca 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında üretilen demiryolları, daha çok Avrupa'nın topraklarımızdan ve ürünlerimizden daha fazla yararlanmasına katkıda bulunmuştur.

Bütün bu gelişmelere bağlı olarak, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı ihracatı dört kat artmıştır. Osmanlı ticaret ilişkileri daha kararlı bir biçimde Yakın Doğu ve Asya'dan, Batı Avrupa'ya (özellikle İngiltere'ye) ve ABD'ye kaymıştır. Napolyon Savaşları'nın sonundan 1840'lara kadar olan dönemde Osmanlı ithalatı ihracatından daha hızlı artış göstermişti. Osmanlı toprakları dahil Doğu Akdeniz bu dönemde İngiliz mallarının pazarı haline gelmişti. Bunun nedenleri, Fransa ve Avusturya'dan mamul mal alma güçlüğü ve 1838 Serbest Ticaret anlaşmasıyla daha da liberalleştirilen ithalat sisteminin sınırlayıcı yapıda olmaması idi.

19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ithalatını artırmaya başlayınca, Osmanlı ihracatında da önemli gelişme ortaya çıkmıştır. Böylece ihracat artışı ithalat artışını geçmekle kalmamış, bazı yıllarda (Örneğin 1851, 1852 ve 1862 yıllarında) dış ticaret fazlalıkları yaşanmıştır. İhracattaki artış oranı ithalatı geçmekle kalmadı. 1851, 1852 ve 1862'de ihracat toplamı da ithalat toplam değerini aştı. 19. yüzyılın sonunda dünya pazarlarındaki eğilimin tersine dönmesiyle Osmanlı-Avrupa pazarlarındaki ana ekonomik ilişki Osmanlı'nın aleyhine dönmüştür. İthalatın hızla artması nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı öncesi dış ticaret açıkları rekor düzeye ulaşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ihraç ürünlerinin çoğu hammadde, yiyecek gibi tarımsal ürünlerdi. İhraç ürünlerinde çeşitlilik vardı. Hiçbir ürünün ihracattaki payı %10'un üzerinde değildi. Bu ürünlerin arasında halı, ipekli ve giyim gibi istisnalar dışında sanayi malı yer almıyordu.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında Osmanlı ticaretinin hacmi, toplam üretiminin %1'i ya da %2'sini aşmıyordu. Osmanlı'nın kendi içindeki ticareti daha da

önemliydi. Napolyon savaşları bitiminden I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları içindeki ticareti daha da gelişti ve Cumhuriyet Türkiye'sinin dış ticaretine göre dışarıya daha çok açılmış duruma geldi. Üstelik ihraç ürünleri önemli derecede çeşitlilik göstermekteydi. Osmanlı ekonomisi gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç eden buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi görünümünü aldı.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı önemli miktarlarda buğday, un ve pirinç ithal etmekteydi. Bunun nedeni tarıma dayalı bir ülke olmasına rağmen ulaşım ağının zayıflığı ve Avrupa Devletleri'nin bu ürünlere tarife koyarak kendi hububat üreticilerini dış rekabete karşı korumalarıydı.

E. OSMANLI MALİYESİNDE YAŞANAN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

16. yüzyıl sonrası Osmanlı Devleti'nin çeşitli alanlarda bunalıma girmesi, her şeyden önce kamu giderlerini karşılayacak bir gelir kaynağını üretememesinin sonucudur. Bu nedenle taşrada yeterli nüfuz sağlayamayan Merkezî Otorite, çoğu zaman palyatif önlemlerle zamanını kurtarma yoluna gitmiştir. 19. yüzyıldaki reform hareketleri ise, bir yandan iç mekanizmada üretilen çıkarıcıların, diğer yandan Avrupa'da ticarî yayılmacılık politikası güden ülkelerin zorlamaları ile sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti yayılmacı döneminde sağladığı ganimetlerin verdiği rahatlıkla malî sıkıntılar yaşamamıştır. Bu olanaktan mahrum kaldığı 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise malî sıkıntıları yaşamaya başlamış ve üstelik bu sorununa sistemli bir çözüm üretmekte geç kalmıştır.

1580'li yıllardan sonra devlet bütçesinde görülen açıkların kapatılması için vergi sisteminin değiştirilmesi veya yeni vergi kaynaklarının yaratılması yerine üç önemli borçlanma yöntemi kullanmıştır. Bu yöntemler devletin ve halkın zamanla ekonomik gücünün azalmasına yol açmıştır. Bunları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz.

1. Osmanlı Devleti'nin, Paranın Ayarını Bozma (Tağşiş) Yöntemiyle Hazineye Gelir Temin Etme Çabaları

Türkler, Anadolu'yu fethettikleri dönemde, madenî para olarak, Selçuklu İmparatorluğu zamanında üretilen

ve 3.21 gram gümüş içerdiği için adına dirhem denilen gümüş para ile altından üretilen dinarı kullanmakta idi. Ayrıca Bizans İmparatorluğuna ve diğer ülkelere ait altın paralar da tedavülde bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi madenî parası, Orhan Gazi döneminde 1326 yılında çıkarılan ve 1.04 gram gümüş ihtiva eden akçe idi. Daha sonra II. Mehmet zamanında da altın lira basılmaya başlanmıştır. Buna rağmen 19. yüzyıla kadar genelde işlem gören ve tedavülde büyük çoğunluğu oluşturan madeni paralar, Gresham Yasası gereği, gümüş paralardır.

1.04 gram gümüş içeren akçenin, çeşitli zamanlarda ve çeşitli nedenlerle gümüş miktarı azaltılmış olmakla birlikte, 1585 yılına kadar (260 yılda) toplam değer kaybı %40 dolayında kalmıştır. Yani akçenin içerdiği gümüş 0.61 grama inmiştir. Bu nedenle bu dönemde Osmanlı toplumunda yaşanan enflasyon yıllık ve ortalama olarak %1'i aşmamıştır. 1489-1617 yılları arasındaki 127 yıl içinde Edirne'de belli başlı gıda maddelerinde enflasyon %304,4 (yıllık ortalaması %1,2) İstanbul'da ise 1489-1606 arasındaki 116 senede ise %372,8'dir (yıllık ortalaması %1,4). Bu oranlara kullanılan para birimindeki değer kayıplarını da eklersek oranlar %0,6 ve %0,5 gibi değerlere inmektedir. Oysa Avrupa'da 16. yüzyıl boyunca yılda ortalama %10'lara varan bir enflasyon söz konusu olduğu için, *fiyat devrimi* diye adlandırıldıkları bir dönem yaşanmıştır.

1585 yılında yeniçeri maaşlarını ödeyemeyen Merkezî Otorite, akçenin ayarını %40 oranında bozarak içerdiği gümüşü 0.35 grama düşürmüştür. Sonraki 20 yıl içinde paranın ayarı düşürülmeye devam edilerek, 0.25 gram içerikli hale getirilmiştir. Bu nedenle 1595-1603 yılları arasında yaşanan yıllık enflasyonun ortalama %9 olduğu tahmin edilmektedir.

Osmanlı'nın bunalım dönemlerinde özellikle savaş sırasında açıkları kapatmak için kullandığı tağşiş uygulamasında devlet tedavüldeki sikkeleri topluyor, bunların değerli maden içeriklerini azaltarak tekrar piyasaya sürüyordu. Bu işlem sonunda daha fazla para basıldığı için aradaki fark Hazineye gelir olarak kalıyordu (iktisatta bu olaya senyoraj vergisi denilmektedir). Nitekim yeniçerilerin ayaklanmalarının, yeniçeri ocağının kaldırılmasının temel nedeni de uygulanan tağşiş politikası olmuştur.¹⁷

Bu süreçte yapılan ilk büyük tağşişler sonrasında 1605 yılından 1685 yılına kadar yeni akçe basılmamıştır. Bu dönemde yılda ortalama %4 düzeyinde olduğu tahmin edilen enflasyon para ayarını bozmanın değil, üretimin gerilemesinin bir sonucudur. Çünkü 17. yüzyılda yaşanan büyük kaçgun olayı ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle tarımsal üretim başta olmak üzere ülkenin üretim hacmi %20 dolayında gerileme göstermiştir.

80 yıllık aradan sonra en büyük tağşiş olayı 1685 yılında yaklaşık %100 oranında yapılarak akçenin ayarı 0.12 gram gümüşe düşürülmüştür. Ayrıca 100 akçe = 1 kuruş şeklinde yeni para birimi belirlenmiştir. Daha sonraki yıllarda 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca ülkedeki harcamaların iç gümrük ve cizyelerle büyük oranda karşılanabilmesi ve savaşların olmaması sayesinde tağşiş olayı yaşanmamıştır.

Ancak 1789-1844 yılları arasında büyük tağşişlerin yapıldığını görmekteyiz. III. Selim ve II. Mahmut'un dönemlerinde, Yunanistan, Mısır, Rusya, Avusturya ile yapılan savaşlar ve ülkenin kendi içindeki finansman bunalımları sonucu, 1789, 1808, 1810 ve 1827-28 gibi yıllarda akçe sürekli tağşişe uğramıştır. Eldeki bilgilere göre 1788 yılında 1 kuruş 13 gram saf gümüş içerirken, 1844 yılında 1 kuruş içinde sadece 1 gram saf gümüş bulunur hale gelmiştir.¹⁸ Bunun sonucu, 55 yıllık dönemde fiyatlar toplam 10-15 kat, yıllık ortalama %10-15 oranında artarak, *yıllık enflasyon o zamana kadar görülmemiş bir orana yükselmiştir*.

Sık sık başvurulanan tağşişler nedeniyle II. Mahmut Osmanlı tarihinin en fazla (3.500 çeşit) para basan padişahı olmuştur ve enflasyonun en yüksek olduğu dönemler onun saltanatı sırasında yaşanmıştır. Bu dönemde paranın iç değeri kadar dış değeri de düşmüş; enflasyonla birlikte devalüasyon olayları da yaşanmıştır. 1814 yılında 1 İngiliz Sterlini 23 Osmanlı kuruşuna eşit iken, tağşişler yüzünden 1839 yılında 1 Sterlin 104 kuruşa eşit duruma gelmiştir.

1844 Tashih-i Ayar Fermanı ile kâğıt para uygulamasına geçen Osmanlı İmparatorluğunda, kullanılan gümüş paranın tağşiş edilmesi sayesinde kamu giderlerinin karşılanması olayı, Merkezî Otoriteye bir şey kazandırmadığı gibi, bir çok iç isyanların ve huzursuzlukların

kaynağı olmuştur. Üstelik enflasyon olumsuz etkisi nedeniyle, çoğunluğu reayadan oluşan halkın reel gelirinin düşmesine yol açarak, ekonomik bunalımı artırmıştır.

Kısaca belirtmek gerekirse Osmanlı Devleti'nin tağşiş yöntemiyle kamu açıklarını kapama yöntemi başarısızlıkla sonuçlandığı gibi, sosyal, siyasal huzursuzlukların artmasına da yol açmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Yöntemiyle Hazineye Gelir Temin Etme Çabaları

Osmanlı Devleti'nin iç borçlanma girişimi 1775 yılında çıkarılan ve *esham* adı verilen iç borçlanma senedir. Aslında "malikâne" sistemine benzeyen bu yöntemde devlet elindeki mukataaları çok sayıda paya bölmekte ve her parçaya düşen vergi gelirini kaydı hayat şartıyla peşin olarak ödenen bir bedel karşılığında özel kişilere satmaktaydı.¹⁹ Örneğin bir kimse, yaşamı boyunca kendisine 100 kuruş net gelir sağlayacak bir mukataa payı için, devlete 600 kuruş gibi bir muaccele bedelini peşin olarak ödemekteydi. Eshamın tedavülü serbestti ancak vergiye tabi idi. Sistem yürürlüğe girdikten 17 yıl sonra yapılan bir hesaplama göre halka dağıtılan gelir Hazinesinin bu yolla topladığı muaccele bedelinden çok daha fazla olmuştur.²⁰ Bu nedenle bu yöntemin Hazineye gelir temin etme amacıyla başarıya ulaşamadığını söyleyebiliriz.

19. yüzyılda uygulamaya konulan ikinci iç borçlanma yöntemi *kâğıt para çıkarımı*dır. Abdülmecit 1839 tahta çıktığında meskukat (şikke haline getirilmiş madenî paralar) iyice bozulmuş, kalpazanlar da bu durumdan faydalanmışlardı. Avrupa ülkelerinden de borç temin etmek istemeyen Merkezî Otorite, ilk kez 1840 yılında "*Kaime-i Mutabere-i Nakdiye*" adıyla kâğıt parayı tedavüle çıkarmıştır. 160 bin liralık bu kaimeler aslında esham gibi devlet tahvili niteliğindedir. İlk kaimeler büyük boy kâğıtlara el yazısıyla düzenlenmiştir.

Kaimelerin halka altın para yerine verildiği ve 8 yıl sonra altın parayla değiştirileceği ilân edilmiş ve %8 oranında faiz ödeneceği vaat edilmişti. Ancak bu vaadini yerine getirememiştir. Kâğıt paralar karşılıksız kalmış, bu yüzden halkın kâğıt paralara güvensizliği olmuştur. Bu paralar kolayca taklit edildiği için tedavülden kaldırılmış, bunların yerine piyasaya 1842 yılında matbaada

bastırılmış, evrak-ı nakdiyeler sürülmüştür. 1844 yılında faiz haddinin %6'ya düşürülmesi ve küpürlerin küçültülmesiyle (20 ve 10 kuruşluğa) tedavülü hızlanmıştı. Kâğıt paralar sadece merkezde kullanılmak üzere bastırıldığı için ülke geneline yayılamamıştır.

Kâğıt para çıkarımı 1862 yılına kadar sık sık başvuru bir yöntem olmuştur. Ancak elde edilen gelirler bütçe açıklarından ziyade sarayın müsrifçe plânladığı cari harcamalara kanalize edilmiştir.²¹ Üstelik banknotun kullanımı sadece İstanbul'a özgü kaldığı için halkın zamanla bu paraya itibarı azalmış ve üzerinde yazılı değerin çok altında değer ifade etmeye başlamıştır. 1860 yılı geldiğinde dolaşımdaki evrak-ı nakdiyeler 10 milyon lirayı, ödenecek faizleri de 2.5 milyon lirayı bulmuştu. Sonunda İngiltere'den temin edilen dış borçla 1862 yılının Temmuz ve Ağustos ayında toplanan 10 milyon lira tutarında 15 ton ağırlığındaki evrak-ı nakdiye yakılmıştır. Böylece imparatorluğun 1840 yılında başlattığı ilk kâğıt para girişiminin 22 yıllık uygulaması başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İkinci kâğıt para denemesine Sultan Abdülhamit zamanında 1876 yılında rastlanmaktadır. Bu paralar da zamanla değerini yitirmiş ve 1879 yılına gelindiğinde 1 altın lira için 450 kuruşluk kaime vermek gerekmiştir. Sonunda bu paralar da halktan toplanan yardımlar katılarak, padişahın gözleri önünde 4 Ekim 1880 tarihinde Beyazıt Meydanında yakılmıştır.²²

Üçüncü kâğıt para denemesi 1915 yılında gerçekleştirilmiştir. Temmuz 1915 tarihinde Düyunu Umumiye yönetiminin izni ile piyasaya çıkarılan 6.5 milyon liralık para temsili para niteliğinde idi ve karşılığı (altın) vardı. Böylece başlayan kâğıt para emisyonu 1918 yılına kadar birçok defa tekrarlanmıştır. Bunun sonucu Ekim 1918 de emisyon hacmi 161 milyon liraya ulaşmıştır. Dolaşımdaki para arttıkça paranın içte ve dışta değer kaybı artmıştır. 1920 yılı sonuna gelindiğinde kâğıt para Osmanlı altın lirasına göre %79, İsviçre Frangına göre ise %35 değer kaybetmişti. Bu değer kaybı enflasyonla birlikte tasarrufların da erimesine yol açmaktaydı. Bankalardaki mevduat savaş boyunca, 28.4 milyon liradan 1.7 milyon liraya kadar gerilemiştir. Bu şekilde emisyon yoluyla gelir temin etme faaliyetleri de genelde hüsrarla sonuçlanmıştır.

3. Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanma Yöntemiyle Hazineye Gelir Temin Etme Çabaları

Osmanlı Maliyesi 16. yüzyıl ortalarından itibaren açık verdiği halde, Merkezî Otoritenin bu açıkların giderilmesinde dış borçlanmaya başvurma konusunda uzun süre direndiği görülmektedir. Hatta batılılaşma hareketi olarak adlandırılan Tanzimat Döneminde bile, özellikle Fransa ve İngiltere'nin tekliflerine rağmen dış borç alınmasına sıcak bakılmamıştır. 1850 ve 1851 yıllarında o zamanın sadrazamları Mustafa Reşit Paşa ve Ali Paşa, Fransa'dan borç almak için anlaşma imzaladıkları halde, Sultan Abdülmecit bu anlaşmaları bozup, sadrazamları görevinden almıştır. Hatta anlaşmanın bozulması nedeniyle dışarıya yüklü bir tazminat ödenmiştir.

Daha sonra çıkan Kırım Savaşı sırasında zorunlu olarak artan harcamaları karşılamak için 1854 yılında İngiliz ve Fransız finans şirketlerinden ilk defa borç temin edilmiştir. 1862 yılında evrak-ı nakdiyelerin ortadan kaldırılması ile dış borçlanma Osmanlı Maliyesindeki açıkların giderilmesinde en önemli yöntem olarak uygulanmaya başlamıştır. 1854 yılından 1876 yılına kadar yabancılardan 15 kez borç alınmıştır.

Dış borçlar altın para esasına bağlanarak, tahvil karşılığında ve belli bir yöreye ait vergiler teminat gösterilerek alınmakta idi. Alınan borçlardan yalnız biri (1870) yatırımlarda (Rumeli demiryolu yapımında) kullanılmıştır. Diğer borçlanmalar cari ve lüks harcamalarda kullanılmıştır.²³

1873 yılında dünya borsalarında yaşanan kriz borçlanma olanağını ortadan kaldırırken, ülkede yüzyılın en büyük kıtlığı yaşanmıştır. Bunun üzerine 1876 nisanında dış borç ödemeleri durdurulmuştur. 1877 Osmanlı Rus Savaşı ve 1878 Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra İngiltere ve Fransa ile dış borçların ödenmesi esasları gözden geçirilmeye başlanmıştır. Sonunda beklenen kararname Muharrem Kararnamesi olarak 1881 yılında yayınlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklılarına olan borcunu ödeyebilmesi için bir borç idaresi (Duyunu Umumiye İdaresi) kurulmuştur. Duyunu Umumiye İdaresinin yönetimi 7 üyeden oluşan 5 yabancı ülke temsilcisine verilmiştir. Duyunu Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nde toplanan bir çok vergiye (alkollü içki, tütün ve tuz tekeli

vergi gelirlerine, damga resmine, İstanbul, Edirne, Bursa ve Edirne İpek Aşarına, Bulgaristan Vergisine, Kıbrıs Gelirine ve bunun gibi gelirlerle) el koyarak bunların toplanılmasını ve değerlendirilmesini üstlenmiştir. Böylece I. Dünya Savaşı'na kadar Duyunu Umumiye nedeniyle Osmanlı Hükümeti'nin para ve maliye konularında karar yeteneği oldukça sınırlanmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Maliyesinde 5.000 kişi çalıştığı halde, bu teşkilatta çalışanların sayısı 8.000'e ulaşmıştır.

Bu dönemde İdarenin sıkı tutumu ve II. Abdülhamit yönetiminin istikrarlılığı sayesinde dış borçlar azalmaya başlamış, Avrupa Malî Sermayesi, Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını ana para ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktarmıştır. Düyunu Umumiye İdaresince, kendilerine tahsis edilen vergilerin tahsili dışında, diğer vergi gelirlerinin tahsilinde de Osmanlı Devletine danışmanlık hizmetlerinin üstlenilmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin malî konularda bağımsızlığı tamamen ortadan kalkmıştır. Birinci Dünya Savaşı çıktığı zaman 160 milyon liraya inen dış borçların ödenmesine 1915 yılında son verilmiştir. 1924 yılında imzalanan Lozan Anlaşması ile bu borçların Osmanlı topraklarına kalan kısmı (%62-73'ü) Türkiye Cumhuriyeti'nce üstlenilmiş ve 1954 yılına kadar ödenmiştir. Böylece 1854 yılında başlayan dış borçlanma macerası tam 100 yıl sonra hüsrarla noktalanmıştır.

F. ÖZET VE SONUÇ

Osmanlı Devleti, yayılmacı politika izlediği ve bunda başarılı olduğu dönemlerde savaş ganimetleri sayesinde kamu harcamalarını rahatlıkla karşılayacak gelire sahip olmakta idi. Bu nedenle tarım ve tarım dışı kesimlerin vergilendirilmesinde, ılımlı davranılmış ve gelirin bulunduğu kesimde kalmasını sağlayacak bir ekonomi düzeni benimsemişti. Ticaret sektörü ise vergilendirilmede teşvik amacıyla fazla dikkate alınmamıştı.

Ancak yayılmacı politikanın ve savaş ganimetleri'nin durduğu dönemde, Merkezî Otorite, yeni gelir kaynaklarını yaratması gerekirken, mevcut düzeni korumaya çalışmış ve yeni vergi kaynaklarını yaratmayı başaramamıştır. Kamu gelir açıkları yüzünden mevcut vergiler artırılmış ve vergi yükü özellikle tarım kesiminde giderek ağırlaşmıştır.

Özellikle sermaye birikiminin sağlandığı ticaret sektörünün hızla gelişen yapısına rağmen, bu sektörden yeterince vergi alınmadığı gibi, verilen Kapitülasyonlarla, sağlanan vergi gelirlerin çoğundan da vazgeçilmiştir.

Devlet harcamaları için yeterince kaynak sağlanamayınca başvurulmuş taşıyıcı yöntemi, enflasyona ve dolayısıyla ekonomik ve sosyal dengesizliklere yol açmıştır. İç borçlanma amacıyla çıkarılan kağıt para uygulamaları da yine halkın devlete duyduğu güvenin azalması durumu ile noktalanmıştır. 1854 yılında başlayan ve rahatlıkla temin edilen dış borçlar ise, Düyunu Umumiye İdaresi'nin kurulmasına yol açarak, ülkenin ekonomik bağımsızlığının tamamen ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Kısaca belirtmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin önce duraklama, daha sonra gerileme dönemine girmesi, yöneticilerinin başarısızlıklarından ziyade, sağlam kamu gelir kaynaklarını devreye sokamamalarının bir sonucudur. Bugün için kamu harcamalarının %43'ünü oluşturan borç faiz ödemeleri de, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Türkiye'nin bağımsız ekonomi politika yürütme şansını elinden almaktadır. Yani malî kaynak sıkıntıları nedeniyle Osmanlı Devleti'nde zamanla kaybedilen ekonomik bağımsızlık, bugünün Türkiye Ekonomisi için de geçerli olmaktadır. Bu bağımlılığın aşılmasında Bütçe disiplini yanında, sağlam gelir kaynaklarına ulaşma zorunluluğu bulunmaktadır.

- 1 1525 yılındaki Sofya Kanunnamesine göre çiftlik bozulması katiyen caiz değildi.
- 2 Bu miktarın yaklaşık olarak 200-250 kg buğday alımına yetecek bir para olarak 40 akçe ile başladığı ve enflasyon nedeniyle 17. yüzyılın sonlarında 250 akçeye kadar yükseldiği biliniyor.
- 3 Çiftliğini çift bozma resmini ödemedi terk eden bir köylü 10 yıl içinde yakalanırsa kadı tarafından yargılanıp eşki topraklarına dönme mecburiyeti getiriliyordu.
- 4 Bunlara sonradan mütesellim denilmeye başlanmıştır. Bkz.: Şevket Pa-

muk, 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1993, s. 46.

5 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul, Cem Yayınları, 1995, s. 316.

6 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İkinci Basım, İstanbul, 1994, s. 101.

7 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Ondokuzuncu Yüzyıl*, İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 24.

8 Akdağ, s. 258.

- 9 Kasaba, s. 21.
- 10 Tabakoğlu, s. 142.
- 11 Tabakoğlu, s. 143.
- 12 İltizam usulü yaygın olmamakla birlikte önceki dönemlerde de uygulanmaktaydı. Geniş bilgi için bkz.: Pamuk, s. 127.
- 13 Bu nedenle 17. yüzyılda Osmanlı Devleti için hem malî hem de ekonomik bunalım söz konusu iken, 18. yüzyılda sadece malî kriz söz konusu olmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Pamuk, s. 49.
- 14 Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1972, s. 63.
- 15 Geniş bilgi için bkz.: Hayri Sevimay, *Cumhuriyete Giderken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, İstanbul, Kazancı Hukuk Yayınları No: 142, 1995, s. 193.
- 16 Sevimay, s. 60.
- 17 Ahmet Refik bir eserinde "İstanbul'da ortaya çıkan isyanların kâffesi (bütünü) para yüzündendir." derken, akçenin tağşiş olayını kastetmektedir. Bkz.: Osman Kılıçkırın, *"Türkiye'de Enflasyon Analizi ve Model Araştırması"*, Ankara, 1991, s. 49.
- 18 Selim Tarlan, *Taribte Para*, Ankara, TC Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını No: 323, 1992, ss. 78-79.
- 19 Pamuk, s. 131.
- 20 Tabakoğlu, s. 184.
- 21 Sevimay belirtilen eserinde evrak-ı nakdiyelerin Hazinesinin ve sarayı gereksinmelerinin giderilmesinde en çok yararlanılan araç olduğu; Kırım Savaşı giderlerinin ve Dolmabahçe Sarayı'nın yapımının ve birçok şatafatlı düğünlerin bu bu araçla finanse edildiğini vurgulamaktadır. Bkz.: Sevimay, ss. 258-266.
- 22 Sevimay, s. 260.
- 23 Sultan Abdülmecit zamanında başlayan savurganlık, daha sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz zamanında da devam etmiş ve alınan borçlar daha ziyade sarayın özel harcamaları için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Sevimay, ss. 280-290.

KAYNAKLAR

- Akdağ, Mustafa., *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul: Cem Yayınları, 1995.
- Kasaba, Reşat., *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Ondokuzuncu Yüzyıl*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- Kılıçkırın, Osman., *"Türkiye'de Enflasyon Analizi ve Model Araştırması"*, Ankara: 1991.
- Pamuk, Şevket., *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul: 1993.
- Sevimay, Hayri., *Cumhuriyete Giderken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları No: 142, 1995.
- Tarlan, Selim., *Taribte Para*, Ankara: TC Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını No: 323, 1992.
- Tabakoğlu, Ahmet., *Türk İktisat Tarihi*, İkinci Basım, İstanbul: 1994.
- Ülman, Haluk., *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1972.

İLTİZÂM SİSTEMİNİN XVIII. YÜZYILDAKİ BOYUTLARI

YRD. DOÇ. DR. EFTAL ŞÜKRÜ BATMAZ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan mali bunalım, XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı mali yapısını derinden etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılmış merkez ordularının önemini arttırmıştı. Bu gelişmeler hem Osmanlı maliyesine önemli bir yük getirmiş hem de devlet gelirlerinin büyük bir bölümünün merkezi hazinede toplanması zorunluluğunu doğurmuş ve timar sisteminin çözülmesine giden yolu açmıştı. Bu eğilim sonucunda bir yandan klasik Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı, maliyesi ve vergi toplama düzeni hızla çözülmeye uğrarken öte yandan da eskiden beri sistemin içinde yer alan bazı mali uygulamalar yaygınlık kazanmıştır.

Bilindiği üzere bir kısım asker ve görevlilere belirli bölgelerden ve faaliyetlerden kendi nâm ve hesaplarına vergi toplama hakkının devredilmesi demek olan timar sistemi¹ önemli bir mali uygulama idi. Bu uygulama sayesinde çeşitli kamu hizmetleri yerine getirilebildiği gibi bir aracı kullanılmadığı için verginin kolay ve masrafsız olarak da toplanması sağlanıyordu. Ancak, öyle faaliyetler grubu vardı ki bunu timar sistemi içine yerleştirmek mümkün değildi. Merkezi bürokrasi ile ücretli askeri sınıfın yüklendiği bu faaliyetleri, büyük bir imparatorluğun her tarafından toplanacak aynî vergileri, doğrudan doğruya ve münferit tarzda tahsis ederek yürütmek imkansız olduğu için, vergilerin nakden alınması ya da nakde çevrilerek merkezi bir hazineye intikal ettirilmesi ve oradan bu faaliyet gruplarına maaş şeklinde ödenmesi zorunluluğu vardı.² İşte bu zorunluluk karşısında uygulanan metod *İltizam Usulü*³ dür.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıkan ve timar sistemi ile bir bütünü meydana getirmek üzere birbirini tamamlayan bir uygulama olan İltizam usulü; XVI. yüzyıl ortalarına kadar merkezi hazineye ait vergi gelirlerini yarıya yakın bir oranda karşılamaktaydı.³ Bu uygulama, yukarıda kısaca belirttiğimiz gelişmelerin imparatorluk üzerindeki etkisi ve nakdi ekonominin önem kazanması ile birlikte hızlı bir yayılma temposu göstermiştir. İltizamın hızla yaygınlaşmasının ana nedeni; devletin artan masraflarını karşılamak üzere mevcut aynî gelirleri süratle nakde dönüştürme zorunluluğu idi.⁴ Merkezi hazinenin hızla artan giderlerinin bütçede yarattığı açıkları kapamak üzere devlet bir yandan gelirleri attırmaya çalışırken diğer yandan da masrafları kısımaya çalışmıştır. Bu amaçla sikke tashihi, müsadere, yeni vergiler koyma ya da mevcut olanların oranlarını yükseltme yanında, bir anlamda iç istikraz diyebileceğimiz iltizam usulü yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bu uygulamanın doğurduğu sonuçları şöyle özetleyebiliriz: Devlet, müzayede de belirlenmiş olan iltizam bedelinin bir kısmını mültezimden peşin olarak talep ediyordu. Verginin tahsil hatta tahakkuk etmesinden aylarca önce, önemi zamanla artan bir peşini yatırmak zorunluluğu, sonuçta müzayede şartlarından biri haline gelince esas itibarıyla askeri sınıf mensuplarının elinde bulunan iltizamlar zengin tüccarlar ile tefeci grupların eline geçmeye başlamıştır.⁵ Bu kişilerin vergilerini toplamak için iltizamlarının bulunduğu bölgelere gitmelerine de nadiren rastlanıyordu. Daha yaygın olarak kullanılan yöntem ise, başkentten üretim bölgesine kadar uzanan yol boyunca her kademede satıcıya tatlı kâr-

lar getiren vergi toplama ayrıcalığını başkalarına devreden alt-sözleşmeler yapmak⁶ ya da mukata'ayı üç beş bölüme ayırıp "pâre mukata'ları" biçimine soktuktan sonra, her birini bir "pâre mukata'acı"ya devretmekti.⁷ Alt mültezimler diyebileceğimiz bu kişiler de genellikle yöre halkından olmaktadır.

Sonuçta, mültezimler İstanbul'dan eyaletlerdeki kazalara kadar uzanan bir zincirin halkaları gibi birbirlerine bağlandılar.⁸ Bu uygulama, mültezim-ayan sınıfı arasında bir hiyerarşi oluşumunu başlatmakla kalmayıp, aynı zamanda kapıkulu ve valilere dirliklerini satma fırsatı da sağlamıştır. İltizam usulü ve bu türde alt-sözleşmeler yapmak, toprak üzerindeki sahiplik ve mülkiyet hakları iddialarının dağılışı ve merkezi hükümete karşı sorumluluk bağlarının belirsizleşmesine de neden olmuştur. Bundan dolayı, merkezi bürokrasinin kimin hangi toprak üzerinde ne kadar hakkı olduğunu izlemesi zorlaşmıştır.⁹

Bununla birlikte, merkezi denetimin azalması ve iltizam usulünün yaygınlaşması mülkiyet ilişkilerini hemen etkilememiştir. Üreticiler bundan böyle de yüzyıllar boyunca yaptıkları gibi gittikçe küçülen topraklarını ekmeyi sürdürmüşlerdir. Ancak, şimdi ürettikleri ürünler üzerinde hak iddia eden daha çok kişi vardır. Bunun yanı sıra, uzun dönemde özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar gibi zengin bölgelerde topraklar sınırlı sayıda bireylerin elinde toplanma eğilimi göstermiştir. Buralarda, mültezimler yenilenen müzayedelerle aynı bölgelerde yeniden kendilerine verilen iltizam haklarını kullanarak ve ilk topraklarına yeni topraklar ekleyerek kendilerini büyük çiftliklerin fiili sahibi olarak yerleştirme eğilimi içinde oldular. Bu bölgelerde vergi mültezimliğinden kaynaklanan güç, ücretli askerlerin kullanılması ve bürokratik boşluklardan yararlanma yoluyla sağlamlaştırıldı.¹⁰ Bütün bu oluşumlar XVIII. yüzyıldaki merkez-kaç odaklarının da omurgasını oluşturmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti'nin klasik mali yapısı, çeşitli sarsıntı ve yıpranmalara karşın XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar genel yapısını koruyabilmiştir. Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan uzun ve yıpratıcı savaşlar büyük bir mali darlık yaratmıştır.¹¹ Bu dönem savaşlarının Osmanlı Devleti'ne getirmiş olduğu yükün etkisi, çeşitli araştırmacılar tarafından yayınlanmış olan "bütçe"

örneklerinde de açıkça görülmektedir.¹² Bu bütçelerde dikkati çeken bir nokta da bütçe açıklarının, ilerleyen yıllarla birlikte artmasıdır.

XVIII. yüzyıla girerken, Osmanlı merkezi hazinesinin nakit sıkıntısı had safhaya ulaşmış ve bütçe için yeni kaynaklar arama çalışmaları başlamıştı. Bu amaçla, merkezi hazinenin giderleri arasında en büyük kalemi oluşturan merkezi ordu ve bürokrasiye mensup bir kısım ulufeliye, maaşlarını devlete bırakmaları karşılığında, bazı mukata'alar, yıllık vergilerini hazineye ödemeye devam etmek üzere "kayd-ı hayat" şartıyla iltizama verilmeye başlandı. Bu sayede devlet, herhangi bir gelir kaybına uğramadan bir kısım maaş ödemelerinden kurtuluyor; reaya da timar sistemindekine benzer tarzda, ömür boyunca kârı kendisine ait olacak bir vergi kaynağını menfaati gereği himaye etmek isteyecek bir koruyucuya kavuşmuş oluyordu.¹³

Malikane usulü denilen ve 1695 yılında uygulamaya konulan bu sistem Osmanlı maliye tarihinin tüm XVIII. yüzyılını etkileyen en önemli gelişmedir. Zamanın Baş Defterdarı tarafından hazırlanan esaslar dahilinde H. 24 C.Evvel 1106/M. 10 Ocak 1695'te yayınlanan bu fermanın amacı; sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettikleri vergi kaynaklarını ihya ve idame etmek üzere değişmez bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktı.¹⁴ Diğer bir ifadeyle, timar ve iltizam usulü kaynaştırılmış olmaktadır. Bununla birlikte, malikane usulünün uygulanmasındaki temel amacın merkezi hazinenin nakit paraya olan ihtiyacının karşılanması olduğunu söyleyebiliriz.

Uygulamaya konulduğu andan itibaren malikane usulü yaygınlık kazandı ve merkezi hazinenin denetimi altında olan çeşitli mukata'alar "malikane mukata'a" statüsüne çevrilerek özel şahıslara devredildi. Malikane uygulaması, ilk elde acil giderlerin finansmanında önemli sayılabilecek meblağların hazineye intikalini sağladıysa da,¹⁵ uzun dönemde çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Herşeyden önce sistem, öngörülenin aksine uzun dönemde malikanecilerin vergi kaynaklarına özen göstermeleri sonucunu vermemiştir. Mukata'aları iltizama alan malikaneciler genellikle başkentte oturuyor ve mukata'alarının gayri resmi olarak iltizama veriyorlardı.

Hatta bazı mukata'alarda ikinci ve üçüncü elden iltizamlar bile söz konusuydu. Böylece ortaya iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikaneci hiyerarşisi ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, bu uygulama sonucunda malikanecilerin malikanelerinde gerçek mülk sahibi gibi davranmaları nedeniyle miri topraklar üzerinde yeni bir toprak aristokrasisi doğmuştur. İncalcık'ın da belirttiği gibi XVIII. yüzyılda görülmeye başlayan büyük çiftliklerin ve yerel hanedanların kaynağı burada aranmalıdır.¹⁶

İltizam uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte timar alanları da mukata'alaşma sürecine girmiştir. Bu sürecin başlamasıyla birlikte, klasik dönemde timar, zeamet ve has adlı dirlikler biçiminde mahallinde görevlilere bırakılan mali gelirler giderek merkezi hazine gelirleri arasına katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki timar uygulamasına göre; dirliklerden elde edilen gelirlerin merkezi hazineye intikal ettirilmeden, bazı yükümlülükler karşılığında, mahallinde dirlik sahiplerine tahsis edilmesi, o dönemin koşullarından kaynaklanıyordu. Ancak, XVII. yüzyıldan itibaren timar sisteminin değişime uğradığı ve değişen dengeler nedeniyle istihdam edilen insan sayısı artan kapıkulu teşkilatının merkezi hazinenin ek kaynak gereksinimini arttırdığı da bir gerçektir. Bu nedenle, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren, timar alanlarının yavaş yavaş merkezi hazine gelirleri arasına katılması eğiliminin hızlandığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi boyunca timar uygulaması yanında, her boyutta gelir kaynağı için iltizam usulünün uygulandığını biliyoruz. Ancak bizim burada açıklamaya çalışacağımız durum tek tek dirlik alanlarının çeşitli nedenlerle merkezi hazine gelirleri arasına katılması değil; bir bütün olarak bu eğilim sonucunda devletin askeri, mali ve idari alanlarında meydana gelen değişimlerdir.

Eskidenberi yapılagelen uygulamada, herhangi bir timar ya da zeamet hasılının merkezi hazine gelirleri arasına katılabilmesi için herşeyden önce bunların "dirlik" olma nitelik ve özelliklerinin sona ermesi gerekmektedir. Başka bir ifade ile "havâss-ı hümayûna tahsis" olunmaları gerekiyordu. Bu şekilde "Havâss-ı Hümayûna tas-hîh" olunan dirlik, bir "mukâta'a" haline dönüşmüş olurdu ve hasılatı merkezi hazineye girerdi.

Daha önceki yüzyıllarda münferit olaylar niteliğindeki olan ve bir süre sonra genellikle başkalarına tevcihle sonuçlanan dirliklerin havâss-ı hümayûna tahsisi olayı XVIII. yüzyılda mukata'alaşma sürecini belirleyen genel bir eğilim halini almıştır. Gerçekten de bu yüzyılda timar yoklamaları sıklaşmış ve bu yoklamalarda mevcut görülmeyen timar erbabının timar ve zeametleri ellerinden alınmaya başlanmıştır. Örneğin, H. 12 Safer 1127/M. 20 Şubat 1715 yılında sefere katılmayan timarlı sipahileri tesbit etmek üzere Erzurum eyaletinde yapılan bir yoklama sonucunda; "defter yazûları" yekünü 7 milyon akçe yi bulan 2119 timar defterden çıkarılarak, ayrı bir mukata'a teşkil etmek üzere merkezi hazineye intikal ettirilmişti.¹⁷ Bu arada birçok dirlik sahibinin de kendi rızalarıyla (kasr-ı yed) timar ya da zeametlerinden feragat ettikleri görülmektedir.¹⁸ Bunlar genellikle ellerindeki dirliklerin hasılatısız olduğunu ve dolayısıyla dirlik sahibi olmanın gerektirdiği yükümlülükleri yerine getiremediklerini ileri sürmekteydiler. Bir kısım dirlik sahibi ise, dirliklerinin mukata'aya dönüştürülmesini ve sonradan kendilerine "malikane" olarak tevcih edilmesini istemekteydiler.¹⁹ Bununla birlikte aynı dönemde timar ve has tahsislerinin de devam ettiğini belirtmemiz gerekir. Nitekim XVIII. yüzyılın başlarında bir yandan "havass-ı vüzera"ya dahil bazı yerlerin "havass-ı hümayun"a ilhakına dair kayıtlara rastlanırken diğer yandan da "kanun-ı kadim üzere" vezirlere has verilmeye devam edilmişti.²⁰

Öte yandan timar alanlarının mukata'alaşma sürecine bakıldığında, olayın öncelikle küçük dirliklerden başladığını, hasların ise devreye en son aşamada katıldıkları görülür. Yalnızca küçük dirlikler düzeyinde kalan bir mukata'alaşma olgusunun Osmanlı klasik mali yapısını değiştirecek nitelikte olmayacağı açıktır. Ancak, XVIII. yüzyılda beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının da bu süreçte katılması ile olayın hızlandığı söylenebilir.²¹

Burada vurgulanması gereken bir husus da, bu olayın boyut kazanması ile eskiden beri sistemin içinde yer alan "mültezimin" bir "örf" yetkilisi olarak klasik kapıkulu mensuplarının yanında yeni bir unsur olarak yer alması ve giderek öneminin artmasıdır.

Bu yeni unsurun ortaya çıkmasındaki en büyük etken, 1695 yılında uygulamaya konulan malikane sisteminin H. 17 Cemâzi-ül-ahir 1118/M. 12 Ocak 1697 ta-

rihli bir fermanla haslara da teşmil edilmesidir. Bu fermana göre: “Vüzerây-ı izâm ve selâtin-i kirâm hazerâtı ve sâirlerinin mutasarrıf oldukları havâss” bundan böyle isteklilere malikane olarak satılabilecekti. Ancak, bu haslardan bazıları malikane olarak satılsalar bile yine has olarak kalmaya devam edecekti. Bu malikane haslarda haslatı muacceleyle ödeyen malikaneciye aitti. Ama malikaneciler “mal” adı verilen yıllık ödentileri has mutasarrıflarına ödemek zorundaydılar. Has mutasarrıfları yılda dört taksit halinde mallarını malikaneciden alacaklardı.²² Bu durum arşiv belgelerinden de izlenebilmektedir. Örneğin, H. 1130/M. 1717 yılında Devriği sancağı hasası “bervech-i iştirak” 4.000 gurus muaccele ile Seyyid Ömer Ağa ile Seyyid Halil’e malikane olarak satılmıştır. Malikaneciler 374.992 gurusu “berây-ı vezâif ve hass”, 96.471 gurusu da “berây-ı irsaliye olarak ödemeyi taahhüt etmişlerdi.²³ Aynı şekilde Anadolu valilerinin haslarına dahil olan Ankara sancağındaki Susuz köyü de malikane olarak verilmiştir. H. 1138/M. 1726 yılında köyü malikane olarak üzerine alan Abdullah, senelik “mal”ı Anadolu valilerine verecekti.²⁴

Timar alanlarının, özellikle beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının ve bazı kalemlerin malikane olarak satılması ile taşra yöneticilerinin kimliklerinde ortaya çıkan yeni uygulamalar, taşra yönetiminin mali niteliklerini de etkileyecek ve XVIII. yüzyıldaki ilginç gelişmeler iltizam usulünün boyutlarını genişletecektir.

H. 1108/M. 1697 yılında hasların da malikane olarak satılabilmesine imkan tanınmasından sonra Anadolu’da birçok sancak, “sancaklıktan ref” olunarak malikane olarak satılmıştır. Örneğin, 12 R. Evvel 1137/M. 29 Kasım 1724 tarihli bir kayda göre; Hamid sancağı “sancaklıktan ref” olunarak 30.401 gurus muaccele ile Elhac Ramazan Ağa ile Ahmed Ağa’ya “malikane” olarak satılmıştır.²⁵ Aynı şekilde Çapakçur livası da sancaklıktan çıkarılarak “miri mukata’a”ya dönüştürülmüş ve “malikane” olarak satılmıştır.²⁶

Sancaklık biçiminde tasarruf sırasında en çok göze çarpan yakınmalar genellikle taşradaki örf mensuplarının “bid’at”leriydi. Bundan dolayı sancakların iltizama ya da malikaneye verilirken öne sürülen nedenlerden biri de budur. M. 1694 tarihli bir fermanla Bolu Sancağı’nın sancaklık kaydının kaldırılmasının nedenleri açıklanır-

ken; Bolu Sancağı mutasarrıfları ve mütesellimlerinin sancak dahilindeki kazalar halkından “devr ve selamiye” adları ile fazla vergi toplamaları ve bu yüzden pek çok köyün “perakende ve perişan” olması öne sürülmüştür. İşte bundan dolayıdır ki, Bolu sancağı “sancaklıktan ihraç ve havass-ı hümayuna” katılıp her sene bir kişiye iltizama verilmiştir.²⁷ H. 1106/M. 1695 yılında “Bolu Voyvodalığı Mukata’ası”nı iltizamla aldığını gördüğümüz Elhac Ahmed Ağa’nın görevinin yönetim açısından ne olduğunu gösteren bir belge, onun tarafından Bolu kadısına gönderilen bir buyuruldudur.²⁸ Bu belgede, “Voyvoda-i Bolu” imzasıyla mukata’a sahibi kadıya, kazadaki yeniçeri serdarı ve diğer yöneticilere şöyle seslenmektedir: “... bin yüz altı senesine mahsub olmak üzere Bolu sancağı voyvodalığı ve nezareti uhde ve iltizamımızda olub... tarafımıza aid ve râci olan dem-i diyet ve cürm-i cinayet ve bad-i havâ ve sair cüz’i ve külli herne vâki olur ise ahz ve kabz ve voyvodalık umûrî görülmesi için tarafımızdan kıdvetü’l-emacîd ve’l-akrân zide kadrihü vekil ve kâimmakâm nasb ve ta’yin olunmuştur...”. Voyvodalığı iltizama alan kişinin toplanmasını istediği bu vergiler bilindiği gibi “niyabet” genel başlığı altında toplanan yönetime ilişkin vergilerdir.

XVIII. yüzyılda Malatya Sancağı da “malikane” olarak yönetiliyordu H. 1128/M. 1716 yılında “malikane vechile” Rîşvanzâde Mehmed’in üzerinde olan “hashâ-i bedel-i sancak-i liva-i Malatya mukata’ası” sözü edilen kişinin “şekâvet ile ma’rûf” olması nedeni ile üzerinden alınarak,²⁹ H. 9 C. Ahir 1130/M. 10 Mayıs 1718 senesinde Hasan’a iltizamen verilmiştir. Hasan’ın başvurusu üzerine Hazine-i Amire’de saklanan Başmuhasebe defterleri incelenmiş ve yılda 22 yük (2.200.000 akçe) bedel ve 7754 akçe malı olan bu mukata’nın kimsenin üzerinde olmadığı görülerek 2.500 gurus muaccele ile kendisine verilmiştir. Mukata’a, Hasan’a verilirken öne sürülen şartlar şunlardı: Hasan, mukata’ayı eskiden olduğu gibi “zabt ve vâki” olan mahsûlâtı ve rûsûmatı cüz’i ve külli kanûn ve defter mücebince ahz ve kabz” edecektir. Adı geçen mukata’aya bağlı köy ve mezraaları “malikane” tasarruf edenler, ellerindeki beratları gereği belirlenen meblağları ve hass hissesini sene sonunda voyvodaya teslim edeceklerdir. Malikane olmayan köy ve mezraalar da adı geçen voyvoda tarafından yönetilecektir. Bu köy ve

mezraaların reayası berat sahibini üzerlerine “voyvoda ve zabıt” bilerek “şer’-i şerife mutabık sözünden taşra kat’a hareket” etmeyeceklerdir. Mukata’a gelirlerinden ödenmesi gereken maaşlarını alan hak sahiplerinin ellerindeki beratların arkasına “hüccet” niteliği taşımak üzere kayıt düşülecektir. Bu ödemelerden sonra hazineye gönderilmesi gereken miktar ise dört taksitte ödenecekti.³⁰ Belirlenen bu şartlarla mukata’ayı üzerine alan Hasan’ın Malatya kadısına gönderdiği bir buyuruldu, onun yönetim açısından yüklendiği görevleri göstermesi bakımından ilginçtir. Bu belgede “mutasarrıf-ı voyvodalık-ı sancak-ı Malatya” imzası ile mukata’a sahibi, kazadaki görevlilere seslenirken “klasik dönem”deki örf mensuplarının sahip oldukları hakları vurgulamaktadır.³¹

Bu örnekler bize bir gerçeği açıklıyor: Malikaneci, yönetime yeni bir “örf” yetkilisi olarak girmektedir ve geniş bir alanda padişah adına yetkiler kullanmaktadır. Aşağıda da göstereceğimiz gibi, bu geniş alanlarda kendi adına başkalarını da yetkilendirebilmektedir.

Örneğin, H. 8 C. Evvel 1156/M. 30 Temmuz 1743 yılında “bedel-i sancağı Saruhan mukata’ası”, Arpa Emîni Yeğen Ali ile ortaklarının “bervech-i malikane” uhdesindedir.³² 1745 yılına ait ve Yeğen Ali tarafından tanzim edilen bir buyurulduda; Saruhan sancağının Karaosmanzâde Elhac Mustafa Ağa’ya “iltizam” edildiği görülmektedir.³³ 20 Kasım 1751 tarihli olup bu sırada Rume- li valisi olan Yeğen Ali Paşa tarafından gönderilen bir başka buyuruldu da ise şöyle denilmektedir: “... bervech-i malikane mutasarrıf olduğumuz bedel-i sancağı Saruhan ve beytü’l-mâl ve resm-i çift ve dühünhâne mukata’sı işbu 1165 senesi mâh-ı muharremü’l-harâmın gurrelerinden senesi gayetine gelince ber-mutad-ı kadim zabt ve tasarrufu darende-i temessük hâlâ Aydın muhassılı vezir-i mükerrrem sa’adetli Mehmed Paşa hazretlerine tefviz...” olunmuştur.³⁴

Mukata’aya dönüştürülen sancakların, doğrudan voyvoda tasarrufundaki köy ve mezraaları dışında, eskiden has ve zeametlere bağlı köy ve mezraalar da aynı usulle yani ya iltizama ya da malikane yoluyla mültezimlere verilmiş, ancak onlar aracılığıyla toplanan gelirlerin voyvodaya teslim edilmesi ve onun eliyle hazineye intikali öngörülmüştür.³⁵

XVIII. yüzyılda, merkezi hükümet sancakların yönetiminde tutarlı bir politika izleyememiştir. Bu yüzyılda, sancak mukata’aları sahipleri hem sık sık değişmiş hem de iltizamın kah malikane, kah belirli sürelerle ya da tekrar sancak olarak tevcih edilmesinde kararsızlığa düşülmüştür. Örneğin, XVIII. yüzyıl başlarında Divriği sancağı Seyyid Ömer Ağa ile Seyyid Halil’e “malikane” olarak verilmiştir.³⁶ Ancak Divriği sancağı mukata’asının malikanelik kaydı H. 22 C.Evvel 1145/M. 10 Ekim 1732 yılında kaldırılarak, bu kez Ömer Paşa’ya “sancaklık üzere” tevcih edilmiştir.³⁷ Bu belgeden yaklaşık 1,5 sene sonra Divriği sancağının “sancaklık kaydı ref” olunarak, eskiden olduğu gibi malikane olarak tevcih edilmesi için Divriği kadısı ve halkı arz’da bulunmuşlardır.³⁸ Belgede durum şöyle açıklanmaktadır: “... mukata’a-i mezbûrun mukaddem malikane mutasarrıf olan Hasan Ağa’nın bir ferde zulm ve te’addisi olmadığından zamanında bi’l-cümle ahali âsûde olub her vechile hıfz ve hırasat üzere iken mukata’a-i mezbûr bir tarikle üzerinden ref’ olunub... vakt-i hazarda tamamen mal ve kalemiyyesin teslim itmek ve sefere me’mûr oldukda mâl ve kalemiyyesin mesarif-i serferiyyesine sarf olunmak şartıyla Ömer Paşa’ya tevcih olunmuşken yüz kırk beş senesinde sefere me’mûr olmamağla... mukata’a-i mezbûr sancaklıktan ref’ ve senevi 6.276 gurus mâlî beher sene hazine-i amireme ve kalemiyyesin mahallerine teslim itmek üzere...” Hasan Ağa ile Elhac Vali’ye “bervech-i malikane” verilmiştir.³⁹

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, XVIII. yüzyılda Anadolu’daki bazı sancakların yönetimi bir “mirimiran” a bırakılmaktan ziyade, oranın gelirleri hazineye mukata’aya bağlanarak bir “voyvodalık” biçiminde ya iltizama verilmekte ya da XVIII. yüzyılda yaygın olarak görüldüğü üzere “malikane” olarak tevcih edilmektedir.⁴⁰

Miri mukata’aların malikâne usulüyle verilmesi, XVIII. yüzyılda ilginç gelişmelere neden olmuştur. Bilindiği üzere, “malikane verilen mukata’at ve kura ve mezari vüzera ve mir-i mirân ve mir-livâ ve mütesellimler ve sair ehl-i örf tâifesi taraflarından bir akçe ve bir habbe mütalebesiyle rencide ve remide olunmayub cevri ve te’addileri men’ ve def’ olunub mefruzü’l-kalem ve maktu’ü’l-kadem min külli’l-vucûh serbestiyet üzere”

tasarruf olunmaktaydı.⁴¹ Bu ise, malikane mutasarrıflarının kendi mukata'a bölgelerinde eyalet ve sancağa bağlı olmadan sadece merkeze karşı sorumluluk taşımak ve kadi denetimi altında "örf" yetkisini üzerinde bulundurması demekti.

XVIII. yüzyılda dirlik alanlarının hızla "miri mukata'a"ya dönüştürülmesi sonucunda; taşra yönetiminde yerel unsurlar "mültezim" olarak "örf" yetkilisi klasik kapıkulu mensupları yanında yeni bir unsur olarak yer almaya başlamışlardır. Bu yerel unsurların, yönetime nasıl katıldıkları ve güçlendiklerini birkaç örnekle açıklamak faydalı olacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda Anadolu'daki bir çok sancak "sancaklıktan ref" olunarak malikane ya da iltizam şeklinde tevcih edilmişti. Bu sancakların "malikane mutasarrıfları" sancakları genellikle mütesellimler aracılığıyla yönetiyorlardı. Uluçay'ın da belirttiği gibi; "mütesellimlerin başlıca vazifeleri, uhdelelerinde bulunan mukata'aların asayiş ve inzibatını temin etmek, sefer ve eşkıya takibine memur olduğunda gitmek, kendilerine ait olan rüsum ve teklifleri toplamak, hükümetin emrettiği zahire, asker, hayvan vesaireyi tedarik edip göndermekti"⁴². XVIII. yüzyılda Saruhan bölgesinin önemli ailelerinden biri olan Karaosmanoğulları işte bu şekilde büyük bir güç ve servet kazanmışlardı.

H. 1128/M. 1715 yılında Saruhan sancağı, Aydın Muhassılı Abdullah Paşa'ya "bervech-i arpalık" tevcih edilmişti. Ancak, bu şekilde tevcihin reayayı mütesellimlerin zulmüne maruz bıraktığı için, Saruhan sancağı da "Aydın ve Menteşe sancakları misüllü hadd-i itidali mertebede maktu' ile beher sene taraf-ı miriden mu'tedil ve reaya-perver kimesnelere... bervech-i maktu' beher sene hazine-i amireye teslim olunmak üzere 10.000 gurus mâlî ve bervech-i mu'tad 1.000 gurus kalemiyye ve 712 gurus harc-ı aklâm olmak üzere mecmu' 11.712 gurus maktu kayd..." olunmuştu.⁴³ Saruhan sancağının "bervech-i maktu" verilmesi ile birlikte, Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa, bu sancağın mütesellimliğini elde etmiştir.⁴⁴ Karaosmanoğulları bu sancağı Hacı Hüseyin Ağa'nın ölüm tarihi olan H. 1231 /M. 1816 tarihine kadar iltizam etmişlerdir.⁴⁵

Hacı Mustafa Ağa, mütesellim olduğu süre içerisinde, bu görevin getirdiği imkanlardan yararlanarak kısa

zamanda bölgesindeki toprak ve halk üzerinde hakimiyet kurmuştur. H.1168/M. 1754 tarihli bir belgeden "koru-i cebel-i Mağnisa mukata'ası"nın 153.600 akçe mâl ile hassa silahşorlardan Mir Elhac Halil, Mehmed Tahir ve Mir Mustafa'nın "bervech-i malikane" tasarruflarında olduğunu öğrenmekteyiz. Buna rağmen, "Havass-ı merkûmenin etrafında olan kura ve mezari" eshâbı hass-ı merkûmun nice yerleri bizim karye ve mezraalarımız tûrabı..." diye iddia etmişlerdi. Bunun üzerine malikane mutasarrıfları mukata'anın hududlarının tesbitini istemişlerdir. İstanbul'dan gönderilen bir mübaşirin incelemeleri sonucunda; mukata'anın etrafındaki timar ve zeametlerin sahipleri bu mukata'a dahilindeki toprakların kendilerine ait olduğunu bildirerek: "selefleri ve selefleri" bu timar ve zeametleri 30-40 sene önceden beri Hacı Mustafa Ağa'ya "her sene mütevaliyen ilzam eylediklerinden ol dahi cümlesini mahlût keyl ve ta'şir idüb hâlâ mezbûrlar ve mültezimleri her mezraanın hududunu otuzdört seneden beri bu mukata'anın çevresindeki "cem'i kura ve mezari" eshabından mütevaliyen iltizam ve cümlesini mahlût keyl ve ta'şir edüb kar'a birinin aherden fasleden hududunu kendisinin dahi bilmediğini..." belirtmiştir.⁴⁶

Görüldüğü gibi Hacı Mustafa Ağa resmi görevinin getirdiği avantajlardan yararlanarak birçok mukata'a, timar ve zeameti tasarruf etmektedir. Hacı Mustafa Ağa ve ardılları resmi birer görevli olmalarına rağmen çoğu zaman bir mütegalibe gibi davranarak halka zulüm yapmakta ve fazla vergi toplamaktaydılar. M. 1755 tarihli bir belgeye göre; Manisa halkı İstanbul'a gönderdikleri bir "arzuhalde" şikayetleri üzerine Hacı Mustafa Ağa mütesellimlikten azledilerek, yerine o sırada Anadolu valisi bulunan Yeğen Ali Paşa'nın kethüdası Saruhan mütesellimi tayin edilmiştir. Hacı Mustafa Ağa'nın görevden alınmasının nedenlerinden biri 1765 tarihli bir fermanla şöyle dile getirilmektedir.⁴⁷ "Bedel-i sancak-i Saruhan mukata'asını maktûl Karaosmanoğlu ma'a kalemiye mal-ı mirisinin üç katıyla malikane mutasarrıfı olan meblağı tahsil eylediğinde kana'at etmeyub bedel-i iltizamından ma'da liva-i mezbûr kazalarının hanelerine göre senede onbire bin gurus dahi tevzi' ve cebren tahsil ..." etmiştir. Yine bu aileden olan Karaosmanoğlu Ataulah'ın bölgedeki "habâset ve şekavetinden" Saruhan sancağındaki mütegalibeler fırsat bulup halka zulüm yapmışlardır.⁴⁸

Diğer bir örneğimiz ise Rışvanzâdeler'e aittir. XVI. yüzyılda "bedel-i sancak-ı Malatya" şeklinde mukata'aya bağlanan bu sancak uzun yıllar Rışvanzâdeler'in tasarrufunda kalmıştır. H. 1177/M. 1763 yılında "hashâ-i bedel-i sancak-ı livâ-i Malatya mukata'ası" vezir-i mükerrem Elhac Ebubekir Paşa'nın malikanesidir. Adı geçen paşanın ölümü üzerine mukata'a "Rışvanzâde Süleyman Paşa kullarına bilâ-mu'accele... maktu'an tevcih..." olunmuştur.⁴⁹ 1764 yılında ise Rışvanzâde Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine "voyvodalık-ı Malatya", "karye-i Arka", "nısf-ı bad-ı havâ-i Behisni" mukata'aları ile Harameyn mukata'asına bağlı "Teroş ve tevâbi" mukata'ası kardeşi Seyyid Abdurrahman Bey'e "mir-i miran" rütbesiyle malikane olarak tevcih olunmuştur.⁵⁰ H. 1197/M. 1782 yılında da söz konusu mukata'a Rışvanzâde Seyyid Ömer Paşa'nın malikanesidir.⁵¹

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, XVII. yüzyıldan sonra özellikle de XVIII. yüzyılda yerel

unsurlar diyebileceğimiz gruplar, iltizam sisteminin gelişmesine paralel olarak taşra yönetiminde önemli görevlere gelmişlerdir. XVII. yüzyılda ve daha önceki dönemlerde bu yerel unsurlar yönetime paşaların, beylerin ya da yüksek dereceli görevlilerin vekilleri olarak katılabilmekte ve voyvoda, subaşı ve mütesellim gibi ünvanlar almaktaydılar. Yerel unsurların vali maiyyetlerinde bölükbaşı ya da serdangeçti ağası olarak bu tür askeri memuriyetleri doldurdukları da görülmekteydi. Bu grupların XVII. yüzyılda elde edebildikleri en yüksek unvan "ağa" idi.⁵² Oysa ki, XVIII. yüzyılda mütesellim ya da mültezim olarak görev yapan bu unsurlar önce "Kapucu-başı", "Mirahûrluk" daha sonra da "Mir-i miran" ünvanları alarak "askeri" sınıfa katılmışlardır.⁵³

XVIII. yüzyılda, padişahın yürütme gücünü temsil eden ehl-i örf mensupları sınıfına "seyyid"lerin de katılması yerel unsurların artık devşirme kökenli görevlilerin yerini almaya başladıklarının bir başka kanıtıdır.⁵⁴

- 1 Barkan, Ö. Lütfi, "Tımar", *İA*, c. XII, s. 286.
- 2 Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 232.
- 3 Genç, a.g.m., s. 234.
- 4 İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire: 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 330.
- 5 Genç, a.g.m., s. 234.
- 6 Mc Gowan, B., *Economic Life in Ottoman Empire. Trade and the Struggle for Land. 1600-1700*, Cambridge, 1981, s. 58.
- 7 Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İhtimai Tarihi*, 2.cilt, s. 339-340.
- 8 XVI. yüzyılın ikinci yarısında, mültezimlerin oluşturduğu yerel idare ağının tımar ve tımar sahiplerinden oluşan ağa denk olduğu, hatta bu ikinci ağı geride bıraktığı öne sürülmüştür. Bkz.: Faruki, *Suraiya Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1993, s. 369.
- 9 Kasaba, Reşat, "Incorporation of the Ottoman Empire. 1950-1820", *Review X/5-6* (1987), s. 808.
- 10 Mc Gowan, a.g.e., s.62.
- 11 Bu yüzyılın savaşları için bkz.: Uzunçarşılı, İ. Hakki, *Osmanlı Tarihi*, 3. bsk. c. III/1, Ankara, 1983, s. 326 vd. Savaşların Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri için bkz.: Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, Sayı: 4 (Nisan -Mayıs 1984), s. 52-61.
- 12 Bu bütçeler için bkz.: Barkan, Ö. Lütfi, "1070-71 (1660-61) Tarihi Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İFM*, XVII/1-4 (1960), s. 304-317; Aynı yazar, "1079-80 (1669-70) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Eklere", *İFM*, XVII/1-4 (1960) s. 225-303; Sahillioğlu, Halil, "Savaş Yılı Buhranları", *İFM*, XXVII/1-2 (1969), s. 75-111; Tabakoğlu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İFM*, XXXXI/1-4 (Barkan'a Armağan Sayısı), s. 396-97; Aynı yazar, "İçtimai-İktisadi Tarih Kaynakları Olarak Osmanlı Bütçeleri", *Fikir ve Sanat Hareketi*, 1 (163), Mart 1979, s. 39-44.
- 13 Genç, Mehmet, a.g.m., s. 235.
- 14 1695'te yayınlanan fermanın sureti için bkz.: *Tarih-i Raşid* C. II, İstanbul, 1282, s. 288-289; Belgenin latin harflerine çevrilmiş için bkz.: Genç, a.g.m., s. 285 vd.
- 15 Genç, Mehmet, a.g.m., s. 249.
- 16 İnalcık, Halil, a.g.m., s. 329.
- 17 Barkan, Ö. Lütfi, a.g.m., s.328.
- 18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet/Tımar* tasnifinde bu konu ile ilgili birçok belge bulunmaktadır. Örnek için bkz.: no: 6402, 6448, 6546.
- 19 Örneğin Maraş sancağında ve nahiyesinde mutasarrıf olduğu zeamet hasılatı olduğu beliren bir dirlik sahibi, dirliğin kendisine "malikane" olarak verilmesini talep etmişti. *Cevdet/Tımar*, no: 329.
- 20 *Tarih-i Raşid*, c. II, s. 150.
- 21 Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s. 35.
- 22 Cezar, Yavuz, a.g.e., s. 42.
- 23 BOA, MAD, no: 9513, s. 93.
- 24 BOA, MAD, no: 9510, s. 87; H. 27 Receb 1142/M. 15 Şubat 1730 tarihli bir belgeden bu tür uygulamaların şikayete neden olduğunu öğrenmekteyiz. Buna göre: "Anadolu'da ba'zı eyalet ve sancaklarda muharir kalemiyle mirlivaya mahsûs olan karyeleri ba'zı kimesneler yazı ve hasların sancak mutasarrıflarına vermek üzere bir miktar mu'accele ile malikane derûhde idub bi'l-cümle mahsûlat ve rûsûmatın kendüleri ahz itmeleriyle sancakların mahsûl-i aslisi ve irâd-ı cabisiine kesr-i külli târi olub mutasarrıflarının müzayakalarına bâis olmağın bir mahalle me'mûr olduklarında mesârif-i seferiyyeleri görmekte kendülere ızdırab-ı külli târi ziyade harb ve kıtalde olan bu misillü zümre-i celilenin irâd-ı mu'ayyenelerini igrak ittihaz eylemeleri bir tarikle münasib olmayub ale'l-husûs canib-i miriye dahi menfaati olmadığın bunların malikane ve mukata'a kaydları ref ve ilga ve yine kemakân sancak mutasarrıfları taraflarından zabt itdirilmesi için fermân-ı âli sâdır..." olmuştur. BOA, MAD, no: 9510, s. 134; Bu fermana rağmen uygulamanın sürdüğü anlaşıyor. Örneğin, H. 1147/M. 1734 tarihinde Hüdavendigar sancağında, Akyazı nahiyesi ve çevresindeki bazı mirlivaya hasları malikane olarak verilmiştir. BOA, MAD, no: 9510, s. 22.
- 25 BOA, MAD, no: 9510, s. 78.
- 26 "Liva-i Çapakçur. Fi sene gurus 1.500. Liva-i mezbûrun sancak kaydı ref ve voyvodalık aklamından miri mukata'a olmak üzere müzayededen

- mu'accesiyale malikane olmak üzere telhis olundukda mücebince mahal-line terkin ve müzayede olunmak bâbında ferman-ı âli sâdir olmağın... fi sene 1116", *BOA, MAD*, no: 10306, s. 133; Çankırı sancağının malikane olarak satılması için bkz.: *BOA, MAD*, no: 9510, s. 95.
- 27 *Bolu Şer'iye Sicili*, no: 839, s. 55; Saruhan sancağı da malikaneye çevrilirken öne sürülen nedenler aynıdır. Bkz.: *Manisa Şer'iye Sicili*, no: 17, s. 21-22.
- 28 *Bolu Şer'iye Sicili*, no: 838, A., s.11.
- 29 *Malatya Şer'iye Sicili*, no: 2, s.70.
- 30 *Malatya Şer'iye Sicili*, no: 2, s.84.
- 31 "... işbu bin yüz otuz senesi cemâzi-ül-âhirin onbeşinci gününden zabt eylemek üzere vilâyet mütesellimliği ve voyvodalığı bervecih-i iltizam berât-ı âlişân ile bize tevcih ve ihsan olunup kendümüz varıncaya dek berât-ı âlişânın şurût ve kuyûdu üzere zabt ve tasarruf ve vilâyet-i merkûmu hıfz ve hırsaset ve icrây-ı ahkâm-ı şer'iât-garraya muavenet eylemek üzere tarafımızdan işbu dârende-i buyuruldu İbrahim Ağa zide kadrihü vekil ve nâsb (ve) ta'yin olunub irsâl olunmağla buyuruldu tahrir ve irsâl olunmuşdur..." *Malatya Şer'iye Sicili*, no: 2, s. 84.
- 32 Uluçay, Çağatay, 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1955, s. 9, Dipnot: 3; Saruhan sancağındaki diğer bazı mukata'alar ise çeşitli şahısların malikanesidir. Örneğin, Kori-i cebel-i Mağnisa ve tevabi' mukata'ası Defterdar Halil Paşa'nın (*Manisa Şer'iye Sicili*, no: 178, s. 202); "İhtisab-ı nefis-i Mağnisa ve tevabi' mukata'ası" ise Aydın Muhassılı Abdullah Paşa'nın malikanesidir. Abdullah Paşa, mukata'ayı bir seneliğine Elhac Halil Ağa'ya iltizam vermişti (*Manisa Şer'iye Sicili*, no: 178, s. 203).
- 33 *Manisa Şer'iye Sicili*, no: 201, s. 6.
- 34 Uluçay, Çağatay, "Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, c. III, S. 14, s. 120, belge no: 22.
- 35 Örneğin, Çorum'a bağlı 130 gurus akçe yazılı Karahisar köyü ile Niksar'a bağlı 82 gurus yazısı olan Kürkçian Köyü, senelik mallarını her sene voyvodaya vermek üzere malikane olarak tevcih edilmişlerdi (*BOA, MAD*, no: 9513, s. 50). Aynı şekilde, Malatya Voyvodalığı mukata'asına bağlı bazı köy ve mezraalar da, her yıl gelirlerini voyvodaya vermek şartıyla malikane olarak tevcih edilmişlerdi. (*Malatya Şer'iye Sicili* no: 2, 124). Malikane olarak verilen Eskiköy, Devle ve Öyük köyleri ile Mahmudoğlan ve Merik Vıran mezraalarının, eski dönemde hass-ı padişahi ya da timar olarak tevcih edildikleri görülmektedir. Bkz.: Refet Yınanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tabir Defteri* (1560), Ankara, 1984, s. 105, 120, 230, 406, 442.
- 36 *BOA, MAD*, no: 9513, s. 93.
- 37 "Ref-i kayd-ı malikâne ve bervecih-i mirlivâlık be Ömer Paşa kayd şûde ve beher sene mâl ve kalemiyye eş dâde fermûde ber-mûceb-i telhis ve fermân-ı âli ve berât ve be divân-ı hümayûn kaime dâde fi 22 C. Evvel 1145. Fi sene gurus 6.000", *BOA, MAD*, no: 9513, s. 93.
- 38 *BOA, MAD*, no: 9513, s.93.
- 39 Aynı durumu, Anadolu'daki diğer bazı sancak ve kazalarda da görmekteyiz. Örneğin, "Tokat Voyvodalığı Mukata"ası Mehmed Kethüda'nın malikane olarak üzerindedir. Mehmed Kethüda'nın ölümü üzerine malikane "taraf-ı miriden zabt" olunarak H. 1147/M. 1731 senesinde Gümüşhane Emiri İsmail Ağa'ya "bervecih-i iltizâm" verilmiştir. Ancak, mukata'anın aslen malikane olması nedeniyle H. 1145/M. 1732 yılında 64.500 gurus mu'accele ile nısıfı Hasan Ağa'ya, rub'ı Ahmed Bey'e, diğer rub'ı ise Ahmed Ağa'ya "bervecih-i malikane" olarak verilmiştir. *BOA, MAD*, no: 9513, s. 2.
- 40 Bununla birlikte, sancakların mültezimlere malikane olarak verilmesi uygulamasının yanı sıra, Osmanlı yönetim sisteminin ruhuna uygun olarak paşalara da verilmekteydi. Örneğin, H. 1197/M. 1782 yılında Amasya sancağı "bedel-i sancağ-ı Amasya" şeklinde mukata'aya dönüştürülerek vezir-i mükerrem Elhac Ali Paşa ile vezir-i mükerrem Mikdad Ahmed Paşa'ya "malikane" olarak tevcih edilmişti. *BOA, MAD*, no: 10226, s. 194.
- 41 *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 10108.
- 42 Uluçay, Çağatay, a.g.e., s. 14.
- 43 *Manisa Şer'iye Sicili*, no: 179, s. 21-22.
- 44 Uluçay, Çağatay, a.g.e., s. 10.
- 45 Uluçay, Çağatay, a.g.e., s. 123-124.
- 46 *Manisa Şer'iye Sicili*, no: 208, s. 51.
- 47 *Manisa Şer'iye Sicili*, no: 209, s. 183.
- 48 *BOA, MAD, Cevdet/Maliye*, no: 10108.
- 49 *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 21744.
- 50 *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 28478.
- 51 *BOA, MAD*, no: 10226, s.67-68; Rışvanzâdelerin gerek mütesellim gerekse malikane sahibi olarak Malatya sancağını yönettikleri sırada birçok zulüm ve haksızlık yapmalarından dolayı zaman zaman bu görevden alındıkları da olmuştur. Bkz.: *BOA, MAD*, no: 134, s. 350; *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 1737.
- 52 İnalcık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (eds) T. Naff and R. Owan, London, 1977, s. 40.
- 53 Örneğin, H. 1212/M. 1797 yılında "Voyvodalık-ı Diyarbakır" mukata'ası vezir-i mükerrem Esseyid İbrahim Paşa ve ortaklarının malikane olarak uhdesindedir. *BOA, Cevdet/Dabilye*, no: 2645; Malikane ortakları Diyarbakır'a Halil Efendi'yi "voyvoda" olarak tayin etmişlerdir. Malikane mutasarrıfları, merkeze, Halil Efendinin Diyarbakır gibi "külliyyetli bir mukata'ayı" yönetmesinden dolayı "kapucubaşılık veya divan-ı hümayun hocalığı" verilmesini teklif etmişlerdir. *BOA, Cevdet/Dabilye*, no: 7525 Malatya sancağını malikane olarak tasarruf eden Seyyid Abdurrahman Bey'e de "mir-i miran" ünvanı verilmişti. *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 28478.
- 54 Örneğin, H. 1145/M. 1732 yılında Çankırı sancağı Selim Paşa'ya "ebâen cedd vatan-ı aslisi olmak hasebiyle..." tevcih edilmiştir. *BOA, MAD*, no: 9510, s. 95; 1964 yılında da Seyyid Abdurrahman Bey, mirimiran ünvanıyla "voyvodalık-ı Malatya" sancağı mukata'asını "malikane" olarak yönetmekteydi. *BOA, Cevdet/Maliye*, no: 28478.

SANAYİ DEVRİMİ VE OSMANLI EKONOMİSİ

OSMANLI SANAYİLEŞME HAMLELERİ
TARIM VE MADENCİLİK
AHİDNÂMELER, KAPİTÜLASYONLAR VE SONUÇLARI
ULUŞLARARASI SERMAYE VE DIŞ BORÇLAR
OSMANLI EKONOMİSİNDE ŞİRKETLEŞME
OSMANLI ŞERİHLERİNDE TİCARÎ FAALİYETLER

OSMANLI SANAYİLEŞME HAMLELERİ

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİİNDE
GELİŞMELER VE DEVLETİN ROLÜ

263

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İMALAT SANAYİİ

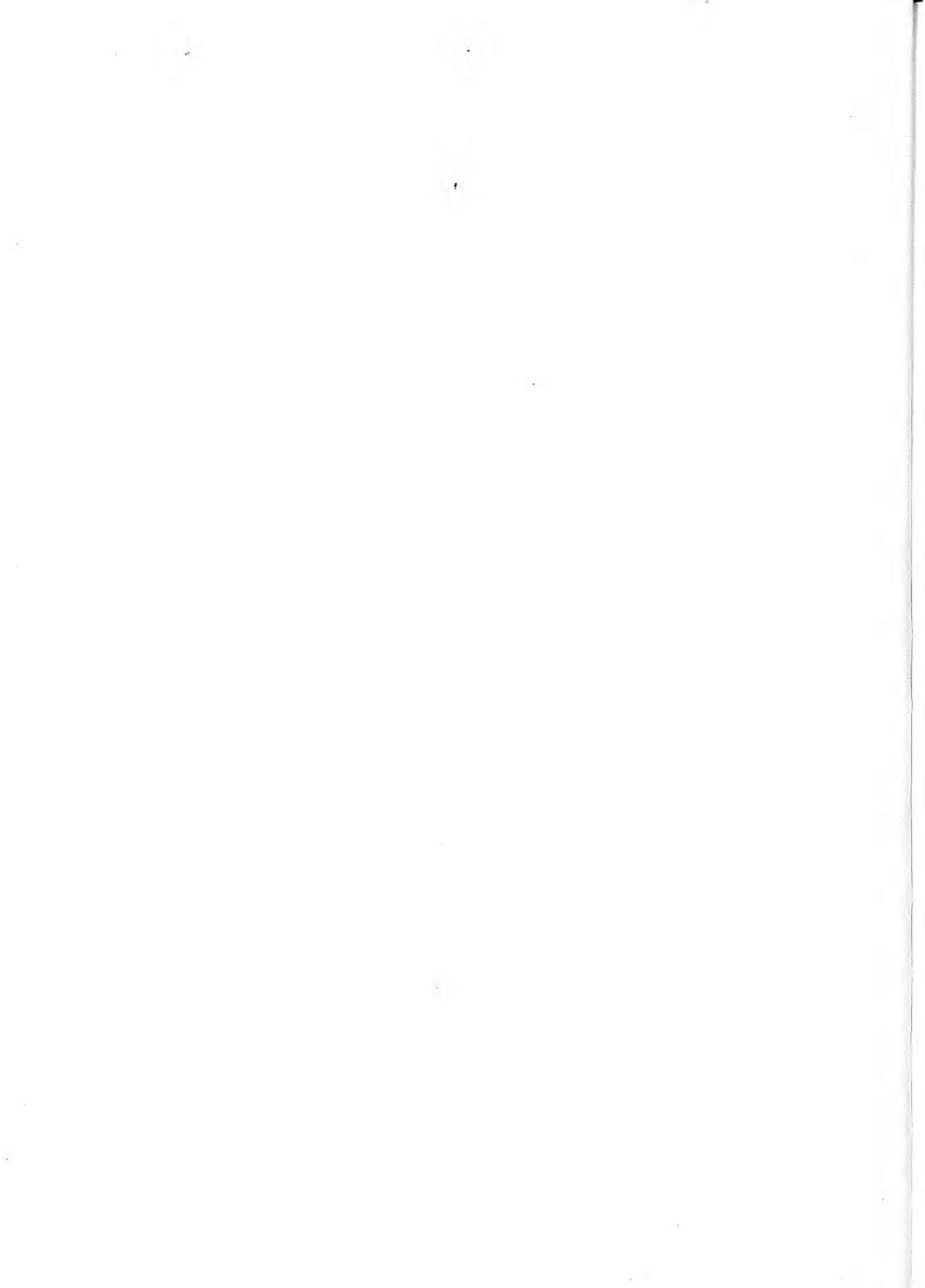
269

OSMANLI SANAYİLEŞME ÇABALARI (XIX. YÜZYIL)

279

OSMANLI DEVLETİNDE SANAYİLEŞMENİN İLK YILLARINDA
ÖZEL FABRİKALAR

286

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİNDE GELİŞMELER VE DEVLETİN ROLÜ

MEHMET GENÇ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

I

Genel olarak Osmanlı ekonomisi ve özellikle sanayi sektörü 18. yüzyılda birbirinden oldukça farklı iki döneme ayrılır. Yüzyılın ilk yarısında sanayide kaydedilen genel genişleme ile birlikte bazı dallarda devletin de, daha önce benzerine rastlamadığımız çapta ithâl ikâmesine yönelik yatırımlar yaparak birçok manifaktür kurduğu görülür. Bu mutevâzı sınıflaşma girişimi Osmanlı klasik iktisadî sisteminin paradigması içinde sınırlı kaldı ve herhangi bir önemli sıçrama gerçekleştiremedi. Ancak tümü ile başarısız da kalmadı.

Yüzyılın ikinci yarısında ise daralma yönünde bir değişim yaşandı. Devlet, artan dış tehditler karşısında varlığını sürdürmeye çalışırken, yüzyılın başlarında yaptığı gibi sanayiye yatırım ve yardımlarda bulunmak şöyle dursun, hayatî mücadelede sanayinin mevcûdunu da =feda edecek bir esrî sürecin işlemesine sebep olarak bizat daralmanın başlıca faktörleri arasında yer aldı.

II

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla, 16 yıl süren ve geniş çapta insan, malzeme, kaynak ve toprak kayıplarına yol açmış olan büyük bir savaşın yenilgisiyle girdi. Savaş içinde aksaklıklar gösteren dış ticaret, Batı Avrupa'daki iktisadî canlanma ve Türkiye'de sulhun teessüsü ile hızla büyümeye başladı. Bu yıllarda Osmanlı ticaretinin Batı ile yapılan bölümünde hem ithâlât, hem de ihrâcât bakımından ham, yarı mamül ve nihaî mamül olarak tekstil ürünleri %60'ın üzerinde bir ağırlığa sahipti. Türkiye bakımından ithâlâtta, ihrâcâta nazaran çok daha fazla kutuplaşmış olarak, tek bir tekstil mamülü, yünlü hâkimdi. Onu takip eden ipekli ile birlikte, bu iki mamülün toplam ithâlâtta payı %50'ye yakın idi.

Dış ticaretin bu niteliği yeni bir olgu değildi; 16-17. yüzyıllarda tedricî bir gelişme sonucunda, uzun vadede teessüs etmiş olan bir yapı özelliği taşıyordu. 1700'lerde yeni olan şu idi: İthalat 1683-1700 dönemindeki savaş sırasında aksamış, yünlü ve ipekli kumaş sağlayan ülkeler arasında, Fransa'dan sonra ikinci yeri tutan ve özellikle yüksek tabakaya hitap eden kaliteli yünlü ve ipeklilerin başlıca kaynağı olan Venedik'le de savaş içinde bulunulması, ithâlât zorlukları ile birlikte fiyatları da arttırmıştı. Bu mamüllerin başlıca alıcısı olan askerî zümre mensupları, savaş dolayısıyla harcamalarının artan bölümünü askerî mal ve hizmetlere ayırmak zorunda kaldıkları ve gelirleri aynı oranda artmadığı için, bu ithal malları sağlamakta hissedilir güçlükler çekmişlerdi.

Askerî zümrenin ithal malı konusunda yaşamış olduğu bu sıkıntıyı; nisbî olarak arttıran subjektif bir faktör de, yerli mal ve hizmet taleplerinde benzeri sıkıntılara düşmeyi önlemeye matuf eskiden beri uygulana gelen yaygın bir sistemin mevcut bulunması idi. *Mîrî Mübayaâ* diye bilinen bu sistemin esası şudur: Devlet veya onun adına hareket edenler ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri, üreticilerden doğrudan doğruya ve maliyete yakın, hatta daha da düşük bir fiyattan satın alma imkânına ekseriye sahip bulunuyorlardı. Bir tür "müterakki aynî gelir vergisi" gibi tavsif edilebilecek olan bu sistemin istinâd ettiği iktisadî politika prensibi, kolayca tahmin edilebileceği gibi *provizyonizm* idi. Bu nedenle, yerli mal bulmakta zorluk çekildiği zaman ham veya mamül, türüne olursa olsun, ihracına, hatta yurt içinde tedâvülüne yasaklar koymaktan çekinilmezdi. Çok kısa olarak özetlemeye çalıştığım bu sistem ve onun istinâd ettiği provizyon politikası sonucudur ki, Osmanlı Devleti, dış ti-

caretin sadece ihrâcât bölümüne müdâhalede bulunmuş, ama ithâlât üzerinde, onu kolaylaştırıcı tedbirlerin dışında, sadece fiskalist amaçlarla ve nadiren diplomatik alet olarak kullanmaktan öteye hiçbir zaman engel koymamıştır.

Kapitalist gelişme imkânları bakımından fevkalâde tehlikeli mekanizmaları işletebilmeye namzet böyle bir sistemle, onun istinâd ettiği iktisadî politika prensibinin, aynı zamanda, Türkiye tarihinde ilk defa, ithal ikâmesi-ne² yönelik bir sanayi yaratmaya götüren başlıca etkenlerden birini teşkil etmiş olması, Osmanlı tarihinde sayısı az olmayan paradokslardan biri olarak kaydedilmeye değer.

İşte bu şartlar altında, “kefere memleketinden gelen çuka-dan müstağni olmak mülahazası ile”³ İstanbul’da 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde, devletin teşebbüsü ile, Polonya’dan getirilen makina ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktürü için hazineden 50.000 krş. kadar bir yatırım sermayesi tahsis edilmiştir.⁴ Bu harcamayı devlet, doğrudan bir yatırım olarak değil de, tesisi işletmeyi kabul edecek olan müteşebbise açılan bir nevî uzun vadeli ve faizsiz kredi statüsü içinde gerçekleştirmişti. Tesis çalıştıracak olan müteşebbise, mîrî mübâyaa sistemi içinde ana hammaddeyi teşkil eden yünü ucuz satın alma gibi önemli bir kolaylık da sağlamıştı. İşçi ve ustalara bahşedilen bazı idarî himâye ve vergi muâfiyetlerini de eklersek, temin edilmiş olan himâyeyi özetlemiş oluruz.⁵

Bu ilk girişimi hemen müteâkip 1720 civarında görülen ikinci faâliyet, bu sefer tam bir devlet teşebbüsü olarak kurulan *İpekli Dokuma Manifaktürü*dür. Bu bildiğimiz kadarı ile Türkiye’de kurulan ilk iktisadî devlet teşekkülü denilmeye lâıyk bir hüviyet belirtmek bakımından dikkate şâyândır ve uzunca bir süre hem askerî zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya devam etmiş bir manifaktürdür.⁶

İthal ikâmesi niteliği ile zikredilmeye değer bir başka tesis de, 1709’da İstanbul’da Tersane bünyesinde gemi çapası imâl etmek üzere kurulan *Dökümbhanedir*.⁷ Buna yelkenli gemiler için yelkenbezi dokumak üzere yine aynı yıllarda Tersane’de kurulan *Pamuklu Dokuma Manifaktürü*nü de eklemeliyiz. Devlet teşebbüsü ve sermayesi ile tesis ve birer kamu kurumu olarak işletilmek üzere teşkil edilen imalâthânelere nihayet 1744/45’te Yalo-

va’da makinaları ile birlikte Polonya’dan getirilen ustalara kurdurulan *Kâğıt Manifaktürü*nü de eklemeliyiz.

Bunların yanında devlet teşebbüsü ve sermayesi ile kurularak belirli şartlarda esnafa kiralanen veya devredilen birçok imalâthâne veya atölye arasında, en önemlileri olarak İstanbul’da 1718’de kurulan *Çini İmalathanesi*-ni, 1720 civarında kurulan iki büyük *Basma Manifaktürü* ile *Boyahaneyi*, 1723’te kurulan *Kemba* ve *Diba Manifaktürü*nü zikredersek, 18. yüzyılın ilk yarısı içinde, en önemlileri ithal ikâmesi amacı ile kurulmuş bulunan belli başlı tesisleri özetlemiş oluruz.⁸

Bütün bu kuruluşlar içinde çuka ve kâğıt imalâthâneleri en ömürsüz olanlarıdır. İpekli, pamuklu dokuma, yelkenbezi, gemi çapası gibi alanlardaki kuruluşlar yaşamış, hatta bir çoğu uzun zaman başarılı şekilde işletilmişlerdir. Aralarında en başarılı görünenler yelken bezi, ipekli dokuma ve pamuklu basma imalâthânelerdir.⁹

Başarıyı belirleyen faktörler arasında, tesisin devlet tarafından doğrudan işletilmesi ile özel olarak faaliyette bulunan esnafa devredilmesi arasında, genellikle ikincilerin daha başarılı görünmelerine bakarak kesin bir yargıya varmak, mevcut veriler karşısında oldukça zordur. Daha önce mevcut teknik bilgi, tecrübe ve becerinin (know-how) nisbî olarak yüksek bulunduğu, ucuz ve kaliteli hammaddeyi sağlamanın kolay olduğu ve nihayet üçüncü olarak da yeterli bir talep düzeyinin bulunduğu alanlarda başarılı olunduğunu ampirik olarak tespit edebiliriz. Bu üç faktörün bir arada bulunmadığı veya kuvvetli bir himâye ile desteklenmediği durumlarda başarıya ulaşılabilirdi.

Yünlü konusunda, bu sanayinin Batı Avrupa’da 200-300 yıllık bir gelişmenin doruğunda bulunduğu ve 17. yüzyıldaki durgunluğu tâkiben, Türk pazarlarına 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren adeta damping yaparcasına gittikçe ucuzlayan ve bollaşan bir sürüme başladığı bir dönemde girişilen bu ilk ithal ikâmesi teşebbüsünün 25-30 yıl süren çabalara rağmen başarıya ulaşamamasında sözünü ettiğimiz faktörlerden ikisinin, bilgi birikimi ile kaliteli hammadde yokluğunun payı büyüktür.¹⁰ Bilgi birikimi eksikliği bakımından kâğıt imalatının durumu da aynı olmuştur.

Çok kuvvetli bir dış rekabet karşısında, az çok karmaşık bilgi ve teknoloji gerektiren bir sanayi kolunda

yeni kurulan bir manifaktürün yaşayabilmesi için kuvvetli bir himâyenin şart olduğu açıktır. Ancak çağdaşı Avrupa ülkelerinde müşâhade ettiğimiz bu tip merkantilist himâye politikasına ait unsurlara Osmanlı iktisadî dünya görüşünde rastlamadığımız gibi, toplum yapısında da bu dünya görüşünü o istikâmette zorlamaya, hatta etkilemeye namzet merkantil bir menfaat zümresi, Osmanlı sisteminin bir gereği olarak, vücut bulamamıştı. Bilakis böyle bir himâye fikrine zıt istikâmette işleyen provizyon politikası ile fiskalizm, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün uzun yıllar değişmeden kalmış görünen belirleyici ilkeleri idi. O kadar ki, ithâlâtı pahalılaştırmaya yol açacak bir himâye fikrine, imparatorluğun hayatının tamamlamak üzere bulunduğu 19. yüzyılın son çeyreğine kadar rastlamak kabil değildir.¹¹

Bununla beraber, ithal fiyatını arttırıcı bir himâyeye yabancı, hatta zıt olan Osmanlı iktisadî dünya görüşünün, hiçbir himâyeye imkân vermemiş olduğunu düşünmek de yanlış olur. İdarî himâye, vergi muâfiyeti, faizsiz kredi vs. gibi himâyenin diğer türlerinin kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca temel ilkeler olarak ifade ettiğim provizyon politikası ile fiskalizmin bazı hallerde çok önemli etkileri olan kuvvetli birer himâye aleti olarak işleyebildiğini de belirtmeliyim. Nitekim başarılı olduğunu kaydettiğim kuruluşlar arasında ve başka birçok örnekte, bu tür “dolaylı” diyebileceğimiz himâyenin rolü dikkati çekecek derecelerdedir.

Bu tür himâyenin belirgin örneği yerli hammadde konusundadır. Osmanlı sanayiinin 16-17. yüzyıllardan beri giderek önem kazanmış görünen belli başlı problemlerinden biri, yüksek malî kapasite ve etkin ticarî organizasyonlarla gelen Batı Avrupalı alıcıların, Osmanlı pazarındaki hammaddeleri çekip götürmesi olmuştur.¹² Provizyonizmin bir politika ilkesi halinde yerleşmesinin de kaynakları arasında bulunan bu kronikleşmiş yapı, 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa’daki genel iktisadî canlanmanın harekete geçirmiş olduğunu söyleyebileceğimiz hızlı bir ihrâcât artışına sahne olduğu zaman, devlet, hem provizyon politikası icabı olarak, hem de fiskalist amaçlarla o zamana kadar %3 olarak tespit edilmiş bulunan gümrükleri, ihracı en çok artma eğiliminde olan mallarda büyük ölçüde arttırdı. İhraç gümrüğü % 10 ile %50’ye kadar yükseltilen bu malların ba-

şında, dış âlemin en çok talep etmekte olduğu pamuk, pamuk ipliği, deri ve zeytinyağı gibi ham ve yarı mamüller vardı.

Yerli sanayinin 18. yüzyılın ilk yarısında yalnız üretimde değil, aynı zamanda ihrâcâtta da artış kaydedebilmesinde, hammaddeleri nisbî olarak ucuza sağlama imkânı veren bu uygulamanın rolünü tahmin etmek mümkündür.¹³ Bu rolün tespit edilebilen karakteristik bir örneğini sabun imalatında açıkça görüyoruz. 1709 kışında şiddetli soğuşun Batı Akdeniz’de ve özellikle Türkiye’nin en büyük alıcısı olan Fransa’da zeytin ağaçlarını mahvetmesi sonucu, zeytinyağına olan dış talep aşırı derecede yükseldiği zaman, sabun üretiminin önemli bir merkezi olan Girit’te sabunhâneler, bu aşırı dış talebin baskısı karşısında tutunamamış ve birer birer kapanarak sayıca 3’e kadar inmişken,¹⁴ 1715-20’den itibaren zeytinyağından alınan ihraç gümrüğünün %20-30’a kadar yükseltilmesini müteâkip, tekrar hızla artarak 1725’te 20’ye yükselmiş ve yüzyılın son çeyreğine kadar sayıları artmaya devam ederek yalnız imparatorluk piyasasına değil, dış pazarlara da satış yapacak bir düzeye varmıştı.¹⁵ Hemen ilâve edilmeye değer bir nokta şu ki, sabun imalatı 18. yüzyılın ilk yarısında kazandığı bu canlılığı ile Türkiye’nin yerli sanayide yaygın bir gerilemeye maruz kaldığı 19. yüzyılın 3. çeyreğinde bile net ihrâcâtçısı olduğu çok nâdir sınaî faaliyet kollarından biri olarak kalmıştır.¹⁶

Sanayiye koruma motifine doğrudan bağlı bulunmayan böyle bir dolaylı himâyenin, ancak hammaddesi dış talep baskısı altında bulunan sanayi dallarında etkili olabileceği açıktır. Bu dalların dışında, geniş bir idarî himâye ve teşebbüs desteği ile birlikte sağlanan uzun vadeli yatırım kredisinin bile, ithal fiyatını yükseltmeye yol açacak tipte radikal bir himâye ile desteklenmedikçe, başarı şansının az olacağı kâğıt ve çuha örneğinde çok belirgindir. Bu bakımdan Türkiye tarihindeki bu ilk sınaileşme çabasının, esasen mütevâzı ve çok sınırlı olan hedefleri içinde ve belki biraz da bu sebepten, amacına tam olarak ulaşamamış olduğunu söyleyebiliriz.

Ama bu hamlenin, mevcut ekonomik yapıda hissedilir bir değişmeye yol açmamakla beraber, ekonomide gözlenen değişme ve eğilimlere, klasik Osmanlı sisteminin kendi ilkeleri dışına çıkmayan bir tepkisi ve cevabı

olarak kendi içinde tutarlı olduğu ve muhtemelen bu sayede, (radikal görünen yeni mal ve teknoloji dışında) yatırım yaptığı ve desteklediği alanlarda (ipekli, pamuklu, basma, metal vb.) başarılı olduğunu ilâve edebiliriz.

III

Hemen hepsi 18. yüzyılın ilk yarısı içinde yer alan bu devlet yatırımları ile paralel bir genişleme trendi içinde görünen Osmanlı sanayi sektörü, yüzyılın 2. yarısının 10. yılından itibaren, oldukça yaygın bir durgunluk ve gerileme dönemine girmiştir. İthalatta ve bazı ziraî ürünlerin ihrâcâtında müşahade edilen kısmî büyüme istisnâ edilirse, ekonominin tümüne şâmil görünen bu durgunluğun, sanayi üzerinde etkili olmuş görünen başlıca faktörlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Sanayi sektörü, bu yıllarda, bahsettiğimiz dolaylı himâyeyi kaybetmeye başladı. Yüzyılın başlarında yükseltilmiş olan hammadde ihraç resimleri, Osmanlı malî pratiği icabı spesifik şekilde tespit edilmiş olduğundan, 1750/60'lardan itibaren fiyatlar yükselmeye başlayınca, bu resimlerin nisbî önemi de aynı oranda düşmeğe başladı.

Osmanlı dış ticaretinde aktif rol oynayan, yerliler değil, Batılılardı. Osmanlı deniz ticaret filosu, çeşitli faktörlerin etkisi ile ekonomideki genişlemeye cevap verecek kapasiteye varamadığı için, dış ticaret maksadı ile gelen Batılılar, ellerindeki deniz nakliye imkânlarıyla yurt içi ticarete de giderek artan ölçüde katılmaya başladılar. Yabancı gemilerle yapılan ticareti, ihrâcâtтан tefrik etmek zor olduğu için, ihrâcâtтан alınan resimlerden kaçma kolaylıkları da artmıştı. Nisbî himâyeyi fiilen ortadan kaldıran bu durumu, 1760'lardan itibaren kaçakçılığı önleyebilmek amacı ile, ihraç resimlerinin yavaş yavaş, iç ticarete de teşmil edilmesi takip etti ve böylece bu dolaylı himâye hukuken de ortadan kalkmış oldu.

Sanayinin durgunluğa girdiği bu yılların, Batı Avrupa'da birkaç yüzyıldan beri devam eden iktisadî değişme ve birikimin Sanayi Devrimi'ne ulaşmak üzere hızlandığı bir döneme rastlamış olması da, hem bu himâye kaybını büyüten, hem de durgunluğu açıklamaya namzed diğer bir etkidir. Sanayi Devrimi, 19. yüzyılda bütün vüs'atı ile ortaya koyacağı etkilerinden henüz uzak bulunmakla beraber, yerli sanayi mamûllerine, sadece dış pazarların giderek kapanmasına yol açmakla kalmamakta, ayrıca iç pazarda da, özellikle metal ve dokuma sanayinin

bazı dallarında fiyat ve kalite bakımından küçümsenemeyecek bir rekâbeti hissettirmeye başlamış bulunmakta idi.

Ama, Sanayi Devrimi'ne doğru yol alan Avrupa ekonomisindeki gelişmelerin asıl önemli etkisi, bu dönemde, ekonomiden çok askerî alanda karşımıza çıkar. Avrupa'nın gelişen teknolojik ve ekonomik imkânlarından çeşitli kanallarla beslenerek askerî gücünü arttırmakta olan rakiplerine karşı, Osmanlı Devleti'nin 1760'lardan itibaren giderek yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savunma savaşları yapmaya mecbur kalmış olması, fevkalâde kompleks ve dolaylı sonuçları ile, durgunluğun yerleşerek bir buhran niteliği almasına yol açmış görünen bir başka önemli etkeni oluşturmuştur.

Savaş, normal olarak sebep olduğu sivil sınaî talep düşüşü yanında, giderek imparatorluğun coğrafi olarak da küçülmesine yol açtığı için, yerli sanayi bakımından, her şeyden önce belirgin bir pazar daralmasının kaynağı idi.¹⁷ Pazarını, hem coğrafi saha itibârı ile, hem de sivil talep hacmi bakımından küçülttüğü sanayi üzerine savaş, ayrıca askerî mal ve hizmet taleplerinin gittikçe artan yükünü de eklemekte idi. Bu yük, Batı Avrupa'daki örneklere uygun olarak, piyasa fiyatı içinde kalan bir talep artışı şeklinde olsa idi, netice itibârıyla, savaş için üretim yapan endüstrilerin lehinde bir yapısal değişme veya kaynak transferlerinden başka, bir sonuç doğurmayabilir, hatta talebi arttıracığı için olumlu etkisi de düşünülebilirdi. Ancak başta söylediğim mîrî mübâyaa sistemi icabı, savaş içinde devletin artan ölçüde ihtiyaç duyduğu dokuma, deri, iplik, kereste, demir vs. gibi malları piyasa fiyatından çok düşük, hatta bazen maliyetin de altında kalan bir fiyattan talep etmesi, ve bu malları müterakkî (progresif) bir aynî gelir vergisi gibi toplaması, özellikle gelişkin olan, büyük ölçekli teşebbüsleri hissedilir şekilde ezmeye, budamaya başladı. Sözümlü ettiğim iki yönlü pazar daralmasının da, uzak bölgelere sürüm yapacak düzeye varmış en gelişkin sanayi kollarını etkilemiş olacağını hatırlarsak, 1770 yıllarından itibaren sınaî durgunluğun belirginlik kazanmasında şaşılacak bir cihet kalmadığına hükmedebiliriz.

Savaşın sanayi üzerindeki bu birkaç yönlü etkilerine, ekonominin bütünü bakımından önemli sonuçları olan, ama en ziyade sanayiye etkilemiş olacağı kolayca anlaşılabilecek bir diğer dolaylı etkisine de burada işaret etmemiz lazımdır. Savunma ihtiyaçlarının baskısı altında devlet, özel şahısların o zamana kadar hemen hemen

hiç müdâhale etmediği terekelerine de el koymaya başladı. Askerî zümre mensupları dışında kalan esnaf ve tüccar gibi özel şahısların, şer'î miras kurallarına göre varislerine intikal etmesi gereken terekelerini, 1770-1810 döneminde belirgin şekilde yoğunlaşmış görünen müdahalelerle devletin, tamamını zapt etmediği hallerde de %40-70 oranlarına varan bir verâset vergisine tâbi tutmaya başlaması, bu müdahalelere kolayca yakalanabilecek olan fizikî sermaye yatırımlarından caydırıcı, hatta yapılmış olan yatırımları çözücü (disinvestment) etkileri olan ve durgunluğun, hatta buhranın sadece sebebi değil, aynı zamanda göstergesi olarak da dikkate şâyân fevkalâde ağır bir uygulama idi.¹⁸

Savunma savaşlarının, kısaca temas ettiğimiz dolaylı ve dolaysız etkilerinin vücûd verdiği bu buhran çağında, devletin ekonomiden aldığı ve hissedilir derecede artmış görünen payların da netice îtibârî ile savaşta tüketilmiş birer yatırım çözülmesi (disinvestment) anlamına geldiğini tafsile gerek yoktur.

Ancak, Türkiye tarihinde görülen ikinci sınıflaşma girişiminin, bu yatırım çözülmesi sürecinin bir parçası olarak 1800 yılına doğru yürütülen askerî yatırımlar ile başlamış olması, Osmanlı iktisat tarihinin bir başka paradoksu olarak kaydedilmeye değer bir noktadır. Ama bu ayrı bir konudur.

- 1 Askerî tabiri, Osmanlı düzeninde ve literatüründe, meslek icbarı ile asker olanlara inhîsâr etmez; asker ve sivil bütün yönetici kadroları kapsayan geniş bir zümreyi ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Barkan 1968: 4-9.
- 2 İthal ikâmesi deyimini, günümüzün ithalatçı fiilen ortadan kaldırmaya kadar genişletilebilen korumacı tedbirlerini de içeren dar anlamında almak ve 18. yüzyılın Osmanlı tutumu bakımından geniş anlamda, ithalata başvurmaktan az veya çok kurtulabilme arzusu olarak anlamak gerekir.
- 3 TSKA, no: E. 6074/1175 (1761/62).
- 4 Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0,3 krş.'u geçmediği ve devletin bütçe gelirinin 10-11 milyon krş. civarında bulunduğu gözönüne getirilirse, bunun küçümsenemeyecek bir meblağı ifade ettiği görülür. Ancak hemen ilave edilmelidir ki bu yıllarda padişah sarayı için satın alınan ithal malı yün-lü kumaşa ödenen yıllık para miktarı da bunun yarısına yakındı.
- 5 BOA, MAD 7560, s. 298, 17 Za 1121 (1710).
- 6 Yünlü ve ipeklî manifaktürleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Genç 1994: 59-86.
- 7 O zamana kadar devlet, çapa ihtiyacını, İstanbul ve Samakov (Bulguristan)'da özel teşebbüs olarak faaliyet gösteren esnaftan temin ediyordu. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak sayıları hızla çoğalan yüksek tonajlı yelkenli gemilerin gerektirdiği büyük boy çapaları, esnaf tarafından imali başarılamadığı için, ithalatla karşılanmakta idi. İthalattan kurtulmak üzere kurulan bu tesis, yabancı uzman veya teknolojiye başvurulmadan yerli imkânlarla tamamlanmıştır. (Cevdet 1309: 157).
- 8 Çini imalâthânesi için bkz.: Altınay 1930: 63-64; Basma manifaktürleri için bkz.: Altınay 1930: 104-105; Boyahane için bkz.: TSKA, no: E. 4959, 29 M 1138 (1725); Kemha ve Diba manifaktürü için bkz.: BOA, KK 706, s. 32, 1 M 1133 (2.11.1720); BOA, Cİ 1826, 11 N 1133 (1721) ve Cİ 1290, S 1142 (1729); Yalova Kâğıt Manifaktürü için bkz.: MAD 8947, s. 120 vd., 16 I 1157 (22.11.1744); İbrahim Müteferrika'nın kâğıt imali ile ilgili olarak Polonya'dan getirilen ustalarla yapılan mukavele dolayısı ile sunduğu takrir için bkz.: Cİ 1018, 13 B 1157 (22. 8. 1744); Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt yapımı ve özel olarak da Yalova Kâğıt Manifaktürü ile alakalı olarak bkz.: Ersoy 1963.
- 9 İpeklî dokuma ithalatında 18. yüzyılın ilk yarısı içinde görülen hissedilir azalmayı bu faaliyetlerde birlikte İmparatorluğun başta İstanbul olmak üzere Sakız, Edirne, Selanik, Bursa, Halep ve Şam gibi merkezlerinde özel üretimde kaydedilen gelişme ile açıklamak lazımdır. Basma imalatında İstanbul'da kurulan iki tesise 1760'a doğru İstanbul'un Üsküdar yakasın-da bir üçüncüsünün eklenmesinden de anlayabileceğimiz gelişmenin, geçici bazı problemlere rağmen, trend olarak 1830'lara kadar devam ettiği-

- ni, istihdam edilen işçi sayısı ve imalattan alınan vergi miktarlarına göre tesbit edebiliyoruz. Ancak 1840'lardan itibaren hızla gerileyen basma imalatının İstanbul'da 1850'lerin başında tamamen bitmiş olduğunu da eklemeliyim.
- 10 Yünlü imalatında askere elbise sağlamak üzere 16. yüzyılda Selânik'te kurulmuş olan imalathanelerin zamanla Batı Avrupa'daki gelişmenin çok gerisinde kalmış olması yüzünden *İnce Yünlü*'de yerli teknik bilgi düzeyi de çok düşüktü. Ama bu alanda geri kalmanın nedenlerinden biri de yerli yünün ince kalitede kumaş yapmaya elverişli bulunmaması idi. Nitekim ince yünlü imali için 1830'larda kurulan fabrikalara gerekli olan hammaddeyi sağlamak üzere Türkiye'de ilk defa devlet girişimi ile merinos koyunu yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, ancak 10-15 yıllık bir çabadan sonra bu iş başarılamamış ve 1850'lerde ince yünlü imalinden vazgeçilmesinin sebeplerinden biri de bu olmuştur.
- 11 Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkeleri ve değişmesi hakkında bkz.: Genç 1990; 1999.
- 12 Ham madde alanındaki dış talep baskısının yerli sanayi üzerindeki etkileri konusunda bkz.: Çizakça 1980: 533-551; Braude 1979: 437-455.
- 13 Genel olarak sınıf üretim ve dış ticaret hacimlerindeki artış hakkında bkz.: Genç 1987: 345-373; Pamuklu dokuma ihracatındaki artışa örnek olmak üzere sadece Fransa'ya yapılan bölümünün seyri yıllık ortalama olarak şöyle olmuştur: (Değerler Fransız Livre'si olarak)
1700/1702= 385.150
1717/1721= 1.278.502
1736/1740= 1.496.125
1750/1754= 1.715.820
1786/1789= 2.529.752
(Paris 1957: 532, not 2).
- 14 BOA, KK 188, s. 3 (1726).
- 15 Peyssonel 1787.
- 16 Ronstock 1886: 118-119.
- 17 Bu konuda dikkate değer örneklerden biri olarak Kuzey Karadeniz kıyı-larını zikredebiliriz. 1770'lerde imparatorluktan ayrılan bu bölge ile Osmanlı sanayinin neler kaybetmiş olduğunu anlayabilmek için, Kırım'da Fransız Konsolosluğu görevinde bulunan Peyssonel'in, bölgenin 1750/60 yıllarına ait ticareti hakkında yazdığı kitapta, başlıca sınıf imalat merkezleri olan İstanbul, Bursa, Ankara, Kastamonu, Halep, Girit, Sakız, Filibe, Samakov gibi yerlerden gelen çeşitli sınıf mamullerinin tekel derecesinde sahip bulunduğu çok geniş sürümü ile ilgili olarak verdiği rakamlara bakmak gerekir. Bkz.: Peyssonel 1787.
- 18 Savaşın ekonomi üzerindeki etkileri için bkz.: Genç 1995.

KAYNAKLAR

- Altınay, Ahmet Refik, (1930), *Hicrî 12. Asırda İstanbul Hayatı*.
- Barkan, Ömer L., (1968), "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri" (1545-1659)", *Belgeler*, c. III/5-6 (1966).
- Braude, Benjamin, (1979), "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire", *Review*, vol. 2 (winter 1979), pp. 437-455.
- Cevdet Paşa, (1309), *Tarih*, c. I, İstanbul.
- Çizakça, Murat, (1980), Price History and The Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1700", *The Journal of Economic History*, vol. XL, (Sept. 1980), pp. 533-551.
- Ersoy, Osman, (1963), *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara.
- Genç, Mehmet, (1987), "A Study of The Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and The World Economy*, ed. By Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, pp. 345-373.
- Genç, Mehmet, (1990), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, TTK, Ankara, s. 13-25.
- Genç, Mehmet, (1994), "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", ed. Donald Quataert, *Manufacturing in The Ottoman Empire and Turkey*, State University of New York Press, pp. 59-86.
- Genç, Mehmet, (1995), "L'Economie Ottomane et la Guerre au XVIII Siecle", *Turcica*, Tome XXVII, pp. 177-196.
- Genç, Mehmet, (1999), "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divân*, İstanbul.
- Paris, Robert, (1957), *Histoire du Commerce de Marseille, Tome V. de 1660 a 1789 Le Levant*, Paris.
- Peyssonel, Charles de, (1787), *Traite du Commerce de la Mer Noire*, 2 vols. Paris.
- Ronstock, E., (1886) *Volkswirtschaftliche Studien über Türkei*, Band I, Wien.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İMALAT SANAYİİ

PROF. DR. ÇAĞLAR KEYDER
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi üretiminin 18. ve 19. yüzyıllardaki tarihçesinin terkihi (synthetic) bir betimlemesini yapacağım. Diğer sosyal yapılarda olduğu gibi imparatorlukta da tarihin tüm dönemlerinde bazıları geleneksel döneme ve onun değişmeyen dengelerine ait olmak üzere üretimin çeşitli biçimleri birarada bulunmaktaydı. Fakat 18. ve 19. yüzyıllar boyunca imparatorluğun sosyal yapısında, Avrupa ile olan ilişkilerinde ve iktisadî kaynaklar ile aktivitelerin kontrolüne yönelik olarak yönetici sınıfın tutumlarında hızlı değişimler yaşandı. Bu karmaşık dönüşümler yeni bir üretim biçiminin ortaya çıkmasını sağladı. Bu yazıda yapmayı düşündüğüm şey de bu karmaşık yapı içerisinde yer alan sosyal, ekonomik ve siyasî ilişkiler ağının kavramsal bir çerçevesini çizmektir. Bu çalışmanın birinci bölümünde 'birleşme öncesi' dönemde hüküm süren, ikinci bölümdeyse birleşme süreci sonucunda yaratılan üretim biçimlerini tartışacağım. Konuyu bu üretim biçimlerinin her birinin sosyal düzenin birikiminde ve dönüşümündeki potansiyelleri olan dönüştürme becerilerinin değerlendirmesiyle de sonuçlandıracağım.

I- ONSEKİZİNCİ YÜZYILDA İMALAT SEKTÖRÜ

18. yüzyıl dünyasının periferi bölgelerinin Napolyon Savaşları öncesi dönemde yaşanan ekonominin parasallaşması ve ticaretin yaygınlaşmasının global olarak hızlı artışına katıldığı belirtilmektedir.¹ Kanıt, temel olarak paranın kullanımının yaygınlaşmasında, üretim için bölgesel merkezlerin ve talebin ortaya çıkması ile kırsal üretime dayalı ticarete üreticilerle tüccarları birbirlerine bağlayan bölgelerarası ve uluslararası ticarete

bulunabilir. 18. yüzyıl Avrupa'da olduğu gibi periferide de sanayi üretiminin loncaların kısıtlamalarından ve kırsal tekellilikten kurtulmasına tanıklık etmiş ve tüccar sermayesinin gerekli hammadde ve seçilen piyasalar üzerinde yeni bir hakimiyet kurduğu görülmüştür.

Ekonomik faaliyetin taşradaki bu yayılımının bir boyutu da yeni bir gelir dağılımı modelidir. Sanayi üretimi zengin yeni bir sınıfa yönelecektir. Kırsal üretim de tarımsal bölgelere yeni bir istihdam olanağı getirecektir. Osmanlı taşrasında tarımsal artı değerın akışı siyasî otorite tarafından dikkatle idare edilmekteydi ve imparatorluğun başkentinde yer alan sarayın kasasına etkin bir biçimde yığıldığı düşünülmekteydi. Siyasal merkezin dışında herhangi bir yeniden dağılım, eyaletin ya da ayanın uygunsuz bir biçimde zenginleşmesi ve merkezin çevre üzerindeki siyasal kontrolünün zayıflamasının bir belirtisiydi. Merkez hiç bir zaman yerel güçlerin büyümesine müsamaha göstermiyordu ve tarımsal artı-değerin yerel tahsisatı bölgesel üretim ile çakıştığında, bu tür bir gelişme merkez tarafından güç kaybı olarak değerlendiriliyordu.

Tarımsal bir imparatorlukta eşrafın yükselişi iyi bilinen, merkezin kontrolünü kaybetmesinin 'feodalleşme'ye yol açtığı tartışmalarının yapıldığı patrimoniyel model sayesinde anlaşılabilir. 18. yüzyıl Anadolu'sunda imparatorluk merkezinde bulunan siyasal güç ile periferi arasındaki gelir dağılımını değiştiren ve böylece kırsal imalatçılar için yeni pazarlar oluşturan siyasal dinamiğin sonucu olarak artıdeğer büyük oranda yerel düzeyde alıkonulmuştu. 18. yüzyıl ayanın yükselişine tanıklık etmiştir. Bu yükseliş kesin olarak ayanın tarımsal artıdeğer-

ri siyasal merkezin aleyhine olmak üzere daha fazla elinde tutabilme yeteneğine dayanmaktaydı. Büyük güce sahip olan büyük ayan ailelerinin çok azı tanınmaktaydı ama Anadolu kasabalarında oturan ve kırsal ekonomiyi kontrol eden çok sayıda küçük ayan da bulunmaktaydı.² Anadolu taşrasının gecikmiş olan bu feodalleşmesinin, üretim mallarına yönelik olarak tamamı kısıtlanmış bir üretim kapasitesine sahip olan loncalarca karşılanamayacak düzeyde yeni bir talep yaratmış olduğunu ileri sürebiliriz. Diğer bir deyişle taşra üzerindeki ayan kontrolünün kentsel ve kırsal ekonomi arasındaki ortak yaşam olasılığını arttırmış ve taşrada sanayinin büyümesini sağlamış olması gerekmektedir.

18. yüzyıl, taşrada oturan herkesin zorunlu olarak bir loncaya bağlı olduğu, lonca örgütlenmesinin zirvesinde bulunduğu bir yüzyıldı. Osmanlı loncaları, birleşik yapılarından kaynaklanan kısıtlama ve Avrupa'da bulunan benzerlerinde de olduğu gibi kalite ve fiyatlar üzerindeki kontrol işlevlerinin yanı sıra idari kontrol ve vergilendirme görevlerini de yürütüyorlar ve sosyal düzenin sağlanmasına katkıda bulunuyorlardı.³ Onsekizinci yüzyılda loncaların büyümesi çoğunlukla rekabet ve ölçek artışından ziyade karmaşıklığı getirmiş gözükmektedir. Loncalar boyut olarak büyümemişlerdir. Neredeyse tanımlanan her bir mal için ayrı bir lonca bulunması boyutunda akıl almaz derecelerde bölümlenmişlerdir. Bu karmaşa üreticileri rekabetten korurken, idari kontrol ve sosyal politika uygulamalarına imkân vermekle beraber kaynakların etkin bir biçimde kullanılmasını da engellemiştir. Loncalar bunların yanında Osmanlı toplumunun önemli noksanlarından biri olan mülkiyet hakkı bulunmamasından da zarar görmüşlerdir. Kentte bulunan ve loncanın kontrolü altındaki dükkânın devri konusu sorun olarak kalmıştır. Miras rejimi sadece yararlanma hakkının ustanın çocuklarına devrine izin vermektedir. Ayrıca loncanın kıdemlileri loncaya girişi engelleme tekeline de sahiptiler ve kuralları lonca topluluğunda var olan ayrıcalıkların devamını temin edecek bir biçimde yorumlamaktaydılar.⁴ Sonuç olarak karşılıklık ve sosyal güvenlik gayeleriyle birikim potansiyeli feda edilmekteydi.

Kentsel imalât miktarı olarak artmasına rağmen loncalar üretim yapısının dönüşümünü etkileyebilecek

bir görev görememişlerdir. Daha çok ters yönde, kontrol ve denge amaçlarına hizmet eden ve gittikçe karmaşıklaşan idari yapıyı tekrar tekrar üretme yoluyla potansiyelin bastırılması amacına hizmet eder gözükmektedirler. Kapitalist sistemle bütünleşme dönemi öcesinde kentsel ekonomi, ekonomik büyüme ve farklılaşma taleplerine tepki verebilecek bir durumda değildi. Yeni üretim biçimleriyle birlikte çemberin kırılması 19. yüzyılda olmuştur.

II- DE-INDUSTRIALIZATION TARTIŞMASI

De-Industrialization ondokuzuncu yüzyıldan beri ulusal tarih yazımının temel tezlerinden bir tanesi olmuştur. Bu konuya yönelik teorik ilgi, siyasal ekonominin en fazla tartışılan alanlarından bir tanesine yönelik olduğu için, tartışmanın siyasal uzantılarında olduğu kadar teorik varsayımlarında da yatmaktadır. Bunlar gelişmenin doğası, tarihteki tek-çizgilik (unilinearity), çok çizgилilik karşılığı, milliyetçiliğin arzu edilirliliği ve geleneksel sosyal dengelerin yıkımının vasıtalarını kapsayan dünya tarihi sorularına bağlanmaktadır.⁵ Periferideki *de-Industrialization* üzerindeki tartışmanın, bu soruların cevaplandırılmasında rehberlik yapacağı savunulabilir. *De-Industrialization* tezi, basit olarak periferideki imalâtın birikimle ve teknolojik gelişmeyle sonuçlanacağını ve bunun kapitalist dinamiklerin yayılmasını sağlayacağını savunur. Bu çerçevede *de-Industrialization* bu potansiyele ters yönde zarar vermektedir. Periferideki imalât, merkezdeki ülkelerden ithal edilen ucuz mamullerle rekabet etmeye muvafak olamayacağı için yıkılmaya mahkumdur. Dolayısıyla birikim, ilerleme ve kapitalizmin müstakil gelişimine yönelik potansiyel de yok olur.

Ucuz ithalât sonucu, doküma tezgâhlarının kullanımının bırakılmasının iş kaybı olduğu gibi bilgilerin listelenmesine taraftar olanlarca, *de-Industrialization* hipotezinin empirik alanda test edildiği düşünülmektedir. Gerçekte dönemin yorumcularının çoğu ve de özellikle batılı gezginler bu yıkımın işaretlerini görme beklentisi içerisinde oldukları için bunların beyanlarından elde edilecek tarihsel kanıtlar *de-Industrialization* yaklaşımının lehinde olacaktır. Diğer yandan *de-Industrialization* tezinin karşısında yer alanlar da kendi argümanlarını destekleye-

cek kanıtlar bulabilmektedirler. Bunlar ucuz emtianın yoğun akışına kolayca boyun eğmeyen zanaatların esnekliği ve toparlanma yeteneği ile ulaşımın çok pahalı olduğu iç kısımlarda imalâtçıların varlıklarını sürdürmelerinin altını çizmektedirler. Yerel el ürünlerinin Lancashire ürünlerine tercih edildiği talep örneklerinin kanıtlarını ortaya çıkarmaktadırlar. Diğer taraftan halı dokumacılığı ve örgücülük (lace-broidery) gibi emek yoğun faaliyetlerde istihdamı arttırmak yoluyla yeni ihrac piyasalarına yönelik yeni sektörler yaratılırken, bazı faaliyet kollarında artan bir biçimde ithal girdilerin kullanıldığı da su götürmez bir gerçektir. Bu tartışma 19.yüzyıl Anadolu'su örneğinde de benzer hatlar üzerinde ilerlemiştir.⁶

De-Industrialization tezinin sorunu bazı imalât faaliyetlerinin ithal mallarla rekabet sonucunda yok olmuş olmaları bile, bu ürünlerin yok olmamaları halinde daha gelişmiş bir ekonomik faaliyet şeklinde evrileceklerini anlamamasıdır. Argümanlar en azından loncalar yerel endüstri ve kırsal üretim (putting-out) gibi üretimin değişik şekilleri arasında ayrımı yapmak ve yok oluşun hedeflerini, nasıl ve niçin başka bir yöne doğru evrildiklerini belirtmek zorundadırlar. Bu argüman daha kapsamlı bir düzlemde üretim biçimlerinin yer aldığı sosyal oluşumu ve bunun bu tür bir gelişime olanak tanıyıp tanımayacağını dikkate almak zorundadır. Benzer kurumlar ve hatta benzer teknolojiler, içerisinde yer aldıkları farklı sosyal ilişkilere bağlı olarak çok farklı birikim potansiyellerine ve dönüştürme yeteneklerine sahip olabilirler. Örtülü gündemleri sürekli olarak kapitalizme dönüşümde emperyalizmin yıkıcı etkisine maruz kalmadan müstakil bir dönüşümün olabilirliği etrafında dönen ulusal argümanlarla meşgul olmak, önceki üretim biçimleri sosyal, siyasal ve yasal çerçeveye oturtulduktan sonra mümkün olabilecektir.⁷

III- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DE-INDUSTRIALIZATION

1) İç Faktörler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl boyunca *de-Industrialization* deneyimini gözden geçirmeden önce aynı dönemde imparatorluğun imalât potansiyelinin zayıflamasında rol oynayan iki iç gelişmeyi de belirtmek zo-

rundayız. Bu iki zıt gelişmeyi dikkate almadığımız takdirde ucuz ithal mallarının etkisine atfettiğimiz genel olumsuz sonucu da riske ederiz. 19. yüzyılın birinci yarısında Anadolu'nun *de-industrialisation* tarihi sadece ucuz Avrupa mallarının yerel mamulleri piyasadan dışlaması değildir. Aşırı büyüyen loncaların çöküşlerinin ve iç içe geçmiş bir biçimdeki yerel siyasal ve ekonomik güçler aleyhine imparatorluğun yeniden merkezileşmesinin de tarihidir. İleri sürülen yıkım bu güçlerin karmaşık etkileşimi sayesinde anlaşılabilir.

İmparatorluktaki merkezkaç kuvvetleri ile ilgili ilk gelişme 18. yüzyılda ayanın ortaya çıkışıyla belirginleşmektedir. Yeni başlayan, otoritenin hisselerine ayrılması işleminin vilayetlere bağlı kasabalarda elde edilen artı ürünün büyük miktarının alıkonulması ile birarada olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu kasabalarda var olan ayanların yaşam tarzları üretim faaliyetleri için ikincil merkezler oluşturmada yerel ekonomileri desteklemişti. Her ne kadar Anadolu hiç bir zaman Avrupa'nın büyük bir kesiminde rastlanılan tersine üretimin ve piyasanın dağılma seviyesiyle tanımlanamasa da onsekizinci yüzyıl kendisinden önceki ve takip eden dönemlere oranla feodalite benzeri güç ve artı değer dağılımının evrilmesine yönelik koşullara tanıklık etmiştir.

Fakat bu eğilim Osmanlı Devleti'nin yeniden merkezileşme çabalarının bir parçası olarak ondokuzuncu yüzyılın başlarında ezilmiştir. Ortaya çıkmaya başlayan ayan özerkliğinin yerini idareyle ilgili görevlerin yeniden merkezin kendi uhdesine alınması ve eyaletlerdeki görevlere İstanbul'dan memurların atanması almıştır. Ayanların mallarının çoğunluğu müsadere edilmiş, servet birikimini mümkün kılan vergi toplama görevlerinin ya da iltizam (tax-farming) devri ve miras bırakılması zorlaştırılmıştır. Saygın ayan aileleri güçlü oldukları bölgelerden çıkartılarak merkezin vasiliği altında İstanbul'a yerleşmek üzere getirildiler. Bunlara arpalıklar cömertçe verildi ve bu sayede yerel üslerinden güvenlik içerisinde uzaklaştırıldılar.⁸ Bu tahmini doğrulayabilecek bir durumda değiliz fakat eyaletlerde bulunan ayanın bastırılması, kasaba merkezlerinde bulunan geleneksel zanaat-kârların ürettikleri malların piyasasını sınırlamanın yanında taşradaki üretimin gelişim dinamiğinin bastırılması anlamına da gelmekteydi.

İmparatorluğun yeniden merkezileşmesinin kırsal ekonomi üzerindeki etkisi yukarıda geliştirilen lonca ekonomisinin kırılmalılığı ve hassalığı argümanı ışığı altında daha önemli bir görünüm kazanmaktadır. Kolay zarar görebilmenin ardında yatan sebep loncalar tarafından yürütülen sosyal ve idarî faaliyetlerin merkezî otoriteye büyük öneme haiz olması gerçeğı ile beslenen muhafazakârlıktır. Dolayısıyla yasal ve kurumsal düzenlemeler güvenlik ve lonca hiyerarşisinin devamlılığını ile sosyal adaleti tehdit eden birikim sağlanmasını engellemeyi hedeflemişlerdi. Sonuç olarak loncalarda bir iç dönüşüm olamaz gözükmekteydi. İmparatorluk içerisinde yer alan imalatın çoğunluğu da lonca yapılanması içerisinde örgütlendiğine göre bu olamazlık imalat potansiyelini de ters yönde etkilemekteydi. Onsekizinci yüzyıla damgasını vuran bu karmaşıklık Avrupa'dan gelen ucuz mallarla rekabetle karşı karşıya kaldığında çökmeye eğilimli kolay zarar görebilen bir yapı yaratmıştı. Bu tahribatın loncaların kendi içerisinde barındırdığı dönüşüm potansiyelinin bastırılması anlamına geldiğini söylemek ise imkânsızdır. Tam tersine loncalar imparatorluğun kurumsal yapısı ile bağlantılı faktörler olarak nitelenebilecek iç sebepler nedeniyle zayıftılar. Loncalar zaten kendilerini sarmalayan çevrede meydana gelen değişimlerce mahkum edimşlerdi ve bağımsız bir dönüşüm çizgisi sağlamalarına imkân bulunmamaktaydı.

2) Ticaretin Yönü

Şimdi Avrupa'dan özellikle İngiltere'den gelen tekstilin önceliğe sahip olduğu ucuz ithal mallardan kaynaklanan rekabetin etkilerini değerlendirebiliriz. Bu konu, üzerinde yazılan bir çok yazı sayesinde gayet iyi bilinmektedir.⁹ Savaşların sonu, İngiliz üstünlüğü, Doğu Akdeniz'de ucuz taşımacılığın ve buharlı gemilerin gelişmesi gibi faktörler ithalatın hızla büyümesine katkıda bulunmuşlardır. Bu hız, görevleri tespit ederek ve tekelliliği kanun dışı kılarak yabancı tüccarların çalışmaları nı kolaylaştıran 1838 İngiliz-Osmanlı Anlaşması'ndan da daha büyük bir destek aldı.¹⁰ Ticaret, gidişatın yavaşladığı 1860'lara dek herhangi bir terslik olmadan genişlemiştir ve 1820'ler ile 1860'lar arasında kalan dönemde ucuz malların tahrip edici etkisi en net biçimde görülmektedir.

Osmanlı ticaretinin Mısır hariç olmak üzere dünya ticaretinden çok daha yavaş bir biçimde genişlediğı ve Anadolu'nun ticarî entegrasyonunun daha da yavaş bir hızda ilerlediğı akıldaki tutulmalıdır.¹¹ Temel sebep ihracatın oluşturulmasında karşılaşılan zorluklarda aranmalıdır. Ticarî kafaya sahip toprak sahiplerinin idaresi altında daha büyük yapıların oluşturulmasının neredeyse imkânsız ve doğrudan üreticileri baskı altına alacak mekanizmaların olmadığı küçük çiftçiliğın baskın olduğu tarımsal bir yapıda ihracat ilk olarak varolan artı değere dokunacak ve onu takiben sadece yavaşça genişleyecektir. Genel olarak ithalat ihracatı geçmektedir fakat büyüme oranı hissedilir bir biçimde yüksek değildir. Anadolu'da taşımacılığın zorluğunun uyuşuk gidişata katkısı olan diğer bir faktör olduğu da belirtilmelidir. Gemilerin işlemesine elverişli su yolları bulunmamaktaydı, kervanlarla taşımacılık yavaş ve pahalıydı, kıyı boyunca gemi taşımacılığı ise sadece nüfusun küçük bir azınlığına hizmet etmekteydi, 1870'lerde çalışır vaziyette sadece iki kısa demiryolu hattı vardı ve her ikisi de İzmir bölgesinde bulunmaktaydı.¹² Diğer bir deyişle ticaretin yavaş bir biçimde büyümesi kısmen taşımacılığın yüksek maliyetli oluşuna bağlıdır. Bu nedenle karşılaştırmalı bir bakış açısından, daha ileri boyutlardaki ticarî bütünleşmenin tahrip edici etkilerini değerlendirirken Anadolu'nun üçüncü dünya olarak bilinecek bölgelerin en az nüfuz edilmiş olanlarından bir tanesi olduğu akıldaki tutulmalıdır.

3) De-Industrialization'ın Çevresi

Ucuz ithal mallarının rekabetinin yol açtığı hasar ve *de-industrialization* olgusunu tartışan kaynakların eksikliği hissedilmemektedir. Bu kaynaklar elbetteki gözlem ve argüman açısından ulaşılabilir kaynaklardır. Daha önce de belirtildiğı üzere yabancı gezginlerden ve konsoloslardan oluşan gözlemcilerin çoğunluğu Avrupa'nın üstünlüğünü vurgulayan somut kanıtları görebilmeyi ummaktaydılar ve en çok işsiz zanaatkarların izahatlarına ve kullanılmayan tezgâhlara inanmamak istemiyorlardı, öyle ki gözlemlerden elde edilen farazi kıyaslamalar farklı mevsimlerle ilişkilendiriliyordu. Bundan başka doğrudan gözleme dayalı bilginin doğru olduğu durumlarda dahi karşılaştırmaların yapıldığı değerler ge-

nelde, gezginin geçmişe ait kayıtlardan kendisine iletilen tarihsel ifadeler olarak bildirdiği kulaktan duyma bilgilere dayanmaktaydı. Taşra ile ilgili gözlemler az olmalarına rağmen var olan bu ifadelerin çoğunluğu kasaba merkezlerini içeren doğrudan ifadelerdir. Aynı kasabadayla ilgili çelişkili raporlara sıklıkla rastlanılmaktadır.

Beklenileceği üzere kentlerde bulunan loncaların çoğunluğu Avrupa rekabeti ve 1838 Anlaşması ile birlikte yaşayamadılar. Bazı loncalar ekonomik mantıktan çok gördükleri sosyal fonksiyonlar sayesinde ondokuzuncu yüzyılın sonlarına dek varlıklarını sürdürdüler. Ürünleri hiç bir rekabet ile karşı karşıya bulunmayan oldukça uzmanlaşmış çok azı sabit bir piyasa talebine sahiptiler. Gerçekte hükümet 1860'larda loncaları yeniden canlandırma ve hâlâ var olan zanaatkarları işbirliği içerisinde korporatist bir yapıda savaşıma hazır hale getirerek kurtarma çabalarına girişmişti. 'Sanayiinin Islahı' projesi zanaatın ve zanaatkârın çöküş sürecini tersine döndürme girişimiydi fakat hükümet soruna temelde ekonomik boyuttan ziyade sosyal boyuttan yaklaşmaktaydı. Projeyi uygulamak üzere kurulan komisyon toplantılarına, ithal mallarına karşı dayanabilecek modern teknolojiyi kullanan korporasyonların kurulmasını organize etmek amacıyla 1860'ların ortalarında başladı.¹³ Babiâli projeyi doğrudan sübvansiyon ya da kredi sözü vermeden vergi muafiyeti, ithalât indirimi ve benzeri yöntemlerle destekleyecekti. Fakat yeni korporasyonlar aynı zamanda fiyat ve kalite kontrolünü bir kere daha mümkün kılacaklardı ve çıraklık eğitimi sistemi ile loncalar için karşılıklı yardım projesinin her ikisini de yeniden oluşturacaklardı. Bundan sonra iktisadî bir anlam ifade etmenin yanında bürokrasinin idarî ve sosyal politika hedeflerine hizmet edecekleri umuluyordu. Farklı amaçların bu şekilde bir arada olması ve hükümet desteği olmadan başlangıç için gereken sermayenin garanti edilmesinin zorluğu hayal edilen korporasyonların ortaya çıkamayacağı anlamına gelmekteydi. Kurulan bu korporasyonlardan sadece bir tanesinin ömrü 1874'te dağılan komisyonun kendisinden daha uzun oldu. Bu İstanbul'un tabakçılarını biraraya getirmiş olan gevşek bir kooperatif girişimiydi.¹⁴

Gezginlerin yazılarının çoğunluğu kasaba merkezleri ile bağlantılı olmakla birlikte kırsal endüstri ile ilgi-

li doğrudan ifadeler fazla bulunmamaktadır. İmparatorluğun yeniden merkezileşmesinin gerçekleştiği yüzyılın ilk otuz yılında kırsal sanayinin ürettiği ürünlere yönelik talepte de bir düşüş vardır. Bu sanayilerin yaşama şanslarına yönelik en büyük tahribat, yayılan ithal mallarla birleşen talebin coğrafik olarak yeniden paylaşımıdır. Fakat ucuz yünlü ithal malların Anadolu'nun küçük kasabalarındaki daha kapalı pazarlara hemen nüfuz etmediğini ve köy düzeyinde de yerli sanayinin yerini hızlı bir biçimde almadığını bilmekteyiz.¹⁵ Gelişmekte olan ticaretin yüzyılın sonuna dek, iç kesimlerde ve ulaşımın zor olduğu bölgelerdeki etkisinin önemsiz olduğu akılda tutulmalıdır. İharacata yönelik olarak artan bir talep olmadığı için taşrada tarımsal bir uzmanlaşmadan da bahsedilemez. Ne de piyasanın yayılmasına ya da bölgesel iş bölümüne işaret eden sabit bir parasallaşma bulunmaktadır. Kırsal sanayi, yerel taleplere ya da kırsal hane halklarının yerli üretim faaliyetlerine hitab ettiği için yayılmanın başlangıç aşamasında farkedilebilir bir biçimde azalmamıştır. Karşı koyma ve hayatını sürdürme tartışmaları bu açıdan doğrudurlar. Diğer yandan taşranın gittikçe büyüyen nüfuzu faaliyet alanlarında kaymalarla sonuçlandı. İthal ipliklerin elle eğrilenlerin yerini almasının dokumacılıkta yoğunlaşmaya sebep olması en fazla dikkat çekenidir. Bölge dışı taleplere hitab eden kırsal endüstri sayesinde benzer bir kayma durumu yerel zevklerle uyuşan basmadan yapılan giyim eşyası ithalâtında gözlemlenebilmektedir.¹⁶

Bu tartışmadan çıkarılabileceğimiz sonuç, yukarıda bahsettiğimiz güçlerin birleşik etkilerinin kentsel, loncalara dayalı sanayi üretiminde çöküşü beraberinde getirirken, kırsal sanayi üretimi üzerindeki etkilerinin çok daha farklı ve karmaşık olduğudur. Yerli üretim faaliyeti, ciddi ve değişmez bir ihracat yöneliminin yokluğunda taşrada bulunan evlerin büyük bir çoğunluğunda devam etmiştir. 1890'lar boyunca muhtemelen Anadolu'daki her evde bir dokuma tezgâhı bulunmaktaydı.¹⁷ Yerli zanaatlar daha büyük oranda mukavemet ve intibak göstermekteydiler. Diğer taraftan kırsal üretim ise tektilde olduğu gibi üretimin bir kolundan diğerine kayarak ve aşağıda tartışacağımız üzere ihracat yönelimlerini geliştirerek yeni iş imkânları yaratma yoluyla ticaretin yeni koşullarına kendisini uydurmuş gözükmekteydi.

IV- ONDOKUZUNCU YÜZYILDA İMALAT SEKTÖRÜNÜN YENİDEN YAPILANMASI

Taşradaki sanayi üretiminin daha radikal bir dönüşümle karşılaşması 1840'larla başlar. Bu dönüşümü kolaylaştıran iki gelişme vardır. Bunlardan birincisi 1850'lerden sonra özellikle Ege Bölgesi'nde olmak üzere bazı bölgelerde uzmanlaşmayı, ticaretin yaygınlaşmasını ve tüketim alışkanlıklarında değişimleri beraberinde getiren 'ihracata yönelik tarım'ın gelişmesidir. İkicisi gelişme ise üretimle ilgili düzenlemelerde yerli emeğin istihdamına dayalı ihracata yönelik üretimin gelişimidir. Bu çerçevede oldukça kısa olmasına rağmen dikkate aldığımız dönemin (1845'lerden 1875'e kadar olan dönem), kendisini izleyen ve dünya ekonomisinin daha yavaş büyümesi, ticarî koşulların kötüleşmesi, kredilerin yetersizliği ve tamamı üretimde ithal ikameci modellere dönüşen bozulmuş tüccar faaliyetleri ile nitelenen dönemden (1875-1895) ayrılması analitik olarak faydalı olacaktır.¹⁸ Tezat olarak, yüzyılın ortalarındaki canlılık dönemi, Anadolu'yu İngiliz etki alanının bir parçası haline getirme umutlarının zirveye çıktığı bir genişleme dönemidir.

1850'lerde kıyı şeridinde yaşayan ve önemsiz mallar üreten köylüler bütün arazi ve işgüçlerini pamuk, kuru üzüm, incir ya da tütün üretimine harcayarak ihracata yönelik tarım üzerinde uzmanlaşmaya başlamışlardı. Bu çiftçiler sıklıkla doğdukları köy topluluklarını terk ederek ihracatta uzmanlaşmış verimli bölgelere yeni göç etmiş kişilerdi. Bunların çoğu hareketli Viktorya Dönemi'nin sağladığı ticarî fırsatlardan ve uygun ticarî koşullardan faydalanarak tamamen ticarileşmişleri. İhracat sektörünün büyük toprak sahipliğiyle değil de aile çiftliklerinin üstünlüğü ile nitelenmiş olması gerçeği, piyasanın zengin tabakalarla sınırlanmaktan ziyade sosyal yapının geneline doğrudan nüfuz ettiği anlamına gelmektedir.¹⁹ Daha sonraki dönemle ilgili ifadelerden çıkan yargı bu ihracatçı çiftçilerin çabucak ithal edilen ürünlerin tüketicilerine dönüştüğüdür. İç kesimlerde yaşayan diğer çiftçiler ise geçimlik kuralına bağlı kalmışlar ve burarlarda ithal edilen ürünlerin yerli sanayinin ürettiği ürünlerinin yerini alması süreci yavaş ilerlemiştir.

1) İhracata Yönelik Kırsal İmalat

Kıyı şeridindeki ovalara sınır olan bölgelerden ihracata yönelik imalat yapan bölgelere dönüşümde Avrupa

ekonomisi ile daha fazla bütünleşmenin birbirinden farklı etkileri gözlemlenebilir. Bu bölgeler ulaşım kolaylığı ve büyük limanlara yakınlıkları nedeniyle ayrıcalıklıydılar ve bu sayede ticarî yayılma ağının kolaylıkla ulaşabildiği ilk noktalar bunlardı. Ne yazık ki, bu bölgeler ihracata yönelik tarımın hızla gelişmesine imkân veren ve tarıma yeni açılan verimli topraklarıyla bilimsel ziraattan en az yararlanan bölgelerdi. Bu nedenle gelir kaynaklarında daha fazla çeşitliliğe ihtiyaç duymaktaydılar. Bu bölgelerde ortaya çıkan fazla işgücü ihracata yönelik yerli işlerin emrine amade hale geliverdi.

İktisadî önemleri nedeniyle ve çalıştırdıkları işçi sayılarına bağlı olarak ihracata yönelik iki üretim faaliyeti göze çarpmaktadır: Halı dokumacılığı ve ipekçilik.²⁰ Halılar ihraç edilen mallar arasında en büyük yeri tutmaktaydı. Halı dokumacılığı, ürünleri Avrupa'nın git-tikçe büyüyen taleplerine konu olan geleneksel bir yerli üretim faaliyetiydi.²¹ Bu faaliyet yabancı tüccarlarla ya da ticaret evleriyle bağlantıları olan tüccarlarca organize edilmekteydi. Bunlar yün iplikleri ve boyaları dokumacı-lara ulaştırıyorlar ve istenilen modelleri tanımlıyorlardı. Dokumacılar Ege Bölgesi'nde bir kaç kesimde yoğunlaşmışlardı ve faaliyet genellikle köylü evlerinde kadınlar ve kızlarca yürütülüyordu. Tüccarlar her ne kadar iplik için iplik eğirme fabrikaları kurduysalar da halı dokuma faaliyetini merkezileştirme çabaları başarısız olurken üretime (putting-out) dayalı işleyiş varlığını devam ettirmiştir. Halı dokumacılığının yeni boyutu dış kaynaklı sermaye ve tüccarlar arasındaki rekabetti. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı bürokratları, reformlar ve büyük güçlere verilen imtiyazlar yoluyla piyasaya çok sayıda ticarî faaliyet alanı sağlamışlardır. Yabancı ya da yerli tüccarlarca yürütülen halı ticareti organizasyonu da doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yabancı ticaretin koruması altındaydı.

Benzer bir durum yaygın bir üretim yapısının gözlemlendiği ve sayıları binlere ulaşan ipek böceği yetiştiricisi köylü anlamına gelen ipek dokumacılığında karşımıza çıkmaktadır.²² Endüstrinin merkezi Bizans ve Osmanlı ipekböcekçiliği ile ipekli giyim sanayilerinin yer aldığı Bursa ve civarıydı. 1850'lerde Fransız yetiştiricilerini vuran hastalık nedeniyle yaklaşık olarak yirmi yıllık dönemde Osmanlı ihracatçıları zenginleşiverdiler. Tü-

carlar bir kere daha yetiştiricilerle bağlantı kurdular ve onların ürettikleri malları satın aldılar. Rekabet içerisinde bulunan sermaye doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yabancıydı ve yarı özgür işgücü ile karşılaştı. İpekböceği yetiştirilen evlerde iplik de sarılmaktaydı fakat bunlar yavaş yavaş büyük tüccar şirketlerinin sahibi olduğu buharlı makinelerle çalışan iplik eğiren fabrikalara teslim oldular. Dış talebin etkisi sonucu eskinin yerli tali faaliyetleri belirgin bir biçimde ihracata yönelik hale geldiler.

2) Devlet Sanayii

Devlet tarafından kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve işletilen devlet sanayisinin ekonomik gelişme üzerindeki etkisi yukarıda tartıştığımız faaliyetlerin tamamından daha azdı. Ayrıca devletin kurduğu sanayi üreticiler ve tüketiciler bağlamında da daha kısıtlayıcıydı. Devlet sanayii hakkında ki özet yargı, endüstriyel bir proletarya yaratma, teknolojik know-how, girişimci becerisi ve üretim sermayesi açılarından devletçi dönemin etkisinin en az düzeyde olduğudur.

Devlet sanayii Babiâli tarafından 1810'larda başlatılan yeniden merkezileşme çabasının içerisine yerleştirilebilir. Ayanlara karşı yürütülen mücadele, yeni modelde bir ordu kurulması ile ayrımcılık ve diğer bazı tehlikelere karşı askerî tahkimat projeleri devleti, ağırlıklı olarak belirsiz kaynaklara dayanmaktansa kendi imkânlarına dayalı olma konusunda düşünmeye götürmüştür. Bu nedenle baruttan yünlü giyecekler, üniformadan deri çizmeye kadar askerî teçhizatı üretecek fabrikaların kurulmasına yol açan endüstriyel seferberlik başlatıldı. Bu anlayış daha çok bürokratik tüketimde kullanılan kâğıt gibi bazı ihtiyaçların üretilmesine doğru yaygınlaştırıldı. Tanzimat'ın reform taraftarı bürokrasisi, ideolojik olarak da kendilerini ekonominin modernleşmesini sağlamak yönünde çeşitli komisyonlar ve kurumlar oluşturulması ve konferanslar yapılmasına yönlendiren modernleşme misyonunu kabullenmişti. Bu tür bürokratik müdahaleler imparatorluğun üretim tabanının Avrupa kapitalizminin saldırılarına karşı dayanabilmesi için güçlendirilmesi gerektiğinin hissedildiği yeni bir ekonomik bilincin varlığını da göstermektedir. Fakat doğrudan etki ve acil sonuçlar bağlamında çoğunlukla kordinasyonsuz ve gelişigüzel olan bu çabalar yetersiz kalmış ve istenilen sonucu vermemiştir.

Osmanlıların 1840'larda devletin yönlendirmesi altında sanayileşme çabalarına girişmelerinin sebebi olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın terk etmek zorunda kalması ve Avrupalıların bu yeniden merkezileşme planını onaylamaları ileri sürülmektedir. Avrupalı güçler, özellikle İngiltere Osmanlı'nın askerî alandaki modernleşmesini, izin vermenin ötesinde teşvik etmekteydiler.²³ Kavalalı'nın yenilmesini takiben orduda küçülmeye gidilmesiyle birlikte, tekelleri yasaklayarak yerli pazarları yabancı tüccarlara açan 1838 Ticaret Anlaşması'nın şartları devletçi sanayileşmenin sonu anlamına gelmekteydi. Fakat İstanbul'da devlet hâlâ çok güçlüydü ve Osmanlı ordusu sıklıkla karşılaşılan savaşlar nedeniyle sayıca hâlâ büyüktü. Aynı zamanda ordu sürekli olarak seferberlik halindeyken bürokratların sayısı da hızla artmaktaydı. Osmanlı fabrikalarının çoğunluğu İstanbul'un çevresinde bulunmaktaydı ve buralarda ithal edilmiş makineler, ithal edilmiş idareci ve mühendisler ile ithal edilmiş vasıflı işçiler istihdam edilmekteydi. Başlangıçta dışarıdan ithal edilmek zorunda olan ara malı ve hammadde akışında darboğazlar yaşandıysa da ikinci nesil fabrikalarda yerel malzemenin kullanıldığı belirtilmektedir. İstanbul'un banliyölerinde yer alacak 'bir endüstri parkı' kurulması için de az çok bütüncül bir proje planlanmıştı. Bununla birlikte, kârlılık ya da maliyet etkinliği açıkça hiç bir zaman konu edilmemiş ve buna ek olarak üretimin malzeme boyutuyla ilgili sorunlar da hiçbir zaman rahatlıkla temin edilemiyordu ve iş kazaları çok fazla sıklıkla meydana gelmekteydi. 1840'ların sonuna gelindiğinde, sadece on yıl içerisinde, denemenin coşku dolu safhası sona erdi. Fabrikaların çoğunluğu kapandı, sadece Teçhizat-ı Askeriye Nezaretî'nin (Army Provisioning Department) doğrudan idaresi altında olanlar ayakta kalabildiler.²⁴

Tepeden kaynaklanan bu ilk sanayileşme girişiminin başarısız olmasında karşımıza çıkan en yakın sebep, önemli boyutta herhangi bir ücretli işgücünün bulunmamasıdır. İşgücü, sosyal koşulların özellikle bağımsız köylüye dayalı tarımsal yapının özgür işçiler oluşmasını sağlamadığı ortamlarda yaratılmak zorundadır. Yabancıların vasıflı işlerde istihdam edildiklerini belirtmiştik. Prole-

taryanın yokluğunda mahkumlar, yetimler ve vergi istisnalarına haiz aşiret mensupları da işçi olarak işe alınmışlardır. Tahmin edilebileceği üzere bu işçiler disiplinden yoksunlardı, işe gelmeme konusunda mükemmeldiler ve kalıcı işgücü olma yönünde dönüşüm geçiremediler. Sanayileşme macerasının zirvesinde olduğu dönemde işe alınan ve sayıları yaklaşık olarak beş bine ulaşan işçilerden devamlılık kazanan ve bir gelenek yaratabilenler çok azdı. Bunlar; temel olarak sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Fransa'daki Gobelin atelyelerine benzer biçimde tamamen ipekli kumaşlar üretmek üzere kurulan Hereke fabrikası çalışanları, Basmane'de başlangıçta askerler için başlık olarak fes üretmesi için kurulan fakat daha sonra ucuz malzeme ve basmalar dokuyan pamuklu dokuma fabrikasına dönüştürülen fabrika, İzmir'te kaba yünlü kumaş fabrikası ve birkaç önemsiz işletmedir. Bu 'sanayiler' büyük sübvansiyonlar ve ordu ya da saraydan kaynaklanan garantili piyasa sayesinde yaşamaya devam etmişlerdir.

3) Yeni Kentsel İmalât

Devlet sanayisini ve onun oluşumundaki sunilik ile bağlantılı zayıflıklarını tartıştıktan sonra konunun geride kalan, gittikçe artan kentsel nüfusa hitap eden ve loncaların kısıtlamalarının dışında kalan kentsel imalât kısmına dönüyorum. Ondokuzuncu yüzyıl özellikle liman kentlerinde olmak üzere hızlı bir kentleşmeye tanıklık etmiştir. Bir sayıma göre İstanbul'un nüfusu 300.000'den 900.000'e tam üç kat artarken, İzmir'de de iki katından fazla bir artış olmuştur. Savaş arifesinde kentleşme oranı %25'di.²⁵ Bu şehirlerdeki üretim, yeni yaşam tarzlarına ve yeni tüketim kalıplarına kendilerini uydurmuş olan kentsel nüfusun isteklerinden doğmuştu. İhtiyaç duyulan sermaye, zenginliklerini ticarete borçlu olan fakat üretici tabakaya dönüşmek isteyen yerel kent sakinlerden elde edilmekteydi. İşgücü ise yeni oluşmakta olan kentli proletaryadan sağlanmaktaydı.

Kentsel sanayi faaliyet alanını yüzyıl boyunca sebatla büyüttü, sermaye ve işgücü birikimini sağladı ve burjuva ile proletaryanın oluşmasının ardındaki temel itici güç haline geldi. Kendisini, çevrimsel dalgalanmalardan yararlanarak, ithal ikameci ve ihracatı tamamlayıcı stratejilerin birinden diğerine atlayarak dünyanın ekonomik koşullarına uyumlu hale getirdi. Her ne kadar küçük bir

azınlık olsa da sosyal ve kültürel hayatta yeni modeller kurmaya muvaffak oldu.

Kentsel imalât ağırlıklı olarak gittikçe artan yabancı nüfusa ve aradaki azınlığa hitap etmekteydi. İstanbul, Selânik ve İzmir gibi ticaret merkezi olan liman kentleri loncaların kurallarının dışında kalan imtiyazlı yeni imalât yerleriydiler. Bu tür imalât faaliyetlerinde yer alan girişimcilerin çoğunluğu Osmalı Rumları ve Ermenileri ile buralarda oturan yabancılardı. Aynı zamanda işçilerde Hristiyan nüfustan sağlanmaktaydı. 1913'e kadar yoğun olarak Avrupalılaştırmış bu şehirlerde yaşayan ve hızla 'modernleşen' nüfusa hitap eden imalâtın boyutunu kaydeden bir sayım bulunmamaktadır.²⁶ Diğer bir ifade de bir kere daha yabancıların ve Osmanlı aracılarının kolaylıkla taklit edilebilen ve pahalı ya da ithal edilmesi yasaklarcasına zor olduğu bazı tüketim mallarının yerel üretimini garanti etmeye başladıkları 1850'lerin bir başlangıç, bir eşik olduğunu göstermektedir.²⁷ İnşaat sanayii, basmacılık, içecek üretimi, şekerlik ve pastacılık, şişe imalâtçılığı, kâğıt ve demir dökümhaneleri işletme başına çalışanın çoğunlukla onun altında olduğu üretim çapına sahip, güç kaynaklarının çoğunlukla geleneksel ve ilkel makineler düzeyinde teknolojiye sahip bu tür faaliyetlere örneklerdir. Fakat bu işletmelerce temsil edilen üretim şekli beraberinde proleterleşmeyi getiren ücret ilişkilerini başlattığı, özgür işgücü ve sermayenin siyasal müdahaleler olmadan serbestçe sözleşmeler yapmasına imkân verdiği için alışılmamış bir yenilikti. Kentsel üretim büyük iktisadî bunalımı ve de Osmanlı maliyesinin iflâsını başlatan bir önceki dönem boyunca ithal ikameci bir yapıda I. Dünya Savaşı öncesi daha hızlı endüstriyel gelişimi sağlayacak kurumları hazırlayarak büyük bir hızla artmıştır.²⁸

V- SONUÇ

Osmanlı ekonomisine, dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ile birlikte dayatılan yeniden yapılanma bir takım üretim biçimlerinin tahribatını hızlandırmış ve bir kısım yenilerinin de gelişmesini beraberinde getirmiştir. Üretim biçimleri içerisinde bulundukları sosyal ve siyasal çevreden soyutlanarak değerlendirilemezler. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu çevre en başta devletin gücü ve ayrıcalıkları ile onun beraberinde getirdiği mülkiyet hakkı ve piyasa özgürlüklerinin zayıflığı ile tanımlanmaktadır.

Bu nedenle Tanzimat öncesi dönemde ne tüccarlar kalıcı bir iş kurabilmişler, ne de ayanlar kendilerine tahsis edilen vergi toplama ayrıcalığını mülk edinmeye dönüştürebilmişlerdir.²⁹ Merkez eski gücünü yeniden kazandığında, ihlâl olarak nitelenen tüm uygulamalar düzeltmeye tabi tutulmuşlardır.

Vergi tabanını koruma kıskançlığı ile ikiye katlanan devletin gücünün bir sonucu hane halklarının yararlanma hakkıyla nitelendirilen tarımsal yapının sürekliliğidir. Bu özellik yirminci yüzyılın başlarına kadar tarımsal bir dönüşümün olmaması şeklinde ifade edilmiştir. Anadolu köylüsü yaşamını teknolojik değişikliklerden etkilenmeden idame ettirmiştir, geçim düzeyi asırlar boyunca muhtemelen hiç değişmeden aynı kalmıştır. Böylece bu tür bir tarımsal yapıda sadece servet birikimi sağlamak zor olmamış, fakat aynı zamanda proleterleşme de dışlanmış. Sermaye ve iş gücü birikimi sağlamak çok zordu. Aynı biçimde kentsel ekonomik yapı da basit bir malın üreticisinin ya da girişimcinin verimli birikiminin kamulaştırılmasını değil istikrar ve sosyal adaleti hedeflemişti.

Bu geçmişe karşı yukarıda tartıştığımız çeşitli şekilleri değerlendirebiliriz. Lonca geleneği ile tanımlanan bütünleşme öncesinin kentsel imalâtın, siyasal otoritenin imtiyaz ve kayırmacılığı ile iç içe bir biçimde birbirlerine bağlı olduğu ve temelde idarî görevlerde bulunanlara artı değer tahsisi konusunda hizmet etme görevini kolaylıkla terk edemeyecek durumda bulunduğu aşıkardır. Sosyal değişime cevap verebilen herhangi bir kentsel imalâtın gelişebilmesi için Lonca yapısının yok edilmesi ya da ihmal edilmesi zorunludur. Taşradaki imalât, kentsel imalât ile karşılaştırıldığında iki bağlantılı sebep nedeniyle, etkisi anlamında kısıtlanmakla beraber daha büyük bir potansiyele sahip bulunmaktaydı. Bu sebeplerden birincisi servet birikimi bağlamında örgütlenen tüccarlar üzerindeki merkezî otorite kaynaklı sosyo-politik kısıtlamalar, diğeri ise kırsal yapının dönüşümüne dayalı olarak artan iç taleptir. Eğer tarımsal dönüşüm yoluyla daha fazla miktarda artı değer üretilebilseydi ve eğer bu artı değerın daha fazla miktarı idarî mevkiler akıtılmak yerine yerel olarak güçlü olanların elinde tutulabilseydi kırsal imalâtın zenginleşme şansı

daha fazla olabilirdi. Bu nedenlerle ayanın onsekizinci yüzyıldaki gelişimi önemlidir. Bunlar tüm bu kısıtlamaları ortadan kaldırabilme potansiyeline sahiptiler. Fakat ondokuzuncu yüzyılın başları bunun yerine yerel güç sahipleri karşısında merkezin bir kez daha geri dönüşüne tanıklık etti.

Ondokuzuncu yüzyıl sadece merkezin ayrıcalıklarını yeniden zorla kabul ettirmesiyle değil fakat onun tebaasına karşı yaptığı muamelenin yasal ve siyasal çerçevesinin dönüşümü ile de tanımlanmaktadır. Her zaman gönüllü olmamakla birlikte özel mülkiyet hakları alanında, Batı'daki gelişme çizgisine uygun olarak kanun hakimiyeti konusunda ve piyasa alanında uzun bir mesafeye kaydedilmiştir. Bunun sonucu olarak engellenmemiş büyümeye yardımcı olan ve yeni parametreler çerçevesi altında işleyen yeni üretim biçimleri ortaya çıkmıştır. Yine de bunlar tamamen yabancı talebe dayalıydılar ve iktisadî kader döndüğünde, zevkler değiştiğinde ya da teknoloji yerine bir başkasını keşfettiğinde *'de-industrialization'* a konu olmaktaydılar. Aynı zamanda bunların organizasyonu için gerekli sermaye ağırlıklı bir biçimde liman kentlerinde oturan ve elde ettikleri karları yerel ekonomiye yeniden yatırım yapmada kullanma konusunda pek de niyetli olmayan yabancı tüccarlarca sağlanmaktaydı. Bu nedenle belirgin bir biçimde 'periferik' ve bağımlı bir kesit görünümü karşımıza çıkmaktadır. Halı dokumacılığı ve ipekçilikte görülen dalgalanmalar ve savaşın sonucunda her ikisinde tamamen tahrip oluşları bu argümana geçerlilik kazandırmaktadır. Bunun yanında yeni kentsel ithal ikameci imalât ise daha sağlam bir doğaya sahipti. Bunlar yerli sermayeye dayanmaktaydılar, yeni proleterleşen işgücünü istihdam ediyorlardı ve hızla büyüyen yerel piyasanın kentli sakinlerine ürünlerini sunmaktaydılar. Bunlar büyük yapısal dönüşüm ve birikim sözlerini tutmaktaydılar. Buradaki sorun işçilerin ve müşterilerin çoğunluğunun olduğu gibi işletmelerin sahiplerinin de imparatorluğun gayrimüslim tebaası olmasıdır. Dünya Savaşı ve ulusal cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte bu nüfusun büyük bir çoğunluğu ülkeyi terketmek zorunda bırakıldılar. Dolayısıyla bir önceki yüzyılda yavaşça gelişen potansiyel yirminci yüzyılda sıfırlanmış oldu.

- 1 Frank Perlin, "Proto-Industrialization and pre-colonial South Asia", *Past and Present*, 98, February 1983 ve yine aynı yazarın VIII Congress International d'Histoire Economique (Budapest, 1982), Section A2: La Proto-industrialisation: Theorie et Realite, *Rapports, tome II*'de yer alan "Money, industry and commercial capital in late pre-colonial India," adlı makalelerine bakınız.
- 2 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 1977; Halil İnalıcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman administration", T. Naff ve R. Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois University Press, 1977; Bruce McGowan, "The Age of Ayan", Halil İnalıcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- 3 Osmanlı loncaları ile ilgili olarak ihtilâflar da bulunmaktadır. Bu yazıda benimsenen bakış açısı için Gabriel Baer, "the administrative, economic and social functions of Turkish guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1, 1, 1970'e bakınız.
- 4 Engin Deniz Akarlı tarafından Uluslararası Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Yasallık ve Siyasal Meşruiyet Sempozyumu, Kasım 1983'de sunulan "The uses of Law Among Istanbul Artisans and Tradesmen: The Story of *Gedik* as Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly, 1750-1850" adlı makaleye bakınız.
- 5 Bilindiği üzere Marks'ın Hindistan üzerine yazılarından çıkartılan ortodoks Marksist duruş emperyalizmin sebep olduğu yıkımın ilerlemeci bir role sahip olduğunu savunmaktadır. Neo-Marksizm ve bağımlılık teorileri ise kapitalist bütünleşmenin her türlü ilerlemeci etkisini yadsayan ulusal bakış açısını benimsemişlerdir.
- 6 Bu konuda önemli katkısı olanlar: Oya Köymen, "The advent and consequences of free trade in the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, 7, 2, 1971; Orhan Kurmuş, "Some aspects of handicraft and industrial production in Anatolia", *Asian and African Studies*, XV, 1981; Şevket Pamuk, "The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles, 1820-1913", *Explorations in Economic History*, 23, 2, 1986; Donald Quataert, "Ottoman handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800-1914", *Review*, XI, 2, 1988.
- 7 Kapsamlı bir değerlendirme için yukarıda dipnot 1'de alıntı yapılan yazında Çağlar Keyder, "Proto-industrialisation and the Periphery: A Conceptual inquiry", *Rapports, tome I*'e bakınız.
- 8 Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The *Derebey*s of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, October 1976.
- 9 Dip not 6'da belirtilen çalışmalara ek olarak Ömer C. Sarc, "Tanzimat and Industry", Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.
- 10 Kuşku bir bakış açısı için Orhan Kurmuş, "The 1838 Treaty of Commerce re-examined" İkinci Uluslararası Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Tarihi Kongresi, Strasbourg, 1982'de sunulan bildiriye bakınız. Ayrıca Ç. Keyder ve D. Quataert (eds.) *The 1838 Convention and Its Impact, New Perspectives on Turkey* Özel Sayı, No.7, Spring 1992.
- 11 Issawi, *Economic History of Turkey*, adı geçen makale, s. 76. Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective", *Review* XI, 2, 1988.
- 12 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1974; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Albany: Suny Press, 1988. Bu eserlerin her ikisi de İzmir bölgesi ile ilgilidir.
- 13 Rıfat Önsoy, *Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, ss. 98-99; Adnan Giz, "İslah-ı sanayi komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, ss. 1360-63, İstanbul, 1985.
- 14 Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, ss. 1345-47.
- 15 Pamuk, "The decline and resistance"; aynı zamanda Albert Feuerwerker, "Handicraft and manufactured cotton textiles in China, 1871-1910", *Journal of Economic History*, XXX, 2, June 1970'e bakınız.
- 16 Donald Quataert, "The Age of Reforms" Halil İnalıcık ve Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994'e ve Issawi, *Economic History of Turkey*, ss. 298-300'e bakınız.
- 17 Quataert, *a.g.e.*, s. 912'de Amerikan konsoloslarının yazışmalarından alıntılar yapmaktadır.
- 18 Burada Kondratiev'in standart tarihlemesini kullanmaktayım: A safhası 1848-1873, B safhası ise 1873'den 1896'ya kadar olan dönemlerdir. Osmanlı iktisadî tarihini anlamada uzun dalgaların kullanımı için Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Capital and Production*, Cambridge: C.U.P., 1987'ye bakınız. Ayrıca Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy, a.g.e.*
- 19 Kasaba, Bölüm 4.
- 20 Ketten, kalemkâr gibi özel giysi üretimi ve dantelcilik gibi bazı önemli üretim faaliyetleri de bulunmaktaydı. Quataert, "Ottoman Handicrafts and Industry" ve Kurmuş, "Some Aspects of Handicraft and Industrial Production". Adı geçen eserlere bakınız.
- 21 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bölüm 5, Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet industry of western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, IX, 3, 1986.
- 22 İpek üzerine literatür nisbeten zengindir. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960 ve Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa", *Collection Turcica*, I, Paris, 1983'e bakınız.
- 23 Edward C. Clark, "The Ottoman industrial revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5, 1, 1974.
- 24 Devlet sanayii için Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988 ve Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii". Adı geçen makaleye bakınız.
- 25 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985.
- 26 Savaş öncesi dönemle ilgili olarak kapsamlı bir çalışma için Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970'e ve sayımlar için de Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, Ankara, 1970'e bakınız.
- 27 Bu tür bir değerlendirme için Roger Owen, "The study of Middle Eastern Industrial History: Notes on the Interrelationship Between Factories and Small-scale Manufacturing with Special References to Lebanese Silk and Egyptian Sugar, 1900-1930", *International Journal of Middle East Studies*, 16, 4, 1984'e bakınız. Ayrıca Selânik için A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Salonica, 1963; İzmir için Kasaba, *The Ottoman Empire ve Kurmuş, Emperyalizm*; Stephen T. Rosenthal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Westport; Greenwood Press, 1980.
- 28 Eldem, *a.g.e.*, bölüm 7.
- 29 Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: Suny Press, 1991.

OSMANLI SANAYİLEŞME ÇABALARI (XIX. YÜZYIL)

DOÇ. DR. ABDULLAH MARTAL
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ BUCA EĞİTİM FAKÜLTESİ

Tanzimat sürecindeki sanayileşme çabaları, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi açısından oldukça önemlidir. Bugüne kadar, bu konuya ilişkin eserlerin çoğunda, sanayileşme girişimlerinin cılızlığı ve olumsuz yönleri vurgulanmış, 1838 ve izleyen ticaret sözleşmelerinin yerli sanayii çökertmesi üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, arşiv belgeleri, anılan süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç de küçümsenmeyecek ölçüde geniş kapsamlı ve ciddi bir sanayileşme programını gerçekleştirmeye çalıştığını yansıtmaktadır. Özellikle, "Hazine-i Hassa" defterlerinde ve "İrade, Mesail-i Mühimme" grubunda yer alan, fabrikalaşma hareketi ve sanayileşme çabalarına ilişkin belgeler, bu sürece yeni bir boyut getirecek niteliktedir.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yeni teknolojinin ne şekilde ve hangi boyutta girdiği yeterince incelenmeden, 19. yüzyılda yaşanan çevreselleşme sürecini açıklamak zordur. 19. yüzyılda, Osmanlı sanayileşme hareketlerinde birbirinden farklı iki süreç yaşandığı gözlenir. Birinci süreç, kabaca 1840-1850 yıllarını kapsayan ve devlet yatırımlarının ağırlıkta olduğu fabrikalaşma hareketi ile; ikinci süreç, Sultan Abdülaziz döneminde devletin daha ziyade destekleyici bir rolü benimsediği ve Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun faaliyetleri ile nitelenebilir.

I. SÜREÇ: FABRİKALAŞMA HAREKETİ

Bilindiği gibi, yaygın ve genel bir terim olan sanayileşmenin en belirgin görüntüsü fabrikalaşmadır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Mısır meselesinin sonuçlandırılmasından Kırım Savaşı öncesine kadar uzanan süreçte, tarihinde benzerine rastlanmayan bir fabrikalaşma hareketine giriştiği gözlenir. Bu süreçte, başta

İstanbul ve çevresi olmak üzere bazı büyük şehirlerde, devlet ve özel sektör girişimiyle çok sayıda fabrika kuruldu. Osmanlı yönetimini sanayileşmeye yörelten çeşitli nedenler vardı. Yenileşen ordunun ihtiyaçları, modernleşme çabaları, 1838 ticaret sözleşmelerinden sonra Avrupa sanayi devriminin yoğun bir biçimde hissedilmesi, başlıca nedenlerdi. Fabrika kurmak isteyenlere verilen ruhsat ve imtiyazlarda, sanayileşmenin önemi şu sözlerle vurgulanıyordu; "...bu makule eşyanın memâlik-i mabrusada imâli fevaid ve muhassenatı mucib olacağından",¹ "...böyle menafi-i müllkiyeyi mucib mevadd-ı hayriye hakkında teshilât-ı lâzîminin icrası muvafık hal olarak...",² "...bu makule fabrikaların ihdas ve inşası mülkce müstelzim-i menafi olacağından..."³ Bununla birlikte, Tanzimat yöneticilerinin kalkınma yolundaki görüş ve düşünceleri berrak değildi. Tarım, ticaret ve sanayide öncelikler konusunda görüş ayrılıkları vardı. 1846'da kurulan "Ziraat Nezareti"nin 4 ay sonra "Ticaret Nezareti"ne katılması, 1849'da "Ziraat"ın bırakılarak "Nafia ve Ticaret Nezareti"nin kurulması, politik tercihlerdeki belirsizliği yansıtıyordu.⁴ 1848'de, Zeytinburnu Demir Fabrikası için Maliye hazineinden ayrılan 20 milyon akçenin, iki vapurun yapımına tahsis edilmesi, yatırım önceliği konusunda devletin kararsızlığına somut bir örnekti.⁵

Çeşitli olumsuzluklara rağmen, 1843'ten itibaren hızlı bir fabrikalaşma hareketine girişildi. Avrupa'dan her türlü araç-gereçle birlikte, mühendis, uzman ve teknisyenler getirildi. Yeni teknolojiyi öğrenmeleri için Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bu işlerin malî finansmanı büyük ölçüde "Hazine-i Hassa" bütçesinden sağlandı. Yaklaşık 600 milyon kuruşluk bütçe gelirlerinin %25'i

fabrikalaşma hareketine ayrıldı.⁶ “*Fabrika-yı Hümayun*” denilen devlet fabrikalarından bir kısmı “*Harbiye Nezareti*” bünyesinde kurumlaşırken, bir kısmı da “*Hazine-i Hassa*” yönetimine bağlandı. “*Fabrika-yı Hümayunlar*” arasındaki koordinenin sağlanması için bir nezaret oluşturuldu ve bu görevi genellikle “*Tophane-i Amire*” müşirleri üstlendi.⁷ Fabrikaların kuruluşu, yönetimi ve diğer faaliyetleri hususunda, Dadyan ailesi, Dobrik Kalfa, Karabet Kalfa, Düzoğlu Hoca Agop gibi Ermenilere geniş yetkiler tanındı.

Dokumacılıkta makineli üretimi gerçekleştiren ilk kuruluşlardan sayılan Feshane ve İslimye Çuha Fabrikası’ndaki gelişmeler, fabrikalaşma yolunda olumlu örnekler oldu. Askere fes giydirme kararının alınmasından sonra kurulan Feshane’de, 1836 yılı ortalarında ayda 12.000’den fazla fes yapılabilirdi.⁸ 1843’ten itibaren yünlü kumaşların da dokunduğu Feshane, 1854’te Belçika’dan getirilen makinelerle yenilendi.⁹

1836 yılında kurulan İslimye Çuha Fabrikası’nda, özellikle ordunun ihtiyacına yönelik yünlü kumaş ve iplik üretiliyordu.¹⁰ 1842 ve 1846 yıllarında Fransa’dan getirilen makinelerle genişletilen bu kuruluş, uzun ömürlü ve kârlı bir işletme olarak varlığını sürdürdü.¹¹

1843’te Hereke’de 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhından oluşan bir fabrika kuruldu.¹² 1850’de, fabrikanın ipekli bölümüne 100 yeni tezgâh getirildi ve pamuklu tezgâhları yeni kurulan Veliefendi Zeytinburnu Basma Fabrikası’na taşındı. Daha ziyade sarayın beğenisi doğrultusunda üretim yapan Hereke fabrikası, iç piyasada pek yer edinememekle birlikte, yüzyılın sonlarında halı üretimine yönelerek bu alanda üne kavuştu. Hereke kumaş fabrikasında, 1846’larda 17 usta, 82 işçi ve 16 diğer personel olmak üzere 115 kişi çalışıyordu.¹³ İşçilerin gündeliği 4-5 kuruş civarındaydı.¹⁴

Hereke fabrikasıyla yakın bir tarihte faaliyete geçen İzmit Çuha Fabrikası, Feshane gibi, hem ordu hem de iç pazara yönelik üretim yapan bir kuruluştur. Fabrikalar nazırı Hüsnü Efendi’nin 1846 tarihli raporunda, bu tür yerli malların piyasaya sürümünün kolaylaştırılması gerektiği, bunun ülke için büyük yararlar sağlayacağı belirtiliyordu.¹⁵ Hüsnü Efendi’nin raporu üzerine “*Meclis-i Vâlâ*”da yapılan görüşmelerde, yurt içinde üretilen malların dışarıdan alınmaması, ancak bu konunun bir sır

olarak tutulması gerektiği şöyle ifade edilmişti: “...*Memâlik-i mabrusa-i mülûkanede enva’ fabrikalar teksir etmekde ve bunların tevsî’ ve terviciyle imâlatının intişarı lâzımeden görinmekde olduğuna ve böyle fabrikalarda imâl olunan eşya mevcud iken emsalinin haricden mübayaası münasib olmayacağından elverişli şey olduğu halde onlardan alınması muvazene-i idbalat ve ibracat menafi-i bedihiyyesi mütalaasına ve cibet-i saireye göre mukteziyyat-ı mülkiyyeden bulunduğuna ve bu cibetle asakir-i nizamiyye ve tersane-i âmire ve tophane-i mamure ve mahall-i saireye lüzumu olan eşyanın o makule fabrikalar imâlatından mübayaası... haricden tedarike muhtaç olmayan eşyanın mahall-i aberden istira kılınmaması ve şu kadar ki bu hususu mahremane tutulup harice ser-rişte verilmemek üzere memurin hazratına tenbihat-ı lâzimenin... bildirilmesi münasib olacağı Meclis-i Vâlâ’da tezekkür kılındığı...*”¹⁶

Ürettiği yünlülerin kalitesiyle dikkati çeken İzmit Çuha Fabrikası’nda, 1846’larda 24 usta, 259 işçi ve 24 diğer personel olmak üzere toplam 307 kişi çalışıyordu.¹⁷ İşçi gündeliği, Hereke fabrikasındaki gibi 4 kuruş kadardı.¹⁸

Başlangıçta yalnız yünlü askerî kumaşlar üretilen İzmit Çuha Fabrikası’nda, sonraları perdelik, yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven, fes gibi eşyalar da yapılmaya başlandı. 1860’larda yıllık üretimi ortalama 72.000 metre kumaşa ve 60.000 adet fese ulaşmıştı.¹⁹ 1910’da yenilenen ve genişletilen İzmit Çuha Fabrikası da uzun ömürlü bir devlet kuruluşuydu.

Arşiv belgelerinde, bu süreçte, dokuma sanayiinde üç devlet kuruluşundan daha söz edilir. Bunlar; Bursa Harir Fabrikası, Veliefendi (Zeytinburnu) Basma Fabrikası ve Balıkesir Aba İpliği Fabrikası’dır.

Önemli bir ipekçilik merkezi olan Bursa’da makineli üretimin ilk örneği, 1845’te Fransız teknolojisiyle kurulan “*Harir Fabrika-yı Hümayunu*” idi.²⁰ Bu kuruluşun amacı, özellikle Hereke Kumaş Fabrikası’na gerekli olan ipek ipliğini üretmektir. 1852 tarihli kayıtlara göre 98 kişinin çalıştığı fabrikada, idari görevlerde bulunan 10 kişi dışında, işçi gündelikleri 2-5 kuruş arasında değişmekteydi ve ayda 20-22 işgünü üzerinden, yalnız çalıştıkları günler için ücret ödenirdi.²¹ Bursa Harir Fabrikası, yaş koza işleme kapasitesinin genişliğiyle ipek sanayiine önemli bir katkı sağladı.

Yapımına 1846'da başlanan Veliefendi Basma Fabrikası, finansman güçlüğü, işçi ücretlerinin zamanında ödenmemesi gibi nedenlerle bazı duraklamalar geçirdikten sonra, 1850'de tamamlanarak üretime geçti.²² 1852 yılı kayıtlarına göre toplam 310 kişinin çalıştığı fabrikada, aylıklar 150-400 kuruş arasında değişmekte ve çoğunluk 200 kuruş civarında maaş almaktaydı.²³ Fabrika, ürünlerinin kalitesiyle kısa zamanda tanınmakla birlikte, maliyet artışları, Avrupalı ustalara ödenen yüksek maaşlar, kötü yönetim gibi nedenlerle 1860'larda kapanma noktasına geldi. Bunun üzerine, önce "*Hazine-i Hassa*"ya, daha sonra 1867'de "*Harbiye Nezareti*"ne devredilen fabrika, faaliyetini ordu ihtiyaçlarına yönelik bir biçimde devam ettirdi.

1847'de gündeme gelen bir başka devlet girişi de, Balıkesir Aba İpliği Fabrikası'ydı. Bu fabrika için Balıkesir'in seçilmesinin nedeni, ordunun kışlık ihtiyaçlarından bir kısmının o yörede yapılması ve aba dokumacılığında Balıkesir'in gelişmiş olmasıydı.²⁴ Örneğin, 1832 tarihli bir fermanda, askerin kışlık elbiseleri için Balıkesir'de yapılacak 75.000 top abaya gerekli olan keçi yününün, Saruhan Sancağı ve kazalarından toplanarak hemen Balıkesir'e gönderilmesi buyurulmuştu.²⁵

1847'de iplik fabrikasının keşif çalışmaları için Balıkesir'e gönderilen Dobrik Kalfa, Derviş Paşa Kasrı civarındaki han yerinde, yılda 60.000 top aba ipliği üretimine yeterli bir fabrikanın, 600 kese akçeyle kurulabileceğini bildirdi. Bu miktarın 1847 yılı "*ebniyye*" masrafına ayrılan akçeden verilmesi uygun görülerek, fabrikanın yapımına başlandı.²⁶

Bu süreçte, devletin en büyük yatırımlarından biri de, Zeytinburnu Demir Fabrikası idi. 50 milyon kuruşu aşan bir harcamaya yol açan Zeytinburnu Demir Fabrikası, çeşitli aşama ve zorluklardan sonra kurulabildi.²⁷ *Hazine-i Hassa* yönetiminde, 1846'da izabe (eritme) fırını tamamlanan²⁸ demir fabrikası, ücretlerin ödenmesindeki gecikmeler nedeniyle bir süre durduktan sonra, 1848'de "*Tophane-i Amire*"ye devredildi. Bundan sonra, yarım kalan inşaatın bitirilmesine ve işçi maaşlarının ödenmesine çalışıldı. Gerekli makine ve araçlarla birlikte, Belçika'dan ustalar getirildi.²⁹ Bunun için, Karabet Kalfa'ya geniş yetkiler verilerek, Maliye hazinesinden 18.824 kese akçe tahsis edildi.³⁰ 1848 yılının şubat ayı sonuna kadar,

Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Büyükkada demir madeni için Hazine-i Hassa'dan 56.445 kese akçe harcanmıştı.³¹ Uzun çabalar sonucu faaliyete geçen bu fabrika, çok amaçlı bir sanayi kompleksi niteliğindedir. 1849'da İstanbul sokaklarının havagazı ile aydınlatılmasına karar verilince, özel demir direkler bu fabrikada yapılmıştı.³²

Zeytinburnu Demir Fabrikası'na gerekli olan hammadde, Büyükkada'da bulunarak işletmeye açılan demir madeniyle, Sofya, Somako, Köstendil gibi demir çıkarılan yörelerden sağlanmaya çalışıldı. Fabrika, kuruluşundan itibaren kesintisiz olarak üretimini sürdürmekle birlikte, başta hammadde konusunda karşılaştığı güçlükler olmak üzere, çeşitli etkenler nedeniyle umulduğu biçimde gelişemedi. 1860'larda "*Tüfenkane-i Amire*"ye bağlanan fabrikanın faaliyeti, ordu ihtiyaçlarına yönelik üretimle sınırlı kaldı.

İzmir Kağıt Fabrikası, Paşabahçe Cam Fabrikası, Boğaziçi Çini Fabrikası gibi kuruluşlar da, bu süreçte girilen sanayileşme çabalarının birer ürünüydüler. Anılan kurumlardan başka, çoğu yabancı ya da gayr-i müslim azınlık sermayesiyle gerçekleşen özel girişimler, iç pazarı hedefleyen kârlı işlere yöneldiler. Özellikle 1846-1848 yılları arasında, tutkal fabrikası, mum ve sabun fabrikası, kendir ve iplik fabrikası, aba ve şayak fabrikası, ipek fabrikası, kiremit fabrikası gibi devletin ruhsat ve imtiyaz verdiği kuruluşlar, yeni teknolojinin öncülüğünü yaptılar.³³

Anılan sanayileşme sürecinde, devlet ve özel sektör yatırımı olarak bir çok üretim birimi ortaya çıkmakla birlikte, bunlardan bir kısmı bilgi ve deneyim yetersizliği, kötü işletmecilik, Avrupa mallarının rekabeti gibi nedenlerle kapanmak zorunda kaldı. Fabrikalaşma hareketinin bütçede oluşturduğu açıklar ve Kırım Savaşı'nın getirdiği yük, devletçi sanayileşmenin terk edilmesine yol açtı. Bundan sonra Osmanlı yönetimi, sanayileşme yolunda özel girişimlere destek vermeyi ve daha çok düzenleyici bir rol üstlenmeyi tercih etti.

Hazine-i Hassa yönetimi dışındakiler ticari pazar amacı olmayan ve ordu için üretim yapan kuruluşlardı. Çoğu, Osmanlı'da eskiden beri var olan sanatların yeni tezgahlarla geliştirilerek sürdürüldüğü işletmelerdi. Ancak, bunlardan bir kısmı, 20. yüzyılda gerçekleşen bazı büyük kuruluşların temelini oluşturdu.³⁴

Tanzimat'ın ilk yıllarından Kırım Savaşı öncesine kadar uzanan süreçte, Osmanlı hükümetinin "*son derece ihtiraslı*" bir programa giriştiğini belirten E.C.Clark, bu süreçte kurulan işletmelerin, çeşit, sayı, planlama ve yatırım açısından, daha önceki çabaların çerçevesini çok aştığını ve bu dönemi Osmanlı tarihinde örneği bulunmaz bir olay haline getirdiğini belirtir.³⁵ Clark'a göre, sanayileşme programı 1848'den sonra çöküntüye girmekle birlikte, bu süreçte kurulan bir çok Osmanlı fabrikası ve yetiştirilmiş eleman Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalarak, öncülük ve deneyimin temelini oluşturmuştu. R.Önsoy da, Tanzimat'ın, "*Batı düşüncesi yanında, Batı tekniğinin de alındığı, Batı tipinde büyük sanayi tesislerinin ülkeye kazandırıldığı bir dönem*" olduğunu vurgular.³⁶ Buna karşılık A.Rıza Seyfi, "*Abdülmecit devrindeki bu sanayileşme hamlesi*"ni, milyonların boşa harcadığı "*şuursuz*" bir uğraş olarak nitelendirir.³⁷

Bu tür yorumlarla birlikte, son bulguların ışığında, anılan süreçte yaşanan fabrikalaşma hareketinin nitelikleri şöyle özetlenebilir:

1- Osmanlı İmparatorluğu'nda, kabaca 1840-1850 sürecinde, Avrupa sanayi devriminin etkisinde bir fabrikalaşma hareketi yaşanmıştır.

2- Bu hareket montaj sanayii biçiminde gerçekleşmiştir.

3- Sanayileşmeyi ordu ve sarayın ihtiyaçları yönlendirmiştir.

4- "*Fabrika-yı Hümayunlar*" için büyük harcamalar göze alınmış, bazı kuruluşların üretim ve giderlerinin bağımsız yönetimi konusunda "*Hazine-i Mahsus*a" oluşturulmuş, çeşitli işletme giderleri için Maliye Nezaret'i'nde fonlar kurulmuştur.³⁸

5- Fabrikalaşma hareketinin maliyeti, bütçe açığına, malî darlığa ve ilk dış borçlanmalara yol açmıştır.

6- 1838 tarihli ticaret sözleşmelerinin liberal hükümleri, devletçi sanayileşme programıyla çelişkilidir. İç gümrükler yerli ürünlerin ithal mallarla rekabet şansını azaltmış ve sanayileşmeyi olumsuz etkilemiştir.

7- Sanayi faaliyetlerinin koordinatörlüğü Dadyan ailesi gibi ekonomik alanda söz sahibi olan Ermenilerin eline bırakılmıştır. Önemli mevkilere kendi yakınlarını yerleştiren Dadyanlar, sanayileşme hareketini uzun bir

süre yönlendirdikten sonra, çeşitli yolsuzluklara bulaşmaları nedeniyle, ancak 1849'da görevden alınabilmiştir. Bu süreçte, Abdülmecid'in fabrikaları ziyareti sırasında kendisine, yerli üretim diye, "marka ve etiketi dikkatlice yerinden çıkarılmış" Avrupa mallarının gösterildiğinden söz edilir.³⁹

8- Sanayileşme paralelinde işçi sınıfının oluşumu başlamış, bunun sonucu 1870'lerde sosyal haklarla ilgili ilk düzenlemeler gündeme gelmiştir.

9- Fabrikaların, kuruluş, yönetim ve işletme aşamalarında nitelikli eleman sıkıntısı çekilmiş, geleneksel iş gücünden yararlanma yolları yeterince araştırılmamıştır.

10- Bu süreçte kurulan fabrikalar, daha sonraki girişimler için bilgi ve deneyim sağlamıştır.

II. SÜREÇ: ISLAH-I SANAYİ KOMİSYONU

Islah-ı Sanayi Komisyonu, Tanzimat'tan sonra önemi kaybeden lonca ve gedik sisteminin sona ermesiyle, ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu arasındaki geçiş sürecinde, yerli sanayiye korumaya ve geliştirmeye yönelik işlevi olan bir kurumdu. Kuruluş tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte, komisyonu oluşturmak için eski evkaf nazırı Rıza Efendi'nin görevlendirildiği ve bu kurumun 1864 yılı ortalarında faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.⁴⁰

Yayımlanan 11 maddelik bir yönetmelikle görevleri ve çalışma düzeni belirlenen komisyonun başlıca işleri şunlardı:

1- Gümrük tarifelerini düzenlemek.

2- Sergiler düzenleyerek sanayiye desteklemek ve özendirmek.

3- Esnafı şirketler halinde birleştirmek.

4- Sanayi okulları açılmasını sağlamak.

Bunlardan ilk ikisi daha önce gerçekleşen işlerin devamına yönelikti. 1861/62 tarihli ticaret sözleşmeleriyle, ithalat gümrüğü %3 arttırılarak %8'e yükseltilmiş, ihracat gümrüğü ise, %12'den %8'e düşürülmüş ve %1'e inene kadar her yıl 1 puan düşürülmesi kararlaştırılmıştı.⁴¹ Komisyonun görevi, bu oranlarla ilgili yeni tarifeleri düzenlemektir. Sergiler konusunda ise belirli bir deneyim kazanılmıştı.

Osmanlılarda çeşitli ürünlerin pazarlandığı ve eğlence niteliği de bulunan geleneksel panayırılar düzenlen-

mekle birlikte, uluslararası sergiler (fuarlar) konusunda genel bir fikir yoktu. 1851'de Londra'da açılan ilk uluslararası sergiye, birçok ülkeyle birlikte, ülke ürünlerinin tanıtımının yararlı olacağı düşüncesiyle, Osmanlı Devleti de katılmış ve birçok sanayi ürünüyle birlikte, yeni buluşların, makine ve araçların da yer aldığı sergide, özellikle el işleri ve tarım ürünleriyle ilgi toplamıştı.⁴² Bu ilk deneyimi ülke ekonomisi açısından olumlu bulan Osmanlı yönetimi, bundan sonra düzenlenen diğer uluslararası sergilere de ilgi göstermiş, 1855 Paris ve 1862 Londra sergilerinden sonra, İstanbul'da uluslararası bir sergi açılmasına karar vermişti. Böyle bir sergide, teknik gelişmeleri, makinelerin hızlı ve ucuz üretimini yerli esnafa göstermenin sanayileşme açısından olumlu olacağı umuluyordu.

Sultanahmet Meydanı'nda kısa zamanda büyük bir sergi binasının kurulması ve Maarif Nazırı Mustafa Fazıl Paşa başkanlığındaki bir komisyonca hazırlanan 61 maddelik "*Sergi-i Umumi-i Osmani Nizamnamesi*"nin basın yoluyla halka duyurulması, Osmanlı yönetiminin bu işe verdiği önemi yansıtmaktadır. Bu sayede binlerce ürünün sergiye katılımı sağlanmış, İngiliz ve Fransızlar da, özellikle tarım araçları ve çeşitli makine örnekleriyle sergide yer almışlardı.

28 Şubat 1863'te, Sultan Abdülaziz tarafından büyük bir törenle açılan İstanbul Sergisi 5 ay devam etmiş, yerli halkla birlikte Avrupalıların da ilgisini çekmişti. Bu süre içinde, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden, aralarında tüccar, işadamları ve gazetecilerin de bulunduğu değişik gruplar gelerek sergiye gezdiler. Örneğin, Viyana'dan gelen 142 kişilik grubu, 450 kişiden oluşan bir başka grup izlemiş ve bu grup İstanbul'da 5 gün kaldıktan sonra İzmir'i de ziyaret etmişti. Rıfat Önsöy'ün belirttiğine göre, bunlar Osmanlı ülkesine toplu halde gelen ilk turistlerdi.⁴³

İstanbul sergisinin en olumlu yanlarından biri de, bir "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*" kurulması ve şirketler oluşturma düşüncesine yol açmasıydı. Osmanlılar, bu tarihten sonra düzenlenen diğer uluslararası sergilere de katılmaya özen gösterdiler. Özellikle, 1871 Paris ve 1872 Viyana sergilerine Osmanlıların çok sayıda ürünle katılmasında, "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*"nun önemli katkıları oldu.

Esnafın şirketleştirilmesi ve sanayi okulları açılması konularında, *İslah-ı Sanayi Komisyonu*'nun önemli bir çaba harcadığı gözlenir. Komisyonun kuruluş tüzüğünde de yer alan esnafın şirketler halinde birleştirilmesinden, şu faydalar umuluyordu :

1- Hükümetin karşısında sayısı az ve güçlü kuruluşlar bulunacak, bu kuruluşların korunması için devletçe gerekli önlemler alınacaktı.

2- Esnafın imkanları bir araya getirilerek, dışarıdan makine ve hammadde ithal edilecek, böylece seri üretime geçilecekti.

3- Esnafın birleşmesi, her sanat dalı için gerekli okulların kurulmasını ve nitelikli eleman yetiştirilmesini sağlayacaktı.

4- Ürünlerin kalitesi ve satış fiyatı belirli bir düzene bağlanacak devlet; ihtiyaçlarını bu kuruluşlardan satın alacaktı.

5- Loncaların dağılmasıyla ortadan kalkan, esnaf arasındaki yardımlaşma ve dayanışma düzeni tekrar kurulabilecekti.⁴⁴

Böylece çeşitli esnaf grupları bir araya getirilmeye ve her grup için kuruluş tüzükleri hazırlanmaya başlandı. 1866'da simkeşler ve kalıbdancılar, 1867'de saraçlar, debbağlar, 1868'de kumaşçılar, dökmeciler, demirciler, 1870'de tabakçılar şirketleri oluşturuldu. Kurulan şirketlere, 6 yıl gümrük ve damga resmi muafiyeti, devlet malzeme ve ihtiyaçlarının bunlardan alımı, elemanları için okullar açılması gibi imtiyazlar tanındı.⁴⁵

7 Mayıs 1869 tarihli bir belgeden, sanayinin gelişmesi için kurulan şirketlerin yetersiz kaldığı, yalnız 20 ay önce 10.000 altın sermaye ile kurulan debbağlar şirketinin umut verici olduğu, bu şirketin birinci yılın sonunda ortaklarına %51.5 kâr payı dağıttığı ve sermayesini ikiye katladığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Debbağlar şirketinin faaliyetleri sayesinde daha önce okkası 34-35 kuruşa satılan Avrupa kösesi 30 kuruşa düştü. 1868 yılının kurban bayramında, orduya gerekli olan 100.000 okkalık kösele alımı için açılan ihaleyi de, yabancı tüccarın okka başı 28 kuruşluk teklifine karşı, 21 kuruşa taahhütte bulunan debbağlar şirketi almış, böylece hazineye 700.000 kuruşluk kazanç sağlanmıştı. Bu tür olumlu gelişmeler üzerine, dericiliğin yaygın olduğu İzmir, Bursa,

Edirne, Şumnu, Kayseri ve Diyarbakır yörelerinde de debbağ esnafının şirketleşmesine çalışıldı. Anılan belgeden anlaşıldığına göre, bu amaçla, İzmir, Ankara, Diyarbakır ve Tuna vilayetlerine, debbağlar şirketi nizamnamesinin birer örneği gönderilmişti.

Bununla birlikte, dericilerin sağladığı gelişmeyi kurulan öteki şirketler başaramadı. Beklentiler kısa zamanda gerçekleşmeyince, bunun sorumluluğu *Islah-ı Sanayi Komisyonu*'na yüklendi ve giderek artan malî sorunların da etkisiyle, bu kurum 1873'te dağıtılarak görevleri şehremanetine devredildi. İ.Ortaylı, esnafın şirketleşmesindeki başarısızlığın, daha işin başında bürokrasinin kapitalist gelişmeyi yönlendirme eğiliminden kaynaklandığını öne sürer.⁴⁷

Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluş amaçlarından biri de, sanayi kollarına nitelikli elemanlar yetiştirmek üzere sanayi okulları açılmasını sağlamaktı. Daha önce, fabrikalaşma sürecinde, yeni kuruluşların eleman ihtiyacını karşılamak için meslekî okullar açılması gündeme gelmiş, bu düşünceyle 1847'de Yeşilköy yakınlarında kurulan Ziraat Mektebi, üç yıllık bir faaliyetten sonra, kadro sıkıntısı ve mali sorunlar nedeniyle kapanmak zorunda kalmıştı.⁴⁸ Bu deneyimden sonra, bu konuda uzun bir süre önemli bir girişime rastlanmaz.

Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında, kendi bölgesinde *ıslahhane* adıyla açtığı pratik sanat okullarının olumlu sonuçlar vermesi, bu konuda yeni denemelere yol açtı. İslahhanelerde, din farkı gözetmeksizin alınan yoksul ve kimsesiz çocuklara, okuma, yazma, hesap dersleri yanında, dokumacılık, terzilik, kunduracılık, demircilik gibi meslekler öğretiliyordu. Bu okulların sağladığı faydalar göz önüne alınarak, ülkenin diğer yörelerinde de benzer türde sanayi okulları açılması düşünüldü. Böylece, 1868 yılı sonlarında İstanbul'da açılan *Mekteb-i Sanayi*, daha sonra diğer vilayetlere de yaygınlaştırılan sanayi okullarına örnek oldu.

20 Kasım 1868 tarihli bir belgede, anılan okulun kuruluş amacı; "*Dersaadet'de bir mekteb-i sanayi tesis ve teş-*

kiliyle memalik-i mahrusa-i şahanede Avrupa ehl-i sanatına kıyasen gerek usul ve gerek masnuatca girüde kalmakda olduğu meşhud olan birfet ve sanatların ilmiyle beraber ameliyatının orada talim etdirilmesi...", ifadesiyle belirtiliyordu.⁴⁹ Bu belgeden anlaşıldığına göre, sanayi okulu Sultanahmet civarındaki eski Kılıçhane'nin restorasyonu ile kurulacak, uygulamalı eğitim için yanına bir fabrika yapılacak, gerekli harcamalar, hazinede toplanan yangın yardımları akçesi ile eski köprü hasılatından karşılanacak ve bu işleri Mithat Paşa yürütecekti. Bundan sonra, 10 Aralık 1868'de 64 maddelik bir "*Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi*" yayımlandı. 1869'da öğretime başlayan bu okul, ilerleyen yıllarda 400 öğrenciyi aşan kapasitesiyle yoksul ve korunmaya muhtaç çocuğa eğitim veren, daha iyi yetiştirilmeleri için yurt dışına öğrenci gönderen, yurt dışından uzmanlar getiren bir kurum olarak, çeşitli zorlukları aşarak uzun yıllar varlığını sürdürdüğü gibi, sonradan diğer şehirlerde de açılan bu tür okullara iyi bir örnek oldu.

Islah-ı Sanayi Komisyonu, anılan faaliyetlerinden başka; fabrika ürünlerini ayırt etmek ve hileli mal sürümünü önlemek amacıyla çıkarılan, 1872 tarihli "*alamet-i fabrika nizamnamesi*"nin hazırlanması,⁵⁰ yurt dışından getirilecek makine ve fabrika araçlarına 15 yıla varan gümrük muafiyeti sağlanması⁵¹ gibi konularda da önemli hizmetlerde bulundu.

Özetle, anılan kurumun faaliyetlerinin belirgin olduğu II. Süreçte, devletin büyük yatırımlardan kaçındığı, bu tür işleri daha çok yabancı sermayeye bıraktığı, sanayileşme konusunda destekleyici ve düzenleyici bir rolle yetindiği gözlenmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabalarında, 19. yüzyılın ilk ve ikinci yarılarında iki farklı süreç yaşandığı, uygulanan ekonomik politikalarındaki çelişkiler nedeniyle hazırlanan programların yetersiz kaldığı, anılan süreçlerde dünya kapitalist sistemiyle hızlı bir entegrasyonun ekonomik bağımlılığa yol açtığı ve bunun giderek siyasi baskıların yoğunlaşmasına neden olduğu söylenebilir.

- 1 Başbakanlık Arşivi, İrade, Mesâil-i Mühimme, 629, Gurre-i Ş 1262 (Bundan sonra İMM).
- 2 İMM 630, 17 S. 1263.
- 3 İMM 631, 9 Ca 1263.
- 4 Cevdet-Nafia, 175, Ca 1265.
- 5 İMM 645, 15 C 1264.
- 6 T. Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1994, s. 235.
- 7 İMM 628, 13 S. 1262.
- 8 Cevdet-İktisat, 1092, 20 R 1252.
- 9 Ö. Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", İstanbul Sanayi Odası Dergisi (İSOD), S. 16, İstanbul 1967, ss. 3-11.
- 10 A. Giz, "İslimye Çuha Fabrikası", İSOD, S. 27, İstanbul 1968, ss. 15-16.
- 11 Cevdet-İktisat, 1294, 23 Ş 1258; C. İktisat, 2007, Z 1262
- 12 V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1970, s. 119.
- 13 Hazine-i Hassa, 65, v. 69-1 (Bundan sonra HH).
- 14 Aynı yer; bir ay, 25 iş günü olarak hesaplanırdı.
- 15 İMM 628, 13 S. 1262.
- 16 İMM 623, 3 N 1262.
- 17 HH 65, v. 68-1.
- 18 HH 65, v. 68-2.
- 19 R. Önsoy, Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988, s. 51.
- 20 Reşat, "İpekli Mensucat Sanayimiz", 1930 Sanayi Kongresi, s. 125; F. Dalsar, Bursa'da İpekçilik, İstanbul 1960, s. 405.
- 21 Güran, a.g.m., s.249
- 22 İMM 633, 22 Ra 1263
- 23 Güran, a.g.m., s.248
- 24 İMM 638, 12 Ra 1263; "...aba ipliğini dahi ol havalide bulunan yörüklerin nissâsı işleyüb halbuki bunlar göçebe olduklarından ber vakt bulınamadıklarına ve bunun için çaresiz cebr muamelesi vukubulduğuna binaen bunun makine ile imâli zımnında ol-havalide bir adet fabrika inşası mamulatca ve ahalice münasib olacağı cihetle..."
- 25 Cevdet-Askerî, 33520, 7 Z 1247.
- 26 İMM 638, 19 Ra 1263, "işbu aba maddesi asakir-i şabane elbisesinin âzîm-i levazımı olarak vakı ü zamanıyla imâl ve nesci elzem ve elbette makine ile işlenen rişte düzgün ve rabıtalı ve sırat-i imâli hakkında dahi fark-ı küllî bulunacağı müsellem olduğuna.... binaen... masarîf-ı merkumenin dahi altmış üç senesi ebnîyye masarifatına tahsis olacağı akıden itâ ve tesviyesi lazım geleceği tezekkür ve istizan olunmuş ve Meclis-i Umumi'de dahi Meclis-i Vâlâ'nın karar reyî tensib olunarak..."
- 27 Güran, a.g.m., s. 236.
- 28 İMM 621, 26 Ş 1262.
- 29 İMM 644, 22 R 1264.
- 30 İMM 648, 18 N 1264, "...bu hususa bunca himmet-i celile ve nü kud-ı kesire sarf buyurulmuş ve sırat-ı ifadeye göre taklil-i masarifat-ı mümkinesine dahi bezl-i himmet ve itina olunmuş olmasına ve measir-i celileden bulunmasına mebnî nakis kalmıyarak itmam ve idaresi lazıme-i maslahatdan olduğu..."
- 31 İMM 645, 15 C 1264.
- 32 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: M.İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", Tarih Boyunca İstanbul Semineri, İstanbul 1989, ss. 155-164.
- 33 Anılan fabrikalara ilişkin ayrıntılar için bkz.: A.Martal, "19. yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret", D.E.Ü. Sosyal Bil. Ens. basılmamış doktora tezi, İzmir 1992.
- 34 Salname-i Devlet-i Aliyye, 1281, ss.140-141.
- 35 E. C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi" (çev.: Y. Cezar), Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. XIV, S. 82-84, İstanbul 1976.
- 36 Önsoy, a.g.e., s. 52.
- 37 A. Rıza Seyfi, "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi", Cumhuriyet, 31 Temmuz 1939.
- 38 İMM 642, 26 C 1264.
- 39 Clark, a.g.m., s. 24.
- 40 Önsoy, a.g.e., s. 95.
- 41 O. Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, c. 1, İstanbul 1338 (1922), s.733.
- 42 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: A.Martal, Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, İzmir 1999.
- 43 Önsoy, a.g.e., s. 92.
- 44 A. Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", İSOD, S. 34, İstanbul 1968, ss. 16-19.
- 45 Ergin, a.g.e., ss. 748-749.
- 46 BA., İrade-Dahiliye, 41154, 25 M 1286.
- 47 İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2. bs., İstanbul 1987, s. 162.
- 48 O. Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 568.
- 49 BA, İrade-Dahiliye, 40618, 4 Ş 1285.
- 50 Düstur, Tertib-i Evvel, c. 1, ss. 282-287.
- 51 Düstur, Tertib-i Evvel, c. 3, s. 398.

OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞMENİN İLK YILLARINDA ÖZEL FABRİKALAR

DOÇ. DR. AHMED KAL'A
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

I- ÖZEL FABRİKALARIN KURULUŞ AŞAMALARI

1- Kuruluş İzni, Özel Şartlar ve İmtiyazlar Tanınması Talebi ve Onayı

A- BAŞVURU

a- BAŞVURUNUN YAPILDIĞI YER AÇISINDAN

a.1- Mahalli Başvuru

Kuruluş ve faaliyette bulunma izni için yapılan mahalli başvuru, fabrikanın kurulacağı bölgedeki Meclis-i İmar'a yapılıyordu. Meselâ sabun fabrikası ile harir fabrikası, bölgelerindeki Meclis-i İmar'dan kuruluş ve faaliyette bulunma izni talep etmişlerdi.¹

a.2- Merkeze Başvuru

Özel fabrikaların kuruluş ve faaliyette bulunmaları için izin talepleri umumiyetle merkeze, yani İstanbul'a ilgili resmî dairelere yapılıyordu.²

b- BAŞVURUNUN MUHTEVASI AÇISINDAN

b.1- "İmtiyaz Küşadı" Talebi

Özel fabrikalar yaptıkları başvurularda umumiyetle, kuracakları ve işletecekleri fabrikalar için özel imtiyazlar istiyorlardı. Bu özel imtiyazları, başvuru dilekçelerinde "imtiyaz küşadı" terimiyle ifade ediyorlardı.³

b.2- "Özel Şartlar"

Bazı özel fabrikalar ise imtiyazların yanında "özel şartlar" tanınmasını da istiyorlardı ki, bu özel şartları da özel imtiyazlar arasına dahil edebiliriz.⁴

b.3- Kuruluş İzni: Fabrika "İnşaat Ruhsatı"

Özel fabrikaların kuruluş izninde talep edilen izin ruhsatı muhtevasına, kurulacak fabrikaya "inşaat ruhsatı" verilmesi de dahildi.⁵

B- BAŞVURUNUN GÖRÜŞÜLMESİ, DEĞİŞİKLİK VE İLÂVELERİN YAPILMASI İLE İLGİLİ MECLİSLER, NÂZIRLAR, BÜTÇELER VE ONAY

a- MERKEZE BAŞVURUYSA

Fabrika kurma talebinde bulunan talip, Meclis-i Ziraat'e layiha vererek talebinin onayını istiyordu. Burada talep dilekçesiyle ilgili mazbatasını hazırlanıp layiha ve mazbata Meclis-i Celil-i Maliye'ye sevk ediliyordu. Bu meclisin olur onayı alınıp, olur onaylı layiha ve mazbata Meclis-i Hass'a havale edilip, burada özel şartlar, imtiyazlar ve inşa ruhsatı ile ilgili veya gerekli her konuda ilâve çıkartmalar yapılarak bu son şekliyle başvuru onaylanıyordu.⁶

b- MAHALLÎ BAŞVURUYSA

Talip, taşradaki Meclis-i İmar'a "istida" vererek talebinin onaylanmasını istiyordu. Meclis-i İmar, verilen istidayı bir tahriratla merkeze iletliyordu. Maliye nazırının bu tahrirata olur onayı veren taktirî veya bazı değişiklikler yapılmasını da isteyerek bu değişikliklerle birlikte olur taktirî ile, Meclis-i Ziraat'ın olur onaylı mazbatasını Meclis-i Vâlâ'ya gönderiliyordu. Burada ilâve ve değişiklik yapılarak bu son şekliyle "imtiyaz itâsıyla küşâd ve inşasına ruhsat" verilmesine nihai onay verilmiş oluyordu.⁷

2- İmtiyaz Mukavelenâmesi

İmtiyaz mukavelenâmesi, taraflarca (hem devlet hem de özel fabrika sahibi/ortaklarca) özel fabrikaya imtiyazlar, özel şartlar ve ruhsattan doğan özel haklar ve yükümlülüklerinin tümünden oluşur.

Kuruluş aşamasında devletin değerlendirilerek onayladığı başvuruyu yapan fabrikaya tanınan imtiyazlar, özel haklar ve inşa ruhsatı içeriği sadece fabrikanın devletten istediği imtiyazları değil devletin ve başvuru yapan fabrikadan özel olarak talep ettiği şartları içermektedir. Bu özel düzenlemelerin dışında özel fabrikalar diğer faaliyet gösteren tüm üretim birimleri gibi, devletin genel düzenlemelerine tâbiydi. İşte bu özel hak ve yükümlülüklerin tümü tek bir mukavelenâme halinde değerlendiriliyordu ki bu mukavelenâme "imtiyaz mukavelenâmesi" diyoruz. İmtiyaz mukavelenâmesi'nde yer alan tüm hususlar aşağıda "özel fabrikaların teşviki" başlığı altında incelenecektir.

II- ÖZEL FABRİKALARIN TEŞVİKİ: ÖZEL FABRİKALARA TANINAN İMTİYAZLAR VE KURULUŞTAN SONRA İMTİYAZLARDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER VE GENİŞLETMELER

1- Teşvikin Nedenleri

A- DEVLET AÇISINDAN

Devletin, özel teşebbüsün fabrika kurma ve işletmesini teşvik etme nedenlerinin dayanak noktasını, genel iktisadî hayatın ihtiyaçlarının ancak sanayileşerek giderebileceği tezinin benimsenmesi oluşturuyordu.

Sanayileşmenin gerekliliği hususu, fabrikalara özel teşvikler verilmesinin gerekçesi olarak gösterilmekte ve fabrikalara teşvik verilmesi ile ilgili meclis toplantılarında, bu gerekçe açıkça ifade edilmekteydi.

Sanayi tesislerinin teşvik edilmesiyle ilgili bu meclis toplantılarında, sanayileşmenin temini ve Osmanlı Devleti'nde gerekli sanayi tesislerinin kurulması ve geliştirilmesinin şart olduğu belirtilerek, bu görüşü bizzat padişahın da benimsediği ve uygulamaya koyduğu kaydedilmekte, sanayileşme için uygun şartların oluşturulması gayesiyle hem kurulacak hem de daha önceden kurulmuş ve kapanmayla karşı karşıya kalmış fabrikalara teşvik verilerek desteklenmesine karar verilmekteydi. Bu sanayileşmeyi teşvik politikaları Tanzimat dönemiyle birlikte uygulanmaya başlanan, "usûl-i imariye" olarak adlandırılan politikaların içinde değerlendiriliyordu.

"...halbuki sâir şevketvâye-i hazreti şahanede bu misillü sanâyî-i lâzîmenin memâlik-i mabrûsede icâd ve tevsî'i lâzîmeden iken kadîmden bâsıl olmuş böyle fabrikaların ta'tiliyle bir vechile techîz olunamayarak evvelkinden ziyâde revâc-ı itihâz olunan usûl-ı nâfîa-i imâriyeden bulunmuş..."⁸

Fabrikaların teşvik edilmesinin gerekçesi olarak görülen sanayileşmek gayesi, mülk ve millete faydalı olduğu için fabrikaların kurulmasının teşvik edildiği şeklinde daha genel olarak da ifade ediliyordu.

"...sabun fabrikası inşasına bazı şerâit ve üç sene imtiyaz ile ruhsat itâsı hususu... istidâ olunmuş ve bu makûle şeylerin nev be nev ihdâsı mülken ve milletin fevâid ve muhasse-nâtı mûceb görünmüş olduğundan... memûlik-i mabruse-i hazreti müllükânede bu misillü fabrika inşa ve küşâdın tâlib olanlara imtiyâzât-ı münâsibe itâsı emsâli iktizâsından ve istidâ olunan usûl dahi muvâfık-ı hâl ve maslahat olarak şerâit-i muharrerinin derciyle iktizâ eden emr-i âlinin itâsı..."⁹

B- TEŞVİK EDİLEN ÖZEL KESİM AÇISINDAN

Özel kesimin teşvik alma nedenlerinin başında, rekabetten korunma ve kârı arttırma gayesi geliyordu. Bunun yanında teşvik edilmeleri gerektiğinde devleti ikna etmek için özel kesimin gösterdiği gerekçelere baksak, en önemli gerekçeler, sermaye azlığı,¹⁰ mevcut uygulanan vergilerden dolayı fabrikaların üretimlerine devam edemeyecekleri ve üretimlerini arttıramayacakları, zira kâr değil zarar ettikleri idi.

"...hums i'tâsı eshâb-ı fabrikaya ağırca geliüb daha şimdiden ekser fabrika terk ve ta'til kılındığından kendisini gadrden vikâye mezkur humsun sümüne tahviliyle kesret üzere temur ibrâc olunarak iyade şimdiki alınan humsden ziyâde fâide hâsıl olacağı eshâb-ı fabrika taraflarından ıfâde ve niyâz olunmuş..."¹¹

2- Teşvik Şekilleri

A. ÖZEL ŞARTLAR TANINMASI

Özel şartlar tanınması, pek yaygın bir teşvik şekli değildi. Zira özel şartlar, kurulacak fabrikayla ilgili olmaktan çok, devletin gelir kaynaklarını doğrudan etkileyen türde idi. Mesela harir fabrikasının kurucusu, 1262/1845 yılı Tırhala sancağının harir öşürünün top-

lanması için mültezim olarak görevlendirilmesi şartıyla bu fabrikayı kurmaya talip olduğunu bildirmiş, bu özel, şart devletce de kabul edilmişti.¹² Tırhala sancağı bölgesinde kurulan sabun fabrikasının ürettiği sabundan, zikredilen bölge içinde gümrük resmi alınmayacaktı.¹³

B- İMTİYAZ VERİLMESİ

a- MÜDDETİ AÇISINDAN

İmtiyazlar müddet sınırı olmayan, müddetsiz imtiyazlar ve belirli bir müddetle sınırlı imtiyazlar, müddetli imtiyazlar olarak, imtiyaz süreleri açısından iki ayrı şekilde veriliyordu.

a.1- Müddetsiz İmtiyaz

Bazı istisnaların dışında verilen imtiyazlar müddet sınırı olmayan, müddetsiz imtiyazlardı.

a.2- Müddetli İmtiyaz

İstisna olmakla birlikte bazı fabrikalara tanınan imtiyaz belirli bir müddetle sınırlıydı. Meselâ sabun fabrikasına tanınan imtiyazın süresi üç yıldır.

“...sabun fabrikası inşasına bazı şerâit ve üç sene imtiyaz ile ruhsat îrâsı...”¹⁴

b- KONUSU AÇISINDAN

b.1- Vergi Alanında Verilen İmtiyazlar

b.1.1- Gümrük İmtiyazları

Fabrikada üretilip dâhile ve hârice satılan (ihrac edilen) ürünün cari gümrük mevzuatına kıyasen daha az gümrük ödemesine tabi olması veya tamamen gümrük ödemelerinden muaf tutulmaları şeklinde verilen imtiyazlardır. Gümrük imtiyazı, gümrük vergisi imtiyazı ve gümrükte alınan rusum, harç vs. gümrük vergisi hariçindeki her türlü vergilerle ilgili imtiyazlar olarak kendi içinde ikiye ayrılıyordu.

b.1.1.1- Gümrük Vergisi İmtiyazı

Gümrük vergisi imtiyazını, geçerlilik alanı itibarıyla ikiye ayırabiliriz

b.1.1.1- SINIRLI GÜMRÜK İMTİYAZI

Yalnızca üretimin yapıldığı bölge içinde geçerli olarak verilen gümrük resmi imtiyazlarıydı. Meselâ Sabun fabrikasının ürettiği sabundan, üretimde bulundu-

ğu bölge dâhilinde gümrük vergisi alınmıyordu. Ancak sabun, bu bölge hâricinde gümrük resmine tabiydi.

“...fabrika-i mezkûr (sabun fabrikası) îmâlatından derun-i sancakta (Tırhala sancağı) furuht olunacak sabundan resm-i gümrük alınmaması dahil-i şart olmak cihetiyle...”¹⁵

b.1.1.2- SINIRSIZ GÜMRÜK İMTİYAZI

Gümrük vergisi alanında verilen imtiyazlar, bazı istisnalar dışında üretim bölgesiyle sınırlı değildi. Diğer bir deyişle bölge sınırı olmayan imtiyazlardı. Meselâ kâğıt fabrikasına tanınan gümrük vergisi imtiyazı için herhangi bir bölge sınırı konulmamıştır.¹⁶ Bu belirlemeyi gümrük vergisi imtiyazı verilen diğer özel fabrikalar içinde söyleyebiliriz.

Sınırsız gümrük vergisi imtiyazında, imtiyaz verildikten sonra da bazı düzenleme ve ilâveler yapılabiliyordu. Meselâ, Sofya Somakov ve Köstendil kazalarında olan demir fabrikaları ihracatından 1259 yılına kadar, Gümrük resmi olarak da Amediye ve Reftiyye şeklinde yüzde oniki gurusu alınıyorken fabrika sahipleri istida vererek Tanzimat devriyle birlikte uygulanmaya konulan nizamlardan dolayı üretim giderleri ve maliyetlerinin artıp kâr ve gelirlerinin düştüğünü söyleyerek fabrikalarına uygulanan gümrük vergisi ödeme şartlarının kendi lehlerine yeniden düzenlenmesini istemişlerdi. Bu istek kabul edilerek yeni uygulamaya göre 1259 senesinden itibaren; yalnızca iskeleler uygun olarak yine yüzde oniki gurusu olarak tahsil edilecek, Kara Gümrüğü olmayan kazalara nakledilen ve satılan demirden ise gümrük rûsumu alınmayacaktı.

“...Sofya ve Samakov ve Köstendil kazalarında kâin es-hâbî uhdellerinde olan timur fabrikalarında bûsûle gelen temurdan...ber-muceb-i ta'rif e Amediye ve Reftiyyeye olarak yüzde oniki gurusu resm-i gümrük abz ve tahsili mukaddemâ tasdik olunmuş iken muahheren eshâbî tarafından vuku bulan istidâya mebnî elli dokuz senesinden itibaren...iskelelere tenzil ve sefâyine tahmîl olunan temurdan lâzım gelen Amediye ve Reftiyyesi başcaka tahsil olunup Kara Gümrüğü olmayan kazalara nakl ve furuht kılınan temurdan rusumât-ı gümrük mütâlebe olunmamak Meclis-i Vâlâ'da bi'l-tezkere kararlaştırılmış.”¹⁷

**b.1.2- GÜMRÜĞE GELEN FABRİKA
ÜRÜNÜNDEN GÜMRÜK VERGİSİ
HARİCİNDE RESİM, RUSUM, HARÇ VS. GİBİ ALI-
NAN HER TÜRLÜ VERGİLERLE
İLGİLİ İMTİYAZLAR**

Gümrük vergisi, gümrüğe gelen ürünlerden alınan tüm vergileri içermez, gümrüğe gelen ürünlerden gümrük vergisi haricinde resim, rusum, harç gibi isimler altında vergiler de alınıyordu. İşte gümrük vergisi haricinde gümrüğü gelen ürünlerden alınan vergilerden muafiyet tanınarak imtiyaz veriliyordu. Meselâ kâğıttan, gümrük vergisi haricinde resim, rusum, harç vs. her türlü vergi alınması kaldırılmıştı.¹⁸

b.2- GELİR VERGİSİ İMTİYAZLARI

Fabrikanın ürettiği ürün üzerinden öşür, hums, sümün gibi vergi oranını belirten isimler altında gelir vergisi alınıyordu. Gelir vergisi oranının belirlenmesi fabrikaya tanınan vergi imtiyazı içinde değerlendirilerek azaltılıyor veya arttırılıyordu.

Sofya, Somakov ve Köstendil'deki demir fabrikalarının sahipleri Meclis-i Vâlâ'yâ istida vererek daha önce verilen teşviklerle tâbi oldukları gümrük ve gelir vergisi ödeme şartlarının 1259/1843 senesinden itibaren yeniden düzenlenerek, gümrük vergisinde kendi lehlerine yapılacak düzenlemeye karşılık, demir üretimi üzerinden ödedikleri 1/10 öşür vergisinin, 1/5'e çıkartılmasını kabul ve talep etmişler, bu talepleri de kabul edilerek uygulamaya konulmuştu.

“...Sofya ve Somakov ve Köstendil kazalarında kâin eshâbı uhdelinde olan timur fabrikalarında busûle gelen temurdan onda bir öşr... abz ve tahsili mukaddemâ tasdik olunmuş iken muahheren eshâbı tarafından vuku bulan istidâya mebnî elli dokuz senesinden itibaren öşrü mezkûrun humsa tahvili...Meclis-i Vâlâ'da bi'l-tezkere kararlaştırılmış...”¹⁹

Ancak Tanzimat devriyle birlikte devletin uygulamaya koyduğu yeni düzenlemeler nedeniyle artan maliyetler ve azalan kârlardan dolayı bu fabrikaların önemli bir kısmı kapanma veya üretimi durdurma dönemine girince fabrika sahipleri bu konudaki şikâyetlerini dile getirerek, bu yeni uygulamaların fabrikalar üzerindeki olumsuz etkilerini kaldırılabilmesi için öşür vergisinin

1/5'ten 1/8'e düşürülmesini talep etmişlerdi. Bu talepler Meclis-i Vâlâ'a devlet hazinesine getireceği kayıp ve kazançlar, devletin iktisadî hayatına sağlayacağı faydalar gibi birçok açıdan olumlu ve olumsuz mütalaalarda bulunularak araştırılmış, raporlar hazırlanmış, tartışılmış, öşür 1/5'den 1/8'e düşürülerek gelir vergisi alanındaki teşvik genişletilmişti.

“...hums i'tâsı eshâb-ı fabrikaya ağırca gelüb daha şimdiden ekser fabrika terk ve ta'til kılındığından kendisini gadrdan vikâye mezkur humsun sümüine tabviliyle kesret üzere temur ihrâc olunarak iydde şimdiki alınan humsden ziyâde fâide hasıl olacağı eshâb-ı fabrika taraflarından ifâde ve niyâz olunmuş zikr olunan fabrikalar hâsılatından hums tahsili eshâbına gadri mûcib olduğundan...humsun ber mantuk-i inhâ sümüününe tabviliyle.”²⁰

**b.3- ALMA, ÜRETME VE SATMA ALANINDA
İNHİSAR (TEKEL) TANINARAK
VERİLEN İMTİYAZLAR**

Özel fabrikalara tanınan imtiyazların içinde, fabrikanın üreteceği ürün için gerekli hammaddeyi temin etme, üretme ve ürettiği ürünü satma benzeri haklar tanınması da vardı. Bu tür tekel hakları istisnasız bütün özel fabrikalar için geçerliydi.²¹

**3- Teşvikin Yetersizliği Durumu ve
Genişletilmesi**

**A- TEŞVİKLERİN YETERSİZ KALDIĞI
ALANLAR İTİBARIYLA;**

**FABRİKA SAHİPLERİNİN YENİ TEŞVİK
TALEPLERİ, TALEPLERİN İNCELENMESİ,
GEREKLİ GÖRÜLÜRSE YENİ TEŞVİKLER
(İMTİYAZLAR) VERİLMESİ**

**İ- VERGİ ALANINDA TEŞVİKİN YETERSİZLİĞİ, YE-
TERSİZLİĞİN NEDENLERİ VE TEŞVİKİN GENİŞLE-
TİLMESİ**

Özel fabrika sahipleri en çok vergi alanındaki teşviklere önem veriyorlardı. Özel fabrikanın maliyetlerini etkileyerek arttırabilecek düzenleme ve değişiklikler olduğunda, fabrika sahipleri, devletten tâbi oldukları vergileri indirmesini veya maliyet artışlarındaki olumsuzlukları giderebilecek yeni bir vergi düzenlemesi yapılmasını talep ediyorlardı.

Sofya, Samakov ve Köstendil kazalarında olan demir fabrikalarının 1259/1843 yılına kadar, demir üretiminden onda bir öşür ve gümrük resmi olarak da *Amediye* ve *Reftiyye* şeklinde yüzde oniki guruş alınıyorken, fabrika sahipleri istida vererek durumun kendi lehlerine yeniden düzenlenmesini istemişlerdi. Bu istek kabul edilerek yeni uygulamaya göre 1259/1843 senesinden itibaren; Onda bir öşür beşte bire yükseltildi. Buna karşılık yalnızca iskelelere gelen ve gemilere yüklenen demirden Amediye Reftiyye yine yüzde oniki guruş olarak tahsil edilecek, Kara Gümrüğü olmayan kazalara nakledilen ve satılan demirden ise gümrük rusumu alınmayacaktı.

“...Sofya ve Samakov ve Köstendil kazalarında kâin eshâbı uhdelinde olan timur fabrikalarında husûle gelen temurdan onda bir öşür ve ber-muceb-i ta'rif e Amediye ve Reftiyye olarak yüzde on iki guruş resmi gümrük ahz ve tahsili mukaddemâ tasdik olunmuş iken muahheren eshâbı tarafından vuku bulan istidâya mebnî elli dokuz senesinden itibaren öşrü mezkûrun hımsa tahviliyle iskelelere tenzil ve sefâyine tahmil olunan temurun lâzım gelen Amediye ve Reftiyyesi başkaca tahsil olunub Kara Gümrüğü olmayan kazalara nakl ve furubt kılınan temurdan rüsumât-ı gümrük mutâlebe olunmak Meclis-i Vâlâ'da bi'l-tezkere kararlaştırılmış.”²²

Bu yeni uygulamaya öşür 1/10'dan 1/5'e çıkartılmıştı ama, Kara Gümrüğü olmayan bölgelere ihraç edilen demirden de gümrük alınmayacaktı. Bu fabrikaların öşür vergisi payı düşüldükten sonra kalan demir ürününün 1/3'ü, Kara Gümrüğü olmayan bölgelere gidiyordu.²³ Diğer bir deyişle, öşür vergisi hariç toplanan demir ürününün 1/3'ü, %12 olarak uygulanan dahili gümrük vergisinden muaf tutulmuş oluyordu.

1260/1844 yılında zikredilen demir fabrikalarının öşür vergisi düşüldükten sonra kalan demir ürünü miktarı 8696 kantardı. Guruş cinsinden tutarı ise, kantarı 105 guruştan 913.080 guruştı. Şu halde demir fabrikalarının 1260/1844 yılında muaf tutuldukları vergi tutarı, (913.080 guruşun %2'si olan) 109.570 guruştı.²⁴

Öşür 1/10'dan 1/5'e yükseltildiğinden, 1260/1844 yılı için zikredilen demir fabrikaları sahiplerinin ödeyeceği fazla öşür vergi tutarı ise 342.405 guruştı.²⁵

Şu halde artan öşür vergisi tutarı 342.405 iken, muaf tutulan vergi tutarı ise 109.750 guruş olduğundan, aradaki fark olan 232.835 guruşluk tutar, demir fabrikası sahiplerinin ödeyecekleri fazla vergi tutarı idi.

Hesaplar açıkça ortaya koymaktadır ki; demir fabrikası sahiplerinin talep ve teklifi üzerine, devletçe 1259/1843 yılından itibaren geçerli olmak üzere yapılan yeni vergi düzenlemeleri, demir fabrikası sahiplerinin ödedikleri toplam vergi miktarını azaltmamış aksine arttırmıştı.

Diğer yandan Tanzimat'ın uygulamaya koyduğu yeni düzenlemeler, Tanzimat devri tâbiriyle “*Nizamat-ı Hayriye*” nedeniyle, fabrikalarda istihdam edilen işçilere yüksek ücret ödenmeye ve çalışma şartlarının iyileştirilmesiyle ilgili yeni düzenlemeler dolayısıyla ilâve masraflar yapılmaya başlandığından, üretim maliyeti yükselirken, fabrika geliri ve kârı ise azalmıştı.

“...Nizâmât-ı Hayriye münâsebetiyle istihdam olunan ameleye külliyetli ücret ve masârif i'tâsından dolayı eshâb-ı fabrikanın temettii” ve menâfi'leri kesb-i tedenmî eylediği...”²⁶

Fabrika sahiplerinin büyük bölümü bu artan harcamaları karşılayabilecek güçte sermayeye sahip değillerdi. Kaynak temini açısından ise öz kaynakları yetersiz olduğundan borçlanma yoluna gidiyorlardı.²⁷

Sonuçta vergi ve istihdamla ilgili düzenlemelerin üretim maliyetlerini iyice yükseltmesi birçok demir fabrikasının kapanmasına sebep oldu. Kalanlar da üretimlerini düşürerek, düşük kapasiteyle faaliyetlerine devam etmeye çalışıyorlardı.

“...ve ol havalı meskenattan olmaıyla ekser ta'yişleri ve te'diye-i vergi ve sâirlerinin işbu ticarete münhasır bulunduğn cibetle hıms i'tâsı ashâb-ı fabrikaya ağırca gelüb daha şimdiden ekser fabrika terk ve ta'til kılındığından...”²⁸

Bu nedenlerle Sofya, Samakov ve Köstendil'deki demir fabrikaları sahipleri, işverenler, artık yetersiz kaldığı iyice anlaşılan vergi imtiyazlarının yeniden düzenlenerek 1/5 olan demir üretiminden alınan öşrünün 1/8'e indirilmesi talebini Meclis-i İmar aracılığıyla Meclis-i Vâlâ'ya göndermişlerdi.

“...geçende Meclis-i İmar memurlarından vâki olan inbâlarına göre... kendisini gadrdan vikâye mezkur hımsun sümüne tahvili... niyaz olunmuş...”²⁹

Bu iddiaların araştırılması, soruşturulması ile ilgili mütalaalar ve yukarıda anlatılan vergi ile hesaplamalar dikkate alınarak, 1259/1843 yılından itibaren geçerli olmak üzere, 1/5 olan öşür vergisi 1/8 oranına düşürülerek, vergi imtiyazı genişletildi.³⁰

İİ- VERGİ ALANINDA VERİLECEK TEŞVİKTE, VERGİ GELİRİ KAYBININ HESAPLANMASI VE BU DURUMUN TEŞVİKİN VERİLMESİYLE İLGİLİ KARARA ETKİSİ

Devlet özel fabrikalara vereceği teşvikler arasında vergilere-özel bir önem veriyordu. Verilen teşvikin vergi geliri kaybına yol açması durumunda, bu kayıpların ne miktarda olduğu, vergi kaybına uğrayan hazinenin durumu, bu kaybın nasıl telafi edileceği gibi çok yönlü araştırma ve soruşturmalar yapıp hesap ve raporlar hazırlandıktan sonra yeni teşvik verilip verilmeyeceğine karar veriliyordu.

Nitekim yukarıda bahsi geçen Somakov, Sofya ve Köstendil demir fabrikaları için istenilen demir üretiminden alınacak öşürün 1/5'den 1/8'e indirilmesi talebi hakkında araştırma başlatan Meclis-i Vâlâ, talebin hazine ve vergilerle ilgisinden dolayı Maliye Nazırı'nın ve Meclis-i Muhasebe'nin mütalaalarını istemişti (619/1). Maliye Nazırı başkanlığında, Maliye Nezareti ve Meclis-i Muhasebe tarafından yapılan vergi kaybı ile ilgili değerlendirmelerde, 1259 ile 1260 yılları için hazinenin toplam 512.574 guruş zararı olacağı hesaplanmıştı.³¹

Bu hesaplamalara göre Somakov ve havalisinde olan Demir fabrikalarında üretilen demirden alınan 1/5 öşür vergisi tutarı 6522 kantardı. Demirin kantarı ise 105 guruştur. Buna göre 1260/1844 yılı itibarıyla $6522 \times 105 = 684.897$ guruşluk öşür vergisi tahakkuk etmişti.

Talep ve teklif edilen 1/8 oranında öşür vergisi tutarı ise, yukarıdaki verilerden hareketle yapılan hesaba göre 428.610 guruştur.

Sonuçta öşür vergisinin 1/7'ten 1/8'e indirilmesi durumunda devletin uğrayacağı 1260/1844 yılı vergi kaybı $684.897 - 428.610 = 256.287$ guruştur.

Öşür vergisi indiriminin 1259/1843 yılında başlaması istendiği için, iki yıllık vergi kaybı ise 512.574 guruştur.

Maliye Nazırı bu hesaplara dayanarak, vergi indiriminin yapılmaması görüşünde olduğunu, Meclis-i Muhasebe'nin vergi kaybıyla ilgili hesaplarının da yer aldığı mazbatasının ekli olduğu bir takrirle, Meclis-i Vâlâ'ya bildirdi.³²

"ellidokuz ve altmış senelerine mahsuben beşde bir hesabyıla alınan temurun bahası başka ve sekizde bir hesabyıla alındığı halde kezâlik miktar ve bahası başka hesap ve nizam olundukda ber-muceb-i âti tahsîsine iki senelik hâsılattan beş yük bu kadar bin gurus hasar-ı hazine görülmüş olacağına hums istihsâli Meclis-i Vâlâ'da abd olunmasına nazaran icrâ-yı icâb..."

Ancak fabrika sahipleri verdikleri³³ istidada, devlerin gerçekte vergi kaybına uğramayacağı iddiasındaydılar. Öşür vergisinin indirilmesinden devlet ve hazine zarar görmeyecekti. Onlara göre böyle bir vergi indiriminden sonra fabrika sahipleri zarardan kurtarılmış olacağı gibi devletin de vergi kaybına uğramayıp hatta vergi gelirini arttırılabilecekti. İddialarını şöyle izah ediyorlardı; vergi indiriminden dolayı mevcut üretim artacaktır. Diğer yandan üretimi durduran fabrikaların da yeniden üretime başlayacağından dolayı üretim artacak, bu artan demir üretiminden alınacak vergi miktarı ve fazlası, halihazırda tahsil edilen vergi miktarından yüksek olacağından, devletin kazancı, vergi indiriminden dolayı uğrayacağı kayıptan daha fazla olacaktır.

*"...mezkhûr humsun sîmiine tabviliyle kesret üzre temur ihrâc olunarak iyde şimdiki alınan humsdan ziyâde fâide hâsıl olacağı eshâb-ı fabrika taraflarından ifâde ve niyâz olunmuş..."*³⁴

Meclis-i Vâlâ talep ve iddiaların her yönüyle araştırılmasını istiyordu. Fabrika sahiplerinin talep ve iddialarının dayandığı gerekçelerin tüm yönleriyle araştırabilmesi için Meclis-i Vâlâ, demir fabrikalarına dâir tecrübe ve geniş malûmatı olup bahsi geçen demir fabrikalarının çoğunun da sahibi olan Zaro Paşa'ya, Maliye Nazırı'nın vergi indirimi yapılmaması yönündeki olumsuz görüşünü de ekleyerek gönderdiği bir isti'lamlâ, dayandığı gerekçelerle birlikte konu ile ilgili şahsi araştırma ve mütalaalarını bildirmesini istedi.

*"...hums-ı mezbur ma'lumat-ı sâbıkası cihetiyle... Zaro Paşa hazretlerinden lede'l-istiş'ar..."*³⁵

"Somakov ve Sofya ve Köstendil kazalarında olup ashab-ı uhdelelerinde bulunan timur fabrikalarında husule gelen timurdan alınması hususuna irâde-i seniyye müteallik buyurulan hımsun stümiine tabvili istîzânı bâbında Makam-ı Vâlâ-yı Nezâret-i Maliyeden bi't-tanzim Meclis-i Vâlâ-yı Adliye'ye takdim buyurulan tahririn müfâd-ı âlisi ma'lum-ı bendeganım olmuştur..."³⁶

Zaro Paşa mütalaalarını üç ayrı müzekkirede toplayarak Meclis-i Vâlâ'ya ilettili.³⁷

Zaro Paşa vergi ile ilgili müzekkiresinde, vergi indirimin mutlaka yapılması gerektiğini, bunun hem fabrika sahipleri için hem de devlet için faydalı olacağını belirterek vergi indirimine gerek olduğunu diğer nedenlerini de anlatıyordu. Ona göre; fabrika üretim maliyetleri yüksekti, zira her fabrikanın hammaddesi olan demir cevheri, kömür ve diğer gerekli hammadde-nin temin ve tedariki, her sene demir cevherinin çıkarıldığı maden damarlarının işletilebilmesi ve temizlenmesi için gerekli harcamalar ile gerekli işçi-amele, dülger vs. emek istihdamı ve diğer müteferrik masraflar için büyük sermaye gerekmektedir. Halbuki sermaye yetersizdir. Eğer demirden 1/5 vergi alınırsa fabrika sahibine kalacak demir, fabrika masraflarını karşılamaya dahi yetmeyecektir. Diğer yandan Tanzimat-ı Hayriye nedeniyle cebrî istihdamın yerini rızaya dayalı istihdam aldığından bu da ücretleri yükselterek üretim maliyetlerini arttırmıştır. Fabrikaların gitgide üretimlerini düşürmesi ve kapanmasını önlemek böylece de devlet gelirlerinin azalmasını önlemek için vergi oranının düşürülmesi gerekmektedir. Şayet 1/5, 1/8'e düşürülürse evvelkinden daha önce olduğu gibi 1/10 öşür vergisi oranına düşürülürse, fabrika sahipleri her sene artan miktarlarda demir üretecek, bu durumda ödeyecekleri öşür, 1/5 oranındaki vergi miktarından daha fazla olacaktır.

"Zikr olunan hımsun bir hadd-i itidâle tabvili dergâr olan muhassemâtın ifadesine şu vehile ibtidâr olunur ki mezkûr fabrikaların her birilerinin levazimatından olan cevher ve kömür ve el'an varidat-ı muktezinin temin ve tedâriki ve cevher araklarının beher sene küşâd ve tathiri ve her cins amele ve dülgerin istihdâm ve mesârifât-ı müteferrika-i sâiresinin tesviyesi külliyetli sermayeye muhtaç olacağı dergâr ve ashab-ı fabrikalarını güç halle idare etmekte oldukları âşikâr olduğuna ve zikr olunan timurdan hıms alındığı takdirde es-

bâb-ı fabrikaya kalacak küsur timurun esmân hasıla mesârif-i mezkûrenin güzestesine vefâ ider itmez derecede bulunduğuna ve ber-muceb-i Tanzimat-ı Adliye amele ve dülger misillü kullanılacak kimesneler bi'l-irza istihdâm olunmakta olduklarına binaen hem mezkûr fabrikalar gittikçe muattal olub imalden kalmamak ve hem de bu cihetle vâridat-ı mîrîye sekte arz olmamak üzere işbu hımsun stümiine tabvili hususuna müsaade-i seniyye bi-deriğ ve erzân buyurulduğu halde evvelkilerden ziyâde timur imali pek de me'mul olamaz ise de ashab-ı fabrika mümkin mertebe işleyüb fabrikalarını bütün biütün tatil itmeyecekleri kaviyyen me'mul olduğundan ol-vecbile tesviyesi veyahut mukaddemâ karar verildiği üzere öşre tabvil buyurulduğu surette zikr olunan fabrika ashabının ziyâde timur imali mümkin olarak sene-be-sene şiddet ve germiyyet üzere işlendirüb ziyâde öşür virecekleri cihetle hımsdan bâsıl olacakdan ziyade timur husule geleceği dergâr idiğünden..."³⁸

Neticede; Zaro Paşa, fabrika sahiplerinin isteği olan ürün üzerinden alınacaktı vergi oranının 1/8 olması talebini dahi yetersiz bulup, 1/10 oranının hem fabrika sahiplerinin hem de devlet hazinesinin gelirini arttıracaklarını iddia ediyordu. 1/5'den 1/8 oranına indirimin ise fabrika sahiplerinin istidalarında iddia ettikleri gibi, üretimi artırıp devlet hazinesine daha fazla vergi geliri sağlayacağını kabul etmiyordu. Bu kabul etme-yişte yukarıda ayrıntılarıyla anlattığımız; 1/5'ten 1/8'e vergi indiriminde, artan üretimden dolayı devletin vergi gelirinin artmayacağına dair Meclis-i Muhasebe'nin yaptığı hesapların etkisi olduğu açıktır.

Zaro Paşa'nın vergi indirimi lehinde olan görüşü ve dayandığı gerekçeler Meclis-i Vâlâ tarafından Maliye Nazırı'na iletilerek, bu mütalaaları da dikkate alarak konuyu yeniden değerlendirip mütalaalarını bildirmesi istendi.³⁹

Maliye Nazırı Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği cevabı tahririnde;⁴⁰ vergi indirimi lehinde iddiaları içeren müzekkireyi veren Zaro Paşa'nın bahsi geçen demir fabrikalarının büyük bölümünün sahibi olduğunu belirterek, dolayısıyla Zaro Paşa'nın müzekkiresinde 1/5 olan vergi oranının düşürülmesinin devlet açısından da faydalı olacağı şeklindeki iddia ve yorumlarının gerçekliğinin meçhul olduğu, bu tahririn görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ'da meclis üyelerince kuşkuyla karşılanması ge-

rektiğini belirtiyor ve vergi indirimi yapılmamasına daha önce gönderdiği takrirdeki görüşlerinin yine devam ettiğini kaydediyordu.

"İşbu humsun şümiine tahvilinde eshâb-ı fabrikanın germiyyet tüzre timur imal edecekleri cihette bundan hâsıl olacak timur hums i'tibariyle bahsil olunan timuru istifa edeceği eğerci müzekkire-i mezkûrede beyân olunmuş ise de bu keyfiyet meçbul olduğuna ve işbu timar fabrikalarının ekserisi ise müşâr-ı ileyhin idiğüne... Hususlarının mukaddeme-i takrir-i ahiri ile birleştirilecek Meclis-i Vâlâ-yı mezkûrede müzakere-siyle..."⁴¹

Zaro Paşa'nın müzekkireleri, Maliye Nazırı'nın takriri ve diğer ilgili belgeler, vergi indirimi konusunda nihai karar verilmek üzere Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü. Görüşmeler sonucunda Zaro Paşa'nın görüşleri doğrultusunda karar alınarak gelir vergisinin 1/5'den 1/8'e indirilmesine karar verildi. Meclis-i Vâlâ'nın kararına göre; Maliye Nazırı takririnde hazinenin senede 256.287 gurusu vergi kaybına uğrayacağını bildirmektedir ancak fabrikaların kapanması durumunda da hem fabrika sahipleri hem de devlet hazinesi zarara uğrayacaktır. Ayrıca fabrikaların kapanmasının değil, sanayinin kurulması ve geliştirilmesinin teşvik edilmesi gereklidir. Şayet gelir vergisi 1/8'e indirilirse istekleri yerine gelen fabrikalar faaliyete geçerek üretimlerinin artacağı ümit edildiğinden, hazinenin vergi geliri de seneden seneye artacaktır. Ancak bu ümidin gerçekleşmesi 1/5 ile 1/8 arasındaki fark nedeniyle vergi gelirindeki azalmanın bedeli karşılığı olacaktır. Bu nedenlerle gelir vergisinin 1/5'ten 1/8'e düşürülmesine karar verilmişti.

"...hususât-ı merkumenin Meclis-i Vâlâ'da...icâbı le-de'l-mütala'a sâbık bâle ve suret-i iş arata nazaran mâre'z-zikr fabrika hâsılatından mukaddemce verilen karar icâbına elli dokuz senesinden itibaren alınmakta olan humsun te'desiyle berâber masarîf-ı vâkianın istifasına takatları mütehammil olmadığından eshab-ı fabrikadan ba'zılarının fabrikaları mu'attal olmuş ve halbuki sanâyi-i lâzimenin memâlik-i mabrûsede icâd ve tevsi'i lâzimedden iken kadîmleri hasıl olmuş böyle fabrikaların ta'tili bir vechile tecvîz olunamayarak evvelkinden ziyâde revâcî ittihâz olunan usûl-ı nâfia-i imâriyeden bulunmuş ve Nazır müşâr-ı ileyh hazretlerinin

iş'arları vechiyle mezkûr humsun şümiine tahvili takririnde eğerci şimdilik senevi iki yük bu kadar bin gurusu mikdârı vâridât-ı hazineye kesb-i nâkıs ider ise de kemâkânı ibkâsında ileriüde eshâb-ı fabrikadan ba'zısı dahi fabrikalarını terk ile hem kendilerine gadri hem de hazine-i celileye hasârı müeddi olması melhûz olduğu misüllü sekizde bir besâbıyla alındığı surette mesrûr olduğu inhâ kılınan fabrikalar küşad olunarak tezâyidi me'mul bulunan hâsılatından dolayı hazine-i celile vâridâtı dahi sene-be artmak lâzım geleceği ve bu cihette işbu fivâdî-i me'mule-i ayine dahi şimdilik görünen tefâvütün fedâsıyla hâsıl olacak bedeliyatından olduğundan mâre'z-zikr fabrikalar hâsılatından alınmakta olan humsun ber-man-tuk-ı inhâ şümiine tahviliyle..."⁴²

B. YETERSİZLİĞİN TESPİTİ VE TEŞVİKLERİN GENİŞLETİLMESİNDE UYGULANAN RESMÎ PROSEDÜR

a- BAŞVURU

a.1 - MAHALLÎ BAŞVURU

Fabrikanın bulunduğu mahallin Meclis-i İmarına fabrika sahibi/sahipleri istida vererek başvurabiliyorlardı.⁴³

a.2 - MERKEZ BAŞVURU

Fabrika sahipleri doğrudan İstanbul'a Meclis-i Vâlâ'ya "istida" vererek başvurabiliyorlardı.⁴⁴

b- BAŞVURUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ, İLGİLİ MECLİS, NEZARET, NAZIR, HAZİNE VS. RESMÎ MERCİLER, ARAŞTIRMA VE RAPORLARIN HAZIRLANMASI, KARARIN VERİLMESİ

Başvuruların değerlendirilerek son kararın verildiği meclis, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye idi.

Yerel başvurunun yapıldığı Meclis-i İmar, verilen "istida"yı Meclis-i Vâlâ'ya "inba" ediyordu.⁴⁵ Bu başvuru fabrika sahibi ve aynı zamanda da askerî sınıfa mensup bürokrat tarafından yapılmışsa, başvuruya "takrir" in Meclis-i İmar'dan Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmesi işlemine ise "havale" deniyordu.⁴⁶

Meclis-i Vâlâ karar verebilmek için öncelikle başvuruyla ilgili nezaret/nezaretlerin, dolayısıyla bu nezaretlere bağlı hazine/hazinelerin ve meclislerin de; takrir,

mazbata vs. isimlerle anılan cevabî mütalaalarını istiyordu.

“...ol-babda vâki' olan isti'lâma cevâben...”⁴⁷

“...Maliye Nazırı devletlî paşa hazretlerinin Meclis-i Vâlâ'ya îtâ buyrulmuş iki kıt'a takrirleriyle Meclis-i Muhasebe'nin bir kıt'a mazbatası...”

İlgili nezaret ve diğer resmî birimlerin cevabî mütalaaları geldikten sonra gerekli görülürse başvuru dilekçesi metni ve cevabî mütalaalar, başvuruyu yapan fabrikaya ilgili konu hakkında doğrudan bilgisi olan kişilere de yollanarak mütalaaları soruluyordu.

“Temur fabrikası keyfiyetine dair Meclis-i Vâlâ'ya îtâ buyrulmuş iki kıt'a takrir-i âlileriyle (Maliye Nazırı'nın yazdığı takrirleri) bir kıt'a meclis mazbatası (Meclis-i Muhasebe'nin mazbatası) üzerine husus-ı mezbur ma'lumât-ı sâbıkası cihetiyle...Zaro Paşa hazretlerinden lede'l-istidal...ol babda vermiş olduğu üç kıt'a müzekkiresi...”⁴⁸

Gelen cevabî mütalaa şeyet nezaret ve diğer resmî birimlerin mütalaalarıyla uyumuyorsa, bu uyummayan mütalaa uyumsuzluğun olduğu nezaret vd. resmî birimlere iletilerek bu mütalaalar da dikkate alınarak yeniden cevap isteniyordu.

“...müşar-ı ileyhim (Zaro Paşanın) vermiş olduğu üç kıt'a müzekkiresi bâ tezkere-i sâmiye Nazır müşar-ı ileyh hazretlerine tesyâr ve ruy-ı mütalaaları intişar olundukda...”⁴⁹

Karar vermeye yeterli bilgilerin tümü toplandıktan sonra Meclis-i Vâlâ'da konu tartışılıyor, mütalaa türündeki raporlar tartışmada dikkate alınarak nihâî karar veriliyor ve “irade”si alınmak üzere padişaha “arz” ediliyordu. Hangi nezaretin kararı uygulayacağını da belirtildiği Meclis-i Vâlâ'nın kararı, padişahın verdiği “irade”yle-nihâî onayla birlikte yürürlüğe giriyordu.

“...hususları Meclis-i Vâlâ'da mümahib mütalaa olunmuş olmağla ber-minvâl-i muharrer...icâbatının nazır müşar-ı ileyh hazretlerine havâlesi lâzımı geleceği...emr ve فرمان hazret-i men-leb'l emrindir.”⁵⁰

“...suretleri münasib mütalaa olduğunu bâ mazbata ifâde ve iş'ar varaka-i mezburede manzûr-ı âli buyrulmak için savb-ı vâlâlarında ba's ve tesyâr olunmuş olmağla muvafık irâde-i seniyye-i hazreti padişahı buyrulur ise ber-minvâl-i muharrer tesviye-i icâbatı nazır müşar-ı ileyh hazret-

lerine havâle olacağı beyanıyla tezkere-i senâveri terkim kılınmış, efendim.”⁵¹

Yukarıda arşiv belgelerinden yaptığımız alıntılarda da sık sık geçtiği gibi, teşvik talep eden başvurularla ilgili nezaretlerin başında Maliye Nezareti ve Maliye Nazırı geliyordu. Zira genellikle teşvikle ilgili başvurular vergi indirimi gibi devlet maliyesi ve hazinesiyle ilgili konulardı.

4-Teşvikin (İmtiyazların) Mahzurları ve Giderme Çalışmaları

Devletin özel fabrikalara tanıdığı imtiyazların, imtiyazın verilmiş amacına aykırı olarak kullanılması, diğer bir deyişle iktisadî hayata zarar verecek şekilde kullanılması, iktisadi hayata zarar verecek şekilde kullanılması-nın önlenmesi, bu gibi durumlara meydan verilmemesi devletin önemle üzerinde durduğu bir husustur. Bu gibi istenmeyen durumların olmaması için imtiyaz tanınmadan evvel, tanınacak bu imtiyazın kötüye kullanılmasını önleyecek her türlü tedbir düşünülerek ve alınarak imtiyaz veriliyordu.

Mesela, gümrük resmi imtiyazı, yalnızca bu imtiyaza sahip fabrikanın kendi ürettiği ürüne aitti. Bu nedenle imtiyaz sahibi fabrikanın, başka ürünleri de kendi ürünü gibi gösterip, gümrük imtiyazını kötüye kullanması durumu söz konusu olabileceği düşünülerek, sabun fabrikasına tanınan gümrük imtiyazına bir madde ilâve edilmişti. Bu madde ile sabun fabrikasının ürettiği ürünü damgalamak için, fabrikanın bulunduğu bölgenin Meclis-i İmarınca hazırlanıp sabun fabrikasına verilecek olan fabrikaya ait özel bir damganın vurulması yükümlülüğü getirilmişti

“...fabrika-i mezkûr imâlâtından derûn-ı sancakda fûruht olunacak sabundan resmi gümrük alınmaması dahil-i şart olmak cihetiyle mersumların sâir mahallerden sabun celbiyle fabrika-i mezkûr imalatı mekâmında ba'dehû bilâ resm-i gümrük satabilmeleri dahi melhuz olduğuna mebnî şu mahzurdan vâresete omak ve fabrika-i mezkûr imâlâtına vaz olunmak üzere mahalle-i meclisten mersumlara münâsib bir tamga itcâsı hususunun dahi liva-i mezbur mutasarrıfı atufetlî paşa hazretlerine iş'arıyçün keyfiyetin nâzır müşarun ileyh hazretlerine bildirilmesi...”⁵²

Gümrük ve rusumdan muaf olan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde o ürünün gümrük tarifesini fiyatı esas tutularak, bir fiyat sınırı getirilmişti. Bu esasa göre gümrük ve rusumdan muaf olan ürünlerin fiyatları ancak bu ürünlerin gümrük tarifesindeki fiyatlara bağlı olarak, artacak veya azalacaktı. Böyle bir fiyat sınırlandırmasıyla yapılmak istenen, gümrük ve rusum muafiyeti olan ürünün, dünya piyasalarındaki fiyatı aşmamasını temin etmek ve bu tür muafiyeti olmayan aynı tür ürüne kıyasen fiyatının artmasını ve böylece de haksız kazanç ve fiyat artışlarının olmasını önlemeye yönelikti.⁵³

Teşvik olarak verilen imtiyazların bir diğer mahzuru da üretim alanında verilen inhisarlar oluyordu. Bu mahzur da, üretim inhisarının verildiği fabrika bölgesinde başka fabrikaların kurulmasının, inhisarın verildiği fabrika tarafından engellenmesi durumuydu. Çözüm bu tür müdahalelerin dikkate alınmıyarak, fabrika kurmak isteyen herkese, fabrika kurma ve faaliyette bulunma izninin verilmesi idi (Harir 615/1).

*"...fabrika-i mezkûrun dahî inşâsına ruhsatı bâvî gelen emr-i âlinin ısdârı ve fakat böyle fâide bu maddede hasr sıreti olmayarak mersumun fabrikasından başka diğer fabrika inşâsına tebea-i Devlet-i Aliyyeden tâlib zühûr eylediği halde dahi men olunmaması ifadesini mütezammın."*⁵⁴

III- EMEK TEMİNİ, İSTİHDAM VE ÜCRETLER

1- Emek Temini ve Çalışma-İstihdam Şartları

İstihdam Şartlarıyla İlgili Hukuki Mevzuat, İstihdam Şartlarının Düzeltilmesi, Yardımlaşma Sandıkları

A-CEBRÎ HİZMET SÖZLEŞMESİNE DAYALI EMEK TEMİNİ VE ÇALIŞMA-İSTİHDAM ŞARTLARI

Tanzimat döneminden önce fabrikaya hammadde temininden, fabrikada çalışan işçi teminine kadar geniş bir alanda cebrî hizmet sözleşmeleri geçerliydi. Fabrikalara cebrî hizmet sözleşmesine dayalı emek temini ve istihdamı ile ilgili hukukî mevzuat ve uygulamalar, Tanzimat döneminden önce fabrika sahiplerine-iş verenlere emek temini ve istihdamı alanında tanınmış önemli imtiyazlardandı.

Bu imtiyazın önemli nedenleri arasında, ihtiyaç duyulan miktarda ve vasıfta işçi temin edebilmenin zor olması geliyordu. Diğer bir deyişle işgücü eksikliği vardı.

Özellikle fabrika için gerekli hammaddenin bulunduğu madenler vs. kaynaklar kırık kesimde yer alıyordu ve bu madenlerin ve hammadde kaynaklarının işletilmesi, maden ve hammadde kaynağı civarındaki köy ve kasabalardaki işgücünden yararlanmayı gerekli kılıyordu. Kır bölgesindeki işgücünün asıl geçim kaynağı tarım faaliyetleri olduğu için, tarım alanındaki gelir kıyasen ücreti düşük ve çalışma şartları zor olan madenlerde çalışmak istegini pek duymuyorlardı. Ayrıca özel fabrikalarda ilgili bu tür istihdam alanları da zaten yeni yeni ortaya çıkıyordu.

Özel fabrikaların talep ettiği alanlardaki iş gücü yetersizliği önemli ve aşılması mutlaka gerekli bir problem. Devletin bu problemi çözmek için Tanzimat devrine kadar uyguladığı çare, cebrî hizmet sözleşmesine dayalı işçi istihdam uygulaması oldu.

Cebrî hizmet sözleşmesi, fabrikanın isteği ve devletin bu isteği kabul etmesi durumunda, belirli işgücünü, işgücünün kendini istihdama talip olan fabrikada çalışma rızası aranmadan, bu işgücünü çalıştırmaya tâlip olan fabrikaya bağlanmasıydı. Bu uygulamada, yalnızca bizzat fabrika içi üretimde istihdam edilenler değil, fabrika için gerekli hammaddenin bulunduğu bölge, köy ve köylerin halkı da hammaddeyi kullanacak olan fabrika ve madenlerin ve cebrî hizmet sözleşmesi ile istihdam edilmek üzere, istihdam edecek fabrikanın talebi ve devletin bu talebi kabulüyle birlikte, devletçe görevlendiriliyordu.

*"...temür ma'denleri işini görmeğe kadimden tahsis olunan reâyânın...merbut ve mahsus oldukları fabrikaların vakit ve zamanıyla işlerinde bulunarak ifâ-yı dıyun eylemek ve bir fabrikaya merbûtt olan amele ve kömürcü ve cevherci âhar fabrikaya işlemek keyfiyetleri ötedenberi fabrikaya-i mezkûrun meiyûl-ı icrâ usûl-î kadimesinden ise de."*⁵⁵

Cebrî hizmet sözleşmesi unsurları arasında istihdam edilecek işgücünün rızasının alınması yoktu. Devlet işgücünün rızası yerine kendi rızasının onayının alınması esasını koymuştu. Bu nedenle cebrî hizmet sözleşmesiyle belirli bir fabrikaya bağlanan işgücünün

bu fabrikada çalışmaması, işi bırakması, başka bir fabrikaya geçmesi, kısaca cebrî hizmet sözleşmesini feshetmesi hakkı da yoktu. Zira işgücü, cebrî hizmet sözleşmesinin düzenlenmesinde taraf değildi. Taraflar fabrika sahibi ve devletti. İş aktinin feshedilmesi hakkı da yalnızca bu akte taraf olan fabrika sahibi ve devlete aitti.

*"...işbu amelenin merbut oldukları fabrikalara hizmet idüip yekdiğerleri amelesine müdahale idememek."*⁵⁶

Bu hususlar özel fabrikalarda istihdam edilenlerin haklarını savunmaz durumda oldukları ve işverenin bir nevi iyi veya kötü niyetine, sömürüsüne açık olduğunu göstermez. Zira devlet cebrî hizmet sözleşmesine taraf olduğundan, bu hizmet sözleşmesine konu olan işgücünün her türlü hakkını, fabrika sahibine karşı korumayı da üstlenmiş oluyordu.

Cebrî hizmet sözleşmesini sona erdirebilen yalnızca bu sözleşmeye taraf olan işveren (özel fabrikanın sahibi) ve devlet olduğundan, ne bizzat bu sözleşmeye konu olan işçi ne de başka bir işveren (özel fabrika sahibi) bu sözleşmeyi geçersiz kılacak müdahalede bulunamıyordu. Böyle bir müdahale olursa devlet aynı zamanda bu müdahaleyi önleyen taraf durumundaydı.

Böyle bir müdahale söz konusu olduğunda, devletin cebrî hizmet sözleşmesiyle ilgili izlediği tutum ve uygulamalara, Somakov ve Sofya'daki demir fabrikası ve madenlerinin sahipleri arasında geçen çekişmeler misal verilebilir.

Burak Zâde Emin'in oğlu meh Fehim'e ait Somakov'daki demir madeninin işletilmesi hizmetine, Sofya kazasına tâbi Basarel karyesi reayası cebrî hizmet sözleşmesiyle bağlıydı.⁵⁷

*"...Samakov kazasında kâin müteveffa Burak Zade Emin'in oğlu Mehmed Fehim nâm yetimin temur mâdeni hizmeti Sofya kazasına tâbi Basarel karyesi reayası bern râyete degelirler iken."*⁵⁸

*"...Nefs-i Somakov kazasında kâin tımur fabrikaları ashâbı madenlerinin işini görmeğe kadimden tahsis olunan reayanın..."*⁵⁹

Cebrî hizmet sözleşmesine taraf olanların dışındakiler bu sözleşmeye müdahale edemediklerinden, cebrî hizmet sözleşmesiyle belirli bir fabrikaya bağlanan işçilere ve bölge halkına başka bir işveren müdahale ederek

kendi fabrikasında çalıştıramazdı. Ancak Sofya kaymakamı daha sonra da Üsküp Valisi olan Osman Beşe, Basarel karyesinin idârî olarak Sofya'ya bağlı olması gerekçesiyle, Basarel karyesi reayasını 1257/1841 senesinden itibaren kendi demir fabrikasına bağlı madeninde görevlendirdi. Böylece Somakov demir fabrikası ile Başsarlı karyesi reayası arasındaki cebrî hizmet sözleşmesine müdahale etmiş, Somakov demir madeni de işsizlikten çalışamaz hale gelmişti.

*"...bin iki yüz elli yedi senesinde Sofya kaimmakamı olub mu'ahheren Üsküb Valisi olan Osman Beşe hazretleri reayayı merkûmeyi kendü ma'denlerine celb ile yetim merkûmun ma'deni hâli kalmış..."*⁶⁰

Bu müdahaleden anlaşıldığına göre cebrî hizmet sözleşmesi ile bağlı olan işçi ve bölge halkı ile fabrikanın bulunduğu bölge arasında idarî olarak da bir bağıllık aranmaktaydı. Diğer bir deyişle cebrî hizmet sözleşmesinde işçi ve bölge halkı ile fabrikaya bağlı madenlerin aynı idarî bölge içerisinde olması önemliydi. Cebrî hizmet sözleşmesi yapabilme hakkında öncelik, aynı idarî bölge içindeki fabrika ve işgücü arasında idi.

Bu nedenle Osman Beşe Sofya idarî bölgesi içinde olan Basarel karyesindeki iş gücünü, aynı bölgedeki kendi fabrikasına bağlamıştı. Ancak idarî olarak Sofya'ya bağlı bu karyedeki işgücü dahi önce, başka bir idarî bölgede olan Somakov'daki demir fabrikası madenlerinde cebrî hizmet sözleşmesi ile bağlı olarak çalışıyorlardı. Bu durumda ne olacaktı?

Somakov demir fabrikası ve madeninin sahibi Mehmed Fehim, madenlerinde cebrî hizmet sözleşmesi ile eskiden beri çalışan Basarel karyesinden olan işçilere müdahale edip kendi madenlerinde çalıştırmaya başlayan böylece de zararlı olan Osman Beşe'den şikayetle, yapılan bu müdahalenin önlenmesi için Basarel karyesinin bu müdahalenin önlenmesi için Basarel karyesinin idarî olarak bağlı olduğu Sofya'dan ayrılarak, Somakov'a bağlanmasını talep etmişti.

"...Sofya Kaimmakamı bulunan atufetli Osman Beşe hazretleri reâyâyı mersumeyi kendü madenlerine celb ile yetim merkûmun madeni hâli ve muattatal olduğundan ashâb-ı fabrika merhameten kendü amelelerinden üçer beşer amele sevkile maden-i mezkur mehma emken idare itmiş iselerde bu

dahi kendü madenlerinin tatiline bâdi olduğunu ve ifadât-ı sâireyi dercile karye-i mezkûrenin Sofya kazasından bit tefrik zikr olunan Somakov kazasına ilhâkı iltimasını şamil tevârid iden mahalli mazbatası."⁶¹

Talebe konu olan karyenin başka bir kazaya idarî olarak bağlanması nedeniyle herhangi bir vergi kaybının, idarî düzensizlik veya zararın olup olmayacağı Meclis-i Vâlâ'ca araştırılmış, Maliye Nazırı'ndan, Meclis-i Muhasebe'den ve bu konularda tecrübe ve bilgisi olduğundan dolayı danışılan Zaro Paşa'dan gelen raporlarda herhangi bir zarar olmayacağı, talebin kabul edilmesinde mahzur olmadığı belirtilince,⁶² Meclis-i Vâlâ, Sofya'ya bağlı Basarel karyesinin, idarî olarak Sofya'dan alınıp Somakov'a bağlanmasına, böylece karye halkının yine eskiden beri olduğu gibi Mehmed Fehim'e ait demir fabrikasının madeninde çalışmalarına karar verdi.⁶³

"...karye-i mezkûrenin emvâl-i mertebesiyle Sofya'dan bi't tefrik Somakov'a ilhâkı mukaddemâ mahallinden ledel'linhâ ol-babda vâkı olan istiğlama cevâben vârid olan evrâk mealine nazaran reayayı mersûmenin yetim merkûmun ma'deninde işlemeleri hem kendilerine menfaatli ve hem de stihlâletli olacağı ve karye-i merkûmenin virgüsüyle beraber Somakov'a tahkik kılınmış ve bu suretle tesviye ve tanziminde hazinece bir gûne mahzur olmadığı tahkik kılınmış ve bu suretle tesviye ve tanziminde hazinece bir gûne beis görinmeyüp emsaline dahi tevaffık etmiş olduğundan ber vech-i inhâ tesviyesi hususları...Basarel karyesi reayasının ücret-i mu'tadları ile yetim merkûmun madeninden işlemeleri hakkında müstelzin-i menfaat olacağından ve karye-i mezbûrenin Somakov'a ilhâkında mahallince ve hazinecebir gûne beis ve mahzur görülmediğinden karye-i mezbûrenin dahi ber mantuk-ı mazbata Somakov'a nakl ve ilhâkı hususları Meclis-i Vâlâ'da mü-nâsib mütalaa olunmuş olmağla."⁶⁴

B- RIZAYA DAYALI HİZMET SÖZLEŞMESİYLE EMEK TEMİNİ VE ÇALIŞMA-İSTİHDAM ŞARTLARI

Tanzimat döneminde girilen yeni düzenlemeler arasında fabrikaların emek istihdamı ve istihdam şartlarının yeniden düzenlenmesi de vardı. Bu dönemde istihdam şartlarında yapılan önemli düzenlemelerin başında cebrî hizmet sözleşmesinin kaldırılarak, rızaya dayalı hizmet sözleşmesi uygulanmasına geçilmesi geliyordu.

"...ber-muceb-i Tanzimat-ı Adliye amele ve dülger misillü kullanılacak kimseler bi'l rıza (rızalarıyla) istihdam olunmakda olduklarına binaen."⁶⁵

Tanzimat'tan sonra cebrîliğin yerini rızaya dayalı hizmet sözleşmeleri alınca, işçiler hizmet sözleşmesinde doğrudan taraf haline gelmiş oldular. Artık rızaya dayalı hizmet sözleşmesi gereği işçi, hizmet sözleşmesini feshedebilme hakkına da sahipti. Yine ücret, çalışma şartları gibi istihdam şartlarının kendi lehinde olduğu fabrikada çalışabilme serbestisine de kavuşmuş, cebrî hizmet sözleşmesi gereği belirli bir fabrikaya rızası olmadan bağlı olma ve bu bağlı olduğu fabrikanın dışında başka bir fabrikada çalışmama gibi bağlayıcı-cebrî unsurlardan da kurtulmuş oldu.

İşçi tarafında memnunlukla karşılanan bu düzenlemeler, işverenler tarafında ise hoşnutsuzluğa yol açmış, kendilerine tanınan önemli bir imtiyazı kaybetmişlerdi.

İşverenler bu önemli imtiyazı yeniden elde etmek için birçok girişimde bulunmuşlar, yeni düzenlemelerin sanayileşme hareketini durduracağına devleti ikna etmeye çalışmışlardı. İşverenlere göre; istihdam şartlarıyla ilgili bu yeni düzenlemeler, üretim maliyetlerini artırdığından ve de artık yeterli miktar ve vasıfta işçi bulamadıklarından dolayı fabrikalar teker teker kapanmaya başlamıştı.⁶⁶

Esasen istihdam şartları, alanındaki yeni düzenlemelerden en çok etkilenenler, üretimin niteliği gereği fabrikaya ait madenleri olan işverenlerdi. Sınai üretim ve işbölümü henüz yaygınlaşmamış olduğundan, genellikle her fabrika, ihtiyacı olan hammaddeyi de kendi üretmek durumunda idi. Hele hammadde, madenlerden elde ediliyorsa, bu madenlerin işletilmesini de, ihtiyacı olan fabrikalar üstlenmek ve yürütmek durumundaydı. Diğer yandan yeterli miktarda işçi bulamama problemi en çok madenler için söz konusuydu. Bu nedenlerle şayet madenler işletilmezse madenlerden hammadde edemeyen fabrikalar da işleyemez duruma geldiklerinden, madenlerde istihdam edilecek işçilerin istihdam şartlarıyla ilgili düzenlemeler, sınai üretimi, bu üretimi yapan fabrikaları doğrudan etkiliyordu. Zaten devletin istihdam alanında yaptığı belli başlı hukukî

düzenlemelerin başında da maden nizamnameleri çıkartmak geliyordu.

Fabrika ve fabrikaya ait madenlerin olmasından dolayı, Tanzimat döneminde uygulama ve düzenlemeler arasında yer alan istihdam şartlarının iyileştirilmesi yönündeki uygulamalardan en çok etkilenen fabrikalar arasında, Somakov, Sofya, Köstendil ve havalisinde olan demir fabrikalarının sahipleri de vardı. Bu demir fabrikalarının sahipleri, yine bu havalide olan demir madenlerinin de sahibi ve işleticisiydiler. Bu fabrika ve madenlerin sahipleri işçi ücretleri ve istihdam şartlarını düzeltici yöndeki uygulamalardan özellikle üretim maliyetleri arttığı, buna karşılık kârlarının azaldığı yolunda devlete şikayette bulunarak, bu maliyet artışları ve kârlarının azalmasından dolayı uğradıkları kayıplar yüzünden fabrikaların ve madenlerin çoğunun kapandığı veya üretimlerini durdurduklarını belirtiyorlardı.

*“...Nizâmat-ı Hayriye müinâsebetiyle istihdam olunan ameleye külliyyetli ücret ve masarîf itasından dolayı eshâb-ı fabrikanın (Somakov, Sofya ve Köstendil demir fabrikaları ve demir madenlerinin sahipleri) temettü ve menâfileri kesb-i tedemmi eylediği...daha şimdiden ekser fabrika terk ve tatil kılınıldığından.”*⁶⁷

İstihdam şartlarındaki bu yeni düzenlemeler, hem ücret artışları ve çalışma şartlarının düzeltilmesinden dolayı üretim maliyetlerini artırarak fabrikaları krize sokmuş, aynı zamanda da rızaya dayalı hizmet sözleşmesi gereği, çalışma şartları yetersiz olan fabrikalar özellikle de madenlerde rızalarıyla çalışacak yeterli işçi bulunamaz bir duruma gelen işverenler, madenlerini ve fabrikalarını kapatmak durumuna gelmişlerdi.

*“...ber-muceb-i Tanzimat-ı Adliye amele ve dülger misillü kullanılacak kimesneler bi'l-ırza istihdam olunmakda olduklarına binaen mezkûr fabrikalar gittikçe muattal olub imalden kalmamak hem de bu cihetle vâridât-ı miriye sekte arız olmamak üzere.”*⁶⁸

Bu nedenlerle cebrî hizmet sözleşmesi uygulaması bitmiş olmasına rağmen, Tanzimat öncesindeki istihdam şartlarıyla ilgili cebrî hizmet sözleşmesini de ihtiva eden hukukî mevzuatın, kendi fabrikaları için bir imtiyaz olarak devam etmesini talep ederek, ancak böylelikle üretimlerini arttırabileceklerini, bundan devle-

tin de fayda göreceğini, zîra üretim artışından dolayı devletin fazla vergi gelirli sağlayacağını iddia ve talep ediyorlardı.

*“...o misillü amele ve cevherci ve kömürcülerin sâirleri gibi çalışmalarına muhâsıl bulunanlar taraflarından mütemâdi ikdam ve ihtimâm ve lede'l icâb bâzı mertebe tehdid ve icbâr kılınması bâbında katıyyü'l müfâd olarak bir kıta ferman-ı alî isdâr ve tesyâr buyurulduğu mezkûrın germiyyeten imâli bi't tabi husûle gelerek ziyâde tımur hâsıl olacağı dergâr ve âşikâr olacağından...”*⁶⁹

*“...amele istihdamı ve sâire hakkında kibel-i Tanzimat câri olan nizamların tekidin hâvi emr-i âli tabir buyurulduğu halde vuku' bulucak menâfî-i mîrîye...”*⁷⁰

Ancak bu iddia ve talepleri inceleyen Maliye Nazırı, fabrika sahipleri gibi düşünmüyordu. Tanzimat önceki hukukî mevzuatın ta'dil edilerek yenilendiğini ve artık oluşan yeni hukukî mevzuat gereği önceki hukukî mevzuatın uygulanamayacağını belirten Maliye Nazırı, bu nedenlerle fabrika sahiplerinin iddia ve taleplerinin kabul edilemeyeceğini rapor ediyordu.

*“...Tanzimat'tan evvel isdâr olunan emr-i âli ahkâmının nizâmât-ı hayriyye ve usul-ı tadile icâbınca infâz ve icrâ-yı tecviz olunamayacağına mebnî...”*⁷¹

Fabrika sahiplerinin talepleri hakkında nihaî kararı veren Meclis-i Vâlâ'da Maliye Nazırı'nın raporunu gözönüne alarak talepleri reddetti.⁷²

Tanzimat döneminde istihdam şartlarıyla ilgili getirilen yeni düzenlemelerle birlikte, Tanzimat öncesinde cebrî hizmet sözleşmesine bağlı olarak, istihdam edilecek işgücünün rızası sorulmadan yalnızca bu işgücünü istihdam etmek isteyen fabrikalar arasındaki çekişmeler ve devletin nihaî karar vermesiyle işgücünün belirli bir fabrikaya bağlı sayması kararında doğan bağlılık, mecburî bir bağlılık değildi. Zira artık işçinin rızasının da olması gerekiyordu.

Nitekim yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi, Basarel karyesi Somakov'a idarî olarak bağlanarak iki fabrika arasındaki işçi temin etmeden doğan uyumsuzluk çözülmüştü. Ancak zaman olarak Tanzimat devrinin yeni uygulamalarına da girilmişti, bu nedenle artık rızaya dayalı hizmet sözleşmesi geçerliydi. Meclis-i Vâlâ'nın kararı gereği artık, Somakov'daki fabrika da Ba-

sarel karyesindeki işgücünü zorla kendisine bağlayabilecek cebrî iş gücü sözleşmesi hakkına Tanzimat'ın yeni uygulamaları nedeniyle artı sahip değildi. Şayet Basarel karyesindeki işçi, çalışma şartları ve ücreti ve diğer istihdam şartlarını kabul ederse, Somakov demir fabrikasında çalışmaya devam edecekti, şayet ücret, istihdam vs. çalışma şartlarını uygun bulmazsa hizmet sözleşmesini kabul etmeyip başka bir fabrikada çalışabilirdi.

Basarel karyesindeki bazı işçiler de Tanzimat'ın yeni düzenlemelerinin kendilerine tanıdığı hakları kullanarak, Somakov'dak demir fabrikasında çalışmayıp, başka fabrikalara gitmişlerdi. Somakov'daki demir fabrikası sahibi de, bu işçilerin kendi fabrikasına bağlı olduğunu, ancak başka fabrikalarda çalıştıklarından şikayetle, bu işçilerin yeni bağlı oldukları fabrikada çalışmasını emini icbar eden nizamların devam etmesini talep itmişti.

*"...bir fabrikaya merbut olan amele ve kömürcü ve cevherci ahar fabrikaya işlemek keyfiyeti ötenden beru fabrikaba-i mezkûrüm mer'iyi'l-icrâ üsul-ı kadimesinden ise de... bazı cevherci ve kömürcü makûleleri merbut oldukları ashab-ı fabrikaya borçlu kalacaklarını tefekkür ve mütalaa itmeyip cevherci ve kömürcüsü az olan ashab-ı fabrikaya bervech-i hafî kömür ve cevher furuht itmekte olduklarından bu keyfiyet hem ashab-ı fabrikaya ve...fabrikaba-i mezkûrın inbilâl-i şirâze-i nizâmına bâdi olacağı...Tanzimat-ı Hayriyye usulünün icrâ buyurulduğunu şer-rişte ittihazıyla yine gizlice keyfiyet-i mezbureyi icra itmekte olduklarından hem bunun men'i...işlerinden ekserleri ashab-ı fabrikaya olan borçların tfa etmek üzere vakit ve zamanıyla gelip hizmetlerini eda itmekte ve kömür ve cevher misillii levazımâtı getirmekte iseler de reayayı mersumeden bazıları betâet ve betâlet tarafına meyl iderek ifâyı hizmet idemedikleri... tehdid ve icbâr kılınması bâbında...fermân-ı âli ısdar."*⁷³

Ancak bu talep de, Tanzimat döneminin yeni nizamlarına uygun olmadığından dolayı Meclis-i Vâlâ tarafından reddedildi.⁷⁴

2- Ücretler: Ücretlerin Belirlenmesi, Ücret Seviyesi, Ücretlerin Ödenmesi, Kaynakta Vergilendirme

Tanzimat döneminde uygulanmaya konulan iktisadî alandaki yeni uygulama ve düzenlemeler arasında

işçi ücretleri ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi de yer alıyordu.

Diğer istihdam şartlarının iyileştirilmesinde olduğu gibi ücretlerin iyileştirilmesinde de en etkili düzenleme cebrî hizmet sözleşmelerinin yerini rızaya dayalı hizmet sözleşmelerinin alması idi.

Tanzimat öncesi cebrî hizmet sözleşmesi uygulandığı dönemde ücret artışlarında işçi taraf olarak kabul edilmediği için, ürünün-madenin fiyatı artıkaçça ücrete de zam yapılıyordu. Rızai sözleşmede ise artık ücretin belirlenmesi ve ücret artışları için işveren ile işçi arasındaki ücret konusunda anlaşma esas olduğundan, bu tür bağlantılar kabul edilmiyordu. Ancak işverenler yine de bu tür ürün fiyatı artışı ile ücret artışı arasında bir ilişki kurmak istiyorlardı.

*"...öteden berü usul-i me'adinden olduğu üzere tımurun bahası arttıkaç tabammüliine göre amelerin dabi ücretlerine zammı olunması."*⁷⁵

Ancak ücret belirlenmesi ve ücret artışlarıyla ilgili bu teklifler, Tanzimat'ın yeni hukukî düzenlenmelerine uymadığından, kabul edilmemişti.⁷⁶

Ücretin ödenme zamanı ve şekli konusunda ise Tanzimat döneminin ilk hukukî uygulamaları arasında herhangi bir yeni düzenlemenin olmadığını görüyoruz. Bu hususlarda tercih edilen, öteden beri uygulanan şeklin devam etmesiydi.

Nitekim Somakov ve havalisindeki demir fabrikalarında çalışanlar, Tanzimat öncesinde olduğu gibi, Tanzimat döneminde de ücretlerini haftalık ve peşin olarak alıyorlardı.

*"...ücretlerini dabi ber vech-i peşin beher hafta iktiza etmekçe reayanın yedlerine itâ itmek..."*⁷⁷

İşçilerin ücret gelirlerinin vergilendirilmesi ve diğer tâbi oldukları vergilerin tahsili de, Tanzimat öncesindeki hukukî mevzuata uygun olarak yapılmaya devam ediyordu. Maselâ, yine Somakov ve havalisindeki demir fabrikalarında çalışan gayrimüslim işçilerin cizye vergileri ile *"vergû-yı mahsûsa"*ları, aldıkları ücretlerden işverence kaynakta kesilerek *"mal sandıkları"*na yatırılıyordu.

"...Somakov kazasında kâin tımur fabrikaları ashabı madenlerinin işini görmeğe kadimden tahsis olunan reâyânın

*müterettib zimmet raiyyetleri olan cizye-i şerriyyeleriyle vergü-
yi mahsusaları beher sene tekâsî-i ma'lûme ile ücretlerine
mahsub olmak üzere mal sandığına...i'tâ itmek.*"⁷⁸

Tanzimat döneminde başlatılan, işçi ücretleri ve istihdam şartlarını düzeltici yöndeki uygulamalardan özellikle fabrika sahipleri iş verenler kârları azaldığı için rahatsızdılar.

*"...Nizâmat-ı Hayriya münâsebetiyle istihdam olunan
ameleye külliyetli ücret ve masarîf i'tâsından dolayı eshâb-ı
fabrikanın (Somakov, Sofya ve Köstendil demir fabrikaları ve
demir madenlerinin sahipleri) temettü ve menâfileri kesb-i te-
denni eylediği..."*⁷⁹

İşverenler Tanzimat döneminin istihdam şartlarıyla ilgili yeni uygulamalarından kaynaklanan maliyet artışılarından dolayı uğradıkları kayıplar yüzünden, fabrikaların çoğunun kapandığı veya üretimlerini durdurduklarını bildirterek, *"...daha şimdiden ekser fabrika terk ve*

*ta'til kılındığından"*⁸⁰ çare ve çözüm olarak iki teklif ve talepte bulunmuşlardı.

Bunlardan ilki Tanzimat öncesi istihdam şartlarıyla ilgili hukukî mevzuatın devam etmesi idi.⁸¹ Ancak

Bunlardan ilki Tanzimat öncesi istihdam şartlarıyla ilgili hukukî mevzuatın devam etmesi idi.⁸¹ Ancak bu teklif yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi reddedildi.⁸²

İşverenlerin ikinci istekleri de tâbî oldukları vergilerden indirim yapılarak sübvansede edilmelerini devletten talep etmeye başlamalarıydı.

*"...hums i'tası eshâb-ı fabrikaya ağırca gelüp kensini
gadrden vikâye mezkur humsun sîmüne tabvili...eshab-ı fab-
rika taraflarından ifâde ve niyaz olmuş."*⁸³

Vergi indirimi talepleri ise vergilerle ilgili bahiste ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi, kabul edildi.⁸⁴

- 1 Sabun Fabrikası için, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mesail-i Mühimme Tasnifi (bundan sonra BOA, MM, nr. 614/1, 1; Harir Fabrikası için, BOA, MM, nr. 615/1).
- 2 Mesela kâğıt fabrikasının kurucusu başvurusunu merkeze yapmıştı (BOA, MM, nr. 610/1).
- 3 Kâğıt Fabrikası (BOA, MM, nr. 610/-); Sabun Fabrikası (BOA, MM, nr. 614/1, 1; Harir Fabrikası (BOA, MM, nr. 615/1).
- 4 Harir fabrikası kurucusu, kuruluş dilekçesinde, "özel şartlar" tanınmasını istemişti (BOA, MM, nr. 615/1).
- 5 Mesela Kâğıt Fabrikası (BOA, MM, nr. 610/-), Sabun Fabrikası (BOA, MM, nr. 614/1, 1),
- 6 BOA, MM, nr. 610/-.
- 7 Harir fabrikasının onayı (BOA, MM, nr. 615/1).
- 8 Bu görüşler Samakov, Sofya ve Köstendil'deki demir fabrikalarının teşvik edilmesiyle ilgili olarak Meclis-i Vâlâ'da yapılan toplantıda alınan kararda yer almakta olup, sanayileşmeyi ilgili devletin resmî görüşünün ifade siydi (6 Şevval 1262/29. 9. 1846).
- 9 BOA, MM, nr. 614/1.
- 10 BOA, MM, nr. 614/1.
- 11 BOA, MM, nr. 619/1, 8.
- 12 BOA, MM, nr. 615/1.
- 13 BOA, MM, nr. 614/1.
- 14 BOA, MM, nr. 614/1.
- 15 BOA, MM, nr. 614/1.
- 16 BOA, MM, nr. 610/-.
- 17 BOA, MM, nr. 614/1, 8.
- 18 BOA, MM, nr. 610/-.
- 19 BOA, MM, nr. 619/1, 8.
- 20 BOA, MM, nr. 619/1.
- 21 Mesela harir fabrikasının, fabrikanın bulunduğu bölge içinde harir üretme tekel hakkı tanınmıştı (BOA, MM, nr. 615/1).
- 22 BOA, MM, nr. 619/1, 8.
- 23 BOA, 25., MM, nr. 619/8.
- 24 BOA, MM, nr. 619/8.

- 25 BOA, MM, nr. 619/7, 8.
- 26 BDA, MM, nr. 619/1.
- 27 BDA, MM, nr. 619/5.
- 28 BDA, MM, nr. 619/1.
- 29 BOA, MM, nr. 619/1, 3.
- 30 BDA, MM, nr. 619/1.
- 31 BOA, MM, nr. 619/6, 7, 8.
- 32 BOA, MM, nr. 619/1.
- 33 BOA, MM, nr. 619/1.
- 34 BOA, MM, nr. 619/1.
- 35 BOA, MM, nr. 619/2.,
- 36 BOA, MM, nr. 619/5.
- 37 BOA, MM, nr. 619/3, 4, 5.
- 38 BOA, MM, nr. 619/5.
- 39 BOA, MM, nr. 619/1.
- 40 BOA, MM, nr. 619/2.
- 41 BOA, MM, nr. 619/2.
- 42 BOA, MM, 619/1.
- 43 Mesela Smakov ve havalisindeki demir fabrikaları kendi mahallerindeki Meclis-i İmar'a kendilerine tanınan vergi alanındaki teşvikin genişletil mesi için başvurmuşlardı (BOA, MM, nr. 619/1, 2).
- 44 BOA, MM, nr. 619/3.
- 45 BOA, MM, nr. 619/1, 8.
- 46 BOA, MM, nr. 619/2.
- 47 BOA, MM, nr. 619/8.
- 48 BOA, MM, nr. 619/2.
- 49 BOA, MM, nr. 619/1.
- 50 BOA, MM, nr. 619/1.
- 51 BOA, MM, nr. 619/8.
- 52 BOA, MM, nr. 614/1, 1.
- 53 Mesela kâğıt fabrikasının ürettiği kâğıdın fiyatı, o bölgede olan gümrük tarifesindeki kâğıt fiyatlarının artışı ve azalışına bağlıydı (BOA, MM, nr. 610/-).
- 54 BOA, MM, nr. 615/1.

55	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.	70	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
56	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.	71	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/2.
57	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, 3, 4.	72	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
58	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.	73	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.
59	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.	74	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
60	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.	75	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.
61	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/4.	76	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, B.
62	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3, 4, 7, 8.	77	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.
63	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, 2.	78	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.
64	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.	79	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
65	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/5.	80	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
66	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, 3, 4, 5.	81	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.
67	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.	82	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, 8.
68	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/5.	83	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1.
69	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/3.	84	<i>BOA</i> , MM, nr. 619/1, 2.

TARIM
VE
MADENCİLİK

TARIM POLİTİKASI (1839-1913)

305

OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENCİLİK

312

LİMNİ ADAŞI'NDA ÇIKARILAN
TIYN-I MAHTUM MADENİ HAKKINDA

322

TARIM POLİTİKASI (1839-1913)

PROF. DR. TEVFİK GÜRAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin merkezileşme çabalarının yoğunlaştığı bir dönemdi. Böylece devlet bir yandan etkinliğini arttırırken, bir yandan da daha önceki dönemlerden farklı nitelikler taşıyan ve özellikle de ekonomik ve sosyal alanlarda yoğunlaşan yeni fonksiyonlar üstlendi. Tanzimat hareketiyle zirveye ulaşan bu gayretler sonucunda devlet organlarının karar ve uygulamalarına açık şekilde yansıyan bir iktisat politikası doğdu ve bu değişimin en bariz şekilde etkilediği alan da ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesimi oldu.

ZİRAİ BÜROKRASİNİN KURULUŞU

Tanzimat sonrasında tarım politikası açısından önemli bir değişim bu konudaki karar alma sürecini işletecek bir bürokratik yapının oluşturulmasıdır. 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmakla görevli olarak Ticaret Nezareti kuruldu. Tanzimat döneminde ziraî bürokrasinin gelişmesi açısından daha önemli bir adım 1843'te Meclis-i Ziraat'ın kurulmasıydı. Ziraî üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah seviyesinin yükseltilmesi gibi konularda incelemeler yaparak gerekli önerilerde bulunma görevini üstlenen bu meclis, devletin iktisadî konularla ilgili en yüksek danışma organı idi. Ziraat Meclisi tarafından daha sonra taşrada aynı tür görevleri yerine getirmek üzere çoğunluğu bölgelerinin "vücûh ve hanedan"ı arasından seçilen Ziraat Müdürleri atanarak tüm ülkeyi kapsayan bir tarım teşkilatı kurulmuş oldu.

1846 yılında ilk kez ayrı bir Ziraat Nezareti kurulduysa da bir yıl sonra Ticaret Nezareti ile birleştirildi. 1849 yılında ise Ziraat Meclisi'nin adı "Nafia Meclisi" olarak değiştirildi.

Tanzimat sonrasında yoğunlaşan ziraî gelişme gayretlerinin bir diğer önemli sonucu da Nafia Hazinesi'nin kurulmasıdır. 1843-1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde devlet tarafından halka 12.5 milyon guruş dolaylarında kredi verilmişti. 1846 yılında bu kredilerden anapara ve faiz ödemesi olarak tahsil edilecek paralardan 10 milyon guruş dolaylarında bir bölümünün, "Hazine-i Nafia Semayesi" adı altında bütçe dışı bir tertipte toplanarak yol, köprü yapım ve onarımı ile halka kredi verilmesinde kullanılacak sürekli bir ziraî gelişme fonuna dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Daha sonra genel bütçe dışında tutulan 'evrak-ı sahiha' gelirleri de bu fona tahsis edildi.

1858 yılında kurulan 'Meclis-i Meâbir' ekonomik gelişme açısından büyük önem taşıyan kara ve demiryolları ile sulama tesisleri gibi altyapı yatırımlarının yapımı ve fabrika inşası işlerine bakıyordu. 1363 yılında bu meclis içinde tarımla ilgili işler için üç kişilik bir ihtisas kurulu oluşturuldu. Bu kurula ülkenin temel servet kaynağı olan tarımın geliştirilmesi, ulaşım olanakları sınırlı olan bölgelerde ipek, afyon ve özellikle de pamuk gibi ticarî değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi, tarım ve sanayi ürünlerinin üretim, ithalat ve ihracatı konularında istatistikler derlenmesi ve ziraî gelişme ile ilgili önerilerin görüşülerek karara bağlanması görevleri verildi.

1868 yılında Şûrây-ı Devlet içinde kurulan Nafia Dairesi'nin görevi genel ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmalar yapmaktır. Bu daire ziraî gelişme ile ilgili konuları ve bu alanda verilecek imtiyazları görüşerek karara bağlamaktaydı.

1876 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı bir "Ticaret ve Ziraat Meclisi" kuruldu. Görev ve çalışma dü-

zenini belirleyen nizamnamesi, Fransa Ticaret Ziraat ve Sanayi Meclisi Nizamnamesi örnek alınarak hazırlanan bu meclisin temel görevleri Menafî Sandıkları'nın yönetilmesi, tarım okulları ve modern, örnek tarlalar kurulması, tarım istatistikleri düzenlenmesi, yeni toprakların tarıma açılması, çiftçiye iyi cins tohum dağıtılması, hayvan ve bitki hastalıkları ile mücadele edilmesi ve cinslerinin ıslahı için çalışmalar yapılması, ziraat gelişmeyi teşvik edecek sergiler ve yarışmalar düzenlenmesi ve ziraat gelişmeyi engelleyen vergi ve kurumlar hakkında incelemeler yaparak gerekli değişikliklerin önerilmesi idi.

Kurumsal gelişme açısından atılan bir diğer önemli adım 1880 yılında merkezî devlet teşkilatı dışında ziraat gelişme ile ilgilenecek özel kurumlar olarak Ziraat ve Sanayi Odaları'nın kurulmasıdır. Kuruluş gerekçesinde belirtildiğine göre, halkın başlıca zenginlik ve geçim kaynağı olan tarım "bundan birkaç yüz belki birkaç bin sene evvelki hâlinde" kalmış olduğundan verimlilik düzeyi son derece düşüktü. Oysa Avrupa'da tarım büyük ilerlemeler göstermişti. Ülke tarımının gelişmesi için bir yandan bu alandaki yeni teknik ve bilgiler yaygınlaştırılmalı, öte yandan da bu gelişmeyi engelleyen nedenler belirlenerek gerekli tedbirler alınmalıydı.

Karara göre İstanbul'da ve vilayetlerde birer "Ziraat Odası" kurulacaktı. Ziraat Odaları Nizamnamesi'ne göre üyeler "erbâb-ı ziraat ve ashâb-ı iktidar" arasından mahallî yönetim kurulları tarafından seçilecekti. Üyelik genellikle fahrî olacaktı. Görev süreleri 4 yıl olan üyeler ayda en azından iki kez toplanacaktı. Odaların görevleri her türlü tahılların, meyve ve orman ağaçlarının geliştirilmesi ve hayvan cinslerinin ıslahı gibi ziraat gelişmeyle ilgili konularda görüşmeler yapmak ve alacakları kararları Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bildirmektir.

Bu odalar kısa sürede yaygınlaşarak pek çok bölgede kuruldu. 1897 yılında çoğunluğu Edirne, Kastamonu, Konya ve Trabzon vilayetlerinde olmak üzere 99 oda mevcuttu ve bu odalarda 553 üye faaliyet göstermekteydi.

1888 yılında kurulan Ziraat Bankası, çiftçiye düşük faizle kredi vermek yanında ziraat gelişme harcamalarına kaynak sağlama görevini de üstlenmişti. Kuruluş Nizamnamesi'ne göre bankanın yıllık gayri-saflı kazancının üçte biri merkezde Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından ve üçte biri de vilayetlerde kullanılmak üzere üçte ikisi

ziraat gelişmeye dönük harcamaların karşılanmasına ayrılacaktı. 1889-1909 yılları arasında banka kaynaklarından tahsis edilen 38.2 milyon guruş tarım okullarının ve örnek tarlaların kurulması, Avrupa'ya tarım öğrenimine öğrenci gönderilmesi, bitki zararlıları ve hayvan hastalıkları ile mücadele edilmesi, dışarıdan iyi cins tohumlar getirilip çiftçiye dağıtılması ve modern tarım araçlarının yaygınlaştırılması gibi çeşitli ziraat gelişme çalışmalarında kullanıldı.

1892 yılında tarımla ilgili merkezî bürokrasinin örgütlenmesinde önemli bir değişim oldu. Tarımla ilgili işlerin farklı dairelerin yetki alanına girmesinin sakıncalı olduğu anlaşıldığından, tek bir yönetim birimi altında toplanması kararlaştırıldı. Ziraat Heyet-i Fenniyyesi adı verilen ve beş şubeden oluşan bu kurum, tarımın her yönüyle ilgilenen teknik nitelikte bir kuruluştur.

Birinci şubeye tarımda ıslahat, yeni tarıma açılacak topraklar, sulama işleri, teşvik tedbirleri ve sergiler gibi genel ziraat gelişme konularıyla ilgilenme görevi verilmişti. İkinci şube özellikle bağcılık alanında ziraat mücadele konusu ile ilgilenecekti. Bağların ıslahı, filokseralı bölgelerin hastalıklardan temizlenmesi, fidanlık ve aşı merkezlerinin kurulması bu şubenin görevleri arasındaydı. Ziraat eğitim işlerine bakan üçüncü şube tarım okullarını ve örnek tarlaları yönetme, yeni okul ve tarlalar kurma görevini üstlenmişti. İpek, ispirto, nişasta, yağ ve peynir imalatı ve meyve kurutma gibi tarım sanatları dördüncü şubenin; bulaşıcı hayvan hastalıklarının önlenmesi, hasta hayvanların tedavî edilmesi, örnek hara ve ahırlar kurulması gibi hayvancılıkla ilgili işler ise beşinci şubenin görev alanlarını oluştuyordu.

Meşrutiyet'ten sonra ziraat bürokrasi de yeniden örgütlendi. Ziraat Heyet-i Fenniyyesi yerine bir genel müdürlük ile üç şubeden oluşan Ziraat İdare-i Umumiyyesi kuruldu. Bu şubelerden Fen Şubesi tarımı geliştirip yaygınlaştırmak, tohumları ıslah etmek, ziraat gelişme ile ilgili hukukî düzenlemelerin yürürlüğünü sağlamak, tarımla ilgili yayınlar yapmakla görevliydi. Mekatib ve Müessesât-ı Ziraiyye Şubesi'nin görevi tarım eğitim ve uygulama kurumlarını yönetmek, geliştirmek ve programlarını düzenlemektir. Teşvikat-ı Ziraiyye Şubesi ise ülkenin genel ziraat gelişmesini izlemek ve bununla ilgili istatistik veri toplayıp yayınlamak, tarım ürünleri için sergi ve yarışmalar düzenlemek görevlerini üstlenmişti.

Taşrada ise tarımla ilgili görevleri vilayetlerde ziraat müfettişleri ve müdürleri, sancaklarda ziraat memurları ve kazalarda ziraat muallimleri yürütecekti. 1910 yılında önemine göre iki ya da üç vilayetin ziraat işlem ve kurumlarını denetlemek için 6 ziraat müfettişi, ziraat açıdan önemli vilayetlerde 14 ziraat müdürü, çeşitli sancaklarda 28 ziraat memuru ve kazalarda 42 ziraat muallimini görev yapmaktaydı.

Özetle Tanzimat döneminden başlayarak kadroları giderek genişleyen ve etkinliği artan bir ziraat bürokrasi oluşturulmuştur. Başlangıçta uzman olmayan kişilerden oluşan ve danışma niteliği taşıyan dar kadrolu meclisler, daha ileri dönemlerde uzmanlardan meydana gelen geniş kadrolu ve uygulamaya dönük kurumlara dönüşmüştür.

TARIM EĞİTİM VE UYGULAMA KURUMLARININ GELİŞTİRİLMESİ

Tanzimat'tan sonra başlayan ve II. Abdülhamit döneminde yoğunlaşan tarım eğitim ve uygulama kurumlarını geliştirme ve yaygınlaştırma çalışmaları iki yönde gelişti: Tarım öğrenimi yapmak üzere Avrupa'ya öğrenci gönderildi; ülke içinde tarım okulları ile örnek uygulamaya tarlaları kuruldu.

İlk olarak 1879 yılında, dönüşlerinde müfettiş ve öğretmen olarak çalıştırılmak üzere Fransa'ya tarım öğrenimi görmeleri için 8 öğrenci gönderildi. Bu öğrencilerden eğitimlerini tamamlayarak dönenler çeşitli vilayetlere ziraat müfettişi olarak atandılar. 1883'te Almanya'ya 6 öğrenci gönderildi. 1889 yılında bu öğrencilerden de üçü diploma ile dönerek ziraat müfettişliklerine atandılar.

1890 yılında Fransa'ya 13 ve Almanya'ya 5 öğrenci tarım öğrenimine gönderildi. 1891'de Fransa ve Almanya'ya beşer öğrenci gönderildi. Bu çalışmalarla ülkede tarım alanında eğitim görmüş uzman kadrolar oluşturulmaya gayret gösterilmiştir.

Tarım eğitimi alanında ikinci gelişme, tarım okulları ile örnek çiftlik ve deneme tarlalarının kurulmasıdır. Tanzimat döneminde tarım eğitimi alanında ilk teşebbüs, İstanbul'da bir okulun açılması oldu. Kurulması düşünülen basma fabrikasının ihtiyacı olan pamuğun iç üretimle karşılanabilmesi için kaliteli yerli pamuk üre-

tilmesi gerekiyordu. Amerika'dan bir tarım uzmanı getirilerek önerileri doğrultusunda çalışmalar yapılması kararlaştırıldı. Amerikalı uzman hazırladığı raporda bir Ziraat Talimhanesi kurulmasını önerdi. 1848 yılında Darbhane-i Amire tarafından masrafları karşılanarak İstanbul'da satın alınan bir çiftlikte inşa edilen binalarda okul açıldı. Ancak okuldan beklenen yarar sağlanamadığı için kısa süre sonra kapatıldı.

1871 yılında Ziraat Nezaretinin yönetiminde bu okulun yeniden açılması kararlaştırıldı. Okulda vilayetlerden seçilecek öğrencilere iki yıl süreyle hem teorik tarım dersleri verilecek, hem de tüm çiftçilik işlerinin uygulaması öğretilcekti.

Ziraat eğitim alanında ilk önemli ve ciddi adım ise Büyük Halkalı Ziraat Mektebi'nin kurulmasıyla sağlandı. Kuruluşu 1884'te karara bağlanan okulun amacı, modern tarım yöntemlerini öğretmek ve uygulamasını göstermekti. Ziraat Nezaretine bağlı olarak kurulacak olan okul, yeni yöntemlerle tarım yapabilecek çiftçiler yetiştirecekti. Eğitim süresi 3 yıl olacak ve her yıl 30 öğrenci eğitim görecekti. Okulda Türkçe, toprak ve tarımla ilgili yasalar, matematik, kimya, coğrafya ve tarım dersleri verilecekti. Ayrıca tarımın her alanında öğrencilerin pratik bilgi ve görgülerini arttırıcı çalışmalar yapılacaktı.

1892 yılında başlayan ilk öğretim döneminde okula 19'u Müslüman olmak üzere 24 öğrenci alındı. İlk mezunların verildiği 1896 yılında okulda 87'si Müslüman olmak üzere 112 öğrenci eğitim görüyordu. Halkalı Ziraat Okulu ile birlikte aynı yıllarda Selanik ve Bursa'da birer tarım okulu açma çalışmaları başladı.

Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü tarım okulları yanında salt uygulamaya dönük örnek çiftlik ve deneme tarlalarının açılması devletin tarım eğitimi alanında kurumlaşma çabalarının bir diğer yönüdür. Halkalı (İstanbul), Edirne, İzmir, Selanik ve Bursa tarım okullarının birer örnek çiftlikleri de vardı. Ancak modern tarım uygulamalarının tüm bölgelere götürülebilmesi için daha pek çok örnek çiftlik kurulması gerekiyordu. Oysa bu çiftliklerin kuruluş ve işletme masrafları oldukça yüksekti. Bu nedenle çok daha az bir masrafla kurulup işletilebilecek olan "Numune ve Tecrübe Tarlaları" kurulması yoluna gidildi.

Bu tarlalar modern tarım araçlarının üstünlüklerini, daha iyi ürün veren tohum ve gübre gibi modern girdilerin yararlarını çiftçiye fiilen gösterecek, deneme ekimleriyle yeni ve eski yöntemlerin karşılaştırmasını yapacak ve bulundukları bölgelerin iklim ve toprak koşullarına göre çiftçiye kahve, şeker kamışı, şeker pancarı, patates ve fısıklık gibi ürünleri yetiştirmeğe teşvik edecekti.

Gerçekten de her yıl Avrupa ve Amerika'dan çeşitli tohumlar getirilerek ilk uygulamaları bu tarla ve çiftliklerde yapılmış, yine bu çiftlik ve tarlalar aracılığıyla çiftçiye de dağıtılmıştır. Gübre ve modern tarım araçlarının, üretimden elde edilen verimi arttırıcı etkisi deneme ekimleriyle fiilen gösterilmiştir.

1910 yılında Anadolu ve Rumeli'de 47 tarım eğitimi ve uygulama kurumu bulunmaktaydı. Bunlardan 2'si yüksek düzeyde olmak üzere 17'si tarım okulu, 17'si uygulamaya dönük örnek tarla, bağ, bahçe ve ipek yetiştirme yeri, 13'ü ise modern tarım araçları satışı yapan tarım alet depolarıydı.

ARAŞTIRMA VE PROJE ÇALIŞMALARI

Ülkenin tarım politikasına yön veren kurumlar tarafından yürütülen çalışmaların bir diğer yönü de ülkenin ekonomik kaynaklarının ve gelişmeyi engelleyen problemlerin tesbit edilmesi ile ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanabilmesi için alınabilecek tedbirlerin programlanmasıydı. Tanzimat'ın ilk yılları, genel siyasî değişimler yanında ekonomik gelişme gayretlerinin de en sistematik ve ısrarlı şekilde yürütüldüğü bir dönem oldu.

Bu açıdan ilk önemli gelişme 1843'te Meclis-i Ziraat tarafından hazırlanan son derece kapsamlı programdır. Bu program, ülkenin genel ekonomik ve sosyal gelişme problemlerini tesbit etmekte ve bu konuda alınabilecek tedbirlerin genel bir çerçevesini çizmekteydi. Gerek bu programda ve gerekse daha sonraki çalışmalarda ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanması için gerekli bulunan tedbirlerin en önemlileri eğitimin yaygınlaştırılması, ulaşım imkanlarının geliştirilmesi, vergilerin düzenlenerek bölgeler ve kişiler arası vergi dağılımının âdil hâle getirilmesi, kredi ilişkilerinin düzenlenmesi ve bizzat devletin esnaf, tüccar ve özellikle de tarım üreticisine kredi vermesi gibi önerilerdi.

1845 yılında Tanzimat yönetimi Tensikat-ı Mülkiyye adı altında daha kapsamlı bir çalışma başlattı. Program kademeli bir biçimde gerçekleştirilecekti. Önce merkezde ve daha sonra da taşrada ekonomik ve sosyal gelişmeye ilgili problemler ayrıntılı olarak tesbit edilecek ve bu çalışmalar ışığında kapsamlı bir reform planı hazırlanacaktı. Bu düşünce ile önce her vilayetten ikişer "vücûh ve kocabaşı" İstanbul'a çağrılarak bölgelerinin ekonomik ve sosyal meseleleri hakkında bilgi istenmesine ve daha sonra da vilayetlere Meclis-i İmariyye adı verilen geçici özele inceleme heyetleri gönderilmesine karar verildi.

Gerçekten de 1845 yılında İstanbul'a çağırılan "vücûh ve kocabaşılar", bölgelerinin gelişme meseleleriyle ilgili düşüncelerini kapsayan layihalar sundular. Bu raporlarda özellikle üzerinde durulan iki konu, vergilerin düzenlenerek vergi yükünün azaltılması ile yol ve köprü gibi çeşitli altyapı yatırımlarının yapılmasıydı.

Daha sonra Anadolu ve Rumeli'ye beşer Meclis-i İmar heyeti gönderildi. Bu heyetlere gittikleri bölgelerin ekonomik kaynaklarını, gelişme potansiyellerini, yapılması gereken temel yatırımların miktarını ve ekonomik-sosyal gelişmeyi engelleyen problemlerini yerinde yapacakları incelemelerle tesbit etme görevi verilmişti.

Meclis-i İmar heyetleri vilayetleri dolaşarak yukarıda belirtilen konularla ilgili olarak düzenledikleri raporları merkeze gönderdiler. Bu raporlarda yol ve köprü yapımı için gerekli harcamaların ve halka üretim araçları eksiklerini gidermeleri için verilecek kredilerin miktarlarını bildirdiler. Öngörülen toplam yatırım harcaması ile talep edilen kredilerin toplamı ilk hesaplara göre 27 milyon guruşu aşıyordu. Yapılan görüşmeler sonunda devletin malî imkanları da dikkate alınarak bu miktar bir yıl içinde bütçeden karşılanamayacağı için Tensikat-ı Mülkiyye programının öncelikle seçilecek bir bölgede uygulanmasına karar verildi. Rumeli'de Gelibolu, Anadolu'da ise İzmit uygulama bölgesi olarak seçildi.

Ekonomik gelişme amacıyla daha teknik düzeyde yürütülen bir diğer önemli çalışma, 1880 yılında Nafia Nezareti tarafından Anadolu, Irak, Suriye ve Arabistan'da ziraat gelişme için gerekli görülen yatırımları kapsayan büyük projenin hazırlanmasıdır. Gerçekleşmesi hâlinde özellikle Anadolu'da altyapıda büyük bir gelişme sağlayacak olan bu proje 2.535 km. karayolunun, 7.037

km. demiryolunun, 20 liman ve iskelenin inşasını, 16.5 milyon dönüm bataklığın kurutularak tarıma açılmasını ve 82.5 milyon dönüm arazi için sulama tesisleri yapımını öngörüyordu.

Bu yatırımlara 40.7 milyon lirası demiryolları için olmak üzere toplam 52.7 milyon lira harcanacaktı. Anadolu için yapılması öngörülen demiryolu uzunluğu 3.922 km. idi. 1910 yılında Anadolu'da mevcut demiryolu uzunluğunun 2.370 km. olduğu düşünülürse projenin büyüklüğü daha iyi kavranabilir. Bu dev projenin millî hasılaya 869.6 ve bütçeye 87 milyon liraya yakın katkıda bulunacağı tahmin olunuyordu. Arazilerin sulanmasıyla 130.4, kurutularak tarım yapılacak topraklardaki üretimden 65.2 ve tarıma elverişli olduğu halde alt-yapı tesislerinin yetersizliğinden dolayı üretim yapamayan toprakların işlenmeye başlanmasıyla 73.0 milyon lira hasıla artışı sağlanacağı tahmin olunuyordu. Ayrıca genel ekonomik gelişmenin tarım, ticaret ve sanayi sektörlerinde yaratacağı büyüme nedeniyle millî hasıla dolaylı olarak 601 milyon lira artacaktı.

Programın takdim yazısında, yapılacak yatırımların alternatif finansman şekilleri de tartışılmaktaydı. İlk yol bu yatırımların bütçe kaynaklarıyla finanse edilmesi idi. Fakat bu takdirde hem yatırımların maliyeti yükselecek ve hem de hazine imkanlarının yetersizliği nedeniyle öngörülen miktarda yatırım yapılamayacaktı. İkinci yol araç, malzeme ve uzmanların bütçe kaynaklarından, gerekli işgücünün ise yatırımın yapılacağı bölge halkına bedenî çalışma yükümlülüğü getirilerek sağlanmasıydı. Programda belirtildiğine göre bu yöntemle vilayetlerin iç yolları yapılabilirdi, fakat demiryolu liman ve set gibi büyük projeler başarılamazdı. Sonuncu yol ise yabancı sermayeye başvurmaktı. Programda en sağlam finansman yolunun bu olduğu, gerekli teşvik edici kolaylıklar sağlanırsa devletçe malî bir fedakarlığa katlanılmaksızın yabancı sermayenin bu yatırımları gerçekleştireceği, yabancı sermayenin doğuracağı sakıncaların ise hukukî düzenlemelerle giderilebileceği savunuluyordu.

TEŞVİK EDİCİ VE DÜZENLEYİCİ TEDBİRLER

Tarım politikasının bir diğer yönü, ziraî üretimde yapısal bir değişim sağlamak amacıyla çeşitli teşvik ted-

birlerinin uygulanmasıdır. Bu tedbirler çiftçileri üretim alanlarını genişletmeye, ticarî değeri yüksek piyasaya dönük ürünler yetiştirmeye ve üretimde verimi arttıracak modern araç ve girdi kullanmaya özendirici nitelikteydi.

Tanzimat'ın ziraî üretimin teşviki amacıyla getirdiği ilk önemli değişme ziraî ürün ticaretinin serbestleştirilmesidir. Alınan kararlarla geleneksel ekonomik uygulamaların iki önemli örneği olan devlet tekelleri ve devlet mubayaaları büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Böylece ziraî ürün ve hammaddelelerin ticareti üzerine konmuş sınırlamaların kaldırılması ve piyasa ekonomisi düzenine geçilmesi yönünde önemli bir adım atılmış oluyordu. Ancak daha önemlisi bu iki kararla devletin geçmişte iktisadî nitelikteki kararlarına yön veren malî, politik ve idarî tercihleri bir yana bırakarak üretimi ve üreticiyi korumaya dönük bir tavır ortaya koymasıydı.

Üretim alanlarının genişletilmesine yönelik ikinci bir teşvik, Tapu Nizamnamesi'ne konan bir hükümle 'boz ve kıraç' yerleri tarla hâline getirecek çiftçiye bu toprakların düşük bir tapu harcı alınarak karşılıksız verilmesinin sağlanmasıydı. Ayrıca bu topraklarda yapılan üretimden 1 yıl öşür vergisi alınmayacaktı. Taşlık bir alanın tarıma açılması hâlinde bu süre 2 yıl olacaktı.

Ziraî teşvik tedbirlerinin üçüncü ve daha önemli bir uygulaması, dışarıdan getirilecek tarım araç ve girdilerinin gümrük vergisi dışında bırakılmasıdır. 1880 yılında yapılan bir düzenlemeyle ihtiyaç sahipleri tarafından ithal edilecek tüm tarım araçları gümrük vergisi dışında tutuldu. Kısa bir süre sonra tüccarın ticarî amaçlarla getireceği araçlar da kararın kapsamı içine alındı.

1890 yılında vergi dışı tutulma süresi on yıl daha uzatıldı ve örnek çiftlikler ile deneme tarlaları için dışarıdan getirilecek tohum, ağaç fidanı ve kimyasal gübreler gibi modern girdilere de gümrük muafiyeti sağlandı. 1901'de sona eren tarım araçlarının vergi dışı tutulma süresi yeniden on yıl daha uzatıldı.

Modern tarım araçlarını yaygınlaştırma çalışmaları, 1907 yılında kurulan "Alât ve Edevât-ı Ziraiyye Depoları" ile yeni bir güç kazandı. Bu depolar modern tarım araçları ithal ederek çiftçilere iskeledeki maliyet fiyatıyla satacaktı. Bozulan ya da kırılan araçların onarımı, depo tarafından ücretsiz yapılacaktı. İlk elde bu depolardan 12 vilayette kuruldu.

Dışarıdan ithal edilecek tarım araç ve girdilerinin gümrük dışında bırakılması yoluyla modern tarım araçlarını yaygınlaştırma çalışmalarının başarısı sınırlı olmuştur. Çünkü izlenen teşvik politikasının kapsamı ve uygulama şekli iyi belirlenmemiştir. Teknik incelemeler sonunda ülke koşullarına uyacak, tarım yöntemlerinin modernleşmesine en çok katkıda bulunacak ve geniş köylü kitlelerince benimsenecek araçlar seçilerek ithalinin teşviki yerine, genel bir gümrük vergisi bağışıklığı hem kaynak israfına yol açmış ve hem de teşvik politikasının başarı şansını önemli ölçüde azaltmıştır. İthaline izin verilen modern tarım araçlarının önemli bir bölümü, yerli iklim ve toprak koşullarına ve koşum hayvanlarının güç ve beden yapılarına uymuyordu. Ayrıca bu araçlar sermayesi sınırlı olan Osmanlı üreticisi için oldukça pahalıydı.

Ziraî teşvik tedbirlerinin bir diğer uygulaması ticarî değeri yüksek piyasaya dönük bazı ürünlerin üreticisine tanınan istisnalardır. Bunun bir örneği pamuktur. 1861 yılında başlayan Amerikan iç savaşının Osmanlı pamuğuna olan dış talebi arttırması üzerine pamuk üretimini geliştirebilmek için pamuk üreticisine özel bazı kolaylıklar sağlandı. Ekime açılan boş topraklar için Tapu Nizamnamesi ile sağlanan bir ve iki yıllık öşür vergisi istisnası, bu topraklarda pamuk ekilmesi durumunda 5 yıl olarak uygulanacaktı. On yıl süreyle gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve kaliteli pamuk üretiminin teşviki amacıyla pamuğun kalitesi ne olursa olsun aynı miktarda vergi alınacaktı. Pamuk üretiminin yaygınlaştığı bölgelere yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarının yapımında öncelik verilecekti. Pamuk üretimi ile ilgili araç ve girdiler on yıl süreyle gümrük vergisinden istisna olacak ve devlet eliyle bu tür araç ve girdiler getirilerek üreticilere dağıtılacaktı. Pamuk üretimiyle ilgili yayınlar yapılacak, sergiler açılacak ve kaliteli pamuk yetiştiren üretici ödüllendirilecekti.

Aynı nitelikteki teşvik tedbirlerinin bir diğer uygulama alanı, dutluk ve zeytinliklerdir. 1850 yılında yeni yetiştirilecek zeytinliklere 25, aşılana yabancı zeytin ağaçlarına 20 yıl süreyle öşür vergisi istisnası tanındı. 1862'de ipekböcekçiliğini geliştirmek için yeni yetiştirilecek dutluklar, ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür vergisi kapsamı dışına alındı. Ayrıca ekim yapılma-

yan boş topraklarda 50 dönüm dutluk yetiştirenlerin başkır, 100 dönüm yetiştirenlerin gümüş ve 500 dönüm yetiştirenlerin altın madalya ile ödüllendirilmesi kararlaştırıldı. 1892 tarihli yeni nizamnamede de aynı teşvikler sürdürüldü.

Teşvik tedbirlerinin bir diğer alanı patates üretimidir. 1888 yılında patates üretimine 5 yıl süreyle öşür vergisi istisnası getirildi. 1893 yılında Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerine ekiminin nasıl yapılacağını açıklayan broşürlerle birlikte 19 ton patates tohumu gönderildi.

Teşvik tedbirlerinin bir diğer örneği sergiler açılması ve kaliteli ürün yetiştirenlerin ödüllendirilmesidir. İlk olarak 1863 yılında İstanbul'da bir sergi açıldı. On üç bölümden oluşan serginin bir bölümünde tarım ve orman ürünleri, diğer bir bölümünde de tarım araç ve makineleri sergilendi.

1893'te hazırlanan bir nizamname ile İstanbul'da sürekli bir "Ziraat ve Sanayi Genel Sergisi" açılması kararlaştırıldı. Sergide kural olarak yerli mallar sergilenecek ve derece alan ürünler altın, gümüş ve tunç madalyalarla ödüllendirilecekti. Altı bölümden oluşacak serginin bir bölümünde tarım ürünleri, diğer bir bölümünde ise damızlık cins hayvanlar sergilenecekti.

Hayvancılık alanında ise İslimye Çuka Fabrikası'nda ihtiyaç duyulan kaliteli yapağının ülke içinden karşılanabilmesi için merinos cinsi koyunların çoğaltılmasına gayret gösterildi. 1839 yılında merinos cinsi koyunlardan 600 baş getirilerek Edirne ve çevresindeki çiftliklere dağıtıldı. Bu cins koyunlardan vergi alınmaması kararlaştırıldı. 1843 yılında Hayrabolu ve Mihaliç'teki devlet çiftliklerine çok sayıda damızlık merinos koçu getirilerek yerli koyun cinslerinin ıslahına çalışıldı.

Tarım politikasının bir diğer yönü de ziraî kredi ilişkilerinin düzenlenmesiydi. Küçük üretici bir kırsal yapıda üretimin devamlılığının sağlanabilmesi için köylü çeşitli nedenlerle krediye ihtiyaç duymaktaydı. Kuruluş döneminde tımar sistemi üretici için güvenli bir ortam oluşturmaktaydı. Çünkü üreticinin korunması ve üretimin devamlılığının sağlanması tımar sahibinin de menfaatindeydi. Fakat tımar sisteminin etkinliğini yitirdiği ve yerine yeterli bir sistemin geliştirilemediği daha sonraki dö-

nemlerde üretici özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine açık duruma geldi ve devlet bu problemin çözümüne dönük çoğu etkisiz kalan tedbirler almak zorunda kaldı.

Küçük üreticinin özel kredi piyasasına karşı korunmasına yönelik çabalar Tanzimat hareketiyle birlikte daha sistematik ve yoğun hâle geldi. 1844'te kredi ilişkilerini düzenleyici belirli hukukî kurallar saptanarak önce pilot bölge olarak seçilen Kütahya'da uygulandı ve alınan bu tedbirler kademeli olarak diğer bölgelere de yaygınlaştırıldı. Hatta devlet doğrudan üreticiye kredi verme uygulamasını başlattı. 1843'te "ziraat sermayesi" adı ile bir fon oluşturuldu ve bu fondan imparatorluğun çeşitli bölgelerine 1843-1846 yılları arasında 12.5 milyon guruştan fazla kredi dağıtıldı. Ayrıca imparatorluğun

bütünü için ziraî kredi ihtiyacının tesbit edilmesine çalışıldı ve özellikle pilot bölge olarak seçilen İzmit ve Gelibolu için özel bir fon oluşturularak belirli bir düzenleme çerçevesinde ziraî kredi uygulamasına başlandı.

1863'ten sonra Memleket Sandıkları ve 1888'de de Ziraat Bankası resmî birer ziraî kredi kurumu olarak kuruldu. Bu kurumlar kısa sürede önemli gelişmeler göstererek özel kredi piyasasına alternatif hâline geldiler. Fakat kredilerin dağıtımında aynı ölçüde etkili olamadılar. Özellikle küçük üretici köylünün ziraî kredi ihtiyaçlarını karşılama konusunda başarısız kaldılar. Bu nedenle devletin ziraî kredi piyasasını düzenleme çabalarına rağmen Osmanlı küçük üretici köylüsü, özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine açık kalmaya devam etti.

KAYNAKLAR

- Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938.
- Vedat ELDEM, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994.
- Tevfik GÜRAN, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1998.
- _____, *Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş*, 1840-1910 (Doktora tezi), İstanbul, 1979.

- _____, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, 1909, 1913 ve 1914, Ankara, 1997.
- Charles ISSAWI, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980.
- Reşat KASABA, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul, 1993.
- Orhan KURMUŞ, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982.
- Şevket PAMUK, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, 1820-1913, Ankara, 1984.
- Donald QUATAERT, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, Los Angeles, 1973.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENCİLİK

PROF. DR. FAHRETTİN TIZLAK

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ BURDUR EĞİTİM FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Tarihin her devrinde madenler, çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasından dolayı toplumlar için büyük bir önem arz etmiştir. Madenlerin bu önemi onların toplumda duyulan tedavül ihtiyacını karşılamasından, yani ticarî hayatta mübadele aracı olmasından veya gerek askerî gerekse sivil birçok alanlarda değişik alet ve edevatın yapımında kullanılmalarından kaynaklanmıştır. Bundan dolayıdır ki, tarih boyunca bütün toplumlar madenlere ilgi duymuş ve bunun sonucunda da yaşadıkları bölgelerde mevcut olan maden yataklarını işletmeye çalışmışlar veya önceden çalışır durumdaki maden ocaklarının faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Tarih boyunca madenlerin toplum hayatındaki yeri o derece önemliydi ki, değerli madenlere sahip olmayan veya sahip olduğu bu tür maden ocaklarını işletmeyen toplumların bu ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamaya çalıştıkları bilinmektedir. Dolayısıyla tarihin her döneminde toplumlar arasında özellikle değerli olanları başta olmak üzere maden hareketleri söz konusu olmuştur.

I- OSMANLI DEVLETİ İÇİN MADENLERİN ÖNEMİ

Madenlerin tarih boyunca bütün toplumlar için taşıdığı önem ve değer tabîî olarak Osmanlı toplumu için de geçerli olmuştur. Öyle ki, değerli madenlerin üretildiği ocaklar ve bunlardan elde edilen ürün miktarı ile devletin maddî gücü veyahut da toplumun refah düzeyi arasında bir paralelliğin var olduğu bilinmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde hemen her maden ocağının yanında bir darphanenin bulunduğu bilinmektedir. Bu da söz konusu yerlerde bulunan darpha-

nelerde devletin ihtiyacı olan paraların basıldığına açık bir göstergesidir.

Diğer yandan, madenler, askeri açıdan da Osmanlı Devleti için büyük bir önem arz etmekte idi. Nitekim bakır, kurşun ve güherçile gibi madenlerin askeri araç gereç yapımı maksatlarına yönelik olarak kullanıldığı da bilinen bir gerçektir.

Madenlerin veya biraz daha genel anlamıyla madencilğin Osmanlı Devleti için taşıdığı önemi daha açık bir şekilde göstermesi açısından dikkati çeken bir husus vardır ki o da, taht değişiklikleri esnasında her yeni Osmanlı padişahının madenlerin bol üretim yapar durumda olmaları ve bunun için de idareci zümrenin madencilere iyi davranmaları konusunda fermanlar yayınlamasıdır.

Madenlerin taşıdığı büyük önemden dolayı olmalıdır ki, daha kuruluş döneminden itibaren Osmanlı yönetimi, yeni maden ocaklarının ele geçirilmesine veya işletilmesine özel bir önem vermiş ve gerekli titizliği göstermiştir. Bunda da önceliği devletin genişleyip büyümesine paralel olarak ilk önce Balkanlardaki, daha sonra da Anadolu'daki madenler almıştır. Devletin sınırlarının genişlemesi ile birlikte daha birçok maden ocağı da ülke topraklarına katılmış ve zamanla sayıları yüze varan maden ocakları ile birlikte madencilik, Osmanlı Devleti'nde başlı başına bir sektör haline gelmiştir. Bu sektörün unsurları arasında sayıları binlerle ifade edilen maden işçileri ilk sırayı teşkil etmekteydi. Burada bir örnek olması açısından Kanunî Sultan Süleyman zamanında sadece Bilecik madeninde altı bine yakın maden işçisinin istihdam edilmiş olduğunu zikredebiliriz.¹ Osmanlı madencilik sektörünün diğer unsurları arasında madenler için gerekli olan odun, kömür ve kütüğü kesip yaka-

rak temin eden ve maden cevherlerinin işlendiği yerlere nakledenler de yer almaktadır. Bunlara, üretilen madenleri gerekli yerlere taşıyanlarla, onları piyasaya pazarlayanları ve madencilikle ilgili çeşitli zanaatlarla uğraşarak geçimini sağlayan gurupları da ilave edebiliriz.

Osmanlı yönetimi, yeni ele geçirdiği maden ocaklarının en iyi şekilde üretim yapar durumda olması için gerek idare ve gerekse işletme bazında lazım olan bütün tedbirleri almış ve bu konularda büyük titizlik göstermiştir. Bu konuda ilk göze çarpan husus, devletin maden ocaklarına verdiği önemin bir göstergesi olarak da telakki edebileceğimiz maden mülkiyeti sistemidir.

II- OSMANLI DEVLETİ'NDE MADEN MÜLKİYETİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XIX. yüzyıl da Batılı müteşebbislere ülkede madencilik alanında imtiyazların verilmeye başlandığı döneme kadar madenler üzerinde her ne şekilde olursa olsun devletin mülkiyet hakkına sahip olduğu görülmektedir. Bunda çeşitli faktörlerin rol oynamış olduğu kanaatindeyiz. Bunlardan birincisinin madenlerin devlet için arz etmiş olduğu hayati önem, ikincisinin de Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyet ve denetim hakkının genelde devlete ait olması hususlarıdır diyebiliriz.

Burada bahsedilen mülkiyet sistemi, tabîi olarak madenlerin mülkiyetinin tamamıyla devlete ait olmasını gerekli kılıyordu. Hatta öyle ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu sistemin gereği olarak ülkede özel şahısların bir müteşebbis olarak maden işletmesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Ancak bundan, arsasında veya metruk bir arazide maden bulan kişiler müstesna idi.

Söz konusu kişilerin buldukları madenleri, elde ettikleri ürünün yaklaşık 1/5 oranındaki kısmını devlete vermek şartıyla işletme hakları mevcuttu. Fakat, yine de bu kişiler, buldukları madenleri eğer güçleri yetiyorsa işletebilmek için devletten izin almak durumundaydılar. Şahısların belirtilen yerlerde bulduklarının dışındakiler bir yana bırakılacak olursa Osmanlı topraklarında yeni maden ocaklarının araştırılması ve işletilmesi konusunda tamamıyla devlet yetkili idi.

III- OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENLERİN YÖNETİM VE İŞLETİLMESİ USULLERİ

Osmanlı'da genel olarak madenlerin idaresinde takip edilen yöntemler hususunda şunları söylemek mümkündür: Her şeyden önce Osmanlı sisteminde bir veya birbirine yakın birkaç maden ocağı mukataa denilen malî bir birim haline getirilmekte ve bunların yönetimi, XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar Maliye Hazinesi tarafından gönderilen elemanlar tarafından, 1736 tarihinden itibaren ise Darphane Nezareti tarafından gönderilen elemanlar tarafından sağlanmakta idi. Darphane Nezareti de bu görevi padişahların hususî hazinesi niteliğindeki Ceyb-i Hümayun Hazinesi adına yapmaktaydı. Fakat bu durum ülke genelindeki bütün madenlere şamil değildi. Nitekim ülkede mevcut bazı maden ocaklarının da başka bir birim tarafından yani Maden Mukataası Kalemi tarafından yönetildiği bilinmektedir.

Tanzimat'la birlikte bütün ülke genelindeki madenlerin Maliye Hazinesi'ne devredilmesi gündeme gelmiş ve bu uygulamaya geçilmiştir. Dolayısıyla madenlerin yönetimi buradan sağlanır olmuştur.

Bu genel çerçevede madenlerin işletilmesi konusunda takip edilen yöntem ise şu şekildedir: Her şeyden önce burada da devletin maden mevzuatında sahip olduğu mirî rejim anlayışının bir gereği olarak devletçi ve tekelci bir zihniyet göze çarpmaktadır.

Devlet bu çerçevede mevcut maden ocaklarının işletilmesi konusunda madenin cinsine, taşıdığı ekonomik değer in büyüklüğüne ve bulunduğu bölge ve hatta dönemlere göre değişik modeller uygulamıştır. İltizam, emanet ve malikane usulleri tatbik edilen modellerin başlıcalarındandı. Bunların yanında cari olan maden mülkiyeti zihniyetinin gereği olarak kişisel işletmecilik ve devletin özel kişilere yaptığı yardım sayesinde yapılan işletmecilik usulleri de az da olsa görülen usulrendi. Bu tür işletme usullerine başvurulmasının sebebi de yukarıda işaret edilen maden mülkiyeti sistemi idi.

Az önce işaret edilen maden işletme yöntemlerinden XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar en fazla tatbik edileni ise emanet usulü idi. Çünkü bu usul, devletin ma-

den mevzuatı konusunda sahip olduğu mirî rejime yani devletçi ve tekelci zihniyetin esaslarına da uygundu.

Söz konusu usul özellikle devlet için ekonomik ve askerî açılardan büyük önem arz eden madenlerde uygulanmıştır. Ayrıca, iltizam usulünde mültezimlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek işletilmesi ucuz ve kolay ocaklara yönelip diğerlerini terk etmeleri veya devlete taahhüt ettikleri altın veya gümüşü piyasadan temin ederek vermeleri ve böylece maden ocaklarının atıl duruma düşmeleri, emanet usulüne başvurulmasında etkili olmuştur. Bu riskleri göz önünde bulunduran devlet, maden ocaklarını, eline bir miktar sermaye vererek görevlendirmiş olduğu memurları vasıtasıyla işletmeyi daha uygun bulmuştur.

Buna göre devlet, birer mukataa haline getirdiği maden ocaklarının başına emin denilen bir görevliyi bir miktar sermaye ile göndermekteydi. Söz konusu kişi, kendisine verilmiş olan sermayeyi görevli olduğu maddede bol miktarda ürün elde edilmesinde ve elde edilen ürünü de madencilere devlet adına satın almakta kullanmakla mükellefi. Bütün bunlar için de o, kendisine verilen sermayeden madenler için gerekli olan kalıcı yatırımları yapar, ihtiyacı olan madencilere bir noktada avans olarak para verir ve cevherlerin işlenmesi için lazım olan kömür, kütük vb. maddeleri temin ederdi. Madencilere satın alınan ürünün gerekli yerlere nakli de emin denilen görevlinin sorumlulukları arasında yer almaktaydı. Birer yıllığına atanan eminler her yıl sonunda ise o ana kadar yapmış oldukları bütün işlerin muhasebesini verirlerdi.

Bu arada, hangi usul ile yönetilirse yönetilsin madenlere gerekli olan odun, kütük, kömür vb. madencilik gereçlerini sağlamak ve çeşitli hizmetleri yürütmek üzere civarda olan bir veya birkaç kazanın maden idaresine bağlanması da mutar olan uygulamalardan biriydi.

IV- OSMANLI MADENCİLİĞİNDE AVRUPAİ TEKNİKLERİN BENİMSENMESİ

Bilindiği üzere XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da büyük bir sanayi inkılabı olur ve ardından bilinmeyen müşteri için üretim yapılmaya başlanır. Bu ise beraberinde büyük bir ekonomik yayılcılığı getirir. Bu ekonomik yayılcılıktan Osmanlı ekonomisi de en za-

yıf anında nasibini alacaktır. Kısaca belirtmek gerekirse XIX. yüzyıl, politikada olduğu gibi ekonomide de inisiyatifin Batı'ya geçtiği bir dönem olacaktır.

Öte yandan, Osmanlı devlet yöneticileri sanayideki gerilemeyi daha III. Selim döneminde hissetmişlerdir. Ancak bu alanda bir türlü köklü tedbirler alınamamıştır. Avrupa ekonomilerinin şiddetli rekabeti de buna eklenince Tanzimat dönemi ile birlikte, artık eski sanayi türlerinin devam ettirilmesinin mümkün olmadığı kanaati yavaş yavaş devlet yöneticilerinin kafalarında yer etmeye başlamıştır. Aynı şekilde, sanayi faaliyetlerinin ülkede tamamı ile yok olmaması için modern bir endüstrinin teşekkül ettirilmesi gereği de iyice anlaşılmıştır. Yani Avrupa'nın ekonomik anlamda Osmanlı'ya meydan okuyuşuna bir noktada cevap verilebilmesi gayretlerinin başlatılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. İşte bu anlamda Avrupa'ya ilk karşı koyuş 1840'lı yılların başlarında olmuştur. Bu dönemdeki sanayileşme faaliyetlerinin tamamı bizi ilgilendirmede için burada biz, meselenin madenlerle ilgili olan boyutuna eğileceğiz. Bunun için de ilk önce genelde Osmanlı Devleti'nde uygulanan madencilik teknolojisinin kısa bir değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir.

Tanzimat yıllarına gelindiğinde Osmanlı madencilığının birçok problemi mevcuttu. Bunlardan başlıcası üretimde uygulanmakta olan teknolojinin geri olması idi. Nitekim bu hususu 1838'lerde ülkenin en önemli maden üretim merkezlerinden biri olan Keban'dan geçen Batılı bir gözlemci Moltke, buradaki maden üretim faaliyetlerinin büyük oranda el emeğine dayanması ve dolayısıyla üretim maliyetlerinin oldukça yüksek olması şeklinde dile getirmiştir. Ki O, gözlemlerinin sonucunda madenin oldukça perişan bir durumda olduğunu da görmüştür. Diğer yandan, belirtilen dönemlerde Osmanlı madencilğinde uygulanan tekniklerin geri olmasından dolayı tabii kaynakların israfı da söz konusuydu. Yapılan araştırmaların neticesinde o dönemde Osmanlı ülkesinde maden üretimindeki israf yüzdesi olarak gümüş için %31, bakır için %40 ve kurşun için de %12 oranları ortaya çıkarılmıştır.

Osmanlı madencilığının bir diğer özelliği de, bu sektörde Avrupaî anlamda makine kullanılmadığı için gerekli olan enerjinin odun kömüründen, su kuvvetin-

den ve yer yer de hayvan gücünden sağlanmasıdır. Halbuki aynı dönemde Avrupa madenciliğinde durum böyle değildi. İşte bu yüzden 1840'lı yıllarda başlatılan sanayileşme gayretlerine veya modernizasyon faaliyetlerine madencilik alanında da ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla devlet, diğer bütün kurumlarında olduğu gibi, bu alanda da bir arayışa girmiştir. Burada da model, diğer kurumlarda olduğu üzere Avrupa olacaktır. Öyleyse bu dönemde yani Osmanlı'nın madencilik alanında da Batı'ya yöneldiği yıllarda Avrupa madenciliği ne düzeyde idi? Bu soruya cevap alındıktan sonra Osmanlı madenciliğinin Avrupa madenciliği karşısında durumu daha da net olarak ortaya çıkacaktır.

Bu hususta madencilik bilgisi yönünden Osmanlı'ya göre Avrupa'nın ileri düzeyde olması, ilk olarak dikkati çekmektedir. Çünkü Avrupa'da madencilik alanındaki bilgi birikiminin XVII. yüzyılda sistemleştirildiği ve XVIII. yüzyıl ortalarında da bir maden mühendisliği disiplininin doğmuş olduğu ve yine bunun, yüksek öğrenim düzeyinde ele alındığı bilinmektedir. Halbuki Osmanlı Devleti'nde böyle bir disiplinin oluştuğuna dair herhangi bir emare görülmemektedir. Aksine Osmanlı ülkesinde bu iş, eskiden beri bilinen veya uygulana gelen usuller üzerine bina edilmişti.

Avrupa madenciliğinin ileri düzeyde olmasını sağlayan hususlardan biri de diğer sanayi dallarında olduğu gibi enerji kaynağı olarak maden kömürünün bu alanda da kullanılmasıdır ki, kömürün madencilik sektöründe yer etmeye başlaması ilk defa 1709 yılında odunun yerine enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlamasıyla olmuştur. Abraham Darby'nin öncülüğünde başlatılan bu süreçte 1760 yılında yine kömüre dayalı olarak metalürji alanında yüksek fırınların inşası yoluna gidilmiştir. Aynı yüzyılda tüm ekonomileri ve toplumları etkileyen bu madencilik anlayışı karşısında, Osmanlı Devleti'ndeki anlayış ise çok geri idi. Nitekim, XIX. yüzyılın ortalarında bile devlet için çok büyük bir öneme haiz olan Ma'adin-i Hümayun Emaneti dahilindeki Keban ve Ergani madenlerinde bile enerji kaynağı olarak hâlâ odun ve kömür kullanılmaktaydı. Öte yandan, fırın yakma hususunda da küçük çaplı ve tabiat şartlarının etkisi ile tahrip olabilen fırınlar kullanılmaktaydı ki, bunlar ayrı ayrı yakılmaktaydı; yani sürekli olarak yanan ve büyük kapasiteli fırın-

lar mevcut değildi. Bu ise Osmanlı madenciliğinde seri üretimin olmayışı anlamına gelmekteydi. Üstelik bunlar Avrupa ülkelerindekilerinin aksine ya el kuvveti ya da su kuvveti ile çalıştırılan körükler ile yakılabiliyordu.

Bu durumda madencilik alanında bir arayışa giren Osmanlı yönetiminin bu alanda kendisine Avrupaî usulleri benimsemesinden daha uygun bir davranış şekli olamazdı. Nitekim öyle de olmuş ve Abdülmecit zamanında Osmanlı ülkesinde madenlerde Avrupaî usullerin uygulanması çalışmalarına girilmişti.²

V- OSMANLI MADEN KANUNLARI

a-Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı Maden Kanunları

Osmanlı Devleti'nde her konuda birtakım kanuni düzenlemelerin mevcudiyeti ve bütün devlet işlerinin bu çerçevede yürütülmüş olduğu bilinen bir husustur. Madencilik alanında da devlet, kendi kendine yönetimi sağlamak ve üretimde verimliliği artırmak gayesiyle değişik zamanlarda çeşitli kereler kanunnameler yayınlamıştır. Bu çerçevede karşımıza ilk çıkan maden kanunları, XV. yüzyılda tedvin edilmiş bir kanun kitabının içerisinde yer almaktadır.³ Yine Osmanlı geleneğinde resmî emirler gereğince oluşturulanlarının yanında, bazı özel girişimlerin neticesinde de birçok kanun metinlerinin oluşturulduğu bilinmektedir. Bu türden kanun metinlerinin ilki ise 1525 tarihlidir ve Robert Anhegger tarafından yayımlanmıştır.⁴ Bu tür kanunnamelerden ikincisi ise, Kanuni Sultan Süleyman tarafından eski Saksonya madencilik kanunlarının Osmanlı şartlarına uyarlanması yolunda verilen emirler gereğince 1536 yılında ortaya çıkarılmıştır.⁵ Az önce belirtilen türden hazırlanmış olan kanun kitaplarında yer alan maden kanunlarından birisi de XVII. yüzyıl sonlarına aittir ve Hazerfen Hüseyin'in *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman* adlı eserinde *Der Beyan-ı Ma'adin ve Memlaha ve Kavanin-i Mahsusa* ismiyle yer almaktadır. Aynı şekilde 1751 tarihli ve bir Osmanlı kadısının bu alanla ilgili olarak vermiş olduğu hükümlerden ibaret olan bir başka maden kanununu da bu türden kanunlara ilave edebiliriz.

Osmanlı döneminde kronolojik olarak ortaya çıkmış veya çıkarılmış olduğunu gördüğümüz bu maden

kanunlarının bu devletin hüküm sürdüğü süreç içerisinde büyük ölçüde uygulamada kalmış olduğunu düşünüyoruz. Osmanlı madenciliğindeki bu kaide ve hükümlerin, bazen şer'î bazen örfî adetler ve bazen de sadece mirînin menfaatleri göz önünde bulundurularak zaman zaman ufak tefek değişikliklere uğramasına rağmen 1861 yılına kadar uygulamada kaldığı bilinmektedir. Yani başka bir deyişle klasik Osmanlı madencilik hukuku, bu tarihe kadar devam etmiştir.

b- Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Hareketleri ve Osmanlı Madenciliği

II. Mahmut zamanında Osmanlı batılılaşma sürecinde ortaya bir çok değişik kurumun veya uygulamanın çıktığı bilinmektedir. Bu uygulamalardan biri de süreli meclislerin tesisidir. Bu meclislerden ilki 1836 yılında kurulmuş olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'dir. Bundan sonra ortaya çıkan meclislerden biri de, 1842 yılından itibaren karşımıza çıkan *Ma'adin-i Hümayun Meclisi*'dir. Bu meclisin oluşturulmasındaki başlıca amaç, Osmanlı ülkesindeki madenlerin en iyi şekilde işletilmesini sağlayıcı ve buralardaki faaliyetlere sekte vurmaya-
cık yeni kuralların ve esasların belirlenmesi ile madenlerde gerek hukukî ve gerekse teknik olarak uygulanmasında fayda görülen hususların padişaha arzı idi.

Bu arada biz, Tanzimat Fermanı ile Osmanlı hukuk tarihinde yeni bir dönemin açılmaya başlanmış olduğunu görüyoruz. Çünkü fermanın ilanını takip eden yıllarda Osmanlı ülkesindeki kanunlaştırma hareketlerinin dairesi, gerek iç ve gerekse birtakım dış sebeplerin etkisiyle oldukça genişlemiş ve değişik alanlarda çeşitli tarihlerde özellikle Fransız kanunları örnek alınarak bir dizi kanunlaştırma hareketi başlatılmıştır.

Tabii ki bu kanunlaştırma hareketlerinden payını alan sahalardan birisi de madencilik sahası olmuştur. Bu alanda Tanzimat döneminde girilen kanunlaştırma çabalarının özel olarak sebeplerini belirtecek olursak ilk etapta şunları söylememiz mümkündür:

1- Ülkede mevcut olan ve gerek emanet ve gerekse şirket usulü ile idare edilmesi uygun görülmüş olan madenlerde cevherlerin ocaklardan çıkarılması ile işlenmesinde, usulüne uygun hareket edilmez olunuşu.

2- Maden ocaklarından elde edilen cevherlerin işlenmesi için gerekli olan ısının temininde başlıca kaynak olan ormanlardan, bu maksada yönelik olarak temin edilmesi gereken maddelerin sağlanmasında "...bugün işimiz görülsün de sonra nasıl olursa olsun..." zihniyeti ile hareket edilir hale gelinmesi. Aynı şekilde, cevherlerin işlenmesi için gerekli olan diğer maddelerin temininde de bu zihniyetin geçerli olması.

3- Belirtilen nedenlerden dolayı Osmanlı ülkesindeki maden ocaklarından herhangi bir fayda elde edilemez hale gelinmiştir. Bu ise maden ocaklarının yavaş yavaş terk edilmesi veya üretim dışı kalması sonucunu doğurmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu türden sonuçları doğuracak idarî uygulamaların sona erdirilmesi gereği kendisini çok kuvvetli bir şekilde hissettirmeye başlamıştır.

4- Diğer yandan, Tanzimat'tan önceki dönemde Osmanlı maden ocaklarının bulunduğu yer veya yerler halkına maden üretim faaliyetleri nedeniyle çeşitli zulüm ve kanun dışı uygulamalar yapıla gelmiştir. Bu ise madenciliğin, halkın gözünü korkutan bir iş haline gelmesine sebep olmuştur. Böyle olunca da halk, kendi bölgesinde herhangi bir maden ocağının bulunduğu veya keşif edildiği yolunda ortaya çıkan haberleri saklamak ve dolayısıyla da söz konusu maden ocağının çalıştırılmasını engellemek düşüncesine kapılmıştır. Bu ise, yeni maden ocaklarının işletmeye alınmasını ve bu vesile ile devletin yeni gelir kaynakları bulmasını engeller olmuştur.

5- Tanzimat Fermanı gereğince hiçbir Osmanlı vatandaşına diğer nedenler bir yana, bu türden bir faaliyet için her ne suretle olursa olsun zulüm ve kanun dışı hareketin yapılması yasaklanmıştır. Üstelik yine fermana göre, bu tür işlerde Osmanlı vatandaşlarının kendi istek ve rızaları ile çalıştırılması ilkesi geçerli kılınmıştır.

Dolayısıyla madencilik konusunda yukarıda belirtildiği şekilde halkın zihninde yer eden olumsuz fikrin değiştirilmesini de sağlayacak ve bu işle uğraşmanın fayda getireceğini halka anlatacak bir nizamnamenin kaleme alınması gereği ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda bir maden nizamnamesinin yayınlanmasında etkili olan ana sebepler konusunda arşiv kayıtlarına dayalı olarak burada belirtmiş olduğumuz hususların yanında, bunda bazı talî unsurların da etkili olmuş olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Tanzimat Fermanı'n-

da mülkiyet hakkının mahfuz tutulmuş olduğu ve bu doğrultuda 1858 yılında yayınlanmış olan arazi kanunnamesinde maden mülkiyeti ile ilgili özel bir hükme yer verilmiş olduğu bilinmektedir. Buna göre, herhangi bir mülk arazide bulunan madende mülkiyet hakkı tamamıyla arazi sahibine verildiği gibi, arazi-i metruke veya arazi-i mevatda maden bulan bir kişiye, 1/5'lik mirî payını ödemek şartıyla bulmuş olduğu madende mülkiyet hakkı tanınmıştır. Böyle olunca, artık Osmanlı Devleti'nde madencilik alanında da yavaş yavaş özel mülkiyete geçiş süreci başlatılmış oluyordu. Yine, Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesini yabancı madenlerin istila etmeye başladığı da bilinmektedir. Bu ise, devletin madencilik öneminin kavramasını ve bu konuda gerekli tedbirleri almasını gerekli kılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yeni bir maden nizamnamesinin hazırlanmasında etkili olan ana sebepler konusunda yukarıda belirtmiş olduğumuz hususlar, daha önce kurulmuş olduğunu belirttiğimiz *Ma'adin-i Hümayun Meclisi ve Meclis-i Ali-i Tanzimat* azaları ile *Hazine-i Hassa Nezareti* tarafından uygun görülen ve padişaha 25 Eylül 1856 tarihinde sunulan bir tezkerede yer alan hususlardır. Söz konusu tezkerede ayrıca, hazırlanması düşünülen "umumî ve dahilî" bir maden nizamnamesinin hazırlanması ile görevli bir komisyonun, Meclis-i Ma'adin üyelerinden teşkil olunarak faaliyete başlaması için de ruhsat istenilir. İstenilmiş olan ruhsat daha sonra padişah tarafından verilmiş⁶ ve çalışmalara başlanmıştır.

Bütün bu gayretlerin neticesinde Osmanlı Devleti'nde eski kanunname geleneğinden farklı olarak madencilik alanında ilk defa olmak üzere ve 1810 tarihli Fransız maden nizamnamesinin tercümesinden ibaret bir maden nizamnamesi 19 Mayıs 1861 tarihinde yayınlanır.⁷ Bu tarihten itibaren de gerek özel ve gerekse genel mahiyette olmak üzere çeşitli defalar maden nizamnamelerinin yayınlanmış olduğunu veya zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlardan dolayı mevcut nizamnamelerde değişiklikler yapılması yoluna gidilmiş olduğunu biliyoruz.

VI- XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI MADEN YATAKLARI

Bu konuya girmeden önce hemen belirtelim ki, Osmanlı topraklarında mevcut maden ocaklarının cinsi ve

sayısı çeşitli sebeplere dayalı olarak zaman içerisinde sürekli olarak değişkenlik arz etmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti için başlangıç dönemlerinden itibaren önemini hiç kaybetmeyen ve birtakım fasıllar hariç olmak üzere sürekli olarak üretim yapılan maden ocakları da vardır. Bunlara, Gümüşhane, Keban, Ergani, Kastamonu Küre, Sidrekapsa, Kratova gibi maden ocaklarını örnek gösterebiliriz. Fakat bunlardan bazılarında da İmparatorluğun son zamanlarına doğru verimliliğin düşmesi nedeniyle üretime son verilmiş olduğunu biliyoruz. Biz burada daha önce yapmış olduğumuz bir çalışmaya dayalı olarak⁸ XIX. yüzyılın ortalarında üretim yapılır durumdaki maden ocaklarını vererek Osmanlı'nın bu konudaki zenginliğini ve dolayısıyla madencilik Osmanlı için ne kadar önemli bir sektör olduğu konusunda bir fikir vermeyi uygun gördük. Bu konuda bir de şunu belirtelim ki, Osmanlı topraklarındaki maden ocaklarının sayısında ve çeşitliliğinde aynı yüzyılın ikinci yarısında daha büyük bir artışın olduğunu biliyoruz. Bunda yabancılara da maden arama ve işletme ruhsatının verilir olmasının etkili olduğu kanaatindeyiz ki, belirtilen dönemde birtakım girişimcilere kırk dokuz veya doksan dokuz yıllığına maden işletme imtiyazının verilmiş olduğunu biliyoruz.⁹ Fakat biz burada bu konuya değinmeyeceğiz çünkü, bu husus, başlı başına ayrı bir araştırma konusu oluşturabilecek düzeydedir.

a- Altın Yatakları

Osmanlı İmparatorluğu'nda belirtilen tarihte altın üretiminin yapılmakta olduğu başlıca maden yatakları şunlardır: 1- Keban madeni. Aşağıda da görüleceği üzere burada gümüş de üretiliyordu. 2- Amasya sancağı Gümüşhacıköy kazası ve civarında bulunan madenler. Söz konusu madenlerde gümüş ve kurşun üretimi de yapılmakta idi. 3- Niğde sancağında bulunan Bereketli madeni. Bu maden ocağında ileride de belirtileceği üzere aynı zamanda gümüş ve kurşun üretimi de yapılmıyordu. 4- Kastamonu'ya on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Çoban Köyü ve Ilgaz Dağı ile Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yörelerdeki maden ocakları. Bu ocaklarda az sonra da görüleceği üzere gümüş, kurşun ve nikel üretimi de yapılmaktaydı. 5- Bosna eyaleti Könice kazasına bağlı Kreşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına tabi Srebrenica, Tuzla-i Bala ve Gradacac'da bulunan

ocaklar ile Resyofa (?) havalisinde aynı zamanda gümüş madeni üretimi de yapılmakta olan altın madeni. 6- Drama sancağı Gümülcine kazasında Şene ve Seyfosta köyleri ile Darıdere nahiyesine yakın İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek, ve Kalyopi köylerindeki maden ocakları. 7- Filibe sancağı Tasvice köyünde bulunan gümüş ve kurşun ile karışık altın madeni. 8- Gümülcine kazasındaki Maronya Şaphanesi yakınlarındaki bir dağ (ismi belirtilmemiş) ile Selanik kazasında Karadağ isimindeki bir yerde bulunan altın madenleri. 9- Boğaziçi'nde bulunan Yürüs nahiyesindeki bakır ile karışık altın madeni. 10- Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan ve gümüş ile kurşun da ihtiva eden altın madeni.

Bu listeden anlaşılan o ki, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında var olan altın madenleri, coğrafi olarak daha çok Anadolu toprakları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

b- Gümüş Yatakları

Elimizdeki defterin kaleme alındığı dönemde Osmanlı topraklarında gümüş üretimi yapılan maden ocaklarını şöylece sıralayabiliriz: 1- Keban madeni. 2- Amasya sancağında Gümüşhacıköy ve civarında bulunan Bakırçayı madeni. 3- Bozok sancağı sınırlarında yer alan ve kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 4- Kırşehir sancağındaki Gümüşkan madeni. Bu ocakta aynı zamanda kurşun üretimi de yapılmıyordu. 5- Konya sancağında Çizme ismiyle bilinen yerde kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 6- Niğde sancağında bulunan Bereketli ve Bulgardağı madenleri. 7- Trabzon eyaletinde yer alan Şadi, Ilıca, Gümüşbeli, Kurum ve Zünger isimleri ile bilinen maden ocakları. 8- Yine, Trabzon sancağı Keşab kazası Çakırlı köyünde Eğrimon Deresi denilen yerde bulunan maden ocağı. 9- Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan gümüş madeni. 10- Kozandağı'nda bulunan gümüş madeni. 11- Kastamonu şehir merkezine on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Ceban köyünde Ilgaz Dağı, Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yerlerde bulunan maden ocakları. 12- Kastamonu Küre-i Nühas madeni. Bu maden ocağında, bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçtiği andan itibaren bakır üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak, bu kayıttan anlaşıldığına göre, ele aldığımız dönemlerde burada ba-

kır üretimi sona ermiş ve gümüş madeni üretimine geçilmiştir. 13- Hüdavendigar eyaleti Yenişehir kazası Demirboğa ve Perçin köyleri ile aynı eyalete bağlı Arnabud kazası Balarım ve Mustafalı köylerine ikişer saat uzaklıkta bir yerde bulunan maden ocakları. 14- Aynı sancağa bağlı İnegöl kazası civarında bulunan gümüş madeni. 15- Mihaliç kazasına bağlı Döğle köyünde bulunan gümüş madeni. 16- İzmid sancağı Şile kazasının Maryolları ve Karaburun diye bilinen mevkilerinde aynı zamanda kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 17- Sivas eyaletine bağlı Erbaa kazasında aynı zamanda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 18- Yine aynı eyalet dahilindeki Çit ismiyle anılan gümüş madeni. 19- Aynı şekilde bu eyalete bağlı Mecidözü kazasında yer alan maden ocakları. Bu ocaklarda da ayrıca kurşun madeni üretimi yapılmıyordu. 20- Diyarbakır eyaleti Palu kazasında Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum isimli yerleşim birimlerinde bakır üretimi de yapılan maden ocakları. 21- Kemah kazasına tabi Hüsnebeli isimli yerdeki gümüş madeni. 22- Edremit ve Aydıncık kazalarındaki gümüş madenleri. 23- Bergama kazasında Geyikdağı isimli yerde bulunan ve kurşun da üretilen maden ocağı. 24- Maraş sancağında Haçin köyü civarındaki gümüş madeni. 25- Selanik eyaletinde bulunan Siroz sancağına bağlı Demirhisarı kazasının Senkl (?) Petrova, Remuri-i Sağır? ve Kebir köylerinde bulunan maden ocakları, Bu ocaklarda da aynı zamanda kurşun madeni üretimi yapılmakta idi. 26- Yine aynı eyalete bağlı Derme kazasının Göricek köyü civarında Boğaziçi denilen mevkide kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 27- Köstendil sancağı dahilinde bulunan Kratova ve Yapanca nahiyelerinde yeni bulunmuş olan gümüş madeni. 28- Bosna eyaletinde Kōnice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile yine aynı eyalete bağlı İzvornik sancağında Srebrenica, Tuzla-i Bala, Gradacac ve Resyofa isimli yerlerde bulunan gümüş madeni ocakları. 29- Drama sancağı Gümülcine kazasında Şene ve Seyfosta köyleri ile Darıdere nahiyesine bağlı İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek ve Kalyopi mevkileriyle, Filibe sancağında yer alan Deli İbrahimce mevkisinde bulunan maden ocakları. 30- Yanya eyaleti Tırhala sancağının Gulos (?) nahiyesinde zırınık ile bakır da üretilen maden ocağı. 31- Pırlepe kazasında bulunan gümüş madeni. 32- Yine Pırlepe kazasında bulu-

nan Ruşde (?) köyü civarındaki gümüş madeni. 33- Gümölcine kazasında Maronya Şaphanesi civarındaki dağ ile Selanik kazasına bağlı Karadağ mevkiinde bulunan maden ocakları. 34- Beykoz kazası Kurtulmuş mevkiinde aynı zamanda kurşun üretimi de yapılan gümüş madeni. 35- Rumelikavağı'nda ve Teknecideresi'nde bakır da üretilen gümüş madenleri.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ortalarında mevcut olan Osmanlı toprakları, gümüş madeni açısından oldukça büyük bir zenginliğe sahipti ve üretim yapılan toplam 36 adet maden ocağının 25 adedi aynı şekilde Anadolu toprakları üzerinde bulunuyordu.

c- Kurşun Yatakları

Kurşun, Osmanlı madenciliğinde genellikle gümüş üretimi yapılan ocaklarda ikinci ürün olarak elde edilen bir maden olarak dikkatimizi çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, özellikle askerî alanda top dökümünde ve sivil alanda da başlıca çatı kaplamacılığında kullanılan kurşunun, üretiminin yapıldığı maden ocaklarının ülke genelinde bulunduğu yerler şunlardır: 1- Keban madeni. 2- Amasya sancağında bulunan Gümüşhacıköy ve buna bağlı Bakırçayı madeni. 3- Kırşehir sancağında bulunan Gümüşkan madeni. 4- Niğde sancağındaki Bulgardağı madeni. 5- Adana eyaletinde yer alan bulunan Gülek madeni. 6- Yine, Adana eyaletinde Post isimli yerdeki maden ocağı. 7- Konya sancağında Çizme isimli yerde bulunan maden ocağı. 8- Kastamonu Küre-i Nühâs madeni. 9- Yine Kastamonu'daki Akkaya nahiyesine bağlı Ceban köyü ile Ilgaz Dağı ve Çayağzı ve Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunan maden ocakları. 10- Hakkari sancağında yer alan maden ocağı. 11- Sivas eyaleti Mecidözü kazasında yer alan maden ocağı. 12- Kocaili sancağı Gökyüze kazasına bağlı Pelitli köyündeki kurşun madeni. Bu maden ocağında sadece kurşun üretiliyordu. 13- Bergama kazasındaki Geyikdağı'nda bulunan maden ocağı. 14- İzmir sancağı Şile kazasında Maryolları ve Karaburun denilen mevkiilerde bulunan maden ocakları. 15- Selanik eyaletine bağlı Demirhisar kazasında yer alan maden ocağı. 16- Drama sancağı Gümölcine kazasında bulunan maden ocağı. 17- Pirlepe kazasındaki Demirbozan maden ocağı. Bu maden ocağında da aynı zamanda zırnıh ve kırmızı boya üretimi yapılmıyordu. 18- Beykoz kazasında Kurtul-

muş isimli yerde bulunan maden ocağı. 19- Pravişte kazasında Boranlı isimli dağda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 20- Selanik sancağında Derme kazası Göricek köyündeki maden ocağı. 21- Gümölcine kazası dahilinde yer alan Maronya Şaphanesi'nde ortaya çıkan maden ocağı. 22- Büyükada'daki kurşun madeni.

Kurşun madeni açısından da dağılıma bir göz attığımızda, XIX. yüzyılın ortalarında mevcut kurşun madeni ocaklarının büyük bir bölümünün Rumeli topraklarında bulunduğu görülmektedir.

d - Bakır Yatakları

Bakır, Osmanlı döneminde oldukça stratejik bir öneme sahip bir maden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, söz konusu maden, geniş bir sivil kullanım alanının yanında, askerî açıdan da büyük bir kullanım alanına sahipti. Genellikle tophanede, cebehanede ve tersanede kullanılması dolaylı devlet için stratejik önem arz eden bakırın, devletin izini olmaksızın dışarıya ihraç edilmesi yasaktı veya dışarıya ihraç edilip edilmeyeceği konusunda gerekli karar mutlaka merkezî yönetim tarafından verilirdi. Hatta, öyle ki, bırakalım dışarıya ihraç konusunu, ülke içerisine bile bakırın sürümü devletin iznine tabi idi. Bütün bunlardan dolayı, Osmanlı Devleti'nin, diğer madenlerde olduğu gibi, bakırda da tekelleşme politikası izlemiş olduğunu biliyoruz. Bu ön bilgilerden sonra, devletin bol miktarda ürün elde edilmesi politikasını her zaman için uygulamak istediği başlıca bakır yataklarını şöylece sıralayabiliriz: 1- Ergani madeni. 2- Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Isalı, Luhnâs, Karaçukur, Koyulhisar, Derintoros, Sefit (?), Makos ve Idelik (?) madenleri, 3- Yine Trabzon eyaletinde yer alan Gümüşhane Maden-i Hümayun'una bağlı Halavlu bakır madeni. Bu ve bir önceki maddede belirtilen maden ocaklarından sadece bakır madeni üretimi yapılmıyordu. 4- Ergani madenine bağlı olarak üretim yapan Huşin madeni. Bu maden ocağından da sadece bakır elde ediliyordu. 5- Palu ve Lice kazaları sınırları arasında yer alan Felek köyü civarında Seferderesi denilen yerdeki bakır madeni. 6- Yine aynı kazaya bağlı Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum nahiyesindeki (defterde aynen bu şekilde belirtilmiştir) maden ocakları. 7- Sivas eyaleti Erbaa kazası dahilinde yer alan maden ocağı. 8- Aynı eyalet dahilinde bulunan Boru ve Almi isimlerindeki bakır madeni ocakları. 9- Sarıyar'da ortaya çıkan bakır madeni.

10- Boğaziçi'nde yer alan Yürüs nahiyesindeki bakır madeni ocağı. 11- Bosna eyaleti Könice kazası ile İzvornik sancağı arasında yer alan maden ocakları. 12- Yanya eyaleti Tırhala sancağında bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 13- Pravişte kazası sınırlarında yer alan Boranlı Dağı'ndaki maden ocağı. 14- Rumeli Kavağı'nda Teknecideresi'nde ortaya çıkan maden ocağı.

1850'li yıllarda Osmanlı ülkesinde mevcut olan bakır madeni yatakları açısından da en zengin bölge olarak karşımıza Anadolu toprakları çıkmaktadır ki, bunu İmparatorluğun diğer toprakları ile oranlamaya tâbi tutarsak %80 gibi bir zenginlik karşımıza çıkacaktır.

e- Demir Yatakları

Kaynak olarak elimizde bulunan defterde belirtildiğine göre, Osmanlı topraklarında bulunan demir madeni yatakları açısından da kroma benzer bir durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Çünkü, defterde yer alan kayıtlara göre o dönemde Osmanlı sınırları içerisinde sadece Sivas eyaletinde bir adet demir üretimi yapılan maden ocağı göze çarpmaktadır.

f- Nikel Yatakları

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde üretildiğini gördüğümüz madenlerden biri de nikeldi. Ancak, hemen belirtelim ki, Osmanlı Devleti bu açıdan pek fazla bir zenginliğe sahip değildi. Çünkü, elimizdeki defterde yer aldığı kadarıyla söz konusu dönemde Osmanlı topraklarında nikel üretimi sadece Kastamonu sancağı dahilinde yapılmakta idi. Buna göre, nikel üretilen ocaklar, aynı sancak dahilinde bulunan Ceban köyü ve Ilgaz Dağı ile Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunuyordu.

g- Krom Yatakları

Elimizdeki deftere göre XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında krom madeni üretimi yapılan bir adet maden ocağı bulunuyordu ve o da Kütahya sancağı dahilinde yer alıyordu.

h- Mürdeseng Yatakları

Osmanlı Devleti'nde gümüş madeni üretimi ile çok yakından ilgili olan bir diğer maden de mürdesengti. Aşağıda da görüleceği üzere ülke genelinde pek fazla üretim alanı olmamasına rağmen, belirtilen ilgisinden dolayı mürdesengi hemen burada zikretmek durumunda kaldık.

Mürdeseng, sözlük anlamı olarak sarı veya kırmızı renkte, kurşundan elde edilen bir maden olarak bilinmektedir. Günümüzdeki ismi kurşun oksit olan bu maden, Osmanlı madenciliğinde kimyasal olarak gümüş ihtiva eden cevherlerin birinci defa tasfiyesinden elde edilen¹⁰ ve kurşun bileşimi içeren cevherlerin ayrıştırılmasında kullanılan bir maddedir.¹¹ Söz konusu madenin elde edildiği maden ocakları arasında birinci sırayı Keban madeni almaktadır.

ı- Zırnîh Yatakları

Belirtilen dönemde Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de zırnîh madeni idi. Zırnîk diye de bilinen bu maden, arsenik ile kükürt karışımı bir maddedir. Söz konusu dönemde bu madenin üretiminin yapıldığı başlıca maden yatakları -ki, bunlar genellikle Rumeli topraklarında yoğunlaşmaktadır- şunlardı: 1- Bosna eyaleti Könice kazası yakınlarındaki Krasova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına bağlı Srebrenica ve Tuzla-Bala ve Gradacac bölgelerinde yer alan maden ocakları. 2- Yanya eyaleti Tırhala sancağında bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 3- Pirlepe kazasında bulunan Demirbozan madeni. 4- Hakkari sancağında bulunan ve daha önce kurşun üretildiğini belirttiğimiz maden ocağı.

j- Zımpara Yatakları

Bu madenin de üretildiği yer olarak karşımıza birkaç maden ocağı çıkmaktadır. Bunlar da, Kütahya sancağında bulunan bir maden ocağı ile Sakız adası civarında yer alan Nikarya adasındaki bir başka maden ocağından ibarettir.

k- Lületaş Yatakları

Lületaş, yer altındaki sıcak suların hareketleri esnasında meydana gelen tortulanmadan oluşan ve silisit mağnezi¹² diye de bilinen bir madendir. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında bu madenin elde edildiği bir tek maden ocağı vardı ve o da, Kütahya sancağında yer alan Armudili nahiyesindeki lületaş madeni idi.

l- Alçıtaş Yatakları

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de alçıtaş idi. Ancak, söz konusu madenin üretiminin de pek yaygın olmadığı

ve sadece iki yerde üretildiği bilinmektedir. Elimizdeki defterlerde yer alan kayıtlara göre alçıtaşının üretildiği başlıca maden ocakları şunlardır: 1- İstanbul Boğazı'nda Rumeli tarafında Kemerler bölgesi ve Azatlı Baruthanesi civarında bulunan maden ocakları. 2- Yine, Boğaz'ın Anadolu yakasında Arnabud köyü civarında bulunan ve aynı zamanda beyaz, kırmızı ve sarı boya madeni de elde edilen maden ocağı. 3- Boğaz içinde Kilyos kalesi civarında Berli köyünde bulunan alçı madeni.

m- Boya Madeni Yatakları

Osmanlı sanayiinde kullanılan boya maddelerinin tabii yollardan elde edildiği bilinen bir husustur. Bu yollardan biri de birtakım renklerin topraktan elde edilmesidir. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında çeşitli renkteki boyaların elde edildiği başlıca maden ocaklarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1- Asi-i Mihalîç kazasında mevcut olan *yeşil boya* madeni. 2- Arnabud köyü hudutlarında bulunan *sarı toprak ve ak toprak* madenleri. 3- İstanbul Boğazı'nın Rumeli tarafında Kemerler ve Azatlı baruthanesi civarlarında ve yine Boğaz'ın Anadolu yakasında Arnabud köyünde ortaya çıkan beyaz, kırmızı ve sarı boya madenleri. 4- Üsküb sancağında bulunan *kırmızı boya* madeni. 5- Pirlepe kazasında bulunan Demirbozan *kırmızı boya* madeni.

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgiler ışığında sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür. Bir kere Osmanlı'da madencilik, devlet hazinesi açısından ve toplumda çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasından dolayı çok büyük bir öneme haizdi. İkinci olarak madencilik, üretim ve dağıtım aşamasında çok sayıda insanı ve hatta

hayvanı istihdam eden, toplumun çok geniş bir kesimini doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren, bütün bunlardan dolayı kural ve kaideleri dönemine göre kanunname veya nizamnameler ile belirlenmiş olan başlı başına bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel göstergelerinden birisi, yukarıda da belirtildiği üzere sadece XIX. yüzyılın ortalarında İmparatorluğun sahip olduğu maden ocaklarının sayısıdır. Bundan dolayı devletin bu işe çok büyük bir önem verdiği ve özellikle üretimin bol miktarda gerçekleşmesi ile ürünlerin nerelerde nasıl satışa sunulacağı veya kullanılacağı konularında titiz davrandığı ve son dönemlerine kadar bu alanda tekeli bir zihniyete sahip olduğu bilinmektedir. Fakat Osmanlı, bütün diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da ne yazık ki, çağdaş gelişmeleri izleyememiş ve dolayısıyla Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Mesela madencilikte Avrupa, maden kömürünü kullanmaya başladığında Osmanlı, ısı kaynağı olarak hâlâ meşeden elde edilen kömürü kullanmaya devam etmiştir ki, bu da ülke topraklarındaki ormanların yok edilmeye devam edilmesi ve bunun sonucunda da pek tabii ki toprakların kıraçlaşması ile orman varlığının yok edilmesi gibi olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı, madencilikteki eksikliğini de aynı şekilde Avrupa'dan ithal ettiği teknik ve nizamlar ile gidermeye çalışmıştır. Bunda ne kadar başarılı olduğu ise tartışma konusudur.

Ancak hemen belirtelim ki, Osmanlı ekonomisinin en önemli unsurlarından olan ve Osmanlı toplumsal tarihini de çok yakından ilgilendiren bu konuda şimdiye kadar yeterli çalışmanın yapılmış olduğunu söylememiz de zor görünüyor. Dolayısıyla Osmanlı madenciliği araştırmacılar için bakir bir alan olarak durmaktadır.

1. Neşet Çağatay, *Osmanlı Devleti'nde Maden İşletme Hukuku*, A.Ü.D.T.C.F., (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1942, s. 117.
2. Baştan beri anlatılan konular hakkında ayrıntılı bilgi için tarafımızdan yapılan ve TTK tarafından basılan, *Osmanlı Döneminde Keban Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)* isimli çalışmamıza bakılabilir.
3. Halil İnalcık-Robert Anhegger, *Kanunname-i Sultani Ber-Muceb-i Orfi Osmanî II. Mehmet ve Bayezid Devrine Ait Yasakname ve Kanunnameler*, Ankara, 1956.
4. Robert Anhegger, *Beitrag zur Geschichte des Bergbaus Osmanischen Reich, I* Europaische Türkei, Ed. I, Nachtrag, Newyork-Zurich, 1945.
5. R. Anhegger, *a.g.e.*, I, İstanbul, 1943.

6. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dosya Usulü İradeler Tasnifi* (DUİT), dosya 21, gömlek 2-1.
7. DUİT, dosya 21, gömlek, 2-1.
8. Bkz.: "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, c. LX, s. 229.
9. Bu konuda Başbakanlık Arşivi'ndeki *İmtiyaz Defterleri*'ne bakılabilir.
10. Rhoads Murphey, "Mineral Exploration in the Ottoman Empire", *The Encyclopaedia of Islam*, volume, V, Leiden, 1986, s. 981.
11. Neşet Çağatay, *a.g.e.*, s. 13.
12. Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-i İktisadisi*, Dersaadet, 1331, s. 187.

LİMNİ ADASI'NDA ÇIKARILAN TIYN-I MAHTUM MADENİ HAKKINDA

DOÇ. DR. YASEMİN DEMİRCAN
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Tıyn-ı mahtum, antik çağlardan beri önemli bir ihrâç maddesi olup, ilk kez Pliny ve Galen gibi eski yazarların eserlerinde "Terra Lemnia", (Limni Toprağı)¹ adıyla geçmektedir. Bu değerli kil benzeri madde Osmanlılar tarafından Venedik dilindeki orijinal adı "Terra Sigillata"dan çevrilererek "tıyn-ı mahtum" adını almıştır. Mühürlü toprak anlamına gelmekte ve tıbbî değer taşıyan topraklar arasında en değerlisi olarak görülmekteydi. İlk zamanlarda bu toprak yılan sokmalarına ve diğer zehirlere karşı panzehir, daha sonra XV. yüzyılda vebaya karşı koruyucu olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşte bu niteliğinden dolayı çağdaş Osmanlı kaynaklarında mucizevî gücü olan bir madde olarak anılmaktaydı.²

Osmanlı kaynakları bu övgülerinde haksız da değildir. Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Limni'yi ziyaret eden istisnâsız her bir Avrupalı seyyah, bu maddenin nasıl çıkarıldığını, çıkarılırken yapılan törenleri ve arındırma işlemlerini tafsîlatlı olarak anlatmışlardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1489 tarihli Limni Adası'na ait bir tahrir defterinde³ rastladığımız "tıyn-ı mahtum"un daha sonraki araştırmalarımızda, bir çeşit volkanik arazinin şifalı toprağı ve mühim bir ihrâç ürünü olduğunu, ayrıca Limni Adası ile ilgili bir çalışmada bu maddenin Osmanlıların Limni'yi ele geçirmek istemelerinde rol oynayan sebeplerden biri olarak gösterildiğini tesbit ettik. Biz bu makalede tıbbî değer taşıyan ve ada dışına ihrâç edilerek Osmanlı hazinesine önemli miktarda gelir getiren bahis mevzuu toprağı bazı yazarların tâbiri ile "tıyn-ı mahtum madeni"⁴ olarak adlandırılıp, nasıl ve ne zaman çıkarıldığı ve ne şekilde

değerlendirildiği hususlarına açıklık getirmeye çalışacağız.

Limni Adası'na mahsus tahrir defterlerinden sadece birinde bu madenden bahsedilmiş olup, diğer defterlerde bu hususta malûmât bulunmamaktadır.⁵ Bunun sebebi, söz konusu tahrir defterlerinde sadece tımarlara kaynak teşkil eden gelirlerin kaydedilmiş olmasıdır. Tıyn-ı mahtum da sadece devlete ayrılmış bir gelir olduğundan tahrir defterlerinin kapsamı dışında kalmıştır. Dolayısıyla bu defterlerden adı geçen madenden Osmanlı hazinesine temin edilen geliri tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

Tıyn-ı mahtum konusuna girmeden, bu maddenin çıkarıldığı Limni Adası'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve tarihi seyri konusuna kısaca bir göz atmakta fayda mülahaza ediyoruz.

Tarihte birçok medeniyetleri üzerinde barındıran Limni Adası'nın Osmanlı hakimiyetine girmesi Fatih Sultan Mehmed dönemine rastlamaktadır. Çağdaş Osmanlı kaynaklarında adanın fethi ile ilgili olarak 1453 sonu ile 1456 arasında muhtelif tarihler bulunmaktadır.⁶ İstanbul'un fethi sırasında Ege Denizi'ndeki adalar, Venedik, Ceneviz, Rodos şövalyeleri ve Bizanslılar arasında paylaşılmıştı. İstanbul'un fethi akabinde bu adaların beyleri Fatih'e gelerek itaatlerini arz ettiler. Fatih Limni ve Taşoz'u Midilli-Ceneviz dükasının idâresine verdi. Ardından 1453 sonlarında Enez'i Osmanlı topraklarına kattı. Âşıkpaşazâde Limni'nin fethini 1453 sonu 1454 başında gerçekleşen Enez'in fethi sırasında göstermektedir. Dukas 1455, İbn Kemal ve Hammer de 1456 senesinin Limni'nin fetih tarihi olarak vermektedirler.⁷ Yu-

karıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere ada en geç 1456 tarihinde Türk idaresine geçmiştir.⁸

Ada, Osmanlıların eline geçmesinden kısa bir süre sonra; İstanbul'un fethi öncesinde birleştirilmiş olan doğu ve batı kiliselerinin birliğinin bozulmasına içerleyen ve Fatih tarafından Ortodoks Patrikliği'nin eski istiklâliyle diriltmesini istemeyen, Papalık tarafından Limni'ye gönderilen donanmanın işgaline uğradı.⁹ Bu güç Limni'ye 1456 ile 1458 yılları arasında sahip olmuş,¹⁰ 1460-1464 yılları arasında Kritovulos'un aracılığıyla yıllık 3000 altın vergi ödemek şartıyla Mora Despot'u Demetrios Palaiologos'un idaresine verilmiştir. 1467¹¹ yılında, ada Venedikliler tarafından alınmış, 1479'a kadar onların idaresinde yaşamıştır.¹² 1479 yılında ise ada Cumhuriyet ile Osmanlı Devleti arasındaki onaltı yıllık savaşı sona erdiren barış andlaşmasının bir maddesine göre tekrar Osmanlılara teslim olmuştur. Limni'nin doğrudan Osmanlılar tarafından yönetilmesi ise 1479'da başlamış ve neredeyse aralıksız olarak 1912'ye kadar devam etmiştir.¹³

1463-1479 yılları arasındaki Osmanlı Venedikli çatışmaları esnasında yapılan görüşmeler Fatih'in Limni Adası'na ne derecede önem verdiğini göstermektedir. Hatta 1471 yılında padişah tarafından Venedikli Doge Christoforo Moro'ya gönderilen mektup, Limni Adası ve diğer yerlerin derhal iade edilmesi konusundaydı. Heath Lowry; bu mektubun bir barış girişimi gibi algılanabileceğini ancak, hükümdarın Limni'ye sahip olma isteğinin Venedik ile yapılan savaşın birincil hedefi olduğunu hatta 1479 yılında savaş bittiğinde Limni'nin barış anlaşmasının ana maddesini oluşturduğu şekilde abartılı bir ifade kullanmaktadır.¹⁴ Bu maddede Osmanlı Devleti, Limni'nin kendi tarafına iadesini istiyordu. Lowry, Fatih'in Osmanlılar ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki savaşa neden olabilecek kadar adaya önem vermesine, buranın Çanakkale Boğazı'nın önünde stratejik önemi hâiz bir bölge olmasının yanında önemli bir gelir kaynağı olan tıyn-ı mahtum madenine sahip olmasını sebep olarak göstermektedir.

Hükümdarın adada çıkartılan bu madene ne denli özen gösterdiği kaynaklardaki bilgilerden de anlaşılmaktadır. Hoca Saadeddin, 1463-1479 yılları arasında Venedik işgali altında kalan, mühür mumu çıkaran ocakları ile de tanınan Limni Adası'nda, Frenklerin hakim oldu-

ğu dönemde bu maddenin kaybolduğunu, yerinin taş ve topraklarla dolduğunu bildirmekteydi. Bilgi ve bilime değer veren padişahın gayretiyle, unutulmuş cevherin yeniden ortaya çıkarıldığı ve bu kaynaktan hazinede önemli bir ölçüde gelir toplandığı da Hoca Saadeddin'in verdiği bilgiler arasındaydı.

Aynı hususla ilgili olarak XVI. yüzyılda Batı'da yazılmış üç ayrı kaynak vardır. Bunlardan ilki Agricola'nın Bermannus adında birine aittir. Bermannus 1530 yılında, Limni toprağından yapılmış ve İstanbul'dan getirilmiş olan sarı renkte ve Osmanlı harfleri ile bezenmiş haplar gördüğünü rapor etmektedir. Yazar ayrıca Türklerin bu hapları vebanın yegâne ilacı olarak kabul ettiklerini, Venedik'te az bilinmesine rağmen çok pahalıya satıldığını anlatmaktadır.¹⁵

XVI. yüzyıla ait diğer iki kaynak, Galen¹⁶ gibi adaya gelip toprağı çıkarttığı yeri araştırmak amacı güden "bilim adamları"na aittir. Adayı ziyaret edenlerden ilki Belon'du. Belon toprağı çıkartılış sırasında yapılan törenleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Demir ihtivâ eden bu killi toprak, şifalı tesirinden dolayı pek makbul olup, senenin muayyen bir gününde (Transfigürasyon Yortusu'nda 6 Ağustos) törenle çıkartılıyordu. Törene gerek Osmanlı yetkilileri gerekse Yunan Kilisesi nezâret etmekteydi.¹⁷

Bellon'un açıklamalarından anlaşıldığı gibi daha düşük kalitedeki toprak, adalılar ve kazma işinde fiilen çalışmış olan memurlara ayrılırdı. Toprağı çoğu ise (birinci kalite olarak söylenen toprak da dâhil), küçük paketler halinde sokulup mühürlenirdi ve mühürlenmiş daha büyük paketlere konulup Osmanlı hükümdarlarının kullanımına sunulurdu. Raporu 1553 yılında yayınlanan Belon, Osmanlıların Limni'den çıkarılan tıyn-ı mahtumlara¹⁸ vurdukları mühürlerin değişik şekillerini canlandırmıştır.

XVI. yüzyılda Terra Lemnia'nın (Limni toprağı) çıkarttığı yeri incelemek üzere Limni'ye gelen ikinci Avrupalı, Albacario adında bir İspanyol doktor olmuştur. Bu doktor 1562 yılında Busbecq tarafından bu olguyu incelemek üzere görevlendirilmiştir. Toprağı çıkarırken yapılan uygulamalar Belon tarafından verilen ayrıntıların temelini oluşturmaktadır.

Tüm bu raporlardan Limni'de kutsal sayılan bu şifalı toprağı çıkartılması ile ilgili uygulamaların hiç de-

gişmeden Bizanslılardan Osmanlılara geçtiği anlaşılmaktadır.

1489 yılına ait tahrir defterinde bulunan tıyn-ı mahtum hususundaki kayıtlar, adı geçen bu değerli ürünün bu tarihten beri adada Osmanlılar tarafından çıkarıldığını göstermektedir. Tahrir defterindeki kayıta tıyn-ı mahtum, adada Palio Kasrı Kalesi'nde yaşayan Laghra oğlu İoannis adında birisinin ismi ile birlikte anılmakta ve bu kişinin vergiden muaf olduğunu göstermektedir. Bu ibâre sadece maddenin 1489 yılından beri çıkarıldığını göstermesi için değil, adanın yerlisi olan bir hristiyanın devlet tarafından, toprak çıkarma işiyle görevlendirildiği için vergiden muaf tutulmasını göstermesi bakımından da önemlidir.¹⁹

Lowry, tıyn-ı mahtumunun kaynağına sahip olmanın Osmanlı sultanları açısından taşıdığı değerin büyüklüğünü ölçebilmenin kolay olmadığını kabul etmekle birlikte, XV. yüzyılda vebanın yayılan tehlikesi ve Avrupa elçilerin sayısız raporları dikkate alındığında, Osmanlı hükümdarlarının Limni Adası'na sahip olma isteklerinin bu mucizevî maddenin kaynağına sahip olma arzusundan ileri geldiğini düşünmenin yanlış olmadığı fikrindedir.²⁰ Yine bu hipotez ispatlanmış olmasa da bazı faktörlerin bu düşüncüyü desteklediğini ifade etmektedir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren sultanların, onları ziyaret eden yabancı misyon sahiplerine ve özellikle müttefiki olan Fransızlara verdikleri hediyeler listesine geleneksel hediyeler olan mücevher, kürk vs.'nin yanında ayrıca tıyn-ı mahtum ilave edilmişti. Bu durum, Osmanlı hükümdarlarının bu maddeye ne kadar itibar ettiklerini göstermesi bakımından mühimdir. Agricolalı Bermanus'un da ifade ettiği gibi o dönemde Osmanlılar bu maddeyi vebanın tek çaresi olarak addediyorlardı. Lowry Limni'nin öneminin tıyn-ı mahtum'dan geldiği düşüncesinin şu gerçek ile de destek bulunduğunu ifade ediyor. 1657'de ada kısa süreli Venedik işgalinden kurtarıldığında Köprülü Mehmet Paşa IV. Mehmet'e gönderdiği meşajda "mühürlü toprağın bulunduğu adayı geri aldıklarını" bildirmişti. Bu husus da devletin Limni'yi neden ehemmiyeti hâiz bulunduğunu izah etmektedir. Çağdaş kaynaklardan Naima'nın eserinde de tıyn-ı mahtumdan söz edilmektedir. Naima'nın bu toprakla ilgili verdiği mâlûmat özetle şöyledir:

Tezkire-i Davud'da adada yaşayan bir rahibin bu çamuru kırıkları iyileştirmekte kullandığı, ayrıca adada özel bir heykel ve bir tapınak yaparak yine söz konusu çamurla başka hastalıkları tedavi eden ilaçlar yaptığı, onun ölümünden sonra da bu işi akrabası olan bir kadının sürdürdüğünden bahsedilmektedir. Hatta o dönemde çamurun iyileştirici özelliğinin yayılması adaya dışarıdan da hastaların gelmeye başlamasına sebep olmuş. Bunlar kerametın rahipte olduğunu zannediyorlarmış. Rahibin ölümünden sonra akrabası olan kadın, yuvarlaklar haline getirdiği çamuru rahibin resmi ile mühürleyip, Yunan hükümdarlarına hediye etmeye ve tüccarlara satarak gelir elde etmeye başlamış. Bu dönemde çamur "rahip çamuru" adıyla şöhret bulmuş.

Çamurun iyileştirici özelliği, zamanında Calinos ve bir çok hekim tarafından da doğrulanmaktaydı.

Çamurun nasıl, ne zaman ve kaç nev'i çıkarıldığı konusunda da Naima'da mâlûmât bulunmaktadır.

Güneş aslan burcuna döndüğü vakit sızarak görünmeye başlayan çamur, adanın idarecisi ve çamuru çıkarmakla görevli memur tarafından çıkarılmaktaydı. Birkaç kalite olarak çıkan çamurdan ilk çıkarılanı yumuşak ve güzel olurdu. Bundan ceviz kadar yuvarlaklar yapıp mühürlenip saklanır, sonra İstanbul'a götürülüp saray kilerinde muhafaza edilirdi. Arta kalan adanın idârecilerine verilir.

Naima eserini yazdığı sırada çamurun tıyn-ı mahtum adıyla meşhur olduğunu bildirmekte ve toprağın ilk çıkarılanı ile daha sonra çıkarılan arasındaki özellik farklarını şöyle sıralamaktadır:

"Vaktiyle ilk çıkan toprağın rengi kırmızıya çalar, yumuşak yağlı şekilde ve güzel kokulu, kokusu toprak kokusundan üstündü. Daha sonra çıkanın rengi hafifçe safran rengine çalıp lezzetinde hiddet vardır. Bundan sonra çıkarılan ve zamansız alınan çamurun rengi beyaz, lezzeti tuzlu ve kokusu çok az olur. Bunların hepsi faydalıdır. Fakat önce çıkanın hassası fazla olup çok güzel ve has kokuludur."

Naima'nın eserinde çamurun hangi hastalıklara iyi geldiği konusuna da açıklık getirilmektedir.

"Tabiatı ikinci derecede soğuk ve kuru olan çamur veba hummasına ve tauna yararlı olup, humma ateşini bertaraf eder. İshali ve kanamaları keser. Zehir yiyen in-

sana şifa verip, susuzluğu giderir. Kullanma şekli, bir saat suda beklettikten sonra suyunu içmektir. Vücudun dışına sıvanarak kullanıldığında kırık organı mumya gibi tutar, ayrıca peklği giderir. Bu çamurun en iyi cinsinden yapılan bardaklar, zenginler ve ileri gelenler tarafından kullanılmaktadır. Bu bardakla su içmek yaz günlerinde harareti keser. Veba salgını olduğu zaman suyu temizlemekte emsalsizdir. Sözüün kısası kıymeti bilinecek bir topraktır. Fakat İstanbul'un hilekâr çarşı esnafı Ebû Ey-yüb el Ensari taraflarında bardak yaptıkları bayağı çamurdan tıyn-ı mahtumu taklid ederek, mühürlü yuvarlaklar yapmışlar ve bunu ahmaklara mühürlü topraktır diye satmışlardır. Onun faydası olmayıp belki zararı vardır. En hâlis ve toprağın bütün hususiyetlerine sahip olan kısmı saray-ı âmireye götürülendir.”

Yukarıdaki bilgilerden adadaki toprağa önem verildiği, sağlıkla ilgili konularda bu topraktan faydalandığı anlaşılmaktadır.²¹

Sonuç olarak Lowry, biraz abartılı bir ifadeyle Limni'ye verilen ehemmiyete baş sebep olarak 1489 tahririnin neticesini göstermektedir. Buna göre adadan elde edilen gelirin, cüz'i bir meblağ olduğunu, bu gelirin ne hazineye ne de sultanlara gittiğini açıklama gerektiren duruma yapılacak izâhın Osmanlı hükümdarlarının “tıyn-ı mahtum” a verdikleri değer, ve Limni toprağını tekelleştirme arzularıdır demektedir.²²

Lowry her ne kadar, Osmanlıların Limni Adası'na verdikleri ehemmiyeti tıyn-ı mahtum madenine bağlamakta ve pek çok haklı, mâkûl sebep göstermekteyse de, bizim kanaâtimize göre, bölgeye gösterilen itina, tıyn-ı mahtum için olduğu kadar, adanın Çanakale Boğazı gibi önemli bir mevkiin çok yakınında bulunmasından doğan stratejik bir sebepten kaynaklanmaktadır.

Ayrıca adaya gösterilen alâkanın Fatih'in cihanşumûl hâkimiyet telâkkisi ile de yakından ilgili olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir.

- 1 Heath Lowry, "The Island of Limnos. The Case Study on the Continuity of Byzantine Forms Under Ottoman Rule", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Edited by Antony Bryer and Heath Lowry, Papers Given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May. 1982, s. 239. Lowry "tıyn-ı mahtum" şeklinde tesmiye etmiştir.
- 2 Hoca Saadeddin, *Tâci't-tevârih*, 1279, c. II, s. 568-569.
- 3 *Başbakanlık Arşivi*. Tahrir Defteri, no: 25, v. 4. (BA, TD)
- 4 Heath Lowry, yüksek verimli, nadir madenlerin yegâne kaynağı olan toprak, A. H. De Groot ise volkanik arazinin mineral ihtivâ eden toprağı, Conze, demir ihtivâ eden killi toprak olarak adlandırmaktadırlar. H. Lowry, a.g.m., s. 239; A. H. De Groot, "Lemnos", *El* (İng.), c. V, s. 763, 764; Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hannover 1860, s. 121.
- 5 Başbakanlık Arşivi'ndeki 1519 (no: 75), 1535 (no: 434), 1557 (no: 307), 1569 (no: 490), 1600 (no: 702), 1614 (no: 724), Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, 1600 (no: 141) tarihli tahrir defterleri.
- 6 Çağdaş kaynaklar, Limni'nin fethini Enez şehrinin fethi hadisesi esnasında anlatmaktadırlar. Âşıkpaşazâde hâric Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa, Mehmed Neşri, Oruç Bey, Tursun Bey Enez'in fethini 858 (1454) yılında göstermektedirler. Âşıkpaşazâde 857 sonu, 858 başı (1453 sonu, 1454 başı) olarak bildirilmektedir. Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 144-145; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Tarihleri I*, yay.; İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul 1949, s. 353; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihanümme*, yay.; Faik Reşid Unat, Mehmed Altay Köymen, Ankara 1987, s. 715; *Oruç Bey Tarihi*, yay.; Nihal Atsız, 1972, s. 109; Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-feth*, İstanbul 1330, s. 68-68. Adanın fethi ile ilgili ayrıca bkz.: *Alexandre Blanchet, Grece Depuis la Conquête de Romania Jusqu'à Nos Jours*, Paris 1860, s. 322-325.
- 7 Âşıkpaşazâde, Enez'in fethi sırasında "Şehrin (Enez) karışındaki Tağoz ve Limni adalarındaki hisarlar da fethedildi" şeklinde bilgi vermektedir. İ. Hakkı Uzunçarşılı alınış tarihi olarak 1456 senesini kabul etmiştir (*Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975, c. II, s. 34).

- 8 Çanakale Boğazı girişindeki adaların Cenevizlilerden memnun olmayan halkı kendi istekleri ile Türk idaresini seçmişlerdir. Limni'nin fethedilmesi üzerine bu adanın valiliğine eski Kaptan-ı Derya Hamza Bey'in tayin edildiği rivâyet edilir. İ. Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, c. I, s. 272-277-278.
- 9 İ. Hami Danişmend, a.g.e., s. 277; H. Lowry, a.g.m., s. 235.
- 10 A. H. De Groot, adanın 1459'da Osmanlı amirali Hadım İsmail Paşa tarafından geri alındığını ifade etmektedir, a.g.e., s. 763.
- 11 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34; A. H. De Groot, a.g.e., s. 763. 1467 yılında Venedik idaresine geçtiğini bildirmektedir.
- 12 Ada 1656 yılında geçici olarak Venedik idaresine geçti ise de, bir yıl sonra Girit Seferi sırasında Kaptan-ı Derya Topal Mehmet Paşa tarafından geri alındı (1657) (*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, c. 11, s. 43). Katip Çelebi 1656'da Kenan Paşa'nın seferi sırasında alındığını bildiriyor (*Tuhfetü'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, c. II, s. 207). 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşları sırasında 1770'deki Çeşme Deniz Savaşı sonrasında Limni Adası bir Rus atığına maruz kalmış. Ceza-yırlı Gazi Hasan Paşa'nın gayretleri ile kurtulmuştur. 1806-1812 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşları sırasında bir filo 1807'de Limni'yi işgal etti. Aynı yılın Haziran ayında kaptan paşa Seydi Ali Paşa düşmanla karşılaştı. Limni Yunan Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rol oynamadı. A. H. De Groot, a.g.e., s. 765; M. Şehabeddin Tekindağ, Çeşme, *IA*, c. III, s. 288; Mücteba İlgiürel, *Türkler (Osmanlılar)*, *IA*, c. XII/2, s. 334; Mahir Aydın, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa, DİA*, c. VII, s. 501-503. Limni önceleri merkezi Gelibolu olan Kaptanpaşa Sancağı'na daha sonraları ise 1866'da Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine bağlanmıştır (Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Limni'ye dair tahrir defterlerinde idari taksimat konusunda bilgi bulunmaktadır. Bkz.: 5 nolu dipnot).
- 13 H. Lowry, a.g.e., s. 239; Hoca Saadeddin, a.g.e., c. II, s. 568-569; İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34.
- 14 1479 yılında Osmanlılarla Venedikliler arasında yapılan anlaşmaya göre İşkodra, Akçahisar (Kruye), Limni, Ağrıboz adaları Osmanlılara terk ediliyor ve Venedik her yıl 10.000 altın ödemeyi kabul ediyordu. İstanbul'da yine dâimi bir balyoz bulundurabilecekti.

- 15 1579'da Charlier de Pinon adlı birisi sultanın Limni'den her derde deva olan "terra sigillata"yı ictal ettiğini yazmıştır (Apostolos Vacalopoulos, *The Greek Nation. 1453-1669*, New Jersey, s. 277).
- 16 Galen (M.S. 131-201) Romalı bilim adamı, üçyüzden çok sayıda kitap yazmıştır. İncelediğimiz kanser tedavileri konusunda yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. W. A. D. Anderson, John M. Kissane MD, *Anderson Patoloji*, c. I, ed.: Aykut Kazancıgil, Ankara 1982, s. 918.
- 17 H. Lowry, *a.g.e.* s. 239; Conze, yöre halkı tarafından "Kimantun" adıyla adlandırılan bu kutsal toprağın her yıl 6 Ağustos'ta güneş batıktan sonra kazıldığını, törenler sırasında Türk hoca ve Yunanlı papaz tarafından dualar edildiğini, Türklerin kurban kestiklerini bildirmektedir (*a.g.e.* s. 121); Piri Reis'in eserinde de adada Ağustos ayının yedinci günü tıyn-ı mahtumun kazılarak çıkarıldığı hususunda bilgi bulunmaktadır (Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye*, yay.: Yavuz Senemoğlu, İstanbul 1978, s. 123).
- 18 Terra Sigillata: Tıyn-ı mahtum. Mühürlü toprak mânâsını taşımakta olup, buna "keçi mührü" denilmesi, yapılrken içine keçi kanı katılmasındandır. Busbecq, *Türk Mehtupları*, çev.: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, s. 92.
- 19 BA, TD no: 25, s. 4. "Mezkûr tıyn-ı mahtum hizmetine tayin olunup, bi emri padişah muâfıdır."
- 20 XV. yüzyıldaki veba salgınından dönemin tarihçileri söz etmektedirler. Hatta II. Mehmed dahil birçok Osmanlı sultanının, tehlike geçene kadar dağlara kaçmak zorunda kaldıklarını yazmaktadırlar. Bunlardan Kritovulos, II. Mehmed döneminde çıkan vebanın korkunç etkilerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. H. Lowry, *a.g.e.*, s. 241.
- 21 (Beyân-ı tıyn-ı mahtum) Tıyn-ı mahtum'un ahvâlî bu mahalle münâşip görülmekle irad olundu. Tezkire-i Davud'da der ki, ol cezirede Artamis namında bir serrahip var idi. Cezire halkından birinin ayağı şikest olup, ol zımmının menbaı yanına varup düşmüş. Rahip ol şahsun ayağına tıyn-ı mahtumdan tıllâ itmekle bi emrillâhî tealâ zaman-ı kalilde ifakat bulmuş. Rahib-i mezbûr ol mevzi'de bir savmaa ve bir heykel-i mahsusa yapup tıyn ile enva'-ı emrâza deva eylemiş, âyende ve revende sefineler ile hastalar gelüb, illetlerine muâcele için rahibe hedaye götürürler imiş ve her illete bu tıyn ile deva itmeği rahibin sırrı ve ruhaniyeti zaaniderler imiş. Bâde zaman rahip fevt olup akaribinden bir avret ol heykele müsteavlî oldukda ol dahî gelen marazaya ilac edüp hassa-ı tıynından olduğu şüyü bulmağla tıyn-ı korsalar idüp müird olan rahibin suretiyle menkuş mühür ile mühürleyüb Yunan padişahlarına ve mülûk-ı Ruma hediye göndermeye ve tüccara bey'etmeye başlamış o vakit de tıyn-ı rahip ismiyle şöîret bulmuş.

Yine tıyn-ı mahtum ahvâlîne geelim hatca Calinos ve hükemadan gayri-ler hassasın müşahade idüp, kitaplarına yazmışlardır. Bu tıyn şems, esed burcuna tahvil ittikde tereşşuh ile zuhûra başlar. Hâlâ vakt-i mahsuda hâkim-i vilâyet ve üzerine memur olan ademler varub ibtidâ zuhûr iden tıyn-ı lâtifî çıkarub ceviz kadar korsalar idüb mühürleyüb hıfz iderler. Ba'dehû asîrâne-i saâdete kifâyet meritebe getürüb kilâr-ı âmirede hıfz iderler. Ba'dehû asîrâne-i saâdete kifâyet meritebe getürüb kilâr-ı âmirede hıfz iderler. Mâa'dâsından hâkim-i vilâyet bulunanlar ve âyan-ı cezire alurlar, el şeklinde lâtif ve râyihâsı itr-ı turâbite galibdir. Bundan sonra çıkan safran-ı hafîfiyye mâil ta'mında bir mikdar hiddet vardır. Bundan sonra çıkan ve vakitsiz ahzolunan rengi beyaz ve ta'mı tuzlu ve itriyeti kat'î az olur. Ve cümlesi nafi'dir, lâkin iptidâ çıkanın hassa-ı âzimesi olmağla gayetle lâtifdir. Ve itriyeti kat'î ziyâde olur.

Bu tıynın tabiatı ikinci derecede bârid ve yabîsdir. Hummaya vebaya ve tauna gayet nafi'dir. Demin fesadını ve humma hararetlerini defeder. İshâli ve ne mevzi'den kan giderse kat'eder. Sümûn kıtâleyi dahi defedüp zehir tenâvül iden adama şâfidir. Ve susuzluğu giderir. Târik-i istimâlî suya koyup bir saat durduktan sonra suyun içmektir. Ve cımr-tenzede kursuna ve cevahir ma'cunlarına dâhil olur. Lâkin suyla tasfiye idüb pak ittikden sonra cımrî dahi istimâl olunur. Bedenin taşrasına tıllâ itmekle muma gibi azây-ı meksûreyi cebreder, salâbetleri giderir. Kibâr ve ağniyâ bu tıynın lâtifinden bardaklar yaptırıp istimâl iderler. Ol bardaklardan su içmek eyyâm-ı sayfa harareti kat' ider ve taun ve veba vakitlerinde suyu ıslah içmekde lâ nazîrdir. Hâsılı kadr ve kıymeti bilinecek mübârek tıyndır. Lâkin İstanbul'un ehl-i sük ayyârları Ebû Eyyüb Ensari semtinde bardak yaptıkları bayağı çamurdan tıyn-ı mahtumu taklid kursalar yapup mühürleyüb almaklara tıyn-ı mahtumdur deyü virürler. Anın nef'i yoktur. Belki südde getürür zararı vardır. Ziyâde hâlis olan saray-ı âmireye götürdükleridir. Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul 1280, s. 210-202.

- 22 Lowry, Limni'den 1489'da elde edilen gelirin ne merkezî hazineye ne de hükümdarların özel hazinesine gitmediğini söylerken muhtemelen bu gelirin tümüyle adanın idarecilerine paylaştığını kastetmektedir. Hatca bu durumun Osmanlı geleneğinde tek olduğunu bildirmektedir. Ancak, 1489 tarihli tahrir defteri incelendiğinde padişah hassına ayrılan gelirin 35.285 akçe olduğu, bunun 17.186 akçesinin cizye (Palukasrı kalesindeki asesan, pasbanan ve müselleman cemaatlerinin ödedikleri cizye dahilidir.), 18.099 akçesinin ise âdet-i ağnam geliri olduğu görülmektedir. Cizye ve âdet-i ağnam gelirleri hassa-ı hümayuna ait gelirlerdir. Bu tarihte adadan elde edilen gelir 126.494 akçe olup, bu gelirin toplam hasılat içindeki nisbeti %28'dir. BA, TD, no: 25, s. 1-72.

AHİDNÂMELEK, KAPİTÜLASYONLAR VE SONUÇLARI

AHİDNÂMELEK VE TİCARET MUÂHEDELERİ

329

OSMANLI-LEH AHİDNÂMELEKİNDE
TİCARET VE TÛCCARLAR (1489-1699)

342

1838 TİCARET ANTLAŞMAŞI

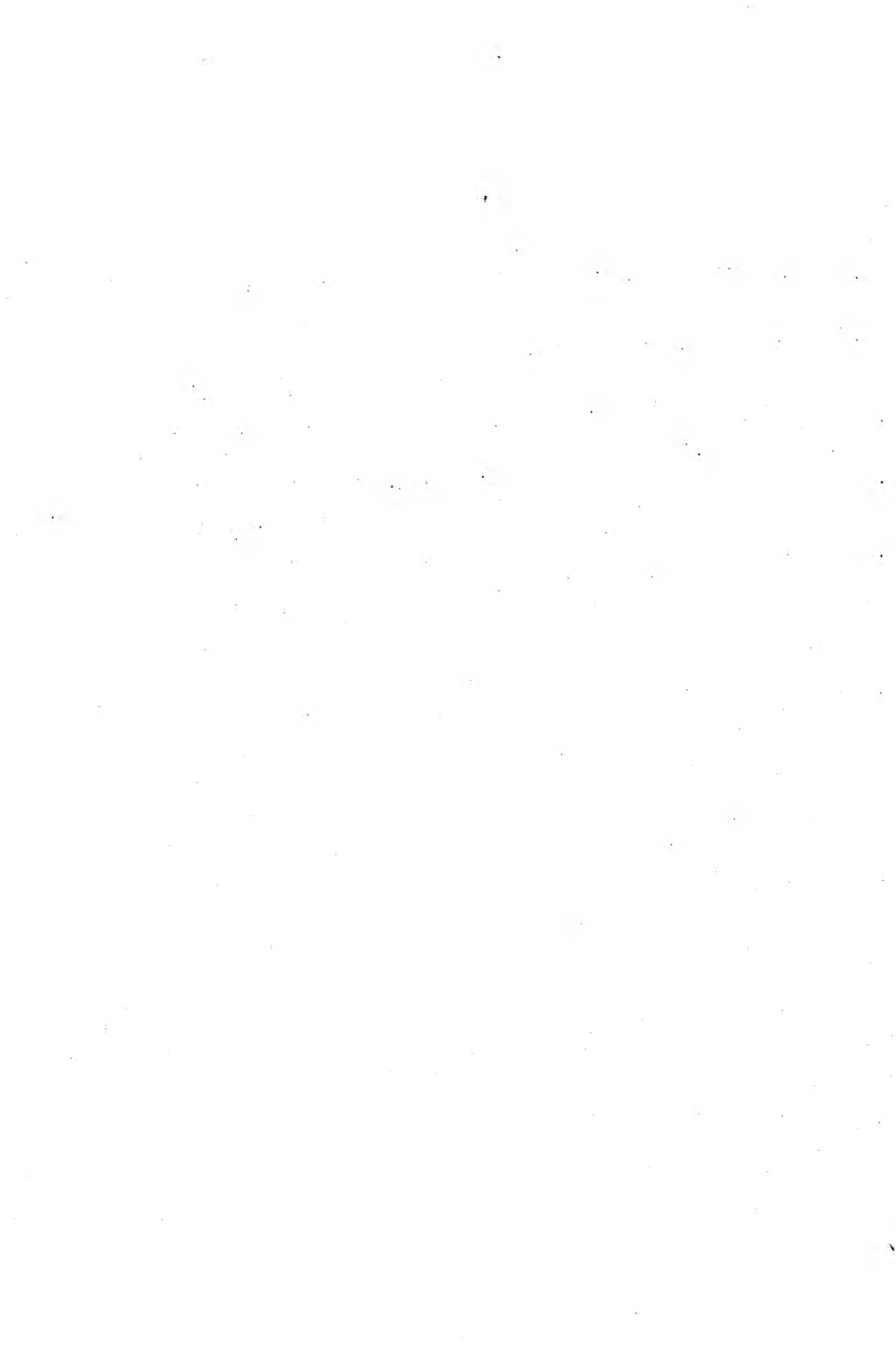
351

TANZİMAT VE İSLAHAT FERMANLARININ
MALİ BOYUTLARI

363

XIX. YÛZYIL OSMANLI-İNGİLİZ
DENİZ TİCARETİ MÛNASEBETLERİNDE
"KABOTAJ" MESELESİ

371

AHİDNÂMELER VE TİCARET MUÂHEDELERİ

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Avrupalıların Yakın ve Orta-Doğu ile ticarî münâsebetlere girmesi çok eski tarihlere kadar uzanır. Özellikle Venedik ve Ceneviz gibi devletler bu bölgede serbestçe ticaret yapabilmek için ticarî imtiyazlar alma yoluna gitmiş; hatta bölgede bazı ticaret kolonileri kurmayı başarmışlardır. Osmanlılar da daha XV. yy.'da önce Ceneviz, sonra Venedik'e Bizans, Selçuklular ve Memlûklerin verdikleri imtiyazlara benzer imtiyazlar vermişlerdir. Başka bir ifade ile, Osmanlıların verdikleri ilk ticarî imtiyaz -yanlış olarak hâlâ tekrarlına geldiği gibi- Fransızlara verilen değildir. Fransızlarınki, sadece XVI. yy.'da verilen ilk ticarî imtiyazdır. Önce, 1528'de Memlûkler devrinde Mısır'da ticaret yapabileceklerine dair olan müsaade tasdik edilmiş;¹ daha sonra ise diğer Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmelerini sağlayan ahidnâme verilmiştir. Ancak bunun tarihi hakkında ihtilâf vardır. La Forest'nin aldığı söylenen ahidnâmenin aslının bulunmayıp, sadece La Forest'nin evrakı arasında bir müsveddesinin oluşu dolayısıyla Fransızlara verilen ilk ahidnâmenin 1569 tarihini taşıdığı hakkında bir görüş mevcuttur.² Ancak Sultan IV. Mehmed saltanatında 1673'de bahşedilen ahidnâmede Fransızlara o tarihe kadar verilen imtiyazlar sıralanırken "Bilcümle merhûm ve mağfûrîn-leh Sultan Süleyman Han ve ecdâd-ı izâm ... zamanlarında inâyet olunan ahidnâmeler" ifadesinin kullanılması³ ilk Fransız ahidnâmesinin Kanûnî Sultan Süleyman saltanatında verildiğini göstermektedir. Ayrıca yine Testa'nın neşrettiği La Forest'nin haleflerinin mektupları da Fransızlara ilk ahidnâmenin Kanûnî Sultan Süleyman tarafından verildiğini desteklemektedir.⁴ Bunun tarihi ise 1535 değil 1536'dır. Fransızlardan sonra 1547'de Avusturyalılar da tüccarlarının Osmanlı topraklarına "emn ü aman üzere" gidip gel-

melerini temin eden bir imtiyaz almayı başarmışlardır.⁵ Bu tarihten 1580'de İngilizlere Osmanlı topraklarında kendi bayrakları altında ticaret yapma müsaadesi verilinceye kadar ahidnâmesi olmayan (harbî) Avrupa devletleri gemileri Fransız bayrağı altında ticaret yapmışlardır.⁶ Bu tarihten sonra ise bayrak konusunda İngiltere ile Fransa arasında, özellikle Hollanda gemilerinin taşıyacağı bayrak konusunda ihtilâf ortaya çıkmış, 1612'de Hollandalıların kendi bayrakları ile ticaret müsaadesi alışlarına kadar da bu rekabet devam etmiştir. Rus tüccarların daha XV. asırdan beri Anadolu'ya şahsî ve özel müsaadelerle gelip gittikleri bilinmektedir.⁷ Fakat bu müsaadenin bütün Rus tüccarlarına teşmîli ancak 1739 Belgrad muâhedeşiyle mümkün olabilmiştir. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Muâhedeşi'ne kadar Karadeniz'deki ticareti sadece Osmanlı gemileriyle yapabilmişlerdir.⁸ Diğer Avrupa devletlerinin de Osmanlı topraklarında kendi bayrakları ile ticaret yapabilme hakkını kazanmaları ise XVIII. yy.'da mümkün olabilmiştir.⁹ Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid devirlerinde verilen, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yenilenen ahidnâmelerde "Trabzon'dan Kefe'ye", "yaşdan ve kurudan", "Boğazın içinden ve dışından" denilerek, hatta Venedik'e verilen 1521 ahidnâmesinde bu devlete ait gemilerin Karadeniz'de Trabzon ve Kefe iskelelerine gidip gelebilecekleri kaydedilmek suretiyle Karadeniz'de ticaret yapabilecekleri kabul olduğu halde Kanûnî'nin 1540'da verdiği ahidnâmede bu ibarelerin bulunmaması artık Karadeniz'in Avrupa devletlerine kapatıldığını göstermektedir. Her ne kadar XVII. yy. başında verilen bir ahidnâmede yine "karadan ve deryadan Ten suyundan Azak ve Moskov ve Rus vilâ-

yetlerine" gibi ifadelerle rastlanıyorsa¹⁰ da bu, XVIII. asrın sonlarına kadar tatbik edilmemiştir.

Osmanlılar, ticarî imtiyazları, zaman zaman yazılıp söylendiği gibi, gaflet içinde bahşetmiş değillerdir. Devletin kuvvetli zamanlarında verilen bu imtiyazlar, bilinçli olarak bahşedilmiştir ve hedef yabancı tüccarın gidip gelmesiyle Osmanlı topraklarında ticarî ve iktisadî hayatın gelişip canlılık kazanmasıdır. Nitekim, günümüzde de devletçilik ve yatırımların münhasıran millî sermaye ile meydana getirilmesi fikri terk edilmiş, memleket iktisadiyatına canlılık getirilmesi için devlet müesseselerinde özelleştirmeye gidilirken yabancı sermayenin girişi de teşvik edilir olmuştur. "Yap-işlet-devret" modeli ise ilk def'a 1980'lerden sonra tatbik edilmiş bir model olmayıp XIX. yy.'da şoseler, demiryolları, limanlar v.s. büyük işletmeler bu modelin uygulanmasıyla gerçekleştirilmiştir.¹¹

Ahidnâmeler, XVIII. asra kadar tuğrasını taşıdıkları padişahın saltanatı müddetince geçerli idiler.¹² Bunun için de her padişah değişikliğinde ahidnâmeler yenilenirdi. Bazen bu sırada, bazen de daha sonra karşı tarafın yeni maddeler konması teklifi üzerine, Osmanlılarca da uygun bulunduğu takdirde, ahidnâmeye yeni maddeler ilâve edilirdi. Zaman içinde bütün milletler diğerinin ahidnâmesinde olan maddelerin kendilerine de uygulanmasını istemişler ve böylece "en çok müsaadeye mazhar millet" olma hakkından faydalanır olmuşlardı. O kadar ki, bir devlete verilen ahidnâmede veya esasları ahidnâmede tesbit edilmiş olan gümrük tarifesinde daha önce başka devletlere verilenlerden farklı maddeler bulunuyorsa, o devlet, kendisi de aynı hakları alıncaya kadar tatbikata geçilmesini önlerdi.¹³

XVIII. asırdan itibaren artık her padişah değişiminde ahidnâmelerini yenilenmesi prensibi terk edilmiştir. XIX. yy.'da ticarî mâhiyetteki ahidnâmeler de artık karşılıklı teâtî edilmeye başlanmışlardır.¹⁴ Bu muâhedelerin yapılış şartları ve maddelerine geçmeden önce ahidnâmelerle Avrupa devletlerine verilen imtiyazların ihtiva ettikleri maddeleri kısaca gözden geçirmekte fayda vardır. Zîrâ, ahidnâmelerin, 1838 muâhadesiyle değiştirilmeyen şartlarının yürürlükte olduğu bu muâhadenin ilk maddesinde belirtilmiştir.

Ahidnâmeler, verilen devlete, Osmanlı suları ve topraklarında kendi bayrakları altında serbestçe ticaret

yapmak, -devlet tarafından *ihraç yasakları* konmamış olması şartı ile- istedikleri malları alıp satmak hakkını tanımaktaydı. İhracı yasak olan mallar ise başta halkın birinci derecede ihtiyacı olan hububat gelmek üzere bazı gıda maddeleri ile yine başta ordu ve donanmanın ihtiyacı olan pamuk, pamuk ipliği, gön, sahtiyan gibi sanayi hammaddeleri idi. Bunların serbestçe ihracı halinde memlekette darlıklar meydana geleceği düşünülerek ihracı yasaklar getirilmişti. Ancak, mahsûlün bol olması ve/veya istenilen kalitenin tutturulamaması halinde özel müsaadelerle ihracına müsaade ediliyordu. Tabî bu yasaklarla "memnu' meta"ların yurtdışına çıkarılması tamamen önlenemiyor; gerek yerli "madrabazlar", gerek yabancı tüccarlar tarafından kaçak olarak ihracı yoluna gidiliyordu.¹⁵

İhraç yasaklarının, zaman zaman ahidnâmelere konan maddelerle yumuşatıldığı görülmektedir. Nitekim 1569 ahidnâmesiyle Fransızlara pamuk, pamuk ipliği ve sahtiyan ihracına müsaade edilmiş, fakat bu müsaade ile memleket ihtiyacı karşılanamaz duruma gelince tekrar yasak uygulanmasına başlanmıştı. Hollandalılar bu maddelere gön ve balmumunu da ilâve ettirmişlerdi. Bazı maddelerin ise belli miktarda ihracına müsaade ediliyordu. Meselâ, 1675 ahidnâmesiyle İngilizlere yılda ikişer gemi incir ve üzüm ihracı hakkı tanınmıştı.¹⁶ 1783 Rus ahidnâmesinde ise çok daha fazla maddenin yasak kapsamı dışında bırakıldığı görülmektedir. İstanbul dışındaki yerlerden ipek, pirinç, Yemen kahvesi ve zeytinyağı; istisnasız her yerden pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu ve gön; mahsûlün bol olduğu yıllarda incir, üzüm, fındık ve diğer meyveleri satın alıp memleketlerine götürebileceklerdi.¹⁷

Ahidnâmeli devletler, tüccarının emin ve salim olarak ticaret yapabilmeleri için tüccarın kendisi ve malları ile gemilerine, maiyetlerindeki adamlarına, tercümanlarına vs. bazı garantiler veriliyordu: Ahidnâmeli devletlerin bayrağını taşıyan gemiler Osmanlı limanlarına serbestçe girip çıkabiliyorlar, uğradıkları limanlarda ihtiyaçlarını rayiç fiyat üzerinden, hiçbir muhalefetle karşılaşmadan temin edebiliyorlar; fırtına gibi bir sebeple limana giren gemilere o yerin bey ve kadıları tarafından yardım olunuyor; geminin kazaya uğraması dolayısıyla mallarının karaya çıkarılması durumunda yağmalanma-

yacağı taahhüt ediliyordu. Bunların karşılığında yabancı tüccarların ödeyecekleri gümrük resimleri oldukça düşüktü. Fatih, Selçuklular devrinden itibaren ahidnâmeli tüccarın ödediği %2 oranındaki gümrük resmini %5'e çıkartmıştı. Ancak, bu oran bütün Osmanlı topraklarında aynı değildi. Osmanlılar, fethettikleri yerlerin kanunlarında büyük değişiklikler yapmamış, bölgesel farklılıkları göz önünde tuttıkları için eskiden beri var olan nizamları değiştirmek yoluna gitmemişlerdi. Bunun içindir ki sancak (liva)ların her biri için ayrı kanunlar vardı. Yine bu sebeple gümrük resmi oranları da bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. Haricî gümrük resmi oranı ilk def'a İngilizler tarafından XVI. yy. sonlarında %3'e indirilmişti. XVII. yy. başlarında Hollandalılara verilen ahidnâmede de aynı oran kabûl edilmişti. Bunun Fransızlara tatbiki ise 1674'de kabil olmuştu. Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancı tüccardan bunun dışında başka bir talepte bulunulmayacağı ahidnâmelerde taahhüt edilmişti. Gümrükçülerin ahidnâmelere aykırı olarak fazla resim almaları ve bunun tesbiti halinde fazladan alınan meblâğın iade edileceği de yine ahidnâmede deruhte edilmişti. Ahidnâmelerde genellikle gümrük resimlerinin "âdet ve kanun üzere" alınacağı belirtilmiş, oran hakkında açıklama yapılmamış olmakla beraber bazı ahidnâmelerde bunlara da yer verildiği görülmekte; hatta bazı şehirlerde belli başlı mallardan alınacak gümrük resimlerine de yer verilmiş bulunmaktadır. Gerçekten, meselâ 1675 tarihli İngiliz ahidnâmesinde Halep, İstanbul, İzmir gibi başlıca şehirlerde alınacak gümrük resimleri belirtilmiş; 1674 tarihli Fransız ahidnâmesinde ise gümrük resmi oranının %5'den %3'e düşürüldüğüne işaret edildiği¹⁸ gibi gümrük resmi miktarlarıyla Ankara ve Beypazarı'nda sof ve tiftik ipliğinden alınacak gümrük resmi oranlarına da yer verilmiştir.¹⁹

Bir mal için bir kere gümrük ödenirdi. Gümrük resmi ödendiğinde tüccara "edâ tezkiresi" adıyla bir tezkire verilirdi. Osmanlı gümrük sistemi modern gümrük anlayışından farklı idi. Gümrük resmi sadece ithal mallarına münhasır değildi. Dış ticarete ihraç mallarından gümrük resmi alındığı gibi memleket dahilinde bir yerden başka bir yere nakledilen ticaret malları da gümrük resmine tâbî idi. Ticarî emtia varacağı yere kadar değişik gümrüklerden geçebilirdi. Ancak bir maldan aynı adla

sadece bir def'a gümrük alınırdı. Bunun için de eda tezkirelerinin ikinci gümrükte ibrazı gerekiyordu. Ancak, XVIII. yy.'a kadar yabancı tüccar genellikle malı iskele şehrinde satın aldıkları için bu resimler yerli tüccar tarafından ödeniyordu.

Ahidnâmeli devletler, İstanbul'da daimî elçilik bulundurdıkları gibi, ihtiyaç duydukları şehirlerde konsolosluklar açma imkânına da sahip idiler. Konsolosların can ve malları devletin teminatı altına alınmıştı. Bunların hiçbir şekilde habsolunmayacağı ve evlerinin mühürlenmeyeceği ahidnâmelerde belirtilmişti. 1521 tarihli Venedik ahidnâmesinde balyosun biriyle niza'ı olması halinde davanın İstanbul'da Dîvân-ı Humâyûn'da görüleceğine de işaret edilmişti.²⁰ Konsoloslar, mensup oldukları devletin bayrağını taşıyarak gelen gemilerdeki mallardan "konsolosluk hakkı" adıyla genellikle %2 oranında bir resim alırlardı. Ahidnâmelerde bu hak tasdik edildiği gibi nakledilen malın başka bir millete ait olduğu iddiasıyla tüccarın bunu vermekten kaçınamayacağı husûsuna da yer verilmişti.

Ahidnâmeli devletlerin elçilik ve konsolosluklarında kullandıkları tercümanlar Osmanlı gayr-i müslim tebaasından idi ve onlara da ahidnâmelerde bazı haklar tanınmıştı. Tercümanlarla elçinin maiyyetindekiler örfî tekâliften muaf kılınmışlardı. Elçi veya konsolosluklarda tercümanlık yapacaklara devlet tarafından bir berat verilirdi. Ancak bu beratı temin etmek için elçilik veya konsolosluklar bir miktar ücret alırlardı. Dolayısıyla, aslında tercüman olmayıp ticaretle meşgul olan bazı kimseler de zamanla tercümanlık beratları elde ederek devlete karşı bazı yükümlülüklerini yerine getirmemeğe, fakat yabancı tebaa gibi bazı haklardan faydalanmaya başladılar.²¹ Bu durum fark edildiğinde ilgili devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulduysa da sonuç alınamadı. Neticede devlet, XIX. asrın başında dış ticaretle uğraşmak isteyen Osmanlı gayr-i müslim tebaasına Avrupa devletleri tebaası olan tüccarlarla aynı statüde ticaret yapma hakkı vermek zorunda kaldı.

Osmanlılarla ahidnâmeli devletler tebaası arasında çıkan ihtilâflar mahallî kadılar tarafından görülürdü. Ancak, bunun için daha önce ticaret ve kefalet hususlarının kadı tarafından tasdik edilerek bir hüccet alınması gerekiyordu. Bir ihtilâf vuku'unda kadının davaya bakma-

sı için sicile geçmiş ve bir hüccet verilmiş olması gerekiyordu. Davaların görülmesi sırasında tüccarın mensub olduğu milletin konsolos veya tercümanının bulunması zarûrî idi. Ancak, bunların da bir takım bahanelerle hazır bulunmayıp adaletin yerine getirilmesini engellemeye çalışmamaları gerektiğine de ahidnâme maddeleri arasında yer verilmişti. Dava konusunun 4.000 akçeyi geçmesi halinde ise İstanbul'a havale edilirdi. Bu rakam Sultan II. Mahmud devrinde Amerika ile yapılan ticaret muâhededinde²² 500 kuruş olarak tesbit edilinceye²³ kadar asırlar boyunca hep aynı kalmıştır. 1783 Rus ahidnâmesinde bile 4.000 akçe olarak geçer.²⁴ Tanzimat'tan sonra ise yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki davalar *Mubtelî Ticaret Mahkemeleri*'nde görülmeye başlanmıştır. Başkanı ticaret nâzırı olan ticaret mahkemesinin üyeleri loncaların temsilcileri ile yerli ve yabancı beratlı tüccarların mümessillerinden ibaretti. Bu mahkeme 1848'de yarı yarıya yerli ve yabancılardan müteşekkil 14 üyeden ibaret hale getirildi. Daha sonra İzmir, Selânik, Beyrut ve Kahire gibi yabancı tüccarın çok bulunduğu şehirlerde de kuruldu. Böylece, mahkeme heyetlerine yabancılar da girmiş oldu, amma bu elbette ihtilâfların sadece yabancılar tarafından görüldüğü mânâsına gelmiyordu.²⁵

Ahidnâmeli devletler tebaasından borçlu olanların, borçlarından kendileri ve eğer varsa kefilleri sorumlu idi. Birinin borcu, vatandaşı olan başka birinden istenemediği gibi varissiz ölen birinin malı da sadece varislerine, varisleri bulunmaması halinde konsolosuna teslim edilirdi.²⁶ Borçlu olan şahsın başka biri üzerine çekilmiş poliche vermesi halinde o şahsın policheyi kabul edip etmemesi mümkündü ve ancak kabul etmesi halinde şartlar dahilinde talepte bulunulabilirdi.

Bilindiği gibi XVIII. yy., buhar makinesinin icadı ve bunun sanayiye tatbik asrıdır. Böylece üretim hacmi büyük ölçüde artmıştır. Ancak bu büyük çaptaki üretimi karşılamak için önce çok miktarda hammaddeye ihtiyaç vardır. Maliyetlerin düşmesi için ise bunların ucuza mal edilmeleri gerekir. Bunun için en yakın pazar olarak Osmanlı toprakları görülmüştür. Özellikle İngiliz tüccarı mahsûlü üretim yerinde bizzat satın almanın çok daha kârlı olacağını düşünerek Osmanlı aracılığı devreden çıkarmağa başlamışlardır. Ahidnâmelerde yabancı tüccarın sadece %3 gümrük resmi ödeyecekleri kayıtlı olduğun-

dan dahilî gümrük resimlerini ödemeği reddetmişlerdir. Halbuki, %3 gümrük resmi malın iskele şehrinde satın alınması için geçerlidir. Osmanlı dahilî gümrük rejimi, yukarıda da temas edildiği gibi- emtianın vardığı yerde de gümrük alınmasını âmirdir. Bu durum, müteaddit def'alar elçiliklere bildirilmiş; dahilî ticaret bahis konusu olduğunda yabancı tüccarın da "en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar" gibi muâmele göreceği ifade edilmiş; hatta bu husus, 1809'da İngilizlerle yapılan Kal'ayı Sultaniye Muâhedesi'ne de konulmuştur. Ancak bu resimlerin tam olarak ödenmesi bile bütçe açıklarını gidebilmekten uzak kalmıştır. Şöyle ki, XVIII. yy.'ın ikinci yarısına kadar genellikle *advalorem*, yani malın o andaki kıymeti üzerinden alınan gümrük resimlerinin gümrüklerde tüccarla gümrükçüler arasında ihtilâfa sebep olması dolayısıyla bütün Osmanlı topraklarına şâmil *spesifik*, yani malın gümrük resmine esas olan fiyatı üzerinden %3 gümrüğünün hesaplanarak tarifeler yapılması ve gümrük resimlerinin muayyen bir süre bu tarifelere göre alınması yoluna gidilmiştir. Bir devletle olan tarifenin yenilenmesi için taraflardan birinin belirlenmiş süre içinde müracaatta bulunması lâzımdı. Müracaatın zamanında yapılmaması halinde tarife otomatik olarak bir devre daha yürürlükte kalmaktaydı. Ancak geçen yıllar içinde mal fiyatlarındaki artış gümrük resimlerine yansımadığından aslında %3 olan resim oranı %01-1,5 kadar düşebiliyor ve tabîi olarak bundan yabancı tüccar kârlı çıkarken Osmanlı Hazinesi büyük zarar görüyordu. XVIII. yy.'ın ikinci yarısında peş peşe yapılan harpler Devleti mâlî bakımdan çok zor duruma düşürmüştü ve bütçe açıklarını kapatabilmek için altın ve gümüş takımların eritilmesi zarûreti doğmuşken bir de gelirlerde bu yolla baş gösteren azalmalar Osmanlı maliyesini bütün çıkmaza sokmuştu.

1825'de, münâsebetlerin başlamasından beri Doğu Akdeniz ticaretini inhisarı altında bulunduran İngiliz Levant Company'nin lâğvı ile bu bölgede ticaretin bütün İngiliz tüccarı için serbest bırakılması râğbeti daha da arttırdı. Bunu takip eden yılda (1826) Sultan II. Mahmud'un yeniçeri teşkilâtını lâğvederek Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi kurması ile yeni mâlî kaynaklar yaratılması zarûreti ortaya çıktı. Bir taraftan o zamana kadar zaten var olan *ihtisab*, *damga*, *kantariyye* gibi bazı

dahilî resimler yeni bir düzenlemeye tabi tutularak miktarları yükseltilirken diğer taraftan da ihracı yasak olan mallardan bazılarının “*mıhsatiyye*” adıyla bir resim alınarak ihracına müsaade edildi. Hepsinden mühimi, 1828’de afyon başta olmak üzere bazı mallar üzerine “*yed-i vâhid*” denilen devlet tekeli kondu. Anadolu ve Rumeli’deki bazı âyân da yed-i vâhidi tatbik etmekteydi.²⁷ İpek, zahire, zeytinyağı, pamuk, tiftik ve yapağı üzerlerine konan yed-i vâhid devamlı olmadı.²⁸ Fakat afyon yed-i vâhidinin hazineye iyi gelir sağlayacağı anlaşıyordu. Gerek diğer resimler, gerekse afyon mahsûlü yeni düzenleme yapılan İzmir İhtisab Nezâreti’ne bağlanmıştı.²⁹ Yabancı tüccar, buradan ihraç edilecek mallar için ödenecek dahilî resimlerin hemen hemen %30 radelerine kadar yükseldiğini iddia ediyordu. Bu durum, özellikle Anadolu ticaretinden büyük kâr bekleyen İngiliz tüccarı için mutlak surette düzeltilmesi gereken bir hal almıştı. Yed-i vâhid sistemi ise yabancı tüccarın serbest hareketini engellediği için büyük bir tepki ile karşılaştı. Zîrâ, bu sistem içine alınan mallar üreticiden ancak devlet tarafından vazifelendirilmiş elinde tezkire bulunan Osmanlı tüccarı tarafından toplanıyordu. Yani bu tüccar tek alıcı ve fiyatı belirleyici durumundaydı. Bunun için de fiyat asgarî seviyede kalıyordu. Bu bakımdan üretici durumdan memnun görünmüyordu. Yabancı tüccara satış da devlet tarafından yapılıyor ve tabî burada hazine için en fazla kâr getirecek rakam aranıyordu.³⁰ Bundan da yabancı tüccar şikâyetçi idi. Bu memnuniyetsizliklere ve dış baskılara rağmen sistemin tatbikinden kolay vazgeçilmedi.

İngilizlerin yed-i vâhid konusundaki bir şikâyetleri de Mısır’dan geliyordu. Bilindiği gibi Mehmed Ali Paşa, Mısır valisi olduktan sonra Osmanlı Devleti’nden bağımsız olarak idareye başlamış, hatta devlete baş kaldırarak mükemmel yetiştirilmiş ordusu ile Anadolu’ya yürümüş, yeniçeriliğin lâğvından sonra kurulan ve henüz yeni yapılanmış olan Osmanlı ordusu, Mehmed Ali Paşa’nın karşısında mağlub olduğundan Paşa ile bir anlaşma yapılmak mecburiyetinde kalmıştı.³¹ Mehmed Ali Paşa’nın Osmanlı ordusunu yenmek başarısını gösteren kuvvetlerinin teşkil ve yetiştirilmesi, idaresi altındaki yerlerde uyguladığı yed-i vâhid sisteminden sağladığı kazanca dayanmaktaydı. Paşa, 1830’da Girit, 1833’de ise

Suriye’de geniş çapta yed-i vâhid uygulamasına girişmişti.³² Özellikle Suriye ipeği üzerindeki yed-i vâhid çok geçmeden İngilizlerin şikâyet seslerinin yükselmesine sebep oldu. Anadolu’daki afyon yed-i vâhidi ile birlikte Suriye’deki ipek yed-i vâhidini de kaldırtmak için faaliyetlerini arttırdılar.

1834 yılına gelindiğinde 1820’de yapılan tarifenin müddeti dolduğundan, gümrük resmi olarak alınan %3’ün piyasa fiyatlarının çok altında kalmış olmasından dolayı Osmanlı Hükümeti yenilenmesi için teşebbüse geçti. Bu, Avrupa devletleri ve özellikle de İngiltere için bulunmaz bir fırsat oldu. Tarifeyi, “mütakabil bir menfaat” olmaksızın yapmayacaklardı. Mütakabil menfaatin başında yed-i vâhid usûlü ile ihraç yasaklarının kaldırılması geliyordu. İkinci sırada ise tezkire alma mecburiyetinin kaldırılması ile çeşitli adlarla alınan dahilî resimlerin azaltılması vardı. Bu hususların ancak bir muâhede ile tespiti mümkün olduğundan İngilizler, tarife yenilenmesi değil bir ticaret muâhedesini istiyorlardı. İngiliz hariciyesi, bir taraftan İstanbul’daki elçisi vasıtasıyla Bâbıâlî ile temaslarını sürdürürken, bir taraftan da Osmanlı elçilerinin Londra’da yaptığı teşebbüslerde güçlükler çıkarıyor; görüşmelerin süruncemede kalmasına yol açıyordu.

1834’de konu ile ilgili temasların başladığı sırada Londra’da Osmanlı elçisi olarak basiretli bir devlet adamı olan Namık Paşa bulunuyordu. Namık Paşa, İstanbul’a gönderdiği bir raporunda, İngilizlerin tesiriyle yed-i vâhid usûlünün kaldırılmasının bir muâhede yer almasını sakıncalı bulduğunu açık bir şekilde dile getiriyordu: Namık Paşa’ya göre aslında yed-i vâhidin ilgası Osmanlı Devleti ve halkı açısından zararlı değil, belki faydalı bile olabilirdi. Ancak, yapılacak bir ticaret muâhedesiyse gümrük resmi oranı %20’ye çıkarılsa bile yed-i vâhidin lâğv edildiği kaydı konursa bunun ilerde Devletin başına tamiri güç problemler çıkaracağı, Avrupa devletlerinin eline Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışma gibi bir koz verilmiş olacağı kesindi. Kaldırılma keyfiyetinin bir muâhede yer alması, yabancı bir devletin tazyiki neticesinde yapılmış olduğundan halkın devlete olan îtimadını sarsacağı da muhakkaktı. Ayrıca, bazı maddeler üzerinde inhisar bulunması sadece Osmanlı Devleti’ne de münhasır değildi. Yed-i vâhidin lağvı konusu üye-

rinde ısrarla duran İngiltere'de bile tütün, tuz ve enfiye gibi bazı mallar üzerinde devlet inhisarı mevcuttu ve bu, İngiliz ticaretinin bir kayıt altında bulunduğuna delil addedilemezdi. Bunun için de Namık Paşa, yed-i vâhidin kaldırılmasının "sözle savuşturulması", fakat asla muâhedeye konmaması üzerinde durmuştu.³³ Nitekim 1839'dan başlayarak gelişen olaylar, Namık Paşa'nın görüşlerinin ne kadar doğru olduğunu ortaya koyacaktır.

Namık Paşa'nın elçiliği uzun sürmedi, yerine tayin edilen Nuri Efendi'nin ise -raporlarına bakıldığında- İngiliz Hariciye Nâzırı usta diplomat Palmerston karşısında pek de başarılı olduğu söylenemez. Nuri Efendi'nin elçiliği tarife yenilenmesi ve yed-i vâhidin kaldırılması ile ilgili müzâkerelerle geçti. İngilizler, yed-i vâhidin kaldırılmasının hakikatte İngilizlerden çok, Osmanlı Devleti için faydalı olacağını iddia ediyorlardı.

Gümrük resimlerine gelince: Aslında Osmanlı topraklarında alınan resimler, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde o tarihlerde alınan resimlerle karşılaştırıldığında hiç de yüksek görünmüyordu. Teorik olarak Osmanlı ülkesinden ihraç edilen mallardan %3 gümrük alınırken aynı malların İngiltere'ye girerken ödedikleri gümrük resmi %60'lara varıyordu. Bunu İstanbul ve İzmir'deki İngiliz tüccarı da teslim etmekte ve yeni bir tarife yapılmasına ihtiyaç olduğuna inanmaktaydılar. Ne var ki menfaatleri, bunu ancak kendi aralarında itiraf etmelerine imkân veriyordu.³⁴

İngilizler tarifenin esasları üzerinde çalışmalar başlattılar. Türkiye'de bulunmuş ve Türkiye hakkında kitap kaleme almış olan İngiltere sefaretı sekreteri David Urquhart ithal gümrüğü resimlerinin %3 olarak kalması, ihraç gümrüğü resimleri için ise bütün dahilî resimler de dahil olmak üzere tek bir rakamın kabûl edilmesi görüşünde iken Board of Trade (İngiliz Ticaret Nezâreti) her iki resmin de -dahilî başka bir resim ödenmeksizin- %10 olmasını teklif ediyordu. Gümrük resmi oranları üzerinde henüz bir anlaşmaya varılmamışken bu defa da İngiliz hariciyesi tarafından gümrük resimlerinin tespitine esas olacak mal fiyatlarının ne olacağı meselesi ortaya atıldı. Osmanlı elçisi bunun İstanbul'daki çarşı-pazar fiyatı olacağını ifade ederken İngilizler çarşı-pazar fiyatları üzerinden belli bir indirim yapılması gerektiği üzerinde durdular. Aslında önceki tarifelerdeki bazı kayıtlardan

bu ikinci şeklin daha önce de tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Meselâ, 1806 tarifesinde rayice bırakılan mallarda "tarife defterinde cins ve fiyatı mevcut olmayan emtia zuhûr eder ise râyic-i vakt üzere bahâsından %20 tenzîl ve bâkisinden %3 gümrük" alınacağını zikredilmiş olması,³⁵ tarifedeki rakamların da %20 tenzîlattan sonra tespit ve gümrük resimlerinin belirlenmesinde tenzîlât maddesinin daha evvel de tatbik edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Her ne olursa olsun İngilizler tarife müzâkerelerinin başlamasını Osmanlı hazinesini güç durumda bırakarak Bâbıâli'ye istediklerini yaptırtabilmek için kasden geciktiriyorlardı. Tarife müzâkerelerine başlaması için İstanbul'daki elçiye ancak Ekim 1836'da emir verildi. 1 Mart 1834'den bu tarihe kadar ise gümrüklerde yedi bin kesenin üstünde alacak birikmişti.

İstanbul'da yapılan müzâkereler, iki tarafın da taviz vermek istememelerinden dolayı iki sene sonuç alınamadan devam etti. Bir taraftan İngilizlerin müzâkereleri bilhassa yavaşlatmaları, diğer taraftan salgın hastalık tehdidi müzâkerelere zaman zaman ara verilmesine sebep oldu. 1838 yılında Reşid Paşa'nın Hariciye Nâzırı olarak İstanbul'a gelişine kadar da bir sonuç alınamadı. Ancak bundan sonradır ki müzâkereler daha ciddiyet kazandı. Artık sadece tarife değil bir muâhedenin şartları görüşülüyordu. Aslında daha 1836'da Urquhart bir muâhede taslağı hazırlamıştı. Bu taslağın en can alıcı kısmı yed-i vâhidin kaldırılması, bütün Osmanlı mahsûllerinin ihracının serbest bırakılması, ihraç edilecek mallar için izin istenmesi mecburiyetinden vazgeçilmesi şartlarını ihtiva eden 4. maddesi idi. Tasarıda ithal gümrüklerinde değişiklik yapılmazken ihraç gümrükleri için oran belirtilmeyip %3'ün üzerinde olabileceğine işaret edilmekle yetinilmişti. Transit gümrüğü resmi ise tamamen kaldırılıyordu. Tasarı Osmanlı Hükûmeti'nce kabûl görmedi. 1838'e gelindiğinde İngiliz hariciyesi son kozunu ortaya attı. Mehmed Ali Paşa'nın ordu ve donanmasının yed-i vâhiden elde ettiği gelirle kurulup ayakta tutulduğunu, sistemin lâğvedilmesi halinde bunun bütün Osmanlı topraklarında tatbik edileceğini, böylece yed-i vâhid gelirinden mahrum kalacak olan Mehmed Ali Paşa'nın devlete baş kaldırmaktan vazgeçeceğini iddia ederek yed-i vâhidin kaldırılmasına Osmanlılar razı edilmeye çalışıldı. İki vak'anüvis Cevdet Paşa ve Lütfi Efendi de

eserlerinde bu konuya temas ederler. Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde 1838'den sonra hakikaten mâlî bakımdan sıkıntıya düşüldüğü, askerin 28 aylık maaşlarının ödenemediğinden bahseder.³⁶ Lütî Efendi ise *Tarîh*'inde Mısır için mâlî sıkıntı doğuracak bir husûsun Osmanlı merkez hazinesi için zararlı olmamasının mümkün olamayacağını; devletin başında bulunanların bunu bile bile Mısır'ın zaîfiyetini temin için böyle bir muâhedeye imza atmalarının düşünülemeyeceğini yazar.³⁷ Fakat muhakkak olan şu ki, İngilizler bu son teşebbüsten sonuç almışlar ve nihayet 16 Ağustos'ta muâhede imzalanıp, acele olarak tercüme edilerek padişah Sultan II. Mahmud'un tasdikine sunulmuştur. Muâhede komisyonunun baş murahhası ve daha sonra 1861 muâhedesinde İstanbul'da elçi olarak bulunan Sir Henry Lytton Bulwer, İngiltere Hariciye Nezâreti'ne Türk heyeti ile yapılan müzâkereler hakkında raporlar gönderdiği gibi *Life of Palmerston* adlı eserinde de bu muâhedenin hazırlanışına yer ayırmıştır. 1840'lı yıllarda ise İngiltere kamuoyunda muâhede aleyhine ortaya çıkan görüşlere de o sırada bulunduğu Paris'ten uzun bir rapor hazırlayarak cevap vermiştir.

Bulwer, tarifenin esaslarının kararlaştırılması için yapılan müzâkereler sırasında yanına bilgi ve tecrübelere dayanarak faydalanmak üzere biri İngiliz, diğeri Fransız iki tüccarı da almıştır. Müzâkereler sırasında iki görüş ortaya çıkmıştır. Osmanlı murahhasları düşük bir genel resim ile birçok istisnalar veya yüksek bir genel resim ve birkaç istisna teklifinde bulunmuşlarsa da karşı taraf bütün mahsûlleri içine alacak tek bir resim fikrini benimsemiştir. Bu resmin miktarına gelince: İngiliz ve Fransızlar -ki artık Fransızlar da ayrı olarak muâhede müzâkerelerini yürütüyorlardı- başlangıçta ihrâç mallarında tatbik edilmekte olan dahilî resimlerin hepsinin yerine geçecek resmin %15 olmasını düşünürlerken sonra bu oran %12'ye indirilerek kabûl edilmişti. İthal mallarında ise, malın iskelede satılmayıp dahile götürülmesi halinde düşünülen oran %2,5 iken bu da %2'ye düşürülmüştü. Ancak, Urquhart'ın hazırladığı taslakta kaldırılması plânlanan transit resminin devamı kabûl olunmuştu. Bütün bu müzâkereler sırasında tarife ile ilgili görüşmelerin başında Gümrük Emîni Tahir Bey bulunmaktaydı. Tahir Bey de, tıpkı Namık Paşa gibi, salâbet sahibi ve dârendiş bir şahıs olduğunu ortaya koymuştu. Onun is-

rarı ile muâhedeye İngilizlerin, muâhedenin açık mânâsı dışında bir mânâ çıkarmayacaklarına dair olan cümle konmuştu. Ancak, maalesef muâhedenin tatbikine başlandıktan bir müddet sonra Tahir Bey'in ne kadar haklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Balta Limanı Muâhedesine,³⁸ birinci yedi, ikinci üç maddeden ibaret iki ayrı kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısmın ilk maddesi, bu madde ile değiştirilmemiş olan eski ahidnâme maddelerinin aynen muhafaza edildiklerine dairdir. Muâhedenin en can alıcı maddesi olan 2. madde ile yed-i vâhid, ihrâç yasakları ve emtîanın naklindeki tezkire kullanma mecburiyeti kaldırılmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti artık bazı maddeler üzerine inhisar koyamayacak, hatta zaman zaman iltizam da dahil olmak üzere tamamıyla devlet kontrolünde olması gereken konularda bile inhisarların kaldırılmış olduğu iddiasıyla içişlerine karışılması keyfiyetiyle karşılaşacaktır. Halbuki, Osmanlıların yed-i vâhid sisteminin lâğvından anladıkları toprak mahsûlleri üzerine konan inhisarın kaldırılmasıdır. Zaten 1838'e geldiğinde sadece afyon üzerinde yed-i vâhid kalmıştır. Onun işleyişinin de çok iyi ve faydalı olduğunu söylemek mümkün değildir. Yasaklar karşısında her zaman ve her yerde olduğu gibi afyon içine karıştırılan bazı yabancı maddelerle kalite bozulmakta ve kaçakçılık dolayısıyla, Devletin bu müesseseden umduğu kâr düşmekteydi. Başka bir ifade ile, yabancı bir devletle yapılan muâhedeye girmemiş olsaydı, sistemin kaldırılmasıyla hazine çok büyük kayıplara uğramayabilirdi. Ancak, afyon üzerindeki yed-i vâhidin kaldırılması Osmanlı hazinesi açısından başka bakımdan sıkıntı yarattı. Muâhedenin tatbikine başlanmasından sonra afyon ticareti artık serbest olacağından ihracatın artması beklenirken birkaç yıl için beklenilenin tam aksi bir durum ortaya çıktı. Bunun sebebi de Çin'le İngiltere arasında çıkan afyon harbi (1840-1842) idi.³⁹ Aslında Çin'e sevk edilen afyonun büyük kısmı Hindistan'da yetiştirilen haşhaştan elde edilen afyon olmakla beraber Uzak Doğu'da cereyan eden bu harp, Anadolu afyonunun ihracatında da büyük düşüşlere yol açtı ve devleti, üreticinin zararını telâfi etmek mecburiyetinde bıraktı. Harbin bitimiyle ihracat giderek arttığından hazine- nin sıkıntısı çok uzun sürmedi.

İhrâç yasaklarının kaldırılması ise aslında üreticinin malını daha yüksek fiyata satmasını sağlayabilecek ve

böylece kaçakçılığın da ortadan kalkmasını mümkün kılacak bir husustu. Ancak, burada da bir mahzur ortaya çıktı. Daha fazla kazanç sağlamak isteyen üretici elindeki tohumluğu bile satacak hale geldi; böylece mahsûlün bol olduğu yıllarda bile sunî kıtlıklar baş gösterdi. Bu kıtlıklar karşısında devlet, yabancı elçiliklere durumu bildirip ihracatın durdurulmasını istemek durumunda kaldı. Aslında Osmanlı Hükûmeti mahsûlün kıt olduğu yıllarda ihracat yapılmayacağını muâhedeye koymak istemişse de başarılı olamamış, sadece sözlü teminat almıştı. 1846 Rus muâhedesinde kıtlık yıllarında önceden haber verilmek şartıyla o mahsûlün ihracatının bir süre durdurulabileceği hususuna yer verildi.⁴⁰ Malın ihracı için gerekli tezkire alınmasının kaldırılması ise bunlar derecesinde tahribat yapacak bir husus değildi.

Bu muâhede ile İngiliz tüccarına Osmanlı tebaası olan tüccardan en fazla imtiyaza sahip olanlar gibi ticaret yapma hakkı tanınmaktaydı. 1809 Kal'a-i Sultaniye Anlaşmasıyla dahilî ticarete Osmanlı tüccarı statüsünde ticaret yapma hakkı verilen İngilizler bu def'a "en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar" hakkını da elde etmiş olmaktaydılar (3. madde). Muâhedenin Türkçe ve İngilizce nüshaları arasında bu madde farklı yazılmıştır. Muâhedenin Türkçesinde, İngilizce nüshada "oradaki her türlü ticaretleri" mânâsına gelen "in any manner of trade therein" in karşılığı olan bir ibare yoktur. Ancak, İngilizlerle yapılan muâhede İngiliz tüccarının "Memâlik-i Mahrûsa mahsûlü olarak ... yine Memâlik-i Mahrûsa içinde sarf olunmak üzere furuht edeceği emtia..." dan bahis vardır. Bu da perakende ticaret yapabilme yolunu açacak iyi bir ifadedir. *Perakende ticaret* tabirinin ise kasden kullanılmadığı İngiliz belgelerinde açıkça ifade edilmektedir. Buna da sebep Türklerin muhalefetiyle karşılaşılacağı bilinmiş olmasıdır. Muâhedenin tatbikine geçildikten sonra Türkçe ve İngilizce metinler arasındaki farkın tercümenin acele ile yapılmasından kaynaklandığı gibi bir tevil yoluna sapsınlar;⁴¹ fakat düzeltilmesine asla yanaşmamışlardır. Böylece, Osmanlı ülkesinde esnafı başlatmış, hatta Osmanlı esnafı ile haksız bir rekabete de girmişlerdir. Bâbîâlî ile İngiliz hariciyesi arasında uzun yıllar devam eden, fakat sonuç alınamayan bu konuyla ilgili olarak 1846'da Ruslarla yapılan ticaret muâhedesine Osmanlılar lehine bazı maddeler konmuş-

tur. Meselâ ticaret için balık ve sülük avlanıp satılması, enfiye, müskirat, ateşli silâhlar, barut gibi maddelerde Rusların esnaflık yapmaları yasaklanmış veya ticaretlerine kısıtlamalar getirilmiştir.⁴² İngilizlerin önce Rus muâhedesinin yapılmasını beklediklerini söylemelerine rağmen Rus muâhedesinin imzalanmasından sonra da tavırlarını değiştirmemeleri samimiyezsizliklerinin ve sadece oyalama siyaseti güttüklerinin güzel bir göstergesidir. Ancak Osmanlı hariciyesi de -belki de muâhedenin diğer devletlere de teşmil edileceği maddesine dayanarak- Fransa'dan başlayarak aynı maddeyi, hem de sadece mahsûl değil sanayi mamûllerine de teşmil etmek üzere diğer devletlerin ticaret muâhedelerine de koyabilmiştir.⁴³ Fransa ve Hansa şehirleriyle yapılan muâhede İngiliz muâhedesinin tatbikatına başlanmadan evvel imzalanmış olduğu için henüz tatbikatta karşılaşılabilecek durum bilinmediğinden mazur görülebilir ama daha sonrakiler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Balta Limanı muâhedesinde gümrük resmi oranları da tesbit edilmiştir. Aslında gerek ihraç, gerekse ithal gümrüğü oranlarında değişiklik yapılmış değildir. Başka bir ifade ile malın gemiye yüklenmesi veya boşaltılmasında ödenen %3 gümrük resmi aynen muhafaza edilmiştir. Bunlara ek olarak İngiliz tüccarının malı üretildiği yerde satın alıp ihraç yerine bizzat getirmesi halinde eskiden alınan bütün dahilî resimler yerine %9 oranında tek bir resim ödemesi kararlaştırılmıştır. Emtianın yerli tüccar tarafından ihraç yerine getirilmesi halinde %9 bu tüccar tarafından ödenecek ve İngiliz tüccarı sadece %3 ihraç resmini ödemekle yetinecektir. Gümrüğü ödenen bir mal için, -Osmanlı toprakları dışına çıkarılmamak şartıyla- ikinci def'a gümrük ödenmeyecektir (4. madde). İthal mallarına ait gümrük resmi oranlarına ise muâhedenin ikinci kısmında yer verilmiştir. İngiliz tüccarı getirdikleri malları liman şehrinde satarsa sadece %3 ödeyecek, memleket dahiline kendisi götürdüğü takdirde %2 daha vermek zorunda kalacaktır. Tarifelerin daha sonra yapılması ve yedi yıl müddetle yürürlükte kalması kararlaştırılmıştır. Bu süre dolduktan sonra altı ay içinde yenilenmediği takdirde yedi yıl daha geçerliliğini koruyacaktır (7. madde). Transit gümrüğü resmi %3 olarak tespit edilmiş olup ikinci kısmın son maddesinde yer ve-

rilmiştir. İngiliz veya Osmanlı mahsûlü ile yüklü geçen gemilerden ne Boğazlardan geçerken, ne de her hangi bir sebeble karaya çıkarılmaları halinde resim talebinde bulunulacaktır (2. kısım 3 madde).

Muâhedenin ilgi çekici maddelerinden biri şartların bütün Osmanlı toprakları için geçerli olduğu belirtilirken Mısır'ın adının ayrıca zikredilmiş olmasıdır (6. madde) ki, bunun da sebebi açıktır. Aynı maddede, isteyen Avrupa devletlerinin aynı şartları havi birer muâhede yapmaları da yer almıştır. Hakikaten ilki Fransa ile 25 Kasım 1838, sonuncusu Rusya ile 30 Nisan 1846'da olmak üzere bunu model alan muâhedeler imzalanmıştır.⁴⁴ Ancak, -yukarıda da bir nebze temas edildiği gibi- Rus muâhedesinde bundan evvelkilerde yabancı tüccarın esnafı başlmasına imkân veren hususlar yeni maddeler ilâvesiyle kaldırılmaya çalışılmıştır. Avusturya ile Balta Limanı muâhedeleri çerçevesinde bir muâhede yapılmış değildir. Fakat Osmanlı Devleti'yle hem hudud olması ve Eflâk-Boğdan, Sırbistan ve Bosna-Hersek'le olan ticârî münâsebetlerinin daha çok ithalata dayalı bulunması dolayısıyla, buralara mahsus olmak üzere, gümrük resimlerinin eski ahidnâmelerdeki gibi %3 olarak devamı talebi kabûl edilmişti.⁴⁵

Balta Limanı muâhedesinin tatbikine başlanması, tarifenin tayin edilen zamanda bitirilememesi dolayısıyla gecikmiştir. Tarifenin⁴⁶ gecikmesi sebeplerinden biri ihraç limanları meselesi, bir diğeri de ihraç gümrüğü resimlerine esas olacak mal fiyatlarının neye göre tesbit edileceği meselesi idi. Sonunda her iki konuda da anlaşmaya varılabildi. Gümrük resimleri için son beş yıllık ortalamaların esas alınması kabûl edilirken ihraç limanlarında İngiliz görüşü ağır bastı. Osmanlı Hükûmeti, bazı malların sadece belli limanlardan ihracı kararında ısrardan vazgeçti.

Balta Limanı muâhedelerinin tatbikine başlanmasıyla birlikte ihtilâfların ortaya çıkması gecikmedi. Ancak bunlar, yukarıda da işaret edildiği gibi, uzun müzâkerelere rağmen Osmanlı istekleri doğrultusunda düzeltilemedi. Bu arada 1839 tarifesinin müddeti 1847'de dolduğundan yeni bir tarife düzenlemesi için müzâkereler başladı ise de tarifenin imzalanması 1850 yılını buldu. Bu tarifeye esas olacak gümrük resmi oranları 1838 muâhedesiyile tespit edilenler olmakla birlikte gümrük

resimlerine esas olacak mal fiyatlarının tesbitinde farklı bir sistem tatbik edildi. İhraç mallarında %16, ithal mallarında %20 indirim yapıldıktan sonra gümrük resimlerinin tayini kararlaştırıldı.⁴⁷

1850'de yapılan, fakat 1 Ocak 1847'den itibaren yürürlükte olduğu kabûl edilen tarife, Kırım Harbi dolayısıyla ilk yedi yılın sonunda yenilenemedi. Harbin bitiminden sonra ise 1857 yılı başlarında yeni bir tarife tanzimi için teşebbüse geçildi. Yeni tarifenin hazırlanması sırasında, 1850'li yılların sonlarına doğru gümrüklerde himaye sistemine doğru bir temayül belirdi. Modern gümrük rejiminin de esas olan bu sisteme göre, ihraç gümrüğü resimleri kaldırılmalı veya asgarîye indirilmeli, ithal gümrüğü resimleri de arttırılmalıydı. O yıllarda Londra'da elçi bulunan Kostaki Bey (Musurus), 29 Temmuz 1858 tarihli raporunda Avrupa devletlerinde ihraç olunan mallar gümrükten muaf tutulurken Osmanlı mahsûl ve mamulleri üzerinde ithal mallarına oranlara hayli yüksek bir ihraç gümrüğü resmi olmasının ithalâtın ihracata nazaran yüksek olması sebeplerinin başında geldiğini belirterek yeni bir düzenlemeye gidilmesini tavsiye ediyordu. İthalât gümrüğü resmi oranı %10-12'ye çıkarılmalı, ihracat gümrüğü ise 10-12 yıl içinde ve dört def'ada olmak üzere tamamen kaldırılmalıydı.⁴⁸

Bu müzâkereler de bir önceki gibi muâhede müzâkeresine dönüştü. Müzâkereler Fransız ve İngiliz murahhaslarının birlikte katılmalarıyla gerçekleştirildi. Ancak bu iki devletin gümrük resmi oranlarındaki görüşlerinde farklılık vardı. Fransızlar %6, İngilizler ise %8 üzerinde durmaktaydılar. Osmanlıların isteği ise tabîi olarak daha yüksekti. Fakat sonuçta yine İngiliz görüşü ağır bastı.

Yeni ticaret muâhedesinin ilki 29 Nisan 1861'de Fransa ile imzalandı.⁴⁹ Bu muâhede de, yine ahidnâmelerin değişikliğe uğramamış maddeleri (1. madde) ile birlikte 1838 muâhedesindeki yed-i vâhid, tezkire isteme usûlü, ihraç yasaklarının kaldırılması hususları aynen muhafaza ediliyordu. Fransız tüccarının, Osmanlı mahsûl ve mamûllerinin memleket içinde alım ve satımını (2. madde) en çok müsaadeye mazhar olan yerli tüccar⁵⁰ statüsünde (3. madde) yapabilecekleri, hatta daha ileri gidilerek Osmanlı toprakları dahilinde başka memleketler mahsûl ve mamûllerinin ticaretini de yapabilecekleri (9. madde) hususlarına yer veriliyordu. Bazı maddelerin

ithali ise yasaklanıyordu. Bunlar, tuz, tütün (10. madde), top, silâh, barut ve esliha idi (11. madde). Ancak, memleket dahilinde istihsal edilen tuz ve tütünün Fransız tüccarı tarafından satın alınması ve memleket dahilinde satışı veya ihracı serbest bırakılıyordu. Memleket dahilinde satıldığı takdirde en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar gibi resim ödeyeceklerken ihracı halinde hiçbir şekilde resim alınmayacaktı. Av tüfekleri, tabanca ve zinet silâhları ise yasağın dışında bırakılmıştı. Fransız muâhedesindeki bu madde İngilizler tarafından Osmanlı Devleti'nin barut, top, silâh ve mühimmatın Osmanlı memleketlerine ithalini yasaklama hak ve salâhiyetini muhafaza edeceği, ancak bu yasaklamanın resmen tebliğ edilmedikçe yürürlüğe giremeyeceği ve yasaklamanın, sadece yasaklamayı bildiren resmî tebliğde sayılan harp âletleri için geçerli kılınacağı; bunların dışında kalan harp malzemesi yasak kapsamı dışında kalacağından Osmanlı topraklarına ithal edildiklerinde mahallî nizamlara tâbi olacağı, fakat İngiltere sefaretî tarafından istisnâ bir ruhsat istendiği takdirde, kuvvetli bir sebep olmadıkça, sefaretin bu dilekçesine müsaade verileceği, özellikle barut ithali yasak değilse aşağıda gösterilen şartlara tâbi olacağı merkezinde idi. Bu şartlar da, İngiltere tebasının, dahilî nizamların tayin ettiğinden fazlasını satmayacağı, İngiliz tüccarı tarafından bir gemi yükü barut getirildiğinde geminin, ilgili memurların gösterdiği yerde demirleyeceği ve barutun yine onların gösterecekleri ambarlara bu memurların gözetim ve denetiminde çıkarılacağı, barut sahiplerinin ambarlara ancak nizamlara uygun olarak girebileceği şeklinde değiştirildi (15. madde).⁵¹ En çok müsaadeye mazhar devlet olması dolayısıyla Fransızlarla yapılan muâhedenin ilgili maddesi de Fransa sefaretine verilen bir takrirle İngiliz muâhedesindeki şekle sokulduğunu⁵² ve diğer devletlerle yapılanlarda da bu madde İngiliz muâhedesindeki gibi yazıldı.⁵³

Muâhededede gümrük resimleri %8 olarak tespit edilmiş olmakla birlikte ihracat mallarında %8 oranı sadece ilk yıl için geçerli olacaktı. İkinci yıldan itibaren her yıl %1'er düşürülmek üzere %1'e kadar inecek ve sekizinci yıldan sonra gümrük idare ve nezâretinin umûmî masraflarını karşılamak üzere aynı oranda alınmaya devam edecekti (4. madde). İthal malları için %8 ödedikten sonra malın iskelede satılmayıp memleket içine gö-

türülmesi halinde başka bir resim ödenmeyecekti ki bu 1838 muâhedesine nazaran yabancıların kazancı oluyordu. 1839-62 arasındaki devrede ithal mallarının iskelede satılması halinde %5, memleket dahiline götürülmesi halinde munzam %2 ödenirken şimdi hepsi için tek rakam konuyordu. Böylece iskelede satıldığında %5 gibi bir farklılık doğarken memleket dahiline götürüldüğünde bu %3'e iniyordu. Transit resmi de ihracat resmi gibi zaman içinde azaltılıyordu. İlk yıldaki oran %2 olarak tespit ediliyor, sekizinci yılın sonunda ise bunun da %1'e indirilmesi kabûl olunuyordu (8. madde). Bu resimleri ödememek için malın gümrükten kaçırılarak memlekete sokulması halinde müsadere ediliyor ve zabıt tutularak durum ilgili konsolosluğa bildiriliyordu (14. madde). İngiltere muâhedesinde 18. madde olarak yer alan bu maddeye 30 Mayıs 1861'de tanzim edilen bir mazbata ile gümrüğe teslim edilen eşyanın sahibi tarafından dava edildiğinde kat'î karar verilmeden önce bu davanın ticaret mahkemesi veya tarafların rızalarıyla husûsî bir mahkemede görülebileceği hususu ilâve olunmuştu.⁵⁴

1838 muâhedesinde yer almayan, ilk def'a bu muâhededede rastlanan bir madde de gemilerin yüklerini boşaltacakları limana vardıklarında içindekileri bildiren tasdikli birer manifesto sûretini gümrüğe vermeleri idi (13. madde). Boğazlardan geçerken ise eskisi gibi "izn-i sefine" almaya devam edecekler,⁵⁵ ancak bu fermanın sür'atle teminine çalışılacaktı (12. madde).

Kanlıca Ticaret Muâhedesinde Osmanlı gemileriyle Fransa'ya götürülen her türlü Osmanlı eşyası için Fransa topraklarında da en çok müsaadeye mazhar tüccar malına yapılan muâmelenin yapılacağına işaret olunuyordu (15. madde).

Kanlıca Ticaret Muâhედelerinin geçerlilik süresi 28 yıl olarak tespit edilmişti. Ancak, taraflardan birinin 14. ve 21. senelerin bitiminde muâhedenin yenilenmesine ihtiyaç duymaları halinde yenilenmesi için teşebbüse geçme hakları saklı tutulmuştu (17. madde). Yine bu maddede muâhedenin bütün Osmanlı memleketlerinde geçerli olduğu belirtilmekle yetinilmeyip bunların neler oldukları da teker teker sayılmıştı. Avrupa, Asya, Afrika'daki toprakları dendiği halde Mısır, Eflâk, Boğdan ve Sırbistan ayrıca zikredilmiştir. Muâhededede Mısır'la ilgili bundan başka bir kayıt yoksa da Eflâk, Boğdan ve Sırbis-

tan'a ithal veya ihraç edilecek malların gümrüklerinin nerelerde alınacağına dair bir madde bulunmaktadır. Diğer Osmanlı topraklarından buralara götürülecek yabancı malların gümrükleri bu memlekete girdiklerinde ilk gümrükte; buralardan diğer Osmanlı topraklarına getirilecek malların ise ilk Osmanlı gümrüğünde alınacaktı (6. madde).

Tarifenin nasıl yapılacağına ise sonuncu maddede yer verilmiştir. Müzâkereler iki tarafın seçtikleri komiserler tarafından tanzim olunacak ve 31 Ekim 1861 tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir. Tarifenin süresi yine yedi yıl olarak tayin edilmiştir. Tarifenin yenilenmesi arzusunda olan taraf müddetin bitiminden altı ay önce müracaat etme durumundadır. Böyle bir teşebbüs olmadığı takdirde süre ilk tarifenin bitim gününden itibaren otomatik olarak yedi yıl daha uzamış sayılacaktır. Yenilenme talepleri her yedi yılın bitimine altı ay kala yapılabilecektir.

Bu muâhede de isteyen devletlere teşmil edilebilecekti. Nitekim, İngiltere'den başlayarak diğer devletler de benzer muâhedeler yaptılar. Ancak, Osmanlı Devleti ile hudud komşusu olan Avusturya, Eflâk-Boğdan, Bosna-Hersek ve Sırbistan'la yapılacak ticaret için daha önce de mevcut olan farklı bir statü istedi ve bu kabûl edildikçe muâhedenin imzalanmayacağını bildirdi. Osmanlı Hükûmeti müzâkerelerden sonra Avusturya'nın isteklerini kabûl etmekle beraber bunun 27 Mayıs 1862 tarihli⁵⁶ Avusturya muâhedesinin ilgili 7. maddesine derc olunmayıp ayrı bir senetle respitini temin etti. Buna göre Avusturya'dan Eflâk ve Boğdan'a ithal edilecek mal-

lardan -eskiden beri alınmakta olan %3 yerine- %6, Eflâk-Boğdan'dan Avusturya'ya geçecek mallardan ise tedricen azaltılmaya gidilmeyerek muâhedenin tatbikine başlanmasıyla birlikte sadece %1 gümrük resmi alınacak; Bosna-Hersek ve Sırbistan'da çıkarılan tuzların buraların ihtiyacına kâfi gelmemesi sebebiyle Avusturya'dan tuz ithaline müsaade verilecek, ancak bundan "yed-i vâhid vergisi" adıyla %20 oranında bir resim alınacaktı.⁵⁷

Kanlıca muâhedelerinin, tasdiknâmelerin teâtisi gününden itibaren geçerli olacağı muâhedelerde yer almakla beraber, diğer devletlerin benzer muâhedeler yapmaları geciktiği için Osmanlı Hükûmeti, bunların yapılmasına kadar muâhedenin tatbikinin geciktirilmesi talebinde bulundu. Diğer devletler 1862 Martından itibaren yürürlüğe konmasını kabûl ettikleri halde İngiltere buna itiraz ettiyse⁵⁸ de garanti verilerek rızaları temin edildi.⁵⁹

1880'li yıllarda muâhedelerin yenilenmesi günde me geldi; taslaklar hazırlandı, hatta Almanya ile bir muâhede imzalandı. Bu arada Osmanlılar yeni bir gümrük nizamnâmesi hazırladılar. Ancak bu nizamnâmeye, başta İngiltere olmak üzere, itiraz edildi. Gümrük resmine %3 oranında zam yapılması ise Makedonya ıslahatı için kullanılmak şartıyla kabûl olundu. I. Dünya Savaşı arefesinde hâlâ ticaret muâhedelerinin yenilenmesi kabil olamamıştı. Harp başlayınca Osmanlı Devleti gümrük resmi oranlarını tek tarafı olarak önce %15, sonra %30'a çıkardı, Ekim 1915'de ise yabancıların ticârî imtiyazlarını tamamen lâğvetti.

1 6 Muharrem 935 (20 Eylül 1528) tarihli bu hatt-ı şerif için bkz.: I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, I, Paris 1901, s. 23-26.

2 Bu görüş Gaston Zeller tarafından ortaya atılmıştır (*Histoire des relations internationales, II: Les temps modernes, de Christophe Colomb à Cromwell*, Paris 1953, s. 69). Prof. Halil İnalcık da *Encyclopaedia of Islam*'daki (EI²) "İmtiyâzât" maddesinde (III, Leiden-London 1971, s. 1179) bu şekli benimsemiş görünmektedir.

3 *Muâbedât Mecmuası*, I, İstanbul 1294, s. 11.

4 *A.g.e*, I, 21-22.

5 Feridun Ahmed Bey, *Münşeatî's-selâtin*, II, 324, *Muâbedât Mecmuası*, III, 76, mad. 10; İnalcık, "İmtiyâzât", s. 1185.

6 İngilizlere ahidnâmenin verilmiş tarihi 1580 ise de elçi gönderilmesi 1583'ü bulmuştur. Tafsîlât için bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri*, I (1580-1838), Ankara 1974, s. 11-15.

7 İnalcık, "İmtiyâzât", s. 1186.

8 Küçük Kaynarca Muâhdesi'ni takiben Rusya'nın Karadeniz'de ticarete başlaması hakkında şu makaleye bakılabilir: İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, LIX/225 (1995), 352 vd.

9 Tafsîlât için bkz.: İnalcık, *İmtiyâzât*, s. 1185-1186; M. S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I (1989), s. 538; Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapallığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Miri Ticaret' Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214 (1991), s. 687-755.

10 İngilizlere verilen 1010 (1601) tarihli ahidnâme: Feridun Ahmed Bey, *Münşeatî's-selâtin*, II, İstanbul 1285, s. 476; *Muâbedât Mecmuası*, I, 249.

11 Meselâ, 1856 Beyrut-Şam şosesi inşaatı imtiyazı bir Fransız şirketine (*Sal-nâme-i Vilâyet-i Beyrut. H. 1311-1312. mâlî 1310 seneleri için*, Beyrut 1310, s. 255-256); İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı (Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı" (1856-1866), *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995, s. 249-270); Çernavoda-Kösence (1856) ve Varna-Ruscuk demiryolu (1861) imtiyazları bir İngiliz

- şirketine (Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*. Maliye Tetkik Kurulu yay., s. 306-307), İzmir rıhtımı inşaatı ise önce bir İngiliz, sonra Fransız şirketine verilmiştir (Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı ve İşletmesi İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, sayı 32 (1979), s. 495-558.
- 12 Tanzimat öncesinde en son yenilenen imciyaz, -Belgrad Muâhadesi'ndeki aracılıklarından dolayı- 1740'da Fransızlara verildi.
- 13 Meselâ, 1801'de İngiltere, Rusya ve Avusturya devletleriyle yeni bir tarife düzenlenmiş, fakat o tarihte Napoléon'un Mısır seferi sonrasında henüz Fransa ile dostane münâsebetler başlamadığı için benzeri bir tarifenin Fransa ile yapılması daha sonraya kalmıştı. Ancak, 1802'de Fransızlarla yeni tarife yapıldığında İngilizler, bazı mallara ait gümrüklerin Fransız tarifesinde daha düşük olduğu iddiasıyla Bâbıâlf'i yeni bir tarife yapmaya zorlamışlardı (Tafsilât için bkz.: Kütükoğlu, *Münâsebetler*, I, s. 78-80).
- 14 Harp sonrası yapılan anlaşmalar da ahidnâme adını taşımakla beraber bunlar, safhaları belirlenmiş kaidelere göre karşılıklı olarak teâtif edilirdi. Bu konuda tafsilât için bkz.: Mubadele. *An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, not ve terc.: Norman Itzkowitz, Max Mote, Chicago 1970; *Mehmed Emni Beyfendi (Paşa)'nın Rusya Sefâret-i ve Sefâret-nâmesi*, yay.: M. Münir Aktepe, Ankara 1974. Her ne kadar Cevdet Paşa teâtif edilen ilk muâhadenin Balta Limanı olduğunu yazıyorsa da 1830'da Amerika Birleşik Devletleri ile yapılanın da Osmanlı Padişahı ve Amerika Başkanı tarafından tasdik edilip teâtif edildikleri "...Devlet-i müşârtünileyhâ tarafından kabul ve te'yidini müş'ir bu defa tasdiknâmesi vürüd eylediği ..." şeklindeki ifadede (*Muâbedat*, II, 3) anlaşılmaktadır.
- 15 Osmanlı topraklarındaki ihracı yasak olan emtia hakkında bkz.: Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağanı*, İstanbul 1991, s. 279-306.
- 16 Kütükoğlu, *Münâsebetler*, I, 32.
- 17 45-47. maddeler. *Muâbedat*, III, s. 307-308.
- 18 *Muâbedat*, I, s. 13.
- 19 *Muâbedat*, I, s. 259-260; Kütükoğlu, *Münâsebetler*, I, s. 30-31.
- 20 M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *TTK Belgeler*, V-VIII/9-12 (1972), 45; ahidnâmenin yeni yazı metni: Mahmut H. Şakiroğlu, "1521 Tarihli Osmanlı-Venedik Andlaşması'nın Aslı Metni", *Tarih Eustitiisi Dergisi*, sayı 12 (1982), s. 398.
- 21 Osmanlı gayr-i müslim tebaasının yabancı himaye ve tabiiyetine girerek veya elçilik ve konsolosluklarda tercümanlık beratı ele geçirerek vazifesi-nin bulunduğu yerle hiç ilgisi olmayan bölgelerde ahidnâmeli tüccar statüsünde ticaret yapması XVIII. yy.'da devletin dikkatini çekmiş ve bu durumun önüne geçmek için ilgili devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulmasına sebep olmuştu. Ancak, bütün gayretlere rağmen bunun önü alınamamış ve XIX. asrın başında Avrupa ile ticaret yapmak isteyen Osmanlı gayr-i müslim tebaasına "Avrupa tüccarı" adıyla özel bir statü verilmişti. Ali İlhan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar: Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750 -1839)*. Ankara 1983; M. S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *DVİA*, IV (1991), s. 159-160.
- 22 Bu, Amerika Birleşik Devletleri'yle yapılan ilk ticaret anlaşmasıdır. Daha önce Amerikan gemileri ya İngiliz bayrağı altında gelerek %3 gümrük ödüyorlar, veya Amerikan bayrağı taşırlarsa harbi taife statüsünde %5, hatta %6'ya varan gümrük resmi ödemek zorunda kalıyorlardı. 1830 n. u. âhadesinden sonra müstemin tüccar statüsüne girerek diğerleri gibi gümrük ödemeye başladılar (A. Üner Turgay, *The 19th-Century Golden Triangle: Chinese Consumption, Ottoman Production and the American Connection*, I", *International Journal of Turkish Studies*, II/2 (1982), s. 121-122). 1830 Osmanlı-Amerikan ticaret muâhadesi, tertip itibâriyle ahidnâmelerin özelliklerini taşımakla beraber içinde "muâhede" olarak adlandırılmakta ve mukaddimesinde de Amerikan Murahhaslarıyla reisülkütâb arasında tanzim edilen temessük, yani senetlerin (temessük hakkında tafsilât için bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*. İstan-
- bul 1994, s. 281-282) teâtif edildiği, karşı tarafın kabul ve teyidinden sonra II. Mahmud'un da muâhede-yi tasdik ettiği ifade edilmektedir (*Muâbedat*, II, 3).
- 23 *Muâbedat*, II, 5. Bu muâhede Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 203-212 arasında değerlendirilmiş ve daha sonra da bu muâhedenin sonrakı Amerikan ticaretine yer verilmiştir.
- 24 Bu husus müstakil bir maddede (64. madde) zikredilmiştir. *Muâbedat*, III, s. 312-313. 1783 ahidnâmesi, klâsik devir ahidnâmelerine nazaran daha mufassal olarak tanzim edilmiştir.
- 25 Bu konuda bkz.: Prof. Dr. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1954, s. 150-152.
- 26 İnalçık, "İmtiyâzât", *El?*; Kütükoğlu, "Ahidnâme", *DVİA* maddeleri.
- 27 İnalçık, "İmtiyâzât", s. 1187.
- 28 Kütükoğlu, *Münâsebetler*, I, s. 67-68.
- 29 İzmir İhtisab Nezâreti hakkında tafsilât için bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *TED*, sayı 13 (1987), s. 481 vd.
- 30 A.g.m. ve Münâsebetler, I, s. 65 vd.
- 31 Bu konuda tafsilât için bkz.: Enver Ziya Karal, "Mahmud II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII (1956), s. 167. Sultan II. Mahmud'un reformlarında Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da giriştiği yenilikleri örnek alması hakkında bkz.: Ercüment Kuran, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989-Bildiriler. İstanbul 1990, s. 107 vd.
- 32 Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, California 1935, s. 114.
- 33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humâyûn tasnifi (HH), no: 51905-C'den naklen Kütükoğlu, *Münâsebetler*, I, s. 88.
- 34 Puryear, a.g.e., s. 120; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge 1942, s. 120.
- 35 12 Şevval 1220 (12 Ocak 1806) tarihli tarife defteri hâtimesi: BOA, Cevdet tasnifi-hariciye (Cev-H), no: 930.
- 36 *Tezâkir*. Cavid Baysun neşri, I, Ankara 1953, s. 7.
- 37 V, 112.
- 38 Bu muâhadenin Kraliçe Victoria'nın imzasını taşıyan asılları BOA, Yabancı Devletlerle Yapılmış Muâhede Orjinalleri, no: 199 ve 200'dedir. Sultan II. Mahmud'un tuğrası bulunan Türkçeşi ile muâhede-yi İngiltere adına imzalayan Sir Henry Lytton Bulwer'in İstanbul'daki İngiliz elçisi Ponsonby'ye, her maddenin yanına bu madde ile İngilizlerin kazançları-nın ne olacağını açıklayan notlar koyarak gönderdiği metin, Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi), Foreign Office (PRO, FO), no: 78/332, s. 253 vd.'dedir.
- 39 İngilizler, başta çay olmak üzere Çin'den yapacakları ihtilâta karşılık olmak üzere buraya afyon götürüyorlardı. Çin'in almaya çalıştığı tedbirler, memlekete afyon sokulmasını önleyememişti. Bir taraftan Hindistan'da yetişen afyon sevk edilirken bir taraftan da İngiliz ve Amerikan gemileriyle Türk afyonu taşıyorlardı (Turgay, "Golden Triangle", II/2, s. 105 vd).
- 40 *Muâbedat*, IV (1298), s. 103-104.
- 41 Balta Limanı muâhadesinin tabikine başlanmasından sonra muâhadenin aleyhinde İngiltere'de de bazı cereyanların ortaya çıkması üzerine baş murahtas Bulwer tarafından Addington'a gönderilen 26 Mayıs 1843 tarihli raporda bu husus dile getirilmektedir (Aslı PRO'da bulunan bu rapor basılmıştır). *Commercial Treaty of 1838* (Privately printed), London 1843.
- 42 *Muâbedat*, IV, s.104-106,
- 43 Fransız muâhadesi (1838): *Muâbedat*, I, s. 40; Danimarka muâhadesi (1841): *Muâbedat*, I, s. 64 (3. madde).
- 44 Diğer Avrupa devletleriyle yapılan muâbedeler şöyledir: Hansa şehirleri (Lubeck, Bremen, Hamburg): 18 Mayıs 1839 Sardunya: 2 Eylül 1839

- İsveç ve Norveç: 31 Ocak 1830
İspanya: 2 Mart 1840
Holanda: 14 Mart 1840
Belçika: 30 Nisan 1840
Zollverein hükümetleri (Prusya, Bavyera, Saksonya, Wurtemberg, Baden, Hasen elektrörlüğü ve grand dükalığı, Thuringen, Nassau Birliği, Serbest Frankfurt şehri): 22 Ekim 1840
Danimarka: 1 Mayıs 1841.
- 45 *Münâsebetler*, II, İstanbul 1976, s. 66-67.
46 Tarifinin tahlili için bkz.: "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TED*, sayı 4-5 (1974), s. 339-340.
47 Bu tarifeye ait müzâkerelerle tasvifatı için bkz.: Kütükoğlu, *Münâsebetler*, II, İstanbul 1976, s. 90 vd.
48 Kostaki Bey'in bu raporunun Türkçe tercümesi (Tanzimat sonrasında Hariciye Nezâreti ile Avrupa'daki sefaretler arasındaki yazışmalar Fransızca olarak yapılıyor, Tercüme Odası'nda Türkçeye çevriliyordu) Hariciye Arşivi, S/1433'dir (Bu arşiv, eskiden Dışişleri Bakanlığı'na bağlı iken daha sonra BOA bünyesine katılmış olup yeni tasnif çalışmaları yapıldığından halen araştırıcıya kapalıdır. Bu ve daha sonra bu tasniften verilecek numaralar arşivin bakanlığa bağlı olduğu devre aittir). Rapor yeni yazıya çevrilmiş olarak tarafımızdan neşredilmiştir: "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TED*, sayı 4-5 (1974), s. 384-387.
49 *Muâbedat*, I, s. 44-51.
50 İngiliz muâbedesinde bu madde yerli ve yabancı tüccardan en çok müsaadeye mazhar olan şekline girmiştir (*Muâbedat*, I, s. 282).
51 İngilizlerle yapılan bu muâhedenin *Muâbedat Macnuası*'ndaki metni eksiktir. BOA, Muâhede Orjinalleri no: 146'da Kraliçe Victoria tarafından 3 Haziran 1861'de tasdik edilmiş İngilizce nüshası, *Ecnabi Defterleri*, no: 39/5'de ise Türkçe metni bulunmaktadır. İngiltere ile yapılan muâhedenin Türkçe tasdiknâmesi PRO, FO, 94/535; Amerika ile yapılanın 14 Mayıs 1862 tarihli Türkçe tasdiknâmesi ise National Archives (Washington)'dadır (Mikrofilm no: 1247/19). Bu maddedeki değişikliklerle ilgili olarak PRO, FO, 78 serisi içinde mayıs ayına ait yazışmalar vardır. Bulwer'dan İngiliz Hariciye Nazırı John Russel'a gönderilen 3 ve 5 Mayıs tarihli raporlarla (FO, 78/1570) İngiliz Hariciyesi'nden Bulwer'a gönderilen 4 ve 6 Mayıs tarihli telgraf ve talimat (FO, no: 1561) bunlardandır.
52 *Muâbedat*, I, s. 289.
53 Meselâ, 4 Şubat 1262 tarihli Rus muâhede: *Muâbedat*, IV, s. 161-162; 13 Şubat 1862 tarihli Amerikan muâhede: *a.g.e.*, II, 14; 25 Mart 1862 tarihli Hollanda muâhede: *a.g.e.*, II, s. 125-126.
54 *Muâbedat*, I, s. 289.
55 "İzn-i sefine", yerli veya yabancı bütün gemilerin Boğazlardan geçerken almaya mecbur oldukları bir geçiş iznidir. İzn-i sefinelerde geminin adı, bayrağı, kaptanı, hacmi, içindeki yükün mahiyeti hakkında bilgi bulunurdu. BOA'da izn-i sefine şüretlerini ihtiva eden izn-i sefine defterleri bulunmaktadır. İzn-i sefine defterleri hakkında tasvifat için bkz.: İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6 (1991), s. 21-43.
56 Tasdik tarihi 1 Haziran 1862 olan bu muâhedenin metni *Muâbedat*, II, s. 197 vd. dedir.
57 Ek senet *a.g.e.*, I, s. 206-208'de olup BOA, İrade tasnifi, no: 10820'da sadrazamın bunun sebeplerini izah eden arzı ve padişahın iradesi ile ek senedin padişahın tasdikine sunulan sureti vardır.
58 Osmanlı Hariciye Nezâretiyle İngiliz sefareti arasında bu konuda yapılan yazışmalar Hariciye Nezâreti Arşivi'nde olup Tercüme Odası Kutu 76'da Türkçeleri; İ. 527'de ise Fransızcaları bulunmaktadır.
59 Teselya konsolos vekili Suter'in 29 Kasım 1862 tarihli raporunda muâhedenin marttan itibaren yürürlüğe girdiği açıkça görülmektedir. *Parliamentary Papers, Account & Papers*, 1863/LXX, s. 506.

OSMANLI-LEH AHİDNÂMELERİNDE TİCARET VE TÛCCARLAR (1489-1699)

PROF. DR. VIOREL PANAITTE
UNIVERSITY OF BUCHAREST, FACULTY OF HISTORY / ROMANYA

Kapitülasyon uygulamaları, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na Batı Avrupa'dan (*Venedik, Fransa, İngiltere ve Hollanda*) gelen yabancı tüccarların statüleri üzerine geniş arşiv malzemesi mevcuttur.¹ Bu izahatı, Osmanlı-Hristiyan uç bölgesi olup, *Macarların, Lehlerin, Boğdanlıların, Eflaklıların, Raguzalıların ve Osmanlıların*, savaşa ve gergin ilişkilere rağmen, ticari faaliyetlere devam ettikleri Merkezi ve Güney Doğu Avrupa için teyit etmek mümkün değildir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti ve *Lehistan* arasındaki bütün antlaşma serilerine, hatta Osmanlı ahidnâmelerin orijinallerine de sahip olarak, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Karadeniz'in batısındaki ticaret ve tüccarların hukuki durumlarını ortaya koyma maksadıyla yapılmıştır.²

Araştırmaya temel aldığımız Osmanlı-Lehistan antlaşmaları serisi 1489'da başlayıp 1699'da sona ermektedir. Bu ahidnâmelerin orijinalleri, belli istisnalarla, Varşova'daki Merkez Arşivleri Eski Vesikalar kısmında olup³ 1953 yılında Zygmunt Abrahamowicz tarafından kataloglanmış ve özetlenmişlerdir.⁴ XVI. ve XVII. yüzyıllara ait ahidnâmeler İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde de bulunabilir.⁵ Bunlara ek olarak Ahmet Feridun Bey'in vesika koleksiyonunda Osmanlıca metin halinde Osmanlı-Lehistan ahidnâmeleri mevcuttur.⁶

BARIŞ, SAVAŞ VE TİCARET

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Lehistan ve Bab-ı Âli arasında antlaşmalar imzalanmasına sebep olan değişik politik, askerî ve ticarî şartlar mevcuttu. Askerî açıdan ele alındığında, meselâ İran ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar, Osmanlı sultanlarını Lehistan dahil olmak

üzere Avrupa ile olan ilişkilerini çabukça ve barışçı şekilde düzenlemeleri yolunda zorlamıştır. Özellikle 1553 yılından sonra Avusturya ile yapılan antlaşmaların sürekliliği üzerinde şüpheleri olan Osmanlılar, Lehistan ile barışçı ilişkiler tahsis etmenin daha iyi olacağını düşünmüşlerdir.⁷

1489 ve 1553 antlaşmaları bir tarafa bırakılacak olursa bütün Osmanlı-Lehistan ahidnâmeleri ticaret ve tüccarlar hakkında maddeler ihtiva etmektedir. Burada karşımıza bir soru çıkmaktadır : Bu antlaşmalarda askerî-politik noktalara nazaran ticarî menfaatlerin payı nedir?

XVI. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar ticari faaliyetler gergin Osmanlı-Boğdan-Lehistan ilişkilerinden olumsuz yönde etkilenmiştir.⁸ Diğer yandan, dönemin gözlemcileri XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlangıcı arasındaki zamanı sınır ve transit ticaret açısından elverişsiz olarak değerlendirmişlerdir.⁹ Lehistan'dan İstanbul'a seyahat eden ve Boğdan'dan geçen elçiler, tüccarlar ve seyyahlar Tatarlar ve Kazaklar sebebi ile yollarda güvenlik problemi olduğunu söylüyorlardı.¹⁰

M. Molewist'e göre ise, XVI. yüzyıl savaşlara, eşkiyalara ve istisnalara rağmen, Osmanlı-Lehistan-Boğdan ticareti açısından bir gelişme sürecidir. İstanbul hayatının en iyi Avrupalı gözlemcileri olan Venedik balyosları Lehistan ile ticaretin Osmanlı menfaatlerine uygun olduğunu belirtmişlerdir.¹¹ Gerçekten de, Bab-ı Âli bir taraftan Lehistan mallarını (özellikle madenler) temin etmek, diğer taraftan da gümrüklerden gelirlerini yükseltmekle ilgileniyordu. Bundan başka, Bab-ı Âli'nin deri ticareti için Lehistan topraklarından serbest geçiş ihtiyacı var-

di.¹² Diğer taraftan Lehistan pazarı, Kuzey Doğu Avrupa'da doğu mallarını en fazla çeken yerlerden birisiydi.¹³ Sonuç olarak; Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılda, özellikle 1533 yılından sonra, Lehistan'a karşı barışçı politika takip etmesindeki en önemli sebeplerden birinin ticaret olduğu söylenilebilir. Ahidnâmelerde bu konuya ilişkin iki resmi delil bulunmaktadır. Bir taraftan ticaret rejimi ve tüccarlar hakkındaki madde sayısı XVI. yüzyılda daimi olarak artırılmış (2'den 22'ye), diğer taraftan da XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki bir antlaşmanın maddelerinin yarısını ticarete ait maddeler oluşturmıştır.

XVII. yüzyılda, Osmanlı ve Lehistan otoriteleri birbirleri ile olan barışçı ilişkilerinde ticarî faaliyetlerin önemi ve yerini daha iyi kavramış görünmektedirler. Bu hissiyat değişik ahidnâme maddelerinin girişinde rastlanan yeni ve açık ifadelerle kendini göstermektedir: "İki taraf arasındaki dostluğu pekiştirmek için." XVI. yüzyılın ikinci yarısında neticelendirilen Osmanlı-Lehistan antlaşmalarında iki taraf tüccarlarına Nester Nehri boyunca Lehistan'a gidebilme izni verilmiştir.¹⁴ Ancak XVII. yüzyıl metinlerinde yukarıda belirtilen hak yalnızca dostça ilişkiler kurulması ile ilişkilendirilmiş "ve hâlâ mabeyinde dostluk ziyâde olması için" ifadesi kullanılmıştır. 1640, 1667 ve 1672 ahidnâmelerinde Lehlerin mallarını Nester Nehri vasıtasıyla Akkerman Limanı'na getirip burada ticaret yapabilecekleri belirtilmektedir.¹⁵

Bundan başka Zurovna Antlaşması'na göre (15 Sefer 1089/10 Nisan 1678), IV. Mehmet, Lehistan tebaasına Osmanlı topraklarında "dostluğu daha fazla pekiştirme gayesiyle" serbest geçiş ve ticaret imtiyazı vermişti.¹⁶ Diğer taraftan, Karlofça Antlaşması'nda (4 Receb 1110/6 Ocak 1699) sultan, savaşın bittiği fıkırdan hareketle "iki tarafın tacirlerine" ticaret serbestisi tanıyordu: "Ticaret şartları barış ve dostluğun meyvesi olup ve ticarete bir ülkenin gelişiminde ihtiyaç olduğundan ve şu an için aramızdaki ilişkiler en iyi şekilde düzene koyulduğundan... (Ticaret ahvali semere-i sulh ve salahdan olup meceb-i imaret-i memleket olmakla ba'del-yevm ahren ve cih üzere nizama koyunulub...)"¹⁷

AHİDNÂMELER VE USULLERİ

Ahidnâmeler: Lehistan, Moldovya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret ve tüccarların hukukî duru-

mu Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi ya ticaret antlaşmalarına öncelik eden imtiyazlarla (Moldovya-Lehistan ilişkilerindeki gibi)¹⁸ veyahut da ticaret ve tüccarlara ait hükümler ihtiva eden barış antlaşmalarıyla tespit edilmiştir.

Lehistan ile barış antlaşmasını onaylayan ve Bab-ı Âli tarafından kullanılan vesikalara Osmanlı arşiv pratiğine göre ahidnâme-i hümayûn adı verilmektedir.¹⁹ Kanun nokta-i nazarından bakıldığında bu vesikalar bir Müslüman yönetici tarafından Müslüman olmayanlara verilmiş 'akd' (ahid) ve 'amân'ın yazılı hale getirilmesidir.²⁰ Bu bakımdan ahidnâmelerde "ahd ü-amân olub" veya "hilaf-ı ahd ü amân" şeklinde metinler bulabiliriz. Ancak vurgulanması gereken bir nokta da İslam anlayışına uygun "aman"ın (koruma ve af) yalnızca 1577 Ahidnâmesi'nin başlangıcında yer aldığıdır.

İki taraf arasında bir barış antlaşması için görüşmeler yapılmasına rağmen, Osmanlı pratiği uyarınca sultanlar ahidnâme maddelerini önceden bildirmişler, hatta emretmişlerdir. Meselâ 1525 yılında *Kanunî Sultan Süleyman* antlaşma şartlarını okuyacak olanlara "ma'lum ola ki"²¹ ifadesiyle durumu düzeltmiştir. Fakat 1577, 1591, 1598 ve 1607 ahidnâmelerinde "işbu ahidnâme-i hümayûn virdüm ve buyurdum ki"²² şeklindeki ibare yer almaktadır. Bu dönüşüm Kanunî Sultan Süleyman döneminde başlamıştı. 1553 Ahidnâmesi'nde iki ibare birden kullanılmıştır. Sultan "ma'lum ola ki" ibaresiyle bildirmeye başlamış ve "virdüm ve buyurdum ki"²³ ibaresiyle bitirerek emretmiştir. Ahidnâmelerde kullanılan ifadelerin, bir derecede de olsa, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Lehistan ve Bab-ı Âli arasındaki güç ilişkilerinin gelişimine işaret ettiği söylenebilir.

Osmanlı-Lehistan ahidnâmeleri sınırlı süreler için yapılmıştır. Bu ahidnâmeler geçerlilik süreleri açısından iki kategoride incelenebilir: Belirli yıllar için geçerli olan ahidnâmeler; ve ahidnâmelere taraf olan sultan ve kralın hükümlerine bağlı olanlar.

Birinci kategoride 1489 ve 1528 yılları arasında gerçekleşen ahidnâmeler yer almaktadır. Bunlar 2, 3 veya 5 yıl içindir. 2 yıl (*adannos duos*) 1489 antlaşmalarında belirtilmiştir; 1494, 1519 ve 1525 antlaşmaları 3 yıl için geçerli kılınmış (*ad decursum trium annorum fecimus* yani, üç yıl sulhu kabul idüb"), son olarak 1502 (*e deba*

durar in fino cinque anni futuri) ve 1528 (*Per anni cinque bo- vero*) antlaşmaları 5 yıl geçerli olmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 18-26 Ocak 1533 (Evahir Cemaziyelahir 939) tarihinde Osmanlı-Lehistan antlaşması yapıldıktan sonra geçerlilik süresi belirli yıllarla münhasır olmayıp, ahidnâmeler antlaşmaları yapan sultanın veya kralın hükümlerlik yılları süresince geçerli oldular. Ahidnâme hükümleri Lehistan kralları tarafından yerine getirildiği müddetçe, antlaşmaların geçerli olacağı hususunda garanti verildi. Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da 1621-1672 yılları arasındaki barış döneminde, başka savaşlar sebebiyle, Lehistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aralarında mesele çıkmasından kaçınmış olmalarıdır.²⁴ Bu dönemde yeni bir hükümlerlik tahta geçmesinde antlaşmaların yenilenmesi usulünden hareketle, antlaşmalar, 1634, 1640 ve 1667 yıllarında üç defa, üç ayrı Osmanlı padişahı (IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed) ve iki ayrı Lehistan kralı (IV. Vladislav ve III. Janem Kazimierzem) tarafından yenilenmiştir.

Hristiyan devletlerle olan ilişkilerin düzenlendiği bütün Osmanlı ahidnâmelerindeki gibi XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı-Lehistan antlaşmaları iki taraf arasındaki görüşmelerden sonra belirlenmiş güvenlik ve koruma şartlarını sıralamaktadır (şerayit-i emn-ü amân). Bunlar, ahidnâmelerde hususlar veya şartlar olarak adlandırılmıştır. 1699 Ahidnâmesi'ne kadar antlaşma maddeleri numaralandırılmamıştır. Maddeler, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Drivel-i Ecnebiye ve Lehistan Ahidnâmesi* defterlerinden de anlaşılacağı üzere, cümle başlangıçlarında birinci kelimenin üzerine kırmızı bir çizgi çizilmek suretiyle belirlenmiştir.

Yine 1699 Ahidnâmesi'ne kadar, ticaret ve tüccarlarla alakalı maddeler birlikte zikredilmemiş birbirini ardınca fakat elçiler, esirler, zararlar, komşularla ilişkilerle ilgili maddeler arasında zikredilmişlerdir. Karlofça Antlaşması ticaretle alakalı bütün şartları tek bir madde (sekizinci madde) altında toplayan ilk metindir.

Burada ilave etmeliyiz ki bütün şartlar açık bir şekilde mahalli otoritelere (sancak beyleri, vergi memurları, kadılar, Boğdanlı prensler vs.), yani tüccarların seyahatleri ve ticari faaliyetleri sırasında ilişki kurdukları yetkililere hitaben kaleme alınmıştır. 1607 tarihli ahid-

nâmedeki şu ifadeler konuya bir misal teşkil etmektedir: “Boğdan prensleri, Lehistan kralları ile geçmişte olduğu gibi dostluk içinde olmalıdır. Bu antlaşmaya aykırı hiçbir ahide müsaade edilmemeli, iki tarafın tüccarlarından fazla vergi alınmamalı, ancak tüccarlar usulü üzere ve belli meblağı ödemelidir.”²⁵

Barış antlaşmalarında yer alan birçok maddeler sultanlar tarafından özel meseleler için verilmiş emirlerden oluşmaktadır. Bu şekildeki diplomatik usul, 1699 Ahidnâmesi'nde kendini şu şekilde göstermektedir: “Ve kendülere mahsusan mukaddema ihsan olunub yedlerinde olan evamir-i şerifenin mazmunu dahi mer'i tutıla.”²⁶

Usuller: Antlaşmalar eski veya yakın zaman usullerini bir araya getirmişlerdir. Bu şekilde 1026/1616'da Jarucha (Busza)'da neticelenen ve tüccarların statülerini ve ticari hükümler açısından daha az önemi haiz bir niteliğe sahip olan antlaşmada, iki tarafın diğer XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı-Lehistan ahidnâmelerinde belirtilen yükümlülükleri yerine getirmeleri şart koşulmuştur: “ve Leh kralının bâzargânları şevketlü padişahın memleketlerine ve Erdel ve Boğdan ve Eflak vilayetlerine varub gelüb bir ferd olagelen âdet-i kadimden tecâvüz eylemiye.”²⁷

Osmanlı-Lehistan ahidnâmelerinin tamamında gümrükler ve hatta esas gümrük miktarları için de hiçbir ifade yoktur.²⁸ Bu vergi bir kereye mahsus olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gelen veya giden tüccarlar tarafından İstanbul, Edirne ve Bursa'da ödeniyordu. Vergilerin, daha ziyade, “ne -vechile ve ne- mikdar veregelmişler ise ona göre vereler” “âdet ve kânûn üzere” veya “kânûn-i kadim üzere” gibi ibarelerle açıklandığı görülmektedir.²⁹

HAKLAR VE VERGİLER ARASINDA TÜCCARLARIN STATÜLERİ

Osmanlı-Lehistan antlaşmalarını karakterize eden mütakabiliyet prensibi sebebiyle “iki canibin bâzargânları” ibaresi hem sultan hem de Lehistan kralının tebaalari için bolca kullanılmıştır. Diğer fıkralarda Lehistan ve Osmanlı tüccarları arasında bir farklılık yapılmıştır. *Leh tüccarlar* için “mezbur kiral memleketinden gelen bâzargânlar” veya “vilâyet-i Leh'den gelen bâzarganiar”; “tüccar tayfesi” veya “kiralın bâzargânları”, “kiralın eli altın-

ve şirâ eylemeleri iltimas olunmuş ol makule Memâlik-i mahruseme zarar ve ziyan kasdında olunmıyub kendü halında ticaret ile gelenlere kimesne mani olmya.”³⁸

Miras: Miras meselesi mülkün bir çeşit korunması olup mal sahibinin ölümünden sonra ortaya çıkmaktadır. Şer’i hukukta bir yabancının, müstemenin ölümünden sonra geriye bıraktığı malları için amanın geçerli olduğu garantisini verilmiştir.³⁹ Osmanlılar tarafından Batılı devletlere ve Raguz’a verilen ahidnâmelerde standart bir madde bulunmaktadır. Söz konusu maddeye göre, yabancı bir tüccarın sultanın egemenliğindeki bir yerde ölümü halinde mallarına hazine için el koyulamayacağı gibi ölenin mirasçıları için koruma altına alınması gerektiği bildirilmektedir.⁴⁰

Osmanlı-Lehistan antlaşmalarının en erken maddelerinden birinde de, bu konuya ilişkin olarak, ölenin mülkünün Osmanlı hazinesine devredilemeyeceği ve mirasçının kiral tarafından verilmiş bir mektupla gelene kadar mülkün muhafaza edileceği bildirilmektedir. 1598 Ahidnâmesi’nde de, ilk defa, kervan başının mülkü alabileceği, Lehistan’a götürüp mirasçılara verebileceği ifadesi eklenmiştir. Bu, III. Murad tarafından mütekabiliyet ilkesine göre şu şekilde belirtilmiştir: “...eğer bizim tüccarlarımızdan biri Lehistan’da ölürse, kral belirlenmiş şekil üzere hareket etmelidir (Kral dahi vech-i meşruh üzere eyleye).”⁴¹ İlk Osmanlı-Lehistan antlaşmalarından itibaren bu maddenin vurgulanması⁴² aslında bu ilkenin sık sık ihlal edildiğini göstermektedir; C. Georgieva, Kanunî Sultan Süleyman’ın Lehistan’da vefat eden Osmanlı tüccarları adına birçok kereler devreye girdiğine dair misaller vermektedir.⁴³ Bu madde XVII. yüzyıl Osmanlı-Lehistan antlaşmalarında,⁴⁴ hatta 1699 Antlaşması’nda da şu şekilde yer almıştır: “Ve tarafının bâzargânlarından ahar vilâyette vefat edenlerin emval ve erzaklarına beytül-mal... tarafından dahl ve taarruz olunmıyub mabeynlerinde itimad eyledüklerinde kimesneye teslim oluna ki götürüb defter ile varislerine teslim eyleye.”⁴⁵

Ticaret Güvenliği: Osmanlı İmparatorluğu’na serbest giriş hakkına, mütekabiliyet ilkesi uyarınca, ticaret yapma hakkı da eklenmiştir. Osmanlı-Lehistan ahidnâmelerinde serbestlik ve ticaret güvenliği birçok defa vurgulanmış. Leh tüccarlar “padişahın muhafazası” altındaki toprakların herhangi bir yerine mallarını getirebilirlerdi.

Ancak bazı şehirler özellikle belirtilmiştir: Akkerman, İstanbul, Bursa ve Edirne. Tüccarların sahip oldukları bir başka hak mallarını istedikleri kişiye satma hakkıdır.⁴⁶ Sık sık açıklandığı üzere Leh, Boğdanlı veya Osmanlı yetkilileri ve tüccarları gümrük rejimi uygulamalarına dikkat etmek zorundaydılar. Sultanlar tarafından gayrimüslimlere verilen kanunî ve dinî güvenlik (“amân”), ahidnâmelerde bir yasak şeklinde Boğdanlı ve Osmanlı hakim otoritelerine tüccarları rencide etmemeleri şekliyle emredilmiştir.

Ahidnâmelerde Osmanlı İmparatorluğu’nda ticaret yapma hakkının verilmesi tüccarın hayatının, serbestliğinin ve mülkünün korunması anlamına geliyordu. Bu hak mütekabiliyet ilkesine dayanılarak ticaret hakkındaki hemen her maddede izah edilmekteydi. 1494-1528 yılları arasındaki Osmanlı-Lehistan antlaşmalarıyla XVI. ve XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki ahidnâmeler karşılaştırıldığında sonrakilerde serbestlik ve ticaret güvenliğinin sık sık açıklandığı görülmektedir. Burada 1699 *Ahidnâmesi*’nin 8. maddesindeki “Lehistan tebaasının korunması” hakkındaki fıkraya atıfta bulunacağız: “Ve Leh vilâyetinde doğmuş Leh re’âyâsı olan Leh ve Litun ve gayrı milletden ticaret ile gelenler madam ki zararları olmya.”⁴⁷

Ticaret kervanlarına saldırması muhtemel olanlar mesela “ehl-i fesad” ve “tatar taifesi” doğrudan açıklanmıştır. Her iki durumda da mahalli otoriteler (Boğdan prensleri, sancak beyleri, kadılar vs.) soyulan tüccar gruplarını korumak, fesad ehlini yakalayıp cezalandırmak ve bunlardan başka çalınan malları kusursuz olarak tüccarlara geri vermek zorundadırlar: “Ve Leh bâzargânları Memâlik-i mahruseme ticarete geldiklerinde tatar taifesi rencide ederler imiş ol makule tatar taifesi Memâlik-i mahrusemizden her kangı vilâyette ol vilâyetin hakimî ve sancakbeği men ve def edüp ahidnâme-i hümayûn mucibince ticaret tarikle gelenlere tatar taifesi dahl etmiyüb eğer bir nesneleri alınmış ise bî-kusûr alıverilüb hilaf-ı ahd ve misak bir iş ettirilmeye.”⁴⁸

Diğer taraftan, kurallara göre ticaret ve yabancı tüccarların hayat ve mallarının güvenliği noktalarına devamlı surette işaret edilmiştir: “Ve istikamet üzere gelüb giden bâzargânlar rencide olunmıyub gümrükleri kanun üzere alına.”⁴⁹

Karlofça Antlaşması'nda da tüccar emtialarının yasaklı olanlar hariç korunması üzerine yeni ve kesin hükümlere yer verilmiştir: "Ve Leh bâzargânları vilâyetlerine avdet eyledüklerinde yat ve yaraklarına ve davalarına ve tahlis olunduğuna elinde hüccet-i şer'iyesi olub vilâyetlerine giden esirlerden nesne taleb olunmıyub bile götürdüklerine dahl ve taarruz olunmıya. Amma bu bahane ile memnu olan eşyayı belâ-i iddet götürmıyeler."⁵⁰

Bunlara ek olarak tüccarın hayatı, serbestliği ve mallarının korunması, tüccarların gümrük rejimine uymalarına bağlıydı. Konuyla bağlantılı XVII. yüzyıl ahidnâmelerinde yer alan tüccarlar tarafından ödenen gümrükler hakkındaki 2 şartı zikrederim: "Ve Boğdan vilâyetlerinin bâzargânları adet ve kanun üzere gümrüklerin verdikten sonra kimesne men ve mezahim olmıya",⁵¹ "bulundukları yerlerde adet ve kanun üzere rüsumları ne ise verüb kimesne mallarına ve nefslere zarar eylemıye."⁵²

Reft Akçesi (ihraçtan alınan bir vergi), kassab akçesinden (Şehre kesilmek üzere getirilen hayvanlardan alınan vergi)⁵³ muafiyet ve diğer yazılı olmayan vergiler de ahidnâmelerde izah edilmişlerdir: "Ve kurallara göre gelip aynı şekilde giden tüccarların müdahale edilmemelidir, ancak eski kanun üzere gümrükler alındıktan sonra İstanbul, Bursa ve Edirne'de *reft akçesi* ve *kassab akçeleri* ismiyle para istenmemelidir"⁵⁴ "ve minval-i meşruh üzere ticaret ve bey ve şiraların eyledüklerinde selefde verilen ahidnâmelerde tasrih olunduğu üzere haraç ve tekalif-i şakka talebiyle rencide olunmıya."⁵⁵ Yine XVII. yüzyıl ahidnâmelerinde Leh tüccarlardan beraberinde getirdikleri guruslardan (*Osmanlı İmparatorluğu piyasasında bulunan yabancı paralar*) gümrük alınmaması hükmü de yer almıştır: "Ve getürdükleri guruslardan gümrük taleb olunmıya".⁵⁶ "Ve getürdükleri nakd-ı akçeden gümrük taleb olunmıya."⁵⁷

Hukuki İmtiyazlar: Osmanlı ahidnâmeleri "Kanunların vücudiyeti" olarak adlandırabileceğimiz bir Ortaçağ geleneğini devralmıştır. Buna göre bir yabancı nerede olursa olsun kendi hükümdarına karşı sorumludur.⁵⁸ XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı-Lehistan ahidnâmelerinde iki kategoride anlaşmazlıklar çıktığı görülmüştür: Osmanlı-Lehistan tebaları arasındaki meseleler ve Leh tüccarların kendi aralarındaki meseleler.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren ahidnâmelere sık sık ortaya çıkan borç meselelerine ait fıkraların eklendiği görülmektedir. Bu tür meseleler Lehistan'da "ol yerin hakimi" tarafından çözülecekti. Yine Osmanlı-Lehistan ahidnâmelerinde (ilk defa 1525'de)⁵⁹ borçlar ve suçların sorumluluğunun topluluğa değil şahsa ait olması gerektiği bildiriliyordu. Bu fıkralar XVII. yüzyıl ahidnâmelerinde de yer almıştır: "Ve eğer Memâlik-i mahrusamızdan bir kimesnenin medyunu kiral vilâyetine varsa ol yerin hakimine mürâfaa olub teftiş olundukda sabit olur ise sahıbe hakkı alıverile"⁶⁰ "ve kimesnenin borcu ve günahı için aher kimesneyi zarar-ı mala kefil olmıyınca tutub rencide ermıyeler."⁶¹ Osmanlı-Lehistan anlaşmalarında kontrol maksadıyla fıkralar bu tür bulunmasına rağmen istismarları engellemek mümkün olmamıştır. Konuyla ilgili maddeler bazı ahidnâmelerde iki katına çıkmak suretiyle sıklaşmıştır.

Osmanlı ve Lehistan tüccarları arasındaki antlaşmalara dair ayrıntılar 1533 Antlaşması'ndan beri yer almış ve XVII. yüzyıl ahidnâmelerinde de varlığını korumuştur. Şikayet konusu hadiseler ve görülen davalarda yalnızca yazılı vesikaya (sicil, hüccet, temessük) bağlı olma zorunluluğu, taraflardan birinin olmadığı davalarda karar vermeme ve yalancı şahit kabul etmeme ilkeleri özellikle vurgulanmıştır. 1607 tarihli ahidnâmede şu ifadeler vardı: "Ve bir tüccarın bir başkası ile alım satım hususunda anlaşmazlığı olduğunda kadı siciline kaydedilmedir. Her hangi bir kayıt ve kararın bulunmadığı durumlarda hiçbir şikayet dikkate alınmamalıdır. Eğer ilgili kefalet veya borç ise ayrıca şikayet ve dilekçe takdim edilirse yalnızca kadı sicili ve delil gözden geçirilmelidir. Tarafların her hangi birisinin mevcut olmadığı durumlarda yalancı şahit getirilerek davanın görüşülmesine müsaade edilmemelidir. Kralda kendi ülkesinin hakimlerinin bilgi sahibi olmadığı şikayetleri dinlememelidir. Benzer bir başka ifade ise şu şekildedir: "Ve Lehlüden borç taleb olundukda elinde mühürlü temessükü olmıyandan borç taleb olunmıya."⁶²

Merkezi ve Güney Doğu Avrupa'da tüccarlar ticaret maksadıyla yük arabalarından oluşan kervanlar kullanmışlardır.⁶³ Aynı gruba dahil tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları kervan başının çözüme ulaştırması ve yargılaması geleneksel bir uygulama idi. Bu gelenek mahalli

otoriteler tarafından uygulandığı müddetçe, ahidnâmelere konu ile ilgi olarak her hangi bir özel maddenin eklenmesine gerek yoktu. İstismarlar neticesinde bu konu XVII. yüzyılın başlarında işlenmeye başladı: “Ve tüccar taifesinin mabeynlerinde bir arıza zuhur iderse yine aralarında başları marifetiyle görüle ki lazım olan yerlere cevap vireler.”⁶⁴

Tüccarların Kanunî Durumları: XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na Lehistan'dan gelen tüccarların kanun önündeki durumlarını açığa kavuşturmak için üç değişik karşılaştırmaya ihtiyacımız vardır. a) *Sultanın reayasının (Müslim ve gayrimüslimler)*; b) Batı devletlerinden Osmanlı İmparatorluğu'na gelen diğer tüccarların; ve c) Lehistan topraklarındaki Osmanlı tüccarlarının hukuki statüleri.

a) Düşman olarak nitelenen topraklardan bir şahsın (harbî) İslam topraklarında seyahati esnasında hayatı ve malları geçici bir müddet için verilen “aman” olmadıkça şer'i kanun açısından tamamıyla korunmasızdır.⁶⁵ XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı siyer ve fetva kitaplarında bir yabancı “müstemin” darü'l-harbdan darü'l-İslâm'a amânla girebilen harbî olarak nitelendirilmektedir: “Zeyd harbî dar-i harb'dan amânla dar-i İslâm'a çıkub.”⁶⁶ Gayrimüslimlerle karşılaştırıldığında müstemin geçici olarak Osmanlı topraklarında (mesela) bir yıl için kalabilir ve bu süre zarfında cizye mükellefi sayılmazdı.⁶⁷ Osmanlıların bu şer'i uygulamayı dikkate almadıkları görülmektedir. Yabancı tüccarlar ahidnâmelere eklenmiş bir fıkra ile Osmanlı topraklarında süresiz kalma ayrıcalığına sahip olup cizye de ödemiyorlardı.⁶⁸ XVI. yüzyılda Osmanlı-Lehistan antlaşmalarında bu türden bir madde bulunmuyordu. Çünkü Osmanlı topraklarında seyahat eden ve kalan tüccarların faaliyetlerinin bir yıldan daha fazla sürebileceği düşünülüyordu. Ancak Osmanlı yetkililerinin her hangi bir istismarına karşı 1669 Ahidnâmesi'nde cizyeden muaf olmak üzere kalma hakkına ait bir şart yer almaktadır: “Ve kendü vilâyetlerindeki meta ile bâzargânları kâvü kesb için Memâlik-i mahruseme çıkub kânûn-ı kadim üzere meta'larının gümrüklerin bi kusûr verdüklerinden sonra hilaf-ı şer'i ve kanun rencide olunmıyub sair müstemin tüccarından harac alınmadığı gibi Leh tüccarından dahi harâc taleb olunmıya.”⁶⁹ Bu, hem şeriat hem de ahidnâmeler hükümlerine göre, Osmanlı topraklarındaki

zimmilerle karşılaştırıldığında, Lehistan tebaasının, gayrimüslim yabancılar olarak kendilerine hoşgörü ve koruma sağlanmış, özel statüleri olan müsteminler sayıldığını göstermektedir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da tüccarların statülerinin uygulamada, hukuki vesikalarda olduğu kadar açık olmadığıdır. Meselâ “İranlı” olarak bilinen bazı Ermeniler Osmanlı tebaası iken, Lehistan tebaasında Ermeniler de mevcuttu; bu Ermeni tüccarlar, Surayya Faroqhi'nin de bildirdiği üzere,⁷⁰ özellikle Lvov gibi Lehistan şehirlerinde oturuyor ve ticari faaliyetlerini buradan yürütüyorlardı. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da 1699 Ahidnâmesi'ne eklenmiş ilginç bir maddeye göre, Osmanlı topraklarına yerleşen Leh tüccarların, her ne kadar yabancı sayılmasalarda Osmanlı reayası arasına karışarak İmparatorluğa zarar vermemeleri gerektiği bildirilmektedir: “Amma Leh vilâyetini terk ve Memâlik-i mahrusemde tavattun edüb veyahud aralarına ecnebi karışmakla taraf-ı miriye gadr olunmıya.”⁷¹

b) Diğer taraftan yukarıda açıklanan maddeler ve XVI. ve XVII. yüzyılların ikinci yarısına ait Osmanlı vesikalarında, Lehistan, sultanlar tarafından, Fransa ve Venedik gibi Hristiyan devletler arasında ve Osmanlı Devleti'nde ticari imtiyazlara sahip ülkelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Başka bir deyişle Leh tüccarlar *Venedik, Fransız, İngiliz ve Hollandalı tüccarların* XVII. yüzyılda sahip oldukları imtiyazların aynısına sahip olmuşlardır.⁷² Konuya ait en iyi ipucu 1699 Karlofça Antlaşması'nda bulunmaktadır: “Ve bu dava hususunda sair müstemin taifesine ihsan olunan ahidnâmelerde mestur ve mukayyed olan madde Leh tüccarına dahi şamil ola.”⁷³ Buna göre Leh tüccarların “en fazla imtiyaza sahip” statüde bulundukları söylenebilir.

c) Aynı zamanda Osmanlı-Lehistan antlaşmalarının esas özelliklerinden biri olan mütakabiliyet ilkesi üzerinde durmak gerekmektedir. Serbest giriş ve ticaret, şahsın ve mallarının güvenliği, şahsi sorumluluk gibi haklar Osmanlı tüccarlarına Lehistan topraklarında verilmesi kaydıyla tanınmıştır. Genel olarak bütün şartlar iki tarafın tüccarlarını ilgilendirmektedir. Miras meselesi gibi ahidnâmelerin bazı maddeleri, özellikle mütakabiliyet prensiplerine göre düzenlenmiştir: “Eğer tüccarlarımızdan biri Lehistan'da vefat ederse kral dahi belirlenmiş

usul üzere eyleye.”⁷⁴ Osmanlı-Lehistan ahidnâmeleri bacılı ülkelere (Fransa, İngiltere, Hollanda) verilen ahidnâmelerden farklı, ancak Bab-ı Âli ile Venedik, Avusturya

ve Rusya ile yapılan antlaşmalardaki ticaret, tüccarlar ve kanun açısından mütekabiliyet esaslarına bağlı olma şekliyle benzer özellikler taşımaktaydı.

- 1 G. Pellissé du Rausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman*, vol. I-II, deuxième édition, Paris, 1910-1911; H. Abi-Chahla, *L'Extinction des capitulations en Turquie et dans les régions arabes*, Paris, 1924; N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey. Its History. Origin and Nature*, Baltimore, 1933.
- 2 Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz.: Viorel Panaite, "Regimul negustorilor străini în 'Ahidnâmeler otomane (secolele XV-XVII). O radiografie" (Osmanlı Ahidnamelerine Göre Yabancı Tüccarlar Rejimi. XV. ve XVII. Yüzyıllar. Bir değerlendirme), *Sud-Estul și Contextul European. Buletin*", ed. Alexandru Dutu, Institute of South-East European Studies (Bucharest), II, 1994; III, 1995; IV, 1995, 115-130; V. Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Tarile române și dreptul otoman al popoarelor. Secolele XV-XVII (Islam'da Savaş, Barış ve Ticaret Romanya Beylikleri ve Osmanlı Milletleri Hukuku. XV. ve XVII. Yüzyıllar)*, ed. Ali, București, 1997, 239-275.
- 3 Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (bundan sonra: AGAD), collection Archiwum Korone Warszawskie (henceforward: AKW), Tureckie (K= karton; t= teczka= small paper case). Bu metinler Bükreş Milli Arşivleri'nde mikrofilm halindedir. (bundan sonra: AN), Microfilms Collection= MC, Poland, Roll 1= r. 1, frames= f.).
- 4 Z. Abrahamowicz, *Katalog Dokumentow Turekich.../ Catalogue des documents Turcs. Documents concernant la Pologne et les Pays Voisins de 1455 a 1672*, Warszawa, 1959, no. 256, 257, 310, 325, 373, 374, 378, 380; M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești. Vol. II (1455-1829)*, București, 1965, doc. 209, 215, 225, 234, 441, 506.
- 5 Dîvel-i Ecnebiye Defterleri, 55/1, Lehistan Ahidnamesi Defteri (bundan sonra: BOA, DED, 55/1, LAD).
- 6 Ahmed Feridun Bey, *Mecmu'a-i Münşe'at es-Selatin (Sultanların Mektupları)*, II. c., İstanbul, 1265/1848-1849, 417-420 (1577), 414-417 (1607), 420-425 (1667); T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Vesikalar Külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, c. 1, 1964, S. 2, 128-132 (1525 ve 1553 ahidnâmeleri).
- 7 Bkz.: Tahsin Gemil, *Tarile Române în Contextul Politic Internațional. 1621-1672*, București, 1979, 38.
- 8 M. Malowist, "Les routes du commerce et le marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Age et au début de l'époque moderne", *Mediterraneo e Oceano Indiano*, Firenze, 1970, XVI. 8.
- 9 M. Berindei, "Contribution a l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites. La route moldavo-polonaise. 1453-1700", *Cahiers du monde russe et soviétique*, (Paris, Mouton, La Haye), XII (1971), 4, 403.
- 10 Mesela, Simeon Dbir Lehati, Johann Wilden, Gregori di Nicolo ve Tommaso Alberti'nin XVII. Yüzyıl başlarından itibaren verdikleri bilgiler alakalıdır (*Calatori străini despre Tarile Române*, vol. IV, edited by M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1972, 343-365).
- 11 M. Malowist, *op.cit.*, 174-175 (Domenico Trevisano's 1544 tarihli mektubu aktarıyor).
- 12 M. Berindei, "Contribution", 402; a.mlf., "Le rôle des fourrures dans les relations commerciales entre la Russie et l'Empire Ottoman avant la conquête de la Sibirie," *Passé turco-tatar. présent soviétique... Turco-Tatar Past, Soviet Present. Studies presented to Alexandre Bouvingsen*, edited by Ch. Lemerrier-Quelquejay, G. Veistein, E. S. Wimbush, Louvain-Paris, 1986, 89-98.
- 13 C. Georgieva, "Les rapports de commerce entre l'Empire Ottoman et la Pologne et les terres bulgares au XVIe siècle", *Bulgarian Historical Review*, 3, 1978, 38-49.
- 14 BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 414-417.
- 15 AGAD, AKW-Tureckie, t. 376, nr. 663; AND, MC, Poland, r. 1, f. 87-91; BOA, DED, 55/1, LAD, 4. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 424.
- 16 Czartoryski Library, IV, 859, 41-42.
- 17 BOA, DED, 55/1, LED, 7.vesika.
- 18 P. P. Panaitecu, "La route commerciale de Pologne a la Mer Noire au Moyen Age", *Revista Istorică Română*, III, fasc. II-III (1933), 177-180.
- 19 Modern Türkçede *ahitname* veya *ahidname*= "antlaşma" (*Türkçe Sözlük*, 1, yeni baskı, Ankara, 1988, 29-30; M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958, 8; N. H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575-1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, Mouton, The Hague-Paris, 1967, 48-59; T. Gökbilgin, "Venedik ve Leh Kralı'na Verilen Bir Kısım Ahitnamelerin Şekil ve Muh-teva Bakımından Taşındıkları Önem ve Tarihi Gerçekleri", *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 25-29 Eylül 1970. Kongreye sunulan bildiriler*, II, Ankara, 1973, 473-483.
- 20 H. İnalcık, "İmtiyâzât", *Encyclopedia of Islam*, New Edition (Bundan sonra: EI-2), III, Leiden, London, 1971, 1208. On *amân* hakkında bkz.: J. Schacht, "Amân", EI-2, I, 441-442.
- 21 AGAD, Akw-Tureckie, k. 66, t. 19, no. 91.
- 22 AGAD, Akw-Tureckie, k. 71, t. 260, no. 486 (for 1577)
- 23 T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar", 128-130.
- 24 Tahsin Gemil, "La Moldavie dans les traités de paix ottomano-polonais du XVIIe siècle (1621-1672)", *Revue Roumaine d'Histoire* (Bucarest), XII, 4 (1973), 695.
- 25 BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 416.
- 26 BOA, DED, 55/1, LAD, 7. vesika.
- 27 Tahsin Gemil, *Relatiile româno-otomane cu Poarta otomana în documente turcești (1601-1712)*, Bucuresti, 1984, 67. vesika.
- 28 Gümrük ithal veya ihraç edilen malların değeri üzerinden alınmaktaydı (N. H. Biegan, *Ragusa*, 47, n. 5 ve 6).
- 29 1607 'Ahidnâmesi için (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 415-416).
- 30 BOA, DED, 55/1, LAD, vesika 7, 24-25.
- 31 Güvenli yollar oluşturulmasına dair çalışmalar kaynaklarda belirtilmektedir. Nitekim 5 Ağustos 1614'te, Bâb-ı Âliye gelen elçi, Samuil Targowski'ye Sultandan Akkerman (Beyaz Kale) kalesinin Lehistan'a verilmesini istemesi tavsiye edilmişti. Lehistan kralının fikrine göre, bu şekilde "Tartarların Lehistan'a ve Kazakların Türk topraklarına saldırılarının durdurulma ihtimali vardı" (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Bucuresti, 1983, doc. 38).
- 32 L. Demény, "Comertul de tranzit spre Polonia prin Tara Românească și Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea)", *Studii. Revista de istorie* (Bucharest), 3 (1969), 465-466. See also M. Dan, "Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle", *Revue Roumaine d'Histoire* (Bucarest), 3 (1969), 621-634.
- 33 Feridun, *Münşe'at*, II, 415.

- 34 BOA, DED, 55/1, LED, vesika 7.
- 35 Bâc değişik şekillerde, fakat burada özellikle transit vergi için kullanılmıştır. (N. H. Biegman, *Ragusa*, 48, n. 12).
- 36 1623 'Abidnâmesi'nde (AGAD, AKW-Tureckie, k. 71, t. 304, nr. 557; AN, MC, Poland, r. 1, f. 221).
- 37 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, p. 416. 1672 'Abidnâmesi' için (AGAD, AKW-Tureckie, t. 467, nr. 783; AN, MC, Poland, r. 1, f. 114-117).
- 38 1667 'Abidnâmesi'nden (Feridun, *Münşe'at*, II, 424). 1640 'Abidnâmesi' için (AGAD, AKW-Tureckie, t. 376, nr. 663; AN, MC, Poland, r. 1, f. 87-91).
- 39 I. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, vol. V, Paris, 1824, 37-44. *Mülteka el-abbur*'u tercüme ve izah etmiştir (*Confluence of seas*). İbrahim al-Halebi tarafından yazılmıştır (d. 1549). Türkçe tercüme için bakınız. Mehmet Mevkufati, *Şerh-i Mülteka ül-abbur*, c. I-II, Kostantiniye, 1254/1838-1839.
- 40 N. H. Biegman, *Ragusa*, 48-49.
- 41 AGAD, Akw-Tureckie, k. 71, t. 260, no. 486.
- 42 AGAD, Akw-Tureckie, k. 6, t. 9, no. 20.
- 43 C. Georgieva, *op.cit.*, 43, 44, 46, 48-49.
- 44 1623 'Abidnâmesi'nde (AGAD, AKW-Tureckie, t. 304, nr. 559; AN, MC, Poland, r. 1, f. 222).
- 45 1623 'Abidnâmesi'nde (AGAD, AKW-Tureckie, t. 304, nr. 559; AN, MC, Poland, r. 1, f. 222).
- 46 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. Vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 417).
- 47 BOA, DED, 55/1, LAD, 7.vesika
- 48 BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 417.
- 49 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 416.).
- 50 BOA, DED, 55/1, LAD, 7. vesika.
- 51 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, p. 415).
- 52 1678 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 6. vesika). 1607 'Abidnâmesi' için (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 416).
- 53 N. H. Biegman, *Ragusa*, 48, n. 12.
- 54 1623 'Abidnâmesi'nde (AGAD, AKW-Tureckie, t. 304, nr. 559; AN, MC, Poland, r. 1, f. 221). 1607 'Abidnâmesi' için (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 416).
- 55 1699 'Abidnâmesi'nde: BOA, DED, 55/1, LAD, 7. vesika
- 56 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 2. vesika; Feridun, *Münşe'at*, II, 416-417). Sahte kuruluşların özellikle de Hollanda'nın arslanlı kuruluşunun kullanılmasını yasaklayan bir madde aynı anlaşılmaya ilave edilmiştir.
- 57 1699 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 7. vesika). 1672 'Abidnâmesi' için (AGAD, AKW-Tureckie, t. 467, nr. 783; AN, MC, Poland, r. 1, f. 114-117).
- 58 N. Sousa, *Capitulatory Regime*, 33.
- 59 AGAD, AKW-Tureckie, k. 66, t. 19, no. 41.
- 60 1623 'Abidnâmesi'nde (AGAD, AKW - Tureckie, k. 71, t. 304, nr. 557; AN, MC, Poland, r. 1, c. 222).
- 61 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, doc. 2; Feridun, *Münşe'at*, II, 416).
- 62 1607 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, doc. 2; Feridun, *Münşe'at*, II, 416)
- 63 S. Faroqhi, *Camels, Wagons and the Ottoman States*. in S. Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*. Variorum Reprints, London, 1986, 532.
- 64 1699 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, 7.vesika).
- 65 Yabancıların durumu ile ilgili özel bir bölümde (*Bab-i ahkâm al-müste'min*), İbrahim al-Halebi "Her harbî ki bizim dârîmîza amân ile dâvil ola ana müste'min derler" (Mevkufati, *Şerh-i Mülteka ül-abbur*, c. I, 336).
- 66 M. Bianchi, "Recueil de Fervas, écrit en turk et en arabe, par Hafiz Mohammed ben Ahmad ben Elcheich Moustafa Elkedousy", *Journal Asiatique*, IV, 1824, 180-181.
- 67 M. Khadduri, *The Islamic Law of Nations. Shaybanî's Siyar*, Baltimore, Maryland, 1966, 173; Viorel Panaite, "Strainii în viziune juridică otomana. Veacurile XVI-XVII" (Yabancılar Hakkında Osmanlı XVI. ve XVII. Yüzyıllar Hukuku), *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXII (1993), 29-38.
- 68 Feridun, *Münşe'at*, II, 384 (1601 İngiltere 'Abidnâmesi), 403 (1604 Fransa 'Abidnâmesi).
- 69 Feridun, *Münşe'at*, II, 422.
- 70 S. Faroqhi, *Camels, Wagons and the Ottoman States*. 532.
- 71 1699 'abidnâmesinde (BOA, DED, 55/1, LAD, doc. 7).
- 72 S. Skilliter, *William Harbore and the Trade with Turkey. 1578-1582. A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, London, 1977, 247; Feridun, *Münşe'at*, II, 382.
- 73 1699 'Abidnâmesi'nde (BOA, DED, 55/1, LAD, doc. 7).
- 74 1598 'Abidnâmesi'nde (AGAD, Akw-Tureckie, k. 71, t. 260, no. 486).

1838 TİCARET ANLAŞMASI

DR. BÜLENT ÖZDEMİR

UNIVERSITY OF BIRMINGHAM,

CENTRE FOR BYZANTINE, OTTOMAN AND MODERN GREEK STUDIES / İNGİLTERE

Pek çok Avrupa ülkesinde ulusal ve korumacı ekonomi politikalarının uygulandığı bir dönemde, 'laissez-faire' rejiminin en iyi örneğini oluşturan 1838 Ticaret Anlaşması'nın ekonomik risklerini kim savunabilir ki? Özellikle XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupa Ülkeleri kendi endüstriyel kalkınmalarını desteklemek için birbirleri arasında bile ticaret engellerini arttırmışlardır.¹ Fransa tekstil ithalatını yasaklarken, Alman Zollverein {Prusya liderliğinde Alman Devletleri arasında kurulan gümrük birliği-(1834) çeviren} yabancı üreticileri vergilendirdi.² Bunun, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz politikasının tersine dönüşünün bir sonucu olduğuna³ veya Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenada Mısır'da Mehmet Ali'ye karşı bir dost ihtiyacı içerisinde olduğunu öne sürerek, bunun Mehmet Ali'nin ekonomik başarısının sonu olacağını ve bunun sonucu olarak da Mısır'ın kontrolünün kolaylaşacağı kehaneti ile⁴ 1838 Ticaret Anlaşması'nın kaçınılmazlığını doğrulama çabaları bu politikanın başarısızlığını ve kavramsal iflasını gizlemede oldukça yetersiz kalmaktadır. Aslında bize göre bu anlaşma ne Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ekonomik bir üstünlük sağlaması başarısı için her şeydir, ne de Osmanlı ekonomisinin çöküşünün tek açıklamasıdır. Her şeyden önce Osmanlı ekonomi tarihiyle ilgili pek çok çalışmada açıkça belirtildiği gibi, Avrupa'nın ekonomik yayılması ve etkileri 1838'den çok daha önce başlamıştır.⁵ İkinci olarak, İngiliz ticaret hacmine ilişkin arşiv kayıtları 1850'den öncesine oranla büyük bir farka işaret etmiyor. Bizim argümanımız 1838 Ticaret Anlaşması'nı sadece dönemin diplomatik ve politik koşullarının sonucu; veya Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasının başlangıcı; veya modern devleti yaratmak için gerekli koşullar-

dan biri olarak sunulan, XIX. yüzyılın temel reform ölçümlerinden biri olarak görmenin yanlış olduğu doğrulamasındadır. Osmanlı toplumunun 1838 anlaşmasının hemen öncesine ait içsel koşullarına ilişkin arşiv kayıtlarını inceledikten sonra, özellikle ülkenin iç kısımlarına ait içsel koşulların etkilerinin anlaşmaya giden süreçte ilk sırada yer aldığını söyleyebiliriz. Özellikle yerel yönetimlerdeki düzensizlikler, (ekseriyetle liman şehirlerinde) vergi toplama (bilhassa *iltizam* sistemi) ve tekelci sistemin (*yed-i vâhit*) olumsuz etkileri, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı sosyal yapısına ciddi biçimde zarar vermeye başlamıştı.

1838 Ticaret Anlaşması, Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında süregiden yerleşik eğilimlerin doğrudan bir kombinasyonuydu. Çünkü anlaşmanın hemen öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatının başlıcalarını hammadde ve tarım ürünleri oluştururken, Avrupa ve bilhassa Britanya'dan ithalatın başlıcalarını nihai ürün ve kolonilerden gelen ürünler oluşturuyordu (aşağıdaki tabloları inceleyiniz). Anlaşma sonrasında bu eğilim özellikle imparatorluğun ithalatı açısından hafif bir artış göstererek aynı kaldı. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu ve Britanya arasındaki ticarete öyle ani değişiklikler olmadı. 1838 Ticaret Anlaşması, iki ülke arasında artarak süren ticaretin hızını veya oranını da etkilemedi. Bu ticaretin başlıca özelliğini, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na 1820'lerde iki katına çıkan ve 1835'lerde tekrar ikiye katlanan ve giderek artan ihracatı oluşturur. Selanik Limanı'ndan yapılan yıllık İngiliz ticaretine bakarak 1838 Ticaret Anlaşması ile bağlantılı bir patlamanın yaşanmadığı ancak düzenli bir artışın izlendiği ve özellikle ülkenin iç kısımlarında daha yaygın olan yeni reform ölçümlerinin görüldüğü söylenebilir. 1838 An-

laşması'nın ve iç reform hareketlerinin gerçek etkileri 1850'leri beklemek durumundadır. 1835-1845 yıllarında Selanik Limanı'ndan yapılan toplam ithalat ve ihracat rakamlarını incelediğimizde, 1838 Anlaşması sonrasında, Britanya'nın beklediği ölçüde, bir artışın yaşanmadığını görüyoruz. Hatta, bilhassa kötü hasata veya veba gibi doğal olaylara bağlı olarak bazı yıllarda düşüşler bile görülmüştür. 1838 anlaşması yalnızca 1850'lerden sonra imparatorluğun ticaretinde etkili olmuş; ve 1854 sonrasında İngiliz borçlanmasında görülen hızlı büyüme buna tanıklık etmiştir.

1 Ocak 1829-30 Kasım 1835 ve 1 Ocak 1838-30 Kasım 1845 tarihleri arasında Selanik limanına gelen İngiliz kütularının tonaj ve değer olarak listesi.

Aslında, 1838 Ticaret Anlaşması ile daha önceki ticaret imtiyazları genişletilmiş oldu. Bütün tekeller (Yed-i Vâhid) iptal edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm ürünleri için ihracat izni verildi. İngiliz malları üzerindeki ithalat harçları yüzde 3 *Valero* ve yüzde 2 özel harç olarak sabitlendi. Buna karşılık, İngiliz tüccarlarına verilen Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir yerinde mallarını satmak ve ticaret yapmak serbestisi ayrıcalığının yanısıra yüksek ihracat harçları konuldu. Bu harç, yüzde 9, artı yüzde 3, ihracat harcı biçiminde olacaktı. Tüm yerel vergiler ve transit mallar üzerindeki tüm yükümlülükler kaldırıldı. Böylece toplam ithalat harçları yüzde 5 olurken, toplam ihracat harçları yüzde 12'ye yükseldi.⁶ Birkaç yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapan tüm diğer Avrupa ulusları, Osmanlı İmparatorlu-

Yıllar	Gemi Sayısı	Tonaj
1829	1	110
1830	1	124
1831	5	600
1832	5	635
1833	5	612
1834	3	546
1835	7	1168
Toplam	27	3,795

Yıllar	Gemi Sayısı	Tonaj	Değer
1838	3	356	£44,733
1839	2	400	£14,522
1840	---	---	£---
1841	4	846	£6,300
1842	13	2255	£61,100
1843	14	2129	£51.669
1844	17	2274	£60,776
1845	24	3985	£83,120
Toplam	77	12,245	£322,220

ğu ile benzer ticaret anlaşmaları imzaladılar: Fransa 1838'de, Sardunya 1839'da, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, ve Prusya (18 Alman Devleti adına) 1840'da, Toskana 1841'de, Rusya 1846'da ve Belçika 1856'da.⁷

1838 Anlaşması'nın arifesinde, İngilizlerin esas amaçlarının başında ülkenin içinde kendi ticaretleri lehine daha yararlı koşullar kazanmak geliyordu. Britanya Osmanlı hükümetini ithalat harçlarını yüzde 3'de sabitlemesi için ikna etmeye çalışmıyor, sadece içerde ithalat malları üzerinde giderek artan yerel harçlardan kurtulmak için çabalıyordu. İthalat ve ihracat malları üzerinde sabit tarifeler uygulamak, Osmanlı İmparatorluğu'na iyi bilinen bir uygulamaydı. Bunlar, ihracat ve ithalat harçlarının miktarlarını, malların reel değerlerine göre gösteren periyodik tabloları. Bunların Britanya için hazırlanan ilki 1805'de yapılmış ve 1820'de yenilenmişti. Britanya'nın her durumda, zaman geçtikçe veya malların artan reel değerleri ile ithalatçıların daha da lehine olan bu sabit ithalat harçları ile hiç bir sıkıntısı yoktu. Ancak, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hükümetinin giderek kötüye giden ekonomisi için yeni gelir kaynakları yaratma çabaları, içeride satılan ürünlerin üzerindeki harçların artırılması ve yükseltilmesi ile sonuçlandı. Buna ek olarak, Osmanlı hükümeti eski bir geleneği daha yoğun biçimi ile uygulamaya koydu; belirli ürünlerin ihracatı üzerinde yasaklamalar veya sınırlamalar getirerek, bunları devlet tekelleri haline getirdi. Osmanlı hükümetinin bu uygulamaları, İngiliz tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde giderek büyüyen yoğun ticaret aktiviteleri ile uyum gösterdi. XIX. yüzyılın öncesinde İngiliz tüccarların ticari alışverişleri limanlarla sınırlı idi ve kendi ürünleri için ödedikleri ithalat harçları yüzde üçten fazla değildi. Ama şimdi İngiliz tüccarlar imparatorluğun sınırları içerisinde perakende ticarete bile yer alırken, tıpkı yerel tüccarlar gibi alınıyor ve onlar gibi tüm dahili vergileri ödüyorlardı. Bundan ötürü İngiliz Hükümeti 1838 Ticaret Anlaşması'nın teklifi ile bu iki problemi çözmek istemiştir (devlet tekellerinin genişlemesi ve dahili vergilerin artması).⁸

Politik açıdan İngiliz hükümeti 1838'de, Osmanlı İmparatorluğu Mısır'da Mehmet Ali sorunu ile uğraşırken son derece oportünist davranmıştır. Ayrıca daha avantajlı ticari tâvizler alabilmek için Osmanlı İmpara-

torluğu ile bir ticaret anlaşması imzalamanın 1830'lardan itibaren Britanya'nın ana hedeflerinden birini oluşturduğunu da biliyoruz. Doğal olarak hızlı bir ekonomik kalkınmanın hissedilmeye başlaması ile bir koloni imparatorluğu olarak Britanya, "serbest ticaret" idealini Avrupalıların başka herhangi bir ulusundan daha fazla savunur olmuş ve politik ilgileri çoğunlukla ekonomik kaygılar tarafından yönlendirilir hale gelmişti. İngiliz hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusya tehdidini kullanarak, Osmanlı hükümetini kendi arzuları ile uyumlu hale getirene kadar oldukça uğraştı. Britanya'nın, Osmanlı içişlerini (reform konusu gibi) ve dışişlerini (Mehmet Ali Paşa sorunu gibi) ortaya atmasındaki yegane ekonomik amacı, mevcut literatürde oldukça iyi bir biçimde, bize yer bırakmayacak kadar iyi anlatılmıştır; bu durum bize Osmanlı hükümetinin 1838 Anlaşması'nı, politik nedenlerden ötürü, esas olarak da Mehmet Ali Paşa sorunu ile ilgili olarak, kendi çıkarlarına çok uygun bulduğundan kabul ettiğini düşündürüyor. Mehmet Ali çekişmesi, bu konu bağlamında mevcut literatürde sıkça tekrarlanmıştır. İngiliz ve Osmanlı diplomatik kaynaklarına (Bu konuyla ilgili olarak Osmanlı devlet adamlarıyla yapılan diyalogları ortaya çıkaran dışişleri yazışmaları gibi) dayanan pek çok çalışma Sultan Mahmut'un Mehmet Ali sorununun, Mehmet Ali'nin temel ekonomik kaynaklarını, yani devlet gelirleri ve tekelleri elinden alacak Anlaşmanın imzalanması ile çözüleceğine ikna edildiğini öne sürmektedir.⁹

Britanya'nın İyonya Adaları gibi Akdeniz'deki bölgesel iyelikleri, bilhassa buharlı-gemi ulaşımının gelişmesinin pozitif etkilerine bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile düzenli ve giderek artan ticaret ilişkileri, ve Britanya'nın Hindistan'a kolaylıkla ulaşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi önemi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İngiliz politikasının değişiminin arkasındaki temel nedenlerin ne olduğu sorusunun geleneksel cevaplarıdır. Bunlara ek olarak Avrupalı devletlerin korumacı politikalar ile pazarlarını kapattığı bir dönemde Britanya'nın Osmanlı pazarını daha sempatik bulması söylenebilir.¹⁰

Britanya'nın toplam ticareti içerisinde Osmanlı'nın payının çok az önem taşımasına rağmen,¹¹ düzenli bir artış ivmesinin olması ve en önemlisi, Osmanlı tarımsal

ürünlerinin zengin çeşitliliği bu bağlamda bir diğer önemli faktörü oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ithalat ve ihracatını eşitlemek niyetinde değildi aslında, malların serbest ticaretine giden yolun kaldırım taşlarını oluşturan düzenlemelere son derece açıktı. Bunun anlamı şuydu; Osmanlı İmparatorluğu işlenmiş malların ithalat bedelini tarımsal ürünler ile ödeyebilmek için üretimini nicel olarak arttırmak zorundaydı.¹² *Bailey'e* göre:

"Herhangi bir korumacı sistemin hiç yokluğu bile ticari geri kalmışlığının en çarpıcı örneğidir. Süleyman döneminden itibaren, Türkler yabancı malların ülkelerine serbestçe girmelerine izin verdiler. İthalat üzerindeki %3'lük bir parça başı harç ve küçük bir liman ücreti dış ticaret üzerindeki yegane vergilerdi. Diğer yandan, Türkler ulusal ürünleri üzerinden yüzde 12'lik bir ihracat harcını karşılıyorlardı. Türk hükümetlerinin tarifele ilişkin geleneksel tutumun tersine davranmalarının nedeni hiçbir zaman yeterince iyi açıklanamamıştır. Her zaman için büyüyen idari yönetim masraflarını karşılamak üzere daha fazla para ihtiyacı bile geleneksel tarife politikalarını değiştirmeye yöneltmek için yeterli neden sayılmazdı."¹³

Bu koşullar altında, İngiliz tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni çıkarları lehinde hareket etmeleri doğrultusunda, hükümeti özellikle de dış işlerini, etkilemek için ellerinden geleni yaptılar. İngilizlerin bu çıkarıcı yaklaşımları, en açık biçimi ile *David Urquhart*'ın 1830'lardaki yazılarında görülebilir.¹⁴ 1833'de yazdığı kitabı *Turkey and Its Resources*'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarının tanımlamasını yaptıktan ve bunların İngiliz tüccarları için uygunluğunu anlattıktan sonra, şöyle diyerek sonuca ulaşır: "Ancak tüm bu avantajların bize tahakkuk edebilmesi ancak iç sükunetini ve politik reorganizasyonunu sağlayan bir devlet olması ile mümkündür." Bu "cennet"e ulaşmak için gerekli bir talepti, ve ancak "...çıkartlarımızın tüm gayretimizi sarfetmemizi gerektirecek biçimde kümelenmediği yerde en asil ve en hayırsız karakteriyle diplomatik tutuma yer veren bir alanda..." gerçekleştirilebilirdi. Ve, en sonunda, "...ve bu çıkartlar herhangi bencil dürtüyü kapsamayacak ve herhangi düşmanlık uyandırıcı ayrımı davet etmeyecek denli karşılıklıdır..." diye ilave etmekte tereddüt etmez.¹⁵

XIX. yüzyıl Osmanlı reform değerlemelerinin tümünde unutulmuş ilginç bir nokta var; Osmanlı ekonomisi bağlamında, neden ve nasıl düzenleneceği ile ilgili olarak Batı'dan ithal edilen veya önerilen bir reform değerlemesi yoktu. Eğer gerçekten de XIX. yüzyıl Osmanlı reform hareketlerine Avrupa katkısının orijininde insanî, dostane veya aydınlatmacı fikirlerin bulunduğunu düşünürsek bu soruyu cevaplamamız gerekmektedir. Aslına bakılırsa Bailey'in çok doğru bir biçimde ifade ettiği gibi genel olarak XIX. yüzyılda çoğu Avrupa devletinin dış politikasında, öz-çıkartları dışında başkaca temel bir motivin etkili olmadığı görülür.¹⁶

Bu durum en iyi biçimi ile XIX. yüzyılın başlarında 1838 Ticaret Anlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde izlenmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Avrupalı güçler arasındaki ekonomik ve politik düşmanlık yoğunlaşırken Britanya Doğu ile ilişkilerde tartışmasız tek güçtü. Fransa ve Rusya'nın yanısıra Avusturya ve Alman devletleri de özellikle Balkan devletleri ile olan akrabalık ve bölgesel anlamda yakınlık avantajları sayesinde, yoğun ticari ilişkiler yürütmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkisi henüz başlamış olmasına ve hacim olarak çok küçük olmasına rağmen Birleşik Devletler bile İngiliz çıkarları açısından ekonomik bir rakip olarak görülmüştür. Nitekim, Britanya bu koşullarda kendi özel planlarını yaptı. Herşeyden önce, fabrikaların hızlı üretim artışları sorununu çözmek için, serbest ticaret politikası uygulamaya başladı.¹⁷ 1825'de Levant Şirketi'nin lağvedilmesi sonrasında İngiliz Hükümeti, İngiliz ticaretini korumak ve desteklemek amacı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşmakta olan yeni konsolosluk yerleştirmeleri ile ilgili yeni bir madde geçti.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret arttıkça İngiliz tüccarlarından gelen şikayet ve baskılar karşısında, İngiliz hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret sınırlamalarında değişiklikler yapılması yönünde daha talepkar hale geldi.¹⁹ Bu sınırlamalar bazı dahili nakil harçları ve bazı ürünlerdeki devlet tekelleri üzerinde idi. İlginç bir nokta ise hem ithalat hem de ihracat malları üzerindeki İngiliz harçlarının Osmanlı'ninkinden fazla olması, ayrıca İngiliz mallarının fiyatlarının daha yüksek olmasıydı. Urquhart'a göre, " Osmanlı İmparatorluğu'nda satılan her £100'lik İngiliz malı için, Bâbîâlî £3 gümrük harcı alınırken, aynı miktardaki Osmanlı malları üzerindeki İngiliz

harçları £60 karşılık geliyordu."²⁰ Buna rağmen, İngiliz tüccarların kendi hükümetlerinin yüksek harçlarını kendi girişimleri için zararlı bulmazken, neden hala Osmanlı sınırlamalarından şikayet etmeye devam ettikleri, dikkatle incelenmeye değer bir konudur.

Bailey'e göre, İngiliz tüccarlarının kendi düzenlemelerindeki değişikliklerin önemine dikkat etmemeleri doğaldı, çünkü bunları idrak edebilmek için henüz hazır değildiler. Doğrusu, bu ifade konuyu tam anlamı ile açıklamamaktadır. Ancak Bailey konuyu diğer bakış açısından açıklamaya devam etmektedir; Osmanlı harçları İngiliz'lerinkinden daha düşük olmasına rağmen, İngiliz tüccarların şikayetlerinin asıl nedeni olarak, keyfi dahili harçların ve tekellerin varlığını göstermektedir. Özetle 1838 ticaret konvensiyonunu, daha önceki uygulamaların ve serbest ticaret teorisinin nihai ürünü olarak görmektedir.²¹ Birbiri ile ilişkili iki temel faktör olduğu görülmektedir; ilk olarak, İngiliz Hükümeti serbest ticaretin elverişliliğinin farkına vardığında, bu şu anlama geliyordu: İngiliz çıkarları ile uyuştugu sürece malların serbest değişimi mümkündü ve kabul edilebilirdi. İngiliz ekonomi politikası emperyalist düşünce temeline yaslandığından serbest ticaret politikası yalnızca Britanya dışında olabilirdi. Aynı zamanda, İngiliz tüccarlar kendi hükümetlerinden düşük harçlar talep etmek konusunda çok hevesli değillerdi, çünkü hem kendileri hem de girişimleri kendilerine, ilerlemek için hükümet ile iyi ortaklar olmayı öğreten emperyalist sürecin ürünleriydi. Gelecekte kolonileşme sürecinde, ilerlemelerini diğerlerinin zayıflıkları üzerinden veya zenginliklerinin yok edilmesi pahasına gerçekleştirmeye alışmışlardı. Bu varsayım, indirilmiş İngiliz harçlarının kendilerine sağlayacağı yararlar yerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan olabildiğince fazla taviz koparabilmenin yollarını düşünmeye sevk ediyordu. İkinci olarak, mallar üzerindeki vergilerin çeşitliliği ve kimi zaman karmaşıklığı Osmanlı vergi sisteminin bir gerçeğiydi. Bilhassa, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerinde, yerel yönetimlerce uygulanan *derbent* ücreti veya lisans ücretleri benzeri resim ve harçlar, İngiliz tüccarların başlıca şikayet kaynaklarını oluşturuyordu. Bu harçların çok yüksek oranlarda olmasına rağmen İngiliz tüccarlar bunları sürşarj veya ticaret kısıtlamaları olarak görüyorlardı.

XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik potansiyellerinin farkındaydı. 1833 yılında David Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarını tayin ve rapor etmek görevi ile gönderilmişti. Urquhart görevini yaptı, ancak hazırladığı raporlar, Britanya'dan da bir takım fedakarlıklar bekliyor, her iki ülkenin çıkarlarının iki taraflı gözetilmesi fikrine dayanıyordu. Urquhart'ın raporları Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik öneminin anlaşılması bakımından önemli, ancak talepleri geleneksel İngiliz politikası ilkeleri ile tutarsızdı. Bailey'in belirttiği gibi "Urquhart'ın tezine göre, Mahmut'un Yeniçeri Ocağını kaldırması, Osmanlı İmparatorluğu'nda hali hazırda mevcut bulunan kendi kendini yönetme prensipleri geliştirildiği takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nda reformun olabilirliğini gösteriyordu; buna göre Osmanlı'nın yenilenme için yardıma ihtiyacı vardı ve İngiltere bunu sağlayabilecek en iyi ülkeydi; Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynakları geliştirilebildiği takdirde İngiltere yapılacak ticaretten karlı çıkacaktı."²² Bundan ötürü, Urquhart Türk taraftarı ve Rus karşıtı ilan edildi, ve "bekle ve gör" politikasının geleneksel süreci başladı ve elverişli bir politik fırsat ortaya çıkana kadar etkili oldu.

1830'ların başlarından 1838'e kadar, İngiliz Hükümeti Osmanlılar'ı, tekellerin her iki ülkenin çıkarları açısından en önemli engeli oluşturduklarına ikna etmek için uğraştı. 6 Aralık 1833'de İstanbul'a çekilen bir meşajda, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Britanya'nın tekellere ilişkin arzusunu şu şekilde belirtiyordu: "Tekeller yalnızca Büyük Britanya ve Babıali arasında var olan taahhütler için bir ihtilaf oluşturmakla kalmamakta, Majesteleri ve Sultan'ın tebaası arasındaki ticari ilişkilere engel oluşturmaya ve sınırlamaya doğru öylesine bir biçimde ve mertebede meyletmektedir ki, her iki ülkenin sanayiileri için zararlı olması ve sonuçta Babiâli'nin mali çıkarlarını zedeleyici olması kaçınılmazdır."²³ Keza, Porsonby Britanya'nın bu anlaşmadan yarar sağlayacağını kabul etmiş, ancak bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürüleceği anlamına gelmediğinde ısrar ederek; bunun çok iyi bir müşteri olmaya başlaması anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁴ Yüksek fiyatların, yoksulluğun ve azalan nüfusun en önemli nedenlerinden biri olarak tekellerin Osmanlı ekonomisinde ki olumsuz etkileri, Sul-

tan'ı ikna etmek için esas argüman olarak kullanılmıştır. Buna rağmen İngiliz politikası bu bağlamda çok daha etkili bir aracı daha kullanmıştır; bu, Sultan'ın Mısır'da Mehmet Ali Paşa'dan kurtulma arzusuydu.²⁵ Esas düşünce, tekellerin ortadan kaldırılmasının Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki en önemli güç kaynaklarından birini keseceği fikriydi, çünkü tarımda ve ticarette devlet tekelleri uygulaması Mehmet Ali'nin hem Mısır'ı hem de Suriye'yi yönetmesini sağlamıştı. Porsonby'nın dışişlerine gönderdiği yazışmalarından birinden alınan şu alıntı, Britanya'nın tekellerden kurtulmakla neden ilgilendiğini anlamak için ilginç olabilir. Reşit Paşa ile bir konuşmasında, Porsonby şöyle der:

"Sorunun iki karakteri var (ticari ve politik). Hâdisenin politik kısmı, bu mesele ile ilgilenmemizdeki en kuvvetli itici gücü oluşturmaktadır. Yasaklar ve tekeller yüzünden Türkiye'nin nüfusunda ve isteklerinde azalma olmuştur; öylesine güçsüz ve zayıf düşmüştü ki şu anki mevcudiyeti için bize bağımlı hale gelmiştir... Ayrıca, şahsen pek çok özel durumu ifade ettikten sonra, şunu da ilave edeyim ki bu tür olumsuzluklar yok edilip imparatorluk kendi doğal gücüne sahip olduğu takdirde Rusya'nın boyun eğdirmeyi düşünemeyeceğini de ilave ettim... İngilizlerin Türkiye'deki tekellerin kaldırılmasından pozitif çıkarları vardır, ancak bunlar Türkiye'nin kendi çıkarları ve refahı ile tanımlanmış çıkarlardır.

Daha sonra tekellerin kaldırılmasının etkilerine işaret ettim... ve şöyle söyledim: Eğer Sultan imparatorluğunun sınırları içerisindeki tüm tekellerin kaldırılmasını buyurursa Fransa, Avusturya ve İngiltere bu düzenleme ile çok derinden ilgilenecek ve her bir ülkenin esnaf topluluğu tarafından çok sıcak karşılanarak desteklenmiş olacaktır. Böylece bu hükümetler itaat etmesi için Mehmet Ali Paşa'ya karşı güç uygulamış da olacaktır. Onun gücünü ne oluşturacaktır ki?"²⁶

Bailey'e göre, "Tekeller sorununun politik tarafı, ekonomik olanından çok daha önemli" idi. Çünkü Britanya'nın siyasî pratiği, Mısır Sorunu'nun Sultan'ın gözünde önemini azaltmak için her şeyi araç olarak kullanmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya daha az bağımlı hale getirmektir.²⁷ Bu noktada Bailey ile aynı görüşte değiliz, ancak 1838 Ticaret Anlaşması bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin İngiliz politikası bağ-

lamında Britanya'ya "en çok kayırılan ülke" statüsünü kazanan ilk Avrupa devleti olmanın prestijini vermenin dışında başka hiçbir şey sağlamamıştır. 1838 Anlaşması sonrasındaki gelişmelere baktığımızda bu iddianın arkasında hiçbir mantıklı açıklamanın olmadığı görülüyor. Britanya'nın, Rusya'nın Osmanlı ile ilişkilerini engellemek ve Mısır Sorunu'nu düzenlemek olan her iki hedefinin de yersiz hale geldiği görülüyor. Çünkü 1838 Anlaşmasının hemen arkasından Rusya da diğer Avrupa ülkelerinin yaptığı gibi Osmanlı İmparatorluğu ile benzer bir ticaret anlaşmasını imzalamış ve Mehmet Ali Mısır'da 1838 Anlaşması'nın umulan olumsuz sonuçlarından çok ciddi biçimde etkilenmeyerek önceki konumunu korumuştur. 1838'in hemen ardındaki dönemde İngiliz ticaretine bakıldığında, Osmanlı tekellerinin kaldırılmasının ve yeni ticari imtiyazlar verilmesinin sonuçları olarak İngiliz ticaretinde ani bir artış olmadığı görülmektedir. Buna dayanarak, İngiliz itici gücünün ekonomik olduğuna değil, ancak bu performansın veya ekonomik gerçekliğin, İngiliz beklentilerinin karşılanmasında yetersiz kaldığı sonucuna ulaşabiliriz. XIX. yüzyıl boyunca ve 1838'in hem öncesinde hem de sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz ticarî teşebbüslerinin düzenli artışı, en çok genel koşulların çok uygun olmasına, kısmen de İngiliz ihracat ticaretinin dikkati çekecek biçimde artmasına bağlıydı. Tersine, anlaşma sayesinde Osmanlı İmparatorluğu önemli gelirlerini kaybederken, Mehmet Ali Paşa tekellerin kaldırılmasının en kötü etkilerinden kaçınmayı başardı ve 1856 Kırım Savaşı'na kadar Rusya Osmanlı İmparatorluğu ve İngiliz çıkarları için bir tehdit olarak kalmaya devam etti.²⁸ Gerçekten de, Mehmet Ali Paşa'nın tekellerin kaldırılışının negatif etkilerinden kaçacağını görebilmek için falcı olmak gerekmiyordu. Avusturya Şansölyesi Metternich, 1838 Anlaşması'nın, bilhassa da tekellerin kaldırılışının Mısır'da uygulanamayacağına dikkat çekmiş bulunuyordu.²⁹

Diyelim ki, Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Anlaşması'nı Mehmet Ali sorununun Britanya desteği ile çözüleceğine olan inancı ile imzaladı ve kabul edelim ki, hem Osmanlı İmparatorluğu, hem de Britanya için tam bu noktada anlaşmanın tamamlanmasının ardındaki en güçlü itici güç politiktir. Öyleyse hemen sonrasındaki yıllarda hemen hemen tüm Avrupa devletleri ile varılan benzer anlaşmaları nasıl yorumlayabiliriz?

1838 Ticaret Anlaşması'na ilişkin dışişleri dökümanları, İngiliz Hükümeti'nin temel düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticarî girişimlerden daha fazla çıkar sağlayabilmek olduğunu ortaya çıkarıyor. Dışişleri dökümanları arasında, 1839, 1842, ve 1844 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm İngiliz Konsolosluklarına gönderilmiş raporların, 1838 Ticaret Anlaşması'nın işleyişi ve çalışması bağlamında hazırlanmasını isteyen genelgeler bulunmaktadır. Bu genelgeler, bir bakıma İngiliz Hükümeti'nin, Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticari girişimlerinden kendi lehine olumlu sonuçlar almak konusunda ne kadar kararlı olduğunu açıkça gösteren, çok detaylı sorulardan oluşmaktaydı. Dışişlerinin bu genelgelerine gelen cevaplar, hiç kuşkusuz Britanya'nın gelecekteki ticaret politikalarının şekillenmesine çok yardımcı oldu. Anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından, anlaşmanın tam metninin İngiliz tüccarların yeni ticari imtiyazlardan haberdar edilmesi ile ilgili bir mesajı da ilave olarak içeren birer kopyasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm İngiliz konsoloslara gönderildiğini görüyoruz. Buna rağmen, Osmanlı yerel yönetimleri yeni durum ile ilgili bilgi veya talimat içeren herhangi bir resmi tamimi Bâbü'lî'den, anlaşmanın tamamlanmasından sonraki altı ay içinde, hatta bazı bölgelerde bir yıla kadar alamamışlardı. Örneğin, Selanik'de, Konsolos Blunt'un 12 Mart 1839 tarihli raporuna göre: "Selanik yerel yönetimleri Yüce Divan'dan, Ticaret Anlaşması'na ilişkin bir talimat veya herhangi bir bilgilendirme henüz almamışlardır."³⁰ Selanik *sicilleri* arasında özel olarak 1838 Anlaşması'nı ve gümrük binalarının yönetimindeki muhtemel değişiklikleri³¹ konu alan, biri anlaşmanın geçerli olacağı tarih olan 1 Mart 1839, diğeri 30 Nisan 1839 tarihli iki *ferman* bulunmaktadır, ancak yerel yönetimlere Ağustos 1839'a³² kadar ihracattan %12 ve ithalattan %5 gümrük harcı alacaklarından haberdar edilmelerinin dışında³³ yeni anlaşmayla ilgili olarak özel bir talimat veya bilgi verilmemiştir. Yukarıdaki bulgulara göre, Konsolos Blunt yeni anlaşmaya ilişkin gerekli bilgilerin yerel yönetimlere anlaşmanın 16 Ağustos 1838'de imzalanmasının hemen ertesinde gönderilmediği konusunda haklıydı. Keza, anlaşmanın yürürlüğe gireceği tarih olan 1 Mart 1839 tarihi itibarı ile de, yerel yönetimler gümrük harçlarına ilişkin küçük

bir bilginin dışında henüz İstanbul'dan tam talimatları almamışlardı. Bu gecikme, çıkarları Britanya'ninkiler ile aynı olmayan Bâbîâlî'nin isteksizliği ile açıklanabilir. Bu açıdan hareketle, Mehmet Ali Paşa'yı temel finansal kaynağından mahrum etme amacı ile devlet tekelleri, 1838 Ticaret Anlaşması'nın sonuçlanmasının yegane nedeni olarak görüldüğünde, Osmanlı hükümetinin anlaşmanın bir an önce yürürlüğe girmesi için bundan daha enerjik davranıyor olması gerekirdi. Oysa ki, gördüğümüz gibi, Osmanlı hükümeti yeni durumdan ötürü şaşırılmıştı ve adapte olabilmesi için zamana ihtiyacı vardı.

Bu konuda, Edirne'deki İngiliz Konsolosu Mr. Kerr de, 17 Mayıs 1839'da, anlaşmanın imzalanmasından on ay sonra aynı bilgiyi rapor ediyordu: "Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesine ilişkin şartname tarihinin geçmiş olmasına rağmen, buradaki yetkililere henüz konuyla ilgili bir talimat iletilmemiştir..."³⁴ Bu durumda, Bâbîâlî'den Edirne'deki yetkililere iletilecek olan bilgi ve talimatlardaki gecikmenin başkaca bir nedeni olmalı. Öyle ki 1 Mart 1839 ve 30 Nisan 1839 tarihlerinde Selanik'e gönderilen *fermanların* aynılarının, merkezi hükümet ile taşra arasındaki genel yazışmaların temelinde *Rumeli* ve *Anadolu* istikametindeki taşra yönetimlerine gönderilmesini gerektiren her zamanki dahili yazışma usullerine göre Edirne'ye de gönderilmesi gerekirdi. Bundan ötürü öyle görünüyor ki Konsolos Kerr, Edirne yerel yetkililerince yanlış bilgilendirilmişti. Merkezi hükümet ile yeni anlaşma hakkında iletişim halinde olmalarına rağmen, insiyatifi almış ve bir bakıma kendi çıkarlarının tersine olan yeni uygulamaları geciktirerek, yeni koşullara direnmeye çalışmışlardı.³⁵

1838 Anlaşması'nın hızla uygulanması, ülkenin iç kesimlerinde hissedilmemişti. Her şeyden önce, yeni koşullar ve ülkenin içindeki mevcut ticari koşullar, hali hazırda iç kesimlerde uzun süredir etkili olan serbest ticaret pratiklerine göre oldukça yolunda gidiyordu. 1838 Anlaşmasının, ticaretin mevcut durumunun onaylanmasından öte bir anlamı yoktu. Devlet tekellerinin kaldırılması (*Yed-i Vâhid*) durumunda olduğu gibi Osmanlı Hükümeti bazı açılardan kendi çıkarlarının ötesinde davranmıştı. Bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında olduğu gibi üretim düzeyi hem iç tüketim, hem de devlet tüketimi için yeterli olduğunda, ha-

satın geri kalanı Avrupa'ya ihraç ediliyordu. XIX. yüzyılda, bu uygulama Avrupa'ya sürekli illegal ihracata dönüşmüştü. Bunun temelde iki nedeni vardı: 1) Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli ürünlerini artan oranda talep eden, Avrupa kapitalist ekonomisi ile artan ilişkisi; 2) Üreticileri devletten daha iyi fiyat veren başka alıcıları aramaya iten nispi üretim artışı.³⁶ XIX. yüzyılda, devlet otoritesinin bu bölgedeki zayıf pozisyonunu diğer faktörelere ilave edersek, iyi gelişmiş bir "karaborsa"nın varlığı kolaylıkla hissedilebilir. 1804 kadar erken bir zamanda, ürünün bolluğu nedeni ile gümrük dairesindeki bireylerin kararı ile Selanik'den yün ihracatı yapılıyor-du.³⁷ Ayrıca Balkanlar'dan Avrupa'ya illegal tahıl ihracatı da 1838 anlaşmasına kadar iyi bilinen, pek çok gezginin ve yabancı konsolosun raporlarında yer verdiği bir durumdu.³⁸ Bu yüzden, 1838 Ticaret Anlaşması'nın imzalanması ile devlet tekellerin kaldırılması sağlanırken, Osmanlı İmparatorluğu iç kısımlardaki durumun farkındaydı. Belirli ürünlerin ihracatını serbest bırakarak devlet en azından ihracat işlemleri üzerine harçlar koymuş ve devlet gelirlerini arttırmaya çalışmıştır.

İhracat ticaretinin tersine, ithalat malları yüzyıllardır imparatorluğa kolaylıkla giriyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda korumacılık gibi bir politika yoktu. Bir bakıma, serbest ticaret uygulaması Osmanlılara yabancı değildi. İlk kapitülasyonlardan başlamak üzere, Osmanlı İmparatorluğu *laissez-faire*'i kelimenin tam anlamı ile uygulamaktaydı. Bu açıdan, XIX. yüzyıldaki bazı değişimler hem önemli, hem de önceki yüzyıllardan değişikti. İlk olarak, önceki yüzyıllarda Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret bağı, malların gerek niceliği gerekse niteliği bakımından hemen hemen eşit temellere dayanıyordu. Oysa XIX. yüzyılda Avrupa'nın işlenmiş ürünleri bu durumu, Osmanlı pazarını daha kaliteli ve daha ucuz ürünlerle işgal ederek Avrupa lehine değiştirdi. İkinci olarak, artan üretim düzeyi ve artan ürünün satışı, insanların alım gücünü önceki yüzyıllara oranla arttırdı ve bunun sonucu olarak da ithal mallarının tüketimini arttırdı. Süslü ithal mallarına olan eğilim veya özellikle büyük şehirlerdeki savurganlık bu fenomenin oldukça iyi delillerini oluşturur.³⁹ Üçüncü olarak, Osmanlı İmparatorluğu kent pazarlarında bulunan yerli ürünlerin kalitece daha düşük ve miktarca yetersiz oluşu

XIX. yüzyıldaki bu değişime ilave edilmesi gereken diğer faktörlerdir.

1838 Ticaret Anlaşması'nın hemen öncesinde yabancı tüccarların malların tüm dahili alım ve satış harçlarını ödeyerek iç ticarete yer aldıklarını biliyoruz. Teorik olarak yabancı tüccarların içeride alım satım yaparak ticaret aktivitelerinde bulunmaları yasaktı. "Buna rağmen, 1802'ler kadar erken dönemlerde, bir imparatorluk fermanı, yabancı tüccarların imparatorluğun bir bölümünde ürünleri alıp diğer bölümünde satışını yaparken, imparatorluk tüccarları ile aynı harçları ödeyeceklerini ifade ediyordu."⁴⁰ 1838 Anlaşması ile, İngiliz tüccarları yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda serbestçe ticaret iznini almıyor, aynı zamanda önceki durumun tersine dahili vergilerden de muaf bırakılıyordu.

İç kısımlarda yabancı ticaretine ilişkin Osmanlı hükümetinin tüm yeni kuralları yürürlüğe koymasına izin vermeyen son derece önemli bazı doğal engeller vardı. Bâbıâli, kesin bir dille konuşmıyor, yerel otoritelerin zorla aldıkları ve halkın arasında hala görülen gelenekselleşmiş eski adetler yüzünden ticari anlaşmaların imparatorluğun iç kesimlerinde ve uç karakollarında uygulanabilirliğinin garantisini veremiyordu. Örneğin, 1838 anlaşması sonrasında, ülkenin iç kesimlerinde tüm ticari mallar üzerinden *derbent* harçları zor kullanarak alınıyordu. Bu *derbent* ve *müruriye* harçları, Babıâli'den gelen *fermânlar* nedeniyle, iç kesimlerdeki Paşalar tarafından en yüksek teklifi verene kiralandığından, harçları alanlar, Babıâli tarafından belirlenen resmi tarifeyi gözardı ederek, kendilerini memnun edecek şekilde harçları düzenlemişlerdir. Ayrıca, bu *derbent* harçlarını kiralayanların bu hakkı çok büyük karlarla üçüncü kişilere sattığı ve bu son alıcıların resmi tarifenin izin verdiğinin çok üzerinde oranlarda harç aldığı, sıklıkla beyan edilmiştir. Çoğunlukla bu arttırılmış tarifeler yerel otoritelerden sağlanıyordu.⁴¹ Esas yetkililere başvurulduğunda zorla alınan bu harçların çoğunlukla geri verilmesine rağmen bu uygulama ülkenin dahili ticareti açısından çok can sıkıcıydı.⁴² Buna rağmen, ülkenin iç kısımlarında bazı eski uygulamaların varlığını sürdürmesi ve Anlaşmanın getirmiş olduğu yeni değerlere başarı ile direnmeleri, Osmanlı Hükümetinin çıkarları için çok zedeleyici olmaya başlamıştı. Örneğin, bazı bölgelerde yerli seçkinlerin üreti-

ciler üzerindeki etkilerini kullanarak tekellerini sürdürmeye çalıştıklarını raporlardan kavrayabiliyoruz.⁴³ Şurası ilginçtir ki, dışişlerinden konsolosluklara gönderilen talimatlarda Anlaşma'nın yürütülmesi konusunda çoğunlukla yerel yönetimler tarafından çıkarılması tahmin edilen problemlerin varlığı kabul edilmektedir. Açıkça görülüyor ki, dışişleri, konsoloslukları, yerel yetkililerin astlarının, anlaşmanın hükümlerinin atlatılması çabalarına karşı uyanık olmaları konusunda uyarmıştı.⁴⁴

Anlaşma'nın yeni vizyonuna karşı yerel yetkililerin tüm zoraki uygulamalarının yanısıra Anlaşma'nın İngiliz tüccarlarca hem kasıtlı, hem de kasıtsız yeniden yorumlanmasına ilişkin durumlar da çıkabiliyordu. Britanya'nın geleneksel devlet politikası olarak, İngiliz Hükümeti'nin kendi koşullarına olan yakın ilgisi ve Anlaşma'nın kendi lehlerine sonuçlanmasından da cesaret alarak, İngiliz tüccarlar birşeyler ters gittiği veya çıkarlarına uygun olmadığında şikayet etmeye başlamışlardı. Selanik'de tüccarlık yapan, Abbott Kardeşler olayı, burada öne sürülen tezi örneklemektedir. Anlaşma'nın avantajlı koşullarından haberdar olduktan sonra, Abbott Kardeşler Selanik civarlarındaki göllerde sülük avı için kendilerine izin belgesi temin etmesi için Konsolos Blunt'a başvuruda bulunurlar. Konsolos Blunt izin belgesi için başvurduğunda kendisine tüm sülüklerin Milan'dan bir tüccara satıldığı söylenir. Bunun üzerine, Abbott Kardeşler bunun bir tekel oluşturduğunu ve anlaşmanın şartlarının ihlal edildiğine hükmederek hem İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine hem de Devlet Sekreterliğine şikayette bulunurlar. Oysa, Konsolos Blunt, bu durumu anlaşmanın hükümlerinin çiğnenmesi olarak görmediği için yerel yönetime protestoda bulunmaz. Ayrıca sülüklerin Selanik'den satın alınmasını veya ihraç edilmesine ilişkin bir yasaklama da yoktu. Göllerde ve nehirlerde avlanan tüm sülükler resmi bir mezatta £ 2500'a Abbott Kardeşlerin rakibi olan yabancı bir tüccara satılmaktaydı. Bu olayda Abbott Kardeşler Anlaşma'nın yeni maddelerini, koşulları kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak yanlış anlamışlardı.⁴⁵

Diğer tarafta, Osmanlı Hükümeti kendi çıkarlarından birdenbire vazgeçmek niyetinde değildi. Benim buradaki kanaatim, Osmanlı İmparatorluğu'nun, XIX. yüzyılda, kendi zararına davranabilecek kadar liberal ol-

masının beklenemeyeceğidir. Pek çok kez, Bâbîâli'nin kabul edilebilir mazeretler için fırsatlar öne sürerken, ticaret anlaşmasının kendi çıkarlarının tersine işleyebilecek düzenlemelerini uygulamaktan kaçınmaya çalıştığı görülebilir. Halkın Babiali'nin karşısına hiçbir şey yapamayacağı olaylarla gelmesi gibi uygulamalar ve eski gelenekler gibi özel durumlara gönderme yaparak özel durumlar için bazı istisnalar isterken, Osmanlı hükümeti ticaret anlaşmasının düzenlemelerine tepki göstermiş ve bunları kendi çıkarları doğrultusunda yumuşatmaya çalışmıştır. Bu durumu örneklemek için, anlaşmanın fuar/panayırlara ilişkin düzenlemelerinin uygulanışında Bâbîâli'nin yaklaşımlarına bakabiliriz. Osmanlı panayırlarında, sabit gümrük harçlarından ayrı olarak, mamüllerin panayıra girişlerinde ve ayrılışlarında *dubuliye* ve *huruciye* adı altında harçlar alınması eski bir gelenektir. Ticaret anlaşmalarının sonrasında, yabancı tüccarların, yeni düzenlemelere göre bir kez gümrük harcı ödedikten sonra, dahili başka bir harç ödemeyeceklerini söyleyerek yaptıkları sayısız şikayete rağmen panayırlarda bu harçlar alınmaya devam etmiştir.⁴⁶

Ticaret Anlaşması'nın yeni düzenlemelerine Bâbîâli'nin bir başka pasif direnişi de düzenlemelerin çeşitli yorumlanışlarıdır. Kimi paragraflar ve sözcükler bazen kasıtlı olarak bazen de dil farkından ötürü doğal olarak farklı yorumlanıyor ve algılanıyorlardı. İlk durum için bazı düzenlemelerin kötü etkilerinden kaçmanın Bâbîâli için başkaca bir yolu olmadığından Osmanlı hükümeti tarafından kasıtlı olarak yanlış yorumlanıyordu. İngilizce metindeki ifadelerin anlamları Türkçe metindekinden farklı olabiliyor ve bunun sonucu olarak düzenlemelerin uygulanışında doğal olarak sorunlar çıkıyordu. Büyük Britanya ile 1838 Ticaret Anlaşması'nın çalışmasına ilişkin pek çok raporda ifadelerin yanlış yorumlanışı belirtilmektedir. Edirne'deki İngiliz elçisi, *Konsolos Kerr*, Büyük Britanya ile 1838 Ticaret Anlaşması'nın işleyişini şöyle rapor eder:

"Birtakım güçlüklerle birlikte anlaşma yürürlüğe sokulmuştu. Güçlükler çoğunlukla yerel yönetimin eski uygulamalarından kaynaklanıyordu. Çünkü her zaman olduğu gibi çeşitli bölgelerin gelirleri kiralanmıştı ve çoğunlukla alıcılar olan *ayanlar*, *ibtisâb* vergisini bırakmaya izin vermiyorlardı. Bir başka güçlük, bazı bölgelerde-

ki *muhassillerin*, tanımıtlıkların gemilere yüklenmek üzere başka yere gönderilmesi yerine, zoraki dahili harçları alabilecekleri bu yerlerde toplanması konusundaki ısrarlarıydı. Anlaşmanın, ihracat ticareti üzerindeki operasyonu oldukça yararlı olmuştu. Çünkü diğer tüm dahili harçların yerine sabit bir harcın konulması, önceki sistemde mevcut olan kötüye kullanımlardan kurtulunmasını sağlamıştır. İthalat açısından etkileri, 1840'da henüz görülmemiştir. Çok daha önemli olan bir diğer faydası da İngiliz ticari aktivitelerinin önemli bir bölümünün gerçekleştiği Rumeli'ndeki değişik panayırlarda satılan tüm mallar üzerinde yerel yönetimlerce zorla toplanmakta olan ağır vergilerden kurtulunmasıdır."⁴⁷

Bütün bunlara ek olarak, yeni Ticaret Anlaşması yeni değerlerin kötüye kullanılmasına çok yatkın olan gümrük dairelerine yeni şartlar getirmişti. Özellikle taşradaki liman şehirlerine gönderilen İmparatorluk emirlerinden Osmanlı Hükümeti'nin gümrük dairelerinde alışkın olmadığı yeni durumlar ve zararlarla karşılaştığını ve bir an önce önleyici tedbirler almaya çalıştığını anlıyoruz. Örneğin, ticaret anlaşmalarının uygulandığı ilk yıllarda, gümrük dairelerinde rastlanan başlıca karışıklıklardan biri ihracatı veya ithalatı yapılan malların ayrıcalıklı Avrupalı tüccarlara mı yoksa diğerlerine mi ait olduğunun ayırımında yaşanıyordu. Bu sorunu çözmek için Osmanlı Hükümeti gümrüklere, ayrıcalıklı tüccarlar tarafından ithal veya ihraç edilen malların özel bir mühür ile işaretlenmesi talimatını vermişti. Doğrusu daha sonraki dönemlerde, hemen bütün Avrupa devletleri ile benzer anlaşmaların tamamlanması bu işlemi gereksiz kılmıştı.⁴⁸

Bu bakımdan, mevcut literatürde, yoğun diplomatik arşiv kayıtlarının ışığında, Anlaşma'nın zihinlerde neredeyse yalnızca politik kaygılar taşıyarak sonuçlandırıldığı iddia edilse de, biz bu Anlaşmanın, hem XIX. yüzyıldaki geleneksel İngiliz ekonomik hedefleriyle hem de Osmanlıların imparatorluk içerisinde olumlu yapısal değişimlerin arayışı arzuları ile şekillenen koşullar altında gerçekleştiğini savunuyoruz. Elbette, Sultan II. Mahmut, *Mustafa Reşit Paşa*, *Lord Palmerston*, ve *Lord Porsonby* gibi dönemin önemli aktörlerinin neler düşündüğünü veya ne yapmak istediklerini bilemeyiz. Sadece birilerine ne söylendiği veya birilerinden ne duyulduğu-

na dayanarak değil, fakat olayların ertesindeki oluşum-
lara dayanarak kaynakların yeniden değerlendirilmeden
geçirilmesi ile savunulabilenlerin dışında bir şey söyle-
yemeyiz. Bize göre, ne söylendiğinden daha önemli olan

şey ne olduğu, resmi ifadelerin sonuçlarının neler oldu-
ğudur. Bunu, sonraki gelişmelere ait bilgilerimizin sağ-
ladığı perspektif ile geçmişin yeniden incelenebilmesi
avantajını kullanarak yapabiliriz.

- 1 A. L. Bowley, *Short Account of England's Foreign trade in the 19th Century* (Londra, 1905), s. 39.
- 2 Frank E. Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement, 1826-1853* (Londra: Oxford University Press, 1942), s. 73.
- 3 *Ibid.*, s. 139.
- 4 Bu, çoğunlukla Türk akademisyenlerce kabul gören geleneksel yaklaşım olarak bilinmektedir. Örneğin bkz.: Yusuf K. Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Siyaseti", *Tanzimat I* içinde (İstanbul: Maarif Matbaası, 1840) s. 289-320. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara, T.T.K. Yayınları, 1991).
- 5 İslamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman History", Huri İslamoğlu İnan, ed., *The Ottoman Empire and The World Economy, the 19th Century* (Albany: State University of New York Press, 1988), Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus. 1700-1900* (Los Angeles, University of California Press, 1995), s. 4.
- 6 1838 Ticaret Anlaşması'nın, ek maddeleri ile birlikte İngilizce versiyonu için bkz.: "British and Turkish Convention of Commerce and Navigation, Presented to both Houses of Parliament, 1839", *British and Foreign Review*, v. 9, July- Oct 1839, s. 247-272.
- 7 Bkz.: Yusuf Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Siyaseti", *Tanzimat I* içinde, (İstanbul, Maarif Matbaası, 1840) s. 289-320. Selanik sicillerinde (Osmanlı Adli Mahkeme Kayıtları) bu pek çok Avrupa devleti ile yenice tamamlanmış ticaret anlaşmalarına ilişkin Selanik yerel yönetimini haberdar eden birkaç *ferman* bulunmaktadır. Bu *ferman*lardan biri, Belçika ve Hollanda malları ve tüccarları Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkilerinde, bu devletler ile benzer ticaret anlaşmaları tamamlanuncaya kadar, İngiliz ve Fransız tüccarları ile aynı şekilde davranılacaktır, hükümünü taşımaktadır. Selanik Sicilleri 236: 88, 1 *Zilkade* 1255, ve Selanik Sicilleri 236: 88, 15 *Şevval* 1255.
- 8 Dışişleri 78/332 Konsolos Bulwer'den Büyükelçi Porsonby'a 28 Temmuz 1838. Bundan böyle FO 78/332 Bulwer'den Porsonby'a, 28 Temmuz 1838.
- 9 Bkz.: Frank E. Bailey, *The British Policy and The Turkish Reform Movement. 1826-1853* (Londra, Oxford University Press, 1942); V. J. Puryear, *International Economic and Diplomacy in the Near East, 1834-1853* (Kaliforniya, 1935); Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. (Ankara, T.T.K. Yayınları, 1991), Maria Todorova, "British and Russian Policy Towards The Reform Movement in the Ottoman Empire (the 30s-50s of the nineteenth century)", *Etudes Balkaniques*, n. 3, 1977, s. 17-41; Yusuf K. Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Siyaseti", *Tanzimat I* içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1840) s. 289-320.
- 10 Frank E. Bailey, *The British Policy*, s. 73.
- 11 "1825-1870 yılları arasında, Türkiye'ye ihracat toplam İngiliz ihracatının ortalama %5,4'ü iken, Türkiye'den ithalat toplam İngiliz ithalatının %18'ini oluşturmaktaydı." Oya Köymen'in ifadesine göre, "The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire. 19th Century", *Etudes Balkaniques*, n.2, 1971, s. 47-55.
- 12 Frank E. Bailey, *The British Policy*, s. 76.
- 13 *Ibid.*, s. 78.
- 14 *Ibid.*, s. 80.
- 15 David Urquhart, *Turkey and Its Resources* (Londra, 1833), s. 216
- 16 Bailey, *British Policy*, s. 82.
- 17 V. J. Puryear, *International Economics*, s. 181.
- 18 Bu madde için bkz.: L. Hertslet, *A Complete Collection of the Treaties and Conventions and Reciprocal Regulations...Between Great Britain and Foreign Powers*, 30 c., (Londra, 1840-1924) V. 4, s. 484-489.
- 19 Bailey, *British Policy*, s. 120.
- 20 *Ibid.* s. 120.
- 21 *Ibid.* s. 120.
- 22 *Ibid.* s. 162.
- 23 FO 78/220 Palmerston'dan Porsonby'a, 6 Aralık 1833.
- 24 FO 78/331 Porsonby'dan Palmerston'a, 10 Mayıs 1838.
- 25 P. E. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839* (Massachusetts, Cambridge, 1934), s. 94.
- 26 FO 78/331 Porsonby'dan Palmerston'a 10 Mayıs 1838
- 27 Bailey, *British Policy*, s. 124.
- 28 Mosely, *Russian Diplomacy*, s. 101.
- 29 Tarih-i Litfî, c. 5, s. 112.
- 30 Parlamento Belgeleri, Hesaplar ve Belgeler (P.P.A.P.), 1840, XLIV. 541, s. 550.
- 31 Osmanlı hükümetleri geleneksel olarak, gümrük binalarını ihale usulü ile en yüksek teklifi verene kiralyorlardı; ancak 1838 Ticaret Anlaşması sonrasında, Osmanlı dökümanlarından gördüğümüz üzere gümrük binaları İstanbul'dan gönderilen memurlarca yönetilmeye başlandı. Bunun nedeni hem hükümetin önemli gelirlerini kaybetmesi hem de tüccarlar arasında ki haksız rekabetti. İkincisi için gümrükleri ihale ile alan tüccarların kendi ürünlerinin ithalat ve ihracatını vergisiz gerçekleştireyordu. Birincisi için hükümet gümrüklerden sağlanan gelirlerin önemini fark etmişti. Örneğin, Bosna gümrüğü £6.776'e ihale edilmişti; bir sonraki yıl Osmanlı hükümeti gümrüklerin toplanmasını üslendi ve £23.980 elde etti. Bkz.: Kemal Karpas, *Ottoman Population. 1830-1914* (Viskonsin: The University of Wisconsin Press, 1985), s. 97.
- 32 Selanik Sicilleri 236: 89, 15 *Cemaziyelahir* 1255.
- 33 Selanik Sicilleri 236: 10, 15 *Zilhicce* 1254'te Selanik Sicilleri 236:12, 15 *Safer* 1255.
- 34 P.P.A.P., 1840, XLIV., 541, s. 573.
- 35 Bkz.: Konsolos Kerr'in, Edirne'de yeni anlaşmanın yürütülmesine ilişkin raporu. FO 195/100 Kerr'den Porsonby'a, 20 Temmuz 1840.
- 36 İncelenmekte olan bölgedeki üretim artışı, 1835- 45 döneminde hem İngiliz hem de Birleşik Devletler konsolosluk raporlarında sıklıkla yer almıştır. Tarımsal ürünlerin Avrupalı tüccarlara satılması, tekellerin kaldırılması ile de teşvik edilmiştir. Aldığımız bilgiye göre, 1838 Anlaşması sonrasında, imparatorluğun bazı bölgelerinde tahıl üreticileri ürünleri için öyle iyi fiyatlar almışlardır ki bir sonraki yıl için tohum bile ayırmadan mahsulün tamamını satmışlar, bu durum bazen imparatorluğun ciddi tahıl sıkıntısı yaşamasına yol açmıştı. Bkz.: Mübahar Kütükoğlu "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", Hakkı D. Yıldız, Ed., *150. Yılında Tanzimat*, içinde, (Ankara, T.T.K. Yayınları, 1992) s. 91-138
- 37 Oya Köymen, "The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire, 19th Century", *Etudes Balkaniques*, n. 2, 1971, s. 47-55
- 38 Blunt Selanik'deki tüm tüccarların bir parça da olsa kaçakçılık yaptıklarını rapor etmiştir. Bkz.: Charles Blunt'un (Selanik İngiliz Konsolosu) Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonunda korunan özel notları. Bundan böyle B.P.P. olarak anılacaktır, Blunt'tan Canning'e 18 Haziran 1850, No: 79, s. 87-88 ve T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, V. 20 (Haziran 1960)

- s. 260. Yüzyıllardır imparatorluğun diğer bölgelerinde, çoğunlukla yabancı talepler ile şekillenen benzer kaçakçılık faaliyetleri mevcuttu. 19. yüzyılda Antalya limanından yapılan tahıl kaçakçılığı için bkz.: Suraiya Faroqi, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı" VIII. Türk Tarih Kongresi II. c.'ten Ayrı basım, (Ankara, T.T.K. Baimevi, 1981) s. 1462. 16. ve 17. Yüzyıllarda Tekirdağ'dan yapılan kaçakçılık için bkz.: Aynı yazar, Suraiya Faroqi, "İstanbul'un İalesi ve Tekirdağ-Rodosculik Limanı, 16. ve 17. Yüzyıllar", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1979-1980, s. 139-154.
- 39 "1827'de, Yenişehir halkına hitap eden bir ferman, Yenişehir'li kadın ve erkeklerin son derece süslü ve değerli giysiler giydiklerini, ve çok çeşitlilik müsrifliğine düşkün olduklarını belirtiyordu. Bundan böyle, daha orta halli bir hayat yaşamaları buyruluyordu." Oya Köymen'den alınan bir aktarma, "The Advent, s. 47". Konsolos Blunt da, raporlarında, insanların tüketim alışkanlıklarındaki değişimler, gösterişli mallar satan dükkanların sayısındaki artış, ve insanların Avrupa pamuk ürünlerine olan eğilimine ilişkin ilginç noktaları dikkat çekmektedir. Ayrıntılar için bkz. Bölüm 3 ve "Tüketimde Değişiklikler" kısmı.
- 40 Oya Köymen, "The Advent," s. 48.
- 41 Konsolos Blunt şu bilgiyi rapor etmiştir: "...1846'da Rüstemiye *derbent*'inin kiralınması ile hükümete 12.000 krş. verildi, ve 1847'de 20.000 krş.'a kiralandı, ancak kiracı bu hakkı £500 kârla 75.000 krş.'a veya bu miktarda bir aşımaya izin verecek bir ücret karşılığı sattı!... Bâbıâli'nin, bu yörelerin başlıca *derbentlerinin* kiralınması ile elde edeceği yıllık 550.000 krş. veya £ 5.000 civarındadır, ancak az önce belirtmiş olduğumu dikkate alarak, bu *iltizam* trafiği düşünüldüğünde, harçların tamamı kiralayanların eline geçerse bu miktar £15.000'i aşacaktır -hiç abartısız-. Bkz.: B.P.P., Blunt'tan Canning'e 12 Ağustos 1850, No: 79, s. 110-111.
- 42 İzmir Başkonsolosu Charnaud'un raporunda geçen şu olay bu durumun yerel düzeyde bir örneğini oluşturur: "...Buralarda tüccarlık yapan, Bay John Werry'den aldığım bilgiye göre, kendisi bugün bir kutu İngiliz mamlulünü Osmanlı tebaasına satmış, aynı kişiler bu şehrin yöneticisi Hüseyin Bey tarafından, Ticaret Anlaşması öncesinde uygulanan her zamanki harçları ödemeye zorlanmışlardır. Yönetici tarafından böyle bir harekete maruz kalındığında, Bay Werry söylenen malları geri almak zorunda kalmış, ve satıştan vazgeçmeye zorlanmıştı, yöneticinin konsolosluğumuza beyan ettiği üzere, hükümetinden aldığı talimatların kendisini şimdiye kadar İngiliz ürünleri üzerinde uygulanan harçları almak mecburiyetinde bıraktığı; emirleri uygulamanın dışında bir şey yapamayacağını ifade etmiştir. Yönetici adına verilen bu yanıt üzerine, kendilerini 1838 Anlaşmasını ihlal ettikleri için protesto ettim...", P.P.A.P., 1840, XLIV. 541, s. 572, *Simirna* 28 Mayıs 1839.
- 43 Şu olay bu durum için örnek oluşturabilir, Edirne Konsolosu Kerr'in 31 Mayıs 1839 tarihli raporu: "Ürünlerinin tamamını aralarında anlaşılan belirli bir fiyattan garantiye almak amacı ile farklı rekolteler öncesinde çiftçilere avans verilmesi, bu şehirde yerleşik tüccarlar arasında oldukça yaygın bir adettir. Bu anlayışla, Schmell'ler yaklaşık üç ay önce, bu bölgedeki farklı koyun sürüsünü sahiplerine toplam elli bin kuruşu, yünlerini garantilemek için avans olarak vermiş. Yünleri alma zamanı geldiğinde, birkaç adamlarını haber vermek üzere göndermişler, ancak *ayanlar* yünleri kendilerinin satın alacağını söyleyerek aldıkları avansları geri vermelerini emretmiş, köylülerin tek bir pound bile almalarını yasaklamıştır", P.P.A.P., 1840, XLIV. 541, s. 573.
- 44 P.P.A.P., 1840, XVIIJ. 541, Resmi Tamim, Palmerston'dan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Konsoloslara, 10 Ocak 1839.
- 45 P.P.A.P., 1840, XLIV. 541, s. 551.
- 46 Osmanlı panayırılarıyla ilgili genel bilgi için bkz.: Ömer Şeu, *Osmanlı Panayırıları*, 18-19. Yüzyıl. (İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996).
- 47 FO 195/100 Kerr'den Porsonby'a, Edirne 20 Temmuz 1840.
- 48 Selanik Sicilleri 236: 89, 15 *Cemaziyelahir* 1255.

TANZİMAT VE İSLAHAT FERMANLARI'NIN MALÎ BOYUTLARI

DR. COŞKUN ÇAKIR
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

İnsan toplulukları için değişme kaçınılmaz bir süreçtir. Bu genel özellikteki toplumsal yasa Osmanlı için de geçerli olmuştur. *İbni Haldun* devletleri insanlara benzetmiş, onların da gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık gibi doğal ömürlerinin olduğunu ve üç yüz yılda bir adet ve usullerinin değiştiğini kaydetmiştir.¹ *Cevdet Paşa* da “Her insan topluluğu zorlanarak bu köprüden geçmiş”² dediği toplumlar arasına Osmanlı’yı katmıştır.

Genellikle Osmanlı ıslahatlarının başlangıç tarihi olarak *Lale Devri* gösterilmektedir.³ Oysa *Lale Devri*’nden önce Genç Osman, IV. Murat ve Köprülüler bir takım reform girişimlerinde bulunmuşlar, başarılı da olmuşlardır. Bu girişimlerin özelliği içe dönük ve Avrupa etkisinden uzak olmaları olmuştur. Amaç yeniden eski şanlı devirlere ulaşmak olarak gösterilmiştir.⁴

Osmanlı Devleti’nde yapılan reformları iki gruba ele almak mümkündür. Bunlardan birinci grubu devletin kendi tarih ve kültürünü referans gösterdiği çabalar; ikinci grubu ise Avrupa kültür ve medeniyetinden etkilendirilerek girilenler oluşturmaktadır. Meseleyi bu çerçevede ele aldığımızda *Tanzimat*’a kadar ortaya konan çabaları bir bölümde, *Tanzimattan* sonra gerçekleştirilen reformları başka bir bölümde değerlendirmek gerekmektedir.⁵ Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde gerçekleştirilmiş bulunan malî reformların genel reform girişimlerinden bağımsız olarak ele alınması mümkün olmamaktadır. Beraber değerlendirilmeleri gereği ortaya çıkmaktadır.

I- TANZİMAT’TAN EVVEL MALÎ İSLAHAT TEŞEBBÜSLERİ

Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan malî bunalımın kaynaklarını 16. yüzyılın sonlarına kadar götürmek

mümkündür. Bu yüzyılın ortalarında devlet azamî sınırlarına ulaşmış ve savaşlar sonrasında elde edilen gelirlerin sonu gelmişti. Diğer taraftan savaş teknolojisi değişmiş ve Osmanlı ordusunun o eski vurucu gücü kaybolmuştu. Bu da yüzyılın sonlarına doğru girilen savaşların uzamasına neden olmuştu. Bu süreç 17. yüzyılda yerini yenilgilere bırakmış, özellikle 18. yüzyılda ciddi kayıpların verilmesine yolaçmıştı.⁶

17. yüzyıldan başlamak üzere, timarlı askerler azalırken yeniçerilerin sayısı giderek artmıştır. Bu artış maaş ödemeleri noktasında devleti malî sıkıntıya sevk etmiştir. Zira bu maaşların ödenmesi için reayadan alınan vergiler yükseltilmiş, fakat gerekli miktarlar toplanamamıştır. Vergi ödeme güclüğü içine giren reaya giderek fakirleşmiş, toprağını terketmeye başlamıştır. Bu ise timar sisteminin çözülmesine etki etmiştir. Netice itibarıyla bu husus bir kısır döngü halini almış, adeta malî sorun ile askerî sorun aynılığı ortaya çıkmıştır.⁷

Osmanlı maliyesini bunalıma iten bir diğer gelişme 16. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan *Fiyat Devrimi* olmuştur. Amerika ve Afrika’dan Batı Avrupa’ya gelen kıymetli madenler bu devletlerin ekonomilerinin Akdeniz ticareti ve bu ticaretten pay alan devletler aleyhine canlanmasına yol açtı. Sağlanan bu yeni imkanlar dünya iktisadî ve siyasî dengesini değiştirdi. Avrupa’da olağanüstü bir şekilde ticarî faaliyetler arttı. Bu gelişmelere para ayarlarında yapılan oynamalar da eklenince fiyatlar hızlı bir şekilde yükseldi. Bu yükseliş bazı iktisat tarihçileri tarafından *ibtilâci* olarak nitelendirildi.⁸

Fiyat devrimi sadece Avrupa’yı etkilememiş, uluslararası ticaret kanalıyla Doğu’yu da etkilemiştir. Tabii ki

Osmanlı Devleti de fiyat devriminden etkilenmiştir. Batı'dan gelen kıymetli maden bolluğu fiyatları artırmıştır. Bu artışın tabii sonucu olarak enflasyon ortaya çıkmıştır. Ödenecek vergi miktarı devlet tarafından önceden belirlendiğinden, özellikle nakdî olarak toplanan vergilerde enflasyon sonucu ciddi bir erime gözükmiştir.⁹

Netice itibarıyla söylemek gerekirse 16. yüzyılın sonunda başlayan malî kriz 17. ve 18. yüzyıllarda da devam etmiştir. Bu dönemlerde malî bülhranın aşılmasına yönelik girişimleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Vergilerin Artırılması ve Olağanüstü Vergiler İhdas Edilmesi

Devletin ihtiyaç duyduğu para darlığını gidermek amacıyla girilen bir yol mevcut vergilerin miktar ya da oranlarının artırılması ise, diğer yol olağanüstü vergilerin alınmak istenmesi olmuştur. Savaş zamanında ve bir defaya mahsus alınan *İmdad-ı Seferiye*, adeta *İmdad-ı Seferiye*nin bir alternatifi gibi düşünülebilecek ve barış zamanlarında alınan *İmdad-ı Hazariye* gibi nakdî; savaşa çıkan ordunun erzak ihtiyacının giderilmesi amacıyla ve aynı olarak alınan *Niizil* ve ordunun izlediği güzergah üzerinde bulunanlardan aynı ve nakdî olarak alınan *Siirsat* devletin olağanüstü olarak talep ettiği vergiler olmuştur.¹⁰

2- Yeni Gelir Toplama Usullerine Başvurulması

Vergileri doğrudan merkezde toplama çabalarının bir sonucu olarak *İltizam* uygulaması başlatılmıştır. Buna göre bir gelir belli bir süre için, daha çok bir ya da üç yıl için, *mültezim* adı verilen kimselere toplattırılmıştır. İltizamın uygulandığı alan 17. yüzyıldan itibaren oldukça genişlemiştir. Fakat devletin daha fazla paraya ihtiyaç duyması iltizam süresinin uzatılması sonucunu doğurmuş ve iltizamlar mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla verilmeye başlanmıştır. İşte bu özel duruma *Malikâne Sistemi* adı verilmiştir. Ne varki, gelirleri toplanan mukataaların esasını tarım alanları oluşturduğundan ve tarımsal üretim de giderek zayıfladığından, iltizam usulü gibi malikâne sistemi de başarılı olamamış, malî müzayakanın ortadan kalkmasını sağlayamamıştır.¹¹

3- İç Hazineden Merkezî Hazineye Kaynak Aktarılması

17. yüzyılda başvurulmuş bu yönetime göre, savaş zamanlarında padişahın kendisine ait olan *iç hazineden* dev-

letin *merkez hazinesine* kaynak transferi yapılmıştır. Özellikle devletin güçlü olduğu 15. ve 16. yüzyıllarda iç hazine oldukça güçlenmişti. Ayrıca padişaha ait hasarlardan da buraya sürekli bir gelir akışı vardı. 17. yüzyılın sonlarında merkez hazineye buradan yılda yaklaşık 100 milyon akçe karşılığı nakit veya altın gümüş gibi kıymetli maden akışı olduğu bilinmektedir.¹²

4- Müsadere Yapılması

Osmanlı Devleti'nde eskiden beri uygulanagelen *Müsadere* usulüne göre, devlet adamlarının gelirleri belli zamanlarda hazineye aktarılabilmekteydi. Ölen bir bürokrat veya asker kişinin malları hazineye intikal etmektedir. Hususen savaş zamanlarında bir kaynak olarak müsadere sıkça yapılmış, hatta bu anlamda görevlilerden *bediye*, *caize* ve benzer isimlerle bir çeşit vergi alınmıştır. 18. Yüzyılın başında, Avusturya savaşları sırasında çok sayıda müsadere yapılmıştır.¹³

5- Tağşişe Başvurulması

Bir diğer finansman kaynağı olarak paranın değeri düşürülmüş, yani *Tağşiş* yapılmıştır. Bu sistemde devlet piyasada tedavül eden madenî paraları topluyor, bunların içindeki kıymetli maden miktarını azaltarak yeniden piyasaya sürüyordu. Böyle yapılırken daha fazla para elde edilmiş olacağından, ortaya çıkan fark hazineye aktarılıyordu. Aslında bu bir nevi *devaliasyon* yapmaktı. Tağşiş işleminden sonra fiyatlar yükselmiş ve paranın satınalma gücü azalmıştır. Neticede ortaya *enflasyon* çıkmış, 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl başlarında yüksek enflasyon yaşanmıştır. İlk defa 1584 yılında başvurulmuş tağşiş sonrasında ortaya çıkan kur farkından yararlanmak isteyen kimseler yolsuzluk yapmaya başlamış, kalpazanlık artmıştır. Memlekette hammadde ucuzlamış olduğundan dışarıya yoğun bir hammadde çıkışı başlamış, ayrıca yabancı memleketlerin paraları memleket içinde tedavül ederek yerli paranın itibarının azalmasına neden olmuştur.¹⁴

6- Esham ya da İç Borçlanma Yapılması

Bir iç borçlanma aracı olarak ortaya çıkan *Esham Sistemi*, aslında malikâne uygulamasının bir değişik versiyonudur. Malikânede mukataa veya vergi kaynaklarının bir bütün olarak hayat boyu iltizama verilmesi sözkonu-

su iken, eshamda bu kaynakların bölünerek ve sadece yıllık kârının peşin olarak ödenmek suretiyle satışı esastır. Devlet esham uygulamasına ilk defa 1768'de savaşa girildiği ve paraya ihtiyaç duyulduğu için başvurmuştur. 1775 yılından sonra esham uygulaması yaygınlık kazanmıştır. İlk esham uygulamasının yapıldığı mukataa *İstanbul Duban Gümrüğü* olmuştur.¹⁵

7- Dış Borçlanma Teşebbüsü

Malî bunalımı aşmak ve nakit temin etmek amacıyla bu dönemde girişilen teşebbüslerin sonuncusu dış borçlanma olmuştur. 1783 yılında Rusya Kırım'ı ele geçirmiş, devlet ciddi bir malî darlığa maruz kalmış ve bunun üzerine 1784 yılında dış borçlanma yapılmak istenmiştir. İlk akla gelen devletler Fransa, Felemenk ve İspanya olmuş, daha sonra bu devletlerin müslüman olmaları sebebiyle müslüman bir ülkeden borç alınması kararlaştırılmış ve Fas ile Cezayir devreye girmiştir. 1788 yılında Cezayir'den 1 milyon kuruş borç istenmiş, nedense sonra vazgeçilmiştir. Diğer Avrupalı devletlere yapılan girişimler de olumsuz sonuçlanmış, bu fikir ancak Tanzimat'tan sonra fiiliyata geçebilmiştir.¹⁶

II- TANZİMAT FERMANI VE MALİYE

Tanzimat Fermanı'nda,¹⁷ can, ırz ve namusun korunması gereği ifade edildikten sonra mal emniyeti konusuna değinilerek, "...emniyyet-i mal kazıyyesinin fıkdanı dabilinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i'mar-ı mülke bakamayub dâima endişe vü ıstırabdan hâli olmadıği misillii, aksi takdirinde yani emval ve emlâkinden emniyyet-i kâmile olduğu halde dahî heman kendi işi ile tevst-i daire-i ta'ayyüsiyle uğraşub ve kendisinden gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ana göre hüsn-i hareketle çalışacağı şübheden âzâdedir", deniliyordu.¹⁸

Bundan sonra müslüman ve gayrimüslim bütün vatandaşların en çok şikayet ettikleri vergilerin adil bir şekilde düzenlenmesi ve tahsil edilmesi ve iltizam meselesine geçilerek: "...ta'yin-i virgü maddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâlikiyiğin elbette asker ve leşkere vesâir masârif-i muktezıyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahî teb'anın virgüsüyle hâsıl olacağına binâen bunun dahî bir hüsn-i sîretine bakılmak ebem olub eğerçi mukaddemlerde vâridat zann olunmuş olan yed-i vâhid beliyesinden lehü'l-hamd memâlik-i mabrûsamız bundan evvelce

kurtulmuş ise de âlât-ı tabribiyyeden olub hiç bir vakitte seme-re-i nâfi'ası görülemeyen iltizâmat usûl-ı muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlib-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ü kabrına teslim demek olarak ol dahî eğer zaten bir eyice adam değilse heman kendi çıkarına bakub cemi'-ı harekât ve sekenâtı gadr ü zulûmden ibaret olmasıyla ba'de-zîn ahâlî-i mem-balikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir virgü-yi münasib ta'yin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması...", gereğine işaret ediliyordu.¹⁹

Nihayet; "...devlet-i 'aliyyemizin berren ve bahren masârif-i askerıyye ve sâiresi dahî kavânîn-i icabiyye ile tabdid ü tebyin olunub ana göre icrâ olunması lazımedendir" denilmek suretiyle bir bütçe düzenlenmesinin gereğine ve bütçe dışı harcamalara engel olmak için de gerekli kanunların çıkartılacağına değiniliyordu.²⁰

Genel olarak devletin bütün kurumlarının ıslah edilmesi için hazırlanmış *Gülhane Hattı*'nda özellikle malî ıslahat çerçevesinde şu üç husus yeralmıştır:

- i- Vergilerde adaletin sağlanması,
- ii- İltizam usulünün lağvedilmesi,
- iii- Bir gider bütçesinin hazırlanması.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından yaklaşık bir ay kadar sonra çıkarılan ve vilayetlere gönderilen ikinci bir ferman²¹ içinde malî meseleler şöyle sıralanmıştır:

i- Örfî vergilerin kaldırılması ve yerine herkesin mal, arazi, hayvan ve gelirleri yazılarak servetleri oranında vergilerinin belirlenmesi,

ii- Aşarda iltizam usulünün kaldırılması,

iii- Ağnam resminin tek kalemde birleştirilmesi,

iv- Haraç ve cizyenin ıslah edilmesi,

v- Aynî vergi usulünün kaldırılması, yine bu doğrultuda memurların maaş ve masraflarına karşılık olarak halktan alınan ve çeşitli isimler taşıyan vergilerin de lağvedilmesi.

Abdurrahman Vefik ünlü eseri *Tekalif Kavaidi*'nde uzun uzadıya malumat verdikten sonra Tanzimat'ın maliye ile ilgili olarak ortaya koyduğu esasları kendi yorumunu da katarak onbir başlık altında toplamıştır.²² Özetlenerek aşağıda yeralmış olan bu onbir madde daha çok vergi ağırlıklı bir muhtevaya sahiptir:

i- Her türlü gelir doğrudan devletin kasasına girecek ve her türlü gider de bu kasadan yapılacak,

ii- Herkesin mal ve can emniyeti sağlanacak, müsadere yapılmayacak,

iii- Örfi vergiler ve *ibtisap resmi* kaldırılacak, bunların yerine herkesin kudret ve servetine göre belirlenen bir vergi alınacak,

iv- Araziden alınagelmekte olan şer'î vergilerin asıl anlamına uygun olarak ve memleketin her yerinde eşit olarak onda bir oranında alınması sağlanacak,

v- Mukataa ve benzeri uygulamalara konu olan arazinin üç yıllık hasılatı üçe bölünerek bedel belirlenip bu bedel yıldan yıla hazineden karşılanacak,

vi- Memurlara maaş verilecek, bununla memurun ele güne muhtaç olması önlenecek ve bu amaçla toplanan avarız ve nüzul gibi vergiler kaldırılacak,

vii- Bazı yerlerde vergi mükelleflerinin vergilerini aynî olarak, -kereste, kendir, kömür gibi- ödemesi usulü kaldırılacak ve o yerlerin mükellefleri de herkes gibi vergisini ödeyecek,

viii- Yine bazı yerlerde vergi mükelleflerinin vergilerini bedenen çalışarak ödemesi, -derbendci, köprücü gibi- usulü kaldırılacak, onlar da herkes gibi vergisini ödeyecek,

ix- Zahire Nezareti lağvedilecek, devlet levazımını, ekmekeçi esnafı da zahiresini kendileri satın alacak,

x- Cizye ıslah edilecek, baş üzerinden alınması kaldırılacak ve patrikhaneler vasıtasıyla *ancemaatin* tahsil edilecek,

xi- Ağnam üzerinden alınan çeşitli vergiler tek kalemde toplanacak ve ilk uygulaması esas alınacak.

III- ISLAHAT FERMANI VE MALİYE

*Islahat Fermanı'nın*²³ daha başında yeralan "...*Gül-bânê'de kıra'at olunan hatt-ı hümayunum ile ve Tanzîmat-ı Hayriyye mu'cibince her din ve mezhebde bulunan kâffe-i teb'a-i şâhânem hakkında bilâ-istisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i pâdişahanemden va'd ve ibsan olunmuş olan te'minat bu kere dabî te'kid ve teyid kılındığından bunun kâmilan fiile çıkarılması için tedâbîr-i müessirenin ittihaz olunması...*" gerektiğini ifade eden satırlar bu fermanın Tanzimat Fermanı'nın devamı ve esasen onun

gerçekleştiremediklerini gerçekleştirmek üzere hazırlanmış olduğunu ortaya koymaktaydı. Yine Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi ilk bahsi edilen mevzular arasında can ve mal emniyeti gelmekteydi.²⁴

Daha çok yerli gayrimüslim teba ile müslüman teba arasında sağlanmak istenen eşitlik üzerine bina edilen bu metinde, malî karakteri olan önemli hususlar da yeralmaktaydı. Vergide eşitlik ilkesine vurgu yapılmakta ve müslim gayrimüslim ayrımı olmaksızın herkesin haklar ve yükümlülükler karşısında aynı durumda olması hususu "...*vergînin müssâvatı tekâlif-i sâirenin müssâvatını mu'cib ol-
duğu misîllîlî bükukca olan müssâvat dabî vezâifce olan müssâvat-
ı müstelzim...*"dir denilmek suretiyle ortaya konuluyordu. Dolayısıyla bu fermanla müslümanlara tanınan bedelli askerlik muafiyeti gayrimüslimlere de tanınmış oluyordu.²⁵

Yine önemli bir başlık olarak Osmanlı Devleti ile ecnebi devletler arasında yapılacak düzenlemeler neticesinde yabancılar da yerli ahalinin verdiği vergileri verecek ve emlak tasarrufu müsaadesi getirilecekti.²⁶

Başka bir mesele de konulacak vergilerin sınıf ve mezhep ayrımı yapılmaksızın tahsil edilmesi meselesidir. Buna bağlı olarak aşarın ve diğer vergilerin zaman içinde, suistimalleri ortadan kaldırmak ve tahsil işlemini hızlandırmak için, doğrudan doğruya tahsil edilmesi usulü teklif ediliyordu. Böylelikle devlet gelirlerinin ilzam olunması usulünün kaldırılarak onun yerine bu usulün ikame edilmesi öngörülmekteydi. Bunun gerçekleşmesi halinde memurların iltizam müzayedelerinde hisse almaları veya yolsuzluğa tevessül etmeleri de bertaraf edilmiş olacaktı. Gene de olumsuz bir gelişme olması halinde bunun cezalandırılması öngörülmüyordu. Yine mahalli vergilerin mahsule zarar vermeyecek ve dahilî ticareti sekteye uğratmayacak şekilde belirlenmesi başka bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca, yol, köprü vb. bayındırlık hizmetlerinden istifade edecek olan eyalet ve sancaklarda özel vergiler ihdas edilebileceği de belirtiliyordu.²⁷

Fermanda, önemli bir başlık olarak bütçe konusuna şöyle değiniliyordu: "...*Saltanat-ı Seniyyemin beher sene için vâridat ve masârifat defterinin tanzim ve irâesi hakkın-
da mu'abahren bir nizâm-ı mahsus yapılmış olduğundan; bu-
nun temâmî-yi icrâ-yı ahkâmına i'tina olunması...*". Yani 1855 tarihli bütçe nizamnamesinde yer alan hususların hayata geçirilmesinin gereğine işaret edilmekteydi.²⁸

Devlet memurlarına verilen maaşları iyileştirilmesi, para ayarının yapılması, devletin malî işlerine itibar kazandıracak banka benzeri kurumların tesisi ve ziraat ve ticaretin genişlemesine mani olan şeylerin ortadan kaldırılması gibi iktisadî-malî konular bu çerçevede fermanda yeralan diğer başlıklardandır.²⁹

Tanzimat Fermanı için yapılan özetleme Islahat Fermanı için de yapıldığında, metinde yeralan malî mevzuları aşağıdaki gibi sıralamak mümkün olmaktadır:

- i- Vergilerde eşitliğin sağlanması,
- ii- İltizam usulünün kaldırılması ve vergilerin doğrudan doğruya alınması,
- iii- Mahkumların mülklerinin müsaderesinin kaldırılması,
- iv- Karma Ticaret Mahkemeleri'nin kurulması,
- v- Rüşvetin kaldırılması, adı karışanların cezalandırılması,
- vi- Modern bütçe uygulamasına geçilmesi,
- vii-Belli bölgelere mahsus özel vergilerin alınabilmesi,
- vii-Finans kurumlarının tesis edilmesi.

IV- TANZİMAT VE ISLAHAT FERMANLARINDA YER ALAN MALÎ MEVZULARIN TAHAKKUKU MESELESİ

Tanzimat Fermanı'nda yeralan en önemli malî mevzulardan birini vergiler teşkil etmiştir. Osmanlı vergi sisteminde, Tanzimat ile beraber gerçekleştirilen en mühim yenilik, yıllardır devam eden *örfî vergiler* yerine *ancemaaten* vergi olarak adlandırılan tek bir verginin getirilmesi olmuştur. Ancemaatin vergi uygulamasında esas, her kazanın daha evvel çeşitli isimlerle bir senede verdikleri toplam tutarlar tespit edilip bazı indirimler yapıldıktan sonra kalan miktarın vergi olarak o kazadan alınmasıdır. İlgili kazalarda bu miktar vergi mükellefi olanlardan toplanmaktaydı. Bu toplama işlemi iltizama verilmemiş, mültezimler bu işe karıştırılmamıştır. Onların yerine bunu muhassıllar tahsil etmiştir. Ancak halk bu uygulamadan memnun kalmamış, ihdasından yirmi yıl sonra, 1860 yılında kaldırılmış ve yerine nisbî nitelikli emlak, arazi ve temettu vergisi getirilmiştir.³⁰

Bunun yanında kadim bazı vergiler Tanzimatla birlikte bazı değişikliklere uğramıştır. Mesela Tanzimattan

sonra cizye uygulaması devam etmiş, ancak tahsilinde bazı değişiklikler olmuş, cemaat önderleri bu konuda yetkilendirilmiştir. 1856 yılında da Islahat Fermanıyla birlikte kaldırılmıştır.³¹ Yine aşarın tahsili ve oranı üzerinde değişiklik yapılmıştır.³² Diğer bazı vergilerin ise isimlerinde bazı farklılaşmalar olmuştur. Tanzimatla birlikte kaldırılan İltizam Usulüne yine ferman içinde açıklık getiriliyor, bir faydasının görülmediğinden, memleketin malî işlerinin bir adama bırakıldığından ve bu adam kötü biriye yaptıklarının zulme dönüşebileceğinden bahsediliyordu.

İşte böyle önemsenen bir kurum 1840 yılında kaldırılıyor, yerine muhassıllık usulü getiriliyordu. Ne varki iki yıllık bir pratikten sonra verim alınamamış ve 1842 yılında muhassıllık uygulamasından vazgeçilmiştir. Yeneden bir şekilde işlemeye başlayan iltizam için ikinci kaldırma teşebbüsü Islahat Fermanı ile olmuştur. ancak bu çabalar pek müsbet sonuç vermemiş, sistem farklı biçimleriyle devam etmiştir.³³

Bir başka önemli gelişme bütçeler idi. Tanzimat'tan hemen sonra, 1841 yılından itibaren gelir-gider hesapları düzenlenmiştir. İzleyen yıldan itibaren de bu harcamalar hazine hesapları yardımıyla takip edilmeye başlanmıştır. Böylece Tanzimat Fermanı'nda öngörülen şey bir ölçüde gerçekleşmiştir.³⁴ 1855 yılında da 13 maddeden ibaret ilk bütçe nizamnamesi yayınlanmıştır.³⁵ Bu nizamnameden hemen sonra Islahat Fermanı hazırlanmış, fermanda bütçe uygulamasının geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. 1874 yılında çıkarılan ikinci nizamnameye kadar bu nizamname hükümleri doğrultusunda bütçeler hazırlanmıştır.³⁶

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, özellikle 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan buhranların kaynağının askerî olduğu yaklaşımı uzun süre devam etmiş, neden sonra mesele malî bir problem olarak ele alınmaya başlamıştır. Meseleyle böyle bakılmasının ardından malî reform girişimleri gelmiştir. Vergilerin arttırılması, vergi toplama usullerinin değiştirilmesi, İç Hazine'den merkez Hazine'ye kaynak aktarılması, müsadere yapılması, tağşişe başvurulması, iç ve dış borçlanmaya gidilmesi gibi teşebbüsler uzunca bir dönem başvurulmuş yöntemler olarak kullanılmıştır.

19. yüzyıldan itibaren uluslararası dengeler iyice değişmiş, özellikle Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan ekonomik ve siyasal gelişmelerden Osmanlı Devleti de payına düşeni almıştır. Bu çerçevede modern dünya sistemine entegre olmaya başlamış, ekonomik ilişkilerinin giderek dışa açılmıştır.

Böyle bir tablo ile karşı karşıyayken Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş, hukukî ve malî açıdan yeni bir politika takip etmeye başlamıştır. Avrupa tesirinde gelişen bu süreç Islahat Fermanı'nın ilanı ile devam etmiş, hatta yerli gayrimüslim ve ecnebilere verilen haklarla iyice pekişmiştir.

Gerek Tanzimat Fermanı'nda, gerek Islahat Fermanı'nda maliye ile ilgili hususlar önemli bir yer işgal etmiş-

tir. Tanzimatla getirilen vergilerde adaletin sağlanması, iltizam usulünün kaldırılması ve modern bütçe hazırlanması kararları ağırlıklı olarak Islahat Fermanı'nda da yer almıştır. Bu bağlamda dönem içinde vergilerle ilgili olarak ciddi değişiklikler yapılmış, eski bazı vergiler kaldırılarak yeni bazı vergiler konulmuştur. İltizam önce kaldırılmış, fakat sonra yeniden uygulanmaya başlanmış, tekrardan kaldırılma teşebbüsleri olmuştur. Bütçe nizamnameleri çıkarılmış ve bunların gereği olarak modern bütçeler hazırlanmıştır. Yukarıda özetlenmeye çalışılan bütün bu uygulamalarla bu dönemde bir malî politika değişikliği hedeflenmiş, ancak teşebbüslerin daha çok karar aşamasında kalıp hayata geçirilememeleri nedeniyle amaca ulaşılammış, hatta bir ölçüde bir hayal kırıklığı bile yaşanmıştır.

EK-1³⁷

GÜLHÂNE HATT-I HÜMÂYONU

Cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i 'Aliyye'mizin bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celile-i Kur'aniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemaliyle riâyet olunduğundan Saltanat-ı Seniyyemizin kuvvet ü meknet ve bi'l-cümle teb'asının refah ü ma'muriyyeti rütbe-i gâyeteye vâsıl olmuşken yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteakibe ve esbâb-ı mütenevvî'aya mebnî ne şer'-i şerife ve ne kavânîn-i münifeye inkıyad ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'muriyyet bilakis za'af ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavânîn-i şer'iyye tahdidi idare olunmayan memâlikin pâyidar olamayacağı vazihattan bulunmuş olup cülûs-ı hümayunumuz rûz-ı firûzundan beri efkâr-ı hayriyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahî mücerred i'mâr-ı memâlik ve enha ve terfih-i ahâlî ve fukara kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve memâlik-i Devlet-i 'Aliyyemizin mevki'-i coğrafisine ve arâzi-i münbitesine ve halkın kabiliyyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfilikihi te'âlâ suver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyet-i hazret-i Bârî'ye itimad ve imdad-ı ruhaniyyet-i cenâb-ı peygamberiye revessül ve istinat-birle bundan böyle Devlet-i 'Aliyye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımınında ba'zı kavânîn-i cedîde vaz' ve te'sisi lazım ve mühim görülerek işbu kavânîn-i mukteziyenin mevadd-ı esasiyyesi dahî emniyyet-i can ve mahfuziyyet-i ırz ve namus ve mal ve ta'yin-i vergü ve asâkir-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdamları kazıyyelerinden ibaret olup şöyle ki dünyada candan ve ırz u namusdan eazz bir şey olmadığından bir adam anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtıyye ve cibilliyet-i fitriyyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için elbette ba'zı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahî devlet ve memlekete muzırr ola gelddüğü müsellemler olduğu misillü bilakis can ve namusundan emin olduğu halde dahî sıdk u istikametden ayrılamayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı bedilhi ve zâhirdir ve emniyyet-i mal kazıyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayub ve ne i'mar-ı mülke bakmayub endişe ve ızdırabdan hali olmadığı misillü aksi takdirinde yani emval ve emla-

kinden emniyyet-i kamilesi olduğu halde dahi hemen kendü işiyle tevsi'-i dâire-i ta'ayyüşüyle uğraşub ve kendüsünde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ana göre hüsn-i hareketle çalışacağı şübheden azadedir ve ta'yin-i vergü maddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâlik için elbette asker ve leşkere vesâir masha'rif-ı mukteziyeye muhtac olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahî teb'asının vergüsüyle hâsıl olacağına binâen bunun dahli bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemmiyetli olup eğerçi mukaddemlerde vâridat zannolunmuş olan yed-i vâhid berriyyesinden lehül-hamd memâlik-i mahrûsamız ahâlisi bundan evvel kurtulmuş ise de âlhat-ı tahribiyyeden olup hiç bir vakitte semere-i nhafi'ası görülemiyen iltizâmat usûl-ı muzırması el-yevm carî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyasiyye ve umûr-ı maliyyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendü çıkarına bakub cem'i harekât ve sekenharı gadr ü zulûmden ibaret olmasıyla ba'dezin ahâlî-yi memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasib ta'yin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması ve Devlet-i 'Aliyyemizin berren ve bahren masârif-ı askeriyye vesâiresi dahî kavânîn-i i'cabiyye ile tahdit ve ta'yin olunub ana göre icra olunması lazımedendir ve asker maddesi dahî ber-minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahhalinin farîza-i zimmeti ise de şimdîye kadar carî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfus-ı mevcudiyesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem zira'at ve ticaret mevadd-ı nâfi'asının ihlalini mu'cib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihayeti'l-ömür istihdamları dahî füturu ve kar'-ı tenasül müstelzim olmakda olmasıyla her memlekeden lüzumu takdirinde talep olunacak neferrât-ı askeriyye için bazı usûl-ı hasene ve dört veya beş sene müddet istihdam zımınında dahî bir tarik-i münâvebe vaz' ve te'sis olunması i'cab-ı haldendir velhâsıl bu kavânîn-i nizâmiyye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve me'muriyyet ve âsaiyy-i istirahat mümkün olmayub cümlesinin esası dahli mevadd-ı meşrûhadan ibaret olduğundan fi-mha-ba'd esbâb-ı cünhanın da'vâları kavânîn-i şer'iyye iktizasınca alenen ber-vech-i tetkik görüleb hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında

hafî ve celî idam ve resmim muamelesi icrası câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve nâmusuna tasallut vukû'bulmamak ve herkes emval ve emlakine kemal-i serbestiyle mâlik ve mütasarrîf olarak ana bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vukû'unda anın ol töhmet ve kabahatden beriyyü'z-zimme olacıklarından anın malını müsâdere ile veresi hukûk-ı irsiyelerinden mahrum kılınmamak ve teb'a-i Saltanat-ı Seniyyemizden olan ahâlî-yi islam ve milel-i sâire ve müsâ'adar-ı şâhânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hük-m-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şâhhanemden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahî ittifak-ı âra ile karar verilmesi lazımgelmüş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzası dahî lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve rical-ı Devlet-i 'Aliyyemiz dahî ba'zı ta'yin olunacak eyyamda orada ictima' ederek ve cümlesi eskâr ve mütâla'atını hiç çekinmeyüb serbestce söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve ta'yin-i vergü hususlarına dâir kavânîn-i muktezîye bir taraftan kararlaştırılıb ve Tanzimat-ı askeriyye maddesi dahî Bâb-ı Seraskeri Dâr-ı Şûrâsında söyleşilüb her bir kanun karargir oldukca inşaallahü te'âlâ düsturl-ı amel tutulmak üzere bâlası hatt-ı hümayunumuz ile tasdik ve tevşih olunmak için taraf-ı hümayunumuza arz olunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred din ve devlet ve mülk ve milleti ihyâ için vaz' olunacak olduğundan canib-i hümayunumuzdan hilâfına hareket vukû'bulmayacağına ahd ü misak olunub Hırka-i Şerife Odasında cemi'-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kase-m-i billah dahî olunarak ulemha ve vükelâ dahî tahlif olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan velhâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-i sâbitelerine göre te'dibât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımında mahsûsan Ceza Kanunnamesi dahî tanzim ettirilsin ve cümle me'murînin el-hâlet-i hâzihî mikdar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanlar var ise anlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfur olub harabiyet-i mülkün sebeb-i azamı olan rüşvet madde-i kerihisinin fi-mâ-ba'd adem-i vukû'u maddesinin dahî bir kânun-ı kavi ile te'kidine bakılınsın ve keyfiyyet-i meşruha usûl-ı atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdid demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'adet ve bilcümle memâlik-i mahrûsamız ahâlisine i'lan ve işae olunacağı misüllü düvel-i mütelhâbbe dahî bu usûlün inşaallahü te'âlâ ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersa'âdetimizde mukim bi'l-cümle süferâya dahî resmen bildirilsün hemen rabbimiz te'âlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessisenin hilâfına hareket edenler Allahü te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar. Amin.

Fî 26 Şaban sene 1255, yevm-i pazar.

EK-2³⁸

İSLAHAT FERNANI

Mu'cibince 'Amel Oluna

Yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedi'a-i cenâb-ı Bâri olan kâffe-i sunûf-ı teb'a-i şâhânemin her cihetle temami-i husul-i sa'hadet-halî akdem eskâr-i hayriyet-desar-ı pâdişahanem olarak cülûs-ı meymenet menus-ı hümayunum gününden beri bu babda zuhûra gelen himem-i mahsûsa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semere-i nâfi'ası meşhud olub mülk ü milletimizin ma'muriyyet ve serveri an-be-an tezâyüd etmekte ise de Devlet-i 'Aliyyemizin şânına muvâfık ve milel-i müte-

meddine arasında bihakkın hâiz olduğu mevki'-i âli ve mülhimme layık olan halin kemâle isali için şimdiye kadar vaz' ve te'sisine muvaffak olduğum nizâmat-ı cedîde-i hayriyyenin ez-ser-i nev' te'kid ve revsi'i matlub-ı madelet mashub-ı pâdişahanem olduğu halde umûm teb'a-i şâhânemizin mesai-i cemile-i hamiiyetkârâneleri ve mürttefik-i hass-ı bâhirü'l-ihlasımız olan düvel-i mufahlhamanın himmet ü mu'âvenet-i hayrihahâneleri eseri olmak üzere Devlet-i 'Aliyyemizin bu kere bi-in-hâyetillahi te'âlâ hâricen hukûk-ı seniyyesi bir kat daha teekküd eylediğine ve bu cihetle şu asr Devlet-i 'Aliyyemiz için bir zaman-ı hayriyyet-i iktiranın mebdei olacağından dâhilen dahî Saltanat-ı Seniyyemizin tezyîd-i kuvvet ve meknetini ve revâbıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı mâdelet eser-i müşîkânemde müsâvî bulunan kâffe-i sunûf-ı teb'a-i şâhânemin her yüzden husûl-ı temami-i sa'âdet-hal ve memâlik-i şâhânemizin ma'muriyyetini müstelzim olacak esbâb-ı vesâilin an-be-an ilerülemesi murâd-ı merhamet itiyâd-ı mülûkânem iktizâsından bulunduğu binâen husûsat-ı âtiyetü'z-zikrin icrâsına irâde-i mâdelet ifade-i pâdişahanem şeref-sâdir olmuştur şöyleki Güllhâne'de kıra'at olunan hatt-ı hümayunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyye mu'cibince her din ve mezhebe bulunan kâffe-i teb'a-i şâhânem hakkında bilâ-istisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i pâdişahanemden va'd ve ihsan olunmuş olan te'minat bu kere dahî te'kid ve teyid kılındığından bunun kâmilin fi ile çıkarılması için tedâbir-i müessirenin ihtihaz olunması ve zîr-i cenâh-ı âtifer-i seniyye-i pâdişahanemde olarak memâlik-i mahrûsa-i şâhânemde bulunan hristiyan ve sair teb'a-i gayr-i müslime cema'atlerini ne ecdâd-ı 'izamım taraflarından verilmiş ve sînîn-i âhirede itâ ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyâzat ve muafiyat-ı ruhaniyye bu kere dahî taktir ve ibkâ kılınub fakat hristiyan ve teb'a-i gayr-i müslime-i sâirenin her bir cema'ati bir mehl-i mu'ayyen içinde imtiyâzat ve muafiyat-ı hâziralarının rü'yet ve muâyenesine ibtidar ile ol babda vaktin ve gerek âsar-ı medeniyet ve ma'lûmât-ı müktesibenin i'cab ettirdiği islahatı irâde ve tensib-i şâhânem ile Bâb-ı Alimizin nezâreti tahtında olarak mahsûsan patrikhânelerde teşkil olunacak meclisler ma'rifetiyle bi'l-müzâkere canib-i Bâb-ı Alimize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennet-mekan ebu'l-fez Sultan Mehmed Hân-ı Sunî hazretleri ve gerek ahlâf-ı 'izamı taraflarından patrikler ile hristiyan piskoposlarına ita buyurulmuş olan ruhsat ve iktidar niyât-ı fütüvvet-kârâne-i pâdişahanemden nâşi işbu cema'atlere temin olunmuş olan hal ve mevki'-i cedîd ile tevfik olunub ve patriklerin el-hâlet-i hâzihî câri olan usûl-ı intihabiyyeleri islah olunduktan sonra patriklik berat-ı âlisinin ahkâmına tatbikan kayd-ı hayat ile nasb ve ta'yin olunmaları usûlünün tamamen ve sahilben icrâ ve Bâb-ı Alimiz ile cema'at-ı muhtelifenin rü-esâ-yı ruhaniyyesi beyninde karargir olacak bir surete tatbikan patrik ve metropolid ve muhlâssa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-ı tahlifîyyenin ifa kılınması ve her ne suret ve nâm ile olursa olsun rahiblere verilmekte olan cevâiz ve avâidat cümleten men' olunarak yerine patriklere ve cema'atbaşlılarına vâridat-ı mu'ayyene tahsis ve ruh-bân-ı sâirenin dahî rütbe ve mansıplarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendülerine ber-vech-i hakkâniyyet maaşlar ta'yin olunub fakat hristiyan rahiblerinin emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerine bir gûna sekte îras olunmayarak hristiyan vesâir teb'a-i gayr-i müslime cema'atlerinin milletce olan maslahatlarının idaresi her bir cema'atin ruhban ve avamı beyninde müntehab âzadan mürekkebbir meclisin hüsn-i muhafazasına havâle kılınması ve elâlisi cümleten bir mezhebe bulunan şehîr ve kasaba ve karyelerde icrâ-yı âyine mahsus olan ebniyyenin ve gerek mekteb ve hastahane ve mezarlık misüllü

sair mahallerin hey'et-i asliyyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevânî' ika' olunmayub böyle mahallerin müceddeden inşası lazım geldikce patrik veya rüesâ-yı milletin tasvibi halinde bunların resm ve sûret-i inşası bir kere cânib-i Bâb-ı Alimize arz olunmak iktiza edeceğinden ya suver-i ma'ruza kabul ile müte'allik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mu'cibince iktizâsı veya bir müddet-i mu'ayyene zarfında ol babda olan itirazat beyan olunub bir mezhebin cema'atı yalnız olarak yani sâiriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müte'allik husûsâtı zâhiren ve alenen icrada bir türlü kuyûda dıçar olmayub ahâlisi edyân-ı muhtelifede bulunan cema'atlerden mürekkeb olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cema'atin takımı sakin olduğu ayrıca mahallede bâlâda bast ü beyan olunan usûle ittibaen kendi kilise ve hastahane ve mekteb ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve müceddeden inşâ olunması iktizâ eyleyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lazimeyi patrikler veyahud cema'at metropolidleri cânib-i Bâb-ı Alimizden istid'a edüb Devlet-i 'Aliyyemizde bunda bir gûna mevânî-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzan kılınması ve bu makule işlerde hükümet tarafından vukû' bulacak mu'amelat külliyyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbî' olanların adedi ne mikdar olursa olsun ol mezhebin kemâl-i serbestî ile icrâ olunmasını temin için tedâbîr-i lâzime ve kaviyyenin ittihâz kılınması ve mezheb ve lisan veyahud cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı teb'a-i Saltanat-ı Seniyyemden bir sınıfın âhar sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizât muharretât-ı divâniyyeden ile'l-ebed mahv u izale kılınması ve ahad-ı nass beyinde veyahud memurîn taraflarından dahî mu'cib-i şîn ve 'ar olacak veya nâmusa dokunacak her türlü ta'rif ve tavsifin isti'mali kânnunen men' olunması ve çünkü memâlik-i mahrûsamda bulunan her din ve mezhebin âyini bervech-i serbesti icrâ olunduğundan teb'a-i şâhânemden hiç bir kimesne bulunduğu dinin âyini icrâdan men' olunmaması ve bundan dolayı cevri üza görmemesi ve tebdîl-i din ve mezheb etmemek üzere kimse icbâr olunmaması ve Saltanat-ı Seniyyemizin memurîn ve hademesinin intihab ve nasbı tensib ve irâde-i şâhâneme menut olarak teb'a-i Devlet-i 'Aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyû'l-icrâ olacak nizâmata imtisâlen memuriyyetlerde istihdam olunmaları ve Saltanat-ı Seniyyem teb'asından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizâmât-ı mevzû'alarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti îfa eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i 'Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cema'at ma'arif ve hıref ve sanâyî'e dâir milletce mektebler yapmağa mezun olub fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-ı tedrisi ve mu'allimlerin intihabı âzası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i ma'arifin nezâret ve teftiş tahtında olması ve ehl-i islam ile hristiyan ve sair teb'a-i gayr-i müslime miyanesinde veyâhud teb'a-i îseviyye vesair teb'a-i gayr-i müslimeden mezâhib-i muhtelifeye tabî' olanların her biri beyinde ticaret veyâhud cinâyata müte'allik zuhûra gelecek cemi' de'âvî muhtelit divanlara havâle olunub istima-ı dâvâ için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müdde'î ile müdde'î-yi aleyh müvâcehe olunarak bunların ikâme edecekleri şâhitler tekâfir-i vâkı'alarını dâima kendü âyin ve mezhepleri üzere icrâ edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukûk-ı âdiyyeye ait olan de'âvî dahî eyâlat ve elviye muhtelit meclislerinde vâli ve kadî-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizâmen rû'yet olunub işbu mehâkim ve mecâlisde muhakemât-ı vâkı'a alenî icrâ olunması ve hris-

tiyan vesâir teb'a-i gayr-i müslimeden iki kimse beyinde hukûk-ı irsiyye gibi de'âvî-yi mahsûsa sâhib-i da'vâ olanlar istedikleri halde patrik veya rüesâ ve mecâlis ma'rifetiyle rû'yet olunmak üzere havâle kılınması ve mücâzat ve ticâret kanunlarıyla muhtelit divanlarda icrâ olunacak usul ve nizâmât-ı mürâfâ'at mümkün mertebe sür'atle ikmal olunarak ve zabt u tedvin kılınarak memâlik-i mahrûsa-i şâhânemde müsta'mel olan elisine-i muhtelifeye tercüme ile neşr ü i'lan olunması ve hukûk-ı insaniyyeyi hukûk-ı adâlet ile tevfiik etmek için müzanne-i su' olanların veyâhud te'dibât-ı cüz'iyeye müstehak bulunanların habs ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâirede usûl-i habsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslahına mübâşeret olunması ve her halde habshânelerde bile cânib-i Saltanat-ı Seniyyemden vaz' kılınan nizâmât-ı inzibatîyyeye muvâfık olan mu'amelattan ma'ada hiç bir gûnâ mücâzât-ı cismânîye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i mu'amele dahî kâmilan lâğv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vukû'bulacak harekât-ı şedîde men' ve zecr olunacağından ma'ada bunun icrâsını emreden memurîn ile bi'l-fi'il icrâ eyleyen kesânın dahî cezâ kânnunâmesi iktizâsınca tekdir ve te'dib olunması ve dârrûs-Saltanat-ı Seniyyem ve eyâlat ve bilâd ve kurrâda umûr-ı zabtiyyenin tanzimi maddesi âsûde-hal olan kâffe-i teb'a-i mülûkâneme kendü mal ve canlarının muhafazasına salihân ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve vergünün müsâvâtî tekâlif-i sâirenin müsâvâtını mu'cib olduğu misûllü hukukca olan müsâvât dahî vezâifce olan müsâvâtî müstelzim olduğundan hristiyan vesâir teb'a-i gayr-i müslime dahî ehâlî-yi islam misûllü hisse-i askeriyye îtâsı hakkında mu'ahharan verilen karara inkıyad mecburiyyetinde bulunması ve bu hususda bedel vermek veya nakden akça îtâsıyla hizmet-i fi'iliyyeden muaf olmak usûlünün icrâ olunması ve islamdan ma'ada teb'anın sunûf-ı askeriyye içinde sûret-i istihdamları hakkında nizâmât-ı lâzime yapılub müddet-i kalîle-i mümkün zarfında neşr ü i'lan kılınması ve eyâlat ve elviye meclislerinde teb'a-i müslime ve îseviyye vesâireden bulunan âzanın emr-i intihablarını bir sûret-i sahîlhaya koymak va ârânın doğrucu zuhûrunu temin eylemek için işbu meclislerin sür'at-i terkiib ve teşkilleri hakkında olan nizâmâtın ıslahına teşebbüs ile Devlet-i 'Aliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahîhlan bilmek ve buna nezâret etmek esbab ve vesâil-i müessiresinin istihsalini mütâlâ'a eylemesi ve çünkü bey' ve fûrûl ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavânîn-i kâffe-i teb'a-i mülûkânem hakkında müsâvî olduğundan kavânîn-i Devlet-i 'Aliyyeme ve nizâmât-ı zabîta-i belediyyeye ittiba' ve imtisal eylemek ve asıl yerlî ehâlinin verdikleri tekâlif vermek üzere Saltanat-ı Seniyyem ile düvel-i ecnebiyye beyinde yapılacak suver-i tanzimiyyeden sonra ecnebiyye dahî tasarruf-ı emlâk müsâ'adesinin îta olunması ve teb'a-i Saltanat-ı Seniyyemin kâffesi üzerine tarh olunacak vergü ve tekâlif sınıf ve mezheblerine bakılmayarak bir surette ahz olunmakda idüğünden işbu tekâlifin ve ale'l-husus âşarın ahz ü istifasında vukû'bulmakda olan sü'-i isti'mâlâtın ıslahı tedbir-i serî'ası mütâlâ'a ve müzâkere olunub doğrudan doğruya ahz-ı vergü etmek usûlünün pey-der-pey icrâsı kâbil oldukca vâridât-ı Devlet-i 'Aliyyemin ilzam olunması usûlünün yerine bu sûret ittihâz kılınub usûl-i hâliye cârî oldukca memurîn-i Devlet-i 'Aliyyem ile mecâlis âzalarının müzâyedeleri alenen icrâ olunacak olan iltizâmattan birini der'uhde ettirmeleri veya bir gûnâ hisse almaları mücâzât-ı şedîde ile men' kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahî mehmâ-emken mahsûlâta hâlel vermeyecek ve ticâret-i dâhiliyyeye mâni' olmayacak sûrette vaz' ve ta'yin olunması ve umûr-ı nâfi'a için ta'yin ve tahsis olunacak mebâlig-i münâsibeye berren ve bahren inşâ ve ihdas olunacak turûk ve

mesâlikden istifâde edecek olan eyâlat ve sancaklarda vaz' ve te'sis kılınacak vergü-yi mahsuslar dahlî ilâve edilmesi ve Saltanat-ı Seniyyemin beher sene için vâridat ve masârifat defterinin tanzim ve irâesi hakkında mu'ahharen bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temâmî-yi icrâ-yı ahkâmına i'tina olunması ve her bir me'murine tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübâşeret kılınması ve her bir cema'atin rüesâsıyla taraf-ı eşref-i şâhânemden ta'yin olunacak birer me'murları teb'a-i Saltanat-ı Seniyyemin umûmuna âit ve râci olan maddelerin müzâkerâtında Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere makâm-ı celîl-i vekâlet-i murtlakamdan mahsûsen celbolunub işbu memurlar birer sene için ta'yin kılınub bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlil olunmaları ve Meclis-i Vâlâ'nın âzası gerek âdi ve gerek fevkalâde vukû'bulan ictima'larında rey' ve mütâla'alarını doğruca beyân ve ifâde etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikab ve itisafa dâir olan kavânînin ahkâmı kâffe-i teb'a-i Saltanat-ı Seniyyem haklarında her hangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usul-ı meşrû'asına tevfiқан icrâ olunması ve Dev-

let-i 'Aliyyemin tashîh-i usûl-ı sikke ile umûr-ı mâliyesine i'tibar verecek banka misûllü şeyler yapılub memâlik-i mahrûsa-i şâhânemîn memba-ı server-i maddiyyesi olan husûsâta iktizâ eden sermayelerin ta'yiniyle ve mahsûlât-ı memâlik-i şâhânemîn nakli için icab eden turrûk ve cedâvilin kûşâdıyla ve emr-i zirâ'at ve ticâretin revessü'üne hâil olan esbâbın men'ile tahsîlât-ı salihîhanın icrâ olunması ve bunun için ma'ârif ve ulûm ve sermayeyi Avrupa'dan istifâdeye bakılması esbâbının bi'l-etraf mütâla'asıyla peyder-pey mevkî-yi icrâyı konulması maddelerinden ibâret olmağla siz ki sadr-ı âzam-ı sûtûde şiyem-i müşârun-ileyhsiz işbu Fermân-ı celîlî'l-ünvân-ı mülûkânemi usûlû üzere gerek Dersâ'âdetimde gerek memâlik-i şâhânemîn her bir tarafında i'lan ve işâ'atle husûsât-ı meşrûhanın bâlâda beyân olunduğu vehile icrâ-yı iktizâlarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin dâima ve müstemiirren mer'iyetü'l-icrâ tutulması esbâb-ı lâzime ve vesâil-i kaviyyesinin istihsal ve istikmâlî husûsuna bezl-i cell-i himmet eyleyesiz şöyle bile-siz âlâmet-i şerîfeme itimad kılasız.

Tabrîren fî evâil-i şehr-i cîrâdiye'l-âhire sene isnâ ve seb'in ve mi'eteyn ve elf.

- 1 İbni Haldun, *Mukaddime* (çev.: Zakir Kadiri Ugan), c. I, İstanbul 1986, s. 431-436.
- 2 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Sadeleştiren: Dündar Günday), c. I, İstanbul 1993, s. 83.
- 3 Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 13.
- 4 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi* (Millî Eğitim), c. XI, Ankara 1979, s. 710.
- 5 Tarık Zafer Tunaya, "Türk Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları", *Yeni Türkiye*, İstanbul 1959, s. 154 vd.; Eren, *a.g.m.*, s. 710.
- 6 Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt Top-lumsal Araştırmalar*, No: 4, Ankara 1984, s. 52-53.
- 7 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Malî Tarih)*, İstanbul 1986, s. 71-72; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1977, s. 101; Ziya Karamursâl, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 26, 32.
- 8 Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belle-ten*, c. XXXIV, S. 12, Ankara 1970, s. 578-584.
- 9 Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belle-ten*, c. XV, Ankara 1951, s. 654-658; Barkan, *a.g.m.*, s. 585 vd.
- 10 Lütfi Güçer, 16.-17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıububat Meselisi ve Hıububattan Altın Vergiler, İstanbul 1964, s. 57-115; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 265-278; Cezar, *a.g.e.*, s. 54-55.
- 11 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973), (ed. Osman Okyar), Ankara 1973, s. 232-236; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, İstanbul 1982, s. 241.
- 12 Charles Morawicz, *Türkiye Maliyesi* (Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978, s. 5-6; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi* (1500-1914), İstanbul 1988, s. 159.
- 13 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 295-298; Cezar, *a.g.e.*, s. 135; Karamursâl, *a.g.e.*, s. 32.
- 14 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1979, s. 14-15; Morawitz, *a.g.e.*, s. 6; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 284-285; Cezar, *a.g.e.*, s. 138-139.
- 15 Mehmet Genç, "Esham", *İslam Ansiklopedisi* (Diyanet), c. 11, İstanbul 1995, s. 376-380; Cezar, *a.g.e.*, s. 79-82.
- 16 Cezar, *a.g.e.*, s. 90-91, 137-138.
- 17 Tanzimat Fermanı'nın orijinal metni için bakınız: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tanzimat-ı Hayriye Defteri*, No: s. 1-3; *Takvim-i Vekayi*, 15 Ramazan 1255/22 Aralık 1839, S. 187; *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 4-7.
- 18 *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul, 1289, s. 5.
- 19 *Aynı eser*, s. 6.
- 20 *Aynı eser*, s. 6.
- 21 BOA, *Tanzimat-ı Hayriye Defteri*, No: 1, Mukaddime kısmı; *Takvim-i Vekâyî*, S. 187; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 180.
- 22 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet 1330, s. 48-50.
- 23 BOA, *İrade/Meclis-i Mahsus*, No: 245; *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 7-14.
- 24 *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 8.
- 25 *Aynı eser*, s. 12.
- 26 *Aynı eser*, s. 12.
- 27 *Aynı eser*, s. 13.
- 28 *Aynı eser*, s. 13.
- 29 *Aynı eser*, s. 13-14.
- 30 Süleyman Südi, *Defter-i Muktasid*, c. II, Dersaadet 1306, s. 2-3; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 94-104; Stanford Shaw, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 934.
- 31 Şener, *a.g.e.*, s. 112-115; Shaw, *a.g.m.*, s. 936.
- 32 Şener, *a.g.e.*, s. 123-129.
- 33 Yavuz Cezar, "Tanzimat'a Doğru Malî Durum", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 932; Şener, *a.g.e.*, s. 36-41.
- 34 Tefvîk Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Hazine Hesapları: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XIII, S. 17, Ankara 1989, s. 7 vd.; Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49. Cilt, 60. Yıl Özel Sayısı, İstanbul 1988, s. 84 vd.
- 35 *Düstur*, I. Tertip, c. 2, İstanbul 1289, s. 70-71.
- 36 *Aynı eser*, c. 3, s. 226-231.
- 37 BOA, *Tanzimat-ı Hayriye Defteri*, No: s. 1-3; *Takvim-i Vekayi*, 15 Ramazan 1255/22 Aralık 1839, S. 187; *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 4-7.
- 38 BOA, *İrade/Meclis-i Mahsus*, No: 245; *Düstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 7-14.

XIX. YÜZYIL OSMANLI-İNGİLİZ DENİZ TİCARETİ MÜNASEBETLERİNDE "KABOTAJ" MESELESİ

ASSOC. PROF. DR. KAORI KOMATSU

UNIVERSITY OF TSUKUBA, INSTITUTE OF HISTORY AND ANTHROPOLOGY / JAPONYA

ÖNSÖZ

19. yüzyılın ortasından itibaren, Osmanlı pazarının Batı'ya açılmasıyla birlikte, Osmanlı sularında yabancı vapurlar görülmeye başlanmıştır. Bunlar, mevcut kapitülasyonlar ve yeniden akdolan ticaret antlaşmaları sayesinde serbestçe dolaşarak ve faaliyetlerini gittikçe genişletiyorlardı. Buna karşı, Osmanlı hükümeti de yerli vapur işletmeciliğini geliştirmek için çaba göstermiş ise de yeterli sonuç alınamamıştır. Bu arada gerek Karadeniz'de gerek Akdeniz ve Ege Denizi'nde deniz taşımacılığı arka arkaya yabancıların egemenliği altına girmektedir.

Öte yandan "kabotaj" denilen sahil deniz ticaretinin yabancılar kapatılıp yerli gemilerin tekeline alınması, uluslararası hukukta bağımsız devletlerin tabii bir hakkı olarak tanınmıştır. Buna rağmen yabancılar, Osmanlı hükümetinin itirazına bakmadan kapitülasyonlar ve antlaşmaların bazı maddelerine dayanarak kabotaj işine karışmaya başlamışlardır. Gerçekten sahil denizciliği, yeni doğmuş olan Osmanlı vapurculuğu için en büyük gelir kaynağı olmakla beraber, mavnacı, kayıkçı vs. gibi gelecekteki esnaf için de işlerini engelleyen, hayatlarını tehdit eden bir gelişme idi.

Bu makalede, Osmanlı-İngiliz deniz ticareti münasebetlerinde "kabotaj" meselesini ele alacak, Osmanlı hükümetinin bağımsız bir devlet olarak tabii hakkı olan kabotaj hakkını korumak için ne gibi tedbirlerde bulunduğu, hem Osmanlı¹ hem de İngiliz Hariciye Arşivleri²'nden faydalanarak aydınlatmaya çalışacağız. Konuyu incelerken şu üç örnek üzerinde duracağız: 1. İstanbul Limanı ve Boğaziçi, 2. Marmara Denizi, 3. İzmir Limanı ve Körfezi.

1. İSTANBUL LİMANI VE BOĞAZİÇİ

Osmanlı hükümeti, 25 Kasım 1852 tarihli takririnde, İstanbul'da bulunan yabancı elçilere, bundan böyle Boğaziçi'nde yabancı vapurların yolcu taşımasına müsaade edilemeyeceğini belirtti.³ Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti ile İngiltere arasında konuya ilişkin tartışmalar ortaya çıkmıştır. Önce Osmanlı hükümetinin bu karara varmasının nedenini Osmanlı arşiv belgelerinde göreceğiz.

1837'de Boğaziçi'nde İngiliz ve Rus vapurlar görülmeye başlamıştır. Bunlar başlangıçta gemi çekmek için gelmişler ise de giderek çoğalıp, men etmek için söylenen sözleri dinlemeyip yolcu taşımaya bile kalkışmışlardır.⁴ Nisan 1850'den itibaren İngiliz vapurlarının, Arnavutköy, Kandilli ve Tarabya gibi bazı iskelelere yolcu taşımakta bulundukları gibi, bir Fransız ve iki Rus vapuru da Boğaziçi'nde seferler düzenleniyorlardı. Bu yabancı vapurlar, kayıkçıların çıkarına zarar vermektan başka sık sık kazalara da sebep olmuşlardı. Bu sırada Osmanlı hükümeti de onlarla rekabet etmek üzere Tersâne-i Âmire vapurlarından birisini burada işletiyordu. Ancak 1851'de Şirket-i Hayriye kurulunca Boğaziçi'nde yolcu taşıma imtiyâzı tekel olarak bu şirkete verilmiştir. 1852'de dışarıdan vapurlar getirilip, Tersâne-i Âmire'ye ait vapurun yerine işletilmeye başlandı. Nihayet zaman gelmişti. Yabancı gemilerin Boğaziçi'nden bertaraf edilmesi için ciddi bir tedbir alınmalıydı.

13 Muharrem 1269 (27 Ekim 1852) tarihli sadrazam tezkeresinde "Boğaziçi'nde işlemekte olan ecnebi vapurları günden güne artmakta ve her gün bir kaza vukuuna sebep olmakta olduklarından artık şu hâle bir nihayet verilmek lâzım gelüp... bir tedbire-i kavi ve kat'iy-

ye teşebbüsün vakti gelmiş”⁵ olduğu belirtilmiş ve bunun resmen ilan edilmesinden evvel sefâretler ile ön müzakerelere girilmiştir.

Osmanlı hükümeti, “dâhil-i Haliç⁶’te vapurların yolcu taşımaları seyr-i sefâ’in-i umûmiyye dâiresinde tutulmak kâbil olmadığı” ve şimdiye kadar buna göz yumulmasının yanlış olduğunu söylemişti. Fransızlar bunu kabul etmiş, Ruslar hiç bir şey söylememişlerdir. İngilizler ise ilk önce biraz tereddüt göstermiş ise de sonra gemi çekmek maddesinin bu iddia dâhilinde olmaması şartıyla Osmanlıların haklı olduğunu kabul etmişlerdir.

Gemi çekmek meselesine gelince, Osmanlı hükümeti, aslında bunun da yasaklanmasını istiyordu. Fakat “bu madde seyr-i sefâ’in dâ’iresinde tutulmak istenilerek ol hâlde uzun uzadıya bahse girilmek lâzım geleceğine, ve bu ise ihtimâl ki yıllarca sürünüp sonra hâl-i hâzır ta’amül-i hükmüne girmek mulâhazası derpîş olduğuna binâ’en şimdilik gemi çekmek maddesinin ne reddinden ve ne de kabulünden bahs olunmayarak yalnız yolcu taşımak maddesine hasr-ı iddiâ⁷” etmeyi düşünmüşlerdir.

Osmanlı hükümetinin temel siyaseti, “kabotaj denilen seyr-i sefâ’in-i sâhiliyyenin umûmî hakkında bazı i’tirâz îrâd ile işbu gemi çekmek maddesinin dahi zeminen o dâ’irede bırakılmaması”⁸ idi. Bu yolda sefâretlere verilmek üzere hazırlanan takririn müsveddesi aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

Yabancı vapurların Boğaziçi’nde yolcu taşınması Osmanlı Devleti’nin hakkına ve kanunlarına aykırı bir davranıştır. Şimdi bu yanlış uygulamayı ortadan kaldırmak gerekmektedir. Yabancı vapurlar şimdiye kadar pek çok kazaya sebep oldukları halde uluslararası deniz ticaret hukukuna dayanarak yerli zabıtalardan kontrolü dışında kalmışlardır. Kendi milletini her türlü tehlikeden koruması ve âsâyişi sağlaması her devletin vazifesidir. Bir de bu mesele tamamen Osmanlı Devleti’nin işlerinden olup, böyle bir tedbir mevcut antlaşma maddesine göre münasiptir. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti, şimdiden sonra yabancı vapurların “dâhil-i Haliç”te yolcu taşınmasına müsaade etmeyecektir. Ancak bu kararın yürürlüğe konulmasına kadar üç ay mahâl verilerek, ve o tarihe kadar işten çekilip gemilerini satmak isteyen olursa Osmanlı hükümeti gemileri satın alacaktır.⁹

Bu takrire 27 Ekim 1852’de îrâde çıkmış ve sefâretlere dağıtılmıştır. Bunun üzerine İngiliz Maslahatgüzarı

Albay Rose, İngiliz vapur kaptanlarını sefârete çağırarak bir toplantı düzenledi. Onlar, “Osmanlı İmparatorluğu sularında kargo ve yolcu taşımak, uzun zamandan beri hiçbir engel olmaksızın bize tanınmış olan hak olduğundan, artık geçen zamanın verdiği hak olarak elimize geçmiştir” diyorlardı.¹⁰ Albay Rose ise şöyle demişti:

Bu mesele ilk önce 1837’de ortaya çıkmıştır. O zaman Osmanlı hükümeti, bir iki vapurumuzun Boğaziçi’nde yolcu taşınmasını engelledi. Fakat bu, yalnızca Pa-dişah Osmanlı gemici ve balıkçıların geçiminin tehdit edilmesini istemediği için öne sürülmüş olup her hangi bir sözleşme söz konusu olmamıştır. O zamandan beri vapurlarımız Osmanlı hükümetinin hiç bir itirazı olmaksızın Boğaziçi’nde işlemektedir ve bu iş için büyük sermayeler harcanmıştır. İngiliz vapurları “coasting trade (sahil deniz ticareti)” de dâhil olmak üzere bütün Osmanlı sularında (deniz olsun nehir olsun) sefer yapmak hakkını antlaşmada elde etmiş bulunmaktadırlar. Her ne kadar antlaşma maddelerinde yolcu taşımacılığı üzerinde hiç bir söz söylenmemiş ise de Osmanlı hükümeti, uzun yıllardan beri yabancı vapurların Osmanlı sahillerinde yolcu taşınmasına müsaade ediyordu. Nehirlere gelince, Avusturya gemileri Tuna Nehri’nde işlemekte oldukları halde o nehrin sahilleri Osmanlı toprağıdır.

Bu konu üzerinde 1853 yılının başında Londra’da İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Russel ile Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa arasında bir müzâkere olmuştur.¹¹ Musurus Paşa, “hukûk-ı saltanat-ı seniyye eğercây tariz ve inkâr olur ise düvel-i mütecâvire (Ruslar ve Yunanlılar) Boğaziçi’ni kendi vapurlarıyla dolduracakları ve bu makûle vapurlar muâhedât-ı mevcûdeye verilen manâlardan tertip eden davâlar iktizâsınca zâbıta-i hükûmet-i belededen hâriç tutulacağından dârüssaltanat-ı seniyye boğazların sefâ’in-i harbiyye-i cenebiyyeye masdûdiyeti maddesinin istihsâliyle önü alınan muhtâtâtta daha büyük muhâtaralara duçar olunacağı”¹²ni söyleyen 14 Aralık 1852 tarihli talimâtnameyi göstererek hukûkî ve siyâsî tartışmaya girdi.

Lord Russel, kendisinin bu itirazdan yana olduğunu söylemiş ise de, bu konu hakkında Kraliçe’nin avukatlarına danışmak gerektiğini öne sürerek cevabı bir kaç gün sonra vereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Musurus Paşa, Kraliçe’nin avukatlarının bu konuda bir mertebe

itirazda bulunmaları ihtimalini düşündüğünden, o takdirde münasip bir tepkiyi gösterebilmesi için, itirazların nasıl deliller üzerine kurulacağı hususunda bilgi toplamak istemiştir. Bir İngiliz Dışişleri memuruyla temas kurarak, "İngiliz vapurları antlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iskelesinden diğer iskelesine gidip gelebildiklerinden Boğaziçi'nde de bir mevkiiden diğer bir mevkiye gidip gelebilir" gibi bir anlayışta bulunduklarını öğrenmiştir.¹³

Musurus Paşa, şöyle düşünmüştür. Yabancı ticaret gemilerinin Osmanlı sahillerinde dolaşması ile Boğaziçi'ne işlemesini ayrı ayrı meseleler olarak ele almak gerekmektedir. İstanbul limanına dâhil sayılan Boğaziçi'nde bir mevkiiden diğer mevkiye yolcu taşımak bir devletin bir iskelesinden diğer iskelesine yerli ve yabancı malların taşınmasından ibâret olan sahil deniz ticaretini icra etmesi demek olmayıp, antlaşma hükmüyle hiç bir devlere müsaade edilmeyen kayıkcılık sanatını icrâ etmek demektir. İstanbul'un fethinden beri hiç bir yabancı gemi Boğaziçi'nde yolcu taşıma teşebbüsünde bulunmamış olup bunu yapmaya hâlâ cesaret edemezler. Sahil deniz ticareti ile Boğaziçi'nde vapur işletme meselesi arasında hiç bir münâsebet yoktur. Fakat ileride Osmanlı iskeleleri arasında sefer yapan ecnebi vapurlarının "ten-sîb buyurulacak bir vakitte kaldırmağa derkâr olan hukûkunun hıfz ü ibkâsı lâzımeden bulunduğundan sefâ'in-i ecnebiyyenin sevâhil ticâretini icrâ etmeğe ahdan selâhiyetleri olup olmadığı bahs ü tahkîkten sarf-ı nazar"¹⁴ olunmasını münâsîp görünmektedir. Boğaziçi'nde vapur işletmesinin yasaklanması hakkında sâir devletlerin verecekleri cevaplar ve itirazlar ne surette olursa olsun, bu konuda Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu belli olduğundan, kati şekilde yasak edilince Avrupalılar da boşuna karşı çıkamayacaktır.

Musurus Paşa, Lord Russel'e "Osmanlı hükümeti, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskeleden diğer bir iskeleye kargo taşıma hakkını tamamen tanımış bulunuyor ise de yolcu taşıma maddesini reddetmektedir" "Osmanlı hükümeti, İngilizlere tanınmayan her hangi bir imtiyâzı başka yabancı devletlere de tanıtmaya hazırdır" demiştir. Lord Russel ise bir kaç gün evvel Kraliçe'nin avukatlarından aşağıdaki şekilde bir cevap almış bulunuyordu.¹⁵

1. İngiliz hükümeti, İngiliz gemilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iskelesinden diğer bir iskelesine genel olarak deniz taşımacılığı yapma hakkını isteyebilir.

2. Kapitülasyonun 41. maddesi İngiliz gemilerine Osmanlı iskeleleri arasında yolcu taşıma hakkını tanımış gibi görünmüyor. Fakat kapitülasyonlar akdolunduğu sırada zaten bu gibi faaliyetler yapılmakta olduğu bilindiğinden Osmanlı hükümeti, böyle bir hakkın hiç bir zaman var olmadığını söyleyemez. Ona rağmen bunun geçen zamanın verdiği hak olarak kabul olunmaksızın, sadece 41. maddesine dayanarak bütün Osmanlı sularında şartsız olarak geçerli olduğu söylenemez.

3. Eğer Osmanlı hükümeti, başka devletlere Boğaziçi'nde gemi işletme hakkını tanıyorsa, İngiltere, 1838 Antlaşması'nın birinci maddesi gereğince aynı hakkı isteyebilecektir.

Fakat Lord Russel, bunları Musurus Paşa'ya iletme-yip İstanbul'da bulunan Albay Rose'ye "kapitülasyonun 41. maddesine dayanarak İngilizlerin yolcu taşıma hakkına sahip olduğunu Osmanlı hükümetine bildiriniz" diye tâlimât vermiştir.¹⁶ Bunun üzerine Albay Rose, Bâb-ı Âli'ye aşağıdaki şekilde bir itiraznâmeyi hazırlamıştır.¹⁷

Yolcu taşımacılığı şimdiye kadar sadece İngilizler değil başka yabancılara da müsaade edilmekteydi. Mesele İngiliz vapurları Trabzon, İskenderiye ve Şam sahillerinde işlemekte olduğu gibi Avusturya vapurları ise Tuna Nehri'nde sefer yapmaktadır. Şimdi Osmanlı hükümeti, Boğaziçi'nin Akdeniz ve Ege Denizi gibi olmayıp, nehir taşımacılığı karakterini taşıdığını söylüyor. O takdirde soruyoruz ki "Tuna Nehri ile Boğaziçi'ni nasıl ayırdedebiliyorsunuz?" Eğer Osmanlı Hükümeti, Avusturya vapurlarının Osmanlı iç sularında (Tuna Nehri'nde) yolcu taşınmasına müsaade ediyorsa, 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın birinci maddesi gereğince İngiliz gemilerinin Osmanlı iç sularında yolcu taşınmasına da engel koyamaz. Eğer İngilizlere yasak koyuluyorsa Avusturya, Fransa ve Rusya vapurlarının da aynı şekilde Boğaziçi'nden kaldırılmaları gerekmektedir. Aksi takdirde Osmanlı hükümeti, Tuna Nehri ile Boğaziçi'nin farkı hususunda açıklamada bulunmaya mecbur kalacak. Osmanlı hükümeti kendi ilan ettiği yasağın yaratacağı problemleri iyi düşünmemiştir. Bu tür bir yasağın Karadeniz ile bağlantısı olan Boğaziçi'nde zorla uygulanması halinde, mevcut

antlaşmalarda Boğazlar ve Marmara Denizi aynı kategori içinde bulunduğundan, Akdeniz'e bağlı Çanakkale Boğazı'na da aynı yasağı uygulamak zorunda kalacak. Osmanlı hükümeti, Boğazlar arasında yolcu taşınmasını yasakladığı takdirde yabancıların tepkisinden nasıl kurtulabilecek? Bugünkü yasağın, Boğaziçi'ndeki yolcu taşımacılığının imtiyâzlı Osmanlı şirketi (Şirket-i Hayriye)'nin tekeline almak istemesinden meydana geldiği tahmin ediliyor. Ancak bu tür bir imtiyâzlı şirketin var olması, yabancılara tanınmış olan imtiyâz (concession) ile uyum sağlayabilecek mi? Ayrıca acaba Osmanlı hükümeti, uzun yıllardan beri işlemekte olan yabancı vapurlara karşı, onlara tanımış olduğu hakları tazminatsız olarak birden bire iptal edebilecek mi?

Albay Rose'un bu sorularına Osmanlı hükümeti şöyle cevap vermiştir:¹⁸

Osmanlı hükümeti, İngiliz gemilerine Tuna Nehri ve Marmara Denizi'nden Çanakkale Boğazı'na kadar olan sahillerindeki iskelelerde yolcu taşıma hakkını tanıyacaktır. Ancak Boğaziçi bunların hâricindedir. Çünkü Boğaziçi, İstanbul limanının bir kısmıdır. Dolayısıyla kayıklar ve at arabaları gibi onların da yerli zâbitanın kontrolü altında bulunması gerekmektedir. Osmanlı hükümeti, ilan ettiği yasağı geri almayacak. Ama şöyle bir uzlaşmaya hazırdır.

1. İngiliz gemi sahiplerine tazminât ödenecek.

2. İngiliz gemilerinin Karadeniz ve Akdeniz arasındaki bütün mevkillerde ticaret gemilerini çekmesine müsaade edilecek.

Bu sırada Londra'da Lord Russel ile Musurus Paşa arasındaki görüşmeler devam ediyordu. 13 Ocak¹⁹ ve 7 Şubat 1853²⁰ tarihli tahrirâtlarında Musurus Paşa, Kraliçe'nin avukatlarının cevabını henüz öğrenemediğini yazmaktadır. 10 Şubat tarihli tahrirâtı²¹nda ise Lord Russel'in "Boğaziçi'nde işleyen ecnebi vapurları hakkında hiç bir güne usûl-ı memnû'iyeti icrâ olunmamasını arzû eder ise de saltanat-ı seniyye bu bâbda olan karâr-ı âlîsine ısrâr eylediği hâlde İngiltere devletinin i'tirazı olamayacağından azhâr-ı muvâfakat eylemesi için Kolo-nel Roz (Albay Rose)'a ruhsatnâme irsâl eylemiş olduğunu beyân ettiği"ni yazıyordu. Ancak bu konuda Osmanlı hükümetinin aşağıdaki şartları kabul etmesi istendi.

1. Boğaziçi'nde yolcu taşımacılığının yasaklanması'nın bütün yabancı devletlere eşit olarak uygulanması.

2. "Boğaziçi'nde yolcu taşımacılığı"nın tam anlamı ve uygulama alanının net olarak belirtilmesi.

3. İngiliz gemi sahiplerine tazminâtın ödenmesi.

4. İngilizlere Boğazlar arasında gemi çekme hakkının tanınması ve onlara öncelik verilmesi.

Öte yandan İngilizlerle nihayet anlaştığını sanan Osmanlı hükümeti, yasaklamanın icrâsı hakkında Padişah'a arz etmiş ve 16 Mart 1853'te irade çıkmıştır. Bundan sonra işin odağı yasağın uygulanma alanının tespiti meselesine geçecekti. Çünkü Osmanlı hükümeti, İngilizlere yasak alan olarak Ayastefanos, Gemlik, Karamürsel, İzmit Körfezi, Adalar, Kadıköy, Boğaziçi'nin Anadolu ve Rumeli Kavaklarına olan sahillerdeki iskelelerini göstermiştir. Buna razı olmayan İngiliz Büyükelçisi (Lord Stratford de Redcliffe), 21 Nisan'da tercümanı Bizânî'ye verdiği talimâtnameinde, "...Haliç denilen mahall bizce Âsitâne limanından bedâyet ile Rumeli ve Anadolu Kavakları'na muntelh olur iken şimdi ol mahalle gayet garib ve hiç kabûl olunmaz bir ittisa veriliyor"²² diye karşı çıkmıştır.

Osmanlı hükümeti, Meclis-i Mahsusa'da bu konuyu inceleyerek şöyle bir görüşe varmıştır. İki ülke arasındaki anlaşmazlık ne kadar devam ederse o kadar da vapurlar çoğalacak. Ayrıca yabancı vapurlara Boğaziçi dışındaki iskelelerde yasak konması, onların başka yerlerde serbest dolaşma hakkını istemelerine yol açacaktır. Gerçeğe bakıldığında zaman Boğaziçi dışında yabancı vapurların yolcu taşınmasını ve Boğaziçi'nde gemi çekilmesini yasaklamak ne kadar gayret sarfolunsa da imkânsız bir iş-tir. Öyle ise Kadıköy, Adalar ve Ayastefanos iskelelerinin yasak bölgeye dâhil olması ileride İngiliz Büyükelçisi ile olacak olan müzâkereye bırakılarak, şimdilik sadece onun kabul ettiği bölgeye yasak konması ve gemi çekilmesine müsaade edilmesi munasip görülmüş ve bunların uygulanmasına karar verilmiştir.²³

Bu mesele Haziran 1860'ta da tekrar söz konusu olmuştur. Bu tarihte Osmanlı hükümeti, İstanbul-Kadıköy arasında yabancı bandıralı gemilerin yolcu taşınmasını yasaklamıştır. İngiliz kaptanları, Kadıköy'ün Boğaziçi'nin sınırları dışında olduğunu öne sürerek buna karşı çıkmış

ve İngiliz Büyükelçisi Sir H. Bulwer'e başvurmuşlardır. Büyükelçi, sefâret arşivinden Boğaziçi'nin sınırlarını Kadıköy'den biraz içerisi olarak gösteren belgeyi bulmuş ve İngiliz gemilerinin söz konusu bölgede yolcu taşıyabileceği ve Osmanlı hükümetinin de İngiliz gemi sahiplerine uğramış oldukları zarar için tazminât ödemeye sorumlu olduğu iddiasında bulunmuştur.²⁴

2. MARMARA DENİZİ

Ekim 1872'de Hariciye Nazırı Halil Paşa tarafından İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a yazılan taktirde, İngiliz vapurlarının İstanbul ile Maltepe, Kartal ve Pendik arasında yolcu taşımasının yasaklanması ilan edilmiştir.²⁵ Osmanlı hükümeti, yabancı gemilerin Osmanlı iskelelerine uğramasına engel olmak niyetinde olmadığını, sadece bunların başkent limanı çevresinde "küçük kabotaj" yapmasına müsaade edilemeyeceğini öne sürdü. Çünkü söz konusu harlar İdâre-i Aziziye'nin tekeli altındaydı. Fakat bu taktirde yolcu taşımacılığının kargo gibi "küçük kabotaj" kategorisinin içinde olup olmadığı konusu belirlenmemiştir.

Sir Elliot, demiryolunun hizmete açılmasıyla bu bölgenin yakında çok önem kazanacağını biliyordu. Hemen harekete geçerek Kraliçe'nin avukatlarına danıştı. Avukatların 27 Ekim 1872 tarihli cevabı şöyledir.²⁶

Bu konu temelde üç mesele ihtivâ etmektedir. Birincisi, kargo için sahil denizcilik hakkı, ikincisi, yolcu taşımacılığı için sahil denizcilik hakkı, üçüncüsü ise, İstanbul limanının kapsadığı alandır. Birinci ve ikinci meseleler için 1861 Antlaşması'nın 1. ve 19. maddeleri ve 1838 Belçika Antlaşması'nın 11., bir de 1855 Yunan Antlaşması'nın 10. maddelerinin İngiliz gemilerine hem kargo hem de yolcu taşımacılığı için hak sağladığı söylenebilir. Üçüncü meseleye gelince, hiçbir antlaşmada İstanbul limanı dâhilindeki gemi işletmeciliği Osmanlı hükümetinin kontrolü altında bulundurulacak diye bir hüküm yoktur ve İngiltere Hükümeti, Osmanlıların Boğaziçi'nin İstanbul limanının bir kısmı olduğuna dâir iddiasını mantıksız bulmaktadır. Bunları Osmanlılara ısrarla anlatacaksınız.

Sir Elliot, bu konuya ilişkin kendi fikrini şöyle açıklamaktadır:²⁷

Türk Dışişleri Bakanı, Osmanlı halkına sahil denizcilik hakkını tanıyan herhangi bir devlete aynı hakkı tanıyacağını söylüyor. Ocak 1853'te Musurus Paşa tarafından İngiliz gemilerinin sahil denizcilik hakkı kabul edilmiş olduğundan bu hakkın geri alınması zordur. İngilizlerin bu hakkı istemesi iki esasa dayanmaktadır. Birincisi, İngiliz sahil deniz ticareti Osmanlılar da dâhil olmak üzere bütün yabancılara açık tutulduğuna göre antlaşmanın hükmü gereğince, Osmanlı sahil denizciliğinin de İngilizlere açık tutulması lâzımdır. İkincisi ise, İngiltere ile olan kapitülasyonlar ve 1861 Antlaşması'ndaki "most favored nation (en ayrıcalıklı ülke)" maddesi gereğince, İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yabancılara vermiş olduğu bütün imtiyâzlara sahip olabilir. Sahil deniz ticaretine gelince, 1838 Belçika Antlaşması'nın 11. maddesi ile 1855 Yunan Antlaşması'nın 10. maddesinde söz konusu ülkelerin gemilerine müsaade olunduğundan İngilizlerin de bu hakka sahip olması şüphesizdir.

Geriye kalan mesele ise "sahil deniz ticareti"ne yolcu taşımacılığının dâhil olup olmadığı konusudur. 1853'te İngiliz hükümeti, kapitülasyonun 41. maddesine dayanarak bu hakkın tanınmasını istemiştir. O zaman Osmanlı hükümeti, İngilizlere "bir Osmanlı iskelesinden Tuna Nehri, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazi'ndeki iskelelere yolcu taşıma hakkını tanımıştır. Yalnız Boğaziçi, İstanbul limanına dâhil sayılarak istisnâ tutulmuştur. Oysa şimdi Boğaziçi'nin sınırlarının belirlenmesi icab eder.

Osmanlı hükümeti, başkent çevresindeki "küçük kabotaj"ın yabancı gemilere yasaklanacağını söylerken, acaba "başkent çevresi" neresidir? Boğaziçi'nin sınırları dışında bulunduğu belli olan Kadıköy'ün "başkent çevresi" diye yasak bölge olarak kabul edilmesi bir problem yaratacak. Mevcut antlaşmalarda "kabotaj" ile "küçük kabotaj" ve de "yolcu taşımacılığı" ile "kargo taşımacılığı" ayırt edilmemiştir.

Elliot'un bu raporu ile İngiliz hükümeti harekete geçti. "Devletimiz Osmanlıların İngiltere'nin sair limanları gibi Thames Nehri'nde de yolcu taşımasına müsaade ediyor. Bu uygulama aynı kuralın Osmanlı sularında İngiliz gemilerine uygulanmasının Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmesi şartına dayanmaktadır" diyerek 26 Aralık 1872 tarihli talimâtnameinde Elliot'a bu konuda itirazda bulunmasını emretti.²⁸

Bu mesele bu kadarla bitmedi. İki ülke arasındaki çekişmeler devam etmiş, bu arada yabancı bandıralı gemilerin yolcu taşımaya devam etmesi Osmanlı deniz işletmeciliğinin gelirinin azalmasına sebep olmuştur.

5 Nisan 1881'de Hariciye Nazırı Asım Paşa, İngiliz Büyükelçisi Goschen'e verdiği demeçte, "Osmanlı sularında sahil deniz ticareti yani küçük kabotaj imtiyâzının yabancı gemilerden geri alınma hakkı Osmanlı hükümetinin elindedir" demiş ve "yabancı bandıralı gemiler Marmara ve sair Osmanlı sahillerinde deniz ticaretinde bulunuyorlar ise de sahil deniz ticaretinin yabancılara açık tutulması konusunda hiç bir uluslararası kural yoktur" görüşünü savunmuştur.²⁹

Bu sözlere karşı Goschen hemen yanıt vermemiş ise de, Yunan Antlaşması'nın 10. maddesinde Yunanlılara sahil deniz ticaretine katılma hakkı kabul olduğundan İngilizler için de en ayrıcalıklı ülke maddesinden dolayı bu hakkın elde edilebileceği kanısında olduğu anlaşıyor.³⁰ İngiltere Dışişleri Bakanlığı da Goschen'e gönderdiği talimâtta bu meselenin Kasım 1872'de halledildiğini söylemektedir.³¹

10 Temmuz 1881'de Büyükelçi Goschen, Osmanlı hükümetine "Dışişleri Bakanımız Lord Granville'in talimâtıyla sahil deniz ticareti hakkı 1861 İngiltere, 1838 Belçika ve 1855 Yunan antlaşmalarında kabul olunduğu için Osmanlı hükümetinin iddiası reddedilecek" diye cevap vermiştir.³²

1882'de Bâb-ı Âlî, 10 Aralık tarihli tahririnde, Osmanlı hükümeti, gemi çekmek ve sahil deniz ticareti yapmak gibi işlerin Osmanlı gemilerine mahsus olduğunu ilan eder, "ancak uluslararası hukukta sağlanan "coast navigation (sahil seyr-i sefain)"ın serbestliğine dokunulmayacaktır" demiştir. O zaman da İngiltere, Belçika Antlaşması'nın 11. maddesine dayanarak itirazda bulunmuştur.³³

Daha sonra 12 Haziran 1894'te İstanbul'da bulunan sefâretlerde dağıtılan tahrirde, "Marmara Denizi'nde yabancı bandıralı gemilerin yolcu ve kargo taşınması yasağının ilan edildiği görülmektedir".³⁴ Sebep olarak 1. Marmara sahilindeki küçük iskelelerde karakol ve gümrük dairesi bulunmaması, 2. Bu tür gemilerle silah ve mermi kaçakçılığı yapılmakta olması gösterilmişti.

Osmanlı hükümetinin bu yasağı koymak için dayanmış olduğu hukukî kaynak ise, uluslararası hukukta büyük küçük farketmeden kabotajın kendi gemilerinin tekeline alınmasının kabul olunması idi. Osmanlı hükümetine göre, bu kural iç sularda geçerli olup Marmara Denizi bu kategori içinde bulunduğundan bu yasağın ilan edilmesi bağımsız devletlerin tabii hakkıdır. Yabancılarla olan antlaşmaların maddeleri, büyük kabotaja mahsustur. Bu yasak ise yalnız küçük kabotaj (başkent ile Marmara Denizi sahilleri arasındaki hatlar) üzerinde olup açık deniz limanlarına giden hatlar buna dâhil olmayacaktır.

İngiltere Sefâreti, 12 Temmuz 1894'te Bâb-ı Âlî'nin bu ilanına tepki göstererek, "Deniz korsanlığı ya da kaçakçılığına karışmış olma ihtimali bulunan gemilere zâbitalarının girip incelemede bulunmasına müsaade ediyoruz. İdare-i Mahsusa'nın uğramakta olduğu iskelelerin hepsinde karakol ve gümrük dâiresi mevcut olduğundan, böyle iskelelere İngiliz gemilerin yanaşmaması için hiç bir sebep yoktur". "Biz Osmanlı hükümetinin bu yasakta ısrar etmemesi gerektiğine inanıyoruz" demiştir. Bu tür meseleler bundan sonra da zaman zaman söz konusu olmuştur.

3. İZMİR LİMANI VE KÖRFEZİ

1880'lerde İzmir limanı ve körfezinde yolcu vapuru işletilmesi imtiyâzı hakkında Osmanlı-İngiliz hükümetleri arasında bazı kargaşalar ortaya çıkmıştır. Bu konuya girmeden evvel o tarihe kadar yaşanmış olaylara bakacağız.³⁵

19. yüzyılın ortasından itibaren İzmir, dış ticarete açılan bir liman kenti olarak hızla gelişmiş ve nüfusunun çoğalmasıyla kuzeyde Karşıyaka, güneyde ise Göztepe gibi mahallelere kadar genişlemiş, İzmir limanının deniz trafiği de gittikçe önem kazanmış bulunuyordu.

1870'te ilk yolcu vapuru bir Rum tarafından işletilmeye başlamış ve 1874'te vapurların sayısı, üç İngiliz, bir İtalyan, bir Yunan ve beş de Fransız olmak üzere toplam ona çıkmıştır. 1876'da bazı gemi sahipleri birleşerek "Joly Victoria & Co." adlı bir vapur işletme şirketi kurdular. Bu şirket, 80'lerde dokuz vapurla gayet iyi iş görüyordu. Joly Şirketi 1880'de bu iş için bir imtiyâz talebinde bulunmuş ise de Osmanlı hükümeti, bir imtiyâzda bulunmayıp sadece işletmeye devam edilmesine resmî ola-

rak müsâade etmiştir. Bu dönemde Osmanlılar da vapur işletmeyi planlayarak arka arkaya imtiyâz istemeye kalkmışlardır.³⁶ Böyle faaliyetlere karşı Osmanlı hükümeti, hiçbir şahıs veya şirkete imtiyâz verilmemesi, fakat Joly Co. gibi şirketlerin vapur işletmesine mânî olunmaması prensibinde idi.³⁷

Nihayet 13 Temmuz 1883 tarihli fermanıyla Yahya Hayati Efendi³⁸ aşağıdaki imtiyâzı elde etmeyi başarmıştır.

15 Ağustos 1883 tarihinden itibaren 30 yıl müddetle Yahya Efendi'nin teşkil edeceği İzmir Hamidiye Vapur Şirketi'ne, İzmir Körfezi'nde (yani eski ve yeni Foça, İzmir, Karşıyaka, Göztepe, Urla, Karaburun vs.) ve körfez dışında Çeşme ve Ulucasu'da düzenli olarak yolcu vapuru işletmesi imtiyâzı verilecek.

Seferin başlamasıyla körfezdeki başka vapurların işletmesi durdurulacak.

"Şirketin hisse senetleri yalnız Osmanlı tebaasına satılacak".

İngilizler bu olayı işitince ortalık karıştı. 1884 yılının Şubat ayında Hamidiye Şirketi seferlerini başlatmış ise de, İngiliz ve Yunan şirketleri, Osmanlı hükümetinin ihratlarına bakmadan kendi işlerine devam etmekteydi. Buna karşı Aydın Valisi bunları zorla durdurmaya kalkınca Joly Şirketi, İngiltere'nin İzmir Konsolosluğu'na başvurdu. Olay artık iki hükümet arasında siyasî mesele niteliğini taşımaya başlamıştır.

İzmir Konsolosu'ndan konuyu öğrenen İngiliz Büyükelçisi, Bâb-ı Âlî'ye itirazda bulundu. Osmanlı hükümeti, Aydın Valisi'ne talimât göndererek önceden olduğu gibi Joly Şirketi'nin seferine müsâade etmesini emretti. Ayrıca İngiltere'den bu konuda özür diledi.³⁹

Fakat daha sonra Londra Büyükelçisi Musurus, 30 Haziran 1884 tarihli tahrirâtında, "Hükümetimizin talimâtı geçicidir". "İngiliz vapurlarının İzmir limanı ve körfezinde yolcu taşımacılığı yapmasını yasaklamak ve Osmanlı şirketine imtiyâz vermek Osmanlı Devleti'nin hakkıdır." "Bu tedbir bütün bağımsız devletlerin hakkı olup herhangi bir antlaşma buna engel olamaz, hiçbir ülke de bu işe karışamaz" demiştir.

İngiliz hükümeti, Kraliçe'nin avukatlarının tavsiyesi üzerine "antlaşmanın hükümlerine göre İzmir Körfezi için 1853 yılında Boğaziçi'nde uygulanan kural ge-

çerli olamaz", "İzmir Körfezi'nin yolcu taşımacılığının tekele alınması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle eskiden kurmuş olduğu ticarî ilişkilerini tamamen ortadan kaldıracak kadar devrimci bir harekettir" diye karşılık vermiştir.

Bu konuya ilişkin 4 Şubat 1885 tarihli diplomatik notunda, Musurus, İngiliz hükümetine şöyle demiş.⁴⁰

1. Asım Paşa'dan Goschen'e verilen 5 Nisan 1881 tarihli bir notta, "yabancı gemiler tarafından sadece Osmanlı sahilinde yapılan deniz ticareti ile uluslararası hatlara işleyen Mesajiri ve Lloyd gibi gemilerle yapılan sahil deniz ticareti ayrıdır. Osmanlı Devleti'nin antlaşmalarla müsâade etmiş olduğu ise ikincisidir.

2. Bu kez İngiltere hükümeti tarafından istenilen hak, Boğaziçi'ndeki Şirket-i Hayriye örneği ile aynı olup İngiltere daha 1853 yılında bundan vazgeçmiş bulunuyor.

İngiliz Büyükelçisi Lord Salisbury, bu konu üzerinde Kraliçe'nin avukatlarına, "Osmanlı iskeleleri arasındaki yerel yolcu taşımacılığı ile dış hatlara işlenen gemiler tarafından Osmanlı iskeleleri arasında yapılan yolcu taşımacılığı ayrı tutulabilir mi?" diye sormuştur.⁴¹ Yerel yolcu taşımacılığı için 5 Nisan 1881 tarihli Asım Paşa'nın notunda, "küçük kabotaj sayıldığından hiçbir ülke ile olan antlaşmanın hükmünde söz konusu olmamıştır" deniliyordu.

Avukatların cevabı ise, "Mesajiri veya Lloyd gibi Osmanlı Devleti'yle yabancı devletler arasında işlenen gemiler tarafından Osmanlı iskeleleri arasında yapılan kargo ve yolcu taşımacılığı ile sadece Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki iskeleler arasında iş gören gemiler tarafından yapılan taşımacılık arasında hiçbir zaman kesin ayırım yapılamaz" idi.⁴²

Buna dayanarak İngiliz hükümeti Kasım 1885'te şöyle cevap vermiştir.⁴³

Söz konusu iki işin ayrılması mümkün değil, zaten uzun zamandan beri hiç bir ayırım olmadan bu işler engelsiz olarak yürütülmektedir. Boğaziçi'nde uygulanan kuralın örnek olarak kabul edilmesi için İzmir Körfezi'nin bir liman olduğuna dâir ortak anlayışın sağlanması şarttır. Fakat İzmir Körfezi, dâima bir sahil alanı olarak görünüyordu. Daha önce İngiltere hükümetinin Boğaziçi'nin başkent limanının bir kısmı olarak kabul et-

mesi sırf özel bir durumdan, yani Kırım Savaşı sırasında âsâyişin sağlanması amacıyla ileri gelmiştir. Şimdi aşağıdaki tavsiyede bulunuyoruz.

1. İngiltere hükümeti, Hamidiye Şirketi'ne verilen imtiyâzın gerçekte sadece İzmir limanına dâhil olup liman sınırı açık bir şekilde belirtildiği takdirde bunu kabul etmeye hazırdır.

2. Osmanlı hükümeti, ne olursa olsun Hamidiye Şirketi'ne İzmir Körfezi'nde tekel olarak vapur işletme imtiyâzını vermeye kalkarsa, İngiltere buna itiraz edip bu işi zorlayan herhangi bir teşebbüse karşı çıkacaktır.

3. Vapur seferlerinin güvenliği ve âsâyişin sağlanması için Osmanlı otoritesi tarafından konulan mantıklı kurallara seve seve uymaya hazırdır.

Bu mesele 29 Mayıs 1886'da yabancı vapurların İzmir limanından çekilmesiyle sona erdi. 5 Ekim'de Joly Şirketi'ne ait beş vapur Hamidiye Şirketi tarafından satın alındı. Böylece Hamidiye Şirketi'ne yabancı sermayenin katılması önlenmiş bulunuyordu. Fakat gerçeğe bakıldığında Hamidiye Şirketi'nin, Yahya Efendi dışındaki tüm yönetim kurulu üyeleri gayrimüslimlerden oluşuyordu. 20. yüzyıla girildiğinde işleri gittikçe kötüye giden bu şirket, sonunda 1909'da Belçika sermayesinin eline geçmiştir.

SONUÇ

"Kabotaj"ın uluslararası hukuk açısından bağımsız bir ülkenin tabii hakkı olduğunu sadece Osmanlı devlet adamları değil İngilizler de anlıyorlardı. Ona rağmen tartışma konusu olan bazı meseleler vardı. Birincisi, "kabotaj" ve "iç sular" gibi tabirlerin tam manasının belirlenmemesidir. "Kabotaj" derken küçük kabotaj ile büyük kabotajın hatta kargo taşımacılığı ile yolcu taşımacılığın ayrımları hiçbir zaman belli olmayıp dâima tartışma nedeni olmuştur. Bir de "iç sular" üzerinde Tuna Nehri meselesi ve Boğaziçi ile İstanbul limanı meselesi gibi kesin anlaşmaya varılamayan sorunlar vardı.

İkincisi, vapur işletmeciliğinin tekeli (monopoly) meselesidir. Osmanlıların "imtiyâz" tabirini İngilizler önce "concession" diye kabul etmiş, ancak daha sonra bunun "monopoly"den başka bir şey olmadığını öğrenince önceki antlaşma maddelerine muğâyir olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Bu takdirde üçüncü mesele olarak, kapitülasyonlar, antlaşmalar ve fermanlar içinde bulunan maddelerin yorumlanması ortaya çıkmıştır. Gerçek uygulamada birbirini tutmayan maddeler varsa hangisine öncelik vermek hükûken doğrudur, onu belirlemek gerekiyordu. Mesela "liman" kelimesi için Fransızca metinde "échelle" kelimesi kullanıldı. Osmanlılara göre bu kelime dış ticarete açılan liman demektir. Fakat İngilizler için bu kelime sadece liman olup başka hiçbir özel mana taşımıyordu.

Bunların dışında, kabotaj meselesine karşı iki ülkede ayrı görüş ve tutumlar vardı. İngiliz gemilerinin Osmanlı deniz ticareti üzerinde yıllar boyunca kazanmış oldukları kat'i bir mevkileri vardı. Bir de gittikçe artış göstermekte olan Osmanlı-İngiliz ticaretinden dolayı İngilizler Osmanlı ekonomisinde büyük nüfûza sahip idiler. İngilizler, bunları iyi biliyorlardı. Ona rağmen siyâsî baskı yapmak hatta şiddete başvurmak yolunu seçmediler. Hiç acele etmeden hukukî yollarla meseleyi çözmeğe çalışmışlardır. Her seferinde Kraliçe'nin avukatlarına danışarak kendi iddialarının haklı olduğunu ispat etmeye gayret etmişlerdir. İngilizlerin bu ihtiyatlı davranışı, Fransa, Avusturya ve Rusya gibi Osmanlı pazarına göz dikmiş olan öteki büyük devletleri düşündüğü için meydana gelmiş olabilir. Aynı politikanın Uzak Doğu'da Japonya için de uygulandığını görüyoruz.

Öte yandan Osmanlı hükümeti, hukukî tartışmaya girmenin kendisi için avantajlı olmadığı düşüncesiyle asayişin sağlanması konusunu çıkartmıştır. Fakat bu taktiği sadece Kırım Savaşı zamanına rastlayan Boğaziçi meselesinde uygulayabilmiş, başka yerlerde ise hiç bir zaman İngilizleri razı edememiştir.

Bundan başka Aydın Valiliği yasağı zorla uyguladığı zaman Osmanlı hükümetinin İngilizlerden özür dilemesi gibi olaylar, merkez ile taşra otoriteleri arasındaki anlaşmazlığı göstermektedir. Taşra otoritesi yerli nüfuzlular ile sıkı bağlantıları nedeniyle onların çıkarını korumaya gayret ederken, merkezî hükümet ise böyle meselelerin "yabancı devletlerle olan ilişkilerin bozulması", "tazminatın istenmesi", "yabancı sermayenin istilâsı" gibi problemlere yol açmasından korkmuş ve sonunda İngilizlerle uzlaşmaya mecbur kalmıştır.

Kabotaj meselesi, aynı zamanda Osmanlı deniz ticaret politikasının zayıf yanlarını yani "maksat ile gerçeğin ayrılığı"nı göstermektedir. Kapitülasyonlar ve antlaşma maddelerinden dolayı müsaade etmek mecbûriyetinde kalınan yabancı vapurların Osmanlı sularındaki faaliyetlerine karşı, Osmanlı hükûmetinin tedbiri, "kendi denizciliğinin kurulması ve geliştirilmesi ile yabancıları bertaraf etmek" idi. Bu maksatlardır ki Şirket-i Hayriye, Şirket-i Aziziye (sonra İdare-i Mahsusa oldu) gibi kuruluşlar teşkil olundu. Zaten kabotaj meselesi de Boğaziçi'nde Şirket-i Hayriye'nin, Marmara Denizi'nde İdare-i Mahsusa'nın ve İzmir Körfezi'nde Hamidiye Vapur Şirketi'nin imtiyâz haklarını korumak maksadından ileri geliyordu.

Ancak işin gerçeği, böyle belli başlı birkaç şirkete imtiyâz vermesiyle serbest rekabetin yolunu keserek, hem kamu kuruluş teşkilatının hem de özel sektörün gelişmesine olumsuz etki etmiş oluyordu. Özellikle "national flag" vazifesini üstlenen İdare-i Mahsusa, Bahriye Nezareti'nin bu işe karışması ile türlü zararlara uğramıştı. Özel sektöre gelince, hem teknik hem de sermaye bakımından vapur işletmeciliğine potansiyeli olanların çoğu gayr-i müslim sermayedârlar idi. Fakat onların kolayca yabancı sermayeyle birleşme ihtimali vardı.

Osmanlı hükûmeti ise, yerli sermayelere önem verdiği için kendi eliyle yani devlet tarafından bu işleri idare etmekten başka çare bulamamıştır.

- 1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).
- 2 Great Britain, *Public Record Office*, Foreign Office Documents (FO).
- 3 FO, 78/4191.
- 4 BOA, İrade Hariciye 4465.
- 5 A.g.e.
- 6 Bugünkü Haliç (Golden Horn) anlamında olmayıp genel olarak İstanbul limanı manasında kullanılmıştır.
- 7 BOA, İrade Hariciye 4465.
- 8 A.g.e.
- 9 BOA, İrade Hariciye 4465, lef. 1.
- 10 FO, 78/4193.
- 11 Bkz.: Muzrus'un 7 Ocak 1853 tarihli arzısı (BOA, İrade Hariciye 4630, lef. 1).
- 12 A.g.e.
- 13 A.g.e.
- 14 A.g.e.
- 15 FO, 78/4193.
- 16 A.g.e.
- 17 17 Ocak 1853'te yazılmıştır (FO, 78/4191).
- 18 FO, 78/4193.
- 19 BOA, İrade Hariciye 4632, lef.
- 20 BOA, İrade Hariciye 4667, lef. 1.
- 21 BOA, İrade Hariciye 4604, lef. 1.
- 22 BOA, İrade Hariciye 4923, lef. 2.
- 23 12 Zilkade 1269 (16.8.1853) tarihli irade (BOA, İrade Hariciye 4923).
- 24 FO, 78/4193.
- 25 A.g.e.

- 26 A.g.e.
- 27 5 Kasım 1872 tarihli yazı (a.g.e.).
- 28 FO, 78/4191.
- 29 A.g.e.
- 30 A.g.e.
- 31 A.g.e.
- 32 A.g.e.
- 33 A.g.e.
- 34 FO, 78/4695.
- 35 Bu konu için bkz.: Mübahat Küçüköğlü, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", haz.: E. İlisanoğlu & M. Kaçar, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İst., 1995, s. 165-206.
- 36 16 Şubat 1882 tarihli Mahmud Celâleddin Paşa'nın arzualında, "yabancı vapurların faaliyetlerinin men"inin Osmanlı bayrağı taşıyacak bir Osmanlı şirketine Şirket-i Hayriye'ninkine benzer bir imtiyaz verilmesiyle kâbil olabileceği" söylenmektedir (BOA, İrade Meclis-i Mahsusa 3379, lef. 40).
- 37 Bkz.: Şubat 1883 tarihli Umûr-ı Nâfia Komisyonu'nun kararı (BOA, İrade Meclis-i Mahsusa 3379, lef. 31).
- 38 İzmir'in önde gelen tüccarlarından olup sultan ve saray çevresiyle kuvvetli bağlantısı vardı.
- 39 FO, 78/4192.
- 40 FO, 78/4193.
- 41 A.g.e.
- 42 A.g.e.
- 43 A.g.e.

ULUSLARARASI SERMAYE
VE
DIŞ BORÇLAR

XIX. YÜZYILDA KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ VE
OSMANLI İMPARATORLUĞU

383

OSMANLI DIŞ BORÇLARI

389

MUHARREM KARARNÂMESİ VE
DÜYÛN-U UMÛMİYE İDARESİ

400

SONUÇLARI AÇISINDAN
OSMANLI DIŞ BORÇLARI

415

XIX. YÜZYILDA KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

DR. RECEP BOZTEMUR

ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyılda Batı'da meydana gelen büyük değişim karşısında takındığı tavır, bürokratik örgütün, bir yandan Batı karşısında algıladığı gerilemeyi önleme amacına yönelik kurumsal reform hareketlerini gerçekleştirme, diğer yandan da bu gelişmelerin ekonomik boyutunun önemini kavrayıp dünya ekonomik sistemiyle bütünleşme amacına yönelik örgütsel bir yeniden yapılanmayı başarma amaçlarını sergilemektedir. Diğer bir deyişle, Tanzimat Reformları, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde orduda yapılan yeniliklerden esinlenilerek hep söylendiği üzere Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yalnızca askerî gerilemesini önlemek için atılmış adımlar değil, aynı zamanda imparatorluk ekonomik sisteminde onaltıncı yüzyıldan itibaren meydana gelmekte olan ekonomik değişimi -Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini- kurumlaştırmak için gerçekleştirilen yapısal dönüşümlerdir. Bu bütünleşme 1838 Ticaret Sözleşmeleri'yle kuruluveren, sonra da Tanzimat reformlarıyla sonuçlandırılan hızlı bir etkileşim sonucu meydana gelmemiş, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmenin gerektirdiği modern kapitalist devletin kurulması bir yüzyıldan daha fazla süren zorlu bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, Batı ekonomik üstünlüğü karşısında Osmanlı devlet-toplum ilişkilerinin geçirdiği evrim incelenmeye çalışılacaktır.

ONDOKUZUNCU YÜZYIL, İNGİLİZ HEGEMONYASI

Daha önceki yüzyıllarda hiç ortaya çıkmamış bir olgu ondokuzuncu yüzyıl Avrupa devletler sistemine dam-

gasını vurmuştu. Bu olgu, 1815-1914 yılları arasında çatışmaların yerel düzeyde tutulabildiği yüzyıllık bir barış dönemi idi. Avrupalı ulusların bir yandan ekonomik gelişmelerine, diğer yandan da bu ekonomik gelişme nedeniyle dünyanın diğer bölgelerine doğru genişlemelerine olanak sağlayan barış ortamının iki çok önemli dayanağından biri güçler dengesi idi. Westphalia sisteminin temelini oluşturan bu denge, Napolyon Savaşları'nın ardından Metternich ve Castlereagh gibi muhafazakârlar tarafından kurulmuş bulunan Kutsal İttifak tarafından korunmaktaydı. Kutsal İttifak'ın asıl amacı, Avrupa'nın her yanında hatta Avrupalı devletlerin sömürge topraklarında meydana gelen ayaklanmalara silahlı müdahalelerde bulunarak Avrupa statükosunun imparatorluk ihtiraslarıyla bir kez daha bozulmasını önlemeye yönelikti.

Kutsal İttifak orduları, 1815'ten Almanya'nın ulusal birliğini sağlamasına dek Düvel-i Muazzama arasından birinin diğerleri üzerinde üstünlük sağlamasını engellemiş ve İspanya, Venedik, Hollanda ve Belçika'da pek çok örneği görüldüğü gibi küçük devletlerde meydana gelen ayaklanma ve savaşa müdahalelerle çatışma nedenlerini ortadan kaldırmıştır. Aslında uzun dönemli bir barışı sürdürmenin yolu, kısa süreli çatışmalarla krizleri yerel düzeyde tutmaktan geçmekteydi. Yüzyılın ortasında Çar Nikola'nın Akdeniz'e çıkış kapısı olarak gördüğü Boğazlar üzerindeki amaçlarına engel olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın Piyemonte'yi de yanlarına alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımına koştuğu Kırım Savaşı (Ekim 1853 -Aralık 1855) böyle bir anlayışın ürünüdür ve yüzyıllık barış döneminin en uzun savaşlarıdır. İspanya tahtına kimin geçeceği sorunundan kaynaklanan Bismarck- III. Napolyon çekişmesinin yol açtığı Prusya-

Fransa Savaşı bile 1870 yılının temmuz-eylül ayları arasında olup bitmiş, Fransa'da imparatorluğun çöküşü ve üçüncü cumhuriyetin görülmemiş bir savaş tazminatı ile birlikte Alsace-Lorraine'i Almanya'ya terketmesiyle Ocak 1871'de çözüme kavuşturulmuştur. Her iki savaşta da krizin kıta ölçeğinde yayılmasını engelleyen ve barış yüzyılının ilk yarısında Avrupalı güçleri birbirlerinin egemenlik alanları üzerindeki haklarını tanıyarak barış içinde yaşamaya zorlayan etken, güçler dengesinin korunması amacıyla Avrupa İttifakı'nın meşru güç kullanma tekeline sahip olduğuna bulunan inançtı.

Yüzyıllık barışın gerçekleşmesini sağlayan ikinci ve daha önemli bir etken de Avrupa'nın güçlü devletlerini sürekli olarak birbirlerine karşı dengede bulunmaya zorlayan iç dinamiklerde ortaya çıkan değişimlerdi. Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa uluslarının üretim süreçlerinde ortaya çıkan bu iç değişimin ürünleri, yüzyılın ilk yarısında sürekli iç savaşlar, devrimler ve karşı-devrimler olarak belirip Kutsal İttifak tarafından denetim altında tutulurken, yüzyılın ikinci yarısında yüksek finans¹ ile Avrupa dışı bölgelere taşınan kapitalist genişleme ve emperyalizm halini aldı. İngiltere'nin dünya ekonomik egemenliğini sürdürmesi, bir yandan üretim fazlası için yeni pazarlar ve yeni yatırım alanları bulmak için territorial genişlemeye, diğer yandan da sermaye ve hammadde için Avrupa devletler sisteminde devam etmekte olan güç mücadelesini Avrupa dışı bölgelere doğru genişletmeye dayanmaktaydı. İngiltere'nin dünya güç dengesini daha rahatlıkla idare edebilmesi, Kutsal İttifak tarafından sağlanan denetimin sıkılaştırılması ve 1846'dan sonra Avrupa İttihadı'nın İngiltere'nin dünya hegemonyasının başlıca yönetim aracı haline gelmesiyle mümkün oldu. Arrighi, İngiltere'nin dünya ölçekli bir sermaye birikimi rejiminin kurumsal temellerini oluşturan serbest ticaret emperyalizmi sistemini, öncelikle toprak fetihleriyle genişleterek, ardından da Avrupa yüksek finans sistemi üzerinde egemenlik kurarak başardığını belirtmektedir. Arrighi'ye göre, yüzyılın başında dünya toprak yüzeyinin fiili olarak yüzde 35'ini ellerinde bulunduran Batılı Devletler, 1878 yılına gelindiğinde bu oranı yüzde 67'ye, 1914'te ise yüzde 85'e yükseltmişlerdir.² İngiltere'nin bu toprak fetihlerinden en büyük payı almak için serbest ticaret emperyalizmini benimsemesinin ve kapi-

talizmin dünya ölçeğinde genişlemesiyle eşgüdümlü olarak İngiliz dünya egemenliğinin yayılmasının doğurduğu devletlerarası güç mücadelesinin tırmanmasının barış yüzyılının son çeyreğinde ancak savaşla çözülebilecek bir kriz yaratması kaçınılmazdı.

Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere, daha önce hiçbir gücün kurmayı başaramadığı bir dünya hegemonyası kurarak insan gücü, doğal kaynaklar, vergi ve ödemeler biçiminde görülmemiş büyüklükte bir gelir sağlamaktaydı. Bu gelirin bir kısmı, Hindistan sömürge imparatorluğu örneğinde görüldüğü gibi Avrupa dışı toplumlar üzerindeki egemenliği sürdürmek ve imparatorluğa yeni topraklar katmak için harcanırken, geri kalan gelirler İngiltere'nin Avrupa güç dengesi üzerindeki egemenliğini sürdürebilmesi için Londra borsasına akıtılmaktaydı. Kapitalist ve territorialist genişlemelerden elde edilen imparatorluk gelirlerinin Londra finans merkezi aracılığıyla yeni pazarlarda yeni yatırımlara dönüştürülmesi, Londra'nın Amsterdam ve Paris gibi malî rakiplerine üstünlük kurmasını sağladı. Bu üstünlük İngiltere'yi dünyanın yeni finans merkezi yapmakla kalmadı, Kutsal İttifak ve ardından Avrupa İttihadı ile kurulmuş bulunan güçler dengesini İngiltere lehine çevirerek, barış yüzyılını İngiliz yüzyılı haline getirdi. Dünya finans merkezleri üzerindeki İngiliz egemenliği, yalnızca Kraliçe II. Viktorya tarafından imparatorluk amaçlarıyla bütünleştirilmiş bulunan İngiliz ulusal malî çevreleri tarafından kurulmakla kalmadı, çeşitli uluslardan oluşan kozmopolit bir finans çevresi oluşturarak kredi ve borçlar, borç yenilemeleri ve ertelemeleri yoluyla Londra borsasının pek çok küçük Avrupa devleti üzerinde de egemenliğini pekiştirdi.

İngiltere, serbest ticaret rejimini Avrupa güçler dengesinin yerine geçirmek amacını da gütmekteydi. Papalık ve imparatora mutlak itaati gerektiren Ortaçağ yönetimi anlayışını değiştiren Westphalia sistemi ile getirilen devletlerarası ilişkiler üzerinde herhangi bir yetkenin bulunmaması ilkesi ondokuzuncu yüzyıl güçler dengesiyle kısmen örtüşmekteydi. İngiltere, dünya egemenliğini güçlendirebilmek amacıyla sistemi, devletlerarası ilişkiler üzerinde yer alan bir serbest piyasa ekonomisini düzenleyen kurallar bütününe tabi kılmak, böylece ordularla başarabileceğinden çok daha etkin bir dünya hege-

monyasını kurumsallaştırmak amacındaydı. Carr tarafından da belirtildiği gibi, İngiltere, demiryolları ve deniz yolları aracılığıyla imparatorluk topraklarını genişletmesine paralel bir biçimde dünyanın diğer bölgelerindeki hammadde, gıda ve doğal kaynaklar için serbest piyasaları da desteklemekteydi.³ Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu ile serbest ticaret anlaşmalarını imzaladığı 1838 ile 1929 Büyük Buhranı arasındaki yaklaşık yüzyıl boyunca İngiltere, tek taraflı olarak yurtiçi piyasalarını dünyanın her tarafından gelen ürün ve sermayeye açık tuttu. Serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak amacıyla iki taraflı ticaret sözleşmeleri de uygulamaya konuldu. Bu uygulama 1860 yılında Fransa ile imzalanan karşılıklı ticaret anlaşması ile başlatıldı ancak ulusal birliğini henüz gerçekleştirmiş bulunan Almanya'nın 1879 yılında ülke piyasalarını yabancı mallara karşı koruyacak müdahaleci bir ekonomik politikayı benimsemesiyle sona erdi.⁴ Yüzyılın sonlarında korumacı politikaların yaygınlaşmasına rağmen İngiltere'nin devletlerarası ekonomik ilişkilerin serbest piyasa kurallarına göre işlemini savunan politikalarından vazgeçmesi için uluslararası altın standardına dayalı malî politikaların çöküşünü beklemek gerekecekti.

İngiltere'nin dünya ekonomik egemenliği, Avrupa devletler sistemi üzerinde doğrudan söz hakkına sahip olma anlayışına dayalı bir egemenlik olma yerine, bu egemenliğin Büyük Britanya'nın yararına olduğu kadar diğer Avrupa devletlerine de fayda sağlayacağına duyulan bir inanca dayanmaktaydı. Böyle bir inanç, siyasî liberalizm tarafından da desteklenmekteydi. İngiliz siyasî liberalizm savunucuları, genel olarak (Avrupalı) ulusların zenginliğini arttıracak ekonomik bir sistemin öncüsünün İngiltere olduğunu, serbest ticaretin Avrupa monarşilerinin egemenliklerini zarara uğratacak unsurlar içermesine rağmen, egemen devletlerin mülk sahibi uyruklarının gelirlerinin artacağını, bunun da nihâi olarak Batı'nın servet ve gücünü arttıracığını söylemekteydi. Devrimler çağıının ilk yarısında Avrupa'nın pek çok bölgesinde ve Avrupa sömürgelerinde -özellikle Amerika'da- ayaklanan uyrukların, monarşilerin özerk egemenlik haklarından çok kendi servetlerinin maddî güçlerini düşünen mülk sahibi sınıflar olduğu göz önüne alındığında siyasî-iktisadî liberalizm birlikteliğinin İngiliz he-

gemonyasının genişlemesi açısından önemi ortaya çıkmaktadır.

Böylece, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'nın yarattığı devletlerarası sistem kurallarının liberalizm, demokratikleşme, ulusçuluk yaygınlaşması, İngiliz serbest ticaret rejiminin dünya ölçeğinde genişlemesine hizmet etti. Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin geleneksel ekonomik sistemlere dayalı toplumsal yapılar üzerindeki en önemli etkisi ise bir yandan dünya ölçeğindeki malî ağlar aracılığıyla bu toplumların kapitalist girişimlerini Avrupa, özellikle de İngiliz kapitalist yapılarıyla ilişkilendirmek, diğer yandan bu bağlantıların gerçekleşmesi amacıyla uyruklar üzerindeki geleneksel iktidarların yetkelerini zayıflatarak uluslaşma süreçlerini hızlandırmak oldu. Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda dünya malî sermaye çevreleriyle ilişki halindeki malî kurumlar ile gayrimüslim bir ticaret erbabının ortaya çıkışı ve gelişmesi, kapitalist ilişkilerin kurulması nedeniyle geleneksel gelirleri yıkıma uğrayan Osmanlı Devleti'nin yeni bir tür ekonomik ilişkiler bütünü üzerinde kurumsal yapısını yeniden tanımlaması ve bu kapitalist dünya ekonomisinin gerektirdiği modern kapitalist devleti kurma çabaları, İngiliz serbest ticaret emperyalizminin genişlemesiyle açıklamak gerekmektedir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERN DEVLET VE KAPİTALİZM

Osmanlı modern devletinin ondokuzuncu yüzyılda kuruluşu ve gelişmesi, devletin örgütsel yapısının kapitalist ekonominin gereklerine uygun bir biçimde değiştirilmesi sonucunda gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşüm Tanzimat devlet adamının bilinçli seçimiyle olmamış, fakat devletin bürokratik yapısının kapitalist ekonomiden sağlanacak sermaye birikimi ile yeniden üretilebilecek bir yapıya kavuşturulması sonucunu doğurmuştur. Burada belirtilmesi gereken husus, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde kapitalist devlet niteliğini kazanmasının, devletin, bürokratik yapısını kapitalist grupların ya da sınıfların çıkarları üzerine (en azından henüz) inşa etmekle değil, fakat bu niteliği Avrupa ekonomik sistemiyle kurulan ilişkiler nedeniyle edindiğidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa finans kapitali- nin doğrudan doğruya ilişkili olduğu gruplar, Osmanlı millet yapısının Müslüman olmayan tebaasından oluş- maktaydı. Küçük Kaynarca Anlaşması'nın Osmanlı Dev-leti açısından Karadeniz ticareti üzerindeki denetiminin ortadan kalkması sonucunu vermesiyle, bu ticaret üze- rindeki denetim, ilk kez olmak üzere Rus (1774), Avus- turya (1784), İngiliz (1799) ve Fransız (1802) himaye-leri altındaki Rum ve Ermeni aracı tüccarlara geçti.⁵ Böl- gedeki ticarî faaliyetleri düzenleyen yasal düzenlemeler ve Müslüman tüccarın bir süre sonra bölgeden çekilme- siyle Avrupalı kapitalistlerin Osmanlı Rum ve Ermeni tüccarı üzerindeki himayelerini pekiştirdi. Sonuçta, on- dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği sona erdiğinde Rusya ti- caret merkezleriyle Osmanlı'nın doğu vilayetleri ve İran arasındaki ticaret Trabzon'daki Rum ve Ermeni tüccara geçmiş bulunuyordu.

1830'lara gelindiğinde ise imparatorluğun bütün büyük kentlerindeki ticarî faaliyet Müslüman/Türk ol-mayan tüccarın denetimi altına girmişti. Ticaret anla- şmalarının sağladığı muafiyetler ve himaye, imparatorluk azınlıklarına bir yandan ondokuzuncu yüzyılın sonuna dek Osmanlı üreticileri ile Avrupa kapitalistleri arasın- daki aracılık görevini yüklerken, diğer yandan da devle- tin malî yapıları üzerindeki etkileri nedeniyle Avrupa fi- nans kapitalinin Osmanlı Devleti'ndeki taşıyıcıları hal- ne getirdi. Yüzyıl sonunda İstanbul'un hatırı sayılır ban- kerleri arasında bir tane bile Müslüman/Türk yoktu. Kırk büyük bankerin on ikisi Rum, on ikisi Ermeni, se- kizi Musevî ve beşi Levanten'di.⁶ Kapitalist sermayenin ilişkide olduğu İstanbul para piyasası da azınlık tekelin- deydi, otuzdört büyük tefecinin on sekizi Rum, altısı Musevî ve beşi Ermeni'ydî. İmparatorluğun Balkan top- raklarında ise malî piyasalar Rumların egemenliği altın- da bulunuyordu: Issawi, kırk büyük Rum kapitalistin yanı sıra, yirmiyedi Ermeni, altı Levanten ve iki Müslü- man banker bulunduğunu belirtmektedir.⁷

Dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmede ondoku- zuncu yüzyılın en önemli unsurlarından biri olan sınaî üretim de Osmanlı bürokrasisi tarafından başlatıldı. İm- paratorluğun ilk yün ve kağıt imalathaneleri 1804'te İs- tanbul'da kuruldu. Bir taraftan askerî ve idarî gereksi- nimlerini karşılamak, diğer taraftan, belki de daha

önemlisi imalat sanayi ve malî yapı üzerinde Avrupa ege- menliğine engel olmak üzere Osmanlı devleti, yüzyılın ilk çeyreğinde sınaî faaliyetleri desteklemekteydi. II. Mahmud'un dokuma tezgâhları, debbağhaneler, Feshane ve Tophane ile başlattığı atılım, Tanzimat döneminde günlük gereksinimlerin karşılanmasına yönelik sınaî ku- ruluşlarla devam etti. İstanbul ve çevresinde, İzmir, Ba- lıkesir, Tokat ve Bağdat gibi kentlerde saban, demir ve çelik boru, kilit, bıçak, tıraş bıçağı, küçük buharlı mo- torlar, makineler, barut, halı, yünlü kumaşlar üretilmeye başlandı.⁸ Bununla beraber, bu sanayi tesisleri ya doğru- dan doğruya azınlıklar tarafından idare edilmekte ya da Dadian ailesi örneğinde olduğu gibi danışmanlık mevki- leri gayrimüslim tebaa tarafından işgal edilmekteydi. Dadian ailesi, 1795'ten, mallarının müsadere edildiği 1848 tarihi dışında, 1890'ların ortalarına dek devlete banker, yatırımcı ve işletmeci gibi pek çok hizmetler sunmuşlardı.⁹ Sınaî tesislerin yönetiminin gayrimüslim Osmanlıların ellerinde olmasının yanında, bu tesislerin hemen hemen tüm makine ve teçhizatı da yurtdışından ithal edildi. İşgücü de büyük çoğunlukla, işletme sahibi- nin etnik ve dinsel niteliklerini yansıtmaktaydı. Issa- wi'ye göre, yüzyılın sonuna gelindiğinde beş ya da daha fazla işçi çalıştıran firmaların yarısı Rumlara aitti, Erme- ni, Musevî ve yabancı işletmeleri toplamı yüzde 35'lik bir paya sahipken Türk işletmeleri yüzde 15'lik bir pay- la ancak Ermeni işletmelerinin ardından geliyordu. İşgü- cü oranları da az çok bu etnik ve dinsel yapıyı yansıtmak- tayıdı, toplam işgücünün yüzde 60'ı Rum, yüzde 15'i Er- meni, yüzde 15'i Türk ve kalan yüzde 10'u Musevîlerden oluşuyordu.¹⁰ Rum milletin ticarî ilişkilerde *prima in- ter pares* konumu iki nedenden kaynaklanmaktaydı: İlk olarak, Fener Rum Ortodoks Kilisesi'nin hem Anadolu ve Balkanlar'da, hem de Orta Doğu'daki diğer tüm Or- todoks kiliseleri üzerindeki hâkimiyeti ortak bir inanç ve ortak bir etnik kültürü yansıtmaktaydı. İkincisi ise, Rumca onsekizinci yüzyıldan başlayarak Balkanlar'daki ticarî faaliyetlerde *lingua franca* haline gelmişti.¹¹ Rum nüfus içinde kamu görevlileri, din büyükleri, rahipler ve zengin tüccardan oluşan ve kısmen Osmanlı toplum sis- temiyile bütünleşmiş bulunan burjuvazi ile radikal pan- Helenistlerin oluşturduğu Rum aydınları arasında görüş ayrılıklarının bulunmasına rağmen¹² Avrupa dışı dünya-

da ticarî ilişkilerin böylece “ulusal” nitelikte örgütlenmesi, ondokuzuncu yüzyıl İngiliz serbest ticaret sisteminin amaçlarına uygun düşmekteydi.

İngiltere malî genişlemesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bağlantılarını da gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılda Mısır'da kurulan Avrupa bankalarının bir çoğu Rumların denetimindeydi. Salvago, Benachi, Gregusci, Rhodonachi, Zervudachi, Zafiropoulo ve Zarifi ailelerine mensup Rum bankerler, *The Anglo-Egyptian Bank* (1864), *Banque d'Alexandrie* (1872), *Banque Générale* (c. 1880), *Millî Banka* ve *Toprak Bankası* gibi finans kurumlarını kurmuşlardı.¹³ Mısır pamuk ticareti bu tüccar aileleri tarafından ve onların sermayeleriyle yürütülmekteydi. Zilkha, Suares, Trad ve Tepeghiosi (Tepegöz) bankerleri ise diğer Arap topraklarında Avrupa bankalarının ve sigorta şirketlerinin aracılığı olarak faaliyetlerde bulunuyorlardı.¹⁴

Osmanlı ticarî ve malî ilişkilerinde ondokuzuncu yüzyılda Rum üstünlüğü ortaya çıkana değin Anadolu kentlerinin gayrimüslim zanaatkarlarını, çiftçilerini, dükkan sahiplerini, sarraf ve tefecilerini oluşturanlar Musevîler arasından geliyordu. İstanbul'da onsekizinci yüzyıla kadar devlet hizmeti gören doktor, diplomat ve bankerler Musevîlerden oluştuğu gibi¹⁵ Avrupa ticaret merkezleriyle yapılan uzun mesafeli ticaretin taşıyıcıları da Musevî 'büyük tüccar'dı.¹⁶

Dünya ölçeğinde kurulan kapitalist piyasanın Osmanlı ayağını oluşturan gayrimüslim ticaret ağları Osmanlı modernleşmesinin nimetlerinden en çok yararlanan kesimi oluşturdu. Ziraî, ticarî ve malî düzenlemeler, gayrimüslim küçük burjuvazinin Osmanlı toplumu ile Avrupa kapitalist girişimleri arasındaki aracılık konumunu güçlendirirken, Osmanlı ekonomisinin değişmekte olan malî yapısının da yeniden üretileceği kapitalist tabanın hukuksal temellerini oluşturmaktaydı. Bu ikili bir ilişkiydi. Bir yandan Osmanlı küçük sermaye sahipleri, bankerleri ve tüccarları Tanzimat hukuku aracılığıyla Avrupa kapitalizmiyle bütünleşme olanağına kavuşurken, diğer yandan da Osmanlı modern devleti yeni iktisadî ve malî yapısını kapitalist ilişkiler ağı üzerine dayandırmaktaydı. Bu ikili ilişkinin modern kapitalist devleti yaratmakta yetersiz kalışının başta gelen nedeni, Osmanlı İm-

paratorluğu'nda modern ulus-devleti yaratan koşullar ile *millet* anlayışları arasındaki uyumsuzluk olmuştur.¹⁷ Ayrıca bu uyumsuz bütünleşme, Osmanlı ekonomisini Avrupa kapitalizmine bağımlı kılmış, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde “ulusal” bir ekonomik bütünün yaratılmasını geciktirmiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl devletlerinin büyük ya da küçük hiç biri, Batı Avrupa devletlerarası sistem ilişkilerinden soyutlanmış değildi. Aksine, doğrudan ya da dolaylı yollarla bu sistem içinde yer alıyorlar ve siyasal ve toplumsal yapılarını bu ilişkiler bütününe gerekliliklerine göre örgütleyiyorlardı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa devletler sisteminin gerektirdiği modern devlet ve kapitalist ilişkiler sistemine uymayan üç imparatorluk bulunmaktaydı. Rusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluklarının Avrupa devletler sistemine uyumu yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirilecekti.

Ancak bu uyumun Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemi ile başlatıldığını vurgulamak gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda modern devletin ortaya çıkışı, siyasal olanla ekonomik olan arasında ayrışmanın gerçekleşmesiyle¹⁸ ve uyruklar arasında eşitlik amacını güden kanunlaştırma faaliyeti ile hukukun üstünlüğü anlayışı yerleşmesiyle gelişen tarihsel bir süreçtir.¹⁹

Modern devletin, yalnızca kapitalist üretim ilişkilerinin ülke ekonomisinde belirleyici bir rol oynamasıyla kurulamayacağı kesindir. Ekonomik ilişkiler yanında modern devlet, ikinci olarak, sınıfsal amaçlardan bağımsız, kendine özgü amaçlara sahip çağdaş bir bürokratik örgüt, sınırları belirli toprağa dayalı bir devlet anlayışı ve toplumda, egemen gücün merkezileşmesinin yasallığına ilişkin bir inancın varlığını gerektirmektedir. Tanzimat döneminin askerî modernizasyon süreci, bir yandan modern devletin en önemli yapıtaşlarından biri olan meşru güç kullanma tekeli teritoryal temellere yerleştirirken, diğer yandan da hem ondokuzuncu yüzyıl devletlerarası güç ilişkilerinde “ulusal” savunma, hem de yurtiçi güvenliğinin sağlanması konularında Tanzimat devletinin hareket alanını genişletmiştir. Devletlerin modern orduları yaratmak için giriştiği reform çabalarının uyruklar -ya da yurttaşlar- arasında yasal eşitliğin sağlanmasıyla mümkün olduğu ve devletin meşruluk temellerinin uyrukların dev-

lete göre yer aldıkları sınıf konumlarına göre değil, bu yasal ve siyasal eşitlik üzerine kurulduğu Tilly tarafından da vurgulanmaktadır.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'la başlatılan, nüfus, mülkiyet ve iş konularının yeniden düzenlenmesi, tarımsal sistemin değiştirilmesi, vergi reformu, merkez ve taşra bürokrasilerinin yeniden örgütlenmesi gibi konuların, Urquhart'ın da yaptığı gibi, modern devletin gerektirdiği eşitleyici toplumsal etkenler açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.²¹ Merkezileşme, bir yandan geleneksel yönetim anlayışına dayalı bürokratik yapıyı değiştirip ancak modern devlet örgütünün kurulmasıyla kendi sürekliliğini sağlayabileceğini gören ve bu örgüt içindeki konumunu güçlendirebileceğine inanan bir bürokratik örgüt yarattığı gibi, diğer yandan bu bürokratik yapı, devletin uyruklar arasındaki eşitlik anlayışına dayalı bir ekonomik sistem içinde bekasını sağlamaya yöneltmiştir. Bunun başarı/başarısızlık nedenlerinin ve ölçütlerinin de yine, hem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını dönüştüren, hem de bu ekonomik formasyonu kendine bağımlı kılan Avrupa güç dengesi ve dünya eko-

nomik sistemi ile kurulan ondokuzuncu yüzyıl ilişkilerinde aramak gerekmektedir.

Üçüncü olarak, modern devletin meşruiyetinin ve egemenliğin yasallığının kurumsal temellere kavuşması ise devletin yönetim gücünün genişlemesine ve bununla ilgili olarak uyrukların kendilerini siyasal yetkeye aidiyetle tanımlamalarını sağlayan toplumsal bir sadakat duygusunun, yani ulusal bir kimliğin ortaya çıkmasına bağlıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda egemenliğin yasal temellere dayandırılması, sultanın geleneksel iktidarının sınırlandırıldığı II. Meşrutiyet hareketiyle -en azından kısmen- gerçekleştirilmiş ve millî iktisat politikalarıyla "ulusal" bir ekonomik bütünleşmenin temelleri yaratılmaya çalışılmıştır. Bu siyasal ve ekonomik süreçler, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum ilişkilerini dönüştürmeye başlamış, yaklaşık yüzyıl kadar sonra gerçekleştirilen Türk Devrimi'yle, Batı Avrupa örneklerinde olduğu gibi uluslaşma ve devlet kurma süreçlerinin sınaî kapitalizmin gereklilikleriyle uyumlu bir hale getirilmesi sonucu nihaî biçimini almıştır.

- 1 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, Beacon Press, 1957), ss. 9-10.
- 2 Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times* (London, New York, Verso, 1994), s. 53.
- 3 Edward H. Carr, *Nationalism and After* (London, Macmillan and Co. Ltd., 1945), ss. 13-14.
- 4 Arrighi, *Ibid.*, s. 55.
- 5 A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in the Nineteenth Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, vol. 1 *Central Lands*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis (New York, Holmes and Meier Publishers, Inc., 1982), s. 289.
- 6 Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ibid.*, s. 262.
- 7 *Ibid.*, ss. 262-263.
- 8 Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5 (January 1974), ss. 66-69.
- 9 Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Ibid.*, ss. 174-75; Ayrıca bkz.: Clark, "Ottoman Industrial Revolution", s. 73, n. 7.
- 10 Issawi, "The Transformation of the Economic Position...", s. 263.
- 11 Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Ibid.*, s. 188.
- 12 M. A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire*, vol. 2: *The Raiahs*, İngilizceye çev.: Lady Easthope (London: John Murray, 1856), ss. 212-19.
- 13 Issawi, "The Transformation of the Economic Position...", s. 263.
- 14 *Ibid.*, s. 272.
- 15 Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (New York, New York University Press, 1991), ss. 86-92.
- 16 Walter F. Weiker, *Ottoman, Turks and the Jewish Polity: A History of the Jews in Turkey* (Lanham, MD., University Press of America, 1992), ss. 75, 80-85.
- 17 Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christian and Jews in the Ottoman Empire, Ibid.*, ss. 141-69.
- 18 Modern devletin bir diğer temel unsuru olan ekonomik ve siyasal yapılar arasındaki ayrımın kuramsal çerçevesi için bkz.: Ellen Meiksins Wood, "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism", *New Left Review*, No. 127 (1981), ss. 66-95.
- 19 Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* (İstanbul, Maarif Matbaası, 1940), ss. 139-209.
- 20 Charles Tilly, "War-Making and State-Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer, Theda Skocpol (Cambridge, Cambridge University Press, 1985), ss. 169-191. Ayrıca, Batı Avrupa modern devletlerinin ortaya çıkış koşullarının ayrıntılı bir incelemesi için bkz.: Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly (Princeton, Princeton University Press, 1975), ss. 3-83 ve *Idem.*, "Western State-Making and Theories of Political Transformation", *Ibid.*, ss. 601-638.
- 21 David Urquhart, *Turkey and Its Resources; Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East* (London, 1833), s. 6.

OSMANLI DIŞ BORÇLARI

DOÇ. DR. SEYFETTİN GÜRSEL,
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nin Avrupa sermaye piyasalarından borçlanmaya başlaması 1854 yılında Kırım Savaşı ile birlikte başlamış ve borçlanma Birinci Dünya Savaşı'nın arifesine kadar sürmüştür. Krizlerle, iflaslarla gelişen bu yarım yüzyılı aşkın serüven, ekonomik boyutlarıyla olduğu kadar siyasal boyutlarıyla da Osmanlı tarihinin çok önemli bir parçasını oluşturur. Dış borçlanmanın gelişimi ve sonuçları Osmanlı dönemi ile sınırlı kalmamış, Cumhuriyet döneminde de gerek yönetici sınıfın gerek aydınların ekonomik zihniyetinin oluşumunda, özellikle de dış borcu algılamaları biçiminde belirleyici (ve olumsuz) rol oynamıştır.

Osmanlı dış borç tarihinin yazımında Osmanlı Devleti'nin neden dış borçlanmaya gitmek zorunda kaldığı, borçlanmanın mali sorunlara çare olup olmadığı kadar, Batı sermaye piyasalarının nasıl olup da Osmanlı Devleti'ne borç vermeye razı oldukları, sonuçta kimlerin kazanıp kimlerin kaybettiği soruları da yanıtlanmak zorundadır. Bu bakımdan 19. yüzyılda uluslararası ekonomik düzeni ve sermaye hareketlerini düzenleyen mekanizmaları kısaca betimlemek yararlı olacaktır.

19. YY.'DA KAPİTALİZM VE SERMAYE PİYASALARI

18. yy.'ın ikinci yarısında İngiltere'nin, 19. yy.'ın başlarında da Fransa'nın sanayileşme sürecine girmeleriyle finans sahnesinde önemli değişiklikler oldu. Bir kere sanayileşmeye bağlı olarak bu iki ülkede milli gelir uzun dönemde olarak yılda ortalama %2-3 arttı. Sanayileşmenin bu ilk aşamasında ücretler genellikle yerinde sayarken ya da çok daha yavaş bir tempoyla artarken, kârlılık yükseldi. Giderek büyüyen borç verilebilir fonların bir bölümü, sanayide her zaman yeterince kârlılık sağlamadığından

başka alanlara yöneldi. Bu alanların başında da, sanayi öncesi tarım imparatorluklarına (Osmanlı, Rusya vb.), yeni bağımsızlığına kavuşmuş ülkelere (Yunanistan, Latin Amerika vb.) ve hatta sanayileşmekte olan ülkelerin devletlerine verilen borçlar geliyordu.¹

Öte yandan sanayileşmeye paralel olarak gerek bankalar gerekse sermaye piyasaları (borsalar) gelişti ve uluslararası mali operasyonları etkinlikle gerçekleştirecek bir düzeye eriştiler. 1844'ten itibaren İngiltere'nin *Altın Standardı Sistemi*'ni benimseyerek sağlam para sistemini yerleştirmesi ve bu ülkeyi başta Fransa olmak üzere diğer ülkelerin altın ve gümüşe dayalı sistemleri ile izlemeleri, sermayenin uluslararası akışkanlığı için gereken kurumsal çerçeveyi oluşturdu.² Bu düzende başlıca ulusal paralar (Sterlin, Frank vb.) itibari birimleri itibariyle sabit bir altın ya da gümüş ağırlığa karşılık geliyor, ulusal bankalar (merkez bankaları) bu madeni para kurlarını garanti ederek kağıt para çıkarabiliyorlar ve bu paralar madeni paraya ya da külçeye serbestçe çevrilebiliyordu. Dolayısıyla, sabit kur (kur riski yok), konvertibilite ve sermayenin ülkeler arasında serbest dolaşımı, bugünkü deyişle, küresel bir ekonomi oluşturuyordu. Bu tabloya, malların da nisbeten (ülkeden ülkeye farklılık gösterse de) serbest dolaşımını eklemek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu da 1838'de İngiltere ve onu izleyen diğer Avrupa ülkeleri ile yaptığı sebest ticaret anlaşmaları ile önce serbest ticaret alanına, ardından, aşağıda görüleceği gibi borçlanmayla birlikte *Altın Standardı Sistemi*'ne dahil oldu. Borçlanma mekanizmaları da yeterince olgunlaşmıştı: Borç almak isteyen devlet belli miktarda ve vadede tahvil çıkartıyor, bu tahviller bir veya birkaç ülkenin borsasında aracı bankalar tarafından, hükümetin o günkü mali güvenilirliğine ve piyasa faiz oranına

bağlı olarak, itibari değerlerinin belli bir oranda altında (risk primi) ve belli bir faiz haddinden piyasaya sürülüyordu. Tahvillerin müşterileri de banka ve bankerlerin yanı sıra büyük ölçüde orta ve küçük tasarruf sahiplerinden oluşan rantıye sınıfıydı. Bu arada aracı bankalar da %2 ile 5 arasında değişen yüklü komisyonlar alıyorlardı. Tahviller borsalarda alınıp satılmaya devam ediyor ve geri ödemelerde ortaya çıkan risklere göre fiyatları dalgalanmalar gösteriyordu.

Uluslararası borç olgusu hakkında okuyucunun bir fikir edinebilmesi için Avrupa'nın en büyük bankeri Fransa'da borsa işlemlerinin 1850'ye kadar %78'inin, 1870'lerde de %60'ının yabancı hükümetlerin çıkardığı tahvillerden oluştuğunu belirtelim. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu piyasadaki nisbi önemini göstermek için de, Babiali'nin dış borçlarının yaklaşık yarısını sağlamış olan Fransa'nın toplam dış yatırımları içinde bu borçların %12,5, yabancı hükümetlere verdiği borç miktarı içinde de %22'lik bir paya sahip olduğunu belirtebiliriz.³

Kısacası 1854 yılına gelindiğinde dış ekonomik koşullar Osmanlı Devleti'nin Avrupa sermaye piyasalarına açılması için olgunlaşmış sayılırdı. Ancak dış borçlanmanın fiilen başlaması için bir yandan Osmanlı yönetiminin dış borçlanmayı arzulaması ya da kaçınılmaz olduğunu kabullenmesi, diğer yandan da sermaye piyasaları tarafından borç taksitlerini geri ödemedi Osmanlı Devleti'nin makul bir güvenilirliğe sahip olduğunun kabulü gerekiyordu. Osmanlı dış borçlanma süreci esas olarak bu iki unsurun arasındaki gerilimin sürekli değişimi sonucunda şekillenmiştir.

OSMANLI DEVLETİ'NİN MALİ BUNALIMI

Bürokratik bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı'da Hazine'nin yani merkezi devlet bütçesinin açık vermeye başlaması 16. yy.'ın sonlarından itibaren görülmeğe başlayan bir olgudur. Sorunun temelinde, tımar sistemi çerçevesinde ademi merkezîyetçi bir tarzda kamu gelir ve harcamasına dönüştürülen tarımsal fazlanın, merkezi devletin, özellikle de düzenli ve maaşlı ordunun güçlendirilmesi zorunluluğu ile birlikte, bu fazlanın parasal vergi olarak Hazine'ye aktarılmasındaki kurumsal güçlükler yatar. Bu temel soruna 17. yy.'ın sonlarından itibaren çoğunlukla yeniliğiyle biten savaşların eklenmesi, Osmanlı Devleti'ni giderek daha sık aralıklarla mali bunalımlara sürüklemiştir.

Vergilerin merkezileştirilmesi, iltizam sisteminin tarımsal vergileri de kapsayacak şekilde yaygınlaştırılması ile sağlanmaya çalışılırken, savaş giderleri de olağanüstü salma vergilerle, paranın taşıması ile (yani para biriminin değerli maden karşılığı düşürülerek bir çeşit karşılıksız para basıp geçici senyora geliri elde ederek) bunlar yetmediğinde azledilen yöneticilerin servetlerinin müsadere,⁴ bu yöntem de yetersiz kaldıkça (ki yöneticiler servetlerini giderek aile vakıflarında güven altına alıyorlardı) önce sarraflardan, daha sonra da 18. yy. sonları, 19. yy. başlarında Galata Bankerleri olarak adlandırılan mali araçların gelişmesiyle, bu kesimden alınan kısa vadeli yüksek faizli borçlarla karşılanmaya çalışıldı.⁵ 19. yy'ın ilk yarısında, özellikle II. Mahmut döneminde Osmanlı Devleti'nin modernleşme girişimleri Osmanlı merkezi bütçesini (kısaca artık bütçe diyeceğiz) düzenli açık verir duruma getirdi. Batı tarzı modern ordunun ve merkezi yönetimin geliştirilmesi giderek artan ve düzenli ödeme gerektiren harcama kalemleri oluştururken, gelirler büyük ölçüde iltizam usulü ile toplanan ve tarıma dayalı olduklarından büyük mevsimsel dalgalanmalar gösteren geleneksel vergilere dayanıyordu.⁶ İltizam sisteminin ekonomik, yasal ve toplumsal nedenlerle etkin bir vergi toplama yöntemi olmadığı konusunda tüm tarihçiler görüş birliği içindedirler. Bu vergi toplama usulü bir yandan bütçe gelirlerini potansiyelinin altına düşürürken, diğer yandan tarımda egemen unsur olan küçük ve orta köylüye verimliliği arttıracak hiç bir yatırım olanağı tanıtmıyor ama yönetici-tüccar-sarraf/banker üçlüsünün elinde önemli miktarlarda nakit servet birikiminin oluşmasını sağlıyordu.⁷ Bu koşullarda Osmanlı Devleti düzenli harcamalar için çok kısa vadeli yüksek faizli avans şeklinde yerli sermayedarlardan borç alırken, giderek büyüyen ve kronikleşen yapısal açıklar da daha uzun vadeli borçlanmayı zorunlu kılıyordu. Tanzimat'la birlikte müsadere, olağanüstü salma vergiler gibi geleneksel kaynaklar da gündemden giderek çıktı. Osmanlı Hükümeti 1840'larda iç borcu arttırırken geleneksel taşıma yönteminin modern versiyonu olan karşılıksız kağıt para (kame/kayme) operasyonlarına da başvurmak zorunda kaldı.⁸

Yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Osmanlı maliyesinin nefesi tükenmişti. Dalgalı borçlar olarak adlandırılan kısa vadeli borçlar aşırı faiz yükü nedeniyle kartopu şek-

linde büyüyor, karşılıksız kağıt paralar iç ve dış ticarete işlem maliyetlerini arttırıyordu. Bu iç gelişmelere bir de 1848 devriminin Avrupa'da yarattığı krizin Osmanlı dış ödemeleri üzerindeki olumsuz etkisi eklenince,⁹ yeni bir mali kaynak gereği tüm şiddetiyle kendini gösterdi.

SONUÇLANMAYAN İLK DIŞ BORÇ GİRİŞİMLERİ

Aslında dış borç düşüncesi, hatta girişimi, oldukça eskiye dayanır. 1789'da Rusya ile savaşın en kritik döneminde I. Abdülhamit sarayın altın ve gümüş yemek takımlarını erittirip para basmak gibi in extremis bir yöneme de başvurup tüm çareleri tüketince, Hollanda'dan borç alınması düşünülmüş, ancak borca karşılık gösterilecek gelirlerin iltizamla "*mütegalibe ayan*" elinde bulunduğu gerekçesiyle bu düşünceden vazgeçilmiştir.¹⁰ II. Mahmut döneminde de Osmanlı-Rus savaşı sırasında İngiliz Hükümeti nezninde bir borç girişiminde bulunulmuştur. İngilizler 1.000.000 sterling vermeye hazır olduklarını bildirmiş, geri ödemelerin de Akdeniz'deki İngiliz filosuna kereste, buğday, bakır teslimatı şeklinde yapılmasını talep etmişlerdir. Osmanlıların talep edilen malları ne ölçüde temin edebileceklerini araştırmaları bir hayli zaman alınca, müzakereler sonuçsuz kalmıştır.

Görüldüğü gibi 1850 öncesinde gerek Osmanlı kurumlarının geriliği, gerek uluslararası mali piyasaların gelişmemişliği dış borçlanmayı olanaksız kılıyordu. Oysa, yüzyılın yarısına gelindiğinde yukarıda da aktarıldığı gibi durum farklıydı. İngiltere ve Fransa Hükümetleri Osmanlı yönetiminin modernleşme çabalarına destek politikası çerçevesinde borç vermeye sıcak bakıyor, hatta teşvik ediyorlardı.¹¹ İngiliz ve Fransız borsaları Osmanlı tahvillerini pazarlamaya hazırdılar. Osmanlı ise sikke tağşişi, karşılıksız kağıt para ve Galata Bankerlerinden borç şeklindeki iç kaynakların sınırına gelmişti.

Durumun acilliğine rağmen Osmanlı Hükümeti'nin dış borçlanmayı kabul etmesi kolay olmadı. Yönetimde Reşid Paşa'nın başını çektiği reformcu kanat dış borçlanmadan yanaydılar. Buna karşılık Fethi Ahmed Paşa ve Mehmed Afî Paşa'nın önderlik ettiği muhafazakar grup Abdülmecid'i Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar boyunca bağlayacak olan bir borç anlaşmasının sakıncaları konusunda ikna etmeyi başardılar. Abdülmecid, tek

çarenin harcamalarda tasarruf yapmak olduğunu resmen açıklayarak borç konusunu kapattı.¹²

1851 baharında bir önceki yılın bütçesinin resmen 1.100.000 Osmanlı Lirası açık verdiği ortaya çıktı. Fiili açık ise çok daha yüksek tahmin ediliyordu.¹³ Ağustos sonunda ise İstanbul Bankası (1845'te kurulan ve dış ödemeleri gerçekleştirmekle görevli ilk özel banka) aracılığı ile yapılan dış transferlerde Londra piyasasına 600.000 sterling (1 ST.=1,1 OL.) tutarında borç birikmişti. Burada hatırlatmak gerekir ki, Osmanlı dış ticareti 19. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren açık vermeye başlamıştı.¹⁴ Dolayısıyla açığın, son tahlilde değerli madenle kapatılması gerekiyordu. İngilizler Reşid Paşa'ya açık sağlam parayla bir an önce kapatılmazsa, Osmanlı Devleti'nin itibarını yitireceğini bildirdiler.¹⁵

Babiali ise bir kez daha direnmeyi göze alarak Abdülmecid'in geçen yılın Kasım ayında sözünü ettiği tasarruf politikasını uygulamaya karar verdi. Maaşlarda %5 ile 20 arasında indirim yapıldı. Ayrıca yüksek gelirli kişilerden yılda salma vergi niteliğinde 20 kuruş alınması kararlaştırıldı.¹⁶ Sonuçta Osmanlı Devleti biraz daha zaman kazanmış oldu. Ocak 1852'de İngiltere Bankası, İstanbul Bankası'nın ciro ettiği senetleri ödememe kararı aldı. Artık dışardan borç almaktan başka çare kalmamıştı. Ama Abdülmecid hâlâ tereddüt içindeydi. Sonunda 3-4 yıllık orta vadeli bir borcun kabul edilebilir olduğuna karar vererek İstanbul Bankası'nın iki yöneticisi Paris'e yollandı. Osmanlı Devleti'nin garantisi ile 3.300.000 OL tutarında 5 yıl vadeli, %7 faizli ve %2 komisyonlu bir kredi anlaşması öngörüliyordu. Ancak bu koşullarda borç bulmak mümkün olmadı. Bunun üzerine Sadrazam Ali Paşa inisiyatifini kullanarak ve padişaha bilgi vermeksizin temsilcilere piyasanın dayattığı koşullarda bir borç anlaşmasını imzalamaları için yetki verdi. Eylül 1852'de yapılan anlaşmaya göre İstanbul Bankası 2.200.000 OL tutarında, 23 yıl vadeli, %6 faizli ve %4 komisyonlu bir kredi alacaktı. Ancak ihraç fiyatı tahvilin itibari değerinin %10 altında olacaktı. Böylece efektif faiz oranı %6,7'ye geliyordu. Komisyon da dikkate alınırsa efektif faiz %7'ye yükseliyordu. Anlaşmada vadesi dolan senetlerin ödenmesi için öngörülen yaklaşık 500.000 OL avans hemen kullanıldı.

Çok geçmeden Abdülmecid durumu öğrendi ve Ali Paşa'yı azletti. Yerine borçlanmaya karşı çıkan Mehmed Ali Paşa sadrazam tayin edildi. İki gün sonra maliye ve ticaret nazırları da azledildiler. Kullanılan avansı ödemek için acilen para bulunması gerekiyordu. Anlaşmanın padişah tarafından onaylanmaması ve Fransız elçisinin telaşlı ve sinirli müdahaleleri kamuoyunda büyük hareketlilik yarattı. Abdülmecid başta olmak üzere vekillerden memurlara tüm rical bağış kampanyası başlattı. Ermeni bankerlere başvuruldu. Fransız elçisinin bildirdiğine göre bu yolla 500.000 OL toplanmıştı. Mısır Hidivi Abbas Paşa'ya elçi gönderilerek Mısır vergisinin o yıl peşin ödemesi rica edildi. Hidiv 300.000 OL avans vermeyi kabul etti. Bu arada, ricalden bazı paşaların, mali sonucundan çok, duygusal yanı ağır basan jestleri doruk noktasına varmıştı. Halk ise eğer borç alınırsa faizlerin ödenemeyeceğini ve bunun sonucunda Fransa ile İngiltere'nin müdahalesinin kaçınılmaz olacağını düşünüyordu.¹⁷

Böylece bir kez daha Osmanlı Devleti dış borç almamayı başarmıştı. Ancak sadece acil ödemeler yapılabiliyordu. Dalgalı banker borçları, ayarı bozuk madeni paralardan ve kaymelerden oluşan para sistemi ve nihayet kronik bütçe açığı olduğu gibi yerinde duruyordu. 28 Ocak 1854'de Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle mali durum iyice çığırından çıktı. Ayrıca Fransa ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olmuşlardı. Ama İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, borç ihtiyacının acilliğinin farkında olduğunu, ancak paranın piyasaya değerinin görmezlikten gelinemeyeceğini, Osmanlı Devleti'nin vereceği teminatlara göre borç koşullarının piyasa tarafından belirleneceğini söylemekten geri kalmıyordu.¹⁸ Nihayet ilk kesin borç anlaşması 24 Ağustos 1854'de imzalandı.

DIŞ BORÇLANMANIN KURUMSAL VE EKONOMİK ÇERÇEVESİ

İlk dış borçlanma gerçekleşinceye kadar yaşanan olaylar, tavırlar ve pazarlıklar Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasının tarihin akışı içinde doğru değerlendirilmesi bakımından oldukça öğreticidir. Ayrıca bundan böyle gelişecek dış borç sürecinin özelliklerini kavramak için de tüm bu unsurlar anahtar role sahiptirler. Çeşitli tarafların dış borçlanmaya yaklaşımlarını şöyle özetleyebiliriz.

Piyasalar, son tahlilde tahvillere para yatıracak olan fantiyeler, uzun vadeli yatırımı tercih ediyorlardı. Altın Standardı Sistemi'nin katı kuralları çerçevesinde fiyat istikrarı uzun dönemli olarak güvence altındaydı. Dolayısıyla uzun dönemli olarak garanti altına alınmış getiri cazipti. Sorun geri ödeme riskiydi. Günümüz deyimıyla yatırımcılar *sovereign risk*, yani bağımsız bir devletin üzerinde sınırlı yaptırımından kaynaklanan bir riskle karşı karşıyaydılar. Sorun iki araçla çözümleniyordu. Risk primi ve verilen teminatlar. Risk primi risksiz kabul edilen yatırımların faiz oranı ile efektif faiz oranı arasındaki farktan oluşuyordu. Efektif faiz oranı ise kararlaştırılan faiz oranı ile borç tahvillerinin itibari değerleri eksi ihraç fiyatları arasındaki fark dikkate alınarak hesaplanıyordu. Örneğin, %6 faizli 100 liralık bir borç tahvili, piyasaya ilk çıkışında 80 liradan satıldığında, alıcı 80 liraya %6 faiz aldığından, efektif faiz %7,5'a geliyordu. En düşük faizin o dönemde %3-4 olduğu düşünülürse, %7'nin üzerindeki efektif faizlerin oldukça yüksek risk primlerine karşılık geldiği kabul edilmelidir. Teminatların kalitesi ise tahvillerin satılabilirliğinin yanı sıra, risk priminin de belirlenmesinde etkili oluyordu. Görüleceği gibi teminatların kalitesi, Osmanlı Devleti'nin somut vergi gelirlerine ve bu gelirlerin istikrarına ve toplanabilirliğine bağlıydı. Elbette, borç tahvillerinin piyasaya sürüldüğü dönemde piyasaların koşulları da, yani fon arzı, rakip tahvillerin getirileri ve temel faiz haddi bu belirlenmede rol oynuyordu.

Borçlanma mekanizmasında aracı bankalar kilit bir role sahiptiler. Piyasaların nabzını bu bankalar tutuyordu. Dolayısıyla, tahvillerin hangi koşullarla pazarlanabileceğini bu kuruluşlar tayin ediyordu. Osmanlı Hükümeti bu kuruluşlar arasındaki rekabetten de yararlanarak pazarlıkla bir ya da birkaç banka ile anlaşıyor ve borçlanma bir ya da birkaç piyasada tahvillerin satılmasıyla gerçekleşiyordu. Aracı kuruluşlar hizmetleri karşılığında komisyon ve masraf alıyorlardı. Ancak bu kuruluşlar komisyonlarını pazarlık ederken piyasa rekabet koşullarını dikkate almak zorundaydılar. Aracı bankalar tahvillerin satışını ve belli bir miktar avansı garanti ederek ilk aşamada riske giriyorlardı. Ancak başarılı bir ihraç yaptıklarında riskleri sıfırlanıyor (portföylerinde tuttıkları tahviller hariç) ve aldıkları komisyonlar sayesinde büyük paralar kazanıyorlardı.

İngiliz ve Fransız Hükümetleri, daha sonra da Avusturya ve Alman Hükümetleri, arka planda kalan ama kritik anlarda kendini gösteren siyasal bir role sahiptiler. Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politikalarına bağlı olarak borçlanmayı kolaylaştırma ya da engelleme gücüne sahiptiler. Dış borçlanma mali bunalım içindeki Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olma ve gerektiğinde siyasal tavizler koparma olanağını sağlıyordu. Ancak, piyasalardaki talep koşullarını da gözardı edemezlerdi. Bu nedenle, Kırım Savaşı'nın en kritik döneminde gerçekleşen 1855 borçlanması dışında, kendi garantilerini vermekten kaçındılar. Çünkü Osmanlı maliyesini yakından izliyorlar ve geri ödeme riskinin ne kadar yüksek olduğunu biliyorlardı. Bununla birlikte, piyasalara duruma göre dolaylı yollardan iyimser/kötümser bilgi sızdırmak ya da resmen aktarmak yöntemiyle borçlanma sürecine her zaman taraf oldular. Osmanlı Hükümetleri'nin de borçlanmayı sürdürebilmek ya da daha iyi koşullar elde etmek için Avrupa'lı büyük devletler arasındaki emperyalist rekabetten olabildiğince yararlandıklarını belirtelim.

Osmanlı Devleti'ne gelince, yukarıdaki satırlarda da aktarıldığı gibi yapısal mali bunalıma kalıcı bir çözüm getiremediği sürece dış borçlanma bir zorunluluktu. Ancak bugünden geçmişe bakıldığında yüksek faizli kısa vadeli borçlanmayı (iç ve dış) neden tercih ettiğini ekonomik rasyonalite çerçevesinde açıklamak güçtür. Burada devreye siyasal, kültürel hatta ideolojik etkenlerin devreye sokulması gerekir. Osmanlı yönetimi gelecekte kendisi için bir tehdit olarak gördüğü ülkelerden borçlanmanın siyasal bir faturası olacağını tahmin ediyordu. Padişahın, kendi tebasından kısa vadeli borç alması adettendi. Gerektiğinde bu borcu şu veya bu şekilde inkar da edebilirdi. Ama güçlü ve rakip hristiyan devletlerin vatandaşlarından borç almak, hem bir gurur meselesi hem de edilgen bir konumun habercisiydi. Bu tür nedenlerle olsa gerek, mali durum elbette bir gün düzeltilir umuduyla, maliyeti yüksek de olsa, Osmanlı kısa vadeli borçlanmayı tercih etti. Ama sonunda havlu atmak zorunda kaldı.

HIZLI BORÇLANMA: 1854-1874

Osmanlı Devleti ilk iki borçlanmayı 1854 ve 1855 yıllarında Kırım Savaşı sırasında gerçekleştirdi. Birinci

borçlanma (Ağustos 1854'te) %80 ihraç fiyatı ve %6 faizle yapıldı. İkinci borçlanma (Temmuz 1855) Osmanlı Devleti'nin en iyi borçlanması oldu. İhraç fiyatı itibarı değerinin 2,6 puan üzerindeydi, faiz %4'tü. Bu olağanüstü iyi koşulları müttefik İngiliz ve Fransız hükümetlerinin borca kefil olmaları sağladı. Bu iki borç için teminat olarak yılda 300.000 OL gelir sağlayan Mısır vergisi gösterildi. Bu vergi Osmanlı bütçe gelirleri içinde en sağlam kaynaktı. İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyasal nüfuzu dikkate alındığında, gerektiğinde Osmanlı Hükümeti'nden bağımsız olarak tahsil kabiliyeti vardı. Nitekim ileride de böyle oldu. Ancak bu vergi borç taksitlerini tam karşılamadığından, 1855 istikrazı için ek olarak İzmir ve Suriye gümrük vergileri teminat olarak gösterildi. Bu iki istikrazla Osmanlı Devleti 8.800.000 OL tutarında çok uzun vadeli (100 yıl) borçlandı. Osmanlı Devleti'nin kasasına giren 8.200.000 OL ise savaş masraflarına gitti.¹⁹

Mali sorun olduğu yerde duruyordu; 5-6 milyon lira civarında tahmin edilen ve değerinin üçte ikisini kaybeden kağıt paralar hâlâ tedavüldeydi. İç borç daha da yükselmışti. Bir kere dış borçlanmanın kapısı da açılmış, içerden direniş ortadan kalkmıştı. Ancak en kaliteli teminatlar da elden çıkmıştı. Yeni bir istikrazın Londra ve Paris borsaları tarafından kabul edilmesi kolay değildi. İslahat Fermanı (1856) ilan edilmiş, mülkiyet haklarının güvence altına alınmasında böylece önemli bir adım atılmış, Osmanlı Hükümeti yeni bir maliye reformu başlatmıştı.²⁰ Bu arada, ileride Fransız sermayesinin ve önde gelen Galata Bankerleri'nin katılımıyla Bank-ı Osmaniye Şahane (*La Banque Impériale Ottomane*) adı altında gerçek bir devlet imtiyazlı (Merkez Bankası işlevini yerine getirmek üzere) bankaya dönüşecek olan Ottoman Bank da kurulmuştu. Paris Konferansı çerçevesinde İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Osmanlı'ya bakışları da olumluydu. Ancak tüm bu lehte gelişmelere karşın, Osmanlı Hükümeti iki yıllık bir uğraş sonucu 1858'de borçlanmayı başarabilirdi. Doğal olarak koşullar oldukça kötüydü: 5.500.000 OL tutarındaki istikrazın ilk 3.300.000 liralık kısmı aracı bankara tarafından kesin olarak %85 ihraç fiyatıyla kabul edildi, nitekim kalan kısım ancak bir yıl sonra ve %62,5 ihraç fiyatıyla kabul görebildi. Faiz %6, komisyon ve masraflar ise %7,2'yi buluyordu. Borcun bu son bölümü-

nün efektif faizi, aracı komisyonu da dikkate alınırsa, %10,8'i buluyordu.²¹ Tahvilleri satın alan rantiyeye ise yatırdığı parayı 8-9 yılda geri alabilecek, Osmanlı Devleti borç taksitlerini ödemeye devam edebilirse de kârâ geçebilecekti. İstikrazın gerçekleşmesini sağlayan ek bir düzenleme de, teminat olarak gösterilen İstanbul gümrük gelirlerini tahsil edecek ve taksit ödemelerini yapacak özel bir komisyonun kurulması oldu.²² Bu düzenlemeyle aslında Osmanlı Hükümeti Duyûn-u Umumiye kurumunun ilk nüvesini de kabullenmiş oluyordu.

Bu borçla uzun yıllardan beri ekonominin etkinliğini zedeleyen kağıt paralar tedavülden kaldırıldı.²³ Ama 17-18 milyona dayanan iç borçlar banker ve tüccar kesimini iflasın eşiğine getirmişti. Aslında Galata Bankerlerinin bu kadar büyük sermayeleri yoktu. Onlar da borcun bir kısmını kısa vadeli bonolar karşılığında Londra ve Paris piyasalarından çekmişlerdi. Bir bakıma iç borcun önemli bir bölümü kısa vadeli özel dış borca dönüşmüştü ve bu piyasalar için tehlikeli bir risk teşkil ediyordu.²⁴ Yeni bir istikraz kaçınılmazdı. Ama hiçbir ciddi banka aracılığına yanaşmıyordu. Osmanlı Hükümeti Mirès adında şaibeli ama becerikli bir Fransız bankacıyla anlaşabildi. Sonuçta Mirès, Fransız piyasasında %62,5 ihraç fiyatı ve %6 faizle 2.240.000 liralık tahvil sarılabildi. Ancak dolandırıcılıktan tutuklanınca, istikrazın büyük bölümü gerçekleşmedi.²⁵

Aslında bu aşamada Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma olanağı kalmamıştı. Bunun üzerine Babıali son kartlarını oynadı. 1.100.000 liralık yeniden kağıt para bastı. İngiliz ve Fransız Hükümetlerine de bir ultimatom göndererek, Osmanlı şirketlerinin kambiyo senetleri kabul edilmez ve Osmanlı Hükümeti'nin bu şirketlere olan borcunu ödeyebilmesi için yeni borç verilmezse, siyasal istikrarsızlığın ve "Doğu Sorunu"nun yeniden gündeme geleceği bildirildi.

Ültimeatom etkisini gösterdi. İngiliz Hükümeti Lord Hobart başkanlığında bir heyeti Osmanlı maliyesinin durumunu incelemek ve iyileştirme önerileri yapmak üzere İstanbul'a gönderdi.²⁶ Amaç, Osmanlı maliyesinin ne ölçüde iyileştirilebileceği ve dolayısıyla ne ölçüde Osmanlı Devleti'ne borç vermeye devam edilebileceği konusunda nesnel bilgi edinmek ve Babıali'ye yardım etmek olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun

bütünlüğünü tehdit edecek (Rusya'nın lehine) bir krizin patlak vermesini önlemek için de piyasalara ölçülü bir riski kabul ettirmekti.

Heyet 1861 yılında incelemelerini yaptı ve hazırladığı rapor İngiliz Parlementsosu'na da sunuldu. Raporda verilen bilgiler ve diğer başka kaynaklar dikkate alındığında bu tarihte mali durumu şöyle özetleyebiliriz: Yaklaşık 15 milyon Osmanlı Lirası olan gelir tahmin edilirken, açık 3 milyon lirayı buluyordu. Yüzde 20 civarındaki bu açık elbette çok yüksekti. Ancak bu açığın yarısının, değerini önemli ölçüde kaybetmiş olan kağıt paralardan kaynaklandığı iddia ediliyordu. Hazine vergi ödemelerinde bu paraları itibari değerlerinden kabul ediyor ama ödemelerini aynı değerden yapamıyordu. Rapora göre birçok vergi kalemini iyileştirmek olanaklıydı. Yansıma, talebin fiyat esnekliği gibi dönemin çağdaş ekonomik kuramlarının ışığında bir vergi reformu öneriliyordu. Özellikle gelirlerin yüzde 30-35'lik bir kısmını oluşturan aşarın mültezimler yerine doğrudan devlet memurları tarafından toplanması ve bu vergide ortaya çıkan devletin kayıplarının önlenmesi olanaklı görülüyordu. Sonuç olarak Osmanlı bütçesi yine o tarihte yaklaşık 1 milyon lira civarındaki borç taksitlerini ödeyebilecek bir fazla verebilirdi. Dolayısıyla, köklü bir maliye reformu koşuluyla kağıt paraları tedavülden kaldıracak ve pahalı dalgalı borçları tasfiye edecek yeni bir borç iktisaden rasyoneldi.

Bu iyimser rapor etkisini gösterdi. Ayrıca, bundan böyle para arzından sorumlu olacak ve Babıaliye Galata Bankerlerine oranla çok daha düşük maliyetli kısa vadeli avanslar verecek ve Osmanlı Lirası'nın değerini gözetecek Osmanlı Bankası'nın kuruluş aşamasına gelmesi de piyasaların ihtiyaç duyduğu güveni sağladı.

Osmanlı Hükümeti 1862 ve 1863'de toplam 17.600.000 OL borç almayı başardı. Faiz %6 idi. Kasasına yaklaşık 11.000.000 OL girdi ve Hobart raporunda öngörülen operasyonlar gerçekleştirildi. Osmanlı para sistemi nihayet ıslah edildi ve bu tarihten itibaren istikrar kazandı.²⁷ Aynı zamanda mali reform da başlatıldı. Ancak tahmin edileceği gibi gelirler artsa da yapısal bütçe açığını kapatacak kadar olmadı. Özellikle aşarın doğrudan tahsili başılamadı. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti dış borç servisini karşılayacak bütçe fazlasını yaratamadığı gibi, kronik açığı da tam olarak kapatamadı ve Gala-

ta Bankerlerine borçlanmaya devam etti. Borç tarihinde yeni bir dönüm noktası sayılabilecek yıl 1865'dir. Bu tarihte ilk kez 2.500.000 OL yükselmiş olan dış borç taksitlerini ödeyebilmek için borç alındı.²⁸ Bir bakıma bu dönemeç sonun başlangıcı olarak görülebilir. Çünkü bundan böyle Osmanlı Devleti iflas etmemek için sürekli borçlanmak, Batı mali sistemi de muhtemel bir krizi önlemek için Osmanlı borçlanmasına yeşil ışık yakmak zorundaydı. Ancak piyasalar giderek düşen ihraç fiyatları, dolayısıyla artan risk primleri ile borç vermeye yanaşıyorlardı. Bu durumun ise iflas sürecini hızlandırmaktan başka bir etkisi olamazdı.

Babıali 1865-1874 döneminde 9 kez borç aldı. 1870'de Rumeli Demiryolları'nın finansmanı için, 1873'de de piyasadaki tahvillerin bir kısmının konsolidasyonu için yapılan istikrazları hariç tutarsak, bu dönemde toplam 187.000.000 OL gibi olağanüstü miktarda borçlanıldı.²⁹ Ortalama ihraç fiyatı %64, ortalama faiz ise %6,8 oldu; yaklaşık bir hesapla efektif faiz %10,6'ya geliyordu. Bu süreçte Babıali hemen hemen tüm gümrük gelirlerini, aşar ve ağnam (hayvan) vergilerinin önemli bir bölümünü teminat olarak gösterdi. Spesifik bir gelir gösteremediğinde de tüm gelirlerini (Bu nedenle bu istikrazlar "Umumi Borçlar" adını almıştır) karşılık olarak gösterdi. Bu arada 300.000 liradan 750.000 liraya yükseltile Mısır vergisinin artan bölümü de 1871 istikrazının karışıklığına gitti.³⁰ Ve nihayet 6 Ekim 1875'de Babıali yayınladığı bir kararname ile moratoryum ilan etti. Yani iflas etti.

1854-1874 döneminde toplam net borçlanma 209.000.000 OL, Hazine'ye giren tutar da 115.000.000 lira olarak tahmin edilebilir. 1870'li yıllarda 19,5 milyon OL'na yaklaşan gelirlere kıyasla borç taksitlerinin payı kimi kaynaklara göre bütçenin yarısına ulaşıyor, başka kaynaklara göre ise yüzde 70'ini aşıyordu.³¹ Toplam borcun büyük bölümü bu dönemde Paris ve Londra piyasalarında plase edilmişti. İstisna olarak 1872 istikrazı Viyana, Berlin ve Hamburg piyasalarında alıcı bulunmuştu. Tahviller İstanbul piyasasında da alıcı buluyordu. Bu açıdan toplam borcun tümüyle dış borç olduğunu söylemek pek doğru olmayabilir. Tahminlere göre Avrupa piyasalarındaki tahvil tutarı 184.000.000 OL civarındaydı. Ancak tahviller, sermaye hareketlerinin serbest ol-

duğu Altın Standart Sistemi çerçevesinde, Osmanlı altın lirası cinsinden ihraç edilmiş olduğundan, dış-ıç borç ayırımının fazla bir anlamı da yoktu. Borçlar %84 nisbetinde cari harcamalarda kullanıldı. Bu açıdan da iflasın kaçınılmazlığı ortadadır.

MORATORYUM VE DUYÛN-U UMUMİYE'NİN KURULUŞU

6 Ekim kararnameinde Babıali bütçe açığının 5.000.000 lirayı geçtiğini itiraf ediyor, yeni bir istikrazın da olañaksız olduğunu bildiriyordu. Aynı kararnamede yıllık borç taksitlerinin yarısına karşılık gelen 7.000.000 OL ödeyebileceğini beyan ederek kısmi bir moratoryum ilan etti.³² Haber Avrupa borsalarında bomba gibi patladı. Tahvil sahiplerinin öfkesi doruk noktasına varmıştı ki Osmanlı-Rus Savaşı patladı (1876). Bu arada Osmanlı Hükümeti de yarım taksitlik ilk ödemeleri yaptıktan sonra tüm ödemeleri durdurdu. Büyük bir yükten kurtulan bütçe cari harcamaları fazlasıyla karşılayacak duruma böylece gelmiş oluyordu. Ama bu kez de yıkıcı savaş masraflarını karşılamak gerekiyordu. Savaş sırasında Babıali 1854 ve 1871 istikrazlarından kısmi itfa ve faiz indirimleri sağlamayı başardı ve Mısır vergisinden böylece tasarruf ettiği bölümü karşılık göstererek Osmanlı Bankası'ndan 5.500.000 borç aldı. Bu arada iç borçlanma zorunlu olarak devam etti. Biriken bu borçlar savaştan sonra 1879 yılında yine Osmanlı Bankası'ndan alınan bir borçla konsolide edildi.³³

Bilindiği gibi savaş büyük bir yenilgiyle sonuçlandı. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayestafanos Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu için ağır yükümlülükler içeriyordu. Batılı büyük devletler Rusya'yı dengelemek için uluslararası bir konferansı bu ülkeye empoze ettiler ve Berlin Konferansı 13 Haziran 1878'de toplandı. Bu konferansta Osmanlı Devleti'nin alacaklıları borç taksitlerinin ödenmesini temin edecek uluslararası bir kontrol komisyonunun kurulmasını istediler. Sorun Berlin Konferansı'nda çözümlenemedi ama ikibuçuk yıl süren müzakerelerin sonunda 20 Aralık 1881'de ünlü Maharrem Kararnamesi ile Duyûn-u Umumiye kuruldu.³⁴

Mısır vergisinin teminat oluşturduğu 1854, 1855, 1871 ve 1877 istikrazları müzakerelerin dışında tutuldu. Bu borçların geri ödemesi zaten sağlam kaynağa dayanı-

yor ve vergi doğrudan ödemelerden sorumlu bankalara yatıyordu. Ayrıca 1881'den itibaren Mısır, İngiltere'nin nüfuzu altına girdiğinden geri ödeme garanti altındaydı.

Geriye kalan borçların ana parası 1881'de 191.000.000 OL, birikmiş faizler de 62.000.000 civarındaydı. Alacaklılar anaparaların ihraç fiyatlarına indirilmesini, birikmiş faizlerin de %90'ının iptalini kabullenmek zorunda kaldılar. Toplamda 106.000.000 OL indirilen borçlar 4 tertip halinde konsolide edildi. İtfa %1, faiz ise en çok %4 olacaktı. Ama en az %1 faiz garanti ediliyordu.³⁵ Borçlara karşılık teminat olarak gösterilmiş olan gelirlerin tahsilatı Duyûn-u Umumiye'ye bırakıldı. Bu kuruluş kendisine tahsis edilen gelirleri en etkin şekilde tahsis ederek tahvillerin faiz ve itfalarını doğrudan gerçekleştirecekti. Böylece Osmanlı maliyesi gelirlerinin yaklaşık dörtte birini yabancı bir kuruluşa devretmiş oluyor, ayrıca devlet egemenliğinden de büyük bir taviz verilmiş oluyordu. Olayın siyasal alanda bir şok oluşturmaması ve halkın ortak belleğinde dış borçlanmaya karşı derin bir endişenin yer etmesi doğaldır.

Bu bağlamda okuyucuya Duyûn-u Umumiye türünden bir kuruluşun Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olmadığını hatırlatmak gerekiyor. Geri kalmış pek çok bağımsız ülkenin devletleri 19. yy.'da benzer nedenlerle iflas etmiş ve bu ülkelere Duyûn-u Umumiye türünden kurumlar empoze edilmiştir.³⁶

Bununla birlikte, ekonomik açıdan Osmanlı Devleti'nin zararlı çıktığı söylenemez. Sonuçta Osmanlı Devleti, Hazine'ye giren paranın biraz üzerinde (komisyon ve masraflar ile o tarihe kadar ödenen taksitler dikkate alınırsa) bir miktarda borçlanmış oldu. Faiz ödemeleri ise çok ender olarak %1'i geçti. Mısır vergisi teminatlı borçların dışında kalan borçların alacaklısı rantıye sınıfı ise, özellikle son yıllarda Osmanlı tahvillerini satın alan yatırımcılar fırsat maliyeti açısından küçümsenmeyecek zararlara uğradılar. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı ile başlayan ikinci modernizasyon aşamasının finansmanı Avrupalı rantıye sınıfının sırtından yapılmış oldu. Bu arada aracı bankalar da küçümsenmeyecek ölçüde kâr etmeyi başardılar.

Osmanlı Devleti'nin konsolidasyon ve Duyûn-u Umumiye'nin kurulması ile birlikte borç sarmalından kurtulması, Maliye teşkilatının modernleşmesini kısmen

tamamlaması ile ılımlı bir ekonomik büyüme sayesinde vergi tahsilatının 1850 öncesine göre etkinleşmesi ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu için uzun bir nisbi barış döneminin başlaması, 1886'da yeniden başlayan dış borçlanmayı farklı bir zemine yerleştirdi.

İLİMLİ BORÇLANMA: 1886-1914

Bu dönemi aslında ikiye ayırmak gerekir. 2. Meşrutiyet'e (1908) kadar borçlanma oldukça düşük bir tempoda seyretmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden ağır maliyetli savaşlar dönemine girmesi ile birlikte borçlanma hızlanmıştı.

Muharrem Kararnamesi'nden sonra beş yıl kadar Osmanlı Devleti dış borsalarda yeni bir borçlanma yapmadan Osmanlı Bankası'ndan aldığı avanslarla idare etti. 1886 yılına gelindiğinde bu avanslar 4.5 milyon lirayı bulmuştu. Avansların konsolide edilmesi için bankayla bir istikraz anlaşması yapıldı ve böylece borçlanma yeniden başlamış oldu. 1908 yılına kadar 17 borç anlaşması yapıldı.³⁷

Bu dönemde net borçlanmanın tutarı 46.500.000 OL'dır. Ortalama ihraç fiyatı %83, ortalama faiz de %4,2'dir. Efektif faiz yaklaşık %5 olmaktadır. Önceki dönemle karşılaştırıldığında borçlanmanın gerek temposu (ilk dönemde yıllık ortalama borçlanma 10 milyon iken bu dönemde 2 milyon) gerek maliyeti çok daha düşüktür. Bu iyileşmenin en önemli iki nedeni, bir yandan yukarıda anılan gelişmeler sonucunda bütçe açıklarının azalması ve açıkların kısa vadeli finansmanında aşırı maliyetli banker avansları yerine, Osmanlı Bankası'nın çok daha düşük maliyetle devreye girmesi, diğer yandan da Duyûn-u Umumiye'nin yarattığı güven ortamıdır.³⁸ Ayrıca 1873-1896 döneminin dünya ekonomisinde durgunluk ve deflasyon yılları olduğu unutulmamalıdır. Bu yıllarda faizler düşük düzeylerde seyretmiştir. Bu nedenlere ek olarak, Almanya'nın Osmanlı piyasasına girmeye başlamasıyla emperyalistler arası rekabetin kızışmasının da altını çizmek gerekir. Bu dönemde alınan borcun yaklaşık dörtte biri Deutsche Bank aracılığı ile Alman piyasasından sağlanmıştır.

Bu yıllarda alınan borçlar da (1903 Bağdat Demiryolu istikrazı hariç) cari bütçe açıklarının finansmanında kullanılmıştır. Bununla birlikte Babıali borç taksitlerini ödemekte zorlanmamıştır. Duyûn-u Umumiye de

1.700.000 ile 2.500.000 OL arasında değişen gelirleriyle 1903 yılına kadar %1 faizi düzenli ödemiş, anapara ödemelerinde de beklendiği kadar olmasa da yol almıştı. Örneğin, 1897 yılına gelindiğinde Muharrem Kararnamesi ile konsolide edilmiş olan 1. Tertip borçlar (en eski borçlar) tümüyle geri ödenmişti.

Babialı'nın mali itibarı yüksekti ve konsolide borçlar piyasada prim bile yapmıştı. Kalan tahvillerin değerinde bir indirim yapılarak buna karşılık fiilen daha yüksek faiz ödenmesi ve vadelerinin uzatılması alacaklıların da işine geliyordu. 14 Eylül 1903'te Babialı ile Duyûn-u Umumiye arasında yeni bir antlaşma yapılarak Muharrem Kararnamesi'nin hükümleri değiştirildi. Yaklaşık 76 milyon lira değerindeki tahviller 33 milyon lira değerinde yeni tahvillerle değiştirildi. Yeni tahvillerin faiz oranı %4, itfa bedeli de %0,45 olarak belirlendi. Duyûn-u Umumiye idaresinin geliri 2.150.000 OL'yi aştığı takdirde artan kısım %75 Osmanlı Devleti, %25 Duyûn-u Umumiye şeklinde paylaşılacaktı. Muharrem Kararnamesi'nde bu sınır 5.850.000 OL olarak aşırı yüksek tesbit edilmişti. Nitekim 1904 yılından itibaren Duyûn-u Umumiye her yıl giderek artan miktarlarda fazla vermiş, Babialı yılda ortalama 1 milyon lira ek gelir sağlarken alacaklılar da %4 faiz ve aksamayan geri ödemelere kavuşmuşlardı.

1908'den 1. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti borçlanma temposunu hızlandırmıştır. Bu dönemde toplam net borçlanma 55.750.000 OL tutarındadır. Koşullar önceki dönemden çok farklı değildir. Ortalama ihraç fiyatı %87, ortalama faiz %4,4 olmuştur. Borcun yaklaşık %58'i yine yüksek maliyetli savaşların yoğunlaştığı 1911-1914 döneminde alınmıştır. Bu dönemin ayırt edici bir özelliği de borçlanmanın %27'sinin altyapı yatırımlarının, özellikle de demiryolu yatırımlarının finansmanında kullanılmış olmasıdır.

GENEL DEĞERLENDİRME

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde yukarıda belirtilen indirim ve birleştirme işlemleri sonucunda piyasada 23 çeşit tahvil bulunuyordu. Anapara ödemeleri dikkate alınarak hesaplandığında bu tahvillerin itibari değerinin yaklaşık 138.500.000 OL olduğu anlaşıyor. Bu tutara 1911-1913 yıllarında çıkarılan ve yabancı bankalar tarafından satın alınan kısa vadeli hazine bonolarını ve ya-

bancı şirketlerden 1904-1914 arasında alınan çeşitli avansları eklersek, Osmanlı Devleti'nin 1914'te dış borcunun, iç borç gibi gözüken Osmanlı Bankası'ndan ve Duyûn-u Umumiye'den alınan avanslar dahil yaklaşık 170.000.000 OL civarında olduğu kabul edilebilir. Borcun yıllık servisi de 7.500.000 OL yakındı.³⁹ Eğer Dünya Savaşı çıkmamış olsaydı, borç taksidi gelirlerinin %30'una yaklaşmış olan ve yılda 5-5,5 milyon lira açık vermeye devam eden Osmanlı Devleti'nin bir süre sonra yeniden ödeme gücünü içine düşmesi kaçınılmazdı.

Savaş sırasında Babialı itilaf devletlerinin vatandaşlarına ödemeleri durdurmuştu. Müttefik ülkelerin vatandaşlarına ödemeler kısmen devam etti. Bu arada Mısır vergisinin teminat teşkil ettiği istikrazların ödemeleri de Osmanlı Hükümetinden bağımsız olarak devam etti. Nihayet Birinci Dünya Savaşı sırasında altın standardı terkedildiğinden ve Fransız Frangı ve sterlin enflasyon erozyonuna uğradığından mütarekeden sonra borcun hangi para cinsinden ödeneceği de sorun oldu. Uzun ve çetin müzakerelerden sonra Lozan Konferansı uyarınca oluşturulan uluslararası hakem Ekim 1924'te Osmanlı borçlarını 129.600.000 lira olarak hesapladı ve bu miktardan Osmanlı İmparatorluğu'ndan Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonucunda ayrılan topraklara sahip olan ülkelerin toplam borçtan payına düşen kısım çıkarıldıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin payına 84.600.000 lira düştü.⁴⁰ Cumhuriyet Hükümeti ile en büyük alacaklı grubun temsilcisi olarak Fransız Hükümeti ile yapılan çeşitli müzakerelerle elde edilen indirimler ve bu dönemde Fransız Frangı'nın uğradığı değer kaybı gibi etkenlerle borç yükü daha da hafifledi.⁴¹ Cumhuriyet Hükümeti, Osmanlı borcunun taksitlerini 1926 yılından itibaren ödemeye başladı ve son taksit 1954'te ödendi. Böylece başlangıcından 100 yıl sonra Osmanlı dış borç serüveni noktalanmış oldu.

20. yy. başında kişi başına düşen kamu borcu miktarı açısından Osmanlı İmparatorluğu 14 Avrupa ülkesi arasında 9. sırada bulunuyordu. Ve her Osmanlı vatandaşına yaklaşık 10 lira borç düşüyordu (228 FF). Sıralama Avrupa'nın az gelişmiş ülkeleri arasında yapıldığında Osmanlı İmparatorluğu, İspanya (502 FF) ve Yunanistan'ın (379 FF) ardından 3. geliyordu. Gelir düzeyi dikkate alındığında kuşkusuz birinci sıradaydı.⁴²

Borçlanma konusunun sözedilmeye değer diğer bir yanı da sermaye akımı açısından bilançosudur. Hızlı borçlanma döneminde, yani 1854-1875 arasında borçlanmadan kaynaklanan net sermaye girişi pozitifdir. Bir başka deyişle, borçlardan sağlanan gelir, geri ödenen borç tutarından daha fazladır. 1881-1914 döneminde ise, net

bilanço negatiftir. Bunun nedeni borçlanmanın büyük ölçüde yavaşlaması, buna karşılık borç taksitlerinin düzenli olarak ödenmesidir. Sonunda bilançonun Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 17 milyon lira kadar aleyhine sonuçlandığı tahmin edilmektedir.⁴³

- 1 R. Cameron, *La France et le développement économique de l'Europe: 1800-1914*, Ed. du Seuil, 1971, p. 73.
- 2 P. Vilar, *Or et monnaie dans l'Histoire: 1450-1920*, Flammarion, 1974, s. 400.
- 3 R. Cameron, *ibid.*, s. 80-92.
- 4 18. yy.'ın ikinci yarısı ile 19. yy.'ın ilk yarısında modernleşme ve Osmanlı maliyesi ilişkileri oldukça kapsamlı incelenmiştir. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, (3. Baskı), s. 152-155; M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931; özellikle de Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., 1986, s. 242-280, adlı çalışmalara başvurulabilir.
- 5 M. Belin, *ibid.*, s. 309, A. Du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Ed. A. Rousseau, Paris 1902, H. Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, YKY, 1995, s. 70-88.
- 6 M. Belin, *ibid.*, s. 290; Y. Cezar, *ibid.*, s. 274-277, 292, 299; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., 1983, s. 94-97, gümtiş paraların sürekli tağış edilmesi: MD; T. 39, D. 5; T. 115, D. 34; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, s. 204-217.
- 7 M. Belin, *ibid.*, s. 273-274; Du Velay, *ibid.*, s. 47-48; Y. Cezar, *ibid.*, s. 288, 292, 294-297; CCC, Smyrne T. 49, f. 26; MD, T. 116, D. 86, 1868 yılında tahsil sorunlarının devamına ilişkin MD, T. 117, D. 20.
- 8 C. Morawitz, *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902, s. 16; Ş. Pamuk, *ibid.*, s. 223; H. Kazgan, *ibid.*, s. 78; Y. Cezar, *ibid.*, s. 295; MD, T. 53, D. 37; T. 115, D. 34.
- 9 1848 krizi Osmanlı ihracatında önemli bir düşüşe neden oldu ve gümrük gelirlerini azaltıcı bir etki yaptı. Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağlımlılık ve Büyüme: 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay. (2. Baskı), 1994, s. 116, T. Ek. 1.1, MD; T. 53, D. 37; T. 112, D. 40; CCC, Smyrne, T. 47 ve T. 48, f. 227.
- 10 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, TTK, Ankara, 1983, s. 599.
- 11 MD, T. 112, D. 40, F. S. Rodkey, *Ottoman Concern About Western Economic Penetration in The Levant, 1819-1856*, The Journal of Modern History, c. 30, s. 348.
- 12 S. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yay., (2. Baskı) 1977, s. 671, MD; T. 99, D. 1; T. 112, D. 40.
- 13 Fransız diplomatik belgelerine göre filili açık 7,3 milyon Osmanlı Lirası'nı buluyordu. MD; T. 112, D.38-39, T.53, D. 37.
- 14 Ş. Pamuk (1994), s. 166, MD, T. 112, D. 40.
- 15 F. S. Rodkey, *ibid.*, s. 349-350.
- 16 F. S. Rodkey, *ibid.*, s.350.
- 17 1852 yılında ceryan eden bu gelişmeler için bkz.: F. S. Rodkey, *ibid.*, s. 350-351.
- 18 F. S. Rodkey; *ibid.*, s.351.
- 19 Fransız diplomatik kaynakları ilk borçlanmanın hiç de kolay olmadığını gösteriyor. Bir kere Osmanlı Devleti'nin genel garantisinin piyasa tarafından kabul görmediği, keza İzmir ve Suriye gümrüklerinin de muteber sayılmadığı anlaşıyor. Fransız ve İngiliz hükümetlerinin garantileri old-

- ğu takdirde ise istikrazın 1 puan daha düşük faizle ve %90 ihrac fiyatı ile mümkün olduğu görülüyor. Ancak özellikle İngiliz Hükümeti garant vermeye yanaşmayınca, Osmanlı Hükümeti'nin temsilcileri Durand ve Black'e 2 Ağustos tarihinde yazdığı mektuptan anlaşıldığı gibi, artık dayanacak gücü kalmayan Sadrazam Reşit Paşa piyasanın dayattığı koşullardan istikraz anlaşmasının bir an önce yapılmasını istiyor. MD, T. 99; D. 8-11, 17, 20. 1855 istikrazında ise yukarıda belirtildiği gibi Barılı müttefik hükümetlerin garantileri alınınca koşullar çok büyük ölçüde iyileşiyor. Ancak okuyucu İngiliz Paramentosu'nda anlaşmanın sadece 1 oy farkla kabul edildiğini, ünlü iktisatçı D. Ricardo'nun karşı oy kullandığını bilmesinde yarar var (D. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, NY, 1929). Bu ilk iki borçlanma ili ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz.: İ. H. Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, 1964, s. 19-30.
- 20 M. Belin, *ibid.*, s. 102, MD, T. 117, D. 8 ve 12.
- 21 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 31-32.
- 22 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 32. "Hazine Yüksek Konseyi" adı altında 1859'da faaliyete başlayan bu kurum, 4 Osmanlı ve 3 yabancı üyeden oluşuyordu. Özellikle modern bütçe tekniklerinin yerleştirilmesinde etkili oldu. A. Roumani, *Essai historique et technique sur la Dette Publique Ottomane*, Paris, 1927, s. 20-21, A. Du Velay, *ibid.*, s. 114.
- 23 MD, T. 115, D. 34.
- 24 MD, T. 115, D. 34.
- 25 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 33-34, H. Kazgan, *ibid.*, s. 142-143.
- 26 Hobart heyetinin gelişi ve raporu için, İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 34-35, E. Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., 1995, s. 97-121.
- 27 İ. H. Yineay, *ibid.*, s. 35-37, S. Yerasimos, *ibid.*, s. 784-785.
- 28 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 39, S. Yerasimos, *ibid.*, s. 795.
- 29 Yazarın hesaplaması.
- 30 Mısır vergisinin artış nedeni için bkz.: S. Yerasimos, *ibid.*, s. 801.
- 31 Fransız büyük elçisi Charles de Moryl'in Mayıs 1873'de yazdığı rapora göre o yılın bütçe gelirleri 19.5 milyon, giderleri ise 22.4 milyon olarak belirtiliyor. Ayrıca elçi raporunda, 1871 yılında memurların 11 ay boyunca maaş alamadıklarını, orduda maaşların geciktiğini, dış borç taksitlerinin 8.8 milyona ulaştığını, %20-25 faizli Galata Bankerlerine olan borçların da bu tutara yakın bir ödeme gerektirdiğini belirtiyor. MD, T. 118, D. 22. Osmanlı Bankası'nın çıkardığı 1897 tarihli borçşüre göre (*Recueil des emprunts contractés par le Gouvernement impérial ottoman*) yıllık borç taksidi 12.5 milyon OL'na ulaşırken, bütçe gelirleri 17 milyon OL ibaretti: *Les intérêts financiers de La France dans l'Empire Ottoman*. Temmuz 1919, F pièce 222 (F); İ. Hüseyin, de, 25 milyon OL gözüken hazine gelirlerinin fiktif olduğunu ve gerçek gelirini 17 milyon OL olduğunu belirtiyor (*Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, İstanbul, 1934). 1875 yılında kısa vadeli iç borç tutarı 8.75 milyon OL'na ulaşmıştı; L. Berger, *Aperçu sur l'Administration de la Dette Publique Ottomane*, Duyun-u Umumiye Yay., Constantinople, 1899, s. 9.
- 32 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 52.
- 33 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 59-61 ve 1897 tarihli broşür, s. 36-37.

- 34 MD, T. 109, Doc. 1 er Juillet 1878, s. 87, Brochure de 1924, *Quelques précisions sur l'Administration de la Dette Publique Ottomane*.
- 35 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 64-68, Brochure de 1924.
- 36 P. Judet, *Stratégies industrielles et modes d'accumulation du capital dans le Bassin Méditerranéen et le Moyen Orient*. Grenoble, 1974, s. 2 ve devamı.
- 37 Bu bölümün verileri için İ. H. Yeniay, F piçce 222 (F), Osmanlı Bankası'nın yayınladığı, 2 eme *Recueil de contrats d'emprunts et d'émission de bons de trésor jusqu'à la fin de 1912*, Constantinople 1913, ve 1924 tarihli zikredilen broşür kullanılmıştır.
- 38 F piçce 222 (F), s. 14.
- 39 F piçce 222 (F).
- 40 İ. H. Yeniay, *ibid.*, s. 115 ve devamında 1914 yılından itibaren tüm gelişmeler ayrıntıları ile aktarılmaktadır.
- 41 F. Ergin'in hesabına göre 1914-1928 arasında Fransız Frangı'nın 0,332 gr. altından 0,065 gr. düşmesi sonucu gerçek borç yükü büyük ölçüde hafiflemişti. F. Ergin, *Para Politikası*. Atatürk Dönemi'nde Türkiye Ekonomisi Semineri, Haziran 1981, YKB Yay.
- 42 L. Berger, *ibid.*, s. 41. G. Poulgy'nin 1914 yılı için tahmini Osmanlı 216 FF, Yunanistan 351 FF; V. Eldem'in tahminine göre aynı yıl Osmanlı'da kişi başına gelir 10,7 OL ya da 244 FF idi; aktaran S. Yerasimos, *ibid.*, s. 993.
- 43 Ş. Pamuk, *ibid.* (1994), s. 191.

KAYNAKLAR

- BELİN, M., *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tedkikler*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- BERGER, L., *Aperçu sur l'Administration de la Dette Publique Ottomane*, Duyun-u Umumiye yayını, 1899.
- BLAISDELL, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denerimi*. İstanbul, 1979.
- CAMERON, R., *La France et le développement économique de l'Europe*, 1800-1914, Paris, 1974.
- CEZAR, Y., *Osmanlı Maliyesinde Bıratım ve Değişim Dönemi*, Alan yay., 1986.
- DU VELAY, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara, 1978.
- ERGİN, F., *Para Politikası, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Haziran 1981, YKB yay.
- GÜRSEL, S., "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1985.
- HÜSREV, İ., *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul, 1934.
- JUDET, P., *Stratégies industrielles et modes d'accumulation du capital dans le Bassin Méditerranéen et le Moyen-Orient*, Notes polycopiées, Grenoble, 1974.
- KARAL, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, c. V, VI, Ankara, 1970, 1976.
- KAZGAN, H., *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, YKY, 1995.
- KIRAY, E., *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1993.
- MORAWITZ, C., *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902.
- ORTAYLI, İ., *İmparatorluğu En Uzun Yüzyılı*, Hil yay., 1983.
- PAMUK, Ş., *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, 1820-1913, Ankara, 1984.
- PAMUK, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt yay., 1999.
- POULGY, G., *Les emprunts de l'Empire Ottoman*, Paris, 1915.

- RODKEY, F. S., "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, c. 30.
- ROUMANI, A., *Essai historique et technique sur la dette publique Ottomane*. Paris, 1927.
- TEZEL, Y. S., "Notes on the Consolidation Foreign Depts of the Ottoman Empire", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1972.
- THOBIE, J., *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman*, 1895-1919, Paris, 1977.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Ankara, 1983.
- VILAR, P., *Or et monnaie dans l'Histoire: 1450-1920*, Flammarion, 1974.
- YENİAY, İ. H., *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964.
- YERASİMO, S., *Azgelizmişlik Şiirinde Türkiye*, c. 2, İstanbul, 1977.

BELGELER VE BROŞÜRLER

FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ

- Correspondance Consulaire et Commerciale, Smyrne: T. 45, 47, 48, 50.
- Série Mémoires et Documents: T. 39-D. 5, T. 53-D. 37, T. 99-D. 1, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 20, 33, 37, 38, 39, T. 112-D. 38, 39, 40, T. 115-D. 34, T. 118-D. 22, T. 134-D. 43.
- Nouvelle Série, Le Commerce: Fransız Elçisi Boupard'ın 1917 tarihli raporu, T. 404.
- Les intérêts financiers de la France dans l'Empire Ottoman*, Temmuz 1919; F piçce 222 (F).
- 2e Recueil de contrats d'emprunts, de conversion d'emprunts et d'émission de bons de trésor jusqu'à la fin de 1912*, Osmanlı Bankası yay., Constantinople, 1913.
- Quelques précisions sur l'Administration de la Dette Publique Ottomane*. Duyun-u Umumiye yay., Paris, Mart 1924.

MUHARREM KARARNÂMESİ VE DÜYÛN-U UMUMİYE İDARESİ

PROF. DR. RİFAT ÖNŞOY
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ, ANKARA

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonundan itibaren askerî harcamalar ve diğer bazı giderler sebebiyle ortaya çıkan, savaş yıllarında şiddetlenen malî bunalım, daha sonraki yüzyıllarda da devam ederek 19. yüzyılın ortalarına kadar geldi. Bu durum, devlette bir takım sosyal, siyasal ve ekonomik olumsuzluklara sebep oldu. Buna karşılık Avrupa'da önemli gelişmeler yaşandı. Ortaçağın sonunda ulusal devletler ortaya çıktı. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinin daha çok kazanmak ve zengin olmak amacıyla Avrupa'da başlayan rekabeti Avrupa dışına taşıtı. Yeni ülkeler keşfedildi. Güney Amerika'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir sömürge imparatorluğu kuruldu. Yeni ülkelerden Avrupa'ya bol miktarda ham madde ve gıda ürünleri getirildi. Geniş pazarlar elde edildi. Avrupa ile yeni sömürgeler arasında yapılan ticaret neticesinde büyük kumpanyalar kuruldu, ticaret ve sanayi gelişti, burjuva sınıfı güçlendi, kapitalizm büyürken kredi kuruluşları bu arada bankacılık da gelişerek kapitalizmin inkişafına yardım etti. Avrupa'ya celbedilen hammadde, icat edilen yeni makinelerde işlenerek seri üretime geçildi. Böylece dünyanın çehresini değiştirecek olan sanayi inkılabına doğru önemli bir adım atıldı. Yeni istihdam alanları açıldı. Fiyatlarda önemli düşüşler vuku buldu. Diğer taraftan başta Fransa olmak üzere toprak sahipleri arazilerini yeni usullere göre işleyerek önel ürün artışı sağladılar. Arazi sahipleri zamanla küçümsenmeyecek bir tasarrufa kavuştular. Bu tasarruf başlangıçta yerli kuruluşlarda değerlendirilirken zamanla başta Fransa ve İngiltere olmak üzere bazı Batı Avrupa ülkelerinde ihtiyaç fazlası önemli bir meblâğ ortaya çıktı.

Böylece İngiltere ve Fransa 19. yüzyılın ortalarına doğru fazla üretim ve sermayeye yeni pazarlar ve yatırım

alanları bulmak gibi iki önemli sorunla karşı karşıya kaldı. Avrupa ülkeleri dış kaynaklara yönelerek üretimi artırırken, Osmanlı Devleti içinde bulunduğu sıkıntıları bertaraf edebilmek, ekonomiyi düzlüğe çıkartabilmek amacıyla iç kaynaklara baş vurdu. Mevcut vergileri artırdı, yeni vergiler ihdas etti, avârız adı verilen olağanüstü vergileri olağan hale getirdi. Sikke tağşiş edildi, tımarlar iltizama dönüştürüldü, iç borçlanmaya gidildi. Malî bunalımın yoğunlaştığı 18. yüzyılda sık sık müsadereye baş vuruldu. Üretimi artırmak amacıyla batı üretim usullerinin alınmasına çalışıldı. Son çare olarak Galata bankerlerinden kısa vadeli borçlanmaya gidildi. Kâğıt para (kâime) basımına baş vuruldu.

Bütün bu tedbirler son zamanlarda sık sık yaşanan malî krizi bertaraf etmeye yetmedi. 1848 yılında Avrupa'yı sarsan kriz Osmanlı ekonomisini olumsuz etkiledi, ihracat azaldı ve Osmanlı dış ticareti giderek büyüyen açıklar vermeye başladı. 1850 yılına gelindiğinde Babıâli yeni büyük bir krizle karşı karşıya kaldı. Kontrol edilemeyen kaime hızla değer kaybetti. Bu durumdan dış ticaret olumsuz etkilendi, vergi gelirleri azaldı. Kırım Savaşı hazineye ağır yük getirdi. İstanbul'daki müttefik askerlerinin tantanalı hayatından etkilenen Osmanlı su-bay ve diğer ileri gelenlerinin yabancı mallara itibar etmeleri lüks ve tüketim malları ithalâtını hızlandırdı. Diğer taraftan faal erkek nüfusun %75'i askere alındığından tarım ve sanayide büyük düşüşler yaşandı. Nitekim Kırım Savaşı'na kadar hububat ithal etmeyen Osmanlı Devleti, bundan sonra tarım ürünleri satın almaya başladı. Bu durum karşısında iç kaynaklar yetersiz kalınca Babıâli dış kaynaklara başvurmak mecburiyetinde kaldı.

Osmanlıların yabancılardan borç alma teşebbüsü 18. yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmektedir. 1787 yılında, önce Rusya, sonra da Avusturya'ya karşı başlatılan iki cepheli savaşın masraflarını karşılamada yaşanan güçlükler devleti dış borç aramaya zorladı. Önce Fas ve Cezayir gibi Müslüman ülkeler nezdinde istikraz yapma girişimleri neticesiz kalınca, sırasıyla Felemenk, İspanya ve İngiltere'ye müracaat edildi. Ancak bunlardan da sonuç alınamadı. Osmanlı Devleti bu sefer Londra ve Paris borsalarına yöneldi.

Bu sırada Avrupa para piyasalarında önemli gelişmeler yaşandı. 18. yüzyılın sonundan itibaren Fransa ve İngiltere'de önemli sermaye birikimi oldu. Bu iki ülkeden diğer ülkelere doğru sermaye akışı başladı. Londra ve Paris birer malî merkez, gerçek dünya bankerleri haline geldi. *Journal des Debats* gazetesinin 24 Mart 1862 tarihli sayısında belirtildiğine göre, Londra ve Paris borsalarında bütün dünyaya yetecek miktarda sermaye mevcuttu. Tasarruflar başlangıçta yerli sanayi kuruluşlarında istihdam alanı buldu. Ancak %2-3 arasındaki faiz, tasarruf sahiplerini tatmin etmedi. Yeni yatırım alanları aradılar. İngiliz ve Fransız hükümetleri kendi vatandaşlarına, yatırımlara daha çok kâr getiren Asya ve Amerika ülkelerini tavsiye ettiler. Bu sırada İngiliz Şarkiyatçısı Lewis Farley, İngiliz tasarruf sahiplerine Osmanlı tahvilleri almalarını öğütledi. Böylece tasarruf sahipleri daha çok kazanırken, Osmanlı Devleti malî bunalımdan kurtulacak, reformları gerçekleştirerek Rusya karşısında daha güçlü olacaktı. Osmanlı Devleti, eline geçecek fonların bir kısmını çeşitli sanayi malları ve özellikle askerî araç gereç alımında kullanacağı için Avrupa sanayiine ek talep yaratılacaktı.

Ayrıca başta İngiltere ve Fransa olmak üzere borç veren ülkeler Osmanlı Devleti üzerinde siyasî nüfuz kazanacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nin dış borç aradığı 1850'li yıllar, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere, bazı batı Avrupa ülkelerine mensup tasarruf sahiplerinin yeni yatırım alanları aradığı döneme rast gelmiştir.

Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin borç bulması zor olmadı. 1854 yılında başlayan istikrazlar giderek büyüdü. Çoğu kısa vadeli, pahalı, üretime dönüştürülemeyen istikrazlar devleti borç batağına soktu. 6 Ekim 1875 kararnamesi ile iflâs resmen ilân edildi. Devlet, iç ve dış

borçların taksit ve faiz toplamının yarısını beş yıllık süre içinde ödeyecek, diğer yarısı için de on yılda ödemeli %5 faizli tahviller verecekti. Ancak bu ödemeler yapılamadı. 1876 nisanında ödemeler tamamen durduruldu. Buna rağmen Osmanlı hükümetleri ödemeleri ilk fırsatta başlatacaklarını sık sık dile getirdiler. Nitekim Babıâli, önce Osmanlı Bankası ve yerli alacaklılarla 22 Kasım 1879 tarihinde anlaşarak ödemelere başladı. Bu anlaşma altı kalem gelire dayandığı için rüsum-u sitte (altı vergi) anlaşması adı ile anılmıştır. Osmanlı Devleti 3 Ekim 1880 tarihinde Avrupalı alacaklılara çağrıda bulunarak onlarla da aynı mahiyette bir anlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirdi. Bu çağrı olumlu karşılandı.

Yabancı alacaklı temsilcileriyle Osmanlı hükümeti temsilcileri arasındaki müzakereler 13 Eylül 1881 tarihinden 20 Aralık 1881 tarihleri arasında yaklaşık üç ay devam etti. 20 Aralık 1881 tarihi, 28 Muharrem 1299 tarihine rastladığından anlaşma Muharrem Kararnâmesi adını almıştır. Muharrem Kararnâmesi'ne 1858, 1860, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870, 1872 ve 1873 istikrazları dahil edildi. Fransa ve İngiltere'nin kefil oldukları 1855 istikrazı ile Mısır vergisi karşılık gösterilerek aktedilmiş 1854, 1871 ve 1877 istikrazları kararname dışında bırakılmıştır.

Muharrem Kararnâmesi 21 maddeden teşekkül etmekte olup üç gruba ayrılmaktaydı,¹

- 1.Grup, borç miktarlarının tesbiti (I-VII. md.)
- 2.Grup, borçlara tahsis edilen kaynaklar (VIII-XIV. md.)
- 3.Grup, Düyûn-u Umumiye idaresinin kurulması (XV-XXI. md.)

Birinci grupta kısa vadeli borçlar ile Rusya'ya ödenecek savaş tazminatının Düyûn-u Umumiye'ye dahil edilmesi ve borçların indirilmesi başlıca tartışma konularını teşkil etti. Osmanlı temsilcileri kısa vadeli borçlar ile 34.900.000 lira tutarındaki savaş tazminatının Düyûn-u Umumiye'ye dahil edilmesini teklif ettiler. İngiliz ve Fransız temsilciler, savaş tazminatının gerek siyasî bir konu olması, gerekse bu meblâğın genel borçlara dahil edilmesiyle borçlara düşen payın azalacağı, bu durumun borçların ödenme süresini uzatacağı endişesiyle buna karşı çıktılar. Diğer ülke temsilcileri de bu görüşü destekleyince Osmanlı delegeleri tekliflerini geri çekmek mecburiyetinde kaldılar.²

Diğer önemli bir konu ise, borç miktarının indirilmesi idi. Osmanlı hükümetleri 1854-1874 yılları arasındaki 20 yıllık dönemde yabancı piyasalara 231.673.000 lira borçlanmasına karşılık, hazineye sadece 122.497.000 lira intikâl etmişti. Bu meblağdan komisyon ücretleri ve benzeri masraflar çıkınca 231.673.000 liralık borçtan ancak yarısı, yani 119.400.000 lira kullanılabilmıştır.³

Diğer taraftan Osmanlı hükümetleri Muharrem Kararnâmesi'ne kadar borçların 10.718.250 liralık kısmını ödemiştir. Bu miktar ele geçen 119.400.000 liradan çıkarılırsa geriye 108.681.750 lira kalır. Osmanlı borçlarına 1854 1855 ve 1871 istikrazları dahil edilmiştir. Bu üç istikrazın tutarı,

1854	3.300.000 lira
1855	5.500.000 lira
1871	6.270.000 lira
<i>Toplam</i>	<i>15.070.000 lira</i>

çıkarılırsa, Osmanlıların eline geçen gerçek meblağ 93.611.750 lira olur. Buna, hükümetin Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine olan toplam borcu 8.170.000 lira (183.825.000 frank) ilâve edilirse, devletin tüm borcunun 101.781.750 lira olduğu anlaşılır.

Buna karşılık İstanbul'da toplanan Komisyon tarafından tesbit edilen miktara gelince; Komisyondaki genel kanaat borçların istikraz mukavelelerinde tesbit olunan itibarî değer üzerinden ödenmesi için devletin malî kaynaklarının kâfi gelmeyeceği şeklinde idi. Şayet Osmanlı Devleti böyle bir yükümlülük altına sokulursa ödemelerin tekrar ertelenmesi, hatta hiç başlanamaması söz konusu dahi olabilirdi. Bu bakımdan temsilcilerden çoğu borç miktarında indirimle gidilmesinin gerçekçi bir yaklaşım olacağı kanaatinde idi. Zira Osmanlılar sorumlu tutulmak istedikleri borcun ancak yarıya yakın bir kısmını almışlardı.

Borçlardan indirim yapılması konusunda anlaşılan Komisyon üyeleri, tenzilât oranı konusunda farklı teklifler ileriye sürdüler. Yabancı alacaklıların temsilcileri Osmanlı hükümetlerinin bu durumu bilerek kabullendiklerini, mümkün mertebe az indirim yapılmasını istedikleri. 1875 yılından itibaren de hiç ödeme yapılmadığı için tahvilât hamilleri mağdur olmuşlardı.

Buna karşılık Osmanlı temsilcileri, borçların ödenmesi konusunda hükümetin bir arayış içinde olduğunu,

anlaşma gerçekleşirse derhal ödemelere başlanacağını dile getirdiler. Borçlar yüksek faiz ve ağır şartlarla alınmıştı. İstikrazlar daha hafif şartlarla yapılmış olsaydı, hem devlet, hem de alacaklılar için daha iyi olur, belki de bu duruma gelinmez, ödemeler kesintiye uğramayabilirdi. Öte yandan Avrupa para piyasaları Osmanlı maliyesinin gelişme imkânlarını ve çıkarlarını göz önüne almadılar. Onların amacı kısa zamanda büyük kâr sağlamak oldu. Osmanlı Devleti'yle Avrupalı yatırımcılar arasında tavaşut eden kişi ve kuruluşlar milyonlar kazandılar.

Gelinen noktada Avrupa finans çevrelerin de hatası olduğunu bu şekilde ifade eden Osmanlı delegeleri, borçlardan daha çok indirim yapılmasını istediler.

Yapılan uzun tartışmalardan sonra uzlaşma hasıl oldu. Buna göre, 20. 12. 1881 tarihinde tedavülde bulunan istikrazlar ihraç fiyatlarına indirilecekti.⁴ İhraç fiyatı, mukaveleyi yapan kuruluşların satın aldıkları fiyatla, bu kuruluşlar tarafından halka satılan fiyatların ortalamasının alınmasıyla tesbit edilecekti.

6 Ekim 1875 tarihinde ödemelerin durdurulması üzerine alacaklıların ortaya çıkan zararlarını telâfi amacıyla miktarları yeniden tesbit edilen meblâğlara %10 nisbetinde ilâve yapılacaktı. Muhtelif istikraz tahvillerinin yarısını karşılamak amacıyla verilmiş olan tahvillere de aynı şekilde %10 nisbetinde bir ilâve yapılacaktı.

Uzun ve karışık hesaplardan sonra, Osmanlı borçları 101.570.300 lira olarak belirlendi. Bu rakam, yukarıda tesbit edilen meblâğın (101.781.750) altında gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Komisyununun gerçekçi bir yaklaşımla meseleleri ele almış olduğu söylenebilir. Böylece borçların itibari değeri üzerinden %52 oranında bir indirim yapılmıştır. Bu tesbit Düyûn-u Umumiye idaresinin kurulmasında önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Eğer komisyon bu indirimle razı olmasaydı Osmanlı hükümeti için müzakerelere devam etmenin bir anlamı kalmayacaktı.

Tahviller, gösterilen karşılıklar esas alınarak dört gruba ayrıldı.⁵

A Grubu 1858 ve 1862 istikrazları

B Grubu 1860, 1864 ve 1872 istikrazları

C Grubu 1865, 1869 ve 1873 istikrazları

D Grubu Düyûn-u Umumiye ve ikramiyeli tahvilât

Bu dört grup tahvilin değeri ise şöyle idi:⁶

A Grubu	7.911.750 lira
B Grubu	11.278.700 lira
C Grubu	33.956.500 lira
D Grubu	48.423.350 lira
<i>Toplam</i>	<i>101.570.300 lira</i>

Varılan anlaşmaya göre, Düyûn-u Umumiye'ye tahsis edilen gelirlerden, aşağıda sözü edilecek mümtaz tahvillerin yıllık taksiti olan 590.000 lira ödendikten sonra geri kalan meblâğdan, önce A serisi tahvilleri, daha sonra da diğerleri ödenecekti. 1899 yılına gelindiğinde A serisi tahvilleri tamamen amorti edilmiş olacak ve C serisi tahvilleri amortisman paylarını almak için sıraya girecekti. 1910 yılında B serisi tamamen ödenmiş olacak ve sıra D serisi tahvillerine gelecekti.⁷

BORÇLARA TAHSİS EDİLEN KAYNAKLAR

Bu konuda en önemli husus rüsum-ı sitte alacaklıları ve bunlara tahsis edilen kaynakların yeni kurulacak Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne devri idi. Rüsum-u sitte gelirlerinin muhatabı Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri idi. Bu kaynakların kurulacak Düyûn-u Umumiye idaresine devrine ilk tepkinin bunlardan gelmesi bekleniyordu. Ancak Osmanlı Bankası ve bankerler bu teşebbüsü olumlu karşıladıklarını açıkladılar. Rüsum-ı sitte alacaklılarına göre Avrupalıların bu işi üstlenmesi kendileri açısından daha garantiliydi. Zira Osmanlı hükümeti Rüsum-ı sitte anlaşmasını bozduğu takdirde yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Halbuki Osmanlı hükümetinin Avrupalıların da taraf olduğu bir anlaşma taahhütlerini yerine getirmemesi zayıf bir ihtimaldi. En azından muhtemel bir taahhütten sapmanın müeyyidesi olabiliirdi. Osmanlı hükümeti ise bütün iç ve dış borçlarının tek kalemde, kurulacak bir idare bünyesinde toplanmasına taraftardı.

Müzakereler, Galata bankerleri ve Rüsum-Sitte İdaresi Müdürü Lang ile hükümet arasında yürütüldü. 28 12 1881 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası'na olan borcu 8.725.000 liradan 8.170.000 liraya indirilmesine ve bu meblâğın yıllık 590.000 liralık taksitler halinde ödenmesine karar verildi. Galata bankerleri ve

Osmanlı Bankasının alacakları 13 Ocak 1882 tarihinden itibaren Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne devredilecek ve ödemede öncelik tanınacaktı.

Muharrem Kararnâmesi yürürlüğe girince Osmanlı Bankası, Galata bankerlerinin alacaklarını peşin ödedi. Böylece Galata bankerleri devreden çıktı, Galata bankerlerinin alacağı Osmanlı Bankasının alacağı şekline dönüştü. Bankanın Osmanlı hükümetinden alacağı, %5 faizli 25 yılda ödemeli tahvilat-ı mümtaze haline getirildi.

Osmanlı Bankası'na, alacaklarına mahsuben ödenecek olan yıllık 590.000 liralık taksitin konversiyona tabi tutulan diğer bütün borçlarda olduğu gibi, 4/5'i anapara ödemelerine tahsis edilecekti

Osmanlı Hükümeti'nin alacaklılara tahsis ettiği kaynaklara gelince, Muharrem Kararnâmesi'nin 8. maddesi gereğince hükümet 13 Ocak 1882 tarihinden itibaren borçlar tamamen ödeninceye kadar şu kaynakları Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne terketmeyi taahhüt ediyordu;⁸

A. 28 Aralık 1881 tarihli anlaşmayla feshedilen, 22 Kasım 1879 tarihli mukavele ile Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne bırakılan inhisarlar ve vasıtalı vergi gelirleri, yani;

a. *İmparatorluğun bazı bölgelerinde uygulanan tuz inhisarı gelirleri.* Ötedenberi Osmanlı Devleti'nde tuzların işletilmesi devlet tekelinde idi. Devlet, tuzların işletilme hakkını önce Rüsum-u Sitte, sonra da Düyûn-u Umumiye idaresine bıraktı. Tuzlalar, ileride görüleceği üzere Düyûn-u Umumiye idaresinin önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil edecekti.

b. *Bazı vilayetlerin tütün inhisarı gelirleri.* Bilindiği üzere tütün ülkemizde 16. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Tütün üretimine 18. yüzyılda başlanmış ve üreticiler vergiye tabi tutulmuşlardır. 1850'li yılların sonundan itibaren tütün ithali yasaklanmış, 1860 yılında tütüne tekel getirilmiştir. Tütün iç gümrüğe tabi tutulmuş ve tüketim vergisi konmuştur. Osmanlı Devleti, tütün üzerindeki tekel hakkını önce Rüsum-ı Sitte, daha sonra da Düyûn-u Umumiye idaresine bıraktı. Düyûn-u Umumiye idaresi tütün tekeli, 22 Mayıs 1882 tarihinde kurulan "Memalik-i Osmaniye Duhanlar Müsterekül Menfaa Reji Şirketi" adlı Fransız kuruluşuna verdi. Şirket, 30 yıl süreyle, her yıl Düyûn-u Umumiye idaresine 750.000 lira ödeyecekti.⁹

c. *Damga resmi gelirleri*. Tanzimattan sonra hazineye gelir temin etmek amacıyla devlet tarafından siyah veya soğuk damgalı “Varaka-i sahiha” denilen bir kâğıt satılırdı. 1873 yılında bu kâğıt kaldırılmış, yerine damga pulu kullanılmaya başlanmıştır. Pul gelirleri 1882 yılından itibaren Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne bırakıldı.

d. *Alkollü içkilerden alınan vergi gelirleri*. Bunlar yerli ve yabancı şarap, bira ve rakı ile, içki satış ruhsatlarından alınan vergilerdir. Bu vergiler iki yıl süreyle Rüsum-u Sitte idaresi tarafından tahsil edildikten sonra Muharrem Kararnâmesi ile Düyûn-u Umumiye idaresine devredilmiştir.

e. *İstanbul ve bavalisi balık resmî gelirleri*. Bunlar İstanbul ve civarına ait, yani Boğazlardan ve Marmara Denizi'nden elde edilen su ürünlerinden alınan vergileri ihtiva etmekteydi.

f. *İstanbul ve civarı, Edirne, Bursa ve Samsun İpek öşürü gelirleri*. Bu altı kalem vergiye Düyûn-u Umumiye idaresinde “eski varidat” adı verilmiş.

B. Ticaret anlaşmalarının yenilenmesi sırasında ithal ve ihraç gümrükleri yükseltirirse, hasıl olacak artışı ortaya çıkacak ek gümrük hasılatı.

Osmanlı Devleti'nin 1860'lı yıllarda yabancı devletlerle imzaladığı ticaret anlaşmalarında ithal gümrüğü %8, ihraç gümrüğünü yükselterek yerli sanayi koruma ve gümrük gelirlerini artırma girişimleri, ilgili devletlerin muhalefeti yüzünden neticesiz kaldı. Makedonya ıslahatı için para ihtiyacı ortaya çıkınca, başta İngiltere olmak üzere yabancı devletler bu ihtiyacın karşılanabilmesi için ithal gümrüğünün artırılmasına razı oldular. 25 Nisan 1907 tarihinde İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmasında artan gümrük gelirlerinin %75'i Makedonya ıslahatında kullanılmak ve %25'i Düyûn-u Umumiye İdaresine devredilmek şartıyla değer üzerinden ithal gümrüğünün %8'den %11'e yükseltilmesi kabul edildi. Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İtalya ve Almanya bu karara katıldılar. 1913/14 yılına kadar gümrük artışları bir milyon civarında seyretti. Osmanlı hükümeti tek taraflı olarak 18 Eylül 1914'te gümrük oranını %15'e, 18 Mayıs 1915'te de %30'a çıkardı. Eylül 1916'da değer üzerinden alınan gümrük yerine siklet usulünü getirdi. Hükümet yapılan anlaşmaya sadık kalarak Düyûn-u Umumiye idaresinin payını ödemeye devam etti.¹⁰

C. Temettü nizamnamesinin (gelir vergisi) uygulanmasının yaygınlaştırılmasıyla elde edilecek hasılat fazlası.

D. Bulgaristan vergisi.

Bu vergi miktarı henüz belli olmadığından, Berlin muahedesi imzalayan devletlerin temsilcileri bu miktarı tesbit edinceye kadar, Osmanlı hükümeti Düyûn-u Umumiye idaresine yıllık 100.000 lira verecekti. Ancak, daha sonraki yıllarda da vergi miktarı belirlenemedi. Osmanlı hükümeti buna rağmen her yıl Düyûn-u Umumiye'ye 100.000 lirayı muntazaman ödedi.

E. Kıbrıs Adası vergisinde meydana gelecek hasılat fazlası. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma gereği adanın yönetimi İngiltere'ye bırakıldı. İngiltere, masraflar çıktıktan sonra adanın gelirini Osmanlı hükümetine verecekti. Ancak İngiltere, 1855 istikrazına kefil olduğunu ileri sürerek bu parayı borca mahsup etti ve Osmanlı Devleti'ne hiçbir ödeme yapmadı.¹¹

F. Doğu Rumeli Vergisi.

Berlin Anlaşması'nda Doğu Rumeli vergisinin bir kısmının Düyûn-u Umumiye idaresine tahsisi kararlaştırılmıştı. Bu miktar, daha sonra kurulan bir komisyon tarafından 240.000 lira olarak tesbit edildi. Ancak teşekkül eden Doğu Rumeli Vilayet Meclisi bu miktarı fazla bularak 180.000 liraya indirdi. Bu miktar gayri muntazam bir şekilde 1885 yılına kadar ödendi. Bulgaristan, Osmanlı hükümetinden Rusçuk-Varna hattının satın alınması meselesinden alacağı olduğunu ileri sürerek ödemeyi durdurdu. Neticede Babıâli 1903'ten 1914 yılına kadar, Bulgaristan'ın alacağına karşılık yıllık 114.000 lirayı ödemeyi kabul etti ve bu yükümlülüğünü yerine getirdi.¹²

G. Tömbeki hasılatından yıllık 50.000 lira.

H. Berlin Anlaşması gereğince, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve 24 Mayıs 1881 tarihinde yapılan anlaşma gereği Yunanistan'ın Düyûn-u Umumiye idaresine ödeyecekleri Osmanlı borçları payı.

Bu paylar, Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletler tarafından tesbit edilmediği için Düyûn-u Umumiye idaresi bu kaynaktan hiçbir şey alamamıştır.

Muharrem Kararnâmesi'yle ayrıca Düyûn-u Umumiye idaresine tütün ve tuz inhisarlarında gerekli değişiklikleri yapma, üretimi artıracak tedbirleri alma yetkisi de verildi.

Ancak bu vergi gelirlerini önemli bir kısmı gerçekleştirmedi. Kıbrıs ve Bulgaristan vergileri ile Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın Düyûn-u Umumiye payları Avrupa devletlerinin tarafgir tutumu sebebiyle tahsil edilemedi. Rusya, Bulgaristan ve diğer Balkan Devletlerini, İngiltere Yunanistan'ı himaye ettiler. Bu devletler, Berlin kongresiyle üstlendikleri yükümlülüklerini yerine getirmeleri konusunda hiçbir girişimde bulunmadılar. Hatta el altından bunları desteklediler.

Osmanlı hükûmeti, bu gelirler tahsil edilemediği için geliri azalan Düyûn-u Umumiye idaresine, yeni kaynaklar tahsis etmek mecburiyetinde kaldı. Bu durumda Düyûn-u Umumiye idaresi gelirleri, büyük kısmı itibarıyla Rüsum-ı Sitte idaresine tahsis edilen kaynaklarla sınırlı kalmıştır. Babîâlî'nin, gerek tahsil edilemeyen vergilere karşılık Düyûn-u Umumiye idaresine yeni kaynaklar tahsis etmek mecburiyetinde kalışı, gerekse tuz, tütün, damga pulu, alkollü içkiler, bazı bölgelerin balık ve ipek öşürü gibi düzenli vergilerden mahrum kalışı hazineyi olumsuz yönde etkiledi, bütçe açıkları gittikçe büyüdü.

Diğer taraftan Düyûn-u Umumiye idaresinin kendisine tahsis edilen kaynaklardan daha fazla gelir elde edebilmek amacıyla zaman zaman halka ağır baskı yapması, hatta müeyyide uygulaması, halkta bu kuruluşa, dolayısıyla hükûmete karşı bir tepkinin oluşmasına sebep oldu.

Muharrem Kararnâmesi'nde Düyûn-u Umumiye gelirlerinin alacaklılara dağılımı belirli esaslara bağlanmıştır.

Düyûn-u Umumiye gelirlerinden borcun %1 oranındaki faizi öndendikten sonra geriye kalan kısım anaparanın amortismanına tahsis edilecekti. Bu meblâğdan önce A tertibi tahvillerin %1/4'ü ödenecekti. Eğer para artarsa B tertibi tahvillerin %1/4'ünün, yine para kalırsa C tertibi tahvillerin aynı şekilde %1/4'ünün ödenmesine tahsis edilecekti.

Tahvillere %1/4 oranında ödeme yapıldıktan sonra hasılat kifayet ederse, yine sıra ile %1/4 oranında ödeme yapılarak %1/2'ye tamamlanacaktı. Bu durum amortis-

man payı %1'e ulaşınca kadar devam edecekti. Eğer kalan para daha sonraki tertiplerin %1/4 oranındaki itfasına kifayet etmezse eksik kalan kısım daha sonraki altı aylık devre ödemelerine aktarılacaktı.

Kararnâmenin 12. maddesine göre tahvillerin itfası Düyûn-u Umumiye idaresinin kararınca her altı ayda bir tahvillerin piyasadan satın alınması veya kura çekimi suretiyle gerçekleştirilecekti.

Ödemeler İstanbul, Paris, Berlin, Viyana, Londra ve Amsterdam'daki yetkili banka veya banker kuruluşları tarafından yapılacaktı.

Tahvillerin itfası aşağıdaki oranları geçmemek kaydıyla gerçekleştirilecekti;¹³

- a. Faiz %1 olduğu taktirde anaparanın %66,6'sı
- b. Faiz %1-3 arasında olduğu taktirde anaparanın %75'i
- c. Faiz %3 veya daha fazla olduğu taktirde anaparanın %100'ü

D tertibini teşkil eden Rumeli demiryolları tahvillerinin ödenmesi 1910 yılından sonraya ertelenmişti. Bu sebeple D serisine dahil tahvillerin piyasa değeri oldukça düşmüştü.

Hükûmet bunu önlemek ve diğer seriler gibi bu tahvillerinde amortismanını hızlandırmak amacıyla Osmanlı Bankası ile 30 Nisan 1890 tarihinde bir anlaşma imzaladı. Anlaşmayla, tahvilat-ı mümtazenin %5 olan faizi %4'e düşürüldü, 25 yıl olan itfa süresi 41 yıla çıkarıldı, bu tahvillere tahsis edilen 590.000 lira 430.500 liraya indirildi. Aradaki 159.500 liralık farkın bir kısmı D serisi tahvillerin ödenmesine tahsis edildi.¹⁴ Böylece her dört seriye dahil tahvillerin ödenmesi imkân dahiline girdi.

Düyûn-u Umumiye idaresine tahsis edilen çeşitli kaynakların tahmini gelirleri, beş yıllık dönemler ortalamasına göre şöyle bir gelişme göstermiştir;¹⁵

Beş yıllık dönemler	yıllık ortalama gelir (lira)
1882/1887	2.203.402
1887/1892	2.285.565
1892/1897	2.554.418
1897/1902	2.569.708
1902/1907	3.060.600
1907/1912	4.449.125

Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin kurulması, gerek Osmanlı Devleti, gerekse alacaklıları önemli ölçüde rahatlatan bir teşebbüs olmuştur. Yabancıların baskı, hatta ithamlarından az da olsa kurtulan Babiâli, önemli kaynaklarını Düyûn-u Umumiye idaresine terketmekle ekonomik açıdan sıkıntılı bir döneme girmiş, zaman zaman siyasî sorunlar yaşamıştır. Bunun sebebi Düyûn-u Umumiye Meclisi'nin kendisini batı kapitalizminin ileri bir karakolu gibi görmesi idi.

DÜYÛN-U UMUMİYE MECLİŞİ

Muharrem Kararnâmesi'nde Düyûn-u Umumiye yönetiminin en yüksek organı olarak Düyûn-u Umumiye Meclisi öngörülmüştür. Muharrem kararnâmesi'nin 15. maddesinde meclisin görevi, "Tahvilat hamillerini temsil etmek ve bunların menafiini muhafaza eylemek." şeklinde tarif edilmiştir. Resmî ünvanı "Düyûn-u Umumiye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi" olan bu kuruluş genelde Düyûn-u Umumiye Meclisi olarak anılmıştır. Meclis, tahvilat hamillerini temsil eden yedi üyeden teşekkül edecek ve toplantılarını İstanbul'da yapacaktı. Üyelerin tahvil sahiplerinin mensup oldukları ülkelere göre dağılışı şöyle idi;¹⁶

İngiliz ve Hollandalı tahvil sahiplerini temsilen bir üye,

Fransız tahvil sahiplerini temsilen bir üye,

Avusturya-Macaristan tahvil sahiplerini temsilen bir üye,

İtalyan tahvil sahiplerini temsilen bir üye,

Tahvilat-ı mümtaze hamillerini Osmanlı Bankası tarafından tesbit edilecek bir üye ve

Osmanlı tahvilat hamillerini temsilen bir üye.

İngiliz üye, Londra'da "Yabancı Tahvil Sahipleri Meclisi" (*Council of Foring Bondholder*), İngiltere Bankası Müdürü veya İngiliz ve Hollandalı tahvil sahiplerinin yapacakları genel kurulda seçilecekti.

Fransız üye, Banque de Paris et des Pays-bas, Credit Lyonnais, Comtoir National d'Escompte de Paris, Credit Mobilier Français gibi Fransız kuruluşlarının sendikası tarafından belirlenecekti.¹⁷

Alman temsilciyi belirleme yetkisi başlangıçta Bleichröder kuruluşuna verilmişse de, daha sonra bu seçim

Bleichröder, Deutsche Bank ve Seehandlung'un bağlı bulunduğu sendikaya bırakıldı.¹⁸

Avusturya-Macaristan tahvilat hamillerini İstanbul'da temsil edecek üye Credit Anstalt, Credit Foncier ve İngiliz-Avusturya Bankası tarafından müştereken belirlenecekti.

Fransız, Alman ve Avusturya-Macaristan bankalarının bağlı olduğu sendikalar tarafından belirlenerek üyeler, her ülkenin tahvilat sahipleri genel kurulunda oylanacaktı.

İtalyan üyeyi Roma Ticaret Odası tesbit edecekti.

Tahvilat-ı mümtazenin büyük bir kısmı Osmanlı Bankası'na ait olduğu için bankayı temsil edecek üye, Osmanlı Bankası tarafından seçilecekti. Osmanlı tahvilat hamillerini temsil edecek üye ise, İstanbul'da Şehremini tarafından toplantıya çağrılacak olan Osmanlı tahvil sahipleri genel kurulunda belirlenecekti. Üyeler beş yıl için seçileceklerdi. Görev süresi sona eren üyeler tekrar bu göreve getirilebileceklerdi. Kararnâmeğe göre, Meclis üyeleri Osmanlı hükümetinde görev alamayacakları gibi, yabancı devletlerin Babiâli nezdindeki siyasî, askerî ve diplomatik temsilciliklerinde de görev yapamayacaklardı. Böylece üyelerin mesailerini meclisteki görevlerine hasretmeleri öngörülmüş, görevleri esnasında tarafsız kalmalarına itina gösterilmiştir. Üyelere, bu şartları yerine getirebilmeleri için dolgun ücret taktir edilmiştir. Dışarıdan gelen üyeler yıllık 2100, İstanbul'da oturanlar 1250 lira ücret alacaklardı. Osmanlı Bankası temsilcisine ise yılda 520 lira huzur hakkı ödenecekti.¹⁹ 1880'li yıllarda İstanbul Belediye Başkanının yılda 720 lira aldığı düşünülürse, Düyûn-u Umumiye Meclisi üyelerine ödenen maaşın ne kadar yüksek olduğu kendiliğinden anlaşılır.²⁰ Düyûn-u Umumiye idaresine mensup bütün yerli-yabancı personelin giderleri, Osmanlı Devleti'nin bu idareye tahsis ettiği kaynakların gelirlerinden karşılanacaktı.

Mecliste her üye bir oya sahip olacak, kararlar ekseriyetle alınacaktı. Oyların eşitliği durumunda başkanın oyu belirleyici olacaktı.

Kararnâmenin 15. maddesinde başkanlık meselesinde şu hükümler yer almaktaydı;²¹ "İngiltere ve Fransa'da satılan Osmanlı tahvillerinin çokluğu ve değer ba-

kımından üstünlüğü dolayısıyla Meclis başkanlığına sıra ile her beş yıllık dönemde İngiliz veya Fransız tahvil sahipleri vekillerinden biri getirilir,²² ilk beş yılın sonunda bu vaziyette esaslı bir değişiklik olur, oranlar değişirse, bu durumda Meclis başkanını bizzat kendisi seçecektir”²³

Bir oturumda başkan bulunmayacak olursa, üyelere en yaşlı olanı başkanlık edecektir.

Mecliste üyelerin kişiliğinin geri plana itilerek tahvillerin sayı ve değerinin ön plana çıkartılması ve başkanlığın buna bağlı kılınması, Meclisin antidemokratik yapısını, Fransa ve İngiltere'nin Kararnâmesinin hazırlık safhasındaki etkilerini göstermektedir. Başkanlığı elde bulundurma, Osmanlı kaynaklarından daha büyük pay alma konusunda, önce Fransa ile İngiltere, daha sonra da Almanya arasında başlayacak mücadelede önemli rol oynayacaktır.

Meclis, geniş yetkilerle donatılmış, önemli sorumluluklar üstlenmişti. Düyûn-u Umumiye yönetimine tahsis edilen gelirlerin tahvil sahipleri adına kendi elemanları vasıtasıyla idare, tahsil ve nakde çevrilmesi Meclisin başta gelen görevlerindendi. İdarî masraflar çıkarıldıktan sonra, kalan safî hasılat, Meclisin denetimi altında borçların faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesine tahsis edilecekti.

Meclis, kendisine terk olunan varidattan herhangi birini başkalarına iltizam suretiyle ihaleye yetkiliydi.

Yürürlükte bulunan yasa ve yönetmeliklere dokunmamak ve Osmanlı tebasına yeni yükümlülükler getirmemek kaydıyla, Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne terk edilen gelirlerin yönetiminde değişiklik ve ıslahat yapma, ülkenin ekonomik gücünü geliştirmek amacıyla çalışmalar yürütme hususunda meclise geniş yetkiler verilmişti. Meclis, daha önceden hükümetin onayını almak kaydıyla tütün ve tuz inhisaralarını rejî şeklinde işletmek hakkına sahip olabilecekti.

Genel müdür de dahil olmak üzere idarede istihdam edilen bütün personelin tayin ve azli meclisin diğer önemli görevleri arasındaydı.

Meclis, kararnâmenin 17. maddesine göre, malî yıl başından 2 ay önce bir gelir gider bütçesi hazırlayarak Osmanlı Maliye Nezareti'ne sunmak zorundaydı. Bu

bütçe iki ay içerisinde hükümet tarafından tasdik edilerek genel bütçeye eklenecekti.

Meclisin diğer bazı görevleri arasında şu hususlar yer almaktaydı; Maliye Nezareti'ne aylık gelir-gider cetvelleri vermek, her yıl sonunda kati hesabı Maliye Nezareti'ne sunmak, her altı ayda bir Avrupa'ya gönderilen miktarı ve alacaklılara ödenen parayı gösterir bir cetveli Maliye Nezareti'ne göndermek, gelir miktarına ve yapılan ödemeler dair, ilgili hükümetler merkezinde bültenler neşrederek ilgilileri bilgilendirmek ve nihayet, Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin faaliyetini içeren yıllık raporlar yayınlamak.

Hükümet, meclise görevlerini yerine getirebilmesi için yasalar çerçevesinde yardımda bulunacaktı.

Babîâlî, ayrıca kaçakçılıkla mücadele ve yasal cezaların uygulanması hususunda Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne yardımda bulunmayı taahhüt etti. Kararnâmenin 18. maddesi hükümete, Düyûn-u Umumiye yönetimine terk edilen gelirlerin kontrol hakkını vermekteydi. Babîâlî bu denetimi Düyûn-u Umumiye idaresi nezdinde tayin edeceği bir komiser ve müfettişler vasıtasıyla yerine getirecekti. Hükümet komiseri, meclisin toplantılarına davet edilecek, müzakerelere katılacak, ancak oy hakkı olmayacaktı. Gerek hükümet komiseri, gerekse müfettişler meclisin kararlarını inceleyip, defter ve hesaplarını kontrol edebileceklerdi. Fakat Düyûn-u Umumiye idaresi icraatına doğrudan doğruya müdahale hakkına veya yaptırım gücüne sahip değildi. Bu bakımdan Babîâlî çoğu defa isteklerini rica yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Meclisle hükümet arasında, kararnâmenin tefsir ve tatbikinden dolayı ortaya çıkacak sorunların çözümünde dört hakemden oluşan bir komisyona müracaat öngörülmüştür. Bu hakemlerden ikisi hükümet, ikisi de meclis tarafından tesbit edilecekti. Sorunların bu hakemler vasıtasıyla halledilemediği durumlarda beşinci hakeme başvurulacaktı. Hakemlerin verecekleri karar kesin olup, temyiz edilemeyecekti. İhtilâfların halledilemediği durumlarda taraflara yasal yolların kapalı tutulması kararnâmenin önemli bir eksikliğini teşkil etmiştir. Bu husus aynı zamanda yabancıların Osmanlı adlî örgütüne itimatsızlıklarının bir göstergesi idi.

Kararnâmede, hükümetin anlaşmayı erteleyebileceği veya feshedebileceği hususu da yer almıştır. Böyle bir durumda tahvil hamillerine ilk istikraz anlaşmalarının vermiş olduğu haklar iade edilecekti.

Muharrem kararnamesinin son maddesine göre, hükümet bu kararnâmeyi yabancı devletlere tebliğ edecektir. Böylece Babîâlî, dolaylı da olsa Kararnâmeyi yabancı devletlerin denetimine sunuyor, onları taraf durumuna getiriyordu. Nitekim daha sonra ortaya çıkan bazı ihtilâflara, Kararnâmeye taraf olduklarını ileri sürerek müdahale etmişlerdir.

Düyûn-u Umumiye yönetimi üstlendiği görevleri yerine getirebilmek amacıyla teşkilâtlanmaya başlamıştır. Kısa sürede bütün imparatorlukta o zamana kadar görülmemiş güçte bir teşkilât kurmaya muvaffak oldu. Nitekim, 1909/1910 yılına gelindiğinde, 26'sı İstanbul, Ankara, Adana, Halep, Bağdat, Edirne, Beyrut, Bursa, Girit, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Selânik, Sisam, Siirt, İzmir, Trabzon ve Yemen gibi büyük merkezlerde olmak üzere 720 temsilcilik kurdu. Memur ve hizmetli sayısı 5000'e ulaştı. 50'i dışında, bu personelin hepsi Türk'tü. Müslüman olmayanların oranı %8 civarında idi.²⁴

5000 çalışandan 3927'si vilayetlerde görevliydi. Taşrada görevli personelin unvan ve aldığı aylık ücret şöyle idi;²⁵

İstanbul'da aynı yıl, genel müdürlük ve bağlı kuruluşların personel gider ve masrafları 701 881 liraya ulaşmıştı ki, kuruluşun yıllık toplam gideri 718 447 liraya

<u>Unvanlar</u>	<u>Eleman sayısı</u>	<u>Aylıkları toplamı</u>
Baş müdür ve merkez		
müdürleri	26	889 lira
Müdürler	102	1076 lira
Muhasebeciler	138	1013 lira
Muhabere memurları	24	232 lira
Veznedar	123	659 lira
Merkez memurları	27	164 lira
Anbar memurları	649	3052 lira
Katipler	855	3459 lira
Kolcular (yaya ve atlı)	1419	3307 lira
Kantarıcı	230	572 lira
Muhtelif memurlar	298	1568 lira
Gümrük memurları	36	575 lira
Toplam	3927	16566 lira

balığ olmuştur.²⁶ Bu da hazineye oldukça ağır bir yük getirmiştir. Düyûn-u Umumiye idaresi bünyesindeki personel sayısı giderek artmış, bazı yıllarda mevsimlik çalıştırılan işçi ve memurlarla birlikte bu sayı 9000'e kadar ulaşmıştır. 1910'lu yılların başında 5000 olan bu rakam, Osmanlı Maliye Nezareti çalışanların oldukça üstündeydi.²⁷

Düyûn-u Umumiye idaresi çalışmalarını 1890 yılına kadar İstanbul Bahçekapı'da bulunan Köprülü Han'ın üst katındaki kiralık dairelerde sürdürmüştür. Zamanla bu bina artan ihtiyaçları karşılayamamıştır. Bunun üzerine idare, İstanbul Çifte Saraylar mahallesinde deniz kenarında geniş bir arsaya, Osmanlı Bankası ve Reji Şirketi binalarının mimarı M. Valauri'ye geniş ve lüks bir bina inşa ettirerek oraya taşınmıştır.²⁸ Bu binanın masrafları da devletin Düyûn-u Umumiye yönetimine tahsis ettiği gelirlerden karşılanmıştır.

Düyûn-u Umumiye, yönetimi oldukça ilgi çekici statüsü olan bir kuruluştur. Personelinin devlet memuru sayılması ve emekli hakkına sahip olmasına rağmen, Babîâlî'nin bunlar üzerinde hiçbir tasarruf hakkı mevcut değildi. Buna karşılık Meclis, personeli hakkında her türlü yetkiye sahipti. Onları serbestçe seçer, nakleder veya azledebilirdi. Personel sayısına bir sınırlama getirilmemişti. Emniyet gerekçesiyle ihtiyacın üzerinde alınan, halk arasında "korucu" denilen kolcuların sayısı taşra personelinin 1/3'üne ulaşmıştı. Kraldan ziyade kralcı olan korucular, bazan hükümet kuvvetleriyle işbirliği yaparak köylüye, uzun süre hafızalardan silinmeyen baskı ve zulüm yapmışlardır. Türk köylüsünün parasıyla istihdam edilen korucular efendilerine yararlanabilmek, uşaklıkta kusur etmemek için Türk köylüsünü insafsızca ezmişlerdir. Osmanlı topraklarını sömürge gibi gören batılılar Osmanlılardan adeta tarihin intikamını almışlardır. Kendisinin yapamadıklarını Türk insanına yaptırmıştır.

Başka bir ifadeyle Türk'ü Türk'e kırdırmışlardır. Nitekim 2 Ekim 1902 tarihinde Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh ve Evkaf Nazırı Abdullah Bey tarafından tanzim edilen bir raporda, bütün rejisinin mahzurlarından bahsederken, kolcularla üreticiler arasındaki çarpışmalarda o zamana kadar 20.000 civarında can kaybı olduğu belirtilmektedir.²⁹

Düÿûn-u Umumiye İdaresi, korucular ordusundan yararlanıp, köylüyü malını piyasaya fiyatlarının çok altında satmak zorunda bırakmış, böylece büyük vurgun elde etmiştir. Aynı raporda bu konuda “Geçimlerini tütün ekimiyle temin eden çiftçiler, yetiştirdikleri tütünlerle Reji idaresi lâıyk olan fiyatı vermediğinden mahsullerinden hakkıyla istifade edememektedirler. Meselâ en nefis tütünün okkasına 60-70 kuruştan fazla kıymet taktir etmediği halde, bazı yabancı devlet hükümdarları tarafından bulundurulun aracılarda, sair alıcılar aynı tütüne üç-dört misli fazla fiyat vermektedirler” denilmektedir.

Düÿûn-u Umumiye yönetimi ile ilgili kısmı tamamlarken Muharrem Kararnâmesi'nin hukukî statüsünden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Kararnâme, gerek Osmanlı, gerekse Avrupa maliye tarihinde önemli yeri olan, içeriği itibariyle de benzeri bulunmayan bir belgedir. Tartışmalı bir hazırlık dönemi geçirmiştir. Maddeleri açık ve net değildir. Özellikle son kısımları Noel arifesine tesadüf ettiği için yabancı üyeler bu bayramı memleketlerinde geçirebilmek için acele edip, ihtilâflara yol açabilecek hükme varmış, bazı hususlara açıklık getirmemişlerdir. Özellikle yabancı üyeler, metne siyasî bir görünüm kazandırarak Avrupa ülkelerinin siyasî desteğini arkalarına alabilmek için kararnâmeye siyasî muhtevalı sözcükler yerleştirme gayreti içinde olmuşlardır. Osmanlı delegelerinin muhalefet ettikleri, genelde engel olamadıkları bu durum, kararnâmenin siyasî yorumuna kapı açmıştır. Bazı maddelerdeki müphemiyet, Avrupa devletlerinin farklı yorumuna, dolayısıyla hareket serbestisine vesile teşkil etmiştir. Kuruluş felsefesiyle uygulama arasındaki çelişki tarafları zaman zaman karşı karşıya getirdi.

Teoride Düÿûn-u Umumiye İdaresi Osmanlı malîyesinin bir dairesi idi. Uygulamada ise tamamiyle ayrı idi ve serbest hareket ediyordu. İrade ile yasallık kazandığı halde, uluslararası bir görünüm sergilemekteydi. Osmanlı hukukuna dahil olduğu halde temyize tabi değildi. Düÿûn-u Umumiye İdaresi'ne bağlı memurlar Osmanlı memuru statüsünde oldukları halde, Osmanlı hükümetlerinin bunlar üzerinde hiçbir yaptırım hakkı yoktu.

Bütün bu çelişkiler meclisin statüsü üzerinde uzmanlar arasında bir tartışmanın ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu uzmanların başında es-

ki bir Osmanlı Bankası memuru olan A. du Velay (*Historie Financiere de la Turquie*, Paris 1903) gelmektedir. Velay, Düÿûn-u Umumiye hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Ancak meseleye Avrupa açısından bakarak, konunun Osmanlı yönünü ihmal etmiştir. Velay'a göre, Muharrem Kararnâmesi taraflar arasında serbestçe ve ortaklaşa hazırlanmıştır. Kararnâmenin himayesine yönelik bazı hususlar istisna edilecek olursa hiçbir siyasî etki söz konusu olmamıştır. Kararnâme, Berlin Anlaşması'nı hazırlayan devletlerin himayesi altındadır. Çünkü anlaşmayı imzalayan devletler kararnâmenin fesh edilmesi halinde bir takım tedbirler alma hakkına sahiptirler.

Bu konuda başka bir uzman, C. Morawitz'e (*La Finances de la Turquie*, Paris 1902) göre de kararnâme iki tarafça hazırlanmış bir belgedir. Kararnâmenin 21. maddesinden, yani Osmanlı hükümetinin kararnameyi yabancı devletlere tebliğ taahhüdünden kaynaklanan siyasî bir yönü mevcuttur. Bu durum yabancı devletlere, kararnâmenin ihlali karşısında seyirci kalmamayı hem bir hak, hem de bir görev haline getirmiştir. Yani kararnâmenin siyasî bir yönü mevcuttur. Şayet Osmanlı Devleti alacaklılara karşı yükümlülüğünü yerine getirmezse, Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletler, beraber veya ayrı ayrı Babiâli'ye karşı bir takım yaptırımlar uygulayabileceklerdir.

Fransız C. Berger (*Memores, Congres International des Valeurs Mobilieres*, Paris 1900), de aynı şekilde kararnâmenin Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletlerin müşterek teşebbüsüyle meydana geldiğini, bundan dolayı da onların müşterek mesuliyetinde bulunduğunu ileri sürmüştür.

Son olarak, D. C. Blaisdell (*European financial control in the Ottoman Empire*, New York 1929) da kararnâmenin, Osmanlı Hükümetiyle alacaklılar arasında yapılmış, iki taraflı bir mukavele olduğunu, ihtiva ettiği uluslararası unsurlar dolayısıyla resmî ile gayrı resmî bir denetime tabi olduğu fikrindedir.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Muharrem Kararnâmesi, Osmanlı hükümetiyle tahvil hamilleri temsilcilerinin hazırladığı bir belgedir. Bu Kararnâmeye göre kurulan Meclis ve teşkil edilen idare Avrupa devletlerinin, özellikle Berlin Anlaşması'nı imzalayan

devletlerin himayesi altındadır, yani siyasî bir desteğe sahiptir.

Bu görüşte olmayan uzmanlar da mevcuttur. Bunlardan birisi olan A. Roumani (*Essai historique et technique sur la dette publique Ottomane*, Paris 1927) ye göre, Muharrem Kararnâmesi uluslararası bir mukavele değildir ve her türlü siyasî ve diplomatik etkiden uzaktır. Çünkü bu anlaşma Osmanlı hükümetiyle, onun alacaklıları adına hareket eden malî bir grup arasında imzalanmıştır. Bu grup hiçbir hükümeti temsil etmez.

Düyûn-u Umumiye idaresinin kuruluş ve işleyiş başlangıçtan beri Türk uzman ve araştırmacılarının da ilgi duyduğu bir konu olmuştur. Bunlar, Düyûn-u Umumiye yönetimini batılılardan farklı algılamışlardır.

Onu, kapitalizmin Osmanlı topraklarına girme ve yerleşme vasıtası, Osmanlı ülkesinde yabancı çıkarlarını gözeten ileri bir karakol, bağımsız bir ülkenin içine yerleşmiş, yabancıların söz sahibi olduğu, onların güdümünde, ikinci bir maliye nezareti, Osmanlı borçlarının idaresinin ötesinde, Batı emperyalizminin bir sömürü aracı ve takviye edilmiş kapitülasyonlarla donatılmış bir teşkilât olarak görmüş, zaman zaman ağır eleştiriler yöneltilmişlerdir. Bunlardan B. Gürsoy'a göre,³⁰ Düyûn-u Umumiye idaresi devlet bütçesinin 1/3 üzerinde söz sahibi, gerçek anlamda devleti yarı sömürge derekesine indiren, Batı Avrupa devletlerinin ileri karakolu gibi çalışan, Avrupa devletlerinin siyasî himayesinde bir kuruluştur.

Parvus Efendi de³¹ Düyûn-u Umumiye idaresini büyük Avrupa devletlerinin çıkarlarına hizmet eden, bu yüzden onlar tarafından korunan özel bir şirket gibi görmüş ve eleştirmiştir. O, Düyûn-u Umumiye idaresi hakkında şunları yazmaktadır:

“Muharrem Kararnâmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun malî ve siyasal gelişiminde yeni bir dönem açmıştır. Ülkede hükümetten ayrı, hükümete bağlı bulunmayan, fakat devletin gelir kaynaklarının büyük bir bölümünü ele geçiren yeni bir kurum çıkmıştır ortaya: Borçlularca seçilmiş bir yönetim kurulunca yönetilen Düyûn-u Umumiye.

Siyasal bir kurum değildir Düyûn-u Umumiye. Devletlerin vekili ya da temsilcisi de değildir. Düpedüz özel bir şirkettir.

Ancak, Avrupa diplomasisi, Düyûn-u Umumiye'ye, özel bir şirket değil de sanki kendi temsilcisiymiş gibi davranmıştır.

Dolayısıyla ülkede iki maliye yönetimi çıkmıştır ortaya. Onlardan biri, Avrupa yönünden açıktan açığa korunan Düyûn-u Umumiye öbürüyse Avrupa'nın sürekli olarak baskı altında tuttuğu ve sıkıştırdığı Osmanlı Maliye Nezareti'dir.

Ülkenin her yanında şubeler açarak, binlerce memuruyla koskoca bir örgüt oluşturan Düyûn-u Umumiye, bu örgüte dayanarak, devlet gelirinin büyük bir bölümünü kendi pençesine düşürmemesi olanaksızdı.”

Macit İnce³² ise, Düyûn-u Umumiye idaresi için, devlet içinde devlet olup, tamamen devlet dışında işler yapıyor, topladığı paraları istediği gibi harcıyordu. Meselâ İtalya, Düyûn-u Umumiye yönetiminden aldığı istikrazla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Trablusgarp Savaşını finanse etmiştir. Türk halkının ödediği vergilerle Türkiye'ye karşı yapılan bir savaşa malî destek sağlamıştır, demektedir.

Bu görüşte olmayan kişiler de mevcuttur. Meselâ K. Kömürçan³³ bu konuda şunları yazmaktadır; Düyûn-u Umumiye idaresi yabancı bir müesese değildir. O da hükümetin dairesi durumunda idi ve bütçesi hükümetin bütçesi içinde idi. Memurları diğer hükümet memurları gibi tekaüt ve mazuliyet haklarına sahip idiler. Düyûn-u Umumiye idaresi muhassas varidatı istediği tarzda değil, devletin kanun ve nizamlarına uygun olarak idare ve ci-bayet etmeğe mecburdu. Yalnız idarenin başında yabancılar, yani Türk eshamının yabancı sahipleri bulunmakta idiler. Yani, Düyûn-u Umumiye idaresi Osmanlı yasalarına tabi kamu kuruluşu idi.”

İ. Hakkı Yeniay³⁴ ise, Düyûn-u Umumiye idaresini gerek alacaklılar, gerekse Osmanlı Devleti için fayda sağlayan bir kuruluş olarak görmekte, bunların nelerden ibaret olduğunu maddeler halinde sıralamaktadır.

Son olarak A. Müderrisoğlu da³⁵ Yeniay'ın görüşlerini tekrarlamakta, ancak Düyûn-u Umumiye idaresinin gittikçe güçlenerek, zamanla devlet içinde devlet haline geldiğini ifade etmektedir. Devlet gelirlerinin üçte birini yönetecek ve tahsil edecek bir örgüt kuran idare, Osmanlı İmparatorluğu'nun Maliye Nezareti'nden daha

güçlü bir hale gelmiştir. Maliye Nezaretinde çalışan memur sayısı 5000 dolaylarında iken, Düyûn-u Umumiye idaresindeki memur 8.000'e ulaşmıştır.

Bu kısa alıntılardan da anlaşılacağı üzere, yabancı ve Türk araştırmacılar Düyûn-u Umumiye idaresini farklı yorumlamaktadırlar. Ancak büyük bir kısmının hemfikir olduğu husus, Muharrem Kararnâmesi ve buna bağlı olarak vücuda getirilen Düyûn-u Umumiye idaresinin Batı Avrupa devletlerinin, özellikle Berlin Anlaşmalarına taraf ülkelerin arzuları doğrultusunda teşekkül etmiş ve onların himayesine mazhar olmuş, siyasî desteğini sağlamış, bu bakımdan da onları memnun etme gayreti içinde bulunmuş bir teşkilât olduğudur.

Temeli Berlin kongresinde atılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, uluslararası boyutta, siyasî nitelikli bir komisyonun iç işlerine müdahalesinden çekindiği için, borçlar meselesini kendisi ile alacaklılar arasındaki bir husus olduğu görüşüyle buna karşı çıkmıştır. Alacaklı temsilcilerine yaptığı çağrılar neticesinde onlarla İstanbul'da bir araya gelmeğe muvaffak olmuştur. İstanbul'a gelen tahvil hamilleri temsilcileri ilgili hükümetlerin tavsiye ettiği, çoğu eski bürokrat ve diplomatlar arasından seçilmiştir. Bu kişiler İstanbul'daki müzakerelerde alacaklılardan çok kendi hükümetlerinin istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Batı Avrupa devletleri, vatandaşlarının haklarına savunmayı kendileri için manevî bir sorumluluk olarak görmüşler, bu bakımdan da İstanbul toplantısındaki gelişmeleri yakından izleyip, gerektiğinde temsilcilerine talimatlar dahi vermişlerdir. Bunun sebebini şu noktalarda izah etmek mümkündür;

1. Batı Avrupa devlet felsefesinde devlet, ferdin hizmetindedir. Vatandaşların çıkarlarını korumak, onların her yerde haklarını savunmak devletin başta görevleri arasındadır.

2. Başta Fransız ve İngiliz hükümetleri olmak üzere, Batı Avrupa hükümetleri tasarruf sahiplerine Osmanlı Devleti'ni tavsiye etmişlerdir. Bu bakımdan kendilerini, mağdur duruma düşen bu insanlara karşı manen sorumlu hissetmişlerdir.

3. Tasarruf sahiplerinin çoğu nüfuzlu kişiler olup, yurt dışında haklarını korumaları için hükümetlerine baskı yapmışlardır. Bu vaziyette hükümetler bir takım girişimlerde bulunmak mecburiyetinde kalmışlardır.

İşte böyle bir düşünceyle teşekkül eden Düyûn-u Umumiye yönetimi, Avrupalı alacaklıların haklarını savunan bir kuruluş olarak kaldı ve öyle kabul edildi. Düyûn-u Umumiye Meclisi, Osmanlı hükümeti ile arasında ihtilâf çıkmadığı sürece görevini dikkat ve ihtimamla yerine getirdi. Fakat temsil ettiği grubun menfaatına zarar geldiği veya öyle zannettiğinde bütün gücüyle Osmanlı hükümetleri karşısına dikildi, başta hamiliğini yaptığı devletleri yardıma çağırarak olmak üzere, her türlü çareye baş vurmaktan çekinmedi.

Diğer taraftan Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, Muharrem Kararnâmesi ile taahhüt edilen yükümlülüklerden kurtulmak için hiçbir teşebbüste bulunmadılar. Borçlarını sonuna kadar ödeyerek büyük devlet olmanın örneğini bir kere daha gösterdiler. Babıâli, Düyûn-u Umumiye idaresine oldukça geniş yetki verdi, borçları karşılayacak kaynak tahsis etti, fakat siyasî özgürlüğünü sınırlandıracak her girişimi önlemeye çalıştı. Devletin özgürlüğü ve toplumun onuru, daima ekonomik çıkarların önünde geldi.

Avrupalı alacaklıların paralarını tahsilde büyük başarı gösteren Düyûn-u Umumiye Meclisi üyeleri Osmanlı yönetimi nezdindeki nüfuzlarını kullanarak, demiryolları başta olmak üzere bir çok imtiyazın kendi ülkelerine verilmesi için çaba gösterdiler. Bu hususta kendi aralarında bile mücadele etmekten çekinmediler. Bu gayretleri karşılıksız kalmayan meclis üyeleri imtiyazlardan komisyon aldıkları gibi, yabancılara ait işletmelerin yönetim kurullarında görev alarak büyük paralar kazandılar.

DÜYÛN-UMUMİYE İDARESİNİN OSMANLI İKTİSAT TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Bu kuruluşu iktisat tarihimiz açısından değerlendirilmeden önce, ülkemiz için olumsuz ve olumlu yönleri-ne, başka bir ifadeyle neler götürüp, neler getirdiğine kısaca bakmak faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti 1850'li yılların ortalarından itibaren dış ülkelere borçlanmaya başlamıştır. Borcun hukukî ve ahlâkî açıdan birinci özelliği geri dönmesidir. Osmanlı İmparatorluğu borcuna itiraz etmemiş, bir süre sonra iç ve dış ekonomik şartlar ağırlaşınca 1875 Moratoryumu ile ödemeleri durdurmuştur. Babıâli iflâstan sonra

alacaklı veya onların temsilcileriyle teması sürdürerek borçları geri ödemek için bir çözüm arayışı içinde olmuştur. Kendi dışında veya siyasî bir çözümü kabul etmeyeceğini devamlı vurgulayan Osmanlı Devleti, neticede alacaklı temsilcilerini İstanbul'da toplayarak konuyu müzakere etmiş, Muharrem Kararnâmesi ile Düyûn-u Umumiye idaresi hayata geçirilmiştir. İdare kendisine tahsis edilecek kaynaklardan toplayacağı gelirleri tahvil hamillerine dağıtıacaktı. Anlaşıldığı kadarıyla buraya kadar hiçbir şey Babıâli'ye empoze edilmemiştir. Zaten Düyûn-u Umumiye idaresi, hükümetin daha önce kurulmasına öncülük ettiği Düyûn-u Sitte İdaresi'nin genişletilmiş bir şekli idi. Ancak Osmanlı Maliye Nezareti'ne bağlı bir kuruluş olmasına rağmen, kendisini yabancı alacaklıların temsilcisi olarak görmüş, dış ülkelerin talimatıyla hareket etmiş, zaman zaman yasa dışı faaliyetlerde bulunmuş, halka baskı yapmış, çiftçiye ürününü ucuz satmağa zorlamıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, batılı ülkeler ve onların ülkemizdeki uzantısı durumundaki Düyûn-u Umumiye İdaresi'nden iyi davranmaları, adil olmaları beklenmezdi. Çünkü onlar Osmanlı İmparatorluğu da dahil, Kafkasya'dan Çin'e kadar Asya'da, bütün Afrika ve Güney Amerika'da sömürge yasalarını uygulamış, herşeyi yapmak, daha çok kazanmak için her yolu kendilerine mübah görmüşlerdir. Bu ülkelerin yönetimlerini denetimleri altına alıp istediklerini yaptırabilmişlerdir. Başta misyoner okulları olmak üzere yabancıların güdümündeki kuruluşlara el altından sağladıkları yardımlarla yerli işbirlikçilerini yetiştirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Zira bu elemanlar vasıtasıyla ülkenin en ücra köşesine kadar ulaşmaları mümkün olmuştur.

Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin teşkiliyle Avrupalılarca yürütülen nüfuz politikası yeni bir canlılık kazanmıştır. Yabancılar Anadolu, Rumeli, Suriye ve Lübnan'da imtiyazlar alarak demiryolları, limanlar, bankalar, sigorta şirketleri, telefon ve elektrik santralleri ve maden işletmeciliği gibi büyük kâr getiren tesisler kurdular. Bu kazançtan en büyük payı yatırımlarda ilk sırayı elinde bulunduran Fransa aldı. Fransızlarla birlikte İngilizler, Alman ve Avusturyalılar da Osmanlı Devleti'ne açtıkları kredileri çıkarları için araç olarak kullandılar. İzmir-Aydın demiryolu ve uzantısını İngilizler; Bağdat demiryo-

lu, Haydarpaşa limanının inşası ve Konya ovasının sulanması projesini Almanlar aldı. Rumeli demiryolları ise Avusturya sermayesi ağırlıklı bir gruba verildi.

Yabancı şirketler Türkiye'deki işlerine takip edebilmek amacıyla dolgun ücret verip Düyûn-u Umumiye Meclisi üyelerini kendi yönetim kurullarına aldılar. Meselâ, 1889'da kurulmuş olan Anadolu Demiryolları şirketinin bir üyesi Düyûn-u Umumiye Meclisi'ndeki İngiliz Temsilci Sir Vincent Caillard, diğeri Alman üye Goescher idi. Bunları Major Sir Edward Fitz Gerald Law, Herman Gerlich, Dr. Rudolf Lindau, Dr. Karl Testa ve Commandant Leon Berger gibi diğer meclis üyeleri takip etti. Bunlardan Berger Fransız şirketlerinin, Testa da Alman sermayesinin hararetli savunucuları, adeta imparatorluktaki sözcüleri oldular. Bu üyelerden herbiri mesailerini daha çok İstanbul'daki nüfuzlu çevrelerle işbirliği yaparak kendi ülkelerinin şirketlerine yeni ihaleler temin etmeye harcadılar. Batılı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yağmalamalarını uzun süre dışarıdan seyreden Rusya, Düyûn-u Umumiye Meclisi'ne bir temsilci sokarak bu kârdan pay kapma girişiminde bulunduysa da diğerk devletlerin muhalefeti sebebiyle sonuç alamadı. Ancak Düyûn-u Umumiye idaresi bir sonuçtu. Ülke kaynaklarının önemli bir kısmının yabancılara terkedilmesinin asıl müsebbipleri devleti borç batağına sürükleyen sorumsuz Osmanlı yöneticileri idi. Düşünülmeyen yapılan istikrazlar ülkenin geleceğini ipotek altına sokmuş ve Türk milleti 1950'li yıllara kadar borç ödemek zorunda kalmıştır.

Olumsuz yönlerine rağmen Düyûn-u Umumiye idaresinin Osmanlı ekonomisine önemli katkılarda da bulunduğu bir gerçektir. 1881 yılına kadar, daha çok Osmanlı Bankası, Deutsche Bank gibi yabancı finans kuruluşları vasıtasıyla yürütülen, zaman zaman kesintiye uğrayan Osmanlı-Avrupa ekonomik, özellikle malî ilişkileri, Düyûn-u Umumiye'nin kuruluşuyla istikrar kazandı. Düyûn-u Umumiye idaresi Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında uzun süre adeta bir köprü oldu.

1875 Moratoryumu ile bozulan Osmanlı-Avrupa ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin kaybolan malî itibarı Düyûn-u Umumiye idaresinin kurulup, borçlarının muntazam şekilde geri ödenmeye başlanmasıyla yeniden düzeldi. Devlet, 1880'li yılların ortalarından itibaren

Avrupa para piyasalarında eskiye daha müsait şartlarla istikraz bulabildi. Borçlarını zamanında ödeyen devlete karşı güven arttığı için yabancı sermaye tekrar ülkemize girmeye başladı. Meselâ 1890 yılında yabancı sermaye dış borçların ancak %15'ne tekâbüle ederken, bu oran hızla yükselerek 1914 yılında %50'ye ulaştı. Yabancı sermayenin tercih ettiği ilk yatırım alanı demiryolları oldu. 1890'da demiryolları Osmanlı Devleti'ndeki tüm yabancı yatırımların %41,1'ini teşkil ederken, bu oran 1914 yılında %63,1 oldu. Demiryollarını bankacılık, sanayi, madencilik ve diğer sektörler izledi.³⁶

Hükümet, Düyûn-u Umumiye idaresinin tavassutu ile borçların anapara ve faizlerinde önemli indirimler elde etti. Bu nisbet tüm borç üzerinden 1881 yılında %52, 1903'de %43 oranında gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti, yine Düyûn-u Umumiye idaresinin katkısı ile hazineye hemen ödeme külfeti getiren, çoğu Galata bankerleri veya Osmanlı Bankası'nın aracılığı ile yapılmış kısa vadeli yada vadesi dolmuş borçları uzun vadeli düşük faizli muntazam borçlara dönüştürmüştür. Böylece hazine rahatlamış, yatırımların gerçekleştirilme fırsatı ortaya çıkmıştır.

Düyûn-u Umumiye idaresi batı tipindeki kuruluşların ülkemizdeki ilk örneklerinden birini teşkil etmiştir. Memurlarını iyi seçmiş, dolgun ücret vermiş ve maaşlarını zamanında ödemiştir. İyi işleyen bir teftiş ve denetim sistemiyle her memurun başarı durumunu belirlemiş, başarılı olmayanları işten uzaklaştırmıştır. Rüşvet ve iltimasa asla müsaade etmemiş, bunlara teşebbüs edenleri cezalandırmıştır. Bu durum, şartlar oluşturulduğu takdirde Osmanlı Devleti'nde etkili ve dürüst bir yönetimin kurulabileceğini kanıtlamıştır.

Düyûn-u Umumiye İdaresi aldığı önlemler sayesinde başta kendisine terkedilen gelirlerde olmak üzere ülke üretiminde önemli artışlar sağlamış, bu sayede borçların muntazaman ödenmesi mümkün olmuş, artışların bir kısmı hükümete verilmiştir. Bu örnek, ülke kaynakları iyi değerlendirildiği takdirde kendi kendine yetebilecek ekonomik güce sahip olduğunu göstermiştir.

Düyûn-u Umumiye İdaresi tuz, tütün, ipekçilik başta olmak üzere çeşitli sektörlerde kurduğu işletmelerle ülkemize modern tesisler kazandırmıştır. Bu sayede

üretim artmış, yeni istihdam alanları açılmıştır. Ayrıca kurduğu numune çiftliklerinde köylüye modern üretim usullerini göstermiş, yeni makinelerin kullanımını öğretmiştir. Çiftçiye ithal tohumları dağıtarak üretimi teşvik etmiş, daha çok kazanmasını sağlamıştır. Böylece borçların zamanında ödenmesi, Osmanlı tebasının batı mamullerini tüketebilecek ekonomik güce ulaşması amaçlanmıştır.

Diğer taraftan hükümetin çeşitli alanlarda yaptığı reformlara, ihtiyaç duyulan alanlarda uzman ve danışman desteği verilmiştir.

Devlet gelir-giderlerin hesaplarının kayda geçirilip denetlenmesinde yenilikler yapmış, bu tutumu ile devlet muhasebesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Zamanla verdiği referanslarla Osmanlı Devleti'nin istikraz yapmasında etkili bir konuma gelen Düyûn-u Umumiye İdaresi, devletin aşırı borçlanmasını engellemiş, ancak zarurî durumlarda borç almasına yardımcı olmuştur. Çoğu defa istikraz yapılmasını ciddi program şartına bağlayan Düyûn-u Umumiye idaresi Osmanlı maliyesine plân ve proje anlayışını sokmuştur.

Düyûn-u Umumiye idaresi Osmanlı bütçelerinin hazırlanıp uygulanmasına katkıda bulunmuştur. Böylece zaman zaman büyüyen bütçe açıklarının asgarî düzeye indirilmesi mümkün olmuştur.

Düyûn-u Umumiye idaresi vergileri belirleyip tahsil eden bir teşkilat kurdu. Osmanlı maliyesini kendi vergilerini toplayabilecek düzeye ulaştırdı. Örgüte iyi yetişmiş uzmanlar aldı veya yetiştirdi. Bu sayede hazine daha çok gelir elde etti.

Düyûn-u Umumiye idaresi kuruluşundan itibaren çalışmalarını, aldığı kararları, hesap durumlarını ihtiva eden yayınlar yapmıştır. Bu sayede faaliyetlerinden hükümet ve alacaklıları bilgilendirmiştir. Böylece yönetimde açıklık, şeffaflık ilkesinin güzel bir örneğini vermiştir. Hiç şüphesiz Düyûn-u Umumiye idaresi bütün bu katkıları ilk plânda temsil ettiği grubun menfaatleri icabı olarak, bunların alacaklarını zamanında tahsil edebilmelerini sağlamak veya kârlarını artırmak amacıyla yapmıştır.

Sonuç olarak Düyûn-u Umumiye idaresi hakkında şunlar söylenebilir; ülkemiz ve Osmanlı tahvil hamilleri

için farklı özellik arz eden, Osmanlı dış borçlarının teminatı olmuş, bugünkü bazı kredi kuruluşları gibi yabancı sermaye ve iş çevrelerini, Osmanlı ekonomisi hakkında zaman zaman yayınladığı raporlarla yönlendirmiş, kısa

zamanda Osmanlı kaynaklarının önemli bir kısmını denetimi altına almış, Osmanlı hükümetlerine karşı Avrupa devletlerin desteğini sağlamış, ülkemiz ekonomisine bazı katkılarda bulunmuş bir kuruluştur.

- 1 D. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, çev.: A. Kuyucak, İstanbul 1940, s. 116.
- 2 14 Mayıs 1882 tarihinde Osmanlı ve Rus hükümetleri arasında sağlanan mutabakatla tazminat meselesi halledildi. Rusya, Osmanlı hükümetinin savaş tazminatını 350.000 liralık taksitler halinde ödeme teklifini kabul etti. Bu meblâğ, Adana, Kastamonu, Konya ve Sivas vilayetlerinin aşar vergisi ile Halep vilayeti ağnam vergisi gelirlerinden karşılanacaktı (C. Morawitz, *Osmanlı Maliyesi*, çev.: Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1978, s. 90). Aynı şekilde kısa vadeli borçların da Düyûn-u Umumiye dışında bırakılması kararlaştırıldı.
- 3 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul 1977, s. 37.
- 4 İ. H. Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları*, İstanbul 1964, s. 64; A. du Velay, *Türkiye Mali Tarihi*, çev.: Maliye Tetkik Kurulu, İstanbul 1964, s. 276.
- 5 du Velay, *a.e.*, s. 280.
- 6 *A.e.*, s. 278; A. Roumani, *Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottomane*, Paris 1927, s. 119.
- 7 H. Kazgan, "Düyûn-u Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1985, s. 706; Roumani, *a.e.*, s. 125.
- 8 Roumani, *a.e.*, s. 127.
- 9 A. Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara 1981, s. 123 v.d.
- 10 R. Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Mümasebetleri (1871-1914)*, İstanbul 1982, s. 32; Blaisdell, *a.e.*, s. 201.
- 11 Blaisdell, *a.e.*, s. 141.
- 12 Yeniay, *a.e.*, s. 73.
- 13 du Velay, *a.e.*, s. 281.
- 14 Kazgan, "Düyûn-u Umumiye", s. 706.
- 15 Parvus, *a.e.*, s. 42.
- 16 K. Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçları Tarihçesi*, İstanbul 1948, s. 62.
- 17 Morawitz, *a.e.*, s. 185.
- 18 Blaisdell, *a.e.*, s. 119.
- 19 Yeniay, *a.e.*, s. 74.
- 20 Morawitz, *a.e.*, s. 60; Ş. Pamuk, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, 1985, s. 753 v.d.
- 21 Morawitz, *a.e.*, s. 195.
- 22 1881 yılı itibarıyla Osmanlı borçlarının muhtelif devletlere oran olarak dağılışı şöyle idi: Fransa %40, İngiltere %29, Os. Devleti %7,9, Belçika %7,2, Hollanda %7,6, Almanya %4,7, İtalya %2,6 ve Avusturya-Macaristan %1 (Roumani, *a.e.*, s. 135).
- 23 Morawitz, *a.e.*, s. 193.
- 24 Morawitz, *a.e.*, s. 192.
- 25 Kömürçan, *a.e.*, s. 70.
- 26 *A.y.*
- 27 Müderrisoğlu, *a.e.*, s. 120.
- 28 Kömürçan, *a.e.*, s. 69.
- 29 H. Mudlucağ, "Düyûn-u Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi*, S. 2, s. 33 v.d.
- 30 Ş. Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı 1854-1914". *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1978 Özel Sayısı s. 131 v.d.
- 31 "Muharrem Kararnâmesinin 100. Yılı", "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri", 23-24 Haziran 1981.
- 32 *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul 1977.
- 33 *Devlet Borçlanması*, Ankara 1975.
- 34 *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçları Tarihçesi*, İstanbul 1948.
- 35 *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964.
- 36 *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara 1981.

SONUÇLARI AÇISINDAN OSMANLI DIŞ BORÇLARI

YRD. DOÇ. DR. FARUK YILMAZ
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

A- OSMANLI DIŞ BORÇLANMASININ İLK YİRMİ YILI VE SONUÇLARI

1. Boçlanmanın İlk 20 Yılı

Osmanlı Devleti 1874 yılına dek 20 yıl gibi kısa bir sürede 15 dış borçlanma yapmış ve bunlardan eline 127 milyon Osmanlı altın lirası geçtiği halde 239 milyon kadar borçlanmıştı. Bu eline geçen 127 milyon liradan komisyonlar ve diğer masraflar da indirildiği takdirde ele geçen miktar daha da azalır.¹

Abdölmecit'in başlattığı dış boçlanma geleneğini Abdölaziz de devam ettirmişti. İlk borçlanmaya teşebbüs edildiği sırada büyük tereddüt hasıl olmuştu. Cevdet Paşa: "Bizim mirasyedilere böyle bir para kapısı açılırsa bunun önünü kim alacak? İlerde halimiz neye varacak?" diye bazı erbabı dikkat ve basiretin endişe ettiklerini ve "Allah en-camımızı hayır etsin" şeklinde neticeye mütevekkilane boyun eğdiklerini kaydetmektedir. Bu suretle başlayan ilk borçlanmayı diğerleri takip etmişti. Son 15 yılda 19 maliye nazırı değişmiş, hepsi de bu israfçı genel anlayışı sürdürmüşlerdi.²

Gerçekten böyle bir sonuç fecaatli. Çünkü 1874-1875 yıllık bütçe geliri 25.104.928 lira olduğu halde borçların o yıllık bölümünün toplamı 30.000.000 lira civarında idi. Bu da o yılın bütçesinin borçlarını bile ödemeye kafi gelmediğini göstermekteydi. Bu, iflas demektir.³ 1861 yılına dek yapılan dört borçlanmaya diğerleri de eklendi ve 20 yılda bu aciz duruma gelindi. Ne padişah ne de devletin ileri gelenleri borç alınması konusunda istikbale ilişkin hesaplar yapmıyorlardı. Memleketin ser-vet kaynaklarını değerlendirmek, ticareti geliştirmek ve

çağdaş koşullara uydurmak suretiyle, halkın refahını sağlamak, bu suretle de vergi imkanlarını artırmak yerine, vergi açıklarını dış borçlarla kapatmak usûlü tatbik edildi. Üstelik borç alınan paralar, saray inşaaı, protokol harcamaları, vükela tekaüt maaşlarına, ordu ve donanma-ya sarfedilmekteydi. Bu paralar hiçbir surette ekonomik yatırımlar olarak değerlendirilmedi. Nihayet damlaya damlaya göl olur, misali alınan istikrazlarla bu borçlar tam bir batağa dönüştü.⁴

Devlerin dış borçlarıyla umumi eshamın ve demir-yolu tahvillerinin bedelleri 200, halkın elinde bulunan umumi eshamın değeri ise 106 milyon lira tutarında idi. Bu büyük toplama varan borçlar için yılda amortisman ve faiz bedeli olarak 14 milyon lira gönderilmekteydi. Görülüyor ki sadece faiz bedeli için Avrupa'ya gönderilen miktar, bütçenin yarısını aşmaktaydı.⁵

Dış borçlanmaların faizi görünüşte düşük ve %5-6 civarlarında görüldüğü halde, tahvillerin ihtiyaç fiyatları düşük olduğu için gerçek faizler %12'lere kadar yükselmekteydi. Umumi esham tahvilleri ile demiryolu tahvilleri de farklı durumda değildi. Kârlı bir yatırım olduğu için bu tahviller Avrupa'da da Türkiye'de de revaçta idi. Sırf bu tahvillerin tedavülü için Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde birçok şirket kurulmuş, yerli ve yabancı bu şirketler bütçelerini Osmanlı Devleti'nden alacakları faizlere göre tanzim etmişlerdi. Bu ödemelerde bir aksaklığın vukû bulması, bu şirketlerin geleceğini de etkileyecekti.⁶ Nasıl etkilemesin ki bu kuruluşların tek amacı hükümete borç vermektir. Çünkü aynı kurumlar, 1875'te faiz ödemelerinin durdurulmasından sonra, kâr fırsatları ortadan kalkınca bu işten el çektiler.⁷

Osmanlı borçlanmalarının çekiciliği, borçlanmadaki bilinçsizlikten kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu konudaki bilgisizlikten ötürü Osmanlı Devleti büyük ölçüde aldatılmıştır. Gerçekten Düyûn-u Ummiye'nin kuruluşuna kadar süregelen bu ilk devrede Osmanlı Devleti'ne borçlandığı paranın yarısı ancak ulaşabilmiştir. Yine Avrupa bankerleri bu borçluyu, çeşitli oyunlarla para almaya adeta zorlamışlardır.⁸ Bu dönemde devrin paşalarına bol bol rüşvet yedirilmiş, devlet ileri gelenleri, Avrupa ajanları tarafından bu iş için kullanılmışlardır.⁹ Osmanlı büyükleri ise yukarıda da ifade ettiğimiz üzere yeni bir oyuncağı keşfeden şımarık çocuk misali el attıkları bu kaynağın girdabına kapılmışlar böylece 1875 bütçesinde gelirin sadece borçlara ayrılmasına karşılık yine de 5 milyon liralık açık yapacak derecede devleti iflasa sürüklemişlerdir.¹⁰

2. Ramazan Kararnâmesi

Esasen hükümet, 1865'ten itibaren borçların ödenmesi konusunda acz göstermekteydi. Fakat gerek Osmanlı Bankası'ndan alınan avanslar, gerekse yüksek faizli yeni borçlanmalar, bu iflası ertelemekteydi.¹¹ Hatta iflasa yaklaşan senelerde, Osmanlı Devleti'nin bu borçlanmayı kaldırıp kaldıramayacağına ilişkin Avrupa basınında çeşitli görüşler ileri sürülmekteydi.¹² 1856 Paris Antlaşması'nı izleyen 15 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı nisbî huzur dönemini uzatma imkanı yoktu. Rusya geleneksel emelleri için fırsat kollamaktaydı. 1869 Girit İsyanı ve Avrupa vilayetlerindeki kargaşa durumu daha da kritik kılmıştı. 1875 yılına gelirken ise devletin malî durumu gerçekten kötüydü. O yıl mahsul fena olmuş, hatta hükümet açlığı engellemek için halka yiyecek dağıtmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle vergiler zamanında ve yeterli miktarda toplanamamıştı. Yazın Bosna ve Hersek'te çıkan isyan diğer vilayetleri de etkilediğinden, silahlı mücadele gerekmişti.¹³

Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin Avrupa malî çevrelerinde nisbî bir güvenilirliği vardı. Bu güvenirliliği temin eden kişi ise Rus yanlısı olarak bilinen ve 1875 Ağustos'unda sadarete atanan Mahmut Nedim Paşa olmuştur. Çünkü bu sadrazam, Rus büyükelçisi İgnatiev'in telkinleriyle Osmanlı Devleti'ni iflasa sürükleyen kararnâmeyi ilan etmiş ve böylelikle Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın doğrudan malî müdahalesini sağlamıştır.¹⁴

Mahmut Nedim Paşa, 1874 yılının malî gelir ve gider durumunu ilan etti. Bu durumda bütçenin beş milyon altın açığı bulunmaktaydı. Gerek Balkanlardaki karışıklıklar, gerek Osmanlı Devleti'nin o yılki malî durumu ve gerekse siyasal ortam, yeni bir istikraza müsait değildi. Osmanlı Devleti'nin malî durumu, artık Avrupa matbuatının günlük konusu haline gelmişti. İşte bu nedenle Mahmut Nedim Paşa muntazam borçların yarıya indirilmesine ilişkin bir plan hazırladı.¹⁵ Hükümetin hazırladığı bu plana ilişkin iki tebliğ 7 ve 10 Ekim 1875 tarihlerinde neşredildi.¹⁶ Yine bu tebliğlerden önce 6.10.1875 tarihli bir kararnâme hazırlanıp, elçiliklere ve matbuata gönderilmişti.

6.10.1875 tarihli kararnâmede; bütçe açığının 5 milyon lirayı aştığı, bunu önlemek için yeniden borçlanmaya gitmenin bütçe açığını büyütmekten ve itimadı sarsmaktan başka işe yaramayacağı, hükümetin bunun için dürüstlikle sermaye sahiplerine bir zarar gelmesini önlemek istediği, bunun için gümrük umumi hasılatının, tuz ve tütün varidatının, Mısır vergisinin ve bu yetmediği takdirde ağnam resmi gelirinin teminat gösterildiği, buna karşılık hükümetin ödemesi gereken iç ve dış borçların faiz ve itfa bedellerinin 5 yıllık süre içinde, sadece yarısının ödeneceği, diğer yarısı için de 10 yılda itfa edilecek %5 faizli tahviller verileceği duyurulmuştur.¹⁷

Bu kararnâmede belirtilen Mısır vergisi, başka istikrazlara karşılık gösterildiği için bunlara ilişkin anlaşmalara aykırı idi. Yine faizden bahsedildiği halde, itfa hakkında birşey belirtilmemişti. Bunun için 7.10.1875 tarihli tebliğ yayınlanmış ve bu tebliğde; *"Bu günden itibaren ve beş yıl zarfında, yıllık ödemesi 14 milyon liraya ulaşmış olan dahili ve harici borçların yarısı ödenmeyecektir. Bu yedi milyon liranın ödenmemesini tazminen %5 faiz hesabı ile tespit edilen ve yıllık miktarı 350.000 lira tutan bir meblağ ödenecektir"* denilmiştir.¹⁸

10.10.1875 tarihli tebliğde ise bu hususlar daha da açıklanmıştı. Hatta bu tebliğin sonunda ödemelerin 5 yıldan sonra da yapılmayabileceği izhar edilmişti.¹⁹

Bu kararnâme ve tebliğler 30 Ekim 1875 tarihinde *"Ramazan Kanunnâmesi"* adı verilen bir kanun ile tasdik edildiler. Bu kanun, 35 milyon liralık bir tahvilin Duyûn defterine yazılmasını emrediyordu.²⁰

Bu kararlar Avrupa malî çevrelerinde fırtına kopardı. Osmanlı hükümeti, borç alınan ve tahvil sahiplerinin

çoğunlukta bulunduğu özellikle İngiltere ve Fransa malî çevrelerce protesto edildi. Londra ve Paris'teki hamiller, tahvillerini 6 Ekim Kararnâmesine göre yeniden düzenleyip örgütlendiler. Çünkü ödemelerin bir kısmı bu kısıtlamaların kapsamına girmiyordu. Örneğin 1855 yılı borçlanması bu kararnâme kapsamında değildi. Yine Mısır vergisinin karşılık gösterildiği 1854, 1858 ve 1871 borçları hamilleri, aleyhlerindeki bu durum karşısında birleştiler.²¹

Neticede vad edilen bu yarım ödemeler de yapılamadı. Bizzat Ramazan tahvillerinin taksiti önemli bir gecikme ile ödenebildi. Bunlar iyiye işaret değildi. Gerçekten hükümet Nisan 1876'da bütün borçlanmaların ödemesini tatil etti. Bu tarihten itibaren hamiller hiç para alamadılar. Bu durum, 20 Aralık 1881'de yayınlanan *Muharrem Kararnâmesi*'ne kadar devam etti. Bu nedenledir ki 6 Ekim 1875 ile 20 Aralık 1881 arasındaki bu zamana "iki kararnâme arasındaki devre" denilmiştir.²²

Ödemelerin yapılamaması yüzünden bütün tahvillerin değeri düştü. Örneğin 1869 istikraz tahvillerinin fiyatı 1 Ocak 1875 tarihinde 275 frank iken, 20 Nisan 1877 tarihinde 43,5 frank idi. Aynı tarihte 1 altının değeri kağıt para ile (Ocak 1875'de) 235, (Nisan 1877'de) 900 kuruş idi.

Hükümetin bu durumu bankalarda da buhranlara yol açtı. Bunlar arasında *Credit General Ottoman*, *Osmanlı Bankası*, *İstanbul Bankası*, *Kambiyo Osmanlı Şirketi* gibi bankalar gösterilebilir.²³

Avrupa ülkeleri, bu olumsuz gelişmeler üzerine vatandaşlarının haklarını güvence altına almak için temel olarak Osmanlı Devleti üzerine malî egemenlik kurmaya yönelik olarak birtakım ödeme planları getirdiler. Osmanlı Devleti ise bu önerilerin hemen hemen tamamını benimsememiştir.²⁴

3. 1877 Muhafaza-i Hukuk-u Osmaniye Borçlanması

Siyasal durumun kötüleşmesi üzerine ordu ihtiyaçlarının giderilmesi ve devlet borçlarının da faiz ve amortisman bedellerinin ödenmesi için yeni bir borçlanma ihtiyacı doğdu. Çünkü hükümet bu ödemeleri yapmak için devamlı olarak Galata Bankerleri ile Osmanlı Bankası'ndan kısa vadeli avanslar almaktaydı. Bu avanslarla ih-

tiyacın karşılanması mümkün olmadığından 1877 yılında, 1854 ve 1871 borçlanmaları eshamının tahvil-i düyun (borçların değiştirilmesi) operasyonuna başvuruldu. Uzun müzakerelerden sonra Londra'da Osmanlı Hükümeti ile bu borçlanma hamilleri arasında 17 Eylül 1877 yılında bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşme gereği 1854 borçlanmasının faizi %6'dan %5'e ve itfası %1'den %1/2'ye 1871 borçlanmasının faizi %6'dan %4 1/4'e indirildi. Yine bu sözleşmeye göre 1854 borçlanmasının ana parasının tamamen ödenmesi bitinceye kadar 1871 borçlanmasının ödenmemesi kararlaştırıldı. Bu anlaşma ile hükümet 280.622 sterlinlik bir tenzilat elde etmiş oldu.

İşte serbest kalan 280.622 sterlinlik Mısır vergisi karşılığı hükümet yeni bir borçlanma akti yapmayı düşünerek harp masraflarını karşılamayı planladı. Bunun üzerine, 1877'de Osmanlı Bankası ve Londra'da *Glenn Mills, Currie* ve ortakları aracılığı ile doğrudan halka müracaat usulü ile bir borçlanma aktine teşebbüs olundu. Tahviller bu kurumlar aracılığı ile satışa çıkarıldı. Mısır vergisinin, Hidiv tarafından doğrudan doğruya Londra'daki bankaya ödeneceğine dair teminat verildiği halde bu borçlanma teşebbüsü Londra ve Paris borsalarında rağbet görmedi ve satılığa çıkarılan tahvillere kimse talip olmadı. Sonradan Osmanlı Bankası 9 Temmuz 1878'de %5 faizli olan bu tahvilleri %52 fiyatla tamamen satın aldı.

Bu istikrazda borçlanılan miktar 5.500.000 Osmanlı altını, ele geçen miktar ise 2.860.000 Osmanlı altını idi.²⁵

4. Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin Kuruluşu

A. BERLİN KONFERANSI SONUÇLARI

3 Mart 1878'de Yeşilköy'de (Ayastefanos) imzalanan sözleşme gereği Osmanlı Hükümeti Rusya'ya harp tazminatı olarak 35.310.000 Osmanlı altını yani 802.500.000 frank vermeyi taahhüt etmişti. Sonradan Avrupa Devletleri bu sözleşmenin şartlarını yeniden tetkik için 13 Haziran 1878'de bir kongre topladılar. Menfaatleri gereği bu kongreye Osmanlı borçlanmaları hamilleri de bir murahhas heyet gönderdiler. Çünkü Osmanlı Hükümeti toprak kaybetmekle kalmıyor, aynı zamanda tazminat vermek durumunda bırakılıyordu. Bu da ödemeleri doğal olarak etkileyecekti. Bu nedenle ya-

pılan görüşmeler sonunda Kongre, Osmanlı borçlarının bir kısmını Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan'ın ödemesi şartını kabul etti. Yine kabul edilen bir başka şarta göre borçlanma hamillerine alacaklılık konusunda rüçhan hakkı tanınıyordu. Bir diğer istem ise Osmanlı Hükümeti'nin borçlar konusundaki taahhütlerine sadık kalması idi. Fakat bu teklif Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine kongre, Osmanlı Hükümeti'nin malî kontrolü için uluslararası bir kontrol komisyonu kurulmasını tavsiyeye karar verdi. Berlin Antlaşması'nda İngiltere'nin katkıları nedeniyle Kıbrıs Adası da İngiltere'ye devredilmişti.²⁶

B. RÜSÜM-U SITTE İDARESİ

Başta Osmanlı Bankası olduğu halde İstanbul bankerleri, hükümlerle kısa vadeli istikrazlar akdetmişler ve avanslar vermişlerdi. İşte bunların mümessilleri, hükümete bir teklif yaparak, alacaklarını temine teşebbüs etmişler ve müracaatları kabul edilerek hükümetle aralarında 22 Kasım 1879 tarihli bir sözleşme akdedilmiştir. Bu sözleşmeye göre;

8.725.000 Osmanlı altını tutarında bulunan bu borçlar 10 yılda ödenecekti. Her yılın taksitleri, anapara, faiz ve amortisman olarak 1.100.000 lira olacaktı. Her yıla ait ödemeler ise, 3'er aylık parçalarla ödenecekti.

Buna teminat olmak üzere hükümet tütün, tuz, pul, müskirat, bazı yerlerin ipek öşürü ve balık avı resminin gelirini göstermişti. Bir komisyon teşkil edilecek, bu komisyon bu altı kalem geliri yönetecek, bu gelirden 1.100.000 lira çıktıktan sonra geri kalan gelir hükümete tevdi edilecek, hükümet de bununla diğer iç ve dış borçları ödeyecekti. Hükümet 10 yıldan önce bu borcun tamamını öderse, sözleşme kendiliğinden feshedilmiş olacaktı.

Hükümetin bu suretle ihale ettiği gelir 6 kalem olduğundan bu idareye "Rüsum-u Sitte" (Altı resim) İdaresi" denilmiştir. Bu idarede 5.714 görevli çalışmaktaydı. Bunların sadece 130'u Müslüman-Türk idi. Bunlara verilen ücretler, Osmanlı Devlet teşkilatının üst kademe ortalamasından daha yüksekti.²⁷

C. MUHARREM KARARNAMESİ PROJESİ

Osmanlı Hükümeti, Rüsum-u Sitte İdaresi ile Galata bankerlerine karşı ayrıcalıklı davranmış oluyordu. Dış istikraz kupon hamilleri buna karşı protestolarda bu-

lundukları gibi Fransa ve İngiltere hükümet büyükelçileri de Bâbıâli nezdinde resmen protestoda bulundular. Durum siyasal bir boyut kazanmıştı. Oysa ki hükümetin öteden beri çekindiği şey, bu durumdu.

Bu aksaklığın giderilmesi amacıyla bir proje hazırlandı ve hazırlanan bu proje nota şeklinde 23 Ekim 1880'de yabancı ülke elçiliklerine tebliğ edildi.²⁸

Bu notada Osmanlı Hükümeti, dış borçlara bir çözüm yolu bulunması için istikraz kupon hamillerine bir çağrı yapmakta ve aralarında yetkili murahhaslar seçerek doğrudan doğruya hükümetle görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a göndermeye davet etmektedir.

Hükümet bu nota ile hükümetlere değil, doğrudan hamillere çağrıda bulunmakta ve hiçbir yabancı hükümetin müdahale etmesini böylece tasvip etmemiş oluyordu.

Hamiller bu notayı iyi karşıladılar. Seçtikleri murahhasları Eylül 1881 tarihinde İstanbul'a gönderdiler. Hükümet de görüşmeler için sadrazam Server Paşa başkanlığında bir komisyon teşkil etti.²⁹

Hamiller önce murahhas gelirin idaresi için uluslararası resmi bir komisyon oluşturulmasını istediler. Hükümet bunu doğal olarak reddetti. Böylece hamillerin seçtikleri bir komisyon toplandı.

Görüşmelerde Rusya'ya verilecek tazminat da güçlükler doğurdu. Osmanlı Hükümet temsilcileri, bu tazminatın borçlar arasına alınmasını istediler. Hamillerin temsilcileri bunu kabul etmediler. Sonuçta hükümetin teklifi kabul edilmedi. 22 Kasım 1878'de Galata bankerlerine verilen Rüsum-u Sitte idaresi ile buna ilişkin kazanılmış haklara halel getirilmedi. Fakat bu ödemeler, dış borç ödemeleri ile birleştirilerek, bu altı gelirin (rüsum-u sitte) yönetimi de kurulan komisyona verildi.

Hamiller, alacakları paraların anaparalarından da önemli ölçüde indirimler yapmışlardı. Bütün bu noktaların çözümlenmesinden sonra hükümet "Nizamname" adını verdiği ve malî çevrelerde "Mubarem Kararnamesi" olarak bilinen 28 Muharrem 1299 yani 20 Aralık 1881 tarihli kararı yayınlayarak sözleşmenin kesin biçimini ilan etti.³⁰

Muharrem Kararnamesi ile Galata bankerlerinin alacakları olan 8.725.000 lira 8.170.000 liraya indirilmiştir. Bu alacaklara karşı ise *Tabvilat-ı Miimtaze* (Priorite's Türce) adı verilen %5 faizli tahviller verilmiştir.

Yine aynı kararnâme gereğince 9 eski borçlanmanın miktarında indirimler yapılmış, faiz ve amortisman bedelleri ödenememiş olan bir borçlanmanın miktarında ise yükseltme yapılmıştır. 12 istikraz 4 tertipte birleştirilmiş, eski hisse senetleri (esham) alınarak yerine yenileri verilmiştir. Yeni eshamın A, B, C, D, tertiplerine “*Düyûn-u Muvahhede-i Mübeddele*” (Dettes Converties Unifée’s) adı verilmiştir. Böylelikle devlet borçlarının birleştirilme ve değiştirilme işleminden sonra 237.138.819 lira tutarındaki borç miktarı, 141.505.309 liraya indirilmiştir ki bundan hazine 95.633.510 liralık bir yarar sağlamıştır.³¹

Muharrem Kararnâmesine göre devlet borçlarına karşılık olarak gösterilen 6 kaynağın safi hasılatı ile önce tahvilat-ı mümtaze’nin faiz ve amortisman bedelleri ödenecek, geri kalan kısmın 4/5’i bütün borçların faizlerine, 1/5’i de amortismanlara tahsis olunacaktır. Başlangıçta %1 oranında ödenecek olan faizler, hasılatın artırılmasıyla orantılı olarak yükselecek, fakat hiçbir zaman %4’ü aşmayacaktır. Ödemeler her yılın Mart ve Eylül aylarında iki taksitte yapılacaktır.³²

D. DUYÛN-U UMÛMİYE İDARESİ’NİN KURULUŞU

Muharrem Kararnâmesi’nin 15. maddesi hükümlerine göre Rüsum-u Sidde İdaresi yerine Düyûn-u Umûmiye gelirlerini idare etmek üzere İstanbul’da bir “Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye” idare meclisi kurulacaktır. Merkezi İstanbul’da olan bu komisyon 7 üyeden oluşacaktı. Bu yedi üyeden biri İngiliz ve Hollandalı borç verenler, biri Fransız, biri Alman, biri Avusturya, biri İtalyan biri Osmanlı ve biri de mümtaz tahvil sahiplerini temsil eden üyelerden oluşacaktı. Üyelik süresi 5 yıldır ve üyeler yeniden seçilmek hakkına haizdiler. Üyelerin herbiri bir oya malikti ve kararlar çoğunluk oyuyla verilecekti.³³

Bu meclisin her yıl hazırlayacağı bütçe hükümetçe tasdik edilecek her ay ve her altı ayda bir hesap çıkarılacak, her yıl sonunda da bir bilanço çıkarılarak hükümete verilecektir. Hükümetin bir komiseri, yönetim kurulu toplantılarında hazır bulunacaktır.

1882 yılı başında çalışmaya başlayan “Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye”i Meclis-i İdaresi” yine kararnâmenin 18. maddesi gereği müfettişler tarafından denetlenebilecekti. Kararnâmenin uygulama ve yorumundan doğan ihtilaflar 19. madde gereği iki tarafın tayin edeceği 4

kişilik hakemler grubuna havale edilecektir. Hakem kararları kesin olacaktır.³⁴

Bu yönetimin kuruluş biçimi, yetkileri ve çalışması ile ilgili olarak böyle bir komisyonun dahili hukuk sahasında mı yoksa devletler hukuku alanında mı inceleneceği konusunda tartışmalar getirmiştir.³⁵ Fakat kesin olan husus, bunun tek yanlı bir kararnâme olmadığıdır. Nitekim kararnâmenin 21. maddesi, bu kararnâmenin ilgili devletlere tebliğini öngörmekteydi. Yine ilgili devletler bu kararnâmeden sonra Berlin Anlaşması’nda öngörülen daha resmi nitelikte bir komisyon kurulması yolundaki ısrarlardan vazgeçmişlerdir.³⁶

*Bu komisyon gerçekte İmparatorluğun malî haklarını zedeleyen hükümlerlik haklarına gölge düşüren ve malî yapıyı kontrol altına alan uluslararası bir yönetim biçimiydi. Adeta devlet içinde devlet olma niteliği taşıyordu.*³⁷ Bu idare kendi memurlarını dilediği gibi atama yetkisini haiz idi. Nitekim Düyûn idaresi olarak 5.000 kişilik bir kadro oluşturuldu. Bu sayı 1912’de 9.000 kişi olmuştur (Parvus, s. 75). Konsey, başlangıçta yalnız kendisine ait vergileri toplarken, daha sonra bir takım sınaî ve ticarî yatırımlara da girişmeye başladı. Bu idarenin kuruluşundan sonra Avrupa kapitalistleri, İstanbul’a yerleşerek kurdukları yabancı şirketlerle faaliyete geçtiler. Bursa’da İpek sanayiini, Zonguldak’ta kömür madenlerini işletmeye başladılar. Hatta tütün üretimine bile el attılar. İstanbul’da elektrik, havagazı, su işletmelerini kurdular. Şarap, bira ve diğer alkollü içkilerin üretimine el attılar. Balık avı ve balıkthane yönetimini örgütlediler. Kızıldeniz’de ve diğer bölgelerde bulunan tuz yataklarını işletmeye, bunları ihraca yönelik çalışmalara girdiler. Böylelikle Osmanlı Devleti’nin ekonomik iflası ve yabancı egemenliğine geçişi daha da hızlanmış oldu.³⁸

Esasen bu idarenin kuruluşunu hazırlayan Osmanlı-Rus Harbi’nin çıkış sebebini de Osmanlı Devleti’nde malî egemenlik kurmak isteyen devletlerin iradelerine bağlamak mümkündür. Nitekim Osmanlı iç işleriyle ilgili olarak toplanan 1877 tarihli İstanbul Konferansı bu devletlerin istediği yönde sonuçlanmamış, bu nedenle başta İngiltere olmak üzere batılı devletler Osmanlı Devleti’nin Rusya ile savaşa girmesini adeta tasvip etmişlerdir. Savaşın sonucunda yenilen Osmanlı Devleti ile, galip Rusya ara-

sında çok ağır ve ezici şartlar ihtiva eden Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması imzalanmış (3 Mart 1873), güya Osmanlı Devleti'ne yardım etme pozisyonundaki İngiltere bu anlaşma şartlarının yeniden gözden geçirilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı istemiştir.³⁹

Nitekim hiç de lehimize olmayan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) karşılığında Kıbrıs, İngiltere'ye hediye edilmiş, bu anlaşma gereği Osmanlı Devleti Balkanlarda, doğuda ve güneyde birçok toprak kaybetmiş, bununla birlikte Rusya'ya savaş tazminatı vermeye, Osmanlı mülkünde gayrimüslimlerin bulunduğu bölgelerde ıslahat yapma gibi rencide edici ağır yükümlülükler altına girmiştir.⁴⁰ Bu antlaşmanın diğer bir sonucu batılı devletler, Osmanlı borçları için Osmanlı Devleti'ne malî denetim için bir yönetim kurulması konusunda baskı yapmaya başlamışlar ve sonuçta da bildiğimiz üzere Duyûn İdaresi oluşmuştur.⁴¹

Tipik bir gösterge olarak Osmanlı Devleti'nin malî denetimine ilişkin şu örneği verebiliriz: 1910-1912 yıllarında Osmanlı Maliye Nezareti'nde 5.500 memur çalışırken, Duyûn-u Umûmiye emrinde 9.000 memur çalışmakta idi. Bütün devlet gelirlerinin %31.5'ini Duyûn-u Umûmiye tahsil etmekteydi. Bu küçük örnekten, Osmanlı Devleti'nin nasıl bir malî bağımlılığa sürüklendiğini çok rahat olarak görebiliriz.

Duyûn İdaresi'ne giden gelirler, devletin zaten pek artmış olan bütçesinin durumunu daha da ağırlaştırmaktaydı. Duyûn-u Umûmiye memurları "Devlet memuru" sayılmakta devletten bağımsız oldukları halde emekli maaşı almaktaydılar. Hatta Duyûn bünyesinde çalışan yabancılara dahi yine devlet hesabına emekli maaşı vermek için ayrıca bir sandık kurulmuştu. Bu durum dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen bir durumdu. Devlete karşı hiçbir sorumluluğu bulunmayan ve özel şirket çıkarlarına hizmet eden bu kimseler, devletten emekli maaşı almaktaydılar.⁴²

Duyûn İdaresi'nin kurulması, son dönem Osmanlı tarihi için bir dönüm noktası olarak telakki edilebilir. Bu idare, Osmanlı gelirlerini devlet içinde devlet misali topluyor, hissedarlarına dağıtıyordu. Bu idare sayesinde verdiklerini geri alacaklarından emin olan Avrupalı sermaye çevreleri, Osmanlı Devleti'ni yeniden borçlanmaya özendirmeye, bunun için fırsatlar oluşturmaya başladılar. Bu

idarenin kuruluşundan sonra Osmanlı ekonomisinin gittikçe genişleyen bir alanı kademeli biçimde yabancı denetimi altına girerek, Osmanlı hazinesini değil, yabancı sermaye sahiplerini güçlendirmeye başlamıştır. Bu idarede çalışan binlerce personel, Osmanlı şehir ve köylerine yayılarak, Paris, Londra ve Berlin'deki kupon sahipleri adına vergi toplamaktaydı.⁴³

E. MUHARREM KARARNÂMESİ ÖNCESİ VE SONRASINDA BORÇLARIN DURUMU

Muharrem Kararnâmesi'yle birlikte borçların 12 tanesinin yeni şartlara tabi tutulduğunu belirtmiştik. Şimdi kararnâmeden önceki borçların 1877 yılındaki borçlanma dışındaki çizelgesini verdiğimiz hatırlatalım ve yeni duruma göre statülerini belirleyelim:

Öncelikle belirtelim ki Muharrem Kararnâmesi kapsamı dışında bırakılan 4 borçlanma vardı. Bu borçlanmaların ortak özelliği bunlara Mısır vergisinin teminat gösterilmiş olmasıydı. Bunları sayarsak; 1854, 1855, 1871 ve 1877 borçlanmalarıyla. Bunlar aynen muhafaza ediliyordu.

Kalan 12 borçlanma yeni şartlara tabi tutulmuş ve bu borçların tahvilleri değiştirilmiştir (Yalnız 1870 demiryolu borçlanmasının ikramiyeli tahvilleri değiştirilmiştir). Değişik bu yeni tahviller 4 gruba ayrılmıştır:

Çizelge: 1 1874 TARİHİNE KADAR DIŞ BORÇLAR			
İSTİKRAZLAR	Anapara TL.	Safi Bedel TL	Faiz %
1854	3.300.000	2.640.000	6
1855	5.500.000	5.644.375	4
1858	5.500.000	4.180.000	6
1860	2.240.942	1.400.588	6
1862	8.800.000	5.984.000	6
1863	8.800.000	6.248.000	6
1865	6.600.000	4.356.000	6
1865 (U.Borçlar)	40.000.000	20.000.000	5
1869	24.444.442	13.200.000	6
1870	34.848.000	11.194.920	3
1871	6.270.000	4.577.100	6
1872	5.302.220	5.222.686	9
1873 (U.Borçlar)	12.612.110	6.832.551	5
1873	30.555.558	16.500.000	6
1874 (U.Borçlar)	44.000.000	19.140.000	5
Yekûn	238.773.272	127.120.220	
Kaynak: İ. Hakkı Yeniay: Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, s. 51.			

1- A Tertibi: 1858, 1862 borçlanmaları

2- B Tertibi: 1860, 1869, 1872 borçlanmaları

3- C Tertibi: 1865, 1869, 1873 borçlanmaları

4- D Tertibi: 1865, 1873 ve 1874 umumi borçlanmaları ve 1870 borçlanması⁴⁴

Bu program, ödemelere yeni bir süreç ve rahatlama getirmiş, bu da sürekli artan ihtiyaçlarla devleti yeni borçlanmaların kucağına itmiştir.

B. DÜYÜN-U UMÛMÎYE İDARESİ'NİN KURULUŞUNDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR DIŞ BORÇLAR

1. 1886 Gümrükler Borçlanması

Muharrem Kararnamesi'nden sonra Osmanlı Hükümeti Osmanlı Bankası'ndan muhtelif avanslar almıştı. Bunları muntazam borç haline koymak için 1886 borçlanmasını yaptı. Sözleşme 29 Mayıs 1886 yılında Osmanlı Bankası ile aktedildi.

Osmanlı Bankası'nın verdiği kısa vadeli avanslar 4.500.000 lira tutmaktaydı. Yeni borçlanmanın anaparası 6.500.000 lira olarak belirlendi, bunun 4.5 milyon lirası aynı bankaya kısa vadeli borçlar karşılığı olarak iade edildi. Kalan 2 milyon lira ise hazineye verildi.

Bu borçlanmanın faizi %5, itfa %1 idi. Kuponlar her yıl 13 Ocak ve 13 Temmuz'da ödenecekti. Bu borçlanmaya ilişkin tahviller halka satılmadı. Osmanlı Bankası hepsini aldı. Karşılık olarak Bursa, Beyrut, Edirne, İzmir, Selanik vilayetleri gümrük hasılatları gösterildi.⁴⁵

2. 1888 Demiryolu Borçlanması

Deutsche Bank ve diğer sermaye sahipleriyle yapılan sözleşme gereği, 1871'de devlet tarafından yapılmakta olan 92 km.'lik Haydarpaşa-İzmit hattına ilişkin olarak 6.000.000 franklık bir borçlanma yapılmıştır. Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar uzatılacak olan Demiryolu 577 km. olup ihale süresi 99 yıldır. Karşılık olarak Ankara, İzmir, Kütahya ve Ertuğrul (Bilecik) vilayetlerinin öşrü göstermiştir.⁴⁶

3. 1888 Sayd-ı Mahi (Balık Avı) Borçlanması

Almanya'dan askeri malzeme satın alınabilmesi için Deutsche Bank'la 30 milyon marklık bir sözleşme imza-

ladı. Bu borçlanma için herbiri 400 marklık 75 bin tahvil çıkarılacak ve bu tahvillerin faiz oranı %5, itfa (amortismanı) %2, ihraç fiyatı %77 olacak ve her yıl bankaya 2 milyon 100 bin mark ödenecekti. Karşılık olarak Düyün-u Ummiye idaresi dışındaki ipek (harir) öşrü, sayd-ı berri (kara avı), ruhsatname resimleri, sayd-ı mahi (balık avı), tönbeği satış resmi, damga (pul) resmi gösterilmiştir. Osmanlı altını ile borçlanılan miktar 1.617.647 lira, ele geçen miktar ise 1.132.352 lira idi.⁴⁷

4. 1890 Tebdil (Değiştirme) Borçlanması

3 Nisan 1890 tarihinde Osmanlı Bankası ile imzalanan bir sözleşme ile %5 faizli mümtaz tahvillerin %4 faizli tahvillerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu değiştirme işleminden elde edilen 159.000 liralık tasarruf ile Düyün-u Mübeddele-i Muvahhade Eshamı'nın itfası yapılmıştır.⁴⁸

5. 1890 Osmaniye Borçlanması

Dalgalı borçların uzun vadeli borca dönüştürülmesi için Osmanlı Bankası aracılığıyla 4.995.500 liralık bir borçlanma yapılmıştır. İhraç fiyatı %76, amortismanı %1, faizi %4, itfa süresi 41 yıl olan bu borçlanmaya karşılık olarak Bursa, Karahisar, Karesi, Kayseri, Yozgat aşarından 232.000, gümrük hasılatından 80 bin olmak üzere 312.000 lira gösterilmiştir. Ele geçen miktar bu borçlanmada 3.796.580 Osmanlı altın lirasıdır.⁴⁹

6. 1890 Kilometre Teminatı Borçlanması

Selanik-Manastır demiryolu hasılatı yeterli olmadığından, sözleşmesi gereğince, imtiyaz sahibi Deutsche Bank hesabına ödenmesi gereken 547.030 franklık bir borçlanma yapılmıştır.⁵⁰

7. 1891 Borçlanması (Borçların değişimi)

1877 tarihli %5 faizli borçlanmanın faiz oranını %4'e ve amortisman oranını da %42'ye indirmek için bir değiştirme (tahvil, conversion) işlemi yapılmıştır. Bu değiştirme işlemi Osmanlı Bankası ile Rotschild kuruluşları aracılığıyla yapılmıştır. Bu değişim işlemiyle borçlanılan miktar, 6.948.612 Osmanlı altını, ele geçen miktar 6.253.750 Osmanlı altın lirasıdır. Borçlanılan miktar İngiliz Sterlini olarak 6.316.920 sterlindir. Karşılığı eski eshamın karşılığı olan Mısır vergisidir. Yıllık faiz ve

amortisman bedellerinin ödenmesini Mısır Hidiyi üstlenmiştir. Yapılan sözleşmeye göre Rotschild firmasına 1854, 1855, 1871 borçlanmalarındaki değişim işleminde öncelik tanınacaktır. Bu da göstermektedir ki, yabancı malî kuruluşlar, bu tür operasyonlarda büyük ve tatlı kârlar elde etmektedir. Buna karşılık imparatorluk hazine-i se, ağır bir yük altında kalmaktadır.⁵¹

8. 1893 Tönbeki Borçlanması

Hükümet, bütçe açığını kapatmak için bu borçlanmaya gitmiştir. Sözleşme 8 Mayıs 1893'te hükümet ile bir banker grubu adına hareket eden tönbeki şirket müdürü Vikont G. De Zoghhep arasında imzalandı. 1.000.000 Osmanlı altını tutarındaki bu bu borçlanma-

dan hükümetin eline 700.000 Osmanlı altını geçmiştir. %4 faizli bu borçlanmanın amortisman oranı %1, vadesi 41 yıldır. Karşılık olarak Bağdat, Basra, Yemen vilayetlerinin ithal gümrük resmî ve zamları gösterilmiştir.⁵²

9. 1894 Demiryolu Borçlanması

Bu borçlanma 1885 yılında Rumeli Demiryolu Şirketi'nden alınan 23 milyon franklık avansın ödenmesi için yapılmıştır. Hükümet ile *Deutsche Bank* ve *Banque International* arasında yapılan sözleşme gereği 40 milyon franklık bir borçlanma yapılmıştır. Bu borçlanmanın faiz oranı %4, amortisman oranı %35, itfa süresi 64 yıl olacaktı. Karşılık, Rumeli Demiryolu Şirketi'nin her yıl kilometre başına hazineye ödediği 1.500 frank olacaktı.

Çizelge: 2 BORÇLAR DEĞİŞİMİ CETVELİ

Tertibi	İstikrazın İsmi	8-20-XII-1881 tarihinde kabul olunan miktar	Muharrem Kararnamesi ile kabul olunan miktar	Kesin olarak tedavüldeki miktar
1 A	1858	4.053.225	3.789.848	7.831.870
	1862	5.407.490	4.112.411	
	1860	1.808.730	1.148.621	
2 B	1863/64	5.618.250	4.371.050	11.049.307
	1872	5.302.220	5.745.482	
	1865	4.437.950	3.212.748	
3 C	1869	22.715.000	14.174.160	33.604.176
	1873	29.916.414	16.528.818	
	1865/73/74	95.917.096	48.365.235	
4 A	Rumeli demiryolu tahvilleri	34.652.640	15.632.548	15.632.548
	Ramazan tahvilleri	1.939.558		
	1881 tahv. mümtaze	8.169.986	8.169.986	
Toplam		219.938.559	125.250.943	12.4305.049
Muharrem kararnamesinde bulunmayan borçlar:				
1854 istikrazının tahvil olunduğu				
1877 istikrazı		1.925.660		1.925.660
1855 istikrazı		4.196.720		4.196.720
1871 istikrazının tahvil olunduğu				
1877 istikrazı		5.783.140		5.783.140
1877 Müdafai Milliye istikrazı		5.294.740		5.294.740
Genel Toplam		237.138.819		141.505.309

Kaynak: Kömürçan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi. s. 57.

kilometre başına hazineye ödediği 1.500 frank olacaktı. İhraç fiyatı %73,5 olan tahvilleri borcu veren firmalar almışlardır.⁵³

II. Abdülhamit döneminde demiryolları konusunda yoğun bir çalışma vardır. Örneğin 1892 yılında İstanbul-Selanik birleştirme (iltisak) hattının yapımı bir Fransız firmaya 99 yıllık imtiyaz karşılığında verilmiş ve 510,5 km. uzunluğundaki bu hat, 1896'da bitirilmiştir. Yine 1893 yılında Eskişehir-Konya hattı için 1893'te bir sözleşme yapılmış, bu hatta 99 yıllık bir imtiyazla 1897 yılında tamamlanmıştır.⁵⁴

10. 1894 Borçlanması (Borçların Değişimi)

1854 ve 1871 borçlanmalarının yenileriyle değiştirilmesi için 1891 sözleşmesi hükümlerine göre Osmanlı Bankası ile Londra ve Paris'teki Rotschild Kardeşler firması arasında sözleşme yapılarak eski borçların tahvilleri yenileriyle değiştirilmiştir. Yeni tahvillerin tutarı 8.212.340 sterlin idi.

Faiz oranı %3,5, amortismanı ile başa baş, süresi 61 yıl, ihraç fiyatı %91 idi. Mısır vergisinin karşılık gösterildiği bu borçlanmada borçlanılan miktar 9.033.574 Osmanlı altını, ele geçen miktar ise 8.220.522 liradır. Bu değiştirme işleminden sonra yeni esham satılmış ve eskileri ödenmiş olduğundan hazinenin elinde 526.779 sterlin kalmıştır ki, bunun bir kısmı da kamu ihtiyaçlarına harcanmıştır.⁵⁵

11. 1896 Boçlanması

Bir yandan Girit İsyanı'nın doğurduğu masrafları, diğer yandan Rumeli demiryoluna ödenecek olan kilometre garantisi ile sair kamu ihtiyaçlarının karşılanması için yeniden borçlanmaya gidildi. Bu kez yalnızca Osmanlı Bankası tarafından hazineye 3.272.720 lira borç para sağlandı. Bu paranın faizi %5, amortisman oranı %0,5, süresi 49 yıl idi. Karşılık olarak Aydın, Bursa, Selanik illeri ağnam vergisi, Bursa, Karahisar, Karesi illerinin hububat dışındaki aşarı, İzmir, Saruhan, Menteşe, Denizli ve Biga sancakları afyon, palamut ve zeytinyağı aşarı gösterilmiştir. Bu borçlanmada devletin eline geçen para 2.749.084 Osmanlı altınıdır.⁵⁶

12. 1898 Avansı

1878 Ayastefanos Anlaşması gereği Rusya'ya ödenmekte olan ve yıllık taksitleri 350.000. lira tutan harp

tazminatının ödenebilmesi için 29 Haziran 1898'de Osmanlı Bankası'ndan 300.000 lira bir avans alınmıştır. Bu borca karşılık olarak Aydın, Kosova, Suriye, Halep, Bağdat, Basra ve Yanya vilayetleri öşür fazlası gösterilmiştir.⁵⁷

13. 1902 Gümrük Borçlanması (Borçların Değişimi)

1886 yılı gümrük boçlanmasına ait %5 faizli tahvillerin %4 faizli yeni tahvillerle değiştirilmesi için yeni bir borçlanmaya gidilmiştir. Osmanlı Bankası aracılığı ile yapılan bu borçlanmada çıkarılan %4 faizli yeni eshamın tamamını %0,5 amortisman oranı ve %80 ihraç fiyatıyla Osmanlı Bankası satın almıştır. Bu borçlanmada borçlanılan miktar 8.600.020 altın lira, ele geçen miktar ise 6.880.016 lira olmuştur.⁵⁸

14. 1903 Bağdat Demiryolu Borçlanması (I. Tertip)

Bağdat Demiryolu inşasının Konya-Bağdat arasındaki bölümün garantisi için Deutsche Bank aracılığıyla bir borçlanma yapılmıştır. Bu borçlanma 2.376.000 lira olup, faiz oranı %4, amortisman %0,0875, süresi 98 yıldır. Karşılık olarak Konya, Urfa, Halep sancakları öşrünün bir kısmı gösterilmiştir.⁵⁹

15. 1903 Sayd-ı Mahî Tahvil-i Duyûnu (Borçların Değişimi)

1888 yılında yapılan Sayd-ı Mahî borçlanmasına ait %5 faizli tahvillerin %4 faizli yeni tahvillerle değiştirilmesi için yeni bir borçlanmaya gidilerek Deutsche Bank'tan 2.640.000 Osmanlı altın lirası borç alınmıştır. %4 faizli olarak çıkarılan yeni eshamın amortisman oranı %0,5, ihraç fiyatı %81,5 idi ve eshamın tamamını Deutsche Bank satın almıştır. Karşılık olarak Düyûn İdaresi dışında bırakılan yerlerin balık avı resmi, kara avı tezkereleri, deniz avı tezkereleri, tömbeki beyyiesi, ipek öşrü gösterilmiştir. Bu borçlanmada ele geçen miktar, 2.112.000 altındır.⁶⁰

16. 1903 Dış Borçların Birleştirilmesi (Tevhid-i Duyûnu)

Hükümetle Düyûn-u Umumiye İdaresi arasında yapılan anlaşma gereğince herbiri 22 lira (20 sterlin, 500 frank) değerinde yeni esham çıkarılacak, bunların faiz oranı %4, amortisman oranı %0,45 olacak ve eski karşı-

liklar geçerli sayılacaktı. Bu operasyonla Muharrem Kararnâmesi'yle çıkarılan B, C, D serilerinden sürümde bulunan tahvillerin birleştirilmesi ve değiştirilmesi yapılacaktı.

Bu borç değişim işlemi hem hükümet, hem hamiller için yararlı olmuştur. Çünkü bu değişim sonunda hükümet anaparadan 43.179.247 liralık bir indirim elde etmiş, hamiller de daha sağlam ödeme alma imkanına kavuşmuşlardır.⁶¹

17. 1904 Borçlanması

Hükümet 14 Eylül'deki Tevhid-i Düyûn sözleşmesinden üç gün sonra yani 17 Eylül 1903 tarihinde yeni bir borçlanma sözleşmesi imzalamıştır. Bu sözleşme Osmanlı Bankası ile Paris'te Comptoir National d'Escompte ve diğer Fransız bankalarından oluşan bir grup ile yapılmıştır. Fakat buna ilişkin tahviller 1904 yılında ihraç edildiğinden, bu borçlanmanın adı 1904 borçlanmasıdır.

2.750.000 lira tutarındaki bu borçlanmanın faiz oranı %4, amortisman oranı %0,5, karşılığı da Düyûn-u Umumiye gelirlerinden hazineye ait olan kısımdır. Çıkarılan tahvillerin yarısından fazlasını Osmanlı Bankası %80 ihraç fiyatıyla satın almış, geri kalan kısmı da satışa çıkarılmıştır. Borç vadesi 56 yıldır.⁶²

18. 1901-1905 Borçlanması

1901 yılında Osmanlı Bankası ile yapılan borç sözleşmesinin tahvilleri basılmış ancak, satışa çıkarılmamıştır. 4 yıl sonra banka ile yapılan sözleşme ile bu borçlanma gerçekleştirilmiştir. Yani anlaşma fiiliyata geçirilmiş, bu nedenle bu borçlanmaya 1901-1905 borçlanması denilmiştir. %4 faizli bu borca karşılık olarak Düyûn-u Umumiye idaresinin öşre yaptığı %0,5 zam sonucu hükümet payı olarak ayrılan gelirler ve Menteşe, Antep, Sergice, Cuma, Rakka, Ünye, Terme öşrü gösterilmiştir. 5.336.664 lira miktarında olan bu borçlanmanın amortisman oranı %0,5, ihraç fiyatı %81 olmuştur.⁶³

19. 1905 Askerî Donatım Borçlanması

Ordu ihtiyaçları için Almanya'dan satın alınan silah ve mühimmat bedellerini ödemek için Deutsche Bank ile yapılan bir sözleşme ile 1905 borçlanması yapılmıştır.

Tutarı 2.640.000 lira olan bu borçlanmanın faiz oranı %4, amortisman oranı %0,5 olmuştur. Karşılık olarak Düyûn İdaresi tarafından yönetilen gelirlere yapılan %6 zam ve gümrüklerden askerî donanım için alınan ek resimler gösterilmiştir. Bu borçlanmada ele geçen miktar 2.098.000 liradır.⁶⁴

20. 1906 Tahvil-i Düyûnu (Borçların Değiştirilmesi)

Hükümet, Düyûn İdaresi ve Osmanlı Bankası arasında yapılan bir sözleşme gereğince 1890 Tahvilat-ı Mümtaze ile 1906 Düyûn-u Mübeddele-i Muvahhadesinin değiştirilmesine karar vermiştir. Tedavüle yeniden çıkarılan 9.537.000 lira tutarındaki esham, faiz, amortisman yüzdeleri ve karşılıklar bakımından mümtaz tahvillerle farklı olmadığından, değiştirme işlemi sonucunda piyasada 1890 tahvilleri kalmamıştır. Değiştirme işleminden sonra tahvillerin kalan miktarı %87,5 ihraç fiyatı üzerinden Osmanlı Bankası tarafından tamamen satın alınmıştır. Böylelikle değişim işleminden sonra hazineye 1.397.971 lira para kalmıştır.⁶⁵

21. 1908 Bağdat Demiryolu Borçlanması (II. ve III. Tertip)

1908 yılında yapımı sürdürülmekte olan Haydarpaşa-Bağdat demiryolunun Bulgurlu-Halep arasındaki 840 km'lik bölümünün km. garantisini ödeyebilmek için Deutsche Bank, Düyûn İdaresi ve Bağdat Demiryolu Şirketi ile hükümet arasında imzalanan sözleşme gereği II. ve III. tertip 9.998.000 Osmanlı altın lirası tutarında bir borçlanma yapılmıştır. %4 faizli bu borcun vadesi 97,5 yıl, amortisman oranı %0,087 olmuş, bu borçlanma için ihraç edilen tahvillerin tamamı teminat olarak Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilmiştir. Karşılık olarak Düyûn yönetimine bırakılan gelirler fazlasından Bulgurlu, Halep, Tellihaş-Habeş gelirlerinden hükümete düşen gelirler gösterilmiştir.⁶⁶

22. 1908 Borçlanması

Şimdiye kadar ki borçlanmalar Abdülhamit devrine ait borçlanmalardır. Bahsedeceğimiz borçlanma ile sonrakiler II. Meşrutiyet dönemine ait olanlardır. Bunlardan

ilki Meşrutiyetle ilgili yeniliklerin masrafları ve bütçe açığı ile ilgili olarak yapılan 1908 borçlanmasıdır.

Hazinenin aldığı kısa vadeli borçları ödemek ve bütçe açığını kapatmak için Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşme gereği 4.711.124 altınlık borçlanma yapıldı. %4 faizli borcun vadesi 56 yıl, amortisman oranı %0,5 karşılık, Duyûn İdaresi'ne verilmiş olan aşar, ağnam vergilerinden hükümet payının 40.000 lirası ve gümrük gelirlerinin 180.000 lirasıdır. Bu borçlanmada hükümetin eline 3.069.455 Osmanlı altını geçmiştir. İhraç fiyatı %85 olan bu borçlanmanın bütün tahvilleri Osmanlı Bankası aracılığıyla %89,5'dan Londra piyasasında %90'dan da Paris piyasasında satılmıştır.⁶⁷

23. 1909 Borçlanması

Bütçe açıklarını kapatmak için Osmanlı Bankası aracılığıyla %4 faizli yeni bir borçlanma yapılmış Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşme ile bu borçlanmada bankadan 7.000.000 lira borç alınmış fakat hükümetin eline 6.002.503 lira geçmiştir. Bu borçlanmanın amortisman oranı %1 idi. Karşılık olarak serbest bırakılmış olan öşür ve ağnam vergilerinin 350.000 liralık miktarı gösterilmiştir. Bir önceki yıldaki gibi bu borçlanmanın tahvilleri de Osmanlı Bankası tarafından %86 ihraç fiyatıyla satın alınmıştır.⁶⁸

24. 1910 Soma-Bandırma Demiryolu Borçlanması

Bandırma demiryolunun Alaşehir-Afyonkarahisar hattının yapımını üzerine alan şirketle hükümet arasında imzalanan sözleşme uyarınca %4 faizli bir borçlanma yapılmıştır. Borçlanılan miktar 1.712.304 altın, ele geçen miktar 1.523.950 altın liradır. Amortisman oranı %0,167 olarak tespit edilen bu borçlanmaya karşılık olarak demiryolu gelirlerinin hükümete düşen payı gösterilmiştir.⁶⁹

25. 1911 Hudeyde-Sana Demiryolu Borçlanması

Sana-Hudeyde demiryolunun yapım ve işletme hakkını alan şirketle yapılan sözleşme uyarınca 1.090.010 altın borçlanılmıştır. %4 faizli, %0,098 amortismanlı 95 yıl vadeli bir borçlanma yapılmıştır. Bu borçlanmadan

hükümetin eline 840.008 lira geçmiştir. Borca-Hudeyde ve Cebena gümrük gelirleri karşılık gösterilmiştir.⁷⁰

26. 1911 Gümrük Borçlanması

Bazı avansları ve bütçe açıklarını kapatmak için Deutsche Bank aracılığıyla yapılan %4 faizli, %1 amortisman oranlı 7.040.000 liralık yeni bir borçlanma yapılmış, bu borçlanmada hükümetin eline 5.737.600 lira geçmiştir. İstanbul gümrük gelirlerinin bir kısmının karşılık gösterildiği bu borçlanmaya ait bütün tahviller, ihraç bedeli olan %84 üzerinden borcu veren kuruluşlarca satın alınmıştır.⁷¹

27. 1913 Konya Ovası Sulama Borçlanması

Anadolu Demiryolu şirketiyle hükümet arasında yapılan sözleşme uyarınca Konya Ovası sulama projesi için 818.970 lira harcanmış, hükümet, proje bedeli olan bu borcu %5 faiz ile 35 yılda ödemeyi kabul etmiştir. Borca, Konya bölgesinin öşür fazlası, Duyûn İdaresi öşür fazlaları ve kurutulup satılan bataklıklardan elde edilen arazi gelirleri karşılık gösterilmiştir.⁷²

28. 1913 Doklar Borçlanması

Tersanelerin yenilenmesi ve geliştirilmesi için yapılan bir sözleşme gereğince *Armstrong Whit Worths and Company* şirketine 1.485.000 lira borçlanılmış, %5,5 faizli 30 yıl süreli, %1,5 amortisman oranlı bu borçlanmaya Sivas vilayetinin öşür hasılatı karşılık gösterilmiştir.⁷³

29. 1914 Borçlanması

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın doğurduğu olağanüstü giderleri karşılamak için alınan 33.000.000 altınlık miktarda, yeterli bankalardan alınan avansları ödemek ve bütçe açıklarını kapatmak için hükümet 22 ve 13 milyonluk iki parça halinde toplam 35 milyon liralık bir borçlanmaya gitmiştir.

Bu borçlanmanın 22 milyonu Fransız şirketlerinden ve Osmanlı Bankası aracılığıyla sağlanmış %88 3/4 ihraç fiyatıyla çıkarılan tahviller Osmanlı Bankası'na devredilmiştir. Bu borçlanmada ele geçen miktar, 19.525.000 altındır. %5 faizli ve 48 yıl vadeli bu borca karşılık olarak Duyûn İdaresi gelir fazlaları, öşür iane payları ve Trabzon gümrük gelirleri gösterilmiştir.

Tahviller Paris piyasasında satışa çıkarılmış, üçte ikisi satıldıktan sonra, I. Dünya Harbi çıktığı için elde

kalan üçte birlik bölümü Osmanlı Bankası ile Parisli sermayedarların elinde kalmıştır.⁷⁴

C. I. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR BORÇLARIN DURUMU

1. Düyûn İdaresi'nden Sonraki Borçlanmanın Genel Karakterleri

Osmanlı Devleti'nin yarım asırdan fazla bir süre devam eden borçlanma devresini kısaca incelemiş olduk.

Bu borçlanmalardan başka Osmanlı Devleti'nin 1911-1913 devresi arasında toplamı 10.000.000 lira kadar tutan hazine tahvili çıkardığını, bunların son imha tarihinin de 1918 yılı olduğunu biliyoruz.⁷⁵

Yine devlet 1904-1914 yılları arasında muhtelif kurumlardan toplamı 3.261.482 lira tutan avanslar da almıştı ki bu da borçlara dahil edilmemiştir.⁷⁶

1903'te meydana getirilen "Düyûn-u Mübadele-i Muvahhadde" (Borçların değiştirilmesi ve birleştirilmesi) işleminden sonra Osmanlı Devleti, bünyesinde meydana gelen büyük karışıklıklara rağmen borç alabilmiş, borçlanmayı sürdürebilmiştir.

1914-1918 yılları arasında süren I. Dünya Harbi esnasında dahi Düyûn İdaresi, kendisine bırakılan yerlerdeki gelirleri toplamaya devam etmiş, bunları tahvil sahibi sermayedarlara aktarabilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti fiilen harbe girince, Osmanlı devleti yanında yer almayan devletlere ait kuponların ödenmemesi yoluna gidildi.

Milli Mücadele devresinde ise, Ankara Hükümeti egemen olduğu alanlarda Düyûn İdaresi dahil bütün gelirleri el koydu. Böylelikle ulusal mücadelenin kazanılmasından sonra elinde kupon bulunan Avrupalı sermayedarlar, hiçbir teminatı bulunmayan kuponlarla kalakaldılar. Fakat borçların Lozan'da statüye bağlanmasıyla, Osmanlı borçları yeni bir devreye girmiş oldu.⁷⁷

II. Abdülhamit tahta çıktığı sırada devlet Balkan eyaletlerinin isyanlarını bastırmakla meşguldü. Bu zor şartlardan sonra Rusya ile vukû bulan harp ve neticede Düyûn İdaresi ile borçların ödenmesi nisbî bir statüye kavuşmuş ve devlet bu aşamadan sonra tekrar borçlanma girişimlerine başlamıştı. Düyûn İdaresi'nin kuruluşundan sonraki borçlanmaların da ilk dönemdekinden pek farkı yoktur. Bu da demektir ki II. Abdülhamit'de baba-

sı Abdülmecit'in başlattığı yoldan yürümüş, bu statü onun tahttan indirilişinden sonra da devam ederek, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Şu kadarını söyleyebiliriz ki, II. Abdülhamit dönemindeki borçlanmalar Düyûn İdaresi öncesine nazaran daha mütevazî olduğu gibi, israf zihniyetiyle de yapılmamıştır. Bunların bir kısmı dalgalı borçların tasfiyesine, diğer bir kısmı da bütçe açığının kapatılmasına kullanılmıştır. Bunların yanında; demiryolu yatırımı, askerî ihtiyaçların giderilmesi gibi amaçlarla da borçlanmaya gidilmiştir. Borçların çoğunun Düyûn İdaresi'nin garantisinde olması, garanti verilmeyen borçlar için ise sağlam gelir kaynaklarının karşılık gösterilmesi aynı zamanda borçların vaktinde ödenmesine önem verilmesi, devletin malî itibarını büyük ölçüde artırmıştır. Bunun diğer önemli bir sonucu ise, öncekilere nazaran bu devrede alınan borçların faizlerinin oldukça düşük oranda olmasıdır.⁷⁸

Düyûn İdaresi'nin teşkilinden sonraki borçlanmalarda görülen bir diğer özellik, borç alınan ülkelerdeki değişikliklerdir. Düyûn İdaresi'nden önce borç alınan ülkelerin başında İngiltere ve Fransa gelmekteyken, bu idarenin teşkilinden sonra durum yön değiştirmiş, Alman nüfuzu önemli ölçüde artmıştır. Bunun dahili sebepleri başında Abdülhamit'in İngiliz yönetiminin Ortadoğu'daki politik oyunları için Almanya'yı karşı güç olarak kullanmak istemesi gelir. Haricî en önemli sebebi ise, endüstri devrimini geç başlatmış olan Almanya'nın dünya haritasında kendisine mahsus bir egemenlik alanı kurmak istemesidir. Gerçekte bu dönemde Alman emperyalizmi önemli ölçüde güç kazanmış ve Almanlar, İngiliz ekonomisinin önemli gelir kaynaklarını kurutup kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak amacıyla uluslararası önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun son neticesi bilindiği üzere I. Dünya Savaşı olmuştur.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin bu malî problemlerinin uluslararası politikalarda bir takım tavizler koparmaya vesile kılındığını önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de görmekteyiz. Abdülhamit döneminde bunun en tipik örneği Filistin Sorunu ve Yahudi Meselesi'dir. Gerçekten Avrupa devletleri, verdikleri borçlar karşılığında Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar lehine birtakım tavizler koparmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Örneğin

Osmanlı Devleti'nin şirketinden veya şirketlerinden borç aldığı meşhur Rotschild'in kurulacak Filistin Devleti için 1883-1899 yılları arasında toplam 5.600.000 sterlin yardım yaptığını bilmekteyiz.⁸⁰ Bu da bize Osmanlı Devleti'nin aldığı borçlar için ödediği faizlerin nasıl kendi yıkımı için kullanıldığının acıklı bir göstergesi olarak tezahür etmektedir.

Nitekim Yahudiler bu kadarla da kalmayıp, Osmanlı borçlarının tasfiyesi karşılığında Filistin'de bir Yahudi devleti için toprak bile istemişlerdir.⁸¹ Bu hareket ve Filistin'deki Yahudi kolonizasyonu yalnızca Yahudilerin çabaları ile bağlı kalmamıştır. Batılı devletler bu yolda Yahudilere destek olmuşlar ve onların Filistin'de toprak sahibi olmasını desteklemişlerdir.⁸² Örneğin İngiltere Ortadoğu'daki ticaret yollarının garantisi, Süveyş Kanalı'nın korunması, yeni bulunan bu yöredeki petrol yataklarının ele geçirilmesi gibi içiçe amaçlar için, sürekli olarak Yahudi isteklerinin yanında yer almıştır.⁸³

2. Değerlendirme

Osmanlı Borçları dediğimiz bu borçlanmaların Osmanlı Devleti'ne ne getirip ne götürdüğünün genel bir kritiğini yapacak olursak, bu borçlanmaların pek devletin yararına kullanılmadığını tereddütsüz söyleyebiliriz. Örneğin Abdülaziz döneminde alınan borçların;

%50'si emisyon zararidir.

%14'ü demiryolu yapımı için kullanılmıştır.

%12'si hazineye kalmıştır.

%10'u dış borç ve faizleri için kullanılmıştır.

%5'i saray giderleri olarak harcanmıştır.

%5'i borç faizleri olarak kullanılmıştır.

%2'si donanmaya

%2'si borçlanmaların komisyon ücreti, tahvil basım, sigorta ve diğer giderler için kullanılmıştır.⁸⁴

Bu tipik göstergeden anlaşıyor ki alınan borçlar, yatırımlardan çok cari harcamalar için kullanılmıştır. Zaten alınmadan %50 düzeylerindeki ihraç fiyatları, alınan borçların hemen yarısını silip süpürmüş, ele geçen miktar ise yatırımlar ve maliyeyi düzeltici önlemler için kul-

lanılacağı yerde savurganlıkla harcandığı için Osmanlı Devleti'nin daha fazla çöküşüne neden olmuştur.

Alınan borçların faizleri günün piyasalarına göre çok yüksektir. Avrupalı sermayedarlar, kendi ülkelerindeki düşük faizli yatırımlar yerine bol gelir getiren bu tür eylemleri desteklemişler, bu da bu sermayedarların bulundukları devletler tarafından bir politika olarak desteklenmek suretiyle Batı emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğunu kısıncı altına almıştır.⁸⁵

Bu borçlanmalarda özellikle ilk devrede tahvil ihraç fiyatlarının düşüklüğü göze çarpmaktadır. Bu nedenle borçlanmalarda ele geçen miktar, borçlanılan miktara göre %67 civarında kalmıştır. Bunun yanında saptanan borç miktarı için çıkarılacak tahvillerin belli bir bölümünü çıkarıp çıkarmamak konusunda borç veren ülke ve kuruluşlara seçim hakkı tanınmıştır.

Alınan borçlar için devlet gelirlerinden bir yada birkaçı karşılık olarak gösterilmiş, özellikle Düyun İdaresi'nin kuruluşundan sonra bu durum, devlet gelirlerinin azalmasında ve devletin çöküşünde önemli bir etken olmuştur.

Hemen bütün borç sözleşmelerinde, ek sözleşmelerle, borç veren ülkelere mali ve ekonomik ayrıcalıklar tanınmıştır. Kapitüler nitelikteki bu sözleşmeler, mali kapitülasyonlar alanında önemli gelişmelere yol açmıştır.

Düyun İdaresi'nin teşkili ile devlet gelirlerinin büyük bir bölümünden vazgeçildiği gibi, devletin egemenlik haklarının bir kısmından da feragat zorunda kalmıştır.

Alınan borçların düzenli ve planlı yatırımlarda kullanılmayıp cari harcamalara ayrılması, devletin dış ödemeler dengesini sarsmış, bu da malî güvenilirlik açısından kayıplara neden olmuştur. Devlet yalnızca eski borçların faiz ve amortismanlarını ödemek için bile çoğu kez yeni bir borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Böylelikle devlet hızla çöküntüye doğru gitmiştir.⁸⁶ Son olarak I. Dünya Savaşı içinde Almanya'dan alınan borçlarla dış borçlarımız 1918'de çok artacaktı.⁸⁷

- 1 Yeniay, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, s. 52, İstanbul Ü. İkt. Fak. Y., İst., 1964. ; Müderrisoğlu, Alptekin: *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, s. 140, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Y., Ank. 1990.
- 2 Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 237, Maliye Nazırları hakkında geniş bilgi için bkz.: Pakalın M. Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, c. III, s. 1 vd. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Y., Ank., 1978.
- 3 Yeniay, a.g.e., s. 52; Sayâr, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, s. 239, İstanbul İ. İ. TİAY, 1978; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 141; Bkz.: Pakalın, M. Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, c. II, s. 223, Kanaat Kitabevi Y., İst. 1939. Pakalın kitabında verdiği örneklerle, bu dönemde düzgün ve gerçekleri yansıtan bütçelerin de yapılmadığını, yapılan bütçelerin kamuoyu ile sarayın gözünü boyamak için denk bütçe olarak hazırlanıp sunulduğunu belirtir. Yine bkz: Pakalın, M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, İst. 1940-1942; İnal, İbnu'l-Emin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar*, c. I-III, MEB Y., İst., 1964; Ali Rıza-Mehmet Galip, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız (XIII. Asır Hicri'de Osmanlı Ricalî)*, haz.: Fahri Çetin Derin, c. I-II, Tercüman 1001 TEY, İst., 1977.
- 4 Karal, a.g.e., c. VII, s. 238; Blaisdell, Donald *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi (Dünyanın Umumiye)*, çev.: A. İhsan Dalgıç, s. 62 vd., Doğu-Batı Y., İst., 1979; Karamürsal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 102-103, TTKY, Ank., 1989.
- 5 Karal, a.g.e., s. 238; Velay, A. Du, *Türkiye Maliyet Tarihi*, s. 201, Maliye Bakanlığı Tetkik KY., Ank., 1978.
- 6 Karal, a.g.e., s. 238; Blaisdell, a.g.e., s. 41-75.
- 7 Blaisdell, a.g.e., s. 41-75.
- 8 Cem, İ.; *Türkiye'de Geri Kalınlığın Tarihi*, s. 217-218, Cem Y., İst., 1979.
- 9 A.g.e., s. 218; Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Rüvet*, s. 287 vd., AÜHFY, Ank. 1969.
- 10 Cem, a.g.e., s. 218; Mahmut Celaleddin Paşa, *Mira'at-ı Hakikat*, c. I-III, İsmet Miroğlu, s. 67-70, Berekat Y., İst. 1983.
- 11 Yeniay, a.g.e., s. 52; Karal, a.g.e., c. VII, s. 238; Kıray, Emine, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 92, İletişim Y., İst., 1993.
- 12 Blaisdell, a.g.e., s. 49 vd. 63-72; Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 208, Gerçek Y., İst., 1988; Aynı Yazar, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 58, Yurt Y., Ank., 1984.
- 13 Blaisdell, a.g.e., s. 74 vd; Kocabaş, S., *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruma Yazanlar Türkiye ve İngiltere*, s. 65 vd.; Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, s. 67 vd. Alan Y., İst., 1989; Türk-Rus ilişkileri için bkz.: Meram, Ali Kemal, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, s. 191 vd., Yayıncılık Mat., İst., 1969; Okçu, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s. 123 vd., Doğu Mat., Ank., 1953; Girit Sorunu için bkz.: Mehmet Macit (Tahmisci Zade), *Girit Hatıraları*, haz.: İsmet Miroğlu-İlhan Şahin, s. 13 vd., Tercüman 1001 T. Eser Y., İst., 1977; Tukin, Cemal "Girit", *İslâm Ans.*, c. IV, İst., 1964; Selahi, Mehmet, *Girit Meselesi (1866-1889)*, Yay., M. Aktepe, S. 3 vd., İst., 1967; Akarlı, Engin Deniz (haz.), *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, s. 9 vd. Boğaziçi Üniv. Y., İst., 1978; Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, haz.: B. S. Baykal, c. III, s. 9-71, TTKY, Ank., 1987.
- 14 Blaisdell, a.g.e., s. 76-77; Ağa, a.g.e., s. 101 vd.; Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih*, s. 265-267; Filiz K., İst. 1985; Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih I*, s. 416 vd., İ. Ü. İktisat Fak. Y., İst., 1982.
- 15 Karal, a.g.e., c. VII, s. 238; Sayâr, a.g.e., s. 239; Blaisdell, a.g.e., s. 78; Duru-Turan-Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, s. 83, Tisamat., Ank. 1982; Kömürca, a.g.e., s. 46-47.
- 16 Yeniay, a.g.e., s. 52.
- 17 Karamame Metni için bkz.: Yeniay, a.g.e., s. 53; Bilgi için: Sayâr, a.g.e., s. 239; Blaisdell, a.g.e., s. 78; Mahmut Celaleddin Paşa, *Mira'at-ı Hakikat*, s. 67-70.
- 18 Yeniay, a.g.e., s. 53-54; Karal, a.g.e., s. 238.
- 19 Metin için bkz.: Yeniay, a.g.e., s. 54-55.
- 20 A.g.e., s. 55.
- 21 Blaisdell, a.g.e., s. 79 vd; a.g.e., s. 101-103; Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 144 vd; İç basındaki tepkiler ve Mahmut Nedim Paşa için bkz.: Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, s. 68-94, TEB AŞY, İst., 1991; Aynı yazar, "Mahmut Nedim Paşa Olayı", *Para Derg.* s. 14-40-43, Temmuz 1982.
- 22 Yeniay, a.g.e., s. 55; Blaisdell, a.g.e., s. 78-82.
- 23 Yeniay, a.g.e., s. 55-56; Bankalar hakkında bkz.: Akgüç, Öztin, *100 Soruda Türkiye'de Bankacılık*, s. 9-15, Gerçek Y., İst., 1989; Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 229-234, T. İş Bank. Y., Ank., 1970.
- 24 Duru-Turan-Öngeoğlu, a.g.e., s. 83; Yeniay, a.g.e., s. 56-58; Öneriler hakkında geniş bilgi için bkz.: Blaisdell, a.g.e., s. 82-86; Karamürsal, a.g.e., s. 102-103; Kıray, a.g.e., s. 144 vd.; Velay, Du, a.g.e., s. 222 vd.
- 25 Yeniay, a.g.e., s. 58-59; Sayâr, a.g.e., s. 240; Duru-Turan-Öngeoğlu, a.g.e., s. 83; Ağa, Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914), s. 105-106, Afyon, 1989; Kömürca, Kırkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, s. 50, İst., 1948; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 141-142; Velay, a.g.e., s. 238-239.
- 26 Yeniay, a.g.e., s. 60-61; Uçarol, a.g.e., s. 273-281; Meram, a.g.e., s. 195-204; Okçu, a.g.e., s. 125-136; Yaman, Kemal, "Meşrutiyet Hareketleri ve Yancı Tesirler" *Beynelmilel Sermaye ve İhrilaller*, s. 48-49; Karamürsal, a.g.e., s. 103, Velay, a.g.e., s. 240-256; Kazgan, Haydar, "1877-78 Rus Savaşı ve Galata Bankerleri", *Galata Bankerleri*, s. 109-125; Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri için bkz.: Uçarol, Rıfat, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri)*, s. 37 vd., İ. Ü. Ed. Fak. Y., İst., 1978; Tarkan, Tefik, *Kıbrıs (Genel Çizgileriyle)*, s. 65 vd., Atatürk Üniv. Y., Ank., 1975.
- 27 Yeniay, a.g.e., s. 61; Sayâr, Nihat, "Türkiye Maliye Tarihi", *İktisat ve Ticaret Ans.*, c. IX, s. 352, İst., 1953; Ağa, a.g.e., s. 109 vd.; Blaisdell, a.g.e., s. 84-85; Kazgan, Haydar, "Galata Bankerleri, Rüsum-u Sitte Yönetiminin Başarısı", *Sermaye Piyasası Derg.*, s. 53, Şubat-1986; Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, s. 121-125; Kömürca, a.g.e., s. 51-52.
- 28 Yeniay, a.g.e., s. 62; Velay, a.g.e., s. 266 vd.
- 29 A.g.e., s. 62-63; Sayâr, a.g.e., s. 250; Duru-Turan-Öngeoğlu, a.g.e., s. 83 vd.; Blaisdell, a.g.e., s. 86 vd.; Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 426 vd., TTKY, Ank., 1983; Velay, a.g.e., s. 268 vd.; Kömürca, a.g.e., s. 52-56.
- 30 Yeniay, a.g.e., s. 63; Sayâr, a.g.e., s. 250; Blaisdell, a.g.e., s. 86-93; Kömürca, a.g.e., s. 53 vd.; Ağa, a.g.e., s. 115; Velay, a.g.e., s. 271 vd.; Falay, Nihat, *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, s. 82; Kazgan, Haydar, "Finans Kapital Karşısında Galata Bankerleri" *Galata Bankerleri*, s. 126-131; Karamürsal, a.g.e., s. 104; Parvus Efendi, a.g.e., s. 35 vd.; Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 32; Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, s. 62 vd.
- 31 Borçların değiştirilme işlemine ilişkin cetveller için bkz.: Kömürca, a.g.e., s. 57; Ağa, a.g.e., s. 119; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, çev.: M. Sencer, s. 34, May Y., İst., 1977; Yeniay, a.g.e., s. 65-73; Sayâr, a.g.e., s. 251.
- 32 Sayâr, a.g.e., s. 251; Duru-Turan-Öngeoğlu, a.g.e., s. 84; Karal, a.g.e., c. VIII, s. 426 vd; Ağa, a.g.e., s. 120.
- 33 Bkz.:Yeniay, a.g.e., s. 73-74; Sayâr, a.g.e., s. 252; Blaisdell, a.g.e., s. 90 vd; Velay, a.g.e., s. 283 vd.
- 34 Yeniay, a.g.e., s. 74-76; Karal, a.g.e., c. VIII, s. 427.
- 35 Bkz.: Blaisdell, a.g.e., s. 94 vd.; Yeniay, a.g.e., s. 75-76.
- 36 Blaisdell, a.g.e., s. 94-95.
- 37 Suyla, Refii Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, s. 263-299, Maarif B., İst., 1940; Pamuk, S., *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 210; Doğan, Mehmet, *Türkiye'de Darbeler, Müdahaleler ve Siyasi Sistem*, s. 133 vd., Rehber Y., İst., 1991.

- 38 Bkz.: Blaisdell, *a.g.e.*, s. 103 vd; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 58, 60, 65, 82; Sayâr, *a.g.e.*, s. 252-253; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 427; Geniş bilgi için bkz.: Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Y., Ank., 1982; Quartert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev.: Sabri Tekay, Yurt Y., Ank., 1987; Uras, *a.g.e.*, s. 91 vd.; Alpar, Cem, *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, s. 153 vd.; Burhan K., Ank., 1980; Velay, *a.g.e.*, s. 310 vd.; Aybar, Celal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Muvazenesi (1878-1913)*, Başvekalet İstatistik Umum Md. Y., Ank., 1939; Fişek Kurthan, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Düşünceler", *AÜSBF Derg.*, c. XX, S. 3, Eylül-1967, s. 157-168, Ank., 1967; Parvus, Alexandre Israel Lelpland, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, s. 75 vd., İst., 1977; Çavdar, Tefvik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ahmet Sait Mat., Ank., 1970; Novıçev, AD-AD, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev.: Nabi Dinçer, Onur Y., Ank., 1979; Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tzekik*, Türkiye İş Bank. Y., Ank., 1970; Sahillioglu, Halil, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İst., 1965; Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Y., İst. 1983; Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev.: Kasım Yargıcı, Milliyet Y., İst., 1972.
- 39 Bkz.: Uçarol, R.: *Siyasi Tarih*, 265-284, 73 no'lu dipnota bkz.
- 40 *a.g.e.*, s. 284 vd.; Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, s. 535 vd.
- 41 Uras, *a.g.e.*, s. 96; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 65 vd.; Velay, A. du, *a.g.e.*, s. 352 vd.
- 42 Uras, Güngör, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, s. 97 Formül Mat., İst., 1979; Parvus, *a.g.e.*, s. 75-76.
- 43 Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev.: Sabri Tekay, s. 20-21., Yurt Y., Ank., 1987.
- 44 Yeniay, *a.g.e.*, s. 78-79; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 427-428, Kömürçan, *a.g.e.*, s. 56.
- 45 Yeniay, *a.g.e.*, s. 79; Sayâr, *a.g.e.*, s. 258-259; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 340; Aşba, *a.g.e.*, s. 136.
- 46 Sayâr, *a.g.e.*, s. 258-259; Yeniay, *a.g.e.*; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 86-87; Karal, *a.g.e.*, s. 430; Demiryolları inşası hakkında bkz.: Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev.: K. Yargıcı, s. 11 vd.; Onar, Ahmet, *Türkiye Demiryolları Tarihi 1860-1853*, İst., 1953; Özyüksel, Murat, *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, s. 61 vd.; Arba Y., İst., 1988; Aşba, *a.g.e.*, s. 137.
- 47 Sayâr, *a.g.e.*, s. 258-259; Sayın Prof. Nihat Sayar, Kitabında Sayd-ı Mahî (balık avı) terimini (aylık avlanma) biçiminde çevirmiştir. Yeniay, *a.g.e.*, s. 80; Velay, *a.g.e.*, s. 428-429.
- 48 Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 430; Yeniay, *a.g.e.*, s. 80-81; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 88; Sayâr, *a.g.e.*, s. 264-269.
- 49 Yeniay, *a.g.e.*, s. 81-82; Sayâr, *a.g.e.*, s. 264-265; Karal, *a.g.e.*, s. 430; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 87; Aşba, *a.g.e.*, s.138; Velay, *a.g.e.*, s. 429-430; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 89; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s.142.
- 50 Sayâr, *a.g.e.*, s. 265; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 87; Engin, Vahdetin, *Rumeli Demiryolları*, s. 46 vd., 207 vd.; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 90, ayrıca: 82 vd.; Velay, *a.g.e.*, s. 377 vd.; Rathman, Lothar, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, çev.: Ragıp Zarakolu, s. 35 vd. Belge Y., İst., 1982; Lüksemburg Roza, *Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi*, çev.: Aziz Ziya, s. 6 vd.; Sertel Mat., İst., 1941; Önsöy, Rıfat, *Osmanlı-Alman İktisadi Münasebetleri*, s. 41 vd., İst., 1982; Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev.: Fahri Çeliker, s. 52 vd., Genelkurmay Bşk. Y., Ank., 1985; Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 87 vd., Kaynak Y., İst., 1983; Quartert, *a.g.e.*, s. 67 vd.
- 51 Sayâr, *a.g.e.*, s. 265; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 88; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 90-91; Velay, A. du, *a.g.e.*, s. 430-431 Yeniay, *a.g.e.*, s. 82-83.
- 52 Sayâr, *a.g.e.*, s. 266; Yeniay, *a.g.e.*, s. 83-84; Duru-Turan- Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 88; Karal, *a.g.e.*, s. 430 Kömürçan, *a.g.e.*, s. 93-94.
- 53 Sayâr, *a.g.e.*, s. 267; Yeniay, *a.g.e.*, s. 84-85; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 94-95.
- 54 Bkz.: Sayâr, *a.g.e.*, s. 265-267; Earle, *a.g.e.*, s. 67 vd; Kurmuş, *a.g.e.*, s. 37 vd; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 94-95; Karamursal, *a.g.e.*, s. 106; Velay, *a.g.e.*, s. 432; Engin, Vahdetin, *Rumeli Demiryolları*, s. 194 vd.; Özyüksel, *a.g.e.*, s. 87 vd.; Pamuk, Şevket, "Hicaz Demiryolu'nun Hikayesi", *Tarih ve Toplum Derg.*, S. 10, s. 67, 1984.
- 55 Sayâr, *a.g.e.*, s. 267; Yeniay, *a.g.e.*, s. 85-86; Karal, *a.g.e.*, s. 430-431; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 88; Velay, *a.g.e.*, s. 433; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 95.
- 56 Sayâr, *a.g.e.*, s. 267-268; Yeniay, *a.g.e.*, s. 86; Karal, *a.g.e.*, s. 431; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89; Velay, *a.g.e.*, s. 434; Aşba, *a.g.e.*, s. 139-141; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 143-144; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 196.
- 57 Sayâr, *a.g.e.*, s. 268-269; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 96-99.
- 58 Sayâr, *a.g.e.*, s. 269; Yeniay, *a.g.e.*, s. 87; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 89; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 99-100; Aşba, *a.g.e.*, s. 143; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 144,
- 59 Sayâr, *a.g.e.*, s. 269; Yeniay, *a.g.e.*, s. 88-89; Earle, *a.g.e.*, s. 67 vd.; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 100; Aşba, *a.g.e.*, s. 143; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 144; Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, s. 193 vd; Rathmann, Lothar, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, çev.: R. Zarakolu, s. 72 vd.; Belge Y., İst., 1982; Ortaylı İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 87 vd. Kaynak Y., İst., 1983; Lüksemburg Roza, *a.g.e.*, s. 6 vd.; Novıçev, A. D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev.: Nabi Dinçer, s. 35 vd., Onur Y., Ank., 1979.
- 60 Yeniay, *a.g.e.*, s. 88-89; Sayâr, *a.g.e.*, s. 269; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 89; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 100-101.
- 61 Yeniay, *a.g.e.*, s. 89-93 Sayâr, *a.g.e.*, s. 269-270; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 89; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 101-103; Aşba, *a.g.e.*, s. 149-150.
- 62 Sayâr, *a.g.e.*, s. 270; Yeniay, *a.g.e.*, s. 96-97; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 89-90; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 431; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 103; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 145.
- 63 Sayâr, *a.g.e.*, s. 270; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 431; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 103-104; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 145; Aşba, *a.g.e.*, s. 153 vd.; Turan-Duru-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 90; Yeniay, s. 97-98.
- 64 Yeniay, *a.g.e.*, s. 99-100; Sayâr, *a.g.e.*, s. 270-271; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 82 vd.; Önsöy, Rıfat: *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 41 vd; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 90; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 431; Wallach, *a.g.e.*, s. 52 vd.; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 145.
- 65 Yeniay, *a.g.e.*, s. 100-101; Sayâr, *a.g.e.*, s. 271; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 271; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 104-105.
- 66 Sayâr, *a.g.e.*, s. 271; Yeniay, *a.g.e.*, s. 101-102; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 90; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 105-106; Earle, E. M., *Bağdat Demiryolları Savaşı*, s. 130 vd.; Rathmann, R., *a.g.e.*, s. 95 vd.; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, s. 118 vd.; Novıçev, *a.g.e.*, s. 39 vd.; Karal, E. Ziya: *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 107 vd.
- 67 Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 91; Sayâr, *a.g.e.*, s. 281; Aşba, *a.g.e.*, s. 151; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 106; Yeniay, *a.g.e.*, s. 103. II. Meşrutiyet için bkz.: Tunaya, T. Zafer, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, s. 6 vd., Baka mat., ist., 1959; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İyüzü 1908-1918*, Arba Y., İst., 1989; Tepedelenioğlu, N. Nazif, *İlan-ı Hürriyet velle, Abdülhamit Han*, s. 6 vd. Yeni Çığır K., İst., 1960; Tunaya T. Z.: *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılı Olma Hareketleri*, s. 69 vd., Edigün mat., İst., 1960; Ramsaur, E. E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev.: Nuran Ülker, s. 155 vd., Sonder Y., İst., 1972.
- 68 Sayâr, *a.g.e.*, s. 281-282; Yeniay, *a.g.e.*, s. 103-104; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 107; Aşba, *a.g.e.*, s. 154; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 146; Tokdemir, *a.g.e.*, s. 40.
- 69 Yeniay, *a.g.e.*, s. 104-105; Sayâr, *a.g.e.*, s. 282; Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 37 vd. Savaş Y., İst., 1982; Novıçev, *a.g.e.*, s. 94 vd.; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 91; Quataert, D., *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, s. 67 vd.
- 70 Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 91; Yeniay, *a.g.e.*, s. 105; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 147 vd.; Kömürçan, *a.g.e.*, s. 107-108; Falay, *a.g.e.*, s. 83-84; Sayâr, *a.g.e.*, s. 282; Pamuk, Ş., *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 213 vd.; Karal, *a.g.e.*, c. 8, s. 178 vd.

- 71 Yeniay, *a.g.e.*, s. 105-106; Sayâr, *a.g.e.*, s. 282-283; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 91; Açba, *a.g.e.*, s. 154; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 147; Kömür-
can, *a.g.e.*, s. 108.
- 72 Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 91-92; Yeniay, *a.g.e.*, s. 106; Sayâr, *a.g.e.*,
s. 283; Kömürcan, *a.g.e.*, s. 108; Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya
Kapitalizmi*, s. 82 vd.; Eydem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali Şart-
ları Hakkında Bir Tetkik*, s. 67 vd.
- 73 Yeniay, *a.g.e.*, s. 107; Sayâr, *a.g.e.*, s. 283; Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s.
91-92; Açba, *a.g.e.*, s. 155; Kömürcan, *a.g.e.*, s. 109.
- 74 Yeniay, *a.g.e.*, s. 107-108; Sayâr, *a.g.e.*, s. 283-284; Duru-Turan-Öngeoğlu,
a.g.e., s. 92; Kömürcan *a.g.e.*, s. 109-110; Belen, Fahri; 20. *Yüzyılda
Osmanlı Devleti*, s. 119 vd.; Remzi K., İst., 1973; Armaoğlu, Fahir H.: *Si-
yasi Tarih (1789-1960)*, 322-331 AÜSBF Y., Ank., 1975; Uçarol, R., *Si-
yasi Tarih*, s. 347-375.
- 75 Yeniay, *a.g.e.*, s. 108.
- 76 *A.g.e.*, s. 109.
- 77 *A.g.e.*, s. 109-110.
- 78 Karal, *a.g.e.*, c.: VIII, s. 431-432.
- 79 Bkz. Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 12 vd.;
Kurmuş, Orhan, *a.g.e.*, s. 5 vd.; Rothmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin
Türkiye'ye Girişi*, Belge Y., İst., 1982; Önsoy, R., *Türk-Alman İktisadi Mü-
nasebetleri*, s. 41 vd.; Earle, E., *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 39 vd.; Lüxern-
burg, Roza, "Alman Emperyalizminin Hareket Akını, Türkiye", *Berlin-
Bağdat* (Rachmann), s. 136-171; Wallach, J. L., *Bir Askeri Yardımın Ana-
tomisi*, s. 52 vd.; Stettin, K. V., *Avrupa-i Vusta Siyasetinin Yeni Hedefleri Ber-
lin-Bağdat*, çev.: Emin Said, s. 26 vd. (Osmanlıca), Artin Asadoryan ve
Mahdumları Mat., İst., 1332 (1914).
- 80 Bkz.; Öke, Mim Kemal, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, s. 39 vd.,
Üçdal Neşriyat, İst., 1982; Aynı Yazar, *Kutsal Topraklarda Siyonistlerin
Masonları, İhaneler, Komplolar, Aldanmalar*, s. 41 vd., Çağ Y., İst., 1990.
- 81 *A.g.e.*, s. 51 vd.; Aynı Yazar, *II. Abdülhamit Siyonistler ve Filistin Meselesi*, s. 17
vd., Kervan Yayınları, İst., 1981; Aynı Yazar, *Kutsal Topraklarda*, s. 83 vd.
- 82 Öke, M. K., *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, s. 89,93; Karadağ, Raif, *Şark Me-
selesi*, s. 54 vd.; Nida Y., İst., 1971; Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli
Mücadelenin Dış Politikası*, s. 5 vd., Boğaziçi Üniv. Y., İst., 1978; Öke, M.
K., *Kutsal Topraklarda...*, s. 245 vd.; Coston, Henry, *Beynelmilel Sermaye ve
İhtilaller*, s. 51 vd.
- 83 Karadağ, Raif, *Petrol Fırtınası*, s. 7 vd., Abak Y., İst., 1979; Gürel, Şükrü
S., *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, s. 36 vd., AÜSBF
Y., Ank., 1979; Kocabaş, Süleyman, *Hindistan Yolu Petrol Uğruna Yapılan-
lar Türkiye ve İngiltere*, s. 95 vd.
- 84 Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 92.
- 85 Blaisdell, *a.g.e.*, s. 25 vd.; Cem, *a.g.e.*, s. 214 vd.
- 86 Duru-Turan-Öngeoğlu, *a.g.e.*, s. 93-94; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 149.
- 87 Duru-Turan-Öngeoğlu, s. 94.

OSMANLI EKONOMİSİNDE ŞİRKETLEŞME

OSMANLI ŞİRKETLERİ

433

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİRKETLEŞME,
İLK ANONİM ŞİRKET VE BORSANIN KURULUŞU

443

OSMANLI DEVLETİ'NDE
TİCARET VE SANAYİ ODALARININ
KURULUŞU VE GELİŞİMİ

449

TÜTÜN REJİ ŞİRKETİ-MEMÂLİKİ ŞÂHÂNE DUHANLARI
MÜŞTEREK-ÜL MENFAA REJİ İDARESİ,
REJİ ŞİRKETİNİN KURULUŞUNDAN ÖNCEKİ GELİŞMELER

459

OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKER-SARRAF FAALİYETLERİ
YAHUT BİR GERİLEME SEBEBİ OLARAK
BANKACILIKTAKİ GECİKME

465

OSMANLI ŞİRKETLERİ

DOÇ. DR. FETHİ GEDİKLİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

Bu yazımızda Osmanlı Devleti'ndeki mudârebe ve inan (aslı: 'inân) şirketi uygulamaları hakkında bazı gözlemlerde bulunacağız. Önce eski hukukumuzdaki şirketler hakkında çok kısa bilgiler verilecek, ardından şirket uygulamaları faaliyet alanlarına göre tasnife tabi tutulacaktır. Mudârebenin daha çok gemi ticaretine sermaye sağlamada kullanılan bir araç olduğu saptanmıştır. İnan şirketi ise başlıca gıda, giyim eşyası imali ve ticareti, iltizam, yapı malzemeleri imali ve ticareti ve terzi gibi alanlarda görülmüştür. İstanbul'un iâşe ihtiyacını temin eden Yağ ve Balkapanı tüccarları ve ortaklıkları ise özellikleri sebebiyle başlangıçta ayrıca ele alınmıştır. Makalenin başlıca kaynakları Galata şer'iyye sicilleri (943-1033/1536-1623 yılları arası) ile Divan-ı Hümayun'da tutulan İstanbul Ahkâm Defterleri (İAD)'dır.

İSLÂM-OSMANLI HUKUKUNDA ŞİRKETLER VE İNAN ŞİRKETİ

Eski hukukumuzda akit şirketi (*şirket-i akd*), sermaye olarak mal (emvâl), emek (a'mâl) veya itibar (vücûh) ile teşekkül edebilmekte idi. Bu üç tür akit şirketi de kendi arasında *mufâvada* ve *inan şirketi* diye ikiye ayrılırdı. Bunlara, genişçe söz edeceğimiz bir tür şirket olarak kabul edilen mudârebeyi ve muzâra'a ile musâkâtı eklemek gerekir.

Sermaye ağırlıklı ticarî şirketleri ifade etmek için kullanılan emvâl şirketi, iki veya daha fazla kişinin elde edecekleri kârı belli oranda bölüşmek üzere sermayelerini birleştirerek kurdukları ticarî ortaklığı ifade eder.

Emvâl (sermaye), a'mâl ve vücûh şirketlerinin mufâvada ve inan şirketi tarzında kurulmasının şartları ve hükümleri bakımından yapılan ikili ayrımın manası şu-

dur: Mufâvada şirketi, sermaye ve tasarruf yetkisi yönlerinden eşit iki veya daha fazla kişiler arasında kurulan ve ortaklar arasında hem vekalet, hem kefalet ilişkisini gerektiren bir şirkettir. Eğer ortaklar aralarında şirket sermayesi, elde edilecek kazanç, tasarruf yetkisi hususunda tam bir eşitlik olmak şartı ile bir şirket kurmuş ve şirket sermayesi olabilecek bütün mallarını da bu şirkete dahil etmişlerse, meydana gelen ortaklık mufâvada olur. Bu şirket de ortaklar arasında tasarruf yetkisinin eşit olması sebebiyle "mufâvada" (eşitlik) diye adlandırılmıştır.

Ortaçağ'da kurulan şirketler genellikle aile şirketi tarzında olduğu için mufâvada şirketi o devir şartlarında belli bir işlev görmüştür. Mecelle mufâvada için verdiği örnekte, müteveffâ babalarından kalan malların toplamını sermaye ittiha eden çocukların her türlü mal alıp satmak ve kazancı aralarında eşit şekilde taksim etmek üzere mufâvada şirketi oluşturabileceklerinden söz eder. Mafâh, Mecelle, "Böyle tam eşitlik üzere şirketin vukuu nadir olur." demeyi de ihmal etmemiştir.¹ Uygulamada seyrek olmakla beraber mufâvada şirketleri saptanmıştır.² Haim Gerber, XVII. asır Bursa tereke kayıtları üzerindeki çalışmada mudârebeden sonra en yaygın uygulama alanı bulan şirketin on adetle mufâvada olduğunu kaydedip helva imali, baharat ve gıda maddeleri ticareti için kurulmuş bir örneğini zikretmişti. Bursa'da rastlanan mufâvada şirketlerinden biri kardeşler arasındaydı.³ Biz de iki zimmî kardeş arasında kurulmuş olan bir örneğe rastladık.⁴ Üsküdar'da da Müslümanlar arasındaki bir mufâvada şirketi vardı.⁵

İnan şirketi: İnan şirketi, belli bir nevi ticarete veya umumî ticarete bulunmak için iki veya daha fazla şahsın muayyen bir sermaye koyup, kârı aralarında anlaştıkları oranda paylaşmak şartıyla kurdukları ortaklıktır.

Başka bir deyişle mufâvada olmayan şirket, inan şirkettir denebilir.

Şer'iyye sicilleri ve İstanbul Ahkam Defterleri'nde pek çok şirket kaydı vardır. Bunların önemli bir kısmı fırtına veya korsan baskını sebebiyle zuhur eden olaylarla ilgilidir. Revgan-ı sade, revgan-ı don, revgan-ı cılgı, çerviş, pastırma, asel, şem-i asel, şem-i revgan, gön, piş-tov, şayak, hınta ve şa'îr, odun, kömür, yapağı, penbe-i ham, kavun, işkenbe, nühas-ı külçe, evânî, reçine, çuka, sahtiyan, kilim vesair emtia ve eşya, ortaklıkların kazaya maruz kalan ve deniz yoluyla İstanbul'a getirmeğe çalış-tıkları yüklerinin ihtiva ettiği maddelerdi.

İstanbul Balkapanı ve Galata Yağkapanı tüccarı ile ortakları arasındaki şirketin feshi sebebiyle yapılacak hesaplaşmanın tüccar marifeti ile olması eski bir uygulama idi. 1807 tarihli bir ferman, Balkapanı ve Yağkapanı tüccarlarının kendi aralarında sınırlı da olsa bir çeşit yargı yetkisinin bulunduğunu fakat buna uyulmaması halinde ihtilafın münhasıran kendi eski düzenleri gereği özel görevli bir mahkeme olan Çarşamba Divanı'na götürülüp orada İstanbul kadılarınca karara bağlanması- nı tespit ediyor.

Ortaklıklar sadece İstanbul'a münhasır değildi: Ankara mahkeme kayıtlarında da imalatçılık yapan şirket vesikaları vardır. 991/1583 tarihli iki kayıttan birincisinde Mehmed adlı bir şahsın oğullarıyla ortaklık halinde tandır yapıp sattıkları, ikincisinde ise bu aile şirketi üyelerinin birbirlerini ibra ettiklerine dair hüccetler bulunmuştur. Ayrıca 972/1564 tarihli bir sicilde Trabzon'da da iki zimmî arasında "nemâsından ortaklık koğancılık etmek" ve "sığırın ortaklığa verilmesi"nden bahseden bazı ilkel şirket türleri görülmüştü. Ayrıca bu sicilde sermayenin muâmeleye verilmesi vakalarına ve işleticisi Suzebolu reislerinden bir zimmî olan bir mudârebe ortaklığına da tesadüf edilmiştir. Daha önce Gerber, XVII. asırda, Bursa'da da mudârebe ile birlikte doksan kadar ortaklık tespit edilmişti. Yalnız bu bulgular sadece yine XVII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kayseri'deki durumla uyum göstermemektedir.

1. Yağ ve Balkapanı Tüccarları ve Ortaklıklar

Mübayaa yaptıkları zahire cinslerine göre kapan tüccarı, Unkapanı tüccarları ile Yağ ve Balkapanı tüccar-

ları diye iki ana öbeğe ayrılır. Birinci zümredeki İstanbul'un hububat türünden olan buğday, arpa, pirinç vs. ihtiyacını, zahire ticareti sistemi içinde temin ederlerdi. Bunlar hububat dışında kalan zahire ticareti ile meşgul olamazlardı. Bu gruptaki tüccarlar hububat alımını "yazıcı"ları aracılığıyla yaparlardı. Yazıcılar gerekli sermaye ile donatılarak hububatın alınacağı yerlere gönderilir, aldıkları malı gemilere yükleyip Unkapanı'na getirirlerdi. Yazıcılar ile tüccar arasındaki ilişkinin niteliği, daha açık bir deyimle tacirin işçisi mi, ortağı mı oldukları belli değildir.

Ancak Yağ ve Balkapanı tüccarlarının ticarî faaliyetlerini, Unkapanı tüccarlarının aksine, ortakları vasıtasıyla yürüttüklerini biliyoruz. Bu gruptaki tüccarlar hububat dışında kalan sade yağ, don, çerviş, cılgı, bal, balmumu, pastırma, işkenbe, vs. gibi maddelerin ticaretini yaparlardı. Yağ ve Balkapanı tüccarlarının, Unkapanı tüccarları gibi mübayaada bulunacak yazıcıları mevcut değildi. Ortak veya ortaklar üretim merkezlerine giderek eşyayı alıyor, gemilere yüklüyor ve İstanbul'a götürülmesini sağlıyordu.

XVIII. asrın ortalarında İstanbul halkının gıda ihtiyacını karşılamak üzere yapılan hububat ticaretinin %91,4'ünün kapan tüccarları tarafından, %8,6'sının ise devletçe gerçekleştirildiği belirtilmişti.⁶ Bu oran, Yağ ve Balkapanı tüccarlarının getirdikleri mallar bakımından da geçerli ise muhtelif yağlar yanında bal, balmumu, pastırma, işkenbe, vs. gibi maddelerin ticareti gibi muazzam bir ticaretin ortaklıklarca yürütüldüğü tebellür eder. Kapan tüccarları sermaye sıkışıklığına uğradığında, İstanbul'da gıda darlığı hissedilmemesi için devletin, onlara kredi açarak destek olduğu bilinmektedir. Meselâ 3 Ca 1207/17 Aralık 1792'de Tuna ve Alçaklar iskelelerinden hububat getirmeyi üstlenen tüccara 150.000 kuruş sermaye verilmişti.⁷ Büyük Çekmece naibine yazılan hükmünde bir mandıracıya ağustosta kuzu ve koyun vermesi için selhâne-i mîrîden 800 kuruş karz (kredi) verilmişti.

2. Gıda Maddelerinde Ortaklıklar

Gıda sektöründe birçok şirket faaliyet göstermiştir. Çok geniş bir yelpaze içinde dağılan bu şirketleri ekmekçilik, kasaplık, bakkallık ve meyhanecilik gibi başlıklar altında toplayıp tasnif etmeye çalıştık. İleride görüleceği gibi, bu başlıklara dahil olmayan daha pek çok alanda faaliyet içinde olan şirketler de olmuştur.

Ekmekçilik: İktisadi gücün birleşerek üretime dönüştüğünün oldukça sık görüldüğü alanların başında fırıncılık veya başka bir tabirle ekmek imalatı gelmektedir. Bu yargıya hem şer'iyye sicillerindeki, hem de İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki kayıtların incelenmesinden sonra ulaşıyoruz. Ekmek imalatı ile uğraşanlar hakkında belgelerde genellikle *habbâz* şeklinde bahsedilmektedir. Ancak Galata'ya ait sicillerde ekmekçilik sanatında ortaklığa İstanbul sicillerinde olduğu kadar sık rastlanmadığı da kaydedilmelidir. Ekmeğin hammaddesi olan buğday ve arpa ticaretinde de şirketlerin nadir olmadığını belirtmek gerekir.

Kasaplık: Kasaplık şirketlerinin feshi halinde ortakların payına düşen miktarın küçük meblağlar olduğu dikkati çekmektedir. Oysa Faroqi'ye göre Osmanlı Devleti'nde kasaplık yapmak asgarî 200.000 akçelik bir sermaye gerektirmektedir.⁸ Örneklerimizde, ortakların orta yere ne kadar sermaye koyduklarına dair bir bilgi yoksa da özellikle vefat sebebiyle şirketin infisalı halinde, mirasçıların eline geçen miktar şirket asıl sermayesinin hacmi hakkında bir fikir verebilecek nitelikte gözükmektedir. Ya Faroqi'nin araştırmasının yoğunlaştığı XVI. asırdan sonra kasaplar daha az sermaye ile iş görmeye başlamışlar veya kasaplık işini ortak yapanlar ortaklık devam ederken hisselerine mahsuben bu ortaklıktan büyük miktarda para çekmişlerdir. Bu arada celeplerin ve kasapların çoğunluğunun zimmîler olduğu görülmüştür. Müslümanların kasaplığa ilgisi daha azdı. Bu sonuç Faroqi'nin İstanbul'da kasaplık yapmaya uygun görülen kişilerin %60'ının zimmî, geri kalanının Müslüman olduğu (Faroqi, 280) şeklindeki tespitine uygundur.

Eyüp mahkemesi kayıtlarında da kasaplıkla ilgili bir hayli belgenin olduğu dikkati çekmektedir.⁹ Ayrıca evasıt-ı L 1241/19-28 Mayıs 1826 tarihli İstanbul'daki palamutçu esnafı ile debbağlar arasındaki bir ihtilafa dair bir ferman üretilen palamudun bir tekinin başka yere, istifçi takımına ve özellikle müstemmen taifesine satılmasını ve İstanbul'a getirilip satılmasına amirdir.¹⁰ Et tüketimine dahil olduğu için burada zikrettiğimiz bu belgede de İstanbul palamutçu esnafının Kösedere ve havalisindeki ortaklarından söz edilmesi ilginçtir. Ayrıca, iki yeniçeri ve bir Tatar arasındaki Dinyester kıyısındaki Bender şehrinden İstanbul'a sığır ithali yapan bir şirket,

yedi aylık faaliyetten sonra feshedilmişti. Şirketin sermayesi 313 kuruştı ve bununla 97 baş sığır alınmıştı.¹¹ Bu arada deri işleyen esnaf ve mumcular arasında da ortaklıklar görülmektedir.

Bakkallık: Galata, İstanbul, Eyüp ve hatta Şile gibi küçük bir beldede de ortaklık yoluyla bakkallık yapanlar vardı. Bir bakkaliye şirketi girişiminde Galata'da Sultan Bayezid mahallesi sakinlerinden olan üç Rum ortak, İbrahim Ağa'dan her üç yılda bir yenilenmek üzere Yağkapanı yakınında bir bakkal dükkanını 12 yıllığına kiralamışlardı. Yıllık kira bedeli 17.000 akçe idi. Ayrıca her üç ortak mahkemede İbrahim Ağa'ya "Deyn-i şer'iden" eşit olarak 60.000 akçe borçları olduğunu ikrar ederek birbirlerine kefil de olmuşlardı. 12 yıl gibi gerçekten uzun sayılabilecek bir süre için üç kişinin bir araya gelip ortak iş yapmaya kararlı olması kayda değer bir husustur.¹²

Evasıt-ı Şevval 1029/19-28 Eylül 1620 tarihli İstanbul mahkemesi sicilindeki bir kayıttan, bakkallık yapmak için belli büyüklükte bir sermayeye sahip olmanın icap ettiği, bu sermayenin kolayca elde edilemediği ve bakkal dükkanı açıp donatabilmek için krediye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Nitekim, Rumeli vilayetinde Rusçuk kasabası sakinlerinden bir Müslümanla aynı kasabadan Hristiyan bir bakkal arasında böyle bir kredi ilişkisine tanık oluyoruz.¹³ Bu belgede geçen "Sermaye tarîkile" tabiri Galata sicillerinde oldukça sık geçen bir terimdir ve kanaatimce mudârebeyi veya ona çok benzeyen bir yapıyı ifade etmektedir. Yaklaşık bir buçuk asır sonra evasıt-ı C 1176/1763 tarihli Galata kadısına yazılan bir fermenda manav, küfeci taifesi ve sair tüccarın çarşılarında ve mahalle aralarında bakkal eşyalarını satması yasakken, bir kısım zimmî ve bunlar arasında da Yamandi ve beş ortağının "Bakkal hırefi"nden değilken, Galata'da, Yenihan'da kiraladıkları odada ve adamlarıyla da mahalle aralarında bakkal eşyasından olan zeytinyağını sattıkları anlatılıyordu.¹⁴

Bakkallığın yanısıra sebzeçilikte (manavlık, pazarcı dükkanı) de ortak iş yapıldığına tanık olunmaktadır.¹⁵ Ayrıca havyarcılık, yoğurt ve boza imal etme yanında yumurta alım satımı ile ilgili olan şirketler de vardır.

Meyhanecilik: Şirketlerin faal oldukları bir saha da meybane işletmeciliği idi. Meselâ, Galata'nın 190 sayılı sicilinde yer alan yirmi yedi tane şirketin altı tanesi mey-

hane işletmektedir. Bunlardan başka, iki de şarap alım satım şirketine rastlanmıştır. Geri kalanlardan ikisi koyun alış verişinde, diğer bir kısmı da çeşitli dükkânlarda teşkil edilen ortaklıklardır. Önemli bir kısmında ise sadece "ortak" veya "ortaklık"tan bahsedilmekte, başka ayrıntı verilmemektedir.

3. Giyim Eşyası İmalî ve Ticaretinde Ortaklıklar

İnan şirketleri giyim eşyası imalî ve ticaretiyle uğraşarak çuka, aba, kemhâ, yelken bezi alım satımı ve imalâtını gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Hindistan'dan dülbend, kirpase, vs. gibi çeşitli kumaşların ithali yapılmıştır. Yine şirket halinde yastıkçı dükkânı işletilmiş ve yapağı ticareti yapılmıştır. Ayakkabıcılıkta da ortak girişimlerde bulunulmuştur; bunlar nalçacılık, haffalık ve ni'âllik san'atında olmuştur. Ayrıca saraçlar arasında da iki şirkete tesadüf edilmiştir:

Kumaş üretim ve satımında: Çuka, Osmanlı devrinde en çok kullanılan has yünden sık dokunmuş kaliteli bir kumaş idi. XV. asır sonlarında İspanya ve Portekiz'den Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudilerin yerleştiği Ege Bölgesi ve Selânik'te dokunan çukalar ünlüydü. Elimizdeki belgelerden ikisi de işte bu kumaş türüyle uğraşan şirketlerle ilgilidir.

Çukadan sonra karşılaştığımız başka bir kumaş ticareti ortaklığı bir çeşit ipek kumaş demek olan Sakız kemhâsı üzerineydi.¹⁶ XVII. yüzyıldaki bir narh defterine göre¹⁷ kemhânın Firengî, İstanbul ve Sakız kemhâsı diye üç çeşiti vardı. Haziran 1814'de, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki sandalcı esnafı (sandal, ipek ve pamukla dokunan kumaş), Kapalıçarşı'daki Sandal Bedesteni'ndeki tüccarı, Bursa'daki ortaklarını kullanarak muhkem bükülmüş ipeğin fiyatını artırmakla suçlamışlardı.¹⁸ Bu hüküm bize bedestendeki tüccarla Bursa'daki tüccarın ortaklık ilişkisi içinde olduklarını göstermektedir.

Kumaşın hammadresi olan yapağı ticareti ile ilgili olan evahir-i R 1173/12-21 Kasım 1759 tarihli bir belge Osmanlı iktisadî yapısının XVIII. asırda içinde bulunduğu açmazı da işaret etmektedir. Fetihten beri Karadeniz taraflarından İstanbul'a gelen yapağı özel olarak İstanbul'daki yorgancı esnafına ait olmasına rağmen, birkaç nefer Frenk ve Yahudinin şirket ile bir süredir bunu daha yüksek fiyata satın alarak Avrupa'ya gönderdiği ve yorgancıların bundan zarar gördüğü bildirilmişti.¹⁹

Yelken bezi dokumacılığı ile ilgili olan ortaklığa dair bir hükümde Unkapanı tüccarından İstanbul'a zahire nakleden gemi sahipleri, kendilerine her zaman lâzım olan yelken bezinin pahalandığını, bunun sebebinin şimdiki Nessâcbaşî Yakub Çelebi'nin Fransa milletinden bir Efrencî'yi kârhânesine alıp kendisine ortak etmesini göstermişlerdi. Böylece, Yakub Çelebi ürettiği yelken bezini ortağı vasıtasıyla Avrupa'ya daha yüksek fiyata satma imkânına kavuşmuştu. İddialara karşı Yakub Çelebi ipliğin zamlandığını ve imalâtın pahalı olduğunu ileri sürmüş, ancak daha sonra bir orta noktada buluşmuş, fakat Yakub Çelebi de ferman gereği tard olunan Efrencî kârhânesine ortak ve istihdam etmemek üzere taahhüdde bulunmuştu.²⁰

Galata'da sakin tüccar taifesinin Hindistan'da bulunan ortakları vasıtasıyla İstanbul'a muhtelif kumaşlar, bu arada dülbend, kirpâse ve sair eşya ithal etmiş oldukları kumaş ticareti şirketi, uluslar arası ticaret alanında da şirketlerin belli bir rol oynadığını göstermektedir.²¹ Dülbend pek ince kumaş veya tül anlamına gelir. Keten ve pamuk ipliğinden dokunan kaba bez demek olan kirpâse ise asker giyiminde, çadır ve yelken bezi yapımında kullanılan bir kumaştı. Genelde sahillerde kurulmuş olan kirpâs tezgâhlarının ürettiği ürünler devletin verdiği fiyatın düşüklüğü sebebiyle ihraç edilmiş, buna karşılık devlet de ihtiyacını ithal yoluyla karşılamaya çalışmıştır.

4. İltizâm Ortaklıkları

Osmanlı devrinde ortaklık ilişkilerine başta mukataaların iltizâm yoluyla işletilmesinde tesadüf edildiğini belirtebiliriz. Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadî tarihini incelerken şirketler üzerinde de duran İnalıcık'a göre, 1453'deki İstanbul'un fethinden sonra, iltizâm işlerine, büyük ölçekli ticarete ve gemiciliğe Rumlar hakimdiler.²²

Sahillioğlu'nun yayınladığı bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darphane mukataaları çoğunlukla iltizâm ortaklıkları halinde işletiliyordu.²³ İltizâmın ortaklık tarzında işletilmesi, işin tek başına yapılmasının zorluğundan ve muhtemelen belirli bir miktar sermayeye ihtiyaç göstermesinden doğmaktadır. Osmanlı Devleti'nde her türlü arazi vergisi, para basımı (darphane mukataası), maden işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergileri iltizâm usulüyle tahsil edilir ve genellikle bu iltizâm ve maden iş-

letmeleri şirket kurularak yapıldı. İltizâm usulü vakıf arazilerinin gelirlerini toplamak için de uygulanırdı. Bu sebeple bütün bu sahalarda iltizâmların işletilmesi sıklıkla iki veya daha çok kişinin bir araya gelerek işi üstlenmesiyle olurdu.

Konusu maden ocağı, tuzla, darphane, dalyan gibi gerçek bir işletmeye tasarruf hakkı veya gümrük, ispençe gibi bazı vergi ve resimlerin toplanması olan *mukataa*'alar bir veya üç yıllık ve bazan da daha uzun dönemler için iltizâma verilir ve her bir iltizâm dönemine *tahvil* denirdi. Bir mukataa'yı tahvile alan kişiye ise *mültezim* (veya *âmil*) adı verilir. Mültezim yüklendiği meblâğa sayılmak üzere bir miktar peşin ödemede bulunur ve iltizâm bedelinin belirli kısımlarına *kefil bi'l-mâllar*, kaçma ve kaybolma hallerinde ise mahkemeye getirtilebilmesini sağlamak için *kefil bi'n-nefsler* göstermek zorundaydı.

Burada, en başta mukataaların birinci işletilme usulü olan salt iltizâm ortaklıklarına ilişkin örnekler zikredilmiştir. Meselâ, evail-i Zilkade 1003/8-17 Temmuz 1595 tarihinde işletmeye üçüncü bir kimsenin ortak olarak katılması dolayısıyla mahkeme defterine kaydedilen bir belgede Araplar adasından Mustafa ve Sinan ibn-i Mehmed Bey adlı iki kardeşin, Şehzade Sultan Mehmed Han evkafına ait Marmara adasındaki Araplar, Efşeme, Kotalı ve Kara Biga köyleri cizye, a'şâr, gallât, resm-i arûsâne, beytûlmâl-i âmme ve hâssa, yâve, kaçgun, cürm ü cinâyet ve bâd-ı havâsını 1003/1595 Mart başlangıcından üç yıl tamamına değin, her senesini 120.000 akçeye bir ortaklık şeklinde iltizama aldıklarını görürüz. Daha sonra bu iki kardeş, bir Yahudi'yi üçüncü ortak olarak aralarına almışlardı.²⁴

1003 veya 1004 (1595-96) yıllarında İstanbul, Galata, Gelibolu, Rodosçuk (Tekirdağ) ve gümrüğe müteallik olan yerlerin kadılarına gönderilen bir fermanla *rusûm-ı reft* mukataa'sına iltizam emini olan Esyaf ve ortakları, zikrolunan kadılıklardaki iskelelerde gemilere tahmil olunan gön, yapağı ve sair metanın *rusûm-ı refti* alınagelmış iken Dubrovnik ve sair Efrenc bazerganlarının *rusûm-ı reft* vermemek için ellerine ahkâm-ı şerife aldıklarından şikayet ediyorlardı.²⁵ Reft resmi, mal yüklü gemilerin limanlardan ayrılırken ödedikleri bir vergiydi.

Bundan başka, evahir-i Rebiülevvel 1004'de yazılan bir hüccette, Şehzade Sultan Mehmed Han evkafından

olan Kapıdağı mukataa'sı, iki zimmi tarafından ortaklaşa 224.000 akçeye iltizama alınmıştı.²⁶

İstanbul'da Balat yakınında Hacı İsa mahallesinde sakin Karafarye cemaatinden Avraham veled-i Hakko adındaki bir Yahudi ile Mehmed Beşe'nin iltizam ortaklığında şirket sermayesinin ve aynı zamanda iltizam bedelinin peşin kısmı ile ne anlama geldiğini bilemediğimiz "Harc-ı makbûl verilen" kısmın tümü Müslüman ortak tarafından ödenmişti.

Bunlardan başka İstanbul'da, Balkapanı mizancısı Süleyman, Balkapanı mizanının Dârüssaâde Ağası nezaretinde olan evkafa yıllık 300 kuruş müeccele ödeme şartıyla ortaklarıyla kendi uhdesinde olduğunu belirterek Kuruyemiş iskelesi tüccarı ve idarecilerini dava etmişti. Dışarıdan getirdikleri muhtelif zahireyi önce Balkapanı hanı mizanına getirip tarttırıp parasını ödedikten sonra, kendi yerlerine götürmelerini talep etmişti.²⁷ Bu ilginç olayda da bizim dikkatimizi çeken bahis konusu mizanın ortaklıkla ve ikiden ziyade ortakla işletiliyor olmasıydı.

Mukataa'lar ikinci olarak emanet usulü ile işletiliyorlardı. Kaynaklarda bu usulle işletilen mukataa'larda da ortaklık usulünün yaygın olduğunu söylemeye yetecek kadar belge mevcuttur. Meselâ, Gelibolu'da Kalyos emaneti mukataa'sı bu usulde Ahmed ve Mustafa bin Abdullah iki kardeş ile David veled-i Abraham adlı bir Yahudi ortaklığında idi. Bu vesikada her ne kadar şerîk veya şirket lafzı geçmiyorsa da adı geçenlerin bu mukataa'yı bir ortaklık halinde işlettiklerini düşünmek yanlış olmaz.²⁸

Beytûlmâl-i hâssa ve âmmenin de emanet usulü ile işletildiği ve emininin bu işi tek başına yürütmek yerine birçok halde yanına bir ortak aldığı belgelerde sık sık tesadüf edilen bir vakıadır. Yine Adalar nahiyesi subaşlıları Kürd Ömer ve ortağı Osman; Kâğıthane bostancılarının başeskisi Mehmed ve ortağı ifadeleri bize beytûlmâl emininlerinden başka subaşlılar ve başeskilerin de işlerini ortaklıklar halinde ifa ettiklerini gösterir.

Mukataa'ların üçüncü işletilme yolu olan iltizam üzere emanet usulüne dair tek örnekte ise, Anadolu vilayetindeki padişah haslarından Kocaeli ve Şile hasları mukataa'sında 1024 ve 1025 (1615-16) senelerinde iltizam üzere emin olan Yasef veled-i İshak, Behram Bey ibn-i Abdülvehhâb ile 333.333 akçeye ortaklaşa iltizama almıştı.

5. Yapı Malzemeleri İmalinde Ortaklıklar

Yapı malzemelerinden olan kireç ve kiremit imali şirketleriyle de sıkça karşılaşılmaktadır. Bir kireç ocağı işletme şirketi ikisi Hristiyan, biri Yahudi üç ortak arasındadır. Üsküdar sicilindeki evasıt-ı Ramazan 937/27 Nisan-6 Mayıs 1532 tarihli iki kayıttan birincisi, şirketin yaktığı kireci 4.450 akçeye Yahudi ortağa sattıkları ve Yorgi'nin hissesine düşen 1.483 akçeyi aldığına dairdir. Bununla irtibatlı ikinci belgede ise yine Yorgi -yalnız Yahudi ortağın ismini zikrederek- Yakub ile kireç yakmağa ortak olduklarını, şirkete 690 akçe sermaye koyduğunu, kireçten hissesine düşeni anılan Yahudi'ye sattıktan sonra, sermayesini aldığını, "mekûlât" kısmından kalan bazı alacağını da -ki 909 akçedir- şimdi kabzettğini ikrar etmişti.²⁹

1755'de Yalakâbâd (Yalova) naibine "İhrâk-ı kebîr hasebiyle ebniye-i mîrî ve gerek ebniye-i ibadullah için vefret ve kesret üzere kireç hark ve tedarükünün ziyade lüzumu" olduğu bildirilmiş ve kireç fırınlarında ihtiyaç hissedilen Ebuberber elması odununu süratle kireç fırınlarına nakletmesi emredilmişti.³⁰

Tuğla ve kiremit imalinde de ortaklıklar mevcuttu. İstanbul'da Hasköy, Karaağaç ve Taşlıburun'da Ermeni ve Rumlardan oluşan tuğla ve kiremit ustaları İstanbul kadısına gelip, dükkânını arkadaşlarına kiralayan keresteci Kırkor'dan şikâyetçi olmuşlardı. Arkadaşlarının kira bedellerini geciktirmeden ödediklerini ama Kırkor'un dükkân kirasına ve mesleği olan keresteciliğe kanaat etmediği, tuğla ve kiremit yapımından da anlamadığı halde tuğlacılık ve kiremitçiliğe başlamak kasdıyla kiracılarını tahliye zorladığını anlatmışlardı.³¹ Eyüp'e bağlı Hasköy'de Abdüsselâm mahallesi halkından Yanaki ile İstarvo'nun da kiremit imalinde ortaklıkları vardı.³² Ayrıca evail-i Ş 1225/1-11 Eylül 1810 tarihli bir hükme göre, Sultan Selim Han-ı Kadîm (Yavuz) evkafı mukataa'larından Kadıköy cibayetindeki kiremithane ve tuğlahaneye mutasarrıf olan kimse, bunları ortak olan üç zimmiye kiralamıştı.³³

6. Terzilikte Şirket

İnan şirketinin sermayenin durumuna göre üç şekilde kurulabileceğini belirtmiştik. İnan şirketinin emvâl (sermaye) şirketi tarzında kurulabileceği gibi, emek şirketi tarzında ve hattâ ortakların itibarlarını (kredi) orta-

ya koyarak vücûh şirketi olarak da teşkil edilebileceğini biliyoruz. İştirak yapılan işin ücretinde olursa, meydana gelen ortaklık *a'mâl şirketi* (emek şirketi) diye isimlendirilir. Örneğin, iki veya daha çok iş sahibi kişinin çalışmaları sonucunda kazandıkları ücretin hepsini aralarında anlaştıkları oranda paylaşmak üzere yaptıkları sözleşmedir. Bu şirketin sermayesi her iki veya daha çok ortağın emeğinden meydana gelir. Bu emek genellikle, terzilik, boyacılık, dokumacılık vs. gibi zenaat bilgisi gerektiren bir iştir.

Uygulamada emek şirketinin en çok rastlanan şekli zenaatkârların ortaklaşa iş kabul veya taahhüdünde bulunmaları ve yaptıkları işten kazandıklarını bölüşmeleri suretindeki ortaklıktır. En yaygın şekli terzilikte görülür. Biz de çok fazla olmamakla beraber bazı amel şirketi numunelerine tesadüf etmiş bulunuyoruz. Bunlardan biri 19 Rebiülahir 1012-1013/1603-1604 tarihinde bir cinayet sebebiyle kaydedilmişti. Galata'ya bağlı Edincik kasabası ahalisinden Yani, Edincik'te, bir dükkanda uzun süre birlikte terzilik yaptıkları ortağı Musa'yı boğup katletmişti.³⁴

San'at şirketine (emek) bu isimle bahseden tek belgeye 999-1000/1590-1592 tarihli kayıtlara yer veren Balat siciline rastladık. Bunda Yani veled-i Duka, İstol'u dava ederek, *şirket-i san'at*dan kalan 1.700 akçe hakkını talep etmişti.³⁵ Galata'da Cemaziyelahir 993/Haziran 1585'de sicile geçen zimmîler arasında başka bir terzilik (*san'at-ı hıyâret*) şirketine de tesadüf edilmiştir.³⁶

7. Müteferrik

1175/1761-62 tarihli nizamlarına göre Avrupa'dan gelen kristal eşyanın şişeci esnafına dağıtılması gerekirken, 1767'de İngiltere ve İsveç'ten deniz ve kara yoluyla gelen kristal eşya Galata'da sakın Yako ve ortakları ile diğer iki şişeci tarafından gizlice alınıp satılmıştı.³⁷ Burada sözü geçen Yako'nun isminden Yahudi olabileceği çıkarılabilir. Çizakça da iki zimmi arasındaki görünüşe göre 12 yıl gibi uzun bir süre işleyen kürkçülük sanatında ki 6.000 kuruş sermayeli bir şirketi zikreder. Şirketin biri Moskova'da, biri İstanbul'da iki şubesi vardı.³⁸

10 Ramazan 1165/22 Temmuz 1752'de Eyüp kasabası Cami-i Kebir mahallesinde bir dükkânda oyuncakçılık yapmak için iki ortak kırkar kuruş koyarak kârı yarı yarıya bölüşmek için anlaşmışlardı.³⁹

Belgelerde hangi işle uğraştığı belli edilmeyen, sadece şirket olduğu anlaşılan bazı olaylar vardır. Bunlarda verilen muhtasar bilgilere göre, ortakların “Ticarette şerik” olduğu veya “Ticaret tariki ile şirket üzere amel” ettikleri analizilir ki, bu ifadeler bu şirketlerin *mülk şirketi* olmadığını, aksine *akit şirketi* olduğunu işaret eder. Bu tür şirketlerden biri Galata’da, Yağkapanı yakınında ikamet eden Yani ile Müeyyedzade mahallesinde oturan Mehmed Beşe arasında idi.⁴⁰

Galata’daki şirketler arasında “Motor ve makine temizlemede, ağaç gemileri kalafatlamada kullanılan lif halindeki kenevir” anlamındaki üstübücülük sanatıyla uğraşan iki şirketten ilki iki, öbürü ise üç gayrimüslim ortak arasında idi.⁴¹ Gene imalât işi olarak görünen bir sini yapma şirketinde iki zimmî ortak Kocaeli dağındaki şirketlerini feshedip “mal”larını hesapladıklarında birinin ötekinde 3.150 akçe alacağı zuhur etmişti.⁴² Bunlardan başka Galata dahilinde Emekyemez mahallesi sakinlerinden Ali Beşe, ıhlamur dükkanında ortağı olan Ali bin Abdullah’tan sermaye akçesinden olduğunu söylediği 80.000 akçe gibi hayli yüksek bir para talebinde bulunmuştu.⁴³ 24 Zilhicce 1024/14 Ocak 1616 tarihli bir huccete göre ise bir gayrimüslim ile bir Müslüman arasında İstanbul dışından bal getirip satma üzerine bir şirket kurulmuştu.⁴⁴

SONUÇ

Bugünkü hukukumuza göre adi şirket niteliğinde olan inan şirketinin Osmanlı devri uygulamasının özellikle Galata, İstanbul ve çevresinin bir panoramasını vermiştir. İnan şirketi, İslâm Hukuku’nda tanzim edilen diğer şirket tipleri gibi, Osmanlı Devleti’ne gelinceye kadar Akdeniz ve Orta Doğu çevresinde ve hattâ zikredilen bu yerlerin çevresinde yaygın olarak uygulanmıştı. Bizim gözlemlerimiz emvâl tarzında kurulan inan şirketinin Osmanlı Devleti’nde yaygın şekilde uygulandığıdır. Emvâl tarzındaki inan şirketi ortakların sermaye olarak para koydukları şirketi ifade etmektedir. Uygulamaya hakim bu tarz şirketler olmakla birlikte, terzilik sanatında faaliyet göstermiş amel şirketlerinin varlığı da saptanmıştır. Fakat biz açıkça vücut tarzında kurulduğu belirtilen inan şirketine rastlamış değiliz. Halbuki Gerber, Bursa’da vücut şirketine tesadüf ettiğini bildirmişti. Çizakça da üç tane vücut şirketi örneği vermiştir.⁴⁵ Fakat burada, emvâl

şirketi ne kadar yaygınsa, amel ve vücut şirketlerinin de o kadar az olduğunu söylemek yanlış değildir.

Bulunan örnekler bakılınca, inan şirketinin hem ticaret, hem de imalât sektöründe yer aldığı görülmüştür. Ancak şirketleşmenin ticaret sahasında daha yoğun olduğu da gözden kaçmamaktadır. Hattâ meyhane işletmek üzere kurulan şirketleri hatırlayınca inan şirketinin hizmet sektöründe de belirli bir yeri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu şirketler, daha önce Gerber’in Bursa’daki tespitinin aksine (Gerber, 167), deniz aşırı ticaret de dahil olmak üzere hem uzak mesafe ticaretinde etkili ve önemli roller oynamışlar ve hem de küçük çaplı sermaye ve işgücünü bir araya getirerek üretime veya ticarete yönelmişlerdir. Oysa Bursa örneğinde, büyük hacimli uzun mesafe ticareti daha çok mudârebe ile yürütülmüştü. İstanbul çevresindeki durum bundan farklı idi. Diyebiliriz ki inan şirketi ile mudârebe şirketi uzun mesafeli ticarete birlikte rol oynayan iki kurumdur, ama ikincisinin özellikle Galata ve Tophane’de üslenen deniz ticaretinde daha baskın bir uygulamaya mazhar olduğu da tespit edilebilmektedir. Ancak hemen ilâve edilmelidir ki, inan şirketi de Karadeniz iskelelerinden yapılan zahire ve muhtelif yağ ticaretinde Yağ ve Balkapanı tüccarının başvurduğu en esaslı araçların başında geliyordu.

Üç büyük dine mensup kimselerin ya birbirleri arasında veya karma oluşumlarla inan şirketi ortakları oldukları gözleniyor. Mudârebeye kıyasla Yahudiler’in inan şirketine bilhâssa mukataa’ları ortaklık halinde iltizama alarak daha büyük ölçüde katıldıkları anlaşılmaktadır. Zimmilerin, Müslümanlara ve Yahudilere göre daha çok şirket halinde çalıştıkları da tespit edilmiş bulunmaktadır.

İnan şirketi ortakları en başta tüccarlar, ekmekçiler, kasaplar, ıhlamur çiçeği satıcıları, meyhaneciler, terziler, giyim eşyası üreten ve satan kumaşçılar, ayakkabı imalatçıları, manavlar, sebzeciler, pazarcılar, havıyarcılar, yorgurtçular, bozacılar, sarık yapanlar, siniciler, cerrah aletleri vs. yapanlar, köylüler, kentliler, askerler gibi çok çeşitli kesimlere ve alanlara dağılmış haldedirler. Mudârebede olduğunun aksine inan şirketinde kadınların herhangi bir rolü olduğuna dair bir bulgu yoktur. Bu durum, inan şirketi ortağı olmanın, mudârebede yatırımcı ortak olmanın aksine, bilfiil çalışmayı gerektiren bir yapı arzemesiyle açıklanabilir.

İnan şirketine konan sermayelerin çok çeşitli büyük-
lüklerde olduğu, aralarında çok mütevazı olanları olduğu
gibi, büyük meblâğların da bulunduğu bir gerçektir.
Özellikle tüccarlar arasındaki ortaklıklarda büyük serma-
yeler vardı. Ancak zaman zaman tüccarın sermaye sıkın-
tı sıkıktığı ve devletin halkın iâşesini sağlama yükümü ve
siyaseti sebebiyle sıkıntı içindeki kapan tüccarlarına ve
hattâ kasaplara sermaye desteği sağladığı da tespit edil-
miştir. Şirketlerdeki ortak sayısının genellikle iki kişiden
oluştugu görülüyor ise de, ikiden çok ortaktan teşekkül
eden şirket sayısı da zannedilebileceği kadar az değildir.
Bazan bu sayının dokuza kadar çıktığı da görülmüştür.

XVIII. asırdan XIX. asrın başına kadar gelen belge-
leri ihtiva eden İstanbul Ahkâm Defterleri'nden derlenen
malzemenen, sıkıntıya düşen ortaklıkların olduğu ve
bunların alacaklılarının tazyikinden kurtulmak için pa-
dişaha müracaat edip belirli bir tarihten itibaren resmî
faiz denilebilecek olan murâbaha işletilmemesi ve borç-
ların taksite bağlanması veya belli bir yüzde oranında in-
dirilmesinin temini gibi kolaylıklar istedikleri ve kendi-
lerine bu kolaylıkların sağlandığı olmuştur.

Belli inan şirketlerinin uzun süreler boyunca faali-
yetini sürdürdüğünü gösteren birkaç veri ile karşılaşılmış-
tır. Eldeki malzemenin hatırı sayılır bir kısmı, şirket-
ler hakkında herhangi bir şekilde bilgi vermeksizin sade-
ce ortada bir "ortaklık" olduğunu gösterecek tarzda kale-
me alınmıştır. Meselâ, birçok belgede biz sadece falan ki-
şinin filanın şeriki olduğunu biliyoruz. Bu şerik oluşun,
eşya hukukunu ilgilendiren bir mülk şirketi mi, yoksa
bizim ilgilendiğimiz bir akit şirketi mi olduğu açıklan-
mamıştır. Bu sebeple, yüzlerce gemi ortaklığından bah-
seden belgeyi kullanmayı ihmal ettik. Bunun gibi, bazan
borçlu veya alacaklı görünen ortakların sadece bir borç-
lanma işleminin tarafları mı olduğu yoksa aralarında bir
şirket münasebeti mi olduğunu bilebilmek her zaman
imkân dahilinde değildir. Bu sebeple, şirketlerin ne ka-
dar süre için kurulduklarına dair belirli ve sağlam sonuç-
lara ulaşmak zordur. Mamafih, çoğunluğunun birkaç ay
veya yıl gibi kısa süreler için kurulduğunu, fakat bazan
on yıllarca faaliyet gösteren şirketlerle de yüz yüze gelin-
diğini belirtebiliriz. Bilhâssa kapan tüccarları arasındaki
ortaklıkların uzun yıllara yayıldığı söylenebilir.

Mudârebede olduğu gibi, inan şirketinin nazariyatı
ve uygulaması arasındaki ilişki araştırıldığında ikisi ara-
sında bir uyumun görüldüğü belirlenmiştir. Ancak naza-
riyatta bütün insanların hizmetinde olarak kamunun ya-
rarlanmasına terkedilen, elde edenin hakkı olacağı ilkesi-
nin hakim olduğu *mübâh mâllarda* (*Mübâhât*: dağlardaki
ağaçlar ve otlar, denizlerdeki balık, vb.) ortaklığın geçer-
li olmamasına rağmen, uygulamada örfî hukukun etkisiyle
bunlarda da ortaklık ilişkilerinin müşahade edildiği ol-
muştur. Sonuç olarak, inan şirketinin son zamanlara kadar
Osmanlı iş hayatında ayakta kaldığını, fakat yaygın uy-
gulamasına rağmen Osmanlı devrinde bir evrim geçirme-
diğini, bir devamlılığı yansıttığını,⁴⁶ eklemek gerekir.

Mudârebe Osmanlı devrinde bilhassa Galata'da ge-
mi ticaretinin finansmanında çok yaygın bir uygulama
alanı bulmuştur. Belgeler, deniz ticaretinin ihtiyaç duy-
duğu sermayenin karz dışında mudârebe, gemi payı yo-
lu, paya verme ve sermaye tarikiyle verme veya sürmeğe
verme usulleriyle karşılandığını göstermekte, deniz tica-
ret yolları ve bu ticarete konu olan mallar hususlarında
da bilgiler getirmektedir. Mudârebe yanısıra sayılan öbür
usullerin de ya mudârebenin başka adlar altında karşımı-
za çıkması veya ona benzer olduğu belirtilmesi gerekli
bir husustur.

Mudârebe ortaklığının hem Müslümanlar, hem de
zimmîler arasında yaygın bir uygulama olduğu tespit edil-
miştir. Burada zimmîlerden kasıt Osmanlı Devleti'nin Hı-
ristiyan teba'sıdır. Dinler arası mudârebe uygulamasının
da aynı şekilde yaygın olduğu tespit edilmiştir. Müslüman
sermaye sahiplerinin tasarruflarının hatırı sayılır bir kıs-
mını Hristiyan gemi reislerine mudârebe yoluyla verme-
yi tercih ettikleri görülmüştür. Zimmî sermaye sahipleri-
nin Müslümanlara mudârebe için sermaye vermesi ise da-
ha seyrek olarak gerçekleşmişti. Hristiyan unsurun aksi-
ne, Musevî dinine mensup Osmanlı uyruklarının hem de-
niz ticaretinde, hem de mudârebe uygulamasında bahse
değer bir varlık göster(e)medikleri dikkati çekmiştir.

Emek sermaye ortaklığına yönelen kişiler toplumun
her kesiminden gelmektedirler. Bunlar en başta deniz ti-
caretiyle uğraşan gemi reisleri olmak üzere, vezirlerden
tacirlere, müderrislerden askerlere kadar geniş bir yelpa-
ze içinde dağılmaktadırlar. Mudârebe akdinde Müslü-
man kadınların küçük de olsa bir yerinin olduğu kayde-

dilmelidir. Askerlerin ise kadınlara kıyasla mudârebeye daha fazla iltifat ettiği ortaya çıkmıştır.

Osmanlı tatbikatında kişi topluluklarının ve meşruyetleri vakfedilen paraların mudârebe yoluyla işletileceği düşüncesine dayandırılan “Para vakıfları”nın mudârebe yoluyla para işlettiğine dair birkaç belgeye de ilk defa olarak tesadüf edilmiştir. Nitekim Cezâyir Garb Ocağı yeniçerilerinin ocağın *orta malından* akçe alıp mudârebe yoluyla işlettikleri anlaşılmaktadır. Daha önce Gerber, Bursa’da kurum olarak *pamukçular loncası* ile iki kişi arasında hukuken tanımlanmayan bir ortaklık tespit etmişti.

Mudârebe sermayesi olabilecek nesneler, şirkette olduğu gibi, geçerli rayiç paralardır. Eşyanın mudârebe sermayesi yapılması sık sık tesadüf edilen bir olaydır ama bu genellikle doğrudan doğruya mudârebeye sermaye olarak eşyanın konulması biçiminde değil, kurama uygun olarak, anılan eşyanın satılıp bedelinin sermaye yapılması şeklinde gerçekleşmektedir. Mudârebede sermaye olan meblâğların daha çok küçük, bazan da orta büyüklükte miktarlar olduğu ortaya çıkmıştır. Bu insanların iktisadî güçleriyle

yakından ilgili olabileceği gibi, sermaye sahiplerinin birikimlerini tek bir işleticiye verip onu bir defada kaybetmek riskini taşımaktansa, küçük parçalara ayırıp birden fazla işleticiye verip riski asgarîye indirme endişesiyle izah edilebilir. Bunun hasar halinde işleticileri de sermaye sahipleri karşısında, daha avantajlı kılacağı söylenebilir.

Çok sayıda mudârebe kaydında hiç kârdan söz edilmeden bin akçe veya iki bin akçe mudârebeden doğan haktan veya alacaktan bahsedilmekte, bunun ne kadarının ana para, ne kadarının kâr payı olduğu belli olmamaktadır. Yine de mudârebe sözleşmelerinde kârın umumiyetle “münâsafeten” (yarı yarıya) olmak üzere paylaşıldığı ileri sürülebilir.

Gözlenen hususlardan biri de genellikle fırtına veya korsan (harbî kâfir) baskını sebebiyle geminin ve içinde bulunan sermayenin helâk olduğu iddiasının sıklığıdır. Bu gözlem, bize mudârebe modelinin sadece girişilen iş veya onun ticarî neticesi sebebiyle değil ayrıca deniz veya kara yollarının güvensizliği sebebiyle de çok büyük bir riske maruz kaldığını açıkça göstermektedir.*

* Konu hakkında daha geniş bilgi edinmek isteyenlere, bu yazının özetlendiği *Osmanlı Şirket Kültürü XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulanması* (İz Yay., İstanbul 1998) ve “Galata Şer’iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri”, *İstanbul Araştırmaları*, (S. 7, Güz 1998) adlı çalışmalarımıza bakmalarını salık veririz.

1 Mecelle, md. 1331.

2 Örnekler için Üsküdar, no: 433, v. 85b-1; İstanbul Bâb, no: 29, v. 117a; Galata, no: 21, v. 80a, no: 190, v. 148a-3.

3 Gerber, s. 166-167.

4 Galata, no: 21, v. 80a.

5 Üsküdar, no: 433, v. 85b-1.

6 Lütfi Güçer, s. 410.

7 Salih Aynural, s. 210, dn. 14. Ayrıca İAD, 16/13/25.

8 Faroqhi, 271-296. 5 Numaralı Mühimme Defterinde kasaplık ve kasaplarla ilgili bulunan bazı hükümler için bkz.: s. 126, belge no: 712; s. 127, belge no: 714; s. 177, belge no: 1078 ve s. 202, 1244.

9 Havass-ı Refia, no: 1, v. 36b-6.

10 İAD, 20/171/445.

11 İstanbul, no: 25, v. 138a, (zikreden Murat Çizakça, s. 79).

12 Galata, no: 49, v. 84a-1.

13 İstanbul, no: 5, v. 110a-4.

14 *İstanbul Esnaf Tarihi*, I, s. 338.

15 Galata, no: 38, v. 97b-1.

16 Galata, no: 42, v. 42b-1.

17 Yaşar Yücel, s. 44-45.

18 İAD, 18/150/298. Aynı mealdeki altı ay sonraki başka bir hüküm için İAD, 18/172/334.

19 *İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, s. 255.

20 *İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, s. 265-266.

21 *İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, s. 293.

22 Halil İnalçık, s. 209-211.

23 Sahillioglu, s. 158-159.

24 Galata, no: 19, v. 15a-2.

25 Galata, no: 19, v. 71a-1. İAD, 15/78/192.

26 Galata, no: 19, v. 79a-2.

27 İAD, no: 17/149/335.

28 Galata, no: 19, v. 29a-3.

29 Üsküdar, no: 8, v. 9a-5 ve 9b-1.

30 *İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, s. 95.

31 *İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, s. 154-155.

32 Havass-ı Refia, no: 185, v. 38a-1.

33 İAD, no: 17/73/156.

34 Galata, no: 25, v. 15a-4 ve v. 21b-3.

35 Balat, no: 17, v. 61b.

36 Galata, no: 11, v. 56b-6.

37 Kütükoğlu, 64.

38 Çizakça, s. 79-80.

39 Havass-ı Refia, no: 188, v. 63a-1.

40 Galata, no: 38, v. 246-2.

41 Galata, no: 38, v. 68a-2 ve 79a-3.

42 Üsküdar, no: 191, v. 29a-3.

43 Galata, no: 38, v. 39a-4.

44 Galata, no: 40, v. 10a-4.

45 Çizakça, s. 82-83.

46 Çizakça, s. 84.

KAYNAKLAR

- Çizakça, Murat, *A Comparative Business Partnerships The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, (E. J. Brill), Leiden 1996.
- Faruqi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev.: N. Kalaycıoğlu, (Tarih Vakfı Yurt Yay.), İstanbul 1993.
- Gerber, HaOm, "The Muslim Law of Partnerships in Ottoman Court Records", *Studia Islamica*, LII, 1981, s. 109-119, "Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında İslâm Ortaklık Hukuku", çev.: F. Gedikli, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, c. 1, S. 11, Haziran 1991, s. 165-168).
- Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI.
- İnalçık, Halil, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, haz.: H. İnalçık ve D. Quataert, (Cambridge Ü. Yay.), Cambridge 1994.
- Jennings, Ronald, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 16, II-III, s. 168-216.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Abilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Metinleri Tartışmaları*, (İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları: 1), İstanbul 1986.
- Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜİF Mecmuası*, (1962-1963), c. 23, no: 1-2 s. 145-218.
- Tabakoğlu, A./Kal'a, A./Aynural, S./Kara, İ./Kal'a E. S., *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.), İstanbul 1997.
- Tabakoğlu, A./Kal'a, A./Aynural, S./Kara, İ., *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.), İstanbul 1997.
- Yücel, Yaşar, *Es'ar Defteri* (1640 Tarihli), (TTK Basımevi), Ankara 1992.

OSMANLI DEVLETİNDE ŞİRKETLEŞME, İLK ANONİM ŞİRKET VE BORSANIN KURULUŞU

DR. MURAT KORALTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

ŞİRKETLEŞMENİN TEMELLERİ

Batının ekonomik gelişiminde, daha da özele indirgenirse Sanayi Devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmelerde, yani sınai kapitalizmin gelişimi sürecinde emek ve sermayenin, üretimdeki rolünün ve fonksiyonun değişimi etkili olur. Bu süreçte bir yandan Amerika Kıtası'ndan gelen değerli madenlerle, diğer yandan tarım, ticaret, sömürgecilik, bankacılık ve malî etkinlikler ile artan kâra bağlı olarak parasal sermaye birikiminde önemli büyüme kaydedilir. Feodal üretim biçiminin çözülmesi sürecinde ise ücretli emek yaygınlaşır. Gerek uzak mesafeli ticaretin gelişimi, gerek sınai üretimin gerektirdiği yatırımlar, parasal sermaye gereksinimini artırır. Bu gereksinim yönünde banka, finans kurumları ve anonim şirketler de gelişir.¹

Klâsik dönemde Osmanlı ekonomisinde, görünüm olarak anonim şirketlere benzemekle birlikte emek-sermaye ortaklığından ibaret bir tür iş ortaklığı olan mudârebe sistemi uygulanır.² Batının yaşadığı ekonomik deneyimin ve evrimin benzerine Osmanlı ekonomisinin gelişiminde tümüyle tanık olma olanağı yoktur. Ancak XIX. yüzyılda yaşanan batılılaşma sürecinin ekonomik boyutunda başarılı olamamış bir şirketleşme girişimi söz konusudur. Tanzimat döneminde diğer reform girişimleri yanında şirketleşme de ele alınır. Şirketleşmenin ülke ekonomisinin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması açısından önemli olduğuna ilişkin düşünce Osmanlı devlet adamları arasında yaygındı. Hatta Sultan Abdülmecid şirketleşmenin ülke ekonomisi için önemli olan rolünü "...istikrâz olunmamak için çok çalışdım. Lâkin ahvâl bizi istikrâza mecbûr etdi. Bunun te'diyesi vâridâtın

artmasıyla olur. Bu dahi i'mâr-ı mülk ile, ya'ni her devletde olduğu gibi kumpanyalar teşkîl ederek demiryolları yapmakla olur. Artık kumpanyalara da muvâfakat eylemeliyiz..."³ diye ifade eder.

Osmanlı ekonomisinde şirketleşme özellikle Tanzimat döneminde girilen hukuksal düzenlemeler çerçevesinde ortaya çıkar.⁴ 1838'de Umur-ı Nafia Meclis-i kurulur. 1840'da Ticaret Nezareti faaliyete geçer. 1841'de Ticaret Mahkemesi kurulur. 1848'de ise Karma Ticaret Mahkemesi faaliyete geçer. 1850'de Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda şirketleşme ile ilgili mevzuatın ilk adımını oluşturan Kanunname-i Ticaret çıkarılır. Fransız ticaret kanununun birinci ve ikinci bölümlerinin çevirisinden ibaret olan kanunnamede şirketler ile ilgili yeterli hükümler yer almaz. Ancak 10. maddesi kolektif, 36. maddesi adi ortaklıklar ile ilgilidir. 1861'de Ticaret Mahkemeleri Teşkilât Kanunu yürürlüğe girer. Aynı yıl Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi çıkarılır. Şirketleşme, 1876 yayınlanan Kanun-i Esasi'nin 13. maddesinde de "Tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahet için her nevi şirketler teşkiline mezundur." diye yer alır.⁵ 1882'de Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi, 1887'de ise Memalik-i Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Âliyye'de İcra-yı Muamelât İçin Küşad veyahud Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname yayınlanır.

Osmanlı Devleti'nde şirketleşme XIX. yüzyıldaki sanayileşme çabaları ve girişimleri çerçevesinde de gündeme gelir. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun girişimi ile zanaatkarların yabancı mallara karşı rekabet şansını arttırmak; devletin desteğini alan az sayıda fakat güçlü sanayi

işletmeleri oluşturmak; güç birliği yaparak hammadde ve makine ithalatını gerçekleştirme olanağı yaratmak; üretimin niteliğini, fiyatların denetimini ve devletin gereksinimlerini kurulacak şirketlerden temin etmek; loncaların dağılması yüzünden çirak yetiştirme olanağının ortadan kalkmış olmasından dolayı artan gereksinimi karşılamak için sanat okulları açmak; esnaf arasında dayanışmayı sağlamak için ilgili esnafın bir araya gelmesi

ile 1866'da esnaf şirketleri kuruldu. Simkeşleri, Debbâğları, Saraçları, Kumaşçıları, Dökümcüleri ve Demircileri bir araya getiren bu şirketlerin bazıları sermaye yetersizliği, bazıları ise bilgi ve deneyim eksikliği nedeniyle başarılı olamamıştır.⁶ Bunlar, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun zanaatkarları şirketler halinde örgütlenme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının arızı nedenlerini oluştururlar. Batıda şirketleşme, özellikle anonim şirketlerin gelişimi loncaların dışında hatta loncalara karşı mücadele eden tüccarların öncülüğünde sağlanmışken Osmanlı Devleti'nde lonca yapısının egemenliğine son vermeden hatta bu yapı içinde şirketleşme sağlanamazdı.⁷

İLK ANONİM ŞİRKET "ŞİRKET-İ HAYRİYE"

Osmanlı Devleti'nde yasal düzenleme girişimleri yanında şirketleşme yönünde atılan ilk somut adım 1850'de Şirket-i Hayriye'nin kuruluşudur.⁸ Şirket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçen ilk kent içi toplu taşıma işletmesi olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde özellikle Tanzimat'tan sonra hız ve boyut kazanan değişimin bir yansıması olan şirketleşme sürecinin de ilk adımıdır. Türkiye'de kurulan ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ile Osmanlı ekonomisinde anonim şirketlerin kurulması için bir örnek girişim oluşturmak amacı da güdülür. Bu amacı, Şirketin Fuad Paşa ile birlikte kuruluş tasarısını hazırlayanlardan Cevdet Paşa "*Avrupa'ca büyük servet ve ma'nûriyeti mücib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyelere bizim diyârimızda henüz heves ü râğbet olunmadığına mebnî halka bir de nümûne gösterilmek ve Boğaziçi ahâlîsinin âmed ü şüidlerine sühûlet vermek üzere bir vapur şirketi te'sîs olunmak...*" diye anlatır.⁹

İlk Osmanlı anonim şirketinin kuruluş amacını Cevdet Paşa'nın kızı ve İlk Müslüman-Türk kadın yazarlardan Fatma Aliye Hanım babasının biyografisini konu edindiği kitabında "*Fuad Efendi'yle Cevdet Efendi Bur-*

sa'daki müddet-i ikâmetlerini boş geçirmeyip iki mühim eser meydana getirmişlerdir... Avrupa'ca büyük servet ve ma'nûriyeti mücib olan anonim şirket i'tibâriyle Memalik-i Osmaniye'de henüz râğbet ve hevesi olmamasından halka bir nümûne göstermek ve Boğaziçi ahâlîsinin gidib gelmelerine bir sühûlet vermek üzere bir vapur şirketi teşkilini düşünüp bu şirketi te'sîse dair bir nizâm-nâme lâyihası kaleme almışlardır..." sözleriyle ifade eder.¹⁰

ŞİRKETLEŞMENİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Osmanlı Devleti'nde zanaatkarları şirketler halinde birleştirme girişimleri dışındaki şirketleşme hareketi de oldukça yetersiz bir gelişim gösterir. Bunda sermayenin gerek II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden, gerek 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde yaşanan grevler ve işçi eylemlerinden dolayı ürkmesi rol oynar.¹¹ Bürokrasinin ağırlığı ve yasal düzenlemelerin yetersizliği de bir diğer etkidir.¹² Osmanlı hukukunda tüzel kişilik kavramı daha yer almamıştır.¹³ Ticaret eğitimi de yeterli değildir.¹⁴ Bu öznel ve nesnel koşullar Osmanlı toplumsal yapısında Müslüman girişimci bir sınıfın gelişmesini, dolayısıyla Osmanlı ekonomisinde şirketleşmenin başarıyla sonuçlanmasını da engellemiştir.¹⁵

YABANCI SERMAYE VE ŞİRKETLEŞME

Bir hesaplama göre 1849-1910 yılları arasında kurulan 95 şirketin 28'i ulaştırma ve demiryolu, 17'si bankacılık ve sigortacılık, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 12'si ticaret alanında ve 6'sı da diğer alanlarda faaliyet göstermek üzere kurulmuştu.¹⁶ (bkz.: Ek Tablo I) 61 yıl içinde ancak 95 şirketin kurulabildiği dönem zarfında her yıl ortalama 1,5 şirket kurulabilmişti. 21'i Türk-levanten ortaklar ve yönetim altında bulunmuşsa da hisse ve borç senetlerinin önemli bir bölümü yabancıların elindeydi. Osmanlı Devleti'nde kurulan anonim şirketler daha çok Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme kanalı olarak kurulmuştur. Bunu kurulan şirketlerin tamamının ödenmiş sermayelerinin toplamı içinde faaliyet alanlarına göre şirketlerin payı yansıtmaktadır. Buna göre, şirketlerin ödenmiş sermayelerinin toplamı içinde %77'lik pay ile bankalar ve sigorta şirketleri önde geliyordu.

Bunları %10 ile yabancı sermayenin pazarlarını genişletme ve Osmanlı ordusunun hareket kabiliyetini ar-

tırma amaçları doğrultusunda yatırımda bulunulmuş olduğu ulaştırma, %4 ile kamu hizmetleri, %3,6 ile maden, %1,8 ile ticaret şirketleri, %1,6 ile tütün tekeli şirketi, %1,5 ile sanayi şirketleri ve diğerleri izliyordu. Kurulan bankalardan yalnızca Ziraat Bankası, Türkiye Millî Bankası ve Ticaret ve Sanayi Bankası yerli sermayeye dayanıyordu ve bunların ödenmiş sermayelerinin kurulan tüm şirketlerin ödenmiş sermayelerine oranı %13 idi. Diğerleri yabancı bankalar idi ve şubeler halinde faaliyet gösteriyorlardı. Şirketlerin büyük bir bölümü ulaştırmadan suya, kentsel kamu hizmetleri üretiyordu ve İstanbul, İzmir, Selânik ve Beyrut gibi yabancı sermaye ile yakın ilişkinin kurulu olduğu Osmanlı kentlerinde bulunmaktaydı. Kurulan şirketleri içinde önemli boyutlarda sanayi ile uğraşan şirkete rastlanmamaktaydı. En kârlı durumda olan maden şirketleri dahi ancak %10'un üzerinde temettü dağıtmamaktaydı. Kurulan şirketlerin büyük bir bölümü üretimde bulunmaktan çok dış talebi hızlandıran bir role sahipti. Bu şirketlerin hemen tamamı yabancı veya levanten olan kurucuları ve yöneticileri gerek imtiyazlı temettü dağıtımından gerek yüksek maaş ve hak-ı huzurlardan yararlanmaktaydı. Kurulan bütün şirketler için elde yeterli veriler bulunmasa da bazıları için faaliyet alanlarında kullandıkları girdilerin ithal edildiğini, kârların dışarıya transfer edildiğini, ücretlerin büyük bir bölümünün yabancı yönetici, memur, teknisyen ve hatta işçilere ödendiğini geri kalanların ise gayrimüslim Osmanlı yurttaşlarına, özellikle Rumlara ödendiğini söyleyebiliriz. Bazı şirketlerin kolonizasyon hareketlerine büyük destek sağladıkları görülmekteydi. Bankalar, Osmanlıya tüketim kredisi ve gayrimüslimlere mülk edinme, ticaret ve sanayi kredisi vermektedir. Osmanlı bürokratlarına ve tüketici sınıfına ağır koşullarda krediler veren yabancı bankalar başta Rumlar olmak üzere diğer gayrimüslim unsurlara ve levantenlere daha uygun koşullarda krediler vererek mülk edinme, ticaret ve sanayi faaliyetlerinin geliştirme olanakları sunuyordu.

Bir başka hesaplama göre Osmanlı Devleti'nde 1849-1918 yılları arasında toplam 331 anonim şirket, yani yılda ortalama 4,79 şirket kurulmuştur.¹⁷ 1849'dan 1908'e kadar toplam 86, yılda ortalama 1,45 anonim şirket kurulmuş iken, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra şirketleşme hareketi hız kazanır ve özellikle 1908'den

öncesinin aksine sermaye sahiplerinin büyük bölümünü Müslüman-Türk eşrafın oluşturduğu "Millî şirketler" in sayısında artış kaydedilir. 1908-1918 döneminde 236 şirket, Meşrutiyetin ilk beş yılında yani 1908-1913 döneminde 113 şirket yani yılda ortalama 22,60 şirket kurulmuştur. 1914-1918 yıllarında toplam 123 şirket yani yılda ortalama 24,60 şirket kurulmuştur. 1916'da 23, 1917'de 39, 1918'de 34 şirket kurulmuşken 1919'da ancak 9 şirket faaliyete geçmiştir.

Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde şirketleşme sürecine ilişkin bir genel değerlendirme yapmak gerekirse Osmanlı Devleti'nin anonim şirketler ile tasarrufları yatırıma dönüştürme, böylece yabancı sermaye ve dış borçlanmaya gereksinimi azaltma amacı gütmesine karşın ne şirketlerin çatısı altında birleşerek yatırımlara dönüşebilecek çapta bir tasarruf olanağı, ne de halkın bu yönde bir alışkanlığı vardı. İlk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunda hisselerin satışı konusunda yaşanan güçlük, sadrazamın çevresindekilere hisse almaları yönündeki telkinleri ve şirketin hissedarlar profiline bakıldığında kamu yöneticileri ve yakınlarının ağırlık taşıyor olması bu durumu yansıtmaktadır. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde anonim şirketlerin kurulma yolunun açılması Avrupa finans-kapitalinin Osmanlı ekonomisine egemen olma gayretlerine olumlu zemin hazırladı.

BORSANIN KURULUŞU

Bugün Türkiye ekonomisinin ve özellikle finans sektörünün en önemli enstrümanlarından biri olan İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın temelini oluşturan Galata Borsası veya İstanbul Tahvilat Borsası'nın geçmişi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ortalarında başlayan borçlanma süreci ile paralellik gösterir. İç borçlar ve 1854'de başlayan dış borçlara ilişkin tahvillerin alım satım işlerinin bir borsanın varlığını gerektirecek hacme ulaşması üzerine borsa, bu tahvillerin alım satım işleri ile uğraşan banker ve sarraflar tarafından kuruldu.¹⁸

Galata Borsası ile Galata bankerlerinin ortaya çıkışları farklı zamanlardadır. Galata bankerleri daha borsa kurulmadan önce mevcuttu.¹⁹ Sarayın kredi taleplerini bazen tek tek, bazen bir araya gelerek karşılamakta idiler. Galata bankerleri bu işlevleri yanı sıra XIX. yüzyılın başından itibaren başta aşar olmak üzere diğer vergilerin

de tahsilinde mültezim olmuşlar, 1854'den itibaren dış borç alımına aracılık etmişlerdir.

Galata bankerleri bir deyimdir. Osmanlı Devleti'nde yaşam boyunca İstanbul'u ve Galata'yı görmemiş bankerler de vardı. Tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerde büyük mültezim bankerlerin ortağı veya temsilcisi bankerler bulunduğu gibi üreticiye, ürünü üzerinden avans vererek tefecilik yapan Rum, Ermeni ve Musevî bankerler vardı.

XIX. yüzyılın başında II. Mahmud döneminde Darphane Amiri Artin Kazaz, Rusya savaşı yenilgisinin tazminatını ödemek için gümüş beşliklerin ayarını düşürerek hazineye ek gelir yaratmaya çalışır. Tanzimat döneminde ise batıda olduğu biçimde bir iç borçlanma hareketi ortaya çıkar. Faizli, nama yazılı "seyim" ve "sergi" adları ile devletin halktan aldığı borcu belgeleyen tahviller ihraç edildi. Nama yazılı bu tahvillerin sahibi olan kişinin ölümü halinde hükümsüz kalması ve faiz ödenmesindeki koşulların yetersizliği nedeniyle yalnızca İstanbul'da ve zorla alıcı buluyordu.

1864'te bu tahviller kaldırıldı. Yerine hamiline yazılı ve faizleri belirli sürelerde nakden ödenen yedi yıl vadeli esham-ı cedide denilen tahviller çıkarıldı. Aynı dönemde hemen bütün Avrupa devletlerinin ihraç ettiği tahviller, içerdeki ve dışarıdaki anonim şirketlere ait hisse senetleri ve borç senetleri İstanbul'da hatta bazı büyük kentlerde de alınıp satılmaya başlandı. Böylece Osmanlı halkının nakdî tasarruflarını değerlendirebileceği bir piyasa oluştu. Büyük devletlerin piyangolu tahvilleri Osmanlı tasarruf sahipleri açısından çok cazip yatırım alanları haline gelmeye başladı. Bu bağlamda bazı Rum bankerler alım, satım ve spekülasyon faaliyetleri denetim altında tutmak için kendi aralarında bir borsa biçiminde örgütlenmeye karar verdiler.

Galata Borsası 1864'te Rum bankerlerin İstanbul'da "sefurya" adını verdikleri bir esnaf loncası olarak ortaya çıktı. Borsa bu loncaya ait nizamnameye göre idare edilmeye ve faaliyette bulunmaya başlandı.

Yarı resmi bir nitelikte faaliyetlerini sürdüren Galata Borsası, 1874'ten itibaren hükümetin çıkarttığı bir nizamnameye göre yönetilmeye başlandı. Borsa üzerinde hükümet denetiminin kurulmasında konsolid ve hava oyunları ile çok kişinin kandırılarak mağdur duruma

düşmesi etkili oldu. Saray mensupları, yüksek dereceli memurlar, tüccar, esnaf hatta bazı dul ve yetimler bile maaşlarını ve tasarruflarını borsa oyunlarında yitirdiler. Bunun üzerine borsa, Maliye Nezareti'nin denetimine sokan bir nizamname yayınlandı. Bununla borsanın denetlenmesi, borsa komiserine verildi.

İstanbul Borsası ilk önce bugün yıkılmış olan Galata'daki Havyar Hanı'nda ve daha sonra yine bugün yıkılmış olan Komisyon Hanı'nda faaliyet gösterdi. Konsolid Hanı da denilen Komisyon Hanı Avrupa borsa binaları gibi müzayede salonları ve büroları ile düzenlenmişti.

Galata Borsası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ertesinde sıkıntılı günler yaşadı. Rusların İstanbul'un hemen yakınında Yeşilköy'e gelmiş olmaları ve talep ettikleri savaş tazminatının verilmemesi halinde İstanbul'u işgal edecekleri tehdidinde bulunmaları borsada panik yarattı. Bunun üzerine banker J. Zarifi'nin girişimi ile altı önemli rüsum karşılığı hükümete bu tazminatı ödemesi için borç vermek üzere bir rüsum-ı sitte idaresinin temellerini atarlar.

Galata Borsası'nda Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşadıklarından sonra yaşanan bir diğer önemli gelişme 1895'de ortaya çıktı. Osmanlı Bankası direktörü Sir Edgar Vincent, Transval altın madenlerini işletmek için hayalî bir şirket kurar ve bu şirketin hisselerini satarak önemli bir para toplar. Birkaç ay sonra şirketin iflasını ister. Büyük ümitlerle şirketin hisselerine paralarını yatırmış ve aralarında dul ve yetimlerinde bulunduğu insanlar borsaya hücum eder. Hükümet borsayı kapatır. Ancak tam bu günlerde İstanbul'da Ermeni ayaklanması patlak verir. Sir Edgar Vincent'ı destekleyen borsacılar bu isyanı, borsadaki bütün esham ve tahvilâtın değer yitirmesine yol açacak biçime sokarak hükümetin likidasyon şartını bağlı olarak dört ay sürecek olan moratoryum ilân etmesini sağlarlar.

Konsolid fiyatının 17,5 kuruş olduğu bu günlerde elinde büyük miktarlarda konsolid bulunan Osmanlı Bankası yöneticileri ve yakınları Galata Borsası'nda müşterileri adına konsolidin 25 kuruştan tasfiyeye tabi tutulmasını talep ettiler. Ancak parasızlık nedeniyle borsacıların farkları tasfiye olanağı bulamamalarından dolayı, Osmanlı Bankası ileri gelenleri ellerindeki tahvilleri ye-

di-sekiz kuruş fazlası ile piyasaya sürme şansı buldular. Borsacılar bu olay nedeniyle çok yıprandı. Önemli bir bölümü iflâs etti. Sayıları elliyi geçen mubayaacılar iki yıl geçmeden ona kadar düştü.

1913 yılında Konsolid Hanı yıkılınca Borsa, Mehmet Ali Paşa Hanı'na taşındı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin de bu savaşa girmesi ile Galata Borsası yeni bir kriz ile yüz yüze geldi. Hristiyan yurttaşların da askere alınması ile borsa mubayaacıları, simsar ve hizmetlilerinin büyük bir bölümü askere alındı. Bunun üzerine borsa meclisi üyesi Boğos Mumcuyan Efendi'nin başvurusu üzerine hükümet borsayı kapattı. Özel bir konuma bağlı olarak moratorium ilân etti. Borsanın kapatılmasını fırsat bilen birçok banker, savaşın menkul değerler üzerindeki etkisini değerlendirmek için bu kez Havvar Hanı'nda ve hatta kahvehanelerde faaliyetlerini sürdürdüler.

Savaşın ilk iki yılında Almanların gösterdiği başarılar, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Zaferi'ni kazanmasının etkisi ile Osmanlı tahvillerinin değeri süratle yükselmiş, birçok kişi büyük paralar kazanmıştır. Ancak Almanların Marne bozgunundan sonra cephelelerdeki başarısızlıklar bu kez halkın elindeki tahvillerin değerini yitirmesine neden oldu. Ancak savaş ortamında bazı kişiler ise büyük paralar kazandı. Bu gelişmelere seyirci kalmak istemeyen İttihat ve Terakki hükümeti Osmanlı lirası üzerindeki spekülasyonları denetim altına almak için 1917'de Galata'da Mertebani Sokağı'nda kiraladığı bir binayı borsa haline getirir. Ancak savaşın uzaması ve yenilgilerin artması borsanın işlevini yerine getirmesini mani olur. Halk zaman zaman borsaya hücum eder.

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra borsadaki kambiyo spekülasyonları önemli bir konu ve sorun haline gelir. Başta Atina Bankası olmak üzere bazı yabancı bankalardan sağlanan kredilerle İstanbul'daki Türklerin mülkleri satın alınmaya çalışılır. Türk parasının sürekli değer yitirmesi ve enflasyonun Türkler için çok yükselmesi İstanbul'da özellikle memur ve subayların evlerini veya diğer mülklerin satmaya sevk etti. Kentin müttefikler tarafından işgali ile bu hareket hız kazandı. Rumlar, Osmanlı lirasının değer kaybetmesi, Yunan ordusunun Anadolu'daki işgal ve istilâ hareketinden de yararlanarak para üzerindeki spekülasyon ve mülk edinme girişimleri, Yunanlıların Anadolu'dan sökülüp atılmasına kadar sürdü.

Osmanlı lirası üzerindeki spekülasyonu önlemek için 1921'de İstanbul hükümeti kambiyo işlemlerini borsanın dışına taşır. Maliye Nezareti'nin denetiminde kurulan Kambiyo Kulübü spekülasyonlarını önlemek şöyle kalsın, yalnızca paranın değil esham ve tahvilatın da değer yitirmesine neden olur.

Ekim 1923'te İstanbul'un Ankara hükümetinin denetimi altına girmesi ile para ve tahvilat üzerindeki oyunlara son vermek üzere Galata Borsası'na müdahale eder. Önce Kambiyo Kulübü kapatılır. 22 Ağustos 1923'te borsa nizamnamesi yürürlüğe girer. Mubayaacıların adı acenteye çevrilir. Sayıları altmışta dondurulur. Borsa üyesi sayılan acente, simsar ve coberlere Türk uyruklu olma şartı getirilir. Borsa memur ve hizmetlilerinin borsa meclisininin göstereceği adaylar içinden borsa komiserinin onayı ve Maliye Vekaleti'nin kararına bağlanır. Türk parası üzerindeki her türlü spekülasyon yasaklanır.

- 1 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyllar*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, c. 2, Gece yay., Ankara 1993, s. 331 vd. Jean Maillet, *Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar Ekonomi Tarihi*, çev.: Ertuğrul Tokdemir-Mehmet Bolak, İTÜ Kütüphanesi yay., İstanbul 1989, s. 232 vd.
- 2 Bu konu hakkında bkz.: Murat Çizakeç, *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev.: Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1999. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulanması*, İz yay., İstanbul 1998.
- 3 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. haz.: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı yay., İstanbul 1980, s. 7.
- 4 Osmanlı Devleti'nde şirketleşme ve ilgili hukuksal düzenlemelerin gelişimi için Haydar Kazgan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan Bu Yana Türkiye'de Anonim ve Limited Şirketler", *Cumhuriyet'in 50'inci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, AÜSBF yay., Ankara 1975, s. 399-462. Vasfi Raşit Seviğ, *Ticaret Kanunu Şerhi*, Cilt 1, İstanbul

- 1934, s. XLI vd. Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 79 vd.
- 5 *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, haz.: A. Şeref Gözübüyük-Suna Kılı, 2. bs., AÜSBF yay., Ankara 1982, s. 28.
- 6 Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 34, (1968), s. 16-19. Rifat Önsay, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1988, s. 102-114.
- 7 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, yay. yön. Sina Akşin, Cem yay., İstanbul 1993, s. 219.
- 8 Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim olan Şirket-i Hayriye, İstanbul ile Boğaziçi arasında artan yolcu trafiğine kayıklara göre daha güvenilir ve toplu taşıma araçları olan buharlı gemiler ile yanıt vermek üzere kuruldu. Osmanlı Devleti'nde değişen tüketim alışkanlıkları paralelinde faaliyete geçen şirket ile kurulacak yeni anonim şirketlere de örnek yaratılmak is-

tenir. Ancak Osmanlı Devleti'nde anonim şirketleşme hareketi umulan düzeyde gerçekleşmedi. Buna karşın Şirketi Hayriye Boğaziçi'nin gelişiminde büyük rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında gemilerinin önemli bir bölümünü ordunun hizmetine veren Şirket-i Hayriye, gerek bu nedenle gerek savaş sonrası İstanbul'un XIX. yüzyıldaki kozmopolit yapısında ortaya çıkan değişimlere bağlı olarak Boğaziçi'nin rağbet görmemesi dolayısıyla yolcu trafiğindeki azalmaya bağlı olarak iktisadi bunalım içine girdi. Şirket-i Hayriye 1945'te Hükümetçe TBMM'de büyük tartışmalar yol açan bir satış sözleşmesi ile satın alınarak Devlet Denizyolları İşletmesi bünyesine katıldı. Şirket-i Hayriye için bkz.: Murat Koralçürk, *İstanbul'da Şehirçi Ulaşımında Şirket-i Hayriye (1850-1945)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü.S.B.E. İstanbul 1992. Aynı yazarın çeşitli yönleri ile Şirket-i Hayriye'yi konu edindiği diğer çalışmaları için bkz.: "Kentleşme, Kentçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 10, S. 1-2, (1995), s. 53-113. "Şirket-i Hayriye'nin Kurucu ve İlk Hisse-darları", *İstanbul Armağanı 2: Boğaziçi Medeniyeti*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul 1996, s. 257-278. "Şirket-i Hayriye'nin Kentçi Ulaşımındaki Rolü" *İstanbul Dergisi*, S. 19, (1996), s. 91-99. "Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde Şirket-i Hayriye Grevleri", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, S. 1-2, (1997), s. 65-82. "Boğaziçi Ahâlîsinin Hukukunu Müdafaa Cemiyeti: Şirket-i Hayriye'nin Zamlarına Tepki", *Tarih ve Toplum*, c.

- 27, S. 159, (1997), s. 30-34. "Şirket-i Hayriye Tekaüd Sandığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 3, s. 126-127.
- 9 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tetimime 40, yay. haz.: Cavid Baysun, TTK yay., Ankara 1953. s. 44-45.
- 10 Fatma Aliye, *Abmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, Kanaat Kitabhanesi, Dersa-adet 1332, s. 57-58.
- 11 Zafer Toprak, 1995, s. 83-85.
- 12 Haydar Kazgan, "Osmanlı ve Türk Ekonomisinde "Şirketleşme" Olayı", *Ekonomide Diyalog*, S. 1, (1983), s. 69-71. Zafer Toprak, 1993, s. 46-47. Zafer Toprak, 1995, s. 97.
- 13 Zafer Toprak, 1995, s. 99.
- 14 Zafer Toprak, 1995, aynı yer.
- 15 Zafer Toprak, 1995, s. 99-100.
- 16 Haydar Kazgan, 1975, s. 400 vd.
- 17 Zafer Toprak, 1995, s. 113.
- 18 Osmanlı Devleti'nde borsanın tarihi için bkz.: Haydar Kazgan, *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, İMKB yay., İstanbul 1995. Zafer Toprak, *From Imperial Debt to Global Offerings The Rise of The Istanbul Stock Exchange*, İMKB yay. Haydar Kazgan-Murat Koralçürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Genel Görünüşü", *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, c. 1, İMKB yay., s. 354 vd.
- 19 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, 2. bsk., Türk Ekonomi Bankası yay., İstanbul 1991.

OSMANLI DEVLETİNDE TİCARET VE SANAYİ ODALARININ KURULUŞU VE GELİŞİMİ

DR. MURAT KORALTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Avrupa'da ticaret odalarının kuruluşu 1650'de Marsilya Ticaret Odası'nın kurulması ile başlamaktadır. Odaların menşei Ortaçağ'da kurulan panayırlar ve korporasyon sisteminin çözülmesi sürecinde gelişen tüccar birlikleri gösterilmektedir. Osmanlı Devleti'nde odaların kuruluşuna kadar egemen olan meslek teşekkülleri loncalardır. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu Avrupa'daki gelişiminden çok sonraya, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1880'lerde başlar. Ancak bundan önce Osmanlı topraklarında ilk odalar, 1870'lerde yabancılar tarafından kurulmaya başlandı.

XIX. yüzyılda batılılaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nde, bu süreçte siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıda yeni oluşumlar ortaya çıktı. Bu oluşumların ardında, Osmanlı Devleti'nde yönetim anlayışının klâsik dönemdekine aksine, XIX. yüzyılda daha merkezîyetçi bir eğilim çizmeye başlaması yatmaktaydı. Gerek merkezde, gerek taşrada tıpkı batıda ulus devletlerin gelişimi paralelinde olduğu gibi bürokrasi merkez ve taşra örgütleri ile yeni bir yapılanma içine girdi. Aynı süreçte iktisadî örgütlenme de reforma uğradı. Etkinliği ve işlevi oldukça zayıflamış olan lonca ve gedik düzeni kaldırılırken, ticarî ve sınaî yeni örgütlenme biçimi olarak ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlandı. İşte bu makalede Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu, gelişimi ve özellikle etkinlik kazanamamalarının nedenleri üzerinde durulacaktır.

ODALARA DOĞRU ATILAN ADIMLAR: MECLİSLER VE CEMİYETLER

Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kurulmasından önce odaların bir anlamda temelini oluşturan, odaların kuruluşu yönünde önemli adımlar olarak anılan bir takım girişimlerden söz etmek gerekir. Bu girişimlerin başında danışma işlevi bulunan bazı meclislerin kurulması ve faaliyete geçmesi gelmekteydi.¹ Bu bağlamda 1838 Meclis-i Ziraat ve Sanayi, 1865'de Islah-ı Sanayi Komisyonu 1868'de Nafia Dairesi faaliyete geçti. 1876'da ise Meclis-i Ticaret ve Ziraat kuruldu.² Meclis-i Ticaret ve Ziraat'ın çeşitli görevleri arasında sanayi, ticaret ve ziraat alanında danışma işlevi bulunan cemiyetlerin kurulması yer almaktaydı. 1876 yılında bu doğrultuda, yani ticaret ve ziraat cemiyetlerinin kurulması yönünde yasal düzenleme gerçekleştirildi.³ Meclis-i Ticaret ve Ziraat'ın görevleri arasında kurulması ifade edilen sanayi, ticaret ve ziraat meclislerinin birbirlerinden ayrı ve bağımsız düşünülmesi, Türkiye'de 1950'den sonra gündeme gelen birbirinden bağımsız sanayi ve ticaret odalarının kurulmasının Osmanlı Devleti zamanında düşünüldüğünü göstermesi açısından önem taşır.

Amacı, ticaretin geliştirilmesi, ülkenin imarı ve zenginliğinin artırılması ve bu amaçlar yönünde Ticaret Nezareti'ne görüş ve öneri bildirmek olarak belirlenen Ticaret Cemiyetlerinin ilk ve tek örneği İstanbul'da faaliyete geçti. Ancak cemiyet, kuruluşunda güdülen ticareti geliştirmek, sermaye birikimini artırmak gibi önemli amaçlar doğrultusunda umulan etkinlikleri gösteremedi. Bunda cemiyet olarak nitelendirilmesine yani bir si-

vil toplum örgütü niteliğine sahip olmasına karşın, yalnızca üyelerinin tüccardan seçilmesi ve cemiyetlerin devletin nüfuzu altında bulunması rol oynamıştı. Ancak cemiyetin en önemli işlevi, birkaç yıl sonra kurulan İstanbul Ticaret Odası'nın veya ilk kurulduğu sıradaki adı ile Dersaadet Ticaret Odası'nın çekirdeğini oluşturması, sınırlı da olsa birikimlerini bu odaya aktarması idi.

İLK ODALARIN KURULUŞU

Osmanlı Devleti'nde ilk yerli oda, İstanbul'da 19 Ocak 1880'de kurulan Dersaadet Ticaret Odası idi.⁴ Bu ilk odanın oluşumu ve idarî yapısı günümüzdeki odalardan oldukça farklıydı. Bugünkü odalarda yürütmeyi, yönetim kurulu; denetim ve yasamayı meclis yerine getirirken bu odada bütün bu işlevleri yirmi dört üyeden oluşan bir kurulun üstlendiği görülür. Bir kişinin bu kurula üye olabilmesi için yirmi beş yaşını doldurmuş, reşit, en az beş yıl ticaretle uğraşmış, cinayet veya herhangi bir suçtan hüküm giymemiş, iflâs etmemiş, etmiş ise itibarı iade edilmiş olması gerekmektedir.

Odanın görev ve yetkileri ise, ticaret ve sanayinin gelişmesi için Ticaret Nezareti tarafından uygulanması gereken ıslahat ve tadilat, gümrük tarifeleri, limanların inşası ve nehirlerde taşımacılık işleri, posta, telgraf ve demiryolu hatlarının, karayollarının yenilenmesi ve inşası, borsalar açılması, ticaret gazeteleri yayını, ticaretin gelişmesine ilişkin kanunlar, her türlü mal, eşya, para ve esham ile ilgili görüş ve öneriler üretmek, kayıt tutmak, talep edildiği takdirde veya sorulduğunda Ticaret Nezareti'ne bunları yazılı olarak bildirmekten oluşuyordu.

Dersaadet Ticaret Odası'nın 16 Ağustos 1881 tarihli dahili nizamnamesinde görev ve faaliyetleri, üye sicillerinin tutulması, fiyat endeksleri düzenlenmesi, tüccara ilişkin kefalet ve şahadetname ve ilmühaberlerde kefillerin iktidar derecelerini ücretsiz olarak bildirmek ve onaylamak, tüccar, banker ve fabrikatörlerin imzalarını taşıyan bono, emre muharrer senet ve poliçelerin ödenmemesinden dolayı tanzim olunan protestoları ilgili yerden Ticaret Nezareti'nin aracılığıyla getirterek ilgili deftere kaydetmek, talep edildiği takdirde şirket mukavele-namelerinin de kaydını tutmak, ticaret gazeteleri çıkartmak, ihtiyaç duyulan yerlerde ticaret borsaları açmak, ticaret kanunu ve ticaret mahkemelerine ilişkin bütün

mevzuatın hükümetçe yenilenmesi ve düzenlenmesinde, tellallar tayini, tarifeyle bağlı bütün ticari işlere ait tellallık ve diğer işlemlerin nizamnameleri, tarifeleri ve bankalar ve diğer ticarete ilişkin konular üzerinde görüş bildirmek, gereken konularda komisyonlar oluşturmak olarak ifade edilmişti.⁵

Dersaadet Ticaret Odası'nın kurulmasına olanak veren nizamname ve dahili nizamname, odanın dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ticaret odalarının genel karakteristiğini çizmeye olanak vermektedir. Buna göre Dersaadet Ticaret Odası, görev ve yetkileri itibarıyla danışma işlevi ağırlık taşıyan bir kurumdur. Ticaret kesimini temsil ve hükümet ile tüccar arasında aracı olması özelliği ile bir anlamda kamu kurumu kimliği taşımaktaydı. Odanın üçüncü ve 1925 yılına kadar Türkiye'de odaların genel işleyişini belirleyen bir özellik olarak karşımıza çıkan bir diğer niteliği ise üye olma zorunluluğunun bulunmamasıydı. Üye olma zorunluluğunun bulunmaması, gelirini üyelerin ödediği aidatların oluşturduğu odaların gelişmesini olumsuz etkileyen etkenlerden birisiydi. Bir diğer dolaylı sonuç ise üye olma zorunluluğunun bulunmamasından dolayı geniş bir kitleyi kapsamına almayan odanın ve diğer odaların bir baskı merkezi ve grubu oluşturmalarını etkilemesiydi. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer husus odalara üye olma zorunluluğunu hükümetin getirmemiş olmasının nedenleridir. Esnaf ve sanatkarları loncalara üye olmayı zorunlu kılan Osmanlı Devleti'nin, tüccarları odalara üye olmayı zorunlu hale getirmemesinin nedeni ne olabilirdi? Bu hususta spekülâtif nitelikte de olsa şu ileri sürülebilir: Osmanlı Devleti'nin, tüccarın odaya üye olmasını zorunlu kılmaması oda çatısı altında bir araya gelen tüccarı, karşısında bir güç odağı olarak görmek istememesinden ileri gelebilir. Odaların görev ve yetkilerinin oldukça belirgin bir biçimde ifade edilmiş olmasına karşın üye zorunluluğunun getirilmemesi tezat bir durumdu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ilk odaların kuruluşunu XIX. yüzyılda benzerleri yaşanan iyi amaçlarla yola çıkılmış ancak gerçekleşme şansı oldukça zayıf reform girişimlerinden birisi olarak nitelendirilebilir. Bu hükmü, odaların Cumhuriyet Dönemi'ne kadar süren zayıf gelişimi teyit eder nitelikteydi. Odalara üye olma zorunluluğunun getirilmemesinin bir diğer nedeni, odaların önce cemiyet ola-

rak düşünölmeleri ve hatta kurulma girişiminde bulunmaları, dolayısıyla odalardan beklenen etkinliğin cemiyetlerden beklenenden farklı düşünölmemesi, bu nedenle cemiyetlerde olduğu gibi odalarda da üye olma zorunluluğunun söz konusu olmaması olabilirdi.

1880'de kurulan tek oda Dersaadet Ticaret Odası değildi. Dersaadet Ticaret Odası'nın kurulmasından yaklaşık altı ay sonra 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası kuruldu.⁶ Dersaadet Sanayi Odası'nın amacı sanayinin gelişmesi için gereken önlemleri almak, uygulanması gereken reform ve düzenlemeleri yapmak, fabrika ve tezgâh kurulmasına zemin hazırlayacak teşvikleri belirlemek, sanayi sergileri düzenlenmesi ve sanayicilere ödöl verilmesi, sanayi gazeteleri çıkarılması gibi sanayinin gelişmesi ile ilgili hususları doğrudan veya görüşü sorulduğu takdirde Ticaret Nezareti'ne bildirmek olarak belirlendi. Dersaadet Ticaret Odası'nın ardından kurulan ne sanayi odası, ne de ziraat odası 1889'daki düzenlemeye kadar fiilen faaliyete geçemedi.

TAŞRADA TİCARET VE SANAYİ ODALARININ KURULUŞU

Dersaadet Ticaret Odası 1880'de kurulmasına karşın hemen faaliyete geçemedi. Oda, kendi kaynaklarına göre, bugün İstanbul Ticaret Odası'nın kuruluş tarihi olarak da kabul ettiği 14 Ocak 1882'de gerçekleştirilen ilk toplantı ile faaliyete geçti.⁷

Dersaadet Ticaret Odası'nın faaliyete geçmesini izleyen yıllarda, Osmanlı Devleti'nde ilk kez İstanbul'da kurulan ticaret, sanayi ve ziraat odalarının diğler vilayetlerde de kurulması yönünde girişimler oldu. Bu yönde girişimde bulunan kurumların başında Ticaret ve Nafia Nezareti geliyordu. Nezaret, taşrada ticaret odalarının kurulmasını bir genelge ile duyurmuştu. Kurulması girişiminde bulunulan ancak hükümetin malî desteğinin söz konusu olmadığı odalar, yeterli sayıda üye kaydı yapılamaması ve üyelerden de yeterli miktarda aidat toplanamaması nedeniyle uzun ömürlöl olamadı.⁸

Ticaret ve Nafia Nezareti'nin taşrada odaların yaygınlaşmasına ilişkin girişimi ve çabasına karşın 1882'den 1884 yılına kadar ancak 68 oda kurulabilmiştir. (bkz.: Ek I) Taşrada ticaret odalarının kurulmasına ilişkin çaba sarf eden bir diğler kurum, Dersaadet Ticaret Odası idi.⁹

Bu ilk girişim kapsamında kurulan odalardan yalnızca İzmir Ticaret Odası'nın faaliyetini sürdürdüğu bilinmektedir.¹⁰

Ticaret odaları yanı sıra taşrada sanayi odalarının da kurulması yönünde girişimler oldu. 14 Eylül 1884 tarihli Sanayi Odası Nizamname-i Esasisi¹¹ ve Sanayi Odası'nın Nizamname-i Dahilisi¹² ile Dersaadet'te tekrar ve diğler vilayet merkezlerinde ilk kez sanayi odalarının kurulması gündeme geldi.

Gerek 1880'de Dersaadet'te bir sanayi odası kurmak yönündeki, gerek 1884'te Dersaadet yanı sıra diğler vilayet merkezlerinde de birer sanayi odası kurmak yönündeki girişimler, ilgili nizamnamelerin hazırlanmasının ötesine geçmemiş, yani kağıt üzerinde kalmış, dolayısıyla ne İstanbul'da, ne de diğler vilayet merkezlerinde sanayi odaları faaliyete geçmedi.

Taşrada ticaret ve sanayi odalarının kurulması yönündeki girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından odaların taşrada kurulması bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının aynı çatı altında faaliyete geçmeleri ile tekrar gündeme geldi.

TİCARET, ZİRAAT VE SANAYİ ODALARININ BİRLEŞMESİ

Taşrada birbirinden bağımsız ticaret ve sanayi odalarının kurulması yönündeki başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerin ardından, bu kez ticaret ve sanayi ve ziraat odalarının bir oda bünyesinde yer almasına ilişkin bir diğler yasal düzenleme gerçekleştirildi. Konu ile ilgili olarak dönemin Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa tarafından 19 Şubat 1889 tarihli bir tezkire kaleme alındı. Zihni Paşa'nın önerisi, Meclis-i Mahsus'da görüşölldü ve 27 Şubat 1889 tarihinde bir mazbata hazırlandı. Sadrazam tarafından padişaha arz edilen öneri, padişahın 28 Şubat 1889 tarihli iradesi ile yasalaştı.¹³ Böylece kurulu bulunan ticaret odaları, ziraat ve sanayi odalarının işlevlerini de bünyesine almış olurken, ticaret odalarının kurulu bulunmadığı vilayet, kaza ve livalarda ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının kurulması gündeme geldi.

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta birbirlerinden bağımsız olarak kurulmasını düşünölen hatta bu yönde girişimlerin de olduğu ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının, ilk odanın kuruluşunun ardından on yıl geçmeden

bir çatı altında toplanmasının nedenini bulmak gerekir. Bunun kendince yanıtını Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, 1899'da yani bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının kurulmasından on yıl sonra Suriye Vilayeti'nden gelen bağımsız ziraat odaları kurulması yönündeki talepler üzerine ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının birleşmelerinin bir zaruret olduğunu savunan Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, odaların birbirlerinden bağımsız hale gelmesinin yaratacağı mahzurları ise "...işbu odaların ayrı ayrı olmasını talep etmek memalik-i şahanenin ahval-i umumiyesine lâayıkıyla vakıf olamamaktan başka bir şey değildir. Çünkü vilayat-ı şahane de sakin olan arazi ve çiftlik eshabından bazıları hem ticaret ve hem de sanayi ile iştigal etmekte olduğundan bu zevatin üç odada dahi ve belki de ayrı ayrı saatlerde azalık vazifesiyle iştigal etmesi ihtiyac ve lüzum-ı tabiyesi her halde ayrı ayrı odalar teşkili meselesinin pek de o kadar makul bir usul olduğunu isbat için ayrıca bir delil teşkil ettiği aşîkârdır."¹⁴ diyerek ifade etmektedir.

Ticaret odalarının ziraat ve sanayi odalarını da bünyesine alarak yeniden kurulmasına ilişkin, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü görüşler kısmen gerçeği yansıtmakta, kısmen ise odanın konumu itibarıyla bu hususu objektif değerlendiremediğini göstermektedir. Gerçekten de Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü gibi başlangıçta birbirlerinden bağımsız olarak kurulan, ancak faaliyete geçemeyen ziraat ve sanayi odaları kâğıt üzerinde birer isimden ibaretti. Buna karşın ticaret odaları nispeten daha etkin kurumlardı. Ancak ticaret odalarının da çoğu kâğıt üzerinde mevcuttu. Dolayısıyla "1889'da ticaret ve ziraat ve sanayi odaları birleştirilmiştir" denildiği gibi bir anlamda taşrada odaların, ama birbirinden bağımsız ama birleşik olsun kuruluş yılı olarak da 1889 yılı kabul edilebilir.

1889 düzenlemesine ilişkin olarak Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın kabul edilemez gerekçesi ise odalara üye olan ziraat erbabının aynı zamanda ticaret ile de uğraşıyor olduğunu düşünmek ve dolayısıyla birbirinden bağımsız odalarda temsil edilmenin güçlüğünden, odaların birleştirilmesi ile bu güçlüğü ortadan kaldırılacağı idi. Bu bir kısım büyük toprak sahibi için geçerli bir gerekçe olarak kabul edilebilirdi. Ancak Osmanlı tarım sisteminde küçük üreticiliğin yaygın olduğu göz önüne alınırsa ziraat odasına üye olacak çiftçilerin

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü gibi ticaret odasına da üye olmalarını gerekli kılabileceği boyutta ticaret ile uğraşıyor oldukları söylenemezdi. Dolayısıyla Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının, birleşik kurumlar olarak faaliyet göstermesine çiftçinin aynı zamanda tüccar da olduğunu, bu nedenle birden fazla odaya üye olması gerekebileceğini savunması, odalara küçük üreticilerin değil büyüklerin daha çok üye olması veya oda yönetiminde büyük üyelerin etkin olması düşüncesinde olduğuna bağlanabilir. Bir de odanın, bağımsız ziraat odalarının kurulmasına ilişkin bir talep üzerine görüş açıkladığı göz önüne alınırsa, oda yönetiminin söz konusu talebin olumlu yanıt bulması halinde odanın ziraat kanadını yitirmesi tehlikesinin doğacağını düşünerek ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının birliğini savundukları ileri sürülebilir.

1889'dan sonra ticaret ve ziraat ve sanayi odaları adı altında Osmanlı Devleti'nde kurulan odaların sayılarının arttığı görülür. 1889 yılı sonlarında Osmanlı Devleti'nde yüze yakın oda kurulu bulunmaktaydı.¹⁵ Yaklaşık iki yıl sonra, 1891 yılı Ağustos ayı itibarıyla ise bu sayı yüz yirmi üçtür.¹⁶ 1897'de ise Osmanlı Devleti'nde yüz on beş ticaret ve ziraat ve sanayi odası vardı.¹⁷

Yeni düzenleme ile ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının amaç ve görevleri aynı oda çatısı altında toplanmıştı. Bu görevlerin ne olduğu ifade edilmiş olmakla birlikte birbirlerinden farklı kesimlerin oda bünyesinde nasıl temsil edileceğine ilişkin elde bir bilgi bulunmamaktaydı.¹⁸ Bununla birlikte her üç odanın da tek oda halinde birleşmesine karşın, ticaret odası niteliğinin ön plânda olduğunu en azından Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın etkinliklerine bakarak söylemek mümkündür.

İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN SONRA ODALAR

İkinci Meşrutiyet'ten sonra ticaret ve sanayi odalarının daha önceki döneme göre daha yoğun ve eleştirel açıdan kamuoyunun gündeminde tartışılır kurumlar haline geldiği görülür. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yüz altmışın üzerinde ticaret odası bulunmaktaydı (Bkz. Ek II).

Odaların İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar etkin kurumlar olmamasını ve kalıcı faaliyetler gösterememelerinin nedenini ülkede meşrutiyet dönemine kadar süren baskıcı yönetime bağlayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, meşrutî yönetimin kurulması ile girişim serbestisi önündeki engellerin kalktığını ileri sürüyordu.¹⁹

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası anayasal düzeni savunuyordu. Kanun-i Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesi ile bütün yurttaşların doğal haklarına kavuştuğunu ve hükümetin adalet, eşitlik ve hukukun üstünlüğünü sağlaması ile ülke ekonomisinin gelişimi için geniş olanakların doğacağını savunuyordu.²⁰

Ticaret kesiminin, Meşrutiyet'in ilânı ile özlemini duyduğu özgürlük ortamına kavuştuğunu ileri süren Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, bu olanağın iyi kullanılarak ticaretin, ziraatın ve sanayinin geliştirilmesi gerektiğini ifade ediyordu.²¹

Meşrutiyet'in ilânı ile doğan özgürlüklerin, ticaret erbabının gelişmesi için zemin hazırlayıcı görüşü yanında bu zeminin genişletilmesi için odaların da etkin rol oynaması gerektiği düşünülürdü. Bu hususu Mehmed Cavid Bey, "*Bugün abval-i umumiyyemizde vuku bulan tahavvül-i azimi herkesten evvel ve herkesten ziyade hissedecek olanlar tacirlerdir. Emniyet ve asayiş-i hürriyet ticaretin ruhu, hayatıdır. Menafî-i esasiyelerinin taht-ı temine alındığını gören beyet-i ticariyyemizin badema uhdelerine terettüp eden vezaifi ifade zerre kadar müsamaha etmeyeceklerine irimat eyleyebiliriz. Ticaret odaları bir taraftan hükümete karşı nizamnamenin tadil ve tecdidine dair mütalebat-ı ciddiyede bulunmalıdır; diğer taraftan mensup oldukları mahallin ticaret nokta-i nazarından meşhud olan ihtiyaçlarını ciddi bir surette terkik ederek bu babdaki mütalaalarını Ticaret Nezareti'ne bildirmelidirler. Ticaret mekteplerine ve ticaret gazetelerine ve müntesibin-i ticaretin tamim-i malumatlarına hizmet-i azimiyesi gayr-i kabil-i inkâr olan gece derslerine ebemmiyet verilmeli, bunlar için fedakârlıklar ihtiyar eylemelidirler. Bu suretle masrûf olacak mesainin muvaffakiyetle tetevvüc edeceğinde şüphe etmesinler.*"²² sözleriyle ifade etti.

Ticaret ve sanayi odaları 14 Haziran 1910 tarihli Ticaret ve Sanayi Odalarına Dair Nizamname ile yeniden yapılandı.²³ Bu düzenleme ile odalara ne tüzel kişilik, ne de üye olma zorunluluğu getirildi. Odalara ilk kuruluşlarından beri verilen görev ve salahiyetler, biçilen roller

1910'daki düzenleme ile tekrar ifade edildi. Yani ticaret ve sanayi odaları, ticaret ve sanayi erbabının hükümet nezdinde temsilcisi konumunu koruyordu. Yine ticaret ve sanayi odaları istişari bir kurum olma niteliğini sürdürüyordu.

1910 düzenlemesi odaların etkin kurumlar haline gelmesini sağlayamadı. Düzenlemenin yetersizlikleri kısa sürede anlaşıldı. Örneğin düzenleme ile odaların gelişmesi önündeki en önemli engel olan gelir temini sorunu açıklık kazanamadı. Odalar, başlangıçtan beri üyelerinden tahsil edecekleri aidat ücretleri dışında bir gelire sahip değildi. Odaların görev ve amaçları arasında sayılan ticaret okulları açmak, ticaret gazeteleri yayınlamak gibi önemli parasal birikim gerektiren işlerin ötesinde, en temel faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için dahi üyelerin ödeyecekleri aidat ücretlerinin yetersiz olduğu ortadaydı. Bunun bir önemli nedeni de odalara üye olma zorunluluğunun bulunmaması, dolayısıyla yeterli sayıda üye kaydedemeyen odaların belirgin bir gelir de elde edememesi idi. Bu durum 1910 düzenlemesi ile de aşılamamıştı.

Odaların gelir yetersizliği nedeniyle etkin hale gelememesi konusuna çözüm bulma arayışları, 1910 tarihli nizamnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra arttı. Dönemin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Reisi Mehmet Abud Efendi ile yine oda üyelerinden birkaç kişiden oluşan bir heyeti kabulünde, ticaret ve sanayi odalarının geliri sorununa ilişkin düşündüğü çözüm önerisini dile getirmişti. Görüşmede Mehmed Cavid Bey, yabancı ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de temettü veya patent vergisinden, ticaret ve sanayi odalarına bir pay ayrılmasını düşündüklerini ifade etti.²⁴

1911'de yine Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'ndan bir heyet, bu kez Ticaret ve Nafia Nazırı'nı ziyaret etti. Görüşmede odaya düzenli bir gelir sağlama konusu da ele alındı. Ticaret ve Nafia Nazırı, borsa meselesinin de görüşüldüğü toplantıda her iki konunun da halledileceğini vaad etmesine karşın bu görüşmenin üzerinden bir süre geçmesine rağmen mesele halledilmemişti. Bunun üzerine oda yönetimi Ticaret ve Nafia Nazırı'na başvurarak vaadini hatırlattı.²⁵

Odaların şikayete konu olan sorunları yalnızca gelir yetersizliğinden ibaret değildi. Odalar cephesinden, oda-

ların yeniden düzenlenmesine ilişkin taleplerin yanı sıra, doğrudan siyasal iktidar da 1910'daki düzenlemeyi yetersiz bulduğunu ortaya koyan açıklamalar yapmaktaydı. 1915 yılında Alman Berliner Tageblatt Gazetesi muhabinine verdiği demeçte dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbüstani Efendi ticaret odalarının yeniden düzenlenmesine ilişkin olarak, "*Ticaret Odaları Kanunu ihtiyacımıza göre tadil ve ıslah olunacak ve ticaret odaları hükiyetle erbab-ı ticaret arasında mahiyet-i idariyeyi haiz bir müessese haline konulacaktır.*" demekteydi.²⁶

1916'da Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Ahmed Nesimi Bey, İktisadiyat Mecmuası muhabinine verdiği demeçte odaların yeniden düzenlenerek güçlü birer kamu kuruluşu haline getirilmesi görüşünü savunur.²⁷ Nazırın görüşleri içinde dikkat çeken bir diğer husus, o güne kadar yabancıların da üye olabildikleri odalara yalnızca Osmanlı tabiiyetindeki kişi veya kuruluşların üye olabileceğinin dile getirilmesiydi. Bu, savaş ortamında hükümetin yabancıların bütün kapitüler nitelikli ayrıcalık ve faaliyetlerine karşı gösterdiği tepkinin odalara ilişkin boyutu idi. İttihat ve Terakki iktidarının, Birinci Dünya Savaşı yıllarında iyice belirginleşen millî iktisat anlayışının ve devletçi politikalarının ticarî örgütlenmeye yansımasydı.

Bu bağlamda 1917'de Ticaret Odaları Kanun Tasarısı hazırlandı.²⁸ Dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in hazırladığı kanun tasarısının en önemli yönlerinden biri odaların mıntıkavi olması koşulunu getirmesi idi. Kanunlaşma olanağı bulamayan, dolayısıyla yürürlüğe girmeyen kanun tasarısı, Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarına ilişkin son yasal düzenleme girişimidir.

SONUÇ: ODAĞAR NEDEN ETKİNLİK KAZANAMADI?

Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kısaca gelişimine değindikten sonra bu gelişimin önündeki engellerin ve odaların etkinlik kazanamamalarının nedenlerinin tespiti ile bu makaleyi tamamlamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının gelişimi önünde bir dizi engel bulunmaktaydı. Bu engeller, odaların yeterli gelire sahip olmamasından, İkinci Meşrutiyet öncesindeki istibdat yönetiminin ticaret ha-

yatı üzerindeki etkilerine kadar uzanıyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde, sancağında ve livasında 1880'lerden itibaren kurulmaya başlanmış olmakla birlikte, İkinci Meşrutiyet'e gelindiği zaman yalnızca İstanbul, İzmir, Selânik, Edirne ve Trabzon gibi önemli ticaret kentlerindeki odaların faaliyet gösterdiği görülür.²⁹

Odalara üye olmak yasal bir zorunluluk olmamakla birlikte, odaların ülkenin iktisadî gelişmesinde etkin kurumlar olabilmeleri için ticaret, ziraat ve sanayi erbabının üye olması zorunluluğu ve üyelerinden toplayacağı aidatlara ihtiyacı bulunduğu, yani odaların bir anlamda bir baskı grubu haline gelmesi gerektiği Dersaadet Ticaret Odası tarafından savunulmaktaydı.³⁰

Osmanlı Devleti'nde odaların gelişmesi önündeki en önemli engellerin başında üye katılımının sayıca az olması geliyordu. Odalara üye olanların sayısının azlığı, devletten hiçbir ödenek almayan odaların ancak aidat ücretleri ile yerine getirmesi gereken temel işlevlerini dahi yerine getirememesi ile sonuçlanmıştı. Odaların sayıca yeterli üyeye sahip olmamalarının bir sonucu olarak, elde ettikleri gelirlerin azlığı bazen de bu gelirleri dahi zamanında tahsil edememeleri temel işlevlerini görememelerinin yanı sıra, iktisat politikalarını yönlendiren bir mahfil haline de gelememelerinin nedenlerinin başında yer alıyordu.

Kuşkusuz üye olma zorunluluğunun bulunması odaların etkin kurumlar haline gelmesinde önemli rol oynayabilirdi. En azından odaların yeterli sayıda üyeye sahip olması, bunlardan elde edilecek aidat gelirleri ile odaların bir takım işlevlerini daha düzenli gerçekleştirebilmelerini mümkün kılardı. Ancak hemen söylemek gerekir ki; Osmanlı Devleti'nde odaları etkin kurumlar haline getirmenin yegâne yolu, üye olma zorunluluğunu getirmek değildi. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nde odalara üye olma zorunluluğunun bulunmaması, odaların etkin kurumlar haline gelmesini engelleyen yegâne ve çok etkin bir faktör değildi.

Osmanlı Devleti'nde odaların etkin kurumlar haline gelmesi, yani bugünkü anlamıyla iktisat politikalarının belirlenmesinde belirleyici olabilen, bir baskı grubu işlevi gören kurumlar haline gelmesi için odalarda tem-

sil edilen tüccar, çiftçi ve sanayicinin ekonomik olarak güçlü olması gerekiyordu ki; bu çıkar gruplarının bir araya geldikleri odalar da güçlü kurumlar haline gelebilirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nde sanayinin yok denecek kadar geri ve sınırlı olduğu, tarımın ilkel yöntemlerle, geçimlik düzeyde aile işletmeleri bünyesinde gerçekleştirildiği göz önüne alınırsa, birbirinden bağımsız ne sanayi, ne de ziraat odalarının, üye olma zorunluluğu bulunsa dahi, etkin kurumlar olabilme şansları yoktu. Ticaret ise özellikle XIX. yüzyılda hızlı gelişme göstermişti. Ancak sanayi ve ziraata göre bu alanda faaliyet gösteren Osmanlı Devleti vatandaşlarının, aynı oda çatısı altında bir araya gelerek etkin bir odak haline gelme olasılıkları vardı. Zaten ticaret ve ziraat ve sanayi odası adı altında toplanmakla beraber, odaların daha çok ticaret odası yönü öne çıkmıştı.

Taşrada kurulup çoğu faaliyete geçmeyen ve bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odası adı altında yeniden veya ilk kez kurulan ticaret odalarının resmî daire hüviyeti taşımadığı ve kağıt üzerinde kurulmaları ile etkin birer kurum haline gelemeyecekleri kısa sürede anlaşıldı. Odaların, kurulmanın ötesinde faaliyete geçebilmeleri için iktisadî kıpırdanmaya gereksinim olduğu da ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu ve koşullarından kaynaklanan güçlüklerin demiryollarının yaygınlaşması ile aşılabacağı ve özellikle Anadolu'nun ekonomik potansiyelinin kullanılabilir hale geleceği gibi ulaşım olanaklarının artması ile odaların da yaygınlaşacağı ve bunun da iktisadî yaşama olumlu yansımaları olacağı ileri sürüldü.³¹

Ticaret odalarının yalnızca tüccara değil eğitimden maliyeye kadar düzenleyecekleri istatistik bilgileri ile ilgili devlet dairelerinin ve memurların işlerini de kolaylaştıracağı düşünüldü.³²

Osmanlı Devleti'nde odaların etkinlik kazanamamasında gerek mevzuat yetersizliği, gerek hükümetin iradesini alarak kurulmalarına karşın, hükümet nezdinde güvenilir bir kurum olarak görülmemelerinden kaynaklanan güvensizlik etkili oldu. Odalara yönelik güvensizlik, odaların yetki ve görevleri hakkında karışıklık ve tartışmalara yol açtı.

Örneğin İzmir'de ticaret mahkemesine, İzmir Ticaret Odası tarafından seçilecek üye konusunda oda ile adı geçen mahkeme başkanı arasında bir anlaşmazlık ortaya

çıktı.³³ Bir diğer örnek ise tüccara ait kefaletnamelerin onayı hakkında yaşandı. Dersaadet Ticaret Odası Dahili Nizamnamesi'ne göre tüccara ait kefaletnamelerin onayı, odaya ait iken Adliye Nezareti odanın bu yetkisini tanımadı. Bu durum karşısında Dersaadet Ticaret Odası'nda gerçekleştirilen bir müzakere esnasında oda müşaviri Kazanova Efendi'nin "*Adliye Nezareti'nden gelen evrakdaki li-san anlatıyor. Nezaret-i müşariinileyha Dersaadet Ticaret Odası'nı bir mahalle imamı ve muhtarı telakki etmiştir. Halbuki burası mahalle imam ve muhtarlığı dairesi değil devletin bir mahall-i resmisi idi.*"³⁴ sözleri oldukça anlam taşır. Daha sonra sorun, odanın Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurması ve bu nezaretin aracılığı ile oda lehine sonuçlandı.³⁵

Odaların taşrada kurulmasının, özellikle 1889'da ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının bir çatı altında toplanması ile bariz bir şekilde hızlandığı görülmektedir. Ancak üye olma zorunluluğunun bulunmamasına karşın, gerekli koşulların yerine getirilmesi ile kısa bir sürede Osmanlı Devleti'nde kurulan yüzü aşkın odanın çok büyük bir çoğunluğunun etkinlik kazanmadığı anlaşılmaktadır.

Bunun birçok nedeni olabilir. Ancak bütün bu nedenlerin başında odaların işlevlerinin ne olduğuna ilişkin belirgin bir inancın olmadığını, bir odanın kurulması ile odanın işlevlerinin yerine gelebileceğinin sanılması ileri sürülebilir. Dersaadet Ticaret Odası'nın taşrada ticaret odalarının hızla artışı "*Memleketimiz icab-ı misal ittihaz ederek ticaret odaları tesis etmiş ve müessesat-ı mezkure bizde Avrupa'nın nikat-ı sairesinden daha ziyade müsaide bir zemin bulmuştur.*"³⁶ görüşüyle savunması bunu yansıtmaktadır. Yani Avrupa'da faaliyette bulunan odaların etkinlikleri ile değil Osmanlı Devleti'nde kısa bir sürede çok sayıda odanın kurulmasının karşılaştırılması, odalara ilişkin bilgi ve odaların işlevine ilişkin görüş eksikliğini yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde odaların etkin kurumlar haline gelmesi önünde yer alan engellerden birisi de bilgi birikiminin yetersizliği idi. Bu anlayışın değişmeye başladığına ilişkin ipuçlarına oldukça geç dönemde ancak 1919'da rastlanır. 1880'lerin sonunda taşrada odaların hızla kurulmasını, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'nın birçok yerine göre odaların kuruluşu için daha çok uygun

yer olduğu ile açıklayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, 1919'da odaların hızla yaygınlaşmasına ilişkin heyecanını yitirmiş bir durumda ve bir anlamda Osmanlı Devleti'ndeki odalar deneyimine ilişkin bir genel değerlendirme olarak nitelendirir. Bunu da "*Ticaret ve sanayi odaları keyfiyeti kemmiyetten evladır.*"³⁷ diyerek ifade eder.

Odaların yetki ve görevlerini belirleyen bir mevzuatın varlığına karşın, bilgi ve deneyim açısından yetersizlik söz konusu idi. Odaların etkin kurumlar haline gelmeleri önündeki önemli bir engel oda reis ve üyelerinin fahri yani ücretsiz görev almaları ve odalarda uzman kadroların bulunmaması idi.³⁸

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk ticaret odası olma özelliğinin yanısıra, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, bilgi ve deneyim birikimi itibarıyla diğer odaların üstünde bir konuma sahipti. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, kendi üyelerinden yönelenler yanı sıra taşra odalarından gelen çeşitli taleplerle de muhataptı. Bu durum yalnızca diğer odaların bilgi ve deneyim açısından yetersizliğinden değil, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın yasa ile de diğer odaların üstünde bir konuma sahip olmasından kaynaklanmakta idi. Bir anlamda Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası eşitler içinde birinci idi. Ancak odanın etkin konumu diğer odaların yetersizlikleri nedeniyle de artmıştı.

Osmanlı Devleti zamanında bir yayın organı bulunan yegâne oda Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası idi. Diğer odaların yayın organı olmaması nedeniyle, diğer odalara ilişkin haber ve görüşleri de Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nden izlemek mümkündür. Taşra ticaret odalarına ilişkin haberlerin yanısıra odaların faaliyet raporları ve hükümet nezdindeki girişimlerine ilişkin bilgiler Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayınlanırdı.³⁹

Taşra odalarındaki bilgi ve deneyim yetersizliği nedeniyle, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın bu odalar üzerindeki etkin konumu yalnızca yayın organında, taşra odalarına ilişkin haber ve görüşleri yayınlamak ile sınırlı değildi. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası gerek diğer odalar ile hükümet, gerek taşra odalarının üyeleri arasındaki ilişkilerde aracı ve hakem rolü oynamaya sık sık kalkışırdı.

Osmanlı Devleti'nde sayıları bir ara 200'ü aşan ticaret ve sanayi odaları etkin kurumlar haline gelemedi.

Bunun başlıca nedenleri yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi odalara üye olma zorunluluğun bulunmaması idi. Odaların üyeliğe bağlı gelir yetersizliğinin yanısıra görev ve yetki sorunu, bilgi birikimi, deneyim ve kadro sorunları ve Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı ticaret odalarının rekabeti de etkin kurumlar haline gelmelerini engelledi.

Bütün bunların başında ise Osmanlı Devleti'nde odalara üye olma zorunluluğu bulunsa, yani Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi erbabının tamamı odalara kayıtlı olsa dahi, ticaret erbabı ve özellikle sanayi erbabı odaları etkin kılacak iktisadî güce sahip değildi.

Ticaret ve sanayi odaları deneyimi, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma girişim ve deneyimlerinin tipik özelliklerini taşımaktadır. Yani tezatlar içermektedir. Osmanlı Devleti, ticaret ve sanayi odalarını kurarken merkezîyetçi bir eğilim çiziyordu. Her vilayet, sancak ve liwa merkezinde kurulması öngörülüyordu. Yani herhangi bir bakanlığın bürosu gibi kurulmasını istiyordu. Ancak bunlara üye olma zorunluluğunu getirmiyordu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sivil örgütlenmeye sıcak bakışı gibi görülmele birlikte böyle olduğuna dair bir emare ortada yoktur. Aksine odaların kuruluşundan yani 1880'lerden İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar geçen sürede oldukça belirsizlikler söz konusu idi. Yani ne odaların neden kurulduğu ve hangi ihtiyaçtan kaynaklandığı, ne de hangi işlevlere sahip olmalarına ilişkin belirgin bir görüş vardı.

İkinci Meşrutiyet ile birlikte millî iktisat anlayışı doğrultusunda odalar, devletin ilgili kesimler üzerinde etkinlik ve otorite kurma aracı olarak görülmeye başlandı. Bu anlayış Cumhuriyet döneminde artarak varlığını sürdürdü. Cumhuriyet ile birlikte Tanzimat'tan beri artarak gelişen merkezîyetçi eğilimler, yeni kurulan devletin millî nitelik taşıması ile daha da artış gösterdi. Bu anlayış, 1925 düzenlemesi ile odaların tüzel kişilik kazanmaları yanında üye olma zorunluluğu bulunan kurumlar haline gelmesinde de rol oynadı.

Ek 1:

1884'de Osmanlı Devleti'nde Ticaret Odaları

Vilayetler: Kastamonu, Konya, Musul, Van, Edirne, Adana, Trabzon, Bursa, Diyarbakır, Trablusgarb, Halep, Bağdad, Mamuratülaziz, Selanik, Cezayir-i Bahr-i Sefid

Sancağlar: Burdur, Karahisar, Kırkkilise, Gelibolu, Gümüşhane, Samsun, Gümölcüne, Basra, Mardin, Maraş, Kudüs-i Şerif

Kazalar: Nallıhan, Cısr-i Mustafa Paşa, Cısr-i Ergene, Havsa, Ereğli, Iğın, İmroz, Bozcaada, Sayda, Bozkır, Şatak, Moks, Adilcevaz, Erciş, Gevaş, Lüleburgaz, Baba-i Atik, Ahtebolu, Vize, Tırnova, Midye, Şarköy, Keşan, Enez, Mürefte, Cebel, Mersin, Karaisalu, Of, Atina (Pazar), Hopa, Çarşamba, Bafra, Ünye, Terme, Fatsa, İskece, Sultanyeri, Ahiçelebi, Eğridere, Rize.

Kaynak: "Mütenevvia", Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, S. 6, (29 Cemaziyülevvel 1302/16 Mart 1885), s. 2.

Ek II:

1908'de Osmanlı Devleti'nde Ticaret Odaları

Adana, Ahiçelebi, Ahtepolu, Akçaabad, Alasonya, Amasya, Antakya, Antakya (Pazar), Atina, Ayancık, Ayaş, Ayıntab, Ayvacık, Baalbek, Baba-i atik, Bafra, Balıkesir, Bandırma, Basra, Bayramiç, Beyrut, Biga, Bingazi, Birecik, Bitlis, Boyabad, Bozcaadası, Burdur, Bursa, Cesr-i Ergene, Cesr-i Mustafapaşa, Cezayir-i Bahr-i Sefid Merkez, Cuma, Çeşme, Çorlu, Çorum, Çubukabad, Darıdere, Dedeoğlu, Dimeto-

ka, Diyarbakır, Drama, Duma, Eceabad, Edirne, Eğridere, Ereğli, Ergene, Erkir, Erzurum, Eskişehir, Ezine, Fatsa, Ferecik, Gelibolu, Giresun, Görele, Gümölcüne, Gümüşhane, Halep, Hama, Hanekin, Havran, Havsa, Haymana, Hayrabolu, Hopa, İnönü, İskeçe, Iskenderun, İstanköy, İskodra, İzmit, Kal'a-i Sultani, Kal'ecik, Karaferye, Karahisar, Karahisar-ı Şarki, Karcık, Karesi, Kastamonu, Kavala, Kayalar, Kayseri, Kelküb, Kerkük, Kesendre, Kesrine, Kesriye, Keşan, Kırcaali, Kırkkilise, Konya, Kosova, Körbece, Kudüs-i Şerif Merkez, Kuzana, Kuzansa, Lazistan, Lenkaza, Loşte, Lüleburgaz, Malkara, Manastır, Maraş, Mardin, Mersin, Midilli, Midye, Mihaliççık, Mudanya, Musul, Mürefte, Nallıhan, Nasliç, Of, Ohri, Ordu, Ortaköy, Pirlepe, Rodos, Sakız, Samsun, Sarışaban, Selanik, Serfice, Sinop, Siroz, Sofulu, Sultanyeri, Sürmene, Şam-ı Şerif Merkez, Şarköy, Şiran, Tarsus, Taşoz, Tekfurdağı, Tirebolu, Tırval, Trablusgarb, Trablusşam, Trabzon, Tubran, Urla, Uşak, Üsküp, Üstrümçe, Vakf-ı Kebir, Vize, Yafa, Yanya, Yenice, Yenişehir, Yozgat, Zor.

Kaynak: Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, c. 1, S. 2, (15 Kanun-i sani 1324), s. 230.

- Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1988, s. 37-45. Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi'nde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 1685-1696.
- "Meclis-i Ticaret ve Ziraatın Vezai-i Esasiesine Dair Kararname", *Düstur*, Birinci Tertip, c. 3, s. 473-477.
- "Fi 11 Rebiyülevvel Sene 93 Tarihli Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline Dair Tezkire-i Sami", *Düstur*, Birinci Tertip, c. 3, s. 570-571.
- BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 3075. Bkz.: Ek Belge I.
- BOA, İrade-Şura-i Devlet, nr. 3122.
- BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3142 lef 2.
- "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 6, (4 Mart 1301/16 Mart 1885), s. 1.
- "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 206, (26 Teşrin-i sani 1306/8 Aralık 1890), s. 590.
- "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 6, s. 2.
- "Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1, (24 Kanun-i evvel 1300/5 Ocak 1885), s. 2.
- "Sanayi Odası Nizamname-i Esasisi", *Zeyl-i Labika-i Kavanin*, s. 264-266.
- "Sanayi Odası Nizamname-i Dahilisi", *Zeyl-i Labika-i Kavanin*, s. 398-401.
- BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 4373. "Dersaadet Ticaret Odası'nın Tevsi-i Vezaii", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 220, (14 Recep 1306/16 Mart 1889), s. 121-122.
- "Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 767, (4 Eylül 1315/16 Eylül 1899), s. 785.
- "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889).
- "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 345, (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891), s. 373-374.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, haz.: Tevfik Güran, DİE yay., Ankara 1997, s. 263.
- Odalara ticarete, ziraata ve sanayiye ilişkin işlevleri için bkz.: "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 231, (3 Şevval 1306/2 Haziran 1889), s. 253-254.
- "Dersaadet Ticaret Odası Heyeti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1242, (11 Teşrin-i evvel 1324/25 Ekim 1908), s. 341-342. Nakleden Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 94-95.
- "Kanun-ı Esasi ve Tesirâtı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1232, (2 Ağustos 1324/15 Ağustos 1908), s. 26. Nakleden Zafer Toprak, a.g.e., s. 95.
- "Meşrutiyet İdaresinin Terakkiyat-ı İktisadiyemize Tesiri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1230, (19 Temmuz 1324/1 Ağustos 1908), s. 245-246.
- Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 1, S. 2, (15 Kanun-i sani 1324/28 Ocak 1909), s. 228.
- BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15/2-18-2.
- "S. E. Djavid Bey et les Chambres de commerce et d'industrie", *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*, S. 1351, (26 Novembre/Kasım 1910), s. 377.
- Hakkı Nezihi (Erkson), *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yay., İstanbul 1932, s. 198.
- "Nazır Beyefendi Hazretlerinin Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye-i Memleket Hakkındaki Beyanat-ı Mühimmesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 55-57, (30 Teşrin-i Sani 1331/13 Aralık 1915), s. dal.
- Cim.Sin, "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 1, (8 Şubat 1331/21 Şubat 1916), s. 7; "Nazır Beyefendi Hazretleriyle Mülakat", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 58-60, (29 Şubat 1331/13 Mart 1916), s. 385-386.
- "Ticaret Odaları Kanun Layihası", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, c. 2, S. 2-26, (10 Kanun-i sani 1334/10 Ocak 1918), s. 22-25.
- "Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1233, (25 Recep 1326/23 Ağustos 1908), s. 269-270.
- "Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 224, (11 Şaban 1306/12 Nisan 1889), s. 169-170.

- 31 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889), s. 577.
- 32 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 345, (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891), s. 373-374.
- 33 "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 27, (3 Şevval 1303/5 Temmuz 1886), s. 2-3.
- 34 Hakkı Nezih, *a.g.e.*, s. 75.
- 35 "Ticaret Odaları Nizamnamesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 118, (9 Receb 1304/3 Nisan 1887), s. 95. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Başkanlığı Tarafından Kıraat Olunan Raportu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 234, (24 Şevval 1306/23 Haziran 1889), s. 290. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 283, (13 Şevval 1307/2 Haziran 1890), s. 254. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 352, (22 Safer 1309/27 Eylül 1891), s. 459. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası -Tayin Vezâif-", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 353, (29 Safer 1309/4 Ekim 1891), s. 469.
- 36 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889), s. 577.
- 37 "Ticaret ve Sanayi Odalarımız", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1767, (30 Teşrin-i sani 1335/30 Kasım 1919), s. 99-100.
- 38 "Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odaları ve Bunların Derece-i Lüzum ve Hîdmetleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 27, (21 Teşrin-i evvel 1323/3 Kasım 1907), s. 377-379. "Ziraat ve Ticaret Odaları", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, (14 Eylül 1324/27 Eylül 1908), s. 305-307; S. 23, (5 Teşrin-i evvel 1324/18 Ekim 1908), s. 353-354.
- 39 Örneğin İzmir Ticaret Odası'nın 1886-1887 yılı faaliyetlerine ilişkin bkz.: "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 37, (15 Zilhicce 1303/14 Eylül 1886), s. 3-4. "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 141, (22 Zilhicce 1304/11 Eylül 1887), s. 253-254. Bursa Ticaret Odası'nın 1890-1891 yılı faaliyet raporu için bkz.: "Bursa Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 366, (2 Cemaziyülahir 1309/3 Ocak 1892), s. 1-3. Taşra ticaret odalarının, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'ndan aracılık talepleri için bkz.: "Edirne Ticaret Odası'ndan Dersaadet Ticaret Odası'na irsal olunan mufassal bir kıt'a la-yihada Şark-i Rumeli memurini tarafından şehir-i mezkurdan gönderilen emtia üzerine tarh olunan fahiş rusum mülabesesiyle Edirne sanayi ve ticaretinin kesb eylediği hal hakkında tedabir-i mukteziyenin ittihazı hususuna nezd-i hükümet-i seniyyede icra-i tavassut edilmesi istisrah edilmiştir", bkz.: "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 35, (1 Zilhicce 1303/31 Ağustos 1886), s. 3.
- 40 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 3075

TÜTÜN REJİ ŞİRKETİ-MEMÂLİK-İ ŞÂHÂNE DUHANLARI MÜŞTEREK-ÜL MENFAA REJİ İDARESİ, REJİ ŞİRKETİNİN KURULUŞUNDAN ÖNCEKİ GELİŞMELER

DOÇ. DR. TİĞİNÇE ÖZKİPER OKTAR
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin hızlandığı bir dönem olmuştur. Özellikle, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, bütünleşme sürecinin önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu anlaşmayla, Osmanlı ekonomisi dışa açık bir pazar durumuna gelirken, 1850 yılında başlayan ve dış borçlanma ve dolaysız yabancı sermaye yatırımları ile de malî yönden bağlar güçlenmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik ve malî bir bağımlılığın ve dolayısıyla yarı sömürge ülkesi koşullarının olduğu bir süreci yaşamaya başlamıştır.

Ancak, 1873 yılının Mayıs ayında önce Almanya ve Avusturya'da ardından da Kuzey Amerika'da başlayan dünya ölçeğindeki ilk büyük kriz, Osmanlı ekonomisini de önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olay, Avrupa'dan sermaye ihracını durdurarak, borsalardaki fonların geri çekilmeleriyle kendisini iyice göstermiş, malî yönden tıkanan ve kaynak açığı süratle büyüyen Osmanlı Devleti'nin ağır koşullarla borçlanarak, engellemeye çalıştığı malî iflas da çok geçmeden beraberinde getirmiştir.

1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nın maliyetine ek olarak tazminat bedellerinin de karşılanabilmesi için Osmanlı Devleti, Galata Bankerlerine borçlanma zorunluluğunda kalmıştır. Borcuna karşılık devletin önemli gelir kaynaklarının teminat gösterilmesi, durumu daha da ağırlaştırmıştır. Bunun üzerine, 1879 tarihinde yapılan anlaşmanın 1880 yılında yürürlüğe girmesiyle Rüşûmu Sitte İdaresi kurulmuştur.

Rüşûmu Sitte İdaresi'nin daha ilk yıllarında tütün bandrol hasılatı yılda 1 milyon Osmanlı Lirası'na yaklaşmıştır.¹ Öyleki, "Tütün gerek çeşit, gerek ölçü bakımından hile yapmaya çok uygun olmasına karşın 1880 yılı için elde edilen net kâr 643.357 lira olmuştur."² Bu olay, Avrupalı alacaklıların dikkatini çekmiş ve "...gözler Rüşûmu Sitte'nin beklenmedik gelirine dikilmiştir."³

(Hicri 1299) 1881 yılının Muharrem ayında çıkarılmış bulunan "Muharrem Kararnâmesi"yle Osmanlı Devleti'nin malî ve siyasal yapısında yeni bir döneme girilmiş olup, bu tarihten başlayarak Rüşûmu Sitte İdaresi yerine, Osmanlı Devleti'nin önemli ve en kolay toplanabilen gelir kaynaklarından Avrupalı alacaklılar adına yararlanmak üzere Duyunu Umumiye İdaresi kurulmuştur. Kuşkusuz uluslararası bir yönetim biçimi olan bu idare Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarını büyük ölçüde zedelemiş ve en önemli gelir kaynaklarını adeta sömürmüştür. Artık Avrupalının gerçek amacı açıktır; "Osmanlının sırtından zenginleşmek."

Muharrem Kararnâmesi'nin yayınlanmasından önce,⁴ Rüşûmu Sitte İdaresi dışında Galata Bankeri Lonidas Baltazzi (Baltacı), Osmanlı Devleti'ne bir tütün tekeli kurma önerisinde bulunmuştur. Bu tütün tekeli önerisi İtalyan modeli üzerine tasarlanmış olup, Baltazzi, Viyana Anstald Cretit, Berlin M. Bleichroder kuruluşları ile Osmanlı Bankası adına hareket etmiştir.⁵

Nitekim (H. 23 Mart 1299) Miladi 28 İkinci Teşrin 1881 tarihli bir kararnâme ile Maliye Nazırı bu projenin incelenmesi için bir komisyon kurulması talimatı vermiştir.⁶ Komisyonun başkanı Server Paşa, Bâbîâlî'nin Os-

manlı Devleti tütünlerinin Reji Şirketi biçiminde işletilmesine yönelik fikirleri benimsediğini ancak, "Böyle bir projeyi kabul etmesi durumunda Duyun-u Umumiye İdare Meclisi ile aralarında bir sürtüşmeye neden olmak istemediklerini" öne sürerek projeyi geri çevirmiştir.⁷

Buna karşın, komisyonun daha sonraki oturumlarında İngiliz ve İtalyan delegeler tarafından "Osmanlı Devleti ile alacaklıları arasında kâr bölüşümü ile Fransız vekillerce önerilen ve Avusturya-Macaristan vekillerince de uygun görülen koşullara göre, kâr bölüşümünün alacaklılar ve şirket arasında yapılmasına" ilişkin öneriler getirilmiş,⁸ sonuçta Fransızların önerisi uygun görülerek, kabul edilmiştir.

1881 tarihli Muharrem Kararnâmesi'nde 8. madde, tütün için kurulacak bir Reji Şirketi'ne Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmayacağına ilişkin hüküm taşıırken⁹, 9. madde ile Reji Şirketi kurulduğunda, tütün hasılatının Osmanlı Devleti ile Reji Şirketi arasında taraflarca kararlaştırılacak koşullar içinde bölüşdürülebileceği belirtilmiştir.¹⁰

Şöyle ki;

Madde 8- Hükümet kat-i bir şekilde ve feraget edememek şartıyla 1/13 ikinci Kanun 1872'den itibaren borcun tamamen itfasına kadar aşağıdaki varidatı terk etmektedir. İmparatorluk vilayetlerinde çıkarılan ve istihlâk edilen ve 10/22 Son Teşrin 1879 tarihli mukaveleye ilave bu kararnameye bağlı liste ve tuz inhisarları varidatı. Bundan tütün öşrü ve gümrük resimleri müstesna pürolar, enfiyeler, çiğnenen tütünlere ve ithal olunan römbeği dahil değildir.

Madde 9- Tütün ve tuz ihrisatlarına gelince; Hükümet prensip itibarıyla tuzun reji suretiyle işletilmesi hakkındaki anlaşmalara itiraz etmeyecektir. Ancak, bu gaye ile neşrolunacak referruat hükümet ile Duyunu Umumiye arasında daha evvel yapılacak bir anlaşmayı tazannum edecektir. Tütünün reji suretiyle işletilmesinde hasıl olacak kazançlar, alacaklar arasında tespit olunacak şartlar dahilinde hükümet ile işletme şirketi arasında taksim olunacaktır.

Nitekim yine aynı maddeden anlaşılacağı gibi, Duyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmış olan tuz ve tütün gelirlerinin Osmanlı Devleti ile paylaşılması fikri temel alınarak, bunların Reji Şirketi biçiminde yönetilebileceği açıkça belirlenmiştir.

Sonuçta Reji Şirketi'nin kurulması, Osmanlı Devleti ile yapılması gereken bir anlaşmaya kalmış yani önce

Osmanlı Devleti hükümeti ile anlaşmak gerekmiştir. Bu olay, ilişkilerin de bu yönde gelişmesine neden olmuştur. Duyun-u Umumiye Meclisi'nde 1882'de başlayan görüşmeler 1883'e kadar yoğun bir biçimde sürmüş¹¹ sonuçta Fransa, Avusturya ve Macaristan'daki devlet rejileriyle, İtalya ve İran'daki tütün rejisine çok az benzeyen Osmanlı Reji Şirketi'nin kurulması kesinlik kazanmıştır.¹²

REJİ ŞİRKETİNİN KURULUŞ AMACI VE ŞARTNAMESİNİN BAZI ÖNEMLİ HÜKÜMLERİ

"Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" ya da "Memâlikî Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi" adlarıyla da anılan "Reji Şirketi" imtiyazı, Duyun-u Umumiye İdare Meclisi'nin uygun görmesiyle 27 Mayıs 1883 tarihli anlaşma gereğince Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a verilmiştir.¹³

Böylece Viyana'da Anstald Kredi ve Grubu, Berlin'de Banker S. Bleichroede ve Osmanlı Bankası ile ortaklarının katılımıyla oluşturulan şirket, 14 Nisan 1884'de faaliyete geçmiştir.¹⁴

Reji Şirketi, Osmanlı Devleti sınırları içinde daha önceleri bandrol yönetiminin uygulandığı yerlerde, ülke içinde tüketime ayrılan tütünlerin üretim, satın alınma, depolanma, işlenme ve ayrıca sigara üretim ve satış aşamalarını gerçekleştirmek, bu faaliyetleri Osmanlı Devleti adına yürütmek üzere kurulmuştur. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nden esas aldığı yasal haklarla, kısa zamanda etkinliğini arttırmıştır.

Reji Şirketi Şartnâmesi¹⁵ gereğince Reji Şirketi; bir anonim ortaklık olup (Mad. 1) süresi, 1914 yılında sona ermek üzere otuz yıl olarak belirlenmiştir (Mad. 9). Reji Şirketi'nin yönetim merkezi "Dersaadet"tir. Bu şirketle ilgili olarak ortaya çıkacak adli ve ticarî sorunların çözümünde Osmanlı Mahkemeleri yetkili kılınmıştır (mad. 2).

Reji Şirketi'nin sermayesi, başlangıçta 500 Franklık 200.000 paya bölünmüş hisse senedi ile temsil edilen 100 milyon Frank veya 4.400.000 lira olarak saptanmıştı. Bu miktarın yarısı ödenmişti.

Reji Şirketi, hasılat elde edilmese bile Duyun-u Umumiye'ye sabit olarak yılda 750.000 Osmanlı Lirası ödemede bulunacaktı. Başlangıç tarihinden itibaren altın olarak dört taksit ile üç aydan üç aya yani "1/12 Ha-

ziran ve 1/12 Eylül ve 1/12 Kanuni Evvel" ödeme yapılacaktır (Mad. 7). Hatta sermaye için kabul edilen yüzde 6 faizin ve belirli koşul ve oranlarda hissedarlara ödenecek miktardan idare ve üretim masraflarının çıkarılmasından sonra kalacak net gelirin Osmanlı Devleti, Duyun-u Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi arasında bölüşülmesi gerekiyordu. Bütün idari giderler ve vergiler öendikten sonra, şirketin ödenmiş sermayesi üzerinden, geri kalan miktar 2 milyon 200.000 Osmanlı Lirası'nı geçmiyorsa yüzde 8, geçiyorsa yüzde 7 faiz ödemesi yapılacaktır (Mad. 7).

Ayrıca, şirketin ödenmiş sermayesinin, yukarıdaki oranlar dahilinde faiz çıktıktan sonra geri kalan miktar 2 milyon Osmanlı Lirası'na kadar ise yüzde 5; 2 milyon ile 3 milyon Osmanlı Lirası arasında ise yüzde 3; 3 milyon Osmanlı Lirası üstünde ise yüzde 2'lik hesabıyla "Komisyon" (Eshab-ı imtiyaza müessislik hakkı) ayrılmıştı (Mad. 7).

Şirket Tüzüğü gereğince bir yıllık net kârlar ödenmiş sermaye yararına yüzde 8 faiz alınmasına yetmiyorsa, ödemeler illerdeki yılların hasılatından düşülecektir. Reji Şirketi her türlü resim ve vergiden muaf tutulmuş olduğu gibi işlemlerinde de serbest ve bağımsız olmuştur.

Reji Şirketi şartnamesinin 8. maddesine göre, Osmanlı Devleti bu şartnamenin işlerliğini denetlemek üzere bir komiser atamış ve bu kişi "Dersaadet" Reji Şirketi'nin her yönetim kurulu toplantısına katılmıştır. Komiserin maaşı şirket genel giderlerinden düşülmek koşuluyla Reji Şirketi'nce ödenmiş, ancak bu komiseri yönetim kurulunda oy kullanma yetkisi verilmemiştir.

Reji Şirketi'nin yönetim kurulu, 5 tanesi Dersaadet'te olmak üzere 10 ile 12 kadar üyeden oluşturulmuştur. Dersaadet'te oturanların dışındakiler yabancı ortaklar arasından seçilmiştir. Her bir yönetici görevleri süresince devam etmek kaydıyla devredilmeyen 100 adet hisse senedine sahip olmuştur. Kuruluş tarihi itibarıyla tüm yönetim kurulu üyelerinin adları aşağıda verilmiştir:¹⁶

Osmanlı Devleti dışında ikamet edenler: Yönetim Kurulu Başkanı Baron de Neuflize, Dr. E. Benedikt, Jles, Blum, Raol Malle ve Dr. Paul Schwabach.

Osmanlı Devleti'nde ikamet edenler: Dersaadet Bölümü Başkanı (İkinci Başkan) A. Nias E. Eugenidi, N. De Jan-

ko, Le Baon E. De Vendeuvre, L. Rambert. Genel Müdür E. Weyl, Müdür C. B. Charnaud ve A. Lombardo.

REJİ ŞİRKETİ'NİN OSMANLI DEVLETİ'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Reji Şirketi kuruluşundan başlamak üzere hoş karşılanmamış ve sürekli şikayet konusu yapılmıştır.

Reji Şirketi'nin ekonomik açıdan ilk olumsuz etkisi Mısır Hidivliği'ne yapılan tütün ihracatının Mısır'ın tek taraflı iradesiyle durdurulması olmuştur. Ayrıca tütün üreticilerinin faaliyetleri kısıtlanmış, Osmanlı Devleti'nin tütünden elde etmiş olduğu vergi gelirlerinde azalma görülmüştür. Reji Şirketi'nin kuruluşuyla tütün kaçakçılığı sorunu da büyük boyutlara ulaşmıştır. Hatta IV. Murat'ın bütün kurallarına karşı uygulamış olduğu kanlı terör rejiminden sonra, tütün kaçakçılığını engellemek amacıyla kolcu güçlerinin kurulup faaliyete geçmesiyle tarih, tütün konusunda bir kez daha kanlı sayfalara sahne olmuştur

Bazı kaynaklarda "ülke içinde yayılan teşkilatı, memur ve kolculardan ibaret geniş kadrosu ile adeta devlet içinde devlet gibidir"¹⁷ biçiminde tanımlanmış olan Reji Şirketi'nin en olumlu katkısı ise yeni bir istihdama kaynak yaratmış olmasıdır.

Reji Şirketi'nin bir üst düzey yetkilisinin de belirtmiş olduğu gibi, istihdamda "Taşradaki İdari görevlerin yerli halktan kişilere, denetim ve yönetim görevlerinin ise yabancılara bırakılması" ilkesi benimsenmiştir.¹⁸

Yüksek dereceli Osmanlı bürokratlarının Reji Şirketi'ne memur olarak girmeleri, onların terfi etmeleri ile eş anlamlı tutulmuş ve oldukça¹⁹ rağbet görmüştür. Özellikle bu oluş, Duyun-u Umumiye'den Reji'ye geçmede söz konusu olmuştur. Şirketin üst düzey memurlarının maaşları yüksek olup, yüzü aşan sayıdaki şube müdürlerinin aylığı, zamanın sadrazamlarının maaşlarının çok üzerinde bir düzeyde bulunmuştur.²⁰ Haydar Kazgan'ın belirttiği gibi: "*Harcırahlar, gerek Osmanlı İmparatorluğu içindeki seyahatler, gerek yıllık izni geçirmek için ödenen yolluklar bunların gemilere en lüks kamaraları tutacak, demiryollarında özel vagon tutabilmelerine olanak sağlayacak kadar fazlaydı. Hatta meşhur Reji Şirketi Müdürü Rambert memleket içindeki iş seyahatlerini özel treniyle yapmaktaydı.*"²¹

Anlaşılabileceği gibi, Reji Şirketi hasılatının en büyük payı üst düzey memurları ve denetleyicileri tarafından bölüşülmüştür.

Reji Şirketi'nin yeni istihdam yaratmış olmasının nedeninin, Reji'nin kuruluş görüşmelerinde de öne sürüldüğü gibi²² Reji fabrikalarının sayılarındaki artış olduğu kesindir. Nitekim, "1884 yılında biri İstanbul'da, diğeri de İzmir'de iki tütün fabrikası kurdu ve tüketim arttı-ça da bunları genişletti, daha sonra Samsun, Şam ve Halep'te fabrika açıldı,²³ ifadesi de bu yargıyı doğrulamaktadır.

Osmanlı Devleti ile Duyun-u Umumiye İdaresi'nin aralarında varmış oldukları anlaşma doğrultusunda, Reji Şirketi olabildiğince çok işçi çalıştırma durumunda kalmıştır. Ayrıca Reji Şirketi, 1914 yılına kadar olan faaliyetleri sırasında köylüden ucuza tütün kapatmakla kalmamış bu tekeline tütün işleme, imalat ve hatta kolculuk işlerinde de sürdürerek ucuz emek kullanmak olanağına da sahip olmuştur.²⁴

Görüldüğü gibi Reji Şirketi istihdam olanaklarını arttırmasının çalıştırdığı işçilerin ücretlerinde artış yönünde bir gelişmenin görülmemiş olması da, burada ayrıca vurgulanması gerekli bir konu olarak değerlendirilmelidir.

Bazı kaynaklarda İstanbul-Cibali Sigara Fabrikası'nın istihdam yoğunluğu bakımından, Reji Şirketi'nin adeta candamarı olduğu biçimde ifadeler vardır. Üstelik, kadın işgücünün de yoğun bir biçimde Cibali Sigara Fabrikası'nda çalışma yaşamında yer almış olması bu konunun tarihsel önemini daha da arttırmaktadır. Ayrıca "Cibali Sigara Fabrikası'nda çalışan kadın işçilere satışıldığına"²⁵ ilişkin bir Osmanlı arşiv belgesinin varlığı da o dönemde bu alanda çalışan kadın işçi sayısının çokluğunu doğrular nitelikteki görüşü pekiştirici bir kaynaktır.

Öte yandan, Reji Şirketi'ne bağlı sigara fabrikalarının istihdam yaratıcı etkisinin yanı sıra, bulunduğu kent çevre düzeni ve sosyal yaşantısı üzerinde de önemli etkiler yapmış olduğu da bir gerçektir. Örneğin, İstanbul'dan sonra hemen hemen ikinci sırayı alan Samsun Reji Tütün Fabrikası'nın ve yönetim bürolarının yerel ekonomi bakımından önem taşıdığı belirtilmiştir.²⁶ Bu şehre "Avrupaî" bir hava verdiği söylenen Reji'nin katkısını en iyi bir biçimde şirketin uzun bir süre genel yöneticiliğini yapmış olan Louis Rambert'in kendi satırların-

da izleyebilmek mümkündür.²⁷ "Samsun'daki tüm Reji tesislerimiz çok iyi durumda. Burada 70.000, 80.000 balya tütünü depo edebilecek depolarımız var. Sayıları ise 40.000 kadar... Samsun tütünlerinin kalitesi de oldukça iyi. Birkaç yıl öncesine kadar tüccar tarafından gerektiği gibi değerlendirilmemişti. Şimdi ihraç için alıcılar arasındaki rekabet her hasat mevsiminde çok daha yoğunluk kazanıyor ve fiyatlar da yükseliyor. Buna bağlı olarak ertesi yıl için tütün ekim alanlarının yüzde 20-30 arasında genişletileceğini ümit ediyoruz. Samsun'da tam anlamıyla bir yaprak tütün borsası var. Bu imparatorluğun tek büyük organizasyonu" (İzleyen satırlarda, borsa binası ve faaliyetleri kısaca anlatılmıştır).

"...Fabrika ve depolarımız şehrin doğusunda bir bütün-lük oluşturmakta olup en iyi organize edilmiş durumdadır. Samsun görünüşü olarak diğer Osmanlı şehirlerine oranla daha düzenli ve zengin, kentin dışına kadar uzanan yollar düzgün ve bakımlı, çok sayıda ihracatçı tüccarlarla birlikte, Reji'nin yüksek düzey personeli, hoşgörülü bir davranışla karşılaştığı için en modern bir aile bile burada yaşayabilmekte ve zevkle yaşamını sürdürebilmektedir", "...Pek fazla sayıda Levanten ve yabancı hanım, modayı yakından izlemekte, sürekli toplantılar düzenlemektedir. Bu arada düzenlenen konserler ve at yarışları da büyük izleyici toplamaktadır..."

Başbakanlık Arşivi'nde sürdürdüğümüz çalışmalarda ilkimizi çeken bir belgenin kapsamı: Samsun'da Reji fabrikasında sonradan "Reji İskeleyi" adıyla anılacak olan iskelenin yapımı hakkında Sadrazam Cevat Paşa'nın tezkiresi de bayındırlık faaliyetlerinin gelişimini doğrulayan bir belge²⁸ olup; "Reji Şirketi'nin Samsun'da bulunan fabrikası ile sabil arası döşenmiş demir çubuklara bağlanmak üzere yapılması istenen demir iskele inşaa izni talebinde bu iskelenin alanı belediyeye ait olmak üzere, Reji iskelesine çıkarılacak olan eşya ve yolcudan diğer iskele gibi belediye vergi alacak, belediye memurları, rüştmat kolcuları, tezkire ve pasaport memurlarının giriş ve çıkışına ve vazifelerini yapmalarına engel olunmayacak. Reji Şirketi'ne ait tütün eşyalardan vergi alınmayacaktır. İşte bu şartlarla yapılması istenen iskele hakkında Trabzon vilayetinin tebliği ile bu tebliğin Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine havale edildiğine ve bu konuda gerekli iznin irade olunduğuna dair" bir cevaptır.

Bütün bunların yanı sıra, Reji Şirketi'nce Osmanlı Devleti'nde tütün tarımının geliştirilmesi için üreticiye teknik yardım amacıyla çeşitli merkezlerin kurulması ve

tütün cinslerinin iyileştirilmesi için uzman kişilerin yetiştirilmiş olması da olumlu katkılarının arasında yer almıştır.²⁹ Örneğin, “Reji, Bursa bölgesinde düşük tütün fiyatlarıyla rekabet edemeyeceğini görerek, üretilen tütünün kalitesini yükseltip üreticilerin tütünlerini kaçakçılara satmak yerine ihracata yönelmelerini sağlamak için yüksek kaliteli Yenice ve Samsun tütün tohumları dağıttı. Ayrıca mahallî politikacıların ve iş adamlarının işbirliğini sağlamaya çalıştı.”³⁰

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Reji Şirketi’nin kurulması Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik yaşantısında pek çok olumsuz faktörün ortaya çıkmasına neden olmuş ancak az da olsa olumlu sayılabilecek bazı sonuçlar elde edilmiştir. Burada bunun da altının çizilmesinde yarar görülmektedir.

REJİ ŞİRKETİ’NİN FAALİYETLERİNE SON VERİLMESİNE YÖNELİK GİRİŞİMLER

1902 yılına gelindiğinde Reji’ye yönelik şikayetlerin artması üzerine o zamana kadar Reji’ye karşı suskun bir politika izlemiş olan II. Abdülhamit tarafından Dahiliye ve Evkaf Nazırları’ndan kurulu bir heyet sorunu incelemek ve görüşmeler yapmak üzere görevlendirilmiştir.³¹ Böylece Reji Şirketi Şartnamesi bir kez daha incelenmiş hatta Maliye Bakanlığı Müsteşarı Rıza Bey çağırılmış ve görüşü alınmıştır. 1908 yılına kadar bu inceleme ve görüşmeler sürüp gitmiştir. 1908 yılı başlarında ise Reji Şirketi’nin imtiyaz süresinin bitmesine birkaç yıl kala, başka yabancı sermayedarlar da tütün tekeline ellerine geçirmenin yollarını aramışlardır. II. Abdülhamit, yaveri Müşir Ahmet Zülkifil Paşa’yı Amerikalı sermayedarların temsilcileri ile görüşmeye yetkili kılmıştır.³² Ancak yabancı sermaye sahiplerinin nasıl bir sonuca ulaştıkları belli olmadan, 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilân edilmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilânıyla, “...bir anda bütün yabancı sermaye ve kapitülasyonlara karşı sadece iktidar partisi İttihat ve Terakki’de değil muhalefette de, kamuoyunda da hissedilir ve açık bir karşı koyma hareketi görülmeye başlanmıştır.”³³ “Bu sebeple iktidar ve muhalefet basını, bu şirketi ele alarak devri sabık adı verilen Abdülhamit devrini yerin dibine batırmışlardır.”³⁴

Yine 1908’de Namık Kemal, Osmanlı vergi sisteminin genel bir eleştirisini yaparken en fazla tuz ve tütün inhisarlarının üzerinde durmuş ve tuz, tütün inhisarlarının “halkın ve devletin aleyhinde olduğuna inandığını be-

lirtmiştir.³⁵ Ancak, “tütün tekeline karşı olmak, birlikte onun yerine nasıl bir sistemin getirilmesi gerektiği yönünde açık bir düşünce” ortaya konulmamıştır.³⁶

Öte yandan oluşturulan yeni yönetim, ülkenin çıkarlarının gözetilmesi görüşüyle tütünden elde edilen gelirin arttırılmasının önemi üzerinde durmuş olup, hatta Maliye Nezareti’nce bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon bandrol yönteminin Reji’den daha yararlı olduğu, bu sayede tütün alım ve satımının herkes tarafından eşit şartlar altında ve serbestçe yapılabileceği, böylece yaratılan rekabet ortamının, tütün üreticisine daha çok gelir getireceğini öne sürmüştür. Ancak komisyonun bu tezine karşılık Meclis-i Mebusan’da da karşıt görüşlerin bulunması görüşmelerin bir karara ulaşılmadan kesilmesine neden olmuştur.

1911 yılında Reji Şirketi’nin kaldırılması ve 7 yıl süreyle bir “Devlet inhisarının” kurulması kararlaştırılmıştır. 1912 yılında da bir “Tütün Tekeli” kanun tasarısı hazırlanmıştır. Ancak bu kez Trablusgarp ve Balkan Savaşları ve “Ordunun iagesi için lüzumlu olan para”nın³⁷ bulunması zorunluluğuyla tarihte bir kez daha Reji Şirketi’nin karşısında çaresiz kalınarak, şirket imtiyazının 15 yıl daha uzatılması koşuluyla Osmanlı Devleti’ne Reji yönetimi tarafından 1 milyon 500 bin Osmanlı Lirası sağlanmıştır.³⁸ Maliye Nazırı Rıfat Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey’dir. Reji Şirketi imtiyazı 1913 tarihli bir protokolle 1914 tarihinden başlayarak 15 yıl süre ile uzatılmıştır.³⁹ Bu kez Osmanlı Devleti adına, Reji Şirketi tarafından Duyun-u Umumiye’ye borç karşılığı yatırılacak yıllık miktar 800 bin Osmanlı Lirası’na çıkarılmıştır. Ancak, 1992 yılı Mart’ında yapılan bir değişiklikle bu miktar 620.118 Osmanlı Lirası’na indirilmiştir.

29 Ekim 1923’de Cumhuriyet’in ilânıyla yabancılara verilmiş olan Reji ve benzeri bir takım imtiyazlar yeniden gözden geçirilmiş ve 1923 yılının 17 Şubat-4 Mart tarihleri arasında “İzmir İktisat Kongresi”nde bu konu görüşülüp, sonuçta “Reji İdare ve Usulünün İlga ile “Tütün ziraat ve ticareti serbest olup ibraç edilecek tütünlerin işlenmiş olması ve tütün rüsumunun müstebkliklerden münasip surette istifası oybirliği ile kabul edilmiştir.”⁴⁰

13 Haziran 1923 tarihinde Reji Şirketi ile hükümet arasında bir anlaşma yapılmış ve ertesi yıl 30 Temmuz

1924 tarihinde şirketin imtiyazı iptal edilerek, "Bütün malları ve hakları ve taahhütleri"⁴¹ Türkiye Cumhuriyeti , Devleti'ne geçmiştir. 1925 tarihinde "Osmanlı Devleti'nin ağır -ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı- miraslarından biri olan Tütün Rejisi 4 milyon Türk Lirası'na satın alınarak devletleştirilmiş ve olumsuz yönleri

ağır basan bir dönem tarih sayfalarında yer almıştır"⁴². Sayfa kapatılmıştır. "Tütün Mamulleri Sanayii'nde kamu kesiminde ülke ekonomisi açısından değerlendirilmesi ve gelişmeler" tütün ve tütün mamulleri sanayi sorunları semineri, tek el bildirileri (24-26 Ekim 1977, İzmir Tekel, Genel Müdürlüğü, Yay. No: 91, Tarihsiz, s. 15).

- 1 Haydar Kazgan, "Rüsum-u Sitte'nin Beklenmedik Gelirine Dikilen Gözler", *Ekonomide Diyalog* (Nisan 1984), s. 67.
- 2 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Der: Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 188 Ank. 1978, s. 227.
- 3 Kazgan, (Nisan 1984) *a.g.e.*, s. 66.
- 4 BA, Meclis-i Mahsus 3367 9. Nolu Belge, "Wettendorfen Raporları ve Tercümeleleri", 15 Ocak 1883, İstanbul.
- 5 Morawitz, *a.g.e.*, s. 227; BA, MM 3367, 9.
- 6 BA, 3367.
- 7 Nusret, *Tütün Meseleri*, Selanik 1326, s. 84; Mürawitz, *a.g.e.*, s. 227.
- 8 Morawitz, *a.g.e.*, s. 228.
- 9 Donald C. Blaisdel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, s. 140-141.
- 10 Morawitz, *a.g.e.*, s. 228.
- 11 BA, İradeler MM. 3367, 7. VI. 1300 (Mart, 1883), Türkçe ve Fransızca görüşme metinlerini içermektedir.
- 12 Morawitz, *a.g.e.*, s. 228.
- 13 BA, MM 3367, No: 52 "İdare Meclisi Beyannamesi" 10 Ocak 1883.
- 14 Düstur, Zeil 4, Dersaadet Osmanî, 1302, s. 32.
- 15 Bu bölüm, "Regie-Co-Interesse'e Des Tabcs, De L'empire Ottoman Cahier Des Charges, Constantinople" 1882'den yararlanılarak hazırlanmıştır. Bkz.: BA, MM 3367, No. 2 ve 18 belgeleri.
- 16 E. Pech, *a.g.e.*, s. 37.
- 17 Hayri Mutluç, "Duyun-u Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 2 (Kasım 1967), s. 35.
- 18 The London Times, 3 Ekim 1882.
- 19 BA, İradeler 2367, 7 VI. 1300 tarihli mazbata.
- 20 Kazgan, "Osmanlı Hükümeti'nin Reji Şirketi Karşısındaki Acizliği", *Ekonomide Diyalog* (Mayıs 1984 s. 64)
- 21 Kazgan, *a.g.e.*, s. 64.
- 22 BA, İradeler, MM. 3367.
- 23 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, T. İş Bankası Yay. Ankara 1970, s. 134.
- 24 Haydar Kazgan, *Galata'da Yabancı Şirketler*.
- 25 BA, BEO, 156907.
- 26 Quataert, *a.g.e.*, s. 18.
- 27 Louis Rambert, *Noter Et Imperessions de Turguie L'empire Ottoman* So-us Abdulhamit 1895-1905. Geneve, 1926 s. 141, 143.
- 28 BA, İradeler Şuray-ı Devlet, 6925 "Sadrazam Cevap Paşanın Tezkiresi ve iskelenin inşasına iznin verildiğine ilişkin Şuray-ı Devlet Mazbatası."
- 29 Kazgan, *a.g.e.*, (Mayıs 1984) s. 65.
- 30 Quataert, *a.g.e.*, s. 25.
- 31 Mutluç, *a.g.e.*, s. 36.
- 32 Hayri Mutluç, "Reji İdarisinin satın alınması için II. Abdülhamit'e yapılan rüşvet teklifi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7 (Nisan 1968), s. 40.
- 33 Hayri Mutluç, *a.g.m.*, s. 41.
- 34 Kazgan, *a.g.e.*, s. 39.
- 35 Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, I. Baskı, İstanbul, 1982, s. 80.
- 36 T. Çavdar, *a.g.e.*, s. 81; Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler* II, 1. baskı, İstanbul, 1990, s. 70.
- 37 Cemal Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1959, s. 58.
- 38 A.g.e., s. 58.
- 39 A.g.e., s. 59.
- 40 Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, 1923, *İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar*, 3. baskı, Ankara 1981, s. 359-390.
- 41 İzzet Kıran, "Tütün Mamulleri Sanayii'nde Kamu Kesiminin Ülke Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi ve Gelişmeler", *Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayi Sorunları Semineri*, Tekel Bildirileri (24-26 Ekim 1977, İzmir), Tekel Genel Müdürlüğü, Yay. No: 91, Tarihsiz, s. 15.
- 42 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 3. baskı (Ekim 1990) s. 35 Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, c. I, Yayın No: 569, Ankara 1988, s. 78.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKER-SARRAF FAALİYETLERİ YAHUT BİR GERİLEME SEBEBİ OLARAK BANKACILIKTAKİ GECİKME

LATİF DAŞDEMİR
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla gelinceye kadar çağdaşı olan Batılı devletlerde olduğu gibi madenî para sistemi uygulanmaktaydı. Paradan bir finansman aracı olarak yararlanma ise; darphâne-lerde kıymetli madenlerden para basılarak hem para arzı artırılıyor, hem de darp hakkı adı ile alınan para darphâ-neler için gelir temin ediyordu. Bunun yanı sıra, tahta çı-kan padişahların eski paraları tedâvülden kaldırmaları ve kendi adlarına yeni para bastırmaları suretiyle elinde es-ki para olanların yenisi ile değiştirmek mecburiyetinde kalmaları -onları biraz zarar ettirirken- hazineye gelir sağlıyordu. Ayrıca paranın ayarında oynamaya gidilerek (tağşiş) sikkeler küçültülüyor, aradaki değer kaybını dev-let bir finans yöntemi kabul ediyordu. Bu sistemin işle-yişi, merkezden uzak olan bölgelerde paranın ticaretin-den kâr elde eden aracılardan devreye girmelerine imkân sağlamaktaydı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı toplum hayatı-nın para kazanma hırsını ayıplaması ve iktisadî faaliyet-te ölçsüzlüğü düşme korkusu Türklerin iktisat dışı alanlara yönelmesine yol açmıştı. Yani ticaretin para ka-zanma hırsına sebep olan ilk alan olması korkusu, Türk ve Müslüman toplumda ticarete karşı bir uzaklaşmaya yol açarken, sabır, dayanışma ve kalite isteyen zanaatı ön plana çıkarmalarına sebep olmuştur. Fakat bu durum Ba-tı'daki kapitalist dönüşümü sağlayan burjuva sınıfının Osmanlı'da ortaya çıkmasını önlemiş ve ticaretin azın-lıkların eline geçmesine yol açmıştır. Osmanlı toplu-munda devletin çok güçlü olduğu zamanlarda memurluk

en itibarlı meslek olarak görülmekteydi. Ayrıca devlet, Batı'daki tüccar sınıfı gibi yapılara izin vermeyerek ken-di dışında bir güç oluşmasına engel olmaktadır.

Osmanlı Devleti gücünü kaybetmeye başlayınca yüzyıllar boyu süren bu sistemin işleyişinden yararlanan binlerce gayr-i müslim banker ve sarraf ekonomimizi sö-mürmüşler, bununla da yetinmeyerek zaman zaman dev-letin siyaset ve idaresine dahi müdâhale etme cesaretini kendilerinde bulmuşlardır. Arşivlerimizdeki çalışmalar ilerledikçe bunların iç yüzleri ve milletimize mâliyetleri daha iyi anlaşılacaktır. Ancak yakın tarihimizde yaşanan örnekler bunun boyutunu daha iyi yansıtacağından, tari-himize "Galata Bankerleri" olarak geçen, Yahudi, Erme-ni ve Rum milletine mensup bu bankerlerin rolleri üze-rinde durulacaktır.

Arşivlere dayalı yapılan araştırmalar ortaya koy-muştur ki, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan se-bepler arasında bu bankerleri de saymamız gerekecektir. Çünkü, karşımıza çıkan vesikalar adeta "gafler, dalâlet hatta bîyânet"lerle doludur. Öyle ki, bazı devlet adamlarına, vezirlere, paşalara, kadı efendilere, saraylılara ve hatta padişahlara kadar nüfuz ederek kazançlarını sağla-yanlar, bazen sarayı bile parmaklarının ucunda oynatma başarısına ulaşmışlardır.

Haksız kazançların, asırlarca Türk milletinin kese-sinden ve hazinesinden bu vatan ve milletle alâkası olma-yanların keselerine nasıl girdiğini Araştırmacı-Yazar Ne-cibe Sevgen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapmış ol-duğu çalışmalarla ortaya koymuş,¹ bu çalışmanın bir de-

vamı niteliğini taşıyan başka bir çalışma ise İstanbul Teknik Üniversitesi ekonomi profesörlerinden Haydar Kazgan tarafından yapılmıştır.² Bu çalışmalar dışında başka araştırma ve çalışmalar da elbette yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar ilk ve müstakil çalışmalar olduğu için özellikle üzerinde durulmuştur.

I - OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKERLİK-SARRAFLIK

A - Osmanlı Devleti'nde Bir Finans Kurumu Olarak Bankerlik-Sarraflık

Osmanlı Devleti'nde 1847'ye kadar banka yoktu. Ancak bankanın birtakım işlerini önceleri *sarraf* daha sonra *banker* olarak adlandırılan kişiler yürütmekteydi. Ülkede çeşitli değer ve türden para kullanıldığı için sarraflar paraları birbirleriyle değiştirmek, borç para vermek, polişe alım satımı yapmak, devlet büyüklerinin gelirini tahsil etmek, ödemelerini yapmak gibi işlerle uğraşıyorlardı.

Vergilerin iltizam usûlüyle tahsili de sarraflar için bir gelir kaynağıydı. Mültezimler, devlete verecekleri güvenceleri (teminat) genellikle bankerlerden sağlıyor, bankerler de mültezimlerin kârlarına ortak oluyorlardı. Bu tür işleri yapanlara önceleri sarraf adı verilirken, sonradan işler genişlediği için banker denilmiştir.

Arşiv kayıtları, ilk sarrafların Yahudi olduğunu ve önceleri bu müessesenin daha ziyâde İstanbul ve çevresinde yaygın olduğunu, sonraları ise Anadolu'da yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Daha sonraları, Rum, Ermeni ve diğer milletlere mensup kimselerin de sarraflık yaptığı görülmektedir.

Bunlardan, Rum sarrafların, Rum tüccarlarla ortaklık kurarak hammadde ve özellikle tarımsal ürünlerin ithâlât ve ihrâcâtına yönelmeleri, Ermenilerin, çeşitli vergilerin toplanmasında devlet sarraflığını üstlenmeleri ve Yahudi sarrafların ise saray ve çevresinin ihtiyaçlarının karşılanması işi ile uğraşmaları, aralarında bir paylaşım yaptıkları kanaatini uyandırmaktadır.

Galata Bankerleri veya *Galata Sarrafları* diye anılan kişiler ve bunların kurdukları bankerlik işletmeleri, Osmanlı malî tarihi yanında, özellikle Türk-İslâm insanının her katının ekonomik hayatını, hatta günlük hayat şartla-

rını bile etkilemede büyük rol oynamışlardır. Bu konunun ayrıntılarına geçmeden önce, bazı kavramların konunun daha iyi anlaşılması açısından izahı gerekmektedir. Bu kavramlar:

B - Osmanlı Finans Sistemi ile İlgili Bazı Kavramlar

Sarraf: Lügate göre sarfeden, harcayan demek olup, para ve sermaye piyasalarında hisse senedi, tahvil, hazine bonusu gibi taşınır değerlerin alım, satım ve pazarlanmasında aracılık eden, altın alım ve satımıyla uğraşan kimse. Arşivlerimizde, "*sarraf*" adını taşıyan kayıt ve belgelere XV. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır.³

Sarrafiye: Tanzimat'tan evvel yapılan istikrâz (borçlanma)'larda ödenen bir nevi faiz yerinde kullanılır tabiridir. Osmanlı Devleti bu tabiri, Galata sarraflarından alınan paralara hazinenin ödediği "*senelik nema*"⁴ yerinde kullanmaktaydı.

Banker: Ortaçağ'da Lombardiyalı sarraflar pazar yerlerinde paraları tartar ve değiştirirlerdi. Bu işi yaparlarken bankta oturdukları için banker adını almışlardır. Zamanla kendilerine emanet edilen paraların bir kısmının sürekli atıl kaldığını gören bu sarraflar, paraların bir kısmını işletmeye başladılar. Banka kurumunun doğuşunun esâsı da budur.⁵ Büyük zengin kimseler için de kullanılan bu tabir daha çok günümüzde; para ve sermaye piyasalarında hisse senedi, tahvil, hazine bonusu gibi taşınır değerlerin alım, satım ve pazarlanmasında aracılık eden, altın alım ve satımıyla uğraşan, para toplayıp kredi veren kimseler için kullanılmaktadır.

Esham Sistemi: Pay ve gelir ortaklığı anlamına gelen *esham*, "*sebam*"ın "*sehm*" veya "*sehim*" kelimesinin çoğulu olup, "*paylar*, *hisseler*" demektir. Ancak bu onun sözlük anlamıdır ve Osmanlı sehminin mâhiyetini kavramak için yeterli değildir. Burada "*esham*"ın tarihî-malî bir terim olarak ele alınıp tanımının yapılması gerekmektedir.

Osmanlı mâliyesi savaşlar ve iç karışıklıklar yüzünden sıkıntıya düşmekteydi. Bu sıkıntıların aşılabilmesi için Osmanlı devlet adamları birtakım çareler aramışlardır. İşte bunlardan bir tanesi de 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı mâliyesine getirdiği yükü⁶ çare olarak başvurulmuş "*esham sistemi*"dir. Bu sistem, her hangi bir mukâtaanın yıllık nakdî gelirinin, kâr (faiz) denilen belirli

bölümlerinin paylara (sehim) bölünerek, muaccele denilen bir peşinât karşılığında parça parça ve kaydı hayat şartıyla halka satılmasından ibaretti. Bu da, Osmanlı devlet adamlarının daha önce başvurdukları “*mâlikâne sistemi*”nin⁷ biraz daha değiştirilmiş şeklienden ibaretti. Mâlikâne sahibi mukâtaasını kendisi vergilendirir, masraflar gelirden çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısım onun kârı olurdu. Oysa ki, aynı şartlarda sahip olunan eshamda durum farklı olup, gelirler “kâr payı” adı altında belirli ve zarar söz konusu değildi. Yani, mukâtaanın sağlayacağı getirinin bir garantisini yok, zarar bile edilebilirdi. Ancak esham sisteminde ise, mutasarrıfın geliri, yatırmış olduğu peşinât oranında sabit ve garanti altındaydı. Devletin burada kazancı, mukâtaanın gelirinden hisse satın alan şahıs, aldığı hissenin değerinin -şartlara göre- beş altı katını hazineye peşin olarak ödediğinden, beş altı yıllık gelirin peşin olarak toplanıp hazine için yeni kaynaklar yaratmış olmasıdır.

Hisseler ömür boyu çıkarılmasına rağmen, zamanla şahıslar arasında alınıp satılmaya başlanmıştı. Bu da hissenin devlete geri dönüşünü engellediğinden sürekli zarara sebep olmaktadır. Soruna çözüm olarak getirilen, şahıslar arası alım satımlarda muaccelenin %10'u oranına tekâbül eden *kasr-ı yed resmi* de etkili olamamıştır. Çünkü, *kasr-ı yed* gelirleri ödenmekte olan faizin çok küçük bir kısmını karşılamaktaydı.

Bu sistem sayesinde, her ne kadar kısa sürede nakit elde edilerek hazineye kısmî bir rahatlama sağlanmış ise de, daha sonra çok ciddî bir faiz yükünün hazineye yüklenmesi ve bunun altından kalkabilmesi için de bir çok mukâataaların esham sistemine dâhil edilmesine sebep olmuştur. Yani, devletin iç borçlanması demek olan esham sistemi böylece yaygınlaşarak devam etmiştir. *İrad-ı Cedid* hazinesinin kurulmasıyla 1793'ten sonra esham işleri yeni hazineye devredilmişti.⁸

Evrak-ı Nakdiye (Kâime): Osmanlı kağıt paralarına verilen addır. *Kâime-i Mutebere-i Osmaniye* de denilen “banknot” yerinde kullanılan bu tabir, kağıt para yerine geçtiği için verilmiştir.⁹ Osmanlı Devleti'nde kâimeyi ilk defa Sultan Abdülmecid zamanında görmekteyiz. Az masrafla hazineye yüklü gelir getiren bu uygulama daha sonraki dönemlerde de kullanılmıştır.

C- Osmanlı Devleti'nde Galata Bankerleri

Önceleri sadece saray ve çevresiyle sınırlı tuttukları ilişkilerini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha alt düzeylere indiren ve bankerlik işletmeleri kuran çoğunluğu gayr-i müslim olan sarraflardan Galata'da faaliyet gösterenler için, genel olarak Galata Bankerleri tabiri kullanılmıştır.

Galata Bankerleri veya *Galata Sarrafları* diye anılan kişiler hakkındaki bilgiler, oynadıkları çok önemli rollerle rağmen hâlâ tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu hususta bazı müstakil eserler kaleme alınmasına rağmen, konunun yeterince aydınlatılamadığını söylememiz mümkündür. Hocam, değerli ilim adamı Prof. Dr. Şahabettin Yiğitbaşı bir dersinde; “...bir devlet başkanı düşünün ki, elinde her türlü yetki var, tebaasından borç para alacak ve onu zamanında bir de faiziyle ödeyecek. Çağı ve yönetim şeklini göz önünde bulundurarak bu zihniyeti bir iktisatçı olarak anlamak mümkün değil”,¹⁰ demişti. Hocamın bu görüşüne bir tarihçi olarak doyurucu cevap bulabildiğimi söyleyemem. Ancak bu hususun, Galata Bankerlerinin devlet üzerindeki etkilerinin ortaya çıkmasıyla daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyim.

A) OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR FİNANS ARACI OLARAK BANKERLİK (SARRAFLIK)

Osmanlı Devleti'nde “*sarraf*” adını taşıyan kişiler ile ilgili bilgilere XV. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. İlk kayda, 1480'den sonra rastlanması, ilk Osmanlı altın parasıyla alâkalı olmalıdır.¹¹ Çünkü Fatih, babası II. Murad'ın akçelerinin geçmesini yasaklamış, yeniden kendi adına basılmak üzere darphanelere göndermişti.¹² Devrin şartları içerisinde olayı ele aldığımızda, herkesin parasını değiştirme imkânına sahip olamaması, “*sarraf*” denen bu zümreye ilk defa kazanç kapısını açmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin “*Maliye 17892*” numarasında kayıtlı olan “*Mültezim Zimmet Defteri*” sarraflar konusunda ilk bilgi veren belgedir. Defterin 886-890 (1481-1485) tarihli olması, önemini daha da artırmaktadır. Defter özellikle darphâne mukâtaa mültezimlerinden, iltizam bedelini ödemeyenleri nakletmektedir.

Elde edilen bu defter içerisindeki belgeler, Yahudi sarrafların darphâne emirlerini elde ederek yaptıkları süstimalleri ortaya koyması bakımından önemlidir. İlk

olarak Yahudi Benyâminlerin, Avrahamların, İbrahimlerin isimleri bu belgelerde geçmektedir. Bu isimler içerisinde en dikkat çeken sarraf Benyâmin'dir. Bu sarrafın, defterdeki ifadelere göre bir kuruşu olmadığı halde 4-5 yıl içerisinde ikiyüzbin akçeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Belgede bu servete nasıl sahip olduğuna ilişkin şu kayıt; *"Benyâmin'in bir güveysi vardır. Yeniden basılan eski akçenin onikisini Benyâmin ona alır. Anadolu'ya giden rençberlere onbirini satardı. Zira, Anadolu'da öyle yerler vardır ki, bunlar beraber geçerler. Benyâmin'in güveysi, kayımbası namına, hatırını kırmadığı için, kırk, elli bin akçe sattığını, akçeleri kâh bizzat kendisinin getirdiğini, kâh oğlu ile gönderdiğini, bu iş için nice nice sarrafları da bulduğunu"* söylemektedir. Ve belgenin sonunda darphâne mukâtasını alan Bergamalı Hâce Sinan'ın vekili ve nâzırının Benyâmin olması, durumu yeterince ortaya koymaktadır.¹⁴

Bu belgeleri çoğaltmak mümkündür. Ancak konunun daha iyi anlaşılması için, bu gayr-i müslîmlerin devletin siyaset ve iktisadî üzerinde etkili olmalarında padişah analarının çoğunluğunun yabancı, mesela Rus, Leh, Macar, hatta Yahudi olmalarının büyük payı olsa gerektir. Çünkü bu valide sultanlar saray işlerinde bu insanları aracı olarak kullanmışlardır. Mesela, Kanunî ve oğlu II. Selim devirlerinde sarraflık yapan, Yasef Nassî'nin ticaret, siyaset ve entrika işlerinde ün yapmasında Yahudi olması ve II. Selim'in karısı, III. Murad'ın anası Nûr-bânû Sultan'ın da Yahudi olması gibi. Yahudi sarrafların daha ziyade saray ve vükelâ ve bazı yüksek memurların tüketim masraflarının finansmanında büyük rol oynamaları bizi bu kanaate sevk etmektedir.

B) GALATA BANKERLERİ VEYA GALATA SARRAFLARI

Galata Bankerleri veya Galata Sarrafları diye anılan kişiler ve bunların yaptıkları işler Osmanlı malî tarihi yanında, Türk-İslâm insanının her tabakasının hayat şartlarını da etkilemiştir. Bu insanların, tarihimizde oynadıkları bu büyük role rağmen, bugün haklarında sentezleştirilmiş bir bilgiye sahip değiliz.

Galata Bankerlerinin Türk ekonomisindeki asıl rolü, Batı'daki Sanayi İnkılabı ile başlar. Osmanlı Devleti'nin Batı'nın pazarı haline getirilmesinde de, bu bankerlerin payları büyük olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde, azınlıklardan oluşan bir finans burjuvazisi ortaya çıkmıştır. Bunlar artan kaynakları ile besledikleri kilise, okul ve yardımlaşma dernekleri ile Osmanlı Devleti üzerinde etkinlik oluşturmaya başlamışlardır. Bu etkinliğin en güçlü tarafını ise Galata Bankerleri oluşturuyordu.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin, vekil, vükelâ ve valilere padişah ve sarayın bazı yetkilerini Tanzimat'la birlikte devretmesi, önceleri sadece saray ve padişah ile işbirliği halinde olan bankerlerin bunlarla ilişkiye geçmelerine yol açmıştır. Bankerlerin özellikle Sanayi İnkılabı ile birlikte Avrupa tüccarlarıyla olan işbirlikleri sayesinde temin ettikleri ürünleri pazarlamada bu vekil ve mutasarrıfların büyük payı olmuştur. Böylece Anadolu'da ufak da olsa bir tüketim toplumu modeli oluşturmuşlardır. Liman kentlerinde kurdukları acentalar sayesinde devletin ithâlât ve ihrâcâtını kontrol altına alan bankerler, vekil, vükelâ ve mutasarrıflar sayesinde iltizam usûlü ile toplanan aşar vergisinin elde edilmesiyle de Osmanlı Devleti'ni adeta malî denetim altına almışlardır.¹⁶

Osmanlı yönetimi vali atamalarında adam kayırma ve nüfûz ticaretini, kişisel beceri ve liyâkatten önceye almaya başlayınca; görevden alınan bir valinin yerine atama yapılmasında, açık arttırmaya varan yolsuzluklar gözlenmiştir. Onun için de açık arttırmaya giren vali adayları gerekli olan parayı bulmak için sarraflara mürâcaat etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu duruma yakından şahit olan bir İngiliz tüccarı: *"Türkiye, adeta memleketin zararı pahasına zenginleşmiş olan birkaç paşa ve elli altmış tefeci ve sarrafın çıkarlarını sağlamak için varlığını sürdürmekteydi"*, diye hatıralarına yazacaktır.¹⁷

Bu konuda Cevdet Paşa ise; *"Reşid Paşa'nın defa-i ülâ sadaretinde aşar ve rüştümât iltizamâtından dahi ol devrin müteeffiz ve müntesibleri mebalîğ-i külliye kazanırlardı. Şöyle ki mültezimînden biri bir sarraf vasıtasıyla bir sancağın ya da bir kazanın iltizamını şu kadar bin kuruşa kadar kabul edeceğini eshab-ı nüfûzdan bir zate ifade edip beynlerinde pazarlık kesildikten sonra ol zat dahi vükelâdan mensub olduğu mahalle varıp ol iltizamın şu kadar yüz yahud bu kadar bin kese noksanıyla ihâlesini rica eder ve sadrazâm muvâfakat ettiği hâlde mâliye nâzırıyle söyleyerek icra ettirir bu tariye ile külfetsizce külliyyetli akçeler kazanırdı"*,¹⁸ diyerek devletin

yüksek memurlarının açıkça ihâlê ilişkileri içinde olduğunu belirttikten sonra, bu duruma itirazların çoğalmas üzerine Padişah Abdülmecid Han'ın bu iltizam usûlünü kaldırdığını ve müzâyedesiz âşar ve rûsûmât satılmasını emrederek yetkililerin de büyük hediyeler almalarını yasakladığını nakletmektedir.¹⁹

Meselenin boyutunun daha iyi kavranması için Osmanlı devlet adamları üzerinde nüfûz elde etmeyi başaran bir iki sarrafın faaliyetinden birer misal ile konuyu bağlayalım. Osmanlı Devleti'nin kaderine etki eden bankerlerin başında gelen Abraham Kamondo ve padişah sarrafı unvanı ile anılan Jorj Zarifi en dikkat çeken sarraflardır.

Abraham Kamondo, Avrupa çapında bir banker olup, borç-alacak meselelerinde finans kapitalinin geçerli kurallarından hiç taviz vermeyen bir tabiata sahiptir. Öteki bankerler gibi kirli işlere bulaşmamış, ancak M. Reşit Paşa gibi beş defa sadrazam olmuş bir paşanın banyo kapısına dayanarak ölümüne sebep olması manidârdır.²⁰ Sultan Abdülhamid Han'ın sarrafı olarak bilinen Mösyö Zarifi ise; yıllarca devletin en mahrem konularına kadar hâkim olmuş ve gerektiğinde hazinenin kontrolünü ele alacak kadar güvenilir bir bankerdir. Şöyle ki; ilk kâime Sultan Abdülaziz zamanında 1862'de tedâvülden kaldırıldıktan sonra bir daha basılmamış idi. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaşın çıkması da muhtemeldi. Savaş finansmanı için dış borç bulunamadığı için 1876 ve 1877'de yeniden kâime basıldı. Bu dönemde basılan kâimeler evvelkiler gibi uzun ömürlü olmadı. Kıymetlerinin günden güne değişmesi piyasayı zor duruma sokmaktaydı. Hazineye büyük yükler getirecek olan kâimenin piyasadan çekilmesi görüşünde olan hükümet çare arayışlarına girişti. Bulunan çare ise Sultan Abdülhamid Han'ın banker unvanı ile anılan Jorj Zarifi'ye, bu paraları piyasadan toplatmaktır. Böylece piyasadaki kâimenin değeri korunmuş olacaktı. Bu maksat ile Zarifi ile bir gizli mukâvele (*mukâvele-i mahremâne*) yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre; Zarifi devletin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır paraları verecek, buna karşılık gerek bankada ve gerekse hazinede mevcut olan kâimelerin tamamı emaneten Zarifi'ye teslim edilecekti. Kaimeler peyderpey piyasaya çıkarılacak ve satıldığında eğer Zarifi'nin zararı olur ise devlet fazladan verilen meblağ için %15 faiz ödeyecekti. Kısaca Zarifi vermiş olduğu sikke-

ler için %15 faiz alırken, diğer yandan da kasasında rehin olarak bırakılan kâimelerin değerinin düşmesinden etkilenmeyecekti.²¹ Böylece son derece risksiz ve kesin bir kazanç sahibi olmaktaydı.

Borçlandır-kazan zihniyetinde olan Galata bankerleri, Osmanlı Devleti'nin dağılmaya başladığı dönemde Marsilya'ya yerleşmişler, Osmanlı'nın sırtından elde ettikleri serveti de millî mücadele sırasında Yunan'ın zafarı için harcamışlardır.²²

II - OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKACILIK

Osmanlı Devleti'nde bankacılık, Galata Sarraflarının faaliyetleri ile başlar. Bankalar kuruluncaya kadar devletin bütün banka ve kredi işlemleri bunlar tarafından yürütülmüştür. Öyle ki, 1844 yılında yapılan para ıslahâtını yürütebilmek için bir malî kuruma ihtiyaç duyulunca, hükümetin ilk işi Galata Bankerlerine mürâcaat etmek olmuş ve iki banker ile anlaşarak ilk bankayı kurmuşlardır.²³ Ancak, Tanzimât dönemi kurumlarından birisi olarak karşımıza çıkan bankacılık, yeterince ele alınıp değerlendirilebilmiş değildir. Onun için de devletin iktisadî hayatta oynadığı rol, altyapılar, para-banka politikaları, dış ticaret ve tarım, sanayileşme politikaları ve hatta Tanzimât'ın ana felsefesi kapsamındaki liberal ekonominin gerçekleşmesi konularındaki bilgilerin pek azı bilinmektedir.²⁴ Bu sebeple, bankacılık sisteminin oluşumu ve işleyişi hakkındaki bilgi ve belgelerin irdelenmesi, Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerine ışık tutacağı kanaatini bu konuda araştırma yapan ilim adamlarında uyandırmakla kalmıyor; çöküş sebepleri arasına bankacılıktaki gecikmenin eklenmesi gerektiği fikrini kuvvetlendiriyor. Çünkü Sanayi İnkılâbı ile Batı, finans sorununu banka aracılığı ile hallederken, çağdaşı olan Osmanlı Devleti ise banker ve sarraflardan istifade etmekteydi. Bu durum ise finansın maliyetini arttırdığından, Osmanlı sanayisi çağdaşı Batılı sanayilere yaklaşamamıştır bile. Bu durumdan en kârlı çıkan kesim hiç kuşkusuz Galata'da yerleşmiş olan sarraf ve bankerler olmuştur.

A- Osmanlı-Batı Sermaye Çevreleri İlişkilerinde Galata Bankerlerinin Rolü

Galata'da toplanmış olan bankerler ve sarraflar, saray ve çevresinin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısın-

dan itibâren ilişkilerini daha geniş tabanlara yaymaya başlamışlardır. Batı sermaye çevreleriyle ilişkileri sağlam olan bu bankerler, devletin maliyesini denetimleri altına alacak gelişmeleri de sergilemekten geri durmamışlardır.²⁵ Öyle ki, kâime ve tahviller üzerinde spekülasyonlar yaratarak, bir yandan devleti, öte yandan da halkı büyük zararlara uğratarak servetlerine servet katmışlardır.²⁶ Oy-nadıkları oyunlar bunlara havadan o kadar büyük paralar kazandırmıştır ki,²⁷ Sarraflar 1842'de "*Anadolu ve Rume-li Kumpanyaları*" adıyla bir teşkilât kurmuş ve devlet gelirlerini toplamayı üstlenmiştir.

Bankerlikle uğraşanların genellikle Rum, Ermeni ve Yahudiler olduğu daha önce belirtilmişti. Bunların kârı devletin malî sıkıntısı büyüdükçe artmış ve Osmanlı hükümeti, Galata Bankerlerinden sık sık ve gittikçe daha ağır şartlarla borç para almıştır.

A) OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKA KURMA GİRİŞİMLERİ VE İSTANBUL BANKASI

Tanzimat döneminden sonra yapılan en önemli değişiklik para ve kredi alanının teşkilatlanması ve bankerlerden bankalara geçişin sağlanmış olmasıdır. Bu teşkilatlanmayı, hem Osmanlı sistemindeki değişiklikler, hem de dünya kapitalizminin gelişmesi mecburî kılmakta idi. Öyle ki; savaşlar ve siyasî olaylar sonucunda devlet, 1840'larda büyük bir malî sıkıntı içine düşmüş, ilk kağıt parayı 1840'ta çıkarmıştır.²⁸ Bunun üzerine hükümet bir anlaşma ile kambiyo istikrarını koruma görevini, yıllık 2 milyon kuruş ödemek şartıyla *Baltazzi* ve *Al-leon* adında iki Galata bankerine vermiştir.

Manolaki Baltazzi Osmanlı malî tarihinde yarım asırdan fazla, büyük rol oynamış bir bankerdir. Osmanlı Devleti tebaası olmadığı halde mesken sahibi olması,²⁹ onun bu rolünün boyutunu ortaya koymaktadır. Diğer banker ise, Fransız İhtilali'nde soylu sınıfa mensup olduğu için İstanbul'a kaçan ve yerleşen zengin bir banker ailesine mensup J. Alleon idi.

1849 yılında anlaşma yenilenirken bu iki sarraf ay-nı görevi yapmak üzere "*İstanbul Bankası*"nı kurma yet-kisini almıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde *ilk banka* kurulmuştur .

Malî sıkıntı içinde olan hükümet bankadan 180 mil-yon kuruş borç almış, bankanın sermayesi olmadığından

bu para yabancı ülkeler üzerine çekilen poliçelerle sağlan-mıştır. Kağıt paranın değeri sürekli düştüğünden, kambi-yo düzeni sağlanamamış, hükümet bankaya olan borçları-nı ödeyememiş, bunun üzerine banka başka alanlarda kâr sağlamaya çalışmış ve 1852-1853 yıllarında iflas etmiştir. Osmanlı hazinesi de bu bankanın zararını üstlenmiştir.³⁰

B) OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR DEVLET BANKAŞI KURMA İHTİYACI VE OSMANLI BANKAŞI

1856 Hattı Hümayûn'unda hükümet, kambiyo istikrarını sağlayacak ve maliye işlerini güvenle yürütecek, maliyeye güveni sağlayacak banka benzeri kuruluşlar oluşturmak kararında olduğunu açıklamıştır.³¹ Osmanlı Devleti'ni bu kararı almaya iten asıl sebep; Kırım Sava-şı'ndan sonra, para ve maliye işlerinin daha da bozulmuş olması ve yeni bir bankanın kurulmasına ihtiyacın kaçınılmaz olmasıdır. Ancak devletin banka kuracak ve banknot ihraç edecek malî gücü olmadığı için de, uygun olan çözüm, dış sermayeli -hazinenin ihtiyacını karşıla-yacak- güçlü bir finans kaynağı bulmak idi.

Osmanlı Hükümeti'nin ihtiyacı olan bankayı kura-cak sermaye ise, üç kaynaktan sağlanabilirdi. Birinci kaynak, Galata Bankerleri'nden büyük sermayeye sahip olanlar, ikincisi, yabancı sermaye, üçüncüsü ise, devletin yeni kurallar koyarak bankalara sağlamış olduğu imkân-lar.³² Bilindiği gibi; Osmanlı Devleti'nde banka kuracak sermaye birikimi olmadığı için de dış kaynaklı bir ban-ka kurulması zarurî olmuştur. Bunun için de en uygunu İngiltere'den yapılan iki borçlanmaya ve ilk demiryolu hattının yapılmasına aracılık eden İngiliz sermaye gru-buna "*Bank-ı Osmanî*" adıyla yeni bir banka kurma izni-nin verilmesidir. 500 bin sterlin sermaye ile kurulan Bank-ı Osmanî "Mires" borçlanmasının ve hileli işlemlerin yarattığı 1860 bunalımı nedeniyle fazla çalışamamış ve 1863'de *Bank-ı Osmanî-i Şahâne* kurulduğunda serma-yedârlar bu bankaya ortak olmuştur. Hiç şüphesiz, Abdülmecid döneminin sonlarında meydana gelen Mires Kredisi'nin başarısız sonuçlanmasında, Batı finans çevre-leri ile onların yerli işbirlikçileri olan Galata bankerleri-nin parmağı vardır. Çünkü, bu kredi ile piyasadaki kağıt paraların (kâimelerin) karşılığı ödenecek ve yeniden ka-ğıt para (kâime) basmak mümkün olacaktı. Kağıt para denemelerinin başarılı olması, Osmanlı hükümetinin kendisine faizsiz kredi bulması anlamını ifâde ettiği için,

iç ve dış sermaye sahiplerini telaşlandırmıştır. Yani hükümetin başarısından korkan finans kapitali, gerek içeriden (Galata) gerekse dışarıdan kâğıt para ihracının başarısızlığı için çalışmışlardır. Eğer bunu başaramazlar ise istedikleri faiz oranı ile borç verebilecekleri bir yağlı kapidan mahrum kalacaklardı.³³ Galata hanları bir yana, bütün Beyoğlu ve İstanbul yakası esnafı dahi, kâime spekülasyonuna koyulmuşlardı. Bunun sonunda kaybedenler, kuşkusuz Hükümet ile birkaç İslâm-Türk devlet memuru ve yine İslâm-Türk esnafı olmuştur.

Böylece, devlet bütçesinin sürekli açık vermesi, giderlerin sürekliliğine karşılık tarıma dayalı gelirlerin belli dönemlerde tahsil edilebilmesi dolayısıyla dönemsel açıkların büyümesi, kambiyo düzeninin bozulması ve devletin malî saygınlığının zayıflaması Osmanlı Devleti'nin hazinesinin tamtakır olmasına yetmiştir. Bundan ötürü devlet yine Galata Bankerleri ve Batı finans çevrelerine muhtaç hale gelmiştir. Adeta Paul Leroy Beaulieu'nun; "*Her devlet bankasının kuruluşunun menşei hazinenin müzâyakasıdır*", sözüne haklılık kazandıracak bir şekilde, "*Bank-ı Osmani-i Şahâne*", Fransız sermayedarlarının da katılmasıyla, önemli imtiyazlar alarak 1863 yılında kurulmuştur.³⁴ Hazinenin görevleriyle "*Banknot İbracı*" yetkisinin de verildiği bu bankaya verilen imtiyazlar şöyle özetlenebilir:

Banka, devlet bütçesini denetlemeye varacak ölçüde geniş yetkilerle donatılmıştı. Banka, yönetim kurulu üyelerinden birini bütçe komisyonuna göndermek hakkına sahipti. Devlet, bütçenin ayrıntılı bir örneğini her yıl bankaya vermek, gerek ülke içindeki gerekse ülke dışındaki bütün ödemelerini hiçbir banka kullanmadan Osmanlı Bankası aracılığıyla yaptırmak zorundaydı. Ayrıca, zorunlu ve olağanüstü durumlar dışında hükümet, Osmanlı Bankası'na verilen bütçede kayıtlı ödenekleri hiçbir biçimde geçemeyecekti.³⁵

Hükümetin senyörâj hakkını elinden almak için Batı finans patronları tarafından kurdurulan Osmanlı Bankası, ayağının tozu ile konsolidlerin bir kısmını ve piyasadaki beşlik gümüş paraları tedâvülden kaldırmak için gerekli olan krediyi Fransa'nın ünlü bankası Crédit Mobilier ile birlikte sağlamayı garantiliyordu. Adına 1863 Kredisi denilebilecek bu kredi, aslında Osmanlı

Devleti'nin senyörâj hakkını ele geçirmek modelinin uygulamasına geçiş idi. Kaimeler tamamen kalkmıştı, şimdi de bozuk para hakkını kontrol altına alacaklardı. Kaimelerin de yerini Osmanlı Bankası banknotları alacaktı. Aslında bu banknotların Osmanlı adını taşıması göstermelikti. Fakat ne yazık ki, 1946'ya kadar tedâvülde kalacak ve %20 ile %25 ankes karşılığı çıkarılan bu banknotlar sayesinde kazandığı paraları, bu banka, aslında Osmanlı hükümeti ile hiç olmazsa bölüşmesi gerekirken, zırnık bile koklatmadığı gibi, hükümetin kasadarlığını yapıyorum diye hükümet adına yaptığı her türlü tahsilât ve tediyâtta harç ve komisyon almıştır.³⁶

1863 "İtilafnâme"sinden sonra bu banka Osmanlı Devleti'nde büyük bir saygınlık kazanmış borçlanmaların tümüne yakın bir bölümü bu banka aracılığı ile yapılmıştır.

Osmanlı Bankası Rûsûm-i Sitte, Düyûn-ı Umumîye ve Reji İdareleri ile Ereğli Maden Kömürü, Terkos, Liman ve Gaz Şirketlerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Banka ayrıca demiryolu yapımlarında yabancı şirketlere verilen kilometre garantilerinin Osmanlı hükümetince kabulünü sağlamıştır.

1863'teki sözleşmede bankanın ayrıcalık süresi 30 yıl iken 1875'te 20, 1895'te 12 yıl eklenmiş ve 1925 yılına kadar uzatılmıştır.

İtibarî sermayesi 1863'te 2.700.000 sterlin iken 1875 sözleşmesiyle 10 milyon sterline çıkarılmıştır. Ödenmiş sermayesi ise 5 milyon sterlindir.

Osmanlı Devleti'nin 1874 yılından beri Merkez Bankası görevini üstlenen banka, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bir numaralı resmî devlet bankası olma kimliğini sürdürmüş ve bu görevini 1933 yılında, 11 Haziran 1930 tarihinde kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na devretmiştir. Banka bu tarihten itibaren özel ticari banka olarak faaliyetlerine devam etmektedir.³⁷

C) SPEKÜLASYON AMAÇLI KURULAN BANKALAR VE DİĞER ECNEBİ BANKALARI

1860 yılında Galata bankerlerinden bir grup *Malî Birlik* (Union Financiere)'i, diğer bir grup ise, Mires'le birlikte *Türkiye Bankası*'nı kurmuştur. Ancak bu kuruluşlar önemli bir çalışma göstermeden kapanmıştır.

1863-1875 yılları arasında bazı yabancı kuruluşlar ve Galata bankerleri gruplar halinde birtakım bankalar kurmuş, hazineye avanslar vermiş ve borçlanmalara katılmıştır.

Spekülasyon amacıyla kurulan bu bankalar, Avrupa'da görülen 1873 bunalımı, 1875'te Osmanlı Devleti'ni durdurması, Düyn-ı Umumîye'nin kurulması ve Rus savaşının yarattığı şartlar dolayısıyla kapanmak durumunda kalmışlar, Osmanlı ekonomisinde olumlu hiçbir iz bırakmamışlardır.

Bu gelişme, kısmen yerli, kısmen yabancı sermayeyle malî kuruluşlar oluşturulduğunu, bu kuruluşların devleti sürekli borçlanmaya özendirdiğini, bazı hallerde de zorladığını ortaya koymaktadır.³⁸

"Şark Şömendüferleri Bankası" Zürih'te birkaç bankanın katılmasıyla ve 35.000.000 İsviçre Franklık bir sermayeyle kurulmuştur. Amacı Baron Hirsch tarafından Viyana'da kurulan (1878) Şark Demiryolları Şirketi'ni Alman kontrolü altına almaktır. Banka bunda başarılı olmuş, Şark Demiryoluyla birlikte, Anadolu-Bağdat Demiryolu, Haydarpaşa Rıhtımı ve Adana Tarsus-Mersin Demiryollarının denetimini elde etmiştir. Bu banka Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir zararla tasfiye edilmiştir.

1891 yılında Midillili bir tüccarla İstanbullu bir banker Midilli Bankası'nı kurmuşlardı. Banka, Koçokumpanyasına ait gemilerle Zonguldak kömür madenlerini devralmış, Midilli'de, Atina'da ve ülkenin çeşitli limanlarında şubeler açmıştı. Gemilerle kömür ocaklarının işletilmesine sermayesinin büyük bir bölümünü bağlayan bu banka 1902 ve 1903 yıllarında zarar etmeye başlamış, sonraki yıllarda tasfiye edilmiştir. Üretime yönelmiş ender bankalardan biri olmuştur.

Fransız ve Avusturya bankalarının katılmasıyla Selanikli Yahudiler ve İtalyan uyruklu bazı kişilerce 1888'de Selanik Bankası kurulmuştur. Sonradan diğer Avrupalı bankalar Selanik Bankası'nı devralmıştır.

Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası 1910 yılında Türkler ve Levantenler³⁹ tarafından kurulmuş 550.000 lira sermayeli bir şirkettir. Bankacılık işleri yanında hükümete borç verme ve hükümet adına bütün vergileri tahsil etme işleriyle uğraşan bu banka, 1914 yılında çalışmalarını sona erdirmiştir.

1910 yılında 100 bin lira sermaye ile kurulan Osmanlı Ticaret Bankası savaş içinde çalışmalarına son vermiştir.

Bunların dışında Avrupa ülkelerinde kurulan bankalardan bir çoğunun Osmanlı Devleti sınırları içindeki yerlerde şube açtıklarını belirtmek gerekir. Bunlar genellikle nüfuz bölgelerine yönelmişler ve o bölgelerde etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Yabancı bankalar ve şubeler genellikle iki amaç için kurulmuşlardır. Ekonomik amaç: Osmanlı Devleti'nin yabancılara verdiği demiryolu, maden ve diğer ekonomik ve malî ayrıcalıklardan yararlanmak ve Osmanlı ekonomisini denetim altına alma isteğidir. Siyasal amaç: Parçalanmasına kesin gözüyle bakılan Osmanlı Devleti'nin ilgilendikleri bir bölümünü denetim altına almaktır. Yabancı bankalar genel anlamda bu amaçlarını gerçekleştirmişlerdir.

B- Osmanlı Devleti ve Millî Bankacılık

II. Meşrutiyet dönemi iktisadî hayatında millî nitelikte dönüşümlerin olduğu bir diğer alan bankacılıktı. İttihatçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmüş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesi gereğine inanmışlardı. Bu dönemde İttihatçıları millî bankacılığa yönelten sebep, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın üzerine almış olduğu sorumluluğu yerine getirmemesidir. Banka görevini yapma şöyle dursun, özellikle harp yılları şartlarından istifade ederek kendine çıkar sağlamaya çalışmıştı. Bu tutum İttihat ve Terakî'yi bankacılıkta yeni çözümler aramaya yöneltmiştir.⁴⁰

Şöyle ki; büyük imtiyazlar verilerek 1863'te kurulan Bank-ı Osmanî-i Şahâne, bir devlet bankası olarak her türlü resim ve harçlardan muaf tutulmuştu. Bu özelliği ile dikkat çeken bankanın Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan resmî merkez bankası niteliğini taşıdığını söylememiz pek mümkün olmayacaktır. Çünkü, banknot ihracı imtiyazını tekeline bulundurmasına rağmen hazinein ihtiyaç duyduğu hallerde banknot basmamış⁴¹ ve kısa dönemli borçlanmalara da gitmeyerek devletin kazancını değil de ortaklarının kârını ön planda tutmuştur. Banka sadece bir devlet bankasından beklenen devletin hazinedarlığı görevini büyük ölçüde yerine getirmiştir. Bu uygulamasına rağmen Osmanlı Bankası, Düyn-ı

Umumiye idaresi ile birlikte, son dönem Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından birisidir. Millî bankacılık anlayışını ise Osmanlı yönetimi ancak, II. Meşrutiyet sonrası gelişmeler sonucu benimsemiştir.⁴²

Bu anlayışın benimsenmesinde hiç şüphesiz 1913'te iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Partisi'nin büyük payı olmuştur. Çünkü İttihatçılar, ayrılıkçı hareketlerin organize olduğu bir dönemde "*devlet nasıl kurtarılır*" sorusuna 1908'de Meşrutiyet ilân ederek "*merkezî yönetimin güçlendirilmesi*" görüşü ile cevap vermiş olmalarına rağmen; ekonomide serbestçi ekole yakın durup şahsî teşebbüsü desteklemişlerdir. Ülkedeki yabancı sermayenin etkinliğinin azaltılması için de, Türk girişimcilerin devlet eliyle güçlendirilmesini temel amaç addetmişlerdir.⁴³ Diğer bir ifade tarzı ile Türk sermayedârları ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. İttihatçıların açmış oldukları bu çılgır daha sonra devletin merkez bankası olması görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın yabancı sermayeli olması, savaş yıllarında millî sermayeye dayalı bir bankaya olan ihtiyacı Osmanlı yönetimine acı bir tecrübe ile öğretmiştir. Çünkü, 1908 yılına kadar İstanbul Emniyet Sandığı ile Ziraat Bankası dışında millî bir banka kurulamamış, bankacılık işlerine yabancılar egemen olmuştur. 1908 yılından sonra ise, birçok küçük millî banka kurulmuştur.⁴⁴ Ancak, millî nitelik taşıyan devlet bankası kurma teşebbüsleri 1914'te başlamış, önce Evkaf, sonra Osmanlı İtibar-ı Millî bankaları kurulmuştur. İktisadî gücü giderek artan Anadolu tüccarı ise 1909'dan itibaren çeşitli şehirlerde yerel bankalar ve kredi kooperatifleri kurmuşlardır.⁴⁵

Bu bankalar arasında önce Tuna vilâyetinde Mithat Paşa tarafından kurulan ve sonradan ülkenin diğer yerlerinde de açılan Menâfi Sandıkları 1888'de bir araya getirilmiş ve merkezi İstanbul olmak üzere Ziraat Bankası kurulmuştur. İstanbul Emniyet Sandığı da yine Mithat Paşa tarafından 1868'de kurulmuştur. Bu iki bankanın yanı sıra İttihatçıların çok önem vererek kurdukları Osmanlı İtibâr-i Millî Bankası aşağıda ele alınacaktır.

A) İSTANBUL EMNİYET SANDIĞI

Mithat Paşa Tuna valiliğinden İstanbul'a döndüğü zaman 1868'de halkın elindeki dağınık paraları bir araya getirerek küçük esnaf ve zanaatkârın kullanımına sun-

mak ve yurttaşlarda tasarruf alışkanlığını sağlamak için İstanbul Emniyet Sandığı'nı kurmuştur.⁴⁶

Emniyet Sandığı sermayesiz olarak kurulmuştur. Ancak sandığın sermayesi sandığın gelirinden sağlanma yoluna gidilmiştir. Bu sandık, her sınıf halkın küçük birikimlerini bir araya getirecek ve yine aynı sınıfın kredi taleplerini karşılayacaktır.⁴⁷

Sandık vadesiz tasarruf mevduatına %9 ödüyor, %12 faizle de rehin karşılığı borç para veriyordu. Bunun yanı sıra sandık, polîçe işini de üzerine almıştı. İstanbul'da sandığın başarılı olması, 1872 yılında taşrada da Emniyet Sandıklarının kurulmasına yol açmıştır. Emniyet Sandığı, bir yandan halka biriktirme terbiyesi verecek bir tasarruf bankası, öte yandan halkın tüketim kredisi ihtiyacını karşılayan bir banka olması bakımından, bu döneme kadar kurulan bankalardan farklı olmaktaydı.⁴⁸

İlk yıllarda büyük bir gelişme gösteren sandık; başlangıçta tüccarlardan oluşan özel bir komisyonca yönetiliyordu. 1886 yılında Ticaret ve Nafia Bakanlığı'na bağlanarak, Devlet Şurası (Danıştay), Malîye, Divan-ı Muhasabât (Sayıştay)'dan birer ve Ticaret Odası'ndan da iki üyeden oluşan bir yönetim kurulu tarafından yönetilmiştir. 1876 Rus Savaşı sırasında sarsıntı geçiren sandığın paralarına 1885'te hükümetin el atması üzerine sandık yeniden bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak, Meşrutiyet'ten sonra durumunu düzeltme imkânı bulabilen sandık, gelişmesini sürdürmüş ve 1907 yılında ise, Ziraat Bankası'na bağlanmıştır. Böylece, sandığın bütün işlemleri devletin güvencesi altına alınmıştır.⁴⁹

B) ZİRAAT BANKASI

Mithat Paşa, Niş ve Tuna valiliklerinde bulunduğu sırada çiftçilerin, tefecilerden çok büyük faizlerle borç para aldıklarını görmüş ve uygun faizle borç verebilecek bir örgüt kurmayı düşünmüştür. İlk kez deneme niteliğinde, 1863 yılında Pırot Kasabası'nda kurulan bu örgütü çevre illerde kurulanlar izlemiştir. 1867 yılında bir tüzükle "Memleket Sandığı" adı verilen bu örgüt ülkenin her yanına yayılmıştır.⁵⁰

Tüzüğe göre Memleket Sandıklarının sermayesi, halkın tarım ürünleri fazlasından sağlanacaktı. Uygulamada sermaye, köy ihtiyar heyetinin köye ya da devlete ait ortak bir araziye imece yöntemiyle işleterek elde ettiği ürünün satılmasıyla sağlanmıştır.⁵¹

Mal sandığına yatırılan paranın 200 lirayı aşması halinde o ilçede Memleket Sandığı açılmıştır. Her sandık ayrı çalışmış ve halkın seçtiği kimselerce yönetilmiştir. Verilen borcun %1-0,25 oranında değişen gider karşılığı alınmıştır.

Sandıktan çiftçilere, kişisel kefaletle ya da rehin karşılığı kredi verilmiş ve aylık %1 oranında faiz alınmıştır. Üç aydan az, bir yıldan fazla süreli kredi ise verilmiyordu.

Sandığın gelirlerinin 2/3'ü sermayeye ekleniyor, geri kalanı da köyün altyapısının kurulmasına harcanıyordu.

Memleket Sandıkları tüm ülkeye yayıldıktan sonra sandıklar eski biçimde çalışmalarını sürdüremez olmuş, bozulma durumuyla karşılaşmıştır.

1883 yılında çıkarılan yeni tüzükle sermayenin aşar vergisine eklenen %10'larla sağlanması, sandıkların "Ticaret ve Nafia" (Bayındırlık) Bakanlığı'nın denetimine verilmesi yoluna gidilmiştir. Sandıkların adı da "Menafi Sandıkları" olarak değiştirilmiştir.⁵²

1888 yılında Menafi Sandıkları kaldırılarak Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat Bankası kurulduğunda Menafi Sandıklarının 250 dolayında olduğu, sermayeleri toplamının da 2 milyon lirayı aşmadığı tahmin edilmektedir.⁵³ Ziraat Bankası'na devredilen sermaye 200 bin lira dolayında kalmıştır. Devredilemeyen bölümler 1905 yılında sermayeden düşülmüştür.

1888 yılı tüzüğüne göre bankanın görevleri şunlardır: 1) Taşınmaz mal rehini ya da kişisel kefaletle çiftçilere kredi vermek, 2) Mevduât kabul etmek, 3) Tarıma ilişkin sarraflık işleri yapmak ve aracılık etmek.⁵⁴

Bu tarihten itibaren, tarıma verilen kredilerin düzenlenmesi bir istikrara kavuşmuş, ağır da olsa zaman içerisinde bir artış göstermiştir.⁵⁵ Bankanın sermayesi, aşar vergisiyle birlikte ve vergi gelirinin 1/10'u olarak tahsil edilen paylardan ve yıllık kârlarının 1/3'ünden oluşuyordu. Aşar payı 1909 yılında 1/10'dan, 1/20'ye indirilmiştir.⁵⁶

1914 yılında bankanın yapısında ve çalışma yöntemlerinde önemli değişiklikler olmuş, 12 Mart 1918 tarihinde bu değişiklikler yasa konusu yapılmıştır. Böylece Ziraat Bankası yasayla kurulmuş özel bir devlet kuruluşu

özellikliğini kazanmıştır. Sermayesi 15 milyon liraya yükseltiletilen bankanın çalışma konuları şöyle belirlenmiştir:

1) Özellikle çiftçilere, arazi sahiplerine, sanayi-i ziraie (tarıma dayalı) sahiplerine, tarım işiyle uğraşan şirketlere ve mevduât sahiplerine kredi vermek ve cari hesap açmak,

2) Tarımla uğraşan ortaklıklara pay senetlerinin %20'sini aşmamak üzere katılmak,

3) Gerektiğinde hayvan, tohumluk, tarım araçları ve malzeme sağlamak ve bunları peşin parayla ya da taksitle çiftçilere dağıtmak,

4) Arazi satın almak, gerektiğinde bu araziyi, imar ve taksim ederek taksitle ödenmek üzere çiftçilere dağıtmak,

5) Mevduât kabul etmek,

6) Ücretle para nakliyatı yapmak⁵⁷

Bu maddelerin de ortaya koyduğu gibi, bankaya, bankacılık görevleri yanında Tarım Bakanlığı'nın bazı görevleri de verilmiştir.

C) OSMANLI İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI

Osmanlı Devleti'nde millî ekonomi oluşturma teşebbüslerinin en önemlilerinden birisi olan yabancı sermayenin olmadığı bir devlet bankası ideali Osmanlı İttihatçıları'nın kurulması ile hayata geçirilmiştir.⁵⁸ Bu teşkilatlanma aynı zamanda 1908 ve 1918 yılları arasında iktidarda kalmış olan İttihat ve Terakki Partisi'nin "iktisadî milliyetçilik" diye adlandırılan uygulaması ile hükümet politikasına da yansımıştır.⁵⁹

Nitekim 1918 yılı bütçe görüşmelerinde Cavit Bey; "pek kaviyyen ümit ediyorum ki altı yedi sene sonra bu banka hakikî manasiyle bir devlet bankası, bir millet bankası olacaktır", diyerek İttihatçıların, Osmanlı Bankası imtiyaz süresinin bittiği 1924 yılı sonrasında Osmanlı İttihatçıları Millî Bankası'nı bir devlet bankası yapma düşüncesinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁰

Bu bakımdan millî bankalar içinde Osmanlı İttihatçıları Millî Bankası'na bazı özellikler ve ayrıcalıklar ile geniş bir çalışma alanı öngörülmüştür. II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan millî bankaların en önemlilerinden birisi olma vasfını taşıyan Osmanlı İttihatçıları Millî Bankası'nın sermayesi 4 milyon liraydı ve yarısı ödenmişti. O günlerde

millî bir bankanın ne denli önemli olduğu anlaşıldığından bu bankaya bir takım ayrıcalıklar da verilmiştir.⁶¹

Kapitülasyonlarla korunan büyük yabancı bankalar karşısında çalışmalarını sürdürebilmesi için bankaya bu ayrıcalıkların verilmesi gerekli görülmüştür. Bâbı Âlî'nin bir devlet bankasına dönüştürmek istediği Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'na 21 şubat 1917 tarihli kanunla şu ayrıcalıklar verilmiştir:

a) Bankanın malları mevcut ve konacak vergilerden bağışık tutulmuştur.

b) Pay senetlerinden ve devlet daireleriyle yapılan her türlü haberleşme ve yazışmalardan damga resmi alınmayacaktır.

c) Kuruluş için gerekli olan eşya gümrük resmine tabi tutulmadan ithal edilebilecektir.

d) Posta mektupları ve telgraflar ücretsiz kabul edilecektir.

Bankanın payları kayıtlı ve Türk vatandaşlarına ait olacaktır. Banka her türlü banka işlerini, sınaî ve ticarî işleri yapabilecektir.⁶²

Hükümete, bankanın 50.000 hissesi ve belli bir tarihe kadar satılmayan hisseleri alması için yetki verilmiştir.

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, Ergani bakır madenlerini işletme ayrıcalığıyla bu madenleri denize bağlayacak demiryolunun ayrıcalığını da aldı. Önceleri başarı sağlayan banka, savaş yıllarının sonuna doğru spekülasyon işlemleri nedeniyle önemli zarara uğradı.⁶³

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulan millî banka pek azdır. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da kurulan küçük bankaları dikkate almaz isek geriye millî banka olarak sadece Ziraat Bankası ile İstanbul Emniyet Sandığı kalmaktadır.

Yeni Türk Devleti'nin kuruluşuna kadar, Ziraat, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası ve İstanbul Emniyet Sandığı dışında önemli bir millî banka kurulmadığı, kıyı şehirlerindeki ticaret merkezlerinde ise, siyasî ve ekonomik amaçlı yabancı bankaların egemenliklerini sürdürdükleri görülmektedir. Onun için de, Osmanlı Devleti'nin çöküşünde yabancı bankaların önemli rollerinin olduğunu söylemek kehânet olmasa gerek. Çünkü bu bankalar üretime ve ülke çıkarlarına yönelik bankacılık anlayışından ziyade kendi çıkar çevrelerinin kârlarını düşünmüşlerdir.

1888-1913 YILLARI ARASINDA KURULAN BANKALARIN SERMAYE DURUMU (MİLYON KRŞ.)

	İtibarî				Ödenmiş			
	1888	1900	1909	1913	1888	1900	1909	1913
Ziraat Bankası	1000	1000	1050	1173	221	675	1007	1132
Osmanlı Bankası	1100	1100	1100	1100	550	550	550	550
Selânik Bankası	9	18	88	88	9	18	70	88
Midilli Bankası	—	26	35	—	—	16	24	—
Diğer Millî Bank.	66	—	130	233	66	—	40	72
Ecnebi Bankalar								

MEVDUAT VE KREDİ DURUMU (MİLYON KRŞ.)

	Mevduat				Kredi			
	1888	1900	1909	1913	1888	1900	1909	1913
Zerbank ve Em. S.	5	10	16	48	22	301	563	602
Osmanlı Bankası	527	981	1586	1772	608	909	1102	1587
Selânik Bankası	2	12	48	84	5	35	70	110
Diğer Millî Bank.	—	—	5	25	.	.	20	40
Ecnebi Bankalar	10	55	220	350	.	.	350	500
	554	1058	1875	2279	.	.	2005	2839

Kaynak: Vedat Eldem, a.g.e., s. 163.

Nitekim Meşrutiyet'in ilânından sonra özellikle Anadolu'da kurulan millî bankaların sermayelerinin az olmasına rağmen, gözlenen en önemli özellik, üretime ve ülke çıkarlarına yönelik bankacılık anlayışının İkinci Meşrutiyet'ten sonra gelişmeye başladığıdır.⁶⁴

Yüzyıllar boyu İstanbul ve İzmir gibi ticaret merkezi olan illerde kurulan yabancı bankaların sermaye birikimini kendilerine mal eden gayr-i Türk sermaye sahipleri -ki bunlar ya ecnebi ya da, azınlık kesimden oluşan banker ve sarraflardır- Birinci Dünya Savaşı ve millî mücadele sırasında bu sermayeleri yurt dışına çıkarmışlardır.⁶⁵

Nitekim millî mücadelenin başladığı yıllarda, Anadolu'da kalan sermaye birikiminin en önemli göstergesi, kurulan bankalardır. Bu bankalar aynı zamanda Anadolu'da doğmakta olan orta sınıfın İttihat ve Terakki ile olan organik bağının da somut birer göstergesidir. Çünkü İttihatçıların benimsediği milliyetçilik akımı doğrultusunda millî bankalara öncülük etmiş, üyelerini bankacılığa özendirmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerekse manevî her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi sistemini millileştirmeyi amaçlamıştı.⁶⁶

İttihat ve Terakki'nin bu gayretleri sonunda kurulan millî bankalar sayesinde müslüman eşraf ve çiftçi yabancı ve gayr-i müslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış, eskiden yok pahasına simsara, deveciye ya da murâbahacıya kaptırdığı malını değerinde satabilme şansına kavuşmuştu.

Böylece, o güne kadar yabancıların ve azınlıkların mesleği olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafının eline geçmiştir.

Ancak bu bankaların yabancı bankalara göre ne derece küçük ve güçsüz oldukları sermaye miktarlarından da anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda banka kurma girişimleri 1830'larda başlar. Bu girişimlerin bir bölümü, devlete borç para verecek kadar zengin olan Galata bankerlerinden, bir bölümü ise yabancı sermayedarlar-

dan, çok az bir kısmı da, devletin yeni kurallar koyarak bankalara sağlamış olduğu imkânlardan gelmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde 1847'ye kadar resmî olarak kurulmuş bir banka yoktu. Ancak bankanın birtakım işlerini önceleri sarraf, daha sonraları banker olarak adlandırılan kişiler yürütmekteydi. Ülkede çeşitli değer ve türden para kullanıldığı için de sarraflar; paraları birbirleriyle değiştirmek, borç para vermek, polişe alım satımı yapmak, devlet büyüklerinin gelirini tahsil etmek, ödemelerini yapmak gibi işlerle uğraşıyorlardı.

Tanzimat Fermanı ile birlikte iltizâm usûlüne son veren devlet, vergi kaybına uğramaya başladı. Bu durum, yani vergilerin iltizâm usûlüyle tahsili de sarraflar için bir kâr kaynağı idi. Şöyle ki, mültezimler, devlete verecekleri teminatları genellikle bankerlerden sağlıyor, bankerler de mültezimlerin kârlarına ortak oluyorlardı. Bu tür işleri yapanlara önceleri sarraf adı verilirken, sonraları işler genişlediği için banker denilmiştir.

Devlet gelir kayıplarını ortadan kaldırmak amacıyla 1840'tan itibaren kâğıt para basmaya başladı. Büyük miktarlarda para piyasaya sürülünce, banknotların değeri hızla düştü. Ortaya çıkan bu durumu düzeltmek amacıyla da devlet, dış borçlar alma yoluna gitmiştir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'ni malî denetim altına almak isteyen bankerler, ortaya çıkan durumu fırsat bilerek spekülâtif oyunlarla havadan para kazanma yoluna gitmişlerdir. Bu durum devletin, hem yabancı finans kurumları tarafından, hem de azınlık bankerler tarafından kemirilmesine yol açmakla kalmamış, ıslahat fermanlarıyla azınlıklara ayrıcalıklar vermesine kadar uzanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Osmanlı Devleti'nde, Ziraat Bankası ile Emniyet Sandığı kurulmuştur. Böylece ilk defa millî bankalar kurularak finans işleri Müslüman-Türkler tarafından da yürütölmeye başlanmıştır.

Ancak 1863 yılında İngiliz ve Fransız finans çevrelerince kurulmuş olan Osmanlı Bankası, devlet bankası olma özelliğine sahip olmuş, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kuruluncaya kadar da bu niteliğini muhafaza etmiştir.

- 1 Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 5 (İstanbul Ekim 1968-Eylül 1969), S. 13-24.
- 2 Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", *Para Dergisi*, Yıl 1981 S. 1-12 ve Yıl 1982, S. 13- 19; daha sonra bu çalışma; yeni bilgi ve belgeler eklenerek müstakil birer eser olarak: "*Galata Bankerleri*, İstanbul 1991 ve *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995" adları ile yayınlanmıştır.
- 3 Sevgen, a.g.m, sayı 1, s.46.
- 4 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul 1983, s. 131.
- 5 *Ekonomi Ansiklopedisi*, "Banker" maddesi, Milliyet yayınları, 1991, s. 32.
- 6 Savaşın malî külfetinin yanında, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'ya 7.500.000 kuruş savaş tazminatı ödemesi gerekiyordu.
- 7 Malikâne sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (haz.: Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu), Ankara 1975, s. 231-291.
- 8 Eşham sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, İstanbul 1986, s. 79-88, 105-110, 131-134, 169-174; Mehmet Genç, "Eşham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s. 376-380.
- 9 Pakalın, a.g.e., c. II, s. 140.
- 10 1996-1997 Güz yarıyılı doktora programı dersinde, Sabri Ülgener'in *İktisadi Çözüm*.. adlı eseri üzerinde yaptığımız değerlendirme sırasında Osmanlı padişahlarının banker, sarraf ve paşalardan borç para almaları hususunu kast ederek bizlere yönelttiği sorular üzerine bu sözleri söylemiş, çağın zihniyetini bir de bu açıdan düşünmemizi istemiştir. Hatta bu zihniyeti hiç bir iktisadî düşünceyle bağdaştıramayacağımızı da eklemiştir.
- 11 İlk Osmanlı altın parası Fatih zamanında (1479) basılmıştır. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.18.
- 12 Bu dönemde, Rumeli'de; Edirne, Gelibolu, İstanbul, Kratova, Novar, Serez ve Üsküp'te olmak üzere 8, Anadolu'da da; Ankara, Amasya, Ayasuluk, Bolu, Bursa, Karahisar, Kastamonu, Konya, Kütahya, Tire ve Trabzon'da olmak üzere toplam 19 darphâne vardı. Bunların içerisinde yalnız, Edirne, İstanbul ve Serez darphânelerinde altın sikke darb edilmekteydi. Sevgen, a.g.m, S., 13, s.47.
- 13 Sevgen, a.g.m, S. 13, s.56-57.
- 14 Sevgen, a.g.m, s.57.
- 15 Kazgan, a.g.m, S. 1, s. 60.
- 16 Kazgan, a.g.m, S. 2, s.54-55.
- 17 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi "Dünyanın umumiye"*, çev.: A. İhsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. 18.
- 18 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986, s. 19.
- 19 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 20.
- 20 Rivayete göre M. Reşit Paşa'yı kalpten öldüren Kamondo'dur. Çünkü, Kamondo Paşa'yı ziyarete geldiğinde Paşa hamamdadır. Kendisine haber verildiğinde, Paşa'nın aklına borçları gelerek büyük heyecan ve üzüntüye kapılması kalbinin durmasına muhtemelen sebep olmuştur. Kamondo'nun, Paşa'nın ölüm haberini alınca "Eyyvah yandım! Eyyvah yandım!" diye bağırması, rivayeti doğrular mahiyettedir.
- 21 Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para*, TTK Basımevi, Ankara 1970, ss. 15-27.
- 22 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzenei (Dün, Bugün, Yarın)*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969, s.61.
- 23 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tarihik*, TTK Yay., Ankara 1994, s.159.
- 24 Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997, s. 25.
- 25 Akyıldız, a.g.e., s. 78-79.
- 26 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri VIII (Galata Borsasında Hava oyunları, İlk Borsa Nizamnâmesi, İlk Borsa Komiseri Abidin Bey'in Anlatıktıkları)*, *Para Dergisi*, S. 8 Ocak 1982, s. 62-65.
- 27 11 Ocak 1878 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesinde çıkan "İki Dolandırıcı Arasında Bir Lakırdı" başlıklı yazı ilginçtir; "Arkadaş niye ısınıp duruyorsun? - İşsizlikten. Çarpacak birşey bulamadın mı? Bir haftadır hiçbir iş beceremedim. Zavallı! Haydi Osmanlı Bankası'na! Dört yüzüki kuruşa kâime alıp dört yüz kırka satmak için sarrafların cepleri kaime dolu olduğu halde oraya birikiyorlar. Bundan kalabalık, bundan paralı bir yer mi bulabilirsin?" Demek oluyor ki bu havadan para kazanma o kadar yaygın hale gelmiş ki basın bunu adeta olağan bir iş gibi vermeye başlamış.
- 28 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1987, s. 211.
- 29 Kazgan, a.g.m., S. 1, Haziran 1981, s. 60.
- 30 Kazgan, a.g.m., S. 2, Temmuz 1981, s. 55; Stefanos Yerasimos, *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye*, (çev.: Babür Kuzucu) 2. Kitap, 4. Baskı, İstanbul 1980, s. 73-74.
- 31 Yerasimos, a.g.e., s. 99.
- 32 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TC Merkez Bankası Yay., Ankara 1997, s. 52.
- 33 Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 164-165.
- 34 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, TTK Yay., Ankara 1997, s.234; İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 56.
- 35 C. Duru-K. Turan-A. Öngöçlü, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, Ankara 1982, s. 70.
- 36 Haydar Kazgan, a.g.e., s. 168.
- 37 http://www.osmanli.com.tr/site_Map/Tarihce/body_tarihce.html. Ayrıca Osmanlı Bankası'nın bir kültür hizmeti olarak gerçekleştirdiği ve yazarın "Osmanlı Bankası'nın belleğinde bir gezinti olarak nitelendirilebilecek bu sayfaların amacı, her türlü malzemeden yararlanarak bu kurumun tarihle kesiştiği noktaları canlandırmak yoluyla, okuyucuyu, metin ve görüntü eşliğinde, bu tarihi birikim ve sürecin birer enstantanesiyle başbaşa bırakmaktır", diyerek tanıtımını yaptığı kitap hiç kuşkusuz bu hususta baş referans eseri olmalıydı. Fakat kitabın bir prestij eser olması sebebiyle piyasaya yansımaması ve sadece itibarlı müşterileri için basılmış olmasından dolayı temin edilememiştir. Eserden Osmanlı Bankası internet sayfasından görebildiğimiz kadarı ile yararlanabildik. Adı geçen eser; Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinden Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası A.Ş. Yay. İstanbul 1997.
- 38 Bankacılığın gelişmesi konusunda bkz. - Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekâmülü*, Ankara 1957, 137 ve dev. - H.A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 2, Ankara 1942, s. 159-171.
- 39 Levanten: Osmanlı ülkesine yerleşen yabancı uyruklü tüccarlar.
- 40 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 130-131.
- 41 Özellikle savaş yıllarında hazinenin ihtiyaç duymasına rağmen, bankanın çıkarları göz önünde tutularak kaime ihraç edilmemiştir. Hükümet, harp-lerde, seferberlik harcamalarını ödeyebilmek için, iki kez Osmanlı Bankası'na başvurmıştır. Harp finansmanına yardımcı olmak bütün memleketlerde merkez bankalarının kaçınılmaz görevidir. Osmanlı Bankası ise Bâb-ı Âlî'nin taleplerini reddetmiş, ancak hükümetin kendi hesabına kaime bastırmasına itiraz etmemiştir. Feridun Ergin, *Para Politikası*, İ.Ü. İktisat Fak. Yay., İstanbul 1979, s.107-108; İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 138-139.
- 42 Zafer Toprak, a.g.e., s. 137.

- 43 M. Naci Bostancı, *Cumhuriyet'in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s. 12-13.
- 44 Bu bankalar hakkında geniş bilgi için bkz.:
- Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, İstanbul 1997.
- Halil Çivi, *Türkiye'de Bankacılık*, Ankara 1985.
- Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, s. 409-476.
- Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Aynı Seminer*, s. 485-534.
- 45 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994, s.276.
- 46 İlker Parasız, *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, Bursa 1994, s. 111.
- 47 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 63.
- 48 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 64.
- 49 C. Duru vd., *a.g.e.*, s. 77.
- 50 Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul 1939, s. 2.
- 51 Yusuf Saim Atasagun, *a.g.e.*, s. 2-3.
- 52 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 71.
- 53 C. Duru vd., *a.g.e.*, s. 74-75.
- 54 Yusuf Saim Atasagun, *a.g.e.*, s. 23.
- 55 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 73
- 56 Aşarın 1925 yılında kaldırılmasına dek bu 1/20 oranından sermaye oluşturulması sürdürülmüştür.
- 57 Ulutan, *a.g.e.*, s. 162'den nakleden, C. Duru vd., *a.g.e.*, s. 76.
- 58 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 141.
- 59 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, Yurt Yay., Ankara 1986, s. 86.
- 60 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 147.
- 61 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984, s. 35-36.
- 62 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 146-147.
- 63 Sonraları durumunu düzelterek 1927 yılında İş Bankası ile birleşmiş, adı ve tüzel kişiliği ortadan kalkmıştır. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.* s. 148; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kırıatlı, TTK Yayınları, 2. b., Ankara 1984, s. 454.
- 64 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 163-164.
- 65 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 61.
- 66 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 164.

KAYNAKLAR

- Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994.
- Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kırıatlı, TTK Yayınları, 2. b., Ankara 1984.
- Cihan Duru-Kemal Turan-Abdurrahman Öngöçlü, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, Ankara 1982.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986.
- Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969.
- Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Dünyumumumiye"*, çev.: A. İlhan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979.
- E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, TTK Yay., Ankara 1997.
- Ekonomi Ansiklopedisi*, "Banker" maddesi, Milliyet Yayınları. 1991.
- Feridun Ergin, *Para Politikası*, İ.Ü. İktisat Fak. Yay., İstanbul 1979.
- Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", *Para Dergisi*, Yıl 1981 S. 1-12 ve Yıl 1982, S. 13- 19;
- Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997.
- Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T.C. Merkez Bankası Yay., Ankara 1997.
- İlker Parasız, *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, Bursa 1994.
- Mehmet Genç, "Esham", *Türkiye Diyamet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI.
- Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (haz.: Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu), Ankara 1975.
- M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul 1983.
- M. Naci Bostancı, *Cumhuriyet'in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, Ötüken Yay., İstanbul 1996.
- Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para*, TTK Basımevi, Ankara 1970.
- Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 5 (İstanbul Ekim 1968-Eylül 1969), S. 13-24.
- Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (çev.: Babür Kuzucu) 2. Kitap, 4. Baskı, İstanbul 1980.
- Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1987.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984.
- Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay., Ankara 1994.
- Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yay., Ankara 1986.
- Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul 1939.
- Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE TİCARİ FAALİYETLER

OSMANLI ŞEHİRLERİNİN TİCARİ POTANSİYELLERİ

481

OSMANLI DEVLETİNDE PANAYIR ORGANİZASYONLARI VE
GÖNEN HACI İSA PANAYIRI'NIN TARİHİNE DAİR

490

UNUTULMUŞ BİR OSMANLI BALKAN ELİTİ:
MISIR'DAKİ MÜSLÜMAN TÜCCARLAR

498

XIX. YÜZYIL OSMANLI ŞEHİR EKONOMİSİ(SİVAS ÖRNEĞİ)

504

XIX. YÜZYIL SONU XX. YÜZYIL BAŞI BATI ANADOLU TİCARİ HALICILIĞI

522

İZMİR TİCARETİNDE AFYONUN YERİ VE ÖNEMİ

528

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA BALKANLARIN ORTA KISMINDA
ZANAAT VE ZANATKÂRLAR

533

OSMANLI ŞEHİRLERİNİN TİCARÎ POTANSİYELLERİ

YRD. DOÇ. DR. MUHİDDİN TUŞ
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı şehirlerinin ticarî potansiyellerini ele almazdan evvel bu hususta karşımıza çıkacak olan bazı temel problem ve kavramlara temas etmek, meselenin anlaşılmasına büyük ölçüde yardım edecektir. İlk olarak günümüzün kapitalist anlayışı içinde tarihi dönemlerdeki ekonominin işleyişini değerlendirebilmenin sıkıntılarını dile getirmek gerekecektir. Kapitalist anlayışa göre, daha çok üretmek, daha çok ürettikçe de daha çok satmak ve sattıkça da daha çok para kazanmak sistemin temel mekanizması haline gelmiştir. Adam Smith'den bu yana sürekli kendini yenileyen ve günümüzde siyasî otoriteler tarafından kontrol edilmeye ve insanî zararları gidermek için denetlenmeye çalışılan bu sistem içinde yaşayan bir insan, geçmiş dönemlerdeki ekonomik gelişmeleri değerlendirirken kendisine bu ekonomik sistemi baz olarak almakta ve neredeyse, yapılanları kapitalist sisteme sorgulatmaktadır. Eski dönemleri değerlendirmeye çalışan tarihçiler için bu şekilde bir tehlike, sadece ekonomik alanda değil hemen her alanda beklemektedir.

Osmanlı tarihini değerlendirirken de aynı tehlike söz konudur. Batı tarihini değerlendirirken durum farklılık arz edebilir. Çünkü kapitalist sistem, Batı'nın gelişim trendinin en son halkasıdır. Batı, kapitalist sistem içinde yanlışlarını düzelterek bu noktaya gelebilmiştir. Bu değerlendirme Osmanlı tarihi için söz konusu değildir. Günümüz Türk (Türkiye'deki) toplumu her ne kadar Batı sistemine entegre olmuş ya da olmaya çalışıyor ise de, kısa bir zaman öncesine kadar Türk toplumu Batı'dan farklı bir kulvarda yer alıyordu. Dolayısıyla Osmanlı tarihini değerlendirirken günümüz yargılarının etkisinden mümkün olduğu kadar kurtulmak gerekmektedir.

Bu noktada, Osmanlı tarihini değerlendirmede ikinci bir problem daha vardır. O da, Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber

resmen yıkılmış olması hususudur. Burada, günümüz anlayışının da etkisiyle, yıkılmış olan bir devletin sistemi kötüdür, yargısı devreye girmektedir. Kişilerin değerlendirmelerinde, bu sistem kötü olmasaydı Osmanlı Devleti'ni yıkılışa sürüklemezdi, düşüncesi bilinç altında veya üstünde yer almaktadır. Bu da bir tarihçinin olayları değerlendirmesinde dikkat etmesi gereken önemli bir husustur.

Böylece karşımıza çıkan temel güçlükleri dile getirdikten sonra Osmanlı Devleti'nde şehirlerinin ticarî potansiyellerini anlayabilmek için ticaretin ne olduğu ve insanların niçin ticaret yaptıkları gibi hususları yalın bir şekilde izâh etmekte fayda vardır.¹

İlk olarak insanlar niçin ticaret yaparlar, sorusunu cevaplayalım. İnsanların bazı temel ihtiyaçları vardır. Bunlar açlığını giderme, giyinme, barınma vd. şeklinde sıralanarak giderler. İnsanlar doğuştan itibaren bu temel ihtiyaçlarını gidermek için çabalarlar. İhtiyaçlarının sayısı arttıkça bunların tamamını kendisinin temin etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla ihtiyaçlarını gidermede başka insanların yardımına muhtaçtır. Böylece ihtiyaçlarının bir kısmını kendisi temin ederken diğerleri için de başka insanlardan yararlanırlar. Bu yararlanma aşamasında başka insanlardan elde ettikleri insanî temel ihtiyaç maddelerini de öyle karşılıksız almamaktadır. Çünkü o insanların da kendisinde eksik olan bazı ihtiyaçları vardır. Bunun için de, elinde fazla miktarda bulunan malları başkalarına verirken bunun yanında o da, başkalarından kendisinde eksik olanları temin edecektir. Böylece iki ihtiyaç sahibi arasında bir değiş tokuş ortaya çıkacaktır. Bu değiş tokuşun yapıldığı alanlara da "pazar" denilmektedir. Başka bir şekilde ve en geniş manasıyla belir-

tecek olursak burası, iki ihtiyaç sahibinin değış tokuş yapmak üzere buluştuğu alanlardır. Pazar alanlarındaki bu değış tokuşlara da en basit anlamda “ticaret” adı verilmektedir. Ticaret, tarihî devirlerin başlangıcında bu şekilde ortaya çıkmıştır. İnsanlar arasında ticaret bu şekilde devam ederken bu noktada bir sorun ortaya çıkıyor. O da, birbirlerinin elindekine muhtaç olan iki insanı her zaman bir aynı yerde karşı karşıya gelebilmesi hususudur. Öyle durumlarda bu iki insan, ellerindeki malları birbirlerine vererek sıkıntılarını doğrudan doğruya giderbilirler. Ancak; elinde fazla meyve bulunan ve bu meyveyi verip karşılığında ihtiyaç duyduğu ekmeği almak isteyen insanla elinde fazla ekmek bulunan, bunun yanında da meyve sıkıntısı çekenler her zaman bir pazarda karşı karşıya gelemeyebilirler. Toplum içinde pazarda insanların, meselâ ekmek fazlası bulunanın ayakkabı sıkıntısı çektiği, ekmek ihtiyacı bulunanın da ayakkabı fazlası değış elbise fazlası bulunduğu görölmüştür. İşte bu karışıklığı gidermek ve farklı ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını temin etmek, ekmek fazlası olandan fazla ekmeği alıp onu ekmek ihtiyacı olanlara, ayakkabı sıkıntısı çekenlere de ayakkabı fazlası olanlardan alıp getirip vermek üzere insanlar arasında bir aracılar grubu ortaya çıkmıştır. Bu araçılara da “tüccar” adı verilmektedir.² Günümüzde, tarihî devirlere göre, toplumlar hem çok genişlemiş ve büyüyerek kalabalıklaşmış hem de karmaşık bir sisteme sahip olmuştur. Eski dönemlerdeki gibi alış-veriş, çok basit bir husus olmaktan çıkarak anlaşılması güç bir sistem haline gelmiştir. Bu güçlüğünden dolayı da onu anlayabilmek ve sistemi kontrol edebilmek için bilim alanında “ekonomi” adı verilen müstakil bir şube gelişmiştir.³

İşte böyle bir toplum içinde çok etkili ve girift olan münasebetleri anlayabilmek hiç de kolay değıldir. Hele, günümüz anlayışının etkisinde kalan birisinin, tarihî devirlerdeki olayları değerlendirmedeki sıkıntısı daha büyüktür. Bu sıkıntı, Osmanlı Devleti’nin ekonomik yapısını değerlendirirken de geçerlidir.

Bu değerlendirme sıkıntılarına, bazı temel problem ve kavramlara temas ettikten sonra, Osmanlı şehirlerinin ticarî potansiyellerine geçebiliriz. Bu hususta da öncelikle Osmanlı şehirlerinde üretimin nasıl yapıldığı sorusuna genel anlamda cevap aramamız gerekmektedir.

Üretim, tabi ki, insanların ihtiyaçlarını gidermek için yapılmaktadır. İnsanların talep ettikleri ihtiyaçlarına göre üretim yapılmakta; bu talebi de, ekonomistlerin ‘piyasa’ dedikleri mekanizma belirlemektedir. şayet piyasanın talebinden fazla üretim olduğunda, bu malın tüketimine olan talep düşmekte; böylece, mal satılamayınca, üreticisi bunu satabilmek için fiyatını, mal satılana kadar düşürmektedir. Tabi ki bu durum üreticinin zarar etmesine neden olmaktadır. Bunun tam aksi bir gelişmenin olması da mümkündür: Üretim piyasanın talebinden daha düşük ise, o zaman da, malın fiyatı yükselmektedir. Yükselmenin ötesinde malın piyasada bulunamaması da söz konusudur. Böylece insanların ihtiyaçlarını gidermede birtakım sıkıntılar zuhur etmektedir. Bu kural, modern ekonomi biliminde çok iyi bilinen bir husustur.

Burada, toplumu, huzurlu ve ahenkli bir şekilde yönetmekle ve beklentilerini gidermekle yükümlü olan devlete bir görev düşüyor: O da, topraklarında yaşayan insanların taleplerini en üst düzeyde gerçekteştirmesine izin verip yardımcı olmak. Bu noktada önemli bir tercih meselesi ortaya çıkıyor: Bir üreticinin ürettiğinden daha çok kazanmasını mı, yoksa, bütün toplumun üretilen malı çok daha düşük fiyata almasını mı, tercih etmeli. Bu tercihi de devlet yapacaktır. Burada devlet, klasik kapitalizmin savunduğu ‘laissez-faire’ bırakınız yapsınlar ilkesiyle, başka bir ifade ile ferdî talep ile toplumsal talep arasında bir tercih yapacaktır. Devletin yapacağı bu tercih ile toplumsal ekonominin konumu ve geleceği ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti de, böyle bir ikileme karşı karşıya kalmış; aldığı sosyal, kültürel ve hukukî miras ile bağlantılı olarak tercihini ferdî talepten yana değış, toplumsal talepten yana yapmıştır.⁴ Bu tercih de, Osmanlı Devleti’nin şehirlerinin ekonomik ve daha ziyade ticarî potansiyellerini belirlemiştir. şimdi bunun tarihi süreç içinde nasıl şekillendiği meselesini irdeleyelim.

İşlam’ın peygamberinden ilk müslümanlara ve ilk halifelerine kadar hepsi ticaretle uğraşmışlardır. Dolayısıyla Müslümanlık ile ticaret ve tüccar uyumaz unsurlar değıldir. İlk fıkıh eserlerinde tüccarın tartı, fiyat ve faiz suîstimleri şiddetle yerilirken kazanç ve ticaret de övölmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde tüccar grubu, yaptığı suîstimallerden dolayı müslümanlar arasında itibarını kaybetmiştir. Zamanla, dinî eserlerde, tüccar-

rın mesleği bir nevî kumarbazlığa benzetilmiştir. Bu nedenle diğer İslam ülkeleri gibi Osmanlılar da piyasayı ve ticareti kontrolleri altına almışlar ve tüccar grubunun alabildiğine genişlemesini önlemek için ellerinden geleni yapmışlardır.⁵ Bu noktada, Osmanlı Devleti'nde ticaret ve tüccarın konumundan önce üretim düzenine bakmak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde üretim, loncalar halinde organize olan esnaf teşkilatı tarafından yapılmaktadır. Bir şehirdeki her üretim ve ticaret dalı ayrı bir lonca çevresinde toplanmıştı. Belli bir konuda şehirdeki üretimi, sadece ilgili lonca üyeleri yapabilirlerdi. Kazanılan bu tekel konumu lonca üyelerini lonca dışından gelebilecek rekabete karşı korumuş oluyordu. Loncalar, aynı zamanda, üyelerini lonca-içi rekabete karşı korumayı da amaçlıyorlardı. Lonca üyeleri arasında ortaya çıkabilecek farklılaşmanın önlenmesi, ancak daha girişimci, kâr ve birikim eğilimi güçlü üyelerinin engellenmesiyle mümkün olabilirdi. Her üyenin, loncanın toplam iş hacmi içindeki payını sabit tutabilmek amacıyla loncalar, hammaddelerin sağlanması ve üyeler arasında dağıtımından, üretim koşullarına, çalışma saatlerinden çalışacak üye sayısına, ücret düzeylerinden üretilen metallerin niteliğine ve satış fiyatlarına kadar pek çok konuda ayrıntılı kuralları geliştirmişlerdir. Loncalar, aynı zamanda şehirdeki kadı ve siyasî yöneticiler aracılığıyla, herhangi bir üretim veya ticaret dalında kendileri dışında faaliyet gösterilmesine de engel olmaktadır; bir anlamda loncalar, kendi meslek dallarında tekel konumuna yükselmişlerdir.⁶

Esnaf teşkilatı içinde kimin ne yapacağı, nerede ne kadar kişinin çalışacağı, ne kadar üretim yapıp satacağı belirlenmiştir. Zaman zaman bunu ihlâl edenler çıkmakta ise de hemen gerekli tedbirler alınıyordu. Loncaların gelişmesi, yaygınlaşması ve çeşitlenmesi üretimin yaygınlaşmasını, şehirlerdeki üretim faaliyetlerinin, işbölümünün teknolojinin gelişmesini yansıtmaktaydı.⁷ Hatta, Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarına kadar loncalar aracılığıyla iç pazar için olduğu kadar ipekli, yünlülük ve pamuklu dokumacılıkları ile dericilik ve madenî işleme alanlarında dış pazar için de üretim yapılmıyordu.⁸ Ancak bu, esnaf teşkilatının rekabeti engelleyici ve tekelci karakterinden dolayı belli bir noktaya kadar devam etmiştir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru loncalar, Celâlî ka-

rışıklıkları ve başka nedenlerle ürettiklerine yeterli pazar bulma konusunda kısıtlamalarla yüzyüze gelmiştir. Bu durum onları, üretimlerini tamamen mahallî kapasiteyle sınırlı tutmaya yöneltmiştir.⁹ Bunu başka sıkıntılar izlemiştir. Şehirlerde, Celâlî ayaklanmaları sırasında köylere gelen kırsal kesim iş bulmak amacıyla loncalara baskı yapınca iş yerlerinde kalifiye olmayan işçi sayısı artmış; hammadde kaynaklarının aynı kaldığı, pazarın daraldığı, işçi maliyetinin arttığı bu yeni durumda esnaf ve sanatkârlar arasında gelir darlığı baş göstermiştir.¹⁰ XIX. yüzyılda hem esnaf teşkilatında, hem üretim anlayışında hem de, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarına yoğun olarak girmesiyle, eskiye oranla pazarlama ve satışta önemli değişiklikler, başka bir ifadeyle değişme çabaları görülmüştür.¹¹

Şehir dışında köylüler ve şehirlerde de esnaf tarafından yapılan üretim iki temel merkezde; biri çarşı içindeki çeşitli dükkanlarda, diğeri de buralara yakın yerlerde farklı zamanlarda ve belli aralıklarla kurulan pazarlarda tüketicilere arz edilmektedir. Bu mekânların dışında mal alıp satmak, yük indirip kaldırmak yasaktı. Tüccar veya mal sahibi bu mekanların dışında mal satmaya çalışırsa muhtesib veya kadı, ya da esnafın ve şehrin ileri gelenleri mahkemeye müracaatla gerekli engellemeleri yaparlardı. Bu yasağın iki temel dayanağı vardı: Birincisi, devletin pazarlama alanlarından almayı planladığı vergilerde kayba uğramamak; ikincisi de, hem satıcıların hem de alıcıların karşılaşacakları problemleri kontrol edip, çözebilmektir. Pazara veya çarşıya gelen mallar, ihtiyacı olan esnafa genellikle esnaf yöneticileri aracılığıyla uygun bir şekilde dağıtılırdı. Kimsenin ne fazla mal almasına ne de yokluk çekerek sıkıntıya düşmesine izin verilirdi. Böylece de malların fiyatlarının fahiş oranda yükselmesine ve ihtikara meydan verilmezdi. Bu şekilde esnafın ne kadar mal üreteceği de belirlenmiş olurdu. Belirli yerlerden gizli olarak mal getirerek seyyar satıcılık yapmak ve diğer esnaftan düşük fiyatla satış yapmak da yasaklanmıştı.¹² Diğer taraftan "tüccarın celb (getirdiği) ve beye arzettiği (satışa sunduğu) emval ve eşyaya rağbet-i nas (insanların istekleri) kalil (az) olup suk ve bazar kasid (verimsiz) ve beldenin hali fasid (kötü, bozuk) olması"¹³ da arzu edilmezdi. Neticede Osmanlı Devleti'nde, kapitalizmin öngördüğü, tüketimin sürekli şekilde artırıldığı

kitlevî üretime müsaade edilmemiştir. Buna, İslam da cevaz vermemiştir.¹⁴

Böyle bir organizasyon içerisinde hem üreticiler hem de tüketiciler denetlenmektedir. Böylece hem ihtiyaç duyulan malın üretimi hem de fiyat istikrarı sağlanmış oluyordu. Dolayısıyla, tüketicilerin sayısı şahsen tanınacak kadar sınırlı olan Osmanlı Devleti'ndeki bir şehirde, üretimin ihtiyaç fazlasının çok sık ve büyük miktarda teşekkül etmesi kolay kolay beklenmezdi. Savaş, kıtlık vs. nedenlerle meydana gelen sıkıntılarda, devlet gerek elindeki stokları piyasaya sürerek gerekse başka şehirlerdeki/bölgelerdeki ihtiyaç fazlasını resmî kararlar sıkıntılı bölgeye yönlendirirdi. Aynı husus, üretim fazlası olduğu durumlarda da geçerlidir. Şayet potansiyel bir üretim fazlası varsa, bu da, daimi olarak belli bir yöne kanallize edilirdi.¹⁵ Devlet, üretim fazlasını, ihtiyaç hissedilen bölgelere gönderilmesini isteyerek veya depolama yöntemini kullanarak değerlendirirdi.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde üretim tekniğinin yetersizliği, yatırılan sermayenin sınırlılığı, tüketicilerin sayısının azlığı gibi ekonomik; bitip tükenmeyen narh kavgaları, farklı iş kolları arasında geçimsizlikler, hammadde kaynaklarının paylaşımında kavgalar ve çalıştırılanlarla ilgili şikayetler gibi sosyo-ekonomik; bütün bunların ötesinde, uzun zaman devam eden Celâfî karışıklıkları, eşkıyalık ve resmî görevlilerin belirlenenden fazla vergi talep etmeleri gibi siyasî nedenler¹⁷ iç ticaretin yeterince doyurucu olmasına izin vermemektedir. İç ticaretin yanında, dış ticarete de önemli tahavvüller meydana gelmiştir.

Dış ticaretin temelini Anadolu coğrafyası oluşturmaktadır. Anadolu, öteden beri Uzak Doğu/Asya ile Avrupa arasında transit ticaretin güzergâhı konumundaydı. Bölgenin Türklerin eline geçmesiyle beraber Batılılar tarafından Doğu'ya gidecek alternatifler aranmaya başlandı. Buna karşılık hem Selçuklular hem de Osmanlılar bu alternatif arama çabalarını boşa çıkarmak için gerekli tedbirleri almaya çalıştılar. Bu meyanda Osmanlı Devleti, transit ticareti zaafa uğratmamak için gümrük vergilerini fazla yükseltmeyerek %3-5 seviyesinde tutmuş; ticaretin devamı için, iç güvenliği teminde özel önem göstermiş; bölgede başka devletler aralarında yaptıkları savaşlarda Osmanlı transit ticaretinin güvenliğini tehdit

ettiğinde ve gümrük gelirlerini azalttığı anda arabuluculuk teklifinde bulunmuş; hatta bizzat kendisinin savaştığı ülkelerden bile ticareti engellememesi istenmiştir.¹⁸ Ayrıca devlet, uzun mesafe ticaretinin gelişmesi amacıyla ticaret yolları üzerinde belli başlı noktalara hanlar, kervansaraylar yapıp, bu yolların güvenliğini sağlamak için de derbentçi adı verilen yarı askerî bir teşkilat kurmuştur.¹⁹ Daha sonraki dönemlerde kapitülasyonlar diyeceğimiz Batılıların Anadolu'dan geçen transit ticarete alternatif arama çabalarını akîm kılmak amacıyla Batılı ülkelere ekonomik imtiyazlar verilmesi de buradan çıkmıştır.²⁰ XVI. yüzyılın başlarında coğrafi keşiflerle beraber Batılı ülkeler için Doğu ticaretinin yeni güzergâhı bulundu ise de, Anadolu'dan geçen transit ticaret bir süre daha devam etmiştir.²¹

Osmanlı ekonomisi, ananevî olarak ticarî serbestiyeti ve özellikle transit ve dış ticaretin geliştirilmesini ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında ticarî faaliyetlerde tekелci eğilimlerin güçlenmesine, üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak durumların ortaya çıkmasına mâni olmak için de denetimi elden bırakmamıştır.²² Tekelci eğilimler engellenmeye çalışılırken, tekelin devlet kontrolünde yapılması da desteklenmekteydi. Bazı malların alım-satım hakkı devlet tarafından birtakım şahıslara verilerek devlet denetiminde bir tekел oluşturuluyordu. Bunun da iki nedeni vardı; birincisi, söz konusu malların ticareti çok kârlı olmadığından devlet bunu şahıslara görev olarak veriyordu; diğeri ise, yine birtakım malların serbestçe alınıp satılması, bu malların fiyat artışına veya ülke dışına satılması yoluyla sıkıntıya sebep oluyordu. Devlet de bu gibi durumları önlemek için bu malların alıp satılması hakkını Hassa Tüccarı²³ adı verilen insanlara tekел olarak veriyordu. Böylece hem bu mallarla ilgili bir sıkıntının, hem de aşırı fiyat artışının oluşmasına engel olmaya çalışılıyordu.²⁴ Tabi, bu tür tekел hakkı ile bugünkü mânâda tüccarın çok fazla kâr elde edeceği bir ticarî imtiyaz olduğunu düşünmemek gerekmektedir. Bu tür bir tekел, görünüşte imtiyaz gibi ise de, aslında bir vazife, daha açık bir ifadeyle zorunluluktur. Genellikle de, İstanbul'un iâşe ihtiyacının karşılanması için verilen bu vazifelerden tüccar kaçmaya çalışırdı. Bunun nedenleri arasında, bir kere satın alacağı malın alış fiyatını ve miktarını devlet belirlediği gibi İstanbul'da bunu kimlere

ve kaçsa satacağını da belirliyordu. Bu noktada zarar edip etmediği her zaman dikkate alınmazdı. Bu nedenledir ki, bu tür görevden kaçabilmek amacıyla devlete büyük ödemeler yapmaya veya başka hizmetlerde bulunmaya, hatta 60.000 akça ödemeye hazır olan zengin tüccara rastlanmaktadır.²⁵ Devlet de, çoğu zaman tüccara bu görevi bir ceza olarak vermektedir. Eğer bir zenginin tefecilik yaptığı ya da bir tüccarın gıda maddelerinde stokçuluğa giriştiği yahut Avrupalı tüccara yasaklanmasına karşın mal sattığı tespit edilirse, böyle bir görev verebiliyordu.²⁶ Bunlar, ülke içindeki ticaretin boyutlarını, devletin ticaret sermayesine ve özel ellerde biriken servetlere karşı tavrı hakkında bize önemli ip uçları vermektedir.²⁷

Osmanlı Devleti'nin temeldeki ticaret politikası, tebaasından hiçbir kimsenin herhangi bir malın sıkıntısını çekmemesi anlayışı üzerine kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Avrupa'da etkili olan merkantilist anlayışın Osmanlı ekonomisinde etkisi görülmemiş; devletin ne kadar çok parası olduğundan ziyade toplumun sıkıntı çekip çekmediğine bakılmıştır. Devletin ithalat-ihracat politikası da bu bağlamda şekillenmiş; lüzumlu maddelerin dışarıya çıkarılması, resmî ifadesiyle "bir nesne ve bir habbe taşra bırakmamak" üzere men edilmiş, dışarıda üretilenlerin ise içeriye girmesi engellenmemiş, aksine insanların sıkıntılarını gidereceği düşünülerek teşvik edilmiştir.²⁸ Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıla kadar bu anlayıştan dolayı bugünkü anlamda dış ticaret dengesinin, dolayısıyla ekonomik yapısının bozulması söz konusu olmamıştır. Çünkü bu dönemdeki devletin dış ticaret hacmine ve dış ticarete konu olan malların devletin toplam üretim içindeki payına bakıldığında, bunların oranları çok sınırlı kalıyordu. Osmanlı Devleti'nde dış ticaret oranının sınırlı kalmasının bir diğer nedeni de, geniş topraklarının içinde oldukça gelişmiş bir iş bölümünün varlığıydı. Her şehrin tüketimi için gerekli gıda maddeleri ile loncaların üretimi için gerekli hammaddelerin çok büyük bir kısmı şehre en yakın bölgelerden sağlanıyordu. Bu nedenle de, temel gıda maddelerinin tamamının yanı sıra mamul maddelerinin birçoğu hemen her bölgede üretilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde üretilen birçok mamul maddenin sıfatının dönemin ifadesiyle "beledi" olarak tanımlanması bile

bunların her bölgede üretildiğini açıkça göstermeye yetmektedir. Osmanlı Devleti'nin görevi ise, bu yapıyı canlı tutmaya, imparatorluğun büyük ölçüde kendi kendine yeterli konumunu korumaya özen göstermektir.²⁹

Bütün bu tanımlamalara rağmen devlet içinde bir emtia dolaşımı da söz konusudur. Osmanlı Devleti'nin ana merkezinin yani Anadolu'nun çok eskiden beri bir ticarî güzergâh olduğu yukarıda da belirtilmişti. Zaten Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa'ya, Asya'ya, Hint yollarındaki Afrika'ya, Batı Akdeniz'e ve Orta Asya-Avrupa'ya doğru yaptığı fetihlerin hepsinde bu ticarî güzergâhların uzantılarının varlığı etkili olmuştur.³⁰ Bu güzergâhlardan tüccar, genellikle doğudan İran hattından ham ipek, lüks tekstil, Hint baharatı getirmekte, karşılığında ise, mamul tekstil, altın ve gümüş götürmektedir. Kuzey-güney hattından, Mısır, Suriye, Anadolu güzergâhında Hint baharatı, çeşitli boya, pirinç, buğday, un, şeker, sabun gelirken karşılığında tahta, demir ve demirden yapılmış araç ve gereçler, ipekli ve normal tekstil ürünleri gitmektedir. Bunun öteki ucunda kuzey-güney hattından, Anadolu'dan Karadeniz'e ve oradan da Polonya'ya ulaşan güzergâhtan ise yünlu dokumalar, bir miktar ipekli ve lüks tüketim maddeleri ithal ediliyor, karşılığında buğday, deri, ham ipek ve ipekli tekstil ürünleri ihraç ediliyordu.³¹ Bu canlı ve hızlı ticarî yapılanma içerisinde XII-XIV. yüzyıllarda önemli ticaret merkezi konumunda bulunan bazı şehirlerin daha sonraki dönemlerde değişen ticarî konumları, bu şehirlerin fizyonomilerini değiştirecek kadar etkili olmuştur. Bu değişiklikler bir bakıma küçük ticaret ve zanaat erbabı lehine olmuştur.³²

Bu konumda bulunan Osmanlı şehirlerinin ticarî potansiyelden aldıkları payı gösteren en büyük unsur, bu şehirlerin gümrük gelirleridir. Bu hususta net ve kesin rakamlar bulunmamakla beraber başka verilerin de gösterdiklerine nazaran diğerlerine göre farklılığı olan şehirler arasında İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir, Halep, Bağdat, Şam, Musul, Hama, Manisa, Selanik bulunmaktadır.³³ XIX. yüzyılın başlarına ait Konya şehrinde insanların kullandıkları eşyaların nerelere ait olduğuna yönelik yapılan bir araştırmada aşağıda bulunan tablodaki sonuçlar elde edilmiştir:³⁴

Konya için yapılan bu araştırma diğer şehirlere de uygulandığında, böylece şehirlerarası ticaretin boyutları daha da vuzûha kavuşacaktır.

Ülke içindeki ticarî potansiyeli göstermesi bakımından ticaret mallarının nakilleri hususu önemli bir kriterdir. Osmanlı Devleti'nde genellikle karayoluyla yapılan ticaretin zamanla dünyada gelişen ulaşım teknolojisine rağmen artmasından öte, bu teknolojinin kullanılmamasından mütevellit, azalması bile söz konusudur.³⁵ Diğer taraftan, çok geniş deniz kıyılarına ve önemli miktarda deniz ticaretinin yapıldığı Karadeniz ve Akdeniz'e hakim olmasına karşın, Osmanlı Devleti'nde deniz tica-

ret taşımacılığı çok fazla gelişmemiştir. Ticaret hacmini, ticaret hızını ve ticaret mesafesini artırmada önemli rolü olan deniz ticaret taşımacılığının boyutlarını göstermesi için kıyı sularında ticaretle uğraşan gemilerin büyüklüğüne, tonajına ve diğer teknik ayrıntılara bakmak yeterli olacaktır. Bunlar üç-dört tüccarın malını ancak taşıyabilen küçük boy teknelerdir.³⁶ Dolayısıyla, bu teknelerle büyük boyutlu ticaretin gerçekleştiğini düşünmek doğru değildir. Yine bunların kapasitelerinin azalmasından dolayı Osmanlı kıyı şeridinde çok az sayıda liman kenti gelişebilmiş, diğerlerinin gemicilikle ilgisi olmamıştır.³⁷

Ancak söz konusu durum XIX. yüzyılda değişmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde diğer alanlarda olduğu gibi ticaret alanında da önemli gelişmeler olmuştur. Avrupa, sanayi devrimi sonrası üretim fazlasının önemli bir kısmını Osmanlı pazarına sürmüştür. Bunun sonucunda Osmanlı topraklarında yabancı (Müste'min) tüccarın yanısıra Beratlı Tüccar grubu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti de, bunların Osmanlı ekonomisi üzerinde yarattığı tahribatı azaltmak ve kendi insanını bir takım ekonomik haklardan yararlandırmak için teşvik ettiği Hayriye Tüccarı'nı devreye sokmuştu.³⁸ Bu dönemde Osmanlı topraklarında Avrupa sanayi ürünlerinin yarattığı etkileri görmek mümkün ise de bunu, şehirlerin gelişmesine doğrudan teşmil etmek doğru değildir.³⁹ XIX. yüzyılda Avrupa sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarını istila etmesinin Osmanlı şehirleri üzerinde etkisi, bu ürünlerin ülkeye girdiği şehirlerin, özellikle de liman şehirlerinin eskisine oranla çok hızlı bir şekilde gelişip, kalabalıklaşması şeklinde ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Bu sebeple, söz konusu dönemi ayrıca ele alıp Osmanlı genelinden farklı olarak değerlendirmek gerekecektir.

Burada ilginç olan husus, XIX. yüzyılda Batılı ve Batı yanlısı azınlık tüccarının yanında Osmanlı Devleti'nin desteklediği Müslüman tüccarın, dönemin terminolojisi ile Beratlı Tüccar'ın, her türlü destek ve teşviğe rağmen güçlenip gelişmemesidir. Pazarlama olgusunun ve ticaretin, belki de üretimden çok daha fazla önem kazandığı bir dönemde teşviklere karşın tüccarın ekonomik ve ticarî gücünün artmamasının sıkıntıları Cumhuriyet dönemine de yansımıştır. Bu noktada biz, asıl problemi ticaret adamlarında yani tüccarda aramamız gerektiği gerçeğiyle karşı karşıya kalırız.

ÜLKELER	Mal	Kütahya	(7)
	Çeşidi	İzmir	(2)
İngiliz	(8)	Manisa	(1)
Acem	(6)	Gördes	(1)
Hindistan	(4)	Doğu'dan:	
Frenk	(3)	Diyarbakır	(3)
		Mardin	(3)
Ceneviz	(1)	Urfa	(3)
Fransız	(1)	Malatya	(2)
Yeni Dünya	(1)	Maraş	(1)
		Kuzey'den:	
ŞEHİRLER	Mal	Ordu	(2)
	Çeşidi	Tire	(2)
Güney'den:		Doğu Avrupa'dan:	
Halep	(21)	Yanbolu	(2)
Şam	(12)	Bosna	(1)
Musul	(7)	Selanik	(1)
Hama	(5)	Çevre Şehirlerden:	
Antakya	(2)	Ankara	(2)
Bağdat	(2)	Kırşehir	(1)
Mısır	(2)	Karahisar	(1)
Adana	(1)	Sivas	(1)
Akdeniz'den:		Kendi Bölgesinden:	
Kıbrıs	(11)	Niğde	(3)
Sakız	(4)	Bor	(3)
Trablus	(1)	Türkmen	(2)
Kuzey Batı'dan:		Ermenek	(1)
Bursa	(7)	Karapınar	(1)
İstanbul	(4)	Ladik	(1)
Bilecik	(1)	Larende	(1)
Bati'dan:		Yalvaç	(1)

Osmanlı toplumunda tüccar nasıl bir insandır? Ticarî davranışında neler etkili olmaktadır? Bu gibi soruların cevapları, Osmanlı iktisat tarihinin birçok önemli hususlarını, dolayısıyla da Osmanlı şehirlerinin ticarî potansiyellerini aydınlatacaktır. Ancak bu konuda Sabri F. Ülgener'in dışında yeterince araştırma yapılmamıştır. Sabri F. Ülgener, çalışmasında ticaret ve tüccarın profilini çıkararak, ticaretin kötüleşmesinin ve tüccarın bu olumsuz ortamda davranışında nelerin etkili olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Sabri F. Ülgener, "Doğu ticareti ekonomik durumun kötüleşmesiyle normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştırmıştır" diyor. Arkasından iç pazarların tıkanması ile ülke içinde ve dışında emniyet noksanı gibi dış sebeplerin yanısıra Müslüman Türk çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile onun hemen yanibaşında mazbut bir iş hayatına uymayacak bir ruh ve âsâb gevşekliğini doğuracak olan ahlâk ve tasavvuf terbiyesi gibi manevî sebepler de ticaretin ve tüccarın etkili olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Zaten insanlar ticareti, mala ve servete düşkün oldukları, ekonominin klasik tanımı içindeki maddî ihtiyaçlarını tatmin için değil, toplum içindeki itibarını siyasî mânâda yükseltmek için yapmaktadırlar. Bu sebeple Osmanlı toplumunda ekonomik zenginlik, siyasî hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, ünvan ve asalet satmak, nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışmak için gereklidir. Kaldı ki, toplum içinde sadece para, zenginlik sahibi olmak, öyle pek itibarlı, matah bir iş de değildir.⁴² Hem din adamı/ulemâ hem de şairler bu yöndeki düşünceleri dile getirmişlerdir: İmam Gazali, saadeti, mal çokluğunda görüp kazanma ve biriktirme uğruna ömürlerini tüketen ticaret erbabından acınarak bahsederken, insana, ancak ulvî gayeler uğruna (bilhassa âhîret hizmetlerine) hazırlıklı tutmaya yetecek kadar ticaretin meşru olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla Gazali, çarşı esnaflığının ölçülerini aşmayacak kadar ve yerleşik bir ticarete taraftarıdır. Şair Nabi de "Kendi vücuduna bile kıymazdı malı halk / Kasd-ı nümayiş-i şeref ve şevket olmasa" demekte; Kınalızâde de, tüccarın kâr peşinde uzun meşakkatli seferlere katlanmasını ruhî bir sapıtma olarak nitelemektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁴³

Sınırsız büyümeye ve normal ölçüleri aşmaya uygun bir yapısı olan ticaret hem toplum hem de siyasî güçler tarafından şüphe ile karşılanmakta; ancak kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar uğraşmak değil de mal biriktirme peşinde koşan haris ve istismarcı ticaretle uğraşmak pek hoş karşılanmamaktadır.⁴⁴ Bu nedenledir ki, uzun mesafeli ticaret yapan tüccar, öyle sıradan ve sadece kâr etmek isteyen insanlar değildir. Bu insanlar, uzun ve çetin yolların kendisini bekleyen tehlikeleri ve zorlukları karşısında maceraperest olmak zorundadır. Öyle ki, deniz ve kervan ticareti yüzyıllarca akla hayale gelmedik maceralarla yan yana yürümüştür. Bu durum tüccara, temkinli, kâr etmeyi düşünen, hesabını bilir bir adamdan ziyade maceraperest bir kabadayı karakterini vermiştir. Nitekim Kabusnâme yazarı, bunu ciğerdâr ve yürekli kişiler olarak tarif ediyor: "Bazargân gerek dilîr (gözü pek) ola, korkak olmaya, başın ve malın kayırmaya. Zira ki korkaklığında eğerçi sor ziyan etmeye, assı (kâr) dahi etmez. Netekim ulular demişlerdir: Korkak bazargân ne assı eder ne ziyan".⁴⁵

Bu anlayış içerisinde yetişen ve yaşayan bir şahıs, toplum içinde çok daha kuvvetli ve teşvik edici başka etkenlerle ancak ticaret yapmaya niyetlenecek ve işini geliştirerek büyük tüccar haline gelecektir. Fakat böyle bir etkinin varlığı şu ana kadar tespit edilememiştir. Dolayısıyla ticaret Müslüman Türkler arasında öyle itibarlı bir iş olmaktan çıkmıştır. Büyük tüccarı tanımlayan "bazargân" kelimesinin anlamının daha sonraki dönemlerde "bezirgân"a dönüşerek, pek de hoş olmayan bir mânâ kazanması ticaretin ve tüccarın ne kadar itibar gördüğünü göstermeye yetecektir.⁴⁶ Bu anlayıştan dolayı Müslümanların ilgilenmedikleri ticaret, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gayrimüslimlerin mesleği haline gelmiştir.

Sonuç olarak, günümüz ekonomi biliminin son yıllarda kullanmaya başladığı kavramların tarihî dönemlerde de, her ne kadar tanımlanmamış ise de varlığı tartışılmaz bir olgudur. Bu nedenle, Osmanlı döneminde de üretim, tüketim, pazarlama ve ticaret konuları bütün imkânları ve sıkıntıları ile birlikte varlığını göstermiştir. Ama burada, Batı'daki gibi kapitalizmi doğuracak yönde gelişmemiş; bütün diğer müesseselerde de olduğu gibi ekonomi de devlet denetiminde ve ferdî çıkarlardan ziyade toplumsal çıkarlar çerçevesinde faaliyetlerini icrâ etmiştir.

Bu durum da, Osmanlı şehirlerinin ferdî çabalarıyla büyük bir sıçrama yapıp sivrilmesine mâni olmuştur.

Şehirlerde üretim, esnaf loncaları denetiminde yapılmış; böyle bir teşkilatın varlığını devlet de destekleyerek, esnafın birbirlerini daha çok üretim yaparak daha fazla gelir elde eylemelerine izin vermemesini toplumsal huzur adına onaylamıştır. Devlet, fazla üretime izin vermezken doğabilecek her türlü sıkıntıların giderilmesi için de gereken tedbirleri almaya çalışmıştır. Böylesi durumlarda gerekirse üretim aşamasında, gerekirse pazarlama aşamasında devlet denetiminde çeşitli tekeller oluşturarak halkın sıkıntıları giderilmeye çalışılmıştır. Bu bazen görevlendirme şeklinde de olabiliyordu.

Anadolu, çok eskiden beri uluslararası transit ticaretin üzerinde bulunuyordu. Ancak Türklerin gelmesiyle birlikte, bu transit ticaretin güzergâhının değiştirilmesi eğilimi ortaya çıkmış; Osmanlı Devleti de buna mâni olmak için elinden gelen diğer ülkelere ticarî imtiyazlar vermek, ticarî ortamın uygun hale gelmesi için

konaklama, pazar alanları oluşturmak, iç ve dış güvenliğini sağlamak gibi alt yapısını oluşturmuş ise de ilerleyen zaman içinde bunu gerçekleştirememiştir. Bu değişimin sonucunda önceden çok büyük şehirler halinde iken daha sonra terk edilmiş gibi küçülmüş, fizikî yapıları değişmiş şehirler ortaya çıkmıştır.

Mal alış-verişi yapacak, bir yerden başka bir yere götürecek olan tüccarları devlet değişik aşamalarda desteklemiş ise de, yılların birikimiyle beraber halkın tüccara ve ticarete olumsuz bakışları nedeniyle ticaret bir türlü istenilen boyuta gelememiştir. Ticaretin yeterli seviyeye gelememesi demek, şehirlerin yeterince gelişmemesi ve sermaye birikiminin yeterince oluşamamasına; bunların yapılamamasıyla da XX. yüzyılda az gelişmiş ülke olmasına yol açmıştır. Osmanlı döneminde, bunların yapılamamış olmasından dönemin insanları sıkıntı çekmemişler, aksine tatmin olmuşlar ise de günümüzün toplumu bunlarla birlikte sıkıntıları çözebilecek düzeneği kurmuştur.

- 1 Bu yazı, sürdürmekte olduğumuz bir araştırmanın çeşitli safhalarına karıştığımız güçlüklerle ve temel yaklaşımlarla ilgili olarak yüksek sesli düşüncenin kaleme alınışındır.
- 2 Tüccarın görevi ve konumu için bkz.: Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, I, İstanbul 1971, s. 61-62.
- 3 Buradaki değerlendirmeler için: Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, I, trc.: M. A. Kılıçbay-O. Aydoğuş, Ankara 1985, s. 1-248; Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, trc.: F. Akar, İstanbul 1992, s. 3-348; Paul A. Samuelson, *İktisat*, trc.: D. Demirel, İstanbul 1970².
- 4 Devletin hukukî yapısını belirleyen İslam dinî, servet artışına karşı çıkmamış ama servetin belli ellerde toplanmasını da uygun görmemiş, aksine zekât aracılığıyla toplum içinde yayılmasını desteklemiştir. Bkz.: *Kur'an*, Haşr 59/7. Ayrıca ticarî sermaye kazançları ödenen zekât nedeniyle de yıldan yıla aşınımına da uğrar. Bu konuda bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1988, s. 56-57.
- 5 Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 62-63.
- 6 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul 1990² s. 55-56.
- 7 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 56.
- 8 Halime Doğru, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görünüşü, Eskişehir 1995, s. 141-163.
- 9 Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s. 155-158.
- 10 Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 139.
- 11 Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 353-360.
- 12 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 373-76.
- 13 Sabri F. Ülgener, *a.g.e.*, s. 55.
- 14 İslamî anlayışta, hem kaynak israfı hem de tüketim israfı tasvip edilmemiştir. Sadece talebe cevap verecek bir üretim siyaseti öngörülmüştür. Böylece İslam toplumu bir tüketim toplumu olmaktan çıkarılmıştır. İsfaf ya-sağı (Araf 7/31) İslam'ın temel ilkelerinden birisidir. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, s. 57.
- 15 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 377-9.
- 16 Üretim fazlasının gönderildiği yer genellikle İstanbul olurdu. Bu konuda bkz.: Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İfaresi için Lüzumlu Hububatın Te'mini Meselesi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-2 (İstanbul 1950), s. 399; Tefvik Güran, "İstanbul'un İfaesinde Devletin Rolü 1793-1839", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV/1-4 (İstanbul 1988), s. 245-77.
- 17 Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümün Ahlak ve Zibniyet Dünyası*, İstanbul 1981, s. 148-49.
- 18 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 391-92.
- 19 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 65.
- 20 Bu konuda bakınız, Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitilasyonlar*, Ankara 1986.
- 21 Bu konudaki değerlendirmeler için bkz.: Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tektik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60, (Ankara 1951), s. 629-684.
- 22 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 365.
- 23 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1984², s. 683.
- 24 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 379-380.
- 25 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, trc.: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 282.
- 26 Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Osmanlı Müteşebbislerin Sorunları: Özel Teşebbüsün Sınırları ve Osmanlı Devleti", *V. Millîlerarası Türkoloji Kongresi*, I, İstanbul 1986, s. 209-216.
- 27 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 67-68.
- 28 Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları*, s. 75.
- 29 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 68.
- 30 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, II, İstanbul 1975², s. 51-53.
- 31 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 69.
- 32 Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözüm*, s. 28; ayrıca bkz.: Muhiddin Tuş, *Sosyal ve Ekonomik Açılardan Konya (1756-1856)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1993, s. 209 vd.

- 33 Niyazi Berkes, *a.g.e.*, II, s. 227.
- 34 Muhiddin Tuş, *a.g.e.*, s. 217-220.
- 35 İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVIII/1-2, (Ankara 1974), s. 181-190; ayrıca Sabri F. Ülgener, XVII.-XIX. asırlarda ticaretin geliştiğini düşünmek doğru değildir. Bu dönemde ticaret, esnaflıkla aynı düzeye indiğini söylemektedir. Bkz.: Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 133.
- 36 Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 134.
- 37 Suraiya Faruqi, *Kentler ve Kentliler*, s. 129-151, 355; aynı yazar, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981, s. 1461-1471.
- 38 Bu gelişmeler için bkz.: Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983; ayrıca Musa Çadircı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Tebliğler*, Ed. O. Okyar-H. İnalçık, Ankara 1980, s. 237-241.
- 39 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984; Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, trc.: S. Tekay, Ankara 1987; Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11, (İstanbul 1968), s. 61-66; Mehmed Genç,
- "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *M.Ü. Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, (İstanbul 1988), s. 35-56.
- 40 Bu konuda bkz.: Çağlar Keyder, Y. Eyüb Özveren, Donald Quataert, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995; Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, trc.: Selim Deringil, İstanbul 1998²; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, (İzmir 1985), s. 99-120; Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Ankara 1988, s. 97-131; İzmir, Trabzon, Adana, Bursa için bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 360-370.
- 41 Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 131.
- 42 Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 54-55.
- 43 Bu ve benzeri diğer örnek ve değerlendirmeler için bkz.: Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 77-78.
- 44 *A.g.e.*
- 45 Bu alıntı ve değerlendirme için de bkz.: Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 134.
- 46 Bu konuda Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 19746; Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, III, tarihsiz, s. 168-169. Ayrıca karşılaştırmamız, Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözümle*, s. 136-37.

KAYNAKLAR

- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, I, İstanbul 1971.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, II, İstanbul 1975².
- Çadircı, Musa, "II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Kongresi, Tebliğler*, Ed. O. Okyar-H. İnalçık, Ankara 1980, s. 237-241.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, trc.: Selim Deringil, İstanbul 1998².
- Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, trc.: F. Akar, İstanbul 1992.
- Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görünüşü*, Eskişehir 1995.
- Faruqi, Suraiya, "16. Yüzyılda Osmanlı Müttebbislerin Sorunları: Özel Tıbbi Sınırları ve Osmanlı Devleti", *V. Milleterarası Türkoloji Kongresi*, I, İstanbul 1986, s. 209-216.
- Faruqi, Suraiya, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VI. II. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981, s. 1461-1471.
- Faruqi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, trc.: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993.
- Genç, Mehmed, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *MÜ. Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, (İstanbul 1988), s. 35-56.
- Güran, Tevfik, "İstanbul'un İşesinde Devletin Rolü 1793-1839", *I. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV/1-4 (İstanbul 1988), s. 245-77.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, I, trc.: M. A. Kılıçbay-O. Aydoğuş, Ankara 1985.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60, (Ankara 1951), s. 629-684.
- Keyder, Çağlar, Y. Eyüb Özveren, Donald Quataert, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Ankara 1988, s. 97-131.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, (İzmir 1985), s. 99-120.
- Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İşesi için Lüzumlu Hububatın Te'mini Meselesi", *I. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-2 (İstanbul 1950), s. 399.
- Meydan Larousse, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, III, tarihsiz.
- Nebioglu, Osman, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1986.
- Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVIII/1-2, (Ankara 1974).
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul 1990³.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, trc.: S. Tekay, Ankara 1987.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995.
- Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11, (İstanbul 1968), s. 61-66.
- Samuelson, Paul A., *İktisat*, trc.: D. Demirel, İstanbul 1970².
- Tabakoğlu, Ahmet, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1988.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.
- Tuş, Muhiddin, *Sosyal ve Ekonomik Açından Konya (1756-1856)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1974⁶.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1984².
- Ülgener, Sabri F., *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadî Çözümünün Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981.

OSMANLI DEVLETİ'NDE PANAYIR ORGANİZASYONLARI VE GÖNEN HACI İŞA PANAYIRININ TARİHİNE DAİR

ÖZER KÜPELİ

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ANADOLU DİL-TARİH VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ

Ticarî faaliyetlerin en basit şeklini değiş-tokuş teşkil etmektedir. İnsanlık tarihinde değiş-tokuş yani mübadelenin ise ilk ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir. Ancak nasıl olursa olsun en basit ticarî faaliyet dahi bir mekânda gerçekleşmektedir. Bu mekânlar değişik yerlerde olabileceği gibi hepsi ortak bir adla pazar olarak adlandırılmaktadır. Pazar en basit anlamda alıcı ve satıcıların belirli şartlar altında ve belirli bir eşyanın alım ve satımı için bir araya geldiği yeri ifade eder. Pazarlar haftada bir defa kurulduğu gibi, belli bir mekanda senede bir iki defa belirli aralıklarla kurulanlarına “panayır”, senede bir defa kurulan daha büyük panayırlara ise “fuar” denir.¹

En eski panayırların kurulmasında genellikle dinî toplantı ve bayramların vesile olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra ise, ticarete oldukça gelişmiş olan Romalıların, devletin doğu sınırlarında ve kervan yolları boyunca panayırlar kurduğu görülmektedir. Ancak Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra Avrupa’da başlayan ve yüzyıllar süren kargaşa devri boyunca panayırlar oldukça gerilemiş, XII.-XIII. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’daki ekonomik kalkınma ile beraber bu müessese tekrar gelişmeye başlamış ve kısa zamanda Batı Avrupa’nın pek çok yerinde büyük çaplı ticaretin yapıldığı milletlerarası panayırlar kurulmaya başlamıştır.²

Türklerde de en eski devirlerden beri ticarî faaliyetlerin varlığı bilinmektedir. Öyle ki Hunlar ve Göktürkler zamanında dahi doğuda Türk-Çin sınırında, batıda Sırderya boylarında belirli tarihlerde büyük pazarların kurulduğu zikredilmektedir.³ Türk devletleri bu dönemde komşularına başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvanî gıdalar satıp, karşılı-

ğında hububat ve giyim eşyası almışlardır.⁴ Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar, Çin ile; Batı Hunları da Bizanslılar ile ticaret antlaşmaları yapmak suretiyle Çin’den pirinç, ipek, ipekli kumaş, hububat; Bizans’tan ise diğer ihtiyaç maddelerini temin etmekteydiler.⁵ Gerek Hunlar, gerekse Göktürkler zamanında bu söz konusu ticarî münasebetler, sınır bölgelerinde belirli zamanlarda ve yerlerde yapılmaktaydı.

Bu tür pazar yerlerinin varlığı Selçuklular döneminde de bilinmektedir. XIII. yüzyıl başlarından itibaren milletlerarası ticaret dünyasına dahil olan Selçuklu ülkesi kısa zamanda bu nevi ticaretin merkezi konumuna gelmiştir.⁶ Bununla birlikte güvenli ticaret ve tüccarların konaklaması için ticaret yolları üzerinde kervansaraylar,⁷ şehirlerde de hanlar inşa edilmiştir.⁸ Bunlardan başka bir de çeşitli milletlerarası pazarlar kurulmuştur ki bunların başında “Yabanlu Pazarı” gelmektedir. Yabandan gelenlerin yani yabancı ülkelere mensup olanların pazarı manasına gelen bu büyük çaplı milletlerarası ticarî organizasyonun Kayseri’nin yüz km. doğusunda bugünkü Pazaryeri Kasabası’nın olduğu yerde Mayıs ayı başlarında kurulduğu ve kırk gün sürdüğü tahmin edilmektedir. Dönemin müellifleri buraya dünyanın her yanından tacirin geldiğini, çok sayıda ürünün satıldığını belirtmektedirler ki, bu müelliflerin diğer kayıtları da milletlerarası bir fuar olarak kabul edilen bu pazarın Selçuklular için oldukça önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁹

OSMANLI DEVLETİ'NDE PANAYIR ORGANİZASYONLARI

Osmanlı Devleti’nde daha Osman Gazi döneminde pazarların kurulduğu bilinmektedir.¹⁰ Ancak bu pazarlar

çoğunlukla haftada bir defa ve genellikle de ibadet dolaşısıyla halkın yoğun şekilde toplandığı Cuma günleri kurulmaktaydı ki yaşadığımız yüzyılda bile bu cami-pazar ilişkisinin devam ettiğini görmek mümkündür.¹¹

Osmanlı ülkesinde pazarların ortaya çıkmasının bir takım sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle kırsal kesimdeki satın alma gücü çok düşük olan köylünün tüketim mallarına olan talebi akla gelmektedir. Bunun yanı sıra kanunnamelerde belirtildiği üzere köylülerin mahsüllerini en yakın pazara taşımaları gereği de unutulmamalıdır.¹²

Hafta pazarlarının büyük kısmı oldukça canlı şekilde ticaret yapılan yerlerdi. Mesela Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde şimdiki Balıkesir'in ilçesi Manyas'tan bahsederken Manyas Gölü yakınında Bölce-ağaç denilen bin haneli köyde¹³ haftada bir büyük bir pazarın kurulduğunu ve buraya Tire, Manisa, Balıkesir, Karesi, Kirmasti (Mustafa Kemal Paşa) gibi yerlerden tüccar ve ahalinin katılımıyla kırk-elli bin kişinin ticaret yaptığını söylemektedir.¹⁴ Evliya Çelebi'nin her ne kadar köyün bin hâne olduğu ve burada kırk-elli bin kişinin ticaret yaptığı şeklindeki kaydı bize abartılı gelse de¹⁵ bu pazar yerinde panayirlarda olduğu gibi büyük çaplı bir ticaretin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ancak burada şunu belirtmeliyiz ki pazarlar her ne kadar tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik müesseseler olsa da konumuzun özünü teşkil eden panayirlardan yapı ve karakteristik açıdan farklı tarafları bulunmaktadır. Pazarlar bir şehir, kasaba veya birkaç köy ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve sınırlı sayıda nüfusa hitap eden panayirlara göre küçük ölçekli ticarî mekanlardır. Buna karşı panayirlar ise yerli ve yabancı pek çok sayıda tüccarın katılımıyla kurulan büyük ölçekli ticarî mekanlardır. Panayirlar, organizasyonu merkezî idarece sağlanan pazar yerleri iken, hafta pazarları ise mahallî idarelerin kontrolündeydi.¹⁶ Lakin hafta pazarları ve panayirların ortak bir özelliği her ikisinin de çoğunlukla kırsal kesimin ihtiyaçlarına yönelik, kır iskan merkezleri civarında kurulmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, hafta pazarlarının varlığını tespit etmek mümkün iken büyük çaplı ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü bir fuar veya panayırın varlığı hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁷ Bununla birlikte XVI. yüzyılda devletin gerek mü-

essesese ve gerekse iktisadî bakımından en mükemmel haline ulaşmasıyla bu tür fuar ve panayirların Osmanlı ülkesinde de ortaya çıktığı görülmektedir.

Panayirlar, geleneğe göre doğrudan doğruya ticaret maksadı ile yapılan,¹⁸ "...hafta pazarlarından farklı olarak senede bir veya birkaç defa ve muayyen zamanlarda, bir hafta veya 10 gün gibi bir müddetle açık kalıp oldukça geniş bir bölgenin tüccarlarını ve emtialarını bir arada toplayan pazarlardı."¹⁹ Osmanlı ülkesinde XVIII.-XIX. yüzyılda serbest ticaretin etkisiyle yaygınlık kazanan panayır organizasyonları bir başka ifadeyle "...yılıda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda, 1 haftadan 1,5 aya kadar sürelerle açık duran, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı büyük ve küçük ölçekli fuar alanları idi."²⁰ Burada, perakende ticaret yanındaki yoğun olarak toptan ticaret de gerçekleştiriliyordu.

Osmanlı Devleti'nde bir pazarın ikâmesi, ikâme yeri ve buralarda yapılacak ticaretin miktarı merkezî idare tarafından fermanlarla belirlenirdi.²¹ Nitekim 1568 yılında ihdas edilen Sadrakapsa Panayırını için çevre kazalara gönderilen hükümde rûz-ı hızır-ı ilyasta on gün sürecek bir pazarın kurulmasının kararlaştırıldığı, bu hükmün gönderilen kazalarda alenen ilanı, tüccar ve sair taifeden ticaret yapmak için gidecekleri asla mâni ve mezâhim olunmaması isteniyordu.²² Başlangıçta organizasyonu merkezî idarece yapılan panayirların, Tanzimat'tan sonra organizasyon işlerine belediyelerin nezaret ettiği görülmektedir.²³

Osmanlı panayirları kuruluş amaçları açısından ticarî ve sosyal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ticarî içerikli olanlar ticarî hedefler doğrultusunda ikame edilirken, sosyal içerikli olanlar ise Osmanlı toprakları içerisindeki cemaatler tarafından dinî törenler ve eğlence kaygısıyla kurulmuştur. Lâkin ticarî hedefli panayirlarda da daha fazla insan çekmek için zaman zaman eğlencele- rin ön plana çıktığı olmuştur.²⁴

Osmanlı ülkesinde ilk panayirlar daha ziyade Rumeli'de yer almaktaydı. XVI.-XVII. yüzyıllarda Rumeli'de Tor varoşunda, Hersek'teki Milşova Manastırı civarında, Taşlıca kazasının Prez yaylasında, Ustrumca, Alasonya, Çatalca, Hrupışta, Petriç, Yenişehir, Sıdrakapsa, İstorga, Karaferye, Katerina ve Çitroz'da panayır kurulmaktaydı. Bunlardan Alasonya milletlerarası nitelikte bir panayırdı ve Venedik'in yanı sıra bir çok ülkeden tüc-

carlar geliyordu. Bu panayırılar içinde Tor gibi sınır bölgelerinde kurulan ve bu suretle Avrupa tüccarları ile Osmanlı tüccarlarının buluşma ve alış-veriş yeri olanlar da bulunmaktaydı.²⁵

Rumeli'de bulunan yukarıdaki panayırılarla ilgili olarak belgelerde geçen "kadîmden berü" ifadesi ve bu panayırıların daha ziyade gayrimüslim ahalinin çokça yaşadığı yerlerde kurulması bunların Bizans menşeli olabileceğini akla getirmektedir. Türklerin, bu havaliyi fetihlerinden sonra bu tür organizasyonları ortadan kaldırmak yerine yeniden canlandırdıkları ve idâme ettikleri düşünülmektedir.²⁶ Öte yandan Rumeli'deki bu ilk dönem panayırılarına ilaveten XVI. yüzyıl başlarından itibaren de Anadolu'da panayırılarının varlığı tespit edilebilmektedir.²⁷

Avrupa kapitalizminin XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesine girmeye başlamasıyla beraber yeni hafta pazarları ve panayırılar kurulduğu, bu tür organizasyonların daha da yaygınlaştığı görülmektedir.²⁸ Bazı büyük hafta pazarlarının panayıra terfisi yanında bir kısım pazar ve panayırılarının da buna mukâbil zamanın şartlarına dayanamayıp ortadan kalktığı da aşîkârdır.²⁹

Anadolu ve Rumeli'de bir çok panayır kurulmakla birlikte, ticarî organizasyonunun daha büyük olduğu panayırılar genelde Rumeli'de bulunmaktaydı. Bunlardan Uzunca-âbâd, İslimye,³⁰ Silivri ve Siroz panayırılarını yerli ve yabancı tüccarın yoğun şekilde katıldığı panayırılardı. Öyle ki, XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesine mal ithal eden bir çok devlet arasındaki rekabet özellikle Rumeli panayırılarında alevleniyor, buraya devletin her köşesinden gelen tüccarların yanı sıra diğer Balkan ülkelerinden, Batı ve Orta Avrupa'dan, Rusya'dan ve Yakın Doğu'dan komisyoncular, tefeciler ve tüccarlar geliyordu. Rekabet dolayısıyla, muhtelif devletler olup bitenden haberdar olmak için bu panayırılara konsoloslarını ve ajanlarını gönderiyorlardı. Avrupalı devletler arasındaki rekabet o kadar fazlaydı ki mesela 1850'de Karasu Panayırı'nın tüm muamelelerinin hacmi 800.000 kuruş civarında olup, bunun yarısını İngiliz sınaî mamûlleri, dörtte birini ise Avusturya ve Alman malları oluşturuyordu. 1852'de Eski Cuma Panayırı'na Avusturya ve Almanya devletlerinden 800.000 flori kıymetinde mal gelmekteyken, İngiltere, Fransa ve diğer devletlerden gelen toplam

malın değeri ise ancak 1.690.000 floriydi. Rekabet Rumeli'nin en büyük panayırını olduğunu daha önce zikrettiğimiz Uzunca-âbâd Panayırı'nda daha barizdi. Her sene 8 Eylül'de başlayan bu panayırdan 1845 yılında Avusturya 500.000, Saksonya 500.000 ve İngilizlerde 200.000 flori değerinde mallarını satılmak üzere sergilemişlerdi. Yine aynı yıl Serez Panayırı'nda Avusturya 250.000, Saksonya 200.000, İngiltere ise 150.000 flori değerinde mal sergilemişti.³¹

Anadolu'da kurulan Ankara-Yapraklı, Zile, Amasya, İzmir-Buca, Balıkesir, Çan, Gönen ve Manyas gibi panayırılar ise Rumeli'deki panayırılara nazaran daha küçük ölçekli ticarî organizasyonlara sahiptiler.³² Bunlardan Çan, Gönen ve Balıkesir panayırılarının memleketin pek çok yerinden tüccarlar katılmaktaydı.³³ Yine XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait bir kayıтта Manyas Kazası'nın Işıklar Karyesi'nde Değirmenözü mevkiinde kurulan panayırdan çok miktarda alım-satım yapıldığından bahsedilmektedir.³⁴

Osmanlı panayırılarının organizasyon şekillerine gelince panayırılar arasında açılış ve kapanış tarihleri açısından bir işbirliği bulunmaktadır. Devlet panayırılarının açılış ve kapanış tarihlerini bir sıraya koymak suretiyle panayırılar arasında rekabet oluşmasını önliyordu.³⁵ Mamafih birbiri ardı sıra kurulan Çan, Gönen ve Balıkesir panayırılarında böyle bir organizasyon söz konusuydu.³⁶ Bu tip bir organizasyon daha sonra Gönen ile Manyas panayırılarında da görülmektedir. 1871 yılında Manyas Panayırı, Gönen Panayırı'nı müteakiben 9 Haziran'da kurulurken,³⁷ 1910 yılında bu durumun tersine döndüğü bu sefer Gönen Panayırı'nın Manyas Panayırı'ndan hemen sonra kurulduğu görülmektedir.³⁸ Yine panayırılarının açılış ve kapanış tarihleri tüccarı ve panayırdan geçimini temin eden ahaliyi zarara uğratmayacak şekilde düzenleniyordu. Mesela 1565 tarihinde Fener Kadısı'na gönderilen hükümde Moşkolor Panayırı'nın açılış ve kapanış tarihleri tam olarak belli olmadığından hem tüccar hem de rençberlerin pazargâha yetişemedikleri ve mallarını satamadıkları ve bu suretle zarara uğradıklarından dolayı panayırının açılış ve kapanış tarihlerinin kimseyi zarara uğratmayacak şekilde düzenlenmesi isteniyordu.³⁹

Panayırılar ile ilgili bir diğer mesele altyapı ihtiyaçlarıdır. Panayırılara katılan tüccar ve esnafın en çok ihtiyaç

duyduğu şey malını koyup pazarlayabileceği bir han veya dükkandı. Bu ihtiyaç çoğunlukla geçici mekanlarla çözüme kavuşturuluyordu.⁴⁰ Bunun yanı sıra bazı panayırlarda hanlar inşa edilerek bu sorunun önüne geçiliyordu.⁴¹

Panayırlarda göze çarpan önemli bir kurum ise panayır gümrükleridir. Bu gümrüklerde panayıra herhangi bir vergi ödenmeden getirilen malın vergileri belirlenir ve tahsil edilirdi. İlk zamanlarda panayır gümrükleri devletçe tayin edilen görevliler tarafından idare olunurken, özellikle merkez maliyesinin zayıflaması ile beraber iltizam sistemine geçilen yıllarda panayırlar da iltizama verilmiştir.⁴² Bunun yanı sıra bir kısım panayırlar vakıflarca idare olunuyor ve vakıf sahiplerince tecdid ve ihya edilip, panayırın devamı için tüm tedbirler alınıyordu.⁴³

Panayırlardan alınan vergilere gelince vergiler konusunda panayırlarda bir birlik söz konusu değildir. Her panayırdaki farklı vergilerin varlığı ve bunların değişik makamlarca tarhı bu hususta ortak bir vergi politikası oluşturulamadığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁴ Bu konuda XX. yüzyıl başlarında bile bir birlik sağlanamadığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

Panayıra katılan tüccar ve esnafın can ve mal güvenliğini sağlamak ise devletin görevidir. Mesela Usturumca, Alasonya, Çatalca, Hrupişta ve Petriç kazalarının panayırlara katılan tüccar ve ziyaretçilere eşkıyanın tecavüzünü önlemek için her sene bir görevli çoğunlukla Selanik muhafazasındaki subaşılarından birisi tayin ediliyordu.⁴⁶

Panayırlara giren mal cinslerine gelince tütünden, kürk, pamuklu ve yünlü dokumaya, her nevi giyim eşyasına, demir mamûllerine, kahve, meyve, sebze, afyon ve anasona varıncaya kadar geniş bir ürün yelpazesi söz konusudur.⁴⁷

Bir çok bölgede milletlerarası olarak kurulan Osmanlı panayırları içerisinde Anadolu'da kurulanların en önemlilerinden birisi de Gönen'deki Hacı İsa, yerel tabirle Haces Panayırı'dır.

GÖNEN HACI İSA PANAYIRI

Gönen, Orhan Bey zamanında fethedilerek Hüdâvendigâr Sancağı'na dahil edilmiş ve beş yüz sene Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlı kaldıktan sonra Tanzimat sonrasında Karesi Livası'na bağlanmış bir kaza merkezidir.⁴⁸

Osmanlılar zamanında nüfusça kalabalık olmamasına ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunmamasına rağmen Gönen'de niye bir panayır teşkili yoluna gidildiği hakkında kesin bir fikrimiz yoktur. Hacı İsa Panayırı, muhtemelen bu civar halkının yanı sıra çevre kazaların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik teşkil edilmiş bir panayır olsa gerektir.

Bu panayırın tarihinin ne kadar eski olduğu bilinmemekle birlikte şimdiki bilgilerimize göre muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiştir. Çünkü, ağırlıklı olarak XVI. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar kullanılarak yapılmış bir araştırmada, Gönen'de bir hafta pazarı dışında herhangi bir pazar ve panayırın varlığından bahsedilmemektedir.⁴⁹

Bununla birlikte şimdiye kadar bu panayır ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz en eski kayıt olan ve 1658 (H. 1068) tarihini taşıyan bir vesikada Gönen'in Erdellü Köyü'nde⁵⁰ üç gün duran Hacı İsa Pazarı'ndan bahsedilirken "...yetmiş seksen seneden berii kimesne dâhil ider icâb itmez iken..." şeklinde kullanılan ifade pazarın bu tarihten evvel en azından yetmiş-seksen yıllık bir mazisinin olduğunu ortaya koymaktadır.⁵¹

1658 yılı öncesinde Hacı İsa Pazarı'nın bâc-ı bâzâr gelirleri İbrahim ve Yusuf'a tîmâr olarak kaydedilmiş iken, 1658 yılından biraz önce burası Bursa Mukâtası'na kaydedilerek İbrahim ve Yusuf'a beşer bin akçe ile iltizama verilmiştir. Ancak söz konusu şahısların itirazı üzerine bu beşer bin akçe ikisi müşterek beş bin akçe vermek üzere düzeltilmiştir.⁵²

Hacı İsa Panayırı'na ait bundan sonraki kayıt 1764 (H. 1177) tarihli dir. Bu tarihte Hacı İsa Pazarı'nın rûsûm-ı dekâkîn ve avâ'idî Gönen Ayânı Sepetoğlu Osman'ın⁵³ iltizamında olup, kendisinin şekâvetleri üzerine zabt olunan muhalledfâr defterinde bu pazarın gelirlerine ait bir kayıt yer almaktadır.⁵⁴

Daha sonra Gönen Hacı İsa Panayırı'na dair tespit ettiğimiz iki vesika ise 1835 (H. 1251) tarihini taşımaktadır. Bunların ilkinde eski panayırlardan olarak nitelenen Gönen Panayırı rûz-ı hızırın otuz birinci günü kurulan Çan Panayırı'nı takiben rûz-ı hızırın kırkbirinci gününü kurulmaktadır. Gönen Panayırı'nı takiben aynı ayın elli birinci gününde de Balıkesir Panayırı kûşâd edil-

mektedir. Bu durumda bu panayırılar arasında üçlü bir organizasyonun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu panayırılardan Balıkesir Panayırı'nın küşâdı 1835 yılında iki-üç ay sonraya ertelenmiştir.⁵⁵ Lakin tüccarların Çan ve Gönen panayırılarında sonra memleketlerine dönüp tekrar Balıkesir Panayırı'na gelmelerinde zorluklarla karşılaştıklarını beyan etmeleri üzerine Balıkesir Panayırı tekrar eskiden olduğu gibi rûz-ı hızırın elli birinci günü kurulmaya başlamıştır.⁵⁶ Bu tarihte Hacı İsa Panayırı, Defterhâne-i Âmiri Kalemi mürettib-i şerhlilerinden Ahmed Vecihî ve müştereklerinin zabt-ı iktizâsındadır.⁵⁷

1910 (H. 1328) yılına ait bir vesikaya göre ise Gönen'deki panayırın Manyas Panayırı'nı müteakiben kurulduğu görülmektedir.⁵⁸

Panayırın ikame yerine gelince; Osmanlı devri boyunca ve Cumhuriyetin ilk yıllarında panayırın Dereköy yakınlarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim elimizdeki en eski vesikaya göre Hacı İsa Pazarı'nın kurulduğu köyün adı olan Erdellü, bugün Dereköy yakınlarında bir mevkiin adıdır. Üstelik söz konusu mevkiin hemen yanında bulunan çay kenarındaki beş yüz belki de daha yaşlı ağaçların bulunduğu ve bugün mesire yeri olarak kullanılan düzlüğün eskiden "panayır yeri" olduğu bilinmektedir. Bu durumda Hacı İsa Panayırı yüzyıllar boyunca burada kurulmuştur. Ancak bu mevkiin Dereköy ile Sarıköy arasında bulunmasından dolayı XX. yüzyıl başlarında Sarıköy Panayırı olarak da bilinen bu panayır, 1936 yılından itibaren genel kurul kararı ile Sarıköy'den Gönen'e aktarılmıştır.⁵⁹ Günümüzde Gönen'de biri yaz panayırı, diğeri güz panayırı olmak üzere iki panayır kurularak panayır geleneği devam ettirilmektedir.

Panayırın kuruluş tarihi ve faaliyet süresine gelince; bunun zaman içerisinde farklılık gösterdiği göze çarpmaktadır. Nitekim elimizdeki ilk vesikaya göre 1658 yılında pazarın üç gün müddetle durduğundan bahsedilmekte, fakat kuruluş tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁶⁰ 1835 tarihinde ise Gönen Panayırı, Çan Panayırı'nı takiben rûz-ı hızırın kırk birinci günü kurulmaktadır ki bu Haziran ayının başlarına tekabül etmektedir.⁶¹ Bu tarihlerde panayırın ne kadar sürdüğü belli olmamakla birlikte on gün sonra Balıkesir Panayırı kurulduğu düşünüldüğünde Gönen Hacı İsa Panayırı'nın üç-beş gün sürmesi muhtemeldir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise panayırın Haziran ayının üçüncü gününü kurulduğu ve beş gün sürdüğü görülmektedir.⁶² 1910 yılında ise Gönen Panayırı 29 Mayıs'ta başlamakta ve dört gün devam etmekteydi.⁶³ 1930'lu yıllara gelindiğinde ise Haziran ayının on ikinci günü açılmakta ve yine dört gün sürmekteydi. 1936 yılında Gönen'e nakledilen panayır bundan sonra her yıl Haziran ayının ikinci haftasında kurulmaya başlanmıştır.⁶⁴ Günümüzde ise yaz panayırı 16-20 Haziran, güz panayırı ise 10-12 Eylül tarihlerinde açılmaktadır.⁶⁵

Bu panayır bütün yöre insanının ürünlerini değiştirdiği bir yer olup burada emtiadan ziyade hayvan alım-satımı yapılmaktadır. Buraya Bandırma, Manyas, Balya, Biga gibi çevre kazalardan gelenlerin yanı sıra Çan, Gönen, Balıkesir panayıruları arasındaki üçlü bir organizasyon söz konusu olmasından dolayı bu dönemde Rumeli'den Siroz, Anadolu'dan Bursa, Tokat, İzmir, Manisa, Denizli, Şam, Halep vs. vilayetlerden pek çok tüccarın geldiği bilinmektedir.⁶⁶ Bugün ise Gönen panayırına beş yüzden ziyade sergi ve reyon kurulmakta, iki yüz civarında yerli ve yabancı kuruluş katılmaktadır.⁶⁷

Gönen Panayırı ile ilgili bu arşiv vesikalarının mevcudiyetine rağmen panayır gümrüğünün idaresi, panayır giren mal cinsleri, panayır masraflarının finansmanı ve panayırda can ve mal güvenliğinin sağlanması hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkün değildir. Ama panayır teşkilatlanmasının diğer Osmanlı panayırlarından farklı bir yapıda olmasını düşünmek pek mümkün değildir. Mamafih panayıra giren mal cinsleri aynı tüccar grubuna hitap ettiği için Balıkesir Panayırı ile benzer olsa gerektir. Nitekim Balıkesir Panayırı'na Halep'ten "Halep eşyası", Tokat'tan "ham halat", Şam'dan muhtelif emtia, İstanbul'dan "ipekli şalaki" ve "çiçekli şâli" vb. dokuma ürünleri gelmekteydi.⁶⁸

Gönen Hacı İsa Panayırı'ndan alınan vergilere gelince bu konuda da pek ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1658 yılı öncesinde Hacı İsa Pazarı'nın bâc-ı bâzâr gelirleri iki şahsa dörder yüz akçe ile müşterek tîmâr olarak kaydedilmiş iken, bu tarihte Bursa Mukâataası'na kaydedilmiş ve on bin akçe ile iltizama verilmiştir. Ancak mültezimler olan şahısların bu rakama iti-

razı üzerine müşterek beş bin akçe vermek üzere iltizam bedeli tekrar düzenlenmiştir.⁶⁹

1764 yılına gelince panayırın rüsûm-ı dekâkîn ve avâ'id gelirlerinin hâlâ iltizam olarak toplandığı görülmektedir. Burada yer alan "rüsûm-ı dekâkîn" tabiri herhalde panayırda kurulan geçici dükkanların kirası olsa gerektir. Yine avâ'id, panayır bölgesinin voyvodası tarafından her malın çeşidine göre yük başına 2-3 kuruş ve hayvan başına 4-5 kuruş olarak tahsil edilen bir vergi olup Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.⁷⁰ Gönen Hacı İsa Panayırının bu tarihteki toplam rüsûm-ı dekâkîn ve avâ'idi beş yüz on altı kuruştur.⁷¹

1910 yılında ise Gönen Panayırının iltizam bedeli altı-yedi bin kuruşu ise resm-i temettû' olmak üzere eli beş bin beş yüz kuruştur.⁷² Bu durumda yaklaşık yüz eli yıllık bir dönemde panayır gelirlerinin yüz kattan fazla arttığını göstermektedir ki bu da panayırın iktisadî açıdan ne kadar büyüdüğüne işaret olsa gerektir.

Panayır eğlencelerine gelince; panayırın açılması günümüzde dahi -eskisi gibi olmasa da- heyecanla beklenmektedir. Çünkü panayır öteden beri hem ticaret hem de eğlence yeridir.⁷³ Panayır âdetleri içerisinde ilk gün kuzu çevrilirdi ve gelenler bundan yemek isterlerdi. Yine panayıra özgü "hasse böreği"nden⁷⁴ yani panayır böreğinden

herkes almak isterdi. Ayrıca nişanlanan kızlar, panayıra götürülerek bunlara panayır çerezinden yedirilirdi.⁷⁵

SONUÇ

XVIII.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı ülkesinde yaygınlaşan panayır organizasyonları Osmanlı ticaret mahalleri arasında oldukça önemli bir konuma sahiptiler. Birçoğu, özellikle Rumeli'de bulunanlar, milletlerarası niteliğe sahip olan bu panayırların devamı için devlet her türlü tedbiri almış, buraları önemli bir gelir kaynağı olarak görmüştü.

Rumeli'deki büyük çaplı panayırları karşısında hinterlandı daha küçük olan ve hakkında yazılmış fazla bilgi bulunmayan, fakat yaptığımız çalışmalar neticesinde dört asırdan fazla tarihî geçmişe sahip olmak suretiyle Anadolu'nun "kadîm" panayırlarından biri olarak zikredilebileceğimiz Gönen Panayır, Osmanlı dönemine nazaran günümüzde yavaş yavaş canlılığını yitirmektedir. Buna rağmen eskisi gibi olmasa da hâlâ rağbet görmektedir. Ancak bu rağbetin daha ne kadar devam edeceği ise şüphelidir. Bununla beraber yörede anlatılan panayır eğlenceleri ve âdetleri ancak hatıralarda kalmıştır. Artık ne o eski eğlenceler, ne de o eski âdetler panayırlarda yaşamakta ve yaşanmaktadır.

- 1 "Pazar" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, XXVI, s. 444.
- 2 "Panayır" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, XXVI, s. 364.
- 3 Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Kitabevi yay., İzmir 1997, s. 155.
- 4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 1997, s. 325.
- 5 Aynı yer.
- 6 Selçuklu devri ticaret yolları ve bu yollar üzerindeki ticarî faaliyetler için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996, s. 358-384; Aynı Yazar, "Selçuklu Kervansarayları", *Selçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993, s. 93-98; Aynı Yazar, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK yay., Ankara 1988; Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Ticaret", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 83, (Nisan 1993), s. 9-14.
- 7 Turan, a.g.m., s. 93-116; Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaray", VI-II. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Ekim 1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, TTK yay., Ankara 1981, s. 931-940; Yine Anadolu'da ticaret yolları üzerinde inşa edilmiş kervansarayların bir listesi için bkz.: M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, XV/20, (1965), s. 141-170.
- 8 Sümer, a.g.m., s. 12.
- 9 Selçuklu devrinin bu en önemli milletlerarası pazarı için bkz.: Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı-Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1985.
- 10 Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethinden sonra burada bir hafta pazarı kurulduğu, vergi alınmaya başlandığı ve civar illerden müslim-kafir pek çok

kimsenin geldiği Osmanlı tarihlerinde kayıtlıdır. Bkz.: *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, (haz.: Atsız), MEB yay., İstanbul 1992, s. 25-26; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi*, I, (yay.: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), TTK yay., Ankara 1987, s. 65.

- 11 Cami ve pazar Osmanlı ülkesinde birbirinden ayrılmaz bir bütün gibidir. Çünkü bir caminin varlığı çoğunlukla o yörede bir pazarın kurulması için geçerli sebep sayılmıştır (Bkz.: Lütfi Güçer, "XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, nr.: 1, (1987), s. 41; Suraiya Faroqhi, "16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, Menteşe)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, I, (cnc.: Melek Eğilmez), (1978), s. 47-48); Bununla ilgili örneklerle tahrir defterlerinde rastlamak mümkündür. Mesela 1530 tarihinde Manyas Kazası için "bâzâr durur şehirdir hammâm var Cum'a kılınur" kaydı ve yine Manyas Kazası'nın Göni Karyesi için "bâzâr durur Cum'a kılınur" kaydı cami-pazar arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır (Bkz.: 166 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri* (937/1530), *Hüdâvendîgâr*, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâye Livaları, Dizin ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yay., Ankara 1996, s. 286, 291); Diğer taraftan kırsal kesimdeki bu söz konusu pazarların iktisadî fonksiyonlarından dolayı gittikçe geliştikleri ve büyük çoğunluğunun zamanla bir iskan yeri haline geldiği görülmektedir. Bkz.: Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bâzı Notlar", V. *Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK yay., Ankara 1990, s. 548-549; Yine XVI. yüzyıl-

- da Anadolu'da kır kesimindeki pazar yerleri ile ilgili olarak bkz.: Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK yay., Ankara 1989, s. 268-271; M. Akif Erdoğan, Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584), Anadolu Matbaacılık, İzmir 1998, s. 131-133; Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, (trc.: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1994, s. 68-73.
- 12 "Ve her köyün behrisi için raya kendü köylerinde bir mahfuz ev veya bud bir anbar buldurmak ve vakıf olan beherelerini akreb bazara iletmek kanun-ı mukarrerdir Akreb pazar dahi nihayet bir günlük yoldur Ziyadeye iletmek reayanın borcu değildir teklif olunmaya" kaydından anlaşıldığı gibi köylü mahsulünü en yakın pazara iletmek zorundaydı ve bu pazar bir günden ziyade uzaklıkta olamazdı. Bu ve benzeri kayıtlar için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar, I, İstanbul 1943, s. 131, 175, 321, 387.
- 13 Gerek XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında (166 Numaralı Muhâsebe Vilâyet-i Anadolu, s. 290), gerekse XVII. yüzyıl başına ait bir avarız tahrir defterinde (BOA, MAD. 614, s. 10-11) bu köyün adına Bölce-âğaç olarak tesa-düf edilmektedir. Günümüzde ise köyün adı Bölce-âğaç'tır (Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Belediyeler Köyler, 1985, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1985, s. 136).
- 14 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, V, (haz.: Mümin Çevik vd.), Üç-dal Neşriyat, İstanbul 1978, s. 1635; XVI. yüzyılın ilk yarısında Manyas Kazası dahilinde biri nef-i şehrdi diğeri de Göni Karyesi'nde olmak üzere iki hafta pazarı kurulduğu görülmektedir (166 Numaralı Muhâsebe Vilâyet-i Anadolu, s. 286, 291).
- 15 Söz konusu köyde 1604 tarihinde otuz biri zimmî olmak üzere 61 nefer ve yine onu zimmî olmak üzere 24 avarız hânesi bulunmaktadır (BOA, MAD 614, s. 10-11) ki bu rakamlarla hesaplanacak bir nüfusun 50-60 yıllık bir zaman zarfında bin haneye ulaşması imkansız görünmektedir.
- 16 Ömer Şen, Osmanlı Panayırları (18.-19. yüzyıl), Eren yay., İstanbul 1996, s. 10-11 (Bu çalışma Osmanlı panayıruları üzerine müstakil bir kitap halinde yayınlanmış ilk eser olmasına rağmen gerek konunun işlenişi ve gerekse kaynaklar açısından yetersiz görülmüştür. Bkz.: Cahit Telci, "Ömer Şen, Osmanlı Panayıruları (18.-19. yüzyıl), İstanbul 1996, 143 shf., Eren Yay.", Tarih İncelemeleri Dergisi XIII, (1998), s. 269-271).
- 17 Osmanlı ülkesinde daha XV. yüzyılda panayırların bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunlar büyük çaplı organizasyonlar değildir. Nitekim II. Murad döneminde Arvanid Sancağı'nda İsa Bey tîmarına dahil geliri sadece bâc-ı bâzâr olmak üzere 150 akçe olan "Şin-Marya" isimli bir panayır bulunmaktadır. Bkz.: Halil İnalıcık, Hicri 835 Tarihli Sîret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, TTK yay., Ankara 1987, s. 89.
- 18 "Panayır" maddesi, Türk Ansiklopedisi, s. 364.
- 19 Güçer, a.g.m., s. 44.
- 20 Şen, a.g.e., s. 9.
- 21 Osman Nuri Ergin, Macelle-i Umûr-ı Belediye, IV, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul 1995, s. 1999-2000; Faroqhi, a.g.m., s. 46-47.
- 22 Güçer, a.g.m., s. 45.
- 23 Ergin, a.g.e., IV, s. 1659.
- 24 A.g.e., s. 11.
- 25 Güçer, a.g.m., s. 44-45; Yine XVI. yüzyılın ikinci yarısında Boğdan Voyvodası'nın ahidnameye aykırı olarak Leh sınırına tecavüz etmesinden dolayı Hotin Kalesi yakınlarında kurulmakta iken Osmanlı merkezî idaresince lağvedilen panayır da sınır ticaretinin yapıldığı bu tür bir panayır olsa gerektir. Bkz.: 6 Numaralı Mihimme Defteri (972/ 1564-1565), (Tıpkıbasım, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yay., Ankara 1995), hüküm nr.: 178; Rumeli'deki Osmanlı panayıruları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Suraiya Faroqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", Südost Forschungen, XXXVII, Munich 1978.
- 26 Şen, a.g.e., s. 9-10.
- 27 Bu panayırılar çoğunlukla konar-göçerlerin pazar ihtiyaçlarını karşılamak için yaylalarda kurulan ve yayla hayatı boyunca devam eden pazarlardı. Mesela Beyşehir ve Bozkrı yaylalarında hem etraf nahiyelerdeki köylülerin hem de konar-göçerlerin katıldığı, et, yün ve süt ürünlerinin bolca satıldığı, yaklaşık üç ay süren panayır görünümünde yayla pazarları bulunuyordu. Bkz.: Erdoğan, a.g.e., s. 133; Burdur Kazası'na tâbi Yaylak-ı Barçın'da "Panayır-ı Kığı-borlu" adıyla bir panayırın kurulduğu tahrir defterlerinde kayıtlıdır ki bu panayır da büyük ihtimalle bir yayla pazarıydı. Bkz.: 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (937/1530) I, Kütahya, Kara-hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yay., Ankara 1993, s. 367.
- 28 XVIII.-XIX. yüzyılda yeni pazarların ikâmesi hakkında bkz.: M. Akif Erdoğan, "18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayır ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", OTAM 5, (1994), s. 49-129; Aynı Yazar, "18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayır ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-II", OTAM 7, (1996), s. 339-384.
- 29 Mesela bir örnek için bkz.: Tuncer Baykara, "Bir Osmanlı Çağı Pazarının Çöküşü: Karahöyük Pazarı", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, TTK yay., Ankara 1994, s. 1097-1103; Bununla birlikte Osmanlı döneminde bir pazarın "kadimî" olması yani eskiden beri kurula gelmesi ikâmesinin uzun süre devamı için bir avantajdı. Bkz.: Faroqhi, "16. yüzyılda Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar", s. 48.
- 30 Gerek Uzunca-âbâd ve gerekse İslimye panayıruları XIX. yüzyılda Osmanlı Rumelisi'nin en büyük panayıruları olarak kabul edilmiştir. Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişimleri", İktisat Fakültesi Mecmuası, XVII/1-2, (Ekim 1967-Mart 1968), s. 7; Öyle ki Uzunca-âbâd Panayırı'na 1860'lı yıllarda 100.000'i aşkın insan katılmakta, 5-6.000 sergi ve dükkan açılmaktaydı. Şen, a.g.e., s. 13.
- 31 Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri", İktisat Fakültesi Mecmuası, XVII/1-2, (Ekim 1967-Mart 1968), s. 72.
- 32 Şen, a.g.e., s. 11.
- 33 BOA, Cevdet İktisat, nr.: 1222 ve BOA, Cevdet İktisat, nr. 1444.
- 34 Hicri 1288 Tarihli Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr, 2. def'a, s. 109.
- 35 Şen, a.g.e., s. 12.
- 36 BOA, Cevdet İktisat, nr.: 1222 ve 1444.
- 37 Hicri 1288 Tarihli Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr, 2. def'a, s. 109.
- 38 BOA, DH.MUİ., nr.: 107/51 (3.R.1328).
- 39 5 Numaralı Mihimme Defteri (973/1565-1566), (Tıpkıbasım, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yay., Ankara 1994), s. 23, hüküm nr. 60.
- 40 Şen, a.g.e., s. 13.
- 41 Mesela İslimye Panayırı'nda Anadolu ve Avusturyalı tüccarların hizmetinde aba alım-satımı için kullanılan özel bir han bulunmaktaydı. Bkz.: Todorov, a.g.m., s. 7; Yine 1615 yılında İbrahim Paşa'nın kendi mülkü olan Moşkolor Panayırı'nda bin kadar dükkan inşa ettirdiği görülmektedir. Bir başka misale göre ise sancakbeyi hassı olan Berkoşca Panayırı'nın dükkanları her sene has sahibi olan sancakbeyi tarafından inşa ediliyordu. Bkz.: Güçer, a.g.m., s. 45.
- 42 Mesela Gönen Panayırı 1658 yılında Yusuf ve İbrahim'e iltizama verilmişti (BOA, Kamil Kepeci, Bursa Mukâta'at Kalemî, nr. 5271), aynı panayır 1764 yılında Gönen Ayânı Sepetoğlu Osman'ın iltizamındaydı (BOA, DBŞM. MHF, nr. 12701).
- 43 Güçer, a.g.m., s. 45.
- 44 Şen, a.g.e., s. 15.
- 45 Ergin, a.g.e., VIII, s. 4352-4353. Burada pazar ve panayırardan tahsil edilecek tüm vergilerin yöre belediyesine ait olduğu, belediyesi olmayan yerlerde hazinece tahsil olunacağı bildirilmesine rağmen taşra belediyelerinin sınırları dışındaki pazar ve panayıraların rûsumuna da müdahale ettikleri anlaşılmaktadır.
- 46 Güçer, a.g.m., s. 47.

- 47 Özellikle Rumeli panayırlarına giren mal cinsleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Şen, *a.g.e.*, s. 25-84.
- 48 Osmanlılar devrinde Gönen Kazası'nın tarihi için bkz.: Tacettin Akkuş, XVI. y.y.'da Gönen ve Yöresi, İstanbul Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Özer Küpel, XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başlarında Gönen Kazası (1882-1922), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir 1997.
- 49 Akkuş, *a.g.t.*, s. 47; Ancak 1530 tarihli tahrir defterinde Gönen'de bir pazar olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. En yakın hafta pazarları ise Balya Kazası'nın Ilıca Karyesi'nde kurulan pazar ile Manyas Kazası'nda ve ona tâbi Göni Karyesi'nde kurulan pazarlardır. Bkz.: 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu, s. 161-165, 223, 286, 291.
- 50 Bu köyün adı XVI. yüzyıl kayıtlarına göre Tacettin Akkuş tarafından da Erdelli diye okunmuş iken (bkz.: Akkuş, *a.g.t.*, s. 26), 166 numaralı tahrir defterinin indeksinde Ejderlü olarak belirtilmiştir (bkz.: 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu, s. 162); Bugün Gönen'de bu adla bir köy olmamakla birlikte tez çalışmaları sırasında köyün yerini tespit edemeyen Tacettin Akkuş, daha sonra yaptığı araştırmalar neticesinde Dereköy ile Sarıköy arasında Dereköy'e üç km. mesafede bu adla anılan bir mevkiin bulunduğunu ve burada ev temellerinin mevcudiyetini tespit ettiğini bize ifade etmiştir.
- 51 BOA, Kamil Kepeci, Bursa Mukâta'at Kalemî, nr. 5271.
- 52 Aynı belge.
- 53 Gönen Ayânı Sepetoğlu Osman hakkında bkz.: Özcan Mert, "Gönen Ayânı Sepetoğlu Osman", *Gegenışten Günümüze Gönen Sempozyumu*, Gönen, 5-6 Eylül 1998, sempozyuma sunulan tebliğ (basımdadır).
- 54 BOA, D.BŞM. MHF, nr. 12701.
- 55 BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 1222.
- 56 BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 1444.
- 57 Erdoğan, "18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları-II", s. 381.
- 58 BOA, DH. MUİ., nr. 107/51 (3.R.1328).
- 59 Cenap Refik Orhon, *Balıkesir Coğrafyası*, Balıkesir Halkevi yay., Balıkesir 1936, s. 36; Bununla birlikte 1946 doğumlu teyzem Saime Özalp çocukluğunda Dereköy'e birçok kez panayıra gittiğini belirtmektedir. Bu durumda panayır bir süre daha eski yerinde devam etmiş olmalıdır.
- 60 BOA, Kamil Kepeci, Bursa Mukâta'at Kalemî, nr. 5271.
- 61 BOA, *Cevdet İktisat*, nr.: 1222 ve BOA, *Cevdet İktisat*, nr.: 1444.
- 62 *Hicrî 1287 Taribli Salnâme-i Vilâyet-i Hüddâvendigâr*, 1. defa, s. 141; *Hicrî 1288 Taribli Salnâme-i Vilâyet-i Hüddâvendigâr*, 2. defa, s. 109; *Hicrî 1289 Taribli Salnâme-i Vilâyet-i Hüddâvendigâr*, 3. defa, s. 104; *Hicrî 1291 Taribli Salnâme-i Vilâyet-i Hüddâvendigâr*, 5. defa, s. 109; *Hicrî 1297 Taribli Salnâme-i Vilâyet-i Hüddâvendigâr*, 7. defa, s. 122.
- 63 BOA, DH. MUİ., nr. 107/51.
- 64 Orhon, *a.g.e.*, s. 36.
- 65 Zekeriya Özdemir, *Kaplıcalar Şehri Gönen*, Gönen Belediyesi yay., Ankara 1998, s. 190.
- 66 BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 1222 ve BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 1444.
- 67 Özdemir, *a.g.e.*, s. 190.
- 68 Şen, *a.g.e.*, s. 84-85.
- 69 BOA, Kamil Kepeci, Bursa Mukâta'at Kalemî, nr.: 5271.
- 70 Aynı Eser, s. 89.
- 71 BOA, D. BŞM. MHE, nr. 12701.
- 72 BOA, DH. MUİ., nr. 107/51 (3.R.1328).
- 73 Bu konuda aile büyüklerinden dinlediğim pek çok hatıra bulunmaktadır. Bunların geneli çocukluk ve gençlik dönemlerine aittir. Çünkü panayır şehre nadiren gitme imkanı bulan çocuklar için hem şehri görme, hem de eğlenmek için en önemli vasıtaydı. Öte yandan gençler de sevdikleriyle görüşme imkanını panayırda bulabilmekteydiler.
- 74 Gönen'e nakledilmeden önce panayırın isminin Hacı İsa, halk arasındaki şekliyle Haces olmasından dolayı bu bölgenin isminin "Hase"den ziyade "Haces" olması daha muhtemeldir.
- 75 Özdemir, *a.g.e.*, s. 251

UNUTULMUŞ BİR OSMANLI BALKAN ELİTİ: MISIR'DAKİ MÜSLÜMAN TÜCCARLAR

DR. EYAL GINIO
HEBREW UNIVERSITY OF JARUSALEM / ISRAİL

I. GİRİŞ

*S*voronos'un 18. yüzyılda Selanik ticareti ile ilgili kitabı, yaklaşık yarım yüzyıl önce yayımlandı.¹ Svoronos, kitabında, bu liman kentinde ticari faaliyetlerin genel bir portresini çıkartabilmek için büyük ölçüde Fransız Konsolosluk belgeleri ve Avrupalı seyyahların yazdıkları seyahatnameleri kullanmıştır.

Svoronos'un vardığı sonuçların üzerine henüz çıkmamıştı. Svoronos'un ana tezi, 18. yüzyılda Selanik'in Avrupa ile özellikle de Fransa ile ticarî ilişkilerinde büyük ve beklenmeyen bir gelişme olduğuydu. Giderek artan ticarî faaliyet büyük oranda Avrupalı tüccarların kontrolleri altındaydı. Bu ticarî büyümeden yerli halk arasında ise Rumlar ve daha az oranda da Yahudiler istifade etmişti. Bu yerli gayrimüslim tüccarlar, muhataplarına simsar, tefeci, tercüman, yerel yöneticiler ve tüccarlar arasında aracı olarak hizmet veriyordu. Gayrimüslim cemaat simsarlık, tefecilik, para değişimi, çevirmenlik gibi görevlerin yanı sıra Avrupalılar ile idareci ve yerli tüccarlar arasında aracılık yapıyordu. Yerli Yunan halkı, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı güçler arasındaki savaşların ardından ticaret hayatına egemen olmayı ve payını arttırmayı başardı. Yunan halkı ayrıca giderek büyüyen Yunan diasporasıyla bağlantıları sayesinde ticaretteki payını da arttırmıştı. Ekonomide büyüme, birbiri ardına ortaya çıkan etkin Yunan burjuvazisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî hayatı ellerinde tutan Yunan diasporası sayesinde gerçekleşti. Bu yeni ve giderek büyüyen ticarî gruplar, Yunan halkında ulusal bilincin oluşmasında da birçok açıdan etkili oldu.²

Bu ticarî grubun üyelerini "Balkanları fetheden Ortodoks tüccarlar" olarak tanımlayan Stoianoviç, Selanikli

Yunan Ortodoks tüccarları, Balkanlar'ın ticaret hayatında Yahudi, Ermeni ve Müslüman tüccarların yerini almayı başaran ve Balkan ülkeleri arasında faaliyet gösteren tüccar sınıfının bir parçası olarak gösteriyordu. Bu Ortodoks tüccarlar, Balkan halkının Avrupa'ya entegrasyonu sürecini hem ticaret hem de fikirleriyle hızlandırdılar.³

Bu çalışma, yukarıdaki tezi değiştirmek gibi iddialı bir amaç taşımamaktadır. Ancak, Selanik örneğinde olduğu gibi çoğunlukla Avrupa'nın tarihi kaynaklarına dayanmak, tarihi gerçeğin de sadece bir bölümünü açığa çıkaracaktır. Üstelik, bu durum Selanik ticaretinin sadece bir parçası üzerinde yoğunlaşılmasıyla sonuçlandı. Selanik Kadı Mahkemesi'nin sicilleri ise mahallî durum hakkında bilgi vermektedir.⁴

Siciller, Avrupalı tüccarların Selanik'teki ticarî yaşamın sadece bir parçası olduğunu, Selanik ile İstanbul, İzmir, Sakız Adası ve Mısır arasında yapılan ticareti can alıcı örneklerle ortaya koymaktadır.⁵ Ayrıca, kentteki Müslüman cemaatin yerli ve uluslararası ticaretten tamamen habersiz olduğu söylenemez. Gerçekte, Selanik'in ticarî yaşamı mezheplere göre bölünmüştü. Yunan ve Yahudiler Batı Avrupa ile ticarî trafiğin denetimini elinde tutarken, genel ticarete ayrıcalıklı bir yerleri yoktu. Yerli Müslüman halk, Mısır ve Kızıl Deniz'de ticarete egemenken İranlı Ermeniler İran ile nispeten farklı ürünleri kapsayan ticareti yürütüyordu.⁶ Magripliler ise Kuzey Afrika kıyılarından siyah köle ticaretini yönetiyordu. Bu ayrım, aynı dine mensup kişilerin varlığına dayalı yerli ve uluslararası bir ticarî ağın kurulmasından kaynaklanıyordu. Aynı dinî kurallara bağlı olmak karşılıklı güvenin oluşmasına yardımcı oluyordu. Uzak ülke-

lerle ve yüksek malî teminatlarla yapılan ticaretle, bu durum karşılıklı güvenin oluşmasının yanısıra risklerin ve kararsızlığın da azalmasında etkili oluyordu.

Benim bu çalışmadaki amacım, Selanik ile Mısır arasındaki ticaretin önemine, bunun yerli halkla Mısır çarşısındaki Müslüman tüccarlar için ayrıcalığına temas etmektir.

II

Mısır ile ticareti tümüyle anlatmayan Selanik sicilleri, gemilerin çeşidi, kaptanları, tüccarların isimleri ile meselâ taşınan kahvenin cinsi ve değerli kargolarda tüccarların payı konusunda bazı listeler ihtira etmektedir.⁷ Bu tür kayıtlar, Mısır ile ticaretin gerçek boyutları hakkında bilgi vermemekle birlikte, bu ticarete 18. yüzyılda yerli tüccarların verdiği önem ve bu ticarete nasıl baktıkları konusunda fikir sahibi olmaya imkân tanır. Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılda sınırlar dahilindeki ticaretin değerinin yabancı ticaretin çok çok üstünde olduğunu gözlemlemiştir.⁸ Avrupalı tüccarlar Selanik'e en başta işlenmiş ürünler getirirken, Mısırlı tüccarlar kente pirinç, kahve, çivit, pamuk, kına ve baharat gibi ürünler getiriyordu. Avrupalıların tersine Mısırlı tüccarların getirdiği ürünler, halkın temel gıda ihtiyacının yanısıra günlük ihtiyaçlarını karşılamak durumunda olan idarecilere, bunu gerçekleştirme imkanı tanıyordu.

Fransız kolonilerinden gelen ürünlerin Osmanlı pazarına girişi ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Tahminen Batı Hint Adaları'ndan Marsilya yoluyla kahve ithal edildiğine dair son döneme ait sadece birkaç bilgi bulabildim.⁹

Mısır mallarının çoğu halk arasında "Kahire Limanı" olarak da bilinen Raşid (Rosetta) Limanı'ndan ithal edilmekteydi.¹⁰ Bu liman, toptancılığa dönük büyük bir depo olmanın yanısıra, Mısır mallarının değiş tokuş yapıldığı, özellikle Kızıl Deniz'den kahve ticareti yapan tüccarlar için de bir transit bölgeydi. Mısır'daki limanlardan 18. yüzyılda Selanik'e gelen başlıca ürün kahveydi. Adı kötüye çıkmış kahvehanelerle özdeşleşmiş kahvenin tehdit içeren bir içecekten Osmanlı toplumunun bütün katmanları tarafından saygı duyulan bir alışkanlığa dönüşmesinin hikâyesi ise daha önce anlatılmıştı.¹¹ Selanik

sicilleri, bu içeceğin tamamen kabul edildiğini ve devletin tebaasını memnun etmek için başlıca ithalat ürünü haline geldiğini gösteriyor.¹² Buna ek olarak, devlet tüccarlardan alınan vergi gelirinin sürekliliğini garanti altına almak için titiz davranıyordu. Üstelik, Selanik'e gelen kahvenin hepsi yerli pazara gitmiyor, önemli bir bölümü Balkanlar'dan gelen tüccarlara satılıyordu. İdarecilerin Rumeli'de konuşlanan birliklere yeterince gıda sağlama isteği de kahveye talebi arttırıyordu.¹³ Sonuç olarak, Selanik Balkanlar'ın içine gönderilen Mısır ürünleri için transit liman olma özelliği taşıyordu. Selanik ekonomisinde Mısır'dan giden malların ne denli önemli bir yer tuttuğuna diğer bir örnek, liman bölgesinde yer alan ve daha sonra "Mısırcılar Suku" olarak bilinen "Mısır Çarşısı"ydı. Bu isim, Selaniklilerin deniz ticaretini ne denli Mısır ticareti ile özdeşleştirdiğini gösteriyordu.¹⁴ Aynı eğilim, Selanik'teki limanlarda çalışan Arnavut denizcilerde de görülüyordu. Bu kişiler mahkemeden, limana giren gemilerin mallarını taşımak için özel izin ya da imtiyaz isterken, Mısır, İzmir ve diğer yerlerden gelen bütün malları limana indirme hakları olduğunu savunuyorlardı.¹⁵

Mısır Çarşısı kent duvarlarının dışında liman ile sahil kapısı arasında yer alıyordu ve liman bölgesinin merkeziydi.¹⁶ 17. yüzyıl Osmanlı gezgini Evliya Çelebi (1611-1682) burada beşyüz dükkân ve üçyüz depoyu barındıran büyük bir pazardan bahseder. Dükkan sahipleri Mısır'dan gelen ürünlerin ticareti ve kereste ihracatıyla ilgileniyordu.¹⁷ 18. yüzyıl sicil kayıtları, ayrıca Selanik'in Mısır'a tütün ihracatında denizden açılan kapı olduğunu gösteriyor.

Mısır pazarındaki tüccarlar kimlerdi? Mısır Çarşısı'nda, yerli tüccarlar arasında kereste satın alma izni olan tüccarların tamamını kapsayan liste, en eksiksiz liste olarak kabul edilebilir. Kayıtlar, bir kısmı İzmir, Sofya, Usturumca ve Edirneli olan 37 tüccardan bahsetmektedir. Ayrıca kentin tüccarları arasında 6 Yunan ve 4 Yahudi tüccar vardı.¹⁸ Kereste ticaretinde Müslümanların çoğunlukta olduğu gayet açıktır. Eldeki kayıtlar, bu kişilerin gerçek bir Müslüman tüccar sınıfının üyeleri olduğunu gösteriyor. Mısır'dan ticaret, birbirinden uzak ülkeler arasında gerçekleştiği için büyük miktarda para ve

yatırım gerektiriyordu. Üstelik bu ticaret, gemilerin aniden çıkan şiddetli fırtınalarda batması sonucunda yükün kaybolması veya Hristiyan korsanların saldırıları gibi olası riskler taşıyordu. Malî riskleri ve harcamaları azaltmanın bir yolu da onları paylaşmaktı. Sicillerde, Akdeniz'in her iki tarafında yapılan ve işbirliğini içeren ticareti ve Selanik'teki tüccarlarla Raşid Limanı'nda faaliyet gösteren tüccarları birbirine bağlayan anlaşmaların örneklerine de rastlanmaktadır.¹⁹

III

Bir geminin sahibi olmak, limanlar arasında yolculuk yapmak, tüccarların harcamalarını azaltmak için başka bir seçenektir.²⁰ Değerli malları Avrupalı gemilere taşımak ise Hristiyan korsanların saldırı riskini azaltabilirdi.²¹

Elimizde Mısır Çarşısı'ndaki tüccarlardan sadece birinin tereke kaydını içeren bir kayıt bulunuyor. Dolaşısıyla başka bir örnek olmadığı için, bu tüccarın tipik bir örnek olup olmadığını tahmin edemiyorum. Ancak, terekesi Mısırlı tüccarların ticarî yatırımlarını ve refah düzeyini göstermek açısından yararlı bir örnek olabilir. Arkadaşları tarafından "Şişman" olarak bilinen Hacı bin Mustafa, Rebiülevvel 1157'de öldü (1744).²² Hacı İbrahim bin Mustafa'nın kişisel malvarlığı arasında ziynet eşyaları, gümüş, zenci bir kadın köle ve gayrimenkuller vardı. Birçok Selanikli'nin tereke kayıtları birkaç satırdan oluşurken, Hacı İbrahim bin Mustafa'nın malvarlığının listesi beş sayfaydı. Bu da onun kahve ve pamuk ithal ettiği ve Karadağ'dan Mısır'a Selanik üzerinden tütün ihraç ettiğini gösteriyor. Hacı İbrahim bin Mustafa'nın malvarlığı ayrıca onun ticarî bağlantılarının, ortaklarının, tüccarlar ve tefecilerle kurduğu ilişkilerinin fazlalığını da kanıtlıyor. Kayıtlar, Saraybosna ve Manastır gibi yerlerden Selanik'e gelen ve satın aldıkları kahve ve pamuk yüzünden Hacı'ya borçlanan tüccarlardan bahsetmektedir.

Hacı İbrahim bin Mustafa'nın ayrıca Raşid Limanı'nda yaşayan ve Mısır Limanı'nda bağlantıları kontrol eden iki ortağı vardı. Hacı İbrahim bin Mustafa ticaretini sadece ithalat ve ihracat ile kısıtlı tutmayarak, kentin içindeki dükkânlarda beyaz ve siyah üzüm de satıyordu. Avrathisar'daki otlaklarda koyun sürüleri vardı. Hacı, etleri yerli kasaplara, deriyi ise tabakhaneye veri-

yordu. Kazandığı parayı ise Hristiyan köylülere ve din adamlarına faizle borç verirken, kendisi Mısır Çarşısı'ndaki tüccarların bağışlarından ve üzüm satıcılarından yüksek sayılacak oranda borç alıyordu.

Bu açıklama, Akdeniz'in her iki tarafında geniş ticarî bir ağ kurmuş Müslüman yerli ticaret erbabının olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Selanik'te loncalar arasında görünürde değişmez gibi görünen sınırların aslında nasıl da belirsiz olduğunu gösteriyor. Bir loncada kayıtlı bir tüccar diğer loncadaki ticarete veya meslekte de yer alabiliyordu. Örnek olarak, rahmetli Hacı Ali bin Ahmet ticarî faaliyetlerini sadece Mısır ticareti ile sınırlamamıştı. Diğer bir örnek lebleci Hacı Ali bin Ahmet'in malvarlığı olarak gösterilebilir. Bu kişi arkasında sadece büyük miktarlarda leblebi değil aynı zamanda, Mısır'dan ithal ettiği tekstil ürünleri de bırakmıştı.²³ Malvarlığı arasında, ithalat için Mısır'a aktardığı 301.500 akçe de bulunuyordu. Hacı Ali bin Ahmet'e borçluların listesi kentteki birçok loncayla ilişkisini ortaya koyuyordu.

MISIR ÇARŞISI'NDAKİ TÜCCARLAR VE YERLİ LONCA SİSTEMİ

Mısır ile ticaret yapan tüccarlar Selanik'teki en önemli loncaı kurmuştu. Selanik'te 18. yüzyılda lonca kurmanın önemi ve amacı neydi? Öncelikle, Osmanlı Selaniki'nde görünüşte örgütlü görünen emek pazarını kısa bir şekilde anlatmak gerekir.²⁴ Siciller, kentte yaygın olan yerleşik ve belki de normatif düzenin çerçevesi hakkında bize bir resim vermektedir. Selanik'te, esas görevi kent sakinlerinden eyalet ve merkez yöneticilerine vergi akışını düzenli bir şekilde sağlamak olan görevli memurlar bulunmaktaydı. Sonuç olarak bu kişiler, vergi ödeyen grupları, dükkân sahibi sanatkâr ve tüccarların oluşturduğu loncaları, gayrimüslim cemaati ve çevre köylerde yaşayan halkı temsil ediyorlardı.²⁵ Teorik olarak, bu grupların başkanları idarecilerle yerli halk arasında aracı olarak hizmet veriyordu. Loncaların, yerli halkın temel tüketim maddelerini narh üzerinden satın almasını ve orduya öküz arabalarıyla iâşe sağlamak gibi ek görevleri de vardı.²⁶ İdarecilerin gözünde loncaların en önemli özellikleri kendi görevlerinin yanısıra vergi toplaması ve halka ana maddelerin belli bir fiyattan sağlamasıydı. Ancak loncaların kendi teşkilât yapı-

sından kaynaklanan başka görevleri de vardı. Bunlar, işlerini gümrük kanunlarına göre düzenleyen ve başkalarının işlerine karışmasına engel olmak isteyen lonca üyeleri tarafından yerine getiriliyordu. Lonca yöneticileri bu düzenlemeleri zorunlu hale getirirler ve bir hüccet ile de bu düzenlemelere geçerlilik kazandırırlandı. Böylelikle lonca üyeleri bu düzenlemelerin güvenilirliğini kanıtlayabiliyordu. Bu tür bir birlik, hastalıkta bakım, dul ve yetimlere maddi destek, loncaya yeni üyenin kabul töreni için para ayrılması gibi konularda karşılıklı yardımı da gerektiriyordu. Loncaya üye olmak iş güvencesi ve sosyal birlik duygusu da veriyordu.

IV

Mısır Çarşısı'ndaki lonca da aynı yükümlülükleri ve hakları olan bir loncaydı. Lonca üyelerinin görevleri arasında vergi vermek ve halka Mısır'dan gelen malları narah üzerinden satmak da vardı. Loncanın vergileri ödeyeceği sözü, kentte vergi ödeyen grubun yararına verilen benzer bir bildiriyle yer alır. Bu bildiri, loncanın vergi ödeyenleri vilayet yöneticileri karşısında temsil etmesi görevini üstlenmesinin ardından verilir.²⁷ Lonca üyesi tüccarların kahve ve pirinci belli bir fiyattan satma zorunluluğu mahkeme görevlisi tarafından da kayıtlara geçirilmiştir.²⁸ Tüccarlar, Mısır'dan getirilen ürünleri Mısır Çarşısı'nda satmak gibi ayrıcalıklı bir hakka sahip olarak tekel kurmuşlardır. Mısır'dan ithalat yapanlar sadece onlar değildi. Mısır, Hicaz'a giden hacıların da önemli bir duraklama yeri olduğundan, hacılar uzun yol masraflarını karşılamak için ticarete bu laştılar.²⁹ Ancak Mısır Çarşısı, Mısır mallarının satıldığı tek yerdı. Ancak bu kuralı çiğneyerek kent içinde Mısır mallarını satmaya kalkışanlar, loncanın vekilleri tarafından mahkemeye ihbar edilmekteydi. Hem Hristiyan hem de Müslüman davacılar geleneklere göre (adet-mustamirasi) Mısır mallarının Mısır Çarşısı'nda satılması gerektiğini ispat etmeye çalıştılar. Bu uygulama kadimü'l-eyyamdan beri geçerliydi. Bu durumda, davalılar mevcut kuralları çiğnediklerini ve bunu bir kez daha tekrarlamayacaklarını söylediler.³⁰

Mısır Çarşısı'ndaki lonca, üyelerine ihtiyaçları olduğu zaman yardım verecek şekilde çalışıyordu. Lonca, üyelerine bağışlardan elde ettiği gelirden düşük faizli

borç veriyordu.³¹ Bir vakfın kurulması ileriki bölümlerde de görüleceği gibi zenginliği ve malvarlığını toplumda iyi bir yere dönüştürmek için yaygınca kullanılan bir yöntemdi.

MISIR ÇARŞISI'NDAKİ TÜCCARLAR: YEREL SEÇKİN BİR GRUP

Mısır Çarşısı esnafının üyesi bulunduğu lonca Osmanlı Selanikinde en önemli loncaydı. Lonca üyelerinin zenginliği ve yerli seçkin bir gruba ait olma duygusu, onları hayır işlerine ve dini kuruluşlara bağışta bulunmaya teşvik ediyordu. Böyle bir davranış esnafın bölge halkının gözündeki değerini de arttırıyordu. Daha önce bahsedildiği gibi ticarî faaliyetlerin merkezi kent duvarlarının dışındaki liman bölgesiydi. Sonuç olarak, tüccarların çoğunun bağışlarını bu bölgede yapması da şaşırtıcı değildi. Yerli tüccarların dinî-kültürel alandaki katkısı, eski camilerin yerine yenilerin yapılması, bu camilerin giderlerini karşılamak ve Kur'an kurslarının açık kalmasını sağlamak üzere vakıf kurulması şeklinde oluyordu.

Evliya Çelebi limandaki "Abdülrauf Camii"nden bahseder. Bu yapı, bölgenin dinî merkezi ve sembolüydü. Abdülrauf Camii, gece gündüz yolculuklarının "kazasız-belasız" geçmesi için duaya gelen tüccar ve denizcilerle dolardı.³²

Bir bölge kadısının yöneticilere gönderdiği arz, bize cami hakkında daha fazla bilgi edinme fırsatı vermektedir. Kadı yazdığı arzda, eski yapının yanında inşaa edilen yeni camide, cuma günü ve bayramlarda vaaz verilmesi için gerekli iznin çıkarılmasını istiyordu. Bu belgede halen ibadete açık olan caminin çok küçük olduğu ve halkın dinî ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kaldığı belirtiliyordu. Kadıya göre Mısır Çarşısı'ndaki yerli esnaf, Müslüman seyyahlar ve tüccarlar cuma günü eski camide ibadet ederken zorluk çekiyorlardı. Sonunda, Mısır Çarşısı'ndaki loncanın başkanları olarak bilinen Hacı Abdurrahman Kayserilizâde Ağa ve kardeşi Hacı Mehmet Ağa, içinde minberi olan yeni bir cami yaptırıldılar. Yetkililer, bu camiye bir hatip tayin edilmesi kaydıyla, değişikliği onayladılar.³³

Padişahın onayını aldıktan sonra bu iki cömert yarıdımsever, yaptırıkları eserin sonsuza kadar ayakta kalması için girişimde bulunarak, bir vakıf kurdular. Liman bölgesinde kendilerine ait iki büyük depo, bir küçük de-

po ve 11 dükkanı bu vakfa devrettiler. Vakfın kurucusu iki kardeş, yukarıda bahsedilen yerlerin kiraya verilmesini ve elde edilen gelirin caminin günlük giderlerini karşılamak üzere vaiz ve imama verilmesini şart koştular. Vakıf tarafından maaşı karşılanan bir başka kişi ise vakfın kurucuları tarafından camiye bitişik yaptırılan okulun öğretmeniydi. Camide Kur'an okuyacaklara ve ileride kendi ruhlarına fatiha okuyacaklar için de bir ödenek ayrılmıştı.

V

Vakfın kurucuları, kendilerini ve kendilerinden sonraki nesilleri vakfın yöneticisi, mütevveli olarak atadılar.

Hacı Abdurrahman Kayserilizâde ve Hacı Mehmed Ağa, torunlarının kendilerinden sonra görevi devralacak bir kişi bırakmadan ölmesi halinde, vakıf yöneticiliğine Mısır Çarşısı'ndaki lonca başkanlarının getirilmesini şart koştular. Kurucular, Mısır Çarşısı'ndaki tüccarların hepsinin vakıf hesaplarını denetlemesini de (nazırlık yapması) şart koştular. Vakfın kurucusu iki kardeş, son olarak, Selanik'in merkezinde bulunan Aya Sofya Camii'nin içinde bulunan medresede eğitim gören öğrenciler için de ödenek ayırmıştı. Bu, Mısır Çarşısı tüccarlarının bağış yaparken liman bölgesinin dışına çıktığını göstermektedir.³⁴

Bir tüccarın statüsü, yasal işlemlerde onun adına şahitlik yapan yüksek makam sahibi din adamları ile idarecilerden oluşan uzun listeye ölçülürdü.³⁵

Bu iki tüccarın din adına yaptıkları onların daha hayattayken lonca üyeleri tarafından, öldükten sonra ise yaptırdıkları camide ibadet edenler tarafından saygı görmesini sağladı. İki kardeş camide görev alan din adamları tarafından da minnettarlıkla anıldılar. Cami, sıbyan

mektebi ve vakfın kurulması onlara daha iyi bir gelecek için umut oldu. Hayırsever davranışlar, onlara toplumda şöhret getirebilir, zenginliği, dindarlığı ve cömertliği uygun bir şekilde hayata geçirme fırsatı verebilirdi.

SONUÇ

Svoronos ve Stoianoviç, Selanik'te ticareti anlatırken çoğunlukla Avrupalı kaynaklara bağlı kalıyorlar. Yunan unsurunun Avrupa ticaretinde giderek daha da önem kazandığı düşünülürse bu bağımlılığın verimliliği ve yeterliliği de ispatlanmış olur. Ancak, Avrupalı kaynakların ticaretin sadece kendilerini ilgilendiren kısmında yoğunlaştığı unutulmamalıdır. Sonuç olarak, bu kaynaklar tarihi gerçeklerin sadece bir kısmını ortaya çıkarır. Kadı mahkemesi kayıtları ise yerel bilgiler sunmaktadır. Bu sicillerden, yerel yöneticilerin Mısır ile yapılan alış veriş ve ticareti en önemli faaliyet kolu olarak kabul ettiği anlaşıyor. Kahve ve pirinç gibi ana maddeler ancak Mısır ile ticaret sayesinde Selanik'e girebiliyordu. Her iki ürünün de yerli halkın refahını sağlamak için uğraşan idareciler açısından ne denli önemli olduğu düşünülürse bu ticaretin önemi de kendiliğinden ortaya çıkar. Bu ticaret ile özellikle Müslümanlar ilgileniyordu. Kayıtlar, Müslüman tüccarların zenginliğini, Balkanlar'ın içinden Mısır kıyılarına ve daha da ötesine uzanan, işbirliği ile ticarî bağlantıları içinde barındıran ticarî ağlarının ne denli fazla olduğunu gösteriyor. Kayıtlar, tüccarların kentin idarî ve dinî işlerde oynadığı rolü de açığa çıkarıyor. Yerel idarelerde lonca sisteminin bir parçası olarak halkı temsil eden tüccarlar buna örnektir. Lonca başkanları liman bölgesinde olduğu kadar kentin merkezinde inşaa ettirdiği dinî ve hayır kurumlarıyla iyilikseverlik ve cömertliklerini sergilediler.

1 N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe Siècle-18. Yüzyıl'da Selanik Ticareti*, (Paris, 1956).

2 *Ibid.*

3 T. Stoianoviç, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* 20-Ekonomi Tarihi Bülteni 20 (1960), 234-313.

4 Selânik kenti Osmanlı dönemi Rumelisindeki en önemli merkezlerden biriydi. Bu kentin ayrıcalığı körfez kıyısında, Balkanlar ile İstanbul arasındaki bağlantı yolları üzerinde uygun bir yerde kurulmuş olmasıydı. Birçok Avrupalı kaynağında, Selanik'in 18. yüzyıldaki nüfusunun 40 bin ile 80 bin arasında olduğu yönünde tahminler yer almaktadır. Farklı tahminler için bkz.: N. K. Moutsopoulos, *Thessaloniki-Selanik 1900-1917* (Selanik,

1980), s. 21-23. Osmanlı Selaniki ile ilgili en ayrıntılı araştırma için bkz.: Vassilis Demitriades, *Topografia thV OesalonikhV Kata thn Epoch thV TourkokratiaV* (Selanik 1983) adlı kitabında yer alıyor. Bkz.: S. Faroqi, "Selanik", El. Selanik ile ilgili belgeler bugün Yunanistan'ın Selanik kentinde bulunan tarihi arşivlerde yer alıyor. Bana gösterdikleri yardım ve sabırlarından dolayı bu arşivin çalışanlarına teşekkürü borç biliyorum. Bkz. Selanik belgelerinden, Iwannou Basdrabellh, *Istoriika Arceia MakedoniaV Arceion OesalonikhV* (1695-1912), bölüm 1 (Thessaloniki-Selanik, 1952).

5 Osmanlı limanlarında deniz ticaretinin 18. yüzyıldaki genel görünümü için bkz.: Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", *International Journal of Middle Studies* 24 (1992), 189-206.

- 6 Selanik tek örnek değildi. Başka bir örnek için, M. Tuchsherer'in Kızıl Deniz'de ticaret yapan Türk tüccarların önemini anlatan, "Activites des Tures dans le commerce de la mer Rouge aux XVIIIe Siecle. Les Villes de l'Empire Ottoman: Activites et, c. 1 (Aix-en-Provence, 1991), s. 32-64.
- 7 Bkz.: Kaptan Ömer'in yönetiminde Kahire'den Selanik'e getirilen kahve yüküyle ilgili kayıtlar. Bir yerli memur kahveyi tartıyor ve değişik tüccarlardan gümrük bedeli alıyor. Sicil TH/IER Thessaloniki -Sicil- 7/58, 7 Zilkade 1110, 1699.
- 8 Panzac, *International and Domestic Maritime Trade*, s. 202-203.
- 9 "Koloni malları" olarak bilinen malların ithalatında 18. yüzyılda önemli bir artış kaydedildi. Büyük bir kahve ihracatçısı olan Osmanlı İmparatorluğu böylelikle büyük kahve ithalatçısı haline geldi. 'Koloni malları'yla ilgili olarak bkz.: E. Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden, 1999), s. 68-69. Bkz.: Svoronos, *Le Commerce de Salonique*, s. 232-233.
- 10 Raşid Limanı'nın 18. yüzyıldaki ticari önemiyle ilgili olarak bkz.: Andre Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe Siecle*, c. 1 (Damas 1973), s. 167.
- 11 Kahvenin Osmanlı topraklarıyla tanışması, bu ürünün yerel ve uluslararası ticaretteki önemi için bkz.: S. Faruqi, *Coffee and Spices: Official Ottoman Reaction to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century*: Weiner Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 76 (1986), s. 87-93; R. Hattox, *Coffee and Coffeehouses-Kahve ve Kahvehaneler: The origins of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle & Londra, 1985)
- 12 Bir örnek olarak, padişahın, Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilen bütün kahvenin daha önce az miktarda kahve alan İstanbul'a getirilmesini buyurduğu ferman gösterilebilir. Bu, Padişahın halkın refahını sağlama isteğine de zarar vermiştir: Sicil 82/29, 11 Muharrem 1166-1752.
- 13 Bkz.: Selanik'teki kahvenin Niş kentindeki birliklere gönderilmek üzere satın alınması emrini içeren ferman: Sicil 43/23, 28 Zilkade 1142-1730. Osmanlı Ordusu'ndaki hazırlıkla ilgili olarak bkz.: R. Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700* (Londra, 1999), s. 85-103.
- 14 18. yüzyılın ortasındaki yıllara ait belgeler sayesinde liman bölgesinde bir İzmir Çarşısı olduğunu öğrendim. Bu da Selanik ile İzmir arasında da ticaretin önem kazandığını gösteriyor.
- 15 Bkz.: Sicil 29/146, 8 Rebiülevvel 1131-1719.
- 16 Selanik Limanı'yla ilgili olarak benim *On The Shifting Boundaries of Marginality in the Mediterranean Muslim World* (Oxford, 5-6.6.99) adlı atelya çalışmasında (Oxford, 5-6, 6. 99) sunduğum ve bir sonraki bölümde karşınıza çıkacak olan "Migrants and Unskilled Local Workers in an Ottoman Port-City: Ottoman Salonica in the Eighteenth Century", adlı makaleye bakınız.
- 17 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8 (İstanbul, 1928), 152-53. Evliya Çelebi'nin Osmanlı'daki Selanik ile ilgili anıları için bkz.: A. V. Calopoulos'un, *A History of Thessaloniki* (Selanik, 1963), s. 83-100.
- 18 Sicil 71/26, 15 Cemaziel'evvel 1161-1748.
- 19 Böyle bir işbirliğine örnek olarak bkz.: Sicil 12/48, 17 Ramazan 1116-1705, 33/85 26 Cemaziyel'ahir 1135-1723; 95/9, 7 Muharrem 1174-1760.
- 20 Örneklerle bakınız. Sicil 1/86, evahir-i Cemaziyelâhir 1106-1695; 4/99, 28 Şaban 1108-1697.
- 21 Daniel Crecelius ve Hamza 'Abd al-'Aziz Badr, "French Ships and Their Cargoes Sailing Between Damiette and Ottoman Ports, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994), s. 251-273.
- 22 Sicil 68/62, 20 Rebiülevvel 1157-1744.
- 23 Sicil 34/80, 20 Zilkade 1136-1724.
- 24 Osmanlı loncasıyla ilgili olarak bkz.: Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds, *International Journal of Middle East Studies*: 1 (1970), s. 28-50; Idem, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13 (1970), 145-165; Raymond, "Artisans et Commerçants au Caire", c. 2, 517-526; Haim Geber, "Guilds in Seventeenth-Century Anatolian Bursa-Anadolu, Bursa'da 17. yüzyıldaki loncalar", *Asian and African Studies* 11:1 (1976), s. 59-86; Amon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (Cambridge, 1989), s. 18-36.
- 25 Temsilci, vilayetin idarecileri tarafından kent sakinlerine zorunlu kılınan vergileri ve diğer masrafları toplamakla görevliydi: Sicil 71/78, 3 Zilkade 1160-1747. Selaniklilerin lonca aracılığıyla ödemek zoruna olduğu diğer vergiler için bkz.: Sicil 65/8, 12 Muharrem 1113-1701; 28/52, 27 Rebiülevvel 1129-1717.
- 26 Bkz.: Lonca liderlerinin kente buğday sağlama sözü (Sicil 88/3, tarih yok). Kasapların kent sakinlerine et sağlama sözü: Sicil 25/85, Evahir-i Safer 1128-1716; loncaların orduya vagon sağlama sözü: Sicil 57/91, 12 Muharrem 1152-1739.
- 27 Bkz.: Sicil 71/88, 3 Zilkade 1160-1747.
- 28 Sicil 48/1. 8 Muharrem 1146-1733.
- 29 Bazı hacı adayları Hicaz'a kara yoluyla gidiyordu. Bu durumda, kahveyi satın almak için Mısır'da durmalarına gerek kalmıyor ve bu değerli ürünü doğrudan ithal etmiş oluyorlardı: Sicil 7/176, ? Receb 1112-1700. Bkz.: Hicaz ve Mısır'dan beraberinde bazı ürünleri getiren hacılar. 5/105, 25 Receb 1112-1700; 7/79, 19 Receb 1111-1700; 33/85, 26 Cemaziyelâhir 1135-1723; 34/43, 8 Cemaziyellevvel 1136-1724.
- 30 Sicil 86/42, Cemaziyellevvel 1168-1755.
- 31 Bkz.: Mısır Çarşısı'ndaki tüccarlar yararına kurulan vakıf için referanslar: Sicil 5/5, Receb 1114-1702.
- 32 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, s. 152.
- 33 Sicil 101/108, Evail Rebiülevvel 1176-1762.
- 34 Vakfın tapusu sicilde bulunmaktadır. Bkz.: Sicil 102/58, 14 Zulhicce 1176-1763.
- 35 Şahitlerle ilgili olarak, bkz.: Claude Cahen, "A Propos des Shuhüd", *Studia Islamica* 31 (1970), s. 71-79.

XIX. YÜZYIL OSMANLI ŞEHİR EKONOMİSİ (SİVAS ÖRNEĞİ)

YRD. DOÇ. DR. ÖMER DEMİREL
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SİVAS ŞEHİRİNİN EKONOMİK COĞRAFYASI

Osmanlı şehri, araştırmacılar tarafından bir sentez şehir olarak belirtilmektedir.¹ Menşei itibarıyla Türk ve İslâm şehir özelliklerinden bir takım unsurlar almıştır.² Şehir tariflerinde belirtildiği gibi, yönetim binaları, dinî binalar, ticarî ve sanayî yapılar temel fizikî öğelerindendir. Ayrıca mahalleler ve savunma ile ilgili sur ve kale bu öğeleri tamamlayan unsurlardandır.³ Sivas şehri de, belirtilen öğeleri bünyesinde bulunduran şehirlerden biri olup, Selçuklu döneminde biçimlenen fizikî yapısı, Osmanlılar tarafından önemli ilâve ve yeniliklerle tamamlanmıştır. Bu yeniliklerin bilhassa ticarî fonksiyonları Selçuklu devri iktisadî canlılığının bir uzantısı olarak göze çarpar.

Şehrin iskân bölgesini teşkil eden mahalleler ile iş sahası durumundaki ticaret ve sanayî bölgeleri, birkaç istisna dışında diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi birbirinden ayrıdır.⁴ Şehirde ticaret ve sanayî bölgeleri; bedesten, hanlar, çarşılar ve pazarlardır. Ayrıca müstakil özelliklerinden dolayı, debbağhâneler, tahmishâne, boyahâneler, değirmenler ve mumhâneler, sanayî ve ticarî özellikler gösteren yapılardır. Hamam ve çeşmeleri de aynı gruba dahil edebiliriz.

Şehrin fizikî görünüm ve yerleşimi içinde belirtilen elemanların tasvirini yapmadan evvel konuyla ilgili kavramların açıklanması lazımdır ki, bunların başında bedesten, han, çarşı ve pazarlar gelir. Bedesten; Bezzazistan veya Bezistan'dan bozma bir kelimedir;⁵ üstü kapalı çarşılar verilen isimdir.⁶ Başka bir deyişle hemen her büyük şehirde bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ile antika eşyanın alım-satımına tahsis edilmiş

olan kapalı çarşılar verilen addır. Aynı zamanda bedesten, taş ve tuğladan yapılan, kubbelerle örtülü ve demir kapılarla metin, geceleri bekçilerin nezâreti altında, emin ve mahfuz bulunduğu kiralık dolap ve kasalar ile emtia ambarları bulunan yerdir.⁷

Farsça bir kelime olan çarşı; üstü kapalı pazarlara verilen isimdir.⁸ Şehirde görülen iki tip ticarî faaliyet merkezinden biri olan çarşılar genel olarak zanaat ürünlerinin üretim ve alışverişinin yapıldığına şahid oluyoruz. Diğer tip ticarî faaliyet yeri ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazar yerleridir.⁹ Bir başka yaklaşımla Pazar, bâc-ı pazar denilen satış vergisinin toplandığı yerdir.¹⁰ Çoğu zaman ayrı olan bu ticaret merkezleri bazen iç içe gelebilir. Her iki ticarî merkez de kuruluş ve mekan yerleşimi açısından câmi ve mescidlerle yan yanadır. Câminin yarattığı satın alma gücü ile dükkânlar birbirini tamamlayan bir bütün oluşturmaktadır.¹¹ Bu nedenle câmi ve mescidlerin en yoğun olarak bulundukları yerler, Sivas şehrinde de görüleceği üzere çarşı ve pazarlardır.¹²

Osmanlı şehirlerinin bedesten tipi çarşılarına mukâbil, Selçuk asıllı yapılarda avlu özelliği hakim unsurdur.¹³ Selçuklu'da ticarî malların değişim yapısı olan hanlar, kapalı mekanında toptan ve perakende satış yapan, şehir merkezinde ve dışında bulunabilen ticarî bir yapı tipidir.¹⁴ Kale kadar sağlam olan dört dikey çizgi üzerinde yükselen hanlar, dış görünüşü ile çok yüksek tutulmuş tek katlı veya çift katlı bir yapı biçiminde olup, dışa dönük yüzleri çoğunlukla sokağa açık dükkânlarla çevrilidir. İç cephesinde ise, ortada dikdörtgen biçiminde dolaşan bir çeşit sahanlık yer alır. Bütün malların kantarlanması ve alış-veriş açık avluda yapılır.¹⁵

Diğer taraftan kapalı mekanlara sığmayan, fazla yer kaplayan ve fiyat olarak ucuz ot, saman ve hayvan yemleri ticareti için de, hanlar dışında sürekli kurulan saman pazarı, at pazarı, koyun pazarı gibi pazarlar tesis edilmiştir.

Tanım ve tariflerini vermeye çalıştığımız ticarî ve sanayî unsurların, Sivas şehri fizikî yapısındaki dağılımı, arşiv kaynaklarına ve günümüzdeki izlerine göre şöyle belirlenmiştir.¹⁶ Öncelikle iki büyük cadde üzerinde ve çevresinde yoğunlaşan Sivas çarşıları, aynı zamanda bir doğal eleman olan, Murdar Irmak'ın merkez rolü oynadığı bir bölgede kurulmuştur.¹⁷ Bu caddelerden ilki, şehrin Paşa Kalesi'nin doğu yönündeki kapısından başlamak üzere, önce doğu ve daha sonra güneydoğu yönünde dış surlara kadar uzanan ve Palas Kapısı'yla son bulan caddedir. Kaynaklarda çarşı içerisindeki ismi, Uzunçarşı olarak geçen bu caddenin sur kapılarına doğru Bağdat caddesi diye (son dönemlerde) adlandırıldığı bilinmektedir.¹⁸ Bu cadde üzerinde, diğer çarşılar ya dikey veya paralel olarak yer almışlardır. Şehir çarşılarının iskeletini oluşturan ikinci cadde Mahkeme Çarşısı olarak anılan, günümüzde bile aynı isimle geçen; Ulu Camii'nin güneyinden başlamak üzere, kuzeye doğru bedesten ve Subaşı Hanı'nın batısından itibaren Uzunçarşı'yı dikey olarak kesen caddedir. Yine Uzunçarşı'da olduğu gibi bazı çarşılar bu cadde üzerinde dikey veya paralel olarak yer almışlardır. 19. yüzyılda ve hatta günümüzde dahi Sivas şehri ekonomik yapısının iskeletini bu iki cadde oluşturmuştur.¹⁹ Bu iki cadde dışında bedesten, meydan ve daha önce bahsedilen Murdar Irmak, çarşıların merkezi durumundadır. Osmanlı şehirlerinde cami ve bedestenin çarşılar merkez olduğu fikri, Sivas şehri çarşı planında da kendini göstermektedir.²⁰ Zira, şehrin en büyük camileri (Hasan Paşa, Paşa Cami, Hoca İmam, Ulu Cami vb.) meydan, hamam, bedesten, hanlar ve bu iki büyük cadde üzerinde kurulmuş çarşılar, aynı bölgede yoğunlaşmışlardır.²¹

XIX. yüzyılda çarşıların ortasında yer alan bedesten mevkiî itibarıyla, bugünkü Hasan Paşa Camii'nin güneybatı yönünde, yeni yapılan Belediye Çarşısı binalarının bulunduğu yerde ve kısmen kuruyan Murdar Irmak yatağında yer almıştır.²² Bedesten, başta bezzazlar olmak üzere kuyumcular ve diğer bazı çarşılardan oluşan, önceleri taş, sonraları tahta ve kerpiç dolgu ile ahşap karkas ihtiva eden, kuzey-güney ve doğu-batı yönünde dört ka-

pısı olan muhkem binalar topluluğudur. Bünyesinde bezzazlar, terziler, kuyumcular, çizmeciler, nalçeciler ve kasaplar bulunmaktadır. Bedestenin, batı ve kuzeybatısında Subaşı Hanı, tuzcular, penbeciler vardır. Yine aynı bölgede, Sivas'ın yiyecek dağıtımının yapıldığı Kapan Hanı, Bıçakçılar Çarşısı, Kılıççılar Çarşısı ve arka tarafında ise, birbirine muttasıl olarak Bekir Çavuşoğlu Hanı ile Evliya Çelebi'ye göre muhtesibin faaliyet gösterdiği Hasan Paşa Hanı (Paşa Hanı) yer alır.²³ Günümüz Paşa Cami (Selman Bey Cami) çevresinde ise, Nalbantlar Çarşısı, arka planda Semerciler Çarşısı ve Hanı bulunmaktadır.

Bedestenin güneyinde birbirine bitişik olarak Basmacılar Hanı ve hemen arkasında Şeyh Hanı yer alır. Bedestenin alt kısmında (doğusunda), ırmağın akış yönünde büyükçe bir alana yayılan, hayvan alım-satımının yapıldığı Sipah Bazarı (Aynı zamanda eski ve yeni eşyaların satıldığı dükkânlarla çevrili) mevcuttur. Sipah Bazarı'nın hemen altında, nehrin iki karşı yakasında Aşağı ve Yukarı Debbaghâne diye adlandırılan iki adet debbaghâne vardır. Debbaghânelerin çarşı ve iskan yerlerinden uzak bir yerde kurulması, koku ve artıklarının giderilmesi amacına dönük olmalıdır.

Bedestenin kuzey ve kuzeydoğu bölümünde ise, Meydan (Evliya Çelebi'ye göre Pazar burada kurulmaktadır.), Meydan Cami (Hasan Paşa Cami) ve Meydan Hamamı yer alır. Bu fiziki görüntü, Osmanlı şehrinin temel özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Cami'nin arka kısmında, Buğday Pazarı ve kuzeydoğu cephesinde Attarlar, Hurdacılar ve Soğancılar Çarşısı yan yana kurulmuştur. Büyük bir ihtimalle de Arpacılar Meydanlığının da burada olması gerekir. Attarların doğu yönünde sırayla, Bakırcılar ve Temürcüler bulunmaktadır. Ayrıca debbaghânelerin güneybatı yönünde, bir bakıma Sivas çarşılarının alt ucu olarak tabir edilen yerde Taş Han (Behram Paşa Hanı) ve Hamamı (Kurşunlu Hamamı) vardır.

Tariflerini yapmaya çalıştığımız Sivas çarşılarından, Selçuklulardan itibaren 40 adedinin ismini tespit etmiş bulunuyoruz.²⁴ XVII-XIX. yüzyıllarda ise, 26 tanesinin ismi arşiv kaynaklarında kayıtlıdır.²⁵ Ayrıca, Selçuklulardan itibaren bilinen Sultan Çarşısı, diğer Osmanlı çarşılarına verilen genel bir tabir olarak, bu asırda (XIX. yy.)

tüm Sivas çarşılarına isim olarak verilmiştir. Sûk-i Sultani olarak adlandırılan Sivas çarşılarında toplam, 26 çarşı, 4 Pazar, 14 han, 2 debbağhâne, 3 mumhâne, 5 boyahâne ve 82 değirmen (Murdar ve Mısmıl Irmakları üzerinde, şehrin içinde ve yakın çevresinde) bulunmaktadır.²⁶ Aynı dönemde bu çarşılarda yaklaşık 932 civarında da dükkân vardır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi de 1000 dükkân ve 18 hanın varlığından bahsetmektedir.²⁷

Sivas çarşılarının hemen tamamı ahşap kerpiç ihtiva eden tek katlı (büyük bölümü), birbirlerine birleşik yapılardır. Genellikle 3 tarafı dükkân, 1 tarafı yola bakan yapılar ve sırt sırta bulunurlar. Çarşılardaki binaların yıpranması ve zaman zaman meydana gelen yangınlar sebebiyle, yeniden yapılması gerektiği ve Timur yıkımını takiben XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyılda da yeni vakıflar tarafından büyük çapta yenilendiğini öğreniyoruz.²⁸

SİVAS ESNAFI VE SAYISI

Osmanlı toplumunda çiftçi, esnaf ve tüccar üretim yapan gruplar olarak karşımıza çıkar. Şehirlerde de, üretici grupları esnaf ve tüccarlar oluşturmaktadır.²⁹ Osmanlı şehirlerinin tamamında görülen bu ortak özellik, Sivas şehri için de geçerlidir. Sivas şehrinde üretim faaliyetlerini gerçekleştiren esnaf gruplarının kimlerden meydana geldiği ve sayıları hakkında sorulacak sorular, şehrin ekonomik yapısının tahliline ve konunun daha açık (net) olarak görülmesine yardımcı olacaktır. Ancak, Osmanlı geneli ve özelde Sivas şehri esnaf grupları hakkında kaynak sıkıntısı önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İşaret edilen kaynak sıkıntısına rağmen, XVIII. ve XIX. asra ait arşiv kaynaklarında ve bilhassa Şer'î Mahkeme Sicilleri'nde, Sivas şehri esnaf grupları ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgilere rastlıyoruz. Bu kayıtlardan ilki, 1827 tarihinde bazı malî ihtiyaçların temini gayesiyle Osmanlı şehirlerinde faaliyet gösteren esnaf gruplarının sayımı yapılmış ve Sivas şehri de bu sayımın içinde yer almıştır. Yapılan bu sayım sayesinde Bursa, Ankara, Selânik ve Sivas şehirlerinde üretim faaliyetlerini yürüten esnaf grupları ve meslekî dağılımları hakkında teferruatlı verilere sahip bulunuyoruz.³⁰ Ayrıca, XVIII. ve XIX. yüzyıla ait Sivas Şer'î Mahkeme Sicilleri'nde yer alan narh kayıtları, hüccetler, esnafla ilgili berat, tereke, arz, i'lâm ve şehrin ekonomik yapısı-

la doğrudan ilgili tevzî defterleri ikinci önemli kaynak grubunu oluşturmuyor.

İlgili kaynakların tahlili neticesinde, Sivas şehrinde 153 farklı meslek grubunun mevcut olduğunu görüyoruz.³¹ Şehir halkının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan esnaf gruplarını, meslekî özelliklerine göre tasnif ettiğimizde 15 değişik kategori ortaya çıkmaktadır.³² Bunlardan 32 değişik meslek, yiyecek-içecek kategorisine girmekte ve toplam meslek sayısının %21'lik bir nisbeti ile ilk sırayı teşkil etmektedir. İkinci sırada, 23 meslek çeşidi ile gıda kadar önemli olan dokuma ve deri sanayi bulunmakta ve yaklaşık %15'lik bir orana ulaşmaktadır. Diğer kategoriler ise, sırasıyla hizmet üretimi %13, inşaat %10, küçük imalat %10, maden %5, silah %4, nakliye %4, aydınlatma %3, kullanılmış eşya satımı %2, gezici küçük tüccar %2, sağlık %1,5, hayvan alım-satımı %1,5 ve %4 nisbetinde de herhangi bir kategoriye giremeyenler vardır.³³

Esnaf gruplarını bir başka yönüyle değerlendirmeye tâbi tuttuğumuzda, farklı bir manzarayla karşılaşyoruz. Yapılacak bu değerlendirmeye, şehirdeki esnaf faaliyetlerinin üretim ağırlıklı mı, yoksa alım-satım ağırlıklı mı olduğu sorusu cevap bulacaktır. Ayrıca şehir halkının ihtiyaçlarının şehir esnafı tarafından karşılanıp karşılanmadığı da tesbit edilecektir. Şehirde faaliyet gösteren 153 esnaf grubunun %20'si alım-satım yapmakta, geriye kalan 122 esnaf grubu ise (%80) mal ve hizmet üretiminde bulunmaktadır.³⁴ Üretici esnafın (70 adet) %46'sı mal üretimi yapmakla birlikte, alım-satım veya satım işini de aynı zamanda yürütmektedir. Mal üretimi dışındaki hizmet üretiminde bulunan 52 esnaf grubu %34 civarındadır. Mevcut yapının tesbiti amacına dönük yüzde ve sayı tasnifinin ilk neticesi, üretim ağırlıklı esnafın varlığıdır. Ancak, üretimin şehir halkı için yetip yetmediği hususu, esnafın toplam sayısı ve üretim miktarına da bağlıdır.

Sivas şehrinde yapılan üretim ve neler üretildiği hususu, ayrı bir başlık olarak ele alınacak olup, burada esnaf gruplarına bağlı olarak, esnaf sayısının tesbiti gerekmektedir. Ancak, şehirde mesleklere göre dükkân sayıları bilinmekle birlikte, esnaf sayıları konusunda kesin rakamlardan yoksun bulunuyoruz. Sadece, sicillerde bazı mesleklerde kaç kişinin çalıştığına dair çok nadir kayıt-

lara tesadüf edilmektedir. Yine de dükkân sayıları hakkında verilen belgeye dayanarak, esnaf sayısı hakkında bazı tahminlerde bulunulabilir. Öncelikle sicillerde mevcut bazı kayıtlardan, çeşitli mesleklerde bir dükkânda kaç kişinin çalıştığını ortaya çıkarmak suretiyle, bilinen dükkân sayısı ile tahmini bir esnaf sayısına ulaşılabilir.

Sicillerden tesbit ettiğimiz kadarıyla, arpacı, kalaycı, kasap ve ekmekçi dükkânlarında 1 ila 4 kişi arasında değişen esnaf sayısına rastlıyoruz.³⁵ Kalaycı esnafı dükkânında 1 kişinin çalıştığı belirlenirken, arpacı ve kasap dükkânlarına düşen sayı 3 veya 4 olmaktadır. Görüleceği gibi dükkân başına düşen nefer sayısı mesleklerle göre farklılık arz etmektedir. Bu bakımdan esnaf gruplarına âit dükkânlarda kaçır kişinin çalıştığını tesbit etmek oldukça güç görünmektedir. Ancak, ortalama en az iki veya üç kişinin olması muhtemeldir. Zira, klasik Osmanlı esnaf yapısının usta, kalfa ve çırak anlayışına göre şekillendiği düşünüldüğünde, her dükkân için 3 kişi normal olsa gerekir. O halde daha önce belirttiğimiz üzere şehirde yaklaşık 1.000 dükkânın varlığı gözönüne alınırsa, 2.500-3.000 esnaf ortaya çıkar. Ayrıca esnaf gruplarından bir kısmı dükkân haricinde (mekana bağlı olmadan) faaliyet göstermektedir. Yaklaşık 350 esnafın böyle faaliyet gösterdiğini sicillerden öğreniyoruz.³⁶ Toplam olarak tahmini bir rakam 3.350 civarında esnafın bulunduğu düşünülebilir. Aynı yıllarda, şehir nüfusunun (1827 ve 1831 tarihlerinde) 3.600 ila 3.800 hane arasında değiştiği yine sicillerde görülmektedir.³⁷ Genelde şehir nüfusunun askeri gruplar hariç belirlendiği düşünülürse, esnaf sayısı ile Sivas şehir nüfusunun birbirine yakın olması tesadüf olmasa gerekir. Esnaf teşkilâtı askerî zümreler dışındaki bütün kentli nüfusu bünyesinde örgütlenmiş olarak bulunduran yaygın bir sistem olarak görülmektedir. Dolayısıyla, Sivas şehri ekonomik yapısının insan unsuru olan esnaf sayısı ile nüfus sayımları sonucunda elde edilen hane sayısının birbirini karşılaması gerekir.

ESNAFIN YÖNETİMİ

Osmanlı cemiyetinde ortak ideal ve çıkarları olan toplum grupları benzer biçimde teşkilatlanmışlardır.³⁸ XIII. ve XVI. yüzyıllardaki ahi hareketinin devamı olarak görülen esnaf teşkilâtı da, tüm Osmanlı şehirlerinde yaygın ve güçlü bir şekilde mevcudiyetini sürdüren teş-

kilatların en önemlisidir. Fakat, XVI. yüzyılda, Osmanlı merkezi otoritesi zayıflamış, ilk zamanlardaki güçlü ve bağımsız karakterini kaybetmiştir.³⁹ Sivas şehrinde de Selçuklu döneminden itibaren güçlü bir ahi teşkilâtının varlığı bilinmektedir.⁴⁰

İmparatorluk genelinde hemen her topluluk, bir lider başkanlığında, birbirlerine karşı sorumlu bir birim olarak kabul edilmiş ve reayanın (tebaasının) devlet ya da birbirleri ile ilişkilerinde, bu liderleri muhatap almışlardır.⁴¹ Bu liderler vasıtasıyla kâide ve nizamların uygulanması sağlanmış, devlet yöneticileri ile esnaf arasında veya esnafın birbirleri arasındaki ilişkileri düzenlenmiştir.

İmparatorluk genelinde mekan ve zaman farklılığına rağmen, oldukça benzer olan esnaf ileri gelenleri; şeyh, ahibaba, bazarbaşı, nakib, kethüda, yiğitbaşı, duacı, çavuş, ustabaşı ve ustalardır.⁴² Sivas şehrinde ise, esnaf liderleri olarak, kethüda, şeyh, bazarbaşı, esnaf ihtiyarları, ustabaşları ve ustalar kaynaklarda görülmüştür. Sicil kayıtlarında sıkça geçen Bedesten Kethüdası yahud Vekil-i Fukara ismiyle anılan yönetici daha çok esnafın dış işleriyle ve bilhassa mâli konularla ilgilenmektedir.⁴³ Bedesten Kethüdası'nın sınırlı olan görevlerine mukâbil, hemen her esnafın başında bulunan Esnaf Şeyhlerinin esnafın hemen bütün işleriyle ilgilendiği görülmektedir. Esnaf Şeyhlerinin göreve tayinleri şöyle olmaktadır. Esnaf gruplarının seçtikleri aday kadıya bildirilmekte ve kadının verdiği mürâsele vali tarafından tasdik edildikten sonra, aday olan şahıs, o esnaf üzerine şeyh tayin edilmektedir. Bazen de esnafın seçtiği şeyh kadıya bildirilmekte, kadı, berat alınması için İstanbul'a îlâm yazıp berât-ı şerif istemektedir. Şeyh seçilen şahsın; sözü geçerli, dürüst, gayretli ve o esnafın içerisinde olması gerekmektedir. Görevini yapmama, tembellik gösterme gibi durumlarda azledilmekle birlikte, görev süresini hayat boyu sürdürenlerin varlığı da bilinmektedir. 1778 tarihinden itibaren, Sivas Esnaf Şeyhlerinin bazılarının 1791 tarihine kadar görevlerini devam ettirdikleri sicillerde yer almıştır.⁴⁴

Esnaf Şeyhleri, yöneticisi oldukları esnaf gruplarının her türlü işlerini yapmakla mükelleftirler. Bu husus Penbeci Esnafı Şeyhi'nin tayini ile ilgili 1824 tarihli belgede "...penbeci esnafının umûr ve hususlarını ezkadim şeyhleri mârifetiyle ri'yet ve nezâret oluna geldiği..." şeklinde ifa-

de edilmiştir.⁴⁵ Şeyhlerin görevleri arasında, esnafın satacağı malların fiyat, gram ve kalitesinin tespit ve kontrolü, esnafın vereceği vergi ve vali tayinatlarının toplanması, kaçak satışların engellenmesi ve esnaf içi problemlerin halli ilk sırada yer almaktadır.⁴⁶

Bakkal esnafının her türlü işini yürütmek amacıyla, bazen bakkal esnafı ileri gelenlerinden, bazen de şehrin ileri gelenlerinden tayin edilen görevliye bazarbaşı veya bakkalan bazarbaşı denilmektedir. Esnaf şeyhleriyle benzer görev ve yetkilerle mücehhez olan bazarbaşı, diğer Osmanlı şehirlerinde de görülen bir esnaf yöneticisidir. Sivas bazarbaşılığı şehrin ileri gelen ailelerinden Kenânzâdelerin tasarrufunda uzun süre kalmıştır.⁴⁷ Bazarbaşı tayini berâtle ve kayd-ı hayat şartıyla yapılmaktadır. Bazarbaşılığın önde gelen görevi, pazara gelen malların bakkal esnafına paylaştırılma işidir.

SİVAS'TA ÜRETİM

Genelde iktisat tarihi, insanların maddi ihtiyaçlarını giderme çabalarını tasvire çalışır.⁴⁸ İnsanın maddi ihtiyaçları basit olarak yiyecek, giyecek ve barınak ile başlamaktadır. Bu tip ihtiyaçların temini vazifesini Osmanlı şehirlerinde üretim faaliyetlerini yürüten esnaf grupları üstlenmiştir. Fakat Osmanlı esnafının üretim öncesinde bazı şartları yerine getirmesi lazımdır. Bunlardan ilki, bir esnafın sanatını icra edebilmesi için gedik sahibi olması gerekmektedir. Gedik, Osmanlılarda esnafın sanatını icra edebilme yetkisi manasına gelmekte olup, her zanaat kolunun belli bir sayıyla sınırlandırılması ve bu zanaat için gerekli dükkân ve içindeki âlet ve edevât manasına da gelmektedir.⁴⁹

Gedik usulüyle, bir sanat dalında kaç kişinin çalışacağı ve bu iş kolunda kaç dükkân açılacağı belirlenmektedir. Buna hem esnaf hem de Osmanlı Devleti özen göstermekte ve gerekmedikçe esnaf ve dükkân sayısında azaltma ve çoğaltma yapılmamaktadır. Bu sebeple, önce çıraklık ve sonra kalfalıktan geçerek mesleğinde yetişen bir kişi boş olan veya ihtiyaç üzere yeniden açılan ustalık makamına geçmedikçe, yani gedik sahibi olmadıkça dükkân açarak icrây-ı sanat ve ticaret edemezdi.⁵⁰ Sivas esnafı için de aynı şartlar geçerli olmakta ve 1835 tarihli bir belgeden bazı mesleklere âit 25 gediğin bazı şahıslara tevdi edildiğini görüyoruz.⁵¹ Ayrıca aynı tarihte, Za-

ralızâde Mehmed Paşa'nın Haremeyn Vakıflarına ait olan 164 adet dükkân gediğinin varlığını ve alınan vergileri hususunda bilgilere rastlıyoruz.⁵²

Esnafın mesleklerini icra etmeleri bakımından gedik sahibi olmaları kadar önemli diğer iki husus da kefillik ve taahhütlik mevzuudur. Osmanlı Devleti, belli grupları birbirlerine karşı sorumlu tutmak suretiyle toplumda bir iç kontrol müessesesi tesis etmişti. Kefillik müessesesi de bunlardan biri olup, işleyişi şöyleydi; genelde, aynı meslekte olan kişiler, kadı huzurunda birbirlerine kefil olduklarını beyan ediyorlar ve bu durum sicile kaydolunuyordu. 1824 tarihinde Sivas Valisi Mehmed Paşa'nın hazine-i devletlerinden dört dükkânlık sermaye vererek desteklediği "Medine-i Sivas'ta vâkî tâife-i etmekçiyan Seyyid Ömer ve Usta Halil ve Usta Ahmed ve Usta Seyyid Mehmed birbirlerine kefil" olmuşlardır.⁵³ Yine arpacıların birbirlerine kefil olmak suretiyle faaliyet gösterdikleri görülmektedir.⁵⁴ Bakkallık yapmak isteyenler de kendilerine aynı meslekten bir kefil bulmak zorundaydılar. Bu konuyla ilgili bir belgede "...Bakkal esnafı tâifeleri huzûr-ı şer'ide sene-i mezkûre itmamına değin bakkallık itmek üzere kendi hasen ve rıza ve ihtiyarlarıyla taahhüd idüb ve birbirleriyle tekeffül eyledikleri sicil-i mahfûza kayd..." edildikleri ve herkesin kendi ismi karşısına kefillerinin ismi kaydolunmuştur.⁵⁵ Kefil bulamayanlar ise, dükkânlarını açtıkları gün 25 gurusu salyâne ödemekle mükellefildiler. Kefillik süresi her yıl yenilenmek suretiyle bir yıl olmaktadır.

Mesleğini icra edebilmek için kefilini bulmak zorunda olan esnaf, mesleğinin gereği olan bazı şartları yerine getirmek için kendisi de taahhüde bulunuyordu. Taahhüd edilen hususlar, mesleğin gereklerine göre değişmekteydi. Meselâ arpacılar, buğday alıp satmamayı, noksan ölçü (çerik) kullanmamayı, nizamla saygı göstermeyi taahhüd ediyorlardı.⁵⁶ Bakkal esnafı da salyanelerini ve vali tayinatlarını belirtilen günde vereceklerine dair taahhüde bulunuyorlardı.⁵⁷ Ekmekçi esnafı da "vali matbahı" için tayinât vereceklerine, ekmeği piskin ve beyaz işleyeceklerine müteahhid olmuşlardır.

İlgili şartları yerine getirmek suretiyle, çalışma iznine sahip olan Sivas şehri esnafının hangi alanlarda faaliyet göstereceği ve neler ürettiği sorusu konunun daha açık bir şekilde görülmesini sağlayacaktır. Şehir esnafı-

nın yapmış olduğu hizmet ve faaliyetlerin niteliğine göre, birtakım ana gruplara ayrılması mümkün görünmektedir. Bunlar üretim ve alım-satımla uğraşan esnaf gruplarıdır ki, yaklaşık %80'i üretimle (bazıları aynı zamanda alım-satımla), %20'si hazır eşya ve erzak alım-satımıyla uğraşan bir nevi küçük tüccar ve toptancı vasfındadır.⁵⁸ Üretimle uğraşan esnafı da temelde hizmet ve mal üretimi ayrımına tâbi tutmak mümkündür. Sivas şehrinde yapılan toplam üretimin içerisinde hizmet üretimi yapan esnafın oranı yaklaşık %34 ve mal üretimi yapanlarınki ise %46'dır.

Sivas şehrinde faaliyet gösteren toplam esnaf grupları içinde 52 değişik meslek mensubu hizmet üretiminde bulunmaktaydı. Hizmet üretiminde faaliyet gösteren esnaf gruplarının fazla olması dikkat çekmektedir. Bu tür işlerde, sermayeye ihtiyaç duyulmaması, hammadde azlığı, daha da önemlisi talep fazlalığı gibi sebepler çalışanların sayısını ve çeşidini artırmış olmalıdır. Daha çok el emeği ve bedeni gücün yeterli olduğu hizmet üretiminde çalışanların az bir bölümünde sermaye gerekmektedir.

Sivas şehrinde hizmet üretimini gerçekleştiren nakliye, inşaat sektörü, yiyecek, sağlık-temizlik gibi alanlarda çalışan esnaf içerisinde, en kalabalık olanı inşaat sektörüdür. İnşaat sektöründe çalışanlar, dülger, neccar, çıkırıkçı, çahgen, kireççi, işçi, elekçi, kalıpçı, kerpiççi, kafesci, kara amele, bina amelesi, madenci, nakkaş, baltacı, hızarıcı ve camcıdır.⁵⁹ Kalabalık bir esnaf grubunun bu sektörde çalışması, şehirde yeni bina yapımının fazlalığı veya mevcut olanların tamir ve bakımları ile izah edilebilir. Sivas ikliminin olumsuzluğu binaların mukavemetini azaltmakta, tamir ve bakımlarının yapılabilmesi için kalabalık bir esnaf grubunun varlığını zorunlu kılmıştır. Vakıf kayıtlarında ve vakıfla ilgili (câmi, mescid, medrese, zaviye, han, hamam, dükkân, çeşme vb.) bazı eserlerin tamirlerine ayrılan masrafların fazla olması, hatta her yıl tekrarlanması bu fikri teyid etmektedir.⁶⁰

Bu sektörde çalışanların ücretleri, genellikle yemeleri kendilerine ait olmak üzere, kısa günde 16 para, uzun günde 20 paraydı.⁶¹ 1816 yılında Sivas valisi için yapılan saraya harcanan 68.709 kuruşluk malzemeye karşılık günlük 33 kuruş ortalama ücret ile toplam 41.291 kuruşluk işçi ücreti ödenmiştir.⁶²

Hizmet üretimi alanında çalışan bir diğer esnaf grubu nakliyeciler ve onun ikmalî ile uğraşanlardır. Şehir içi nakliyesinde hamal ve arabacı, şehir dışında, yakın mesafeler için merkepçi, uzun mesafelerde katırcı ve deveci esnafı hizmet görmektedir. Şehir içi taşımacılığı yapan hamallara, bulundukları yerden dolayı (Meydan Câmi önü) Meydan hamalları denilmekte, bunların sayılarının ise 7 adet olduğu görülmektedir. Hamallar, Ece Mahallesi, Bâb-ı Kayseri, Çayırcağız, Mevlevihâne (Bugünkü Mevlana caddesinin sonu) ve Kılağuz tarafına götürdükleri yük için iki ve yakın mahalleler bir para ücret almaktaydılar.⁶³ Yine şehir için ve dışı nakliyeciliğinde merkep, katır, deve ya da öküz ve camus arabası ve bunların birer ikmal ve tamir atölyesi niteliğinde olan nalbant esnafı da önemli bir yer tutmaktadır. Şer'îye Sicilleri'nde nalbant esnafının "giyim" tabir edilen 4 nal çakma fiyatı olarak, at için 170, katır için 150 ve merkep için 85 para alındığı kayıtlıdır.⁶⁴

İnsan sağlığı ve temizliği için hekim, berber, tellâk ve hamamcı esnafı da hizmet üretimi grubu içerisinde yer almıştır.

Sivas esnafının %46'sı şehir halkının ihtiyacını karşılamak amacıyla gıda, dokuma, deri, maden ve diğer (küçük el ürünleri) bazı alanlarda mal üretimi yapmaktadırlar.⁶⁵ İklimin sert ve kış mevsiminin uzun olması, Sivas'ta zirâî üretimi olumsuz yönde etkilemekle birlikte, çoğunlukla şehir dışında buğday, arpa, mercimek, nohut, fiğ, lahana, sarımsak ve soğan üretimi yapılmaktaydı. Gıda üretimi dışında Sivas'ta dokuma sektörü de önemli bir yere sahipti. Şehirde pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşların giyim-kuşam ve döşemelik olarak kullanımı oldukça yaygındı. Yine Sivas şehri Selçuklulardan itibaren yünlü ve pamuklu dokumaların yapıldığı önemli bir merkezdi.⁶⁶ Evliya Çelebi Sivas'ta üretilen pamuklu bezin gayet ince ve beyaz, yorgan bezi ve basma ile işli perdelerin meşhur olduğunu yazmaktadır.⁶⁷

II. Mahmud Dönemi'nde, Sivas'ta pamuk işleriyle uğraşan 80 penbeci dükkânı (daha sonraları bu sayı 28'e düşüyor), 52 bezzaz, 6 basmacı, 99 terzi, 8 çıkırıkçı, 5 boyahane ve 46 çorapçı-lüleci dükkânı mevcuttu.⁶⁸ Dokumacılıkla uğraşanlar, mâl üretimi yapan esnafın %28,5'ini oluşturmaktaydı. Şehir nüfusunun ihtiyacı olan, giyim-kuşam, mefruşat, yatak ve yorgan takımları

Sivas'ta üretilen mallarla karşılaşmaya çalışılırken, aynı dükkânlarda yabancı mamüllerin de satıldığı müşahede olunmaktadır. Bilhassa lüks ve pahalı dokuma Sivas dışından getirilmekteydi.⁶⁹ Yerli dokuma çeşitleri çit (basma), bez, astar, destar, yorgan ve yatak yüzleri ve yünlülük dokumalarda yapılmaktaydı.

Üretim araçları, basit el tezgahlarından ibaretti. Bu sebeple üretim oldukça yavaş ve az olmaktadır.

Sivas'ta üretici esnafın %16'sını deri sanayiinde çalışanlar teşkil etmekteydi. Bu alanda 11 değişik esnaftan haffafan-dikiciyan, sarraç, semerci, göncü, ve debbağ en kalabalık olan gruplardı.⁷⁰ Şehirde üretici esnaf içerisinde bir diğer önemli grup, madencilikle (maden işleme) uğraşan 13 değişik esnaf grubu vardı. Bunlar üretici esnaf içerisinde yaklaşık %18.5 nisbetleriyle, kendi isimleriyle anılan Kazancılar, Kılıççılar, Bıçakçılar, Çilingirler gibi çarşılarda üretim yapmaktaydılar. Üretilen Sivas bıçaklarının meşhurluğu günümüze kadar sirayet etmiştir. Yine her türlü bakır kap-kacak şehirde üretilmekteydi. Yapılan üretime ve esnafın önemli bir kısmının üretim sahasında faaliyet göstermesine rağmen, şehir ihtiyacının karşılanmadığı ve şehir dışından önemli sayıda mamül geldiği görülmektedir. Sivas'a dışarıdan yani Sivas haricinden gelen mallar arasında ilk sırayı dokuma, bunu haffafiye, silah, saat, yiyecekler, mutfak malzemeleri takip ediyordu. Sivas haricinden gelen malları, iki ana grupta toplamak mümkündür; 1- Osmanlı ülkesi dahilinde (Anadolu, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Rumeli); 2- Osmanlı ülkesi haricinde (Avrupa, Asya ve Amerika) üretilen mallar. Tespitlerimize göre, Sivas'ta kullanılan mallar, Osmanlı ülkesinin 59 merkezinde ve ülke dışında da 15 yerde üretilmişti.⁷¹

Halkın ihtiyacı olan üretimin haricinde, esnafın yapmış olduğu üretimin bir başka yönü de, devletin esnaftan alacağı vergilerdir. Bunlardan esnafı doğrudan ilgilendiren en önemli vergi, ihtisab rûsûmu olup, önemli bir şer'i vergi türüdür. Şehir merkezlerindeki pazar yerlerinde satılan mallardan çeşitli adlarla alınan vergilerden damga, ölçü, tartı, dükkân yevmiyesi, pazar bacı bu gruba (ihtisab vergisi) girmektedir. 1827 tarihinde Sivas'ta vâki han, hamam ve dekâkinden, 63 kuruş 36 para günlük olmak üzere, aylık ihtisab resmi toplam 1.617 kuruş olarak tespit edilmiştir.⁷² Bu miktar Tokat için

günlük 113, Ankara için 280 ve Bursa'da ise, 551 kuruş belirlenmiştir. Bu veriler Sivas ve diğer şehirlerin ekonomik potansiyelleri ile ilgili bir karşılaştırma imkanı vermektedir. Bunların dışında esnafın vermiş olduğu "Bât-ı Kırtıl", "Penbe Rûsûmu" gibi şer'i vergiler de vardır. Ayrıca, şehir esnafının tekâlif-i şer'îye dışında önemli miktarlarda vermiş olduğu vergiler sözkonusudur. Bunlar Tevzî Defterleri şeklinde düzenlenmekte ve bünyesinde menzül ücreti, ağnam bedeli, hizmet-i mübâşiriyye, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazeriyye, deve, arpa ve buğday bedeli, nühâs nakliyesi, vali tayinâtı, konak kiralrı, saray, taşhan ve mahkeme binası masrafları, şehre gelen giden bütün devlet ileri gelenlerinin masrafları bulunmaktadır.⁷³ Bu grup vergilerden esnafa düşen pay genellikle Sivas için %80 civarındadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu ekonomik kriz nedeniyle, bu tip vergilerin oranı sürekli olarak artmıştır. Ayrıca Devlet'in girdiği savaşlar, çıkan isyanlar ve diğer ülkelerin artan üretimleri, Osmanlı ülkesini ve Sivas şehrinin ekonomik yapısını elinde tutan esnafın gittikçe kötüye gitmesine sebep olmuştur. Şehir esnafı sürekli olarak İstanbul'a (Padişah'a) arzuhal göndererek, perişan hallerini dile getirmişlerdir. Esnaf ve dükkân sayılarındaki azalma 1810-1840 yıllarında had safhaya ulaşmış, üretim düşmüş ve hemen hemen bütün alanlarda (dokuma, deri, madencilik vb.) bu husus belirgin olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁴

PAZARLAMA VE TÜKETİM

Anadolu Selçukluları ve İlhanlılar döneminde Sivas, önemli bir ticaret şehri olmuştur. Bu ticari potansiyelin başlıca sebebi şehrin ticari trafiğinin önemli yollar üzerinde yer alması ve ahi teşkilâtının güçlü olduğu bir merkez olmasında aramak gerekir. Zira Sivas şehri, ticaret yollarının kavşak noktasında bulunuyor ve bu sayede Anadolu'yu baştan başa kateden doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarını birbirine bağlıyordu. Böylece, güneyde, Antalya, Şam, Halep, Mısır; kuzeyde, Samsun ve Trabzon limanları vasıtasıyla İstanbul ve Kırım'a; doğuda, Tebriz ve batıda ise İzmir ve diğer Anadolu şehirlerine ulaşabilmekteydi.⁷⁵

Belirtilen yolların Sivas ile bağlantıları karayolu ile gerçekleştirilmekte ve genellikle ticari ulaşım, at, katır,

eşek ve develerden oluşan kervanlarla yapılmaktaydı. Tüccarların ve kervanların yol güvenliği için, menziller ve kervanların koruyucuları olan muhafızlar vardı. Tüccarlar da, üretici ve tüketici arasında şehirler arası nakliyatı sağlayan birer aracı durumundadır. Bunların görevleri şehirdeki hanlarda son bulmaktadır. Bu nedenle şehirler arası ticaret yapan tüccara “*götürücü*”, şehirde satış yapana “*oturucu*” denilmiştir. Sivas şehrine gelen mallar, şehirde mevcut hanlardan Aşa Hanı, Şeyh Hanı, Bekir Çavuşoğlu Hanı, Küçük Hanı veya Basmacılar Hanı’nda birer oda kiralanmak suretiyle depolanmakta ve şehirde bulunan esnafa dağıtımı buradan yapılmaktaydı. Şehirde faaliyet gösteren tüccarların Darendeli, Kayserili, Divriğili ve gelip geçen tüccarların ise daha çok İranlı oldukları görülüyor.⁷⁶ Tüccarların han odalarında sahip oldukları eşyalarından, müslüman tüccarların daha çok Osmanlı menşeli ve zimmî tüccarların ise, yabancı malların alım-satımıyla uğraştıkları dikkat çekiyor.

Yaş meyve ve sebzelerin yakın kazalardan getirilme işi, daha çok bakkal esnafı ile merkepçi esnafının ortak çalışmasıyla olmaktadır. Şehre getirilen sebze-meyveler bugünkü toptancı hali vazifesini icrâ eden Kapan Hanı vasıtasıyla ve Bazarbaşı kontrolünde bakkal esnafına dağıtılmaktadır.

Eşya ve erzakın şehir dışından getirilme işi, pazarlamanın ilk safhasını oluşturmaktadır. İkinci safha; şehir içi dağıtım işini yapan, alım-satımla uğraşan küçük tüccar veya satıcılardan oluşan ve şehir esnafının yaklaşık rakamla %20’sini oluşturan gruptur.⁷⁷ Bu esnaf gruplarının faaliyeti, büyük tüccarın hanlara getirmiş olduğu malların tüketiciye ulaştırılmasından ibarettir. Yani, bir nevi aracı olup, malın mahiyetinde bir değişiklik söz konusu değildir. Pazarlamanın bu ikinci safhasını hem satıcı esnaf, hem de üretici esnaf gerçekleştirmektedir. Alım-satımla uğraşan küçük tüccar vasıflı esnafın büyük bölümünü, gıda üzerine çalışan bakkal, canbaz, celeb, kelleci, kasap, paçacı, sebzevatıcı, tuzcu, enfiyeci, duhancı, saka gibi esnaf grupları teşkil etmekteydi. Bunların dükkân sayısı, genel rakamın çoğunluğunu teşkil ediyor.⁷⁸ Çoğunlukla bu tip meslekler uzun süreli eğitimi gerektirmeyen ticari faaliyetlerdir. Alım-satımla uğraşan ikinci büyük grup esnaf, her türlü eski ve yeni eşya alıp satan oturakçı, eskici, hurdacı, çerçi ve dökmedidir. Ayrıca

saatçi, kitapçı gibi esnaf grupları, alım-satımla uğraşan ve daha çok Sivas haricine bağımlı çalışan iş kollarıdır.

Alım-satımla veya üretimle uğraşan esnaf gruplarının mal temini veya hammadde temini, genellikle eşit paylaşma şeklinde olmaktadır. Bu noktadan itibaren satış işlemlerinde devletin kontrolü başlamakta ve narh usulü ile şehir esnafının temin ettiği veya ürettiği mal satışa sunulmaktadır.

Malın perakendeci veya üretici elinden, tüketiciye geçmesinden evvel fiyat tespiti yapılır. Fiyat, bir mal veya hizmetin başka bir mal veya hizmetle değişim oranıdır. Malın fiyatı denildiğinde o malın bir biriminin piyasadaki değerinin para ile ifadesi anlaşılır.⁷⁹ Narh ise, bir mal veya hizmet için ilgili makamların tespit ettiği fiyattır.⁸⁰ Bu tespit sadece fiyat üzerinde değil, ölçü ve kalite üzerinde de olmaktadır. Nitekim, Sivas’ta meclis-i şer’de kadı huzurunda toplanan ulemâ, sulehâ, ayan-eş-râf, vekil-i fukarâ ve diğer esnaf yöneticilerinin ittifaklarıyla fiyatlar tespit edilip, es’âr defterleri ismiyle kadı sicillerine kaydolunmaktaydı.⁸¹

Verilen fiyatlarda, malın mâliyeti hesaplandıktan sonra, üzerine %10 veya iş güclüğü olan mesleklerde %20 kâr haddi eklenmektedir.⁸² Meselâ Sivas’a Tokat’tan getirilen ipek ve çeşitleri için kazzâz esnafına %10 kâr verilmekteydi.⁸³ Esnafın sattığı mamüllere verilen fiyatların kontrolü, ihtisab ağası ve kadı tarafından yapılmaktaydı. Bir nevi zabıta memuru özelliğine sahip olan muhtesip, önceleri iltizam usulüyle tayin oluyordu. 1816 tarihinde Muhtesip İbrahim b. Hüseyin’in vefatı üzerine yerine Mustafa muhtesip tayin edilmiştir.⁸⁴ 1827 tarihinde ise, yeni çıkarılan ihtisap kanunnâmesi ile yeni bir düzen getirilmiştir.⁸⁵ Aynı belgede muhtesibin vazifeleri; eşya ve erzak fiyatlarına uyulması hususunda zaman zaman kol gezip kontrol etmek, terazi, kantar, mikyal, arşun ve endâzedelere dikkat ederek noksan ölçüp tartanlara değnek yahut kadı vasıtasıyla kal’aya mahpus ederek cezalandırmaktır.

Tesbit edilen narhlar, Sivas Şer’iye Sicilleri’nin bazılarında ve genellikle son bölümlerinde topluca yazılıdır. Kayıtlarda, önce esnaf ismi (es’âr-ı habbazân, es’âr-ı kasabân) ve alt alta miktarı ve fiyatı yazılmıştır. Her malın miktar ve fiyatı hizasına verildiği tarih, gün, ay ve yıl olarak kayıtlıdır. Bazı esnaf, tamamen kendine has mal-

ları ihtiva eden bölümde yazıldığı halde bazıları birkaç esnafa birlikte kaydedilmiştir. Sicillerde, narhlara geçen maddelerin çeşit veya cinslerinin tayinde, zaruret ön planda yer aldığı gibi bazı mallarda örf, âdet ve iklim gibi faktörler tayin edici rol oynarlar. Zarûri ihtiyaç maddelerinden ekmek, et ve bakkal esnafının sattığı yaş ve kuru ihtiyaç maddeleri ile başta haffaf esnafının sattığı ayakkabı çeşitleri ilk sırada yer alır. Narh tespitleri mevsimlere göre değiştiği gibi, bazı aylarda birkaç defa veya senede dört beş defa ayarlanmaktadır. Fiyat değişikliği bilhassa Ramazan ve Şaban aylarında halkın rahat bir ay geçirebilmesi amacına dönük yapılmaktadır. Ekmek, un, börek ve çörek gibi yiyeceklerde diğerlerine göre çok sık değişiklik söz konusu iken, pirinç ve bulgur gibi yiyeceklerde senede bir defa fiyat verilmektedir. Kasap esnafının sattığı koyun, sığır eti ve kuyruk yağına da yaz ve kış mevsimine göre senede iki defa narh kayıtlıdır.

Osmanlı toplumunda zarûri ihtiyaç maddelerinden ekmek ve benzeri çeşitleri Sivas Şer'iye Sicilleri'nde bazen, "*es'âr-ı habbazân*" bazı senelerde ise "*es'âr-ı emekçiyan*" ve "*es'âr-ı börekçiyan*" adıyla ayrı ayrı verilmiştir. O dönem Sivas şehrinde hemen her evde pişirildiği bilinmekle birlikte, ekmekçi esnafının "has" ve "harcı" olmak üzere iki ayrı kalitede ekmek ürettiği görülmektedir.⁸⁶ Ekmek fiyatlarının tespitinde para sabit tutularak, ağırlık değiştirilmektedir. 1790-1791 yıllarında ortalama 55 dirhem (1 dirhem = 3.205 gr.) has ekmek 1 paraya satılırken aynı tarihte harcı ekmeği ortalama 59 dirhemine 1 para narh verilmiştir.⁸⁷ Bu dönemde Osmanlı-Rus, Osmanlı-Avusturya savaşları ile Yunan ve Sırp isyanları neticesinde fiyatlar yükselmiştir. Yine Mehmed Ali Paşa'nın Mısır isyanı neticesinde tekrar yükselerek 19 dirhem has ekmek %300 artış kaydetmek suretiyle 1 paraya satılmıştır. Bu dönemde sık sık yapılan sikke ayarlamaları da fiyatların yükselişine sebep olmuştur. Börekçi esnafı da, börek, beksimet, dakik-i has (un) kadayıf, tava ve sini bişirmesi, köz bişirmesi ve kepek satmaktadır. Börekçi esnafının mamüllerinde 1 kıyye (1.282 kg) sabit tutulmak suretiyle para miktarı değiştirilmektedir. 1790-91 yıllarında 1 kıyye beksimet 30 paraya satılırken, 1819-1820 tarihlerinde 41 ve nihayet 1836 tarihinde 30 paraya satılmaktadır.⁸⁸

Temel ihtiyaç maddelerinden bir diğeri olan et fiyatlarında da sık sık değişiklikler görülmektedir. Bilin-

diği üzere Sivas yöresi, hayvan yetiştiriciliği açısından önemli bir merkez olup, halkın tüketiminde yaygın olarak yer almaktadır. Kayıtlarda koyun eti, sığır eti, bazı tarihlerde keçi eti ve kuyruk kasap esnafının sattığı yiyeceklerdir. Ayrıca ciğer, mumbar, kelle, sığır dili, çene gibi sakatat da satılmaktadır. 1790-91 yıllarında ortalama 1 kıyye koyun ve keçinin 20, sığırın 11 ve nihayet kuyruğun ise 36 para olduğu görülür.⁸⁹ Yine et fiyatlarında %100'ü aşan artışlar vardır.

Sivas toplumunun gıda tüketiminin (kültürünün) tayininde en önemli etken kanaatimize göre iklim olmuştur. Öyleki, şehrin uzun süren kışlara sahne olması, halkın bozulmadan saklanabilen gıda ve tüketim maddelerine rağbet etmesine sebep olmaktadır. Bu husus bakkal esnafının sattığı kuru gıda ve meyveler (bulgur, pirinç, fasulye, nohut, mercimek, armut kurusu, dud kurusu, sucuk, bastırma, leblebi, fındık, ceviz, helva, çir, kızılık kurusu, elma kurusu, kişniş, ayva perveri, sumak, pestil, perver, tulum peyniri, dut pekmezi, kayısı, tuz vb.) ile bal, sade yağ, zeytinyağı gibi muhtelif yiyeceklerden anlaşılır.⁹⁰

Zarûri ihtiyaç maddelerinden bir başkası sade yağ (tereyağ) ve zeytinyağıdır. 1800 tarihinde sade yağın 1 kıyyesi 120 paraya satılırken aynı tarihlerde zeytinyağı 216 paraya satılmaktadır.⁹¹ Her iki yağa oranla daha ucuz olan kuyruk yağının Sivas halkı tarafından daha yaygın olarak kullanıldığı tahmini, günümüzde de kullanılmasıyla kuvvetlenmektedir. Temel gıdalar içerisinde yer alan bulgurun günümüz Sivas toplumunda dahi yaygın olarak kullanımı sürmektedir. 1800 tarihli narh kaydında, 1 kıyye bulgur 16 para iken 1807-1810 yılları ortalaması 24 para ve nihayet 1825 yılında önemli bir düşme göstererek 6 paraya inmiştir.⁹²

Gıda haricinde temel ihtiyaçlardan olan giyim-kuşam ve ev eşyalarının üretim ve alım-satımı şehir ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Gıda sektöründeki fiyat tespitlerine nazaran, haffaf esnafının sattığı ayakkabı çeşitleri, kazzaz esnafının sattığı ipek ve iplik çeşitleri ve nihayet penbeci (pamukçu) esnafının sattığı astar ve pamuk çeşitlerinin fiyatları bu alanda verilen yeğâne narh tesbiti olmaktadır. Bu nedenle mamül giyim-kuşam çeşitleri hususunda bazı örnek fiyatlar vermekle yetineceğiz. Öncelikle baştan ayağa tabir edeceğimiz giyeceklerin toplam fiyatla-

rını, bilâhare daha sonra tek tek fiyatlarını vermeye çalışıcağız. Esnaf grupları içerisinde seçtiğimiz kıyafetlerin kullanılmış olduklarını burada dikkate alınması gerekli bir husus olduğunu belirtelim. Kavuk, sarık, şalvar, cübbe, köhne entari, kuşak ve gömlektten oluşan bir müslim Temürcü'nün kıyafeti toplam 100 kuruştur. Yine entari, sarık, kavuk ve bez gömlektten müteşekkil Bostancı Ahmet'in ki ise, yalnızca 48 kuruştur. Benzer özelliklere sahip olan Bıçakçı Hasan'ın 60, Tuzcu Halil'in 25, Tütüncü Mehmed'in 206, Mumcu Abdulkadir'in 451, Oturakçı Osman Efendi'nin 170, Oturakçı Abdullah'ın 67, Oduncu Kara Ahmed'in 50, Bakkal İbrahim'in 98, Bakkal Madros'un 200, Tüccar Ömer'in 200 ve Temürcü Agob'un 35 kuruşluk kıyafetleri vardır.⁹³

Kıyafetlerin tek tek fiyatlarına gelince kavuk ve sarık 10 kuruş, yalnız sarık 7,5 kuruş, fes fiyatları ise 8 ila 11 kuruş arasında değişmektedir. Kadın baş örtülerinden Üsküdar yapımı değirmenin bir tanesi 7,5 kuruş, yazma yemeninin fiyatı 16 kuruş, Hint menşeli tülbentlerin işlemeli olanı 40 kuruş, sadeleri ise 20 kuruş olmak üzere oldukça pahalıdır. Gömlek fiyatları da kumaş çeşidi, yapım yeri ve eskilik, yenilik durumuna göre farklılık göstererek; bez gömlekler 3-6 kuruş arasında değişirken çuka gömlekler ortalama 25 kuruş civarındadır. O dönem Sivas halkı arasında erkek ve kadının ortak giyimi olan entarinin fiyatları da farklılık göstermektedir. Şam yapımı alaca entari 125 kuruş iken, gezî entari 30, kutnu entari 25 ve çit entari 9-11 kuruşa alıcı bulmaktadır. Erkek dış giyimi cübbelerin çuha ve şal olanlarının fiyatları 8 ila 80 kuruş arasında satıldığı kayıtlıdır.

Kadın ve erkeklerde yaygın bir giyim eşyası olan kuşak ve kemerlerden en pahalı ve kaliteli olanları içerisinde Hama kuşakları 40-50 kuruşa satılırken, Diyarbakır kuşakları 20 kuruş civarındadır. Eski kemerler 3 kuruşa, sim kemerler 18 ve nihayet şal kuşaklar 4-6 kuruş arasında alıcı bulmaktadır.⁹⁴

Sivas toplumunda daha çok zengin esnaf ve idareci kesim tarafından kullanılan kürk fiyatları eskisinden yenisine ve hayvanın cinsine göre 20 ile 120 kuruş ara-

sında değişirken, çuha şalvar fiyatları 15 kuruştan başlamak üzere 50 kuruşa kadar daha pahalı bir giyecek türüdür. Tüccar malları arasında rastladığımız nakışlı Sivas çorapları yaklaşık 17 kuruş civarında satılmaktaydı.

Ayakkabı çeşitleri, narhı tespit edilen, yemeni, babuç, çizme ve mesh olarak dört ana grupta toplanan yegâne mâmüldür. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ayakkabı fiyatlarında %100'ü aşan bir artış gözlenmektedir. Renk, kalite ve büyüklüklerine göre farklı çeşitleri ve fiyatları mevcuttur. Sarı, siyah ve çiçekli olarak muhtelif renkleri bulunan yemeninin beş, sekiz, on iki yaş ve dizgerdâne, uluorta, küçük battal, çeke battal, pekâlâ battal gibi farklı çeşitleri, 1-11 kuruş arasında satılmaktadır. Benzer çeşitleri olan çizmeler de, daha pahalı olup, 10-32 kuruş arasında değişen fiyatlarla alınabilmektedir. Mesh ve babuç fiyatlarının ise, 5-10 kuruş arasında değiştiği ve çizmeye göre daha uzun olduğu görülmüştür.⁹⁵

Netice itibarıyla Sivas şehri ekonomik faaliyetleri, Selçuklu döneminden itibaren hâlâ aynı bölgede mevcudiyetini sürdürmektedir. Selçuklu döneminde sahip olduğu parlak iktisadî ihtişamını muhafaza edememiş olmakla beraber, Osmanlı şehirleri içerisinde tipik bir Anadolu şehrinin ekonomik vasıflarına haizdir. Tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, ekonomik yapının düzenleyicisi olarak burada da esnaf teşkilâtı karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda esnafın şehirde faaliyet gösterdiği bilinmekle birlikte, şehir ihtiyacının tamamına cevap verememiştir. Gıda, dokuma, deri, madencilik, nakliye, sağlık ve diğer birçok alanda faaliyet göstermelerine rağmen, Sivas dışından da önemli miktarlarda erzak ve eşyanın geldiği ve esnafça satıldığı kayıtlıdır. Aynı zamanda Sivas bölgesinde gıda ve hayvancılık üretiminin yaygın olarak yapılmasının yanı sıra diğer şehirlere de gönderildiği bilinmektedir. Fakat, Avrupa Sanayi İnkılabı'nın olumsuz etkileri ve Osmanlı Devleti'nin bozulan ekonomik düzeninin bir neticesi olarak Sivas esnaf teşkilâtı da çökmeye başlamıştır. 1800-1840 yılları da bu çöküşün en hızlı olduğu dönem olmuştur.

TABLO. I

1808-1839 YILLARINDA SİVAS'TA FAALİYET GÖSTEREN ESNAF GRUBU

1- Abacı	40- Çorapçı	79- Kassar	118- Paçacı
2- Arabacı	41- Çömlekçi	80- Kaşıkçı	119- Pasban
3- Arpacı	42- Çubukçu	81- Katırcı	120- Penbeci
4- Aşçı	43- Debbag	82- Katrancı	121- Peşkirci
5- Attar	44- Değirmenci	83- Kavuncu	122- Saatçi
6- Babuççu	45- Deveci	84- Kayakçı	123- Saka
7- Bağçevan	46- Dibekci	85- Kazancı	124- Sarraç
8- Bağcı	47- Dikici	86- Kazzaz	125- Sarıkçı
9- Bakkal	48- Dökmeci	87- Kebapçı	126- Sebzeci
10- Bakırcı	49- Duhancı	88- Keçeci	127- Semerci
11- Balıkçı	50- Dülger	89- Kelleci	128- Soğancı
12- Baltacı	51- Elekçi	90- Kemerci	129- Suyolcu
13- Balmumcu	52- Enfiyeci	91- Kerpiççi	130- Şamdancı
14- Barutçu	53- Eskici	92- Kılıççı	131- Şekerci
15- Basmacı	54- Etmekçi	93- Kilimci	132- Şerbetçi
16- Bekmezci	55- Fenerci	94- Kilitçi	133- Şevbci
17- Berber	56- Fişekçi	95- Kiracıbaşı	134- Taburçu
18- Bezirci	57- Göncü	96- Kireççi	135- Tahmis
19- Bezzaz	58- Haffaf	97- Kitapçı	136- Taşçı
20- Bıçakçı	59- Hamal	98- Kundakçı	137- Tarakçı
21- Bina amelesi	60- Hamamcı	99- Kuyumcu	138- Tellak
22- Bostancı	61- Hancı	100- Höllükçü	139- Tellal
23- Boyacı	62- Hattat	101- Kürkçü	140- Temürcü
24- Börekçi	63- Hekim	102- Leblebici	141- Terzi
25- Camcı	64- Hızarcı	103- Lüleci	142- Tireci
26- Canbaz	65- Hurdacı	104- Madenci	143- Tuzcu
27- Cebel	66- İcarcı	105- Merkezçi	144- Tüccar
28- Cezveci	67- İşçi	106- Mismar	145- Tüfenkçi
29- Cübbeci	68- Kabancı	107- Mumcu	146- Uncu
30- Çadırcı	69- Kadayıfçı	108- Mutfak	147- Yağcı
31- Çahgen	70- Kafesçi	109- Mücellit	148- Yağlıkçı
32- Çamaşırcı	71- Kahveci	110- Nakkaş	149- Yemenici
33- Çanakçı	72- Kalaycı	111- Nalbent	150- Yoğurtçu
34- Çerçi	73- Kalıpçı	112- Nalçeci	151- Zenbilci
35- Çerikçi	74- Kalpakçı	113- Nalinci	152- Ziyadeci
36- Çıkrıkçı	75- Kaltakçı	114- Neccar	153- Zurnacı
37- Çilingir	76- Kantarcı	115- Odabaşı	
38- Çizmeci	77- Kara amele	116- Oduncu	
39- Çoban	78- Kasap	117- Oturakçı	

TABLO: II ESNAF GRUPLARININ MESLEKİ ÖZELLİKLERİNE GÖRE DAĞILIMI (18. ve 19. Yüzyıllar)

HİZMET ÜRETİMİ	KÜÇÜK İMALATÇI	KULLANILMIŞ EŞYA SATIMI	HAYVAN ALIM-SATIMI	GEZİCİ TÜCCAR	SAĞLIK	KATEGORİSİZ	YİYECEK İÇECEK	DOKUMA Giyim-Mefruşat	DERİ SANAYİİ	İNŞAAT	MADEN	SİLAH	NAKLİYE	AYDINLATMA VE ISINMA
Baltacı Berber Bina Amelesi Çahgen Çerikçi Çoban Dellak Dellal Hamak Hamamcı Hancı Hızarıcı İşçi Kantaracı Küllükçü Nalbend Nalçeci Odabaşı Pasban Zurnacı	Çanakçı Çizmeci Gömlekçi Çubukçu Kaşıkçı Mücellid Nalinci Saatçi Tabutçu Tarakçı Zenbilci	Eskici Hurdacı Oturakçı	Canbaz Celeb	Çerçi Dökmeci Tüccar	Attar Hekim	Hattat İcarıcı Katrancı Kiracıbaşı Kitapçı Ziyadeci	Ağçı Arpacı Bağcı Bağçevan Bakkal Cübbeci Balıkçı Bekmezci Bezirci Bostancı Börekçi Değirmenci Dibekçi Duhanacı Enfiyeci Etmekçi Kadayıfçı Kahveci Kassap Kebabçı Kelleci Leblebici Paçacı Şaka Sebzeci Soğancı Şekerci Şerbetçi Tahmis Tuzcu Uncu Yağcı Yoğurtçu	Abacı Basmacı Bezzaz Boyacı Cübbeci Çadırcı Çorapçı Kabancı Kalpakçı Kassar Kavukçu Kazzaz Kilimci Mutfak Penbeci Peşkirici Sarıkcı Şevbeci Terzi Tireci Yağlıkcı Yemenici Çamaşırcı	Babuşçu Çizmeci Debbag Dikici Göncü Haffaf Kaltakçı Kemerçi Kürkçü Sarraf Semerci	Bina ameleşi Camcı Çıkrıkçı Dülger Elekçi Kafesçi Kalıpcı Kara amele Katrancı Kerpiççi Kireççi Lüleci Nakışçı Su yolcu Taşçı	Bakırcı Çilingir Kalaycı Kazgancı Kilitçi Kuyumcu Mismar Temürcü Cezveci	Barutçu Bıçakçı Fişenkçi Kılıççı Kundakçı Tüfenkçi	Arabaçı Deveci Hamal Katırcı Kayakçı Merkepçi	Balmumcu Mumcu Oduncu Şamdancı Fenerci
Toplam: 20 %13	Toplam: 11 %7	Toplam: 3 %2	Toplam: 2 %5	Toplam: 3 %2	Toplam: 2 %1.5	Toplam: 6 %4	Toplam: 32 %22	Toplam: 23 %15	Toplam: 11 %07	Toplam: 15 %10	Toplam: 09 %5.5	Toplam: 06 %04	Toplam: 06 %04	Toplam: 05 %03

TABLO. III
ESNAF GRUPLARININ FONKSİYONLARINA GÖRE DAĞILIMI

MAL ÜRETİMİ		HİZMET ÜRETİMİ		ALIM-SATIM
1- Abacı	36-Kavukçu	1- Arabacı	27-Kalaycı	1-Arpacı
2- Babuccu	37-Kazgancı	2- Aşçı	28-Katırcı	2-Attar
3- Bağcı	38-Keçeci	3- Balıkçı	29-Kalıpçı	3-Bakkal
4- Bağçevan	39-Kemerci	4- Baltacı	30-Kantarcı	4-Bekmezci
5- Bakırcı	40-Kılıççı	5- Berber	31-Kara amele	5-Camcı
6- Balmumcu	41-Kilimci	6- Bina amelesi	32-Kassar	6-Canbaz
7- Barutçu	42-Kilitçi	7- Celeb	33-Kayakçı	7-Celeb
8- Basmacı	43-Kundakçı	8- Çahgen	34-Kebapçı	8-Çamaşırcı
9- Bezirci	44-Kuyumcu	9- Çıkırıkçı	35-Kerpiççi	9-Çerçi
10-Bezzaz	45-Kürkçü	10-Çoban	36-Küllükcü (Höllükcü)	10-Dökmeci
11-Bıçakçı	46-Leblebici	11-Değirmenci	37-Kilerci	11-Duhancı
12-Bostancı	47-Mismar	12-Dellal	38-Kıracıbaşı	12-Enfiyeci
13-Boyacı	48-Mumcu	13-Deveci	39-Madenci	13-Eskici
14-Börekçi	49-Mutaf	14-Dibekçi	40-Merkepçi	14-Göncü
15-Cezveci	50-Nalinci	15-Dülger	41-Mücellid	15-Hurdacı
16-Cübbeci	51-Penbeci	16-Elekçi	42-Nakkaş	16-Kasap
17-Çadırcı	52-Peşirci	17-Hamamcı	43-Nalband	17-Kazzar
18-Çanakçı	53-Sarıklı	18-Hamal	44-Nalçeci	18-Kelleci
19-Çizmeci	54-Sarraç	19-Hancı	45-Neccar	19-Kireççi
20-Çilingir	55-Semerci	20-Hattat	46-Odabaşı	20-Kitapçı
21-Çorapçı	56-Soğancı	21-Hekim	47-Pasban	21-Oduncu
22-Çölmekçi	57-Şamdancı	22-Hızarcı	48-Suyolcu	22-Oturakçı
23-Çubukcu	58-Şekerci	23-İcarcı	49-Tahmis	23-Paçacı
24-Debbağ	59-Şerbetçi	24-İşçi	50-Taşçı	24-Saatçi
25-Dikici	60-Şevbçi	25-Kafesçi	51-Tellak	25-Saka
26-Ekmekçi	61-Taabutçu	26-Kahveci	52-Zurnacı	26-Sebzeci
27-Haffaf	62-Tarakçı			27-Tuzcu
28-Fişenkçi	63-Temürcü			28-Tüccar
29-Fenerci	64-Terzi			29-Uncu
30-Kabancı	65-Tireci			30-Yağlıkçı
31-Kdayıfçı	66-Tüfenkçi			31-Ziyadeci
32-Kalpakçı	67-Yağcı			
33-Kaltakçı	68-Yemenici			
34-Kaşıklı	69-Yoğurtçu			
35-Katrançı	70-Zenbilci			
% 46		% 34		% 20

TABLO. IV-A
HİZMET ÜRETİMİ YAPAN ESNAFIN ÇEŞİTLİ KATEGORİLERE GÖRE DAĞILIMI

NAKLİYE	İNŞAAT	YİYECEK	SAĞLIK-TEMİZLİK	DİĞERLERİ
1- Arabacı 2- Çerikçi 3- Deveci 4- Hammal 5- Katırcı 6- Kayakçı 7- Merkepçi 8- Nalbant	1- Baltacı 2- Bina amelesi 3- Çahgen 4- Çıkırıkçı 5- Dülger 6- Elekçi 7- Hızarcı 8- İşçi 9- Kafesçi 10- Kalıpçı 11- Kerpiççi 12- Kara Amelesi 13- Lüleci 14- Madenci 15- Nakkaş 16- Neccar 17- Su yolcu 18- Taşçı	1- Aşçı 2- Balıkçı 3- Değirmenci 4- Dibekçi 5- Kahvehane 6- Kebapçı 7- Tahmis	1- Berber 2- Hamamcı 3- Hekim 4- Tellal	1- Çoban 2- Hancı 3- Hattat 4- Höllükçü 5- İcarcı 6- Kalaycı 7- Kantarcı 8- Kassar 9- Kiracıbaşı 10- Mücellid 11- Nalçeci 12- Odabaşı 13- Pasban 14- Tellal 15- Zurnacı
% 15.4	% 34.6	% 13.4	% 7.6	% 29

TABLO. IV-B
MAL ÜRETİMİ YAPAN ESNAFIN ÇEŞİTLİ KATEGORİLERE GÖRE DAĞILIMI

DOKUMA	DERİ	MADEN	GIDA	DİĞERLERİ
1- Abacı 2- Basmacı 3- Bezzaz 4- Boyacı 5- Cübbeci 6- Çadırcı 7- Çorapçı 8- Kabancı 9- Kalpakçı 10- Kavukçu 11- Keçeci 12- Kilimci 13- Mutfak 14- Penbeci 15- Peşkirici 16- Sarıkçı 17- Şevbeci 18- Tireci 19- Yemenici	1- Babuşçu 2- Çizmeci 3- Debbağ 4- Dikici 5- Göncü 6- Haffaf 7- Kalkakçı 8- Kemerici 9- Kürkçü 10- Sarraç 11- Semerci	1- Bakırcı 2- Bıçakçı 3- Cezveci 4- Çilingir 5- Fişekçi 6- Kazancı 7- Kılıççı 8- Kilitçi 9- Kundakçı 10- Mismar 11- Şamdancı 12- Temürcü 13- Tüfenkçi	1- Bağcı 2- Bahçevan 3- Bezirci 4- Bostancı 5- Börekçi 6- Etmekçi 7- Kadayıfçı 8- Leblebici 9- Soğancı 10- Şekerci 11- Şerbetçi 12- Yağcı 13- Yoğurtçu	1- Balmumcu 2- Barutçu 3- Çanakçı 4- Çömlekçi 5- Çömlekçi 6- Fenerci 7- Kaşıkçı 8- Katrancı 9- Mumcu 10- Nalıncı 11- Tabutçu 12- Tarakçı 13- Zenbilci
% 28.5	% 16	% 18.5	% 18.5	% 18.5

TABLO. V
1827 TARİHİNDE SİVAS'TA FAALİYET GÖSTEREN ESNAF GRUPLARI VE DÜKKAN SAYISI

Esnafl Grubu	Dükkan Sayısı	Esnafl Grubu	Dükkan Sayısı	Esnafl Grubu	Dükkan Sayısı
1- Arpacı	9	20-Asiyâb-ı evsat	32	39-Kuyumcu	41
2- Attar	27	21-Asiyâb-ı edna	30	40-Kürkçü	10
3-Bakkal	39	22-Göncü	5	41-Mumhane	1
4- Balmumcu	1	23-Habbaz	4	42-Muytab	12
5- Basmacı	6	24-Haffaf-Dikici	81	43-Nalband	21
6- Berber	25	25-Hamamcı	9	44-Nalçeci	5
7- Bezzaz	52	26-Hancı	4	45-Nalinci ve Yoğurtçu	21
8- Bıçakçı	4	27-Höllükcü	1	46-Penbeci	28
9- Börekçi	7	28-Hurdacı	5	47-Sarıkcı	7
10-Çamaşurcu	1	29-Kahvehane	46	48-Sarraç	21
11-Çanakçı	3	30-Kalaycı	22	49-Sebzeci	9
12-Çıkırıkçı	8	31-Kasap	3	50-Semerci	15
13-Çilingir	12	32-Kavukçu	3	51-Sipah Bazarı	44
14-Çorapçı ve Lüleci	43	33-Kazzaz	21	52-Şekerci	1
15-Çubukçu	23	34-Kebabçı	4	53-Tahmis	1
16-Debbağhane	2	35-Kelleci	2	54-Terzi	99
17-Duhancı	59	36-Kılıççı	8	55-Temürcü	20
18-Eskici	16	37-Kilitçi	2	56-Tuzcu	12
19-Asiyâb-ı âlâ	20	38-Kireççi	1	57-Tüfenkçi	

TABLO. VI SİVAS HARİCİ ÜRETİM
"Sivas'ta Kullanılan Eşya ve Erzaklara Göre"

Bölge	Merkez	Kalem Cins	Bölge %
O S M A N I D A H İ L İ	İstanbul	9- Gezi, Mai Şal, Tire, Entari, Değirmi, Peştenbal, süpürge, Lüle, Mai İstanbul Şalı Kablı Samur Kürk	43
	Üsküdar	1- Değirmi	
	Balıkesir	2- Aba, Şalvar	
	Bursa	4- Çuka, Gezi, Entari, Gömlek	
	Bilecik	2- Kadife Yastık Yüzü, Kadife Yastık	
	Manisa	1- Alaca Entari	
	İzmir	1- Sabun	
	Nazilli	1- Pekmez	
	Karahisar	2- Simli Piştov, Piştov çift	
	Adana	3- Pembe, Aşdar, Havlu	
	Ankara	3- Mail Şal, Beyaz Çübbe, Şeridli Çübbe	
	Maraş	6- Mai Bez, Aba, Yağmurluk, Sahtiyan, Siyah Haffafiye, Çit	
	Urfa	1- Çit	
	Mardin	1- Çit	
	Diyarbakır	4- Alaca, Kutnu, Kuşak, Balta	
	Malatya	1- Duhan	
	Arapkir	3- Tire, Kutnu, Lüle	
	Kayseri	4- Yağ, Basdurma, Çizme, Yemeni	
	Antep	4- Çit Yorgan Yüzü, Aba, Kuşak, Bekmez	
	Tire	3- Şalvan, Entari, Çocuk Entari	
	Uşak	1- Seccade	
	Kütahya	5- Tabak, Tas, Maşraba, Kâse, Çanak	
	Tosya	3- Kuşka, Cübbelik Şal, Şilte	
	Merzifon	2- Tire, Teştenbal	
	Samsun	1- Duhan	
	Bafra	1- Duhan	
	Tokat	9- Şilte, Sahan, Nüşan, Peştenbal, Havlu, Keten İpliği, İbrişim, Elvan, Güğez, Çiçek ve Beyaz Harici İpek	
	Zile	7- Halı, Seccade, Gön, Duhan, Bekmez, Leblebi, Nal	
	Erzurum	1- Mangal	
	Trabzon	2- Tüfenk, Mercanlı Şeşhane	
	Niksar	1- Sübürge	
	Amasya	1- Elma kurusu	
	Kars	1- Saat Zinciri	
	Yeniköprü	1- Mücessen Değirmi	
	Ürgüç	1- Çir	
	Behisni	1- Üzüm	
	Aladağ	1- Üzüm	
	Kazabad	1- Duhan	
	Taşabad	1- Duhan	
	Bor	1- Boya	
	Çerkez	1- Çuha Cübbe	
	Kürt	1- Kırmızı Kilim	

TABLO. VI (Devamı)

Bölge	Merkez	Kalem Cins	Bölge %
OSMANLI D A H İ L İ	A R A P	Halep	19
	Y A R I	Şam	
	D I M A D A S I	Hama	
		Bağdad	
		Trablus	
		Arap	
		Yemen	
		Beyrut	
	A F R İ K A	Mısır	2
		Cezayir	
	R U M E L İ	Girit	8
		Kıbrıs	
		Selânik	
		Yanya	
		Rumeli	
		Pizre	
		İslimye	
		Yanbo	
OSMANLI H A R İ C İ	A V R U P A	İngiliz	14.5
		Edinburg	
		Fransa	
		Leh	
		Bec	
		Venedik	
		Cenevre	
		Frenk	
	A	Hind	12.5
	S	Lahor	
	Y	Acem	
	A	Tebriz	
		Rus	
		Çin	
	A B D	Amerika	1
	75	233	%100

- 1 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikler Üzerine Bazı Gelişmeler" *VD. VII* (1968), s. 53-73.
- 2 Kuban, a.g.m., s. 53-73; Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920), Ankara 1981, s. 103-109.
- 3 Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonları Mekansal Dağılımı" *VII. T.T.K. Bildiriler*, II (1973), s. 776-777.
- 4 Misal olarak Ankara, Konya, Manisa vb. şehirlerde bu husus açık olarak görülür. Bkz.: D. Kuban, a.g.m., s. 53-73; Ö. Ergenç, a.g.m.; s.103-1-9; Yusuf Küçükdağ, *Lâle Devri'nde Konya*, S.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1989; M. M. Cerası, *Osmanlı Kenti*, çev.: A. Ataöv, 1999, s. 115-128.
- 5 Osman Ergin, "Bedesten", *İ.A. II*, s. 440-442.
- 6 Aynı Yer.
- 7 Ergin, s. 440-442; Sivas çarşılarının güvenliği için de esnaf tarafından tutulan bekçiler vardır. Bkz.: Ömer Demirel, *II. Mahmud Dönemi'nde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Ankara 1989, s. 75.
- 8 Osman Ergin, "Çarşı", *İ.A., III*; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 3. Basım, İstanbul 1983, s. 330.
- 9 Kuban, a.g.m., s. 53-73.
- 10 Suraiye Faroghi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Anadolu Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe), *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 1978 Özel Sayısından; Aynı Basım, s. 39-85.
- 11 Tankut, a.g.m., s. 776-777.
- 12 Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü* (Türk Tarih Kurumu'nda Baskıda). Sayfa numarası verilemiyor.
- 13 Tankut, a.g.m., s. 776-777.
- 14 Tankut, a.g.m., s. 776-777.
- 15 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İktisat Tarihi*, II, 2. Basım, Ankara 1979, s. 223.
- 16 Ömer Demirel, *II. Mahmud Dönemi'nde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, s. 26-32; Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*.
- 17 Bkz.: Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*.
- 18 Bkz.: Plan I.
- 19 Bkz.: Plan I.
- 20 Bkz.: Plan I.
- 21 Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*.
- 22 Bkz.: Plan I.
- 23 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 1314, s. 195-199.
- 24 Demirel, *Esnaf Teşkilâtı*, s. 180-181.
- 25 Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*.
- 26 Demirel, *Esnaf Teşkilâtı*, s. 30.
- 27 E. Çelebi, s. 195-199.
- 28 Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*.
- 29 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age. 1300-1600*. London, 1973, s. 150.
- 30 Sivas İçin, *Sivas Şer'iye Sicili* 15, s. 66; Ayrıca Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 131-144.
- 31 Tablo I.
- 32 Bkz.: Tablo II.
- 33 Demirel, a.g.e., s. 35-36.
- 34 Bkz.: Tablo III.
- 35 ŞŞS. 7, s. 193; 10, s. 182; 11, s. 201; 13, s. 194-195.
- 36 *Sivas Şer'iye Sicili*, 10, s. 83.
- 37 ŞŞS. 15, s. 194, ŞŞS. 16, s. 180-181.
- 38 Gabriel Bear, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi," trc.: S. Fedier, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8-12 (1970-1974), s. 99-119.
- 39 H. İnalcık, a.g.e., s. 151-152.
- 40 Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*.
- 41 Özer Ergenç, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1974, s. 133.
- 42 Çagacay Ulucay, *XVIII Yüzyılda Manisa'da Ziraat. Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İst. 1944; O. Nuri, *Macelle-i Umur-ı Belediye*, I. İstanbul 1922, s. 560; R. Montron, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I. trc.: M. A. Kılıçbay-E. Özcan, Ankara 1986, s. 355, Demirel, *Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı*, s. 44.
- 43 ŞŞS. 9, s. 76, 96; 10, s. 52; 11, s. 38; 12, s. 147.
- 44 ŞŞS. 1, s. 180, ŞŞS. 3/260.
- 45 ŞŞS. 13, s. 135.
- 46 Demirel, a.g.e. s. 4-52.
- 47 ŞŞS. 4, s. 266, 6, s. 197, 7, s. 193, 18, s. 133.
- 48 Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, I, trc.: M.A. Kılıçbay-O. Aydoğmuş, İstanbul 1985, s. I.
- 49 Sıdkı, *Gedikler*, 1325, s. 19.
- 50 Sıdkı, s. 15.
- 51 *Vakıf Muhasebe Defteri*, s.221.
- 52 *VMD*, s. 3.
- 53 ŞŞS. 13, s. 194.
- 54 ŞŞS. 1, s. 212, ŞŞS. 2, s. 241.
- 55 Demirel, *Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı*, s. 72.
- 56 ŞŞS. 7, s. 193.
- 57 ŞŞS. 1, s. 193, ŞŞS. 10, s. 105.
- 58 Bkz.: Tablo III.
- 59 Bkz.: Tablo IV-A.
- 60 Demirel, *Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı*, s. 148.
- 61 *1198-1199 Taribli ŞŞS*, s. 137.
- 62 ŞŞS. 10, s. 83, Demirel, a.g.e., s. 78-79.
- 63 *1198-1199 Taribli Sivas Şer'iye Sicili*, s. 136.
- 64 ŞŞS. 16, s. 174.
- 65 Bkz.: Tablo III.
- 66 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 3. Basım, İstanbul 1980, s. 196-215.
- 67 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 195-199.
- 68 Bkz.: Tablo V; ŞŞS. 15, s. 66.
- 69 Demirel, a.g.e., s. 83.
- 70 Bkz.: Tablo IV-A, ve Tablo IV-B.
- 71 Demirel, *Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı*, s. 87-90; Bkz.: Tablo VI.
- 72 ŞŞS. 15, s. 69.
- 73 Demirel, s. 96-98.
- 74 ŞŞS. 11, s. 84, 91.
- 75 Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 201-202; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), s. 123-142.
- 76 ŞŞS. 11, s. 195; 12, s. 4, 15; 13, s. 188.
- 77 Bkz.: Tablo III.
- 78 ŞŞS. 15, s. 66; Bkz.: Tablo III.
- 79 Besim Üstünel, *Ekonominin Temelleri*, İstanbul 1969, s. 176.
- 80 M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Taribli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 3; ayrıca bkz.: Halil Sahillioğlu, "Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *BTDD*, s. 1 (1967), s. 36-40.
- 81 ŞŞS. 18, s. 134.
- 82 ŞŞS. 16, s. 176. Kütükoğlu, s. 16, Sahillioğlu, s. 36-40.
- 83 ŞŞS. 16, s. 176.
- 84 ŞŞS. 10-37.
- 85 ŞŞS. 15, s. 64-66.
- 86 ŞŞS. 8, s. 181.
- 87 Demirel, "Sivas'ta Yiyecek Fiyatlarına Dair Bir Deneme (1790-1836)", *Revak* 92, Sivas 1992, s. 128-133.
- 88 Demirel, "Sivas'ta Yiyecek Fiyatları", s. 128-133.
- 89 Demirel, a.g.m.
- 90 Demirel, a.g.m.
- 91 Demirel, a.g.m.
- 92 Demirel, a.g.m.
- 93 ŞŞS. 10, s. 134-135; ŞŞS. 14, s. 13, 156; 12, s. 27; 17, s. 15; 17, 174.
- 94 Demirel, s. 121.
- 95 Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilâtı*, Sivas 1998, s. 152-153.

XIX. YÜZYIL SONU XX. YÜZYIL BAŞI BATI ANADOLU TİCARÎ HALICILIĞI

YRD. DOÇ. DR. ELVAN ANMAÇ
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ

Orta Asya'da yaşayan göçebelerin kalın ve ısıtıcı bir yaygı yapmak amacı ile yetiştirdikleri koyunların yünlerinden faydalanarak ilk halıyı dokudukları ileri sürülmektedir.¹ Kökleri Orta Asya'ya uzanan Türk halı sanatının Anadolu'ya gelişi ise 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya göç eden, Selçuklu İmparatorluğu'nu oluşturan Türk boyları aracılığı ile olmuştur.²

Türk halı sanatı tarihinde oldukça önemli bir rol üstlenen Anadolu'da bu sanatın kesintisiz bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Genel olarak Anadolu'da halıcılığın tarihçesini iki ana dönemde incelemek mümkündür. Bu dönemlerden birincisi, 13.-14. yüzyıl / Selçuklu Dönemi; ikincisi ise, 15.-20. yüzyıl / Osmanlı Dönemidir.³ Türk halı sanatının düzenli ve sürekli gelişmesindeki en önemli halkalardan birini Selçuklu halıları⁴ oluşturmaktadır.⁵ 1905 yılında Alman Konsolosu Loytved tarafından Konya Alâaddin Camii'nde bulunan 8 adet halı, 1930 yılında sanat tarihçi Rudolph Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunan halılar ve 1935-36 yıllarında İsveçli sanat tarihçi C.J. Lamm'ın Eski Kahire'de (Fustat) bulduğu irili ufaklı 100 kadar halı parçasından 7'si Anadolu Selçuklu halı sanatı hakkında bilgi vermektedir.⁶

14.-15. yüzyıl Beylikler Devri Anadolu Türk halıları konusundaki bilgiler ve örnekler oldukça az bulunmaktadır. 14. yüzyıl başlarında Selçuklu halılarından sonra ortaya çıkan hayvan figürlü halılar hakkındaki bilgileri, o çağın İtalyan, İspanyol ve Flaman ressamlarının tablolarından edinmek mümkündür.⁷

Özellikle İtalyan ressamların tablolarında, iç mekânlarda yere serili tasvir edilmiş büyük boyutlu halılar

da geometrik olarak stilize edilmiş hayvan figürlerine rastlanmaktadır. Ancak bu halıların orijinallerinden çok azı günümüze kadar ulaşabilmiş olup 15. yüzyılın sonlarından itibaren de bu halıların ressamların tablolarından tamamen kaybolduğu görülmektedir.⁸

14. ve 15. yüzyıl boyunca yapılan halılar, Selçuklu halıları ile benzer özellikler gösterirken, 16. ve 17. yüzyıl Türk halılarının da şekillenmesini sağlamış ve Türk halı sanatı da birbirinden gelişen yeni tiplerle zenginleşmeye devam etmiştir. 14. ve 15. yüzyılda hayvan figürlü halıların yanı sıra gelişme gösteren bir diğer grup halı da geometrik motifli halılardır. Erken Devir Osmanlı halıları olarak nitelendirebileceğimiz bu halıların bir kısmı Alman ressam Hans Holbein tarafından resmedildiği için halı literatürüne Holbein halıları, benzer şekilde İtalyan ressam Lorenzo Lotto tarafından resmedilen halılar da halı literatürüne Lotto Halıları olarak geçmiştir.⁹

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine paralel olarak halı sanatında da bir çeşitlenme ortaya çıkmıştır. Klâsik Devir adı verilen 16. ve 17. yüzyılda, Osmanlı saray halıları ve Uşak halıları olmak üzere iki halı tipi¹⁰ gelişmiştir.¹¹ Uşak ve çevresinde yapılan bu halılar, batılı ressamların tablolarında sık sık yer almış; 18. yüzyılın sonuna kadar Avrupa'da çok tutulmuş olmasına rağmen envanter kayıtlarına Türk halıları olarak geçmiştir.¹² Farklı teknik ve desen anlayışı ile tamamen natüralist motiflerin kullanıldığı Osmanlı Saray halıları ise, 16.yüzyılın sonundan itibaren Türk halı sanatı içindeki yerini almıştır.¹³

Anadolu halıları, kaynaklardan elde edinilen bilgilere göre yaklaşık 600 yıldır Batı'ya ihraç edilmiştir. Bu

halılar, önceleri Sakız Adası daha sonraları da İzmir Limanı üzerinden Venedik'e oradan Avrupa kıtasında önce güneye sonra da tüm batı sahilini izleyerek İngiltere'ye kadar ulaşmıştır. Anadolu'nun, büyük bir ticaret ağına konu olan halıları, 18. ve 19. yüzyılda giderek artan oranlarda Avrupa'ya ihraç edilmiş ve çoğu, Batı Anadolu'nun Bergama, Uşak, Gördes, Selendi, Kula, Demirci, Milas gibi halı merkezlerinde dokunmuştur.

15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin büyük bir alanda denetim kurması sonucu uluslararası ticaretin önem kazanmaya başlaması, 17. ve 18. yüzyılda ise Avrupa'da kapitalizmin gelişmeye başlaması ve yeni dış ticaret biçimlerinin ortaya çıkmasına paralel olarak İzmir, Anadolu'nun en önemli dış ticaret merkezi haline gelmiştir. Artan hammadde ve gıda maddesi ihtiyacını karşılayabilmek için Avrupa'nın, Levant'a¹⁴ yönelmesi ve buna paralel olarak İngiliz ve Fransız konsolosluklarının Sakız'dan İzmir'e¹⁵ nakledilmesi (1610-1620), İzmir için bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca Osmanlı yönetiminin İzmir'e tanıdığı vergi avantajları da bu konuda etkin rol oynamıştır. 17. yüzyıl ortalarına doğru Safaviler ve Osmanlılar arasındaki savaşın sona ermesi de ticaret yolunun Anadolu'da, İzmir'e kaymasına yol açmış, 18. yüzyılda Ege Bölgesi'nde güçlenen yerel ayanlar da¹⁶ ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁷

Sanayî devriminin yol açtığı üretim patlaması, teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçları gibi unsurlar 19. yüzyılda dünya devletlerinin birbirleriyle ekonomik ilişkilerinin üst düzeye tırmanmasına yol açmıştır. 1838 ve 1861 yıllarında imzalanan ticaret anlaşmaları¹⁸ sonucu ulaşım, haberleşme, ticaret ve sanayî alanlarında gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları ve dış borçlanma gibi uygulamalar Osmanlı İmparatorluğu'nu 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya kapitalist düzeninin uydusu durumuna düşürmüştür. Bu süreç içinde dış ilişkilerin giderek yoğunlaştığı İzmir, Batı Anadolu ve Akdeniz'in en önemli ekonomi merkezi haline gelmiştir.¹⁹

Ancak 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'na kadar, yabancıların Osmanlı topraklarında ticaret yapmasına izin verilmemiştir. İngiliz tüccarlar bu döneme kadar yapılan alışverişler sırasında Rum ve Ermeni araçlar kullanmışlardır. 1838 yılında yasağın kalkmasıyla İngiliz sermayesi aracısız pazara girmeye başlamıştır.²⁰

İngilizlerin halıcılığa sızmaya başlamalarının ilk izleri ise, 1864'lü yıllarda görülmüştür. O yıllara kadar Batı Anadolu ticarî halıcılığı, köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran Osmanlı tüccarların denetimi altında kalmıştır.²¹ Osmanlı tüccarlarının sipariş üzerine dokuttukları ticarî halılar dışında, Batı Anadolu'da çeyizlik halılar²² olarak bilinen halılar 1860'lardan sonra da dokunmaya devam etmiştir.

1860'lı yıllarda İzmir'in ticaret ürünleri oldukça çeşitlenmiş ve dış ticaret hacminin yarısından fazlası İngiltere'nin denetimi altına girmiştir. 1838 yılına kadar doğrudan iç ticaret yapmaları yasak olan yabancılar, iç ticarete Rum ve Ermeni araçlardan faydalanmışlar, yasak kalktıktan sonra da ticarete ki bu araçların yükselmesini önlemeye çalışmışlardır. Ancak kırsal kesimde yeteri kadar örgütlenemedikleri için araçlardan yararlanmaya devam etmişlerdir.²³

İngilizlerin Batı Anadolu halıcılığına sızmaya başlamaları da 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. 1860'lı yılların başlarına kadar köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran Osmanlı tüccarların denetiminde gelişimini sürdüren Batı Anadolu ticarî halıcılığı, bu tarihten sonra İngiliz şirketlerin denetimine girmiştir.²⁴

P. De Andrea Co., Habif ve Polako, T.A. Spartalı Co. adlı İngiliz şirketler, 1864 yılından başlayarak iplik ve model vererek özellikle Uşak²⁵ ve çevresinde halı dokutmuşlardır. 1880'li yılların ortalarına gelindiğinde Batı Anadolu ticarî halıcılığı, daha sonraki yıllarda Şark Halı Kumpanyası'nı (The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers) oluşturacak olan 6 büyük İngiliz ticaret evinin tekeli altına girmiştir. Bu ticaretevlere, P. De Andrea Co., G. P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine, T.A. Spartalı Co. ve Sykes Co., halı ipliklerinin eğrilmesinden halının ihracına kadar tüm işlem aşamalarını²⁶ denetimleri altına almışlardır.²⁷

1890 yılında İngiltere'den, Avrupalıların zevkine uygun desenler getiren şirketler, bu desenleri Batı Anadolu'da dokutmuşlar, ancak yüksek fiyata satılan, geleneksel motifler kullanılarak yapılan ince kalite halıların üretimine de devam etmişlerdir.²⁸

Avrupa Sanayî Devriminin ilk aşamalarından biri olan putting-out (eve iş verme) sistemini, Batı Anadolu'da halıcılığa uygulayan İngilizler, 19. yüzyıl boyunca

bu alana fazla bir yatırım yapmamışlardır. Büyük ve sürekli bir yatırım gerektirmeyen bu sistem, İngilizlerin halıcılıktan yüksek kârlar elde etmelerini sağlamıştır. İngilizler, uzun bir süre Batı Anadolu halıcılığını ellerinde tutmalarına rağmen, iplik eğirme ve boyama işleri için birkaç atölye ve küçük fabrikanın dışında manifaktür üretimine²⁹ geçmek için bile bir girişimde bulunmamışlardır.³⁰

Batı Anadolu'da 1884 yılında 155.000 m.² olan halı üretimi İngilizlerin bu işi çok sıkı takip etmeleri sonucu 1893 yılında 367.876 m.²'ye yükselmiştir.³¹ Kısaca tüm Batı Anadolu'da halıcılık, 20. yüzyılın başına kadar bir ev sanayi olarak sürmüştür. 19. yy.'ın sonlarında Batı Anadolu Halıcılığının durumu Tablo:1 ve 2'de verilmiştir.

1890 yılında İzmir ve çevresinde (Uşak, Gördes, Kula ve Demirci) halı üretim miktarı 367.300 m.² ve halıların değeri 6.614.000 frank olup toplam üretimin %68,31'i Uşak'ta, %15,25'i Gördes'te, %9,64'ü Kula'da, % 6,81'i Demirci'de; toplam değer % 60,74'ü Uşak'ta, %17,57'si Gördes'te, %13,44'ü Kula'da, %8,25'i Demirci'de gerçekleştirilmiştir.

TABLO: 1. 1890 YILINDA BATI ANADOLU'DA HALI ÜRETİMİ VE DEĞERİ		
Üretim Yeri	Üretim Miktarı (m ²)	Değer (frank)
Uşak	250.900	3.896.000
Gördes	56.000	1.127.000
Kula	35.400	862.000
Demirci	25.000	529.000
TOPLAM	367.300	6.414.000
Kaynak: Paul Lindau, "1900'lerde İzmir", çev.: Selçuk Ünlü, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 38, Ekim 1985, s. 167.		

TABLO: 2. 1894 YILINDA KULA'DA HALI ÜRETİMİ VE ÜRETİCİYE ÖDENEN ÜCRET		
Üretim Yeri	Üretim Miktarı (m ²)	Üreticiye Ödenen Ücret (Lira)
Uşak	250.875	169.400
Kula	35.250	37.000
Gördes	56.250	44.000
Demirci	25.312	23.000
TOPLAM	367.687	273.400
Kaynak: Zeki Sönmez, "Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine", Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, İstanbul 1984, s. 102.		

Bu dönemde Uşak'ta üretilen kaba kalite halıların m.²'sinin alış fiyatı 15-30 frank, Kula ve Demirci'de dokunanların 20-30 frank arasında değişirken ince kalitede olanların alış fiyatı 60-100 frank arasında değişmektedir.³²

20. yy.'ın başında, İngilizlerin Batı Anadolu'daki üretim biçimini geri bir düzeyde bırakmalarına rağmen yüksek kârlar elde ettiklerini fark eden bir Avusturya şirketi (Keun ve ortakları), Uşak ve yakınlarında bir halı dokuma atölyesi açmıştır. Kısa bir süre içinde Türkler ve azınlıklar da küçük sermayelerle 15 tane daha halıcılık şirketi açmış, tekeldi durumlarının sarsıldığını fark eden 6 İngiliz tüccar,³³ 25 Şubat 1907 yılında birleşerek Şark Halı Kumpanyası'nın (The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers) kuruluş mukavelesini imzalamışlar, 1 Ocak 1908'de fiilen çalışmaya başlamışlardır.³⁴

Şark Halı Kumpanyası, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde acentaları aracılığı ile çalışmalarını sürdürürken bazı yerlerde de atölyeler³⁵ kurarak faaliyetini devam ettirmiştir.³⁶ Yapağı alımı ve depolanmasından, dokunan halıların Avrupa ve Amerika piyasasına sürülmesine kadar tüm işlemleri kontrol altında tutan Şark Halı Kumpanyası ile rekabet edemeyen küçük şirketler hammadde darboğazına düşmüşler, çoğu iflas etmiş ve kısa zamanda sayıları 15'ten 7'ye düşmüştür.³⁷ Ancak Şark Halı Kumpanyası'na karşı koymayı başarıp halı ticaretini devam ettirebilen Türk şirketlerinden biri, merkezi İzmir'de olan ve Kula'da da şubesi bulunan Çolakzadeler Halı Şirketi olmuştur.³⁸ 20. yüzyılın başlarında Batı Anadolu halıcılığının durumu Tablo:3, 4 ve 5'te verilmiştir.

İkinci Balkan Savaşı'na rastlayan yıllarda (1913-1914) İstanbul Bölgesi, Batı Anadolu ve İç Anadolu Bölgesi'nde halıcılık ile uğraşan işçilerin sayısı toplam 60.082 olup bu işçilerin yaklaşık 15.000 kadarı Şark Halı Kumpanyası hesabına çalışmıştır. Batı Anadolu'daki toplam işçi sayısı ise 25.257 olarak tespit edilmiştir. Siparişi üzerine çalışan işçilerin yevmiyeleri günde atılan düğüm adedine göre belirlenmiştir. Buna göre günde ortalama 5000-6000 düğüm atan vasat bir işçinin yevmiyesi,³⁹ Uşak'ta 2,5 kuruş, Isparta'da 2,1 kuruş olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰

1910-1913 yılları arasında Batı Anadolu Halıcılığının durumu, % olarak Tablo 4'te, Birinci Dünya Sava-

ş'ndan önce çeşitli ülkelere Batı Anadolu'dan ihraç edilen halıların değeri ve bunların ihraç edildiği ülkeler ise Tablo: 6'da verilmiştir.

Tablo 6'da belirtilen ülkelere yapılan 511.838 lira 30 kuruşluk toplam ihracatın, 155.647 liralık bölümü Gördes'ten, 150.183 liralık bölümü Isparta'dan, 147.086 liralık bölümü ise Uşak'tan yapılmıştır.⁴¹

Batı Anadolu'da el halısı ihracatının bu kadar artması sonucunda halı yapımında kullanılan el eğirmesi iplikler ihtiyacı karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu nedenle 20. yüzyıl başlarından itibaren Batı Anadolu Bölgesi'nde yün ipliği fabrikaları⁴² kurulmaya başlanmıştır. El eğirmesi iplik yerine makine ipliğinin kullanılması 1919 yılında yayınlanan Halka Doğru Mecmuası'nda şu şekilde eleştirilmiştir.

"Bir de halı nesci için kullanılan yünlerin halı imaline elverişli olanları var, olmayanları var. Evvelce halıcılarımız buna fevkalade ehemmiyet verirlerdi. Mesela Bergama kazasındaki

*yünler halı nescine son derece elverişli oldukları halde Urla kazasındaki kiler biişbiitin aksinedir. Yün ve yapığularda hakikaten garip vasıflar kabiliyetler görülmür. Mesela, halı imaline yarayan yünler şayak'a, şayak imaline elverişli olanlar da halıya gelmiyorlar. Diğer taraftan fabrikalar eski halıcılar gibi yünlerini iplik yapmak için elde eğirmediklerinden ve binaenaleyh nevi'ilerine dikkat etmediklerinden halılar eskileri gibi sağlam olmuyorlar."*⁴³

Sonuç olarak, 1860'lı yıllara kadar Osmanlı tüccarların denetiminde gelişimini sürdüren Batı Anadolu ticarî halıcılığı, 1864 yılından itibaren İngiliz şirketlerin denetimine girmeye başlamıştır. Halı ihracatından büyük kazançlar elde eden İngiliz şirketler, kazançlarını daha da arttırabilmek için tekelleşmeye, piyasa sistemini yok etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak da 1908 yılında Şark Halı Kumpanyası adlı İngiliz şirket fiilen faaliyete başlamıştır. Şark Halı Kumpanyası'nın tekelleşmesini önleyebilmek, halı üreticilerinin hakkını korumak için 1907 yılında Batı Anadolu Bölgesi'nin ilk

TABLO: 3. 1910-1913 YILLARINDA BATI ANADOLU HALICILIĞININ DURUMU				
	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı	Üretim Miktarı (m ²)	Değer (lira)
Uşak	1.175	5.500	150.000	169.000
Simav	380	1.120	23.000	18.000
Gördes	800	2.700	60.000	68.000
Demirci	600	1.356	31.000	38.000
Kula	1.500	3.800	35.000	47.000
Isparta	2.160	6.481	117.000	110.000
Eğridir	500	1.500	15.000	13.000
Burdur	800	2.400	22.000	22.000
Buldan	250	400	3000	15.000
Batı Anadolu	8.165	25.257	456.000	500.000

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994, s. 86.

TABLO: 4. 1910-1913 YILLARINDA BATI ANADOLU HALICILIĞININ DURUMU (%)				
Yöre	Tezgâh sayısı %	İşçi sayısı %	Üretim miktarı %	Değer %
Uşak	14,39	21,78	32,88	33,8
Simav	4,65	4,43	5,04	3,6
Gördes	9,8	10,69	13,16	13,6
Demirci	7,35	5,37	6,8	7,6
Kula	18,37	15,05	7,68	9,4
Isparta	26,45	25,66	25,66	22
Eğridir	6,12	5,94	3,3	2,6
Burdur	9,8	9,5	4,82	4,4
Buldan	3,06	1,58	0,66	3
TOPLAM	100	100	100	100

TABLO: 5. 1910-1914 YILLARINDA HALI TEZGÂHLARININ VE BU ALANDA ÇALIŞAN İŞÇİLERİN BELİRLİ MERKEZLERE GÖRE DAĞILIMI		
Bölgeler	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı
Uşak-Kula çevresi	4555	14.476
Isparta çevresi	3710	10.781
Kayseri-Bünyan çevresi	6740	18.800
Öteki Bölgeler	4510	16.025
Toplam	19.145	60.082

Kaynak: Emre Dölen, Tekstil Tarihi, İstanbul 1992, s. 350.

TABLO: 6. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE İZMİR'DEN İHRAÇ EDİLEN HALILARIN DEĞERİ	
Halıların ihraç edildiği ülke	Halıların değeri (Osmanlı lirası)
İngiltere	311.349,50
Fransa	96.401,00
Avusturya	53.610,00
Amerika	17.401,00
Mısır	12.580,00
Almanya, İtalya, Romanya gibi muhtelif memleketler	20.496,80
TOPLAM	511.838,30

Kaynak: Turgut Alp; "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-2", Halka Doğru Mecmuası, yıl 1, s. 3, İzmir 1919, s. 12-14

millî unvanlı şirketi, "Millî Uşak Halı Şirketi" kurulmuştur. Ancak "Millî Şirket"de diğer birçok halı şirketi gibi Şark Halı Kumpanyası'nın büyük sermayesi ile baş

edememiştir.⁴⁴ Kumpanya 20. yüzyılın başlarında Batı Anadolu halı ticaretinin büyük bir bölümünün kontrolünü elinde tutmuştur.

- 1 Bazı araştırmacılar bu halıların 13. yy.'a tarihlendirirken, bazıları daha geç döneme tarihlendirmektedir. Her iki durum için de kesin bir kanıt öne sürülmemesine rağmen bu halılar, halıcılık tarihimiz açısından son derece önemlidir. Bkz.: Nazan Ölger, "Turkish Carpets and Their Collections in Turkey", *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, Milan 1996, s. vii.
- 2 Geniş bilgi için bkz.: Kurt Erdmann, *Der Türkische Teppich Des 15. Jahrhunderts* (15. Yüzyıl Türk Halısı), s. 83.-87, Charles Grant Ellis, *Oriental Carpets in the Philadelphia Museum of Art*, (b.y.y.), (b.t.y.), s. 13
- 3 Belkıs Acar, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Galerisi*, Ankara (b.t.y.), s. 3.
- 4 Ferenc Batari, "Budapeşte El Sanatları Müzesi'nden 15.-17. Yüzyıl Osmanlı-Türk Halıları", çev.: Celal Üster, *P. S. 3*, Güz 1996, s. 68.
- 5 Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul 1991, s. 7.
- 6 Gönül Öney, "Türk Halı Sanatı II", *Bilim Birlik Bazarı*, S. 41, Yıl:10, s. 4-5.
- 7 Geniş bilgi için bkz.: Şerare Yetkin, "İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde Bulunan Bazı Halılar ve Rönesans Ressamlarının Eserleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 2, Yıl:1, Ankara 1964, s. 206-222; Hayvanlı halı resimlerine Simone Martini'nin 1317 tarihli (Napoli St. Leorenzokilisesinde), Sano Di Pietro'nun 15. yy. sonu tarihli (Roma Pinacoteca Vaticana'da), Lippo Memmi'nin 1350 tarihli hayat ağaçlı ve çift kuş tasvirli (Berlin Gemaldegalerie'de), Domenico Di Bartolo'nun 1440-1444 tarihli zümrüt-ü anka ve ejder tasvirli (Siena'da Spedale Santa Maria della Scala'da) tabloları örnek olarak gösterilebilir. Bkz.: Gönül Öney, *a.g.m.*, s. 5.
- 8 Klasik Devir Osmanlı halılarının Anadolu'daki diğer temsilcileri Bergama halıları ve Post Motifi halılar olarak tanınırlar. Geniş bilgi için bkz.: Bekir Deniz, "Türk Halı Sanatı III- Osmanlı Devri Anadolu Türk Halıları", *Bilim Birlik Bazarı*, S. 42, Yıl:11, s. 11.
- 9 Volkmar Enderlein, "Medieval Carpets From Asia Minor", *Turkish Carpets From 13th-18th Centuries*, Milan 1996, s. xxiv.
- 10 Şerare Yetkin, *a.g.e.*, s. 35. Alman ressam Genç Hans Holbein, tablolarında bu halıların sadece iki tipini resmetmiş olup bu gruba giren diğer iki tipi ise hiç resmetmemiştir. Bu halılar Holbein'dan çok önce İtalyan ressamı tarafından resmedilmiş olmasına rağmen halı literatürüne de yanlış olarak bu ressamın bazılarının adıyla geçmiştir. (Holbein, Lotto gibi) Bkz.: Şerare Yetkin, *a.g.e.*, s. 35.
- 11 Geniş bilgi için bkz.: Bekir Deniz, "Türk Halı Sanatı III- Osmanlı Devri Anadolu Türk Halıları", s. 10.
- 12 Geniş bilgi için bkz.: Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, İstanbul 1987, s. 103-136.
- 13 İngilizler Doğu'da kendi bayrakları altında ticaret yapma olanağı elde ettikten sonra, bir grup İngiliz tüccar Kraliçe I. Elizabeth'e başvurarak Türkiye'de 7 yıl süre ile ticaret yapma imtiyazı elde etmiş ve 11 Eylül 1581'de Turkey Company kurulmuştur. Bu tarihlerde Venedik'le ticaret yapan başka bir İngiliz Kumpanyası daha bulunmaktaydı. Hemen hemen aynı malların ticaretini yapan bu iki kumpanya 7 Ocak 1592'de birleşerek Levant Company adını almıştır. Geniş bilgi için bkz.: Nimet Akdes Kurat, *Türk İngiliz Mânasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 41-43; Fransızların Levant Company'si ise 1666 yılında kurulmuştur. Bu şirketler, ticaret tekeline sahip oldukları için kendilerine üs olarak seçtikleri limanlar yörenin ticarî merkezi olma niteliği kazanıyordu. Bkz.: İlhan Tekeli, "Ege Bölgesindeki Yerleşme Sisteminin 19. yy. daki Dönüşümü", *Üç İzmir*, İstanbul 1992, s. 127.
- 14 İzmir 17. yy. başlarında giderek Sakız'ın yerini almaya ve Ege Bölgesi'nin başlıca ticaret limanı haline gelmeye başlamıştır. Bkz.: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev.: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1994, s. 144.
- 15 Yerel ayanlar çiftliklerde üretimin gelişmesini sağlarken, artı ürünün bölgesel olarak denetlenen miktarını artırıyordu. Bkz.: İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 127.
- 16 Şerare Yetkin, *a.g.e.*, s. 192.
- 17 İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 125-129, Geniş bilgi için bkz.: Orhan Kurmuş, *Emperyalizmi Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1977, s. 1-293.
- 18 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması, 1861 Kanlıca Anlaşması için bkz.: Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, s. 1-152
- 19 Çeyiz halıları, dokuyucunun ait olduğu toplumun kültürel değerleri ile birlikte kişisel duygu ve düşüncelerini ifade eden semboller taşıması açısından son derece özel olup satılması asla düşünülmemen halılardır. Bu halılar her genç kız tarafından kendi çeyizi için dokunduğu gibi, anadan kıza geçerek veya kız çocuğu olmayan ailelerde erkek çocuğun karısına verilerek geçmişten günümüze kadar ulaşabilmiştir. Geniş bilgi için Bkz.: İsmail Öztürk, "Ege Bölgesi Halıcılığının Demirci ve Gördes Örneğinde Halk Bilimsel Açidan İncelenmesi", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 5. ciltten ayrışması, Ankara 1987, s. 321.
- 20 Abdullâh Martal, "16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Ticaret ve Sanayinin Gelişimi", *Üç İzmir*, İstanbul 1992, s. 226.
- 21 Geniş bilgi için bkz.: Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, c. 1, Ankara 1974, s.1-151, Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı İngiliz İktisadi, Münasebetleri (1838-1850)*, c. 2, İstanbul 1976, s. 1-152.
- 22 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 146.
- 23 İngilizler o dönemde Batı Anadolu halıcılığını oldukça yakından takip etmişlerdir. İngilizlerin Batı Anadolu halılarına verdikleri değer şu örnekle daha iyi açıklanabilir: "1895 tarihinde Uşak'ta büyük bir yangın olmuştur. Bu haber Londra Halı Borsası'na ulaştığı zaman Uşak halılarının fiyatları 4 misline çıkmıştır. Bu durumdaki derhal izale için ve şehrin kısa zamanda tamir edilmesi hususunda, Londra'dan inşaat mübendisleri ve kuşilliyetli miktarda para gönderilmiştir. Mübendislerin ifadesine göre, Uşak'ın Paris'in küçük bir numunesi haline getirileceği ifade edilmesine rağmen, o günkü tüccarların birbirlerine zıt olan fikirlerinin anlaşılması neticesi, imar hareketi Türk mübendisleri tarafından yapılmış ve bugünkü Uşak şehri meydana gelmiştir." Bkz.: Güngör Işıksaçan, *a.g.e.*, s. 12.
- 24 İngilizler, Batı Anadolu'nun birçok halıcılık yöresinde kimyasal boyarmadde kullanımı konusunda köylülere baskı yapmışlardır. 1888 yılında Aydın vilayetinde anilin boyaların kullanımı yasaklanmış, yerine bitkisel boyarmaddelerin kullanımı zorunlu kılınmıştır. Ancak çıkarları zedelenen İngilizlerin şikayeti üzerine yasak kısa sürede kaldırılmıştır. Bkz., Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 147.
- 25 İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 130-131, Ayrıca geniş bilgi için bkz.: Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, s. 1-151, Ali İhsan Bağış, "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü-Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, s. 1-12.
- 26 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 146.
- 27 Geniş bilgi için bkz.: Elvan Anmaç, "İngiliz Sermayesinin Batı Anadolu Halıcılığına Etkisi ve Şark Halı Kumpanyası", *Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Kasım 1992 İzmir, Ankara 1994, s. 7.
- 28 Hizmetlerine verilmiş üretim araçlarıyla ve sağlanan ilk maddelerle çalışan kalifiye işçilerin bir çatı altında bulunması esasına dayanan, tarihsel iş

- organizasyonu. Bkz.: Maurice Bouvier-Jesus Ibarrola-Nicholas Pasquarelli, *Markсист Ekonomi Sözlüğü*, çev.: B. Aren-İ. Yaşar, İstanbul 1977, s. 347.
- 29 Elvan Anmaç, *a.g.m.*, s. 9.
- 30 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 149.
- 31 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 149.
- 32 P. De Andrea Co., G.P. ve J. Baker, Habif ve Polaka, Sydney La Fontaine, T.A. Spartalı Co., Sykes Co. Bkz.: İsmail Öztürk-Elvan Anmaç; "Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzanlıları", *Türkiye'deki El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumunu Bildirileri*. Ankara 1997, s. 27.
- 33 Paul Lindau, "1900'lerde İzmir", çev.: Selçuk Ünlü, *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 38, Ekim 1985, s. 167.
- 34 Şark Halı Kumpanyası, İzmir, Sivas, Burdur, Isparta, Haçin, Urla, Maraş ve Kırkağaç'ta atölyeler kurmuş, Demirci, Akhisar, Sivrihisar, Niğde, Kula, Kütahya, Simav, Manisa, Gördes, Uşak, Denizli, Milas, Akşehir, Silile'de acentaları aracılığı ile çalışmalarını sürdürmüştür. Bkz.: *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi*, İstanbul 1926, s. 203.
- 35 Geniş bilgi için bkz.: Sabri Yetkin; "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Millî Denemesi Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi I", *Toplumsal Tarih*, c. 5, S. 26, Şubat 1996, s. 14-19
- 36 Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul 1984, s. 124.
- 37 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 151.
- 38 *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi*, İstanbul 1926, s. 203.
- 39 1894 yılı dolaylarında aynı vasıfta bir işçinin yevmiyesi ortalama 6 peni civarında gerçekleşmiştir. Bkz.: Zeki Sönmez, *a.g.m.*, İstanbul 1984, s. 102.
- 40 Vedat Eldem, *a.g.e.*, Ankara 1994, s. 85-86.
- 41 Bıçakçızade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası, İplik Fabrikası (Kuruluş:1905), Uşak; Blaklar Yün Fabrikası, İzmir; Hamzazadeler ve Şürekası, İplik ve Şayak Fabrikası (Kuruluş:1910), Uşak; Kozineri Lui, İplik Fabrikası, İzmir; Yılancızade Biraderler ve Şürekası, Şayak Fabrikası (Kuruluş:1910), Uşak. Bu fabrikalardan başka Uhuver Osmanlı Halı Anonim Şirketi, İplik Fabrikası, İstanbul-Yedikule; İzmir Mensucat, İplik Fabrikası İzmir; Şark Halı Kumpanyası, Binköy Fabrikası, Bandırma-Binköy; Feshane Fabrika-i Humayunu, İstanbul-Defterdar; Osmanlı Aba ve Şayak Fabrikası, İzmir; Karamürsel, Çuha ve Şayak Fabrikası (Kuruluş:1892), Karamürsel; Numune-i Terakkî Komandit Şirketi, İplik ve Şayak Fabrikası, Bursa. Geniş bilgi için bkz.: Gündüz Ökçün, *a.g.e.*, s. 129-130.
- 42 Turgut Alp; *a.g.m.*, s. 12-14.
- 43 Turgut Alp; "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1", *Halka Doğru Mecmuası*, Yıl:1, S. 2, İzmir 1919, s. 9-11.
- 44 Geniş bilgi için bkz.: Sabri Yetkin; "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Millî Denemesi Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi II", *Toplumsal Tarih*, c:5, S. 27, Mart 1996, s. 26-31.

İZMİR TİCARETİNDE AFYONUN YERİ VE ÖNEMİ

FİLİZ ÇOLAK

EGE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ BÖLÜMÜ

Anadolu eskiden beri birçok tıbbî ilaçların yapımında kullanılan bitkilerin yetişme yeri olmuştur. Bu bitkilerden birisi de haşhaşdır. Haşhaş bitkisi daha ziyâde sütünden elde edilen afyon sayesinde büyük rağbet ve şöhret kazanmıştır. XIX. yy. ihracât değerleri açısından en önemli Osmanlı tarım malları sıralamasında tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir ve ham ipekten sonra 7. sırada afyon gelmektedir.¹

Parlak renklerde çiçekler açan güzel yapraklı bu bitkiden çok çeşitli şekillerde faydalanılmaktadır. Tohumları %44-54 yağ ihtivâ ettiğinden haşhaş yağı çıkarılır. Bu yağ yemeklik olarak kullanılır. Ayrıca ressamlık ve sabunculukta kullanılır. Yağı çıkarıldıktan sonra kalan küspesi değerli bir hayvan yemidir. Haşhaş sapları bilhassa tutuşturucu olarak kullanılmaya elverişlidir. Bunlardan ayrı olarak bitkinin esas önemi ağrı kesici ve uyuşturucu olarak kullanılan eski bir ilaç olmasıdır. Öksürük kesici, spazmları giderici etkileri vardır. Bugün afyondan elde edilen morfin, kodein ve papaverin gibi alkaloidler tıpta kullanılmaktadır. Morfin iyi bir ağrı kesici olmasına mukâbil çabuk alışkanlık yaptığından ihtiyâd ile kullanılmalıdır. Afyon tıbbî saha dışında içmek veya yutmak suretiyle keyif verici madde olarak da kullanılmaktadır. Afyon iyi ve kötü karakterleri bir arada bulundduğundan, güzel ve şirin olan haşhaş bitkisi *iyilerin ve kötülerin bitkisi* olarak da nitelendirilmiştir.²

Afyon ziraatı Anadolu'nun büyük bir kısmında yapılabilmektedir. En önemli üretim merkezleri: Afyonkarahisar, Balıkesir, Bolu, Kütahya, Tokat, Denizli, Amasya, Konya, Burdur, Çanakkale, Edirne, Tekirdağ, Amasya, Antep, Maraş, Niğde, Malatya, Aydın, Bursa, Eskişehir, Manisa, Uşak, Sivas, İzmir.³

Türk afyonları yabancı ülkelerde daha ziyâde *İzmir afyonu* ve *İstanbul afyonu* adlarıyla tanınmıştır.⁴ İzmir afyonlarının görünüşü yumuşak ve rengi sarıya çalar parlak esmerdir. Havada kuruduktan sonra daha fazla donuklaşır ve daha sert olur. Kokusu keskin ve tadı acımsıdır. İstanbul afyonlarının rengi İzmir'e göre daha koyu olmakla beraber genel özellikleri aynıdır.⁵ Isparta'nın İslamköyü mahsülü ve Uşak afyonları İzmir piyasasının, Zile, Tokat ve Hacıköy malları İstanbul piyasasının birinci derece mallarıdır. Çünkü burada yetişen afyonlar %12-15 derecesinde morfin ihtivâ etmektedir.⁶

Afyon ticareti, mahallî ihtiyaca hitap eden bir iç ticaret maddesi olmayıp, hemen tamamen ihracâta yönelmiş bir maddedir. Bunun neticesi olarak iç ticarete pek büyük bir yer tutmamaktadır. Ancak dış ticarete Osmanlı Devleti'nin XIX. yy. süresince en önemli 8 ihrâç maddesi arasında yer almıştır. Bu yüzyılda Anadolu'nun en büyük afyon pazarı imparatorluk içerisinde önemli bir ticaret limanına sahip olan İzmir şehridir. Çevre ve yakın illerinin gönderildiği İstanbul, bilhassa Anadolu-Bağdad hattının, Anadolu içlerine ilerlemesi ölçüsünde afyon ticaretinde İzmir'e ortak olmuştur. Yıllar geçtikçe bu ortaklık da kalmayıp, cumhuriyetin ilk on senesinden sonra tamamen İstanbul ön plana çıkmıştır.

XIX. yy.'da afyonlarımızın en büyük müşterisi İngiltere idi. Bu yüzyılda Türkiye afyonunun %80'i İngiltere'ye gidiyordu. Bu oran bazı senelerde meselâ 1851'de %90'a bile yükselmiştir. Ancak bazı yıllarda İngiltere'nin yerini Amerika veya Fransa'da alabiliyordu. Meselâ 1891'de afyonun %40'ı Amerika'ya, %30'u İngiltere'ye gönderilmiştir. Fransa XIX. yy.'da hemen bütün af-

afyon ihtiyacını Türkiye'den temin ediyordu. Billhassa XX. yy. başlarından itibaren ülkemiz afyonlarının belli başlı alıcısı Fransa olmuştur. Amerika ise XIX. yy.'ın ortalarından itibaren Türkiye afyonlarının bellibaşlı alıcılarından biridir. 1851'de İngiltere'nin hemen arkasında ikinci sırada yer almıştır. Hatta bazı yıllarda İzmir ihracâtında İngiltere'yi bile geçmektedir. 1880-1889 hatta daha sonraki yıllarda mesela 1891'de, ihracâtımızın takriben yarısının Amerika'ya yöneldiğini görmekteyiz. Türkiye afyonlarının bu yüzyıldaki diğer belli başlı alıcıları arasında Hollanda, Avusturya ve Almanya'yı sayabiliriz. XX. yy.'da bu devletlere Japonya, İspanya, İtalya, İsveç, Rusya gibi devletler de katılmıştır.⁷

İzmir Limanı'ndan yapılan afyon ihracâtı ile ilgili bilgileri XIX. yy.'ın ortalarından itibaren takip edebiliyoruz. Bu konuda İzmir'e gelen seyyahlar da bilgi vermektedir. *D. Georgiades* eserinde 1840-1881 arasında İzmir Limanı'ndan Fransa'ya yapılan afyon ihracâtının kıymetlerini vermektedir. Bu yıllar arasında en yüksek değer 1873 yılında elde edilmiştir (705.000 Frank). *Georgiades* İzmir'den ihrâç edilen ortalama yıllık afyon miktarının 4000-7000 küfe⁸ olduğunu da kaydetmektedir.⁹

Lewis Farley 1857'de İzmir Limanı'ndan İngiltere, Amerika ve Çin'e 266.382 £ değerinde afyon ihrâç edildiğini belirtmektedir.¹⁰ Aynı yıl için bir başka seyyah -Hyde Clarke- afyonun hayli değerli bir ticaret maddesi olduğunu ve ticaretine dikkat edilmesi gerektiğini ifade ederek İzmir afyon ihrâç değerinin 200.000 £ olarak göstermektedir.¹¹ M. B. C. Collas'da 1862'de Fransa'ya 8381 kg. ve İngiltere'ye 96.587 kg. afyon ihrâç edildiğini kaydetmektedir.¹² Vital Cuinet ise 1891'de İzmir'den 2346 sandık afyon ihrâç edildiğini ve bunun değerinin 3.988.200 Frank olduğunu yazmaktadır. Cuinet afyonun Almanya, Amerika, İngiltere, Avusturya, Belçika, İspanya, Mısır, Fransa, Yunanistan, Hollanda, İtalya, Rusya, Portekiz ve Romanya tarafından alındığını ve bunlar arasında en fazla miktarın Amerika'ya (1.873.400 Frank) ait olduğunu söylemektedir.¹³

1869-1908 yılları arasında İzmir Limanı'ndan yapılan ihrâç ürünleri ve miktarları sayın Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'nun bir çalışmasında yayınlanmıştır.¹⁴ Bu yıllar arasında yapılan ihrâç maddeleri arasında afyon da yer almaktadır. Kütükoğlu'nun verdiği rakamlara göre

afyon ihrâcatı en yüksek değerini 1871 ve 1872 yıllarında yapmıştır. 1871'de 4.043.280 £ olan toplam ihracâtın 784.500 £ (%19,4) ve 1872'de 4.866.800 £ olan toplam ihracâtın 837.500 £'u (%17,2) afyondan sağlanmıştır. En düşük payı ise 1891 yılındaki %3,9 ile olmuştur (3.927.182 £/159.528 £) (Bkz.: Tablo-I).

XX. yy. başlarından itibaren İstanbul Limanı'nın önem kazanması ile her geçen yıl yapılan ihracât değerinde düşüş başlamıştır. Binlerce develik büyük kervanların yerini, çevreden gelen küçük kervanlar almıştır.¹⁵ Yüzyılın başlarında 1900'de genel ihracâtın %8,4'ünü alırken 1908'de bu rakam %1,6'lara kadar gerilemiştir.

1900-1908 yılları arasında İzmir Ticaret Odası tarafından yayınlanan İthalat ve İhracat İstatistikleri'nde İzmir Limanı'ndan yapılan ithalat ve ihracat miktarları ile elde edilen gelir devletlere göre gösterilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla bu tarihler arasında yapılan afyon ticaretini düzenli olarak takip etme imkanını elde edebiliyoruz (Bkz.: Tablo-II).

1900-1908 arasında afyonun en büyük alıcısı İngiltere (1.435.264 kg.)'dir. Onu Fransa (112.616 kg.), Hollanda (108.748 kg.), Almanya (76.368 kg.), Avusturya-Macaristan (49.775), Amerika (42.408 kg.), İtalya (15.657 kg.), Belçika (13.296 kg.), Rusya (2949 kg.), Bulgaristan (301 kg.) ve Romanya (86 kg.) takip etmektedir. Bu yıllar arasında en fazla ihrâç miktarı 355.576 kg. ile 1905 yılına, en düşük miktar ise 70.121 kg. ile 1907 yılına aittir.

1910'da İzmir Limanı'ndan 232.408 kg.'lık afyon ihrâç edilmiştir. Bu miktar Türkiye'den yapılan genel afyon ihracâtının %38,2'ni kapsamaktadır. Bu miktar karşılığında 169.136 altın lira elde edilmiştir. 1911'de ise ihrâç miktarı daha da artmış ve genel ihracâtın %53,1 gibi büyük bir kısmını karşılamıştır (162.777 kg./425.813 altın lira). 1913'te 218.400 kg.'a (%31,5) karşılık 469.337 altın lira gelir elde edilmiştir.¹⁷

I. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzluk ihracata da yansdığından bundan sonraki yıllara ait ihrâç miktarlarını düzenli olarak takip edemiyoruz. Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ait afyon ihracâtına ait son bilgimiz 1920 yılına aittir. Bu yılda İngiltere, İtalya, Fransa, Hollanda, Belçika, Almanya, Yunanistan ve diğer devletlere yapılan afyon ihracâtı rakamları şöyledir:¹⁸

Devlet	Miktar (kg)	Kıymet (lira)
İngiltere	18.606	18.807 lira 160 krş.
İtalya	2.194	3.678 lira 994 krş.
Fransa	7.169	6.335 lira 478 krş.
Hollanda	85.771	90.891 lira 054 krş.
Belçika	769	769 lira
Almanya	14.257	60.053 lira 848 krş.
Yunanistan	549	547 lira 300 krş.
Memalik-i saire	12.786	4.760 lira 995 krş.

XIX. yüzyılda gelişen afyon ticaretinin satış fiyatlarına baktığımızda yüzyılın başlarında değerinin düşük seviyede olduğunu görürüz. Çünkü Anadolu'daki bu ticaret dünya ticaretiyle bağlantılı bir şekilde gelişmiştir. Afyonun dünya ticaretinde aranılan bir ticaret metası olması ve Anadolu'da yetiştirilen afyonun içindeki morfin miktarının fazla olması nedeniyle dünya pazarında diğer ürünlerden daha çok makbul görmesi¹⁹ ve talebin artması üzerine kısa sürede fiyatların yükselmesine neden olmuştur.

XIX. yy.'a ait İzmir piyasasındaki afyon satış fiyatlarını Prof. Jan Schmid'in Hollanda arşivindeki belgelelere dayanarak yayınladığı çalışmasında görmekteyiz.²⁰ Buradaki rakamlar 1825-1875 yılları arasına aittir. İlk yıllarda düşük olan fiyatlar zamanla düzenli bir artış göstermektedir. İlk yıllarda 32-60 kuruş arasında değişen fiyatların 1868'de 390 kuruşa kadar yükseldiğini görmekteyiz (Bkz.: Tablo-III).

Afyon ticareti Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etmiştir. Bu konuda bir fikir vermesi amacıyla 1933 yılına kadarki ihrâç miktar ve değerlerini vererek incelemizi noktalayacağız. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1925-1933 arasında İzmir Limanı'ndan yapılan ticarete

yukarıda bahsedilen ülkelerin yanında başka ülkelere de afyon ihrâç edilmiştir. Japonya, Danimarka, Avusturalya, Çekoslovakya, Çin, Lehistan, İsveç, Yunanistan, İsviçre, Mısır bu yeni dönemdeki ticarete yer almışlardır.²¹ Bu ülkelerden Japonya ihrâç miktarı itibarıyla XIX. yy.'ın en önemli alıcılarından olan İngiltere'nin hemen arkasında 6. sırada yer almaktadır. Birinci sırayı 1.140.483,6 kg. ile Fransa almaktadır. Fransa'yı 274.609 kg. ile Almanya, 147.675,3 kg. ile Hollanda, 84.955,1 kg ile İngiltere, 56.600 kg. ile Amerika, 54.870,6 kg. ile Japonya, 53.716,9 kg. ile Mısır, 16.419 kg. ile Avusturalya, 7596,5 kg. ile Belçika, 5763 kg. ile İsveç, 5268,9 kg. ile İtalya, 4891 kg. ile İsviçre, 1888 kg ile Yunanistan, 459,6 kg. ile Lehistan, 162 kg. ile Danimarka (sadece 1927 yılında), 110 kg. ile Çekoslovakya (sadece 1929 yılında), 99,1 kg. ile Avusturya, 67,7 kg. ile Macaristan ve 7 kg. ile Çin (sadece 1931 yılında) takip etmektedir (Bkz.: Tablo-IV). Görülüyor ki ilk beş sıradaki ülkeler cumhuriyet döneminde de üstünlüklerini devam ettirmişlerdir. Burada İngiltere'yi XIX. yy.'a göre bir gerileme içerisinde görmekteyiz.

1925-1933 yılları arasında en fazla ihracât 266.119 kg. ile 1933 yılında yapılmıştır. Bu miktarın karşılığı olarak 1.992.993 lira gelir elde edilmiştir. En düşük miktar ise 91.070 kg. ile 1925 yılına aittir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi Osmanlı Devleti zamanında İzmir Limanı'nda önemli bir yer tutan afyon ticareti İstanbul Limanı'nın önem kazanmasıyla önemini biraz gerileyerek de olsa Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam ettirmiş fakat 1930'ların sonlarına doğru afyonun ekimi ve ticareti ile ilgili hükümet tarafından yeni kararlar alınması ticaretini olumsuz yönde etkileyecektir.

1 Prof. Dr. Donald Quartacert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul 1985, s. 1556-1562.
2 Eren Akçiçek, Eren'ce, *Halk Bilim Yazıları*, İzmir 1997, s. 142.
3 Hüseyin, *Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul 1303; *Nevai-i İktisat*, İzmir-1323, s. 36; *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, "Haşhaş Ziraatı ve Afyon Ticareti", 6 Teşvinsani 1924, nr: 27, s. 295-297; Mehmet Hikmet, *Coğrafya-yı Umrani*, İstanbul 1312, s. 54; "Afyon Mahsulü ve İleride Piyasanın Hali", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, nr: 6, 27 Mayıs 1323, s. 72-73.
4 Prof. Dr. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 165.
5 "Afyon", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Kasım 1926, s. 681.

6 H. Zeki, *Mıntıkamızın Kitabı*, TC İzmir Ticaret ve Sanayi Odası, İzmir 1930, s. 65.
7 Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın yayınlanmamış *Afyon* adlı makalesinden.
8 Bir küfe yaklaşık 70-75 kg. olarak kabul edilmektedir.
9 D. Georgiades, *Smyrne et L'Asie Mineure au point de-Jue Economique et Commercial*, Paris 1885, s. 15.
10 Lewis Farley, *The Recourses of Turkey*, London; 1863, s. 45.
11 Hyde Clarke, *Report on the Traffic of Smyrne with Statistics of Trade*, London 1860, s. 24.
12 M. B. C Collas, *Turquie* 1864, Paris 1864, s. 221.
13 Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative*, Paris 1894, s. 431.

- 14 Prof. Dr. Mübahat Kürtükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir, *İzmir Ticaret Odası Sempozyumu 21-23 Kasım 1985*, s. 115-116.
- 15 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 99.
- 16 İzmir Ticaret Odası, *İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri, 1900-1908*, İzmir.
- 17 H. Zeki, a.g.e., s. 66.
- 18 1339 *İzmir Orman ve Maden İstatistiği*, İzmir, s. 829.
- 19 Kamran Şerif, *Türkiye'de ve Dünya'da Afyon, İktisat Vekaleti, Uynışturuç Maddeler İhbarı*, Basım yılı yok, s. 46.
- 20 Prof. Jan Schmid, *From Anatolia to Indonesia Opium Trade and The Dutch Community of İzmir 1820-1940*, İstanbul 1998, s. 191.
- 21 H. Zeki, a.g.e., s. 66-67; H. Nezihi, *İhracat Maddelerimiz*, İzmir 1928, s. 96-97; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Şubat 1927, s. 82, Ağustos 1928, s. 253; *TC İzmir Vilayeti İstatistik Yıllığı 1931-1932*, İzmir 1933, s. 126; *TC İzmir Vilayeti İstatistik Yıllığı 1933-1934*, İzmir 1926, s. 116.

1869-1908 ARASI İZMİR LİMANI'NDAN YAPILAN AFYON İHRÂCÂTININ GENEL İHRACAT İÇİNDEKİ YERİ			
SENE	GENEL İHRACAT MİKTARI (₺)	'AFYON (₺)	%
1869	4.540.350	675.800	14,8
1870	3.620.450	571.040	15,8
1871	4.043.280	784.500	19,4
1872	4.866.800	837.500	17,2
1873	4.499.000	566.400	12,6
1874	3.940.000	513.400	13,0
1875	3.396.000	552.500	14,2
1876	4.430.000	309.450	6,7
1877	4.687.491	635.180	13,5
1878	3.542.944	383.400	10,8
1879	4.406.699	551.326	12,5
1880	3.852.479	472.067	12,2
1881	3.803.639	544.200	14,3
1882	3.841.862	221.200	5,8
1883	4.710.756	340.520	7,3
1884	4.820.383	208.700	4,3
1885	4.315.340	358.864	8,3
1886	4.331.536	385.502	8,9
1887	?	?	?
1888	3.867.083	242.240	6,3
1889	4.535.975	185.760	4,1
1890	3.708.149	159.528	4,3
1891	3.927.182	154.624	3,9
1892	3.347.512	209.408	5,4
1893	?	?	?
1894	4.323.339	286.350	6,6
1895	4.334.097	?	?
1896	?	?	?
1897	?	?	?
1898	3.294.529	277.144	8,4
1899	3.782.781	332.662	8,8
1900	4.157.405	285.568	6,9
1901	4.413.370	300.478	6,8
1902	4.275.233	301.035	7,0
1903	4.833.931	206.906	4,3
1904	4.754.533	346.530	7,3
1905	5.504.162	225.686	4,1
1906	5.603.188	277.864	5,0
1907	4.690.107	111.194	2,4
1908	4.452.983	72.769	1,6

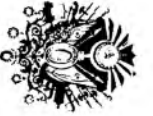
1825-1875 YILLARI ARASINDA İZMİR PİYASASINDAKİ AFYON FİYATLARI			
Yıl	Fiyat (krş.)	Yıl	Fiyat (krş.)
1825	40-62	1851	100-117
1826	32-60	1852	91-106
1827	41-54	1853	99-110
1828	57-82	1854	115-160
1829	52-80	1855	105-140
1830	90-140	1856	124-155
1831	90-100	1857	110-155
1832	90-101	1858	165-204
1833	95-125	1859	150-212
1834	105-130	1860	151-168
1835	108-125	1861	124-165
1836	115-130	1862	155-183
1838	101-105	1863	148-166
1839	50-70	1864	112-145
1840	68-100	1865	99-140
1841	58-75	1866	119-164
1842	53-85	1867	122-172
1843	71-82	1868	165-390
1844	75-120	1869	180-300
1845	72-185	1870	135-260
1846	72-104	1871	130-190
1847	61-115	1872	171-332
1848	62-95	1873	175-280
1849	90-117	1874	185-350
1850	88-109	1875	125-174

TABLO II. 1900-1908 ARASINDA İZMİR LİMANI'NDAN YAPILAN AFYON İHRÂCÂTININ MİKTAR VE KIYMETİ

Ülkeler	Miktar (kilo)	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet
	1900		1901		1902		1903		1904		1905		1906		1907	
İngiltere	176.254	26.525.317	187.093	156.457.450	164.744	24.727.000	186.627	23.292.320	221.530	12.207.000	293.616	35.140.000	67.300	9.009.500	85.800	11.750.000
Avust.-Mac.	8374	977.041	1994	294.712	18.964	2.840.000	649	80.020	14.013	2.051.610	2549	469.680	1402	190.000	-	-
Fransa	10.264	1.554.938	11.437	1.716.000	11.356	1.703.400	14.056	1.705.840	28.988	3.778.110	15.671	1.793.800	6541	870.000	2153	322.000
İtalya	3584	539.246	1546	232.030	3398	395.660	2977	320.900	1783	234.400	1854	220.200	342	44.400	-	-
Almanya	4604	434.246	8613	1.283.850	19.385	2.907.300	12.760	1.608.200	12.755	1.600.000	11.852	1.428.890	1935	250.500	2904	341.000
Hollanda	7604	1.257.336	86.058	1.124.012	2132	291.311	2183	284.160	3420	451.450	4085	492.120	677	81.000	993	130.000
Belçika	507	78.498	-	-	432	64.800	2824	361.110	618	72.700	6601	745.000	2314	32.000	-	-
Rusya	-	-	-	-	150	22.510	305	38.460	-	-	2005	2.400.000	107	12.050	150	22.500
Amerika	2824	432.837	2397	336.741	6397	958.000	5803	728.960	5324	682.000	17.348	2.081.257	2315	267.000	-	-
Romanya	-	-	-	-	86	12.900	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bulgaristan	21	2200	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	214.036	31.702.029	299.138	161.444.795	227.044	33.923.781	228.184	28.419.970	288.431	21.077.270	355.576	44.770.947	82.933	10.756.450	92.000	12.565.500

TABLO IV. 1925-1933 YILLARI ARASINDA İZMİR LİMANI'NDAN İHRÂÇ EDİLEN AFYONUN MİKTAR VE KIYMETİ

Ülkeler	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL	Miktar/kg	Kıymet/TL
	1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932	
İtalya	360	8597	106,9	2823	311	69.999	-	-	76	1247	485	3574	380	2908	3550	27.925
Amerika	1846	68.075	27.594	56.816	1683	37.885	731	17.363	31	595	5117	32.046	11.979	113.359	7619	68.865
İngiltere	3396	92.449	8627,1	19.536	2733	60.311	5259	91.638	4608	92.114	8248	67.020	12.200	94.738	39.884	280.001
Almanya	3624	103.787	77.245	17.085	9839	220.933	20.044	363.015	43.093	1.006.192	39.644	332.112	11.354	89.359	69.776	492.482
Fransa	52.211	1.360.373	90.171,60	2.160.694	94.710	21.665	134.625	24.414.418	108.339	2.548.485	107.386	859.175	52.375	399.315	70.04	500.666
Yunanistan	374	10.660	1313	29.080	201	44.522	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hollanda	18.817	411.480	8385,3	20.153	8216	183.284	3338	63.576	41.819	942.170	26.232	171.157	7511	57.345	33.367	283.067
Belçika	6435	122.278	134,5	314.090	87	1957	-	-	259	7150	681	551	-	-	-	-
Mısır	3019	85.483	725,9	18.970	-	-	-	-	-	-	27.824	196.488	22.148	155.821	-	-
Avusturya	68	1950	31,1	72.522	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Japonya	875	21.875	884,6	84.612	-	-	-	-	-	-	-	-	21.814	182.509	31.294	268.089
Lehistan	45	1125	107,6	195.888	103	2404	-	-	105	1965	99	648	-	-	-	-
İsviç	-	-	384,6	846.120	45	1120	-	-	-	-	693	5385	1263	10.081	3378	23.516
Macaristan	-	-	31,4	78.522	-	-	-	-	36	568	-	-	-	-	-	-
Danimarka	-	-	-	-	162	3567	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İsviçre	-	-	1072	21.445	-	-	-	-	12	232	-	-	-	-	3807	27.669
Avusturalya	-	-	1313	29.050	-	-	6	101	14.464	370.830	636	9433	-	-	-	-
Çekoslovakya	-	-	-	-	-	-	-	-	110	2400	-	-	-	-	-	-
Çin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	86	-	-	-	-
Diğer	-	-	94,2	1864	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2960	20.653
Toplam	91.070	2.287.532	218.221	3.369.540	118.090	607.647	164.003	24.950,11	212.952	4.973.948	217.052	1.682.675	141.024	1.105.435	260.119	1.992.933

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA BALKANLARIN ORTA KISMINDA ZANAATLAR VE ZANAATKÂRLAR

DR. SVETLA IANEVA

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES-INSTITUTE OF BALKAN STUDIES RESEARCHER / BULGARIAN

Bu makale, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Orta Balkanlar'da zanaatkârların yaptıkları işin en önemli özelliklerini ve eğilimlerini tartışmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, XIX. yüzyılın ilk yarısında yarımadanın merkez kasaba ve köylerindeki zanaatkârların sosyal ve mesleki katmanlarının kompozisyonundaki karakteristik değişimleri; zanaatkârların ait oldukları bölgelere göre çalışma yöntemleri ve zanaatların dallanmalarındaki değişimleri inceleyecektir. Bu süreçte, zanaatkârların yaptığı işlerin düzenlenmesiyle ilgili sorunlar; devlet kontrolünün rolü ve loncaların fonksiyonları, özellikleri, farklı ekonomik şartlardaki üretim faaliyetlerinin birbirleriyle olan ilişkisi ve etkinliği de dikkate alınacaktır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında gözlenebilen ilk kantitatif değişiklik, "eski" kent geleneğine ait insanlardan, kentlere yeni yerleşenlerden ve hatta, bazı kırsal alandaki popülasyondan bir zanaat icra edenlerin sayısındaki artıştır. Russe/Ruşuk¹ ve Samokov/Samoko'ya ait vergi kayıtları ve Plovdiv/Filibe² ve Karlovo'nun³ *abacı* lonca kayıtları, zanaatkâr katmanlarındaki bu büyüme için özellikle tanımlayıcıdır. Bu durum küçük kasabalarda olduğu kadar, büyük idarî ve ekonomik merkezlerde de gözlenebilir ve daha çok gayrimüslim popülasyonu ilgilendirmektedir. Samokov'un 1844'e ait *Temettuat Defterleri*'ne göre, 1840'ların ortalarında bölgedeki aktif ekonomik popülasyonun %64'ünü zanaatkârlar oluşturmaktadır.⁴ Zanaatkâr tabakasındaki büyümenin, dış pazarlara ihracata yönelik büyük ölçekli üretimle ilgili olduğunu ve ekonominin bu alanında gittikçe artan bir ihtiyaç olan yardımcı iş gücü kapsamında çok sayıda yeni çırak ve ustanın istihdamında ifade bulduğunu belirtmek gerekir. Bu yüzden bu süreç, önde gelen endüstriyel bölge-

lerde, farklı mal talebinin ve nüfusun çok olduğu ekonomik gelişim kaydeden bazı şehir merkezlerinde, yüzyılın başında kırsal kesimden göçlerin olduğu şehirlerde daha belirgindir.

Farklı bölgelerde (Sofya, Plovdiv ve Russe gibi büyük şehirler, önemli idarî merkezler, daha küçük kasaba ve köyler) zanaatların dallanması bu döneme ait bir başka önemli eğilimin ifadesidir: İcra edilen zanaatlarda belirgin bir çeşitlilik ve yeni zanaatların meslek olarak ortaya çıkışı. Bu süreç öncelikle, geleneksel zanaatların dallanmaları arasındaki farklılaşmada izlenmiştir. Bu farklılaşma/çeşitlilik loncaların alt gruplara ayrışmasına yol açabilecek düzeydeydi ve daha önceki yüzyıllarda daha az farklılaşma/çeşitlilik gösteren bir mesleki yapılanmanın olduğu kent merkezlerinde, tipik olarak da Balkanların dağlık bölgelerindeki küçük kasabalarda, daha belirgin olarak izlenmekteydi. Zanaatkârların üretimlerindeki farklılaşmanın/çeşitliliğin ikinci sebebi yeni, "modern" Avrupaî zanaatların kabulüydü. Bu, en çok, gelişmiş bir mesleki yapılanmaya sahip önemli kent merkezlerinde gözlenmekteydi. Böylece, yüzyılın ortasında, Russe'deki zanaatkârlar en az 86 farklı zanaatla, Sofya'daki meslektaşları 64 zanaatla, Plovdiv'de ise 73 zanaatla uğraşıyorlardı. Bir önceki yüzyıla kıyaslandığında, dağlık bölgelerdeki Koprivshitsa, Kotel/Kazgan ve Karlovo gibi küçük kasabalarda bölgesel zanaatlarda önemli bir çeşitlilik sağlanmış olmasına rağmen, 1850'lerde farklı mesleklerin sayısı 30-35'i geçmiyordu. İmparatorlukta, günlük yaşam düzeyinde modernleşme eğiliminin bir göstergesi olarak Avrupaî zanaatların bölgesel zanaatkârlarca kabulü ve uygulanması, daha çok

XIX. yüzyıl ikinci yarısının tarihiyle ilgilidir. Yüzyılın ilk yarısında, görece olarak mütevacı olan bölgesel taleplerin büyük oranda ithal ürünlerle doyurulduğu Osmanlı başkentinde ve büyük kent merkezlerinde⁵ terzilik, şapkacılık ve modern ayakkabıcılık gibi büyük oranda İngiliz ve Fransız ağırlıklı izole Avrupaî zanaatların varlığı görülmektedir. 1840'ların sonları ve 1850'lerin başlarında, Orta Balkan eyaletlerindeki bölgesel zanaatkârların ürettikleri modern Avrupa giysi ve ayakkabılarına ait birçok örnek olduğu gibi, kaynaklara bakıldığında bira imalatı, saat imalatı, matbaacılık ve ciltçiliğe ait örnekler; 1860 ve 1870'lerde sabun üretimi, modern (Fransız) şeker imalatı ve deri işçiliğine ait ilk girişimler de görülebilmektedir. Bu döneme ait olarak, yarımadanın merkezindeki 23 kentte modern ayakkabı yapımının kanıtları görülebilir. Modern Avrupa kesimli giysilerin dikişinde farklı fakat birbirinin yerine kullanılabilecek "Frenk terzilik, pantolonculuk veya Nemski terzilik (Alman terziliği)" gibi terimlerin kullanılması ilginçtir. Bu, sadece Osmanlı Avrupa eyaletlerine bu yeni becerilerin girişinin farklı yollarını göstermez; aynı zamanda geleneksel millî kıyafetlerin terk edilmesi, bugün bile dünya çapında erkek giyiminin temelini oluşturan evrensel kentli giyimin adaptasyonu ile daha genel bir evrenselleşme olgusunun özel bir tezahürüdür. XIX. yüzyılın ilk yarısında bazı bölgesel zanaatkârlar, yeni beceriler kazanmak üzere çıraklarını yurt dışına göndermek veya kendileri Osmanlı sınırının ötesine seyahat etmek konusunda herhangi bir tereddüt göstermemişlerdir. Bu aşamada, henüz, modern ürünlerin bölgesel pazara kitlesel ithalinden kaynaklanan büyük rekabetin mücadelesine girmelerinin sebebi, muhtemelen, tâcirlerin bölgesel talebi görece olarak az bulmaları ve bölgeye gidişin zor olduğunu düşünmeleridir.

Orta Balkanlarda XIX. yüzyılın ilk yarısı, bölgesel zanaatlara belirgin bir etki yapan kısa ve uzun mesafelerden mesleki göçlerle karakterizedir. Samokov'un 1844 yılına ait *Temettuat Defterleri* ve bölgesel bir Ortodoks topluluğunun 1850 yılına ait⁶ askerî vergi koleksiyonu için Sofya'da tutulan bir vergi kaydı gibi bazı kaynaklar; askerî kampanyalar veya eyaletlerin yapılanması sürecinde bazı zanaatkâr grupların geçici olarak nakledilmeleri, inşaatçılık, tuğlacılık, marangozluk gibi meslek grupla-

rının mevsimlik işçi olarak çalışmaları ve göç etmelerinden farklı olarak,⁷ normal yerleşik mesleklere ait zanaatkârların Orta Balkanlar'da XIX. yüzyılın ilk yarısında dahi⁸ görüldüğünü kanıtlar. Sofya olgusunda, 1850'de bu şehirde icra edilen 64 zanaatin 24'ünü icra eden zanaatkârlar kayıtlarda nâmevcut görünmektedirler. Bunların %10,7'si kürkçü, %5,3'ü şapka imalatçısı, %9,9'u terzi, %5,3'ü abacı, %6,9'u iplik imalatçısı, %4,6'sı çömlekçi, %3,7'si kuyumcu, %2,3'ü ayakkabıcı, %9,9'u duvarcı ve %12,2'si çeşme inşaatçısıdır. Bunların %82'den fazlası usta zanaatkâr ve sadece %17,6'sı çıraaktır. Nâmevcut olarak kaydedilen bütün vergi mükelleflerinin %49'undan fazlasını zanaatkârlar oluşturmakta ve böylece şehirdeki en hareketli meslek grubunu temsil etmektedirler. Nakillerin izlediği yol, olguların %95'inde görüldüğü üzere, özellikle Bosna ve Makedonya'yı içine alan batı bölgesi olmak üzere hemen bütün Avrupa Osmanlı eyaletlerini, Plovdiv ve Edirne'yi kapsamaktaydı. Ama Sofya'dan göç eden zanaatkârların yarısından çoğu Osmanlı başkentini seçmişlerdir. Bazı tekstil zanaatkârlarının göçleri, mevsimlik gibi görünmektedir ve bu durum, Osmanlı başkenti Edirne ve Anadolu bölgesi gibi önemli tüketim merkezlerindeki daha fazla ekonomik kazanım potansiyelinin cazbettığı işçilerinkine benzer ticarî bir motivasyonla açıklanabilir. Bu tür bir olgu, Plovdiv çevresinde tekstilde özelleşmiş zanaatkârlar için zaten belirtilmiştir. Kürkçüler de geleneksel ihracatları doğrultusunda ürünlerini Batı Avrupa-Osmanlı bölgelerine kendileri götürebilmekteydi. 1850'de Sofya'daki kayıtlarda zanaatkârların çoğunun nâmevcut görünmesi, şehirden yukarda tanımlanan bölgelere olan göçlerle açıklanabilir. Bu göçlerin birçok olası sebebinden biri, zanaatkârların icraatlarının yoğunlaşması için hâlâ olanağın ve bölgesel talebin olduğu şehir merkezlerinde kurumlaşmaları olabilir ki, muhtemelen bu durum Sofya için geçerli değildir (1850'lerde bağımsız zanaatkâr iş gücünün bir deposu haline gelmesi olasılığı vardır). Belli mallara zaten varolan büyük talebin reform sürecinde artmasıyla; askerî ve idarî reformlarla bağlantılı olarak modern aletlere olan talebin artmasıyla, Osmanlı başkenti ve Edirne, kalifiye zanaatkâr istihdamı için özellikle cazip yerler haline gelmişlerdir. Popülasyon, reform sürecinin başlangıcında uygun ekonomik ve politik atmosfer-

ferden büyük oranda faydalanmıştır ve bu durum büyük idarî merkezlerde daha iyi gözlenebilmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında zanaatkârların göçlerinin sonuçları arasında; zanaatkârların becerilerinin aktarımının kolaylaşması ve daha önce bahsi geçen birçok şehirdeki bölgesel meslekî yapılanmada farklılaşma/çeşitliliğin gerçekleşmesi belirtilmelidir. Örneğin; patiska dokuma 1830'lar da Sofya'dan⁹ gelen zanaatkârlarca Sevlievo/Selvi'ye "ithal" edilmişken, örgü dokuma aynı dönemde Karlovo'dan göç eden zanaatkârlarca Gabrovo ve Samokov'a getirilmiştir¹⁰ ve 1850'lerde Varna'dan gelen tenekeciler becerilerini Shumen/Shumnu'ya getirmişlerdir.¹¹

Bu süreçte zanaatkârlıktaki en belirgin değişikliklerden biri; çalışma yöntemlerinin düzeni ve pazar bağlantılarıyla ilgilidir. Bu değişiklikler, imalatla organizasyon çeşitliliği ile sonuçlanmıştır ve öncü endüstrilerin karakteristik özelliği olan, üreticilerin tâcirlerle farklı düzeylerdeki bağımlılığının var olduğu kitlesel üretimlerde bu durum daha da belirgindir.¹² Öncü endüstrilerde iş gücünün organizasyonu sadece yün tekstil ürünlerinde değil, hem şehirlerde hem de bazı özel kırsal alanlarda sürdürülen ipek iplik, halı ve bıçak üretiminde de gözlenmektedir. Bu tür bir kırsal endüstriye örnek olarak; hedefi Rusya, İstanbul, Romanya topraklarından Orta Avrupa, Fransa ve İtalya'ya kadar dış pazara açılmak olan Vratsa/Ivraca bölgesindeki ipek makara endüstrisi verilebilir. Üç kuşaktır bölgedeki ipeğin yurt içi ve yurt dışı pazarındaki ticaretinin kontrolünü elinde tutan ve üretim organizasyonunda da yer alan Hadjitoshev ailesine¹³ ait malî ve ticarî dökümanlar ve ticari kayıtlar analiz edildiğinde, dış pazara yönelik olarak yapılan Vratsa civarındaki ipek makaralarının kitlesel üretiminin, Vratsa, Oriahovo/Rahova/Berkovitsa/Berkofça ve Belogradçik'in küçük kasabaları ve 70'den fazla köyünde ailelerin büyük bir bölümünün kısmî-sürekli çalışmasıyla yapıldığını görmek mümkündür. Bu ailelerin bir kısmı, makara işleminin organizasyonunda görece olarak bağımsızdır; ipek ipliği ticaretinin Hadjitoshev ailesi tarafından bütünüyle merkezleştirildiği bir ortamda hammaddeyi kendileri üretirler (ipekböceği yumurtaları ve kozalar) ve geri kalmış makara mekanizmalarına sahiptirler. İpek iplik üretimindeki bu organizasyon şekli, üreticilerin evlerinde kendi hammaddeleri ve makara mekanizmalarıyla çalış-

malarına rağmen ürünlerinin nakliyesi ve paraya çevrilmesi için merkezî bir sisteme dahil olmaları ve böylece pazardan bütünüyle uzak kalıp tâcirlerle bağımlı hale gelmeleri, Vratsa bölgesindeki baskın durumu ve Kaufsystem'in karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda tâcirler (Hadjitoshev) iş gücünde daha ileri düzeyde bir bölünme yoluna gitmişlerdir; ailelerin bir kısmına sadece kozaların yetiştirilmesi ve nakliyesi işi verilmişken, tecrübeli ve ustalaşmış iplikçiler mevsimlik işçi olarak geçici bir süre için iplik eğirmek üzere göç ettirilmiştir. Bütün hammaddeleri tâcirlerden almaktadırlar, tâcirlerle ait makaralarla çalışmakta, makaralanmış ipliğin okkası başına ödeme yapılmakta, çalışma sürecinde avans olarak para almaktadırlar. İpek iplik üretiminde bütün imalatın tâcirler tarafından kontrol edildiği, üreticilerin ücretli işçilere indirgendiği bu organizasyonun Verlagsystemi ortadan kaldırdığı düşünülebilir. Aynı endüstriyel bölgede aynı tâcirlerin yatırımlarında kitlesel ipek iplik üretiminde böyle farklı iki organizasyon türünün birlikte var olması ilginçtir. Ayrıca, ayrıntılı olarak incelenmemiş olsa da benzer şekilde organize edilmiş üretimlerin var olduğunu vurgulamak gerekir; Tarnavo, Gabrovo, Elena, Arbanassi, Debelets, Kilifarevo, Stara Zagora/Eski Zagra ve Edirne bölgesinde her bir merkezde 100-250 aile 20-40 makara sahibi olan tâcirler tarafından ücretli işçi olarak kullanılmaktadır.¹⁴ Bu endüstriler, yabancı sermayenin de katılımıyla (özellikle Fransız ve İtalyan) 1860'ların başında kurulan, ipek eğirme fabrikalarının temelini atmışlardır. Böylece bu öncü endüstriyel ürünler; kalifiye bir iş gücü oluşturmak suretiyle ve bazı olgularda iş gücünün bölünmesini daha ileri götürerek, tâcirlerden ihtiyaç duyulan sermayeyi, ticarî tecrübe ve tekniği alarak ve sabit bir dış pazar edinerek bölgede ipek iplikçiliğinde endüstriyel bir organizasyonun ön koşullarını oluşturmuşlardır. Bölgedeki ipek makaracılığı "pebrine" hastalığının istilasıyla 1870'lerde ani bir gerileme göstermiştir.

Bugüne kadar incelenmemiş ve bu makalede kısaca tanımlanacak olan bölgedeki diğer öncü endüstriler; Gelezna, Lopilovtsi, Glavanovtsi, Vlashkoselo'nun köyleri; Tsaribrod ile Pirov/şehir köy arasındaki bölgeyi kapsayan Tshiprovtsi/Çiprofça bölgesindeki halı üretimi ve Gabrova ile çevresindeki kasabalar ve 20 köyü kapsayan bölge-

deki bıçak üretimidir.¹⁵ Bölgesel nüfusun önemli bir kısmı, Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayanın yanında, imparatorluk fuarları, başkent pazarı, Romanya ve Orta Avrupa gibi uzak pazarları hedefleyen bu kitlesel üretimde yer almaktaydı ve bu üretim, üreticilerin tâcirlerle farklı seviyeler ve düzenlemelerdeki bağımlılığını yansıtmaktaydı. Bölgede halı dokuyan ailelerin bir kısmı hammaddeyi -yünü- kendileri üreterek görece bir bağımsızlığı korurken, büyük çoğunluk hammadde temini ve ürünlerinin uzak pazarlara gönderilmesi için tâcirlerle bağımlıydı. Bazı tâcirler, üreticilere dokumanın okkası başına ödeme yaparak halıların renk ve boyutları ile ilgili kesin siparişler veriyorlar veya bazı köylerde boya atölyeleri oluşturarak üretimle ilgili son işlemleri merkezi hale getiriyorlardı. Böylece tâcirler, diğer birçok öncü endüstriyel bölgenin koşullarına benzer olarak, çalışma sürecini ev içi düzeyde sabitleyerek merkezî olmayan fabrikalar organize etmişlerdi. İşgücünün öncü endüstriyel organizasyonunun bu şekli oldukça uzun bir süre varlığını korumuştur; Balkanların bu bölgesinde halı üretimindeki bu organizasyon yüzyılın sonuna hatta XX. yüzyılın başına kadar değişmeden kalmıştır.

Gabrovo bölgesindeki bıçak üretiminde, iş gücünde benzer bir organizasyon gözlenebilirdi. Bıçakların farklı boyut ve modellerde üretilmesi kadar, zanaatkâr atölyelerinde farklı işlemler için 4-6 işçinin çalıştırıldığı bölümlerin oluşturulması da önemlidir. Samakov demiriyle çalışan bıçakçılar, onlara bu hammaddeyi sağlayan tâcirlerle farklı düzeylerde bağımlıydılar. Sadece maddî durumu iyi olan birkaç bıçakçı hammaddeyi nakit ödeyerek alabiliyor ve ürettiği malı nakde çevirebiliyordu. Bıçakçıların çoğu, hammaddeyi Gabrovo'nun zengin tâcirlerinden alıyor, ürünlerini bu tâcirlerle teslim ediyor ve kullanacakları aletler, ısınmak, yaşamak için gerekli olan parayı bu tâcirlerden avans olarak alıp finansal olarak bağımlı hale getiriyorlardı. Avans miktarı bazen öyle büyüyordu ki, bazı bıçakçılar borçlarına karşılık ürünlerinin hepsini olmasa bile büyük bir kısmını tâcirlerle veriyorlardı. Böylece tâcirler, ürünün gerçek sahipleriyle pazar arasında tek bağlantı haline gelmişti. Bu üretim şekli, Verlagsystem'in tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Gabrovo bölgesindeki bıçak üretimi hemen bütün XIX. yüzyıl boyunca gelişmiştir.

1890'larda yeni politik yaklaşım ve alışverişteki sınırlamalar sonucu dış pazarın bir kısmının kaybı ve tüketici taleplerindeki farklılıkla birlikte bölgesel pazarın ithal ürünlerle rekabetine bağlı olarak üretimde gerileme başlamış ve üretim birçok köyde sınırlı bölgesel ihtiyacı karşılayacak düzeye düşmüştür. Ama XX. yüzyılın başında bıçak üretiminin makineleştiği Shipka köyünde durum bu şekilde seyretmedi, merkezî olmayan yapı korundu ve böylece öncü endüstriyel gelişim geleneksel zanaatkârlıkla modern tekniğin başarılı bir bileşimiyle sonuçlandı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, iş gücünün organizasyonundaki değişiklikleri de kapsamak üzere, Orta Balkanlardaki dış pazar hedefli zanaatkârlık düşünüldüğünden çok daha büyük bir dağılıma sahipti. Farklı öncü endüstriyel hareketler genellikle eşzamanlı, aynı endüstriyel bölgede, hatta bazen aynı tâcir tarafından organize edilmiş oluyordu. Bu da bizim, bu hareketleri eksiksiz bir Verlagsystem'e doğru ilerleyici ve çizgisel evrensel bir gelişimin ardışık basamakları veya fabrikalara öncül girişimler olarak değil de; XIX. yüzyılın ilk yarısında bu bölgedeki öncü endüstriyel üretim organizasyonlarındaki çeşitliliği tanıtlayan çağdaş bir olgu olarak değerlendirmemize yol açar.

XIX. yüzyılın ilk yarısı, devlet ve loncanın zanaatkârlar üzerindeki kontrolü ve düzenleyiciliğinin derecesi ve etkinliğini incelemek açısından ilginç bir dönemdir. S. Faroqhi'nin "kurumsalcı" yaklaşım olarak nitelediği, loncaları, devletin ekonomik kontrolünü şehrin nüfusuna uygulayan Osmanlı kurumları olarak gördüğü yaklaşımdan; ayrıca birçok Balkan tarihçesinde loncaları bütünüyle olmasa da büyük oranda zanaatkârların kontrolünden sorumlu ve bölgede seri imalatın gelişimini geciktiren olumsuz bir etkinliğe sahip otonom organizasyonlar olarak niteleyen yaklaşımın sınırlandırmasından kaçınmaya çalıştık. Zanaat faaliyetlerinin düzenlenmesiyle ilgili sorunları incelerken; düzen ve kontrolü sağlayan bütün olası yolları, farklı ekonomik koşullarda bu yollar arasındaki ilişkiyi, Tanzimat sürecindeki değişimleri (eğer olduysa), şehir merkezlerindeki farklı zanaat kollarında ve zanaatin farklı aşamalarındaki düzen ve kontrolü, zanaatkârlar -loncalar- bölgesel veya merkezî Osmanlı yönetim mercileri arasında gidip gelmiş şikayet, emir, dilek içeren resmî dökümanlar, lonca talimatnameleri,

kayıtları gibi kaynakların ışığında dikkate aldık. Her ne kadar yüzyılın ilk yarısında zanaatkârların devlet ve lonca tarafından kontrolü önemini korumuş olsa da, bu kontrolün düzeyinde ve kontrol yollarının etkinliğinde, ekonomik koşullara ve ürün özelliklerine bağlı belirgin farklılıklar gözlenmekteydi. En önemli farklılıklar, dış pazar için üretilen, pazar ağına entegre, katı pazar kurallarına bağımlı, büyük ölçekli zanaat ürünleriyle; devlet kontrolünün olduğu büyük şehirlerdeki sınırlı bölge pazarına yönelik, eski lonca geleneklerine bağlı küçük ölçekli zanaat ürünleri arasında gözlenebilirdi. Tabii ki, devlet kontrolüne daha çok ve daha doğrudan maruz kalan küçük ölçekli üretimler, özellikle yüzyılın ilk dönemlerinde, şehir halkı ve ordunun ihtiyaçları için temel ürünler olma özelliğini korumuşlardır.

Örneğin; Mayıs 1854 tarihli Tsarigradski Vestnik gazetesindeki yazıya göre, önemli bir idarî merkez olan Stara Zagora/Eski Zagra'nın yeni kaymakamının aldığı ilk önlem, ekmeğin kalitesi ve ağırlığı ile ilgiliydi. Kaymakam öncelikle bölgedeki fırıncıları topladı ve onları ekmeğin kalite ve kantitesinde/gramajında yapacakları bir sahtekârlığa karşı uyardı ve daha sonra, yarı pişmiş ekmeğin satan bir fırıncıya bedensel ceza verme yoluna dahi gitti.¹⁶ Bu şekilde, bölgesel otoritenin ürün kalitesine müdahalesinin sürdüğünü fakat bunun sadece büyük şehir merkezlerinde, seçici olarak temel tüketim maddelerine uygulandığını görmekteyiz. Farklı bir ekonomik koşulda, örneğin; 1850'lerin sonunda Koprivshitsa'da sabun üretimindeki kalite ve standartların düzenlenmesi ve kontrolüyle lonca, sınırlı bölge pazarında lonca üyeleri arasında haksız rekabet gelişimini önlemeyi amaçlamış, sabun için uygun yağ kullanmayan zanaatkârın cezalandırılacağını, iş yerinin kapatılacağını, zanaatkâr, loncanın kararına uymazsa "Türk yargıcı"na (kadı) sevk edileceğini açıklayan bir bildiri yayınlamıştır.¹⁷ Burada dikkat edilmesi gereken nokta; kontrol için farklı yolların farklı düzeylerde kullanılıyor olması ve bunların birbirleriyle hiyerarşik düzendeki ilişkisidir; idarî müdahalenin önemi ikinci sırada gelmektedir ve bu, loncanın bildirisinde geçmektedir. Diğer taraftan, Karlovo, Panagurishte ve Kustendil'deki dokuma üretiminin kalite ve standartlara uygunluk kontrolü tamamen lonca tarafından düzenlenmekteydi ve dış pazar standardında üretim amaçlanmaktaydı. Zanaat ürünlerinin kontrolünün; eco-

nomik şartlara, farklı düzeydeki müdahalelere, farklı kontrol yolları arasındaki etkileşime bağlı olduğu gözlenebilmekteydi. Araştırmamızın da gösterdiği gibi; hammaddenin sağlanması, kalite kontrolü, ürünlerin fiyat kontrolü, lonca üyelerinin sayısı, loncaların bileşimi, lonca üyelerinin mesleki eğitimleri, örgütsüz iş gücüne karşı alınacak tedbirler, zanaatkârların ekonomik faaliyetlerinin diğer alanlarında da benzerlik arz etmekteydi. Ürün ve hizmet için kurulan devlet komisyonları, zanaatkârlar, loncalar ve devletin özel kesişme alanında yer almaktaydı. Özel ekonomik koşullara bağlı olarak, düzenleyici tedbirlerle farklı amaçlar güdüp farklı sonuçlara ulaşılabilirdi.

Bir başka ilginç soru; erken Tanzimat döneminde loncaların tekelliliği ve ayrıcalıklı konumuna yönelik Osmanlı idarî ve hukukî yetkililerinin tutumudur. Bal-kan eyaletlerinin merkez bölgesinde, geleneksel tekellilik ve ayrıcalıklı konumuyla loncalar oluşturmakla, maddî çıkarlar sebebiyle devletin sanayiye müdahale etmemesi politikasının uygulanması arasında tereddüt gösteren değişken bir yaklaşım vardır. Bu muğlak tutum, genellikle büyük ekonomik, idarî, ticaret merkezlerinde daha çok görülürken, reformlardan daha az etkilenen, küçük kasabalar ve kırsal alanlarda geleneksel yollarla oluşmuş ilişkilerin kazandığı görülmüştür. Lonca tekelliliğini ve ayrıcalığını destekler tutum aşağıdaki örneklerle anlatılabilir: 1851'de, Tsarigradski Vestnik gazetesindeki yazıya göre, büyük Serres/Siroz fuarında ürünlerini satmakta olan bölgesel zanaatkârlar ve tâcirler, Osmanlı yetkililerden fuarın "kendi çıkarları doğrultusunda ama dışarıdan gelen tâcirlerin çıkarlarını gözetmeden" 8 gün açık kalması ayrıcalığını elde etmişlerdir.¹⁸ 1841'de Maritsa/Meriç Salcıları Loncası, Edirne idarî yetkililerinden bir istekte bulundu; yeni, ek salların yapımının durdurulmasını ve ayrıcalıklarının Sultan Murad Hüdâvendigâr'ın kutsal emriyle kutsanmasını istiyorlardı fakat dilekleri, "Tanzimat'ın gerekleri ve Sultan'ın dilekleri doğrultusunda herkesin çıkarını koruyacak şekilde ticarî ve ekonomik gelişim için en iyi koşulların oluşturulması gerekliliği, lonca tekelliliğinin yasak olduğu" söylenerek reddedilmişti.¹⁹

Sonuç olarak, birçok tarihçi, zanaatkârların düzeni üzerinde devlet müdahalesinin oynadığı role karşı çık-

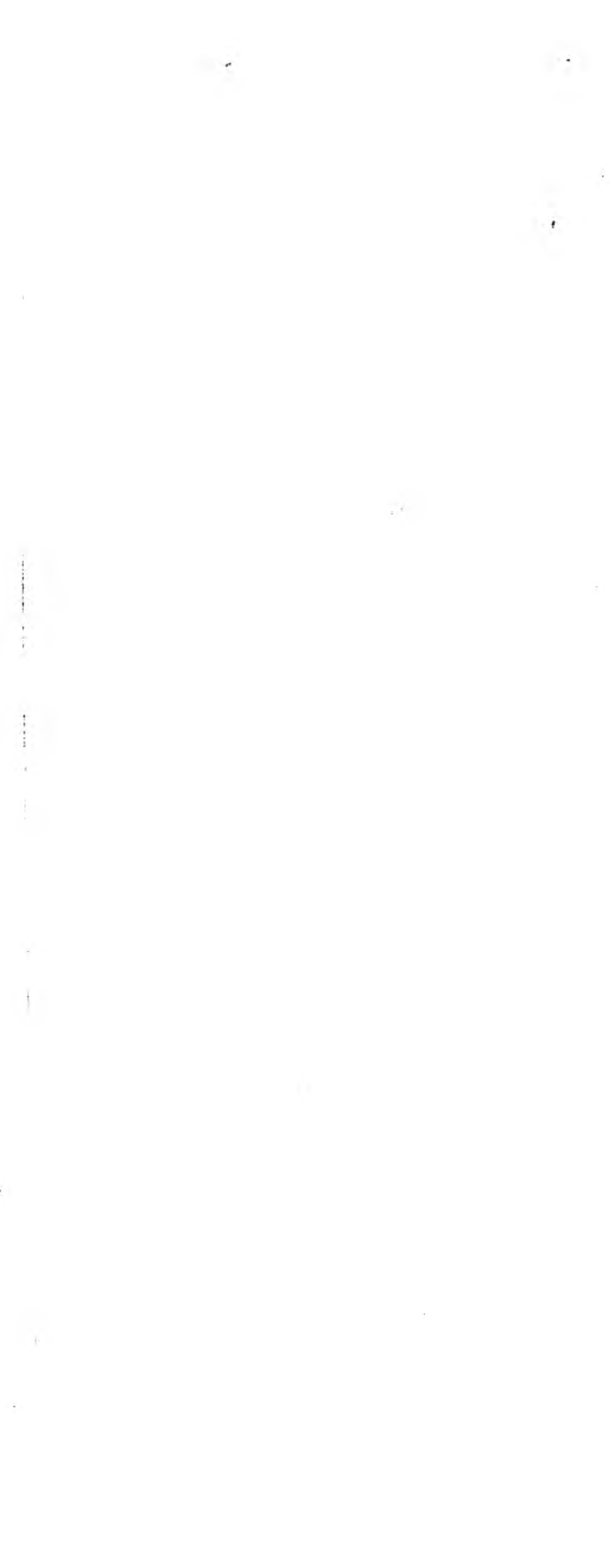
ma, bu düzenin pazar mekanizmalarıyla uyumsuz olduğunu veya XIX. yüzyılda anlamlarını yitirdiklerini savunma eğilimindeyken, bu faktörlerin birlikte ve birbirleriyle etkileşim içinde var olduklarını vurgulamak önemlidir. Benzer şekilde, loncaların değişen ekonomik ve politik koşullara adaptasyonu ve esneme payı da vurgulanmalıdır. Bu durum özellikle, yeni, pazara yönelik hedefler edinen, liberal ekonominin koşullarına uyum gösteren, dış pazara yönelik kitlesel üretimin kontrol ve düzenlemelerinin iyi yapıldığı loncalar için karakteris-

tiktir. Bu loncalar, bir noktaya kadar, hem küçük ölçekli zanaatkarların hem de yeni girişimcilerin çıkarlarını birleştirmeyi ve korumayı başarmışlardır. Bu loncalar görece olarak otonomiden daha çok yararlanırken, büyük idarî merkezlerde sınırlı bölgesel pazar için üretim yapan geleneksel loncalar daha çok idarî kontrol altında olmuşlardır. Bir bütün olarak bakıldığında, XIX. yüzyılın ilk yarısında loncalar, Orta Balkanlar'da bölgesel zanaatkarların ekonomik yaşamlarında büyük bir öneme haizdiler.

- 1 Darjaven Arhiv - Russe/State Archives- Russe/DA Russe, f.44k, op.1, a.e., 9, ss. 1-59; a.e., 13, ss. 3-166; a.e., 11, ss. 17-32; a.e., 7, ss. 14-17; a.e., 84, ss. 1-67.
- 2 "Kondika na Plovdivskia abadijski esnaf. Kniga III/1811-1856/", Godichnik na Narodnata biblioteka i muzei v Plovdiv, 1930, III Nautshna tshast, Sofia, 1932, ss. 3-186.
- 3 Narodna Biblioteka, "Sv. Sv. Kiril i Methodi", Balgarski Istoritsheski Arhiv/National Library, "St. St. Cyril and Methodius", Bulgarian Historical Archives/ (Hence NBKM BIA), IIA 7742, ss. 1-36.
- 4 İstanbul Başbakanlık Arşivi Temettuat Defterleri no.: 11197, 11199, 11200, 11201, 11206, 11207, 11213, 11214, 11216, 11217, 11227, 11233, 11236, 11238, 11239, 11244, 11249, 11250, 11252, 11258.
- 5 Micklewright, N., "London, Paris, İstanbul and Cairo: fashion and international trade in the Nineteenth century", *New Perspectives on Turkey*, 7, 1992, ss. 125-135.
- 6 NBKM BIA, Edinitshno postaplenie ot 1950 godina, ss. 246, ss. Translated from Greek by K. Mirtsheva.
- 7 Bkz.: Palairer, M., "The migrant workers of the Balkans and their villages (18th century–World War II)", in: *Handwerk in Mittel-und Südosteuropa*, München, 1987, ss. 23-32.
- 8 Zanaatkarların 1860'larda ve 1870'lerde yarımada'nın kuzeydoğu bölgesine göçleri N. Todorov tarafından saptanmış ve incelenmiştir: Todorov, N. Balkanskiat grad XV-XIVv., Sofia, 1972, ss. 347-362.
- 9 Ganev, N., Stranitsi iz minaloto na grad Sevlievo, Veliko Tarnovo, 1925, s. 50.
- 10 İstanbul Başbakanlık Arşivi Temettuat Defter no.: 11252, s. 38; Tsontshev, P., *Izstopanskoto Minalo na Gabrovo*, Sofia, 1929, ss. 285-314.
- 11 NBKM BIA, f.557, a.e., 1, s. 41.
- 12 Todorov, N., *op.cit.*, ss. 199-261; Palairer, M., "The decline of the old Balkan woollen industries 1870-1914", in: *Vierteljahrsschrift Für Sozial- Und Wirtschaftsgeschichte*, 70. Band, Heft 3 (1983), ss. 331-362.
- 13 NBKM BIA, f.40, a.e., 5, 7; Centralen Darjaven Arhiv/ Central State Archives -CDA, inlamasyon 139k, op. 1, a.e., 243,244; Regional Historical Museum- Vratsa, f.1; Semeen arhiv na Hadjitoshevi. TL1751-1827, Sofia, 1984; Harizanov, V., "Proizvodstvoto I targoviata sas svila v Severozapad-na Balgaria prez poslednata tshetvrt na XVIII I parvata tshetvrt na XIX vek", *Izvestia na Balgarskoto Istonitshesko Drujestvo*, 30, 1977, ss. 57-70.
- 14 Panaiootovo, K., "Bubarstvoto I koprinarsvoto vav Velikotarnovskia krai", *Godishnik na Muzeite v Severoiztochna Bulgaria*, 1, 1975, ss. 75-89; Kosev, K., "Za kapitalisticheskoto razvite na balgarskite zemi prez 60-70 godini na XVX vek, Sofia, 1968, s. 87; Paskaleva, V., "Za targovskite vrazki mejdu Francia I Balgarskite zemi ot natshaloto na XIX vek do Osvobodjenieto", *Istoritsheski Pregled*, 1960, 5, ss. 73-88.
- 15 Çalışmamız esas olarak I. Manalov tarafından toplanmış veriler üzerine kurulmuştur: Manalov, I. "Kilimenata industria v Tshiprovtsi", *Spisanie na Balgarskoto Ikonomitshesko Drujestvo*, 1901, 4-5, ss. 264-274, I. Simeonov, S. Tshomakov: Simeonov, I., S. Tshomakov, "Nojarstvoto v s. Novata mahalal Gabrovsko", *Spisanie na Balgarskoto Ikonomitshesko Drujestvo*, 1910, 1-2, ss. 46-69 and B. Tsholakov: Tsholakov, B., "Nojarstvoto v Shlipka", *Spisanie na Balgarskoto Ikonomitshesko Drujestvo*, 1939, 3, ss. 150-164.
- 16 Tsarigradski Vestnik, no.: 173 from XV.05.1854.
- 17 "Proectoustav ot 1857 g. za sapundjijski esnaf v Koprivshitsa", in: *Ubileen sbornik po minaloto na Koprivshitsa (XX.04.2876-XX.04.1926)*. 1., Sofia, 1926, s. 559.
- 18 Tsarigradski vestnik from 31.03.1851.
- 19 Tsonev, ST., "Kam vaprosa za razlojenieto na esnafskata organizatsia u nas prez epohata na Vazrajdaneto", *Trudove na Vishtiat Institut za Narodno Stopanstvo-Varna*, 1, 1955-1956, s. 45.

REFORMLAR DÖNEMİ
VE
MİLLÎ İKTİSAT
ARAYIŞLARI

MİLLÎ İKTİSAT ARAYIŞLARI
BAYINDIRLIK HAMLELERİ: HABERLEŞME, ULAŞIM VE
DEMİRYOLLARI

MİLLÎ İKTİSAT ARAYIŞLARI

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE
TÜRK-MÜSLÜMAN BURJUVAZİ OLUŞTURMA ÇABALARI

543

TANZİMAT VE MEŞRUTİYETTE İKTİSADÎ VE MALÎ POLİTİKALAR

548

OSMANLI MALİYESİNDE BÜTÇE UYGULAMASI

565

II. MEŞRUTİYETTE TOPLUMSAL PROJE:
TESANÜT, MESLEK VE MİLLÎ İKTİSAT

571

MÜSTEHLİK DEĞİL MÜSTAHSİL:
OSMANLI MÜSLÜMAN KADINI VE MİLLÎ İKTİSAT

587

OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILDA ÇALIŞMA YAŞAMI VE
GİRİŞİMCİLİKTE KADIN

593

II. MEŞRUTİYET SONRASI MİLLÎ İKTİSAT(IN OLUŞUM SÜRECİNE
LİMAN KENT (İZMİR/EGE) PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ

600

II. MEŞRUTİYET MECLİSİNCE REJİ'NİN SORGULANMASI

608

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK-MÜSLÜMAN BURJUVAZİSİ OLUŞTURMA ÇABALARI

PROF. DR. ALİ İHSAN BAĞIŞ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı İmparatorluğu neden Türk-Müslüman ticaret ve sanayî burjuvazisi oluşturamadı? Neden dünya ekonomik sistemine uyum sağlayamadı? Bu tür soruların cevaplandırılması hem toplumsal, siyasal ve ekonomik yapının anlaşılmasını sağlayacak, hem de bugün dahi karşı karşıya bulunduğumuz çeşitli sorunların anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Bu konunun açılması ve ayrıntılandırılması ise uzun ve karmaşık da olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun genel yapısının analiz edilmesini gerektirmektedir. Çünkü sermaye birikiminin oluşturulamamasının temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve malî sistemi bulunmaktadır.

Bilindiği üzere Klâsik Osmanlı Ekonomik Sistemi ticarî olarak, hem malî hem de politik amaçlarla kullanılan kapitülasyonlara dayalıydı. Osmanlı dış ticaretinin tamamını yabancılara vermiş ve bu sistem 16. yüzyıla kadar imparatorlukça genel olarak kontrol altında tutulmuştu. Bu bir politika aracı olarak yabancı devletlerle ilişkilerde birbirlerine karşı başarı ile kullanılmıştı. Aynı zamanda yine klâsik dönem olarak adlandırılan, değerli madenlerin kıt ve bunları kontrol edenin etkin olduğu Ortaçağ ekonomisinin hüküm sürdüğü bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisinin güçlü ve etkin bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnalcık'ın da vurguladığı üzere bu dönemde Osmanlı sistemi ağırlıklı bir biçimde iç içe geçmiş vaziyette mülkiyeti devlete ait olan toprak, askerî yapı ve vergilendirmeye dayalı idi. Bu dönemde ekonomik yapının temel işlevi olarak siyasal düzenin kurulması anlayışı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla kendisini takip eden ve so-

runların başgösterdiği dönemden farklı olarak üretimde aynı ilişkiler ağırlıklıydı ve üreticiler tüketecekleri kadar üretmekteydiler. Bu da kısıtlı bir mal üretimi demek oluyordu. Tarım dışında meslekî dayanışma ve katı kuralların hakim olduğu loncalara bağlı ve zanaate dayalı bir üretim bulunmaktaydı.

Ticarî anlamda ise, genel olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren dünya ticaretinin önemli bir parçası olduğu söylenebilir. Coğrafi konum nedeniyle daha ilk dönemlerde Bursa ve Edirne gibi şehirler ticarî merkezler halini almışlar, Erzincan, Amasya ve Tokat gibi şehirlerin de Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Bursa'ya bağlanan İran İpek Yolu, Trabzon deniz yolunun yerini almıştır. Bunu takiben Bayezit'in Antalya ve Alanya'yı Osmanlı topraklarına katmasıyla Hind ve Arap topraklarından batıya akan mallar da Osmanlı kontrolüne girmiş ve Osmanlı önemli bir ekonomik ve siyasî güç olarak dünya sisteminde yer almıştır.

Tüm sorun 16. yüzyılda dünya ekonomik sisteminin değişmesiyle başlar. Bu yüzyıldan itibaren Akdeniz ticareti Atlantik'e kaymaya başlar. Bu Osmanlı'nın transit ticaretten elde ettiği gelirin azalması demektir. Daha da önemlisi Osmanlı'nın Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin dışında kalması, hızla gelişen ve büyüyen ekonomik sisteme uyum sağlayamaması ciddi birtakım sorunları ve gerilemeyi beraberinde getirir.

Bu dönemde, öncenin temel dış politika aracı olan kapitülasyonların artık kontrol edilemez bir biçimde ekonominin sömürü aracı haline geldiklerini görmekteyiz. Bu beraberinde siyasal olarak bağımlılığı ve sömürülmeyi de getirmektedir. Bir üst aşamada ve de impara-

torluğun toplumsal ve ticarî yapısında sarsılma bu dönemde ortaya çıkacaktır. Kapitülasyonlarla dış ticareti, tamamen ele geçiren yabancılar iç piyasada transit geçiş, halkla ilişki kurulması, iç gümrükler ve ulaştırma gibi sorunlarla karşılaşınca çözüm yolları aramaya başlarlar. Bu yönde bir takım araçlar bulunması gerekecektir. Bu bağlamda hem yabancılarla hem de iç piyasa ilişkilerin kurulmasında Osmanlı tebaası olarak etkin rol oynayabilecek unsurlar olarak karşımıza ticaret merkezleri olan büyük liman kentlerinde yaşayan gayrimüslim tebaa çıkar. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı gayrimüslim tebaası ilk başlarda beratlı tercüman olarak daha sonraları ise beratlı tüccar olarak Osmanlı ticarî ve ekonomik yapısına hakim olmaya başlarlar.

Bu kimseler Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile ticarî ilişkilerinin giderek artması neticesinde çeşitli yerlerde açılan konsolosluklarda istihdam edilmek üzere giderek artan sayıda sözümona tercüman olarak kullanılmaya başlandılar. Bu unsurlar yukarıda da vurgulandığı üzere yerli unsurlar ile Avrupalılar arasında iletişimi sağlayacak yegâne unsurdular. Fakat zamanla bu tercümanlar yapılan sözleşmeler gereği kapitülasyonların müste'min tüccar ve elçilik mensuplarına tanıdığı hak ve imtiyazlara da sahip oldukları için her geçen gün zenginleşmeye ve tercümanlıktan tüccarlığa dönüşerek birikim elde etmeğe başladılar. 1675 İngiliz, 1680 Hollanda ve 1740 Fransız kapitülasyonları ile tercümanlar da müste'min tüccar gibi isterlerse ticarî maksatlarla alım ve satım hakkına sahip oluyorlardı. Bu unsurlar haraç ve cizye vermekten muaf tutuldukları gibi, reayanın diğer yükümlülüklerinin de dışında kalıyorlardı.

Babîâlî 18. yüzyıl boyunca bunlarla mücadele etmeye çalıştıysa da karşılaşılan sürekli yenilgiler neticesinde bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Hele 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Rusya ve Avusturya Eflâk ve Boğdan'da konsolosluklar açarak (1781-1782) sayıları onbinlere varan Hristiyan reayayı himayesine almış Osmanlı ticarî ve malî yapısını temelden sarsmaya başlamışlardı. Bunları takiben Ege adalarının kontrolü, hele Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı ile Çarîçe II. Katerina'nın buraların kalkınmasını teşvik amacıyla Osmanlı reayasını ve diğer yabancıları Kırım'da yatırım yapmaya teşvik etmeye başlaması işi biraz daha zorlaştırmaktaydı.

Bir yandan Karadeniz ve Ege Denizi'nde ticaret yapmaya başlayan Rumlar, Rus bayrağı altında vergiden kurtulurken öte yandan da hazine büyük miktarda gelir kayıplarına uğradığı gibi sosyal yapı da sarsılıyordu.

Bu yapı ile mücadele ilk olarak III. Selim'in günde minde ciddi bir yer tutar. Tüm malî, ticarî ve siyasî yapıyı sarstıkları için bunlara karşı önlem alınması adına padişah yoğun çabalara girişir. Hatta bu mücadelede başarıya ulaşabilmek adına padişah, devletin üst düzey yöneticilerini dahi deniz ticaretine teşvik ederek bu alanda yabancılar ve Rumlara olan bağımlılığı asgarî dereceye indirmeyi amaçlar. Fakat içinde bulunulan siyasî ortam bu çabaların önüne geçer ve Napolyon Bonapart'ın Mısır'a saldırması III. Selim'in elini kolunu bağlar.

Dolayısıyla müste'min tüccarlara ve gayrimüslim tebaanın berat ve diğer yollarla yabancı devletlerin himayesinde iç ve dış ticaret yapmalarına mani olunamayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine III. Selim istemeyerek de olsa koşullar gereği Osmanlı malî ve sosyal tarihinde önemli izler bırakan bir karar almak zorunda kalır. Buna göre, yüzyıllardır ayrı bir statüde bulunan gayrimüslim tüccar reaya imtiyazlı bir sınıf haline getiriliyor ve bunlara Avrupa ile ticaret yapmaları nedeniyle Avrupa tüccarı denmesi karara bağlanıyordu. Bunlara artık beratlı değil Avrupa tüccarı denilecek ve müste'min tüccarın sahip olduğu bütün haklara kavuşacaklardı. Bu sistemin her şeye rağmen başarısız olduğu görülmektedir.

Bu uygulamanın önemli bir sonucu ise, sayıları az da olsa Müslüman tüccarların şikayetlerinin başlaması olarak kabul edilebilir. Haksız bir rekabet ile karşı karşıya kalan bu tüccarların Babîâlî'ye müracaat ederek durumlarını bildirdiklerini görmekteyiz. Müslüman tüccarların bu haklı istek ve şikâyetleri II. Mahmud tarafından ele alınmış ve bunlar da "Hayriye Tüccarı" adı altında Avrupa tüccarları ile aynı hak ve imtiyazlara sahip kılınmışlardır.

Ticarette uğraşan Müslümanların sayıca azlığı düşünlülerek şehirlere göre bunlara bir kontenjan ayrılıyordu. Örneğin İstanbul için sayı 40 olarak tesbit edilirken; İzmir, Kıbrıs, Bursa, Halep ve Şam için ise 10'ar kişilik kontenjanlar uygun bulunuyordu. Daha sonra yapılan itirazlar değerlendirilerek mevcut rakamlara 20'şer ilâve yapılacaktır. Bu tür kontenjanlar konulmasının ardında tücc-

carların sayısının kontrol altında tutularak Hayriye Tüccarlarına şeref ve itibar kazandırılması düşünülmekteydi.

Tüm bu çabalara rağmen Hayriye tüccarlarının ticarî hayatta pek de önemli rol oynadıkları söylenemez. Fakat bir Müslüman-Türk ticaret erbabı oluşturma gayretleri açısından bir önem atfedilebilir. İmparatorluğun Avrupa kapitalizmi ile politik ve ekonomik olarak bütünleşmesinin kurumsal ilk adımı olarak kabul edilebilecek 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nı takiben imparatorlukta serbest ticaret kurallarının işlemeye başlaması sonucu Hayriye tüccarları, Avrupa tüccarları karşısında rekabete dayanamayacaklar ve geri çekileceklerdir.

Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine açılışı sürecinde bir dönüm noktası olan bu anlaşma, kendisini izleyen diğer benzer anlaşmalarla birlikte Osmanlı ham-madde ve pazarlarının Avrupa ticaret ve sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılmasının yasal çerçevesini de oluştuyordu.

Bu anlaşmanın ve Tanzimat Fermanı'nın ilânında rol oynayan Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi Osmanlı üst düzey yöneticilerinin kafalarında Adam Smith ekolünün klâsik liberal doktrini yer almaktaydı. Bunlar bu ekolü imparatorluğun ekonomik yaşamına sokma peşindeydiler. Fakat bir yandan da bu anlaşma ile imparatorluğun iç ve dış ticareti artık tamamen yabancıların eline geçiyordu. Gerçekten de bundan sonra Batı sanayisinin üstünlüğü yanında Avrupa mallarının çok düşük oranlarda gümrüklere tâbi olması, Osmanlı'da sanayileşmeyi imkânsızlaştıracaktı.

İşte yine bu dönemde sanayileşmenin önündeki engeller üzerinde ilk defa ciddî ciddî durulmaya ve bunlar tartışılmaya başlanacaktır. Tanzimat Fermanı ile birlikte bu engeller nitelenmeye ve bunların önüne geçilmeye çalışılacaktır. Batı tarzı bir sermaye birikiminin önünde yer alan engellerin başında müsadere gelmektedir. Uygulanmaya başladığı ilk dönemlerde devlet malını zimmetine geçirenler hakkında uygulanan bir ceza iken zamanla malî bir tedbir haline getirilen müsadere uygulaması, 1820'de Yeniçeriliğin kaldırılmasını takiben II. Mahmut tarafından kaldırılacağı taahhüt edilmesine rağmen yine de bazı varlıklı kesimin malının müsadere edildiği görülmektedir. Bu, şu ya da bu şekilde ciddî bir sermaye birikimi oluşmasını engellemiş ve büyük bir güvensizlik duy-

gusu yaratmıştır. II. Mahmut döneminde Avusturya sefiri olarak İstanbul'da bulunan Baron Sturmer'in bu konudaki değerlendirmesi önemlidir:

“Özel mülkiyete gelince, padişah hiçbir endişe ve kaygı duymadan tasarruflarda bulunuyor ve birinden aldığı diğerine devrediyordu. Mal emniyeti kayboldukça memurların suistimali artıyordu. Herkes kendisini hadiselerin ve feleğin darbelerinden muhafaza etmek için hiç olmazsa gizliden gizliye biriktirdiği bir iki kuruşunu kurtarmaya çalışıyordu.”

Avrupa mülkiyet anlayışını ifade eden Avusturya sefirinin yaklaşımının bu sıralarda Osmanlı devlet idaresini ellerine almak üzere olan çeşitli gruplar üzerinde etkisi olduğu daha sonraki gelişmelerle kendisini gösterecektir. Gerçekten de bu anlayış çerçevesinde 1839 Tanzimat Fermanı'nda mal ve mal güvenliği kilit bir yer tutmaktadır. Bu yönde 1848'de Karma Ticaret Mahkemesi'nin ve 1860'da Genel Ticaret Mahkemelerinin kurularak etkin kılınması Tanzimat ile başlayan bu sürecin olumlu sonuçları olarak kabul edilebilirler.

Tanzimat sonrasında Batı'da yürürlükte olan ticarî mevzuat da giderek Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmeye başlar. Tanzimat öncesinde yürürlükte olan ve şer'i hükümlere göre Mecelle'de yer alan “Şirket-i mudaraba”, Avrupa ile yoğunlaşan ve gelişen ticaret sonucunda yürürlüğe sokulan yeni usullerle yürürlükten kalkar.

Yine bu dönemde yoğun bir biçimde, en azından sermaye birikimi sağlamak adına Türk ve Müslüman tebaa ticarete yönlendirilmeye çalışılır. Artık yavaş yavaş da olsa sanayileşememenin ardında sermaye-beceri sahibi yetişmiş unsur eksikliğinin olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Bu nedenle 1859-65 yılları arasında batılı fikirlerin ülkeye girmesini sağlayan çeşitli kitaplarda ve bu fikirleri yaymak amacıyla kurulan gazetelerde Türklere çalışma sevgisini aşılamayı, üretici faaliyetleri sürdürmeyi ve israfın önlenmesini hedefleyen temalar işlenmeye başlar.

Bu dönemde iktisadî yaklaşımları bakımından iki önemli yaklaşımın varlığından söz edebiliriz. Birincisi başını Cevdet Paşa'nın çektiği özel mülkiyete ağırlık veren yaklaşım, diğeri ise müdahaleci Yeni Osmanlı yaklaşımı idi.

Cevdet Paşa sanayî ve ticaret gibi ekonomik konularda devlete yer vermekle beraber özel mülkiyet konusu-

na da vurgu yapmaktan geri durmuyordu. Müsaderenin devlet geliri yönünden sağlam ve kabul edilebilir bir araç olamayacağını ileri sürüyordu. Cevdet Paşa sık sık ülkenin mamuriyetinin ziraat, sanayî ve ticaret ile mümkün olabileceğini belirtirken bunlar arasında özellikle ticaretin üzerinde duruyordu. Himaye ve serbest ticaret konularında aşırılıktan kaçınılması gerektiğini vurguluyordu.

Yeni Osmanlılar ise iktisadî kalkınmanın sosyal değişiminin bir parçası olduğunu ileri sürmekteydiler. Onlara göre "Lüzum-u say-u amel" görüşü yeterli değildi ve ülkenin ekonomisinin düzeltilmesi sadece bu faktöre indirgenemez. İmparatorluk sonu gelmeyen istikrazlarla hiçbir zaman kalkındırılamaz. İleri sürdükleri hal çaresi ise oldukça önemlidir: Yerli bir tüccar zümresi oluşturmak, yerli bankalar kurmak ve böylece yerli sanayîi sağlam temellere oturtmak. Bu yönde verilecek olan eğitim sadece vatandaşın bilgisini arttırmayı amaçlamamalı, topyekün kalkınmayı sağlayacak yönde olmalıydı.

Yeni Osmanlılar dış ticarete müdahaleciliği esas kabul etmekteydiler. Onların sanayileşme ile ilgili yaklaşımlarını ise Namık Kemal 10 Ağustos 1868'de Hürriyet Gazetesi'nde şu şekilde vurgulamaktaydı:

"Devlet, Hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde zanaat ve marifet tamamıyla inkiraz halindeydi. O yolda kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulâtının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı sanat harab oldu." Namık Kemal 1838 ticaret anlaşmasına da değinerek "Bizim ticaret-i haricîyeden bir parça istifade edemediğimiz şöyle dursun, ticaret-i dahilîyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kaptırdık. Buna sebep olan mahut muahededir. Mesail-i bedihîyedendir ki bir memlekette imtiyazlı bir fırka oldukça, imtiyazsız fırkalar onunla rekabet edemez... Zikrolunan muahede ile ticaret-i dahiliyeye fırsat bulan Avrupalılar ise sermaye ve malumatlarının kudretinde sarf-ı nazar, sefaretlerinin himayesi cihetiyle... ticaret-i dahilîyeyi bütün bütün zapt ettiler."

Yine Namık Kemal 1872'de İbret gazetesinde yazdığı muhtelif makalelerde, iktisatta milliyetçiliği müdafaa ediyordu. Bu grup faaliyetlerini 1877 yılına kadar ülkenin ekonomik kalkınmasına dair yazılar yazarak devam ettirmişlerdir.

Devrin iktisadî düşüncesinde önemli yere sahip isimlerden bir diğeri de Ahmet Mithat Efendi'dir. *Sevda-yı Saiy-i Amel* isimli çalışmasında emeğin faziletlerinden bahseden yazar maddî ve manevî saadete giden yolun buradan geçmekte olduğunu ifade etmekteydi. Ahmet Mithat İstanbul'da yaşayan Müslümanların tembel gayrimüslimlerin ise ne kadar çalışkan olduklarını örnekler vererek anlatmaktaydı. Aynı zamanda devlet kapısında iş aramak yerine esnafılık ve ticaret gibi işlere atılarak topluma daha yararlı olunacağını savunmaktaydı.

Teşrik-i Mesaî Taksim-i Mesaî adlı kitabında ise kâğıt ve deri fabrikaları gibi fabrikaların ortak sermaye ile kurulabileceği ve bu sayede Osmanlı ekonomisinin bir taraftan Avrupa diğer taraftan da onların Osmanlı'daki uzantıları tarafından istismarının önlenebileceğini ileri sürerken yerli şirketlerin de kurulmasını tavsiye etmekteydi. Onun da Yeni Osmanlılar gibi Türk ve Müslüman burjuvazisinin oluşturulamasından şikâyetçi olduğu görülmektedir.

Bir yanda tüm bu yaklaşımlar Osmanlı'da gelişirken diğer taraftan da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bugünkü anlamda ilk adî şirketler de kurulmaya başlamıştı. Bu dönemde kurulan ve faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük bir çoğunluğu ise imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler genellikle yurt dışındaki merkezlerinden yönetilmekteydiler. İkinci Meşrutîyet'e değin 1849'da kurulan ve 2.000 paya ayrılmış 60.000 lira sermayeli Şirket-i Hayriyye ile Ziraat Bankası dışında yabancı sermaye olmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi yok gibiydi.

Diğer yandan bu dönemde ilk olarak 1854'de Kırım Savaşı nedeniyle ilk defa resmî olarak dış borç alınmış ve her geçen gün artan borç yükü nedeniyle ulaşılan noktada, 1875-81 yılları arasında tahvil sahiplerinin temsilcileri ile Osmanlı bürokratları biraraya gelerek devletin iflasını görüşmüşlerdi. Devletin iflası ile birlikte Şevket Pamuk'un saptamasıyla "Ticaret alanı rekabete açık tutulurken, Avrupa kredi kaynakları ile imparatorluk arasındaki ilişkilere kararlılık kazandırmak amacıyla rakip emperyalist güçler arasında varılan anlaşmanın simgesi..." olarak kurulan Duyûn-u Umumiye imparatorluğun toplam kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birine el koyar olmuştu.

1876'dan 1908'e dek süren II. Abdülhamit dönemi II. Meşrutiyet taraftarı Osmanlı tüccarı tarafından ülke- de ticaret ve sanayinin kökünün kurutulduğu bir dönem olarak kabul edilir. Onlara göre bu dönemde üç kişinin biraraya gelerek şirket kurmaya kalkışması dahi gizli komite oluşturma çabası olarak algılandığından yasaklanmış, tüccarların yabancı ülkelere seyahatleri ise Jön Türklere katılım olur diye engellenmişti. İstibdat dönemi olarak adlandırılan bu dönem sermayenin saklandığı rüşvet ve bahışlar nedeniyle sermayenin gelişemediği bir dönemdi.

Yine de 19. yüzyılın ikinci yarısında artık imparatorluk içersinde ithalatı tamamlayıcı bir yapıda olmakla beraber bir "gayrimüslim burjuvazi"den bahsedilebilmekteydi. Ama tüm çabalara rağmen bir Türk-Müslüman burjuvazi oluşturulamamıştı.

II. Meşrutiyet sonrası bir seri reformlara girişilir. Ticaretin ve şirketçiliğin önünde engel olarak görülen mevzuat yetersizliği giderilmeye çalışılmış İttihat ve Terakki iktisadî olarak "Teşebbüs-ü şahsî" olgusunu sürekli olarak vurgulamıştır. Müslüman-Türk unsur Meşrutiyet'le birlikte ticarete atılmış ve fakat yavaş yavaş da olsa sermaye birikimi oluşturmaya muvaffak olamamıştır. İttihat ve Terakki'nin bu ilk yıllarının sağladığı liberal ortam da Müslüman olmayan tebaaya yaramış, zengini daha zenginleştirmişti. Bu tür iktisadî yaklaşımla sermaye birikiminin istenilen ellerde toplanamaması İttihat ve Terakki'yi yeni yollar aramaya zorlamıştı. Yaklaşmakta olan savaşla birlikte yeni arayışlar da farklı fikirlerin çarpışması şeklinde kendisini göstermede geç kalmayacaktır. Her şeye rağmen savaşın başlangıcına kadar olan dönem klâsik iktisadî yaklaşımın etkin olduğu dönemdir. Hedef tasarruf aracılığıyla sermaye birikiminin sağlanmasıdır. Fakat bu dönemde tasarruf birikimi bir yana Türk-Müslüman nüfus geçimini bile zorlukla karşılamıştı. Sağlanmak istenilen sermaye birikimi dolayısıyla Türk-Müslüman burjuvazi yaratılamamıştı. Bu başarı-

sızlık Alman romantizminin de etkisi ile klâsik liberalizmden ulusçuluğa, diğer adıyla "Millî İktisat" politikasına geçişi yaratacaktır. Bu bireycilikten cemiyetçiliğe yani devletçiliğe geçiş demektir. Savaş yılları ve Almanya'nın savaş öncesi dönemdeki başarısı bu yıllarda serbest piyasa yaklaşımından devletin iktisadî hayata müdahalesi yaklaşımına dönüşecektir. Millî iktisat adı altında Türk-Müslüman gruplar devletçe desteklenerek sermaye birikimi sağlamaları adına bu grupların spekülâtif kazançlar elde etmelerine bir anlamda yardımcı olunmuştur. Hatta İttihat ve Terakki doğrudan doğruya şirket kurma işlerine girişmiş üreticiyi, esnafı ve tüccarı çeşitli şirketler kurma yönünde organize ederek millî bir ticaret oluşturmaya çalışmıştır. Hedef otarşik bir yapı kurmak ve Osmanlı ülkesini hem tarım, hem de sanayî ülkesi olarak ayağa kaldırmaktır. Bu da orta sınıf Türk-Müslüman esnaf, tüccar ve de sanayîcisi ile mümkün olabilirdi.

Parti bu yönde zaman zaman millî ticaret yaratma adına Toprak'ın da belirttiği gibi "...kimi kez serbest reketçi liberal iktisat öğretisiyle bağdaşmayacak yöntemleri gerekli kılmış, 'gayr-ı meşru' kazançlara yol açmıştı. Ancak, İttihat ve Terakki, 'millî iktisat' döneminde bu tür 'gayr-ı meşru' işlemlerin kaçınılmazlığına inanıyor, elde edilen sonucun yöntemi meşrulaştıracağına inanıyordu."

Hedef, iktisat ile siyaseti bir potada eritmekti ve bu yönde kendi içinde gelişecek bağımsız bir ekonomik yapı kurmak hedefiyle 9 Eylül 1914'te kapitülasyonlar kaldırılır. Bundan sonra yabancıların tüm malî, iktisadî, adlî ve idarî ayrıcalıkları ortadan kaldırılarak yabancılarla tüm ilişkilerin devletler hukuku ilkeleri bağlamında düzenleneceği ilân edilir. Fakat I. Dünya Savaşı bu çabaları engeller. Bu yönde önemli ve ciddî çözümler Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecek ve nitekim devlet eliyle bir ticaret ve sanayî burjuvazisinin oluşması desteklenecektir. Aynı zamanda ülkenin sanayileşmesi yönünde devletin kendisi de bizzat işin içine girmiş ve belirli bir dönemde önemli ve başarılı bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupalı Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları 1750-1839*, 2. Baskı, Türcan Kitabevi, Ankara, 1998.
- Bağış, Ali İhsan, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri" O. Okyar, H. İnalçık (ed.) *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920) Ankara, 1980.

Bağış, Ali İhsan, "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi." *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985 İzmir.

Ökçün, A. Gündüz, *Osmanlı Sanayî 1913, 1915 Yılları Sanayî İstatistiki*, A.Ü. S.B.F. Yayını no: 299, Ankara, 1971.

Toprak, Zafar, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

TANZİMAT VE MEŞRUTİYET'TE İKTİSADÎ VE MALÎ POLİTİKALAR

DOÇ. DR. ABDÜLLATİF ŞENER
SİVAS MİLLETVEKİLİ

I. TANZİMATIN ANLAMI

A. Osmanlı Devleti'nde Reform İhtiyacı

Osmanlı Devleti'nde birkaç yüzyıldır, III. Selim dönemi (1789-1807) hariç, "restorasyon" amacını aşmamakla birlikte var olan ıslahat çabaları, Tanzimatı ilan eden 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yeni bir döneme girer. Mevcut kurumların yeniden düzenlenmesini hedef tutan Tanzimat, Osmanlı tarihinde başvurulmuş ilk ıslahat girişimi değildir. Son yüzyıllarda tahta çıkan her Sultanın tebaasına zaman zaman adaletli bir idare vadettiği dikkate alınırsa,¹ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun, geçmişte benzeri olmayan yeni bir olay olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bununla birlikte, onu daha önceki ıslahat girişimlerinden ayıran belirgin özellikler vardır. Bu özelliklerin daha iyi anlaşılabilmesi için gerek dış dünyada, gerekse kendi bünyesinde meydana gelen değişikliklere kısaca göz atmak gerekir.

XVI. yüzyıla gelinceye değin, belli bir tutarlılık gösteren toplumsal düzen, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çözülmeye başlamış, kurumlar zamanla geleneksel fonksiyonlarını yerine getiremez olmuşlardır. Özellikle gelişen savaş teknolojisi, tımarlı sipahilerin askeri fonksiyonlarını yerine getirmesini engellerken; artan devlet giderleri, çekilen nakit sıkıntısı, tımarların iltizama verilmesine ve tımar sisteminin yıkılışına neden olmuştur. Çöken tımar sistemiyle birlikte Osmanlı toprak düzeni ve üretim mekanizmasındaki dengeler sarsılmış, toprak düzeniyle birlikte toplumsal düzen de sallanmaya başlamıştır.

Bir taraftan sürüp giden savaşlar, öte yandan çeşitli ayaklanmalar ve özellikle Balkanlardaki tebaa arasında,

XIX. yüzyılda yaygınlık kazanan milli isyanlar, ekonomik ve malî sorunlar içerisinde bulunan bir devlette ıslahat gereğini hep canlı tutmuştur.

Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarla uğraştığı böylesine bir dönemde, dış dünyada da önemli değişiklikler olmuştur. Batıda yıkılan feodalite yerini kapitalizme terk etmişti. Avrupa feodalizmi V-X. yüzyıllar arasında şekillenip, XI-XIV. yüzyıllarında güçlü dönemini yaşamış XIV. yüzyılın sonlarından itibaren çözülmeye başlamış ve XVII. yüzyılın yarısı feodalitenin sonu ve kapitalizmin başlangıcı kabul edilmiştir.

XVIII. yüzyılda ise Batı, İngiltere'den başlamak üzere, "Sanayi Devrimi"nde önemli bir yol almıştır. 1735'te eritme fırınlarında odun kömürü yerine kok kullanılarak demir üretiminde yepyeni bir teknoloji geliştirilmiş, yüzyılın ikinci yarısında buhar gücü, sanayide yeni bir enerji kaynağı olarak yerini almış, daha sonra makine dokuma tezgahları yerine sanayiye sokulmuştur. Böylece eski ve orta çağlara özgü enerji kaynaklarının yerini, kömür ve buhar kuvvetine dayanan bir makineleşme almış, batıdaki bu değişim, Osmanlı iç dengelerini dışardan sarsacak bir güç oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, Avrupa feodalizminin güçlü yıllarında kuruluşunu tamamlayarak gelişmeye başlamış, feodalitenin çöküş yıllarında ise en güçlü dönemini yaşamıştır. Ancak Batı feodalizminin güçlü yıllarında bile varlığını sürdüren ve genişleten Osmanlı Devleti kapitalizm karşısında aynı şansa sahip olamamıştır. Artık Osmanlı'nın karşısında gerileyen feodalite yerine güçlenen kapitalizm vardır. İç dengeler sarsılırken, dışardan kapitalizmin saldırıya geçmesiyle yeniden toparlanabilme fırsatı bile bulunamaz olmuştur.

B. Tanzimat Düşüncesinin Oluşumu

Osmanlı düzeninde meydana gelen sarsıntılara çözüm arama yolundaki çabalara daha XVII. yüzyılın başlarında rastlıyoruz. Bu yıllarda yazıldığı tespit edilen risalelerde, tımar sisteminin bozulduğundan söz edilerek, sistemi eski gücüne kavuşturma yolunda önerilerde bulunulmuştur.² Kurulu düzenin, özellikle tımarlı sipahi ve maaşlı asker dengesinde hassas olduğu, devletin malî sıkıntıları bulunduğu ve maaşlı asker sayısındaki muhtemel artışların önemli sorunlar oluşturabileceği devletin güçlü döneminde bile dile getirilmiştir.³ Sonları devletin karşı karşıya kaldığı pek çok sorunun kökeninde, maaşlı asker sayısının tımarlı sipahiler aleyhine genişlemesinin yattığı görülmüştür. Gerçekten askeri nitelikte nedenleri ve sonuçları beraberinde taşıyan bu değişim, ülkede en önemli sektör olan tarımda üretimi olumsuz yönde etkilerken, aynı zamanda malî sıkıntıları arttırıyor ve devletin finans mekanizmasında yapısal değişiklikleri zorunlu kılıyordu. Bu nedenle ilk restorasyon çabalarında sürekli olarak tımar düzeninin bozulma nedenleri araştırılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu ve ıslahat çarelerini araştıran risalelerin en ünlüsü XVII. yüzyılda Koçi Bey tarafından IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunulan layihalardır. Bu layihalarda, devletin eski istikrarlı günlerine dönebilmesi için tımar sisteminin nasıl düzeltilmesi gerektiği duygusal tonlarla dile getirilmiş,⁵ Koçi Bey'den sonraki restorasyon çalışmalarında da bu geçmişe özlem sürekli tekrarlanmıştır.

Yazılan risalelerdeki teşhislerde isabetli yönler bulunmakla birlikte, çözümlere dinamik bir düşünceyle yaklaşamadığı anlaşılmaktadır. Gerileme nedenlerinin sosyal ve ekonomik yapıdaki sarsılmalarla oluştuğu kavranmıştı. Ancak sorunlar statik kalıplar içerisinde, monoton bir geçmişe özlem tutkusuyla değerlendirilmiş, dinamik gelişme süreci içerisinde ele alınamamıştır.

Koçi Bey ve ondan sonra devam eden restorasyon çalışmalarındaki geçmişe özlem tutkuları, Osmanlıların yeni bir kültüre, yani Batıya açılmasıyla değişikliğe uğramaya başladı. III. Selim döneminde Avusturya'ya gitmiş olan Reisül-Küttab Ebubekir Ratib Efendi, Avrupa görmüş biri olarak, geriye dönmenin fayda sağlamayacağını ifade

etti.⁶ Daha sonraki yıllarda ise, ıslahat girişimlerinde Batıya yönelme eğilimi gittikçe güçlendi, hatta batı baskısından kurtulmanın bir yolu olarak görülmeye başlandı.⁷

Artık iç dinamiklerin yerli düşünceyle irdelenip toplumsal çözüme çare bulunamayacağı kanaati ağırlık kazanmıştı. Avrupa'da oluşup güçlenen yeni düzen, bozulan Osmanlı iç dengesini sarsarken; farklı sosyal ve ekonomik yapısıyla, değişik kurumlarıyla Tanzimatçı devlet adamlarının önüne daha önce böylesine kararlı olarak denenmemiş bir alternatif sunuyordu. Geleneksel Osmanlı kurumlarını tekrar canlandırma girişimlerinin defalarca uğradığı başarısızlık, bu alternatifin denenme şansını su yüzüne çıkardı. Batı kapitalizmiyle geçmişe eskilere dayanan ekonomik ve siyasi ilişkilerse bu yeni tercihi zaten zorluyordu.

Tanzimat, temelde Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla Batılılaşma kararını yansıttığı için, daha önceki benzer girişimlerden ayrılır. Bununla birlikte Tanzimat öncesinde Batılılaşma çabalarının olmadığını, daha sonraki yıllarda da bu gelişime karşı direnmeler ve düzenlemeler bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Ancak Batıda kapitalizmi doğuran nedenlerle, Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma girişimlerini meydana getiren nedenler farklıdır. Özellikle "İmparatorluğun iktisadi ve sosyal bünyesi içinde güçlenip, iktidarı ele geçiren yeni bir sınıfın zorlaması ve dünya görüşünün eseri" olmayıp; iç ve dış dengelerin değişmesiyle meydana gelen buhranlara bir çözüm arayan Tanzimatçı devlet adamları tarafından "pratik gayelerle" benimsenmiştir.⁸

II. TANZİMAT SONRAŞINDA İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Belirttiğimiz gibi, geleneksel Osmanlı düzeninde meydana gelen sarsıntılara çözüm arama çabaları, daha XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren ıslahat önerileriyle yüklü, çeşitli risale ve layihaları ortaya çıkarmıştır. Aynı Ali Efendi, Koçi Bey, Tatarcık Abdullah Ağa, Defterdar Şerif Efendi risale ve layihalarında önerilen ıslahat tedbirleri tımar sistemi, vergi düzeni, müsadere, sikke taşıması, narh gibi geleneksel iktisat politikası araçları üzerinde yoğunlaşmıştır. Toplumsal sorunlar gelişmelerin dinamik bir parçası olarak görülemediğinden, statik kalıplar içerisinde geçmişe özlem tutkularıyla değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarla uğraştığı bu dönemlerde, dış dünyada önemli değişiklikler olmuş; Batıda yıkılan feodalite yerini kapitalizme bırakmıştır. Bu toplumsal düzen değişikliği, iktisadi düşünceleri yeniden şekillendirmiştir. Ticari kapitalizmin iktisadi düşüncesi olan merkantilizme tepki olarak XVIII. yüzyılın sonunda Fransa ve İngiltere'de liberal iktisadi düşünce sanayi kapitalizminin bir doktrini olarak ortaya çıkmıştır. Fizyokratlarla ilk kez iktisat düşüncesinde okul çağı başlamış, klasik ve neo-klasik okullarla gelişimini sürdürerek iktisadi konular belli sistematik bir bütün halinde incelenmeye başlanmıştır.⁹

Avrupa ülkelerinde görevli Osmanlı sefirleri, David Urquart ve Lord Palmerston gibi yabancı devlet adamları veya elçilik görevlileri, nezaretler ve çeşitli komisyonlarda görevlendirilen yabancılar, klasik iktisat kitaplarının tercümesi, gazete ve dergiler, Avrupa'ya giden-gönderilen öğrenciler ve küskün aydınlar, Tercüme Odası, Encümeni-i Daniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi kuruluşların faaliyetleri, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye gibi okullarda iktisadın bir ders olarak okutulmaya başlaması Tanzimat arefesinde ve sonrasında Batı iktisat düşüncelerinin Osmanlı Devleti'ne geçişini sağlayan vasıtalarlardır. Ancak Osmanlı iktisat düşüncesi, Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca zaman zaman yoğunluk kazanan tartışmalara rağmen, bir disiplin anlayışı içerisinde orijinal araştırmalara yönelememiş, belli bir adaptasyon düzeyini aşamamıştır. Avrupa'da bulunan Osmanlı aydınlarının iktisatla ilgileri siyasi amaçlarının gereğiyle sınırlı kalmıştır. 1840-1880 arasında Avrupa üniversitelerinde master veya doktora yapanlara rastlanmaması bu kısırlılığın ortaya çıkış nedenlerini gösterebilecek bir ipucu sayılabilir. Halbuki aynı yıllarda Japonya ve Rusya için benzer şeyleri söylemek mümkün değildir.¹⁰

Tanzimat sonrası Smith-Ricardo-Say yorumuyla Osmanlı Devleti'ne giren klasik iktisat düşüncesi, beraberinde klasik malî düşüncüyü de getirmiştir. İktisadın bir dalı sayılarak, iktisat ilkelerinin devlet gelir ve giderlerine uygulanması olarak değerlendirilebilen maliye,¹¹ kamu ihtiyaçlarını karşılamak için devlet ve diğer kamu kuruluşlarının iktisadi değerler elde etmeleri ve bunları harcamaları olarak tanımlanabilen malî olayları¹² inceler. Klasik iktisatçılar, iktisat teorileriyle ilgili görüşleri ara-

sında devletin görevleri, kamu harcamaları, vergiler, devlet borçları gibi malî konularla da ilgilenmişlerdir. Dönem boyunca Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu sıkıntılar, maliyede ıslahatı Tanzimat reformlarının yöneldiği en önemli alan haline getirirken, iktisadın soyut ve pozitif niteliğine karşılık maliyenin somut ve uygulamalı bir bilim dalı olması, Batıda aynı yıllarda hakim klasik malî düşüncelerin Osmanlı Devleti'ne intikali için uygun bir ortam oluşturmıştır. Ekonomi politik karşılığı olarak "ilm-i tedbir-i menzil", "ilm-i tedbir-i servet", "ilm-i emval-i milliye", "ilm-i servet-i milel", "fenn-i idare", "idare-i ümür", "fenn-i servet", gibi farklı isimlendirmelerin ortak bir kavramlaştırmaya ulaşmadığı Tanzimat yıllarında "maliye" hem teoride, hem de uygulamada istikrarlı bir kullanıma sahip olmuştur.¹³

Tanzimat yıllarında yayınlanan telif ve çoğunluğu tercüme olan eserler, klasik iktisat düşüncesinin Osmanlı'ya girişinde önemli bir yere sahiptir. Bu konudaki ilk eserler İlmi-i Tedbir-i Menzil,¹⁴ İlmi-i Tedbir-i Mülk,¹⁵ İlmi-i Emvâl-i Milliye,¹⁶ İlmi-i Umur-ı Maliye,¹⁷ Tarik-i Refah,¹⁸ Fenn-i İdare veya İlmi-i Tedbir-i Servet¹⁹ gibi eserlerdir.

Klasik iktisat düşüncesini Osmanlı Devleti'ne taşıyan kanallar arasında çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanan makaleler veya tefrikaların da önemli bir yeri vardır. Başta Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkar, Hürriyet, İbret, Terakki, Şark isimli gazetelerde ve Mecmua-i Fünun'da yoğun bir şekilde klasik iktisadi düşüncüyü yansıtan yayınlar yer almıştır.²⁰

Tanzimat döneminde yayınlanan iktisat ve maliyeyle ilgili kitaplar ile gerekli görülen gazete ve dergilerin taranması sonucunda, Osmanlı malî düşüncesinin Batı etkisinde değişime uğramaya başladığı anlaşılmaktadır. Nasıl ki, klasik iktisat düşüncesi Smith-Ricardo-Say yorumuyla girmişse, aynı şekilde Osmanlı malî düşüncesi de özellikle Say, Garnier ve daha sonraları Paul Leroy-Beaulieu tercümeleriyle Fransız etkisinde gelişmiştir. Zaman zaman merkantilist izler taşıyan veya sağduyunun etkisiyle iktisat teorileri dışında politik eğilimleri yansıtan görüşlerle de karışmakla beraber, genel olarak Tanzimat dönemi Osmanlı İktisat düşüncesi klasik iktisat teorilerinin etkisi altında değişime uğramıştır. Ancak ortaya çıkan değişim, klasik anlayışın hakimiyetindeki Batı iktisadi düşüncele-

rinin yalnızca nakledilmesinden ibarettir. Yeni bir yorum, yeni bir ekol oluşturma çabaları veya akademik bir arayış yoktur. Osmanlı maliyesinin sorunlarına bile, klasik iktisada uygun tümdengelimci bir yöntemle yaklaşılmış, tümevarımcı ampirik ve özgün çalışmalar ortaya çıkmamıştır. Elde edilen bilgiler bilimsel amaçlarla değil, siyasal eğilimler için kullanılmıştır. Aslında klasik iktisat teorilerini anlayabilme çabalarından söz edilebilecek bu dönemde, daha ileri yaklaşımlar beklenemezdi.

Yapılan açıklamalardan anlaşıldığı üzere, genel olarak malî anlayış, klasik iktisadi düşüncenin etkisi altında gelişmiştir. Devletin görev ve giderlerinin sınırlandırılmasında, verginin mahiyetinin fayda teorilerine uygun olarak açıklanmasında, tüketici devlet anlayışında, devlet gelirlerindeki artışla üretim artışı arasındaki ilişkinin vurgulanmasında, vergi ilkelerinde ve devlet borçlarının sakıncalarının ele alınmasında hep aynı etkinin izlerini görmek mümkündür. Ortaya çıkan bazı görüş farklılıklarıysa o dönemde Batıda da tartışma konusu olan noktalardır. Örneğin, devletin görevleri ve giderlerinin sınırları konusundaki küçük ayrıntılar, artan oranlı vergiler veya gelir vergisi tartışmaları, dolaylı vergilerin mi dolaysız vergilerin mi daha sakıncalı olduğu, tarım kesiminde verginin ürün üzerinden mi alınması yoksa arazi vergisine mi geçilmesi gibi ayrıntılar bu arada sayılabilir. Aynı şekilde devletin demiryolu, liman, kanal gibi verimli yatırımlar için borçlanıp borçlanamayacağı konusu da XIX. yüzyıl Avrupasındaki yaklaşım farklılıklarının yansımasından ibarettir. Özellikle bir eseri Osmanlıca'ya tercüme edilen P. Leroy-Beaulieu'nün²¹ verimli alanlara yapılacak yatırımlar için devletin borçlanması gelecek nesillere yük oluşturmayacağı görüşünün²² Tanzimat dönemi bazı yazarlarını etkilediği yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır.

Zaman zaman devlet adamlarına ve Osmanlı malî uygulamalarına yöneltilen sert eleştirilere rağmen, Tanzimat döneminde uygulanan malî politikalar ile malî düşüncedeki gelişmeler arasında belirgin bir benzerlik vardır. En başta geleneksel şer'î ve örfî tekalif ayrımı, Tanzimat dönemi bütçelerinde "Doğrudan Doğruya Alınan Tekalif", "Bilvasıta Alınan Tekalif ve Rüsumat" şekline dönüşmüş, vergi konuları belirgin bir değişim çizgisi izleyerek gelir (temettü) ve emlak vergileri, damga resmi

ve içki, tütün, tuz gibi mallar üzerine konulan özel tüketim vergileri ortaya çıkmıştır. Aynı ve bedeni yükümlülükler nakdileşmeye, tevzii vergilerden nisbi vergilere geçilmeye başlanmıştır. Ayrıca dini ve vakıf muafiyetleri gibi kişisel, İstanbul gibi bölgesel muafiyetler, dahili gümrükler ve iltizam usulüyle vergi tahsili kaldırılmaya çalışılmıştır. Devlet borçları konusundaki eleştirilere karşılık, Osmanlı devlet borçlarının sürekli artma eğilimi ise, aynı dönemde Avrupa'daki teori ve uygulamaya farklılığından daha değişik bir niteliğe sahip değildir. Çünkü Tanzimat yılları aynı zamanda Osmanlı malî kurumlarının yenileşmeye tabi tutulduğu bir yeniden düzenleme dönemidir.²³

Teori ve uygulama arasındaki bu uyuma karşılık, devletin görevleriyle ilgili olarak farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Devletin görevlerini en az düzeyde tutmaya özen gösteren klasik iktisatçılara göre, devletin özellikle sanayi ve ticaret alanında faaliyetlere bir girişimci olarak katılmasının büyük sakıncaları vardır. Bu görüş, incelediğimiz kaynaklarda da sürekli vurgulanmıştır. Buna rağmen, Tanzimat öncesinde başlayan öncelikle askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik devlet eliyle fabrika kurma eğilimleri, 1840-1860 yılları arasında da devam etmiştir. Sanayide devletçilik olarak adlandırılabilen bu dönem, devlet tarafından kurulan fabrikaların verimli olarak işletilmemesi, beklenen sonuçların elde edilememesi yüzünden 1850'lerin sonlarından itibaren değişikliğe uğramıştır. Nihayet devlet eliyle sanayileşme politikasından vazgeçilmiştir. Bu politika değişikliğinin, klasik malî düşüncelerin Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkileriyle de desteklendiği söylenebilir. Ancak 1860-1876 yılları arasında izlenen politikaların da klasik düşüncelere uygun olduğu söylenemez. Devlet eliyle kurulan fabrikalardan beklenen verimin elde edilememesi sonucunda, sanayileşme çabalarını sürdürme düşüncesiyle bu kez Osmanlı esnafını kalkındırmaya yönelik bir politika izlenmiştir.²⁴ İstanbul'da 1863 yılında bir sanayi sergisi açılmış, Osmanlı tebaasının Londra ve Paris'teki uluslararası sergilere katılımı sağlanmış, Islah-ı Sanayi Komisyonu kurularak şirketleşme teşvik edilmiş, nitelikli iş gücü yetiştirilmesi için sanayi mektepleri açılmış, sanayi ve tarımsal üretimi teşvik için kredi imkanları ve vergi muafiyetleri sağlanmıştır. Tanzimat dönemi reformlarının bir par-

çası olarak, dönem boyunca devletin faaliyet hacmi ve görevleri sürekli bir artış göstermiştir.²⁵ Ancak bu eğilim ne klasik iktisat, ne de merkantilizmin bir etkisi olarak düşünülmemelidir. Daha çok Osmanlı devlet geleneğinin ve dönem koşullarının bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Batıda ortaya çıkan sanayi kapitalizminin Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlığını tehdit eder boyutlar kazandığı, devletten başka sanayileşmeyi gerçekleştirebilecek sermaye birikimine sahip bir gücün bulunmadığı bir ortamda, klasik iktisat düşüncesine rağmen aktif bir devlet politikasının gözlenmesini gelenek ve doğal koşulların bir sonucu olarak görmek gerekir. Ayrıca bu politikaların oluşumu üzerinde F. List ve Alman tarihçi okulunun izlerinin bulunduğu dair belirtilerin de mevcut olmadığı ifade edilmelidir.

Batı etkisinde değişime uğrayan Osmanlı iktisat düşüncesi, Tanzimat dönemi (1839-1876) sonlarında gelişimini sürdürerek "usul-i himaye" ve "serbesti-i ticaret" gibi daha seviyeli iktisat konularını tartışmaya açan yayınlarla devam etmiş,²⁶ gerek eğitim kurumlarında bir ders haline gelmesiyle, gerekse devam eden tercüme faaliyetleriyle Osmanlı malî düşüncesi üzerindeki Batı etkisi gelişerek, vergilerle ilgili özel bir derginin çıkarıldığı²⁷ düzeye ulaşmıştır.

III. EKONOMİK SORUNLARIN VE DIŞ BASKILARIN OSMANLI MALİYESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tanzimatın ilanından hemen sonra başlayan reform çalışmaları ve yapılan düzenlemeler; bir taraftan kamu giderlerinin artmasına, diğer taraftan gelirlerin tahsilinde gecikmelere neden olur, dolayısıyla ilk yıldan itibaren finansman güçlükleriyle karşılaşılır.²⁸ Daha sonraki yıllarda, özellikle Kırım Savaşı sonrasında giderlerin sürekli artması, ek gelir kaynakları bulunması veya mevcut gelirlerin artırılmasını zorunlu hale getirir.

Her ne kadar Osmanlı maliyesinde, giderlere göre gelir bulmak değil de, gelire göre giderleri ayarlamak temel ilke olarak görülmüşse de²⁹ kamu harcamalarındaki artışların önlenememesi, yeni gelirlere duyulan ihtiyacı sürekli canlı tutmuştur.

Daha Tanzimatın ilk yılında, kamu giderlerinin normal devlet gelirleriyle finanse edilememesi nedeniyle,

piyasaya "kaime" denilen kağıt paralar sürülmüş³⁰ daha sonraları bu kaimeler önemli sorunlar doğurduğu için bir çok güçlüklerle katlanılarak tedavülden kaldırılmaya çalışılmıştır.³¹

Kamu giderlerinin finansmanında karşılaşılan güçlükler, kağıt para basımına yol açarken, zaman zaman iç borçlanmalara da başvurulmuştur.³² Gerek kağıt paralar, gerekse iç borçlanmalar yetkililerce arzu edilmediği halde, zorunluluklar nedeniyle ortaya çıkmış ve "acile-i yevmiyeden naşi bir takım şerait-i sakile ve muzır-ra ile Galata tüccaranından alınan paralar ve çıkarılan envai evrak" devletin iç ve dış güvenini sarsmış;³³ devletin aşar ve ağnam gibi önemli vergi gelirleri bu iç borçlanmalara karşılık gösterilir olmuştur.³⁴

Osmanlı maliyesinin içine düştüğü bunalım, daha Tanzimatın ilk yıllarında devletin ülke dışında borç para aramasına yol açmış,³⁵ bilindiği gibi 1854 yılından itibaren de, sonunda Düyun-ı Umumiye İdaresini doğuracak olan dış borçlar başlamıştır.

Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntılardan kurtulabilmesinin iki yolu bulunduğu sürekli tekrarlanmıştır. Bunlardan birisincisi, "taklil-i mesarifat" veya "tenkis-i mesarifat" denilen giderlerin azaltılması; ikincisi ise, "tezyid-i varidat" veya "teksir-i varidat" denilen gelirlerin artırılmasıdır.³⁶ Giderleri azaltmak için memur maaşlarına el atmaya kadar varan çeşitli yollar denenirken,³⁷ bütçe açıklarının kapatılabilmesi için padişah bile hazineye "iane-i seniye" de bulunmuştur.³⁸

Daha fazla gelire duyulan ihtiyaç bir taraftan normal dış gelirlere yönelmeyi gerektirirken, diğer taraftan başta vergiler olmak üzere normal devlet gelirlerinin zaman zaman gözden geçirilmesine neden olmuş; maliye teşkilatında yapılan düzenlemelerle etkin bir malî idarenin kurulabilmesi ve tahsilatların artırılması için her yola başvurulmuş,³⁹ eski vergilerdeki verimin arttırılması veya yeni vergi kaynakları bulunması gereği her zaman canlı olarak kalmıştır.

Yapılan pek çok yeniliğe ve bulunan yeni gelir kaynaklarına rağmen, Osmanlı devlet gelirlerinin Avrupa ülkelerine kıyasla çok düşük düzeyde bulunuşu,⁴⁰ yeni kaynaklar arayışında Avrupa örneğini devamlı gündemde tutmuştur.

Daha fazla gelir elde etme çabası, “zaman aşımı” kavramının doğmasını bile engelleyerek, sürekli eski yıllar bakayasının izlenmesine neden olmuş; bütçe açıklarına önemli bir malî sorun olarak devamlı varolmuştur. Öyle ki, bütçenin açık verme eğilimini bir türlü iyileştiremeyen Tanzimatçılar, sorunu kendilerinden sonraki döneme de devretmişlerdir.⁴¹

Savaşların ekonomik ve malî yapı üzerinde bir takım etkileri olduğu açıktır. Bazı sektörlerde genişleme, bazılarında daralmalar meydana getiren savaşlardan devletin yarar sağlamadığı sürece, malî bakımdan sıkıntılara uğraması kaçınılmazdır. Savaşların, özellikle XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısını etkilediği gibi,⁴² Osmanlı maliyesi üzerinde de önemli sonuçlar ortaya çıkardığı⁴³ incelenen bir konudur.

Tanzimat dönemine bakıldığında, savaşlar ve iç karışıklıkların devletin malî düzenini ve vergi sistemini etkilemediği söylenemez. Tanzimatı ortaya çıkaran olaylar zinciri içerisinde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısır sorununun ayrı bir yeri vardır. İncelenen dönemin ortalarında patlak veren Kırım Savaşı (1853-1856) ise, devleti ekonomik ve malî açıdan en fazla sarsmış bir olaydır. Bunların dışında, Lübnan’da, Sırbistan’da, Bosna ve Hersek’te, Bulgaristan’da başgösteren karışıklıklar, Karadağ ve Girit İsyanları devleti önemli ölçüde meşgul etmiş,⁴⁴ ekonomik ve malî sonuçlar doğurmuştur.

Savaşlar ve iç karışıklıklar, devlet bütçesine getirdiği ek yüklerle hazinenin malî sıkıntılar içerisine düşmesinin önemli nedenlerinden biridir. Özellikle Kırım Savaşı’nın finansmanı, hazineyi çok güç durumda bırakmış ve dış borçların ortaya çıkışını hazırlamıştır. Devletin daha fazla gelire duyduğu ihtiyaç, ya yeni gelir kaynakları aramaya veya eski gelirleri artırmaya neden olarak reform düşüncelerini gündeme getirmiş ve uygulama alanına sokma fırsatı sağlamıştır.

Savaşlar ve iç karışıklıklar, bir yandan vergi sisteminde değişimi ortaya çıkaran malî sorunlara neden olurken, diğer yandan oluşan iç ve dış baskılar, bazen beliren reform ihtiyacının yönü üzerinde etkili olmuş, bazen de bu eğilime sınırlar çizmiştir.

Batı kapitalizminin Osmanlı ekonomisini dışarıya açma çabaları, 1838 ticaret antlaşmaları sonrasında hızla gerçekleşmiş; 1780-1830 arasındaki yarım yüzyıllık sü-

rede, yıllık ortalama büyüme hızı %1,5’u aşamayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830 ve özellikle 1840 sonrasında yıllık ortalama %5’in üzerinde bir hızla büyümüş,⁴⁵ Avrupa malları gümrük engellerine uğramaksızın Osmanlı pazarlarına akmış, buna karşılık Osmanlı ürünleri yabancı sanayinin hammadde kaynağı olmaktan öte gidememiştir. Sanayileşmesini daha erken tamamlayan İngiltere ile aralarındaki serbest dış ticaretten zarar gören diğer Avrupa ülkeleri, kısa bir liberal dış ticaret deneyiminden sonra, korumacı dış ticaret politikalarını uygulamaya koyarlarken,⁴⁶ Osmanlı pazarları Devletin yıkılışına kadar batı tüccarlarına açık kalmıştır.

Ticaret hacmindeki artışlara bağlı olarak gelişen Osmanlı Devleti’ndeki Avrupa çıkarları, batılı ülkelere her fırsatta korunmaya çalışılmış ve bu çabalar Osmanlı vergi düzenini etkileyecek boyutlara ulaşmıştır. Gümrük vergileri oran ve tarifeleri üzerindeki ticaret antlaşmalarına yansıyan baskılar bir yana, Osmanlı Devleti’nin kendi tebaası üzerine koyduğu vergilere bile müdahaleler olmuştur. Önemli bir ihraç ürünü olan tütün üzerine konulan zeriye resmi ve humus, alıcı olan yabancı tüccara yansıyacağı düşüncesiyle Avrupa devletlerinin baskısı karşısında kaldırılmıştır.⁴⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti’nin tüm çabalarına rağmen yabancıların temettü vergisi kapsamına alınamayışı, Osmanlı vergi düzeni üzerindeki Avrupa baskısının en açık örneğidir.⁴⁸ Bu yüzden, yabancı sermayeye bağlı olarak meydana gelen milli gelir artışlarından, devlet hazinesine gelir olarak bir pay yansıtılamamıştır.

Rusya’nın Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri, İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa devletlerinin Hristiyan tebaanın haklarını koruma adına yaptıkları baskılar ve Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını iştahla bekleyen tutumları; Osmanlı Devleti’ni, cizyeyi kaldırıp, gayrimüslimleri askere ve devlet memurluklarına alacağını bildirmek zorunda bırakmış,⁴⁹ Kırım Savaşı sonrasında da gerekli düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır.

Avrupa’da “maliyenin ulusallaşması” süreci yaşanmışken, bu Batı baskısı Tanzimat dönemi sonrasında, Düyun-ı Umumiye İdaresinin kuruluşu ve kapitülasyonların aldığı şekille, Osmanlı maliyesini “ulusal” nitelikten gittikçe uzaklaştıracak ve sömürge ekonomisinin bir aracı haline getirecektir.⁵⁰

Bu arada iç karışıklıkların da vergi düzenini etkilediği, tüm bölgelerin eşit şekilde vergilendirilmesini engellediğini belirtmek gerekir. Örfi vergiler ve buna bağlı muafiyetler kaldırılıp herkesten ödeme gücüne göre ancemaatin vergi alınmaya başlayınca, çıkarları zedeleyenler tarafından toplumda huzursuzluklar çıkarılmıştır. Bu Tanzimat reformundan, eski muafiyetleri kaldıran Müslümanlar ve zengin Hristiyanların duydukları rahatsızlıklar Niş İsyanı'na (1841) zemin hazırlamıştır.⁵¹ Yine Bulgarlar arasındaki huzursuzlukları yatıştırmak için, 1846 yılında Sultan Abdülmecit tarafından Edirne, Zıstovi ve Rusçuk'da kara gümrükleri ile erzak ve hayvanlardan alınan ihtisap resimleri kaldırılmıştır.⁵² Müskirat üzerinden alınan beyiye resmi ilk yürürlüğe konduğu sıralarda, karışıklıklar nedeniyle Bosna, Hersek ve Girit'te uygulanmamış, buralarda diğer vergi ve resimlerin de gereği gibi tahsil edilemediği belirtilmiştir.⁵³ Bunların dışında ağnam resminin karışıklıklar nedeniyle Bosna'da diğer bölgelere göre düşük miktarda tespit edildiği açıklanmıştır.

Gerek savaşlara kadar uzanan dış baskılar, gerekse çeşitli bölgelerin gösterdiği hassas durum, vergi sisteminde yeni gelişmeleri zorlarken, bazen de gelişimi sınırlayan, gerileten bir unsur haline gelebilmektedir. Tanzimat reformlarının tüm ülkede uygulanamayışı da, bu bölgesel özelliklerin ortaya çıkardığı sorunlarla yakından ilgilidir.

IV. TOPLUMSAL VE KURUMSAL GELİŞMELER

1838 yılından itibaren İngiltere ve Avrupa'nın diğer ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmalarından sonra; Batı'ya yapılan dış ticaret hacminde önemli artışlarla birlikte, yabancı sermaye ve Batı teknolojisinin ülkeye girişi de hızlandı. Bir yandan geleneksel Osmanlı sanayisi çökerken, öte yandan yavaş da olsa yeni sanayileşme çabaları görüldü. Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı ve yabancı sermayedarlar tarafından çeşitli fabrikalar kuruldu.⁵⁴

Osmanlı Devleti'ne giren yabancı sermaye, madencilik ve ticaret alanında önemli yatırımlar yaparken ülkeye batı teknolojisini de beraberinde getirdi. Ülkede sanayinin geliştirilmesi bir devlet politikası haline geldi; Abdülaziz devrinde bir de "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kuruldu.

Devlet sanayiye geliştirmek için başlıca dört yola başvurur; Gümrük resimlerinin artırılması, sergiler düzenleyerek sanayicilerin teşviki, İstanbul ve diğer şehirlerde sanayi mekteplerinin açılması ve çeşitli şirketlerin kurulması.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin dışarıya karşı bir gümrük duvarı oluşturması mümkün olmadığı gibi, gümrük resimlerini de tek taraflı olarak belirlemesi imkansızdı. Bu nedenle düşünülen ilk tedbir konusunda önemli adım atılmadı.

İlk kez 1863 yılında İstanbul'da büyük bir sanayi sergisi kurulur. Her eyalet ve sancaktan gönderilecek eşya, her bölgeden güvenilir kişilere teslim edilerek İstanbul'a getirtilecek; bu görevlilere devlet tarafından harcırah ve yevmiye verilecek; gönderilen eşya ve makinelerden gümrük resmi veya diğer vergiler alınmayacağı gibi, nakil masrafları da mal sandıklarınca karşılanacak; sergide satılan eşyaların bedeli sahibine ait olacak, satılmayanlar ise devletçe satın alınacak; bir şey icad edip de beğenilenler olursa sahibine mükafatlar verilecekti.⁵⁶ Sergiye ilgi büyük olmuş, yurt içinden ve yurt dışından pek çok eşya ve makine gönderilmiş; ilk açılışı padişah tarafından yapılan sergi, beş ay açık kalmıştır. Bu büyük serginin dışında, yurt dışında düzenlenen çeşitli sergilere Osmanlı tebaasının dikkati çekilerek katılmaları teşvik edilmiştir.⁵⁷

İstanbul ve ülkenin çeşitli vilayetlerinde açılan önceleri İslahhane, sonraları "Mekteb-i Sanayi" denilen okullar, İkinci Abdülhamit döneminde ülke düzeyinde büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluşundan sonra devletin de teşvikiyle çeşitli şirketleşmeler oluşurken dördüncü amacın gerçekleşmesi, yani şirketlerin kurulması için de önemli adımlar atılmıştır.⁵⁸

Sanayi ve ticaretin geliştirilmeye çalışılması, aslında Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluşundan önce başlatılmış bir devlet politikasıdır. Daha II. Mahmut döneminde, "Avrupa tüccarı" diye anılan gayrimüslim tebaaya karşı, aynı hak ve imtiyazlara sahip "Hayriye Tüccarı" adıyla yeni bir tüccar sınıfı oluşturulmuştur.⁵⁹ Tanzimat sonrasında da bizzat padişah İstanbul'da Baruthane civarındaki fabrikayı, demir top dökümü nedeniyle,⁶⁰ İzmit Çuha Fabrikasını,⁶¹ Hereke Kumaş Fabrikasını,⁶² inşası tamamlanmakta olan Çekiş Fabrikasını⁶³ gezmiş, görevlilere hediyeler ve mükafatlar dağıtarak sanayileş-

meyi teşvik etmiştir. Sanayi ve ticaretin devlet eliyle teşviki, başta padişah olmak üzere, yüksek düzeydeki devlet memurlarının yeni oluşan iş sahalarına yatırımlar yapmalarıyla ayrı bir anlam kazanmıştır. Tanzimat döneminde bunun en tipik örneği; 1844 yılında başlayan Boğaziçi vapur seferlerinin,⁶⁴ 1850 yılında padişah, sadrazam ve diğer devlet ricalinin ortaklığıyla kurulan Şirket-i Hayriye'nin tekeline verilmesidir.⁶⁵ Tanzimat döneminde başlayan bu gelişme, Cumhuriyet sonrası da devam edecek; bürokratların ortaklığı ve hazine yardımıyla pek çok fabrika, şirket ve bankalar kurulacaktır.

Sanayi ve ticaretin geliştirilebilmesi için ulaşım ve haberleşme alanında önemli gelişmeler olur. Tanzimatın hemen başlarında, posta hizmetlerinin düzenli bir teşkilata kavuşması sağlanır.⁶⁶ İcat edilişinden yirmi yıl bile geçmeden, Kırım Savaşı sırasında telgraf, devlet dairelerinden tüccarlara kadar yaygın bir kullanım imkanına kavuşur. Öyle ki, posta ve telgraf önemli bir devlet geliri halini alır. Deniz ulaşımında sağlanan gelişmelerle beraber, yabancı sermayeye dayanan demiryolları da ülkenin dış ticaret açısından önemli olan üretim merkezlerinde görülmeye başlar. Ticaret açısından karayollarının iyileştirilmesi düşüncesiyle bazı faaliyetler de yapılır.⁶⁷

Sanayi ve ticaret geliştirilmeye, sermaye birikimini engelleyen geleneksel yapı değiştirilmeye ve Batı kurumları ülkeye aktarılmaya çalışılır. Tanzimat sonrasının para ve kredi kurumlarındaki en önemli değişiklik, sarraflardan bankalara geçiştir. Galata sarrafları, yabancı sermaye ve devlet imkanlarıyla 1847 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde çeşitli bankalar kurulmuştur.⁶⁸

Sermaye birikimi ve mübadele hacminin genişletilmesi için engel görülen geleneksel kurumlar yavaş yavaş kaldırılmaya çalışılmış; miri arazi mülk araziye dönüşme süreci içerisine girmiş;⁶⁹ basında çıkan bazı eleştirilere rağmen,⁷⁰ yabancılara gayrimenkul mülkiyeti hakkı tanınmış⁷¹ her çeşit yiyecek ve zaruri ihtiyaç maddelerinin azami satış fiyatını gösteren narh,⁷² tekeller,⁷³ her isteyen istediği sanat ve ticareti yapmasını engelleyen "gedikler"⁷⁴ büyük ölçüde kaldırılmıştır.

Tanzimat dönemi boyunca değiştirilmeye çalışılan eski kurumlar ve girilen yeni toplumsal değişim süreci; Batı etkisi altında gelişen Osmanlı vergi sisteminin uygulanabilmesi için gerekli yapısal değişiklikleri yeterince

sağlayamamıştır. Yapılan vergi reformlarının uğradığı başarısızlıklarda bu noktanın da önemli ölçüde payı vardır.

V. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İKTİSADÎ VE MALÎ POLİTİKALAR

A. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu ve İktidarı

Amacımız İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi tarihini araştırmak değildir. Ancak iktidar yıllarında izledikleri iktisadi ve malî politikaların daha iyi anlaşılabilmesi için, bu kuruluşun ortaya çıktığı koşullar ve iktidar yılları hakkında kısa da olsa bilgi vermek gerekmektedir.

Geleneksel Osmanlı kurumlarını tekrar canlandırma girişimlerinin başarısızlıklarla sonuçlanmasından sonra, Osmanlı devlet adamları ve aydınları tarafından kabullenilen Batı gerçeği, uygulanan reformlar için teorik bir kaynak niteliği kazanmıştır. Devleti kurtarmak için Batı kurumları Osmanlı toplumuna aktarılmaya başlanmıştır.

Edinilen yeni Batı düşünce yöntemleriyle ülke sorunlarına çözümler aranmıştır. Bu arayış iki ayrı merkez etrafında kendini göstermiş, ancak ulaşılan sonuçlar farklı olmamıştır. Birinci merkez, içinde padişahın da bulunduğu ıslahat çabaları içerisindeki iktidardır. Tanzimat iktidarı bunun en tipik örneğidir. İdarenin başı bulunan padişah, kendi kıyafetini, oturduğu sarayı ve döşemesini değiştirirken; devlet idaresinde de Batılı anlamda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bürokratik yapıda, hukuk düzeninde ve eğitim kurumlarındaki değişiklikler bu gelişmenin ifadesidir.⁷⁵ İkinci merkez ise, önceleri idarenin dışındadır, iktidar değildir zamanla iktidarı zorlayan bir muhalefet ve nihayet İttihat ve Terakki cemiyetinde somutlaşarak iktidar olmuştur. Temel olarak birincinin izlediği çizginin dışında bir programı yoktur. Tanzimat iktidarı nasıl ülke sorunlarına Batı kurumlarını Osmanlı Devleti'ne aktararak çözüm aramaya çalışmışsa; Tanzimat döneminin iktidar dışı merkezi de meşrutiyetle iktidara geldiğinde aynı yolu izlemiştir. Şu farkla ki, birincisi iktidarına kimseyi ortak etmemek kaygısıyla mutlakiyete, ikincisi ise iktidar olabilmek için meşrutiyete sahip çıkmışlardır. Kısaca, toplumsal değişim kurumsal yapıda değişiklikleri ortaya çıkarmış; devlet gücü kulla-

nılarak kurumsal değişiklikler yapılmış, devlet eliyle yapılan reformlar topluma kabul ettirilmeye çalışılmıştır.

İktidarı devirmeye yönelik gizli örgütler Osmanlı tarihinde XIX. yüzyıl öncesinde görülmez. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti bunun ilk örneği değildir. Padişahı devirmeye yönelik ilk gizli cemiyetin 1859 yılında ortaya çıkarıldığı bilinir. "Halkı ve askeri saltanat-ı seniye aleyhine kaldırarak heyet-i devleti tağyir ile usul ve kavanini bozmak" amacındaki bu cemiyetin mensupları kuleli kışlasında sorgulandıkları için olay "Kuleli Vakası" olarak anılır.⁷⁶

Kuleli Vakası ile ortaya çıkarılan ilk gizli cemiyetten sonra, Avrupa'da tahsil görmüş genç kuşağın gizli Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurduğu görülür. 1865'te İstanbul'da altı genç tarafından İttifak-ı Hamiyet adıyla kurulan gizli cemiyet, daha sonra Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'lerin katılmasıyla Yeni Osmanlılar adını alır. XIX. yüzyılda geleneksel yapılara karşı mücadele veren liberal-köktenci hareketler "genç=jeune" adıyla anıldığından Avrupa'da Namık Kemallerin kuşağına da "Jön Türkler" denilmişse de Türkiye'de bu kavram daha çok II. Meşrutiyeti gerçekleştiren kuşak hakkında kullanılır.⁷⁷ Türkiye'de "Jön Türkler" ifadesini Yeni Osmanlıları kapsayacak biçimde kullananlar bulunmaktaysa da, bu çalışmada dar anlamda ifade edilmiştir.

Yeni Osmanlılar ülkedeki mutlakiyet idaresine son verip, meşruti bir idareyi gerçekleştirmeyi amaçlamıştır; ancak II. Abdülhamit'in baskısı karşısında tutunamayıp dağılmışlardır. Bununla birlikte bu hareket kendisinden sonraki kuşakları etkilemiştir.

Yeni Osmanlılar'dan sonra önemli sayılmayacak bir kaç girişimi bir yana bırakacak olursak, sonradan İttihat ve Terakki adını alacak cemiyetin Abdülhamit idaresine karşı muhalefet eden en etkin kuruluş olduğunu söyleyebiliriz. Bu kuruluş 1889 yılında askeri tıbbiye öğrencileri arasında İttihad-ı Osmani adıyla kurulmuş, daha sonra da diğer yüksek okullarda yayılmaya başlamıştır.⁷⁸ İlk kurucular arasında 1/1 kodlu üye İbrahim Temo⁷⁹ ve İshak Sukuti başta olmak üzere Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, Hüseyinzade Ali gibi isimler yer almaktadır. İtalyan Carbonari Cemiyeti modelinden yararlanılarak hücreler şeklinde örgütlenen cemiyet, gizli nizamname-

sine uygun sıkı bir disiplin içerisinde yayılmış, en güçlü olduğu yer Selanik, merkez niteliği kazanmıştır.

II. Meşrutiyet öncesi faaliyetleri çerçevesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti 1902 ve 1907 yıllarında Paris'te iki kongre yapmıştır. Bu dönemde merkezîyet-ademi merkezîyet tartışmaları dikkati çekmektedir. Merkezîyetçiler, merkezi idarenin güçlendirilmesini, eyaletlerin başkent İstanbul'a bağlı olmasını ve tüm eyaletlerde aynı kanunların uygulanmasını isterken; ademi merkezîyetçiler, her eyalet için ihtiyacına göre ayrı kanunlar çıkarılmasını kendi dilleriyle ve memurlarıyla yönetilmelerini daha doğru kabul ediyorlar ve Osmanlı Devleti'nin dağılmaktan ancak böyle kurtulabileceğini söylüyorlardı. Bu görüş farklılıkları yüzünden ademi merkezîyetçi Prens Sabahaddin ve taraftarları Cemiyet'ten ayrılmışlar; II. Meşrutiyet sonrasında ademi merkezîyetçi görüş İttihatçıların karşısına Osmanlı Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalefet partileri olarak çıkmış ve bu konu uzun süre devam ederek, seçim tartışmalarına da yansımıştır.⁸⁰

1889 yılında kurulan Cemiyet, Rumeli'de özelliklemektepli subaylar arasında büyük bir güce ulaşmış; nihayet özellikle Rumeli'den kaynaklanan çeşitli baskılar sonucunda II. Abdülhamit meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Böylece 1908-18 arasındaki on yıllık dönemde söz sahibi en büyük güç İttihat ve Terakki olmuştur. Yine de Cemiyet ile Hükümet arasındaki ilişki tek düze olmayıp, kronolojik olarak özellikli durumlar ortaya çıkmıştır.⁸¹

* 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edilmiş, aynı yılın Kasım-Aralık ayında yapılan ilk genel seçimde İttihatçılar meclis çoğunluğunu elde etmişlerdir.

* 27 Nisan 1909'da Abdülhamit tahttan indirilinceye kadar, eski Osmanlı paşalarından sırasıyla Said Paşa, Kamil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar hükümet kurdular. Bu hükümetlerde İttihatçı bakan yoktu. Ancak İttihatçılar, hükümetleri çoğunlukta oldukları meclis, basın ve psikolojik baskılarla yönlendirdiler.

* Abdülhamit'in tahttan indirilişinden 23.01.1913 tarihli "Babıali Baskını"na kadar İttihatçı olmayan sırayla H. Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Sait Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Kamil Paşa kabineleri kuruldu. Bu dönemde İt-

tihatçı bakanlara rastlıyoruz. İlk İttihatçı bakan 1909 Haziranında Maliye Nazırı olan Mehmet Cavit Bey'dir. Daha sonra Talat Bey Dahiliye Nazırı oldu.

* 23.01.1913'te İttihatçılar Babıali Baskını ile hükümet darbesi yaparak Kamil Paşa'yı devirdiler. Sadrazamlığa yine İttihatçı olmayan Mahmut Şevket Paşa getirildi. Hükümette yalnız üç İttihatçı vardı. Ancak hükümet darbesi, Cemiyet'in gücünü daha da artırdı.

* 12 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile ilk İttihatçı Sadrazam Sait Halim Paşa, çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir hükümet kurdu. Böylece İttihat ve Terakki hem mecliste, hem de hükümette çoğunluk sağlamış oldu. 1917 Şubat'ında başlıca temsilcilerinden olduğu İslamcılık siyasetini sürmekte olan I. Dünya Savaşı koşullarında aldığı görünüm üzerine Sait Halim Paşa sadrazamlıktan istifa etti. Ancak yeni kurulan Talat Paşa kabinesi de İttihatçı unsurlardan oluştuğundan 1913-18 arası hükümetlerinde İttihatçılar çoğunlukta.

* I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanması üzerine, 8 Temmuz 1918'de Talat Paşa kabinesi istifa etti. Ülkeyi dünya savaşına sokup dağılmasına sebep olan Cemiyet de 5 Kasım 1918'de kendini feshetti.

Bu farklı görünümlerden dolayı, İttihat ve Terakki ile iktidar ilişkileri çeşitli yazarlarca farklı ayırımlara tâbi tutulmuştur. Örneğin, 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından 1913 yılında Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığına kadar süren dönem, Cemiyet'in "Denetleme İktidarı", 1913 yılında Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığından 1918 yılında Talat Paşa'nın kabinesinin istifasına kadar süren dönemde "Tam İktidar" dönemi sayılmıştır.⁸² Veya 1908 Meşrutiyet'in ilanından 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar geçen süre Cemiyet'in hükümete iştirak etmeden isteklerini baskı yoluyla dikte ettirdiği, 1909-1912 arası resmi sorumluluklara iştirak ettiği ilk hakimiyet 1913 Babıali Baskını'ndan 1918'de Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar süren dönem ise son hakimiyet dönemidir.⁸³ Dolayısıyla hükümetle ilişkilerin şekli ne olursa olsun İttihat ve Terakki 1908-18 arasındaki on yıllık dönemde en etkin siyasi güç durumundadır. Bu nedenle iktisadi ve malî politikalarının araştırılmasında bu dönem esas alınacak ve uygulanan politikalarla bağlantısı ne-

deniyle zaman zaman Cemiyet'in 1908 öncesi yılları da dikkate alınacaktır.

B. Cemiyetin Amacı

Jön Türkler olayı, Osmanlı Devleti'nin emperyalist devletler arası rekabet koşullarında varlığını korumaya çalıştığı bir dönemde doğmuştur. Pek çoğu Batıyı görmüş, ulaştığı teknik gelişmeleri, kurumsal yapıyı ve sosyal yapıyı izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma ise zaten yabancı değildiler. Böyle bir ortamda, ülke sorunlarına çözümler getirebilecek bir ekip var olduğu sonucuna ulaşmak doğaldır.

Bu açıdan, gerek Yeni Osmanlılar gerekse Jön Türkler ihtiyatla değerlendirilmelidir. Uzun süre Batı ülkelerinde kalanları bulunmakla birlikte, bu toplumun gelişimini iyi incelememişler, örneğin Avrupa'daki sınıf hareketlerini izlememişler, 1871 tarihli bir Paris Komünü onların ilgilerini çekmemiştir.⁸⁴ Bunun sonucu olarak Batı kurumlarını toplumsal gelişimin ana amilleri sanmışlar; Avrupa'da mevcut kurumlar Osmanlı Devleti'ne aktarılırsa güçlü, modern bir devletin doğacağına inanmışlardır. Bu genel değerlendirmeye karşılık, yine de bazı isimler dikkati çekmekle birlikte, geniş bir muhalefeti bünyesinde toplayan Cemiyet'in, Meşrutiyet öncesi ittifak sağlanmış, ayrıntılı bir iktisadi programı ortaya konmamıştır diyebiliriz.

Aslında İttihatçılara göre, ülkedeki tüm sorunların nedeni Abdülhamit istibdadıydı. Meşrutiyet kurulursa dertler sona erecekti. Ademi merkezietçi düşüncelerinden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetinden ayrılan Prens Sabahaddin, Cemiyete hitaben 1910 yılında yazdığı mektuplardan birinde "Meşrutiyetten evvel neşriyatımızın esası (bütün felaketlerimiz istibdaddan, istibdad ise Sultan Hamid ve hükümetinde doğar. Şu halde Hükümet-i Hamidiyeyi devirir yerine meşrutiyeti geçirirsek her şey düzelir, memleket kurtulur) kanaatine müstenitti... Alkışlar devrinin kapanmasını müteakip endişeler, kederler, isyanlar, facialarla memlu bir devr-i cedid-i mechuliyet açıldı." diyordu.⁸⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet öncesine ait beyanname ve nizamnamelerinde, Cemiyetin iktisadi ve malî politikalarıyla ilgili yeterli açıklık yoktur. 1902 ve 1907 Jön Türk Kongrelerinde de farklı bir amaç be-

lirmemiştir. Devletin bütünlüğü ve bölünmezliği, içte güven ve barışın sağlanması, 1876 Kanun-i Esasisi'ne bağlılık, uluslararası andlaşmalara sadakat, eğitimi yaygınlaştırmak, ahlakı güzelleştirme, ülke servet ve ticaretini artırmak, Meşrutiyet öncesi metinlerde Cemiyet'in amacı olarak vurgulanmaktadır.⁸⁶ Sürekli tekrarlanan Meşrutiyet, ne anlaşıldığı belirsiz bir güzel ahlak, yöntemi belirsiz bir insanlığa hizmet anlayışı, vasıtaları bilinmeyen devletin bütünlüğü ve iç güvenliğinin korunması, Batılı dostları incitmemek için sömürgeci bağlantılar oluşturan uluslararası andlaşmalara sadakat ifadeleri, aslında iktisadi politikaların yönü hakkında belirgin bir ipucu vermiyordu.

Bu iktisadi politikası belirsiz programla iktidar oldular. Bilinmezlik Meşrutiyet'in ilk yıllarında da netlik kazanamadı. Gizli nizamname esas tutularak hazırlanıp, 1324 (1908) yılında yayınlanan "Osmanlı Terakki ve İttihat Teşkilatı Dahiliye Nizamnamesi"nin ilk iki maddesi Cemiyet'in amacını açıklamaktadır ki, 32 yıl önce yürürlükten kaldırılan 1876 Kanun-ı Esasisi'nin tekrar yürürlüğe konmasından ibarettir.⁸⁷

Bu tablo karşısında İttihatçıların Meşrutiyeti getirmek ve Abdülhamit'i tahttan indirmekten başka ortak bir amaç taşımadıklarını söylemek yanlış olmaz. Meşrutiyet konusundaki bu ortak amaca rağmen, Kanun-i Esasi konusunda bile görüş birliğine varılabildiği tartışmaya açıktır. İlk İttihatçı sadrazam olan Sait Halim Paşa, Kanun-i Esasi'yi Osmanlı toplumunun karakterine uygun bulmamaktadır.⁸⁸

Kısacası, İttihatçıların eyleme yönelik pragmatik kişilikleri,⁸⁹ ideolojik karakterlerinden önce geliyordu. İktidar yıllarında da önlerine gelen sorunları deneysel tecrübelerine göre çözümleme yolunu izlemişlerdir; böylece iktisat politikalarını karşılaştıkları koşullar şekillendirmiştir.

C. İttihat ve Terakki Liberalizmi (1908-1914)

1. LIBERALİST POLİTİKAYI OLUŞTURAN ETMENLER

II. Meşrutiyetin ilanıyla idarede yeni bir dönem açılmıştı. Daha önce 10 ay 25 gün süren I. Meşrutiyeti bir tarafa bırakacak olursak, 600 yıl süren Osmanlı mutlakiyeti, yerini yeni bir idare biçimine bırakıyordu. İda-

ri yapıdaki bu önemli değişikliğe rağmen XIX. yüzyıl boyunca kapitalist ekonomilerin nüfuz alanı içerisine çekilerek, ekonomik ve malî bağımsızlığını önemli ölçüde kaybeden Osmanlı Devleti'nin bağımsız iktisadi politikalar uygulayabilmesi I. Dünya Savaşı öncesi koşullarında mümkün olamazdı. Nitekim savaş yıllarına kadar da, iktisat politikalarında köklü bir değişiklik olmadı. Dünyaya açık Osmanlı pazarları kapitalist ekonomilerin hammadde ve talep kaynağı, yatırım alanı olmaya devam etti. Daha önce oluşturulmuş bulunan yapı Kapitülasyonlara bağlı yabancı tüccarların ekonomik ayrıcalıkları merkez bankası görevini sürdüren bir yabancı ortaklığı olan Osmanlı Bankası, dış borçlara bağlı siyasi baskılar ve Osmanlı Maliyesi üzerindeki yabancı malî denetim aracı konumdaki Düyun-ı Umumiye İdaresinin etkileri ile varlığını Meşrutiyet'in ilk yıllarında da sürdürdü. Osmanlı ekonomisi üzerindeki siyasi sonuçlar doğurabilecek bu yabancı baskısı, Osmanlı devlet adamlarının Batı çıkarlarına aykırı bağımsız iktisat politikaları uygulayabilmelerini engelleyecek bir güç niteliğinde idi. Bu dış etken aynı zamanda Osmanlı burjuvazisinin çıkarlarını Avrupa'nın büyük devletlerinin çıkarlarıyla birleştiren gayrimüslim unsurlara dayanmasıyla da⁹⁰ önemli bir iç destek sağlıyordu. Osmanlı kurumlarını Batı modellerine uygun olarak yeniden düzenlemek üzere getirilen yabancı uzmanlar, İttihat ve Terakki iktidarı süresince de bir hükümet politikası olarak varlığını devam ettirmiştir. Gümrüklerin düzenlenmesi İngiliz Crawford'a, posta idaresi Belçika'lı Sterpin'e, kanun tasarılarının hazırlanması Kont Ostrogot'a bırakılmış, bütçeye çeki düzen verilmesi için Fransa'dan M. Laurent getirilmiştir. Ordu Alman istilasına uğramış; ıslah görevi Liman Von Sanders'e bırakılmış, Osmanlı ordusunda görevli Alman Askeri uzmanları I. Dünya Savaşı'nda ordunun komuta heyetine dönüşmüştür.⁹¹ Birkaç örneği verilen bu yabancı uzmanların, kendi ülke çıkarlarına duyarsız kaldıklarını düşünmek de gerçekçi olmaz.

I. Dünya Savaşı öncesi, emperyalist devletlerarası rekabetin doruk noktasına ulaştığı bir ortamda, Batı ülkeleri Osmanlı devlet politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirirken, diğer taraftan ellerinde tuttukları malî ve ekonomik denetim vasıtalarını en küçük

siyasi olayda kullanmaktan geri kalmamıştır. Osmanlı yönetimi ise ayakta durabilmek için, emperyalist devletlerden birine karşı diğerini denge unsuru olarak kullanmaktan ve bu denge politikasını yürütebilmek için siyasi olduğu kadar ekonomik tavizler vermekten başka çıkar yol bulamamıştır.

Anılan dış ve yapısal zorlamalar, zaten başlangıçta iktisadi politikası belirsiz olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin liberalist eğilimlerinin belirleyicilerinden biri oldu. Ancak İttihat ve Terakki liberalizminin oluşumunda şüphesiz ki, Maliye Nazırı Cavid Bey'in rolü de önemlidir.

Selânikli bir tüccarın oğlu olan Cavid Bey (1875-1926), Cemiyetin liberalist iktisadi politikasını yönlendiren kişidir. 1909 Haziranında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olarak ilk kez görev almış; ittihatçıların hükümete giren ilk önemli nazırı olmuştur. Hükümetten istifa edeceği I. Dünya Savaşı'na kadar da İttihatçıların değişmez Maliye Nazırı olarak kalmıştır.

Cavid Bey, iktisadi politikada klasik okulun koyu bir savunucusu olarak, Meşrutiyet Dönemi'nin ilk iktisadî organı olan Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaîye Mecmuası'nda liberalizmi savunmuştur. Ayrıca dört cilt halinde yayınlanan "İlm-i İktisat" isimli eserinde klasik okula bağlılığını göstermiştir. Diğer ittihatçılardan farklı olarak iktisadi düşünceleri belirgin ve kendi düşünceleri açısından meselelere hakimdir. Batı iktisadi düşüncesi olarak yalnızca klasik ve tarihçi okullardan değil marksist iktisattan da haberdardır. İlm-i İktisat adlı kitabının son bölümünde "Mesail-i İktisadiyede Hayalperverlik" başlığıyla marksizmi eleştiri konusu yapmıştır.⁹²

Dış ülkelerle ilişkileri geniş olan Cavid Bey, İngiliz ve Fransız malî çevrelerinin güvendiği bir kişiydi. Ayrıca Selânik iş çevrelerinin de Cemiyetteki temsilcisiydi. İzlediği politikada bu niteliklerine bağlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Klasik okul doğrultusundaki düşüncelerini tüm yazılarında görmek mümkündür. Mecliste de düşüncelerinin mücadelesini vermiştir. Bir yandan ülkedeki sermaye birikiminin oluşturulması, diğer yandan da yabancı sermayenin girişini kolaylaştırmak gerektiği fikrindedir. Güçlü bir gümrük engeline rastlamayan yabancı malların ülke pazarlarını işgali, ona göre faydalı bir olaydır.

Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisinden tecrit edilmeliydi. Cavid Bey uluslararası iş bölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düştüğünü, sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracığını savunuyordu. Kalkınmanın yabancı sermayesiz gerçekleşmeyeceğini Meşrutiyetin ilk yıllarından itibaren ileri sürerek, yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici tedbirlere başvurmak gerektiğini vurgulayan Cavid Bey'in fikirlerine aykırı olarak, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yabancı sermayeye karşı etkin bir muhalefet doğmamıştır.⁹³

2. SİYASÎ PROGRAMLARDA İKTİSADÎ POLİTİKA

1908'e gelinceye değin, çeşitli beyanname ve nizamnamelerden hiçbirinde Cemiyet, iktisat politikasını bir değerlendirme yapılabilecek ve hüküm verilebilecek ayrıntıda ortaya koymamıştır. Ancak Meşrutiyetin ilânından sonra siyasi bir parti olarak iktidara talip olduktan sonra, yapılan kongre kararlarında, seçim beyannamelerinde, siyasi programlarında veya benzeri metinlerde yeni sayılabilecek görüşlere rastlanabilmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk iktidar yıllarından itibaren milli iktisat politikası izlemiş olduğu kabul edilir. Veya en azından İttihatçıların iktisat politikalarına değinen yazarlar bir dönem ayırımına girmeksizin milli iktisat politikasında söz eder.⁹⁴ Fakat Cemiyet ve Partiye ait yazılı belgelerin incelenmesi, I. Dünya Savaşı yıllarına gelinceye kadar milli iktisat politikasının değil, liberal bir iktisat politikasının varlığını ve hakimiyetini gösteriyor. Ancak I. Dünya Savaşı'yla birlikte, izlenen iktisat politikalarında zorunlu bir değişiklik olmuştur. Savaş koşullarının oluşturduğu bu yapısal zorunluluk, İttihatçılar arasında milli iktisat düşüncelerinin yaygınlaşmasını ve hakimiyetini sağlamıştır.

1908 sonrası İttihatçılara ait yazılı belgelerde, iktisat politikalarına ait bazı ayrıntıları görebilmek mümkündür. Örneğin 1908 yılına ait Kongre Kararları ile Siyasi Program⁹⁵ incelendiğinde "terakkiyat-ı memleketin" sağlanması için, teşvik ve ödüllerle şahsi girişimleri canlandırmak, sanayi, ticaret ve tarımı geliştirmek, işveren arasındaki hukuki ilişkileri düzenlemek, çiftçiyi topraklandırmak, aşar oranını azaltmak ve ileride "kadastro" usulüne geçmek gibi konular yer almakta, diğer belgelerde de daha farklı yaklaşımlar görülmemektedir.

Diğerlerinde olduğu gibi, gerek 1911⁹⁶ ve gerekse 1913⁹⁷ yıllarına ait kongre programlarında iktisatla ilgili ayrı bölümler bulunmasına rağmen, milli iktisat politikasını amaçlayan belirgin ifadeler bulmak mümkün değildir. Bu durum, İttihat ve Terakki liberalizmi olarak kabul ettiğimiz dönemde düzenlenen en son, yani 1913 yılı genel kongresine ait program incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Dört bölümden oluşan bu programın (17-32) arasındaki maddeleri "Kısm-ı İktisadi" başlığını taşımaktadır.

Program, aşarın arazi vergisine dönüştürülmesine, aşar ve ağnam resimlerinin oranının düşürülmesine yönelik vergi sistemlerinde bazı değişiklikler yapılması (m. 22, 23, 26), ticari mevzuat, şirketler ve kredi kurumlarının şartlara uydurulması (m. 18, 20, 30, 31), ziraatin teşviki (m. 17, 19, 25, 27, 28), Teşvik-i Sanayi Kanununun yürürlüğe konması (m. 29) gibi yenilik taşımayan maddelerden oluşuyor. Yabancıların temettü vergisi kapsamına alınması hakkındaki 24. madde dışında iktisadi bağımsızlığı sağlamaya yönelik hiçbir hüküm yoktur.

Gerek 1913 Kongre programında, gerekse I. Dünya Savaşı öncesine ait diğer belgelerde vurgulanan iktisadi ve malî politikalar XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının sürekli üzerinde durdukları konuların yalnızca tekrarından ibarettir, hiçbir yenilik taşımamaktadır. Osmanlı toplumunda şahsi girişimciliği geliştirme gerekliliği öteden beri üzerinde durulan bir konu olmuştur. 1863 yılında Islah-ı Sanayi komisyonunun kuruluşundan, sonra da devlet ülkede sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için yeni birtakım politikaları yürürlüğe koymuş, düzenlenen sanayi sergilerine Osmanlı tebaasının katılımı teşvik edilmiş, ticaret ve sanayi mektepleri açılmış, şirketleşme sağlanmaya çalışılmıştır.⁹⁸ Aşarın arazi vergisine dönüştürülmesi düşünce ve tartışmaları ise aşağı yukarı yarım yüzyıllık bir geçmişe sahiptir.⁹⁹ Yine yabancıların temettü vergisi kapsamına alınabilmesi de, Osmanlı devlet adamlarını öteden beri meşgul eden, fakat yabancı devletlerin baskıları yüzünden bir türlü gerçekleştirilemeyen bir konudur.¹⁰⁰ İthalatçıların başlangıçtaki köylüyü topraklandırma düşünceleri ise, yerini büyük toprak sahiplerini güçlendirme politikalarına bırakmıştır.¹⁰¹

Kapitülasyonların, dış borçlar ve Düyûn-ı Umumiye baskı ve denetiminin Osmanlı Devleti'ni iktisaden dışa bağımlı hale getirdiği bir ortamda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait I. Dünya Savaşı öncesindeki belgeler, bu dönemde milli iktisat politikasının değil, liberal bir iktisat politikasının var olduğunu göstermektedir.

D. Harp İktisadi veya Milli İktisat (1914-1918)

MİLLİ İKTİSAT DOKTRİNİ

Milli İksisat doktrini, fizyokratlar ile klasik iktisatçıların serbest mübadele tezine bir tepkidir. Eseri Türkçeye yapılan ilk iktisadi çeviri olan klasik iktisatçılardan J. B. Say, sınırların iktisadi yönden büyük sakınca olduğunu söylüyordu.

Fizyokratlar ve klasiklerin serbest mübadele tezine itiraz eden Alman Friedrich List (1789-1846), milli iktisat doktrini ortaya attı. Bu doktrine göre;

Tüm ülkeler aynı gelişmişlik düzeyinde değildir. Aynı iktisat doktrini bütün ülkelere uygulanamaz. Henüz gelişmemiş bir ülke doğal olarak tarım ve sanayide daha ileri bir noktaya gelmek isteyecektir. Kuracağı sanayi gümrük duvarları gerisinde korunmazsa gelişmiş sanayi ülkelerinin rekabetine dayanamaz. Ülkenin iktisadi gelişimi için himayecilik bir süre için zorunludur. Serbest rekabet fiyatları düşürmekle beraber; milli iktisat doktrininde fiyat sorunundan önce, ülkenin üretim gücünü geliştirmek amaçlanıyor.

Klasik iktisat nasıl bir Batı düşüncesi olarak Osmanlı aydınları üzerinde etkide bulunmuşsa, aynı şekilde yine bir Batı düşüncesi olarak tarihçi okulun milli iktisat doktrini de etkili olmuştur. Meşrutiyet öncesi Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyiğit'te gördüğümüz milli iktisat düşüncesi, savaş yıllarında Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in yazılarında İttihat ve Terakki'ye yön vermiştir.

MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASINA GEÇİŞ NEDENLERİ

1914 yılına gelindiğinde İttihatçılar neden milli iktisat politikasına yönelmiştir? İki neden üzerinde durulabilir:

(i) Alman etkisi: Önceleri klasik iktisatçıların etkisinde olan İttihatçıların İngiliz taraftarı politikadan uzaklaşıp, Balkan Savaşları'ndan sonra Almanya yanında yer aldıklarını görüyoruz. Milli İktisat politikası uygulamış

olan Alman İktisadını ve bu politikanın kurucusu F. List'i daha iyi tanımaya başlamalarıyla İttihatçı milli iktisat politikasının şekillenmeye başladığı düşünülebilir.

Bunun ötesinde Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeni ve Rum burjuvazisinin Fransız ve İngiliz sermaye çevreleriyle olan sıkı ilişkilerine karşın; gelişen Alman sermaye çevrelerinin Türk burjuvazisine yönelmiş oldukları düşünülebilirse de, bunun verilerle kanıtlanmaya ihtiyacı vardır. Ancak ondan sonra Almanlarla kurduğu işbirliğinin de etkisiyle güçlenen Türk burjuvazisinin iktidar politikasını etkileyebileceği üzerinde durulabilir. Fakat olaylar iyi değerlendirildiğinde yerli burjuvazinin hükümet politikasını değil, hükümet politikasının yerli burjuvaziye oluşturduğu görülür.

(ii) I. Dünya Savaşı şartlarının zorlanması: Savaş şartlarının oluşturduğu ortamın gerçek itici güç olduğu ittihatçıların pragmatik kişilikleri de göz önünde bulundurulunca kolayca anlaşılır. Savaşın başlamasıyla birlikte devlet, büyük bir savaş finansmanı sıkıntısına girmiştir. I. Dünya Savaşı 400 milyon lira harcama yapmayı gerektirmiştir.¹⁰²

Savaş şartları Osmanlı Devleti'ni borç alabileceği dış kaynaklardan mahrum bırakmış, savaş finansmanı emisyon, iç borçlanma ve müttefiklerin desteğiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Savaşla birlikte ekili alanlarda da azalmalar meydana gelmiş; savaş öncesi toplam 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenirken, savaşın ilk yılında 30 milyona, 1915/16 mevsiminde ise 25 milyon dönüme kadar düşme olmuştur.¹⁰³ Koyun ve keçi gibi hayvan mevcudu ise ağnam resmi tahsilatından izlendiği kadarıyla %41 civarında gerileme göstermiştir.¹⁰⁴ Kötü beslenmenin et ve süt veriminde düşüşe sebep olacağı da açıktır.

Savaş öncesinde yapılan büyük stoklara rağmen, üretimdeki azalış ve ithalat imkansızlıkları nedeniyle gıda maddeleri kıtlığı tüm şiddetiyle hissedilmiştir. Kıtlıkla birlikte korkunç bir enflasyon ortamına girilmiştir. Yapılan hayat pahalılığı endekslerine göre; 1914 Temmuzunu 100 kabul edilirse, 1916 yılı başı 175, aynı yılın sonunda 3990 seviyesini bulan perakende fiyatlar, 1917'de ortalama 829 ve 1918'de yine ortalama 1789 seviyesine ulaşmıştır.¹⁰⁵

Bu şartlar altında devletin üretim ve tüketimi düzenlemesinden başka çıkar yol olamazdı. Dış ticaret kendiliğinden durmuştu. Dolayısıyla 1914 -18 yılları arasında izlenen milli iktisat politikası aslında kendisini zorla kabul ettiren bir harp iktisadı idi. Milli sanayilerini geliştirmek için Almanya'nın uyguladığı Milli İktisat politikasıyla, ittihat ve terakki iktidarının savaş yıllarında uyguladığı milli iktisat bu açıdan farklıdır. Bu arada, savaş koşullarının İttihatçılar arasındaki milli iktisat düşüncelerinin hakim bir görüş niteliğine ulaşmasını sağlayacak bir ortam hazırlığını kabul etmek gerekir.¹⁰⁶

VI. SONUÇ

İnsanlığın bugün içiçe yaşadığı pek çok kurum, belli koşulların ürünüdür ve belli insan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak tarihi bir süreç içerisinde şekillenip günümüze ulaşmıştır.

Bugünü değerlendirebilmek, toplumların geçmişini araştırmayı gerekli kılar. Tarih çalışmalarıysa, insanlığın yalnızca eskiye yönelik meraklarının bir sonucu değil, günümüzü anlamanın ve anlamlı kılmanın da bir yoludur.

Tarih çalışmaları yalnızca siyasi tarihle sınırlı değildir. Bununla birlikte Türk toplumunun sosyal ekonomik tarihi üzerinde yapılan araştırmalar çok sınırlı ve yetersiz kalmıştır. Üstelik Osmanlı Arşivi'ndeki milyonlarca belge araştırmacıların ilgisini beklerken....

Bu makalede II. Abdülhamit dönemi atlanmış, Tanzimat (1839-76) ve Meşrutiyet (1908-18) dönemi iktisat ve malî politikaları birleştirilerek değerlendirilmiştir. Şunları anlatmaya çalıştık.

Osmanlı tarihini sadece saray serüvenleri ve harplerle yorumlamaya çalışmak eksik olmaktan da öte, sakat ve yanlış bir yaklaşımdır. Osmanlı sosyal dokusu ve kurumları ile bu kurumlarda değişim tahlil edilmeden, Batı ve Osmanlı ekonomilerinin farklı dönemlerdeki farklı dinamikleri karşılıklı etkileşim boyutuyla incelenmeden, ne Osmanlı medeniyeti ne de bu medeniyetin günümüzde bizi var kılan değerleri anlaşılabilir. Feodal toplum yapısı ile Osmanlı tımar ve lonca düzeni anlaşılmasından, Balkanlardaki yüzyıllar süren Osmanlı hakimiyeti anlaşılamayacağı gibi.

Sanayi devrimi İngiltere başta olmak üzere Avrupa'da gerçekleşmiştir. Ticari kapitalizm, sanayi devrimi

ve sonrası Batı ülkelerinin ekonomik gücü, Osmanlı Devleti'nin iç dengelerini sarsmıştır. Dünyadaki bu değişim Osmanlı devlet adamları tarafından hep yorumlanmaya çalışılmıştır. Medeni ülkeler arasına girme çabası ve arayışları hep var olmuştur.

Ancak farklı bir sosyal ve ekonomik yapıyı yansıtan Osmanlı'nın Batı karşısında gerilemeyi önleyecek bir gelişme kaydedemediği açıktır. Çünkü toplumsal ve kurumsal değişim çok karmaşıktır. İstenmiş olmakla beklenen patlamalar yaşanmaz. Belli karmaşık neden-sonuç ilişkilerinin, hatta çoğu kez bilinçli insan iradesinden de

ayrı, oluşması gerekmektedir. Buna rağmen bundan 8-10 bin yıl önce Anadolu, Mısır ve Mezopotamya'da başlayan tarım devriminin İngiltere ve Japonya'ya binlerce yıl sonra geçtiği düşünülecek olursa, Osmanlı Devleti'nin Batıdaki gelişmeleri çok hızlı takibe aldığı hemen görülür. XIX. yüzyılın sonuna geldiğimizde dünyanın hemen her tarafı Batılı devletlerin doğrudan sömürge alanları haline gelmişken, bağımsız devlet niteliğini yitirmeyen bir-iki örnekten biri Osmanlı Devleti'dir. Bu durum altı asırlık sosyal dokusu ve kurumlarıyla nasıl güçlü bir medeniyeti anlatmaya çalıştığımızı göstermeye yeterlidir.

- Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1965 (c. II, S. 3-4'ten) ayrı basım, Ankara 1967, s. 86.
- Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem yayınları, İstanbul 1980, s. 852.
- Kanuni Sultan Süleyman dönemi Sadrazamlarından Lütfi Paşa'nın ifadesiyle "kul taifesini çoğaltmaktan hazer gerek, asker az gerek öz gerek... ulufeli on beş bin asker çok askerdir... ulufe yediştirmek pehlüvanlıktır". Bkz.: Lütfi Paşa, "Asafname Tedbir-i Umur'u'd-Devleti ve'l-Vizareti ve Gayrimihim" (El yazması, Süleymaniye Kütüphanesi, No. Laleli 1608/2), bab-ı salis.
- Örneğin XVII. yüzyılın ilk yıllarında Ayn Ali Efendi tarafından yazılan risalelerde bunu görüyoruz: Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman Der Hulasası-i Mezzamin-i Defter-i Divan*, Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, 1280, s. 76-76.
- Zuhuri Danişman (Sad.), *Koçi Bey Risalesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1000 Temel Eser Dizisi, No 609/115, Ankara, 1985, s. 38-42, 47-49, 57-60, 76-80, 96-98.
- Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)*, (Tek-sir, S.B.F. Kütüphanesi, No. B. 1336), Ankara, 1962, s. 6.
- Kaptan-ı Derya Halil Paşa 1830 tarihinde şu sözleri söylemişti: "Eğer Avrupa'yı taklide müsareat etmezsek bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur", Bkz.: Engelhardt, (çev.: Ali Reşad) *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmanîyenin Tarih-i İslabatı 1826-1882*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s. 6.
- İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayını, Ankara, 1979, s. 264.
- Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 45.
- Amacımız Osmanlı iktisat düşüncesindeki değişimin ayrıntılarına girmek değildir. Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986; Şerif Mardin, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)" (Tek-sir, S.B.F. Kütüphanesi, No. B. 1336), Ankara, 1962; yine aynı yazarın "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 618-634.
- Mali konuların, iktisat kitaplarında bir bölüm olarak ele alınması bir yana, "ilm-i maliye ilm-i tedbirin bir fer'idir" ifadeleriyle, inceleme dönemimizde de maliyeyi iktisadın bir dalı olarak görme eğilimi mevcuttur, "Hukuktan Mabud", *Şark*, 6 Muharrem 1291, No. 74, s. 2.
- Akif Erginay, *Kamu Maliyesi*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, No: 334, Ankara, 1974, s. 1.
- Çok eski bir kullanıma sahip olan "maliye" kelimesinin Tanzimat döneminde Batı dillerindeki "finance" kelimesinin karşılığı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. "İstikraz-ı Cedid Üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütalaatı", *Hürriyet*, 13 Şaban 1285, No. 22, s. 4.
- (Jean Babtiste) Say, (çev.: Sehak Abru), *İlm-i Tedbir-i Menzil*, Mühendisöğ-lu Tabhanesi, 1268.
- Charles Wells, *İlm-i Tedbir-i Millk*, London, 1860.
- Mehmet Şerif, *İlm-i Emvâl-i Milliye*, Darülcıbaatılamire, 1280.
- (Joseph) Garnier, *İlm-i Umur-i Maliye*, (y.y., t.y.).
- (Benjamin) Franklin, (çev.: Reşad), *Tarik-i Refah*, İmp. de V. Janson, Paris, 1286; Franklin, (çev.: Bedros Hoca saryan), *Tarik-i Servet Ez Hikmet-i Rikardos*, Mühendisöğ-lu Ohannes Matbaası, Dersaadet, 1286.
- Otto Hübner, (çev.: Mehmet Mithat), *Ekonomi Tercümesi Fen-i İdare Cemiyet-i İlmîye Matbaası*, İstanbul, 1286; Otto Hübner, (çev.: Ahmed Hilmi), *İlm-i Tedbir-i Servet*, İstanbul, 1286.
- Bu konuda ayrıntı için Bkz.: Abdüllatif Şener, "Osmanlı Mali Düşüncesi-nin Çağdaşlaşması", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara, 1994, s. 225-239.
- Paul LeroyBeaulieu, (çev.: Hüseyin Kazım), *İlm-i Usul-i Maliye*, Mihan Matbaası, İstanbul, 1297.
- Memduh Yaşa, *Devlet Borçları*, İstanbul, 1971, s. 245-248.
- Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.
- Bu farklı dönemlere ait sanayileşme politikasının ayrıntıları hakkında bkz.: Rifat Önsay, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politi-kası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 47-124.
- Osmanlı bütçelerinin incelenmesi sonucunda, 1840-1876 yılları arasında bütçe giderlerinin %600'ün üzerinde bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır.
- Yerli sanayinin yabancı sermayeye karşı korunmasını savunan Ahmed Midhat ile, serbest dış ticaretten yana olan Ohannes'in görüşleri hakkında bkz.: Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1296, s. 88-135; Sakızlı Ohannes, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Miled*, Mihan Matbaası, Dersaadet, 1297, s. 268-310.
- Vergi ve Arazi Mecmuası*, Birinci Sene, Nüsha 1-12, 31 Mart-28 Şubat 1301.
- İlk yıl, düzenlemelerin başlangıcı olduğundan masrafların arttığı, yeni usul yerleştikçe gelirlerin de artacağı, Bşb. Arş., I., Dahiliye, 21 Şevval 1256, No. 1316; mülkiye ve maliye alanında yapılan değişikliklerin devlet gelirlerinin tahsilini geciktirdiği. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK yayını, Ankara 1985, s. 283.
- "Devletin zaruri masraflarının miktarını varidata göre tayin etmek.... idare-i umumiye-i maliyenin esasıdır". *Devlet-i Aliye'nin Yetmiş Dokuz Senesi Muvazene Defteri'dir*, 1280, s. 5.
- Fuat Paşa'nın padişaha sunduğu bir takrirde ifade olunduğu gibi "Evvela Kağıt icadı Tanzimat-ı layriyenin vukuuyla beraber" başlamıştır. *Tercü-man-ı Ahval*, 24 Ramazan 1278, No. 161, s. 2.

- 31 M. Belin, (çev.: M. Ziya), *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul, 1931, s. 284-293.
- 32 Belin, a.g.e., s. 289-294.
- 33 Bşb. Arş. İ., Dahiliye, 17 Rebiyülevvel 1276, No. 29452.
- 34 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 4 Şaban 1277, No. 77, s. 2.
- 35 Kaynar, a.g.e., s. 284.
- 36 Bşb. Arş. İ., Meclis-i Mahsus, 27 Rebiyülevvel 1276, No. 666; 12 Muharrem 1284, No. 1412; Cevdet Paşa, (yay.: Cavid Baysun), *Tezâkir*, c. II, TTK Yayını, II. Seri-No: 17 a, Ankara, 1960, s. 227-242.
- 37 1267 (1851/1852) yılı bütçe çağının kapatılması için memur maaşlarının %2 azaltılması hakkında bkz.: Bşb. Arş. C. Maliye, 17 Rebiyülevvel 1267, No. 874; 2 Cemaziyellevvel 1268, No. 9479.
- 38 1283 (1867/1868) yılı bütçe açığı nedeniyle, padişahın 48.000 kese inayet ve ihsanda bulunduğu Bşb. Arş. İ., Dahiliye, 28 Zilkade 1283, No. 39061.
- 39 Tanzimat dönemi sonrasında, 1318 (1902/1903) yılında tahsilatı arttırmak için vilayetler arasında yarışma düzenlenmiş, %89 ile Trabzon birinciliği alırken, %11 ile Basra sonuncu olmuştur. *Tahsil-i Enval Nizamnamesine Tefhikan Doğrudan Doğrıyla İstifa Olunan Mirettebatın 1318 Senesine Aid Tabak-nukat ve Tahsilat Mekadiri ve Mirettebat-ı Mezkurenin Sinin-i Sabıkaya Aid Bakayası Tahsilatını Mübeyyin Müsabaka Cevdidir*, (İstanbul), s. 4.
- 40 1856 yılında Fransa'nın gelirleri Osmanlı gelirlerinden on kat daha fazladır. Taner Timur "XIX. Yüzyıl Osmanlı Maliyesi ve Yönetici Oligarşisi Üzerine Notlar", *Mülkiyetler Birliği Dergisi*, 19. Yıl, X. cilt, s. 76, 1984, s. 50.
- 41 Engin Deniz Akarlı, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. C. Orhan Tütengil'in Anısına Armağan, Özel Sayı 1, 1982, s. 226.
- 42 Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, s. 49, Nisan/Mayıs 1984, s. 52-61.
- 43 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat'a Mali Tarihi)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 27, 74, 112.
- 44 Tanzimat dönemi siyasi olayları hakkında bkz.: İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1972, s. 121-293.
- 45 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 26.
- 46 Oğuz Oyan, "Dış Ticarete Liberalleşmenin, Tarihsel Öğretileri", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, s. 6, Ağustos-Eylül, 1984, s. 45.
- 47 Mübahat S. Küçükoglu, "Tütün Zeriyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", VIII. *Türk Tarih Kongresi II. Cilt'te Ayrı basım*, Ankara 1981, s. 1431-1434.
- 48 Yabancıların temettü vergisi kapsamına alınabilmesi için sefaretler düzeyinde yapılan görüşmeler sonunda "bir milyon süngüye ihtiyaç olduğu" anlaşıyordu. Zühdi Bey, *İlm-i Usul-i Maliye*, s. 123.
- 49 Engelhardt, a.g.m., s. 113.
- 50 Timur, a.g.e., s. 49.
- 51 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, c. XXVIII, s. 109-112, 1964, s. 641.
- 52 Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, AÜ. DTCF, Doktora Tezleri Serisi, no: 2, Ankara 1943, s. 43.
- 53 Bşb. Arş. İ., Meclis-i Mahsus, 15 Safer 1275, no. 553.
- 54 Stanford J. Shaw - Ezel Kural, (Çev.: Mehmet Harmancı), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, İstanbul 1983, s. 160.
- 55 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. I, İstanbul 1338, s. 718.
- 56 Bşb. Arş. İ., Dahiliye, 11 Şaban 1279, No. 34192, Tasvir-i Efkâr, 7 Cemaziyelahir 1279, No. 45, s. 1-3.
- 57 Londra'da (Bşb. Arş. İ., Meclis-i Vala, Gurre-i Muharrem 1269, No. 9113; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 17 Şevval 1277, No. 126, s. 2); Amerika Birleşik devletlerinde (Bşb. Arş. İ., Meclis-i Vala, 16 Rebiyülevvel 1269, No: 9631); Paris'te (Bşb. Arş. İ., Meclis-i Mahsus, 4 Receb 1282, No. 1284); Viyana'da (Bşb. Arş. İ., Meclis-i Mahsus, 1289, No. 1776) düzenlenen sergiler bu arada anılabilir.
- 58 Islah-ı Sanayi Komisyonunun faaliyet dönemi sırasında kurulan şirketler için bkz.: O. Nuri, a.g.e., s. 748-749.
- 59 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara 1983, s. 96.
- 60 *Takvim-i Vekayi*, 26 Receb 1260, defa 273, s. 2-3.
- 61 *Takvim-i Vekayi*, 6 Cemaziyelahir 1260, Defa 271, s. 1.
- 62 *Takvim-i Vekayi*, Selh-i Rebiyülahir 1265, Defa 403, s. 1.
- 63 *Takvim-i Vekayi*, 4 Şaban 1268, Defa 468, s. 1.
- 64 Ahmed Lütfi, *Ez Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Cild-i Sabi, 1306, s. 84.
- 65 *Takvim-i Vekayi*, 20 muharrem 1267, Defa 436, s. 1-4.
- 66 M. A. Ubicini, (Çev.: Cemal Karaağaçlı), *Türkiye 1850*, c. II, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 272.
- 67 "Teshil-i ticaret ve teksir-i menafi-i sunuf-i teba zımında" Trabzon ve Bursa karayollarının yapılması. *Takvim-i Vekayi*, 21 Safer 1267, Defa 439, s. 1.
- 68 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T.C. Merkez Bankası Yayını, 50. yıl Kuruluş Armağanı, Ankara, 1981, s. 62.
- 69 Miri arazinin mülk araziye dönüşüm süreci için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi...*, s. 291-375; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 245-264.
- 70 "Bu tabirin Türkçesi... şimdiki kulübelerimizi dahi onlara verip haneberduş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir", *Hürriyet*, 2 Şaban 1285, No. 21, s. 2.
- 71 "Tebaa-i Ecnebiyenin Emlak İstimlakine Dair Nizamname" *Düstur*, Cild-i Ula, s. 230-231. Ayrıca, özellikle İngilizlerin Batı Anadolu'da toprak sahibi olmaları süreci hakkında bkz.: Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 77-81.
- 72 Ekmek dışındaki tüm mallar üzerindeki narh 1865 yılında kaldırılmıştır. O. Nuri, a.g.e., s. 467.
- 73 Örneğin, ekmek (Bşb. Arş. İ., Meclis-i Vala, 4 Rebiyülahir 1270, no. 11826; *Takvim-i Vekayi*, 13 Rebiyülevvel 12762, Defa 533, s. 2), et (*Takvim-i Vekayi*, 25 Cemaziyelahir 1272, Defa 539, s. 3), kitap basımı (7 Receb 1273 tarihli "Kitab Tabı Hakkında Nizamname", *Düstur*, 1279, s. 326 ile ilgili tekeller kaldırılmıştır.
- 74 8 Zilhicce 1277 tarihli "Mülk Gedikler Hakkında Nizamname", *Düstur*, Defa-i Saniye, s. 129-133; Sıdkı Bey, *Gedikler*, Tanin Matbaası, Dersaadet, 1325, s. 41.
- 75 Tanzimat sonrası daha belirgin bir görünüm kazanan bu eğilim, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) değişime uğramış değildir. Pek çok yeni eğitim kurumu bu dönemde kurulmuş, hatta II. Abdülhamid latin alfabesine geçiş bile düşünmüştür. Sultan Abdulhamit, *Siyasi Hatıratım*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 178.
- 76 Kuleli Vak'asının ayrıntıları hakkında bz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 95-97; İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İst. 1972, s. 188-190.
- 77 Sina Akşin, *100 Sorunda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 15.
- 78 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 173-184.
- 79 İ. Temo'nun anıları Türkçe olarak basılmıştır. *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- 80 Hatipzade Ayetullah, *Kime Rey Verelim İttihad ve Terakki Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi*, İstanbul 1328, s. 13-15.
- 81 Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişkiler, aslında İttihat ve Terakki topluluğunun yapısındaki Cemiyet ve Fırka (parti) ayrımıyla birlikte değeri-

- dirilmesi gereken bir konudur. Her ne kadar sonunda Cemiyet=Fırka formülüne varılmış ise de Cemiyet bu topluluğun alt yapısıydı. Fırka Cemiyetin patronluğu ve propagandası altında seçtirilmiş kişilerden oluşuyordu. Ayrıntılar için bkz.: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, Hürriyet Vakıf Yayınları, 1989, s. 200-214.
- 82 Akşin, a.g.e., s. 81, 253.
- 83 Danişmend, a.g.e., s. 364-365.
- 84 Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 66; İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 77.
- 85 (Prens) Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar- Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, 1327, s. 18-22.
- 86 Kongre ayrıntıları için bkz.: Akşin, a.g.e., s. 23, 40, 64, Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyetine ait başta beyannameler ve nizamnameler olmak üzere çeşitli metinler hakkında bkz.: Tunaya, a.g.e., c. I, 1984, s. 39-127.
- 87 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, İstanbul 1982, s. 497.
- 88 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (t.y.), s. 56.
- 89 Feroz Ahmad, (çev.: Nuran Ülken), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Sander Yayınları, İstanbul 1971, s. 242.
- 90 Feroz Ahmad, (çev.: Fatmagül Berktaş), *İttihatçılıktan Kemalizme*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s. 35.
- 91 Lothar Rathmann, (çev.: Ragıp Zaraklı), *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 14.
- 92 Mustafa Pirili, "Mehmet Cavit Bey ve Mesail-i İktisadiye'de Hayalperverlik", *Toplum ve Bilim*, S. 17, Bahar, 1982, s. 140.
- 93 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 84, 108-119; Tunaya, a.g.e., c. III, s. 331-335.
- 94 Örneğin, Toprak, anılan eserinde (dipnot 93) zaman zaman savaş koşullarıyla milli iktisat arasındaki ilişkiyi vurgulamakla beraber, ittihatchıların iktisat politikalarında ve uygulamalarında bir dönem ayırımına girişmemiş ve eserin adından da anlaşıldığı gibi "Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)" olarak verilmiştir. Ayrıca, Tunaya, a.g.e., c. I, s. 35; F. Ahmad, *İttihatçılıktan...* s. 34-111.
- 95 Tunaya, a.g.e., c. I, s. 63-67.
- 96 Emrullah, *İzabname-Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasal Programa Dair*, Kostantiniye, 1330, s. 88.
- 97 *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve İzahnamesidir*, İstanbul, 1329-1331, s. 7-10; ayrıca Tunaya, a.g.e., c. I, s. 108-109.
- 98 Rifat Önsöy, "Tanzimat ve Sanayi", *Türkiye Günlüğü*, s. 8, Kasım 1989, s. 42-48.
- 99 1291 (1875/1876) yılı bütçesinde yer alan bu düşünce (Devlet-i Aliyenin Doksan Bir Senesi Muvazene Defteridir, Matbaa-i Amire, 1292, s. 6), bazı Osmanlı yazarlarında da mevcuttur. Örnek olarak N. Kemal'e ait şu makale gösterilebilir: B. M., "Tezyid-i Varidata Dair Olan Mütalaatımızın Üçüncü Kısımındır", *İbret*, 15 Zilkade 1289, no. 93, s. 1.
- 100 1290 (1874-1875) yılı Osmanlı Devleti'nin bütçe layihasını imzalayan kişiler arasındaki bütçe komisyonunda görevli Fransız ve İngiliz uyruklu üyeler bile yabancıların temettü vergisi kapsamına alınmalarını onaylamışlardır: "Büdcemiz İle Uhud-ı Kadime", *Şark*, 20 Safer 1291, no. 110, s. 1.
- 101 F. Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 81-111.
- 102 Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, H.Ü. Yayını, Ankara 1975, s. 388.
- 103 Toprak, a.g.e., s. 318.
- 104 Eldem, a.g.m., s. 379.
- 105 Eldem, a.g.m., s. 383.
- 106 Abdülatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, c. 8, S. 1, 1990, s. 203-232.

OSMANLI MALİYESİNDE BÜTÇE UYGULAMASI

DR. ŞEVKET KAMİL AKAR
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

1. BÜTÇE UYGULAMASININ ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti'nde XV. asırdan itibaren devletin gelir giderini gösteren hesapların kaydedildiği ve modern anlamda tahmin esasına göre hazırlanan bir bütçe olmayan katî hesap defterleri hazırlandığı bilinmekle beraber henüz bu belgeler bulunamamıştır. XVI. yüzyıla ait ise beş tane katî hesap cetveli tesbit edilmiştir.¹ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da katî hesapları içeren defterler yayınlanmıştır.²

Katî hesap defterleri genellikle padişah hasları gelirleri ile devletin belirli merkezî harcamalarını ihtiva etmektedir. Bazı katî hesaplarda devletin merkezî harcamaları dışında bırakılan ve belirli görevler karşılığı tahsis edilen gelirlerin sayıları ve tahsis edilen miktarı toplam olarak gösterilmiş ise de harcamaların ayrıntılı dokümünü görmek mümkün değildir.³ Bu uygulama Tanzimat döneminde gelirin tek hazinede toplanması ve harcamaların merkezileştirilmesine kadar devam etmiştir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılanması gayretlerinin arttığı ve tüm kurumların tanımlanması ve yeniden düzenlenmesi sürecinin hızlandığı önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde maliyeyle ilgili olarak ilk aşamada Maliye Nezâreti kurularak malî denetim ve organizasyonda merkeziyetçi yapı güçlendirilmiştir. 1840 yılında gelir ve giderleri kontrol eden Redif ve Mansure hazineleri ile Hazine-i Amire birleştirilerek Maliye Hazinesi adıyla tek hazineye dönüştürülmüştür.⁴ Bütçe kavramı da ilk defa bu yıllarda kullanılmaya başlanmıştır.

1839 tarihinde ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan devlet giderlerinin kanunlarla önceden belirlenip onaylanması ve harcamaların ona göre yapıl-

ması hakkındaki "...Devlet-i Âliyye'mizin berren ve babren masârif-i askeriye ve sairesi dahi kavânîni icabiye ile tahdîd ve tebyîn olunup âna göre icra olunması lazımedendir..."⁵ ifadesinin kullanılmasına rağmen modern anlamda bütçe kavramı ilk defa hukukî metinlerde 1855 yılında yayınlanan bir nizamnâmede "Muvâzene Defteri" olarak geçmiştir.⁶ Bu nizamnâme ile bütçe düşüncesinin uygulamaya konduğu görülmektedir. 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı ile "...Saltanat-ı Seniyyemin beher sene için vâridât ve masârifât defterinin tanzim ve irâesi hakkında muabharan bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun tamâmî-i icra-yı abkâmına itina olunması..."⁷ gereği, yani nizamnâmenin uygulanmasına itina gösterilmesi vurgulanmıştır. 1874 yılında ikinci defa yayınlanan bütçe nizamnâmesinden⁸ sonra, 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilânının akabinde bütçe yapma hakkı Kanun-ı Esasî ile Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayân'a verilmiştir. Padişaha bütçeyi onaylama ve eski bütçenin bir yıl daha uygulanması yetkisi tanınmıştır. Bu düzenlemeler Kanun-ı Esasî'nin 80, 97, 98, 99, 100, 101 ve 102. maddelerinde ele alınmıştır. Bütçe kelimesi de ilk defa Kanun-ı Esasî'nin 97. maddesinde kullanılmıştır.⁹ 1876-1877 (1293) bütçesi Kanun-ı Esasî'nin ilgili maddelerine bağlı kalınarak mecliste madde madde görüşülmeye başlanmıştır.¹⁰ Ancak bütçe görüşmelerindeki ağır eleştiriler neticesinde meclis üçüncü ayında tatil edilmiştir.

1878 yılında tekrar toplanan Meclis-i Mebusân, eleştirilerin artarak devam etmesi neticesinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden savaş gerekçe gösterilerek II. Abdülhamid tarafından feshedildi. Kanun-ı Esasî'nin II. Meşrutiyet'in ilânı ile yeniden yürürlüğe konulduğu 1908 yılına kadar geçen süre içinde bütçe hazır-

lanması ve uygulanmasında 1874 yılında yayınlanan ni-zamnâme esas alınmıştır.

Modern anlamda ilk bütçeler de bu dönemde hazırlanmaya başlanmıştır. Ancak hazırlanan bütçelerden hangisinin modern anlamda bir bütçe olduğu konusunda muhtelif görüşler vardır. 1841-1842 yılında malî durumu ortaya koymak için gelir ve gider toplamlarıyla ilgili tahminlere dayalı bütçe taslağı hazırlanmakla birlikte bu taslak genel bütçe özellikleri taşımamaktadır. Modern anlamda bütçe özelliği taşıyan ilk bütçe 1845 yılında alınan bir karardan sonra hazırlanan 1846-1847 malî yılı bütçesidir. Bu tarihten sonra birkaç yıl istisna her yıl bütçe hazırlanmıştır.¹¹

Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayân'da görüşülerek kabul edilen ilk bütçe II. Meşrutiyet Dönemi'nin de ilk bütçesi olan 1909-1910 malî yılına aittir.¹² 1912-13, 1913-14 ve 1919-20 malî yıllarında bütçe kanunu çıkarılmadığından kanun gereği bir önceki senenin bütçesi yürürlüğe konmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet'e kadar birlik prensibine bağlı kalınarak devlet gelir ve giderleri tek bir bütçede gösterilmiştir. Bu dönem bütçelerinde olağanüstü harcamalar için tahsisat ayrılmıştır. Örneğin 1847/1848 malî yılında bütçenin birliği prensibi "Fevkalâde Zuhur Eden Masârif Tertibi" veya 1856-1857 malî yılında "Her Bir Dairenin Masârif-ı Mahsusasında Fazla Olarak Vuku Bulacak Masârif-ı Mühimmeye Karşılık Hazine-i Celîle'nin Bir Senede Tutacağı Mal-ı İhtiyatiyesi" adıyla bütçelerde ifade edilmiştir.¹³ Bu durum devletin gelir ve giderini bütünlük içinde incelememize imkân vermektedir. Ancak Meşrutiyet döneminde Fransa'nın da etkisi ile bütçenin birliği prensibinden uzaklaşarak adı bütçelerin yanında fevkalâde bütçeler düzenlenmiştir. Gerçek malî durumu görmemize engel teşkil edecek olan fevkalâde bütçeler, olağanüstü durumlarda ortaya çıkan ve ertelenmesi halinde devlet menfaatlerini zarara sokacak veya telafi edilmesi mümkün olmayacak durumlarda tanzim edilmiştir. Fevkalâde bütçelerin hazırlanmasına ihtiyaç duyulması gelişmekte olan ülkelerin genellikle bütçe açığını az göstermek için başvurdukları bir yoldur. Daha sonra bahsedileceği üzere olağanüstü giderlerin karşılığı genellikle istikraz yolu ile temin edilmiş ve zamanla da istikraz vergi kaynağı gibi olağan görülmeye başlanmış-

tır. Bütçe açıklarının gizlenmesinin mümkün olamadığı yıllarda adı bütçe ile fevkalâde bütçe birleştirilerek tek bütçe uygulamasına geçilmiştir. 1897-1898 malî yılında bu uygulamanın örneği görülmektedir.¹⁴ Fevkalâde bütçe uygulaması Cumhuriyet döneminde de 1944-1945 malî yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra bütçenin birliği prensibi esas alınmış ve hazırlanan bütçeler bütün gelir giderleri ihtiva etmiştir.¹⁵ Normal bütçe uygulamalarının dışında fevkalâde bütçeden ayrı olarak bir de "Geçici Bütçe" veya diğer bir adıyla "Muvakkat Bütçe" uygulaması vardır. Osmanlı Devleti'nde 1908 yılında Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle muvakkat bütçe uygulaması başlamıştır. İlgili malî yılın bütçesine mahsup edilmesi şartıyla geciken 1909/1910 malî yılı bütçesinin ilk dört ayı, 1910-11 ve 1911-12 malî yıllarının ise ilk üç ayı için muvakkat bütçe hazırlanmış ve onaylanarak yürürlüğe konmuştur.¹⁶ Cumhuriyet döneminde anayasa ve Muhasebe-i Umumiyye Kanunu'nda muvakkat bütçe hakkında bir hüküm bulunmamasına karşın 1932 yılına kadar uygulanmıştır. Bu tarihte kanunî düzenleme yapılmıştır.¹⁷

2. DÖNEMLER İTİBARIYLA BÜTÇELERİN ANALİZİ

2.1- Tanzimat Dönemi (1838-1876)

Tanzimat Dönemi'nde ilk gelir gider tahmini 1841-42 malî yılında yapılmıştır. Bu yıla ait gelir 5.629.110 lira, gider 5.670.740 liradır (Bkz.: Tablo I) Dönemin ilk bütçesi kabul edilen 1846-47 malî yılı bütçesinde ise gelir 6.250.000 lira, gider 6.247.181 liradır. Devletin gelir ve giderlerinde dönem sonuna kadar artış görülmüştür. Tanzimat Dönemi'nin son bütçesi olan 1875-76 malî yılında gelir 23.882.940 lira, gider 28.929.095 lira tahmin edilmiştir.

Bütçe açıkları ilk yıllarda gelirlerin %5'inin altında iken Kırım Savaşı sonrası 1861-62 malî yılında %14'e, 1875-76 yılında ise %21,1'e ulaşmıştır.¹⁸

Bütçe gelirlerinde görülen artışın önemli nedenleri şunlardır;

I. Ziraî üretimde meydana gelen artış,

II. 1838 Ticaret Antlaşması sonrası ithalât ve ihracatın artması,

III. Aynı yükümlülüklerin nakdî yükümlülüklere dönüştürülmesi.

Giderlerin artmasının başlıca sebepleri ise şunlardır;

I. İktisadî amaçlı yatırımların artması,

II. Devlet alımlarının piyasa fiyatı üzerinden yapılması.

Bütçeleri gelir kalemleri açısından incelediğimizde Virgü, Aşar, Ağnam Rüsûmu, Cizye ve Gümrük Gelirlerinin devletin maliyesi için önem arz ettiği görülmektedir. 1849-50 malî yılı bütçesinde gelirler içinde Virgü %34, Aşar %22, Gümrük Gelirleri %9,3 ve Cizye %6,5 oranında pay sahibidir. 1861-62 malî yılından itibaren şahsî vergilerin payı azalarak üretim ve ticarete yönelik gelirlerden alınan vergilerin payı artmıştır. Bu malî yılda Cizye'nin yerine ikame edilen Bedel-i Askerî'nin payı

%4,9'a, Virgü'nün payı ise %23,7'ye düşmüştür. 1875-76 malî yılında ise Virgü gelirlerinin payı %14, Bedel-i Askerî'nin payı %3,3, Aşar gelirinin payı %36,4 ve Gümrük Gelirlerinin payı %8,7 tahmin edilmiştir.

Giderlerin ise 1841-42 malî yılında %46,6'sı askerî harcamalara, %32,2'si idarî giderlere, %10'u sultan harcamalarına ve %10,2'si dış borç ödemeleriyle el konulan tımar ve mukataat sahiplerine ödenen tazminatlara ayrılmıştır. 1861-62 malî yılında askerî harcamalara %37,7, idarî harcamalara %29,5, sultan harcamalarına %9,3 ve borç ödemeleri ile sair giderlere %23,5 oranında pay ayrılmıştır. Dönem sonunda hazırlanan 1875-76 malî yılı bütçesinde dış borç ödemelerinin payı %62'ye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti 1875 yılında borçlarını ödeyemez duruma düşmüş ve 1876 yılı sonbaharında borç ödemelerini durdurmuştur.¹⁹

TABLO I. TANZİMAT DÖNEMİ BÜTÇELERİNE GÖRE DEVLET GELİR VE GİDERLERİYLE
BÜTÇE AÇIKLARININ SEYRİ (LİRA)

MALÎ YILI	Gelirler	Giderler	Bütçe Açığı
1257/1841-42	5.629.110	5.670.740	-41.630
1262/1846-47	6.250.000	6.247.181	2.819
1263/1847-48	6.535.000	6.687.634	-152.634
1264/1848-49	6.622.300	7.048.166	-385.866
1265/1849-50	7.100.000	7.989.980	-889.980
1266/1850-51	7.151.160	7.773.043	-621.883
1267/1851-52	7.240.000	7.825.760	-581.760
1268/1852-53	7.729.716	7.943.924	-214.208
1269/1853-54	7.574.597	7.791.172	216.575
1272/1856-57	8.880.535	9.293.625	-413.090
1273/1857-58	10.429.400	11.315.800	-886.400
1274/1858-59	11.333.015	12.006.650	-673.640
1275/1859-60	11.613.760	13.671.982	-2.058.222
1276/1860-61	12.000.675	13.116.370	-1.115.695
1277/1861-62	12.211.842	13.934.075	-1.722.233
1278/1862-63	13.213.238	14.906.930	-1.693.692
1279/1863-64	14.209.905	14.845.025	-615.120
1282/1866-67	15.585.665	18.004.668	-2.418.503
1283/1867-68	15.979.939	18.683.185	-1.703.246
1284/1868-69	17.128.395	17.010.905	117.490
1285/1869-70	16.789.895	17.297.140	-507.245
1287/1871-72	19.200.815	22.765.335	-3.564.520
1288/1872-73	20.637.210	21.404.450	-767.240
1290/1874-75	24.807.420	25.134.580	-327.160
1291/1875-76	23.882.940	28.929.095	-5.046.150

Kaynak; Tefvîk Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", İFM, c. 49, 60. Yıl Özel Sayı, İstanbul 1998, s. 84.

2.2- I. Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)

Dönemin ilk bütçesi olan 1876/77 malî yılın bütçesinde gelir 22.027.470 lira, gider 25.726.240 lira tahmin edilmiştir. (Bkz.: Tablo II) Savaş yılı olan 1877/78 malî yılında bütçe ölçeği diğer dönemlere göre yüksek tutulmuş ve gelirlerin 20.070.965 lira, giderlerin ise olağanüstü harcamalarla birlikte toplam 46.283.240 lira düzeyinde gerçekleşmesi öngörülmüştür. Borç ödemelerini içeren kalemlere ödemelerin durdurulduğu 1876 yılından Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulduğu ve borç ödemelerinin bir takvime bağlandığı 1881-82 malî yılına kadar hazırlanan bütçelerde yer verilmiştir.²⁰ 1898-99 malî yılı bütçesinde gider 18.456.230 lira, gelir 18.449.349 lira tahmin edilmiştir. 1906-07 malî yıl

içinde toplam adî ve fevkalâde bütçe geliri 24.351.090 lira, gideri 26.400.580 lira olarak gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Bütçe açığının gelire oranı 1876-77 malî yılında %16,7, 1877-87 malî yılında %130,5, 1898-99 malî yılında %0,03 ve 1906-07 malî yılında %8,4'dür. 1877-78 malî yılında öngörülen masraflardaki artışa karşın gelirdeki azalmanın temel nedeni Osmanlı-Rus savaşıdır. Olağanüstü askerî harcamalar ve borç ödemelerinin durdurulması bu yıl içinde maliyeyi olumsuz etkilemiştir. Bütçe, gelirinden de fazla açık vermiştir. Ayrıca 1876-96 yılları arasında dünya buhranı nedeniyle bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de dış ticareti daralmış ve Avrupa'dan sermaye akışı kesilmiştir. Tarım ürünlerinin fiyatları gerilemiştir. Bu gelişmeler gümrük

TABLO II: I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİNE GÖRE DEVLET GELİR VE GİDERLERİYLE
BÜTÇE AÇIKLARININ SEYRİ, (LIRA)

MALÎ YILI	Adî Bütçe		Fevkalâde Bütçe		Adî ve Fevkalâde Bütçeleri Toplamı		Adî Bütçe Adî ve Fevkalâde Bütçeleri Toplamı	
	Gelir	Gider	Gelir	Gider	Gelir	Gider	Açık	Açık
1292/1876-7	22.027.470	25.726.240	-	-	22.027.470	25.726.240	-3.698.770	-3.698.770
1293/1877-8	20.070.965	31.754.045	-	14.529.195	20.070.965	46.283.240	-11.683.080	-26.212.275
1295/1879-0	14.285.820	15.236.603	-	7.648.126	14.285.820	22.884.729	-950.783	-8.598.909
1296/1880-1	16.155.840	17.039.251	-	2.109.512	16.155.840	19.148.763	-883.411	-2.992.923
1297/1881-2	15.804.121	22.364.178	-	5.204.324	15.804.121	27.568.502	-6.560.057	11.764.381
1298/1882-3	15.000.000	20.000.000	-	-	15.000.000	20.000.000	-5.000.000	-5.000.000
1299/1883-4	16.354.985	20.909.922	-	-	16.354.985	20.909.922	-4.554.937	-4.554.937
1300/1884-5	15.769.030	21.534.266	-	-	15.769.030	21.534.266	-5.765.236	-5.765.236
1303/1887-8	17.573.822	20.635.305	-	2.085.829	17.573.822	22.721.134	-3.061.483	-5.147.312
1304/1888-9	18.137.598	19.828.619	-	1.188.477	18.137.598	21.017.096	-1.691.021	-2.879.498
1305/1889-0	17.795.457	19.629.327	-	1.524.664	17.795.457	21.153.991	-1.833.870	-3.358.534
1306/1890-1	17.767.424	18.285.016	-	1.642.270	17.767.424	19.927.286	-517.592	-2.159.862
1307/1891-2	17.922.359	18.886.695	-	955.387	17.922.359	19.842.082	-964.336	-1.919.723
1308/1892-3	18.371.841	18.660.718	-	630.204	18.371.841	19.290.922	-288.877	-919.081
1309/1893-4	18.299.898	19.397.309	-	2.024.892	18.299.898	21.422.201	-1.097.411	-3.122.303
1310/1894-5	18.656.624	19.249.915	-	1.161.050	18.656.624	20.410.965	-593.291	-1.754.341
1311/1895-6	18.325.885	20.015.607	-	937.022	18.325.885	20.952.629	-1.689.722	-2.626.744
1312/1896-7	18.291.053	22.056.534	-	1.248.225	18.291.053	23.304.759	-3.765.481	-5.013.706
1313/1897-8	18.511.324	18.449.349	-	-	18.511.324	18.449.349	61.975	61.975
1314/1898-9	18.456.230	18.449.349	-	-	18.456.230	18.449.349	6.881	6.881
1315/1899-0	18.829.322	20.176.483	-	478.513	18.829.322	20.654.996	-1.347.161	-1.825.674
1316/1900-1	19.612.280	20.817.823	-	60.000	19.612.280	20.877.823	-1.205.543	-1.265.543
1317/1901-2	19.434.704	21.772.523	-	100.000	19.434.704	21.872.523	-2.337.819	-2.437.819
1318/1902-3	19.763.965	21.878.406	-	100.000	19.763.965	21.978.406	-2.114.441	-2.214.441
1319/1903-4	20.062.372	21.792.369	-	2.121.549	20.062.372	23.913.918	-1.729.997	-3.851.546
1320/1904-5	20.258.178	21.231.954	-	-	20.258.178	21.231.954	-973.776	-973.776
1321/1905-6	22.291.310	21.962.233	-	-	22.291.310	21.962.233	329.077	329.077
1322/1906-7	22.799.216	23.322.393	1.551.874	3.078.187	24.351.090	26.400.580	-523.177	-2.049.490
1323/1907-8	23.271.211	26.093.416	-	-	23.271.211	26.093.416	-2.822.205	-2.822.205

Kaynak; Şevket Kamil Akar, 1876-77/1908-09 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 339.

ve vergi gelirlerini olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluk 1897 Yunan Savaşı nedeniyle 1898 yılına kadar uzamıştır. Diğer yandan malî iflâstan sonra 1881 yılında teşkil edilen Duyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin malî bağımsızlığını yitirdiğinin göstergesidir. 1898 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin ihracat ve ithalât hacmi genişlemeye başlamış, tarımsal meta üretiminde artış görülmüştür. Demiryolu inşasına hız verilmesi bu gelişmelere olumlu etki etmiştir.²¹ Osmanlı Devleti giderlerini karşılamak için dış borçlanma ve kısa vadeli avans alma seçeneklerinin yanında vergi oranlarının artırılması, yeni vergilerin ihdas edilmesi, maaşlarda zorunlu kesintiye gidilmesi, zorunlu iç borçlanma ve bazı gelir kaynaklarının özel şirketlere belirli bir süre için devredilmesi suretiyle kaynak temin etmeye çalışmıştır. Dönem içerisinde önemli gelir kalemlerinin idaresi borçlanmalarda karşılık gösterilerek Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne bırakılmıştır. Gelir kalemleri içerisinde 1876-77 malî yılında Aşar gelirinin payı %33,7, Emlâk ve Akar Vergisinin payı %15,3, Ağnam Deve ve Canavar Rûsûmunun payı %9,5, Gümrük gelirlerinin payı %8,5, Bedel-i Askerî gelirinin payı %4,1'dir. 1898-99 malî bütçesinde Aşar %22,2, Emlâk ve Akar Vergisi %13,6, Ağ-

nam Deve ve Canavar Rûsûmu %10,6, Gümrük gelirleri %10,8, Bedel-i Askerî geliri %4,8 oranında pay sahibidir. 1906-07 malî yılı bütçesinde Emlâk ve Akar vergisinin payı %10,9'a, Aşar'ın payı %19,9'a, Ağnam Deve ve Canavar Rûsûmu'nun payı %9,3'e gerilemiştir. Bu malî yılda gümrük gelirlerinin payı %13,8'e yükselmiştir. 1876-77 malî yılında giderlerin %39'u iç ve dış borç ödemelerine, %30'u da savunma harcamalarına tahsis edilmiştir. 1877-78 malî yılı bütçe yasa tasarısına göre, bütçe giderlerinin yüzde %45'i savunma güvenliğine, %38'i iç ve dış borç ödemelerine ve %17'si diğer masraflara ayrılmıştır. 1898-99 malî yılında savunma harcamalarının bütçe içindeki payı %35,3, iç ve dış borç ödemelerinin %5 ve mülkî ve diğer harcamaların payı da %29,7'dir. 1906-07 malî yılında savunma harcamalarının bütçeden aldığı pay %45,7; iç ve dış borçların %26,6; mülkî daireler ve diğer harcamaların ise %27,7'dir.

2.3- II. Meşrutiyet Dönemi ve Sonrası (1908-1920)

10 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilân ve akabinde Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe girmesinden sonra Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayân'da kabul edilen ilk

bütçe kanununda gelir 25.078.962 lira, gider 28.064.117 liradır (Bkz.: Tablo III). 1917-18 malî yılında gelir 23.584.166 lira, gider 53.304.511 tahmin edilmiştir. Dönemin bütçelerinin tamamı açık vermiştir. Açık oranı Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nın getirdiği olağanüstü şartlar nedeniyle sürekli artmıştır. Bütçe açıkları 1909-10 malî yılında gelirlerin %21,8'i, 1910-11 malî yılında %37,2 iken 1914-15 malî yılında Harp Vergisi adı altında halktan olağanüstü bir verginin alınması ve bazı vergilere yapılan zamlarla %4,3'ün altına düşmüştür. Ancak savaşın getirdiği ağır malî yükümlülük neticesinde bu oran 1916-17 malî yılında %58,8, 1917-18 malî yılında da en yüksek orana ulaşarak %126 olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal anlayış ağırlık kazanmış, yerli ve yabancı sermaye teşvik edilmiştir. 1913 yılından itibaren ve özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra "Millî İktisat" politikası yerleşmiştir.

TABLO III: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİNE GÖRE DEVLET GELİR VE GİDERLERİYLE BÜTÇE AÇIKLARININ SEYRİ (LİRA)

MALÎ YILI	Gelirler	Giderler	Bütçe Açığı
1324/1908-09	23.649.548	28.064.117	-4.414.569
1325/1909-10	25.078.962	30.539.546	-5.460.584
1326/1910-11	26.015.101	35.693.784	-9.678.683
1327/1911-12	28.445.795	36.233.185	-7.787.390
1328/1912-13	30.514.159	34.676.672	-4.162.513
1330/1914-15	32.606.990	34.012.004	-1.405.014
1331/1915-16	26.836.438	35.657.545	-8.821.107
1332/1916-17	25.012.572	39.724.720	-14.712.148
1333/1917-18	23.584.166	53.304.511	-29.720.345
1334/1918-19	34.016.698	51.969.711	-17.953.013

Kaynak: Devlet-i Osmaniye'nin 1325 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1325; Devlet-i Osmaniye'nin 1326 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1326; Devlet-i Osmaniye'nin 1327 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1327; Meclis-i Mebusan Muvazene-i Maliye Encümenince tanzim olunan 1328 senesi bütçesi ile esbab-ı mucibe mazbata-i umumiyesi, İstanbul 1328; Devlet-i Osmaniye'nin 1330 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1330; Devlet-i Osmaniye'nin 1331 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1331; Devlet-i Osmaniye'nin 1332 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1332; Devlet-i Osmaniye'nin 1333 senesine mahsus bütçesidir, İstanbul 1333; Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin 1334 sene-i maliyesi bütçesidir, İstanbul 1334.

Kapitülasyonlar tek taraflı kaldırılmış ve gümrüklerde spesifik vergi uygulamasına geçilmiştir. 1896 yılından itibaren dış ticarete görülen genişleme ve tarımsal ürünlerin üretimindeki artış bu dönemde de 1913 yılına kadar devam etmiştir.²² Osmanlı Devleti savaşlar ve iç karışıklıklar nedeniyle artan giderlerini karşılamak için borçlanma, avans alınması, halktan Harp Vergisi adı altında vergi toplanması ve yürürlükte olan vergilerin oranlarının artırılması yoluna gitmiştir. Dönemi gelir kalemleri açısından incelediğimizde 1909-10 malî yılında Aşar geliri %21,5, Emlâk ve Akar Vergisi %9,7, Ağnam, Deve ve Canavar Rûsûmu %6,7, Gümrük gelirleri %15,7 oranında pay sahibidir. 1918-19 malî yılında Emlâk ve Akar vergisi gelirinin payı %6,2'ye, Gümrük gelirlerinin payı

%6,1'e gerilemiştir. Aynı yıl Aşar gelirinin payı %26,1'e, Ağnam, Deve ve Canavar Rûsûmu'nun payı %7,4'e ulaşmıştır. Harp vergisinin gelirler içindeki payı %3,4 tahmin edilmiştir. Gider kalemlerini ele aldığımızda 1909-10 malî yılında %39,8'i askerî harcamalara, %27,2'si borç ödemelerine ve %33'ü idarî ve diğer harcamalara tahsis edildiği görülmektedir. 1914-15 malî yılında askerî harcamalara %31, borç ödemelerine %44,1, idarî ve sair harcamalara %24,9 oranında pay ayrılmıştır. Dönemin son bütçesinde askerî harcamaların payı %23,1, borç ödemelerinin payı %33,5 ve idarî ve diğer harcamaların payı %43,4 olarak tahmin edilmiştir. Son dönem bütçelerinde askerî harcamaların payı azalırken idarî ve diğer giderlerin payı artmıştır.

- 1 Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1989, s. 43; Bkz.: aynı mlf., "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü. İFM*, c. XLI, No: 1-4, İstanbul 1984, s. 415-452.
- 2 XVII ve XVIII. yüzyıllara ait bütçeler; Ömer Lütfi Barkan ["H. 1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü. İFM*, c. XXII, No: 1-4, İstanbul 1960, s. 225-303]; Halil Sahillioğlu, ("1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara 1981, s. 1389-1406), Ahmet Tabakoğlu ("XII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İ.Ü. İFM*, c. XLI, No: 1-4, İstanbul 1984, s. 389-412) ve Cezar (a.g.e., s. 159-207) tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır.
- 3 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İ.Ü. İFM*, c. XV, No: 1-4, İstanbul 1955, s. 251-329; Bkz.: aynı mlf., "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü. İFM*, c. XIX, No: 1-4, İstanbul 1960, s. 277-322; Ayrıca bkz.: aynı mlf., "H. 954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü. İFM*, c. XIX, No: 1-4, İstanbul 1960, s. 219-276.
- 4 Abdülatif Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 26-33.
- 5 *Diüstur*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 5-6. Bkz.: Server Feridun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul 1962, s. 5.
- 6 *Diüstur*, I. Tertip, c. II, İstanbul 1289, s. 70-73.
- 7 Feridun, a.g.e., s. 9.
- 8 *Diüstur*, I. Tertip, c. III, İstanbul 1293, s. 226-231.
- 9 Kanun-ı Esasî'nin yukarıda belirtilen 7 maddesi şunlardır:
"Madde 80- Hey'et-i Mebusân kendiyne havâile olunacak kavânin layihalarını müzakere ile bunlardan umûr-ı maliyye ve Kanun-ı Esasî'ye taalluk eder maddeleri red veya kabul veyahud ta'dil eder ve masârif-i umumiye müvâzene kanununda gösterildiği vechile hey'et-i Mebusân'da tafsilatıyla tedkik olunduktan sonra müdâri-na vîkelâ ile birlikte karar verilir ve buna karşılık olacak vâridâtın keyfiyeti ve kemmiyeti ve suret-i tevzi ve tedarikî kezaîlik vîkelâ ile birlikte tayin edilir
Madde 97- Devletin bütçesi vâridât ve masârif-i takribîyesini mübeyyin kanundur. Tekâlif-i devletin vaz' u tevzi ve tahsil enrinde müstenid olacağı kanun budur.
Madde 98- Bütçe yani müvâzene-i umumiye kanunu meclis-i umumide madde ve madde tedkik ve kabul olunur. Vâridât ve masârif-i muhammenin müfredâtını câmi' olmak üzere âna merbut olan cedveller nizamen tayin olunan nümunesine tevfi kan aksâm ve füsûl ve mevâdd-i müte'addideye münkasem olarak bunların müzakeresi dahi fasıl fasıl icra edilir.
Madde 99- Müvâzene-i umumiye kanunu müteallik olduğu senenin dubluinde

mevki-i icraya konulabilmek için layihası hey'et-i Mebusân'a meclis-i umuminin kışâdî akabinde itâ olunur.

Madde 100- Bir kanun-ı mahsus ile müayyen olmadıkça envâl-i devletden müvâzene haricinde sarfiyat caiz olunur.

Madde 101- Meclis-i umuminin mün'akid bulunmadığı esnada esbâb-ı mücbire-i fevkalâdeden dolayı müvâzene haricinde masraf ihtiyarına lüzum-ı kavî tabakkük eder ise me's'uliyeti hey'et-i vîkelâyâ aid olmak ve meclis-i umuminin kışâdî akabinde âna dair kanun layihası meclis-i umumiye verilme üzere o masrafın tevsiye-i için iktiza eden mebâliğin taraf-ı hazret-i padişahîye arz u istifân ile sâdir olacak irade-i seniyye üzerine tedarik ve sarfî caiz olur.

Madde 102- Müvâzene kanununun hükmü bir seneye mahsustur. O senenin haricinde hükmü cari olamaz. Ancak bazı ahvâl-i fevkalâdeden dolayı Meclis-i Mebusân müvâzeneyi kararlaştırmaksızın fesh olunduğu halde hükmü bir seneye tecavüz etmemek üzere bir kararname ile vîkelâ-i devlet ba-irade-i seniyye sen-i sâbika müvâzenesinin cereyanı ahkâmını Meclis-i Mebusân'ın gelecek icimâ'na kadar temdid ederler" (Feridun, a.g.e., s. 21, 23).

- 10 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusân 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, c. I, İstanbul 1939, s. 332, 338.
- 11 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XIII, S. 17, s. 213-220; Bkz.: Şener, a.g.e., s. 70-73; Cezmi Erçin, *Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı*, İstanbul 1938, s. 44.
- 12 *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi* (MMZC), Devre 1, İctima Senesi 1, 16 Mayıs-11 Haziran 1325, c. IV, s. 54.
- 13 Güran, a.g.m., s. 277.
- 14 BOA, YEE, Kısım 13, Evrak 112/16, Zarf 112, Karton 6.
- 15 Kuyucak, a.g.e., s. 78.
- 16 *Diüstur*, 2. Tertip, c. I, Dersaadet 1329, s. 135-8; MMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, 16 Mayıs-11 Haziran 1325, c. IV, s. 57.
- 17 Kuyucak, a.g.e., s. 155.
- 18 Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İFM*, c. 49, 60. Yıl Özel Sayı, İstanbul 1998, s. 83.
- 19 Güran, a.g.m., s. 85-90.
- 20 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusân 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, c. 1, İstanbul 1939, s. 457.
- 21 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, s. 29-33.
- 22 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 20; Pamuk, a.g.e., s. 33.

II. MEŞRUTİYETTE TOPLUMSAL PROJE: TESANÜT, MESLEK VE MİLLÎ İKTİSAT

PROF. DR. ZAFER TOPRAK
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

2. Meşrutiyet'te İttihatçıların toplumsal projelerinin en gözde sözcüğü “tesanüd”dür. Solidarizm ya da yaygın kullanımıyla tesanütçülük (dayanışmacılık) İttihatçı ideologların gündeme getirdikleri ve Tek Parti Türkiye'si'ne açılımı olan bir toplumsal öğretilerdir. Tesanütçülük, I. Dünya Savaşı yıllarında dergilerin “içtimaiyyat” sütunlarında yoğun bir tartışma ortamı bulursa da, daha 1908 ertesi “ilm-i içtimai” ve “ilm-i servet” ders kitaplarında görülmeye başlanır. Başlangıçta “meslek-i teavün” olarak Türkçeye çevrilen solidarizm, II. Meşrutiyet ve Tek Parti yıllarında genellikle “tesanütçülük” diye bilinir. Bir ara, dil devrimi ile birlikte “bağlılık”a dönüşür. Bugünkü toplumbilim kitaplarında ise “dayanışmacılık” solidarizmin karşılığı olarak kullanılır. Solidarizm, III. Cumhuriyet Fransa'sının bir anlamda resmî ideolojisidir. Radikal Parti'nin benimsediği bir öğretilerdir. Filozof-politikacı, bir ara başbakan, Leon Bourgeois başta olmak üzere, Alfred Fouillée, Alexandre Millerand, Charles Seignobos, Ferdinand Buisson, Charles Gide, Gustave Geffroy gibi birçok düşünürü çevresinde toplamıştır.

Solidarizm, 19. yüzyıl ekonomist ve sosyalist öğretilerinin toplumsal sorunu saptamalarına rağmen tutarlı bir çözüm getiremediklerini ileri sürer. Ekonomistler, çabanın bireyi yükselttiğini, gayretin onu güçlü kıldığını, rekabetin bir ayıklama ve ilerleme unsuru olduğunu vurgularlar; ancak “Bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler.” düsturuyla adaleti yadsırlar. Kollektivistler ise, salt maddî kaygılarla, adalete arka çıkarlar, toplumu mutluluğu paylaşılacak bir güç olarak görürler, insanın tek varlık nedeni özgürlüğünü yitirmesine yol açacak sözde bir adale sitesini (cité de justice) otoriter yöntemlerle kurmaya

kalkışırlar. Solidarizm, her iki öğretinin sakıncalarını giderecek adaletle özgürlüğü aynı potada bağdaştıracak, ekonomizmle sosyalizmi uzlaştıracak bir çözüm peşindedir. Diğer bir deyişle, teşebbüs serbestiyeti ve mülkiyetin dokunulmazlığına gölge düşürmeksizin liberalizmle sosyalizm arası bir “orta yol” arar. Solidarizm, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözetken sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı (tesanüdü) benimseyen, lâik eğitimi savunan, pasifist, uzlaşmacı bir öğretilerdir. Var olan toplumsal yapıyı veri olarak alan solidarizm, kapitalizmin doğurabileceği sosyal adaletsizlikleri parlamenter yoldan gidermeyi amaçlar. Evrimci, ahlâkçı, Bentham faydacılığını Fransa'ya yansıtan bir düşüncedir. Solidarist çevrelerde sosyalizme dost bir tavır alınır. Ancak, toplumsal değişiklik solidarizmin gündeminde yoktur. Öte yandan, eşitsizliğin kaynağına inilmeksizin, sosyal adalet ilkesi benimsenir. Bazı çevreler, solidarizmi bir tür liberal sosyalizm olarak nitelerler. Fakat sosyalizmin politik silahı sınıf çatışması solidarizmde yerini işbirliği ve dayanışma ilkelerine bırakır.

Solidarizm, I. Dünya Savaşı'nın kargaşa ortamında İttihatçı çevrelerde kısa sürede yandaş bulur. Cemiyet'in yarı resmi yayın organı Yeni Mecmua, “tesanütçülük” adı altında solidarizme geniş yer ayırır. Tekin Alp on iki kez makalelerine “Tesanütçülük” başlığı atar. Gökalp'in geliştirdiği “halkçılık” solidarizmden esinlenir. Gökalp'e göre, solidarizm “içtimai halkçılık”tır. Siyasal demokrasinin siyasal düzeyde gerçekleştirdiği eşitliği iktisadi alanda uygulamaya çalışır diğer bir deyişle, solidarizmde

“iktisadî sınıflar”ın kaldırılması amaçlanır. Gökalp, bireycilikle toplumculuk arasında “tezat” ya da bugünkü deyişle çelişki olmadığını ileri sürer. Bireycilikle toplumculuğu uzlaştırmak her ikisini de aynı pötada eriten yeni bir toplumsal öğretiler, tesianütçülükte karar kılar. Solidarizm, Gökalp’e göre Türk hukukun doğasında vardır. Bu nedenle tesianütçülük “millî bir meslek”, ulusal bir öğretiler. Özellikle, geleneksel Osmanlı toprak hukuku bunun somut kanıtıdır. Bireyciler salt bireysel ya da özel mülkiyeti, toplumcular ise toplumsal ya da kamu mülkiyetini benimserken, tesianütçüler her iki mülkiyet ilişkisini de gündemlerine almışlardır. Osmanlı Arazi Kanunnamesi’nde “tasarruf” ferdi, ya da bireysel mülkiyeti, “rakabe” ise içtimai, ya da toplumsal mülkiyeti ifade eder. Gökalp, tesianütçülerin uzlaştırmacı mülkiyet ilişkilerini salt toprağa hasretmediklerini, üretim aracı niteliği taşıyan diğer “mülk”lere de yaydıklarını ileri sürer: Örneğin, ormanlar, sular, madenler, demiryolları, gemiler gibi fabrikalar da, toprak örneği bu iki mülkiyet ilişkisi ışığında ele alınmalıdır. Bir fabrika işletilmez, atıl bırakılırsa bu fabrika üzerindeki özel mülkiyet “sâkıt” olur; kalkar. Türk hukukuna göre, ferdi tasarruf bir tapu, yani “içtimai bir memuriyet” niteliğindedir. Birey üretim araçlarını gereğince kullanmazsa, tıpkı toprakta olduğu gibi devlet müdahale etme gereği duyar. Çünkü tüm üretim araçlarının “rakabesi”, gerçek sahipliği devlete aittir. Bireylerin bu üretim araçlarında ancak “tasarruf” hakları bulunur. Bu nedenle devlet, gerek görürse, bireylere ait tasarruf bedellerini ödeme koşuluyla, rakabesi kendisine ait olan toprak ve fabrikaları istimlak edebilir. Bu yolla tüm üretim araçlarını toplumsallaştırmak (içtimailaştırmak), ya da “nâ-ehil ellerden alıp ehliyetli ellere vermek” mümkündür. Nitekim, solidarizmden esinlenen gerçek halkçılık, kişi özgürlüğüyle toplumsal adaleti, özel mülkiyetle toplumsal mülkiyeti uzlaştırmayı amaçlar.

Gökalp’in solidarizmi sosyal devlete yönelik öğeler içerir. Liberal, ya da “jandarma” devlet Gökalp için yetersizdir. Devlet toplumsal hayata katılmalı, düzenleyici, yönlendirici işlevler üstlenmelidir. Bu nedenle toplumsal mülkiyet kaçınılmazdır. Gökalp’in deyimleriyle “fertçilik”le “içtimailik” telif edilmeli, “ferdi mülkiyet”le “iç-

timai mülkiyet” birlikte ele alınmalıdır. Bu bağlamda kişi özgürlüğüyle toplumsal adalete eşit ağırlık tanımak gerekir. Gökalp, toplumsal adaleti gerçekleştirmek için, Batı iktisatçıları ve toplumbilimcileri arasında yaygın kullanımı olan “artık değer”den yola çıkar. “Fazla temettü”, Fransızca “plus value”nın o günkü Türkçesidir. Toplumsal mülkiyetle birlikte kamu girişimlerinden (cemiyet teşebbüslerinden) doğacak artık değerler topluma mal edilecektir. Toplumsal adaletin gerçekleşmesi uğruna bu gelirle “mağdur sınıflar” sefaletten kurtarılacak, bu kesitin geleceği güvence altına alınacaktır. Sosyal güvenlik, genel sigorta, hayır cemiyetleri toplumsal mülkiyetten kaynaklanan fonlarla finanse edilecek, tüm Osmanlı çocuklarına parasız yatılı eğitim olanakları devletçe sağlanacaktır.

Gökalp’in gündeme getirdiği solidarist öğretisi Fransız toplumbiliminden esinlenir. Nitekim “tesanüt” (solidarité) Durkheim’in baştacı ettiği bir kavramdır. Meşrutiyet’in ilk yıllarında, “ilm’i içtimai” sözcüğüyle Osmanlı aydını Fransız toplumbilimiyle tanışır. Bu arada, Alman sosyal demokrat fikir hareketinin ilk etkileri Osmanlı aydın çevrelerinde görülmeye başlar. Dönemin bir diğer düşünürü Tekin Alp, ekonomik ve toplumsal düşüncede sosyal demokrat görüşlere geniş yer veren bir İttihatçıdır. “İçtimai siyaset” ilk kez Tekin Alp’in yazılarıyla geniş yankı uyandırır. Gökalp’in “fazla temettü” adını verdiği topluma ait paya Tekin Alp “tezayüd-i kıyam” der. Artık değer, Tekin Alp için sosyal siyaset gereğidir: “Ferdî mülkiyet” yanı sıra “cemiyet mülkiyeti”nin benimsenmesi toplumdaki eşitsizliklerin giderilmesi için zorunludur. Solidaristler, ya da tesianütçüler, Tekin Alp’e göre, sosyal siyaset yanlısıdır: Bireyciler (endividüalist) ya da liberaller, artık değer hasılatını bireysel mülkiyete, ferdî mülkiyete verirler. Oysa, sosyal siyaset yandaşları artık değere salt bireysel mülkiyet açısından bakamazlar. Bireyin elindeki servetin önemli bir kısmı topluma aittir ve her ne surette olursa olsun toplumun huzur ve refahını, toplumun gelişmesini sağlamaya hasredilmelidir. Bu nedenle solidaristler, bireysel mülkiyetle birlikte toplumsal mülkiyeti, cemiyet mülkiyetini gündeme getirirler. Esasen, artık değer bireyden değil toplumdan kaynaklanır ve bu nedenle doğrudan doğruya topluma ait olmalıdır.

Türkiye’de solidarizmin tartışıldığı dönemde kuveyde, Çarlık Rusya’sı yıkılmış, yerine toplumsal mülki-

yet esası üzerine kurulu yeni bir düzen kurulmuştur. Osmanlı solidaristleri, sosyalizmle aralarındaki farkı vurgulamakta gecikmezler. Tekin Alp'e göre, sosyalistler "Ferdî mülkiyet"i tümüyle yatsımsı, "cemiyet mülkiyeti"ni benimsemişlerdir. Tekin Alp, bu tür tek tip mülkiyet ilişkisinin de başarı şansı olmadığını ileri sürer: Rusya'da birtakım idealistler bireysel mülkiyeti inkâr ederek toplumsal düzeni alt üst etmişlerdir. Oysa yapılması gereken toplumsal düzeni çokertmeksizin, bireysel mülkiyet yanısıra toplumsal mülkiyeti kabul etmektir. Solidarizm evrimci bir öğretilerdir. Kurulu düzeni veri olarak alır. Toplumsal düzeni sarsacak kökten dönüşümlerden kaçınır. Tekin Alp'e göre, solidarizm yürürlükteki ve geçerli hukukî ve toplumsal örgütte "inkılâb"a başvurmaya gerek görmez. Hukukî ve toplumsal düzen aynen devam etmeli, ancak, toplumsal düzenin işleyişi aksadığı ya da düzende çarpıklıklar doğduğu zaman doğal akışa müdahale etmelidir. Diğer bir deyişle, düzenin devamı ve korunması, liberalizmde olduğu gibi herşeyin doğal akışına bırakılması, bireyin iktisadî faaliyetinin hiçbir sınırlamaya tabi tutulmaması anlamına gelmez. Doğal akış, bireyin özgürlüğünü sağlasa da, zamanla toplumda yer alan muhtelif "halk tabakaları" arasında çıkar çatışmalarına, derin uçurumlara neden olur. Liberalizm bireyin gelişmesine ortam hazırlar, ancak talih ve tesadüfün etkisiyle toplumsal düzende çarpıklıklar doğar. İşte bu aşamada devlet devreye girer: Devlet bireyin çıkarının değil, toplum düzeninin koruyucusudur. Bu nedenle, toplumsal düzen çözülmeye başladığı anda devlet müdahale etmeli, toplumsal sınıf ve tabakalar arasında doğal gelişmeden kaynaklanan çarpıklıkları gidermeli, toplumda düzeni, dengeyi, bütünlüğü, türdeşliği olanaklar ölçüsünde korumaya çalışmalıdır.

Ancak, bu konuda ifrata kaçmamak gerekir. Solidarizmde devlet müdahalesinin sınırı vardır. "Ferdî büsbütün ortadan kaldıran, devleti ikâme etmek isteyen" sosyalizm, toplumu tekdüze bireylerden oluşan bir organizmaya dönüştürmek ister. Bu nedenle bireysel mülkiyeti, şahsiyeti yok edip, her şeyi devlete irca eder, toplumsal hayattaki doğal farkları gidermeyi amaçlar. Oysa toplum, kendine özgü hayat tarzı, farklı yetenek ve beklentileri olan sayısız bireyden oluşur. Yeknesak, tekdüze bir halk kitlesi toplum değildir. Solidarizm, kişi özgürlüğü ile sosyal adaleti bağdaş-

tırarak bu sorunun üstesinden gelir. I. Dünya Savaşı solidarizmin gereğini bir kez daha kanıtlamıştır. Tekin Alp'e göre, savaşın nedeni içtimai darvinizmdir. Birçok ülkede toplumsal sömürü geniş boyutlar kazanmış, imparatorluklar çıkar kaygısıyla birbirleriyle kapışmışlar, gücü ellerine geçiren sınıflar emperyalist emeller peşine düşmüşlerdir. Tüm bu gelişmeler dünyayı bir barut fıçısına dönüştürmüş, küçük bir kıvılcım bu fıçıyı uçurmaya yetmiştir. Tekin Alp, bu tür savaşların solidarizmle önlenebileceğini savunur. İnsanlar, zümreler, muhtiler, sınıflar, meslekler için genel çözüm çatışmaktan değil uzlaşmaktan geçer. Bu kategorilerde yer alan farklı öğeler işbölümü gereği birbirleri için gereklidir. Uyum içersinde çalıştıkları vakit bir organizmanın bütünselliğini oluştururlar.

Tekin Alp'e göre Çarlık Rusya'sını deviren Bolşevikler bu gerçeği görememişlerdir. Sınıfları uzlaştıracaklarına sınıf çatışmasını körüklemişlerdir. Burjuvaziye savaş açacaklarına, mevcut düzeni çokerteceklerine, solidarizmi uygulayıp muhtelif zümreler arasında işbölümü ilkelerince düzeni sağlasalar, ve yalnız toplumdaki çarpıklıklara neden olan "içtimai darvinizm"i ortadan kaldırsalar, Bolşevikler, yeryüzünde temelleri solidarizm üzerinde yükselen ideal yurdu, *cité idéale*'i yaratmayı başarabilirler.

Ekim Devrimi ertesi, İttihatçılar Rusya'daki Müslümanlarla yakından ilgilenirler. Müslüman unsur arasında da toplumsal sınıf farklılıkları oluşmuştur. Rusya'daki "Türk şubeleri"ne seslenme gereği duyan Ziya Gökalp, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?" başlıklı yazısında, sosyalizmin etkin olduğu Rus aleminde bu akımdan esinlenen Türklerin gereksiz yere kardeş kanı döktüklerini, oysa Türk şubelerinin bu tür aşırılıklardan kaçınması gerektiğini, sınıf mücadelesini bir kenara bırakıp, tüm halkı hoşnut kılacak solidarizm öğretisini izlemelerini önerir.

Böylece, solidarizm sosyalizme bir alternatif olarak geliştirilirken, öte yandan kapitalizmin ve milliyetçiliğin doğurabileceği toplumsal sorunlara da çözüm getireceği ileri sürülür. Bu bağlamda solidarizmin sosyal adaletçi yönü gündemdedir.

Tekin Alp'e göre, uygarlıkla kapitalizm uyum içersinde gelişirler: "Bir millet medeniyet sahasında ne kadar yükselirse kapitalizm dahi o derece kesb-i kuvvet eder". Milliyetçilik ise "muhtelif memleketlerde tezahür ettiği

şekilde kapitalizmin kuvvetini tezyid ve takviye etmekten başka bir şeye yaramamış"tır.

Savaş diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de servet dağılımında büyük değişikliklere neden olmuştur. Sermaye birikimi sonucu yüzlerce şirket ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre sonra diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de büyük girişimler küçük üreticiliği ortadan kaldıracak, bir yanda "gülide, zengin, münevver ve mesut bir zümre-i kalile (azınlık zümre)", öte yanda "proleter denilen ve her türlü mahrumiyetlere katlanmaya, her türlü eza ve cefaya mahkum olan milletin ekseriyet-i azimesi (büyük çoğunluğu)" arasındaki uçurum giderek açılacaktır. Bu nedenle, milliyetçilikten, ulusal uyanıştan yalnız kapitalist denilen azınlık zümresi yararlanmış olacaktır. Tekin Alp, milliyetçilik bu şekilde gelişirse karşısında sosyalizmi bulacağını söyler. Sosyalizmin ifratçılığından kaçınmak için, kapitalizmin olumsuz etkilerini gidermek gerekmektedir. Türkiye'nin geçmekte olduğu aşamaları daha önce yaşamış olan ileri batı ülkeleri, uzun deneyimler sonucu nasyonalizm ile sosyalizm arasında, her iki akımın olumlu yanlarını içeren, olumsuz yönlerini dışlayan üçüncü bir toplumsal öğretilere karar kılarlar. Adını tesennütçülük ya da solidarizm koyarlar.

Tekin Alp, 1. Dünya Savaşı'nın solidarizm için çok müsair bir ortam yarattığı kanısındadır. Savaşla birlikte liberal iktisat politikaları bırakılmış, devletler, iktisadî hayata yoğun müdahale gereği duymuşlardır. Savaşın neden olduğu iktisadî çöküntü, savaş ertesi liberal politikalarla giderilemez. Devlet, savaşta olduğu gibi, savaş sonrası da ülke iktisadıyla yakından ilgilenecektir. Ülkelerin yeni baştan imar edilmeleri gerekir. Üretimin arttırılması, tüketimin kısılması, ödemeler dengesinde açık verilmemesi kaygıları ekonomiye doğrudan müdahaleye ortam sağlar. Ayrıca devletler "harp istikrazları"yla gelecek nesilleri boçlandırmışlardır. Nihayet, yüzbinlerce harp malulü, dul yetim ve göçmen devletçe gözetilmelidir. Tüm bu görevler, devletleri solidarizmin ilkelerini benimseyerek, toplumsal çöküntülere yer vermeksizin ekonomileri toparlamaya sevk etmektedir. Devletlerin iktisadî hayata müdahaleleri solidarizm gereğidir.

Solidarizm döneme damgasını vurmuş bir toplum felsefesidir. Toplumsal örgütlenme aşamasında solidarizm meslekçi bir yapıya dönüşür. Korporatist bir dünya

görüşü olan meslekçilik, Türkiye'de II. Meşrutiyet'in siyasi, ekonomik ve toplumsal kargaşa ortamında yeşerir. Millî Mücadele yıllarında, TBMM'nin ilk aylarında seçim sistemi seçiminde tartışılır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumbilimciler arasında ve meslek dergisi saflarında etkinlik kazanır.

1908 Jön Türk Devrimi ertesi, Trablusgarp, Balkan ve Dünya Savaşları Osmanlı Devleti'ni siyasi çöküntünün eşiğine getirir. Yüzyılların Osmanlı toplumsal düzeni, çözülmeye başlar. Aynılıkçı çabalar imparatorluğun dört bir yanında etkinleşmeye başlar. Milliyetçiliğin toparlayıcı, bütünlüyici, birleştirici yönü Osmanlı Türk unsuruna kalan topraklar üzerinde direnme gücü verir. Millî iktisat ekonomiyi "kozmopolit" yapısından arındırır. Tesanütçülük ya da solidarizm, toplumsal dayanışmaya zemin hazırlar. Meslekçilik ise, ülke yönetimini küçük üretici orta tabakalara yaslar.

Meslekçilik, II. Meşrutiyet yıllarının toplumsal çöküntüsüne bir çözüm arayışıdır. Klâsik iktisattan esinlenen Osmanlı liberalizmine bir tepkidir. Osmanlı meslekçiliği, yüzyılların fütuvvet ve lonca geleneğiyle, o günlerde Osmanlı düşüncesinde etkinlik kazanan ve Fransız korporatizminin sosyo-psikolojik temelini oluşturan dayanışmacı, solidarist yaklaşımın bir bireşimidir. II. Meşrutiyet ile birlikte geleneksel Osmanlı zanaatı kökten dönüşümlere uğratılır. Lonca örgütleri kaldırılır. küçük üreticiliğin "çağdaştırılması" amaçlanır. 25 Şubat 1910 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi, kethüdaların görevlerine son verir; Şehremaneti'nin denetimi altında küçük esnaf cemiyet çatısı altında örgütler. Talimatnamenin yayınlanışından I. Dünya Savaşı'nın ilk yılına değin İstanbul'da elli esnaf cemiyeti kurulur. Bir üst düzeyde, Esnaflar Cemiyeti tüm bu cemiyetleri bünyesinde toplar.

Selânik'in yitirilişi ertesi Merkez-i Umumî'nin İstanbul'a nakli, İttihat ve Terakki'nin karar organlarında Müslüman-Türk esnaf etkinliğini arttırır. İstanbul tüccarı "kozmopolit"tir. İttihat ve Terakki'nin omuz verdiği millî iktisatla bağdaşmaz. Cemiyet'in, özellikle İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerine yaslanır. I. Dünya Savaşı yıllarında kentin temel kaygısı iâşe sorunu esnaf örgütleri aracılığıyla çözüm getirilir. Esnaf cemiyetleriyle İttihat ve Terakki organik bağ kurar. Cemiyetlerin başına İttihatçı "kâhya"lar atanır; İttihat ve Terakki için gereken "fedailer" esnaf arasından seçilir. Meşrutiyet yılları bo-

yunca İttihat ve Terakki, esnaf örgütlerini, benimsediği uluslaşma süreciyle uyumlu kılmaya çalışır. Mebusan Meclisi'ne verilen önergelerin birinde fütuvvel ilkelerinin esnaf yaşamına, günün koşullarıyla bağdaşacak şekilde uyarlaması önerilir. Merkez-i Umumi üyesi Ziya Gökalp esnaf örgütlerinin tarihsel gelişimiyle yakından ilgilenir. Baha Sait, Ankara'ya gönderilir; esnaf örgütlerinin evrimi ve Ahilerin son Ahubabalarının kurumları incelenir.

Esnafın evrimi konusunda bir süre sonra İttihat ve Terakki bünyesinde görüş ayrılıkları doğar. Meşrutiyet yıllarında İstanbul esnafını fiilen denetleyen Cemiyet'in İstanbul murahhası Kemal Bey (Kara Kemal) Osmanlı'nın geleceğini sermaye birikiminde ve "teşkilâtlanma"da görür. Millî iktisada küçük üreticilikle çözüm getirilemeyeceğini savunan Kemal Bey, esnaf kuruluşlarının gücünden yararlanarak anonim şirketlerin kurulmasını önerir. Kemal Bey, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında hamal esnafı kâhyalığı yapar. I. Dünya Savaşı yıllarında önce esnaf cemiyetleri aracılığıyla Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'yi yönetir, sonra İstanbul Mıntıkası İâşe Müdürlüğü yapar ve nihayet, savaşın son yılında İâşe Nazırlığı'na getirilir. Savaş döneminde "millî" anonim şirketlerin kurulmasına önayak olan Kemal Bey, esnaf üzerindeki etkinliğini Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürür. Kemal Bey, esnaf için pragmatik çözümler önerir. Küçük üreticiyi daha büyük ölçeklerde örgütleyerek ülke ekonomisinde etkin kılmayı amaçlar. Oysa, Ziya Gökalp'in başını çektiği meslekçi çözüm, toplumun tüm kesitlerini kapsayan ve kuramsal yönü ağır basan bir açılımdır.

Meslekçilik, herşeyden önde küçük üreticiliğin korunmasından yanadır. Ahlâk sosyolojisinden esinlenir ve dönemin "içtimai iktisat" beklentileriyle Osmanlı loncalarına özgü meslekî dayanışmayı harmanlar. Osmanlı'yı çöküntüye sevkeden ahlâk bunalımıdır; Savaşın neden olduğu ekonomik çöküntü, spekülasyon girişimleri sonucu oluşan aşırı kârlar, toplumsal sefalet yanı sıra "harb zenginleri"nin ortaya çıkışı, Ziya Gökalp ve çevresince ahlâk yetersizliğinden kaynaklanır. Gökalp, korporatist düzen özleminden ilk kez, 1915 başında, İslâm Mecmuası'nda söz eder. İttihatçı düşünür artık Durkheim'in sosyolojisini benimsemiştir. Fransız üstadının korporatif eğilimlerini geleneksel Osmanlı lonca korporatizmiyle pekiştirir.

Ulusal düzeyde meslek örgütlerine yaslanan korporatif bir düzen önerir.

Durkheim'in Türk sosyologları üzerindeki etkisi büyüktür. Belli başlı eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir. 1910'lu yıllardan beri toplum felsefemize damgasını vuran Durkheim, korporatizm konusunda Saint Simon, Proudhon ve Louis Blanc'dan esinlenir. Eserlerinde işlevsel temsile ağırlık veren bir siyasal sisteme yönelir. Durkheim'e göre, korporasyon siyasal örgütün temelini ya da belli başlı temellerinden birini oluşturur. Korporasyonlar devletin temel siyasal birimleri, temel ayrımlarıdır. Sanayi toplumun gelişmesiyle eski siyasal yapının giderek gücünü yitirdiğini savunan Durkheim, bölgesel ayırımın önemini kaybettiğini, bireyin bölgesel ayırımı bağlantılarını her geçen gün biraz daha yitirdiğini ileri sürer. Toplum bugünkü gibi yanyana konmuş bölgeler toplumu olmaktansa, geniş bir ulusal korporasyonlar sistemine dönüşmelidir. Durkheim'in önerdiği korporatif modelde korporasyonlara zorunlu üyelik uygulanacak, ayrı mesleğe mensup olmaktan doğan bir dayanışma, entellüktüel ve ahlâki türdeşlik sağlanacaktır. Durkheim'den esinlenen Gökalp de kendi toplumunun evrimini bu doğrultuda görür: "İçtimaî nev'iler"de, Türk ulusunun camia toplum (camiavi cemiyet) türüne mensup olduğunu, gelecekte korporatif toplumlar (Hey'i cemiyet) arasında yer alacağını savunur.

Camia toplumu, kentlerde toplumsal iş bölümü sonucunda esnaf korporasyonlarından oluşmuş, yerel derebeylerin egemenliğinden kurtularak kendi kendini yönetmeye başlamış, aynı zamanda derebeyine karşı merkezî otoriteyle birleşmiş bir "millet" türüdür. Korporatif toplum türünde ise toplumsal yapı başkentte ulusal nitelikte, hiyerarşik biçimde örgütlenmiş esnaf korporasyonlarından oluşur. Her iki toplum modeli de loncalar üzerine kurulmuştur. Ancak camia toplumunda loncaların etkinliği yoreseldir. Bunların eylem alanı camia ile sınırlıdır. Korporatif toplumda ise korporasyonlar seçtikleri temsilcileri başkente gönderilen ve burada oluşan konfederasyon meclisleri ulusal nitelik kazanarak ülkeyi yönetirler.

Gökalp, ekonomik gelişimin son evresi olarak gördüğü "millî iktisat" dönemini ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonlarının yöntemiyle notalar. Millî

iktisatta, cemaat ile şehir ekonomiler oluşturulacak bir "millî iktisat nezareti" ulusun bir ekonomik organizmaya (uzviyet-i iktisadiyye) dönüşümünü sağlayacaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için Nezaret, esnaf korporasyonlarını şehir düzeyinden çıkararak millet düzeyinde örgütleyecektir.

Meslek örgütlerinin egemenliğine dayalı bir halkçılık Gökalp'in özlemine duyduğu toplumsal düzendir. Gökalp'e göre, toplumların evriminde sınıflı toplumları meslek devri izleyecektir. Sınıf devri, siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin egemen olduğu bir dönemdir. Türkiye tarihinde Tanzimat ve Meşrutiyet bu dönemleri simgeler. Meslek devrinde ise siyasal halkçılığın yok edemediği "iktisadî tabakalar" ortadan kaldırılır; sınıf adı verilen, büyük burjuvazi, küçük burjuvazi ve gündelikçilerden oluşan tabakalar meslek devriyle son bulur. Böylece toplumda içtimai halkçılık egemen olur ve "semiyye, kast, tarık, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar" artık görülmez. Gökalp'in meslekçiliği, toplumu bir organizmaya benzer. Meslek zümreleri bu organizmanın hayatî görevler üstlenmiş organlarıdır. Toplumun gelişile işbölümü ve uzmanlaşma derinleşir. Meslek örgütleri arasında giderek daha sıkı bir dayanışma doğar. Toplum bireyleri meslek zümreleri aracılığıyla birbirlerine bağlanırlar. Ziya Gökalp ve çevresi, meslek zümreleriyle birlikte meslek ahlâkını da gündeme getirir. Aile iktisadının yerini millî iktisadın alışıyla, bireysel sermayeler millî sermayelere dönüşür. Yeni bir meslek çevresi doğar. Meslek ahlâkı giderek toplumda belirleyicilik kazanır. Bundan böyle, meslektaşlar arasında mesleklerinin "hayat ve bekası" için bir dizi görevler gündeme gelir. Bu görevler bireyi mesleğine sıkı sıkıya bağlı hissettirir, kişisel çıkarların ötesinde meslekî hedeflere yönelir.

Savaş yıllarında meslek ahlâkını işleyen İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), meslektaşlar arasında maddî ve manevî dayanışmanın Türkleri ahlâkî çöküntüden kurtaracağını, onlara daha "içtimai ve mefkurevi bir seciye" kazandıracağını savunur. Böylece birey yalnızlıktan kurtulacak, meslek çevresi bireyin tüm yaşamını düzenleyecektir. I. Dünya Savaşı yıllarında savaşan ülkelerde hükümetler olağanüstü önlemlere başvurmuş, yasalar, tüzüklerle ekonomiye yoğun bir biçimde müdahale etmişlerdir. Zorun-

lu ihtiyaç maddelerinin dağıtımını çoğu kez, pazar mekanizması yerine, yönetimler üstlenmiştir. Ancak, savaş ekonomilerinde elde edilen sonuçlar ülkeden ülkeye fark etmektedir. Örneğin Türkiye'deki ekonomik kargaşa Almanya'da yoktur. Oysa Türkiye savaş ekonomisinde Almanya'yı örnek almış, benzer kurumsal düzenlemelere gitmiştir.

Necmettin Sâdık (Sadak)'a göre, Almanya'daki başarının nedeni, bu ülkede yıllardır oluşturulmakta olan "teşkilât"; var olan "inzibat"tır. "teşkilât" ve "inzibat" ise bir ulusu oluşturan "içtimai vicdan"a bağlıdır. Örneğin bir tüccarın fahiş fiyatla mal satmasını, ya da bir memurun yasa dışı yollarla ticarete atılmasını mevzuatla önlemek güçtür. Bu konuda etkin olacak denetim bireyin vicdanı, ve bu vicdanı yönlendirecek, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıdır. Osmanlı toplumu her şeyden önce bir ahlâk sorunuyla karşı karşıyadır. Ülkenin genel ahlâkında bir buhran görülmektedir. Savaş yıllarında buhran ticareti de etkilemiştir. Kişisel çıkarlar ulusal ve genel çıkarlara üstün geldiğinden, diğer bir deyişle güçlü bir ahlâk anlayışı bulunmadığından, ticarete spekülatif girişimler ve istifçilik ortaya çıkmıştır. Ahlâk buhranı "harp zenginleri" denilen türedi bir sınıfın doğuşuna neden olmuştur. Ülke ekonomisine çeki düzün verebilmek için genel ahlâk sorununa en kısa sürede çözüm bulunmalıdır. Ancak, Necmettin Sâdık'a göre, genel ahlâkın oluşumu, meslek ahlâkının gelişimine bağlıdır. Osmanlı toplumunda meslekî zümreler, korporasyonlar ya da esnaf örgütleri yeterince gelişmediği için meslek ahlâkı da oluşmamıştır. Ülkede genel ahlâkı yükseltmek için önce korporasyonları, "meslek sınıfları"nı geliştirmek gerekir.

II. Meşrutiyet meslekçileri arasında, yaşanan ahlâk buhranını sanayi toplumunun sorunu olarak görenler de vardır. Bu konuda, Durkheim'le aynı doğrultuda görüşler benimsenir. A. Mithat (Metya)'ya göre, Avrupa'da Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimiyle başlayan toplumsal dönüşüm üzerinden bir buçuk yüzyıla yakın bir süre geçmiş olmasına karşın, uygarlık ahlâkî ve hukukî kargaşadan henüz kurtulamamıştır. Oysa sanayileşmeyle orantılı olarak kişisel çıkarıcılık gelişmektedir. Sonuç olarak ekonomi büyüdükçe genel ahlâk çöküntüye uğramakta-

dır. A. Mithat çözümü ahlâkın esası olan özveri (gayrendişlik) ve toplumsal dayanışma (içtimai tesanüt) duygularını güçlendirmekte bulur. Bu nedenle biran önce meslek zümrelerin örgütlemesini özendirmek ve kolaylaştırmak gerekir. Aile nasıl aile hukuku ve faziletlerinin beşiği olmuşsa meslek ahlâkı ve teamül de meslek zümrelerinden doğacaktır. A. Mithat'a göre tarih meslek ahlâkı örneklerine birçok kez sahne olmuştur: Roma İmparatorluğu'nda "collegia"lar, Ortaçağ'da korporasyonlar bunun somut örnekleridir. Osmanlı toplumunda da benzer bir örgütlenme yaşanmıştır. Devletin bunca bunalımlara karşın, yüzyıllardır bu denli zinde bir direniş gösterebilmesinin temel nedeni Osmanlı esnaf geleneğidir. Ancak, III. Selim'le başlayan, Tanzimat'la doruk noktasına varan "Avrupalılaşma" akımı, esnaf örgütlerini de çökerterek ulusal ekonominin kaynaklarını kurutmuştur. Osmanlı II. Mahmut Dönemi'ne kadar dışardan sınırlı birkaç kalem mal satın alırken, "boyunbağı taktığımız günden itibaren" Avrupalıların ve "kozmpolit" bir takım ellerin iktisadî esareti altına girmiştir. Osmanlı, artık fesinin püskülünden kundurasının çivisine varıncaya değin herşeyde Avrupa'ya haraç vermektedir.

İş bölümü sonucu toplumsal yaşamın karmaşıklıştığını, mesleklerde uzmanlaştığını kaydeden A. Mithat, hükümetlerin ihtiyaçları gereği gibi anlayamadıklarını, gelişmeleri yakından denetleyemediklerini ileri sürer. Bu nedenle çıkarılan birçok yasa ve yönetmelik toplumdaki mevcut dengeyi bozar, yakınmalara neden olur. Oysa meslek örgütlerinin oluşturulmasıyla meslekî teamüller ve hukukî esaslar doğrudan doğruya kolektif bilincin, maşeri vicdanın ürünü olacaktır. Nitekim Avrupa'da bu doğrultuda önemli adımlar atılmış, yasama örgütünde meslekî temsil (representation professionnelle) ilkesi tartışılmaya başlanmıştır.

Mesleki temsil ilkesini İttihatçılar Millî Mücadele'nin ilk yıllarına geliştirirler. Halka Türk Karl Marx'ı diye tanıtilen Kör Ali İhsan'ın meslekî temsil programı, ekim 1920'de Büyük Millet Meclisi komisyonunda (Encümen-i Mahsus) görüşülür ve seçimlerde meslekî temsilin uygulanması kabul edilir. *Anadolu'da Yeni Gün*'de Yunus Nadi, "hayat-ı millîyemizde hakiki bir inkılâb" tımcisiyle meslekî temsili savunur. Muhittin (Birgen)'e göre ülkede ne teşekkül etmiş bir sınıf savaşı, ne de olgunlaş-

mış bir meslek tesanüdü vardır. Madem ki, bunların yeniden kurulması gerekmektedir, bugün ihtiyaca yetmeyen ve doğaya aykırı olan sınıf savaşı yerine meslek dayanışmasını oluşturmak gerekir. Kör Ali İhsan programını İstanbul'da hazırlamıştır. Tasarının ilk şekli karma bir korporatif yapı önerir: Toplumsal ve iktisadî meslek temsilcilerinden oluşan meclis yanı sıra demokratik seçimle işbaşına gelmiş bir meclis vardır. Ancak, Ankara'da ikinci meclis kaldırılır; meslek temsilcilerinden oluşan tek meclisle yetinilir. Bu meclis toplumdaki iş bölümünün, dayanışmanın bir simgesidir. Meclis komisyonunda, çiftçiler ve çobanlar, tüccarlar, denizciler, madenciler, ırgatlar, serbest meslek sahipleri, sanatkarlar, memurlar ve askerler olmak üzere toplam dokuz meslek gurubu oluşturulur. Kör Ali İhsan'a göre Türkiye'de Batı benzeri toplumsal sınıflar yoktur. Batı'da emperyalizm, kapitalizm ve istibdat, asilzadelere, ruhanilere, büyük endüstriye ve bankarlara dayanır. Ülkeler bu sınıfların çıkarlarına göre yönetilirler. Türkiye'de ise bu tür kristalleşmiş sınıfların olmayışı sınıf sorununun çözümünü kolaylaştırır.

Meslekî temsilciler, toplumsal sınıfları Türkiye'nin gündemine almamalarına karşın, meslekî temsili zaman zaman sosyalizme benzetirler ve kuzey yamaçtaki sovyet modeliyle paralellik kurarlar. Muhittin (Birgen)'e göre meslekî temsil "Rusya'da uygulanan usulün aynısıdır"; tek fark, meslekî temsilde sınıf mücadelesi yoktur, meslek dayanışması vardır. Zaten Türkiye'de sınıf savaşı da yoktur. Bu tür bir savaş, niteliği açısından da doğaya aykırıdır. Öte yandan Muhittin'e göre, sınıf kavgası yerine "say" ya da emek ilkesini konduğu için bir anlamda sosyalizm de kabul edilmiş olur. "Meslekî temsil esasen ... sosyalizmin müessesesidir." Amacı ülkenin bütün yönetimini tek olarak çalışanlara, say erbabına vermektir. Meslekî temsilciler, Türkiye'de meslek dayanışmasının da olmadığı kanısındadırlar. Kör Ali İhsan'a göre dünyada Türkiye kadar tesanüitten, dayanışmadan yoksun bir ülke yoktur. Bu nedenle meslek dayanışması gündemdeki ilk maddedir.

Meslekî temsil, Batı'daki demokratik seçim sistemine alternatif olarak geliştirilmiştir. Batı demokrasisi I. Dünya Savaşı ile birlikte önemli ölçüde yıpranmıştır. Meslekî temsilcilere göre demokratik seçim sistemi oligarşik egemenliği gideremez. Meslekî örgütlenme ger-

çekleşmedikçe egemenlik belirli çevrelerin denetiminde kalacaktır. Halk mesleklerle göre sınıflandırılmadıkça ve demokratik seçim sistemi yerine meslekî temsil sistemi koymadıkça, egemenlik gerçekten halkın olmayacaktır.

Meslekî seçim halkı kategorilere ayıracak bir Cemi-yetler Kanunu gerektirir. Ülkeyi yönetecek ulusal kurumların, ülkede mevcut çalışma mesleklerini, oranlarına uygun olarak temsil edecek tarzda oluşturulması gerekir. Seçim sistemi de buna göre ıslah olmalıdır. Böylece meslekler gelişirler ve ülkede meslekî ve bilimsel güçler yekdiğerine karşı görev ve konumlarını bilirler.

Anadolu'da Yeni Gün'de yazan Yunus Nadi'ye göre, halk hükümeti demokrasi demek değildir. Mesleki temsilciler teoride değil pratikte halkı hâkim kılacaklardır. Yönetimi şu ya da bu sınıfa değil, tüm halka devretmek gerekir. Türk halkının yaşamında partilere yer olmadığını savunan Yunus Nadi, değişik mesleklerde çalışan insanların birbiriyle mücadele etmediklerini, aksine birbirlerini tamamladıklarını ileri sürer: Rençperler eker, marangoz ambarı, çilingir arabıyı yapar, hamal taşır, fırıncı pişirir, terzi diker... Kısaca yaratılıştan kurulmuş bir düzen, bir ahenk vardır. Bu nedenle tüm insanları belli ve sayılı mesleklerde toplamak ve seçimleri en âdil oranlarda bu ilkeler ışığında yaparak "hayatı Meclis'e taşımak" gerekir.

Meslekî temsil, Meclis komisyonunda kabul görmesine karşın Mustafa Kemal'ce benimsenmez. Ancak, meslekçilik zaman zaman tekrar gündeme gelir. Mahmut Esat (Bozkurt), Hakimiyet-i Milliye'de egemenliğin üreticilere devredilmesini savunur; Yeni Türkiye'nin gerçekleştirilmesi gereken temel dönüşümlerden birinin lonca örgütlerinin yeniden kurulması olduğunu ileri sürer. Ziya Gökalp, meslekçi görüşlerini Cumhuriyet'in ilânı arifesi yayınladığı *Türkçülüğün Esasları* başlıklı yapıtında ayrıntılandırır. Korporatif dönüşümlerin zorunluluğunu vurgular. Yöresel esnaf loncalarının yerine merkezi "millî loncalar" önerir. Gökalp'in meslekî temsil modelinde kentlerde tüm loncaların temsilcilerinden oluşacak birer "merkez heyeti" yer alır ve buna "iş borsası" adını verir. İş borsasının görevi o kentteki loncaların ortak işlerini görmek ve kentin ekonomik yaşamını düzenlemektir. Böylece kentsel düzeyde yatay örgütlenme gerçekleştir-

ilir. Loncalar ayrıca dikey olarak bir üst düzeyde, ulusal düzeyde örgütlenirler. Kentlerde, öneğin debbağ loncaları kurulur, bunlar kendi aralarında bir federasyona giderek başkentte bir "debbağ federasyonu merkez-i umumi" oluştururlar. Tüm loncaların devlet merkezinde bir genel merkez kurmalarını öneren Gökalp, bu genel merkezlerin seçtikleri temsilcilerin bir araya gelip loncalar konfederasyonunu oluşturmalarını ve konfederasyonun millet meclisi üyelerini seçmelerini salık verir. Gökalp'in millet meclisi karma bir korporatif modeldir. Durkheim'in mekanik dayanışma -organik dayanışma kavramlarından esinlenerek, Millet Meclisi'nde mekanik dayanışmayı simgeleyecek livâ mebusları yanı sıra organik dayanışma temsilcileri olarak meslekî mebuslara yer verir. Livâ mebusları genel seçimlerle gelirlerken, meslekî mebuslar hey'etleri tarafından, diğer bir deyişle iş bölümü esası üzerine kurulu meslekî zümreler tarafından seçilirler. Gökalp, Cumhuriyet'in ilk seçimlerinde Büyük Millet Meclisi'ne elli adet meslekî mebusun gönderilmesini önerir. Meslekçilik ve siyasal boyutu meslekî temsil, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Muhittin (Bigen) ve çevresince Meslek Dergisi'nde ele alınır. 1925'te yayınlanan ve Takrir-i Sükun Kanunu'na kadar 38 sayı çıkan Meslek Dergisi'nin yazarları arasında, 1919'da Kör Ali İhsan'la birlikte meslekî temsil programını hazırlayan Memduh Şevket (Esental) de yer alır. Meslek Dergisi, daha önce meslekçilerden farklı olarak toplumsal sınıfları bir olgu olarak benimser. Ancak, bunları devlet bünyesinde oluşturulacak meslekî kuruluşların bağrında eritmeyi amaçlar. Diğer bir deyişle, Meslek Marx'tan kaynaklanan tarihsel maddecilikle Durkheim'in spirüalizmini uzlaştırma çabası içindedir. Meslek bu yeni bireşime iktisatçılık adını verir. Siyasal partilere ve demokratik seçim yöntemlerine dayalı bir seçim sisteminin yetersizliğini vurgulayan Meslek, devletle birey arasında meslek kuruluşlarının geliştirilmesini önerir. Parlamentarizm, Meslek'e göre iflâs etmiştir; parlamentarizmin yerine almakta olan meslekî temsilde kooperatifler, işçi ve işveren sendikaları, ticaret ve sanayi odaları ve benzeri ekonomik örgütler önem kazanır. Almanya'da kurulan İktisat Meclisi bunun somut örneğidir. Bundan böyle "siyasi parlamento" yerine "iktisat parlamentosu"na bırakmaktadır. Meslek'in bu

konudaki çabaları sonuçsuz kalmaz. Nitekim bir süre sonra istisari nitelikte Ali İktisat Meclisi kurulur.

Türkiye tarihinde meslekçilik, halkçılık ve tesanütçülükle (dayanışmacılık/solidarizm) birlikte değerlendirilmelidir. Çoğulcu demokrasi öncesi ulus devlet oluşumunda bu üç kavram belirleyici bir nitelik taşır. Türkiye’de milliyetçiliğin gelişimi bu kavramlar ışığında değerlendirildiğinde gerçekçi bir konuma oturtulabilir. Türkiye’nin demokrasi sorunları ancak bu üç kavramın izdüşümlerinde beliren korporatif beklentilerin aşılmasıyla çözüm bulur.

MİLLİYETÇİLİK VE KORPORATİF DEVLET

Türkiye’de milliyetçilik dendiğinde ilk akla gelen isim Ziya Gökalp’tir. Ancak “milliyetçilik” İttihatçı ideoloğun ender kullandığı bir sözcüktür. “Milletçilik” sözcüğünü tercih eder. “Milletçilik”, “Milletçilik ve Beynel-milliyetçilik”, “Milliyetçilik ve Cemaatçılık” *Yeni Mecmuası*’da konu ile ilgili yazılarının başlıklarıdır. Milletçilik, Gökalp için, ulus-devlet (*nation-state*, *état-nation*) diye bilinen devlet modelini açıklayıcı bir kavramdır. Dar anlamda milliyetçiliğin siyasal boyutlarını zorlar. Milliyetçiliğin bağrında yeşerdiği maddî ortamı açıklar.

Gökalp’te, düşünce akımı olarak Türk milliyetçiliği Türkçülük olarak ifade edilir. Ya da daha soyut bir düzeyde ele alındığında “milliyet mefkuresi” olarak karşımıza çıkar. Türkçülük, Gökalp’in düşünce sisteminde bugünkü anladığımız milliyetçilikten çok daha kapsamlı bir fikir hareketidir. Siyasal boyutu ötesinde toplumsal boyutu da olan bir düşünce yumağıdır. Gökalp’e göre, II. Meşrutiyet’le birlikte bir “siyasi inkılâb” gerçekleşmiştir. Siyasal devrim için “hürriyet, musavat, uhuvvet” türü meşrutiyetin ruhunu simgeleyen “kuvvet fikir”lerin yayılması yeterlidir. “Kuvvet fikir” Gökalp’in Alfred Fouillee’den esinlendiği bir kavramdır. İnkılâbın ikinci aşaması “içtimai inkılâb”dır ve 1910’lu yılların başında Gökalp, Osmanlı için bir toplumsal devrim öngörmektedir. “İçtimai inkılâb”da bu kez “kuvvet his”lerin gelişme ve yükselmesi gerekir. “Kuvvet his” yine Alfred Fouillee’nin sözlüğünden kaynaklanır.

Gökalp, toplumsal devrimi şu şekilde tanımlar: Eski hayatı beğenmeyerek, yeni bir hayat yaratmak. Yeni

hayatla, “yeni iktisat”, “yeni aile”, “yeni estetik”, “yeni felsefe”, “yeni ahlâk”, “yeni hukuk”, “yeni siyaset” amaçlanmaktadır. Eski hayat tüm bu alanlarda yeni bir yaşam tarzı yaratmakla sona erer ve “yeni hayat” Osmanlı için kurtuluş yoludur. Gökalp’e göre yeni hayat, millî bir yaşam tarzıdır. Sonradan kendi de belirttiği gibi Türkçülük adını alacaktır. Görüldüğü gibi Türkçülük, Gökalp’te salt bir siyasal platform olmaktan çıkmakta; bir toplumsal dönüşüm, kendi deyimiyle bir “içtimai inkılâb” anlamına gelmektedir.

Gökalp “Milliyetçilik ve Beynel-milliyetçilik” başlıklı makalesinde Türkçülüğün toplumsal içeriğini açık bir biçimde dile getirir: Türkçülüğün esası “halkçılık ve milletçilik mefkureleri”dir. Toplumsal evrimin değişik evrelerinde halkçılıkla milletçiliğin birlikte görüldüğünü kaydeden Gökalp, halka değer verilmediği zamanlarda millete de aynı gözle bakıldığını, halk güçlenince millet fikrinin de aynı oranda pekiştiğini söyler. Bu nedenle halkçılıkla, milletçilik arasında sıkı bir dayanışma, kendi deyişle “tesanüd” vardır. Gökalp’e göre, halkçılıkla milletçilik aynı fikrin, “musavat mefkuresi”nin iki farklı tecellisinden ibarettir. Toplumların içsel eşitliğini, yani “dahili musavat”ını halkçılık; dışsal eşitlik ya da “harici musavat”ını milletçilik sağlar. Bir toplumda tabakaların ya da sınıfların bulunması “dahili musavat”ın bulunmadığını gösterir. Bu nedenle Türkçülüğün dayanak noktalarından halkçılık tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, toplumun farklı zümrelerini yalnız iş bölümünün doğurduğu meslek zümrelerine indirger. Gökalp halkçılığı şu düsturla özetler: “Sınıf yok, meslek var”. Görüldüğü gibi, Gökalp’in önerdiği ulus-devlet modeli, meslek zümrelerinden oluşan bir devlettir. Diğer bir deyişle korporatif bir devlet modeli gündemdedir.

Gökalp, korporatif bir ulus-devlet önerisini ilk kez *İslâm Mecmuası*’nda işler. Bu yazıda Osmanlı lonca geleneğiyle Durkheim’in korporatif iş bölümü ilkesi aynı potada örtüşür. Cihan Harbi yıllarında Gökalp’in önerisi korporatif bir düzendir. Büyük ölçüde Durkheim’in görüşlerinden esinlenen Gökalp, korporasyonu siyasal örgütün temeli ya da belli başlı temellerinden biri olarak görür. Devletin temel siyasal birimi, temel ayrımı korporasyonlardır. Durkheim’e göre, sanayileşen toplumlarda, eski siyasal yapı giderek çözülür; bölgesel ayırım önemi-

ni yitirir; bireyin bölgesel ayırımı bağlantısı her gün geçer. Zamanla toplum yan yana konmuş bölgeler toplumu olmaktansa geniş bir ulusal korporasyonlar bütününe dönüşmelidir. Korporatif toplum modelinde, korporasyonlara zorunlu üyelik uygulanmalı; aynı mesleğe ait olmaksızın kaynaklanan bir tür dayanışma, Durkheim'in deyişiyle "entellektüel ve ahlâkî türdeşlik" sağlanmalıdır. Gökalp, çizdiği ulus-devlet modelinde, Durkheim'in korporatif devlet modelinden esinlenir: Türk ulusu camia toplum türüne dahildir ve gelecekte korporatif toplumlar arasında yer alacaktır.

Camia toplumu kentlerde toplumsal iş bölümü sonucunda esnaf korporasyonlarından oluşmuş, yerel derebeylerin egemenliğinden kurtularak, kendi kendini yönetmeye başlamış, aynı zamanda derebeyine karşı merkezî otoriteyle birleşmiş bir "millet türü"dür. Korporatif toplum ise, başkentte ulusal nitelikte örgütlenmiş esnaf korporasyonlarından oluşur. Gerek camia toplumu, gerekse korporatif toplum loncalar üzerine kurulmuştur. Ancak camia toplumunda loncaların etkinliği yöreseldir. Bunların yaşam ve eylemleri toplulukla sınırlıdır. Bu nedenle camia toplumundaki loncalara camia korporasyonları denir. Korporatif toplumda ise korporasyonlar, başkentte seçtikleri temsilciliklerden oluşan konfederasyon meclisleriyle ulusal nitelik kazanırlar.

Gökalp'in korporatif ulus-devlet modeli iktisadî konularda yazdığı makalelerde de belirgindir. *İktisadiyyat Mecmuası*'nda önerdiği "Millî İktisat Nezareti" esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden bir üst düzeye çıkararak ulus düzeyinde örgütleyecektir. İktisadi yaşamın en son aşaması millî iktisadî ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları yönlendirecektir. Millî iktisat, cemaat ve şehir ekonomilerini bütünleyecektir. Gökalp, korporatif ulus-devlet modelini Cumhuriyet'in ilân edildiği yıl yayınlanan *Türkçülüğün Esasları* başlıklı yapıtında da ayrıntılı bir şekilde ele alır. Türkçülüğün esasları korporatif dönüşümlerin zorunluluğunu vurgular. Yöresel esnaf loncalarının yerine merkezî millî loncalar önerir. Gökalp'in modelinde kentlerde bütün loncaların temsilcilerinden oluşan birer merkez heyeti vardır. Buna "iş borsası" adını verir. Bu örgütün görevi kentteki loncaların ortak işlerini görmek ve kentin iktisadî yaşamını düzenlemektir. Böylece kentsel düzeyde yatay örgütlenme ger-

çekleşir. Loncalar ayrıca dikey olarak, ulusal düzeyde örgütleneceklerdir. Kentlerde, örneğin debbağ loncaları kurulacak, bunlar kendi aralarında federasyona giderek başkentte bir Debbağ Federasyonu Merkez-i Umumiyesi oluştururlar. Böylece tüm loncaların devlet merkezinde bir genel merkezi bulunur. Lonca genel merkezlerinin seçtikleri temsilciler biraraya gelip loncalar konfederasyonunu kurarlar. Konfederasyonun Millet Meclisi üyelerini seçerler. Gökalp'in ulus-devletinde karma bir korporatif model hakimdir. Burada büyük ölçüde Durkheim'in dayanışma, solidarite üzerine yapmış olduğu ayırım geçerlidir.

Millet Meclisi'nde mekanik dayanışmayı simgeleyecek olan "liva mebusları" yanı sıra, organik dayanışma temsilcileri olarak "meslekî mebuslar" yer alacaktır. Liva mebusları genel seçimlerle gelirken, meslekî mebuslar heyetleri tarafından, diğer bir deyişle iş bölümü esasına üzerine kurulu meslekî zümreler tarafından seçilirler. Gökalp, Cumhuriyet'in ilk seçimlerinde, Büyük Millet Meclisi'ne elli adet meslekî mebusun gönderilmesini önerir. Gökalp'in ulus-devleti, meslekî örgütlerin egemenliği esasına üzerine kurulu bir halkçılıktan kaynaklanır.

Toplumun evrimi, Gökalp'e göre determinist bir çizgide gelişir. Sınıflı toplumları meslek devri izler. Sınıf devri siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin egemen olduğu bir dönemdir. Osmanlı toplumunda, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri bu amaca yönelik girişimlerdir. Meslek devri ise, siyasal halkçılığın yok edemediği iktisadî tabakaları ortadan kaldırmayı amaçlar. Gökalp'e göre, sınıf adı verilen ve "büyük burjuvazi", "küçük burjuvazi" ve "gündelikçiler"den oluşan bu tabakalar meslek devri ile son bulacaktır. Meslek devrinde "içtimai halkçılık" ya da toplumsal halkçılık egemen olacaktır. Toplumda "semyiye, kast, tarik, ocak, sınıf" gibi birtakım "inhisarçı", ayırımcı zümre ve tabakalar bulunmayacaktır. Görüldüğü gibi, Gökalp Türkçülüğünün temel dayanak noktalarından biri halkçılıktır. Halkçılık toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayırımı yerine geçirilmesini önerir. Toplum bir organizmaya benzetilir. Meslek zümreleri bu organizmanın hayatî görevler üstlenmiş organlarını oluştururlar. Toplum geliştikçe, iş bölümü ve uz-

manlaşma derinleşir. Meslek örgütleri giderek daha sıkı bir dayanışmaya girerler. Toplum düzenli, dengeli bir yapıya kavuşur.

Türkçülüğün diğer boyutu, Gökalp'e göre milletçiliktir. Milletçilik her milletin kendi başına bir devlet olmasını gerektirir. İmparatorlukların varlığı milletlerin uluslararası hukuk açısından eşit olmadıklarını gösterir. İmparatorluk birçok milletin tek yönetim altında yaşaması demektir. İmparatorlukta bir dil, bir din, bir örf hakim olduğu için, imparatorluğu oluşturan milletlerden yalnız biri kültürel bağımsızlığa sahiptir. Diğerleri bundan mahrumdur. Milletlerin uluslararası hukukta eşit haklara sahip olabilmeleri, imparatorlukların çözülmesine ve milletlerin kendi başlarına buyruk devlet olmalarına bağlıdır. Halkçılık "sınıf yok, meslek var" düsturuna karşı milletçiliğin düsturu "imparatorluklar yok, millî devletler var" olacaktır. Diğer bir deyişle, ulusal bağımsızlık Gökalp milliyetçiliğinin temel dayanak noktalarından birini oluşturur.

Osmanlı yazınında Batı anlamında iktisadî düşünce Tanzimat'la birlikte gündeme gelir. Klâsik iktisat öğretisi sürekli vurgulanır, geleneksel provizyonist Osmanlı iktisadî düşüncesine karşı liberalizm Osmanlı yönetimince de benimsenir. Yed-i vâhid ve dahili gümrükler gibi ticareti kısırlaştıran engeller kaldırılır, ekonominin parasallaşması doğrultusunda pazar göstergelerine öncelik tanınır. Dış ekonomik ilişkilerde de benzer gelişmeler izlenir. Ticaret sözleşmeleriyle dış ticarete serbestiyet benimsenir. Dış ticaret hacminde önemli artışlar gözlenir.

Dönemin Osmanlı iktisadî düşüncesi, izlenen politikalarla uyum içersindedir. Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikâil Paşa gibi iktisadî ve malî konularda kalem oynatanlar serbest dış ticaret politikasını benimseyerek ülkelerarası gümrüklerin kaldırılmasını öneriler. Yüzyılın sonunda Mehmed Cavid Bey aynı geleneği sürdürür. Ricardo ve Bastiat'dan esinlenerek ülkelerin görece üstünlük ilkesi ışığında ödemeler bilançosunun son kertede dengeleneceğini savunur.

Cavid Bey, Friedrich List'in ulusal iktisat görüşlerini eleştirerek, bir ülkenin hem tarımda hem sanayide hem de ticarete uzmanlaşamayacağını ileri sürer: Çünkü herşey olmak kabil değildir."

Tanzimat'ın malî çöküntüsüyle birlikte serbest dış ticaret politikasına ilk eleştiriler gelmeye başlar. *Hürriyet* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin sorunlarına değinen Namık Kemal yerel sanayinin korumadan yoksun kalışı sonucu çöktüğünü yazar.

Ahmed Midhat Efendi, *Ekonomi Politik ve Halli'l-Ukâd* başlıklı risalesinde Adam Smith'in "hürriyet-i mutlaka-i mübadele" ilkesini eleştirir. "Adam Smith'in reyî sorulacak olur ise dahilî ve haricî bütün gümrükleri her devlet kaldırmalıdır. Beynelbeşer mübadele bilayakda şart serbest bulunmalıdır. Kim daha çok hasıl eder ise o zengin olmalıdır. Kim mübadele meydan-ı rekabetinde diğerlerini mahv eyler ise ben-i beşerin vuslat ve refah haline hizmet etmiş kahramanlardan sayılmalıdır. Zira onun galebesi sayesinde herkes muhtaç olduğu ve kendi hasıl edemediği şeyi daha ucuz ve daha kolay tedarik edecektir. Bunların hiçbirisine diyebilecek olamaz ama bunun için İngiltere'de bulunmalıdır."

Kısaca, Ahmed Midhat sözkonusu "serbesti-i mübadele usulü"nün ancak İngiltere'nin somut gerçekleriyle bağdaşabileceğini belirtir. İngiltere besin maddelerini dış kaynaklardan sağlamak zorundadır; yoksa açlıktan kırılır. Tüm sınai birimler dış ülkelerden gelecek hammaddeye muhtaçtır; yoksa fabrikaların kapıları kapanır. Ticaret serbestiyeti İngiltere için kaçınılmazdır. Bunu o günkü dille Ahmed Midhat şöyle ifade eder: "Bir memlekette ki hanelerden çok fabrikalar vardır; bir memlekette ki yalnız kendi sefain-i ticariyyesi bütün dünyanın sefine-i mevcua-i ticariyyesine muadildir. Kurre-i arzın dört bölüğünden üç bölüğünü kaplamış olan umum denizler bu sefine-i ticariyyeye ram olmuşlardır; dünyanın hangi tarafına gidilse câbecâ (yer yer) görülen İngiliz ticaret bayrakları bu gemilerin işaret-i celbiyesidir; bir memlekette ki 35 milyon nüfus yalnız bir gün besleyebilecek mahsulat-ı arziyye-i seneviyyeden mahrumdur; o memleket yiyeceğini hariçten celb edecektir; fabrikalarında kullanacağı ham eşyayı hariçten celb edecektir; fabrikalarında hasıl edeceği mamulâtı harice satacaktır. İngiltere'nin üç ay mahrusiyetini farz ediniz, müteakibinde umum nüfusun açlıktan helâk olacağını hükmediniz. Bir sene müddet hariçten İngiltere'ye ham eşya giremeyeceğini farz ediniz, bütün fabrikaların kapanıp İngiliz ticaretinin top attığını görürsünüz. Artık İngiltere

için Adam Smith'in ekonomisinden daha nafi bir ekonomi farz edilebiliyor mu?"

Ahmed Midhat, kuramsal açıdan Adam Smith'in İngiltere için ne denli gerekli olduğunu vurguladıktan sonra uygulamada devletin bu ilkelere sadık kalmadığını kaydeder. Çünkü İngiliz devleti gümrük politikalarıyla bu serbestiyeti ihlal etmektedir. Nitekim İngiliz şeker üreticilerini korumak için devlet İngiltere'ye giren şekerden ağır gümrük resmi almakta; buna karşın ihraç edilen şekere kolaylıklar sağlanmaktadır. Bu nedenle "Londra'da ki satılan İngiliz şeker oradaki fiyatından daha ucuz fiyat ile Paris'te fûruht olunur (satılır)."

Adam Smith, Ahmed Midhat Efendi'ye göre, sanayi ve ticarete önem vererek tarımı ihmal etmiştir. Nedeni İngiltere'nin "esasen san'atkar ve tacir bir memleket" olmasıdır. İngiltere "çiftçi" değildir. İşte iktisadın her ülke ve zamana göre farklı reçeteleri olacağı bu gerçekte açıkça belirir. Sanayileşmiş, ticareti gelişmiş İngiltere için serbest ticarettten başka bir seçenek yoktur.

Adam Smith'in "serbesti-i mübadele usulü" tüm Avrupa ülkelerinde okutulmasına karşın bu ülkelerin hiçbirinde kabul görmemiştir. "Hürriyet-i mutlaka-i mübadeleyi bugünkü günde Avrupa'da kabul edebilecek ne bir devlet, ne bir millet yoktur." Gazetelerde her gün yerli sanayilerin gözetilmesi, dış ticarete koruyucu politikaların izlenmesi türü haberler okunmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'ye göre; "Adam Smit'in ekonomisini mekteplerde tedris etmek kilibelerde 'size en büyük fenalık edenleri ezdi ü can seviniz ! Bir yanağınıza tokat vuranlara diğer yanağınızı de çeviriniz !' diye verilen vaz ü nasihatlar benzer." Ticaret serbestiyeti bilimsel bir kaide olmak üzere okutulsa da uygulanması gereken bir kanun değildir. Oysa "bizim mekâtib-i aliyemizde Adam Smith ekonomisinin güya bir kanun, bir düstürü'l-amel suretinde telâkki edilmesi teessüf-i azimi mucibdir."

Mizancı Murad dış ticaretin liberalleştirilmesinin sanayii ve ticareti gelişmiş, dış pazarlarda kolaylıkla rekabet edebilecek ülkeler için geçerli olabileceğini savunur. Osmanlı Devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak koruyucu bir dış ticaret politikasının, diğer bir deyişle "usul-i himaye"nin ülke çıkarlarıyla bağdaşabileceğini ileri sürer. Mizancı Murad'a göre, yerli sanayi gözetilmezse Osmanlı yakın bir gelecekte "ecnebi pazarı"na dönüşecektir.

Osmanlı iktisadî düşününde serbest dış ticaret ilkelere kurumsal açıdan ilk eleştiriler, 19. yüzyıl kapanırken Musa Mehmetcanoglu Akyiğitzade adlı Kazanlı bir göçmenden gelir. Rusya'da eğitim görmüş olan Akyiğitzade, bu ülkedeki koruyucu dış ticaret politikasından esinlenmiştir. Friedrich List ve onun Fransa'daki müridi Paul Cauwes, Akyiğitzade'nin görüşlerini yönlendirirler. Musa Akyiğitzade'nin iki iktisat kitabı vardır: Bunlar *İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye ve İlm-i Servet* başlıklarını taşır. İlki 1314 yani 1898 diğeri 1316 yani 1900 tarihli. Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet*'te yer alan "Ticareti kendi kendine bırakmak ve himaye etmek bahisleri"nde "San'atı, milel-i garbiyye-i Avrupaiyye sanayii kadar henüz terakki etmemiş olan memalikce usul-i himayenin ihtiyar olunması lüzumunu isbat eden bahistir" kaydı yer alır. "Terakki-i memleket için himaye lazımdır." Musa Akyiğitzade'ye göre, bireysel iktisadî fayda insan davranışlarını belirleyen tek etmen değildir. Siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve âdetlerin korunması ve benzeri manevî kaygılar da aynı ölçüde belirleyicidir. İktisadî fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddî servetten özveride bulunmak gerekir. Aynı doğrultuda, serbest pazar ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izlenmelidir.

Musa Akyiğitzade mutlak bir koruyuculuktan yana değildir. Bebek ya da çocuk endüstri ilkesini benimseyen Kazanlı yazar, dışa karşı korunan işkolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, üretkenlik ve verimin artacağını, fiyatların düşeceğini, sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayi kurulabileceğini ileri sürer. Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça serbest pazarda güçlü zayıfı ezecektir. Son kerte, tarım ülkesi sanayileşmiş ülkeye bağımlı olacaktır. Hindistan'ın izlediği serbest dış ticaret politikası yerel sanayi çöküşünün temel nedenidir. "Hindistan san'at-ı mahalliyesinin tedennisi memleket-i mezburde serbestçe sürülmekte olan İngiliz mamulâtına bihakken atfedilmektedir." Oysa Amerika Bileşik Devletleri, koruyucu gümrük tarifeleri sayesinde, tarım ülkesi iken sanayi ülkesine dönüşmüştür. "Bugünkü günde Memalik-i Müctemia-yı Amerika'da gümrük tarifesini gayet şiddetli himayeden ibaret bulunmuştur." İleri ülkeler

arasında “usul-i âzadeyi” yani serbest dış ticaret politikasını benimseyen ülke henüz yoktur. Osmanlı Devleti için de tek çıkar yol sanayileşmektir. Sanayileşmenin ilk şartı ise koruyucu bir dış ticaret politikasıdır. Yüzde 8 gümrük resmî “himayeden” addolunamaz; “sanayi-i dahiliyenin ihyası” için “ithalât rüsumunun mutedil surette tezyidi” gerekir.

Akyığıtzade'nin görüşleri, döneminde pek yankı uyandırmaz. Yüzyılın dönüm noktasında liberal iktisadî öğreti yüksek okullarda okutulan ders kitaplarının esin kaynağıdır. Nitekim II. Meşrutiyet de aynı özelemleri pekiştirir. Jön Türk devriminin siyasal liberalizmi iktisadî plânda da benzer beklentileri gerektirir. İttihat ve Terakî'ye omuz veren tüccar, serbestiyetten yanadır. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, koruyucu dış ticaret politikasının pahalılığa yol açtığını, gümrük duvarlarıyla korunan kesimlerde ücretlerde bir artış olsa da hi ülkede fiyat düzeyinin ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu çalışanların gerçek bir kazanç sağlayamadıklarını ileri sürer. Babiâli'nin her şeyden önce hayat pahalılığının, o günkü deyişle “galâ-i es'âr”ın önüne geçmesi gerektiğini kaydeden oda, koruyucu bir dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, “serbesti-i mübâdele”nin tek çözüm olduğunu savunur.

Selânik ticaret çevreleri de aynı görüşe katılır. Koruyucu gümrük tarifelerinin mal fiyatlarında artışa neden olacağını ve geçimin giderek güçleşebileceğini kaydeder. Ticaret erbabının Mebusan Meclisi'nde sözcülüğünü üstlenen Cavid Bey “usul-i himaye, amelenin en büyük düşmanıdır” der: Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir. Ancak, binlerce vatandaş da yoksullaştırılır. Cavid Bey'e göre, sermaye sahipleri, dış ticarete kısıtlamalar sonucu kolayca zengin olma yolunu bulacaklar; koruyucu gümrük duvarları ardında çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir iktisat politikası izleyeceklerdir. Oysa, bilimsel yöntemlerle tarımda verim arttırılarak ülke servet ve refaha kavuşabilir. Osmanlı Devleti tarıma, özellikle dış ticaret metaı tarımsal ihraç ürünlerine ağırlık vermelidir. Sanayi ise, bu gelişim sürecinde “kendi kendine” doğar.

Cavid Bey, Meclis kürsüsünden mebuslara “sanayi taraftarı değilim” diye seslenir. Gelişme olanağı olmayan

birtakım işkollarını himaye ederek fiyatların yükselmesine neden olunduğunu ileri süren devrin ünlü Maliye Nazarı, yaşamın böylece güçleşeceğini ve sonunda birçok sınıai birimin kapanmak zorunda kalacağını belirtir. Cavid Bey'e göre en güçlü ulus mutlaka en çeşitli mal üreten, her şeyi yaparım iddiasında bulunan değil, herhangi bir malı öteki uluslardan daha ucuz, daha uygun koşullarla uluslararası piyasaya çıkaran ulustur. İşbölümü insanlığın en büyük ilerleme unsurudur. Uluslararası işbölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düşmektedir. Bu nedenle tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde işlenmeli, ekilmeli, biçilmelidir. Ülkede toprak fiyatları ucuzdur; işçi ücretleri düşüktür; birçok yörede fazla girdi kullanmaksızın yüksek verim elde edilebilir. Kısa sürede Osmanlı Devleti bir tahıl ambarına dönüştürülebilir.

Cavid Bey, bu arada, tarımın meta üretimine ve dış pazarlara açılmasını sağlayacak demiryolu, yol, liman ve benzeri bayındırlık girişimlerine önem verir; yerli ve yabancı sermayenin sanayi yerine bu alanlara yönelmesi gerektiğini vurgular. İşte bu nedenlerden dolayı, sanayii korumak için ne bütçelere ödenek konmalı, ne de “yerli malı” etiketi altında vatandaşların bütçelerine en yük getirmelidir. Sermaye yolunu kendi çizmeli, yönelimini hükümetin karışımı olmaksızın piyasa göstergeleri doğrultusunda belirlemelidir.

Cavid Bey'in liberal dış ticaret görüşlerine karşı muhalefet *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* saflarından yükselir. 1907'de İzmir'de yayımlanmaya başlayan, 1908 Devrimi ertesi yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan gazete, kayıtsız şartsız serbestiyeti reddeder; ılımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana çıkar. Gazete, selektif, seçici bir gümrük politikası izlenmesinden yanadır. Bazı kesimlerde korumacılığın uygulanmasını, özellikle tarım girdili sanayiın, “sanayi-i ziraiye”nin ülkede korunmasının kaçınılmazlığını savunan, Avrupa'ya hammadde satıp beş on misli fiyatla mamul madde olarak geri satın almak gerçekçi bir çözüm olamaz. İlimli bir himayecilik izlenerek, tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayi ile sanayileşmeye başlanabilir.

II. Meşrutiyet himayecilerinin genel kanısı, Tanzimat'tan beri süregelen gümrük politikasında kökten dönüşümlere gidilmesinin kaçınılmaz olduğu yolundadır.

Yabancı ülkelerle bir an önce görüşme masasına oturmalı, Osmanlı Devleti'nin iktisadî bağımsızlığını sağlayacak şekilde yeni ticaret sözleşmeleri imzalanmalıdır. *Ad valorem* gümrük tarifeleri terkedilmeli, spesifik selektif tarifelere geçilmelidir. İsmail Safa, Aynizade Hasan Tahsin ve Konstantin Efendi bu görüşte birleşirler.

Serbestiyet taraftarı Cavid Bey'in Mebusan Meclisi'nde en güçlü muarızı Zohrap Efendi'dir. İstanbul mebusu Kirkor Zohrap Efendi, Meclis kürsüsünden serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, iktisadî bağımsızlığın "mutedil bir himaye usulü"yle gerçekleşebileceğini vurgular. Zohrap Efendi'ye, en ileri devletler, en aşırı ticaret serbestiyetine taraftar olan uluslar bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri 1866 tarihinden beri himayeci bir dış ticaret politikası gütmektedir. İsviçre ve Almanya da benzer bir politika izlemektedirler. Cılız Osmanlı zanaatını yan da ön-endüstrisini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayecilik tek çözüm yoludur. Bu tür bir dış ticaret politikası benimsenmezse ülkenin sınırlı servet kaynakları yok olacak, yabancı sermayenin tahakkümü doğacaktır. Zohrap Efendi'ye göre, uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortadadır: İstanbul'da ticaretin yüzde altmış, yetmiş yabancıların eline geçmiş, tüm malî işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlanmıştır.

Zohrap Efendi, "Avrupa hükümetlerinin düsturu, göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektedir" der. Artık savaşla fetih dönemi son bulmuştur. Çağı belirleyen iktisadî savaştır. Yabancıların iktisadî saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin iktisadî savunma hatları yıkılırsa, Osmanlı toprakları tümüyle Avrupalı müstevlilerce fethedilmiş sayılabilir. Zohrap Efendi'ye göre, yabancı sermayeye duyulan ihtiyaç mutlak teslimiyete dönüşmemelidir. Yoksa Osmanlı Devleti bir daha belini doğrultamaz.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında klâsik liberal öğretiden uzaklaşan ve Osmanlı'nın sanayileşmesini savunan görüşler, doğmakta olan ulusçuluk (o günkü adıyla Türkçülük) akımıyla uyum içerisinde gelişir. Sanayileşmenin önemini vurgulayan kesimlerin başında *Türk Yurdu* çevresi gelir. Yusuf Akçura, o sırada İstanbul'da bulu-

nan ve İttihatçılarla yakın ilişkisi olan Rus asıllı toplumcu, düşünür Parvus'un yazılarına *Türk Yurdu*'nda yer verir; o güne değin yaygın klâsik iktisadî eleştiren yazılar giderek taraftar toplar. Osmanlı okuru, malî sermaye ve emperyalizm konularını ilk kez *Türk Yurdu*'nda Parvus'un kaleminden öğrenir. Parvus'a göre, Osmanlı Devleti, Tanzimat ertesi aldığı borçlarla bağımlı bir ülkeye dönüşmüştür. "İş işten geçmeden gözünüzü açınız." diye Babiâli'ye seslenen Parvus, Türkiye'nin Avrupa'nın malî boyunduruğu altında olduğunu, Osmanlı'nın bu boyunduruktan kurtulabilmesi için bir an önce sanayileşmesi gerektiğini söyler. Sanayileşme, ülkenin geleceği için kaçınılmazdır. Sanayileşme, Osmanlı'nın gündemindeki ilk maddedir. Bu arada Parvus, yabancı sermaye konusunda Osmanlı'yı uyarma gereği duyar. Avrupa malî sermayesi Osmanlı Devleti'ni ve genel olarak Asya'yı esareti altına almaktadır. Sanayi kuruculuğunun hangi sermaye çevrelerince gerçekleştirileceği önemli bir sorundur. Sanayileşmeyle birlikte ülkede önemli servet kaynakları oluşacaktır. Temel sorun bu servetin kimin olacağı, "yerli ahâlinin mi yoksa ecnebi bankaların eline mi geçeceği"dir.

Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye sanayileşmeyi savunan, uluslaşmadan yana yayın organlarının bir diğeridir. Dergiye göre, Osmanlı Devleti tarımın yanı sıra, ticaret ve sanayiye önem vermelidir. Ülkede birçok sınai girişiminde bulunabilir. "Sanayi nokta-i nazarından Avrupa'nın tâbiyet, hattâ vesayeti altında" bulunan Osmanlı, başlatacağı sanayileşme süreciyle bu bağımlılığı kırabilir. Sanayileşmeden yana yayın organları özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında geniş yankı uyandırır. İttihatçıların yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*, "İstihsalât-ı millîyeyi arttırma meselesi"ni tartışmaya açar ve "ziraat mı, sanayi mi?" sorusunu ortaya atar. "Türk'te sanayi bilgi ve gücünü" arttırmaya çalışacak, "Türk'ün sanayi sahasında atacağı millî adımlar"ı teşvik edecek olan *Sanayi Dergisi*, sanayinin bir devletin varlığını sürdürebilmesi için önkoşul olduğunu ileri sürer. Osmanlı Devleti, Batı'yı anlayamamıştır. Batı'daki sanayi devrimine benzer gelişmeler için ortam yaratılacağına, Batı'nın sanayi mallarına rağbet edilerek ülkedeki cılız sınai birimler kısırlaştırılmıştır. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla idarî, mülkî, askerî birtakım ıslahât hareketlerine başlanmış, ancak bi-

lim ve tekniğin yayılması, sanayinin kurulması doğrultusunda herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Sanayi dergisine göre, “bugün bir millet için en acı, en mühlik esaret, iktisadî esarettir. “İktisadın temeli ise sanayidir. Sanayileşmeyen Osmanlı toplumu, 20. yüzyılda artık ağır bir “esaret-i iktisadiye” altındadır. Osmanlı, yaşamak istiyorsa uyanmalı, Batı’nın sınai gelişimini izlemeli, “Fünun ve sanayi”e yönelerek çağdaş sanayi uğgarlığını benimsemelidir. 20. yüzyılda ulusal varlık (mevcudiyet-i millîye) ancak sanayi ile sürdürülebilir”. Öte yandan, dergiye göre sanayiden, bağımsız bir tarım sektöründen ya da ticaretten söz edilemez. Her iki sektörün de gelişebilmesi için sanayileşme zorunludur. Bu nedenle tarım ve ticaretin esası, temel taşı olan sanayi kurulmalı, “kendi kendine geçinebilici, kendi yağıyla kavrulucu bir Türkiye” yaratılmalıdır. Yoksa Osmanlı, iktisadî bağımsızlığını ilelebet yitiri, “hümhum olarak ezilir”.

Tarım-Sanayi seçeneği tartışmasının bir ucunda girişimci-teknokrat kesimin yayın organı *Sanayi Dergisi*, diğer ucunda ticaret erbabının sözcüsü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* yer alır. Ticaret Odası’na göre Osmanlı bir tarım ülkesidir. Tarımsal üretim artırılarak ilerde ticaret ve sanayinin de gelişebileceği bir ortam oluşturulabilir. İktisadî kalkınmayı koruyucu yöntemlerle daha etkin kılmak, devlet müdahaleleriyle ülke ekonomisini yönlendirmek. Oda’ya göre, iktisadın “batîi” yasalarına ters düşecektir. Akıl ve doğa, toplumların evriminde Tanrı’nın mükemmel yasalarının gücüne boyun eğmeyi emreder. Yersiz müdahalelerle doğadaki hassas denge bozulmamalı, doğa yasalarının belirleyiciliğine saygı duymalıdır. Hükümetlerin önde gelen sorumluluğu, topluma doğa tarafından verilen göreve, daha “âhenkdâr bir şekle ithal bahanesiyle” olsa bile, karışmamaktır. Bu nedenle doğanın Osmanlı toplumuna bahşetmiş olduğu tarım ülkesi olma özelliğinin korunması gerekir. Vatanperverlik duygusuyla ya da o günkü deyişle “hiss-i vatanperverâne” ile savunulan koruyucu, müdahaleci iktisat politikaları “iktisat nokta-i nazarından yanlış bir mütalâa”dır. *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası*, bu tür güdümlü iktisat politikalarının karşısındadır. Oysa, giderek güçlenen Müslüman ticaret erbabının yayın organı *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sektörel öncelik sorununda uzlaştırmacı bir tavır içersindedir: “İstihsalât-ı malliyeyi çoğaltmak için

sanayiye himaye etmenin faydasız olacağını söylemek ne kadar doğru değilse alelittlak faydalı olduğunu da iddia etmek o derece yanlıştır”. Sanayileşme sürecinde seçici bir politika izlemeli, ülke kaynaklarının değerlendirilmesinde gerçekçi olmalıdır. Osmanlı topraklarında kurulacak sanayi birimleri hammaddelerini yine bu topraklardan elde etmelidir. Sanayileşmenin temel işlevlerinden biri, ülke tarımını harekete getirmek, takım ürünlerini değerlendirmektir. Tiftik ve yün işleyecek yerli iplik ve dokuma fabrikalarının kurulması, doğramacı, marangoz, oymacı gibi sanat evlerinin açılması, yün, tiftik ve kereste üretimini özendirecek, şekercilik, ispiroculuk, kumaşçılık, bez ve ketencilik, halıcılık, kâğıtçılık, bağcılık, peynircilik gibi tarıma dayalı sanayinin dış rekabete karşı korunması ülkeyi özlemine duyduğu sanayiye kavuşturacaktır. Hammaddesi ve enerjisi dışardan getirilecek ağır sanayi kurmaya girişmek gerçekçi olamaz.

II. Meşrutiyet yıllarında iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti de tarım-sanayi seçeneğinde uzlaştırmacı bir tavır alır. İttihatçılar sanayileşmeden yana çıkar, sanayileşme için özendirici önlemler ararlarsa da, örgütün taşrada toprak sahibi eşraftan güç aldığını görmezlikten gelemezler. Nitekim siyasal yönü ağır basan ve İttihatçılarca örgütlenen Osmanlı Çiftçiler Derneği, kırsal kesimde İttihat ve Terakki’nin ilişkilerini pekiştirmeyi amaçlar, her fırsatta tarımın ülke ekonomisindeki önemini vurgular. İttihatçı yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*, ülkenin geleceğini tarımda, tarımsal üretimin artırılmasında görür. Ancak, tarımın gelişmesi sanayinin geri bırakılması anlamına gelmez. List’ten esinlenerek “sanayi’den mahrum bir ziraat memleketi çolak bir adama benzer” der.

İttihatçılara göre, Osmanlı Devleti tarım ülkesi olmakla birlikte geliştirebileceği sanayi kollarını asla ihmal etmemelidir. Ancak bu iki sektörün çıkarları çatıştığında tarım yeğlenmelidir. “Çünkü memleketimizi esaret-i iktisadiyeden kurtaracak olan şey sanayi değil, ziraattır.” Bilinçsiz bir sanayileşme politikası ülke çıkarlarına ters düşebilir. Osmanlı toplumunda sermaye birikimi yetersizdir; düşük nüfus nedeniyle işgücü arzı da sınırlıdır. Koruyucu gümrük tarifeleriyle sanayileşmek mümkünse de her türlü koruyucu dış ticaret politikasının ulusal hasılayı artıracığı söylenemez. Sanayileşirken

birikim yetersizliği nedeniyle önemli ölçüde yabancı sermayeye başvurulacaktır. Eğer girdiler dış ülkelerdekine oranla daha pahalıya mal olur ve sanayi yalnız koruyucu gümrüklerle ayakta durabilirse bu tür sanayileşmeden “millî iktisat” fayda değil zarar görür. Sanayiye gereğinden fazla önem verilerek dış ülkelere oranla çok pahalı mal üretilirse, sanayi kökenli tüketim mallarının fiyatları yükselir, fiyatlar maliyet enflasyonuna yol açarak işçi ücretlerine yansır, genel olarak ülkede hayat pahalılaşır. Öte yandan, ihracata dönük tarım ve sanayi mallarımız uluslararası piyasalarda rekabet gücünden yoksun kalır, ihracatımız günden güne düşer. Son olarak, İttihatçılar bilinçsiz bir sanayileşme politikasının tarım sektöründen sanayiye ve bu nedenle kentlere aşırı bir nüfus kayması na neden olacağı kanısındadırlar. Kırsal kesimde zaten kıt olan işgücü arzı daha da daraltılmış olacak, tarımsal üretim darboğaza girecektir. Bu ise, çarpık doğmakta olan sanayi sektöründe beslenme sorunu yaratacak, ülke ve özellikle büyük kentler açlıkla karşı karşıya kalacaktır.

Osmanlı aydını uzun bir dönem Osmanlı Devleti’ni tarım ülkesi olarak görür. Klâsik liberal iktisat ışığında karşılıklı üstünlükler ilkesi benimsenir. Osmanlı’nın tarımda uzmanlaşması önerilir. II. Meşrutiyet’le birlikte Osmanlı aydını ulusçuluğa meyleder. İttihatçı çevrelerde Alman iktisadî düşüncesinden esinlenilerek “millî iktisat” benimsenir. Smith, Ricardo, Bastiat yerine List, Rae, Cauwes, Carey gibi klâsik iktisada başkaldıran düşünürler okunur. Bundan böyle, List’in görüşleri doğrultusun-

da, birey ile insanlık arasında ulus gerçeği aranır. Ulusun organik bir bütünlük kazanması özenir. İktisadî bağımsızlığın bu bütünlük doğrultusunda sanayileşerek gerçekleştirilebileceği savunulur. 19. yüzyılda Babıâli sanayileşmeyi özendirici sınırlı bazı önlemler almış, Islah-ı Sanayi Komisyonu’nu kurmuşsa da, dönemin elverişsiz koşulları ve Osmanlı toplumunun yapısal gerçekleri sanayileşme için uygun bir ortamın oluşmasını önlemiştir. 1908 Devrimi’yle birlikte o güne değin dağınık bir biçimde uygulanmakta olan bağımsızlık ve ayrıcalıklar derlenmiş, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı’yla kapsamlı bir teşvik politikası benimsenmiştir. Ancak, ülkede birikim yetersizliği nedeniyle kuruluş ve işletme sermayesi sorunu na çözüm bulunamaz. Sınai kredi sağlayacak banka kurma girişimleri sonuç vermez.

1908-1918 Dönemi, Türkiye’de sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. Gazete ve dergilerde sanayileşme sonunu sık sık gündeme gelir. Sanayi kuruluşlarının sayımı yapılır. Sınai mal yarışmaları düzenlenir. Sanayi sergi ve panayırıları açılır. Yabancı ülkelere uzman getirtilerek ülkedeki sanayi mektepleri yeniden düzenlenir. Teknik eğitim için çeviri ve telif eserler yayımlanır. Almanya’ya meslekî ve teknik öğrenim için işçi-öğrenci gönderilir.

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı’da sanayi toplumu olma özleminin doğduğu, sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. Osmanlı artık geri kalmışlığın iktisadî nedenlerine eğilme gereği duyar.

MÜSTEHLİK DEĞİL MÜSTAHSİL: OSMANLI MÜSLÜMAN KADINI VE MİLLÎ İKTİSAT

ASST. PROF. DR. NICOLE VAN OS
LEIDEN UNIVERSITY / HOLLANDA

GİRİŞ: TÜKETENLER VE ÜRETEENLER

Avrupa, XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca dünya ekonomik pazarlarının hakim gücü haline gelmiş idi.¹ Bu dönemde Avrupalıların gittikçe hakim olmaya başladıkları pazarlardan bir tanesi de Osmanlı İmparatorluğu'dur. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile muhtelif Avrupa devletleri arasındaki ticarete denge Osmanlı aleyhine gelişmiş, bunun sonucunda, imparatorluktan dışarıya ciddi miktarlarda sermaye çıkışı gerçekleşmiştir. XIX. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen siyasî ve askerî reformlarla, maruz kalınan harplerin maliyetine bir de sermaye kaçışı eklenince Osmanlı maliyesi açısından bunalımlı bir döneme girilmiştir. İlâveten, vergilerin toplanması ve hazineye aktarılmasında etkinlik sağlanamaması bütçe açıklarına tuz biber ekmiştir. Bahse konu bütçe açıklarının kronikleşmesi sebebiyle ilâve finansmana ihtiyaç duyulması, özellikle Kırım Savaşı ertesinde, İmparatorluğu mahallî borçlanma imkânları dışında milletlerarası kaynaklardan da borçlanmaya yöneltmiştir. Bu meyanda, imparatorluğa ilk dış kredinin İngiltere tarafından açıldığını görüyoruz. Fransa ve İngiltere'nin "Kırım Savaşı" boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğine olan acil ihtiyaçları, açılan ilk kredilerin vade ve şartlarında Osmanlı İmparatorluğu lehine önemli avantajlar sağlamıştır. Bununla birlikte, daha sonraki dönemlerde verilen kredilerin şartları ilki kadar iyi olmamış, 1871 yılından itibaren de Osmanlı İmparatorluğu borç faizlerini bile ödeyemeyecek bir ekonomik duruma düşmüştür. Mali sahada karşılaşılan bütçe ve borç krizi sebebiyle, Avrupa Devletleri'nin imparatorluğun malî yapısını mercek altına almaya başladığını görüyoruz. Bu gelişmelerin bir ne-

ticesi olarak, İmparatorluk'tan alacaklı devletlerin açtıkları kredilerin geri ödenmesini garanti altına almak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirlerini idare etmek üzere Avrupalı memurlardan müteşekkil "Duyûn-u Umumiye" idaresi ihdas edilmiştir.²

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Ülkeleri arasında XIX. yüzyılda ortaya çıkan bahse konu ticaret dengesizliği bu ülkeler ile imparatorluk arasında mevcut işbölümünün (*division of labour*) bir tezahürüdür. Avrupa ülkeleri ile olan ticaret neticesinde sınai ve tarımsal sektörler büyümeye devam ederken, Osmanlı Gayrisafî Millî Hasılası (GSMH) içerisinde sanayinin payı gerilemiş, tarımınki ise artmıştır. Diğer bir açıdan baktığımızda, Avrupa'nın hızla sanayileştiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun ise sınai açıdan gerilediğini görüyoruz. Özetle, bu ticarî süreçte Osmanlı tarımsal ürünleri Avrupa'ya doğru akarken, Avrupa'nın sınai ürünleri Osmanlı İmparatorluğu'na kanallıze olmaktadır.³

Uluslararası işbölümünün faydalarına inanan Osmanlı aydınları, yukarıda bahsi geçen alışverişi makul karşılamışlardır. Osmanlı aydınlarının gözünde Osmanlı İmparatorluğu tarım sektöründe uzmanlaşmış bir ekonomidir. Tarım ekonomilerinin mamulleri ise sanayide uzmanlaşmış devletler tarafından satın alınacak ürünlerdir. Bu çerçevede de Osmanlı İmparatorluğu sanayileşmiş ülkelerin mamullerinin ithalatçısı olmak konumundadır. 1880'lerle birlikte Namık Kemal ve Ahmet Mithat gibi yazarlar bu nevi bir işbölümüne itirazlarını yükseltmeye başlamışlardır. Bu yazarların gittikçe daha "Korumacı" bir ekonomik görüş benimsemeye başladıklarını ve korumacılık yanlısı görüşlerin daha sonraları kendi öğrenci-

leri olan Fatma Aliye Hanım tarafından basın yoluyla savunulmaya devam edildiğini görüyoruz.⁴

Korumacılık taraflısı iktisadî görüşlerin 1908 Jön Türk İhtilali akabinde ilk tesirlerini göstermeye başladığını görmekteyiz. Jön Türklerin yönetimi ele geçirdikten sonra gerçekleştirmeyi en çok arzu ettikleri siyasî amaçlardan bir tanesi İmparatorluğun malî ve ekonomik bünyesini düzeltmekti. Bununla birlikte, başlangıçta, 1909 Hazi-ran'ında Maliye Nazırı olan Cavit Bey'in etkisi altında "Liberal İktisat Politikaları" uygulanmaya devam edilmiştir. Liberal bir kafa yapısına sahip ve serbest ticaret taraftarı olan Cavit Bey her türlü iktisadî kısıtlamaya karşıdır. Cavit Bey kamu harcamalarını kısma, buna mukabil vergi idaresinin etkinliğini artırma yanlısıdır. Dolayısıyla, imparatorluğa yatırım yapmak üzere yabancı sermayeyi çekmek, bu doğrultuda cazip politikalar uygulamak gerekliliğine inanmaktadır. Bununla birlikte Cavit Bey'in politikalarının akım kaldığını, 1912 yılına gelindiğinde daha milliyetçi ekonomik politikalar uygulamayı amaçlayan ve "Millî İktisat" olarak adlandırılan akımın güç kazanmaya başladığını görüyoruz. Millî İktisat akımı yerel sanayiye geliştirmeyi, tüketim ekonomisinden üretime yönelmiş bir ekonomik yapıya geçmeyi amaçlamaktadır.

Üretici veya tüketici olmak bizlere bir tercih meselesi gibi gelse de XIX. yüzyıl sonlarında bu husus Osmanlı aydınlarınca farklı algılanacaktır. Batılı kültürlerin bir çoğunda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da "Tüketici" veya "Üretici" olmak tekil bir cinsiyet anlayışının tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır: Erkek çalışan ve kazanan bir statüde kazandığı paralarla birlikte birtakım ihtiyaç maddelerini eve getirmekte, kadın ise hane halkının beslenmesinden, giyim-kuşam işlerinden ve aile ekonomisinin idaresinden sorumlu olan bir konumda bulunmaktadır. Kısaca erkek kazanmakta; kadın ise bu paraların harcanmasını idare etmektedir. Hane halkları açısından, müşahhas seviyelerde kadınının parayı idare etme konusundaki konumu aile reisinin toplumsal statüsüne bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bir insanın tüketici veya üretici olması yalnızca cinsiyet tarafından belirlenmemekte, etnik ve dinî geçmiş de önem kazanmakta, Müslim veya gayrimüslim olmak önemli bir belirleyici faktör

konumuna yükselmektedir. Gserek'e göre XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca ortaya çıkan burjuvaziyi iki grupta incelemek gerekmektedir. Müslüman (erkek) Osmanlı nüfusu siyasî, askerî ve bürokratik mesleklerle yönelirken, gayrimüslim erkeklerin finansman, ticaret ve imalat sanayi gibi kıyı şeridinde yoğunlaşan mesleklerde ihtisaslaştıkları görülmektedir.⁶ Dolayısıyla, gayrimüslim nüfus kazanmakta; Müslüman nüfus ise harcamaktadır. Millî'in iktisadî görüşlerinin taraftarları bahsi geçen uluslararası işbölümüne bir son verme yanlısı iken, "Millî İktisat" taraftarı ikinci bir grup için etnik-dinî temele dayalı işbölümünün sona erdirilmesi tartışmalı bir konu olarak kalmıştır. Bu grup, imparatorluk içindeki dini-etnik gruplaşmalara dayanan işbölümüne son vermek arzusundadır. 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında "Millî İktisat" görüşünün ağırlık kazandığını görmekteyiz. Bu araştırma ile fikirlerini analiz etmeye çalıştığımız çeşitli Osmanlı dergilerinde yazan kadın ve erkek aydınları millî, dinî-etnik ve cinsiyet arka plânları açısından "Tüketici" grubu içinde kategorize edeceğiz. Öte yandan bahse konu dönemde, kadın yazarların kendilerinin ve ülkelerinin kaderleri üzerinde etkili olmak üzere harekete geçtiklerini görüyoruz. Bu makalede de 1912-1913 Balkan Savaşları ertesinde Osmanlı kadınlarının tüketici konumdan çıkarak üretici duruma geçmek ve millî ekonomiye katkıda bulunmak yolunda neler hissettikleri ve düşündüklerinin analizi yapılmaya çalışılacaktır.⁷

KADIN ESERLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

XX. yy.'ın ikinci on yılında kadınların iş hayatına katılmasına dair fikirlerin canlandığını görüyoruz. Bazıları kadının ferdi ihtiyaçlarına ağırlık verilmesini savunurken, başka bir grup iktisadî hayata daha fazla katılım üzerinde durmuştur. Kadının iş hayatına katılımı ile ilgili fikirlerden bir tanesi de, evlenmemiş veya dul kadınların iktisadî hayata aktif olarak katılmaları ve asgarî ihtiyaçlarını karşılayacak bir kazanç seviyesine ulaşmaları gerektiği yönündedir. Bu tür görüşler Balkan Savaşı'ndan önce de dile getirilmekle beraber, Balkan Savaşı ve onu izleyen dönemde tanık olunan savaşlar ve seferberlik faaliyetleri sebepleriyle maruz kalınan ağır kayıplar, bu görüşleri daha ön cephelere çekmiştir.⁸ Fakir ve muhtaç sosyal tabakalardan gelen birçok kadın pratik se-

beplerle çalışmak zorunda kalsa da, bahse konu kadın dergileri yazarları ve okuyucularının hali vakti yerinde sosyal kesimlerden geldiklerini ve çalışmak zorunda kalmadıklarını görmekteyiz. Bununla birlikte, üstlerindeki ataleti atmak ve iktisadî hayata daha aktif olarak katılmak istediklerini müşahade etmekteyiz. Bu arada çok sayıda erkek yazar, nüfusunun yarısı aylak oturan bir milletin, nüfusunun tamamının çalışma hayatına aktif olarak katıldığı milletlerle rekabet edemeyeceği hususunu vurgulamaktadır. Bu yazarlardan Macit Şevket, medenî dünyada devletlerin sürekli birbirleriyle rekabet halinde bulunduğunu, ülkelerin en azından komşularına yetişmeye veya onları geçmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Böylece gelişme hadisesi bir dinamîğe kavuşmakta, garanti altına alınmaktadır. Dolayısıyla çalışmak bir millet için bir tercih meselesi olmayıp vazife durumundadır.⁹ Yazara göre, Jön Türklerin gelişme, evrim ve medeniyet gibi pozitivist telâkkileri iktisadî plana aktarılmalıdır.

“*Kadınlar Dünyası*” adlı bir dergide yazan bir müellif ise, başka medeniyetler tarafından yutulmak istemeyen bir medeniyetin iktisadî açıdan hızla kalkınarak rakiplerini yakalaması gerektiğini ifade etmektedir. “*Kadınlar Dünyası*”nın yazarlarından Aliye Cevdet Asım’a göre; “siyasî bağımsızlık için iktisadî bağımsızlık şarttır. İktisaden bağımsız olmayan bir millet iktisadî açıdan bağımsız olan milletlerin kölesi olmaya mahkumdur.”¹⁰ Aliye Cevdet ve Belkis Şevket’e göre; “sağlıklı bir ekonomi, dolayısıyla sağlıklı bir milletin dayanacağı temel ekonomik sütunlar ticaret, tarım ve imalat sanayi sektörlerinden oluşacaktır. Kadınlar bu sahalarda ya eşleri ile birlikte veyahut da yalnız başlarına aktif vazife almak durumundadırlar. Anne babalar kızlarına eş seçerken tüccar ve imalatçıları, bürokrat ve askerlere tercih etmelidirler. İkinci gruptakiler, yazarlarımıza göre hazineye geçinmekte ve ekonomiye hiçbir katkıda bulunmamaktadırlar.”¹¹

Savaş dönemleri boyunca orduyu beslemek zorunda kalan hükümet, kadınların tarım sektöründe oynadığı rolün farkında idi. Dolayısıyla, 1916 yılı Eylül’ünde tarımsal üretimi arttırmak amacıyla çıkarılan “*Tarımsal Vazifeler Hakkında Geçici Kanun*” kadınlar konusunda hükümler taşımaktadır. Bunlardan biri, daimî mesleği tarım sektörü olan kadın ve erkeklerin gerek duyulması halinde, süresi Tarım Bakanlığı’na belirlenecek devreler

boyunca devlet emrinde çalıştırılabilecekleridir.¹² Bahse konu kadın dergileri yazar ve okuyucularının, bununla birlikte, tarım veya sanayi sektöründe bizzatlı çalışmayı düşünmedikleri, daha ziyade ticarî ve sınaî girişimcilikle uğraşmak istedikleri görülmektedir.

ENERJİK YATIRIM TEŞEBBÜSLERİ

Girişimci bir kadının 1914 Şubatı’nda pastane açması, sadece “*Kadınlar Dünyası*” dergisi tarafından değil aynı zamanda da “İttihat ve Terakki” yanlısı “Tanin” tarafından da coşku ile karşılanmıştır. Bahse konu yayın organları, kadınların cemiyet hayatındaki vazifelerini icra edebilmelerinin kendilerini çok sevindiren bir hadise olduğunu vurgulamışlardır.¹³ Diğer bir dergide yine kendi ürettiği mamulleri satan başka bir kadın girişimcinin serüveni resmedilmeye çalışılmaktadır.¹⁴ Tüm bu örnekler, *Kadınlar Dünyası*’nın yazar kadrosunu, ihtiyaç içindeki diğer kadınların istihdam edileceği teşebbüsler kurmaya ve bu teşebbüslere girmeye teşvik etmiştir. Bu yönde bir girişimin Atiye Şükran’dan geldiğini görüyoruz. Yazar, on kadının bir araya gelerek beşer lira¹⁵ sermaye koyması durumunda çorap ve gömlek imalatı yapacak bir teşebbüs kurulabileceğini vurgulamaktadır.¹⁶ *Kadınlar Dünyası*’nın diğer yazarları fikirleri dolayısıyla Atiye Şükran’ı övmüşlerse de bu fikirlerin gerçekleştiği söylenemez.¹⁷

Bu arada oldukça başarılı kadın örgütlenmelerine rastlamaktayız. Bahse konu kadın örgütlerinin içinde özellikle vatanseverlik duygularının etkisiyle, savaş sebebiyle sefalete düşmüş veya kimsesiz kalmış kadın ve kızlara yardım amacıyla yüksek sosyal tabaka mensuplarıncı teşkil edilenler özellikle dikkat çekmektedir. Hemen hemen tamamının tekstil sektöründe yoğunlaştığı bu örgütlenmelerin daha ziyade kadın ve kızlara el işi ve dikiş-nakış öğretmek, kadınların birşeyler üretmek satmalarını amaçladıkları görülmektedir.

“Mamulat-ı Dahiliye İstihlakı Kadınlar Cemiyeti” adlı cemiyet, adından da anlaşılacağı üzere fakir Müslüman kızlara terzilik öğretmeyi amaçlamaktadır. “Osmanlı Müdafai-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti” ise mensuplarından dikiş ve terzilik bilenleri genç kızları bu hususta eğitmek üzere vazifeye çağırılmaktadır.¹⁸ “Teal-i Nisvan Cemiyeti” ise kızlara dantel ve tekstilden süs eşyaları üretilmesi hususunda kurslar düzenlemektedir.¹⁹ “Osmanlı ve Türk Ha-

nımlarını Esirgeme Cemiyeti" Osmanlı kadınlarını biraraya getirip gözlerini açarak anavatanın gerçek meselelerinin halli yolunda, kadını ticarî ve sinai hayata sokmayı kendisine temel amaç edinmiştir.²⁰ Bu cemiyet, sanat evleri (darüssina), imalat şirketleri (zanaat şirketleri) ve meslek okullarını (zanaat mektepleri) İmparatorluk sathında yaygınlaştırmayı amaçlamakta idi. Cemiyet nizamnamesinin bir başka versiyonunda, ilk versiyonlarda belirtilen açık amaçlar kaldırılmış, bununla birlikte "Osmanlı iktisadî hayatının iyileştirilmesi konusunda çalışmak" prensibi aynen bırakılmıştır.²¹ Tüm kadın derneklerinde rastlanan ortak amaçların 1913 Haziran'ında faaliyete geçen bir başka cemiyet olan "Türk Kadınları Bıçkı Yurdu" nizamnamesinde de titizlikle dile getirildiğini görüyoruz. Bu derneğe ait tüzüğün giriş bölümünde nitelikli terziler yetiştirerek Türk kadınına kaba saba giysilerden kurtarmayı ve ayrıca anavatanın iktisadî kalkınmasına katkıda bulunmayı amaçladıkları ifade edilmektedir.²²

Sınıf şuuruna sahip Osmanlı yüksek tabakalarından gelen bu kadın yazarlar, kendileri bizzatihi üretim sürecine katılmayı amaçlamamakla birlikte, daha alt tabakalardan gelecek kadınların üretime dahil edilmelerini kolaylaştıracak yol ve yöntem arayışına girmişler, bilinçli bir şekilde, bu amaca yönelik olarak önemli miktarlarda paralar harcamışlardır. Bununla birlikte bu çabaların aktif kadın nüfusunu arttırıp arttırmadığı hususu tartışmalı bir konudur. Donald Quataert'ın da gösterdiği üzere, tekstil ve bütün endüstrisi başta olmak üzere, Osmanlı sinai işgücünün çoğunluğu kadınlardan meydana gelmektedir.²³

Kadın cemiyetlerince sağlanan iş imkânlarının aslında ekonomiye ilâve istihdam sağlamaktan ziyade, savaşta işini kaybedenleri özellikle tekstil sektöründe yeniden istihdam etme fonksiyonu sağladığı görülmektedir.²⁴ Diğer taraftan, söz konusu kadın cemiyetlerinin sadece kardeşlerine iş bulmak amacını taşımadığı, aynı zamanda iç düşmanlara ve özellikle de Rum kökenli terzilere olan bağımlılığı ortadan kaldırmayı amaçladıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada, sektörel bazda ve etnik-dinî temele dayalı yeni bir işbölümü tasarımı ile karşı karşıya bulunmaktayız.²⁵

PARAYA YATIRIM YAPMAK

İmparatorluğun yüksek tabakalarından bir grup kadın, kadın cemiyetleri vasıtasıyla, ortaya şahsi enerjileri-

ni ve bir miktar malî destek koyarken, başka bir grup kadının doğrudan ortak-girişimler (*joint-venture*) kurma yoluna gitmiştir.

Ortak girişim yeni bir teşebbüs oluşturmak maksadıyla malî sermaye temin etme yollarından bir tanesini teşkil etmektedir. Bu arada girişimcilik ve sanayiye teşvik etmek amacıyla Osmanlı Hükümeti'nin "Teşvik-i Sanayi Kanunu"nu çıkardığını görüyoruz.²⁶ Tüm bu teşebbüslere rağmen, imparatorluğun Müslüman tebaası tarafından kurulan teşebbüslerin sayısı Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem boyunca oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu arada, Dünya Harbi bazılarını işlerini kaybettirirken bir çokları için de yeni iş imkânları yaratmıştır.

Savaş yüzünden ithalatın durma noktasına gelmesi sebebiyle, bazı yerel imalatçı ve ticaret erbabının savaşta olağanüstü çıkar sağladığını görüyoruz. Kanunlarla savaştan çıkar sağlayanları ve istismarcıları önlemeye yönelik düzenlemeler getirilmeye çalışılmış olup, bu girişimlerden gayrimüslimler, Müslümanlardan daha fazla etkilenmişlerdir. Ayrıca, gönüllü veya gönülsüz ülkeden ayrılan Ermenilerin boşalttığı alanlar ise, Müslümanlarca doldurulmaktadır. Dolayısı ile "Millî", "Türk", "Yerli" sıfatlarını taşıyan ortak girişimlerin sayısının 1915 sonrasında özellikle artmaya başladığı anlaşılmaktadır.

1917 yılında kurulan şirketlerden bir tanesinin adı "Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi"dir. Bu şirket, Fatma Hasene, Fatma Zehra ve Ayşe İzzet adlı üç bayan tarafından bayanların ihtiyaç duyacağı her nevi dikiş ve terzilik gerektiren mamulün imalat ve ticareti ile uğraşmak amacıyla kurulmuştur. Yine dernek tüzüğü muhasebeci, müdür, temizlikçi, kapıcı ve resepsiyon çalışanları dışında, tüm çalışanların kadınlardan oluşacağını öngörmektedir.²⁷ Bu derneğin sadece elemanları ve kurucularının çoğunluğu değil, aynı zamanda 15 kurucuya ait kuruluş hisselerinin de çoğunluğu kadınlara aittir. Daha sonra, geriye kalan üçte iki oranındaki hisseler ise memur aile mensuplarına, emekli asker ve bürokratlara sunulmuştur. Arz edilen hisselerin toplam değeri 6.000 Türk Lirası olup, hisselerin birim fiyatı 5 Lira'dır. Dolayısı ile toplam 30.000 Lira tutarında bir sermaye toplanması planlanmaktadır.²⁸ Kadınlara Yönelik Eşya Pazarı 21 Aralık 1917'de açılacaktır.²⁹ Sürmekte olan harp ve ağır yoksulluk şartlarına rağmen, pazar

kadınlar için ihtiyacı giderecek, bir boşluk dolduracaktır. Açılış gününde çok sayıda potansiyel müşteri dükkânı ziyaret etmiştir.³⁰ Bununla birlikte, dükkân faaliyete geçer geçmez, şirketin gerçek sermaye ihtiyacının 80.000 lira olduğu ortaya çıkmış, bunun üzerine tanesi 5 Lira'dan 15.000 hisse daha halka arz edilerek sermayenin 100.000 liraya yükseltilmesi kararlaştırılmıştır. Yine hisselerin üçte ikisinin kadınlara arz edildiğini görüyoruz.³¹ Tasvir-i Efkâr'a verilen bir ilân hissedarların çoğunluğunun, en azından yönetim kurulu toplantılarına katılanların ekseriyetinin kadınlardan meydana geldiği intibahını uyandırmaktadır.³² Dolayısı ile sayıları oldukça sınırlı kalsa da³³ Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde kadınların işletme kurarak girişimcilik yapmak amacıyla parasal yatırımlara giriştiklerini görmekteyiz. Bununla birlikte, bu tür girişimlerin tamamen yeni bir şey olmadığını da burada belirtelim. Her ne kadar basın genel olarak kadınların bu nevi teşebbüslerini yeni bir hadise olarak kamuoyuna sunmuş olsa da, Osmanlı Müslüman kadınının girişimcilik serüveni oldukça eskilere dayanmaktadır. Asker veya sivil bürokrat ailelerden gelen kadınlar, özellikle ortak girişim (*joint-venture*) ler kurarak müteşebbislik faaliyetlerine girişmektedirler.

SONUÇ

XX. yüzyılın ikinci on yılında, dikkate değer sayıda Müslüman Osmanlı kadınının "Verimli üretim" süre-

cine aktif olarak katılmayı arzuladıklarını görüyoruz. Bu hadise imparatorluk içerisindeki iktisadî işbölümünü üç açıdan değiştirmeye yönelik teşebbüsü teşkil etmektedir:

1. Birer Osmanlı olarak, Osmanlı toplumunu sadece tüketen bir toplum olmaktan çıkararak, dünya ekonomik sistemi içerisinde üreten bir dinamîğe kavuşturmak hedeflenmekte,

2. Birer Müslüman olarak, etnik-dinî temele dayalı ekonomik işbölümü sürecinde, Müslümanların askerî-sivil bürokratik mesleklerden girişimciliğe kaymaları arzu edilmekte,

3. Kadın olarak ise, cinsiyete bağlı olarak kadınların sadece "para harcayan" tüketici bir grup olmaktan çıkarak "üretici" konuma gelmesi amaçlanmaktadır.

Bununla birlikte, bu hususta kalem oynatan kadınlardan hiçbirinin bizzatıhi işçi olarak çalışmayı düşünmediklerini görüyoruz. Bunların katkıları daha ziyade ihtiyaç duyan kadınlara istihdam yaratmak amacıyla kurulan cemiyetlerin organize edilmesi ve finansmanı sahasında ortaya çıkmaktadır. Bu kadın yazar grubunun bu arada yaptıkları işlerin amaçları ve sonuçları hakkında ne düşündüklerini tam olarak öğrenmek imkânsız değilse de, oldukça çetrefil bir iştir. Bununla birlikte, büyük bir ihtimalle temel amacın, imparatorluğun yüceltilmesi veya etnik-dinî gruplar arasındaki işbölümünü yeniden tanımlamaktan ziyade, harp zamanında günlük hayatta karşılaşılan sıkıntıları göğüslemeye yönelik olduğu düşünülmektedir.

- 1 Frank, Andre Gunder, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, California, 1998.
- 2 Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- 3 Quataert, Donald, *The Age of Reforms: Manufacturing*, Halil İnalcık & Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1994 ss. 888-933.
- 4 Toprak Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 27-30, Aliye Hanım, *Les Musulmanes Contemporaines, Traduites La Langue Turque, Par Nazim Roukic*, Paris & New York, Alphonso Lemerre, 1894, s. 121-145.
- 5 Bu hususun daha detaylı tectiki için bkz.: "Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class*" Fairfield, N. J. Augustus M. Kelley, 1991 (orijinal yeniden basım) New York, Macmillan 1899.
- 6 Göcek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, New York & Oxford, Oxford University Press, 1996. Ancak Donald Quataert Anadolu'da yerel düzeydeki ticaretin Müslüman Türk nüfusun elinde kaldığını iddia etmektedir.
- 7 Kadınların birer tüketici olarak katkıları için bkz.: benim, "Ottoman Women's Reaction to the Economic and Cultural Intrusion of the West: the

Quest for a National Dress" Katja, Filberg, Stol at., al. (ed.) *Dissociation and Appropriation: Responses to Globalization in Asia and Africa* Berlin, Das Arabische Buch, 1999 s. 291-308 ve benim "Ottoman Muslim Women and the Nationality of their Dress" Lucienne Şenocak, *Women in the Ottoman Empire* (basılmamış).

- 8 Bkz.: benim "The Ottoman State as Breadgiver: the Muinsiz Aile Maaşı" Jücher, Erich Jan (ed.) *Arming the State* Londra, I. B. Tauris, 1999.
- 9 Macit Şevket, "Mesail-i İctimaiyeden Kadınlarımızın Çalıştırılması" Bilgi Yurdu Işığı, No: 114,19 Teşrinievvel 1329 (1 Kasım 1913), s. 13-14.
- 10 Aliye C. Asım, "Çocukları Hayata Hazırlamak-3", *Kadınlar Dînyası*, no: 114-119 Teşrinievvel 1329 (1 Kasım 1913), s. 13-14.
- 11 Aliye C. Asım "Ziraat, Ticaret ve Sanayi", *Kadınlar Dînyası*, 107, 31 Ağustos 1913, s. 6-8, Belkıs Şevket "Ticaret ve Sanatta Kadın-5", *Kadınlar Dînyası*, 113,12, Teşrinievvel 1329 (26Ekim 1913), s. 6-7.
- 12 Yalman, Ahmed Emin. "Turkey in the World War", New Heaven, Yale University Press, 1993 s. 129, ayrıca bkz.: benim "The Ottoman State as Breadgiver: the Muinsiz Aile Maaşı" Erick Jan (ed.) *Arming the State*, Londra I. B., Taurus 1999, Toprak, Zafer. *İttihat ve Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, Tarih Vakfı ve Yurt Yayınları, 1995, s. 135-138.
- 13 "Kadın Pastahanesi", Tanin, no: 1852, 6 Şubat 1329 (21 Şubat 1914) "Kadınlıkta Teşebbüs-ü Şahsi: Seyide Kemal Hanımefendi", *Kadınlar Dînyası*,

- No: 130 8 Şubat 1329 (21 Şubat 1914), s. 12; Kadınlar Dünyası "Birinci Sene-i Devriye Münasebetiyle", *Kadınlar Dünyası*, no: 1338, 4 Nisan 1330 (Nisan 1914), S. 7.
- 14 Süreyya Lütfi, "Efendim", *Kadınlar Dünyası*, no. 38, 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1914), s. 4; B. Adliye Sıdkı "Muhasebe:Kadınlıkta Fikr-i Teşebbüs", *Kadınlık*, no. 4,27 Mart 1330 (9 Nisan 1914), s. 3-4; Şayan-ı tebrîk iki Hemşire-i Azim ve Teşebbüs, *Kadınlık* No. 4, 27 Mart 1330 (9 Nisan 1914), s. 8.
- 15 1915-16 yıllarında bir işçinin aylığının 500 kuruş civarında olduğu ve devlet memurlarının %65'inin 500 kuruşun altında maaş aldığı dikkate alındığında, belirtilen aidatın oldukça yüksek olduğu görülmektedir. El-dem, *Vedat Harp ve Mülterake Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* Ankara Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 1994 s. 98.
- 16 Atiye Şükran, "Bir Miteşebbüs Daha", *Kadınlar Dünyası*, no. 33, 6 Mayıs 1329, (19 Mayıs 1913 s. 2, Atiye Şükran) Çoraba Fanilaya İplik Lâzım", *Kadınlar Dünyası*, no. 38 11 Mayıs 1329, (24 Mayıs 1913) s. 2, Atiye Şükran, "240 Mecidiye ile Bir Ticaret Kapısı!", *Kadınlar Dünyası*, no. 61, 3 Haziran 1329.
- 17 Bkz.: Leman Aziz, "Muhterem Hocacığım", *Kadınlar Dünyası*, no. 34, 7 Mayıs 1329 (20 Mayıs 1913), s. 3; Süreyya Lütfi, "Efendim", *Kadınlar Dünyası*, no. 38, 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913), p. 4.
- 18 Kadınlar Dünyası, "Terzilik", no. 66, 8 Haziran 1329 (21 Haziran 1913), s. 1; Kadınlar Dünyası "Terzi Evi", *Kadınlar Dünyası*, no. 72, 14 Haziran 1329 (27 Haziran 1913), s. 1.
- 19 "Teal-i Nisvan Cemiyetinin Yeni Bir Teşebbüsü", *Halka Doğru*, no. 52, 3 Nisan 1330 (16 Nisan 1914), s. 415.
- 20 *Osmanlı ve Türk Hanımlarını Esirgeme Derneği Nizamnamesi* İstanbul, Nefaset matbaası, 1329.
- 21 "Osmanlı ve Türk Hanımlarını Esirgeme Derneği Nizamnamesi" İstanbul, *Kadınlar Dünyası* no. 2, 5 Nisan 1329 (18 Nisan 1913) s. 4; "Osmanlı ve Türk Hanımlarını Esirgeme Derneği Nizamnamesi", no. 3, 6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913), s. 3.
- 22 *Türk Kadınları Bıçkı Yurdu Nizamnamesi ve Ders Programı*, İstanbul, Matbaa-i Hayriye ve Şurekası, 1329, s. 4-6.
- 23 Quataert Donald, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", Keddie, Nikkie&Beth Baron ed., *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, New Heaven, London, YALE University Press, 1991, s. 161-176.
- 24 Bkz.: benim "Women and Work during World War I: Did World War I emancipate Ottoman Muslim Women?" I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu adlı Workshop'a sunulan basılmamış tebliğ, Koç Üniversitesi, 23-25Temmuz 1998 (New Perspective on Turkey'in 2000 Spring sayısında basılması beklenmektedir).
- 25 Efzaiş, Suat, Türk Kadınlarının İçtimai Faaliyeti, *Muhit*, no. 7, Mayıs 1329, s. 493-496,
- 26 Toprak, Zafer, II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi* İstanbul, İletişim Yayınları 1995, c. 5 ss. 1348-1358.
- 27 *Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Ticaret Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul Ahmet İhsan ve Şurekası, 1333, s. 3; *Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Ticaret Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul Hilâl Matbaası, 1335, s. 3.
- 28 *Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul Ahmet İhsan ve Şurekası, 1333, s. 5; *Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul Hilâl Matbaası, 1335, s. 5.
- 29 İstanbul'da Hamidiye Türbesi Civarında Ordu-Donanma Pazarı İrtulasında, Vakıf, no. 57, 18 Kanunievvel (Aralık) 1917/1333, s. 2.
- 30 Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı, Vakıf, no. 61,22, Kanunievvel (Aralık) 1917/1333, s. 2.
- 31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), DÜİT, 65-1/32-2, 25 Ca 1336; BOA, ŞD.ML.NF, 1273/29, 25 ZA 1339; BOA, MV.149/41 22C1336; BOA, A.DVN.MKL, 64/26 (1336).
- 32 Tasvir-i Eşkar, 7 Mayıs 1334/1918. s. 2; Okay Cüneyd "Meşrutiyet Döneminde bir Kadın Şirketi, Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı A.Ş.", *Tarih ve Toplum*, XXXI, no. 183, Mart 1999, s. 12-14.
- 33 Diğer bazı kadın hissedarların teşebbüslerine ait bazı bilgilere sahibiz. Örneğin bunlardan Felime Nüzhet'in bir kaç hanım arkadaşıyla beraber "siyah kapalı" ticaretine giriştiğini, bir başka kadın girişimcinin Selânik yakınlardaki bir magnezium madeninin işletme hakkını devralmak için teşebbüste bulunduğunu görüyoruz. K.N. "Hanımların İktisadi Teşebbüsleri", *Türk Yurdu*, c. IV, 1329, s. 784; BOA, MMİ, Genel no. 1937, Hüsü no. 29, Zal 1330.

OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILDA ÇALIŞMA YAŞAMI VE GİRİŞİMCİLİKTE KADIN

DOÇ. DR. MEHMET ALİ GÜROL
ATILIM ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, kadınlara toplumsal, ekonomik ve politik yaşam konusunda tanınan rolün erkeklere oranla daha sınırlı kaldığı bir gerçektir. Üretim ve yaratım görevlerinin hemen tümüyle erkeklere verildiği bu toplum yapısı içerisinde, ev içinde harcanan emeğin ekonomik nitelikleri olduğunun reddedilmesi durumunda, gerçekten kentlerde Türk kadınının erkeğin maddi bağımlılığı altında yaşadığı ve ülkenin ekonomik etkinliğine pratikte hiç katılmadığı haklı olarak ileri sürülebilecektir. Bu durumu 1867'de "Terbiye-i Nisvan hakkında bir layiha" adlı yazısında belirten Namık Kemal, burada Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun yalnızca yarısının (erkeklerin) üretici, buna karşılık öteki yarısının (kadınların) yalnızca tüketici olmasından yakınıyordu.

Ancak, Osmanlı toplumsal yaşamında kadınların halkın geçimi ve eğitimi için yaptıkları yardımlar yanında, özellikle aş ocaklarının ve hastahanelerin, akıl hastalıklarının tedavisi amaçlı tesislerin kurulmasında ve hâpishanelerin ıslahında katkıları büyük, girişimcilik ve çalışma yaşamındaki rolleri sanıldandan daha fazla olmuştur. Osmanlı toplumunda kadının çalışma yaşamına katılımının bir gereklilik olduğu düşüncesi Akyiğitoğlu Musa Bey gibi zamanın iktisatçıları tarafından da ifade edilmiş ve desteklenmiştir. Harp Okulu ve Harp Akademisi'nin iktisat öğretmeni olan ve bu okullarda 1910 yılına kadar görevde kalan himayeci ekonomik politika (usul-ü himaye) yanlısı Akyiğitoğlu Musa Bey, 1900 yılında ders kitabı olarak yayımlanan "İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat" başlıklı kitabında, işçi ile birlikte onun ailesinin de (karısı ve çocuğu) çalışması durumunda, işçi ücretinin yalnız erkeklerin çalıştığı yerlere oranla daha düşük olacağını,

zira bunların çalışmalarındaki amacın ailelerini geçindirmek olduğunu ileri sürmüş, kadınların hafif işlerde çalıştırılmaları durumunda "geçinecek servetin" kadın ve erkek ücretlerine ayrılabilceğini, oysa kadınların çalıştırılmamaları durumunda erkek işçinin yalnız kendi ücreti ile aile geçindirmek zorunda kalması nedeniyle daha fazla ücret talep edeceğini iddia etmiştir.

Öncelikle, Osmanlı'da hakim ekonomi türü olan, teknolojinin oldukça geri bulunduğu tarımda kadının ağırlıklı bir rolü olmuştur. Almanya'da 1919 yılında yaptığı "İşçi Kadınları Açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Sorunu" konulu doktora tezinde Lorenz, Anadolu halkının % 81'inin kadın ve çocuklar olmak üzere tarım ve hayvancılıkla uğraştığını, barışta olsun, savaşta olsun, kadının ekonomiye yön verdiğini, ev endüstrisinde tekstil üreticiliği, ipek böcekçiliği dokumacılığı ile uğraştığını istatistiki verilerle ortaya koymaktadır. Tarlada çalışabilmesi için "ilmiyeciler" in fetvasının gerekli bulunduğu köylü kadını, "ziraat mükellefiyeti" kanunu gereği ondört ve üstü yaştaki kızlar da dahil olmak kaydı ile hükümetçe ekim ve nadas yapmak üzere "mükellef tutulabilmiştir". Özellikle kırsal kesimde evde çocukların bakımı ve ev işlerini üstlenen kadın, bunun yanında tarla işleri dışında ipek böceği dokumacılığı ve -çoğunlukla İzmir, Aydın, Uşak ve Konya gibi illerde olmak üzere- halı dokumacılığı gibi evlerde tesis olunan küçük girişimleri ile de ülke ekonomisine belli katkılarda bulunmuştur. Ancak, üretken olmanın ya da iş yaşamına katılmanın kentte, özellikle İstanbul'da devlet dairelerinde çalışmak olduğu biçimindeki yerleşik bir algılama, henüz bu alana girmemiş olan kadının çalışmadığı, ekonomiye katkıda bulunmadığı doğrutusunda bir yanlışlığa yol açmıştır.

Osmanlı kadınının ekonomik yaşamdaki rolüne ilişkin yanlış algılamanın bir diğer nedeni, bu konuda yeterli istatistiki bilginin olmamasıydı. 1882-1884 Nüfus Sayımı orduya asker alımını amaçladığı için 19. yüzyılın başına dek kadın, nüfusa dahil edilmemişti. Kadının, sanayi istatistiklerinde yer alması ise 1913'ü bulmuştur. Kadınla ilgili önemli bilgiler verecek olan, ferman ve kadı kayıtlarıyla çeşitli konsolosluk raporları da yeterince incelenmemiştir. Osmanlı Devleti'nin belli vilayetlerinde bulunan kadı kayıtlarının baz olarak kullanıldığı araştırmalar, Osmanlı kadınının tarım yanında ticaretle de iştigal ettiğini veya vakıflar yoluyla ticari faaliyetlere katkıda bulunduğunu göstermektedir. Günümüzde hala eski ihtişamı ile varlığını sürdüren, baharatların satıldığı seksen küsur dükkanlı ünlü Mısır Çarşısı 17. yüzyılın ikinci yarısında Hatice Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalan fermanlar, kadınların çamaşırhaneler işlettiklerini (Hicretin 978 yılında çıkartılan bir ferman, erkeklerin bu çamaşırhanelerde toplanıp yakışıksız durumlara meydan vermeleri nedeniyle Vakıfların ve sultanın çamaşırcılarının bundan böyle kadınlara çamaşırhane vermelerini yasaklamıştır), bunun yanında köle ticareti de yaptıklarını (Tanzimat Fermanı ile kaldırılmıştır) göstermektedir.

Anadolu'da 1240 yılında Ahilik ve onu takiben 1277 tarihinde Gedik adı altında oluşturulan esnaf ve sanatkar kuruluşlarına kadınların üye olamamalarına karşın, Anadolu kadını o zamanlar Bacıyanı-ı Rum, yani Anadolu bacıları adı altında ayrı bir örgüt oluşturmuştur.

Osmanlı kadını sadece tarım ve el sanatlarında değil, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra sanayi işçisi olarak da önemli bir işleve sahip olmuştur. 1897 yılında İstanbul'daki kibrit fabrikasında çalışan 201 işçinin 121'i kadındı; Bakırköy bez fabrikasında çalışanların yarısını kadınlar oluşturuyordu. Adana, Ankara, Konya, Sivas ve Kayseri'de 8.000 kadın, ev içinde yün dokumacılığı ile uğraşırken, Bitlis'te 1907 yılında 5.000 dokuma tezgahı vardı. Halep, Adana, Urfa el örme makinalarıyla çevrilmişti. Örneğin Adana'da bir Alman'ın kurduğu dokuma fabrikasında 50 kadın, 50 erkek çalışıyor, bir günde 700 çorap üretiliyordu. Bu sayı Urfa'da artıyor, 1.000 tane Alman el makinesiyle, kadınlar kendi evlerinde üretimi gerçekleştiriyorlardı. Halı ihracatının yapıldığı İz-

mir'de bu ihracattan yılda 6 milyon Mark gelir sağlanıyor, 1.200'ü sürekli çalışan 2.000 el tezgahında, 1906 yılı rakamlarıyla 3.500 kadın, 750 kız çocuğu halı dokurken, 750 erkek işçi de yıkama, boyama gibi yan işleri gerçekleştiriyorlardı. Gerek kadın, gerekse erkekler için kent imalathanelerinde mevsimlik çalışmadan elde edilen ücret geliri, kırsal gelirlerine ek bir katkı oluşturmaktaydı.

Urfa ve Adana gibi illerde de kadınlar evlerindeki tezgahlarda çorap üretimini gerçekleştirmişlerdir. Eldeki tarihi kayıtlardan, Hereke Kumaş Fabrikası'nda Mart 1852 yılı itibarı ile toplam 261 işçi çalışmakta bulunduğu, ayrıca fabrikada 19 kadın ve erkek köle asıllı kişinin çalıştıkları ve bunlara aylık 100 kuruş ücret ödendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 19. yüzyıldan başlayarak kadın işçi sayısındaki artışın başlıca nedeni, sürekli yaşanan savaşlar sebebiyle erkek işçi sayısında meydana gelen azalmalar olmuştur. Sonuç olarak, savaş yıllarında erkek nüfusun sürekli cepheye sevkiniyle kadınlar gittikçe artan sayıda olmak üzere erkeklerin yerine çalışma yaşamına çekilmişler, fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok alanda kadın işçi çalıştırılmaya başlanılmıştır. Yine bu devre içerisinde kadınlar askere gönüllü olarak alınmış, Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmetteki işgücü açığı giderilmek istenmişti. Tarım sektöründe, Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun derlediği "Kadın Amele Taburları" (veya Zıraat Müfrezeleri) Çukurova yöresine sevk edilmiştir. Birinci Kadın İşçi Taburu'nda maaşlar, kıdem ve hizmete göre artabilmek kaydıyla, tabur katibesi için 600, bölük katibeleri için 500, tabur iase memuresi için 600, terzi için 300, işçiler için ise 250 kuruş olmuştur. Kadınların, toplumda o zamanki statüleri gereği ancak düşük ücretleri kabul etme durumunda iş bulabilme olanaklarının bulunması ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra başgösteren işçi hareketlerine katılma olasılıklarının azlığı da onların işverenler tarafından istihdamında önemli bir rol oynamıştır.

1913 ve 1915 yıllarında İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Anadolu'nun batı kesimindeki sanayi ileri aşamada olduğu illerde yapılan ilk sanayi sayımları, bu sektördeki kadın çalışanların sayısındaki artışı ortaya koy-

ması bakımından ilginçtir. 1913 sayımında sanayi kesiminde çalışan kadınların oranı %20 olarak belirlenmişken, 1915 yılında bu oranın %30'a çıktığı görülmekte ve kadın çalışanların özellikle dokuma ve gıda sektörlerinde yoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır. Yine araştırma sonuçları, istihdam edilen kadınların çoğunluk itibarı ile çocuk denecek yaşta ve bekar olduklarını göstermektedir.

O tarihlerde geniş ölçüde kadın emeği çalıştıran bazı tarımsal işletmeler arasında Karadeniz ve Marmara kıyılarıyla İzmir bölgesindeki tütün işletmelerini; o dönem iki bölgede, Adana ve İzmir bölgelerinde yoğunlaşmış bulunan pamuk işletmelerini; Menteşe, Aydın ve İzmir bölgelerinde kuru yemiş üretimi için yapılan üzüm ve incir yetiştiriciliğini saymak mümkündür.

Kadınlar, bu endüstriyel tarım ürünlerinin dönüştürülmesi işletmelerinde de çalışıyorlardı. Kuru incir ve üzüm hazırlama, tütün ve pamuğu elden geçirme atölyeleri birçok bölgede artmıştı. Bu üretim birimlerinde kadın emeği önemliydi. Tütün hazırlama atölyelerinde işçilerin yarısından çoğu kadınlardan oluşuyordu.

Kadın dernekleri çerçevesinde biçki yurdu gibi, biçki ve dikiş çıraklık merkezlerinin kurulması sonucu buraya girip bir meslek sahibi olan kadınlar konfeksiyon atölyelerinde kolayca iş bulabilmiş, özellikle göç eden Rum ve Ermeni kadın işçilerin yerine işe girebilmişlerdir. Bu dernekler, 1912 yılında 30.000 TL. sermayeli kadınlar eşya pazarı gibi Anadolu'da şubeleri bulunan ve özellikle çamaşır ve asker giysisi diken işletmeler bile kurabilmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında silah altına alınan erkeklerden boş kalan ticaret alanı kadın esnaf tarafından doldurulmuştu. Mudanya-İzmir yoluyla İstanbul'a getirebildikleri eşyayı Galata Rıhtımı'nın arkasında sergileyen kadınlar burada bir Kadın Tüccarlar Pazarı oluşturmuşlardır.

Osmanlı'da kadın maden işçisi olarak da çalışmıştır. Maden çalışmaları el zanaatları örgütlenmesiyle çok zor bağdaşabildiğinden bu alanı düzenlemek amacıyla özel fermanlar çıkarılmıştır; arşivlerde, bu konuya ilişkin XVI. yüzyıl başından kalma fermanlar vardır. Değerli madenler ele geçirme isteği yarattığından, ocakları olduğu kadar, taşınan malı da yolda eşkiyanın saldırılarına karşı korumak gerekiyordu. Tirebolu ve Giresun madenlerine ilişkin bazı fermanlar kendilerine saldırabilecek ba-

zı haydutlara karşı kadın işçilerin korunmasını buyuruyordu [Türkiye tarafından tasdik edilen ilk uluslararası çalışma örgütü (ILO) sözleşmesi, "Her nevi maden ocaklarında yeraltı işlerinde kadınların çalıştırılmaması" hakkındaki 35 sayılı sözleşmedir. 1935 yılında genel konferansta kabul edilen bu Sözleşme, Türkiye tarafından 1937 yılında onaylanmıştır].

Ancak kadın emeği kullanılan bu işyerlerinde çalışma süreleri gereğinden çok uzun olduğu gibi, ücretler de oldukça düşük kalmıştı. Bazı örnekler verilmesi gerekirse, The Oriental Carpet Manufacture Ltd. Şirketi'nin halı tezgahlarında çalışan on beş bin kadın ve çocuk ancak 1,6 kuruş gündelik alabiliyorlardı. Doğu vilayetlerinde ise 3 kuruşluk gündeliğe sık sık rastlanıyordu. 1907-1908 yıllarında, günde 16 saat çalışıp 40 para veya 2 kuruş alan Sivaslı bir kadın işçi, bir günlük ücretiyle fiyatı 5 kuruş olan bir ekmek bile alamıyordu. 1913-1914 yıllarında ortalama gündelik ücret tarım kesiminde kadınlar için 2-6 kuruş yani erkeklere verilen ücretin hemen hemen yarısı kadar olmuştur. Kadın işçi gündeliğinin en düşük olduğu yöre olan Urfa Sancağı'nda gündeliği 1 kuruşa çalışan kadın sayısı az değildi. 1915 yılı sanayi sayımı sonuçlarına göre, çeşitli sektörlerde kadın işçilere ödenen gündelikler, erkek işçilere ödenenlerin yarısını hiçbir kesimde aşmamıştır. Bu konuda somut örnekler vermek gerekirse, en fazla ücretin ödendiği sanayi dalı olan konservecilikte erkek işçilerin 25-30 kuruş arası günlük ücret almalarına karşın, kadınlara ödenen günlük ücret tutarı 8-10 kuruş olmuş, yine benzer şekilde, sırasıyla en fazla ödeme yapılan sektöre göre olmak kaydıyla erkek ve kadın işçilere yapılan günlük ödemeler, şekercilik dalında 17-25 kuruş'a karşın 8-10 kuruş, dokuma dalında 10-13 kuruş'a karşın 4-6 kuruş, sabunculuk dalında 12-15 kuruş'a karşın 2-6 kuruş olmuştur. Elde mevcut veriler, kadın ve erkeklere tarım işçisi olarak ödenen gündelikler arasındaki farkların daha da fazla olduklarını göstermektedir. Ancak, 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile işçilere yeni hak ve özgürlüklerin vaadi, bunu takiben hükümetin aldığı bütün karşı tedbirlere karşın sürdürülen daha yüksek ücretlerin talep edildiği grevler sonucu, işçi ücretlerinde o döneme göre belirgin denebilecek bir artış husule gelmiş, kadın işçilerin ücretleri de -Selanik gibi bazı yörelerde yaklaşık iki katına kadar- yükselebilmıştır.

Osmanlı Devleti'nde çalışma yasaları ekonomik yaşamın tanıdığı gelişmeyi ancak çok uzaktan izleyebilmiştir. Çalışma şartlarının iyileştirilmesi amacıyla Tanzimat dönemini takiben birçok kararname çıkartılmıştır. Bu tür kararnamelerle, örneğin işçilerin uzaktan gelerek çalıştıkları Hereke fabrikalarında, kadın işçiler için özel yatakhaneler yapılması öngörülmüş, günlük çalışma süresinin 15 saati aşması yasaklanmış, yıllık ücretli izin ilkesi getirilmiştir.

Yüzyılımızın başında Osmanlı Devleti'nde çalışan kadının durumunun iyileştirilmesine ilişkin çabaları yansıtan bazı metinlere rastlamak da olasıdır. Sonuç itibarı ile yeni bir düzenleme getirmemekle birlikte Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 18 Ekim 1908 tarihli siyasi programı bu konuda iyi bir örnektir. Günlük iş süresi ile çocuk ve kadınların çalışma koşullarını düzenleyen bir yasanın çıkarılmasının uygun, hatta zorunlu olduğu öngörülen bu metin çerçevesinde kadınların olağanüstü koşullarda çalıştırılmaları konusuna da değinilerek, bu konuda iyileştirmeler yapılması amacıyla yeni düzenlemeler getirilmesi istenmiştir. Ancak bu tür girişimler hemen her defasında birer temenni niteliğinde kalmaktan öteye geçememişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde kadınlar daha çok ebelik [ilk ebe kursu Tanzimat sonrası 1842 yılında açılmıştır], öğretmenlik, hemşirelik gibi meslekleri yürütmüş, kamu yönetimi ve bankalarda da görev almışlardır. Kadınların şeriat hükümleri gereği herhangi bir işte çalışmaları yasak olmakla birlikte, sarayda hasta cariyelere bakan ve tedavi eden kadın hemşireler ve doğum yaptıran ebekadınlar bulunmaktaydı. 1876 tarihli Osmanlı Anayasası (Kanun-u Esasi), 19. maddesinde yer alan "Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar" hükmü gereği Osmanlılara yetenek ve becerilerine göre uygun memuriyetlere girebilme hakkı tanımış, kadın erkek ayrımı yapmamıştır. Durum böyle olmakla birlikte, meşrutiyet dönemi olarak adlandırılan bu dönemde bu hak gerek eğitim düzeyinin yetersiz olması ve gerekse Osmanlı toplumunda yerleşik dini ve sosyal örf, adet ve geleneklerin baskısı sonucu kadınlar tarafından kullanılamamıştır. Yine, Osmanlı İmparatorluğu'nda kız çocuklar dahil, herkesin öğretimin

birinci kademesine devam zorunluluğunun bulunduğu, 'Kanun-u Esasi'nin 114. maddesi ile kabul edilmiştir.

Ancak, Osmanlı'da gerek kadının kamu hizmetlerinde görev almaya başlangıç ve gerekse kızlar için öğretim kurumlarının açılış tarihleri, Kanun-u Esasi'nin kabul tarihi olan 1876'dan daha öncesine rastlamaktadır. Nitekim, 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın kabulünden sonra, bu Ferman'ın getirdiği yeniliklerden birisi olarak, Tanzimat'tan önce kızlar için tek resmi okulun İptidai Mektepleri olmasına karşın, İstanbul'da Mart 1848 tarihinde Fransız okullarından taklit edilerek ilk müstakil öğretmen okulu olan Darü'l-Muallimin, 1864 yılında Rusçuk'ta Mithat Paşa tarafından ilk kız teknik öğretmen okulu (dikimevi) açılmış, bunları takiben 1868 yılında Darü'l-Muallimin-i Sıbyan'ın açılmasının ardından Darü'l-Muallimat adı altında ilk kız öğretmen okulu öğrenime geçirilmiştir (26 Nisan 1870). Bu okula 1872'de ilk kadın öğretmen, 1879-1882 ders yılında da ilk defa bir kadın müdire, Fatma Zehra Hanım atanmıştır. Darü'l-Muallimat'ın ilk nakış-dikiş öğretmenleri Hatice ve Madam Armik Hanımlar, resim öğretmeni Madam Parker ve musiki öğretmeni ise Refika Hanım olmuşlardır. Dönemin Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı) olan Saffet Paşa bu okulun açılmasına gerekçe olarak "kadınların yaratılışları icabı her türlü hizmete layık olduklarını, talim ve terbiyelerinin itinaya şayan bulunduğunu, kadınların da erkekler gibi ilim tahsil etmeleri gerektiğini, eski devirlerde gerek müslüman gerek gayri müslim kadınlardan pek çok edip, şair ve müellif yetiştiğini, Şark ülkelerinin kadınlarının her türlü ilim, fen ve sanatı tahsile muktedir oldukları halde, şimdiye kadar bunlardan geri kalmalarının sırf tahsil vasıtalarının bulunmayışından kaynaklandığını, kadınların ilim öğrenmelerine engel hiç bir emir olmadığı gibi, bilakis erkekler gibi, onlara da ilim tahsilinin farz kılındığını, onlarla uğraşmaya şer'i tesettürün asla mani olmadığı birçok sanat ve maarifin bulunduğunu, yeni açılan kız rüşdiyelerinin öğretmenleri erkek olduğundan, yaşları 9 ve 10'u geçen kızların kapalı oldukları cihetle bu mekteplerde iki yıldan fazla duramayacaklarını, ancak bu sürenin yeterli bilgiyi tahsil için kafi gelmeyeceğini, [dolayısıyla] bundan böyle gerek sıbyan, gerekse rüşdiye kız mekteplerine öğretmenler yetiştirmek

için bir Darü'l-Muallimat açılmasının zaruri olduğunu" göstermiştir (Benzer yöndeki fikirler Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi ve Şemseddin Sami gibi düşünce adamları tarafından da savunulmuşlardır). Sıbyan ve rüşdiye mektebi mezunu hanımların imtihansız ve bu okullardan diploması olmayanların ise bir mümeyyiz heyeti huzurunda başarılı olmaları durumunda Darü'l-Muallimat'a alınmaları kabul edilmiştir. Darü'l-Muallimat'ı bitiren öğretmen adayları, tayin edilecekleri okullarda hizmet etmek zorundaydılar. Bu okuldan mezun olan Fatma Nigar Hanım, Eski Ali Paşa İnas Rüşdiyesi birinci muallimliğine, Hafız Rüveyde Hanım Sultanahmet İnas Rüşdiyesi riyaziye öğretmenliğine tayin olunmuşlardır.

Kadınların kamuda istihdamları konusuna gelince, kadın istihdam eden ilk kamu kuruluşları Posta Nezareti ve Maliye Nezareti olmuştur. Ancak kadınlar asıl eğitim ve öğretim alanlarına yönelmişlerdir. Balkan savaşlarından sonra bazı ilkokulların ve hatta idadiye'lerin müdürlükleri kadınlara verilmiş, Eğitim Bakanlığı'na, Nahiye Hanım, Nezihe Muhittin Hanım, Sadiye Hanım, Hatice Hanım gibi bayan müfettişler bile atanmıştır. Ancak, 1. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle kamu hizmetlerinde çalışan kadınların işlerine son verme eğilimi ağırlık kazanmıştır. Basın, onların görevlerinde bırakılmalarını isteyen çağrılarında, kadınların sağladığı hizmetleri sıralamakta, Birinci Dünya Savaşı'nın zor yılları boyunca o değişik mesleklerini nasıl, yetkinlik ve yeterlilikle yürüttüklerini açıklamakta, örneğin Türk Yurdu, ekonomik yaşamda kadınların erkeklerden daha büyük şevk ve dirençle çalıştıklarını ifade etmekteydi. Bu çağrılara pek kulak verilmemesi sonucu, işten çıkarmalar çoğalmış, ancak genelleşmemiştir.

Çalışma hayatı bakımından ilginç bir örnek ise Enver Paşa'nın girişimiyle "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" adını taşıyan bir derneğin kurulmuş olmasıdır. 1916 tarihli bir nizamnameye göre kurulan ve nizamnamenin 2. maddesi ile amacı, "iş bulmak suretiyle kadınları, geçimlerini namuskarane sağlamağa alıştırarak korumak" olarak belirlenen bu dernek, kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulunmuştur. Bir kadın derneği olarak kurulmasına karşın üyeleri arasında hiç kadın bulunmayan ve üst düzey bürokratların yönetimindeki Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Osmanlı Devleti'nde ilk kez izlenilmeye başlanı-

lan özendirici nüfus politikası gereği memur ve işçileri için zorunlu evlilik ilkesini getirmiş, bunun sonucu olarak erkeklerden en geç 25, kadınlardan ise 21 yaşına kadar evlenmeleri beklenmişti. Gelin adaylarının çeyizlerinin hazırlanmasına yardımcı olan, işsiz damatları işe yerleştiren Cemiyet, evlenme yaşını geçiren ve Cemiyet'in bulduğu adayları benimsemiyenlerin istihkaklarını alıkoymuş, Cemiyet ile olan ilişkilerini kesmiştir. Kuruluşunun ilk bir haftası içerisinde 11.000 kadının başvurduğu Cemiyet aracılığı ile İstanbul'da kamu ve özel kuruluşlarında işe yerleştirilen kadınların sayısı 7.185 olmuştur. Cemiyet bunun dışında, değişik iş alanlarında kadınların çalıştığı fabrikalar açmıştır. Kadınların çalışma yaşamına katılması yönünde, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi yanında, kadın erkek eşitliğini savunmak amacıyla kurulmuş bir dernek olan Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti de payına düşeni yapmak için gerekli uğraşı vermiş, üyelerinden Telefon Kumpanyasına memur olmak için başvuran, ancak kadın olduğu için başvurusu reddedilen Bedriye Osman Hanım'ın istihdamı için çaba gösterdiği gibi, yine sırf kadın olması nedeni ile uçağa alınmak istenmeyen Belkis Şevket Hanım'ın yanında yer almıştır.

Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, 29 Kasım 1918'de kurulan, siyasal bir kuruluş niteliğinde olmayan ve sosyal yardım, öğrenci, meslek ve kültür dernekleri gibi kuruluşlarla, siyasi parti ve derneklelerin bir araya gelmesi ile vücut bulan Milli Kongre'ye iştirak etmiştir. Kurucu ve yöneticileri arasında Halide Edip (Adıvar) Hanım'ın da bulunduğu Milli Kongre, bunalım ortamında bir kadro hareketi yaratmaya yönelmiştir. Kongre'ye Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi dışında, Darü'l-Mualliminler Mezunları Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi, Himaye-i Eftal Kadınlar Merkezi, Kadıköy Hanımlar Müdafaa-i Milliye Merkezi, İnas Darülfünun Cemiyeti ve Ticaret Mekteb-i İnas Cemiyeti gibi diğer kadın kuruluşları da iştirak etmişlerdir.

Cumhuriyet öncesi devrede özellikle aydın Osmanlı kadını, yabancılara bağımlılıktan kurtuluşun ticaretle uğraşılmasına bağlı bulunduğu ve bunun için de girişim ve girişimcilere destek verilmesi gerektiği inancını çeşitli vesilelerle ifade etmekten geri kalmamıştır. Osmanlı

Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı olan ve 1913-1921 yılları arası yayımlanan Kadınlar Dünyası Dergisi'nin bir nüshasında, zengin milletler grubuna dahil olmak için gayretle teşebbüs edilmesi ve teşebbüs edenlere yardımda bulunulması gereği dile getirilmiştir. Aynı derginin başka nüshalarında yayınlanan yazılarda da en elzem nitelikteki mamullerin bile yurt dışından getirildiklerine dikkat çekilerek, belli nitelikte kişi ve meslek erbabının teşebbüste bulunmamaları eleştirilmiş, yerli girişimlerin sayılarının çoğalmaları durumunda "paranın dışarıya kaçmasının" önüne geçilebileceği vurgulanmıştır.

"Teşebbüs-ü Şahsi Ne Demektir?" başlıklı bir yazıda teşebbüs kavramı "Teşebbüs-i şahsi, nefesine itimat etmek, kendine güvenmek, meydan-ı terakkiye atılmak, ehliyetini kuvvetini isbat etmektir" şeklinde tanımlanmış, bu hususu benimseyen ülkelerin ilerledikleri ve başarıya ulaştıkları ifade olunarak, İngilizler ve Amerikalılar'ın en ziyade bu gayeyi takip edegeldikleri ve en ziyade onların başarılı oldukları, zükur (erkekler) olsun, inas (kadınlar) olsun mekteplerden çıktılar mı hemen bir sanata intisab ettikleri, "meydan-ı cidal-ı alem" olan bu dünyada müsabakaya koştukları, çalışa çalışa "iktisab-ı servet" ettikleri ve böylece hem kendilerini müstefid, hem de vatanlarına nafi' işler gördükleri, vatandaşlarına birer "numune-i imtisal" teşkil ederek "hin-i hacetde" dahi onları müstefid etmeyi unutmadıkları belirtilmektedir. Buna karşın Osmanlı toplumunda sanatkarların hor görüldüğü, meslek seçiminde hükümet memurluğunun yeğlendiği, çocukların büyüyünce memur, özellikle paşa olmaya şartlandırıldığı belirtilen yazıda bu düşüncenin damat seçiminde bile etkili olduğuna değinilerek, mesleği memur olan damatların yeğlenmesinin, aile mutluluğuna yarardan çok zarar getireceği vurgulanmıştır.

Yine aynı dergide yayınlanan "Cesaret-i Medeniye" başlıklı bir yazıda, ekonomik bağımlılıktan kurtulma arzuları yanında kadının ekonomik faaliyetler ve çalışma yaşamında yer alması gereğine ilişkin arzu ve isteklerini yansıtan ifadeler kullanılarak, kendileri tarafından yeni bir nesil yetiştirilmesi durumu dışında erkeklerden artık bir gayret beklenmediği, tek ve son çözümün kadında olduğu vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, tarihi dökümanlarda mevcut kayıtlardan elde edilen verilerin ışığında değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın ekonomik yaşamında kadının, belli sektörlerde diğerlerine oranla ağırlıklı olmak kaydıyla, gerek çalışma yaşamında, gerekse kendi kendisinin işvereni olarak bir girişimci niteliğinde üstlendiği -ve üstlenmeye çaba gösterdiği- rolün, geçmişte ve günümüzde bu konudaki bazı varsayım ve öngörüler sonucu düşünülenin (açıklananın) üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı kadını, tarım sektörü başta olmak üzere, sanayi kesiminde ve kamu hizmetlerinde, özellikle erkeklerin büyük kesiminin silah altına alındığı savaş dönemleri göz önüne alındığında, kendisine düşen görevi gereği gibi, hatta fazlasıyla yerine getirmiş, ülke ekonomisine kendisinden beklenenin üzerinde katkılarda bulunmuştur. Üstelik bu görevi, önündeki tarihi, geleneksel, kültürel, politik ve sosyal engellere ve engellemelere karşın yerine getirmiştir. Günümüzde kadının iş yaşamında karşılaştığı "cam tavan" etkisine ilişkin araştırmalar, Türkiye genelinde gerek kamu ve gerekse özel kesimin üst düzey yönetiminde yer alan kadınların oranının, gelişmiş pek çok ülke ile karşılaştırıldığında daha fazla olduğunu gösteriyorsa, bu olguda, olayın bugünlere zemin hazırlayan tarihi gelişiminin, Osmanlı kadınının bütün zor koşullara karşın çalışma yaşamı ve girişimcilik alanında gösterdiği katkı ve etkinliğin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Altındal, Meral, 1984, *Osmanlıda Kadın*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Boratav, Korkut, 1980, "İktisat Tarihi (1908-1980)", *Türkiye Tarihi 4. Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, İstanbul, Akşin, Sina (Yayın Yönetmeni), Cem Yayınevi, Kültür Dizisi.
- Caporal, Bernard, 1999, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I (1919-1970)*, İstanbul, (çev.: Ercan Eyüpoğlu), Cumhuriyet Gazetesi yayını.
- Çağatay, Neşet, 1989, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-S. 104.
- Çakır, Serpil, 1996, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul, Meris Kadın Araştırmaları Dizisi-4, Yayıncılık Matbaası.
- Çavdar, Tevfik, 1992, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları 41.
- Doğramacı, Emel, 1997, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 300, Sosyal Felsefi Dizi: 31, Doğu Matbaacılık.
- Gülmez, Mesut, 1983, *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Önce)*, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 205, Sevinç Matbaası.
- İhsanoğlu, E., (Editör) *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 2, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998.
- Kili, Suna ve Gözübüyük, Şerif, 1985, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Ya-

- yın No: 269, Tarih Dizisi 19, Kurtuluş Ofset Basımevi.
- 11 Küçükömer, İdris, 1982, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, Alan Yayıncılık, Düşünce Dizisi 18/107, Bağlam Yayınevi.
- 12 Makal, Ahmet, 1997, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri 1850-1920*, Ankara, İmge Kitabevi.
- 13 Odyakmaz, Zehra, 1998, "Kamu Hizmetinde Türk Kadını", *Farklı Cinslerin Eşitliği Sempozyumu (Symposium Gleichberechtigung)*; Gören, Zafer (Ed.), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, No: 86, 17-18 Mayıs 1998.
- 14 Onsoy, Rıfat, 1998, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 291, Ekonomi Dizisi: 22, Doğu Matbaacılık.
- 15 Toprak, Zafer, 1982, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları 2, Olgaç Matbaası.
- 16 Tunaya, T. Zafer, 1984, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1; *İkinci Mevritiyet Dönemi 1908-1918*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, Kent Basımevi.
- 17 Tunaya, T. Zafer, 1986, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II. *Mitarske Dönemi 1918-1922*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, Kent Basımevi.
- 18 Yıldız, H. Dursun, 1992, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-S. 142.

II. MEŞRUTİYET SONRASI MİLLÎ İKTİSATIN OLUŞUM SÜRECİNE LİMAN KENT (İZMİR/EGE) PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ

YRD. DOÇ. DR. SABRİ YETKİN
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ BUCA EĞİTİM FAKÜLTESİ

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı üzerine farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki devletin kapitalizm ile bütünleşme süreci yaşadığı, ikincisi ise yarı sömürgeleşme sürecinde bulunduğudır. Ancak hangi boyuttan bakarsak bakalım, bazı şeyleri tespit etmek durumundayız. O da Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısının hiç de iyi olmadığı üzerinedir. Özellikle tarıma ve küçük ölçekte el sanatları biçiminde üretime dayanan, mamul mal ithal edip, hammadde ihraç eden bir durumda bulunduğu kabul edilen gerçeklerdendir. Yani karşımızdaki tablo pre-kapitalist, pre-modern olup, birtakım olumsuzluklar içermekte ve bu olumsuz tablodan kurtulabilmek için de yüzyılın sonlarından itibaren çözüm arayışları içine girildiği, mevcut siyasal yönetime muhalefet edildiğini görmekteyiz. Osmanlı Devleti'ne ilişkin tespit ettiğimiz olumsuz profil, siyasî profile birleşince, olumsuzluktan çıkış arayışları ve mevcut yönetime karşı tepkiler yoğunlaştı. II. Abdülhamit'in uzun saltanat döneminin baskıcı ve yıldırıcı yöntemleri, muhalifleri liberal çözüm arayışı çerçevesinde birleştirmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çevresinde bir araya gelen muhalefetin baskıları sonucu, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi. Meşrutiyet döneminde önemli siyasal hedeflerin yanında, ekonomik sistemin liberalleşmesi de yer alıyor, Osmanlı insanı girişimciliğe özendiriliyor, yabancı sermayeye ve kısıtlamalara karşı önlemler geliştirilmeye çalışılıyordu. Osmanlı toplumunda liberal düşünce, yaklaşık yarım yüzyıldır gündemdeydi. Tanzimatla birlikte, Batılı devletlerin de etkisiyle, liberalizm yan-

daşları artmış, yüzyıllarca süren devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb. ekonomik faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler, rüşvet, iltimas ve devlet yönetimindeki yolsuzluklar liberal devlet özlemini pekiştirmiş, aydın-bürokrat çevrelerde Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe, iktisadî atılımların gerçekleşmeyeceği düşüncesi giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. Ne var ki, 1908 sonrası liberalleşme yolunda atılan adımlar ters dönmüş, uzun yıllar ekonomik faaliyetlerin dışında kalmış, her türlü iktisadî bağlantıların ve girişimciliğin uzağında olan Müslüman-Türk kitlenin durumu daha da kötüleşmişti.

Bu dönemde yaşanan savaş süreçleriyle birlikte, gayrimüslim tebaaya karşı duyulan hoşnutsuzluk, siyasî alanda Türkçülüğü doğururken, iktisadî alanda da zaten ilk girişimleri gerçekleştirilmiş Millî İktisat hareketinin doğmasına zemin hazırlıyordu.

Osmanlı Devleti'nde Millî İktisat sürecinin başlaması ve gelişmesinde liman kentler çok önemli görevler üstlenmişler, adeta hareketin motoru olmuşlardır. Osmanlı Devleti'ndeki liman kentlerin iktisadî yapısına baktığımızda; yarı sömürgeleşmeye yönelik dönüşümün hız kazandığı görülebilir.¹ 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ihraç ürünlerinin ülke içindeki toptan ticareti yabancıların denetimine girmiş, ithalatla ilgili ticaret işlevleri, metropol burjuvazilerinin organik uzantıları sayılabilecek yerli gayrimüslimlerin tekelinde kalmış, bunlara ek olarak dış ticaret, deniz ve demiryolu taşımacılığı, liman ve rıhtımlar, kentlerdeki elektrik, havagazı, su ve tramvay tesisleri, madencilik, imalat sektörü, finans ve

sigorta kuruluşları tamamen yabancı sermaye sahiplerinin denetimindeydi.² Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri, belki de birincisi olan ve konumuz açısından mikro ölçekte gözlemleyeceğimiz İzmir ve hinterlandı yukarıdaki tanımlamanın tüm oluşumlarını sergiliyor, hatta bu alandaki ender örneklerden birisini oluşturuyordu.

1770-1870 yılları arasında İzmir, ticarî etkinliklerinde önemli sıçramalar yapmış, hinterlandının değerli tarımsal ürünleri pamuk, afyon, kuru üzüm, kuru incir, palamut vb. yerel ürünler öne çıkmaya başlamış ve bu dönemde İngiltere ve Fransa İzmir ticaretinde önemli roller üstlenmiş ve İstanbul'dan sonra en önemli ihrâcat ve ithâlât limanı olmuştur. Bu yüzden yabancı tüccarların ve onların aracılarının tercih ettiği bir şehir olarak İzmir, sürekli gelişmişti.³ Yerel ürünlerin ticaretinin önem kazanmaya başlamasıyla, ticarî etkinlikleri elinde tutan cemaatler arasında bir farklılaşmanın yaşanmasına neden olmuştur. Ticarî etkinlikler bu döneme kadar Ermeni ve Yahudilerin elinde iken, yerel malların hem üretiminde, hem de yerel ticaretinde etkili olan Batı Anadolu Rumları ön plana çıkmaya başladılar bu arada yabancı tüccarlar da, aracılarla çalışmalarının yanı sıra, Batı Anadolu ticaretine doğrudan girebilmek için çaba harcadılar. 1838 ticaret anlaşmasındaki gümrük indirimleri, hükümet denetiminin azalması, hükümet dışı korumacılık ve yargı alanının genişlemesi, yabancı tüccarların buraya akın etmesine neden oldu. 1847-1880 yılları arasında İzmir'deki yabancı nüfusun artışına bakarsak, 15.000'den 50.000'e çıktığı görülür. Bunun toplam nüfustaki oranı ise %15'ten %20'ye çıkıştır.⁴

İşlerin yoğunlaşmaya başlamasıyla, İzmir'de finansal örgütlenmelere de tanık olmaktadır. Nitekim bir grup tüccar 1843 yılında bir araya gelerek, Commercial Bank of İzmir'i kurmuşlardır. Bunu 1860 yılında Credit Lyonnais'in İzmir şubesini açması izler ve ardından da 1863'te Banque Imperial Ottoman, İzmir'de şube açar. Yabancılar İzmir'e gelirken beraberlerinde sermaye, uzmanlık, üretim, iletişim ve nakil araçları, yatırım planları, hatta Afrika'dan köle bile getirerek bölgeyi kolonileştirmeye çalıştılar. Ancak yabancılar bu arzularına rağmen, İzmir'den pek içeriye giremediler ve hinterland ile ilişkilerini yerel aracılar ile sürdürmek zorunda kaldılar.

Bu gelişmeler, 1860'lı yılların başlarına kadar ticarî fonksiyonlarını yerine getirebilen şehrin sınırlarını zorlamış ve İzmir'in yeni bir yapılanma sürecine girmesini zorunlu kılmıştı. Bir başka deyişle, İzmir'in 1860'lı yıllarda ulaştığı ticarî kapasite, şehrin hinterlandıyla ve kendi iç yapısıyla yeniden bir organizasyona tâbi tutulmasını gerektirmişti. Bu süreçte, tamamı yabancı sermayeye dayanan Aydın ve Kasaba Demiryolları, İzmir'in hinterlandıyla bağlantısını kolaylaştırdı. Rıhtımın inşası, limanın ticarî gemiler için daha kullanışlı bir hale gelmesini sağladı.⁵ İzmir'in çevresiyle iletişimini sağlayan telgraf hatlarıyla Avrupa'yla bağlantıyı sağlayan denizaltı telgraf hatları 1860'larda, 1870'lerden itibaren de, kentiçi ulaşımı kolaylaştıran tramvaylar hizmete girdi. Çoğu, yine yabancı yatırıma dayanan ve ihrâcata yönelik tarımsal ürünlerin işlenmesi çerçevesinde sanayileşme girişimleri gündeme geldi.

20. yüzyılın başlarında, Osmanlı mahsulleri bütün liman şehirlerinden ve üretim merkezlerinden İzmir'e akmakta, bunların bir kısmı iç pazarda tüketilirken, çok büyük bir kısmı da yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi. Başka bir ifadeyle İzmir, bu şehre gelen Osmanlı emtiâsını dışarıya; yabancı malları ise, Osmanlı şehirlerine sevkedememe-basma bir tulumba vazifesini görmektedir.⁶

İmparatorluğun Avrupa ile gelişen ticareti, yeni koşullardan istifade edebilen Rumlara ve diğer gayrimüslimlere çok önemli fırsatlar sağlıyordu. Ve bunlar, kapitülasyonların ve Avrupalı güçlerin yardımıyla, aynı işi yapan Müslümanların karşısında önemli bir avantaj elde etmişlerdi.⁷ Avrupalı şirketler de, Batı Anadolu'nun içlerinde kuracakları ilişkiler için yerli Rum ve Ermenileri tercih ediyorlardı. Orhan Kurmuş'un belirttiği gibi; Rumlar ve Ermeniler Avrupa sermayesinin Batı Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesi sürecinde önemli bir rol oynadılar. Bölgeyi, gelenek ve göreneklerini yakından tanımaları, ticaret ilişkilerinde bulundukları Türk halkının dilini bilmeleri, ticarî deneyim ve becerileri onları, Avrupalılar için vazgeçilmez, doğal bir ortak niteliğine yükseltti. İzmir'deki ticaret kolonisiyle bölgenin içerilerindeki üreticiler arasındaki tek bağ, Rum ve Ermenilerdi. Onlar olmadan ithal edilen Avrupa malları satılamayacağı gibi, Batı Anadolu'nun ihraç malları da üreticiler-

den toplanıp İzmir'e, oradan da Avrupa pazarlarına gönderilemezdi. Küçük ticaret ve sanayi, bankacılık ve kıyı ticareti de hemen hemen tümüyle Rum ve Ermenilerin elindeydi. Museviler daha çok parasal işlerle uğraşırken, en ücra köşelerdeki bakkal dükkanları bile Rumların veya Ermenilerin kontrolü altındaydı.⁸

Liman kent olarak 1860'lı yıllardan sonra büyük bir sıçrama yaşayan İzmir'de ticarî etkinliklerin en önemli unsurları olan örgütlenmelerin de vücut bulmaya başladığına tanık olmaktadır. Bunlardan ilki 1885'te kurulan Ticaret Odası,⁹ ikincisi ise 1892'de faaliyete geçen Ticaret Borsasıdır -ki bu borsa Osmanlı Devleti'ndeki ilk ticaret borsasıdır-.¹⁰ Bu kurumların yönetici ve üyelerine dair üstünkörü yapılacak bir bakış dahi, iktisadî etkinliklerin kimlerin elinde bulunduğunu göstermeye yetecektir. İzmir'deki bu ticarî kurumların dışında yabancıların oluşturduğu ticarî kulüp ve kurumların da varlığını anmak durumundayız.

İktisadî faaliyetlerin böylesine yoğunlaşmış, zenginleştiği bir süreçte İzmir ve hinterlandında yaşayan Müslüman-Türk kitlenin durumu ise hiç de iç açıcı değildir. Kentin ve hinterlandının zenginlik ve refahının paylaşılması ve zenginliğin kimlerin elinde bulunduğunun göstergesi kentin mekansal yerleşimine de yansımış, bir yanda Victor Hugo'nun hiç görmediği halde "*petit Paris*" diye adlandırdığı pırıl pırıl, ıslıl ıslıl, mükemmel mimarili köşk ve valıları, tiyatroları, sinemaları, eğlence kulüpleri, lokantaları, Avrupaî yaşam tarzını gerektiren tüm unsurlarla donanmış Levantenler, Yabancılar, Rumlar ve Ermeniler'in yaşadığı zengin İzmir, öte yandan her türlü pislikle sarmaş dolaş olmuş, kanalizasyonlarının sokak ortasından aktığı, evlerinin sıkışıklığından geçit vermez sokaklarıyla karanlık fakir İzmir ki, burası Müslüman Türklerin İzmiridir. Bezmi Nusret Kaygusuz'un gözlemleri bu çelişkilerle dolu olan şehri gözler önüne koymakta: "*İzmir adeta bir Rum ve Ecnebi şehriydi. Her şey onların elinde bulunuyordu. Onlar bizim memleketimizde hür ve mesut, refah ve saadet içinde yaşırdı. Biz kendi vatanımızda esir ve muzdarip olarak yaşıyorduk. Onların evlerinde piyanolar çalınır, kanaryalar öterdi. Bizim fakirhânelerimiz her gün ah ve figan ile dolardı*".¹¹

II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki'nin İzmir kâtib-i mesullüğünü üstlenen ve Millî İktisat'ın yeşertil-

mesi konusunda çok önemli adımların atılmasını sağlayan Celal Bayar'ın gözlemleri de zengin ile fakir İzmir arasındaki her şeyi açıklamaktadır: "*İzmir, coğrafi mevkii bakımından önemli bir ticaret ve sanat merkezi olmak vasfını her zaman muhafaza etmiştir. Buna rağmen dış ticaret bizimkiler için birkaç istisnası ile öğrenilmeğe muhtaç kapalı bir sahba olarak kalmıştı. İş ticaret de aşağı yukarı bundan farksızdı. Esnafıktan, simsarlıktan ileri gidenlerimiz sayılı kimse-lerdi. Büyük çoğunlukla üretim kredisi için çiftçi alıcısına avuç açardı. Çoğunlukla daha mahsul tarlada, bağ, bahçede iken alıcının tayin ettiği fiattan malı satılmış olurdu. Bankalar, demiryolları, taşıt vasıtaları, belli başlı imtiyazlı, imtiyazsız malî ve iktisadî kurumlar yabancıların elindeydi. O kadar ki, İzmir'le Karşıyaka arasındaki deniz işletmesi bile Belçikalılara bırakılmıştı. Denilebilir ki bütün bu kurullardan biz Türklerin nasibimize düşen ayak hizmetleriydi. Yaşama standardımız genel olarak azınlıkları, memleketimize yerleşmiş kapitülasyonlar yüzünden imtiyazlı bir sınıf teşkil eden yabancılara nisbetle düşüktü. Öz vatanımızda, sömürge ekonomisi içinde idik. Yabancılar, azınlıklar, bankaları, fabrikaları, iş ve dış ticarete rolleriyle üstün kazanç sağlıyorlardı. İktisadî alanda, para piyasası, finans ve kredi işlerine hâkim duruma geçmişlerdi*".¹²

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, İzmir'in iktisadî hayatının tamamı hemen hemen yabancıların ve gayrimüslimlerin denetimi altında bulunuyordu.

İkinci Meşrutiyet'in hemen öncesinde, Müslüman Türkler de iktisadî hayata etkin olarak katılma konusunda bir takım girişimlerde bulunmaya başladıklarını, iktisadî direniş mantığının oluştuğunu görmekteyiz. Direniş mantığının oluşumunda bir yanda iktisadî etkinliklerin dışında kalış yer alırken, diğer yanda ürünlerin ticaretini gerçekleştiren tüccarların tröstleşerek, üreticinin karşısına "*tekel*" olarak çıkması yer almaktadır. Bu yüzden, Ege'de yaratılan iktisadî zenginliğin çeşitli kanalları aracılığıyla yabancılara aktarıldığını gören ve bu iktisadî zenginlikten paylarına düşeni arttırmak için Müslüman-Türk eşraf, kendi ihtisas alanlarına giren konularda örgütlenmeye başladılar. 1907 yılında Millî İktisat alanında ilk adım atıldığına tanık olmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ve özellikle Ege bölgesinin nâdir olarak ihraç ettiği mamul mallardan biri olan halının dış ticaretini 1860'lı yıllardan itibaren yabancıların üstlendiğini gör-

mekteyiz. Başlangıçta, Sydney, Fontana, Aliyotti gibi aileler bu ürünün ticaretini tekellerine almaya başlamışlar ve bu ticaretteki denetimlerini gittikçe yoğunlaştırmışlardır. Halı ticaretinden büyük zenginlik elde eden İzmirli yabancı halı tüccarları, gelirlerini daha da artırmak amacıyla 1907 yılı içinde yeni bir örgütlenmenin içine girmişlerdir. Halı tüccarlarının örgütlenmesindeki amaç, halı üreticisinin karşısına “tek alıcı” olarak çıkmak ve doğal olarak üretilen halıyı daha da ucuz fiyata kapatabilme isteğidir. Ege bölgesi halkı tarafından “halı sendikası” olarak isimlendirilen *The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited* (Şark Halı Kumpanyası)’in kurulması, bölgede sert bir direnişin doğmasına zemin hazırlamıştır. Direnişin önderliğini Tiritzâde Mehmet, Hamzazâde Hacı Hüseyin ve Hacı Gedikzâde isimli Uşaklı halı üreticileri üstlenmişler ve millî sermayeli ve *Millî Uşak Halı Şirketi* adını taşıyan bir örgütlenmeyi gerçekleştirmişlerdir.¹³

Batı Anadolu’daki böylesi örgütlenme çabaları, millî iktisat için erken bir tarihti. 1907 yılında basına yansıyan tartışmalara bakarsak, millî iktisat döneminde ileri sürülen görüşlerin, bu dönemde dillendirilmeye başladığına tanık olmaktadır. İttihat ve Terakki’nin temel politikalarından biri olacak olan Millî İktisat, İttihat ve Terakki henüz illegal bir durumda olmasına rağmen, tartışılmaya, uygulama sahasına konmaya başlamıştı. Burada şu tespiti de yapmak zorundayız ki, bölge insanı artık ezilmek istemiyor, ürettiğini yok pahasına elinden kaptırmak istemiyordu.

Dönemin basınında yer alan yazıları gözlemlediğimizde, yabancı sermayenin ve tüccarların sömürücülüğünden dert yanılmakta ve belki de ilk kez, üreticilerin ortak çıkar için birleşerek, elbirliğiyle sömürüye karşı direnilmesi gerektiği savunulmaktaydı. *Kimisi Londra’lı, kimisi Paris’li kimisi bilmem nerelidir. Bunlar İzmir’e geldiklerinde servete mâlik değil idiler. Bu gün mamulatımızı adeta inhisâra almışlar, sanatımız sayesinde büyüğe servete nâil olmuşlardır.*¹⁴

15 Mart 1907 tarihli H. Remzi imzalı bir yazıda, tröstün eziciliğine karşı henüz kooperatifçilik bilinci oluşmadığından “sermayenin tevhidî” savunulmuştur. Bu dönemde İzmir basınında bu yönde bir çok yazı yayınlanmıştır, ancak gidişattan ürken Şark Halı Kumpanya-

sı’nın kurucularından Albert Aliyotti uzun bir yazı ile kendilerini savunmaya çalışmış, “...bizim yabancılığıımızdan bahsedilmiştir. Bu hareket ne millet-i necibe-i İslâmiye, ne de Devlet-i Âliyye-i Osmaniye’nin, meşhud-ı tarih olan uluvv-i cenab ve büyüklüğüne muvafık düşer. Şirketi teşkil edenlerimizin ciümesi bu mübarek topraklarda doğduk, büyüydük. Cümlemiz bu memleketin ekmeğini yiyoruz. Bu nimeti inkar eden nankörlerden değiliz. Cümlemiz, nimetini gördüğümüz, ekmeğini yediğimiz Türkiye’yi takdis eyler perestîş ederiz. Menfaatimizi, memleketimizin zararında hiç bir zaman aramayız. Biz halı ticaretini yedd-i inhisarımıza almak fikriyle bir sendika teşkil eylemedik.”¹⁵

Albert Aliyotti’nin yukarıdaki yazısına *Ahenk* gazetesinde çok sert yanıtlar verilmiş, durumun onların anlattığı gibi olmadığı vurgulanarak, “binlerce halkın mahrum-ı mâişet” bırakıldığı belirtilmiş, şirketin muzır olduğu dile getirilmiş, “sendikanın anasır-ı ecnebiyeden tesis ve teşekkülüne mütehayyirâne bakmak, zengin bir sofada ecnebiyelerin, kırıntıları olsun bize bırakmamak azim ve tamayla oturup, kemâl-i iştihâ ile âla nefis börekler yutulmasını karşıdan yutkunarak seyretmeye benzer” denilmiştir.¹⁶ Basındaki böylesi tartışmalar, kentteki çelişkileri ortaya koyarken, farklı etnik unsurlar arasındaki çatışmaların da yaşanacağını ipuçlarını vermekteydi. Bu tarihten sonra İzmir ve hinterlandı Millî İktisat’ın tartışıldığı bir platform, uygulamaya konduğu bir arena haline gelecektir. 1907 yılında faaliyete geçen ilk millî şirket, çok güçlü rakibi karşısında uzun süreli yaşayamamış ve tekelliliğin eziciliği karşısında yok olmuştur. Ancak bu gelişim, yarınlara için bir umut ışığı olmaya başlamıştır.

1908’den sonra, zenginliğe sahip olmak, millî çıkarların savunulması, II. Meşrutiyet ile birlikte yavaş yavaş gelişmeye başlayan milliyetçiliğin sarmaladığı hemen herkesin ortak kanısını yansıtıyordu. Nitekim İttihat ve Terakki, bu düşünceler etrafında yeni bir anlayış olarak Millî İktisat politikasını hayata geçirmek için çalışmalara başlamıştı. Meşrutiyetin canlandığı milliyetçilik ve bunun iktisadî yaşama yansımaları öncelikle Türkler ile Rumların karşı karşıya gelmesine yol açmıştı. Karşıtlık özellikle, Girit’in 1909’da Yunanistan tarafından ilhak edilmesi sonrasında daha açık bir şekle bürünmüştü.

İzmir'de bir "*Boykotaj Cemiyeti*" kurulmuş, 17 Ağustos 1909'da "*Yunanlılar'a karşı harb-i iktisadî ilanı-na karar*" verildiği açıklanmıştı.¹⁷ Boykotaj Cemiyeti, Yunan tebaası tüccarların isimlerini vererek, boykotajı yaygınlaştırmaya çalışmıştır.¹⁸ Boykotaj Cemiyeti, her ne kadar boykotun sadece Yunan tebasına ve mallarına karşı olup, bunun kesinlikle Osmanlı tebasındaki Rum-lara şümülü yoktur¹⁹ dese de, Yunanlıların Osmanlı Rumlarıyla sıkı ilişkileri gözönüne alındığında, kaçınıl-maz olarak bu boykotun Osmanlı Rumlarını da hedef al-dığı ortadadır.²⁰ İktisadî rekabetten ötürü artık kent ça-tışmaların odağı haline gelmişti.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ulusal tüccar oluş-turma ve ekonomik hayata hâkim kılma amacını hedef-leyen İttihat ve Terakki için İzmir, en önemli merkezler-den biriydi. İktidarı güçlü bir biçimde ele geçirdikten sonra, İzmir için öngördüğü siyasî, idarî ve ekonomik düşüncelerini uygulama olanağını buldu. Bu çerçevede, kâtib-i mesul olarak Celal (Bayar) Bey İzmir'e gönderil-di. İdarî ve ekonomik önlemler doğrultusunda yapılacak çalışmalar için de İzmir valiliğine Rahmi Bey getirildi.

Tarımsal ürünlerin ticaretle bütünleşmesi açısından baktığımızda, üretimden tüketime uzanan zincirin ilk halkası, yani üretim dışında, taşımacılık, pazarlama, ko-misyonculuk, gibi diğer tüm halkaları gayr-ı Türk un-surların denetimi altındaydı. Celal Bayar da bu durum karşısında Türklerin yapmaları gerekeni şu cümlelerle özetliyordu: "...Çok çalışmamız, her şeyden önce millî ekono-minin temellerini atmamız, müstahsilin kazancı başta her işin bünye ve mahiyetine göre teşkilatlanmamız hiç olmazsa memle-ketimizin bol nimetlerinden eşit haklarla faydalanmamız gere-kiyordu".²¹

Ege bölgesinde Millî İktisat'ın başlangıç adımını tarımsal ürünlerin pazarlanması oluşturuyordu. Nitekim dünyada oldukça önemli pazarları olan ve dünyanın en kaliteli üretimi Ege'de gerçekleşen İzmir inciri ve bunun pazarlanma yeri olan İzmir Yemiş Çarşısı'nda ticarî açı-dan akıl almaz derecede kötü oyunlar oynanmaktaydı. Gayrimüslim incir tüccarlarının ve komisyoncuların her türlü hileleri, düzenbazlıkları, çarpık uygulamaları sonu-cunda, incir üreticileri ve yerli incir tüccarları perişan duruma gelmekteydi. Hele bu dönemde çiftçinin destek alabileceği kurumlar -ki Ziraat Bankası bu tarihlerde is-

mi var cismi yok bir haldedir- faaliyete geçmemiştir. Türkiye'de tarımsal ürünlerin kooperatifleşmesi çerçeve-sinde en önemli adımların atılmasını hazırlayan ve Batı Anadolu'da Millî İktisat'ın en önemli başlangıç hareket-lerinden birini örgütleyecek olan Kazım Nuri Çörüş, "*Livanın servetinin kısm-ı azamını bizim incir bahçelerimiz teşkil ettiği halde, bu vakte kadar bu bahçelerin sahipleri olan bizler, bahçelerden hakkımız olan istifâdeyi layıkıyla temin edemiyor ve yetiştirdiği mahsulü ötekine berikine kaptırarak pek cüzi istifade bulunuyorduk. Senelerden beri devam eden bu hal, en zengin bir muhitte bulunduğumuz halde, yüzde sekseni-mizin borç içinde boğulmasına sebep olmuş, bizi servet içinde fakr ü sefaletle mahkum etmişti. Cenab-ı hakkın bizim memle-ketimize verdiği bu imtiyâzın fâideleri memleketin asıl sahibi olan bizlere değil, bize tamamen yabancı olan kimselere akıp gidiyordu. Bu hal bu suretle devam edemezdi. Çünkü bu fena yolda yürümek, memleketimizi tamamen başkalarına devrede-rek, az zaman sonra hizmetkâr menzilesine inmek netice-i mü-essifesi hasıl edecek idi...Ve memleketimizde bu yolun kurban-ları her gün göze çarpacak derecede çoktur. Bir zamanlar sabi-bi olduğu bahçesinin az zaman sonra müsteciri ve daha sonra hizmetkârı olan ne kadar zavallı aile vardır.*"²²

Kazım Nuri, halkı örgütleme ve teşvik etmeye yö-nelik bir başka yazısında, İzmir Yemiş Çarşısı hakkında çok ağır ithamlarda bulunmaktadır: "*Hangi bir bahçe sa-hibine veya bu çarşı ile muâmelede bulunan bir adama müra-caâtla fikrini sorsanız, en kat'i tarikle alacağımız cevap ba-takhâne kelimesinden ibaret kalır. Filhakika burası batakhâ-neden başka bir yer değildir. Her sene incir zamanında hemen her gün bir kaç zavallının ilam-ı iflası yazılan bir çok bahçe-cilerin esâret-i ebediyesine hükmü verilen mağazalarından hiç birinde küşadında beri iltifat görmemiş, vazifesi itibarıyla örümcek ağından başka bir şeye benzemeyen bu yerlerin tuzak-çaları kazanmak için hile, ibrikar ve hırsızlıktan başka çare düşünmemişlerdir.*"²³

Halit Ziya Uşaklıgil de 40 Yıl başlığını taşıyan anı-larında İzmir Yemiş Çarşısı'nı bir iktisadî harp sahasına benzetmekte ve bu sahada yenilenlerin hep Türk müs-tahsil ve tüccar olduğunu vurgulamış ve gazetelere bakıl-dığında, her gün iflas eden üreticilerin tarlalarının satış ilanlarıyla dolu bulunduğunu anlatır.²⁴

İzmir'deki yabancı incir tüccarları, 1912 yılında *The Smyrna Fig Paker Ltd.* adını verdikleri bir şirket ku-

rarlar. Şirketin kurucularının başında Whitall, Hamparsumyan, Forbes gibi İzmir'in ünlü tüccarları gelmektedir. Beş yüz bin İngiliz lirası ile kurulan bu şirketin merkezi Londra'dadır. Şirket bu yöntem ile kapitüler haklarını kullanmış, faaliyet alanı İzmir ve hinterlandı olmasına rağmen kendisini Osmanlı hukukunun ve her türlü denetimin dışında bırakmayı becermiştir.

İzmirli gayrimüslim incir tüccarlarının kurduğu bu şirket, incir üreticisinin karşısına tröstleşmiş olarak tek alıcı biçiminde çıkacak, bu alanda kazanmış oldukları akıl almaz servetler yetmiyormuş gibi Müslüman-Türk üreticinin elindeki son lokmaya da göz dikmişlerdi. Bu şirket, halk arasında *İncir Tröstü*, *İncir Sendikası* olarak nitelendirilmiş ve başına gelebilecek felaketleri sezmış ve birtakım refleksler sergilemeye başlamıştı. İlk iş olarak Aydın ve civarındaki incir üreticileri Germencik Belediye Reisi'nin çağrısıyla burada toplanarak Osmanlı Devleti'ndeki İlk İncirciler (Ziraat) Kongresi'ni gerçekleştirmişler, bu kongrede tekeli devden kurtuluş yolunu tartışmışlardır.²⁵ Bu toplantı sonrasında Müslüman-Türk incir üreticileri de kendi aralarında birlikte hareket etme prensibinde birleşerek, Millî İktisat çerçevesinde Türkiye'deki ilk kooperatif örgütlenmesi olan *Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Anonim Şirketi*'ni kurarlar.

Şirketin kuruluş aşamasında basında yer alan yazılar oluşumun içeriğini ortaya koymaktadır: *"Bizim gibi yaşamaya azmetmiş, mesut olmayı kurmuş bir millet hiç bir vakit bu gibi kara haberler, kendisine çevrilen iktisadî silahlar karşısında eli böğründe âciz ve miskin bir vaziyet alamaz. Bilakis kendi mukadderât-ı iktisadîsiyle oynayan mâîşetini tazyik etmek isteyen ellere karşı aynı eslihâ ile mukâbele ederek paralarına, saadetlerine göz diken düşmanlarının haddini bildirir."*²⁶

Aydın İncir Himaye-i Zürra şirketi kısa ömürlü olmuştur, ancak incir üreticileri yılmayarak çok daha güçlü bir biçimde -ki günümüzün Tarış Tarım Satış Kooperatifleri Birliği- 1913 yılı içinde *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri AŞ.*'ni kurmuşlardır. Kooperatif şirketi Kazım Nuri (Çörü), Nazmi (Topçuoğlu), Ahmet (Sarı) gibi yörenin önde gelen İttihatçı isimlerince Millî İktisat çerçevesinde tam bir halk katılımıyla vücuda getirilmiş ve kısa sürede Ege bölgesinde örgütlenerek, fakir üreticinin umudu olmuştu. Ancak kooperatifin faaliyete geçişinin ardından I. Dünya Savaşı patlak vermişti. Bu yüzden

kooperatifin kredi sıkıntıları ve finansal açmazları vardı. Bunun için bir başka örgütlenme modeli gündeme geldi, millî sermayeli, kooperatif esaslı millî bir banka kurulmasına gidildi. Ancak bankanın kuruluşu çok sancılı olmuştur. Kuruluş sermayesinin çok azı denkleştirilebilmiş, bu yüzden banka faaliyete geçememekteydi. Sorunun aşılması için bankanın kuruluş sermayesine Ziraat Bankası'nın da katılması kabul görmüş ancak, konu Meclis-i Mebusan'da görüşülmeye başlayınca, sert tartışmalar çıkmıştır. Rum kökenli mebuslardan Yorgo Başo Efendi Ege bölgesinde böyle bir banka kurulmasına ve Ziraat Bankası'nın ortak edilmesine şiddetle karşı çıkmış ve muhâlefetinde ısrarcı davranarak girişimi sabote etmeye kalkışmıştır. Dönemin Meclis-i Mebusan Başkanı ve Menteşe mebusu olan Halil (Menteşe) Bey *"işe millîyetçi bir mayı katılmıştır"* diyerek, meclisten bankanın kurulmasına yönelik bir kararın çıkması için çaba harcarken, dönemin mebuslarından Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey de çok aktif çalışmıştır. Oldukça sıkıntılı günler sonrasında halk arasında ve dönemin İzmir basınında *İncirciler Bankası* adıyla anılan *Millî Aydın Bankası* 1915 yılında faaliyete geçti. Bu banka, bölgedeki millî sermayeli, halkın katılımıyla oluşturulan ilk finansal kuruluş olup, daha sonra bölgede kurulacak olan millî sermayeli ihtisas bankalarına örnek olmuştur.²⁷ Nitekim Ege bölgesinde incircilerin yaşadıkları sıkıntının bir benzerini üzüm üreticileri yaşamaktaydı ve 1917 yılında Manisa'da Bağcılar Bankası'nı yine Millî İktisat doğrultusunda kurarak faaliyete geçirmişlerdir.²⁸

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlayan Millî İktisat politikası, 1914'e gelindiğinde ürünlerini vermeye başlamış, pek çok Türk, İzmir ticaretinde rol üstlenir hale gelmişti. Özellikle Balkan savaşı, İzmir'de Türk tüccarların hissedilecek kadar artmasına olanak sağlamıştı. 1914'te yayınlanan *İslâm Tüccar ve Esnaflarına Mahsus Rehber* bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Vali Rahmi Bey'in desteğiyle yayınlanan bu kitapçıkta, İzmir'de faaliyet gösteren Türklerin işlettiği eczane, ecza ve baharat depoları, otel ve misafirhaneler, doktorlar, emanetçiler ve tüccarlar sıralandıktan sonra, Türklerin birbirleriyle iş yapmaları tavsiye edilmişti. Ancak bu gelişmeler istenilen düzeyde değildi ve İzmir ticarî hayatında Türklerin dışlanmışlığı, İzmir'in işgalden kurtarılmasına kadar devam etmiştir.

İmparatorluğun Müslüman-Türk halkı için bu durum, uzun yılların birikiminden ötürü katlanılamaz bir hale gelmişti. İktisadî hayatta etkin olmayı, refah ve zenginliğe ulaşmayı hedefleyen, ülkesinin iktisadî imkanlarını kendi adına kullanmayı isteyen kitlenin bu konudaki niyetlerini, II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti dillendirmeye başladı. II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen Millî İktisat, bir tür *neo-merkantilist* iktisat politikasıydı. Doğmakta olan siyasî millîyetçilikle uyumlu bir politikaydı.

Türkçülüğün esaslarını belirleyen en önemli isim olan Ziya Gökalp, Millî İktisad'ın temeline etnik sorunu oturtuyordu. Gökalp'e göre Millî İktisat türdeşlikle gerçekleşebilirdi ve çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurların kendi içinde gerçekleştireceği iş bölümünden kaynaklanabilirdi. Yani Müslüman-Türk unsurun asker ve memur, gayrimüslim cemaatlerin zanaatçı ve tüccar olduğu bir toplum, çağdaş devlete dönüşemezdi. Türklerle gayri-Türkler arasında müşterek bir vicdan yoktu. Aralarındaki iş bölümü gerçek bir iş bölümü değildi. Millî teşânütün gerçekleşmesi için iş bölümünün ancak müşterek vicdana sahip bir toplumda oluşması gerekiyordu. Yoksa millet hali yapay bir nitelik taşıyacak, gerçek anlamıyla Millî İktisad'a ulaşamayacaktı.²⁹

Çağdaş devlet olabilmeyi Türk burjuvazisinin doğuşunda arayan Yusuf Akçura ise, Osmanlı Devleti için

kurtuluşu, Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, tüccar, bankacı ve sanayici olmasında görmekteydi. İmparatorluğun iktisadîyatını, elinde tutan yerli gayri-Türkler ile ecnebilerin elinden kurtarıp, Avrupa sermayesinden yararlanarak bir millî sermayedar burjuva sınıfı çıkartılamazsa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Müslüman-Türk topluluğu ilelebet çağdaş bir devlete dönüşemezdi.³⁰

Türk İktisat tarihinin gelişim evreleri açısından değerlendirildiğimizde, 19. yy.'ın ikinci yarısından sonraki dönem, Müslüman-Türk kitle için fakirleşmenin yaşandığı, iktisadî faaliyetlerin dışında kaldığı zor, sıkıntılı bir dönemdir. İktisâden bu ezilmişlik kendisini en fazla liman kentlerde hissettirmişti. Bu liman kentlerin başında da İzmir gelmekteydi. 20. yy.'ın başına gelindiğinde sıkıntılar had safhaya ulaştı ve Ege devletinin en zengin bölgesi olmasına karşın, zenginliğin dışında kalan Müslüman-Türk kitle boşalmaya hazır bir zemberek haline gelmişti ve savunmacı refleksler sergiliyordu. Yüzyılın başında tekil olarak gözükmeye başlayan direniş hareketleri, II. Meşrutiyet sonrası düzenli, bilinçli bir biçimde örgütlenmeye başladı. Bu dönemde iktisadî hayatın Türkleştirilmesi yolunda çok önemli adımlar birlikte, siyasal açmazlar nedeniyle arzulanan düzeye ulaşamadı. İzmir ve hinterlandında iktisadî hayatın tam anlamıyla Türkleştirilmesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlanabildi.

- 1 Yahya Sezaî Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi* (1923-1950), İstanbul, 1994³, s. 80.
- 2 Tezel, *a.g.e.*, s. 89.
- 3 İzmir'in ticarî hasılası 1839 yılında 1 Milyon poundun üzerine çıkmış ve 1846 yılı dışında hiç bu değerin altına düşmemiştir. Bkz.: Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Ondokuzuncu Yüzyıl* (Çev.: K. Emiroğlu), İstanbul, 1993, ss. 103-5.
- 4 Hüseyin Rifat, *İzmir 1914* (Yay. Haz.: Erkan Serçe), İzmir, 1997, s. 31.
- 5 Mübcecel Kıray, *Örgütlenmeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, 1972, s. 12-40; İlhan Tekeli, "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", *Üç İzmir*, İstanbul, 1992, s. 128-9.
- 6 Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine Göre 20. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri* (Yay. Haz.: Tuncer Baykara), İzmir, 1994, s. 37.
- 7 Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları* (çev.: D. Avcı), Ankara, 1997, s. 129.
- 8 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1982, s. 18-19.

- 9 Bülent Varlık, "İzmir Ticaret Odasının Yüzyılı", 1885-1985 *Türkiye Ekonomisinin Yüzyılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1986, s. 220 vd.
- 10 Sabri Yetkin-Erkan Serçe, *Kırılıştan Günümüze İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İzmir, 1998.
- 11 Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1956, s. 16.
- 12 Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş*, c. V., İstanbul, 1962, s. 1552-3.
- 13 Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesinde Ege'de Şirket-i Millî Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi I-II", *Toplumsal Tarih*, 26-27, (1996).
- 14 *Ahenk*, 14 Şubat 1322-27 Şubat 1907.
- 15 *Ahenk*, 7 Mart 1323-20 Mart 1907.
- 16 Alıntılar için bkz.: Yetkin, *a.g.m.*
- 17 *Ahenk*, 17 Ağustos 1909.
- 18 *Ahenk*, 24 Haziran 1910.
- 19 *Ahenk*, 17 Ağustos 1909.
- 20 *Boykotaj büyük Kongresinin Öz Osmanlılara Hediyesi*, İzmir, 1326.
- 21 Bayar, *a.g.e.*, s. 1553.

- 22 Alıntı için bkz.: Sabri Yetkin, "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş", *Tariş Tarihi*, İzmir, 1993, ss. 26-52.
- 23 Yetkin, *a.g.m.*
- 24 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969, s. 139.
- 25 Yetkin, Sabri (1995), "Ege Bölgesinde İlk İncirtiler (Ziraat) Kongresi ve Türkiye'de Tarım Satış Kooperatiflerinin Doğuşu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5.
- 26 Alıntılar için bkz.: Yetkin, *Kooperatif Aydın*.
- 27 Hüsnü Erkan-Sabri Yetkin vd. *Millî Aydın Bankası-Tarişbank Tarihi*, İzmir, 1993 ve Zeki Arıkan-Sabri Yetkin, "Millî Aydın Bankasının Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri", *Tariş Tarihi*, İzmir, 1993, ss. 53-65.
- 28 Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*.
- 29 Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s. 150.
- 30 Yusuf Akçura, "İktisadî Siyaset Hakkında", *Türk Yurdu*, 12, c. 12, 1333/1917, François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935*, (çev.: A. Er), İstanbul, 1996², s. 169-170.

II. MEŞRUTİYET MECLİSİNCE REJİ'NİN SORGULANMASI

MEHMET AKPINAR
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FATİH EĞİTİM FAKÜLTESİ

1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyûn-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdaresi'ne verilmişti. Anlaşma gereğince Duyûn-u Umumiye'ye sabit bir kâr aktarıldıktan sonra Osmanlı Devleti'yle belirli oranlarda kârın paylaşılması esas alınmıştı. Ancak, Reji'nin uygulamaya koyduğu tütün politikası anlaşmalarla bağdaşmayan özellikler göstermiştir. Özellikle tütün ekim alanlarına kısıtlama getirmesi, düşük fiyat politikası, yeterli depoların yapılmaması, üreticiye karşı iyi davranılmaması gibi sebepler üreticiyi kaçakçılığa itmişti. Bu durum kolcularla çatışmaları ve yeni problemlerin doğmasına zemin hazırlamıştı. Üreticiler, yabancı bir gücün tütün üretmelerinin her aşamasında kendilerini denetlemesini kabullenemekteydi. Devlet içinde devlet gibi örgütlenen bir şirket, Osmanlı Devleti ve tütün üreticileri için biran önce kurtulması gereken büyük bir sorun haline dönüşmüştü.

Reji İdaresi'nin yıllarca uyguladığı politikalarla doğan rahatsızlıklar, II. Meşrutiyet idarecilerini harekete geçirmişti. İttihat ve Terakki'nin programında yer alan "milli ekonomiyi kurma" düşüncesini uygulamaya koymak için, ekonomik bağımlılığa yol açan anlaşma ve kuruluşları ele alarak sorgulamaya başlamışlardı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dikkatleri üzerine çeken yabancı şirketlerin en önemlilerinden biri "Reji Şirketi" olmuştur (Çapa, 1994, s. 23). İleride ne gibi sonuçlar ortaya çıkarabileceği düşünülmeyen yapılan anlaşma neticesinde kurulan Reji Şirketi, kolluk kuvvetlerini de oluşturarak devlet içinde devlet konumuna yükselmişti.

Osmanlı Hükümeti, halkın Reji Şirketi'ne karşı tutunmuş olduğu olumsuz tavır ve kaçakçılıkla başa çıkılamaması, ayrıca Reji Şirketi'nden olan beklentilerinin hiçbirisinin gerçekleşmemesi üzerine Reji'yi sorgulamaya başlamıştır. II. Meşrutiyetin ortaya koymuş olduğu yeni heyecan, hükümet yetkililerini, Reji Şirketi'ni yeniden düzenlemek için harekete geçmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içine düşmüş olduğu problemlerden dolayı XIX. yüzyılda milli menfaatlerini koruyamadığı ortadadır. Bu durum Osmanlı tebaası üzerinde önemli sosyal, kültürel ve ekonomik değişim ve problemler ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Hükümeti, içine düşmüş olduğu darboğazdan kurtulamadığı gibi, Osmanlı tebaasının üzerine yeni oluşumlarının getirmiş olduğu yükü de kaldıramamış ve halkın problemlerinden kurtulmasına da yardımcı olamamıştır. Böyle bir durumda Osmanlı halkı, kendi metodları içerisinde içine düşmüş olduğu sosyo-ekonomik ve kültürel problemlerden kurtulma yolunu tercih etmişlerdir.

Tütün üreticileri ve tütün ticaretini yapanlar da Osmanlı Hükümeti'nin çaresizliği, Reji İdaresi'nin acımasız tutumundan dolayı, içine düşmüş oldukları zorlukları aşmak için, üretmiş oldukları tütünün tasarrufunu kendilerinde görerek kaçakçılık yoluna gitmişlerdir.

II. Meşrutiyet'e kadar halk, hükümetlerden sorunlarının çözümü konusunda hiçbir yardım görememişti. II. Meşrutiyet'le beraber Reji Şirketi'ni yeniden düzenleme tartışmalarına gidilmeye başlandı. Reji Şirketi Temsilcisi Direktor M. Kamber ile Duyûn-u Umumiye İdaresi Meclisi Reisi M. Berje ile II. Meşrutiyet dönemi idarecilerinin Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh ve Evkaf

Nazırı Abdullah arasında Reji Şirketi tekrar görüşme konusu olmuştur. Görüşmeler sırasında özellikle, bandrol usulü uygulanırken kaçakçılığın bu noktalarda olmadığını, bütün Reji'sinin daha muntazam bir hale getirmek gerektiğini, Reji Şirketi'nin gelirinin şimdikinden çok daha fazla olması gerektiğini anlatmışlar. Ayrıca Reji şartnamesinde kâr miktarı, iki milyon liradan fazla olacağı takdir edilmiş olmasına rağmen, hükümete verilen senelik hissenin 40-50 bin Türk Lirasını geçmediği ifade edilmişti. Bunun üzerine, M. Kamber ve Duyûn-u Umumiye İdaresi Meclis Reisi M. Berje karşılık olarak, bütün idaresinin Reji Şirketi kaldırılrsa bile Duyûn-u Umumiye'ye ait olduğunu hatırlatarak, kâr oranlarındaki düşüklüğün kaçakçılıktan kaynaklandığını, kaçakçılığın ise, Osmanlı Hükümeti'nin, Reji İdaresi'ne karşı olduğunu bilen halkın, bundan cesaret alarak bu işi gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. (Müderrişoğlu, 1990, s. 33).

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda "Reji" sık sık gündem maddesi olmaya başlamıştır. 9 Şubat 1908'de başlayan meclis oturumunda Reji konusu ele alınmış, İpek mebusu Bedri Bey, Reji'nin kesin hesaplarının doğru olmadığını vurgulayarak, bu konuda hesapların maliye müfettişlerince denetlenmesi gerektiğini defalarca vurgulamış olduğu halde bir sonuç alamadığını ifade etmekteydi. Bu konuda meclise sunduğu takririnde, "İdare-i merhumemin hazine hissesinden 11 milyon lirayı Osmaniye mütecaviz bir meblağı mühimmî ihtilas eylediği hakî (?) olan salıfûlbeyan rapor takdim kılındığından, bu rapor üzerine ne gibi tedbir ittihaz edildiğinin ve bundan başka zürrai serbest bırakmak, asla kolcu kullanmamak herkes tütünlerini kumpanyaya ve harice satmakta muhtar kalmak ve devlete senelik 1.500.000 Türk Lirası eylemek ve tütünlerimizi ıslah etmek ve %5 faizle devlete 15.000.000 Türk Liralık istikraz avansı vermek şeratiyle zuhur eden kumpanya ile daha diğer bir kumpanyanın Reji'ye talip olduklarından bahisle Maliye Nezaretî'ne ve Bâbülâli'de müteşekkil maliye komisyonuna vermiş oldukları haber alınan istidalar hakkında mezkûr komisyonca ne muamele yapılmış olduğunun" o vakit Maliye Nazırı sıfatıyla mezkur komisyonluğunda bulunmuş olan Maliye Nazırı Ziya Paşa'dan sorulmasını müzakere gündemine alınmasını talep etmişti.

Aynı oturumda söz alan Üsküp Mebusu Sait Efendi, Maliye Nazırı'nın da bulunduğu bir oturumda bu kanunun ele alındığını vurgulayarak, kanunun mecliste müzakeresini istemiş ve devamla "...bu babra epeyce müzakere ceryan etmişti. Ve hatta mebusanı kiramdan bir çokları Reji'mizin haiz olduğunu selahiyet dairesinde feshini talep etti" vurgusunu yapmıştı.

Bedri Bey'in takrirî üzerinde söz alan Biga Mebusu Arif İsmet Bey, "Bedri Bey tarafından verilen takrir iki şeyi havidir. Birisi, Reji İdaresi'nin mazarratından diğeri de bu nokta geçen gün nazarı dikkate alınarak Rıza Bey'in verdiği gibi şey üzerine o mevki mahsusuna havale edildi. Bir diğer cihet vardır ki, o da %5, diğer bir ciheti de bize ait bir kumpanyaya verilirse, hem 1.500.000 hem de %5 faizle 1.500.000 devlete bir varidat verilecek. Hem de %5 faizle 15.000.000 Türk Lirası istikraz edecek. Bu ciheti nazarı dikkate almalıdır. Bu gün 3.000.000 Türk Lirası devlete varidat, hem de hiçbir şeye dokunmaksızın devlete varidat temin edecek bir cihet var. Bu da 15.000.000 idi. 30.000.000 devlete istikraz edecek. Hem'de %4 ile devlete ikraz edecek. O ciheti nazarı dikkate alınacak olursa, demek bunda birçok kumpanya olduğu meydanda" şeklinde görüşlerini beyan etmiştir.

Ayrıca oturumda Tokat Mebusu İsmail Paşa, Kırık-kilise Mebusu Mustafa Arif Bey, Karahisar Sahip Mebusu Rıza Paşa, Dersim Mebusu Lütü Fikri Bey söz alarak Reji hesaplarının bir komisyon tarafından incelenerek maliye komisyonuna havale edilmesine karar verilmişti (MMZC, c. 2, İctima 33, s. 774-775).

İpek Mebusu Bedri Bey, 7 Şubat 1909 tarihli oturumda ise vermiş olduğu önergeyle Reji İdaresi'nin bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir faydası olmadığını dile getirerek Reji kanununun yeniden düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. 8 Şubat 1909 tarihinde Afyonkarahisar Mebusu Rıza Bey, İzmit Mebusu Ahmet Mufit, Selanik Mebusu Emaunel Karasu, Drama Mebusu Rıza Bey, Manastır Mebusu Vasıf Bey, İzmit Mebusu Hafız Rüştü, Trabzon Mebusu Ali Naki, Siroz Mebusu Naşit, Bağdat Mebusu Şevket, Selanik Mebusu Rahmi Bey ve Konya Mebusu Mustafa Bey bir takrir vererek Reji'nin bugüne kadar üstlenmiş olduğu yükümlülükleri yerine getirmediği, gerek tütünün üretilmesi, ge-

rekse nakliye, ambarlama ve avans ödemelerinin yapıl-
madığını belirterek, Reji'nin bu olumsuz tutumunu ön-
lemek amacıyla Maliye Nezareti tarafından ikisi Maliye
Nezareti'nden, ikisi de tütüncülükten anlayan tüccarlar-
dan oluşturulacak bir komisyonca Reji'nin bu olumsuz
tutumunun kontrol edilmesi teklif edilmiş ve teklif 11
Şubat 1909 tarihli oturumda Maliye Nezareti'ne havale
edilmiştir (Gökdemir, 1994, s. 157-158).

Mecliste, Reji Şirketi'yle ilgili görüşmeler bu tarih-
ten sonra da sıkça gündeme getirilmiştir. Özellikle İpek
Mebusu Bedri Bey'le başlayan "Reji"nin sorgulanması is-
teğine gün geçtikçe katılan millervekili sayısı artarak de-
vam etmiştir. 15 Mart 1911 (1327) tarihinde Trabzon
Mebusu Mahmut Mazhar Bey ve 16 Mart 1911 (1327)
tarihinde Sivas Mebusu Doktor Ömer Şevki Bey ve arka-
daşları tarafından meclise verilen takrirlerin ilkinde 71,
ikincisinde 94 imza vardır. Toplam 165 imzayla meclis
gündemine getirilen Reji sorununu artık mecliste bulu-
nan milletvekillerinin önemli bir bölümünün çözümle-
me gayreti içinde oldukları bir sorundu. Bu takrirler, 17
Mart 1911'de birleştirilerek görüşmeye açılmıştır. 94
imzalı Trabzon Mebusu Mahmut Mazhar Bey ve arkadaş-
larının imzasını içeren takrir, bir yıldan beri meclise su-
nulan kanun teklifinin konulaştırılamadığı, bandrol usü-
lünün de Osmanlı Devleti'nin, tüccar ve tütün üreticisi-
nin sorunlarını çözemeyeceği, hükümete yine bir inhisar
olan Hükümet İnhisarı şeklinde eğilimin olduğunu be-
lirtiyor ve konuyu, "Memleketimiz zaten ezilmiş, bitmiş
olan servet-i umumiyesini ve mevcudiyet-i iktisadiyesi-
ni büsbütün mahvedecek olan şu fikri terviç ettirmek
için serdedilen delail malumdur. Evvela Duyûn-u Umu-
miye'nin bandrola muhalefeti ve ledehalca Hükümet-i
Osmaniyye'yi hakemler huzuruna celbetmek selahiyetini
haiz bulunduğu dermeyeran kılınıyor. Saniyen, bandrol
usülü ecnebi şermayadarından tröstler şeklinde müsait ve
bu ise, Ticaret-i Osmaniyye'nin badi-i mahvı..." olacağı
noktasına getiriyordu.

Takirde devamla inhisar usülüyle kaçakçılığın ön-
lenemeyeceği bandrol ve usülüyle devlet hazinesine daha
fazla gelir kaydedileceği iddia ediliyordu. Ayrıca bundan
sonra "Menfaati olmayan kimsenin haklı davası olamaz"
prensibiyle hareket edileceğinden üreticilerin mağdur
edilemeyeceği hassasiyeti de vurgulanıyordu.

Takrirlerin son bölümünde ise şu görüşe yer veril-
miştir: "İnhisar usulünde Duyûn-u Umumiye'nin doğru-
dan doğruya veyahut dolayısıyla yerine verilecek olan
şiddet, Reji Şirketi'ninkinden daha ağır olacağından
eminiz ve bundan dolayı inhisarı bir felaket suretinde te-
lakki ediyoruz. Menfaat-i Hazine, memleketin menba-ı
yegane-i serveti olan tütüncülüğü mahvetmek suretiyle
temin etmek taraftarı da değiliz. İşte bu esbaba binaen
mazarratına katiyyen kaanı olduğumuz (Hükümet İnhis-
arı) esasını bir vechile kabul edemeyeceğiz" (MMZC, c.
I, 69, İctima, s. 473-474).

16 Mart 1327 (1911) tarihinde Sivas Mebusu Dok-
tor Ömer Şevki ve 71 arkadaşının imzasını taşıyan tak-
rirden Maliye Nazırı'nın Reji Şirketi'nin mecliste görüşü-
leceğini vaad ettiğini hatırlatarak "...İztitaatı mezkûka-
mıza nazaran derdest-i tanzim bulunan lahiya-i kanuni-
yede (Reji Deta) yani inhisar-ı hükümet usulünün teklif
edileceği müsteban oluyor. Reji Şirketi'nden 28 sene zar-
fında milletin iktisaden ne kadar mutazzarır ve nüfus-u
zayıdan ne derece müteessir olduğunu şerve izah zait-
tir... Hükümet inhisarının kabulü, tütün ziraat ve ticare-
tinin mahvını, zürra ve tüccarın esaretini istilzam edece-
ği gayr-i kaabil-i inkadır.

İdare-i Meşruta, hakimiyet-i milliye esasına müste-
nid ise millet badema iktisadî bir mahkumiyet kabul
edemez. Bandrol usulünün varidat-ı Hükümet ve mena-
fi-i memleket nokta-ı nazarından fevaid ve muhasenatı-
na Hükümet Rejisi'nin şirket-i hazirayı artıracak derece-
de enva-i mazeratına izahat ıtasına muheyyayız... Sela-
met-i iktisadiyemizi temin edecek olan bandrol usulüne
mustenid bir lahiya-i kanuniyenin bila izaa-i vakt Mec-
lis-i Mebusan'a itası hususunun Maliye Nezareti'ne hava-
lesinin teklif ederiz" (MMZC, c. I, 69, İctima).

Takrirlerin birleştirilerek 17 Mart 1911 tarihinde
görüülmesi sırasında söz alan Trabzon Mebusu Mazhar
Mahmut Bey, yeni kanun arayışlarının bandrol veya hü-
kümet inhisarından birinin yürürlüğe konulmasının çift-
çinin yararına olmayacağını şu sözlerle ifade ediyordu,
"Efendim gerek inhisar ve gerek bandrol, her ikisi ser-
best-i ticarete mugayir olduğu için her ikisinden de zür-
ra memnun olamaz. Devlet, eğer Duyûn-u Umumiye'ye
karşı bir taahüt altında bulunmuş ise, diğer bir karşılık
göstersin. Zürradan resmini doğrudan doğruya kendisi

alsın. İşte zürranın hakiki talebi budur” (Gökdemir, 1994, s. 475).

Denizli Mebusu Gani Bey, hükümetin Duyûn-u Umumiye'ye karşı bir takım taahhütlerin olduğunu belirtmekteydi. Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey de “Hükümet, bu tezkireyi kanunlaştırmaya muvaffak olamaz” sözleriyle, Gani Bey'in düşüncelerini desteklemekteydi.

Görüşmeler üzerinde Karesi Mebusu Abdulaziz Mecdi Efendi, Gümüşhane Mebusu İsmail Hakkı Bey de görüş bildirmiş olmalarına rağmen en sert uslubu konuşmayı Canik Mebusu Mehmet Ali Bey yapmıştır. Mehmet Ali Bey, bandrol usulünün mutlaka uygulamaya konulmasını istediğini belirten konuşmasında şunları söylemiştir: “Efendim, bu takrirden maksat, Hükümete yalnız havale etmek değil, aynı zamanda Hükümetin nazar-ı dikkatini şiddetli celbetmektir ve biz bu gün meclisce tezahürata bulunuyoruz ve iddia ediyoruz ki buraya gelenlerin hepsi bandrol usulünü istiyorlar. Ben bugün mebus olduğum halde, müvekkillerimin talebini is'afa çalışmaya mecburum. Yoksa mebusluktan istifa ederim. Hükümet, eğer inhisar taraftarı ise, bu fikirden vazgeçsin. Herhalde bu meclis kar'ıyyen bandrol usulünü istiyor” (Gökdemir, 1994, s. 476).

Bu takrir daha sonra kabul edilerek hükümete havale edilmiştir. Görüşmeler sonunda, bandrol usulü yolunda görüş bildirilmesindeki en büyük etmenlerden birisi, tütün tüccarlarının bu yöntemi istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Kavalalı tütün tüccarları 20 Mart 1911 tarihinde göndermiş oldukları teşekkür telgrafında, “...Memleketin hayat-ı iktisadiyesinin en mühimi olan tütüncülüğe Reji İdaresi tarafından indirilen darbeler, zürra ve tüccara açılan rahneler tahammül fersa bir radde-dedir. Parlak bir istikbale malik olan Osmanlı tütünlerinin itiyalı şan ve şeref ve gaye-i tekamüle isaline en büyük vasıta, bandrol usulü?.. senesi olduğunu ve menaf-i hazine ve ziraiyye ve ticariyeyi aynı noktada itilaf etiren bandrol tatbikatının tercihan kabulüne Meclis-i Mebusan-ı Osmani'nin müttefikan ve müttehiden taraftar olarak takrir ita eylediklerini büyük bir sevinçle duyduk. Muhterem Osmanlı mebuslarına tazimat ve teşekkürat-ı mahzusamızın arz ve takdimine muzarat eyleriz” denilmektedir (Gökdemir, 1994, s. 159-160).

Mebusan Meclisi'nde Reji'nin kaldırılarak “bandrol” usulünün getirilmesi yönünde Mecliste görüşler ağırlık kazanmaya başlamış. Nitekim 10 Mayıs 11327 (1911) tarihli oturumda verilen teklifle Reji Şirketi'nin imtiyaz süresinin bitiminde duhan resminin bandrol esasına göre düzenlenmesi istenmekteydi. Ayrıca teklife göre gerekli görülen düzenlemeler de “Kanun-u Mahsus”la icra kılınacaktı. Kanunu icrasından ise Maliye Nezareti sorumlu olacaktı (MMZC, c. I, İçtima 105, s. 81).

18 Mayıs 1327 (1911) tarihinde 112 içtima sırasında görüşülen kanun teklifi sırasında oldukça sert tartışmalar çıkmıştır. Oturumda söz alan Afyonkarahisar Mebusu Rıza Bey, Duyûn-u Umumiye'nin kuruluşundan sonra tütün idaresinden bahsederek Devlet'in Duyûn-u Umumiye'ye olan borcuna karşılık göstermediği sürece bandrol usulüne dönülmesinin sakıncalarını anlatmış. Dış borcun azalmadığını, aksine arttığını belirtmiştir (MMZC, c. I, 112 İçtima, s. 378).

Şam Mebusu Şefik El Mueyyef Bey ise “...Evvelce dikkate alınacak şey kanunda ne yazılmış ise, kanunun metnidir. Şimdi varidatı Reji usulüyle idare edilmesini mubeynidir. Binaenaleyh, Duyûn-u Umumiye'ye idarenin muvafakatını istihzal etmeksizin bu usulün tebdili mümkün değildir...” Reji'nin kaldırılması mahkemelik olur ise Osmanlı Devleti'nin haksız çıkarılacağı böyle bir durum neticesinde ya geri adım atılır veyahut da mücadele edilir. Mücadele edilirse sonuçların ne olacağı sorulduktan sonra, şu anda bandrol usulüne geçilmesi ile Osmanlı'ya daha fazla borç yükü getireceği vurgulanmıştır (MMZC, c. I, 112 İçtima, s. 378-379).

Görüşmelerde Şefik El Mueyyet Bey kendisinin Beyrut'ta Rusumu Sitte Nezareti başkatipliği yaptığını belirttiikten sonra Reji'yi hararetli bir şekilde savunmaya devam etmiştir. Bandrol usulünün uygulamaya konulması halinde devlet gelirlerinde önemli bir azalma olacağını belirterek, “Bence şu inhisarı bırakıp da eskiden bizim bildiğimiz bandrol usulüne dönmek bizim bütçemize en dehşetli bir darbe vurmaktır” diyordu (MMZC, c. I, 112, İçtima, s. 380). Bu sözler üzerine söz alan Tokat Mebusu İsmail Paşa “Şimdiye kadar 90 bin adam öldü. Bundan sonra 90 bin adam daha öldürecek-sin” (MMZC, c. I, 112, İçtima, s. 380) diyerek sert bir üslupla Şefik El Mueyyet Bey'e tepkisini belirtmiştir.

Görüşmeler sırasında Manastır Mebusu Mehmet Vasıf Bey, Sinop Mebusu Ali Nur Bey, Serfice Mebusu Yorgo, Boşa Efendi de görüş bildirmiştir.

Selanik Mebusu Emanuel Karasu Efendi de görüşmeler sırasında söz alarak bandrol yönetiminden yana görüş bildirmiş, Şam Mebusu Şefik El Mueyyet Bey'le şiddetli tartışmalara girmiştir.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa bu tartışmaları dinledikten sonra söz alarak, tütün vergisi meselesinin önemine değinerek bu konunun iktisadî bir mesele olduğunu söylemiştir. Meclis-i Mebusan'da bu konuda ayrıca bir düzenleme yapılmamıştır. "Bu mesele kabine meselesi değil, iktisadi bir mesele" olduğunu söylemiştir. İfadelerinin bandrol usulünün ne lehinde ne de aleyhinde olduğunu kaydeden İbrahim Hakkı Paşa, özetle şu görüşlere de yer vermiştir. Maliye Nazırı Cavit Bey'in tütün gelirleri konusunda bir takım ümitvari ifadelerinin olduğunu hatırlatarak 1912 (H. 1928) tarihinden itibaren temettü vergisinin yabancılarda uygulanmaya çalışılacaktır, denmiştir.

Ülkemizde Reji'nin halk tarafından hoş karşılanmayan bir şeyi çağrıştırdığını ifade eden sadrazamın konunun sistem olarak tartışılması gereğini vurgulayarak, hükümet olarak Reji'nin aleyhinde olduklarını vurgulayan Sadrazam devamla "...Memurumuz gidip onlardan hususî maaş alıyor. Devr-i sabıka bir dereceye gelmişti ki, hep bilirsiniz pek azı müstesna olmak üzere pek az idare memuru, hiç bir zabıta memuru yoktur ki Reji'den maaş almasın. Doğrusu umumi bir hal gibi idi. Hatta Reji'den maaş almak meşru bir mahiyette idi. Reji'den ikinci bir maaş alıyorlardı. Bir ecnebinin gayesi nedir? Bu memlekete gelmiş bir iş yapmış, onun aradığı şey para kazanmaktır... Artık halkın sevmediği bir şeyi ipka etmek tarafında olmaz ve Heyet-i Âliyeniz de Heyet-i Âyan da bu tarafta olamaz" (MMZC, c. I, 112, s. 384-385).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın bu yaklaşımları, pek de gerçekleri yansıtmıyordu. Hükümetin başı olmanın vermiş olduğu sorumluluk çerçevesinde meclisteki Reji'ye karşı ortaya çıkan olumsuz havayı yumuşatmaya çalışmıştır. Zira Maliye Nazırı Cavit Bey Mecliste Reji'nin kaldırılması konusunda herhangi bir görüş belirtmediği gibi, "milli iktisat" politikası içerisinde Liberal

ekonomiyi savunmakta ve sermayenin ekonomik kalkınma için gerekli olduğunu vurgulamaktaydı. Ticaret bakanı iken mecliste yaptığı bir konuşmada, yabancı sermayeye, başlamış olduğumuz işleri bitirmek için ihtiyacımız var. Parayı onu bize en kârlı koşullarda veren yerden alıyoruz ve bu konuda bizde herhangi bir kararsızlığımız olamaz. Sermayenin yurdu, gelmiş olduğu ülke değil, yöneldiği ülkedir, şeklinde görüş belirtmişti. Oysa ki aynı Cavit Bey, 1914 Nisanında mecliste konuşması sırasında, devletin ayakta durabilmesi için, yabancı sermayeye daha fazla müracaat etmek zorunda olduğumuzu belirtmekteydi (Novices, 1979, s. 95).

Görüldüğü gibi Meşrutî Meclis üyeleri arasında "Tütün Rejisi" hakkında ne iktisadî, ne de millî bir muhabakat sağlanabilmiştir. Hükümet hangi sistemi getireceğini tam olarak bilememektedir. Mebuslar arasında ise düşünce ve politika birliği yoktur. Bu şartlar altında da Meclisin tütün üreticilerinin isteklerine çözüm üretmesi, mümkün görülmemektedir.

Reji usulünün, mecliste bu şekilde zaman zaman hararetli ve sert görüşmelere sahne olduğu dönemde, basında da bu gelişmelere paralel yazılar çıkmıştır. 17 Kanunevvel 1910 tarihinde Köylü gazetesinde çıkan bir makalede, Osmalı tütünlerinin dünyanın en kaliteli tütünleri olduğunu ancak Reji usulünün bundan yeterince yararlanmayı engellediği belirtilmekteydi. Nitekim Reji'nin halkı ezici tutumu halka "...Reji denince kanlı bir mezalim, korkunç bir canavar hayali gelmekteydi." Makalenin devamında özetle Reji'nin üretim, depolama, fiyat uygulamalarıyla üreticiyi ezdiği, memlekette bir çok cinayetin işlenmesine sebep olduğu vurgulanıyor ve "...Reji kalsın, tütün ziraatı bugünkü haliyle hazineye 1 milyon fazla getiri temin edecektir. Cinayetler olmayacaktır. Rençber çiftçi para kazanacaktır. Serserilere, işsiz güçsüz takıma iş çıkacaktır. Alacak eksilecektir. Memleket zenginleşecektir, Hazine de tabii ona göre dolacaktır. O zaman bütçe açığımızı kapamak için yabancılara el açmak zilletinden kurtulunacaktır. Demek o gün, Reji'nin ortadan kalktığı gün, memleket için en büyük, en hakiki bayramlardan olacaktır. Allah yaklaştırsın" (Gökdemir, 1994, s. 154). Tütün Reji'sinin kaldırılması için ortaya konan bu ifadeler halkın düşüncelerini aynen yansıtmaktaydı.

26 Ağustos 1324 (1908) tarihinde Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetesinde "Tütün Ziraatı ve Reji Meselesi" başlığı adı altında yayınlanan bir makalede özetle Reji'nin imtiyazlı bir canavar olduğu vurgulandıktan sonra, kolcu ve kaçakçı çatışmaları sırasında 90 binden fazla insanın yaşamını yitirdiği, birçok insanın sakat kaldığı, karlı dağlarda, kırlarda kaçakçı beklendiği, birçok insanın bu yüzden zatürre olduğu, ayrıca Reji'nin hükümet memurlarına rüşvet vererek kanunsuz işler yaptırdığı, devletin buna sessiz kaldığı belirtilen yazının devamında "...Milletin paralarını aşırıltmaktadır. Zürraya ruhsatname vermemek için bin müşkilat çıkarır. Zavallıların canı burnuna gelir. Buradan bir şey tutturamazsa birinci yazılış ile ikinci yazılış arasında çok fark vardır. Tütünü kaçırmışsınız diye rençberi mahkemeye sürükler. Ve okka başına iki mecidiye ceza-i nakdî ile mahkum ettirmeye gayret eder. Nihayet iş tütünün alınmasına gelir. Adidir diye otuz para verir. Çiftçi razı olursa ne güzel, olmazsa yakmaya yarar diye bir hüküm basar ve biçare çiftçinin bir senelik medar-ı maişetini alinteriyle ve bir say-ı namuskârane ile elde ettiği mahsulünü gasb eder ve o da olmaz ise cayır cayır yakar. Artık çiftçi ile işi bitmiştir. On dan gasbettığı tütünü müstehliklere satmak meselesi ortaya çıkar. Kıyyesi otuz paraya aldığı tütünü yüz ikiyüz guruşa satar. Buna da razı olmaz. Paketlere noksan kor. Bu da kafi gelmez. Yarısını toz, yarısını ayrı damar çer çöple doldurur. Bu suretle zürradan gasbettığını dolandırıcılıkla, hayırsızlıkla ahaliye satar ve iyi terbiye etmediği için tütünün içinde bulunan ve nikotin denilen zehiriyle milleti zehirler, nihayet sene hitam bulur. Hesaplar görülür. Hazine ile bir nisbet-i muayene zarfında karı taksim etmek icab ederken o yine eskisi gibi 2.500.000 lira hasılatı 60.000 lira verir. Üst tarafı ne olur, hangi eller taksim eder, bu bilinmez bir sırdır. İnsaf edelim. 90.000 maktulün kanını, 300.000 dul ve yetimin sefaletini, yüzbinlerce alel ve biçareganın mahrumiyetlerini bu 60.000 lira öder mi? Bu paraların, bu canların menbaı millettir. Zavallı millet yirmi dört seneden beri borç gibi bunu vermektedir.

Hülasa; Reji memleket için daimi bir kavga sebebi- dir. Reji katildir! Hırsızdır! Dolandırıcı ve müfsid-i ahlaktır. 25 seneden az bir müddet içinde yarım milyondan fazla Osmanlı'yı mahv ve harap etmiştir. Hükümet-i Os-

maniye komiserleri ise şimdiye kadar reçetesi Reji İdaresi tarafından tertip edilen uyutucu ilaçlarla derin uykulara daldılar. Fakat bundan sonra böyle olmayacak. Hükümet-i meşrutiyenin hamiyetli komiserleri bu müesseye eski çamların bardak olmadığı anlatacaktır denilmektedir (Gökdemir, 1994, s. 155-156).

II. Meşrutiyet döneminde Reji'nin sorgulanması ve tartışmalarla ilgili sorunlar Osmanlı Devleti'nin özellikle tütün üretiminin fazla olduğu yerlerde yayınlanan gazetelerde dile getirilmekteydi. Bu gazetelerden biri de Trabzon'da yayınlanan Feyz Gazetesi'dir.

Gazetede yer alan bir makalede, Reji'nin zulmüyle ezilen zürra (çiftçi) hukuki zeminlerde haklarını aramak için sorunlarını Meşruti Meclise ileterek yeni bir düzenleme yapılmasını istemişlerdir. Makalenin devamında, özetle, kanun çıkmasına taraftar yayın organları vasıtasıyla isteklerini dile getiren zürra günlerce yollarda kalmış olmasına rağmen Meclisin aldığı kararlar zürrayı ağlattığı Reji tarafından verilen 10 kuruş avansın üreticilerin sorunlarına çözüm getirmediği, bu nedenle mutlaka yeni düzenleme yapılması gerektiği belirtilmekteydi (Feyz, 13 Teşrinisanı 1324, s. 3).

17 Teşrinisanı 1324 tarihli bir başka makalede ise "Reji Anonim Şirketi'nin kolcu ve bazı küçük memurları Tebayı Osmaniye'den mustafı, maaş alanları ecnebi tebasındandır. Enva-yi mezalimle milletten çekilen altunları toplayan bu ecnebilerin kısım-ı azami Avusturyalıdır. Osmanlılar, meyanında bu ecnebi memurlardan daha muktedirleri mevcut olduğu halde, Reji ecnebileri tercih ediyordu... Şirket hazinenin hukukunda yağma ediyor. Filhakika hazine-i hazara böyle kanlı, irinli varidatlarla mes'lut (?) olmak için devam-ı mezalime razı değilse hukukunu aramayacak derecede de lakayt durumdaydı. Vaktiyle fabrikaların bandrol rusûmu namıyla temin ettiği varidatlara mukabil Reji hazineye 50 bin lira veriyor..." Makalenin devamında özetle Osmanlı Devleti'nin ekonomik kayıpları dile getirerek üreticinin sorunlarının aşılması için Reji düzenlemesi yapılması gerektiği belirtilmekteydi [Feyz, 17 Teşrinisanı 1324 (1908), s. 3].

Trabzon basınında yer alan bir diğer makalede ise, Reji'nin tarihi süreci içinde Osmanlı Devleti'ne, tüccar ve üreticiye yapmış olduğu zararlar ve eziyetler dile geti-

riilmektedir. Makalede, Reji İdaresi ihtiyaç duyulan depoları inşa etmediği, tütünlerin üreticilerinin elinde çürüdüğü, Reji ambarlarına indirilen tütünlerin bir bölümünün kaçak muamelesi gördüğü ve üreticilerin ağır cezalara çarptırıldığı, ayrıca, üreticinin hakkı olan bedelin tütüne ödenmediğinden bahsedilmektedir. Zürraya uygulanan bu zulmü Osmanlı memurlarının da sağlanan menfaatlerle hoşgördüğü belirtilen makalede halkın Reji'ye bakışı, makalenin son bölümünde şöyle ifade edilmektedir: "...Binlerce telef olan nüfus-ı ahaliden sönen ve kapanan ocaklardan ve bu yüzden çekilerek Avrupaya gitmiş milyonlarca servet-i memleketen dolayı duyduğu acılar asırlar geçmiş olsa bile unutulur vakayi elimden değildir" (Feyz, 28 Ağustos 1908, s. 5; zikredilen makalenin tam metni için bkz.: Çapa, 1994, s. 5).

Basında buna benzer birçok makale kaleme alındığını görmekteyiz. Örneğin bir makalede Reji hakkında şu tesbitler yer almaktaydı. Reji çok ağır ifadelerle tasvir edildikten sonra, Reji'nin bir ahlaksızlık ve zulüm yuvası olduğu vurgulanıp Osmanlı devletine ekonomik olarak çok büyük zararlar verdirdiği belirtilmiştir. Makalede Reji Şirketi'nin 150 bin nüfusun ölümüne sebep olduğu hatırlatılarak, halkın çekmiş olduğu çilelerden dolayı Reji Şirketi'ne bakışını ve hükümetlerinin tutumlarını dile getirdikten sonra "...Hükümet-i meşrute bu hak hükümeti şartname dairesinde tehri etmeli, kanun dairesinde mesul etmek için şartname hilafında adım atılmasına etki etmelidir. Hukuk-u Meşruesini temin etmeli, komisyonluklarını, bu katil muhbirlerini temin etmeli, Meşrutiyetin azametini icraatıyla göstermelidir" denilerek Reji Şirketi hakkında güzel bir portre çizilmiştir [Feyz-i Hürriyet, 25 Ağustos 1324 (1908), s. 2].

Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde yayınlanan gazete ve mecmualarda Reji'nin aleyhinde yayınlar yapılarak, yeni düzenleme yapılması için halkın sesi olunmaya çalışılmıştır. Örneğin yine Trabzon basınında yer alan bir yazıda, Reji uygulamaları ve bu uygulamalar neticesinde çekilen sıkıntıların Meclis tarafından hükümete aktarıldığı ve halkın durumunun düzeltilmeye çalışıldığı belirtilmekteydi (Feyz, 5 Kanunievvel 1324, s. 2).

Bütün bu çıkışlara rağmen Reji tutumunda bir değişiklik yapmamış ve kurmuş olduğu sistem içinde üretici, tüccar ve devlete zarar vermeye devam etmiştir.

Reji İdaresi'nin imtiyaz süresinin bitimi, Trablus-garp ve Balkan Savaşları'nın yapılmış olduğu yıllara rastlar. Osmanlı Devleti'nin savaş giderlerini karşılayabileceği mali kaynaklardan yoksun olması, yeni savaşların getirmiş olduğu mali yükler, devleti zor duruma düşürmüştür. Nitekim savaşların ortaya koyduğu mali yükün hafifletilmesi ve iktisadi gelişmenin gerekli kıldığı girişimlere ülke kaynaklarının yetmeyeceği görülünce yabancı sermayeye başvurma kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmıştı (Toprak, 1982, s. 83). Bu borçlanma politikası sırasında Reji İdaresi'nden de %6 faizle 10 milyon lira borç alındı. Uzun süreden beri, basında ve mecliste kaldırılması istenilen Reji, bu fırsatı iyi değerlendirmişti.

İmtiyaz süresini uzatma çareleri arayan Reji İdaresi Osmanlı Devleti'nden alacaklı olmanın verdiği rahatlıkla imtiyaz süresini 15 yıl daha uzatmıştır. Ancak imtiyaz süresinin uzatılması kararı meclis tarafından onaylanmamıştır. Alınan bu borç, demiryolu onarımı, tersane ve dok yapımında kullanılmıştır (Müderrişoğlu, 1990 s. 134); Bir başka eserde 1913 yılında Rejiden %5 faizli 1.700.000 Türk Lirası avans karşılığı sözleşmenin 10 yıl daha uzatıldığı şeklinde bilgi verilmiştir (Sevimay, 1995, s. 329).

Reji İdaresi'yle ilgili, Nisan 1330 (1914)'dan itibaren devam edecek olan imtiyaz, 2.4.1330 (1914) tarihli bir yasa ve 8.5.1914 günü bir Nizamname ile yürürlüğe konmuştur (İlter, 1993, s. 26).

Böylece Reji'den alınan borçlarla birlikte, Reji'nin kaldırılmasıyla ilgili ümitler ve çareler tükenmiştir.

Reji ile yapılan yeni mukavele gereğince, Osmanlı Hükümeti, istediği zaman üç ay öncesinden haber verecek imtiyazı kaldırma hakkına sahipti. Ne var ki, I. Dünya Savaşı'nın başlaması, alınan yenilgiler yüzünden devlet bu hakkını hiçbir zaman kullanamamıştır.

Devletin en önemli ve kârlı gelir kaynağına sahip olan Reji İdaresi, Anadolu çiftçisini sömürmeye devam etmiş, kolcularla kaçakçılar arasında çatışmalar alabildiğine artmış, işsiz kalan, terhis edilen askerlerle savaş kaçakçıları, kaçakçılığı kârlı bir meslek olarak görüp bu alana yönelmişlerdir. Ezilen üretici, tüccar, ekonomik olarak milli kaynaklarını kaybeden devlet olmaya devam etmiştir. Bu çile, Cumhuriyet ile uygulamaya konulan "Millî Ekonomi" ve dışa bağımlı olmayan ekonomik anlayışın hayata geçirilip Reji'nin kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

- ÇAPA, Mesut, "II. Meşrutiyet Sonrası Samsun'da Reji Hakkında Bir Tesbit", *Akademik Yorum*, S. 5, ss. 23-25.
- GÖKDEMİR, Oktay, *Aydın Vilayetinde Tütiin Rejisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994.
- NOVIÇEV, A. D, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, İst. 1979.
- SEVİMAY, Hayri R., *Cumhuriyet'e Girerken Ekonomi*, Kazancı Kitap AŞ, İst. 1995.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ank. 1982.
- TURAN, İlter, *Cumhuriyet Tarihimiz*, Çağatay Kitabevi, İst. 1967.
- Feyz Gazetesi* (Trabzon).
- Feyz-i Hürriyet Gazetesi* (İstanbul).
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*.

BAYINDIRLIK HAMLELERİ: HABERLEŞME, ULAŞIM VE DEMİRYOLLARI

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HABERLEŞME KURUMU

619

OSMANLI ULAK-MENZİLHANE SİSTEMİ VE
XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ANTEP MENZİLLERİ

627

1823’TE İSTANBUL İLE OSMANLI EYALETLERİ ARASINDA
DENİZ YOLU İLE İLİŞKİLER

638

OSMANLI YOL DÜZENLEMELERİ (1839-1908)

644

ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARI

663

GERÇEKLEŞEN BİR RÜYA: HİCAZ DEMİRYOLU

678

YEMEN DEMİRYOLU PROJESİ

685

RUMELİ DEMİRYOLLARI

692

GALAT TUNELİ

699

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HABERLEŞME KURUMU

PROF. DR. NESİMİ YAZICI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

*M*esajı olan ve bunu bir başkasına göndermek isteyen kişinin faydalandığı kanal, haberleşme vasıtasıdır. Toplumların gelişmişlik düzeyleriyle ilişkili olarak gelişen ve çeşitlenen haberleşme vasıtalarıyla, bunların bir düzen içerisinde çalışması, bizzat mesaj veya haberleşme maddeleri, gönderici ve alıcının durumları... vb. konular, haberleşme kurumunun ilgi alanını oluşturur. Bu haliyle insanların, çok uzun bir geçmişten beri haberleşme ihtiyacı içinde bulunduklarını ve buna cevap verecek kurumlar oluşturdıklarını düşünmemiz mümkündür. Gerçekten de dünyamızın farklı bölgelerinde haberleşme kurumları, büyük çapta eldeki maddî şartlara tâbi olarak, yer yer farklılıklar yanında, önemli oranda benzerlikler gösteren çalışmalar yapmışlar, varlık göstermişlerdir. Nitekim bugün için elde bulunanlar, Anadolu'nun ilk yazılı kaynakları ve aynı zamanda en eski mektup örnekleridirler ve M.Ö. 1950-1800 tarihini taşımaktadırlar. Asurlulara ait bu ticarî mektup örnekleri sayesinde, dönemin haberleşme kurumunu bir bütün olarak ortaya çıkaramıyorsak da, onun varlığını kesin olarak belirlemiş olmaktadır.¹

Eski dönemin bütün merkeziyetçi devletleri, öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılama yönünde hizmet eden, iyi organize edilmiş haberleşme kurumlarına sahiplerdi. Bunun örneği olarak, birbirine komşu veya uzak bölgelerde kurulmuş Pers, Roma, Çin ve hatta İnka devlet ve imparatorluklarını gösterebiliriz. Buna mukabil Yunan sitelerinde, haberleşme işlerini yürütecek müstakil bir teşkilâtın oluşturulmasına gerek duyulmamıştı.

Kendisinden önce tarih sahnesinde rol almış olan, Abbasîler, Selçuklular, Memluklar ve İlhanlılarla diğer bazı İslâm ve Türk-İslâm siyasî teşekküllerinden belirli oranlarda etkilenerek kendi kurumlarını oluşturmuş olan Osmanlı Devleti'ne gelince, onun; Ulak, Ulak-Menzilhane ve nihayet Posta Teşkilâtı şeklinde isimlendirebileceğimiz haberleşme kurumuna sahip olduğunu belirtmemiz gerekir.² Şüphesiz her kurum gibi, en sadeden başlayarak, zaman içerisinde belirli bir gelişme çizgisi izleyen Osmanlı haberleşme kurumu, bir taraftan kendinden öncekilerden etkilenmiş, diğer taraftansa, içinde bulunulan durumun gereği, yeni düzenlemeleri de kendi içerisinde gerçekleştirmiştir.

Bu makalede, başlığına uygun olarak Tanzimat Dönemi Osmanlı Postası değerlendirilecekse de, teşkilâtın geçmiş serüvenini, en önemli noktalarıyla da olsa, vurgulamak yerinde olacaktır.

Osmanlı haberleşme kurumunun ilk şeklini, Ulak Teşkilâtı olarak isimlendirmemiz mümkündür. Devletin haberleşmede kullandığı atlı postacı anlamındaki ulak, Göktürklerle kadar giden uzun bir tarihî geçmişe sahip çok eski bir Türkçe kelimedir. Osmanlılarda baştan itibaren ulaklar, haberleşme hizmetlerinde kullanılırken; zaman zaman bu isim yanında tatar şeklinde de isimlendirilmişlerdir. Ulaklar, durumlarını belirten "ulak hükmü" diye isimlendirilen belge sayesinde, her yerde azamî kolaylıktan istifade ederler, böylece de hızlı haberleşmeyi temin ederlerdi. Fakat gerekli altyapının oluşturulmamış olması yanında, görevlerini kötüye kullanan bir kısım ulak dolayısıyla bu sistem, büyük çapta bir işkence ve zulüm düzeni şeklinde gelişti. Çeşitli tarih kaynakla-

rı ve bu arada Sadrazam Lütü Paşa'nın eserlerinde konuyla ilgili engin malzeme bulunmaktadır.³

Lütü Paşa, uzun yıllar ve muhtelif kademeleri içeren hizmet devresinden sonra sadaret makamına geldiğinde (1539-1541); ulakların görevleri sırasında dinlenmeleri, atlarını değiştirmeleri, aşacakları yollar boyunca istifade etmeleri için menzilhaneler oluşturdu. Menzilhanelerin masrafları, bulunduğu yöre ahalisince karşılanmakta, buna mukabil yöre halkı, devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutulmaktaydılar. Yeni durumda ulakların görevlendirildiklerini gösteren belgeye "in'am hükmü" denilmekteydi.⁴

Ulak-Menzilhane döneminde, haberleşme hizmetlerinde görülen olumsuzluklar içerisinde; menzilcilerin bir kısım yolsuzlukları yanında, bilhassa ulakların gereğinden fazla beygir kullanmaları, hayvanlara fazla yük yüklemeleri ve kısa sürede ölümlerine neden olmaları... vb. sebeplerle sonuçta menzilhane masraflarının normalin çok üstüne çıkması olayını hiç unutmamak gerekir. Çünkü bu taktirde menzilhane çevresindeki mükelleflerin yükümlülükleri artmakta ve bu da büyük huzursuzluklara neden olmakta idi. Bu durumda, menzilhanelerin, hizmetinden istifade edenin, masrafını eksiksiz ödemesi esasına dayanan, kirahaneye çevrilmesi çözüm olarak düşünüldü.

Kirahane uygulamasına, Rumeli sahasında 1754'ten, Anadolu'da 1777 Nisan'ından itibaren geçildiyse de, uygulama tam olarak gerçekleştirilemediğinden başarılı olunamadı. Bütün ülkedeki menzilhanelerin kiraya verilmesi için 1824 yılını beklemek gerekti. Artık menzilhaneler masraflarını, hizmetlerden istifade edenlerin ödedikleri ücretlerden karşılayacaklardı. Böylece menzil çevresindeki halkın bu konudaki mükellefiyeti ortadan kalkıyordu. Yeni düzende devlet, kendi ulaklarının masraflarını harcırah şeklinde peşin olarak ödeyecekti. Bu harcırahlara karşılık olmak üzere, bu defa bütün ülke ahalisine, oldukça düşük bir vergi kondu ki, bunun adı ref-i menzil bedeli idi (Mayıs 1826).⁵

Ref-i menzil bedeli uygulamasının yürürlüğe konduğu II. Mahmud Dönemi, ülkemizde, hizmetlerinden halkın da faydalandığı postaların kurulması yönünde önemli çabaların gösterildiği bir devredir.

POSTA NEZARETİNİN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Büyük çapta parçalanma eğilimi gösteren, geniş bölgelerine mahallî birer güç olarak ayanların hükmettiği bir ülkenin padişahı olarak, 28 Temmuz 1808'de tahta çıkan II. Mahmud'un bütün siyasetini, şu iki esasta birleştirmek mümkündür: Islahatçılık ve Merkeziyetçilik.⁶ Onun saltanatı boyunca dikkatle uygulamaya çalıştığı bu siyasetini, iletişim alanında da sürdürdüğünü ifade etmemiz gerekir. Nitekim ülkemizin ilk Türkçe gazetesi Takvim-i Vekâyî'i 1 Kasım 1831'de çıkaran Padişah, ülke halkına eksiksiz ulaşabilmek, kendi hedefleri doğrultusunda bir kamuoyu oluşturabilmek için, çok geçmeden bu gazetenin Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça nüshalarını da çıkaracaktır.⁷ Posta Nezareti onun döneminde kurulamadıysa da, bu yöndeki çabalarıyla, konunun olgunlaştırılmasında büyük katkı sahibi olduğu muhakkaktır. II. Mahmud merkeziyetçi bir padişah olarak, devlet tekeli altında ve kontrolünde halkın da hizmetlerinden faydalanacağı, kontrolünde bir haberleşme örgütünü hedefliyordu.

II. Mahmud, 1832'de Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ya gönderdiği "beyaz üzerine hatt-ı humayunu"nda haberleşme hizmetlerinin, ayırım yapılmaksızın bütün ülke ahalisini kapsayacak şekilde, devlet tekeli altında genişletilmesini ve geliştirilmesini istiyordu.⁸ Bazı çalışmalar yapıldığı muhakkaksa da, bu teşebbüsün olumlu bir sonuç vermediği görülmektedir.

1832 senesi içerisinde, Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa'nın Üsküdar-İzmit arasındaki yolun şose haline getirilerek, bu arada "posta taşımacılığı"na geçilmesi teklifi, Ekim 1834'te tahakkuk ettiyse de, buradaki hedef, yük ve yolcu taşımacılığının "menzil usulü"ne göre ve atlarla yapılması yerine, "posta usulü"ne uygun olarak arabalarla gerçekleştirilmesinden ibaret olup, bizim kastettiğimiz haberleşme hizmetlerinden halkın da faydalandırılmasıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bu uygulama ile hiç değilse "posta" kelimesi dilimize geçmiştir.

Postanın kurulması yolundaki ikinci teşebbüsün başında, Serasker Hüseyin Mehmed Paşa bulunmaktadır.

Onun örnek bir uygulama şeklinde, öncelikle İstanbul-Edirne arasında, menzillerin “posta usulü”ne çevrilmesi teklifi üzerine, bir kısım çalışmalar yapıldığını, Avrupa postalarının incelendiğini, hatta Hadi Efendi’nin “Posta Müdürü” olarak tayin edildiğini biliyoruz. II. Mahmud konu ile ilgili Hatt-ı Humayun’unda, bu meseleye verdiği önemi; “vâkıa bu posta maddesinin tanzimine bed’ ve mübaşeret olunması ehem ve elzemdir.” cümlesiyle vurgulamışsa da, çalışmalar bu defa da olumlu bir neticeye ulaştırılamamıştır. Bu arada Kasım 1839’da, “Sûret-i Usûl-i Posta” başlığı altında devlet haberleşme kurumunun, yine devlet hizmetleri için bir düzenleme çalışmasına şahit oluyoruz.

Zaman zaman farklı hedeflere de yönelik olsa, II. Mahmud Dönemi’nde haberleşme kurumuyla ilgili olarak bir dizi çalışma yapıldıktan sonra, Avrupa’daki örneklerinden faydalanılarak, Posta’nın Abdülmecid Dönemi’nde, 4 Temmuz 1840 tarihli irade ile kurulması kesinleşmiştir. 23 Ekim 1840’da Posta Nezareti kurulmuş⁹, İstanbul’dan Edirne’ye ilk postalar 28 Ekim, Anadolu taraflarına ise 2 Kasım 1840’da çıkarılmıştır.

Tanzimat’ın ülkemize kazandırdığı posta teşkilâtı, bu dönemde oluşturulan kurumların en uzun ömürlülerinden biri olarak ve zaman içerisinde belli bir gelişim çizgisi takip ederek, günümüze kadar varlığını korumuştur.¹⁰ Osmanlı Postası ilk dönemde çalışmalarını, Fransız Posta Kanunu’nun ülke şartlarına göre düzenlenmesiyle hazırlanan 16 Kasım 1840 tarihli Birinci Posta Nizamnamesi’ne uygun olarak yürütmüştür. Devlete hizmetin yanı sıra, ücretini ödeyen ülke ahalisine -ayırım yapılmaksızın- hizmet sunan Posta Nezareti; bu cümleden olmak üzere, ilk dönemlerde yalnızca mektup ve gazete gibi yalnız evrak postacılığı yapmış, kısa süre sonra da emanet (para) ve nümüne (paket)’lerini kabul etmeye başlamıştır. Yeni teşkilât, eski dönemin görevlilerinden önemli bir kısmını -başta posta tatarları olmak üzere- bünyesine almıştı. Bununla birlikte örgütün personel sayısının, kabarık yekûnlara ulaşmadığını da vurgulamamız yerinde olacaktır.

Posta Nezareti önce başkentte organize olmuş, bunun yanında taşradaki en önemli merkezlere müdürler tayini ile yetinilmişti. Merkez teşkilâtı içerisinde, hem Posta Nezareti görevlileri Postahane-i Âmile (İstanbul

Postahanesi) memurları ve hem de posta tatarları yer almakta idi. Bir örnek olmak üzere, Posta Nezareti’nin Haziran 1845’teki kadrosunu verebiliriz. Merkezde; Nazır, 17 asil memur, 71 tatar ve 3 maaşlı mülazım olmak üzere toplam 92 kişi görev yapmakta idi. Bu sırada Anadolu’da 21, Rumeli’de de 13 olmak üzere 34 posta müdürü bulunmakta, böylece Posta Nezareti’nden maaş alan merkez ve taşra görevlilerinin toplam sayısı 126’dan ibaret olmaktaydı.

1845’lerde hala geniş topraklara sahip olan Osmanlı ülkesinde, bu kadar az sayıda görevli ile posta hizmetlerinin nasıl verilmiş olduğu haklı bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soruya cevap ararken, karşımıza “muntazam” ve “gayr-ı muntazam” postahane ve posta bölgeleri çıkmaktadır. Taşra için geçerli olan bu terimlere açıklık getirmeden, Posta Nezareti’nin üstlendiği büyük görevi nasıl yerine getirebileceğini anlamak güçtür. Muntazam postahane, önceleri posta müdürü tayin edilen merkezlere denirken, daha sonra bu merkezler arasındaki postacılığa da “muntazam” denilmiştir. Gayr-ı muntazam postahaneler ise; kendilerine Posta Nezareti’nden müdür tayin edilmeyen merkezlerdi ve bunlar arasındaki postacılığa da “gayr-i muntazam” denilirdi. Burada posta ile ilgili işleri, yerleşim biriminin en yüksek memuru, meclisi veya muhassılının gözetiminde, menzilciler veya jurnal kâtipleri yaparlardı. Postacılık hizmetleri açısından da “muntazam”, “gayr-ı muntazam” ayrımı vardı. Muntazam postahanelerde her türlü postacılık yapılıp, posta maddelerinin ücretleri alınır ve bu arada postayı tatarlar taşırdı. Gayr-i muntazam posta merkezleri arasında ise, yalnız adi mektup ve evrak postacılığı yapılıp, mektup ücretleri alınamaz ve postayı sürücüler taşırdı. Posta Nezareti kurulmadan önceki, ülke genelinde devlet haberleşmesini temin için görev yapan menzilhaneler ve menzilhane görevlileri, sürücüler ve diğer haberleşme görevlileri, yeni dönemde de vazifelerini yapmaya aynen devam etmişlerdir. Posta Nezareti kadrosunun birkaç katından az olmayan bu grubun ücretleri, mahalli imkanlarla karşılanmakta ve Nezaret’in kadrosu içerisinde de gösterilmemekteydiler. Bir örnek olarak, ilk yıllarda Beyrut’u verebiliriz. Gayr-ı muntazam postahane statüsündeki Beyrut’ta bir müdür, bir katip ve yedi sürücü bulunmakta ve bunlar maaşla-

rını Posta Nezareti'nden almadıkları için, onun kadrosu içerisinde de gösterilmemekteydiler. Posta Nezareti, ülkenin tamamında aynı hizmeti verememişse de, ancak bunlar sayesinde gerçekten de az sayıdaki görevlisiyle ülke geneline asgarî postacılığı yayabilmiştir. Bu durumu biraz daha müşahhaslaştırmak için bir örnek verelim: Kuruluşunun altıncı yılı sonunda 1847'de, Posta Nezareti'nin 23'ü Anadolu'da olmak üzere 37 taşra posta müdürü vardı. Buna mukabil 15 büyük posta yolu açılmış, tatarlar bu caddeler üzerinde 2062 saatlik bir mesafeye postayı taşımış, yani bu arada muntazam postacılık yapılmıştır. Bu posta caddeleri ve saat olarak uzaklıkları şu şekilde idi:

<i>Rumeli'de</i>		
Dersaadet'den Edirne yolu	44	saat
Edirne'den Kalas yolu	130	saat
Edirne'den Vidin yolu	99	saat
Edirne'den Manastır yolu	123	saat
Dersaadet'den Selanik ve Yanya yolu	186	saat
Filibe'den Belgrad yolu	102	saat
Kumanova'dan Bosna yolu	101	saat
Manastır'dan İşkodra yolu	54	saat
<i>Anadolu'da</i>		
Dersaadet'den İzmir yolu	87	saat
Dersaadet'den Alâiye yolu	58	saat
Dersaadet'den Şam yolu	319	saat
Dersaadet'den Kayseri yolu	186	saat
Dersaadet'den Diyarbakır yolu	270	saat
Diyarbakır'dan Bağdat yolu	169	saat
Trabzon'dan Erzurum yolu	54	saat
<i>Toplam:</i>	2062	<i>saat</i>

Eylül 1868'de, Posta Nezareti yeni bir çalışma düzeni içerisine girdiğinde, Rumeli'de tatar caddesi üzerinde 116 merkez bulunuyordu. Bunların 36'sının posta müdürü vardı. Anadolu'da ise tatar caddesi üzerindeki merkez sayısı 142 idi ve bunların 30'unda posta müdürü görev yapmaktaydı. Ülkenin bunlar haricindeki bölgelerinde "gayr-i muntazam" postahaneler bulunmaktaydı ve ancak adi mektup ve bazı evrak postacılığı yapılmaktaydı. Aynı şekilde tatar postasının sağ ve solunda kalan

merkezlerde de "gayr-ı muntazam" postacılık usulleri geçerliydi. Posta, sürücülerce taşınır ve mahallî görevlilerce alınır, tevzi edilirdi.

Posta Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilâtı, zaman içerisinde bazı değişikliklere uğradıysa da "muntazam", "gayr-ı muntazam" ayırımı Tanzimat Dönemi boyunca varlığını korumuştur.

Posta Nezareti'nin kuruluşu sırasında, İstanbul merkez olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'ye haftada birer defa posta çıkarılırdı. Tabiatıyla her posta konvoyunda 100'den fazla yük taşıyıcı hayvan bulunurdu. İlerleyen zamanla birlikte, posta maddeleri artmış, bunun sonucu olarak posta çıkarılan günlerin sayısı artırıldığı, sürat temini için yeni güzergâhlar belirlendiği gibi, taşradaki bazı merkezlerden de ayrıca postalar çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeyi, kronolojik bir biçimde posta rehberleri ve dönemin salnamelerinden takip etmek mümkündür. Biz bir örnek olmak üzere, yukarıda da belirttiğimiz 1847'de Rumeli bölgesindeki postaları ele alalım: Bu sırada İstanbul'dan her Pazartesi akşamı iki tatar çıkarılırdı. Bunlardan birincisi sağ koldan Edirne'ye, diğeri sol koldan Selanik ve Yanya'ya giderdi. Her iki posta, Pazar günü İstanbul'a dönerdi.

Edirne merkezden de her Çarşamba üç posta katarı çıkarılır, birincisi sağ koldan Kalas'a, ikincisi orta koldan Vidin'e, üçüncüsü ise sol koldan Filibe, Kumanova ve Manastır'a gider; buralardan postalar Perşembe günü Edirne'ye dönerdi.

Daha uç noktalar için ise, bu merkezden ayrıca postalar çıkarılarak mektup ve nümüne taşınırdı. Bunlardan Filibe'den Belgrad'a, Kumanova'dan Bosna'ya, Manastır'dan İşkodra'ya belirli günlerde postalar çıkarılır ve sonra geri dönerlerdi. Bu çalışma düzeni ve posta ağı, zaman içerisinde daha ziyade geliştirilmiştir.

Bu vesileyle üzerinde durulması gereken bir husus da, şehir içi posta işletmeleridir. İlk dönemde, sadece şehirler arası postacılık gereksinimlerine cevap vermeyi hedeflemiş olup, mektupların tevziini bile çok sonra ele almış olan Posta Nezareti, kuruluşunun 25. yılında, ilk defa İstanbul'da olmak üzere, şehir içinde posta işletmeciliğini ele aldı. 13 Aralık 1865'te çalışmaya başlayan Birinci Şehir Postası'nın işletme hakkı, toplam 365.000 kuruşa Yanyalı Lianos'a altı seneliğine "iltizam" şeklinde

verilmiştir. Bir buçuk sene sonra, Mart 1867'de iptal edilen anlaşmaya rağmen, halkın bu işletmeye büyük rağbet göstermiş olması dolayısıyla, şehir içi posta işletmeciliği daha sonra tekrar ele alındı. Nitekim İstanbul'da 13 Aralık 1869'da İkinci, 13 Eylül 1875'te Üçüncü Şehir Postası kuruldu. Tanzimat Dönemi'nde, İstanbul haricinde diğer iki şehirde, Köstence ve Çirnova'da, 1866-67'de benzer işletmelerin kurulduğunu görüyoruz.

Tanzimat Dönemi'nde Posta Nezareti, tekel altında postacılık yapmıştır. Teşkilâtın haricinde posta hizmetlerinin başka organizasyonlarca yerine getirilmesine müsaade edilmemiştir. Bu vesile ile üzerinde durulması gereken bir konu da yabancı postalardır. Egemen bir devletin sınırları içerisinde ve onun arzusu hilafına varlıklarını sürdüren yabancı postaların durumlarını kavramak oldukça zordur. Bununla birlikte, önceleri ülkenin dışarı ile olan haberleşmesini temin açısından varlıklarına bir ölçüde anlam verilebilecek olan yabancı postaların, özellikle Tanzimat Dönemi'nde gelişerek, ülke içinde geniş çapta teşkilâtlandıkları görülür. Osmanlı Devleti'nin kendi postaları ile haksız rekabetleri yanında, ülke güvenliği açısından da çok sakıncalı olan yabancı postaların varlıklarına, incelediğimiz dönem içerisinde son verilememiştir. Hatta zararlı yayınlar konusunda özellikle titiz olan II. Abdülhamid'in bütün çabalarına rağmen, bu postalar varlıklarını devletin yıkılışına kadar korumuşlardır.¹¹

Posta Nezareti, Tanzimat Dönemi'ndeki 36 yıllık süre içerisinde belirli bir gelişim çizgisi takip etmiştir. Onun gelişmesi ve düzenli çalışmasının temininde bazı nazırların gayretleri bilhassa dikkatimizi çeker. Nitekim iltizam dönemi sonunda Posta Nazırı olan Ahmed Nazif Bey (1857-1858)'in çalışmaları, onu müteakip Agâh Bey (1861-1865)'in ıslahat teşebbüsüyle, Yaver Bey (1868-1871 ve 1875-1877)'in iki dönem halindeki nezareti sırasında teşkilâtın, kendine verilen görevi daha iyi yerine getirebilme çabaları bu vesileyle hatırlanmalıdır. Bu arada postanın düzenlenmesi için bazı yabancı uzmanların da getirildiğini belirtmek gerekir. Bunların birincisi 1856 sonunda gelen İngiliz Simith'dir. İkinci uzman ise, yine bir İngiliz olan Franc İbves Scudamore'dir. Bu sonuncusu, Ağustos 1875'te göreve başlamış ve İttihad Postaları'nı kurmuştur. 15 Eylül 1876'da çalışmaya başlayan İttihad Postaları ile Posta Nezareti, yurt dışı postacılığını da ger-

çekleştirmiş olmaktadır. Bu arada son olarak, Osmanlı Devleti'nin 1874'te kurulan Dünya Posta Birliği'nin, baştan itibaren üyeleri arasında yer aldığını belirtelim.

TELGRAF MÜDÜRLÜĞÜ

Tanzimat Dönemi postacılığında ikinci önemli alan, telgraftır. İstanbul-Edirne-Şumnu arasındaki ilk Osmanlı telgraf hatları, 15 Eylül 1855'te resmen açılmış ve bunu müteakip çeşitli gelişmeler göstererek bütün Tanzimat Devri'nde kullanıldığı gibi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, hatta Cumhuriyet'e intikal ederek, hızlı haberleşme ihtiyacına cevap vermiştir. Ülkemize geldiği yıllarda "elektrikli telgraf" olarak isimlendirilen Batı kökenli bu haberleşme aracının, ilk tesis çalışmalarıyla oluşturulan ve geliştirilen telgraf organizasyonuna ve bununla ilgili diğer bir kısım konuya geçmeden önce, bir meseleye özellikle açıklık getirmek gerektiği düşüncesindeyiz.

Döneminin nakil vasıtaları ile gerçekleştirilen postacılık çalışmaları, toplumun haberleşme ihtiyacına, sür'at açısından cevap veremeyince veya haberlerin daha süratli olarak iletilmesi gerektiğinde, her yenilik ve icat olduğu gibi, bir arayış içerisinde girileceği, sonuçta da bir çıkış yolu bulunacağı açıktır. Bu noktada Avrupa'da, bizde "havaî telgraf" adını alacak olan, uzaktan görme esasına dayanan bir sistemin kurulmuş olduğunu biliyoruz.¹² Rahip Claude Chappé'in kurduğu bu sistem, muayyen aralıklarla yerleştirilmiş olan kulelerdeki görevlilerin, daha önce belirlenen işaretlerle karşılıklı olarak mesaj alıp vermelerine dayanmakta idi ve 1791'den itibaren Fransa'da kullanılmaya başlanmıştı. Havaî telgraf, Avrupa'nın diğer ülkelerinde de büyük oranda yayılma imkânı bulmuştu. Bu arada Tunus ve Mısır'da kullanılmıştı. Osmanlı telgrafçılığının başlaması söz konusu edildiğinde, Samuel F. B. Morse'un icadının kurulmasından önce ülkemizde, belirli bir dönemde de olsa, havaî telgrafın kullanılıp kullanılmadığı sorusu gündeme gelebilir. Bu soruya yakın zamana kadar tatmin edici bir cevap bulmamız mümkün olamamaktaydı. Cerîde-i Havâdis (Nr. 33, 16 R. Evvel 1257)'in 8 Mayıs 1841 tarihli sayısında, havaî telgrafın bu sırada Avrupa'daki durumu ile ilgili geniş bir makale yayınlanmış, arşivimizdeki bir belgede de;¹³ Paris Sefiri Fethi Paşa tarafından iki

adet "telgraf dürbünü" gönderildiği, bunlardan birinin uzak için olup 150, diğerinin ise yakın için olduğu ve 100 frank değerinde bulunduğu; masrafları ile birlikte ikisinin 500 frank olduğu belirtilmiş ise de, bu bilgiler havaî telgrafın Osmanlı Ülkesi'nde de kullanıldığına kanaat getirmek için yeterli görülmemektedir.¹⁴

Bugün artık havaî telgrafın ülkemizde belirli oranda kullanılmış olduğunu kuvvetle ifade edebilecek ve Fethi Paşa'nın gönderdiği dürbünlerin de doğrudan doğruya bu konuyla ilgili olduğunu söyleyebilecek durumdayız.

Ülkemizde telgrafın tarihi konusunda eserler vermiş olan iki yazar H. Sadık (Durukal)¹⁵ ve A. Baha Gök-
oğlu,¹⁶ uzaktan görerek haberleşme esasına dayanan Fransa'daki sistemle ilgili aletlerin 1830'larda imparatorluk başkentine getirildiğini belirttikleri bilinmektedir. Daha sonra o dönemde İstanbul'da bulunan bir batılının eserinde benzer bilgilerin bulunduğu, hatta bu sistemle haberleşmenin Boğaz'ın iki yakasında gerçekleştirildiği yönünde kayıtlara ulaşmamız mümkün oldu.¹⁷ Bu arada vakâyinüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin Tarihi'nde¹⁸ 1243 H. yılı olaylarının anlatıldığı bölümde, Zilhicce/Haziran 1828 tarihli bir bilgidan hemen sonra, muhtemelen bir başlığı bulunmadığı için araştırmacıların dikkatlerinden kaçmış bulunan bir bölüme rastlamamız mümkün oldu. Buna göre, bazı erbab-ı vukûf tarafından bir lâyiha hazırlanmış ve İstanbul'dan Silistre'ye kadar birer saat¹⁹ aralıklarla kuleler inşa edilmesi ve bunlar vasıtasıyla işaretlerle haber alış-verişi yapılması teklif edilmiştir. Ahmed Lütfi Efendi, bu sırada Ortaköy, Kuzguncuk, Rumelihisarı, Çakalburnu ve Yuşa tepesine sütunlar dikilerek, haberleşme tecrübeleri yapılmış olduğunu, bir kısım evrakta gördüğünü de ilave etmektedir. Böyle olunca, yaygın bir biçimde olmasa da, havaî telgrafın Osmanlı Ülkesi'nde kullanıldığını kabul etmemiz yerinde olacaktır. Her halde Paris Sefiri Fethi Paşa'nın bu ilk tecrübelerden on yıl kadar sonra, başkente iki "telgraf dürbünü" göndermesi de, bu konunun gündemden tamamen çıkmamış olmasıyla ilgili olmalıdır. Ülkemizde yeterince değerlendirilememiş olduğundan, üzerinde durma gereği duyduğumuz "havaî telgraf" konusundan sonra, şimdi ilk hatlarımızın kurulması ve çalıştırılması meselesine eğilebiliriz.

Samuel F. B. Morse tarafından icat edilen ve Washington-Baltimore arasında 1843'te kullanılmasına başlanan telgraf (o günlerde elektrikli telgraf)'ın Osmanlı Ülkesi'ne girişinin oldukça enteresan bir macerası vardır. Telgraf daha Avrupa'da kullanılmazken Osmanlı ülkesine getirilmiş, 1839'daki sonuçsuz girişimden sonra, 9 Ağustos 1847'de, dönemin padişahı Abdülmecid'in huzurunda başarılı bir tecrübe yapılmıştır. Bu hızlı haberleşme aracıyla yakından ilgilenen Padişah, "San'at-ı mezkûre şâyân-ı temaşa ve usûl-i muhaberede kemâl-i suhûleti mücip mevâddan" olması dolayısıyla, ertesi gün aynı tecrübenin devlet ileri gelenlerinin huzurunda tekrar edilmesini istemiştir. Neticede genel bir kabul gören telgrafın, pilot uygulama olarak İstanbul-Edirne arasında kurulması kararlaştırılmıştır. Morse'a da Avrupa'da ilk olmak üzere ihtira beratı verilmiş, murassa bir nişan gönderilmiştir. Fakat her nedense telgrafın bu sırada kurulması mümkün olamamış, Kırım Harbi'ne kadar gecikilmiştir.²⁰

Osmanlı sınırları içinde ilk telgraf hattı, Kırım savaşı sırasında çekilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu sırada idareciler arasında, telgraf tesisleri kurma düşüncesi gündemde idi. Ayrıca telgraf vasıtasıyla ülke içinde olduğu kadar, ülke dışıyla, öncelikle de Avrupa ile hızlı haberleşme hedeflenmekte idi. Savaş sırasında Osmanlı müttefiki İngiltere ve Fransa'nın da, Osmanlı Devleti'ni bu yönde teşvik etmeleri, hatta telgraf hatlarının kendileri tarafından kurulmasını istemeleri söz konusudur. İşte bu ortamda, Kırım savaşının devam ettiği bir sırada, Osmanlı sınırları içinde ilk sivil hatların bizzat Osmanlı Devleti tarafından, askerî hatların ise İngilizler ve Fransızlar tarafından kurulduğunu görüyoruz. Osmanlı idarecileri, telgraf tesisleri kurmakla; merkezî idare için gerekli hızlı haberleşmeyi gerçekleştirmek, halkın ve tüccarın ülke içi ve dışıyla olan haberleşme ihtiyacına cevap vermek istiyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin izni ve savaş sonrasında Osmanlılara bırakılması kaydıyla İngilizler, Sivastopol yakınındaki Balıklıova'yı Varna'ya bağladılar. Fransızlar da Varna-Şumnu-Ruşuk-Bükreş hattını gerçekleştirerek, Avusturya hatları vasıtasıyla, savaş alanındaki ordularının, başkentleri ile haberleşmesini temin etmişlerdi (Mayıs 1855). Bu sırada İngilizler Varna'yı denizden İstanbul'a bağladılarsa da (27 Eylül), İstanbul-Edirne-Şumnu arasındaki Osmanlı hatları daha önce açılmış bulunuyordu (resmî açılış 15 Eylül 1855).²¹

Osmanlı Devleti'nin, içinde bulunulan durum ve en kısa yoldan Avrupa bağlantısını temin amacıyla, Rumeli bölgesinde yapımını planladığı ilk hatlar, İstanbul-Edirne-Şumnu ve Edirne-Filibe-Sofya-Niş üzerinden Aleksinaç'a ve buradan da Avrupa bağlantısı için Belgrad'a ulaşıyordu. Hatların yapımı, Fransız De La Rue ve Osmanlı tebaasından Blacque'e ihale edilmişti (8.009 kese 458, 5 kuruş: 728.143 frank).²² 15 Eylül 1855'te hatların ilk bölümü hizmete alındığında, Osmanlı Devleti, kalan kısmı bizzat kendisi yapmaya karar vererek, kontratı iptal etti. Çünkü halkın telgraf tesislerinin yapımına gösterdiği yakın alaka, Osmanlı idarecilerine büyük cesaret vermişti. Artık bundan sonra, yalnızca tesislerin ülke içinde bulunmayan malzemesinin ithaliyle, kalanı ise halkın katkılarıyla, geniş Osmanlı Ülkesi genelinde telgraf tesislerini kurmak mümkün olabilecekti. Gerçekten de hem bu ilk tesislerde ve hem de onları müteakip diğer hatların yapımında devlet, koordinatör rolü oynamış; planlamayı, tel, fincan, makine ithalatını gerçekleştirmiş; halk ise çoğu defa Müslüman- gayr-ı müslim ayırımı olmadan, dağlardan direkleri kesmiş, telgrafhane yapılmak üzere para toplamış, bina yaptırmıştır. Bu alanda tam bir devlet-millet birlikteliği görülmüştür.

Osmanlı Devleti, halkın yakın desteğiyle ve kendi planları çerçevesinde, büyük bir hat çekme seferberliği başlattı. Ülke içindeki merkezleri birbirine ve İstanbul'a bağlarken, komşularıyla da müteaddit bağlantılar tesis etti. Burada bunların teferruâtı üzerinde durmak mümkün değildir. Bununla birlikte Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, İran bağlantılarını hatırlamak mümkündür. Bunlar yanında İngiltere'nin Hindistan bağlantısını temin eden Rumeli hatları ve Üsküdar-Bağdat-Basra (Fav) hattını ve Mısır bağlantısı için yaptırılan el-Ariş hattını belirtmek gerekir. Tanzimat Dönemi biterken, Yemen hatları yapım aşamasındaydı ve ülkenin önemli ve orta büyüklükteki bütün merkezleri telgraf hatlarıyla birbirine bağlanmış bulunuyordu. Küçük merkezlerde yalnız Türkçe, büyük merkezlerde ise Türkçe ile birlikte yabancı dille telgraf alınıp verilmekte idi.²³

Osmanlı ülkesinde telgrafın, postada olduğu gibi bir geçmişi bulunmaması dolayısıyla, kurulan idare, yepyeni bir organizasyondur ve yeni, telgrafçılığı bilen elemanlara ihtiyaç hasıl olmuştu. İlk sıralarda telgraf tesisle-

rini Fransa'dan getirilen memurlar çalıştırdı. Tabiatıyla haberleşme dili de Fransızca idi. Osmanlı idarecileri bu durumu geçici bir uygulama olarak değerlendirmekte idiler. Nitekim telgrafçı Mustafa Efendi'nin özel çaba ve katkılarıyla, 3 Mayıs 1856'da Edirne'den İstanbul'a ilk Türkçe telgraf gönderildi. Bu tarihten sonra halkın telgraf haberleşmesinden daha geniş çapta faydalanması mümkün oldu.²⁴ Ülkede telgrafçı yetiştirilmesi konusu da dikkatle düşünülmüştü. Önceleri pratik olarak telgrafçı yetiştirilmesine çalışıldı. Yapılan kontrat gereği, yabancı memurlar devletin belirleyeceği kişilere telgrafçılığı öğreteceklerdi. Ayrıca telgrafhanelerde usta-çırak ilişkisi içerisinde "şakirdân" bulunuyordu. Tabiatıyla hızla gelişen telgraf tesislerinin gerektiği elemanları, yalnızca bu şekilde yetiştirmek mümkün değildi. Nitekim biraz da bu ihtiyaç sonucu, 20 Ocak 1861 tarihli nizamname ile Fünûn-ı Telgrafiye Mektebi açıldı.²⁵ Bunu Mektebi Fünûn-ı Makineciyân ve 1872'de Posta ve Telgraf Mektebi takip etti. Bu arada Darüşşafaka'da telgrafçı yetiştirilmesine çalışıldığı gibi, Telgraf İdaresi'nin üst düzey hizmetlilerini yetiştirmek için, bir plan dahilinde Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bunlar dönüşlerinde İdare'ye önemli hizmetlerde bulundular.

Osmanlı Devleti, telgraf tesislerini kurduğu sırada, makine, araç ve gereç açısından, hemen tamamıyla dışa bağımlıydı. Telgrafa ülke içinde yapılan katkı; direklerin dağlardan kesilmesi ve telgrafhane binalarının yapılmasıyla, insan gücüyle yapılabileceklerden ibaretti. Zaman içinde bu bağımlılığın azaltılması çalışmaları başlatıldı. Mayıs 1869'da ilk makine imalatının gerçekleştirildiğini görüyoruz. Bu sırada ülke dışından bazı yardımcı gereçler ile birlikte 400 Franga getirilen telgraf makinesi, İstanbul'da kurulan bir atölyede 250 Franga mal edildiği gibi, Avrupa'dan alınan emsallerinden daha sağlam ve kullanışlı olarak imal edilmişti. İlk partide 100 telgraf makinesi yapılmıştır. Bu başlangıcı ümit verici diğer gelişmeler takip etti ve Telgraf Fabrikası, zaman içinde gelişen ve genişleyen, bu suretle de ülkenin telgraf ve posta araç-gereçleriyle ilgili ihtiyaçlarına önemli ölçüde cevap veren bir kuruluş oldu.²⁶

Burada son olarak, Osmanlı telgraf hatlarının, ilk dönemden itibaren Avrupa ve diğer ülkeler hatlarıyla temasta olması dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin baştan itibaren "Milletlerarası Telgraf Birliği"nin üyeleri arasında olduğunu belirtelim.

POSTA VE TELGRAF NEZARETİ

Osmanlı Devleti'nin 23 Ekim 1840'ta kuruluşunu tamamladığı Posta teşkilâtı, isminde "nezaret" kelimesini de taşımakta olmasına rağmen, bağımsız bir organizasyon değildi ve ilgisi dolayısıyla Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştı. Posta Nezareti Mart 1868'de ise Nafia Nezareti'ne bağlandı. Telgraf İdaresi ise, Telgraf Müdürlü-

ğü adıyla önceleri Sadaret'e bağlıydı. 21 Eylül 1871'de bu iki organizasyon, Posta ve Telgraf Nezareti adı altında birleştirildi. Yeni durumda idare, Dahiliye Nezareti'ne bağlıydı. Bu durum da 1876'ya kadar devam etti. Bu sırada çıkarılan bir nizamname, teşkilâta yeni bir organizasyon kazandırdığı gibi, ileride telefonun da devreye girmesiyle, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti şeklinde devletin yıkılışına kadar hizmete devam etti.²⁷

- 1 Kültepe tabletleri üzerine son dönemde çıkan iki yayın: Cahit Günbattı, "Ev Satışı ile İlgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar", *Belleten*, c. LIII, S.206 (Ankara, Nisan 1998), s. 51-60; Sabahattin Bayram-Salih Çeçen, "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", *Belleten*, c. LX, S. 229 (Ankara, Aralık 1996), s. 579-604; Turgut Yiğit, "Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatı, Lawazantiya'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Belleten*, c. LXI, s. 230 (Ankara Nisan 1997), s. 1-14; Salih Çeçen, Kanis Karum'unun Diğer Karum ve Wabartumlara "Kü.an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları, *Belleten*, c. LXI, s. 231 (Ankara, Ağustos 1997), s. 219-232.
- 2 Bizim doktora çalışmamız Osmanlı Devletinde Posta Teşkilatı "Tanzimat Devri" (Ankara, 1981, yayınlanmamış doktora tezi, AÜİF Ktb. Nr. 20940/1-2) başlığını taşımaktadır. Dolayısıyla bu makale için büyük çapta o çalışmadan faydalanılmıştır. Ayrıca daha sonra bazı konular ele alınarak tarafımızdan müstakil çalışmalar olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle burada daha çok o çalışmalara ve bunlar haricindeki yeni araştırmalara atıfta bulunulacaktır. Bkz.: Nesimi Yazıcı, *Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülahazalar*, İFD. c. XXIX (Ankara 1987) s. 377-386; aynı yazar, *Lütfi Paşa ve Osmanlı Haberleşme Sistemi ile İlgili Bazı Görüşleri, Yapıtları*, İletişim, S. 1982/4 (Ankara 1982), s. 217-244.
- 3 Bkz.: Nesimi Yazıcı, *Lütfi Paşa ve Osmanlı Haberleşme Sistemi ile İlgili Görüşleri, Yapıtları*.
- 4 Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995, s. 13-22.
- 5 Nesimi Yazıcı, "II. Mahmud Dönemi'nde Menzilhaneler: Ref-i Menzil Bedeli", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 157-191.
- 6 Geniş bilgi için bkz.: *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri Bildirileri*, İstanbul 1990.
- 7 Avrupa kamu oyu için Takvim-i Vakâyi'in Fransızca nüshası *Le Moniteur Ottoman* 5 Kasım 1831'den itibaren yayınlanmıştır. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vakâyi*, "Belgeler" Ankara 1983, s. 51-64.
- 8 II. Mahmud Dönemi'nde başlayarak, halkın da hizmetlerinden istifade ettiği Posta Nezaretinin kurulmasıyla sonuçlanan çalışmalar için bkz.: Nesimi Yazıcı, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, s. 23-44.
- 9 "Postahane-i Âmir'e'nin bidayet-i ihdas ve icrası olan 56 senesi Şaban-ı şerifinin 26. günü..." İrade, Dahiliye, 4823.
- 10 Bu makalede konumuz ile ilgili önemli sayılabilecek bir kısım hususu ihmal ediyorsak, bunun nedeni, başka bir kısım çalışmamızda yaptığımız değerlendirmelere atıfta bulunmayı yeterli görmüş olmamızdır. Tanzimat Dönemi postası ve hizmetleri için bizim şu çalışmalarımıza bakılabilir: *Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilâtı*, İletişim, S. 1981/2 (Ankara 1981), s. 17-52; *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Posta Örgütü, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, s.1636-1647; "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Haberleşme ve Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 139-180; *Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3 (Ankara, Ocak 1992), s. 333-343.
- 11 Bkz.: Nesimi Yazıcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar ve Atatürk Türkiye'sinde Postacılık*, İletişim, S. 1981/3 (Aralık 1981), s. 137-178; M. Bülent Varlık, Bir Yarı-Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, s. 1653-1656.
- 12 İslâm Tarihi'nde ismini Kur'an'dan alarak kurulan ve geniş bölgelerde yayılma imkânı bulan ribat'lardaki ateş kuleleri vasıtasıyla bir gecede Atlas Okyanusu kenarındaki Septe'den İskenderiye'ye haber ulaştırılmış olduğunu, Karahanlıların da bu amaçla ülkelerinde minare şeklinde kuleler oluşturmuş bulunduklarını hatırlamamız yerinde olacaktır. Fuat Köprülü, *Ribat, Vakıflar Dergisi*, c. II, (Ankara 1942), s. 267-279; G. Marçais, *Ribat, IA*, c. IX, s. 734-738 E Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, s. 115-116.
- 13 Hatt-ı Hümayun, 48162, Ü. 25. R. evvel 1255/8 Haziran 1839.
- 14 Nesimi Yazıcı, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Haberleşme Kurumu*, s. 179, dipnot 181.
- 15 H. Sadık (Durukal), *Beynelmîlel Telgraf İttihadı Hakkında Malumat, Posta ve Telgraf Mecmuası*, S. 215, s. 200.
- 16 A. Baha Gökçüoğlu, *Doğu ve Batıda Telgrafçılık Nasıl Doğdu*, İstanbul 1935, s. 23.
- 17 Roderic H. Devison, "The Advent of The Electric Telegraph in The Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi)", *Osmanlı'da Batı Tesiri*, çev.: D. Mehmed Durak, Adana 1997, s. 141 (Charles Mac Farlane, Constantinople in 1828, London 1829, c. II, s. 273-274).
- 18 İstanbul, 1290, c. I, s. 290.
- 19 Saat o dönemde mesafe ölçülüşünü de göstermektedir. Örnek vermek gerekirse İstanbul-Edirne arası 44 saatçir.
- 20 Nesimi Yazıcı, *Türkiye'de İlk Telgrafı Abdülmecid Çekti, Yıllarboyu Tarih*, S. 7 (İstanbul, Temmuz 1981), s. 23-25.
- 21 Telgraf tesislerinin kuruluşu ve çalışmasıyla ilgili olarak bkz.: Nesimi Yazıcı, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Posta Örgütü*, s. 1647-1642; aynı yazar, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Haberleşme Kurumu*, s. 180-207; aynı yazar, *Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı*, s. 344-348; Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, s. 45-120; Semavi Eyice, *İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmir'e'nin Projesi* (1855), *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 34 (İstanbul 1984), s. 61-72.
- 22 Edouard Blacque, *Takvim-i Vekâyi'in Fransızca nüshasını çıkaran Alexandre Blacque'nin oğludur. Geniş bilgi için bkz.: Münir Aktepe, Dünkü Fransızlar. Blak Bey ve Oğlu, İÜEF Tarih Dergisi*, S. 33 (İstanbul 1982), s. 264 v. Dd.
- 23 Büyük bir şans eseri Tanzimat Dönemi'nin bitişinden hemen önceye, 1874 senesine ait bir telgraf haritasına sahip bulunmaktayız. Bu sayede o sıradaki bütün Osmanlı hatlarını; Türkçe, Fransızca muhabereâtı açık bütün Osmanlı merkez ve hatlarını eksiksiz görmemiz mümkün olmaktadır. Bkz.: *Memâlik-i Osmaniye Telgraf Hattının Haritası*, İstanbul, 1874, 86x100 cm. İstanbul Atatürk Kitaplığı (İski Belediye Ktp.), Harita Kataloğu, Nr. 226.
- 24 Nesimi Yazıcı, *Osmanlı Telgrafında Dil Konusu, AÜİFD*, c. XXVI (Ankara 1983), s. 751-764; aynı yazar, *Posta ve Telgraf Nezareti Dergileri "Posta ve Telgraf Mecmuası", Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi*, S. 7 (Ankara 1987), s. 27-50.
- 25 İrade, Hariciye, 10062, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi: ir. Dahiliye; 82658
- 26 Nesimi Yazıcı, *Osmanlı Telgraf Fabrikası, Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 22 (İstanbul, Şubat 1983), s. 69-81.
- 27 Telefonun kurulması ve diğer ilgili konular için bkz.: Aliye Önay, "Türkiye'de Telefon Teşkilâtının Kuruluşu", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, s. 121-140.

OSMANLI ULAK-MENZİLHÂNE SİSTEMİ VE XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ANTEP MENZİLLERİ

HÜSEYİN ÇINAR
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Osmanlı menzilleri yol güzergâhları üzerinde tesis edilmiştir. Yollar ve yol sistemi, günümüzde olduğu gibi, tarihin her döneminde ekonomik bakımdan olduğu kadar, askerî ve sosyal bakımlardan da önemini her zaman korumuştur. Ticarî ve ekonomik faaliyetler, nakliyat işleri, orduların bir yerden bir yere sevki, merkezin diğer idarî birimlerle gerçekleştirdiği haberleşme gibi hususlar, düzenli olarak kurulmuş olan yol sistemleri sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bilhassa haberleşmede, haberin seri ve çabuk olarak yerine ulaştırılması için insanlar yeni usûller geliştirmişler; ateş kuleleri, koşucularla haberin iletilmesi, güvercinler ve haberci atları kullanılmıştır. Genellikle haberleşmede olduğu gibi, orduların sevinde ve ticarî malların naklinde karayolları kullanılmıştır. Bu bakımdan Osmanlılar da çağdaşı ya da kendisinden önce hüküm sürmüş olan devletler gibi, memleketin dört bir tarafına ulaşan yol şebekesi meydana getirmiş ve haberleşmeyi sağlayabilmek için de “menzil” (menzilhâne) denilen bir teşkilât kurmuştur. Osmanlılardaki bu teşkilât, Emevî, Abbâsî ve Mısır Memlûk devletlerinde “berîd”, Moğol ve İlhanlılar’da “yam”, Safevîler’de “çaparhâne” gibi isimlerle anılmıştır.¹ Bu sistem, aynı zamanda Romalıların “Paravendus”u ile de benzerlik göstermektedir.²

Osmanlılarda, 16. yüzyılın ilk yarısına kadar İlhanlılardan hemen hemen aynı şekliyle intikâl eden “ulak hükmü” denilen yolla haberleşme sürdürülmüştür. Bu sistem içerisinde ulaklara, geçtikleri yerlerde hayvanlarıyla birlikte iâşe temin edilmekte, istediği hayvanlar ücretsiz verilmekte, bu da haliyle halkı büyük baskı altında bırakmaktadır. Halkın içine düşmüş olduğu bu durum, Kanunî Sultan Süleyman’ın sadrazamlarından Lüt-

fi Paşa (sadâreti 1539-1541) tarafından, “ulak hükmü” usûlünün ıslah edilip, yeni bir şekil verilmesiyle menzil (menzilhâne) teşkilâtı ihdâs edilmiştir.³ Bu yeni sisteme göre, ulaklara devlet tarafından “in’am hükmü” adıyla bir belge verilmesi, Anadolu ve Rumeli yolları üzerinde menzilhâneler tesis olunması ve ulakların buralardan beygir almaları ve dinlenmeleri usûlü getirilmiştir. Elleri “in’am hükmü” olmayan kimselerin menzil beygirlerinden faydalandırılması, belirli bir ücret karşılığı olmaktaydı. Genel olarak saat başına alınan bu ücret ise, 10 akça idi.⁴

Osmanlı Devleti’nde askerî, idarî ve malî bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi; konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal gibi anlamlarının yanı sıra, hareket halinde olan bir şahsın veya bir topluluğun ilk hareket noktasından itibaren bir günlük yürüyüşten sonra vardığı ve istirahat edeceği yer anlamı da taşımaktadır.⁵ Bu bakımdan menziller (menzilhâneler), vergilerin vaktinde toplanması, asker sevki ve benzeri konularda merkezden gönderilen emirlerin istenilen yere zamanında ulaştırılması, hazinenin yani vergilerin nakledilmesi, memurlara ihtiyaçları olan beygirlerin temini için, ana yollar üzerindeki şehir ve kasabalardaki uygun yerlere kurulmuştur. Buralar aynı zamanda elçilerin ve devlet ricâlinin gidiş ve gelişleri esnasında konakladıkları yerler olarak da bilinmektedir.⁶

Menziller, yolların durumuna ve coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, haberin yerine bir an önce ulaştırılması için konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiştir. Menzillerin üzerinde sıralanmış olduğu Osmanlı yolları, İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli’de

sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmıştır. Bunlar da birbirine tâlî yollarla bağlanmıştır. Anadolu'daki sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yoluyla Halep ve Şam üzerinden giden Hac yolunu; orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpüt-Diyarbakir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını; sol kol, orta kolla Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale üzerinden bir kol Kars, diğer bir kol da Tebriz'e ulaşırdı. Rumeli'de ise, sağ kol, İstanbul'dan Vize-Kırklareli (Kırk Kilise)-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yoluyla Özi ve Kırım'a; orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrad'a; Romalılar'ın "Via Egnatia" dediği sol kol ise, İstanbul-Tekirdağ (Rodocuk)-Malkara-Firecik-Dimetoka-Gümlüce-Pravişte-Lanzaka-Yenişehir (Larissa)-İzdin yoluyla İstefe (Tebai)'ye ulaşmaktaydı. Bu yollar üzerinde 3 saatten 18 saat mesafeye kadar uzaklıklarda tesis edilen menzilhâneler bulunmaktaydı.⁷

Anadolu ve Rumeli'deki menzilhâneler ve bunların birbirleriyle aralarındaki uzaklıkları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan menzil defterlerinden⁸ ve harb journalı olarak da adlandırılan "Menzilnâme"lerden öğrenmekteyiz. Menzilnâme türü eserlerde, yol üzerinde konaklanılacak yerler, bunlar arasındaki mesafeler ve yolculuk esnasında karşılaşılan olaylar verilmektedir. Bu eserler, harb tarihinde, orduların hareketi ve uygun yerlerde konaklaması bakımından da oldukça önemlidir. Menzilnâmeler denildiğinde akla iki önemli eser gelmektedir. Bunlardan ilki Kanunî döneminde, 1533-1536 yılları arasında düzenlenen ilk İran seferini konu edinen ve bu sefer esnasında geçilen menzilleri minyatörlerle anlatan Matrakçı Nasuh'un menzilnâmesi,⁹ diğeri de IV. Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi'dir.¹⁰ Bu iki eser, Anadolu'daki menzilhâneler hakkında vermiş olduğu bilgiler açısından oldukça önemlidir.

Menzilhanelerin kurulmasındaki ilk gaye haberleşmeyi düzenli olarak sağlamaktır. Daha sonraki yıllarda ordunun sefer esnasındaki iâşesinin sağlanması, özel haberleşmeler, şehirler arasındaki irtibatın temini, ticarî malların nakli gibi hususlar da buralardan gerçekleştirilmeye başlandı. Özellikle orduların geçiş güzergâhla-

rında hazırlanması istenilen "nüzü", "sürsat" ve "iştirâ" adı verilen iâşe ve emtia ile ilgili "aynî" yükümlülükler, menzilhânelerde toplanmaktaydı. Bu yükümlülüklerden "sürsat" ile, hareket halindeki orduların ihtiyacı olan un, ekmek, arpa, koyun, yağ, bal, ot, saman, odun vb. ihtiyaç maddeleri buralarda, yöre halkı tarafından satışa sunulmaktaydı. Bu bakımdan menzilhâneleri, sefer zamanlarında bir ticaret merkezleri yani pazar yerleri olarak da görmekteyiz.¹¹

Menzillerde devlet tarafından bir yıl için tayin edilen Menzil emini (Menzilci), Menzil kethüdası, Ahur kethüdası, odacı, seyis, sürücü, aşçı gibi hizmetlilerle, menzilin asıl yükünü çeken çevredeki bir köy veya kasaba ahalisinden teşekkül eden Menzilkeş de denilen hizmetliler grubu bulunmaktaydı. Menzillerin esas sorumlusu olan Menzil-eminleri, bir yıl için menzilin bulunduğu kaza âyanı, kadısı veya nâibinin teklifi ve devletin de tasdiki ile tayin edilirdi. Menzilin her türlü idarî ve malî işlerinden sorumlu olan Menzil-emin (Menzilci), buralardan gelip geçen askerî kıtalarla, ulak ve yolcuların doyurulması, hayvanlarının yemlerinin temin edilmesi, ulakların hizmetine verilmek üzere menzil hayvanı beslenmesi, çevrenin güvenliğinin sağlanması gibi görevleri yerine getirirdi. Bu görevler karşılığında da "avârız-ı divâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden, eğer gayrimüslim ise, yeniçeri oğlanı vermekten muaf tutulurlardı. Menzillerde görevli olan sürücüler ise, başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek atları geri getirirler ve rehberlik hizmeti yaparlardı.¹²

Aynı zamanda konaklama mahalleri olan menzillerin masraflarının karşılanması ise, menzilkeş denilen o yerin veya yakın çevrenin ahalisinin avârız ve nüzü vergilerinin karşılığı gördüğü hizmetlerle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık kendilerine devletçe daha önce tahsis olunan beygir ücretinin menzilciye ödenmesiyle sağlanmaktaydı. Bazı yerlerde ise, 18. yüzyılın ilk yarısında Antep'te de olduğu gibi, menzillerin masraflarının karşılanabilmesi için mukâtaa malları "ocaklık" olarak bağlanmıştır.¹³ Menzillerin kontrolü önceleri bulundukları kazaların kadı ya da nâibleri ve muhtesibleri tarafından yapılırken; bu durum 18. yüzyılda bu iş için özel görevlendirilen mübaşirler tarafından yerine getirilmeye başlandı. Menzillerin malî sorumluluğu ise, Def-

terdarlığa bağlı Mevkûfat Kalemi bünyesindeki Menzil Halifeliği'ne aitti.¹⁴

Ulak-menzilhâne sistemi üzerinde zaman zaman çeşitli reformlara girilmiştir. Bunlar arasında dikkati çeken ikisi, 17. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilmeye çalışıldı. Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, 1691 yılında mevcut menzilhâneleri "muayyen" ve "gayr-i muayyen" olmak üzere iki grup halinde sınıflandırdı. Ancak arka arkaya gelen ve üç cephede birden sürdürülen savaşlar, sistemi çöküşün eşiğine getirdi. 1696-97 yılında menzilhâne sisteminde yeniden reforma gidildi ve Osmanlı sınırları içerisinde bulunan bütün ulak-menzilhâne ağı için Tanzimat'a kadar yürürlükte kalacak olan model belirlendi. 1697 reformu olarak bilinen bu yeni uygulama ile, devlet desteğindeki bütün menzilhâneler kaldırıldı. Bundan böyle atlara menzilciler bakacak, her menzil için belli bir ücret alacaklardı. Yolculuk sırasında ulaklara, istenen ücretin ödenmesi karşılığında menzil beygiri verilecekti. Rumeli ve Anadolu'daki menzilhâneler yeni baştan düzene sokulacak; her biri mukâtaa haline getirilerek yeni düzenleme içerisinde yerini alacaktı. Bu yeni uygulama, yaklaşık altı aylık bir hazırlıktan sonra uygulanmaya başlandı. Rumeli ve Anadolu'daki "muayyen" ya da "gayr-i muayyen" bütün menzillerde, ulaklara ücret karşılığı menzil beygiri verilmeye başlandı. Belirlenen ücret ise, bir saat için beygir başına 10 tam akçaydı. Bu ücret, hem padişah kapısından hem de Kırım hanı için seyahat eden ulaklara; çeşitli bölgelerdeki emirlere, sınırların korunmasıyla görevli ya da müfettiş olarak eyaletlere tayin edilen vezirler ile beylerbeyi, sancakbeyi ve onların vekillerine de uygulanacaktı. Böyle bir uygulamaya yönelinmesinde, devlet görevlilerinin suistimalinin varlığı üzerinde ısrarla durulmuştur. Bu yeni düzenleme içerisinde özel kişilere de ferman sorulmadan, önceden tayin edilen ücret ile beygir verilecekti. Böylece menziller, bir nevi özelleştirilmeye tâbi tutulmuştur.¹⁵

18. yüzyılın ortalarında Rumeli'de görülen menzilhânelerin kira usûlüyle işletilme uygulaması, 1777 yılında Anadolu'daki menzilhânelerde de uygulamaya konulmuştu. Buna göre, menzil hizmetlerinden faydalanan ve menzilhânelerden beygir alan kimselerin ücretlerini menzilciye vermeleri kararlaştırılmıştır. Bu yeni düzen-

leme, bizlere yukarıda da bahsettiğimiz 1697 yılında gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeyi hatırlatmaktadır. Bu uygulama, Anadolu'da da yürürlüğe konulmaya çalışılmışsa da yeterince başarılı olunamamıştır. Ancak, mevcut durum II. Mahmud döneminde, 1824 yılında memleket dâhilindeki bütün menzilhânelerin kiraya çevrilmesine ve menzilcilerin kiracıbaşı olmasına kadar devam etmiştir.¹⁶ Kira usûlünün menzillerde uygulanmasıyla masrafların karşılanması için bu kez "ref-i menzil bedeli" adı altında bir ücret, halktan tahsil edilmeye başlanmıştır.¹⁷ Yukarıdan beri genel hatlarıyla izah etmeye çalıştığımız "ulak-menzilhâne" sistemi, diğer bir ifadeyle Osmanlı devlet haberleşme müessesesi, geçmiş olduğu bazı düzenlemelerle, esas fonksiyonunda büyük değişikliklere uğramadan varlığını 1840 yılında kurulan Posta Nezareti'ne kadar devam ettirmiştir.¹⁸

Osmanlı yolları içerisinde Antep (= Ayıntab = Gazi-antep), Anadolu'da sağ kol olarak kabul edilen Halep'e ve oradan da Şam üzerinden Hicaz'a giden yol güzergâhının, Halep'ten Birecik ve Rakka yönlerine yönelen tâli yol güzergâhının üzerindedir. Antep üzerinden geçen tâlî kollar, aynı zamanda sağ kol ile orta kolu birbirine bağlamaktadır. Bu bakımdan Antep şehri, Anadolu'yu baştan başa geçen ana yol güzergâhlarının üzerinde olmasına rağmen, sağ kol ile orta kol arasında oldukça işlek denilebilecek tâlî yol güzergâhı üzerinde bulunmaktaydı. Antep menzili, kendisine en yakın olan menzile 18 saat mesafede bulunurken, İstanbul'a 268 saatlik bir menzil yoluna sahipti.¹⁹ Cemil Cahit Güzelbey, Antep üzerinden geçen yollar hakkında bilgi verirken, şehirden Osmanlılar zamanında iki yol güzergâhının geçtiğini belirtmektedir. Bunlardan *batı yolu* olarak da isimlendirdiği birincisinin, Adana'dan sonra Akdeniz sahiline inerek İskenderun-Belen üzerinden geçerek Antep sınırlarına girdiğini, ikincisinin de Elbistan-Besni-Araban-Merziban (Yavuzeli) istikametinde devam eden *kuzey yolu* olduğunu belirtmektedir.²⁰ Güzelbey, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine giderken kuzey yolu olarak tanımladığı yolu izlediğini ifade etmektedir. Bu yollar, Antep sınırları içerisinde geçen tâlî yollardır. Kuzey yolu olarak belirtilen yol, şehri eyalet merkezi Maraş'a bağlarken, İskenderun mahreçli diğer yol ise, bilhassa İran savaşları esnasında, deniz yoluyla bölgeye gelen asker ve mühim-

mâtın taşınmasında kullanılmıştır. Bölgenin en işlek yolu Halep-Birecik, İskenderun-Birecik yol güzergâhlarıdır.

XVII. yüzyılda Antep (Ayıntab) sancağının sınırları içerisinde üç menzil bulunmaktaydı. Bunlar, Tel-fâr (Tılfar), Tel-bâşer (Tılbaşar) ve Mizar menzilleridir.²¹ IV. Murad, Bağdad seferine giderken Anadolu'nun sağ kolunu takip ederek Halep'e kadar gitmiş ve oradan kuzeye yönelerek Heylan, Samuka, Merc-i Dabık, Tirişkin menzillerinden sonra Antep'e bağlı Tel-fâr, Tel-beşâr (Tel-bâşer) ve Mîzâr menzillerine uğrayıp, Nizib menzili üzerinden Birecik'e ulaşmıştır. Mizar menzilinden sonra gelen Nizib menzili o dönemde Birecik'e bağlı olduğu için, Antep içinde kabul edilmemektedir.²² Birecik'e giden yol üzerinde bulunan menziller ve yol güzergâhı hem askerî, hem de ticarî amaçlı kullanılmıştır. Güzelbey, Antep'deki menziller hakkında bilgi verirken bazı menzil kalıntılarından bahsetmektedir. Bunlardan birisi, Yavuzeli yolu üzerinde bulunan Bedirkent köyünün önündedir. Burası, Araban-Besni-Rumkale yönüne gidip gelenlere hizmet vermekteydi. Diğer bir menzil kalıntısı da Küçük Kızılhisar köyünün yakınında bulunmaktadır. Burası büyükçe bir avlunun içerisinde han görünümündedir. Muhtemelen menzil olan bu yapı, Kilis yönünden gelip Antep - Besni - Maraş istikametine gidip gelenlere hizmet vermekteydi. Nitekim, Kuyucu Murad Paşa, Canbolat isyanını bastırdıktan sonra bu güzergâh üzerinden Maraş'a geçmiştir. Adana, İskenderun, Halep ve Kilis üzerinden gelenlerin uğradıkları menzil güzergâhı ise, Tel-fâr (Tılfar), Tel-bâşer, Orul ve Mizar üzerinden Birecik'e ulaşmaktaydı.²³ Ayrıca aşağıda menziller arasında adı geçeceği için burada Elmalı menzilinden de bahsetmemiz yerinde olacaktır. Bunlar, Antep'in belli başlı menzilleridir.

MENZİLCİ TAYİNLERİ VE ÜCRETLERİ

Menzilhanelerle ilgili yapmış olduğumuz bu genel tesbitlerden sonra, 18. yüzyılın ilk yarısında menzil teşkilatının Antep'teki uygulamaları üzerinde durabiliriz. 1824 yılında uygulamaya geçilen menzillerdeki kira usûlüne kadar, buralar, sancak idarecilerinin bir yıl süre ile ve çoğunlukla şehrin önde gelenlerinden birisine iltizama verilme şeklinde idare olunmuştur. Menzilci denilen bu kimselerin masrafları, çoğunlukla yukarıda belirttiğimiz

kaynakların dışında sancak halkı tarafından bir yılda iki taksit halinde salyane türü vergiler arasında tevzî defterleri içerisinde yer almakta ve tahsil edilmekteydi. Menzilci tayini ve menzillerle ilgili masraflara ait kayıtlara şer'îye sicillerinde sıkça rastlamaktayız. Nitekim, gurre-i Zilkade 1113/30 Mart 1702 tarihinden itibaren altı ay içerisinde Antep şehrine, gerek mütesellim ağalar için, gerekse diğer hususlar için gelen kimselere yapılan konaklama masrafları ve menzil ücreti 703 guruş olarak tesbit edilmiştir. Bu masraf, şehrin 189-0,5 rub' avârız-hânesine taksim edilmiş ve her bir hânedan 3'er guruş 3'er rub' tahsil edilmiştir.²⁴ 1114 Rebiülevvel'inden aynı yılın Receb ayı ortasına kadar (26 Temmuz-6 Aralık 1702) dört buçuk aylık zaman dilimine ait tevzî defterinde, şehre gelen mütesellimlere yapılan masraf ve altı aylık menzil ücreti 600 guruş olarak yer almıştır.²⁵ Menzilci ücreti, ertesi yılda aynı şekilde gerçekleşmiştir.²⁶ Buna göre bu yıllarda bir yıllık menzilci ücreti 1200 guruş olarak tevzî defterlerinde yer almış; ancak şehirdeki mahallelerin, vergi birimi olan avârız-hânelerinden tahsil edilmiştir.

Antep menzilciliği, Muharrem 1121/1709 Mart-Nisan ayında altı aylığı 600 guruş olarak Ahmed'in üzerinde bulunmaktaydı. Ancak, bu yıl içerisinde bazı kimseler ortaya çıkarak menzilciği 450 guruşa iltizama almak istemeleri üzerine fukaraya fayda temini için bu kimselere verilmesi gündeme gelmiş. Bunun üzerine, ahalinin Ahmed'e olan güveni ve memnuniyeti üzerine, şehrin önde gelenleri aynı teklifin ona da götürülmesini kararlaştırmış; o da bu teklifi kabul ederek önceki senelere göre menzilcilik ücretinde indirim yapmıştır.²⁷ Aynı yılın diğer altı aylık döneminde de menzil ücreti 450 guruş olarak gerçekleşmiş ve bu ücret şehrin mahallelerinin 188 avârız-hânesine taksim edilerek tahsil edilmiştir.²⁸ Böylece menzilcilik ücreti bu yıllarda bir yılda 900 guruş olarak tahsil edilmiştir.

Gurre-i Cemâziyelâhir 1124/6 Temmuz 1712 tarihinden itibaren altı aylık menzil ücreti 600 guruş,²⁹ gurre-i Receb 1124/4 Ağustos 1712 tarihinden evâil-i Şevval 1124/1712 Kasım ayı başlarına kadarki yaklaşık üç aylık bir zaman içerisindeki menzil ücreti 400 guruş³⁰ ve evâsıt-ı Şevval 1124- evâhir-i Muharrem 1125/11-20 Kasım 1712-16-26 Şubat 1713 tarihleri arasındaki tevzî defterinde altı aylık menzilci ücreti 800 guruş olarak yer al-

muş ve tahsil edilmiştir.³¹ Aynı durum, Cemâziyelâhir 1125/25 Haziran 1713 tarihinden itibaren ki altı aylık dönem için de devam etmiş; bu masraf şehrin 185,5 avârız-hânesinden tahsil edilmiştir.³² Buna göre menzilci ücreti, bir yıl öncesine göre %25 artmış ve 1600 gurus olarak tahsil edilmiştir.

Menzillerin düzensizliği ve ulakların bundan şikâyetçi olmaları üzerine 1715 yılından itibaren menzilcilerin seçimi, menzilin bağlı bulunduğu kazanın âyânı tarafından yapılmaya başlanmıştır.³³ Gurre-i Rebiülevvel 1141/5 Mayıs 1728 tarihinde Antep menzilciliği altı aylığına, şehirde bulunan ulemâ, sulehâ, âyân-ı vilâyet ve mahalle reislerinin istekleri doğrultusunda es-Seyyid el-Hac Hüseyin'e 1900 gurus kiraya verilmiştir. Bu kira (icâr), şehrin avârız-hâneleri arasında bölüştürülmüş ve her bir avârız-hânesinden 11'er gurus tahsil edilmiştir.³⁴ Kira/İcâr ifadesinden Antep şehrinde menzilciliğin bu yolla işletildiğini anlamaktayız. Bu yıllarda Antep menziline 23 beygir (bargir) bulunmaktadır. Bu beygirlerin tamamı 620 gurus Pazarbaşı'nın nezâretinde satın alınmış ve menzilci olan el-Hac Hüseyin'e teslim edilmiştir.³⁵ Menzile alınan beygirlerin ortalama fiyatı yaklaşık 27 gurus olarak gerçekleşmiştir. Bu da bizlere bir beygirin o yıllarda Antep'deki ortalama değeri hakkında bilgi vermektedir. Gurre-i Muharrem 1143/17 Temmuz 1730 tarihinde Pazarbaşı el-Hac Hamza altı aylığına menzilci tayin olunmuş ve ücret olarak da 2000 gurus şehrin 174 avârız-hânesinden tahsil edilmiştir.³⁶ Bu durumda bir yıllık menzilci ücreti yaklaşık on beş yıl öncesine göre bir buçuk kat (2400 gurus) artmıştır.

5 Cemâziyelevvel 1143/17 Kasım 1730'da Pazarbaşı Hamza, altı aylığına mevcut 21 beygir de kendine verilerek şartıyla, 1200 gurus kira usûlüyle şehir halkı tarafından menzilci tayin edilmiştir. Aynı senenin Zilhicce ayının başlarında/Haziran 1731'de, menzilcilik görevi es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Osman ile Ali Beşe b. Mehmed'e daha önce olduğu gibi 4 kise (1 kise= 500 gurus) akçaya yani altı aylığı 2000 gurus kiraya verilmiştir.³⁷ Gurre-i Rebiülevvel 1145-gurre-i Şevval 1145/22 Ağustos 1732-17 Mart 1733 tarihleri arasında kapsayan tevzî defterinde, menzilci el-Hac Hamza'ya verilen altı aylık ücret 2000 gurus olarak kaydedilirken,³⁸ gurre-i Cemâziyelevvel 1145/20 Ekim 1732 tarihinden itibaren

ki altı aylık menzilci ücreti 1500 gurus olarak tevzi defterinde yer almıştır.³⁹ Bu durum, 1146/1733-1734 yılına ait bir kayıta menzilci olarak Semercioğlu Ali Beşe'nin bir yıllığı 3000 gurus tayin edildiği şeklinde de yer almaktadır.⁴⁰ Cemâziyelâhir 1146-Rebiülâhir 1147/Kasım 1733-Ağustos 1734 tarihleri arasında kapsayan yaklaşık on aylık döneme ait tevzî defterinde, menzilci Semercioğlu Ali Beşe'ye verilen bir yıllık ücret 4.000 gurus olarak kaydedilmiştir.⁴¹

20 Receb 1147/16 Aralık 1734 tarihinden itibaren, altı aylığına Semercioğlu Ali Beşe ve es-Seyyid Ahmed Çelebi, Antep şehir halkı tarafından bir yıllığı 3500 gurus ücret ile menzilci tayin edilmiş ve ücretleri şehrin 168 avârız-hânesinden tahsil edilmiştir.⁴² 1148/1735-1736 yılına tevzî defterinde bu kez altı aylık menzilci ücreti 3.000 gurus olarak kaydedilirken,⁴³ gurre-i Safer 1149/11 Haziran 1736 tarihinde Abdaloğlu denilen el-Hac Hüseyin 2250 gurus şehir ahalisi tarafından altı aylığına menzilci tayin edilmiştir.⁴⁴ Menzilci ücretindeki düşüş ertesi yıl da devam etmiş; nitekim, 15 Şaban 1150/8 Aralık 1737 tarihinden itibaren altı aylığına el-Hac Hızır-zâde Ali, 1974,5 gurus menzilci tayin edilmiş ve menzilci ücreti şehrin 160 avârız-hânesinden tahsil edilmiştir.⁴⁵ 15 Şevval 1152/15 Ocak 1740 tarihinde yine Hızır-zâde altı aylığı 1500 gurus menzilci tayin edilmiş ve ücreti şehrin 165 avârız-hânesinden tahsil edilmiştir.⁴⁶ Antep menzilciliği 1740 yılı öncesinde altı aylığı 1500 gurus iltizama verilmekte iken, bu yıl menzilci olan Ali, önce yine aynı ücret ile bu görevi üzerine almış, fakat daha sonra bazı kimselerin araya girmeleri sonucunda 250 gurus zam yapılarak ücreti 1.750 gurus çıkmıştır. Bu durumun, fukaranın halinin perişan olmasına sebep olacağı düşüncesinden dolayı, Rakka Valisi Ahmed Paşa tarafından gönderilen bir buyruldunda, Ali'nin menzilcilikten azledilerek yerine eski menzilci Ahmed'in getirilmesi Antep nâibinden Temmuz 1740'da istenmiştir.⁴⁷ Rakka valisi buyruldunda, ayrıca menzilcinin görevinin ulakların konaklamalarını sağlaması ve yolculuk esnasında beygirlerinin tutulması olduğu üzerinde durulmuştur. Rebiülâhir 1153/1740 yılının Haziran ayından başlamak üzere altı aylık menzilci ücreti 1.850 gurus olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bu yıl, menzile 30'dan fazla gelen beygir için, şehir halkı tarafından verilmesi gereken

ücret çerçevesinde, 100 beygir için 200 gurus halktan tahsil edilmiştir.⁴⁸ Buna göre menzile 30'dan fazla beygir geldiğinde bunun masrafları menzilciye değil, şehir halkına yüklenmektedir. 1742 yılının sonlarında Antep şehir halkı tarafından es-Seyyid Ahmed, altı aylığı 2.250 gurus menzilci tayin edilmiştir. Menzilci ücreti ise, şehrin 157,5 avâriz-hânesine tevzî edilmiş ve her bir hânedan 14'er gurus 1 sülüs tahsil edilmiştir.⁴⁹

Yukarıdan beri ele aldığımız menzilci tayinleri ve ücretleri bize göstermektedir ki, altı aylık dönemler halinde, şehrin önde gelenlerinin ve yöneticilerin isteği doğrultusunda Antep'teki menzillerden sorumlu olacak menzilci (Menzil emini) tayin edilmektedir. Menzilci olan kimse bu görevi bir ara kira (icâr) ve diğer zamanlarda iltizam usûlüyle üzerine almaktadır. Menzilcinin ücreti ise, elli yıllık dönemde gözlemlendiğimiz kadarıyla şehirde yaşayanlara tevzî ya da diğer bir ifadeyle salyane edilmektedir. Bu kayıtlarda, köylerden menzilci ücreti alındığı yönünde açıklayıcı bir bilgi yer almamaktadır. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, menzilci ücretleri, İran savaşlarının devam ettiği süre içerisinde hızlı bir artış göstermiş; savaşın sona ermesiyle eski seviyesine inmesine de biraz düşüş göstermiştir. Burada, İran savaşlarının bölge insanı üzerindeki etkisinin, sadece menzilci ücretindeki yansımaları açık bir şekilde hissedilmektedir. Ayrıca üzerinde durulması gereken bir husus da menzilci ücreti tevzî olunan avâriz-hâne sayısında gözle görülür bir düşüşün olmasıdır.

ANTEP'TEKİ MENZİLLERİN İŞLEYİŞİ

İran savaşlarının menziller üzerine getirmiş olduğu yükü hafifletmek için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bunlardan birisi de menzile gelir olmak üzere mukâtaa malından "ocaklık" tayin edilmesidir. Antep'te, şehrin ana yol güzergâhı üzerinde olmamasından dolayı, masrafları "taraf-ı mîrî"den yani devlet tarafından karşılanacak daha önceden belirlenmiş bir menzil olmadığı halde, İran seferi nedeniyle gelip giden ulakların çoğalması ve bu duruma kaza ahalisinin de bir türlü takat getirememesi üzerine, hallerine merhameten İran seferi sona erdiğinde kaldırılmak şartıyla ve 10 beygir itibarıyla 1137/1724-25 yılında menzil ihdâs edilmiştir. Bu menzilin senelik ihtiyacı olan beygir bahâsı (ücreti) ve diğer masrafları için de Dimos Ayıntab Mukataası malından 725 gurus

"ocaklık" tayin ve havale edilmiştir. Bu durum, 1728'e kadar devam etmiş; seferlerin sulu ile sonuçlanması üzerine evvelki gibi ulakların gidip gelmesinin azalması, Antep'in de "tarîk-i câdde" yani asıl yol güzergâhı üzerinde olmaması gözönünde bulundurularak, menzile lüzum kalmadığı düşüncesiyle 1140/1728 senesi Hızırında menzilin kaldırılması ve tayin edilen mukâtaa malının da geri mahalline iade edilmesi gündeme gelmiştir.⁵⁰ İran savaşı nedeniyle 10 beygirlik bu yeni menzil, daha önce varolan ve masrafları halk tarafından karşılanan menzile katkıda bulunmak için ihdâs edilmiştir.

Devlet tarafından 1724-25 yılında ihdâs edilen menzilin 1728 yılında kaldırılması üzerine, Antep nâibi ve ahalisi 1731-32 yılında Dersaadet (İstanbul)'e gönderdiği arzuhalde, seferlerin eskisi gibi sürdüğü ve bu nedenle ulakların gelip gitmesinin artarak devam ettiği ifade edilerek, daha önce kaldırılan menzilin yeniden tesisi ve 10 baş (re's) kabul edilen beygir ücretinin de eskiden olduğu gibi Dimos Ayıntab Mukataası malından "ocaklık" olarak tayin edilmesini istemişler; aksi takdirde fukaranın "perâkende ve perişan" olacağını belirtmişler. Bunun üzerine, 9 Rebiülevvel 1144/11 Eylül 1731'de Antep nâibi ve Dimos eminine gönderilen fermanda; 1728 yılında kaldırılan Antep menzilin yeniden 1724-

TABLO I. ANTEP'DE MENZİLCİ ÜCRETLERİ
(1702-1742 YILLARI ARASI)

Yılı	Menzilci Ücreti (gurus)	Tahsil Edilen Avâriz-Hâne Sayısı
1702	1200	189 - 0,5 rub'
1709	900	188
1712	1200	188,5
1713	1600	188,5
1728	3800	174
1730	4000	174
1732	3000	-
1733	4000	-
1734	7000	168
1735	6000	-
1736	4500	-
1737	3940	160
1740	3350	165
1742	4500	157,5

25 yılındaki şekli üzere ihdâs olunduğu ve masraflarının da Dimos mukâtaası malından karşılanacağı bildirilmiştir.⁵¹ İran savaşlarının sona ermesinden sonra yeniden Antep menziline kaldırılması gündeme gelmiş ve 26 Cemâziyelevvel 1149/4 Ekim 1736'da Antep nâibi ve Dimos Mukataası eminine gönderilen ferman ile, bu menzil ve mukâtaadan havale olunan beygir bahâsı 725 gurus ocaklık kaldırılmıştır.⁵² Böylece devlet destekli menzil uygulaması yaklaşık beş yıl devam etmiştir. Menzillerde bu dönemdeki bir başka uygulama da menzile uğrayan beygir sayısının 30'dan fazla olması durumunda, bunların masrafının şehir halkı tarafından karşılanmasıdır. Bu dönemdeki mevcut uygulama bir zaruret sonucu ortaya çıkmış; 1736'dan sonra yeniden eski düzenine dönmüştür. Bu durum menzili ücretlerindeki hareketlilikle de paralellik arz etmektedir.

Menzille ilgili tartışmalara bu dönemde Kilisliilerin de katıldığını görmektediriz. Kilis ahalisi, 1746 yılında Dîvân-ı Hümâyûn'a sundukları arzuhalde, kendi kazaları dâhilinde eskiden menzil olmadığını, Antep'ten Halep'e, Halep'ten de Antep'e doğrudan gidildiğini ifade ederek ulakların sebep oldukları uygulamalardan şikâyetçi olmuşlar. Burada şikâyet konusu olarak, son zamanlarda İran seferleri nedeniyle gelip geçen ulakların, Kilisliilerden menzil beygiri, menzil imdâdiyesi ve benzeri masrafları aldıkları belirtilerek, bu tür uygulamalardan vazgeçilmesi istenmiştir. Antep ile Halep arasındaki yol güzergâhı üzerinde bulunan Kilis'ten gelen bu şikâyet üzerine, 10 Rebiülevvel 1159/3 Nisan 1746 tarihinde gönderilen emr-i şerifte; Kilis, Antep ve Birecik'te bulunan menzillerin 1736 yılında tamamen kaldırıldığı, bu mahallerden geçen ulakların süvari yani atlı oldukları ve beygir ücretlerini kendilerinin peşin olarak vermeleri gerektiği belirtilerek, menzil işleri için bu beldelerden hiç bir ücret talep edilmemesi istenmiştir.⁵³

Ulakların sebep oldukları bir başka usûlsüzlük de köylülerden zorla binek hayvanı almalarıyla ilgilidir. Bu konu ile yakından ilgili bir buyruldu, 9 Receb 1140/21 Şubat 1728 tarihinde Rakka Valisi Süleyman Paşa tarafından Antep nâibi ve diğer görevlilere gönderilmiştir. Burada, bu havaliden geçen ulakların bazı köylere uğrayarak zorla köylülerden beygirler alıp, 2-3 saatte bir binek değiştirdikleri ve bunları daha sonra iade etmeyerek

sattıkları yönünde ifadeler yer almaktadır. Vali'nin gönderdiği bu emirde, bu tür yolsuzlukların önlenmesi için ulakların menzilhânedan menzilhâneye beygir değiştirmeleri ve beygirlerini ancak oralardan almaları, zorla köylülerden beygir almamaları tenbihi yer almış ve bu tür yolsuzlukların önlenmesi istenmiştir.⁵⁴

İran savaşları nedeniyle İskenderun-Birecik yol güzergâhı XVIII. yüzyılda daha sık kullanılır olmuştur. İstanbul'dan gönderilen cephane ve diğer askerî mühimmât genellikle bu yolla gönderilmiştir. Bu da genellikle menziller üzerinden gerçekleşmiştir. 1726-27 yılında İran savaşları nedeniyle İsfahan tarafına serasker tayin edilen Halep Valisi Ahmed Paşa'nın maiyyetine verilen 11.000 nefer piyade, kalyonlar ile İskenderun'a çıkıp; daha sonra da Kilis-Antep (Ayıntab)-Birecik üzerinden Musul'a, oradan da istenilen mahalle ulaşmaları kararlaştırılmıştır. Askerlerin yol üzerindeki tayinâtlarının karşılanması ise, geçtikleri yerlerin halkından istenmiştir. Bu sefer yolculuğu esnasında Antep'in Orul menzili kalacak olan bu askerler için; 5.500 vukıyye (okka= 1 okka= 1.283 gr.) nân (ekmek), 2.750 vukıyye lahm (et), 1.375 vukıyye bulgur, 672,5 vukıyye revgan (yağ), 20 yük arpa ve bunların dışında odun, tuz, saman, vb. levâzımın yeteri miktarda hazır bulundurulması, Halep Valisi Ahmed Paşa tarafından gönderilen bir buyruldu ile Antep şehrinden istenmiştir. Ayrıca, istenilen levâzımın uğranılan her menzilde hazır bulundurulması ve bu malzemelerin ücretlerinin de askerlerin yanında bulunan mübâşirler tarafından verilmesi istenmiştir.⁵⁵ Burada dikkati çeken husus Antep'ten temin edilen levâzımın Orul menzili hazır bulundurulması yönündeki istektir.

Yine aynı yıl içerisinde gemilerle İskenderun'a çıkan ve oradan da İsfahan tarafına gidecek olan 4.224 nefer cebeci, topçu ve top arabacılarının uğradıkları her menzilde gerekli olan ihtiyaçlarının karşılanması ferman ile uğradıkları menzillerin bağlı olduğu vilayetlerden istenmiştir. Menzillerde yapılacak olan harcamaların ise Halep muhassılığı malından karşılanacağı da ayrıca fermanda bildirilmiştir. Antep'in Tel-bâşer (Tel-beşâr) menzili hazır bekletilmesi istenen bir günlük zâhire ve diğer ihtiyaç malzemeleri şunlardır: 4.224 çift ekmek (Her bir çift ekmek yarım vukıyye olmak üzere 2.112 vukıyye), 704 okka lahm (et), 125 kile-i İstanbulî şa'îr (arpa), top-keşan beygirleri için 88 kile-i İstanbulî şa'îr

(1 İstanbul kilesi arpa yaklaşık 22,25 kg. Buna göre 213 İstanbul kilesi arpa= yaklaşık 4739 kg.), 40 İstanbul kantarı saman (1 İstanbul kantarı 44 okka. Buna göre 1760 okka saman= yaklaşık 2258 kg.).⁵⁶

Anadolu Valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa, Musul ve Kerkük taraflarında bulunan Osmanlı askerinin başına 1733-1734 yılında serasker olarak tayin edildiğinde, Konya'dan Musul'a kadar yolu üzerindeki kadılıklardan, Paşa'nın uğrayacağı menzillerde 250 ulak beygirinin hazır bulundurulması istenmiştir. Bu çerçevede, Antep kadısından da ulak beygiri temin etmesi istenmiştir.⁵⁷ Abdullah Paşa, Musul-Kerkük tarafına giderken Antep'in Elmalı menzilinde bir gece konaklamış; ihtiyacı olan yiyecek maddeleri ve zâhire, Antep şehrinden karşılanmıştır.⁵⁸

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın maiyetinde bulunmak üzere İstanbul'dan İskenderun iskelesine cephan ve tophane mühimmâtı gönderilmiş ve bunun Musul'a nakli için de Adana, Halep ve Rakka eyaletleri ile Antep (Ayıntab) sancağından temin edilecek 2.000 mehar deve ile taşınması emr-i şerif ile istenmiştir. Bu taşıma işinde Antep'in hissesine 500 mehar deve ya da her bir deve yerine 2 katır düşmüş; bu taşıma ve diğer işler için de aslen Antepli olan Sayda Valisi Mehmed Paşa görevlendirilmiş. Nakil güzergâhı ise, Belen dağından aşıldıktan sonra Kilis-Ağzaz-Antep-Birecik ve oradan da gemilerle Musul olarak belirlenmiştir.⁵⁹ Mühimmât nakline nezâret etmek üzere bölgeye gelen Sayda valisi Mehmed Paşa, Antep menziline uğradığında kendisi için hazırlanarak bekletilmesini istediği zâhire ve diğer ihtiyaç maddelerinin defterini şehre göndermiştir.⁶⁰ Bunlar, Paşa o menzile geldiğinde, orada hazır olarak bekletilecektir. Bu iki Vali-Paşa'nın aynı yıl içerisinde İran seferi nedeniyle Antep menziline uğramaları, şehir halkını ağır bir yükümlülük altına sokmuştur.

Erzurum Valisi Ahmed Paşa ve maiyeti 1738 yılında Antep şehrine gelmiştir. Bu kimseler için yiyecek ve zâhirenin yanısıra menzil beygiri hazırlanması Antep şehrindeki görevlilerden istenmiştir. Bu istekler arasında, Ahmed Paşa'nın kendisi için 25, yanında bulunan silahşörü Ali Ağa için de 18 olmak üzere toplam 43 beygirinin menzillerde hazır bulundurulması yer almıştır.⁶¹ Sivas Valisi Hasan Paşa, 1739 yılında Şam'dan Sivas'a giderken Antep'e uğrayıp bir gün kalmış; Paşa ve maiye-

tindekilere 1.850 okka ekmek, 940 okka et, 940 okka pirinç, 235 okka sade yağ, 200 yük saman ve 1.000 çadır ve diğer ihtiyaç maddeleri verilmiştir.⁶²

Osmanlı devlet geleneğinde ülkeye gelen daimî elçiler, memleket topraklarına ayak bastıkları andan İstanbul'a gelinceye kadarki yol masrafları devlet tarafından karşılanırdı. Cülus tebriki, nâme tevdi, barış veya ticaret görüşmeleri gibi geçici bir görevle gelen fevkalâde elçiler de, misafir kabul edildiklerinden, Osmanlı sınırlarından içeriye girişlerinden memleketi terk edinceye kadarki bütün masrafları devlet tarafından karşılanırdı. Osmanlı Devleti ile İran arasında zaman zaman çeşitli görevleri yerine getirmek için elçiler gidip gelmiştir.⁶³ 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde iki komşu ülkeyi uzun süre karşı karşıya getiren savaşların sona ermesi için barış görüşmelerinin yapılması gündeme gelmiştir. Bu çerçevede 1149/1736-1737 yılında İran tarafından barış görüşmelerinde bulunmak üzere Kirman şâhanı Abdülbâki Han ve maiyetinin, İstanbul'a gelirken yol güzergâhında bulunan Antep'e uğrayıp ikâmetleri söz konusu olmuştur. Elçi Abdülbâki Han ve maiyetindekilerin Kızılhisar, Orul ve Mizar köylerine uğrayarak oralarda istirahat etmeleri önceden kararlaştırılmış ve bu konaklarda yiyecek ve içecek dışında 10 nefer erkek için bir mekâri (yük) hayvanı, her iki kadın için de bir mekâri hayvanı hazır bulundurulması Antep nâibi ve voyvodasından emr-i şerif ile istenmiştir. Ayrıca, elçilik heyeti için Antep kazasına gönderilen defterde, konak yerlerinde zâhire olarak hazır bulundurulacak malzemeler de belirtilmiştir. Bu malzemelerin ücretlerinin ise, kaza ahalilerinin tekâlifleriyle takas edilmesi istenmiştir.⁶⁴

Bu dönemde İran'dan gelen bir başka elçilik heyeti de 1153/1740 yılında İran Şahı Nadir Han tarafından İstanbul'a gönderilen Caca (?) Han adındaki elçinin başında bulunduğu heyettir. Bu elçilik heyetinin güzergâhı ise, Bağdat-Rakka üzerinden Antep'e oradan da Anadolu'nun sağ kolu takip edilerek İstanbul olarak belirlenmiş. İran elçisi beraberinde çok sayıda fil ve onların bakıcılarının da aralarında bulunduğu yaklaşık 3.000 kişilik bir maiyetiyle belirtilen yol güzergâhını takip edecektir. Elçilik heyetinin geçişi esnasına uğradıkları her menzilde onların ihtiyaçları o bölge ahalisi tarafından karşılanacak, ücretleri de devlet tarafından öncelikle tekâlif vergileri ile takas edilmek suretiyle karşılanacaktır.

TABLO II: 1736-37 YILINDA İRAN ELÇİLİK HEYETİ İÇİN ANTEP'TEN MENZİLERDE HAZIR BEKLETİLMESİ İSTENİLEN YİYECEK-İÇECEK VE ZAHİRE

<i>Yiyecek ve İçecek Maddeleri</i>	<i>Miktarı</i>	<i>Yiyecek ve İçecek Maddeleri</i>	<i>Miktarı</i>	<i>Yiyecek ve İçecek Maddeleri</i>	<i>Miktarı</i>
Nân-ı aziz	450 kıyye	Asel	25,5 kıyye	Şeker	67 kıyye
Pirinç	28 keyl	Kahve	13 kıyye	Tavuk	30 adet
Revğan-ı sade	112 kıyye	Yumurta	200 adet	Tuz	36 kıyye
Nohut	2 kıyye	Sirke	20,5 kıyye	Samak	44,5 kıyye
Peynir	54,5 kıyye	Yoğurt	127 kıyye	Duhan (tütün)	21,5 kıyye
Biber	1,5 kıyye	Zağferan	33 dirhem	Sakız	30 dirhem
Zencebil	44 dirhem	Bahar	210 dirhem	Badem	8 kıyye
Kışniş ⁶⁵	9 kıyye	Nardenk	3 kıyye	Limon suyu	3 kıyye
Elma	23 kıyye	Fıstık	8 kıyye	Tırşu	4,5 kıyye
Süt	22,5 kıyye	Dakik-i has	27 kıyye	Nişasta	7,5 kıyye
Şem'-i asel	9 kıyye	Şem'-i revğan	35 kıyye	Küşt (et)	309 kıyye
Şa'ir	235 keyl	Hatab	40 kantar	Saman	80 kantar

Eğer ihtiyaç olan yiyecek ve içecek maddelerinin ücretleri tekâlif vergileriyle karşılanamaz ise, o zaman râyici üzerinden devlet ödeme yapacaktır. İran elçilik heyetinin geçişi esnasında, merkezden Başmuhâsebe Kalemî'nce belirlenen yiyecek, içecek ve zâhire türü ihtiyaç maddelerinin hazırlanarak istenilen menzillere nakledilmesi Antep kazasında görevli olan nâib ve diğer görevlilerden emr-i şerif ile istenmiştir.⁶⁶ Haliyle bu istekler Antepli-ler tarafından yerine getirilmiştir.

Ulak-menzilhane sistemi, Tanzimat öncesi Osmanlı haberleşme ağının temelini oluşturmuştur. Devlet, ana ve tâlî yollar üzerinde kurulan menzilhâneler ve bu-raların vazgeçilmez müdâvimleri olan ulakların götürmüş oldukları emirler sayesinde, gücünü ve otoritesini

memleketin her tarafında hissettirmiştir. Osmanlılar, menzil teşkilatını kendilerinden önce de varolan haberleşme sistemlerindeki eksikleri telâfi ederek, yeni bir çerçeve içerisine oturtmuşlar ve bunu da Posta Nezâreti'nin kuruluşuna kadar, yeni düzenlemelerle geliştirmeye çalışmışlar. 18. yüzyılın ilk yarısında Antep'teki menzil teşkilâtını, "ulak-menzilhane" sisteminin Osmanlı'nın genelindeki işleyişini gözönüne alarak değerlendirmeliyiz. Bu çalışmada açıkça görülen bir nokta, 18. yüzyıldaki İran savaşlarının özelde Antep'teki menzil teşkilâtını, genelde şehir halkını sarsmış olmasıdır. Uzun süren bu savaş dönemi, acaba diğer Osmanlı şehirlerini ve toplum yapısını nasıl etkilemiştir. Bunun cevabı herhalde olumlu değildir.

- 1 Yol sistemi ve menziller hk. ayrıntılı bilgi için bkz.: Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doçentlik Tezi) İstanbul 1982. Bu konuda aynı yazarın hemen hemen aynı çerçevedeki görüşleri için, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 123-132; XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s.146-155'e de bakılabilir. Arap-İslam devletlerinde kurulmuş olan "berid" teşkilatı hk. bkz.: M. Fuat Köprülü, "Berid", *İA*, II, s. 548.
- 2 Colin Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou (gevirenler: Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), İstanbul 1999, s. 140.
- 3 Ulak hükümden menzil sistemine geçiş hk. bkz.: Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 371-384; aynı yazar, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s.

- 11-12; Y. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", s. 124-125; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990, s. 42-43.
- 4 Y. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", s. 129; Colin J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) (Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977)*, Ankara 1980, s. 182-183.
- 5 Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hıubut Meselesi ve Hıubutatan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 69; Y. Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı, s. 148.
- 6 Y. Halaçoğlu, aynı tez, s. 25-29; C. Orhonlu, *Derbend Teşkilatı*, s. 42-43; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *AÜDTCFD*,

- XXVIII/3-4 (Temmuz-Aralık 1970), Ankara 1977, s. 339; Bir elçinin menzillerde konaklaması ve yapılan masraflar hk. bkz.: Şerafettin Turan, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri", *AÜDTCFD*, XXII/3-4 (Temmuz-Aralık 1964) Ankara 1965, s. 273-294.
- 7 Osmanlı yolları hk. bkz.: Y. Halaçoğlu, *aynı tez*, s. 31-47; aynı yazar, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı*, s. 147-148. Hikmet Tongur, *Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara 1946, s. 102-103; Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve Lâze Menzilleri*, Ankara 1966. Rumeli'deki yollar ve menziller için ayrıca bkz.: Colin J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", s. 182, 185 dipnot 7; aynı yazar, "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Başerî Bilimler-Humanities*, IV-V (İstanbul 1976-77), s. 40-41. Romalıların, Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlamak için inşaa ettiği "Via Egnatia (sol kol)"nın Roma-Bizans ve Osmanlı dönemleri için Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen sempozyumda sunulan bildirilerin derlenmesiyle oluşturulan şu esere bakılabilir. *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou (çevirenler: Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), İstanbul 1999.
- 8 C. J. Heywood, Türk arşivlerinde bulunan 18. yüzyıla ait Rumeli'deki menzilhanelerle ilgili kaynakları aktarıırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Mevkufat kalemi-menzil ve diğer tasniflerde yer alan defterleri sayarken; Menzil defterleri, Ahkâm defterleri-menzil, Nizam defterleri, Zahire Mübayaası defterleri ve ayrı ayrı yerlerde bulunan çeşitli evrak üzerinde durmaktadır. Bkz.: "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network", s. 41-49. Heywood, sol koldaki menzilhanelerle ilgili çalışmasında, "Defter-i Müfredât-ı İskeleha ve Kolhâ-i Menâzil-i 'Atık Der Sene 1003" başlıklı defteri yayınlamıştır. Bu defterde sol koldaki menziller ve birbirleriyle aralarındaki saat mesafeleri de verilmiştir (bkz.: "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler", s. 152-157).
- 9 Bkz.: Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irak-ı Şeyh-i Sultan Süleyman Han*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976.
- 10 Bkz.: Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Balgeler*, II/3-4, (Ankara 1993), s. 1-35.
- 11 L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıubûbât Meselesi*, s. 69 vd.; Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı*, s. 149-150; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", s. 125.
- 12 Y. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", s. 125-126; aynı yazar, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı*, s. 151-152; Hikmet Tongur, *Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, s. 109-116. 1715 yılında menzilci tayini aşağıda da aktardığımız gibi menzilin bulunduğu kazanın âyanına bırakılmıştır: "Peyderpey rikâb-ı hümayûn tarafından mürûr ve ubûr iden ulaklar menzillerin bi-nizamlığundan teşkil itmeleriyle her tarafa müekked fermanlar tahrîr ve menzil hususu umûr-ı mühimme-i devletten olmağlamenzil olan kazalarda menzilcilik uhde-i âyâna tahsis olunub her kaza âyanı meyanlarında bir mukaddem ve kâr u güzâr kimesneyi menzilci tayin vesâirleri nezâret eyleyerek menzil hususunun vech-i meşrûh üzere nizâmına bezl-i kudret itmek üzere tenbih ve te'kid olundu (1127/1715)". Bkz.: Râşid, *Tarih*, IV, İstanbul 1282, s. 63.
- 13 Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı*, s. 148; Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", s. 345-347.
- 14 Y. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", s. 127; C. Heywood, "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network", s. 41; Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", s. 350.
- 15 C. Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler", s. 143-146.
- 16 Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", s. 352-355; Nesimi Yazıcı, II. Mahmud Döneminde Menzilhaneler: "Ref-i Menzil Bedeli", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildirileri*, İstanbul 1990, s. 159-160; Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kıracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 11-15 Ekim 1976) *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1981, II, s. 1360-1362.
- 17 N. Yazıcı, a.g.m., s. 157-177.
- 18 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, yayına haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 140-141.
- 19 Y. Halaçoğlu, *aynı tez*, s. 50.
- 20 Cemil Cahit Güzelbey, "Gaziantep'te Osmanlı Menzilleri", *Gaziantep Kültür Dergisi*, XIII (Şubat 1971), s. 33-34.
- 21 Lütü Güçer, Tel-fâr menziline Ağraz (A'zaz) ve Ma'ratü'l-Nu'man kazalarından; Tel-bâşer menziline Revandan, Menbiç ve Tel-bâşer kazalarından; Mizar menziline de Ayıntab kazasından orduunu ihtiyacı olan nüzûlün ulaştırıldığını belirtmektedir. Bkz.: L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıubûbât Meselesi*, s. 224-225.
- 22 H. Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi", s. 20. Bu esere göre; Tel-fâr menzili kendisinden bir önceki Tirişkin menziline üç buçuk saatlik mesafede, menzil olarak geniş ve düz olup, suyu da yakındır. Ayıntab konak (menzil) karşısındadır. Tel-beşâr (Tel-bâşer) menzili, Tel-fâr'a üç saat mesafede, yolu geniş ve kolaydır. Menzil geniş olup, yanında bir tepe üzerinde sarp bir yerde harab bir kale vardır. Mizar menzili ise, Tel-beşâr'a dört saat mesafede, inişli yokuşlu zor olmayan bir yolu vardır; buradan sonraki Nizib menziline iki saat mesafe vardır. Bkz.: *Aynı yer*.
- 23 C. C. Güzelbey, a.g.m., s. 33-34.
- 24 *Gaziantep Şer'îye Sicili (GŞS)*, 53/3.
- 25 *GŞS*, 54/186-187.
- 26 *GŞS*, 52/339-338.
- 27 *GŞS*, 59/30.
- 28 *GŞS*, 60/327.
- 29 *GŞS*, 64/6-8.
- 30 *GŞS*, 64/82-83.
- 31 *GŞS*, 61/275.
- 32 *GŞS*, 61/230.
- 33 Râşid, *Tarih*, IV, İstanbul 1282, s. 63.
- 34 *GŞS*, 80/24.
- 35 *GŞS*, 79 / 62. Menzillerdeki hayvan sayısı oranın önemine göre değişik miktarlarda olabiliyordu. 20'den fazla binek hayvanı bulundurmamak menzil kadrosunu aşığı için, bunun fazlası kira mukâbili halktan alınıyordu. Yapılan masraf, menzilci tarafından tevzi defterine kaydediliriliyordu. Bkz.: C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 43, dipnot 83 (Çağatay Uluçay'ın 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 35'den naklen).
- 36 *GŞS*, 80/193-194.
- 37 *GŞS*, 80/2.
- 38 *GŞS*, 85/32-36.
- 39 *GŞS*, 84/55-56.
- 40 *GŞS*, 85/66-67.
- 41 *GŞS*, 87/192-204.
- 42 *GŞS*, 87/205.
- 43 *GŞS*, 88/373-368.
- 44 *GŞS*, 89/201.
- 45 *GŞS*, 92/25-26.
- 46 *GŞS*, 94/238.
- 47 *GŞS*, 95/289-288.

1823'TE İSTANBUL İLE OSMANLI EYALETLERİ ARASINDA DENİZ YOLU İLE İLİŞKİLER

DOÇ. DR. SERAP YILMAZ
EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan üç *defter*¹ Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nin deniz taşımacılığı hakkında küçümsemeyecek veriler sunmaktadır. Tam olarak Osmanlı başkenti ile Rusya fakat esas olarak Osmanlı eyaletleri arasında 1823 yılında gerçekleştirilen bir haftalık (3-9 Mart)² deniz trafiği söz konusudur. Etkinlik İstanbul ile Karadeniz, Marmara ve Enez-Midilli Adası arasında sınırlandırılmış bir şekilde Ege kıyılarını içermektedir. Belgelerde taşınan malların miktarı hakkında veriler yoktur. Aksine gemi tipleri ve mürettebat sayısı verilmektedir. Buradan hareketle taşınan malların hacmi hakkında en azından bir fikir sahibi olmak mümkündür.

İstanbul-Eyaletler İlişkisi, Gemi Türleri, İskeleler, Gemi Yükleri ve Yolcular başlıkları altında sürdürülen çalışmamıza geçmeden önce ilgili birkaç noktayı hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Yunan ayaklanması başladığı sırada (1821) Karadeniz'e geçiş ve oradan Akdeniz'e mal akışı çok sıkı bir şekilde kontrol altına alınmıştır. Boğazlardan geçiş ve Karadeniz'den ithalat yabancılara yasaktır. Bu önlemler deniz taşımacılığını aksatır ve bariz bir gemi açığı ile karşılaşılır.³

Aynı tarihlerde İstanbul'un deniz taşımacılığına ilişkin bilinen veriler şunlardır:

Ekim 1820'de, 42'si Karadeniz 121'i Akdeniz istikametine olmak üzere toplam 163 yabancı gemi, geçiş izni (İzn-i Sefine) elde eder.

1823 yılı boyunca, yarısı Akdeniz diğer yarısı Karadeniz istikametine gitmek üzere izin alan yabancı gemi sayısı toplam 199'dur. Osmanlı gemilerine gelince,⁴

aynı yıl İstanbul'dan Rusya'ya giden 85 gemiye izin verilmiştir ve kapitanlarının (reis) hepsi reyadır.

Mart 1823'te izin alan yabancı gemi sayısı 17'si Karadeniz ve 12'i Akdeniz'e olmak üzere toplam 29'dur.

Son bir gözlem de Mart 1823 yılında İstanbul'dan Rusya'ya gitmek için yalnız iki Osmanlı gemisinin izin almış olmasıdır (*Bostan*, 1991, 43; *Beydilli*, 1991, 753).

İSTANBUL-EYALETLER İLİŞKİSİ (1823)

3-9 Mart 1823 tarihleri arasında İstanbul Limanı,⁵ deniz trafiğine baktığımızda 353 geminin etkinlik sürdürdüğünü görüyoruz. 142'si Karadeniz, Marmara ve yukarıda belirtildiği şekilde sınırlı olmak kaydıyla Ege Denizi'nden İstanbul'a giriş, 211'i başkentten aynı bölgeler fakat Rusya için de çıkış yapmıştır. Rusya'ya giden gemi sayısı çok sınırlıdır: iki gemi. Burada esas olarak imparatorluk sınırları içindeki bir etkinlik söz konusudur. İstanbul'dan kalkan 211 geminin yarıdan fazlası, 142'si, Marmara ve Ege Denizi'ne kalan 67 gemi Karadeniz'e yönelmiştir.

Aşağıdaki tablo İstanbul deniz trafiğinde saptanan toplam 353 geminin günlere göre dağılımını göstermektedir.

52'si çıkış ve 36'sı giriş olmak üzere toplam 88 gemi ile çarşamba günü İstanbul Limanı'nda trafiğin en canlı olduğu gündür. 32 gemi Marmara ve Ege'ye, 20 gemi Karadeniz'e gitmek için İstanbul'dan ayrılırken, aynı istikametlerden yani Marmara, Ege ve Karadeniz'den İstanbul'a 36 gemi ulaşmaktadır. Hafta sonuna doğru trafik görece olarak azalır: Cumartesi günü 35, Pazar günü 22 gemi. Bunun nedeni bu iki gün İstanbul'dan taşraya

tek bir geminin hareket etmemiş olmasıdır. Başkenti Rusya limanlarına bağlayan iki gemiye gelince Perşembe ve Cuma günü İstanbul'dan çıkış yaparlar.

Mürettebat

353 geminin toplam tayfa sayısı 2630'dur. Bu denizcilerin 648'i Karadeniz istikametine, 948'i Marmara ve Ege Denizi istikametine giden gemilerin ve 1034'ü de adı geçen istikametlerden İstanbul'a gelen gemilerin personelidir. Bu tayfaların hangi gruba (*millet*) ait olduğu bilinmemektedir. Aidiyete göre tayfa dağılımı şöyledir:

Yukarıdaki tablodan Ermenilerin bu etkinlikte çok sınırlı bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. 38'i Marmara istikametine giden gemilerde olmak üzere yalnız 42 Ermeni tayfa sayılmaktadır. İstanbul ile eyaletler arasındaki deniz taşımacılığı Müslüman ve Rum tayfalar arasında paylaşılmaktadır.

	Müslim	Rum	Ermeni
Karadeniz'e giden	419	229	-
Marmara ve Ege Denizi'ne giden	439	471	38
Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi'nden gelen	446	554	4
Toplam	1304	1284	42

Karadeniz'e giden gemilerdeki Müslüman tayfa sayısı Rum tayfaların iki katıdır: 419 Müslümana karşı 229 Rum. Müslüman tayfaların toplam mürettebat içindeki sayısal hakimiyeti de buradan kaynaklanmaktadır: 1304 Müslümana karşı 1284 Rum tayfa.

Büyük bir olasılıkla kapitanlar (*reis*) arasında da Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Ancak belgelerde kapitanlar için ait oldukları gruba göre bir ayırıma gidilmemiş isimleri verilmiştir: Örneğin Ahmet Reis, Abdi Reis, Mehmet Reis, Vasil Reis, Yani Reis, Dimitri Reis,

Karabet Reis vb. İsimlerden yola çıkarak 353 reisin 196'sının Müslüman olduğunu öne sürebiliriz (%55,5). Ancak isimlerin yeterli kanıt olamayacağı açıktır. Eğer Müslüman kapitanlar önde geliyorsa bu Karadeniz istikametine giden gemilerde az reaya bulunmasından kaynaklanmaktadır (60 Müslüman karşı 9 reaya). Yine isimlerden yola çıkarak reaya kapitanlar arasında Rumların çoğunluğu oluşturduğunu görüyoruz. Bununla beraber Ermeni kapitanlar da bulunmaktadır. Örneğin Karabet Reis. Nitekim bu reisin Tekirdağ'a giden *Çekdirme*'sinde 6 Ermeni tayfa ile 14 yolcu bulunup bunların dördü yine Ermenidir.⁶

Gemi Türleri

Başkent İstanbul'u eyaletlere ve Rusya limanlarına bağlayan 353 gemi içinde *Çekdirme* 262 gemi ile ilk sırada gelmektedir (%74. 2). Önem sırasına göre aynı etkinlikte kullanılan diğer gemi türleri şunlardır: *Beş çifte* (32 gemi), *Martiko* (14), *Piyade* (11), *Brik sefine* (10), *Sivri kılı* (6), *Sandal* (4), *Tombaz* (3), *Çember* (3), *Lefke* (1), *Beş direkli* (1), *Dört çifte* (1), *Şebdiye* (1), *Çatal kılı sefine* (1), *Şayka* (1), *Mavna* (1). Bu durumda toplam 16 farklı gemi söz konusudur.

İstanbul'dan Marmara ve Ege Denizi'ne giden gemilerin neredeyse tamamı, toplam 142 gemiden 136'sı, *Çekdirme*'dir.⁷ Bu istikamete giden gemiler arasında yalnız iki farklı tür daha vardır: *Piyade* (4) ve *Tombaz* (2). Aksine Karadeniz'e giden toplam 69 gemi on farklı cinsten oluşmaktadır. Bunların dağılımı ise şöyledir: *Beş çifte* (30), *Martiko* (13), *Brik* (10), *Sivri kılı* (5), *Çember* (3), *Dört çifte* (3), *Çatal Kılı* (2), *Şebdiye* (1), *Şayka* (1), *Mavna* (1). Başkentten Rusya limanlarına giden iki gemiye gelince ikisi de Brik denen türdendir. Nihayet bütün bu farklı istikametlerden İstanbul'a dönüş yapan 142 gemi

Günler	Kalkış yeri Marmara, Ege Karadeniz	İstikameti			Toplam
		Marmara Ege	Karadeniz Osm.	Rus	
3 Mars 1823 (Pzt)	15	18	18	-	51
4 Mars 1823 (Salı)	33	16	10	-	59
5 Mars 1823 (Çarş.)	36	32	20	-	88
6 Mars 1823 (Perş.)	19	21	13	1	54
7 Mars 1823 (Cuma)	20	17	6	1	44
8 Mars 1823 (Cumt.)	12	22	-	-	34
9 Mars 1823 (Pazar)	7	16	-	-	23
Toplam	142	142	67	2	353

vardır ve neredeyse hepsi *Çekdirme* 'dir (130 gemi). Bu son gruptaki diğer türler *Piyade* (4), *Sandal* (4), *Martiko* (1) *Tombaz* (1), *Lefke* (1) ve *Beş direkli* dir (1).

Gemilerin tonajı konusuna gelince birkaçının yaklaşık olarak kapasitesi şöyledir: şehtiye, 281.6; brik, 230.4; lefke, 25.6 ton. Baskın gemi cinsi olan *çekdirme*ye gelince bu türün taşıma hacmi lefkeninkinden aşağı olmalıdır (Yılmaz, 1995, 291-293; Gökbilgin, 125-126).⁸ Sonuçta *çekdirme* denen bu küçük gemiler veya tekneler birkaç istisna dışında Marmara ile Enez-Midilli arasında sınırlı olarak Ege Denizi'nde gidip gelen gemilerdir ve belki onları özellikle Yemen'de inşa ettirilen ve Kızıldeniz'in güney kıyılarındaki iskeleler arasında kaboraj yapan (Özellikle Cidde'de kahve alımları) *ğalbalar* ile karşılaştırabiliriz (Tuchscherer, 1993, 174).

Çekdirme'lerdeki tayfa sayısı 2 ile 23 arası değişmekte ise de bu teknelerin mürettebatı çoğunlukla 4-7 tayfadan oluşmaktadır. Bir haftalık etkinliğini incelediğimiz 353 geminin 206'sının mürettebat sayısı böyledir. 3, 8, 9, 10 veya 12 tayfalı olanlar ikinci sıradadır ve böyle 96 gemi vardır. 23 farklı tayfa sayısı olan 353 gemide tayfa sayısı en az 2 ile en fazla 35'dir. Göreli olarak mürettebatı büyük olanlar yani 12-13 tayfa bulunan türler çok azdır: *Brik*, *Martiko*, *Şayka*, *Sivri kışıl*, *Çember*, *Çatal kışıl* et *Sandal*. Bu son üç türlerin herbirinde tayfa sayısı 35'e kadar çıkabilmektedir.

Burada belki *çekdirme* ile *sandalı* karşılaştırmak ilginç olabilir. Genellikle 4-7 tayfalı *çekdirme* 30 kadar yolcu taşıyabilmektedir. (Örneğin İstanbul'a Mihaliç'ten gelen veya İstanbul'dan Kurşunlu'ya gideni). Öte yandan genel olarak en mütevazî deniz taşıtı olarak görünen *sandal* 35 tayfalı olabilirken (Agva'dan İstanbul'a geleni böyledir), *çekdirme*de en yüksek tayfa sayısı ancak 23'tür.

İskeleler

142 gemi Marmara ve Ege Denizi kıyılarındaki 29 farklı iskeleye gitmek üzere İstanbul'dan hareket etmiştir. 71 gemi ise başkentten Karadeniz kıyılarındaki 22 farklı iskele için yola çıkmıştır. İstanbul'a gelen 142 geminin kalkış yeri olarak Marmara, Ege ve Karadeniz kıyılarında farklı 45 farklı iskele adı görmekteyiz. Sonuç olarak İstanbul ile ilişkileri olan 77 kadar iskele bulunmaktadır:

BAHR-İ ŞAFİD (MARMARA VE EGE DENİZİ)

1. Armudlu (Emrudlu), 2. Arnavutköy (Arnabutköy), 3. Bandırma, 4. Bergöz, 5. Bigados (Barbaros, Bagados), 6. Büyük Çekmece (Çekmece-i Kebir), 7. Çanak-kale (Kale-i Sultani), 8. Çardak, 9. Çekmece (Küçük Çekmece), 10. Çınarcık, 11. Darıca, 12. Değirmendere, 13. Engerek, 14. Erdek, 15. Ganos, 16. Gebze (Gekbüze), 17. Gelenbe, 18. Gelibolu, 19. Gemlik, 20. Gonca (Konca), 21. Halidere, 22. Hora (Hoşköy), 23. İzmit (İznikmid), 24. Enez (İnoz), 25. İneada (İğneada), 26. Kabaklı, 27. Kapudağı, 28. Karabiga (Karaboğa), 29. Karmürsel, 30. Kartal, 31. Katırlı, 32. Kocaderi, 33. Kumbag, 34. Kurşunlu, 36. Marmara, 37. Maydos (Ecabat), 38. Midilli, 39. Mihaliç (Karacabey), 40. Mudanya, 41. Mürefte, 42. Paşa Limanı, 43. Pavli (Pavlu), 44. Pendik, 45. Silivri, 46. Şarköy, 47. Tavşancıl, 48. Tekirdağ (Tekfurdağ), 49. Topçu, 50. Trilya, 51. Tuzla, 52. Ulaşlı, 53. Yalova (Yalakabâd).

BAHR-İ ŞİYAH (KARADENİZ)

1. Ahyolu, 2. Ağva, 3. Akçaşehir, 4. Alçaklar, 5. İbrail, 6. İğneada (İğneada), 7. İstefan (Estefan), 8. Uzgara (İzgara), 9. Göcekağz, 10. Kabakoz, 11. Kalas, 12. Karadeniz Ereğlisi (Erikli), 13. Kefken (Kevgen), 14. Kıştağı, 15. Kilyos, 16. Midye, 17. Mesudiye, 18. Rumeli İskeleleri,⁹ 19. Rusya İskeleleri,¹⁰ 20. Trabzon, 21. Süzebolu, 22. Şile, 23. Varna, 24. Ünye.

Marmara ve Ege kıyılarında en fazla uğranılan iskeleler şunlardır: İzmit (toplam 142 geminin 19'u), Yalova (19), Tekirdağ (13), Mudanya (13), Kurşunlu (11), Karmürsel (8), Mihaliç (8), Kartal (7), Bandırma (6), Marmara (4), Büyük Çekmece (4), Maltepe (4), Paşa Limanı (4). Karadeniz kıyılarındaki iskeleleri önem sırasına göre şöyle sıralayabiliriz: Uzgara (toplam 119 gemiden 10 gemi), Şile (10), Ünye (6), Trabzon (6), Midye (5), Ağva (4) ve Kevgen (4).

İstanbul'a bir haftada çoğunlukla şu limanlardan gemi gelmektedir: Mudanya (toplam 142 gemiden 18'i), Yalova (11), Çınarcık (9), Katırlı (9), İzmit (8), Karmürsel (6), Kartal (5), Kurşunlu (5), Gelenbe (5), Havra (Hore, Hoşköy ve Ahyolu (5), Ağva (5).

Gemi Yükleri

Şarköy'e kereste taşıyan Süleyman Reis'in *çekdirme*si dışında İstanbul'dan Marmara ve Ege denizindeki iskele-

lere giden gemilerin tamamı boştur. Bununla beraber daha ileride göreceğimiz gibi bu gemilerde yolcular vardır. Başkentten Karadeniz iskelelerine giden gemilere gelince toplam 69 gemiden yalnız on tanesi yüklüdür. Bu on gemiden biri İbrail'e liman ve portakal taşımaktadır. Dördü tuz yüklüdür (Trabzon, Ünye ve Rusya iskeleleri için). Diğer dört gemi ise mühimmat taşımaktadır (Trabzon için). Son gemi keten taşımakta olup Varna'ya gitmektedir.

İstanbul'a Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi'nin değişik iskelelerinden gelen gemiler sözkonusu olduğunda, bunların yolcu sayısının az fakat yüklerinin daha fazla olduğunu görüyoruz: Toplam 142 gemiden 127'si yüklüdür ve taşınan mal çeşiti otuzu aşmaktadır. Taşınan mallar arasında ilk sırayı odun (*hatab*) almaktadır.¹¹ Toplam 142 gemiden 50'si yalnız bu malı taşımaktadır (%23,7). Yükler arasında odunu çok uzaktan kömür izlemektedir (%5, 2). Bu iki malı taşıyan üç gemi daha sözkonusudur. 8 gemi şarap (*hamr*) (%3,8), 6 gemi meyva (%2,8) ile yüklüdür. Herbiri 4 gemi ile zeytin ve mühimmat taşıyanlar ikinci sırada yer alır. Burada yapılacak son bir gözlem de dönüş malları arasında Bogası ve Gedüz bezi gibi tekstil ürünlerinin bulunmasıdır.

142 geminin bir haftada İstanbul'a taşıdığı mallar, geliş yerleri ile şöyle bir liste oluşturmaktadır:

1. Arak (rakı)/Hora, Kumbağ, Ganos, 2. Boğası (boğası dengi/Boğası bezi)/Gelibolu, 3. Çanak (poterie)/Hora, 4. Çenber (çenber takımı)/Paşa Limanı, 5. Cub (*direk en bois*)/Kartal, 6. Duhân (tabac)/İnöz, 7. Erzak-ı saire/Tekirdağ, 8. Eşya-i saire/Kurşunlu, 9. Gedüz be-

zi/Mudanya, 10. Hamr (şarap)/Darıca, Hora, Ganos, Kapudağ, Kumbağ, 11. Hatab (odun)/Önem sırasına göre geliş yerleri: Çınarcık (9 kez), Katırlı (9), İzmit (7), Yalova (6), Karamürsel (4), Ağva (4), Armutlu (1), Engerek (1), Arnavutköy (1), Erdek (1), Kocaderi (1), Gemlik (1), Kabaklı (1), Kapudağı (1), Kistağı (1), Topçu İskelesi (1), Kabokoz (1), Şile (1), 12. Hinta (buğday)/Ahyolu, Gebze, Karabiga, Mudanya, Tekirdağ, 13. İplik/Gelibolu, 14. Kereste/Ahyolu, Akçaşehir, 15. Keçe/Bandırma, 16. Kelle-kulak¹²/Mihalıç, 17. Keten tohumu/Mihalıç, 18. Kömür/Silivri, Halıdere, Erikli (Marmara'da), Ganca, İğneada, Karamürsel, Kartal, Kapıdağı, Pavli, 19. Meyva/Darıca, Gelenbe, 20. Nohut/Çanakkale, 21. Pekmez/Gelibolu Bandırma, Çanakkale, Çardak, 22. Peksimet/Ahyolu, Bergoz, 23. Penbe-i ham (ham pamuk)/Mihalıç, 24. Saman/Çekmece, 25. Sebze/Kartal, Maltepe, 26. Soğan/Kartal, Kurşunlu, 27. Şem-i Revgan (mum)/Ahyolu, 28. Taş/Trabzon, Ünye, Rus iskeleleri, 29. Üzüm/Yalova, Kurşunlu, 30. Zeytin/Mudanya, Gemlik, Varna.

Aşağıdaki tablo ise İstanbul'dan taşraya ve Rusya'ya taşınan malları göstermektedir:

Rusya ve Karadeniz iskelelerine giden gemi reislerinin Müslüman isimleri taşıdıkları görülmektedir. Bu etkinlikte kullanılan gemiler *Çekdirme*, *Dört çifte*, *Martiko*, *Şayka*, *Şehdiye* ve *Brik* dir. Gemilerin çoğunda tayfa sayısı 10'un üzerindedir. En sık gidilen liman Trabzon'dur. Buraya tuz ve mühimmat taşınmaktadır. Tuz taşınan başka yerler vardır: Ünye ve Rusya limanları daha çok belki Sukhumi (*Faroqhi*, 1993, 108-111). Odun Şarköy, limon ve portakal İbrail ve nihayet keten Varna'ya ulaştırılmaktadır.

Mallar	Liman	Gemi türü	Tayfa sayısı	Reis
Odun	Şarköy	Çekdirme	7	Süleyman Reis
Limon/portakal	İbrail	Dört çifte	6	Ahmet Reis
Keten	Varna	Martiko	7	İsmail Reis
Mühimmt	Trabzon	Martiko	15	Mustafa Reis
Tuz	Trabzon	Martiko	19	Mustafa Reis
	Trabzon	Brik	17	Ali Reis
	Trabzon	Brik	10	İsmail Reis
	Trabzon	Martiko	17	İsmail Reis
	Trabzon	Şayka	13	Hüseyin Reis
	Ünye	Şehdiye	13	Mehmet Reis
	Russie	Brik	15	Osman Reis

İstanbul'a gelen 15 gemiden, Mudanya (7), Midye (2), Mihaliç (1), Kartal (1) ve Maydos (1)'dan kalkmış olan, 12'si mal değil fakat yolcu taşımaktadır. Gemi başına yolcu sayısı 1-30 kişi arasında değişmektedir. Örneğin Mihaliç'tan gelen *çekdirme*de 30 yolcu bulunurken, Yalova'dan gelende yalnız bir yolcu vardır. Ağva, Mudanya ve Yalova'dan kalkan gemilere gelince bunlar tamamen boştur.

Yolcular

Bir hafta boyunca İstanbul ile Eyaletler arasında toplam 1073 yolcu seyahat etmiştir. Daha önce belirtildiği üzere İstanbul'dan Karadeniz iskelelerine giden tek bir kişi yoktur. Nitekim toplam 1073 yolcunun 702'si İstanbul'dan Marmara ve Ege kıyılarındaki iskelelere gitmektedir. Eyaletlerden gelen gemilerin dönüşte ancak 371'inin yolcu taşıyor olmasında şaşırarak bir yan yoktur, zira bütün bu gemiler başkentin iâşesini temin için çeşitli mallarla yüklüdür.

Yolcular hakkında yeterince detaylı bilgilere sahibiz. Bunları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür. Baş-

kent ile eyaletler arasında en fazla gelip gidenlerin Müslümanlar olduğu farkedilmektedir: 681 yolcu. Seyahat eden reaya sayısı ise 219'dur. Bu yolcular arasında 18 çocuk, 8 köle ve 128 asker bulunmaktadır.¹³ Yolcular arasında toplam 80 kadın yolcu bulunması ayrıca bunların 61'inin de Müslüman olması ilginç bir noktadır.

SONUÇ

Müller-Weiner İstanbul Limanı üzerindeki monografisinde, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişte ve 19. yüzyılın ilk yıllarında, donanmanın ve kapudanpaşaya tabi diğer makamların reorganizasyonunda yapılan köklü reformlara karşı limandaki koşullar ve alışagelmiş faaliyetlerin çok farklı bulunmadığını saptar: Mayısta Karadeniz gemiciliğe açılmakta ve kasım başında Akdeniz'de bile sefer mevsimi sona ermektedir. Yelkenlilerin faaliyetlerinde pek bir şey değişmemiştir. Gündelik liman etkinlikleri ancak 1830'larda değişmeğe başlar. İstanbul kesin bir liman tüzüğüne 1846'da kavuşur (1998: 78-114 özellikle 103-104). Bu çalışmanın sonucu da bu doğrultudadır.

Gerçi bir haftalık verilerden genel sonuç çıkarmanın mümkün olamayacağı açıktır. Bununla beraber 1823 yılında İstanbul ile eyaletler arasındaki denizyolu ile ilişkilerin doğasında 17. yüzyılın ikinci yarısından bu yana değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Zira İstanbul'dan Marmara ve Ege kıyılarına hareket eden gemilerin nereden ise tamamı boştur. Tam olarak söylemek gerekirse Marmara ve Ege istikametine giden 142 gemi arasından yalnız biri, Karadeniz istikametine giden 69 gemi arasında 10'u yüklüdür.

İstanbul herşeyden önce eyaletlerdeki üretimin önemli bir kısmını kendine çeken büyük bir tüketim merkezidir. Osmanlı ticaret filosunun etkinliği Marmara, Karadeniz ve Enez'den Midilli'ye kadar uzanacak şekilde Ege kıyılarıyla sınırlıdır. Bu coğrafyada ve etkinlikte kullanılan Osmanlı gemilerinin çoğu küçük tonajlıdır. Filonun temelini 4-7 tayfalı *çekdirmeler* oluşturmaktadır (yaklaşık %75).

YOLCULARIN DAĞILIMI		
	Geliş	Gidiş
<u>Müslüman</u>		
Erkek	148	481
Kadın	8	53
<u>Reaya</u>		
Rum		
Erkek	58	33
Kadın	2	13
Ermeni		
Erkek	9	68
Kadın		7
Yahudi	9	20
<u>Cocuk</u>	1.	17
<u>Köle</u>	8	
<u>Asker</u>	58 (İznikmid nefer) 70 (Bayrak nefer)	
Toplam	371	702

- 1 *Cevdet İktisat* 1101 (c. 1238), 19-25 *Mah-ı Cemaziyelahir* 1238 tarihine ait biri çıkış diğeri giriş yapan gemilerin kaydedildiği iki *defter*; *DMMK. İGE/271*, aynı tarihlî fakat yalnız İstanbul'dan çıkışları içeren bir *defter*.
- 2 Bu tarihten yaklaşık bir ay önce yeni düzenlemeler sözkonudur. Bu düzenlemeler için bkz.: *Beydilli*, 1991, 697 et 702.
- 3 Gemi açığının Osmanlı Devleti'ni daha yüzyılın başından itibaren önlemle almaya zorladığını biliyoruz. Bu konudaki *kanunnâme* ve *nizamnâme*'ler için bkz.: *Beydilli*, 1991, 697 et 702, 1823 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun buharlı gemisi yoktur. Birkaç yıl sonra Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında, 1827'de, böyle bir gemiye sahip olunur (*Gencer*, 1985, 107).
- 4 1823 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun buharlı gemisi yoktur. Birkaç yıl sonra Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında, 1827'de, böyle bir gemiye sahip olunur (*Gencer*, 1985, 107).
- 5 Burada Balçekapı'dan Balat'a kadar Haliç'in güney kıyılarında yer alan iskelelerdeki etkinlik sözkonusudur. İstanbul Limanı için bkz.: *Mantran*, 1986, 91, *Müller-Wiener*, 1998).
- 6 İsimlerin kesin belirleyici olmayışı konusunda bkz.: R. *Mantran*, 1970, 375, 391, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da nüfus ve dağılımı için ay-

rica bkz.: *Panzac*, 1985, 275-276).

- 7 *Çekirme* için bkz.: Şemsettin Sami (1978, s. 512), Mithat Sertoğlu (1986, s. 72), *Tarama Sözlüğü* (c. II, s. 847), *Redhause* (1968, s. 471), *Nouveau Petit Larousse* (1926, s. 439), *Kelékian* (1911, s. 471), *Pakalın* (c. I, s. 342), *The lingua franca* (s. 86, 348, 558, 585), *Uzunçarşılı* (1984, s. 455-470) ve *Çeliksöy* (1983, s. 121, 125), (Bilici, 276).
- 8 Maksimum taşıma kapasiteleri gemi cinslerine göre şöyledir: Şayka maksimum 120 t.; Lefke 100 t., Brik 200-300 t. (*The Greek marchand marine* s. 101-102). Aynı kaynağa göre Martigo, Karamürsel gibi genellikle 65-150 t. arasındadır.
- 9 Bu limanlar için bkz.: *Grozdanova*, 1995, özellikle s. 204-25.
- 10 Burada daha çok Sukhumi Limanı sözkonusu olmalıdır (*Faruqi*, 1993, 108-111).
- 11 Daha önceki asırlarda odun temini için bkz.: *Faruqi*, 1993, 97-100.
- 12 Diğer Osmanlı belgelerinde de rastlanılan bu terim bilinen kelle ve kulağı ifade edebileceği gibi cezalandırılmış olan kişileri (Rum) de ifade ediyor olabilir.
- 13 Bu son yolcularla ilişkili olarak bkz.: *Faruqi*, 1993, 110-111.

KAYNAKLAR

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet İktisat* no 1101 (19-25 *Mah-ı Cemaziyelahir* 1238; *D.MMK. İGE/271* (19-25 *Mah-ı Cemaziyelahir* 1238).

Yayınlar:

- Beydilli, Kemal, 1991: "Karadeniz'in kapalılığı karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Mîrî ticâret teşebbüsü", *Belleten*, LV, no 214 (Aralık 1991) s. 753.
- Bilici, Faruk, "Navigation et Commerce en Mer Noire pendant la Guerre ottoman-Russe de 1787-1792; Les navires ottomans saisis par les Russes, *Anatolia Moderna*, Yeni Anadolu, III, Paris
- Bostan, İdris, 1991, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile ticaret yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", *Türklik Araştırmaları Dergisi*, 6 (1990), s. 21-43.
- Çadırcı, Musa, 1991, "Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara.
- Cezar, Yavuz, 1978, "Osmanlı Devleti'nin Mâli Kurumlarından Zâhire Hazinesi ve 1795 [1210] Tarihli Nizamnâmesi", *Toplum ve Bilim*, no 6/7, İstanbul, s. 111-156.
- Çelik, Gülersoy, 1983, *Kayıklar*, İstanbul.
- Çelik, Gülersoy, 1991, *The Caique*, İstanbul.
- Gencer, Ali İhsan, 1985, "Marine à vapeur et charbon turc en Méditerranée Orientale au XIX e siècle, *R. O. M. M* (Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée), 39, 1985-1, s. 107-112.
- Gökbilgin, Tayyib, 1978, "Edirne", *İslâm Ansiklopedisi*, t. 4, s. 125-126. İstanbul
- Grozdanova, Elena, 1995, "La production de la Roumelié et la vie économique de la ville d'İstanbul aux XVIe et XVIIe siècle", *Histoire économique et Sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie* (1326-1960), Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, (Sous la responsabilité de Daniel Panzac), Leuven, s. 195-207.
- Güçer, Lütfi, 1949-50, "XVIII. Yüzyıl ortalarında İstanbul'un iğesi için lüzumlu hububatın temini meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmu-*

ası, c. 11, Ekim-Temmuz, no 1-4, s. 379-416.

- Faruqi, Suraiya, 1993, *Osmanlı'da Kentler ve Kenililer*, Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650, İstanbul.
- Jamgocyan, Onnik, 1993, "Contribution à l'histoire de l'approvisionnement d'une capitale: Constantinople, 1750-1800", *A.H.R.O.S. (Arab Historical Review for Ottoman Studies)* no: 7-8, s. 143-161
- Kahane, H.R.-Tietze, A, 1988, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, İstanbul.
- Mantran, Robert, 1986, 17. Yüzyılın İkinci Yarısı'nda İstanbul. *Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, İstanbul.
- Mantran, Robert, 1970, *Méditerranée Océan Indien, Travaux du Sixième Colloque International d'Histoire Maritime* (Venise, 20-24 Septembre 1962), Paris, s. 375-391
- Müller-Wiener, Wolfgang, 1998, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, İstanbul.
- Orhonlu, Cengiz, 1968, "Gemicilik", *Türkiyat Mecmuası*, t. 15, s. 157-169.
- Pakalın, Zeki, 1983, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, t. 1. İstanbul.
- Panzac, Daniel, 1985, *La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850*, Leuven
- Sami, Şemsettin, 1978, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul.
- Sertoğlu, Mithat, 1986, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul.
- The Greek Marchand Marine (1453-1850)*, par National Bank in Grèce, Athènes 1972.
- Tarama Sözlüğü*, t. 2. Türk Dil Kurumu, Ankara 1965.
- Tuchscherer, Michél, 1993, "Le commerce en Mer Rouge aux alentours de 1700, flux, espaces et temps", *Res Orientales*, vol. 5. Circulation des Monnaies et des Biens (sous la direction de Rika Gyselen), Bures-sur-Yvette.
- Uzunçarşılı, İ. H, 1984, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara.
- Yılmaz, Serap, 1995, "Le trafic portuaire d'İstanbul dans la seconde moitié du XVIII e siècle: La journée du 23 Avril 1772", *Histoire économique et Sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie* (1326-1960), Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, (Sous la responsabilité de Daniel Panzac), Leuven, s. 287-299.

OSMANLI YOL DÜZENLEMELERİ (1839-1908)

YRD. DOÇ. DR. SELAHATTİN TOZLU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ KAZIM KARABEKİR EĞİTİM FAKÜLTESİ

A- OSMANLI ÖNCESİ ULAŞTIRMA VE YOL

İnsanlık varolduktan beri yollar ve bunlarla alakalı altyapı unsurları da vardır. Dolayısıyla hemen her milletin yol tecrübesi bulunmaktadır. Lakin yollar ve ulaştırma sistemleriyle devletin büyük ve güçlü olması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Başka bir ifade ile iyi bir yol sistemine sahip olmak, aynı zamanda güçlü ve büyük bir devlet olmaktır. Bu açıdan yollar, bir devlet için, insan vücudundaki kan damarlarına benzer. Yolların devlet hakimiyet ve hayatıyetiyle de ilişkisi vardır. Bu ilişki daha çok emniyetle irtibatlıdır. Şayet bir devlet yollarının emniyetini sağlayamıyorsa, o devletin hakimiyeti ciddi mânâda zedelenmiş demektir.¹ Yol güvenliğinin sağlandığı bir ülkede münakale de kolaylaşır ve gerektiği gibi yapılabilir.²

Osmanlı Devleti'nin yol sistemine geçmeden, ilkin bu sistemin mutlak ve muhtemel kaynaklarından, sonra da bunun gelişmesiyle akıbetinden bahsetmek gerekir: Göktürk kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla *yol* sözü, bilinen anlamının dışında devlet idaresi, sistemi ve askerlik yönünden de ayrı mânâlara geliyordu. Uygurlardan kalma belgelerde keza yolla ilgili bilgi ve tecrübelerden izler bulunmaktadır.³ Eski Türk, Göktürk, Uygur, Moğol⁴ ve sonraki devletlerden kalan tecrübelerle İslam-Arap ve İslam-Fars dünyasına giren Türkler, şüphesiz bunların da etkisiyle yeni ulaştırma sistemleri kurmuş ve geliştirmişlerdir. Hem Arapların hem de Türkler'in kullandığı münakale ve haberleşme tabirlerinin genellikle Farsça olması, bunların İranlılardan geniş oranda etkilendiklerini gösterir. Ancak, Asya bozkırlarında atlarından ayrılmadan yaşayan Türkler, bilhassa haberleşme hususunda kendi sistemlerini oluşturmuşlardı.⁵ Klasik İslam çağlarındaki yolların pek bakımlı olduğu söylenemez ise

de,⁶ genellikle bu devirde yapılmış ribat⁷ gibi misafirhanelerle, bilhassa Memlûkların geliştirerek posta hizmetlerini yürüttüğü *berid*,⁸ İslam-Türk ulaştırma sisteminin kaynaklarından. Moğollardaki *yam* teşkilatının karşılığı olan berid, posta duraklarını ifade eden gelişmiş bir haberleşme sistemiydi.⁹ Ribat, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları devrinde *kervansaray* karşılığında kullanılmıştır. Bu çağlarda bizzat Selçuklu sultanlarının teminatı altında bulunan kervansaraylar, ticarî gayelerle birlikte bulundukları yörelerin güvenliğine de hizmet etmişlerdir.¹⁰ Selçuklu kervansarayları, doğu-batı yönündeki büyük ticarî yollar üzerinde kurularak, mükemmel surette hizmet veren külliye haline getirilmiştir.¹¹

Moğolların Anadolu kolunu teşkil eden İlhanlılar, eski Selçuklu geleneğini devam ettirdikleri gibi, süratli posta teşkilatı ve yaptıkları ticarî anlaşmalar sayesinde, İran'dan Trabzon'a kadar uzanan emniyetli bir yol şebekesi vücuda getirdiler.¹² Esasında İlhanlılar, Anadolu'da yeni yollar yapmamış ve sadece Anadolu Selçuklularından devraldıkları şebekeyi çok iyi kullanmışlardı.¹³ İlhanlıların posta teşkilatında Uygurlardan kaldığı bilinen bazı izlere rastlanmaktadır. Uygur devri vergisi *kopçır*, bir nevi a'şardan başka, seyahat için bedelsiz olarak at verilmesi anlamına gelen bir vergi olarak da anılır.¹⁴ Diğer taraftan halk tarafından verilen atların vergi yerine sayıldığı kabul ediliyor ki,¹⁵ bu atları alan seyyahlar her halde devletin ulakları olmalıdır. Devlet habercisi tatarlara¹⁶ tahsis edilen kopçırın bu yönü, Osmanlı Devleti'ndeki menzil ve kirahanelerle olan nisbî benzerliği bakımından mühimdir.¹⁷

Bu dönemin üzerinde durulması gereken diğer bir özelliği de, milletler ve dinler arasında sağlanan ticarî

eşitlik ve yolların emniyetidir. Anadolu Moğolları devrinde merkezi Sultaniye olmak üzere Bakû, Tiflis, Karabağ, Tebriz, Erdebil ve Erzurum gibi büyük merkezlere giden posta ve ticaret yolları güvenli bir şekilde işlemekteydi.¹⁸ Ceneviz ve Venedik koloni tüccarları da, yine İlhanlıların kurduğu sistem sayesinde, Trabzon-Tebriz arasında mühim bir ticaret yapıyorlardı.¹⁹ Bu olumlu sonuçları doğuran en büyük etken ise, yolların emniyeti ve ticarete verilen önem idi.

Beylikler devrinde Anadolu'daki yol şebekesi beylik merkezlerine göre kısmî değişikliklere uğramış ise de, yine esas şebeke ve sistemi, Anadolu Selçukluları'ndan devralınan yollar teşkil etmiştir. Bu vaziyet, Fâtih'in İstanbul'u fethederek başkent yapmasına kadar devam etti.²⁰ Artık bu devirde yeni yol ve güzergâhlar ortaya çıkarken, doğal olarak eski Bizans yolları da yavaş yavaş terkedilmeğe ve kullanılmamağa mahkûm oldu. Çünkü, Osmanlı Beyliği devlet olmak yolunda sosyo-ekonomik bünye değişimini gerçekleştirmeğe başlamıştı.²¹ Kısmen Doğu Roma ve halefi Bizans İmparatorluğu'nun üzerine kurulan bu yeni devlet, onlardan devraldığı yıkılmış sistemle, yeni dünya düzenini sağlamak yolunda XVI. yüzyıla girmiştir.

B-KLASİK OSMANLI DEVRİ YOL SİSTEMİ

Haberleşme ve ulaştırma sistemleri, yolları yakından alâkadar eder. Zira, her iki hizmet yollar üzerinde gerçekleştirilmektedir. Kanunî devrine kadar çok net bilinmeyen bu sistemler, bundan sonra gelişerek belli zamlara bağlanmıştır. Kanunî'nin veziri Lutfî Paşa'nın sadareti sırasında kurulduğu söylenen menzil teşkilatı, Osmanlı Devleti'nde hakikî mânâdaki ilk haberleşme sistemi olarak kabul edilir.²² Yine yol sistemiyle daha yakından ilgili olan derbend teşkilatı ise, II. Murad devrinde itibaren varlığı bilinen daha köklü bir sistemdir.²³ Söz konusu iki sistemin bir de askerî ciheti vardı. Çünkü, bu devirde Osmanlı Devleti için askerî endişeler birinci derecede önemliydi.²⁴

Klasik devirlerde Osmanlı yollarının nasıl yapıldığı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Büyük şehir merkezleri ve özellikle İstanbul'da, yolların *kaldırımcılar* tarafından inşa edildiği muhakkak idiyse de,²⁵ şehirlerarası yollarla talî yolların nasıl yapıldığı ve bunların hangi ni-

zamlara bağlı olduğu henüz ortaya konulmamıştır. Savaş zamanlarında yalnız kaldırımcılar değil, bölgedeki yetkililerden alınan bilgiler doğrultusunda, ordunun ve yörenin bütün işe yarar elemanları yol yapımı için seferber edilmekteydi. Böyle hallerde *yol ayırtmak* için askerin geçeceği güzergâhlarda yolun ayırtılacağı uygun yerlere işaretler konuluyordu. Bu işler için gerekli olan taş kırıcı, taş yontucu, dülger, neccar, lağımçı ve su yolcu gibi personel de, yolun açılacağı yere sevk ediliyordu.²⁶ Barış zamanlarında yapılan yollar hakkındaki bilgiler daha da az olup, bu işler kaldırımcıların görevi olarak ele alınmaktadır. Yine de, kaldırım yapımına ait bulgu ve bilgiler, genellikle İstanbul üzerinde yoğunlaşmaktadır.²⁷ Dolayısıyla diğer Osmanlı şehir yolları yeterince bilinmemektedir.

Derbend ve menzil teşkilatları yolları yakından ilgilendiriyor olmalarına rağmen, klasik Osmanlı yol sistemini açıklamak için kâfi değildir. Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde bir geri hizmeti sayılan yol yapım ve onarımı, derbend ve menzil teşkilatlarıyla, ancak bu alt yapının birer unsuru olarak izah edilebilir. Bu yönden ele alındığı zaman derbend, her hangi bir yolun belli yerlerinin kısmî tamir ve emniyetini;²⁸ menzil de, resmî haberleşmenin yol üzerindeki şekliyle askerin iâşe ve istirahatının temin edildiği mahal mânâsını ifade eder.²⁹ Dolayısıyla derbend ve menzil teşkilatları, tam olarak Osmanlı yol ve ulaştırma sistemini ihtiva etmezler.

Tanzimatın ilanına kadar muhtelif değişikliklerle uygulanan derbend ve menzilhane sistemlerinden, ilkin menzilhane bozulmağa başladı. Derbend ise, bir müddet daha devam etti. Şu şartla ki, derbendlerin korunması yeni teşkil edilen zabtiye idaresine, tamiri de devlet merkezine bağlanarak her türlü masrafı hazineden ödenmeğe başlandı.³⁰ Nizamnameler zamanına gelinceye kadar bir geçiş dönemini ifade eden bu zaman zarfında, muhtelif isimlerle birçok emniyet görevlisi istihdam edildi.³¹ Menzillerin, zamanla konulan ağır şartlar ve ulakların zulmü sebebiyle zedelenmesi, bu sistemde ıslahat yapılmasını mecbur kıldı. XVII. yüzyılın sonunda konulmuş olan *ulak beygirleri için vergi*³², Gâlib Paşa'nın sadaretinde yeniden uygulanmağa başlandı.³³ Buna göre, menzilhaneler kirahaneye çevriliyor ve ulaklara lazım olan atların sağlanması için de yöre halkından vergi alınıyordu.³⁴ Kirahane uygulaması, Tanzimat'ın ilanına kadar fiilen de-

vam etmiş ve modern posta usulünün kabul edilmesiyle de son bulmuştur. Ancak, menzillerin kaldırılmasından sonra alınan vergi, *ref'-i menzil bedeli* olup; kirahane beygirleri için ödenen vergi anlamındadır.³⁵ Yani, bu uygulama ile kirahane tatbikatı kaldırılmamış,³⁶ bilakis, *kirahane mültezimlerine* verilerek devam etmiştir.

II. Mahmud devrinde posta teşkilatının kurulması, Osmanlı Devleti'nin yol, haberleşme ve ulaştırma sistemi için önemli bir gelişmedir. Ardından, I. Abdülmecid zamanında Posta Nezâreti kurulmuş (1840),³⁷ 1846 yılında da Osmanlı posta yolları iyice devreye sokulmuştur.³⁸ Memleketin bayındırlığı için acil bir çalışma başlatan I. Abdülmecid, bizzat katıldığı 1845 yılındaki Meclis-i Vala toplantısında, bütün ülkede yollar inşa edilmesini de kararlaştırdı. Ancak, bu iyi niyetli proje, malî kifâyetsizlik ve yetişmiş fennî personel olmayışından dolayı uygulanamadı.³⁹ Bu kararlar Meclis-i Vala'ya bağlı olarak kurulan *İmar Meclisleri*, memleketin bayındırlığı bakımından mühim müesseselerdir.⁴⁰ Birkaç bölgede kurulan bu meclislerde, çalışmalara başlanmadan önce, her bölgenin idarecileri çağırılarak onlardan öğrenilen ihtiyaçlar doğrultusunda oraların imarına karar veriliyordu. Meclis-i Vala Reisi Süleyman Paşa'nın eseri sayılan bu meclisler, Paşa'nın buradan ayrılmasından sonra amacına ulaşamamıştır.⁴¹ Ancak, böyle bir yol takib ederek çalışan bu tür meclislerin kurulması, o devir Osmanlı zihniyetinin hayli gelişmiş olduğunu gösteriyor. Yine bu tarihlerde oluşturulan *Nâfia Hazinesi* de, aynı gayenin gerçekleştirilmesi yolunda önemli bir gelişme olarak kıymet bulmaktadır.⁴²

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı ülkesinde yaygınlaşmaya başlayan telgraf haberleşmesi, klasik Osmanlı zamanlarının haberleşme sisteminin esasını oluşturan menzilhanelerin yapısında önemli değişikliklere yol açmamıştır. Yine tatarlar eskisi gibi haber götürüp getirmede kullanılmış, menzilhanelere at konulmuş ve tatarlara belli oranda para tahsis edilmiştir.⁴³ Demek ki, menzillerin ihale yoluyla haberleşmede kullanılması yöntemi uzun süre devam etmiştir.⁴⁴

C- NİZAMNAMESLER DÖNEMİNDE OSMANLI YOL SİSTEMİ

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nin yol sistemi üzerinde yeni çalışmalar yapılmıştır. Aslında Tanzi-

mat'tan önce ülkenin imarıyla ilgili bazı girişimler başlatılmıştı. Nitekim bu amaçla, Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı sırasında *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* kurulmuştur. Yine 1838'de kurulduğu bilinen *Meclis-i Zirâat ve Sanâiyi*, görüştüğü ve ilgilendiği meseleler açısından yeterli olmayınca, ismi değiştirilerek *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* adıyla Hariciye Nezareti'ne bağlandı (Eylül 1838). Bu meclis sonradan Ticaret Nezareti bünyesine alındı (Temmuz 1839).⁴⁵ Önceden bahsettiğimiz Nafia Hazinesi ise, kuruluşundan yaklaşık bir sene sonra lağvedildi (1848). Bütün bunlara rağmen ülkenin imarıyla ilgili çalışmaların düzenlenmesi Nafia Nezareti'nin kuruluşundan sonradır. Bu amaçla memleketin yol, köprü ve bina inşası, koruların muhafazası vb. işlerine bakmak üzere Nafia Nezareti kuruldu (ZA 1264/Kasım 1848) ve İzmirli Ekselans İsmail Paşa ilk Nafia Nazırı tayin edildi.⁴⁶ Bu arada Meclis-i Ziraat ve Sanayi'nin adı değiştirilerek *Nâfia Meclisi* yapıldı ve Nafia Nezareti'ne bağlandı (Mart 1849).⁴⁷ Aynı senesin mart ayında Nafia Nezareti, Ticaret Nezareti adıyla değiştirilerek İsmail Paşa'ya tevcih edildi.⁴⁸ Nafia Meclisi, kuruluş gayesine uygun çalışmadığı için işlerin bir kısmı Meclis-i Tanzimat'a kalıyor ve burada sonuçlandırılıyordu. Bunun üzerine yapılan bir düzenleme ile Nafia Meclisi'nin bir şubesi olmak ve ülkedeki yol, köprü, kanal, bina vs. imar faaliyetlerinde bulunmak üzere *Meclis-i Meâbir* kuruldu (12 RA 1274/31 Ekim 1857). Nafia Meclisi'nin görevleri de tarım ve sanayi ile sınırlandırıldı ve bilâhira bu meclis kaldırıldı.⁴⁹

Meclis-i Meabir, Osmanlı yolları üzerinde bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü, bu meclisin kuruluşundan itibaren hazırlanmış olan her türlü imar nizamnameleri, bu müesseseden çıkmıştır. Ancak, Meclis-i Meabir'den önce yollarla ilgili bir de *Tarîk Komisyonu* bulunmakta olup, bu komisyonun en azından 1853 yılında varlığı bilinmektedir.⁵⁰ Meclis-i Meabir'in teşkilinden kısa bir süre sonra, bu meclisin çalışma şeklini, şartlarını, yetki ve görevlerini düzenleyen nizamname, *Meclis-i Meâbirin Sûret-i Me'mûriyyetiyle Vezâ'if-i Mürettebesini Mutazammın Nizâm-nâmedir* adıyla neşredildi (5 S 1275/14 Eylül 1858).⁵¹

Meclis-i Meâbir'in bayındırlığa ilişkin vazifeleri, nizamnamenin birinci maddesinde ve dokuz başlık altında sayılmaktaydı:

Ülkedeki bütün yol, köprü, sokak, demiryolu, talı yollar ve geçitlerin tesviye ve inşası ile yolcu ve eşyalara mahsus nakliyenin temini; ticaret limanı yapmak için limanlarda gerekli olan rıhtım, sedd, havuz vb. şeylerin inşa edilmesi; nehir ve ırmakların seyr-i sefaine elverişli hale getirilmesi, lüzumlu bend ve sedlerin inşasıyla gerekli yerlerin temizlenmesi; seyr-i sefain ve arazi sulaması için lüzumlu kanalların açılması, bataklıkların ziraatta kullanılır hale getirilmesi; maden ve taş ocaklarının açılması; duvar ve su ile çalışan makinaların kurulup çalıştırılması, kamu sağlığı ve emniyetince tesiri olacak fabrikaların vaziyeti; şehirlere su getirilip dağıtılması, su kemerleri ve lağım yollarının inşasıyla sokakların aydınlatılması; devlete ait ormanlardan kereste ve odun kesilmesi; padişaha ait her türlü bina ve inşaatın bütün işlerine bakılması hakkında her çeşit görüşme ve teklif, Meclis-i Meabir tarafından yürütülecektir. Burada alınan kararlar ise Bâbî-âlf'e arz edilecek ve gerekçeleri sunulacaktır.

Nizamnamenin ikinci maddesinde, birinci maddenin açılımı bulunmakta olup, buradaki en önemli nokta şudur: Bu işler hakkında her türlü nizamname, mazbata ve lâyiha Meclis-i Meabir tarafından hazırlanacak ve Ticaret Nezareti vasıtasıyla Bâbî-âlf'e sunulacaktır. Üç, dört, beş ve altıncı maddelerde ise, meclisin dahilî idaresine dair hükümler sıralanmaktadır. Buna göre, meclisin reisi Ticaret Nazırı'dır. Ticaret Muavini de her müzakerede bulunması gereken reis vekilidir. Her ikisinin olmaması halinde, görüşmede bulunan öbür üyeler kendi aralarından birisini reis vekili seçeceklerdir. Üyelerden ikisi kâtib-i evvel ve kâtib-i sanî tayin edilerek, her türlü karar, mazbata vs. evrakı bunlar kaleme alacak ve defterlere kaydedecektir. Defterlerin korunması da yine bunların görevleri arasındadır. Meclisin maiyyetinde iki tercümanla birlikte mazbata, ilan, harita ve resim gibi işlerin yazım ve çiziminde yeterli sayıda memur istihdam edilecektir. Yapılan işlerin masrafı da düzenlenecek bir defterle Ticaret Nezareti'ne ve oradan ilgili makama ulaştırılacaktır.⁵² Görüldüğü üzere tam personel listesi ve görev ayırımı dışında, iyi işler yapabilecek faydalı bir meclis kurulmuştur. Bu meclisin çalışmalarında yabancılardan epeyce yararlanıldığı bilinmekte olup, bu da doğaldır.⁵³

XIX. yüzyılda Osmanlı yollarıyla alâkalı olarak neşredilen üç önemli talimat ve nizamname vardır. Bun-

lardan ilki 1853, ikincisi 1861 ve üçüncüsü de 1869 yılında yayımlanmıştır. İlk iki düzenleme pilot uygulamalar olup, 1869 senesinde yapılan üçüncü düzenleme ise geneldir. Ancak, 1861 yılında pilot uygulama olarak hazırlanan nizamname, bütün ülkede uygulanmak üzere, beş sene sonra umumî bir nizamname haline konuldu.

Osmanlı ülkesinin genelinde yahut bir kısmında uygulanmak kaydıyla yayımlanan bu düzenlemelerden başka, özellikle İstanbul için hazırlanan ve şehri standart hale getirmeyi amaçlayan bazı yönergeler de vardır. Bunların temel niteliği, yalnızca yolların değil; anacadda, sokak, ev, dükkân vs. binaların da belli ölçülere kavuşturulmasını içeriyor olmalarıdır. Üstelik bu düzenlemeler, genel nizamnamelerden çok önce yapılmıştır.⁵⁴

1- İlk Talimat (27 S 1270/29 Kasım 1853)

Tesbit edilebilen ilk yol talimatnamesi 27 Safer 1270 (29 Kasım 1853) tarihli olup, ülkenin tamamı için geçerli kılınmamıştır. Bir giriş ve iki ana başlıktan ibaret olan bu talimatın herhangi bir künyesi yoktur. Ancak, belgede geçen bir lafız bu talimatın başlığı olarak kabul edilebilir: *Tesviye-i Turuk-ı 'Umûmiyye Hakkında Ta'lîmât*. Bu talimatname, ileride başka yerlerde de uygulanmak üzere, şimdilik İzmir, Kütahya ve İnebolu yollarının yapımı için hazırlanmıştır.⁵⁵ Demek ki bu talimat bir pilot bölge (numune) uygulamasıdır. Edinilecek tecrübe ve alınacak neticelerden sonra, diğer bölgelerde uygulanacak yahut uygulanmayacaktır.

İki bölümden oluşan talimatname, yukarıda sözü edilen *Tarîk Komisyonu* tarafından hazırlanarak Meclis-i Vala ve Meclis-i Umumî'de görüşüldükten sonra iradesi çıkmış ve yürürlüğe girmiştir. Talimatın birinci bölümü, *Tesviye Olunacak Yolların Hey'et-i Lâzıma ve İcâbât-ı Mevke'iyyesi'ne*; ikinci faslı da, *Hudmetde Bulunacak Ahâlînin Celb ve İstibdâmi'na* dair hükümleri içermektedir.

Yolların nasıl yapılacağı ilk başta tarif edilir: Fazla çamur ve bataklıktan dolayı gidiş gelişin tamamen kesintiye uğradığı yerlerde, altı arşın genişliğinde şosa kaldırım yapıp iki tarafına birer buçuk arşın yer bırakılacak ve gereken hendekler de bir buçuk arşın olacaktır. Yapılacak şosanın kaldırımaları Makadam usulünde olacak ve fazla çamurlu yerler yarım arşın derinliğinde ve daha ehven olan mahaller zemîninin cinsine göre sekiz ve

altı parmak derinliğinde kazılıp ceviz tanesi büyüklüğünde kırılmış taşlar ile yapılacaktır. Tabî sebeplerle yolun çamur olması halinde, yol eğer dar ise evveleminde genişliği altı arşın olmak üzere yapılıp, sonra suların akıtılması için hendekler ve gerekirse yola bitişik alçak yerlere lağımlar açılacaktır.⁵⁶

Yolun açılacağı yer taşlık olursa, buradaki kayalar kırılıp düzeltilecek ve çıkan çakıllar şosa yapımında kullanılacaktır. Taşlar şosa inşasına uygun değil ise başka yerden taş temin edilecektir. Bu şosa da, *içbuçuk parmak kalınlığında* olacaktır. Zemini tamamen kayalık olduğu için zaten taş kadar sert ve dolayısıyla tabî şosa hüviyetinde olan yerlere şosa döşemeye lüzum yoktur. Bu gibi yerlerde, sadece kayalar kırılacak ve yolun zemini düzeltilerek olduğu gibi bırakılacaktır.

Yol zemininin alçak olması halinde her mevsim su alacağından uzun müddet yolu âtıl bırakır. Bu halde, yağmur sularının kaldırım sathına ulaşmaması için asıl yol, lüzumu kadar yükseğe kaldırılacaktır. Ayrıca icab eden yerlerine yolun altından cereyan etmek üzere lağımlar açılarak yapılacak kaldırımlar Makadam usulüne⁵⁷ uygun olarak inşa edilecektir. Yolun geçtiği dik ve yamaç yerler, çamur olmasa bile geçişe zorluk çıkaracağından, yol, mümkün olduğu kadar dağ eteklerinden ve hafif eğimli yerlerden geçirilecektir. Yola verilecek eğim, normal arazide %5 ve kötü arazide en fazla %8 olacaktır. Dağ kenarı ve uçurum olan yerlere duvar yahut ağaçtan korkuluk yapılacaktır. Eski güzergâh çok masraflı ise yeni bir güzergâh tesbit edilerek, yol buradan geçirilecektir. Ancak, yeni yolun eskisinden uzun olmamasına dikkat edilecektir. Eski kaldırımlar yeni yola uygun olursa bunlara dokunulmayacak ve yeni yolun inşasında istifade edilecektir.

Nehirlere rastlayan geçiş noktalarında köprüler yapılacaktır. Ayakları harç ve taştan, kalan kısımları da ahşaptan yapılacak olan köprülerin üzeri şosa ile döşenecek, ağaçlarının çürümemesi için de *katran* sürülecektir. Ufak derelelere köprü gerekmeyeceğinden yalnızca büyük derelelere köprü yapılacaktır.⁵⁸

Yukarıda talimatın ikinci bölümünün yol yapımında kullanılacak halka ayrılmış olduğu ifade edilmişti. Bu bölümün girişinde zikredildiğine göre, her hangi bir yolun inşasına bir yerden başlanmayacaktır. Yolun sonun-

dan ve başından başlanarak her on saatte bir başlangıç noktası belirlenecek ve bu hisseler sorumlu halka paylaştırılacaktır. İnşaatin önemine göre yapılması öncelikli olan yerlere mühendisler tarafından işaret konulacaktır.

Yolda çalıştırılmak için çağrılacak amele, o yoldan ettikleri istifadeye ve yola olan yakınlıklarına göre ayarlanacaktır. Şöyle ki; yola beş saat uzaklıktaki yerlerden gelecek olanlar oniki, beş ilâ on saatlik yerlerden gelenler on, ondan onbeş saate kadarki yerden gelecek olanlar sekiz gün yolda çalıştırılacaktır. Bazı yolların yapımına onbeş saatlik mesafedeki halkın çalışması yetmezse, bu iş için yirmi saat uzakta bulunan halk da çağırılacak ve bunlar en fazla altı gün çalıştırılacaktır.

Yolda çalışma zorunluluğu; müslim, gayrimüslim ve aşiretlerden onbeş yaşından yukarı bulunan her Osmanlı teb'ası için geçerli olup, işe gelemeyenler yerlerine başkasını gönderebileceklerdir. Amelenin sevki için nüfus cerideleri dikkate alınarak mükellefler tesbit edilecektir. Her kazada bulunacak bir *Amele Sevk Memuru* ameleleri hazırlayacak ve onların işi bittiğinde, halkın isteğine göre bu memur değiştirilebilecektir.

İşe gelmeyen mükelleften kesinlikle nakit para (bedel-i nakdî) alınmayacaktır. Özürü bulunanlar hizmetlerini bir sonraki sene göreceklidir. Özürü olmayanlar ise, mükellefiyet müddetinin iki katını çalışacaktır. Mesela, oniki gün çalışması gereken bir mükellef amele, özürsüz olarak işe gelmediği takdirde yirmidört gün çalışmak zorunda kalacaktır. Araba sahibi olan bir mükellef, işe arabasıyla birlikte gelecek ve mecburiyet süresinin yarısı kadar çalışacaktır. Arabası olanlar bunu gizleyemez. Arabası olduğu halde bunu bildirmeyen mükellefler, çalışma sürelerinin iki katı çalışacaklardır. At ve eşek sahipleri de hayvanlarını getirmek zorundadır. Bu şartları yerine getiren arabalı bir mükellef oniki gün yerine altı, atı olan sekiz ve eşiği olan da on gün çalışacaktır. Zenaat erbabı olan taşçı, dülger, duvarcı, demirci gibiler de meslekleriyle ilgili işlerde çalıştırılacak ve âletleri devletçe temin edilecektir. Bu işlerin takibi ise oralardaki mülkî âmirlerle bırakılmıştır.⁵⁹

Devletin merkezden yollayacağı *Malzeme Memuru* ve *Muhasebe Kâtibi*’nden başka, *Zabıye* ve *Muhtarlar* vasıtasıyla devlete ait âlet ve edevatın korunması da valiye ait-

ti. Ayrıca, önceden taş dökmek ve kırmak usulünü bilmeyen halka, bu işleri öğretmek üzere bir iki usta ile köprü ve kemer yapmak için duvarcı ve dülger ustalarıyla lağımıcılar istihdam edilecektir. Bu ustalar, zorunlu çalışma günleri dışında, ancak yevmiyeleri ödenerek çalıştırılabilecekti. Yapılacak her türlü işlerle bunların masraflarının defterleri tutulacak ve Ticaret Nezareti'ne yollanacaktır.⁶⁰

Özetlenen bu talimat, teknik olarak yeterli görünmekte ise de, özellikle yol yapımından kimlerin ve nasıl muaf tutulacağı, hangi günlerde tatil yapılacağı gibi hususlarda açıklık yoktur. Oysa, ileriki yıllarda Osmanlı yollarında ortaya çıkacak en önemli sorunlardan birisini, yol işlerinde çalışma mecburiyeti olan amele-i mükellefenin hukuku teşkil edecektir. Ayrıca, bu talimatta mükellefiyet yaşının üst sınırı da belirtilmemiştir. Talimatın en önemli yanı, Avrupa'da denenmiş ve başarılı olmuş Makadam yönteminin dikkate alınarak, yapılacak kaldırım ve şosaların bu usule göre düzenlenmiş olmasıdır. Bundan sonra hazırlanan nizamname ve talimatnamelerin hiç birisinde bu yöntemden bahsedilmeyecektir.⁶¹ Yolların güzergâhını ilgilendiren ve bu talimatta %5 olarak tesbit edilen asgarî yol eğimi, bundan sonraki düzenlemelerde %6 oranına çıkarılmıştır. Bu özelliği itibarıyla da önemli sayılmalıdır. Neticede bu talimat, genel hükümleri dikkate alındığında, gözardı edilmemesi gereken bir pilot bölge uygulaması olarak kaydedilmelidir.

2- İlk Yol Nizamnamesi

(8 CA 1278/11 Kasım 1861)

1853 yılındaki ilk talimattan sonra neşredilen ilk yol nizamnamesi 8 Cemaziyelevvel 1278 (11 Kasım 1861) tarihlidir. Bu nizamname, Ticaret Nezareti'ne bağlı Meclis-i Meabir tarafından hazırlanmıştır.⁶² Bu nizamname ilk talimat gibi numune olmasına rağmen, ihtiva ettiği saha itibarıyla daha şümullüdür. Nitekim, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Daire-i Kavanin ve Nizamât şubesinde hazırlanan 27 R 1278 (1 Kasım 1861) tarihli mazbatada; yol yapımının önemine atıfta bulunulduktan sonra, böyle bir nizamın birden bütün ülkede yayılmasının mahzuru dile getirilmiş ve dolayısıyla bu nizamnamenin ilkin Rumeli ve Anadolu'daki Edirne, Selânik, Hudâvendigâr, Trabzon ve Kastamonu gibi sahilde ve ahalisi ticaretle uğraşan dört beş eyalette

uygulanması ve ileride sair eyaletlere de tamim edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, bu nizamname yalnızca sayılan yerlerde uygulanmak üzere hazırlanmıştır. 1853 yılında yayımlanan talimata göre daha geniş bir nümune sahasını içeren bu nizamname, Osmanlı Devleti'nde sık rastlanan pilot bölge uygulamalarının bir örneğidir. Ancak, bu nizamnamenin hiç değiştirilmeden Düstur'da yayımlandığı dikkate alınırsa, Osmanlı yolları tarihinde önemli bir uygulama olduğu anlaşılır.⁶⁴

Bu nizamname hazırlanmadan önce, memleketin bütününde yol yapımı hakkında bir nizamname yapılması fikri Meclis-i Meabir'den Ticaret Nezareti'ne bildirilmiş ve mesele bakanlık tarafından yine aynı meclise havale edilmiştir. Meclis-i Meabir'de hazırlanan *Fransızca* nizamname, tercüme edilerek Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Daire-i Kavanin ve Nizamât şubesine gönderildi ve burada nizamnameye son şekli verildi. Bu nizamname, Avrupa'da kolaylık ve menfaati tecrübeyle görülen tedbir ve icraat dikkate alınarak hazırlanmış olup,⁶⁵ genellikle Fransız yol sisteminden aktarma idi. Belgedeki ifadelerin yanı sıra, Ticaret Nezareti'nde çalıştırılan mühendislerin çoğunun Fransız olması da bunu göstermektedir. Ticaret Nezareti'nden Meclis-i Vala'ya, oradan da sadarete havale edilen nizamname, sultanın 8 CA 1278 (11 Kasım 1861) tarihli sözlü olur emriyle yürürlüğe konulmuştur.⁶⁶

Memâlik-i Mabrûse-i Şâhâne Yollarının Tanzîm ve Tesviyesi Hakkında Nizâm-nâme olarak adlandırılan bu düzenleme, altı bab ve otuzbir maddeden ibaret olup,⁶⁷ içeriği özetle şöyledir:

Birinci bab, yolların kaç sınıfa ayrıldığını belirler ve yolları dört sınıfa taksim eder (madde 1-8): *Birinci sınıf yollar*; eyalet merkezlerinden İstanbul'a ve iskelelere ve demiryollarına giden yollardır. *İkinci sınıf yollar*; eyaletlerarası ve eyaletlerden sancak merkezlerine yönelen yollardır. *Üçüncü sınıf yollar*; kazadan kazaya giden yollarla kazalardan anayollara, iskelelere ve demiryollarına bağlanan yollardır. *Dördüncü sınıf yollar* ise; üçüncü sınıfta açıklanan yollar olup, ancak devamlı olarak araba gidiş gelişine mahsus olmayan yollardır. Yani, ilk üç sınıf yol araba yolu, dördüncüsü de yaya yoludur.

Yollar, her iki tarafına yapılacak hendek ve kaldırımsız bırakılması gereken şeyler dahil olmadığı halde, şu ölçülere göre yapılacaktır:

Ancak, Turuk ve Meabir İdaresi tarafından izin verilen yollar, bu standartlara uyulmadan yapılabilecektir.

Her hangi bir yolun güzergâhı tesbit edilirken, mümkün olduğu kadar eski güzergâhlar değiştirilmeyecektir. *Balık Sırtı* şeklinde yapılacak olan yollara %10 oranında eğim verilecektir. Birinci ve ikinci sınıf yolların yapımında kullanılacak olan taşlar 25, üçüncü sınıf yollarda 19 ve dördüncü sınıf yollarda ise 15 santimetre büyüklüğünde olacaktır. Taşların büyükleri kaldırımın alt tabakasına, küçükleri de üstüne konarak yolun döşemesi yapılacaktır. Üst tabakaya konulacak ufak kırma taşların kalınlığı iki parmak⁶⁸ büyük olmayacaktır.

Yolların ıslah ve tesviyesine ayrılan ikinci bab, sekiz maddedir (madde 9-16). Buradaki en mühim hüküm onuncu maddede kayıtlıdır. Birinci ve ikinci sınıf yolların devlet-halk işbirliğiyle, üçüncü ve dördüncü sınıf yolların da yalnızca halk tarafından yapılacağını içeren bu hüküm, Osmanlı yol tarihinde önemli bir yer tutar. Köy, nahiye ve kaza yolları, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu hükme göre yapılmıştır. Yolların inşası için her sancağa bir mühendis ile mühendis muavini ve birinci, ikinci ve üçüncü sınıfa ayrılarak amele reisleri yollanacaktır.

İkinci babın diğer bir önemli hükmü de, Ticaret Nezareti nezdinde merkezî bir mekanizma olarak *Turuk ve Me'âbir İdâre-i Mahsûsası* (*Turuk ve Me'âbir Müdüriyeti*) adıyla bir kurum oluşturulmasının öngörülmesidir. Bu kurum Meclis-i Meabir'in tebdil ve taşıyıcıyla teşekkül ettirilmiş olup, XIX. asrın sonlarına kadar Osmanlı yolları üzerinde oldukça etkili olacaktır. Turuk ve Meabir Müdürü, yolların yapılması için lazım gelen talimatı verecektir. Müdüriyetin maiyetinde çalışan mühendis ve müfettişler, her sene belirlenmiş sancakları kontrol edecektir. Her

sancağa bir mühendis tayin edilecek, yeterli gelmediği takdirde, ilgili sancağın mülkî âmiri müdürlükten eleman isteyecek, müdüriyet nezdindeki fazla personel, nezaret tarafından ilgili yere yollanacaktır. Ayrıca, yolların inşasında çalışacak işbilir mühendisler yetiştirilmek üzere bir de *Köprü ve Kaldırım Mektebi* açılacaktır.

Yolların masrafı iki kaynaktan sağlanacaktır: Devletin hazineden ayıracağı para ve halkın ödeyeceği *bedel-i nakdî*. Görüldüğü gibi, 1853 yılındaki talimatta bulunmayan ve kesinlikle alınmaması istenen *bedel-i nakdî*, bu tarihte bir kaynak olarak düşünülmüş ve tahsil edilmesi hükme bağlanmıştır. Diğer taraftan halktan bedel-i nakdî alınması, halkın isteğine göre çalışması anlamına da gelmektedir.

Yollarda ücretsiz çalışmak zorunda olanları ihtiva eden üçüncü bab, üç maddedir (17-19. maddeler). Bir yerde mal sahibi veya onun vekili, bir mülkte kiracı olanlarla bunların hizmetçileri ve ailelerinden 18 ilâ 60 yaş arasındaki her erkek Osmanlı teb'ası, yol yapım ve onarımında çalışmak zorundadır. Bunların yük ve araba hayvanları da bu hizmeti yerine getirmekle mükelleftir. Devlet memurları, imamlar, mektep hocaları, gayrimüslim mezheplerinin papaz ve hahamları ile yol personelinin defterlerini düzenleyenler mükellefiyet dışında olup; bunların hizmetçileri çalışmak zorundadır. Yolda çalışacakların defterleri ilgili memur veya kaza müdürleri tarafından düzenlenerek sancak merkezlerinden İstanbul'a yollanacaktır. Mükellefiyetini yerine getirmeyenler, yerlerine ücret karşılığında başkasını gönderebileceklerdir. Bunu da yapmayanlar, devletçe belirlenen ücreti (bedel-i nakdî) ödeyebileceklerdir. Yukarıdaki şartlar çerçevesinde yolların yapım ve onarımında çalışmak zorunda olanlara *amele-i mükellefe* denir.

Birinci ve ikinci sınıf yollarda çalışacak olanlara ayrılan dördüncü bab, altı maddedir (20-25. maddeler). Her mükellef beş senede yirmi gün çalışacak, aksi halde bedel-i nakdî verecektir. Çalışma mevsimi mayıs ayı başıyla Teşrinisani (kasım) başlarına kadar olup, Cuma ve Pazar günleri tatildir.⁶⁹ Özürsüz işe gelmeyenler, çalışmak zorunda olduğu sürenin iki katı kadar çalıştırılacaktır.

Üçüncü ve dördüncü sınıf yollarda çalışacakları belirleyen beşinci bab, beş maddeden ibarettir (26-30. maddeler). Bu bölümdeki en önemli hüküm, mühendis-

Yolun Sınıfı	Yolun iki tarafında kaldırımsız bırakılacak yerler (Arşın)	Kaldırım (Arşın)	Yekûn (Arşın)
I. Sınıf büyük yollar	9	6	15
II. Sınıf Yollar	7	5	12
III. Sınıf Yollar	5	4	9
IV. Sınıf Yollar	3	3	6

Şekil 1. 1861 Yılındaki Yol Nizamnamesi'ne Göre Yolların Genişliği.

ler tarafından belirlenen yol kısmının bitimine kadar mükelleflerin çalışmak mecburiyetinde bulunmalarıdır. Aksi halde o kazanın halkı yolun bitirilmesi için, vali tarafından zorlanacaktır.

Altıncı bab, bir maddedir. Bu da yolların istendiği gibi yapıp yapılmadığının kontrolünden ibarettir.

Yolların yapım ve onarımında çalışan amelelerin, özellikle keyfi tatbikattan kaynaklanan ciddi sorunları olmaktadır. Hatta bu sorunlar, 1866 yılında yayımlanan yukarıdaki düzenlemeyle de giderilememiştir. Bu sebeple H. 1284 (M. 1867) yılında, bilhassa ameleleri ilgilendiren altı maddelik bir ek düzenleme yapılarak⁷⁰ keyfi uygulamaların giderilmesine yasal dayanak sağlanmış oldu.⁷¹ Bu düzenlemeye göre ameleler çalışma yerlerine şu şekilde çağrılacaktır:

Birinci Madde: Her hangi bir mükellef, iş yerine olan uzaklığına bakılarak beş daireden sağlanacaktır. Amelelerin çağrılmasına en yakından başlanıp, en uzağa doğru gidilecektir. Çağırılma yerlerinin çalışma mahalline olan uzaklığına göre düzenlenen *amele dâireleri* şöyledir:

Birinci daire 6, ikinci daire 9, üçüncü daire 12, dördüncü daire 15 saat ve ihtiyat dairesi de denilen beşinci daire 15 saatten ırak olacaktır.

İkinci Madde: Yola en yakın daireden getirilen ameleler, beş senede bitirmeğe mecbur oldukları yirmi günün onbeş gününü tamamlamadıkça, öbür dairelerden amele alınmayacaktır.

Üçüncü Madde: Çalışma yerine gelecek amelenin yolda geçireceği zaman çalışma süresine eklenecektir. Şöyle ki; ikinci daire amelesine bir, üçüncü daire amelesine iki, dördüncü daire amelesine üç ve ihtiyat dairesi (beşinci daire) amelesine de dört gün eklenecektir. Bu sisteme göre; mesela, üç gün çalışmış olan ikinci daire amelesi dört gün çalışmış sayılacaktır.

Dördüncü Madde: Birinci daire amelesi senede dört, ikinci daire amelesi beş, üçüncü daire amelesi altı, dördüncü daire amelesi yedi ve ihtiyat dairesi amelesi de sekiz gün çalıştırılmadan bırakılmayacaktır.

Beşinci Madde: İhtiyat dairesi olan beşinci daireden alınacak amele, Bâbîâlî'den izin alınmadıkça iş yerine getirilemeyecektir.

Altıncı Madde: Bir yoldan, gerek deniz sahiline gidış-gelişleri ve gerek ticaretleri bakımından doğrudan is-

tifade edemediği halde, o yola altı saat uzaklıkta bulunan kazalar halkı, keza Bâbîâlî'den sorulmadıkça istihdam edilemeyecektir.

Aynı hususlar özet olarak sadarettten Nafia Nezaret-i'ne bildirilmiş, ayrıca amelenin ihtiyacı olabilecek çadır ve ekmek gibi şeylerin de geçerli olan fiyatlarla ilgili yerlerde bulundurulması istenmiştir.⁷²

Görüldüğü gibi 1867 senesinde hazırlanan bu son amele nizamnamesinde, onlarla ilgili hemen her şey dikkate alınmış ve hüküm konulmuştur. Başta da söylendiği gibi, ülkenin değişik yerlerindeki keyfî uygulamalar, halk tarafından şikayete sebep olmuş ve böyle bir düzenlemeyi zorunlu hale getirmişti. Bu nizamnamede, özellikle ihtiyat dairesi amelelerinin hesaba katılması önemlidir. Buna rağmen, ileride bu daire amelelerinin sık sık şikayetleri sözkonusu olacaktır. Ancak, bu şikayetler kanundan değil, o yörelerdeki idarecilerden kaynaklanacaktır.

3- İlk Büyük Düzenleme (6 CA 1286/14 Ağustos 1869)

Midhat Paşa'nın Niş⁷³ ve Tuna valilikleri⁷⁴ sırasında yaptırdığı yollarda bazı önemli uygulamaları olmuş; bu da devlet tarafından hazırlanacak genel bir yol nizamnamesi için örnek alınabilecek kadar faydalı bulunmuştu. Ancak, özellikle Tuna'da uygulanan bu geçici yöntemin her tarafa uygun olmaması, mevcut yol nizamının ıslah ve tadilini mecbur kılmıştı.⁷⁵ Bu sebeple yeni bir genel yol nizamnamesiyle bir de talimatname hazırlandı. 5 CA 1286 (13 Ağustos 1869) tarihinde padişahın sözlü emriyle kabul edilen bu yeni nizam ve talimatname,⁷⁶ bir gün sonra yani 6 Cemaziyelevvel 1286 (14 Ağustos 1869) tarihinde yürürlüğe kondu.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde edinilen tecrübelerin de eklenmesiyle hazırlanan bu nizam ve talimatname, Osmanlı yol teşkilatı tarihindeki *en mühim* düzenlemedir. Nizamnamenin müsveddesi Turuk ve Meabir Müdürlü Mösyö Ritter tarafından kaleme alınmış ve bilahire bazı değişikliklerle son hali verilmiştir.⁷⁸

Görüldüğü gibi 1853 yılındaki talimat Tarik Komisyonu; 1861 senesindeki düzenleme de Meclis-i Meabir tarafından hazırlanmıştı. Bu nizamname ise, Turuk ve Meabir Müdürlüğü'nün bir eseridir. Meclis-i Meabir'den sonra kurulan *Turuk ve Meabir İdaresi*, 1865 yı-

lından itibaren çalışmaya başladı. On maddelik nizamnamesine bakılırsa, Meclis-i Meabir'den ayrı bir görev ve sorumluluk taşımamakta olan bu idare, her türlü bayındırlık nizam ve talimatnamelerini de hazırlamak üzere oluşturulmuştu.⁷⁹ Dolayısıyla 1869 düzenlemesi, Turuk ve Meabir Müdürü Mösyö Ritter tarafından kaleme alınmış ve onun hazırladığı müsvedde tartışılıp düzeltildikten sonra yürürlüğe konmuştur.

Turuk ve Me'âbir Hakkında Nizâm-nâmedir künyesini taşıyan bu nizamname, dört fasılda yirmi sekiz maddeden ibarettir.⁸⁰ 1869 yılındaki bu düzenlemenin, 1861 nizamnameden ayrıldığı birkaç temel nokta vardır:

Yolun Sınıfı	Yolun İki Tarafında Boş Bırakılacak Yerler		Şosa		Yekûn	
	Metre	Santim	Metre	Santim	Metre	Santim
I. Sınıf (büyük cadde)	2	-	7	-	9	-
II. Sınıf	1	50	5	50	7	-
III. Sınıf	1	-	4	50	5	50
IV. Sınıf	-	-	-	-	3	-

Şekil.III. 1869 Tarihli Nizamname'ye Göre Yapılacak Yolların Standartları

Yollarla ilgili en önemli değişiklik, bunlara getirilen standartların yeniden belirlenmesiydi. 1861 düzenlemesindeki ölçülere nisbetle biraz daha genişletilerek, şosa döşeme paylarıyla birlikte diğer yerlere ayrılan kısımların da artırıldığı bu düzenlemeye göre, bundan sonra inşa edilecek Osmanlı yolları, aşağıdaki ölçüler esas alınarak standart yapılacaktır:

Bedel-i nakdî yerine zorunlu mükellefiyet getirilerek, mükellefiyet yaşına gelmiş olan her erkek Osmanlı tebaasının yollarda çalışması kararlaştırılmıştır. Fakat, özürlü olan ve özürleri geçerli sayılanların bedel-i şahsî ödeyebilecekleri de kabul edilmiştir (7. madde).⁸¹

Yollarda çalışmak zorunda olanların mükellefiyet yaşı 18'den 16'ya indirilmiştir. Vilayet meclisi, zorunlu hallerde beş senede yirmi gün olan azamî çalışma süresini, en fazla on gün daha uzatabilecekti. Demek ki, bir amelenin senelik en az iş günü dört gün olacaktı (8. madde).

Her sancakta ve ihtiyaç hissedildiği takdirde kazalarda, vali ve mutasarrıfların emrinde olmak şartıyla; *Tarîk Emîni*, *Sevk Memuru*, *Kâtib*, *Çavuş*, *Başmühendis*, *Mühendis*, *Kondöktör*, *İşbaşları*, *Mutemed* ve *Yol Bekçisi* bulunacaktır (görevleri 16 ilâ 25. maddelerde sıralanmaktadır).

Yolların iyi halde bulundurulması ve onarımıyla ilgili her türlü yöntem tarif edilmiş olup, bu işler, yol bekçilerine bırakılmıştır. Ancak, bu tür faaliyetler basit şeylerdir. Bekçilerin görevlerinin ayrı bir talimatla belirleneceği de zikredilmiştir (26-28. maddeler).

1861 yılındaki nizamnamede en fazla %10 olarak belirlenen yolların eğimi, bu düzenlemede %6 olarak tesbit edilmiştir. Ancak, Turuk ve Meabir Müdürlüğü tarafından izin verilecek olan yollar, bunun dışında tutulmuştur. Yolun eğiminin az tutulması, güzergâhın sarp olmasını engellediği gibi; mesafenin uzamasına da yolaçmaz. Dolayısıyla bu karar mühim bir teknik gelişmedir.

Yukarıda özetlenen nizamnameden ayrı olarak hazırlanan yol talimatnamesi, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne* *Turuk ve Me'âbirin Sûret-i İ'mâl ve İdâresine Dâ'ir Ta'lîmât-ı 'Umûmiyyedir* adını taşımaktadır. Üç fasıl ve yirmiyedi maddeden ibaret bu talimatname oldukça önemlidir.⁸²

Talimatın birinci bölümü dört madde olup, fen ve inşa memurlarına ayrılmıştır.⁸³ Bu fasılda yollarda çalıştırılacak fen memurlarıyla diğer görevliler sayılır. Yolun her işinden sorumlu olan mühendistir. Kısmî yol işleri ve işin ameleye tevzisinden kondöktör, amelenin mevcudiyetini kontrol ve kondöktöre yardımdan mutemed ve işbaşları, yolun korunmasıyla bayağı tamirinden de bekçiler mesuldür (1. madde). Validen sonra yollardaki en yetkili kişi başmühendistir. Vali ile Turuk ve Meabir İdaresi'nden bilgi alarak iş yapacak olan başmühendis, gerekirse bölgenin bilirkişilerine başvuracaktır (3. madde). Yollardaki idare memurları; *Tarîk Emîni*, *Kâtib*, *Çavuş* ve *Sevk Memuru* olarak belirlenmiştir. Tarîk Emîni, mükellef amelelerin defterini düzenleyecek, başmühendisin istediği malzemeyi sağlayacak ve ameleyi vaktinde iş yerine yollayacaktır. Kâtipler bütün kayıt, çavuşlar da haber ulaştırma işini yapacaktır.

Talimatın ikinci faslı, yol bekçilerinin görevlerine dairdir.⁸⁴ Talimatın 5 ilâ 13. maddelerinde açıklandığına göre; bekçiler, en az 2 ve en fazla 8 km'lik bir yol kısmının bayağı tamir ve emniyetinden sorumludur. Her 30 km. için bir bölük olarak düzenlenen bekçilerin başında, bir de Başbekçi bulunacaktır. Yolun devrine çıktıkları zaman gördükleri basit bozuklukları tamir etmeleri için, devletçe bunlara âlet ve edevat verilecektir. Ayrıca, *bekçilerin alâmet-i fârikaları ve silahları* da olacaktır. Bekçiler,

kendilerine düşen yol parçasının bir kenarında devletçe yapılacak kulübelerde kalacak ve buradaki boş arazide ufak ekim-dikim yapabileceklerdir. İşini beş defa savsaklayan ve bundan dolayı cezalandırılmış olan bekçinin vazifesine son verilecektir. Bekçilerle Bekçibaşı'nın yaşı eliyi geçmemiş olacak, yol işlerine aşına (meselâ, yolda evvelce çalışmış olmak gibi), iyi halli ve askerlikten çıkmış olanlar tercih edilecektir. Maaşlarını Bekçibaşı vasıtasıyla alacak olan bekçiler, mola zamanları hariç, her gün, gün doğumundan batımına kadar kendi hisselerini devrederek (dolaşarak), işin icabına bakacaklardır. Din ve mezhebine göre, Cuma ve Pazar günü, yol bir kere dolaşılacak ve o gün izin günü olacaktır.⁸⁵

Talimatnamenin ikinci faslı ondört madde olup, mükellef amele nizamnamesinin vilayetlerde nasıl uygulanacağını içermektedir (14-27. maddeler). Bu maddelerde; amelelerin nasıl çalıştırılacağı, kimlerin hangi işi nasıl yapacağı gibi hususlar uzunca anlatılmış ve hükme bağlanmıştır. Böylece yollarda çalıştırılacak mühendis, kondöktör, kâtib, çavuş ve yol emini gibi personelin de yetki ve sorumluluklarıyla sair hususlara açıklık kazandırılmıştır.

Osmanlı yollarıyla ilgili bu en ayrıntılı nizam ve talimatnameden sonra, Nafia Nezareti, yeni bir idari yapıya kavuşturuldu. 1 Zilkade 1286 (2 Şubat 1870) tarihinde neşredilen teşkilat nizamnamesi, iki fasıl ve beş maddedir.⁸⁶ *Nâfi'a Nezâretinin Sûret-i Teşkil ve Vezâ'ifine Dâ'ir Nizâmânâmedir* başlığını taşıyan bu düzenlemeye göre; Nafia Nezareti üç idareye bölünmüştür: Bunlar Turuk ve Meabir İdaresi, Demiryolları İdaresi ile Meadin, Posta ve Telgraf İdaresi'dir. Nafia Nazırı'nın başında bulunduğu teşkilat şu görevlilerden oluşuyordu: Müsteşar, Mektupçu, Muhasebeci, Meabir Muavini, Demiryolları Muavini, Meadin Muavini (son üçü başmühendistir) ve Fabrikalar Memuru.

Bu yeni teşkilatlandırma sırasında, Nafia Nezareti bünyesinde *Meclis-i Nâfi'a* adıyla bir müessese daha oluşturuldu. Bu meclisin reisi, nazırlık müsteşarı olup; buna bağlı beş müdürlük, üç muavinlik ve bir de memurluk vardır. Müdürlükler; Turuk ve Meabir, Demiryolları, Posta, Telgraf ve Meadin müdürlükleriydi. Başmühendis rütbesiyle Meabir, Meadin ve Demiryolları muavinleri olmak üzere üç görevli istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı. Memur ise, Fabrikalar memuruydu.

4- XIX. Yüzyıldaki Diğer Düzenleme ve Uygulamalar

1869 yılındaki düzenleme uzun yıllar Osmanlı yol sisteminin esasını teşkil etti. Bundan sonra yol işlerinde, kısmî ve ayrıntılara ilişkin bazı değişiklikler hariç tutulursa, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar hemen aynı usullerle idare edildi. Bu zaman zarfında tatbikata ilişkin birçok mesele çıktı. Ancak, tesbit edilebilen iki önemli sorun vardır: Birincisi, yol yapımında çalıştırılan amelenin hukuku; diğeri de yol inşasındaki yöntem ve kaynak meselesidir. Esasen inşaa usulünün tartışılması, biraz da kaynak teminindeki zorluklardan doğuyordu. Bunların dışında, XIX. yüzyıl boyunca bilhassa Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin, Osmanlı ülkesinde takip edilip edilmediği ve yeni atılımların gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği de önemlidir.

Bu iki mühim meseleden, öncelikle amelelerin haklarını ilgilendiren düzenlemeleri kısaca ortaya koymak gerekir. Bu bakımdan, H. 1293 (M. 1876) tarihli umumî bir amele nizamnamesi, her türlü devlet işleri bakımından önem arzeder. Ancak, bu düzenlemeden bir sene önce, 1869 yılındaki nizamnamenin dokuzuncu maddesine yapılan zeyl de, amelelerle ilgili ufak bir düzeltme olarak zikredilmelidir.⁸⁷ 1876 senesindeki genel amele nizamı, onsekiz madde olup; her türlü devlet işlerinin dikkate alınarak hazırlandığı bir düzenlemedir.⁸⁸ Öncelilerden farklı olarak, bu nizamnamenin hükümleri, mahallî idare âmir ve memurlarının yetki ve sorumluluklarını arttırmıştır. Ayrıca, yollar dışında kalan öbür devlet işleriyle mahallî idare bayındırlığında nasıl amele kullanılacağı yahut kullanılamayacağı hükme bağlanmıştır. 1876 düzenlemesinin bazı önemli hükümleri şöyledir: Ameleler, oturdukları kazaların dışında istihdam edilmeyecektir (4. madde). Amelenin yıllık iş mecburiyeti dört gün olup (bundan evvel beş gün idi), bu müddet köy ihtiyar meclisi tarafından en fazla altı güne çıkarılabilir (13. madde). Amelenin yaptığı işin derecesi ve önemi, çalıştığı yerlere göre belirlenecektir (15-16. maddeler).

Amele-i mükellefe hakkındaki hükümlerin sıkça değiştirildiği bu dönemlerde, özellikle *bedel-i nakdî* alınıp alınmayacağı epeyce tartışılmıştır. 1869 nizamında *bedel-i nakdî* yerine, özürlü bulunanların *bedel-i şahsî* verebilecekleri kabul edilmiş iken, bu hüküm zamanla *bedel-*

i nakdî alınacağı şekline dönüştürülmüş ve böyle uygulanmıştır. Bu hususun yanlış anlaşıldığı ve dolayısıyla da yanlış uygulandığı, Nafia Nezareti tarafından birkaç kez vilayetlere ihtar edildi. Hatta mükelleflerden bedel-i nakdî alınmasının kesinlikle yasak olduğu yolunda emirler yazıldı. Çünkü, bedel-i nakdî alınmasının iki yönlü zararı vardı: Halk, inşaatta çalışmak yerine bedel veriyor ve neredeyse çalıştırılacak amele bulunamıyordu. Diğer yandan bedel-i nakdî iyi de toplanamıyordu. Dolayısıyla hem yol yapımları aksıyor, hem de hazine zarara uğruyordu (1885-1886 yılları).⁸⁹ Nihayet 1886 yılında, çalışma mahalline oniki saatten uzak bulunan yerlerden amele alınması kesinlikle yasaklandı.⁹⁰ Bu kararın alınmasındaki yegâne sebep, yolların yapımında kat'î olarak *tak-sim-i amelîyat* (işin bölünmesi) usulünün benimsenmiş olmasıydı. Ayrıca, bu usulü pekiştiren ve ilkin Adana vilayetinde uygulandıktan sonra, bazı yerleri Meclis-i Nafia'da değiştirilerek bütün vilayetlerde de tatbik edilmesi kararlaştırılan bir başka düzenleme daha yapıldı. 1885 yılında yayınlanan on maddelik bu yeni yönergeye göre, yolların her türlü teknik sorumluluğu başmühendise aitti. Yolda çalışacak amelelerin defterleri düzenlenerek başmühendise verilecek ve yolun belli kısımları, oraya yakın olan köy, kasaba veya şehir halkına hisseler halinde tevzi edilecekti. Ayrılan bu hisselerin hangi köye ait olduğu, yol boyunca dikilen kazıklara yağlıboya ile yazılacak ve sıra numarası verilecekti. İşin bitiminde de, amele defterleri merkeze yollanacaktı. Yollarla birlikte köprü, menfez, duvar vs. şeylerin nasıl yapılacağını da içeren bu yönerge, devlete ait bu gibi işlerde çalıştırılacak ustalara verilecek âlet ve edevatın kullanımına kadar, hemen her noktaya açıklık getiren önemli bir teknik ve hukukî belgedir.⁹¹

1890 yılına kadarki uygulamaların hepsinde amele-i mükellefelik bir mecburiyet olup, sadece bunun uygulanmasına ilişkin bazı meseleler çıkmıştı. Ancak, H. 1307 (M. 1889) senesinin sonunda çıkarılan bir kanunla *mebûrî amelelik* kaldırıldı ve bunun yerine *muhtâriyet* getirildi. Yani, isteyenler çalışmaya isteyenler de *bedel-i nakdî* ödemeğe başladı. Bu yeni düzenlemeye, mükelleflerin önceden mükellef tutulan yük ve araba hayvanları da eklendi.⁹² Mükellefiyet yaşının 16'dan 20'ye çıkarıldığı bu düzenlemeyle; bedel-i nakdî muhtelif yerlerde

üç, bazılarında dört ve bir kısmında da, oralaradaki amele yevmiyeleri esas alınmak kaydıyla, beş kuruş olarak tesbit edildi ve muhtarlar vasıtasıyla toplanması kararlaştırıldı.⁹³ Bu uygulamadan anlaşıldığı kadarıyla, bedel-i nakdînin miktarı ülkenin değişik bölgeleri için farklı oranlarda belirlenmiştir. Vilayet ve sancakların verimlilik ve konumlarının bunda esas alındığı görülmektedir.

Yol inşaatından muaf tutulanlar nizamnamelerde gösterildiği halde, zamanla bu hükümlerde de bazı eksik yahut açıklıklar bulunduğu farkedildi. Vaktıyla Mevlânâ soyundan gelenler muafiyete dahil edilmiş iken, bunlardan bazıları dilekçe vererek yol yapımı için toplanan iâ-neden de muafiyetlerini istemişlerdir. Askerlik gibi, yol inşasından da muaf tutulan bu *sülâle-i tâhire evladının*, kamuya faydası dokunacak yol yapımına yardımda bulunmaktan geri duramayacakları bildirilerek istekleri reddedildi.⁹⁴ Bunun yanında haksız çalıştırılan halkın hakları da, eskiden beri devletçe korunmağa çalışıldı.⁹⁵ Ayrıca hukukî durumları ara-sıra sorulan halk tabakalarına dair hükümlere de, zamanla açıklık kazandırıldı. Talebe-i ulûm, tekke ve zaviye postnişinleri,⁹⁶ fiilen görev yapmakta olan hatipler⁹⁷ ile köy bekçileri yol inşasından muaf sayılmışlardır.⁹⁸

Yolların inşasındaki ikinci mühim meselenin *mâlî kaynak* olduğu yukarıda ifade edilmişti. Gerçi, her malî yılbaşında hem Nafia Nezareti'nin hem de vilayetlerin bütçesi tayin ediliyor ve bunlara bayındırlık hizmetleri için de pay konuyordu. Ancak, bilhassa yol yapım ve onarımı, çok net planlama kabul etmeyen belirsiz bir işti. Üstelik Nafia Nezareti'nin alâkadar olduğu yegâne iş yollar değil, bütün ülkenin imarını ilgilendiren her türlü bayındırlık faaliyetleriydi. Evvelce neşredilen (1870) Nafia Nezareti teşkilatında Nafia Nazırı'na yüklenen görev ve sorumluluklar; 1880 yılında da hemen hemen aynıdır. Bu nizamnameye göre Nafia Nazırı, demir ve karayolları, tali yol ve geçitler, liman ve rıhtım inşâsı, bataklıkların temizlenmesi, kanallar açılması, arazinin sulanması, nehirlerin seyr-i sefaine kâbil hale getirilmesi, deniz ve nehirlerde sedler inşası; umum nehir, deniz ve göller üzerinde yapılacak her türlü bayındırlık işlerinden sorumlu bulunuyordu.⁹⁹ Ancak nezaretin en mühim işi, turuk-ı sultâniyye (anayol) tayin edilen büyük şosalar ile bütün yollar olup; bilâhère diğer sayılan meseleler geliyordu.¹⁰⁰

Bahsedilen bayındırlık hizmetlerinin yerine getirmek istendiği zamanın, kabaca imparatorluğun son elli yılı olduğu dikkate alınır, malî kaynak probleminin olacağı aşîkârdır. Sadece 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'ya verilecek milyonlarca liralık tazminat, Kırım Harbi'nde alınan dış borçlar ve 93 Harbi'nin peşinden Ruslara ödenmesi taahhüd edilen 1.410 milyon rublelik tazminat bulunması demek, malî bakımdan yıkılmış bir Osmanlı Devleti demektir. Daha 93 Harbi sonunda gelen tazminata varmadan, 1875 yılında iflasını ilan eden devlet, Duyûn-ı Umûmiye'ye razı olmak zorunda kalmış ve âdetâ alacaklılara teslim olmuştur.¹⁰¹ Böyle bir panoramanın son yirmibeş yılındaki bayındırlık işlerine bakılacak olan bu bahiste; borçlar, imtiyaz yarışları ve yeni uygulamalarla birlikte dünyanın o zamanki gelişmişliği ve sömürgeci vaziyeti de dikkate alınmalıdır. Bu dönemin, 93 Harbi sonrasına rastladığı özellikle vurgulanmalıdır.

Tam bu sıralarda Nafia Nazırı olan Hasan Fehmi Efendi, hazırladığı layihasında, devletin ciddi malî sıkıntılarının yol işlerinde de ortaya çıktığını ifade ederek yeni çareler sunmuştu. Bazı yorumlardan sonra onun vardığı karar, her türlü bayındırlık hizmetlerinin *yabancı sermaye* vasıtasıyla yapılması şeklindeydi.¹⁰² Çünkü, artık bu gibi işlerin devlet eliyle yapılması çok güçtü. Gerçekten de bu tarihlere kadar hemen her işte tavsiye edilen tasarruf, bundan sonra kaçınılmaz bir hal almıştır.

Hasan Fehmi Efendi, bayındırlık işlerinin üç yolla yapılabilceğini zikreder. Bunların ilki devlet parası, ikincisi devlet-vatandaş işbirliği ve üçüncüsü de ecnebî sermayesi idi. İlk ikisinin mümkün olamayacağını vurgulayan Hasan Fehmi Efendi, mamur memleketlerde olduğu gibi ecnebi sermayesine müracaat etmekten başka çare kalmadığını düşünmektedir.¹⁰³ Hasan Fehmi'nin tercihi nisbeten makbul idiye de, Osmanlı devlet adamlarının kanaatı, yabancıların namuslu çalışmadıkları yolundaydı. Zira, en azından demiryolları ihalelerinden kalan tecrübeler ve edilmiş hayli zarar ortayerde duruyordu.¹⁰⁴ Karayolu inşasında bu usul pek tatbik edilmemiş olmakla birlikte, elde bir kaç örnek de bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Yeterli derecede bilgi verici olan bu tür ihaleler, Trabzon-Erzurum yolu için de bahse mevzu edilerek kabule şayan bulunmamıştır. Ancak ülkenin muhtelif yer-

lerinde kumpanyalar vasıtasıyla inşa edilen yollara rastlamak mümkündür. Hasan Fehmi Efendi'nin önerdiği bu usul, nihayet H. 1302 (M. 1884) yılında kabul edilerek, hem yabancı sermayeye hem de şirketlere yol yaptırılması yöntemine başvurulmuştur.¹⁰⁶ Böylece hazinenin yükünün hafifleyeceği düşünülmüş; ancak, bu usulün tatbikinden dolayı da bazı meseleler çıkmıştır.

Yolların yapımında başka bir kaynak olmak üzere, ara-sıra Ziraat Bankası'ndan da yararlanıldı. Ancak bu uygulama geçici olup, yine esas yük hazinenin üstündeydi.¹⁰⁷ Bu yükü azaltmak amacıyla, 1890 yılından itibaren uygulanmaya başlanan *bedel-i nakdî* toplanması usulü, nisbeten faydalı oldu. Sıkı bir denetim ve Ziraat Bankası'nın malî işlere bakması şartıyla, muhtarlara bırakılan bu iş, onlara ödenecek miktarın azlığı sebebiyle nisbeten sekteye uğradı. İlk muhtarlara verilen %2'lik *ücret-i tahsîliyye*, sonradan %5'e çıkarılarak işin daha iyi görülmesi sağlandı.¹⁰⁸ Bu uygulama II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar aynıyla devam etti. Her sene toplanan *tarîk bedel-i nakdîsi*, yine bayındırlık işlerinde kullanıldı. Ziraat Bankası'nda biriktirilen bu paralar, bilhassa yolların inşasında ilk kaynak olarak akla gelmekteydi.¹⁰⁹ Ancak, yolların inşasına bile yetmeyen bu paranın tamamı yolların yapımında harcanmıyor ve başka alanlarda kullanılıyordu. Nitekim, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon Limanı'nın yapılması kararlaştırıldığında, Ziraat Bankası'nda bulunan yol bedeli paraları bir kaynak olarak gösterilmişti.

5- Teknik Gelişmelerin Takibi

XIX. yüzyıl Osmanlı yol sisteminin üzerinde durulması gereken bir başka yönü de, çağdaş teknolojik gelişmelerin takip edilip edilmediği ve bunların gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği meselesidir. Esasında bu konu, başlıbaşına bir araştırma mevzusu teşkil edecek kadar mühim ve teferruatlıdır. Üstelik böyle bir sorunun tam olarak açıklığa kavuşturulması için Osmanlı belgeleri de yetmez. Hem Avrupa'daki sistemleri hem de Osmanlıların takip ettiği sistemi ortaya koymak gereği vardır. Ancak, bu mesele genel hatlarıyla özetlenebilir. Osmanlı ülkesinde uygulanmak üzere yürürlüğe konan talimat ve nizamnamelerin tamamında Avrupa tesiri var olduğu gibi, bizzat belgelerde açıklandığı da gösterilmişti.

1853 yılındaki talimatta belirtilen Makadam usulü, o dönem Avrupalı büyük devletlerin de uzun yıllar vaz-

geçemediği bir yöntemdi. Bu usul, ancak yüzyılın son çeyreğine doğru terkedilmeğe başlandı. Bunun iki mü-
him sebebi vardı: Birincisi, artık taş kaldırım ve şosala-
rın yerini başka malzemelerin almaya başlaması; ikincisi
de, Makadam'ın kullandığı taşların ebat olarak küçüklü-
ğü idi. Makadam usulünde kullanılan taşlar, Osmanlı li-
sanında *kırma taş*; düzgün kesilmiş taşlarla yapılan kaldı-
rımelerde kullanılan taşlar da *muntazam taş* olarak anılı-
yordu. Taştan yapılan yollarda bu malzemeyle birlikte
yavaş yavaş katran ve ağaç parke kullanılmaya; şosalar
için de daha büyük ebatlı taşlar seçilmeğe başlandı.
Özellikle İngiltere'de uygulandığı anlaşılan bu sistemler,
Paris ve Berlin'de de geniş ölçüde rağbet bulmuştu. Bu-
nun yanısıra yine aynı şehirlerde tahtadan yapılan yaya
kaldırımları, dayanıklı olması maksadıyla, üzerleri kat-
ran ruhu (zift) ile boyanıyordu. Ancak, tahtaların kısa za-
manda çürümesi ve ziftin de kötü koku yaymasından do-
layı bu işten kısa bir süre sonra vazgeçilmişti. Taş kaldı-
rımın terkedilmeğe başlanmasının bir diğer sebebi de,
buralardan geçen arabaların şosayı zedeleyerek zamanla
tahrip etmesiydi. Bu örnekteki mahzurun aynısı, vaktiy-
la İstanbul'da da yaşanmıştı: Hususî olarak dört köşe ke-
silmiş granit taşlarından yapılan tramvay yolları, araba-
ların zedelemesi sebebiyle bozulmuştu.

Paris'te, şosa taşlarının yerleri kasten oyularak çim-
mentoyla kaynatılmış ve çok sert yeni bir şosa yol elde
edilmişti. Ancak, yolun sertliği araba ve hayvanları kısa
zamanda telef ettiği gibi; çıkan gürültü de insanlara ola-
ğanüstü rahatsızlık veriyordu. Öte yandan muntazam taş
yolların maliyeti, kırma taşın takriben on katı olduğu gi-
bi; tamiri de çok pahalıydı. Bu tür yollar, daha çok kısa
mesafelerde ticarî gayelerle kullanılırken; kırma taş yol-
lar posta, ev ve yolcu arabaları için uygundu. Bu neden-
le, muntazam taştan yapılan dayanıklı yollar da fazla ya-
pılmama durumunda kaldı. Taşın kullanım alanı daral-
mış görünse bile, tabiatıyla, yine yolların yapımında ya-
rarlanılan birinci malzemeydi. Ancak, taş yerine katran-
dan inşa edilen yolların epey faydası vardı: Katran şosa-
lar uzun müddet dayanmaktaydı. Londra'nın en işlek
caddesi olan Hapisayd'da yapılan katran şosa, kesintisiz
ondört yıl bozulmadığı gibi, tamir ve sağlamlaştırmaya
da ihtiyaç duymamıştı. Üstelik bu yollardan geçen ara-
balar az ses çıkarıyordu. Önemsiz gibi görünen bu sebep,

insanların en çok rahatsız olduğu şeydi. Ayrıca bu yolda
çamur ve toz endişesi de bulunmuyordu. Sağlık açısın-
dan öbür yollara göre daha avantajlı olan katran yollar, su
vb. sıvı maddelerin içine sızamaması sebebiyle bozulmaz
ve su birikintileri olmayacağından dolayı sağlığı tehdit
etmez. Bazı yanıcı maddelerle kibrit gibi şeyler katranı
zedeleyebilirse de, medenî açıdan bunların zaten yol üs-
tünde bulunmaması gerekir. Katrandan yapılan yolların
en önemli dezavantajı, az ıslak bulunduğu sıralarda, üze-
rinden geçmekte olan hayvanların kaymasına yolaşması-
dır. Bu da, her zaman olacak bir durum değildi.¹¹⁰

İstanbul'da katranlı yollar bulunmadığı gibi, tahta
yollar da yoktu. Halbuki, bahsedilen üç büyük Avrupa
şehrinde kullanılan yol yapım malzemelerinden biri de
tahta idi. Billhassa Berlin'deki tahta yollar, epeyce art-
mıştı. Zenginler, evlerinin hepsini aynı standartta kesil-
miş ve tezyin edilmiş tahtalarla yollara kavuşturuyor ve
anayollarını bile bunlarla yapıyorlardı. Oldukça makbul
sayılan tahta döşemelerin taklidi de çok pahalıydı. Fran-
sızca *parke* denilen bu döşemelerin hususî ustaları bulun-
makta ve sipariş üzerine çalışmaktaydılar. Bu ününden
dolayı bazı İstanbullu zenginler, sandıklarla Fransa'dan
parke getirtmişlerdi. Böylece parke yol da, Osmanlıların
yol gündemine girmiş oldu.¹¹¹

Teknik bakımdan Avrupa'daki gelişmelerin sadece
bir kısmını ilgilendiren bu gelişmeler, Osmanlıların gün-
demine Fransız basını yoluyla girmektedir. Demek olu-
yor ki, Osmanlı yol sisteminde etkin bir Fransız tesiri var-
dır. O dönem Osmanlılarının genellikle Fransızca bildik-
leri hatırlanırsa, bu aktarımların biraz da zorunlu olduğu-
na hak verilecektir. Buna rağmen, Fransız etkisi asla bir
tesadüf değildi. Zira, muhtelif yerlerde anılan birçok mü-
hendisin ya Fransız yahut da Fransa'da okumuş ve Fransız
sistemiyle yetişmiş kimseler oldukları gösterilmişti. Yol-
lara ilişkin yazıların hemen tamamının Fransa'dan akta-
rılmasının yanısıra; teorik yol kitapları da, ya onların ese-
ri yahut onların sisteminden bahseden teliflerdi.¹¹²

Sayılan bu yeniliklerin yanısıra, yolların güzergâh
ve eğimleri de önemli bir teknik meseledir. Öbür yandan
güzergâh tayin ve tesbitinin iktisadî, politik ve askerî
yönleri de bulunmaktaydı. Yolların güzergâh ve meylini
belirleyen Osmanlı teknik adamları, yine çağdaş anlayış-

lardan haberdardı. Ancak, bu standartlara uyulup uyulmadığı; yani, tatbikat meselesi ayrıdır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni bir döneme giren Osmanlı Devleti, bu dönemde hemen her alanda farklı yaklaşım ve modellere sahne oldu. Bilhassa ekonomik meselelerdeki millî tavırlar, ilkin göze çarpanlardı. Aynı zamanda devlet kurumlarında da yeni teşkilatlanmalara gidildi. Bu yeni dönemde, ülkede yapılacak her türlü bayındırlık faaliyetleri hakkında da yeni fikir ve uygulamalar ortaya çıktı. Bilhassa karayollarının yapım ve onarımı, devlet eliyle şirket vb. özel teşebbüs erbablarına ihale edilmeğe başlandı. Yani, Hasan Fehmi Efendi'nin ısrarla üzerinde durduğu münakasa usulü, II. Meşruti-

yet'le birlikte özel bir konum kazanmış oldu. Nitekim, bu devirde hazırlanan yol yapım ve onarımına ilişkin düzenlemelerin tamamı, ihaleye yöneliktir. Dolayısıyla özel teşebbüs erbabını ilgilendirmektedir.¹¹³ Ancak, devlet eliyle gerçekleştirilecek inşaat için, vaktiyle halktan toplanmakta olan bedel-i nakdî, bu dönemde de uygulanmıştır. Gözlenebildiği kadarıyla, bu uygulama vilayet hazinelerine gelir getirmekle birlikte, yolların yapım ve onarımında etkili bir kaynak olamamıştır. Zira, bedel istendiği gibi toplanamamış ve yığılmıştı. Bu dönemde, geçici olarak amele-i mükellefeliğe kısa bir süre daha devam ettirildi.¹¹⁴ Ancak, bunun kaldırılmasıyla birlikte halkın inşaatla çalışmamaya başlaması, yolların yapımını geciktiren bir olgu olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁵

- 1 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, Ankara 1991, s. 317.
- 2 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990, 2. baskı, s. 2.
- 3 B. Ögel, *a.g.e.*, I, s. 319-426.
- 4 Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kurmasıyla birlikte, kendisine bağlı memleketlerde yaptığı işlerden bahseden İbn Arabşah, onun ülkesinde adalet ve emniyetin sağlandığını, hırsızlık ve yağmanın önlendiğini ifade ettikten sonra; şöyle devam eder: "Postalar tertib ve yollara 'alâmetler vaz'etdi... İçinden çıkılmayan ıssız ve pâyansız çöllerin girilecek çıkılacak yerleri belli oldu. Ve bu tavâif ve ümem, yekdiğerleriyle muvâsala ve mu'ârefe eylediler" ("*Cengiz Han*", trc.: Müderris Şerefeddin, *Dâriü'l-Fünûn Edebiyatı Fakültesi Mecmûası*, VI/4 (İstanbul 1928), s. 19-20).
- 5 A. Mez, "Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Kara Yolları", çev.: C. Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, X/55 (Ankara Eylül 1937), s. 25-35.
- 6 A. Mez, bu iddiasını Arap kaynaklarını esas alarak sık sık tekrarlamaktadır ("*Türk-İslam Dünyasında Kara Yolları*", s. 25-35); C. Orhonlu, *Derbend*, s. 2.
- 7 Georges Marçais, "Ribac", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IX, s. 734-738.
- 8 Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, II, s. 541-549; A. Mez, "*Türk-İslam Dünyasında Kara Yolları*", s. 27-28.
- 9 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev.: C. Köprülü, Ankara 1987, s. 396, 459.
- 10 Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, X/49 (Ankara 1946), s. 471-496; Franz Taeschner, "Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihân Münâkalâtına Nazaran Vaz'iyeti", trc.: Hâmid Sadî, *Dâriü'l-Fünûn Edebiyatı Fakültesi Mecmûası*, VI/1 (İstanbul 1928), s. 99.
- 11 M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s. 50-51; Aynı Müellif, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 20 (İstanbul 1965), s. 141-170; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1984, s. 53.
- 12 Ahmet Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmûası*, I/1 (İstanbul 1931), s. 1-43; Aynı Müellif, "Azerbaycan", *İA*, II, s. 107-108; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 459-474; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, I, İstanbul 1990, s. 325-341.
- 13 B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 460.
- 14 Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstislahları", *Türkiyat Mecmûası*, 3 (1933), s. 40-41; Drevnetyurskiy Slovar, *Leningrad* 1969, s. 462.

- 15 Kopçır ve ayrıntısı için yukardaki kaynaklardan başka bkz.: Özkan İzgi, *Kıtluk Bilge-Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986, s. 98-99; Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, I, Ankara 1987, s. 462.
- 16 Tatarların haberci olduğu, Kadı Burhaneddin Divanı'nda edebî bir üslup ve güzellikle kayıtlıdır. Anılı Kadı Burhaneddin, bir beytinde buna şöyle açıklık getirir:
Segirdi saçlarının bize yine Tâtârı,
Yayaları ki irişdi hatâsı yoh n'idelim (*Kadı Burhanettin Divanı*, I, TDK. Yayını, İstanbul 1943, s. 64).
- 17 Kopçır'ın izi Osmanlılarda da bulunabiliyor. 1866 (H. 1283) yılında vergisini ödemeyen Bayezid sancığına bağlı Anıtabı (Tutak) Kürd aşiretleri, kaza kaymakamına verdikleri bir senette, bundan sonra "virgü ve a'şâr ve resm-i 'aded-i ağnâm ya'nî kamçur gibi" vergileri de vereceklerini taahhüd etmektedirler (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, İrade Dahiliye (İD), no: 39118]. İşte bu belgede geçen kamçur sözü, Uygurlarda ve sonradan İlhanlı ve Selçuklularda da rastlanan kopçırdır.
- 18 A. Z. V. Togan, "Azerbaycan", 107-108.
- 19 A. Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu", s. 16-17; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*.
- 20 F. Taeschner, "Anadolu Yolları", s. 100-101.
- 21 Bu dönemin iyi bir iktisadî tahlili için bkz.: Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tedkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60 (Ankara 1951), s. 629-684; Bu devirdeki yollar ve güzergâhların değişmesine ve bu değişimin sosyo-ekonomik sebeplerine ilişkin bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İtimat Tarihi* (1243-1453), I, Ankara 1979, s. 431-471. Bu düşüncüyü ilk defa Fuad Köprülü dile getirmiştir ("Berid", *İA*, II, s. 549); Y. Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982 s. 7.
- 23 C. Orhonlu, *Derbend*, s. 18.
- 24 F. Taeschner, "Anadolu Yolları", s. 101-102.
- 25 Cengiz Orhonlu, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Günedyoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1 (İstanbul 1972), s. 93-138. Şehirlerde yollar dahil, her türlü inşaatın yapım ve onarımında şehir mimarları da görevliyidiler (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, drl: Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 1-26); Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşamı, Ankara 1985, s. 90-91.

- 26 C. Orhonlu, "Kaldırmıcılık", s. 96; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*. VI/2, İstanbul 1993, s. 374-376'da verilen bir yol ayırma emri, nisbeten bazı hususlara açıklık getirir.
- 27 C. Orhonlu, "Kaldırmıcılık", s. 96-97.
- 28 C. Orhonlu, *Derbend*, s. 10-11.
- 29 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, II (İstanbul 1981), s. 123-132; Y. Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 16.
- 30 C. Orhonlu, *Derbend*, s. 149-160.
- 31 Bu görevliler zabtiyeler esas olmak üzere, kır ve orman bekçileri, pazvantlar ve kır serdarları olarak zikredilir (C. Orhonlu, *Derbend*, s. 156). Bunların arasında en önemlisi zabtiyeler olup, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar istihdam edilmişlerdir. Kır Serdarlığı ise, araştırılmaya değer bir müessesedir. Yolların korunmasıyla ilgili olarak yapılan geçici düzenlemlerin en önemlisi Kır Serdarlığı'dır. Hemen tamamı yerli halktan seçilen Kır Serdarları, en tehlikeli ve ıssız yerlere tayin edilirdi. Bu husus, yolların güvenliği bahsinde örnekleriyle açıklanacaktır.
- 32 Bu vergi, Uygurlardaki kopçır ile benzeşmektedir. Şu farkla ki, kopçır, at olarak tahsil edilirken; 1824 yılında yürürlüğe giren *kirâhâne bedeli* nakit para olarak alınmaktaydı.
- 33 Galib Paşa'nın hayatı ve bu uygulaması için bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, Dersaadet 1311, s. 615-616; Orhan F. Köprülü, "Galip Paşa", *İA*, IV, s. 710-714; Ahmed Lütfi Efendi, *Târih*, II, Dersaadet 1291, s. 155-157; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karasi Meşâhiri*, İstanbul 1343, s. 137-145.
- 34 Y. Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 162, 168. Menzilhanelerin lağıyla (1823-1839) halktan yeni vergi alınması cihetine gidilmiş ise de, bu uygulama daha çok sızılıya sebep olmuştur (Nesimi Yazıcı, "II. Mahmud Döneminde Menzilhaneler: Ref-i Menzil Bedeli", *II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1989, s. 157-186). Ancak şunu da eklemek gerekir: Bazı yöre halkı menzillerin kirahaneye çevrilmesini talep ve gelecek vergiyi ödememin daha kolay olacağı fikriyle, kirahane bedelini ödemeği taahhüd etmiştir. Mesela, Gümüşhane'nin Torul kazasında, "menzil nizamı mürûr-ı zamân ile muhtell ve müsevveş olub bu keyfiyyet fukarânın iz'âc ve ızrârlarını mücib olmuş olduğuna binâ'en zikrolunan menziller külliyyen ref'i ilgâ ile kirâyâ tahvil olunarak... bedel-i ref-i menzil nâmıyla akçe terib olunmasına ittifâk-ı ârâ ile karâr" verilmişti. Ancak, saman vs. alaf fiyatının artmasından sonra ref-i menzil bedelinin de artırılması Torul halkını pişmanlığa ve sızlanmağa sevketti (BOA, Cevdet Nafia (CN), no: 245, Torul Kadısı Mevlana el-Hac Ahmed'in 1 R 1246/1829 tarihli ilamı).
- 35 N. Yazıcı, "Ref-i Menzil Bedeli", s. 177; Y. Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 168-169.
- 36 N. Yazıcı, "Ref-i Menzil Bedeli", s. 177'de, kirahane uygulamasının kaldırıldığını kaydeder.
- 37 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3 (Ankara 1992), s. 335-336; Aynı Müellif, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", *Çağın Yakalayan Osmanlı! (Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri)*, ed.: E. İhsanoğlu-M. Kaçar, İstanbul 1995, s. 41-43.
- 38 Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenerz Nach Osmanischen Quellen*, II, nşr.: Dr. G. Jacob-Dr. R. Tschudi, Türkische Bibliothek, Band: 23, Leipzig 1926, s. 45-46; Aynı Müellif, "Anadolu Yolları", s. 106, n.'de, ilk posta yolları taslağının 1846 yılında hazırlandığını yazar ki, bu doğru olmamalıdır. Nezaretin kuruluşuyla birlikte hemen faaliyete geçilmiş ve ertesi sene taslak hazırlanarak mümkün mertebe uygulamaya konulmuştur.
- 39 Heyet, *Türk Ziraat Taribine Bir Bakış*, Ankara 1938, s. 86; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920), ed.: O. Okyar-H. İnalçık, Ankara 1980, s. 272-273.
- 40 İmar Meclisleri hakkında son bir çalışma olmak üzere bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *OTAM*, 3 (Ankara 1992), s. 323-333.
- 41 İmar Meclisleri'nin kuruluşu ve çalışma tarzı hakkında bkz.: Ahmed Lütfi Efendi, *Târih*, VIII, nşr.: A. Şeref, Dersaadet 1328, s. 16-18; Engelhard, *Türkiye ve Tanzimât*, trc.: A. Reşad, İstanbul 1328, s. 78; T. Güran, "Tarım Politikası", s. 272-273; M. Seyitdanlıoğlu, "İmar Meclisleri", s. 325-328.
- 42 Nafia Hazinesi'nin kuruluşu ve amaçlanan hizmetler hakkında bkz.: Lütfi, *Târih*, VIII, s. 82-83; M. A. Ubicmi, *Türkiye* (1850), II, trc.: C. Karaağaçlı, İstanbul ty, s. 288-289; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (1836-1856), İstanbul 1993, s. 140.
- 43 Mesela, Kırım Harbi'nden hemen sonra posta tatarları ve atlarıyla ilgili olarak yapılan düzenlemelerde, onlara üçbuçuk ilâ dörtbuçuk kuruş tahsis edilmesi istendiği gibi; yanlarına katılan zabtiyelere de para verilmesi emredilmişti (BOA, Mühimme Defteri, no: 259, s. 1, hüküm no: 1, Selh-i RA 1274/18.XI.1857; s. 2, hüküm no: 2, 22 L 1274/5.VI.1858; *Mühimme Defteri*, no: 260, s. 79, hüküm no: 334).
- 44 25 Şubat 1875 tarihinde düzenlenen bir menzil münakasa nizamnamesinde, menzillerin devlet için arzettiği ehemmiyet rahatlıkla görülmektedir (*Düstûr*, I/III, İstanbul 1293, s. 277-281). Billhassa sürücü postası adıyla da anılan bu haberleşme tarzının, 93 Harbi sırasında hem doğu hem de batı cephesinin kısa mesafeli yerlerinde oldukça faydası görülmüştür.
- 45 A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 258 vd.
- 46 Nafia Nezareti'nin teşkili ve İsmail Paşa'ya verilmesine dair bkz.: Lütfi, *Târih*, VIII, s. 82-83, 99-100; M. Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmanî*, I, Dersaadet 1308, s. 386; Aynı Müellif, *Sicill-i 'Osmanî*, IV, Dersaadet 1315, s. 829-830; Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i 'Osmaniyye*, II, Dersaadet 1318, s. 414-417; A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 140 vd.
- 47 A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 258-265.
- 48 Lütfi, *Târih*, VIII, s. 99-100; A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 140-144.
- 49 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 14; A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 264-266.
- 50 BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), Sadâret Teşrifât Evrakı (A.TŞF), 15/95; A.TŞF, 16/50. Nitekim 1853 yılında yayımlanan pilot yol talimatnamesi bu komisyon tarafından hazırlanmıştı (BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 55).
- 51 Meclis-i Meabir Nizamnamesi için bkz.: BOA, Meclis-i Tanzimât Defterleri, no: 1, s. 69-70; BOA, Ticaret Nafia Ziraat Orman Meadîn Nezaretleri Evrakı (T), Dosya no: 3125 Gömlek: 2.
- 52 Bu meclisin görevleri arasında her türlü ihale, münakasa, istismlâk ve sair hususlara ait şartnameler hazırlamak da vardır (BOA, Meclis-i Tanzimât Defterleri, no: 1, s. 69-70).
- 53 Bu mecliste çalışan ecnebîler hakkında bkz.: A. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 264.
- 54 XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'u ve dolayısıyla Şehremaneti'ni ilgilendiren nizamnamelerin bir kısmı için bkz.: BOA, Meclis-i Tanzimât Defterleri, no: 1, 29 Receb 1274/7.III.1858 tarihli Ebniye Nizamı (s. 43-46), bunun tadiliyle hazırlanan 23 Ş 1274/8.IV.1858 tarihli Ebniye Nizamı (s. 49-52); Meclis-i Tanzimât Defterleri, no: 2, 21 R 1278/26.X.1861 tarihli Ebniye ve Sokakların Tanzimine Dair Nizamname (s. 21-35), Aynı tarihli Ebniye Memurları ve Ebniye ile ilgili üç ayrı nizamname (s. 35-39, 39-42, 42-44 ve 44).
- 55 Bu talimat için bkz.: BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 55. Sadâret'ten Meclis-i Vala riyasetine yazılan 27 S 1270 (29 Kasım 1853) tarihli tezkire ile altındaki hamîş.
- 56 BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 55-56.
- 57 BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 56. Makadam Usulü, İskoçyalı mühendis John Loudon Mc Adam (1756-1836) tarafından icad edilen bir yol inşa tarzıdır. Yolların yapımına ilişkin iki de eser kaleme alan Mc Adam, XIX. yüzyıl başında İngiltere yollarının inşasında çalıştı ve bundan sonra meşhur oldu [*Ana Britannica*, XV (İstanbul 1989), 68-69, 198].

Makadam Usûlü, araba yolları için en meşhur tarzlardan birisidir. Önce bir yolun yüzeyi düzeltilir, sonra kabaca taşlar alt tabaka olarak sıralanır ve üzerine küçük taşlar döşenerek silindir gibi ağır âletler ile de sıkıştırılıp *şosa* yapılmış olur. Diğer taraftan, su basması muhtemel yol kısımlarını yükseltmek, yolun zemininin altından suların gitmesi için lağım açmak gibi ameliyeler de Makadam'ın önemli ve gayet kolay anlaşılır uygulamalarıdır. Bu yöntem için talimatnamedeki tarife ilaveten bkz.: Hüseyin Rıfkı, *Usûl-i İnşâ-ı Tarîk*, Dersaadet 1288, s. 71-72, 76, 87; Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, trc.: T. Güran, Ankara 1988, s. 65.

58 BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 57.

59 BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 57-61. Bu işlerin nezaret ve takibinin vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerle bırakılması doğaldır ve her zaman böyle olmuştur. 1858 yılında yayılan bir talimatta, alâkalı memurların vazifeleri sıralanırken şöyle denilmektedir: "...ve kurâdan kasâbâta gelecek yolları mümkün mertebe tesviye itdirmek ve halkın uzakdan dolaşmasını mücib dere ve nehir gibi mevânî bulunan yerlerde köprüler inşâıyla kasr ve taklîl-i mesâfe eylemek ve nehirlerle nakl-i eşyâ olunmak gibi tevşî-i zirâat ve ticâreti ve tekessür-i vâridât-ı devleti mücib mevâd-ı dâ'imâ tefciş ve taharrî..." 46 madde ve 15 sayfalık bu talimatın iki ayrı baskısı için bkz.: Vülât-ı 'İzâm ve Mutasarrıfın-ı Kirâm ile Kâ'im-makâmların ve Müdirlerin Vezâyifini Şâmil Talîmâtıdır, İstanbul, Takvîmhâne-i Âmire, 13 S 1275, s. 9-10, madde 26; Vülât-ı 'İzâm ve Mutasarrıfın-ı Kirâm ile Kâ'im-makâmların ve Müdirlerin Vezâ'ifini Şâmil Talîmâtıdır, İstanbul 14 C 1281, s. 16-18, madde 26).

60 BOA, BEO, Sadâret Defterleri, no: 2, s. 60-61.

61 Makadam Usûlü, Avrupa'da bile uzun yıllar riayet edilen bir yöntemdi. Avrupalı yol mühendisleri, bu tarzdan ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru ayrılmaya başladılar. Bu da, Makadam'ın kullandığı taşların nisbeten ufak olması ve bilhassa şehir içi yollarının inşasında katran kullanılmaya başlanmasındandı. Özellikle Paris ve Berlin caddelerinde kullanılan katran, Londra'dan mühlern idi (*Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 7, Receb 1302, s. 202).

62 Bu nizamnamenin müsveddesi ve remize çekilmiş son hali için bkz.: BOA, İrade Meclis-i Mahsûs (İMM), no: 1021, 8 CA 1278 (11 Kasım 1861) tarihi, nizamnamenin yürürlüğe konmasını emreden iradenin tarihidir. Ancak nizamnamenin hazırlık çalışmaları öncedir. Bizim tesbit edebildiğimiz ilk şumullü düzenleme budur. Musa Çadırcı, Osmanlı yollarıyla alâkalı ilk bildirgenin Haziran 1864'te yayıldığını yazar (Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 300). Nesimi Yazıcı ise, bu nizamnameyi, Osmanlılardaki ilk yol düzenlemesi olarak gösterir. Ancak, tam tarihini belirleyemediği için istifa ettiği *Düstur*'un basılış tarihinden önce olması gerektiğini isabetle kaydederek; Nisan 1866'dan önceye ait olduğu kesindir diye yazar ("Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 362). Yazıcı'nın yararlandığı *Düstur*, basılış tarihleri itibarıyla üçüncü *Düstur* olduğu halde, tertip sırasında yer almaz (*Düstür*, Def'a-i Sâniye, Dersaadet, Matba'a-i Âmire, 1282, s. 247-256). Bilindiği gibi *Düstur*'un Birinci Tertibinin ilk cildi H. 1289 senesinden başlar. Oysa bu tarihten evvel H. 1267, 1279 ve 1282 yıllarında üç *Düstur* daha yayımlanmıştır [M. Akif Aydın, "Düstür", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), X, 48-49]. İlhan Tekeli ve Selim İlkin de, ilk genel yol nizamnamesinin 1863 senesinde çıkarıldığını kaydederek ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, s. 431). Bütün bunlara rağmen, ilk umumî sayılabilecek yol nizamnamesi, N. Yazıcı'nın tarihini tam olarak tesbit edemediği ve bizim işaret ettiğimiz bu düzenlemedir. Zira, ilkin pilot bölgelerde uygulanan bu nizamname, dört sene sonra genel bir düzenleme olarak aynen kabul edilmiştir.

63 BOA, İMM, no: 1021, metinde zikredilen mazbata.

64 Ticaret Nazırı Ekselans İsmail Paşa'nın sadarete takdim ettiği Gurre-i RA 1269 (13.XI.1852) tarihli bir *Köprü Nizamnamesi* layihesindeki şu cümle-

ler, bizi bu fikre yöneltmiştir: "Bundan böyle gerek şosa yollarının ve gerek ba'zı nehirlerin lâzım gelen nizamâtı sırasında daha ıktizâ iden şey'ler zeyl ü 'ilâve kılınmak üzere..." Bu layiha, köprüler hakkında tanzim edilen ilk nizamnamedir (BOA, İMV, no: 3619).

65 BOA, İMM, no: 1021.

66 Nizamname Ticaret Nezaret'i'nden 16 RA 1278 (21 Eylül 1861) tarihinde Meclis-i Valâ'ya, buradan 27 R 1278 (30.XI.1861) tarihinde sadarete havale ve 7 CA 1278 (10.XI.1861) tarihinde de iradeye arz edilerek bir gün sonra olur emri çıkmıştır (BOA, İMM, no: 1021). Nizamnamenin hazırlanmasında takib edilen yol anlatılmış ise de, her hangi bir nizamnamenin düzenlenmesinde izlenen hiyerarşi için bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ* (1838-1868), Ankara 1994, s. 102-105.

67 Bu nizamnameyi aynı künye ile yazan N. Yazıcı, muhtevâsından bahsetmez ("Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 362). Bizim verdiğimiz künye için bkz.: BOA, İMM, no: 1021, 27 R 1278 (30.XI.1861) tarihli beyaz nizamname.

68 Parmak, bir ölçü birimi olarak 1861'de başka, 1869 senesinde ise başka karşılık bulur. Bunlarla ilgili düzenlemeler ve karşılıkları için bkz.: Halil İnalıcık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", çev.: E. Bengi Özbilgin, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 73 (İstanbul 1991), s. 44.

69 Cuma'nın tatili müslüman, Pazar'ın tatili de gayrimüslimler içindir. Osmanlılarda tatil hakkında bkz.: Cemal Tukin, "Yakın Çağ Tarihimizde Hafta Tatili", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1/1 (İstanbul 1949), s. 139-144. Bu makalede yol ameliyatı tatilinden söz edilmektedir. Cuma'nın müslümanlar için *ta'til-i tabi'î* olduğuna dair bkz.: BOA, İD, no: 41818.

70 Bu ek için bkz.: BOA, İMV, no: 25822, 12 S 1284/3 Haziran 1283 (15.VI.1867) tarihli iradenin eki.

71 Keyfi uygulamalar sonucu sadarettin Nafia Nezaret'i'ne yazılan bir tenbih özeti, herşeyi açıklamaktadır. Taşradaki inşaat iki türdür: Birisi devlete ve hükümete, diğeri de mahallî ihtiyaçlara aittir. Yol işlerinde halkın yardım etmesi veya onlardan bedel-i nakdî alınması zaten nizamname gereğidir. Ancak, yeni yapılacak köprülerin halka yüklenmesi ve halkın asla istifade edemeyeceği uzak yerlerde zorla çalıştırılması münasip değildir. Hatta, devlete ait masrafların bile vergilere eklenerek halktan alınması adalete uygun düşmez (BOA, BEO, Ayniyât Defterleri (AD), no: 994, s. 27-28, 19 CA 1283/29.IX.1866).

72 BOA, BEO, AD, no: 994, s. 78-79, 23 S 1284 (26.VI.1867) tarihli sadaret tezkiresi.

73 Midhat Paşa'nın Niş valiliği sırasında yaptırdığı yollarda uyguladığı yöntem, esasında nizamnamede sayılan usulden çok farklı değildi. Paşa, yolları kısımlara ayırarak buradan yararlanacak olan halkı çalıştırmıştı. Şosaların yapımı ise, yol yapılacak zeminden boşaltılan toprağın yerine kaldırım döşendikten sonra, araları çakıllarla dolduruluyor ve üzerine çamur olmayacak kumsal toprak dökülüyordu. Kenarlarda da hendekler için boşluklar bırakılıyordu (Nejat Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *İÜEF Tarih Dergisi* (Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), 12 (İstanbul 1982), s. 279-316).

74 Tayyib Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İA*, VIII, s. 272.

75 BOA, İMM, no: 1549, 25 R 1286/23 Temmuz 1285 (4.VIII.1869) tarihli Meclis-i Mahsus mazbatası.

76 Aynı vesika, irade.

77 Birçok araştırmada değerlendirilen bu düzenlemeden, çağdaş araştırmacı-lardan çok önceleri haber verenler olmuştu (Mehmed Nuri, *Türük*, İstanbul 1341/1925, s. 4; Osman Fırfı, *Türük-ı 'Âdiyye*, İstanbul 1928, s. 3). Ancak, son araştırmalarda bunun yürürlük tarihi farklı farklı yazılmaktadır. Nazım Berkşan, 18 CA 1272 tarihini verirse de, bunun bir seliv olduğu ortadadır (*Yol Davamız Nereye*, Ankara 1951, s. 13-25). N. Yazıcı, 26 Ağustos 1869 (yani 18 CA 1286) tarihini yazar ("Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 363). Musa Çadırcı, sadece nizamnameyi değer-

- lendirmiş olup; Düstur'dan aktarılan bu düzenlemenin tarihini 16 CA 1286 (26 Ağustos 1869) olarak yazmaktadır ("Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, Ankara 1991, s. 153-167). Oysa, oradaki tarih 18 CA 1286 olup; Çadircı'nın karşılık gösterdiği 26 Ağustos 1869 tarihine rastlar (*Düstür*, I. Tertib, c. II, s. 302-309). Talimatname ise, aynı Düstur'un 310-316. sayfaları arasında bulunmaktadır. Yusuf Halaçoğlu, bu düzenlemeyi haber verir ("Anadolu, Ulaşım ve Yol Sistemi", *DİA*, III, s. 127-128). Meşhur coğrafyacı ve ilk yolcularımızdan Hamid Sadi Selen, bu nizamnameye atfen, Osmanlı Devleti'nin yollarla 1870 yılından sonra ilgilenmeğe başladığını yazar ki, her halde bu yargısı doğru değildir ("Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, III (Ankara 1943, s. 352-391). Bu nizamname ve talimatname bizim zikrettiğimiz 6 CA 1286 (14 Ağustos 1869) tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Esas kaynak olmak üzere bkz.: BOA, *Meclis-i Tanzimât Defterleri*, no: 2, s. 247-251 arasında nizamname ve 251-255 arasında da talimatname yazılıdır. Bu defterdeki kayda göre nizamname, *Türk ve Meâbir Hakkında Nizâm-nâme*; talimat da, *Turuk ve Meâbirin Sûret-i l'mâl ve İdâresine Dâ'ir Ta'limât-ı 'Umûmiyye* künyeleriyle yazılmıştır. Her iki düzenleme için ayrıca bkz.: *Turuk ve Meâbir Hakkında Nizâm-nâmedir*, İstanbul, Matba'a-i Âmire, 18 CA 1286, 13 sayfa; *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Turuk ve Meâbirin Sûret-i l'mâl ve İdâresine Dâ'ir Ta'limât-ı 'Umûmiyyedir*, İstanbul, Matba'a-i Âmire, 18 CA 1286, 12 sayfa olan bu talimatın sayfa numaraları 16'dan başlar ve 27'de biter. Bu da nizamnamenin devamı olduğunu göstermektedir. Bu iki düzenlemenin de 6 CA 1286 (14 Ağustos 1869) tarihinde yürürlüğe konulduğu hakkında ayrıca bkz.: Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan Umûr-ı Nâfi'aya Mûte'âlik Devâ'iri 'Âliyyeye ve Vilâeyât-ı Celîleye 'Umûmî Olarak Tasdîr Olunan Muharrerât ile Telgrafnâmelerin Tettebbu'ı Kuyûda Hâcet Kalmaksızın Sûr'at ve Suhûletle Bulunması İçün Tedvîn ve Tab'ı Bâ-Emr-i Sâmi Usûl İhtihâz Kılındığından Bin Üç Yüz Senesi Nihâyetine Kadar Toplanub İkinci Def'a Olarak Tab' Olunmuşdur, II, Kostantiniyye 1303, s. 24'te, Nafia Nezareti'nden bütün vilayetlere yollanan 25 L 1302/25 Temmuz 1301 (7 Ağustos 1885) tarihli bir emirde; "memâlik-i mahrûse-i cenâb-ı mülkdârîde inşâ olunacak yolların sûret-i l'mâlini 6 Cumâdî'lülâ sene 1286 târîhiyle neşr olunan Turuk ve Meâbir Nizâm-nâmesi sûret-i sarîhada ta'rif etmiş..." denilmektedir. Aynı tahriratın sureti için bkz.: *Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 10, Şevval 1302, s. 290-293.
- 78 Bu ifadenin kaynağı olmak üzere bkz.: BOA, Şûrâ-yı Devlet Defterleri Kataloğu (ŞDD), no: 1092, 2 M 1286/2 Nisan 1285 (14.IV.1869) tarihli Şûrâ-yı Devlet Nafia Komisyonu mazbatası. Bu defterlerde sayfa numarası olmadığından sadece müzakere tarihlerini verebildik. Müzakerelerin ayrıca umumî ve hususî numaraları bulunmakta ise de, biz, müzakere tarihini göstermeyi uygun bulduk. Mösyö Ritter'in hazırladığı nizamname la-yıhasının Fransızcasıyla Türkçe tercümesinin müsveddeleri de vardır (BOA, ŞD, 495/19).
- 79 BOA, T, 3125/5, 7 S 1282 (2.VII.1865) tarihli Turuk ve Meabir İdaresi'ne ait nizamname.
- 80 BOA, İMM, no: 1549; BOA, *Meclis-i Tanzimât Defterleri*, no: 2, s. 247-251.
- 81 Amele-i mükellefeden bedel-i nakdî alınmasını hazırladığı müsvedde nizamnamede belirlen Mösyö Ritter'in bu teklifi, Şûrâ-yı Devlet Nafia Komisyonu'nda uzunca tartışılmıştır. Sonuçta, amele-i mükellefeden *bedel-i nakdî* alınmaması ve ancak zaruret halinde *bedel-i şahsî* tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Bu kararın alınmasındaki en önemli etken, halkın fakir ve bu paradan memurlara verilecek kısmının zaten devletçe karşılanmasının tabii olduğu yolundaki mütalaa idi. Nafia Nazırı Edhem Paşa'nın nihâf kararı da bu yoldaydı (BOA, ŞDD, 1092, Şûrâ-yı Devlet Nafia Komisyonu'nun 2 M 1286/14.IV.1869 ve 11 M 1286/12 Nisan 1285/24.IV.1869 tarihli müzakereleri).
- 82 BOA, İMM, no: 1549; BOA, *Meclis-i Tanzimât Defterleri*, no: 2, s. 251-255.
- 83 Talimatın bu faslının hazırlanmasından evvelki müzakereler için bkz.: BOA, ŞDD, no: 1092, 14 M 1286/14 Nisan 1285 (26.IV.1869) tarihli müzakere mazbatası.
- 84 Bekçilere ait bu mühim faslın kaynağı, Midhat Paşa'nın Tuna'daki uygulamasıdır. Kısmî tebdil ve sarîh ifadelerin kapatılmasıyla uyarlanan bu bölüm, Midhat Paşa'nın o devirdeki tesir ve başarısını gösterir. Midhat Paşa'nın Tuna'da tatbik ettiği bu nizamın metni için bkz.: *Yol Bekçilerinin Sûret-i İntihâbı ve Vezâ'ifi Hakkında Ta'limâtıdır*, Tuna, Vilâyet Matba'ası, 1 Kanunievvel 1283. Bu talimat 8 sayfa ve 17 maddeden ibaret iki bölümdür. Bekçilerle ilgili düzenlemeye son hali verilmeden evvelki müzakereler için bkz.: BOA, ŞDD, no: 1092, 23 M 1286/23 Nisan 1285 (5.V.1869) tarihli ictima.
- 85 Talimatnamedeki bu hükümler, Midhat Paşa'nın tatbik ettikleriyle nisbeten benzer. Paşa'nın çıkardığı talimatta, bekçilerin; İslâm ve Hıristiyan'dan muktedir olanların bilâ-istisnâ kabul olunacağı (s. 2) lafzı, umumî talimatta bulunmaz. Ancak, buradaki dîn ve mezhebine göre ibaresi, Midhat Paşa'nın talimatında geçen şeyin aynısıdır. Ayrıca, Midhat Paşa'nın talimatında dîn ve mezhebe göre tatil yapılması hükmü yoktur. Ancak, onun uygulamasındaki en mühim husus, mahallî idârelere (belediye) hayli yetki verilmiş olmasıdır.
- 86 *Düstür*, I. Tertib, c. IV, İstanbul 1299, s. 480-483.
- 87 1869 senesindeki nizamname maddesine (*Düstür*, I. Tertib, c. II, s.302) yapılan zeyl için bkz.: *Düstür*, I. Tertib, c. III, İstanbul 1293, s. 498; BOA, *Meclis-i Tanzimât Defterleri*, no: 2, s. 248'deki hâmiş. Yapılan bu zeylin tarihi 12 RA 1292 (18.IV.1875)'dir.
- 88 BOA, Sadâret Evrakı, Divân-ı Humâyûn Kalemî, Mukâvelât Kısmı (A.DVN.MKL), 14/20.
- 89 *Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, II, s. 10-11, 13 Mart 1301 (25.III.1885) tarihli telgraf; Bunun aynısı *Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 6, Cemaziyelâhır 1302, s. 165-167; *Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, III, Kostantiniyye 1303, s. 12, 15 Mayıs 1302 (27.V.1886) tarihli telgraf; Yollarda amele istihdamının lağvına kadarki dönem için bkz.: Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâ'id*, II, Dersââdet 1330, s. 207-208.
- 90 Bütün vilayetlere Nafia Nezareti tarafından yazılan 26 Ş 1303/18 Mayıs 1302 (30.V.1886) tarihli bu emir için bkz.: *Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, III, s. 12-14.
- 91 Taksim-i ameliyat yöntemi, zaman zaman yanlış anlaşılmış ve uygulanmıştı. Kendi hissesine düşen yol kısmında çalışmayan halk, burayı müteahhide ihale ederek işi başından attığı gibi; bazı idareciler de halktan bedel toplayarak işi kontratçılara veriyor ve kanunsuzluk yapıyorlardı. Bunların önlenmesi için sık sık emirler yollanmak zorunda kalınmıştı (*Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, I, s. 21-22; *Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, II, s. 2, 10-11, 29-32; *Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, III, s. 12-14; *Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 1, Muharrem 1302, s. 15-16; nr. 2, Safer 1302, s. 42-43; nr. 6, C 1302, s. 165-167; no: 10, L 1302, s. 290-293; no: 12, Z 1302, s. 354-359).
- 92 1890 yılından itibaren yürürlüğe giren bu hükümlerin ayrıntılı görüşmeleri için bkz.: BOA, İMM, no: 4706, 10 R 1307/21 Teşrin II 1305 (3.XI.1889) tarih ve Nafia Nazırı Raif imzalı tahrirat; *Düstür*, I. Tertib, c. VI, Ankara 1939, s. 520-523 (bütün vilayetlerde yolların amele ile inşasından sarf-ı nazar edilecek bedel-i nakdî konulması hakkında irâde, 28 C 1307/6 Şubat 1305=18 Şubat 1890); A. Vefik, *Tekâlif Kavâ'id*, II, s. 208. Şosa yollarda amele çalıştırılmasının zorunlu hale getirilmesi için vilayetlerce bazı isteklerde bulunulmuş ve 1890 yılında çıkarılan bu kanunun iptali istenmiş ise de, bu istek kabul edilmemiştir. (BOA, *Meclis-i Vukela Mazbataları* (MVM), 84/30 a-b, 1312/1895 yılı).
- 93 Bunların ayrıntıları için yukarıdaki kaynaklardan başka bkz.: BOA, BEO, AD, no: 1225, s. 127. Bedel-i Nakdî'nin üç kuruş olarak alınacağı yerler: Kastamonu, Elazığ, Yanya, Halep, Kosova, Erzurum, İşkodra, Adana, Konya, Ankara, Bitlis, Van, Sivas, Trabzon, Diyarbakır ve Musul vilayetleri. Dört kuruş alınacak yerler: Edirne, Suriye, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Ay-

- dın, Beyrut, Manastır, Selanik vilayetleriyle Çatalca, İzmit, Kudüs, Biga, Zor sancakları ve Şehremaneti (İstanbul)'ne bağlı kazalar. Beş kuruş alınacak yer ise yalnızca Hüdavendigâr vilayeti'dir (A. Vefkî, *Tekâlif Kavâ'id*, II, s. 208-210). Muhtarlar, topladığı bedel-i nakdîden bir miktar yüzde alacaklardı. Evvelce Menfaat Sandıkları'nda toplanan bu paralar, bu tarihten (1890) itibaren Ziraat Bankaları'na yatırılmaya başlanmıştır. Bu hükümlerin Hüdavendigâr vilayetindeki tatbikine bir numune olmak üzere bkz.: BOA, İMM, no: 5068.
- 94 Bu istekte bulunan Kütahya Mevlevihanesi postnişini İsmail Hakkı Efendi ve diğerlerinin arzusu için bkz.: BOA, ŞD, 1190/31; Ancak bu istek sadrazam tarafından olumsuz karşılanmış (BOA, BEO, AD, no: 1225, s. 289, Sadaretten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılan 2 S 1308/17.IX.1890 tarihli cevabi tezkire).
- 95 BOA, BEO, AD, no: 1242, Sadaretten Nafia Nezareti'ne yazılan 8 ZA 1300 (10.IX.1883) tarihli tezkire.
- 96 BOA, İrade Ticâret ve Nâfia (İTN), Hususî nr. 2, 18 L 1311 (24.IV.1894); 1892 yılında polisler de yolda çalışmak mecburiyetinden muaf tutulmuşlardır (BOA, ŞD, 1193/39).
- 97 BOA, İTN, Hususî no: 1, 5 R 1315 (3.IX.1897).
- 98 BOA, İTN, Hususî no: 1, 15 L 1316 (26.II.1899).
- 99 Nafia Nazırı'nın kısaca sayılan bu görevleri, nezarete ne denli bir bütçe gerektiğini izah edebilir. Üstelik bu işlerin hemen hepsi devlet tarafından yerine getiriliyordu. Bu nizamname ve Nafia Nezareti'nin teşkilatı için bkz.: BOA, *Meclis-i Tanzimât Defterleri*, no: 6, s. 166-171, 6 S 1297 (19.I.1880); Düstür, I. Tertib, c. IV, İstanbul 1299, s. 684-690; BOA, T, 3125/27; T, 3125/28'de iki ayrı suret; *Nâfi'a Nezâretinin Nizâm-nâme-i Dâhiliyesidir*, İstanbul H. 1297/R. 1296, 8 sayfa olan bu nizamname, diğer kaynaklarda da aynı başlıkla kayıtlıdır.
- 100 BOA, Meclis-i Tanzimât Defterleri, no: 6, s. 168.
- 101 Kısaca anlatılan bu dönem Osmanlı borçları ve bunların devlete olan yükü hakkında bkz.: Refii Şükri Suvala, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I (Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle)*, İstanbul 1940, s. 263-288; A. D. Novicev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-Sömürgeleşmesi*, çev.: N. Dinçer, Ankara 1979; Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş* (1881-1908), çev.: S. Tekay, Ankara 1987, s. 18-42; Cüneyt Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları, Belgeler*, İstanbul 1989; Aynı Mütellif, *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları: Metinler*, İstanbul 1989. Osmanlı Devleti, özellikle 93 Harbi öncesinde ve harp yıllarında borçlarını ödemek için yeni borçlar alırken, bir yandan da kaima basarak bu açığı kapatmaya çalışıyordu (Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sistemine Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sıyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 91-114).
- 102 Hasan Fehmi Efendi'nin hazırladığı bu layihanın yayınları için bkz.: Hayri Mutluçâğ, "Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadî ve Teknik Kalkınma Planı. I", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 19 (İstanbul Nisan 1969), s. 3-13; 20 (Mayıs 1969), s. 11-18; 21 (Haziran 1969), s. 29-35; 22 (Temmuz 1969), s. 53-54; 23 (Ağustos 1969), s. 30-36; 24 (Eylül 1969), s. 14-23 (Bu neşir, vesikanın sadeleştirilmesiyle gerçekleştirilmiş ve kaynak gösterilmemiştir). Layihanın töreli yayını Celal Dinçer tarafından yapılmıştır. "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *Belgeler*, V-VIII/9-12 (Ankara 1971), s. 153-233]. Dinçer, Mutluçâğ'ın yayınından haber vermez. Çünkü, O, bu layihayı 1966 yılında hazırlamış ve dergi ise ancak 1971 senesinde basılmıştır. Ancak Dinçer, layihanın evvelki Osmanlıca baskıları hakkında da her hangi bir tanıtımda bulunmamıştır. Bu husus, merhum Cengiz Orhonlu tarafından da dile getirilmiştir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik*, s. 59). Bundan dolayı layihanın önceki baskılarına işaret etmeliyiz. İlk baskısına bkz.: Nâfi'a Nazırı Hasan Fehmi Efendi Tarafından Bâb-ı Âli'ye Takdim Olunan *Lâyiha ve Tefferu'âtı Mecmû'asıdır*, İstanbul 1297, 48 sayfa; II. baskısı için bkz.: 96 Târihinde Nâfi'a Nezâretinden Tanzim Olunan İ'mâlât-ı Nâfi'a Lâyihasıdır, İstanbul, Matba'a-i Âmiri, 1324, 48 sayfa.
- Layihanın ilk baskısı için ayrıca bkz.: BOA, A.DVN.MKL, no: 19/12; BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), K. 14 E. 2289 Z. 126 K. 11. Celal Dinçer tarafından yayınlanan vesikanın aslı için bkz.: BOA, İMM, no: 3325.
- 103 BOA, A.DVN.MKL, 19/12, s. 28-29; C. Dinçer, "Lâyiha", s. 160-161.
- 104 Yabancılarla yaptırılan demir yollarından edilen zararları iyice ortaya koyan son bir çalışma olarak bkz.: Validdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 125 vd.
- 105 Meselâ, 1865-66'da bir ecnebi kumpanyası tarafından inşa edilen ve ilk işletmesi keza aynı şirkette yapılan İzmit-Gebze yolu, evvela iyi karşılanmış ise de (BOA, BEO, AD, no: 994, s. 62); bilâhare bunun devlete zarar verdiği anlaşılmıştır. Hasan Fehmi'nin bu fikrine en çok da bir ecnebi olan Turuk ve Meabir Müdürü Mösyö Galan itiraz etmiştir (C. Dinçer, "Lâyiha", s. 222'de Galan'ın hazırladığı 10 Haziran 1296/22 Haziran 1880 tarihli mazbata). Mösyö Galan (Galland), son dönem Osmanlı bayındırlığında mühim bir şahsiyettir. 1864 yılından 1887 senesine kadar Osmanlı bayındırlık hizmetlerinde bulunmuş ve birçok mühim projenin yapımında görev almıştır. Hayatı ve vazifelerinin ayrıntısı için bkz.: Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu* (1850-1900), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 28.
- 106 Kumpanyaya, yani şirkete ihale edilen bir yol ile alâkalı bir işe münâkasa denildiği gibi, müceahhide ihale etmek de denir. Münâkasa, şöyle tarif ediliyor: "Bir karye veya kasaba ahâlis-i tarik i'mâlâtından hissesine düşen kısmını yapmakdan veyahûd müte'ahhidlere ihale ile yaptırmakdan imtinâ' eyledikleri takdirde o misillü karye ve kasaba ahâlisinin mahalleri mecâlis-i idâreleri ma'rifetiyle bi'l-münâkasa maktû'an müte'ahhidlere ihale suretiyle yaptırılan hisse 'amelîyâtının masârif-i maktû'ası vakitıyla te'diye olunmadığı hâlde vâridât-ı hazînenin tahsilî..." [BOA, İrade Şûrâ-yı Devlet (İŞD), no: 4215, 28 M 1302/5 Teşrin II 1300=17.XI.1884 tarihli mazbata]. Bu usulün tatbiki sırasında hem devlet hem de halk açısından bir çok mesele çıkmıştı (*Nezâret-i Celile-i Nâfi'adan*, II, s. 2 ve 10-11'de iki ayrı hüküm).
- 107 BOA, İMM, no: 5302, 20 M 1309 (26.VIII.1891).
- 108 BOA, İMV, no: 4706; BOA, İMM, no: 4931, 19 S 1309 (4.X.1890); İMM, no: 5222, 11 ZA 1308 (18.VI.1891) tarihli iradeler; A. Vefkî, *Tekâlif Kavâ'id*, II, s. 209-210.
- 109 17 M 1324 (13.III.1906) tarihli 25 maddelik Tarîk Bedelât-ı Nakdiyyesi Tahsilâtı ve 'Amele-i Mükellefe Sevkiyyâtı Hakkında Muhtıra, II. Meşru'iyet öncesindeki son düzenlemedir. Bunda da bedel-i nakdî önemli bir gelir kapısı olarak görülmektedir (BOA, T, 3133/8).
- 110 Meselâ, 1876 yılında Berlin'de 10.000 metrekare olan katran yol, 1884'te 320.000 metrekareye çıkmıştı (*Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 7, Receb 1302, s. 202-208). 1878 yılında Londra'daki katrandan yapılmış yolun miktarı da 35 km. idi (*Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 3, RA 1302, s. 86). Özellikle muntazam ve kıvrma taş yollarının detaylı mukayesesi için ayrıca bkz.: Hayri, *Fenn-i İ'mâlât-ı Nâfi'adan Turuk-ı Mültenevvi'a-i Âdiyye*, İstanbul 1302, s. 144-146; Ahmed şükürü bin Ahmed, *Tevkiye-i Turuk*, İstanbul 1310/1308, s. 46-47; Mehmed Bahâeddin bin Hayri, *Turuk-ı Askeriyye*, İstanbul 1319, II. baskı, s. 87-88;
- 111 *Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 9, Ramazan 1302, s. 287-288. 1878 yılında Londra'da bulunan parka yolun miktarı 24 km. idi. Ancak, bu rakam 1884 yılı itibarıyla oldukça artmıştı (*Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a*, no: 3, RA 1302, s. 85-86). Katran/zift yahut Yahudi zifti de denilen malzemeye yapılan yolların inşası ve özelliklerinin teferruatı için ayrıca bkz.: Hayri, *Turuk-ı Mültenevvi'a-i Âdiyye*, s. 154-155.
- 112 Meselâ; 1871'de İstanbul'da basılan ve Mühendis Hüseyin Rıfkı'nın notlayarak çevirdiği *Usûl-i İnşâ-i Tarîk*, Fransızca bir eserin tercümesi idi. Aynı şekilde, Belçika'da Erkan-ı Harb ve Turuk Mühendisi Mektebi'nde okuduktan sonra, memleketine dönerek uzun yıllar Osmanlı yollarında çalışmış olan Hayri Bey'in, 1274 (1857) senesinden beri Mühendishane'de okuttuğu yolculuk derslerine ilişkin eseri de, yine Fransızca'dan ter-

cüme idi (*Turuk-ı Mütenevvi'a-i 'Âdiyye*, dibace, s. I-II). 1891 yılında Mühendishane matbaasında basılan Mithliva Lekuk Paşa'nın eseri, Mühendishane'de okutulmak üzere hazırlanmıştı. Eserin esası, tamamıyla Fransız sistemine ayrılmıştı. Kitapta bahsi geçen dürbün, barometre, pusula, logaritma cetveli vs. birçok teknik âletin Osmanlı yollarının keşif ve yapımında kullanılıp kullanılmadığı da ayrı bir meseledir (*Turuk ve Timuryollar*, İstanbul 19 Haziran 1307/1891, trc.: Miralay Ahmed Şükrî Bey). Hayri Bey'in oğlu Miralay Mehmed Bahaeddin, *Turuk-ı 'Askeriyye* adıyla kaleme aldığı eserinde, babasının tercümesiyle Lekuk Paşa'nın kitabını özetlemiş görünse de; ilk telif eserlerden birini vermiş olması bakımından önemlidir.

- 113 Bu hususta birçok nizam ve talimatname hazırlanmıştır. Bunların temel fikri şöyle özetlenebilir: Büyük yollara ilişkin yapım ve onarım çalışmalarında mahallî idarecilerin yetkileri sınırlı olup; ufak çaplı işleri rahatlıkla yaptırabileceklerdir. Teknik şartlar daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır. İhale şekil ve yolları çok net tarif edilmiştir. Özel teşebbüs erbabına iş yaptırılması, hemen hepsinin ortak yanındır. Genel olarak bu hususları içeren nizam ve talimatnameler için bkz.: *Turuk ve Me'âbir Sarfiyatı Hakkında Nizâmname*, İstanbul 1327, 8 sayfalık bu nizamname aynıyla *Düstûr*, II. Tertib Cild III, s. 706-711; *Turuk ve Me'âbir Ta'limât-ı Umûmiyyesi*, İstanbul 1326, 8 sayfa; *Memâlik-i Osmâniyye'de İnşâ Olunacak Turuk ve Me'âbirin Münâkasa Şerâ'itini Mübeyyin Ta'limât*, İstanbul 1327 (9 sayfalık bu düzenleme, ülkedeki bütün yol, köprü vs. işlerin nasıl yapılacağına ilişkin bir ihale programıdır. Vilayetlerde inşa edilecek altyapının miktarı da bulunmaktadır); *Memâlik-i Osmâniyye'de Turuk ve Me'âbir İnşâât ve Ta'mirâtının Suver-i İcrâiyye ve İkmâliyyesine Dâ'ir Esbâb-ı Mâcibe Lâyhası*, İstanbul

1327, 26+3 sayfa; *Turuk-ı Umûmiyye İnşââtı* (*Construction des Routes d'état*), İstanbul 1328, (Türkçe ve Fransızca olarak 32'er sayfalık bu düzenleme, Nafia Nezareti'yle yol yapım şirketleri arasında çıkan ihtilafın düzeltilmesinden sonra yapılmış bir düzenlemedir); *Turuk ve Me'âbir Hakkında Nizâmname ile Ta'limât-ı Umûmiyyedir* (*Règlement sur les Routes et Chemins et Instruction Generales Pour Son Application*), bty, 21 sayfa; M. Nuri, *Turuk*, s. 5; O. Fitri, *Turuk-ı 'Âdiyye*, s. 3-5; C. Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 59.

- 114 12 Mart 1913 (27 Şubat 1329/14 R 1332) tarihinde çıkarılan geçici nizamnamede, zorunlu amelelik vardı. Buna göre, daha önce 20-60 yaş arası olan zorunlu amelelik (O. Fitri, *Turuk-ı 'Âdiyye*, s. 3), 18-60 yaş arasında bulunan her erkek Osmanlı için geçerli kılındı. Yol parası olarak toplanan vergi, 12 ilâ 40 kuruş arasında olacaktı. Bunun en alt ve üst seviyesini vilayet meclisleri tesbit edecek ve bir defada alacaktı. Bedel-i nakdiyi vermeyen ve verecek güçten yoksun bulunduğu için hacze maruz bırakılması mümkün olmayan halk, zorla en yakın yol yahut başka devlet işinde çalıştırılacaktı (*BOA*, A.DVN.MKL, no: 58/6).
- 115 Meselâ, yollarının yapılmadığından ve yapılmayacağından emin olarak, 1914 yılında Meclis-i Mebusan'da bir konuşma yapan Elazığ Mebusu Mehmed Said Efendi, "Ticâreti Anadolu yapıyo r, tekâlifî Anadolu veriyor, askeri Anadolu veriyor, herşeyi Anadolu veriyor; malını, canını veriyor Anadolu, yine nimet-i maârifden, nimet-i medeniyetden mahrum kalıyor, illahlah" sözlerini şikâyet makamında söyleyince; Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi de, mevcut yol yapım hukukunu eleştirerek; "Hepimizin malûm-i âlfileridir, yol para ile yapılır. Bir de beden ile yapılır. Binaenaleyh, bunu biz kaldırdık, bu kabahat da bizdedir" demişti (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III. devre, cild I, s. 79-80).

ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARI

PROF. DR. MURAT ÖZYÜKSEL
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Abdülhamit'in saltanat yılları Osmanlı tarihinin en ilgi çekici dönemlerinden biridir. İç politikada Jön Türk muhalefeti, dış politikada ise Almanya ile hızla gelişen siyasî/iktisadî gelişmeler bu yıllara damgasını vuran olaylardır. Abdülhamit'in yürüttüğü İslamcı politika ile İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiş olması da önemli dinamikler olarak ilk göze çarpanlardır. Üstelik tüm bunların emperyalist devletler arasında "Doğu Sorunu"nun kendi lehlerine çözülmesi doğrultusunda büyük gayretler sarfettiği döneme denk gelmesi, sürece ayrıca bir özellik kazandırmaktadır. Bu yazının ana teması olan Anadolu/Bağdat demiryolları, böylesi bir politik atmosferin önemli bir unsuru/belirleyicisi olduğu düşüncesiyle ele alınacaktır.

Demiryolları Batı teknolojik gelişiminin, insan ve toplum yaşantısını en fazla etkileyen ürünlerinden biridir. Ulaşımda sağladığı yeni olanaklar endüstriyel gelişimin hız kazanmasına yol açarken, toplumsal ilişkilerde de köklü dönüşümlere neden olmuştur. Emperyalist devletlerin demiryolu hatları döşemeleri, geri kalmış ülkelerin de bu büyük dönüşümden etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur. Kendi içlerine kapalı kırsal ekonomiler, pazara bağlanarak Dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girmişlerdir. Anadolu ve Bağdat demiryolları bu bağlamdaki işlevlerinin yanı sıra, uluslararası ilişkilerde oynadığı rol nedeniyle ayrıca incelemeye değer. Bağdat Demiryolu sorunu, ortaya çıkışından itibaren sürekli olarak uluslararası ilişkilerin önemli bir gündem maddesini oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda elde edilen demiryolu imtiyazları, ayrıcalık sahibi ülkenin, o bölgeyi nüfuz alanı haline dönüştüreceği anlamına gelmekteydi.

Daha önce İngiliz ve Fransızlarca inşa edilen demiryollarının bu doğrultudaki işlevleri bilinmekteydi. Almanlar da doğal olarak elde ettikleri ayrıcalıkları aynı amaçlarla kullanacaklardı. Üstelik bu kez sözkonusu olan demiryolu İstanbul'dan başlayıp, Konya üzerinden, Ön Aysa ve Mezopotamya topraklarını aşarak Basra Körfezi'ne kadar uzanacaktı. Bu uzun hat boyunca yaşayan insanların oluşturacakları potansiyel talep ile bölgenin hammadde kaynakları -Adana ve Konya'nın pamuğu, Mezopotamya'nın petrolü- demiryolunun değerini iyiden iyiye arttırıyordu. Bağdat Demiryolu'nu denetleyecek ülkenin aynı zamanda, Hindistan yolunu kontrol altına alacak olması, konuya ayrı bir hassasiyet kazandırıyordu.

Yukarıda anlatılanlardan, Osmanlı demiryollarının sadece Avrupa ülkelerinin baskı veya telkinleriyle inşa edildiği sonucu çıkarılmamalıdır. Osmanlılar da büyük bir hızla gelişen bu yeni ulaştırma sistemini, yol sorununu çözecek çare olarak görüyorlardı. Mustafa Reşit Paşa'dan başlayarak Avrupa'yla siyasî bütünleşmenin gereğine inanan Tanzimat bürokratları, özellikle de Ali ve Fuat Paşalar padişaha sundukları lâyihalarda, demiryollarının Osmanlı Devleti için önemini vurguluyorlardı.¹ Osmanlı yöneticilerinin demiryollarına duydukları ilgi daha çok yönetsel/stratejik kaygılara dayanıyor; ülkede giderek artmakta olan iç ve dış karışıklıkların, demiryolunun sağlayacağı süratli asker sevkıyatı ile önlenileceği düşünülüyordu. İkinci olarak ise demiryollarının mali bunalımın hafiflemesine yardımcı olacağı, ulaşım sorununun çözüldüğü bölgelerde üretimle birlikte, aşar vergilerinin de artacağı umut ediliyordu. Nitekim 1889-1891 yılları arasında tarımsal üretim Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde %63 artmışken, demiryollarının geçtiği böl-

gelerde bu artış %114'ü bulmuştur.² O halde Osmanlı demiryollarının, iç ve dış dinamiklerin bir bileşkesi olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

OSMANLI TOPRAKLARINDA İNŞA EDİLEN İLK HATLAR: İNGİLİZ DEMİRYOLLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı demiryollarını gerektirecek bir gelişme düzeyine ulaşmamıştı. Buna rağmen 1830'lar gibi erken bir dönemde, Chesney adlı bir İngiliz subayı Osmanlı topraklarındaki ilk demiryolu projesini ortaya atmıştı. Chesney'in projesi, İngilizlerin Hindistan'a Basra Körfezi üzerinden ulaşma çabalarından biriydi.³ Nitekim 1856 yılında İngilizler, İskenderiye-Kahire demiryolunu, bu amaçla ulaşma açmışlardı.⁴ İmparatorluğun Anadolu ve Rumeli topraklarında ulaşma açılan ilk demiryolları yine İngilizlerce, bu kez verimli bölgelerin tarımsal potansiyelini değerlendirme amacına yönelik olarak inşa edilmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yatırımlarını finanse edecek sermaye birikimi olmadığı gibi, deneyimli teknik kadrolar da bulunmamaktaydı. Bu durumun doğal sonucu, Hicaz Demiryolu ve Haydarpaşa-İzmit Hattı dışında, Osmanlı Demiryollarının tamamının yabancı şirketler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıydı. Üstelik, Osmanlı Devleti'nin bu alanda yatırım yapacak yabancı sermayeye birtakım garantiler vermesi de gerekmişti. Zira planlanan hatların ticari potansiyellerinin, kısa dönem için yetersizliği, yabancı sermayenin bu alana ilgi duymasına engel oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk imtiyazı İngilizler 1856 yılında, İzmir-Aydın Demiryolu için elde etmişlerdi. İngiliz sermayesini bu hattın döşenmesine teşvik eden neden, bölgenin hammadde kaynağı ve mamul madde sürüm alanı olarak değerlendirilmek istenen potansiyeliydi. İzmir İmparatorluğun en önemli limanlarından biriydi. Son derece verimli bir hinterlandın tek çıkış noktası olup dış ticarete oldukça elverişli bir konuma sahipti.

Daha demiryolu yapımına başlanmadan evvel İzmir'de fiilen ithalat ve ihracat işleriyle uğraşan 1061 İngiliz tüccar bulunmaktaydı.⁵ Bunun nedeni, kentin İngiliz tüccarlar için giderek daha çekici bir ticaret merkezi haline gelmiş olmasıydı. İngiltere, Osmanlı Devle-

ti'nin dış ticaret konusundaki son kalelerini 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile yıkmıştı. İhracat yasakları, yed-i vahit (tekel) usulü ve iç gümrükler kaldırılmış,⁶ böylece Osmanlı pazarlarına girmek ve oradan hammadde ithal edebilmek için hukukî bir engel kalmamıştı. Ancak İngiliz tüccarların önünde hâlâ çözüm bekleyen dev bir sorun vardı: Ulaşım. Ulaşımın develerle gerçekleştiriliyor olması, maliyetleri arttırdığı gibi bir dizi başka olumsuzluklar da içermekteydi.⁷ O günün koşullarında bu problem ancak demiryolu yapımıyla çözülebilirdi. Kentteki İngiliz tüccarlardan Robert Wilkin ile dört arkadaşı, benzeri düşüncelerle, İzmir ile Aydın arasında yapılacak bir demiryolu imtiyazı için Bâbı-âlî'ye başvurdular. İngiliz Büyükelçiliği'nin de desteğiyle başvuruları kabul edildi. Kendileri böylesine büyük bir yatırımın altından kalkamayacakları için, bu imtiyazı İngiltere'de bir gruba sattılar. Böylelikle 1857 yılında "İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu Şirketi" kurulmuş oldu.⁸

Yapılan İzmir-Aydın Demiryolu Sözleşmesi'ne göre Osmanlı Hükümeti, şirkete yatırdıkları 30.6 milyon frank sermaye için yılda %6 kâr garantisi sağlamak zorundaydı.⁹ Ayrıca şirket hükümete ait topraklardan, maden ve ormanlardan ücretsiz olarak yararlanma hakkına sahipti. Buna karşılık demiryolunun ilk 70 kilometrelik bölümü dört yıl içinde tamamlanmış olacaktı.¹⁰ Osmanlı yönetimi bu güzergâhta bir başka şirkete demiryolu yapma izni vermeyecekti.¹¹

Şirket, demiryolunun ilk 70 kilometrelik bölümünü yükümlü olduğu sürede gerçekleştiremeyince, hükümet süreyi üç yıl daha uzattı. Oysa sözleşme hükümete bu gibi durumlarda güvence parası olarak tutulan 39.600 Sterline el koyma ve şirketin yönetimini devralma hakkını tanımıştı.¹² Osmanlı Hükümeti'nin bu haklarını kullanmadığı gibi, şirkete yeni ayrıcalıklar tanımasının sebebi, Osmanlı yöneticilerinin demiryolu yapımına verdikleri önemin giderek artmasında aranmalıdır. Osmanlı yöneticilerinin ülke genelinde demiryolu yapımını desteklemelerinin iki temel nedeni, İzmir-Aydın bölgesi için de geçerliydi. Bunlardan birincisi giderek artmakta olan iç karışıklıkların, demiryolunun sağlayacağı süratli asker sevkıyatı ile önlenebileceği düşüncesi; ikincisi ise ülkenin içinde bulunduğu mali bunalımın

hafiflemesine yardımcı olacağı umuduydu. Batı Anadolu Bölgesi de, çıkan karışıklıklardan nasibini almıştı. Rum, Yahudi ve Ermeni toplulukları arasındaki anlaşmazlıklar bir yana, kırsal kesimde örgütlenmiş Zeybek, Yörük ve Çerkez çetelerine karşı bölgeye hızla asker sevk etmek gerekli oluyordu. Aynı neden adalardan gelip kıyı köylerini yağmalayan Rum çetelerinin durdurulması için de geçerliydi.¹³ Bu karışıklıklar bölgedeki ekonomik yaşamı da olumsuz yönde etkiliyordu.

Osmanlı yöneticileri ulaşım sorununu çözümleyerek üretimi artırabileceklerini, böylece aşar gelirinin yükseleceğini umuyorlardı. Ayrıca demiryolu sayesinde ticaretin gelişmesi, tarımsal vergilerin yanısıra gümrük vergilerinde de artış sağlayacaktı. İzmir-Aydın Demiryolu'nun yapımı on yıl sürmüştü, hatlar 1866 yılında ulaşılma açılmıştı. Beklendiği gibi, İzmir-Aydın demiryolu'nun geçtiği bölgelerden toplanan tarımsal vergiler, 1856 ile 1909 yılları arasında 13 misli artmıştı. Aynı şekilde İzmir gümrüklerinin geliri 1873-77 arasında yılda ortalama 230 bin Sterline ulaşmıştı.¹⁴ 130 kilometre uzunluğundaki İzmir-Aydın hattı, daha sonra 1879 tarihli ek bir sözleşme ile Dinar'a kadar uzatıldı. Hattın uzunluğu muhtelif kollarıyla birlikte 515 kilometreyi bulmuştu.¹⁵

Bu arada İngilizler, İzmir'den Kasaba'ya uzanan ikinci bir demiryolu yapımına giriştiler. 1863 yılında Price adlı bir İngiliz girişimcinin Osmanlı Hükümeti'nden yine %6 kâr garantisiyle sözkonusu demiryolu'nun imtiyazını elde etmesi üzerine, "İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi" kuruldu. Çalışmalarına 1864 yılında başlayan şirket üç yıl içinde 92 kilometrelik İzmir-Kasaba hattını tamamladı.¹⁶ Demiryolu 1875 yılında Alaşehir'e kadar uzatılmıştı. İzmir-Kasaba Şirketi'ne 1888'de, bu kez garanti karşılığı olmaksızın Manisa ve Soma arasındaki 92 kilometrelik yapım ve işletme imtiyazı verilmişti; Manisa-Soma hattı 1890 yılında işletmeye açılmıştı.¹⁷

Gerek İzmir-Aydın, gerek İzmir-Kasaba demiryolları, Batı Anadolu Bölgesi'nde İngiliz nüfuzunun hızla yayılmasına yol açtı. Demiryolları yapımını bölgedeki İngiliz ticaretindeki artış ve İngilizlerin madencilik, belediye hizmetleri gibi diğer sektörlerdeki yatırımları izledi. Hatta demiryollarının ulaşılma açılmasının ardından, İngiliz sermayesi, İngiliz sanayiine hammadde ihraç edecek kapitalist çiftlikler oluşturmayı denedi.¹⁸

İngilizler benzeri amaçlarla, İmparatorluğun Avrupa topraklarında da demiryolları inşa ettiler. Osmanlı Hükümeti, Köstence-Çernavoda demiryolu'nun imtiyazını 99 yıllığına İngilizlere verirken, bu kez herhangi bir garanti ödemesi yükümlülüğü altına girmiyordu. Adı geçen 65 kilometre uzunluğundaki hat, 99 yıl sonra karşılıksız olarak Osmanlı Hükümeti'ne devredilecekti. Bu durumu bir nevi yap-işlet-devret modeli olarak niteleyebiliriz. Köstence-Boğazköy/Çernavoda hattı 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açıldı.¹⁹ 220 kilometrelik Varna-Ruşuk hattının imtiyazı ise, 1861 yılında yine 99 yıl için verilmişti. Bunlardan Rumeli'de yapılan ilk demiryolu olan Köstence-Çernavoda Hattı, Rusya ile yapılan savaştan sonra Romanya sınırları dahilinde kalmıştır. Varna-Ruşuk demiryolu ise 1866 yılında ulaşılma açılmış olup, Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan'a devredilmiştir.²⁰

ABDÜLAZİZ'İN DEVLET DEMİRYOLLARI GİRİŞİMİ

Buraya kadar incelediğimiz Osmanlı demiryolları sınırlı bir bölgenin ticari potansiyelini harekete geçirmeye yönelik kısa mesafeli hatlardı. Oysa Tanzimat'tan beri Osmanlı yöneticileri Avrupa ile bütünleşmeye yönelik çabalarını sürdürüyordu. Başkent İstanbul'un Avrupa'ya bağlanması yönetsel/stratejik ve mali amaçların yanısıra, bu bağlamda da ayrı bir önem taşımaktaydı. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı sonrası Avrupa'dan esen olumlu hava, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolu'nun özlemini arttırmaktaydı.

Bir ara İmparatorluğu Avrupa'ya bağlaması amaçlanan demiryolu'nun devlet tarafından yapılması düşünüldüyse de, bu düşünceden daha önce belirttiğimiz nedenlerle (mali güçlükler, bilgi ve teknik eleman eksikliği) vazgeçilmiş, Avrupa sermaye çevrelerine çağrıda bulunulmuştu. Çeşitli girişimlerden sonra 1869 yılında Avusturyalı banker Baron Hirsch ile imtiyaz sözleşmesi imzalanmıştı. Anlaşma sonucu, Hirsch'e 2.000 kilometrelik demiryolu imtiyazı, kilometre başına 22.000 Franklık teminatla birlikte verilmekteydi.²¹

Daha sonraki aşamalarda Hirsch'in böylesine bir projeyi gerçekleştirecek ekonomik güce sahip olmadığı, maceraperest bir ruhla işe atıldığı anlaşılabaktı. Nitekim gerekli sermayeyi bulabilmek için Hirsch, ikramiyeli

tahviller ihraç ederek, küçük sermayedarların ilgisini çekmeye çalışmıştır. Tahvil sahipleri yapılacak çekilişler sonucunda 600.000 Frank gibi muazzam ikramiyeler kazanabilecekti.²²

Tahmin edileceği gibi işler umulduğu gibi gitmedi. Örneğin Fransız ve İngiliz hükümetleri sözkonusu tahvillerin Paris ve Londra piyasalarına girmesine izin vermedi. Sorunların çözümü için, Baron Hirsch ile Osmanlı Hükümeti arasında 1872 yılında, imtiyaz koşullarında önemli değişiklikler yapıldı. Her şeyden önce demiryolu imtiyazı 2.000 kilometreden 1.279 kilometreye indirildi. Hirsch, yeni anlaşmaya göre en zor ve masraflı hatları inşa etmekten kurtuluyordu. Ayrıca Baron, inşa edeceği hatlardan kilometre başına 72.727 Frank alacaktı ki, bu da toplam 93.017.833 Frank ediyordu ve ihraç edilen tahvil gelirinden peşin olarak ödenmişti. Osmanlı Devleti ise 1.279 kilometrelik bir demiryoluna sahip oluyorsa da, hatlar Avusturya şebekesiyle birleşmemişti. Yani Ali ve Fuat Paşaların demiryolu ile Avrupa'ya bağlanma özelemleri gerçekleşmemişti. Dönemle ilgili eserler Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile birçok yöneticinin, yeni sözleşmenin Baron Hirsch lehine imzalanabilmesi için, önemli miktarlarda rüşvet aldıklarını yazmaktadır.²³

Hirsch ile yaşanan olumsuz deneyim²⁴ Osmanlı yöneticilerinin demiryollarına verdikleri önemi azaltmadı. Sultan Abdülaziz 1871 yılında, bu kez Asya topraklarını demiryolu ağıyla örme düşüncesini içeren bir irade yayınladı. Gerçekleştirilmesi amaçlanan ana hat İstanbul-Bağdat arasındaydı.²⁵ Demiryolu yan hatlarla Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne bağlanacaktı. Baron Hirsch'le yaşanan tatsızlıklar, özel girişime karşı tam bir güvensizlik yaratmıştı. Bu nedenle planlanan demiryolunun devlet tarafından inşa edilmesine karar verildi. 4 Ağustos 1871 tarihli irade ile Haydarpaşa'dan İzmit'e doğru hatların döşenmesine başlandı. Ertesi yıl 4 Ekim günü ancak Tuzla'ya ulaşılabilmişti. Haydarpaşa'dan İzmit'e ulaşabilmek içinse iki yıl beklemek gerekmişti.²⁶

Abdülaziz böyle dev bir projenin plansız programsız gerçekleştirilmesinin olanaksızlığını anlamış; 1872 yılının Şubat ayında Alman mühendis Wilhelm von Pressel'i, "Asya Osmanlı Demiryolları" Genel Müdürlüğü'ne getirerek, hedefleri doğrultusunda bir demiryolu projesi hazırlamakla görevlendirmişti. Pressel Alman-

ya'da, İsviçre'de ve son olarak Rumeli demiryollarında aldığı görevleri başarıyla yürütmüştü.²⁷

Wilhelm von Pressel 1872-1873 yıllarında 4.670 kilometre uzunluğunda ayrıntılı bir demiryolu projesi hazırladı. Pressel'in projesi Padişah'ın isteklerine uygun bir şekilde Haydarpaşa'dan başlıyor. Ankara-Sivas-Musul ve Bağdat üzerinden Basra'ya ulaşıyordu. Demiryolunun şube hatlarıyla Akdeniz ve Karadeniz'e çıkışı sağlanacaktı.²⁸ Maliyetler kilometre başına 90.000 Frank olarak hesaplanmıştı. Oysa bu yıllarda Osmanlı maliyesi Kırım Savaşı'yla birlikte girdiği hesapsız borçlanma süreci nedeniyle hızla iflasa sürükleniyordu.²⁹ Kaçınılmaz sona yaklaşmakta olan İmparatorluk Maliyesi'nin, Pressel'in projesinin altından kalkamayacağı ortadayken, Mudanya'dan Bursa istikametine doğru raylar döşenmeye başlamıştı.³⁰

Sonuçta 91 kilometrelik İzmit hattı iki senede tamamlanabilirken, Mudanya-Bursa arasındaki rayların döşenmesi 1874 yılında bitirilebildi. Bursa'ya ulaşabilmek için 185.000 Lira (4.200.000 Frank) masraf yapılmış, ancak parasızlık nedeniyle demiryolunun ulaşımına açılması mümkün olmamıştı. Yarım kalan inşaat yıllar sonra 1895 senesinde yabancı sermayeye imtiyaz vermek suretiyle tamamlanacaktı.³¹ Haydarpaşa-İzmit demiryolu ise işletmecilik sorunları yüzünden bir İngiliz kumpanyasına kiralanmıştı.³² Görüldüğü gibi, Osmanlı maliyesinin 1875 yılında iflas etmesiyle birlikte, Pressel'e hazırlatılan proje zorunlu olarak rafa kaldırılıyor, devlet eliyle demiryolu yapımı rüyası da sona eriyordu. Benzeri bir proje 1880 yılında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa tarafından hazırlanırken, artık Avrupa sermayesine başvurulmaksızın bu boyutlardaki girişimleri gerçekleştirmenin olanaksızlığının bilincine varılmıştı.³³

1875 yılından sonra, Avrupa mali çevrelerinin Ba-biâli'ye yaptıkları imtiyaz başvuruları tamamıyla kesilmişti. Sermaye sahiplerinin, borçlarını ödeme güçlüğü içinde kıvranan İmparatorluk topraklarında, yeni yatırımlara girişmek istememeleri doğaldı. Avrupa sermayesinin 1881 yılından sonra özellikle demiryolu yatırımları konusunda yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmesi, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ile ilgilidir.³⁴ Zira Düyun-u Umumiye'nin görevleri arasında kilometre garantilerine ayrılan gelir kalemlerini tahsil ederek, demiryolu şirketlerine ödemek de bulunuyordu. Ya-

ni Düyun-u Umumiye Konseyi sayesinde, Osmanlı Devleti'nin ödeme güçlüklerinden kaynaklanan rizikolar ortadan kalkmış oluyordu.³⁵ Bu rizikonun ortadan kalkması, Osmanlı topraklarında demiryolu yatırımlarını yeniden cazip hale getirmişti. Babiâli'ye birbiri peşisıra demiryolu imtiyaz başvuruları gelmeye başlamıştı. Bu başvurular arasında Cazalet gibi İngiliz, Collas gibi Fransız girişimcilerinin dikkat çekiyordu.³⁶ Ancak bu kez Alman Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini almayı başaran Deutsche Bank da rekabet eden güçler arasındaydı ve Abdülhamit imtiyaz konusunda Almanları tercih edecekti. Deutsche Bank'ın inşa edeceği Anadolu ve Bağdat demiryolları Osmanlı-Alman ilişkilerinde lokomotif işlevi görecekti.

ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARI

1888 yılında II. Wilhelm'in Alman İmparator'u olmasıyla birlikte, Bismarck'ın statükoyu savunan temkinli politikası, yerini "Weltpolitik" adı verilen yayılmacı bir politikaya bırakmıştı. Bu dönüşümün en önemli nedeni hızlı sanayileşme sürecinde her geçen gün kendini daha fazla hissettiren pazar ve hammadde sorunu idi. 19. yüzyılın son çeyreğinde sömürgeleştirilebilecek toprakların bölüşülmüş olması, Almanya'yı alternatif yayılma politikaları üretmeye zorlamıştı. Klasik sömürge elde etme yollarının tıkanıklığı sonucu oluşan "barışçı yayılma" politikasında, Osmanlı İmparatorluğu henüz yeterince değerlendirilmemiş hammadde kaynakları ve 25 milyon nüfusunun yaratabileceği potansiyel taleple Almanya için merkezi bir önem kazanmıştı. Avusturya ve Romanya ekonomileri yapılan ticaret antlaşmalarıyla Alman ekonomik sistemine entegre edildikten sonra, II. Wilhelm gözlerini Anadolu ve Mezopotamya'nın geniş ve bakir topraklarına dikmişti. Aynı süreçte Abdülhamit ve Osmanlı yöneticileri de, Almanya'yı bir kurtuluş umudu olarak görüyorlardı. "Almanya kuvvetini boşuna harcayarak her yerde kendisine faydasız koloniler arayacağına, nüfuzunu İran Körfezi'ne kadar uzatsa, hem bizim için hem de kendisi için çok daha iyi olur" diyebilen padişahın, Almanların işini ne derece kolaylaştırdığı açıktır.³⁷

Abdülhamit'in Almanya'ya karşı davetkâr tutumunun nedeni, iç ve dış politikada hareket alanının iyiden iyiye sınırlanmış olmasıydı. Bu yıllarda Osmanlı maliye-

si, en bunalımlı dönemlerinden birini yaşamaktaydı. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İmparatorluğun artık tek başına ayakta kalamayacağını ortaya çıkarmıştı. İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'nın engellenmesi karşılığında, Kıbrıs'ın yönetimini devralmıştı. İngiltere'nin bu davranışı, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma düşüncesinden uzaklaştığını, onun yerine İmparatorluğun kendisi için stratejik önem taşıyan bölgelerini ele geçirmeye yöneldiğini gösteriyordu.³⁸ Nitekim 1882 yılında Mısır'ı işgal etmeleri, Abdülhamit'in İngilizlere karşı duyduğu kuşkunun artmasına yol açmıştı. Bunların dışında, İngilizler, Arapların yaşadığı bölgeye yönelerek, Abdülhamit'in hiç değilse Müslüman unsurları bir arada tutabilme çabalarını da önlemeye çalışıyorlardı. İngiltere ve Rusya'nın dışında, Avusturya'nın Balkanlar, İtalya'nın Osmanlı Afrikası üzerindeki emelleri bilinmekteydi.

Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı toprakları üzerinde henüz herhangi bir talebi olmamış tek bir Avrupa devleti kalıyordu: Almanya. Alman İmparatorluğu'nun sömürge-leri arasında Müslüman toprağı bulunmaması da, Osmanlılar için önemli bir unsurdur. Hristiyan uluslar birer birer Osmanlı İmparatorluğu'ndan koptukça, nüfus dengesi Müslümanlar lehine değişiyordu. Bu durumda İslam yeni bir dayanışma ilkesi olarak, milliyetçilik virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara bulaşmasını engelleyebilirdi. Bu nedenle, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin, Müslüman ulusları İmparatorluk'tan kopma doğrultusunda kışkırtan davranışları, bu devletlere duyulan düşmanlığı artırıyordu. Almanlar ise bu tür davranışlardan kaçınarak, Osmanlı yöneticilerinin gözündeki puan toplamaya devam ediyorlardı. Uluslararası konjonktür, Osmanlı ve Alman imparatorluklarının yakınlaşmalarını adeta kaçınılmaz hale getirmişti.³⁹

O güne kadar askeri alanla sınırlı kalan ilişkiler, II. Wilhelm'le birlikte, Almanların Anadolu'da yapımına başladıkları demiryolları temelinde hızla ekonomik ve politik düzeylere de taşınmıştır. Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu macerası, Anadolu Demiryolu imtiyazının elde edilmesiyle başlar. Bu imtiyaz sözleşmesi, İzmit-Ankara hattının yapım ve işletmesi ile Haydarpaşa-İzmit demiryolunun Deutsche Bank'a devredilme koşullarını belirliyordu. 15.000 Frank tutarın-

daki kilometre garantisi için hatların geçeceği İzmit, Er-
tuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının aşar gelirleri
karşılık gösterilmişti.⁴⁰ Bu konuda aracılık yapacak olan
Duyun-u Umumiye ile ilişkilerin sağlıklı yürütülebil-
mesi amacıyla da, Konsey'in İngiliz temsilcisi Caillard,
demiryolu şirketinin yönetim kuruluna alınmıştı.⁴¹

Ankara hattını gerçekleştirecek konsorsiyumda,
Deutsche Bank dışında Deutsche Vereinsbank ile Würt-
tembergische Vereinsbank bulunuyordu.⁴² 1889 yılında
Wiener Vereinsbank'ın katılımından sonra, konsorsiyum
Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki de-
miryollarını (İstanbul-Edirne-Filibe-Belova hattı), hisse
senetlerinin çoğunluğunu satın almak suretiyle ele geçir-
mişti.⁴³ Deutsche Bank'ın, sözkonusu hattı ele geçirme-
si, Anadolu'da inşa edeceği demiryolları açısından çok
büyük önem taşıyordu. Zira 12 Ağustos 1888 tarihinde,
ünlü Şark Ekspresi'nin İstanbul'a ulaşmasıyla, Osmanlı
İmparatorluğu'nun başkenti, Viyana, Paris, Berlin gibi
Avrupa'nın önemli kentlerine demiryolu ile bağlanmıştı.
Böylece Avrupa-İstanbul bağlantısını ele geçiren Deutsc-
he Bank, demiryolunu İmparatorluk'un Asya toprakları-
na daha büyük bir şevkle uzatacak. Konsorsiyum ayrı-
ca, 219 kilometrelik Selanik-Manastır demiryolu imtiya-
zının da sahibi olmuştu.⁴⁴ Bu gelişmelerin sonucunda,
1888 yılına kadar Osmanlı topraklarında tek bir kilo-
metre demiryolu bulunmayan Almanlar, 1890 senesinde
yaklaşık 2.000 kilometrelik bir demiryolu ağının imti-
yazını ele geçirmişlerdi. Bu arada 1889 yılının Kasım
ayında, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in eşiyle birlikte
İstanbul'a gelerek Abdülhamit'i ziyaret etmesi, Alman-
ların Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili düşüncelerinin
salt demiryolu yapımıyla sınırlı olmadığını gösteriyordu.
Bu gezi bir anlamda ekonomik sızma karşılığı siyasal
destek önerisi olarak da kabul edilebilir.⁴⁵

1890 yılında İzmit-Adapazarı hattı tamamlanmış;
Siemens, Kaulla ve diğer Alman yöneticilerinin de hazır
bulunduğu açılış konuşmasında, Nafia Nazırı Raif Paşa
demiryolunun Almanlar tarafından Bağdat'a uzatılması
dileğinde bulunmuştu.⁴⁶ Büyükelçi Radowitz'in Başba-
kan Caprivi'ye yazdığı raporda da Abdülhamit'in Anado-
lu Demiryolu Şirketi yöneticileriyle hattın Mezopotam-
ya'ya doğru uzatılması amacıyla görüşmelere başlama is-
teği belirtilmiş; Kayzer Wilhelm sözkonusu raporu

okurken, tam da bu noktaya memnuniyetini vurgulayan
bir not düşmüştü.⁴⁷

Anadolu Demiryolu Şirketi'nin ilk treni sözleşmede
belirlenen süre içinde, 27 Kasım 1892 tarihinde Ankara
istasyonuna ulaştı. Anadolu Demiryolu'nun devamı ko-
nusunda, özellikle İngiliz ve Fransız girişimcilere karşı
verilen imtiyaz mücadelesini yine Deutsche Bank kazan-
dı.⁴⁸ Yapılan anlaşmaya göre hatlar Ankara'dan Eskişe-
hir-Konya ve Kayseri'ye kadar uzatılacaktı. Bunlardan
Kayseri hattı hiçbir zaman yapılmadı. Eskişehir-Konya
demiryolu için belirlenen kilometre garantisi olan
13.800 Frank, Trabzon ve Gümüşhane aşar gelirleriyle
karşılanacaktı. DüyunuUmumiye İdaresi'nin, vergilerin
toplanıp kilometre garantileri biçiminde şirkete ulaştırıl-
ması konusundaki aracılık işlevi devam ediyordu.

Eskişehir-Konya Demiryolu çalışmaları başlarken,
Alman araştırmacı Kurt Zander Anadolu Demiryolu
üzerine ilginç bir çalışma yayınlamaktaydı. Zander, o za-
mana kadar ulaşım açılan hatların geçtiği bölgelerde
aşar vergisinin de arttığını gösteriyordu.⁴⁹ Bu durum,
demiryolunun bulunduğu bölgelerde üretimin artmış ol-
duğunu gösteriyordu. Zira aşar bilindiği gibi üründen
pay şeklinde toplanan bir vergiydi. Eskişehir-Konya de-
miryolunun yapımı da, öncekiler gibi başarıyla sürdürül-
müş, inşaat sözleşmede belirtilen 1896 senesinde ta-
mamlanmıştı. Bundan böyle, İstanbul'dan Konya'ya iki
günde ulaşmak olanaklı hale gelmişti.⁵⁰

Anadolu demiryolu Konya'ya ulaştıktan sonra,
Bağdat demiryolu imtiyazının gündeme geleceği ve im-
tiyaz mücadelesinin çok zorlu geçeceği bilinmekteydi.
Almanya'nın Bağdat demiryolu imtiyazını elde etmesi,
etki alanını Basra Körfezi'ne kadar genişletmesi anlamı-
na geliyordu. Bu durumda İngiltere, Hindistan yolunu;
Fransa Suriye'de oluşturmaya çalıştığı nüfuz bölgesini;
Rusya ise güneye doğru yayılma emellerini tehdit altın-
da hissediyor; her yolu deneyerek Bağdat Demiryolu im-
tiyazının Almanlara verilmesini engellemeye çalışıyor-
lardı. II. Wilhelm ise 1897 yılında, "Weltpolitik" in
oluşturulma ve uygulanmasında en güvendiği devlet
adamlarından biri olan Marschall von Bieberstein'i, İs-
tambul'a Büyükelçilik görevine atayarak, yeni dış politi-
kasında Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini göstermiş
oluyordu.⁵¹ Büyükelçi'nin İmparatoruna yazdığı bir ra-

porda⁵² yer alan aşağıdaki cümleler, Bismarck ile Wilhelm'in Osmanlı'ya bakışındaki büyük farkı, yoruma yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyordu:

"...Eğer Almanya Doğu'da ekonomik etkinliğini arttırmaya devam ederse, Alman mallarını Alman gemileriyle taşıma sürecini hızlandırabilmek için Haydarpaşa Limanı inşa edilip, oradan Anadolu Demiryolu Bağdat'a kadar bir Alman girişimi olarak ve yalnız Alman malzemesi kullanılarak gerçekleştirilirse, 'tüm Doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerlerin kemikleri kadar değer taşımadığı' ifadesi aktüel gerçekliğini yitirmiş tarihi bir anı olarak kalacaktır."

Görüldüğü gibi, Marschall, Bismarck'ın ünlü cümlesine atıf yaparak, geçmişin temkinli politikasının artık tarihe gömüldüğünü vurgulamak istiyordu.

1898 yılında ise İmparator Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret, Osmanlı-Alman ilişkilerinde yeni bir yakınlaşmanın habercisiydi. İmparator ve İmparatoriçe'nin İstanbul'da karşılanmaları son derece görkemli olmuştu. II. Wilhelm 21 Ekim günü Anadolu Demiryolu Şirketi'nin tahsis ettiği özel bir vagonla Anadolu içlerine doğru bir geziye çıktı.⁵³ Gezi süresinde Anadolu'daki Alman demiryolu hakkında olumlu izlenimler edindi. İmparator ve eşi ertesi gün yine Hohenzollern Yarı'yla İstanbul'dan hareket ederek 25 Ekim'de Hayfa Limanı'na ulaştılar. Hassa Ertuğrul Elayı sırf karşılama töreni için Hayfa'ya gönderilmiş, askerlere yeni üniformalar diktirilmişti.⁵⁴ "Germenlerin İmparatoru" Suriye ve Filistin'deki Portestan ve Katolik Alman kolonileri tarafından da görkemli bir biçimde karşılanıyordu.⁵⁵

II. Wilhelm'in bir gövde gösterisine dönüşen gezisi Kudüs, Beyrut ve Şam illerinde devam etti. II. Wilhelm gezi boyunca Alman kolonilerinin dinî liderlerini memnun edecek bir tutum içindeydi. Martin Luther'in 95 tezini ilan ettiği günün yıldönümü olan 31 Ekim'de, Kudüs'teki Luther Kilisesi'nin açılışını yapmıştı. Aynı gün Katolikler için yapılan Meryem Ana Kilisesi'nin arsasını Katolik papazlara bağışladı.⁵⁶ Şam'da ise Selahattin-i Eyyübî'nin mezarı başında yaptığı konuşmada Abdülhamit'e misafirperverliği için teşekkür ediyor, Padişah'ın ve dinî önderi olduğu 300 milyon müslümanın dostu olduğunu ilan ediyordu. Bu gezide özellikle, kendisini 300 milyon Müslümanın koruyucusu ilan ettiği ünlü Şam konuşması Avrupa'da büyük tepki yaratmıştı.⁵⁷

Örneğin, Londra'da yayınlanan "Morning Post" gazetesinin 9.11.1898 tarihli sayısında, II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı gezinin sonuçlarını irdeleyen bir başmakale yayınlanmıştı. Makalede Deutsche Bank'ın Asya topraklarında elde ettiği yeni demiryolları imtiyazları, gezinin en önemli sonucu olarak gösterilmekte, Almanların Basra Körfezi'ne ulaşmaları durumunda etki alanlarını Uzak Doğu istikametinde genişletebilecekleri düşüncesi dile getirilmekteydi. Yazara göre artık İngiliz devlet adamlarının bu gelişmeler karşısında tavırlarını belirlemelerinin zamanı gelmişti.⁵⁸

II. Wilhelm'in gezisinin sonuçlarından ilki, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin çoktandır peşinde olduğu Haydarpaşa Limanı imtiyazını elde etmesi oldu.⁵⁹ Bu imtiyazı alışından birkaç ay sonra da, Şirket Bağdat Demiryolu için Babiâli'ye başvurdu. İngiliz karşı başvurusu ise, Rechnitzer adlı bir Macar bankeri aracılığıyla yapıldı. Damat Mahmut Paşa ile İngiltere Büyükelçisi Sir O'Connor'un desteğine sahip olan Rechnitzer gurubunun,⁶⁰ peşin kilometre garantisi talep etmemeleri anlamlıydı.⁶¹ Zira kilometre garantisi olmaksızın böylesi dev bir projenin altından kalkmak olanaksızdı. Üstelik Abdülhamit'in imtiyazı İngilizlere vermeyeceği de biliniyordu. Bu durumda İngilizlerin gerçek amaçlarının imtiyazı elde etmekten çok, Almanların başvurusunu sürüncemede bırakmaya yönelik olduğu anlaşılıyor.

İmtiyazın sürüncemede kaldığını gören Büyükelçi Marschall ince bir taktik izleyerek, Deutsche Bank ile Osmanlı Hükümeti arasında bir ön sözleşme imzalanmasına önayak oldu. Bu geçici sözleşmenin asıl hedefi rekabet eden güçleri devreden çıkarmaktı. Bu arada ön sözleşme öncesi, Deutsche Bank'ın Osmanlı Devleti'ne %7 faiz ile 3.500.000 Mark (200.000 Sterlin) borç verdiğini de belirtmek gerek. 23.12.1899 tarihinde imzalanan ön sözleşme, kilometre garantisi ve benzeri ayrıntılara girmiyor; sadece Bağdat demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verildiği belirtilerek, rakipler saf dışı edilmiş oluyordu.⁶² Bu sürecin sonunda 5 Mart 1903 tarihinde imzalanan kesin imtiyaz sözleşmesiyle Deutsche Bank 99 yıllık bir süre için Bağdat Demiryolu'nun yapım ve işletme imtiyazını elde etti.⁶³

Yeni imtiyaz sözleşmesi kurulacak olan Bağdat Demiryolu Şirketi'ne çok önemli ayrıcalıklar sağlıyordu.

Dicle ve Fırat nehirlerinde gemicilik yapma hakkı bunlardan biriydi.⁶⁴ 1831 yılından beri bu ayrıcalık sadece İngiliz Lynch Şirketi'ne tanınmıştı. Üstelik yeni sözleşme ile, Almanlara Bağdat ve Basra'da liman imtiyazı verilmişti. Özellikle bu maddeler İngilizlerin Bağdat demiryoluna olan muhalefetlerini arttırıyordu. Bilindiği gibi, İngilizleri her şeyden önce, Hindistan yolunun güvenliği açısından Basra Körfezi'nin denetimi ilgilendiriyordu.⁶⁵

Bağdat Demiryolu Şirketi, döşediği hatların her iki yanında, yirmişer kilometrelik bir bölgede maden arama çalışmaları yapabilecek, su kaynaklarından yararlanabilecekti.⁶⁶ Şirketin sözleşmeye bu tür maddeler koydurtması, Bağdat hattının geçeceği bölgenin İngiliz ve Fransız hatlarına göre farklı nitelikler taşımasından kaynaklanıyordu. İngilizler, Aydın, Fransızlar ise İngilizlerden satın aldıkları Kasaba demiryollarını, verimli bölgelerin ürünlerini doğrudan ülkelerine aktarmakta kullanıyorlardı. Oysa Bağdat hattıyla, henüz işlenmemiş potansiyel zenginliklerin sömürülmesi hedefleniyor, bu nedenle demiryolu boyunca alt yapı tesislerinin kurulması gerekli oluyordu.

Alman girişimciler bu durumun bilincindeydiler. Daha sözleşme imzalanmadan Hermann adlı bir ziyaretçi, demiryolunun geçeceği bölgedeki tarımsal kapasiteyi araştırmakla görevlendirilmişti.⁶⁷ Şirket yönetimi son yıllarda bölgede jeolojik incelemelere de hız vermişti. Özellikle Adana ve Halep arasında demir, kalay; Diyarbakır çevresinde bol miktarda gümüş bulunduğu,⁶⁸ Kerkük'ün ise önemli bir petrol kaynağı olduğu tahmin ediliyordu. Araştırmacıların raporları da, Kerkük bölgesinin petrol açısından Bakü'den aşağı kalmadığı, Bağdat Demiryolu sayesinde bu kaynaklardan etkin biçimde yararlanabileceği doğrultusunda idi. Elde edilen bu bilgilerden sonra, Deutsche Bank bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazını ele geçirdi.⁶⁹

1903 sözleşmesinin hemen ardından Konya ile Bulgurlu arasındaki ilk 200 kilometrelik bölüm, demiryolu yapımına uygun bir bölge olduğundan, 19 ayda tamamlanabilmişti. Ancak umut veren bu başlangıcın devamı gelmedi; beş sene boyunca Bağdat Demiryolu inşaatında hiçbir ilerleme kaydedilemedi.⁷⁰ Bulgurlu'dan sonraki bölümler, yapımı en maliyetli olanlardı. Bağdat Demiryolu'nun tamamlanması için yaklaşık 600 milyon Franklık bir sermaye gerekmekteydi ki, Alman para piyasasın-

dan bu paranın sağlanmasının olanaksızlığını Deutsche Bank yöneticileri bile kabul etmekteydi. Öte yandan Konya-Bulgurlu hattı için çıkarılan Bağdat Demiryolu tahvillerinin faiz ve itfa bedelleri, Osmanlı Maliyesi'nin belini bükmüştü. Her yıl toplam 31 milyon Franklık kilometre garantisinin ödenebilmesi için, İmparatorluğun yeni borçlanmalara gitmesi mümkün değildi. Çözüm-süzlük nedeniyle, Deutsche Bank'ın İngiliz ve Fransız sermayesini Bağdat Demiryolu'na ortak etme çabaları da bir sonuç vermemişti. Deutsche Bank'ın her şeye rağmen inşaatın yapılmadığı yıllarda bile boş durmadığını, örneğin 1907 yılında Konya Ovası'nı sulama imtiyazını elde ettiğini; sulama ve ıslah çalışmaları sonucu, Almanların Anadolu'dan Afrika'daki tüm kolonilerinden daha fazla pamuk elde etmeye başladıklarını belirtelim.⁷¹

Taraflar arasında 3 Haziran 1908 tarihinde, inşaata devam edilmesi konusunda ek bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşme Bulgurlu-El Helif arasındaki, Toros ve Amanos dağlarından dolayı en zor ve maliyetli 840 kilometrelik bir bölümün inşa koşullarını belirliyordu. Kilometre garantisi sorunu Bağdat Demiryolu Şirketi'nin sağlayacağı krediyle çözülecekti.⁷²

Ancak 1908 Jön Türk iktidarıyla birlikte, Bağdat Demiryolu Şirketi önemli güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Meşrutiyet'in getirdiği görece özgürlük ortamından yararlanan, Bağdat Demiryolu işçileri, 14 Eylül 1908 tarihinde greve gitmişlerdi.⁷³ Hükümet'in baskıları ve Şirket'in sınırlı bir zam önerisiyle işçiler arasında görüş ayrılığı yaratması grevi sona erdirmişse de, grevden Şirket'in 1908 bütçesi olumsuz yönde etkilenmişti. Bunun yanı sıra Jön Türkler, Abdülhamit yönetiminin Almanlarla yaptığı anlaşmaların geçerliliğini tartışmaya başlamıştı. 1909 yılında Bağdat mebusu İsmail Hakkı'nın önerisiyle, Bağdat Demiryolu, Mebusan Meclisi'nde de gündeme gelmişti. Muhlif milletvekilleri Bağdat Demiryolu imtiyazını topa tutuyorlardı. Çok yönlü eleştirilerin bir bölümü imtiyazın mali boyutları üzerinde yoğunlaşmıştı. Zöhrap Efendi ile İsmail Hakkı ve Cavit beyler, imtiyazın Osmanlı Hükümeti'nin borçlandığı para ile Demiryolu Şirketi'ne çok tatlı kârlar sağlayan niteliğini, açık bir biçimde sergilemişlerdi. Mebuslar, Konya-Bulgurlu hattının finansmanını örnek gösteriyorlardı. Kon-

ya-Bulgurlu Demiryolu'nun finansmanı piyasaya sürülen 54 milyon Franklık tahvil satışıyla karşılanmıştı. Tahvil-lerin faiz ödemeleri ise Konya, Halep ve Urfa illerinin aşar vergileriyle karşılanıyordu.⁷⁴ Yani Bağdat Demiryolu Şirketi'nin kasasından tek kuruş çıkmıyordu. Şirketin işleri tahvillerin piyasaya sürülmesiyle sınırlıydı: Muhallif mebuslar Bağdat Demiryolu örneğinde; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı demiryolu şirketlerinin finansman sorununu, gerçekte Osmanlı Hükümeti'nin borçlandığı parayla çözdüklerini gözlemleyebilmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 sonrası esen Alman aleyhtarı rüzgar çabuk dindi. Bunda, İngiliz ve Fransızların lehlerine değişen koşulları sömürü ilişkilerine dönüştürürken, incelikten yoksun bir tutum sergilemeleri önemli rol oynadı. Maliye Nazırı Cavit Bey, 1910 yılında hazinenin acilen gereksinim duyduğu borç parayı İngiltere ve Fransa'da ararken, kendisine bağımlılık ilişkilerini beraberinde getirecek onur kırıcı koşullar ile ri sürüldü.⁷⁵ Almanlar bu durumu derhal değerlendirecek Cavit Bey'e yardım ellerini uzattılar. Deutsche Bank ile imzalanan borç anlaşmasından sonra Cavit Bey, Almanların işi büyük bir incelikle yürüttüklerini, Türkiye'nin gururunu zedeleyecek hiçbir şart ileri sürmediklerini yazıyordu.⁷⁶

Deutsche Bank ile imzalanan borç anlaşmasının ardından, Bağdat Demiryolu görüşmeleri yeniden başladı. Almanlar eski sözleşmeye yapılan itirazlar konusunda uzlaşma yanlısı olduklarını gösteriyorlardı. Görüşmeler 1911 yılında imzalanan yeni bir sözleşmeyle sonuçlandı.⁷⁷ Demiryolunun Bulgurlu'dan sonraki bölümü, yine piyasaya sürülecek olan Bağdat Demiryolu tahvilleriyle karşılanacaktı. Ancak bu kez Osmanlı Devleti herhangi bir bölgenin gelirini karşılık olarak göstermek zorunda kalmıyordu.⁷⁸ Bu anlaşma üzerine Şirket, derhal başta Bulgurlu ve Bağdat olmak üzere birkaç yerde birden inşa faaliyetine girişti. Dünya Savaşı'na kadar Konya'dan itibaren 887 kilometre demiryolu yapımı gerçekleştirilebilmişti. Henüz tamamlanamayanlar ise Toros dağlarındaki 38, Amanos dağlarındaki 100 kilometrelik bölümler ile 690 kilometre uzunluğundaki Samarra-Musul-Tel Ebiad hattıydı.⁷⁹

UZLAŞMA ÇABALARI VE SAVAŞ

1911 sözleşmesinden sonra, dört yıl boyunca hatların inşasında önemli ilerlemeler sağlanırken, bir yandan da engellemeleri ortadan kaldırmak amacıyla İngiltere, Fransa ve Rusya ile uzlaşma zemini aranmıştır. Tarihin garip bir cilvesidir ki, savaşın hemen arefesinde, Bağdat Demiryolu'nun önünde dikilen engeller bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Bu duruma bakarak, demiryolunun çok kısa bir süre içinde tamamlanabilme şansının, savaş nedeniyle ortadan kalktığı ileri sürülebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, Bağdat Demiryolu sorununun kendisi de, yıllar boyu emperyalistler arası çelişkilerin uzlaşılacak boyutlara ulaşmasında rol oynayarak, savaşın çıkmasına katkıda bulunmuş önemli bir etkindir.

1911 yılında demiryolu inşaatının yeniden başlamasından sonra, taraflar arasında sorunları birer birer çözümleneyen anlaşmalar yapılmıştır. Almanya'yı uzlaşmaya iten başlıca neden, hattın tümünü itilaf devletlerinin onayını almadan inşa etmenin çok zor olduğunu anlamış olmasıdır. Her şeyden önce finansman sorununun çözümü, İngiltere'nin Osmanlı gümrük vergilerinin arttırılmasını onaylamasından geçmektedir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yumuşamaları ise, ne kadar engellemek isteseler de, Almanya'nın Basra Körfezi'ne doğru ilerlemeyişini durduramayacakları düşüncesine varmış olmalarındandır. Bu devletler uzlaşma yoluyla bu ilerleyişi olabildiğince kontrol altına almak, Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da giriştiği yağmaya hiç değilsen bir ölçüde katılmak istemişlerdir.

İlk adım 4 Kasım 1910 tarihinde, Postdam'da Başbakan Hollweg ile Rus Çarı II. Nikola arasında atılmıştır. Taraflar birbirlerine Osmanlı İmparatorluğu'nda elde ettikleri demiryolu ayrıcalıkları konusunda hiçbir zorluk çıkarmamayı kabul etmişlerdir. Ayrıca Rusların Bağdat Demiryolu'na bağlanmak üzere Tahran ile Hanikin arasında bir hat inşa etmeleri konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁸⁰

Rus-Alman Anlaşması, Fransa ile Almanya arasında da görüşmelerin başlamasına yol açmıştı. Bilindiği gibi Fransa'nın Bağdat Demiryolu'na muhalefeti biraz da müttefikleri Rusya'yı kızdırmama kaygısından kaynaklanıyordu. Fransa ve Osmanlı yöneticileri arasındaki görüşmeler, 15 Şubat 1914 tarihinde uzlaşmayla sonuçlandı. 15 Şubat Antlaşması tarafların karşılıklı olarak nüfuz

bölgelerini kabullenmeleri sonucunu doğurmuştur. Her iki ülke birbirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkinliklerini engellememe konusunda uzlaşmaya varmışlardır. Ayrıca Alman ve Fransızların bundan sonra yapacakları demiryolunun finansmanına yönelik olarak, Osmanlı gümrüklerinin arttırılması karara bağlanmıştır.⁸¹

Uluslararası platformda, Bağdat Demiryolu sorununun kesin çözümü, İngilizlerle anlaşmaktan geçiyordu. Bu anlaşmalar da 1913 ve 1914 yıllarında yapıldı. 1913 yılında Osmanlı Hükümeti, İngilizlerin demiryoluna muhalefetini ortadan kaldırmak için bir dizi ödün vermek zorunda kaldı. Demiryolu Basra'da son bulacak, ancak İngiltere izin verirse, Körfez'e kadar uzatılabilecekti. İngilizlere eşit işlem yapılmasını sağlamak üzere iki İngiliz vatandaşı Şirket'in Yönetim Kurulu'nda görev alacaklardı. Dicle ve Fırat nehirleri ile Şattü'l-Arap üzerinde taşıma tekeli, Osmanlı Hükümeti'nin %50 hisseyle katılacağı bir İngiliz şirketine bırakılacaktı. Ayrıca Lynch kardeşlerin ayrıcalıkları korunacaktı. Tüm bu ödünlere karşılık olarak da, İngiltere Osmanlı gümrüklerinin yüzde dört oranında arttırılmasını kabul ederek, demiryoluna muhalefetten vazgeçiyordu.⁸²

15 Haziran 1914 tarihinde ise, Almanya ile İngiltere arasında Bağdat Demiryolu düğümünü bütünüyle gözecek olan anlaşmanın koşulları belirlenmişti. İngiltere'nin tüm itirazlarını ortadan kaldıran bu anlaşmaya göre Bağdat Demiryolu'nun Basra'da sona ermesi, Alman yetkililerince de kabul ediliyordu.⁸³ İngiltere'nin onayı alınmaksızın hatlar Körfez'e uzanmayacak, Körfez'de liman inşa edilmeyecekti. Bunun dışında Alman Hükümeti, demiryolunda her ülke vatandaşına eşit koşullarda hizmet sunumunu denetlemek üzere, iki İngiliz vatandaşının yönetim kurulunda görev almasını da onaylıyordu.⁸⁴ Almanya'nın verdiği bir diğer önemli ödün Mezopotamya'da İngilizlere verilen nehir taşımacılığıyla ilgili ayrıcalıkları tanımasıydı. İngiliz Hükümeti kendisi için endişe kaynağı olan sorunları böylelikle bir bir ortadan kaldırdıktan sonra, Osmanlı gümrük vergilerinin yüzde onbirden yüzde onbeşe çıkarılmasını ve bu artıştan sağlanacak gelirin Bağdat Demiryolu'nun finansmanında kullanılmasını kabul ediyordu.⁸⁵

15 Haziran 1914 Anlaşması'yla taraflar arasındaki tüm sorunlar çözülmüş gibi görünüyordu. Ancak emper-

yalistler arası gelişmeler o derece keskinleşmişti ki, Bağdat Demiryolu üzerine varılan uzlaşmalar, savaşı engellemeye yetmemişti. Savaşın başlaması, Bağdat Demiryolu sorununun çözümü yolunda harcanan çabaları bir anda boşa çıkarmıştı.⁸⁶ Artık 15 Haziran Anlaşması'nın imzalanmasına yetecek kadar bile vakit kalmamıştı.

Savaş başladıktan sonra, bir süre Bağdat Demiryolu'nun yapımına devam edildi.⁸⁷ Ancak döşenmekte olan hatlar artık tamamen savaşın sürdürülmesine yönelik, askeri amaçlar taşıyordu. Hiç değilse İstanbul'dan Nusaybin'e ve Bağdat'tan Samarra'ya kadar olan bölümlerin asker sevkinde kullanılabilir hale getirilmesine çalışılıyordu.⁸⁸

Ancak Bağdat Demiryolu savaşta, amaçlandığı kadar yararlı olamadı. Demiryolu kesintisiz olarak Torosların kuzeyindeki Pozantı'ya kadar ulaşıyordu. O noktada gerekli olan tünel yapılamamış olduğundan kesintiye uğruyor, Torosların güneyinde Dorak üzerinden Mamure'ye varıyordu. Bu sefer de Amanos dağları aşılamamış olduğundan katlar İslahiye istasyonuna kadar yeniden kesintiye uğruyordu. Buradan Suriye'ye Halep üzerinden Şam ve Hicaz demiryoluna bağlanacak Medine'ye ulaşıyordu. Görüldüğü gibi İstanbul'dan Filistin'e asker sevki yapılabilmesi için Toroslar ve Amanos dağlarında iki kez aktarma yapmak gerekecekti. Bir üçüncü aktarma ise Rıyık'tan sonra hatların daralması nedeniyle yapılıyordu.⁸⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Mondros mütarekesi ve Sevr antlaşmasıyla, Almanlara ait tüm demiryolları itilaf devletlerine teslim edilmişti. Fransızlar Konya-Adana-Halep-Nusaybin, İngilizler ise Haydarpaşa-Ankara ile Eskişehir-Konya hatlarını işgal etmişlerdi.⁹⁰ 20 Mart 1920 tarihinden itibaren, Ankara-Eskişehir-Ulukışla ve Eskişehir-Bilecik hatları 20. Kolordu denetimine geçmişti.⁹¹

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan hatların devletleştirilmesi süreci, Anadolu demiryollarıyla başlamıştı. 24 Mayıs 1924 tarihinde Haydarpaşa Limanı ve Anadolu Demiryolu Şirketi'nin satın alınması için Cumhuriyet Hükümeti'ne yetki verilmişti. Demiryolunun satın alınması 1928 yılında gerçekleşmişti.⁹² Bağdat Demiryolu'nun yapılamayan bölümleri 1940 yılında tamamlanabilmiştir.⁹³

SONUÇ

Emperyalist bir güç olarak tarih sahnesine geç çıkan Almanya, hızla gelişen endüstrisi için hammadde ve pa-

zar sorunuyla karşı karşıyaydı. Ancak sömürgeleştirilebilecek toprakların çoğu paylaşılmıştı. Geçmişin büyük imparatorları İran, Çin, Osmanlı- ise, açık sömürgeciliğe elverişli olmayan, büyük devletlerin nüfuz mücadelelerini sürdürdükleri ülkelerdi. Resmi Alman dış politikasını üretenlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğu'na klasik sömürge ülkelerine yaklaşır gibi yaklaşamayacağını bilincinde idiler. Ancak aynı kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya için taşıdığı önemi de çok iyi algılamışlardı. "Weltpolitik" adıyla anılan, yayılmacı Alman dış politikasının en ateşli savunucularından, Büyükelçi Marshall von Bieberstein, "nüfus artışı yılda 600.000'i bulan bir ülkenin ihracat sıkıntısı çeken endüstrimiz için taşıdığı değer ortadadır" diyordu.

Demiryolları Almanya'nın Osmanlı politikasının oluşumunda en önemli yeri işgal ediyordu. Yine Marschall'ın sözleriyle "...İşte bu amaç için demiryolu yapımı sadece etkili değil, aynı zamanda en kârlı araçtır... Demiryolu inşaatında kullanılacak malzeme Alman endüstrisinden sağlanacak, üstelik demiryolunun geçtiği bölgelerin pazara bağlanması sonucu önceliği Alman ticareti elde edecektir". Marschall demiryollarının inşasından sonra, bölge halkının gereksinimleriyle birlikte talebin de artacağını savunuyor, Alman endüstrisinin hammadde sorunu içinse Anadolu'nun verimli topraklarını, başta kömür olmak üzere maden yataklarını örnek gösteriyordu. İşte İmparator'un sağ kolu ve Almanya'nın Osmanlı politikasını onbeş yıl boyunca yönlendiren devlet adamı, Wilhelm'e yazdığı önemli raporlardan birinde durumu bu şekilde ortaya koyuyordu.

Almanya'nın Anadolu'da demiryolu macerası 1888 yılında başlamış, 1892'de İzmir-Ankara, 1896'da ise Eskişehir-Konya hatlarının tamamlanmasıyla sürdürülmüştü. Diğer emperyalist devletlerin Eskişehir-Konya hattının yapımı sürecinde yoğunlaştırdıkları muhalefet, Bağdat Demiryolu projesi gündeme geldiğinde iyiden iyiye keskinleşmişti. Çünkü artık sözkonusu olan Konya'dan başlayıp Ön Asya ve Mezopotamya toprakları aşarak Bağdat'a kadar inşa edilecek bir demiryoluydu. Ve demiryolunu yapacak olan ülkenin hatları döşediği bölgeyi kendi nüfuz alanı haline getireceği bilinen bir gerçektir. Anadolu ve Mezopotamya'nın pamuk, petrol, kömür gibi değerli hammadde kaynakları, Bağdat Demiryolu imtiya-

zıyla birlikte ele geçirilecek demektir. Bu bölgeler aynı zamanda bir tahıl ambarı haline dönüştürülebilirdi.

Yalnız yukarıdaki nedenler bile Bağdat Demiryolu imtiyazının kolay elde edilemeyeceğinin habercisiydi. Gerçekten de imtiyazın verilmesi çalışmada kolaylıkla izlenilen, zorlu engellemelerle karşılaştı. Diğer emperyalist güçler imtiyazın Deutsche Bank'a verilmemesi için her yolu denediler. Sonuçta Rusya'ya sus payı olarak Karadeniz bölgesinde demiryolları konusunda adeta tekel hakkı tanındı. Fransızlar engelleme çabalarının boşa olduğunu anladıklarından, sus payı olarak yeni imtiyazlar elde etmeyi yeğlediler ve hatta girişime ortak olmayı bile düşündüler. İngilizler ise demiryolu, Basra Körfezi'ne doğru ilerledikçe, Hindistan yolunu tehdit altında hissetmeye başladılar. Üstelik başta petrol ve nehir ulaşım sektörü olmak üzere, Mezopotamya'daki çıkarları da tehlikeye giriyordu. Bu nedenle İngiltere, Bağdat Demiryolu'na, çalışmalar ilerledikçe daha çok karşı çıkacaktı.

Uluslararası güç dengelerinden kaynaklanan sorunların yanısıra, projeye karşı hem Osmanlı hem de Alman imparatorluklarında, dönem dönem belirginleşen bir iç muhalefetin varlığı da belirtilmelidir. İlk etapta, Damat Mahmut Paşa'nın kaçışı, Meclis-i Meb'usan tartışmaları, Bağdat Demiryolu grevi hatırlanabilir. Rosa Luxemburg'un önderliğindeki sol kanat sosyal demokratların yaptıkları sınıfsal muhalefet olayın bir diğer boyutudur. Ancak her iki devletin otoriter yapıları, bu konudaki iç muhalefetin güçlü olmayışıyla birlikte düşünülürse, asıl engellerin diğer emperyalist güçlerden kaynaklandığı kolay anlaşılabilir.

Bütün bunların dışında imtiyaz mücadelesinde aynı safta olanlar arasında bile, soruna farklı yaklaşımlar mevcuttu. Örneğin Büyükelçi Marschall baştan beri milliyetçi/yayılmacı bir bakış açısı ile, Bağdat Demiryolu'nun bir Alman teşebbüsü olarak gerçekleştirilmesi doğrultusunda çaba harcanıyordu. Soruna mesleğinden dolayı daha gerçekçi ve ticari çıkarları ön plana alarak bakan Deutsche Bank Genel Müdürü Siemens ise, Almanların tek başlarına 800 kilometreden fazla demiryolu döşeyemeyeceği gerçeğini açıkça dile getirerek, yabancı sermaye peşinde koşturuyordu. Sonunda Marschall, hatta bu konuda onunla paralel düşünen Abdülhamit bile yö-

netimin Almanların elinde kalması koşuluyla, Alman sermayesi dışında yabancı sermaye katılımını kabul etmek zorunda kaldılar. Zira 1904-1911 yılları arasında demiryolunun tek kilometre ilerleyememesinin nedenlerinin başında finansman güçlüğü yer alıyordu. Ancak ticari açıdan rasyonel olan bu olgu, dönemin gerginliklerle dolu atmosferine toslamış, girişim uluslararası bir yapıya dönüşmemiştir.

Anadolu ve Bağdat Demiryollarına Osmanlı yöneticilerinin verdikleri önem ortadaydı. Demiryolları kırsal bölgeleri pazara bağlayarak üretimi artırıcı rol oynuyorlardı. Ancak başta Abdülhamit olmak üzere yöneticiler bu ekonomik boyuttan çok askeri yönetsel kaygılarla rayların bir an önce döşenmesini arzuluyorlardı. Bir ayaklanmanın bastırılıp diğerinin başladığı ya da her an yeni bir savaşın gündemde olduğu bir dönemde, asker sevkiyatını sağlaması açısından demiryolları inşası zorunlu hale gelmişti. 1897 Yunan Savaşı'nın kazanılmasında demiryollarının gördüğü hizmet bu düşüncüyü daha etkili hale getirmişti.

Abdülhamit'in Bağdat Demiryolu'na verdiği önemi algılayabilmek için, bu girişimi 1900 yılında yapımını başlattığı Hicaz Demiryolu ile birlikte ele almak gerekir. Gerçekten de Padişah her iki demiryolunu bir elmanın iki yarısı gibi düşünüyor, bir bağlantı hattı sağlanırsa her iki demiryolunun askeri değerinin daha da artacağına inanıyordu. Üstelik Hicaz Demiryolu, tüm dünya müslümanlarının önderi olarak kendisine büyük saygınlık kazandıracak bir girişimdi. Dünya müslümanlarının önderi olmanın dinî olduğu kadar politik bir boyutu da vardı. Zira başta Hindistan olmak üzere, İngiliz sömürgelerinin çoğunda azımsanmayacak ölçüde Müslüman yaşıyordu. Sömürge müslümanlarının Hicaz Demiryolu'na sağladıkları maddi manevi destek, aynı zamanda İngiltere'ye karşı bir protesto niteliği taşıyordu. II. Wilhelm ünlü Şam konuşmasında benzeri düşüncelerle hareket etmişti. Alman İmparatoru 300 milyon müslümanın koruyuculuğunu üstlenirken, sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müslümanların değil, aynı zamanda Hindistan, Mısır gibi İngiltere'nin sömürge topraklarındaki müslümanların da koruyuculuğunu yüklenmiş oluyordu.

Görüldüğü gibi konjonktür, Osmanlı ve Alman İmparatorluklarını kader birliğine sürüklemişti. Alman

politikacı ve bilim adamları Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl yaklaşılması gerektiğinin bilincinde idiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleştirilmesi olanaksız olduğu gibi yarasızdı da. Nasıl olsa hammadde ve pazar sorununu en mükemmel mekanizmalarla çözümleniyordu. Ünlü Alman yazar ve Deutsches Vorderasienskomitee Başkanı Hugo Grothe, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik başarılarının "barışçı yayılma politikaları sonucunda" gerçekleştiğini belirtiyordu.

Alman politikacı ve işadamları bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde barışçı yayılma politikasının tüm inceliklerini ürettiler. Başta Padişah olmak üzere Osmanlı yöneticilerinin güvenini kazanıyorlardı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda esen Alman aleyhtarı fırtınayı bile, ustalıkla dindirmeyi başardılar. Osmanlıların gereksindiği borcu verirken, İngiliz ve Fransızların itici tavırlarının tam tersi bir davranış sergilediler. Cavit Bey bu durumu; "Almanlar işi büyük bir zekâ ve incelikle yürüttüler. Kredi ile ilgili olmayan hiçbir konuyu görüşme masasına getirmedi. Türkiye'nin gururunu zedeleyecek hiçbir şart ileri sürmediler. Almanya'nın bu tutumu, o sırada çok güç bir durumda bulunan Türk Hükümeti'nin büyük takdirini kazandı. Bu sonuç, 1908 Devrimi ile Büyük Savaş'ın patlak vermesi arasında (...) en büyük diplomatik zafer oldu" şeklinde ifade ediyordu.

Yine de Osmanlı-Alman ilişkilerinde hiç pürüz çıkmıyor değildi. Örneğin, Pancermen çevreler başta olmak üzere, radikal milliyetçi unsurlar açık bir kolonizasyondan yana olup, çeşitli propaganda araçlarıyla Anadolu ve Mezopotamya'nın Almanya için en uygun koloni iskân bölgeleri olduğunu savunuyorlar ve bu amaçlarına ulaşmanın aracı olarak da Anadolu'daki Alman demiryollarını gösteriyorlardı. Bu durum Abdülhamit ve yönetici kliğin kuşku duymasına yol açıyordu. Abdülhamit bu konudaki duygularını "Alman gazetelerinde Alman kolonilerinin kurulmasına katıyen taraftar değilim. Dede-lerimizin pek çok fedakârlık yaparak elde ettikleri bu toprakları, Alman kolonilerine terk edeceğimizi zannediyorlarsa çok aldanıyorlar", şeklinde ifade ediyordu.

Ancak II. Wilhelm ve Alman politikacılar bu konuda da gerçekçi davranarak, Pancermen ve diğer şoven unsurlara pek yüz vermediler. Deutsche Bank Genel

Müdürü Georg von Siemens demiryollarının kolonizasyon amacıyla kullanılması teklifini, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Alman değil, Osmanlı yasalarına göre kurulmuş bir Osmanlı şirketi olduğu şeklinde yanıtlamıştı. Alman yöneticiler, Osmanlıların böyle bir şeyi kabul etmeyeceklerini biliyorlardı. Bu nedenle kendileri de koloni yerleştirme konusunu gündeme getirmek istemediler. Çalışmalarımızda da belirttiğimiz gibi Padişah'a bu konuda kesin bir garanti verdiler. Abdülhamit yine de, 1903 Bağdat Demiryolu İmtiyaz Sözleşmesi'ne kolonizasyonu engelleyici bir madde koymayı ihmal etmedi.

Çalışmaya ilginç bir noktayı vurgulayarak son verelim. Almanya, Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî nüfuzunu en fazla arttırabilmiş olan ülkedir. Oysa aynı dönemde Osmanlı toplam ticaretine katılım açısından, halâ İngiltere'nin gerisinde bulunmaktadır. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya'nın siyasî nüfuzu, tarihte sıkça görüldüğü gibi; ham madde alımı, sanayi ürünü satışı, artan bütçe açığı, borçlanma mekanizmalarıyla oluşmamıştı. İncelediğimiz süreç, bu yeni tip bağımsızlık ilişkilerinin, kısmen

farklı dinamiklerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Almanya ile ilişkiler başlıca iki temel üzerinde gelişti. Bunlardan birinin Anadolu/Bağdat (ve hatta) Hicaz demiryolları olduğunu biliyoruz. Diğeri ise Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askeri heyeti aracılığıyla gerçekleşti. Alman komutanların çabalarıyla, Osmanlı ordusundaki Alman etkisi giderek artmaktaydı. Demiryolları da bir yandan politik nüfuzu beraberinde getirirken, diğer yandan ekonomik ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Demiryolu yapımı; altyapı yatırımları, maden arama çalışmaları, sulama kanalları inşası ve hammadde elde etmeye yönelik benzeri çabalarla birlikte yürütülüyordu. Bu süreç sonucunda 1909 yılına gelindiğinde, Almanya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı %21'e Almanya/Avusturya bloğunun ise %18 civarından %42'ye yükselmişti. Aynı dönemde Fransa'nın payı %18'den 11'e, İngiltere'nin ki ise %61'den %35'e düşmüştü. Görüldüğü gibi, Anadolu ve Bağdat demiryolları gerçekten de Osmanlı-Alman ilişkilerinin lokomotif olmuştu.

- 1 Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat. Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri*, İstanbul, 1978, s. 25.
- 2 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970, s. 153.
- 3 M. Hecker, "Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei", *Archiv für Eisenbahnwesen*, Berlin, 1914, s. 777.
- 4 Muhtesem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Yapıt*, Sayı 5 (1984), s. 68.
- 5 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1977, s. 57.
- 6 1838 Antlaşması üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II. (1838-1850)*, İstanbul 1976, ss. 7-42 vd. Ayrıca çok sayıda kaynağın yanı sıra şu iki makaleye bakılabilir. Seyfettin Gürsel, "1838 Ticaret Antlaşması Üzerine", *Yapıt*, S. 10, (Nisan-Mayıs 1985), ss. 27-36 ve aynı dergi içinde Taner Timur, "1838'de Türkiye, İngiltere Rusya", ss. 4-26.
- 7 Develerin su yataklarından geçememesi, devletin gerektiğinde develere el koyması ve benzeri güçlükler için bkz.: Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu-sunda İlk Demiryolu: İzmir- Aydın Hatı (1856-1866)", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s. 250.
- 8 Kurmuş, ss. 58, 59.
- 9 Hermann Schmidt, *Das Eisenbahnwesen in der asiatischen Türkei*, Berlin 1914, s. 3.
- 10 Hecker, s. 780.
- 11 Akyıldız, s. 252.
- 12 Kurmuş, s. 64.
- 13 A.g.e., s. 73.
- 14 A.g.e., s. 174, 175.
- 15 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, no: 1978-188, s. 324.

- 16 Hecker, s. 780.
- 17 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı no: 178-1978, s. 386, 387; Morawitz, s. 325.
- 18 Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlerle ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)", *OD-TÜ Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı, s. 148.
- 19 Mihalil P. Guboğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s. 239.
- 20 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, 1993, ss. 40, 41.
- 21 Velay, s. 157; N. Heintze, "Eisenbahnen in der Türkei", *Mitteilungen der geographischen Gesellschaft*, c. XI, Hamburg, 1896, s. 45.
- 22 Engin, s. 62, 63.
- 23 A.g.e., s. 90, 91.
- 24 Engin, ss.125-128 vd. Ayrıca bkz.: Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz.: Muammer Sencer, İstanbul 1977, s. 113; George Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, München, 1963, c. 1 s. 228-245.
- 25 Reinhard Hüber, *Die Bagdadbahn*, Berlin, 1943, s. 10.
- 26 Cemil Öztürk, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, ss. 279-282.
- 27 Hecker, s. 782.
- 28 Friedrich Kochwasser, "Der Bau der Bagdadbahn und die deutsche Orientpolitik", *Deutsche-Türkische Gesellschaft E. V.* (Haziran 1975), s. 1; A. D. Novicev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev.: Nabi Dincer, Ankara, 1979, s. 23.
- 29 Bu borçlanma süreci sonunda hükümet, 10 Ekim 1875 tarihli tebliği ile, tüm iç ve dış borçlarının faiz ve taksitlerini beş yıl için yarıya indirmek

- zorunda kalmıştı. Bkz.: İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 53. Bu durum açıkça devletin iflası anlamına geliyordu. Bkz.: Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe, 1913, s. 42.
- 30 Schmidt, s. 4.
- 31 M. Nagelmakers adlı müteşebbis "Bursa-Mudanya Osmanlı Demiryolları Şirketi"ni kurarak hatırı işletmeye açmıştır. Bkz.: Morawitz, s. 324.
- 32 Öztürk, ss. 283, 284.
- 33 Bu konuda bkz.: Celal Dincer, "Osmanlı Vizirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *T.T.K. Belgeler Dergisi*, c. V-VIII (S. 9-12'den ayrı basım), Ankara, 1972, s. 160.
- 34 W. J. Mommsen, "Europäische Finanzimperialismus Vor 1914. Ein Beitrag zu einer pluralistischen Theorie des Imperialismus", *Der europäische Imperialismus*, Göttingen, 1979, s. 127.
- 35 Duyun-u Umumiye'nin bu konuda gördüğü işlerin somut bir örneği için bkz.: Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Deneimi "Duyun-u Umumiye"*, İstanbul, 1979, s. 120. Ayrıca bkz. Helmut Meijer, "Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft*, no: 1-4 (1975), Göttingen, s. 465.
- 36 Başvurular arasında Bağdat'a uzanacak bir demiryolu imtiyazı için yapılan Cazalet/Tancred projesi, dikkati çekenler arasındaydı. Bkz.: Johann Manzenreiter, *Die Bagdadbahn, Als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum, 1982, s. 39. Alman Büyükelçisi Radowicz'in raporlarından, Collas adlı bir girişimci ile Osmanlı Bankası'nın desteklediği iki grubun da Bağdat Demiryolu için başvuruda bulundukları anlaşılmaktadır. Radowicz, bu iki gruptan birinin imtiyazı elde etmesi halinde, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunun önemli ölçüde artacağı kaygısını dile getirmektedir. Bkz.: Radowicz'den Bismarck'a 23.7.1888 tarihli rapor, Manzenreiter, s. 43. Diğer başvurular için bkz.: Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, s. 23-26.
- 37 İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s. 18, 43.
- 38 Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara 1993, s. 235 vd.
- 39 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara, 1988, s. 547-548.
- 40 Kurt Zander, "Einwirkungen der Kleinasiatischen Eisenbahnen auf die Hebung des Grundbesitzes", *Archiv für Eisenbahnwesen*, Berlin, 1894, s. 943.
- 41 Blaisdell, s. 124.
- 42 Karl Helfferich, *Georg von Siemens. Ein Lebensbild aus Deutschlands Grosser Zeit*, Berlin, 1923, c. III, s. 44.
- 43 W. Heintze, "Eisenbahnen in der Türkei", *Mitteilungen der geographischen Gesellschaft*, c. 11, Hamburg, 1897, s. 46.
- 44 Helfferich, c. III, s. 50.
- 45 Dr. Jaeck, Bağdat Demiryolu'nun temellerinin bu gezide atıldığını ileri sürmektedir. Bkz.: Jaeck, "Die Beziehungen der deutschen Industrie zum türkischen Reiche", *Technik und Wirtschaft*, no: 5, Mayıs 1916, ss. 193, 194. Wilhelm'in gezisi için ayrıca bkz.: C. A. Engelbrechten, *Kaiser Wilhelms Orientreise und deren Bedeutung für den deutschen Handel*, Berlin, 1890.
- 46 Helfferich, c. III, s. 48.
- 47 Wilhelm'in notu "güzel" şeklindeydi. Bkz.: Büyükelçi Radowicz'den Başbakan Caprivi'ye 4.7.1890 tarihli, 75 no'lu rapor, *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Timme, Berlin, 1924, c. XIV, Bölüm II, no: 3598, s. 441, 442.
- 48 İngiliz, Fransız ve Rusların imtiyazın yine Almanlara verilmesine tepkileri çok sert olmuştu. Fransızlar bir yandan büyükelçileri Chambon'un desteğiyle Anadolu Demiryolu'nun uzatılma imtiyazını almaya çalışırken, öte yandan Yıldız Sarayı'nda çevirdikleri türlü entrikalarla imtiyazın Deutsche Bank'a verilmesini engellemeye çalışmışlardır. Bkz. Helfferich c. III, s. 63. İngiliz Büyükelçisi Sir Clare Ford ise Konya imtiyazının Almanlara verilmesinin İngiliz çıkarlarına zarar vereceği düşüncesini resmen Babıali'ye ileterek, Osmanlı Yönetimi'ni İngiliz filosunun İzmir önlerinde yapacağı bir gösteriyle tehdit etmişti. Bkz.: Radolin'den Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Marschall'a 9.1.1893 tarihli özel mektup, *Grosse Pol.*, c. XIV, Bölüm II, nr.: 3970, s. 456.
- 49 Zander, ss. 944, 945. Kurt Zander daha sonra Anadolu Demiryolu Şirketi genel müdürü olacaktır.
- 50 Max Schlagintweit, *Reise in Kleinasien*, Münih, 1898, s. 29.
- 51 1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyükelçilik görevine atanan Marschall, görevde kaldığı 15 yıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun güçlenmesi için var gücüyle çalıştı. Bkz.: Lothar Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918*, Berlin, 1963, s. 25, 26.
- 52 Marschall, ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu artırmanın yollarını, Şansölye Hohenlohe'ye yazdığı 46 sayfalık bir raporda ayrıntılarıyla ele almıştı. Yazdıklarından Marschall'ın en önem verdiği konunun Bağdat demiryolu olduğu anlaşılıyor. Raporun ayrıntısı için bkz.: Özyüksel, ss. 125-128.
- 53 Wilhelm von Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968, s. 135.
- 54 Ortaylı, s. 53.
- 55 Friedrich Nauman, *Asia, Eine Orientreise über Aethien Konstantinopel, Baalbek, Nazareth, Jerusalem, Kairo, Neapel*, Berlin, 1913, s. 73.
- 56 Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 147.
- 57 Bkz.: A. S. Jerussalimski, *Die Aussenpolitik und Diplomatie des Deutschen Imperialismus Ende des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1953, s. 682.
- 58 Londra Büyükelçisi v. Castell'den, Başbakan Hohenlohe Schillingsfürst'e 9.11.1898 tarih 754 no'lu rapor. Manzenreiter, ss. 118, 119.
- 59 Jerussalimski, s. 686.
- 60 Damat Mahmut Paşa'nın desteği için bkz.: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980, ss. 37, 38. Bu konuda İngiliz casus Vambery'nin yazdıkları için bkz.: Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul, 1983, s. 113. Sir O'Conor'un desteği için bkz.: Helfferich. c. III, s. 99.
- 61 Rechnitzer düşük bir garanti ödemesinin, daha sonra oluşacak hasıladan ödenmesini önermişti, bkz.: Ortaylı, s. 96.
- 62 Helfferich, c. III, s. 102, 103, 105.
- 63 C. Mühlmann, "Die deutschen Bahnunternehmungen in der asiatischen Türkei", *Weltwirtschaftliches Archiv*, c. 24, Jena, 1926, s. 374.
- 64 Dicle ve Fırat nehirlerinde gemicilik yapmak isteyen Alman şirketleri, Deutsche Levante Linie ile Norddeutscher Lloyd idi. Bkz.: Lothar Rathmann, "Zur Legende vom antikononialen Charakter der Bagdadbahnpolitik in der Wilhelminischen Ära des Deutschen Monopolkapitalismus", *Zeitschr. für Geschichtswissenschaft*, Sonderheft IX (1961), s. 249.
- 65 Anton Mohr, *Der Kampf um türkisch Asien. Die Bagdadbahn*, Meissen (tarihsiz), s. 45-48.
- 66 Tevfik Nadir, *Tehlikeli Büyüğü, Uyanıklık*, İstanbul, 1324, s. 14. Ayrıca 1903 sözleşmesiyle Almanlara verilen imtiyazlar için bkz.: Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 88-96.
- 67 Ortaylı, ss. 92, 93.
- 68 Mohr, s. 47.
- 69 Ortaylı, s. 93.
- 70 Richard Hennig Friedenau, *Die deutschen Bahnbauten in der Türkei*, Leipzig, 1915, s. 8; Hüber, s. 45.
- 71 Almanların Adana bölgesindeki çabaları için bkz.: Paul Uhlir, *Deutsche Arbeit in Kleinasien von 1883 bis 1918*, Greifswald, 1925, s. 140-148; Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1982, s. 109; Rifat Önsöy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri*

- (1871-1914), İstanbul, 1982, s. 55, 56; Ortaylı, s. 92; Imbert, s. 43. Konya Ovası'nın sulanmasıyla ilgili olarak bkz.: "Die Bewässerung der Ebene von Konia", *Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient*, Sonderbeilage zu Nu. 4 des III. Jahrganges, 1916, s. 153; Willy Reibel, *Die Gründung ausländischer Eisenbahnunternehmungen durch deutsche Banken*, Düsseldorf, 1934, s. 47, 48; Rosa Luxemburg, "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi", Rathmann, *Berlin-Bağdat...* içinde, s. 185.
- 72 Mühlmann, s. 379; Reibel, s. 68; Mohr, s. 51; Schmidt, s. 70.
- 73 Bkz.: Şehmus Güzel, "Anadolu-Bağdat Demiryolu Grevi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, (1985), s. 830. Demiryolu'nun sağlık hizmetleri şefi Dr. Arhangelos, meşrutiyet idaresini Abdülhamit'in baskıcı yönetimine son verdiği ve hürriyeti ilan ettiği için övüyor, sendikanın kuruluşunu ise "İşte bu mukaddes meşrutiyetin yetiştirdiği çiçeklerden biri de Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvevtekarisi oldu" diyordu. Bkz.: Gavriel Arhangelos, *Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresininin İyizi*, İstanbul, 1327, s. 236.
- 74 Gündüz Ökşün, "Osmanlı Meclis-i Mebusanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", *AÜSBF Dergisi*, XXV, 2 (Haz. 1970), s. 22-43. Benzeri yorumlar için bkz.: Nadir, s. 30; Th. Rothstein, "Der Streit um die Bagdadbahn", *Die Neue Zeit*, Cilt II, (1912/1913), s. 525. Demiryolu yapımının tüm maliyetini, gerçekte ödedikleri vergilerle Anadolu köylüsünün karşıladığı konusunda bkz.: Luxemburg, "Emperyalizmin...", s. 187-190.
- 75 "... Ama Paris'te Fransızlar, Türk Maliyesini... Fransız denetimi altına sokmak anlamına gelen ve kendisine saygısı olan hiçbir hükümetin kabul edemeyeceği koşullar öne sürdüler." Bkz.: Feroz Ahmad, *İtihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul, 1985, s. 46.
- 76 Earle, s. 246.
- 77 Max Wiedemann, *Bagdad und Teheran: Politische Betrachtungen und Berichte*, Berlin, 1911, s. 41.
- 78 Rothstein, s. 530.
- 79 Helmut Mejer, "Die Bagdadbahn, Als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft*, no: 1-4 (1975), s. 477; Mühlmann, s. 384; Rathmann, *Berlin...*, s. 102.
- 80 Karl Coblenz Merhmann, *Der diplomatische Krieg in Vorderasien; Unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte der Bagdadbahn*, Dresden, 1916, s. 110.
- 81 Earle, ss. 270, 271. Aslında görüşmeler Osmanlı Bankası ile Deutsche Bank arasında yapılıyordu. İlginç olan bu görüşmelere dışişleri bakanlıkları temsilcilerinin de katılmasıydı. Üstelik anlaşma metni her iki ülkenin dışişleri bakanları tarafından imzalanmıştı. Bu durum karşısında Earle, yabancı ülkelerde yatırım yapan kapitalistlerin hükümetlerince desteklendiklerinin bilindiğini, ancak "bir mali pakt ile uluslar arası siyasi bir anlaşmanın aynı belge üzerinde bulunması haline başka hiçbir yerde" rastlayamadığını belirtmektedir. Bkz.: a.g.e., s. 272.
- 82 A.g.e., ss. 280, 281; Heinz Friedrich Bode, *Der Kampf um die Bagdadbahn 1903-1914*, Aalen, 1982, s. 88.
- 83 Rudolf İbbeken, *Das aussenpolitische Problem Staat Und Wirtschaft in der deutschen Reichspolitik 1880-1914*, Schleswig, 1928, s. 271.
- 84 Bode, s. 104.
- 85 Anlaşmanın ayrıntılı metni için bkz.: Bode, ss. 104-110.
- 86 W. Pirath, "Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei und ihre Bedeutung in dem gegenwaertigen Kriege", *Verkehrstechnische Woche und Eisenbahntechnische Zeitschrift*, no: 34, (25 Mayıs 1915), s. 445.
- 87 Paul Rohrbach, *Balkan Türkei Eine Schicksalszone Europas*, Braunschweig, 1940, s. 58.
- 88 Paul Hartig, "Die Bagdadbahn-Idee und Verwirklichung", *Zeitschrift für Geopolitik*, Heidelberg, Berlin, 1940, s. 545.
- 89 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Viyana, 1928, s. 92.
- 90 Ahmet Onur, *Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)*, İstanbul, 1953, s. 32.
- 91 Bkz.: Yirminci Kolordu'nun 451 no'lu, 23 Mart 1336 (1920) tarihli emri. Müdiriyet-i Umumiye İstatistik Şubesi, *Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun 1920-1925 Seneleri Zarfında Geçirdiği Safhaat ile Vaziyet ve İşletme Netayici*, İstanbul, 1927, s. 7.
- 92 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Ulaştırmanın Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 10, s. 2761.
- 93 W. J. Egging-G. Ritter, *Entwicklung und räumliche Analyse der türkischen Binnenverkehrsnetze*, Bochum, 1979, s. 8.

GERÇEKLEŞEN BİR RÜYA: HİCAZ DEMİRYOLU

DOÇ. DR. UFUK GÜLSOY
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

Hicaz bölgesine demiryolu inşasına yönelik girişimler, batılı emperyalist devletlerin bölgeye yönelik yayılcı faaliyetlerin artmasıyla hız kazanır. XIX. yüzyıl boyunca yerli veya yabancı birçok şahıs Osmanlı Devleti'ne demiryolu teklifiyle başvurur. Meselâ, 1864'te Alman asıllı Amerikalı mühendis Zimpel, Kızıldeniz ile Şam'ı birbirine bağlayacak bir demiryolu hattı inşası önerisinde bulunur.¹ Önceleri cevapsız bırakılan bu öneri daha sonra incelemeye değer bulunarak konunun uzmanlarına havale edilir. Ancak yapılan araştırma ve tetkikler sonunda, bölgede yaşayan kabilelerin tepkilerine yol açabileceği ve deniz yolu taşımacılığının demiryolu yapımına göre daha ucuz olduğu gerekçeleriyle reddedilir.² 1874'te benzer bir teklif de ordudaki bazı subaylardan gelir; teklifte, Medine ile Mekke arasında döşenecek bir demiryolunun Hicaz bölgesindeki Osmanlı hakimiyetini kuvvetlendireceği ileri sürülür.³ 1880'de dönemin Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın hazırladığı bir raporda, Anadolu'dan başlayıp Arap topraklarına kadar uzanan bir demiryolunun yapılmasından ve bu demiryolunun şube bağlantılarıyla Hicaz'a doğru uzatılmasının öneminden söz edilir.⁴ 1884'te Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa, Şam, Hicaz ve Yemen arasında döşenecek şimendifer ve telgraf hatlarının bölgenin savunulması açısından önemine değinir.⁵ 1892'de Hicaz kumandanı Hacı Osman Nuri Paşa da İstanbul'a gönderdiği bir raporda, Cidde-Mekke arasına döşenecek bir şimendifer hattının bölge için gerekliliği üzerinde durur.⁶ Osman Nuri Paşa'nın bu raporu bir süre sonra üç kişilik bir komisyonda ele alınır ve makul bulunarak Cidde-Mekke arasında yapılacak bir demiryolunun özellikle hacıların yol boyunca çektikleri sıkıntıları ortadan kaldıracağı ifade edilir.⁷ Aynı günler-

de Hindistanlı gazeteci Muhammed İnşaallah da Mekke ve Medine'den geçip Yemen'de sona erecek bir demiryolunun propagandasını yapmaktadır.⁸ Hicaz bölgesine yönelik en kapsamlı teklif 1891'de Cidde Evkaf müdürü Ahmet İzzet Efendi'den gelir.⁹ İzzet Efendi, Bahriye nazırı vasıtasıyla Babiâli'ye sunduğu raporunda, Şam'dan başlayarak Medine'ye kadar getirilecek demiryolunun Hicaz'a yönelecek dış saldırılarla bölgede çıkabilecek isyanlara karşı önemli bir savunma vasıtası oluşturacağını, aynı zamanda hac yolculuklarını da büyük ölçüde kolaylaştıracağını yazar.¹⁰ II. Abdülhamid'in ilgisini çeken bu teklif incelenmek ve görüş bildirilmek üzere Erkan-ı Harbiye Feriki Mehmed Şakir Paşa'ya havale edilir. Mehmed Şakir Paşa, kendisine gönderilen raporu yalnız incelemekle kalmayıp demiryolunun tahmini maliyetini de hesaplar ve hattın geçeceği güzergâhı gösterir bir harita ile birlikte padişaha sunar.¹¹ Proje hakkında Derviş ve Gazi Ahmet Muhtar paşaların da fikirlerini alan II. Abdülhamid,¹² kesin kararını vererek 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımladığı bir irade ile inşaata başlanmasını emreder ve inşaat 1 Eylül 1900'de yapılan resmî bir törenden sonra fiilen başlamış olur. İlk aşamada Şam'dan Mekke'ye ulaşması plânlanan demiryolu hattının ileride Akabe ve Cidde'ye bağlanması, hatta Yemen'in Sana kentine kadar uzatılması düşünülmektedir.

Hicaz demiryolu, birçok amaç birarada gözetilerek inşa edilmiştir. Bunların başında askerî, siyasî ve dinî amaçlar gelmektedir. Her şeyden önce demiryolu bölgeye asker sevkini hızlandıracığından muhtemel ayaklanmalara ve dışarıdan vuku bulacak saldırılara karşı savunma rolü üstlenecekti. Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin askerî etkinliğinin artması siyasî otoritenin de bölgede

güçlenmesine yardım edecekti. Yalnız savaş ve isyan durumlarında değil normal zamanlarda da Hicaz ile Yemen'e asker ve mühimmat sevkiyatı demiryoluyla yapılacak, böylece İngilizlerin kontrolündeki Süveyş Kanalı'na duyulan ihtiyaç ortadan kalkacaktı. Ancak kamuoyuna yapılan açıklamalarda projenin askerî ve siyasî yönünden ziyade dinî amacı ön plâna çıkarılmış, hattın özellikle kutsal hac yolculuğunu kolaylaştırmak maksadıyla inşa edileceği açıklamaları yapılmıştı. Gerçekten de hicaz hattı, o tarihlerde büyük zahmet ve sıkıntılarla yapılabilen hac yolculuğunu kolaylaştırarak, büyük bir dinî hizmete vesile olacaktı; çünkü Suriye'den Medine'ye yaklaşık kırk, Mekke'ye ise elli gün süren uzun ve çöl bedevilerinin saldırıları sebebiyle son derecede tehlikeli olan kutsal yolculuk üç dört güne inecekti. Üstelik demiryolu, hacıların gidiş geliş masraflarında fevkalade indirim sağlayacağı gibi, yakın gelecekte Hicaz'a gelecek hacıların sayısında da artışlara neden olacaktı. Proje aynı zamanda II. Abdülhamid'in şahsında Osmanlı Devleti'nin İslâm alemindeki itibar ve nüfuzunu da kuvvetlendirecek, Müslümanların ortak bir eser ve amaç etrafında ele organize olmalarını sağlayacaktı. Projenin amaçları bunlarla da sınırlı değildi. Konuyla ilgili hazırlanan resmî rapor ve yazılardan anlaşıldığı üzere, devlet, uzun vadede başta Suriye ve Hicaz bölgesi olmak üzere, Arabistan'ın önemli bir kesitini, sosyal, kültürel, ekonomik ve ticarî alanlarda da kalkındırmayı hedefliyordu. Zaten bölgeyi elde tutabilmek ve emperyalist güçlerle mücadele edebilmek için somut ve kalıcı atılımlar yapmaktan başka bir alternatif de yoktu. Demiryolunun işletmeye açılması, Suriye, Hicaz ve Yemen'e ticarî bir canlılık getirebilir, bu da bölgede şehirleşme ve medenîleşme sürecini hızlandırırdı.¹³

Padişahın hattın yapımına başlanmasını emreden iradesinden hemen sonra bütün idarî, malî ve teknik ön hazırlıklar tamamlandı. Öncelikle inşaatın organizasyonunu yürütecek Komisyon-ı Âli teşkil edildi. Bu komisyon, padişahın başkanlığı altında Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa, Mabeyn ikinci katibi Ahmed İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa ve Bahriye İmalat Komisyonu Reisi Hüsnü Paşa'dan oluşuyor, ayrıca bir başkatipler iki katip yazışma işlerini yürütüyordu.¹⁴ Komisyonun perde arkasındaki

asıl idarecisi ise Ahmed İzzet Paşa idi. Komisyona bağlı olarak inşaat işlerini denetleyen ve biri Suriye valisinin sorumluluğu altında Şam'da, diğeri Beyrut valisinin başkanlığında Beyrut'ta görev yapan iki de önemli alt komisyon vardı. Şam komisyonu, Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelat Nazırı Kâzım Paşa'nın idaresindeydi. Hicaz telgraf hattının inşa eden Sadık el-Müeyyed Paşa da onun vekilliğini yapmaktaydı. İnşaatta çalışan bütün teknik personel ve askerî birliklerle işçi ve müteahhidlerin bağlı oldukları bu komisyon, fen heyetinin hazırladığı proje ve tekliflerin incelenmesi, karar almak üzere İstanbul'daki Komisyon-ı Âli'ye sevk ve inşaat idaresindeki personelin maaş ve ücretlerinin ödenmesiyle ilgilaniyordu. 1902'de kurulan Beyrut Komisyonu ise Hayfa şube hattının yapımıyla ilgilenmekteydi.¹⁵

Hicaz Demiryolunun tahmini maliyeti 4 milyon Osmanlı lirası olarak hesaplanmıştı. 1901 yılı devlet bütçesindeki giderlerin %18'ini aşan bu miktar o dönem Osmanlı maliyesi için çok büyük bir meblâğdı ve projenin finansmanı konusu önemli bir sorun olarak görünmekteydi.¹⁶ Devlet gelirlerinin tamamı belirli giderlere tahsis edildiğinden hazine ek ödenek ayrılması da imkânsızdı. Dış borç ve 93 Harbi tazminat ödemelerinin sürdüğü; memur maaşlarının maliyeyi ciddi sıkıntılara soktuğu; devletin önemli gelir kaynaklarının uluslararası Duyûn-ı Umumiye idaresine terk edildiği bir dönemde maliyeti böylesine yüksek bir projenin gerçekleşmesi için Osmanlı hükûmeti, finansman meselesinin Müslümanlardan toplanacak bağışlarla çözümlenmesine karar verdi. İnşaatın başlangıcında ortaya çıkacak acil para ihtiyacını karşılamak üzere de Ziraat Bankası'ndan kredi alınacaktı. İletişim ve ulaşım imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu düşünüldüğünde, eldeki sınırlı imkânlarla kitleleri demiryolu yapımı için bağış yapmaya teşvik etmek ve yapılacak bağışları en kısa zamanda merkeze ulaştırmak hiç de kolay değildi. Çok iyi organize olmak ve halka mesajı doğru vermek gerekiyordu. İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar gitmek, hatta katılımı artırabilmek için yalnız bununla da yetinmeyip dünya Müslümanlarına ulaşmak lâzımdı. Bu amaçla, bağış işlerinin idaresi İstanbul'da Maliye nazırının başkanlığında kurulan İane (Yardım) Komisyonu'na bırakıldı.¹⁷ İane Komisyonu bağışların toplanması ve sarfiyatı ile gerekli belgelerin tan-

zimi ve defterlerin tutulması işleriyle görevliydi. Komisyon-ı Âli'ye bağlı olarak çalışan ve çok sayıda taşra şubesi bulunan bu komisyonun padişahın onayını almadan harcama yapması yasaktı.¹⁸ Taşra iane komisyonları, vilâyet merkezleriyle kaza ve nahiyelerde en yüksek mülkî amirin sorumluluğu altında teşkilâtlanmıştı. Bu komisyonların fahri üyeleri ise genellikle yörenin ileri gelen zengin ve tanınmış şahsiyetleriydi. İane komisyonları muhtarlar ve imamlarla da sıkı bir işbirliği içindeydi. Bu kişiler halktan bağış toplanması hususunda aktif rol oynuyor, köy veya mahallelerde bağışta bulunabileceklerin listelerini hazırlayarak topladıkları paraları iane komisyonu şubelerine teslim ediyorlardı. Hiç kimse yaptığı iş veya hizmetten dolayı devletten bir ücret talep etmiyordu. Taşra komisyonlarınca toplanan bağışlar önce vilâyet merkezlerine, oradan da bir Osmanlı Bankası veya Ziraat Bankası şubesi kanalıyla İstanbul'a ulaştırılıyordu. Banka bulunmayan yerlerde ise bağış paraları posta havalesiyle merkeze gönderiliyordu.¹⁹

Bağış miktarının istenilen seviyeye ulaşması için başarılı çalışmalar yapıldı. Hicaz demiryolu projesinin yalnız Osmanlıların değil bütün dünya Müslümanlarının ortak eseri olduğu ve İslâmiyet'e bağlılığın bu dinî amaçlı yatırıma destek vermeyi gerektirdiği tezi işlendi. Bu konuda bazı alimlere risaleler yazdırıldığı gibi, gazete ve mecmualarda da bu hattın hacılar için ne denli önemli bir vasıta olacağı işlendi. Tükenmez bir manevî hazineye sahip olmak isteyen Müslümanlar, demiryolu yapımına destek olmaya çağrıldı. Projenin halka benimsenmesinde özellikle ülke içindeki ve dışındaki din adamlarıyla inançlı gazeteci ve tüccarlardan da büyük oranda faydalanıldı. Osmanlı topraklarını bir ağ gibi saran iane komisyonlarının fahri üyeleri birer "Barış çağrıcısı" olarak çalıştı. Yurt dışındaki Osmanlı temsilcileriyle İslam ülkelerindeki resmî-sivil birçok şahıs ve kuruluş bağış kampanyasına destek verdi. Projeye ilk üst düzey bağış elli bin lira ile II. Abdülhamid'den geldi. Onu diğer devlet adamları ve bürokratlar takip etti. Bu arada çok sayıda memur kendi istekleriyle birer maaşını bağışladı. Resmî nitelikteki yardımların ardından halkın katkıları geldi. Binlerce Osmanlı vatandaşından başka diğer Müslümanlardan da yardımlar aktı. Başta Hindistan, Mısır, Rusya ve Fas Müslümanları olmak üzere En-

donezya'dan, Singapur'dan, Güney Afrika'dan, Avrupa'daki bazı İslâm cemiyetlerinden, Tunus, Cezayir, hatta İngiltere ve Amerika'dan bağışta bulunuldu. Fas emiri, İran şahı, Buhara emiri yardım kervanına katılan devlet idarecilerinden ilk göze çarpanlardı. Bu geniş katılım, Hicaz demiryolu projesinin kitlelere çok iyi şekilde anlatılmış olduğunu ve bunun sonucu olarak dünya Müslümanlarının projeye sahip çıktıklarını gösteriyordu. Bu başarıda, manevî motivasyonun yanısıra bağış yapanlara verilen madalyaların da halkı katkıda bulunmaya teşvik ettiği anlaşılmaktadır.²⁰

İnşaatın ilerlemesiyle artan masraflar, demiryolunun yalnız bağışlardan finanse edilemeyeceği gerçeğini ortaya çıkardı. Bunun üzerine yeni gelir kaynakları devreye sokuldu. Bu meyanda, belli bir seviyenin üstünde maaş alan memurların maaşlarından zorunlu kesintiler yapılmaya başlandı; resmî evrak ve kâğıtlar bastırılarak satışa sunuldu; ilmühaber adı altında iane pulları çıkarıldı; Yemen ve Trablusgarp'ta tedavülden kaldırılacak riyaller İstanbul'a getirilerek mecidiyelerle değiştirildi ve bu işlemde elde edilen kâr proje fonuna aktarıldı; çeşitli isimlerde harç ve vergiler konuldu; eski pullar satıldı; kartpostal ve cüzdanlar çıkarıldı; bazı madenlerin işletme imtiyazları Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Âli'sine verildi; kurban derilerinin satışından elde edilen paralar ve ayrıca hattın tamamlanan kısmında yapılan yolcu ve eşya nakliyatı hasılatı fona bırakıldı. Böylece demiryolu fonunun malî kaynaklarının yaklaşık 1/3'ü bağışlardan, 2/3'ü diğer gelirlerden sağlandı ve başarılı bir malî yönetim sonucu 1900-1908 yılları arasındaki inşaat gelirleri giderlerinden fazla olarak gerçekleşti.

Demiryoluna 1,05 m. açıklıkta dar hatlı raylar döşendi. Dar hattın tercih edilmesinin en önemli sebebi maliyetinin daha ucuza çıkması ve yapımının daha kolay gerçekleşmesiydi. Üstelik Hicaz demiryolunun dar hatlı yapılması Şam-Beyrut demiryolu ile bütünlük sağlanması açısından da önemliydi. Çünkü Şam-Beyrut hattı, ilk yıllar Avrupa'dan gelen demiryolu malzemelerinin inşaat bölgesine ulaştırılmasında yegâne ulaşım yolu olarak kullanılacaktı. Hicaz demiryolunun teknik işlerinin idaresi 1901'de Alman mühendisi Meissner'e verildi; onunla birlikte on yedisi Türk, on ikisi Alman, beşi İtalyan, beşi Fransız, ikisi Avusturyalı, biri Belçikalı ve biri Rum

olmak üzere kırk üç mühendis çalışıyordu.²¹ İnşaat ilerledikçe Avrupalı mühendislerin sayısı azalırken Osmanlı mühendislerinin sayısı arttı ve edindikleri tecrübe sayesinde kutsal topraklardaki inşaatı tamamen Müslüman mühendisler gerçekleştirdi. İşçiler büyük ölçüde askerî birliklerden sağlandı. Zaman içersinde sayıları 7.500'e ulaşan Osmanlı askerleri subayların idaresinde inşaatın daha çok basit ve kaba işlerinde kullanıldı. Piyade taburları toprak kazma, ocaklardan taş çıkarma, traverslerin altlarını besleme, duvar örme; istihkâm bölüğü demircilik, marangozluk, ateşçilik ve makinistlik gibi işleri görüyor; telgraf müfrezesi hattın telgraf işlerinde ve istasyonların haberleşme memurluklarında, bahriye askerleri ise Beyrut ile Hayfa limanlarına gelen demiryolu malzeme ve araçlarının nakliyatında çalışıyordu. Askerî birliklerin yanı sıra hat güzergâhında yaşayan ve "Amele-i mükellefe" olarak adlandırılan yerli halk ile Avrupalı işçi ve ustalardan da faydalanıldı. Özellikle uzmanlık gerektiren tünel ve istasyon yapımı, travers ve ray döşenmesi, dinamit patlatma, kayaları delme türünden işlerde İtalyanlar, Ruslar, Karadağlılar, Arnavutlar ve Rumlardan istifade edildi. Bazı istasyon ve hatların yapımı ise yerli ve yabancı müteahhidler vasıtasıyla gerçekleştirildi. İnşaatçı çalışan erlere 1 metre küp toprak tesviyesi için 1, bir metre küp balast hazırlanması için 2 ve 1 m. yarma ameliyesi için 3 kuruş veriliyor, ayrıca terhisleri erken yapılıyordu.

Demiryolu inşaatına Şam-Der'a arasında başlandı ve 1903'te Amman'a, 1904'te Maan'a ulaşıldı. Maan'dan Akabe körfezine bir şube hattı döşenerek Kızıldeniz'e çıkmak istendi. Demiryolunun Kızıldeniz'e ulaşması ile gerektiğinde asker ve silah sevkiyatı kolaylaşacağından bu kıyıların savunma gücü artacaktı. Ancak Osmanlı Devleti ile Mısır arasında 1906'da beliren sınır anlaşmazlığı konusunda İngiltere'nin Mısır lehinde girişimlerde bulunması üzerine hattın inşasından vazgeçildi. Tarihe "Akabe Meselesi" olarak geçen bu hadise, gerçekte İngiltere'nin Kızıldeniz'deki askerî üstünlüğünü tehlikeye düşürmek istememesinden kaynaklanmaktaydı.²²

Daha önce yapım imtiyazı bir İngiliz şirketine verilmiş olan Hayfa demiryolu, şirketin başarısızlığı yüzünden inşaat malzemeleriyle birlikte satın alınarak 1905'te tamamlandı ve Der'a Hayfa'ya bağlandı; böylece

Hicaz demiryolu Akdeniz kıyılarına ulaştı. Demiryolunun 460. kilometredeki Maan'a varmasından sonra inşaatla işletme işleri birbirinden ayrılarak bir işletme idaresi kuruldu ve demiryolunda yolcu ve eşya taşımacılığına başlandı (1905). Aynı yıl Müdevvere'ye, bir yıl sonra Medain-i Salih'e ulaşıldı. Bu noktadan sonraki inşaatın tamamı Müslüman mühendis, teknisyen ve işçiler tarafından gerçekleştirildi. El-Ula'ya 1907'de, Medine'ye 1908'de varıldı. Hayfa şubesiyle birlikte 1464 kilometreyi bulan Hicaz demiryolu 1 Eylül 1908 tarihinde yapılan bir törenle işletmeye açıldı. 1909'da Hayfa-Şam arasında her gün, Şam-Medine arasında ise haftada üç gün karşılıklı yolcu ve ticarî eşya taşınıyor, lüzumu halinde inşaat malzemeleri, askerî erzak ve hacıların nakli için ilâve tren seferleri düzenleniyordu. Hat güzergâhında irili ufaklı çok sayıda istasyon bulunması ve hareket saatlerinde namaz vakitlerinin dikkate alınması yolcular açısından kolaylık sağlamaktaydı. Hicaz hattında işleyen vagonlardan biri "Mescid vagonu" olarak tahsis edilmiş ve buraya bir de müezzin tayin edilmişti.

Hicaz demiryolunun lokomotif, vagon, ray ve çelik travers gibi önemli makine ve malzemeleri Almanya, Belçika ve Amerika'dan sağlandı; bazı yolcu vagonları da Tersane-i Amire'de yapıldı. İnşaatın ilk yıllarında ahşap, daha sonra çelik traversler kullanıldı. Yurt dışından ithal edilen malzemeler denizyolu ile Beyrut'a getirilerek oradan bir Fransız şirketine ait Beyrut-Şam-Müzeyrib hattıyla Şam'a taşınıyor ve bundan dolayı Beyrut Rıhtım Şirketi'ne geçiş ücreti ödeniyordu. Hayfa şube hattının faaliyete geçmesiyle gelen malzemeler Hayfa limanında boşaltıldı ve buradan ilgili yerlere nakledildi.

Demiryolunun inşaatı aşırı sıcaklar, kuraklık, su sıkıntısı ve kötü arazi şartlarının getirdiği tabii zorluklarla bedevilerin engellemelerine rağmen kısa sayılacak bir sürede tamamlandı. Bedeviler, başta Yenbu ve Cidde olmak üzere Kızıldeniz'in kuzey limanlarından Medine ve Mekke'ye giden hac yolcularını develerle taşıma, rehberlik ve muhafızlık etme işlerini yürüterek büyük miktarda para kazanıyorlar, öte yandan Osmanlı Devleti'nden maaş ve hediye almalarına rağmen zaman zaman kervanlara ve hac kabilelerine saldırıp yağmacılık yapıyorlardı. Demiryolunun işletmeye açılmasıyla hac ve ticaret trafiğinin değişmesi onların bu kazanç kaynaklarını kısa sü-

rede kurutacaktı. Ancak bedevilerin hatta yönelik yoğun tepkilerinin sebebi sadece iktisadî değildi. Bedevi liderleri, Hicaz demiryolunun bölgede Osmanlı askerî ve siyasî etkinliğini arttırıp yerel güçlerin nüfuzunu kıracağından endişe ediyorlardı. Nitekim inşaatın Medine'ye doğru ilerlediği 1908 yılında şiddetlenen bedevi saldırıları onların işin farkında olduğunu göstermekteydi. Yalnız 1908'de demiryolu ve telgraf tellerine yapılan sabotaj ve saldırı sayısı 128'i buldu. Saldırıların yoğunlaşması hattın korunması için alınan önlemlerin arttırılmasına yol açtı. Buna rağmen saldırıların arkası kesilmedi ve şiddetli çarpışmalar oldu; meselâ 1908 Temmuz sonlarında bir gece baskınıyla çok sayıda Osmanlı askeri katledildi. Tecavüzler demiryolunun Medine'ye ulaşmasından sonra da devam etti.²³

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (26 Nisan 1909) önce resmî belgelerde daha çok "Hamidiye Hicaz Demiryolu" olarak geçen Hicaz demiryolu 1917 yılına kadar yapılan Akka-Beledüşşeyh (17 km.), Afule-Lud (100 km.), Vadiüssur-el-Avca (155 km.), et-Tin-Beytülhannum (39 km.) şube hatları ve Kademişerif'ten Şam'a döşenen raylarla 1750 km. uzunluğa erişti. Yapımı bütün Müslümanların ortak isteği olan Medine-Mekke ve Mekke-Cidde hatları ise Şerif Hüseyin ve onun kıskırttığı bedevi şeyhlerin karşı koyması yüzünden gerçekleşmedi. Şerif Hüseyin, demiryolunun Mekke ve Cidde'ye kadar uzatılması halinde siyasî ve askerî gücünün kırılacağı, bölgedeki kuvvet dengelerinin Osmanlı Devleti lehine değişeceğinin farkındaydı. 1916 yılına kadar sadık dost gibi görünmeye gayret eden Şerif Hüseyin, gerçekte kendisine bağlı şeyhleri demiryolu yapımı aleyhine ustaca kullanmıştı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarının getirdiği siyasî ve ekonomik istikrarsızlığın da etkisiyle Hicaz bölgesinde yeni problemler çıkmasını istemeyen İttihat ve Terakî hükûmetleri Hüseyin ile ilişkilerini bozmamayı ve kendisiyle uzlaşmayı tercih ettiler. Bu düşünceyle 1914'te ona yeni imtiyazlar tanındı ve bedevilerin yoğun tepkisine sebep olan Medine-Mekke ve Cidde-Mekke hatlarının yapımından vazgeçildiği resmen bildirildi.²⁴

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 18 Şubat 1909'da Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi Nezareti ünvanı Hicaz Demiryolu Nezareti şeklinde değiştirilerek sadarete bağlandı ve nazırlığına Zihni Paşa getirildi. Aynı yıl nezaretin adı

Hicaz Demiryolu Müdiriyyet-i Umumiyesi oldu ve 30 Haziran 1910'da inşaat idaresi işletme idaresine ilhak edildi. 1 Ağustos 1914 tarihinde Hicaz Demiryolu Müdiriyyet-i Umumiyesi Evkaf Nezaretine bağlandı ve demiryolu bir vakıf kurumu sayıldı. Bu demiryolu, vakıf müessesesi olarak dünyada devlet tarafından yaptırılan yegâne ulaşım yatırımıydı. Hicaz demiryolu, I. Dünya Savaşı patlak verince Evkaf Nezaretinden ayrılarak Harbiye Nezaretine bağlandı. 1916 haziranında Şerif Hüseyin'in İngilizlerle gizlice anlaşarak isyan etmesi Hicaz hattının da sonunu hazırladı. İngiliz subaylarının yönlendirdiği bedevilerin arkası kesilmeyen saldırılarına rağmen demiryolunun büyük bir bölümü Osmanlı kuvvetlerince denetim altında tutuldu. 10 Ocak 1919'da Medine'nin teslim olmasıyla birlikte Hicaz demiryolu üzerindeki Osmanlı hakimiyeti de fiilen sona erdi.

Demiryolu kısa ömrüne rağmen önemli askerî, siyasî, iktisadî ve sosyal sonuçlar doğurdu. Hicaz bölgesine ve Yemen'e asker, silah, malzeme ve erzak nakliyatı bu yol üzerinden yapıldı; söz gelimi 1910 yılında 77.761, 1914'de 147.587 asker sevk edildi. 1910'da ortaya çıkan Havran, Kerek ve Cebelidürüz olayları yine bu hat sayesinde kısa zamanda bastırıldı. Hicaz demiryolu, I. Dünya Savaşı ve Hicaz isyanı sırasındaki nakliyat ve askerî operasyonlarda hayatî bir ulaşım aracı oldu. Kömür bulunamadığından lokomotifler odunla çalıştırıldı. Yağ sıkıntısı, su problemi, artan nakliyat trafiği ve bedevi saldırıları trenlerin hızlarını büyük ölçüde düşürdü. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Sina, Filistin ve Suriye cephelerine yardım gönderilmesinde ve özellikle Medine'nin Şam'la bağlantısının devam etmesinde Hicaz demiryolu yegâne ulaşım aracı idi. Hat boyunca görev yapan askerî ve sivil personelin her türlü ihtiyaçları da savaş boyunca demiryolu vagonlarıyla karşılandı. Medine'de bulunan kutsal emanetlerle binlerce sivilin Suriye'ye gönderilmesi yine demiryolu sayesinde mümkün olabildi. Bütün cephelerde alınan yenilgilere rağmen Medine'nin 1919 başına kadar teslim olmamasında da hattın önemli payı vardı.

Hicaz demiryolu, I. Dünya Savaşı öncesi sivil taşımacılığında da gittikçe artan bir oranda kullanıldı. 1910'da trenle seyahat eden yolcu sayısı 168.448 iken, bu rakam 1913'te 232.563 olarak gerçekleşti. 1911'de Medine'ye trenle gelen hacı sayısı 13.102 idi; yılda ortalama 16.000 hacı Hicaz hattını kullanıyordu. 1908'den

1913'e kadarki dönemde toplam yolcu sayısı yaklaşık 970.000'di. Hicaz hattının çok kullanılmasının bir sebebi de hacılar için daha ucuz ve daha kısa olmasıydı. 2 lira tutan tren ücreti önceki masrafın ancak onda biri kadardı ve bu rahat yolculuk iyi şartlar altında yetmiş iki saat sürüyordu. Yine de demiryolunu tercih eden hacıların sayısında beklenen noktaya ulaşılamadı. Bunun başlıca sebebi Cidde ve Mekke bağlantılarının yapılamaması ve savaşla geçen yıllardı.

Demiryolu sebze, meyve, tuz, pirinç, meşrubat, tütün, un, kömür gibi ticarî eşya ile hayvan nakliyatı için de bir taşıma vasıtasıydı. 1910'da yaklaşık 66.000 ton ve 1913'te 112.000 ton ticarî eşya ile yine aynı yıllarda 2.788 ve 6.477 baş hayvan nakledildi. Hattın işletmeye açılmasından sonra Hayfa önemli bir ihracat-ithalat şehri haline geldi ve ekonomisi hızla gelişti. Osmanlı Devleti gücünü demiryolu kenarındaki köy ve kasabalarda daha etkin şekilde hissettirdi. Amman, Maan ve Tebük kısa sürede kalabalıklaştı; Şam'ın ticarî faaliyetleri de olumlu yönde etkilendi. Güzergâh üzerinde bulunan yerleşim birimlerinde üretilen malların uzak pazarlara naklinde sağlanan kolaylıklar buralardaki gelişmeyi hızlandırdı. Aynı şekilde imar ve inşaa faaliyetlerinin artmasında ve birçok kamu binasının yapımında demiryolunun bölgeye getirdiği değişimin payı vardı. Özel tren seferleri düzenlenmesi turistik seyahatleri de çoğalttı. Semavî dinlerce kutsal sayılan mahaller, bu seferler sayesinde çok sayıda insan tarafından ziyaret edildi. Hatta bir kısım bedevinin yerleşik hayata geçmeye başladığı, bazı Çerkez göçmenlerin demiryolu yakınlarına yerleştiği görüldü. Hicaz demiryolu, yabancı sermaye tarafından yapılan veya işletilen diğer hatlarda istihdam edilmeyen Mühendisane çıkışlı pek çok mühendisin de ilk tecrübe ve yetiştirme yeri oldu; böylece ileride Cumhuriyet demiryollarının yapımı aşamasında gerekecek bilgi ve deneyim bi-

rikiminin temeli atıldı ve azımsanmayacak kadar çok teknik eleman yetişti. Hicaz demiryolu, meydana getirdiği maddî sonuçların yanı sıra dünya Müslümanları arasında ortak bir hedef ve ideal etrafında yardımlaşma ve organize olabilme bilincinin oluşmasında da önemli katkı sağlamıştır. El ele verildiğinde Müslümanların da büyük işler başarabilecekleri yine bu hat sayesinde daha açık görülmüştür. Nitekim, demiryolu projesini önceleri bir hayal ürünü ve aldatmaca olarak gören batılı devletler, birkaç sene sonra ortaya çıkan tablo karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir.²⁵

I. Dünya Savaşı'ndan sonra demiryolu dört kısma ayrıldı. Hayfa-Semah hattı Filistin'de, Müdevvere-Medine hattı Hicaz Haşimi Krallığı ve daha sonra Suudi Arabistan'da, Şam-Der'a, Der'a-Semah hattı Suriye'de, Der'a-Müdevvere hattı ise Ürdün'de kaldı. Suriye, Ürdün ve Filistin'deki hatlar İngiliz ve Fransız mandası altındaki hükûmetlerce idare edildi. 1948'de Suudi Arabistan, Ürdün ve Suriye demiryolunun yeniden yapımını görüşmek üzere bir komite oluşturdular. Ancak Arap-İsrail anlaşmazlığı hattın Der'a-Hayfa bölümünün kapanmasına sebep oldu. İngiliz hükûmeti Filistin meselesinden dolayı gücendirdiği Arapları memnun edebilmek için tamirat işlerini üstlenmiş, fakat bu da 1967 Arap-İsrail Savaşı yüzünden gerçekleşmemiştir. Suriye ve Ürdün'de kalan kısımlarda bazı yolcu ve eşya taşıma trafiği sürmüş, 1975'te de Ürdün fosfat taşımacılığı için Kızıldeniz'deki Akabe limanına kadar uzanan yeni bir hat inşa edilmiştir. Suudi Arabistan sınırları içinde kalan kısım atıl, istasyonların çoğu da metruk bir halde bulunmaktadır. Temmuz 1999'da Hicaz demiryolunun açılması yolunda önemli bir adım atılmış ve yetmiş yıl aradan sonra Şam-Amman hattı yapılan resmî bir törenle yeniden çalışmaya başlamıştır.²⁶ Bu adım, demiryolunun diğer bölümlerinin de hizmete açılacağı yolundaki ümitleri arttırmıştır.²⁷

1 Hans Jürgen Philipp, "Der Beduinische Widerstand Gegen Die Hedchasbahn", *Die Welt des Islams*, XXV (1985), 33.

2 Halid Humud es-Suud, "Mukavemetü'l-kabail li-sikketi Hadidi'l-Hicaz: Esbabuha ve Tavatturatuhu 1908-1909", *ed-Dare*, no 2, yıl 14 (Muharrem, Safer, Rebi'l 1409), 47.

3 Philipp, 33; William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, Virginia 1980.

4 BOA, İMM, no: 3325; BOA, YEE, 14, 289, 126, 11.

5 BOA, YEE, 14, 88/68, 88, 13.

6 BOA, Y.MTV, 59/38.

7 BOA, Y.MTV, 59/38.

8 Muhammed İnşa Allah, *The History of the Hedjaz Railway Project*, Lahore 1908, 1-15, 26.

9 *Hicaz Demiryolu* (İstanbul 1994) isimli kitabımızın basım telaşı esnasında Cidde Evkaf Müdürü Ahmet İzzet Efendi ile daha sonraları Arap İzzet Paşa olarak tanınacak olan Holo Ahmet İzzet Efendi selven aynı şahıs gibi gösterilmiştir (s. 35). Oysa ki, bu iki şahıs arasındaki benzerlik sadece isimlerinden ibarettir. Bu önemli ayrımın tasbihine vesile olan değerli araştırmacı Dr. Tufan Buzpınar'a teşekkür ederim.

- 10 BOA, Y.MTV, 59/64.
- 11 BOA, Y.MTV, 59/64.
- 12 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid ve Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 348-349.
- 13 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, 41 vd.
- 14 BOA, Y.MTV, no: 260/94; *Hicaz Demiryolu Layihası*, 1; BOA, BEO, no: 11168.
- 15 Gülsoy, *aynı eser*, 109-110.
- 16 Said Paşa, *Hatırat*, II, İstanbul 1328, 37; *Düstur*, 1/7, Ankara 1941, s. 891-898.
- 17 BOA, *Nizamat Defteri*, 9/44.
- 18 BOA, Y.MAR., no: 8815.
- 19 BOA, *Nizamat Defteri*, 99/44-45; *Hicaz Demiryolu Layihası*, 4.
- 20 Bağış işlerinin organizasyonu ve yapılan bağışların tafsilatı için bkz.: Gülsoy, 58-85.
- 21 BOA, Y.MAR., 9080; BEO, no: 271327; Nedret Nuri, "Hicaz Demiryolu Hatıratı", *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, 7/195-196; Max Blanckenhorn, *Die Hedschaz-Bahn Auf Eigener Reisesstudien*, Berlin 1907, 9.
- 22 Rüşdi, *Akabe Meselesi*, Dersaadet 1326, 22-23; 134-136.
- 23 Hatta yapılan bazı saldırı ve sabotaj örnekleri için bkz.: BOA, BEO, no: 263267, 261659, 260424, 261022, 263212, 263739, 283005.
- 24 Süleyman Yatak (Beyoğlu), "1914-1916 Yıllarında Osmanlı Devleti ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin", *İlim ve Sanat*, S. 30, (Ekim 1991), 71.
- 25 Hicaz Demiryolu'nun meydana getirdiği çok yönlü sonuçlar hakkında ayrıntılı bilgi için: Gülsoy, 235-251.
- 26 *Milliyet*, 30 Temmuz 1999.
- 27 *Aksiyon*, S. 254, (16 Ekim 1999), s. 39.

YEMEN DEMİRYOLU PROJESİ

DOÇ. DR. UFUK GÜLŞOY
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nde, Yemen'e demiryolu yapılmasına dair ilk fikirler XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı.¹ Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa, bölgenin ıslahatıyla ilgili 1884/1885 yılında Padişah ve Bâbîâli'ye takdim ettiği layıhasında, Şam, Hicaz ve Yemen arasında döşenecek şimendifer ve telgraf hatlarının askerî ve siyasî açıdan önemine dikkat çekiyordu.² Aynı konuya temas eden diğer önemli bir şahsiyet de, Hindistanlı Müslüman gazeteci Muhammed İnşaallah idi. Muhammed, 1897'de, yapımını Osmanlı Devleti'nin, finansmanını ise bütün dünya Müslümanlarının üstleneceği Hicaz Demiryolu fikrini Hindistan'da ortaya atarak, bu hattın Yemen'e kadar uzatılması gerektiğini ifade etti.³

Osmanlı Devleti demiryolu fikrini benimsemiş olmalı ki, 1898 yılı içinde Yemen'e bir "Heyet-i ıslahiye" gönderilerek, bölgede geniş çaplı araştırmalar yapıldı ve incelemelerde bulunuldu. Yemen Valiliği ile birlikte yürütülen çalışmalar sonucunda hazırlanan raporun bir sureti Bâbîâli'ye, diğeri ise Yemen Valisi Hüseyin Hilmi imzasıyla, 1 Aralık 1898'de II. Abdülhamid'e arz edildi.⁴

Rapor, genel hatlarıyla, halkın sosyal, kültürel ve ekonomik durumu; Yemen toprakları ve bölge ikliminin özellikleri; vilayetin nüfusu ve tahmini yıllık geliri; iç karışıklık ve isyanların nedenleri gibi konularda bilgiler verip önemli tesbitlerde bulunuyordu. Raporun diğer bir özelliği de, Yemen'in problemlerine çözümler önermesiydi.⁵

Yapılan araştırmaya göre, üçüncü asırdan hicri 1287 (1871/1872) yılına gelinceye kadar muntazam bir idare altında yaşayamamış olan Yemen halkı, halen bir takım kabile reislerinin "cebr ü tagallüpleri" altında idi. Bölgede yüzyıllardır kabile kavgaları devam ediyor, insanlar birbirleriyle mücadele ve mukatalelerle ömür tü-

ketiyordu. Üstelik bunlar, dünyayı yaşadıkları kıtadan ibaret zannedecek kadar "Basr-i basiretleri perde-i vahşet ve cehaletle mestur" insanlardı.

Yemen'de sanayi ve ticaret hiç gelişmemişti. Tarımsal üretim, bölgedeki araziler çok daha fazla mahsul vermeye elverişli olduğu halde, ancak dahili ihtiyaçları karşılayacak kadardı. Bunun da en önemli sebebi, üretilen mahsullerin sahile nakliyatını kolaylaştıracak olan uygun yol ve geçitler ile taşıma vasıtalarının yokluğu idi. Bütün bu olumsuzluklar nedeniyle ahali "Fakr u zaruret-i azimeden" kurtulamadığı gibi, ticaret ve istihsal usulleri de gelişmiyordu. Halk, ulaşım güçlüklerinden dolayı yaşadığı bölgenin dışına çıkamadığından, ticaret veya herhangi başka bir iş için Yemen'in bir sancağından diğeri-ne gidenlere pek rastlanmıyordu.

Rapora göre, Yemen'in iklimi oldukça değişkendi. Meselâ Tihâme'de hava oldukça sıcak ve "vahim" iken, Serâ'da ise aksineydi. Kezâ, Serâ'nın dağ ve ovaları da "Mutedil" sayılırdı. Yemen'de gerek hava ve gerekse arazi yapıları bakımından ortaya çıkan birbirine zıt tabii farklılıklar, buralarda yaşayan insanların mizaç, meşreb, karakter ve mezheblerine de yansımıştı. Ancak, iklim ve meşreb farklılıklarının bölgeler arasında ticaret ve ihtilâtı önlediği şeklinde ileri sürülen görüşler doğru değildi. Değil meşreb ve iklim farklılıkları, dinî ayrılıklar bile hiçbir zaman ticarete engel telâkki edilmemişti. Aslında, Yemen'de bölgeler arası sosyal kopukluğun en büyük sebebi, insanlar arası münasebeti geliştirecek ticarî ilişkilerin olmayışı idi.

Yemen kıtası genişlik olarak Anadolu'nun dört-beş katı olup, nüfusu dört milyona yakındı. Dağ ve ovalardaki toprakların verimliliği sayesinde, dağlık alanlarda senede üç, Tihâme bölgesinde ise dört veya beş defa ekim

yapılabilmekteydi. Vilayetin senelik geliri de, üçte birinin tahsili mümkün olmamakla birlikte, 45 milyon kuruşu buluyordu. Eğer, ziraat, sanat ve ticareti "Hadd-i kemâle isâl" eden nakliye vasıtaları Yemen'in ihtiyaç ve arazi şartlarına göre ihdâs ve istikmal edilirse, senelik varidat bir milyon lirayı bile geçebilirdi.

Raporda, Yemen'deki nakliyat ve ulaşım zorlukları üzerinde ayrıca durulduğu görülmüyordu: Bölgede nakliyatça çekilen müşkülâtın "Kalemen tasvir"i mümkün değildi. Hele, kıtlık zamanlarında bu sıkıntı büsbütün fazlalaşmakta, Yemen'deki Osmanlı askerleri için İstanbul ve diğer mahallerden Hudeyde'ye gönderilen erzakın San'a ve civarında bulunan askerî mevkilere ulaştırılmasında hayatî problemler yaşanmaktaydı. Halk için de aynı sıkıntı söz konusuydu: Bir ara ortaya çıkan kıtlık sırasında, halka, yol masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere, Hudeyde'den zahire almaları teklif edilmiş, ancak hiç kimse yiyecek nakline muvaffak olamamıştı. Erzak taşıtmak için yola çıkarılan hayvanlar bile mesafenin üçte birine ulaşmadan telef olmuştı.

Raporun diğer önemli bir bölümü, Yemen'deki iç karışıklık ve isyanlara ayrılan satırlardı: Bölgedeki isyanların sebebini "mezhebi taassubla" açıklamak doğru değildi. Çünkü, köy, kasaba ve şehirlerde sâkin olan ulema ile, işleri güçleri kabileler arasında dolaşarak fesad çıkarmaya uğraşan "fukaha" dışında, Yemenliler içinde Zeydiye mezhebinin esaslarına vâkıf kimseler yok denecek kadar azdı. İslâmiyete taassub derecesinde bağlılıklarıyla meşhur olan Yemen kabileleri, aslında, şer'i hükümlere riayetsiz insanlar olup, onların en büyük gayreti, "Âdât-ı câhiliyenin" muhafaza ve ihyasıydı.

Kabilelerin, Osmanlı Devleti'ne isyan eden eşkiya liderini desteklemesinin üç ana sebebi vardı. Birincisi, bölgede görev yapan bazı memurların keyfi ve kanunsuz tasarrufları; ikincisi, bazı "Fesedenin" halkı devlete karşı kıskırtması; üçüncüsü ise, dağ ve çöl ortamında yetişmiş ve ömürlerinde rahat yüzü görmemiş "Vahşilerin", günde bir "Kıyye" hububat veya ayda ikişer riyallik bir ücret karşılığında asilere katılacak kadar "Fakr u zaruret" içinde olmalarıydı. Eğer hükümet, eşkiya liderine ayda iki riyale hizmet edenlere daha fazla para verirse, bunlar, "Asâkir-i Şahaneye karşı teşhir ettikleri silahlarını bilâtereddüd husemâ-yı hükümet aleyhinde" kullanırlardı.

Rapora göre, Yemen halkının fikir, düşünce ve duygularının ıslahı, ancak onlara sunulacak "Menâfi-i mad-diye ve nakdiye" ile mümkündü. Bunun da yolu, vahşet ve cehalet içinde olan bu insanları zaman içerisinde medenîleştirmek ve refaha erdirmektir. Bu amacın gerçekleşmesi, bölgede ziraat, ticaret ve sanatın yaygınlaştırılmasına bağlıydı. Ancak, her şeyden önce yol ve ulaşım problemlerinin çözülmesi gerekiyordu.

Raporda, bu konu üzerinde geniş olarak durulduğuna, üstelik sadece mevcut durumu ifade etmekle kalınmayıp, çözüm yolları önerildiğini görüyoruz. Rapora göre, yirmi sene önce San'a ile Hudeyde arasında bir şose yol yapımına karar verilip, bazı mahallerde çalışmalara başlanmış, fakat mesafenin onda biri dahi inşa edilememişti. Zaten, şose geniş olmadığından, hem arzu edilen amaçların gerçekleştirmekten uzak, hem de sel baskınları yüzünden oldukça masraflı olacaktı.

Rapor, yol problemi ve nakliye araçlarının yetersizliği nedeniyle asker sevkinde karşılaşılan güçlükleri de dile getiriyordu: Hudeyde ile San'a arası 60 saati geçmediği halde, Hudeyde iskelesine çıkan bir tabur asker 15 günden evvel San'a'ya ulaşamıyor; on beş saatlik Hudeyde-Hacile arası, aşırı sıcaklar ve susuzluktan dolayı, gece yürüyüşüyle 5-6 günde alınabiliyordu. Hacile'den sonra dağlara doğru çıkma zorunluluğu, askerlerin sağlığını olumsuz yönde etkiliyor; yollarda çekilen eziyet ve sıkıntılar yüzünden çok sayıda asker adeta telef oluyordu.⁶

Raporun son bölümü, yukarıda sözü edilen sorunların çözümünü gösteriyordu: Hudeyde ile San'a arasında en kısa zamanda bir demiryolu inşası. Bu demiryolu, Yemen'in ticarî ve ekonomik gelişmesini sağlamanın yanında, askerî ve siyasî açıdan da büyük avantajlar getirecek; bu sayede, askerî nakliyat ve hareket sırasında karşılaşılan olumsuzluklar ortadan kalkacak; Yemen'de öteden beri arzu edilen sükunet ve intizam sağlanmış olacaktı. Şimendifer hattının tesisinden daha önemli siyasî ve askerî tedbir tasavvur edilemeyeceğinden, bu yolda yapılacak fedakârlık ve harcamaların karşılığı ileride fazlasıyla alınacaktı.

Yapılan ilk tedkilere göre, Hudeyde'den Hacile'ye kadar olan yaklaşık 80 kilometrelik mesafe gayet düzgün ve inşaat için son derece uygundu. Hacile'den San'a'ya kadar temdid olunacak güzergâhta bazı meyiller görüldü-

yorsa da, bunların halledilmesi büyük masraflara yol açmayacaktı. 300 kilometreyi bulacak demiryolunun, dar hatlı inşâ edilmesi ihtiyaçların görülmesi açısından yeterliydi. Raporda, San'a ve Hudeyde ahalişi içinde böyle bir eserin faydalarını takdir edecek fikir ve sermaye sahiplerinin olmadığına dikkat çekilerek, demiryolunun devlet tarafından yaptırılmasının daha uygun olacağı belirtiliyor; inşaat tamamlandıktan sonra ise, üyeleri Osmanlı vatandaşları veya sadece Müslümanlardan oluşan bir şirket marifetiyle işletilmesi öneriliyordu.⁷

Yemen'e yapılacak demiryolunun askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal açılardan önemi ve gerekliliğini açıklayan heyet-i ıslahiye mazbatasının II. Abdülhamid tarafından olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Padişah, 1899 Ağustosunda Alman Maslahatgüzârı ile yaptığı görüşme esnasında, Yemen'de demiryolu yaptırmak istediğini söyleyerek, Deutche Bank'ın böyle bir projeye destek verip vermeyeceğini öğrenmek istemişti.⁸

Bu gelişme üzerine Deutche Bank Genel Müdürü Siemens, prensip olarak Yemen Demiryolu projesine sıcak baktıklarını belirterek, inşaat için verilecek kilometre garantisinin belirleyici olacağını ifade etmişti. Siemens'e göre, Yemen'in sadece kahve geliriyle projenin gerçekleştirilmesi mümkün değildi.

Sultan Abdülhamid'in Yemen Demiryolu fikri, II. Wilhelm'in de ilgisini çektiğinden, Alman Dışişleri Bakanlığı, projenin uygulanabilirliğini araştırmak üzere, Yemen'e bir mühendis gönderdi. Aslında Almanlar, demiryolu yapımından ziyade Kızıldeniz'deki kömür cevheriyle meşhur Muha'ya ulaşmanın hesaplarını yapıyorlardı. Muhtemelen bu gelişmelerden haberdar olan II. Abdülhamid, ileride ortaya çıkabilecek siyasî problemleri de hesaba katarak, Yemen Demiryolu inşaatını Almanlara vermekten vazgeçti. Ardından da, Yemen Demiryolu projesi, çok daha kapsamlı ve son derecede stratejik Hicaz Demiryolu projesi içine alındı. Ancak, gizli tutularak, kamu oyuna bu konuda herhangi resmi bir açıklama yapılmadı: Görünüşte, Hicaz Demiryolu, Şam'dan başlayarak tarihi hac yoluyla önce Medine'ye, oradan da Mekke'ye kadar temdid edilecek; Mekke'den de Cidde'ye yan bir hat çekilecekti.⁹ Gerçekte ise, demiryolunun güzergâhı sadece bunlardan ibaret değildi: İnşaat Maan'a ulaştığında buradan Akabe Körfezi'ne bir şube hattı ya-

pılması;¹⁰ Mekke'ye varıldıktan sonra da çalışmaların kesilmeyip, Yemen'e kadar gidilmesi düşünülüyordu.¹¹

Yapımına 1900 Eylülünde fiilen başlanan Hicaz hattının, 1906'da Tebük'e yaklaşması, Yemen Demiryolu'nu yeniden gündeme getirdiği gibi, bu konuda önemli bir adımın atılmasına da sebep oldu: Padişahın emriyle, güzergâh tesbiti ve arazi çalışmaları yapmak üzere bir Fransız mühendis Yemen'e gönderildi. Böylelikle, Hudeyde ile San'a arasında demiryolu yapılması fikri kesinlik kazandı.¹²

Fransız mühendise yardımcı olmak üzere Hudeyde liman mühendisi Mustafa Efendi görevlendirildi. İki mühendis hemen çalışmalara girişerek, San'a ile Hudeyde arasında demiryolu inşaatına uygun üç güzergâh belirlediler. Bunlardan birincisi, Hudeyde'den başlayarak Bâcel, Minâh, Suku'l-Hamis ve Sinan Paşa güzergâhıyla San'a'ya ulaşıyordu. İkincisi, Hudeyde, Muhammara, Vâdi-i Serud çizgisini takip ediyor ve Şibâm'dan San'a'ya varıyordu. Tesbit edilen üçüncü güzergâh ise, Hudeyde, Bâcel, İyâl ve Bâb-i Kehlân istikametiyle Vâdi-i Şehâm'a ulaşıyor, oradan Nakilül'-Aşâr boyun noktasından geçerek San'a'da noktalanıyordu.¹³

Mühendislerin yaptıkları keşif ve arazi tedkiklerine göre, birinci güzergâh, aşılması gereken vadilerin çokluğu ile bunların etrafında yer alan dağlar sebebiyle inşaat çalışmalarını güçleştireceğinden, oldukça masraflı görünmekteydi. İkinci güzergâh, meyilli ve dar arazi yapısına sahip olduğundan, çok sayıda tünel ve köprü yapımını gerektiriyordu. Üçüncü güzergâh ise, toprak yapısı itibarıyla diğerleriyle benzer özellikler göstermekle birlikte, burada bulunan vadi inşaat için son derece elverişliydi. Vadinin genişlik ve uzunluk itibarıyla diğer güzergâhlarda bulunmayan uygun konumu, bilhassa yarma, köprü ve tünel yapımlarında büyük kolaylıklar sağlayabiliyordu.¹⁴

Mühendisler, sağlayacağı avantajları dikkate alarak tercihlerini üçüncü güzergâhtan yana yaptılar. Arkasından, gerekli tedkikleri yapmak üzere Hudeyde'den yola çıkarak Bâb-ı Kehlân mevkiine kadar ilerlediler. Buradan daha öteye gidemeyen mühendisler, istikametlerini değiştirmek zorunda kalarak Sanfur ve Beytü'l-Necd yoluyla San'a'ya ulaştılar. Daha sonra San'a ile Umran arasında çalışmalarını sürdüren mühendisler, buradan tekrar

güzergâhın geneli hakkında tedkiklerde bulunmak amacıyla Vadi-i Sihâm'a indiler. Böylece, Hudeyde-Cibâne, Hudeyde-San'a ve San'a-Umran arasındaki keşif, tedkik ve gözlemlerini tamamlayan mühendisler, incelemeleri sonunda hazırladıkları raporu, güzergâh haritasıyla birlikte, İstanbul'a gönderdiler.¹⁵

Bu rapor ve haritaya göre, mutasavver Yemen Demiryolu, 230 kilometrelik Hudeyde-San'a hattından oluşuyor; bu ana hatla ilâve olarak, San'a-Umran ve Hudeyde-Cibâne arasında iki şube hattı yapılması öngörülmüyordu. San'a-Umran 40, Hudeyde-Cibâne arası ise 12 km. idi. Dolayısıyla, demiryolunun toplam uzunluğu 284 km.'ye ulaşıyordu. Demiryolunun muhtemel inşâ masrafları ise, 1.500.000 lira (36.340.000 Frank) idi.

Hudeyde'den itibaren ilk 69 kilometre arasındaki arazi demiryolu inşaatı için gayet uygun olduğundan, bu kısımda köprü veya tünel gibi masraf gerektiren "İmâlât-ı mühimme-i sînâiyeye" gerek duyulmayacaktı. Bundan dolayı 69 kilometrelik bu kısmın 180.000 liraya yapılması mümkündü. Burası tamamlandığında askerî sevkîyat açısından büyük bir rahatlama sağlanacağı gibi, Yemen'in ziraat noktasından verimli vadilerine de ulaşmış olacaktı.

Osmanlı tarihi boyunca Yemen'e yapılan asker nakliyatı sırasında, hava sıcaklığı ve değişen iklim şartları yüzünden en çok sıkıntı çekilen ve birçok askerin ölmesine sebep olan bu bölge, demiryoluyla yepyeni bir görünüm kazanmaya namzettti.

Mühendisler, raporda, Yemen Demiryolu inşaatını dört kısma ayırmışlar ve her kısmın masraflarını ayrı ayrı göstermişlerdi. Burada, ray döşenecek mevkiler arasındaki uzaklıklar, kilometre başına yapılacak harcama miktarları ve genel masraflar bir tablo halinde görülmekteydi.¹⁶

Rapor, İstanbul'a ulaştıktan sonra, Erkân-ı Harbiye Müşiri Abdullah Paşa, tarafından incelendi. Paşa, 4 Haziran 1906'da II. Abdülhamid'e sunduğu arızasında, öncelikle 69 kilometrelik bölümün yapılmasının daha uygun olacağı ifade ederek, inşaatla başlanması için gerekli olan iradenin çıkarılmasını istedi. Paşa, bu önemli kısım bitirildikten sonra, peyder pey çalışmalara devam edilebileceği fikrindeydi.¹⁷

Ancak, bu tarihten sonra Yemen Demiryolu'yla ilgili somut bir gelişme görülmedi. Yalnız, 16 Temmuz 1907'de toplanan Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ, Hicaz hattının Mekke'den Yemen'e kadar temdidini konusunu görüşerek, bu amaçla hazırlıklara başlanması yolunda bir karar aldı. Hicaz Demiryolu'nun Medine'ye yaklaştığı 1908 Nisanında aynı konu yeniden gündeme geldi: II. Abdülhamid'in emri üzerine, Yaver-i Ekrem Arif Paşa ile Hicaz Demiryolu İnşaat Nazırı Müşir Kâzım Paşa, Hicaz hattının Medine'den Mekke ve Cidde'ye uzatılması konusunda, Emir Şerif Ali ve Hicaz Valisi Ahmed Ratib ile görüşmek üzere Mekke'ye gittiler.¹⁸ Padişah, demiryolunun uzatılması işinde Emir ve Valinin desteklerini önemsemediğinden, Arif Paşa'ya özel talimat vererek, Hicaz hattının İslâm alemi için ne denli önemli bir proje olduğunu onlara açıklamasını istemişti. Abdülhamid, aynı talimatta, Hicaz Demiryolu'nun Mekke'den sonra Yemen'e kadar götürüleceğini, bu sayede, gelecekte, İstanbul'dan Yemen'e kadar trenle yolculuk yapmanın mümkün olacağını da ifade etmekten çekinmemişti. Padişah, bu sözleriyle, Yemen'e demiryolu yapma kararlılığında olduğunu ilk defa bu kadar açık ve net şekilde dile getirmekteydi. Fakat, gösterilen yakın ilgi ve iltifata rağmen Mekke Emiri ile Hicaz Valisini iknâ etmek mümkün olmadı. Gerçi, her ne kadar Şerif ve Vali projeye açıkça karşı çıkmamışlarsa da, Hicaz Demiryolu'nun Medine'den Cidde ve Mekke'ye uzatılmamasını önlemek için, el altından yoğun bir muhalefet başlatmışlardı.¹⁹

Yemen Demiryolu projesi, 1908'de, Nafia Nezareti'nce hazırlanan yatırım programına dahil edilerek, inşaat konusunda önemli bir adım atıldı. Programda, Hudeyde ile San'a arasında yapılacak demiryolunun önem ve aciliyeti açıkça ifade edilmekteydi. Nitekim, bu gelişmenin ardından çalışmalar hız verilerek, 1909 'da, David Elie Leon'un temsilciliğini yaptığı bir Fransız sermaye grubuyla, Yemen'e demiryolu yaptırılması hususunda görüşmelere başlandı. Yapılan müzakereler sonunda, David Elie Leon ile Ticaret ve Nafia Nezareti yetkilileri arasında prensipte anlaşmaya varılarak, konuyla ilgili hazırlanan kanun layıhası ve mukavelenâme incelenmek üzere Sadaret'e arz edildi. Sadaret, adı geçen layiha ve mukaveleyi, görüş bildirmek üzere, on üç kişiden oluşan Nafia Encümeni'ne havale etti.²⁰

Fransızlar, mukavelede, Hudeyde'nin 10 mil kuzeyinde bulunan Cibâna Körfezi'nde, askerî sevkîyat ve ticarî nakliyata kâfi gelecek bir liman ve müstemilatı ile; Hudeyde'den San'a'ya kadar bir ana hat, San'a-Umran arasında da bir şube hattı olmak üzere toplam 300 km.lik demiryolu yapmayı taahhüd ediyorlardı. Demiryolunun ray genişliği, Hicaz hattında olduğu gibi, bir metre 5 cm. (1,05) olacaktı.

Nafia Encümeni, bazı maddelerin tasrih, tadil veya ikmalî şartıyla mukaveleyi olumlu bularak, meselenin askerî ve siyasî açıdan önemini de vurgulayarak, çalışmalarına en kısa zamanda başlanılması şeklinde görüş bildirdi.²¹ Aynı konu, Meclis-i Ayân ve Meclis-i Mebusan'da da müzakere edildikten sonra irade için padişaha arz edildi. 25 Ağustos 1909 tarihli iradeyle, Yemen'de demiryolu yapımına izin veren kanun çıkmış oldu. Buna göre, Hudeyde-San'a arasında 1,05 m. genişliğinde bir "Hatt-i asli" ile Cibâna-Hudeyde ve San'a-Umran arasında iki şube hattı, Cibâna Körfezi'nde ise büyük bir liman yaptırılacaktı. Bu liman, gemilerin rahatça yanaşmasına uygun olacağı gibi, aynı zamanda, asker, mühimmat, silah, her çeşit alet, yolcu ve ticarî eşyaların indirilip yüklenmesini sağlayacak tesisat ve donanımda olacaktı.²²

Cibâna Körfezi'nde liman inşâsı Yemen'e yapılacak askerî ve ticarî sevkîyat noktasından fevkalâde önemliydi. O tarihte, Yemen'e gelen gemiler, suları oldukça sığ olduğundan, Hudeyde iskelesinden iki mil açıkta demirler ve yüklerini ancak kayıklarla kıyıya çıkarırlardı. Sinbuk adı verilen bu kayıklar, 15 metre uzunluğunda ve 2 metre genişliğinde idi. Denizin sığlığı yüzünden sinbuklar bile sahilinden 5-10 metre açıkta durmak zorunda kalıyor ve buradan itibaren nakliyat insan sırtında icrâ ediliyordu. Hudeyde kıyılarının tabii durumu nedeniyle, burada büyük bir liman inşâsı hem oldukça zor, hem de çok masraflıydı. Bundan dolayı, Hudeyde'nin biraz kuzeyinde yer alan ve her türlü nakliyat, indirme ve boşaltma işleri için uygun olan Cibâna Körfezi tercih edilmişti. Cibâna limanı, suları derin ve yarımada olması hasebiyle deniz vasıtaları için de iyi bir sığınaktı.²³

Yemen Demiryolu projesinin gerçekleşmesi halinde bölgeye ve devlete sağlayacağı yararlar, bu yatırım için yapılacak fedakârlıklara değecek kadar büyüktü. Askerî ve siyasî avantajları bir yana, demiryolunun devreye gir-

mesi durumunda, Yemen'in ekonomik ve ticarî hayatında kelimenin tam anlamıyla bir "devrim" yaşanacaktı. Çünkü Yemen, akıllara hayret verecek zenginliklere sahipti: Demir madenleri olduğu gibi, kömür ve diğer madenleriyle, Fersan'da gaz kaynakları vardı. Böylesine münbit bir bölgede, istikrar ve asayiş sağlandığında her şey yapılabilirdi.²⁴ Bu da ancak demiryolu gibi çok fonksiyonlu kullanılabilen bir vasıtayla mümkündü.

Yemen Demiryolu'nu inşâ etmeye talip olan Fransızlar için en büyük problem, bölgenin arazi yapısı, yüksek dağlar ve değişken iklim idi. Meselâ, San'a'dan sonra katedilecek olan Tihâme bölgesi oldukça sıcak, kuru ve kumluktu. Buralarda su bulunmaz, nadir olarak tesadüf edilen derin kuyularda da ancak tozlu sulara rastlanırdı. Hat, buradan kolaylıkla geçse bile, su gibi önemli bir maddenin bulunmaması yüzünden, bu ihtiyaç 48 km. uzakta bulunan Bâcel'den karşılanacaktı. Üstelik Tihâme'de orman olmadığından, travers imal etmek de mümkün değildi. Tihâme'den sonra dağ silsileleriyle karşılaşılıyordu. Buralarda zemin inşaat için oldukça arızalı olup, üç bin metreye kadar dağlar vardı. Tihâme'de sıcakların şiddetinden gündüzleri çalışmak şöyle dursun, yolculuk yapmak bile imkânsızdı. Dağlarda ısı gittikçe değişiklik göstermekte, çok yükseklerde hava iyice soğumaktaydı. Fakat dağlar arasında bulunan derin vadilerde kışın ilk aylarında hava sıcaklığı 36 dereceyi buluyordu.²⁵ Demiryolu yapımı sırasında karşılaşılabilecek bu tabii engellerle birlikte, bölge halkının "Hiss-i husumeti" ve gösterebilecekleri tepkiler de düşünüldüğünde, Yemen'de iş yapmanın güçlüğü kendiliğinden ortaya çıkıyordu.

Yemen Demiryolu imtiyaz mukavelesi, 5 Eylül 1909'da, Nafia Nazırı ile Fransız sermaye grubu temsilcisi Leon tarafından vekil tayin Jack Menasche arasında teati edildi.²⁶ Buna göre, Osmanlı hükümeti, Yemen Demiryolu ile Cibâna limanı inşaat imtiyazını, 99 senelik bir süre için Fransız şirket adına hareket eden Leon Bey'e veriyordu. Fransızlar, imtiyazın kesinlik kazandığı tarihten itibaren, 18 ay içinde, inşaat için gerekli keşifleri tamamlayıp, hazırladıkları rapor ve haritaları Nafia Nezaretine sunacak; harita ve raporlar Nezaretçe tasdik edildikten sonra en geç 3 ay zarfında inşaaata başlanacak ve 3 sene sonra bitirilecekti. Herhangi bir sebeple çalışmaların tatili durumunda, inşaat müddeti temdid edilecekti. Şir-

ket, demiryolu, müstemilatı veya diğer tesisler için gerekli olan arazilerle, kum ve taş ocaklarını, sahipleriyle, anlaşığı takdirde, satın alabilecekti. Anlaşmazlık durumunda Osmanlı hükümeti devreye girerek, ilgili toprak veya ocakları belli bir bedel mukabilinde istimlak edip, şirkete devredecekti. İstimlak bedelleri ise şirket tarafından ödenecekti. Demiryolu veya limanın yapımı esnasında geçici olarak işgal ve istimali lâzım gelen mahaller ise, tazminatı verilmek şartıyla, mahallî idare aracılığıyla şirkete teslim edilecekti. Şayet, istenilen araziler devlete ait ise, bunlar için herhangi bir bedel talep edilmeden şirkete verilecekti. Demiryolunun iki tarafında 15 km. dahilinde olan miri topraklardaki taş ve kum ocakları da inşaat süresince şirket tarafından hiçbir ücret ödmeden işletilecekti. Fransız şirket, bu ocakları imtiyaz müddetince kullanmak istediği takdirde, ilgili nizamla uyum ve bu konudaki vergileri ödemekle yükümlü olacaktı. Şirketin Osmanlı toprakları dahilinden satın alacağı malzeme, makina, alet ve edevat, maden kömürü ve kereste gibi mallar vergiden muaf tutulacaktı. Diğer taraftan, şirketin sermayesi, gelirleri, menkul ve gayrimenkulleri üzerine de imtiyaz müddetince hiçbir vergi konulamayacaktı.

Yemen Demiryolu tek hatlı olarak inşâ edilecek, ancak güzergâh iki hattın yapımına yetecek genişlikte olacaktı. Osmanlı Devleti, demiryolunun kilometre başına gayri safı hasılatı 20.000 franka ulaştığında, ikinci bir hattın yapımını isteyebilecekti. Fransızlara sağlanan diğer önemli bir imkân da, demiryolu güzergâhı çevresinde keşfedilecek madenleri işletme hakkı idi. Bununla birlikte, yapımcı firma, hat boyunca kiremit ve tuğla fabrikaları tesis ve işletme imtiyazı ile, inşaatla kullanılacak kereste için miri ormanlarından ağaç kesme iznini de alıyordu.

Osmanlı Devleti, imtiyazın kesin olarak ihale edildiği günden başlamak üzere, 6 ay zarfında, 95 sene ödemeli ve %4 faizli devlet tahvilatı çıkaracak ve şirkete ödemeler bu tahvillerle yapılacaktı. İhraç edilecek devlet tahvillerinden damga resmi alınmazken, Fransız şirketin hisse senedi, tahvil, senet ve sair evrakı ise damga vergisine tâbi olacaktı.

Mukavelenâmenin 18. maddesi gereği, Fransızlar, imtiyazın kesinlik kazandığı tarihten sonra, beş milyon frank sermayeli bir Osmanlı anonim şirketi kuracaklardı.

Anonim şirketin çıkaracağı hisse senetlerinin yarısı Osmanlı vatandaşları için ayrılacak; 31 gün sonra bu senetlerden arta kalan olursa, zuhur edecek diğer taliplerine satılacaktı. Şirket, masrafları ve ziyânı kendisine ait olmak üzere, tercih edeceği vasıtalar ve usul ile demiryolu ve diğer tesisleri 99 sene süreyle işletme hakkını hâiz bulunuyordu. Ancak Osmanlı Devleti, hattın işletmeye açıldığı ilk 15 yılın sonunda, eğer isterse, belli bir bedel mukabilinde işletme imtiyazını geri alabilecekti. Aynı şekilde, Fransız firma, yükümlülükleri yerine getirmediğinde imtiyazı kaybedecekti.

Mukavelenâmenin bazı maddeleri ise askerî ve stratejik hususlarla ilgiliydi: Savaş ve barış zamanlarında her türlü askerî sevkiyat ile mahkum ve tutukluların nakli demiryolu üzerinden yapılacak; devlet, güzergâh boyunca istediği mevkilere tabye ve tahkimat inşâ edebilecek; telgraf veya telefon hattı yaptıracaktı. Devlet, şirketin yapmak zorunda olduğu telgraf hattı dışında, isterse, başka bir hat çekebilecekti. Bunun için şirketin direklerinden istifade edebileceği gibi, zarurî hallerde demiryolu telgraf sisteminden de faydalanacaktı.

Mukavelenâmenin diğer maddeleri arasında, demiryolu müstahdem ve memurlarının Osmanlı tebeasından olması ve bunların kıyafetlerinin devletçe belirlenmesi; ihtiyaç halinde şirketin yabancı uzman ve mühendis istihdam edebilmesi; inşaat çalışmaları sırasında bulunacak sanat eserlerinin mevcut nizamla tâbi tutulması; 99 sene sonra şirketin bütün haklarını Osmanlı hükümetine devretmesi gibi konular yer almaktaydı.²⁷

1910 senesinde Yemen Demiryolu güzergâhında değişiklik yapılarak, hattın Cibâna Körfezi'nden Hacıle'ye, oradan da San'a'ya bağlanmasına; Hudeyde-Cibâna-Hacile kısmı inşaatının ise nihayet bir yıl içinde bitirilmesine karar verildi.²⁸ Ardından Fransız şirketiyle görüşmelere başlanarak, 11 Ocak 1911'de, beher kilometrenin 6.000 ila 7.200 lira arasında değişen bir fiyat karşılığında yaptırılması konusunda anlaşma sağlandı. 3 Mart 1911 tarihinde ise, Yemen Demiryolu ve limanı inşaatını gerçekleştirecek olan 220.000 lira (5 milyon frank) sermayeli "Hudeyde-San'a Demiryolu ve Şuebâtı Şirket-i Osmaniyyesi" resmen kuruldu.²⁹

Şirketin imtiyaz süresi 99 sene idi. İdare merkezi İstanbul'da olacak, diğer şehir ve yurt dışında ise şubele-

ri bulunacak; David Eleon Bey'e verilmiş olan imtiyaz ve haklar bu tarihten itibaren şirkete devredilecekti. Şirket, her biri 22 liralık veyahud 500 franklık on bin hisse senedi çıkartacak, ihtiyaç halinde sermaye arttırımı veya azaltılması yoluna gidebilecekti. Şirketin çıkaracağı hisse senetlerinin bir tarafı Türkçe, diğer tarafı Fransızca veya sâir lisanlarla tanzim edilecekti.

Anonim şirketinin resmen tesisden birkaç gün sonra Osmanlı hükümeti, bir Fransız bankasından, Hudeyde ve Cibâna gümrük gelirlerini karşılık göstererek 1.000.010 lira tutarında borç aldı.³⁰ Akabinde, demiryolu şirketi, Yemen'de gerekli keşif ve ön hazırlıkları tamamlayarak, 1912 senesi içinde Cibâna limanında bazı tesislerin inşâsına başladı. Ancak, 1911'de başlayan Trab-

luscarp savaşı sırasında, Yemen sahillerini kuşatan İtalyan savaş gemileri Cibâna limanını topa tutarak, buradaki tesislere hasar verdi. Bu gelişme üzerine çalışmaları durdurmak zorunda kalan demiryolu şirketi, 28 Aralık 1913'te Nafia Nezareti ile karşılıklı anlaşmaya vararak, hâiz olduğu bütün haklardan, 780.000 liralık bir bedel mukabilinde, vazgeçti.³¹ Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı arifesine gelindiği bir ortamda, inşaaat devam etmenin güçlüklerini görerek, Yemen Demiryolu projesini askıya aldı. 1914 mayısında ise, demiryolu şirketinin elinde bulunan bütün alet, edevat ve makinaların Hicaz Demiryolu'na devredilmesi yolunda bir karar alındı.³² Böylece, Arabistan Yarımadası'nın önemli bir kesitini doğrudan ilgilendiren büyük bir proje akim kaldı.

- 1 Zeki Ehlioglu, *Yemen'de Türkler*, İstanbul (tarihsiz), 240.
- 2 BOA, YEE, 14, 88/68, 88, 13.
- 3 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, 39.
- 4 BOA, Y.MTV, 184/66.
- 5 Aynı belge.
- 6 Aynı belge.
- 7 Aynı belge.
- 8 Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988, 136.
- 9 Bkz.: Gülsoy, *aynı eser*.
- 10 Hicaz Demiryolu Layihası, Ekler, 3; BOA, YA.RES, 122/142; Rüşdi, Akabe Meselesi, Dersaadet 1326, 140-144.
- 11 BOA, YEE, 13, 112/41, 112, 6; YEE, 14, 88/67, 88, 13.
- 12 BOA, Y.MTV, 287/99.
- 13 Aynı Belge.
- 14 BOA, Y.MTV, 287/99, lefi.
- 15 Y.MTV, 287/99, lef; BOA, Harita Kataloğu, 640.

- 16 Aynı Belge.
- 17 Y.MTV, 287/99.
- 18 BOA, YEE, 14, 88/67, 88, 13.
- 19 Gülsoy, 212-223.
- 20 BOA, İrade-Kavanin ve Nizamât, 1327 Ş, 8, lef 3.
- 21 Aynı Belge, lef 3.
- 22 Düstur, 2i tertib, I, 673; *Takvim-i Vekayi*, 21 Şaban 1327.
- 23 *Salname-i Serret-i Fînuun*, I/104.
- 24 Aynı eser, 124-125.
- 25 Keza, 126.
- 26 Düstur, 2/I, 673-693.
- 27 Bkz.: Aynı sayfalar.
- 28 BOA, İ.MM, 1329 M, 14.
- 29 BOA, A.DVN.MKL, 51/16.
- 30 BOA, İ.MM, 1332 Ş, 14.
- 31 BOA, İ.MM, 1332 S, 13.
- 32 BOA, BEO, 321433.

RUMELİ DEMİRYOLLARI

DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ

Demiryolu XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren insanların hizmetine girmiş ve ulaşım getirdiği olağanüstü kolaylık ve sürat dolayısıyla kısa sürede benimsenerek yaygınlaşmaya başlamıştır. Avrupa ülkelerinde başlayan bu gelişmeler diğer dünya devletlerinin de ilgisini çekmiş, bu çerçevede Osmanlı Devleti de konu ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu sırada Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminin yaşanıyor olması, diğer bir ifade ile batı müesseselerinin ülkeye aktarılma çabalarının yoğunlaştığı bir süreçten geçilmesi, batı kökenli bir icat olan demiryoluna ilgiyi daha da arttırmıştır. Esas itibarıyla de demiryolu ulaşımında adeta bir devrim yarattığından kendisini her halükârda kabul ettirmektedir.

RUMELİ'YE DEMİRYOLU YAPMA GİRİŞİMLERİ

Tanzimat dönemi Osmanlı idarecileri, Avrupa ile siyasi entegrasyon için demiryolunun önemini çabucak kavramışlar, ayrıca askeri ve ekonomik avantajlarını da göz önünde bulundurarak İstanbul'u Balkanlar'ın belli-başlı büyük şehirlerine ve Avrupa ülkelerine bağlayacak bir demiryolu hattının yapımını gündeme getirmişlerdir. İşin bu aşamasında iki önemli handikap karşılarına çıkmıştır. Öncelikle, ülkede demiryolu inşaatını gerçekleştirecek teknik elemanlar mevcut değildir. İkinci olarak, büyük çaplı bir yatırım olan bu iş için gerekli sermaye birikimi yoktur.

Rumeli demiryolları adı verilen projeye çok önem verildiğinden ve mutlaka gerçekleşmesi istendiğinden Avrupalı sermayedarlara imtiyaz verme arayışı içine girilmiştir. Nitekim Kırım Savaşı'nın (1853-1856) sonlarına doğru Avrupa basınında sermaye çevrelerine yönelik ilânların yer aldığı gözlenmektedir. Bu ilânlarda, İstan-

bul'u Avrupa'ya bağlayacak büyük çaplı bir demiryolu yapılmasının düşünüldüğü, bu amaçla Avrupa'nın tecrübe ve sermayesine ihtiyaç duyulduğu, ilgileneceklerle gerekli kolaylıkların gösterileceği vurgulanmıştır.¹ Bu çağrı kısa sürede cevap bulmuş ve İngiliz parlamenter Labro Rumeli demiryollarının yapımına talip olmuştur. Bu çerçevede kendisi ile 23 Ocak 1857 tarihinde bir imtiyaz mukavelesi imzalanmıştır. Fakat Labro bu denli büyük çaplı bir yatırımı gerçekleştirecek sermayeye sahip olmadığı için gerekli teminat akçesini dahi yatıramadığından imtiyazı feshedilmiştir.² Bu ilk teşebbüsün başarısızlığına rağmen Rumeli demiryollarının yapımından vazgeçilmemiştir. Bu defa 13 Nisan 1860 tarihinde dört İngilizin oluşturduğu bir gruba imtiyaz verilmişse de akibet yine aynı olmuş, grup işin üstesinden gelecek mali gücü ortaya koyamamıştır.³ Bütün bu aksiliklere rağmen girişimler devam etmiştir. Tanzimat dönemi hükümetleri meseleyi devletin geleceği olarak görmekte ve Avrupa ile bir demiryolu bağlantısı kurulması gereğine kesinlikle inanmaktadırlar. Dolayısı ile, Rumeli demiryollarının yapımı için üçüncü mukavele 31 Mart 1867 tarihinde Belçikalı Van der Elst kardeşlerin şirketi ile imzalanmıştır. Bu şirket öncekilerden biraz daha gayretli çıkmış ve en azından inşaat çalışmalarına başlanabilmiştir. Bununla beraber çalışmalar fazla uzun süreli olmamıştır. Van der Elst kardeşlerin şirketi de imtiyazını terketmek zorunda kalmıştır.⁴

RUMELİ DEMİRYOLLARININ YAPILMASI

Bütün bu başarısız girişimlerin devlet adamları üzerinde menfi bir tesir yapması tabii idi. Diğer taraftan her ne pahasına olursa olsun bu eserin gerçekleşmesi arzusu şiddetle devam etmekteydi. Bu arzu sebebiyledir ki

yeniden harekete geçilip Rumeli demiryollarını yapacak uygun bir müteahhit arayışına devam edilmiştir. Bu amaçla Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) Davut Paşa Avrupa'ya gönderilmiştir. Davut Paşa Paris'e giderek Macar kökenli bir Yahudi olup Belçika'da bankerlik yapan Baron Maurice de Hirsch ile irtibat kurmuştur. Bu andan itibaren de XIX. yüzyılda gerçekleşen dünya çapında bir ihale yolsuzluğu ve vurgununun çarkları işlemeye başlamıştır.

Bu vurgunun aktörleri olan iki kişi hadisenin cereyanında önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti adına hareket eden Nafia Nazırı Garabet Artin Davut Paşa adından da anlaşılacağı üzere Ermeni kökenli bir zattır. Rumeli demiryollarını yapmayı taahhüt eden Baron Hirsch ise bu sırada hiç bir sermayesi olmayan bir banker konumundadır.

Karşılıklı görüşmeler neticesi Baron Hirsch 2000 kilometre olarak öngörülen demiryolunu sermayesini de kendisi tedarik etmek suretiyle yapmayı taahhüt etmiştir. Bu çerçevede taraflar aralarında bir mukavele hazırlamışlardır. Yalnız bunun yürürlüğe girebilmesi için Osmanlı Devleti tarafından onaylanması gerekmektedir.

17 Nisan 1869 tarihli bu mukavele oldukça girift bir tarzda hazırlanmıştır. Daha sonraki gelişmelerden özellikle bu şeklin tercih edildiği anlaşılabacaktır. Mukavele hükümlerinden belli başlıları ana hatları ile şu şekildedir:

* Osmanlı Devleti aşağıda tarif ve tayin olunduğu gibi Rumeli'de bir demiryolu inşa ve işletme imtiyazını 1876 Temmuz ayı başlangıcından itibaren 99 sene süre ile Baron Hirsch'e vermiştir. Mezkur hattın işletilmesi konusunda ayrıca bir mukavele yapılacaktır. Bu demiryolu İstanbul'dan başlayarak Bosna'dan geçip ya doğrudan doğruya ya da şubeler ile Edirne, Filibe, Dedeğaç, Burgaz ve Selânik'e uğrayarak Sava nehri hududuna kadar uzanacaktır. Bu hat daha sonra Sırbistan hatları ile birleştirilecektir.

* İmtiyaz sahibi işbu yolu zarar ve ziyarı kendilerine ait olmak üzere, mukaveleye ekli şartnamenin bütün hükümlerine uygun olarak inşa etmeyi taahhüt etmektedir.

* Toplam 2000 kilometre uzunluğunda olacak bu yol imtiyaz fermanı tarihinden itibaren yedi sene müddette bitirilecektir. İstanbul-Filibe ve Edirne-Dedeğaç arasındaki bitim süresi dört yıldır.

* İmtiyaz sahibi bu demiryollarının bütün imtiyaz süresi içinde işletilmesi hususunu Avusturya Güney Demiryolları Şirketi'ne ihale etmektedir.

* İmtiyaz sahibi tarafından yapılan taahhütlere mukabil Osmanlı Devleti her sene iki eşit taksit halinde kilometre başına 14.000 franktan ibaret bir meblağ ödemesi yapacaktır. Devlet bu ödemeyi 99 yıl boyunca yapacaktır. İşletme şirketi de kilometre başına yıllık 8.000 frank tutarında bir ödemede bulunacaktır.

* İmtiyaz sahibi, imtiyaz fermanı tarihinden itibaren iki ay içinde bir anonim şirket teşkil edecektir. Şirketin merkezi İstanbul olacak ve devletin nizam ve kanunlarına tâbi olarak Paris ve Viyana'da şubeler açacaktır.

* Anonim şirket, devletin ödeyeceği 14.000 frank karşılık tutularak elde edilmesi gereken sermayenin tamamı veya bir miktarını kendi menfaatine en uygun gelecek surette tedarik edebilecektir. Fakat imtiyaz sahibi bu hususta izleyeceği yolu devlete bildirmek zorundadır.

Görüldüğü üzere, Rumeli demiryollarını inşa etmek üzere Baron Hirsch'e 99 yıl süre ile imtiyaz verilmektedir. İmtiyaz sahibinin yapacağı inşaata mukabil Osmanlı Devleti 99 yıl boyunca devam edecek tarzda senede kilometre başına 14 bin frank ödeyecektir. Bu mali yükün senelik portresi 2.000 kilometre demiryolu için 28 milyon frank tutmaktadır. Bu miktar 99 yıl boyunca ödeneceğine göre inşaat için devletin üstlendiği mali yük $28.000.000 \times 99 = 2.772.000.000$ (İki milyar yedi yüz yetmiş iki milyon) frankı bulmaktadır.⁵ İnşaatı yapacak firma işletmeyi başka şirkete devredebilecektir. Nitekim bu yapılmış ve Baron Hirsch işletme için Yahudi kökenli zengin bir aile olan Rothschild'lerle anlaşmıştır. Bu çerçevede Rothschild'lere ait Avusturya Güney Demiryolları Şirketi ile yapılan ayrı bir mukavele ile bu şirket işletme işini üstlenmiştir. Mali gücü yüksek bir firma olması hasebiyle Avusturya Güney Demiryolları Şirketi'nin işin içinde olması güven verici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu şirket yapacağı işletme neticesi elde edeceği gelirin kilometre başına 8.000 frankını Baron Hirsch'in sahibi olduğu inşaat şirketine ödeyecektir. Böylece Baron Hirsch kilometre başına 14 bin frankı devletten 8.000 frankı da işletme şirketinden almak üzere 22 bin franklık bir rant temin etmiş olmaktadır.⁶ Mukavelenin bir başka hükmüne göre ise devletin

ödemesi gereken miktarı karşılık göstermek sureti ile Baron Hirsch sermaye tedariki için mali operasyon yapabilecektir. Aynı mukaveleye bağlı olarak bir de şartname hazırlanmıştır. Daha çok teknik konulara ağırlık verilen şartnamenin 80. maddesi ise ilginç bir özellik taşımaktadır. Bu madde bir dönem hayli tartışmaya vesile olan "uluslararası tahkim" konusunu içermektedir. Buna göre, şartnamenin kapsadığı hususların icrasından dolayı Osmanlı Devleti ile şirket arasında ihtilâf meydana geldiği takdirde her iki taraftan atanacak ikişer hakem meseleyi görüşüp karara bağlayacaktır. Hakem heyetinin kararı bağlayıcı olacaktır. Hakem heyetinin karar vermediği durumlarda ise her iki tarafın da onay vereceği tarafsız bir şahsa beşinci hakem olarak yetki verilecektir. Beşinci hakemin kararına taraflar uymak zorundadırlar.⁷

Sadece ana hatlarını verdiğimiz bu mukavele ve şartnameyi alan Nafia Nazırı Davut Paşa tasdik ettirmek için İstanbul'a gelmiştir. Prosedür gereği bütün bunların öncelikle konu ile ilgili uzmanların yer aldığı Şuray-ı Devlet (Danıştay) tarafından değerlendirilip ona göre karar verilmesi gerekmektedir. Şuray-ı Devlet'te yapılacak titiz bir inceleme sonucu ise muhtemelen mukavele hükümlerinde değişikliğe gidilmesi istenecektir. Fakat Sadrazam Ali Paşa daha önceki başarısız teşebbüslerden dolayı Rumeli demiryollarının yapımının sürekli gecikmesinden rahatsızdır. Dolayısı ile konu Şuray-ı Devlet'e intrikal ettirilmeden alelacele oluşturulan üç kişilik bir komisyona havale edilmiştir. Komisyon her ne kadar süreci çabuklaştırmak için kurulmuş olsa da, teknik konulara bazı itirazlar getirmekten geri kalmamıştır. Esas olarak da ihtilâf halinde meselenin hakemler tarafından çözülmesi yerine Şuray-ı Devlet'in yetkili olması gereği üzerinde durmuştur.⁸ Konu bilâhare Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) önüne geldiğinde de bazı vekillerin şiddetli itirazıyla karşılaşmıştır. Bunun üzerine mukaveleyi yapan Nafia Nazırı Davut Paşa'dan izahat istenmiştir. Bu aşamada kendisinin mukavele hükümlerinden tam haberdar olmadığı ve mukaveleyi de Parisli bir avukata hazırlattığı anlaşılmıştır.⁹ Dolayısı ile hükümlerde düzenlemeler yapmak üzere Paris'e geri gönderilmiştir. Davut Paşa düzenleme yapmada pek başarılı olamadığı gibi işletme şirketine bir takım tavizler vermek zorunda dahi kalmıştır. İşletmeyi yürütecek Avusturya şirketi, iş-

letmeden elde edilecek geliri tahmin edemedikleri için bir risk aldıklarını, bu sebeple işletme şirketinin Baron Hirsch'e ödeyeceği yıllık kilometre başına 8.000 frankın 20 yıllık geçici bir dönem için Osmanlı Devleti tarafından ödenmesini istemiştir. Davut Paşa devlete ağır yük getiren diğer hükümleri değiştiremediği gibi bu en son teklifi de kabul ederek 16 Ağustos 1869 tarihinde bu hususları içeren bir dizi mukavele imzalamıştır.

Burada yeni tavizler koparan Rothschild'lere ait işletme şirketinin adeta Baron Hirsch adına hareket ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü şirket yönetim kurulu 12 Ağustos 1869 tarihli toplantısında Rumeli demiryolları işletmeciliğinden çekilme kararı almıştı. Bu karara rağmen dört gün sonra sanki işletmeciliğe devam edilecekmiş gibi mukavele imzalaması şirketin art niyetini ve işletme işini de Baron Hirsch'e devretme amacını gayet açıklıkla ortaya koymaktadır. Çekilme kararından sonra işin gerçekleşme şansı azalmış gibi görünmektedir. Fakat danışıklı bir dövüş olduğu belli olan bu gelişme sonrasında Baron Hirsch devreye girmiş ve işletmeyi de kendisinin üstlenebileceğini Osmanlı hükümetine duyurmuştur. Zor durumda kalan hükümet, işin aciliyetini ve başka bir müteahhit bulmanın güçlüğüne göz önünde bulundurarak Hirsch'in teklifini kabul etmiştir. Bu durumda Hirsch sermaye temini için devletin 99 yıl boyunca ödeyeceği yıllık 28 milyon frankı teminat olarak gösterebileceği gibi işletmede de 20 yıl boyunca hiç bir riske girmeden hareket etme avantajına sahip oluyordu. İşin bu şekilde neticelenmesinde Hirsch'in gerek Davut Paşa'ya gerekse diğer bazı devlet adamlarına dağıttığı rüşvetlerin önemli payı olmuştur.¹⁰

Bu aşamadan sonra Hirsch 1870 yılı Ocak ayında her ikisi de kendi kontrolünde olan inşaat ve işletme şirketlerini kurmuştur. Sıra inşaatın yapımında kullanılacak sermayenin tedariki için piyasaya tahvil çıkarılmasına gelmiştir. Hirsch burada da ilginç bir yöntem uygulayarak satış şanslarını arttırmak için tahvilleri ikramiyeli olarak düzenlemiştir. Bu çerçevede beheri 400 frank değerinde 1.980.000 adet tahvilin piyasaya sürülmesi kararlaştırılmıştır. Baron Hirsch bu tahvilleri devletten adedini 128,5 franktan satın almış ve hemen akabinde bir bankalar grubuna tanesini 150 franktan satmıştır. Böylece daha işin başında hiç bir emek sarf etmeden

42.570.000 frank kazanmış olmaktadır. Ayrıca bankalar grubunun piyasaya süreceği tahvillerden de pay alacaktır. Nitekim bu paylarla kazancının 56.600.000 franka ulaştığı görülmektedir. Bu gelişme daha demiryolu inşaatı başlamadan olmakta ve Hirsch sadece tahvil oyunu sayesinde bu kadar yüklü bir miktar kazanmaktadır. Aslında bu safhada kendisine geniş bir hoşgörü gösterildiği anlaşılmaktadır. Yoksa üzeri fiyatı 400 frank olan bir tahvili üçte biri değeriyle satmayı hükümet de başarabilirdi.

Tahvillerin değerinden çok ucuza satılmış olmasına rağmen netice itibariyle ele geçen sermaye ile 1870 yılı içinde inşaat çalışmaları başlamıştır. Baron Hirsch 2.000 kilometre olarak öngörülen demiryollarının büyük bir kısmının yapımını taşeron firmalara havale etmiştir. Tabii burada da kendisine önemli bir kazanç payı ayırmak suretiyle. Nitekim inşaat şirketi olarak kilometresini 200.000 franktan inşa edeceği hatlar için taşeron firmalara kilometre başına 100.000 frank ödeme yapmaktadır. Bu durum da son derece kalitesiz bir demiryolu hattının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hirsch'in sahibi olduğu inşaat şirketi öncelikle İstanbul-Edirne-Belova; Edirne-Dedeağaç ve Selânik-Üsküp gibi arazi itibariyle daha kolaylık arzeden hatların inşaatına girişmiştir. Bu süreç içinde, yapımına 4 Haziran 1870 tarihinde başlanmış olan 15 kilometrelik Yedikule-Küçükçekmece hattı öncelikle tamamlanmış ve 4 Ocak 1871 tarihinde kalabalık bir davetli topluluğunun da katılımıyla gerçekleşen bir törenle açılmıştır.¹¹

Resmi açılıştan hemen sonra, 5 Ocak 1871'den itibaren yolcu taşımacılığı başlamıştır. Tarifeye göre günde karşılıklı beş sefer yapılmaktadır. İstasyonlar sırasıyla Yedikule-Bakırköy-Yeşilköy-Küçükçekmece şeklindedir. İstanbul halkı ilk defa gördüğü ve binme fırsatı bulduğu trene büyük ilgi göstermiştir.¹² Fakat bir süre sonra bir takım şikâyetler ortaya çıkmıştır ki bunlardan en önemlisi ilk istasyon olan Yedikule'nin şehir merkezine olan uzaklığıdır. Bu mesafeyi yürümek zorunda kalan yolcular hoşnutsuzluklarını belirterek hattın Sirkeci'ye kadar uzamasını talep etmişlerdir.¹³

Yolcuların bu yerinde talebi üzerine hattın Sirkeci'ye kadar uzaması gündeme gelmiştir. Bu andan itibaren ise ilginç bir tartışma ortamına girildiği görülmektedir. Hattın Sirkeci'ye ulaşması için demiryolunun Top-

kapı Sarayı'nın bahçesi içinden geçmesi gerekmektedir. Bu konunun kamuoyunca duyulması üzerine başını eski serasker Rıza Paşa'nın çektiği bir grup, yabancı bir şirketin saray bahçesine girmesinin doğru olmayacağı gerekçesi ile hattın uzamasına karşı çıkmıştır. Meseleye çevre temizliği açısından yaklaşan bir başka gruba göre ise Sarayburnu gibi eşi bulunmaz bir yerin güzelliğini bozmak ve buraları dumana boğmak doğru değildir. Bunların yanında, aynı dönemde Eminönü-Topkapı arasında Tramvay inşaatını sürdürmekte olan Tramvay Şirketi de gelirlerini düşüreceği endişesiyle hattın Sirkeci'ye uzamasına muhalefet etmektedir.¹⁴

Bütün bu tartışmalar Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) müsbet kararı ile sona ermiştir. Sultan Abdülaziz demiryolunun saray bahçesinden geçmesine izin vermenin ötesinde "*memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım*" demek suretiyle bu konuya verdiği büyük önemi göstermiştir.¹⁵ Bu şekilde yapımına başlanan Sirkeci-Yedikule hattı 21 Temmuz 1872 tarihinde hizmete girmiştir.

Daha önce de değinildiği üzere Baron Hirsch ilk plânda, düz araziden geçen ve yapımı kolaylık arzeden hatların yapımı ile işe başlamıştı. Dolayısı ile bu safhada masrafı daha az olmuştur. İnşaat ilerleyip de Balkan dağlarının aşılmasını gerektiren hatlara sıra gelince buralardaki masraflarının çoğalacağını düşünen Hirsch bir takım problemler çıkarmaya başlamış ve böylece Osmanlı hükümeti ile inşaat şirketi arasında ihtilâfların ortaya çıktığı bir döneme girilmiştir. Bu sırada Osmanlı hükümetinde gerçekleşen bir iktidar değişikliği de Hirsch'e yardımcı olmuştur. Öteden beri Avrupa ile entegrasyona, dolayısı ile Rumeli demiryollarına şiddetle taraftar olan Sadrazam Ali Paşa 7 Eylül 1871 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Onun yerine sadaret makamına geçen Mahmut Nedim Paşa eski dönemin icraatlarının sorgulandığı bir süreç başlatmıştır. İşte bu süreç içinde Rumeli demiryolları mukaveleleri de yeniden değerlendirilmiştir. Aslında Hirsch'in istediği de budur. Taraflar yaptıkları müzakereler sonucu 18 Mayıs 1872 tarihinde yeni bir dizi mukavele ve şartnameye imza atmışlardır. Kısaca değinecek olursak:

* Hirsch başlamış olduğu hatların inşaatını sürdürecektir, kalan hatlar devlet tarafından yapılacaktır. Bu hatlar şunlardır:

Hirsch'in yapacağı hatlar:

İstanbul-Edirne	319 km.
Dedeğaç-Edirne	149 km
Edirne-Sarımbey	243 km.
Selânik-Mitroviçe	361 km.
Tırnova-Yanbolu	105 km.
Banaluka-Avusturya hududu	102 km.
Toplam	1279 km.

Bu hatların dışında olup Sarımbey'den Sofya ve Mitroviçe'ye, Yenipazar ve Saraybosna'dan Banaluka'ya ve Yanbolu'dan Şumnu'ya gidecek hatların yapımını devlet üstlenmiştir.

* Hirsch hatların imtiyazını devlete iade edecek, işletme işini ise kendisi yürütecek; İnşaat şirketinin işletme şirketine ödemeyi taahhüt ettiği kilometre başına 8.000 franktan vazgeçilecek, buna karşılık hükümetin taahhüdü olan 14.000 frank ödenmeye devam edilecektir.

* Hirsch'in imtiyazdan vazgeçmesine karşılık, kendisine inşa edeceği hatlar için fazladan kilometre başına 72.727 frank verilecektir.¹⁶ Bu ödeme hemen yapılmış ve Hirsch'e yapımına devam ettiği 1279 kilometre hat için 93.017.833 frank ilâve olarak verilmiştir.

Baron Hirsch yapımını üstlendiği hatları 1875 yılı sonlarında tamamlayabilmiştir. Devlet ise bir çok masraf yapmasına rağmen inşa etmesi gereken hatların yapımını bitirememiştir. Bunların yarım kalmasından dolayı bir hayli zarara girdiği de bir vakiadır. Üstelik Avrupa ile irtibat da sağlanamamıştır.

İHTİLÂF DÖNEMİ

Hatların yapımının tamamlanmasından sonra gündeme katı kabûl meselesi gelmiştir. Devletin oluşturduğu ve üç yabancı teknik adamdan oluşan bir komisyon yaptığı incelemede hatların bu şekilde teslim alınamayacağına karar vermiştir. Bunun üzerine Hirsch de bir komisyon oluşturmuş ve bu komisyonun raporu tahmin edileceği üzere hatların son derece mükemmel inşa edildiği şeklinde olmuştur. Bu arada Selânik-Üsküb hattını bir İtalyan taşeron firması gerçekleştirdiğinden bu hattın incelemesini de bir İtalyan komisyonu gerçekleştirmiştir. Söz konusu komisyon, hattaki bir çok noksanın varlığını kabul etmekle beraber Hirsch'in firmaya ödediği para ile ancak bu kadarının mümkün olabileceğini ileri sürmüştür.

Taraflar bir uzlaşmaya varamayınca bu defa tarafsız bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmiş ve İngiltere'den uzman mühendisler istenmiştir.

Gerekli incelemeyi yapan İngiliz mühendisler verdikleri raporda hattın bu şekliyle kabul edilemeyeceğini ve kilometre başına en az 27.000 franklık yeni harcamalara ihtiyaç bulunduğunu beyan etmişlerdir.¹⁷ Buna rağmen Hirsch üzerine düşeni yapmamış ve hatlar kati teslimi yapılmadan geçici kabul yöntemiyle yıllar boyu Hirsch'in işletme şirketi tarafından işletilmişlerdir. Bu arada 1878 yılında işletme şirketi tabiiyet değiştirip Avusturya uyruğuna girmiştir. Şirket bundan sonra Şark demiryolları ünvanını kullanmaya başlamıştır.

Bu süreç devam ederken 1888 yılında Rumeli demiryollarının Avrupa ile bağlantısını sağlayacak olan hatlar yapılmıştır. Bunlardan Belova-Vakarel hattı Bulgaristan demiryolları ile bağlantıya girdiği gibi Üsküb-İvronya hattı ile de Sırbistan demiryolları ile bağlantı kurulmuştur. Baron Hirsch bu hatların inşasını da gerçekleştirmek istemişse de ihale kendisine verilmemiştir. Bağlantı hatlarını Osmanlı Bankası'nın oluşturduğu bir grup yapmıştır. Bu şekilde 1855 yılından beri hayali kurulan bir düş gerçekleşmiş ve Avrupa ile direkt demiryolu bağlantısı 33 yıl sonra da olsa kurulabilmiştir. Bu çerçevede doğrudan İstanbul'dan Viyana'ya giden ilk tren, ünlü *Şark Ekspresi* 12 Ağustos 1888 tarihinde Sirkeci'den hareket etmiştir.

Bu arada taraflar arasında ihtilâf ve karşılıklı davalı olma hali devam etmiştir. İhtilâf ancak 1889 yılında Alman hakem Gneist'in Hirsch'i Osmanlı Devleti'ne 27 milyon frank ödemeye mahkum etmesiyle sona ermiştir. Hirsch bu tarihten sonra Rumeli demiryolları imtiyazını Almanlara devretmiştir.¹⁸

BARON HIRSCH'TEN SONRAKİ GELİŞMELER

Şark Demiryolları Şirketi 1910 yılında bir Osmanlı anonim şirketi haline gelmiştir. 1910-1912 yılları arasında Sirkeci-Yeşilköy arasındaki 18 kilometrelik kısım çift hat yapılmış ve aynı dönemde 46 kilometrelik Babaske-Kırklareli hattı inşa edilmiştir. 1912'den 1918 yılına kadar cereyan eden Balkan ve I. Dünya savaşları sonu-

cu Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki demiryolları 337 kilometreye inmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tespit edilen sınırlar çerçevesinde İstanbul-Edirne hattının 33 kilometrelik kısmı Yunan arazisinde kalmıştır. Bundan dolayı İstanbul'dan Edirne'ye gidecek trenler ilk önce Yunan toprağına girmek, bilâhare Türk sınırından geçip Edirne'ye ulaşmak durumundaydılar. Bu husus Lozan Antlaşması'nın 107. maddesinde ele alınmış ve şu hükme varılmıştır: *"Geldiği ya da gittiği yer Türkiye ya da Yunanistan olup, Yunan-Bulgar sınırı ile Kuleliburgaz yakınına düşen Türk-Yunan sınırı arasındaki Şark demiryollarının iç kesiminden transit olarak yararlanan yolcular ve ticaret eşyasından, işbu transit nedeniyle hiçbir resim ya da harç alınmayacak ve hiçbir pasaport ya da gümrük kontrol işlemi yapılmayacaktır. Türkiye daha sonra Edirne'yi Kuleliburgaz ile İstanbul arasındaki demiryoluna bağlayan bir hat yaparsa işbu maddenin iki yönlü transit geçişe ilişkin hükümleri geçersiz olacaktır."*¹⁹

Cumhuriyet döneminde Şark demiryollarının Türkiye sınırları içinde kalan kısmı Lozan Antlaşması'nda belirlenen esaslar dairesinde işletilmeye devam edilmiştir. Şark demiryolları Ali Çetinkaya'nın Nafia Nezareti esnasında, 25.12.1936 tarihli bir mukavele ile satın alınmış ve milli demiryollar arasına katılmıştır. Satın alma işlemi 6.000.000 lira karşılığı gerçekleştirilmiş ve bu miktarın %5 faizle 20 senede ödenmesi hükme bağlanmıştır.²⁰

4 Ekim 1971 tarihinde işletmeye açılan 67 kilometrelik Pehlivan köy-Edirne hattı ile İstanbul-Edirne arasındaki bağlantı doğrudan Türk topraklarından geçecek şekilde düzenlenmiştir. Yeni hattın açılmasıyla Yunan topraklarındaki 33 kilometrelik kısım kaldırılmıştır. Halen İstanbul-Edirne demiryolu 229 kilometredir. Edirne'den 20 kilometre mesafede bulunan Kapıkule'den Bulgaristan yolu ile Avrupa hatlarına bağlanılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti gerek Avrupa ile entegrasyona girmek gibi siyasi ve gerekse diğer askeri ve ticari gayelerle Rumeli demiryollarını yapmak gibi büyük çaplı bir girişim yapmışsa da beklentilerine ulaşamamıştır. Bundaki en önemli neden muhakkak ki müteahhit Baron Hirsch'in kötü niyeti olmuştur. Ama bunun yanında devletin bu işlerdeki tecrübesizliği de önemli bir faktördür. Nitekim bu olaydan alınan ders çerçevesinde bir süre demiryollarının devlet tarafından yapılması gündeme gelmiştir. Fakat ne sermaye, ne teknik eleman ve ne de işletmecilik açısından yeterli birikime sahip olunmadığından yine yabancı şirketlere imtiyazlar verilmiştir. Yalnız bu defa mukavele hükümlerinde daha titiz davranıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Rumeli demiryolları imtiyazını aldığı anda hiç bir sermayesi olmayan iflâs etmiş bir banker konumunda olan Hirsch bu işten meşru ve gayri meşru olarak kazandığı 350 milyon frank gibi muazzam bir meblağ ile bir anda Avrupa'nın sayılı zenginleri arasına girmiştir. Bu olay ticari çevrelerde XIX. asrın vurgunu olarak değerlendirilmiştir. Ünlü tarihçimiz Ahmet Cevdet Paşa'ya göre ise Baron Hirsch'in icraatları ülkemizde bu tür ihalelerde rüşvet ve yolsuzluk kapılarının aralanmasının ilk adımını teşkil etmiştir.

Hirsch öldüğünde arkasında 800 milyon franklık bir miras bırakmıştır. Hirsch'in bu kazancına karşılık çok iyi niyetle işe başlayan Osmanlı Devleti, hazinesine ağır bir yük getiren önemli bir borcun altına girmiştir. Rumeli demiryollarının Osmanlı Devleti'ne toplam maliyeti 2 milyar 800 milyon frank olmuş ve devlet yıllar boyunca bu borcu ödemeye devam etmiştir. Hatta 1954 yılında en son taksitci ödenen birleştirilmiş Osmanlı borçlarının arasında Rumeli demiryolları borcunun da bulunduğunu biliyoruz. Netice itibarıyla Rumeli demiryolları, oldukça pahalıya patlayan ama önemli dersler de içeren bir tecrübe olarak tarihimizdeki yerini almıştır.

1 Journal de Constantinople, 1 Novembre 1855.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. MM, no. 353.

3 BOA, *Mukavelename defteri*, no. 1, s. 138-140; BOA, İ. MM, 1031.

4 BOA, İ. MM., no. 1459; *İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası*, c. I, s. 424-434.

5 Bu miktar muazzam bir meblağdır. O dönemde 23 frankın bir Osmanlı lirası ettiği gözönüne alındığında Rumeli demiryollarının yaklaşık maliyeti 120.000.000 Osmanlı lirasını bulmaktadır. Burada bir mukayese yapacak

olursak, aynı dönemlerde bu miktarda bir maliyet ile Fransa'da 3.220 kilometre demiryolu yapılabilmştir. Üstelik Fransız demiryolları çift hat olarak ve mükemmel bir surette inşa edilmişlerdir. Bunun için bkz.: Vahdetin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 125-126.

6 Mukavele hükümleri daha ileriki bir dönemde kamuoyu tarafından öğrenilince Osmanlı basınında sözkonusu 22.000 frankın temini konusunda bir tartışma doğmuştur. Burada oluşan genel kanaat Rumeli demiryollarında işletme geliri olarak kilometre başına 22.000 frankın elde edilemeyeceği

- şeklinde oluşmuştur. Dolayısı ile gazeteler böyle bir yükün altına girilmesinin tenkit etmişlerdir.
- 7 Mukavele metinleri için bkz.: Engin, a.e., s. 51-55.
- 8 Bu tür ihalelerde ihtilâf durumunda konuyu çözecek merciin Şuray-ı Devlet olması veya meselenin uluslararası bir hakeme bırakılması arasında oldukça önemli bir fark bulunmaktadır. Şuray-ı Devlet tabii olarak devlet menfaatlerini zedelemeyecek tarzda hareket etmektedir. Yabancı hakemin ise ne tür bir karar vereceğini önceden kestirebilmek mümkün olmamaktadır. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, Rumeli demiryolları imtiyazının verildiği 1869 yılında İstanbul Tünel'i imtiyazı da bir Fransız mühendis olan Henri Gavand'a verilmiştir. Gavand ile yapılan mukavelede ihtilâf durumunda yetkili merci Şuray-ı Devlet olarak tesbit edilmiştir. Dolayısı ile Tünel şirketi ihtilâfı hakeme götürmekten kaçınmıştır. Buna karşılık Rumeli demiryolları sürekli ihtilâflı bir konumda kalmıştır.
- 9 Meclis-i Vükelâ'nın bu toplantısını hükümet üyeleri arasında yer alan ünlü tarihçi Ahmet Cevdet Paşa *Marifet* adlı eserinde anlatmaktadır. Buna göre Sadrazam Ali Paşa, bu demiryolunun Rumeli için hayati bir mesele olduğunu, ertelenmesinin caiz olmayacağını, eğer bu mukavele de elden çıkarsa başka bir müteahhit bulmanın zor olacağını söylemiştir. Ahmet Cevdet Paşa ise bu konunun hayati bir mesele olmakla beraber, sakıncalı bir mukavele yapılması durumunda büyük zararlara girileceğini ileri sürerek itirazını beyan etmiştir. Bunun üzerine Davut Paşa'dan izahat istenmiştir. Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, *Marifet*, haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 202-203.
- 10 Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Baron Hirsch, Davut Paşa'ya yüklü bir miktar rüşvet verdiği gibi, Avusturya başvekili Beus'a, Avusturya prenslerine, Fransız sefareti baş tercümanı ile Ali ve Kabuli paşaların efradına ve Mabeyn-i Hümayun başkâtipliğine bir hayli rüşvet dağıtmıştır. Öyle ki bu tür ihalelerde bazı yetkililere para verme işi ilk defa olarak Baron Hirsch tarafından başlatılmıştır. Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, a.e., s. 203.
- 11 BOA, I. DH, no. 43369; *Terakki*, 12 Şevval 1287. Açılış töreni dolayısı ile Yedikule istasyonu civarı bayraklar ve defne yaprakları ile süslenmişti. Bir tarafa vükelânın istirahatı için iki süslü çadır kurulmuş, diğer tarafa kadınların oturabilmesi için banklar getirilmişti. Hava yağmurlu olmasına rağmen etraf çamurdan temizlenmişti. Sabahdan itibaren ahalî akın akın tören yerine gelmeye başlamıştı. Vükelânın ve sadrazamın gelmesinden sonra dualar edilmiş, kurbanlar kesilmişti. Tören için hazırlanmış trene binilerek Küçükçekmece'ye gidildi. Burada süslenmişti. Davekilere verilen yemekten sonra geri dönüldü.
- 12 Bu hattın açılışından sonra sosyal hayatta yeni bir kültür ögesinin oluştuğu gözlenmektedir. Marmara Denizi kıyısında ev alan insanlar sabah evden trenle işe gitme ve aynı şekilde işten eve dönme yöntemini tercih etmeye başlamışlardır. Böylece yeni yaşama usülleri ve tüketim kalıpları ortaya çıkmıştır. Bkz.: Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, s. 1630.
- 13 *La Turquie*, 30 Janvier 1871.
- 14 *La Turquie*, 3 Février 1871.
- 15 Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, İstanbul 1940, c. III, s. 71; Servet Zengin, *Türk Demiryolları*, Ankara 1959, s. 15.
- 16 Mukavele ve şartname metinleri için bkz.: Engin, a.e., 83-91.
- 17 Engin, a.e., s. 169-177.
- 18 Engin, a.e., s. 194-197.
- 19 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara 1983, c. I, s. 127-128.
- 20 "Şark Demiryolları Nasıl Satın Alındı?", *Demiryollar*, no. 147, yıl 1937, s. 85-90.

GALATA TÜNELİ

DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ

1869 yılını İstanbul'un şehiriçi ulaşımında bir dönüm noktası saymak gerekmektedir. Çünkü bu tarihte kısaca 3T olarak vasıflandırabileceğimiz şehiriçi kara ulaşımının üç önemli unsuru için imtiyaz verilmiş ve bunların mukaveleleri de aynı yıl imzalanmıştır. Bu 3T'nin neler olduğuna bakacak olursak: Birincisi Tren, ikincisi Tramvay, üçüncüsü ise Tünel'dir. Her üçünün çağrıştırdığı anlam, ulaşımdaki modernleşme ve süratlenme sürecinin dünyadaki gelişmelere paralel olarak İstanbul'da da uygulamaya konulmasıdır. Yine her üçü için aynı yıl içinde imtiyaz verilmesi, tesadüf bir yana, bu yıllarda modern ulaşımın verilen önemin bir göstergesi olmaktadır. Bu tarihten itibaren çalışmalara başlanması ve yeni ulaştırma araçlarının hizmete girmesiyle İstanbul'un çehresi değişmiş, hatta bu değişim sosyal yaşantıya dahi tesir etmiştir.

Sözünü ettiğimiz 3T'den Tren, Rumeli demiryollarının şehiriçi banliyö kısmını oluşturacak şekilde 1871 yılında Sirkeci-Küçükçekmece arasında hizmete girmiştir. İkinci T olarak nitelendirdiğimiz Tramvay, 1869-1872 yılları arasında gerçekleşen inşaat çalışmaları sonucu Unkapanı-Ortaköy, Eminönü-Topkapı, Aksaray-Davutpaşa gibi semtler arasında hizmete sokulmuştur. Üçüncü T ise yazımıza konu teşkil eden Tünel'dir. Türkiye'nin ilk metrosu olan Tünel aynı zamanda Dünyanın da ilk metroları arasında yer almaktadır.

DEMİRYOLU VE ŞEHİRİÇİ RAYLI SİSTEM

Demiryolu, çekilen taşıtların belli bir yönden şaşmaması ve sürtünme direncinin azaltılması için yapılan araştırmalardan doğmuştur. Bu araştırmaların ilerlemesi sonucu XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bugünkü modern anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Demiryolu-

lundaki bu ilerlemeler buharlı makinedeki gelişmelere paralel olarak yürümüştür. Özellikle İngiliz mühendis George Stephenson'un çabaları sonucu 1830 yılında Liverpool-Manchester arasında modern anlamda ilk demiryolu hattı hizmete açılmıştır.¹

Demiryolu daha çok şehirlerarası yolculuklar için kullanılan bir raylı sistem türü olarak tebarüz etmiştir. Ulaşımın süratlenme sürecine girilmesinden sonra şehiriçi nakliyatında da paralel gelişmelerin yaşanması tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim demiryolunun şehiriçine tatbiki Tramvay şeklinde olmuştur. Bunun yanında, büyük şehirlerin özellikle yerleşimin yoğun olduğu merkezi alanlarında Tramvay yolu yapmanın güçlüğü karşısında ise yer altında açılacak tünellere ray döşenmesi ve buralarda trenler işletilmesi suretiyle ulaşımın sağlanması yoluna gidilmiştir ki, bu defa da "metropolitan demiryolu" veya kısaca "metro" olarak adlandırılan ulaşım türü ortaya çıkmıştır. Dünyanın ilk metrosu Londra'da Farrington sokağı ile Bishop köprü yolu arasında kalan 6 kilometrelik bir bölümde yapılmıştır. 1863 yılında hizmete giren metroda vagonlar buharlı bir lokomotif tarafından çekilmektedir.²

BİR METRO TÜRÜ OLARAK TÜNEL'E İMTİYAZ VERİLMESİ

Eugene-Henri Gavand adlı bir Fransız mühendis 1867 yılında turistik bir gezi yapmak için İstanbul'a gelmiştir. Gavand bu gezisi sırasında, İstanbul'un iki önemli merkezi olan Galata ile Beyoğlu arasında çok sayıda insanın gidip geldiğini gözlemlemiştir. Gerçekten de, Galata'nın önemli bir mali ve ticari merkez olmasının yanında Beyoğlu da hareketli ve cazip bir eğlence yeridir.³

İnsanlar Galata'dan Beyoğlu'na çıkmak veya Beyoğlu'ndan Galata'ya inmek istediklerinde bu iki merkezi

birbirine bağlayan yol olan Yüksekaldırım'dan geçmek mecburiyetinde bulunmaktadırlar. Fakat Yüksekaldırım'ın çok dik ve bakımsız olması sebebiyle yaya yürümeye ve taşımacılığa elverişsizliği buradan geçenleri hayli yormaktadır.

Gavand'ın tespitlerine göre bu iki hareketli merkez arasında günde ortalama 40.000 kişi gidip gelmektedir. Fakat Yüksekaldırım bu yoğunluğu taşıyamamaktadır. Her şeyden önce bu caddede %24 gibi çok önemli sayılabilecek bir eğim mevcuttur. Caddenin genişliği ise ancak 6 metredir. Hatta yer yer 4 metreye düşmektedir. Bu şartlarda yaya yürümek çok güç ve yorucu olmaktadır. Atla gidildiğinde ise çekilen zorluk yanında bir de düşme tehlikesini göze almak gerekmektedir. Bir mühendis olması hasebiyle Gavand, insanları bu yokuşu inip-çıkıktan kurtaracak bir yöntem düşünmüştür. Gavand'ın bulduğu çözüm şudur: Galata ile Beyoğlu arasında yapılacak asansör tipinde bir yer altı demiryolu (Tünel) ile insanları ve eşyaları taşımak mümkün olabilecektir. Böylece halk için önemli bir kolaylık getirilmiş olacağı gibi, kendisi de bu sayede kazanç elde etmiş olacaktır.⁴

Henri Gavand kafasında bu işi tasarladıktan sonra Fransa'ya dönmüştür. Burada kendisine maddi destek sağlayabilecek bazı zengin Fransızlarla temas kurarak projesine destek sözü almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek 1868 yılı Şubat'ında Tünel'in yapımına dair projesini Bâbıâli'ye sunmuş ve imtiyaz talebinde bulunmuştur. Gavand projesinde şu hususları belirtmiştir:

Galata ile Beyoğlu arasında inşa edilecek bir tünel aracılığı ile bu iki merkez arasında direkt bağlantı kurulacaktır. Tünel içine demiryolu döşenecek ve sabit bir buharlı makinenin halatlar vasıtasıyla çekeceği vagonlar yolcu taşıyacaklardır. Tünel'in Galata girişine yapılacak istasyon Yeniciami sokağında Karaköy köprüsüne mümkün olduğu kadar yakın bir noktada bulunacaktır. Beyoğlu istasyonu ise Galata Mevlevihanesi karşısında, Tek kabristanı yanında yapılacaktır.⁵

Gavand'ın teklif ettiği bu proje Şuray-ı Devlet'te müzakere edilmiş ve olumlu karar çıkması üzerine 10 Haziran 1869 tarihli fermân ile kendisine imtiyaz verilmiştir.⁶ Daha sonra da 6 Kasım 1869 tarihinde Tünel'in inşasına dair mukavele ve şartname metinleri Nafia Nazırı Davut Paşa ve İmtiyaz sahibi Henri Gavand tarafın-

dan imzalanmıştır.⁷ Buna göre projenin gerçekleşmesi için öngörülen hususlar şu şekilde belirlenmiştir:

* Henri Gavand Osmanlı Devleti'nden hiçbir nakdi yardım almaksızın zarar ve hasarı kendisine ait olmak üzere işbu mukavenenin konusu olan demiryolunu inşa etmeyi ve bunun inşası ve işlettirilmesi hususunda tanzim olunan şartname hüküm ve şartlarına uymayı taahhüt etmektedir.

* İmtiyaz sahibi işbu teşebbüsün gerçekleşmesi için gerekli sermayeyi tedarik için lâzım gelen mali tedbirleri almada serbest olmakla beraber şirket heyeti teşekkül etmedikçe ve bu şirketin dahili nizamnamesi devlet tarafından tasdik edilmedikçe hisse senedi ihraç edemeyecektir.

* İmtiyaz sahibi işbu mukavenenin tasdikinden itibaren otuz ay içinde inşaatı bitirmeyi taahhüt etmektedir.

* Demiryolu çift hattın ibaret olup toplam genişliği 7,70 metre ve her bir hattın demir çubuklarının kenarları arasında olan eni 1,44 metre olacaktır.

* Yeraltından yapılacak kemerin giriş ve çıkışındaki istasyonlar ve demiryolu için gerekli bütün arazi, imtiyaz sahibi tarafından kıymetleri verilerek satın alınacaktır.

* Demiryolunun arabalarını çekecek makineler en iyi cinsten olup bunların kullanma şekilleri ve özellikle dumanın giderilmesi için filtre konulması hakkında devlet tarafından ileri sürülecek bütün şartlara imtiyaz sahibi uyacaktır.

* İmtiyaz sahibi hasılatın %1,5'unu hükümete verecektir. Demiryolu müteferriatından olan bina ve mağazalar için sair emlak sahiplerinin verdikleri gibi vergi vermeye mecbur olacaktır.

* İmtiyaz süresi 42 yıldır. Osmanlı Devleti mukavenenin onaylanması tarihinden itibaren 15 sene geçtikten sonra her vakit demiryolunu satın alma hak ve salâhiyetine sahip olacaktır.

* İmtiyaz sahibi mevcut ve ileride konulacak Osmanlı Devleti kanunlarına tabi olacaktır. Taraflar arasında çıkacak her türlü ihtilâf Şuray-ı Devlet tarafından karara bağlanacaktır.

Henri Gavand'la yapılan bu mukavele ve şartname hükümlerini kısaca değerlendirdiğimizde, tam anlamıyla bir yap-işlet-devret modelinin uygulandığını görürüz. Uygulanmak istenen hüküm ve şartlar genellikle iki ta-

rafın da haklarını gözetir biçimde ve hatta bazı durumlarda devletin lehinedir. Mesela devlet bu iş için hiçbir harcama yapmayacaktır. İnşaatın aksaması durumunda imtiyaz sahibine cezai müeyyideler getirilmiştir. Ayrıca çok önemli bir husus olarak; taraflar arasında ihtilâf meydana geldiğinde şartnamenin 34. maddesi gereği mesele Şuray-ı Devlet'te görüşülecektir.

Buradaki avantaj şundan kaynaklanmaktadır. Bu tür ihalelerde şirketlerle devlet arasında ihtilâf meydana gelirse meselenin çözümü çoğunlukla iki tarafın da benimseyeceği bir hakeme havale edilmektedir. Fakat bu hakemin ne tür karar vereceği veya ne kadar adil olacağı bilinmemektedir. Halbuki ihtilâf Şuray-ı Devlet tarafından çözüldüğünde öncelikle devletin çıkarlarının göz önünde bulundurulacağı tabiidir. Dolayısı ile bu tür hükümlerin yer alması Galata Tüneli işinde devletin elverişli bir mukavele yaptığını göstermektedir. Ayrıca şartnamenin 21. maddesinde buhar makinelerine filtre takma mecburiyeti getirilmesi çevre temizliğine olan duyarlılığın bir göstergesidir.⁸

TÜNEL'İN YAPILMASI

Henri Gavand mukavele imzalandıktan sonra şirketini oluşturma çabalarına girişmiştir. Öncelikle Fransız sermayedarlardan meydana gelen bir şirket oluşturmuştur. Sıra tahvil ihraç etmek suretiyle sermaye teminine gelmiştir. İşin bu safhasında zuhur eden bir hadise ise Gavand'ın plânlarını alt-üst etmiştir. 19 Temmuz 1870 tarihinde Fransa ve Almanya arasında patlak veren savaş Fransız piyasalarında her türlü mali operasyon yapılmasını imkânsız hale getirmiştir. Bu durumun Gavand'ı çok zor duruma düşürdüğü muhakkaktır. Çaresiz kalan Gavand İngiltere'ye giderek orada bir şirket oluşturma arayışları içine girmiştir. Bu arada şirket kurmak için kendisine verilen süre dolduğundan kendisine ilâve süre verilmiş ve inşaat başlama günü olarak 1 Eylül 1871 tarihi tespit edilmiştir.⁹

Aldığı uzatma ile rahatlayan Gavand İngiltere'deki temasları sonucu "*The Metropolitan Railway of Constantinople from Galata to Pera*" ya da Türkçe ismiyle "*Payitaht Demiryolu Şirketi*"ni kurmuştur. Şirketin kuruluşu 1872 yılı Temmuz'unda tamamlanmıştır. Bu arada 1 Eylül 1871 tarihinde inşaat başlanması gerektiğinden, bu ta-

rihten birkaç gün önce Galata Kulesi civarında, Hendek sokağından girilen çıkmaz bir sokakta göstermelik bir faaliyet olarak kuyu açtırmıştır. Gavand kurulan şirketin nizamnamesi gereği imtiyazını şirkete devretmiştir. Şirketin sermayesi beheri 500 franktan 12.500 adet hissenin oluşturduğu 6.250.000 franktır. Şirket, Tünel'in yapımı için gerekli bütün istimlâk ve inşaat çalışmalarını üstlenmektedir. Bu işlemler Gavand ve şirketin mutabık olarak tayin edecekleri bir mühendis kontrolünde gerçekleşecektir.¹⁰

Tünel şirketi, piyasaya tahvil ihraç etmeden önce gazetelere ilânlar vermek sureti ile Tünel'i tanıtmış ve işletmenin çok cazip olacağını beyan eden bazı örnekler vermiştir. Mesela Galata ve Beyoğlu arasındaki tek ulaşım yolu olan Yüksekaldırım'dan günde 40.000 kişinin geçtiği hatırlatılmış ve eğer bunların yarısı Tünel'e binecek olsa kişi başına 30 para itibarıyla günlük 15.000 kuruşluk bir gelir temin edilebileceği ifade edilmiştir. İlânda ayrıca yolcu sayısının artmasıyla gelirlerin de yükseleceği vurgulanmıştır.¹¹ Bundan sonra Tünel Şirketi'nin %5 faizli tahvilleri 19-20 Ağustos 1872 tarihinde Londra ve İstanbul'da piyasaya çıkarılmıştır.

Sermaye temininden sonra, daha önce göstermelik olarak başlayan kazı çalışmalara hız verilmiştir. Bu çalışmalar sırasında özellikle istimlâktan kaynaklanan bir çok sıkıntı baş göstermiştir. Bütün bunların aşılması ile 1874 yılı sonunda Tünel hizmete girecek konuma gelmiştir. Öncelikle kasım ve aralık aylarında deneme seferleri gerçekleştirilmiştir. Bu arada şirket Gavand'ı devreden çıkartarak Tünel'in tek hakimi konumuna gelmiştir

TÜNEL'İN HİZMETE GİRİŞİ VE BAZI ÖZELLİKLERİ

Tünel'in açılış merasimi 17 Ocak 1875 tarihinde yapılmıştır. Bu vesile ile büyük bir tören düzenlenmiştir. Tören'de bir çok devlet adamı yer almıştır. Şirket adına İstanbul temsilcisi Baron de Foelekersahbm ile Genel Müdür William Albert hazır bulunmuşlardır. Bunun yanında yabancı elçiliklerin mensupları, mali ve ticari alanda tanınmış şahsiyetler ve kalabalık bir halk topluluğu törene katılmıştır. Fakat önemli bir eksiklik olarak, Tünel projesini ortaya atan, sonra da yapımı adeta tek başına gerçekleştiren Gavand'ın yokluğu hemen göze çarpı-

yordu. Anlaşıldığı kadarıyla, o ana kadar süren bütün çabaların semeresini tam göreceksen şirket tarafından görevden uzaklaştırılması Gavand'ı gücendirmişti.

Açılış töreni, vagonlar davetlilerle dolu olduğu halde Beyoğlu'ndan Galata'ya gidip dönüşleri ile başladı. Vagonlar birinci ve ikinci mevki olarak düzenlenmiş ve ışıklandırılmıştı. Tren iki vagondan oluşuyordu. Ön vagonunda hayvan, eşya ve arabalara tahsis edilmiş bir platform mevcuttu. Tören vesilesi ile konuşmalar yapıldı ve bilâhare davetliler dağıldı.¹²

Açılış töreninin ertesi günü 18 Ocak 1875 tarihinden itibaren Tünel işletmeye açılarak halkın hizmetine sunulmuştur. Tarifeye göre trenler, Beyoğlu ve Galata'da aynı anda hareket etmek üzere, sabah saat 7'den akşam saat 9'a kadar çalışacaklardır. Saat 7:00 ile 11:00 arasında her 5 dakikada bir tren, 11:00 ile 15:00 arasında her 10 dakikada bir tren, 15:00 ile 19:00 arasında her 5 dakikada bir tren ve 19:00 ile 21:00 arasında her 15 dakikada bir tren kalkacaktır. Ortalama sefer müddeti 2,5 dakikadır. Tünel'e biniş fiyatları şu şekilde tespit edilmiştir: Birinci mevki gidiş 2 kuruş, gidiş-dönüş 3 kuruş, ikinci mevki gidiş 1 kuruş, gidiş-dönüş 1,5 kuruş. Toplu bilet almak isteyenler için 20 biletlik gidiş-dönüş ücreti birinci mevki için 50, ikinci mevki için 25 kuruştur. Beş yaşından küçük çocuklardan ücret alınmayacak, asker ve resmi kıyafetliler yarım ücret ödeyeceklerdir. Ayrıca eşya, hayvan ve arabalar için de şartnamede öngörüldüğü şekilde bir ücret tarifesi düzenlenmiştir.¹³

Tünel açıldığı günden itibaren halkın ilgisini çekmiştir. Bunun bir göstergesi 18 Ocak'tan 31 Ocak'a kadar geçen 14 günlük süre içinde Tünel'de 75 bin yolcunun seyahat etmiş olmasıdır. Yolcu sayısı zamanla daha da artacaktır. Bu çerçevede Şubat ayında 111.000, Nisan ayında ise 127.000 yolcu taşınmıştır. Mayıs ayında şirket bilet fiyatlarında indirim yapınca Haziran'da yolcu sayısı daha da artarak 225.000 kişiye yükselmiştir.¹⁴

Bu safhada küçük bir parantez açarak Tünel hakkında çok yaygınlaşmış bir yanlışlığı düzeltmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Herhangi bir vesile ile Tünel'den bahseden bir çok eserde, Şeyhülislâm'ın bu tür bir yer altı arabasına insanların binmesini yasakladığından, bu yüzden uzun süre Tünel'de hayvanların taşınmak zorunda kalındığından söz edilmektedir.¹⁵ Halbuki yu-

karıdaki satırlarda gayet açıklıkla görüldüğü gibi, açıldığı ilk günden itibaren insanlar Tünel'e rağbet gösterip binmeye başlamışlardır. Kanaatimizce 1874 yılının Kasım ve Aralık aylarında gerçekleşen deneme seferleri sırasında hayvanların taşınmış olması bu yanlışlığa düşülmesine sebep olmuştur. Tünel'e binilmesinin Şeyhülislâm'ın bir fetvası ile yasaklandığı iddiasına gelince, sözünü ettiğimiz dönemlerde Şeyhülislâm'ın bu tür bayındırlıkla ilgili konulara müdahalesi söz konusu bile değildir.

Düzeltilmesinde fayda umduğumuz bir başka yanlışlık da, yine aynı eserlerde yer alan ve Tünel'in ilk yıl işletmesinin çok verimli olup 50.000 lira kazanç getirdiği şeklindeki değerlendirmedir. 50.000 lira çok büyük bir meblağ olup o dönemde büyük işletmeler bile bu kadar kazanç temin edemiyorlardı. Ayrıca gayet açıktır ki, insanların binmesi için izin alınmış ve yapılmış bir metroda, sadece hayvan taşıyarak bu derece büyük bir kazancın temin edilmesi mümkün değildir.

İstanbul'un iki önemli merkezi olan Galata ve Beyoğlu'nu birbirine bağlayan Tünel, hizmete girmesiyle, dünyanın ikinci metrosu olma özelliğini kazanmıştır. Tünel'in boyu 555,80, çapı 6,70, yüksekliği ise 4,90 metredir. Tünel'in içinden geçen demiryolunun uzunluğu ise 626 metredir. Demiryolu çift hat olarak yapılmıştır. Demiryolunun profili düz değildir. Galata tarafının başlangıcında oldukça hafif bir rampa vardır. Bunun nedeni vagonların daha sonraki yokuşu aşabilmeleri için yeterli hızı kazanmalarını sağlayabilmektir. Bu şekliyle demiryolu hattı parabolik bir görüntü vermektedir. Galata cihetinde metrede 10-20 mm. arası bir eğim vardır. Bu eğim giderek artmakta ve metre başına 149 mm. olarak en üst seviyesine çıkmaktadır. Bu seviye 90 metrelik bir mesafe boyunca Tünel'in çıkışına kadar sabit kalmaktadır. Daha sonra hafif bir azalma ile Beyoğlu istasyonuna metrede 139 mm.'lik eğimle ulaşılmaktadır. Galata'da demiryolunun deniz seviyesinden yüksekliği 1,15 metredir. Beyoğlu istasyonunda ise bu yükseklik 62,70 metredir. Demiryolu hattı parabolik olarak yapılırken iki amaç güdülmüştür. Birincisi, Tünel'in üst seviyesi ile yukarıda bulunan evlerin temelleri arasında kalın bir toprak bulunmasını sağlamak, ikincisi ise Beyoğlu'ndaki yüksek eğim sayesinde hatlar tarafından çekilen vagonların buhar gücünü kullanmaya gerek kalmadan hareket geçmelerini temin etmek.

Trenler yol değiştirmeden sürekli olarak aynı hat üzerinde gidip gelmektedirler. Her tren iki vagon dan oluşmaktadır. Yassı kablolar tarafından çekilen vagonlar aynı hatlarda gelip gittikleri için çarpışma şeklinde bir kaza ihtimali hiç yoktur. Tünel için korkulabilecek tek kaza çeşidi, kablo kopmasıdır. Bunun için de çift fren sistemi tatbik edilmiştir. Vagonlar Beyoğlu'nda bulunan sabit buharlı makine tarafından harekete geçirilmektedir. Tünel'in toplam maliyeti 4.125.554 frank olmuştur.¹⁶

Tünel işlemeye başladığı ilk yıl içinde kablo kopması nedeni ile meydana gelen bir kazaya sahne olmuştur. 25 Ağustos 1875 tarihinde meydana gelen bu kazada makinistlerin frene basmasıyla Galata istasyonuna 40 metre kala vagonlar zorlukla durabilmişlerdir. Bu olay Tünel'de meydana gelen ilk kazadır.¹⁷ Bundan sonra da seyrek olarak kazalara tesadüf edilmişse de önemli hasar vuku bulmamış, yalnızca 1943 yılında bir kişinin hayatını kaybettiği, halat kopmasından kaynaklanan bir kaza meydana gelmiştir.

TÜNEL İMTİYAZI KONUSUNDA ORTAYA ÇIKAN REKABET

Tünel şirketi, 1892 yılında Osmanlı Hükümeti'ne bir başvuruda bulunarak imtiyazının uzatılmasını talep etmiştir. Şirket getirdiği teklifte 57 sene imtiyaz istemekte, hasılattan hükümete düşen payı %1,5'tan 2,5'a çıkarmayı önermekte, Tünel'in Beyoğlu ve Galata cihetlerinde gelir getirici binalar yapmayı ve ayrıca Osmanlı anonim şirketi haline dönüşmeyi teklif etmektedir.¹⁸

Tünel Şirketi'nin bu talebi hükümet tarafından ele alınmış ve imtiyazın bitmesine daha 23 sene varken uzatmaya gitmenin doğru olmayacağı kanaatine varılmıştır. Hükümete göre ileriki dönemde başka talipler de çıkacak ve bunlar arasında meydana gelecek rekabetten faydalanarak en iyi teklif nereden gelirse imtiyazı ona vermek mümkün olabilecektir.¹⁹

Hükümetin bu beklentisi doğru çıkmıştır. Nitekim 1898 yılında Paris sefaretı müsteşarı Necip Melhame Efendi, Tünel imtiyazının kendisine verilmesi talebiyle ortaya çıkmıştır. Melhame Efendi 61 sene için imtiyaz isterken, hasılatın %5'ini Darülaceze'ye vermeyi ve bir Osmanlı anonim şirketi olmayı önermektedir.²⁰

Necip Melhame Efendi'nin ortaya çıkışı Tünel Şirketi'ni bir hayli tedirgin etmiştir. Şirket 1899 yılında ye-

ni bir uzatma talebinde daha bulunmuştur.²¹ Hükümet gerek şirketin bu son teklifini, gerekse de Necip Melhame'nin önerilerini görüşerek imtiyazın bitmesine henüz 12 sene olduğundan, ileride daha avantajlı öneriler gelebileceğini göz önünde bulundurup uzatmaya gerek görmemiştir.²² Bununla beraber şirket tekliflerini yenilemekten geri kalmamıştır.

Tünel imtiyazının bu şekilde rağbet görmesi aslında işletmenin cazibesinden kaynaklanmaktadır. Bu rekabet ortamında Necip Melhame Efendi yeni bir girişimde bulunarak, gelirden devlete verilecek payı %6'ya çıkarmayı, mevcut imtiyaz dönemi bittiğinde bu oranı %12 yapmayı taahhüt ettiği gibi, gelir getirici binalar inşa etmeyi ve şirketin Osmanlı uyrukluğuna girmesini kabul etmiştir. Bu teklifler cazip bulununca Necip Melhame Efendi (müstear ismi Cebrail Gazal) ile 16 Mart 1900 tarihinde bir mukavele yapılmış, 20 Mart 1900 tarihinde ise kendisine imtiyaz fermânı verilmiştir.²³

İngiliz şirketi bu durumdan son derece rahatsız olmuştur. Hem sahip olduğu imtiyazı kaybetmek istemeyen, hem de kazancından hükümete fazla pay ayırmak istemeyen şirket, İngiltere'nin siyasi nüfuzundan faydalanmayı bir yöntem olarak benimsemiştir. Dolayısı ile İngiliz sefaretinin zaman zaman devreye girip imtiyazın başkasına verilmemesi konusunda Bâbîâli'yi sıkıştırdığı görülmektedir. Bâbîâli başlangıçta bu baskıları dikkate almamışsa da 1902 ve 1903 yılları boyunca Makedonya'da çıkan karışıklıklar sebebiyle Osmanlı Devleti, İngiltere'yi karşısına almak istememiştir. Tünel Şirketi bu durumu lehine kullanarak Bâbîâli'yi yeni bir imtiyaz mukavelesi yapmaya razı etmiştir. Bu çerçevede 5 Aralık 1904 tarihinde bir mukavele yapılarak imtiyaz süresi 75 sene daha uzatılmıştır. Şirket bu mukavele ile işletme gelirlerinden hükümete %4 pay vermeyi, Tünel'in her iki istasyonuna gelir getirici binalar yapmayı ve Osmanlı anonim şirketi haline dönüşmeyi de kabul etmiştir.²⁴

Tünel, İngiliz şirketi tarafından işletilmeye devam ederken 1911 yılında Belçika uyruklu olmakla beraber çok uluslu bir yapıya sahip olan "Sofina" şirketi tarafından satın alınmıştır. 1939 yılında Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın girişimleri sonucu Tünel millileştirilmiştir. Şirket temsilcisi H. Speciael ile varılan mutabakata göre Tünel bütün tesisleri ile beraber Nafia Vekaleti'ne devredil-

miştir. Vekalet de gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra işletmeyi İstanbul Belediyesi'ne devretmiştir.²⁵

Modern teknolojinin icaplarını uyum sağlaması amacıyla 1968 yılında Tünel'in yenilenmesine karar verilmiştir. Bu hususta en müsait teklifi veren Fransız "L'Electro Entreprise" firması işi üstlenmiştir. Çalışmalar sebebiyle Tünel 25 Kasım 1968 ve 2 Kasım 1971 tarihleri arasında kapalı kalmıştır. Yeni şekliyle Tünel'in madeni vagonları lastik tekerlek ile hareket etmektedirler. Demiryolu tek hatta düşürülmüş olup Tünel'in ortasındaki karşılaşma yerinde çift yol bulunmaktadır. Vagonlara Karaköy istasyo-

nunda sağdan binilmekte, Beyoğlu'nda soldan inilmektedir. Vagonlarda bulunan makinistler güvenlik amacıyla görev yapmakta olup Tünel'e kumanda etmezler. Trenlerin hareketi kumanda merkezinden sağlanmaktadır.²⁶

Günümüzde Tünel Karaköy-Beyoğlu arasında ses-siz sedasız gidip gelmeye devam etmektedir. Yenilenmiş haliyle oldukça modern bir halde bulunan Tünel'de eskinin sarsıntı ve gürültüsü hissedilmeden rahatça seyahat edilebilmektedir. Bununla beraber, yolcu sayısı eskiye göre artmış değildir. Son yıllardaki ortalama yolcu sayısı senelik olarak 4-5 milyon kişi dolaylarındadır.

- 1 Demiryolunun tarihi gelişim için bkz.: Pierre Devaux, *Les Chemins de Fer*, Paris 1960; J. Pecheux, *La Naissance du Rail Européen*, en 1800-1850, Paris 1970.
- 2 "Metro", *Ara Britannica*, c. XVI, s. 5.
- 3 Galata'da İstanbul borsası, gümrük, çeşitli alanlarda işyerleri, mağazalar ve antrepolar bulunmaktadır. Beyoğlu'nda ise eğlence yerleri yanında, elçilikler, oteller ve ikametgahlar mevcuttur. Bu şekilleriyle her iki merkez kalabalık bir nüfus barındırmaktadır.
- 4 Eugene-Henri Gavand, *Chemin de Fer Metropolitain de Constantinople ou Chemin de Fer Souterrain de Galata à Péra dit Tunnel de Constantinople*, Paris 1876, s. 5.
- 5 Gavand, *a.e.*, s. 6.
- 6 BOA. BEO, A. DVN. NMH, no: 19/2.
- 7 BOA, A. DVN. MKL, no: 8/1; Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. III, s. 247-257.
- 8 Bu yıllarda İstanbul'da hava kirliliği mevcut olmadığı gibi, bu olgu yakın bir tehlike şeklinde dahi tebarüz etmiş değildir. Bununla beraber Tünelin buhar makinelerine filtre takma mecburiyeti getirilmesi önemli bir duyarlılık olarak kabul edilmelidir. Bu arada, aynı yıllarda Tünel makinelerine olduğu gibi, fabrika bacalarına ve buharlı gemilere de filtre takma zorunluluğunun getirilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Bunun için bkz.: Vahdettin Engin, "Osmanlı'da Çevre Şuuru", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, yıl 1994, s. 7, s. 35-38.
- 9 BOA. A. DVN. MKL, no: 9/7.
- 10 Gavand, *a.e.*, s. 38-42.
- 11 *La Turquie*, 12 Aout 1872.
- 12 *The Levant Herald*, 20 January 1875 ; *La Turquie*, 19 Janvier 1875.
- 13 *The Levant Herald*, 19 January 1875.
- 14 *The Levant Herald*, 18 August 1875.
- 15 Bunun için bkz.: "Tünel", *Türkiye Ansiklopedisi*, Ankara 1957, c. 5, s. 411; Tünel, İETT Yayını, s. 3; Ertan Ünal, "Türkiye'nin İlk Metro'su", *Hayat Tarih Macmuası*, yıl 1968, s. 11, s. 31-32; Jak Deleon, *Bir Tutam İstanbul*, İstanbul 1993, s. 69; Mehmet Yenen-Sertaç Kayserilioğlu, "Tünel", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 309; *Hürriyet*, 2 Kasım 1971.
- 16 Gavand, *a.e.*, s. 19-30.
- 17 *The Levant Herald*, 1 December 1875; *L'Univers Revue Orientale*, yıl 1875, s. 13, s. 47-48.
- 18 BOA, İ. Hus., 18, 1310 S. 3.
- 19 BOA, MV, 78/37.
- 20 BOA, BEO, no: 83268.
- 21 BOA, İ. Hus., no: 38, 17 M 1317.
- 22 BOA, MV, 97/65.
- 23 BOA, *İmtiyazat ve Mukavelât İradeleri*, no: 1, 14 Za 1317; Y. A. Res., 105/9.
- 24 BOA, A. DVN. MKL, 45/17.
- 25 *Düstur*, üçüncü tertip, c. XX., s. 1258-1263.
- 26 Tünel, İETT yayını, s. 7-8.